PRIANGAN

De Preanger-Regentschappen onder het Nederlandsch Bestuur tot 1811

DOOR

Dr. F. DE HAAN

LANDSARCHIVARIS TE BATAVIA.

DERDE DEEL

I. Commentaar § 1—1500.

II. Staten en Tabellen.

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

BATAVIA
G. KOLFF & Co.

'S-GRAVENHAGE
MART. NIJHOFF.

GEDRUKT TER BOEKDRUKKERIJ G. KOLFF & Co. — BATAVIA 1912.

Landbouwhogeschool
AFD. AGRARISCHE GESCHIEDENIS
Wageningen

PRIANGAN

Hak. 57

PRIANGAN

De Preanger-Regentschappen onder het Nederlandsch Bestuur tot 1811

DOOR

Dr. F. DE HAAN

LANDSARCHIVARIS TE BATAVIA.

DERDE DEEL

I. **Commentaar § 1—1500.**

II. **Staten en Tabellen.**

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN

1912.

ISN 465691

Landbouwhogeschool
AFD. AGRARISCHE GESCHIEDENIS
Wageningen

Deze Visch werd meest tot cieraad gebruikt, en als een zeldzaamheid bewaard; dog is, hoewel hy ook wel gegeten werd, tot spyze de beste niet.

VALENTIJN *III, 1, 356.*

BIBLIOTHEEK
DER
LANDBOUWHOGESCHOOL
WAGENINGEN

VOORWOORD.

De twee laatste deelen van dit verzamelwerk bevatten den COMMENTAAR bij het in Deel I geboden OVERZICHT, of liever de gegevens, waarvan wij in het Overzicht een uittreksel trachtten te leveren. Deze Commentaar is verdeeld in paragrafen; Deel III bevat § 1 tot 1500 (Hoofdstuk I tot XIII), Deel IV het resteerende. Hij volgt het Overzicht op den voet en boven de bladzijden is voortdurend de pagina aangegeven, waarop de Commentaar betrekking heeft, zoodat men bij het doorbladeren van het Overzicht steeds kan controleeren op welke gegevens onze voorstelling der zaken berust.

Hadden wij bij het opstellen van ons Overzicht eenigermate rekening te houden met de kans om gelezen te worden (men schept zich soms van die illusies), bij het bewerken van den Commentaar stond niets aan ons verlangen in den weg om die droogheid na te streven, welke het eigenaardig schoon uitmaakt van den Indischen historiestijl.

Zooals wel van zelf spreekt, was het bijeenbrengen en ordenen van deze gegevens een arbeid van langen adem, een eeuwig copieeren, extraheeren, vergelijken, verbeteren, hercopieeren, rangschikken en nog eens copieeren. Hoe vaker dit laatste gebeurt, hoe grooter het gevaar van vergissingen. Het taaiste geduld raakt nu en dan uitgeput en niet altijd is de geest even frisch of het vleesch even willig. Men maakt wel eens een onjuist afschrift of een onvolledig extract, dat later tot verkeerde gevolgtrekkingen leidt, men leest wel eens over zaken heen, waarvan men op het oogenblik het belang in verband met andere niet bespeurt, en hoe meer de stof zich uitbreidt, hoe moeielijker het wordt een oog op alle details te houden en om die weer op te delven uit de stapels min of meer slordige manuscripten, waarmee uwe schrijftafel zich langzamerhand overlaadt. Bovendien stuitte ons speciaal onderzoek niet zelden op de onmogelijkheid om boeken of archiefstukken te vergelijken die niet ter hand waren en die men niet kon betrekken.

Om kort te gaan — onze wensch om een definitief werk over de Preangerhistorie en wat daarmee samenhangt te leveren, is van lieverlede in rook verdwenen. Wij hebben ons leeren vergenoegen met approximatieve uitkomsten en vertrouwen dat ieder, die zelf eens zijne krachten heeft beproefd aan een zoo omslachtigen arbeid, onzen goeden wil zal erkennen, wat hij ook moge denken van ons doorzicht en onze kennis van zaken.

Op een onaangenamen flater maakte Dr. H. T. COLENBRANDER ons reeds attent. De verzen op blz. 542 van Deel II, die wij voor het fabrikaat van Hofhout hielden, die hoogdravende verzen waarin de duisternis haar „hoofd" bij wijze van ballon captif „onderhaalt", waarin de zon verzocht wordt te

vertoonen „al wat zigtbaar is", waarin eene fakkel „baart" en een dag „gedagvaard" wordt — zijn door Hofhout ontleend aan Vondel's Joseph in Egypten, Gaarne wenschen wij Dr. Colenbrander geluk met de buitengewone maar in dit geval voor onzen dichtervorst lichtelijk beschamende sterkte zijner memorie.

Van andere zijden vernamen wij klachten omtrent de raadselachtigheid van het register op Deel II.

Tot toelichting diene, dat het OVERZICHT in Deel I wordt geciteerd naar paginacijfers met een sterretje, de PERSONALIA zonder sterretje. De BIJLAGEN in Deel II zijn genummerd, verdeeld in paragrafen en voorzien van noten. De verwijzingen bijvb. naar B. 23, 17, 2; 20, 4; 94, 5; 24, 5 enz. beduiden: Bijlage 23, § 17, noot 2; § 20, noot 4; § 94 noot 5; Bijlage 24, § 5 enz. De volgorde van de nummers der 50 Bijlagen klimt hierbij natuurlijk steeds op, dus na Bijlage 23 kan niet volgen Bijlage 20; het getal 20 hierboven moet dus dat van eene volgende paragraaf derzelfde Bijlage zijn. De kommapunten (die ongelukkig wel eens wat licht afgedrukt zijn) duiden telkens het einde eener verwijzing aan. De E. doelt op de EXCURSEN in Deel II. In de registers zijn de belangrijkste plaatsen door *cursieve* cijfers aangewezen, iets wat het naslaan dikwijls bespoedigt. Verwijzingen naar de beide laatste deelen zijn steeds alleen naar de betrekkelijke paragraaf, niet naar de bladzijde. Wat kaarten betreft, onder „de topographische kaart" verstaan wij de residentiekaarten van het Topographisch Bureau op de schaal van 1: 100.000, onder „detailkaart" die op de schaal van 1: 20.000, welke thans herdrukt worden; deze herdruk is onze „jongste detailkaart".

Even vóór het verschijnen van dit Derde Deel bereikte ons het blijde nieuws, dat de heer B. HOETINK te 's Gravenhage, in wiens belangstelling wij ons bij dit werk steeds hebben verheugd, er in was geslaagd een portret van Nicolaus Engelhard op te sporen. Dit conterfeitsel is met andere „familie portraiten" door Engelhard bij testament vermaakt aan zijne neven Servatius te Assen. De heer A. H. SERVATIUS te Deventer, wiens vader N. G. Servatius de zoon was van Engelhard's zuster Gerardina Fokkelina, is thans de gelukkige bezitter van dit fraaie miniatuurportret en van zijn pendant, dat van Engelhard's echtgenoote in eene „fijne witte kabaai". Op de meest heusche wijze werd aan onzen wensch voldaan om het medaillon te mogen laten reproduceeren. Mr. H. MATTHES te Haarlem had de goedheid als tusschenpersoon op te treden bij de firma Emrik en Binger aldaar, die het portret op de ware grootte en in de oorspronkelijke teere en fijne tinten heeft afgedrukt. Daar Mevrouw Engelhard nooit in Europa is geweest, moeten beide miniaturen in Indië zijn vervaardigd, en bij de groote zeldzaamheid van kunstschilders in de Oost valt moeielijk aan iemand anders als maker te denken dan aan den in § 2261 vermelden Piron. Het portretje zal dus geschilderd zijn toen Engelhard wat over de dertig was. Het is waar dat hij er wel iets ouder uitziet, maar hij was al jong in Indië gekomen en men wordt spoedig rijp en overrijp onder de keerkringszon.

Batavia 1 Maart 1912. F. DE HAAN.

INHOUD

COMMENTAAR. BLZ.

Hoofdstuk I. De Compagnie in het Jacatrasche 1
» II. De Preanger onder de Mataramsche overheersching 28
» III. Vestiging van 's Compagnies gezag 220
» IV. Consolideering van 's Compagnies gezag. . . . 292
» V. Vestiging van 's Compagnies stelsel 350
» VI. Politieke gebeurtenissen tot 1811 443
» VII. Geschiedenis der koffiecultuur. 488
» VIII. Teelt en bereiding der koffie. 581
» IX. Transport der koffie 634
» X. Betaling der koffie 677
» XI. Schulden der Regenten. 775
» XII. Secundaire cultures der Compagnie 805
» XIII. Mijnbouw en zijdeteelt 875

STATEN EN TABELLEN.

I. Chronologisch overzicht der gegevens betreffende de oudere geschiedenis van West-Java 909
II. Staat der contingenten van de onder Batavia ressorteerende landen en regentschappen. 914
Aanmerkingen 916
III. Staat der producten, gedurende de jaren 1721—1810 geleverd door de onder Batavia ressorteerende landen en regentschappen. 920
Noten 923
IV. Distributiestaat (in pikols) van het koffieproduct, tusschen de jaren 1721 en 1810 geleverd door de onder Batavia ressorteerende landen en regentschappen 926
Aanmerkingen 928
V. Distributiestaat (in pikols) van de producten indigo, garen en peper, in verschillende jaren van 1747—1802 geleverd door de onder Batavia ressorteerende landen en regentschappen. . . . 930
Aanmerkingen 932

REGISTER 933

COMMENTAAR § 1 — 1500.

HOOFDSTUK I (1).

Rendez-vous. Reeds Jacob van Neck kwam in 1599 tot de overtui- § 1
ging (Reisverhaal p. 280) dat „soo de navigatie op Oost Indien deur ons natie ghecontinueert sal werden, sal vooral noodich weesen een fortresse te maecken", omdat men nooit op den Inl. aan kan. Matelieff drong in 1607 aan op het vestigen van een rendez-vous (Begin ende Voortgangh II, Historische Verhael p. 72); men dacht toen aan Atjeh (C.D. pag. 48). In de instructie voor Both, anno 1609 (P. I, 14, 23), wijzen de XVII op de raadzaamheid om aan den Koning van Jacatra eene plaats te verzoeken „dienende tot een rendez-vous van de gansche Indische navigatie"; in de instructie van 1613 komt dit echter niet voor. De desbetreffende contracten staan bij Mr. J. A. van der Chijs, De Nederl. te Jakatra p. 197 en 201; De Jonge III, 352; C. D. pag. 86 e. v.; 125 enz. De uitdrukking: „voet en dominie" is van Coen bij De Jonge IV, 179.

Dat de Pangeran van Jacatra een Bantamsch vorstentelg was, blijkt § 2
uit de geslachtslijst, door Pangeran Poerbaja, den gevangene en vriend van Camphuijs, opgemaakt, T. N. I. 1871, II, 356; ook was hij door huwelijk aan het vorstenhuis vermaagschapt: zijn schoonvader was Pangeran Padjadjaran (Van der Chijs u. s. pag. 226), en dit was, blijkens het bewaarde testament van evenvermelden Poerbaja, een titel van een der Bant Prinsen, evenals die van Ratoe Pakoean. Dat de Pang. van Jacatra een leenman van Bantam was, blijkt uit het in de Histor. Beschrijving der Reizen II, 65 te vinden verhaal van Edmund Scott, die 18 Juli 1605 bij de besnijdenis van den jongen Vorst van Bantam den Regent van Jacatra zijne opwachting zag maken „om zijne geschenken te doen en ter zelver tijd de leenpligt af te

(1) Doordien Hoofdstuk I van den Commentaar gelijktijdig is samengesteld met het overeenkomstige hoofdstuk van het Overzicht, terwijl de volgende hoofdstukken van het Overzicht geëxtraheerd zijn uit de overeenkomstige van den Commentaar, is de inrichting van dit Hoofdstuk I anders dan die van de volgende hoofdstukken, welke een doorloopend relaas vormen.

Priangan. 1.

leggen (1)"; daarmee komt overeen het dagboek van Craen (De Jonge III, 202): „Den 19 (*Aug. 1605*) quam den Coninck van Jackatra van Bantam (*terug*) ende hadde daer op 't feest gheweest, want den Coninck van Bantam doen was besneden ende was een groote statijgheit". Bij De Jonge IV, 22 schrijft Coen 10 Nov. 1614: „Alsoo, na (*zij*) hier seggen, die van Jacatra feudatarie van desen (*Coninck van Bantam*) is, soo is den Coninck van Jaccattra uijt den naem van desen jongen Coninck alhier ontboden"; ib. pag. 64 noemt Coen, 22 Aug. 1617, Bantam den „leenheer" van Jacatra.

§ 3 *Wegvoering van Vorst en volk.* Coen's Vertooch (Kron. Hist. Gen. Utr. 1853 p. 110): „Den coninck van Bantam. . . . maeckte hem oock meester van den coninck ende 't volck van Jaccatra, liet denselven ende alle, die hem suspect waeren, in de jurisdictie van Bantam voeren"; ibid. p. 111 na de verovering der stad door de Comp.: „de coninck van Bantam. . . . ontboodt datelijck . . . . alle het volck vyt het landt van Jaccatra"; Coen in Oct. 1619 bij De Jonge IV, 189: „Nadat wij Jacatra ingenomen hadden, is al het volck uijt het landt na Bantam vertrocken".

§ 4 Coen's grensbepaling geschiedde bij R. 29 Maart 1620. Wat de vraag betreft, hoe hij aan die grenzen kwam, het zou kunnen zijn dat hem iets was ter oore gekomen betreffende het vroegere Padjadjaran (zie B. 23, 51 noot 5, en vergelijk B. 18, 3; 22, 34; 83; 23, 77; 85; 86; 118), hetwelk (blijkens het merkwaardige verhaal Bianglala IV, 1, 266, waarover zie I, 30) bij zijn val zou hebben bestaan uit de streek beoosten „de rivier van Tandra" (lees: *Tanara*, de Tjikandi, heden de westgrens der residentie Batavia) tot de Tjitaroem, ten Z. tot Pelaboehan Ratoe, ten Z. O. tot de „Kaly Pamaly omtrent het gebergde van Dhailoet, oespamotang" (lees: *Dajeuhlochoer, Pamotan*). Evenzoo berusten de Mataramsche aanspraken op W. Java vermoedelijk op Modjopahitsche tradities. Echter zou het ook wel kunnen zijn, dat Coen, de man van zeldzaam breeden blik, reeds bij de stichting van Batavia de eindelijke bemachtiging van gansch Java voorzag, en daarom al vast pretentie maakte op een belangrijk deel. In 1621 schreef hij naar Nederland (Van Dijk, Neerlands vroegste betrekkingen p. 159 noot): „Alle koningen van deze landen weten zoo wel wat aan 't planten onzer colonie te Jacatra gelegen is en wat er op mag volgen, als de kloekste en verreziendste politici van Europa zouden mogen doen", een stellig bewijs, dat hemzelven die toekomst klaar voor oogen stond. Coen wist heel wel dat zijne limietbepaling niet precies juist was. Den 26 Oct. 1620 (De Jonge IV, 214) rekent hij, naar het schijnt, de kusteilanden tot zijne jurisdictie; toch erkende tevoren zelfs de Pangeran van Jacatra dat Onrust onder Bantam behoorde en dit was aan Coen

(1) Over deze uitdrukking vergelijke men § 1993. Het zenden van een felicitatie*gezantschap* is geene leenhulde; zoo zendt R. 7 Dec. 1681 de Vorst van Bantam een dergelijk gezantschap aan den nieuwen G.-G.

bekend, zie zijn brief van 12 Nov. 1618 (De J. IV, 110); zijne pretentie zal dan ook wel ten doel gehad hebben om de Engelschen vandaar te kunnen weren. Hoe Veth (Java I, 384) er toe komt, naar aanleiding van gebeurte- § 5
nissen van omstreeks 1630 te verklaren dat de Comp. „al het land tot Tanara. ook thans nog de grensplaats tusschen Bantam en Batavia, als het hare beschouwde", is niet duidelijk; immers eerst Daendels lijfde de landen tot de Tjikandi bij 's Comp^{s}. gebied in (§ 2700). Wat feitelijk de zuidgrens van het oude Jacatra was, is moeilijk te zeggen. De naam Watas (B. 14, 17, 1) d. i. *grens*, zou kunnen doen denken dat zij met de waterscheiding samenviel, evenals hier later de grens van K. Baroe en Tjiandjoer was (B. 31, 35), en heden die der Preanger. Eene zekere bevestiging vindt dit in hetgeen a^{o}. 1724 wordt gezegd (B. 23, 82, 3), dat de streek bezuiden 't gebergte „van ouds" niet onder 't zelfde Hoofd stond als K. Baroe. Overigens valt op den blooten naam Watas niet veel te bouwen: tusschen Batavia en T. Priok vindt men het bekende Toegoe, dat eveneens grenspaal beduidt, zonder dat men veronderstellen zal dat hier de limiet van het oude Jacatra is geweest. Het deed er trouwens niet veel toe. Zeer terecht schreef in 1622 Artus Gijsels (Kron. Hist. Genootsch. Utr. 1871 p. 613): „d'gerechticheyt van Jacatra (*Batavia*) streckt soo veer als wij konnen vrijen (*vrijwaren, zie B. 7, 31, 5*) voor de Javanen". Soms beschouwt Coen het achterland der stad Batavia als Bantamsch. Zoo zegt hij in zijn Advys van 1623 (Kron. Hist. Genootsch. Utr. 1853 p. 84) dat als de Mataram een aanval op Bantam wil doen, men hem moet verzoeken „zijn volck zoo veerre *buyten de jurisdictie van Jaccatra*, zoo wel te wacter als *te lande*, te laeten trecken, dat de vreesachtighe aert der Chineese geen alteratie in de stad Battavia en veroorsaecke". Men zou dus zeggen dat die „jurisdictie" even buiten de wallen ophield. Maar het § 6
is een erg vaag begrip, zie § 748. De plaats in § 87 is niet erg afdoend; men zou daaruit kunnen opmaken dat Coen het Batoelajangsche als Bantamsch beschouwde, maar zijne kennis kan moeielijk zoover hebben gereikt Daarentegen zou de plaats D. 19 Juli 1624 kunnen worden uitgelegd alsof zelfs de Mataram onze rechten erkende: de „Tommogon Bauraxa" van Kendal laat weten „dat den Pangoran Ingallaga (*die kort hierop den titel Soesoehocnan aannam*) gansch genegen was, *bij soo verre hem passagie voor syn leger door onse juredictie vergunt mochte werden,* om een exploit op Bantam voor te nemen". Het blijft voor mij echter twijfelachtig, of de gecursiveerde woorden inderdaad in dat bericht van Baoeraksa hebben gestaan en niet eerder eene opmerking zijn van het Raadslid dat 't Dagr. schreef; men vindt in het Dagr. wel meer voorbeelden van dergelijke inlasschingen, zie T. B. G. XXXIX, 362. Wanneer Coen 3 Nov. 1628 schrijft (De J. V, 133) dat de belegeringstroepen van Mataram om rijst bedelen „in de dorpen van Bantam", zou men zeggen dat hij alles wat op eenigen afstand van Batavia lag als Bantamsch beschouwt; maar 15 Aug. 1633 (ib. pag. 205) schrijft de Regeer. dat de

Bantammers zich versterken tegen den Mataram „soowel bij oosten Batavia in de reviere van Crauwang als bij westen in de reviere van Ontong Java (*de Tjisadane*), alwaer sij onlangs geleden *met ons voorweten ende expres consent* met ettelijcke hondert coppen de wacht gehouden ende de principaelste passagien van wildernisse gesuijvert ende beset gehouden hebben, daer sij hem nae hun oordeel, ingevalle de voors. revieren mochte trachten te passeren, gevouchlijck souden hebben connen stutten". Vermoedelijk zal dit doelen op de passage van Pagoetan, zie B. 4, 16; zóóver dus het binnenland in had Bantam 't noodig gevonden, de permissie der Comp. te vragen; dat zij inderdaad gevraagd werd, ziet men D. 30 Juni 1633, waar een Bant. gezant te Bat. verschijnt en verlof verzoekt „sich op de westzijde van de reviere van Crawan ende Ontong Java (*te*) fortificeeren", hetgeen G.-G. en Raden toestaan „onvermindert nochtans haer (*ons*) recht van dominie, die zij (*wij*) op de voorseijde rivieren zijn gebruijckende", eene plaats die aantoont dat voor de Comp het belang niet lag in het landbezit maar in de vaart op
§ 7 de rivieren (en den houtkap daarlangs). Een babad Banten, volgens Brandes (T. B. G. XLII, 387) geschreven omstreeks A. D. 1662 of 1663, zegt evenwel (ib. p. 388): „De vorst van Mataram was heer over geheel Java, van Blambangan in het Oosten tot en met Krawang in het Westen, alleen Soerasowan (Banten) was aan hem niet onderworpen". Hier wordt het Jacatrasche blijkbaar als Bantamsch beschouwd Vandaar dat de Bantamsche regeering in 1678 verklaart (De Jonge VII, 321; evenzoo D. 15 Maart 1678) dat „de negerij Padjajarang . . . . nooit onder Batavia maar onder Bantam gestaan had (*Padjadjaran was immers door Bantam veroverd*), noch dat ooit zou kunnen bewezen worden dat 's Comps. regt over het gebergte tot aan de Zuidzee strekte". Toenmaals trachtte de Nederl. gezant dit recht te baseeren op het in 1659 met Bantam gesloten verdrag (De J. ibid. p. 323). Merkwaardig is vooral, dat Wouter Schouten omstreeks 1665 nog schreef (Reizen 4e druk, II, 121) dat „het kleiner en westelijk deel (*van Java*) onder den Koning van Bantam" staat, het oostelijke onder den Mataram Dat daartusschen eene breede strook Comps. gebied lag, schijnt bij zijne herhaalde bezoeken aan Batavia niet te zijner kennis gekomen. Evenmin nam de Mataram daarvan notitie; blijkens de origineele acte van 1641 (Van Rees, Overzigt p. 21) beschouwde Sultan Agoeng als de westgrens zijner Preangerlanden Bantam en als de noordgrens het Cheribonsche. Wanneer de Regeer. dan ook D. 15 Jan. 1678 beweert dat Bantam „noijt d'allerminste pretentie noch van outs noch ook nu hebbe of oijt gehadt hebbe" op 't land achter den Salak en den Gedeh, dan is dit een praatjen in den wind, en niets meer.

§ 8 *Tochtjes het land in.* R. 31 Mei 1619 „tot aen onse voorige thuijn de rivier op", dat is „omtrent eene halve mijls weegs", zie den brief van Coen 5 Aug. 1619 bij De Jonge IV, 178; R. 8 Aug. 1620 naar Angkee; evenzoo R. 10 Nov. 1620; D. 18 Sept. 1624; den 21 Aug. 1629 „omtrent 3 à 4 mijlen

de rivier op", De Jonge V, 150 het aftrekkende leger van Mataram wordt in 1629 „twee a dry dagen te landewaerts in" vervolgd, ibid. V, 159; D. 6 Sept. 1631 gaan spionnen mee met de terugkeerende afgezondenen der Oekoereezen „om de plaetse ende gelegentheijt van de voorschreven affgewekene wel te doorsien"; D. 27 Sept. 1632 een tocht „omtrent 5 mijlen de reviere opwaerts"; D. 29 Maart 1633 gaat een vlootje van tinggangs naar de rivier van Krawang; datzelfde jaar een tocht naar Tanara, De Jonge V, 212 noot 3; D. 23 Jan. 1634 wordt „een parthije van 50 coppen te landen" naar de Angkee gezonden en eenige scheepjes over zee; evenzoo D. 28 Jan. 1634; D. 13 Nov. 1634 een troep naar de Tjisadane deels te water, deels over land „om malcanderen daer te gemoeten"; R. 20 Oct. 1635 een tocht de rivier van Ontong Java, d. i. de Tjisadane op; D. 21 Oct. 1636 een troep soldaten over land naar de Angkee; zie Silvernagel's personalia I, 262 over diens vele tochten in dit jaar te water. R. 15 Juni en 7 Juli 1640: eene flottille zal wegens oorlogsgeruchten van Mataram alle kreken onderzoeken tot Indramajoe. Over de terugkeerende Jacatranen zie De Jonge IV, 189.

Djatihout. D. 2 Juli 1636 gaat eene flottille naar den hoek van Kra- § 9
wang „om quiatij balcken te hacken". Den 23 Dec. 1644 schrijft de Regeer. (De J. V, 263) omtrent de omgeving der stad: „Goed jatijhout wordt uijt de bosschen gehaelt, waerdoor den burger zijn timmeragie voordert". De Jonge VI, 59 vermeldt a°. 1655 een djatibosch bij de Bekasi. Eene notarieele acte 8 Febr. 1684 (Reguleth), waarbij een Chineesch suikermolenaar contracteert met den eigenaar van een land „op Noortwyck", stipuleert dat hij niet mag kappen „de djatijboomen". Een ander contract 17 Jan. 1684 (Reguleth) vermeldt „kiateboomen" op Mr. Cornelis; een derde van 19 Mei 1697 (id.) op een land aan de Sontar. Rumphius (Herb. Amb. Vervolg p. 31) spreekt van zekere plant, welke moet worden gezocht „omtrent een halve dagrijze agter de stadt Batavia in 't wilde bosch, meest onder de kiateboomen". D. 1678 p. 569 schrijft de Regeer. echter dat te Bat. (en omstreken) geen timmerhout is en „oocq het baijenhout al ten meerendeele hier zij geconsumeert en beswaerlijck valt te crijgen"; daar bajoerhout goed timmerhout is, zal dus „het" timmerhout dat mankeert wel djati zijn. Op eene kaart echter van omstreeks 1750 vind ik bij Tjililitan even achter Mr. Cornelis een „klein jatij bos" aangeduid, mogelijk een restant van een grooter.

Batavia een moeras. Craen zegt in 1605 van Jacatra (De Jonge III, § 10
182): „Dese stee leyt in een moras". D. 10 Febr. 1625: de heele omstreken van Bat. staan nu in den regentijd onder water, „in voegen dat men overlandt ende in de bosschen met schuijten ende prauwen vaeren mocht"; er volgt echter, dat dit „bij menschen geheugenisse" niet zoo erg is geweest. Den 5 Juni 1631 schrijft de Regeer. (De Jonge V, 177): „'t Is den Heer Generael Carpentier (*die toen in Nederl. was*) wel bekent, dat het gantse landt rontsomme Batavia in de principaelste reegentijt ruijm een knie diep

onder waeter staet, wtgesondert alleen den heerenwech, eenighe weijnighe thuijnen, Dircxlandt en de Compagnies koestall (*zie § 2146*), die bij groote affwateringhe meede noch onderloopen". Een stuk van 1633 (Bijdr. 1871 p. 107): „Batavia is gestight in enkele (*d. i. louter*) morasschen". In 1655 zegt de Regeer. (De Jonge VI, 62) dat Mataram noch Bantam de stad in den regentijd kan aanvallen „omdat de bosschen ende landen rondom vol water staen"; Van Goens in Bijdr. IV, 353: er is op het eiland Java „geen moerassiger gront geweest als daer Batavia weleer placht te leggen". Baldaeus zegt in zijn a° 1671 voltooid werk (Malabar p. 71) dat Batavia „het gasthuijs van India is" wegens de ongezondheid; dat er echter „nu door het dempen der moerassen veel gezonder en aangenamer lucht is". Men onthoude daarbij, dat destijds de Ommel veel meer bewaterd waren dan tegenwoordig (zie B. 22, 90, 3) en dat de stad gesticht is vlak aan de zee (zie B. 18, 17, 6). Het citaat op blz. 2* is uit Tennyson, The coming of Arthur.

§ 11 *Bosschen.* Toen in 1628 de Matarammers in aantocht waren, zegt Bontius (Hist. Nat. p. 54) „silvam circa civitatem caesum ivimus ut latior esset ex urbe in subiectos campos prospectus", d. w. z. ging men uit boschkappen. D. 1 Oct. 1632: „Comen omtrent 900 coppen uyt de scheepen aen lant die, geassisteert zijnde met omtrent 100 soldaeten, het bosch beoosten de stadt hebben omgehackt". D. 5 Sept. 1636 iets dergelijks; hier geldt 't „het creupelbosch", dat „tot ongeveer een halff mijll" wordt vernield; daarachter lag dan wellicht het ongerepte woud; zoo ook D. 6 en 10 Sept. 1636; D. 1637 p. 61 blijkt het „bos" dicht bij het Kasteel te beginnen. Echter schrijft Van Diemen reeds 5 Juni 1631 (De J. V, 178) met het oog op een beleg door den Mataram: „voor Batavia valt hem 't houtt tot haer borstweeringh gants difficill ende veer te haelen". D. 21 Mei 1653 doet Maetsuijker een rijtoer „een stuck weeghs buijten de stad boschwaert", en D. 1659 p. 200 gaat hij „seer hoogh boven naer 't bosch tot in 't Buffelsvelt" (d. i. het Koningsplein, I, 7 noot). Terwijl D. 1634 p. 392 hout wordt gekapt „in het bosch omtrent anderhalf mijl van Bat.", is in 1656 de houtkapperij op Meester Cornelis, B. 2, 1; D. 1661 p. 178 wordt er gekapt „2 of 3 dagen scheppens de groote rivier op". Zie verder B. 23, 77, 2.

§ 12 *Wildrijkheid.* Jac. Bontius, die in Coen's tijd te Bat. was, schrijft aangaande het wildbraad aldaar (De medicina Indorum, Leiden 1642 p. 70): „Inter has praestantissimas esse puto aprinas . . . Cervos denique hic quam plurimos habemus, et has omnes ferinas carnes milites et cives sclopetis (*met vuurroeren*) a se occisas huc in urbem quotidie venales adferunt", d. w. z. wilde varkens- en hertenvleesch is alle dagen op de pasar te krijgen. D. 1 Jan. 1644 wordt de pacht der „thiende van 't wilt vlees" verpacht aan „de wiltschutten" voor 50 realen; evenzoo D. 1 Jan. 1648 „de pacht van 't wilt geschooten vleesch." Uit het reglement van 1654 (P. II, 190) ziet men dat van de 10 „bancken in de vleijschhal" er twee gereserveerd bleven „ten behoeve

van de wiltschutten omme haer aengebraghte wilt aldaer ter merct te brengen". D. 20 Juli 1657 zien wij dat de „schafmeester in 's Comps. hospitael" er „wilschutten" op nahoudt, natuurlijk voor de menage. Nog in 1677 vind ik een testament (Dispontijn, 5 Mei) van „Claes Stappenbeecq, wildtschut in dienst der E. Compe."; D 1672 p. 338 vermeldt een overleden „wiltschut van d'Ed. Heer Gouv. Gen." Van tijgers in de omstreken en zelfs vlak bij de stadswallen is dikwijls in de Dagr. sprake; zie bijvb. D. 30 en 31 Jan. en 4 Febr 1644; D. 23 April 1644 gaat Maetsuijker met S. Sweers en 800 man op drijfjacht naar tijgers, beginnend „onder het pavilliones velt" (zie § 756 noot) en zoo stadwaarts; een paar weken vroeger, D. 9 Febr. 1644, was Sweers „triumphantelijc" de stad komen binnenrijden met een dooden in een val gevangen tijger, „leggende ten exempel ende afschric van andere achter op een esel gebonden"; zie verder D. 27 Juli 1648; 28 Maart, 5 Aug. 1653; 17 Aug. 1657; 6 Jan., 12 Maart 1659. Over den rhinoceros zie B. 5, 7, 1. Nog in R. 7 Jan. 1701 wordt vermeld dat twee paarden uit den Comps. stal „van de tijger geslagen" zijn.

Verlatenheid der omstreken. Het Verhael van eenige oorlogen in Indië, § 13
1622 (Kron. Hist. Gen. 1871, p. 560): „Tot Jacatra en weet men nu, eenige mijlen in 't rondt, van geen Javanen te spreecken". D. 3 Mei 1624 worden 3 Javanen, die in het Angkeesche ontdekt zijn, binnengebracht; „tot wat intentie gemelte Javanen hun hier soo naer by der hant begeven hebben" is nog niet gebleken.

Onveiligheid der omstreken. Schermutseling 25 Sept. 1619 met teruggekeerde Jacatranen, De J. IV, 189; strooperijen van Bantammers a°. 1620 ibid. p. 211; D. 6 Oct. 1631: er is bericht dat er Javanen bij de stad gezien zijn; een „partije" (d. i patrouille) gaat daarop uit, ziet „omtrent 2 mijlen van hier 5 a 6 gewapende Javanen", schiet daarop en ze verdwijnen. Bontius, die in 1632 te Bat. overleed, zegt (Hist. Nat. p. 52) dat in zijn tijd ieder in de omstreken der stad een vuurroer droeg wegens de Jav. struikroovers. Aanvallen op den koestal D. 10, 13, 16, R. 13, 18, 25 Sept. 1632; bij R. 7 Juni 1633 wordt op een gerucht dat de Mataram de stad weer wil belegeren, besloten dezen versterkten koestal af te breken „alsoo die wel een half mijl van Batavias vestinge is gelegen". D. 25 Sept. 1632 gaan twee troepen uit „met § 14
last dat sij niemant verschoonen, maer alles wat haer onderweeghen int bosch zoude ontmoeten onder de voet sullen schieten". Het Dagr. van 1634 is vol van zulke vechtpartijen. D. 8 Febr. 1634 worden „de pannebackerijen besuijden de groote rivier", dus vlak bij de zuidervoorstad, door Bantammers verbrand. D. 13 Juni 1636 zwemmen „Javaense boschloopers" zelfs de Groote Rivier over, stichten brand en vermoorden een paar Chineezen. D. 29 Juli 1636 wordt een soldaat „even buijten de reduijten" door Bantammers overvallen. Eene volledige opsomming van de plaatsen in het Dagr. waaruit de onveiligheid der omstreken van Bat. in 1631—1636 blijkt, vindt men T. B. G. XLIII, 268 e. v.; toch zien wij D. 12 Juni 1636 dat het reeds toen gewoonte

was, bamboe te kappen langs de Angkee, die men over zee bereikte. Bij R. 27 Mei 1642 wordt aan vrouwen verboden, verder buiten de stad te gaan dan de „buijtenwacht" (die denkelijk dicht bij de wallen lag, B. 22, 28, 1; de buitenforten bestonden nog niet); en dit nog wel, nadat in R. 7 Febr. 1642 de „veijligheijt" der suikeraanplantingen geroëmd was! R. 24 Febr. 1651 vermeldt „clachten . . . . wegen de dieverijen, strooperijen ende gewelden, die de goede ingesetenen der platte landen rontsom deser steede door eenige vagabonden ende struijckroovers, voornamentlijck der Javaense natie, binnen onse jurisdictie woonagtich, bij nacht ende ontijden sijn lijdende". Dit zijn slechts enkele grepen.

§ 15 *Prijzen op koppen.* In 1622 bedroeg die premie 100 realen (De Jonge IV, 268). In de instructie voor Brouwer 17 Maart 1632 (P. I, 271, 36) wordt door XVII^en^ geklaagd over de te groote sommen, uitbetaald voor „levende en doode Javanen, in den oorlog becomen". Bij R. 18 Sept. 1632 wordt wegens de herhaalde aanvallen op den koestal een prijs van 50 realen uitgeloofd voor elken levenden Javaan, 25 voor ieder dooden; dat dit de hernieuwing is van eene oudere order blijkt uit De J. V, 198. Bij R. 22 Maart 1633 krijgen „eenige wiltschutten onder onse soldaten" verlof naar 't bosch te gaan op de Javanenjacht, met toezegging van bovenbedoelde premiën. D. 11 Jan. 1636 worden 25 realen voor een kop uitbetaald en wordt het koppengeld en de premie op levende Javanen zelfs verdubbeld; een geval van uitbetaling daarvan geeft D. 17 Juli 1636. Voor dien tijd zijn deze bedragen enorm hoog.

Landbouw. Betreffende het graf van Kapitein Bengkong zie Not. B. G. XLVII, 192. Dat men reeds in 1624 aan 't ontginnen was, blijkt D. 6 Juni 1624: „Den Ed. H. Generael heeft in geselschap van sijne Raden neffens sommige oppercoopluijden ende andere officieren (*over dit woord zie B. 29, 8, 9*) de twee Chineesche gesanten te paerde uijt plaijsieren geleijt ende haer de landouwe omher Batavia vertoont". D. 10 Sept. 1632: „de burgerije ende de Chijneesen, haer buijten met den lantbouw ende steenbacken erneerende". Intusschen spreken G.-G. en Raden in hunne missive van 28 Dec. 1636 (De J. V, 226) met eene minachting van den Bantamschen oorlog, die alleen verklaarbaar is uit het feit dat de landbouw nog zeer weinig beduidde: „Dat particulieren (*d.i. individueele ingezetenen, zie de noot bij § 1815*) de hoenderen en sirij wat dierder als ordinarij voor desen oorloch betaelen moeten, behoort tegen den generalen welstant in geen consideratie te comen".

§ 16 *Landbouw met slaven en Chineezen.* De Afg. patr. miss. van 27 Jan. 1625 (De J. V, 90) zegt: „(*Wij*) syn vast doende, ons eygen landt met de slaven te bebouwen. De Chineesen hebben wij mede daertoe geanimeert". In het Advies van den Raad Extraord. Willem Versteghen van 1650 (De Jonge, in het Verslag aan den Koning uitgebragt door de Staatscommissie enz. 1858, p. 139) wordt het plan ontworpen voor eene suikerondernemíng,

waarbij van de veronderstelling wordt uitgegaan dat men land huurt en dit bewerkt met slaven en Chineesche huurlingen; ib. p. 140: voor vetweiderij, paditeelt e. d. gebruikt men slaven. Eenige cijfers betreffende de productie der suikercultuur bij De J. VIII p. CXXVIII. D. 1 Febr. 1644 worden vermeld „de suyckervelden van Bingam"; D. 2 Nov. 1656 „het landt van der Chinesen Capn. Bingam" aan de Krokot. De brief van G.-G. en Raden van 4 Dec. 1656 (De J. VI, 66) zegt: door de Bantammers zijn verbrand „in de velden over de rivier van Anké . . . . de suykermolens aldaer staende . . . . , voor welck ongeluck wy al langh voor desen becommert syn geweest, omdat de Chinesen haeren ommeslagh soo verre van de handt hebben begreepen, latende ondertussen de landen, dicht onder de wallen liggende, ongecultiveert".

Coen's streven. Zie zijn Advys (Kron. Hist. Gen. Utr. 1853 p. 88): „Nae (*naar mate dat; zie B. 31, 38, 4*) de aenteelinghe in Battavia vermeerdert, zal de toevoer uyt des Matarans lant verminderen ende eyndelijck te niet loopen".

Landuitgifte. De oudste erfboeken bestaan niet meer, doch in B. R. § 17
30 Oct. 1741 vindt men een rapport aan de Regeer., door den Secretaris van Heemraden opgesteld, nopens de wijze van uitgifte van gronden: de eerste zijn uitgegeven in 1623, gratis; in 1643 begon men land buiten de stad uit te geven, soms gratis, soms tegen betaling. Dit is echter niet geheel juist, want in 't oudste bewaarde erfboek (28 Jan 1634—11 Aug. 1639) komen enkele erven voor die buiten den wal, hoewel vlak daaraan, liggen. Dat Inlanders en ook Europ. dikwijls zonder vergunning te vragen aan het kappen togen, vooral van brand- en timmerhout, blijkt uit tal van plaatsen in de resolutiën van Heemraden. De donatie aan Gerard Herberts van 24 Aug. 1645 en 7 Juni 1646 wordt vermeld H. 30 Dec. 1687; zij lag tusschen de Ammanus- en de Bacherachtsgracht en was samen ruim 146 morgen groot. Ook R. 30 Juli 1688 spreekt hierover, evenals ook Valentijn IV, 1, 243, die echter niet goed op de hoogte is; de landconcessie waarvan hij spreekt is die van den Chin. kapitein Bingam, waaromtrent zie B. 23, 170 e. v. Over Caron en Silvernagel zie I, 263. De giftbrief van Ammanus dd. 6 Oct. 1650 wordt vermeld H. 6 Maart 1694; het land was groot 78 morgen. Een voorbeeld van mildheid met land geeft R. 31 Dec. 1655, bepalend dat ieder die rijst wil planten „ledighliggende landerien, als se die maer aenwijsen en versoecken", zal kunnen krijgen; hierbij had men vooral het oog op Mardijkers. In tal van bewaarde erfbrieven uit dien tijd wordt maar één afmeting van het uitgegeven land aangeduid, vooral de lengte langs eene rivier; men kon het dan zoo diep nemen als men verkoos. Het curieust is misschien een erfbrief van 11 Juni 1666, waarbij aan een Inl een stuk grond wordt gegeven „boven aen de rivier Crocut", dat hij zegt te hebben schoongemaakt, zonder eenige verdere aanduiding van ligging of limieten; vergelijk ook den erfbrief, vermeld B. 8, 18, 9.

§ 18 De Antjolsche vaart werd in 1647 en volgende jaren gegraven door Caron en Silvernagel, P. II, 116; het was eene trekvaart, later vooral ten dienste van „de in meenigte afkomende Crauangse houtvlotten", H. 4 Dec. 1728. De Ammanusgracht van 1647 diende vooral voor aanvoer van hout en bamboe, P. II, 114. Wanneer de Bacherachtsgracht is gegraven, weet ik niet; bij R. 24 April 1657 nam de Regeer. haar op korting van schuld over. Over de Bingamsgracht en het Molenvliet zie B. 23, 170, en over het kanaal, in 1667 door particulieren gegraven naar de Sontar, P. II, 434 en B. 23, 141, 5.

Kwellingen der Bantammers. Het Vertooch van Van Goens dd. 8 Sept. 1655 (Bijdr. IV, 173) zegt: „Die van Bantham hebben ons nu eenige geruijme tijt allerleij quellingen en affronten soecken aen te doen, haer niet ontsiende dagelijcx onse gecultiveerde landerijen te bederven, het geplante suijckerriet te verbranden tegens den oogsttijt, ons volck nu diverse maelen jammerlijcken te vermoorden, de gestolen slaven te vervoeren ende deselve met het beestiael publijck op Bantham te vercoopen". Over de door hen in 1656 aangerichte verwoestingen zie De Jonge VI, 66.

§ 19 Over den reduit Hollandia of Buren en over Batenburg zie T. B. G. XLII, 567 e. v. (1). Aan de rivier Antjol was een bamboe wachthuis, dat ingevolge R. 6 Dec. 1651 zou worden vervangen door een steenen „reduitje"; de fortres Soutelande werd er gebouwd ingevolge R. 10 Juli 1656, en aldus genoemd bij R. 25 Juli 1656, en wel „om de bracke gronden in dewelcke se is leggende", T. B. G. XLVI, 417.— Jacatra werd gebouwd ingevolge R. 11 Juli 1656 en gedoopt bij R. 25 Juli 1656. D. 1 Nov. 1656 rijdt de G.-G. naar Antjol „en

(1) Hans Maagdelijn, die Hollandia tegen de Matarammers verdedigde, komt bij Baldaeus (Ceylon, p. 50) als Luitenant voor bij een zeeslag, den 4 Jan. 1638 tusschen de onzen en de Portugeezen bij Goa geleverd. Hij sneuvelde in April 1639 bij een frontaanval op Cambello (Rumphius, manuscript Ambonse Historie; vergel. Valentijn II, Amb. Zaaken 126, 1; Heeres, Bouwstoffen II, 386). Daar de reduit D. 8 Oct. 1657 „Maerlings reduit" wordt genoemd, zou „Maagdelijn" wel de corruptie kunnen zijn van 's mans eigenlijken naam De drekgeschiedenis wordt bevestigd in het journaal van zekeren Haeck (Rijksarchief), die Maagdelijn gekend heeft; zoo ook de poging tot het omverhalen van de houten kap der redoute met een rotantouw. D. 1665 p. 137 wordt de leertouwerij op „de reduijt Buijren, die . . . begint bouwvallig te worden", verplaatst. Dat de naam Maaslandsluis aan Speelman, die een Rotterdammer was, te danken is, schijnt te volgen uit D. 1672 p. 241, waar we zien dat deze aldaar een eigendom had. Ik vond nog eene acte van 25 Maart 1682 folio 285, waarbij het bewuste perceel grond wordt overgeschreven van Constantijn Ranst op Camphuijs, grens O. de Groote Rivier, W. de Kalverstraat, Z. de „middelwegh", N. zekere Cnollaert; de ronduijt is derhalve daarin „niet begrepen", doch daarvan is, zegt de acte, conform R. 21 Mei 1680 „aen den Edle. hr. cooper vergunt en gegeven de possessie ende 't volle gebruijk, mits blijvende den eijgendom van de gront van de ronduijt, soo tot een gedenisse van de dapperheijt der nieuwe Batavieren als om te konnen dienen tot beschermirge van de voorstadt aen die kant, gereserveert aen de E. Compe". Van een verbod om den ronduijt af te breken, hetwelk in latere acten van overschrijving voorkomt, is hier derhalve geen sprake; mijne gissing dat Camphuijs dit verbod in de volgende acte heeft binnengesmokkeld, wordt echter niet bevestigd, daar, blijkens de marginale aanteekening bij deze acte, de eerstvolgende overschrijving lang na Camphuijs' dood geschiedde, den 21 Dec. 1714, welke overschrijving niet meer bestaat.

voorts langs de nieuwe wech naer de schansse Jaccatra, bevindende deselve, schoon hier en daar (*door*) kreken en ruichten heen gemaeckt, nu redelijck wel te passeren". De hier bedoelde weg is te zien op de kaart van 1656 (copie in bibl. Bat. Gen.); het fortje Soutelande ligt daarop aan het strand en eene rivier; parallel aan den Antjolschen weg loopt een tweede weg van de (latere) Voorrij naar een tweede anoniem fortje, wat hooger aan diezelfde rivier; beide fortjes zijn verbonden door een weg. Ik vermoed dat dit anonieme fortje, tenzij het Antjol is, nooit tot uitvoering is gekomen en dat de kaart eenvoudig een project geeft. — Rijswijk werd gebouwd ingevolge R. 22 Aug. 1656; het ontving zijn naam „na haere gelegentheijt en situatie", d. i. naar de omliggende rijstvelden, bij R. 8 Sept. 1656. Dit Rijswijk moet onderscheiden worden van de later meer zuidelijk gebouwde buitenwacht, waarover zie B. 22, 28, 1; het lag ongeveer midden tusschen die buitenwacht en de tegenwoordige Gang Chaulan. – De Vijfhoek aan de Grogol werd gebouwd conform § 20
R. 8 Aug 1656; werd aldus gedoopt bij R. 22 Aug. 1656; R. 20 Juni 1690 wordt besloten, eene gracht en een houten pagger met 2 puntjes er omheen te maken; op een der platen-Rach is hij te zien als eene redoute (lage, kubusvormige toren met eene spitse kap). — Een wachtschip werd aan den mond der Angkee gelegd bij R 22 Dec. 1654 en 27 Juni 1656; D. 26 Febr. 1659 wordt wegens een verwachten aanval der Bant. besloten een pagger te maken om „de fluijt 't Witte Paert . . . . dat voor d' Ankesche rivier licht" (en wel, zie 24 Febr., „tegen den gront"); deze pagger werd vervangen door een wachthuis op den oostoever bij R. 1 Dec. 1660. — Noordwijk werd gebouwd ingevolge R. 20 Febr. 1657 en gedoopt bij R. 9 Maart 1657; omtrent de ligging zie T. B. G. XLVI, 396. — R. 29 Nov. 1650 vermeldt dat sedert eenigen tijd soldaten hebben gelegen aan de Angkee; bij R. 6 Dec. 1651 wordt besloten, het bamboe wachthuis aan die rivier te vervangen door een steenen „reduitje"; bij R. 9 en 12 Mei 1656 werd besloten eene sterreschans te bouwen bij de brug over de Angkee; volgens de kaart van dat jaar lag zij aan de westzij; de Afg. patr miss. 31 Jan 1657 zegt dan ook dat zij ligt „op de rivier Anké aen de oversijde, daer de voors. wech eijndigt" (T. B. G. XLVI, 418); bij R. 24 April 1657 werd echter besloten, in plaats hiervan te bouwen een Zevenhoek beoosten de Angkee; deze lag (D. 1656/7 pag. 143) aan het einde der Bacherachtsgracht en kreeg den naam Nieuwendam (T. B. G. XLVI, 421), omdat men de Angkee aldaar tegelijk afdamde, teneinde het water te brengen in de Bacherachtsgracht. Uit een der platen-Rach blijkt dat later om de oorspronkelijke redoute eene omwalling is gelegd; zie daaromtrent D. 1679 p. 415. – Bij R. 29 Sept. 1656 werd gelast na te gaan of aan de Maroenda § 21
eene versterking kon worden gebouwd „tot conservatie van het hout en bamboesen". Bij R. 5 Mei 1659 wordt tot den bouw besloten; zij wordt vermeld D. 18 Mei 1659; bij R. 16 Mei 1662 wordt zij verlegd naar den westoever der Bekasi; intusschen vermeldt R. 25 Juli 1664 zoowel een fort Maronde

als een fort Barangcassy. Zie verder over dit fort B. 23, 164, 6 en over het fort Bekasi B. 16, 48, 6.

De verschillende Aziatische natiën te behandelen, die te Bat. samenvloeiden, valt buiten mijn tegenwoordig bestek. De brief naar patria dd. 30 Jan. 1666 zegt dat er vele Bantammers in ons gebied komen wonen om de zware lasten in hun eigen land te ontgaan; zie ook de missive van 25 Jan. 1667 bij De Jonge VI, 104.

§ 22 In vele oude reisbeschrijvingen wordt gewezen op de bizonder strenge crimineele rechtspraak te Bat.; men zie bijvb. in het Dagr. van 1672 de opgaven der terechtgestelden aan het einde van sommige maanden p. 85; 112; 232; 338; 372. De politieverordeningen vindt men in deel I en II van het Plakaatboek.

Dat getuigenissen van Heidenen en Mohammedanen vóór 1633 zelfs niet geldig waren in zaken waarbij geene Christenen betrokken waren, na dat jaar slechts gedeeltelijk, blijkt R. 14 Febr. 1633 (P. I, 286; De Jonge V, 65). D. 1663 p. 264 vermeldt de Gouverneur van Banda dat volgens gerechtelijk gewijsde „een Moor van een Christen niet en kan erven". Nog in R. 10 Sept. 1686 wordt naar aanleiding van een proces op Ambon tegen een Europ. Luitenant gesproken van „de insufficance en illegaliteijt der getuijgen, als meest Mooren ofte Mahumetanen sijnde".

§ 23 *Verbod van andere godsdiensten.* De Statuten van 1642 zeggen (P. I, 474): „Binnen voorschreven lantpalen (*van Jacatra*) en sal geen anderen godsdienste ofte religie gepleeght, veel min geleert ofte voortgeplant worden, 't sij in 't heijmelijck ofte in 't openbaer, als de Gereformeerde Christelijcke religie, gelijck die in de publijcke kerken van de Vereenigde Nederl. geleert wort, ende soo wie bevonden sal worden in gemelte cas eenige bijsondere bijeencomsten ofte conventiculen gemaeckt ofte gehouden te hebben, hetsij Christen, Heijden ofte Moor, sal boven verbeurte van alle sijne goederen in de keten geloncken, uijt den lande gebannen ofte wel aen den lijve ofte leven gestraft worden nae gelegentheijt van saken". Dit klinkt fameus bar, maar een Spanjaard getuigt (bij Campbell o. l. pag. 497) dat na de verdrijving zijner landslieden van Formosa in datzelfde jaar 1642 en hunne overbrenging naar Batavia, de G.-G. toestond dat hunne missionarissen aldaar predikten onder de Katholieken „and even amongst the pagans and sectarians (*de Protestanten dus*) of that foreign colony". Het volgend jaar vinden wij (P. II, 56, 8) een Chin. tempel vermeld. Uit Valentijn (IV, 2, 37) ziet men dat in 1647 de Baljuw „de afgoderij der Chijneesen stoorde" en dat de Fiscaal hem toen sommeerde te bewijzen dat die menschen afgoderij bedreven! Het jaar daarna (ib. pag. 38) beloofde Van der Lijn aan den Kerkeraad „den tempel der Chineesen te bederven"; evenzoo 1649 (ib. p. 39) „en de Moorsche priesters, die hij op de daad betrappen zoude, in de keten te slaan", maar er zal wel niet van gekomen zijn, want Van der Lijn had de Chineezen

erg noodig. In Nederl. leidde de teleurstelling der Katholieken over den vrede van Munster tot uitingen van ontevredenheid hunnerzijds, die weer aanleiding gaven tot plakkaten e. d. van den kant der Regeer. (Betz o. l. pag. 95). Mogelijk was het onder den invloed van deze opwekking van godsdienstijver dat de Gedeputeerden der classes Amsterdam en Walcheren van XVII[en] gedaan kregen (Grothe II, 144) dat in Indië de Chin. duivelsdienst zou worden verhinderd; mogelijk was ook een gevolg hiervan een verbod in de nieuwe instructie voor G.-G. en Raden (P. II, 152), van „publijcke exercitien" van andere godsdiensten dan den Gereformeerden. Zoo wordt dan bij § 24
R. 7 Maart 1651 op verzoek van den Kerkeraad aan Mohammedanen verboden het houden van „publijcque ofte secrete bijeencompsten tottet exerceren van hare verkeerde ende Mahomethise dienst"; aan de Chin. wordt tegelijk het houden van godsdienstige bijeenkomsten binnen de stad verboden, doch een tempel bij hunne begraafplaats toegestaan; bij R. 28 Nov. 1651 echter worden alle bijeenkomsten van Chin. „tot exercitie van haren heijdensen dienst" verboden. Ook wordt bij de instructie voor de Wijkmeesters dd. 5 Oct. 1655 (P. II, 209 i. f.) gelast, de Overheid kennis te geven van ontdekte „conventiculen ofte bijeencompsten hetsij onder pretext van religie ofte andersints". De vraag blijft, in hoever aan deze voorschriften uitvoering is gegeven; in elk geval werkten zij niet lang, want in 1671 (Valentijn u. s. pag. 63) moest Maetsuijker alweer beloften van dien aard aan den Kerkeraad geven, en hij kwam die niet na (ib. p. 64); toen in 1674 de Kerkeraad weer zijn strijdros besteeg, verzette zich de G.-G. (ib. p. 65); eene bepaling van 24 April van dit jaar houdt alleen in om „de liberteijt der bijeenkomsten van de priesters van de Moorse en de Chinese tempels sooveel te besnoeijen als sonder groote alteratie te maecken" mogelijk was. D. 1664 p. 285 verleent de Comp. op verzoek van den Sultan van Bantam passage naar Sourate (d. i. naar Mekka) „aen een Moorse paep"; D. 1667 p. 292 op verzoek van een Bantamsch Pangeran aan zekere aspirant-hadji's.

Kennis van inlandsche talen. D. 1636 p. 192 wijst de Vorst van Djambi er op dat hij niets heeft aan een Resident die geen Maleisch verstaat; D. 1661 p. 167 vraagt die van Bandjarmasin om een vertegenwoordiger der Comp. „die goed Maleijts kan"; D. 1664 p. 64 klaagt de Vorst van Djambi dat geen der Nederl. aldaar Maleisch verstaat. Van Goens klaagt (De J VI, 48) dat het gemis van een goeden tolk eene zeer nadeelige uitwerking had op den afloop zijner ambassade naar Mataram in 1654; de Soesoehoenan klaagt, dat de Nederl. afgezant anno 1668 geen Maleisch verstond (De J. VI, 112). Herbert de Jager zegt in zijn schrijven van 31 Jan. 1665 (Bijdr. N. V. IV, p. 17 e. v.) dat tot zijn tijd toe in officieele brieven van G.-G. en Raden aan inl. Vorsten een aanhef van „ses à seven regelen tot lof van den valschen profeet Muhammed, met toewensching dat de zijnen tegen de Christenen victorie mochten bevechten" gebruikelijk was, „hetgeen

met onzen Godsdienst niet wel en quadreert". — Verzuchting van Van Diemen 30 Nov. 1640 bij De J. V, 245.

§ 25 Over de regelingen betreffende de inl. natiën kan hier niet uitgeweid worden. In zake de successio ab intestato gold de adat volgens de Statuten van 1642, P. I, 546; zie verder beneden § 2428 e. v. Over de voorschriften betreffende kleeding zie B. 8, 6, 8.

Het in den tekst blz. 5* bedoelde schrijven van XVII^en^ is van 21 Oct. 1676. Men zou kunnen meenen dat het voorschrift van het oude regeeringsreglement van 1632, art. 4 (P. I, 264) om „alle Indiaense natien vriendelijck" te behandelen een anderen geest ademt, doch het verband toont aan dat hier sprake is van hen die Bat. bezochten, niet hen die er woonden.

Wantrouwen. Van Houtman's komst te Bantam lezen wij in Begin ende Voortgangh, Eerste Schipvaert p. 39 en 41: eerst kwam de Shahbandar aan boord, daarna ook de Gouverneur „dogh alsoo men hem verghde in de cajuijt te gaen, werdt hij soo verbaest (1) dat hij begon te beven". Eerst na
§ 26 eene week in de haven te hebben gelegen ging Houtman aan wal. Jacob van Neck zegt in zijn reisverhaal van 1599 (Bijdr. en Meded. Hist. Gen. Utr. XXI, 248): „Mij is seer dickwijls vermaent van ons meesters (*in Nederl.*) dat men die Javen (*Javanen*) in gheenen dinghen vertrouwen soude". Zijne eigene ondervinding geeft hij (ib. pag. 279) aldus weer: „Al de vreemdelinghen (*vreemde handelaren te Bantam*) seijden: „En vertrout de Javen niet; siet uijt u ooghen" en dierghelijcke, en wijselven hadden al bevonden dat men op haer woorden niet meer vertrouwen en mach als op de lichtvaerdighe winden; wat contracten sal men dan met sulcken lichtvaerdighen volcke maecken?"; en verder (p. 280): „Hadden sij (*de Bantammers*) haer cloeck ghenoech ghekent om ons te overwinnen, wij hadden onbespronghen daer soo langhe niet gheleghen". Men kan nu natuurlijk wel zeggen dat dit eene onredelijke vrees was, en herinneren aan wat M^r^. O. van Rees (Geschied. der Staathuishoudk. in Nederl. II, 240) zegt omtrent het onberaden aangaan van contracten door Inl., die de strekking daarvan niet begrepen en dan later van hunne verplichtingen ontslagen wenschten te zijn, maar de geschiedenis bijvb. van James Brooke's vestiging in Serawak toont wel, hoe welwillendheid misbruikt wordt, en hoe men eindelijk toch moet besluiten om klappen aan deze halfbarbaren uit te deelen. Voorbeelden van het innig wantrouwen onzer vaderen tegen al wat „Moorsch" is en dus geacht wordt eed noch trouw te kennen tegenover Christenen, geven de Bouwstoffen van Tiele en Heeres te over. D. 1656 p. 182 zegt de Regeer. dat „de Bantammers, als wesende trouwloose Mahometisten, niet te vertrouwen sijn". D. 5 Dec. 1659 vindt men de uitdrukking „de moordersche (*moorddadige*) besnedene Palembangers", eerder een climax dan eene tautologie.

(1) D. i. ontsteld. Zoo is men „*verbaest*" bij een moord, eene kruitontploffing, D. 1661 p. 370; 1677 p. 178; „*verbaestheijt*" is eene paniek, Bijdr. 1854 p. 401; evenzoo Valentijn I, 2, 196; Baldaeus, Malabar p. 110.

Javanen. Edmund Scott schrijft omstreeks 1603 van Bantam (Historische § 27
Beschrijv. der Reizen, 's Gravenh. 1747, deel II, 3e hoofdst. p. 55): „Al de Javaanen en Chineezen van den hoogsten tot den laagsten zijn groote deugnieten en hebben geenen sprankel deugds in zig". Volgens R. 19 Jan. 1635 waren er toenmaals nog maar 30 Jav. huisgezinnen te Bat. D. 28 Febr. 1659 geeft het aantal Jav. mans in en buiten de stad op als 1158. Oordeel over hen van Van Goens Bijdr. IV, 355; van Valentijn IV, 1, 53; Rumphius' uitlating over „dat moorse gespuis" staat H. A. I, 20. Vrees voor de Javanen: de Afg. patr. miss. van 19 Jan. 1654 zegt dat in het afgeloopen jaar een Mataramsch gezantschap met gevolg te Bat. is verschenen, hetgeen onder de burgerij zulk een schrik verwekte dat „al eenige haere beste goederen in 't Casteel quamen te vluchten"; om de stad voor onverhoedsche aanvallen van binnen te beschermen, was toen de Middelpunt gebouwd, die de Kali Besar kon bestrijken; men zie D. 1653 p. 40 e. v. hoe de stad tijdens de aanwezigheid van dat gezantschap als 't ware in staat van beleg verkeerde; trouwens, het kwam met over de 130 vaartuigen „gesamentlijck gemant met omtrent 3500 à 4000 coppen"; curieus is de mededeeling (ib. pag. 43) dat de Batav. Javanen ook te wapen werden geroepen „om ons van de trouwlooste Javanen te beter te versekeren"; misschien legde men dezen dus binnen 't Kasteel, eerder als gevangenen dan als wacht. Men zie ook § 2232 en het schrijven der Regeer. van 24 Dec. 1655 (De J. VI, 63): „Het meest dat wij vreesen sijn de Javanen die wij selfs in ons lichaem hebben, soo in de stad als buijten ten platten lande". D. 14 Juli 1661: „Hier onder ons gebied woonen meer als te veel Javaanen om onbekommert voor haer te wesen". R. 31 Jan. 1643 zegt dat de Javanen „eenigen tijt herwaerts 's nachts afgeslooten" gewoond hebben aan de westzij der stad, omdat de stad „noch onbemuijrt ende open lag". Zij werden uit de stad gezet bij R. 13 Juli 1656 (tijdens de plundertochten der Bantammers); de vrouwen en kinderen moesten binnen blijven; in hare overwegingen ter zake verklaart de Regeer. al lang begeerig te zijn geweest „ons eenmael met eenen en onder eenich pretext van deselve te mogen ontlasten"; verscherpt werd die bepaling 25 Juli 1656; zij gold voor allen, hetzij Bantammers of niet, die op Java inheemsch waren. De instructie voor G.-G. en § 28
Raden van 1650 (P. II, 155) zegt: „dat hoewel wij nu met den Mataram ende die van Bantam vreede schijnen te hebben ende van deselve gecarresseert werden, noghtans beijde die geveijnsde vrunden het minste niet vertrout, maer gestadigh op haer acten wel geleth moet werden . . . . ende alsoo voor de (*voorsegde?*) Javanen vrij groote (*?*) diep acces met haer vaertuijgen in de stadt Batavia tegenwoordigh gegeven wert, sullen UE. vooral goede sorge draegen dat daerdoor geen ongemacq t' eeniger tijt coomen te lijden, gestadigh op UE. hoede ende in postuijre van defensie jegens alle onverwaghte attentaten blijvende". Niettemin lezen wij D. 1636 p. 149 dat er een „optrek" plaats heeft van 3 compagnieën Mardijkers en 2 „swarten", onder welke eene

compagnie van 60 koppen „half Maleijers ende halff Javaenen". D. 16 Juni 1641 en 7 Sept. 1648 doet eene compagnie Javanen, den laatsten keer 257 koppen sterk, aan den optrek mee; dit schijnt te hebben geduurd tot 1657, toen (zie D. 11 Sept. 1657) de 6 compagnieën „inlandsche burgerije" optrokken zonder de Javanen, „ten aensien nu buijten de stadt lagen ende woonden"; daarna hoort men niet meer van hen, totdat zij D. 4 Oct. 1678 weer voor een gedeelte aan den optrek meedoen; R. 20 Sept. 1680 zegt dat zij allen opgeroepen zullen worden. In 1685 is voor de laatste maal door Inl. aan den jaarlijkschen optrek meegedaan. De beschrijving D. 3 Sept. 1659 van den optrek der inlandsche burgerij vermeldt dat zij wordt opgesteld tusschen zes compagnieën Europ. soldaten „met schietgeweer die met scherp geladen waren"; deze laatste bizonderheid wordt niet vermeld in andere beschrijvingen van deze parades in de Dagregisters, maar men mag veilig aannemen dat zij regel was; de Europ. troepen waren er steeds bij. Zie ook Schweitzer l.l. p. 354; deze persoon nam als militair aan een dier parades omstreeks 1675 deel en zegt: „Wij Hollanders hielden ons met vier gewapende Compagnien op 't soo genoemde Galge-Veld, rondom 't Huijs, waerin de Heer Generael en de Heeren Raeden van Indien met haere Vrouwen en Kinderen waren tot d' aenschouwing van deese Guygchelbedrijven, om, in geval d' Indianen, welcker getal seer sterck was, eenige Rebelly of Oproer hadden willen aanvangen, haer te weerstaen". Evenals de meeste beschrijvingen dier optrekken in het Dagr. eindigt ook die van den laatsten, 14 Aug. 1685, met de woorden: „eijndigende hiermede dese Batavise wapenvertooning, sonder dat men (God loff) van ongelucken ijets heeft vernomen"; onder deze ongelukken verstond men deels, zooals D. 14 Aug. 1676 wordt aangeduid (vergel ook D. 1679 p. 210), die veroorzaakt door het in 't wild rondschieten of klakkebussen der schutters, deels, zooals D. 21 Aug. 1676 zegt, „eenige onlusten". R. 13 Oct. 1686 heet 't dat het maar goed is dat de optrek dit jaar is overgeslagen „ter oorsake van de voorgevalle verscheijde brandstigtingen" (bij den vorigen optrek?).

§ 29 De uitdrukking „Comps. sagte regeringe" vindt men in eene missive van Speelman D. 9 Dec. 1677; datzelfde jaar zegt hij (bij De Jonge VII, 143) veel zorg te hebben gedragen op Java's N.O.-Kust dat niemand overlast zou lijden van zijne troepen; hij gelast zijn vervanger, aldus door te gaan, „opdat de Comp. in hare goede reputatie van billijcke en sachtmoedige regering de allerminste krencke (*lees: kreucke, evenals D. 1677 p. 74: „sonder kreuck haerer achtbaerheijt*") of naspraack niet kome te lijden". Daarmee is niet in strijd, dat zelfs dominé Valentijn het goedkeurt dat verzet of oproer bloedig wordt onderdrukt; zie bij hem II Beschrijv. van Amb. p. 38 over de bevolking van Cambello: „Men hadt beter gedaan, dat men hen maar geheel uitgeroeit had". Met eenige verbazing bespeurt men echter dat dezelfde Christenleeraar (I, Molukse Zaaken p. 320) oordeelt dat het een „te zagte

dood" zou zijn geweest, als zeker ons vijandig Hoofd aan eene bekomen wonde was overleden; zoo dacht De Vlamingh ook, toen hij dat Hoofd in handen kreeg; hij liet dien man daarom „van onderen af levendig kneuzen" door Jan Rap en daarna in stukken kappen, waarop vader Valentijn (wiens uitgever een leerzaam prentje aan de beschrijving van deze gruweldaad toevoegt) de weeklachte slaakt: „Dit was het al te zagte einde van Kaitsjili Saidi, die . . . . verdient had wat langer te leven om een schrikkelijker dood te sterven". Het mooiste is, dat Valentijn bij zijne beschrijving van Saidi's dood weliswaar Livinus Bor copieert (o. l. pag. 299), maar dat Bor dien dood alleen „ruim verdiend" vindt, niet, zooals Valentijn, „al te zagt".

Belastingen. Eerst in 1686 werd besloten, van de niet in eigendom § 30
uitgegeven of verkochte landen tiende te heffen. Het erfboek van 1661 en volgende jaren bewijst, dat destijds de Inlander, wanneer hij een stuk grond ontgon, dit zonder moeite in eigendom kon krijgen zonder aan eenige heffing onderworpen te zijn. R. 11 Oct. 1652 zegt ronduit dat het tevoren als regel gold, land te geven aan ieder die er om vroeg. Dat arbeid aan wegen en grachten betaald werd (deze kwam trouwens niet vaak voor), blijkt herhaaldelijk, zoo ook dat voor krijgsdienst vrijwilligers werden opgeroepen.

Onveiligheid. Nieuhof, sprekend van zijn botaniseeren gedurende zijn verblijf te Bat., 1667 — 1670, zegt (o. l. pag. 194): „Doch verre buiten de stad derfde ik mij noit alleen begeven, uit vreze voor het wilt gedierte en de wrede Javanen, maer nam altijt . . . . eenige met goet geweer voorzien tot mijn gezelschap mee, hoewel niet zonder groote moeite ter oorzake van de dichte bosschaedjen en ongebaende wegen". Nieuhof was lang geen bloodaard, had veel meegemaakt en was in den oorlog geweest. In hare missive van 13 Dec. 1686 (De J. VIII, 31) drukt de Regeer. de hoop uit dat de rijstbouw bij Bat. zal toenemen „soo de boeren en landbouwers maer in rust mogen blijven en niet berooft worden, daer veel van ons eijgen ingesetenen niet te goed toe zijn, voornamelijk de Mahometanen". In een request aan Heemr. van 1705 zegt een der Balische Kapiteins dat zeker hem door de Comp. vroeger geschonken stuk land, Pabajoeran, „voorheen met levensgevaer door des suppliants volckeren van een woeste wildernis schoon gemaekt en met padij beplant is". H. 6 Juli 1686 zullen de landen beoosten de rivier worden opgemeten; twee Heemraden worden daartoe gecommitteerd „met parthij Javanen en eenige soldaten om de presente schelmen, hier en daar swervende", en dit nog wel, ofschoon H. 19 Mei 1685 eene Chin. vrouw in een request verklaarde dat zij thans zeker stuk land zou gaan bebouwen, omdat de veiligheid nu zooveel grooter was dan te voren. — Omtrent weggeloopen slaven zie § 31
§ 379. Een „steene reduijt genaemt Clappusburgh" op een land aan de Antjol vond ik vermeld in een koopbrief van 3 Nov. 1660; zelfs in R. 9 Oct. 1693 is nog sprake van een toren en daaromheen „een vierkante vastigheijd, voorsien met vier puntjes", op een land dicht bij Noordwijk; de Regeer. gelast, die

vier bastions af te breken. — Koppengeld: R 3 Oct. 1679 zegt: „Voor alle koppen, die ons volck sullen binnenbrengen en bewesen hebben (/) van regte schelmen, rovers en menschendieven te wesen, toe te leggen een premie van 3 realen ieder".

Land aan Meester Cornelis gegeven bij erfbrief van 7 Oct. 1661; uit een erfbrief van 1674 ziet men dat dit voor een dagreis ver gold, vergel. B. 4, 4, 5; land aan Manggis, Kapitein der Baliërs, erfbrief 16 Sept. 1667, zie B. 15, 7, 8; aan Pieter Abrahamsz 25 Oct. 1674.

Van Goens (Bijdr. IV p. 175) zegt dat hij kort voor zijn vertrek naar Nederl. de rivier van Krawang is opgeweest en „nog eens over drie jaeren"; eerstgenoemde tocht was ingevolge R. 24 Nov. 1654; laatstgenoemde is denkelijk die, vermeld D. 18 en 30 Jan. 1653; bizonderheden ontbreken. Over den tocht naar M^r. Cornelis in 1656 zie B. 2, 1 e. v. en § 771. R. 20 Juni 1656 zegt dat de Kapitein der Maleiers naar het gebergte is geweest om den „Bantamsen weg" te verkennen; zijn aanbod om op zeker punt van dien weg eene wacht van Maleiers te plaatsen, om te kunnen waarschuwen als er onraad is, wordt aangenomen. Het Dagr. van 1656 en 1657 bevat mededeelingen omtrent tal van kleine expeditiën te water en te lande, meestal te water naar Krawang, Bekasi, de Angkee en de Tjisadane; men zie het register op dat Dagr. i. v. Hans Christoffel Loenemans en Pieter Theunis, over welken laatste men vergelijke I, 268; de eerste was toenmaals „commandeur van 's Comp^s. cleen oorlogsvaertuijgh", de tweede was Vaandrig en leidde kleine tochten zoo te water als te lande. Over een tocht naar Ontong Java in 1657 zie B. 3, 1 e. v. D. 10 Juli 1657 gaat Vaandrig Dupon „met een troup soldaten in 't bosch naer Craoan"; den volgenden dag komt hij al terug, na „heel boven aen de Moronges" geweest te zijn (d. i. de Maroenda, die ib. p. 214 en 215 de „Morango" en de „Moron" heet). Over den tocht naar Tjidjantoeng in 1657 zie B. 4, 1 e. v. D. 22 Sept. 1659 gaat een tocht de Tjisadane op, daar het heet dat Bantam bezig is eene vestiging aan die rivier te maken; D. 23 Maart 1675 gaan twee afdeelingen Inl. het binnenland in, die 28 Maart terugkeeren.

§ 32 Muller wordt R. 15 Maart 1658 over zee naar Krawang gezonden om van daar uit den weg, die nog niet ontdekt is, te verkennen met een tiental Javanen. Bij R. 17 Mei 1658 wordt hij naar de rivier van Krawang gezonden op kondschap naar den politieken toestand; men is bevreesd voor samenspanning tusschen Mataram en Bantam. D. 2 Febr. 1659 heeft een tocht naar de Angkee plaats over land en te water „om d' Ankese rivier te ontdecken tot soo hooch als mogelijck sal sijn"; dit is meer een krijgstocht tegen de Bantammers, die zich aldaar hebben vertoond; Muller neemt er aan deel. Bij R. 11 Juni 1660 wordt hij wegens geruchten omtrent het kappen van een weg van Krawang naar Batavia over land met eenige Europ. en Javanen daarheen gezonden; hij is er wel bekend, zegt de Resol., omdat hij wel derwaarts is gezonden om beesten te koopen. Bij R. 1 Juni 1660 wordt hem, wegens

geruchten dat de Sultan van Bantam aan deze zijde der Tjisadane laat kappen en bouwen, gelast die rivier op te varen tot de negorij der Bantammers, ook om uit te vorschen „wat wegen en passagien van daer naer Batavia sijn leggende"; eenige andere manschappen zullen over land daarheen en allen gezamenlijk over land terugkeeren. R. 20 Sept. 1661 rapporteert hij aangaande een tocht, door hem op last gedaan naar eene plaats anderhalven dag van de stad aan de Bekasi. R. 21 Maart 1662 zal een dergelijke verkenningstocht naar de Bekasi geschieden door een Luitenant met vendrig Muller en eenige Mardijkers (over deze beide tochten zie B. 5, 22 e. v.). D. 6 Febr. 1663 wordt hij nogmaals naar Krawang gezonden om gevluchte slaven op te vatten. Uit D. 2 Dec. 1676 zou men misschien opmaken dat hij zelfs naar § 33
Soekapoera is geweest (vergelijk ook § 378). Men leest daar: „'s Morgens komen eenige afgesondene Javaanen van den regent of Tommegon van Succapoura, hier boven aen 't geberchte (en te lande afgekomen met den Capiteijn Fredrick Hendrick Muller) bij Sijn Edt. in 't Casteel" enz. Ik vermoed echter dat die haakjes moeten wegvallen (zij staan in de origineele manuscript-Dagregisters haast altijd verkeerd geplaatst), want de brief, dien de afgezondenen overbrengen, spreekt heel niet van een bezoek van Muller bij den Toemenggoeng, de Resoluties en het Dagr. evenmin; eerder moet men aannemen dat Muller hen eenvoudig bij den G.-G. binnenleidde, evenals hij dit D. 9 April 1674 doet.

Brief van Coen dd. 22 Oct. 1615 bij De Jonge IV, 35. De woorden van Kiai Aria komen voor in een brief van Van Dijck dd 18 Maart 1678 bij De J. VII, 323. In 1633 spreekt een Ambonsch dominé (bij Grothe VI, 244) van de „ongewoone, tegens onse nature strijdende, plaetsen ende weegen", die een predikant op zijne dienstreizen aldaar moet volgen. Het laatste citaat is uit Gerret Vermeulen's Gedenkwaerdige Voyagie (1668-1674) p. 15.

Het Jacatrasche behoort aan Mataram. In 1634 (De J. V, 216) is de § 34
Regeering bereid te erkennen „dat wij den Mattaram houden voor den rechten keijser van gansch Java en dat wij wel genegen sijn om aen Sijne Majt. jaerlicx eenige cortesye (1) te doen voor dat wij op sijn lant onse residentie genomen hebben", d. w. z. jaarlijks een huldeblijk te zenden voor de bewoning van Batavia. R. 6 Aug. 1640 spreekt van „onzen grimmigen vijand den Mattaram, op wiens lant door Godes genade hier sijn geseten". D. 15 Jan. 1678 verklaart de Regeer. in eene instructie „dat wij op Selingskij (*Tjileungsir*) ende de hooger dorpen aen de revier van Bacassij de Mattaramse Javanen en onderdaenen gaerne hebben getollereert en post laten houden, uijt vruntschap, als oude eijgenaers vant landt van Jaccatra". R. 28 Oct. 1678 zegt: „aen een igelijck is bekent dat die landen (*de Preanger en Krawang*) tot Jaccatra incluijs van oude tijden af altoos onder den Mattaram gestaen hebben". D. 25 Maart 1678 beweert de Regeer. te gelooven „dat Bantam soo

(1) In den zin van geschenk evenzoo D. 1636 p. 102. Vergelijk de noot bij § 586.

wel als Jaccatra in oude tijden selfs al mede door den Mattaram is beheerst geweest".

§ 35 *Mataramsche pretentie.* De piagem T. B. G. XXXII, 363: „Hij doe wat hij wil, westwaarts tot aan de grens van Bantam, noordwaarts tot aan Cheribon". Van rechten der Compagnie op het Jacatrasche achterland is dus geen kwestie. Eene andere piagem ib. pag. 344 spreekt van Mataramsch land, ten W. begrensd door de Tjipamingkis. Mogelijk berustte de pretentie gedeeltelijk op 's Comp^{s}. eerste zending naar Mataram in 1614, toen kort te voren een nieuwe Vorst was opgetreden, misschien een overweldiger (zie § 97 noot), die dit gezantschap blijkbaar als een huldebewijs opvatte, er „bovenmate verblijt" over was (De Jonge IV, 16), groote beloften van hulp aan de Comp. deed, doch tevens een zoogenaamd contract sloot, dat haar verplichtte „den Mattram niets (*te*) mogen weigeren" (De Jonge IV, 55); vandaar dat Agoeng in 1622 Coen naar Mataram ontbood en schatting verwachtte (De J. IV, 267; 269; 286; 289; 297). Aan den Portugeeschen Capitan Mor te Malakka schreef hij dat de Nederl. door hunne vestiging te Jacatra zich „tot onderzaten van het rijk van Mataram hadden gemaakt", ibid. p. CXLVI. Toen na Agoeng's dood alweer de onhandigheid werd begaan om terstond een gezantschap te zenden, moest de Mataram wel in zijne ideeën van leenheerschap gestijfd worden. Vandaar het contract van 1646, dat de Comp. verplichtte, alle jaren een gezantschap naar de hofstad te zenden, waardoor aan de onderdanen van den Soesoehoenan de leenplichtigheid der Comp. periodiek voor oogen gesteld zou worden; vergelijk § 312 i. f.; vandaar ook 's Vorsten later herhaaldelijk uitgeoefende aandrang om deze bepaling stipter te doen naleven dan de Comp. noodig achtte. Zelfs ziet men den Soenan D. 1668 p. 192 op grond van het contract van 1646 de Bataviasche tollen vorderen. In Not. B. G. XV, 8 bespeurt men dat in een Jav. handschrift zelfs nog na de splitsing van Solo en Djokja de tegenwoordige residentie Batavia wordt voorgesteld als behoorend tot het Javaansche rijk.

§ 36 Omtrent vestigingen van onderdanen des Soesoehoenans binnen de limieten der Comp. zie B. 5, 27 e. v. D. 7 Febr. 1666 komt een bericht van Bantam omtrent „een groot menigte Mataramse onderdanen, die haer omtrent 5 mijlen boven de revier Ontong Java hadden ternedergeslagen". D. 2 Jan. 1675 vindt men een brief van den Mataramschen Depati Anom: „Mijn volckeren hebbe gelast huijsen te maaken aan Bacassij" etc. De briefdragers keeren D. 5 Jan. 1675 terug zonder antwoord van de Regeer., doch uit de hierboven § 34 geciteerde plaats uit D. 15 Jan. 1678 blijkt wel dat men deze indringers ongemoeid liet. R. 3 Jan. 1678 zegt de Regeer. evenzoo dat zij „zeer gaarne" Matarammers binnen hare grenzen heeft geduld, en D. 25 Maart 1678 dat zij aan hen en aan Bantammers „doorgaens (*d. i. steeds*) veel vrijheden vergunt heeft". Zie voorts § 46.

De grensbepaling van Coen staat nog in de Statuten van 1642 (P. I, 474)

en in de instructie voor den Landdrost dd. 24 Febr. 1651. Zie verder § 748 e. v.

Grens met Bantam. Over de paggers van den Sultan in het Angkee- § 37
sche tot de jacht zie D. 1641 p. 368; 385; 386; 388; 389. Het heet dat de Bantammers bij die gelegenheid erkenden dat zij „wel wisten aldaer in de jurisdictie van Batavia waeren". Aan welken kant der Angkee de paggers waren, die de onzen vernielden (zij sloegen daarbij zelfs twee Bantammers dood), blijkt niet; er wordt echter gesproken van „de geprepareerde jachtplaetsen aen Ontongh Java", zoodat men zou zeggen dat zij aan den westkant waren; de Bant. grooten waren woedend over de vernieling der paggers. D. 6 Oct. 1664 laat de Sultan, op een bericht dat de Mataram een weg doet kappen „na Tangerang", door een gezant zeggen „dat zij wel mogen comen tot op 2 mijlen na aen Batavia, maer verder niet", hetgeen op te vatten zal zijn als gerekend van uit het Bantamsche, d. i. voorbij Batavia of tot de Angkee. In 1659 was het contract met Bantam tot stand gekomen (De J. VI, 85), waaruit in 1678 de Nederl. gezant trachtte af te leiden dat niemand zonder „offensie te geven" door het gepretendeerd territoir der Comp. tot de Zuidzee mocht trekken; niets is echter zekerder dan dat de Comp. tevoren zich er nooit om bekreund had wie daardoor trok. De Bantammers beweerden daarentegen nog in 1680 dat de Angkee de grens was (De J. VII, 358); vergel. B. 13, 4 en het in § 444 vermelde aangaande de poging van Bantam in 1680 om het land tusschen de Angkee en de Tjisadane tot een neutraal en onbewoond terrein (een jachtveld voor den Sultan?) te maken. Het een en ander verklaart wellicht ook, waarom later de Angkee werd beschouwd als de oostgrens van het regentschap Tanggeran.

Grensregeling met Mataram 1652. In de Afg. patr. miss. 31 Jan. 1653 § 38
(De J. VI, 31) zegt de Regeer.: „Aengaende de rivier van Crawan, die altijd gehouden is voor de limietscheijdinge tusschen het land Jacatra ende dat van de Mattaram, (*is overeengekomen*) dat ons vrij sal staen t' allen tijde in deselve te komen visschen, bamboesen, timmer- en brandhout te halen en uijt te voeren sonder eenig gerechticheijt te betalen, na ons gelieven, en dat wij het land, aen de westzijde van deselve gelegen, sullen gebruicken als ons eijgen land, sonder tegenseggen van de sijne, aen de andere cant morende". Mij dunkt dat hier de vrije vischvangst en houtkap (1) geheel op den voorgrond treedt, en dat men aan de slotregelen alleen door eene gewrongen interpretatie de beteekenis kan geven van een afstand van het Jacatrasche veeleer is te denken aan zekeren waarborg voor het rustig bezit van eene strook land aan den westoever van den benedenloop der rivier, om twisten met de Matarammers aan den oostoever te voorkomen. De bedoeling zal dan zijn, dat geene Hollanders zich aan den oostoever met houtkap enz. zouden

(1) Een voorbeeld van houtkap aldaar geeft D. 1637 p. 170; 228.

bemoeien. Voor zoover ik weet, was er voor den Soenan in 1652 geen de minste aanleiding om aan de Comp. zijne aanspraken op het Jacatrasche af te staan; hij had de Comp. veel minder noodig dan deze hem, ja, de gezant die deze overeenkomst bewerkte, Van Goens, zegt zelf (Berigten Hist. Genootsch. Utr. V, 2, 33) dat hij werd gezonden om „de wankelende vreede wederom te herstellen, doenmaals een dangereuse en kommerlijken tijd sijnde, dat niemant sich derwaarts heeft durven avonturen" behalve hij. Het doel was dus bereikt, als hij wrijvingen aan de Tjitaroem wist onmogelijk te
§ 39 maken. Wanneer Van Deventer (Geschied. der Nederl. op Java I, 198) in deze overeenkomst eene poging ziet om de twisten van Matarammers met Bantammers aan deze rivier te doen veranderen in twisten van de Comp. met Bantam, dan is mijne tegenwerping dat de Soenan waarlijk voor een twist met Bantam niet bang behoefde te wezen. Tegen de bewering, dat de Soenan in 1652 het Jacatrasche afstond, pleit ook, dat de Regeer. destijds niets om landaanwinst gaf, wel om vrije vaart op rivieren (1). Weliswaar — het den 25 Febr. 1677 gesloten contract (De Jonge VII, 80, 3) zegt dat de „Bataviase jurisdictie en limijte is en sal blijven tot het midden in de riviere Carawan, gelijck in den jaere 1652 ..... versproken is, sulcx de Javanen bewesten de riviere Crawan tot aen de Zuijdtzee onder Comp^cs^. gehoorsaemheijt en gebiet staan", maar dit bewijst niet veel; men had in 1677 natuurlijk gaarne een antecedent, en in het contract van 19/20 Oct. van dat jaar (zie § 381) is de verwringing der vroegere afspraak nog handtastelijker. Ik zeg: „*afspraak*" omdat er niets op schrift was gesteld en de Comp. later den afstand gaarne zwart op wit wilde zien (De Jonge VII p. II, en hierbeneden § 380; 382). Uit D. 14 en 30 Jan. 1653 ziet men, dat de mondelinge belofte zoo weinig beduidde, dat de Mataramsche ambtenaren in het Krawangsche er niet eens officieel kennis van kregen, en weigerden 's Comp^s^. vrijen uitvoer langs de Tjitaroem toe te laten, waarop D. 8 Febr. 1653 nader bij het Mataramsche hof wordt verzocht om den „vrijen uitvoer van houtwercken ende andere materialen"; dat baatte echter niet, ibid. p. 109. Zoo geeft ook Tegalwangi's acte betreffende de sajang's (Van Rees p. 28), die van 1654 is, orders „westelijk tot Bantan". De schenking van Nambo aan Girilaja (§ 284) zal ook na 1652 vallen, en dit staat vast betreffende de groote Mataramsche kolonisatie aan
§ 40 weerszijden van de Tjitaroem, § 108. Couper verzocht in 1677 (De Jonge VII, 113) van den Soesoehoenan „opene brieven van ratificatie, daarbij alle de volcken bewesten Carawangh zouden cunnen sien dat den Sousouhounan achtervolgens 't contract affstandt dede van alle pretensiën omme daarover

(1) Met de burgerij was het ongeveer evenzoo. Abraham Struijs vraagt en erlangt R. 1 Dec. 1665 het monopolie van houtkap op de landen langs zekere niet nader aangeduide spruit „boven in de rivier van Maronde," en wel over eene lengte van 300 roeden en zoo diep aan weerszijden landwaarts in als hij verkiest; om den afstand van het land, waarop dat hout groeide, vroeg hij niet eens, ofschoon hij 't denkelijk gratis had kunnen krijgen.

te gebieden"; dus die bevolking had van het contract van 1652 nooit gehoord. Wanneer dus de Soes. in een brief (De Jonge VII, 114) erkent, dat het contract van Febr. 1677 slechts eene hernieuwing is van „het oude contract," dan praat hij na wat de Holl. hem voorzeiden. Kenschetsend voor deze laatsten is, dat bij R. 12 Maart 1658 de visscherij op de Tjitaroem en de Tjisadane tot eene pacht wordt gemaakt, dus nog vóórdat een contract met Bantam over beider rechten op de laatste rivier was gesloten en zeker in strijd met den geest der afspraak met den Soenan. Wanneer R. 20 Oct. 1656 en bij Van Goens in 1655 (Bijdr. IV, 175) de Tjitaroem de limietscheiding van de landen der Comp. en des Soenans heet, dan is dit eenvoudig eene herinnering aan Coen's willekeurige grensbepaling, evenals wij hierboven § 38 de Regeer. in 1653 zien beweren dat de Tjitaroem „altijd" voor de grens is gehouden; en wanneer D. 30 Oct. 1657 Mataramsche Hoofden zeggen dat „het gebiet des Matarams" zich „tot" die rivier uitstrekt, dan sluit dit niet uit, dat het naar hunne opvatting ook wel daarover kan strekken. Gepubliceerd heeft de Comp. hare limietscheiding eerst in 1686 (zie § 519 e v.); § 41
maar hoever hare usurpaties konden gaan, toont de kaart van 1692, alwaar als de Tjitaroem-grens wordt aangegeven deze rivier *tot aan haar oorsprong* (die veel oostelijker ligt dan de monding) en vanhier eene lijn recht zuidwaarts, zoodat dan tengevolge van den later in 1677 met moeite aan Mataram afgedwongen afstand der landen tot de rivier van Pamanoekan, alleen een stuk land benoorden het gebergte werd gewonnen: dat ten Z. bezat zij reeds! Mochten er historici zijn die beweren dat de Soesoeh. in 1652 bijvb. ook het Bandoengsche heeft afgestaan (zooals Van Rees p. 38 beweert omtrent Tjiandjoer), laten zij dan trachten eene reden voor eene dergelijke onzinnige handeling te vinden! Van geenerlei waarde is wat in een babad staat (Kern o. l. pag. 13; T. B. G. XVII, 232) naar aanleiding der volkstelling van Poespawangsa: „De Pangeran van Soemedang (*er was toen geen Pangeran*) werd ontheven van 't oppergezag bewesten de Tjitaroem (*dat hij nooit bezeten had*), omdat die streken onder Jakatra stonden." Dit is blijkbaar bedacht om te verklaren waarom de oude Soemedangsche landvoogdij niet reikte tot de grens van Bantam, zooals die bij het schrijven van deze babad bestond, wat zeker niet veel vóór a°. 1800 is geweest, zoo niet later.

Prestige der Compagnie (1). De opinie van toenmalige Hollanders daar- § 42
omtrent vindt men eigenaardig geformuleerd door Nieuhof, die het a°. 1657 bij zijn gezantschap naar China afkeurt dat een Russische gezant te Peking weigert, den Keizer de slaafsche en vernederende hulde te bewijzen, waartoe de onzen steeds bereid waren; hij zegt: „Zoodanigh heeft de hooghertigheit zommige menschen bezeten (2) en ingenomen, dat ze liever hunne gewoone

(1) De termen, waarmee de Comp. het begrip „prestige" aanduidt, gaven wij B. 10, 18, 1.

(2) D. i. in bezit genomen, zich meester gemaakt van; zie B. 16, 40, 5.

grootsheit, schoon tot schade en nadeel van hunne eigene zaken, willen staande houden, dan in tijdt en gelegentheit het minste daaraf te wijken en 't zeil te minderen" (o.l. pag. 169). Om het verschil tusschen natie en natie te dezen opzichte te bespeuren, moet men eens vergelijken wat Tachard en De Choisy meedeelen omtrent het fiere optreden van Louis XIV's gezant in Siam, en de welverdiende minachting waarmee Wells Williams (II, 443) spreekt van den eindeloozen hoon en smaad, dien onze gezant Isaac Titsingh zich in 1796 te Peking liet aanleunen van allerlei hofrapaille. Het is waar, soms kon de negotie alleen kruipenderwijs worden bemachtigd. Zelfs Coen maakte zich niet erg warm over het prestige der Comp., zie bijvb. De Jonge IV, 271; in 1626 zijn G.-G. en Raden van meening (Dagr. 1626 p. 241) „bij aldien men tot een redelijcke conditie met die van Bantam . . . . . comen conde, dat het een cleene saecke soude wesen, den Pangoran wat in te volgen ende hem aen d' uijtwendige eere te laten, soo men dan maer de rest naer wensch conde
§ 43 treffen". Hoogst karakteristiek is hetgeen Specx (bij Piso, o. l. Mantissa aromatica p. 211; vertaald bij Rumphius H. A. VI, 215) meedeelt over de minachting van den Bantamschen Prins-Regent a°. 1614 zelfs voor den G.-G. omdat die zich met den handel afgaf; hij schatte dien Nederlander lager dan zijne Bantamsche Hoofden. Dat verhaaltje hoe Coen, destijds Dir.-Gen., hem bij zijne liefhebberij voor draaiwerk aantrof en hoe hij Coen afsnauwde, is te treffender, omdat Bantam vooral van den handel leefde. Het komt geheel overeen met hetgeen de Vorst in 1624 zegt (Dagr. p. 80): „Soo den prins Mauritius (*Maurits*) hierontrent ware, hij wilde aan hem als aen sijn broeder (*gezanten*) seijnden, maer aen den Generael, die maer een hooft van cooplieden was ende alle de saken van de Hollanders in Indien maer van cooplieden bestonden, wilde hij sich daertoe niet verkleijnen". Evenmin wilde in 1625 de Vorst van Makassar de eerste stappen tot eene goede verstandhouding met de Regeer. doen, omdat die maar bestond uit kooplieden (Tiele, Bouwstoffen II, p. XXII noot). Deze opvatting uitte zich ook in den hoon waarmede personen, die namens de Comp. werden gezonden om te onderhandelen, vaak werden ontvangen; zie D. 1624 p. 34; 43—45; 1626, p. 274; 275; in 1634 ging de G.-G. in persoon naar Bantam — en tevergeefs (Dagr. p. 370; 371). Men kan nagaan hoe een Mataramsch Vorst, die zeggen kon dat hij „geen coopman als alle andere Coningen en Princen van Java" was (De J. IV, 16 en 23), op de Comp. neerzag (1), en daar was eenige reden toe. Immers wij merken op hoe gretig deze soms naar zijne gunst dong. Nauwelijks verneemt in 1636 de Regeer. van terzij (Dagr. p. 98) dat hij wel tot vrede geneigd is, of zij laat vragen wat voor geschenken hij liefst zou

(1) Soenan Tegalwangi week ook hierin van zijn voorganger af, dat hij geen vijand was van handelsvoordeelen. D. 20 Juli 1657 laat hij aan elk zijner vier „strandheeren" 10.000 realen ter hand stellen „om daermede te negotieeren ende de Maijesteijt ider weder twintich in de plaets te leveren binnen 't jaer"; vergel. D. 25 Aug. 1657 en aldaar p. 259.

ontvangen. Een Coen kon zich dan troosten met de overdenking (De J. IV, 202): „d'Arme onwetende hovaerdije is bij die van den Mattaram uitermate groot", maar de arme onwetendheid was aan zijne zijde niet minder groot. Eene enkele maal, door de ondervinding geleerd, betoonde de Comp. zich fierder; zoo a°. 1641 tegenover Kambodja (Van Dijk, Neerlands vroegste betrekkingen p. 320). D. 23 Maart 1644 neemt Van Diemen het zeer hoog op dat de Vorst van Palembang het heeft gewaagd, in zekeren tot hem gerichten brief zijn zegel „boven het geschrift" te plaatsen „in manieren gelijc Princen aen hare onderdanen ende meerder aen minder sijn schrijvende".

Maar de ijver voor de negotie kon met het decorum niet altijd samen- § 44
gaan. Zoo ziet men D. 1648 p. 119 het plechtige gezantschap naar Mataram onderweg handel drijven, evenals de handel eene zeer belangrijke bezigheid was van Speelman als Admiraal aan Java's N. O.-Kust; zie bijvb. Dagr. 1677 pag. 331. Commissies, door Regenten aan de Regeer. opgedragen, vindt men in de meeste gedrukte Dagr. van 1640—1677; de mooiste is misschien D. 8 Sept 1657 van den Regent van Japara „om eenen haen te beschicken, want de Sousouhounan van mijn een haen heeft begeert". Een fraai staaltje van een onbeschoft briefje van een Mataramsch Prins geeft D. 27 Maart 1671; een ander (waarmee de Regeer. echter geen genoegen verkiest te nemen) D. 9 Mei 1667. Curieus is ook de opmerking D. 1680 p. 338 omtrent het Bantamsche vredegezantschap, dat „met beleeftheijt en modestie, gelijck sij in al hun gedoentens sich doorgaens (*d. i. steeds*) al verre boven de ordinaire Javaense wijze hebben bethoont, een vrundelijck affscheijt met hantgevinge nam". Men zou dus moeten denken dat Mataramsche gezanten te Bat. met bestudeerde lompheid optraden, om vooral de superioriteit van hun meester te doen gevoelen. Wanneer dit Bantamsche gezantschap vervolgens wordt beantwoord met eene zending der Comp., worden hare gezanten genoodzaakt „op d'aerde te sitten" (D. 1680 p. 419), terwijl de Sultan „op een verhevè en met zijde alcatijven overdeckte plaats" zit; en het merkwaardige is, dat wanneer (ibid.) twee dagen later bij eene nieuwe samenkomst aan onze gezanten stoelen worden gepresenteerd, er ook Engelschen bij tegenwoordig waren, die 't zeker zouden hebben verdraaid om „op zijn snijders" of „als apen op haer gat" te gaan zitten. Een dag later worden de gezanten „'s morgens schielijck ten hoff ontboden" (p. 420), waar men hen tot „'s naermiddags laat" doet wachten eer hun audientie wordt verleend. De Regeer. trekt zich van dat alles niets aan, en vindt dat aarslings zitten heel natuurlijk (ib. pag. 426). Dit alles, herhalen wij, nog anno 1680!

„Broeder" wordt de G.-G. genoemd door den Regent van Tegal D. 1636 p. 96; door Toemenggoeng Pati D. 1656/7 p. 151; 253; door den Regent van Demak ibid. p. 228; door dien van Japara ibid. p. 239; D. 6 Juni 1668; 15 Juli, 7 en 29 Aug. 1669; door dien van Kaliwoengoe D. 3 Nov. 1674; door Wirasaba, den tweeden Regent van Krawang, D. 15 April 1659, ja zelfs

nog D. 5 en 21 Maart 1678, nadat Krawang reeds feitelijk door de Comp. in bezit was genomen; vooral deze laatste brief is een staaltje van inlandsche onbeschoftheid; de geldzucht der Comp. wordt er bijna openlijk in gehoond. Vergel. ook de opmerking B. 7, 21, 4. Dat echter de nood bidden leert, blijkt D. 1678 p. 158, waar de Soenan den G.-G. betitelt als „grootvader".

§ 45 De houtkapperij te Tandjoengpoera wordt vermeld in het rapport van De Silva, B. 1, 22.

Veehandel. Volgens den brief bij De J. V, 99 (zie § 76) leverde Soemedang reeds vóór 1625 timmerhout en vee. D. 1656 p. 41 leest men dat het vee (*te Batavia*) „sint het sluijten der Mataramse havenen en desen oorlogh met Bantam vrij schaers en costelijck (1) geworden" is. Dit kan zóó worden opgevat, dat de onveiligheid der Ommel. door de Bantamsche strooperijen den aanvoer over land belemmerde; er kwam echter ook vee met „vlotten", D. 27 Oct. 1657; 1663 p. 24; 66; 133; 163; 221; 340; 378; 416; 460; 523; 596; 1664 p. 27; 223; 350. Den 14 Dec. 1658 schrijven G.-G. en Raden naar Nederl. (De J. VI, 75): „Het getal der koebeesten ende buffels is sedert onse jongste door den grooten toevoer van Crawan soo te water als te land soodanich vermenichvuldicht, dat degene die se aenbrengen die qualijck langer weten quijt te geraecken"; omtrent den levendigen veehandel met Krawang in 1659, waartoe ook Batav. ingezetenen derwaarts gingen, zie D. 14 Maart, 16 en 24 Aug.; op deze laatste plaats heet het dat dit vee komt „door den gemaeckten lantwech"; er kwamen die maand ruim 600 „koebeesten" over land; zie ook D. 26 Dec. 1659 en de Afg. patr. miss. 23 Dec. 1664; 30 Jan. 1666. Dagr. 1678 p. 320 keeren een 20-tal Javanen met 292 Rds. voor verkochte buffels over den Krawangschen weg van Bat. terug.— D. 11 Mei 1674 komt een monster zwavel uit Soemedang. Gaat men den invoer uit W. Java te Bat. bijvb. in 1674 met behulp van de maandstaten in het Dagr. na, dan vindt men dat rijst werd ingevoerd van Cheribon (vrij veel), Indramajoe, Pamanoekan, Tjiasem, hout van de drie laatstgenoemde plaatsen, peper van Cheribon, tabak uit Cheribon, Tjiasem en vooral Krawang, zout uit Cherib. en Tjiasem; het totale bedrag was echter van gering belang. D. 5 Mei 1678 schrijft de Regent van Soekapoera: „Waer souden die van Succapoura haere goederen anders brengen als nae Jaccatra?", den 13 Maart 1680 de Regeer. naar Nederl. dat tengevolge van de Bantamsche plundertochten in de Preanger „de stad Batavia groot gebrek in den toevoer van beestiael toegebragt werd". Over de naar Bat. ontboden Soemedangsche werklieden zie § 228.

§ 46 *Sensatieberichten van den Resident te Bantam.* D. 5 Juli 1661 dat de Soesoehoenan volk heeft gezonden naar den Blauwen Berg om rijstvelden aan te leggen en dat de Bantammers met 4.000 man daar tegenover liggen;

(1) D. i. duur. Vergel. D. 1671 p. 248: „de arbeijtsloonen zijn hier te *costelijck*"; 1674 p. 248.

D. 16 Aug. 1661 dat de Soenan 40.000 man daarheen heeft gezonden; D. 6 Oct. 1664 dat Mataram 80.000 man zal zenden om een weg te kappen naar Tanggeran; D. 7 Febr. 1666 dat „een groote menigte Mataramse onderdanen haer omtrent 5 mijlen boven de revier Ontong Java hadden terneder geslagen"; in 1675 (De J VI, 216) eerst dat 8.000 Matarammers tusschen de Tjiliwoeng en de Angkee liggen, daarna (ib. p. 218) dat de Soesoeh. in aantocht en zijne voorhoede bij de Tjitaroem is; dat 80.000 man van Depati Anom te wachten zijn om Bat. te belegeren (D. 23 Maart 1675). Ook andere sensatietijdingen berusten waarschijnlijk op Bantamsche berichten; zoo, dat 10.000 Matarammers over de Tjitaroem tegen Bantam zijn opgerukt (brief van 17 Dec. 1657 bij De J. VI, 71); dat er een gevecht tusschen beide partijen heeft plaatsgehad (ib. p. 73 noot); dat 40.000 Matarammers een weg banen door de Krawangsche bovenlanden (R. 2 Nov. 1657), en een dergelijk bericht in R. 11 Juni 1660. — Maar gaat men bijvb. het Dagr. van 1673 na, dan bespeurt men eene volslagen afwezigheid van berichten aangaande of uit het achterland van Batavia, terwijl, ondanks de goede verstandhouding met Bantam, de handel met Krawang, Tjiasem en Cheribon zeer onbeduidend is.

De uitlating aangaande Tanggeran (van den houder van het Dagr., § 47
toenmaals den Eersten Klerk, men zou thans zeggen: Gouvernements-Secretaris) staat D. 20 Dec. 1668. Men vindt D. 11 Mei 1674 een brief van den Regent van „Samandong gelegen op de oostkust van Java onder het Mattaramsche gebied"; uit den brief blijkt dat Soemedang wordt bedoeld; over de uitdrukking „de oostkust van Java" zie B. 7, 2, 1.

D. 27 Nov. 1677 schrijft de Regeer. aan den chef van hare expeditionnaire troepen in het binnenl. dat zij „berigt verwagt of Keeij Ranga Gompol denselven Pangeran Samadangh was, die jongst zijne gesanten hier tot Bat. afgesonden hadde". Intusschen komt Keij Nebeij Rangha Campool als een Mataramsch Regent reeds voor in een schrijven van 1675 uit Bantam (De J. VI, 216), ja, uit den hierboven vermelden brief D. 11 Mei 1674 bleek, dat dit de Regent van Soemedang was; maar men had daar geen acht op geslagen. In R 10 Maart 1678 wordt gesproken van Wiradedaha, Regent van Bandoeng, over wien de Resid. te Bantam had geschreven, en D. 12 Maart 1678 gaat een brief af „aen den Tommegon Wiera Dedaha tot Bandongh, gelegen hier boven in 't geberchte wat beoosten Batavia"; den 5 Mei komen die afgezondenen terug met een brief uit Soekapoera! Reeds D. 7 April 1674 verschenen er „van een plaetse genaemt Suckapoera, gelegen aen de zuijdkant deses eijlands" twee personen met een brief van „Tommagon Wira Dedaha"; zie D. 9 April 1674; opnieuw met vee D. 2 Dec. 1676. Dat had echter de aandacht niet getrokken.

Over Pieter van Hoorn's ideeën zie I, 5 en over het hokken der Hollanders in Brazilië op het Recief zie Netscher o. l. pag. 103.

HOOFDSTUK II.

§ 48 Het hierbeneden volgende onderzoek bracht meer dan gewone moeielijkheden mee. Eerstens was het zeer lastig, de chronologie der gebeurtenissen te bepalen. Zelfs wanneer een oud stuk voorzien is met eene Arabische of Javaansche dagteekening, is de datum niet zeker, omdat zoo dikwijls kan worden nagegaan dat de dagteekening niet juist is. Zoo is bij De Jonge VI, 70 de 16 Saphar 1068 een Donderdag en 28 Saphar een Maandag, wat met elkaar in strijd en geen van beide goed is. Bij talrijke stukken in Heeres' Corpus Diplomaticum, die èn de Arabische èn tevens de Christel. dagteekening dragen, zal men de opmerking vinden dat die twee niet kloppen; soms is het verschil aanmerkelijk. Vergelijk ook Cohen Stuart's opmerking T. B. G. XX, 206. Is dit nu in den regel zoo erg niet, omdat het jaar gewoonlijk wèl vaststaat, het wordt een groot bezwaar, wanneer een oud document alleen is voorzien van de Javaansche dagteekening met het windoejaar; immers die jaaropgave laat de keuze vrij tusschen eene serie van jaren. Neemt men dan de waarschijnlijkheid in aanmerking van dezelfde soort fouten, die wij bij de Arabische dagteekeningen opmerken, dan hangt de dateering geheel in de lucht. Intusschen — dikwijls blijken de datums correct, en aangezien wij nu eenmaal moeten werken met de gegevens die wij hebben, zullen wij die correctheid als vaststaand aannemen, tenzij op andere wijze de waarschijnlijkheid der onjuistheid aan den dag komt.

§ 49 Voor de feiten hangen wij verder gedeeltelijk af van inlandsche geschiedverhalen, waaromtrent Holle terecht opmerkt (T. B. G. XXIV, 169): „Hoe meer men van die babads doorsnuffelt, hoe huiveriger men wordt, een letter op papier te zetten"; zie ook Veth, Java I, 313. Niet alleen is de chronologie der verhalen vaak hopeloos in de war (zoo heet T. B. G. XVII, 333 Van Hoorn de G.-G. tijdens Couper's Preangerregeling en wordt ib. p. 335 Soenan Poeger op den troon gezet door Valckenier), maar ook is nu en dan het streven zeer merkbaar om den luister van een of ander regentengeslacht ten koste van de waarheid te verhoogen; zoo heet het T. N. I. 1839, I, 438 dat de Bandoengsche Regenten zouden afstammen van Depati Oekoer; vergelijk de overdreven voorstelling der grootheid van Bandoeng bij

P. de Roo de la Faille, Preangerschetsen p. 41 en 122. Een maatstaf voor de geloofwaardigheid van de babads vindt men aangeduid hierbeneden § 341 i. f.

Ik heb die verhalen met groot geduld ontleed en vergeleken, en ze § 50
gebruikt waar zij niet òf in strijd waren met dingen die vaststonden òf de blijken droegen van eenvoudig verzonnen te zijn. Zelfs die babads echter zijn grootendeels alleen toegankelijk in de bewerking van J. Hageman J. Cz., een man die zeker den naam van ijverig onderzoeker verdient, maar die veel te vaak den schijn van weten heeft verkozen boven eene loyale belijdenis van onkunde. Om dien schijn te redden, verzwijgt hij veelal de herkomst der inlandsche geschriften, die hij bij voorkeur gebruikt, en kleedt hij zijne mededeelingen in een houterig Hollandsch, dat met zijne zonderlinge woordenkeus en gewrongen zinswendingen de radeloosheid, waarin zijne babads hem noodzakelijk brachten, onder de mom van diepzinnigheid tracht te verbergen. De waarschuwing, door A. B. Cohen Stuart (T. N. I. 1851, I, 329 en T. B. G. XIX, 156; 164) gericht aan hen die Hageman hun vertrouwen zouden willen schenken, is evenals W. L. Ritter's lachwekkende mededeeling (Bianglala Jaarg. I, deel 1, 194 e. v.) omtrent 's mans bronnenstudie van zoo weinig uitwerking geweest, dat in de jongste uitgave van Veth's Java waarlijk alweer Hageman's methode van aaneenrijgen van babadverhaaltjes is gevolgd. Trou- § 51
wens, op het gebied van Indische geschiedschrijving wordt nog altijd zoo gebeunhaasd, dat zelfs in het Rumphius-Gedenkboek (p. 26 noot) naast Ritter's historische novelletjes ook de feuilletons van den onvermoeid herhalenden journalist S. Kalff de eer genieten als bron te worden geciteerd. Om een denkbeeld te geven van Hageman's nauwgezetheid — in zijne mededeelingen omtrent de oudste geschiedenis der Preanger spreekt hij keer op keer van een Rangka Soemedang. Dit is nu eens Krawang (Indisch Archief 2, III, 28; Handleiding I, 105), dan weer „het tegenwoordig Krawang, Sumadang, Bandong en Tjanjor" (Ind. Arch. u. s. pag. 273), elders: „thans geheel Indramajoe, Krawang, Pamanoekan, Tjiassem, Batavia" (T. B. G. XVI, 201); een oudere naam hiervoor is Soemedang Larang (T. B. G. XVII, 189); dit is echter de streek „tusschen de Tji-Pamali (thans rivier van Brebes) en de Tji-Sedani (thans rivier van Tangerang)" (T. B. G. XVI, 200), of ook wel „al het land nu Krawang, Pamanoekan, Tjiassem, d. i. tusschen Tji Manoek en Tji Taroem, Soemedang, Soekapoera, Limbangan, Bandong en vermoedelijk (*deze wetenschappelijke aarzeling is kostelijk*) Tjiandjoer" (T. B. G. XVII, 197), of ook „Krawang, Indramajoe en Soemedang" (T. B. G. XVI, 206). En al deze tegenstrijdige definities van onzen vriend zijn zonder uitzondering uit de lucht gegrepen en volmaakt hersenschimmig! Noch Soemedang Larang noch Rangka Soemedang wordt ooit in de oude Nederlandsche bronnen genoemd. Ook Hageman's kennis van inl. talen lijkt mij dubieus, waar ik P. de Roo de la Faille (u. s. pag. XI) hoor verzekeren dat de door Hageman gebruikte Bandoengsche historie een Maleisch uittreksel is van Javaansche

stukken, behoorend aan den Regent van Bandoeng; vergelijk ook B. 50, 5 en
§ 52 ibid. 11 noot 5. Natuurlijk zijn ook de Nederl. bronnen niet vrij te achten van onjuistheden. Wat chronologie aangaat zijn zonderlinge flaters mogelijk; zoo zegt Elias (o. l. II, 584) dat de opgaven van leeftijden van trouwende paren in de oude Amsterdamsche huwelijksregisters „zeer onbetrouwbaar" zijn; evenzoo bij Bontemantel I, pag. XI noot; hetzelfde is het geval met de leeftijdsopgaven in het Leidsche Album Studiosorum. Niettemin hebben onze Compagniespapieren behalve hunne authenticiteit ook dit voor, dat zij in den regel contemporair zijn aan de behandelde zaken en, waar zij dat niet zijn, steeds veel dichter bij de gebeurtenissen staan dan de babads; slechts zelden is er aanleiding om aan opzettelijke verminking der waarheid te denken, en de wonderlijke onduidelijkheid, die aan de enkele authentieke inl. stukken wel eigen is (men denke bijvb. aan de beneden te vermelden koperen platen), is aan de Comp^{s}. papieren vreemd.

De boutade over Holle's opsnijden aangaande de vroegere reizen der Soendaneezen (Overzicht, p. 14*) heeft betrekking op hetgeen hij zegt T. B. G. XX, 163, en vooral ib. XVI, 451 e. v.; 459; 461, alwaar, op grond van de vraag (in een oud Soendaasch handschrift, gesteld in eene „boeken- of schrijftaal", misschien wel naar het Sanskriet bewerkt): „Wilt gij iets weten omtrent de taal van Tjina" enz., met 't idiote antwoord: „Vraag het den taalgeleerde", beweerd wordt dat Soendaneezen vroeger voeren op China enz. Dus gesteld dat een Middelnederlandsch naar het Latijn bewerkt geschrift zegt: „Wilt gij weten hoe het Paradijs er uitzag, vraag het den Pastoor", dan is dit een bewijs dat de Pastoors destijds hun vrijen tijd in den Hof van Eden doorbrachten.

§ 53 *Cheribon.* Veth I, 320 e. v. weerlegt het verhaal der stichting van een groot Soendarijk door Soesoehoenan Goenoengdjati en de splitsing daarvan na zijn dood in Cheribon, Bantam en Jacatra, elk onder een zijner zoons. Erkend moet echter, dat zijne argumenten althans tegen het bestaan van dit rijk, weinig klemmend zijn.

Men moet bij de reconstructie der Cherib. geschiedenis, geloof ik, uitgaan van de genealogische gegevens in Armenault's memorie van overgave dd. ult°. Aug. 1771, welke in 1766 werden verstrekt door de toenmalige vier Toemenggoengs, d. i de Patih's der vorsten. Deze instructie noemt als eerste Hoofden van het Cher. rijk:

I SOESOEHOENAN GOENOENGDJATI, gehuwd met eene zuster van „een Pangeeran van Padjadjaran" (1). Deze gewint
bij haar: Pang. Sebakingkin, die „Koning" van Bantam wordt;
bij eene vrouw die geen Ratoe is: Pangeran Pasarean. Deze gewint bij

(1) Ik noteer hierbij, dat „Pangeran Padjadjaran" later een Bantamsche titel is, hierboven § 2.

eene dochter van den Sultan van Demak: Pangeran Depati Cheribon of Sawarga, die wederom bij eene kleindochter van n°. I gewint:

II PANEMBAHAN RATOE, die dus de achterkleinzoon was van n°. I. De tusschen (I) en (II) staande personen volgden niet in Cheribon op. Dit blijkt 1° uit de wijze waarop die origineele memorie is geschreven, namelijk zóó, dat alleen de namen van personen, die als Vorst optraden, vooruitspringen, hetgeen Pasarean en Sawarga niet doen; 2° uit de vermelding dat (I) den tijd der optreding van (II) nog beleefde en dat het door (I) uitgeoefende „priesterlijke gezag" onder (II) veranderde in „de gedaante van een koningsheerschappij"; 3° uit de vermelding in de babad Tjerbon (Verh. B. G. LIX, 22) dat Soenan G. Djati werd opgevolgd door zijn achterkleinzoon Pan. Ratoe. Deze (II) werd zeer oud en werd opgevolgd door zijn kleinzoon (ook de babad bevestigt dit evenals de beneden te vermelden babad Banten); diens naam was

III PANEMBAHAN GIRILAJA. De naam der moeder van dezen is even onzeker als zijn leeftijd tijdens zijne troonsbeklimming. Hij werd 65 jaar.

Met deze opgaven komt overeen het bericht D. 1 Oct. 1684 en Va- § 54
lentijn IV, 1, 70 (die vermoedelijk zijne inlichtingen erlangde door Resident Gobius), behalve dat Valentijn Pasarean en Sawarga (in Dagr.: Pang. Topatti Zawarga, bij Valentijn: Soeraga) inderdaad laat opvolgen. Dat zij niet opvolgden, schijnt echter bovendien te worden bevestigd door een Cherib. brief dd. 30 Nov. 1803, vermeldend de overlevering dat in Talaga de afstammelingen regeerden van Pangeran Pasarean, zoon van (I). Het lijkt dus waarschijnlijk dat (I), geene neiging gevoelende om volgens inheemsch gebruik (1) nog bij zijn leven dien zoon tot mederegent aan te nemen dan wel hem het bestuur, voorzoover hij dit voerde, geheel over te laten, hem tevreden stelde met eene apanage. Bij Raffles (Hist. 1817, II, 52) komen de Talagasche Vorsten voor als afstammelingen van die van Padjadjaran. Talaga schijnt als afzonderlijk „prinsdom" (doch cijnsbaar aan Cheribon, zie § 304) te hebben voortbestaan tot 1809 (P. XV, 486, 12).

(1) Eene inl. bron bij Raffles Hist. 1817, II, 105 vermeldt een Radja Toewa en een Radja Moeda te Padjadjaran, waarvan alleen de R. Moeda, zoon van den R. Toewa, het bewind voert. De Eerste Schipvaert (l. l. pag. 57) vermeldt te Jacatra een „Koningh . . . . , wesende een seer oud persoon ende (soo eenighe seijden) des regeerenden Koninex vader". Deze „seer oude persoon" zal in 1619, dus 23 jaar later, wel niet meer geleefd hebben; toch wordt ook in dat jaar (De Jonge IV, 160) te Jacatra weder „des Coninexs vader" vermeld als levend en invloed bezittend. Het is verklaarbaar dat Soesochoenan Goenoengdjati, die een Arabier was, zich niet naar dit gebruik schikte, doch ook dat zijn opvolger, die de allures van een nationaal Vorst aannam, dit wèl deed, zooals beneden blijkt. Ook in Bantam komt dit gebruik voor (Van Deventer, Geschied. der Ned. op Java I, 189; zie ook D. 27 Febr. 1648, alwaar blijkt dat destijds „den jongen Sulthan" van plan was „'t rijck ende regeringe aen sijnen soon Pangoran Depattij" over te dragen, zooals later inderdaad gebeurde). Te Makassar vinden wij D. 1637 p. 282 een „Coninck", die een „ouden vader" heeft; te Djambi draagt D. 1661 p. 371; 373 de Vorst zijn rijk over aan zijn oudsten zoon, naar 't schijnt om zich geheel aan dobbelen en hanenvechten te kunnen wijden.

§ 55 Ik prefereer Armenault's opgaven boven elke andere, omdat 1° deze Resident blijkbaar (het gansche, bij De Jonge XI, 180 e. v. afgedrukte stuk bewijst het) zich meer dan gewone moeite heeft getroost voor zijne memorie van overgave; 2° omdat hij de beste zegslieden had; doch vooral 3° omdat zijne genealogie geene poging vertoont om de oudheid van het geslacht hooger op te voeren, hetgeen op de wijze van die der Preanger-Regenten gemakkelijk had kunnen geschieden door de vermelde twee Pangerans werkelijk te doen opvolgen en hen een hoogen ouderdom te doen bereiken. Na aan Armenault staan de opgaven van een stuk van 1710 (Bianglala IV, 1, 272 en 277), alwaar op (I) volgt (II), hier genoemd: Panembahan Cheribon of ook wel Pangeran Depati Cheribon, zoon van (I); daarna volgt (III), zoon van (II). De afwijking van Armenault is licht verklaarbaar; aangezien het verder historisch vaststaat dat (II) een buitengewoon hoogen leeftijd haalde, is ook hier de waarschijnlijkheid vóór Armenault, namelijk dat niet een zoon maar een kleinzoon hem opvolgde. Op te merken valt dus, dat het stuk van 1710 evenmin als Armenault weet van de opvolging van Pasarean. Waardeloos schijnt mij eene opgave in de prullige memorie van overgave des Cher. Residents Hasselaer dd. 15 Oct. 1765, die Valentijns lijstje van Vorsten heeft gecopieerd zonder vermelding der familierelaties, doch die aan al de opvolgers van (I) een rond jaartal geeft, waarbij (II) opvolgt in 1620, hetgeen positief onjuist is.

§ 56 Te noteeren is, dat in de genealogische gegevens bij Corn. de Bruin (o.l. pag. 382) „Paneumbahan Sirrebon" evenals in bovenvermeld bericht van 1710 de zoon is van Soesoehoenan Goenoengdjati en de halfbroer van Sebakingkin; hiervan uitgaande, zou (I) in eene vrij wat latere periode vallen dan hierbeneden berekend wordt. Eenigszins hetzelfde is het geval, wanneer wij geloof slaan aan eene in een archiefstuk aangetroffen opgave van Pangeran Soetadjaja van Gabang, anno 1816, dat Soesoehoenan Goenoengdjati den eersten Pangeran van Gabang aanstelde, en dat hij zelf, benoemd in 1794, de zesde was; de eerste was volgens hem Pangeran Wirasoeta Oepas, die (zie beneden § 72) door Armenault wordt voorgesteld als halfbroeder van Panembahan Ratoe. Deze opgave onderstelt dus bij de opeenvolgende Pangerans een buitengewoon hoogen leeftijd.

De familieverhouding tusschen (I), (II) en (III) is derhalve als die tusschen de Fransche koningen Lodewijk XIV, XV en XVI. Daar nu de levens der twee eerstgenoemde Lodewijks (die echter niet den phenomenalen leeftijd van (I) en (II) haalden) liggen tusschen 1643 en 1774, en dus loopen over 130 jaar, en daar (III), gestorven omstreeks 1662, dus geboren omstreeks 1600, nog in 1636 niet aan de regeering was, doch omstreeks 1650 opvolgde (zie beneden § 61), zullen de levens van (I) en (II), strekkende (zéér ruim genomen) over een 180 jaar, vallen tusschen ongeveer 1470 en 1650, zoodat wij dan, aannemende dat Soesoehoenan Goenoengdjati een volwassen man was toen

hij te Cheribon kwam, daarvoor ongeveer 1500 zouden vinden. Dit is een kleine honderd jaar later dan de babad Tjerbon opgeeft (namelijk A. J. 1334), die zich echter in de jaartallen aan zulke grove flaters bezondigt (Panembahan Ratoe heet overleden A. J. 1539 d. i. A. D. 1617 in den ouderdom van 140 jaar; Soesoehoenan G. Djati heet 90 jaar op Java geweest te zijn, alles om de oudheid der familie op te vijzelen), dat wij haar hier gerust terzijde durven laten.

In den tijd van Soesoehoenan Goenoengdjati dan was Cheribon nog § 57
eene zeer onbeduidende plaats. Omstreeks 1522 bespeuren wij dit uit de aanwijzing in T. N. I. 1871, II, 446; Mendez Pinto, die in 1548 drie weken aldaar vertoefde, vermeldt nog geen wereldlijk of geestelijk Vorst (ibid.) en noemt de plaats een „dorp", zoodat de muur ook nog niet bestond. Volgens de berekening T. N. I. 1871, II, 357 zou Pangeran Sebakingkin, zoon van gezegden Soesoehoenan, eerst na 1545 Vorst van Bantam zijn geworden; terwijl Pleyte in T. B. G. XLIX p. 21 (vergelijk denzelfde in T. B. G. LIII, 191) verzekert dat de „zeer betrouwbare Sĕrat Bantĕn" de verovering van Pakoean (Padjadjaran) (tijdens Sebakingkin) stelt omstreeks 1575. Dit strijdt niet met evenbedoelde berekening en kan voorloopig wel als juist worden aangenomen.

Wij komen nu gaandeweg op historischen grond. Dr. De Haen trof in 1622 te Cheribon (De Jonge IV, 285) een ouden en een jongen „Coninck"; de oude, die „wel 80 jaren" was, droeg den titel Pangeran Ratoe; de Afg. patr. miss. 27 Oct. 1625 (De Jonge V, 101) noemt hem „omtrent de hondert jaren oudt". Stelt men dat de medicus dichter bij de waarheid was, dan kan hij geboren zijn omstreeks 1550 en aan de regeering zijn gekomen omstreeks 1570, zoodat dan Soesoehoenan Goenoengdjati's leven tusschen 1470 en kort na laatstgenoemd jaar zou vallen. Wij zullen al deze globale jaartallen in een achter in dit deel volgend schema opnemen, dat verbeterd kan worden zoodra nieuwe en vertrouwbaarder data er mee in strijd blijken te zijn.

Men vindt verder omtrent Panembahan Ratoe (aan een ander valt niet te denken) de volgende historische gegevens. Bij Van Deventer (o. l. pag. 129) een Portugeesch bericht van 12 Sept. 1619, waar de Cher. Vorst zelf verklaart dat hij de vazal is van Mataram. In een Bantamsch bericht van § 58
datzelfde jaar (Valentijn IV, 1, 465) schijnt hij eveneens als onderhoorig aan Mataram voor te komen. Dit verklaart waarom hij in 1622 (De Jonge IV, 287) er weinig over gesticht was dat de gezant der Comp. naar het Mataramsche hof eerst bij hèm aanging en hèm een geschenk aanbood; hij was bang dat hem dit aan het hof kwalijk zou worden genomen. Wanneer Van Goens (Bijdr. IV, 358) verklaart dat „omtrent anno 1620" Mataram „verwinner gebleeven (*is*) van 't gheele landt", namelijk het gansche eiland, behalve o. a. van Cheribon, dan sluit dit niet uit dat hij daar wel langs vreedzamen weg zijn oppergezag kan hebben doen gelden, vooral omdat Van Goens

(p. 358) zelf zegt dat omstreeks 1620 de Vorst van Mataram „zijn bondgenoot, den Cheribonder", naar het hof riep, die „hoewel ongaerne, uijt vreese gecompareerd is". Het tegen Mataram zoo vijandige Cherib. bericht D. 1 Oct. 1684 ontkent dan ook ten sterkste dat Mataram ooit Cheribon „door 't swaart" heeft veroverd; alleen door list was het er meester geworden. Van Goens zegt ook (ib. pag. 352) dat omstreeks 1570 Cherib. een onafhankelijke staat was en (ib. pag. 357) dat Pangeran Crappia, die „omtrent 1603" overleed (lees: in het laatst van 1613, zooals Coen bij De Jonge IV, 15 zegt), landen veroverde „grensende tegen Cheribon, daer hij groote correspondentie en goede vreede meede onderhield"; dit zou voor ons doel eene belangrijker mededeeling wezen, wanneer niet Van Goens dezen Sedakrapjak met diens voorganger tot één persoon had samengesmolten. Dat de verhouding van Cherib.
§ 59 tegenover Mataram nog lang onzeker bleef, blijkt uit het volgende. Bij Van der Chijs (De Nederlanders te Jakatra, p. 170) vindt men het translaat van een brief uit Bantam dd. 4 Mei 1619, waarin, dat de „pangeran van Cheribon" Bantam wil beoorlogen en dat Mataram daarbij Cheribon wil helpen. Degeen die dit schreef was overtuigd dat Cher. toen nog onafhankelijk was. Maar D. 1 Mei 1625 vinden wij een bericht dat de Mataram den „Coninck van Cheribon mandement gegeven hadde om Bantam tot hommagie te bewegen off bij refuijs te beoorlogen"; evenzoo spreekt de Afg. patr. miss. 27 Oct. 1625 bij De Jonge V, 98. Hier is dus de rol van vazal klaar verstaan. D. 19 Febr. 1631 lezen wij dat „den jongen Coninck van Cheribon van den Mataram geordonneert is om met sijn volck van Cher. naer Ouker te trecken ende deselve te vernietigen". D. 11 Maart 1632 komt een bericht uit Cher. dat tot dit doel volk is afgezonden. D. 21 Maart 1634 wederom een bericht van Cherib. dat „den jongen Coninck" aldaar uit Mataram is teruggekeerd, hetgeen opvalt, omdat volgens Wüstenfeld de Poewasa dat jaar van 1—30 Maart viel; dit bewijst dus dat die Cheribonner op de Garebeg Poewasa niet ten hove compareerde. D. 13 April 1636 leest men dat „den ouden Coninck van Cheribon, Pangoran Ratou, ten hoove bij den Sousounam soude verschijnen ende dat alreede uijt Cher. te water vertrocken was met groot gevolch van praeuwen ende volck; dat oock op alle plaetsen, daer aencomen ende door passeren soude, scherpelijck belast was, gemelten Coninck feestelijck t' ontfangen, alle eere nae de Javaense wijse aen te doen ende dat den geseijden Sousounam persoonelijck buijten sijn stadt Mattaram den voorseijden Cheribonsen Coninck te gemoet soude
§ 60 comen ende inhaelen". Vermoedelijk was dit het tweede bezoek van Pangeran Ratoe (zie hierboven § 58 en hierbeneden § 62) en eigenaardig is, dat het samenvalt met de vestiging van voortvluchtige Bantammers in het Cheribonsche Tjikalong, zie § 210 e. v. Hierop volgt D. 5 Mei 1636 een bericht van Cher. dat „den ouden Coninck sich prepareerde omme t' hove in de Mattaram bij den Sousounam te vertrecken"; den 10 Juli van Japara „dat de vergaderingh in de stadt Mattaram noch niet gescheijden was ende dat den

Sousounam veel staet van den Coninck van Cherib. maeckte"; den 18 Aug. een bericht van een Javaanschen afgezant dat „op den 9en Junij oock boven verschenen is den Coninck van Cherib., welcke omtrent den Sousounam soo geacht ende in extime sij als ijmandt van alle de Javaense grooten"; den 4 Sept. (dus na Garebeg Moeloed, die dit jaar op 14 Aug. viel) eene tijding dat hij weer te Cher. is teruggekomen, en eindelijk (De Jonge V, 228; 233) dat de Mataram bij die feesten den naam Ratoe (1) had gekregen, doch dien had geweigerd, hetgeen herinnert aan eene mededeeling van Van Goens (u. s. pag. 358) dat „de Cheribonder", die „bondgenoot" was van den Mataram, op diens verzoek ten hove kwam, waar hij in plaats van zijn titel van Pangeran dien van Panembahan kreeg, waarna hij weder vertrok; Van Goens stelt dit kort na de verovering van Pati, dat al in 1615 onder Mataram was (De Jonge IV, 59), en doet bij die gelegenheid den Mataram, en wel Pangeran Crappia, den naam Soesoehoenan erlangen, hetgeen klaarblijkelijk onjuist is, omdat Sedakrapjak dien titel nooit heeft gedragen. Nog onjuister is de Cheribonsche mededeeling van D. 1 Oct. 1684, dat Panembahan Ratoe bij een bezoek aan het hof den naam Sultan gaf aan Senopati. Men bespeurt daar de neiging om de gansche grootheid van Mataram van dit bezoek te doen dateeren De bizondere positie, die Cher. inneemt, wordt door Van § 61
Goens geaccentueerd door de toevoeging dat de overige „overheerde Koninghen" ter hoofdstad moesten blijven, terwijl de Panembahan, als gezegd, maar een bezoek bracht. Elders deelt hij mee (pag. 330) dat „Panumbahan Cheribon als heijlich was" en zijne dochter de moeder werd van Tegalwangi, die aan deze moeder buitengewone verplichtingen had. Aangezien nu Tegalwangi volgens Van Goens (l. l. pag. 333) bij zijne optreding „omtrent 26 jaeren was", dus geboren werd omstreeks 1620, en de oudste zoon was van deze vrouw (ibid. 329; vergelijk ook aldaar p. 364, waar 1619 't benaderde geboortejaar is, en D. 1648 p. 113, waar hij naar zijn uiterlijk „ongeveer" 30 jaar heet), moet dit huwelijk van Panembahan Ratoe's dochter met den Mataram al lang vóór de hofreize van 1636 vallen. Het kan wezen dat dit huwelijk samenging met de eerste vestiging van het Mataramsche oppergezag als paramount power in Cheribon, wat dan omstreeks 1615 kan worden. Wanneer Van Goens nu in zijne verhandeling van 8 Sept. 1655 (Bijdr. IV, 176) zegt dat de Mataram „reede den Cheribonder al (2) ten hove getrocken ende zijn land ingenomen heeft", dan doet deze voorstelling denken dat eerst in het laatst van Van Goens' eerste verblijf in Indië, stel 1650, Cheribon zoo afhankelijk werd, dat de Vorst evenals andere „overheerde Koninghen" ter hoofdstad moest verblijven. Dit zal samenhangen eerstens met het overlijden

(1) Tegalwangi noemt zich D. 1648 p. 121: „Ratou Mataram . . . . , denweleken nu verheven is met den naem van Sousounan Angalaija".

(2) *Reede* en *reeds* worden dikwijls versterkt met *al*; zie D. 1669 p. 367; 1663 p. 680; 1665 p. 78; 1669 p. 395. Men zei ook: *alreeds* (D. 1680 p. 149) of: *alrheede* (D. 1677 p. 146).

van Panembahan Ratoe, dien men zoo hoog achtte en wien men op het laatst van zijn leven wel niet zulk eene vernedering zou hebben aangedaan, anderdeels met het overlijden van Sultan Agoeng, hetwelk in een brief van 30 Juni 1646 (Heeres, Bouwstoffen III, 282 noot 2) wordt vermeld als „onlanghs" te hebben plaatsgehad (wat, zie B. 31, 5, 4, niet noodzakelijk behoeft te strijden met het door Van Goens u. s. pag. 364 opgegeven sterfjaar 1645).

§ 62 De troonopvolger Tegalwangi deelde (zooals bij Van Goens overvloedig blijkt) geenszins zijns vaders liefde voor „papen", integendeel, vervolgde hen. Hij zal dus ook op Girilaja wel niet de achting hebben overgedragen, welke diens „heijlige" grootvader had genoten; (in het origineele Mataramsche stuk bij Van Rees pag. 28 heet de eerste simpel *Mas* Girilaja). Echter behoefde de Vorst niet onmiddellijk na zijne troonsbeklimming met zijne bedoelingen voor den dag te komen (wellicht leefde Panembahan Ratoe toen ook nog), zoodat het jaar 1650 voor de algeheele onderwerping van Cher. mij niet onwaarschijnlijk voorkomt. Mogelijk dateert van toen de afscheiding der 2800 gezinnen, waarover zie § 69.

Wij vestigen hier nog de aandacht op twee contemporaire getuigenissen. Eerstens dat van den Cher. Sultan Sepoeh D. 1678 p. 408: dat de voorganger van Panembahan Girilaja „oocq selfs Conincq is geweest, maer geen onderdaen van de Sousouhounangh noch van den Sulthan van Bantam, doch een oprecht vrunt van den Sousouhounangh" (blijkbaar in tegenstelling tot Girilaja, die dus *geen* „Conincq" was geweest). Verder dat van een babad Banten, volgens Brandes (T. B. G XLII, 387) geschreven omstreeks 1662 A. D.: „van de hem (*den Vorst van Mataram*) onderhoorige Vorsten was alleen de Ratoe van Tjerbon, Panembahan Pakoengwati (= Tjerbon), vrijgesteld van het seba, omdat hij de goeroe van den Soesoehoenan van Mataram was geweest"; de opvolger van dezen Panembahan was zijn kleinzoon Pangeran Rasmi, genaamd Panembahan Adiningkoesoema; de oude Panembahan deed tweemaal een tocht naar Mataram, waarbij hij met veel eer werd ontvangen; ook de kleinzoon ging derwaarts, echter niet dadelijk na zijne troonsopvolging, doch in een jaar dat Brandes (ib. 392) twijfelend aanduidt als omstreeks 1648. Dat Girilaja niettemin eene hooge positie innam, blijkt uit het bericht D. 1653 p. 126 dat zijn zoon trouwde met eene dochter van den Soenan. Girilaja is volgens Valentijn IV, 1, 70 overleden te Mataram; evenzoo zegt de babad Tjerbon, en dat hij zijn naam Girilaja draagt naar de plaats zijner

§ 63 begrafenis (1). Het Dagregister van 1661 bericht herhaaldelijk geruchten dat de Soesoehoenan den „Pangeran Cheribon" naar het leven staat (zie aldaar

(1) Een brief van den Resident te Djokja 21 Jan. 1813 vermeldt de recente „destruction of the mosque at Giriloyo". Een stuk van Sept. 1812 spreekt van „de graffsteede Giriloyo" ergens in de Vorstenlanden. Volgens mededeeling van den heer Rouffaer is het een hooge, vrij steile heuvel N. O. van Imogiri, waarop nog heden het graf van den Cheribonschen Vorst is te zien, bedekt met eene zerk waarop eene onontcijferbare Arabische inscriptie.

22 en 29 Maart; 4 en 16 April), terwijl men uit D. 11 Mei 1661 bespeurt dat hij in ongenade was gevallen, van alles werd beroofd en in een dorp buiten Mataram moest leven. Neemt men nu in aanmerking dat o. a. te dezer laatste plaats ook wordt vermeld de terdoodbrenging van Toemenggoeng Pati, die, zooals beneden § 111 blijkt, Mataramsch landvoogd was geweest over het Krawangsche, verder dat wij D. 15 April 1663 lezen dat des Soesoehoenans vertrouweling Martanata, Regent van Japara, den 29 Dec. 1662 „van Cerebon op Samarang wedergekeert was", terwijl D. 1 Jan. 1663 gemeld wordt dat hij opnieuw naar Cher. is vertrokken „om de wet aldaer te versetten" (eene uitdrukking uit patria voor eene plotselinge verandering der Regeering), dan blijkt dat er destijds iets zeer bizonders was geschied, hetgeen denkelijk met den dood van Girilaja samenhing. Hoe Hageman aan diens sterfjaar 1662 is gekomen, blijkt niet; de babad Tjerbon echter, die hem Hadji Panembahan Ratoe noemt, geeft A. J. 1585, d. i. A. D. 1662/3. Het hoogst merkwaardige § 64
bericht van den Cherib. Resident D. 1 Oct. 1684, bevattende eene geschiedenis van Cherib. en de voorvaderen des Soesoehoenans (welk bericht, naar ik gis, aan Valentijn IV, 1, 72 bekend is geweest), vermeldt, dat Girilaja terstond na zijne optreding met zijne twee oudste zoons naar Mataram werd ontboden om den Vorst „in zijn regeringh te begroeten"; hij bleef daar 12 jaar, terwijl intusschen Mataram zich van zijn land meester maakte, en overleed er. Dit zou dus precies uitkomen met mijne berekening; het jaar 1650 voor de regeeringsaantreding van Girilaja staat ook in Hasselaer's memorie, bij De Jonge VII p. CXVIII; wellicht is Hasselaer van dit jaartal uitgegaan om zijne verdere foutieve jaartallen te determineeren. Eene Javaansche kroniek bij Raffles (Hist. 1817, II, 236) plaatst Girilaja's dood 15 Javaansche jaren vóór dien van Tegalwangi; misschien is dit Hageman's bron. Na Girilaja's dood plaatste, zooals de derde Prins D. 20 Sept. 1698 verklaart, Tegalwangi Cheribon onder de latere Sultans Sepoeh en Anom. Omtrent de verhouding van Cher. tot Mataram na Girilaja's dood is hoogst merkwaardig wat Speelman in 1677 schreef (De J. VII, 161), dat destijds de Cheribonsche bevolking „liefst wilde blijven onder de voorgaande gehoorzaamheid van den Soesoehoenan, die hun niet te bijster zwaar gevallen is; want hunne eigene Heeren door hunne stadhouders 't gebied gevoerd hadden, en zelven de inkomsten trokken, zonder dat de Soesoehoenan daarvan eene enkele penning profiteerde, zoodat hunne inwoning ten hove bij den Mattaram, onverminderd hun aensien en respect in qualiteijt van de aensienlijkste rijksstenden, het eenige servituut schijnt te zijn, dat ze te dragen hadden, en voor 't gemeene volk dat zij malcanderen om seeckeren tijt van (*hier is denkelijk een getal weggelaten*) maanden gingen aflossen om de Pangerans daer ten dienst en tot gevolgh te verstrecken". Maar uit De Jonge VII, 74 blijkt niet onduidelijk dat Cher. hoofdgelden opbracht aan den Mataram, zie § 302.

Vergelijkt men nu met bovenstaande data van tijdgenooten die, welke § 65

door Veth e. a. op het voetspoor van Hageman zijn geput uit de altijd troebele bronnen der inl. overlevering, dan bespeurt men een groot verschil. Immers de oude berichten gewagen van eene goede verstandhouding tusschen het ontluikende Mataram en het met een aureool van heiligheid omstraalde Cher. huis, zoodanig dat de muur, waarvan de Eerste Schipvaert a°. 1596 spreekt (l. l. pag. 63: „de stadt Charabaon, die seer fraeij met een dicke muer versterckt is", hetgeen is overgenomen uit het journaal van een der reisgenooten, dus volkomen vertrouwbaar), in het Cher. bericht D. 1 Oct. 1684 wordt vermeld als voor Panembahan Ratoe gebouwd door Senopati, den stichter van het Mataramsche rijk, die in 1601 overleden heet te zijn (Veth I, 313; wat bij Raffles 1817, II, 149 staat, denkelijk uit inl. bron, dat de Holl. en Eng. Java 't eerst bezochten onder Sedakrapjak, wordt door evengemelde mededeeling omtrent den muur weerlegd). Deze mededeeling omtrent den muurbouw acht ik dáárom juist, omdat onze Cher. bron, als zij er kans toe had gezien, het liever zou hebben voorgesteld alsof die op last van Panembahan Ratoe was geschied; zij is lijnrecht in strijd met het idee van overheersching (1), en bevestigt Van Goens' bericht (§ 58) dat de ver-
§ 66 standhouding tusschen Mat. en Cher. destijds zeer goed was. Waar blijft dan nu het bericht van Hageman (Indisch Archief 2, III, 28; cf. ib. 273 en Handleiding I, § 33) dat Cheribon, de Preanger en Krawang tijdens Senopati cijnsbaar werden aan Mataram, omstreeks of in 1599; dat Cher. toen cijnsbaar werd maar toch onafhankelijk bleef? Evenzoo verzekert Veth (I, 312) dat in 1599 de Panembahan van Cher. hulde bewees aan den Vorst van Mataram. Dit steunt op P. P. Roorda van Eijsinga, wiens autoriteit, naar hetgeen ik van zijne hand heb gelezen, mij vrij suspect is; niet zonder reden spreekt Cohen Stuart T. B. G. XIX, 156 van diens „humbug"; vergelijk de fraaiigheden, waaronder echter ook chronogrammen, die door Junghuhn (Java II, 347 noot 2) worden meegedeeld uit de vertaling door dezen auteur van eene oude Jav. babad en de aardige wijze waarop Junghuhn hem op zijne plaats zet met een kostelijk citaat uit Goethe; zie ook de malle jaartallen in Roorda van Eijsinga's kroniek, Handb. III, 1, 477 e. v.; zoo zou Tegalwangi maar 22 jaar hebben geregeerd, enz. Hier wordt evenals bij Raffles (1817, II, 235) „de oorlog van Cheribon" in hetzelfde jaar gezet als „de eerste verschijning der Eur. aan het hof van Mataram", hetgeen op zijn laatst 1614 kan zijn (De Jonge IV, p. XI); verderop wordt het „eerste Holl. gezantschap", brengende 4 stukken geschut, geplaatst in hetzelfde jaar dat de eerste Minister van Cher. een geschenk naar Mataram brengt; mogelijk betreffen beide berichten hetzelfde feit en kwam er dan verandering in de Cher. regeering gelijktijdig met de komst van een Nederl. gezantschap, denkelijk het eerste

(1) Met de latere onderwerping van Cheribon aan Mataram moet samengegaan zijn het wegnemen van het geschut. Dagr. 1678 p. 214 biedt de Soesoeh. aan Bantam „het veroverde geschut tot Cheribon" (over de plaatsing dezer woorden zie B. 22, 25, 5) aan.

na het contract van 1646, derhalve dat van 1647 (zie Dagr. 1648 pag. 114 en 115; De Jonge V, 283; CXXVI; en 284; CXXVII). Hoe weinig waarde echter aan Jav. jaartallen is te hechten, blijkt vooral uit het lijstje van Brandes, Verh. B. G. LI, 4e st. p. 13*. Betreffende de hulde van 1599 schijnt Van § 67
Deventer (Gesch. der Nederl. op Java I, 129) uit dezelfde bron te putten als Veth. Deze laatste noemt als oorzaak de „veroveringen" door den veldheer Senopati Balek (zie ook aldaar p. 369), die intusschen reeds in 1587 heet gesneuveld te zijn. Veth II, 25 verwijst naar bovenstaande blz. van zijn werk als bewijs dat Cherib. aan Mat. „onderworpen" was. De verovering der Westerlanden door Senopati Balek is echter zeer dubieus; Raffles (II, 148) is onduidelijk, noemt geen jaartal, laat haar alleen geschieden tijdens den Vorst Senopati (1585-1601) en spreekt niet van de onderwerping van Cheribon doch van de beperking van dit rijk tusschen de Tjilosari en de Tjimanoek, hetgeen zou kunnen duiden op de vermeestering van Krawang, Tjiasem, Pamanoekan, Kandanghaoer en Indramajoe. Harthoorn (Ind. Gids 1890, II, 1312) laat Cheribon omstreeks 1586 onder Mataram komen, een jaartal, vermoedelijk gevonden door het opgegeven sterfjaar van S. Balek te verminderen met 1, hetgeen even ingenieus als eenvoudig is.

Wat nu het gezag der genoemde drie Cher. Vorsten aangaat, onze bron § 68
Armenault dateert (§ 53) de eigenlijke „koningsheerschappij" van Panembahan Ratoe. Dit zal wel samenhangen met het verbond met Mataram en den muurbouw. Het kan wezen dat de Panembahan zijne aanspraken op de landen bewesten de Tjimanoek overdeed bij gelegenheid van het huwelijk zijner dochter met den lateren Sultan Agoeng, stel 1615 (§ 61). Dat echter Cherib. wel degelijk gezag uitoefende tot zeer ver in het binnenland, blijkt o. a. uit B. 12, 4; verder uit hetgeen § 204 e. v. verzameld is omtrent Tjiandjoer; uit het samengebrachte omtrent Tjinengah en Sagaraherang § 199 e. v.; uit het vermelde omtrent Nambo § 284, waar echter ook wordt beweerd dat Girilaja dit van Mataram kreeg, hetgeen zou kunnen samenhangen met de berichten omtrent de koloniseering van Krawang door Matarammers a°. 1653/4, zie § 108. Wanneer dus Veth (I, 321) verzekert dat „de vorsten van Tjeribon aanvankelijk niets anders (*waren*) dan een soort van geestelijke pangeran's, vazallen van Mataram", dan is dit niet juist; wat Van Rees zegt (p. 9): „Het is aannemelijk dat die geestelijke invloed van den Pangeran of Panumbahan van Cherib. zich zal hebben uitgestrekt tot de Westelijke Soenda- of Preangerlanden en dat men daardoor gekomen is tot het vermoeden van eene wereldlijke suprematie tevens", lijkt wel beter, ofschoon het niet geheel overeen schijnt te komen met Van Goens (l. l. pag. 319), die Cherib., nadat het onder de suzereiniteit van Mataram was geraakt, als zóó groot voorstelt, dat het 100.000 gewapenden te velde kon brengen, d. i. wel tweemaal zooveel als een der andere Mataramsche gewesten, de patrimoniale of erflanden uitgezonderd. Het § 69
oude rijk van Cheribon strekte zich volgens Van Goens niet uit tot de

Zuidzee: de zuidgrens vormde Selarong, hetwelk ten W. grensde aan Jacatra, welk laatste tot de Zuidzee reikte. Het kan echter wezen dat Van Goens (op eene zeer corrupte plaats ibid. p. 352) bedoeld heeft, dat het Mataramsche zich uitstrekte tot de Wijnkoopsbaai. Van Goens' aanduiding sluit derhalve de gansche Zuid-Preanger van Cher. uit; tot het hooge bevolkingscijfer kon deze trouwens weinig bijdragen. Wanneer D. 1 April 1681 door Depati Topati wordt geklaagd dat het „den Sousouhounang die op Tagala Wanje overleden is" geweest is, die aan Cher. vele landen heeft ontnomen (eene dergelijke klacht als D. 1 Oct. 1684), dan slaat dit wellicht op het genoteerde B. 20, 34. Wat de uitgestrektheid van Cherib. betreft, drukt Veth zich bizonder omzichtig uit: tijdens de overheersching van Mataram reikte het (I, 322) „waarschijnlijk in den regel niet veel verder dan over de kustlanden Indramajoe en Tjeribon met Gebang". Uit een stuk van 1619 (vermeld, niet geciteerd, bij Van Deventer I, 130) moet blijken dat destijds Indramajoe inderdaad tot Cher. behoorde; hetgeen niet verhindert dat een vijftig jaar later de Cherib. invloed hier nagenoeg totaal moet zijn verdwenen, want had die toenmaals nog bestaan, dan zouden G.-G. en Raden niet hebben geaarzeld,
§ 70 zich daarvan te bedienen. D. 15 Jan. 1678 verklaren zij: „dat de landen bewesten Cheribon van Indermaijo af tot Crawang incluijs noijt onder Cheribon gesorteert hebben, maer expres als eijgen landen onder den Mattaram behoorende geregeert zijn door zijne gouverneurs"; D. 19 Mei 1679 zeggen zij dat te Kandanghaoer noch Bantam noch Cheribon iets te zeggen heeft „als leggende drie mijlen bewesten Indermaijoe en alsoo onder Comps. ofte onder des Sousouhoenans territoir". Vandaar dat de Comp. later Indramajoe direct onder zichzelve heeft gebracht, en niet onder de Cherib. Sultans. Doch een bewijs hoe weinig zeker de Regeering zich voelde, is het voorschrift in de instructie van Jacob van Dijck, D. 1 Jan. 1681, toen hij als Regeeringscommissaris naar Cher. ging (zie § 434): „Dat belangende het district van Cher. den Commissaris sigh moste beneerstigen, soo wel onder de hant als anders te examineren, hoedanich eijgentlijck de limiten van 't Cheribonse district, ten tijde dat hetselve onder de Mattaram gestaen heeft en nogh, gereeknt en geconsidereert wierden. Ten welcken eijnde men van de Princen selfs ook een perfecte beschrijvinge harer limiten en hoedanig deselve onder hun drien verdeelt zijn, soude moeten afeijschen, item van den Regent Wira Loddera (*van Indramajoe*) de nette descriptie van 't gouvernement van Indermaijoe en de limiten van Pamanoekan etc., alles soo accuraet als mogelijck sal wesen". D 20 Mei 1683 spreekt zij in een brief aan de Cherib. Vorsten zelfs van „het volck van Candangauwer sorteerende onder Chirrebon" (1). De Regeer. moest destijds

(1) Deze laatste uitlating gaat vermoedelijk terug op eene mededeeling van Couper in D. 1679 p. 217, dat Kandanghaoer, schoon bewesten Indramajoe gelegen, een Cheribonsch land is „door huwelijcken off anderzints". Wat betreft landaanwinst door huwelijk vergelijke men B. 16, 39, 4. Van Dijck's rapport bij De Jonge VII, 371 verwijst naar zijne niet meer

wel wat astrant optreden, omdat de pretenties der Cher. Vorsten in dien tijd van verwarring nog veel astranter waren. Zoo schrijft S. Sepoeh D. 23 Maart 1679 aan den G.-G. dat Indramajoe en Soemedang „voormalen onder mijn volck gezorteert hebben". Depati Topati, de derde Prins, schrijft D. 1 April 1681 zelfs: „Van ouds aff heeft Lousarij, Dermaijoe, Pamanoekan, Sasamatta (*?*), Galou, Soekapoera, Samadang en Sasamanja (*Salamaja, d.i. Tjilamaja?*) alle onder Cheribon gestaan". D. 8. Jan. 1678 vindt men een brief des Pangerans § 71
van Soemedang, dat Cher. aan Bantam heeft overgedaan „de landtstreecke van Dermaijo tot Crawangh", hetgeen wel in overeenstemming kan zijn geweest met oude rechten van Cher. (zie § 67 i. f.); dit verklaart waarom de Bantamsche S. Ageng later beweerde (De Jonge VII p. CXXX) dat de heele strook tusschen Tegal en Krawang altijd onder Cherib. had gestaan, en diens zoon (ibid. p. 331) dat Soemedang „mede begrepen" was in de overeenkomst, tusschen Bantam en de Cher. Sultans gesloten. Bij die beweringen werd blijkbaar gespeculeerd op de hun bekende onwetendheid der Regeer. Nog krasser is de verklaring van den Bantamschen Rijksbestierder (De Jonge VII p. CXXV en 321) dat Soemedang, Batoelajang, Timbanganten, Oekoer en Loeringtengah (*zie B. 16, 10, 6*) nooit onder den Soesoehoenan hadden gestaan, hetgeen alle historische waarheid in 't gezicht slaat. Doch de invloed van Cherib. in het hart der Preanger blijkt D. 1 Dec. 1694, alwaar dorpshoofden in Parakanmoentjang weigeren om zonder last van Sultan Anom en den Panembahan volk uit te leveren, dat uit Bandoeng en Tjiasem naar hen is overgeloopen; D. 16 April 1695 een bericht van Tandjoengpoera „dat de Sirrebonders sig weder in de districten van Bandongh en Praccamoetjang, van waar se in de troubelen van den Bantamsen oorlog geretireert waaren, ter neder hadden geset"; Notulen B. G. I, 20, waar een feest wordt beschreven, jaarlijks ergens bezuiden Garoet gevierd (zie E. 21,5), bij hetwelk in eerbied gedacht worden zij „aan welken Cheribon toebehoort", hetgeen, zooals daar wordt opgemerkt, wel zal wijzen op de afkomst dezer dorpsgenooten van Cherib., dat door zijne emigranten heinde en ver zijne voelhorens uitstrekte (zie § 114) zonder die uitgewekenen of uitgezondenen te vergeten (zie § 338). Dat Indramajoe gaandeweg geheel Javaansch werd, blijkt uit de vermelding in Eindrésumé II, 284 dat de Jav. taal in „het heele regentschap Indram. wordt gesproken".

aanwezige kaart. De Regeer. zelve zegt in 1685 (§ 514) dat de Tjimanoek „de lantpalen van 't Chirrebons district" uitmaakt; wat daarbewesten ligt, is nog Mataramsch. De dorpenlijst van 1686 geeft een aantal negorijen, die „Indramajoe off Sindang" tot hoofdnegorij hebben; voor zoover ik deze op de kaart terugvond, lagen zij bewesten de Tjimanoek. Maar de kaart van 1692 laat het „Districkt Schirbon" grenzen aan „Het Districkt Pamanockan". De plaats Indramajoe ligt op deze kaart aan den westoever der Tjimanoek. De legenda zegt aangaande „het districkt Tschirbon": „Binnen desselfs omtreck ten wederzijden van de revier Dramajou leggen nog eenige dorpen daar Ingebeij Wiera Lodra het gesag over voert en dragen de naam dat se nog den Sousouhounangs sijn, en die werden aangewesen met de letters A". Van deze letters vindt men er maar 4 aan den oostoever der Tjimanoek; de andere negorijen, met Cheribonsche dorpsnamen vermengd, liggen op deze kaart bewesten die rivier.

§ 72 *Gabang.* Volgens Armenault's memorie was de stamvader der Pangerans van Gabang, Aria Wirasoeta, een halfbroeder van Panembahan Ratoe doch bij eene niet adellijke moeder. Hij was derhalve vermaagschapt aan het Bantamsche koningshuis. Dit opent de mogelijkheid dat de in de eerste kwart eeuw van de aanwezigheid der Nederl. te Bantam aldaar zoo herhaaldelijk vermelde Pangeran Gabang de heer van dit landje was. In 1605 noteert Edmund Scott (Hist. Beschrijv. der Reizen II, 62) dat „Pangran Goban den Koning (*van Bantam*), ingevalle deez zonder lijfserven overleed, ten throon meest opvolgen". Hij was een broeder van Ranadimanggala (Kronyk Hist. Gen. Utr. 1853 p. 107; De Jonge IV, 70; 98), hetgeen wel schoonbroeder kan beduiden, zooals dikwijls in het Oud-Hollandsch (zie nog een voorbeeld bij Van de Graaff o.l. I, 3) Coen noemt hem in 1618 (ib. p. 78) den „voornaemsten naest den pangoran Gouverneur"; hij was toen een man op jaren; ook in 1627 en 1636 was „pangoran Gabangh", naar 't schijnt, woonachtig aan het Bant. hof (De J. V, 118; 120; 226). Het zou kunnen wezen dat deze relatie eenigen schijn kon bijzetten aan de latere pretenties van Bantam op het Cher. binnenland. Volgens Van Rees (p. 9) behoorde Gabang onder Cherib.;
§ 73 Veth (I, 322 en ibid. noot 1) spreekt iets minder secuur. Daartoe is reden, want (ofschoon D. 1679 p. 499 de Residenten te Tegal schrijven: „de negorije Gabangh was van outsher onder Cheribon sortabel geweest"), de Regeer. zegt R. 4 Juli 1682 dat de benoeming van een nieuwen Regent aldaar door den Soesoehoenan moet worden geapprobeerd „als in zijn wettige landen"; iets dergelijks D. 25 Juli 1686, waar, zelfs na de vermoording van Tack, door de Regeer. wordt verklaard dat Wiralodera van Indramajoe en de „gouverneur" van Gabang „nog als (*lees: alsnog*) onder den Sousouhounang sorteerden". D. 15 April en 8 Juli 1689 wordt het verlangen van den Pangeran van Gabang vermeld, om evenals de Cher. Sultans een contract met de Comp. te sluiten; hij krijgt daarop den raad (R. 26 Juli 1689) „dat hij sig vooreerst maar stil kon houden", d. w. z. gaandeweg zou de Comp. hem wel aan Mataram onttrekken, evenals Indramajoe. Een brief uit Cherib. D. 5 Sept. 1686, dat „den Keijzer van de Mataram op 't lant van de Gabanners noijt eenige pretensie gemaakt heeft", is in strijd met alle andere data en ook met het officieele Mat. stuk T. B. G. XVII, 352 en XIX, 262, waar Pangeran Soetadjaja van Gabang als onderhoorig aan Mataram voorkomt; ofschoon deze acte door Soenan Poeger is uitgereikt, komt daarin eene opgave van Regenten voor, welke, naar ik uit verspreide gegevens concludeer, tusschen 1641 en 1653/4 moet zijn opgesteld. Waar eene andere acte T. B. G. XVII, 354 „Mas Soetanangga van Gabang" vermeldt, lees men: van Kawasen; de titelnaam der Pangerans van Gabang is (zie B. 35, 12, 3) nog veel later Soetadjaja. R. 16 Maart 1734 wordt gezegd dat Gabang nooit „ander oppergebied als van de Comp. (*heeft*) willen tollereeren", namelijk niet van de Cher. Sultans, en zoo blijft het; zoo was het ook nog in 't laatst der 18e eeuw (P XI, 136; 314); later

werd het ingedeeld bij een der prefecturen en in 1809 toegewezen aan S. Sepoeh (P. XV, 474; 568).

§ 74 Wat de grenzen van dit landschap aangaat, D. 28 Oct. 1687 schrijft de Regeeringscommissaris Johannes de Hartogh uit Cherib., dat er een getrouw Hoofd te Gabang dient te wezen „om de landen agter Cherebon aan de Zt. kant voor alle geboeften van de oost comende te bevrijden, makende oost ende westwaart een scheijding tusschen Sousouhounangs ende Zerrebonse landen. Z. waarts besloeg het bijnae de halve breete (*zie B. 22, 50, 1*) van Java en grensde aldaar aan 't gebied van Crawan (*zie § 122 e. v.*); dit grenste wederom aan Pamotan, ende gelijk Gaban 't noordel. gedeelte hieromtrent was, zoo was Pamotan wederom het zuijdelijkste". Vandaar dat D. 7 Juni 1687 Panatajoeda klaagt dat de Pangeran Gabban hem 't dorp Lengkong heeft afgenomen. Eene lijst der Gabangsche dorpen, zooals die in 1686 werd opgesteld, geeft B. R. 1 Febr. 1763; de Pangeran zelf noemt er D. 8 Juli 1689 een getal van 56 op met 428 huisgezinnen; het grootste is Rantja met 35. Op de kaart van 1692 loopt het van de zee over de Tjilosari en de Tjidjolang tot de Tjirende; de monding der Tjilosari valt er echter buiten. Zie ook § 117 en de aanduiding R. 12 Juni 1703 dat „het landschap Calitanjong" is „gelegen tussen Cheribon en Gabang besuijen eerstgen. plaatse". Later kunnen hieraan landen zijn ontnomen, want in 1765 (De Jonge XI, 42) heet het „een klein district, even beoosten Cheribon doch onafhankelijk van de Princen". Daarentegen schrijft Resident Waterloo 13 Mei 1810 dat Gabang „tot agter Penjaloe om loopt en teegens het land van Galoe aangrenst", dus zeer uitgestrekt is.

§ 75 *Onderwerping der Preanger aan Mataram.* Vergelijk het hierboven § 66 uit hoogst onzekere data vermelde jaar 1599. Een inl stuk (Not. B. G. XXXII, pag. C) stelt het voor alsof „ten tijde van Padjang" de Z. O. Preanger reeds aan gezegd rijk onderhoorig was, zie § 104 i. f. Raffles (1817, II, 150) plaatst de eerste aanraking met en de onderwerping der „Sunda districts" kort na de verovering van Wirosobo en Soerabaja en vóór die van Madoera, hetgeen historisch onmogelijk is (zie § 268 en 77), doch schijnt te doelen op omstreeks 1620; hij schrijft haar toe aan oneenigheden tusschen die landen en Bantam, waardoor „the chief of Sumedang applied to Matarem for assistance, and being invested by the Sultan (*er was toen nog geen Sultan*) with the chief authority over those districts, soon brought the whole of the western chiefs, alarmed at the approach of Matarem arms, to acknowledge his supremacy". Dit is een van die babadverhalen, welke, uit den mond van een gezaghebbend Europeesch auteur vernomen, een heel anderen indruk maken dan in het onbetrouwbare origineel dat hij napraat. Als merkwaardigheid voeg ik er bij, dat Raffles, waar het in zijne kraam te pas kwam, beweerde dat de Preanger nooit onder Mataram had gestaan; zie zijn brief dd. 25 Maart 1814 in den te 's Gravenh. uitgegeven bundel Official and secret papers,

p. 47: „The (*Preanger*) Regencies are inhabited by a peculiar race of people, who have at all times maintained their independence against the Javanese monarchs"; dit is dus conform N. Engelhard's ideeën (Van Rees p. 4 en 31). Pleyte komt in T. B. G. LIII, 188 op grond van eene nogal gewaagde uitlegging van het jaartal op den Batoetoelis te Buitenzorg en zekere mededeelingen in de Tjarita Parahijangan tot het vermoeden dat „nadat Galoeh voor den Islam had moeten bukken, een deel des volks zich naar Pakwan verplaatste (*in 1533*) om daar nog ± een halve eeuw een onafhankelijk bestaan voort te zetten".

§ 76 Volgens een verhaal van Hageman (Van Rees p. 14) onderwierp zich de zoon van Geusan Oeloen vrijwillig aan Mataram; dat zou dan ± 1620 worden, zie § 83. Dat Soemedang in 1625 onder Mataram behoorde, blijkt D. 1 Mei 1625 uit het bericht van iemand die te Kendal is geweest, dat „alle het volk van Samedang nae de Mattaram vervoert was ende geen volck meer in Samedang woonde"; de Regeer. schrijft 27 Oct. 1625 (vermoedelijk met geen andere gegevens dan evengenoemd bericht) naar patria (De Jonge V, 99): „Omdat die van Samadangh Batavia te na en te verre van den Mattaram laegen, maer insonderheijt omdat sij Batavia soo met timmerhout, koebeesten ende buffels geassisteerdt hadden, heeft hij alle 't volcq van Sammadangh gelicht en dieper in 't landt vervoert". Het komt mij voor dat dit een dier onjuiste verklaringen van een niet begrepen maatregel is, welke de Regeer. zoo dikwijls uitdacht, doordat zij de natuurlijkste handelingen van Aziatische Vorsten steeds in verband bracht met zichzelve. Nachod heeft hierop à propos van 's Comps. vestiging in Japan terecht gewezen: uit de Japansche bronnen blijkt overtuigend dat maatregelen, welke de Comp. beschouwde als uitgedacht om haarzelve te benadeelen, verband hielden met groote rijksbelangen, zonder dat in de eerste plaats aan de weinig gewaardeerde betrekking tot de Hollanders was gedacht. Mij komt het beter voor, aan te nemen dat evengezegd uit het Samarangsche naar Batavia overgewaaid bericht eenvoudig doelt op de oproeping van den ganschen heerban uit de westerlanden tot

§ 77 den strijd tegen Sampang op Madoera. Immers de babads verhalen, doch op verschillende wijzen (T. B. G. XVII, 187; 324; 327; 336; P. de Roo de la Faille pag. 24, alwaar niet de eerste Soemedangsche opperlandvoogd maar diens zoon den tocht doet, die ongelukkig afloopt), dat de Regent van Soemedang in dien oorlog moest meestrijden; zij brengen zijn lot, hetzij ten goede of ten kwade, vooral in verband met den val van Sampang. Nu vinden wij D. 12 Oct. 1624 een bericht, dat heel Madoera veroverd is en de stad Sampang, „een van de sterckste steden", zich zonder strijd heeft overgegeven door toedoen van eenen Quicij du Patij (Kiai Depati), die daarop het bestuur heeft erlangd over dat gansche eiland. Het is misschien te gewaagd, in dezen persoon den Regent van Soemedang te zoeken, wat zijne afwezigheid uit de Preanger, waarover de babads spreken, en zijn dood in den vreemde

(T. B. G. XVII, 189) zou verklaren; echter noteer ik dat die Regent van Soemedang in de inl. verhalen wel Depati wordt genoemd en dat volgens een babad van Hageman (T. B. G. XVII, 187; Van Rees p. 15) het Soemedangsche Hoofd, dat zich vrijwillig aan Mataram had onderworpen en vervolgens landvoogd over de westerlanden was geworden, door zijne verwantschap aan den Regent van Sampang bewerkte dat deze zich *zonder strijd* onderwierp, hetgeen dus klopt met de historie. Het verband tusschen den oorlog en de ontvolking van Soem. ligt in elk geval voor de hand; alleen was het bericht daarvan de Regeer. dan erg laat ter oore gekomen, wat mij weinig zou verbazen. Men kan echter ook aannemen dat de Preangerbevolking na den oorlog voorloopig op Madoera bleef, bij wijze van militaire kolonie, dan wel, dat zij werd gezet aan de verbouwing van 's Mataram's hoofdstad, welke wel moet gevolgd zijn uit zijne aanneming van den titel Soesoehoenan, wat als eene recente gebeurtenis en een gevolg zijner verovering van Madoera wordt vermeld D. 15 Sept. 1624, terwijl hij D. 19 Juli 1624 nog Pangoran Ingallaga heet. Hoe § 78
dit alles zij, dat Soemedang toen aan Mataram onderworpen was, is absoluut zeker. Wanneer de Regeering later (19 Dec. 1685, bij De Jonge VIII, 172 noot) verklaarde dat de verschillende in het O. der Preanger gelegen regentschappen „al ten tijde van Panembahan Ratoe niet meer gehoord" hebben onder Cheribon „maar onder de jurisdictie der Mattaramse Vorsten gesorteerd", dan is dit, in verband met hetgeen Van Goens omtrent Selarong zegt (zie § 69), zeer aannemelijk. De naam dezer westelijkste Mataramsche provincie (dat zij de westelijkste was, blijkt uit Van Goens, die p. 357 Pangeran Crappia eerst Mataram en daarna Selarong laat veroveren) herinnert aan het Selarang (1) bewesten de monding der Serajoe. Was dit de hoofdplaats, dan toont hare ligging wel, van hoe weinig belang de Preanger voor Mataram was.

Vandaar dat men de Bantammers hier zoo vrij spel liet, vergelijk § 46. Het is waar dat men D. 8 Nov. 1701 een Tjandradjaja in Djampang vindt, Hoofd over 20 „man", die aan den derwaarts gezonden sergeant Warnard van der Mast verklaart „nu ontrent 6 jaren onder dat district te hebben gewoont, alsoo hem door den Keijser (*den Soenan*) vrijheijt was gegeven om zich te mogen neerslaan en wonen daer het hem geliefde en alsoo een Ombol op sig selv te zijn", waaruit men dus de vox populi omtrent de Mataramsche aanspraken kan opmaken. Maar curieus is, dat in een brief dd. 11 Oct. 1630 (De § 79
Jonge V, 186) uit Bantam wordt gemeld dat de afgezondenen van Oekoer c. s. aan Pangeran Ratoe aldaar hadden verzocht zich te mogen vestigen „op een seeckere plaets genaemt Loombongh". Wanneer dit de berg Loemboeng (2) in Batoelajang is, die in de babads wordt genoemd als het toevluchtsoord

(1) Volgens Rouffaer (Encycl. van N.-I. IV, 608, 2) is Selarong hetzelfde als Banjoemas, waarvan het tegenwoordig een onderdistrict is.

(2) Op Marci's kaart staat de Loemboeng dicht bij de oostgrens van Batoelajang. In het opstel van P. van Oort en S. Müller, Verh. B. G. XVI, 99 vindt men eene beschrijving van een bezoek aan dezen berg van uit Tjililin, de

dier Oekoereezen, dan is dit verzoek al bizonder kenschetsend. Vandaar beweringen als van den Bant. Rijksbestierder in 1678 (hierboven § 71).

Dat Soemedang het Mataramsche centrum der westerlanden werd, is uit de navolgende berichten onweerlegbaar. Ik onderstel daarbij, dat de Mataramsche invloed van uit Indramajoe de Tjimanoek is opgegaan; vergelijk § 105; B. 7, 23, 6; en een babadverhaal bij De Roo p. 21 noot, waar men die rivier opvaart tot den mond der Tjipeles en dan over land verder gaat; zoo gaan D. 2 Maart 1714 briefdragers de Tjimanoek op voorbij Karangsamboeng tot Trasana (?), waar zij den landweg inslaan (1). Neemt men dit aan, dan komt men vanzelf tot de onderstelling dat Galoeh langs de Tjitandoewi kan zijn gekoloniseerd, evenals omstreeks 1800 de zeeroovers zich die rivier op tot zeer diep in het binnenland bewogen (§ 2339). In het rapport omtrent de zwaluwklip van Kalapanoenggal D. 23 Aug 1690, dat, naar ik onderstel (zie B. 15, 3), is geredigeerd door Camphuijs, wordt gesproken van „Bandong . . . . , bewoont door Javanen, bijgenaemt Priangers, omdat se in 't gebergte wonen, sijnde nu hare hoofden in verscheijde lantschappen verdeelt, dog hebben in oude tijden alle gesorteert onder den Pangirang van Samadang"; hier worden Rangga Gempol's pretenties (zie bijvb. § 396) en zijn aangematigde titel dus geaccepteerd. Hoever die pretenties reikten, bleek eerst in bizonderheden uit zijn hoogst belangrijk schrijven D. 31 Jan. 1691, luidende als volgt:

§ 80 „Desen brief komt van mij, Pangeran Zoumadang, aen den WelEd^le^ Heere Joannes Camphuijs, Gouverneur Generael tot Batavia.

Voorts diend dese om UEd^t^. bekent te maken, hoedat ik door den Cap^n^. Jochem Michielsz zal^r^. bij mijn aenwesen op Sirrebon (*zie § 431*) ben gerecommandeert om de landen van Zoumadangh wederom als voor desen te regeren en alles te verrigten wat met de ordre van den Gouvern^r^. Generael quam te accorderen, 't geen ik aengenomen en den dienst van de E. Comp^e^. in allen delen tot nu toe betragt hebbe.

Voorts naardien de landen soo van PAMANOEKAN (2) als van SIASSAM mijn *grootvader* hebben toegekomen, soo versoek ik deselve twee districten in eijgendom onder mijn gesagh te mogen hebben, gelijk ik ook mede versoek om *de 44 hoofdregenten der Priangers* (3), bestaande in

---

hoofdplaats van het Bandoengsche district Rongga; bij ligt recht bezuiden dat plaatsje, waar de topogr. kaart Lembang zet, dat volgens de detailkaart aan de noordhelling ligt. De top is geterrasseerd, zie E. 21,4. Dicht hierbij ligt Batoelajang, denkelijk de oude hoofdplaats dier streek.

(1) De overlandweg van Indramajoe naar Soemedang werd weinig gebruikt; immers D. 1678 p. 549 lezen wij dat deze zoo smal is dat „maer twee mannen nevens den anderen conde gaen". Wanneer men dus ib. p. 442 van Bantam naar Soem. over Indramajoe gaat, zal dit geweest zijn langs den waterweg.

(2) Voor een gemakkelijker overzicht heb ik de hoofdpunten van dezen brief onderscheiden door kapitaal en cursief.

(3) Denkelijk had het origineel: *kapala Prajangan*, evenals de brief van Jongbloet B. 21, 8; vergelijk het *kapala tan oemboel* aldaar

26 opperhoofden die ieder een matje en een kandaga voere (1) en daarbij 18 ombols, over welke voorsz. mantries (2) mijn *grootvader* voor desen 't commando heeft gevoert en alle onderdanen van hem geweest hebben, waeraf nu een getal op BANDONGH woonagtig is, die ik ver- § 81
volgens sal noemen, als: Daman Timbangantang, Tommagon Batoelajam, Angabeij Wira Zouta op Kouripan, Nalla Souta op Torogon, Angabeij Mangon Juda op Tsiouroegagon, Wirapattij, Angabeij Maroedjong en Angabeij Astramangala (*deze drie allen*) (3) op Tsioukoer; die bij den Tommagon Tannoebaija op PARKAN MONDTSJAN sijn genaemt: Kiaij Kandourowan op Salatsjouw, Angabeij Tsjoutsjoek, Angabeij Tanda op Manabaija, Roedjak Gedong op Kadou nora, Wanan taka op Kandang Wessi, Angabeij Samahita op Sidankassi, Dammang Judamardawa op Galongong, Angabeij Soutabaija op Tsiauwer, Angabeij Pranajuda op Taraadjoe toeron datar. De volgende sijn bij den Tommagon Wiradedaha op ZOUKAPOURA: Kiaij ranga Karang, Angabeij Wira Wangsa op Parong, Kandaurowan Magatsarij op Panemb(*ong*), Damang Satsiapattij op Batoewang(*i*), Damang op Sankoewatangh, Angabeij Juda Wangsa op Taradjoe, Angabeij Juda Karti d°., Wira Kousouma op Soetsi, Marta Wadana op Sipinaha, Indra Diaja op Mandala, Jaga Satroe op Nagara, Baraadjan taka op Sidammer, Wiran tanoe op Parakkantiga, Singapattij op Miara, Martawana op Sisalack, Wira Wangsa op Soukakarta.

Dese voorenstaande sijn, als gesegt, 't getal der Priangers (4) die ik § 82
geerne mettet believen van UEd^t. weder onder mijn gesagh soud(*e*) hebben, om dan over deselve, gelijk mijn *grootvader* gedaan heeft, 't commando te voeren, en dat de E. Comp^e., wanneer er uijt dese bovelanden iets begeert of gevordert wert, sulcx *aen mij alleenig* maar kunnen belasten, want ik sal de ordre van UEd^t. ten vollen gehoorsamen.

Den brenger deses is mijn broeder Radin Singamangala, die aen UEd^t. op sijn aankomst tot Batavia moet overhandigen twee paarden en

(1) De lante en het staatsiekistje (kandaga, zie B. 50, 26, 1) zijn typische insigniën van een Regent, zoo zelfs dat deze persoon zelf wel als „de kandaga lante" wordt aangeduid, zooals in de Holl. vertaling der Soeriangalam, Bijdr. 1863 p. 28. Vermoedelijk was dit ook 't geval in het origineel van dezen brief, en hebben de 26 Kandaga-lante's een hoogeren rang dan de 18 Oemboels, zonder dat dit noodzakelijk een verschil van ambtelijke bevoegdheden meebrengt Men ziet beide genoemde ornamenten, en niets anders, achter een Madoereesch mantri aandragen op eene plaat bij Raffles, 1817, I, 94; vergelijk Deel I, bl. XV. D. 1680 p. 379 krijgt de Cherib. Depati Topati van den Soenan een titel „nevens een bosset (*P. boceta, d. i. kandaga*), een matje en een quitasol van staet" (d. i. de pajoeng bawat, waarover zie § 1988).

(2) Dit woord was destijds volstrekt niet in gemeen gebruik in het Comp^e. Hollandsch, en moet uit het origineel zijn overgenomen. Den titel *hoofdmantri* (*mantri agoeng*) erlangt de eerste Regent van Soekapoera bij de § 100 te vermelden acte. Vergelijk B. 16, 36 en § 312.

(3) Achter de drie voorgaande persoonsnamen staat in handschrift eene accolade, waarachter: „op 't sioukoer". De accolade vervangen wij door hetgeen wij tusschen haakjes invoegen.

(4) Hier dus voor: Regenten; vergelijk B. 17, 2, 1.

ses coebeesten; alles wat ik heb te seggen is mijn broeder Singamangala bekent.

Gesz. op Maandag den tweeden van de maant Rabiul awal 't jaar Zee" (1).

Wat de Regeer. hierop antwoordde, vindt men bij Van Rees p. 84. Opmerking verdient hierbij, dat ook in een babad van Holle (T. B. G. XVII, 336) Pangeran Soemedang wordt genoemd Wedana van 44 Oemboels. Van die 44 Hoofden noemt Rangga Gempol behalve 3 toenmalige Regenten nog 32 Districtshoofden op, die hij terug verlangt, benevens de strandregentschappen Tjiasem en Pamanoekan; de anderen waren dus nog onder hem. Op Galoeh maakt hij geenerlei aanspraak. Het zou kunnen wezen dat de twee strandregentschappen, welke hij ternauwernood vermeldt, behoorden tot het oude regentschap Soemedang; vandaar dan ook dat Rangga Gempol's kleinzoon die onder zich wenschte te hebben, zie diens personalia I, 160. Van Krawang rept Rangga Gempol niet, ofschoon P. de Roo p. 18 van een Oekoer Kra-
§ 83 wang weet te spreken. Aangezien hij geen onderscheid maakt tusschen Regenten en mindere Hoofden, doch allen „kapala Prajangan" en mantri's noemt, ligt het vermoeden voor de hand, dat zijns grootvaders oppergezag direct op hen allen werkte, m. a. w. dat er in diens tijd nog geene Regenten of Hoofdmantri's bestonden. De vraag, wie deze grootvader was, wordt in de stamlijst T. B. G. XI, 160 in dien zin opgelost, dat deze zou zijn Pangeran Geusan Oeloen, wiens zoon was Radèn Adipati Rangga Gedeh; eerstgenoemde zou Soemedang in leen hebben erlangd van Cheribon en den Islam hebben ingevoerd. Dezelfde afstamming geeft De Roo p. 24 (waar de vader Pangeran Rangga Gedeh of Mas R. Gedeh heet, een broeder van Pangeran Soemedang di Bembem Mataram (2). Daar Rangga Gempol omstreeks 1630 zal zijn geboren (zie zijne personalia I, 159), kan zijn vader zijn geboren omstreeks 1600; de blociperiode van den grootvader Geusan Oeloen zou dan niet zoo heel veel van dit jaar kunnen verschillen, zoodat zijne gezegde invoering van den Islam weer een verzinsel schijnt (vergelijk B. 14, 7). De verhouding tegenover Cheribon blijft onzeker; — wanneer wij hierbeneden bespeuren welk aandeel Cher. in 1632 nam aan de onderwerping van Oekoer, wil zulks voor de vroegere verhouding niet veel zeggen. Geusan Oeloen's afstamming (volgens gezegde stamlijst) van Soes. Goenoengdjati (tusschen hen beiden heeten te liggen vier levens) is chronologisch niet wel mogelijk;

(1) Volgens Wüstenfeld is in 1690 de 2 Rabioe'lawal op Maandag 4 Dec. *Zee* is de Oud-Holl. schrijfwijze voor *Dje*. Zelfs Herbert de Jager (India Literata p. 384) schrijft *radzia* voor: radja. Zoo vinden wij B. 14, 17 *Zatij* voor: Djati. Omgekeerd maakt het Maleisch *dj* van de Arabische *z*.

De brief had dus ruim 8 weken over de reis van Soemedang naar Bat. gedaan.

(2) Hoe deze laatste bijnaam vertaald moet worden, weet ik niet. Bij Koorders 1 l. no 115 is *bembem* eene soort mangga; ovenzoo bij Rigg en Coolsma; was hij misschien onder een Mataramschen bembemboom begraven?

anderdeels is zijne bekeering door dezen heilige (Van Deventer I, 131 noot) niet waarschijnlijk. Men heeft blijkbaar een middel gezocht om dezen stam- § 84
vader der Soem. Regenten in verband te brengen met den heiligen man. Op te merken valt voorts, dat Rangga Gempol noch van aanspraken zijns grootvaders op Krawang rept (hetgeen bewijst dat de kolonie Soemedangan tijdens zijn grootvader nog niet bestond), noch iets pretendeert op Tjiandjoer; de westelijkste landen van dien grootpapa waren Tjidamar, Batoelajang en Koeripan. Volgens de hierboven § 77 vermelde babad van Hageman, die zulk eene merkwaardige overeenkomst vertoont met de feiten der historie, zou de Mataramsche titel van Geusan Oeloen of van diens zoon, althans van den Soemedangschen opperlandvoogd, geweest zijn Pangeran Depati Rangga Gempol Koesoemadinata (waarmee te vergelijken I, 160). Volgens Coolsma is de vertaling van den naam Geusan Oeloen: *slaapplaats van het opperhoofd,* zoodat het eigenlijk niet 's mans naam zou zijn maar de aanduiding van diens grafstede (1). Is deze vertaling juist, dan is het wat zonderling dat hij in den vreemde overleden heet, en dan zou men eerder aannemen dat Rangga Gempol's *oom* de Opperlandvoogd is geweest en dat hij van zijn grootvader spreekt omdat (volgens dat verhaal van Hageman bij Van Rees p. 15) niet hijzelf de ware opvolger was, doch de kleinzoon van dien oom. De Pangeran Soeradiwangsa, die aldaar genoemd wordt als zoon en rechtmatige opvolger van den Depati van Soemedang en die, verbitterd over de geleden achteruitzetting of, volgens eene andere overlevering, den vermoedelijken moord zijns vaders te Mataram, naar Bantam ging, daar steun zocht en oorzaak werd der Bant. invallen in de Preanger, zou de persoon kunnen zijn dien wij in B. 7, 9 (en, voor zoover mij bekend, nergens anders) ontmoeten; een Soetadiwangsa bij De Jonge VII, 334, welke naam destijds ook als van een Hoofd van Tjileungsir voorkomt, zie B. 9, 9, 8 en § 504.

Het eenige wat onder al deze verwarde en verwarrende berichten vrij § 85
zeker schijnt, is de bovenvermelde Mataramsche titel van den Opperlandvoogd, want deze verklaart waarom latere Regenten van Soemedang zoo belust waren op denzelfden naam. De Opperlandvoogd keerde (volgens Hageman's babad T. B. G. XVII, 189) niet naar Soemedang terug; zijn plaatsvervanger, Pangeran Mas Rangga Gedeh, voldeed niet en werd vervangen als opperregent door Depati Oekoer. Van Rees (p. 16) beschouwt „de aanstelling van dezen Depati Oekoer, naar alle waarschijnlijkheid een hoofd van Javaansche herkomst, aangezien zijn naam in geen der Preanger geslachtlijsten voorkomt, als de eerste daad van direkte bemoeijenis van den Soesochoenan van Mataram met de bestuursaangelegenheden der Preangerlanden". Is dit niet-voorkomen in stamlijsten inderdaad te constateeren, dan kan men zich hierbij

(1) Zoo ontmoetten wij hierboven § 53 een *Pasarean*; ook deze naam beduidt: slaapplaats. Men denke voorts aan Panembahan *Girilaja*, Priangan. Soesoehoenan *Tegalwangi* e. a., den „Regent Doodkist" in § 152 en den Regent Gadjah Palembang in § 170.

neerleggen, ofschoon ik niet begrijp, hoe een Javaansch Regent eene Soendasche bevolking tot opstand kon of wilde brengen tegen den Javaanschen Vorst; bovendien zegt (B. R. 1 Febr. 1763) een latere Rangga van Batoelajang dat die opstandeling zijn voorvader is geweest (zie I, 136 en § 164). Ook Holle's verhaal (T. B. G. XVII, 336), dat de merkwaardige bizonderheid der 44 Hoofden bevat, laat den Soemedanger als landvoogd vervangen door Depati Oekoer; men kan dan het verhaal bij P. de Roo (p. 24 daarnaast leggen, waarbij als Regent van Soemedang opvolgt Mas Rangga Gedeh (doch niet als landvoogd), terwijl bij Van Rees (p. 15) de zoon van Geusan Oeloen en broeder van Rangga Gedeh de eerste opperlandvoogd werd. Dit echter strijdt met Rangga Gempol's brief.

§ 86 Het eerste historisch vaststaande feit na de zoogenaamde ontvolking van Soemedang in 1624 of 1625 is de deelneming der bevolking aan het eerste beleg van Batavia in 1628. Aan dit beleg herinnert ook een piagem (door Holle T. B. G. XIII, 492 meegedeeld), welke door den kandjeng Soesoennan Mataram werd verleend aan een inwoner van Tjikeroeh (naar 't heet in Limbangan), omdat hij Ngabehi Wiramanggala (mij niet bekend) „naar Djakatra gevolgd" is en daarbij zijn linkerarm heeft verloren door een geweerschot; de datum is Donderdag 12 Moeharam jaar Wau, hetgeen zou moeten wezen Donderdag 28 Juni 1635, wanneer dit maar een jaar Wau was, hetwelk de jaren 1631 en 1639 wèl zijn. Hoe dit zij, uit de geschiedenis van het beleg van 1628 blijkt niet alleen dat de bevolking toen naar haar land teruggekeerd was, doch hier hoort men ook voor het eerst gewagen van Oekoer. Dat Soemedang in de Nederl. berichten van het beleg in één adem met Oekoer wordt genoemd, is wellicht doordat tot dusver in de geringe aanrakingen met Preangervolk steeds Soemedang op den voorgrond was geweest, zoodat deze naam wellicht voor de Comp. gelijkbeduidend was met den haar nog weinig bekenden naam Prijangan; zie het verhaal der belegering in Bijdr. N. V. II, 308: op 21 Oct. 1628 vallen de onzen uit, attaqueeren „'t quartier van Oecker ende Sammadang" en veroveren dit; het was „sterck
§ 87 vier duijsent man". In het Verhael van de Belegering der Stadt Batavia (Batavia 1695 broch. p. 11), overeenkomend met de Afg. patr. miss. 10 Febr. 1629 (De Jonge V, 143) lezen wij: „Doen 't leger van Boeraxa opgeslagen wierd, liepen die van Sammadangh en Oecker dadelijk voort geheel deur, ontboden haer resterende volk met vrouw en kinderen, verlieten hare woonplaetse en hebben haer in seker geberchte achter (1) 't landt van Bantam

(1) Men moet wat voorzichtig zijn bij de uitlegging van deze plaats, die eenvoudig beduiden kan: diep in het land van B. *Achter* had vroeger eene andere beteekenis dan nu. In den Reinaert zendt de leeuw „sijn saluut *achter* lande", d. i. het land door. Zoo spreekt Aegidius Daalmans (l. l. pag. 689) van fakir's, die „altijd *agter* land swerven en nergens geen vaste woning hebben". Tweede Schipvaerd p. 32 (Begin ende Voortgangh, deel I): „De vrouwen, als sij *achter* strate gaen, hebben een kotoenen kleed op 't hoofd". Dit *achter straat* en *achter land*

begeven omme de heerschappije van den Mattaram te ontgaen". Dit was dus in het laatst van 1628 of Jan. 1629. Blijkens den brief van Van Diemen dd. 5 Juni 1631 (De Jonge V, 175) deed daarop de Mataram in 1630 „eenich volck" oprukken tegen „d'affgeweeckene van Oecker ende Sammedangh", doch werd afgeslagen. Dit komt overeen met Holle's verhaal (u s. pag. 339), dat Depati Oekoer pas twee jaar na de eerste mislukte berenning (ib 325) van den Loemboeng overwonnen werd. Deze eerste aanval moet de opstandelingen echter beangstigd en eene noodlottige splitsing hunner macht veroorzaakt hebben, zooals blijkt uit eene gansche reeks historische berichten, die ik in hunne volgorde zal geven.

Eerstens het hierbeneden § 94 vermelde bericht van 1630. Voorts § 88
D. 19 Febr. 1631: bericht van Bantam dat den jongen Vorst van Cherib. door den Mataram is gelast, Oekoer te vernietigen. Vermoedelijk was de aanval bedoeld langs de Tjimanoek; althans begin Mei 1631 (D. pag. 17) lag te Cheribon eene oorlogsflottille gereed. D. 15 Juli 1631 komen drie afgezanten van het „afgeweken" volk van Oekoer en Soemedang bij den G.-G. te Batavia „versoeckend in substantie acces en vrijen toeganck tot Battavia". Dit wordt toegestaan en de G.-G. belooft „haer tegen den Mattaram in sauvegarde aen te nemen, in gevalle geresolveert waeren haer omtrent Batavia neder te setten"; zij waren 8 à 10.000 „sielen" sterk geweest (1), doch hadden zich thans verdeeld; de troep die zich nu presenteert onder Quieij Daman (Kiai Demang) is „400 weerbaere mannen ende in alles ontrent 1000 sielen sterck", en woont twee dagen van Batavia in het gebergte, waar zij rijst planten; met Bantam zijn zij reeds in besprek geweest doch zonder gevolg. D. 27 Aug. 1631: bericht van Japara „dat alreede een leger van ettelijke duijsenden tegen de affgewekene van Oucor en Samadang opgetrocken is". D. 3 Sept. 1631 komen weder afgevaardigden der „afgewekenen" van Oekoer en Soemedang te Bat.; zij vragen eene schuit „om de padij, aen haer vereert, op seeckere plaetse in de rivier van Ontong Java te brengen" (zij zaten dus nu aan de Tjisadane; mogelijk dateert hiervan de naam Parijang aan den O. oever, wat boven Tanggeran). Deze afgevaardigden vertrekken § 89
6 Sept. 1631, waar men toevoegt: „Sijne Edt. heeft met deselve gesonden sekere gecommitteerde om de plaetse ende gelegentheijt (*d. i. omstandigheden, zie B. 7, 22, 1*) van de voorschreven affgewekene wel te doorsien en verspien en Sijne Edt. daervan goede informatie te geven". Het was dus 't eeuwige

gaan of loopen zijn vaste uitdrukkingen; zie Kron. Hist. Gen. Utr. 1871 p. 352; Bijdr. 1898 p. 551; Valentijn V, 1, 52. *Achter* duidt dus eene beweging binnen zekere grenzen aan; maar evenals *achterwege* beduidt: ergens op den weg, zoo zou 't ook ter bovenstaande plaatse kunnen beduiden: ergens in 't achterland van Bantam. D. 1679 p. 109 (in 't midden) staat: „*achter* de Mattaram", waar wellicht *achter in* te verstaan is, dus diep in het Mataramsche.

(1) Het getal van 10.000 gezinnen van Oekoer tijdens de landvoogdij komt in inl. verhalen voor, zooals bij Walbeehm T. B. G. VI, 25; Holle ib. XVII, 327; dat van 8.000 in de sajangsacte bij Van Rees p. 28.

wantrouwen tegen Javanen, waardoor de vestiging dezer zoo nuttige immigranten vlak bij de stad mislukte. Dat aan die menschen bovendien gauw de schrik op 't lijf werd gejaagd, blijkt D. 6 Oct. 1631, alwaar, na ingekomen bericht dat er Javanen dicht bij de stad zijn gezien, eene „partije", d. i. eene patrouille, er op uitgaat; deze ziet „omtrent 2 mijlen van hier 5 à 6 gewapende Javanen" (verwachtte men soms dat die menschen ongewapend door het bosch zouden trekken?) en schiet daarop, waarna zij verdwijnen (1). D. 11 Maart 1632: bericht van Cherib. „dat alreede een goede partije volck tot distructije van . . . . (*opengelaten; lees: Oekoer*. ende Samadang affgesonden is". D. 30 April 1632 wijst op het opvoeren van leeftocht langs de Tjimanoek. D. 7 Mei 1632 komt een tweede bericht van Cheribon, dat de Mataram een leger verzamelt „tegen die van Oucoour en Sammadang". D. 20 Juni 1632 liggen er Cheribonsche oorlogsprauwen in de Tjimanoek. D. 19 Juli 1632: bericht van Bantam dat de Mataram „nae Oucor opgetoogen was en dat deselve verslagen ende verjaecht hadde, de principale Oranckaijs meest alle doodtgeslaegen zijnde". Eigenaardig is, dat dit bericht van Bantam komt, hetgeen weer herinnert aan Holle's verhaal (T. B. G. XVII, 338) dat Depati Oekoer, na zich op den Loemboeng te hebben verdedigd, twee jaar later werd geslagen en met 8 Oemboels en zijne familie vluchtte „naar Bongbang (*een Tjibangban B. 23, 68, 3 bewesten 't beneden vermelde Tjisolok doet aan dezen naam denken*) in het Bantamsche. Toemenggoeng Baoeraksa ging toen in hinderlaag liggen in een (tijdelijke) versterking (benteng van alang-alang)"; twee en een half jaar later (dat wordt dus 1635) „kwamen dipati Oekoer en zijne 8 Oemboel's in onderwerping"; zij werden naar den Keizer gebracht doch allen wreedaardig
§ 90 gedood. Wat Holle niet wist, is, dat Benteng Alang-alang de naam is van eene plaats tusschen Batavia en de Tjisadane; dezen naam kreeg, blijkens D. 17 Sept 1682, de eerste pagger, die door 's Comps. troepen bij de operaties tegen Tanggeran werd gebouwd, en die blijkens D. 15 Oct. 1682 was gelegen „in de weg na Tangerang". Hetzij nu deze naam aldaar reeds vóór 1682 bestond, hetzij hij van toen dateert, hij is de naam gebleven van een land aan de noordzij der Mookervaart, bij erfbrief van 17 Maart 1730 geschonken aan Durven; volgens R. 2 Aug 1808 droeg het ook wel den naam Kampong Bali (2). Heeft de onderwerping van de Oekoereezen plaatsgehad in deze streek, dan vindt men hier weer een merkwaardig bewijs hoe onbekend destijds de Regeer. bleef met de belangrijkste zaken op eenigen afstand buiten hare wallen. Op Mataramsche troepenbewegingen dicht bij Batavia wijst misschien de D. 10 Sept. 1632 genoteerde aanval van Javanen op 's Comps. koestal en vooral de ontdekking door eene 25 Sept. 1632 uitgezonden bende verkenners

(1) Een jaar later, D. 24 Sept. 1632, gaan zelfs twee troepen soldaten uit „met last dat sij niemant verschoonen maer alles wat haer onderweeghen in 't bosch zoude ontmoeten onder de voet sullen schieten". Vergelijk B. 9, 11, 6.

(2) De Regeeringsalmanak geeft als anderen naam Tjengkareng.

van een kampement „omtrent 5 mijlen de riviere (*Tjiliwoeng*) opwaerts . . . . met meenichte van hutjens beseth, daer naer het oordeel van onse partije (*patrouille*) wel 1000 à 1500 man en eenighe paerden hadden gelogeert geweest"; dit was aan de oostzij, maar ook aan den westkant werden „verscheijden legerplaetsen" gevonden, D. 27 Sept. 1632. Hierop volgt D. 13 Nov. 1632 § 91
een bericht van Bantam dat de „Coninck van Cheribon" heeft verzocht „dat de gevluchte van Oucour, die haer onder het gebieth van Bantam soude moghen onthouden, hem mochten overgelevert werden". En een tweede bericht „dat wel 1000 sielen van de veroverde van Oucker in de Mataram schandelijck om den hals gebracht zijn"; een ooggetuige deelde later mee (De Jonge V, 190) dat ter hoofdstad Mataram 1260 mannen „op een rije geleijt en 't hooft affgesmeten" werd. Inlandsche verhalen zeggen, dat Depati Oekoer evenzoo te Mataram gedood werd (Verh. B. G. XVI, 103; Ind. Archief 2, IV, 157). Doch er waren nog opstandelingen over, want D. 15 Jan. 1633 wordt bericht dat een deel van het gevluchte volk van Oekoer en Soemedang aan de Tjisadane zit en rijst plant; „de resteerende manspersoonen haer naer booven bij haeren oversten, Quieij de man *(misschien de Kiai Demang van 1631)* genaempt ende op een bijsondere plaetse met zijne principaele macht resideerende, begeeven hebbende". Dit zou kunnen zijn op het bekende Kademangan; echter acht ik dit niet waarschijnlijk, omdat de vluchtelingen zich daar thans minder veilig gevoeld moeten hebben. Eerder wensch ik te wijzen § 92
op eene mededeeling van P. de Roo (Not. B. G. XXXII, 75), dat volgens sommige verhalen Depati Oekoer niet werd omgebracht doch zich in het gebergte verschool (o a. waar thans Paboentelan ligt, aan de oosthelling van den Malabar), en vooral op het merkwaardige verhaal, hetwelk ik in B. R. 1 Febr. 1763 vond, dat Depati Oekoer na zijn afval, die het gevolg was van zijne weigering om tegen de Comp. te vechten en vrees voor straf, zich tot de Hollanders om hulp wendde, die hem echter naar Bantam verwezen, waar hij is gestorven, nalatende een minderjarigen zoon, Wangsaniti. De naam van dezen zoon komt verder nergens voor; hij vertoont overeenkomst met dien van Depati Oekoer bij P. de Roo, p. 25: Radèn Wangsanata. Mogelijk zou Wangsaniti de raadselachtige „Mas Pougar Carti Dria Badra Casar tot Oukor" kunnen zijn, die D. 8 Juli 1680 aan de Comp. Krawang schenkt; D. 26 Sept. 1681 schrijft hij: „dat den Sousouhounangh Aman Courat aen mijn voorouderen de (*aen mijn voorouderlijcke?*) volckeren van Oukor heeft laten weten dat zij onder mijn zouden staan" (doelt dit misschien op eene poging van dien Vorst om de Preanger onder den zoon van den roemruchtigen Depati Oekoer, als tegenwicht tegen Rangga Gempol, weder onder zijn eigen invloed te brengen?); hij heet daar „hooft van de negorije Bandong" (wordt daarmee Batoelajang bedoeld?); komt verder voor D. 24 Sept, 1 Dec. 1680; 17 Febr., 27 Maart (waar hij zich in een brief aan den Commandant te Tandjoengpoera „U oom" noemt; hij bevond zich

toen te Tjidjoehoeng; zie ook § 163), 24 Juni, 19 Aug., 10 Oct. 1681, maar blijft een levend raadsel; in 1681 schijnt hij ook in de buurt van Tjileungsir
§ 93 te hebben gewoond. Op het verblijf van Depati Oekoer in 't Bantamsche wijst wellicht de mededeeling van Hasskarl (T. N. I. 1842, II, 128) betreffende eene plaats aan een riviertje, dat Soemedang Larang heet, waar een 40-tal oude graven, een paseban, waringins en een zeer oude pakoe hadji (1) worden gevonden. Hieruit heet (p. 130) het Soemedang in de Preanger ontstaan te zijn. Hasskarl beweerde dat dit plaatsje lag in Z. Bantam, dicht bij de Preangergrens, doch Vorderman (Natuurk. Tijdschr. voor Ned.-Ind. XLIX, 260) toont aan dat dit Soemedang nog in de Preanger ligt; het is volgens hem ongeveer recht benoorden 't aan de Wijnkoopsbaai gelegen Salakdatar (de topogr. detailkaart vertoont eene „oudheid" benoorden Tjisolok, en dit moet V. bedoelen); de oude graven kon Vorderman niet ontdekken en de naam Soemedang Larang was er onbekend (wat onjuist schijnt, want Junghuhn's kaart plaatst dezen naam noordoost van Vorderman's Salakdatar; echter moet ik uit Junghuhn's Java III, 1313 opmaken, dat hij zelf deze plaats niet bezocht heeft; misschien is een nader locaal onderzoek niet overbodig). Zeker zou de woeste streek bij de Wijnkoopsbaai de meest geschikte zijn geweest om zich te verschuilen; tevens zou zich aldus laten verklaren, waarom de Soemedangers en de bovenbedoelde Mas Poeger, zoodra Mataram in de Preanger voor de Comp. plaats maakte, dit sombere oord weder verlieten. Het zou kunnen zijn dat vandaar de mysterieuse brieven afkomstig waren, vermeld B. 14, 5 e. v. P. P. Roorda van Eijsinga, Handb. II, 274 spreekt van een in 1780 bestaand dorp Samadang op het Prinseneiland. Wat den Kiai Demang uit de berichten van 1631 aangaat, het is mogelijk dat de titel Depati, hem door Mataram geschonken, door hem werd afgelegd toen hij in opstand kwam; in dit geval was hij te voren wellicht Demang van het Oekoersche geweest, een Soendaasch hoofd dus.

§ 94 Wat nu aangaat den omvang van Depati Oekoer's landvoogdij, bij het zonderlinge stilzwijgen van Van Goens daaromtrent (Bijdr. IV, 317; 319; 352) is van het hoogste belang de plaats bij De Jonge V, 186, alwaar een brief van 11 Oct. 1630 meldt dat te Bantam zijn verschenen gezanten van Oekoer, Batoelajang, Sacwongh, Bactangh en Soemedang, met verzoek om zich te mogen vestigen „op een seeckere plaets genaemt Loombongh ofte soodanich stuck lants als Pangeran Raettou haerlieden gelieft te ordonneren". Als dit de Loemboeng in Batoelajang is, dan is het verzoek misschien eene bede om hulp voor de daar reeds gevestigde opstandelingen. Hoe dit zij, wij zien dat deze „ondersaten en gerebelleerden tegen den Mattaram", zooals de Regeer.

(1) Met dezen boomnaam wordt ook de naam Pakoean in verband gebracht. Volgens Holle (T. B. G. XVII, 484 noot) zou de pakoe hadji „evenals de waringin alleen voor vorstelijke verblijven" zijn geplant Over dien boom, eene varensoort, zie Rumphius, H. A. I, 86 (waar hij *pakis radji* heet); Junghuhn, Java I, 268; Blume, Rumphia IV, 16; Teysmannia VII, 129.

hen ib. p. 187 noemt, waren uit Batoelajang, Oekoer, het ruim op te vatten Soemedang, en Saoengwatang, dat later (zie § 150) tot Soekapoera werd gerekend, zoodat dus behalve Soemedang ook landen in den opstand waren gemengd, die vervolgens onder de drie nieuwe regentschappen Parakanmoentjang (zie § 164), Bandoeng en Soekapoera zijn gebracht. Het was dus vermoedelijk een opstand van de geheele Preanger behalve Galoeh, dat al langer onder Mataram had gestaan (babad van Holle T. B. G. XVII, 326: „De oudste der wedana's in de (*Mataramsche*) Wester Ommelanden was Adipati Panoekan te Galoeh"; zie ook § 274); vergelijk Holle's verhaal (ib. 324) dat Imbanagara het middelpunt werd van eene tegenbeweging. Een deel van § 95
Galoeh, dat later aan Kawasen kwam, heet echter (T. B. G. XVII, 333) tot Oekoer behoord te hebben. Een babad van Holle (Van Rees p. 18) noemt als Hoofden, welke de Mataram na zijne overwinning deed ombrengen: Depati Oekoer, de Demang van Songata (d. i. Saoengwatang, zie § 150), Toemenggoeng Batoelajang, Ngabehi Soedakar (misschien te lezen: *soedagar*, 't hoofd over de kooplieden, vergelijk § 129 i. f.) en de Oemboels van Tjihaoer Mananggel, Medang Sasigar, Koeripan en Sagaraherang, Hoofden dus van streken die later deel uitmaakten van de Mataramsche regentschappen Soekapoera, Parakanmoentjang en Bandoeng. Men kan de inlandsche mededeelingen (bij P. de Roo o. l. pag. 18; 121; 122) omtrent de uitgebreidheid der landvoogdij van Depati Oekoer, waarbij blijkbaar het streven heeft voorgezeten om de macht der Bandoengsche regentenfamilie (die van hem heet af te stammen T. N. I. 1839, I, 438) te verheerlijken (zelfs Tjabangboengin in Krawang heet er toe te hebben behoord), met des te meer gerustheid in de prullenmand werpen naast het meerendeel der verhalen van Hageman over de vroegere grootheid van het Hoofd van Soemedang (Ind. Archief 2, III, 273; IV, 162; Handleiding I, 99), omdat die landvoogdij op zijn best slechts heel kort, enkele jaren, bestaan heeft. Te noteeren valt echter alweder, dat ook bij De Roo het Tjiandjoersche daartoe niet wordt gerekend. De verschillende verhalen haspelen wijders Soemedang en Oekoer op allerlei wijzen door elkaar, vermoedelijk ook omdat Oekoer als het centrum van den opstand bij het nageslacht nu eenmaal grooteren roem had dan Soemedang, en daardoor in dingen genoemd werd, waarmee het qua landvoogdij niets had uitstaan gehad.

Dat na den val van Depati Oekoer alweder een opperlandvoogd zou § 96
zijn benoemd, en wel, volgens een verhaal van Hageman (T. B. G. XVII, 219), de Pangeran Mas Rangga Gedeh, zoon van den vroegeren Soemedangschen Opperlandvoogd, omdat hij zich goed had gedragen bij de beteugeling van den opstand, is op zichzelf weinig aannemelijk, eerstens omdat het verhaal zegt dat die persoon terstond hierop overleed en in genoemde waardigheid werd opgevolgd door zijn zoon Rangga Gempol (zoodat het verhaal dus slechts gefingeerd schijnt om de aanspraken van dezen laatste te motiveeren;

evenzoo laat Hageman, Handleiding I, 107, Singaprabangsa „landvoogd over de Soendalanden" worden, denkelijk op grond van Krawangsche verhalen), anderdeels omdat de Mataram nu meer dan genoeg zal hebben gehad van die opperlandvoogden; doch vooral omdat, zooals wij hierboven zagen, Rangga Gempol zelf in 1691 alleen van de opperlandvoogdij zijns *grootvaders* spreekt. Eindelijk valt op, dat in de piagem van Soenan Poeger (T. B. G. XIX, 262) de „Ki Mas Rangga Gempol van Soemedang" zulk eene bescheiden plaats inneemt. De aldaar voorkomende regentenlijst moet dateeren van vóór 1662, want Girilaja van Cherib. komt er op voor, tevens vóór de koloniseering van Krawang in 1653/4 (zie § 108; tenzij „Depati Kertaboemi" in Krawang wordt gedacht, wat niet waarschijnlijk is), doch na de stichting der drie regentschappen in 1641 (zie § 100) en na die der regentschappen Kawasen en Imbanagara (omstreeks 1641, zie § 274). Het jaar zou dus vallen tusschen ongeveer 1650
§ 97 (optreding van Girilaja) en 1653/4. Met den titel, dien de Soemed. Regent in deze acte voert, komt overeen die van Kiai Rangga, welken Nederl. stukken van 1664 en 1674 hem geven (I, 157 i. f.), en het verbod, door den Soesoehoenan D. 4 Mei 1681 tot den woeligen Rangga Gempol gericht, om zich anders te intituleeren dan Rangga Gedeh, welke titel, met Ki er voor, voor den Regent van Soemedang volkomen vaststaat uit de origineele acte T. B. G. XXXII, 343, welke moet zijn van 1649 of 1656 (§ 109). Echter blijft de gaping tusschen de onderwerping van Oekoer in 1632 en de instelling der nieuwe regentsch. in 1641 opmerkelijk. In dien tusschentijd valt het zonderlinge bericht D. 9 Sept. 1636, geciteerd B. 14, 7.

Met een woord dient hier nog gesproken over de piagem, door Holle vertaald in T. B. G. XVII, 343 en door Dr. J. Brandes ibid. XXXII, 362 e.v. Deze is door „den Sultan van Mataram verleend aan Wanda, den wadana van Soekakerta, die mij trouw bleef". Dit geeft eene belangrijke tijdsaanduiding, welke door Brandes over het hoofd is gezien. Immers bij De Jonge V, 236 lezen wij dat de Vorst van Bantam, naar het schijnt in 1638 of kort daarvoor (volgens T. N. I. 1871, II, 447 tusschen Mei en Dec. 1638) van „den grooten paep van Mecca" den sultanstitel kreeg en dat dit den Mataram zeer jaloersch maakte. Waarvan het gevolg was, dat deze toen naar dienzelfden titel streefde. D. 30 Jan. 1641 vernemen wij nu den terugkeer te Bantam van het gezantschap des Soesoehoenans (1) uit Mekka met een Engelsch schip; van

(1) Sultan Agoeng was de rechte troonopvolger niet, volgens Raffles, Hist. 1817, II, 149, doch evenmin kan hij, zooals daar wordt beweerd, een ouderen broeder, die een jaar had geregeerd, op zij hebben geschoven. Immers Coen zegt (De J. IV, 15) dat de Mataram in 1613 naliet een zoon van 7 of 8 jaar, „daerenboven seeckere van sijnen bloede die nae de Crone staen"; in 1614 echter (ib. pag. 16 en 58) is de Vorst blijkbaar een volwassen persoon (zie ook ib. pag. 313), vermoedelijk een broeder van den in 1613 overledene doch bij een bijwijf; immers zijn zoon Tegalwangi was (Van Goens l. l. pag. 357) een kleinzoon van Pangeran Crappia, zooals Senopati door Van Goens wordt genoemd. Misschien was dit een der redenen waarom Agoeng zich de priesters te vriend hield. Volgens Van Goens (p. 365) had Sultan Agoeng

Bantam wordt het doorgezonden naar Mataram, waarop D. 1 April 1641 van Japara het bericht komt dat „den Sousounan uijt Arrabien met een nieuwen titel verheerlijckt ende genoemt sij Sultan Abdul Mahomet Moulana (*wetgeleerde, rechter*) Matarani"; vergelijk den brief van den Palembangschen Vorst D. 30 Oct 1641, die dezen zelfden titel („Sousouna Soltan Abdul Mahomet Maulana Mattaranij") voor den Mataram gebruikt (1). Dat de Sul- § 98
tanstitel met dit Engelsche schip was gekomen, blijkt bij Van Goens l. l. pag. 361. Wij zien nog in Maart 1641 onze gevangenen in Mataram den Vorst Soesoehoenan noemen (D. 13 April), terwijl D. 28 Aug. 1641 de Regent van Tegal hem Sultan noemt, evenals ook onze gevangenen aldaar doen en onze Regeering in begin Juli (B. 1, 26). Hiermee vervalt dus de op theoretische gronden berustende bewering van Mr. L. W. C. van den Berg (Inl. rangen en titels, 2e dr. p. 92 noot 3) dat de titel van Sultan door dezen Vorst eerder zou zijn „aangenomen" dan die van Soesoehoenan. Wanneer het juist is wat Veth zegt (T. N. I. 1871, II, 447) dat de Mataram in een Nederl. stuk van 3 Dec. 1640 voor het eerst Sultan wordt genoemd (iets wat ik niet kan controleeren), dan is ook dit desnoods zóó te verklaren, dat de Regeer. van hare agenten te Sourate bericht van deze Mekkaansche rangverhooging (2) had gekregen, voordat het gezantschap op Java terug was. In elk geval spreekt de waarschijnlijkheid er vóór, dat alle Javaansche stukken, waarin de Mataram als Sultan wordt aangeduid, doelen op de periode tusschen begin 1641 en einde Juni 1646 (zie § 61 i. f.). Daar nu Wanda's piagem is geschreven op Maandag 9 Mocharam van het jaar Djimakir, en alleen onze jaren 1640/1 een jaar Djimakir zouden zijn (waarvan de maand Moeharam ligt in April en Mei 1640, toen Agoeng nog niet kon weten dat hij Sultan was), zou ik geneigd zijn mij alleen te houden aan den datum Maandag 9 Mocharam, hetgeen wordt Maandag 30 Maart 1643, d. i. 't jaar Djimawal. Hoe zonderling deze vergissing lijkt, in de correspondentie van Nic. Engelhard met den Regent van Tjiandjoer anno 1799 vindt men eene herhaling daarvan: de Regent noemt ergens dat loopende jaar Djimakir, terwijl het Djimawal was. Het onderstelde jaar is dus 1643, tenzij de piagem in een later jaar werd opgesteld dan verleend, ik bedoel, tenzij dit stuk, waarin Sultan Agoeng spreekt, werd neergeschreven tijdens Tegalwangi, eene onderstelling die noodzakelijk is, wanneer men zich aan de serie jaren

zelf een ouderen broeder, die hem overleefde, evenals ook Tegalwangi een ouderen broeder had (p. 329) uit eene vrouw van minder hoogen rang dan de dochter van Panembahan Ratoe.

(1) Volgens mededeeling van Dr. G. A. J. Hazeu dient het Arabische suffix *-i* om afleidingen te vormen van nomina; zoo is *Samarani*: een Javaan van Samarang en *Maturani* dus: van Mataram, of: te Mataram gevestigd.

(2) De heer Rouffaer zegt Bijdr. 1902 p. 159 dat Van den Berg zich vergist, wanneer hij den titel Soesoehoenan als hooger beschouwt dan dien van Sultan. Doch in Encycl. van N.-I. IV, 600, 1 schijnt de heer Rouffaer dit terug te nemen; althans hij verzekert hier dat naar Javaansche opvatting de titel Soesoehoenan hooger is dan die van Sultan.

§ 99 Djimakir houdt. Doet men dit, dan kan men ook wel onderstellen dat met Maandag 9 Moeharam Djimakir wordt bedoeld een dag in Juli 1632, toen Oekoer pas overwonnen was; Tegalwangi nam dan den schijn aan alsof de belooning zijns vaders onmiddellijk op de verdienstelijke daad van Wanda volgde, en vergat dat die vader destijds nog geen Sultan was. Brandes vertaalt verder: „*De kreits van* Tjipinaha en Bodjong Eureun, die is aan Wanda toevertrouwd"; voor de drie gecursiveerde woorden van dit citaat kan ook worden gelezen: *Mandala*, hetgeen ongetwijfeld de juiste lezing is, zoodat dus Wanda, „wadana van Soekakerta" (het stamland der Regenten van Soekapoera, zie § 150, derhalve vermoedelijk een familielid van den Regent), benoemd wordt tot Hoofd of Opziener over drie Soekapoerasche tjoetaks (zie § 81); uit de geographische mededeelingen omtrent Soekapoera (§ 156) zal de lezer zien dat Soekakerta en Bodjongeureun wellicht hetzelfde was. En wel geschiedt dit „om zijne verrichtingen, dat hij medehielp in den strijd tegen Oekoer"; hij wordt vrijgesteld „van alle diensten met het hem onderhoorige gebied". Wanneer er nu volgt: „Dat niemand hem hindere; hij doe wat hij wil, westwaarts tot aan de grens van Bantam, noordwaarts tot aan Cheribon", dan vermoed ik, dat deze grensbepaling niet, zooals Brandes wil, den omvang zijner landvoogdij uitdrukt (hij was immers Hoofd over slechts drie tjoetaks) maar den kring waarbinnen de menschen wonen die, wat hij ook doet, hem niet mogen hinderen, evenals in de zoo meteen te vermelden acte van 1641 allerlei Mataramsche grooten worden opgenoemd, aan wie de drie Preangerregenten geene diensten behoeven te bewijzen, zonder dat daarom ondersteld behoeft te worden dat bijvb. aan den Panembahan van Soerabaja te voren wèl diensten door hen waren gepresteerd; iets dergelijks in de sajang-acte bij Van Rees pag. 28. Wanda krijgt dus binnen Soekapoera een apart territoir (vergelijk § 294); om zijne zelfstandigheid met nog meer klem te preciseeren, wordt aan het bovenstaande toegevoegd dat hij „moet gelden als de oudere broeder van Wirawangsa die Toemenggoeng Wiradadaha (*van Sockapoera*) is". Wanneer verder de Sultan zegt dat hij „aan Wanda de twaalf Preangerlanden opdraag(*t*) en hem tot mantri aanstel(*t*)", dan blijkt dat, aangezien Wiradedaha *mantri agoeng* was (zie § 80 noot), de rang van Wanda lager is, en dus de opdracht der „twaalf Preangerlanden" alleen betreft zijn gespecificeerd aandeel daarvan; het is dus wat de taalkundige noemt eene
§ 100 synecdoche per totum pro parte. Het stuk eindigt met de woorden „ordenende de Preangerlanden (*Priangan*) twaalf wedana's", hetgeen, indien het slaat op die twee personen, voor mij onbegrijpelijk is, tenzij er weer eene synecdoche is te verstaan; beter zou het passen op den Sultan zelf; overigens blijft onzeker wat eigenlijk met „Priangan" wordt bedoeld. Er blijkt evenwel, dat *Wedana*, zooals Wanda, de heer over drie tjoetaks, heet, niet de titel kan zijn geweest van den opperlandvoogd, en dat dus Depati Oekoer door onze Nederlandsche auteurs ten onrechte steeds als Wedana wordt aangeduid;

vergel. ook § 108 i. f. Dat Holle deze piagem anders gelezen en daarom ook heel anders vertaald heeft dan Brandes, is wel te betreuren, want voor eene andere nog belangrijker piagem zijn wij geheel van Holle's gebrekkige kennis afhankelijk.

Dit is de acte (1) van Zaterdag 9 Moeharam jaar Alip, afgedrukt en vertaald T. B. G. XVII, 341 e. v.; zie ook Van Rees p. 21 noot 3. Alweder spreekt Sultan Agoeng, waardoor wij aan de hand van Wüstenfeld komen tot de dateering op 20 April 1641. Aangezien in Wanda's acte de aanstelling van Wiradedaha tot Regent van Soekapoera (bij deze acte van 1641) wordt vermeld op eene wijze die aantoont, dat deze benoeming wèl reeds was geschied, maar slechts kort te voren, terwijl toch het jaar Djimakir van Wanda's acte òf onmiddellijk vóór Alip valt òf zeven jaar daarna, kom ik opnieuw tot de conclusie dat dit eene schrijffout moet zijn voor: *Djimawal*; en ik herhaal: hoe zonderling zulk eene schrijffout mag lijken, men dient te onthouden dat er zelfs in oude in steen gebeitelde inscripties even zonderlinge voorkomen. Houdt men zich nu aan het jaar 1641 voor de benoeming van § 101
Wiradedaha tot Regent van Soekapoera, die gepaard ging met de aanstelling der Regenten van Bandoeng en Parakanmoentjang (en dit moet wel; het is het eenige jaar Alip tijdens het sultanaat van Agoeng), dan blijft de vraag, waarom de Vorst, vóór hij dezen maatregel nam, die blijkbaar eene reorganisatie na den Soendaschen opstand beoogde, negen jaar verloopen liet, en wat dus de onmiddellijke aanleiding tot dezen maatregel was. Wij zien uit de babads dat de bevolking van Oekoer gedeeltelijk ter dood was gebracht, gedeeltelijk naar Midden- of Oost-Java verplaatst (Verh. B. G. XVI, 103; Ind. Archief 2, IV, 157; T. B. G. VI, 247). Dat nu in 1641 de bewoners van „Sabadangh ende Oecker" (onder welke twee namen de Regeering de heele Preangerbevolking schijnt saam te vatten; de naam *Prijangan* was haar nog onbekend; zie de oudste mij uit Nederl. stukken daarvan bekende vermelding § 758) naar de Preanger werden teruggevoerd, blijkt uit het desbetreffende schrijven der Regeering dd. 12 Dec. 1641 (zie B. 1, 28). Het een met 't ander verbindend, komt men tot de conclusie dat de oprichting der drie groote regentschappen een maatregel was, gericht tegen Batavia en veroorzaakt door den schrik, welken de val van Malakka (15 Jan. 1641) had verwekt; daarmee gingen de vestigingen in Krawang samen, welke den tocht van Juliaan de Silva veroorzaakten, naar wiens reisverhaal (Bijlage I) ik hier verwijs. Men lette er § 102
ook op dat zelfs de babads, zooals bij Holle, T. B. G. XVII, 326, niets vertellen

(1) Na verschillende vergeefsche pogingen te hebben aangewend om deze acte te zien te krijgen teneinde haar te photografeeren, vernam ik in Juli 1909 dat noch de acte noch eene copie daarvan meer te vinden zou zijn. De nog levende grootvader van den Regent van Soekapoera, zelf gepensionneerd Regent, verzekerde nooit de origineele acte onder oogen te hebben gehad doch alleen eene copie, welke, als gezegd, sedert eveneens was verdwenen. Zonderling, vooral omdat Holle in 1867 (T. B. G. XVII, 341) het „origineel" copieerde.

van een actief optreden dezer drie nieuwe Regenten vroeger tegen de opstandelingen; ook de piagem zegt alleen dat het nieuwe Hoofd van Soekapoera „getrouw is aan mij", dat hij dus niet is afgevallen, dat derhalve de rangverheffing niet (zooals die van Wanda § 99) te danken was aan de beteugeling of bestrijding van den opstand, doch eene andere aanleiding had. Dit klemt te meer, daar men vernoemt (T. B. G. XVII, 340) dat ook Soemedang thans hersteld werd als een regentschap, ofschoon slechts met 100 tjatjah's, en dat Holle's belangrijke babad (ib. 328) uitdrukkelijk verklaart, dat de drie nieuwe Regenten niet tegen Oekoer hadden gevochten. Verder vernemen wij uit de acte van aanstelling van Wiradedaha, dat deze Regent erlangt „van de menschen, 's Vorsten onderdanen, staande onder de 12 wadana's, 300 man", terwijl hij wordt vrijgesteld van diensten, te presteeren o. a aan Panembahan Cheribon en Toemenggoeng Saloran (Selarong, zie § 78 noot). Het geringe aantal tjatjah's is zeer opvallend en een bewijs dat de ontvolking der Preanger nog zeer slecht kon worden hersteld; de babads verhalen dat alle drie de oostelijke Regenten ditzelfde aantal erlangden (P. de Roo p. 42; T. B. G. VI, 247; XVII, 325 e. v.; 338). Opmerking verdient daarbij, dat luidens de overlevering deze drie Regenten tot dusver geheel in het Oosten der Soendalanden woonachtig waren, te Tjihaoerbeuti (zie § 176), Sindangkasih (zie § 187) en Soekakerta (zie § 150), terwijl wij hen voortaan, in het bizonder de Regenten van Bandoeng en Parakanmoentjang, veel meer westelijk vinden gevestigd, zoodat dus hunne verheffing beoogde het weder onder bestuur brengen der sedert de verwoesting van Oekoer nagenoeg verlaten en ver-
§ 103 wilderde streken in het centrum der Preanger. Ik onderstel nu, dat na deze vestiging en na den dood van Sultan Agoeng, die steeds de Comp. vijandig was gebleven, door de optreding van diens zoon Tegalwangi, wiens eerste werk was, in 1646 een verbond met de Comp. te sluiten, voor de Preanger een toestand van betrekkelijke rust en welvaart moet zijn aangebroken, bevorderd door het terugkeeren van dat deel der bevolking, hetwelk tijdens de troebelen naar de wildernis en den vreemde was uitgeweken en eerst in de laatste regeeringsjaren van Sultan Agoeng tot terugkeer was aangespoord. Dit wordt in zooverre door de babads bevestigd, dat deze verhalen van eene volkstelling door een Poespawangsa, welke gewoonlijk onder Tegalwangi wordt geplaatst (T. B. G. VI, 247; XVII, 328; 228; Van Rees p. 20), en waarbij het aantal tjatjah's der drie nieuwe regentschappen, evenals, volgens sommige verhalen, ook dat van Soemedang, wordt gebracht op 1.000, een getal waarop het officieel is gebleven (de latere veranderingen van Couper daargelaten). Dit zou doen denken dat deze telling van Poespawangsa zal hebben plaatsgehad na eene geruime periode van rust onder Soenan Tegalwangi. Het daarop betrekking hebbende stuk bij Holle T. B. G. XVII, 345 duidt aan dat zij plaats greep tijdens den eersten Wiradedaha; daar nu de tweede Wiradedaha omstreeks 1675 overleed (§ 152), was dus de telling

geruimen tijd vóór Tegalwangi's dood, stel 1655. Van hoe groot belang zij § 104
werd geacht als consolideering der Preanger, blijkt vooral daaruit, dat in een babad (T. B. G. XVII, 329) ook Tjiandjoer en zelfs Jacatra in die volkstelling worden betrokken. Dergelijke volkstellingen waren niet ongewoon. Een historisch bericht van eene Mataramsche telling vinden wij D. 27 Aug. 1631, vergelijk ook § 301 (anno 1625); een inlandsch bericht Not. B. G. XXXII, pag. C spreekt van eene telling door een Kiai Mandalika, welke zich over Ajah uitstrekte en vóór die van Poespawangsa plaatshad, welke laatste volgens dit verhaal minstens 16 jaar vóór Tegalwangi's dood geschiedde, terwijl (ibid. p. CIV) de telling van Mandalika die schijnt te wezen, waarbij Soekapoera op 300 tjatjah's was gesteld. Dit bevestigt het vermoeden dat de schepping van de regentschappen Soekapoera c s. gelijktijdig was met de verdeeling van Galoeh, waarover zie § 122 e. v. De in die stukken vermelde wegvoering der bevolking „ten tijde van Padjang" is misschien onder de vroegere Javaansche dynastie geplaatst, omdat men wist dat het eene overoude gebeurtenis was, of zij kan slaan op de eerste Mohammedaniseering van Galoeh, volgens Pleyte in 1530, zie § 75. Bij P. de Roo p. 41 vinden wij gesproken van eene telling door Astamanggala (den lateren Regent van Bandoeng?) na den dood van Depati Oekoer, en bij Holle (T. B. G. XVII, 321, ook Van Rees p. 25) van eene in Galoeh door Sabdakarja en Santagoena; vergel. T. B. G VI, 251.

Krawang. Reeds in Juni 1622 (De Jonge IV p. CXLVII) hoort men dat § 105
Bantam „de landstreek van Krawang met de geheele bevolking aan zijn rijk had gehecht", ofschoon het al „door de voorzaten van den Mataram" was veroverd, een eigenaardig bewijs, hoe destijds veroveringszucht werd uitgelokt door eene bevaarbare rivier, en daardoor eene zijdelingsche bevestiging mijner onderstelling (§ 79), dat de onderwerping of goedwillige annexeering van Soemedang door Mataram moet zijn uitgegaan van Indramajoe. Deze Bantamsche vestiging aan de Tjitaroem verklaart, waarom D. 1624 p. 54 een aanval wordt gevreesd van in Krawang aanwezige Bantammers (mogelijk echter wordt daar met „de reviere van Carawangh" de Maroenda bedoeld; deze twee worden echter D. 1628 p. 351 en 356 van elkaar onderscheiden); ook hoe men in 1629 te Batavia het eerste bericht dat de Matarammers „de ryvier van Crawang waren gepasseert" (De Jonge V, 150) van Bantammers ontvangt; vergelijk aldaar p. 167. D. 26 Sept. 1632 wordt bericht dat „2 à 3000 van des Matarams volck" boven aan de rivier van Krawang padi planten; natuurlijk denkt men te Bat. daarbij weer aan een te verwachten leger, immers de Comp. was steeds in angst dat de Mataram weer Batavia zou berennen; een dergelijk bericht D. 22 Nov. 1632. Het klopt echter zeer weinig met D. 26 Jan. 1633, waar wij vernemen dat „de gevluchte van Oucor ende Samadangh, haer de revier van Crawangh opwaerts onthoudende", twee zendelingen naar Batavia sturen. Die emigranten zullen zich toch niet bij eene

Mataramsche kolonie hebben aangesloten, veeleer hulp hebben gezocht bij
§ 106 de daar gevestigde Bantammers. Men mag aannemen dat door hen het land Soemedangan werd ontgonnen, waar wij nog later (zie § 288) een afzonderlijk Hoofd ontmoeten. Wat er van hunne onderhandeling met de Comp kwam, verneemt men niet; de Regeer. vertrouwde hen blijkbaar weer niet en zond D. 29 Maart 1633 eene gewapende flottille daarheen. De aanleiding tot hunne vraag om hulp was wellicht eene actie van den Mataram, welke ook de Bantammers tot eenige meerdere machtsontwikkeling noopte, waarvan de Regeer. den 15 Aug. 1633 (De J. V, 205) een bericht naar patria zond en omtrent welke D. 30 Juni 1633 iets blijkt (zie § 6 i.f.). In het jaar 1640, toen de Mataram tegen de Comp. zoo vijandig was gezind en er aan dacht Malakka te helpen, vernemen wij (B. 1, 2) dat hij heeft „goede partije volck in de velden, de riviere van Crawangh opwaerts, besich met padij te planten ende voorraedt van rijs te versamelen"; hetzelfde in den brief van 12 Dec. 1641 (zie ibid. 28), nadat dit jaar de expeditie van Juliaan de Silva had plaatsgegrepen. Deze berichtte dat het voornaamste Hoofd was Joedakarti, die ongeveer 2.000 man onder zich had; dat er ook veel vrouwen en kinderen waren; dat hun was gelast voorraden padi te verzamelen Tevens bespeurt men (ibid. 24) dat er Bantammers in het binnenland aan de Tjibehet zitten. Wat de latere ontginningen aangaat is de locus classicus de mededeeling van Van Goens dd. 8 Sept. 1655 (Bijdr. IV, 175):

§ 107 „Het behaecht mij geensints dat sijn (*des Mataram*s) volck met sulcken grooten ijver rondsom langs de rivier van Crawangh (onse limietscheijdingh) begint te nestelen, daer zij al met duijsenden beginnen te woonen, heele boschen wegh te hacken en fraeije dorpen te maecken, dat nae 't verloop van eenige jaeren wel van quade consequentie mocht werden. De hoedanicheijt ende gelegentheijt (*zie B. 7, 22, 1*) derselver heb ick persoonlijck pertinent affgesien, als bij een correcte caerte UEd. can verthoont werden, hebbende daertoe occagie gehadt weijnich dagen voor mijn vertreck nae 't Vaderland, als ick bij Mijn Heeren den Gouvern. Generael en Raden volgens resolutie gecommitteert was derwaerts te vaeren om 't geen d'onsen aldaer aengedaen (*was*) te beletten, gelijck mede noch eens over (*zie B. 23, 113, 3*) drie jaeren om deselve oorsaeck; doch vond ik nu sulcken merckelijcken veranderingh, dat de Javaenen al meer dan 4 mijlen geaprocheert waeren ende rede overvloedich rijst groeijde daer te vooren apparent noijt menschen geweest hadden".

Van Goens denkt dat dit vooral een aanval op Bantam kon gelden. De door hem aangeduide twee tochten zijn die, bedoeld bij R. 24 Nov. 1654; D. 18 en 30 Jan. 1653, zoodat dus Van Goens' „*drie jaeren*" niet precies juist is. Wat het feit betreft, de Afg. patr. miss. 31 Jan. 1653 (De J. VI, 35) klaagt over den overlast, aan „onze houthackers in de rivier Crawan" aangedaan door de „Javanen die aldaer van wegen den Mattaram leggen", welke den

afvoer beletten; blijkbaar eene tolkwestie, zie § 39 i.f. De groote toestrooming § 108
van Matarammers naar Krawang was dus in 1653 of 1654; op deze zal ook slaan het in 't rapport van Heere, Juli 1723, vermelde oude bevel van den Soesoehoenan om „het land aan weedersijden van de rivier Karawang off Tsitaroem te bevolken".

Verder zijn er omtrent deze kolonisatie de volgende gegevens. Eerstens D. 7 Maart 1687 een brief van eenige Tjiasemsche Oemboels, waarin dat „in de voorige tijt bij (*zie B. 1, 29, 1*) de regeringe van den ouden Sousouhng die op Tagal Wangi leijd begraven, 2.000 Javanen wierden herwaarts gesonden onder 't geleijde van Angabeij Jouda Bangsa, Ki Wira Saba, Kiaij Sina prabangsa, die metterwoon zijn verdeelt geworden op 't land van Pourba (*wat dit beduidt, weet ik niet; het kan ook een persoon wezen; dan is tot = te, evenals B. 15, 22, 3*) tot Craoan (en niet verder om de oost als de rivier Tzilamaija) (1), waar doenmaals het gesag voerden Kiaij Jouda Bangsa met 5 Ombols, onder wiens gebied het land Caraong mede sorteerde; die van Tsiassem hun district streckten om de oost tot Sigadon, naar de west tot aan de revier Tzilamaja". De hier vermelde Jouda Bangsa (een Wangsajoeda wordt D. 23 Juni 1679 vermeld onder de Krawangsche Hoofden die volgens Hartsinck's regeling zullen wonen in de „groote negorije"; het zal dezelfde Wangsa Juda wezen die blijkens Dagr. 1678 p 36 i.f. de administratie over rijst in Krawang had, zie B. 1, 14, 2 i f.) komt ook voor in een authentiek stuk, de koperen plaat, door Dr. J. Brandes in T. B. G XXXII, p. 343 e. v. vertaald en behandeld; evenzoo Ki Singaprabangsa en Ki Wirasaba als Wedana's van Mataram; de plaatsen, waar dezen met 2.000 man gevestigd zullen worden, zijn Waringinpitoe (omtrent de ligging hiervan zie § 269) en Tandjoengpoera. Deze piagem is van Woensdag 10 Moeloed jaar Alip, hetgeen § 109
precies klopt met de lijsten van Wüstenfeld voor de jaren 1649, 1656, 1664 en 1672, zoodat ik, in verband met het bovengezegde, concludeer dat de datum is Woensdag 27 Dec. 1656 of Woensdag 24 Maart 1649. De tweede aldaar door Brandes behandelde piagem, met dezelfde zaken verband houdend, van Vrijdag 1 Moeharam jaar Alip, kan van Vrijdag 15 Jan. 1649 of Vrijdag 20 Oct. 1656 zijn. Bij de echt-Javaansche onduidelijkheid der bewoordingen van deze twee piagems, gepaard aan hunne verwarring der feitenchronologie, is met weinig zekerheid te zeggen of zij zijn verleend vóór dan wel na de vestiging der Mataramsche kolonie in Krawang ao. 1653 of 1654, vermoedelijk *daarna*, zie § 268 noot. Daar verder Singaprabangsa in het eene stuk zegt dat hij komt „weghalen des Soesoehoenan's rijst, in het bezit van Ki Rangga Soemedang in de rijstschuur te Kalapadoewa (*misschien dat in het tegenwoordige particuliere land Tjabangboengin aan de Tjitaroem*), waar Ki Astrawadana en Wanajoeda de wacht bij houden", kan het wezen dat deze twee laatsten, zooals uit de

(1) Wellicht staat dit tweede haakje verkeerd, zooals zoo dikwijls in oude stukken.

andere piagem schijnt te volgen, door den Vorst van Mataram waren gezonden als Hoofden der eerste kolonie, vóór 1653; dat verder Rangga Soemedang niet in qualiteit van Opperlandvoogd (wat hij immers niet is geweest, zie § 96 en 97) doch als Regent zijne aanspraken had doen erkennen op de bevolking van Soemedangan tusschen de Tjibehet en de Tjitaroem benevens hare tjoeke; dat hij in den benedenloop der Tjitaroem de tjoeke voor zich had opgeschuurd (zie B. 1, 14, 2), en dat thans een der direct van Soesoehoenanswege uitgezonden Hoofden der kolonisten verklaarde dat die vluchtelingen ten gevolge van hun afval hun tjatjah-verband hadden verloren, niet meer onder den Regent ressorteerden doch onmiddellijk onder den Vorst, die dus de opgeschuurde padi trok. Joedabangsa was volgens dat stuk nog niet gekomen, terwijl in het andere stuk (door den Kangdjeng gericht tot Ki Rangga Gedeh van Soemedang) kennis schijnt te worden gegeven van de aanstelling van Astrawadana als Hoofd van de landen tusschen de Tjipamingkis en de Tjilamaja, zijn toezicht op de rijstschuur, de aanstaande komst van Singaprabangsa en Ki Wirasaba, die dan met 2.000 man te Waringinpitoe en Tandjoengpoera zullen worden gevestigd als Wedana's, naar 't schijnt ter vervanging van Astrawadana, terwijl Joedabangsa en Wangsatroena, naar het voorkomt, alleen tijdelijk de leiding der zaken zullen hebben als Regeeringscommissarissen voor de vestiging der kolonie; vandaar dat latere Nederlandsche stukken wel herhaaldelijk spreken over Singaprabangsa en Wirasaba, doch niet over die twee Commissarissen noch over de twee Hoofden,

§ 110 welke door evengenoemde Wedana's werden vervangen Onzeker blijft, welke personen worden bedoeld D 30 Jan. 1653, alwaar de „Javaense opperhoofden, aldaer (*aan de Tjitaroem*) wegen den Sousouhounang leggende", verklaren „dat sij daer nieuwelinghs gecomen sijn" en geen last hebben „medegebracht" om hout te laten uitvoeren. Dit schijnen tollenaars te zijn. Nu vinden wij D. 25 Juli 1653 aan de Tjitaroem vermeld „tongers (1) ofte oppassers van Wiera ende Wiera de Jaga", die thans, naar de Nederlanders het opvatten, geheel uitgesloten zullen worden. Genoemde Wira en Wiradjaga (Wiradjaja), wier „oppassers" deze „tongers" waren, zijn de Mataramsche Commissarissen over de Noorderstranden, die ter hofstad woonden, doch „op ijder plaets" twee „Sabandars ofte Tolmeesters" hadden (D. 8 Febr. en 6 Mei 1653; Van Goens l. l. pag. 318). Wellicht had elk van beiden een afzonderlijk ressort, gescheiden door „de rivier Toedoenang", d. i. den Tanggoelangin, De Jonge VII, 175; vergel. D. 1677 p. 304 en hierbeneden § 516 noot.

(1) *Tonger* kan eene verschrijving wezen voor: *touger*, d. i. *toegoer*, Jav. en Soend.: bewaker, waker. D. 1656 7 pag. 33 vinden wij een bericht van Japara „dat de *Toegers* vertrocken en de stranden in hun macht gestelt waren", nam. der Regenten; vergel. B. 50, 13, 2. Echter is *tonger* ook een goed Nederl. woord, bij Tiele, Bouwstoffen I, 209 te vinden in een brief van Steven van der Haghen in den zin van achterklapper of verklikker (een Landvoogd „die 't seggens van *tongers* ende vals schriven gelooft"); vergel. Valentijn V, 1 Ceylon p. 124 in een stuk van 1647: „*valsche tongen* (*d. i. lasteraars*) en quade menschen".

De Kangdjeng, die zich in een van gezegde stukken van Brandes richt § 111
tot Ki Rangga Gedeh van Soemedang, en wiens wijze van uitdrukking, als veel te beleefd voor den Soenan zelven, de aandacht van genoemden geleerde trok, blijft eveneens in het duister. Eene gissing is echter geoorloofd. Terwijl men immers uit Van Goens (p. 352) moet opmaken dat in zijn tijd Cheribon, Pamanoekan, Tjiasem en Krawang één gouvernement vormden (vergel. ook B. 1, 18, 2), kwam hierin anno 1653 verandering. Immers D. 4 Sept. van dat jaar schrijft de Soenan: „Craoan dat heb ick van Indermaijo af aen den Tommagon Patij gegeven", of, volgens den Nederl. gezant D. 25 Juli 1653: „het gebiedt over Dermaijo ende nederwaerts tot de riviere van Craoang incluijs", met vergunning om „de tongers ofte oppassers, die tot noch toe van Wiera ende Wiera de Jaga aldaer gestelt waeren, t' eenemael uijt (*te*) sluijten". Het werd dus, misschien in verband met de koloniestichting, onttrokken aan de Strandcommissarissen en geplaatst onder gezegden Toemenggoeng, die volgens Van Goens (l. l. pag. 336 en 347; evenzoo D. 3 Sept. 1657) „onse beste vrund" was en behoorde tot „des Koninghs eijgen Gouverneurs, dat zijn liefste vrunden ende grootste minions zijn"; het kwam dus onmiddellijk onder den Soenan als kroongoed, evenals wij daareven afleidden uit Brandes' stukken. Wellicht volgde niet lang daarna, in verband met de reorganisatie, die in 1655 in voorbereiding was (waarover zie § 296), alweder eene andere regeling. Immers in 1657 (zie Dagr. p. 253) werden de twee strandheeren van Demak en Samarang (over hen zie § 295) samen met Toemenggoeng Pati (die thans strandheer van Djoewana was) „over Craoan gestelt", terwijl „alle Javanen vandaer opontboden ende alleen niet als inboorlingen daer gelaten" werden, naar het heet „tot voorcominge van onlusten". Duidt dit soms op de terugroeping der regelingscommissarissen met hun gevolg? Er blijft in dit alles groote onzekerheid heerschen. Evenzoo in de eerstvolgende jaren. Immers nadat wij D. 4 April 1661 hebben vernomen dat Toemenggoeng Pati is ter dood gebracht, wordt D. 20 Sept. 1661 door den „gouverneur van Japara" last gezonden dat volk van Tjileungsir zich zal vestigen aan de Bekasi. Het kan wezen dat het gezag van dezen gouverneur, Martanata geheeten, die tevoren (zie D. 1657 p. 253) van het gezag der drie andere strandheeren over Krawang was uitgesloten, ook reikte over Cheribon, alwaar hij D. 1 Jan. en 15 April 1663 de wet verzet. Met den val van Toemenggoeng Pati ging echter misschien het herstel van de vroegere organisatie samen; althans in 1663 is er weer een Wiradjaja, die als „stadhouder" te Mataram woont (D. 30 April, 5 Sept., 11 Oct. 1663); D. 6 Oct. 1664 heet hij „gesaghebber in den Mattaram"; zonder zijn verlof durft D. 14 Juli 1664 de shahbandar te Cheribon zekeren boosdoener niet uitleveren; D. 1666 p. 28 heet hij „de 2e naest (*d.i. volgend op*) den Sousouh. in de Mataram"; misschien was dit dezelfde Keeij Wiradjaja, die in O. Java tegen de Makassaren sneuvelde D. 23 Oct. 1676.

Over den Opperregent te Indramajoe zie D. 27 Jan. 1682: „Aangesien de § 112

jurisdictie van Indramajoe, Pamanoekan en Intchiassem sigh langs de zoom der zee streckende, voor desen gecommandeert door den braven Tommagon Wangsa Ita, die als een eerlijck soldaat voor Dommon gebleven was (*in den strijd met de Makassaren, Sept. 1676*) en sedert niemand door des Sousouhounangs ongelegentheijt in desselfs plaatse als groot gouvr. (*misschien: mantri agoeng evenals de Regent van Soekapoera, zie § 80 noot*) gestelt gewerden, ... was Indermajoe gelaten onder 't gebiet van Wiera Loddera, die onder 't hooger gesach van Wangsa Ita dat district lange gecommandeert had". Deze is denkelijk niet dezelfde persoon die bij De Jonge VI, 197 wordt genoemd „Keaij Nebeij Wanghsa Sieta rijxtresorier", die in Maart 1676 uit Mataram naar Japara ging; bij De Jonge VII, 369 komt hij voor als lid der Commissie, die tijdens Tegalwangi de Cherib. Vorsten herstelde in het gezag over de landen die aan Girilaja waren ontnomen (B. 20, 34). Een Regent van Tjiasem Keeij Wira Sitia wordt vermeld D. 5 Juli 1666, en een „Keeij Anga Wangsa dewelcke Regent tot Pamanoecan" D. 22 Maart 1663. Eigenaardig is voorts, dat een verhaal bij P. de Roo (o. l. pag 44) en Kern (o. l. pag. 14) de kolonisatie tijdens Wirasaba doet geschieden met 't oog op den overlast van zeeroovers uit het Noorden, waarmee, naar mij dunkt, alleen de Nederlanders kunnen bedoeld zijn, hetgeen dan een denkbeeld geeft van de ruw-
§ 113 heid, waarmee zij aan de Tjitaroem optraden. Op te merken is nog, dat in een Bandoengsch verhaal bij Van Rees p. 23 als opperbevelhebber der naar Krawang gezonden kolonie voorkomt „de Oemboel van Moelahian, Ngabehi Wirantaka uit Timbanganten", die wel dezelfde zal wezen als Ngabehi Wirasantaka, die zich daarop te Kembangkoening vestigt en het toezicht blijft behouden over de gezamenlijke nederzettingen. Evenzoo T. B. G. XVII, 231. Het is denkelijk een Bandoengsch verzinsel, evenals het bericht aldaar dat Wira Angonangon werd aangesteld „tot opvolger van Depati Oekoer". Toch hoort de naam Wirasantaka in die streken thuis, zie I, 149 sub: Pamanoekan; eigenaardig is dat D. 10 April en R. 16 Juni 1702 de oudste zoon van den Regent van Indramajoe dien eveneens draagt.

Betreffende de koloniseering van Tjiasem zie § 261.

§ 114 Wat aangaat het door elkander liggen der verschillende landen: Van Dijck schrijft in 1681, na vermelding van eenige Cheribonsche twistpunten (De Jonge VII, 370): „Hebbende niet mogelijck geweest eenige perfeckter beschrijvinge, hoedanigh het landt van Chirrebon onder de drij Princen verdeeld zij. te konnen doen, als sullende UEd. Ho. Aghtb. bij voorgeciteerde lantkaart bemercken, dat (*dito*) districkt gants niet gereguleert, maar soo wijt en zijd. zelfs tot in 't gebiet van Indermajoe, Gabang, Pamanoekan etc. (*is*) streckende . . . . en (*wij*) meijnen daarin veel beter geschiktheijt soude konnen gevonden werden, indien met de Chirrebonse Princen wiert geaccordeert (*dat*) sij voor de dorpen, die onder den Sousouhounangh staan en selfs in 't midden van Chirrebons gebiet gelegen sijn, weder overgaven soodaanige plaatzen als

van haarentwegen in de landen van den Sousouhounangh leggen". D. 7 Sept. 1684 schrijven Van Hoorn en Couper naar aanleiding der voorgestelde grensregeling met Mataram, dat deze zou strekken „tot wedersijds meeste ruste en minste moeijelijkht. over den een den anderens (*d. i. elkanders*) territoiren, landen en dorpen, die nu zoo van de kant van Chirrebon als van den Sousouhounang doorgaans (*d. i. overal, zie B. 20, 17, 1*) door 't lant, selfs tot aan Crawang toe, seer dooreen verspreijt leggen". D. 3 Nov. 1685 wordt in een brief naar Cherib. gezegd dat „de landen en negorijen van den Sous. ende de Princen van Chirrebon seer door malcanderen sijn verdeelt, ende self tot en in Comps. landen en limiten bevonden werden sig uijt te strecken". De Resid. § 115
van Cherib. zegt in een rapport dd. 9 Sept. 1720, dat de onderlinge ligging der landen van de Sultans hem „wonderlijk te voren komt, want men vind op Cheribon plaatsen van 5 à 6 (*sic*) roeden groot, waerop ijder een partie pretendeert, zijnde de rijsvelden (*en*) bosschen soo door den anderen (*d. i. door elkaar*) beseten, dat men veelmalen geen quart uur gaen kan off men is alweder op een anders territoir, zijnde gemeenlijk haar limiten boomen, paaltjes of begraefsteden, ook wel verlopen off toegedempte voor desen gegraven kreken off spruijten, soodat het een moeijelijk (*geval*) is indien sij kwesties over eijgendom van land te voorschijn brengen". Zie voorts B. 31, 29; § 186 i. f.; 2720; 2723; 2728 i. f. Wat de onzekerheid der grenzen aangaat, Beetjes schrijft Proc. 27 Oct. 1815 naar aanleiding zijner cartographische opneming der Preanger: „I found that the reports from the Regents concerning the boundaries were often different from those from the chiefs of the districts". B. R. 1 Febr. 1763 blijkt bij eene grenskwestie dat de Regenten van Bandoeng, Limbangan en Soekapoera „limietboeken" bezitten, die terzake onderling overeenstemmen doch afwijken van het P. moentjangsche limietboek, dat vervalscht heet. Translaten uit die limietboeken staan aldaar geïnsereerd; zie § 173. Zij schijnen niet alleen de grenzen van het regentschap des eigenaars aan te geven maar ook die van andere regentschappen. Van Tets noemt ze alhier „de van ouds af bij de negoreijen bewaarde limietboeken".

Wat de tjoetaks aangaat, men zal beneden zien hoe onzeker het aantal § 116
in nagenoeg elk regentschap is. Zoo vindt men in het journaal van Thalman c. s. dd. 23 Nov. 1807 zeven „tjoetaks", die medearbeiden in zekere Buitenzorgsche koffietuinen; de namen dier „tjoetaks" komen nergens anders voor; het blijken eenvoudig kampongs te zijn, vergelijk § 2044 en over de creatie van tjoetaks a°. 1804 in sommige regentsch. § 2058; wellicht had eene dergelijke creatie ook vroeger wel eens plaatsgehad. Van Lawick spreekt 22 Mei 1812 van de mogelijkheid dat „in der tijd er eens toe wierd overgegaan om geregelde schijdingen te maaken van ieder district" in de West-Preanger. De Statistieke Beschrijving der Preanger van 1822 zegt: „Het aantal, de gedaante en namen der onderscheidene districten (*tjoetaks*) hebben in den loop van den tijd vele veranderingen ondergaan. In latere jaren heeft men ze zooveel

mogelijk (*onderling*) gelijk te stellen gezocht" naar de „hoeveelheid en hoedanigheid der koffietuinen en sawa's", zoodat „hoe weiniger middelen, des te grooter het district". Niettemin zal men, bij het nauwkeurig nagaan van de hierachter aangeduide grenzen der oude tjoetaks, dikwijls bespeuren dat zij moeten hebben saamgevallen met nog heden bestaande limieten van afdeelingen en districten; echter zijn wijzigingen der administratieve indeeling van de Preanger-Regentsch. zoo veelvuldig voorgekomen, dat deze overeenkomst hoe langer hoe geringer wordt.

§ 117 *Galoch.* Op de kaarten achter het eerste deel van Veth's Java wordt de naam Galoeh vlak bezuiden de stad Cheribon gevonden, midden in het eiland. Deze aanduiding kan kwalijk als juist worden beschouwd; evenmin de vermelding (aldaar I, 245) van een Regent van Galoeh omstreeks a°. 1500. In het Eindrésumé II, 284 leest men: „Gelijk door de mededeelingen, in Banjoemas verkregen, bevestigd is, strekte zich het regentschap Galoeh vroeger uit tot aan de Segara Anakan en omvatte de tegenwoordige districten van het regentschap Tjilatjap: Madjenang, Dajeuloehoer en Pegadingan. In deze districten wordt nog Soendaasch gesproken" enz. Het blijft daarbij de vraag, wat hier onder „vroeger" wordt verstaan; inlandsche berichten kennen dikwijls geen onderscheid tusschen 50 jaar geleden of 500 jaar; het is allemaal „tempo doeloe". De beste geographische bepaling zal wel die zijn der kaart van 1692. Hierop vindt men een gebied afgebakend, ten Oosten begrensd door eene lijn, die van de monding der Tjitandoewi parallel aan deze rivier naar het N. en N. W. loopt (op de nauwkeurige aanduiding dezer windstreken zal wel weinig staat te maken zijn) tot zekere pagger of fortres, ten O. van welke eene „enge passagie na de Mataram" is, doch die ik op de topogr. kaart van Banjoemas niet heb kunnen thuisbrengen; van deze pagger loopt de grens N. W. (zoodat Madoera er ruimschoots binnenvalt) tot de Tjidjolang; zij volgt nu de Tjidjolang een eindje stroomop en loopt dan Z. W. (de grens met Gabang, over hetwelk zie § 74, vormend) naar de Tjirende; volgt deze een eindje stroomop en loopt dan recht W. (de grens met Cheribon vormend) tot de grens

§ 118 van Tjihaoer. Aldus grenst dit gebied in het N. W. aan Tjihaoer en in het W. aan Soemedang, Galonggang en Soekapoera, omtrent welker limieten men verderop zie; de scheiding met dit laatste wordt gevormd door de Tjidjolang. Dat het aldus omlijnde landschap later Galoeh werd genaamd, zal beneden blijken; de legenda der bedoelde kaart zegt echter: „(*Het cijfer*) 3 wijst aan de drie door den ander loopende distrikten te samen, als Galou, Kawasseng en Imbanagara, waarvan hoofden zijn: over Galou Pradia Pattij" enz. Hier wordt derhalve evenals B. 16, 32 onder Galoeh verstaan Bodjonglopang (zie § 128). Binnen het daareven omschreven gebied liggen op die oude kaart de dorpen der genoemde drie landschappen, door letters onderscheiden, verward door en naast elkander; de meeste blijken te behooren onder Kawasen. Nog B. R. 30 Maart 1809 verklaart de Opziener van Galoeh dat „de Regenten

en Hoofden steeds door de singuliere wijze van verdeeling van het land Galoe in drie regentschappen (*toenmaals niet meer dezelfde drie*) met elkander in geduurige dispuute leefden".

Wat nu den naam aangaat, een verhaal van Holle (T. B. G. XVII, 327), zegt: „De oudste der wedana's in de Westerommelanden (*van Mataram*) was Adipati Panoekan te Galoeh met 960 tjatjah's". Deze nergens anders vermelde eigennaam zal denkelijk een denominatief of bijnaam wezen, en de persoon dezelfde als de beneden in § 122 te vermelden overgrootvader van Panatajoeda. Vandaar dat Panatajoeda D. 7 Juni 1687 om Galoeh verzoekt, waar hij Bodjonglopang d. i. Kertaboemi bedoelt, (evenzoo spreekt in 1751 de Cherib. Resident van Suchtelen van „dit Oetama, Gallo off wel Boejong Lopang", als synoniem) en zoo kan 't ook komen dat de instructie voor Pangeran Aria Cheribon (B. 20, 28) alleen van B. Lopang zegt dat het in Galoeh ligt.

Elders echter wordt Imbanagara gelijkgesteld met Galoeh; zie de acten § 119
van Poeger T. B G. XVII, 352; XIX, 262. Ook in de babads T. B. G. XVII, 319 schijnt Imb. als de kern van Galoeh te worden aangeduid, zoodanig dat die twee namen als 't ware synoniem worden; vergelijk ibid. pag. 324 en T. B. G. VI, 274; evenzoo spreekt de Regeer. D. 9 Mei 1691 van „Keij Depattij Imbanagara", die Hoofd is van Galoeh. In Jongbloet's brief (B. 21, 8) wordt Galoeh zoodanig onderscheiden van Kertaboemi, dat men het zou opvatten als Imb. met Kawasen; vergelijk de opsomming aldaar § 11; evenzoo in Jongbloet's memorie van 1714.

Maar in den regel worden de binnen bovenomschreven grenzen liggende landen gezamenlijk Galoeh genoemd. D. 21 Aug. 1710 heeten de op bovenvermelde kaart aangeduide drie regentsch. uitdrukkelijk deelen van „het groote district van Galou"; D. 9 Nov. 1690 wordt Pamotan door Panatajoeda daartoe gerekend. Het rapport van den Resid. van Cherib. 7 Sept. 1720 zegt dat Tjiamis, Imb. en B. Lopang „gemeenlijk de landen van Galoe genaemt" worden; zoo later (De Jonge XI, 190), toen B. Lopang was verdwenen en Oetama erbij gekomen; onder die 3 regentschappen was N. Kambangan verdeeld (ib. pag. 332). Het verschil in omvang van het begrip Galoeh verklaart misschien, waarom het volgens de babads (T. B. G. VI, 251; XVII, 328; Van Rees p. 25) naar Sabdakarja's opneming maar 960 tjatjah's telde doch naar die van Poespawangsa 2600, waarvan Kertaboemi 1100, Imbanagara 800, Kawasen 700.

Aldus bleef Galoeh een aardrijkskundig, geen administratief geheel. § 120
Verandering kwam, toen den 5 Oct. 1802 door de Regeering approbeerend naar Cherib. werd geschreven op een voorstel van den Resident, om wegens het overlijden van den Regent van Imbanagara „dit regentschap te stellen onder de beheering van den Regent van Tjamis"; in principe wordt tevens goedgekeurd het reeds in 1800 door Walbeeck (zie § 141), thans opnieuw

door den Resid. ontworpen plan, om geheel Galoeh onder één Hoofd te brengen; als zoodanig wordt aangewezen de Regent van Tjiamis; om tot die vereeniging te geraken, zal de vaccering van Oetama worden afgewacht; de hoop was, dat zij den bloei van „het zo zeer vervallen landschap Galo" zou herstellen. Dat echter private belangen in deze zaak meetelden, blijkt uit de toevoeging dat de Regent van Tjiamis de schulden der opgeheven regentschappen aan den Resid. zal overnemen; het totaal der Galoehsche schulden was 23.500 Rd^s. en volgens eene vroegere beschikking der Regeer. gingen zij van den eenen Resid. op den anderen over. Hierop volgt R. 26 April 1803 (geheel verkeerd weergegeven in P. XIII, 624), waarbij andermaal de inhoud van bovenvermeld schrijven wordt bekrachtigd. Hoe het nu verder is gegaan, blijft een mysterie. In de bewaard gebleven Cheribonsche correspondentie van 1808 vindt men geen besluit daaromtrent. Den 23 Nov. 1808 schrijft Van Lawick echter dat de beide „stokoude" Regenten van Tjiamis en Oetama dit voorjaar „met voorkennis" van Daendels hun ontslag hebben erlangd, zoodat hij voorstelt Galoeh thans te vereenigen en tot Regent te benoemen den tweeden zoon van dien van Tjiamis, thans Patih van dat regentschap; hij zal dan den titel dragen Radèn Toemenggoeng Djajangpati.

§ 121 Vermoedelijk is Daendels op dit voorstel ingegaan; immers, terwijl in Van Lawick's rapport van 9 Febr. 1809 de Regent van Galoeh evengenoemden naam draagt, wordt daarin verder vermeld dat tot Galoeh behooren de districten: Baloeboer, Imbanagara, Pasirpandjang, Djanggala, Kawasen, Tjikemboelan en Madoera, benevens Noesakambangan; nu had Madoera te voren deel uitgemaakt van Oetama. Eene andere opgave, die der Statist. Beschrijv. van 1822, berustend op oude gegevens, noemt bovendien nog de districten Tjikoneng en Tjiantjang aan den linkeroever der Tjitandoewi, welker ligging mij onbekend is; vergelijk B. 35, 15, 1. Ook schreef in 1809 Van Lawick dat tot Galoeh behoort een „district geleegen benoorden de rivier Tji Moentoer tot aan de rivier Tjijolang en de onbewoonde en meest uit moerassen bestaande landen, gelegen beoosten de rivier Tjijolang tot aan de Binnenzee".

Wat de Mataramsche vestigingen van Javanen in Zuid-Galoeh en het O. van Soekapoera aangaat, vergelijke men ook het getuigenis § 2338 i. f.; ik vermoed dat hiervan afkomstig zijn de Javaansche desa's, waaraan R. A. Kern een opstel wijdde in Bijdr. 1901 p. 381 e. v., behoorend onder de tegenwoordige districten Kawasen en Tjikemboelan, wier oorsprong thans bij de bevolking in vergetelheid is geraakt; de taal dezer desa's vertoont, zegt Kern, groote overeenkomst met die van Banjoemas.

§ 122 *Bodjonglopang.* Bij de groote verwarring der babads te dezen aanzien, schijnt het verkieselijk, bij onze nasporing omtrent dit regentschap uit te gaan van de oude gegevens der Dagregisters.

Panatajoeda verklaart D. 9 Nov. 1690:

„Aengaande 't dorp Pamotang en d' onderhoorige gehugten, gelegen in 't land van Galoe, 't welk mijn overgrootvader (*of het alhier gebezigde Jav. woord goed is vertaald, blijft natuurlijk de vraag; een voorbeeld van verkeerde vertaling geeft § 217*) in voorige tijden toebehoord en alleenig geregeert heeft (*vergelijk § 118*); maer het voorsz. land van Galoe is bij 't leven van mijn grootvader, Wirabaija genaamt, door den Zultan Mataram (*dus vóór 1646*) in vier parten verdeeld, omdat aldaer doenmaels eenige oproermakers te voorschijn quamen (*behoorde Wirabaja zelf daartoe?*), waerop naderhand (*waarschijnlijk zal vervolgens beter zijn*) den Zultan de landen van Pamotang, omdat aldaar seer goede blatsjan (1) was, van mijn grootvader (2) gevordert en 3 jaren lang om sijn blatsjan van daar te genieten, onder sig gehouden, en daerna 't land Pamotang wederom aen Kiaij Kandouroan tot Aja (3), die het opperste gesag over Galoe en meer andere negorije voerden, getransporteerd en (*versta: die*) van de landen Pamotang eerst afstand gedaan heeft ten tijden dat de Mataram is verdestrueerd. Meergenoemde Kandouroan seijde tegens mijn § 123
grootvader, dat hij 't dorp Pamotang tot den Zultans believen nog wat aan hem most houden, om of (4) den Zultan daeruijt iets anders mogte van nooden hebben. De verdelinge van 't Galoese land is volgens mijn vaders seggen soodanig gesteld, als (*lees: dat*) onder Imbanagara soude

(1) Zie B. 7, 25, 6. Een brief naar Cherib. dd. 12 Maart 1706 over de parelbanken in de Sagara Anakan zegt: „den Javaan eet de oesters of maekt daar seker atchiaer genaemt *blatsjan* van".

(2) Precies zoo B. 16, 40, behalve dat daar ook Pasoeroean aan dien grootvader wordt ontnomen, terwijl aldaar de Regent van Imbanagara beweert dat die beroofde Regent zijn eigen grootvader was; het zou kunnen zijn dat de regentenfamilie van Imb. denzelfden stamvader had als die van Krawang; zie § 139.

(3) Op de kaart vindt men dezen naam in Bagelen, aan de monding der K. Djetis, die de grens vormt met Banjoemas. Rouffaer zegt in Bijdr. 1899 p. 71 dat het was een „oude verbanningsplek van Mataram", eene „door malaria verpeste moerasstreek" . . . „De streek Ajah strekte zich westelijker uit (*dan de plaats*) en zou volgens inlichtingen, in 1889 ter plaatse verkregen, weleer het heele district Adiredja in Banjoemas hebben beslagen, het terrein dus tusschen de K. Djetis en de K. Serajoe". Deze opgave komt overeen met Wardenaar's kaart (zie E. 23, 26, 4), op welke binnen dit territoir de negorijen Adipollo, Widarapaijong en Ajah voorkomen. Op Horsfield's kaart in Plantae Jav. rariores staat de naam aan de zeekust bezuiden de Rawa Tona; zie ook zijne Essay in Verh. B. G. VIII, p. 15. Als verbanningsoord (volgens Rouffaer reeds A. D. 1550) bij De Jonge XII, 25 anno 1782. Men leest P. XVI, 12 dat eene verbanning daarheen maar voor de leus was „als wordende in zoodanig geval onderweg gewurgd of gesteenigd".

(4) D. i.: voor het geval dat. Bijdr. III, 95 (omstreeks 1625): „Dese plaetse . . . . hebbe ick dickmael wesen besichtigen *om ofte* het te pas hadde mogen kommen"; De Jonge III, 385 (1612): „Alle 't welcke alleen daerom aenroere, *om oft* saecke ware datter" enz.; Berigten Hist. Gen. Utr. VII, 1, 399 (1640): „Met notitie wat de schepen nodig hebben *om of* (*wij*) dezelve resolveerden naar Ceijlon te employeren". Zie ook I, 239 m.; Bijdr. 1863 p. 99; Dagr. 1677 p. 188 en dikwijls elders. Tiele (Bouwstoffen II, 203) doet dus verkeerd met in de volgende woorden: „Hebben geresolveert 't jacht hier te houwen *op off* 't volck vannoode mochte hebben" maar plompweg te lezen: *omdat*; gelezen moet: *om off*. Wouter Schouten I, 20 gebruikt in denzelfden zin „*ten eijnde off* oock".

sorteren de dorpen, gelegen aen de zeestrand, genaamt Poutrapingan, Sikidan en Sikumboelan; onder Soutananga (*van Kawasen*) de dorpen gelegen bij de zeestrand Tongillis en Padakeran (*Padaherang; deze twee liggen niet aan strand maar verscheiden palen benoorden Kalipoetjang*) genaamt, onder Soutamangala (*van Oetama*) de dorpen Sibouloe en Kalipoutsjang (*het eerste wat benoorden 't tweede*); ende desen Zoutamangala is, omdat hij sijne schattinge niet op en bragt, door den Sousouhounang Tagalwanghie gedeporteerd, die de laestgenoemde twee dorpen oock aen den Tommagons vader gegeven heeft, soo datter onder den Tommagon Panatta Joeda nu moeten sorteren de dorpen en zeestrand van Pamotang, Passouroan, Siboulou en Kalipoutsjang, waerdoor het komt dattet landt Galoe nu maar in drie parten verdeelt is. Hieruijt believen UEdelh^dens^ te becogen, dattet land Pamotang en Passouroan niet Imbanagara maar den Tommagon Panatta Jouda in waarheijt toebehoordt".

§ 124 Daar de twist hier loopt over beide laatstgenoemde dorpen, legt P. Joeda blijkbaar alle gewicht op dit deel van Galoeh en vermeldt de andere deelen daarvan maar even. Wij zien dus, dat in of kort na 1641 het te voren een geheel uitmakende landschap wegens oproer in vieren werd gedeeld; over een der vier deelen was P. Joeda's grootvader Wirabaja hoofd, onder het hooger gezag van den Kandoeroewan van Ajah; de andere deelen waren Imbanagara, Kawasen en Oetama, waarvan het laatste door Tegalwangi geheel of gedeeltelijk bij de andere of een der andere werd ingelijfd. Deze inlijving van Oetama zou ik dan stellen vóór de verhuizing van Singaprabangsa naar Krawang, en wel omdat de acten van Poeger (welke, naar het schijnt, de politieke indeeling der Westerlanden in eene oudere periode weergeven, toen Girilaja nog leefde), *wel* een Kertaboemi, Imbanagara en Kawasen kennen, maar *geen* Oetama en *geen* Krawang: Oetama was dus reeds ingelijfd en Krawang nog niet een apart regentschap; Kertaboemi vormde nog eene afzonderlijke afdeeling De verdeeling van Galoeh in genoemde vier deelen, doch om andere redenen, wordt ook in babads vermeld (T. B. G. XVII, 322: tijdens Sultan Agoeng; dit verhaal spreekt ook van eene tuchtiging van Galoeh door den Mataramschen Vorst, waarbij echter de aanleiding verschillend wordt opgegeven; hierbij werd de bevolking weggevoerd onder hare Hoofden; met het bestuur over Galoeh werd een Wangsaraga belast, Kern o.l. pag. 17; de Hoofden kwamen later terug, het volk slechts voor een deel). Ook Soetanangga zegt D. 1 Febr. 1691 dat de Kandoeroewan van Ajah „over de Galoese volkeren voor desen 't gesagh heeft gevoert"; en zoo komt het dan ook dat sommige babads Singaprabangsa tot Hoofd maken van eene door den Kandoeroewan uitgezonden kolonie.

§ 125 Wat Bodjonglopang betreft, dit was het Galoehsche land van Wirabaja. D. 7 Sept. 1684 leest men in een bericht van Van Hoorn en Couper, dat aan Panatajoeda toekomt „Boedjong Lopang en sekere 10 negorijen daaronder

zorteerende, die hem als een erfenisse zijns vaders door orde van den overleden Zouzouhounangh van outs, sedert omtrent 30 jaren herwaarts, zouden toebehooren". Het vermoeden ligt voor de hand, dat Oetama bij Bodjonglopang werd ingelijfd (zie § 135), en dat evengeciteerde woorden daarop doelen; dit zou dus omstreeks 1654 geweest zijn. De babads weten niets van eene opheffing van Oetama. Opmerking verdient, dat volgens twee babads (T. B. G. VI, 252; XVII, 329) „terwijl Ki Wira Perbangsa (*d. i. Singaprabangsa*) zich in Kertaboemi ophield", dit laatste land verdeeld werd onder Imbanagara en Kawasen, hetgeen tot het vermoeden leidt dat Singaprabangsa's uittocht naar Krawang, misschien bij wijze van straf, welke ik in 1654 heb geplaatst, samenhing met die verdeeling van zijn land onder de twee andere regentschappen, en dat bovengeciteerde woorden uit D. 7 Sept. 1684 zóó zouden moeten worden opgevat, dat vanouds, *tot voor 30 jaar*, dit land aan S. Prabangsa's geslacht toekwam, waarmee overeenkomt, dat D. 19 Juni 1690 de Regent van Imbanagara verklaart, dat verschillende met name genoemde dorpen van Bodjonglopang tijdens Tegalwangi onder hemzelven stonden; erkend moet dan echter, dat in Panatajoeda's bovengeciteerde mededeeling de zaak erg verdraaid is, tengevolge waarvan D. 21 Aug. 1710 in de acte voor zijn zoon wordt verklaard dat P. Joeda's voorvaderen Bodjonglopang van Tegalwangi hebben gekregen.

In de laatstvermelde babad volgen, na de mededeeling der splitsing § 126
van Kertaboemi, de woorden „Wiranangga werd ontheven". Deze Wiranangga zou dus kunnen zijn de plaatsvervanger van Singaprabangsa bij diens vertrek naar Krawang, een lid van hetzelfde geslacht; een ander verhaal (T. B. G. XVII, 320) maakt hem inderdaad „hoofd van Galoch", d. i. Bodjonglopang, en gewezen Patih van den oorspronkelijken Mataramschen kolonist Dari; hij werd, ook volgens dit tweede verhaal, verdrongen door en ondergeschikt aan den Regent van Imbanagara; wordt evenwel ook verward met Soetanangga, het Hoofd van Kawasen. De acten van Poeger (T. B. G. XVII, 352; XIX, 262) kennen een Mas Wiranangga van Imbanagara en tevens (ib. XVII, 354) een dito van Galoch. Volgens een verhaal (T. B. G. XXVII, 114) is een Wiranangga boepati geweest van Tjiamis (dus Kawasen) tijdens Sultan Mataram. Als Hoofd „van Galoch" komt iemand van dezen naam voor in de acte aangaande de sajang's (Van Rees p. 28); het blijft eene nevelachtige figuur. In het algemeen komt het mij een nagenoeg hopeloos werk voor, uit de babads een historisch geheel te reconstrueeren, ook al omdat, naar mij dunken wil, dikwijls bij het neerstellen daarvan de bedoeling heeft voorgezeten om den luister of de oudheid van een of ander regentengeslacht, zooals in zake Galoch misschien dat van Imbanagara, te verhoogen. Daarbij zijn Wiranangga, Soetanangga, Wirabaja en Soetamanggala herhaaldelijk onderling verward. Wat hunne regentschappen en landen waren, blijkt positief zeker alleen uit de Nederl. bronnen; zelfs een der acten van Soenan Poeger spreekt van een

Mas Soetanangga van Gabang (T. B. G. XVII, 354), terwijl toch de Hoofden van Gabang geregeld Soetadjaja heetten.

§ 127 Volgens B. 16, 36 (waar de lezing echter niet geheel vaststaat) behoorden onder Singaprabangsa bezuiden de Tjitandoewi de bovengenoemde dorpen Tjiboeloeh en Kalipoetjang (blijkens de kaart van 1692 lagen deze twee dicht bij elkaar), en verder: Tembonggoenoeng (zuidwest van Manondjaja) en de niet te vinden plaatsen Bodjonglopang en Kartadjaga. Men zal Bodjonglopang (R. 17 Sept. 1706 heet 't dat het ligt „eenige mijlen bewesten Madura") moeten zoeken bij het punt waar thans het spoor (en vroeger een weg, zie § 2284) over de Tjitandoewi gaat; mogelijk wijst ook de naam Kartadjaga (*djaga* is: oppassen, bewaken) op deze passage. Eene kaart in B. R. 15 Jan. 1742 vertoont de plaats Bodjonglopang waar thans bewesten Bandjar de spoorbrug is, en wel tusschen de Tjitandoewi en de Tjirende. Dat het landschap Bodjonglopang hetzelfde is als Kertaboemi, wordt D. 20 Nov. 1704 uitdrukkelijk gezegd; Jongbloet spreekt in zijne memorie van 1714 van „Bodjong lopang in de landen van Cartaboumie". Dat Panatajoeda's geslacht vandaar kwam, erkennen ook de babads, die zijn vader uit Kertaboemi laten vertrekken of wel dezen zelf aldus noemen (zie § 274 e. v.). Johannes de Hartogh zegt D. 28 Oct. 1687 na de dorpen van Bodjonglopang te hebben opgesomd: „uijt dorpen (*versta: uijt dese dorpen*) zouden de Carwangse volkeren herkomstig wesen". De hieronder behoorende negorijen worden opgegeven D. 7 Juni en 28 Oct. 1687; R. 25 Juli 1710; zij lagen niet in eene groep vereenigd maar verspreid; de namen zijn: Djadjawaij; Kartadjaga; Tembonggoenoeng; Rempakbitoeng; Leuwileungsir; Lengkong (zie B. 17, 43, 2); dan 't alleen D. 28 Oct. 1687 en B. 17, 43 genoemde Nambo (dat blijkens de kaart van 1692 aan de Tjirende lag, dus denkelijk het plaatsje N. N. O. van Kertaboemi is), en Catrace Maanban, dat vermoedelijk het D. 19 Juni 1696 vermelde Patrakoemambang zal zijn; verder Oetama (een paar paal N. O. van Tjiamis), Panamoen en Babakan (N. N. W. en N. van Tjiamis) en Madoera, waaronder blijkens de kaart van 1692 de plaats van dien naam in Dajeuhlochoer (Banjoemas) bij de samenvloeiing der Tjidjoerej en Tjitandoewi is te verstaan.

§ 128 D. 21 Juni 1684 blijkt dat de Regenten van Imbanagara en Kawasen onlangs uit „haare regeeringe verstooten" zijn, vermoedelijk uit de regeering over B. Lopang, alwaar D. 14 Aug. 1684 een nieuwe Regent verscheen namens den Soesoehoenan (of wel, volgens D. 15 Mei, 7 Sept. 1684, benoemd door Ruijs en den Resid. te Cheribon), die later (R. en D. 28 Nov. 1684) door de Regeer. naar de Kaap werd gezonden. Over dezen persoon zie B. 6, 19, 1. Bij het reglement van Couper, Nov. 1684 (§ 509), wordt B. Lopang met 10 dorpen en 20 familiën geplaatst onder de loerah's Tjandramarta en Bradjapati, zonder aanduiding onder wiens hooger gezag dezen ressorteeren, ofschoon kort te voren, D. 7 Sept. 1684, Panatajoeda's rechten daarop waren erkend en geadviseerd was, het hem terug te geven, zoo het niet in het

gebied des Soesoehoenans beoosten de rivier van Pamanoekan viel. Wij zien daarenboven (§ 502) dat Panatajoeda deze twee Hoofden daarheen had gezonden. Mogelijk stonden in de eerste tijden van het Comp^{a}. bestuur B. Lopang en het beneden te noemen B. Malang beide direct onder de Comp., die daarmee en met Pamotan de belangrijkste wegen naar het Mataramsche beheerschte. Uit Winkler's rapport van 1691 (B. 16, 32) ziet men dat Bradjapati behalve de 110 „man" die hij, naar het schijnt, in 1688 aan Van der Valck had opgegeven, nog 490 bezat, dus samen 600, zoodat hij de passage best bewaken kon; te voren had hij niet gestaan onder P. Joeda, doch deze had hem, naar het schijnt, uit Bodjongmalang met zijn volk tot zich gelokt. De kaart van 1692 zegt dat hij staat „onder 't commando van Tommoungoungh Panata Jouda". D. 23 Nov. 1696 klaagt P. Joeda dat het „district van Oe- § 129
djong Gala" (lees denkelijk: Bodjonggaloeh, zie B. 17, 43, 2; de term „district" is zeer vaag), waarover hij Bradjapati had aangesteld, door den Resident te Cheribon wordt bestuurd, ofschoon het behoort tot de „nalatenschap van mijn grootvader en overgrootvader", waarop D. 29 Nov. 1696 wordt geantwoord, dat de Regeer. zich houdt aan Couper's regeling. In 1700 (B. 17, 43) legt Bradjapati eene boete op aan Kalipoetjang; zijne hoofdplaats was Panjiritan (ibid., waar meerdere dorpen genoteerd staan). D. 15 Febr. 1697 hebben B. Lopang en B. Galoeh eene gezamenlijke leverantie, D. 4 Febr. 1700 en 2 April 1701 B. Lopang en B. Malang eene gezamenlijk, telkens afgescheiden van die van Pamotan, Pasoerocan en Oetama. D. 15 Dec. 1704 erlangt een Wangsamanggala, zoon van het vermoorde Hoofd van Bodjongmalang, eene acte als Hoofd aldaar over 40 gezinnen, naar het schijnt direct onder de Comp. ressorteerend, tegelijkertijd dat de zoon van P. Joeda eene andere acte erlangt als Hoofd van B. Lopang. De instructie voor Pangeran Aria Cheribon zegt (B. 20, 28) dat Couper B. Lopang aan Panatajoeda „in 't bezit" heeft gegeven, onder wiens Oemboels het bleef tot 1705. Dat Bradjapati er al vóór Couper thuis hoorde, blijkt uit het verzoek van P. Joeda D. 14 Aug. 1684 dat die persoon naar Galoeh mag vertrekken „omme aldaar gelijk voorheenen als Hooft 't gesach te voeren". De babads (T. B. G. VI, 256; XVII, 333) laten Ki Bradjapati en Ki Tjandrawatjana van Kertaboemi door Couper aanstellen tot „hoofden van de nieuwgevestigden" of wel tot „hoofden der handelaren" (zie § 339 en vergelijk § 95; het woord *dagang* beduidt zoowel: vreemde, als: handelaar), ondergeschikt aan Imbanagara en Kawasen; mogelijk worden daarbij de eigenlijke tjatjah's ondergeschikt gedacht aan P. Joeda. Dat Hageman (T. B. G. XIX, 226) tegelijk met Bradjapati en Tjandra- § 130
watjana nog een Ki Kertaboemi noemt, is denkelijk eene vergissing; maar wel laat zich verklaren dat volgens een babad (T. B. G. XVII, 333) het land Kertaboemi nog gold als een aparte „adjeg", namelijk doordat niet de tjatjah's aan Imb. en Kawasen ondergeschikt waren. Het zonderling geringe aantal dier tjatjah's volgens Couper's regeling kan desnoods worden verklaard uit

de verhuizing tijdens Singaprabangsa. Een twist van P. Joeda over dorpen van B. Lopang, eerst met den Pangeran van Gabang, D 7 Juni 1687, daarna met Imbanagara, D. 8 Febr. 1690, toont dat hij zich daarvan als Regent beschouwde. D. 19 Juni 1696 verklaart ook de Regent van Imban. dat Bradjapati er het gezag uitoefent namens den Regent van Krawang Overigens ziet men D. 22 Sept. 1714 dat verschillende dorpen (Leuwipakoe; Tembangwindoe; Bodjong; Tjikoepa e.a.) aan Imb. bleven, welke oorspronkelijk onder B. Lopang hadden behoord; de Regent van Krawang beweerde dat Singaprabangsa die aan Imb. „ter leen afgestaen" had.

Van den Oemboel Tjandrawatjana vernemen wij niet veel (een Tjandramarta vinden wij in 1700, B. 17, 43; 45); over Bradjapati wordt B. 17, 44 erg geklaagd. Zijn dood (kinderloos, D. 20 Nov. 1704) wordt vermeld R. 18 Nov. 1704, waarbij Wiranagara, tweede zoon van P. Joeda en schoonzoon van Wirabaja, wordt benoemd tot Regent van B. Lopang; zijne acte wordt geïnsereerd D. 17 Dec. 1704; hij draagt den titel Ngabehi en was, blijkens de instructie voor P. Aria Cheribon (B. 20, 28), direct ondergeschikt aan den Resident te Cheribon, terwijl aan hem weder Oetama onder het hoofd Soetapatra ondergeschikt was; met Krawang zou hij niets uitstaan hebben. Volgens een babad (T. B. G. XVII, 334) had Oetama de 300 tjatjah's aangebracht, die
§ 131 vermeld worden als behoorend onder B. Lopang. Reeds D. 13 April 1707 vernemen wij het overlijden van Wiranagara, waarop D. 11 Mei 1707 door Pangeran Aria Cheribon provisioneel tot Hoofd over B. Lopang wordt benoemd Warganala, vermoedelijk dezelfde die in 1700 Hoofd te Madoera was, B. 17, 43; bij R. 21 Febr. 1708 wordt deze bevestigd; hij komt dan ook als Hoofd van B. Lopang voor in de missive van Jongbloet (B. 21, 11), en Cnoll verleende hem eene acte, R. 10 April 1708. Intusschen had Panatajoeda D. 6 Juni 1707 dit regentschap verzocht voor zijn kleinzoon; de beslissing werd toen uitgesteld, D. 28 Juni 1707, wegens de woelingen van Prawata, en toen P. Joeda het R. 23 April 1708 weder vroeg, nu voor een zijner zoons, werd dit verzoek afgeslagen. Bij R. 25 Juli 1710 werd echter ditzelfde verzoek ingewilligd en zijn zoon Poespanagara tot Regent benoemd, wiens acte aldaar en D. 21 Aug. 1710 geïnsereerd staat; er blijkt weder, dat hij ondergeschikt is aan den Resident te Cherib. en zich niet mag bemoeien met de Krawangsche landen; zijn titel was Ngabehi (memorie van Jongbloet 1714; D. 12 Juli 1715; in die memorie klaagt Jongbloet dat hij zich niet wil schikken naar eene onlangs gevallen beslissing der „Preangse regters" in zijn geschil met Kawasen en Imban.). Hij werd D. 8 Mei 1717 op grond eener beschuldiging van moord, gepleegd aan den korporaal en indigomaker Kruger, te Cheribon tot boete en andere straffen veroordeeld; de Regeer. oordeelde dit vonnis te zacht en gelastte R. 11 Mei 1717, de aangeklaagden naar Batavia op te zenden om voor hun leven te worden verbannen; de geheele
§ 132 familie van Poespanagara werd teruggebracht naar Krawang. In de Afg. patr.

miss. 30 Nov. 1717 op deze zaak terugkomend, zegt de Regeer. dat P. Joeda nu „voor altijd" is uitgesloten van het beheer. over B. Lopang, omdat „de invloet van sijn gesagh" in de Preanger nadeelig werkte. B. R. 25 Febr. 1721 wordt nog vermeld „de Ingebeij Poespa Nagara, die in d' oosterse provintie gebannen blijft"; hij zat op Banda, D. 2 Juli 1717. Bij R. 6 Mei 1718 erlangt verder Warganala eene acte als „Hoofdregent" van B. Lopang; volgens de babad (T. B. G. VI, 257; XVII, 234) met den titel Mantri Demang. In Van Tets' memorie van 1720 en D. 6 Mei 1722 heet hij Ngabehi; volgens Termitten erlangde hij den titel Demang bij missive der Regeer. van 18 Mei 1725; Lantsheer noemt hem 16 Oct. 1734: Demang Warganala. Zijn zoon, wiens benoeming ad interim, wegens het overlijden van zijn vader, wordt goedgekeurd bij schrijven naar Cherib. van 2 Oct. 1737, erlangt bij R. 7 Maart 1738 den naam zijns vaders Demang Warganala; onder dien titel wordt hij als Regent van B. Lopang vermeld D. 10 Maart 1739, in Van Soesdijck's memorie van overgave Sept. 1739, en D. 1 Sept. 1741. Tusschen dit laatste jaar en 1751 schijnt, op eene mij niet bekende wijze, B. Lopang te zijn overgegaan in Oetama (zie aldaar, § 137).

§ 133 Hierboven (§ 122) bleek dat volgens Panatajoeda het dorp Pamotan (en daarmee denkelijk Pasoeroean op Noesakambangan, B. 16, 30, 5) een tijd direct onder den Vorst van Mataram stond, daarna onder den Kandoeroewan van Ajah, die het omstreeks 1680 verloor; dat Krawang voor zich eischte Tjiboeloeh en Kalipoetjang, terwijl onder Kawasen behoorden Toenggilis en Padaherang, onder Imbanagara: Poetrapinggan en Tjikidang Volgens een babad (T. B. G. XVII, 321) werden 160 man van Pamotan, Pasoeroean, Manondjaja (zie B. 17, 41, 4) en Padaherang, behoorend tot Galoeh, bestemd om „voor de huishoudelijke benoodigdheden te zorgen", namelijk van den Vorst; ook uit de opgaven der tjatjah's van Galoeh (ib. pag. 322) schijnt te volgen dat deze plaatsen tijdens Sultan Agoeng direct onder den Vorst werden gesteld. De babads (T. B. G. VI, 255; XVII, 332; XIX, 226) verklaren dat door Couper aan Imbanagara werden toegewezen Pamotan, Pasoeroean (omtrent deze twee plaatsen leest men hetzelfde B. 16, 36) en Manondjaja (omtrent dit laatste verneemt men hetzelfde D. 23 Jan. 1691); aan Kawasen: Padaherang. De commissaris De Hartogh schrijft D. 28 Oct. 1687 dat het gebied van Krawang (dus Bodjonglopang) grenst aan Pamotan „ende gelijk Gaban 't noordel. gedeelte hieromtrent was (*vergelijk § 74*), zoo was Pamotan wederom het zuijdelijkste. 't Wierd subaltern geregeert door twee neven, genaemt Singanaija en Jagarsmij; d'eerste sorteerde thans onder Depattij Himbanagara ende de laatste onder Soetananga Cawassen". Op welke wijze De Hartogh zich § 134 vergist, blijkt uit B. 16, 36, waar men ziet dat het in 1691 twee geslachten was geleden dat Pamotan, hetwelk had gestaan onder den grootvader van Panatajoeda of van den toenmaligen Regent van Imbanagara, onder den Kandoeroewan van Ajah was geplaatst, die er een Hoofd over had aangesteld,

wiens afstammelingen, Raksamanggala en Singagati, zoowel in 1691 als in 1700 aldaar Hoofden waren, respectievelijk met 20 en 30 tjatjah's. Deze plaatsing onder Ajah volgde (zie § 122) drie jaar na de splitsing van Galoeh in vieren, welke wij in 1641 stelden. D. 9 Nov. 1690 begint het gekrakeel van Krawang met Imbanagara over Pamotan en Pasoeroean, waarop bij R. 19 Dec. 1690 wordt besloten, deze plaatsjes direct onder de Comp. te stellen, evenals een paar andere waarover Kawasen twistte met Imbanagara. Dat er toen nieuwe Hoofden werden aangesteld, bespeurt men niet. Deze beschikking wordt D. 23 Jan. 1691 aan de betrokken Regenten, die te Bat zijn, aangezegd. Panatajoeda hield zijne pretentie vol, D. 1 Febr. 1691, maar de Regeer. persisteerde bij haar besluit R. 2 Febr. en 23 Nov 1691, en Winkler bevestigde de Hoofden (B. 16, 3; 29; 30), namelijk als Hoofd van Pasoeroean zekeren Rosabangsa (over wiens afkomst zie B. 16, 37; in 1700 was hij nog Regent, B. 17, 41). De ontevredenheid der belanghebbende Regenten duurde niettemin voort, D. 2 en 12 Dec. 1692, maar andermaal persisteerde de Regeer., D. 20 Jan. 1693. In den brief D. 11 Dec. 1694 staan Pamotan en Pasoeroean in zake de leverantie samen met Bodjongmalang gegroepeerd, afgescheiden van andere regentsch. Nadat echter Rosabangsa was verbannen, werd bij de instructie voor Pangeran Aria Cheribon (B. 20, 26) zoowel Pasoeroean als Pamotan (en ook Bodjongmalang) aan Imbanagara toegewezen; als onderdeelen daarvan komen zij dan ook voor in den brief van Jongbloet (B. 21, 11) en nog veel later in Umbgrove's beschrijving van de Cheribonsche Preanger-Regentsch. (T. N. I. 1879, II, 166). Toch wordt Singagati als Hoofd van Pamotan nog vermeld D. 4 Sept. 1711 (B. 23, 92).

§ 135 *Oetama.* Volgens een babad van Holle (T. B. G. XVII, 319) vestigde in den tijd dat de Panembahan over Mataram regeerde (dus vóór 1624) Soetamanggala van Radjadesa zich met 300 tjatjah's te Oetama (deze kampong ligt wat noordoost van Tjiamis); later, toen de Panembahan reeds Sultan was geworden (dus in of na 1641), kreeg hij er nog 200 bij (ibid. p 322) in Oetama en Rempakbitoeng; bij de verdeeling van Galoeh in vieren werd O. een der deelen, onder Soetamanggala, met 500 tjatjah's. Uit dit vrij aanzienlijke getal zou men moeten opmaken dat dit landschap nog al uitgestrekt was; volgens Panatajoeda (zie § 123) hoorden daaronder ook Tjiboeloeh en Kalipoetjang, dicht bij het zuiderstrand, die echter door Tegalwangi daaraan werden ontnomen, terwijl Soetamanggala, omdat hij geene schatting opbracht, werd afgezet, waarmee wellicht de inlijving van zijn regentschap bij andere gepaard is gegaan. Ik plaatste deze gebeurtenis in 1652. In de acten van Soenan Poeger en in die van Couper van 1684 komt Oetama niet voor, terwijl zoowel Rempakbitoeng als Oetama op verschillende plaatsen (het eerst D. 7 Juni, 28 Oct. 1687) genoemd worden als dorpen van Bodjonglopang. Maar in een stuk van April 1698 (T. B. G. XVII, 355) komt Ki Soetapatra van Oetama
§ 136 als Regent voor (D. 8 Jan. 1701 echter een Tjandrasoeta). D. 1 Aug. 1702

vinden wij een brief van hem aan den G.-G., overgebracht door zijn zoon Tjandrasoeta, waarin hij klaagt dat hem vroeger door de Comp. is „geordonneert het land van de Compe., genaamt Oetama, door mijn vader, grootvader en overgrootvader nagelaten, te bestieren en te bewaren, dogh alsnu komt Kiaij Bradia Patie en pretendeert het land dat ik besit", waarop D. 7 Aug. 1702 wordt geantwoord dat hij in zijne rechten zal worden gehandhaafd. Echter wordt hij bij de instructie voor P. Aria Cheribon (B. 20, 28) wederom onder B. Lopang geplaatst. Vermoedelijk is het niets dan eene verdraaiing dezer gebeurtenis dat een babad (T. B. G. XVII, 334) bericht, dat tijdens Van Riebeeck 300 tjatjah's van O. aan Krawang kwamen, onder het bestuur van Werganata (lees: Warganala). Daarna verlies ik Oetama uit het oog, tot ik R. 2 Juni 1713 lees, dat de Regeer. approbeert de handelwijze van den Resid. te Cheribon „omtrent den Tommogon Djampattij (*van Tjiamis*), die voorgegeven hadde eenig regt te hebben op de priesterlijke familie van Soeta Patera, dewelke uijt de negrij Oetama gevlugt, dog weder aldaar gereverteert was"; blijkbaar had zij zich aan B. Lopang willen onttrekken en was zij daarbij geholpen door de Regenten van Imbanagara en Kawasen, die, „met ieder een gedeelte van deselve te recipieeren, grotelijx gepecceert (*gezondigd*) hebben"; spreekt Djangpati weder van „eenig regt op die priesterlijke familie", dan moet de Resid. hem aanraden „dat hij best sal doen, die vorige misdaed niet weder levendig te maken". Wat dit alles beduidt, kan ik niet raden.

§ 137 Wanneer O. weder een apart regentschap is geworden, weet ik niet. Doordat van 1739 tot 1765 geen der Cherib. Residenten eene memorie van overgave heeft opgesteld, is het moeielijk dit tot klaarheid te brengen. Vermoedelijk zal het samenhangen met de opheffing van Bodjonglopang en valt het dus na 1741 (zie § 132 i. f.), doch niet na 1751, het jaar der reis van Resident van Suchtelen (B. 16, 28, 3). De naar Cheribon geschreven brieven van 1741 tot 1751 geven echter geenerlei licht; mogelijk kreeg de zaak haar beslag op Van Imhoff's reis naar Cheribon in 1750. Bij R. 16 Nov. 1762 wordt bepaald dat de overleden Regent van O, Toemenggoeng Wiramantri, zal worden opgevolgd door zijn oudsten zoon onder dezelfde benaming en titel. Blijkens de memorie van Resid. Nijvenheim dd. 30 April 1776 overleed de Regent van Oetama 24 Sept. 1771; bij schrijven van 22 Oct. 1771 werd de acte verzonden voor zijn zoon en opvolger, Radèn Soerianagara, onder den titel zijns vaders Toemenggoeng Wiramantri. Daar de volgende memories niets van het overlijden van den Regent berichten en hem noemen onder denzelfden naam, vermoed ik dat deze de „stokoude" Regent is, die in 1808 werd afgezet. Umbgrove zegt in 1795 van Wiramantri: „Hij is van ouders tot ouders een afstammeling van diegeene dewelke het land als Hoofden of Tommongongs geregeerd hebben".

§ 138 *Geographica van Oetama.* Volgens Van Suchtelen's reisverhaal van 1751 bezat het tien hoofdnegorijen, namelijk Oetama, Bodjonglopang en de

verdere plaatsen die wij elders (§ 127) hebben aangetroffen als behoorend tot Bodjonglopang (behalve Panamoen, dat bij Van S. onder Tembonggoenoeng ressorteert). Dit leidt tot de gevolgtrekking dat het regentschap Oetama destijds hetzelfde was als te voren Bodjonglopang, temeer omdat volgens hem ook Kalipoetjang, Tjiboeloeh (en Paleda) nog bovendien daartoe behoorden, die voor de parelbanken zorg droegen, dezelfde plaatsen (zie § 127) die tevoren eveneens van B. Lopang waren. De talrijke plaatsnamen, die Van S. verder opgeeft, heb ik slechts voor een deel kunnen thuisbrengen, ook omdat dezelfde namen aan veel verschillende plaatsjes eigen zijn. Zooveel blijkt, dat Oetama zich ver uitstrekte; Panareban behoorde er toe (Z. Z. O. van Bandjar), oost daarvan Sindanghajoe en tot het district Madoera de lager aan de Tjitandoewi gelegen plaatsjes Tjiladja, Gempalon, Tjikorondjo, Tjilongkrang, Sapoeangin. Umbgrove geeft (T. N. I. 1879, II, 170) eene heel andere indeeling van Oetama op, namelijk: Oetama; Panareban (in 1751 een dorp onder Kartadjaga); Tjilongkrang (vroeger onder Madoera); Tjiboeloeh; en Tjihondje (denkelijk dat aan de Tjidjolang).

§ 139 *Imbanagara.* Omtrent de verschillende schrijfwijzen van dezen naam zie B. 27, 9, 2.

De babadberichten zijn wat dit regentschap aangaat uitermate verward. Uit het bericht van Panatajoeda in 1690 (zie § 122) ben ik geneigd te concludeeren dat het regentengeslacht denzelfden stamvader had als dat van Krawang, en dat het regentschap ontstaan is toen in 1641 Galoeh in vier deelen werd verdeeld. Op deze afstamming van de oude Regenten van Galoeh wijst misschien ook de hooge titel van Adipati, welken de Regenten van Imbanagara evenals die van Krawang in den Compagniestijd meestal hebben gedragen, waarbij nog komt, dat in beide families de naam Djajanagara voorkomt en misschien ook de naam Singanagara. In 1691 (zie B. 16, 36; 40) spreekt de Regent van I. van zijn grootvader Mas Imbanagara, alsof deze niet de eerste Regent was doch behoorde tot eene oudere regentenfamilie; door eene beschikking van den Vorst van Mataram had deze grootvader (evenals die van den eersten Panatajoeda) een deel van zijn land verloren. Een der eerste Regenten is misschien de door Holle (T. B. G. XXVII, 114) vermelde „Radèn Aria Djajanegara, bopati van Banagara", benoemd door den Sultan van Mataram. Een tweede Regent is wellicht de Ki Mas Wiranangga van Banagara, die voorkomt in de acte van Poeger (T. B. G. XIX, 262; elders is dit echter de naam van het Hoofd van Kawasen). Een derde is degene die in de berichten der Comp. uit het laatst der 17e eeuw voorkomt,

§ 140 soms als Kiai Mas, doch in den regel als Depati Imbanagara. Van dezen derden wordt de naam nergens genoemd; ik geloof echter dat die geweest zal zijn Singanagara, en wel omdat Couper D. 1 Oct. 1684 een schrijven richt aan „Dipattij Toemingan Mas Singa Nagara Mas Marta Naija en Keeij Soeta Nanga tot Imbanagara", in welk adres drie namen met titels door

elkander zijn gehaspeld: Mas Martanaja (de onlangs door Mataram gezonden landvoogd, over wien zie § 493), Kiai Soetanangga van Kawasen en een Singanagara, welke laatste naam nergens anders in mijne bronnen omtrent deze periode voorkomt; vermoedelijk is dit de nooit met zijn eigen naam aangeduide Regent van I. Daarbij komt, dat de D. 6 Mei 1683 vermelde „Kiaij Imbanagara" dezelfde persoon schijnt te wezen die even daarna, D. 23 Mei 1683, genoemd wordt „de Regent van Galoeh, Camagaroe", in welk laatste corrupte woord òf „Banagara" kan schuilen (over de verwarring van *b* en *c* zie B. 23, 12, 4), òf wel (Sin)ganagara. In een babad van Hageman (T. B. G. XVII, 232; 235; Van Rees p. 25; 26) komt een Ngabehi Ngastanagara voor, dien men uit het verband van zaken haast voor een Regent van I. zou houden, maar die ook een Regent van Kawasen kan zijn. Couper verleende (zie § 508) den eersten historischen Regent eene acte als „Keeij Imb."; de eerste maal dat hij Adipati heet is in R. 6 Sept. 1686, tenzij hij reeds in bovenvermeld schrijven van 1684 als zoodanig wordt aangeduid. Het overlijden van Depati I. wordt vermeld D. 1 Maart 1709; hij werd D. 1 Mei 1709 opgevolgd door zijn oudsten zoon, Radèn Koesoemadinata, met den titel Adipati, wiens dood wordt vermeld R. 15 April 1715, waarbij zijn jongste zoon, Baginda, onder voogdij tot opvolger wordt aangewezen. Wanneer D. 12 Juli 1715 wordt gesproken van „den Regent Hanga Pradja tot Imbanagara", dan blijkt uit het rapport van den Resid. van Cher. dd. 7 Sept. 1720 (en ook uit D. 6 Mei 1722) dat Demang Anggapradja de voogd was van den toenmaals 15-jarigen Baginda; ofschoon de Resid. tevens aanried, dezen van zijne onmondigheid te ontheffen, is zulks, blijkens de memorie van Tersmitten dd. 8 Oct. 1726, eerst bij een schrijven der Regeer. van 20 Maart 1724 geschied, toen hij als Regent werd erkend met den titel Depati Imbanagara. Deze schijnt de Regent te wezen, wiens overlijden wordt § 141
vermeld D. 5. Dec. 1731; tot opvolger onder voogdij werd bij R. 17 Maart 1732 aangewezen zijn zusterszoon (destijds zes jaar oud; schrijven naar Cheribon 18 Maart 1732), welke neef blijkens de memorie van J. Lantsheer dd. 16 Oct. 1734 Groeda heette, en onder voogdij stond van de Depati's (*sic*) Djagabaja, Angonagara en Kartadinata; deze voogdij wordt als nog voortdurend vermeld D. 10 Maart 1739; 9 Jan. 1740. Hij is vervolgens onder den titel Adipati Koesoemadinata (zie De Jonge XI, 190) opgevolgd. Deze komt in Van der Beke's memorie van 1787 nog als Regent voor; uit die van Gockinga van 1792 blijkt, dat na zijn dood door de Regeer. bij schrijven van 12 Nov. 1790 tot Regent werd benoemd een broeder, Soerapradja, van den Regent van Limbangan, onder den titel Adipati Soerapradja; den 14 Juni 1791 werd zijne acte naar Cheribon overgezonden. Walbeeck stelt in zijne memorie van 31 Dec. 1800 voor, dat deze „braave en kundige Adepattij" het gansche Galoeh onder zich zal krijgen en dat „de twee onnutte en schadelijke Regenten van Tjiamis en Oetama" zullen worden afgezet. Hierop beslist de

Regeering bij marginale dispositie van 26 April 1803, dat, nu middelerwijl die Adipati is overleden en het regentschap Imb. volgens qualificatie, verleend bij schrijven van 5 Oct. 1802, ter beheering is opgedragen aan den Regent van Tjiamis, de Resid. wordt gemachtigd, ook Oetama bij vacature onder denzelfden Regent te plaatsen. Van Lawick noemt 9 Febr. 1809 als Tjoetakshoofd van Imb. een Wirapradja.

§ 142 *Geographica van Imbanagara.* Over het getwist van Imb. met Bodjonglopang zie § 122 e. v; over dat met Kawasen § 144. Volgens de kaart van 1692 behoorde onder I. ook Noesakambangan; Umbgrove zegt in 1795 dat dit eiland voor minstens $^7/_8$ tot I. behoort, voor de rest tot Tjiamis. Vermoedelijk dateert deze splitsing van 1706; althans Pangeran Aria Cheribon noemt D. 9 Oct. 1706 veertien „vlekjes" op in het district Donan, door hem geplaatst onder Imb. en Tjiamis, onder welke 14 er zijn (zooals Brambang en Karangbolong) die men op Noesakambangan vindt; wellicht moet men ze alle 14 aldaar zoeken. Alle, behalve het plaatsje Noesakambangan, waren destijds verlaten. Volgens het reisverhaal van Van Suchtelen telde I. in 1751 de volgende hoofdnegorijen: Imbanagara; Tjipari; Nagaratengah; Sindangala; Pasirpandjang; Tjipende; Sindangkasih; Manondjaja; Pamotan; Pasoeroean. Umbgrove's lijst (T. N. I. 1879, II, 166) geeft in plaats van Tjipende: „Panjer en Konkes", bovendien: Bodjongmalang, terwijl Pasoeroean bij hem onder Manondjaja hoort. Daar de onder deze hoofdplaatsen behoorende kleinere negorijen niet opgegeven worden, is het van sommige districten onmogelijk de ligging aan te wijzen.

§ 143 *Kawasen. Tjiamis.* Een origineel Mataramsch stuk, de acte van Soenan Poeger (T. B. G. XVII, 352; XIX, 262), vermeldt een Toemenggoeng Pamoelihan of Panoelihjan van Kawasen, naar 't schijnt als Regent (een dorp Pamoelihan in Soekapoera komt in de dorpenlijst van 1686 voor; zie B. 16, 40, 6). Dit stuk is door mij geplaatst in 1653. Een babad zegt echter (T. B. G. XVII, 329) dat na den val van Oekoer zekere Bagoes Soetapoera verheven werd tot Toemenggoeng Soetanangga van Kawasen; hij kreeg de helft van Kertaboemi d. i. van Bodjonglopang. Niettemin komt in die acte van Poeger ook een Mas Soetanangga voor, doch als Regent van Gabang, terwijl tevens een Pangeran Soetadjaja van Gabang daarin wordt genoemd, welk laatste de juiste naam moet wezen. Als deel van Galoeh wordt Kawasen vermeld bij 't verhaal der telling van Poespawangsa (T. B. G. VI 251; XVII, 328; Van Rees p. 25); op deze laatste plaats heet het Hoofd Ngastanagara; ook heet hij wel Soetanagara (T. B. G. VI, 255; XIX, 226) of Wiranangga (Van Rees p. 25; § 126), terwijl hij in de Hollandsche stukken wel bij vergissing Soetawangsa wordt genoemd (D. 27 Juli 1678; 22 Mei 1683; 8 Dec. 1708). B. 16, 40 vinden wij een Wirawadana als overgrootvader van den Soetanangga van 1691. De oudste vermelding, in onze bronnen, van Kiai Soetanangga, schijnt D. 5 Aug. 1680. Men vindt D. 21 Juni 1684 een brief van

Panatajoeda, dat die persoon „uijt zijn regeeringe verstooten" is, d. i. afgezet (zie B. 17, 35 noot 2), maar Couper verleent hem eenige maanden later eene acte, § 509. Zijn dood wordt vermeld D. 1 Juli 1686, waar men tevens leest, dat Depati Imbanagara buiten weten van den Resid. te Cherib. den zoon des overledenen tot Regent heeft aangesteld. Deze nieuwe Soetanangga kwam § 144
echter weldra, D. 6 Sept. 1686, te Batavia, en zijne erkenning schijnt geene moeielijkheden te hebben opgeleverd. Hij heet nu eens Kiai S. N. (D. 24 Mei 1695), dan weer Ngabehi S. N. (D. 11 Dec. 1694; B. 17, 39). Intusschen geraakte Kawasen weldra in twist met Imbanagara over zekere dorpen (D. 8 Febr. en 9 Nov. 1690; zie § 134 en 149), welke vervolgens direct onder de Comp. werden gesteld; daar echter D. 6 Sept. 1695 ook van Kawasen paarlen worden geëischt, moet dit niettemin nog aan de Sagara Anakan hebben gegrensd. Winkler schrijft in zijn rapport van 1691 (zie B 16, 41, 5) ongunstig over den verdachten invloed van Panatajoeda op dezen S. Nangga. Mogelijk was dit van uitwerking op den lateren gang van zaken; bovendien stelde Pangeran Aria Cherib. reeds in het voorjaar van 1706 (B. 20, 27) voor, den Regent te vervangen door Djangpati van Tjiamis, en toen de Pangeran bij de regeling der grensscheiding met Mataram in het najaar van 1706 dit zuiderdeel der Preanger bereisde, schreef hij D. 9 Oct. 1706 naar Batavia: „Djangpattij Tichamis (*heb ik*) aengesteld tot hoofd van Kawasseen in plaetse van Souta Nanga". Tot dusver was, blijkens de dorpenlijst van 1686, § 145
Tjiamis een dorp van Kawasen; vermoedelijk bleef dus de grens van dit nieuwe regentschap dezelfde. De maatregel was vrij willekeurig; eerst bij R. 30 Nov. 1708 verleende de Regeer. aan het nieuwe Hoofd eene acte als Regent „van Cawasseen en Sjamis". Klachten, daarna door Soetanangga en eenen Dipanangga ingebracht, werden bij R. 6 Sept. 1709 voor ongegrond verklaard; Djangpati bleef Regent, doch de naam van zijn gebied bleef nog weifelen. D. 4 Sept. 1711 wordt hij genoemd „Tommogon Janpattij Tjamis van Cawassing"; Jongbloet schrijft in zijne memorie van 1714 dat „het meijr Sagaraherang (*sic*) onder die van Imbanagara, *van Cawaseen* en van Bodjong Lopang verdeeld is en een ijder van haer zijn bekende aendeel van de parelbanken besit"; R. 12 Juli 1715 heet de Regent „Tommagong Jang Pattij tot Tsjiamis of Cawasseen". Maar D. 6 Mei 1722 noemt hij zich: „Tomm. Jang Pattij tot Tsiamis", en aldus wordt hij ook betiteld D. 11 Sept., 29 Oct. 1726 Zelfs nog bij den brief naar Cher. dd. 31 Oct. 1730, waarbij de Regeer conform R. 27 Oct. zijn oudsten zoon Wiranagara met den titel Toemenggoeng Wirahoetama tot opvolger van dezen overleden Djangpati benoemt, heet laatstgenoemde: Regent „tot Tjamis of Cawassen". Bij schrijven naar Cherib. van 20 Mei 1733 wordt Wangsamanggala, zoon van den overleden Toemenggoeng Wirahoetama, naar Bat. opgeroepen; deze erlangde den naam en titel zijns vaders bij schrijven dd. 30 Nov. 1733; 19 Maart 1734. Een derde Toemeng- § 146
goeng Wirahoetama werd tot vervanger van zijn afgeleefden vader (deze

qualificatie klinkt erg zonderling, want die vader was ternauwernood meerderjarig toen hij aan het bestuur kwam) benoemd bij R. 29 April 1756; deze was in 1771 nog aan (De Jonge XI, 190) en overleed blijkens de memorie van Resident Nijvenheim op 21 Sept. 1772, waarna zijn oudste zoon Jadi (*sic*) Koesoema onder den naam Toemenggoeng Djajangpati tot Regent werd verheven. Van het overlijden van dezen laatste wordt in geen der memories van overgave tot 1797 gesproken, en in 1800 vind ik in Tjiamis een Regent van denzelfden naam, zoodat ik gis dat hij de „stokoude" Regent van Tjiamis was, die in 1808 afgezet werd en wiens tweede zoon onder den naam Toemenggoeng Djajangpati Regent werd van het gansche Galoeh. Deze was nog Regent in Juli 1812. In April 1814 vind ik echter een Natanagara als Toemenggoeng van Tjiamis; deze werd toen (om te kunnen worden gepromoveerd tot Assistant Collector of Revenue te Cheribon) vervangen door Pangeran Soetadjaja van Gabang, die echter bij besl. van 15 Jan. 1815 wegens knevelarij werd afgezet en vervangen door den vroegeren Patih, Radèn Wiradikoesoema.

§ 147 *Geographica van Kawasen.* Volgens de babads gaf Couper aan dit regentschap Padaherang met 10 gezinnen. Mag men afgaan op de dorpenlijst van 1686, dan vormde Kawasen destijds een vrij groot regentschap, waarvan Pamotan aan de zee grensde en dat zich noordwaarts ettelijke palen aan gene zijde van Tjiamis uitstrekte (plaatsnamen in het N.: Tjontor; Tjikombor). Het schijnt eene lange smalle strook te zijn geweest, voor een deel bestaande uit de moerassen aan den rechteroever der Tjitandoewi (Toenggilis; Padaherang; Mangoendjaja; Sindangdjaja; Tjikaso; bewesten Bandjar: Djanggala; meer zuidwaarts: Walahir; Tjinangsi; Tjisaroewa). Volgens een babad T. B. G. XVII, 332 werd door Couper den Regent van K. „als verblijfplaats aangewezen Tjidoelang". Een plaatsje van dien naam ligt benoorden Indihiang aan de westhelling van den Sawal, thans in Cheribon. De ligging der hoofdplaats blijkt B. 17, 39, 4. In Van Suchtelen's reisverhaal van 1751 worden deze hoofdnegorijen opgenoemd: Tjiamis; Kawasen; Toenggilis; Tjibodas; Lintingmaoe; Djanggala; Beber; Tjaringin; Soeroepan. Umbgrove geeft in plaats van negen districten zeven, doordat met Tjiamis is vereenigd Toenggilis, en met Tjaringin evenzoo Soeroepan. Dat het ook op N. Kambangan iets bezat, blijkt § 142.

§ 148 *Bodjongmalang.* Men vindt den plaatsnaam Bodjongmalang op de topogr. kaart bezuiden de Tjitandoewi, een paal of zes bewesten Bandjar. De grenzen van dit landschapje, welke op gezegde kaart echter niet te volgen zijn, schijnen te blijken uit het oude processtuk T. B. G. XVII, 364, waar de landnaam Salawe is (een dorpje aan den zuidoever der Tjitandoewi): „Volgens Soeta Darpa is de grens van Salawe en Beber (*dit laatste zal wel onder Kawasen behooren, zie § 147 i. f.*), bij het zuidoosten beginnende, bij de waterplaats der desa Tjimaragas; verder de Tji Maragas op tot de monding der

Tji Pitjoeng; verderop tot de monding der Tji Rampes; vandaar noordwestwaarts, de rivier Tji Rampes volgende, tot de monding der Tji Boengboelang; verder tot den oorsprong dier rivier; vandaar noordwaarts tot de rivier Hamboeloe; verder noordwaarts tot weer aan de Hamboeloe en verder tot de rivier Tji Dengdjing".

§ 149 D. 9 Nov. 1690 beweert Soetanangga, de Regent van Kawasen, dat B. M. met Tjisero en Tjinangsi „van oude tijden af bij (*de*) verdelinge van den Zultan Mataram" onder zijne voorvaderen heeft gestaan, doch hem door Luitenant Patinggi is ontnomen en aan Imbanagara gegeven. Bij R. 19 Dec. 1690 worden nu die dorpen aan de twistende partijen onttrokken en direct onder de Comp. geplaatst, vermoedelijk ter wille van den weg of den rivierovergang bij Salawe (§ 128 en 2284). Het getwist was natuurlijk daarmee niet uit: de Regent van Imbanag. verzekert in 1691 (B. 16, 40 e. v.) dat B. M. had behoord aan zijn grootvader (den Regent wellicht van heel Galoeh) en als leen in de familie van Soetanangga van Kawasen was geraakt, doch daarna verlaten en door Soetaderpa in bezit genomen, die weder was verjaagd door Soetanangga. Winkler handhaafde Soetaderpa als zelfstandig Hoofd onder de directe bevelen der Regeer. Als zoodanig vinden wij hem D. 11 Dec. 1694; 24 Mei, 6 Sept. 1695; 4 April 1698; te dezer laatste plaatse gaat weer een last naar de Preanger dat „Depattij Imb. volgens hetgene hem in 't jaar 1691 door den Maijor Winkler gelast is, sig met de dorpen, die doenmaals in questie waren, en daaronder ook Soeta Derpa tot B. M, niet sal hebben te bemoeijen". D. 31 Oct. 1704 leest men dat S. Derpa door Prawata is vermoord; de oudste zoon, Wangsamanggala, komt nu te Bat. en erlangt bij R. 5 Dec. 1704 de plaats van zijn vader, naar het schijnt met diens naam; zijn aantal gezinnen is blijkens de acte D. 17 Dec. 1704 maar 40. Bij de instructie voor Pangeran Aria Cherib. werd echter dit landschapje ingelijfd bij Imbanagara, B. 20, 26; het wordt als deel daarvan vermeld T. N. I. 1879, II, 166.

§ 150 *Soekapoera.* Zonderling mag het heeten dat Veth (I, 245) al omstreeks het jaar 1500 van een Regent van Soekapoera gewaagt.

De vroegere naam van den eersten Toemenggoeng Wiradedaha was Ngabehi Wirawangsa van Soekakerta; zoo, behalve in de babads (T. B. G. XVII, 326) ook in de origineele acte bij Holle (T. B. G. XVII, 341) en Van Rees (p. 21) en in de andere piagem, behandeld door Holle (ib. pag. 343; ook bij Van Rees u. s.) en Brandes (T. B. G. XXXII, 363). In strijd met deze documenten plaatsen sommige inl. verhalen (T. B. G. XVII, 238; ib. 328) de schepping van dit regentschap onder Tegalwangi. Zelfs volgens de stamlijst van A. W. Kinder de Camarecq (T. B. G. XI, 158) zou de verheffing tot Toemenggoeng eerst omstreeks 1670 hebben plaatsgehad, een bewijs hoe goed men doet dergelijke berichten te wantrouwen. De kaart van 1692 vertoont een *Soecakartij*, hetwelk, recht benoorden *Goenong Madang*

gelegen, het Dajeuh der topogr. kaart moet zijn beoosten Soekaradja. De districten, waaruit het regentsch. werd gevormd, heeten in de babads: Moehara, Saoeng Watang en Malangbong (T. B. G. XVII, 328), of wel: Saoenggata, Tradjoe, Malangbong (ib. p. 340), of ook: Saoeng, Watang en Malangbong (ib. VI, 251; Van Rees p. 24). Het eerste, Moehara, komt als een Soekapoeraasch district voor in Umbgrove's stuk van 1795 (T. N. I 1879, II, 171),
§ 151 waarin ook Taradjoe voorkomt, zoodat deze twee niet hetzelfde zijn. Voor Saoeng Watang (hetwelk vermoedelijk de juiste naam is, zie § 94; 95) staat aldaar: Songatten, dat weder herinnert aan den naam Sahonghgaten, voorkomend in de Soekapoerasche dorpenlijst van 1686, terwijl aan den juisteren naam herinnert de districtsnaam Sankoewatangh in Rangga Gempol's brief (§ 81), waarin ook Miara (lees: Muara, d. i. Moehara) en Taradjoe als districten voorkomen. De naam Saoeng alléén is zeker onjuist, daar deze niets beduidt dan: wachthuisje op een rijstveld (De Wilde o. l. pag. 87) of wel: hut, prieel (Coolsma s. v.). De kaart van 1692 vertoont een dorp „Sangwatangh" aan den rechteroever der Tjiwoelan, ongeveer waar thans Mangoenredja ligt; het zal wel 't zelfde wezen dat op de topogr. detailkaart staat als „Sangegeng wetan", vlak beoosten die plaats. De kaart van Versteeg vertoont zoowel Soekakerta als „Saoengatang" vrijwel ter juister plaatse, vermoedelijk op grond van inl. verhalen omtrent vroegere tijden, die de opnemer in loco had vernomen. Eigenaardig is voorts, dat Malangbong reeds in de dorpenlijst van 1686 als een Soemedangsche, niet Soekapoerasche kampong voorkomt, terwijl ook Rangga Gempol het niet in laatstgenoemden zin opnoemt. Het behoorde later tot Limbangan.

§ 152 *Regenten van Soekapoera.* Dezen heeten steeds Wiradedaha; wellicht zou beter wezen: Wira Adeg Daha, zooals die naam voorkomt Not. B. G. XIV, 120 en elders Van Lawick gebruikt in 1809 den naam Wira Adikdiha.

D. 22 Sept. 1714 wordt vermeld een Mas Indrasoeta alias Aria Kidoel, die de zoon is van den omtrent 40 jaar geleden te Soekapoera gestorven Toemenggoeng Wiradedaha, welke laatste was de oudere broeder van den tegenwoordigen Regent van dien naam. Verbindt men dit bericht met dat van een babad van Hageman (T. B. G. XVII, 238 e v.), dan komt men tot de gevolgtrekking dat de Wiradedaha van 1714 de derde was van dien naam: de eerste was de Wirawangsa van Soekakerta, die in 1641 Regent werd; diens zoon was de Dalem Tamběla („Regent Doodkist"), die dus omstreeks 1674 zou zijn overleden (het bij Van Rees p. 20 en elders te vinden stuk, waarin sprake is van Poespawangsa's volkstelling onder den vorigen Regent van Soekapoera, schijnt geschreven kort na den dood van den tweeden Wiradedaha in een jaar Dje, dat 1675 kan wezen), en werd opgevolgd door zijn broeder Radèn Anggadipa. Daar deze derde Wira D. dus de zoon was van den eersten, is het geen wonder dat hij in de instructie van 1706 (B. 20, 20) wordt aangeduid als „stokoud". Met deze gegevens komt de stamlijst overeen,

door A. W. Kinder de Camarecq gepubliceerd in T. B. G. deel XI. De-
ze oude Wira D. verzoekt D 11 Dec. 1703 om de opvolging in zijne § 153
plaats voor zijn zoon Indratroena, die niet de oudste zoon is. Later vroeg
de oude man om de opvolging voor zijn tweeden zoon, Soebamanggala, B.
20, 20; D. 15 Juli 1713 en R. 8 Dec. 1713, met uitsluiting van zijn oudsten
zoon Koesoemanagara (over wien zie B 16, 34; 17, 30; 33; 20, 20). D. 27
Aug. 1714 zendt hij dezen Soebamanggala met het geschenk voor den nieuw
opgetreden G.-G. van Swoll naar Batavia, en Resident Gobius schrijft 26
Maart 1715 dat „den nu stokouden Tommegon Wiradadaha . . . . altijd den
naem van een goed Mahometaan te sijn heeft getragt te willen voeren"
en dat daarom Soeba M., die deze zelfde richting uitgaat, hem liever is dan
diens „elff oudere broeders". De Regeering was het daar natuurlijk niet ge-
heel mee eens; zij gelast D. 1 Maart 1706 dat Wira D. het landschap Tji-
pinaha zal stellen onder zijn oudsten zoon Radèn Koesoemanagara, die er
te voren Hoofd was geweest. Blijkens Jongbloet's memorie van 1714 nam deze
met Soeba M. „met haer beijde het ampt van Pepattij waer"; deze laatste
wordt door hem genoemd een „vigilant Regent en genegen tot den dienst
van de Comp."; doch nadat de Regeer. het in 1713 gedane verzoek had af-
geslagen met eene verwijzing naar de instructie voor Pangeran Aria Cheribon,
wordt bij R. 16 April 1715 zelfs besloten, Soeba M. met eenen Derpantaka,
schoonzoon van Wira D., te verbannen wegens het „aanhouden en koesteren
van landlopers en soogenaamde heijligen" tijdens de toenmalige onlusten in
de Preanger, over welke zaak zie B. 25, 1 e. v. Dit geschiedde. Radèn Koe- § 154
soemanagara is vermoedelijk destijds overleden, want in Gobius' memorie van
22 Juni 1717 wordt niet deze voor opvolger aanbevolen maar Radèn Djawi-
goena, en naast dezen Indratroena, welke laatste denkelijk een ander is dan
de Indrasoeta alias Aria Kidoel, die in 1715 het gezag terug erlangde „over
de 40 huijsgesinnen tot Mandala" (brief van Gobius 26 Maart 1715), waarvan
hij, blijkens D. 22 Sept. 1714, in 1706 was beroofd, waarna hij rondgezworven
en een tijd te Bat. gewoond had. De stokoude Regent vraagt D. 2 Aug.
1717 dat genoemde twee ballingen mogen terugkeeren; bij R. 6 Aug. 1717
wordt echter besloten, hen op Ceilon te laten blijven, en eerst R. 4 Juli 1721
wordt een hernieuwd verzoek van hem ingewilligd. D. 1 Aug. 1722 betuigt
hij zijn dank voor hun terugkeer. D 7 Mei 1723 verzoekt hij alweer om de
opvolging voor Soeba M. en bij R. 3 Aug. 1723 wordt dit ingewilligd. Daar-
op overleed Wira D. „in een ouderdom van ver over de hondert jaaren" (D.
22 Mei 1726), op 9 Mei 1726 (memorie Tersmitten). De Toemenggoeng Anom,
die D. 19 Juni 1726 om de opvolging verzoekt, is dus Soeba M., die ook
volgens de Stamlijst de vierde Radèn Toemenggoeng Wira D. is geweest.
Hij verzoekt R. 26 Maart 1745 om wegens zijn hoogen ouderdom te mogen
worden vervangen door zijn neef Satjapati, volgens schrijven naar Cherib. dd. 31
Maart 1745 een broederszoon van hem, volgens de Staml een kleinzoon van

Dalem Tamběla; dit wordt bij gezegde Resol. goedgekeurd. Bij schrijven van 3 Jan. 1747 bewilligt de Regeer. in het verzoek van Toemenggoeng Satjapati, die overleden is, dat zijn 18-jarige zoon Djaja Anggadiredja Regent wordt met den titel Toemenggoeng Wiradedaha, die echter „tot zijne meerderjarigheijt toe" bijgestaan zal worden door zekere personen. De Stamlijst noemt hem Radèn Djaja Ngadiredja; hij vermaagschapte zich met de regentenfamilie van
§ 155 P. moentjang. De persoon, die in 1765 als kind tot Regent werd aangewezen (De Jonge XI, 189), en die eerst bij R. 1 Mei 1770 in het bestuur werd bevestigd, kan dus niet deze Regent wezen en is dus de zevende Regent. Deze in 1770 opgetreden Regent, de Radèn Djajamanggala der Stamlijst, was nog in 1792 aan het bestuur (De J. XII, 281); bij schrijven naar Cheribon dd. 15 April 1800 erlangde hij den titel Adipati; blijkens Walbeeck's memorie dd. 31 Dec. 1800 droeg hij den titel Radèn Depati Wiratanoebaja; doch eene andere bron (zie § 2724) noemt hem Wiratanoeredja. Hij overleed 30 Dec. 1807. De oudste zijner zestien zoons was Radèn Demang Anggadipa, die Regent werd doch heel spoedig zijn regentschap zag opheffen, zie § 2724. Wij zien § 2728 dat deze opheffing maar kort duurde. In 1813 werd Soerialaga Regent (zie I, 144) waarbij, blijkens Proc. 28 Oct. 1814, het district Galonggang aan Soekapoera werd gehecht, evenals ook het bewesten de Tjitandoewi gelegen Galoeh. In 1814 werd hij vervangen door Adipati Wiradedaha; 15 Oct. 1814 noemt Macquoid dezen „a quiet well disposed inoffensive man", een afstammeling in de rechte lijn der oude familie van Soekapoera en onlangs getrouwd met eene dochter van den Regent van Soemedang. Als Regent van S. wordt Wiradedaha vermeld 4 Mei 1815. In 1821 werd Soekapoera opnieuw verdeeld.

§ 156 *Geographica van Soekapoera.* De namen der oude districten ziet men het best in den brief van Rangga Gempol van 1691 (§ 81); zij komen alle eveneens voor op de lijst der 108 kampongs van Soekapoera anno 1686. De geographische beschrijving van 1795 (T. N. I. 1879, II, 170) kent dezelfde districten, doch geeft in plaats van één Karang er twee: Karang Sembilanpoeloeh en Karang Saratoes, en in plaats van Soekakerta: Bodjong Horang, blijkbaar het Bodjongeureun der piagem van Wanda (§ 99). Naar het W. scheidde de Tjilaoeteureun Soekapoera van het Parakanmoentjangsche Kandangwesi, maar bewesten Kandangwesi lag weer het Soekapoerasche Tjidamar, waarover zie § 222; ten N. vormde het Kendeng-gebergte de grens van dit district en Bandoeng. Midden in Soekapoera lagen de Parakanmoentjangsche landen Taradjoe, Selatjaoe en Kadoengora. Von Harten schrijft in Nov. 1808: „Het regentschap Soekap. kan men wel drie lande noemen, als Soetje en Tjidammer leggen geheel van de andere seeven tjutaks afgesneeden"; slechts het zesde part wordt bebouwd. Bedoelde zeven tjoetaks zijn volgens Van Lawick (1809): Baloeboer; Batoewangi; Taradjoe; Mandala; Paroeng; Karang; Nagara; zoodat dus na 1795 eene nieuwe indeeling schijnt ingevoerd en een

baloeboer geschapen. Over de geschillen met P. moentjang zie § 191; over die met Bandoeng § 174; over de oude aanspraken op Bajabang § 181; over Pondajang en Tjisalak zie § 179; over Selagadoeng § 190; over Rantjagaboes § 195.

Omtrent de in het oude Mandala gelegen hoofdnegorij zie B. 17, 33, 4. Bij Staatsbl. 1839 n°. 2 werd aan de hoofdplaats, „thans genaamd Hardja Winangon", de naam Manondjaja gegeven, maar wanneer de hoofdplaats derwaarts was overgebracht, is mij niet bekend; nu is het Tasikmalaja.

Limbangan. D. 22 Oct. 1697 schrijft Rangga Gempol letterlijk aldus: § 157
„Wanneer ik geringe het dorp L. door des Sousouhounangs weldadigheijt verkreegh bestond het getal dier dorpelingen die onder mijn gesagh sorteerden in 200 persoonen en waren de twee gestelde Hoofden gen^{t}. Derpa Naja en Dziabangsa en den oudsten daerover Keijaij Naja Wangsa vader van Wangsa Dijta, dewelcke het dorp L. bestierden, zijnde de mindere oudste genaamt Souta Wangsa, vader van Dijpa Wangsa, want den Sousouhounangh zeijde, ik wil het dorp L, weder gegeven hebben aan Keijaij Ranga Gompol, dewijle het de nalatenschap van sijn voorzaten is, laet zulx zijn tot desselfs voedsel om mijn daervoor te dienen zijnde Marta Zinga buijten het getal dier 200 persoonen, hebbende ik hem niet aangenomen dewijle hij getrouwt en tot Mataram residerende was, en is hij eerst buijten het Mataramse rijk gekomen doe hetselve overhoop raekte". Wij zien § 198 dat de Regeer. in 1698 onderscheid maakt tusschen Martasinga en „den zoon van den overleden Ranga Limb., genaemt Wansadieta", waaruit valt op te maken dat Martasinga (die steeds als Hoofd van L. paraisseert) geen zoon van Najawangsa was. R. 23 Oct. 1710 wordt bepaald dat Wangsadita in L. zal opvolgen na den dood van zijn oom Martasinga; daar hij nu, blijkens B. 21, 10, al tijdens het bestuur van dien oom zeker deel daarin had (hoewel de oom zelf een zoon bezat, Soemamarta genaamd, D. 22 Sept. 1714), onderstel ik dat het verband aldus was: Najawangsa was het Hoofd; deze had een jongeren broeder, Martasinga, die te Mataram woonde en zich tijdens de troebelen na Tegalwangi's dood in de plaats van den overleden Najawangsa wist te dringen, wiens destijds onmondige zoon Wangsadita zijne rechten evenwel behield; volgens Jongbloet's memorie van 1714 had Kiai Mas Martasinga 160 gezinnen onder zich, Radèn Wangsadita 40, d. w. z. deze laatste was Districtshoofd. D. 12 Juli 1715 richt de Regeer. een schrijven aan Martasinga § 158
alleen, doch D. 6 Mei 1722 aan Demang Martasinga en Radèn Wangsadita. D. 14 Jan. 1726 wordt het overlijden van Martasinga bericht en het verzoek van Wangsadita om thans diens opvolger te worden. In Dec. van dat jaar was de Regeer. omtrent de opvolging nog tot geen besluit gekomen (De Jonge IX, 114). Vermoedelijk is hij toch benoemd. D. 28 Nov. 1730 noemt de Regent zich Rangga Limbangan. Bij schrijven naar Cheribon dd. 22 Juli 1740 wordt goedgekeurd dat de overleden Radèn Rangga vàn L. (is dit onze

Wangsadita, dan moet hij een hoogen leeftijd hebben bereikt) wordt opgevolgd door zijn zoon Wangsadita met denzelfden titel. Deze zoon was denkelijk reeds een man op jaren, vandaar dat het niet verwondert dat hij reeds in 1744 overleed (De Jonge X, 39 noot 2). Hij werd opgevolgd door zijn broeder Soerapradja (vergelijk een afwijkend bericht hierboven I pag. 161) en deze in 1752 door zijn oudsten zoon Soera Prija (aldus de brief naar Cherib. 11 Maart 1752), onder voogdijschap, die in 1757 den titel Toemenggoeng Wangsaredja erlangde (De Jonge X, 318). Deze werd in 1763 opgevolgd door een tweeden Toemenggoeng Wangsadiredja (ib. XI, 191), die nog vermeld wordt in W. van der Beke's memorie van 1787. Blijkens de memorie van Gockinga van 1792 verleende de Regeer. bij brief van 12 Nov. 1790 aan
§ 159 Toemenggoeng Wangsadiredja den titel Adipati. Later moet deze het bewind eenigen tijd hebben neergelegd (hij leed aan de „fataale ziekte, raadja singa genaamd", zegt Umbgrove in 1797, d. i. aan syphilis); bij acte van 15 April 1799 werd de Adipati, die „uit hoofde van zijne hoge jaren zijn ontslag verzogt heeft", vervangen door zijn zoon, Radèn Wangsakoesoema, met den titel Toemenggoeng Wangsakoesoema. Deze zoon overleed echter zeer spoedig, waarna de afgetreden Regent bij schrijven van 18 Dec. 1799 door de Regeer. werd hersteld, als zijnde „compleet" genezen. Volgens Umbgrove (T. N. I. 1879, II, 177) was hij een jongere broeder van den eersten Toemenggoeng; dit blijkt ook uit den brief naar Cher. dd. 28 April 1763, waar hij Mohammed wordt genoemd en zijne opvolging met bovenvermelden titel wordt goedgekeurd; hij bereikte dus een hoogen leeftijd. Resident Rose schrijft 23 Maart 1805 dat deze Regent thans opnieuw om zijn ontslag verzoekt en om de opvolging voor zijn kleinzoon, Radèn Arwa, onder den titel Toemenggoeng Wangsaredja; Siberg fiatteert dit dubbel verzoek in margine; de opvolging was onder voogdijschap; bij brief van 9 April 1805 wordt dit naar Cher. bericht. Maar Van Lawick schrijft 23 Nov. 1808 dat die oude grootvader waarlijk al weer het bestuur voert; hij verzoekt dat de jonge Regent dit mag voeren onder den naam Toemenggoeng Wangsakoesoema. Domis (o. l. pag. 40) noemt in 1809 den Regent over de 70 jaar oud, hebbende „door losbandigheid in zijne jeugd een stuk van zijne bil verloren". In Juli 1812 vinden wij er een Regent Toemenggoeng Wangsakoesoema. Deze is in 1813 opgevolgd door Toemenggoeng Adiwidjaja (oudsten zoon van Soerianagara van Soemedang), die bij acte van 1 Maart 1816 den titel Adipati erlangde; over hem zie I, 166.

§ 160 *Geographica van Limbangan.* L. wordt in 1795 door Resident Umbgrove beschreven (T. N. I. 1879, II, 177) als „een krom smal stuk land, bijna als een winkelhaak; heeft geen bergen van eenig aanbelang, maar is door bergen ingesloten". Uit zijne aanduiding der grenzen neem ik hier alleen dat over, wat op de topogr. kaart (1: 100 000) is te vinden. In het N. is de grens met Soemedang de berg Simpai (Z. W. van Dermaradja); zij loopt dan

Z W. naar de Tjibodas; Z. O. naar den Haroeman en de Tjimanoek; volgt deze rivier tot wat beneden Garoet; wijkt dan Z. O. naar de Tjipitjoeng; loopt, naar 't schijnt, langs de noordhelling of over den rug van den Kratjak naar Talagabodas; volgt den voet van het gebergte N. en N. W.; buigt om het gebergte met een „winkelhaak" heen naar het Z. O., misschien tot op de hoogte van den Poetri; dan O. naar de Tjikidang en vervolgens N. W. langs de Tjoepoe, Tjipeundeuj, de hellingen van den G. Sanghiang, de Tjipedes en de Tjipitjoeng.

Umbgrove zegt (p. 177) dat er geene tjoetakverdeeling bestaat, maar § 161
Resident van Suchtelen in 1751 dat de 200 gezinnen verdeeld zijn over de volgende 18 (op de kaart wat moeielijk te ontdekken) negorijen: Limbangan; Kopa Pandak (*Papandak*); Tjinhar (*?*); Sallamara (*?*); Wanakarta; Wanaradja; Sadang (W. van den Singkoep); Tsicoepang (*?*); Sakarandang (*?*); Malambong; Simpil (N. van Baloeboer Limb.); Bune lande (*?*); Sagara (*?*); Tsiburm; Walurang (Waloeran, Z. W. van Malangbong); Samit (*?*); Boemerènen (*?*); Bamonpak (Pameungpeuk aan den Galoenggoeng). Een rapport van Van Lawick anno 1809 noemt de volgende tjoetaks op: Baloeboer; Malangbong (bewoond door 100 gezinnen en voor een deel, hetwelk benoorden de Tjipedes lag, „midden tusschen" Soemedang gelegen); Wanaradja; Wanakarta; Tjibeureum; en Papandak (plaatsen van deze twee laatste namen vindt men W. van den Singkoep). Aan Soem. grensde L. in het N. W., N., N. O., O. (Radjapola en Tjiawi) en Z. O. (Tjipitjoeng).

Hoofdnegorij. Resident van Suchtelen duidt in zijn reisverhaal van § 162
1751 de hoofdnegorij Limbangan aan als gelegen $^3/_4$ uur rijden N. van de Tjimanoek en een uur rijden van Tjigagade, dus, naar het schijnt, noordelijker dan het tegenwoordige Baloeboer Limbangan, aangezien hij, doorreizend naar Pamoentjang, van Tjigagade tot de Tjisaät (die toen, evenals nog heden, de grens vormde) maar een half uur doet. Vergel. ook B. 16, 27. Van Lawick schrijft 9 Febr. 1809 dat het goed zou zijn, de hoofdplaats L. te verleggen „op zijne voorige plaats"; hij vermeldt „de brug die over de rivier Tjimanok bij de hoofdnegorij L. legt".

Oekoer. Volgens P. de Roo de la Faille (Not. B. G. XXXII, 75) wordt § 163
„door de Soendaneezen de landstreek op de grens van de districten Bandjaran en Tjipeudeuh beschouwd als te zijn geweest het eigenlijk gebied van Depati Oekoer". Volgens Rangga Gempol (§ 81) stond Oekoer tijdens zijn grootvader onder drie Hoofden, waaronder Angabeij Maroedjong. D. 28 Juni 1740 vinden wij eene opgave van 21 in het Bandoengsche district Oekoer liggende dorpen (over deze dorpenlijsten zie § 1755), van welke ik op de kaart een aantal vond aan de N. en N. W.-helling van den Malabar (Bandjaran; Baros; Tandjoeng; Tjimenteng; Tjipinang; Lintoeng en een (Tjibodo) aan de N. O.-helling; de andere heb ik niet gevonden. Hierdoor wordt dus de overlevering bevestigd. In eene andere opgave der Bandoengsche districten

(D. 25 Aug. 1739) wordt Oekoer niet genoemd, maar wel Maroejoeng (met o. a. de dorpen Tendjonagara en Paninggaran aan de oosthelling van den Malabar) en een Lamadjan (met o. a. de dorpen Lamadjan; Tjilimoesnoenggal; Tjikalong, die men aan de westhelling vindt). Vermoedelijk waren dus Maroejoeng en Lamadjan twee der drie onderdeelen van Oekoer. R. 25 Maart 1803 vermeldt een „tjoetak Lamaijang" in het Bandoengsche. Blijkens B. R. 1 Febr. 1763 grensde Oekoer aan Timbanganten en volgens B. 17, 55 en 59 aan Soemedangsch gebied. Het kaartje van Oekoer, in 't bezit van den Regent van Bandoeng (T. B. G. XLI, 290), waarop o. a. het Krawangsche Gandasoli voorkomt, is hoogst waarschijnlijk geene juiste voorstelling van het eigenlijk Oekoer; ook daarop echter ligt de hoofdplaats Oekoer ten Z. van Tjiparaj, dus aan de N. O.-helling van den Malabar. De zonderlinge Mas Poeger (§ 92) zegt D. 27 Maart 1681 dat zich „onder 't gebiet van Cheribon en den Capiteijn Carangh hebben begeven de volckeren van Oukor, Bontoe Laijangh, Maroeijangh, Manga Joeda en Tsepare"; denkelijk zijn hier plaats- en persoonsnamen door elkaar verward; als Manga Joeda (dien ik elders niet heb gevonden) het Hoofd van Lamadjan is, dan zou Tjiparaj misschien het derde district van Oekoer kunnen zijn; misschien wordt echter Anggajoeda bedoeld, welke naam § 165 in Batoelajang voorkomt. In B. 17, 49, 1 wordt met Tanah Oekoer wellicht Batoelajang bedoeld. Rangga Gempol noemt (§ 81) Oekoer een onderdeel van Bandoeng; volgens een babad (T. B. G. XLI, 289) behoorde Oekoer, toen het aan de Comp. kwam, tot Timbanganten.

§ 164 *Batoelajang.* Volgens eene inlandsche bron B R. 1 Febr. 1763 stond Batoelajang, vóór het onder de Comp. kwam, onder een afzonderlijken Toemenggoeng; er blijkt echter dat daaronder Depati Oekoer te verstaan is. Wij zien § 79 dat de verhalen van diens opstand den berg Loemboeng in B. noemen als de plaats waar hij zich tegen de Matarammers verdedigde. Volgens de babads van Walbeehm en Holle (T. B. G. VI, 251; XVII, 328; 340) erlangde Parakanmoentjang dit landschap bij de verdeeling van Oekoer. Hetzelfde erkent een inl. verhaal B. R. 1 Febr. 1763, welks bedoeling is, de aanspraken van Bandoeng te motiveeren, hetgeen op zeer onnoozele wijze wordt gedaan; erkend wordt aldaar, dat Parakanm. na Oekoer's val het land B. weder bevolkte, maar daarbij wordt gezegd dat een deel der vroegere bevolking terugkeerde, nadat de Comp. „de Priangerlanden verkregen" had. Men vergelijke voorts de personalia der Regenten, I, 136. In de oudere Dagregisters komt de naam B. een paar maal voor: D. 27 Maart 1681 (Bontoe Laijangh); 4 Nov. 1681 (Batowaijangh), maar niet als die van een apart regentschap. D. 31 Jan. 1691 (zie § 81) noemt Rangga Gempol den „Tommagon Batoelajam" onder de Hoofden die „op Bandongh woonagtig" d. i. aan Bandoeng onderhoorig zijn. Op de kaart van 1692 komt het dan ook niet voor als een apart landschap; evenmin wordt het daar aangeduid als

§ 165 een betwist gebied; het behoort volgens die kaart onder Bandoeng. Uit de

rapporten van 1691 en 1700 (Bijlagen XVI en XVII) blijkt evenmin een gekibbel over dat land, tenzij Batoelajang mocht worden bedoeld met het B. 17, 49 en 55 genoemde Tanah Oekoer. D. 1 Mei 1702 schrijft de Regent van Bandoeng dat hij zijne zwavel haalt van den Patoea in B. Maar R. 10 April 1708 wordt vermeld dat Cnoll als Commissaris over Java's N. O.-Kust eene acte heeft uitgereikt aan „Demang Timbananting te Bandong en aan Tommagon Tanoebaija tot Procanmoetjang rakende 't landschap Batou Laijangh". Eene copie daarvan, gedateerd Cheribon 15 Febr. 1708, vond ik in B. R. 1 Febr. 1763; daarbij worden de 50 Bandoengsche gezinnen onder Anggajoeda, die zich tijdens Soenan Tegalwangi in dit onbewoonde land hebben gevestigd, in hun geoccupeerd bezit gehandhaafd; toegestaan wordt dat ook P. moentjangers zich daar vestigen onder een apart Hoofd, en Tanoebaja wordt erkend als „wettige eijgenaar"; deze behoudt daarom de vogelnestklippen Noengnang (zie § 1502). Niettemin ziet men R. 12 Mei 1730 een twist van Ngabehi B. met een ander, niet genoemd, Hoofd, beslist worden door den Regent van Bandoeng, en D. 15 Mei 1730 (§ 2412) wordt die Ngabehi een Oemboel van evengezegden Regent genoemd. D. 25 Aug. 1739 komt B. voor (met 40 dorpen) en D. 28 Juni 1740 (met 22 dorpen) als een der Bandoengsche districten; een ander B. echter, op de eerste plaats met 19, op de tweede met 18 dorpen, wordt daar genoemd als behoorend onder P. moentjang; onder deze laatste groep vinden wij Tjihea, dat de hoofdplaats schijnt, en Kopo; de dorpen echter van deze groep met hunne gronden schijnen geen aaneengesloten geheel te vormen; voor zoover zij op de kaart zijn te vinden, liggen zij zeer verspreid; verscheidene dier namen (Tjidjeroek; Tjitjadas; Tjiminjak; Tjikadoe; Tjitjangkang) vindt men Z. W. van Tjililin, terwijl Z. O. daarvan een Batoelajang is te vinden, dat wellicht de oorspronkelijke hoofdnegorij van deze oorspronkelijk P. moentjangsche landen is geweest, maar niet in die dorpenlijsten genoemd wordt. In de dorpenlijst van 1686 komt onder P. moentjang geen dier latere dorpsnamen voor, ook B. lajang niet. Volgens de lijst van 1739 behoorde onder Bandoeng o. a. Gadjah Palembang, waarover zie § 170; over het algemeen echter zijn die dorpsnamen slecht op de kaart te vinden.

Volgens een inl. verhaal (medegedeeld door H. E. Steinmetz in T. B. G. § 166
XLI, 289) kwam tijdens den van 1747 tot 1763 regeerenden Bandoengschen Regent last, „naar het schijnt van de Comp.", dat de Regent van B. zich ter hoofdplaats Bandoeng moest vestigen. Op welk historisch feit dit slaat, is niet geheel duidelijk. Echter blijkt B. R. 1 Febr. 1763 dat de Gecommitteerde van den Velde (1744-1750) een twist tusschen Bandoeng en P. moentjang heeft beslist; mogelijk werd bij die gelegenheid B. in principe onder Band. gesteld. Bij R. 1 Febr. 1763 wordt op een rapport van Van Tets, die met den Gezworen Landmeter Marci en den Jav. translateur J. Gordijn een onderzoek in loco heeft gedaan naar de twisten tusschen P. moentjang en

Radèn Rangga van B.lajang, welke laatste 22 „hoofdcampongs" bezit, terwijl de rest van dat land aan P.moentjang behoort, de grens van B.lajang vastgesteld en aangenomen dat het eigenlijk onder Bandoeng ressorteert, terwijl de voorouders van Radèn Rangga de „oude meesters en wettige eijgenaren" zijn geweest; besloten wordt dat, ofschoon P.moentjang eigenlijk geen recht op B.lajang heeft, dit laatste gedurende het leven van den tegenwoordigen Regent Tanoebaja onder hem zal blijven; na zijn dood echter zal zijn gedeelte „als een eijgen goed met desselfs inwoonderen, in zo verre geen tjatjas volkeren van den Tommogong van Pracamoentjang zullen zijn", vervallen aan Radèn Rangga, aan wien daarenboven Tanoebaja als „billijk equivalent" voor zijne „temporeele possessie" jaarlijks 1.000 Rd^s. zal uitbetalen. Daar nu (zie I, 136) Radèn Rangga een zoon of schoonzoon was van den Bandoengschen Regent die in Aug. of Sept. van dat jaar overleed, is het mogelijk dat
§ 167 door deze beslissing B.lajang onder Bandoeng is gekomen. R. 15 April 1766 wordt B.lajang in eene lijst van koffie-aanplantingen afzonderlijk genoemd, evenals ook Timbanganten, waaromtrent bij R. 1 Febr. 1763 eveneens een besluit was genomen. Het is dus niet onmogelijk dat Van Tets zich in dat jaar er toe had laten bewegen, omtrent deze twee landschappen bepalingen te treffen ten gunste van Bandoeng, welks Regent in Jan. 1762 van hem 12.000 Rd^s. „leende" en daardoor zijne schuld verdubbelde (§ 1271). Hoe dit zij, R. 19 Juni 1775 deelt Van der Parra mede dat hij thans, op het bericht dat Tanoebaja is overleden (deze was inmiddels anno 1773 naar Soemedang verplaatst), den schrijver van den Gecomm. heeft gezonden om conform R. 1 Febr. 1763 „aan den Tommangong van Bandong over te geven het land met de hoofdkampongs en negorijen, hem competeerende dog door Tanoe Baija dus lang bestierd, en insgelijks aan den Tommogong van Batoe Laijang dat gedeelte van hetzelve land, hetwelke hem toequam en mede onder de beheering van meergenoemden Tanoebaija geweest was, nevens de inwooneren van beide die districten in zo verre het geene tjatjas volkeren waren van andere Regenten, produceerende Zijn Edelheid teffens de translaaten der van de gemelde Tommongongs ontvangen brieven, ten blijke dat de overgaave hunner gementioneerde eigendommen tot hun genoegen is geschied". In die translaten (te vinden in de Bijl. dier Res.) zegt „den Tomm^g. Hadicoesoema van Batoelaijang" dat hem thans zijn overgegeven „de landen van Batolaijang welke den Tomm^g. van Pracamoentjang als in huur heeft gehad,
§ 168 met de daarop zijnde volkeren". B. R. 4 Dec. 1777 komen in eene statistieke opgave B.lajang en Timbanganten voor als afgescheiden van Bandoeng en staande onder een apart Hoofd, dat van B.lajang; R. 31 Dec. 1778 wordt in eene dergelijke opgave Timb. weer onder Bandoeng gerekend, maar staat B.lajang afzonderlijk, evenals het ook in Radermacher's verhaal T. N. I. 1856, II, 178 en in R. 30 Dec. 1785 voorkomt; bij Nederburgh (Consid. p. 131) heet B. een apart regentschap, en daarvoor was destijds (in Nov. 1796) goede

reden; zie de person. der Regenten van B.lajang I, 137. Echter begon de schuld van dit regentsch., waarvan de oorsprong dateerde van Jan. 1762 (zie § 1270), steeds desperater te schijnen; reeds 12 Maart 1799 dreigt Nic. Engelhard den Regent met inlijving bij Bandoeng, als er niet meer producten worden geleverd; R. 24 Dec. 1801 verklaart de Gecomm. dat dit landje te klein en te arm is om de schulden ooit te kunnen aflossen (hetgeen zeker vreemd genoeg moet heeten, aangezien B. te voren zijne schuld, die in 1777 over de 16.000 Rds. had bedragen, met behulp der koffiegelden geheel had vereffend, zie § 1286 en 1294). Mogelijk werd er dus in 1801 alweder geknoeid ten bate van Bandoeng, bij welk regentschap B. in 1802 werd ingelijfd (zie I, 137). De gevolgen van dezen maatregel waren lang niet gunstig: R. 17 Juni 1807 wordt „de verwaarloosde staat" van dat landschap vermeld; de Commissie Thalman noteert in haar journaal van dit jaar dat het thans ontvolkt is, en vindt het heel zonderling dat Pieter Engelhard dit „schoone voor veele verbeeteringen vatbaar zijnde regentschap" onder den ellendigen Bandoengschen Regent heeft geplaatst.

Grenzen. Wanneer Van Imhoff (B. 31, 35) zegt dat het gebergte Poen- § 169
tjaklarang half Tjiandjoersch en half P.moentjangsch is, dan schijnt hij de grens van B.lajang en Tjiandjoer, hoewel onnauwkeurig, aan te geven. B. R. 1 Febr. 1763 wordt B. volgens een limietboek omschreven als „geleegen over de rivier Tjitarom, belend ten N. met Bandong, ten Z om den berg Pathoea en Thilo met het land Tjidamma (*het Soekapoerasche Tjidamar; ook C. G. 19 Aug. 1797 blijkt dat dit aan B.lajang grenst*), ten O. om de rivier Tjicamoei (1) en den berg Tannok Nanci (*d. i. Tandjaknangsi op de grens van Tjisondari*) Wiron met Bandong en ten W. Tjitamma (*?*) en Tjisokkan met Tjanjoer". De oostgrens valt dus tusschen den Tiloe en den Malabar. Hiermee komt overeen het kaartje, vermeld bij H. E. Steinmetz (T. B. G. XLI, 290), dat als noordgrens aangeeft de Tjitaroem, O. de Tjisangkoej; als hoofdplaats wordt hier hetzelfde dorpje aangeduid, N.W. van Kopo, dat ik boven vermeldde. Op de kaart van Marci is de zuidgrens van B. een bergrug, die zich van den Tiloe westwaarts uitstrekt naar een top, door hem eveneens Tiloe genoemd, waarop ontspringt de Tjisokan, bijrivier der Tjitaroem (op de topogr. detailk. is deze laâtste top naamloos); de oostgrens is eene lijn, die van den Tiloe met bochten noordwaarts loopt tot de Tjitaroem, welke rivier de noordgrens schijnt te vormen, terwijl de westgrens niet door stippels is aangeduid en dus uit rivieren schijnt te bestaan; uit de plaatsing der regentschapsnamen zou ik geneigd zijn op te maken dat volgens deze kaart tusschen Tjiandjoer en B.lajang eene strook land lag, die tot geen van beide

(1) Dit is òf de Tjisangkoej (*s* en *c* worden veel verward, zie B. 23, 131, 1; voor *ne* kan verder allicht *m* worden geschreven) òf de Tjikamboej, die wat lager dan de ander in de Tjitaroem valt.

regentschappen behoorde en begrensd werd W. door de Tjisokan, O. door de Tjihea, N. door de Tjitaroem; misschien was deze strook P. moentjangsch.

§ 170 *Indeeling.* Volgens P. de Roo (Preangerschetsen p. 121) bestond Oekoer Batoelajang uit de tegenwoordige districten Kopo, Rongga en Tjisondari; de overlevering rekent dus Tjihea hiertoe niet. R. 31 Dec. 1778 heet B. te bestaan uit drie „ombolschappen"; bij Nederburgh (Consid. i. f.) uit drie districten; deze worden in een schrijven van 2 Oct. 1797, in een rapport van ult°. Dec. 1799 en in P. Engelhard's journaal van 1802 genoemd Kopo, Rongga en Tjihea. Den districtsnaam Tjisondari vond ik het eerst in R. 7 Aug. 1807; het zou dus kunnen zijn dat deze tjoetak eene creatie was van P. Engelhard.

Hoofdplaats. Het rapport van Tisson en Weiss B. R. 15 April 1766 zegt dat de Rangga woont te Gadjah Palembang. Dit zou volgens de regentenlijst van 1821 (zie I, 136) eene stichting uit dienzelfden tijd moeten wezen. Wanneer Radermacher (T. N. I. 1856, II, 179) zegt dat de afstand van de Tjisomang tot Tjoeroegagoeng is 4 uur, van daar naar Batoelajang 4, van hier naar het toenmalige Bandoeng 1, dan vermoed ik dat Gadjah wordt bedoeld, evenals in Rolff's reisverhaal B. 40*a*, 18. Dit heet ook in P. Engelhard's journaal van 1802 de hoofdnegorij, terwijl dat van Thalman c. s. 1807 spreekt van „Batoelaijang, bij de inl. genoemd Gaadja". Op de kaart vindt men het aan den zuidoever der Tjitaroem, Z. W. van de hoofdplaats Bandoeng. Verbeek noteert (Verh. B. G. XLVI, p. 46) dat aldaar „op het kerkhof genaamd koeboeran dalem gadjah palembang" (dus: begraafplaats van den Regent Gadjah Palembang; zie I, 136) een „zeer ruw bewerkt ganeça beeld" (godheid met den kop van een olifant, gadjah) is te vinden. Dit beeld heeft dus den naam aan die kampong gegeven en aan den Regent, op of bij wiens graf het staat. Vergel. B. 17, 55.

§ 171 *Timbanganten.* Holle (T. B. G. XXIV, 171) spreekt van een Lawas (*Soend.: overoud*) Djaya, die voor „vele eeuwen" dalĕm hiervan was; van een „Vorst" aldaar, en vermeldt een piagem, verleend door den „Dipati" van T. In de babad Tjerbon komt een Dipati Tjangkoewang voor (dikwijls, wij zagen het daareven nog, wordt een Hoofd genoemd naar zijne begraafplaats; zie de noot bij § 84), tijdgenoot van Soesoehoenan Goenoengdjati. P. de Roo deelt mede (Not. B. G. XXXII, 76) dat op twee eilandjes in de Sitoe Tjangkoewang begraven liggen de Timbangantensche Regenten Wiradidjaja en Wirabaja en daarbij op den vasten wal Dalem Arif Mohammed. De eerste (Holle's Lawas Djaya?) zou de grootvader van Demang Timbanganten kunnen wezen, vermeld B. 17, 50. Diens zoon werd wellicht niet aldaar begraven, omdat hij als Regent werd vervangen door Wira Angonangon (volgens de babad erlangde de eerste Bandoengsche Regent 200 tjatjah's van T.); daarom zou Wirabaja een der Wiratanoebaja's van Par. moentjang kunnen zijn. Ook B. R. 1 Febr. 1763 leest men dat het graf der voorouders

van den Regent van Bandoeng bij Tjangkoewang is; en het kan zijn dat de omstandigheid, dat aldaar ook een P.moentjangsch Regent begraven lag, de aanleiding werd tot het getwist over Tjihaoer Mananggel, zie B. 16, 24.

Dat Timb. onder het Mataramsch bestuur in den beginne een afzonderlijk landschap vormde, zou misschien ook kunnen worden afgeleid uit het Jav. verhaal bij Valentijn (IV, 1, 80), dat Jacatra (lees: Batavia) door een Jav. leger werd aangevallen, waartoe behoorden uit de westelijke landen „die van Sammedang, Ocker en Timban-Antan"; vergelijk echter § 94. Over den Demang T. die Regent van Bandoeng werd zie § 438; in het reglement van Couper § 506 heet hij „gouverneur van de landen, dorpen en volckeren, van outs onder T. sorterende ende continuerende"; de naam Bandoeng wordt daarbij heel niet genoemd, maar blijkens D. 24 Juni 1681 was T. een tjoetak van Band. onder den broeder (of schoonbroeder) des vorigen Regents van Band. Als tjoetak noemt ook Rangga Gempol het in 1691 (§ 81), en aldus komt het D. 25 Aug. 1739 voor met 87 en D. 28 Juni 1740 met 61 dorpen. Dat T. van 1747 tot 1765 onafhankelijk was van Bandoeng, schijnt te blijken uit de personalia der toenmalige Bandoengsche Regenten, I, 134. Of het een tijdje met Batoelajang is vereenigd geweest, blijft (zie § 168) onzeker. R. 14 Juni 1805 is het Hoofd van T. een kleinzoon van den Regent van Bandoeng.

Grenzen. Er bestaat (zie § 2480) eene kaart, volgens Holle (u.s. pag. § 172
174) „in allen gevalle een kleine 300 jaar oud", welke speciaal T. heet aan te geven; aangezien daarop echter „78 kampoengs worden opgenoemd welke allen heden ten dage nog bestaan", lijkt die oudheid mij hoogst betwijfelbaar, juist omdat authentieke dorpenlijsten zelfs van veel jongeren datum altijd zoo moeielijk op hedendaagsche kaarten terecht zijn te brengen. Ik zou daarom eerder denken dat dit merkwaardige ding eene inl. reproductie zal zijn van Marci's kaart (waarover zie § 2487), verrijkt met de klassieke namen Padjadjaran e. d., waaromtrent men vergelijke B. 15, 17, 2. Op de kaart van 1692 wordt een landschap aangegeven als een twistappel tusschen Band. en P.moentjang; ongeveer aan de zuidgrens ligt binnen dit landschap de plaats *Sianqua,* welke (mogelijk is een streepje boven de slot-*a*, dat eene *n* beduidde, weggelaten) ongetwijfeld Tjangkoewang is; de noordgrens schijnt te vallen bezuiden het gebergte; de Tjimanoek loopt ver O. en Z. van dit gebied, ongeveer evenwijdig aan de grens. Het is dus de vlakte benoorden Leles. In het N. grenst het aan P.moentjang. Dat het getwist bleef voortduren, blijkt uit eene in B. R. 1 Febr. 1763 te vinden beslissing van den Raad van Politie te Cheribon dd. 19, 20, 21 Febr. 1719 over „'t verschil tusschen Tsjauwer Menangel *(het onder P. Moentj. behoorend Tjihaoer Mananggel)* en Timb."; bepaald wordt „dat Lawang Derawati over de bergen Palasaria en Wajoe over Tsjilamajang, Handaleum, Godong Karibil tot Tsjiboedoek de ware wattas (*grens*) zijn en blijven zal, behoudens nogthans dat

Priangan. *i.*

Demang Bandong geregtigt blijft tot zijne dorpjes, in dito limieten leggende".

§ 173 Het is mij niet gelukt, deze limieten op de kaart aan te wijzen. De grens bleef trouwens onzeker. Opmerking verdient dat D. 28 Juni 1740 een aantal plaatsen worden opgenoemd als behoorend onder Baloeboer Parakanmoentjang, die men op de kaart zal vinden bezuiden den Mandalawangi en den Haroeman (Bangbajang; Djangkorang; Karangtengah; Kiarabaoek; Loendjoek; Malaka; Panjaweran; Soekarame; Tangoeloen; Kiaragoöng), hetgeen bewijst dat dit toen nog niet Bandoengsch was. Blijkens B. R. 1 Febr. 1763 ging tijdens Van Imhoff eene inl. commissie daarheen om de grens te regelen, en andermaal in 1762 Van Tets met den landmeter O. F. N. Marci e. a. Volgens het Bandoengsche limietboek werd de grens van Timb. gevormd door „de bergen Mandala Wangi, Cledon en Haroeman en voorts zuijdwaarts langs de spruijten Tjiseroepan, een gedeelte van Tjibioek, Tjiwadoerie, Tjibinda, Tjiboedoek tot aan de rivier Tji Moentjang". Van deze laatste namen vindt men een paar even O. van den Haroeman. Volgens het P. moentjangsche limietboek liep de grens veel meer zuidelijk, van den Goentoer naar den Haroeman. Daar andere limietboeken met dat van Bandoeng overeenkomen, wordt bij R. 1 Febr. 1763 het betwiste land met 36 kampongs aan dit regentschap toegewezen, op voorwaarde dat het gedurende het leven van den tegenwoordigen Regent van P. moentjang onder dezen zal blijven, tegen betaling van 1.000 Rd^{s}. per jaar aan Bandoeng. B. R. 19 Juni 1775 (nadat die Regent van P. moentjang was overleden) schrijft de Regent van Bandoeng dat de Commissie, die Batoelajang heeft overgegeven aan Toem. Adikoesoema van Batoelajang, aan hemzelven overgegeven heeft „de landen Tjikimboelan en Timbangantin, welke den Tomm^{g}. van Pracanmoentjang als in huur heeft gehad met de daarop zijnde volkeren."

§ 174 De waardevolle kaart van 1692 duidt bovendien aan, dat tot Timbanganten een puntvormig stuk land beoosten de Tjimanoek behoort, dat zich uitstrekt naar Maleher (zie § 178), doch waar Soetji buiten valt. Volgens het Limbangansche limietboek daarentegen (B. R. 1 Febr. 1763) vormde de Tjimanoek de grens tusschen Limbangan (N. O.), het Soekapoerasche Soetji (O.) en Timb. (W.). Daarentegen zou volgens opgave van den Resident van Cherib. (T. N. I. 1879, II, 176) Soetji „eigenlijk Tjinbanganten genaamd" zijn; de grens met het Bandoengsche werd, zegt hij, hier gevormd door de Tjimanoek, de Tjiwalen (bij Garoet) en den berg Kratjak, zoodanig dat Timbanganten dit Soekapoerasche district aan drie zijden insloot, en dus de grenslijn dicht bij Garoet van de Tjimanoek afweek om Z. O. naar den Kratjak te loopen, waarbij (zegt het journaal van Thalman c. s.) de Tjimaragas gedeeltelijk werd gevolgd. Volgens dien Resident verloor het Soekapoerasche Panembong (dat ook „eigenlijk Timban-anten" heette) in 1778 „wel de helft" van zijn gebied aan Bandoeng; de grens daarmee was de Tjipeudjeuh dicht bij Garoet. Deze mededeeling van 1796 doelt op R. 10 Aug. 1779, waarbij op verzoek van

den Resid. van Cheribon eene Commissie wordt benoemd om hangende geschillen tusschen Soekapoera en Bandoeng uit te maken; R. 8 Oct. 1779 verneemt men dat eene vaste grens tusschen die regentsch. is bepaald. Van deze schikking is vermoedelijk eene kaart van Timbanganten afkomstig, die in 's Lands Archief berust. Hierop loopt de zuidgrens van Timb. van een ongenoemden berg even O. van den Wajang (welke laatste buiten de grens valt) over den Papandajan en Tjikoerai naar den Linggaratoe (even N. O. van den Kratjak-top); vanhier buigt zij N. W. en bereikt langs de Tjiwalen de Tjimanoek (dus even beneden Garoet, dat er binnen valt); volgt deze tot de monding der Tjiboedoeg (dus wat bezuiden de spoorbrug); gaat dan N. W. over het dorp Tjiboelan naar den top van den Kaledong en dan vrijwel Zuid (*sic*) naar ons punt van uitgang. Van dit aldus omlijnde gebied § 175
behoorde echter, ook volgens die kaart, aan Soekapoera een deel, begrensd door: de Tjimanoek, haar linkerzijrivier Tjibodas, de Tjikaroengkang op naar het gebergte (zoodanig dat dus de Papandajan er binnen valt); vlak boven Garoet was de Tjipeudjeuh de grens, welke verder van den oorsprong dezer rivier naar de Tjiwoelan liep. Derhalve bezat het Bandoengsche Timbanganten op den rechteroever der Tjimanoek de plaats Garoet met eene strook land aan de W. en N. W.-helling van den Kratjak. Van Lawick noemt dit door Soekapoera ingesloten stuk in zijn rapport van 9 Febr. 1809 „het „Bandongsche district Passangarahang en Tjiledoek"; vergelijk § 2107 en T. B. G. XXIV, 175. Blijkens P. Engelhard's journaal was de bij het Soemedangsche Tjipitjoeng gelegen Rawa Bagendit eigendom van Bandoeng; er was daar een stuk padiveld, dat gedeeltelijk aan genoemde twee regentsch. behoorde, gedeeltelijk aan Limbangan.

De hoofdplaats van Timb. was Trogong (journaal Thalman c. s.), waarschijnlijk reeds in 1691 (§ 81). De rijkdom van Timb., vooral aan rijstvelden, wordt geprezen B. R. 1 Febr. 1763; volgens P. Engelhard's reisjournaal van 1802 leverde het per jaar 5.000 pikol koffie; de Commissie Thalman c. s. verklaart dat het misschien 't beste land is van al de Batav. Regentsch., en weidt uit over de onafzienbare sawah's.

Bandoeng. Volgens de babads erlangde Ki Astamanggala van Tjihaoer- § 176
beuti bij de splitsing van Oekoer de landen Koeripan, Sagaraherang en de helft van Tanah Medang (Van Rees p. 24; T. B. G. VI, 251; XVII, 232), of wel, in plaats van dit laatste, Oekoer (ib. XVII, 328; 340).

Wat dit Tjihaoerbeuti aangaat (Coolsma: *haoer*, eene soort bamboe; *beuti*, knol, knolwortel), Van Lawick spreekt in zijn rapport dd. 9 Febr. 1809 van „het aan de oostkant van de rivier Tjitanden (*Tjitandoewi, door hem ook elders aldus genoemd*) tegens Galoe aangrensend district Tjauwer Butti, dat geheel van Bandong meer dan 20 uur verwijderd legt". Op de topogr. kaart van Cheribon ligt *Tjihawoer peti* (eene schrijfwijze, die herinnert aan de vele Duitschers op het Topogr. Bureau) aan den oostoever der Tjitandoewi even

Z. O. van Radjapola. Op de kaart van 1692 komt dit landschap voor als eene van N. naar Z. loopende strook beoosten de Tjitandoewi; Radjapola ligt bewesten het midden dier strook; een stuk daartegenover W. van de rivier wordt aangeduid als door Soemed. en Band. aan elkander betwist. Rangga Gempol vermeldt (§ 81) Tjihaoer niet als deel van Bandoeng, de Dagr. van 1739 en 1740 wel. P. Engelhard noteert omtrent dit Tjihaoer Wètan (d. i. Oost, in tegenstelling denkelijk tot Tjihaoer Mananggel) in zijn journaal van 1802, dat het een „bergagtig, lang en smal" land is, gelegen tusschen het Cheribonsche Pandjaloe in 't O., Imbanagara in het Z., het Cheribonsche Pagarageng (1) in het N. en Soemedang in 't W.; naar deze laatste zijde
§ 177 was de Tjitandoewi de grens. Een aantal der door hem in Tjihaoer Wètan opgenoemde dorpen vond ik aan de westhelling van den Sawal (Pamidjahan; Pamokolan; Tjikalapa; Tjiawitali; Tjigorowong; Boenikasih; Tjikoedjang enz.), een paar andere echter (Tjitamiang; Tjidangijang; Panjindangan) aan de andere zij der Tjitandoewi aan de O.-helling van den Galoenggoeng; mogelijk zat daar eene kolonie. De Commissie Thalman c. s. schrijft in haar rapport van 1808 dat Tjihaoer Wètan „midden in 't Sumadangsche" is gelegen (hetgeen na 't bovenstaande min juist schijnt), wat voor dit laatste een groote last is, daar de bewoners om den grooten afstand van Bandoeng bijna geene diensten behoeven te verrichten en dus „alle luijaards" geneigd zijn daarheen te verhuizen.

Wat de stukken aangaat, die volgens de inl. verhalen aan het stamland Tjihaoerbeuti werden toegevoegd voor de formatie van het regentschap: Sagaraherang behandelen wij onder Soemedang § 199 e. v. Van Medang heet de andere helft te zijn gekomen aan P.moentjang. Een grensgeschil over Medang zal vermoedelijk dàt wezen, waarop de kaart van 1692 wijst, welke een tusschen Band. en P.moentjang in kwestie zijnd gebied aangeeft, begrensd ten N. door den Boekittoenggoel, ten W. door de Tjibeusi en de Tjikeroch en ten Z, naar het schijnt, door de Tjitaroem; het zuidelijkste punt daarin is Leuwidoelang (even beoosten Tjiparaj). Koeripan wordt ook door Rangga Gempol (§ 81) en D. 25 Aug. 1739, 28 Juni 1740 onder de deelen van Band. genoemd; naar de lijsten der dorpen te oordeelen, zou de hoofdplaats hiervan zijn geweest Selatjaoe vlak bij Batoedjadjar; verder vind ik van de in dit district opgegeven dorpen o. a. Galanggang; Tjipatat; Tjangkora; Tjibodas; Palasari; Tjimerang; Tjikandang op de kaart, alle benoorden de Tjitaroem en bewesten Baloeboer Bandoeng. D. 14 Mei 1686 worden door den Regent vogelnestjes gezonden „van mijn negorijs vrugten uijt 't dorp Koriepan"; daar nu D. 25 Mei 1684 wordt gesproken van onder Bandoeng

(1) Dit landschap werd bewesten de Tjitandoewi door de Tjikidang gescheiden van Soemedang. Volgens een stuk van 1756 en een van 1820 ontspringt hierbinnen de Tjitandoewi. Junghuhn's kaart vertoont Pagarageng aan den grooten weg benoorden Tjiawi, ongeveer waar de topogr. detailkaart Tjipanas heeft. Vergelijk B. 16, 27, 1.

behoorende vogelklippen, welke die van Tjihea schijnen te zijn (er staat: *Tsiekeang*), die later tot het P. moentjangsche Batoelajang behoorden, zou 't kunnen wezen dat Koeripan zich westelijk zoover uitstrekte; volgens P. de Roo (o. l. pag. 121) was het 't tegenwoordige Oedjoengbroeng Koelon, Tjimahi en Radjamandala (1).

Op de kaart van 1692 strekt Bandoeng zich van de Bantamsche grens § 178
als eene breede strook uit benoorden Tjidamar, Kandangwesi en Soekapoera; volgens de legenda behooren daartoe bovendien Tjihaoer, Malleer en Pondaijang. Binnen die breede strook valt denkelijk het door Rangga Gempol genoemde Band. district Tjoeroegagoeng; dit zal wel hetzelfde wezen als het D. 25 Aug. 1739 vermelde Band. district Radjamandala. Het schijnt genoemd naar de plaats Tjoeroegagoeng, in verschillende reisverhalen genoemd als gelegen aan een der groote wegen (vlak bij Tjipadalarang, zie § 2281 en B. 40*a*, 18, 1). Ik geloof dat P. de Roo (o. l. pag. 121), die zegt dat het 't tegenwoordige district Tjihea is, 't mis heeft. Van het D. 25 Aug. 1739 vermelde district Radjamandala lag de hoofdplaats niet aan den hedendaagschen grooten postweg maar aan den grooten zijweg naar het N.; van de 7 daar vermelde dorpsnamen vond ik verder alleen Selagombong op de kaart.

Het *Malleer* der kaart van 1692 (een *Maleher* komt onder de Bandoengsche dorpen voor in de lijst van 1686; de lijsten D. 25 Aug. 1739 en D. 28 Juni 1740 kennen een Bandoengsch district *Molee-er* of *Malee-er*) vertoont zich aldaar benoorden de Tjiwoelan doch niet daaraan grenzend; het daarin gelegen gelijknamige dorp kan men een eind W. van Singaparna vinden. Dit landschap zal de zuidhellingen van den Kratjak en den Galoenggoeng hebben omvat (vandaar dat Resident Umbgrove T. N. I. 1879, II, 173 zegt dat de Tjiwoelan ontspringt op den Kratjak in Bandoeng). Op gezegde kaart springt Bandoeng met een puntvormig uitsteeksel over de Tjimanoek in de richting van Maleher, zonder het echter te bereiken. De lijsten in D. 1739 en 1740 komen vrijwel met deze kaart overeen, doch schijnen ook dorpen bezuiden de Tjiwoelan tot dit landschap te rekenen. Van Lawick vermeldt dit Bandoengsch district nog in 1809.

Pondaijang vertoont zich op de kaart van 1692 als een van alle zij- § 179
den door Soekapoera omsloten landschapje aan weerszijden der Tjikaëngan, die zuidwaarts van den Tjikoerai stroomt. De naam komt misschien van de uit den krater van dezen berg ontspringende Tjipapandajan (Everwijn en Vlaanderen l.l. pag. 114). Wanneer Van Lawick in 1809 voorstelt dat Soekapoera aan Bandoeng zal afstaan „9 campongs, door 350 zielen bewoond, gelegen benoorden de rivier Tjipandaijang", bedoelt hij vermoedelijk eene of andere van den Papandajan zuidwaarts loopende rivier, die ik niet heb ontdekt.

(1) Minder aannemelijk lijkt echter wat dezelfde schrijver (p. 41) heeft vernomen van de groote uitbreiding van Bandoeng vóór (zie ibid. p. 122) de creatie der drie groote regentschappen.

Het Tjisalak, dat bij Couper's reglement D. 2 Dec. 1684 (zie § 506) aan Bandoeng werd toegewezen, wordt door Rangga Gempol D. 31 Jan. 1691 opgenoemd onder de deelen van Soekapoera; het bleef daaronder volgens eene beschikking van 1698, zie B. 17, 23, 3. Waar het lag, is mij niet bekend.

Wij moeten verder wijzen eerstens op de Bandoengsche aangelegenheden in de buurt van Tjikao. Over de plaatsing der 30 Bandoengsche gezinnen aldaar op last van Van Riebeeck zie B. 23, 13, 3. D. 23 Oct. 1719 leest men dat aldaar ook indigo was geplant; dat de Regent van Krawang, ziende „den goeden voortganck van het een en andre en dat dit een goede marct of handelplaats was geworden", op het idee was gekomen om de zuster van den Krawangschen Patih Wirabaja (denkelijk eene verwante van hemzelf) uit te huwelijken aan het Hoofd aldaar, Astradipa, en „denzelven daardoor met zijn volkeren hem (*d. i. aan zich, heeft*) weten onderdanig te maken ende te gebruijken tot zijne diensten" (een dergelijk geval als B. 16, 39, 4), tengevolge waarvan de bevolking zoowel voor Bandoeng als voor Krawang diensten moest presteeren en verloopen ging; dat Band. daarop een nieuw Hoofd heeft gezonden, die zich echter bij de Krawangers onaangenaam maakte, waarop de Command. te Tandjoengpoera den Regent van Band. gelastte, hem af te zetten en Tjikao aan Krawang te laten; de weigering van den Regent om
§ 180 hieraan gevolg te geven, leidde tot eene verwijzing naar de Regeer. Deze schijnt toen Kraw. in het gelijk te hebben gesteld, want D. 15 Sept. 1722 klaagt de Regent daarvan alweer dat Band. zich het gezag aanmatigt. R. 26 Aug. 1735 verneemt men weder van grenskwesties. Van Imhoff logeerde in 1744 (B. 31, 46) in de Bandoengsche kampong te Tjikao. P. Engelhard zegt in 1802 dat volgens Marci's kaart van 1762 „'t land van Tji Soeman (*Tjisomang*) tot de Tji Taroem Bandoengsch is"; niettemin behoorde aan Krawang eene enclave aan de Tjileuleuj, die wat hooger dan de Tjisomang in de Tjitaroem valt. B. R. 31 Dec. 1789 zegt Guitard dat Bandoeng vroeger, in den tijd der toeneming van de koffiecultuur, Tjikao heeft ingeruild tegen Bajabang (uit hetgeen hierbeneden volgt, lijkt dit weinig juist) en er een pakhuis voor het transport gebouwd; nog steeds wordt over de grens gewist; Band. heeft een stuk grond noodig om de transportbuffels te weiden en de karren te plaatsen. De Regeer. besluit nu, het terrein aldaar nog eens te doen opnemen en bij R. 11 Mei 1790 wordt het betwiste stuk aan Band. toegewezen. Bij deze beschikking schijnt eene kaart van 21 Juli 1790 te behooren, waaruit blijkt dat het aan Band. toegewezen land was begrensd door de Tjitaroem, de Tjilalawi tot haar oorsprong, de Tjikembang van haar oorsprong tot haar mond, en de Tjikao; zeker een behoorlijk terrein om buffels te weiden en karren te plaatsen! Het lijkt wel alsof de Regeer. met die grensbepaling om den tuin is geleid. — Uit Nagel (Jav. Tafereelen p. 128) ziet men dat de twee plaatsjes Tjikao Krawang en Tjikao Bandoeng een half

uur loopen van elkaar lagen; dit laatste werd in zijn tijd „bijna alleen door Chineezen bewoond".

Verder noteeren wij de aangelegenheden van Bajabang. D. 11 Dec. § 181
1703 zegt de oude Regent van Sockapoera (opgevolgd omstreeks 1675) dat Bajabang had gestaan onder zijn vader. D. 10 Oct. 1681 wordt gesproken van „de ledigh staande negorije Baija, voorheenen bij den Tommagon Wiera Dedaha beseten"; Panatajoeda dringt er, in het belang der voeding van het fort te Tandjoengpoera, op aan dat die plaats aan dat Hoofd wordt teruggegeven; aldus wordt beslist D. 6 Nov. 1681. Op de kaart van 1692 komt het niet voor. D. 29 Sept. 1701 verzoekt de Regent van Krawang dat het volk van Soekapoera, dat te Bajabang beoosten de Tjitaroem op zijn grond is gevestigd, mag worden verwijderd. D. 19 Jan. 1704 gaat een brief aan den Regent van Soekapoera, dat „het land Baijabang, boven aan de Carwangse rivier gelegen en aan de overvaart van Batavia", onder een der Javaansche Kapiteins is gesteld „en daarmede alle de oude verschillen tusschen die van Succapoera, Bandong en den Tommagon van Carwang" weggenomen; men had aldaar (zie § 560) de weggevoerde Djampangers geplaatst. D. 1 Mei 1705 gaat echter een schrijven aan den Command. van Tandjoengpoera, waarbij Bajabang wordt geplaatst onder Krawang en de „volkeren van de Priangse Hoofden" vandaar worden verwijderd (zie ibid.). Wat belang Bandoeng bij het benedenste Bajabang (waarover wij tot dusver spraken) had, blijkt niet. D. 16 Sept. 1710 spreekt Van Riebeeck van „de Craoangse negrij Baijabang"; uit vergelijking met D. 6 Sept. 1710 schijnt te volgen, dat toenmaals N. O. van Bajabang het land Krawangsch was. Te voren (B. 23, 12) hadden Bandoeng en Tjiandjoer eene brug aan de monding der Tjisokan, d. i. bij het hoogere Bajabang. Wanneer Hageman (Not. B. G. V, 37) zegt dat luidens eene „Bandong- § 182
sche historie" een geschil tusschen Krawang en Bandoeng over Baj. door Van Riebeeck „op de plaats" werd afgedaan, dan kan dit slaan op diens laatste reis. Waar Van Imhoff (B. 31, 39) spreekt van een „Baijabang Bandong, want b'oosten de Tsitarom is Bandongs", bedoelt hij het hoogere Bajabang. In het rapport B. R. 15 April 1766 komen Bajabang Oedik en B. Hilir als Tjiandjoersche dorpen voor, blijkbaar aan de W. zij der rivier, daar hetzelfde rapport spreekt van de „overvaarte op Bandongs Biaban" (het hoogere) en die te „Biaban illier Crauwang". Rolff vaart in 1786 (B. 40*a*, 17) over de Tjitaroem met prahoe sasak naar het Krawangsche Bajabang. Bij dit lagere Bajabang werd in 1795 eene overvaart onderhouden door de Regenten van Kraw. en Tjiandjoer, die beiden tol hieven van wat van hun eigen zijde kwam; vergel. ook Nederburgh, Consid. p. 208 en 210. Ook in een brief van 26 Nov. 1812 zegt de Resid. van Krawang dat te Bajabang geene brug is maar eene overvaart. Daarentegen wordt het hoogere Bajabang vermeld P. XV, 1039 en bij De Wilde o. l. pag 32; aan de eene zijde der Tjitaroem was dit Tjiandjoersch, aan de andere zij Bandoengsch.

Wij zien verder § 287 dat van 1770—1789 vermoedelijk ook Wanajasa onder Bandoeng heeft gestaan.

Eigenaardig is, dat de meeste hierboven vermelde namen van Bandoengsche districten zoo zelden worden vermeld; daarentegen noemt het rapport van Tisson en Weiss als apart „landschap" ook Bandjaran. Volgens Nederburgh (Consid. i. f.) en eene opgave van 1799 bestond het heele regentschap uit slechts drie districten. Pieter Engelhard verdeelde, blijkens zijn reisjournaal, in 1802 het district Bandoeng, te voren bestierd door den Patih en vier gecommitteerden, in het belang der koffiecultuur in 5 tjoetaks: Bandoeng, Bandjaran, Tjipeudjeuh, Radjamandala en Oedjoengbroeng; in zijn rapport van 31 Dec. 1804 zegt hij daarentegen dat hij de tjoetaks Bandoeng, Tjipeudjeuh, Oedjoengbroeng en Kopo tot een baloeboer vereenigd heeft. Waarom de Commissie Thalman c. s. in 1807 schrijft dat het regentsch. Band. met Batoelajang bestaat uit 13 districten, is niet duidelijk. Van Motman vermeldt in 1809 als totaal 12 tjoetaks, de Regent in 1812 zelfs 18 (B. 50, 6).

§ 183 Wat de grenzen betreft, D. 23 Oct. 1719 wordt gezegd dat die met Krawang de Tjitaroem is. Van Imhoff (B. 31, 42) noemt den Boerangrang een Band. berg. De Papandajan heet D. 4 Febr. 1706 in het Band. te liggen; de instructie voor Pangeran Aria Cheribon (B. 20, 19) rekent dezen berg en den Patoea tot Band. en schrijft voor dat zij onder Demang Timbanganten moeten blijven. Zoo wordt R. 15 Aug. 1713 gesproken van „de bergen Papand:, Patoea en Tancoebangpraou, gelegen in 't district van Bandong". Radermacher zegt evenwel (Verh. B. G. I, 1e dr. p. 23) dat eerstgenoemde zich „uitstrekt tot in het Cheribonsche", d. i. de Cheribonsche Preangerlanden, zie B. 20, 21, 2. In het N.O. vormde blijkens het journaal van 1802 de Tjibeusi de grens met P.moentjang (eenige palen beoosten Oedjoengbroeng); evenzoo zegt de Regent in 1812, die verder den Tangkoebanprahoe als noordgrens noemt en den Goenoeng Bedil als scheiding van Tjidamar. Over de westgrens zie onder Tjiandjoer, § 221.

Hoofdplaats. D. 24 Juni 1681 lezen wij dat Demang Timbanganten zich „metterwoon begeven" heeft naar Bandoeng; zie § 438. Op de kaart van 1692 ligt de hoofdplaats aan den noordoever der Tjitaroem, waar eene zijrivier daarin valt. Het inl. verhaal (bij Van Rees p. 64 en P. de Roo p. 46) dat de hoofdplaats werd gesticht in overleg met Pangeran Aria Cheribon is dus onjuist. Zij lag, zegt P. de Roo, „in een laag, vlak terrein bij de samenvloeiing van Tji Kapoendoeng en Tji Taroem" en heet nog heden Dajeuh kolot, de „oude stad"; daar zijn nog de oude regentengraven. Volgens H. E. Steinmetz (T. B. G. XLI, 289) was een oudere naam Krapiak of Bodjongasih, en was dit laatste de naam toen Demang Timbanganten zich er vestigde; de naam Bandoeng zou eerst vrij wat later aan deze plaats zijn gegeven (wat stellig onjuist is). Waarschijnlijker is wat de babad Bandoeng zegt (Kern p. 16), dat Krapiak (dit Jav. woord beduidt: eene afgeheinde plaats,

een hertenkamp; zie B. 32, 19, 1 en § 1846) gesticht werd door Astamanggala, den eersten Mataramschen Regent, met 200 gezinnen van Timbanganten en 200 overgebleven gezinnen van Depati Oekoer (evenzoo T. B. G. XVII, 229; Van Rees p. 22). Op eene kaart in B.-R. 15 Jan. 1742 ziet men echter de hoofdplaats Bandoeng aan den rechteroever der Tjitarik, bij hare samenvloeiing met de Tjitaroem (dus vrij wat hooger de Tjitaroem op, waar de topogr. kaart Saapan geeft, d. w. z. ter plaatse waar later de Regent van P. moentjang zijn vischterrein had, § 2035 i. f.). Mogelijk had de Band. Regent daar in 1742 een tijdelijk verblijf.

Daendels gelastte bij besl. van 25 Bloeim. 1810 de hoofdplaats te verleggen „naar Tjikapoendang" aan den grooten weg.

Parakanmoentjang. Volgens de babads werd bij de verdeeling van Oe- § 184
koer het regentschap P. moentjang gevormd uit Batoelajang, Tjihaoer Mananggel (van *tanggel*, borg zijn; dus: T. dat borg blijft) en Medang Sasigar (*sigar*, Jav. gekloofd, gespleten, helft, dus: half Medang); zie T. B. G. VI, 251; XVII, 232; 328; 340; Van Rees p. 24.

Over Batoel. spraken wij hierboven § 164 e. v. Wat Tjihaoer Mananggel aangaat, wij zien B. 16, 24 en § 171 en 172 hoe daarover getwist werd tusschen P. en Timbanganten.

Medang zal men volgens D. 22 Sept. 1714 moeten zoeken aan de Tjikandoeng, eene rechterbijrivier der rivier van Pamanoekan. De kaart van Marci plaatst „'t land Medang" benoorden den Boekittoenggoel. Op de topogr. kaart vindt men nog heden dien naam op de grens der Preanger. Wij zagen (§ 176 en 177) dat de andere helft van Medang aan Bandoeng kwam en dat dit tot twist leidde.

P. bestond dus oorspronkelijk, afgezien van het stamland Galonggang, uit drie wellicht niet samenhangende brokken zonder veel belang. Des te opmerkelijker is, dat eene halve eeuw later door Rangga Gempol D. 31 Jan. 1691 als deelen van P. worden opgesomd: Selatjaoe; het land van Ngabehi Tjoetjoek; Manabaja; Kadoengora; Kandangwesi; Sindangkasih; Galonggang; Tjihaoer; Taradjoe Toeroen Datar; daarbij telt hij Batoelajang onder Bandoeng en over Medang spreekt hij niet, vermoedelijk omdat hijzelf hierop pretentie maakte (B. 17, 26, 1). De kaart van 1692 noemt als deelen van P. alleen: Parakanmoentjang, Galonggang, „Selkagadongh" en Kandangwesi. Uit de § 185
vergelijking dezer twee opgaven met hetgeen hierbeneden zal volgen, zou wellicht op te maken zijn dat het eigenlijke Parakanm. bestond uit: het land van Ngabehi Tjoetjoek, Manabaja en Tjihaoer. Daarentegen worden D. 25 Aug. 1739 en 28 Juni 1740 als tjoetaks van dit regentsch. genoemd: Baloeboer, Manabaja enz., hetgeen waarschijnlijker lijkt, namelijk: dat Manabaja hetzelfde was wat door Rangga Gempol het district van Ngabehi Tjoetjoek werd genoemd en iets anders dan het onder den Regent zelven staande Baloeboer, welk laatste in 1691 dáárom alleen onder Ngabehi Tjoetjoek

ressorteerde, omdat deze toen voogd was van den jongen Regent. Blijkens D. 8 Juni 1680 toch was Tjoetjoek eigenlijk „opperhooft van de negorije Maijnebaijno"; en B. 17, 57 schrijft de Regent van P. dat aan Ngabehi Tjoetjoek behoort het land Wanabaja (1) „tot aan de revier toe" en aan hemzelven dat „van de revier Tsiebodas (*mogelijk de hierbeneden § 192 m. genoemde*) zuijdwaerts heen". Wij zien B. 16, 25, 8 dat, toen Tjoetjoek in 1691 van zijne voogdijschap ontheven werd, hij Districtshoofd wenschte te blijven met 160 gezinnen. Den 7 Mei 1720 schrijft de Regeer. naar Cherib. omtrent het overlijden te P. moentjang „van den ouden Ingebeij Tsioekjok, die aldaar was geweest Pepattij", blijkbaar een ander persoon dan evengenoemde, en daar B. R. 11 Maart 1794 nog een „Ingebeij Tjoetjoek" voorkomt als Patih van P. moentjang (de eigenlijke naam van den toenmaligen Patih was blijkens R. 7 Febr. 1794 Wiranagara), onderstel ik, dat dit een titel was in een zijtak der regentenfamilie, waaruit geregeld een Patih werd benoemd, die wellicht tevens Tjoetakshoofd was van Manabaja. Dit wordt bevestigd door een stuk van 1718 (in B. R. 1 Febr. 1763), waarin: „Het is genoegsaam bekend dat den Ingebeij Tsjoetsjoek Ombol van Wanabaija van oudsher is geweest", en uit de vermelding in een brief van den Regent aan Nic. Engelhard anno 1799, dat Mana-
§ 186 baja de tjoetak is die onder den Patih staat. Wanneer dus D. 26 Oct. 1687 de jonge Regent van P. klaagt dat Ngabehi Tjoetjoek hem maar 200 van zijne 1000 „coppen" heeft gegund, dan zal dit beduiden dat zijn voogd en Patih hem alleen het bestuur gunde over Baloeboer. Overigens schijnt ook het heele regentsch. wel eens Manabaja genoemd te zijn: D. 9 Jan. 1693 zegt Tanoebaja dat de Soesoehoenan hemzelf heeft aangesteld tot Hoofd van „'t district Manabaija"; het zegel van den in 1799 in functie zijnden Regent draagt het opschrift: „Adepaty Soeria Nata Casoema van Manabaya te Praccamontjang".

Wat Baloeboer betreft, te oordeelen naar de ligging der D. 28 Juni 1740 opgegeven dorpen lag het zeer versnipperd: een deel vond ik (zie § 173) in Tjihaoer Mananggel; andere in het W. van het tegenwoordige Soemedang (Tjikramas; Tjirandjang; Rantjakalong; Tjiherang); verscheidene bij Tandjoengsari (Tjidjolang; Tjikeroeh; Djatiroke enz.); weer andere in Z. O. Krawang (Baranangsijang; Pekalongan; Karikil enz.). Naar die dorpenlijst te oordeelen zou de grens met Soemedang ongeveer in het verlengde loopen van de Tjoepoenagara en de Tjikramas, die thans Krawang scheiden van Soemedang, en zou de vlakte van Bandoeng ingegrepen hebben in Baloeboer Parakanm. Het noordelijk deel van dit Baloeboer zal de latere tjoetak Batoesirap wezen, vermeld in P. Engelhard's journaal van 1802 (dorpen o.a. Baranangsijang; Kapoeknahoen; Tjioepi; Gorowong; Majang; dus aan weerszijden op eenigen afstand van den tegenwoordigen weg door Zuid-Krawang). Dit lag zoodanig

(1) Over de wisseling van *m* en *w* zie B. 11, 7, 9.

vermengd met het Soemedangsche district Sindanglaja (beide denkelijk deelen van het oude Medang), dat het journaal van Thalman c.s. anno 1807 noteert: „Den Petinggi van Batoesirap sorteerd voor een gedeelte onder Sumad. en voor het ander gedeelte onder Praccam.", terwijl Van Lawick 22 Mei 1812 schrijft dat „niet alleen de grond maar zelfs de campongs van die twee Regenten (*in dit district*) door elkander verspreid liggen"; hij voegt er bij dat „Praccamoentj. daar hoegenaamd geene andere districten heeft (*het was dus geënclaveerd*), maar het regentsch. Sumadang zig derwaards strekt". Dicht bij dit Batoesirap lag echter nog een P.moentjangsch districtje Depok, naar het schijnt iets zuidelijker (dorp o.a. Tjibogo); eene beschrijving van 1820 zegt echter dat het beoosten Batoesirap ligt en de Statist. Beschrijv. van 1822 dat de Tjikandang-leiding binnen Depok is.

Wat aangaat Manabaja, te oordeelen naar de lijst van dorpen D. 28 § 187
Juni 1740 zou de grens wat benoorden Madjalaja hebben geloopen; Goenoengmanik is het dorp dat ik op de kaart het meest Z. vond. Naar het W. zal het hebben gegrensd aan Oekoer, naar het O. aan Baloeboer. Als districtshoofdplaats vindt men in 1802 niet meer het gelijknamige dorp, maar Madjalaja, welke naam R. 16 April 1802 ook voor de tjoetak wordt gebruikt. De uitgestrekte vlakte daarbenoorden behoorde, naar 't schijnt, nagenoeg geheel aan Bandoeng; toch had deze tjoetak „aansienlijke padijvelden".

Verreweg het belangrijkste deel van het regentschap was Galonggang (1). Volgens de babads (T. B. G. VI, 247; XVII, 326; 340; P. de Roo p. 122) werd Somahita van Sindangkasih Galonggang de eerste Regent van P. Dit was dus het eigenlijke stamland der Regenten, alwaar hun oude naam Somahita bewaard bleef als titelnaam van het Tjoetakshoofd (zie § 81); het wordt dan ook niet genoemd onder de deelen van Oekoer, die aan den Regent van P. toevielen. Couper spreekt in zijn rapport van Dec. 1684 van „Gouloungoengh off Sindangcassij" en bedoelt daarmede blijkbaar de hoofdplaats. Op de kaart, behoorend bij dit rapport, ligt de hoofdnegorij wat Noordwest van het tegenwoordige Manondjaja, aan de Tjitandoewi, en wel, naar 't schijnt, aan hare samenvloeiing met de Tjikalang, op het punt waar de topogr. kaart Gebang geeft. De topogr. detailkaart geeft een Galonggang, een paal O. van Manondjaja; de kaart van Versteeg een Sindangkasih even N. W. van Manondjaja. Deze twee schijnen verschillende plaatsen te zijn geweest, want Rangga Gempol noemt D. 31 Jan. 1691 den Ngabehi Somahita „op Sidankassi" en een Demang Joedamardawa „op Galongong". Curieus is, § 188

(1) Wat de spelling van dezen naam aangaat, in een oud Soendaasch handschrift, behandeld door Pleyte, komt herhaaldelijk de naam *Galoenggoeng* voor als een der deelen van het oude Soendarijk Pakwan (T. B. G. LIII, 172 e. v.); dit grensde in het N. aan den Sawal, in het W. aan de Tjiwoelan (ib. p. 175) en komt dus vrijwel overeen met Galonggang. Ik heb echter den naam bijbehouden zooals die reeds gedrukt was in de twee eerste deelen, vóór Pleyte's studie het licht zag.

dat Couper's kaart den Sawal vertoont als „Berg Golongon". Uit D. 22 Mei 1683, waar gesproken wordt van hulptroepen uit Galonggang onder den Regent Tanoebaja, blijkt dat het een deel van P. was, zooals ook Couper's reglement (§ 508) te kennen geeft. Wanneer D. 21 Febr. 1684 Wanabaja voorkomt als eene negorij van Demang Galonggang, dan schijnt dit alleen te bedoelen dat hij zich daarvan had meestergemaakt, evenals D. 3 Nov. 1684 wordt gezegd dat hij „de landen van Soucapoera en 't gouvernement van Tanoebaija except 't district Parack Moetsjangh geüsurpeert" had; een babad (T. B. G. XVII, 331) noemt het optreden van den Demang dan ook opstand tegen den Regent van P.

Op de merkwaardige kaart van 1692 wordt als noordgrens van Galonggang aangeduid de Tjimoeloe, een riviertje dat zich bij het hedendaagsche Tasikmalaja in de Tjiloseh uitstort, die in de Tjitandoewi valt; de westgrens vormt eene lijn, getrokken als verlengde van dat deel der Tjitandoewi, waar deze rivier ongeveer recht zuidwaarts loopt. Echter is dit blijkbaar onnauwkeurig, daar op die kaart tevens de Tjiwoelan voor een groot deel de zuidgrens uitmaakt, die het scheidt van Soekapoera. In den Z. O.-hoek ligt het dorp Tjipamoetih (Z. W. van Tasikmalaja), en naar het N. W. grenst het aan Maleher (waarover zie hierboven § 178). De lijst D. 25 Aug. 1739 kent een district Galonggang met 181 aldaar vermelde dorpen; die in D. 28 Juni 1740 kent een „landschap Golongong" met 143 opgegeven dorpen, en nog een afzonderlijk „Golongong Demang Soeta Prana" met 113. Gaat men die lijsten op de kaart na, dan schijnt de O. grens van het eerste stuk de Tjitandoewi, ongeveer van Manondjaja tot even boven Indihiang; de westgrens van het tweede is ongeveer eene lijn van den top van den Kratjak naar den oorsprong der Tjiwoelan, welke rivier verder de grens van Galonggang vormt (zooals ook P. Engelhard zegt, en Resident Umbgrove in T. N. I. 1879, II, 172), de grens namelijk met Soekapoera, en wel ongeveer tot de samenvloeiing met de Tjimawate, van waar (naar de dorpsnamen te oordeelen) de grenslijn ongeveer recht naar Manondjaja schijnt te gaan; van het tweede stuk (de westerhelft) is Singaparna de hoofdplaats. Tusschen deze plaats en Indihiang was, volgens het journaal van P. Engelhard anno 1802, bijna alles Galonggangsch; de grens vormde de Tjiloseh. Ook Resident van Suchtelen, in 1751 van de hoofdplaats Soekapoera naar Radjapola gaande, merkt op dat „die geheele weg, zoo na (*naar*) als van Soekapoera tot hier", onder P. behoorde. Men vergelijke verder de opgaven B. 12, 4, die ik niet heb kunnen thuisbrengen.

§ 189 Als districtsnaam is Galonggang buiten officieel gebruik geraakt; toch spreekt Van Lawick nog in 1809 van dit „district", dat hij de voorraadschuur noemt der Cherib. Preangerlanden. Evenals P. Engelhard verrukt was (§ 2110) over dit landschap, weidt ook het journaal van Thalman c. s. in 1807 uit over den grooten sawahbouw en de fraaie gezichten die het oplevert. Als tjoetaks, gelegen binnen het voormalige Galonggang, vermeldt P. Engelhard eerstens Singaparna, Tjilolohan en Tjibadak. Hiervan blijkt het tweede de streek ten Z.

van Tasikmalaja, en aangezien Domis op eene officieele reis in 1809 overnachtte (l. l. pag. 46) „te Tawan in het tjoetak Tjielulohan", schijnt dit Tawang (het tegenwoordige Tasikmalaja) de hoofdplaats geweest te zijn. Tjibadak (de streek bewesten Singaparna aan de Tjiwoelan) werd door P. Engelhard bij Singaparna ingelijfd. Verder noemt hij eene tjoetak Depok, welke de streek aan de Tjisaroeni en de Tjiloematjang schijnt, Z. O. van Singaparna en ten Z. van een landschapje Kokol, dat geen afzonderlijk district uitmaakte. Bij Domis komt eene „tjoetak Tjiewaar" voor, welke hij schijnt te plaatsen tusschen Tawang en Singaparna. Of dit hetzelfde kan wezen als het „Tjaro", dat in een rapport van 1804 wordt genoemd als een onder Parakanm. behoorend „district", dan wel of dit laatste alleen eene verkeerde schrijfwijze is voor Tjaor (Tjihaoer), kan ik niet uitmaken.

Wij komen nu tot de aan P. behoorende enclaves naar het Zuiden, § 190
waarvan de westelijkste is Kandangwesi, dat als P.'sch wordt vermeld in Couper's reglement (§ 507); voorts in de dorpenlijst van 1686; verder D. 23 Aug. 1690 („een dorp off gehugt, genaemt Kandang Wessie, sorterende onder den Tommagon Tannoebaija", waar klipzwaluwen heeten te nestelen); op de kaart van 1692 (die de grenzen aldus aangeeft: W., naar Tjidamar, de Tjipantjong; O. een punt tusschen twee dicht bij elkaar in zee vallende rivieren, waarvan de westelijkste is de Tjimangke, de oostelijkste de Pasagrahan of Paserangan; N. Bandoeng); in R. 18 Aug. 1783 (waar de Regent spreekt van „de stranden van Kandang Wessie, leggende in zijn district"); C. G. 19 Aug. 1797; R. 25 Aug. 1803; 15 Febr. 1805, en Van Lawick's rapport van 1809. Ik noem al deze plaatsen op, omdat de belangrijke lijsten D. 25 Aug. 1739 en 28 Juni 1740 dit district niet vermelden. Overigens schijnt die afgelegen uithoek weinig de aandacht getrokken te hebben; in Sept. 1797 deed Opziener Hoffmann het op eene tournee aan.

Meer O. vertoont de kaart van 1692 een midden in Soekapoera gelegen landschap „Selkagadongh" (lees: „Selahgadongh", d.i. òf Selagadoeng, òf Selagedang; *sela* is: tusschen, *gedang* is: papaja); het grenst ten W. even aan de Tjilangla en nadert ten O. de Tjiwoelan zonder die te bereiken. Uit een paar plaatsnamen enz. maak ik op, dat dit landschap de beide districten Selatjaoe (bij Couper's reglement § 508 aan P. toegekend, staande onder een Kandoeroewan) en Kadoengora omvat, vermeld als P.'sch in D. 1739 en 1740. Uit de aldaar opgenoemde dorpsnamen valt af te leiden dat Selatjaoe lag beoosten het beneden te noemen Taradjoe en bezuiden de Tjilonggran (dorpen: Nagrak; Karanglenang; Tjigoenoeng; Tjitalahab; Tjoekangngantjad enz.). Kadoengora schijnt eene langwerpige strook tusschen beide evengenoemde districten (dorpen o. a. Tjidadap; Lengkong; Paniis; Tjikadongdong), die zich verder zuidwaarts uitstrekte. Nog in P. Engelhard's reisjournaal van 1802 wordt gesproken van „Salatjau en de nabuurige stukjes land Traadjoe en Cadongora, ieder afzonderlijk rondom in het Soucapourase leggende".

§ 191 Taradjoe (de volle naam, Taradjoe Toeroen Datar, beduidt: de weegschaal daalt vlak) was volgens een babad (T. B. G. XVII, 340) een deel van Oekoer, dat aan Soekapoera was toegevallen, doch waar eenig volk van P. zich had gevestigd, hetgeen reeds tijdens de Mataramsche overheersching tot geschillen had geleid. Op de kaart van 1692 ligt de plaats Taradjoe in Soekapoera, buiten de noordgrens van „Selkagadongh". Wat later vernemen wij (B. 17, 56) dat T. Toeroen Datar onder P. behoort maar T. Taman onder Soekapoera. Het getwist bleef voortduren. Bij R. 10 April 1708 en 6 Sept. 1709 wordt geapprobeerd eene beslissing van Cnoll, die als Commissaris te Cheribon dit district had toegewezen aan een der Cherib. Vorsten, aan wien de Regent van P. het had verpand (zie § 352). D. 22 Juni 1710 blijkt echter dat de zaak weer aanhangig is gemaakt en dat Pangeran Aria Cheribon oordeelt dat P. in zijn recht is, zoodat bij R. 23 Oct. 1710 den Cherib. Radja Koesoema wordt gelast het weer af te staan en de acte van Cnoll terug te geven; brieven daarover D. 1 en 3 Nov. 1710. D. 15 April 1711 verneemt men dat het aan P. is teruggegeven. R. 15 April 1735 blijkt, dat P. weder over het alhier gelegen dorp Poespahijang twist met Soekapoera, ofschoon reeds in 1720 de kwestie in eene gecombineerde vergadering van den Resid. en de Vorsten van Cherib. met de Preangerregenten was beslist ten voordeele van P., evenals, blijkens R. 26 Aug. 1735, ook al in 1713 was geschied. Bij laatstgenoemde Resol. wordt het quaestieuse land andermaal toegewezen aan Parakanm.; men vindt P. IV, 386 een résumé dezer beslissing met de namen der dorpen van Taradjoe, waarvan men op de kaart Djahijang en Tjitjoeroeg vindt Z. W. van Mangoenredja, en Poespahijang Z. O. van evengenoemde. Volgens D. 28 Juni 1740 behoorde ook het veel meer Z. gelegen Tjoekangkawoeng er toe. Waarschijnlijk slaat op Taradjoe wat Umbgrove zegt (l.l. pag. 174), dat de Tjikoerai de grens is tusschen het Soekapoerasche Panembong en Parakanm. Van Kandangwesi, Taradjoe, Selatjaoe en Kadoengora zegt Van Lawick in 1812: „Deeze zijn meest ontvolkt en leggen zo afgescheiden van al wat Praccamoentjang is, dat bewoonders van daar zes dagen werk hebben om hunne verpligte lasten in de hoofdnegorij van Praccamoentjang en aan de groote weg te koomen verrigten". Niettemin achtte hij in 1809 die districten „vruchtbaar voor de padij".

§ 192 *De hoofdplaats* van het regentschap werd volgens P. de Roo (o. l. pag. 122) gesticht door den eersten Wiratanoebaja. In 1751 roemt Resident van Suchtelen in zijn reisverhaal de schoone rijstvelden daaromheen en de „heerlijke aard- en peulvrugten", die, met het koel klimaat, hem aan Europa herinnerden; de plaats was „na des Inlanders trant extra fraaij bebouwd en seer wel met waterlopen doorsneden". Blijkens P. Engelhard's journaal van 1802 lag zij N. W. van het toen reeds bestaande Tjitjalengka; volgens P. de Roo (p. 121 en 125) een kwartier van die plaats, en over, doch niet aan, de Tjitarik. Hij voegt er bij (Not. B. G. XXXI, 65) dat van die vroegere hoofdplaats

„zoo goed als niets meer bestaat dan een paar oude waringinboomen"; op de plaats waar vroeger de Tjibodas (die thans eene andere richting neemt) met de Tjitarik samenliep, „vindt men nog eene kleine begraafplaats van de Regenten van P." Omtrent de te Waroengpeuteuj, vlak hierbij, blootgelegde grondslagen van een gebouw zie Not. B. G. XVIII, 60. Kern (o. l. pag. 35) zegt dat de oude hoofdplaats lag in de „tegenwoordige desa Tarikolot Kaler", hetgeen met P. de Roo's opgave overeenkomt.

Bij besluit van 25 Bloeim. 1810 gelastte Daendels de verplaatsing der hoofdnegorij naar Andawadak, aan den grooten weg, hetwelk blijkens P. XV, 1040 ongeveer bij paal 14 moet te zoeken zijn, alwaar in 1807 een pasanggrahan stond. De Roo en Kern verzekeren echter dat in 1810 alleen de districts- niet ook de regentschapshoofdplaats is overgebracht; de laatste voegt er bij dat Andawadak lag „in Tjiloeloek" beoosten Tandjoengsari, wat ongeveer paal 19 zou worden, dus oostelijker dan ik giste.

§ 193 *Soemedang.* Volgens eene beschrijving van dit regentsch. (manuscript van omstreeks 1820, zou de naam misschien kunnen komen „van den berg (?) Medang in het district Depok", alwaar, zooals overblijfsels toonen, vroeger een „voorname kampong" zou hebben gestaan. Wat hiervan te denken is, weet ik niet; een deskundige verzekerde mij dat „Soemedang" onmogelijk van „Medang" kan worden afgeleid. Over het andere Medang, „het oeroude centrum van 't Hindoesch Mataram", zie Rouffaer in Enc. van N.-I. IV, 381 noot 1; over denzelfden naam in de Soendalanden § 176; 177; 184; 186. Een verhaal van Holle (T. B G. XVII, 340) zegt dat de Regent van S. tegelijk met de stichting der drie oostelijke regentsch. weder in genade werd aangenomen en 100 (*sic*) tjatjah's kreeg. In elk geval, van de landen, door Rangga Gempol § 80 e.v. opgenoemd als hebbende gestaan onder zijn grootvader, werd later een aantal weder met Soemedang onder één Hoofd gebracht Over mogelijke nederzettingen van Soemedangers in Krawang zie § 106; 109; 288. Het streven om zich in Kraw. gezag te verschaffen, merkbaar in Rangga Gempol's optreden, is wellicht ook daardoor te verklaren. Vergelijk verder § 504 over vermoedelijke kolonisatie van S. elders. Bij R. 31 Mei 1796 erlangde de Regent van S. het bestuur over Pagaden en Pamanoekan, en bij R. 20 Nov. 1798 werden die landen als een tjoetak onder S. gebracht. Bij R. 16 April 1802 wordt, wegens de groote schulden van S., P. moentjang daarmee vereenigd; zie ook de personalia der Regenten, I, 154; 160.

§ 194 De verdeeling van S. in tjoetaks wordt zeer verschillend opgegeven. D. 28 Juni 1740 heeten zij: Baloeboer; Pawenang; Indihiang; Mananga; Soeniawenang; Soedalarang en Tjipitjoeng. De twee eerste vereischen geene nadere omschrijving, Indihiang echter maakt eene uitweiding noodig.

Volgens een babad (T. B. G. XVII, 338) was Oedjang Sara van Indihiang een der Hoofden, die zich niet met Depati Oekoer tegen Mataram wilden vereenigen en daarom „voor hunne kinderen en kleinkinderen" van

diensten werden vrijgesteld. Brumund spreekt (Hindoeïsme, p. 104) van een piagem, acte van aanstelling, aan een Aria van I. verleend door „den Vorst van Mataram". De oudste vermelding in mijne Nederl. bronnen is (behalve de onzekere aanduiding van 1679, zie § 758) in de dorpenlijst van 1686, waar het voorkomt onder Soemed. tegelijk met enkele plaatsjes dicht erbij (Tjiloseh; Kadoepoegoer; Tjibeureum); evenzoo, zagen wij, in eene dergelijke lijst D. 28 Juni 1740. Bij R. 14 Jan. 1749 erlangt de „Regent of het Hooft van het district Hindian" op goede getuigenis van den Gecomm. (hetgeen bewijst dat het land niet onder Cherib. hoorde) den titel Aria Wangsakoesoema; tegelijk moet het district van Soemedang afgescheiden geworden zijn, want op staten van in 1749—1754 geleverde producten komen die van Indihiang afzonderlijk voor. Bij R. 12 Mei 1758 wordt echter besloten, „de negorije, Indiaan genaamt, die in vroegere dagen onder het regentsch. van Soem. gesubordineerd geweest is, thans weder daaronder te stellen, en mitsdien de pretense independentie, die 't regentje van dat dorp zig heeft geaffectueerd gehad, voor abusive te verklaren"; in de schriftuur van Mossel, die tot deze Resol. aanleiding geeft, staat, dat I. door zijne independentie „een nest van quaad-
§ 195 doenders werd". R. 19 Jan. 1769 wordt besloten „'t subaltern Hoofd van het landschapje Indhian", dat niet onder den Regent van S. verkiest te staan, af te zetten, zijne gelijkgezinde zoons te passeeren en zijn neef Derpadita in zijne plaats te stellen onder het hooger gezag van den Regent van S. (1). Niettemin gaf in 1776 (Bijlage XXXVI) dit Hoofd nog jaarlijksche geschenken aan den Gecomm., als ware hij een Regent; overigens bleek mij niets van eene aparte schuldenrekening van I. In het journaal van Thalman c. s. 1807 komt de negorij I. voor als een Soemedangsche kampong van 231 huisgezinnen. Blijkens eene opgave van P. Engelhard was de zuidgrens van dit districtje de Tjiloseh, even bezuiden de gelijknamige plaats; de noordgrens liep even Z. van Radjapola (Tjileuleus viel er binnen); de O. grens was de Tjitandoewi. Domis zegt in 1809 (l. l. pag. 47): „De districten van Hindean, Radjapolla en Tjawee zijn volkrijk en vruchtbaar".

De tjoetak Mananga moet volgens de dorpenlijst het bergland bewesten Radjapola zijn (Tjihanjir; Koepanoenggal). Soeniawenang was de streek bezuiden de Tjiwoelan en benoorden Taradjoe (op de topogr. kaart vindt men hier, mogelijk onjuist gespeld, den naam Soendawenang). Soedalarang wordt reeds D. 10 Oct. 1679 genoemd als een landschap in de Preanger; het grensde aan Limbangan (T. N. I. 1879, II, 178) en omvatte de berghelling bezuiden den Sedakeling (dorpen o. a. Tjockang; Ragadijem; Tjiboelakan;

(1) Wanneer bij acte Blombert 7 Jan. 1769 no. 5152 Aria Natamanggala van Tjiblagoeng en Aria Wangsakoesoema van „Indiang' procuratie verleenen aan den Gecomm., welke Wangsakoesoema in acte Blombert 8 Jan. 1769 no. 5167 Demang en „Tweede van Tjicalong" heet, dan schijnt daaruit te volgen dat het Hoofd van I. al vóór de Resolutie van 19 Jan. feitelijk verwijderd was. Zie echter I, 179.

Sindangpalaj; Nangkapait); volgens Van Lawick, Febr. 1809, besloeg het 3 uur van O. naar W. en $1^1/_2$ van Z. naar N. Tjipitjoeng was een landschapje N.O. van Garoet; in 1740 schijnt Haoersejah het noordelijkste dorp daarvan; de plaats Garoet zelve wordt in 1802 onder de dorpen geteld en Van Lawick zegt dat een deel van Tjipitjoeng lag bezuiden de Tjimanoek. De Commissie Thalman wordt in 1807 door den Regent van Bandoeng begeleid tot Tjipitjoeng, waar zij dien van Soem. ontmoet. D. 28 April 1713 leest men dat Soem. en Soekapoera twisten over Rantjagaboes, en R. 2 Juni 1713 dat Rantjagaboes sedert Couper's regeling behoort onder den „Ombol Sedacarti van Tsjipitsong, gehorende onder Samadang".

Het moet erkend dat wanneer, volgens de opgave van 1740, hiermede § 196
de tjoetaks van S. zijn uitgeput, het een zeer versnipperd regentschap zou zijn geweest, tenzij men aanneemt dat het direct onder den Regent staande Baloeboer al de gapingen vulde. Nederburgh zegt evenwel (Consid i. f.) dat S. (zonder Pamanoekan) bestond uit 18 districten; evenveel tjoetaks vermeldt Keijer in zijn rapport van 6 Jan. 1794, en P. Engelhard noemt er in zijn reisjournaal van 1802 volle 20 op, namelijk de 7 genoemde behalve Soeniawenang en verder: Tjidjambe (bewesten Soedalarang); Tjiawi (door de Tjikidang gescheiden van het Cheribonsche Pagarageng, waarover zie § 176 noot, dat zich bewesten de Tjitandoewi uitstrekte); Radjapola; Soekawajana (dit wordt D. 10 Oct. 1679 als een deel der Preangerlanden vermeld; uit D. 8 Sept. 1685 ziet men dat de rechten van Soem. daarop werden betwist; het werd blijkens T. N. I. 1879, II, 176 door de Tjipedes gescheiden van Limbangan; dorpen hierbinnen o. a. Tjisaät; Tjikoebang; Tjitomo; de gelijknamige hoofdplaats, „een klein ellendig verblijfplaatsje", zegt Domis l. l. pag. 40, vindt men op de topogr. detailkaart bij Tjisitoe aan den weg naar Dermaradja); Dermawangi; Tjipeles; Tjonggoang; Melandang; Dermaradja; Tjinengah; Sagaraherang (over deze twee zie § 200 e.v.); Sindanglaja (in het Z. O. van 't tegenwoordige Krawang; dorpen o. a. Tjidago; Bolang; Tjipetir; het was, zie § 186, vermengd met het P. moentjangsche Batoesirap); Santja (bezuiden Tjinengah; dorpen o. a. Pangkalan; Tjibitoeng; Tjitepoes); Pamanoekan. Bovendien wordt B. R. 1 Oct. 1802 vermeld een district Soelambitan (tusschen Tjiawi en Soekawajana, grenzend aan Limbangan; dorpen o. a. Trowel; Panjindangan; Gentong; vergel. B. 16, 27, 1), dat in 1804 door P. Engelhard evenals ook Tjiawi met Radjapola werd vereenigd.

Van belang is de verhouding tusschen Soemedang en Limbangan, waar- § 197
bij al dadelijk op te merken valt, dat hetgeen Veth (I, 245) omtrent een Regent van Limbangan omstreeks het jaar 1500 vertelt, als onschuldige jokkernij is te beschouwen.

Volgens een babad van Holle (T. B. G. XVII, 327) werd L. tijdens Sedakrapjak (overleden 1613) onder S. gesteld, maar (ib. p. 328) tijdens Tegalwangi was, blijkens de cijfers der volkstelling, L. een afzonderlijk gewest.

Aldus ook de babad van Walbeehm (T. B. G. VI, 251). Volgens Holle's verhaal (u. s. pag. 322) liepen tijdens Sultan Agoeng van Mataram 200 tjatjah's van Imbanagara weg naar Soem., waarop de Regent van S er 200 teruggaf „van Limbangan", die later weder aan Imbanagara werden ontnomen. D. 7 Jan. 1711 vindt men een schrijven van Wangsadita te Limbangan, waarin deze verzekert dat dit landschap door Soesoehoenan Tegalwangi „onder zijn vader gesteld" is; hij bedoelt blijkbaar: als een apart regentschap. D. 30 Juli 1700 zegt hij dat zijn vader, Rangga Limbangan, en zijn grootvader er Hoofden zijn geweest. In de reglementen van Couper (§ 504 e. v.) wordt over Limb. niet gesproken; evenmin komt de naam voor in de dorpenlijsten van 1686, ofschoon daarin wel Malangbong onder de Soem. dorpen wordt vermeld. Niettemin beweert een inlandsch verhaal (T. B. G. XVII, 332) dat onder de Boepati's, die Couper naar Cherib. volgden, ook de Rangga van Limb. behoorde; aan de eene zijde verklaart de overlevering (ib. p. 333) dat L. door Couper tot een apart regentsch. werd gemaakt, maar elders (ib. p. 363) dat het on-
§ 198 der S. werd geplaatst, omdat het daaronder vroeger had behoord. D. 8 Oct. 1694 vindt men klachten van Nanga (*lees: Rangga?*) Martasinga van L. over geweldenarijen van den Regent van Soem., die hem al zijn volk heeft afgenomen; D 15 Febr. 1697 gaat een eisch van producten naar Soem., „daeronder ook het volk van L. gereekent is"; echter wordt hierbij gevoegd dat onderzocht zal worden in hoeverre de bewering van Martasinga, dat hij door Couper zelfstandig is gemaakt, op waarheid berust. Daarentegen verzekert de Regent van Soem. D. 22 Oct. 1697 (zie § 157) „het dorp (*versta: land*) L. door des Sousouhounangs weldadigheijt" te hebben verkregen met 200 „persoonen", en dat het vroeger ook aan zijne voorzaten heeft behoord. D. 5 Maart 1698 verklaart de Regent van P.moentjang dat L. behoort onder Soem. en D. 4 April 1698 beschikt de Regeer. in een schrijven aan de Preangerregenten, dat dit zoo blijft, doch dat „Martasinga en sijn volk alsmede de zoon van den overleden Ranga Limbangan, genaemt Wansadieta", in „haar eijgen negorijen" ongestoord zullen blijven en hun garen apart aan de Comp. zullen leveren; de Regent van Soem. had namelijk erkend (zie § 157), „dat Marta Singa buijten 't getal van die 200 personen (*de door Tegalwangi aan Soem. geschonken tjatjah's*) soude wesen en eerst uijt het Materamse rijk was gekomen doen hetselve overhoop geraakte", dus omstreeks 1678. Eene verhouding van vrij groote onafhankelijkheid blijkt ook in 1700, B. 17, 31, alwaar zelfs heel niet gerept wordt van ondergeschiktheid aan Soem. D. 18 Dec. 1702 schrijft de Regeer. aan Rangga Gempol dat L. onder zijn „gesagh en opsicht" blijft, ofschoon het niet is begrepen in de hem toekomende 1.000 tjatjah's. Maar D. 13 Maart 1704 klaagt Rangga Gempol dat Martasinga van L. niet naar hem luistert; de Regeering zelve verklaart anno 1706 in de instructie voor Pangeran Aria Cheribon (B. 20, 29) dat L. „voor weinige jaren, om de gestadige questiën" met Rangga Gempol, aan dezen is onttrokken „en op hun zelfs gestelt", hetgeen

zoo blijven kan. Hieraan zal moeten worden toegeschreven, dat Jongbloet in zijn brief aan de Regenten (B. 21, 10, 7) het zonderlinge getal van 800 tjatjah's tot Soem. rekent. Sedert schijnt L. een apart regentsch. gebleven te § 199
zijn; maar nog D. 28 Nov. 1730 acht Rangga Limbangan het noodig, te verzoeken onafhankelijk van Soem. te blijven (dat bij R. 12 Mei 1730 onder Batavia was geplaatst en in verband daarmee, naar 't schijnt, trachtte den vroegeren toestand te doen herleven). Uit een inlandsch verhaal zou men verder opmaken dat tijdens den Regent van Soemedang, die van 1709—1744 aan 't bestuur was (zie I, 160), L. een deel van diens regentsch. uitmaakte en bij zijn dood daarvan werd afgescheiden. Hier is echter blijkbaar eene verwarring met Rangga Gempol, want Rangga Limbangan komt in de memorie van den Cherib. Resident Lantsheer dd. 16 Oct. 1734 zoowel als in die van Van Soesdijck dd. 29 Sept. 1739 als een Cherib. Regent voor. Omtrent de opvolging in dit landschap en zijne grenzen vergelijke men § 157 e.v.

Verder verdient de verhouding van Soem. tot Cheribon eene afzonder- § 200
lijke bespreking.

Volgens een babad van Holle (T. B. G. XVII, 327) kreeg de Regent van S., tegelijk met het oppergezag over de Preanger, van Mataram het „land Herang met 4.000 tjatjah's voor eigen gebruik". Het zou kunnen zijn, dat Holle hier voor *Sagara*herang gelezen heeft: *Nagara*herang, hoewel later volgens verschillende babads (zie § 176) bij de verdeeling van Oekoer het land Sagaraherang aan Bandoeng viel. Volgens P. de Roo was het Sagaraherang, dat tot Oekoer had behoord, het bekende zuiderdeel der Tjiasem- en Pamanoekanlanden. Op zichzelf klinkt het wat vreemd dat Bandoeng destijds land zou hebben bezeten ten N. van het gebergte, en ik opper als gissing dat in de babads een stuk aan de Tjiherang kan zijn bedoeld, of (waarschijnlijker) dat het pure opsnijderij is. Aangezien de bezetting van Tjiandjoer door Cheribon eerst in 1677/8 valt (zie § 205) en, volgens de inl. overlevering (Bijdr. 1862 p. 307), die van Sagaraherang niet veel vroeger kan wezen, is het niet bepaald onwaarschijnlijk dat Cherib. zich destijds eerst meester maakte van den Krawangschen weg over Wanajasa (B. 16, 46) en daarna van dien van Batavia over Tjileungsir naar en door de Preanger, over Karangtengah en Tjihea (B. 17, 10 e.v.). Het babadverhaal doet begrijpen, waarom Rangga Gempol in 1678 de bevolking van „seker negorij, Sagareran genaemt, gelegen tusschen Pamanoecan en Tanjongpoura", verplaatste naar zijne hoofdnegorij (B. 10, 14), namelijk omdat dit land vroeger aan zijn geslacht had behoord. D. 1 Maart 1690 wordt in een brief van Van Hoorn en Saint Martin vermeld dat S. Herang onder Sultan Anom van Cher. staat; hetzelfde schrijft D. 4 Sept. 1699 de Resid. te Cherib. De kaart van 1692 spreekt van „het districkt Sagaraherangh, waar Kemas Jouda Mardawa onder commando van den jongen Cherbonsen Coning het oppergebiet voert", en duidt aan dat Tjiasem (zie § 265) toenmaals grenskwesties met dit landschap had. Onjuist is dus het inl.

verhaal (bij Van Rees p. 64) dat S. Herang aan Pangeran Aria Cheribon werd toegewezen, want deze was niet uit het huis van S. Anom. D. 8 Jan. 1701 vindt men een brief van eenige Regenten, waarin o. a. dat Soemed. zich uitstrekt tot „'t land Pagadon en Sagara Herang"; D. 27 Oct. 1702 zegt Rangga Gempol dat deze grens is bepaald door Oluff Christiaansz en Lucas
§ 201 Meur, dus in het laatst van 1700. Uit een brief van den Opz. van Soemed. 28 Mei 1799 blijkt, dat de Regent van Soem. gaarne S. Herang en het daarbij gelegen Tjinengah wilde huren, omdat deze enclaves wemelden van geboefte, dat de Soemedangsche passanten beroofde (zie § 1107). Bij R. 6 Sept. 1799 werd eene regeling dienaangaande getroffen; de huurprijs was 500 Sp. realen per jaar. Het origineele huurcontract dd. 1 Nov. 1799 is nog aanwezig. Wanneer in een rapport van Dec. 1804 de bedoelde twee landschapjes heeten „Samadangse en Praccamoentjangse districten", dan duidt dit op de door elkaar ligging dier beide regentsch. Bij het Cherib. contract van 1806 (Ind. Archief III, 266) werd de overeenkomst gehandhaafd met bepaling dat, wanneer de huurtermijn van 20 jaar verstreken was, de Regeer. de vrije beschikking over die landen zou erlangen; uit R. 15 Maart 1804 bespeurt men dat tevergeefs was beproefd om S. Anom te bewegen, deze landen te ruilen tegen het Soemedangsche Dermawangi. Eene opgave van koffietuinen in het journaal van P. Engelhard van 1802 doet zien, dat Tjinengah het oostelijkste deel was; het oostelijkste dorp daarvan is Karikil, het westelijkste van S. Herang is Tjipandjar, wat beoosten Wanajasa, het noordelijkste Tangkil, het zuidelijkste Tjigangseng. Opziener Hoffmann geeft in een brief van 17 Dec. 1799 als resultaat zijner opneming: S. Herang kampongs 14, priesters 7, huishoudingen van boemi's en menoempang's 114 en 64, bejaarden idem 42 en 20; Tjinengah in dezelfde volgorde deze cijfers: 12, 12, 73, 113, 34, 51. In den Engelschen tijd deed S. Anom eene poging om die landen terug te krijgen, ook omdat sedert 1808 geen huur was betaald.

§ 202 Met Sultan Sepoeh had Rangga Gempol D. 15 Febr. 1697 twist over een stuk land, vermoedelijk hetzelfde waarvan laatstgenoemde zich D. 26 Nov. 1704 met geweld meester maakte door het volk van Pangeran Aria Cheribon vandaar te verdrijven; hem wordt D. 18 Mei 1705 gelast, dit land, Bantardjati (vermoedelijk dat aan de Tjimanoek beneden Karangsamboeng), aan dien Vorst terug te geven. D. 13 Oct. 1705 ziet men dat eene limietscheiding tot stand kwam, doch het twisten hield niet op, D. 2 Nov. 1705. Na Rangga Gempol's dood werd D. 11 Febr. 1706 Bantardjati nogmaals toegewezen aan Pangeran Aria Cherib. en bij R. 5 Maart 1706 hem eene kaart, naar het schijnt als eigendomsbewijs, van dat land overhandigd. Op de kaart van 1692 is Karangsamboeng een plaatsje aan den oostoever der Tjimanoek in het Cheribonsche. Nog in 1799 echter beweert de Regent van Soemed. dat de koffiepakhuizen van Soekapoera en Limbangan aldaar op grond staan die hem toekomt; de Resid. van Cher. echter noemt in een brief van 3 Febr. 1804

Karangsamboeng „een dessa, toebehorende aan Sulthan Suppoe". Wat later ontstond een afzonderlijk Soemedangsch K. Samboeng; zoo maakt de pakhuismeester Swalue (op deze laatste standplaats) in 1814 onderscheid tusschen dit laatste en „'t egte Carang S. dat behoort onder de jurisdictie van Cheribon". Benoorden hiervan was de Tjipelang de grens (brief van Umbgrove 23 Nov. 1796), en naar het Z. (reeds blijkens de kaart van 1692) de Tjiloetoeng; P. Engelhard zegt bovendien, dat meer Z. de Tjihikeu de grens vormde met het Cheribonsche Talaga. Over den afstand der bosschen van Tjinamboe zie § 1551; 1552; 2730.

Wat aangaat de vermenging van Soem. met het Bandoengsche § 203
Tjihaoerbeuti zie § 176. Betreffende het aan de Tjikandoeng gelegen Medang (op de kaart van 1692 staat geen P. moentjangsch gebied alhier aangeduid) vergel. § 177; 184 en B 17, 26, 1; 51. D. 22 Sept. 1714 leest men dat Soem. en Par. M. er elk wel 60 à 70 negorijtjes hebben en een 300-tal huisgezinnen; naar het heet stond 't eerst onder Soem. en werd het vervolgens door Mataram aan P. moentjang gegeven; besloten wordt, den aldaar voorhanden toestand te bestendigen. Vandaar wellicht de in § 186 bedoelde doorceenligging.

De Commissie Thalman c. s. zegt in haar journaal van 1807 dat het regentsch. Soem. „over het algemeen genomen uit slegte roode en kleijagtige aarde bestaat".

Hoofdplaats. Volgens Kern (o. l. pag. 12) zou de oudste hoofdplaats zijn geweest Koeta Maja (wat N. W. van het tegenwoordige Soem.), daarna Dajeuhlochoer (een paal of 7 Zuidoost van de tegenwoordige hoofdplaats), vervolgens Tegalkalong (even benoorden het hedendaagsche Soem.), daarop het tegenwoordige, gesticht door den eersten Regent die onder de Comp. stond. Het Soemedang dat door Jochem Michielsz werd bezocht (zie B. 10, 12), is denkelijk niet Dajeuhlochoer, omdat de afstand vandaar naar Tjiloemping te groot zou zijn voor een toenmaligen voormiddag-marsch en het ook niet „in een dal" ligt; het zou dus eerder Tegalkalong zijn. Wanneer de kaart van 1692 de hoofdnegorij plaatst aan den noordoever der Tjipeles, duidt zij denkelijk Tegalkalong aan; daarbij zou dus Jochem Michielsz' opname zijn gevolgd (§ 2482). Ik denk dat Dajeuhlochoer door Rangga Gempol werd verlaten, toen hij zijne groote pretenties wilde schragen door de stichting eener nieuwe hoofdplaats (Tegalkalong) bij het Koeta Maja zijner voorouders. Kort daarna werd deze echter verwoest. Uit het bericht D. 1678 p. 602 zou men misschien opmaken dat die toen verwoeste hoofdstad bestond uit Teloekagoeng en Pasawahan, zie § 399. Na den terugkeer van den gevluchten Rangga Gempol bouwde deze alzoo zijne derde hoofdstad, het tegenwoordige Soemedang (§ 440). Hartingh noteert in zijn reisjournaal van 20 Juli 1752 zijne aankomst te Soemedang „op de passebaen, die genoegsaem zoowel als den Dalm nog iets groots verbeelden, gelijk het voorheen dit 't grootste en voornaemste

ook is geweest, edog vermits gebrek aen saeijland het verloop van volk meer onderheevig dan Bandong en Prakamoentie is".

§ 204 *Tjiandjoer.* Mossel noteerde in zijne Aanmerkingen (achter Faes I.1 pag. 186; 194; 195) het vermoeden dat Djampang, Tjiandjoer, Tjikalong en Tjiblagoeng tijdens de stichting van Batavia niet onder Jacatra doch onder Cher. behoorden „als aparte regentschappen"; dit is ontkend door Hageman zonder, en door Van Rees (p. 6; 16; 38) met zeer zwakke argumenten. De omstandigheden zijn de volgende.

Een inl. verhaal, bewerkt door C. W. Walbeehm (T. B. G. VI, 252), zegt dat op last van een Vorst van Mataram de westergrenzen tegen Bantam moesten worden beschermd; zoo „bleef van Cheribon Ki Wira Tanoe te Tjiandjoer met 300 huisgezinnen"; evenzoo een verhaal van Hageman (T. B. G. XVII, 234; zie ook Van Rees p. 25), waar dit wordt geplaatst tijdens Tegalwangi. Een ander verhaal, van Holle (T. B. G. XVII, 329), luidt dat bij de volkstelling door Poespawangsa (zie § 103) er 1.100 tjatjah's onder Wiratanoe bleken, waaronder 200 die op last van Mataram onder hem van Cherib. naar Tjiandjoer waren gegaan tot beveiliging der grens. In het verhaal, uitgegeven in de Bijdr. 1862 (p. 307 e. v.), heet het geslacht der Aria's Wiratanoedatar (het Tjiandjoersche regentengeslacht) afkomstig uit Talaga in het Cheribonsche; de oudere tak vestigt zich in Tjiblagoeng onder Natamanggala; de jongere verhuisde vandaar onder Aria Wiratanoedatar naar Tjiandjoer, waar deze Aria de eerste Regent werd (onder den bijnaam Dalem Tarikolot), en wel tijdens Sultan Agoeng van Mataram; deze „benoemde" hem. Om dezen hoogen ouderdom van het regentschap, waardoor het op eene lijn komt met Bandoeng enz., te bereiken, geeft dit verhaal aan de drie eerste Regenten een gezamenlijken leeftijd van 223 jaar, hetgeen, ofschoon niet absoluut onmogelijk wanneer de drie geen vader, zoon en kleinzoon zijn (zie § 56), toch

§ 205 zeer weinig waarschijnlijk is. Integendeel zien wij in onze Nederl. bronnen het regentsch. Tjiandjoer nog omstreeks 1680, dus een 35 jaar na den dood van Sultan Agoeng, in een staat van wording, waarbij tusschen dit regentsch., Tjikalong en Tjiblagoeng zeer weinig onderscheid wordt gemaakt en overal de Cheribonsche invloed merkbaar is.

De eerste vermelding van Tjiandjoer is D. 20 Jan. 1678 in een brief van den Regent van Soemedang: „Die van Seribon hebben alsmede in 't geberchte Simapack en 't Santoir (*lees: Tsiantior*) beset, dat de coopluijden niet meer naer Batavia mogen gaen". Cheribon lei dus in de troebelen de hand op den belangrijksten verkeerweg van Batavia met de Preanger (zie § 2268). Aangezien nu Tjimapag nog veel later onder Tjikalong behoorde (§ 227), is het niet onwaarschijnlijk dat hier de stichting van Tjiandjoer wordt bedoeld, waarbij niet aan koloniseering van uit de hoofdstad Cheribon behoeft te worden gedacht. Kort daarna schrijft de „Regent" van Tjiandjoer D. 24 Jan. 1680 dat zijne hoofdplaats door de Bant. is vernield, hetgeen, in aanmerking

genomen dat Bant. destijds met Cherib. samenging, wel bewijst dat deze vesti-ging hun in den weg was; ook later, D. 10 April 1680, strijdt Tjiandjoer tegen de Bantammers. Een stuk van 1679 (B. 12, 4, 9) zegt dat van ouds onder Cher. behooren Nambo, Tjihea, Tjiblagoeng. D. 19 Aug. 1681 worden genoemd als Hoofden „over die van Chicalongh en Chirbonnan Radin Wang-sa Martha, Damanjaja (*Demang Djaja*) de Wangsa en Wiera Prana en oock nogh nader Maes Pougar en Daman Souradikara". Van dezen wordt D. 9 § 206
Juni 1684 Radèn Wangsamarta een Cheribonsch mantri genoemd; het zou kunnen zijn dat hij dezelfde is als Martawangsa, het Hoofd van Tjileungsir D. 12 Jan 1682; later althans vinden wij Talagers alhier (§ 573). Van de andere genoemde Hoofden van Tjerbonan ken ik alleen den raadselachtigen Mas Poeger (zie § 92) en den weinig minder raadselachtigen Demang Soera-dikara van Wanajasa (B 11, 4, 1) Verder komt de naam Katjerbonan nog voor D. 19 Sept. en 7 Oct. 1681; 19 Febr. 1683 en 21 Maart 1685. Alleen deze laatste plaats geeft licht. Zij luidt aldus:

„Becomen een notitie van sekere Cheribonders, in het district van Jacatra onder Tanjongpoura woonende (*d. i. onder het gezag van den Post-command. aldaar*), blijkende daarbij dat Aria Natta Mangala, gehorende onder den Sultan Toua (*S. Sepoeh*) van Cheribon, 't gesag over Tserbonan, leggen(*de*) op 't gebergte bij Tsikalong, voerde, hebbende onder sigh dese dorpen: Nambo, alwaar Hooft was Cartij Djaja; Bodjongdoa (*tusschen de Tjibehet en de Tjiomas*) onder Kengabeij Astra Diepa; Djoera Kasso onder Anga Nastra (*zie § 556*); Tseha onder Narandjuda; Sokan onder Wangsa Naija; sterk van volcq zijnde 100 getrouwde lieden; en dat Radin Aria Wangsa Koesoeman onder den Sultan Moeda Anum van Cheribon de plaats Tsiblagon, gelegen als boven, regeerde, hebbende wijders dese dorpen onder sig, te weten: Tsi-lakoe, alwaar Hooft was Angabeij Wiera Tanoe; Tsiandoe (*misschien Tjitjan-toe, bijrivier der Tjilakoe*) onder Setja Praija; Tsiratta onder Prana di Praija; Tchiandor onder Arassa Djaja; Tsisokan onder Angaij Karssa; Tsidjambij onder Doeta Watsana; Tsidjoereij (*bijriviertje der Tjimandiri Z. O. van Soe-kaboemi*) onder Dorpa Juda; sterk zijnde 50 getroudens".

Hier heeft dus Tjikalong een stuk zoowel in de tegenwoordige resid. Batavia (over Bodjong Doea zie B. 16, 12, 2) als daar bezuiden tot zelfs Tjihea (over Narangjoeda zie § 2045); ook Tjiblagoeng is vrij uitgestrekt, terwijl Wiratanoe, hier Hoofd van 't bezuiden Tjiandjoer gelegen Tjilakoe, evenmin een zelfstandig Hoofd is als Tjiandjoer een zelfstandig regentschap. Dat ook Karangtengah onder S. Sepoeh hoort, leest men D. 31 Mei 1683. § 207
Overigens zijn de opgaven misschien niet volkomen juist, want uit B. 16, 13 en 14 zou men wellicht opmaken dat Tjiandjoer behoorde onder S. Sepoeh. Deze Vorst klaagt D. 24 Juli 1685 bij de Comp. dat Tjikalong nalatig blijft in het betalen van schatting; D. 12 Febr. 1686 wordt een bevel van hem aan het Hoofd aldaar vermeld, om voortaan de Comp. te gehoorzamen.

D. 16 Aug. 1684 verklaren Aria Natamanggala en Aria Wangsakoesoema „van outs onder de Princen van Chirrebon gesorteert" te hebben. D. 30 April 1685 wordt laatstgenoemde „van den Sulthan na Cheribon geroepen". D. 9 Dec. 1693 leest men nog dat Aria Natamanggala naar Cherib. is ontboden door S Sepoeh „om het trouwen van de soon van gem. Sultan met de dogter van Pangirang Talaga bij te wonen", dus als een vazal die geschenken kwam brengen (zie § 297); en hij ging er inderdaad heen. D. 24 Jan. 1680 vindt men een briefje van den Regent van Tjiandjoer, „gehoorende onder Cheribon" terwijl Wiratanoe D. 9 Juni 1684 een Cherib. mantri heet. Van Dijck rapporteerde in 1681 (De Jonge VII, 370) dat Sepoeh en Anom volhielden dat „van outsher de negorijen 't Siegintis (*Nambo*), Chelintse (*Tjilcungsir*), Dater (*misschien Tjiandjoer; vergelijk de regentenlijst; D. 4 April 1703 heet het te hooren onder Natamanggala*) (1), Tsiemapak, Jaggarerang (*Sagaraherang*) en Tsiekondul (*Tjikoendoel*) altoos onder hun gebied hadden gesorteert".

§ 208 Wij zagen hierboven dat in 1685 Natamanggala Hoofd van Tjikalong heet, Wangsakoesoema van Tjiblagoeng. Uit mijne regentenlijsten (I, 177 e. v.) bespeurt men echter dat het juist andersom moet zijn geweest. Maar aangezien vermoedelijk beiden met Wiratanoe tot één geslacht behoorden, en het er voor de Compagniesmenschen weinig op aankwam van welk gehucht ieder hunner nu precies de heer was, worden zij voortdurend met elkander verward.

Aria Natamanggala komt als Hoofd van Tjikalong voor D. 4 Jan. 1684; 21 Maart 1685; 12 Febr. 1686 en in eene attestatie Reguleth 6 Mei 1686; maar D. 8 Febr. 1690 is hij Hoofd ook van Tjiblagoeng; alleen van dit laatste D. 25 Mei 1684; hij schrijft brieven vandaar D. 15 Jan. 1687; R. 8 Juli 1687; D. 26 April 1689; 28 Juni 1689; terwijl D. 18 Aug. 1694 en 24 Mei 1695 brieven aan hem worden gericht als wonend te Tjiblagoeng; echter wordt D. 1 Maart 1697 een brief aan hem geadresseerd naar Tjikalong.

Wangsakoesoema heet Hoofd van Tjiblagoeng D. 16 Aug. 1684; 21 Maart 1685; 8 Mei 1690; in eene attestatie Reguleth 21 Febr. 1686 heet hij aldaar woonachtig; D. 24 Mei 1695 (dus na het hieronder te vermelden besluit) heeten hij en Wiratanoe Hoofden te Tjikalong, maar D. 1 Maart 1697 zij beiden Hoofden te Tjiblagoeng.

§ 209 Wiratanoe, die in 1685 Hoofd te Tjilakoe heette (R. 14 April 1690 is een Anggalaksana aldaar Hoofd, over wien zie B. 15, 12, 1), teekent 4 April 1686 eene attestatie Reguleth, die hem vermeldt als woonachtig te Tjiblagoeng, doch den 6 Mei van datzelfde jaar eene tweede attestatie Reguleth, die hem beschrijft als te Tjikalong te wonen; uit deze laatste plaats schrijft hij

(1) In een babad T. B. G. XVII, 329 (zie ook aldaar pag. 326) staan „de Djampangs en het landschap Datar" afgescheiden van het land van Wiratanoe; wat anders is de *tanah datar* in een andere babad bij Van Rees p. 25, namelijk het Tjiasemsche. Vergel. § 226.

D. 27 Febr. van datzelfde jaar, terwijl hij Hoofd te Tjiandjoer heet D. 24 Jan. 1680; 18 Aug. 1694; 4 Nov. 1701. Men vergelijke ook de eigenaardige mededeeling B. 16, 18. Een blik op al deze verhoudingen geeft de legenda der kaart van 1692. Deze zegt bij haar cijfer *19* dat dit aanduidt: „Het districkt Tschiekalongh of ook wel genaamt Tschiebalagongh, waar de hoofden (*sic*) Kearia Natta Mangala en den Loeras Praija Soeta (*B. 17, 15*) en Tschiakrawadana (*onbekend; vergel. § 289*) en Angabehij Karta Djaia (*naam van 't Hoofd te Nambo, dat dus hier weer tot Katjerbonan wordt gerekend, zie § 284*) het oppergebiet voeren en haar dorpen werden met de letters *G.* aangewesen, en op al dese volckeren maakt den ouden Tschirbonsen Coning (*S. Sepoeh*) nog pretentie (*dus ondanks de § 543; 544 vermelde regeling*), alsoo sij van hem afkomstigh sijn. In ditselve districkt is nog een commanderent opperhooft genaamt Kearia Wangsa Kousouma, welckers onder hem staande dorpen aangewesen werden met de letters *H*, en dese luijden werden gepraetendeert van den (*jongen*) Tschirbonsen Coning, dog sij seggen altemaal dat sij niet als met d'E. Comp. te doen hebben. Dit districkt is (*op de kaart*) van 't Craoangse niet gesepareert om redenen op n°. 18 aangehaalt" (zie hierachter § 279). Van Tjiandjoer wordt hier dus heelemaal niet gesproken. Op de kaart zelve zijn drie Tjiblagoeng's vlak bij elkaar, waarvan twee met de letter *G* en een met de letter *H*; de plaatsnaam Tjikalong komt er heelemaal niet op voor; „Tschieanjer" heeft eene *G*, Tjilakoe eene *H*. Al deze omstandigheden geven dus den indruk van eene jonge vestiging, waarbij de leden der besturende familie hunne belangen nog niet scherp gescheiden hebben. De vraag is, hoever nu dit gezag in eene te voren waarschijnlijk nagenoeg onbevolkte landstreek reikte, speciaal zuidwaarts. Hier komt in aanmerking D. 11 Dec. 1694, waar in eene § 210
opgave der te doene garenlevering voorkomt: „Tot Sikalongh, Sibelagongh, Siaupour (*lees: Sianjour, d. i. Tjiandjoer*) en Tampangkeer door Aria Natta Mangala, Radeen Wangsa Cassoema en Aria Wira Tanoe picols 30". In dit „Tampangkeer" schuilt misschien Zampang Kalèr, d. i. Djampang noord, zie § 82 noot; palaeographisch laat zich de verandering tot *Tampangkeer* wel verklaren.

Alvorens hier af te stappen van de oudere geschiedenis van Tjiandjoer, wil ik wijzen op Eindrésumé II p. 32, vermeldend eene verhuizing van Dalem Loemadjoe Gedeh naar Tjikalong op last van Mataram, en wel in de 16e eeuw. Dit op zichzelf ongeloofelijk bericht vindt eene curieuse toelichting in D. 1636 p 29 en 60 (ook in Kronijk Hist. Gen. Utr. 1853 p. 266 en 278), alwaar eerst wordt gesproken van een opstand van „verscheijde des Coninex van Bantams onderdanen, woonende bij ende omtrent 't geberchte" (naar 't schijnt vrij dicht bij de hoofdstad Bantam), en vervolgens van de bedwinging van dien opstand „ende Keaij Loumaetjouw, haren oversten, hadde sich met vijff hondert personen voortvluchtich gemaeckt ende onthielt sich aen de zuijtcant". Wellicht stelde hij zich toen onder de bescherming van Cheribon; wij vinden § 211

althans in een stuk van 1679 (B. 12, 4, 9) Angabehie Lumadjoe als Cheribonsch Hoofd in Nambo. D. 9 Juni 1684 wordt „Keaij Laumadjoe" vermeld als een Cheribonsch mantri in onze bovenlanden; D. 17 Sept. 1686 heet hij Hoofd van Tjidadap in de buurt van Tjikalong; D. 4 Nov. 1701 leest men: „Keeij Loemadjoe is snedig en na 't schijnt wel van de gegoedste en meeste van volk op Sibelagong". Zie verder B. 16, 14; 17, 11—13; 17; 21. R 27 Aug. 1706 wordt „de zoon van den Ombol Kieij Loemadjoe" in zijns vaders plaats benoemd. De vestiging van Bantammers in die streek (waarover zie ook B. 15, 12, 1) verklaart den aanval van Bantam op de zich hier vestigende Cheribonners 1678.

Het zou kunnen wezen dat op deze Bantamsche en oudste vestiging in het Tjikalongsche teruggaat de bewering (Proc. 16 Febr. 1813) dat een der voorvaderen van den Regent van Tjiandjoer (bedoeld wordt denkelijk het eerste Cherib. Hoofd dat zich hier vestigde) het land Tjikalong had gekocht „from the then proprietor", en dat dus dit geene tjoetak van het regentschap Tjiandjoer behoorde te zijn (maar een privaat bezit van den Regent). Elders echter (zie § 217 i. f.) vinden wij eene gansch andere voorstelling van dien koop.

Reeds in 1691 (B. 16, 13) vernemen wij van het streven der Hoofden in het Tjikalongsche om orde te brengen in de verwarring, uit de vermenging van hun volk en land geboren, te meer noodig, omdat de bevolking er buitengewoon snel aangroeide. Het geciteerde schrijven D. 9 Mei 1695 luidt aldus:

§ 212 „Uijt den name van den Gouverneur Generael Willem van Outhoorn werd aan Radeen Aria Wangsa Casoema mits desen op desselfs versoek toegestaan, nevens sijn volk, onder hem gehorende, op Tsjkalong te mogen woonen en aldaar een negorij op te rechten, onder beding dat hij nooijt eenige ordres van de Princen van Chirbon of ijmand anders dan van de E. Comp. sal nakomen en opvolgen.

(Onder stondt:) Batavia int Casteel den 9 Maij 1695.

(Lager stond:) Ter ordonnantie van opgem: Sijn Edelhᵗ. den Heere Gouvʳ. Generˡ. Willem van Outhoorn

(Was getekᵗ:) C. VAN SWOLL, Eerste Klerk".

Hiermede scheidt zich vermoedelijk dit lid der regentenfamilie, vroeger wellicht als Tjoetakshoofd in de hoofdnegorij woonachtig, af van den hoofdstam te Tjiblagoeng. In de order tot levering van producten D. 24 Mei 1695 wordt, naar het schijnt, ondersteld, dat Tjiandjoer en Tjikalong één zijn; in die D. 1 Maart 1697 wordt het eerste blijkbaar één geacht met Tjiblagoeng. Maar D. 29 Juli 1697 vindt men een brief van Winkler aan Kiai Aria Natamanggala te Tjiblagoeng „waerbij Aria Nata Mangale geordonn(*eer*)t werd, op sigt deses Derpa Jassa nevens desselfs gevolge weder aan Radeen Wangsa Cassoema over te geven en te doen brengen ter plaetse daer Aria Nata Mangala hem door desselfs volk vandaen heeft laten halen; nogh werd Aria

Nata Mangala mits desen gelast, sigh in 't minste niet te bemoeijen met Aria Wangsa Casoema nogh Aria Wira Tanoe, maer dat hij haer ongemolesteert ijder sijn eijgen volk sal laten regeren. Ook sullen Aria Nata Mangala, Aria Wangsa Casoema en Aria Wira Tanoe, wanneer het cattoene gaern sal afgebragt werden, personelijk mede afkomen om sigh voor den Gouverneur Generael te vertoonen". Het zou kunnen zijn, dat dit bezoek samenhing met den § 213
dood van Sultan Sepoeh van Cheribon (D. 15 Juli 1697), die Natamanggala's vroegere Vorst was; in elk geval blijkt een streven der Regeer. om de zaken van dit regentsch. te regelen, zoodanig dat Wiratanoe en Wangsakoesoema onafhankelijk van Tjiblagoeng zijn. Het rapport van 1700 (B. 17, 14) toont ons Tjiandjoer vrij wel als een apart regentschapje. D. 27 Febr. 1705 vindt men in 3 kolommen de 3 volgende volzinnen naast elkaar; de eerste kolom is, naar ik onderstel, het verzoek, de tweede het advies van den Gecomm., de derde de beschikking van den G.-G.:

„Eijndel. versoeckt meergem. Aria Wiera Tanoe, dat er een limitscheijdinge tusschen sijn land en dat van Tsjebalagon mogte gemaakt werden, te weten, dat sijn land Tsjeonjor strecken mogt ten Oosten tot Tsjetaram en ten Zuijden tot Jimpang. — Op 't nevenstaande versoeck is geantw^{t}. dat 'tselve Sijn Ed^{t}. soude werden voorgedragen, maar nadien er noijt limitscheijdinge van die landen sijn geweest, soo soude gem. versoeck in 't welnemen niet dienen toegestaan te werden, want andersints soude Area Wiera Tanoe seckerlijk veel landen van Area Nata Mangala na sig soecken te trecken. — Het versoeck is verstaan te ontseggen, en bijgevolge geen limitscheijdinge tusschen Tsjebalagon en Tsjeanjor te laten maaken".

Dit duidt niet op een wensch van Tjiandjoer om onafhankelijk te worden, want dat was het immers al, maar om een eind te zien aan de vermenging met Tjiblagoengsch gebied, die later aan Van Imhoff nog opviel (B. 31, 34) en ook genoteerd wordt B. R. 15 April 1766, waar Tisson en Weiss rapporteeren dat de koffietuinen van Tjikalong en Tjiblagoeng liggen „in 't zo genaamde Tanna Baloeboer van Tjianjour vermengt". Volgens Van Im- § 214
hoff (B. 31, 36) was de hiereven bedoelde Aria, overl. in 1707, „alleen Hooft van Tjandjoer proprie sic dictum off het district benoorden Goenong Kandang en tusschen hetzelve besloten", met 360 gezinnen. Uit D. 8 Nov. 1701 bespeurt men dat onder Aria W. Tanoe behoorden Tjilakoe en Tjidjambe bezuiden Tjiandjoer. Men ziet D. 3 Sept. 1711 (B. 23, 82) dat Van Riebeeck aan de Regenten van Tjiandjoer, Tjiblagoeng en Tjikalong gelast, hunne twee Oembools, die „'t opsigt gehad hadden" aan de Zuidzee, terug te roepen; dat dit eene aanduiding is dat deze woeste streek tot dusverre onder deze regentschappen ressorteerde, is niet onmogelijk (mijne noot 3 te aangeduider plaatse is wel wat te forsch geformuleerd). De Arsadjaja, die door Van Riebeeck als een der twee Oembools alhier wordt genoemd, is wellicht de Arassa Djaja, die D. 21 Maart 1685 (hierboven § 206) voorkomt als onder Tjiblagoeng

Hoofd zijnde van „Tchiandor"; een Arissajaja (D. 29 Juni 1700, geciteerd in § 555, genoemd Arsad Jaja) is D. 8 Nov. 1701 een der Djampangsche Hoofden, evenals ook de andere bij Van Riebeeck genoemde Oemboel Prajasoeta. Op te merken is verder, dat in R. 18 Febr. 1724 de streek aan de Zuidzee wordt gezegd „van ouds sortabel (1) te zijn geweest onder Jampan". Over de Djampangsche zaken vergelijke men § 555 e. v. In 1715 werd Djampang geplaatst onder Tjiandjoer (zie § 780); Mossel (Aanm. p. 193) noemt dit „zeer natuurlijk, alzo door die weg desselfs producten moeten afkomen"; de toen
§ 215 verleende acte vermeld ik § 1970. Zoo komt het (en door de voordeelen der koffiecultuur), dat de Resident van Cheribon in zijn rapport van 7 Sept. 1720 klaagt dat de Hoofden der Bataviasche regentsch. „trots tegen de Preangers (*den kleinen man*) worden en dat men, soo mij gerapporteert is, een poort (2) als voor een vesting voor den dalm van Aria Wira Tanoe heeft laaten maaken, die ook niet nalaet, middelen in 't werk te stellen om de Preanger onderdanen tot sig te locken . . . . . en soude hij Aria Wira Tanoe (als verhaald werd bij U. E. G. A. (*de Regeering*) insteren (*aandringen*) dat (*hij*) de naam van Pangerang Aria Depattij Mancoerat Indator (*ing datar, in de vlakke landen? of: in het land Datar, zie § 207?*) souw mogen voeren en dat sijn limietscheijding voortaan mogt wesen Tsitaron, waardoor soude winnen, soo mij berigt is, de helft van Bandong (*en*) Craoang en $^1/_4$ van 't landschap Parkamontjang". Dezelfde Regent van Tjiandjoer (niet zijn zoon, zooals Van Imhoff zegt) erlangde bij R. 18 Febr. 1724 (zie B. 23, 82, 3) de streken aan de Zuidzee; uit de verklaring, R. 29 Febr. 1724, dat de twee Jav. Kapiteins en het Hoofd van Kampongbaroe, die ook tot de volkplanting aan de Zuidzee hadden medegewerkt, „aan de noordzijde van het gebergte buijtendes haar werk wel konnen vinden in 's Comp^s. dienst", blijkt dat de grens door het gebergte wordt gevormd. Reeds toen werd dit Sagarakidoel op 1.000
§ 216 gezinnen geschat. Mossel oordeelt in 1751 (Aanmerk. p. 193) dat deze indeeling „zeer ongelegen is, wijl de naaste weg na Batavia valt over de oosterruggen van den berg Salak en dus daarover in 't Campon Baroe'se, die (*welks Regent*) gevolgelijk 't natuurlijkst zulks bestieren kan, maar tot deze verandering dient wel eenig sterfgeval der Tjandjoerse of Campon Baroese Regenten afgewagt". In 1724 echter bestond dit bezwaar nog niet, want Sagarakidoel leverde toen geene Comp^s. producten. Curieus is, dat R. 10 Oct. 1780 niet den Regent van Tjiandjoer maar wel dien van Buitenz. gelast wordt,

(1) *Sortabel onder* in den zin van: onderhoorig aan, eveneens D. 1679 p. 453 en 499.

(2) Misschien een overdreven bericht aangaande de katja katja (zie B. 22, 18, 2), twee hooge steenen pilaren, vormende eene soort poort aan den ingang tot de hoofdplaats (Coolsma o. l. pag. 109). Van Doren (Herinneringen II, 51) vond tijdens Du Bus „eene soort van poort bij wijze van eereboog" aan den ingang der hoofdplaats Tjiandjoer; Van Hoëvell in 1847 (Reis I, 21) „eene soort van houten of steenen poort". Deze schijnt dus te Tjiandjoer grootere afmetingen te hebben gehad dan elders.

zeeroovers uit deze streek te weren; dit is alleen te verklaren uit het gradueel samensmelten destijds van beide regentschappen.

Bij R. 23 Juni 1747 wordt voorts „het hoger opsigt en gesag" over Tjiblagoeng „met het presente Hoofd en de daaronder gehorende volkeren" toevertrouwd aan den Regent van Tjiandjoer. Volgens Freijer (rapport 22 Mei 1755 in T. B. G. XVII, 152) werkte deze regeling gunstig. Zij is wellicht opgehouden met den dood van den Regent in 1761, want in dit jaar vinden wij (§ 1269) eene aparte schuld van Tjiblagoeng; in elk geval is de band vermoedelijk verslapt, sedert de Gecommitteerde er belang bij kreeg dat er zooveel mogelijk afzonderlijke Regenten waren, die dan elk een afzonderlijk folio in zijne schuldboeken konden krijgen. In 1789 kende de Gecomm. nog alleen uit Mossel's Aanmerk. de voormalige ondergeschiktheid van Tjiblagoeng aan Tjiandjoer. Bij zijn advies B. R. 31 Dec van dat jaar draagt Guitard het verzoek van den Regent van Tjiandjoer en den Aria van Tjiblagoeng voor, dat dit laatste „weeder gelijk bevorens onder de tjoetaks van Tjianjoer zoude mogen sorteren", daar de 245 huisgezinnen van dit regentschapje de tegenwoordige lasten niet kunnen dragen. Dit wordt toegestaan, op voorwaarde dat Tjiandjoer de schulden aan de Comp. en aan Van Riemsdijk overneemt en deze „finaal liquideert" met ult°. Dec. 1790. Dat dit laatste is geschied vernemen wij R. 5 April 1792.

Wat eindelijk Tjikalong aangaat, dit werd bij R. 8 Febr. 1788 wegens § 217
de minder goede eigenschappen van den eenigen zoon des overleden Regents en de voortdurende kwesties met Tjiandjoer hierbij ingetrokken. Welke die kwesties waren, wordt in het betrekkelijk schrijven van den Commandant te Buitenz. aan den Gecomm. niet vermeld, wel, dat de Regent van Tjiandjoer „soo veele schulden" voor den overledene had betaald, dat hij wel recht had op de opvolging. Al vroeg moeten deze schulden zijn samengesmolten; vergel. de acten, bedoeld in § 1269 en 1270. Zoo verleenen bij eene acte Blomhert 3 Jan 1770 n°. 7.568 beide Regenten gezamenlijk quitantie aan den Gecomm., en later vernemen wij nergens van eene aparte Tjikalongsche schuldenrekening; wel echter had het tot 1788 eene afzonderlijke koffielevering.

Over mogelijke oude aanspraken der Regenten van Tjiandjoer op Tjikalong spraken wij hierboven § 211. In het journaal der Commissie Thalman c. s. (1807) wordt een verzoek van den Regent van Tjiandjoer genoteerd „dat hem een stukje grond van 't land Tjiekalong, hetwelk zijn overgrootvader (*lees: oudoom*) Natta Nagarra van de Comp. gekogt en in eijgendom bekomen heeft, waarvan egter het bewijs door een ongelukkigen brand verloren geraakt is, wederom als een eijgen perceel mogte werden afgestaan, om aldaar in stilte te kunnen leeven en niet verplicht te weezen onder het gezag van zijnen successeur in der tijd te staan". Van zoodanigen verkoop bleek § 218
mij nergens iets; deze kon eene knoeierij geweest zijn; maar dat 's Regents bewering eerder een verzinsel was, schijnt te volgen uit de afwijkende

mededeeling van Macquoid dd. 22 Dec. 1812, dat de Regent van Tjiandjoer beweert dat het 9e der in den aanstaanden landverkoop betrokken perceelen (d. i. Tjikalong) door *hemzelf* voor 2.000 Rds. is gekocht van de voormalige Regeer., maar dat het eigendomsbewijs verbrand is; Macquoid adviseert, het hem te schenken „as a provision for his family, none of which are likely to succeed him". De Commissie voor den landverkoop baseert (Proc. 16 Febr. 1813) de aanspraken van den Regent op het hierboven § 211 genoteerde; de Regeer. gaat hierop nu in. Kort daarna overleed de Regent, na Tjikalong te hebben verdeeld onder zijne drie zoons. Van Lawick en Van de Graaff noteeren in hun rapport van 5 Dec. 1818 dat een dier zoons zijn aandeel al heeft verkocht. Daarop besluiten Comm.-Gen. 3 Jan. 1819 (n° 1) dat Tjikalong niet mag worden vervreemd maar moet blijven „in deszelfs geheel, om alzoo over te gaan op de wettige afstammelingen in de nederdalende lijn", en dat het „bij ontstentenis van zoodanige afstammeling" zal terugvallen aan het Gouv. Het in 1813 verschonken land bestond uit Madjalaja, Tjikalong en Bajabang Mandé. Het eerste werd in 1818 door een der zoons verkocht aan den Regent van Buitenz. Bij besluit van 25 Febr. 1823 n° 23 werd (in verband met de vermeerdering der inkomsten van den Regent van Tjiandjoer tengevolge van den terugkoop van Soekaboemi) de terugname van Tjikalong gelast tegen eene door den Regent van Tjiandjoer aan de afstammelingen in de rechte lijn van de tegenwoordige eigenaren uit te keeren vergoeding, die bij besl. van 8 April 1823 n° 13 werd bepaald op *f* 1840 per jaar voor de drie deelen gezamenlijk. De Regent van Buitenz. schijnt intusschen in 1825 uitgekocht te zijn tegen eene betaling ineens van 5000 Sp. matten.

§ 219 Behalve de thans behandelde landschappen zijn er nog andere geweest waarnaar Tjiandjoer haakte. Bij R. 19 April 1720 wordt de beslissing uitgesteld in een twist van „de Hoofden der Preangerlanden van Jacatra met die van Cheribon over het onttrecken van malkanders onderhoorige volkeren"; R. 1 Oct. 1720 blijkt, dat ook de Cherib. Vorsten hierin zijn gemengd; eene commissie wordt benoemd om partijen te hooren. R. 12 Mei 1722 geeft de G.-G. aan de Heeren Raden in overweging, of het in de tegenwoordige omstandigheden (d. i. kort na den aanslag van Erbervelt) „wel noodig" is, de geschillen tusschen „de Javanen uit de Preanger, Craoangse en Jacatrase bovenlanden" te beslissen; de benoemde commissie heeft daaromtrent reeds 20 Oct. 1720 gerapporteerd, maar waarover het geschil eigenlijk loopt, blijkt uit de Resol. niet; onder de redenen waarom nog geene beslissing is genomen, noemt de Regeer. dat er „een gemompel was van verraad onder al wat Javaan genaamd word, hetwelke (*welk verraad?*) anno 1721 daarop gevolgd is". Ook thans valt geene beslissing en wel op grond dat dit trouwelooze volk „onwaardig moet werden aangesien, om harentwille veel moeijte of beweging te doen"; het ingekomen rapport wordt „tot verbetering van sodanige quade dagen" onder het loodje gelegd; vermoedelijk was het derhalve contrarie

aan den wensch van den G.-G. (Zwaardecroon, 1718—1725) uitgevallen, ofschoon zijn satelliet Heere in de commissie zat. Vooral de omstandigheid dat de twistpunten nergens in de Resol. worden vermeld, geeft te denken, en de onzinnige motiveering van evengenoemd besluit doet vermoeden dat de protégé van Zwaardecroon, de Regent, over wiens aanmatigingen de Resid. van Cherib. in 1720 zoo had geklaagd (§ 215), pretenties op landen zijner buren voorgebracht had, die Zwaardecroon steunde. R. 29 Sept. 1722 verzoekt bedoelde Regent ten behoeve van de koffiecultuur de menschen te mogen aanhouden, die binnen zijne grenzen zijn komen wonen; tevens, dat zijne twisten met Kampongbaroe en P. moentjang mogen worden beëindigd door het trekken eener limiet. Er blijkt, dat dit dezelfde kwesties zijn, waarover genoemd § 220
commissoriaal rapport had geloopen; eene beslissing wordt ook thans niet genomen, doch, in strijd met eene enkele jaren vroeger voor de eigenlijke Preangerlanden getroffen regeling (§ 716 i. f.) — hem wordt toegestaan de naar zijne landen verhuisde gezinnen aan te houden. Bij R. 20 April 1723 wordt besloten dat de Gecomm. en de Landmeter een locaal onderzoek zullen instellen naar de hangende grenskwesties. Heere rapporteert nu (de ander werd ziek en bleef thuis) dat eene bijeenkomst met de Regenten van Bandoeng, P. moentjang, Krawang en Tjiandjoer tot dit resultaat alleen heeft geleid, dat „sij alle evenseer dringen op de oude en gestelde (1) limiten bij den Soesoehoenang ten tijde die haar geordonneerd soude hebben, het land aan weedersijden van de rivier Karawang of Tsitaroem te bevolken, en aldus tragten tweemaal soveel land te hebben als sij konnen beheeren". Dit slaat blijkbaar niet op Tjiandjoer, dat geene Mataramsche limietscheiding kan hebben bezeten, maar op de anderen, die door Wiratanoe (dien Heere blijkbaar steunt) bedreigd werden; Heere vermeldt, dat laatstgenoemde bereid is gevonden, volk en levensmiddelen te leveren voor de mijnontginning of wel in stede daarvan de Krawangsche indigofabricatie over te nemen. Eene beslissing aangaande de grenskwesties wordt echter ook nu uitgesteld, R. 20 Juli 1723, doch kort daarop Sagarakidoel aan Tjiandjoer toegewezen ten nadeele van Kampongbaroe, R. 18 Febr. 1724. Maar R. 22 Mei 1725 verzoekt de Regent van Tjiandjoer al weder „om te mogen weeten de regte limietscheijding tusschen de Ceribonse en Batavise bovenl."; hij klaagt over 't wegtroonen van zijn volk door zijne oostelijke buren, den Regent van P. moentjang en het Hoofd van Tjidamar. Weer wordt een onderzoek gelast (het rapport van Heere in een brief naar Cherib. dd. 16 Juni 1725 bewijst dat er kwestie was of de Tjioedjoeng de grens was van Tjidamar), doch verder verneemt men dienaangaande niets; denkelijk maakte het aftreden van Zwaardecroon in Juli van dat jaar een einde aan het gekuip van Kiai Aria Wiratanoe.

Eindelijk dient de aandacht gevestigd op het gedeeltelijk samensmelten

(1) Over deze woordschikking zie B. 22, 25, 5; 38, 5, 5.

van Tjiandjoer met het Buitenzorgsche, doordat in 1749 een Tjiandjoersch Radèn tot Regent van K. Baroe werd benoemd, welk regentschap tot 1801 in deze familie bleef, terwijl bovendien de Regent van Tjiandjoer en diens verwanten veelal huurders van het land Buitenz. waren. Zoo komt het dat bijvb. B. R. 31 Dec. 1790 de eisch van koffie dezer twee regentsch. wordt gecombineerd, evenals ook met de betaling der leveranties en zelfs met de schulden is geschied.

§ 221 *Grenzen.* Volgens Van Imhoff (B. 31, 35) liep de grens met K. Baroe over het midden van den Salak en den Gedeh, dus zooals tegenwoordig; K. Baroe lag echter ook bewesten Tjiandjoer (Mossel, Aanm. p. 194), dus evenals nu liep de grens van den rug van den Gedeh noordwaarts; op den Poentjak stond „eene traverse" als „scheidpaal", twee uren van Tjipanas (Van Imhoff B. 31, 16, 2; Radermacher in T. N. I. 1856, II, 168; een tweede stond op „den rug van den Salak" te „kampong Passir Mangis" ib. pag. 171; 173); een koopbrief van een deel der Buitenz. landen (Daendels, Staat, Bijl. I. Prep. Mes. nº 17) noemt als grens „de poel Talaga Warna". In het N.O. grensde Tjiandjoer aan Tjikalong (Mossel p. 193) en liep verder ineen met Tjiblagoeng. Goenoeng Beser (wat beoosten den Gedeh) behoorde, zegt Van Imhoff, aan Tjiandjoer, de laagte tusschen die twee bergen aan Tjiblagoeng, de omstreken van Tjipanas aan beide, evenals het land zuidwaarts tot 't Kendeng-gebergte; of de Tjitaroem hier Bandoeng scheidde van Tjiblagoeng dan wel van Tjiandjoer, wordt uit Van Imhoff's woorden niet duidelijk.

De grens naar het Oosten geeft overigens eenige zwarigheden.

In 1679 en 1685 wordt Tjihea gerekend onder het Cheribonsche Tjikalong; zie B. 12, 4, 10; § 205; 206; 544. Vermoedelijk is dit op de kaart van 1692 niet te vinden plaatsje dat aan de gelijknamige rivier, die van het Z. komend zich in de Tjitaroem stort bij het punt waar de groote weg deze passeert, zie B. 17, 20, 1. Aan het tegenwoordige Tjihea, waar de groote weg en het spoor over de Tjisokan gaan, valt niet te denken, daar dit laatste nooit in onze oude bronnen wordt vermeld en van jongere creatie schijnt. De dicht bij het eerstgenoemde Tjihea gelegen zwaluwgrotten (waarover zie § 1502) schijnen echter terzelfder tijd tot Bandoeng te behooren (§ 177), en volgens de kaart van 1692 is die gansche streek Bandoengsch. Wanneer dus in 1720 wordt gezegd (§ 215) dat, als de Tjitaroem de grens van Tjiandjoer wordt, dit regentschap „de helft van Bandong (*en*) Craoang en $^1/_4$ van 't landschap Parkamontjang" zal winnen, dan schijnt deze zelfde streek als Bandoengsch te worden beschouwd; onder Parakanmoentjang werd Batoelajang gerekend. In 1740 is Tjihea de hoofdplaats (?) van het Parakanmoentjangsche Batoelajang (§ 165). De kaart van Marci schijnt eveneens (zie § 169) het land tusschen de Tjisokan en de Tjihea te beschouwen als Parakanmoentjangsch, doch misschien met aanduiding dat daarover een geschil bestond. Ook Mossel rekent vermoedelijk (§ 748) de streek tusschen de Tjisokan en de Tjitaroem

niet tot Jacatra, zegge Tjiandjoer. Van Imhoff zegt (B. 31, 35) dat de grens van Tjiandjoer en Batoelajang liep over het Poentjaklarang gebergte; denkelijk is de bedoeling dat de oosterhelft Batoelajangsch was, de westerhelft Tjiandjoersch. In bronnen van omstreeks 1800 is (zie § 170) Tjihea een district van Batoelajang; in 1812 van Bandoeng (B. 50, 40); wanneer de Bandoengsche Regent (ib. § 6) als grens van zijn land en Tjiandjoer eenvoudig de Tjitaroem opgeeft, dan is dit erg globaal bedoeld, en wanneer de Regent van Tjiandjoer in 1807 de Commissie Thalman c. s. uitgeleide doet „tot *over* het rivier Sisokkan op het gebied van" Batoelajang, dan had hij zijne beleefdheid kunnen bepalen tot een afscheid aan *zijne* zijde der Tjisokan. In 1808 zegt Domis (Aanteek. p. 38): „de rivier Tjilakko en Tjisokkan scheidt Tjanjoor van Bandong". Hierdoor zou dus Tjikondang buiten Tjiandjoer vallen, terwijl het reeds op de kaart van 1692 voorkomt als een dorp van Tjiblagoeng. Te lezen zal dus wezen: „de rivier Tjisokkan". Eigenaardig is echter, dat uit D. 24 Jan. 1682 blijkt, dat Speelman het Hoofd van Tjikondang „hier in de bovenlanden van Carwangh" wilde erkennen als zelfstandig Regent, waaraan echter geen gevolg werd gegeven.

§ 222 Meer Z. grensde Tj. aan het Soekapoerasche (dus onder den Resident van Cheribon staande) Tjidamar (1), welks grenzen volgens de kaart van 1692 zijn: O. de Tjipantjong, W. de Tjiboeni, N. Bandoeng, zoodat dus Djampang Wètan daarbinnen viel; Umbgrove noemt in 1795 de „Tjioeleng" (wellicht de Tjioedjoeng) de grens van Tjidamar met Tjiandjoer, en evenzoo Van Lawick in 1808, die den Patoea vermeldt als de grens met Bandoeng. In een brief van den Regent van Tjiandjoer B. R. 13 Oct. 1789 wordt over Tjidamar's leveringen „van oude tijden af" gesproken op eene wijze, die zou doen denken dat het altijd onder zijne voorouders had behoord. In een ouderen brief echter, van 1782, klaagt hij dat „de volkeren van Tjidammer, gehorende onder Soekapoera", in Djampang geplunderd hebben; ook Marci's kaart duidt het aan als Soekapoeraasch. Het is daarom niet onmogelijk dat, toen Tjidamar bij R. 13 Oct. 1789 werd belast met eene koffielevering, die (als equivalent voor de tevens opgeheven indigo- en garenlevering) op het regentschap Tjiandjoer was gelegd, het westerdeel van Tjidamar (tusschen de Tjioedjoeng en de Tjiboeni) expres hiertoe aan Soekapoera was ontnomen, zoodat dan Rolff's knoeierij bij die gelegenheid (§ 1316) nog wat grooter was dan de Heeren Raden te weten kwamen (2). Opmerkelijk is, dat de hiermee nagenoeg gelijktijdige intrekking van Tjikalong en Tjiblagoeng evenzeer op Rolff's verlangen wijst

(1) De titelnaam van het Hoofd van Tjidamar schijnt Bradjantaka geweest te zijn, welke naam D. 8 Nov. 1678 en in 1691 voorkomt (§ 81 i. f.), terwijl in 1795 (T. N. I. 1879, II, 174) de Resident van Cheribon zegt dat Tjidamar eigenlijk „Prajantakka" heet. In 1809 vind ik echter als Tjoetakshoofd een Radèn Joedanagara.

(2) Daartegen kan men echter aanvoeren, dat Kadoepandak, hetwelk in 1739 de hoofdplaats van Djampang blijkt te zijn (§ 224), gelegen is tusschen de Tjiboeni en de Tjioedjoeng.

om Tjiandjoer terwille te zijn Dat niet het heele Tjidamar in 1789 werd ingelijfd, maar althans een deel aan Soekapoera bleef, toont een brief van Van Lawick Dec. 1808. Meer W. vormde de Tjibareno de grens van Tj. met Bantam, zie B. 23, 66, 10; 29, 24; 31, 34. Bewesten den Salak was het Kendanggebergte de grens, R. 15 Sept. 1778.

§ 223 *Tjoctaks.* Het aantal tjoetaks wordt zeer verschillend opgegeven. Nederburgh (Consid. i. f.) zegt dat er 6 „districten" zijn, de Commissie Thalman c. s. 13, Van Motman 12, en volgens Guitard (B. R. 15 Oct. 1790) zou Djampang alleen reeds 12 „tjoetaks" hebben geteld.

In het Z. W. hebben wij het groote landschap Sagarakidoel of, zooals Mossel (Aanm. p. 185) het noemt, „de volken aan de Z. zee", hetzelfde wat De Klerk (B. R. 4 Dec. 1777) aanduidt als: „Goenong Parang, Tje Mahi, Pagadeen" (*sic*); het schijnt ook „de vier tjoetaks" genoemd te zijn. Van O. naar W. bestond het uit de volgende districten: Goenoengparang (grens O. de Tjikoepa, Proc. 26 Jan. 1813; het heet ook wel Soekaradja, Radermacher in T. N. I. 1856, II, 178; R. 30 Sept. 1806); Tjimahi (grens O. de Tjigoenoenggoeroe, Radermacher u. s. p. 172); Tjiheulang (niet bekend aan Radermacher, die de Tjileuleuj opgeeft als grens tusschen Tjimahi en Pagadoengan). Volgens de koopvoorwaarden Proc. 26 Jan. 1813 waren de Tjileuleuj en de Tjitjatih de grens tusschen Tjiheulang en het gecombineerde Pagadoengan en Pangasahan; Tjiheulang was dus het W. deel van Radermacher's Tjimahi; de grens tusschen beide was de Tjipoentang, even W. van de Tjimahi. De districtsnaam Tjiheulang komt voor B. R. 15 Oct. 1790; rapport 31 Dec. 1792; idem 31 Dec. 1804; R. 30 Sept. 1806. De zuidgrens dezer districten was de Tjimandiri (Mossel, Aanm. p. 193), welke de grens vormde van Djampang (R. 21 Aug. 1712), terwijl de westhoek van Sagarakidoel, grenzend aan den Salak, het Bantamsche en de zee (Mossel ib.), werd ingenomen door „de gecombineerde tjoetaks Pagadongan en Pagasahan", zooals P. Engelhard ze noemt, rapport 31 Dec. 1804. Pagadoengan (genoemd naar de Tjigadoeng, rechter zijrivier der Tjimandiri) heette volgens Radermacher (u. s. pag. 178) ook „Tjirojok" (lees: Tjijorok, d. i. Tjitjoeroeg). Guitard (B. R. 15 Oct. 1790) omschrijft het als „ook genoemd Gadok". Het grensde aan Buitenzorg (acte van overschrijving 18 Jan. 1776 f°. 409). Het grootste dorp, Tjitjoeroeg, telde in 1780 slechts 18 huizen; andere plaatsjes, vermeld in P. Engelhard's journaal van 1802, zijn (in de buurt van het vorige): Bangkong; Tangkil; Tjisaät; Tjibaregbeg; Kompa; de kaart van Raffles onderscheidt Pagadoengan Kalèr (d. i. Noord) ten Z. en Z. W. van den Salak, van Pagadoengan Kidoel (d. i. Zuid) tusschen het vorige en de Tjibareno. Pangasahan (genoemd naar de Tjipangasahan, linker bijrivier der Tjitjareuh) heet in een rapport van Opziener Voogd 3 Sept. 1796: „'t tjoetakje Tjie Madja"; Raffles' kaart geeft als anderen naam: Soeniawenang, en plaatst het Z. van Pagadoengan Kalèr en N. van de Tjimandiri. De Wilde (o. l. pag. 31) noemt het Tjikembar.

P. Engelhard's journaal van 1802 geeft in dit district de kampongs: Palasari; Manglad; Tjilculeuj; Tjikoneng; Pitjoengpoegoer; Leuweungdatar.

§ 224 Het tweede groote landschap was Djampang, dat volgens Van Riebeeck (R. 21 Aug. 1712) begon bij „de mond der rivier van Tsji Mandirij", welke rivier (B. 31, 37) de grens vormde met Sagarakidoel. Wanneer Mossel zegt (Aanm. p. 193): „Jampan strekt tot op de hoogte van Tjiblagon", dan schijnt hij te bedoelen „tot op de geographische lengte" (vergelijk B. 22, 50), doch waar hij voortgaat: „en tusschen de gebergtens Pangarango en Gedee en de Zuijdzee", is hij, tengevolge van het raadplegen van Valentijn's kaart (zie § 2485), al heel onnauwkeurig. De hoofdnegorij (D. 1 Juli 1739) Kadoepandak telde 42 huizen in 1780. Een omstandig tourneerapport betreffende Djampang is toegevoegd aan een brief van den Tjiandjoerschen Opziener Voogd aan Nic. Engelhard dd. 21 Juli 1797, een tweede aan een brief van 22 Febr. 1799, beide op het Rijksarchief voor mij nagezien door den heer R. A. Kern. Daaruit blijkt dat O. en W.-Djampang worden gescheiden door de Tjikaso; terwijl West-Djampang maar twee „tjoetaks" telde (waarbij drie kleinere waren ingedeeld), had Oost-Djampang er 7, waaronder twee bekend stonden als Djampang Nila (indigo) en Dj. Kopi; het laatste lag tusschen de Tjimandiri en de Tjikaso.

§ 225 Het overige deel of „het eijgentlijke district" (B. 31, 24) van Tjiandjoer (buiten Sagarakidoel en Djampang, die er oorspronkelijk niet toe behoorden) heet in sommige stukken eenvoudig Baloeboer; zoo R. 31 Dec. 1778; een rapport van den indigomaker Olsen 1780; B. R. 15 Oct. 1790; een rapport van Dec. 1792 en een van Dec. 1799. Eerst P. Engelhard's journaal van 1802 onderscheidt: N. W.; N. O.; Z. O. Baloeboer; Baloeboer benoorden de Tjisaroewa; Tjipoetri; Peser. Vermoedelijk was deze verdeeling, evenals in Bandoeng, zijn eigen werk. Dezelfde tjoetaks vermeldt hij ook in Dec. 1804. Uit eene opgave van de koffietuinen van elke tjoetak zou men ongeveer de grenzen kunnen bepalen, doch dit lijkt mij van weinig belang. In eene statistiek van Tjiandjoer dd. 11 Mei 1812 komen behalve de hierboven vermelde districtsnamen van Djampang en Sagarakidoel, Tjikalong en Tjiblagoeng, nog deze voor: Hoofdnegorij; Tjihideung; Nanggrang; Tjirenjom; Tjiharashas; Tjikondang; Peser; Padakati; Kaliastana; Bajabang; Tjibeureum; Tjipoetri.

Hoofdplaats. De hoofdplaats van Tjiandjoer werd blijkens een schrijven van den Regent D. 24 Jan. 1680 door de Bantammers vernield. Volgens de overlevering was kampong Pamojanan, ten W. van de latere hoofdnegorij, de oude hoofdplaats (Bijdr. 1862 p. 309); denkelijk werd deze (Pamojanan) dan gebouwd na de vernieling in 1680, want op de kaart van 1692 ligt „Tschieanjer" tusschen Malimping in 't N. en „Tschiesaroea" in 't Z., d.i. precies op de plaats van kampong Pamojanan, ongeveer waar nu het huis van den Ass.-Resid. staat. Het tegenwoordige Tjiandjoer heet gesticht door Aria Ditjondre; zeker is (zie boven § 215) dat deze zijn dalem verfraaide, maar aangezien

de hoofdplaats bij Van Imhoff heet te liggen bezuiden het gelijknamige riviertje (B. 31, 25), d. i. ter plaatse van Pamojanan, terwijl Van Riebeeck (B. 22, 90) aanduidt dat zij benoorden de Tjiandjoer ligt, hetgeen overeenkomt met Marci's kaart, blijft dit twijfelachtig; in 1777 stond het regentshuis nog terzelfder plaatse als in 1711 (B. 23, 55, 8). Eenige aanduiding omtrent de hoofdplaats geeft Van Riebeeck u. s. en Van Imhoff; Radermacher noemt haar „groot, maar onaangenaam, want het is er zeer heet"; men leze voorts wat Rolff schrijft B. 40*a*, 11 e. v. Omtrent het aantal huizen zie § 2042.

§ 226 *Tjiblagoeng.* Een andere naam hiervoor is misschien het D. 4 April 1703 in een brief van den Regent van Bandoeng vermelde Datar; vergel. hierboven § 207; 215. Het strekte zich in 1685 (zie hierboven § 206) voor zoover na te gaan, naar het Z. uit tot het gebergte, zelfs bezuiden de Tjimandiri. Tijdens Van Riebeeck (B. 23, 9) behoorde hieronder Tjibadak (halverwege tusschen Tjipamingkis en Tjikalong) benoorden het gebergte; in 1726 (B. 27, 9) komt dit, ofschoon onder hetzelfde Hoofd als in 1710, als een apart landje voor Dit Tjibadak houd ik voor het „Siseero" (Tjisero), door Mossel in 1751 vermeld (Aanm. p. 195) als liggende beneden Tjikalong en boven en beoosten Tjipamingkis, en als vormende een apart regentschap onder een Ranga Manggala (ib. p. 187); hij stelde toen voor, dit Siseero te verkoopen, maar de meerderheid in Rade verwierp dit voorstel bij R. 4 Febr. 1752 en wilde het landje, zooals uit den leverantiestaat van dien datum af te leiden valt, als een afzonderlijk regentschapje beschouwd zien. R. 13 Maart 1753 wordt als oostgrens van Tjipamingkis de Tjibadak genoemd, die het scheidt van Tjiblagoeng, zoodat Tjisero toen tot dit laatste werd gerekend.

Met Tjiandjoer was Tjiblagoeng in Van Imhoff's tijd zóó vermengd, dat er kampongs waren die onder beide regentsch. behoorden; de Tjitaroem was de grens met Bandoeng. R. 11 Jan. 1732 leest men dat het 5 „onderhoorige Hoofden" telde. De hoofdplaats (thans Kademangan) lag volgens Van Imhoff (B. 31, 31) twee uur gaans O.N.O. van Tjiandjoer; in 1780 telde zij 69 huizen. Men vergelijke voorts B. 22, 86 e. v.; 40*a*, 14.

§ 227 *Tjikalong.* In 1685 vinden wij reeds (hierboven § 206) plaatsjes benoorden het gebergte vermeld als hieronder behoorend; wij zagen (§ 205) dat Tjimapag in 1678 door „die van Seribon" was „beset". Vandaar dat Mossel (Aanm. p. 195) schrijft dat Tjikalong grenst aan Tjimapar. De Klerk zegt R. 15 Sept. 1778: „Om de oost legd nog een land dat onder den Demang van Djicalang staat, maar omringt met verkogte landen, is genaamd Tjimapak, gelegen bezuiden Tjipaminkes, dat vooral diend verkogt te werden"; aldus wordt besloten. Na verschillende landverkoopingen bleef (Proc. 26 Jan. 1813) de noordgrens van Tjikalong de Ajoenan en Dingdinghari, dus de tegenwoordige noordgrens der Preanger; in den westhoek worden in 1802 de dorpen Soeroepan en Tendjolaja genoemd.

Mossel noemt dit regentsch. „slegt bevolkt, dog na rato meer dan andere peper uijtleverende"; daarentegen noemt Rolff het in een brief van Febr. 1788 een „aangenaam en vrugtbaar regentschap", dat „fraije coffietuijnen" heeft; zie B. 40*a*, 15. Het westelijk gedeelte „being mountainous and not very fertile, produces nothing but cachang", zegt Proc. 26 Jan. 1813. Over eene verdeeling in onderdeelen zie hierboven § 218, en omtrent de ligging der hoofdplaats B. 23, 10. De naam Tjikartanagara komt in de oudere Dagr. niet voor; Van Riebeeck (B. 23, 7; 10) gebruikt hem voor „nieuw Tsicalong"; men vindt hem verder R. 28 Aug. 1731; rapport Bollmann B. 29, 29; D. 1 Juli 1739; 28 Mei 1740; R. 23 Febr. 1759. Daarna schijnt hij buiten gebruik te zijn gekomen. In 1780 telde de hoofdnegorij 60 huizen, Madjalaja 65.

Kampongbaroe, Buitenzorg. De stichting van Kampongbaroe vindt men § 228
vermeld bij Riesz, De particuliere landerijen van westelijk Java I, 16 noot 1 en p. 87 e. v.; evenzoo in zijne Geschiedenis van Buitenz. p. 6 e. v. Deze schrijver put hier uit de Maleische vertaling van een Soendaasch handschrift. Na volgens dit manuscript den toestand van verlatenheid en verwildering van het Buitenzorgsche te hebben beschreven, zegt Riesz: „Luitenant Tanoe Djiwa was hoofd van een troep werkers, oorspronkelijk uit Soemedang afkomstig. Hij zou met dien troep vroeger gestaan hebben onder zekeren Luitenant Pangierang of Pangiering. Deze Pangiering nu zou oorspronkelijk door den Gouverneur Generaal Maetsuyker zijn gelast geweest, om de wildernis nabij Batavia te Goenoeng Sarie aan te tasten (*dit kan slaan op den aanleg van den Grooten Zuiderweg anno 1678, zie § 1603*) en Gang Petjenongan (1) te stichten met een troep werkers, daartoe door hem opzettelijk van Soemedang gehaald. Die troep bestond uit 20 huisgezinnen en elk huisgezin kreeg van de Comp. 1 Reaal 's maands benevens voeding voor man, vrouw en kinderen. Onder den Gouverneur Generaal van Goens werd dienzelfden Pangierang gelast om op denzelfden voet nog 50 huisgezinnen van Soemedang te halen, en om evenzoo de wildernis bij Meester Cornelis aan te tasten ten einde Bidara Tjina aan te leggen (*denkelijk vervolg van den aanleg van den Zuiderweg*). Hieraan voldeed hij wat het halen dier huisgezinnen betreft; doch verdwijnt (2) op zijn terugreis in de bosschen van den Megamendoeng. Luitenant Pangierang wordt opgevolgd door Luitenant Tanoe Djiwa, die zijn last overneemt en volbrengt. De Gouverneur Generaal Speelman laat dezen Tanoe Djiwa daarna Tjipinang (*het eerste Kampongbaroe*) aanleggen met zijnen troep werkers, en eindelijk gelast de Gouverneur Generaal Camphuijs dien Tanoe Djiwa om de wildernis te Kampong Baroe op gelijke wijze aan te

(1) Het Drosserspad, zie B 34, 15, 1. Over eene verbetering van het Drosserspad schijnt R 17 Aug. 1685 te handelen. Het liep van dicht bij het fort Jacatra tot aan den weg van de Buitenwacht naar Noordwijk, waarover zie B. 22, 28, 1.

(2) Dit verdwijnen komt meer voor bij stichters van inlandsche vorstenhuizen, zooals dat van Boni, T. B. G. XV, 154.

pakken . . . . . Luitenant Pangierang schijnt gewichtiger persoonlijkheid te zijn geweest dan Tanoe Djiwa, ofschoon broeders, volgens het Sundaneesch handschrift".

§ 229 Aldus Riesz, die beter had gedaan, wanneer hij zijn handschrift woordelijk had vertaald, in plaats van het in eigen inkleeding weer te geven. Elders zegt hij, dat eene lijst van Buitenzorgsche Regenten, in het bezit van den laatsten hunner, gezegden Pangiring als eersten Regent noemt. Daar deze naam beduidt: „volgeling van een voornaam persoon", heb ik mij afgevraagd of F. H. Muller zou kunnen zijn bedoeld, de „volgeling" van den G.-G., die ook min of meer spoorloos verdwenen is door zijn dood in Midden-Java (1). Daar echter, volgens Riesz, zijne ploeg werkvolk bestond „uit zijn aanhang en familie", zou aan hèm evenmin kunnen worden gedacht als aan den bij R. 4 Juli 1673 tot sergeant bij eene nieuw opgerichte compagnie Baliërs benoemden Panckirangh, die R. 15 Juli 1678 (onder den naam Pangockirang) voorkomt als Luitenant der Baliërs die naar Java worden gezonden (geheimzinnige verdwijning) en bij R. 13 Oct. 1680 Kapitein der Baliërs werd; zijne handteekening vindt men onder een transport Veenendael 11 Jan. 1706.

Beter bekend is Tanoedjiwa. In eene attestatie Houmes 13 Febr. 1668 komt een Tanoe Dwiwa van Tegal, Javaan, voor, die dit stuk met een krabbel onderteekent; hij is in dienst bij eenen Bagoes Jaka, sergeant, die woonachtig is „boven de fortresse Noortwijck omtrent Valckenburch op het landt van d'E. Hr. Jan Ferment, Landtdrost ten platten lande alhier", welk land die Jav. sergeant in huur heeft. Dit zou onze man kunnen wezen; zijn naam, dien ik elders in de duizenden notarieele acten, welke ik doorzag, nooit ontmoette (bij De Jonge XI, 43 ziet men in 1765 een Patih van Indramajoe denzelfden naam dragen), past hier in den tijd, en zijn wonen op een land van Ferment zou verklaren waarom hij de aandacht van dezen en van den G.-G. trok. Hoe dit zij, H. 23 Aug. 1704 verklaart hij zelf naar aanleiding van een twist met Bantammers in het Buitenzorgsche, dat hij en de zijnen „'s Comps. landerijen over de 30 jaaren bewoont en gebruijkt" hebben, waaruit zou volgen dat de stichting van het oudste Kampongbaroe (aan de Tjipinang) omstreeks 1674 zou moeten worden geplaatst en het inlandsche verhaal dus weer niet precies juist zou wezen; echter kan het ook wel zijn (want het is bevreemdend dat onze oude reisverhalen niet spreken van eene toenmalige vestiging aldaar), dat Tanoedjiwa hier, om een zoo hoog mogelijk aantal jaren te kunnen noemen, eigenlijk zijne eerste relaties met de Comp. op het oog heeft, toen zijne werkzaamheid zich nog niet zoover uitstrekte (2).

§ 230 Wat het Buitenzorgsche betreft, reeds bij R. 20 Juni 1656 was een

(1) Vergelijk de „verdwijning" van Sheik Joesoef § 462.

(2) Volgens Pleyte, Soendasche schetsen p. 120, had Tanoedjiwa twee broers, Pralaya (sic) en Singamanggala. Dezen laatsten naam vinden wij § 482 in de Tanggeransche bovenlanden; de eerste is wellicht de B. 15, 6, 6 vermelde Praja.

voorstel van den Kapitein der Maleiers aangenomen om op zeker niet nader aangeduid punt van den weg, „lopende onder 't geberghte heen en boven de rivier van Ontongh Java om, waerlanghs die van Bantam bequamelijck connen herwaerts afcomen" (over dien ouden Bantamschen weg zie B. 4, 12 e. v.), eene wacht van Maleiers te plaatsen om te kunnen waarschuwen. Verder verneemt men daarvan niet. D. 29 Juni 1661 zendt 's Comp^{s}. Resident te Bantam naar Batavia „een Portugees, dewelke hem op Wates, een plaets boven de stad Batavia gelegen, wel 10 maenden lang onthouden heeft ende wellicht Moors zoude zijn geworden, indien hem den Resident niet bij tijds in versekering hadde genomen"; die Portugees vertelde hem „dat op die plaets wel 60 van Comp^{s}. slaven en andere waren". Dit zou dus de boevenkolonie aan den Blauwen Berg kunnen zijn, waarover zie B. 34, 15, 1. Den 22 Dec. van datzelfde jaar schrijft de Regeer. naar Nederl. (De Jonge VI, 89): „Boven in 't geberchte omtrent de rivier van Jacatra schijnt eenigh volck geplaetst te wesen, die daer de landen schoon maecken en rijs planten. Waerop hetselve aengesien zij, en weet men niet. Die van Bantam hebben van hare sijde daer weder een dorp ofte wacht tegen gemaect . . . . . maer plegen geen vijantschap tegen malcander". Hartsinck adviseert anno 1678 in zijn rapport, naar aanleiding van zijn tocht met Muller in Mei van dat jaar (B. 9, 2), o. a. om „den bergh Patagourangh (*d. i. Moewaraberes*) en de negrij Selincij in besetting" te nemen, tencinde tegen de stroopende Baliërs „'s Comp^{s}. onderdanen in gerustheijt en buijten vreese te laaten blijven . . . . . Immers sal dese besettingh op Patagourangh verhinderen dat de Bantamse en Balise roovers en stropers, die nu dagelijcx in een groot getal over en weer gaen, dese pas in sulcken manier meer sullen deurtrecken". Het is mogelijk dat § 231 naar dit advies is gehandeld; men vergelijke B. 4, 14 e. v. Curieus is ook dat P. P. Roorda van Eijsinga (o. l. II, 405), die elders zulke flaters begaat „volgens overleveringen" de wederbevolking van het Buitenzorgsche plaatst „omtrent het jaar 1677 na J. C." Er werden toen, zegt hij, veel doode arènboomen gevonden, die in het Soendaasch *bogor* (1) zouden heeten, en daarnaar zou de vestiging zijn genoemd. Dat deze vestiging bij wijze van occupatie geschiedde, blijkt daaruit, dat er geene erf- of leenbrieven zijn uitgereikt op den naam der personen die als eerste Hoofden in die streek worden genoemd.

De data laten zich verder vrijwel bepalen. In Muller's journaal van

(1) Rigg zegt van *Bogor*: „Intelligent natives can give no interpretation to the meaning of the word". Coolsma verklaart, dat de hierboven vermelde beteekenis „niet zeker" is; wel kent hij het woord *poegoer* d. i.: zonder takken en bladeren staan. In Jansz' Jav. woordenboek komt de vertaling voor: „palmwijn tappen, tapboomen kweeken". In de Encycl. van N.-I. vindt men *bogor* als den Jav. naam van den gabaag; evenzoo bij De Clercq sub no. 887, die het in verband brengt met den plaatsnaam.

Het wil mij voorkomen dat de naam Bogor (die meer speciaal eigen schijnt aan de onmiddellijke omgeving van het landhuis, § 1645) den *troep* of de *ploeg* werklieden aanduidt; in dezen zin vond ik dit woord T. N. I. 1861, II, 5 en in het dagboek (of register) van den Resident der Preanger onder datum 27 Sept. 1823.

zijn tocht in 1678 wordt Kampongbaroe aan de Tjipinang niet vermeld, ofschoon hij vlak daarlangs moet zijn gegaan; misschien was de troep nog bezig aan den Zuiderweg. Het kan wezen dat in 1684 (zie § 504) melding gemaakt wordt van Soemedangers te Tjipinang. Daarentegen schijnt tijdens Scipio's tocht in 1687 Tanoedjiwa in dit benedenste Kampongbaroe (1) woon-
§ 232 achtig (B. 14, 11). Tijdens Scipio's tocht woonde te Paroengangsana, dat „een uirtie" van Kedoengalang lag, Tanoedjiwa's sergeant Wisanala met 7 of 8 gezinnen; in 1690 echter woonde Tanoedjiwa zelf te Paroengangsana en droeg dit al den naam Kampongbaroe. Deze laatste naam komt dan ook voor op de kaart van 1692. Winkler zegt (B. 15, 15) dat het ongeveer een half uur ligt van het aan de Tjiliwoeng gelegen Kedoengalang; volgens eene kaart van 1701 lag Kampongbaroe ongeveer 1500 roeden beneden Bantardjati, vrij dicht aan de O.-zij der Tjiliwoeng. Eene kaart in B. R. 20 Maart 1739, die de copie moet zijn van eene oudere (want zoowel de naam Tanoedjiwa staat er op als ook, bij „Campon Baroe", de aanduiding „'t volk van Nalla Singa"), vertoont K. Baroe ongeveer 800 roeden benoorden een groot eiland in de Tjiliwoeng en een eind bezuiden een ander eiland; even beneden K. Baroe en vlak boven het laatste eiland gaat de weg over of door de rivier. Volgens deze kaart zou ik deze negorij op dezelfde plaats leggen (tusschen paal 37 en 38) waar de jongste topographische detailkaart haar plaatst, even beoosten den grooten weg. Den naam Paroengangsana voor K. Baroe kent nog Van Riebeeck (B. 23, 132). In het rapport, door Tisson en Weiss in 1766 uitgebracht, wordt tusschen beide plaatsen onderscheid gemaakt. Intusschen was de Regent verhuisd, een gevolg van het beneden (§ 241) te vermelden contract, in 1754 met Mossel aangegaan, waarbij de Regent o. a. erlangt „een plaats voor zijne wooning" op het land Buitenzorg; eene acte Garrisson 29
§ 233 Dec. 1761 nº. 9.092 vermeldt dan ook dat hij op dit land woont. Radermacher (T. N. I. 1856, II, 174) zegt dat hij woont te Soekahati. Dit lag volgens den koopbrief van 18 Jan. 1776 p. 409 aan de oostzij der Tjisadane bij de uitmonding der spruit Passang Tjiellam (d. i. Paccangtjiellang, zegge de Pakantjilan, zie B. 4, 4, 4) op het terrein, behoorend bij de huizinge Buitenzorg; het huis „ligt in eene valei en voor het huis is een vijver" (Soend. *empang*) zegt Radermacher, en Opziener Gradehand spreekt van „de Hoofden" die bij den Regent „op de Empang woonen". Deze vijver is te zien op eene kaart van omstreeks 1780; even ten N. W. daarvan is de Tjisadane doorgegraven, zoodat die zich in tweeën splitst, bij de nog heden „kampong Empang" genoemde plaats; ten N. langs dezen vijver loopt het van den huize Buitenz. komende pad, dat dan N. W. over de rivier en over 't eiland (heden Poelau)

(1) Uit Winkler's verhaal (B. 15, 6) ziet men dat het een eind beneden Tjidjantoeng lag. Op eene kaart van 30 Dec. 1778 staat het even N. W. van Kalapadoewa; op eene andere vlak bezuiden de grens van Tandjoeng Oost.

gaat, welk eiland is ontstaan door de nieuwe doorgraving. Ditzelfde pad bestaat nog. In 1816 werd het „huis van den Adapattij" getaxeerd op 1760 Java Ropijen; het werd beschreven als „2 huisen met een middelgalderij tusschen beiden, geheel van bovenlandsch (*dus geen djati-*) hout gebouwt met bamboeze vloering (poloepe); een voor passeerbaan op houten stutten en pannedak; een kleijn vertrekje op gemetzelde steene pilaaren binnen een vijver gebouwt (1), met een pannedak". Dit zal niet het huis der plaat Rach (zie de illustratie tegenover I, 356*) zijn, want bij een schrijven van 28 Nov. 1815 had de Regent verlof gevraagd om over te nemen voor 700 Sp. m. de „rumah rumah Governement iang hamba ada pake die Empang"; deze gebouwen nu waren in 1810 opgericht, zie P. XVI, 642, 7.

Hoever het gezag van Tanoedjiwa reikte, is niet na te gaan. In 1690 (B. 15, 6) hoorde onder hem de bevolking van Tjidjantoeng (Z. van Tandjoeng Oost, tusschen paal 16 en 17), die destijds naar de bovenl. wilde verhuizen; Kalapadoewa (paal 19) behoorde echter evenmin onder hem als andere zuidelijker gelegen dorpen. D. 9 Nov. 1701 heet T. Djiwa hoofd van K. Baroe „en verder naer boven leggende negorijtjes". Door de zich uitbreidende particuliere landen werd het gaandeweg wenschelijk, de enclaves van T. Djiwa te doen verdwijnen; zoo wordt H. 9 Sept. 1690 volk van hem en Luitenant Wangsatanoe, dat in de buurt van Noesakambangan (ongeveer paal 28) gaga's had gemaakt, gelast vandaar te verhuizen en te „gaan wonen bij haar opperhooft op Parong Angsana"; eenige maanden te voren had de bevolking van Tjidjantoeng, zooals wij zagen, datzelfde plan. Volgens R. 21 Aug. 1712 (zie B. § 234
23, 135) was de noordgrens „van outs" het land van Bapa Dalem beoosten en Pagarbesi (op de hoogte van paal 31 geeft de topogr. kaart: Bagersi) bewesten de Tjiliwoeng. Er woonde echter tusschen T. Djiwa's negorijen volk van andere Jav. officieren (zie B. 22, 36), zoodat H. 18 April 1705 samenvattend wordt gesproken van „de Jav. onder Nala Singa, Singa Juda, Warga Dita, Tanoe Djva, zijnde de landen van Campon Baroe, Pajajarangh en daarboven gelegen". Betreffende deze Hoofden wordt verwezen naar Bijlage XV. Door het vonnis van 1705 (§ 566) werd eene groote opruiming onder hen gehouden. De omstandigheid dat Tanoedjiwa's opvolger Najawangsa Kapitein was, zal, ofschoon hij als zoodanig alleen bewesten de Tjiliwoeng zijn gewonen werkkring had en spoedig overleed, wel het hare hebben bijgedragen om de mindere Hoofden dezer streek op den achtergrond te dringen. H. 10 Febr. 1714 wordt gesproken van de landen, „geleegen in het Ooster- en Westerdeel van Campong Baroe onder de Jav. Luijtenants Marta Carra en Tsjandra Wiesoeta". Deze laatste komt nergens anders voor behalve

(1) Dit optrekje in een vijver is de zoogenaamde bale kambang, die „in alle kratons en in navolging daarvan bij de regentswoningen" wordt aangetroffen, zegt Pleyte in T. B. G. LIII, 186.

in de regentenlijst; het is echter mogelijk dat de landen bewesten de Tjiliwoeng in zekere mate afgescheiden zijn gebleven van het daar beoosten liggende Kampongbaroe en dat, na de afzetting in 1749 van het K. Baroesche Hoofd Martawangsa en zijne vervanging door een lid der Tjiandjoersche familie, de naam en titel Demang Martawangsa gebleven zijn aan een lid van het afgezette regentengeslacht, als Hoofd van Dramaga.

§ 235 Aan de O. zijde had Kampongbaroe oudtijds voortdurend geschillen met de Bantamsche kolonie van Tjimapar en Tjikeas. H. 22 Juni 1703 maakt het Bantamsche Hoofd aanspraak op Paroengbanteng en Tangkil (even boven Buitenz., O. van de rivier). H. 23 Aug. 1704 verzekert T. Djiwa, tegen de pretenties dezer Bantammers, dat de Tjiloewar en de Tjikeas de limiet zijn; Heemraden beslissen nu, dat eerstgenoemde de grens is en dat van haren oorsprong zuidwaarts „de Bantammers evenwel 3 à 400 roeden van de Groote Rivier moeten blijven". H. 9 April 1718 wordt deze limiet gehandhaafd. In Sept. 1730 besliste Stier hier eene grenskwestie, die al 40 jaar had getraineerd (T. N. I. 1875, I, 15). Op eene kaart van omstreeks 1800 ziet men de grens van K. Baroe aldus aangeduid: wat beneden de lustplaats Tjisaroewa loopt eene rechte lijn, rechtstandig op de hoofdrichting der Tjiliwoeng, naar het N. O. tot op eene lengte van 400 roeden; dan slaat deze grenslijn rechthoekig om naar het N. W. en loopt parallel aan de hoofdrichting der Tjiliwoeng in rechte richting tot de bron der Tjiloewar; volgt de Tjiloewar een eindje stroomaf en loopt dan W. naar de bron der Tjibeureum; volgt deze tot zij in de Tjiloewar valt; volgt de Tjiloewar stroomaf en slaat dan Z. W. naar Djamboedipa aan de Tjiliwoeng, welke laatste verder de grens is. De eigendomsacte met slordige grensomschrijving staat als Bijl. 2 achter Faes, Gesch. van Buitenz., wiens kaart de grens ook geeft.

§ 236 Als W. grens van het regentschap was bij R. 21 Aug. 1712 (B. 23, 134) de Tjihideung aangewezen, die nog R. 15 Sept. 1778 als zoodanig wordt genoemd. Naar het N. verloor K. Baroe bij R. 26 Aug. 1707 (§ 571) het land Kedoengbadak, waar de Mataramsche koperslagers werden geplaatst, van de Angkee tot de Tjiliwoeng; als grens wordt in den erfbrief van 7 Sept. 1751 aangeduid „de gemeene heereweg, lopende van Koudong Badak na Chiampia". Beoosten de Tjiliwoeng grensde, althans later, het land Kawoengpandak aan de noordgrens van K. Baroe (erfbrief in Daendels, Staat, Bijl. I n°. 15). Wat de zuidgrens aangaat, in 1709 (B. 22, 96) noteert Van Riebeeck dat het Soekaboemische „onder Campon Baroe" ressorteert. Hij stelde (B. 23, 82) in Sept. 1711 de dorpen aan de Zuidzee, speciaal Tjidadap, onder het Hoofd van K. Baroe, teneinde door diens onderhoorigen den weg daarheen te doen onderhouden; bij R. 21 Aug. 1712 werd dit geapprobeerd, evenals ook, dat „die van Campon Baroe" zich verder in deze streek zouden uitbreiden, samen met de koperslagers (B. 23, 137). Doch bij R. 18 Febr. 1724 kwam Sagarakidoel onder Tjiandjoer, hoewel Mossel (Aanm. p. 193) erkent dat het beter onder K. Baroe

geplaatst zou zijn. Over de grens, daarna tusschen deze twee regentsch. bestaande, zie § 221.

Bij R. 10 Aug. 1745 wordt aan Van Imhoff afgestaan een niet nader § 237
aangeduid stuk land aan „de overzijde van Campong Baroe"; de grensomschrijving werd aangewezen door eene thans verloren kaart; uit de omstandigheid echter, dat het aan den Regent resteerende „met groene streepen" was aangeduid, Van Imhoff's stuk „met geele streepen", volgt, dat niet eenvoudig de Tjiliwoeng als grens werd aangenomen. R. 8 Nov. 1746 omschrijft het als „het land bewesten de Grote Rivier, bezuijden Koedong Badak", en de Afg. patr. miss. 31 Dec. 1748 als „het land ten W. van de Groote Rivier aan de voet van de berg Salak geleegen en sig strekkende tot aan de rivier van Tangerang (*sic, dus niet tot de Tjihideung*), daar (*d. i. aan welker overzij*) alle het land wederom (*over dit woord zie B. 20, 20, 6*) staat onder een ander gemeen Hoofd der Javanen, gelijk ten N. het district van een derden Jav. Regent te vinden is, wiens land genoemd werd Coedong Badak, blijvende ten Z. (*sic*) en ten O. het overige land van Campong Baroe, dat sig b'oosten de Grote Rivier nog so verre uijtstrekt tot aan het gebergte, dat het voor den inlandsen Regent nog naulijks te beheeren is". Door dezen afstand zouden, zegt Van Imhoff (P. V, 255), de ambtsbezigheden van den Regent worden verlicht; ergo, hij zou geen Regent meer zijn over de opgezetenen van het nieuwe particuliere land, waarop Van Imhoff trouwens eene kolonie menoempangs, vooral uit de landen beoosten Cheribon, wilde vestigen (§ 718 en 1659), en dat, naar zijne opvatting, eene bezitting ex officio zou wezen van de opvolgende Gouverneurs-Gen. (die dus daarvoor geen koopprijs zouden betalen, vrije woning met gratis onderhoud daarvan en van de tuinen zouden genieten, maar ook niet noodzakelijk de gansche inkomsten zouden trekken). Het land zou nu, zegt de Regeer. (P. V, 262), „niet anders onder den § 238
G.-G. (*staan*) dan het bevorens ten opsigte der diensten en verpligtingen van de Comp. heeft gestaan onder het inl. Hoofd"; dus de G.-G. zou zorgen voor leveringen als naar gewoonte en dezelfde diensten en opbrengsten trekken als te voren de Regent. Heeren XVII^en^ echter (vermoedelijk uit vrees dat de G.-G. een paleis zou bouwen en een park aanleggen en onderhouden ten laste der Comp.) wenschten dat Buitenz. het particulier eigendom van Van Imhoff zou zijn, zooals deze thans in 1748 (nadat hij denkelijk met de bestaande onzekerheid behoorlijk zijn voordeel had gedaan) zelf ook verzocht. Eerst na Van Imhoff's dood werd de beslissing van het Opperbestuur in Indië bekend.

Op Buitenz. bleef rusten de verplichting om de daar geteelde, door de Comp. voor zich gereserveerde artikelen aan haar alleen te leveren (P. V, 261); ofschoon bij R. 8 Nov. 1746 (P. V, 421) ook voor het aan den G.-G. afgestane land een padicontingent was vastgesteld, spreekt de Ind. Regeer. in haren brief van 31 Dec. 1748 (P. V, 261) hoogst onduidelijk over de vraag of dit

land nog evenals te voren „allerlije diensten voor de Comp." zal hebben te presteeren, hetgeen zij aan XVII^en overlaat, en of het wel tot de levering van een padicontingent verplicht is. Daar XVII^en bij hun brief van 18 Sept. 1750 (P. V, 264) den afstand goedkeuren „op dienzelven voet als andere uitgegeven landen door de Comp^e. altoos zijn overgelaten", zou men moeten aannemen dat daarmee de diensten voor de Comp. ophielden; echter moesten, zeggen XVII^en (die denkelijk niet veel inzicht hadden in de rechten en verplichtingen der particuliere landeigenaren), „de vrugten, van dat land komende, werden gelevert aan de Comp^e".

Overigens is het beter, de bespreking der verplichtingen van dit particuliere land uit te stellen tot eene nadere gelegenheid.

§ 239 Vermoedelijk was Van Imhoff van plan, Buitenz. door een Europeaan te doen beheeren. In 't eerst, reeds in 1744, had de Gecommitteerde „het opsigt" van den toenmaals geprojecteerden tuin „ten dienste van de Heeren Generaals" (B. 31, 12). Zoo doet hij B. R. 6 Dec. 1746 rapport aangaande het wegloopen van een aantal op het land geplaatste Tegallers; B. R. 21 Febr. 1747 vindt men een brief van een te Buitenz. geplaatsten Duitscher, een landmeter naar het heet; over de plaatsing der boeren aldaar zie § 1658.

Daar, als gezegd, de eindbeslissing van XVII^en, bij brief van 18 Sept. 1750, eerst den 19 Mei 1751, d. i. ongeveer een half jaar na Van Imhoff's overlijden, in Indië aankwam, werd hem geen erfbrief gegeven; het trekt evenwel de aandacht, dat in zijn testament geen woord over dit land wordt gezegd, terwijl over zijn land Tjibinong (eene aanwinst van einde 1749) wel degelijk eene beschikking wordt gemaakt; dit doet het vermoeden rijzen, dat hij weinig geld in Buitenzorg had gestoken, en het voorloopig was blijven beschouwen als ex officio bezeten. Ofschoon nu na de ontvangst van bovenvermelden brief het land als wettig eigendom moest worden beschouwd van Van Imhoff's erfgenamen, werd het bij R. 7 Juni 1751 „in vollen en vrijen eijgendom voor hem en desselfs erfgenamen" geschonken aan den G.-G. Mossel; eigenhandig voegde deze aan de notulen van dat besluit eene opsomming toe van de bezwaren, die er bestonden tegen het beheer van dat land door de Weeskamer, en eene uitweiding over den verwaarloosden toestand, zooals men het
§ 240 een en ander in de Resolutie kan nalezen. Mossel kreeg het land voor de waarde, die het vóór den overgang aan Van Imhoff had gehad, zegge 5.500 Rd^s. (R. 24 Aug. 1751); omtrent de door zijn voorganger aangebrachte verbeteringen zou hij tot een accoord dienen te komen met Weesmeesteren, die natuurlijk nog minder dan de Heeren Raden een aanslag op Zijn Hoog-Edelheids spaarpot durfden doen. Mossel zorgde er nu voor (R. 31 Aug. 1751) dat een der Secretarissen der Regeering den erfbrief opstelde en dat alle leden dien teekenden. Bij dit document, dd. 7 Sept. 1751, wordt als westgrens van het land aangeduid de Tji Siedong, wat denkelijk niet de „Tji Siedanij" beduidt maar de Tjihideung; als zuidgrens „'s Comp^s. woestliggend land of de

berg Sallak en dies ruggen"; als O. grens de Groote Rivier. Mogelijk was het land dus nu grooter dan bij de uitgifte aan Van Imhoff; het heet echter nog R. 24 Aug. 1751 slechts „een groot derde gedeelte" van het regentschap Kampongbaroe. Als landeigenaar stond Mossel zoozeer gelijk met anderen, dat hij zelfs op de lijst der Hoofdingelanden werd gezet (P VI, 182); men zou dus zeggen dat de Regent hoegenaamd geen gezag meer alhier behield, hoewel het natuurlijk den eigenaar vrijstond zich van diens invloed op de bevolking te bedienen tegen genot van eene of andere vergoeding.

Na dezen overgang van Buitenz. in particulier eigendom werd bij R. § 241
1 Aug. 1752 Kampongbaroe voor 2.500 Rd^s. verkocht aan den Regent met behoud van de verplichte leveringen, van welke echter in den betrekkelijken erfbrief van 13 Nov. 1752 geen gewag wordt gemaakt. Deze erfbrief noemt als grens naar het Z. W. de Groote Rivier, naar het Z. O. het gebergte „Tallagawarna of voet van den berg Maggamandong". De Regent was thans dus landheer evenals de G.-G., en het regentschap, zou men zeggen, had thans wel als ingetrokken kunnen worden beschouwd; niettemin verklaart R. 1 Oct. 1754 (P. VI, 739) dat zelfs Buitenzorg, speciaal wat de rechtspraak betrof, een deel uitmaakt van het regentschap Kampongbaroe. Voor den G.-G. was dit zeker eene gemakkelijke wijze om zich van den Regent te bedienen; zie § 2377. Mossel had bovendien bij eene acte Levier 14 Maart 1754 n°. 10.642 Buitenzorg voor 10 jaar aan den Regent van Kampongbaroe verhuurd. Deze kon dus nu het gansche vroegere regentschap op eenparigen voet besturen, deels als eigenaar, deels als huurder; aan Mossel bleven de gebouwen en de tuinen daaromheen, onder toezicht van een Europ. gelastigde, wien de huurder „als hoofd der ingezetene" adsistentie zou verleenen. De bevolking bleef derhalve ter beschikking van den G.-G.; de huurder erlangde „het gezag" over Buitenzorg „nevens een plaats voor zijne wooning" (hij verhuisde dus, zooals we § 232 reeds zagen, van Kampongbaroe naar Buitenz.); hij nam voorts de zorg voor de verplichte leveringen op zich, en zou Mossel betalen in producten of bij gebreke daarvan in geld; bovendien trok Mossel, als zijnde tegenover de Comp. een particulier landheer, 2 Rd^s. per pikol geleverde koffie Nog waren van dit 10-jarig contract geen 4 jaren verstreken, of Mossel maakte met den nieuwen Regent een nieuw contract voor 12 jaar (Zallé 5 Jan. 1758 n°. 946), waarbij de huur werd bepaald op 6.000 Rd^s. en eene hoeveelheid padi (dus meer dan de heele koopprijs van zes jaar geleden); van verdere verplichtingen en rechten wordt daarbij niet gewaagd, wellicht omdat die door usantie reeds genoeg vaststonden.

Secuur man als Mossel was en bij ondervinding bekend met de mee- § 242
gaandheid, waarop zijn opvolger zou kunnen rekenen, liet hij zich bij R. 25 Jan. 1760 uitdrukkelijk en in de krachtigste bewoordingen door de Regeer. het recht toekennen, om zijne vaste zoowel als losse goederen (dit laatste doelde op de actiën der Amfioen-Societeit) fideicommissair te bespreken; hij gaf daarbij

te verstaan, dit fideicommis te willen plaatsen onder het beheer der Bank Courant (vergetend dat hij vroeger bezwaar had gemaakt tegen het beheer van Buitenz. door de Weeskamer). Bij eene acte van 16 Jan. 1760 (toegevoegd aan zijn testament, geopend bij acte Garrisson 15 Mei 1761 nº. 7.445) had hij reeds verordend dat gezegde actiën „en Buijtenzorg ten behoeve van alle vier kinderen onverkogt blijven" moesten onder beheer der Bank; in zijn codicil van denzelfden datum zegt hij: „Nog stelle fideicommis . . . . 't land Buijtenzorg en Ningever (1)", onder beheer der Commissarissen van de Bank; hij nam echter reeds maatregelen „ingevalle over dit land Buijtenzorg in eenigerleij wijze gedisponeert werd dat daardoor 't fideicommis vervalt". Daar hij niemand minder dan den Raadpensionaris Pieter Steijn onder de voogden zijner kinderen benoemde, had hij reden te hopen dat zijne beschikkingen onaangetast zouden blijven. Bovendien heeft Mr. N. P. van den Berg (De Batav. Bank Courant en Bank van Leening, p. 90 e.v.) aangetoond, dat de toenmalige financieele omstandigheden der Bank haar bestuur moesten bewegen, de opdracht van Mossel te aanvaarden. Na diens overlijden weigerden echter de Commissarissen de administratie van Buitenz. (waaraan toch feitelijk niet veel moeite was verbonden, omdat het immers bijna geheel verhuurd was) op zich te nemen, waarop bij R. 31 Juli 1761 (afgedrukt bij Van den Berg u. s. pag. 189 e.v.) de Bank van die verplichting werd ontslagen. Hiertoe bepaalde zich de openlijke actie der Regeering; de executeurs van Mossel's testament wisten nu echter waaraan zij zich hadden te houden — en bij acte Garrisson van 4 Sept. 1761 nº. 8.170 kocht Van der Parra (Mossel was nog geen 4 maanden dood) de beide landen Buitenz. en Nanggewer met meubilair, slaven en vee voor 40.000 Rds., nog al billijk, want alleen aan huur brachten die landen in contant en natura een
§ 243 11.000 Rds. per jaar op. Van der Parra vond deze transactie toch wel wat bedenkelijk, en achtte het noodig zich te vergewissen dat de belanghebbenden in patria zich bij den veranderden staat van zaken zouden neerleggen; het duurde daarom volle twee jaar, eer hij het land op zijn naam kon doen overschrijven (28 Oct. 1763 folio 101). Deze eerste acte betreffende Buitenz. in de registers van overschrijvingen van vaste goederen is afgedrukt bij Faes, Geschied van Buitenz. p. 70. Hierbij wordt als koopprijs dier twee landen met de daarop staande gebouwen (de roerende eigendommen vielen buiten deze inschrijving) de som van 33.500 Rds. genoemd. Deze overschrijving heet natuurlijk te berusten op Mossel's erfbrief; daar de registers van overschrijvingen echter bij Schepenen, de erfbrieven bij Heemraden berustten, was het niet voor iedereen gemakkelijk te constateeren dat, terwijl de erfbrief, zooals wij zagen, den Salak als zuidgrens noemde, de acte van overschrijving als

(1) Dit land had Mossel zich bij R. 8 Juni 1753 (erfbrief 24 Juli 1753) laten toewijzen op het Bantammerland beoosten de Tjiloewar.

zoodanig opgeeft „de gebergtens Zallak en Pangerango en de hooge ruggen tusschen beijden . . . . . en ten zuijdoosten het gebergte Mengamendong, zijnde den voet van het gebèrghte Pangerango", terwijl de Tjiliwoeng, te voren de oostgrens, nu tot oost- en noordoostgrens werd verklaard. Men zou dus zeggen dat het land Kampongbaroe bij deze grensomschrijving zeer gesmaldeeld werd; vergelijkt men echter de hierboven § 241 opgegeven grensomschrijving van laatstgenoemd land in 1752, dan lijkt dit toch niet het geval te zijn. Het kan wezen dat de schijnbare verandering der grens van Buitenzorg enkel te danken was aan grooter accuratesse, als een gevolg van eene toeneming der ontginningen. Dat echter de Regent ten eenenmale van den eigenaar van Buitenz. afhankelijk was, blijkt uit de acte Möller 21 Sept. 1763 n°. 1.616, waarbij Wiradiredja verklaart aan Van der Parra 9.000 Rd^s. schuldig te zijn voor huur van Buitenz. en Nanggewer, en belooft, die som als hypotheek in te dragen op zijne landen Kampongbaroe en Tjisalak, zoodra die op zijn naam zullen zijn overgeschreven, welke overschrijving plaats had op denzelfden dag als die van Buitenz. op Van der Parra (28 Oct. 1763 f°. 97 en 99). Van § 244
der Parra's verdere manoeuvres, voor zoover ik die kon naspeuren, zijn de volgende. Bij acte Zallé 7 Jan. 1766 n°. 19.331 ontslaat hij den Regent van Kampongbaroe en dien van Tjikalong (tevens Patih van Tjiandjoer) van de huur van 't land Buitenz., aangegaan bij eene niet meer aanwezige acte Möller 4 Oct. 1763; verhuurt vervolgens bij acte van denzelfden datum n°. 19.332 het land tot ult°. Sept. 1768 aan den Regent van Tjiandjoer en evengenoemden Patih (1), uitgezonderd de pasar, de landen die onder den Europ. beheerder van Buitenz. staan, en de „vrugten en groentens" van Pondokgedeh, Tjisaroewa en Artjadomas (welke perceelen dus als een integreerend deel van dit land worden beschouwd). Bij eene derde acte van dien datum (n°. 19.333) verkoopt de Regent van Kampongbaroe zijne landen Kampongbaroe en Tjisalak voor 8.000 Rd^s. aan evengenoemde twee huurders van Buitenz., waarop deze laatsten bij acte n°. 19.335 Van Tets machtigen eene hypotheek van 9.000 Rd^s. ten behoeve van Van der Parra te nemen op evenbedoelde twee pas door hen gekochte landen. Bij acte Blomhert 4 Jan. 1772 n°. 12.621 verhuurt Van der Parra Buitenz. weder tot ult°. Dec. 1776 voor 5.000 Rd^s. aan den Regent van Tjiandjoer en Toemengg. Natanagara van Tjikalong, blijkbaar op dezelfde voorwaarden als in 1766, zoodat aan te nemen is dat dien geheelen tusschentijd de huur op deze condities had doorgeloopen. Bij acte Blomhert 4 Jan. 1774 n°. 17.252 verkoopt Van der Parra aan bovenvermelde twee huurders (waarvan de tweede kort hierna als Regent van Buitenz. voorkomt) het land Buitenz. (behalve de huizinge en omgeving, Dramaga, Pondokgedeh en Tjisaroewa) voor 60.000 Rd^s., waarvan de helft reeds is voldaan (eene zeer

(1) Tusschen deze twee, die trouwens nauw verwant waren, bestond zulk eene enge betrekking, dat zij Zallé 6 Jan. 1762, n°. 9.844 zelfs een gezamenlijk testament maakten.

zonderlinge transactie; was die som wellicht voor den regentstitel betaald?); uit de volmacht, bij acte nº. 17.253 aan den schrijver van Van Tets verleend, om den betrekkelijken koopbrief te passeeren, blijkt dat ook Nanggewer onder den koop was begrepen. De koopbrief is ingeschreven 10 Jan. 1774 fº. 305; hij toont dat de nog onvoldane helft van den koopprijs als hypotheek op het land werd gevestigd (Schepenkennis 10 Jan. 1774 p. 332). Tegelijk verhuurde Van der Parra bij acte Blomhert 4 Jan. 1774 nº. 17.254 Dramaga voor 3
§ 245 jaar aan den Demang Martawangsa. Bij eene overschrijving van 5 Juli 1775 fº. 778 transporteeren echter de Regenten van Tjiandjoer en Tjikalong de landen Buitenz. en Nanggewer weder aan Van der Parra voor 60.000 Rdˢ., welke som reeds voldaan is, en tevens (ibid. fº. 779) een niet met name aangeduid land voor 8.000 Rdˢ., waarvan de vorige koopbrief, dd. 12 Febr. 1766 fº. 494, niet meer in de oude registers is te vinden, doch dat volgens de grensomschrijving Kamp. Baroe moet zijn. Van den verkoop bleef uitgezonderd een stukje aan de Tjiloewar, dat aan eene Ratoe Angoen verbleef; dit is Tanahbaroe (1). Eenige maanden vóór zijn dood zag Van der Parra zich dus eigenaar van het heele vroegere regentschap Kamp. Baroe, behalve het laatstbedoelde strookje. Nu verhuurt hij bij acte Blomhert 11 Juli 1775 nº. 20.387 aan de Regenten van Tjiandjoer en Tjikalong de landen Buitenz., Kamp. Baroe en Tjisalak (behalve de Buitenzorgsche pasar, de gebouwen en tuinen van den G.-G., de „vrugten en groentens" van Pondokgedeh, Tjisaroewa en Artjadomas), voor 4.000 Rdˢ.

§ 246 Sedert Van der Parra's dood gingen deze landen steeds bij de optreding van den nieuwen G.-G. tegen betaling van eene koopsom op dezen over (transport 18 Jan. 1776 fº. 409 enz.). Buitenz. en K. Baroe vormden zoozeer een geheel, dat hun bij R. 27 Febr. 1778 een gezamenlijk padicontingent en bij R. 24 Dec. 1801 een gezamenlijk koffiecontingent werd opgelegd. Geregeld werden zij verhuurd; in Radermacher's tijd (T. N. I. 1856, II, 164) aan Toemenggoeng Natanagara; in 1795 waren Buitenz. en Dramaga verhuurd aan den Regent van Tjiandjoer. De Gecomm., die de administratie voor den G.-G. voerde (zie B. 40*a*, 3 e. v.), verrekende de huurpenningen bij de jaarlijksche koffiebetaling. Niet altijd blijkt, wie de huurder is, denkelijk meestal, zooals in 1799, de Regent van Tjiandjoer en die van K. Baroe samen. Zelfs ziet men uit een brief van 10 Maart 1799, dat ook de pasar van Buitenz. aan den Regent van Tjiandjoer was verhuurd. Daarentegen bespeuren wij B. R. 2 Sept. 1806

(1) Het rapport van Tisson en Weiss B. R. 15 April 1766 rekent Tanahbaroe onder het in 1756 afgestane Tjimapar. In Daendels' tijd was T. Baroe van een Radèn Kanan (Staat, Bijl. I no. 15), denkelijk een afstammeling der Ratoe Angoen van den ouderen koopbrief; zie ook de personalia van Pangeran Poerbaja, I, 253. Volgens eene kaart uit den tijd van Daendels is het land van Radèn Kanan het zuidelijkste deel van Tanahbaroe en grensde het ten O. aan de Tjiloewar, ten W. aan eene zijrivier daarvan, ten N aan beider samenvloeiing. Te onderscheiden is het Tanahbaroe dat een deel van Nambo was (Tijdschr. Nijverh. en Landb. LI pag. 47).

dat thans alleen de Regent van K. Baroe de huurder is van die landen, en Nic. Engelhard (Overzigt p. 115) schijnt dit als den normalen toestand te beschouwen. Hiermee zal samenhangen dat Buitenz. nu weder eene afzonderlijke koffierekening vertoonde (§ 1247), nadat die jaren lang met de Tjiandjoersche was geamalgameerd geweest, zie § 1180 i. f.; B. 37, 3, 3 en Bijlage XLI (1) Nog den 10 Lentem. 1810 sloot Daendels een huurcontract met den Regent van Buitenz.; het omvatte de nog onverkochte deelen van K. Baroe en Buitenz. benevens Dramaga. (Nic. Engelhard u. s. pag. 121 e. v.).

Wat Dramaga aangaat, dit maakte ongetwijfeld van den beginne af § 247
een deel uit van Kampongbaroe. B. R. 18 Mei 1745 vermeldt een Jawi Carra, Oemboel van Demang Martawangsa van K. Baroe. Bij N. 5 Dec. 1756 wordt besloten „den Javaan Jawie Carre, gewesen Ombol van het Hooft van Campong Baroe, in het jaar 1755 sonder bepaling van tijd na de Caab gerelegeert sijnde, op de instantie, door een sijner nabestaande gedaan, van sijn bannissement te libereren en vandaar te laten opkomen". Deze man was denkelijk Oemboel van Dramaga, welk land bij Mossel (Aanm. p. 186) niet als een apart regentschap wordt genoemd, maar dat bij R. 31 Maart 1769 zekere zelfstandigheid kreeg, toen Sadeng werd onttrokken aan Tanggeran en aan Demang Martawangsa van Dramaga „geduurende zijn leven ter cultiveering" afgestaan „met den titel van Regent over hetzelve". In welke betrekking deze herhaaldelijk vermelde Demang Martawangsa (Blomhert 8 Jan. 1769 nº. 5.178; 4 Jan. 1770 nº. 7.595; 4 Jan. 1774 nº. 17.254; 11 Jan. 1776 nº. 21.720; R. 4 Dec. 1777, waar de bijlage zijne woonplaats Penjaboengan noemt; B. R. 17 Jan. 1783; Matthaeus 29 Jan. 1785 nº. 167), die denkelijk de schoonzoon was van den in 1749 afgezetten Regent van K. Baroe (zie I, 139), stond tot den tegelijkertijd vermelden Demang Jawi Tano (R. 30 Dec. 1777; 31 Dec. 1779; B. R. 29 Dec. 1780) of Demang Jawi Tomo (R. 15 Dec. 1778) of Jawi Kara (Radermacher u. s. pag. 174; op p. 175: Jawitara; daar wordt ook zijne verbanning naar de Kaap vermeld, evenals in 1786 door Rolff, zie B. 40*a*, 4, 4), blijft onzeker. De naam van dezen laatste (ten rechte misschien: Djiwakara) herinnert aan Tanoedjiwa en Martakara; mogelijk was hij een afstammeling van den eersten kolonist; zijn titel is dezelfde als van twee vroegere Regenten van K. Baroe. Blijkens Rolff's verhaal volgde hij Martawangsa op. Uit dezelfde familie is wellicht de „Capitain Besaar Marta Wangsa", vermeld B. R. 31 Aug. 1784, die onder den naam Besar Wangsamarta bij erfbrieven van 22 Jan. en 12 Febr. 1779 landen erlangde tusschen

(1) Zoo zegt Van Lawick in een stuk van 5 Juli 1818 dat in 1803 de brug van Leuwimalang (tusschen Buitenzorg en den Poentjak, dus buiten de grens van Tjiandjoer) werd gerepareerd door den Regent van Tjiandjoer, „met welk regentschap dat van Buitenz. destijds min of meer vereenigd was". Vergel. § 1683 i. f. Nog krasser is, dat de Command. van Buitenzorg 9 Juni 1798 aan N. Engelhard schrijft, dat de Aria aldaar geen geld heeft, omdat de Regent van Tjiandjoer met nieuwjaar voor hem in ontvangst heeft genomen wat hem toekwam, en het niet aan hem heeft afgedragen.

de Tjipinang en de Sontar (Kampongbaroe; Tjilangkap; Pondokranggon; Tjiboeboer), welke de oorspronkelijke nederzetting, het eerste K. Baroe, van Tanoedjiwa waren geweest; wellicht was dit eene vergoeding voor den verkoop van Sadeng omstreeks denzelfden tijd.

Dramaga had eene aparte schuldenrekening met den Gecomm. (acten Blomhert u. s.; B. R. 29 Dec. 1780; R. 17 Dec. 1784 enz.). B. R. 31 Dec. 1789 verzoekt de „Regent" om bij een ander regentsch. te mogen worden ingelijfd, en R. 5 April 1792 verneemt men dat de schuld is gedelgd, doordat het met Buitenz. is vereenigd. De omstandigheid dat in 1793 de opgezetenen van Dramaga alleen voor den Regent diensten presteerden, niet voor de Comp. (zie § 1614 i. f.), hangt denkelijk samen met de bizondere betrekking, waarin Dramaga vroeger had gestaan tot de oude regentenfamilie.

§ 248 *Tjoetaks.* R. 11 Jan. 1732 wordt gesproken van „agt Ombols" van Demang Martawangsa. Nederburgh (Consid. i. f.) zegt: „Buitenzorg, schoon verdeelt in 8 districten, heeft geen afzonderlijke Tjoetakshoofden; de Aria van het regentsch. met de Tweede (*den Patih*) hebben de bestiering over elk afzonderlijk district". Een rapport van Jan. 1800 noemt als tjoetaks: Tjiawi; Tjiomas; Tjitjoeroeg; Kampongbaroe; Baloeboer; Pondokgedeh; Dramaga, dus zeven; dezelfde vindt men in P. Engelhard's journaal van 1802; dezelfde minus Dramaga in zijn rapport van 31 Dec. 1804. De in het journaal van Thalman c. s. vermelde tjoetak Sindangbarang zal wel Dramaga zijn, en Kabandoengan evenzoo P. Gedeh; een ander stuk dier Commissie en het rapport van Van Motman dd. 15 Juni 1809 vermelden 6 districten, een van 1812 weer bovengenoemde zeven.

Vooruitgang van het land. Vergelijkt men Scipio's reisverhaal van 1687 met Winkler's van 1690, dan geeft dit laatste den indruk van belangrijken vooruitgang in ontginning. H. 10 Febr. 1714 wordt gezegd, dat in de laatste 25 jaar van de ruim 20.000 bos tiende-padi der Ommel. de „volle helft" werd geleverd door K. Baroe en dat het daarmee nog „de helft van dies ware schuldigheijt" niet heeft opgebracht. Wanneer dus R. 7 Juni 1751 wordt beweerd dat Buitenz. bij de uitgifte aan Van Imhoff „nog geheel braak" lag, is dit stellig zeer overdreven, al was dan ook, volgens Van Imhoff (B. 31, 29), een deel der bevolking in de Chin. troebelen uitgeweken. Dat de vroegere gagabouw plaats maakte voor sawahaanleg, getuigt het graven der in § 2105 bedoelde leiding. Over Van Imhoff's kolonisatie met Ooster-Javanen zie § 1659. De Afg. patr. miss. van 31 Dec. 1748 (P. V, 262) constateert dat thans „den inlandsen Regent . . . . . veel meer dan bevorens besig is sijn land te bebouwen en bebouwbaar te maken door waterleijdingen en andere middelen, die den Inl. daartoe aanmoedigen kunnen". De toeneming der bevolking sedert 1750 zal blijken uit onze statistieke tabellen. Deze uitbreiding van den bouwgrond geeft, zooals wij § 243 opmerkten, de verklaring waarom Van der Parra in 1763 zijne grenzen nader gedefinieerd wenschte. Terwijl

Mossel in zijn testament de opbrengst van Buitenzorg en Nanggewer op 11.000 Rd^{s}. stelt, verklaart Jeremias van Riemsdijk (bij Van Rhede van der Kloot o. l. pag. 309) de zijne 13.000 Rd^{s}. te beloopen. Nic. Engelhard (Overzigt p. 110) verzekert: „Het is eene algemeen bekende zaak, dat Buitenz. bij de komst van den Generaal Daendels aan de Regeering het gecultiveerdste van alle landen in de environs van Batavia was, en dat hetzelve in de regenmousson, als de vaart van Java gesloten was, tot eene broodschuur strekte voor den stedeling". Over den padibouw destijds zie § 2114. Behalve koffie en rijst leverde Buitenz. (ib. p. 273) arènsuiker (het bedrag ad 25.000 Rd^{s}. ib. p. 117 moet fout zijn), tabak, gambir, uien, groenten en aardappelen, deze laatste vooral van Tjisaroewa (ib. p. 236).

Tanggeran. Geschiedenis. Over de vestiging der Bantamsche Hoofden § 249
aldaar zie § 482 e. v., alwaar blijkt, dat in 1682 aan de „Tangeranse Javanen" land werd „toegemeten", dat zij dus op een gering gedeelte van het eerst kort te voren in feitelijk bezit der Comp. geraakte land als eene nederzetting werden gevestigd. Dit kan onmogelijk onbekend zijn geweest aan Bartel van der Valck, die enkele jaren later Tweede Landmeter werd (zie I, 270). Niettemin verklaart deze H. 1 Maart 1710, dat „aan de westzijde van de revier Ankee bij mijn tijd geen Bataviase Javanen hebben mogen wonen op 's Comp^{s}. land, maer hetselve moeten blijven onder Kieij Aria Soeta Dilaga met sijn onderhorige"; dit ter bestrijding van een request van een Jav. Luitenant, die verzekert dat reeds 35 jaar geleden aan zijn vader een stuk land bewesten de Angkee is toegemeten en „in besit gegeven", hetgeen volkomen wordt bevestigd door een bewaarden copie-leenbrief van 9 Sept. 1675, waarbij aan een Jav. „met sijne onderhoorige" het land Tjantiga in leen wordt gegeven, „gelegen oost en west aen de revier Anke". Afgezien van de donatie aan Van Moock langs de door hem gegraven vaart (bij een erfbrief dd. 25 April 1693 werd deze donatie ten slotte bepaald tot het land ten Z. aan die vaart), blijkt reeds H. 22 Sept. 1685 dat een Europeaan land „possideerde" aan de Tjisadane en H. 5 Nov. 1686 wordt land aan de Tjisadane in provisioneel bezit vergund aan een Mardijker. Zoo wordt dan H. 18 April 1705 gesproken van „de Jav. woonende tusschen de rivieren Ankee en Tangarangh, staande onder Kieij Aria Soeta Dilaga of andere", namelijk onder Jav. officieren. Dat de belangen dezer Hoofden onderling niet harmonieerden, blijkt o. a. H. 10 Juli 1706, waar Heemr. zich er tegen verklaren dat op het onder Tanggeran behoorende land Doeriansariboe bewesten de Angkee rijst wordt geplant door onderhoorigen van den Kapitein der W. Javanen. De juiste verklaring van § 250
de verhoudingen bewesten de Angkee vindt men H. 28 Jan. 1719, waar gesproken wordt van het land „onder de bestieringe ende het opsigt van den Javaansen Keij Aria Soeta Dilaga, hetwelke aldus, na de uijtgave van 300 roede diepte langs en besuijden de Mookervaard aan d'erffgenaamen van den geweesen Landdrost Vincent van Moock, tot nog onaangeroerd is gebleeven

ter dispositie van Haar Ed. Ho. Agtbare" (de Regeering); evenzoo spreekt H. 3 Febr. 1720 van „'s Comps. nog onuijtgegeven land" in die streken.

Dat de Angkee de oostgrens van het regentschap Tanggeran was, is wellicht een gevolg van den vroegeren toestand, en mogelijk daarvan, dat Bantam deze rivier als de grens van het Jacatrasche heeft beschouwd (zie § 37). Nog in 1802 heet de Angkee „de scheiding van Tanggerang". De Aria van Tangg. verklaart in 1790 dat zijn voorvader indertijd had gekregen „een stuk woest land, strekkende van de plaats waar thans de Tangerangsche sluis is tot aan de limieten van het regentsch. Buitenzorg"; op den benedenloop der Tjisadane maakt hij dus geene aanspraak en de grens naar het Z. was vrij vaag. Eerst Van Riebeeck trof in 1712 (B. 23, 132) voorzieningen, regelende de grens van Tangg. en K. Baroe, welke bij R. 21 Aug. 1712 werden goedgekeurd (zie B. 23, 134). De grenzen van het thans aan Tangg. toegevoegde zuiderdeel tot aan het gebergte waren de Tjikaniki in het W. en de Tjihideung in het O., waar het aan K. Baroe grensde; het noordelijkste punt was Pagoetan, d. i. ongeveer de monding der Tjibeuteung. Zonderling is, dat D. 20 Juni 1714 den Commandant te Tangg. wordt gelast, den post te Tjiampea
§ 251 te repareeren met volk van Kedoengbadak en Kampongbaroe. Volgens Van Imhoff (B. 31, 35) was de noordhelft van den Salak Tanggeransch. Het gezag des Regents over die landen droeg eigenlijk meer het karakter eener administratie ten behoeve van de Comps. posten aldaar, zooals uit evengemelde Resol. van 1712 blijkt; de aldaar genoemde grenzen worden evenzoo vermeld bij Mossel (Aanm. pag. 191). Hoe het mogelijk is, dat R. 13 Oct. 1757 wordt verklaard, dat onder Aria S. Dilaga het land blijft „van de noord af, thans beginnende met Linkong en vandaar zig uijtstrekkende *tot aan de Zuijdzee*, alsmede een stuk land bij de post, 't geen de Compe. in eijgendom behoord", is mij een raadsel. Vermoedelijk is er eene geographische vergissing in het spel, daar in een ander stuk gezegd wordt, dat ook Grendeng zich uitstrekt „tot aan de berg Karrang, waaruijt de Tjikiniki spruijt, digt bij zee in de bogt van Wijnkoopsbergen"; de Tjikaniki immers ontspringt op het Kendanggebergte bewesten den Salak. De Salak echter komt op de toenmalige kaarten vrij dicht bij de Zuidzee voor (zie § 2485), hetgeen misschien de verklaring zou kunnen zijn. Ook R. 27 Febr. 1778 blijkt dat Grendeng niet verder dan 't gebergte liep.

Met landverhuur en -verkoop was intusschen steeds doorgegaan. H. 8 Dec. 1731 blijkt dat Pondokdjagoeng (wat beneden Lengkong) in handen van een Chin. huurder is; H. 7 Nov. 1733 wordt Babakan aan een Chin. verhuurd; Mossel zegt in 1751 (Aanm. p. 191) dat „de reeds vrij gekochte landen" bezuiden den post Tangg. „tot drie uuren ver loopen", en dat verdere verkoop wenschelijk is, want „dan kan de Aria de rest beter met zijn volk beheeren"; waaruit men dus zou moeten opmaken, dat bij verkoop de opgezetenen onderhoorig bleven aan den Regent en diensten presteerden aan hem, niet aan den

nieuwen eigenaar, hetwelk kwalijk is te rijmen met hetgeen B. 33, 6, 1 werd geconcludeerd betreffende de rechten der Europ. boeren in het Tanggeransche, wier perceelen ook uit dit regentschap waren geknipt. Echter kan men ook onderstellen, dat het volk van den Regent opeengehoopt woonde rondom de hoofdnegorij (iets waarover in het Jacatrasche wel geklaagd wordt), en dat het verlies van een gering aantal opgezetenen door verkoop van zekere nauwelijks bewoonde landen niet mee kon tellen. Bij een contract van 30 April § 252
1755 (Levier nº. 13.983) huurt Mossel ten bate van Arnolda Schulp vier onder Lengkong hoorende landen tegen den spotprijs van 100 Rds. van Aria Soetadilaga voor een termijn, die eerst in 1783 zou expireeren (1). Dit zal de reden zijn waarom de Aria in 1791 verklaart dat, van de onder hem ressorteerende tjoetaks, Lengkong „dient ten behoeve der daarin staande suikermolens" en hem dus niets opbrengt. Blijkens R. 31 Dec 1750 lagen van de toenmaals bestaande 77 ommelandsche suikermolens 29 aan de Tjisadane, 3 aan de Mookervaart, 5 aan de Angkee; wel was (Mossel, Aanm. p. 186) alleen de kuststrook in feitelijk eigendom of leen uitgegeven, maar spoedig volgde de verkoop van groote landen (H. 11 Maart 1752; 27 Dec. 1755 enz.), waarbij speciaal de gewezen Gecommitteerden Jubbels en Van den Velde de gegadigden waren. Intusschen bleven tot aan Daendels' landverkoop nog steeds belangrijke stukken land tusschen de Tjisadane en de Angkee, en speciaal de meer zuidelijk gelegene, onder den Aria van Tanggeran behooren; men vindt die opgesomd P. XV, 834, 6—8; de zuidgrens van het regentschap vormde alhier het land Kedoengbadak.

Omtrent Tjiampea en Penjaboengan stelt Freijer bij een brief van 15 § 253
Juni 1754 voor, daar één enkel Hoofd te plaatsen, omdat er „thans wel 12 differente mandadoors, dog onder geen oog van commando, gelijkstandig het gesag voeren". Dit schijnt aangenomen (2), want in een tweede schrijven, 22 Mei 1755, wordt bericht, dat te Tjiampea „onder den ouden Guspiedja" weer 162 gezinnen „successive bijeengevonden" zijn, en in een ongedateerd stuk, denkelijk van 1756, leest men: „Den Regent van Tang. gebied over 't land

(1) De betrekking tusschen deze Arnolda Schulp en Jacob Mossel (curieuse combinatie van namen!) blijkt daaruit, dat 30 Jan. 1814 zekere M. A. Mossel in een papier gewaagt van „Tante Schulp". Eene begrafenisrol vermeldt 11 Mei 1724 het huis van den „Bandaas burger Huijbert Schulp". Eene acte Wargaren 29 Jan. 1767 nº. 19.400 wordt met eene keurig nette hand geteekend door de 15-jarige Arnolda Schulp, welker moeder is Jasmina van Soembawa, „thans" gehuwd met zekeren Pieters. Ik houd haar voor een buitenbeentje van Mossel. Vandaar dat Hartingh, die met Mossel's doehter getrouwd was, bij testament Zallé 1 Nov. 1765 nº. 18.928 aan de „jonge dogter Arnolda Schulp" 3.000 Rds. vermaakt. Uit de notariecle stukken valt af te leiden, dat Mossel reeds bij de *geboorte* van Arnolda Schulp een huurcontract met den Regent van Tanggeran aanging voor 20 jaar (acte Levier 18 Juli 1752 nº. 6.770; zie daarover § 1267), dat later verlengd werd tot 30 jaar, een eigenaardig fonds voor de opleiding en het onderhoud van zijn speelkindje!

(2) Of er verband bestaat tusschen deze regeling en de verbanning van Jawi Carra (§ 247) blijft quaestieus.

bezuijden Linkong tot aan den berg Karrang (*Kendang?*) en dus over Tang., Tsjampia en Sadeeng, welke twee laatste hare onderregenten hebben"; ook Radermacher spreekt in 1777 van het regentsch. Tanggeran als bestaande uit evengenoemde drie deelen, waarvan hij 't laatste Pajawongan noemt (T. N. I. 1856, II, 178); vergel. daaromtrent § 247. Tusschen deze twee laatste datums valt R. 27 Dec 1765, waarbij Agoes Pidja (in de wandeling: August Pitjaar) tot „Regent van Sjampia met zijn ap- en dependentie, onafhankelijk van Tang". werd benoemd, met recht van opvolging voor zijne kinderen; uit de bijl. dier Resol. ziet men, dat dit land reeds „zeedert jaren" niet meer direct onder Tangg. stond. Bij R. 30 Dec. 1766 werd Agoes Pidja Regent van Tangg. gemaakt en daardoor Tjiampea weder hiermee vereenigd. Na zijn dood volgde zijn zoon Radèn Kidang op, doch alleen in Tjiampea, R. 24 Dec. 1771. Diens schuldbekentenissen worden (Blomhert 11 Jan. 1776 n°. 21.717) „voor
§ 254 en van weegen" hem door den Regent van Tangg. geteekend. Uit R. 15 Sept. 1778 ziet men, dat ook Tjiboengboelan er onder hoorde, dat tusschen 't eigenlijke Tjiampea en Penjaboengan lag, naar 't schijnt bewesten de Tjiaroeten. De Klerk stelde bij evengezegde Resol. voor, belangrijke stukken van Tangg. te verkoopen; dit werd, wat Tjiampea betreft, aangenomen. Kooper werd W. V. H. van Riemsdijk (H. 28 Nov. 1778 en erfbrief Maart 1779), voor 67.400 Rd^{s}., waaruit de schulden ad 5.710 Rd^{s}. werden betaald, H. 27 Febr. 1779. Deze verzocht R. 1 Dec. 1778 evenzeer het land Tjiboengboelan per taxatie in eigendom; bij R. 8 Dec. 1778 wordt het hem voor 5.000 Rd^{s}. gelaten.

Penjaboengan of Sadeng, het land bewesten de Tjianten, was bij R. 31 Maart 1769 aan „het wakkere Hoofd van Dermaga, den Demang Marta Wangsa, geduurende zijn leven ter cultivering" afgestaan met „den titel van Regent over hetselve". Deze bestierder was zoo gezien, dat de bevolking hem wegjoeg en hij zich met geweld moest handhaven, R. 13 Juni 1769. Hij schijnt hier een Tjoetakshoofd te hebben geplaatst, althans de R. 15 Dec. 1778, waarbij tot verkoop wordt besloten, noemt, evenals eene kaart van dat jaar, als Hoofd Demang Jawi Tomo, wiens naam, op andere wijze gespeld, elders voorkomt als die van het Hoofd van Dramaga; zie § 247. Radermacher echter (T. N. I. 1856, II, 178) noemt 't in 1777 een deel van Tangg. Op dit land rustte eene schuld aan den Gecomm. van Riemsdijk, welke afgelost werd toen deze H. 27 Maart 1779 voor 8.100 Rd^{s}. er eigenaar van werd, R. 2 Juli 1779. De grenzen waren (H. 6 Febr. 1779) de Tjikaniki en Tjianten. Het zoogenaamde Sadeng Djamboe, aan de overzij der Tjikaniki, bleef aan Tanggeran tot den verkoop tijdens Daendels, P. XV, 833, 5; zie hierboven I, 119.

§ 255 „Grendeng", zegt A. Teisseire (Verh. B. G. VI, 92 noot), „wordt de geheele streek genoemd, die de E. Comp. van den Koning van Bantam bewesten de Tang. rivier verkreegen heeft, doch allerbijzonderst beteekent het een groot dorp, welk tegenover de veldschans Tang. ligt"; het liep N. tot „de sluis van Tang". (ib. p. 89). Over de ligging der hoofdnegorij zie

B. 23, 36, 3. Vóór de grensregeling van 1747 (zie § 744) hield zich te Grendeng blijkens R. 9 Nov. 1734 de Bant. ambtenaar op, die de passage bewaakte; het heet in die Resol. 600 roeden diep, 100 breed. Dat de oostgrens meer zuidelijk de Tjikaniki was, staat R. 15 Sept. 1778, waar De Klerk op de wenschelijkheid wijst, om het bij vacature onder Tangg. te trekken en het grootendeels te verkoopen, „latende den Aria, buiten de kampong die hij over de post Tang. heeft, het land van Janlapang zuidwaarts tot het gebergte", waarop wordt besloten, dit te verkoopen perceel „ter nadere dispositie deeser Reg". onder de „administratie" van den Regent van Tangg. te plaatsen, naar het schijnt als vergoeding voor den verkoop van Sadeng. Bij R. 1 Febr. 1779 werd, na 't overlijden van den Aria van Grendeng, dit regentsch. met Tangg. vereenigd op conditie, dat Aria Soetadilaga de schuld des overledenen aan Van Riemsdijk overnam. N. Engelhard zegt 4 Juli 1795 dat Grendeng werd ingelijfd bij Tangg. als eene vergoeding voor 't verlies der verkochte landen. Sedert wordt het onder Tangg. gerekend, zooals R. 30 Dec 1785; H. 26 Sept. 1789; Nederburgh, Consid. i. f.

§ 256 De Aria van Tangg. klaagt anno 1790 in een request, dat successief van zijn regentsch. zijn afgenomen en verkocht de landen Tjikokol, Babakan, Kalipatteeng (Kadipaten, zie B. 22, 40), Kakoelonan, Gondrong, Tjipondok, Tjipete, Parijang en Tjiampea (waaronder hij dus Sadeng meerekent), terwijl Pondokdjagoeng onder de administratie van Heemr. was gekomen, zoodat „hetgeen hij nog bezit niet de helft uitmaakt van hetgeen zijn voorzaten hebben bezeten . . . . . en dat echter hij en zijn volk een vóormuur zijn, en steeds getrouwelijk zullen blijven, tegen Bantam". Elders verklaart hij ronduit, door Van Riemsdijk te zijn bedrogen; deze had, toen hij zin in Tjiampea kreeg, den Regent voorgespiegeld dat bij overdracht daarvan Tjiboengboelan dan des Aria's persoonlijk eigendom zou worden; daarna had hij ook dit ingeslokt, onder belofte „dat Sjampia en Tjiebangboelang door niemand anders dan door hem Aria zou worden bestuurd", en eindelijk erlangde hij Sadeng; zoolang Van R. Gecomm. bleef „was hij Aria genoodzaakt, dagelijks een groot gedeelte van zijn volk op het land Tjampia aan het maaken van wegen en andere verrigtingen te laten arbeiden".

§ 257 Volgens Nederburgh (Consid. i. f.) en de Commissie Thalman c. s. zou het regentsch. Tangg. geene tjoetaksverdeeling hebben bezeten. P. Engelhard echter noemt in zijn journaal van 1802 en zijn rapport van 31 Dec. 1804 als tjoetaks van Tangg.: Koeripan; Djampang; Kaloerahan (benoorden het vorige); Sampora (thans Serpong); en van Grendeng: Kakoelonan; Lengkong; Roempin; en Gobang (het zuidelijkste, aan de Tjikaniki). In stede van deze acht tjoetaks (ook Van Motman gebruikt later dit woord, maar zegt dat het aantal 5 bedraagt) leest men H. 26 Sept. 1789 dat er 12 landen staan onder den Aria en 4 onder den Command. der W. Javanen (Pondokpetir; Bodjongsari; Doeriansariboe; Tjinangka). Elders worden nog meer namen van „landen"

genoemd, echter steeds boven den post Tangg., daar het land hierbeneden al vroeg in particuliere handen was gekomen en niet tot het regentschap werd gerekend.

Over de hoofdnegorij Tanggeran zie § 482 e. v. Den ouden naam Kampongbaroe vindt men nog D. 16 Jan. 1714. Zij lag, zooals ook Nederburgh (Consid. p. 113) zegt, „even boven Compagnie's post". Uit de eigendomsacte van 6 Zomerm. 1810 (Tijdschr. voor Nijv. LII p. 21) blijkt, dat de Aria op het perceel woonde dat als pasar Tangg. werd verkocht, alwaar ook de „begraafplaats van gemelden Aria en tempel" werden gevonden, welke laatste bij den verkoop zijn eigendom bleven. Over zijn huis zie § 2030 m.

§ 258 Grendeng was tijdens Mossel (Aanm. p. 192; zie § 744) dicht bevolkt. Radermacher zegt (T. N. I. 1856, II, 175): „De Grinding is bewoond tot omtrent 8 uren boven Sampia, doch vandaar zuid op is het woest en onbewoond, vol tijgers en rhinoceros". Teisseire schrijft echter in 1785 (Verh. B. G. V, 206) van de „kaalheid en onbewoonbaarheid van dat district", waar buffels noch koebeesten zijn. In 1807 noemt Walbeeck het evenwel vruchtbaar en volkrijk, zoodat bij Teisseire's woorden vooral aan het zuiderdeel te denken zal zijn, ook omdat hij elders (Verh. B. G. VI, 89) Grendeng goed bevolkt noemt en „bezet met Chineesche boerereien, waaronder zulke zijn, die met 80 en 100 boerenknegts werken". Tjiampea leverde in dien tijd (Radermacher ibid.) „niet boven de 70 pikols koffij" en ging er onder Van Riemsdijk niet op vooruit (zie I, 72). Ook van Sadeng zegt Teisseire in 1792 (Verh. B. G. VI, 48) dat het „weinig bevolkt en bebouwd" is; volgens Radermacher (u. s.) telde het in 1777 nog 20 kampongs.

§ 259 *Pamanockan.* Bij R. 26 Jan. 1682 wordt bepaald „dat de landtstreecke en het gebiet van Pam. zal zijn en blijven gelimiteert van 't eijnde van het district van Indermaijoe, zijnde tot aan het spruijtjen Candangaauwer, herwaerts tot aan de spruijt Tsi Cammal". Een goed deel beoosten de tegenwoordige grens hoorde dus daaronder. Eerst in Van Imhoff's reisbeschrijving van 1746 (Bijdr. 1853 p. 436) lees ik dat de Tjisewoe de oostgrens is, en bij den verkoop Proc. 26 Jan. 1813 worden als grenzen opgegeven de Tjisewoe en de Tjiasem; de daar aangeduide zuidgrens doet niet ter zake, daar landen van Soemedang onder dit perceel werden medebegrepen, die vroeger niet tot Pam. hadden behoord (een deel van Sagaraherang; Santja; Batoesirap). Blijkens eene lijst van koffietuinen van 1802 strekte Pam. zich naar het Z. ongeveer tot den grooten weg uit (Tjadasngampar; Tjitjere; Bodjongloa behoorden er onder), zoodat wellicht de Tjoepoenagara de zuidgrens heeft gevormd.

Van eene verdeeling in tjoetaks vindt men nergens sporen, maar reeds vroeg wordt het regentschap wel aangeduid als Pagaden *en* Paman.; zoo D. 14 Aug. 1679; 1 en 6 Jan., 19 Aug. 1681; De Jonge VII, 370. Dat Pagaden oudtijds het belangrijkste deel was, schijnt te blijken daaruit, dat Jochem Michielsz D. 27 Oct. 1680 en 31 Jan. 1681 den Regent noemt „den gouverneur

van Pagadin", en dat Jacob van Dijck (bij De Jonge VII, 372) hem aanduidt als „Wangsa Tano van Pagadeen, daar Pamanoukan onder begreepen is". Over de herhaalde splitsing en wedersamenvoeging der beide deelen van dit regentsch. vergelijke men de regentenlijst (I, 149 e. v.), waar blijkt, dat het noorderdeel Pasisir heette, welk woord echter eenvoudig „zeestrand" beduidt.

§ 260 Bij R. 10 Febr. 1792 werd de fungeerende Regent van Paman. afgezet en zijn negenjarige zoon Radèn Latip tot opvolger aangewezen onder voogdij van den Regent van Tjiasem, die gedurende zijne minderjarigheid het bestuur over het regentsch. zou voeren. Bij R. 17 Dec. 1793 werd, op eene klacht dat Radèn Latip sedert eenige maanden met eene ronggeng was verdwenen, terwijl na hem een zevenjarige jongen de naastgerechtigde tot de opvolging was, besloten, het regentsch. vacant te verklaren, wanneer Radèn Latip niet binnen 6 maanden na 1 Jan. 1794 voor den dag kwam. Deze termijn is vermoedelijk verlengd geworden, wordt althans R. 13 Febr. 1795 nader met een jaar verlengd; tevens werd de persoon, die Radèn L. zou moeten opvolgen, onder voogdij van den Regent van Soemedang gesteld, die bij R. 31 Mei 1796 in plaats van den Regent van Tjiasem ook met de voogdij over Radèn L. en het bestuur over Paman. werd belast. Bij C. G. 19 Aug. 1797 werd bepaald, Paman. bij vacature als een tjoetak onder Soemedang te plaatsen onder een lid der tegenwoordige regentenfamilie als Tjoetakshoofd, doch met niet hoogeren titel dan Oemboel; bij R. 20 Nov. 1798 eindelijk werd Radèn Latip van de opvolging uitgesloten „wijl zijn gemoed noch geenzints verbeterd is", en het regentsch. conform het voorgaande besluit met Soemed. vereenigd „om onder het onmiddellijk gezag van dies Regent gesteld te worden".

De plaats Pamanoekan werd eerst in 1678 (B. 11, 1) en vervolgens D. 21 Aug. 1682 door Bantamsche stroopers verbrand. Uit B. 7, 15 bespeurt men dat zij een heel eind beneden Pagaden lag; voorts, dat dit laatste de hoofdplaats was en gelegen aan dezelfde rivier; vergelijk B. 10, 11, 2. Op de kaart van 1692 ligt Pam. aan den linkeroever der rivier, een 1500 roeden van zee. Valentijn (IV, 1, 18) noemt haar „omtrent een mijl van 't noordstrand" gelegen. Van Imhoff zegt in 1746 (Bijdr. 1853 p. 437) dat de hoofdplaats is „een uur gaans van de rivier, dewijl men hier aan een hoek is, in de kaart ook met die naam bekent"; hij bedoelt blijkbaar: van de riviermonding.

§ 261 *Tjiasem.* Uit het rapport van De Silva (B. 1, 22) blijkt, dat in 1641 een dorp Tjiasem bestond, dat op last van Mataram zou worden verlegd naar Tandjoengpoera. Volgens een babad, die ook in andere opzichten meer vertrouwen verdient dan de meeste andere (T. B. G. XVII, 231; Van Rees p. 23), en Kern (o. l. pag. 14) vestigde zich in Tjiasem eene nederzetting onder Aria Singarana uit Banjoemas. D. 7 Maart 1687 schrijven vijf Tjiasemsche Oemboels: „Het land Siwoenij is eerst door vier (1) Regenten schoongemaakt, die

(1) Eigenaardig is weer dit getal van *vier*, evenals bij de verdeeling van Galoeh en de

ijder daarop een dorp timmerden, streckende tot aan de kant van de revier Tzilamaja, staande onder de gehoorsaamheijt van den Tommagon Singaranoe(1). Den Tommagon Panata Jouda en Keij Aria (*Wirasaba*) hebben UEd^{t}. gesegt dat door haar toedoen het land Siwoenij is gezuijvert en onder hun district sorteert; zulx weten wij contrarij, maar de regte eijgenaars zijn Sanjan Panenga (*een Sajangpancngah komt voor in een babad Banten T. B. G. XLII, 389*), Badra Raksa, Saraja Gattij en Hadmagattij", die, volgens datzelfde schrijven, respectievelijk „woonagtig" waren te Tjiwoeni (Tjihoeni, aan de Tjilamaja), Kocsabirata (lees: Koesambirata), Bantardjati, Paroengpadoedan (dit ligt op de kaart van 1692 aan den linkeroever der Tjilamaja) benevens een „Hostajewa
§ 262 op Pasawahan". Vermoedelijk betreft dit dus eene Mataramsche kolonie aan den bovenloop der Tjilamaja en aan de bijrivieren der Tjiasem (B. 7, 19 e. v). Daarentegen meldt een minder vertrouwbaar verhaal (T. N. I. 1839, I, 435; Hageman, Handleid. I, 105 e. v.; Ind. Arch. 2^{e} Jaarg. IV, 163), dat Aria Soerengrana van Wirosobo, op last van Mataram tegen de Bant. aan de westgrens oprukkend, eene kolonie van 400 gezinnen in Tjiasem vestigde (wellicht in latere jaren dan evenvermelde kolonisatie tijdens Toemenggoeng Singaranoe); terwijl weer een ander verhaal (T. B. G. VI, 252; Van Rees p. 25) wel van eene nederzetting van „400 man in de vlakten" gewaagt, doch geheel afgescheiden van Wirasaba's nederzetting in Krawang. Het heet (T. N. I. u. s.) dat nog heden in Tjiasem de Javaansche bevolking te herkennen is. D. 5 Febr. 1678 schijnt Wirasaba gezag in Tjiasem te hebben; hij wil althans vandaar dienstplichtigen ontbieden; D. 19 April 1679 verzoeken zekere Hoofden in het Tjiasemsche om, aangezien W. Saba verraad tegen de Comp. heeft gepleegd, „niet meer onder hem" te ressorteeren.

Bij R. 10 Juni 1679 wordt besloten, Kapitein Hartsinck te gelasten, Wirasaba, dien men niet vertrouwt, niet weder bij Tandjoengpoera te plaatsen, van waar hij was weggevlucht, maar „omtrent Chiassem of elders in die landstreek"; zelfs leest men een paar dagen te voren, D. 5 Juni 1679, dat zijne negorij „dighte bij Intchiassem" ligt; wellicht had hij zich daarheen teruggetrokken. Hij beweert D. 24 Dec. 1686 dat hij „ten tijde van den Sousouhounang Mataram de landen van Chiassem waargenomen of geregeert" heeft, en dat hij „noijt voor desen onder de regeringe van de Sousouhounang ijemand benevens zich gehad heeft om over Chiassem te gebieden", waarom hij dan ook herstel in dat gezag vraagt.

§ 263 Nadat hij in 1679 in Krawang te Parakansapi was gevestigd, ziet

---

formatie der Preanger in 1641. Of dit op gelijktijdigheid met de Tjiasemsche kolonisatie wijst, durf ik niet beslissen.

(1) Deze naam komt verder voor in de acte van aanstelling van den eersten Wiradedaha van Soekapoera (§ 100 e. v.), die vrijgesteld wordt o. a. van diensten aan Toemenggoeng Singaranoe, welke naam bij Van Goens l. l. pag. 367 te vinden is als van een hofgroote tijdens Sultan Agoeng en Soenan Tegalwangi; D. 1656 7 pag. 34 wordt zijne afzetting vermeld tegelijk met die van „Pangoran Selaran".

men D. 27 Jan. 1682 (in verband met R. 26 Jan. 1682) de Regeering aan drie Tjiasemsche negorijen, Kawoenganten, Soekasari en Karangtengah (alle drie op de grens van het heuvelland aan de Tjiasem), de vergunning verleenen zich onder Tjiasem te plaatsen „als dewelcke sich liever onttrecken wilden als onder Wiera Saba van Carwang blijven sorteren"; evengenoemde Resol. maakt duidelijk, dat dit de eenige negorijen beoosten de Tjilamaja waren waarop Wira S. destijds iets „pretendeerde". D. 7 Maart 1687 klagen echter de Oemboels dezer drie dorpen benevens die van Djengkol (denkelijk het veel westelijker gelegene) en Panaroeban, dat Wirasaba hen „naar sig getrocken" heeft, maar dat zij onder den Regent van Tjiasem wenschen te blijven, zich tevens verzettend tegen aanspraken van hem en Panatajoeda op het land Tjihoeni aan de Tjilamaja. Tegelijk verzoekt de Regent van Tjiasem dat de twee Kraw. Hoofden geen gezag mogen voeren beoosten evengenoemde rivier. Trouwens, reeds D. 8 April 1681 had hij om bovenvermelde 5 dorpen verzocht. Geruimen tijd later, D. 4 Juni 1696, blijkt dat zekere Tjiasemsche Oemboels, naar Krawang uitgeweken doch daarna teruggekeerd, verzochten, evenals vroeger onder Wirasaba te mogen staan. Later verneemt men niet meer van diens invloed aldaar.

Wat Panatajoeda aangaat, bij R. 26 Jan. 1682 was bepaald, dat hij zou § 264
moeten afzien van zijne aanspraken op drie negorijen beoosten de Tjilamaja, doch „de volckeren sal mogen bij hem metterwoon doen komen, indien se daertoe van selve inclineren, dog anders niet". D. 27 Jan. 1682 blijkt dat dit zijn Bantardjati, Tjirondo (*Tjireundeu?*) en Tjigoendi (de ligging is mij onbekend), en D. 21 Febr. 1682 dat die dorpen er de voorkeur aan gaven, onder P. Joeda te blijven. Of dit volk nu verhuisd is, is onzeker, want D. 7 Sept. 1684 wordt weer vermeld dat hij op die 3 dorpen aanspraak maakt. Zooals boven bleek, bestrijden D. 7 Maart 1687 vijf Oemboels zijne aanspraken op het land Tjihoeni. Op de kaart van 1696 wordt Tjihoeni aangeduid als behoorend onder eenen Wangsakoesoema; wie dit zelfstandige Hoofd is, weet ik niet. D. 30 Maart 1707 blijkt dat er weer geschillen tusschen Tjiasem en Kraw. zijn; misschien hangt daarmee samen, dat P. Joeda D. 11 April 1708 onder de negorijen, die hij onder zijn meer direct gezag wenscht geplaatst te zien, ook „Slahoer" noemt, wat Selahaoer (even beoosten de Tjiasem) kan wezen; dit wordt R. 12 April 1708 toegestaan. Als Krawangsch wordt dit nog vermeld D. 4 Mei 1716; B. R. 18 Maart 1763. Volgens meergenoemde vijf Oemboels (D. 7 Maart 1687, zie § 108) waren de grenzen van Tjiasem van ouds de Tjilamaja en de Tjigadoeng (een linker bijstroom der rivier van Pamanoekan). Bij R. 26 Jan. 1682 werd de Tjikamal, wat bewesten laatstge- § 265
noemde rivier, tot oostgrens gemaakt, de Tjilamaja als westgrens gehandhaafd. Deze laatste is ook de grens tijdens Van Imhoff (Bijdr. I, 437) en, naar het schijnt, ook later (B. 40*a*, 23). Waar D. 3 Jan. 1689 de Regent van Tjiasem zegt dat zijn land zich uitstrekt „beoosten tot aan de westkant van

het dorp Sagadong", moet men onderstellen dat de Tjigadoeng de grens bleef, die meer noordwaarts afweek naar de Tjikamal.

Uit de kaart van 1692 bespeurt men dat Tjiasem kwesties had ten eerste met Sagaraherang over het heuvelland tusschen de Tjiasem en de Tjilamaja, en ten tweede met Pamanoekan over eene lange strook beoosten de Tjiasem tot de Tjikamalmonding en doorloopend tot Sagaraherang. De grens van dit betwiste land is, naar mij voorkomt, de Tjigadoeng. In de verkoopvoorwaarden Proc. 26 Jan. 1813 vindt men als grenzen van Tjiasem aangeduid de Tjiasem en de Tjilamaja. Naar het Z. grensde Tj. aan Sagaraherang en Tjinengah, waarvan bij den verkoop een deel bij Tj werd getrokken.

Eene tjoetaksverdeeling wordt in de oudere stukken niet vermeld. Eerst een van 1797 spreekt van vier Tjoetakshoofden; een van Jan. 1806 noemt de tjoetaks Tjiasem; Garoo (Garoeng); Tjibening (Tjibeling); en Tjikoempaj (over dit laatste zie § 291 en 1555).

Wat de hoofdplaats betreft, die D. 19 Nov. 1679 wordt verwoest en andermaal D. 22 Sept. 1682 door Bantamsche zeeroovers wordt verbrand, de Regent noemt zich D. 25 Jan. 1687 „woonachtig in de negorij Carta Saba". De hoofdplaats Tjiasem ligt volgens de kaart van 1692 aan den rechteroever der rivier, beneden het aan den linkeroever gelegen Kawoenganten. Ik denk, dat het 't Tarikolot der topogr. kaart is, zie B. 10, 20, 6 Op Raffles' kaart ligt zij als heden ten dage; Van Imhoff's aanduiding (Bijdr. I, 437) wijst daarop eveneens; oudtijds echter (zie B. 7, 19, 3) schijnt deze plaats Djengkol geheeten te hebben.

§ 266 Bij R. 10 Febr. 1792 wordt de Regent van Tjiasem benoemd tot voogd van den jongen Regent van Pamanoekan en belast met het bestuur over dat regentsch., hetwelk echter bij R. 31 Mei 1796 hem werd ontnomen. Bij R. 17 Maart 1797 werd de Regent afgezet en besloten, aan Comm.-Gen. voor te stellen, het regentsch. als tjoetak onder Krawang te plaatsen; C. G. 25 Maart 1797 wordt zulks goedgekeurd; het zal voortaan als tjoetak „door een aldaar geboren perzoon uit de oudste en aanzienlijkste famielje van Tjassem onder den titul van Omboel of Ingabij bestuurd worden"; cf. de Res. van denzelfden dag. Allerzonderlingst is, dat 5 maanden later, C. G. 19 Aug. 1797, besloten wordt, Tjiasem „in het vervolg bij vacature" onder Krawang te plaatsen, waarop dan de verklaring volgt, dat zulks reeds is geschied. Als Tjoetakshoofd van Tj. onder Krawang wordt in Dec. 1804 vermeld Radèn Santjanapoera.

§ 267 *Parakansapi of Adiarsa.* Volgens eene in andere opzichten niet onvertrouwbare historie (T. B. G. XVII, 231) was Ki Aria Soerengrana van Wirosobo (hetzelfde als Modjo-ageng of Ngoemplak, residentie Soerabaja, Z. W. van Modjokerto, zegt Veth, Java I, 353; den titelnaam Pandji Soerengrana vinden wij in 1751 nog als regentsnaam te Soerabaja, De Jonge X, 186)

het hoofd eener kolonie, welke zich tegelijk met die van Singaprabangsa op last van den Soesoehoenan ter verdediging der westergrens vestigde te Parakansapi. Eene andere (T. N. I. 1839, I, 434; Ind. Archief IV, 163; T. B. G. XVII, 220; Van Rees p. 18; Kern p. 13) laat hem op last van den Vorst met 1.000 huisgezinnen op weg trekken om de Bantammers aan de westgrens te verdrijven; onderweg laat hij in Banjoemas 300 gezinnen, in Tjiasem 400; met de 300 overige bouwt hij Waringinpitoe, Parakansapi, Adiarsa; deze nederzettingen waren, heet het, ouder dan die van Singaprabangsa te Oedoegoedoeg. Vermoedelijk is deze laatste lezing van het verhaal overgenomen (zie T. N. I. 1839, I, 435) van de afstammelingen van dezen Soerengrana, alsnog woonachtig te Adiarsa, alwaar „de taal en gewoonten nog nagenoeg de Javaansche zijn die men in de oostelijke residentiën aantreft". Waarom Kern de uitzending van Aria Soerengrana naar Krawang in 1641 plaatst, is mij onbekend. Een derde verhaal (T. B. G. VI, 252; XVII, 234; 329; Kern p. 14; Van Rees p. 25) laat hem zich met 600 tjatjah's uit Banjoemas naar Tandjoengpoera begeven, tegelijk met Singaprabangsa; een vierde (Van Rees p. 23; Kern p. 14) laat hem zich met 300 man vestigen te Gedongwringin, tegelijk met Singaprabangsa's vestiging te Paroengnaroktok; spoedig daarna verhuisde echter eerstgenoemde naar Parakansapi, de ander naar Babakan.

Wat de afkomst van Aria Soerengrana aangaat, bij De Jonge (IV, 28) § 268
en Van Dijk (Neêrland's vroegste betrekkingen p. 178) blijkt dat de Vorst van Wirosobo in 1615 een verbond met Soerabaja sloot tegen Mataram; terwijl Soerabaja eerst in 't voorjaar van 1625 viel (D. 1 Mei 1625), werd Wirosobo reeds in 1615 belegerd (De Jonge IV, 30), en uit het rapport van Balthazar van Eijndhoven (ib. pag. 57 e. v.) zou men opmaken dat het toen werd bemachtigd, althans hij noemt het niet onder de plaatsen die in 1615 van Mataram onafhankelijk waren. De kroniek van Roorda van Eijsinga (Handb. der Land- en Volkenk. 1841, III, 1e deel, p. 477) plaatst de verdeeling van „het rijk van Wiro Sobo" drie jaren na den dood van Sedakrapjak, dus in 1616; evenzoo de babad tanah Djawi, die meedeelt dat de Regent Pangeran Aria hierop werd verdronken (Verh. B. G. LI, 4e st. p. 51). Te oordeelen naar bovenvermelde babads onderstel ik dat de bevolking van Wirosobo werd verplaatst naar Banjoemas onder een zoon van den gedooden Regent; ook elders (Notul. B. G. XXXI, pag. C) vindt men dergelijke overplaatsingen bij wijze van straf. De zending van Ki Wirasaba tegelijk met Ki Singaprabangsa naar Krawang bespraken wij § 108; uit de bewoordingen der koperen plaat zou men opmaken dat eerstgenoemde van minderen rang was dan de ander; hunne aanstaande woonplaatsen waren Waringinpitoe (1) en Tandjoengpoera.

(1) Te noteeren is, dat eene desa Wringinsapta („de zeven waringinboomen", hetzelfde dus als W. Pitoe) reeds genoemd wordt op een steen van 1037 na Chr., die nog heden staat bezuiden Krian in de Brantas-delta (Verbeek en Fennema, o. l. I, 207), alwaar ook nu nog eene desa Waringinpitoe te vinden is, iets Z. W. van dit Krian. Het lijkt mij niet onwaarschijnlijk

Hiermee komt overeen D. 15 April 1659, waar „den tweden gebieder van Craoan met desselffs sabandaer" te Bat. verschijnt, die zichzelf in een brief noemt „Orangcaij (1) Hingabe (*Ki Ngabehi*) Wiera Caba"; de hier door hem gevoerde titel (elders heet hij gewoonlijk Kiai Aria) was misschien die zijner
§ 269 voorvaderen. Zijne woonplaats blijkt D. 8 Oct. 1677: „Keeij Nebeij Wira Saba tot Bringintousou" (Waringintoedjoeh, d.i. W. Pitoe); dat hij al te voren hier woonde, blijkt D. 16 Sept. 1667, waar de twee Regenten worden genoemd „de regeerders tot Wringenpito en Oudo Goudon"; zoo wordt D. 17 Oct. 1667 gesproken van den „Regent van Wringen-pito, een plaets omtrent de rivier van Craoan gelegen". Wat de ligging dier plaats aangaat, het is 't Tjaringin (Soend. voor: *waringin*) der topogr. kaart. Volgens de kaart van 1696 echter zou men het wat lager aan de Tjitaroem plaatsen, bij Patoendjang, terwijl volgens diezelfde kaart Oedoegoedoeg even bezuiden een (heilig?) graf schijnt te liggen, dat aangeduid wordt als Leuwitjarik (vergelijk den naam Leuwidjoerig B. 23, 147, 7). Volgens de babad Tjerbon (Verh. B. G. LIX, 18) is te Waringinpitoe begraven een Pangeran Pandjoenan, verkondiger van den Islam. D. 8 Nov. 1701 wordt Waringinpitoe aangeduid als gelegen tusschen Babakan en Oedoegoedoeg; zie verder B. 10, 6, 6.

Vermoedelijk is de Wirasaba, die in de Krawangsche onlusten zulk eene rol speelt, *niet* de oorspronkelijke kolonist, want D. 14 Aug. 1684 schrijft de Commandant te Tandjoengpoera, dat W. Saba wel een deel der opbrengst van de Krawangsche visscherijen mag hebben, omdat ook zijn „voorzaat" (2) dat genoot. Bovendien, hij overleed eerst in 1697; aangezien zijn zoon 40 jaar het bestuur heeft gevoerd, was die zoon bij het overlijden zijns vaders nog jong en dus de vader naar alle waarschijnlijkheid niet zoo oud als hij had moeten zijn, wanneer hij 40 jaar voor zijn dood naar Krawang was gekomen. Dat in Tjiasem eene kolonie onder Wirasaba zou zijn gebleven, zooals sommige babads berichten, betwijfel ik; zie § 262.

§ 270 De heugenis van zijne afkomst ging niet verloren. D. 13 Juni 1679 willen de Hoofden aan de Tjibehet hem gaarne zien vertrekken „na zijn negorije aghter Tegal gelegen, zijn eijgen naem voerende, daer hij opgevoet was (*als dit woord juist vertaald is, dan kan het beduiden dat hij daarheen*

---

dat de naam van deze oude woonplaats door de overgeplante bevolking van Wirosobo op hare Krawangsche vestiging werd overgedragen (vergel. B. 15, 22, 3). En daaruit volgt dan dat de piagem, welke het bestaan dier plaats vermeldt, is verleend *na* de vestiging der kolonisten aldaar; zie § 109.

Of Veth's stelling, dat Wirosobo hetzelfde is als Modjoageng, niet herzien behoort te worden, durf ik niet beslissen.

(1) Denkelijk is deze titel eene neuswijze toevoeging van den translateur of den copiist.

(1) In de beteekenis van ambtsvoorganger vindt men dit woord o. a. bij Dapper, Gezantsch. p. 226, en hierbeneden § 1025. D. 1665 p. 403: „den nieuwen gouverneur (*van Ambon*) zal volgen de goede voetstappen van zijne respectieve *voorsaeten*"; D. 1672 p. 92: „de Resident off sijn *voorsaten*". Zoo is de eerste man eener hertrouwde vrouw de „voorzaat" van den tweeden.

ter opvoeding was gezonden) en werwarts hij ook albereijts zijn vrouwen en kinderen vooraff heengesonden hadde"; D. 7 Sept. 1684 wordt door Van Hoorn en Couper opgemerkt, dat hij eigenlijk thuishoort in het landschap Wirasaba onder den Soesoehoenan.

Na den dood van Singaprabangsa schijnt hij zich van diens landen te hebben meestergemaakt; Muller noemt hem D. 18 Nov. en 4 Dec. 1677 „regent van Tanjongpoera"; het contract met hem werd aldaar gesloten „in de wooninge van den Ingabeij Wiera Saba", zie B. 6, 18. Hij gevoelde weinig neiging om zich te Bat. te vertoonen, zoodat R. 7 Oct. 1678 werd besloten, òf zijn zoon te doen opkomen òf hem door den Postcommandant te doen arresteeren en afbrengen. Hij deed een vergeefschen aanslag op den pagger der Comp., verbrandde daarop zijne negorij (D. 11 Jan. 1679) en nam de vlucht, waarop eenige Hoofden den wensch uitdrukten (R. 7 Maart 1679) om „de verlate landen van Wiera Saba ontrent Tanjongpoura" in bezit te nemen. Nadat hij zijn pardon heeft erlangd, wordt bij R. 5 Juni 1679 bepaald, dat hij ergens in Krawang zal „werden gesteld en geauthoriseert"; expres wordt R. 10 Juni 1679 vastgesteld, dat dit niet zal zijn te Tandjoengpoera, maar bijvoorb. in Tjiasem, waarheen hij zich, naar 't schijnt, had teruggetrokken. D. 13 Juni 1679 bericht Hartsinck echter, dat, nu de landen om Tandjoengpoera verdeeld zijn, er nog voor W. Saba een goed stuk overschiet, en D. 23 Juni 1679 wordt hij geplaatst te Parakansapi, eene mijl van Tandjoengpoera; D 22 Juli 1681 vernemen wij dat hij aldaar is gevestigd. D. 29 Sept. 1682 bericht § 271 de Command. te Tandjoengpoera dat W. Saba onder zich heeft 100 man; onder hem staan verder: Tirtanagara (1); Tamblang (wat oostelijker); Karinglan (Karanggelam, even O. van Adiarsa); en Paramoetjang (Pasirmoentjang bij Tjiampel?). D. 23 April 1684 lezen wij dat onder hem behooren de negorijen Parakansapi; Sassak; Doerian (Z. O. van Gintoeng); Waringin; en Parakanteroes (beide hooger aan de Tjitaroem); hij was „sterck 76 manskoppen". D. 14 Aug. 1684 leest men echter dat hij 300 „man" onder zich heeft, en dit getal wordt ook elders genoemd. De kaart van 1696 vertoont het dorp Parakansapi ter plaatse waar de Tjitaroem eene sterke kromming maakt en tegenwoordig het dorp Pontjol ligt; de zuidelijkste zijner negorijen is op die kaart Parakanteroes.

D. 8 Febr. 1690 gaat een schrijven namens den G.-G. naar Panatajoeda, dat W. Saba als verdacht van samenspanning met Kapitein Jonker naar Bat. is opgeroepen en dat diens landen voorloopig door P. Joeda zullen worden bestuurd, maar D. 8 Oct. 1691 wordt W. Saba weder in vrijheid gesteld om naar zijne negorij terug te keeren. Na zijn dood wordt D. 3 Mei 1697

(1) Over deze plaats zie B. 10, 26, 1. Wellicht is dit het hedendaagsche Adiarsa. Deze laatste naam komt in de Nederl. bronnen eerst in de tweede helft der 18e eeuw voor. D. 23 April 1684 heet het dat Tirtanagara en Soedimara met 50 man staan onder W. Saba's broeder Najatroena.

voorgeschreven, geen nieuw Hoofd uit zijn geslacht te benoemen, evenmin zijn land onder Panatajoeda te plaatsen, maar zijne „volkeren en negorijen ijder te doen sorteren en blijven onder hare presente mindere Hoofden en Ombols,
§ 272 direct onder 't oppergesagh van d' E. Comp." De Resol. waarbij dit besluit wordt genomen (29 April) zegt dat het niet goed is dat er twee „Hoofdregenten" in Kraw. zijn. Mogelijk was daarbij de bedoeling, om den grooten Krawangschen weg onder beter toezicht te brengen. Alzoo erlangt bij R. 2 Aug. 1697 W. Saba's zoon eene acte als „eerste Hoofd ofte Ombol van de volkeren van sijn overleden vader"; D. 4 April 1698 wordt gesproken van Najamanggala, „Hoofd over de volkeren van den overleden Aria Wira Saba", en andere Hoofden „die apart onder de Comp. en den gesaghebber op Tanjongpoera sorteren in de landen van Carwangh". Bij R. 12 April 1708 werd Parakansapi onder Kraw. geplaatst; vandaar dat in Heere's rapport dd. 17 Juli 1723 het Hoofd Najamanggala kan klagen „dat hem te veel werk wierd opgelegt door den Tommengoeng van Karawang". Hoe de verhouding later was, is niet zeker; zie I, 147. B. R. 20 Febr. 1776 spreekt van een „regentschap" Adiarsa; in R. 31 Dec. 1778 wordt het in eene lijst van regentsch. afzonderlijk vermeld; evenzoo R. 30 Dec. 1785; Nederburgh (Consid. p. 132 en 229) spreekt van den Regent van Adiarsa met eene leverantie, afgescheiden van die van Krawang; Radermacher evenwel (T. N. I. 1856, II, 179) vermeldt het in 1777 als behoorend onder Panatajoeda; echter had het (zie § 1281) aparte schulden. C. G. 19 Aug. 1797 wordt besloten, het bij vacature als een tjoetak onder Krawang te plaatsen onder een Oemboel, gekozen uit de tegenwoordige regentenfamilie van Adiarsa. In de afrekening van 2 Febr. 1802 paraisseert het nog als een apart regentsch., maar bij R. 27 Nov. 1804 wordt de Regent verbannen en het regentsch. ingetrokken bij Krawang.

§ 273 Blijkens eene opgave van koffietuinen in P. Engelhard's reisjournaal van 1802, zal Adiarsa zich beoosten de Tjitaroem hebben uitgestrekt misschien tot de Tjilamaja (dorp Sadang); denkelijk niet tot de zee (het noordelijkste plaatsje is Kaiiboewaja Hilir, terwijl Tempoeran er niet onder hoorde); ook aan de westzijde schijnt het land te hebben bezeten (dorp Tjisoeba); de zuidgrens zal vermoedelijk evenals vroeger bij Parakanteroes moeten getrokken worden of wat zuidelijker, want R. 23 Louwm. 1811 worden ook Tjiampel en Tjoeroeg tot het district Adiarsa gerekend. Volgens B. R. 15 Oct. 1790 bestond het uit twee tjoetaks, was schraal en weinig bevolkt; deze splitsing, die door onderlinge schikking der Hoofden was tot stand gekomen, wordt door Nic. Engelhard bij een schrijven van 15 Aug. 1797 vernietigd. De armoe der bevolking was eensdeels een gevolg van den druk der overlandposterij (§ 1581), anderdeels van de zucht der Hoofden om in vertoon te wedijveren met veel rijkere Regenten (R. 27 Nov. 1792). Uit B. R. 5 April 1792 blijkt dat van 1778—1784 door Adiarsa *niets* werd geleverd.

De hoofdnegorij lag „eeven boven Crauwang" (Nederburgh, Consid. p. 132)

d. i. „een quartier gaans van de hoofdnegorij van Crauwang", R. 17 Dec. 1793; vergelijk B. 40*a*, 23, 4.

Krawang. Panatajoeda zegt, zooals wij in § 122 zagen, D. 9 Nov. 1690: § 274
„'t Land van Galoe, 't welk mijn overgrootvader in voorige tijden toebehoord en alleenig geregeert heeft, . . . is bij 't leven van mijn grootvader, Wirabaija genaamt, door den Zultan Mataram (*dus denkelijk tusschen 1641 en 1646*) in vier parten verdeeld". De grootvader (D. 13 Oct. 1682 wordt deze genoemd Wirabangsa) behield echter een deel en bleef er dus waarschijnlijk wonen (in Bodjonglopang, zie § 122 e. v.); de kleinzoon kende hem, naar 't schijnt, niet, want hij beroept zich op zijns „vaders seggen" wat de rechten op Galoeh aangaat, niet op dat des grootvaders; D. 1 Febr. 1691 spreekt hij, met betrekking tot de dorpen Pamotan en Pasoeroean, van „mijn grootvader die daer gestorven en begraven is". In een manuscript-stamboom (Landsarchief) van omstreeks 1850 heet deze grootvader Adipati Pager Goenoeng; diens vader, zegt deze stamboom, geheeten Adipati Kertaboemi, was de eerste van dit geslacht die den Islam omhelsde en eene acte van Mataram erlangde. Dit zou dus de onderwerping van Galoeh aan Mataram ongeveer in 1595 brengen. Vermoedelijk echter was de overgang tot den Islam vrij wat eerder.

Volgens de gevonden koperen plaat van het jaar Alip (T. B. G. XXXII, 344), die ik in 1656 heb gesteld (§ 109), werd Ki Singaprabangsa als Wadana naar het Krawangsche gezonden tegelijk met Ki Wirasaba, om te worden geplaatst te Tandjoengpoera en Waringinpitoe. Dit stemt overeen met den brief van vijf Tjiasemsche Oemboels, D. 7 Maart 1687, hierboven (§ 108 en 261) door mij overgenomen, en ook vrijwel met het verhaal (T. B. G. XVII, 231) dat Singaprabangsa was Boepati van Galoeh en zich vestigde te Babakan; een ander verhaal (T. B. G. VI, 252; XVII, 234; Kern o. l. pag. 14; Van Rees p. 25) noemt hem Wiraperbangsa en laat hem met 1.000 tjatjah's (volgens eene andere lezing T. B. G. XVII, 329 met 1.100 uit Kertaboemi, ondergeschikt aan Ajah) naar Krawang komen uit Ajah; een derde (Van Rees p. 23; Kern p. 14) laat hem als Boepati van Galoeh zich vestigen te Paroengnaroktok, tegelijk met Wirasaba en anderen; later vestigde hij zich, heet het, te Babakan, doch liet de helft zijner tjatjah's op zijne vorige woonplaats (aan de Tjitaroem, wat beneden Tjikao). Nog al sterk wijkt een verhaal § 275
af (T. N. I. 1839, I, 435; Ind. Archief IV, 163; T. B. G. XVII, 220; Kern p. 14; Van Rees p. 19), volgens hetwelk tegen de te Oedoegoedoeg (1) gevestigde Bantammers (2) eerst Wirasaba werd uitgezonden en daarna, toen deze niets uitrichtte, de Regent van Galoeh, Adipati Kertaboemi, met 1.000 huisgezinnen van Galoeh; deze vestigde zich te Oedoegoedoeg, waar echter ook

(1) Zie B. 10, 6, 6.
(2) Over de Bant. in Kraw. vergelijke men het bericht van 1622 (§ 105), dat van 1633 (ibid. i. f. en § 106) en dat van De Silva (B. 1, 24). Priangan. 11.

de overwonnen Bantammers bleven huizen; hij overleed op eene reis naar Mataram; zijn zoon, Panembahan (!) Singaprabangsa, volgde hem op als Adipati Kertaboemi de Tweede en stichtte de hoofdnegorij Krawang op eene plaats, uitgekozen door Tambakbaja, broeder zijns vaders, en wel omstreeks den tijd dat Coen het Jacatrasche veroverde; Singaprabangsa hielp Coen en erlangde tot belooning eenige landen. Dit verhaal, dat Hageman van den „Aria van Krawang" had, lijdt blijkbaar aan sterke overdrijving, waarvan de bedoeling is, de oudheid en glorie van de regentenfamilie op te vijzelen.

§ 276 Singaprabangsa (nergens blijkt dat er twee personen van dezen naam kunnen zijn geweest) heet D. 16 Dec. 1659, waar een brief van hem staat, „Gouverneur off gebieder van Craoan"; D. 16 Sept. 1667 gaat een brief naar Krawang af „aen de regeerders tot Wringenpito en Oudo Goudon"; D. 17 Sept. 1670 heet hij „Regent tot Goede Goede"; echter D. 8 Oct. 1677 „Keeij Singa Probangsa van de plaetse in dapella", en D. 29 Sept. 1682 schrijft de Command. te Tandjoengpoera dat hij heeft gewoond in de negorij Dipala en daar ook is begraven, „leggende de wegh uijt na Chiassem, twee dagen reijsens van de schans Tanjongpoura in de landstreeke Tsipraga en ontrent anderhalf uur van de zee, konnende door twee spruijten, genaemt t' Chilamaija en Tsyrag met gontings bevaren (1) worden". De eenige plaatsnaam op de kaart, die nog wat aan *Dipala* (dat overigens correct kan wezen; vergelijk Adipala in de afdeeling Tjilatjap) doet denken, is het Bandala der kaart van Versteeg, W. N. W. van Tjiprage; dit laatste (een eind bewesten de Tjilamaja) komt herhaaldelijk voor als eene vrij belangrijke plaats (2). Dat Singaprabangsa 1.000 tjatjah's had bezeten, volgt, overeenkomstig de babads, uit D. 26 April 1678, waar diens zoon schrijft, dit getal onder zich te hebben, hetgeen

§ 277 ook D. 29 Sept. 1682, 14 Aug. 1684 wordt bevestigd. Te Tandjoengpoera was, voor zoover uit De Silva's verhaal is op te maken (B. 1, 22), in 1641 nog geene Mataramsche nederzetting; gelast was echter, dat de bevolking van het plaatsje Tjiasem daarheen zou worden overgebracht.

Singaprabangsa's zoon Wirasoeta heet D. 14 Jan. 1679 „Opperregent van Chebet" d.i. van de landen aan de Tjibehet, en D. 16 Juni 1679 „Opperregent" van Krawang; R. 7 Juli 1679 heet hij „in de landstreeken daaromher wel van het meeste gesagh"; bij die Resol. krijgt hij den naam Toemenggoeng Panatajoeda, en heet nu D. 7 Juli 1679 „Regent van Chebet off Crawang". Uit D. 23 Juni 1679, waar Hartsinck mededeeling doet betreffende de verdeeling der landen rondom Tandjoengpoera onder de Hoofden aan de

(1) D. i. met varen bereiken; zie B. 8, 19, 4.

(2) In B. 11, 6 en 11 schijnt het de belangrijkste plaats der vroegere Galoehsche kolonisten; de kaart van 1696 vertoont het als een dorp van Panatajoeda. Zie verder D. 8 Oct. 1677 („Carwangh, Intche Pragy en Chiassem"); 27 Nov. 1677; 27 Juli 1678 (hier schijnt Panatajoeda er te wonen); 12 Sept. 1678; 18 Juli 1679 (de Bantammers verwoesten het). Nog in Van Imhoff's tijd (B. 32, 19) was aldaar een jachtterrein, misschien met tijdelijke verblijfplaats voor den Regent; vergelijk § 183 i. f.

Tjibehet, zien wij dat zijn gebied nu is „het lant omleegh van Jagasoctra op de rivier Chebet (*Djagasatroe, aan den linkeroever, wat beneden de samenvloeiing met de Tjipamingkis*), nu Cartajassa genaemt, alwaer in een groote negorije, nieu opgemaekt sullende werden, bijeen souden woonen Astra Jouda" enz. (volgen namen). D. 21 Dec. 1679 verzoekt hij, niet te Kartajasa te behoeven te wonen, maar te Telokboenoet, tusschen Kartajasa en Oedoegoedoeg, wat bij R. 30 Dec. 1679 wordt goedgekeurd. (D. 31 Dec. 1679, waar geschreven wordt dat hij voorloopig te Oedoegoedoeg mag blijven wonen, is waarschijnlijk eene vergissing). D. 1 Febr. 1680 komt bericht dat hij „de negorijen Toulock Bonnot en Pandocken hadde laten gercet maecken om na 't afsnijden van de padij sigh aldaar metterwoon neder te setten". Hiermee werd echter geen § 278
haast gemaakt, want R. 5 Dec. 1681 wordt bepaald dat hij „niet verre van de hant sigh sal mogen begeven, maar tot Tollok Boenot hebben terneder te setten, opdat omtrent sijn gedoente altoos wat gade kan werden geslagen". D. 23 Dec. 1681 schrijft de Command. van Tandjoengpoera, dat P. Joeda voortaan te Telokboenoet zal wonen en dat dit Kartajasa zal heeten, hetgeen D. 5 Jan. 1682 in een brief namens de Regeer. wordt bevestigd.

De verdere regelingen worden D. 23 Juni 1679 door Hartsinck aldus vermeld: Najabangsa erlangt „Goedongkole, nu hernaemt Cartajaja, een uijre gaens van Tanjongpoura na de zeekant gelegen (*misschien het Kartabaja der kaart, dat echter wat verder benedenwaarts ligt*), Tsingaderpa Tsekarrangh, nu Kartakamabangh (*Kartalemahabang?*), Warga Jouda het bovenlant van Jagasatroe, dight bij Wiera Soeta, nu Karanganjer, en laestelijck Tambackbaija 't lant beneden de rivier Tsioé (*Tjihoweh*) en (*aen?*) het spruijtje Sipaminkes, jegenwoordigh Soeka Carta hernaempt". Deze nieuwgegeven namen zijn heden ten dage, naar 't schijnt, grootendeels verdwenen. Opmerkelijk is vooral, hoe weinig land feitelijk verdeeld werd; de rest was denkelijk eene waardelooze wildernis. Al spoedig ontstond onzekerheid. D. 30 Mei 1681 wordt aan Jochem Michielsz en Van den Eeden o. a. opgedragen te onderzoeken „hoeverre en op wat plaetsen de Tommagon Natta Jouda het gesach voerde en hoeveel volckx wel onder hem sorteerde, mitsgaders oocq wat Hoofden en verdere plaatsen meer onder ons gebiet staen en off de verdeelinge dier landen nogh zoodanigh zij als ze door den E. Capn. Willem Hartsinck ao. 1679 gerapporteert en gelaten waeren". D. 7 Aug. 1697 verklaart de Regeer. zelfs, dat zij § 279
nooit van Hartsinck's regeling gehoord heeft, hetgeen wat zonderling klinkt, omdat Van Hoorn, die dezen brief verzendt, destijds Secretaris van den Raad was geweest. Waarschijnlijk was het naar aanleiding van evengenoemde vragen, dat de Command. te Tandjoengpoera D. 29 Sept. 1682 rapporteerde dat onder Panatajoeda stonden: Kartajasa; Djagasatroe; Tjikarang; „Sursewan op Chebeth" (denkelijk Seuseupan); verder Naroktok; Tjibajawak; en Tjikoempaj; dan Caran Galang (blijkens de kaart van 1696 in het Tjiasemsche, bij den bovenloop der Tjidjengkol); Tjigoeni; Babakandjati (deze twee blijkens dezelfde

kaart beoosten de Tjilamaja); eindelijk Backom; Badamoeta. Van deze aldus door mij in groepen verdeelde namen toont de eerste groep dat P. Joeda ook landen onder zich had, die aan andere Hoofden waren toegewezen; de tweede, dat hij het land zijns vaders hooger aan de Tjitaroem behield (Tjibajawak en Tjikoempaj liggen meer O.); de derde, dat zijn gebied zich oostwaarts uitstrekte; de vierde is mij onbekend gebleven.

Van belang voor de kennis der Krawangsche verhoudingen is de kaart van 1692. De legenda zegt, dat door het cijfer *18* op die kaart wordt aangewezen: „Het district Craoangh waar Tommoungongh Panata Jouda en Ke Aria Wierasaba het oppergebiet voeren. Dit district is van 't Tschiekalonghse niet gesepareert, alsoo de Craoangse hoofden seggen dat Tschiekalongh ook onder haar gebiet is tot aan de revier Tschielintsing toe". Deze geschillen loopen blijkbaar niet over het Tjikalongsche van heden ten dage, maar over daartoe behoorende landen benoorden het gebergte in de residentie Batavia. De dorpen van P. Joeda worden op die kaart aangeduid met *E*; zijne hoofdplaats heet Gombol, d. i. Gempol (thans op de topogr. kaart aan de andere zijde der rivier); onder hem behooren o. a. Naroktok, Oedoegoedoeg en het Parakansapi dat een eind boven de samenvloeiing met de Tjikao aan de Tjitaroem ligt. Op de kaart van 1696 worden als zijne dorpen o. a. opgegeven: Toenggakdjati, Kartajasa, verschillende aan weerszijden der Tjibehet, waaronder Djagasatroe en waarvan het zuidelijkste is Tjitjangor; ook ver bezuiden Tjikao bezit hij nog een dorp.

§ 280 *Grenzen van Krawang.* Op de koperen plaat (T. B. G. XXXII, 344) wordt de kolonie onder Singaprabangsa en Wirasaba uitgezonden om „een groot stuk van het rijksgebied te gaan bewaken, begrensd ten W. door de Tji Pamingkis en ten O. door de Tji Lamaja." D. 7 Maart 1687 zeggen de Tjiasemsche Oemboels dat deze kolonisten „metterwoon zijn verdeelt geworden op 't land van Pourba (*??*) tot Craoan en niet verder om de oost als de rivier Tzilamaija." Bij R. 26 Jan. 1682 werd bepaald dat van laatstgenoemde rivier „westwaart het district van de Carwangse landen zal aanvanck nemen". Deze oostgrens schijnt in de 18e eeuw de limiet van Krawang gebleven te zijn, behalve misschien de enclave Selahaoer (zie hierboven § 264 i. f.).

Wat de westgrens aangaat, bestaat onzekerheid, vooral omdat men niet juist kan nagaan in hoeverre sommige kleinere Hoofden op verschillende tijden zelfstandig waren dan wel aan Panatajoeda ondergeschikt. Zoo gaat D. 4 Febr. 1700 een brief namens den G.-G. aan „den Tommagon Panata Jouda en alle sijn Ombols, mitsgaders ook aan Naija Mangala, zoon van Aria Wira Saba, en al sijn Ombols, Deman Raxa Nagara, Angabeij Cartijaja, Deman Soura Dicara van Wanajassa, nevens ook alle de verdere Javaanse Hoofden die onder de Comp. gehoren in 't land van Craoan". Vooral blijft onzeker de verhouding van Krawang tot Tjipamingkis en Nambo.

Tjipamingkis (de vroegere hoofdplaats was wellicht het tegenwoordige

Tjibaroesa, zie B. 9, 20, 4) behoorde volgens D. 30 Mei 1678 aan Najawangsa, „hebbende ten wijve de dochter van Wira Boya"; deze laatste was de broeder van Singaprabangsa en volgde dezen eerst op; elders (D. 4 Dec. 1677) heet Najawangsa schoonzoon van Singa P. en zoon van Wirabaja. Hartsinck wees § 281
hem (zie boven) land aan, maar D. 22 Nov. 1681 leest men dat hij is overleden en P. Joeda zich van zijn volk heeft meestergemaakt. Later vinden wij weer een Najawangsa als Hoofd van Tjileungsir (B. 16, 5, 5; 17, 11, 9), die wellicht een afstammeling is van evenbedoelde. Het is nu wel mogelijk dat Tjipamingkis door dat sterfgeval onder Krawang kwam, waarmee het te voren reeds zeer nauw was verbonden, ja, volgens Panatajoeda (D. 19 Juli 1697) had Hartsinck hem deze landen toegewezen; naar aanleiding der pretenties van den jongeren Oemboel Aria Najawangsa zegt hij: „Ook sijn bij Capitain Hartsing de streckinge der plaetsen' gesteld geworden, belendende ouatgalij met de Bakasijse inwoonders, en van ouat galij suijdwaerts op tot Pondok Dsiourangh, van pondonk dsjourangh tot Pondonk kawe en wijders tot Dsiadsioukam dsiglam en van dsiadsioukam vervolgens langs de rivier dsiglam regt suijden tot aan den berg Kandang Kandangh". In dezen warwinkel van namen vind ik alleen de Tjigelam, linker bijstroom der Tjikarang, op de kaart; de grens zou dus nog bewesten de Tjipamingkis zijn geweest. D. 7 Aug. 1697 spreekt de Regeer. in antwoord hierop van Panatajoeda's „ongefondeerde pretentie op 't gebiet tot aan de revier van Bacassij toe"; zij verklaart dat in Hartsinck's tijd aan de Krawangers is „toegestaan, tot en langs de revier Chebet in 't district van Jaccatra te wonen en de wegen soo na Batavia als na de Priangerslanden open en schoon te houden, maer daer en is noijt gedroomt dat die van Carwang sig verder west (*dan de Tjibchet?*) of zuijdwaerts souden nedersetten". Het is echter opvallend dat de streek tusschen § 282
de Tjitaroem en de Bekasi niet voorkomt in de lijst der tot de Ommelanden van Batavia in 1689 behoorende wijken, waarover zie § 752. Opvallend is ook de groote toeloop van volk naar Tjipamingkis omstreeks 1690 (zie B. 16, 11, 5), die er op kan wijzen dat er niet veel diensten voor de Hoofden te verrichten waren. Omtrent de vestiging der Talagers onder Anggadiwangsa in Tjipamingkis zie § 573. B. R. 27 Nov. 1731 wordt gezegd dat Anggadiwangsa tijdens Van Hoorn „sonder acte aangestelt" is tot Hoofd van dat landschap. Bij R. 12 April 1708 wordt goedgekeurd dat Tjipamingkis onder Krawang komt; echter wordt R. 6 April 1714 de beslissing uitgesteld op Panatajoeda's verzoek dat „die van Tsjiepaminkis onder haer gestelt mogten werden"; ook blijkt D. 13 April 1714 dat de Talagers onder Anggadiwangsa „voor tegenwoordigh geen dienst meer doen" met Krawang, „als zijnde direct onder het gebied van Batavia bescheijden". Ook B. 26, 9 zien wij dat zij in 1716 geen diensten met Krawang doen en dat in 1722 Krawang hen met geweld daartoe trachtte te dwingen. Later (D. 12 Nov. 1723; S. R. 15 Jan. 1726) wordt het Hoofd aldaar, Anggadiwangsa, in verband met leveranties

en diensten behandeld als ware hij zelfstandig. De acte voor zijn opvolger Kartamanggala dd. 8 Jan. 1732 is mutatis mutandis gelijkluidend aan de terzelfder plaatse in het Briefboek te vinden acte voor het nieuwe Hoofd van Tjikalong; hij wordt evenzoo behandeld als zijn voorganger, D. 15 Nov. 1741; B. R. 10 Aug. 1742, en Mossel spreekt in zijne Aanm. p. 186; 187; 195 van dit landschap als ware het een afzonderlijk regentschap. In 1752 werd de heele streek tusschen het zeestrand, het gebergte, de Tjitaroem en de Bekasi opgenomen in de lijst der buurten van de Ommel. (zie § 752), en aldus het verband met Krawang nog meer verzwakt. Bij R. 13 Maart 1753 wordt besloten, Tjipamingkis te verkoopen aan den Kapitein der O. Javanen, omdat de „Regent" zich zoo gedraagt dat hij verdient „buijten bewint gesteld te werden"; als grenzen worden hier en in den erfbrief dd. 6 April 1753 aangegeven: in het W. de Tjikarang, in het N. Krawang. Nog R. 25 Jan. 1793 wordt een op dat land wonende Ratoe Bagoes vermeld.

§ 283 Ook aangaande andere westerlanden van Krawang blijft onzekerheid bestaan. Een babad (T. N. I. 1839, I, 438) deelt mede dat Singaprabangsa van de Comp. erlangde de landen „gerekend van Tanjong Boerong (*hiermee kan kwalijk het aldus genoemde punt aan 't strand bewesten Bat. worden bedoeld*) aan zee af, tot aan Oedjong Minting, Tji Baroesa en Tji Mapaij"; mogelijk doelt dit op Hartsinck's regeling. Wij zagen (§ 278) dat Tjikarang een afzonderlijk Hoofd had gekregen; toch heet het reeds R. 4 Aug. 1684 „bewoont door het volck van Natta Jouda", en D. 16 Sept. 1712 (B. 23, 153) heet het Hoofd Singaderpa een „Craoangse Ombol". D. 17 Aug. 1696 wordt den Regent van Krawang gelast „den grooten weg naer Batavia tot aen de revier Sieningsij (*lees: Sielingsij, d. i. de Bekasi*)" schoon te houden; maar D. 7 Aug. 1697 verwerpt de Regeer. (zie boven § 281 i. f.) zijne aanspraken, vermoedelijk omdat die reikten tot over de theoretische grens van Jacatra. H. 19 Sept. 1744 ziet men intusschen de reparatie van den weg „van Tanjongpoura tot Tsiecarrang" opdragen aan het volk van Panatajoeda, alsof dit vanzelf sprak, en in een papier, afkomstig uit het archief van den Gecomm., dat inlichtingen bevat, naar het schijnt ten gerieve van den pas opgetreden De Prill, heet het dat Krawang zich uitstrekt „van Tjecarrang tot aan Tjelemaija". Uit de verkoopvoorwaarden der Krawangsche landen R. 19 Louwm. 1810 bespeurt men dat destijds als westgrens van Krawang gold: de monding der Bekasi, de Troesan, de Tjitaroem opwaarts tot Batoedjaja, de Tjikarang op tot ongeveer op de hoogte van Tjibaroesa en dan de Tjipamingkis af; bij het ontbreken der desbetreffende kaarten en de zeer onvoldoende aanduidingen in evengezegde Resol. (zie ook het Tijdschr. voor Nijverh. LII, 378 e. v., waar de vele drukfouten de zaak nog onduidelijker maken), is geene voldoende zekerheid te erlangen. De zuidgrens van het tusschen de Tjikarang en de Tjibehet gelegen Krawangsche perceel Tjibaroesa vormden toenmaals de landen van A. Michiels, namelijk Tjipamingkis en Nambo. Wij zullen thans dit laatste bespreken.

Volgens een inl. bericht B. R. 18 Maart 1763 gaf de Soesoehoenan § 284
dit land aan Panembahan Girilaja van Cherib. (dus, laat ons zeggen, in 1655), die eenige Hoofden aanwees, elk met een bepaald getal onderhoorigen; de voornaamste, Ngabehi Nalawiangga „van d' negorij Wira Naga", had er 40; „d' twede perzoon in qualiteijt van Oembocl" (Patih was een ander) was „Loemadjoe van d' negorij Derma, voorzien met veertig coppen"; verder waren er twee loerah's elk met 10; Nalawiangga werd opgevolgd door zijn zoon en zijn kleinzoon, beiden Kartidjaja genaamd, enz. Men vergelijke daarmee de verklaring van de gezamenlijke Preangerregenten in 1681 bij De Jonge VII, 370 „dat de Chirrebonders geen verder regardt op de negorij 't Siegintes ende de daaronder gehoorende dorpen, in het districkt van Craoan leggende, hadden, dan dat die plaatsen voor eenige jaaren door den overleden Sousouhounangh haar ter leen is vergunt en dat veele capitaale negorijen in 't selve districkt bij desen troubelen tijden die van 't Siegentis zijn toegevallen en nog gehoorsaamheijt aan de Chirrebonders bewijsen"; daarentegen beweerden de Cherib. Vorsten dat het land „van outsher" hun toebehoorde. Toen Hartsinck en Muller in Mei 1678 (B. 9, 21) beoosten de Tjibehet te Pagalaran (aan de Tjigentis) kwamen, vonden zij er den Cherib. Ngabehi Kartidjaja, die „het gebiedt voerde uijt den naem ende vanwegen den Sousouhounangh". Bij het dalen echter van den Mataramschen invloed traden de aanspraken der Cherib. Vorsten op den voorgrond (B. 12, 4, 9), en weldra werd het eenvoudig als onder hen behoorend beschouwd, D. 25 Mei en 9 Juni 1684; 20 en 21 Maart 1685. De Command. te Tandjoengpoera schrijft D. 26 Oct. 1687 dat Nambo (1) „leggende aan de rivier Chebet, de opperste negorij was en sorteerde onder den ouden Sultan (*S. Sepoch*) van Cheribon; de overige negorijen (*aan de Tjibehet*) sorteerden onder den Tommagon Panata Jouda". Toen Wink- § 285
ler in 1691 in deze buurt kwam (B. 16, 11), noteerde hij dat Nambo nominaal maar 50 gezinnen telde, doch dat eene groote menigte volk zich aan de Tjipamingkis en Tjiomas was beginnen te vestigen, „digt bij haer gewesten". In de legenda der kaart van 1692 (§ 209) komt Kartidjaja voor als Hoofd in het Tjikalongsche, dat op deze kaart echter niet van het Krawangsche is gescheiden. Op die van 1696 staat als onder Nambo behoorend aangeduid Tjitjabang, dus Tegalwaroe, maar geen eene plaats bewesten de Tjibehet. D. 17 Aug. 1696 heeft „Angabeij Cartajaja op Nombo" eene leverantie, afgescheiden van die van Krawang; niettemin worden tot P. Joeda de bevelen dienaangaande gericht; D. 11 April 1708 vraagt deze laatste echter dat ook het Hoofd van Nambo direct onder hem mag worden gesteld, wat bij R. 12 April 1708 wordt goedgevonden en bevestigd bij de acte, 11 April 1721 aan zijn opvolger verleend. Hetgeen niet belette dat in 1762 (B. R. 19 Oct. 1762) de

(1) Men moet dit westelijke Nambo niet verwarren met het oostelijke, dat in Bodjonglopang (zie § 127), hetwelk óók onder Krawang heeft geressorteerd.

Patih van Nambo „door den Sulthan van Cheribon" werd verheven tot Demang, waarop hij weigerde, langer Ngabehi Kartidjaja te gehoorzamen, een aparte kampong bouwde en het volk daarheen trok.

§ 286 Omtrent het land, in Nambo aan de Europ. boeren afgestaan, vergelijke men § 1655. Bij R. 19 Oct. 1762 worden de „zogenaamde boerestukken of zeker stuk Comps. land genaamt Denambo" afgestaan aan Soetawangsa (den Kapitein der Ooster-Javanen) en zijne opvolgers in officio. Op het verzoek van den Regent van Krawang dat het weder met zijn land mag worden vereenigd, wordt bij R. 18 Maart 1763 besloten, slechts een gedeelte aan den Jav. Kapitein af te staan en de rest aan Krawang te laten; de bevolking was verloopen, evenals reeds Mossel (Aanm. p. 195) had gezegd dat het „ten deelen woest, anders bequaam land ter culture" was; het deel dat de Kapitein kreeg, bevatte „het graf van zijne overgrootvaders". Wat dit laatste betreft, op twee kaarten, naar aanleiding dezer verdeeling opgemaakt, wordt het graf aangeduid als gelegen aan den voet van den Wangoen, op de plaats waar de Tjibehet dezen bergvoet raakt. Volgens R. 19 Oct. 1762 omvatte het heele Nambo het land tusschen de Tjibehet, de Tjihoweh, het bergje Boender (d.i. den Pontang, links aan de bocht der Tjibehet), de Tjitjangor tot haren oorsprong, den berg Sanggaboewana, den Gambir, de bron der Tjibadak, de Tjibadak, N. W. naar de Tjiomas, de Tjiomas tot hare monding. Een deel lag dus in het tegenwoordige Krawang, een kleiner deel daar bewesten. Het stuk van den Kapitein der Jav. lag tusschen de Tjiomas, de Tjibehet en de Tjihoweh; blijkens R, 15 Sept. 1778, waarbij hij in dit leenland werd bevestigd, bevatte dit 129 huizen. Vergelijk ook B. 40*a*, 16. Bij R. 13 Sept. 1808 werd hem in stede van dit leenland eene vergoeding in gelde toegewezen, doch bij R. 12 Aug. 1808 het bedoelde graf hem bij voortduring „in eigendom afgestaan". Het aan Krawang gebleven deel, dat eene tjoetak vormde, wordt 1 Aug. 1792 door Nic. Engelhard genoemd „een der voordeligste plaatzen en een allervrugtbaarste grond". Een deel van Nambo, Tanahbaroe geheeten, werd in 1808 verkocht (Tijdschr. Nijverh. II, 47).

§ 287 Langs de Tjitaroem moet het oude Krawang oorspronkelijk hebben gegrensd aan Wanajasa, dat volgens P. de Roo de la Faille (o.l. pag. 121) onder den naam Oekoer Aranon deel zou hebben uitgemaakt van Oekoer Sasanga. Over den persoon van Demang Soeradikara zie B. 11, 4, 1. D. 8 Jan. 1681 beweert hij, van „Haer Ed." verlof te hebben om Tjiasem, Paman. en Pagaden onder zich te trekken. D. 19 Aug. 1681 wordt hij door Jochem Michielsz vermeld onder de Hoofden „van Chicalongh en Chirbonnan." R. 28 Maart 1684 lezen wij, dat Speelman hem had beloofd als Hoofd „over Waniassa en 30 huijsgesinnen, daaronder staande", direct onder de Comp. te zullen ressorteeren; ofschoon zijne acte reeds klaar ligt, stelt de Regeer. thans de uitvoering dezer beschikking uit. Niettemin heet hij reeds D. 17 Juli 1684 „Regent tot Wanajassa". D. 17 Aug. 1696 heeft hij eene leverantie, afgescheiden

van die van Panatajoeda; de bevelen daaromtrent worden echter tot dezen laatste gericht. D. 3 Mei 1697 lezen wij dat hij direct onder de Comp. staat. Bij R. 12 April 1708 wordt Wanajasa onder Krawang gebracht. In het jaarverslag van Guitard B. R. 31 Dec. 1789 leest men dat het in 1770 weder „tot een regentsch. op zich zelve gemaakt" is. Echter vinden wij het reeds R. 6 Dec. 1746 in eene opgave van gepermitteerde schietgeweren opgenoemd tusschen Kamp. Baroe en Pamanoekan, dus buiten verband met Krawang. In 1775 heeft het aparte schulden (§ 1275); evenzoo R. 30 Dec. 1777; B. R. 29 Dec. 1780. Curieus is, dat Radermacher (T. N. I. 1856, II, 178) het in 1777 opnoemt als een der drie deelen van het regentsch. Bandoeng, terwijl het ook R. 31 Dec. 1778 wordt genoemd als staande onder één Opziener met Band. en Batoelajang; het heeft aldaar eene aparte leverantie. R. 30 Dec. 1785 volgen (in eene opgave der bevolking) Band., Batoelaj. en Wanajasa op elkaar, elk met afzonderlijke cijfers. Bij R. 31 Dec. 1789 wordt het op verzoek van den Demang (de Regent zat in de gevangenis) onder Krawang geplaatst en wel als vergoeding „voor het weinige land, dat die van Bandong nodig zal hebben tot den afvoer en opschuuring van de producten", d. i., zooals de Regent van Krawang H. 4 Juli 1795 zegt, als „equivalent voor het Tjikauws gebied" (waarover zie § 180), doch „met de lasten die er op waren". Niettemin somt Guitard B. R. 15 Oct. 1790 Wanajasa niet op onder de Krawangsche tjoetaks.

De kaart van 1696 geeft als grenzen van Wanajasa: W. de Tjitaroem, § 288
O. de Tjilamaja, Z. het gebergte; dicht aan de noordgrens liggen Selaganggeng en Tjikoepa, die men tusschen de Tjisomang en de Tjikao kan vinden. Uit eene lijst van koffietuinen anno 1802 zou men de onjuiste gevolgtrekking kunnen maken dat W. zeer klein was; elders (§ 2729) blijkt toch dat die tuinen zich slechts in een klein onderdeel van Wanaj. bevonden. Volgens die lijst zou het westelijkste en tevens noordelijkste dorp het evenbedoelde Selaganggeng zijn; O. en Z. liep het echter, ook volgens deze opgave, tot de Tjilamaja en den kam van het gebergte. Wanneer wij B. R. 15 Jan. 1742 lezen dat de Tjitaroem de grens is tusschen Wanajasa en Tjiandjoer, dan zou dit wellicht zoo zijn te verklaren, dat de Tjisomang, bijrivier der Tjitaroem, de zuidgrens van W. vormde.

Eene korte vermelding verdient het landschapje Soemedangan, zie § 106. De kaart van 1696 geeft als woonplaats van „Deman Raxanagara" de negorij *Soedangh*, welke, na vergelijking met moderne kaarten, Soemedangan tegenover Tandjoengpoera blijkt te zijn. Valentijn's kaart (IV, 1) geeft hier een *Soemedang*; en de Caarte van 't Koninkrijk Jacatra een *Soemandang* aan den linkeroever der Tjibehet, vlak bij hare monding. Evenbedoelde Raksanagara wordt D. 19 Aug. 1681 aangeduid als „Daman Raxanagara ofte Wieradieuwa"; D. 3 Juli 1687 wordt iemand van dezen naam aangewezen tot opvolger van zijn gelijknamigen vader; D. 17 Aug. 1696 heeft hij eene afzonderlijke producten-

levering; blijkens D. 3 Mei 1697 stond hij direct onder de Comp. Als tjoetak van Krawang komt Soemedangan, voor zoover ik kan nagaan, eerst in 1802 voor. Uit B. 40*a*, 24 zien wij dat het in 1786 nog zekere zelfstandigheid bezat en onder een Demang stond. Een schrijven van den Command. van Tandjoengpoera dd. 5 Febr. 1795 vermeldt een Dalem (dus Regent) van Kasoemadangan en noteert dat „deese campong van alle andere werken bevrijd is", behalve, naar 't schijnt, de zorg voor wegen en bruggen en de koffiecultuur. De koopvoorwaarden van R. 19 Louwm. 1810 omschrijven Soemedangan als het land gelegen tusschen de Tjibehet, de Tjitaroem en eene rechte lijn van bij Tjikao westwaarts tot de Tjibehet of ook (wellicht beter) tot de Tjidjambe (welke eene linker zijrivier der Tjitjangor schijnt te zijn), en dan deze verder af tot hare uitmonding in de Tjibehet; ook andere tjoetaks echter vielen gedeeltelijk binnen deze grenzen.*

§ 289 Zelfs met Soemedangan is de lijst der landschapjes, die in den beginne onafhankelijk van den Regent van Krawang waren, nog niet uitgeput. D. 17 Aug. 1696 wordt een Kiai Tjakrawadana (blijkens D. 9 Dec. 1693 Hoofd van Tjigaloempit) vermeld als hebbende eene afzonderlijke productenlevering. D. 11 April 1708 verzoekt Panatajoeda „dat de verdere Hoofden die op Caroang woonen, hebben(*de*) haare volkeren op Prakan Sapij, Wanajassa, Nambo, Tsigalompit, Slahoer en Sipaminkis, onder mijn opsigt gesteld en nevens mij haar quota tot 's Comp^s. dienst mogen toebrengen", hetgeen bij R. 12 April wordt toegestaan en bij eene acte D. 8 Juni 1708 bevestigd; evenzoo in de acte voor zijn zoon dd. 11 April 172! (in B.R. 18 Maart 1763). Hiervan ligt Tjigaloempit aan de Tjitaroem, op de tegenwoordige grens der Preanger; het wordt ook door Mossel (bij De Jonge X, 260) met beide eerstgenoemde als „onderhorig land" van Krawang vermeld, waaruit men haast zou opmaken dat het van vrij veel belang was, mogelijk in verband met den loop van den Krawangschen weg, zie B. 26, 10, 3. Selahaoer is wellicht dat in Tjiasem (zie aldaar § 264).

Dat de zuidgrens van Krawang de Tjisomang was, leest men D. 8 Nov. 1701.

Al van vroeg dateeren de inbreuken, op Krawang gemaakt door verkoop aan particulieren. H. 11 Nov. 1724 zien wij dat een land, den 15 Oct. 1695 door de Comp. aan eene Europ. weduwe verkocht, zich uitstrekte tot over de Tjitaroem; den Regent wordt gelast, de grens van dit land te eerbiedigen en „sijne onderhoorige van daar te doen verhuijsen". H. 4 Juli 1795 klaagt de Regent dat de Comp. hem heeft ontnomen „een gedeelte van Denambo, het geheele district van het landschap Tjisahat (*? misschien bewesten Soekawajana*), Tampak Cerang (*?*) en Campong Boegies (*boven Tjabangboengin aan den benedenloop der Tjitaroem*), en eijndelijk onder mijn regentschap (*tijdens ik Regent was*) het Tjikauws gebied tot een uitgestrektheid van meer dan 2.000 roeden" (waarover zie § 180).

Indeeling van Krawang. Behalve Tjipamingkis, Nambo, Wanajasa, § 290
Parakansapi of Adiarsa, Soemedangan (en later Tjiasem) vinden wij de volgende tjoetaks opgenoemd. Eerstens Gero Denga of Juro Tengo (ten rechte wellicht Djero Tengah), waarvan de Regent het Tjoetakshoofd was en welke tjoetak, zooals elders (§ 2041) genoteerd wordt, ongeveer het halve regentsch. omvatte. Van de namen der tot deze tjoetak behoorende kampongs, bewaard in P. Engelhard's reisjournaal van 1802, vindt men een aantal, waaronder Tjikao, verstrooid over de hedendaagsche kaart; vermoedelijk lag deze tjoetak nogal verspreid, waarom het de voorkeur verdient, de andere tjoetaks zoo goed doenlijk te definieeren en de rest van het regentsch. te beschouwen als Djero Tengah, welke naam wellicht beduidt: het halve baloeboer (1); het zou kunnen zijn dat de „verhuurde en aan zee gelegen landen" van Krawang, welke B. R. 15 Oct. 1790 worden onderscheiden van de tjoetaks, de andere helft van dit baloeboer vormden; over die verhuring zie § 2017.

De verdere tjoetaks dan zijn: Djawaij of Djadjawaij (N. O. van Poerwakarta; dorpen: Tjikoempaj; Benteng; Moendjoel; Pangoepoekan; Tjilandak; Maratjang); Tjiwoeni (wat boven Gintoeng aan de Tjitaroem; dorpen: Bodjonglowa; Patoendjang); Bengkok (W. van Poerwakarta; dorpen: Parakansapi; Tji-indjoek aan de Tjitaroem; Pagadoengan; bezuiden den Parang: Tjilangkap; Gandasoli; Tjibogo); Bodjong (O. van Bengkok; dorpen: Trembel bezuiden de Tjitaroem; Tjinoesa O. van den Parang); Babakan (zeer klein; ligging onbekend; misschien aan de Tjibehet; dorp Sogol?). Buiten deze uit § 291
een rapport van Dec. 1804 overgenomen tjoetaksnamen komen in het journaal van 1802 nog voor: Babakandjati (zeer klein; denkelijk aan de Tjisomang; dorp Depok; mogelijk behoorde hieronder in oudere tijden het Babakandjati in Tjiasem, dat op de kaart van 1696 wordt aangeduid als een dorp van Panatajoeda); verder Madura (misschien bewesten het voorgaande; dorpen: Serang, en een tweede Gandasoli). In een stuk van 1803 (§ 1555) schijnt Tjikoempaj (zie § 290) te worden vermeld als een afzonderlijk districtje; evenzoo bij C. S. W. van Hogendorp, o l. pag. 373; vergel. hierboven § 265. Een stuk van Febr. 1800 vermeldt een tjoetak Banamon (Panamoen?), waaromtrent alle aanduidingen ontbreken. Overigens — het aantal tjoetaks moet nogal hebben gevarieerd door inlijving van kleine regentschappen en wellicht ook door combinatie van kleinere tjoetaks met grootere. Nic. Engelhard spreekt in 1792 van elf Van Motman's rapport van 15 Juni 1809 zegt dat er 10 zijn. Het besluit van 17 Juni 1811 noemt de streek benoorden de Tjisomang en tusschen de Tjikao en de Tjitaroem, die kort te voren bij Bandoeng was gevoegd: Bodjong, Gandasoli en een deel van Wanajasa.

Wat de geringe bevolktheid van Krawang aangaat vergelijke men

(1) *Djero* is hetzelfde als *dalem*, ook in den zin van: regentswoning; bij uitbreiding zou het dus wellicht het eigenlijk domeinland van den Regent kunnen beduiden.

B. 32, 19, 4 en § 2202. Een rapport van den Landdrost W. Offers dd. 28 Sept. 1811 zegt dat de gansche bevolking van (het toenmalige, zeer vergroote) Krawang „woont in het bovengedeelte en langs de oever der rivieren Tjimanok en Tjitarum". Gedeeltelijk was dit een gevolg van „het gebrek aan water op de hooge landen" (Ind. Magazijn, 2e twaalftal, no. 11 en 12 pag. 3).

§ 292 *Hoofdplaats.* Blijkens de kaart van 1696 lag Kartajasa (zie hierboven § 277) ter plaatse waar nu het dorp Krawang wordt gevonden, volgens Van Riebeeck (die den naam Kartajasa geregeld voor de hoofdplaats bezigt) eene mijl of een uur rijden boven de vesting Tandjoengpoera (B. 23, 14; 147). In Durven's rapport van 15 Sept. 1722 woont de Regent te Babakan, een half uur rijdens, of, volgens Van Imhoff (B. 31, 48), „een uurtje gaans" van de fortres; daar echter Heere spreekt van „Babakan of Kartajasa" (rapport 17 Juli 1723), blijkt dit dezelfde plaats te wezen. De naam Babakan voor de hoofdplaats komt nog voor in Rolff's rapport van 1786 (B. 40*a*, 23), in P. Engelhard's journaal van 1802 en een besluit van 1803 (§ 1585); maar Van Imhoff zegt reeds (u. s.) dat zij „doorgaans" Krawang wordt genoemd; vergel. § 1579. Rolff spreekt B. R. 4 Aug. 1789 van „Krawang of Babakan" en ook Nederburgh (Consid. p. 132) gebruikt dien naam. De bewering der babads aangaande de stichting eener hoofdplaats, die den naam Krawang kreeg, door Veth (Java I, 391) bestreden met het voorkomen van dien naam in Portugeesche bronnen, wordt, als 't noodig mocht worden geacht, weerlegd door het late voorkomen van dezen naam voor de hoofdnegorij.

§ 293 *Hoe de Mataramsche Vorst zijn rijk bestuurde.* Wij zullen zoo goed mogelijk trachten uit de sobere gegevens conclusies te trekken.

Van Goens geeft de volgende voorstelling (Bijdr. 1856 p. 307 e. v.). Het toenmalige Mataramsche rijk was ontstaan door den opstand van een Hoofd in Krapjak (volgens Rouffaer in Encycl. van N.-I. s. v. *Vorstenlanden* is dit Bagelen), die Mataram veroverde (p. 357) en het vorstenhuis uitroeide; vervolgens onderwierp hij Poerbaja (volgens Rouffaer: Madioen), Blitar (dus: Kediri), Selarong (Banjoemas) en Pamalang (Tegal); later werden de verdere provincies aan het noorderstrand onderworpen, zoodanig dat gaandeweg het getal klom tot 12 plus Madoera (dat, naar het schijnt, apart gerekend werd). De zeven strandgewesten waren: Cheribon; Pamalang (dus Tegal met Pekalongan); Demak (Samarang); Pati (Japara); Toeban (Rembang); Soerabaja; Balembangan (Pasoeroean, Probolinggo). Of in de acte bij Van Rees (p. 21 noot) de 12 deelen van het Mataramsche rijk worden opgenoemd, is uit Holle's transcriptie niet op te maken. In elk geval zijn het voor een gedeelte andere namen dan bij Van Goens. Men merke op, dat van Krawang en de Preanger bij Van Goens heel niet gesproken wordt. Naar p. 352 te oordeelen, moet hij de Preanger gerekend hebben te behooren tot Selarong; het is echter ook mogelijk dat, evenals Madoera, zoo ook de Preanger apart werd gerekend, opdat het getal der 12 deelen van het Mataramsche rijk niet overschreden zou worden. Immers

bij de acte van 1641 (Van Rees p. 21) worden de drie nieuwe Preangerregenten uitdrukkelijk vrijgesteld van diensten, te presteeren o. a. aan den Toemenggoeng Selarong, zoodat men zeggen zou dat zij niet onder dezen ressorteerden. Misschien behoorde echter Galoeh, dat onder Kandoeroewan Ajah stond, tot Selarong.

In de met geweld onderworpen strandprovinciën, die afzonderlijke rijkjes § 294
hadden gevormd, werden de besturende geslachten, zegt Van Goens, niet uitgeroeid; integendeel (p. 358) zij werden ten hove geroepen en bleven daar voorgoed, sedert de Mataram den Soesoehoenanstitel aannam. Denzelfden Pangeran Soerabaja, die zich aan Mataram had moeten onderwerpen, sprak Van Goens ten hove nog (p. 359), evenals afstammelingen van de andere vorstengeslachten. Eene uitzondering maakte Pati, dat zich hardnekkig verweerd had en waar het vorstenhuis evenals in Mataram was uitgeroeid (p. 359).

Zelfs bleven de onderworpen strandvorstjes met behoud van hun titel in naam het bestuur uitoefenen over hun vroeger rijk (1); zij behielden daarmede eene zekere connectie, zoodat (p. 317) zij den Mataram inlichtingen konden verstrekken aangaande den stand van zaken aldaar. Het feitelijk bestuur berustte echter in handen van een stadhouder (p. 317), die vermoedelijk in de provincie woonde. In zulk eene provincie had de Soenan domeingronden en de onderworpen Pangeran een apanage (p. 318; 359); de opgezetenen der aldus afgezonderde landen waren onderhoorig aan hun respectieven landheer. Voorts waren (p. 318) in elk dezer strandprovincies twee shahbandars, ondergeschikt aan de twee Commissarissen over de Noorderstranden, aan wie, naar het schijnt, ook de locale Regenten rekenplichtig waren (p. 319). Pati, waar het vorstengeslacht uitgeroeid was, stond onder een Toemenggoeng (2). De locale stadhouders deden zich (p. 318) in hunne „steeden eeren als een Vorst, soodanich deselve den Koninck eer gewoon zijn te bewijsen".

Van de vijf binnenlandsche provinciën, gaat Van Goens voort, stonden § 295
er twee, waarin de hoofdstad lag, „als Koninghs erfflanden" onder den Toemenggoeng Mataram; dit waren Krapjak en Mataram (dus het patrimoniale land van het heerschende en van het uitgeroeide vorstenhuis), d. i. (volgens Rouffaer) Bagelen, Djokja met Padjang (Z. W. Solo) en vermoedelijk Kedoe. Gezegde Toemenggoeng woonde ten hove en had (p. 320) een zeer zwaar ambt, doordat hij onder onmiddellijk toezicht van den Soenan stond. De drie andere binnenprovincies werden bestuurd door Toemenggoengs(3), die ten

(1) Evenzoo hield volgens D. 1680 p. 67 Radja Singa op Ceilon de „hooffden der landschappen off provintiën altoos aen 't hoff"; zij „bestieren hun lantschappen door mindere hooffden en officieren". Ongeveer in denzelfden geest als Lodewijk XIV.

(2) Deze was, zegt Van Goens p. 336, de „beste vrund" der Nederl. omstreeks 1654; vroeger had hij geheeten Toemenggoeng Nata Irnawa. Deze laatste naam komt voor D. 1653 p. 27.

(3) Op p. 352 spreekt Van Goens zichzelf tegen en zegt dat ook deze „Koninckeu" den titel van Pangeran droegen.

hove resideerden (p. 318; p. 319 heeten zij „Commissarissen ten Hove") en een plaatsvervanger hadden in hunne gewesten, terwijl voor het financieel beheer van elk gewest een afzonderlijk ambtenaar ten hove was.

Bij het volslagen gemis van verdere gegevens, is het, naar mij voorkomt, nutteloos om gissingen te maken naar het detail dezer eigenaardige bestuursinrichting.

Uit eene zeer korte vermelding bij De Jonge (VI pag. LVII) omtrent het gezantschap van Winrik Kieft naar den Soesoehoenan in 1655, vernemen wij dat Tegalwangi in dat jaar bezig was met geheel nieuwe wetten voor zijn rijk te maken, en het bestuur over de noorderstranden had opgedragen aan vier „Strandheeren", die wij leeren kennen uit het Dagregister van 1656/7: Toemenggoeng Soerianata te Demak; Ngabehi Martanata te Japara; Ngabehi Wangsaradja te Samarang en Toemenggoeng Pati te Djoewana (aldaar p. 111; 243; 255; 308; 334). Van deze vier schijnt laatstgenoemde de voornaamste (p. 104; 111; 194); hij schijnt (dan wel zij met hun vieren schijnen) getreden in de plaats der vroegere twee Commissarissen over de Noorderstranden (Dagr. 1656 p. 33); zij hadden echter niet alleen financieel beheer maar ook het bestuur over de provincies Demak en Pati van Van Goens, die thans, naar het schijnt, tot vier regentschappen waren gemaakt.

§ 296 Vermoedelijk zal de verandering, door Tegalwangi (dien Van Goens een man van grooter bekwaamheid noemt dan zijn vader) destijds gemaakt, zich niet hebben bepaald tot de instelling dezer vier „Strandheeren"; misschien heeft hij na uitroeiing der oude, door zijne voorgangers gespaarde, vorstengeslachten het gansche rijk op een anderen voet geregeld, doch naar het hoe laat zich slecht gissen (1) en in dit werk over de Preanger behoeven wij daarvan geen verdere nota te nemen, dan dat wij uit D. 1656/7 p. 34 aanteekenen dat Pangeran Selarong is afgezet. In hoeverre dit met Preangerzaken samenhangt, is weer niet duidelijk; doch wat wèl de aandacht trekt, is de groote belangstelling, welke de Soenan omstreeks denzelfden tijd in zijne westerlanden toont te stellen, zie B. 4, 2 e. v. en § 111.

Verder valt op dat de acte van 1641 aan den Regent van Soekapoera verleent 300 man „van de menschen, 's Vorsten onderdanen, staande onder de 12 Wadana's". Het schijnt dus dat ook de westerlanden, evenals destijds het rijk in zijn geheel, waren gesplitst in 12 onderdeelen; ook Wanda's acte spreekt van die 12 onderdeelen, onder Wadana's „die de Preanger besturen".

(1) Blijkens mededeeling van den Adjunct Archivaris bij 's Rijks Archief Dr. J. de Hullu bestaat alles was Kieft in zijn brief van 24 Dec. 1655 over deze verandering zegt, uit de volgende woorden: „Hier moeten wij ons weer met een sottebolspraetje laten paijen, dat voor dees tijt niemandt van wat natie eenige de minste coopmanschappen soude mogen uijtvoeren, alsoo de Coninclijck Maijt. besigh was nieuwe wetten te setten, heel anders als sijn vader gebruijckt hadde", doch met handhaving van het contract met de Comp. De „nieuwe wetten" omvatten dus, hetzij in hoofdzaak of als onderdeel, eene regeling der shahbandarijen. Vergel § 110 en 111.

Aangezien Wanda in bedoeld officieel stuk zelf Wadana van Soekakerta heet, is deze titel geen zeer hooge; ook Singaprabangsa en Aria Wirasaba dragen hem in authentieke stukken. De piagem van Soenan Poeger (T. B. G. XVII, 352; XIX, 262), die, naar ik heb verondersteld, ouder is dan 1656, geeft slechts negen namen, waaronder nog Gabang en Cheribon. De babads echter zijn er blijkbaar op gesteld om het aantal der 12 adjeg's (volgens Holle is dit: residenten; volgens Jansz: „standhoudend, blijvend"; in Tegal is het synoniem met tjatjah, Eindrés. III Bijl. p. 150; hiervan komt *padjeg*, volgens Rouffaer, Encycl. IV, 618, 1: het vastgestelde) steeds compleet te kunnen opsommen; zij verschillen nogal in de namen en waarde hebben die lijsten niet; zie T. B. G. XVII, 329; 331; 333; VI, 252; Van Rees p. 26.

Nemen wij dus aan dat tijdens Sultan Agoeng en gedurende het eerste decennium van Soenan Tegalwangi het Mataramsche rijk was verdeeld in 12 provincies, dat de Preanger, zelf eveneens in 12 onderdeelen verdeeld, een deel uitmaakte van de westelijkste landprovincie Selarong, dan wel buiten de 12 provinciën stond, dan is uit onze gegevens alles gehaald wat er inzit.

Heffingen tijdens Mataram. In overeenstemming met de voorstelling § 297
bij Van Goens, dat de Vorst ook in de buitenprovincies kroondomeinen bezat, is hetgeen § 122 wordt bericht omtrent Pamotan, dat door S. Agoeng direct onder zich was getrokken om blatjan te leveren; wellicht is dit dezelfde zaak waarvan een babad zegt (T. B. G. XVII, 321): „Er werden (*door Mataram*) van Galoeh menschen gevraagd om voor de huishoudelijke benoodigdheden te zorgen, en daarvoor werden bestemd 160 man van Pamotan, Manondjaja, Pasoeroewan en Padaherang"; elders (ib. p. 332) heet het van diezelfde dorpen dat zij waren „bestemd voor het huishouden van den Vorst." Dit presteeren van dienst (het visschen der garnalen en bereiden der trasi) smelt dus samen met het begrip der leverantie; het lijkt wel op de latere leveringen aan de Comp., de betaling uitgezonderd. Een ander geval van een kroondomein is de „jagtplaats" Rantja Gaboes in de buurt van Garoet, § 2034.

Ten bewijze van het merkwaardig gering direct voordeel, dat de Vorst uit zijne buitenlanden trok, diene eerstens de mededeeling van Speelman aangaande Cheribon, zie § 64. Verder een rapport aangaande het regentschap Blora dd. 1 Oct. 1812: dit was tot dusver de zetel van een Toemenggoeng, onderhoorig aan Solo; het bracht aan den Vorst alleen eene belasting *pasombang* (1) op, „amount not stated, but whatever is required for marrying (*van leden der vorstelijke familie*), for presents to the Governor (*van Java's N. O.-Kust*) etc. etc." Dit was dus eene onregelmatige requisitie, poepoendoetan of bede, naar gelang van de zich voordoende behoefte. Hoofdgeld bestond niet; op Mooloed ontving de Soenan 6 buffels en 6 ducatons, 75 Sp. dollars, 60 stuk lijnwaad enz. enz., de Kroonprins en de Rijksbestuurder elk de helft

(1) Vergelijk het Soend. *njamboengan*, § 2096.

van deze (zeer matige) opbrengsten in natura. Verder trok de Soenan op Poewasa weer 6 buffels en 6 ducatons, en op Besar de Rijksbestierder 6 buffels; wanneer de Toemenggoeng zich aan het hof bevond, dienden zijne begeleiders tot statie en dienst van den Vorst. Zoo bracht Grobogan op Moeloed aan den Sultan niets op dan 87 Sp. D^{s}., 2 mooie sarongs, 6 grove d^{os}., 12 stukken fijn linnen, 30 kati was, een aantal vischhuiden, 30 potten bereide visch, een aantal strengen wit garen, eenig hout voor krissen; en op Poewasa, 1 buffel en 2 duiten! Er waren wel allerlei andere heffingen, maar ten bate van den Regent en niet van den Vorst; immers aan den Regent was het regentschap gegeven „tot desselfs voedsel, om mijn daervoor te dienen", zie § 157.

§ 298 Naar dezen maatstaf zal men vermoedelijk ook de oude Preangerheffingen moeten beoordeelen, niet naar dien der rijke strandregentschappen als Soerabaja en Samarang, met belangrijke shahbandarijen, omtrent welker fiscale lasten in 1678 zulke merkwaardige dingen bij De Jonge staan (VII, 141 e. v.; 200 e. v.), en toch vernemen wij ook dáár dat de Soenan uit Samarang van de verpachte middelen maar 2.000 Rd^{s}. trok, terwijl de Regent de rest hield, „waaruijt dan mosten vervallen de schenckagiën, die zij ten hove hadden te doen om staande te blijven en geen visite (*inspectie*) subject te wezen."

Opbrengsten in natura worden in het oude Mataram eenige malen opgenoemd. Zoo moest in 1623 (De Jonge V, 30) de Regent van Pekalongan „jaarlijks 4.000 realen van 8^{en} in rijst en klapperolij" aan den Vorst opbrengen (de rijst schijnt vervangen door eene betaling in geld, zie § 331). Bij De Jonge VIII, 356 e. v. vinden wij eene opgave van wat anno 1709 verschillende Regenten van Java's N. O.-Kust gewoon waren in natura aan den Soenan op te brengen: garen, katjang, buffelhuiden enz. Vooral katoenen garen komt veel voor. Reeds in 1615 deelt Van Eijndhoven mee (De Jonge IV, 59), dat het garen tot de inkomsten van den Mataram behoort, en Raffles zegt (Hist. of Java 1830, I, 148).: „The culture of cotton and the manufacture of yarn are in some degree promoted by an ancient custom, which imposes on every householder or village a certain contingent of cotton yarn for the sovereign or for the person who holds the land on his account; this custom is called panyumpleng" (1).

Wat de Soendalanden aangaat, Holle spreekt (T. B. G. XVI, 560) van

(1) In 1701 vinden wij (§ 304) eene garenlevering aan een der Cherib. Sultans. Blijkens een archiefstuk bracht nog in 1807 ieder loerah in Krawang per jaar gratis aan den Regent op een kati garen en een „kleedje"; toen de Comps. garenlevering was vervangen door eene opbrengst in geld, bleef niettemin (zie § 1368) in Krawang de levering van garen voortduren ten bate van den Regent. In 1823 vinden wij in Grissee eene opbrengst o. a. van 6 strengen garen per jaar, geleverd door elken huisman die geen rijstveld bezit (T. N. I. 1853, I, 97). In Bagelen bestond onder het Vorstenbestuur (Eindrés. III, Bijl. p. 3) „voor het bezit van een erf, of men sawah's had of niet", de opbrengst van „paljoempleng, bestaande in twee keer per jaar een rol garen" (die echter, volgens Mr. H. J. Kollmann, T. B. G. XIV, 362, was vervangen door eene heffing van 33 duiten per huisgezin).

een manuscript, dat hij „een groote 300 jaar oud" schat, waarin wordt gesproken van schattingen als: grof linnen, slendangs, gember, olie, kippen, jachthonden, zout. Pleyte geeft (T. B. G. LIII, 172 e. v.) eene gansche opsomming, districtsgewijs, van wat „aan Pakwan" moest worden opgebracht volgens een oud Soendaasch handschrift, welke opsomming eindigt met de verplichting om „eenmaal 's jaars hun opwachting te Pakwan (*te*) maken". Evenals Cheribon oudtijds aan Padjadjaran trasi leverde als padjeg (B. 7, 25, 6), zoo leverden aan Mataram andere streken datgene waarvoor zij eenige reputatie genoten. Volgens de overlevering (T. B. G. XLI, 288) moest zeker Bandoengsch Hoofd „alle drie maanden (1) vogelnestjes, tangkalohout (*volgens Coolsma tangkolo, gezocht voor krisscheeden; het is 't bekende kajoe pelet, De Clercq n°. 1961*) en slijpsteenen" aan het hof leveren; Oekoer bracht hertevleesch en visch op (P. de Roo de la Faille o. l. pag. 98 noot 1); Galoeh (T. B. G. XVII, 319) „als huldeblijk geruite kleedjes en geruit goed voor buizen". Het § 299
oude bericht omtrent de levering van peper aan den Mataram (B. 1, 20, 4) wijst in dezelfde richting. Zoo zou het ook met indigo kunnen zijn, althans de Resident van Cherib. schrijft 30 Nov. 1803 aan de Regeer.: „De leverantie van indigo is ook alhier eene belasting, die de Vorsten (*van Cher.*) op hunne onderdaanen leggen, zodat, hetgeen de Comp. daarvoor betaald, geheel door hun wordt geprofiteerd"; en R. 15 Maart 1804 leest men dat indigo en garen in Gabang „evenals in de Cheribonse Preangerlanden en elders op het eiland Java, door de opgezetenen bij wijze van belasting voor niet aan hunnen Pangeran worden geleverd". Dit zou dan ook verklaren, waarom juist van garen en indigo zoo constant gezegd wordt dat de bevolking daarvoor tijdens de Compagnie geene betaling erlangde, zie § 1335 en 1373, en dat die twee leveringen „als servituiten en heerendiensten" beschouwd werden.

De vraag is vooral, hoe het met de belasting van de rijstvelden stond. In een oud Chin. bericht (bij Groeneveldt in Verh. B. G. XXXIX, 16) wordt van de bevolking van zekere streek van Java gezegd: „The tenth part of their produce is paid as taxes". Hiermede ging het opschuren der padjeg-padi in staatspakhuizen gepaard (zie B. 1, 14, 2). Dit was in de benedenlanden van Krawang, met een gemakkelijken afvoer langs den waterweg, natuurlijk wel te doen, doch het is ten eenenmale onaanneembaar dat in het Preangerbinnenland met zijne uiterst gebrekkige verkeersmiddelen een zeker deel van den padioogst zou zijn afgebracht als padjeg. En evenmin kan ik aannemen wat Rouffaer zoo positief voor het heele Mataramsche rijk beweert, dat de padjeg kon worden vervangen door eene opbrengst in gelde, namelijk (Encycl. IV, 618, 1) 1 Sp. reaal per djoeng, d. i. $^1/_4$ Sp. per karja of bahoe sawahveld. Dit mag juist zijn wat betreft Soerabaja, waaromtrent Speelman bij De Jonge § 300

(1) Deze periodieke opbrengst wijst wellicht op eene dergelijke verhouding als kroondomein Priangan. | welke wij hierboven omtrent Pamotan vermeldden.

inlichting geeft, doch er zal wel veel plaatselijk verschil bestaan hebben, en dat in de Preanger de velden zouden zijn opgemeten om de padjeg te bepalen, is allerminst aanneembaar, aangezien tot zelfs in de 19e eeuw vlaktematen niet bij den Soendanees bekend waren (B. 50, 37, 2 en § 2138). Veeleer moet men aannemen dat in deze afgelegen westerlanden een hoofdgeld werd opgebracht volgens de tjatjah-lijsten.

Ik zal hier laten volgen hetgeen ik aangaande het hoofdgeld heb verzameld, daarbij vooropstellend dat er geen twijfel aan is of in onze oude Hollandsche berichten wordt dikwijls „hoofdgeld" genoemd, wat inderdaad is de in geld opgebrachte padjeg van de rijstvelden. Wij merken vooraf op, dat er zeer veel bleef hangen aan den strijkstok der ondergeschikte Hoofden; zoo noteert Speelman (bij De Jonge VII, 203) dat in het Samarangsche de Regent zich niet met de repartitie der belastingen bemoeide; vergelijk verder de opmerking Eindrés. III, Bijl. p. 3.

Men mag aannemen dat, zooals Rouffaer (Encycl. IV, 590, 1) leert, de padjeg (of in 't algemeen de leverantie) der buitenprovincies op Garebeg Moeloed aan den Vorst werd aangeboden beneden de Siti inggil (T. N. I. 1844, I, 341 e. v.), ofschoon onze oude berichten niet altijd de aanwezigheid der Regenten ten hove juist op Garebeg Moeloed doen onderscheiden. De Cherib. Sultans zeggen in een stuk van Juni 1809 dat hunne onderzaten hunne belastingen opbrengen in de maanden Poewasa en Moeloed, dus tweemaal per jaar.

§ 301 *Hoofdgelden.* In een land met Hindoe-instellingen, het gebied van Radja Singa op Ceilon, vinden wij (Valentijn V, 1, 269) eene heffing van hoofdgeld alleen van personen tusschen 15 en 60 jaar, evenals de persoonlijke diensten. In de Afg. patr. miss. van 27 Oct. 1625 (De Jonge V, 98) lezen wij: „Dit jaer heeft den Mattaram een generaele schattingh over sijn gantsch lant gelicht, te weten . . . . van alle getrouwde Javanen welcke sijn naturellen ondersaten sijn twee taijl off realen $4^1/_2$, item van eenloopende gesellen een taijl off realen $2^1/_2$, item van alle sijne nieuwen veroverde slaeven, soo van Madura als Surabaija, een quart reael"; samen bracht dit op 80.000 taël. Een stuk van 1642 (Heeres, Bouwstoffen III, 117) zegt dat de Vorst van Palembang aan den Mataram „oupattij ofte tribuijt" opbrengt; over *oepeti* zie § 311; dit zou echter heel wel in natura zijn kunnen. D. 5 Sept. 1663 heet het in een bericht van Japara dat de bevolking van Madoera en Grissee, behalve hare zware diensten ten hove (waarover zie § 311), bovendien moet opbrengen „'t hoofdgeld, bedragende 3 realen hoofd voor hoofd" en wel „jaerlijcx". In 1668 wilde Tegalwangi (De Jonge VI, 174) „van ijder hooft dat in Palembangh is een Rd. tot hooftgelt" aan zich doen opbrengen. Uit De Jonge VII, 141 blijkt, dat in Soerabaja, te boek staand voor 12 000 tjatjah's, door Tegalwangi 3.000 realen per jaar werd gevorderd (1) (dus overeenkomstig het bericht van 1625);

(1) Uit Speelman's woorden zou men opmaken dat de padiplanters èn hoofdgeld opbrachten

ibid. VII, 200 zien wij dat in het Samarangsche het aan den Soesoeh. op te brengen hoofdgeld eene oude gewoonte was; dat het kon worden vervangen door heerendienst; dat het niet uniform was, maar desa-gewijs varieerde van 1 tot 2, 3, 4, 5 ja 16 realen per hoofd, doordat het werd geheven volgens een desa-gewijs gemaakten aanslag, vermoedelijk op de basis der tjatjahlijsten, die reeds destijds, vóór het Comp^{a}. bestuur, niet met de werkelijkheid overeenkwamen; de stadsbevolking was er vrij van. Deze vaste jaarlijksche opbrengst § 302
verschilt dus van de, naar het schijnt, buitengewone heffing van 1625, evenals de Bantamsche Sultan in 1673, toen hij meende dat er oorlog op til was (De Jonge VI, 214; zie D. 1673 pag. 14) „van zijn gemeenten, alle die beqwaam zijn een pieck ofte musquet te cunnen gebruijcken", een reaal „per hooft" vorderde. (Een hoofdgeld van een Sp. reaal per jaar in Bantam wordt vermeld in een brief van Freijer dd. 15 Juni 1754, zie § 2208). De door Van Goens (zie B. 1, 14, 2) vermelde heffing door Tegalwangi van een reaal per „huijsgesin" en per jaar, kan eveneens buitengewoon zijn geweest; daar zij echter volgens de tjatjahlijsten werd geheven, is het wel mogelijk dat wij hier de instelling vinden van het door Speelman betreffende Samarang vermelde hoofdgeld. D. 12 Sept. 1665 wordt van Japara bericht: „den Sousouhounang had van zijne respective strantheren laten afeijschen acht jaeren achterstal van seecker hooftgelt, dat geseght wort wel 12 tonnen te sullen bedraegen". D. 10 Oct. 1665, dat de bevolking van Pamalang, die nooit aan houthakken heeft gedaan, zich door deze vordering genoodzaakt ziet, daartoe over te gaan en voorschot aan de Comp. te vragen. Wanneer Troenodjojo in 1677 aan de Cheribonners belooft (De Jonge VII, 74) vrijdom van „alle bezwaarnissen (*misschien voor*: *impositiën*) en hoofdgelden", terwijl toch Speelman uitdrukkelijk verzekert (De Jonge VII, 161; zie § 64) dat de Soenan geen „enkele penning" uit Cheribon trok, dan zou dit laatste als de normale toestand kunnen worden opgevat en de heffing van het hoofdgeld als de abnormale; mogelijk ook, dat de Cher. Vorsten dit ten eigen bate hieven, ofschoon dit niet met Troenodjojo's woorden schijnt overeen te komen. Valentijn verzekert (IV, 1, § 303
60) dat des Soesoehoenans „inkomen meest bestaat uit de hoofdgelden. Ieder man, hoofd voor hoofd, die getrouwd of (*lees: en niet*) bejaard of weduwenaar is, of (*die*) eenige plantagie onderhout, moet jaarlijks aan hem 12 stuivers opbrengen"; bovendien „moeten de onderdaanen voor hem nu en dan deze en gene hofdiensten doen en zomtijds ook wel de tiende van hunne vrugten geven". Mogelijk heeft V. dit weer van Gobius, die het weten kon; het komt overeen met Speelman's mededeeling (De Jonge VII, 142): „en moet dit hooftgelt (*in Soerabaja*) worden opgebracht door alle mannen die vrouwen hebben off getrouwt sijn, off oock degene die schoon ongetrout en geen vrouw

---

èn $^{2}/_{5}$ van den oogst volgens de landrenteregisters; in Grissee, waar geen „velden of landerijen" waren, werd ook geen hoofdgeld geheven.

hebbende, voor sijn eijgen selve plantagie van padie doet". Omtrent latere heffingen op Java's N. O.-Kust van hoofdgelden volgens eene „oude taxatie der tjatjas of huijsgezinnen" zie De Jonge X, 96, 2; XIII, 196 (deze laatste plaats toont weer dat het erg varicerde); vergel. P. XV, 179, 80. In 1812 bedroeg het tjatjahgeld in het Soerabajasche 4 ropijen; het werd „alleen door de Regenten genoten" (Verh. B. G. XLI, 19; 35). Omtrent Cheribon zie P. XV, 485.

Wat nu de Preanger aangaat, D. 2 Juni 1685 (§ 516) zien wij dat Martanaja bezig is, in de oostelijke regentschappen voor den Soenan „de schattingen in te samelen". De dorpenlijst van 1686 (zie § 518) geeft bij de opgaven omtrent elk der daarin vermelde regentschappen eene kolom „schattingh". Bij Kawasen is deze kolom niet dorpsgewijze ingevuld, doch staat in stede daarvan: „Soude volgens hun seggen thans niets betalen, 't geen (*wij*) vertrouwen (*d. i. voor zeker houden*) door 't inblasen der regenten te wesen, die sulcx opsteeken, want z' in voorige eeuwe (1) neffens (2) Gallou aan den Sousouhoenangh 's jaarlijx ider 1.000 Rd^{s}. tot hooftgeld hebben moeten opbrengen"; bij Soekapoera staat: „Betalen almede niets maar voor desen 1.000 Rd^{s}. 's jaers"; hetzelfde staat bij Bandoeng, P. moentjang, Soemedang; bij Indramajoe: „280 Rd^{s}. voor desen, thans niets". In dit laatste regentschap wordt tevens het aantal „huijsgesinnen" als 284 opgegeven; van Kawasen (zie boven) heet het tjatjahcijfer in den regel 700; wat hier onder Galoeh moet worden verstaan, blijft onbeslist; in de andere regentsch. der lijst komt echter 't aantal Rd^{s}. (beter: realen) der „schatting" overeen met dat der tjatjah's (vergel. § 342), zoodat het lijkt dat wij hier aan eene heffing ad 1 reaal per tjatjah moeten denken. Alleen Gabang vertoont op de dorpenlijst deze afwijking, dat de kolom „schatting" dorpsgewijs is ingevuld en wel òf (zooals bij de hoofdplaats) met het woord „hoffdienst", òf met het woord „fruijten", òf met „contant Rd^{s}." gevolgd door een bedrag, dat bij vergelijking met de kolom „huijsgesinnen" blijkt te varieeren tusschen $^{1}/_{8}$ en $3^{3}/_{4}$ per gezin.

§ 304 Ik zal hier verder laten volgen hetgeen in latere berichten omtrent de Preanger blijkt betreffende opbrengsten in gelde. Blijkens D. 24 Juli 1685 betaalde Tjikalong „tribuijt" aan den Cherib. Sultan Sepoeh. D. 15 Aug. 1701 schrijft Pangeran Adipati Satjanata te Talaga dat hij „150 Rd^{s}. jaerlijx aan Pangeran Depattij Anum (*van Cheribon*) nevens nog twee picols cattoene garen moet opbrengen". R. 6 Sept. 1799 zegt Nic. Engelhard, dat de Hoofden van Tjinengah en Sagaraherang aan Sultan Anom per jaar „100 Spaansche matten aan huur" opbrengen; bedoeld wordt: schatting. In 1700 trok de Regent van Krawang jaarlijks 100 Rd^{s}. van Bodjonglopang (B. 17, 43). Uit

(1) D. i. eenvoudig: tijd. Zoo zegt Van Goens (Bijdr. IV, 176) dat te Batavia de lijnwaadhandel „soodanich affgenomen is dat sulcx bij de vorige *eeuwen* niet mach vergeleecken werden".

(2) D. i. evenals, zie B. 31, 25, 2.

R. 26 Sept. 1738 blijkt, dat Noesakambangan niets aan Imbanagara opbrengt dan 20 Sp. realen per jaar. Chastelein zegt (l l. pag. 225) dat de losse werklieden, die uit de landen der „Cheribonsche Vorsten en de Preanse en andere nabuurige Javaansche Regenten" alle jaren in de Ommel. komen arbeiden, „een goet gedeelte (*van het verdiende loon*) moeten contribueeren aen voorgem(*elte*) haere Regenten off Hoofden daar se onder bescheijden zijn, tot betaaling van zeeker hoofdgeld voor hare (*lees : haer*) en hare familie mitsgaders hare vrienden, die door onvermogen daarinne mogte gemanqueerd hebben (*dit duidt dus weer op een dorpsgewijzen aanslag*), daar d'E. Comp. niets van profiteerd nogte de gem(*elte*) Hoofden daartoe gequalificeerd heeft." Mossel (Aanm. p. 190) schrijft, dat de bevolking van het Jacatrasche aan § 305
hare Hoofden per huisgezin „een spaans", d. i. een reaal of $1^1/_3$ Rd. betaalt. In de acte Blomhert 4 Jan. 1774 n°. 17.252 waarbij Van der Parra aan den Regent van Tjiandjoer en diens Patih het land Buitenzorg verkoopt, wordt de bepaling gemaakt dat de opgezetenen van die stukken, welke de verkooper voor zich reserveert, „verpligt zijn, de tjatjasgelden, zooals die tot op heden geheft is (*sic*), aan de comparanten koopers op te brengen en te betalen". Dit is dus eene opbrengst niet aan den landeigenaar doch aan het inlandsch bestuurshoofd. Rolff verordende in 1786 (zie B. 40*a*, 4 e. v.) de heffing van $^1/_2$ Rd. „hoofd voor hoofd", waarvan de helft voor den Regent, $^1/_4$ voor de Tjoetakshoofden en $^1/_4$ voor de mindere Hoofden. Nederburgh vraagt in margine van N. Engelhard's rapport van 4 Juli 1795 (waaruit eerstgenoemde zijne Consideratiën samenstelde) of de betaling in geld, opgebracht door boemi's en menoempangs aan de Regenten in plaats van indigo en garen, „dezelfde contributie is" als de 1 Sp. waarvan Mossel in zijne Aanm. gewaagt. Hierop antwoordt Engelhard: „Waarschijnelijk deselve; het is bij de Regenten moeijelijk een diergelijk gebruik, dat tot hun voordeel strekt, af te schaffen, en dit servituijt blijkt bij de oudste papieren van de 17e eeuw dat toen bereeds was ingevoerd". Daar Engelhard totaal onbekend was met die oude papieren (zie B. 20, 11) en een week of wat tevoren nog niets van dat hoofdgeld had geweten (zie § 1339), beduidt dit antwoord alleen: ik weet het niet en 't kan me ook niet schelen. Men zie voorts § 1339.

De vraag is vooral, *wie* in de Preanger hoofdgeld betaalden In een § 306
rapport van Crul (B. R. 5 Oct. 1736) wordt, naar aanleiding van heffingen, door den Regent van P. moentjang gevorderd van Soekapoerasche onderhoorigen, opgemerkt: „Zijnde dit in gebruijk, dat, wanneer een dispuijt over een stuk land affgedaan is, de oude bewoonders, schoon vele van haar onder een ander Regent off (*versta : namelijk*) die het proces verloren heeft, behoren, nogtans alle in hun besittinge blijven en niets wegens huur, tjoeké, tribuijt off hooftgeld betalen aan dengene wien het land is toegewesen, maar dat alle verdere ('t sij onderhorige van dengene die bevorens het verschil

heeft gehad off andere), dewelke haar op soo een plaats willen terneder setten en het land gebruijken, aan den eijgenaar om permissie moeten vragen en, dat bekomen hebbende, dese nieuwe bewoonders iets voor tjoeké off hooftgeld moeten betalen, gelijk ook voldoen moeten alle soogenaamde *boniagars* of vrijwillige, die van dese off gene kant aankomen om de kost te soeken". Dus hier zijn de boemi's, of die als zoodanig worden beschouwd, er vrij van (hetgeen zeker weinig overeenkomt met het begrip van „tjatjah-geld"), terwijl de „boniagars", die (in tegenstelling tot de andere immigranten, welke „het land gebruijken") eene soort inwonende boerenknechts schijnen, het *wel* betalen, wat zóó vreemd klinkt, dat wij gerechtigd zijn tot de meening dat Crul de zaak geheel verdraaid voorstelt. De Regeer. had dan ook in deze kwestie beslist (R. 15 Sept. 1735), dat het volk van Soekapoera in bovengemeld land (Taradjoe) mocht blijven wonen „in zoo verre dit door de volkeren van Pracamoentjang selfs niet gebruijkt werd, mits alvorens daarvan aan het Hoofd van Pracamoentjang kennisse geevende en daervan sodanige huur of tsiocke betalende als van ouds gebruijkelijk is"; zij onderstelde derhalve dat het gebruik van den grond per se het opbrengen van tjoeke meebracht. Wat de eindbeslissing nu was, nadat de Regeering Crul's rapport had gelezen, blijkt uit de erg onduidelijke R. 5 Oct. 1736 niet; alleen, dat hij de adat moet handhaven. De Opziener van Tjiandjoer schrijft 28 Mei 1797 aan N. Engelhard dat de inkomsten van den Regent o. a. bestaan uit „de 24 st. per huishouding", die gewoonlijk worden geïnd bij de koffielevering; Engelhard achtte deze heffing volstrekt ongeoorloofd, waarop de Opz. 14 Juni 1797 schrijft dat de Regent er van afziet. De Commissie Thalman noteert in haar rapport van 29 Jan. 1808 dat de Regent van Bandoeng verzocht heeft, hoofdgeld te mogen heffen.

§ 307 *Tollen.* Wij zien uit de Jonge VII, 141 e. v. welk belangrijk deel de tollen of inkomende en uitgaande rechten te Soerabaja vormden van de opbrengsten voor den Vorst, terwijl de riviertollen voor den Regent waren; aangaande Samarang zie ibid. p. 200 e. v., waar ook van andere verpachte middelen wordt gesproken. Over eene Mataramsche shahbandarij in het Indramajoesche zie § 545. Tolpoorten binnenslands bestonden oudtijds denkelijk niet. R. 23 Juni 1702 betreurt de Regeer. het als eene nieuwigheid ten nadeele van den kleinen man, dat een Chinees tolpoorten heeft gepacht op den weg van Samarang naar Kartasoera. De cisch van 400 realen per jaar, in 1641 aan een Krawangsch Hoofd gesteld door zijn Opperregent (zie B. 1, 18), is te beschouwen als een afkoop van uitvoerrechten. Het verdient opmerking dat in 1677 een Shahbandar het eerste slachtoffer der Krawangsche onlusten werd (§ 386), hetgeen misschien op zware afpersingen wijst. D. 17 Aug. 1696 wordt aan Panatajoeda verboden, tol te heffen „op 't sipparaga (*Tjiprage*) aan de mont der rivier"; hij antwoordt daarop D. 1 Sept. 1696 dat die tol eene oude gewoonte is, doch dat hij deze heffing zal nalaten.

Diensten tijdens de Mataramsche overheersching. Al tijdens Modjopahit kende men heerendiensten, radjakarja, zie Rouffaer in Encycl. van N.-I. IV, 633. Op een der koperen platen van Kabantenan (T. B. G. XVI, 563) wordt verboden het eischen van „onbeloond werk" van de bewoners van zeker stuk grond.

In het algemeen zal men mogen aannemen dat de buitenprovinciën of § 308
Mantjanagara voor den Vorst niet veel andere diensten hadden te verrichten dan die hierboven § 297 werden vermeld ter hofstad, ten dienste en tot meerdere statie van den Souverein. Volgens Eindrés. III Bijl. p. 146; 147 waren degenen, die aldus als djanggol naar de hoofdstad togen, vrij van belasting; daarentegen moesten zij voorzien in hun eigen onderhoud. Het spreekt vanzelf dat in buitengewone gevallen, en speciaal wanneer de Vorst een nieuwe kraton bouwde, zoowel het aantal uitkomenden als de duur van hun verblijf tot eene verontrustende hoogte kon worden opgevoerd. Zoo lezen wij D. 14 Maart 1659 het volgende berichtje: „Comen eenige onser ingesetenen van Craoan alhier over landt . . . . Wijders verhalen (*zij*) hoe boven in Craouans geberchte, ja selffs in Craoan, gebreck ende dierte van rijs was, ter oorsaecke (*er staat bij Van der Chijs: veroorsaeckt; maar het HS. is zeer defect*) d' inwoonders voor den Sousouhounangh lange in de Mattaram hebben gearbeijt, sulex (*d. i. zoodat zij*) niet hebben kunnen saeijen noch planten". Vermoedelijk hangt dit samen met den bouw van een nieuwe kraton; Van Goens geeft in 1656 (l.l. pag. 313) te verstaan dat Tegalwangi een „hoff" heeft gebouwd, waarmede wij hem D. 25 Maart 1648 en ib. pag. 115 al bezig vinden, en dat zeker vele jaren arbeids gekost heeft; dat daarvan niet vaker wordt gesproken, is te verklaren uit het ontbreken der Dagregisters. Ook de berichten omtrent buitengewoon lang gerekte hofreizen, zooals § 309
dat van 1663 (zie § 311), duiden wellicht op iets dergelijks. Van minder belang waren de diensten ten behoeve der wegen; men mag aannemen dat hiervoor van staatswege niet veel gedaan werd. In buitengewone gevallen trok men met alle hens op wegreparatie uit, zooals in 1657 (B. 4, 2) om den weg naar Bantam te zuiveren voor een inval. D. 24 Aug. 1659 wordt vermeld „de gemaekte lantweeh van Craoan"; aangezien de Comp. eerst 20 jaar later er toe overging een weg te maken naar M^r. Cornelis, kan hier alleen sprake wezen van eene wegreparatie, uitgegaan van de Mataramsche Regenten in het Krawangsche. D. 22 Juli 1681 zendt Jochem Michielsz een briefje over, dat door den Soesoehoenan was gericht „aan de Craoangse ingesetenen, behelsende eenlijck een ordre om de wegen daeromher tot Tangerang toe schoon te maacken". Tot deze categorie behoorden ook de diensten en leveringen ten gerieve van doortrekkende reizigers, waarover vergel. § 1589. Voorts waren er wellicht speciale diensten in zekere districten, die zich daartoe eigenaardig aanbevalen; zoo behoorde volgens een babad (Van Rees p. 22) het onderhoud van des Soesoehoenans paarden tot de verplichting der bevolking van Bandoeng, dat schoone vlakten bezit; vergel. § 297. Een andere

babad (T. B. G. XVII, 338) zegt dat bij de oprichting der drie groote Mataramsche regentschappen in de Preanger, deze Regenten „werden vrijgesteld (perdikakĕn) ook voor hunne kinderen en kleinkinderen"; tengevolge daarvan stond (ib. 339) de Soenan verbaasd toen deze Regenten, ondanks dat zij „merdika" waren, elk eene vrouw aan hem aanboden. Holle ziet in die aanbieding een streven om zich onder het directe patronaat van den Soenan te plaatsen (njalindoeng, waarover zie § 2072 noot), teneinde diens steun te genieten tegenover machtiger Hoofden in de Preanger (wie kunnen dat wel geweest zijn?). De acte van aanstelling van een der drie, den Regent van Soekapoera (Van Rees p. 21), stelt hem vrij of maakt hem onafhankelijk van zekere opgenoemde Mataramsche stadhouders, hetgeen niets anders schijnt te beduiden dan dat hij een op zichzelf staand Regent wordt; het sluit mijns inziens niet direct in dat de Preanger tevoren wèl aan al die Mataramsche grooten, bijvb. den Pangeran van Madioen, diensten presteerde.

§ 310 Al deze mededeelingen zijn dus nogal vaag. De dorpenlijst van 1686 geeft ook niet veel uitkomst. Op die lijst staat bij Gabang achter de dorpsnamen in eene kolom, die „schatting" heet, dat elk dorp òf „hoffdienst" verricht, òf geld opbrengt, òf „fruijten" geeft (zie § 303 i. f.), terwijl bij de verdere regentschappen alleen geldsommen vermeld staan. Het blijft dus onzeker of in deze laatste, evenals in Gabang 't geval schijnt te zijn, bepaalde dorpen kunnen zijn aangewezen voor diensten, en of het opbrengen van geld in de plaats van diensten trad, zooals dat in 1622 aangaande het achterland van Pekalongan wordt gezegd (De Jonge IV, 292), terwijl wij (ib. VII, 200) van Ambarawa vernemen dat koelidiensten in de plaats konden treden van het opbrengen van hoofdgeld. Aangaande den druk der gevorderde diensten kan ik, bij de groote zeldzaamheid van oude berichten daaromtrent, niet nalaten te verwijzen naar eene plaats bij Rumphius H. A. III, 53 betreffende Makassar: de grooten aldaar laten kolossaal dikke balken voor het bouwen hunner huizen niet zonder geweld uit het verre gebergte afbrengen „werdende gemeenelijk aangevoerd (*d. i. afgebracht*) door de zoonen harer Princen, die 't gemeene volkje als beesten voortdrijven en de weigerige met de dood straffen". Hoe verder echter van het Hof, hoe minder men van de hofgrooten te lijden had, en dit verklaart waarom, blijkens D. 29 Oct. 1677, de bevolking van Cheribon gaarne onder den Soenan blijven wilde, zie § 64.

§ 311 *Hofreizen.* Dat ook reeds in het oude Soendarijk de jaarlijksche hofreize eene verplichting was, bleek hierboven § 298. D. 5 Sept. 1663 leest men dat op Madoera thans weinig leeftocht te krijgen is, omdat „de Regenten sedert de maend van Februari lestleden met meest alle haere dienaeren en boeren in de Mataram ten hoove sijn geweest". Dit bericht kan echter niet slaan op de hofreis tegen de Garebeg Moeloed (1), aangezien Moeloed in 1663 van

(1) Volgens Rouffaer (Encycl. van N.-I. IV, 454) was Moeloed oorspronkelijk een vaste datum.

3 Oct. — 1 Nov. viel; wel echter op Garebeg Poewasa (de Poewasa was dat jaar van 9 April — 8 Mei) (1). D. 17 Sept. 1670 blijkt de Krawangsche Singaprabangsa zich te Mataram te bevinden. D. 7 April 1674 vraagt de Regent van Soekapoera aan de Regeering geld te leen tot eene reis naar Mataram, waarheen hij is opgeroepen. Deze beide gevallen kunnen echter moeielijk met de garebeg in verband staan. Wij zien § 528 den Regent van Indramajoe naar het hof oproepen met „alle de volcken" in zijn Soenansgebied. Omtrent de hofreize der Preanger-Regenten zijn mij geene nadere berichten bekend. Echter zegt Hageman (T. B. G. XVII, 237), sprekende van de Soendalanden: „Ik vind dat de landsregenten, boepatti's, verpligt waren tot eene opbrengst in geld, genaamd *oepeti* (2), die alle jaren door de hoofdlieden zelve naar Mentaram werd gebragt als tribuut. Dit optrekken ten hove heette „sewaka" (3) en die reis duurde telkens drie à vier maanden". Holle verhaalt op grond van § 312 nog in de Preanger in omloop zijnde tradities (ibid. p. 366), dat de Regenten „niet alleen jaarlijks voor eenige maanden naar Mataram moesten opkomen, maar de eer genoten om in persoon 's Vorsten erf te helpen schoonhouden"; evenzoo bij Van Rees p. 22 noot, waar de schrijver zich ook verbaast over „den weinig vorstelijken titel" van hoofdmantri, welken de drie in 1641 benoemde Preanger-Regenten van den Sultan erlangden. Dit laatste zeker ten onrechte; immers Van Goens zegt (l. l. pag. 320) dat van de Hoofden, gesteld over de duizend- en honderdtallen tjatjah's, „gemeenlijck de grootste mantrijs, de kleinste loeras genaempt werden". Bekend is immers ook, dat vele titels gaandeweg in waarde gedaald zijn, zie B. 16, 36, 4. En wat het schoonhouden van 's Vorsten erf aangaat (men vindt het ook in T. N. I. 1870, II, 269 vermeld), dit zou eene scheeve uitlegging kunnen wezen van het gebruik, dat de Hoofden bij hunne verschijning voor den Vorst steeds als symbool van dienstplicht en dienstvaardigheid de wedoeng aan de zijde dragen; Raffles echter (Hist. of Java 1817, I, 296) noemt de wedoeng „a peculiar weapon". Zoo zou zich wellicht ook het Cheribonsche verhaal (D. 1 Oct. 1684) laten

midden in den vacantie- of rusttijd Hapit, welke rusttijd, volgende op den rijstoogst, tot de hofreize werd gebruikt om hulde te doen en padjeg op te brengen. In onze berichten is de Garebeg Moeloed het feest van Mohammeds geboorte op 12 Moeloed en het „bewijs van hulde" (Veth, Java I, 308), of, zooals de Regeering het in 1734 noemt (De Jonge IX, 227): „Herry Moeloet ofte den grooten audientie-dag aen het Hoff (*toenmaals te Kartasoera*), wanneer alle de grooten gehouden zijn, den Keijzer hommage te doen en zig voor hem te vertoonen".

(1) Rouffaer zegt (Encycl. IV, 625) dat de Mantjanagara der Vorstenlanden tot aan 1830 alleen op Moeloed hunne padjeg opbrachten; wij zien echter § 300 i. f. dat dit in Cheribon anders was.

(2) D. 1663 p. 697: „de *oupeteij*, een seer gering tribuijt" (op Sumatra's Westkust); ibid. 1672 p. 43: „sijn jaerlijxe reght offte *oepetij*" (Makassar); evenzoo § 586 noot en hierboven § 301. Op Bali is *oepeti* eene soort grondcijns (T. B. G. XXXIII, 320). Coolsma vertaalt het met: schatting, tribuut. Holle (T. B. G. XVII, 320) zegt dat het hetzelfde is als padjeg; eene babad aldaar maakt gewag van de hofreis eens Regents naar Mataram om deze schatting te brengen.

(3) In Coolsma's woordenboek komt dit voor in eene heel andere beteekenis. Klinkert zegt: „sewaka, Sanskr. bersewaka, zich dienstbaar stellen of dienstbaar zijn".

verklaren, dat namelijk de Mataramsche Vorsten afstamden van een grassnijder van den Sultan van Padjang; bij Valentijn (IV, 1, 72) wordt dit: „een slaef van den Sulthan van Damak, die gewoon was gras voor zijn paarden te haalen". Dat overigens de hofreize als het meest teekenende bewijs van onderhoorigheid gold, blijkt wel uit den nadruk, dien D. 28 Dec. 1684 de Soesoeh. er op legt dat de Cheribonsche Vorsten elk jaar of om het andere een hunner ten hove zouden zenden „zonder aan eenige verdere lasten subject te wesen"; vroeger was „hunne inwoning ten hove", zegt Speelman (zie § 64), „het eenige servituut" waaronder die Vorsten lagen, terwijl hunne bediening periodiek werd vervangen. In dien geest moet ook eene bepaling van het contract van 1646 (§ 35) worden uitgelegd.

§ 313 *Rechtspraak tijdens de Mataramsche overheersching* (1). Van Goens zegt (Bijdr. IV, 315): „Niemant van 't geheele land heeft halsrecht aen hem selver ofte authoriteijt ende commissie iemand te dooden, maer wel een ijder in zijn landvooghdij om te laeten vangen en binden ende soo voort nae de Mataram op te brengen, alwaer op de ordinaire rechtdaegen deselve door de fiscaelen (dat met eenen de scherprechters ende executeurs van 's Koninghs wil zijn) den Koninck werden aengeklaeght". De Cheribonsche Resident Gobius (een man van ongewone kennis van inlandsche zaken, zie B. 23, 6, 3) schrijft in zijne memorie van overgave van 1717, na er op te hebben gewezen dat in de Preanger de toestand is bestendigd die tijdens „den Sousouhounang" bestond: „De jurisdictiën der Preangerlanden bestaan van ider district (*d. i. regentschap, zie § 1958*) op haar selfs en heeft ook ider sijn eijgen jaxas of civiele regters (*zie § 316*). Van ouds moesten alle saeken, welke landen en volkeren, lijff- of doodstraffen item *vreemde landen* betroffen, aen den Souverain off Sousouhounang bekent gemaakt werden, sooals mij dat verthoont is van de jaxas selfs, bij een geschrift, in het Miscellaniaboek (2)
§ 314 origineel ingebonden". In plaats van: *vreemde landen* zal hier wel gelezen moeten worden: *vreemdelingen*. De Soesoehoenan reserveerde zich dus de rechtspraak (want de „saeken", niet de uitspraak daarin, werden hem meegedeeld):

1° bij geschillen tusschen Regenten en Hoofden over hunne tjatjah's en landen;

2° in zaken waarop lijfstraf (d. i. eene zware lijfstraf; vergelijk het slordige onderscheid dat de Regeering zelve maakt in hare R. 21 Dec. 1708, § 2382) of de dood staat;

---

(1) Ik mag niet nalaten te vermelden, dat de heer G. P. Rouffaer tijdens zijn verblijf te Batavia in 1909 de goedheid had, deze afdeeling, d. i. § 313—326, op mijn verzoek met zorg door te werken. Voor de fouten in redeneering en uiteenzetting, welke in deze paragrafen mochten worden opgemerkt, is de heer Rouffaer niet aansprakelijk, die gewild had dat deze afdeeling geheel zou worden omgewerkt. Op de samenstelling van het overzicht dezer zaken in Deel I had de heer Rouffaer geen invloed, wel op verschillende wijzigingen in dit gedeelte van den commentaar.

(1) Een Cheribonsch archiefstuk, waaromtrent mij niets naders bekend is.

3° in zaken van vreemdelingen (evenals de Comp. in haar contract van 1677, De Jonge VII, 168, ofschoon met een ander doel, zich het gezag reserveerde over „alle de vreemdelingen" in des Soesoehoenans landen).

Dezelfde Gobius schrijft 26 Maart 1715 aan de Regeering naar aanleiding van de zaak der beide aangeklaagden Tanoepatra en Wirawadana, waarvan de eerste een „paap" was (zie B. 25, 13): „Indien nu de misdaet geoordeelt was, swaerder, namentlijk lijff- of halsstraffe, verdient te hebben, hebben sij jacxas (*de „Preangse reghters"*) verklaart, onbevoegt te sijn, lijff- of halsstraffe te designeren, ten ware dat haar sulcx specialijk geordonneert quam te werden, want anders volgens de Javaense wetten alle lijf- of halsstraffen gedesigneert wierden door de voornaemste Javaensche of andere Mahumetaense papen, en geapprobeert mitsgaders geëxecuteert door en op ordre van die het oppergebied voerde, ende uijt dien hoofde hebben de Preangse Regenten ook, sedert dat de Preangers onder d'E. Comp^ie. gekomen sijn, geene lijf- of halsstraffelijke vonnissen, door de papen aangewesen sijnde, ter executie gebragt als na vorengaende kennisse van den Resident en Pangeran Aria" (waaromtrent zie B 20, 24 en § 2385 e. v.). Uit het slot dus blijkt, dat het niet aan Tanoepatra's qualiteit van „paap" was toe te schrijven dat hij alleen door de geestelijken kon worden veroordeeld tot lijf- of doodstraf.

Enkel door de onderstelling dat de rechtsbedeeling, zooals Van Goens § 315
die beschrijft, een terugkeer beduidde van Tegalwangi, den vijand der papen, tot den vroegeren toestand, vóór dat eene verandering in Islamschen geest had plaatsgegrepen (welke men kan toeschrijven aan Sultan Agoeng, den vriend der papen, zie § 97), kan geheele overeenstemming worden verkregen tusschen Gobius en hem. Daarbij dient echter opgemerkt, dat ook volgens Gobius' zegslieden de „approbatie" en executie van het lijfstraffelijk vonnis steeds aan het wereldlijk gezag bleef, zoodat dus Sultan Agoeng's concessie aan de „papen" in hoofdzaak beoogde het volgen van het Koranisch recht. Wij komen dan echter tot de gevolgtrekking, dat men Gobius ten onrechte had meegedeeld dat in 1717 in de Preanger de toestand nog dezelfde was als tijdens den „Sousouhounang"; integendeel, er had eene reactie plaatsgegrepen, een terugkeer tot den toestand tijdens Sultan Agoeng, den vriend der papen. En dit laat zich wel verklaren uit de ontstentenis van een centraal gezag na de vlucht van Tegalwangi uit Mataram en uit het woelen der geestelijkheid, die, vooral in latere jaren, gesteund moet zijn door Amangkoerat, wiens oorspronkelijke dwaze voorliefde voor al wat Hollandsch was, later plaats maakte voor eene sterk anti-Hollandsche gezindheid.

In een aparten brief aan den G.-G. van denzelfden datum, 26 Maart 1715, welke niet, zooals de evengemelde, ook door den Assistent Josua van Arrewijne is geteekend, komt Gobius op deze priesterrechtspraak terug en verzekert:

„Dat de Javanen in oude tijden, voordat sigh het Mahometisdom op § 316

Java ingedrongen heeft(1), geen andere regters gehad hebben als de opperste magt of die het opperste gebied voerde, ende de gesubordineerde jaxas, welke laatste alleen vonnisden over alle civiele questiën wegens landen, volkeren(2), goederen &ª, mitsgaders examineerden alle soodanige saken als aan haar door den Souverain gedemandeert wierden, dog met haar vonnissen nooijt verder gaende als tot geltboetens, ende wanneer sij de saek lijff- of halsstraffelijk bevonden, wierde de enqueste aan den oppergebieder bekent gemaekt ende versogt diens goetvinding en vonnis, dat dan geëxecuteerd wierd ordinarie door die den Vorst daartoe quam te gebieden, hoewel er sommige een vast man toe hielden, soo als dat nogh op Bantam (*waar Gobius gediend had*) gebruijckelijk is, die kaliwon(3) genaemt wordt. Die het opperste gebied had, ordonneerde de straffe des doots uijt een enkele souveraine magt, sonder
§ 317 ijmand daarontrent te kennen. Maar sedert, het Mahometisdom op Java doorgebroken sijnde, hebben de papen dat soo verre gebragt, dat se de Javase Vorsten (*versta: Sultan Agoeng*) deden geloven en aannemen, deselve volgens haar wetboek den alcoran over geen lijff- off halsstraffelijke saken, huwelijken off erffenissen vonnissen mogten, sonder alvorens de papen gevraegt te hebben wat de geestelijke wet off hoekoem agama seijde, ende dat ook over saken der papen off geestelijken onder malkanderen niemant anders de decissie competeerde als de papen selfs (4). Ende op dien grond hebben de Preanger jaxas verklaart onbevoegt te zijn om lijff- off halsstraffelijke delicten te vonnissen. De papen sulcx toevertrouwt werdende, konnen niet gelooft werden daermede 's Comps. meeste beste te sullen betragten. En in de tijden dat de Preangers onder het Mataramse jock waren, segt Pangeran Aria met alle de Preangers (5) die ick discoursgewijs daarna gevraagt hebbe, dat haar nooijt toegelaten geweest is, lijff- off halsstraffelijke saken te beregten nog executeren, ende dat den Sousoehounang sulcx altijt aan sig behouden heeft, om de Preangse volkeren, die hem soo verre van de hant waren, geene teekenen

(1) Ik verklaar dit als: vóór Sultan Agoeng's veranderingen in Islamschen zin; zie § 322.

(2) Met vergelijking van wat Gobius hierboven § 313 zegt over „volkeren" zou ik concludeeren dat hier in § 316 deze term niet is te beschouwen als: onderhoorigen van Hoofden, doch wellicht in het verband van familiebetrekkingen; vergelijk B. 31, 22, 3.

(3) Vergel. Van Goens hierboven § 313 over de „fiscaelen". Volgens persoonlijke mededeeling van den heer Rouffaer zou *kaliwon* bij Gobius op te vatten zijn als: plaatsvervanger van den djaksa, diens adjunct; eene afleiding van dit woord geeft hij in Encycl. van N.-I. IV, 445, 2. De Resident J. A. Doornik te Japara schrijft 6 Sept. 1813 van „de cliwongs; deese persoonen bevinden zig bij beurten aanhoudend op de passeerbaan aanweesig om de beveelen, welken zij aldaar van den buitenbepattij ontfangen, weederom op te draagen aan de zig meede aldaar permanent bevindende mantries, welke verder voor zo verre ieder hunner dessa's aangaat weederom kleijn mantries onder zig hebbende, de door hun ontfangene orders aan dezelven uitdeelen".

Later had (volgens Coolsma) de *kaliwon* in de Preanger de zorg voor de Gouv. transporten. Zoo veranderen titels van beteekenis.

(4) Men merke op dat in *deze* categorie de „decissie" aan de papen toekwam; in de lijfstraffelijke zaken en zelfs in die, samenhangend met het huwelijks- en erfrecht, dienden zij enkel van advies.

(5) D. i. de Preanger-Regenten; zie B. 17, 2, 1.

van oppermagt te laten, maar altoos in goeden dwang te houden". Tegen § 318
Gobius' voorstellen in zake rechtspraak „soude men konnen inbrengen" (zoo gaat hij voort) „dat de behandeling off het vonnissen (1) over alle lijfstraffelijke saken langs geheel Java met en door de papen geschied en sedert de inbreking (*d. i. het indringen, zooals het in § 316 heet*) van het Mahometisdom een wet geworden is. Wa(*n*)t sedert zijn de regten onder de Javanen onderscheijden in drie hoofddeelen, als:

1° in *hoekoem agama* of geestelijke regten;

2° „ *hoekoem dirgama* of landregten; en

3° „ *hoekoem tsjilaga* of regten der koophandelaars, die gewesen worden door een seker getal gedelegeerde regters uijt de voornaemste koopluijden (2).

Onder de geestelijke regten werden begrepen alle saken die lijff- of halsstraffe concerneren, en onder de andere weder (*over dit woordje zie B. 20, 20, 6*) alle saken die sonder lijff- off halsstraffe afgedaen werden (*uijtgesondert*) (3) de saken (*ontrent*) het trouwen ende de decissiën over erffenissen, die mede onder den hoekoem agama behooren".

Tot zoover het formeel recht. Wat het materieele betreft, Van Goens § 319
verklaart (u. s. pag. 316): „Men weet hier (*te Mataram*) van geen andere straffen dan de doot". In zijne algemeenheid is dit zeker onjuist; het zal moeten worden opgevat als: van geene andere lijfstraffen, dus niet van de verminkende straffen volgens den Koran. Men merke verder op, dat de misdaden, waarop volgens Van Goens de dood stond (overspel, inbraak, buffel- en paardendiefstal) (4), juist overtredingen van eigenaardige beteekenis of frequentie in de inl. maatschappij mogen heeten: inbraak was in bamboezen woningen niet te voorkomen, en wat buffeldiefstal aangaat, ook de Comp. strafte dien buitengewoon zwaar, omdat het zoo moeielijk was hem te beletten, en de nadeelen, die de landbouw daarvan leed, zoo groot. Dat echter bijvb. op manslag en diefstal zonder braak per se de dood stond, kan ik te

(1) Deze term schijnt hier niet juist gebruikt, in zoover hun „vonnis", d. i. hunne uitspraak, de „approbatie" van het wereldlijk gezag behoefde en door dit laatste ten uitvoer werd gelegd.

(2) De pepakem Djaja Langkara onderscheidt (zie Pepakem ed. Hazeu p. 43): „*Drigama*, weereldlijk off burgerlijke regt;... *agama*, goddelijk regt;..... *toijagama*, silem off duijken". Het eerste (*drigama*) is volgens Hazeu de naam van een oud-Javaansch wetboek; *agama* is de godsdienstige wet; *toja*: water, dus *toijagama* schijnt het godsoordeel door middel van water, de duikproef. Het koopmansrecht is misschien de categorie zaken der „vreemdelingen", hierboven § 314.

(3) In de door mij ontvangen copie van dit stuk begint alhier een nieuwe volzin; wat cursief tusschen haakjes staat, is, zooals steeds, door mij ingelascht.

(4) Wij noteeren daarbij wat Jonker o. l. pag. 22 zegt, dat volgens Hindoesch recht dergelijke misdaden (evenals bij ons) worden beschouwd als gepleegd tegen den Vorst (den Staat), terwijl het op Java inheemsche recht eene misdaad alleen beschouwt als gericht tegen den benadeelde; verder dat in het door hem vertaalde wetboek dit inheemsche rechtsbeginsel aan het Hindoesche toegevoegd is; op overspel staat de dood, evenals op eenige andere misdaden (ib. pag. 153), verschillend van de opgave bij Van Goens.

minder aannemen, omdat de tekst van Van Goens' opstel („de dootwaerdige straffen bestaen in diverse overtreedingen") hier blijkbaar bedorven is (1). Men verwacht dat er gesproken zal worden van „dootwaerdige overtreedingen" (evenals ibid. p. 330 gezegd wordt „doodwaerdige sonden" en D. 1642 p. 172: „een dootwaerdich crime") (2) en dan met tegenstelling tot andere overtredingen, waarop de dood *niet* stond, te eerder, omdat Van Goens zelf een geval noemt waarbij de straf niet de dood is maar slavernij. Ik zou daarom de plaats aldus willen lezen: „De dootwaerdige overtreedingen bestaen in diverse; de straffen zijn meerendeels rechtvaerdigh; de gebooden zijn dese" enz., waarbij dan de woorden: „ook weet men hier van geen ander straffen dan de doot" (evenals ook de woorden: „hoererije — aerdicheijt") te beschouwen zijn als eene kantteekening, door den schrijver aan zijn voltooid handschrift toegevoegd; de klemtoon zou daarbij vallen op *hier*, zoodat de zin zou worden: voor den Vorst worden alleen de gevallen gebracht waarop de dood staat.

§ 320 Men merke nog op, dat de bepalingen der Oendang Oendang Mataram, welke overgenomen werden in de Cheribonsche pepakem van 1768, anterieur moeten zijn aan de afscheiding van het Cheribonsche rijk van Mataram gedurende de onlusten van Troenodjojo. Althans, ik kan mij niet voorstellen dat Mataramsche bepalingen, afgekondigd *na* die afscheiding, in Cheribon zoo de aandacht zouden hebben getrokken, noch vooral dat de Cheribonsche Vorsten de opneming, nog wel met vermelding der bron, van die vreemde bepalingen in hunne wetboeken zouden hebben goedgekeurd, nadat zij tot hunne groote vreugde van de afhankelijkheid van Mataram ontslagen waren. Integendeel, in verband met het voorgaande blijken de Oendang Oendang Mataram eerder te beschouwen als vóór-Islamsch, of van vóór het Islamsche réveil onder Sultan Agoeng. In 't eerste geval moeten zij overgenomen wezen uit oudere wetten van vóór de stichting van Mataram. Volgens Van Vollenhoven (Adatrecht p. 107) zijn op Java de Oendang Oendang geene „adatvoorschriften, maar een of andere publicatie of edikt"; misschien, zegt hij (ib. p. 114), staan de Oendang Oendang Mataram „tusschen deze rechtsboeken (*als de Soeria Ngalam enz. zie B. 15, 23, 5*) en wetboeken in". Die Oendang Oendang dan bepalen (Pepakem p. 50) dat o. a. „alle doodmisdaden" (dus de categorie hierboven § 314 sub 2°) tot eene bepaalde klasse behooren, genaamd de pradata (3)

(1) Om te zien hoe corrupt de tekst van Van Goens' zoo belangrijk geschrift is, vergelijke men den nonsens over Pangeran Maes, aldaar p. 357, waar gelezen schijnt te moeten worden: „Hem succedeerde zijn soon, doenmaels Pangeran Maes Crappia genaemt, hoewel hij een ouderen broeder had, dewelke noch heeden ten dage leeft ende P. Porbaija genaemt werd"; verder hetgeen ibid. p. 352 gevonden wordt over de staatkundige indeeling van het eiland Java.

(2) Echter leest men ook Dagr. 1678 p. 208 de uitdrukking „dootwaerdige straffe". Intusschen is hiermee de wonderlijke zinsnede dat „de dootwaerdige straffen bestaen in diverse overtreedingen" nog niet goedgemaakt.

(3) Rouffaer in Encycl. van N.-I. IV, 634, 1 brengt dezen naam in verband met de door Van Goens vermelde het land overallafloopende spionnen, tevens gerechtsdienaars, aanklagers en beulen, die *paradata*, d. i. „ambtenaren over allen", zouden hebben geheeten.

(welke overeenkomt met de cas réaux, d. i. koninklijke zaken, der middeleeuwen, tot welke de „enormitates", d. i. zekere zeer zware misdaden, werden gerekend, zie Fruin o. l. pag. 35; 117), tegenover welke eene andere klasse staat, padoe (Jav.: twist) geheeten, waaronder die zaken behooren, welke Van Goens zou hebben kunnen noemen de „niet dootwaerdige overtredingen", alsook geschillen waarbij de Vorst niet is betrokken.

Dat het onderscheid tusschen deze twee klassen, zooals Rouffaer wil § 321
(Bijdr. 1902 p. 138), ook noodwendig het bestaan eener pradata-*rechtbank* onderstelt, zie ik niet in; eerder zijn de pradata-zaken degene die van oudsher door den Vorst persoonlijk werden berecht, waaronder ook civiele zaken waarbij de Vorst was betrokken, zooals kwesties „over land daarvan den Vorst als eijgenaar gemeld word", dus de categorie van zaken, hierboven § 314 sub 1°. Wanneer Hazeu (Pepakem p. 162) de pradata-rechtbank al in de oude, vóór-Islamsche Javaansche rechtsverhaaltjes vindt, dan blijkt bij nader inzien dat die verhaaltjes van geene pradata-rechtbank spreken maar alleen van pradata-processen (Pepakem p. 73 en 74). Wel echter onderstelt het onderscheid tusschen pradata en padoe eene rechtspraak in padoe-zaken (d. i., zie Pepakem p. 50, de groote meerderheid van zaken, die den Vorst „in 't bijsonder niet aangaan en (*waartoe hij*) dus geen ordre geeft om dezelve in proces aan te leggen") door eene mindere autoriteit, en deze mindere autoriteit vind ik, wat de Preanger aangaat, in de djaksa's.

Van geringer belang, wellicht uit Van Goens overgenomen, acht ik de aanteekening van Valentijn (IV, 1, 57) over de Mataramsche rechtspraak: „Geen Heer, hoe groot hij bevorens ook was, mogt in oude tijden iemand ter dood brengen, en men zal dat ook nog niet doen, maar hem wel vangen en na 't hof zenden". Zoo was het in 't laatst der 18e eeuw nog in Bantam; De Rovere van Breugel zegt in Bijdr. 1856 p. 335: „Tot de doodstraff mag niemand gecondemneerd worden als door den Koning zelven".

Priesterraden. Gobius' voorstelling (§ 316), dat de rechtspraak der pries- § 322
ters dateert van de invoering van den Islam, is in zoover onjuist, dat al veel vroeger, namelijk in den Hindoetijd, afgezien van 's Vorsten rechtspraak, in hoogste ressort recht moet zijn gesproken door de pedanda's. Vandaar dat de „doodmisdaden, behoorende tot de vierschaar der priesters", in de Pepakem Tjerbon Sanskrietnamen dragen (Hazeu aldaar p. 149). Rouffaer verwijst voor „den oorsprong der latere Vorstenlandsche Soerambi als rechtsprekend geestelijk college, als priesterraad" naar Encycl. van N.-I. I, 547 (waar Dr. C. Snouck Hurgronje daarin 's Vorsten erkenning ziet van de aanspraken op ontzag en invloed, welke de geestelijkheid gaandeweg door de natuurlijke ontwikkeling van zaken in de inl. maatschappij had verworven, speciaal in al hetgeen met huwelijks- en erfrecht samenhangt) en naar Encycl. III, 334 (waar Van den Berg haar afleidt òf uit het „voortleven van de uitspraken der Brahmanen in den Hindoetijd" òf uit de noodzakelijkheid, welke zich aan de bestuurshoofden

deed gevoelen, om zich betreffende de Arabische rechtsbronnen te doen voorlichten door de priesters in zaken, welke zich door de invoering van den Islam hadden gewijzigd; deze laatste verklaring ook T. B. G. XXVII, 14). Verder wijst Rouffaer op Winter's verzekering (Bijdr. 1902 p. 73) dat te Solo „in vroegere jaren de Vorst zelve de nalatenschap van zoodanig een (*d.i. een huisvader, die zijn wil had te kennen gegeven omtrent de verdeeling zijner nalatenschap*) onder de kinderen uitdeelde", doch „in latere jaren" den Penghoeloe hiermee belastte, en voegt daaraan toe: „Derhalve kan vroeger het belangrijkste gedeelte van de civiele rechtspraak der Soerambi *niet* in hare handen hebben berust". Aannemend dat dit juist is, behoeft men echter Rouffaer's conclusie (op grond van zijne uitlegging der woorden van Van
§ 323 Goens) niet te aanvaarden, dat de Soerambi *moet* zijn ingesteld na 1680. In de fragmenten van oudere Javaansche wetboeken, ingelascht in de Cheribonsche pepakem, wordt herhaaldelijk gesproken van rechtspraak door priesters in civiele en crimineele zaken; zie Pepakem p. 26, 1; 33, 2; 43 (waar „uit de papakkum Jaja Lankara" wordt geciteerd dat het „weereldlijk off burgerlijk regt, g'oeffent werdende bij de seven Jaksa's", onderscheiden is van het „goddelijk regt bij de vier hooftpriesters off Pangoeloe", welke laatste woorden in geen geval letterlijk uit de Djaja Langkara kunnen zijn, daar de Cheribonsche vier Penghoeloe's moeten dateeren van de verdeeling van dit rijk onder vier Vorsten, na de afscheiding van Mataram); ib. 54 (waar „doodmisdaden behoorende tot de vierschaer der priesters" worden opgenoemd, echter zoo, dat evengeciteerde woorden bij wijze van titel afgescheiden staan van het uit 't wetboek overgenomene); ib. 55 (waar genoteerd wordt dat „zaeken van doodwonden en andere swaere quetsuuren" volgens het wereldlijk (*d.i. het Javaansche*) recht, „niet straffbaar als met geldboeten" zijn, maar volgens het godsdienstig recht met den dood of het afhakken van de hand „omdat de priesters het getuigenis laeten sterken met eeden. Dog deeze straffe (*handafhakken*) werd in deese tijden niet off zelden g'appliceert maar in dies plaats gemeenlijk een geesseling, brandmerk en verzending in de ketting", dus Europeesche
§ 324 straffen evenals aldaar p. 33). Nog wordt ibid. p. 56 „een articul thans in de Papakkum ingelijfd om voortaen tot een wet te dienen"; dit betreft geschillen waarin geestelijken, hadji's e. d. betrokken zijn; deze zullen uitsluitend voor „de regtbank der priesters" komen (zie § 317 noot). Derhalve werd bij en door de codificatie der Cheribonsche wetten de omvang der geestelijke rechtspraak vergroot. Wanneer ibid. p. 64, zonder dat van de Jav. wetboeken wordt gesproken, gezegd wordt dat doodslag „tot de vierschaar der priesters behoord", en dat er de dood op staat, dan is dit zeker eene innovatie op de nationale Javaansche rechtspraak. Eigenaardig is, dat in het door Mohammedaansche geestelijken samengestelde compendium ten gebruike bij den Samarangschen landraad (waarover zie § 2438) van geen priesterraad wordt gesproken: hier was die (aan den Islam trouwens onbekende) rechtspraak

misschien niet noodig als tegenwicht tegen het Javaansche recht. Alleen pro memorie kan ik verwijzen naar hetgeen Mr. C. B. Nederburgh (Bijdrage tot de interpretatie enz., Leiden 1880 p. 4), Mr. M. C. Piepers (Macht tegen Recht, Aanteek. p. 5), Mr. A. W. C. Verweij (Ind. Gids 1893, II, 1153) schrijven omtrent den oorsprong der priesterrechtspraak op Java, aangezien van bronnenstudie ter zake daarbij niet blijkt; ja, laatstgenoemde schrijver beroept zich zelfs op het prulwerk „Batavia in deszelfs" enz. als bron; vergelijk § 2464. Dr. J. C. G. Jonker (Over Javaansch strafrecht, Amsterd. 1882 p. 6) zegt: „Van den Islam is deze instelling (priesterraad) zeker niet afkomstig, want regel is daar de alleenrechtsprekende wereldlijke rechter".

Javaansche wetten. Resident Gobius zegt in zijne memorie van overga- § 325
ve dat hij „de Cheribonder en Preanger jaxas altoos gemaintineert (*hecft*) bij haar wetten van voor de tijden des Mahometisdoms, soo veel doenlijk, insonderheijt soo verre als die tot heden aan dese kant van Java in gebruijk gebleven sijn". De zeven Cheribonsche djaksa's „hebbe drie poincten ten voornaemste waar te nemen, te weten:

1° Dat sij haar houden aan den waren inhoud en sin van de Papakêms, sijnde de beschreven wetten in 't algemeen;

2° Dat sij letten op de placcaten en ordonnantiën der stad, genaemt *Ocbaija nang* (*lees: ning*) *nagara* (1);

3° Dat sij observeren de costumen des lands en maniere van procederen, sooals sulcx van outs af gepractiseerd is, mitsgaders aldus costumen en wetten geworden sijn, bevat onder den titel van *adat kang sampoen kalampahan decning djaksa* (2).

Hiertoe sijn dese regters stiptelijk gehouden op poene van nulliteijt haerer vonnissen".

Javaansch recht. Reeds eene oude Chineesche bron van vóór A. D. § 326
1300 (bij Groeneveldt, Verh. B. G. XXXIX, 1, 16) zegt van Java: „They have no corporal punishments; all transgressions are punished with a fine in gold, varying according to the nature of the transgression; only robbers and thieves are made to suffer death". Een dergelijk bericht van 1416 (ib. p. 47) zegt: „They do not know the punishment of flogging with whip or bamboo"; de eenige straf „for great and small offences" is de kris. Raffles wijst op „the frequency of capital punishment and the almost total absence of all degrading or minor corporeal punishment" in het (later door Jonker uitgegeven) oud-Jav. wetboek Koetara Manawa, voor zoover dit het crimineele recht bevatte (Jonker o. l. pag. 17; 25).

Aangaande Bantam schrijft Edmund Scott kort na a°. 1600 (l. l. pag. 38):

(1) D. i.: *de oebaja's* (volgens de Pepakem pag. 36, 9 is dit een „accoord bij wisseling van geschriften"; volgens de Encycl. van N.-I. II, 548, 2 is oebaja (N.) = oebangi (K.) d. i. ter-mijn) *die bestaan in de hoofdstad.*

(1) D. i.: *de usantie die steeds gevolgd wordt door de djaksa's.*

Priangan.

13.

„De wet legt hen voor eenen moord eene boete aan den Koning op, maar ze is zeer gering", namelijk (ib. pag. 46) voor dien van een slaaf 20 realen, van een vrije 50, van een adellijke 100.

Men lette er op, dat Gobius hierboven nergens positief zegt, door welk lichaam van priesters *thans* lijfstraffen worden opgelegd, alleen (§ 317) dat het niet raadzaam is hun daartoe de bevoegdheid te geven. Ik geloof dat dit stilzwijgen alleen daardoor is te verklaren, dat deze categorie van straffen zelden toegepast werd.

§ 327 *Inkomsten der Regenten.* Reeds in een Chineesch bericht van vóór 1279 leest men (Groeneveldt, Notes p. 16): „There are four functionaries (*in zekere streek van Java*) who manage together the affairs of the State; these have no fixed pay but they get from time to time products of the soil and other things of this kind". Evenzoo zegt Speelman (bij De Jonge VII, 205): „Onder 't Javaens gebied wert niemant met soldije geloont". Wat dan wèl de inkomsten der Preanger-Regenten in den Mataramschen tijd waren, kan alleen uit latere opgaven worden gegist.

Aan willekeur zal natuurlijk geen gebrek geweest zijn. Een voorbeeld van afpersingen van een Mataramsch Regent geeft D. 1656/7 p. 34. Wanneer Soenan Tegalwangi aan Van Goens kon zeggen (l. l. pag. 367): „Mijn volck heefft als ghijlieden niets (*d. w. z.: heeft niet, zooals de Hollanders, iets*) eijgen, maer alle 't hunne comt mij toe", dan vindt dit zijne bevestiging in de omstandigheid dat in Bantam tot op Daendels de Vorst zich elke nalatenschap zijner onderdanen kon toeeigenen, zie § 344. Over het vertoonmaken der Mataramsche Regenten zie § 294 i. f.

§ 328 *Regenten en bevolking.* B. van Baak (Eindrés. III, Bijl. p. 172) komt door vergelijking van nog bestaande toestanden tot de gevolgtrekking dat „op Java in den Hindoetijd" gevonden werden „Hoofden met onderhoorigen, doch zonder onderhoorigheid met bepaald aangewezen grenzen", evenals nog in de 19e eeuw op Bali (1); dat „de Hoofden eerst slechts onderhoorigen hadden en hunne onderhoorigheid was samengesteld uit de grondbezittingen der onderhoorigen"; dat „hiervoor pleiten de Javaansche benamingen van panéwoe, panatoes, panéket en panglawé, d. i.: Hoofd over 1.000, 100, 50, 25 gezinnen" (2); dat dan ook bij de verdeeling van Mataram in de twee Vorstenlanden „geene geheele landstreken maar slechts Hoofden en onderhoorigen

(1) Liefrinck in T. B. G. XXXIII, 347: op Bali is „van natuurlijke vast aangenomen grenzen tusschen de verschillende rijken geen sprake". De heer Rouffaer maakte mij opmerkzaam op een rapport aangaande Bangli en de aldaar door ons Gouvernement einde 1908 ingevoerde hervormingen, waarbij „het land in afgeronde districten werd verdeeld, elk onder een Hoofd, waardoor een eind kwam aan den ongewenschten toestand dat de verschillende Hoofden niet een bepaald ressort hadden, maar een zeker aantal onderhoorigen, die onder hun gezag bleven waar zij zich ook ophielden".

(2) Deze benamingen zijn als aanduiding der rangen van de Vorstenlandsche hofbeambten tot 1831 blijven bestaan, Rouffaer in Encycl. van N.-I. IV, 613.

verdeeld werden"; dat de door elkaar ligging der tot verschillende desa's behoorende gronden op hetzelfde wijst.

Dat de Mataramsche Vorsten aan hunne Regenten een bepaald aantal onderhoorigen toewezen, blijkt uit de acte, door Sultan Agoeng verleend aan den eersten Regent van Soekapoera (T. B. G. XVII, 341; Van Rees p. 21), waarin wordt vermeld dat aan hem, evenals aan de tegelijk gecreëerde Regenten van Bandoeng en P. moentjang, „300 man" zijn verleend als eene „gift". Zoo spreekt de piagem (T. B. G. XXXII, 344), die over de kolonisatie van Krawang handelt, weliswaar van een rijksgebied tusschen twee rivieren, doch tevens van de „2.000 manschappen", die daar worden gevestigd; daar hier van een grensgebied sprake is, moest de limiet wel worden aangeduid. Ook § 329
in de babads treedt het aantal onderhoorigen, dat aan een Regent wordt toegewezen, veel meer op den voorgrond dan zijn grondgebied; vergelijk mijne geographica. R. 19 Dec. 1704 eischt de Panembahan te Cheribon van de andere leden der Sultansfamilie een aantal „mannen ofte huijsgesinnen, met de landen en negorijen, tot derzelver wooningen en onderhoud vereijschende" (d.i. noodig zijnde, zie B. 10, 18, 5); ook hier dus zijn land en huis beschouwd als een aanhangsel van den persoon (1); velden waren natuurlijk ook noodig, zoodat D. 21 Oct. 1706 dezelfde Panembahan klaagt „dat maer tot ruïne van de gemeene volkeren verstrekt het gestadig versamelen van deselve uijt vele dorpjes en vlekjes (*namelijk om aan elk der twistende Prinsen de zijnen toe te wijzen*), die, als maer alleenig in manspersonen bestaende, niet anders kunnen werden geconsidereert als een trop bocken die in 't voortdrijven altijd van den anderen loopen . . . . . Geen 10 dagen bleven sij bij den anderen of waren al weder ijder naer sijn oude woonplaets vertrocken, omdat deselve geen saijvelden sijn gegeven". Dit laatste slaat op sawah's (zie § 1640) en niet, als in § 357, op den grond voor gagabouw; het verklaart hoe *tjatjah* de beteekenis kon krijgen van belastbare eenheid bouwgrond, zie Veth, Java II, 206 noot 2. Waar de gagabouw regel was, ging het door den Panembahan vermelde bezwaar niet op; daar was de grond nog eerder een aanhangsel van den persoon dan elders.

Rijklof van Goens zegt (l.l. pag. 319) dat in het Mataramsche rijk „alle § 330
naemwaerdige grooten (*d.i. Regenten*) een beschreven register van den Koninck" hadden, waarin hun „volck" stond genoteerd en wel, naar hetgeen hij meedeelt, in ronde cijfers van honderden en duizenden, met aanduiding hoeveel daarvan vuurwapenen bezaten, terwijl de overigen blijkbaar als piekeniers golden (vergelijk de telling ibid. p. 360, toen Sultan Agoeng tegen Batavia wilde oprukken).

(1) Zoo zegt Fockema Andreae (Bijdr. tot de Nederl. rechtsgeschiedenis III, 22 noot) op grond van Middelnederl. rechtsbronnen: „Somtijds worden, om zoo te spreken, de hoorigen op den voorgrond gesteld en zij vervreemd met hunne goederen als aanhangsels".

„Dit getal", zegt hij, „wert gehouden om gedurich (1) tot de waepenen geëmploijeerd te connen werden, die bij (*behalve, zie B. 31, 51, 6*) 't versorgen van haer eijgen huijssaecken nogh subiect zijn, om beurten met sulcken getal zijn meester te versellen als haer gebooden wert. De hooffden hiervan zijn gestelt over 1.000 ende over 100, somtijds ook over 50 ende 25 . . . . . Van 's Koninghs wegen zijn allom Commissarissen, om te sien dat dit getal niet vermindert nogh ook vermeerdert wert, exepto die 's Koninghs eijgen soldaeten zijn, welck hij soodanich vermindert ende vermeerdert als 't hem belieft". Het gansche aantal aldus aan een Hoofd toegewezen onderhoorigen schijnt diens „tjatjah" te zijn genoemd; althans in dien zin wordt dit woord een paar maal in gelijktijdige Hollandsche bronnen gevonden. D. 4 Nov. 1701 wordt gesproken van: „de tsiatsia" behoorend tot Tjiblagoeng; D. 13 April 1714 spreekt Panatajoeda van „de tsjatsja off de 1.300 huijsgesinnen van Craoangh". De qualiteit van weerbaarheid (2) wordt overigens in onze auteurs terzijde gelaten; alleen Dr. H. Bokemeyer zegt (Die Molukken, Leipzig 1888 p. 42 noot 3): „In der Hinduzeit auf Java wurde nach tjatjas, Hausgesinden, abgeschätzt; auf jeden tjatja wurde ein waffenfähiger Mann gerechnet"; doch de voorbeelden die hij uit de Molukken aanvoert, alwaar door de Nederl. de bevolking
§ 331 werd aangeduid naar het aantal weerbare mannen, doen niets ter zake. De gezant der Comp. De Haen noteert in 1622 te Pekalongan (De Jonge IV, 292): „Dit volck zijn altemael slaven van den Pangaran Madura Radja ende moeten in tijde van oorlogh alle tegelijck op sonder haer salaris te geven"; omtrent „'t volck dat aen d'andre sijde van 't geberghte woont" verneemt hij „dat die mardickers (3) waeren ende jaerlijks tribuijt aen den Mataram gaeven in clappusolije ofte geldt, alsoo daer veele clappusboomen waeren; geneerden haer met olije daervan te maecken ende vercochten die aen (*lees: om*) geldt; daermede betaelden sij haer tribuijt ende waeren niet gehouden ten oorlogh te gaen". Of echter dit beginsel, òf krijgsdienst òf belasting, in de Preanger bijvb. werd gehandhaafd, zal wel de vraag blijven; wij weten immers dat zij èn ten strijde trok (bijvb. tegen Batavia) èn belasting opbracht. Daar bovendien oorlog toch niet de normale toestand is, zal het laatste wel meer op den voorgrond zijn gekomen; zoo wordt tjatjah volgens P. de Roo de la Faille (o. l. pag. 41 noot 1, waar hij als grondbeteekenis „kerf" aanneemt) (4) eene eenheid van belasting; „men onderscheidt tjatjah

(1) D. i. voortdurend. D. 1663 p. 168: „*geduerig*" zeker maandgeld trekken; p. 556: Banda moet „*geduerig*" zeker garnizoen hebben; 1661 p. 16: „*geduerig* een factoor houden" te Atjeh.

(2) Ook Rouffaer erkent (Encycl. van N.-I. IV, 620) dat de titels panewoe enz. feitelijk militaire titels zijn. Hij gaat echter niet in op de vraag hoe dit militair systeem samenhangt met het belastingwezen.

(3) Volgens Prof. Kern (Ind. Gids 1889, II, 1214) van oud-Jav. maharddhika, een geestelijke, monnik; vandaar: vrijgesteld van lasten. Den vorm *maredijka* vindt men D. 1656 7 pag. 61. De tegenstelling van „slaven" en „mardijekers" evenzoo in § 338.

(4) Evenzoo Rouffaer in Encycl. van N.-I. IV, 618: tjatjah is de kerf op den kerfstok, d. i. den legger van den landrente-aanslag; de

karja, de grondeenheid, namelijk zooveel sawah als voor de behoeften van één huisgezin voldoende kan worden geacht, van de tjatjah somah, de hoofdelijke eenheid". Vandaar dat Holle (T. B. G. XVII, 351 noot 1; Tijdschr. B. B. III, 45) de tjatjah's de „getelden" noemt; evenzoo Eindrés. III, 193 noot *h*; men vergelijke den Holl. naam *nommer*, die (ibid. 194 noot *k*) in de Preanger soms wordt gegeven aan (dienstplichtige) sawahbezitters.

§ 332 Met de opvatting der tjatjah's als weerbare mannen, geboekt in daartoe aangelegde registers, zal men moeten combineeren hetgeen Mr. L. W. C. van den Berg (Bijdr. 1901 p. 6) meedeelt, dat „volgens het Hindoerecht niet de burger maar het gezin de kleine eenheid is. De man wordt eerst een zelfstandig persoon wanneer hij, na zijne leerjaren te hebben voleindigd, in het huwelijk treedt, een eigen haard bezit, in één woord, wanneer hij huisman wordt", zoodat bijvb. bij overlijden der vrouw de man „ophoudt, eene persoonlijkheid in de juridische beteekenis van dit woord te zijn en slechts als aanhangsel van een ander gezin, bijvb. van dat van een zijner zoons, kan blijven voortleven"; vandaar dat weduwnaars „als volle burgers aftreden" en (ibid. p. 92) minder diensten te presteeren hebben dan gehuwden, natuurlijk ook in verband met de praktische overweging dat een ongehuwde, verstoken van de medewerking der vrouw, economisch zwakker is. Zoo wordt D. 21 Maart 1685 het aantal onderhoorigen der Cherib. Vorsten uitgedrukt in „getrouwde lieden"; vergel. § 1631 en hierboven § 301 e. v. Zoo komt het woord *tjatjah* aan de beteekenis van huisgezin, B. 16, 39, 4; P. V, 589; 592; VI, 95 e. v.; 798 e. v.; De Jonge X, 96, 2.

§ 333 Wat de stabiliteit van het aantal tjatjah's aangaat, de neiging om zich stamsgewijs tot een vast aantal gezinnen te vereenigen is wellicht den landaard eigen geweest. Zoo komt bij de Badoej's (1) een stand met zekere privilegiën voor, de orang kedjeroan (eigenlijk: binnenmenschen), wat wij volgerechtigde burgers zouden noemen, wier aantal stabiel is; ontbindt zich een hiertoe behoorend gezin, dan wordt een gezin der half-burgers onder de orang kedjeroan opgenomen; komt er door huwelijk een gezin bij het stabiele getal, dan wordt een of ander gezin der volgerechtigden gedegradeerd tot half-burgers; zie Jacobs en Meijer o. l. pag. 44. Daar nu bij de Badoej's alleen de nomadische rijstcultuur bestaat, hangt de stabiliteit van het aantal gezinnen niet per se samen met sawahaanleg; ook in de Preanger immers vinden wij

---

kerf duidt aan de eenheid van telling, d. i. de karja of bahoe gronds, vandaar in Holl. stukken: kop (der bevolking), d. i. werkbaar man, hetgeen synoniem is met landbouwersgezin.

(1) Ik noteer hier de inl. overlevering (bij L. Steitz, rapport van 1821) dat de overwinnaar van Praboe Siliwangi en grondvester van het Mohammedaansch geloof „in de kampong Paroeng Koedjan in het Bantamsche *en Bentar in het Indramajosche* in ieder 40 menschen lied, ten einde het geslagt van de Pakoewan Padjadjaran en Madjapait niet te verliesen". Wat ik hier cursiveer is zeker weinig bekend. Het predikaat Pohon (zie Rigg s. v. *puhun*) wordt in een stuk in B. R. 15 Jan. 1742 aan verschillende namen van gehuwde mannen, ja ook weduwen, uit Tanggeran toegevoegd.

in den ouderen tijd naast het bepaalde aantal tjatjah's den gagabouw als regel. Echter zal de sawahbouw wel op het voortbestaan der tjatjah-regeling hebben ingewerkt. Zoo leest men Eindrés. I, 106 e. v. dat de sawah nagara in zekere streken van Bantam (d. i., zie Eindrés II, 2, de op last van den Sultan aangelegde sawah's, die als domeingronden werden beschouwd) in den regel verdeeld waren in een bepaald en vast getal onvervreemdbare aandeelen, in gebruike bij een overeenkomstig aantal gezinnen (oorspronkelijk grootendeels de eerste aanleggers), welke een gebruiksrecht oefenden zoolang zij ingezetenen van de desa waren en hunne verplichtingen naleefden in zake diensten en belastingen; bij verhuizing verloren zij hunne aanspraken; de perceelen waren vrijwel erfelijk, wanneer de oudste zoon de verplichtingen kon en wilde op zich nemen, die aan het gebruiksrecht verbonden waren; in het tegenovergestelde geval wees het desahoofd het perceel toe; de deelgenooten presteerden heerendiensten (Eindrés. II, 3) en brachten huur op, grootendeels in natura, hetzij aan den Vorst, hetzij aan rijksgrooten en ambtenaren, aan welke deze inkomsten waren toegewezen; eerst nadat de sawah nagara waren aangelegd, op de gunstigst gelegen gronden, werden door de bevolking andere
§ 334 sawah's ontgonnen, die in erfelijk individueel bezit bleven. Of iets dergelijks bij de Mataramsche kolonisatie, bijvb. van Krawang, kan zijn geschied, is mij niet bekend; onmogelijk lijkt het niet. Vergelijk voorts Rothenbuhler's uiteenzetting (Verh. B. G. XLI, 34) van het tjatjah-systeem zooals dit oorspronkelijk bestond in Soerabaja.

Van Goens brengt de stabiliteit van het tjatjah-cijfer in Mataram blijkbaar in verband met het wantrouwen van den Vorst tegen zijne landvoogden; vandaar dat in zijne nagaragoeng die stabiliteit niet bestond, maar het aantal (naar 't schijnt) rees en daalde naar de uitkomst eener volkstelling. Elders schijnt men de schommeling der bevolkingsstatistiek alleen te hebben gevolgd door verandering in het desagewijs opgebrachte hoofdgeld. Dat ook in de Preanger het aantal niet stabiel is gebleven, ziet men uit hetgeen de babads meedeelen omtrent de volkstelling van Poespawangsa (§ 103). Sommige der babads (T. B. G. VI, 251; XVII, 328) brengen deze telling in verband met eene nadere aanduiding (of wel uitbreiding) van het respectieve gebied der drie nieuwe Regenten; volgens eene andere (T. B. G. XVII, 340) zou de volkstelling gevolgd zijn op de limietbepaling. De afwijking tusschen deze verhalen wat betreft de namen der aldus toegewezen landstreken, is mogelijk eene aanduiding dat de landaanwijzing van minder belang werd geacht dan de telling. Uit het door Holle (T. B. G. XVII, 345) gepubliceerde stuk, dat van Poespawangsa heet uit te gaan, blijkt dat de telling verband hield met eene regeling van diensten: zekere personen worden vrijgesteld. Volgens de babads werd het aantal tjatjah's der drie nieuwe regentschappen toen gebracht op 1.000 voor elk; ook elders in de Preanger had eene dergelijke vermeerdering plaats, misschien mogelijk gemaakt door den terugkeer van uitgewekenen.

Uit de origineele acte van Soenan Poeger (T. B. G. XVII, 352) schijnt te blijken dat het gansche aantal tjatjah's der Preangerlanden met Cheribon en Gabang officieel 8.000 was (1). Naar mijne gissing geeft deze acte den toestand weer vóór de telling van Poespawangsa. Wanneer Van Goens (l. l. § 335 pag. 319) het aantal van Cheribon alleen als 100.000 aangeeft, wijst dit er op dat hij een Cheribonner tot zegsman had. Opmerkelijk is de uitdrukking in een babad (T. B. G. VI, 251): „het veroverde land werd afgescheiden van de huisgezinnen en verdeeld als volgt", waarop dan de toedeeling der Oekoersche landen aan de drie Regenten volgt; ook dit duidt aan, dat Oekoer te boek stond voor een vast aantal tjatjah's, hetwelk thans werd vergroot.

Wanneer een zeer verward verhaal van Hageman (T. B. G. XVII, 232) mededeelt dat het aantal tjatjah's der drie regentsch. werd gebracht op 1.125 voor elk, is er vermoedelijk eene verwarring met Couper's regeling. Het surplus boven de 1.000 wordt door Hageman of zijne babad genoemd „baijongan, afhangelingen, aanwas"; te lezen zal denkelijk zijn: *bojongan*, volgens Jansz en Coolsma: krijgsgevangenen, in ballingschap weggevoerden (die teruggebracht werden). Couper heeft zich bij de regeling van 1684 vrij nauwkeurig aan de oudere tjatjahcijfers gehouden; de afwijkingen die hij zich veroorloofde schijnen niet in het volksleven te zijn doorgedrongen, want latere opgaven betreffende verschillende regentsch. geven weer de cijfers van Poespawangsa's regeling. Opmerking verdient, dat het tjatjahcijfer van het jongste regentschap, Tjiandjoer, onder het Nederl. bestuur klimmende is geweest; zie B. 17, 16, 4. Dit regentschap kan onder Poespawangsa's telling (trots het babadbericht T. B. G. XVII, 329) niet begrepen geweest zijn. Dat Sa- § 336 garakidoel, te voren onbewoond, al zeer spoedig na de populeering een bevolkingscijfer vertoont, driemaal zoo hoog als het eigenlijke Tjiandjoer (B. 31, 37), is wel een bewijs hoeveel de opgave omtrent dit laatste beneden de werkelijkheid bleef. Voor de fixiteit van de tjatjahcijfers (de Hoofden hadden er belang bij dat deze steeds laag bleven) zie het getuigenis van 1818 in § 2063; zelfs nog in een veel later stuk (T. N. I. 1861, II, 4) lezen wij: „Ieder distrikt der (Preanger-) regentschappen heeft een bepaald getal tjatja's naar gelang van zijne bevolking, welke echter, hoezeer de bevolking aanmerkelijk is toegenomen en de rijstkultuur sedert de laatste jaren aanzienlijk is uitgebreid, volgens de begrippen der Regenten nimmer vermeerderd kunnen worden, tenzij er volksverloop van het eene naar het andere distrikt plaats vindt. In dat geval wordt het distrikt, werwaarts de verhuizing geschiedt, met tjatja's vermeerderd, maar daarentegen wordt ook het afnemende verminderd, zoodat het totaal tjatja's *van het regentschap* (2) altoos hetzelfde

(1) Een ander bericht, dat wij in § 758 copieeren, schijnt te wijzen op 6.000 als het cijfer der Preanger.

(2) De cursiveering is van mij. Het komt mij voor dat dit de kern der zaak uitmaakt.

blijft". Van dezelfde stabiliteit is bijvb. een staaltje, dat Soesoehoenan Amangkoerat zich in een officieel stuk (Van Rees p. 27 noot) heer noemt van 33 eilanden, vermoedelijk als representant der traditie van Madjapahit; nog sterker, dat bij de verdeeling van Mataram in de twee Vorstenlanden elk van deze beide, als ware het 't eenige, echte Mataram, het oorspronkelijke vaste getal belastbare perceelen bijbehield (Eindrés. III, Bijl. 41). Waar individueel erfelijk grondbezit bestond, kon men, bij overlijden van een dienstplichtig grondbezitter en verdeeling zijner nalatenschap, het perceel wel bij de boeken laten voortloopen als een onverdeeld geheel, waarvoor dan de oudste werkbare zoon des overledenen de diensten bleef presteeren; dit gebruik vind ik
§ 337 vermeld in Bagelen (Tijdschr. B. B. I, 209). In Soerabaja, zegt F. J. Rothenbuhler (Verh. B. G. XLI, 34), waren in de desa's „die geene voordeel gevende gronden bezaten", de gezinnen vereenigd tot groepen, waarvan elke de geldelijke lasten van ééne tjatjah droeg. Iets dergelijks zal in de Preanger, waar grond te over was, onnoodig zijn geweest. Volgens Kinder de Camarecq (T. B. G. X, 259) kan echter 't aantal der tjatjah bakoe (volgerechtigde dienstplichtigen), ofschoon de adat het voor stabiel verklaart, niettemin door aanleg van nieuwe sawah's toenemen.

Wat de verdeeling (hierboven § 328) in groepen van 1.000, 100 enz. aangaat, het in dit verband door Veth (Java I, 224) vermelde citaat uit eene oude Chineesche bron is van weinig waarde; immers, daar wordt ook van Chineezen gesproken. De ronde cijfers, die in de Preanger dikwijls als het aantal tjatjah's van verschillende regentschappen worden genoemd, wijzen wellicht op deze indeeling. Een spoor daarvan vinden wij misschien in de mededeeling B. 11, 11, 4. In 1686 verzochten Bandoeng en andere oostelijke regentsch. (§ 618) om eene regeling van het aantal heerendienstplichtigen „uijt de duijsent in ijder district" (d. i. regentschap). R. 5 Jan. 1730 wordt aan verschillende regentsch. de levering opgelegd van 6 man per 100 huisgezinnen, ten dienste van den mijnarbeid.

§ 338 P. de Roo de la Faille (Preangerschetsen p. 53) heeft er op gewezen dat „de verhuizingen, veelal toegeschreven uitsluitend aan de afpersingen der Hoofden, voor een goed deel te wijten waren aan den extensieven, veel nieuwen grond vereischenden en uiterst wisselvalligen hoema-landbouw". Nu geeft echter ontginning recht op den ontgonnen bodem; vergelijk B. 15, 23, 5; 50, 55, 3.

Dat niettemin het volk bij verhuizing bleef onder zijn vroeger Hoofd, ziet men o. a in de piagem, vertaald door Brandes in T. B. G. XXXII, 562, waar een Kiai Ngabehi van Dajeuhlochoer een persoon aanstelt „tot babon (hoofd) over alle personen van Dajeloehoer die in het westen (*de Preanger*) toeven". De Sultan van Bantam verzoekt in 1657 (De Jonge VI, 70) om terugzending van „alle Bantammers, soo mardijckers als slaven, die noch op Batavia zijn". Zelfs 40 jaren nadat een Preangergezin zijn regentschap had

verlaten, bleef de pretentie van den Regent nog bestaan (B. 17, 21, 6), en met de meeste koelbloedigheid werd over het lot van zulke glippers beslist, die als „eijgendom" van het Hoofd werden beschouwd (ibid. § 18). Dat de man den staat zijner vrouw volgde, blijkt B. 16, 39, 4; het kind volgde de moeder (§ 744 i. f.; vergel. B. 16, 11, 3). En dat, ook al waren de onderhoorigen lang in den vreemde gevestigd, de rechten van den heer volstrekt niet vergeten werden, blijkt uit het volgende.

In zijn rapport van 31 Dec. 1804 verwijst P. Engelhard naar R. 1 Oct. 1754 (zie § 719) „uit welke dispositie ten vollen consteerd, dat aan de inwoonders der Cheribonsche (*en*) aangrenzende landen hoegenaamd geen hindernis mag worden toegebragt, ingeval zij verkiesen uit die landen te verhuijzen en zich in de Jacc. en Preanger Regentschappen te etablisseeren. Voor een inbreuk op de voorsz. order houde ik, dat de heeren Sulthans te Cherib. jaarlijksch zendelingen naar de Bataviasche Bovenl. laaten afgaan om van hunne onderdanen, die naar derwaards zijn verhuist, voor de daartoe verleende permissie contributiepenningen in te vorderen". Uit een brief van Cheribon dd. 23 Maart 1805 naar aanleiding van het door de Regeer. thans gegeven bevel om die zendelingen aan te houden, blijkt dat die contributiën heeten „boelang moeloet geschenken"; het is dus de op Garebeg Moeloed betaalde cijns (§ 300). B. R. 2 Sept. 1806 geeft Van Lawick o. a. kennis „dat hij weder heeft laten apprehenderen een Javaan uit het Cherib. gebied, die tegen de besluiten Uwer Hoog Edelheedens aan, zig in de Batav. Bovenl. vertoond heeft ter invordering van die gelden, die onder de naam dat zulks door de Cherib. Sulthans word g'eischt als een soort van eene jaarlijksche opbreng, uit oude connectie die de voorzaaten van deeze Sulthans op de Batav. Preanger Regentsch. hebben, door de gemeene Berg Javaanen aan hem moeten worden betaald. Zij voeren altijd met zig een quantiteit met papieren, alle in het Hoog Javaans en Arabies geschreeven, waarvan dus de meeste bergbewoonders niets verstaan en daardoor aan diergelijke zendelingen allen eerbied bewijzen en het hunne aan haar opofferen". Ditmaal is zulks voorgevallen in Soekapoera. Uit de omstandigheid dat deze geldheffers thans door de Regeer. zeer zacht worden bestraft, mag men veilig afleiden dat zij inderdaad eene lastgeving van de Sultans hadden en dat die vordering als een adat werd beschouwd. Op eene lijn hiermee staat een schrijven van den Resid. te Cherib. D. 19 Sept. 1728, dat aldaar Bantammers zijn aangekomen tot „insameling van de gewone contributie voor haaren meester, den Sultan van Bantam".

§ 339 Van de zonderlinge complicaties, die uit deze verschillende factoren ontstaan, zijn de voorbeelden overvloedig. Een babad (T. B. G. XVII, 340) verhaalt hoe zich tjatjah's van Parakanmoentjang vestigen in Soekapoera en de Soesoehoenan aan den Regent van het laatstgenoemde gelast, daarmede genoegen te nemen. Daarentegen vindt men D. 24 Sept. 1686 gesproken van het plaatsje Lengkong aan de Bekasi, dus in de Batav. Ommelanden, zijnde

„eertijts bewoont onder Tommegong Wieradadaha" van Soekapoera, blijkbaar omdat volk van hem zich er had gevestigd. Men vergelijke B. 15, 14, 1; de geschiedenis van Tjikao (§ 179); van Bajabang (§ 181; 2280); van Batoelajang (§ 165); de Cheribonsche pretenties op Tjiandjoer (§ 209). De babads verhalen (§ 129) dat in Bodjonglopang de tjatjah's weliswaar onder Krawang ressorteerden, maar de nieuwgevestigden of wel de (reizende) handelaren onder Imbanagara en Kawasen. Een geval van een zeer klein Djampangsch Hoofd, dat direct onder den Soesoch. ressorteert, gaven wij in § 78; mogelijk was hetzelfde 't geval met de Mataramsche koperslagers (zie § 363 en 570) en met Wanda (§ 97 e. v.). Vandaar het door elkaar liggen van verschillende landen, zie § 114. De lange duur van kwesties omtrent land en volk blijkt herhaaldelijk. Den 31 Juli 1708 schrijft de Regeer. naar Cherib.: „scheijnende ons de klagten van die van Samadangh en Parakamoedsjangh toe als verouderde zaken, die mogelijk lange vergeten zijn en thans niet zonder nieuwe krakelen en questiën overhoop soude konnen gehaeld werden"; dezelfde Regenten hadden toenmaals kwesties met Pamanoekan over volk, dat al tijdens hunne grootvaders daarheen was verhuisd.

§ 340 Tijdens het zoo tirannieke bestuur van Sultan Agoeng van Mataram schrijft Coen niettemin (anno 1620, De Jonge IV, 202): „Elcke Gouverneur doet wat hij wilt en regeert na sijn sin. Van alle lijfftochten is het landt uijttermate vruchtbaer, dan, vermits de pracht en gierichеijt (1) van de grooten daermede qualick gevoet can worden ..... berooft d'eene Gouverneur (nu het van vreemden niet connen crijgen) d'ondersaten van d'andre, ende met den rooff onderhouden haer in de goede gratie van den Keijser, alsoo de beste man is, die 't meest weet te geven, 't is even goet hoe daeraen comen". Als het zoo toeging aan de noordkust, zal het in de Preanger wel niet veel beter zijn gegaan. D. 20 Nov. 1698 staan P. moentjang en Bandoeng gereed, elkander wegens „eenige sawas" aan te vallen; „van wederzijds" zijn „eenige honderd mannen op de been gebragt". D. 26 Nov. 1704 verdrijft de Regent van Soemedang met geweld de onderhoorigen van Pangeran Aria Cheribon van zeker stuk land.

§ 341 *Bevolkingscijfers.* Uit de dorpenlijst van 1686 (zie hierover § 518; eene copie van die lijst berust bij het Bat. Genootschap) heb ik het volgende staatje getrokken, aantoonend het aldaar opgegeven aantal dorpen en dat der bij elk dorp genoemde „huijsgesinnen".

---

(1) D. i. begeerigheid, hebzucht; vergelijk: leer*gierig*, weet*gierig*. Evenzoo zegt immers Vondel dat Oldenbarneveldts rechters hem veroordeelden uit „gierigheid" en wreedheid; vergel Valentijn V, 1, Ceylon 176; Rumphius H. A. II, 123. Ibid. II, 138 wordt in denzelfden zin het woord *gulzigheid* gebruikt.

Naam van het regentschap.	I	II	III	Totaal	Aanmerkingen
Gabang.	25	10	7	42	
Kawasen	38	4	1	43	
Soekapoera	61	28	5	108	Niet opgegeven is het cijfer van 14 dorpen.
Bandoeng.	43	20	14	77	*Het regentschap Imbanagara komt evenmin als Bodjonglopang of Tjiandjoer op deze lijst voor.*
Parakanmoentjang. .	8	6	21	35	
Soemedang	168	8	5	181	
Indramajoe	10	9	3	22	
Totaal.	353	85	56	508	

Hierbij wordt aangeduid onder I het aantal dorpen met hoogstens 10 „huijsgesinnen";
„ II „ „ „ „ van 11 tot 20 „ ;
„ III „ „ „ „ meer dan 20 „ .

Het meestbevolkte dorp zou volgens deze opgave zijn het Bandoengsche Timbanganten (Trogong) met 77 gezinnen; dan het Gabangsche Rantja met 70 (vergelijk daarmee § 74) enz., terwijl in Soemedang 30 het hoogste aantal gezinnen was. Een overzicht der cijfers toont wel dat zij weinig vertrouwen verdienen; immers, ofschoon Soemedang veel had geleden van den oorlog en dus tal van dorpen ontvolkt kunnen zijn geweest, is het niet te verklaren waarom Bandoeng in zoo gansch andere verhouding zou verkeeren dan P. moentjang. Voorts is niet na te gaan, in welke verhouding het aantal „huijsgesinnen" tot dat der koppen stond; men vergelijke de wonderlijk lage cijfers der dorpen van Samarang anno 1678 bij De Jonge VII, 201, waaronder verscheidene met 1 „man". En bovendien heet ongeveer terzelfder tijd 't onbeduidende Tjikeas (B. 15, 14) wel 67 „huijsgesinnen" te hebben geteld, Kalipoetjang 70 (B. 17, 40).

Wat de overlevering betreft, de opgaven der tjatjah's zijn nogal constant en komen dikwijls overeen met de cijfers der oude documenten; belangrijke afwijkingen van deze laatste duiden op onvertrouwbaarheid van het babadverhaal dat die vertoont. Wij vinden voor:

Imbanagara: volgens Couper (§ 508) 708; volgens opgave van den Re- § 342
gent (D. 20 Jan. 1693) 700; evenzoo het rapport van 1706 (B. 20, 30); verder D. 1 Mei 1709 de acte voor den Regent, en R. 13 Nov. 1733. De brief van Jongbloet (B. 21, 11) geeft 650; diens memorie van 1714 zegt: „getaxeert op 800 huijsgez."; dit laatste cijfer geeft Van Suchtelen zoowel als Umbgrove. Kern's verhaal doet het aantal na de gedeeltelijke terugvoering der bevolking (§ 124) 260 zijn; de babads varieeren tusschen 670 (door Couper gebracht op 800),

800 en 1.000. Ik concludeer dat, waar een babad zegt (zooals T. B. G. XVII, 322) dat I. bij de verdeeling van Galoeh er 1.000 kreeg, de geloofwaardigheid van die heele babad aan twijfel onderhevig raakt, want als er iets is dat weinig onzeker behoeft te zijn, dan is het 't tjatjahcijfer.

Kawasen. Couper: 605; de dorpenlijst: 398; brief Jongbloet 700. Dit laatste cijfer ook in het rapport van 1706; de acte van den Regent D. 8 Dec. 1708; in R. 13 Nov. 1733; bij Van Suchtelen, Umbgrove en de meeste babads; andere babads laten het 690 zijn en door Couper op 700 worden gebracht; eene (T. B. G. XVII, 332) geeft als oorspronkelijk getal 530; andere 800.

Oetama. Volgens Van Suchtelen werd het „geschat" op 300, maar had het in zijn tijd veel meer; dit cijfer is dus het officieele tjatjahcijfer, dat ook door Umbgrove wordt genoemd, evenals in sommige babads. Andere verhalen (Kern p. 18) zeggen: 170, of wel 500; dit laatste bij de verdeeling van Galoeh door vermeerdering van het oorspronkelijk aantal ad 300 (§ 135).

Kertaboemi, Bodjonglopang. Volgens Couper's acte 20. Volgens de acte voor den Regent D. 17 Dec. 1704, Jongbloet's brief, het rapport van 1706, de acte D. 21 Aug. 1710 en Jongbloet's memorie van 1714: 300. Ditzelfde getal in verschillende babads. Het getal van 600, hetwelk 't volgens een babad (T. B. G. XVII, 322) bij de verdeeling van Galoeh erlangde, vinden we als het factische doch niet wettige cijfer in eene Nederl bron (§ 128). Volgens andere verhalen, die het cijfer van dit landschap denkelijk verwarren met dat der kolonie in Krawang: 1.100; één (Kern p. 18) noemt 250 als het cijfer na de gedeeltelijke terugvoering der bevolking (§ 124).

§ 343 *Krawang.* De koperen plaat (T. B. G. XXXII, 344) noemt 2.000 als het totaal der kolonisten onder S. Prabangsa en Wirasaba. De historische opgaven (zie § 267; 271; 276) brengen echter het aantal tjatjah's van Singaprabangsa's afstammelingen op 1.000 (evenzoo sommige babads; een paar spreken van 1.100), dat van Wirasaba's op 300 (de babads zeggen 300, of 600, doch ook wel 1.000, waarvan echter 300 in Banjoemas en 400 in Tjiasem). Eene gissing hoe men het getal 2.000 kan bereiken, waag ik liever niet.

Soekapoera. De historische acte van oprichting noemt 300. Couper: 1.125; de Regent zelf (D. 10 Sept. 1701): 1.000; evenzoo Umbgrove in 1795; de dorpenlijst van 1686: 1.144; de brief van Jongbloet echter 1.500, en het rapport van 1706 zelfs 5.000. De babads zeggen meestal, dat het oorspronkelijke cijfer van 300 door Poespawangsa werd gebracht op 1.000 (of 1.125); een paar (T. B. G. XVII, 326; Kern p. 15) noemen het oorspronkelijk cijfer 5.000, of ook (T. B. G. XVII, 232): 1.125.

Limbangan. Steeds heet het 200, behalve T. B. G. XVII, 326, waar het 700 is.

Soemedang. Couper: 1.015; de dorpenlijst van 1686: 953; het rapport van 1706: 1.000; de brief van Jongbloet (waar de 200 van Limbangan afgetrokken zijn): 800; Radèn Tanoemadja zegt D. 16 Dec. 1706 dat zijn vader

1.400 had, waarvan thans maar 500 zijn te vinden. De babads noemen bijna altijd 1.000; eene bij Van Rees p. 24 noemt 1.125 als Poespawangsa's cijfer; dit laatste ook T. B. G. XVII, 232 in een verhaal dat weinig vertrouwen wekt.

Parakanmoentjang. Couper: 1.076; de dorpenlijst van 1686: 872; B. 16, 25; 26 zegt: 1.000; evenzoo het rapport van 1706, de instructie voor Pangeran. Aria Cheribon (B. 20, 25), de brief van Jongbloet en de meerderheid der babads. Er zijn babads die het oorspronkelijk getal 300 noemen (T. B. G XVII, 326), of ook 2.500 (ibid. en Kern p. 15), of 1.125 (T. B G. XVII, 232), welk laatste getal elders (Van Rees p. 24) aan Poespawangsa wordt toegeschreven.

Bandoeng. Couper: 1.125; de lijst van 1686: 1.056; de acte voor den Regent D. 17 Dec. 1704: 1.000; evenzoo het rapport van 1706 en Jongbloet's brief benevens de meeste babads. Er zijn babads die als oorspronkelijk cijfer 300 noemen (Van Rees p. 21; T. B. G. XVII, 326), of ook 2.500 (ibid ; Kern p. 15), of 5.000 (Van Rees p. 21), of 1.125 (T. B. G. XVII, 232), welk laatste cijfer elders (Van Rees p. 24) dat van Poespawangsa heet

Tjiandjoer zou volgens een paar babads (T. B G. VI, 252; Van Rees p. 25) 300 hebben geteld; volgens eene andere (T. B. G. XVII, 329) 200, en volgens nog eene (ib. p. 329) door Poespawangsa (sic) zijn gebracht op 1.100. Vergelijk onzen Staat der bevolking achter het Vierde Deel.

Van de geringe bevolktheid der Preanger in den tijd toen deze aan de Comp. overging is vooral een bewijs het heftige gekrakeel der Hoofden over zeer onbeduidende aantallen „koppen".

Slavernij. Barbosa schrijft in 1516 van Soenda (zie Encycl. van N.-I. § 344 s. v., IV, 17, 2): „Hier zijn vele slaven". Edmund Scott zegt omstreeks 1605 van Bantam: „De Javaanen in 't algemeen zijn quaade betaalers, onaangezien hunne wetten zo scherp zijn dat de schuldeischer den schuldenaar, deszelfs wijven, kinderen, slaaven en al wat hij heeft, kan aanslaan en voor den schuld verkoopen". De Barros (o. l. IV, 34) omstreeks 1520, sprekende van de Soendalanden: „Man kann in Java zu Zeiten 4.000 bis 5.000 Sclaven bekommen, weil es den Aeltern erlaubt ist, ihre Kinder zu verkaufen". Zoo was het op Bali nog niet lang geleden; zie P. L van Bloemen Waanders in T. B. G. VIII, 133. In de Eerste Schipvaert (p. 68) lezen wij: „Het is te Bantam een recht, so een man komt te sterven die kinderen achterlaet, dat de Koningh komt ende neemt het wijf met de kinderen ende 't goed naer hem, hetselve zijn eijghen ende de moeder (*met de kinderen*) tot een slave makende"; daarom huwen vooral de rijkeren hunne kinders al zeer jong uit. Dit recht bleef te Bantam bestaan tot op Daendels, P. XV, 357; 364, 19. De Pangeran van Palembang schrijft D. 1643/4 p. 73 aangaande „de maniere van dit land, dat die compt te sterven al het goed is voor mij" (hier betreft het echter de nalatenschap van een vreemdeling). Vogel (o. l. pag. 583) verhaalt, dat in het Mataramsche rijk de meisjes zeer jong trouwen, omdat anders bij overlijden

des vaders de Vorst zich diens gansche nalatenschap met de vrouw en de kinderen toeëigent; is eene dochter getrouwd, dan erft deze de nalatenschap. Vogel is gewoonlijk goed ingelicht en kan dit wel hebben vernomen van Couper, onder wien hij op Sumatra's Westkust had gediend. Hiermee komt overeen wat Van Bloemen Waanders (u. s.) van Bali meedeelt: „Weduwen en dochters van eenen soedra die, zonder mannelijke kinderen, ongehuwde broeders of aangenomen zoon na te laten, sterft, gaan als slavinnen tot den Vorst over" (die dan deze vrouwspersonen als dansmeid of nog erger geld laat verdienen, zie Encycl. van N.-I. s. v. *Baliërs* I, 90, 1 en s. v. *Prostitutie* III, 342, 2); men voorkomt dit echter veelal (ibid. p. 166) door aanneming van een zoon. Liefrinck in T. B. G. XXXIII, 360 over Bali: de Vorsten „beschikken over de nalatenschappen der personen die komen te overlijden zonder mannelijke nakomelin-
§ 345 gen na te laten". Volgens de Koetara Manawa art. 169 en 270 (Jonker l. l. pag. 135 en 160) ontstaat slavernij o. a. „wegens eene geldboete"; evenzoo op Bali. Voorbeelden dat volgens Javaansch recht iemand bij wijze van straf als slaaf wordt verkocht, geeft de Cherib. pepakem (l. l. pag. 76: eene overspelige vrouw wordt verkocht; evenzoo op Bali volgens Van Bloemen Waanders; ib. p. 82: de vrouw van iemand die den Vorst heeft bestolen, wordt slaaf van een der getuigen, waarmee overeenkomst heeft het gebruik op Bali, dat de vrouw en kinderen van een in flagranti betrapten en gedooden misdadiger in slavernij vervallen). D. 1661 p. 80 stelt de Sultan van Bantam op zekere overtreding confiscatie van goederen „ende dat zijne vrouwen en kinderen tot eeuwige slaven zullen worden"; evenzoo aldaar p. 257. D. 12 Nov. 1671 lezen wij dat te Bantam degenen bij wie opium wordt gevonden (de Sultan was zeer tegen het gebruik daarvan, zie § 393), met vrouw en kinderen worden verkocht; op dezelfde straf wordt aldaar het rooken van tabak (met opium gemengd, zie aldaar sub 1 Dec 1671) verboden. Bij uitspraak der Preangerrechters van 1715 (zie B. 25, 11) „vervallen de kinderen en verdere familie" van zekeren rustverstoorder „aan de Compie, om daarmede naar goedvinden te handelen"; de Resid. van Cherib. omschrijft dit geval als eene veroordeeling „tot slaven van d'Ed. Compie"., en zoo zullen de rechters het ook wel hebben bedoeld; de Regeer. gelast nu bij schrijven dd. 9 Mei 1715 de opzending dezer personen naar Batavia; tot welk doel, wordt niet gemeld, doch zeker niet om hen in het kettingkwartier te duwen, zooals echter wel bedoeld wordt in een schrijven van haar aan den Resid. te Cherib. dd. 18 Juni 1737 omtrent „twee tot slaven van de Comp. verklaarde Javanen", die eveneens zijn opgezonden. Gevallen als het laatste komen wel meer voor, zooals R. 31 Oct. 1727; zij zijn in aard niet verschillend van dat, door den Resid. bij secreet schrijven van 8 April 1794 aan de Regeer. bericht, dat hij namelijk zeker Hoofd, dat iets misdaan heeft, heeft doen afstraffen en „als Prada aan zijn Vorst ter hand stellen". De Pepakem spreekt (u. s. pag. 54) van eene veroordeeling tot „een swaare geesseling en prada off slavernij in den dalm van den Vorst", evenals bovenvermelde

dief van 's Vorsten goed „wierd in Prada verwezen"; vergel. ook Pepakem p. 78; 94; 98. Nic. Engelhard schrijft in 1806 (Ind. Archief III, 341): „De § 346
wet van Uw HoogEdelheden verbiedt, dat ingezetenen van het eiland Java tot slaven worden gemaakt. De magtigste vorst van Java voegt zich dan ook naar de wet en onthoudt er zich van om zijne onderdanen tot slavernij te verwijzen; en desniettegenstaande schijnt dit prerogatief aan de beide Sultans van Cheribon nog openbaar toegestaan te zijn (*zie § 349*) en geeft het aanleiding tot groote misbruiken"; de slavernij is aldaar „mede eene straf voor zekere personen of voor huisgezinnen, waarvan de vader of moeder zich aan de eene of andere misdaad schuldig gemaakt heeft". Den 19 Maart 1812 schrijft de Resident dat vroeger ten gevolge der knevelarijen „niet zelden den vrijen Cheribonder tot slaven wierden gemaakt en men hun dus zag wegvoeren, zooals bevorens in waarheid gedaan wierd". Dit laatste schijnt echter eerder op misbruik van pandelingen te doelen. Eene statistiek van de Krawangsche landen bewesten de Tjitaroem B. R. 19 Louwm. 1810 geeft, op 1.994 hoofden van huisgezinnen, behalve 490 ongetrouwde mans, 1.690 jongens, en 866 boedjang's, nog 203 „slavenjongens" en 96 „slavenmeiden". Dit kunnen echter wel vreemde oosterlingen in slavernij zijn, hoewel ik dit, in verband met de geldswaarde, minder waarschijnlijk vind. Wat menschenroof aangaat, D. 6 April 1680 lezen wij dat de personen, welke de Bantammers tijdens de Mataramsche troebelen uit de bovenl. hebben weggevoerd (die dus kunnen worden beschouwd als de bij het Javaansche recht bekende slaven door krijgsgevangenschap Jonker u.s.), te Bantam „als slaven verkogt sijn", en deze beweegreden mag men ook wel onderstellen bij de talrijke gevallen van menschenroof uit de Ommelanden, waarvan de Dagregisters van vóór den val van Bantam gewagen. D. 3 Oct. 1697 schrijft de Resident te Cherib. dat iemand, aldaar wegens dit misdrijf veroordeeld, pardon heeft gekregen door bemiddeling der hofgrooten, die bang waren dat hij anders „meer diergelijke morsserijen" van hen aan 't licht zou brengen. De memorie van den Bantamschen Gezaghebber Van Gollenesse dd. 28 Aug. 1734 (Bijdr. 1881 pag. 86) zegt dat het stelen van slaven „bij de Bantammers als een gepermitteerde saak aangesien werd"; van zulke slaven „krielt" het vooral „in 't gebergte en in de Lampongse landen . . . . . , daaronder begrepen allerhande soort van vrije menschen, die sij meede niet ontsien te roven en in een elendige eeuwige slavernije te brengen". Wat de behandeling dezer menschen in oudere tijden aangaat, Edmund Scott, die omstreeks 1600 zich over het groote aantal „slaven" te Bantam verbaasde, zegt (Historische Beschrijving der Reizen II, 3 pag. 40 en 39): „d'Adeldom geeft den slaaven niets dan rijs in water gekookt met eenige wortelen en groentens"; „om den minsten misdaad konnen zij hunne slaaven doen sterven". Hoe het in de Preanger § 347
met slavernij stond, is moeielijk te zeggen; de Cheribonsche slavernij ten gevolge van rechterlijk vonnis zal daar wel degelijk hebben bestaan. Dat

Camphuijs in § 523 „slaven en slavinnen" vermeldt onder de categorieën der Preangerbevolking, beduidt weinig. Dat Hoofden echter over hunne onderhoorigen, of een deel daarvan, als slaven beschikten, blijkt D. 5 April 1686, waar Benjamin van der Meer een dorpshoofd, aan wien hij opium opdringt, daarvoor een „Javaansen jongen" (zie B. 8, 22, 5) laat geven. Bij acte Veenendael 21 Nov. 1691 verbindt het Krawangsche Hoofd Wirabaja zich, om 10 „van sijn volck" te leveren voor een jaar aan zeker suikermolenaar; hij geniet daarvoor 180 Rd^{s}.; wat die 10 „manspersonen" krijgen of genieten, wordt niet gezegd; den 29 Dec. 1691 sluit het Krawangsche Hoofd Astrajoeda precies zulk een contract met dezen suikerboer; beide keeren blijkt, dat die huurlingen reeds present zijn; zij zelven hadden dus evenveel stem in het kapittel alsof het karbouwen geweest waren. Zoo zien wij in 1720 (§ 1332 i. f.) de „Preangers" d. i. de Regenten (zie B. 20, 12, 1) hunne „onderdanen" naar het Bataviasche verkwanselen om aan indigo te komen. In het oog van een Hollander verschilde de toestand der bevolking niet veel van slavernij; zie § 331 en de merkwaardige uitlating bij Valentijn (IV, 1, 9) over de bevolking der Zuid-Preanger: „Als slaven der Grooten leven zij zeer armelijk"; vermoedelijk had de dominé dezen indruk gekregen uit gesprekken met zijne goede bekenden Van der Horst en Gobius, beiden reisgezellen van Van Riebeeck. In de correspondentie van Nic. Engelhard vindt men een brief van den Commandant te Tandjoengpoera dd. 5 Febr. 1795, waarin van het Hoofd van Soemedangan wordt gezegd: „Alle hier woonende Chineezen hebben vrouwens van hem gekoopt; de prijs is na het ouderdom of na dat zij schoon zijn".

§ 348 *Pandelingschap* (het leenen van geld „onder verbintenisse van de lichamen der debiteuren", zooals het R. 24 Aug. 1696 wordt genoemd) komt reeds in de Koetara Manawa voor (Jonker o. l. pag. 144, 80; 121, 107; 133, 161), evenals in de Soeriangalam (Bijdr. 1863 p. 22; Encycl. van N.-I. III, 190).

Dominé J. Canter Visscher, die in 1724 eene reis naar Java's N. O.-Kust deed, schrijft (o. l. pag. 454) dat de te Samarang zeer talrijke „Mysticen . . . . meest geboren zijn uit Europëers en Javaansche verpandelingen; want dewijl een Javaan, als vrijgeboren, niet mag verkogt worden (*zie § 728*), zo hebben de arme en nootdruftige menschen de gewoonte, om voor een zekere somme geldts de hunne en zich zelven te verpanden aan de Europëers en andere natiën, wordende daardoor verbonden, zo lang in dienstbaarheit te blijven, tot dat ze aan den koper de gemelde somme wedergeven. Weshalven er ook een wet is, dat men deze verpandelingen van Java niet mag vervoeren, omdat ze daardoor in gevaar zouden geraken om lijfeigenen te worden, alhoewel zulks wel gebeurt. Buiten deze wet moet egter gesteld worden 't Prinsdom van Cheribon, daar de grooten magt hebben om slaven te maken". Deze voorstelling wordt bevestigd door Morgenstern, die (o. l. pag. 284) in 1772 te Samarang om een bediende te hebben geen slaaf kocht maar een pandeling overnam; zulk een pandeling „ist so lange mein Leibeigener, bis er mir das Geld wieder

gegeben hat"; hij geniet alleen den kost zonder loon; voor de overdracht van een Jav. pandeling was echter diens toestemming noodig (ibid. p. 330); Morgenstern betaalde voor zijn pandeling maar 25 Rd^s., terwijl een slaaf niet onder de 150 kwam (ibid. p. 254). In 1794 heet het (P. XI, 653) dat pandelingen op § 349
Java's N. O.-Kust feitelijk waren „gelijkgesteld met gekogte lijfeigenen of slaaven" en vaak hun heele leven in dienstbaarheid bleven; een stuk van 1796 (P. XII, 228, 3) zegt omtrent dit Gouvernement dat „vooral de Javaanen zelvs veelal aanleiding geeven tot deeze verpandingen, met zich zelvs, hunne vrouwen, kinders, naastbestaanden, vrienden (*misschien gelijk: verwanten, zie B. 16, 41 noot**) en anderen daartoe aan te bieden en op eene schandelijke wijze de daarvan koomende gelden zo met dobbelen als amphioen schuiven doorbrengen". Berucht om de misbruiken van de pandelingschap was Cheribon. R. 27 Oct. 1775 vermeldt dat de Vorsten aldaar „geduurende de jongste sterfte de meesten hunner verpandelingen verloren hebben"; uit de Afg. patr. miss. 30 Dec. 1775 (De Jonge XI, 284) bespeurt men dat die menschen werden gebezigd tot het maken der houtvlotten voor Batavia. Bij R. 28 Nov. 1793 wordt een schrijven van den Resid. aldaar behandeld, waarin o. a. wordt gesproken van „de dagelijks meer en meer toenemende gruwelijke en harde handelwijse der Chineesen tegen de Javanen, vooral met hunne verpandelingen". Het rapport der Staatscommissie van 1803 wijst (bij Mijer pag. 199) op de „verregaande misbruiken", waartoe „op Cheribon en verder beoosten Batavia" de pandelingschap leidt „vooral onder den invloed van het plaats-gezag van Europeërs . . . . . , want de verpandeling mist volstrekt het genot zijner vrijheid totdat de schuld is afgedaan en, indien zulks niet strookt met de begeerte of het belang van den pandhouder, is zulks zeer bezwaarlijk, vooral wanneer deze in eenig gezag geplaatst is". Uit Ind. Archief III, 255 blijkt dat de Cherib. Chineezen § 350
hunne pandelingen gewoonlijk in den ketting sloegen; zie ook Daendels' brief van 27 Jan. 1808 (bij Nic. Engelhard, Overzigt p. 356) over „de mishandelingen", waaraan zij „maar al te veel" blootstonden, en diens Staat p. 10. Het besluit van 20 Aug. 1808 vermeldt „de droevige uitwerkselen, welke daarvan in de Cheribonsche onlusten ondervonden zijn door de wanhoop en vertwijfeling der verpande menschen, die niet zelden geslagen, mishandeld en gelijk slaven openlijk plegen te worden verkocht", terwijl het hun onmogelijk werd gemaakt de schuld af te lossen. Een rapport over Cheribon van 1812 zegt dat de weverij aldaar te voren alleen werd verricht door pandelingen; sedert men er de pandelingschap heeft verboden „is de nijverheid opgehouden".

Wat het Jacatrasche aangaat zegt Mossel (Aanmerk. p. 190) dat „de Regenten die van eenig vermogen en wat snedig zijn, bij alle dezelve (*hunne onderhoorigen*) geld uijtzetten, waarvan na hare reekening het capitaal nooit ten vollen inkomt, en dus blijven ze aan dezelve verbonden voor de simpele kost die ze van hare arbeid hebben, alzo 't overige maar toereijken kan om de

zware interest en een deel der schulden te vereffenen en tusschen de oogsttijden alweer geld of graan etc. moet opgenomen werden tot vergrooting van schuld tegen het volgende gewas, en zo van jaar tot jaar, terwijl ze ondertusschen voor hare hoofden alle bedenkelijke heerendiensten moeten doen" enz.; derhalve „schoon zij vrije menschen zijn, konnen ze billijk met slaven egaal geacht werden". Iets dergelijks bij Bollmann B. 29, 30. Nic. Engelhard schrijft in zijn jaarrapport van 2 April 1800, sprekende van de familieleden der Regenten: „Daar zijn er die wel 30 tot 40 verpandelingen in hun dienst hebben". In eene opgave der eigendommen van den Regent van P. moentjang 1 Maart 1802 vindt men zeven pandelingen met schulden van 30 tot 166 Rd^{s}.; naar
§ 351 het schijnt zijn de meesten daarvan jonge meisjes; zie ook § 733 i. f. Intusschen komt het mij voor dat dit een vooruitgang is boven den ouderen toestand, dien wij in de Preanger waarnemen kort na de vestiging van het Nederl. gezag, toen de Hoofden hunne onderhoorigen gewoon waren te verpanden. Weliswaar is dit eigenlijk eene verpanding hunner inkomsten, evenals bijvb. (zie Fruin o. l. pag. 12) de Roomsch-Koning Willem II aan den Graaf van Gelre het nooit weer ingeloste Nijmegen verpandde; vergelijk hierover T. N. I. 1869, II, 77 e. v. De overgedragen onderhoorigen komen hierbij niet noodzakelijk in slechter conditie. Maar de verpanding van eene groep onderhoorigen, d. i. een landschap, schijnt wel degelijk samengegaan te zijn met het verpanden van individuen. D. 18 April 1696 schrijft Panatajoeda dat een zijner Oemboels schulden maakt „en wanneer de crediteuren hem om gelt aanspreken, geeft hij haer van sijne onderhoorige te pant". D. 28 Juni 1700 schrijft de Regent van P. moentjang dat hij 30 man heeft verpand aan Sultan Anom wegens eene schuld van 300 Rd^{s}. D. 4 Nov. 1701 leest men: „Maas Moerjaja (*een Hoofd in het Tjiandjoersche; zie B. 17, 18*), van den Major (*Winkler*) gevraegt sijnde, uijt wat oorsaek hij soo weijnigh swavel (*naar Batavia*) hadde afgebragt, geeft ten antwoord: omdat hij sijn volck meest allegaer aan Aria Wira Tanoe (*van Tjiandjoer*) voor 65$^{1}/_{2}$ Rxd. verpand hadde, om die penn(*ingen*) aan Anga Laxana (*van Tjilakoe bezuiden Tjiandjoer, B. 15, 12, 1*) te betalen, die hem deselve afeijschte omdat een van sijn volck, genaamd Arsa Dita, sijnen swager, Tsiandra Singa geheeten, hadde laten vermoorden, hebbende Anga Laxana de vrouw en alle de goederen van Arsa Dita na sig genomen, dewelcke hij, nadat de 65$^{1}/_{2}$ Rd^{s}. betaelt sijn, nog onder hem houd". D. 11 April 1708 verzoekt Panatajoeda „dat geene van de Ombols zullen vermogen te verpanden hare gemeene volkeren (*d. i. den minderen man*) die
§ 352 Comp^{s}. dienst moeten verrigten of ander(*e*)". De bovenvermelde zaak van P. moentjang schijnt dezelfde als die, waarover de Regent D. 13 Juni 1709 schrijft, dat tijdens Soesoehoenan Tegalwangi door zijn grootvader 30 huisgezinnen met hunne Hoofden voor 300 Rd$_{s}$. zijn verpand aan den tweeden Prins van Cheribon; dat hij thans door terugbetaling dier som getracht heeft dat volk terug te krijgen, maar dat de Cheribonsche rechthebbende hierin

niet wil treden. Uit R. 6 Sept. 1709; D. 20 Sept. 1710, blijkt, dat deze kwestie loopt over het landschap Taradjoe Toeroen Datar (§ 191). D. 22 Sept. 1714 zegt Panatajoeda betreffende zekere dorpen, waarover hij met Imbanagara twist, dat deze door zijn grootvader aan Imban. „ter leen afgestaen" zijn. Zelfs R. 21 Sept. 1729 leest men nog, dat de Krawangsche Oemboels er door armoede toe zijn gebracht, om „veele van hunne onderhoorige huijsgezinnen bij andere te verpanden"; de herhaalde dringende verbodsbepalingen der Comp. (zie § 730) hadden dus die oude gewoonte nog niet uitgeroeid.

Rijstcultuur. J. H. F. Sollewijn Gelpke schrijft (Gids 1874, I, 59): „Men § 353
(*d. i. de zich ergens neerlatende Javaan*) kiest, om er de woonplaatsen te vestigen, een hoog gelegen terrein, het minst begroeid en dus het schraalst, maar het best verdedigbaar in de woestenij tegen den aanval der wilde dieren. Water is er gewoonlijk niet". Bij ontginning van grond in het laagland (ibid. p. 62) „kiest men ook niet den besten grond maar den veiligsten tegen de wilde dieren en den hoogsten voor den vloed". Een oud bewijs voor deze stelling geeft B. 12, 4, 6. Daarentegen zegt een schrijver in Tijdschr. B. B. XIII, 387: „Zooals bekend is, heeft de oorspronkelijke Javaansche bevolking zich bij voorkeur in de vlakte metterwoon gevestigd. De hooger gelegen dessa's zijn vermoedelijk gesticht door lieden die, eenig kwaad bedreven hebbende, door de wijk te nemen naar de toenmaals onbewoonde bergstreken, zich aan strafvervolging poogden te onttrekken".

Dat bij de Badoej's de sawahbouw verboden zou zijn (T. B. G. XLV, 373) zeggen Dr. J. Jacobs en J. J. Meijer (De Badoej's, 's Gravenhage 1891 p. 102) niet; wel dat het gebruiken van ploegvee is verboden (1) en dat gagabouw de eenige gebruikelijke is. Wat aangaat het bij hen bestaand verbod tegen het gebruiken van runderen, buffels of paarden als trekvee (ib. p. 21), dit hoeft niet noodzakelijk uit overoude tijden te dateeren; zoo zien wij (ibid. p. 99) dat bij hen muziek en dans verboden zijn, maar in hunne pantoens vaak worden vermeld. Men zou op de gedachte kunnen komen dat „de schoone rivier Gomati", vermeld in zeker bij Bekasi gevonden Sanskriet-opschrift, hetwelk Prof. Kern aan de 4e of 5e eeuw onzer jaartelling toeschrijft (Bijdr. 1885 p. 526), welke rivier door zeker Vorst was gegraven, eene sawah-leiding was. Volgens inlandsche verhalen, medegedeeld in Eindrésumé II p. 1, zou de natte § 354
rijstbouw in de noorder regentschappen van Bantam dateeren van het begin der 16e eeuw en er zich hebben uitgebreid tegelijk met den groei van den Islam. Dit zou den afkeer der Badoej's tegen den sawahbouw, als ingevoerd door den overweldiger, voor een deel verklaren. Veth (Java I, 318) plaatst die invoering in Bantam wat later. Waarschijnlijk was de sawahbouw er nog omstreeks 1600 van gering belang, want Edmund Scott zegt (Histor. Beschr. der Reizen II, 57) dat rijst te Bantam wordt ingevoerd „wijl 't land niet

(1) A. J. Spaan zegt (Eindrés. II Bijl. B.) dat het gebruik van patjol en ploeg verboden is.

vermogend was, een vierdepart der inwoonderen te voeden". Omtrent de „in de Preanger Regentsch. evenals in Bantam van ouds bestaande vooroordeelen" tegen den sawahbouw wordt gesproken Eindrés. II, 32. Veel opmerking verdienen de woorden van een Buitenzorgsch landheer (J. H. Kievits, in Teysmannia III, 80), die van den hedendaagschen Inlander verklaart: „Veel liever dan achter een paar buffels in den stinkenden modder te plassen is hem de cultuur op droge velden. Zijn ideaal is de beschikking over een stuk verschen boschgrond voor het maken van een hoema; heeft hij dien niet, dan vergenoegt hij zich ook met een reeds vroeger ontwouden bodem; komt het veld hem daartoe al wat schraal voor, zoodat er bij bewerking als hoema geen groote oogst van te wachten is, dan heeft hij er ook niet tegen, den grond door ploeging als tipar te behandelen, en eerst als er wegens te ver gevorderden graad van uitputting van al die hulpmiddelen weinig heil te wachten is, gaat hij, door den nood gedrongen, wijl hij toch eten moet, zuchtend over tot een onderzoek naar de gemakkelijkste wijze om water op zijn terrein te brengen". Dit alles omdat 1° „bergrijst veel smakelijker en voedzamer is dan de sawahrijst"; 2° omdat de man zich niet om de toekomst bekommert en „zich dus niet met waterleidingen en terrassen bemoeit zoolang hij er buiten
§ 355 kan". Evenzoo verhaalt Faes (Ontwerp nieuw reglement p. 388), dat toen in 1852 de eigenaar van het particuliere land Pamanoekan, ten einde het vernielen der bosschen tegen te gaan, op eigen kosten sawah's aanlegde en die ter beschikking der bevolking stelde, „het minder ijverig gedeelte hunner de aanplant van padi op hoema's verkoos boven bewerking van sawah's, die meer inspanning en arbeid vereischte, al brachten deze ook belangrijk meer op dan de hoema's", zoodat het boschvernielen doorging. Blijkens Welvaartrapport V*a* p. 233 teelt in Soekapoera de bevolking gaarne „op weinig inspannende manier" rijst op gaga's tegen betaling van een hoogen huurschat in natura, terwijl zij voor sawah's de veel lagere landrente zou betalen. Dit werpt een eigenaardig licht op wat de Prefect der Cherib. Preanger-Regentsch. 1809 aan Daendels schrijft betreffende de uitbreiding, aldaar op hooger last aan den sawahbouw gegeven, om den periodiek terugkeerenden hongersnood tegen te gaan: „Het animeeren van mijne zijde om de rijstcultuure uit te breiden om in den boezem van de Prefecture zelve genoegsaame eeten te hebben, is strijdig met de oude gewoontens van dies opgezeetenen, word door hun beschouwd als bezwaarend en mag onder een der oorzaaken worden getelt welke verhuijzing teweeg brengen".

Hoe boschrijk de oude Preanger was en in welke mate de bevolking van de ontginning der bosschen afhing, blijkt daaruit, dat in de door Pleyte behandelde Tjarita Parahijangan de onderdeelen van het rijk Pakwan worden aangeduid (en de grenzen daarvan omschreven) onder de benaming „het woud" zus of zoo (T. B. G. LIII, 175); vermoedelijk diende, zegt Pleyte, die grensomschrijving „voor ieders hoema-bouw". Volgens Eindrés. II, 31

zouden in de Preanger (volgens Eindrés. II, 284 ook in Krawang) „Javaansche volkplanters invoerders der natte rijstcultuur geworden zijn, die zich echter in het zuidelijk gedeelte van de Preanger Regentsch. eerst in veel later tijd (*dan het midden der 17e eeuw*) uitbreidde". Holle (Tijdschr. B. B. § 356
VIII, 244) bestrijdt dit. „Evenals op Java in oude oorkonden van sawah's wordt gesproken, moeten ook in de Soendalanden de sawah's van zeer ouden datum zijn. In de Siksa-kandang-kareçian van omstrecks de 14e eeuw (*elders, Tijdschr. B. B. IX, 590, zegt Holle dat dit ms. „denkelijk van de 12e of 13e eeuw" is; in het veen ziet men op geen turfje*) komt o. a. voor: „hoema kaomean, sawah karaksa" (de droge velden moeten worden onderhouden, de sawah's opgepast). Het gaat dus niet aan, den aanleg van sawah's aan Mohammedaanschen invloed toe te schrijven". Het determineeren van dat ms. aan anderen overlatend, merk ik alleen op dat Holle neiging tot overdrijven had waar het de gunstige beoordeeling van den Soendanees gold. Van meer belang is wat de heer R. A. Kern mij schreef: „Dat er in West-Java sawah's zijn geweest vóór de Mohammedaansch-Javaansche invasie, blijkt afdoende uit de woorden, welke de verschillende bewerkingen van een sawah en de opeenvolgende phasen van den groei van de rijstplant op sawah's aangeven, welke zuiver Soendaasch zijn". Zeker is niettemin, dat de berichten uit de 17e eeuw zeer weinig gewag maken van sawahbouw. Wanneer G-G. en Raden in 1676 naar aanleiding der proviandeering van Bat. schrijven (De Jonge VI, 153) „dat wij hier ende in de omleggende landen in ettelijcke maenden bijkans geen regen van den hemel hebben gehad, waardoor het gesaaij op de velden verdort is", dan slaat dit op de Ommel., waar destijds meer Javanen, Baliërs enz. woonden dan Soendaneezen. De dorpenlijst van 1686 duidt aan dat in Indramajoe veel sawah was, in Gabang ongeveer evenveel sawah als gąga; zij zwijgt over den rijstbouw in de overige regentschappen welke zij omvat. D. 9 Dec. 1693 vindt § 357
men een rapport van Meur en Broeckhuijzen omtrent een tocht van Bat. over Tjiblagoeng naar Krawang; zij berichten o. a. dat zij „meest alle" padivelden „omtrent en in 't gebergte" verlaten hebben bevonden, omdat de regen het boschbranden belette. Uit de noot 6 bij B. 18, 17 schijnt te volgen dat in 1701 boven Seringsing de aftappingen van water voor sawahbevloeiing zeer zeldzaam waren. D. 18 Sept. 1706 brengt een inl. Hoofd rapport uit van eene inspectie der cultures in de Bat. bovenlanden; herhaaldelijk spreekt hij van de vooruitzichten van den padioogst, doch uitsluitend op afgebrande velden; zoo zegt hij van Tjipamingkis: „Padij was er niet genoeg tot spijse; de zaijlanden waeren maer eerst afgebrand"; hij had ook het Tjiandjoersche bezocht en zelfs Kiai Loemadjoe, den zoon van den man welken de inl. overlevering vermeldt als bevorderaar van den sawahbouw, zie § 210 en 211. H. 22 Juni 1703 is sprake van zekere onwettige geldheffing in het Buitenzorgsche in stede van de tiende „van ider gaga", alsof er heel niet aan sawahbouw werd

gedacht. D. 23 Nov. 1707 spreekt het rapport eener cultuurinspectie in de Ommel., Tjiandjoer en Djampang herhaaldelijk van de werkzaamheden der bevolking op hare „gagas". Van Riebeeck heeft het in zijne reisverhalen dikwijls over gaga's, nagenoeg nooit over sawah's; zie B. 22, 85; 86; 23, 28, 2 en 128, 4. Bij R. 9 Dec. 1712 wordt de bevolking van Kampongbaroe aan het zwavelhalen gezet „nu sijlieden haere gagas besaijt hebben". Het hierboven door Kievits beschreven proces blijkt H. 30 Oct. 1717: het Hoofd van Kampongbaroe geeft als reden van den achteruitgang der paditienden op, „dat de landerijen alomme nu meest zouden weesen ontbloot (*d. i.: volgens zijn zeggen ontbloot zijn*) van hout en bosschagie, 't welk de Javanen tot het maeken van de gagas noodig hebben"; hij vraagt daarom verlof tot het graven eener waterleiding om sawah's aan te leggen. Dat de ontbossching der Ommel. behalve aan de suikercultuur vooral ook aan gagabouw is te wijten, blijkt uit vele plaatsen; zie B. 23, 77, 2. Heijrmans' voorstel van 1704 bewijst dat hij (zie § 680 i. f.) aanneemt dat de rijstcultuur in de Preanger alleen of in hoofdzaak in den regentijd plaats had. Dit is echter, geloof ik, zoowel met den drogen rijstbouw het geval als met den natten. Van sawah's in de Preanger verneemt men heel weinig. De instructie voor Pangeran Aria Cheribon gelast (B. 20, 16), in verband met den heerschenden hongersnood, dat de Regenten „ijder in zijn district de padijplantagies, zoowel sawas als gagas" bevorderen. D. 8 Oct. 1707 wordt in een rapport gezegd dat men in Imbanagara en Soemed. ijverig bezig is aan „sawas en gagas". Ook de uitdrukking „verplanten" in een stuk van 1683 (§ 616 i. f.) duidt op natten rijstbouw.

§ 358 Voor eene beschrijving van den rijstbouw verwijzend naar § 2132 e. v., noteeren wij hier dat Jacobs en Meijer (o. l. pag. 102) den gagabouw noemen „den meest primitieven vorm van landbouw, ook reeds daarom, wijl men bij deze kultuurwijze geene karbouwen of ander ploegvee en geen andere landbouwgereedschappen noodig heeft dan bijl, kapmes en handschoffel". Het nomadische karakter van dezen landbouw komt overeen met den veldbouw der oude Germanen; Tacitus (Germania 26): „Arva per annos mutant" enz., eene plaats die op zeer verschillende wijze vertaald kan worden, doch hierop neerkomt, dat zij alleen graan telen, alle jaren op een ander veld. Wat de Inlander omtrent dezen roofbouw denkt, blijkt uit „een in het Bantamsche algemeen bekend spreekwoord", zooals C. F. van Delden Laërne zegt (T. B. G. XXII, 260):

„Tiang hawoer, atep bloeboer,
Sa-taoen tjitjing, kadoewa maboer",

d. i: „Een stijl van bamboe (1) en opgeraapte atap; wij vestigen ons gedurende één jaar en verhuizen het tweede". Holle geeft dit versje aldus (Tijdschr.

(1) Wanneer de Inlander de stijlen zijner woning van duurzaam hout maakt, is dit te beschouwen als een bewijs dat hij niet aan verhuizen denkt.

B. B. VII, 75): „Tihang hedjo, hateup baloeboer, Doewa tahoen, katiloe kaboer, d. i.: De stijlen (der hut) van groen hout, het dak van boschbladeren (1); twee jaar, en het derde er van door". Ibid. p. 77 geeft hij den tweeden regel, als voorkomend in een Bantamsch versje, gelijkluidend met dien hierboven; evenzoo ibid. X, 106. Eene andere lezing, meegedeeld door een Bant. Regent, vindt men T. B. G. XXXVII, 593: „Maen boeboeroe ka Madoer, Imahna diloehoer sempoer Satahoen, kadoewa maboer, d. i.: Voor pleizier gaan jagen naar Madoer; de huizen staan op palen van sempoerhout (2); (de lieden) houden het één jaar uit, na het tweede zijn zij verdwenen". De spoed, waarmee men verhuist, is § 359
echter wellicht overdreven; het Eindrés. II, 8 zegt van Bantam: „Vroeger was het algemeen gewoonte dat, als de omtrek, na herhaaldelijk eenige malen bebouwd te zijn geweest met tusschenpoozen van braakligging, geen goeden grond meer voor de droge padicultuur opleverde, de ingezetenen met de geheele desa naar elders verhuisden. Er werd dan ook geen plantsoen door hen bij de desa aangelegd: zij exploiteerden de bosschen in het ronde voor de vruchten en het hout dat die opleverden. Thans, nu zij bij hunne woningen sawah's hebben aangelegd, blijven velen hunner wel op de plaats gevestigd, maar aan het erfbezit kleeft nog het vroegere karakter van tijdelijk gebruik en de grond wordt niet beschouwd als toegeëigend". In de oudere tijden zal bij deze occupaties wel niet gedacht zijn aan rechten op den aldus ontgonnen doch weder verlaten grond; zie Mr. I. A. Nederburgh, Het Staatsdomein op Java, 1882 p. 13; Eindrés. II, 64, 22. Na „voortdurende bebouwing" wordt bij verlating van den grond het recht van den occupant beter gewaarborgd; zie Eindrés. II, 15; 45. De nadeelen van den gagabouw vindt men uiteengezet Eindrés. II, 284 (betreffende Zuid-Bantam): „Bij deze manier van leven en bebouwing bleef alles stationnair, cultuur, leefwijze, welvaart; bovendien weerde de religieuse eerbied voor het traditioneele elke verandering: patjoel en ploeg waren uitdrukkelijk verboden, bedrijf en handel waren uitgesloten, het belastbaar vermogen was uiterst gering; slechts een handvol rijst en eenige duiten kon de Sultan door de inwoners van het binnenland laten opbrengen", zoodat (ibid. p. 287) wordt verklaard: „De aanleg van waterwerken is het begin geweest eener algeheele wijziging in den maatschappelijken toestand in Bantam en de Preanger-Regentschappen". Ook dient gewezen op § 360
de ontbossching. In Tijdschr. B. B. X, 106 vindt men eene door Holle gemaakte vertaling van een gedicht des Regents van Serang, waarin: „Het rookeloos vernielen der bosschen springt in het oog; het aloude spreekwoord: lapoer oeloesna goenoeng, moesna alas genengan (weg is het schoone van de bergen, verdwenen is het oerbosch) is hier van toepassing". Chastelein,

(1) Rigg zegt s. v. *hateup bulubur*: ataps or thatch which has been used and thrown away as useless but gathered together and used again for want of better.

(2) Volgens Koorders o. l. sub 2: Dillenia spec.; het hout is zeer hard, wordt hoogst zelden voor huisbouw gebezigd.

die treffend het belang van de rijstcultuur kenschetst (Invallende gedagten p. 238): „De reijsteeld is noodsakelijker als provitabel (*eerder eene behoefte dan een voordeel*), alzo de planters daarmeede wijnig ofte (*niet*) het minste bij overwinnen; dog van natuuren zo zijn de Inlanders daartoe geneegen en gewent, dewijl sij, daarvan voorsien zijnde, zig niet veel over d'rest van haar voetsel bekommeren", verbood bij zijn testament van 1714 aan de opgezetenen van Depok het maken van „gaga's uijt oude nog (*d. i. noch*) jonge bosch, werdende onder pretext van sulk padijplanten hondert maal meer hout en (*bamboe*) genoegsaam uijtgeroeijt, als de padij waardig is, de luijigheijt der inlanders gesteijft en den landbouw seer door veragterd" (Nederl. Zendingstijdschr. 1895 p. 236). Van belang is ook het getuigenis van den administrateur van Soekaboemi, L. Steitz, 1 Aug. 1821: op dit land worden, wat „zedelijkheid" aangaat, „de beste ingezetenen" gevonden daar waar de meeste sawah's zijn; de Inl. hecht zich aan de sawah, waarvan zijn vader en grootvader al eigenaar zijn geweest, „dewijl het regt van eigendom der sawaas tot op het laatste gelid der famielje bij wijze van erven overgaat"; de tiparbouwer staat tusschen hem en den gagabouwer; deze laatste is „een compleet contrast van de sawa-maker en behoord onder het traagste zoort van volk gerangschikt te worden"; wanneer men „enigzints hun traagheid tegengaat", verhuizen zij; buffels hebben zij niet; hun eenig gereedschap is een bedog (kapmes), een parang (sikkel) en een kored (krom ijzer om wortels uit den grond te trekken); hunne rijst koken zij in een bamboe. Omtrent de voordeelen van den sawahbouw zegt Holle (Tijdschr. B. B. VIII, 244): „Niet alleen dat de landbouwer, door van zijne tegal's sawah te maken, een grootere productie verkreeg, maar hij verkreeg ook de zekerheid dat hij daardoor elk jaar kon planten en oogsten. Bovendien werden vrij algemeen aan den aanlegger van een waterwerk zekere rechten toegekend: 1° het recht op het gebruik van het door de leiding opgevoerde water; 2° een soort prioriteitsrecht op de gronden langs de leiding, die nog niet toegeëigend waren. Buitendien was de aanleg van een waterleiding naar den bouwgrond het beste bewijs voor de daad van toeëigening, door welke inbezitname de grond, die oorspronkelijk als woeste grond beschouwd werd (*hak oellah*), geworden is hak oeladam (*d. i. recht van den mensch*) en derhalve als milik (*eigendom*) beschouwd werd".

§ 361 *Industrie.* De dorpenlijst van 1686 geeft onder het hoofd „erneringh" voor eene reeks van 33 dorpen van het regentschap Soemedang (doch nergens anders) blootelijk het woord „cooperslagers." Ik heb mij afgesloofd om de ligging dezer dorpen na te gaan en te constateeren of zij een of meer groepen vormden; het eerste was reeds hoogst onwaarschijnlijk en ook het laatste heb ik niet kunnen vaststellen, omdat dezelfde plaatsnamen in allerlei verschillende hoeken der Preanger te vinden zijn. Vermoedelijk lagen die 33 zeer verspreid. Dat er echter kampongs waren die zich geheel aan dit bedrijf wijdden, is

wel aannemelijk. Evenals (Blok o.l. I, 93) ook in onze middeleeuwsche steden de lieden die een zelfde ambacht beoefenden, bijeenwoonden (men denke aan tal van straatnamen), zoo vind ik Eindrés. III, 198 o. a. een kampong in Soerabaja „alleen bewoond door smeden, die uitsluitend patjoel's en ploegscharen maken"; eene andere in het regentschap Sidajoe, waar anno 1868 woonden 125 goudsmidsbazen en 197 knechts, terwijl „op de hoofdplaats Soerabaja de koperslagers, de timmerlieden en andere bedrijvigen respectievelijk in kampongs bijeenwonen." Zoo is er te Solo een kampong Samakan, d.i. leerwerkerswijk (Rouffaer, Industrieën p. 119). Vergelijk verder over dit samenwonen Encycl. van N.-I. I, 198, 2 (s.v. *Bevolking*). Op de topogr. detailkaart vindt men een kampong Paledang bij Buitenzorg en bij Garoet; nu is *paledang* volgens Coolsma een kopersmid, volgens Rigg „a maker of copper ricepots", en dat die Buitenzorgsche kampong inderdaad met zulk volk was bezet, blijkt in § 572. Bovendien vindt men twee kampongs genaamd Sajang bij de § 362
oude hoofdplaats Tjiandjoer, eene bij het tegenwoordige Soemedang, eene niet ver van de vroegere hoofdplaats Parakanmoentjang (tusschen deze en Manabaja); en *sajang* is volgens Jansz een roodkopersmid (te onderscheiden van den kopergieter, die werkt in brons en geelkoper, zegt Rouffaer, Encycl. van N.-I. III, 632, 2). Tisson en Weiss in hun tourneerapport B. R. 15 April 1766 schrijven: „Den 19 Mei (*1765*) reeden (*wij; zij zijn in het Bandoengsche Tjipari*) na eenige Sajangse camp^s., dewelke de Bandongers voorgaven binnen hare limiten te zijn en gevolgelijk hunne producten ook pretendeeren, dog daar komende zeide deze lieden sij onder Sumadang gehoorden, met Bandong niets uijtstaande hadde". Uit het reisverhaal volgt, dat deze kampongs wat W. van Oedjoengbroeng lagen, in de buurt van Sindanglaja. Pieter Engelhard noteert in zijn reisjournaal van 1802, dat dicht bij Tjisondari in Batoelajang een stuk grond is, waar volgens traditie „een negorij gestaan heeft, bewoond door Cheribonse smits en andere handwerkslieden, dewelke van daar weggejaagd sijn"; mogelijk is hier in oude tijden eene plaats van belang geweest, getuige de vondst van vele gouden munten, zie Not. B. G. XXVI, 72; XXIX, 45. Van Lawick schrijft in 1808 dat in de Oost-Preanger het maken van koperen rijstpotten een handwerk is van geïmmigreerde Javanen. Of de landschapsnaam Passaijangan (D. 22 Sept. 1714; benoorden het Medang dat een twistappel was tusschen P.moentjang en Soemedang) in het Soemedangsche op eene vestiging van sajang's duidt, is niet uit te maken. Geacht waren de sajang's in het oude Java volstrekt niet; volgens de Djajalengkara mochten zij, evenals meer andere klassen van minwaardige lieden, geen getuige voor het gerecht zijn (Cherib. Pepakem pag. 40; zie ook Encycl. van N.-I. III, 628, 2, waar zij *wang agentjet* heeten). Rouffaer daarentegen zegt (Industrieën p. 102), dat „de roodkoperslager altijd meer geacht werd dan de ander" namelijk de geelgieter. En het is wel mogelijk dat de plaats in de Pepakem niet het in 't volksbewustzijn levende recht weergeeft, doch veeleer een van elders overgenomen

§ 363 rechtsregel; vergelijk Van Vollenhoven, Adatrecht p. 123. Wij vestigen verder de aandacht op de twee acten betreffende sajang's, T. B. G. XVII, 350 e. v., vertaald door Holle, en bij Van Rees o. l. pag. 27 noot door Holle en Cohen Stuart; deze laatste vertaling zal wel beter zijn. De eerste acte gaat uit van Soesoehoenan Amangkoerat (Tegalwangi): „alle sajang's onder driehonderd bekel's" waren door hem opgeroepen om „wapenen uit zwart koper en zwart tin" te maken (dus wellicht bronzen geschut? in dat geval gaat de scherpe onderscheiding van Rouffaer tusschen den „kopergieter, die in brons en geelkoper werkt", en den sajang, niet op); de Regent Wiranangga (zie § 139 en § 126) doet nu zekeren sajang Nangganan aan de hand; deze slaagt in het smelten; de 300 bekel's vervaardigen de wapenen en Nangganan krijgt een stuk grond, waarover wordt getwist tusschen Girilaja van Cheribon, Wiranangga „van Galoeh" en Soetadjaja van Gabang, te Bakeloeng (Holle leest: *Bangkeloeng* en zegt dat dit ligt in het tegenwoordige Cherib. district Rantja; denkelijk het Wangkeloeng der kaart, een 10 paal N. O. van Tjiamis); hij staat voortaan direct onder den Vorst en is, zooals uit de bevestigende acte van Soenan Poeger, die hem Kiai Dalem noemt, schijnt te blijken, hoofd van alle sajang's in het Mataramsche rijk.

§ 364 Wat verder de dorpenlijst van 1686 aangaat, zij bevat in de kolom „erneringh" omtrent de verschillende dorpen van Gabang de aanduiding dat die leven van: visscherij, plantagie, kamiri (misschien het persen van lampolie daaruit; het Dagreg. 1656/7 pag. 208 vermeldt *cannuris*, d. i. camiris, „sijnde Javaense fruijten daer men olie van perst"), kapas, gaga, sawa, buffels, coebeesten, matjes; omtrent die van Kawasen: lampits (matjes), kapas, peper, kardemom; van Soekapoera: peper, matten, cattoen, cazumba, ajuijn, look, was; van Bandoeng: suijker (versta: goela djawa, zie B. 50, 39, 1), ajuijn, coebeesten, cazumba, matten, look; van P. moentjang: cazumba, matten, cattoen, peper, was, vogelnesten, ried (d. i. bamboe, zie B. 14, 21, 2); van Soemedang: kiate bossen (bij Tjipeles, Dermawangi, Pawenang, enz.), hartebeesten, suijker, ajuijn, loock, paarden, cazumba, „ingeleijde pissangh" (1), rijs, peper; van Indramajoe: visscherij, sawah, zout. Erg nauwkeurig kan men deze opgaven niet achten; zoo wordt de rijst in Soemed. maar bij één dorp vermeld; zij geven echter een algemeenen indruk, vooral dat de rijstbouw van niet veel belang was, tenzij voor de behoeften van den planter zelf. D. 4 Febr. 1682 wordt aan het Hoofd van Pamanoekan geschreven „om het sout maacken ontrent Chicammel (*de Tjikamal, wat bewesten de rivier van Pamanoekan*) te beijveren". Kadjangmatten worden in 1721 genoemd als uitvoerartikel uit Cheribon (De Jonge IX, 73).

(1) Wat hiermee bedoeld wordt, weet ik niet. In eene opgave van 1813 aangaande Tegal vind ik onder de ingevoerde goederen „gedroogde pisang bloem".

Chastelein zegt (o.l. pag. 254) dat de bevolking niet veel geeft om verhuizen, „dewijle sij maar slegts (1) stroohutten bewoonen, haren geheele huijsraad onder den armen meede neemen, en haar seer sober, ja in het woeste bosch, bij noot behelpen kunnen, hetwelke ook d'oorsake is dat ze soo luij en onbekommert leeven, als (*lees: also*) haar de natuur in dat cas wijzer en geluckiger als ons gemaakt heefd". Deze laatste woorden zijn blijkbaar eene reminiscentie aan de verzen van Tibullus etc., of nabootsingen daarvan bij Poot e. d.

---

(1) Beter zal: *slegte* zijn; echter, ook Rumphius zegt wel: slechts maar; zoo H. A. II, 136; VI, 222; Auctuar. 5.

HOOFDSTUK III.

§ 365 Om een begrip te krijgen van de plagerijen, waaraan de Comp. te Japara blootstond, moet men in een der gedrukte Dagregisters van omstreeks 1670 de brieven van 's Comps. Resident aldaar eens doorzien, bvb. dat van 1673; men ziet er tevens, hoeveel hout er destijds reeds van Rembang kwam. Wat de behoefte aan de Mataramsche rijst aangaat, reeds in 1622 was daarop uitdrukkelijk gewezen (Kron. Hist. Gen. Utr. 1871 p. 537 e.v.); vergelijk B. 1, 9, 3 en § 2121. D. 18 Sept. 1669 leest men dat een gezantschap naar Mataram zal, „omdat wij geensints en konnen missen de levensmiddelen en andere nootwendigheeden, die ons uijt het gebiet van den Sousouhounangh worden toegebracht". Tijdens de troebelen van Troenodjojo ziet de Regeer. zich D. 16 Aug. 1677 genoodzaakt, twee schepen om rijst naar Arrakan te zenden, zoo ook naar Bengalen enz., ibid. p. 348. Nog teekenender is, dat blijkens R. 19 Febr. 1686 de tijding van Tack's dood, die oorlog met den Soesoehoenan deed vreezen, den rijstprijs te Batavia onmiddellijk 70% deed stijgen.

Verhouding tegenover Bantam. Gedurende den in 1672 met Frankrijk en Engeland uitgebroken oorlog liet de Comp. steeds eenige schepen voor Bantam kruisen om het uitvaren van hare vijanden te beletten; toch bespeurt men in de Dagr. niet, dat de Sultan zich daarover bezwaarde; wel worden met hem beleefdheden gewisseld. Nog bijna het geheele jaar 1676 duurt die goede verstandhouding door.— Wat het belang der residenties betreft: D. 8 Febr. 1669 wordt Caeff, die slechts Boekhouder is, Resident te Bantam; eerst D. 27 Maart 1673 wordt hij Onderkoopman, wat hij tot 1686 is gebleven. Couper wordt R. 22 Mei 1671 Opperhoofd te Japara, ofschoon hij maar Onderk. is; eerst D. 23 April 1672 wordt hij Koopman.

§ 366 *Banda.* Hoe de Bandaneezen in de Mohammedaansche wereld aangeschreven stonden als kampioenen van het geloof, blijkt uit wat Van Speult zegt (Tiele, Bouwstoffen I, 334), dat degenen van hen, die aan de slachting tijdens Coen waren ontkomen en naar Ceram waren uitgeweken, zich „daer meest voor Lebees, Ymans ende Panditen wtgeven". Uit een stuk uit Coen's tijd (Bijdr. 1854 p. 415; 417) ziet men dat de Bandaneezen wel degelijk vreesden, door de Hollanders met geweld tot Christenen te worden gemaakt,

en dat dit een der redenen tot hun oorlogvoeren was. Rumphius schrijft in zijne manuscript Ambonse Historie, dat in 1621 na Banda's verovering vele Bandaneezen de vlucht namen naar Makassar en elders „en hebben deselve natien daar zij woonden met gelijke bitterheijd tegens d'onse g'infecteert, 't welk ons in de volgende oorlogen veel spels veroorsaakt heeft". In plaats van deze gevoeligheid te ontzien, gelastte de Regeer. in 1625 aan den Gouverneur van Banda „de extirpatie van de vervloekte Moorse secte" aldaar (Tiele, Bouwst. II p. XIX noot 3). D. 6 Oct. 1636 schrijft de Gouverneur van Banda dat de Vorst van Makassar een oog op Banda heeft; hij heeft een jonk „met de voornaemste Bandanesen op Macassar residerende" uitgezonden naar Ceram, Goram enz. om al de verstrooide Bandaneezen op te zoeken en naar Makassar te brengen. Wat Ambon aangaat, de Gouverneur aldaar zegt in 1632 (Tiele, Bouwst. II, 205): „Alle de Mooren . . . . . sien dat het haer gelden wil ende dat het ons nu voortaen niet alleen te doen en is om de naegelen, maer ook de religie". De in 1647 aftredende Ambonsche Gouverneur Demmer erkent (Bijdr. 1897 p. 590) dat de verbitterde tegenstand, aldaar kort te voren ondervonden, grootendeels toe te schrijven was aan de vrees dat men evenals de Bandaneezen met geweld tot het Christendom zou worden gebracht. Volgens Rumphius hielpen de Makassaren in 1653 onze tegenstanders in het Ambonsche vooral, omdat de Comp. aan de Amboneezen den Christelijken godsdienst wilde opdringen; evenzoo Livinus Bor o. l. pag. 164 en Van Goens (Bijdr. IV p. 142): de Vorst van Makassar helpt onze Ambonsche vijanden niet uit vijandige gezindheid tegen ons „maer alleen om Gods wil, tot voorstant zijner religie ende bescherminge zijner geloofsgenooten". Daarbij kwam ook de invloed der Portugeezen, waarvan er velen § 367
uit het veroverde Malakka naar Makassar waren verhuisd (Heeres, Bouwstoffen III, 331); bovendien deed het monopolie der Comp. in het Ambonsche den sluikhandel zeer toenemen, waaraan Makassar (dat aldus ten koste der Comp. in de voordeelen van het monopolie deelde) zijn toenemenden voorspoed dankte (Tiele, Bouwst. II, 260; 281 en de instructie voor G.-G. en Raden van 1650, P. II, 144). Met de vijandelijkheden van Makassar tegen de Comp. gingen strooptochten op de kusten van Java gepaard (Van Deventer, Gesch. der Ned. op Java I, 219), waarin de Comp. aanleiding vond om in 1654 Van Goens naar den Soesoehoenan te zenden om een bondgenootschap tegen Makassar te bewerken. Dit mislukte toen, maar de Soes. ontzeide hun het verblijf op zijne stranden; weldra echter veranderde hij van inzichten; in 1659, vermeldt Rumphius, sloot hij met Makassar een of- en defensief verbond, nadat dit rijk in 1655 vrede met de Comp. had gesloten (Van Dijk, Neêrlands vroegste betrekkingen p. 100).

In 1612 werd de hoofdstad Bandjarmasin door de Comp. verwoest (Van Dijk u. s. pag. 6); in 1641 viel Malakka (dat jaar, D. 1641 p. 445, bespeurt men te Bat. dat de Bantammers „voor 's Comp^{ns}. macht beducht sijn");

in 1659 viel Palembang (Nieuhof o. l. pag. 67 e. v.; Ind. Gids 1904, I, 801 e. v.); de Mataram was daarover zeer verbitterd (Wouter Schouten I, 99); hoe hij schrok van den val van Makassar, zich daarbij Palembang's lot herinnerend, en zeide: „soo doende soude (*de Comp.*) het op 't laetst wel aen mij oock doen", leest men bij De Jonge VI, 182. En wat den Vorst. van Bantam aangaat, na de eerste overwinning der onzen op de Makassaren was hij al bevreesd „dat hem iemand eens onvoorsiens op het lijf zal komen", D. 1661 p. 109. Wat den invloed der Makassaarsche zaken op die van Java betreft, vergelijke men ook de plaats D. 1678 p. 566: „den ouden Maccassaerschen Maleijer Intchie Alwadin, die de voornaemste werckmeester is geweest van Teroenajaja's rebellije".

§ 368 *Indruk van de belegering van Batavia.* Den 15 Dec. 1629 schreven G.-G. en Raden (De J. V, 161): „Veel onder d'onse syn van opinie geweest, die de wegen, morasschen ende rivieren na ditto rivier Crawang gesien ende ondersocht hadden, dat het onmogelyck was, eenich geschut daerover te brengen". Men vergelijke de overwegingen van 1661 (B. 5, 30). D. 23 Maart 1675 komt een van de alarmeerende berichten omtrent Mataramsche legerbenden in het Buitenzorgsche binnen, waarop de Resident te Bantam de Regeer. periodiek onthaalde; dit bericht veroorzaakte „eenige alteratie (1)", versta: groote ontsteltenis. Een brief van 5 Juli 1677 (De J. VI, 169) gewaagt van „de Mataramse Javaenen, die altijt voor belliquieux zijn gehouden geweest". Daarentegen was Van Goens van oordeel (Bijdr. IV, 346): „In den oorlogh zijn se vertsaeght, tenzij dat se benaut (*benard*) zijn ofte de dood meenen niet ontgaen te connen".

Politiek tegenover Bantam. Terwijl in 1616 de Mataram nog was aangespoord om Bantam te veroveren (De J. IV, 56), erkende Coen in 1623 (ib. pag. 273) dat het „niet geraden" was, hem tot de heerschappij daarover te helpen. D. 1634 p. 371 oordeelt de Regeer. dat zij Bantam niet te zeer moet benauwen, want zijne „ruijne ofte desperate resolutie om met den Mataram in verdrach te comen", zou gevaarlijk zijn. R. 28 Juli 1655 verklaart de Regeer. evenzoo, Bantam niet met alle macht te willen aantasten, uit vrees dat het zich dan met Mataram zal verbinden. Pieter van Hoorn zegt in 1675 (De J. VI, 144): „Bij de meeste leden der Regering schijnt de oorloch met den Coninck van Bantam, jae selfs die conqueste, al vrij bedenckelijck voor de Comp. te wesen, soo ten regarde van de Mataram als andere Europesche en Indiaense vorsten". Over de balanspolitiek der Comp. zie § 1977 e. v.

§ 369 *Motieven voor het ingrijpen der Comp. op Java's N. O.-Kust.* Dat niet de zucht om haar monopolie uit te breiden de drijfveer was, ziet men D. 1677 p. 348, waar de Regeer. met Speelman's plannen in die richting blijkbaar

(1) Vergel. Tiele, Bouwst. I, 319: „was soo *gealtereert* dattet al schudden ende beeffden | dat hij aen sijn lijff hadde".

verlegen is. Reeds in 1625 verklaarde de Regeer. dat zij het voor 't politiek evenwicht wel wenschelijk had geacht, Madoera en Soerabaja tegen den Mataram te steunen, doch dat zij daarvan had afgezien „om des rys wille ende de traffycque uyt des Mattarams landt" (De J. V, 88). D. 14 Sept. 1674 schrijft de Resident te Japara (Couper) naar aanleiding van de strooperijen der Makassaren, dat „sonder 't verdrijven van dien hoop geen vaertuijgen van daar ten handel meer na Batavia met leeftogten als anders souden derven vaeren"; dat de bevolking daartoe de hulp der Comp. had verzocht, maar dat hij die zonder last der Regeer. niet had durven verleenen. De Resol. van 31 Jan. 1676, waarbij besloten wordt tot de eerste zending van troepen, vermeldt heel geen beweegredenen, en zegt alleen dat zekere zeesteden door de Makassaren zijn verbrand en dat Japara gevaar heeft geloopen. Wel zegt de instructie voor Holsteijn (D. 26 Febr. 1676) dat de expeditie geschiedt eensdeels om de Makassaren te verdrijven, anderdeels „op het versoek uijt den naam van den Sousouhounangh Mattaram om onse hulpe", maar wáárom aan dat verzoek gehoor werd gegeven, vernemen wij niet. Ook toen nog was de Soenan zóó weinig van de trouw der Comp. overtuigd, dat hij D. 11 en 22 April 1676 gelastte de loge te Japara op te breken; de Regent aldaar deelde echter den Resident mee, dat „bijaldien men hem wilde verseeckeren, onse vloot niets tegen den sin van den Sousouhounangh stondt uijt te richten", hij op eigen verantwoording de loge met rust zou laten. En dit wantrouwen was niet ongegrond, want D. 29 Sept. 1676 rapporteert Poleman dat hij Madoera maar niet heeft aangetast, „om te ervaeren wie bovendrijven en met welcken het voor ons te conjungeren dan best zijn souw". Zoo dacht de § 370
Regeer. er toenmaals ook nog over, want bij hare Resol. van 28 Oct. 1676, waarbij tot eene nieuwe troepenzending wordt besloten, spreekt zij alleen van het gevaar dat Japara bedreigt, en verklaart dat hare expeditie geschiedt „omme bij alle gevallen vooreerst bij der hand te mogen wesen en te vernemen hoedanigh dat werck sal komen te draijen en onse verdere mesures daarnaar te reghten". Hare houding was zoo onzeker, dat er D. 7 Nov. 1676 zelfs gezanten van Troenodjojo te Batavia verschijnen om geschut en ammunitie te vragen, waarbij hij den G.-G. schrijft: „Versoeke mijn vader Godt wil bidden dat zijn zoon verdere overwinninge in den oorlogh magh hebben". De Mataramsche troonopvolger was zóó weinig overtuigd van de betrouwbaarheid der Comp., dat hij tegelijkertijd bij de Regeer. aandrong om „de volckeren van Madura geen hulpe te bewijsen". Ja, nog D. 26 Febr. 1677 geeft de Regeer. aan Speelman de instructie, om liefst „geheel neutraal te blijven, want het werck, als Troenajaja zijn stuck meester bleeff, wel een geheel ander aensien mogte krijgen". Het was dus Speelman, die de Regeer. ronduit de zijde des Soenan's deed kiezen door zijn in Febr. 1677 gesloten contract. En zelfs Speelman gaf zoo weinig om het vroegere Mataramsche contract, dat hij D. 20 Maart 1677 nog voorstelt om, als de

ratificatie van het thans gesloten contract moeielijkheden ontmoet van de zijde des Soenan's, eene overeenkomst te sluiten met Troenodjojo. Eerst nadat de Regeer. D. 30 Maart 1677 de tijding had bekomen dat aan deze ratificatie niet behoefde te worden getwijfeld, gelastte zij D. 1 April 1677 aan Speelman om Troenodjojo te verdrijven, aangezien zij van hem minder „te verwachten off te verkrijgen" had dan van den Soenan. Waar blijft nu de trouw aan het verbond van 1646, ook al doet D. 7 Nov. 1676 de Mataramsche troonopvolger een beroep daarop en al zegt de Regeer. D. 29 Dec. 1676 in hare instructie
§ 371 voor Speelman dat diens uitzending geschiedt ingevolge dat contract? Speelman zelf schreef D. 30 Maart 1677, toen het nieuwe contract nog niet was geratificeerd: „Nu was 't verlangen zeer na 't wedervaren van S^r^. Couper in Mattaram, omdat aen de ratificatie van 't contract veel was hangende en de ratificatie ons al vrij veel aen de Mattaram souw comen te verplichten (1), daer men andersints sooveel obligatie niet souw hebben". De aanleiding tot het ingrijpen der Comp. was de verovering van Soerabaja door de Makassaren, D. 29 Jan. 1676; de verklaring geeft D. 31 Jan. 1676: de eerste expeditie geschiedde omdat „die leefftochtige cust hier gansch niet en zij te missen, behalven (*d. i. ongerekend*) de incommodatie, die de rebellen de borgervaert en mettertijt Comp^s^. vaertuijgen selve souden comen te brengen"; vergelijk het rapport, door Poleman D. 29 Sept. 1676 na het verslaan der Makassaren ingediend, waarin: „'t Konde gebeuren, de Comp^e^. van desen Maduresen Pangeran Panambahan of Troeno Djojo sich in tijden souw konnen bedienen, als bewoonende een seer vruchtbaer lant dat veel rijs kon uijtleveren". Dit verklaart voor een deel, waarom de Regeer. nog zoo heel ongeneigd niet was om hem te steunen. Eerst R. 10 Maart 1678 (D. 25 Maart), dus ongeveer een jaar nadat de Regeering een vasten koers had gekozen, wordt besloten, bij het Bantamsche hof de verklaring te doen afleggen, dat het contract van 1646 de Comp. verplicht „alle getrouwe onderdanen van de Mattaram te adsisteren ende bij te staen".

De aarzeling der Comp. om zich in de Mataramsche zaken te mengen en vooral de in 't eerst telkens opkomende wensch om zich weer daaruit terug te trekken, kunnen samenhangen met beschouwingen als die, ontwikkeld in de Consideratiën over Ceilon van Hendrik Adriaan van Reede (2) (gedrukt bij Valentijn V, 247 e. v.). Tegenover de expansiepolitiek van Van Goens op Ceilon betoogde Van Reede (ibid. p. 281 e. v.) dat de val der Portugeezen daaraan

(1) Vergel. D. 1636 p. 19: zekere volksstam op Formosa heeft „hun aen den Nederlantsen stant *verplicht*", d. i. zich onderworpen aan onzen staat.

(2) Blijkens het Dagreg. kwam hij 13 Mei 1677 te Batavia, ontving daar 15 Juni 1677 uit Nederl. zijne benoeming tot Raad Extraord. en vertrok naar patria 23 Nov. 1677. De Consideratiën zijn gedateerd op den dag van zijn vertrek en vormen dus eene soort politiek testament, doch men begrijpt dat Van Reede en zijne medestanders niet op dien datum plotseling tot hun staatkundig inzicht geraakten.

was te wijten geweest, dat zij te veel plaatsen bezetten, hunne macht te veel versnipperden en te veel inlandsche oorlogen voerden. In zooverre was dit § 372
een nieuw gezichtspunt, omdat (in tegenstelling tot de Spanjaarden) de Portugeezen zich juist bijna uitsluitend aan de kusten hielden. Linschoten zegt al (o. l. pag. 46): „Die Portugesen hebben alleenlijc sommige plaetsen, steden ende fortressen met haer havens op de zeecant gelegen, sonder yet binnen het land innewaerts te hebben". Over hunne gebrekkige koloniseering zie vooral Nieuhof, Brasil p. 235; en toch zaten zij in Brazilië nog vaster dan de Hollanders. De Portugeezen zagen zelf in, zegt Baldaeus (Malabar p. 98), dat zij te vergelijken waren met „een henne die, al te veel kiekens hebbende, dezelve met haar vlerken niet kan bedekken, zoodat het niet vreemt is dat zoo nu en dan de kiekendief met een van de jongen doorgaat". Dat Van Reede's denkwijze veel invloed had, blijkt vooral daaruit, dat de Regeer. den 7 Sept. 1677 den Gouverneur van Ceilon gelastte, aan Radja Singa „alle zoodanige landen, als door d' Ed. Compe. sedert 1665 in bezit waren genomen", terug te geven (Berigten Hist. Gen. Utr. VII, 2, 421); dit waren volgens D. 7 Sept. 1677 „16 verscheijde corles of landschappen". Nog R. 20 Sept. 1696 wordt met groote instemming door Joan van Hoorn gewag gemaakt van Van Reede's denkbeelden in zake zelfbeperking op Ceilon.

D. 8 Oct. 1677 worden twee brieven uit Krawang ontvangen, een van Rata Manggala, die hulp vraagt tegen Bantam, Cherib. en Soemedang, de andere van Wirasaba en Singaprabangsa om hulp tegen Bantam en Soemedang. Als Rata Manggala dezelfde is als Natamanggala (over wien zie Bijl. VI), dan is zijne rol onbegrijpelijk.

Bantam. D. 19 Maart 1668, kort na den eersten vrede van Speelman § 373
met Makassar, wordt te Bantam gezegd dat men aanstaande jaar, als het 10-jarig verdrag met de Comp. afloopt, haar zal beoorlogen; na den tweeden vrede ontstaat er vrees dat de Comp. Bantam zal gaan beoorlogen en wapent men zich D. 6 Sept. 1669; evenzoo D. 9 Juni 1670. Het eerste bericht der aankomst van Makassaarsche uitgewekenen te Bantam vindt men D. 3 Dec. 1670; gaandeweg nam hun aantal toe. Den 23 Jan. 1674 bericht Caeff, dat Sultan Ageng met de Makassaren overhoop ligt, omdat hij bij afwezigheid van een hunner Kraëng's diens vrouw tot zich had genomen; een deel hunner vertrok reeds toen naar Java's Oostkust; aan verdere Makassaren was de toegang tot Bantam ontzegd; den 29en bericht Caeff, dat S. Ageng drie hunner heeft laten vermoorden om hunne vrouwen te huwen; den 28 Maart 1674 dat de uit Bantam gevluchte Makassaren aan S. Ageng den oorlog hebben verklaard; dit schijnt echter niet veel om het lijf te hebben gehad, want 15 Nov. verzoeken zij den Sultan om buskruit; D. 23 Maart 1675 neemt S. Ageng opnieuw eene adellijke Makassaarsche met geweld tot vrouw; D. 12 Jan. 1676 doet hij alle vrije Makassaren uit Bantam vertrekken; D. 7 Oct. 1676 schrijft Caeff dat het bericht van hunne nederlaag door Poleman „bij alle de grooten

en insonderheijdt de Bantamse gemeente seer aangenaam geweest is, en daerop ook weder parthije vaartuijgen met gelt en kleeden na Java's oostcust vertrocken" tot hervatting van den handel. Men vergelijke deze behandeling door S. Ageng van zijne natuurlijke bondgenooten met die van Kraëng Biseï (hierbeneden § 401) door de Comp., die hem had onttroond en er toch in slaagde hem aan hare belangen dienstbaar te maken! Datzelfde jaar 1676 zit S. Ageng, instede van krachtig partij te kiezen voor de zijde die de Comp. de meeste afbreuk kon doen, voortdurend bij de Regeer. te zeuren om toezending van een Europeeschen diamantslijper, „daermede men," schrijft Caeff D. 4 April, „de Maijestijt groote accommodatie zouw toebrengen en contrarie anders bij alle voorval en gelegentheden tegenhebben". Dat was de soort staatsbelangen, die de gedragslijn van den grooten Sultan bepaalde!

§ 374 *Bantam en Troenodjojo.* Terwijl S. Ageng steeds poseerde als voorvechter van den Islam (hij had zijn titel uit Mekka, § 97; zie verder hierbeneden § 393 en vooral zijn brief bij De Jonge VII, 210), beweerde ook Troenodjojo dat Soenan Tegalwangi niet de rechte Vorst was, omdat hij niet uit Mekka den Sultanstitel had ontvangen (De Jonge VII, 118). Beiden stonden dus op den bodem des geloofs (in tegenstelling tot Tegalwangi, die blijkens Van Goens vroeger eene gruwelijke vervolging tegen de Mataramsche „papen" had gericht) en hadden ook daarom krachtig moeten samenwerken. D. 2 Dec. 1676 komt bericht dat er Bant. vaartuigen voor Japara zijn verschenen, die men denkt dat zich met de Madoereezen zullen vereenigen; hierop volgt 5 Dec. een besluit der Regeer. om Speelman met nieuwe troepen daarheen te zenden. Zij zag dus vermoedelijk het gevaar wel in; ik zeg: vermoedelijk, omdat de tegelijk aangekomen brief van den Regent Wangsadipa met belofte van groote concessies op dit besluit ongetwijfeld van veel invloed is geweest. D. 29 Dec. 1676 komt bericht, dat er vier Bantamsche schepen voor de rivier van Cheribon liggen „om na d'uijtkomst der Maduresen te wagten"; D. 19 Jan. 1677 bericht Caeff dat S. Ageng zes schepen naar Grissee heeft gezonden; D. 31 Jan. 1677: hij heeft Troenodjojo laten verzoeken, tot nadere bespreking naar Bantam over te komen; D. 18 Juni 1677: hij heeft 10 vaartuigen uitgerust om aan Troenodjojo o. a. „twee geheijligde rocken uijt Mecca" te brengen; D. 23 Juni 1677: vóór de verovering van Soerabaja (door Speelman, op 13 Mei) had Troenodjojo twee afgevaardigden naar Bantam gezonden om hulp te vragen; D. 3 Aug. 1677 schrijft Caeff dat Troenodjojo aan den Sultan heeft gevraagd „om drie zijde quitasollen en zes geheijligde Mochase vaendels, die hij hem oock eersdaags soude toesenden"; D. 20 Oct. 1677: de Sultan zal in November eene groote vloot zenden om Troenodjojo te helpen; eerst R. 3 Oct. 1678 wordt vermeld dat Bantam hem hulp gezonden heeft.

§ 375 *Bantam en Mataram.* De Mataramsche Adipati Anom had aan Bantam hulp gevraagd, D. 12 en 13 Nov. 1676; dit leidde echter tot niets, D. 7 Dec. 1676. Het volgend jaar scheen S. Ageng zijne fout in te zien en er toe

over te hellen om hem te helpen, D. 19 Jan. 1677; en toen D. 17 Sept. 1677 de troonopvolger als vluchteling te Tegal was verschenen, kwamen daar Bantamsche schepen om hem een geschenk van den Sultan aan te bieden en diens hulp toe te zeggen tot de herstelling zijner macht; de Nederl. Resident te Japara kwam echter te rechter tijd tusschenbeide, wees den jongen Soesoehoenan op het vroegere samenspannen van Bantam met Troenodjojo en bewerkte dat hij zich, tegen den raad zijner hovelingen, onmiddellijk naar Japara begaf onder de bescherming der Comp., waartoe hij te voren niet had kunnen besluiten. Nadat de Regeer. in eene vlaag van moedeloosheid D. 7 Juli 1677 had verklaard dat zij niets meer wilde wagen, wees Speelman er D. 9 Aug. 1677 op, dat „bijaldien de Comp. de hant van den vervallen Sousouhounangh quam af te trecken, zij (*de Bantammers*) alsdan welhaast in 't werck te komen en daervan considerabel te proffijteeren stinden". Zoo oordeelt Speelman D. 9 Dec. 1677 dat men niet mag toelaten dat Bantam zich in het Cheribonsche vestigt. Wanneer Van Goens 13 Febr. 1679 naar Nederl. schrijft: „Tensij wij UEd^{s}. wapenen aen de rechtvaerdige zijde voor den Sousouhounan gewent hadden, soo soude den Coninck van Bantam heer van sijn dessein en meester van het geheele eilant van Java geweest sijn" (Van Deventer o. l. I, 251), dan is deze overdreven voorstelling denkelijk bedoeld om Heeren Majores met het ingrijpen in de Java'sche zaken te verzoenen, vooral met het oog op de aanvallen, die Van Goens' militante politiek op Ceilon had te verduren van den kant van Van Reede, die thans in patria was, vanwaar hij als Commissaris-Generaal zou terugkeeren.

Sultan Ageng en de Engelschen. Vermoording van den Engelschen § 376
agent met nog een Engelschman, verwonding van den Deenschen agent en den Engelschen secunde D. 3 en 22 Mei 1677, door een paar hovelingen, die op last des Sultans ongestraft bleven, „zeggende de grooten ronduijt dat zij sich, indien 't de Conincq van Engeland mogt qualijck nemen, er niet aan gelegen lieten". Dit tegelijk met de tijding der verovering van Soerabaja door Speelman! Vandaar intusschen (D. 1678 p. 356) de vrees te Bantam dat het niet alleen met de Comp. maar ook met de Engelschen en de Makassaren tot eene breuk zou komen.

Bantam en Cheribon. Over de opvolging van Girilaja's zoons in 1662 zie § 64. D. 1 Oct. 1684 lezen wij dat na Girilaja's dood zijne zoons „beijde tot regenten van Chirrebon in een gelijke magt gestelt (*werden*), dog vermogten egter niet uijt Mattaram te gaan". Dit laatste is overdreven, want D. 5 Dec. 1663 doet Pangeran Anom een reisje naar Bantam; D. 16 Dec. 1669 is hij te Cheribon, zoo ook D. 11 Jan. 1670. Van een der Mataramsche shahbandars aldaar („de regerende sabandaers", zooals zij D. 2 Dec. 1666 heeten) vindt men D. 14 Juli 1664 een brief, kennisgevend dat hij „nevens alle de grooten tot Cherrebon te rade geworden is" om zeker boosdoener uit te leveren „maer de andere en durve ik niet wedergeven, omdat sulx den

Pangoran van Cherrebon en Kiey Wiera Djaja noch niet aengedient is". Het schijnt dus dat elk der beide Pangerans een shahbandar had, die tevens in betrekking stond tot den „stadhouder" Wiradjaja (over wien zie § 111). Hoe de beide Pangerans in Troenodjojo's handen vielen, blijkt bij De Jonge VII, 138; nog D. 17 Sept. 1677 wordt bericht dat zij bij dezen zijn, nadat reeds uit Cheribon hulp tegen Mataram aan Bantam was verzocht, De Jonge VII, 317. Wanneer Caeff D. 19 Dec. 1676 schrijft, dat Sultan Ageng vier schepen naar Cheribon heeft gezonden „om den regent aldaer op sijn versoek voor een keer nae Bantam over te halen", dan kan dit niet slaan op een der beide Pangerans, maar wordt vermoedelijk Martadipa bedoeld, zie De Jonge VII, 74. Eerst D. 20 Oct. 1677 schrijft Caeff dat de Sultan den 14^{en} de Pangerans Sepoeh en Anom, die van Soerabaja waren gekomen, feestelijk heeft ingehaald „en hun voort met de naem van Sulthan en ider met 2 zijde quitasollen begiftigt, en 't welck de derde Cheribonse Pangeran (nu even met 12 vaertuijgen daer oock nader aengekomen) mede te beurt stont te vallen". Zij waren „buijten weten" van Troenodjojo naar Bantam gegaan, D. 4 Febr. 1678, ja tegen diens zin waren zij hem ontrukt, D. 1 Oct. 1684 (hetzelfde zegt Pangeran Poerbaja in Bianglala IV, 1, 278); de voorstelling bij De Jonge VII p. CXIX is dus onjuist, zooals bij hemzelf p. 158 blijkt. Volgens het bericht D. 1 Oct. 1684 kreeg de derde Pangeran (die ook Radèn Godong heet, De J. VII, 152; 317) bij zijne komst te Bantam 2.000 tjatjah's op kosten zijner beide broeders. Wat deze derde Prins beweerde (De J. VII, 369), dat hij bij het overlijden zijns vaders een zeker aantal tjatjah's had gekregen evenals de beide anderen, is niet te controleeren.

§ 377 *Bouwplannen van Sultan Ageng.* Reeds D. 24 Oct. 1659 vernemen wij „dat den Sultan van de rivier Tanara tot in de rivier Ontongh Java een gracht soude willen laten graven"; een bericht van 1660 vermelden wij § 481. D. 27 Aug. 1663 is hij bezig een kanaal te graven van de Tjikandi naar de rivier van Pasilian, dat D. 21 Sept. 1663 voltooid is. D. 19 Oct. 1670 vernemen wij van het plan tot het graven van een kanaal tusschen Tanara en Pontang „van de zeekant af tot verre landwaerd in, om het woeste lant, aldaer leggende, totte rijsplantinge bequaem te maecken"; D. 20 Nov. 1670 dat S. Ageng aan dit kanaal „50 à 60 steene wooningen wil timmeren en voorts mettertijd een stadt bouwen"; later hoort men herhaaldelijk (D. 3 Dec. 1670; 5 Jan., 1 Dec. 1671; 17 Nov. 1675 en op andere plaatsen, die ik niet heb genoteerd) van dezen aanleg. D. 4 Aug. 1676 meldt Caeff dat de Sultan bezig is bij het door hem gegraven kanaal een kasteel te bouwen; D. 12 Juli 1677 dat hij nog steeds bezig is de rivier van Tanara naar Tirtajasa te leiden en daar steenen gebouwen op te richten; evenzoo D. 18 Jan. 1678; D. 25 Jan. 1678: „Men conde nae alle rapporten of uijtterlijcken aensien niet bemercken dat den Bantamsen Sulthan genegen ware met de Comp. in verwijderinge te comen, als houdende sich meest gedurich besich met het bouwen van sijn pallcijs en veel huijsen op Turtiasa". Vergel. B. 7, 11, 4.

Rangga Gempol. D. 13 Juni 1679 schrijft deze aan den G.-G.: „Mijn § 378
oom (*de G.-G.*) heeft voor desen gesanten na de Mattaram gesonden, die ick aldaer hebbe ontmoet, wanneer den Sousouhounan Mattaram nogh regeerde, en hoorde dat toen seijde: „Dit lant van Java geeff ick over aen den Gouv. Gen." Denkelijk bedoelt hij hier het bezoek van Couper in Maart 1677; zie De Jonge VII, 95 e.v. De aankomst van Adipati Anom te Tegal vind ik het eerst vermeld D. 28 Juli 1677; dat Rangga Gempol weigerde, aan diens oproeping gehoor te geven, leest men D. 28 Mei 1679, onder bijvoeging: „uijt welcke oorsaeke men vermeijnde dat hij naderhandt Comps. genegentheijt sooseer hadde gesoght". Te noteeren valt hierbij vooral wat ik B. 7, 17, 9 opmerkte omtrent de samenwerking van den Rangga van Batoelajang, afstammeling van Depati Oekoer, met Rangga Gempol, waardoor diens vijandig optreden tegen de Mataramsche Regenten het karakter krijgt van eene reprise van den Soendaschen opstand in 1629. Uit de hierboven § 372 i. f. vermelde brieven der Krawangsche Regenten blijkt, dat Rangga Gempol in het najaar van 1677 eerst met Bantam samenging; zelf spreekt hij D. 25 Oct. 1677 van een door hem ontvangen en afgewezen Bantamsch gezantschap; later ging er weer een gezant tevergeefs heen (B. 7, 15), en D. 30 Maart 1678 schrijft Caeff dat de Sultan „op die van Samadangh seer verstoort was, omdat zij eerst zijne bescherminge selfs gesocht en nu sijn afgesanten smadich bejegent hadden". D. 25 Oct. 1677 schrijft Rangga Gempol aan de Regeer.: „Bidde ootmoedigh dat mijne naerlatigheden, dat niet present ben geweest doen mijnheer vaders gesant alhier is geweest, gelieve te excuseeren". Wat gezantschap hij hier op het oog mag hebben, blijkt nergens; wij zagen boven (§ 47) dat de Regeer. eene maand later nog niet eens wist wie hij eigenlijk was, en ik geloof daarom dat een of ander Mardijker of zoo, die voor zaken naar Soemedang was gegaan, bijvb. om vee op te koopen, zich voor een afgezondene van de Comp. had uitgegeven.

Over den Regent van Indramajoe zie § 112. D. 4 Sept. 1678 leest men dat Rangga Gempol den Regent Wiralodera voor zich heeft geroepen, doch dat hij weigerde te verschijnen. D. 27 Jan. 1682 spreekt de Regeer. van „Indermajoe, gelaten onder 't gebiet van Wiera Loddera, die onder 't hooger gesach van Wangsa Ita dat district langc gecommandeert (*heeft*)".

Tjiasem. D. 27 Nov. 1677 schrijft Muller uit Krawang dat Tjiasem § 379
„door eenen Keey Ranga Gompol was beset en onder zijn gebiet gebragt"; dat de Regent naar Bantam toog, staat D. 7 Maart 1687, en dat de nieuwe Regent een broer van Rangga Gempol was B. 7, 17, 1; D. 26 Maart 1678; zijn naam was Imbawangsa D. 22 Nov. 1678.

Pamanoekan. Reeds B. 7, 11, 5 en D. 26 Maart 1678 wordt Ngabehi Wangsatanoe daar als Regent vermeld; D. 27 Jan. 1682 spreekt de Regeer. van „Angabeij Wangsa Tanoe op Pamanoekan, die die plaats te vooren

onder het hoger gesach, dat Ranga Gompol sich in dat destrict aengematicht had", bestuurd heeft.

Gevluchte slaven. Reeds in 1622 huisde er in de omstreken der stad eene bende gevluchte slaven, die moordden, stalen en menschen wegroofden (P. I, 92). De Dagregisters bevatten voortdurend klachten over het wegloopen van slaven naar Bantam; zoo zegt D. 5 Dec. 1663 dat zij daar „dagelijks in menichte" aankomen. Hoe erg dit euvel was, blijkt uit het in 1671 met een beroepsslavenvanger gesloten contract (P. II, 551); vergelijk ook B. 34, 15, 1. Valentijn (II, 1, 344) zegt van het wegloopen van slaven in het Ambonsche: „Dit is een van de ongemakkelijkste zaken die men zig verbeelden kan, alzo zij metter tijd zeer sterk werden en de wegen zeer onveilig maken, gelijk zij ook wel eenige Hollanders aangedaan en om hals gebragt hebben"; dat de stad Ambon omwald zou worden (ib. II, 2, 245) vond Valentijn eene heel goede bescherming tegen „brandstichters en weggelopene slaven". Slaven die naar het Krawangsche, Waringinpitoe en Oedoegoedoeg, waren gevlucht, worden vermeld D. 16 Sept. en 17 Oct. 1667. Mogelijk had Waringinpitoe voor Balische slaven reeds door zijn naam groote aantrekkingskracht, omdat die in de oud-Javaansche godenleer voorkomt, Verh. B. G. LI, 4e. st. p. 52; daarenboven lag het op een kruispunt van wegen, zie B. 10, 36, 4. Wat Oedoegoedoeg aangaat, dat tusschen Waringinpitoe en Tjikao was gelegen, het heet oorspronkelijk eene Bantamsche vestiging geweest te zijn, waar echter door de Javanen-immigratie uit Galoeh eene gemengde bevolking was ontstaan, zie § 275. Hartsinck schat in zijn rapport van Mei 1678 het aantal Baliërs te Oedoegoedoeg, meest weggeloopen slaven die van plundering leven, op 400.

§ 380 Het contract, den 25 Febr. 1677 te Japara gesloten, is afgedrukt Dagr. 1677 p. 112 e. v.; 191 e. v.; De Jonge VII, 79 e. v.; Van Rees p. 44 e. v. Artikel 3 daarvan luidt in het origineel:

> „De Bataviase jurisdictie en limite is en zal blijven tot het midden in de reviere Carawan, gelijk in den jaere 1652 ten aenwesen van den heere Ryckloff van Goens in den Mataram met den grooten Sousouhounan versproocken (1) is, zulex de Javanen bewesten de reviere Carawan tot aen de Zt. zee onder Comps. gehoorsaemheijt en gebiet staen, maer wert versogt, dat de voorsz. limiten mogen vergroot werden tot aen de revier van Pamanoecan, gerekent dwars over tot aen de Zuijdtzee, met het volck dat daarin woonen, alsoo het den Sousouhounan geen nut toe en brengt".

Voor de Comp. lag, geloof ik, het belang van dit artikel vooral in het bezit der rivier van Pamanoekan, die de afvoerweg was uit het Soemedangsche.

Volgens het onderschrift approbeerde de Soesoehoenan dit door Wangsadipa, „Groot-Gouverneur van alle de Javaense zeehavenen ende expres

(1) Vergel. D. 1679 p. 310: „Wij zijn met hem *versproken*, dat" enz.; 1680 p. 163: „'t geene tusschen den admirael en Radja *versprooeken* is".

gevolmagtigde van sijnen heer, den grootmagtigsten Zousouhounan", met Speelman gesloten contract, met uitzondering evenwel van de bepaling omtrent de uitbreiding van 's Comps. jurisdictie tot de rivier van Pamanoekan; zie den brief bij De Jonge p. 114. Het met deze restrictie geratificeerde contract komt dan ook in de contractboeken voor. Leest men echter Couper's rapport (De Jonge VII, 95 e. v.), dan blijkt, dat hij ondanks allen aandrang den Soenan niet eens te zien had gekregen; alles geschiedde door tusschenpersonen; de Soenan teekende het contract niet, maar wel werd zijn zegel er onder gezet. Men krijgt den indruk dat de vier Pangerans, die alle zaken van den versuften Vorst bestuurden, hun best hebben gedaan om de Comp. te misleiden met een stuk papier zonder verbindende kracht. Zeer terecht werd dan ook te Bantam beweerd (D. 25 April 1678), dat de Comp. „niet met den overleden Sousouhounangh maer alleen met den presenten Pangeran Adepattij" gecontracteerd had; zelfs na de op 18 Maart te Mataram, op 25 Juni te Batavia geschiede ratificatie drong de Regeer. er D. 29 Juni 1677 bij Speelman nog op aan, te bewerken dat de Soesoehoenan zelf zwart op wit de rechten der Comp. zou erkennen op het land tusschen de Tjisadane en de Tjitaroem, dus Coen's oude limieten.

De twee nieuwe contracten, den 19en en 20en October 1677 te Japara ge- § 381
sloten, staan Dagr. 1677 p. 365 e. v.; De Jonge VII, 163 e. v.; Van Rees p. 48 e. v. Daarbij verklaart de Soesoeh. o. a. dat door zijn vader in 1652 „bij monde affstand gedaen zij van al de praetentie die te voren gemaect en gesustineert was op de Bataviase off van outs Jaccatrase jurisdictie en limiten, begrepen tusschen de reviere Ontongh Java in 't westen ende Carawan in 't oosten," welke afstand bij het contract van Febr. l. l. vernieuwd is „alsoo hetselve door de Compe. met den swaarde geconquesteert en in eijgendom bezeten is"; thans wordt deze afstand andermaal bevestigd en wel „van de stranden deser Javaanse Zee tot aen den oever van de Groote Zuijtzee, tusschen beijde de opgenoemde revieren doorgaende"; de Soesoeh. belooft, desverlangd gecommitteerden te zullen zenden om de publicatie van dit contract, welker datum ter bepaling van de Regeering blijft, bij te wonen, en verklaart verder „uijt een vrije onbedwonge wille tot een genereuse en liberale erkentenisse (*over dit woord zie § 586*) en om daermet naer ons presente wtterste vermogen onse schuldige dancqbaarheijt te bewijsen, voor nu en altoos naer desen onveranderlijck en onverbreekelijck aen de Compe. te schencken tot vergrootinge van Compes. ofte de voors. oude Jaccatrase nu Bataviase jurisdictie en limiten, van de reviere Carawan oostwaert tot de reviere van Pamanoccan toe, en dat mede dwars over 't land doorgaande tot aan de Zuijdzee, met alle de eijgendom en vrijheijt en authoriteijt als hierboven van de oude jurisdictie ende onse onderdanen gesproocken staat; dat oock al met eene gepubliceert en verkondight zal mogen en connen worden, ten bijwesen en door onse gecommitteerde, zoo die, als gesegt, daertoe comen gerequireert te werden".

§ 382 Volgens het Dagr. kwamen beide contracten den 29 Oct. in handen der Regeer. De reden waarom zij niet zoo spoedig mogelijk gepubliceerd werden, lag, geloof ik, in de bepaling betreffende 's Comp^{s}. oude Jacatrasche jurisdictie, dat „het ijgelijck sal vrijstaan, die niet gesint mogten wesen daer te blijven woonen en liever onder onse (*des Soesoehoenans*) gehoorsaemheijt haer willen onthouden, haerselven te mogen ontrecken binnen de tijdt van een jaer *naer de publicatie* van desen". Gold dit voor het oude Jacatrasche, dan gold het des te meer voor het nieuwe gebied tot de rivier van Pamanoekan. Wij wezen er reeds op (§ 338), dat volgens de Javaansche opvatting de tjatjah's, waar ook gevestigd, aan hun heer bleven behooren. En nu had immers de Comp. in de Ommelanden de ondervinding opgedaan, hoe waardeloos grondbezit zonder bevolking was. Zij wilde dus de opgezetenen harer nieuwe gewesten geleidelijk aan hare heerschappij gewennen, alvorens hun de keus tusschen blijven en verhuizen werd gegeven, zie § 494. Dat de nieuwe grensregeling uitsluitend Speelman's werk was, blijkt uit diens instructie (D. 29 Dec. 1676), welke alleen zegt: „Dat volgens 't rapport uijt de Mattaram, bij den E. Heer van Goens a°. 1652 gedaen, ijets is te noteeren van Batavias limietscheijdingh in 't oosten met de rivier van Carwangh, 't welck doenmaels geen gelegentheijt gaf om bij geschrifte te verbinden en daarom nu de gelegentheijt licht daertoe wel beter sal presenteeren om den Mattaram bij contractatie tot afstant van die oude Jaccatraze jurisdictie te bewegen". Nadat Speelman (D. 20 Maart 1677) de Regeer. had ingelicht omtrent het voorloopig contract met Wangsadipa, verklaart zij (D. 1 April 1677) de voorwaarden daarvan „al wat te excessief"; toen hij (D. 4 April 1677) had bericht dat de afstand van het land tot Pamanoekan was geweigerd, oordeelde de Regeer. (D. 6 April 1677) dat het beter was „dat zij 't afstaen van soo grooten stuck
§ 383 lants als (*dat van het*) gelt hebben gedeclineert". Den 11 Oct. 1677 komt bericht van Speelman, dat hij van den nieuwen Soesoeh. de erkenning van 's Comp^{s}. gezag tot de Tjitaroem en den afstand van het land tot de rivier van Pamanoekan zal vragen; tien dagen later bereikt dit nieuwe contract de Regeer.; zij antwoordt den volgenden dag dat door de bedoelde uitbreiding van haar gebied „de Cheribonders van Batavia (*lees: van Bantam, waarmee zij heulden*) sooveel verder werden afgescheijden" (door de tusschenligging van eene grootere strook Comp^{s}. gebied), wat zij heel goed vindt, „te meer sulex (*dat nieuwe gebied*) bij beter occasie (*misschien aldus op te vatten: als de omstandigheden den Soesoeh. veroorloven het terug te koopen*) altoos weder kon worden afgestaen en de Comp. doch van desen kaalen Sousouhounangh in lange geen andere vergeldinge te verwachten hadde". Ja, in datzelfde schrijven heet het „dat de uijtbreijdinge onser landen tot de revier van Pamanoekan, alsoo het de Javanen tegen de borst scheen, wel soeties weder mogt gedeclineert werden", waarop Speelman D. 9 Dec. 1677 antwoordt dat dit nieuwe territoir „van zulcken waardije en emportantie was voor de

jurisdictie der stadt Batavia, dat men daarvan geensints weder afstant behoorde te doen, als wesende dese landen vrugtbaar, houtrijck en wel bewoont, geen fortificatie daarin nodigh, omdat het van apparentie was, de inwoonders liever onder Comp^{s}. sagte regeringe souden verblijven als van woninge veranderen". Naar Nederl. schreef de Regeer. den 24 Nov. 1677: „Dewijl wij aan 't landt tusschen de rivieren van Crawangh ende Ontongh Java meer landt hebben als wij maghtigh zijn te beheerschen , ... zoo zal 't al grootelijx zijn overlegh behoeven, off ons al geraden zal zijn dit geschenck (*het land tot de rivier van Pamanoekan*) te aenvaerden, te meer omdat wij het noch in lange jaren niet en souden connen beheeren". Dit is dezelfde § 384
soort voorzichtigheid, welke spreekt uit de bepaling der instructie voor Speelman D. 29 Dec. 1676: „dat om de negotie tot Japara en andere Mattaramze zeehavens bij exclusief contract voor de Comp. alleen te bedingen, ongeraaden wert geacht, soo om de groote hatelijkheijt die het soude medebrengen als dat het dogh evenwel niet nagekomen soude werden". Dat intusschen de ontvangst der contracten van Oct. 1677 van beslissenden invloed was op de eerste expeditie naar Krawang, wordt uitdrukkelijk geconstateerd D. 31 Oct. 1677: men besluit tot die troepenzending op een bericht van de Krawangsche woelingen, die in verband heeten te staan met Troenodjojo's optreden, „te meer dewijle doch de landen van Carwangh en daeromher volgens de noch jongste nader articulen, met den Sous. tot Japara gemaeckt, aen de Comp. en 't gebiet deses coninexrijex Jaccatra nu op nieuw als eijgen en wettigh verclaert zijn".

Rangga Gempol zond in Oct. 1677 een gezantschap naar Batavia, dat daar den 25^{en} aankwam. In zijn brief noemt hij zich Pangeran Depattij Samadangh en beweert: „In voortijden bennen met den Capiteijn Admirael ende den Sousouhounangh Mattaram veraccordeert, dat des E. Comp^{s}. bepalinge soude strecken tot Dermaijoe, edoch soude den Sousouhounangh Mattaram gesegt hebben, dat zij daerover niet te commanderen hebben maer wel Pangeran Depattij Samadangh, 't welck ick Pangeran nu aen mijn heer vader schencke, soodat nu alle 't gene van Dermaijoe tot Jaccatra mijn heer vader heeft om 't selve als zijn eijgen volck te regeeren sonder iemants tegenzeggen". Dit is de „acte", waarnaar De Jonge VII p. CXX vergeefs zocht § 385
en waaraan hij een overdreven gewicht hechtte; eigenaardig is, dat Rangga Gempol hierin toch niet ronduit durft verklaren dat dit land hem toekomt, maar zich verschuilt achter eene uitspraak van den Soenan; waarop zijn „in voortijden" doelt, is niet na te gaan, denkelijk is het eene fictie. Vermoedelijk doelt op dit schrijven de bij R. 10 Maart 1678 door de Regeer. aan hare vertegenwoordigers te Bantam gegeven last, om aan Sultan Hadji te doen weten „dat, schoon het landt van Samadangh en andere daeromtrent gelegene plaetsen aen ons afgestaen en in vollen eijgendom geschonken zij, wij eghter tot ontwijckinge van alle twist, tweedraght ende geschillen sodanigen grooten

gifte genereuslijck hebben gedeclineert". Wij zullen beneden zien dat zij de stranden wel van dit heerschap aannam!

Dat Rangga Gempol geen recht had op den titel van Pangeran, blijkt uit eene schampere uitlating van Wirasaba D. 27 Nov. 1677: „Keeij Ranga Gompol, die sigh liet noemen Pangaran Samadangh"; ook leest men D. 4 Mei 1681 dat de Soesoeh. hem toen verbood, zich voortaan anders te noemen dan Rangga Gedeh (zooals volgens inl. bronnen zijn vader had geheeten). Wij zagen hierboven (§ 47) reeds, dat de Regeer. van dergelijke zaken geen flauw begrip had. Beloften van trouw aan den Soesoehoenan vermijdt Rangga Gempol in zijne correspondentie met de Comp. stelselmatig; toch herinnert de Regeer. hem D. 27 Jan., R. 10 en 22 Maart 1678 aan die niet gedane beloften, blijkbaar heel niet begrijpend dat hij zich, althans nominaal, wèl bij de Comp. wilde aansluiten maar niet bij de partij van den Soenan. Zoo noemt R. 3 Jan. 1678 (De Jonge VII p. CXXII) de Regeer. hem een „onderdaan" van den Soenan; niettemin nam zij wat later de opdracht der noorderstranden van hem aan.

§ 386 *Krawangsche zaken.* De eerste berichten omtrent woelingen aldaar zijn D. 8 Oct. 1677 (hierboven § 372 i. f.); de Resol. tot uitzending naar Krawang van eene legermacht van 120 Europ. en 190 Inl. onder Muller is van 2 Nov. 1677; de instructie staat D. 6 Nov., zie B. 6, 1. Wij zagen dat Rata Manggala hulp vroeg tegen Bantam, Cherib. en Soemed.; hij doet zich dus voor als staande aan de zijde van den Soenan. Hij zal wel dezelfde persoon wezen als Natamanggala, afkomstig van Demak, die D. 12 Mei 1678 met Wangsanangga van Krawang ter dood wordt verwezen wegens het vermoorden van Singaprabangsa; deze laatste nu vertegenwoordigde in Krawang het gezag van den Soenan. D. 4 Dec. 1677 lezen wij dat Natamanggala's aanhangers ook Djajaperkasa hadden vermoord, die D. 6 Nov. 1677 de Mataramsche shahbandar heet en vermoord werd te Toenggakdjati, dat (zie B. 23, 148) wat beneden Tandjoengpoera aan de Tjitaroem ligt. Echter zou ik uit § 1510 opmaken dat zijne standplaats zuidelijker was, te Tjidjochoeng aan den Tjitaroem-overgang. Verder wordt D. 18 Nov. 1677 en 31 Mei 1678 gezegd dat Natamanggala zich voor Troenodjojo had uitgegeven. Muller had hem al dadelijk als „rebel" behandeld, D. 14 Nov. 1677, maar het blijft eenigszins vreemd dat hij begonnen was met aan de Comp. hulp te vragen. Wat den dood van Singaprabangsa aangaat, deze werd, als gezegd, toegeschreven aan
§ 387 Natamanggala en Wangsanangga. Wie deze laatste is, blijkt nergens. Volgens de babad (T. N. I. 1839, II, 438; Van Rees p. 19) werd Singaprabangsa gedood door Wirasaba, Wirabaja (die hier S. Prabangsa's „neef van vrouws zijde" heet; mogelijk wordt *stiefzoon* bedoeld; volgens B. 6, 13 en 15 was de verhouding anders) en afstammelingen van Depati Oekoer (waarmee misschien Rangga Gempol wordt bedoeld); ongeveer aldus ook Hageman (Handleiding I, 107 en T. B. G. XVII, 227) en Kern (o. l. pag. 14). Dat Wirasaba de

aanlegger van den moord was, wordt D. 2 Febr. 1679 ronduit gezegd door de Hoofden aan de Tjibehet. D. 4 Dec. 1677 blijkt dat hij in het bezit der geroofde goederen was; D. 18 Nov. 1677 levert hij echter Natamanggala uit. Muller neemt hem D. 27 Nov. 1677 mee naar Batavia, doch D. 22 Dec. 1677 keert hij naar Krawang terug. D. 12 Sept. 1678 komt echter al weer bericht van Tandjoengpoera dat hij met Bantam heult. Dat ook Rangga Gempol in de vermoording van Singaprabangsa de hand had, is misschien ook daaruit op te maken, dat hij het volgend jaar, D. 26 Oct. 1678, den zoon van Singaprabangsa gevangen nam en naar Soemedang bracht. Ook zegt D. 27 Nov. 1677 Wirasaba, dat Rangga Gempol met 2.000 man aan de Tjiprage ligt, dus in de buurt waar Singaprabangsa begraven was (zie § 483 noot).

Bij Muller's komst te Tandjoengpoera D. 27 Nov. 1677 fungeerde Wirabaja daar als Regent; D. 4 Dec. 1677 bevestigt Muller hem als zoodanig met den naam Wirabangsa; D. 5 Febr. 1678 komt hij voor als „gouverneur" te Patimoean (aan de samenvloeiing van de Tjigentis en de Tjibehet). Muller's instructie voor Wirabangsa en Wirasaba staat B. 6, 13 e. v. Den 4en Dec. kwam Muller met zijne gansche macht terug; nog 27 Nov. had de Regeer. hem geschreven, een pagger op te richten te Toenggakdjati (hetgeen hij D. 18 Nov. had voorgesteld te doen); dit schrijven gewerd hem, doch hij stoorde er zich niet aan, D. 4 Dec.

Reeds R. 21 Dec. 1677 wordt van de verwarring gesproken, die da- § 388
delijk weer in Krawang ontstond; bij R. 24 Dec. wordt besloten tot het bouwen van eene schans te Tandjoengpoera; den 15 Jan. 1678 vertrekken Struijs en Van Eeuwijck met 171 Nederl, 94 Mardijkers, 28 Javanen en 153 koeli's; hunne instructie luidt echter dat, als Bantammers hen mochten aanvallen, zij ten spoedigste moeten terugkeeren; de vermelding dat het fort klaar is, staat R. 18 Febr., waarbij besloten wordt, aldaar 80 Nederl. en ongeveer evenveel inl. soldaten te laten en de anderen terug te roepen. Volgens Afg. patr. miss. 30 Nov. 1679 lag de pagger „op de driesprong tusschen de revieren van Carwang en Cebet". De wenschelijkheid van een fortje aan de Tjitaroem was reeds R. 20 Oct. 1656 besproken. In een stuk van Van Lawick dd. 24 Maart 1808 leest men: „Crauwang was het eerste regentschap dat zig aan de Comp. onderwierp, waarom de Comp. zig verbond, in dat regentsch. ter eere van die Regent en tot weering der Bantammers een fort aan te leggen, dat de Regent met een salut zoude vereeren, zo dikwijls als hij hetzelve passeerde in zijne heen- en terugreize naar de stranden, mits dat hij, ter onderhoud van hetzelve en van de bezetting daar, vijftig man uit zijn land gaf". Dit is ongetwijfeld (daar Van Lawick wel niet in het oud-archief zal hebben gestudeerd) de inlandsche traditie; wanneer dat salut werd ingesteld blijft echter onzeker, daar het hier genoemde aantal dienstplichtigen onjuist is (zie § 601 en 1572 i. f.), en de positie van den eersten Panatajoeda niet van

dien aard was dat men zooveel drukte van hem zou maken. Over Tjisero vergelijk B. 16, 9, 1 en § 226.

§ 389 Dat de post te Tandjoengpoera ook diende tot inkoop van hout, bamboe en rijst voor Batavia, blijkt uit de mededeelingen aangaande de prijzen, die de Commandant nu en dan overzendt, D. 11 Maart, 26 April 1678. Den 24 Maart 1678 wordt padi, aldaar ingekocht, te Bat. ontvangen, terwijl D. 11 Maart 1678 de Regeer. naar Tandjoengpoera schrijft, dat haar plan is, in de pagger een „tresoor van nely" (d. i. eene padibergplaats) op te richten. Intusschen wordt nog in de Afg. patr. miss. van 30 Nov. 1679 op de mogelijkheid gewezen dat dit fort te eeniger tijd weer verlaten wordt.

Verkenning van het land. D. 22 Febr. 1678 wordt aan den Commandant te Tandjoengpoera geschreven „datter om te beter kennisse van de cituatie der landen tusschen Tanjongpoura en Battavia voortaen te hebben, eenige Mardijckers en 2 à 3 Nederlandsche soldaten te lande van daer herwaerts sullen moeten werden gesonden en oock den Lieutenant van den Eeden allengskens alle die landstreecken herwaerts en oocq van Tanjongpoura opwaert nae Goedegoedou en Samadangh in een caerte sal hebben te leggen". Van den Eeden vertrekt dienzelfden dag daarheen om het bevel op zich te nemen. Den 11 Maart komt uit Tandjoengpoera eene patrouille, die tot verkenning van den weg over land naar Bat. was gezonden (zie D. 5 Maart); uit D. 15 Maart blijkt dat die patrouille 5 dagen gemarcheerd had; om „dien landwech te meer te ontdecken" gelast de Regeer. den Postcommandant eens per week of per twee weken eenige Inl. en Mardijker-vrijwilligers met een briefje naar Bat. te zenden. D. 28 Maart 1678 wordt eenige versterking naar Krawang gezonden, waarvan een deel met Van Eeuwijck over land moet terugkeeren om den kortsten weg te verkennen; D. 8 April arriveert deze, na een marsch van twee en een halven dag. Hierop volgt in Mei 1678 de tocht van Hartsinck en Muller en het rapport van eerstgenoemde daaromtrent (B. 9, 2), waarin vrij uitvoerig over den weg over Moewaraberes naar Krawang en terug naar Bat. wordt gehandeld.

§ 390 Ook aan wegverbetering werd gewerkt. D. 11 April gaat een last naar Van den Eeden dat „den wech van ginder nae Batavia soodanich (*worde*) gebaent, dat men alle weken door deselve eenige tijdinge mach hebben"; D. 9 Mei wordt gelast de Tjibehet op te nemen en te rapporteeren omtrent den kortsten te kappen weg naar Batavia; D. 26 Sept. 1678 bericht Van den Eeden omtrent een tochtje over land naar Oedoegoedoeg. D. 23 Mei 1679 krijgt Hartsinck, die over land naar Tandjoengpoera wordt gezonden, den last om vooral „goede aanteekeninge van den weg te houden om daervan meer en meer kennisse te bekomen"; bij R. 14 Aug. 1679 krijgt Van den Eeden verlof om over land met eene partij Krawangers naar Bat. te komen „omme alsoo mettertijd die passagie te gemeensamer voor ons volck te maacken"; D. 27 Oct. 1679 gaat hij naar het fort terug „eenlijck maer om een

goede en bequame wegh op de kortste spatie van hier na derwaerts 't zij over Bacassij oftewel een weijnigh terzijden aff te zoeken en de verheijt aff te meten off door het bosch heen te banen". Hij slaagde daarin niet, D. 10 Nov. 1679; evenmin bij zijn terugmarsch naar Batavia, D. 23 Nov. 1679, omdat het land te moerassig was; nog D. 30 Mei 1681 krijgt Van den Eeden, die naar Tandjoengpoera wordt gezonden, de opdracht om een beteren weg daarheen te zoeken.

Kaarten. Wij vermeldden in de voorgaande § reeds de opdracht van D. 22 Febr. 1678. Reeds D. 21 Maart zenden Van Eeuwijck en Van den Eeden een kaartje van „de Carwangse landen"; D. 11 Aug. 1678 wordt bericht dat de Tjibehet is opgenomen tot Tjisero; D. 20 Aug. wordt Van den Eeden gelast deze rivier in kaart te brengen „ten minste tot aen het dorp Selincy toe"; D. 1 Sept. 1678, last om de Tjitaroem zoo hoog mogelijk op te nemen; D. 26 Oct. 1678 zendt Van den Eeden de kaart der Tjibehet en der Tjitaroem tot Tandjoengpoera.

Wat de nederzetting aangaat, D. 8 April 1678 schrijft de Postcom- § 391
mandant: „Veele Javaense familien quamen sich allenxkens uijt de bovenlanden onder onse pagger te Tanjongpoura ter neder en de padijplantagie voort te setten" (d. i. te ondernemen, zie B. 23, 140, 1, en over de kortheid van uitdrukking B. 1, 7, 1); daarop antwoordt de Regeer. D. 11 April dat „de aengroeijende huijsgesinnen ginder vrundelijck bejegent en gehandelt (*d. i. behandeld, B. 16, 26, 4*) en haer taal en semmelachtige zeden soo wat gepenetreert en tegemoetgecomen" (d. i. de taal gepenetreerd en de zeden tegemoetgekomen, vergelijk B. 43, 3, 8), en de Hollandsche munt in omloop gebracht moet worden; dit laatste denkelijk wegens het „opgelt van 10 à 12 percento" op de Spaansche realen, vermeld D. 21 Mei 1677; wegens dit enorme verlies bij inwisseling bewerkte Speelman D. 9 Dec. 1677 dat de Soenan het Nederl. geld in zijn rijk gangbaar verklaarde. Het streven der Regeer. om eene nederzetting rondom het fort te bevorderen, spreekt ook uit R. 28 Nov. 1678; R. 12 Mei 1679 gelast „het goet voornemen van eenen Warga Jouda als andere Javanen der rivier Chebeth, omme onder de bescherminge van onse schans aldaar te mogen komen resideren, in der bequaemster voegen in 't werck te doen stellen, om alsoo allenxkens de landstreeke tusschen Bacassij en Tanjongpoera met volck te beplanten". Op dezelfde wijze spreekt R. 10 Juni 1679; D. 23 Juni 1679 vindt men een rapport omtrent de verdeeling der landen rondom Tandjoengpoera onder de Hoofden van de Tjibehet en de oprichting van nieuwe negorijen aldaar, zie § 277; 278. D. 9 Mei 1678 gaat een schrijven der Regeer. aan Van den Eeden, waarbij hem „nu andermael op het ernstichste wert gerecommandeert, devoir te doen om haer zeden en manieren condich te werden en hare tale te leeren", en de Krawangers zacht te behandelen, „om haer soodoende onse regeringe aengenaem en lieffelijck te maecken". Dat het met 't in omloop brengen der munt

niet vlotten wilde, leest men D. 27 Mei 1679; D. 20 Juli 1680 en 30 Mei 1681 wordt opnieuw daarop aangedrongen.

§ 392 Den 31 Mei 1678 wordt naar Tandjoengpoera geschreven dat de Hoofden langs de Tjibehet eens te Bat. moeten komen om „haere submissie en gehoorsaemheijt aen Sijn Ed. den Heere Gouv. Gen. te betuijgen"; zij zullen goed onthaald en „beschonken" worden; hetzelfde moet men doen weten „aen alle de dorpelingen, de rivieren Sipaminkis en Bacassij bewoonende, om dusdoende dat volckje allenskens tot d'E. Comp. te doen gewennen"; D. 24 en R. 28 Nov. 1678 spreken op dezelfde wijze; R. 7 Maart 1679 schijnt te blijken dat die van de Tjibehet te Bat. geweest zijn; D. 23 Juni 1679 komen er opnieuw Hoofden uit Krawang; R. 7 Juli 1679 erlangt de zoon van Singaprabangsa, genaamd Wirasoeta, die met hen te Bat. is verschenen, den naam Toemenggoeng Panatajoeda; het Dagr. noteert daarbij dat hij tot „Opperregent" wordt benoemd; besloten wordt, die Hoofden met een cadeautje te doen terugkeeren.

Handel van Bantam. Deze dateert in hoofdzaak (want D. 4 Maart 1663 gaat al eene jonk van den Sultan naar Manila) van den oorlog tusschen ons en Engeland 1665—1667, toen de Comp. nagenoeg alle Eng. schepen in hare wateren had genomen en zij met hunne kapitalen verlegen zaten. D. 22 Juni 1666 zendt nu de Sultan, blijkbaar met Eng. geld en Eng. personeel, een schip naar China; D. 11 Nov. 1667 laat hij schepen bouwen te Rembang. Den 16 Oct. 1668 schrijft de Regeer. naar Nederl. (De Jonge VI, 112): „De Sultan en grooten tot Bantam schijnen haer tot de negotie te willen stellen"; zij varen op Manila (D. 8 Jan. 1668); het volgend jaar (De J. pag. 116) zendt de Sultan ook een schip „na Mocha"; D. 29 Nov. 1670 varen de Bant. op Formosa; D. 19 Febr. 1671 komt met een eigen vaartuig des Sultans een brief uit Mekka; D. 6 Maart 1671 vaart op Manila; D. 6 Sept. 1669, 23 Maart 1671, 17 Maart 1673 op Macao; D. 30 Juli 1671 op Bengalen; D. 4 Aug. 1674 zal de jonge Sultan met een schip zijns vaders naar Mekka; datzelfde jaar (De J. VI, 124) heet het dat de Sultan vaart „op Manilha, China, Japan, Siam, Cormandel, Suratte, Mocha etc."; in 1675 zegt P. van Hoorn (ib. pag. 144): „de Bantammers onder den naam van dien Koninck (*d. i. den Bantamschen*) en met behulp der Engelsen vaeren en negotieren in Persia, Souratta, Cormandel en Bengale, en met behulp der Chinesen equiperen naer Tonquin, Siam, China, Manilha en oock selfs op Japan"; D. 29 Maart 1675 komt een schip des Sultans van Madras; D. 7 Maart 1676 van Manila; D. 20 Juni 1676 gaat er een naar Sourate; D. 15 Jan. 1677 komt er een uit Kambodja en 24 Jan. eene jonk uit China; D. 4 Jan 1678 komt te Bat. bericht uit Sourate, dat daar een scheepje van Sultan Ageng is aangekomen, hetwelk met zijne rijke lading de markt geheel voor de Comp. heeft bedorven. D. 6 April 1675 wordt geklaagd dat „al de hierom leggende landen, ja selfs Batavia, overkropt worden" met lijnwaden van Bantam, zooals er onlangs weer met des

Sultans schepen van Sourate en Cormandel zijn aangebracht. Dat Bantam bij deze merkwaardige uitbreiding van zijn handel gaandeweg van de daar gevestigde Engelschen onafhankelijk werd, blijkt hieruit, dat nog na de verdrijving der Engelschen de Sultan jaarlijks een paar schepen naar China wilde zenden, wat de Regeer. bij R. 16 Maart 1685 afsloeg.

Sheik Joesoef (een inl. verhaal bij Raffles, History 1817, II, 174 noemt hem Abidin) werd volgens het dagboek der Vorsten van Gowa en Tello (uitgegeven door Ligtvoet, Bijdr. 1880) p. 90 geboren in 1626; ging (p. 105) in 1644 ter bedevaart en huwde na zijne terugkomst van Mekka te Bantam eene dochter des Sultans (ib. p. 154 noot; Valentijn III, 2, 208); hij zelf was van hooge geboorte, als zijnde van moederszijde een broeder van den Koning van Gowa, Kraëng Biseï (u. s. pag. 160 noot). Echter zeggen de Makassaarsche gezanten R. 13 Jan. 1690 dat hij is „uijt het geslagte der galerans, hoewel van de slegtste soort, die selden in eenige saken van des rijks belangen gebruijkt wierden, en soomede eenigermaten aan het geslagt der oude koningen van Goa geparenteert"; mogelijk wordt hier met opzet het gewicht zijner persoonlijkheid verkleind. D. 15 Maart 1672 schrijft Caeff: „De jonge Sultan bleeff nogh bij sijn voornemen om een paep te worden en laet hem door een Maccassaerse paep, die in Mocha is geweest, uijt haer alcoran onderreghten"; den 4 Maart 1676 (De Jonge VI, 216; zie ook D. 7 Maart) dat de Sultan zeer boos is „omdat de opperste priester Chee (1), een geboren Makassaar, met de Makassaarse koninginne Craen Tiema gezegd wordt te hebben geboeleerd"; deze dame was namelijk in 1674 met Sultan Ageng gehuwd (ib. pag. 214); beiden werden toen in hechtenis gesteld, maar het heilige, schoon amoureuse, heerschap raakte weldra los (De J. VII, 314). Omtrent zijne latere houding zie § 455 noot. Van het godsdienstig leven te Bantam getuigt waarschijnlijk ook het strenge tegengaan door S. Ageng van het (vanouds aldaar bestaande, zie § 1523) gebruik van opium (D. 1, 12, 15 Nov., 1 Dec. 1671; 17 Nov. 1675), zelfs den invoer daarvan, ofschoon (D. 3 Juli 1677) Bantammers daarin wel handelden op Java's N. O.-Kust; vergel. § 345. De neiging van den troonopvolger tot het geestelijk leven (D. 5 Febr. 1672), en zijn bevel om in plaats van de inlandsche kleederdracht algemeen de Arabische aan te nemen (D. 15 Maart 1672), wat niet naar S. Ageng's zin was doch niet door hem werd tegengegaan, duiden op hetzelfde; eindelijk de reis van dezen zoon naar het heilige graf, die volgens Caeff (D. 20 Aug. 1674) de volle goedkeuring van het volk wegdroeg; hij kwam in Maart 1676 terug. Het merkwaardigste is wellicht wat Caeff D. 29 Aug. 1675 schrijft, dat te Bantam is aangekomen „een Ternataanse paap" om zich „noch wat in de Moorse religie te laten onderwijsen". Wellicht was het aan dit heilig

§ 393

(1) Prof. Veth (Eigen Haard 1896 p. 42) verklaart dezen vorm als de Makassaarsche corruptie van *Scheikh* tot: *Saëhoe* of: *Sêhe*.

gedoe ten hove ook toe te schrijven, dat S. Ageng aan de Cheribonsche Vorsten juist den titel van „Sultan" gaf, waarmee hij (De Jonge VII, 263) ook Soenan Amangkoerat bij goed gedrag gelukkig wilde maken.

§ 394 De onlusten op Malakka veroorzaakten o. a. dat van de geringe versterking, die Speelman zou krijgen, bij R. 3 Juli 1677 een deel derwaarts werd gedirigeerd. — Geruchten dat eene Fransche vloot op weg naar Indië is, vindt men D. 20 Juli, 12 Oct. 1677.

Zwakheid der Comp. R. 25 Nov. 1678 verklaart de G.-G. dat het garnizoen van Batavia (waaruit notabene alle Comps. garnizoenen beoosten de Kaap steeds hunne aanvulling moesten krijgen) nog maar 800 man sterk is, waarvan niet één geschikt tot den velddienst.

Minachting voor een Bantamschen oorlog, zie hierbeneden § 409. De voorstelling bij Van Deventer (Gesch. der Nederl. op Java I, 251), dat de Comp. in O. Java vooral ingreep uit vrees voor Bantam, is overdreven. Het was wel degelijk de zeer gerechtvaardigde beduchting om aldaar de hand in een wespennest te steken, wat de Comp. van een actiever optreden had teruggehouden. Nadat de Regeer. R. 21 Juni 1678 bericht had gekregen van het overlijden van twee der Mataramsche troonpretendenten, besluit zij direct, R. 23 Juni 1678, om Aroe Palakka, die met zijne Boegineesche hulpbenden zeer tegen zijn zin maanden lang te Bat. was aangehouden en telkens vergeefs op vertrek naar het oorlogstooneel had aangedrongen, derwaarts over te brengen; dit bewijst voldoende, dat de politieke toestand haar niet klaar was geweest en zij thans een zekerder basis van actie meende te hebben. D. 29 Oct. 1678 schrijft zij aan Caeff: als er goede tijding van Java's Oostkust komt, „soo sullen Haere Ed. sich niet veel aen de bedreijgingen, door dien ouden Sultan gedaen, om Batavia te willen beoorlogen, bekreunen"; D. 28 Nov. 1678 aan denzelfde, dat de zaken in Soemedang wel terecht zullen komen als wij maar succes in O. Java hebben; D. 22 Dec. 1678 dat wij „getroost sullen sijn" den oorlog met Bantam af te wachten; R. 30 April 1680: als Bantam naar geene rede wil luisteren en ons den oorlog aandoet, „sullen wij ons in Godes name 't selve getroosten".

§ 395 De brief, waarbij aan den Regent van Soemedang hulp tegen Bantam wordt beloofd, staat D. 28 Oct. 1677; het tweede schrijven van Rangga Gempol D. 30 Nov.; als Krawang door de Comp. tot rust wordt gebracht, zegt hij, „belove (*ik*) UEd. in allen 't geene mij mogt komen te gebieden, 't zij in het opbrengen (*terugbrengen*) van slaven als andere diensten te sullen gehoorsamen"; men ziet hoe zelfstandig dit heertje zich acht. R. 3 Jan. 1678 staat bij De Jonge VII p. CXXII: de zending van Evert Jansz geschiedt „om den Pangiran van Samadangh te animeren tot volstandige getrouwheijt aen den Sousouhounangh, zijnen heer, ende d'E. Compe."; zij was het gevolg van een bericht, den 2 Jan. door eenige uitgezonden Inl. binnengebracht, dat er 700 Bantammers te Tjileungsir waren. Evert Jansz vertrok reeds 5 Jan. met

eigen vaartuig naar Pamanoekan om vandaar over land naar Soemedang te gaan. D. 8 Jan. 1678 vraagt Rangga Gempol om wapenen en ammunitie, 20 Jan. eveneens; in beide brieven is geen spoor van onderdanigheid: „Mijnheer Generael gelieft nu de Bantammers van Pamanoecan en Siassem te jagen; ick sal het te lande wel schoonhouden"; opnieuw vraagt hij hulp D. 7 April 1678. Over de zending van Evert Jansz zie verder Bijlage VII en D. 16 en 26 Maart 1678; het resultaat was, dat Rangga Gempol wederom zorgvuldig eene schriftelijke belofte van trouw aan den jongen Soenan vermeed, doch aan de Comp. zijne hulp beloofde bij den bouw van een fort te Tandjoengpoera.

Dat nog bij het leven van Maetsuijker schepen naar Pamanoekan werden gezonden, volgt uit Georg Meister (o. l. pag. 42 e. v.); deze nam zelf aan de expeditie deel en zegt dat bij haren terugkeer de G.-G. overleden was. Evert Jansz echter, die 5 Jan. 1678, dus den dag na dat sterfgeval, van Batavia vertrok, wist blijkbaar niets van eene blokkade der rivieren. Het besluit om die scheepsmacht te versterken is R. 10 en 14 Maart 1678; er vertrekt eene flottille derwaarts onder Jochem Michielsz D. 3 Febr. en versterking D. 13 en 17 Maart. Bij R. 19 Juli 1678 wordt besloten, die blokkade als onnoodig op te heffen; men laat echter voor Indramajoe een jacht liggen.

D. 29 April komt het bericht dat eene Bant. macht, tegen Rangga § 396
Gempol uitgezonden, niets heeft kunnen verrichten; zoo ook D. 2 Mei; op dezen datum zendt de Regeer. hem een stuk geschut en eenige ammunitie. D. 25 Juni 1678 komt „met eijgen vaertuijch van Samadangh over Pamanoccan" een gezant van hem met den kop van den verslagen Bantamschen Radèn Senapati (1); er zijn echter nog veel vijanden, en Rangga Gempol laat weten: „indien er van mijn oom den Generael hulpe ende bijstant comt, geve icq Sammadangh en alles watter in is aen mijn oom over".

Bandoeng wordt reeds D. 2 Jan. 1678 gezegd, Soemed. te willen aantasten en onder Bantam te staan.

Parakanmoentjang. D. 5 Mei 1678 staat dat de Regent hiervan trouw aan S. Ageng zal zweren.

Soekapoera heulde D. 4 Febr. en 10 Maart 1678 met Bantam; de Regeer. waarschuwt den Regent D. 12 Maart 1678, dit te laten; in zijn antwoord D. 5 Mei zegt Wiradedaha: „Nu gebied mij den Sultan van Bantam"; den 9 Juli 1678 geeft de Soemedangsche afgezant te Batavia de volgende uiteenzetting: „Dat het daer allomme redelijck wel stont en dat de inwoonderen van de negorijen Succapoera, bestiert werdende door eenen Tommagon Wiera Dadaha, item die van Bandongh, geregeert werdende bij eenen Wiera

(1) Volgens een babad T. B. G. XVII, 243 waren de andere Hoofden der Bantammers Priangan, Radèn Djajasoepatra en Radèn Singamanggala.

16.

Angongh, beijde gecitueert boven beoosten de Craoangse rivier, mitsgaders oocq die van Cheha (*Tjihea beoosten Tjiandjoer, zie B. 12, 4, 10*), hierachter in 't geberchte niet verre van de Zuijtzee gelegen, nu eenigen tijt tegen zijn meester, den Pangiran tot Sammadangh, gerebelleert hebbende, hem nu goetwillichlijck onderdanich geworden waren, naedat alvoorens die van de laestgenoemde plaetse door zijn volcq was aengetast geweest, wesende den Regent Nappa Baija gevlucht, en soomede de twee bovengenoemde Wiera Dedaha en Wiera Agon, sonder dat men wiste werwaerts, en waermede dan het landt aldaer vooreerst weder in tamelijcke ruste geraect was". D. 11 Juli komt van Bantam bericht dat Wiradedaha daar is.

D. 27 Juli 1678 komt te Batavia met eenig gevolg Dirapraja, door den Soesoehoenan uit Japara uitgezonden om de strandregentschappen te visiteeren; hij is te Soemedang slecht behandeld en vandaar naar Tandjoengpoera gevlucht.

§ 397 D. 4 Jan. 1678 noemt de Regeer. (in hare instructie voor Evert Jansz) Wirasaba den „stadthouder" van Rangga Gempol, en vraagt dezen laatste om hulp voor het bouwen van een fort in Krawang; daarop gelast hij (D. 26 Maart) dat volk van Wirasaba daarbij zal helpen; dezelfde aanmatigende toon reeds D. 20 Jan. Den 9 Juli 1678 schrijft de Regeer. hem: „Dewijle de Pangeran Zammadangh het land zijner residentie aen den Gouv. Gen. ende de Raden van India nu al verscheijden maalen bij zijne brieven heeft gelieven op te dragen, soo sullen zij voortaen de bescherminge daervan altijt besorgen, opdat den Pangeran Adepatij (*namelijk Rangga Gempol*) het lant van Samadangh, Pamanoucan en Indermaijo in ruste en vrede mach besorgen". Wij zagen reeds (§ 385) dat te voren, in Maart, deze „groote gifte" heette afgeslagen te zijn; de Res. van 10 Maart zegt dat die landen „aen den reghten en wettigen eijgenaer", d. i. den Regent van Soemed, waren gelaten, dien de Regeer. blijkbaar als een soort zelfstandig Vorst beschouwde.

Om meer licht te krijgen, besluit de Regeer. D. 9 Juli om naar Soemed. een korporaal die schrijven kan te doen zenden met een paar minderen, om er eenigen tijd te blijven en alle weken te rapporteeren hoe de zaken staan, „dewelcke dan oocq bezijden dien naeukeurich zall moeten vernemen nae de cituatie der landen mitsgaders de streckinge der wegen nae Tanjongpoura, Goedoegoedoe etc., ende met eenen oocq wat het voor grooten zijn, die hun onder Bantamse protextie begeven hadden". Van dit primitieve inlichtingsbureau vernemen wij verder niets. Maar nadat 19 Juli besloten is, de blokkade van Pamanoekan op te heffen, krijgt Jochem Michielsz D. 20 Juli den last, met zijne onderhebbende militairen naar Soemedang op te rukken en vandaar
§ 398 naar Batavia; zie verder omtrent zijne opdracht B. 10, 4 e. v. Inmiddels komen D. 11 en 24 Aug. berichten van Tandjoengpoera dat Rangga Gempol het er op aanlegt om zich onafhankelijk te maken en zijne naburen aan zich te onderwerpen. Over zijne tournooispelen bericht Couper D. 8 Nov. 1678:

„Verscheijde aensienelijcke orangcaijen waren den Sammadanger om zijn onverdraechlijcke hoochmoet en quade handelinge affgevallen, zijnde in zijn verwaende gedachten tot soo verre uijtgespat, dat hij sich hadde beginnen aen te stellen en te dragen als een Conincq off vrij Vorst van de lande, die hem evenwel maer als een gouverneur aenbevoolen en toevertrout waeren, sich niet ontsiende op een Saturdach tournoijspelen (1) aen te rechten, een exercitie, die niemandt volgens de Javaense wijse op sulcke dagen mach hanteren als alleen Keijsers, Coningen en vrije Vorsten".

Soekapoera wordt door Rangga Gempol verwoest D. 3 Sept. 1678, terwijl Wiradedaha (zie boven) nog te Bantam was. Pamanoekan wordt D. 18 Sept. 1678 door de Bantammers verbrand; daarop komt D. 30 Sept. bericht dat Rangga Gempol dezen vandaar en van Tjiasem heeft verdreven.— D. 30 Aug. 1678: Rangga Gempol heeft de om Tandjoengpoera wonende Hoofden opgeroepen naar Soemed. D. 2 Sept. schrijft hij aan de Regeer.: „Ick versoeck aen mijn oom den Gouv. Gen. dat, wanneer de grooten op Craoangh iets ten dienste van de Gouv. Gen. sullen verrichten, dat se dan eerst op Sammadangh bij mijn mogen verschijnen". D 7 Oct. 1678 schrijft de Regeer. aan den Commandant te Tandjoengpoera „dat nu andermael wert vernieuwt de ordre, dat geen dorpelingen, bewoonende de landen aen de westzijde van de revier van Chebet, nae Sammadangh sullen mogen vertrecken, noch oocq niet de alsulcke die dicht aen Tanjongpoura in Craoan gelegen zijn, schoon oocq aen de oostzijde, gemerct deselve alle voor 's Comps. onderdanen aengesien en gehouden werden; . . . . . dat het quaelijck zij gedaen, een der Regenten van Selintcij nae Samadangh te laten optrecken, als hebbende den broeder van den Sammadanger aldaer gansch niet te seggen" (dit laatste is aan eenigen twijfel onderhevig; zie B. 10, 8, 3). Omtrent het eigenmachtig en gewelddadig optreden van Rangga Gempol in het achterland zie B. 10, 14 en 16. De zoon van Singaprabangsa was D. 26 Oct. 1678 „uijt Sammadangh, alwaer hij als gevangen was gehouden", ontvlucht.

(1) Edmund Scott noteert in 1605 dat te Bantam alle Zaterdags getournooid werd (Histor. Beschrijv. der Reizen II, 66); evenzoo Corn. de Bruin in 1706 (o. l. pag. 376); vergel. D. 1680 p. 419; 551. Doctor de Haen spreekt in 1622 en 1623 (De Jonge IV, 312; V, 36) over des Mataranis tournooien op Zaterdag; evenzoo Van Goens (Bijdr. IV, 314), die evenwel ook den Maandag noemt. Valentijn (IV, 1, 156) zegt dat geen Mataramsch landvoogd op Zaterdag zou durven tournooien „alzoo dit dan bij niemand dan de Keizer geschieden mag"; vergel. ibid. 57 en 58; anders ibid. p. 32. J. W. Winter deelt mee (Bijdr. 1902 p. 43): „Men noemde de tournooijdagen van de Keiser aldaar (*Mataram*) *setton*, omdat dit van den beginnen af altoos op *Settoe* of Zaturdag geschiede; daarom tournooijden de Regenten van zijne provintiën en die der stranden om zulks te distingueeren altijd op Maandag, welken dag men aan de stranden noemd *senennan*". Hiermee zal samenhangen dat D. 1678 p. 524 wordt gezegd dat de Soenan „noijt op een Saturdach yets van belangh terhandt genomen" heeft. Rouffaer zegt (Encycl. IV, 637, 1) dat om het tournooi des Zaterdags geene rechtszitting plaatshad.

§ 399 *Val van Rangga Gempol.* D. 18 Aug. 1678 komt bericht van Bantam dat de Sultan aan Pangeran Kidoel heeft toegestaan, eenig volk op diens eigen naam naar Soemed. te zenden; R. 18 Oct. 1678 vermeldt een gerucht dat „de broeders des Pangerans van Samadangh boven Pamanoekan of Chiassem door de Bantamse volckeren soude omcingelt wesen". D. 8 Nov. 1678 schrijft Couper dat op last van Pangeran Kidoel 400 Balineezen, Makassaren, Boegineezen enz. onder Tjili Widara naar Soemed. zijn opgerukt, dat verscheiden Hoofden van Rangga Gempol zijn afgevallen wegens zijn hoogmoed en „quade handelinge", dat bij de nadering van den vijand „een ijder der omgelegen gouverneurs vandaer nae haer eijgen negorijen vertrocken waeren"; dat daarop R. Gempol alle vrouwen naar het gebergte had gezonden en met bijna 1.000 man den vijand afwachtte, die hem „sterck belegerde". Maar reeds een 14 dagen te voren, D. 26 Oct. 1678, was bericht ontvangen betreffende „het gedoente van Samadangh, als dat alles aldaer door de Bantammers, Hilij Wiedara genaemt (*over dezen naam zie B. 11, 8, 11*), verdestrueert en dootgeslagen is, alsmede alle huijsen verbrant, de mannen die in deselve gebleven waren dootgeslagen en de vrouwen nae Pamanoekan vervoert; 't getal derselve van Tellocq Agongh bestaet in 500 en van Passawahan in 100 vrouwen, maackende te samen van Pamanoekan tot Sammadangh (*lees wellicht: van Sam. tot, d. i. te, Pamanoekan*) 600 vrouwen; de helft van de plaetse Sammadangh is vermeestert (*lees: verdestrueert, evenals daareven en B 6, 12 i.f.*), en alleen maer overgebleven de passebaen, Pangirans woninge en de plaetse daer het geschut staet; vier van de grooten van Sammadangh zijn op de passebaan dootgebleven, Tommagon Jaga Satrouw, Jagga Diepa, Radingh Anga Praija en Maes Alon, die alle van des Pangirans huijse zijn,
§ 400 en noch veel andere gemene zijn dootgebleven". D. 12 Nov. 1678 wordt de vlucht en de vervolging van Rangga Gempol bericht; zeven stukken geschut en twee bassen (lila's) zijn verloren; 600 vrouwen zijn gevat, alle mans doodgeslagen. D. 22 Nov. 1678 noemt R. Gempol als zijne overwinnaars Tjili Widara, Tjakrajoeda en Gagaga Pramala (1) en als aanlegger Wira Angon-angon; D. 7 Dec. 1678 schrijft Hartsinck dat vooral aan dezen laatste en Wiradedaha de inneming van Soemed. is toe te schrijven; D. 13 Juni 1679 beweert Rangga Gempol dat ook de Krawangsche Hoofden bij den aanval op Soemed. geholpen hebben. D. 22 Nov. 1678 komt bericht van Bantam dat Imbawangsa van Tjiasem op last van Sultan Ageng te Tirtajasa is onthoofd, omdat hij zich niet aan dezen wilde onderwerpen; de kop werd naar Bantam gezonden, waar de troonopvolger dien op Hari Raja achter

(1) D. 21 Dec. 1678 zijn deze beide laatsten dezelfde persoon: „den Balijer Gagack Pranala anders Sacra Jouda". *Gagaga* kan moeielijk de titel *djoegoegoe* zijn, die in de Molukken voorkomt, door Valentijn, die hem vertaalt met: Rijxbestierder, gespeld *Goegoegoe*, I, 2 124; 127; evenzoo D. 1653 p. 69; 1663 p. 243.

zich naar de moskee liet dragen en daarna begraven. R. 30 Dec. 1678 vernemen wij dat de gevluchte Rangga Gempol te Indramajoe wordt verwacht, en R. 17 Febr. 1679 dat hij aldaar is. R. 30 Dec. 1678 spreekt van „den verdreven Pangeran van Samadangh off anders Tommagon Ranga Gompoll"; de Regeer. schijnt dus nu te begrijpen dat hij op den titel van Pangeran geen recht heeft.

De verwoestingen der Bantammers in het Krawangsche blijken D. 26 Oct. 1678; bij R. 28 Oct. 1678 wordt op een bericht dat er Bantammers in Tjileungsir zijn, besloten tot de uitzending van Hartsinck en Jonker; zij mocten op hun marsch de uiterste voorzichtigheid gebruiken en mogen alleen naar Soemed. doormarcheeren in geval van „groote apparentie van een volcomen goet succes en op nader last daertoe"; bij R. 12 Nov. wordt besloten nog 60 Europ. soldaten onder Talbeck naar Tandjoengpoera te zenden ter versterking van Hartsinck. R. 27 Sept. 1678 heet het al dat de Baliërs te Oedoegoedoeg de Comp. welgezind zijn; hun was een pardonbrief beloofd, doch door Wirasaba's toedoen was die niet besteld.

Indramajoe. Bij R. 1 Oct. 1678 was bepaald dat Jochem Michielsz den § 401
volgenden dag met een scheepje ter versterking daarheen zou; het blijkt niet duidelijk of Couper ook mee zal; het Dagr. noteert evenwel dat Couper weldra eveneens met nog 25 man zal volgen en het gezag zal voeren; deze ging den 6^{en} met twee jachten. R. 7 Oct. wordt vermeld dat Indramajoe „en de negorijen daer alomme" door Bantammers zijn afgeloopen; er zal nieuwe versterking heen onder Pols; R. 19 Oct. bericht Couper eene overwinning; R. 24 Oct. bepaalt dat er versterking heen zal; D. 27 Oct. gaat daarheen een last om een pagger op te werpen; R. 8 Nov. stelt vast dat Kraëng Biseï (1) er heen zal met 300 Makassaren onder Couper's oppergezag benevens nog 50 Nederl. soldaten, ook om Soemedang van de kust uit te hulp te komen. R. 2 Dec. 1678 vermeldt den pagger „Bantams Bril" te Indramajoe.

(1) De Afg. patr. miss. 21 Dec. 1678 noemt hem Mappa Bessong; eene bewerking van een inl. handschrift T. B. G. IV, 125: Mapa 'Osong; zoo ook D. 1677 pag. 271; De Jonge VII, 208 en R. Blok, History of the island of Celebes, Calcutta 1817 p. 20, die zegt dat hij ook wel Daëng Manguway heet; zijn eernaam is: Tomamenanga-ri-Jakattara, of: Toe-mateja-ri-Djakâttará, Ligtvoet in Bijdr. 1880 p. 139; Verh. B. G. L, 97; of ook: Tomatinroa-ri-Tjarabon, T. B. G. VII, 155. Over zijne verwantschap zie D. 1669 p. 481.

D. 10 Aug. 1677 wordt vermeld dat hij door Aroe Palakka is beoorloogd en afstand van den troon heeft gedaan; D. 14 Aug. 1677 dat hij ook van Bantam hulp had gevraagd tegen de bondgenooten der Comp.; R. 8 Dec. 1677 wordt besloten, hem naar Batavia te doen komen; evenzoo R. 5 Juli 1678; zeer kenschetsend is het gelijktijdig genomen besluit om ook Aroe Palakka, zijn doodsvijand (die reeds D. 14 Mei 1676 had verzocht wegens zijne particuliere belangen naar Batavia te mogen overkomen) naar de hoofdstad te roepen; Biseï werd met Nederl. schepen gehaald (Afg patr. miss. 3 Aug. 1678); hij arriveert D. 3 Oct. 1678 met een gevolg van 400 zielen; R. 11 Oct. 1678 bepaalt dat hij ter audientie zal worden toegelaten o. a. „in 't reguard der verstroijde Macassaaren, die getuijght werden hem nogh seer aan te hangen"; hij was namelijk een broeder van Kraëng Galesoeng (Crain Glisson), het

Volgens het Dagr. kwamen 18 Nov. de booze tijdingen van den kritieken toestand van het leger der Comp. op Java's Oostkust; den 24 Nov. komt het zekere bericht dat Soemedang verloren is; ofschoon de Regeer. nog den 16^en^ had bevolen dat Couper van de zeezijde en Hartsinck van de landzijde naar Soem. zouden oprukken, zendt zij nu den 26^en^ eene tegenorder; den 28^en^ wordt formeel eene Resol. in dien geest genomen „omdat wij ons voor jegenwoordigh daermede niet verder en konnen inlaaten"; Hartsinck moet de zaken in het Krawangsche regelen en daarna „ten spoedighsten over den kortsten lantwegh" terugkeeren; den volgenden dag wordt evenwel besloten dat hij nog een 14 dagen in Krawang kan blijven. Den 20 Dec. komen Hartsinck en Jonker terug. Zij hadden Batavia verlaten 28 Oct.; de berichten omtrent hun tocht (die mij te onbeduidend schenen om ze tot eene Bijlage te vereenigen) staan D. 8, 12, 14, 16 Nov. (hier schrijft Hartsinck dat alles samen al 31 zijner manschappen invalide zijn), 20, 24, 27 Nov. — De last aan Couper om geene landtochten te ondernemen, is vastgesteld bij R. 2 Dec. 1678. — D. 28 Nov. 1678 gaat het schrijven aan Caeff, dat de zaken van Soemed. wel terecht zullen komen, als die op Java's Oostkust maar vlotten.

§ 402 D. 14 Febr. 1676 vindt men de tijding dat Pangeran Kidoel te Bantam shahbandar is geworden. In Caeff's brieven is hij steeds de man die tot oorlog drijft, waartoe Sultan Ageng weinig neiging betoont. Ook Van Dijck rapporteerde D. 25 Jan. 1678 in dien geest (hierboven § 377). Den 18 Aug. 1678 komt nog bericht van Bantam dat daar gezanten van Pangeran Poeger en Troenodjojo zijn gekomen om tot den oorlog aan te sporen, doch dat S. Ageng zich nog wil beraden, en 25 Aug. dat hij zeer verheugd is over eene vredelievende verklaring der Comp, ofschoon deze eene maand te voren nieuwe versterkingen naar Java's Oostkust had gezonden. Evenzoo verklaarde S. Ageng aan Van Dijck in Sept. 1678 (De Jonge VII, 331), dat het drijven der hofgrooten tot een oorlog met de Comp. volstrekt niet zijne sympathie had. Wel zegt Van Dijck: „Het is zonneklaar gebleken dat de Koning en zijn grooten als brullen van gramschap, omdat UEd. de zaken van den Sousouhounan zoo krachtdadig maincteneren", maar dit gebrul was voorshands vrij onschadelijk.

§ 403 *Volmacht aan Speelman.* Deze werd verleend door den hierboven § 380 vermelden Wangsadipa. Speelman schrijft daarover naar Batavia het eerst D. 30 Maart 1677 en vermeldt als den inhoud eene „qualificatie om met de Vorst

---

hoofd der Makassaren te Kapar (R. 6 Nov. 1678), en de Regeer. stelde zich veel voor van zijn invloed op deze zwervelingen. R. 15 Nov. 1678 bepaalt, dat hij geld en rijst van de Comp. zal ontvangen en zal worden „geauethoriseerd als hooft of gesaghebber van Comps. wegen over alle de Macassaren die jegenwoordigh hier prezent zijn", en die den eed zullen doen aan de Comp. en aan Biseï; R. 29 Nov. wordt echter besloten, hem voorloopig te Batavia te houden; eerst het volgend jaar werd hij uitgezonden. Valentijn IV, 1, 111 weet te vertellen dat hij aan zijn eind is gekomen door vergif; zie § 425.

van Madura als anders 't zij in oorlogh of vrede voor den Sousouhounangh soodanigh te mogen handelen, als men na de billickheijt en tijtsgelegentheijt soude te rade werden". D. 4 April 1677 verwijst Speelman ook naar het 13e artikel van 't contract van Febr. (De Jonge VII, 82; in het origineel: „dat den Sousouhounan off sijne gemagtigde, wanneer dè saken in der minne tusschen den Sousouhounan en sijne parthijen tot redelijcke en eerlijcke conditien gebragt connen werden, sigh oock aen des Comps. uijtspraeck zal gedragen, en hem onderwerpen deselve religieux naer te comen"), welk artikel volgens hem „ons genougsaam qualificeert in en ontrent des Matarams zeehavenen uijt zijnen name te commanderen en oock met Troeno Djojo als anders na de billickheijt der saken als onpartijdige middelaers absolut te disponeren". Het heeft nogal moeite gekost om Wangsadipa's volmacht te Mataram geratificeerd te krijgen (D. 27 April, 3 Mei), doch eindelijk geschiedde dit door den ouden Soenan en zijne vier zoons (D. 9 Juni 1677; De Jonge VII, 119). Het origineele stuk in 's Lands Archief is in het Jav. en Mal.; van de Javaansche acte ontving ik eene vertaling van Dr. Ph. S. van Ronkel; een hiervan nogal afwijkend translaat vindt men D. 20 Juni 1684. Uit beide vertalingen blijkt duidelijk genoeg, dat bij de verleening dezer volmacht (1) alleen gedacht werd aan het voeren van oorlog en sluiten van vrede met Troenodjojo en de Makassaren, en dat zij werd verleend omdat Wangsadipa niet persoonlijk naar Madoera meende te mogen gaan. Zeker lag het niet in des Soesoehoenan's bedoeling om aan Speelman „de macht" te geven (zooals deze D. 1678 p. 283 beweert), „om als zijn gemachtichde de opsicht en het gesach te voeren over alle zijne landen bewesten Cheribon gelegen", noch ook hem te qualificeeren om „ongelimiteert met deze en gene op zoodanige wijse te mogen contracteeren, als de E. Comp. na de constitutie van zaacken raadsaamst oordeelen zoude", zooals de Regeer. D. 28 Dec. 1684 volhoudt ter rechtvaardiging van haar contract met Cheribon, dat lijnrecht tegen de wenschen en de belangen van het Mataramsche hof indruischte. Men toonde dan ook in Dec. 1684 aan de gezanten des Soesoehoenan's alleen „de substantie" van die acte van volmacht en niet de volmacht zelve! Het is vreemd

(1) Dit optreden van de Comp. als gemachtigde van den Soenan was in hare geschiedenis niet zonder antecedent. Zoo trad zij in De Vlamingh's tijd in de Molukken, vooral op de meer afgelegen eilanden, geregeld op als „Stadhouder" van den Sultan van Ternate. Vooral op Ceilon speelde zij destijds deze rol. Zoo eischt zij (Baldaeus, Ceylon p. 112) in 1656 Colombo van de Portug. op „ten dienste van Zijne Keijzerlijke Majesteijt Raja Singa Rajou ende de Ed. Oost-Indische Compagnie". Trouwens (ib. p. 114 en 134) Hulft had dezen Vorst op zijn woord beloofd dat hij aan hem de stad terug zou geven. De houding van Hulft, Raad van Indië en Dir.-Generaal als hij was, tegenover dezen Vorst was zoo nederig, dat hij bij eene samenkomst zelfs op de knieën viel (ib. p. 104). Radja Singa beschouwde 's Comps. officieren als zijne ondergeschikten en gaf hun (zie zijne bij Baldaeus bewaarde brieven) als zoodanig orders; ib. p. 125 wordt de overgave van Colombo door de onzen geratificeerd „in de name van Zijn Keijzerlijke Majesteijt van Ceijlon".

dat De Jonge het belang dezer acte niet heeft ingezien en er geheel van zwijgt.

§ 404 D. 17 Juli 1678 biedt Troenodjojo aan de te Bantam gevestigde Engelschen aan, hun „in te ruijmen eenige zeehavenen op Java's Oostcust". R. 2 Dec. 1678 spreekt van „het gerughte versoeck der Engelschen omme een vaste negotie en logie aldaer (*te Cheribon*) te mogen hebben". D. 19 Mei 1679 verklaart de Regeer., van plan te zijn om aan de Cherib. Vorsten vergunning te vragen tot de oprichting eener loge, speciaal om aldus de Eng. vandaar te weren. De hoofdlijnen der politiek van de Comp. tegenover Cheribon worden reeds in een brief van Speelman uit Japara D. 17 Sept. 1677 getrokken: „Dat het eene goede saeke zoude zijn, indien men de Cheribonders van alle de partijen konde detascheren en onder Comps. bescherminge krijgen"; hij zegt daar tevens dat „de Cheribonders voor den Pangeran Adepatij (*den jongen Soenan*) tot Tegaal niet hadden willen compareeren"; ja, de „Regenten" vroegen aan Bantam hulp tegen Mataram D. 9 Sept. 1677; (dit zijn echter niet de Pangerans maar ondergeschikte ambtenaren D. 21 Oct. 1677).

Het gezantschap van Jacob van Dijck naar Cherib. geschiedde ingevolge R. 15 Juli 1678; den 30 Juli kwam hij terug; zijn rapport staat bij De Jonge VII, 327: Sultan Sepoeh zegt dat niet hij Soemedang wil aanvallen, maar Soemedang hem, hetgeen, te oordeelen naar het rapport van Jochem Michielsz (B. 10, 15), volkomen juist was; bovendien zegt S. Sepoeh dat hij gaarne zou hebben dat de Comp. hem, met uitsluiting zijner broeders, in de regeering stelde en hem dan onder hare bescherming nam; om politiek derhalve gaf hij niet, maar hij gloeide van den eigenaardigen naijver tegen zijne broeders, die steeds het kenmerk is gebleven van deze Cheribonsche potentaten. D. 31 Nov. 1678 schrijft Couper uit Indramajoe dat Sultan Ageng's overmoedige toon de Cheribonners zeer verbitterd heeft; 4 Dec. komt de tijding dat zij veel last hebben van Bantamsche stroopers; 21 Dec. dat zij bereid zijn zich onder de bescherming der Comp. te plaatsen, doch dat de Bant. dit beletten.

§ 405 De belangstelling van Sultan Ageng in de aangelegenheden van Cheribon blijkt reeds D. 9 Sept. 1677 uit zijne boodschap aan Caeff, dat hij niet wil dulden dat de Comp. deze plaats voor Mataram bezet en dat hij hiervan een casus belli zal maken; de Regeer. antwoordt D. 18 Nov. 1677 dat zij geene Bantamsche aanspraken op Cher. erkent. Daarmee blijft de zaak voorloopig rusten. D. 11 Aug. 1678 verklaart S. Ageng dat Cher. zich uitstrekt van Tegal tot de Tjitaroem, dat Soemedang er dus ook onder hoort, en hij herhaalt zijne verklaring van Sept. 1677 (zie ook De Jonge VII, 328); D. 19 Oct. 1678 herhaalt hij op heftigen toon, dat hij geene Compagnies inmenging bewesten Tegal zal toelaten. Wat de aanspraken van Bantam op de westerlanden betreft, die op oude overleveringen berustten (De Jonge VII, 321), is zeer merkwaardig wat de Regeer. den 29 Oct. 1678 aan Caeff

schrijft, dat het niet „nodich wert geacht, die zake met de Bantammers verder te bedisputeren en op te halen hoedanich die regeringe van out her op 't eijland Java is geweest, als kunnende niets tot de zaacke doen, gemerckt de hedendaechsche werelt de vorsten soo lang de landen leert besitten als zij vermogen hebben, die te beschermen en te connen bewaeren", eene ontkenning der legitimiteit, welke doet zien hoe de macht der Comp. nog in hare opkomst was; langgevestigde en reeds tanende regeeringen plegen zoo niet te spreken. In de dagen van Alting en Wiese was de toon heel anders!

Stroopende benden vertoonen zich D. 2 Jan. 1678 te Tjileungsir; § 406
andere worden D. 10 Maart door 's Comps. bovenlanden naar Soemedang gezonden; R. 2 Mei 1678 vertoonen er zich in de bovenl. en het Krawangsche; R. 23 Juni weder in de buurt van Tjileungsir; evenzoo R. 28 Oct.; R. 1 Oct. 1678 wordt een burgervaartuig afgeloopen bij Tjiasem; evenzoo R. 4 Nov.

Zending van Van Dijck. Bij R. 3 Jan. 1678 (grootendeels afgedrukt bij De Jonge VII, pag. CXXII) werd besloten Van Outhoorn naar Bantam te zenden, die echter alleen een geloofsbrief zou meekrijgen, omdat men „voor alsnogh" niets aan den Sultan op schrift wilde melden; R. 11 Jan. wordt besloten deze zending uit te stellen, en D. 15 Jan. vertrekt Van Dijck als gezant, zie De Jonge p. 318 e. v. In zijne instructie staat, dat als Sultan Ageng verstoord blijkt te zijn, de eisch der Regeer. van ontruiming der landen bewesten Indramajoe alleen „bij forma van discours omtrent de redelijckste en reckelijckste grooten moet geseijt werden, opdat den Sulthan daervan niet ignorant mach blijven"; de afgezant moet echter staan op de ontruiming der oude jurisdictie, tusschen Ontong Java en Krawang, van zee tot zee. D. 21 Jan. schrijft Van Dijck dat hij zonder een officieel schrijven voor den Sultan mee te brengen, niet tot dezen zal toegelaten worden; dit is dan ook niet geschied. Van Dijck's bevinding D. 25 Jan. 1678 zie hierboven § 377 i. f.

Bij R. 12 Aug. 1678 wordt besloten, Van Dijck opnieuw naar Bantam § 407
te zenden, om 's Compagnies „goede intentie omtrent den Panambahan van Cheribon" in het licht te stellen en hare vredelievendheid; D. 29 Aug. wordt zijne instructie nog wat verscherpt: hij moet er klem op leggen, dat de Regeer. niet licht zal gedoogen, dat Cheribon geheel Bantamsch wordt; doch ook deze boodschap zal slechts aan den jongen Sultan worden overgebracht, en aan hem worden gevraagd of het „noodigh" is, dat Van Dijck ook zijn vader te Tirtajasa opzoekt. Hij vertrok 31 Aug.; R. 20 Sept. wordt gemeld dat hij terug is; ook nu had hij den ouden Sultan niet gesproken, R. 1 Oct. D. 11 Sept. komt het bericht dat S. Ageng eischt dat de onder Mataram staande landen, Cheribon, Soemedang enz. vrijelijk een heer zullen kiezen (waarmede te vergelijken is wat Van Dijck reeds bij zijne eerste zending rapporteerde, De Jonge VII, 325, dat S. Ageng's bedoeling was, het Mataramsche

rijk te splitsen en zoo zelf de machtigste te blijven; hetzelfde ook D. 3 en 4 April) en D. 15 Sept. dat hij niet tevreden is over de zending van den ongequalificeerden Van Dijck, maar een behoorlijk gevolmachtigd gezant wenscht. In October 1678 vindt men allerlei fraaie betuigingen aan het adres van Sultan Ageng in het Dagr.; ook de verleening van twee passen voor twee schepen van den jongen Sultan, die „ijder met vier picols amphioen nae de custe van Java" zullen, D. 7 Oct. 1678.—Huijg Booij werd gezonden volgens R. 8 Nov. en 20 Dec. 1678, beide malen meer om poolshoogte te nemen dan tot het overbrengen van boodschappen.

§ 408 Last aan Van Eeuwijck c. s. D. 15 Jan. 1678.—De expeditie van Muller geschiedde volgens R. 22 Maart 1678 „om watt beter kennisse te krijgen van de landen, gehorende onder 's Comps. gebiet ende de jurisdictie van Jaccatra". — De tocht van Hartsinck en Muller had plaats volgens R. 2 Mei 1678 wegens strooperijen der Bantammers tot in het Krawangsche, zie de betrekkelijke Bijlagen. Het citaat „om alsoo" enz. is uit de Afg. patr. miss. 8 Mei 1678.

Handhaving der Jacatrasche jurisdictie. D. 25 Maart 1678 wordt naar Bantam geschreven, dat wij van zins zijn, onze jurisdictie tot aan de Zuidzee „met alle vermogen te verdedigen, schoon oocq onse Mattaramse en selfs de Bantamse nageburen en bondtgenoten daerinne doorgaens veel vrijheden sijn vergunt, 't gunt haer echter gansch geen recht geeft om door onse landen met haar crijchsvolcq te gaen beoorlogen den Samadanger of andere".

Tjileungsir. D. 18 Febr. 1678 komen eenige Inlanders van daar met „een mondelinge bootschap van onderdanichheijt"; zoo komt D. 7 Mei 1678 een geschenk van vee van Tjileungsir „tot bewijs van haere onderdanicheijt aen de E. Comp." D. 24 Sept. 1686 heet deze plaats „de oudste, beste en grootste negorije aan de geheele rivier Baccassij"; er stonden 40 huizen; evenzoo ook later, D. 23 Aug 1690.

Over de slechte voeding der soldaten van de Comp. spreken vele oude reisbeschrijvingen; de kleeding schijnt grootendeels dezelfde te zijn geweest als in Europa; over het een en ander, vooral ook de bewapening, vergelijk Excurs VII en VIII. Betreffende de vermoeienissen der marschen zie men de mededeelingen in Bijlage IX. De last om maar 4 uur per dag te marcheeren staat B. 8, 2. D. 14 Nov. 1678 rukt Talbeck met 60 Nederl. militairen uit; hij doet 3 dagen over den marsch naar Bekasi en heeft daar reeds 9 invaliden, D. 20 Nov.; met slechts 23 valide manschappen komt hij aan de Tjitaroem, D. 27 Nov.

§ 409 Omtrent het redden van den schijn van vrede met Bantam zie vooral R 8 Nov. 1678, waarbij aan Couper te Indramajoe wordt bevolen „alle Bantamze vaertuijgen, die sigh daer elders in 't vaerwaater moghten verthoonen, abzoluijt voor Kiedolze struijckroovers aen te tasten, dogh niet onder de naem van Bantamze Coninxonderdanen, soolange sij nogh niet nader den oorlogh tegens ons comen te declareren". Reeds 1 October was besloten

bij Sultan Ageng te klagen over gepleegde vijandelijkheden, die zullen worden toegeschreven niet aan hem maar aan zijne rijksgrooten.— De redevoering van Van Goens staat R. 25 November 1678, zie De Jonge VII p. LXXXIV en CXXXVI; de maatregelen, naar aanleiding van dezen alarmeerenden speech genomen, zijn bij De Jonge niet geheel juist en wat overdreven voorgesteld; zij worden samengevat in de Afg. patr. miss. 13 Febr. 1679.

Speelman. Het is hoogst interessant, in diens brieven in D. 1677 en 1678 zijn voortdurend aandringen op krachtig handelen en zijne verbittering tegen Bantam gade te slaan; zoo bvb. D. 9 Dec. 1677 zijn verzoek om te mogen weten „hoe ver men sigh van dat volck (*de Bantammers*) wel souw mogen laten afronteeren". Merkwaardig is, wat Van Goens al in 1655 zegt (Bijdr. IV p. 153), dat de weigering der Comp. om, tijdens den oorlog met Makassar, aan den Bantamschen Sultan permissie te geven om „seecker hare priesters, bij mij persoonlijck uit Suratte gebracht", derwaarts over te brengen, veroorzaakt dat „desen mageren en schrobbigen Sulthan ons op Batavia met den oorlogh dreijgen derft, die doch selffs, wanneer Batavia van haer competent guarnisoen versien is, niet langer can Coninck wesen als 't ons gelieft". Maetsuijker had, met het oog op de lankmoedigheid der Comp. in zake de voortdurende plagerijen van Bantamsche zijde, reeds anno 1667 naar patria geschreven (De Jonge VI, 104): „Borgen is geen quijtschelden"; vier jaar later schrijft hij (ibid p. 120) dat de baldadigheden, welke de Bant. binnen ons territoir plegen, en de toenemende handel dier stad een doorn in de zijde der Comp. zijn; „het eerste sal soo wel niet langer connen verdragen maer hoe eer hoe liever moeten tegengegaen worden . . . . . alswanneer misschien het ander ooeq met eene wel sal connen werden gestut". Dat zegt dus: oorlog om den handelsconcurrent te vernietigen.— Den 24 April 1678 kwam Speelman te Batavia terug; van nu af komt er meer doortastendheid in Rade. Wat zijn persoonlijken invloed aangaat, in het Dagregister van 1680 komt herhaaldelijk aan het licht, dat hij den G.-G. van Goens in de publieke opinie, vooral ook van vreemde gezanten e. d., vrijwel overschaduwt en dat Van Goens, wien hij elk oogenblik een hak zet, niet tegen hem op kan. Men begrijpt dat, wanneer zelfs eene kleurlooze officieele kroniek als het Dagregister dit laat doorschemeren, het in werkelijkheid zeer kras moet zijn geweest.

De onmin tusschen Sultan Ageng en zijn oudsten zoon dateerde al § 410
van veel vroeger, zie bijvb. D. 13 Maart 1671; in Februari van dat jaar had de troonopvolger uit Mekka den titel Sultan Abdoel Kahar ontvangen, en sedert had hij aandeel aan de regeering (vergelijk § 54 noot), hetgeen tot voortdurende botsingen met zijn vader schijnt te hebben geleid.— Meening van Van Goens bij De Jonge VII p. 3 in een brief naar patria 31 Jan. 1679: „het allernodichste tot herstellingh van UEd. staet, is het destrueren ende uitroeijen van Bantham", en ibid. p. 4: „Bantham moet vernedert, jae verdelcht werden, of de Comp. gaet verlooren". Merkwaardig is hierbij, dat R. 15 Juli 1679

Pangeran Koelon een pas erlangt voor een schip dat naar Sourate zal, ofschoon de woorden van Van Goens vooral op de concurrentie doelen, door Bantam aan den handel der Comp. aangedaan.— Over het algemeen geven Van Goens' brieven bij De Jonge min of meer den indruk, dat hij de gevaren, welke de Comp. van Bantamsche zijde bedreigden, wat erg breed uitmat, om Heeren XVII^en^ te verzoenen met het idee van een oorlog met dien staat, waaruit verwikkelingen met Europeesche machten konden voortvloeien.

R. 2 Jan. 1679: een bericht dat Bantammers zijn geland bij de Maroenda; zij plunderen en hebben een Comp^s^. vaartuig uitgemoord; Hartsinck zal er heen met troepen; deze vertrekt 4 Jan. en keert den dag daarna terug zonder vijanden te hebben ontmoet.— R. 4 Jan. 1679: Bantammers uit Tanggeran plunderen in het Angkeesche; besloten wordt, den Kapitein der Maleiers Wan Abdoel Bagoes met een honderdtal zijner manschappen uit te zenden om aan alle Bant. beoosten de Tjisadane aan te zeggen, ons gebied te ruimen. Ook hij keert den 11^en^ terug zonder Bantammers te hebben ontmoet.— R. 10 Mei 1679 bericht Caeff dat twee Bant. vaartuigen de Comp^s^. loge te Indragiri hebben afgeloopen onder aanvoering van Pangeran Soeria en een Ratoe Bagoes Abdoel Kadir en dat zij met den buit zijn thuisgekomen (uit R. 14 Aug. 1679 blijkt, dat de loge *niet* werd uitgemoord); besloten wordt, Jacob van Dijck te zenden om opheldering te eischen van den jongen Sultan; men laat dus ook nu Sultan Ageng buiten spel, om zijne rekening maar gestadig hooger te doen klimmen; 13 Juni besluit men, Van Dijck
§ 411 voorloopig niet te zenden.— D. 18 Juli 1679 komt een bericht dat Bantammers Tjiprage hebben afgeloopen. – R. 10 Nov. 1679 zegt dat Bantammers een Comp^s^. hoeker aan het eiland Rotterdam hebben overvallen en 16 Nederl. gedood. Besloten wordt: 20 militairen op Purmerend te leggen tot bescherming van het in aanbouw zijnde Lazarushuis.— Tjiasem werd verbrand, R. 11 Nov. 1679. Besloten wordt, versterking naar Indramajoe te zenden, doch, als dit te hard bedreigd wordt, den pagger Bantams Bril te vernielen en de onzen op de schepen in veiligheid te brengen. Ook R. 30 Dec. 1679 vermeldt, dat Indramajoe door 2.000 man bedreigd wordt.— Bantammers in de buurt van de Angkee D. 21 Dec. 1679; zij hebben, 400 man sterk, „ongevaar drie mijlen van hier aangetast de negorije op de spruijten (*sic*) Santiga"; kapitein Herman Egberts zal er op af met Nederl. troepen en ook eene bende Baliërs; er gaat terstond bericht naar Bantam om te klagen, doch met de verzekering dat wij geen oorlog wenschen. D. 8 Jan. 1680 komt van Bantam bericht, dat die bende daar terug is.— D. 9 Dec. 1679 komt een bericht, dat opnieuw 800 Bantammers door 's Comp^s^. gebied zijn getrokken, op weg naar Soemedang.

Tjili Widara. D. 21 Dec. 1678 bericht Couper, van Rangga Gempol te hebben vernomen, dat twee Bantamsche Hoofden met gevolg naar Soemedang zijn getogen „om Chiliwadara van wegen den Conincq tot Bantam over dat landt als gouverneur te bevestigen en met den eernaem van Angabeij

Sitsia dy Prana, een quitasol en 1.000 rx. te beschencken, ende oock den Tommagon Wira Angong Angongh onder den titul van Aria Sammadangh tot desselfs tweede te stellen, omdat hij tot de veroveringh de wech gebaent hadde". Mogelijk is hier eene vergissing; zie B. 11, 6, 1. D. 1679 p. 583 schijnt Tjili Widara zichzelf te noemen Depati Tjakradilaga. Dat Rangga Gem- § 412
pol zijne hoofdplaats heroverd heeft, staat D. 2 en 4 Juni en 5 Juli 1679; doch den 8en Juni verneemt men dat Tjili Widara de plaats Losari heeft afgeloopen en den 16en dat hij te Soemedang terug is. D. 2 Sept. 1679: hij is door de onzen uit de buurt van Indramajoe verjaagd en naar Pamanoekan getrokken; 11 Nov. is hij te Pagaden; dit is volgens R. 21 Nov. 1679 en D. 7 April 1680 eenigen tijd zijn hoofdkwartier gebleven. — Wirasaba was volgens D. 4 Dec. 1677 door Muller naar Batavia meegenomen, omdat hij zich suspect had gemaakt; hij keerde echter spoedig naar Krawang terug, en weldra ook zijn zoon, die een poos als gijzelaar was aangehouden, D. 22 Dec. 1677, 15 Jan. 1678. Hij raakt echter opnieuw onder verdenking, met Bantam te heulen (D. 12 Sept. 1678), en de Regeer. besluit, hem uit Krawang te lokken (R. 16 Sept. 1678) of wel te arresteeren (R. 7 Oct. 1678). Zij geeft Hartsinck tot dit laatste machtiging, R. 12 Nov. 1678; R. 12 Jan. 1679 bericht Luitenant van den Eeden te Tandjoengpoera Wirasaba's aanval op deze sterkte en zijne vlucht, nadat hij zijne negorij had verbrand; zie ook D. 12 Jan. (volgens D. 4 Dec. 1677 bezat Wirasaba te Tandjoengpoera eene woning). Het hoofd der bende die hem hielp, was Namroed, D. 2 Febr. en 5 Juni. Dit zal wel dezelfde zijn die later met veel moeite door Couper in Banjoemas werd geslagen, De Jonge VII, p. CIX. Bij R. 7 Maart wordt op Wirasaba, levend of dood, eene premie § 413
van 200 Rds. gezet; hij plunderde daarop de Bataviasche bovenlanden, R. 12 Mei 1679, doch reeds R. 5 Juni heet het, dat de aanval op de veldschans minder zijne schuld was geweest dan die van zijne broeders; hij heeft zich nu, onder belofte van zijn leven, overgegeven, komt te Batavia (D. 5 Juni) en erlangt van de Regeering zijn pardon. Bij R. 10 Juni 1679 wordt besloten, hem niet weer te Tandjoengpoera te plaatsen maar ergens in Tjiasem, waar hij volgens D. 5 Juni 1679 eene „negorij" had; intusschen werd, bij de verdeeling der landen rondom Tandjoengpoera onder verschillende Hoofden, een goed stuk voor Wirasaba gereserveerd, D. 13 Juni 1679, en D. 23 Juni 1679 wordt bericht dat hij is geplaatst te Parakansapi; bij R. 27 Sept. 1679 besluit de Regeer. echter opnieuw om hem te doen arresteeren; doch hieraan schijnt geen gevolg te zijn gegeven, en een paar jaar lang hoort men bijna niets meer van hem. — Behalve de hierboven reeds genoemde tochtjes in 1679 is nog te vermelden een van Hartsinck over land naar Tandjoengpoera, volgens R. 12 Mei 1679 „tot nader beveijlinge en ontdeckinge onser landen"; hij vertrekt D. 23 Mei en keert D. 23 Juni 1679 over zee terug; hij regelde in Krawang de verdeeling der landen onder verschillende Hoofden. — Naar Tang- § 414
geran: R. 4 Jan. 1679 staat dat „de Bantammers van Tangeran onse landen

boven en omtrent Ankee al van voorlange ende alsnogh dicwils met roven en stelen van slaven en buffels komen te invaderen". Behalve de bovengenoemde expeditie onder Wan Abdoel Bagoes ging derwaarts den 22 Juni de substituut van den Landdrost van Moock; zie daarover Bijlage XIII. Den 14 Sept. 1679 besluit de Regeer. den Luit. Johan Ruijs met 40 Ned. en 60 inl. soldaten opnieuw „een ronde en visite in onse limiten tot aan de rivier van Ontong Java" te laten doen; deze keerde den 15en terug na dicht bij de rivier te zijn geweest zonder iets te hebben gezien. — Bij R. 21 Nov. wordt besloten het land boven de Angkee te beveiligen met de Makassaren en Boegineezen die aan den benedenloop van die rivier woonden; dezen raken nu met Bantammers slaags bij de rivier van Tanggeran, doch om eene breuk met Bantam te vermijden wordt hun verboden, aldaar een pagger te maken, R. 14 Dec. 1679. — Kapitein Jonker lag reeds D. 31 Jan. 1674 met zijn volk op de sterkten aan de Maroenda en de Bekasi en te Mr. Cornelis, zie § 771; bij R. 18 Jan. 1679 (zie het Dagr.) werd besloten, hem te plaatsen op „sijn oude woonplaetse, gelegen aen de strant tusschen Tanjongpriok en de Kleene Marondc" ter bescherming van de landbouwers. Den 3 Febr. verjaagt hij een aldaar gelanden troep Bantammers. Doch reeds 21 Juni besluit de Regeer. hem naar O. Java
§ 415 te zenden. - Versterking van Rijswijk en den Zevenhoek R. 10 Mei en 14 Sept., van Onrust R. 16 Mei, van de bezetting van den post aan de Maroenda R. 1 Aug. 1679. — Purmerend zie boven § 411. — Van het graven der ringsloot bewesten de stad heb ik niet gesproken, omdat deze vooral diende ten bate der landen van Speelman, die een slechten waterafvoer hadden; de defensie was maar een pretext. — Tandjoengpoera: R. 7 Maart 1679 bepaalt: „met de aanstaande droogen tijt de vervallen en becrompen pagger aldaer in een ruijmer en defensiver plaatse, met steen omtrocken, te doen veranderen; soo sal oock den Luijtenant van den Eeden werden geordonneert een preuve te nemen tot het backen van steen". Maar streng wordt verboden, van hier uit expedities te ondernemen „tenzij om wichtigh belang en dat er gantsch geen gevaar van eenigh toevallig ongeluck in was te voorsien". Van de verbouwing van het fort kwam echter toenmaals niet (De Jonge VII, 29), en de Regeering dacht er zelfs over, het heele fort op te breken; intusschen schijnt het toen of wat later verplaatst te zijn naar de overzijde der Tjitaroem (zie § 576). De „becruijssinge en besettinge der rivieren van Indermajoe, Pamanoekan, Intchiasem etc. en de stranden van Carwangh af tot Cheribon en Tegaal toe", duurde nog voort, R. 17 Febr. 1679, en Couper was de chef; bij R. 10 Juni 1679 wordt hij echter ontboden om naar Java's Oostkust te gaan, en wordt Jochem Michielsz tot hoofd der scheepsmacht aangewezen.

§ 416 *Makassaren.* Bij R. 10 Jan. 1679 werd een troep hunner, sterk 130 man, tegen soldij in dienst genomen, terwijl Daëng Matara Luitenant hierover werd onder het hooger gezag van Kraëng Biseï; 4 Aug. wordt besloten hen naar Indramajoe te zenden op 3 schepen; R. 5 Oct. komen zij plotseling

zonder verlof te Batavia terug „apparent omdat se in haar gewone stroperijen wat sijn beteugelt gewerden", doch de Regeering wil hen weer naar hun post zenden; R. 30 Dec. 1679 wordt besloten, Kraëng Biseï op zijn verzoek met 132 man naar Indramajoe te zenden, met zijn eigen en Compe. schepen; ook andere Makass. Hoofden gaan derwaarts; zij krijgen vaandels en wapenen ten geschenke, en Kraëng Biseï erlangt eene Nederl. lijfwacht, terwijl Jochem Michielsz bij alle zaken zijn raad moet inwinnen. Doch Michielsz moet de Mak. en speciaal Biseï scherp in het oog houden!

Wirasoeta was D. 4 Dec. 1677 door Muller mee naar Batavia genomen, doch spoedig teruggezonden; D. 27 Juli 1678 komt hij voor als Regent „te Intchepragij", d. i. te Tjiprage, waar ook zijn vader begraven was, zie boven § 276. D. 14 Jan. en 16 Juni 1679 heet hij „Opperregent van Chebet"; bij R. 7 Juli 1679 wordt hij, als zijnde de zoon van Singaprabangsa en „de Comp. in alle de Carwangse troublen wel het getrouwste bijgebleven en ook in de landstrecken daaromher wel van het meeste gesagh", op voordracht van Hartsinck, die hem naar Batavia heeft gebracht, vereerd met „de naam Tommegon Natta Jouda in stede van sijn vader"; het Dagr. tenzelfden dage noemt hem „Regent van Chebet off Crawang" en „Opperregent". Als oudere § 417
naam van dezen Panatajoeda komt in een babad van Hageman (T. B. G. XVII, 234) Singanagara voor, die elders alleen genoemd wordt als naam van *latere* Krawangsche Regenten. Ook vindt men daar (p. 227) een bericht, dat hij den naam en titel Adipati Panatajoeda erlangde naar aanleiding van zijne opwachting, d. i. sollicitatie, bij den Vorst van Mataram, die hem echter gelastte voortaan den G.-G. als zijn heer te beschouwen, daar Krawang aan de Comp. was afgestaan; uit zijne personalia (I, 146) zal men zien dat dit geheel onjuist is. Uit D. 23 Juni 1679 blijkt dat Panatajoeda's gebied is „het lant omleegh van Jagasoetra (*Djagasatroe*) op de rivier Chebet (*wat beneden hare vereeniging met de Tjipamingkis*), nu Cartajassa genaemt"; over zijne hoofdplaats zie § 292. Hoe het met Wirabaja of Wirabangsa, die door Muller tot opvolger van zijn broer Singaprabangsa benoemd was, is afgeloopen, blijkt gedeeltelijk; vergel. B. 6, 13, 3; 6, 17, 3; 11, 6, 5; vermoedelijk was hij de stamvader der Wirabaja's, over welke zie de Kraw. regentenlijst, I, 146; 147. — De Regeering en Krawang: R. 21 Jan. 1679 bepaalt, de Hoofden tot trouw aan te sporen en Van den Eeden te gelasten, rapport omtrent den toestand aldaar uit te brengen Zie verder hierboven § 391 e. v.

Tjiasem. Nadat 16 Mei 1679 eene desbetreffende Resolutie is genomen, § 418
schrijft de Regeer. den 19 Mei aan Couper: „dat dewijle den Balijer Anga Jouda op Chiassem zijne bereijdwilligheijt omtrend d'E. Compe. genoeghzaem heeft gethoont, soo wert d' E. Couper gequalificeert, denselven met de eertitel van Angabehij te mogen regaleren, met bijvoeginge van sodanigen naem als daerbij gevoeghlijckst geoordeelt sal werden, 't geen Haer Ed. aennemen dan sodanigh door den Sousouhoenan te laten bekraghtigen, en ingevalle de

voorgeciteerde vijff Regenten (*dit zijn dorpshoofden, die vroeger onder Wirasaba hadden gestaan*) noghmaels moghten inclineren om sigh bij Intchiassam ter neder te comen slaen, soo duncken Haer Ed^e^. dat ze voorsz. Anga Jouda voor haer Hooft soude dienen te erkennen". D. 16 Juni 1679 schrijft Couper dat deze persoon is „verciert met de eertitul van Angabeij Carta Jouda"; D. 27 Jan. 1682 spreekt de Regeering van hem als: „sijnde voor desen een onser ingesetenen geweest, ten tijde van d'E. Couper door Haar Ed^s^. over (*lees: order*) op Intchiassem gestelt". D. 8 April 1684 noemt hij zich in een briefje aan den G.-G. „Angabeij Tsiacra Jouda", onder welken naam hij nergens anders voorkomt; D. 25 Jan. 1687 heet hij „woonachtig in de negorij Carta Saba"; D. 7 Maart 1687 zegt hij: „den G.-G. Rijkloff van Goens zaliger heeft mij in de regeringe op Siassum gestelt, omdat het land leeg en sonder volk lag, wesende den Tommagon naar Bantam vertrocken; in dese oncenigheden heb ik de Comp. gedient en het gesag op Siassem verkregen". Zijne vlucht naar Indramajoe blijkt uit D. 7 Dec. 1679, waar Jochem Michielsz schrijft dat hij aldaar is aangekomen met „63 zielen, zoo mannen, vrouwen als kinderen".

§ 419 *Soemedang.* D. 7 Jan. 1679 komt het bericht dat een Nederl. sergeant met een troep Baliërs de plaats Pagaden heeft genomen, optrekkende naar Soemedang. Deze sergeant krijgt echter twist met zijne Baliërs en de onderneming loopt op niets uit. Den 11 Jan. vertrekt nu te water de sergeant Bervelt naar Tandjoengpoera, om over Pagaden naar Soemedang te rukken; reeds den volgenden dag wordt hij teruggeroepen, daar inmiddels Wirasaba's verraad bekend is geworden. Hij gaat nu over zee naar Indramajoe, D. 13 Jan., en brengt de bezetting van Pagaden terug D. 17 Maart.

Rangga Gempol. R. 17 Febr. 1679 wordt besloten, hem te Indramajoe aan te houden en niet toe te laten dat hij naar Japara of elders gaat; de Comp. wil hem dus geheel in hare macht houden; op dezelfde wijze spreekt R. 5 Oct.

Binnenland. D. 10 Oct. 1679 schrijft Bervelt te Tandjoengpoera, dat zich aan Bantam hebben onderworpen „de inwoonders van het landschap Preanger, zijnde wel 6.000 sterk en bewonende 23 negorijen, genaemt Bandongh" (enz., zie § 758), en wel „omdat ze door den Sousouhoenangh nogh d'E. Comp. niet beschermt werden".

§ 420 *Cheribon* had, D. 6 Mei 1679, veel last van de in Soemedang gevestigde Bantammers. D. 5 Juli 1679 bericht Jochem Michielsz dat Cher. zijne hulp heeft verzocht, wanneer het aangevallen mocht worden. In R. 16 Mei 1679 verklaart de Regeering dat „wij de submissie van Cheribon onder Bantam vooralsnogh om redenen (en tot het ons ofte den Sousouhounang beter gelegen sal komen, 't selve wat nader te bedisputeren) soo blijven aansien".

R. 21 Jan. 1679 wordt besloten, last naar Tandjoengpoera te zenden dat „indien er eenige Bantammer rovers 't zij met hunne vaertuijgen of anders

omtrent onse pagger moghten verschijnen, dat die vrijelijck als Kiedolse schelmen en stroopers mogen werden aengetast en des mogelijck geruineert"; R. 17 Febr. 1679 wordt aan Couper te Indramajoe gelast „de stroopers daar in 't vaarwater onder de naam van Kiedolse roovers niet te ontsien". R. 4 Aug. 1679 last naar Indramajoe om vrijelijk de „Bantamse Kidolse struijkroovers" aan te tasten. Evenzoo R. 18 Oct.: „alle rovers, die bewesten Indermaijoe konnen werden geattrapeert, vrijelijck te ruineren"; verg. R. 8 Dec.; 30 Dec. een dergelijke last „sonder eghter alsnogh de Bantammers te noemen". R. 8 Jan. 1680: eene flottille uit te zenden om te kruisen bij Poeloe Pandjang, met order om alle zeeroovers te dooden; handelsvaartuigen moet men „voor-alsnogh laten passeren"; R. 9 Jan.: een burgervaartuig krijgt verlof om op de zeeroovers te kruisen „dogh eghter onder een behoorlijke passe van ten handel te sullen vaeren, om alsnogh geen openbare actien tegens de Banthammers te verthonen". R. 14 Mei 1680 wordt bij wijze van verzachting aan de krui- § 421
sers in Straat Soenda gelast „de handelsvaartuijgen, die met passen voorsien sijn, niet te beschadigen en de andere, die sigh gewilligh komen over te geven, niet doot te slaan". De Nederlandsche gezanten, in 1680 naar Bantam gezonden, erkennen zelf dat de Comps. kruisers „ten meerendeele van de rauwste soort van menschen bestiert worden", De Jonge VII, 362.

Caeff. Mijn oordeel over de ongeschiktheid van dezen man om een zoo belangrijk, ofschoon in rang onaanzienlijk, ambt als dat van Resident te Bantam te bekleeden, berust op het bestudeeren der Dagregisters, waarin tallooze brieven van hem voorkomen. Nooit vindt men er eene beschouwing van den toestand aan het hof, uitgaande van grondige kennis van zaken; niets dan geruchten, praatjes van dezen en genen en mededeelingen van feiten die pas gebeurd zijn of heeten te zijn. D. 4 Febr. 1678 heet hij: „de sloffe Resident Caef"; D. 13 April 1678 wordt hij dan ook aangespoord om niet „slof of traach" te zijn in het zenden van rapporten. Precies 10 jaar later, R. 13 April 1688, wordt weer geklaagd over zijne slofheid. Een paar flagrante domheden zal ik aanstippen. D. 19 Nov. 1677 bericht hij dat de derde Cheribonsche Prins uit Bantam naar zijn land is teruggekeerd; D. 21 Dec. 1677 meldt hij echter dat dit onjuist is. Men vraagt zich af: waar had de man dan zijne oogen gehad? D. 14 Jan. 1678 blijkt, dat Caeff niets geweten had van eene groote expeditie, door Bantam uitgerust en uitgezonden naar Soemedang. Ook zijn te laat bericht van de zending van een Engelsch schip naar Cheribon D. 1678 p. 631 en 647 verdient aandacht. Eindelijk leze men de tegenstrijdigheden in zijn bericht D. 1680 p. 57.

Dat Sultan Hadji in 1679 steeds den oorlog tegenhield, blijkt uit vele § 422
plaatsen van het Dagr., door mij niet afzonderlijk genoteerd. D. 22 Jan. 1680 meldt Caeff dat S. Hadji in dit opzicht geheel alleen staat; den 4 Maart dat hij heftig twist met de Pangerans Kidoel en Poerbaja; R. 18 Maart 1680 verschijnen gezanten van hem te Batavia, die geene schriftelijke boodschap

overbrengen (R. 22 Maart), maar verklaren „dat zij volgens last van hunnen Coninck seer gaarne Sijn Edelht. d' Hr. Gouvernr. Generaal en de andere heeren eens persoonlijck souden willen sien en spreken". Dit wordt goedgevonden, maar schijnt niet tot veel te hebben geleid, daar R. 2 April verklaart dat de jonge Sultan de Regeering blijkbaar zoekt te misleiden. Zoo weinig kende men, dank zij Caeff, het terrein te Bantam! Men had den 22 Maart nog een schrijven van Sultan Hadji ontvangen, waarin deze, onder toevoeging dat te Bantam openlijk was verboden den Nederlanders leed te doen, op eene staking der vijandelijkheden aandrong. Of het waar is, wat Caeff den 5 April bericht, dat 1.300 man door den jongen Sultan over zee naar Cheribon gezonden waren, dat geneigd was, het Bantamsche juk af te schudden, blijkt niet verder; veel waarschijnlijker is, zooals twee dagen later uit Tandjoengpoera wordt gemeld, dat dit het werk was van den Rijksbestuurder en Pangeran
§ 423 Kidoel. Het zonderlingste is, dat Caeff D. 28 April het ontstaan der crisis te Bantam meldt, ten gevolge van het afloopen van een schip door de onzen; en den dag daarna, dat de jonge Sultan ons den oorlog wil verklaren, waarop hij spoedig een schrijven, gedateerd 29 April (Van Deventer o. l. I, 300 noot), moet hebben laten volgen, met de tijding dat volgens de hofgrooten een oorlog onwaarschijnlijk is; en waarlijk, 8 Mei verschijnt te Batavia een gezantschap van den jongen Sultan om een contract met de Comp. te sluiten! Blijkbaar was Caeff absoluut niet op de hoogte van den wezenlijken gang der zaken aan het hof. De maatregelen, tengevolge van die crisis genomen, vindt men R. 29 April. De overgave van het rijksbestuur door Sultan Ageng aan zijn zoon R. 10 Mei 1680, bij De Jonge VII, 342, „en dat oversulx gemelten ouden Sultan nu gansch geen regering meer hadde, maar op Turtiassa, als sijne plaijsante plaats, gelijck een privaat persoon leefde". Intusschen ziet men de Nederlandsche gezanten kort daarop rapporteeren „dat de oude Koning met zijn aanhang nog al groote influentie tot en in het bestier van zaken van staat heeft" (De Jonge VII, 362). Zooals wij hierboven § 410 vermeldden, leest men reeds D. 20 Juli 1671 dat S. Ageng aan zijn zoon „de meeste part van de regeringh van Bantam had overgetransporteert". Welken plotselingen invloed het gezantschap te Batavia had, blijkt uit R. 8 Mei (dus genomen op den dag van aankomst dezer gezanten), om van de zes voor Cheribon bestemde schepen er drie aan te houden, aangezien „hieromher immers voor eerst" geene aanslagen meer te duchten zijn.

Onderhandelingen. R. 24 Mei zegt dat men opzettelijk, met het oog op het te verwachten binnenvallen der patriasche schepen, de onderhandelingen slepende houdt, ofschoon de Bantammers wegens de zwakheid der positie van den nieuwen Sultan op spoed aandringen. Hoe zwak deze nog stond, blijkt uit een bericht R. 16 Mei, dat er al weer twisten tusschen hem en
§ 424 zijne broeders en rijksgrooten waren ontstaan. Het geheele resultaat der besprekingen wordt geresumeerd in R. 31 Mei. De eischen, door de Regeering

gesteld, vindt men bij De Jonge p. 344 e. v. De sterkste is, dat Bantam 's Comp^{s}. gebied tot de Zuidzee zou erkennen; dit heet eene bevestiging van het contract van 1659, zie § 37; verder de eisch om Cheribon geheel ongemoeid te laten, het gebied des Soesoehoenans geen overlast aan te doen en de daaraan toegebrachte schade te vergoeden, met erkenning van het recht des Soesoehoenans om bovendien vergoeding te eischen voor de hulp, door Bantam aan Troenodjojo verleend! Dat dergelijke concessies geheel buiten de bedoeling des Sultans hadden gelegen, blijkt ibid. p. 352. Het rapport van 't gezantschap naar Bantam ibid. p. 353 e. v. Te Bantam had men 't meest tegen de vordering van schadevergoeding en uitlevering van overloopers; wilde de Comp. hiervan afzien, dan was het andere wel geschikt. Feitelijk waren deze punten niet van overwegend belang, doch ook aan deze werd door de Regeer. zoo stijf vastgehouden, dat alle besprekingen tot niets leidden. Volgens R. 18 Juni verwachtte de Regeer. niet anders; maar Sultan Hadji was over dezen afloop ten zeerste verdrietig (De Jonge p. 360), en daar had hij alle reden toe. — Tegengaan van vijandelijkheden, De Jonge p. 360 en R. 16 Aug. 1680. — Dat de Regeering bleef wachten op eene gelegenheid om Bantam aan te vallen, blijkt uit R. 10 Maart 1681. waarin: dat er voorloopig van geen oorlog kan komen, omdat de Comp. elders de handen vol heeft, „alhoewel andersints veele en genoegsame redenen komen te suppediteren, omme ons van alle de gelede ongelijcken en affronten der Bantammers ter bequamer tijt te mogen resenteren, als ons maar daartoe de magt en 't vermogen in handen gestelt wert." Men wachtte dus op orders uit patria.

Indramajoe. D. 4 Jan. 1680 komt bericht van Jochem Michielsz dat de § 425
vijand van voor deze plaats is verdreven en zijne werken vernield. Dienzelfden dag vertrok Kraëng Biseï derwaarts. Hij is daar en te Cheribon dit heele jaar gebleven, komt 14 Maart 1681 te Batavia terug, doch overlijdt eenige dagen later en wordt te Tandjoengpriok begraven, doch bij R. 28 Maart 1681 wordt toegestaan, zijn lijk naar Makassar te vervoeren. Zijne weduwe vertrok eerst in Maart 1682 (R. 7 Maart).

Cheribon. D. 8 Febr. 1680 komt een schrijven van Sultan Sepoeh, die anders van de drie Sultans nog het meest Bantamschgezind is, met klachten over onderdrukking door de Bantammers en vernieling van zijn land; wanneer Batavia met Bantam in oorlog mocht komen, biedt hij zijne hulp aan. Eenige dagen later blijkt echter, dat hij geheel anders naar Bantam heeft geschreven. Den 23 Maart besluit de Regeering, aan Jochem Michielsz den last te geven om de Cheribonsche Sultans te verzoeken, hun land van Kidoeleezen te zuiveren, of anders hen daartoe te dwingen; den 28 Maart schrijft de Regeering aan Kraëng Biseï, dat Cheribon op den gestelden eisch binnen 24 uren moet antwoorden; den 23 April komt echter de tijding, dat, tengevolge van de aanwezigheid van eene vrij groote Bantamsche macht, de afgezondenen der Compagnie (dit waren Benjamin van der Meer en een schipper Jan Mulder)

niet tot de Sultans zijn toegelaten; van ter zijde wordt vernomen, dat Sultan Sepoeh gaarne onder de Comp. wil staan, doch „geensints onder den Sousouhounangh"; Sultan Anom is nogal Bantamschgezind maar Depati Topati
§ 426 geheel niet. Na ontvangst van dit bericht zendt de Regeer. den 27 April den last aan Jochem Michielsz, om het ultimatum, waarop binnen zes uur moet worden geantwoord, te overhandigen, terwijl hem tevens versterking wordt gezonden, en den 4 Mei meldt deze officier dat Cheribon bij zijne verschijning „sich selffs op eijgen versoek onder Comps. bescherminge en gebiedt overgegeven heeft"; vooral S. Sepoeh was daartoe bereid, doch hij wilde tevens zijne broeders doen afzetten, hetgeen dezen voorkwamen door zich eveneens voor de Compagnie te verklaren, waarvan eene „schriftelijcke acte" opgemaakt werd; de Bantammers waren gevlucht. S. Sepoeh schrijft tenzelfden dage dat hij de Comp. trouw zal blijven, doch dat het dan noodig is dat hij alleen regeert. Het is dus niet weinig overdreven, wanneer de Regeering kort hierna (De Jonge VII, 349) haren eisch, dat Bantam zich niet verder met Cheribon zal bemoeien, motiveert met de verklaring dat „de Princen van Cheribon zich met hunne landen en onderdanen onder des Comps. bescherming begeven en wij deselve op haer verzoek onder onse bescherminge ook aangenomen hebben". Na ontvangst van het schrijven van Jochem Michielsz besluit de Regeer. denzelfden dag, Cheribon vooreerst niet te verlaten en er nog meer versterking heen te zenden; den 8 Juni komt bericht dat de Bescherming gebouwd is (1). R. 25 Juni wordt vermeld dat alle drie Sultans gezanten hebben gezonden met brieven, „daarbij zij elk voor sigh selven verscheijden versoecken wegens hun lant en regeringe sijn doende"; voortdurend blijven deze drie broeders twisten (D. 2 Aug.), hetgeen tot R. 3 Sept. leidt, om een Commissaris naar Cheribon te zenden teneinde hunne geschillen te beslechten en hen een contract te doen teekenen; zij worden tevens tot „vrije Princen" verklaard.
§ 427 De uitvoerigste uiteenzetting van het standpunt der Regeering in zake Cheribon vindt men in de instructie, die Tack in 1685 naar Kartasoera meekreeg (De Jonge VIII, 186): „Soo moeten UwE: Sijn Hoogheijt (*den Soenan*) met alle dexteriteijt tegemoetvoeren den staat, waarinne hij geweest, en hoeverre door Comps. kragtdadige hulpe wederom gantschelijck met sijn vervallen rijck in volle rust en heerschappije gestelt is, en dat de aanneminge der Sirrebonders onder 's Comps. verbont en bescherminge op sijn eijgen versoeck en volkomen toestemminge geschiet is, in een tijt dat de Bantammers en Kidollesen die plaatse overheert hadden en besaten, daartoe hij selve bij sijne *schriftelijcke* versoecken aan den Heer Speelman zalr. efficacieuse instantien gedaan heeft, dat men dog de Bantammers daer niet wilde laten heerschen,

(1) Dit fort, in 1811 beschreven als „een vierhoekig fortres met twee heele en twee halve bolwerken", waarbinnen pakhuizen enz., heeft de Compagnie overleefd en is volgens Hageman (T. B. G. XIX, 242) eerst in 1832 afgebroken.

maar dat hij Sirrebon dan liever aan de E. Compagnie wilde laten, dog die documenten en brieven sijn hier onder de papieren van Java althans (*d. i. thans*) niet alle te vinden". Dit laatste doet den lezer misschien glimlachen, maar is geen bewijs dat die papieren niet hadden bestaan; men vergelijke het verzamelde in § 1635. Het woord „schriftelijcke" cursiveerde ik, omdat D. 3 Nov. 1685 in een brief aan den Soesoehoenan gezegd wordt, dat diens verklaring tegenover Speelman *mondeling* was geschied; maar D. 28 Dec. 1684 heet het weer dat dit verzoek in 1677 schriftelijk is gedaan aan Speelman te Japara. Die schriftelijke verklaring nu was vervat in een request, door Amangkoerat aan Speelman gericht, van hetwelk in 1685 nog alleen een translaat voorhanden was, waarin deze periode voorkwam (De Jonge VII, 171; VIII, 187): „Ten derden versoeckt hij (namentlijck desen Sousouhounang) oock de negorij Sirrebon . . . . . , doch wij laten dit aan 't goeddunckeu van vader den Admiraal, en soo bijaldien het bij den Heer Gouverneur Generaal en vader den Admiraal niet billijck geoordeelt werd, dat wij Sirrebon gelijck te vooren regeeren, soo en is het oock geensints van onse begeerte niet". Bewuste § 428
verklaring is denkelijk bedoeld in een schrijven van Speelman aan de Regeering van den laatsten Nov. 1677 (D. 9 Dec. 1677, pag. 436): „De Sousouhounangh scheen oock gants niet te konnen of willen verdragen, dat gemelte Bantammers eenigh gesagh op Cheribon souden voeren, maar veel liever, indien de Pangerans al onder hem niet wilden staan, die plaats aan de Compe. te willen cederen". Inderdaad een zwak argument om Cheribon aan hem te onttrekken, temeer omdat Speelman een week of wat te voren (D. 21 Oct. 1677; ibid. p. 344) nog geschreven had dat de Soesoehoenan herhaaldelijk had aangedrongen op de handhaving van zijne rechten op Cheribon. Wat onbedachte uitlatingen van dien Vorst betreft, D. 2 Dec. 1676 zien wij ook Tegalwangi groote beloften doen (afstand van al de noorderstranden en Madoera), die men moeielijk als ernstig gemeend kan beschouwen; nog krasser schreef Amangkoerat als troonopvolger, D. 7 Nov. 1676: „En wanneer ik de Maduresen overwin, zal ick alles aen mijn broeder den Gouverneur Generaal geven wat mijn broeder begeert" (1). Dat de Soesoehoenan, nog vóórdat de Regeering het contract met Cheribon sloot, opnieuw op zijne aanspraken had gewezen, zeggen G.-G. en Raden in hun brief aan XVIIen van 29 Nov. 1680

(1) Evenzoo R. 6 Maart 1682 Sultan Hadji van Bantam (die toen erg in de knel zat): „De negorij van Soerasoewan (*d. i. Bantam*) staat ter believe van de E. Comp. en ook kan d' E. Compe. haar believen doen omtrent al hetgeen dat uijt de negorij van Soerasawan gaat en inkomt". Het doet denken aan den zeeman bij Erasmus, die in den storm aan de heiligen eene waskaars beloofde zoo groot als de scheepsmast, doch toen hij geland was een smeerkaarsje van een stuiver mooi genoeg vond. Doch de Oostersche beleefdheid was daarbij misschien ook een factor. Zoo spreekt D. 1680 p. 557 een Cherib. Hoofd, naar het schijnt de Patih van Sultan Sepoch, in een brief aan den G.-G. van „mijnheers stadt Siriboh", evenals een Spanjaard, met wien men kennis heeft gemaakt, zal spreken van „uw huis" als hij 't zijne bedoelt.

(De Jonge VII, 53): „Den Sousouhounan schijnt over de landen van Chirrebon sig nog al te bekommeren en die Princen en landen seer geerne onder sijn souverain gebiet te hebben".

§ 429 *Aanspraken van Bantam.* D. 13 Mei 1680 komt een bericht van Bantam dat Sultan Abdoel Kahar zich „met Chirrebon, Samadangh en de andere plaetsen om de Oost niet meer bemoeijen" wil; maar D. 28 Aug. 1680 zegt Caeff dat hij nog steeds zijne aanspraken op Cheribon en de bovenlanden handhaaft, doch ter wille van den vrede alle Bantammers van daar heeft teruggetrokken.

Tjili Widara D. 4 Oct. 1680 komt bericht van Cheribon dat eenige Makassaren tegen hem zijn uitgezonden (volgens D. 3 Sept. was hij nog in het Soemedangsche); D. 14 Oct. komt de tijding van Bantam dat hij aldaar is aangekomen, klagende dat hij „door dreijgementen des Sousouhounangs en 't gewelt der ingelanden" uit Soemedang is moeten wijken; D. 27 Oct. schrijft Jochem Michielsz, dat Tjili Widara te Pagaden door onze Makassaren was bezocht, zich had overgegeven en volgens gedane belofte was doorgezonden naar Bantam. Daarmee verdwijnt hij uit de geschiedenis; zie echter § 2511.

Wira Angonangon. D. 7 Dec. 1678 schreef Hartsinck dat W. Angonangon bereid is „om sich aen 's Comps. gehoorsaemheijt en protextie te willen begeven, dat een seer goede zake soude sijn, als hebbende derwaertsover geen cleen aensien en ontsagh". Dit was na de inneming van Soemedang, waarbij hij had geholpen. Ook D. 21 Dec. 1678 staat dat hij trouw aan de Comp. beloofde. Dat hij naar Bantam ging, staat D. 1679 p. 633; 1 Dec. 1680; 6 Nov. 1681. Hij sneuvelde later „in de Bantamse pagger op Tangeran" D. 24 Maart 1683.

§ 430 *Wiradedaha.* D. 4 Oct. 1680 komt het bericht van Cheribon dat Demang Galonggang Soekapoera heeft verbrand en geplunderd, „omdat den Tommagon Wira Dedaha (die nu mede tot Chiribon was verschenen) sigh met hem niet had willen conjungeeren".

Demang Galonggang. D. 5 Aug. 1680 komt een brief van hem (hij noemt zich Depati) aan den G.-G. „wien icq nevens den Sousouhounang Aman Coerat voor mijnen Hr. erkenne", waarbij hij klaagt dat zekere Hoofden niet voor den Soesoehoenan verschijnen willen. Maar D. 4 Oct. 1680 bericht men uit Cheribon dat hij beweert „dat het lant tusschen Samarangh (*sic; lees: Samadangh*) en Craoan door den Sousouhounangh Ingalaga off Pangeran Pougar (*den broer van Amangkoerat, die den titel Socsoeh. had aangenomen*) aen hem ware geschoncken geworden"; op dezelfde wijze schrijft D. 11 Nov. 1680 Couper, die in Midden-Java tegenover Poeger stond (er bijvoegend dat hij zich bij Poeger en Namroed heeft gevoegd), en D. 1 Dec. 1680 Jochem Michielsz. Dat hij dezelfde persoon zou zijn die D. 30 Sept 1683 voorkomt („eenen Nalajaja, die sig Adepattij Goelongon liet noemen"), is niet waarschijnlijk, daar Naladjaja D. 19 Oct. 1683 gedood wordt, en Demang Galonggang

nog later voorkomt. Waarschijnlijk was hij een lid der regentenfamilie van Parakanmoentjang, welke uit Sindangkasih Galonggang afkomstig was. Volgens een babad (T. B. G. XVII, 331) noemde hij zich Depati Pantjawinata.

Zucht der Regenten naar zelfstandigheid. De Afg. patr. miss. van 13 Oct. 1680 (De Jonge VII, 50) zegt: „de Javaanse regentjes gelijcken heertjes op haarselven te willen wesen, elck zooals hij het stellen en maintineren kan, voornamentlijck die wat verre afgelegen zijn en in de bovenlanden".

Opdracht aan Jochem Michielsz bij R. 31 Dec. 1680: hij zal „de rovers, § 431
daar boven in 't land na Samadang en Carwangh toe nogh swervende, alle en principaal den rebel Depattij Goelongong" aantasten met een troep Europeanen en Makassaren benevens volk der Cheribonsche Vorsten. Uit De Jonge VII, 378, blijkt dat Michielsz den 7 Jan. 1681 te Cheribon was, op welken datum hij aldaar met Van Dijck het contract teekende. Bij de verhandelingen waren tegenwoordig (ibid. p. 370 en 372) Wiralodera van Indramajoe, de Regenten van Soemedang, P.moentjang, Soekapoera, Pamanoekan, Tjiasem, Kawasen en Imbanagara; volgens D. 1 April 1681 ook die van Bandoeng. D. 23 Jan. 1681 komt bericht van Cheribon dat hij op marsch is gegaan met 100 Eur., 350 Mak., 7.000 Cheribonners; D. 31 Jan.: de Bandoengers zijn gereed, hem te helpen, terwijl Namroed, die in Galoeh is, zich met Depati Galonggang zal vereenigen; D. 10 Febr. 1681: deze laatste heeft zich overgegeven en zijne hoofdplaats is genomen; D. 3 Maart 1681: Michielsz is te Cheribon terug na de zaken in Galonggang te hebben geregeld en aldaar eenen „Angabeij Tsjoutsjouck" te hebben aangesteld tot „gouverneur voor den Soesoehoenan"; de gevangen Depati heeft weer de vlucht genomen. Wat later, D. 10 Aug. 1681, verneemt men dat deze toch te Cheribon is gekomen en daar gevangen gezet, waarop hij (R. 29 Aug. 1681) opnieuw de vlucht nam doch zich andermaal moest overgeven. Hij is echter met zeker gezag in zijn land bekleed gebleven, en wij zullen hem hierbeneden § 500 opnieuw ontmoeten. Over Ngabehi Tjoetjoek zie § 185. Van Dijck (in zijn rapport bij De Jonge VII, 371) zegt dat deze Ngabehi „subaltern onder den Tommagon Tanoebaja van Praka Montsian" werd geplaatst over Galonggang. Deze Regent van Parakanmoentjang overleed in 1686 (D. 1 Juli 1686). Van toen af schijnt Ngabehi Tjoetjoek als voogd over den zoon des overledenen het regentschap te hebben bestuurd. D. 15 Jan. 1687 noemen Toemenggoeng Tanoebaja en Ngabehi Tjoetjoek zichzelf in een brief „Regenten van Parkamontsjan"; als zoodanig komen zij gezamenlijk ook voor R. 6 Sept. 1686; D. 4 Febr. 1689; 17 Jan. 1690. Tjoetjoek's eigen naam blijkt nergens. D. 6 Nov. 1681 wordt gezegd dat Galonggang onder Tambackbaija staat; dit zou dan zijn naam zijn, wanneer het niet waarschijnlijker was dat hier Tanoebaja, Regent van P.moentjang, bedoeld wordt; de naam Tambakbaja komt elders steeds voor als die van een Krawangsch Hoofd: D. 30 Mei 1678; 23 Juni 1679; R. 7 Juli 1679; D. 10 Oct. 1681; 20 Sept. 1682, en de babad in T. N. I. 1839, I, 437.

§ 432 *Tweede tocht van Michielsz.* D. 28 Maart 1681: hij is met Van Dijck van Cheribon vertrokken, doch te Tjiasem van dezen gescheiden om over land naar Tandjoengpoera te gaan; R. 6 Mei 1681: brief aan hem te Tandjoengpoera; R. 21 Mei 1681: ook Kapitein van den Eeden zal derwaarts om met hem de kwesties tusschen Panatajoeda, die zich verdacht had gemaakt, en de Balische Hoofden te onderzoeken. Hunne instructie staat D. 30 Mei 1681: de Inlanders zacht te behandelen; hen niet uit te schelden, zooals de Commandant van Tandjoengpoera, Bervelt, wel doet; de deswege gerezen klachten te onderzoeken; te zorgen dat de veldschans geregeld van levensmiddelen voorzien wordt; te rapporteeren of in die buurt djatihout groeit; te trachten een beteren weg naar Batavia te vinden; 's Comps. munt in omloop te brengen; na te gaan „hoe verre en op wat plaatsen de Tommagon Natta Jouda het gesach voerde, en hoeveel volckx wel onder hem sorteerde, mitsgaders oocq wat Hoofden en verdere plaatsen meer onder ons gebiet staen en off de verdeelinge dier landen nogh zoodanigh zij, als se door den E. Capn. Willem Hartsinck ao. 1679 (*zie D. 23 Juni 1679*) gerapporteert en ge-
§ 433 laten waeren". Dit laatste is een merkwaardig bewijs, hoe de Regeering steeds in het donker of schemerdonker rondtastte. De operaties van beide genoemde officieren tegen de Baliërs in de Krawangsche bovenlanden staan vermeld D. 2 Juni; R. 3 Juni; D. 13 Juni; 24 Juni; R. 1 Juli; D. 2 en 6 Juli; R. 15 Juli. Den 23 Juli komt Van den Eeden en den 19en Aug. Jochem Michielsz te Batavia terug. De Regeering drong nu eens aan om de Baliërs „na vermogen te vervolgen ende te ruineren", dan weer keurde zij het goed dat aan allen, die zich bij de onzen wilden vervoegen, pardon werd beloofd.

Post te Indramajoe. R. 31 Dec. 1680: „na gelegenheijt des tijts sal onse post op Indermaijoe, als daar nu misschien niet langer sullende nodigh wesen, wel vermogen geligt te worden". Aldus ook D. 1 Jan. 1681 in de instructie voor Van Dijck. Deze schrijft D. 1 April 1681 uit Cheribon: „de vastigheijt genaemt Bantams Bril is gedemoljeert".

Met Bantam bleef gedurende het laatst van 1680 en het heele jaar 1681 de verhouding zeer gunstig. R. 7 Sept. 1680 bepaalde, de bekruising te staken; R. 24 Oct. 1680 werd een Bantamsch voorstel aangenomen om gezamenlijk de noordkust te bekruisen; alleen verschijnen R. 15 Juli 1681 eenige Bantammers bij Ontong Java, waarover zal worden geklaagd, en R. 19 Aug. 1681 wordt besloten een paar schepen tegen Bantamsche zeeroovers uit te zenden. Bij het optreden van den nieuwen G.-G. Speelman zond de Sultan een felicitatiegezantschap, R. 7 Dec. 1681.

§ 434 *Fort te Cheribon.* In de instructie voor Van Dijck D. 1 Jan. 1681 staat, dat te Cher. een garnizoen zal blijven, als het noodig blijkt en de Vorsten het willen onderhouden; is het onnoodig, dan mag men de Bescherming verlaten en het kanon tegen de waarde aan hen overdoen; D. 31 Jan. 1681 laten de Cher. Vorsten verzoeken dat het garnizoen er mag blijven „op hare

costen en onderhout"; R. 1 Aug. 1681 spreekt Speelman in een brief aan hen van „onse besettinge, aldaar t' hunnen beste en versoeck gelaten".

Zending van Van Dijck. Tot het zenden van een Regeeringscommissaris naar Cher. werd bij R. 3 Sept. 1680 besloten; de Vorsten lagen geheel met elkaar overhoop en trachtten elk zooveel mogelijk macht en land van de Comp. te krijgen; daarenboven was het noodig, de verhouding tegenover de Comp. en den Soes. eens voor al te regelen. R. 7 Sept. bepaalt dat Van Dijck die Commissaris zijn zal; R. 17 Dec. dat hij ook zal visiteeren „de plaatsen, tusschen dit en Sirrebon onder de gehoorsaamheijt van den Sousouhounangh ende de Comp. gelegen"; bij R. 31 Dec. 1680 wordt geapprobeerd het door Speelman opgestelde project-contract en Van Dijck's instructie; D. 1 Jan. 1681 vertrekt hij; aldaar wordt ook zijne instructie geïnsereerd; de belangrijkste passages daaruit heb ik hierboven en hierbeneden overgenomen. Het contract, den 7^en^ Jan. 1681 te Cheribon geteekend, werd R. 15 Juli 1681 naar Cheribon teruggezonden, geratificeerd „soodanigh dat alhier bij ons bevorens was opgestelt". In zijn rapport (De Jonge VII, 363 e. v.) zegt Van Dijck dat het eenige bezwaar tegen de onderteekening geopperd werd door Sultan Sepoeh, die boos was, omdat hij in het contract geheel met zijne broeders gelijkgesteld werd. Het contract is in originali, met de toevoeging van 27 Febr. 1681 en de origineele ratificatie, aanwezig in 's Lands Archief, en staat in zijn geheel met de gewone afwijkingen in spelling, die men altijd bij copieën van oude stukken vindt, gedrukt bij De Jonge VII, 372 e. v. Voor ons doel zijn de volgende bepalingen van belang.

§ 435 Vooreerst bekennen en verklaren de Coningen gebroeders van Cheribon, gelijck bij haare brieven en uijt het mondelingh beright van hare gesanten gebleecken is, ten hoogsten dancbaar en verpligt te weesen voor de hulpe en bijstand, door de Comp^ie^. aen haer en hare onderdanen (*verleend, en dat*) op haer ernstich versoeck en bede onder Comp^s^. bescherminge sijn aengenomen en vrijgemaeckt van de overlasten, die sij te voren tot verderff van haer lant en volck van de Kidolse rovers en andersints hebben geleden, waertoe de Comp^ie^. haer volck onder den Capt. Jochem Michielse en Crain Bisseij met nogh eenige andere Macassaarse groten expres op haer bede naer Cheribon in de maent April van desen jaare 1680 hebben gesonden (1); daerom beloven de Coningen gebroeders voor haer selven, haer nacomelingen en hare onderdanen

(1) Dat deze voorstelling zeer overdreven is, blijkt uit de betrekkelijke R. 23 Maart 1680, waar Michielsz de opdracht erlangt „de Cheribonse Princen en volckeren op 't ernstigste te insinueren om hun lant van al dat geboefte te moeten suijveren"; doen zij dit niet, dan moet hij geweld gebruiken. Als verzoek om hulp is waarschijnlijk op te vatten de brief van Sultan Sepoeh, D. 8 Febr 1680, die intusschen naar Bantam heel anders schreef. D. 23 April 1680 ziet men, dat onze afgevaardigden zelfs niet ter audientie werden toegelaten; daarop verschijnt Michielsz D. 4 Mei en geeft Cheribon zich gewonnen.

altoos en ten laasten dage toe, soolang de son en maan schijnen sullen, getrouwe, eerlijcke en onverbrekelijcke vruntschap met de Compie. te sullen onderhouden, en altoos sonder veranderinge te sullen sijn en blijven danckbare en getrouwe bontgenoten van de Compie., sonder voortaan off naar desen eenige andere beschermheeren, 't sij wie die oock wesen mogten, te sullen erkennen ende aenhangen. . . . . .

En gelijck de Coningen van Chirrebon sedert lange tijt geweest zijn vassalen en onderhorigen van den Sousouhounangh Matharam, soo beloven sij alsnoch, onvermindert de vrintschap met de Compie., te sullen sijn en blijven eerlijcke, stantvastige en getrouwe bondgenoten en vrinden van den Sousouhounang Amancourat Sinnepattij Ingalaga, als wettige erfgenaem en navolger van den jongst overleden Sousouhounangh, op wiens troon hij nu weder met de hulpe Godes en den bijstant van de Compie. in de verwoeste stadt Mataram herstelt is, en voorts oock van sijne wettige nacomelingen, die naer hem wettelijck in het rijck comen
§ 436 te succederen; dat se deselve oock altijt voor haer meerder en als de oudste sullen erkennen, eeren en respecteren, en des noots met voorweten en toestemminge van de Compie. te hulp coomen, te meer vermits den Sousouhounangh en sijn rijck tsedert den opstant van den trouwloosen Troenadjaja in den jare 1676 onder des Comps. bescherminge is aengenomen, gelijck dan oock den Sousouhounangh bij voorvallende noot de Coningen en 't volck van Chirrebon naer vermogen mede sal adsisteren, en sal de Sousouhounang door Comps. en des Chirrebonders gecommitteerde versocht werden dit verbont van vrintschap voor soo veel het hem aengaet mede te ondertekenen en te besegelen. . . . . .

De peper, die in 't land van Chirrebon valt, sal alleen aan de Compie. en niemant anders mogen verkogt en geleverd werden tegen basaarsprijs, dogh als de Compie. selfs niemant stiert om die te coopen, dan sullen de Chirrebonders die mogen vercopen aen Comps. ingesetenen, die met Comps. passe aldaer verschijnen; off soo de Chirrebonders en de ingesetenen op Chirrebon genegen mogten weesen de peper selfs hier op Batavia te brengen en aen de Compie. te vercoopen voor deselve prijs, die de Compie. aen andere betaelt, dat sal haer mede vrijstaen, mits dat se nergens anders henen vervoert en werde. . . . . .

Wanneer de Compie. om houtwerken of rijs mogte benodigt wesen, off oock om suijcker of ijets anders, dan sullen de Coningen van Chirrebon gehouden wesen sorg te dragen, dat sodanige goederen aen niemant anders als aen de Compie. off hare ingesetenen gelevert werden, sullende de Compie. op Chirrebon daervoor in redelijckheijt bazaarsprijs betalen. En ingevalle de Chirrebonders deselve goederen selfs hier brengen, dan sullen se haer door de Compie. volgens de Batavise prijs betaelt werden, off het sal haer vrijstaen die in de stadt aen de ingesetenen te vercoopen" enz.

Men ziet, hoe de Soesoehoenan in zijne verhouding van beschermeling der § 437
Compagnie op ééne lijn met Cheribon wordt gesteld en hoe over zijne ongevraagde approbatie beschikt wordt. Toch was nog eenige rekening met zijne opinie gehouden; in de instructie voor Van Dijck stond althans: „Dat den Sousouhounang in dit verbont van vruntschap mede soude moeten werden begrepen, en ook door die Princen begroet, en ook, soo denselven Sousouhounan wegens het onderteekenen van dit project-contract eenige swarigheijt mogte komen te maaken, de Princen van Sirrebon dan moesten gedogen, hetselve noch met 2 à 3 articulen tot desselfs vergenoeginge quame geamplieert te werden"; ook wilde de Regeering, „om den Sousouhounan geen meer aanstoot deswegen te geven", aan Sultan Sepoeh niet den titel van Panembahan verleenen, waarom hij had verzocht. Bij de aanvulling, den 27 Febr. 1681 aan dit contract gegeven, verbinden de Cher. Vorsten zich, aangezien zij hebben beloofd den Soesoehoenan „als d'outste en ons meerder te sullen eeren" en met de gecommitteerden der Comp. hem te zullen gaan verzoeken „sig in dit verbond te willen inlaten en ons als sijn en des Comps. getrouwe bondtgenooten erkennen", dat, indien de Soesoehoenan „niet te disponeren ware d'articulen te accepteeren", die vastgesteld zijn, zij zullen toelaten dat het contract „tot volcome genoegen" van den Soesoeh. met twee of drie artikelen zal worden geamplieerd „sodanig als van des E. Comps. wegen bij den Commandeur Couper in praesentie van onse gecommitteerdens nodig en billijck g'oordeelt sal werden". Het bleek echter al spoedig, D. 1 Mei 1681, dat de Soes. ontevreden was over het sluiten van dit contract buiten zijne voorkennis.

Nog noteer ik, dat op de onderwerping van Cheribon de ontmanteling dier stad moet zijn gevolgd, misschien ingevolge een artikel van het contract; zie De Jonge VII, 374 en vergel. hierboven § 57; 65. Immers Jochem Michielsz schrijft 1 Mei, 4 Juni 1680 (bij Van Deventer, Gesch. der Nederl. op Java I, 272 noot) dat het eene zeer uitgestrekte plaats is, door een stevigen muur (1) omgeven; D. 1 Oct. 1684 schrijft de Resident, dat Senopati (overl. 1601) voor Panembahan Ratoe, die hem den naam Sultan had gegeven (sic), de hoofdstad bouwde, omgeven met „eenen steenen muer van een ongemeene dikte, gelijck de overblijffsel daarvan nogh aanwijsen".

Het onderlinge getwist der Cher. Vorsten maakte dat de Regeer. hen reeds bij R. 1 Aug. 1681 moest aansporen „omme met elckanderen in goede broederschap te leven".

Bandoeng. Reeds D. 4 Oct. 1680 wordt bericht dat Demang Timbang- § 438
anten te Cheribon is verschenen; D. 31 Jan. 1681 schrijft Michielsz dat dit Hoofd gereed staat, hem te helpen tegen Depati Galonggang; Van Dijck

(1) Wanneer dus D. 8 Febr. 1680 Sultan Sepoeh aan de Regeer. schrijft: „Mijn stadt is geen sterekte .... mijn stadt is geen fortresse", en dat hij daarom de Bantammers niet afweren kan, dan moet dit op den algemeenen toestand van Cheribon slaan, niet op den muur.

bij De Jonge VII, 371 rapporteert, dat hij hem tot Hoofd over Bandoeng heeft aangesteld, en D. 24 Juni 1681 berichten Van den Eeden en Michielsz dat Demang Timbanganten zich volgens het bevel van Van Dijck „op Bandongh metterwoon begeven hadde", terwijl Tjandrawangsa, broeder (volgens Van Dijck bij De Jonge VII, 371 schoonbroeder) van Wira Angonangon, in Timbanganten zijne plaats inneemt. Volgens een schrijven der Regeer. D. 6 Nov. 1681 stond Tjandrawangsa nu onder het hooger gezag van Demang Timbanganten; ergo bleef het landschap Timbanganten een tjoetak van het regentschap Bandoeng. De naam van gezegden Demang Timbanganten blijkt nergens uit de Europeesche bronnen; ook in brieven van hem aan de Regeering (zooals D. 13 Maart 1685; 15 Jan. 1687) staat zijn naam niet. P. de Roo de la Faille (Preangerschetsen p. 46 noot 1) vermoedt dat hij is „de Ardisoeta van de Sedjarah, anders genoemd Anggadiredja I of wel Soenan Gorda, aldus genoemd naar de waringin (goerda) op zijn graf in Timbanganten, en stichter
§ 439 van Dajeuh Kolot" (de oude hoofdplaats Bandoeng). Volgens de babad van Hageman (T. B. G. XVII, 239) bleef Wira Angonangon tot zijn dood Regent (hetgeen eene directe onwaarheid is), terwijl Ardisoeta, de schoonzoon van zijn zoon, zich eerst naar Bantam begaf, doch later naar Bandoeng terugkeerde. Hageman is hier naar gewoonte zeer onduidelijk. Elders (T. B. G. XIX, 228 e. v., vergelijk Van Rees p. 63) deelt hij mede dat deze Ardisoeta op last van Pangeran Aria Gedeh weder van Bandoeng naar Cheribon ging, waar juist eene benteng gebouwd werd; hier gaf hem de „Gouverneur Jakuf Meester" d. i. Couper (zie I, 205) den naam Demang Anggadiredja; hij werd toen Regent van Bandoeng. Met Pangeran Aria Gedeh wordt bedoeld Pangeran Aria Cheribon, zoodat hier weer een kras anachronisme is. Het is zeker, dat zoons van Wira Angonangon te Bandoeng terugkwamen; dit meldt D. 24 Maart 1683 Kuffeler, de Postcommandant te Tandjoengpoera; hij noemt hen Wiratroena, Anggamanggala, Prajamanggala, Tjandrapatra; D. 28 Juni 1689 schrijft de Regeering aan den Regent van Soemedang, dat Demang Timbanganten van Bandoeng klaagt „over de gedoentens van den Tommagon Wiraoennagons soon, genaemt Wira Taroena en Nalla Jouda, die thans bij den Pangirang op Soumadang zijn, aan wien sij om hulp zouden versoecken om in vervang van haar vaders plaats te mogen optreden".

§ 440 *Soemedang.* D. 27 Jan. 1681 komt een brief van den Regent, die nog te Cheribon is. Dat hij door Michielsz (dus denkelijk op diens tocht tegen Depati Galonggang) te Soemedang is teruggebracht, staat D. 9 Mei 1691; een babad van Hageman (T. B. G. XVII, 244; ook bij Van Rees p. 61) deelt mede dat de Regent onderweg „toen men tot in het bosch van Ranggamaijang gekomen was" (misschien het bosch van Bongas, zie B. 40*a*, 20, 3), eene verklaring moest teekenen „van op eigen verzoek geholpen te worden en in zijn gezag te worden hersteld". In verband met de gedragslijn der Compagnie tegenover Cheribon klinkt dit nogal waarschijnlijk; maar wat er verder staat,

dat hij ook eene acte van eeuwige gehoorzaamheid aan de Comp. teekende, en beloofde garen en indigo te zullen leveren, alle jaren met nieuwjaar te Batavia te verschijnen en alsdan rundvee en lijnwaden mee te brengen, is in strijd met de feiten; van dergelijke dingen was in 1681 nog niet sprake. D. 13 Aug. 1681 komt een bericht, dat 70 nieuwe huizen te Soemedang zijn gebouwd; D. 18 Oct. 1681, dat de Regent bezig is, zijne verstrooide onderdanen weer bijeen te brengen. D. 23 Dec. 1681 komt een schrijven van Demang Timbanganten, berichtend dat Rangga Gempol hem naar Soemedang heeft ontboden; daarop antwoordt de Regeering D. 5 Jan. 1682, dat hij goed heeft gedaan met dit bevel niet op te volgen, en dat de Resident te Cheribon aan Rangga Gempol zal verbieden om zich met Bandoeng te bemoeien. Curieus is ook, dat in 1685 Luitenant Benjamin van der Meer, die Resident § 441
te Cheribon was geweest, op doorreis met Tack naar Java's Oostkust alle Preanger-Regenten opriep naar Cheribon, en hen ondergeschikt verklaarde aan den Regent van Soemedang, welk bevel hij echter tegen contante betaling van vrij belangrijke geldsommen weer introk; zie D. 25 Maart en 5 April 1686.

Tjiasem. In de Bijlagen der Resolutiën van Heemr. vond ik een request, in 1685 door Kartajoeda van Tjiasem aan Camphuijs aangeboden, waarin: „hoe dat hij zuppliant met den Cappiteijn Jochem in den oorloogh van de Bantammers soo op Tiassam, Dramajo, Chirbon, Rantia, Golongongh ten dienste van d'E. Comp. sijne vigilantie en coragie heeft bethoont, ende is door den Commissaris van Dijck zal^r. nevens Cappiteijn Jochem hem zuppliant als Hooft op Tiassam gestelt". Dat hij al eerder door de Comp. tot Regent was aangewezen, is boven gebleken. D. 8 April 1681 schrijft Michielsz te Tandjoengpoera: „Den Angabeij Carta Jouda van Intchiassem was met den Cap^n. Michielse oock nae en op Tanjongpoura overgecomen om sijn verstrooijt volck op te soecken".

Namroed's ondergang D. 7 Jan. 1682. De Resolutie van dien dag noemt hem „den laatsten rebel en rover Namroet". Volgens De Jonge VII, 313, 3 was hij een Baliër en gehuwd met eene zuster van Pangeran Poeger.

Caeff's overkomst R. 10 Febr. 1682; welke boodschap hij toen bracht, § 442
staat in de Resolutie niet. G.-G. en Raden schreven 5 Oct. 1682 naar Nederland, dat hij „op den 10 Febr. uijt den naam en van wegen Zijn Hoogh^t. quam versoecken ende seer iterative requireren in dese zijne verlegentheijt om des Comps. bescherminge en adsistentie"; De Jonge VII, 66 teekent hierbij aan: „Deze datum is niet geheel juist; op 10 Febr. werd een verzoek van den Sultan in Rade van Indië behandeld, alleen strekkende om kruid te mogen hebben". De Jonge vergist zich echter. Een verzoek van hem om kruit was den vorigen dag, den 9^en, behandeld, doch afgewezen, omdat de Regeer. zelfs toen nog niet wist wat van de twisten tusschen vader en zoon „te gelooven zij". Den 10^en verscheen „staande dese vergaderinge" Caeff met S. Hadji's zegelring en eene mondelinge boodschap. Uit Van Deventer (o. l. I, 311 noot 1)

blijkt, dat Caeff eene toezegging van S. Hadji meebracht en met eene desbetreffende afspraak naar Bantam terugkeerde. Zeer opmerkelijk is, wat Tachard (o. l. pag. 102) meedeelt, dat „de gantsche Raad" (van Indië) er tegen was, zich met den twist tusschen S. Ageng en zijn zoon in te laten, uit vrees voor moeielijkheden met de Franschen en Engelschen; dat Speelman tevergeefs op de gunstige gelegenheid wees, die zich thans aanbood om den Bantamschen handel te vernietigen; dat de G.-G. daarop, zich bedienende „van het souverain gezag 't geen hij bij dusdanige gelegentheden heeft", op eigen verantwoordelijkheid zijn wil doorzette en Saint Martin met de expeditie uitzond. Vermoedelijk had Tachard, die van 18 tot 26 Augustus 1685 te Batavia vertoefde, deze bizonderheden van Jan Parvé, iemand uit Saint Martin's kring, die blijkbaar het verdere verloop der Bantamsche zaken aan Tachard in eene voor Saint Martin te gunstige inkleeding heeft medegedeeld, zie T. B. G. XLVI, 448. Het is jammer dat Van Deventer, de bewonderaar van een Van der Parra, geene notitie heeft genomen van deze merkwaardige mededeeling, welke den sleutel geeft tot de interventie der Comp. in de Bantamsche zaken; misschien zou zijn ijver om eene groote figuur als
§ 443 Speelman „in den Staub zu ziehen" wat getemperd zijn. Over Speelman's lust, reeds in 1677, om met Bantam af te rekenen, zie § 409. Wat de klachten betreft, over Speelman na zijn dood aangeheven, grootendeels waren die ongetwijfeld gegrond; het strookt echter nog heden met de Indische zeden om op een G.-G. af te geven, zoodra hij zijne hooge waardigheid heeft neergelegd. Overigens is het weer opvallend, hoe Speelman den Raad imponeerde. Tijdens zijn leven durfde alleen Camphuijs tegen de verwaarloozing opkomen, waaraan de financieele belangen der Comp. werden overgelaten. Vooral ook is merkwaardig de te Batavia anno 1685 circuleerende overlevering (Choisy o. l. pag. 138) „que si le Roi avait pris Amsterdam en 1672, M. Spelman, quoy-qu'il ne fust alors que Capitaine général de Ceilon (*Admiraal*), se seroit fait Souverain dans les Indes". Of Speelman met zulke plannen had omgegaan, doet er niet veel toe; de hoofdzaak is hier, dat men hem tot dergelijke daden in staat achtte. Hij doet in zekere opzichten, ook in zijne gebreken, sterk aan Daendels denken, behalve dat deze laatste, voor zoover ik weet, geen drinkebroer was.

In den brief, waarbij Coen den 5 Aug. 1619 aan de XVII den val van Jacatra meldt (Van der Chijs, De Nederl. te Jakatra p. 242), leest men: „Ik houd voor zeker, zoo (*wij*) de plaats (*Bantam*) dadelijk aangetast hadden, dat (*wij*) die, zoowel als Jakatra, vermeesterd zouden hebben. Dan, 't is daar niet gemeend en de peer is nog niet rijp geweest".

§ 444 *Angkee.* R. 20 Maart 1682 spreekt van „de uijtterste zuijckermoolen onser ingesetenen boven de fortresse Anckee, namentlijck die van den Chinees Tenqua", terwijl Van Moock R. 30 Oct. 1682 zegt, dat hij zijne gracht wil graven „uijt de rivier van Ankee bij de zuijckermolen van Tenqua". Zeer

opmerkelijk is ook, dat Bantam in 1680 het land tusschen de Angkee en de Tjisadane tot een neutraal terrein wilde maken, waarop noch Bantammers noch onderdanen der Comp. zich zouden mogen vestigen, De Jonge VII, 358; D. 1680 p. 449, 10; zie § 37 i. f. — Het citaat „wilde en woeste bosschagies" enz. is uit R. 30 Oct. 1682. Volgens den brief naar patria dd. 5 Oct. 1682 liep de toenmaals gemaakte weg naar Tanggeran „dwars door het bos". Men vergelijke de mededeelingen in Bijlage XIII. Als bewijs van de woestheid dezer landen vindt men wel eens de mededeeling van Hooijman geciteerd (Verh. B. G. I, 2e druk p. 126): „Twee gecommitteerde Heemraden, die in het laatst van 1681 gezonden werden om de gelegenheid van den grond nabij de aangevangen Mokervaart te beschouwen, verklaarden dat het hun onmogelijk was geweest, verder dan halfweg Tangerang te koomen, niettegenstaande hun behalve een goed getal arbeidslieden, zelfs een commando Militairen ter hunner bescherming was mede gegeeven; zoo ondoorgankelijk was toen het bosch". Waarop dit berust, is mij niet bekend; Van Moock zegt R. 30 Oct. 1682 zelf, dat na den dood van Maetsuijker het graven van zijn kanaal hem verboden was, en de Res. der Regeer. spreken niet van dezen tocht, evenmin het Dagr. Mogelijk hangt het bericht samen met dat van Tappen, vermeld B. 34, 15, 1. De bewaarde Res. van Heemr. beginnen eerst met 9 Sept. 1682.

De operaties der Nederlandsche troepen in het Tanggeransche, de § 445
daarop volgende jacht op Sheik Joesoef en de zijnen, benevens de tochten in de Preanger die daarmee samenhingen, zijn tot dusver het uitvoerigst behandeld in de studie van N. Mac Leod, Indische Gids 1901, p. 350 e. v.; 480 e. v.; 619 e. v., getiteld: De onderwerping van Bantam. Dit stuk berust blijkbaar, ofschoon de bronnen helaas nergens worden genoemd, op een nauwgezet onderzoek van de bescheiden in 's Rijks Archief te 's Gravenhage. Tot mijne voldoening bespeurde ik, dat de uitkomsten van dien schrijver weinig van de mijne verschillen, behalve dat hij door onbekendheid met de topographie het verhaal nog wat verwarder maakt dan de gebrekkige berichten het reeds doen zijn. Eenige zaken van niet veel belang heb ik hierbeneden uit dat opstel overgenomen zonder de bladzijde te vermelden.

Verzoek van Sultan Hadji R. 2 Maart 1682: „Voorts versoeke ik hulpe om metterhaast Tangeran te vermeesteren"; dit komt telkens terug in zijne daar geïnsereerde brieven. Reeds 4 Maart wordt nu besloten om een legertje op de been te brengen „omme onse territorien te lande tot op de Bantamse grensen aan de kant en riviere van Tangeran te beveijligen"; den volgenden dag wordt de formatie daarvan vastgesteld, en R. 10 Maart de troepenmacht gespecificeerd als bestaande uit 227 Europ., 40 matrozen, 140 Baliërs, 150 Javanen, 50 Boegineezen, 80 Makassaren, 3 à 400 koeli's en „weghkappers"; chef Hartsinck, secunde Ruijs; verder Luitenant Pols e. a. — Den 14 Maart § 446
zet deze macht zich in beweging. D. 16 Maart 1682 vernemen wij: Hartsinck

is met zijn legertje „mits de digte bosschagien en diepe moerassen in twee dagen niet verder als drie kleene uurtjes konnen advanceeren, dat geoordeelt werd maar de helfte van de wegh tot aan de Tangeransche rivier te sullen wesen". Het bericht „met de voortroepes" enz. is van D. 22 Maart; D. 27 Maart bericht hij, bij de rivier te zijn aangekomen; de datum van aankomst moet 24 Maart zijn geweest; voortdurend had hij in de laatste dagen met den vijand moeten schermutselen en een paar paggertjes moeten nemen

Tanggeran. D. 17 Febr. 1682: „de Pangeran Depattij, gouverneur van Tangerangh wegens den ouden Sultan, in de pagger te midden in de negorije aan de westkant van die rivier residerende". R. 13 April 1682: last aan Hartsinck „omme de geproiecteerde post aan de rivier van Tangeran soo haast doenlijck in ordre en in postuur van defentie te brengen". Maar ook aan onze zijde der rivier verschenen de Bantammers soms, en versloegen zelfs den 30 Maart de Makassaren der Compagnie, die hun vaandel verloren. R. 17 April wordt goedgekeurd dat „de aldaer gemaakte pagger aan de batterije vast en beknopter als bevorens gemaakt en versterckt mitsgaders in korten geabsolveert zoude werden"; bovendien wordt besloten om zoodra mogelijk de rivier over te steken. R. 3 Mei geeft nogmaals den last „om zoo haast mogelijck zig uijt de bosschagie te redden" en maatregelen te nemen om de rivier over te steken, opdat het legertje gemakkelijker „aan de kost"
§ 447 mag komen. — R. 20 Maart: bij den suikermolen van Gouw Tengkwa (1) een depot op te richten, ook als verblijf voor terugkeerende zieken, en daar een post te leggen onder vaandrig Ulrich Bergh. Bovendien vestigde Hartsinck een tweeden post tusschen dezen molen en de Tjisadane als proviandmagazijn; deze heette „Halfweg" en stond onder Herman Egberts Den 16 April kwam de batterij aan de rivier gereed; het geschut was echter te licht om de vijandelijke paggers aan de overzij te benadeelen, zoodat Hartsinck een paar twaalfponders aanvroeg; hij gaf sarcastisch te kennen dat men die wel langs den landweg kon aanvoeren met prauwen; van Batavia tot den suikermolen kon men met tinggang's komen. Speelman beschrijft in de Afg. patr. miss. van 5 Oct. 1682 (De Jonge VII, 69) den vijandelijken oever der Tjisadane als „een streeck van wel 4 mijlen, beset met over de 30 dorpen en alle aan malcander met dicke borstweeren vast gepaggert, behalven (*d. i. ongerekend,*
§ 448 *zie B. 9, 11, 1*) de binnenwercken tot retraicte". — R. 29 April 1682: de weg van de Angkee naar het leger is ruw uitgekapt en thans onbruikbaar geworden; er zullen slaven worden gevraagd „uijt de gemeente" en met 150 slaven uit het Ambachtskwartier daar te werk worden gesteld onder opzicht van

(1) Tengkwa was de aangenomen zoon der weduwe van den Chineesehen Kapitein „Siqua", welke weduwe zelve jaren lang als Kapitein der Chineezen heeft gefungeerd en zeer groote landerijen in het Angkeesche bezat; cf. acte Dispontijn 27 Dec. 1682; de Chineesche geschiedenis van Batavia, T. N. I. III, 2 (1840) p. 20; de registers op de gedrukte Dagregisters s. v. *Siqua*, vooral D. 22 Mei 1676; erfbrief 3 April 1676; 15 Oct. 1695 en 3 Sept. 1696.

Kapitein Herman Egberts en een der Heemraden. Bij R. 30 Juli 1682 werd gelast, dat de Chineesche officieren eene rol zouden opmaken van de Chineezen, die 1 of 2 slaven konden leveren voor het werken aan den weg naar Tanggeran, of wel 4 Rd^{s}. per maand in plaats van elken slaaf. Een dergelijk besluit van 18 Juli, waarover echter in de Resolutiën niet gesproken wordt, vindt men in P. III, 95. Het aldus binnengekomen geld werd echter niet tot dit doel besteed en kreeg later eene andere bestemming, Afg. patr. miss. 11 Dec. 1685 bij De Jonge VIII, 11; R. 6 Juli 1685. Een stuk van ditzelfde jaar zegt dat deze weg liep „aen de beijde zijden" van het nieuwe kanaal van Van Moock; zie verder § 2295. Bij R. 23 Juni werd aan Hartsinck toegestaan, naar Batavia te komen voor eene oogkwaal; hij werd toen vervangen door Herman Egberts en deze door Wanderpoel; deze laatste komt R. 24 Juli voor als hoofd van het veldleger wegens ziekte van H. Egberts. R. 24 Oct.: Hartsinck zal zijn post weer van Wanderpoel overnemen; R. 29 Nov.: Wanderpoel gaat met versterking naar 't leger; R. 8 Dec. wordt hij garnizoenscomm. te Bantam, maar den volgenden dag secunde onder Tack in de expeditie tegen Tirtajasa.

Van Happel. Bij R. 1 April 1682 werd besloten dat deze met 20 Nederl. § 449
en twee comp. Baliërs zou uitrukken tot bescherming van „onse landen boven Ankee en naar de zijde van Tangeran"; zij zullen eerst gaan naar den suikermolen van Tengkwa en dan over Santiga „off andersints" naar het veldleger „offte ook wel tot beveijlinge van den weg naar derwaarts 't zij op voorschreven Santiga off elders anders voor een tijdt tusschen wegen postvatten". Den vorigen dag, R. 31 Maart, heette 't dat het doel hierbij vooral was de „ontdeckinge der bosschen". D. 2 April schrijft Hartsinck: „Die wagt die Haar Ed^{s}. tot beveijliginge der plattelanden geliefden uijt te leggen, soude bequaamst op Songi tiga post konnen houden, dewijl van (*lees misschien: naar*) Tangeran beoosten de revier van Anckee een rechte wegh na Pandock Tatsjor en van daar wederom tot Pandock Catsjangh toeliep, sijnde eijgentlijck de plaats alwaar de vijanden haar nu souden onthouden, en waarvandaen een weg tot aan de Tangerangse rivier tegenover de negorijen Kakoelonon en Tsikokol niet verre van de wegh van Prigij (1) uijtquam; soo wasser oock een wegh van Songitiga naar de negorije Kadamangan, leggende ontrent 1½ uer gaans van onse post voor de revier Tangeran". Voor *Songi tiga* is hier misschien te lezen: Siang tiga, d. i. Tijang tiga; zie B. 13, 3, 5 (overigens, de Tjantigi, Dodonaea littoralis, is een heester, beschreven bij Greshoff o. l. pag. 33, en een hooge boom, vermeld bij De Clercq sub No. 1127). Van Tjantiga voert nog heden een weg Z. W. naar Pondokpoetjoeng, welke zich voortzet naar de Tjisadane. Op de door Hartsinck

(1) De weg van Prigi is, naar ik gis, die, welken Winkler in 1690 (B. 15, 28) volgde van Priangan. Lebakboeloes en Van Riebeeck in 1710 (B. 23, 3).

bedoelde plaats, Songi tiga, werd volgens D. 12 Mei eene afdeeling Baliërs
§ 450 gelegd, welke post bij R. 24 Mei weer opgeheven werd. R. 25 Mei meldt, dat de vijand, waarschijnlijk tengevolge van de twee onlangs op onzen bodem geleden nederlagen, zijne posten aan de overzij heeft ontruimd met achterlating van een paar stukken geschut; tal van dorpen de rivier op- en afwaarts zijn verbrand; het Dagr. zegt dat Hartsinck nu de rivier is overgestoken; daarop zuivert deze den benedenloop van vijanden (R. 30 Mei, 5 Juni), zoodat hij over zee gemeenschap met Batavia krijgt. Een archiefstuk van omstreeks 1795 bevat eene mededeeling van den toenmaligen Regent van Tanggeran, dat de Bantammers door de onzen werden geslagen bij Bodjonglarang in Grendeng; dit ligt slechts weinig hooger stroomop dan Tanggeran; vergel. B. 22, 40, 8. De datum van dit gevecht staat echter niet vast; ook zijn wij de gebeurtenissen thans vrijwat vooruitgeloopen. Immers nadat 4 Mei 7 à 800 Bantammers de rivier bezuiden Tanggeran overgestoken doch met verlies teruggeslagen waren, waren de Nederl. troepen den 15 Mei zuidwaarts opgetrokken tegen een Bantamschen pagger, die den wegaanleg belemmerde; deze werd genomen en een tweede veel sterkere met drie diepe droge grachten den 16 Mei eveneens, vooral met behulp der handgranaten van de matrozen; de bezetting van dezen laatsten pagger had 800 man bedragen, waarvan er 130 sneuvelden en zeer velen in de rivier verdronken; de rest verstrooide zich. Volgens D. 5 Juni liet Hartsinck nu aan den westoever een paggertje staan ter bescherming van eene gelegde schipbrug, en brak hij de
§ 451 rest af, cf. D. 14 Juni. Van uit het kamp werd nu, D. 25 Mei, een weg gekapt naar Prigi, dus stroomop. R. 12 Juni is een bericht van Hartsinck te vinden, dat eene afdeeling inlandsche troepen tot Lengkong is doorgerukt en Van Happel met eene afdeeling hen in den rug dekt; er worden hier en elders nog meer plaatsnamen genoemd, welke op de kaart niet meer te vinden zijn, denkelijk omdat de streken aan de Tjisadane door herhaalde plundertochten geheel verwoest en ontvolkt werden. D. 13 Juni en R. 14 Juni meldt Hartsinck dat Ruijs met nieuwe troepen onze brandende en vernielende Inlanders is nagezonden; R. 17 Juni, dat wij in een gevecht, dat 6 dooden en 39 gekwetsten, onder welke laatsten Van Happel, kostte, geslagen zijn (Speelman, bij De Jonge VII, 70, schreef naar Nederland: „doordien de oude gewesen Conincq uijt Turtiassa, daar hij zich onthout, derwaarts een secours van Macassaren, Maleijers en Balijers had bestelt, die alle in haar defentie lagen") en Ruijs is teruggetrokken tot aan Tanggeran, waarna de vijand natuurlijk Tanggeran weder meer en meer begon te naderen. Overigens bleven de operaties thans, in den besten tijd nog wel, ettelijke weken rusten, misschien tengevolge van de hierboven vermelde oogziekte van Hartsinck. Eerst begin Augustus kwam er weer wat beweging; D. 9 Aug. vertrekt eene Commissie, waaronder het Raadslid Hurdt, „met de cales van Sijn Edelheijt" naar Tanggeran ter inspectie; de weg daarheen was toen zoo goed, dat het gezelschap,

„omtrent het lumieren van den dagh" vertrokken, om half zeven reeds ter plaatse was; echter was het een smalle weg. Hurdt oordeelde het noodig, aan den oostoever der Tjisadane eene schans te bouwen, breed genoeg om met de bastions aan de rivier het werk aan de overzij te flankeeren. Curieus is de vermelding dat de bezetting tot dusver onder afdaken had gewoond, die aan alle zijden open waren, en dat hij last moest geven om die met vlechtwerk af te sluiten. Na Hurdt's bezoek, dat den 19 Aug. werd herhaald in § 452
gezelschap van zijne vrouw en eenige kennissen, trad weer eene periode van rust in, misschien aangevuld door het uitvoeren der werken die hij noodig had geacht. De vijand werd zoo brutaal, dat 14 Oct. zelfs een postje op den weg naar Batavia door hem werd overvallen en vermeesterd. Nadat eind October Hartsinck het bevel weer in handen had genomen, begon de zaak vooruit te gaan. Den 1 Nov. brengt hij een twaalfponder en een mortier aan den oostoever in batterij, schiet den volgenden dag den vijand uit zijn werk aan de rivier; versterkt daarna zijne batterij en maakt zich een paar dagen later wat benoorden Kademangan, dat een eind van de rivier af lag, met een paar stukjes licht geschut vast. De plaats bleek echter zoo sterk en was met zulke hooge palissaden omringd, waarover geen handgranaat kon worden geworpen, dat een geregeld beleg noodig werd, met gebruikmaking van de in batterij gebrachte stukken, die van de overzij der rivier werden gehaald. Den 7 Nov. naderde hij de vesting op 250 à 300 pas; den 13en werd een zwaarder mortier in stelling gebracht, maar veel uitwerking had het geschutvuur niet. Daarentegen werden de werken onder dekking van schanskorven steeds meer genaderd, tot men den 20^{en} nog maar ruim 100 pas van den wal was en een 400 pas van de rivier. Hier lag een werkje, dat R. 28 Nov. de „kleine waterpagger" wordt genoemd; het flankeerde het aanvalsfront en moest eerst worden genomen; de daarvoor geplante randjoe's zouden door het bedekken met bamboehorden onschadelijk worden gemaakt. Den 27 Nov. viel deze waterpagger na een scherp gevecht in handen der belegeraars. Van deze zijde werd ten slotte Kademangan aangevallen. Van den beginne af waren steeds versterkin- § 453
gen naar het Tanggeransche gezonden; zie R. 25 Maart (waarbij Hartsinck ook vier stukjes kanon kreeg „in hope de vijanden aan d' oversijde der rivier daarmet wat meer afbreuk te sullen konnen doen"); R. 1 en 21 April; 3 Mei (hij zal, zoodra de weg bruikbaar is, 2 of 3 twaalfponders ontvangen); 8, 24, 25, 30 Mei; meest zijn het inlandsche soldaten, koeli's en boschkappers die nagezonden worden. R. 24 Nov. deelt de G.-G. mede, dat de uit Nederland aangekomen militairen door voortdurende oefening thans strijdvaardig zijn; er zullen 2 à 300 man naar Tanggeran worden gezonden om onder Hartsinck's leiding Kademangan (1) aan de westzij der rivier aan te tasten. Den 29 Nov.

(1) Volgens Veth (Java II, 73 noot 1) lag dit „ter plaatse waar thans nog het dorp Kadamongan ligt". Dit laatste ligt echter volgens de kaart meer zuidelijk dan men uit Hartsinck's opgave hierboven § 449 zou verwachten.

vertrekt nogmaals versterking; den 3 Dec. komt bericht van Kademangan's val, op den vorigen dag; Vaandrig Anthonij Eijgel was het eerst op den wal; van den vijand sneuvelden 400 man; de rest verliep in die mate, dat het Tanggeransche geheel veilig werd. Nu wordt bij R. 8 Dec. bepaald, een deel der troepen van daar terug te nemen om bij Tanara te landen en Tirtajasa
§ 454 aan te tasten. De val dezer laatste plaats staat beschreven in R. 29 Dec. Ik noteer ten slotte de beschrijving, door A. Bogaert (Historische reizen) van de actie in het Tanggeransche gegeven. Hij verhaalt (p. 152) den strijd van Hartsinck aldus: „Daar (*bij Tanggeran*) gekomen, vond men grooter tegenweer als men vermoed hadde; weshalve Harzing, hebbende een gedeelte van zijn beste manschap verlooren, zich genoodzaakt vond te beschanssen, om door de meenigte der vijanden niet overvallen te werden"; hij nadert nu „de vesting" (bedoeld wordt denkelijk Kademangan) langzamerhand door het bouwen van „gallerijen", legt mijnen, doet deze ontploffen en maakt zoo eene „opening", waarna hij onmiddellijk storm loopt; de vijand vlucht met groot verlies, daar „de vesting in plaats van poorten, slechts geringe deuren had". „Daar greep men post, daar beschanste men zich met alle mogelijke vlijt", en zoo wacht men af „wat uitslag de landing der vloote zou komen te nemen, om zich daarna te schikken".

De Nederl. officieren deden na den val van Kademangan hun best, om de Bantamsche Hoofden door het aanbieden van pardon tot afkomen te bewegen; inmiddels werd het land overal verwoest, zoodat zij wel uit honger genoodzaakt waren zich over te geven. Dat deze taktiek inderdaad succes had, is wel een bewijs hoe weinig land destijds aan den bovenloop der Tjisadane ontgonnen was.

De vervolging der Hoofden van Sultan Ageng's aanhang te beschrijven, is geene gemakkelijke taak. De berichten dienaangaande in de Dagregisters zijn verre van compleet en in de geographische namen heerscht veel verwarring; zoo wordt de rivier Tjikaniki eenige malen „Chiamgij" of „Chianki" genoemd; enkele andere namen heb ik met den besten wil niet kunnen vinden.
§ 455 R. 17 Jan. 1683: Sultan Hadji schrijft dat S. Ageng met Pangeran Poerbaja en eenige andere grooten zich te Parian bevindt (Parijang aan den rechteroever der Tjisadane, een paal of zeven boven Tanggeran, zie § 88 i. f.), en dat Sheik Joesoef met de Pangerans Kidoel en Koelon in het gebergte „van Fatsijara" is (Sadjira in Bantam, dicht bij de grens van Buitenzorg?); op de hoofden van S. Ageng, Poerbaja en Joesoef stelt hij 1.000 rijksdaalders, levend of dood (1). Nu wordt besloten, Van Happel met 20 Nederl. en een

(1) Over Sheik Joesoef zie hierboven § 393. Hij was al vóór den oorlog bitter gehaat bij Sultan Hadji (De Jonge VII, 341). In 1680 vervulden Joesoef's Makassaren de stad Bantam met roof en brandstichting; in het begin van 1682 werd hij door Sultan Hadji uit de stad verwijderd (Van Deventer o. l. I, 301; 310). R. 6 Maart 1682 meldt Sultan Hadji dat, om hemzelven te bestrijden, „de boom (*van de haven te Bantam*) is beseth van de Macassaren van Sjeich Josef".

300 Baliërs naar Tanggeran te zenden, onder belofte van verhooging van bovengenoemden prijs en „den vrijen buijt van alle de vrouwen en kinderen" die gegrepen worden, behalve die van Bantamsche afkomst. Wat later ging Joesoef met Pangeran Kidoel naar Moentjang (even boven het landhuis Djasinga aan de Tjidoerian) en Lawangtadji (nog iets hooger). Den 19 Januari vertrekt Van Happel; den 25^{en} komt bericht dat hij over Djasinga zal gaan; den 27^{en} wordt besloten, versterking naar Cheribon te zenden, omdat bericht is ontvangen dat Joesoef „langs het gebergte agter Batavia heenen den wegh oostwaerts op hadde genomen". Men wilde hem dus keeren op een der „passages" naar het Mataramsche, waarover zie § 2282 e. v. Den 28 Jan. bericht Van Happel dat hij is gekomen „tot de negorije Mantcheire" (bedoeld wordt denkelijk het punt waar hij de Tjimantjeuri passeerde) en dat het heele land in die buurt leeggeplunderd is. Zijn eerstvolgende brief, 4 Febr., komt uit Lawang, dat volgens D. 11 Febr. aan de Tjidoerian ligt en dus denkelijk het Lawangtadji bij paal 26 aan den weg naar Buitenzorg is. Hij meldt tevens dat Joesoef, Kidoel en Poerbaja in de plaats Tjikaniki zijn; 7 Febr. zegt hij dat de vervolgden zich ophouden „drie uijren gaans van de pas aan de revier Chikanike, daar onse troepes nu geposteert lagen". Dit is dus vermoedelijk het kampement bij Penjaboengan, door Van Riebeeck vermeld B. 23, 129. De Regeering voegt er bij, R. 8 Febr., dat Joesoef thans „nae de Craoangse § 456
landen niet soude kunnen deurbreken off moste eerst sijn post passeeren", waarop besloten wordt, aan Van Happel op diens verzoek versterking te zenden. In zijn rapport D. 11 Febr. zegt deze, aan de Tjikaniki te hebben postgevat „aan de passagie (1) van 't Bantams gebiet nae de Craoangse landen, uijt oorsaack dat den vijand door de Nederlanders verder in 't gebergte niet wel mogelijck te vervolgen was". Hij zendt echter den vijand een troep Inlanders *achterna* (dus die bleven te Lawang, of wel, de vijand sloeg vóór bedoelde „passagie" een anderen weg in); dezen achterhalen hem in eene zeer woeste streek, waar zij soms „met een touw (*rotan*) het geberghte hebben moeten opclimmen"; zij vinden vele dooden en komen met eenige gevangenen terug; Van Happel is echter door honger genoodzaakt met alle Europeanen van de Tjikaniki terug te trekken over Lawang, achterlatend eene afdeeling Baliërs; den 10^{en} Febr. komt hij te Batavia terug. Joesoef gaat middelerwijl naar Tjisaroewa „waar geen weg of doorgang meer was" (denkelijk dat aan den bovenloop der Tjikaniki), doch werkt zich (vermoedelijk in oostelijke richting) door het bosch heen, waarmee hij dus aan de Tjianten komt. In D. 21 Febr.

(1) Misschien is deze passage die, een paar jaar tevoren bedoeld in de Afg. patr. miss. 13 Maart 1680, waar gezegd wordt dat de Bantammers een „nieuwen wegh ver boven de Mariberos agter het Bataviase hooge gebergte bequaem tot haer desseijn gemaekt" hebben, ofschoon dit dan maar gedeeltelijk juist zou wezen. De aanleiding tot het maken van dien nieuwen weg volgt uit B. 4, 15.

vindt men een vrij uitvoerig bericht aangaande Joesoef: zijne heele bende bestaat uit 4.000 personen (D. 10 Febr. zegt: uit 5.000), waaronder 1.000 weerbare mannen, Makassaren, Boegineezen en Maleiers (lees denkelijk: Baliërs; die twee woorden worden veel verward); Poerbaja heeft zich van hem afgescheiden; er zijn afgezondenen van Toemenggoeng Tanoebaja gekomen om hem naar Galonggang te geleiden, maar hij durft niet. Echter meldt reeds 16 Febr. de officier der achtergelaten Baliërs, dat Joesoef „door den Tommagon Tanoe Baija naar Goelonghon geconvoijeert" is, en dat hijzelf daarom ook maar is teruggekeerd.

§ 457 Sultan Ageng verscheen in den nacht van 14 op 15 Maart voor de poort van het paleis Soerasowan om zich in handen van zijn zoon te stellen. Pangeran Koelon werd kort daarna gekrist. R. 7 Maart 1683 drukt de Regeering hare vrees uit, dat vader Ageng en zoon Hadji zich te eeniger tijd zullen verzoenen; het was daarom wenschelijk, Ageng te Batavia geplaatst te krijgen. Dit is later gelukt.

Nieuwe vervolging van Sheik Joesoef. Volgens R. 23 Jan. 1683 was Kapitein Ruijs toen nog gekampeerd „op onse post Babakan aen de Tangeranse rivier". Deze neemt nu de leiding der vervolging op zich; onder zijn troep plaatst hij slechts 30 Europeanen, gewapend met karabijnen en pistolen; hij vraagt patroontasschen aan „die veel beter om te marcheeren dan de bandeliers zijn" (*over welke zie B. 10, 25, 4*). Den 18 Febr. vertrekt Van Happel ter vervolging van Joesoef; D. 27 Febr. komt bericht dat zij beiden van Babakan naar Pagoetan zijn opgerukt, vergezeld door Aria Soetadilaga, het Hoofd van Kampongbaroe, d. w. z. het nieuwe Tanggeran aan de oostzijde der rivier. Te Pagoetan (1) verdeelt Ruijs zijn troep in drie afdeelingen, waarvan eene onder Van Happel vooruit trok om Joesoef op te jagen. Over Joesoef's plannen schreef de Regeering den 19 Maart naar Nederland, dat twee Makassaren hadden gerapporteerd, dat hij van Lawang (zie hierboven) getrokken was naar Tsilintsing, waarmee, zooals dikwijls, bedoeld zal worden Tjileungsir; ik vermoed dat dit het plaatsje is tusschen Salak en Gedeh even benoorden de grens der Preanger, zoodat Joesoef langs dezen weg in de streek bezuiden den Salak kwam, waar Scipio (B. 14, 19; 23) later sporen van zijn verblijf vond. Erkend moet echter worden, dat het bericht bij deze onderstelling weer aan onduidelijkheid laboreert, tenzij de Regeering dit Tjileungsir verwart met dat aan den meestgebruikten weg van Batavia naar de Preanger. Immers Joesoef's plan was volgens dat rapport, te rukken naar Cachirbonon (Katjerbonan, d.i. het Tjiandjoersche, meer speciaal de passage Tjikalong, § 2268) en van daar naar Banjoemas; onder
§ 458 zijne bende heerschte groot gebrek. Den 19 Maart komt bericht van Ruijs uit Pagoetan (die dus achterbleef om Joesoef's terugtocht af te snijden), dat Van Happel uit „Sicadong" geschreven heeft dat Joesoef te „Tsitiohack" ligt. Deze

(1) Over de ligging hiervan zie B. 4, 17.

laatste zonderlinge plaatsnaam moet in moderne schrijfwijze worden: Tjitjohag. Inderdaad vindt men een riviertje van dien naam op de topographische detailkaart; het loopt van 't O. in de Tjimandiri, een paar paal bezuiden de spoorhalte Tjireunghas. Daaruit maak ik op dat *Sicadong* verkeerd is geschreven voor: Sicondang, d. i. Tjikondang aan de Tjisokan. D. 22 Maart hoort men echter dat Van Happel te „Sicalong" ligt en Joesoef „aan de rivier Sisarack, staande in gesegde negorie Tsitioack te komen". Wellicht wordt hier bedoeld de Tjitarik, d. i. de Tjimandiri (zie B. 23, 64, 8), terwijl men D. 29 Maart verneemt dat Sitiolack (*sic*) maar een half uur gaans van Sicalong ligt; echter tevens, dat Poerbaja zich te Sipelang bevindt, welke laatste naam onze aandacht weder op het stroomgebied der Tjimandiri vestigt. De verwarring in de berichten laat geene zekere conclusies toe; ik geloof echter, dat Joesoef toenmaals in het bovenstroomgebied der Tjimandiri stond en dat Van Happel er in geslaagd was, zich tusschen hem en de Tjisokan te werpen. Ook D. 9 April leest men dat Joesoef staat „aan de revier Tsisarick"; over de operaties alhier zie ook § 2278. Vervolgens breekt Ruijs op, en schrijft 22 Maart uit Tjileungsir, zoodat hij dus den gewonen weg naar de Preanger nam. D. 31 Maart vindt men een briefje van vaandrig Hans Kock „uijt de negorije Soeba Carti aan de groote revier Mantsierie", waarmee denkelijk de Tjimantjeuri wordt bedoeld; Soeba Carti is denkelijk de naam van een dorpshoofd. Eene afdeeling der troepen van Ruijs was dus achtergebleven, vermoedelijk om den weg over Pagoetan te bewaken voor het geval dat Joesoef terug mocht wijken. Thans gaat Ruijs door, en zendt 9 April een schrijven uit Tjikalong, waarna Kock terugtrekt naar Babakan, D. 14 April; (intusschen blijkt D. 10 Nov. 1683, dat nog altijd een post te Tjikaniki gevestigd bleef, om Joesoef's terugtocht naar Bantam te keeren; deze werd opgeheven bij R. 7 Febr. 1684, onmiddellijk nadat Poerbaja in onze handen was gevallen). Van Tjikalong, waar hij Van Happel vond, rukt Ruijs (D. 18 § 459
April) naar Tjikondang, dus recht zuidwaarts door de vlakte van Tjiandjoer, naar den voet van het gebergte, terwijl Joesoef naar Karangtengah rukt (welke plaats hier bedoeld wordt, is door de bizondere frequentie van dezen naam niet uit te maken). Te Tjikondang, alwaar „de passagie nae de Mataram" is, slaat Ruijs een pagger op („3¾ mijlen bezuijden Tsjianjoer aen den voet en engte van 't gebergte Candang" zegt Van Riebeeck B. 23, 160), en Van Happel trekt op Joesoef's voorhoede los en raakt daarmee slaags. Het bedoelde Karangtengah heet D. 2 Mei „de passagie Carrang Tenga" en D. 28 April wordt gezegd, dat „de vijand op den wegh daar de twee passagien in malckanderen liepen een pagger opgeworpen heeft". D. 22 April vertrekt nu versterking over Cheribon (D. 22 Mei) naar Tjikondang onder Luitenant Adolf Winkler. D. 2 Mei 1683 leest men dat de sergeant Couwenhoven, die te Soekapoera is, vandaar met den Toemenggoeng over Bandoeng naar Ruijs zal rukken; deze komt te Tjikondang aan (D. 22 Mei) met een

heel leger Inlanders onder de Regenten van Krawang, Soemedang, Soekapoera, Parakanmoentjang, Bandoeng, Galoeh (bedoeld schijnt Imbanagara D. 6 Mei) en Kawasen. Met deze bende en eene compagnie Europeanen rukt Van Happel voort naar „Djapan" (denkelijk Djampang, dus zuidwaarts), terwijl Ruijs te Tjikondang blijft. De bedoeling daarbij was, Joesoef den pas af te snijden, want deze was (D. 31 Mei) „over 't suijder gebergte naar Gandangh Bessij, sijnde een halve daags reijsens van de Zuijdzee gelegen, vertrocken", terwijl Poerbaja te Sisalak blijft.. Dit Kandangwesi, destijds tot Parakanmoentjang behoorend, is nu het westelijkste district van Soekapoera; in het Dagr. wordt gezegd dat Joesoef een nieuwen weg over het gebergte heeft gekapt, recht naar Gandang Bessij, „de uijt-
§ 460 terste negorie aan de Suijdsee van Java gelegen". Vaandrig Eijgel gaat op Poerbaja af, doch vindt hem gevlucht; Van Happel vindt bij de negorij Djampang eenige lijken, en nog drie dagen verder maakt hij een paar Europeanen uit Joesoef's bende gevangen, D. 31 Mei. Ruijs trekt nu over Bandoeng en Galonggang naar Soekapoera (D. 20 en 30 Juni en 9 Juli), waarheen Eijgel al vooraf was gemarcheerd om Joesoef het doorbreken naar het Mataramsche te beletten. Van Happel vervolgt Joesoef naar Kandangwesi (D. 9 Juli), moet wegens ziekte naar Cheribon (D. 14 Juli), doch keert halverwege naar zijne troepen terug. D. 7 Aug. leest men dat Van Happel, na „vrij wat honger" te hebben geleden, zich te Galonggang (waar eene passage over de Tjitandoewi was, § 2283) bij Ruijs heeft gevoegd. Joesoef rukt langs de zuidkust oostwaarts (D. 7 Aug.) naar Pamotan (waar eene passage was, zie § 2284) „om hun doortrek nae Donan te nemen" (d. i. denkelijk met prauwen naar Tjilatjap te varen). De berichten worden nu echter wederom zeer verward. D. 7 Aug. schijnt eene recapitulatie gegeven te worden van vroeger reeds gedeeltelijk gemelde berichten. Luitenant Winkler richt te Donan (1) een pagger op (D. 14 Juli en 7 Aug.); Ruijs trekt vereenigd met Eijgel (D. 7 Aug.) zuidwaarts (of eerder: zakt de Tjitandoewi af) naar Toenggilis en verovert den 6 Juli Joesoef's pagger (D. 17 Juli), zoodat Joesoef nu in een engen hoek was gejaagd. De vijand doet eene poging om prauwen te verzamelen ten einde naar Noesakambangan over te steken (D. 7 Aug.), doch de onzen tasten (D. 7 Sept.) hun kleinen pagger aan de rivier aan (denkelijk den pagger dien men op de kaart van 1692 ziet, tusschen Pamotan en de Tjitandoewi; er is nog een riviertje tusschen den pagger en Pamotan) met schuiten en nemen

(1) Volgens de kaart van 1692 is dit een plaatsje aan de oostmonding der engte tusschen Noesakambangan en den wal. Elders leest men, dat Winkler eerst kwam te Pamotan; dat hij de Tjitandoewi overstak en alle prauwen aan de overzijde wegnam, zoodat de vijand geene middelen zou vinden om de rivier over te komen; die „overzijde" blijkt later de oostoever te wezen Toen Joesoef bij Pamotan de booten verdwenen vond, trok hij noordwaarts om over Padaherang naar Kawasen te komen; te Toenggilis sloeg hij een pagger op, terwijl Ruijs zich te Padaherang met Eijgel vereenigde.

dien in; een deel der vijanden weet echter met prauwen de Tjitandoewi op te varen en slaat zich „op de passagie in twee paggers ontrent Paderang (*Padaherang, een heel eind benoorden Toenggilis, aan den weg die ongeveer parallel aan de Tjitandoewi Z. O. waarts loopt*) neder", en bezet de wegen „soodanigh dat geen vivres etc. van Chirrebon nae ons leger konde komen". Men lag toen tegenover elkaar, de onzen in zeven paggers, naar het schijnt tusschen Joesoef, die te Padaherang lag, en het restant der Bantamsche benden te Pamotan (welk restant echter door het verlies van den pagger aan de rivier in de klem zat), in een vrij benarden toestand, die het zenden van versterking noodig maakte, ook omdat de bevolking het met Joesoef hield (D. 23 Sept.) en hem een „superstitieus respect" bewees (R. 23 April 1683). Tevens kreeg Joesoef bij Padaherang zelfs versterking uit Banjoemas, bestaande in het overschot der benden van Namroed. Na twee mislukte aanvallen op den door de onzen § 461
veroverden pagger aan de rivier, verliet Joesoef's bende hare versterkingen, vervolgd door Van Happel; de hoofdmacht te Padaherang trok echter op het bericht der nadering van versterking uit Cheribon over de rivier naar Madoera, N. O. van Bandjar, op prauwen nagezet door Luitenant Eijgel met een uit Nederlanders, Amboneezen (onder Zacharias Bintang) en Baliërs samengestelden troep. Deze haalde de totaal uitgeputte schaar in, sloeg haar eerst bij een plaatsje Limbangan (1) en tastte haar vervolgens aan in eene versterkte negorij, welke „d'ilhoor" (2) wordt genoemd, die na een harden strijd, waaraan ook Bintang en Soerapati met hunne benden deelnamen, den 25 Sept. 1683

(1) Een plaatsje van dezen naam vindt men in Banjoemas, N. O. van Madoera. Uit de topographie zou men opmaken dat Joesoef van Madoera oostwaarts trok, zich bij Limbangan den weg versperd zag en gedwongen werd eene andere richting te kiezen en wel noordwestwaarts. Eijgel joeg hem dan naar Ruijs, of liever naar de uit Cheribon naderende versterkingstroepen toe. Dit vermoeden wordt bevestigd door Mac Leod's bericht l. l. pag. 626, dat Eijgel trok over Tjilongkrang; men ziet op de topogr. kaart een pad ongeveer noordwaarts van de Tjitandoewi over deze laatste plaats naar Limbangan loopen.

(2) De ligging van het plaatsje „d'ilhoor" is eenigszins op te maken uit D. 21 Febr. 1682, waar de weg van Tandjoengpoera naar Bagelen wordt opgegeven; deze heet o. a. te loopen van Talaga naar Pandjaloe, Kauwal (Kwali), *Dididohoor*, Tsia derradtsia (Radjadesa?), *Dedajoulohoor* (Dajeuhloehoer in Banjoemas, aan de Tjidjoereuj, wat beoosten de Tjidjolang; het landschap Dajeuhloehoer, thans ongeveer Dajeuhloehoer en Madjenang, is te zien op eene kaart achter in De Klerck's deel VI van den Java-oorlog; evenals op onze plaats staat ook in het B. 16, 2 bedoelde rapport „*de* Daijloehoer"), Lohoor Timor (misschien Saoengloehoer, wat N. W. van Limbangan), Lambangan. Het fraaist zou zijn, als men in „d'ilhoor" mocht zoeken het plaatsje Dajeuhloehoer even N. O. van Kwali in Cheribon (bedoeld B. 17, 46, 2), alwaar verschillende oudheden, waaronder een kanonnetje en diverse wapenen, worden bewaard, die dan mogelijk afkomstig zouden kunnen zijn van dezen doodsstrijd der Bantammers; zie over die oudheden Veth, Java 1e. dr. III, 215; Verh. B. G. XXXIII, 113; T. B. G. VI, 57 en 65. Echter is op de kaart, behoorend bij Couper's rapport van 2 Dec. 1684, eene „Negerij Diloor" te vinden, wat beoosten de Tjidjolang en aan den weg naar Madoera, hetwelk ongetwijfeld het boven vermelde Dedajoulohoor is. Wat nog meer afdoet: de kaart van 1692 duidt eene plaats aan „daar voor desen Chiegh Djosep tadia met sijn volck door d'E. Comps. magt..... geslagen is, zijnde in het districkt Daijoloehour"; dit punt nu wordt duidelijk aangewezen als liggend in Banjoemas, even bezuiden Dajeuloehoer, dat hetzelfde is als Couper's „Diloor".

genomen werd. Hier sneuvelden Pangeran Kidoel en een aantal andere Bantamsche en Makassaarsche grooten; de vrouw van Joesoef werd gevangen genomen; velen ontsnapten echter naar het Cheribonsche (D. 28 Sept).

§ 462 Na dit gevecht trok Ruijs naar Cheribon terug D. 19 Oct.; de vijand werd echter ijverig nagezet. Poerbaja heette „agter Tanjongpoera in 't gebergte te leven", R. 20 Oct., Joesoef „in een negorie, genaamt Mandale, ontrent Soccapoera," waarheen Van Happel met eene dochter van Joesoef trok om hem pardon aan te bieden, D. 2 Dec. Deze slaagde er in, hem te vinden, en bracht hem den 14 December te Cheribon, hetgeen D. 24 Dec. aldus wordt beschreven: „Voorts had den Luijtenant Maurits gerelateerd, dat gemelte priester datelijck op het gesonden briefje bij hem Luijtenant en sijn dogter Asma uijt sijn schuijlhoeck ontrent Hadje Carrang tot Goelongon was verschenen en goetwillig naar Cheribon mede gegaan". Welke plaats dit Hadje Carrang kan wezen, is mij niet bekend; aangezien Mac Leod echter (l. l. pag. 506) in een geheel ander verband zekeren „in Karang wonenden hadji, die als goeroe van den ouden Sultan in Bantam geweest was", vermeldt als een vriend van Joesoef, is het wel mogelijk dat die hadji hier wordt bedoeld (het Naamboekje van 1815 spreekt van „Heiligen of Adjes"). Ik vind de plaats Karang wat beoosten de Tjimandala en de Tjigoegoer in het tegenwoordige district Parigi in Soekapoera. Ook de babad Tjerbon (Verh. B. G. LIX, 23) spreekt van een verblijf van „Pangeran Joesoep" in „de desa Karang", in verband met een oorlog tegen de Hollanders, waarin „Radja Goa" (d.i. Kraëng Biseï) uitblonk; daarna „verdwijnt Seh Joesoep". Zonderling is, dat bovengenoemde schrijver (ibid. p 628) hem laat gevangen nemen „op de Tjerimai"; hij zou dan na zijne nederlaag den vijand in den mond geloopen zijn. Valentijn heeft twee verschillende verhalen van Joesoef's gevangenneming. In Deel IV, 2, 109 verhaalt hij, hoe hijzelf in 1686 te Japara kwam en met Van Happel in ééne kamer logeerde; deze had „zeer groote kennis van de Maleijtsche Taal en wist deselve ook in haare Letter, te weten de Arabische, zeer wel te schrijven"; Van Happel verhaalde hem hoe hij, zich voor een Mohammedaan uitgevend, Joesoef in handen kreeg. Deze episode behoort tot Valentijn's Eerste uyt- en thuysreyze, welke berust op een dagboek en daarom meer vertrouwen verdient dan het andere, denkelijk uit het geheugen opgediepte en meer opgesmukte verhaal, IV, 1, 123, dat Van Happel „in een Moorsch gewaad" naar Joesoef ging en „veinsde mede een Arabier van geboorte (*een Arabier uit Hessen-Nassau*) en een rechtgeloovige te zijn", die door de Hollanders gegrepen maar zeer goed behandeld was (1).

(1) Curieus is het, welk eene drukte Busken Huet (Het land van Rembrand, 1e dr. III, 354) van Valentijn's verhaaltje maakt, evenals elders van diens oordeel omtrent het nut der kennis van het Sanskriet, waarover Valentijn natuurlijk heelemaal niet tot oordeelen bevoegd was maar den een of ander napraatte. Hier heeft alweer de littérateur Busken Huet den historicus parten gespeeld.

Ook Valentijn's beschrijving der vervolging van Joesoef (op laatstgenoemde § 463
plaats) is niet geheel nauwkeurig. Joesoef werd „tegen zijne verwagting" naar de Kaap gezonden, zegt Valentijn, en wel omdat de inlandsche bevolking te Batavia hem „als een Heilige vereerde". Uit hetgeen hierboven volgens het Dagr. verhaald werd, is waarschijnlijk dat Van Happel hem namens de Regeering beloften deed, die niet werden nagekomen. Bij R. 23 Jan. 1684 werd besloten een schip naar Cheribon te zenden om de Makassaren en Boegineezen uit den aanhang van Joesoef en Poerbaja naar Makassar over te brengen (zij kwamen daar den 22 Maart aan; zie Dagboek der vorsten van Gowa en Tello, uitgeg. door Ligtvoet in Bijdr. 1880 p. 154); een ander schip zou Joesoef van Cheribon naar Batavia transporteeren „benevens sijn gevolgh van vrouwen en een getal van 12 santrijs off tempelpapen"; de heele troep was „vermits haar langh omswerven door bosschen en bergen t' eenemaal van kledije ontbloot". R. 14 Maart 1684 wordt Joesoef in de vergadering van G.-G. en Raden binnengeleid en bij R. 12 Sept. 1684 besloten, hem naar Ceilon te zenden, uit vrees dat hij zou ontsnappen uit zijne gevangenis binnen het kasteel, en ook om mogelijke tusschenkomst te zijnen behoeve van Aroe Palakka af te snijden. R. 9 Jan. 1690 blijkt dat de Vorst van Gowa moeite voor hem doet. Bij R. 7 Juli 1693 wordt bepaald dat hij van Ceilon zal worden overgebracht naar de Kaap, alweer omdat er pogingen worden gedaan om zijne invrijheidstelling te bewerken. Bij R. 13 Nov. 1693 wordt vastgesteld dat hij aan de Kaap zal genieten 12 Rd^{s}. per maand „benevens de verdere kleinigheden, dog soo suijnig als het sal te practiseren zijn". Aan de Kaap is hij overleden ondanks de herhaalde verzoeken (zie R. 14 Febr. 1698) van Radja Gowa om zijne invrijheidstelling; blijkens R. 30 Oct. 1699, waarbij aan zijne vrouwen en dochters (niet aan de zoons en verdere volgelingen) de terugkeer werd toegestaan, was zijn sterfdag 23 Mei 1699. Valentijn (IV, 2, 109 en V, 2, 47) zag op zijn tweeden tocht naar Indië, d. i. in het najaar van 1705, zijn graf, niet ver van de hoeve Zandvliet, eenige mijlen van het kasteel, onder Stellenbosch, „met een cierlijke Mohhammedaanse tombe van zeer hoog opgezette steenen verheerlijkt". Deze hoeve Zandvliet bestaat nog heden, evenals Joesoef's graf; zie Vos Leibbrandt o. l. pag. 176 e. v., die zegt dat Joesoef, na in 1694 met 49 volgelingen uit Ceilon te zijn overgekomen, den 23 Mei 1699 overleed; de Regeer. aan de Kaap klaagde toen, dat dit gezelschap haar al een 26.000 gulden had gekost, dus Joesoef heeft het daar zoo kwaad niet gehad; een zijner dochters huwde aan de Kaap met den Vorst van Tambora, die later uit dit ballingsoord naar zijn land terugkeerde. M^{rs}. A. F. Trotter (Old Cape Colony, p. 164) zegt van Joesoef: § 464
„He lived under surveillance at the Company's station of Eerste Rivier and was buried amongst the sandhills of Bay-False, beyond the farm of Zandvliet. To his tomb the Malays of the Cape (*de Slamaaiers, afstammelingen der oude Compagniesballingen*) still make pilgrimages, cart after cart full". Dit graf

is echter vermoedelijk leeg, want bij R. 8 Febr. 1704 werd Radja Gowa's verzoek toegestaan dat Joesoef's gebeente naar zijn geboorteland zou worden teruggebracht; naar de Kaap schreef de Regeer., zegt Vos Leibbrandt, dat wanneer Joesoef's familieleden, die vandaar naar hun land zouden terugkeeren, vóór hun vertrek zijne overblijfselen opgroeven en meenamen, hiervan geen notitie moest worden genomen. R. 10 Dec. 1704 vernemen wij dat een deel van Joesoef's volgelingen te Bat. gekomen is en doorgezonden wordt naar Makassar. Het Dagboek der vorsten van Gowa en Tello (u. s. pag. 176) noteert, dat diens overblijfselen den 5 April 1705 te Makassar kwamen. Welk een belangrijk persoon Joesoef was, blijkt uit een berichtje bij Valentijn III, 2, 208 aangaande de vereering, die een zoon van hem in 1702 op Bima ondervond; „de grootste koningen op Macassar, zoo hij daar verscheen, zouden zich niet konnen onttrekken" om dien zoon den voetkus te geven; zoo wordt in het Dagboek der vorsten van Gowa (u. s. pag. 188) opzettelijk aangeteekend het overlijden in 1714 van den „zoon van onzen grooten Toewang", namelijk van Joesoef; uit R. 21 Dec. 1706 ziet men dat destijds twee zoons van hem te Bantam vertoefden. Ik noteer ten slotte nog dat Joesoef in de Preanger (babad Walbeehm T. B. G. VI, 256) den naam Seh Boeboel (Soend.: weggespoeld; Jav.: onecht, vervalscht) schijnt te hebben gevoerd, en dat de kaart van 1692 hem noemt „Chiegh Djosep tadia", van welk laatste woord de beteekenis mij duister is gebleven.

§ 465 *Poerbaja.* Volgens R. 20 Oct. 1683 was hem al 5 maanden geleden een pardonbrief gezonden, maar het was de vraag of die hem ter hand was gekomen; er wordt nu besloten, hem te laten aanzeggen „dat sig op Tanjongpoera begeeft". D. 7 Dec. komt bericht dat Kuffeler, de Postcommandant te Tandjoengpoera, vandaar naar Tjikalong is gegaan, waar Poerbaja zich ophoudt; en 20 Dec. dat hij aldaar is aangekomen en er reeds eenige inlandsche troepen heeft gevonden, waaronder Soerapati. Deze laatste had volgens D. 28 Sept. meegevochten aan de Tjitandoewi onder Eijgel; en daar D. 19 Oct. bericht wordt dat inlandsche troepen door Ruijs, die zelf naar Cheribon was afgezakt, op Poerbaja waren afgezonden, moet men aan eene gecombineerde actie uit het N. en Z. O. denken. Poerbaja geeft zich nu op pardon over met een aantal andere Bantamsche grooten, doch, na geweigerd te hebben hunne krissen te overhandigen, nemen Poerbaja en eenige anderen den volgenden morgen weer de vlucht. Daarop besluit de Reg. 21 Dec. aan Kuffeler versterking te zenden. Dat Poerbaja eene groote bende bij zich had gehad, blijkt D. 4 Jan. 1684, waar Kuffeler bericht, een 800 zijner volgelingen van allerlei landaard naar Tandjoengpoera te hebben gezonden. Poerbaja neemt nu de richting naar den Gedeh aan om naar de Bantamsche kust en zoo naar de Lampongs te ontkomen; Kuffeler vervolgt hem, haalt hem in, en noodzaakt hem met
§ 466 achterlating van alles verder te vluchten, D. 21 Jan. Hierop wordt besloten, Van Happel over land naar Tandjoengpoera te zenden om met Kuffeler

over verdere maatregelen te beraadslagen; daar Van Happel een hoogeren rang had, blijkt dus wel, dat de Reg. met Kuffeler's optreden niet ingenomen was en liefst, evenals Joesoef, ook Poerbaja met zachte middelen wilde vatten. Van Happel vertrekt D. 24 Jan.; den 1 Febr. bericht Kuffeler dat Radèn Sakee, broeder van Poerbaja, gevat is bij Tjileungsir, doch tevens komt een soldaat met de tijding van Van Happel, dat Soerapati den 28 Jan. Kuffeler in den pagger te Tjikalong heeft overvallen (volgens de kaart van 1692 geschiedde de overval aan den rechteroever der Tjikoendoel en niet in de onmiddellijke nabijheid van eenig dorp). Den 4 Febr. verschijnt Kuffeler zelf met Sakee en verhaalt dat Soerapati door Ruijs was gelast, op Van Happel te wachten en niet naar Kuffeler te luisteren, die hem gelast had naar Batavia te gaan, terwijl de overval geschied was, omdat deze laatste den vorigen dag een weggeloopen slaaf had opgevat, van wien Soerapati beweerde geld te moeten hebben (1); door brand was hij met verlies van een 15-tal Europ. soldaten uit den pagger verdreven en met veel moeite naar Tandjoengpoera ontkomen; echter nam hij Sakee mede. Den 6 Febr. wordt de kris ontvangen, die Poerbaja uit Tjileungsir vooruitzendt, en den dag daarna verschijnt hijzelf; hij wordt in Rade binnengeleid, vraagt weenend, niet naar Bantam te mogen worden gezonden, en ontvangt de kris terug benevens logies in het Kasteel. Omtrent zijne verdere lotgevallen zie I, 246 e. v.

In de oudste tijden van Batavia vindt men bijna geene melding van § 467
Balische slaven; destijds kwamen slaven meest uit Bengalen, Malabar en Cormandel. Eerst R. 25 Sept. 1665 leest men dat de burgers (en Mardijkers, zooals Juliaan de Silva, I, 261) „op de Oostersche quartieren handelende, gemeenlijcq om slaven en andere noodwendigheden 't eijland Balij aandoen"; die slaven worden te Batavia en elders verkocht. Omstreeks denzelfden tijd begint men Baliërs in de Resolutiën en Dagregisters te ontmoeten. Gezegde Resolutie noemt hen „van een boos naturel" en verbiedt den invoer van Balische mansslaven. Het is bijna onmogelijk en ook overbodig, uit de Resol. en Dagr. het gansche verloop van de woelingen der Baliërs in de bovenlanden te schetsen. Zij zaten in het Krawangsche al vóór 1677 (zie hierboven § 379) en hunne tegenwoordigheid was eene voortdurende belemmering voor het scheppen van meer geregelde toestanden in de bovenlanden. Dat zij noch met de Compagnie noch met de Bantammers wilden samengaan, maar trachtten zelfstandig te blijven, staat D. 19 Mei 1679. Het best laat zich hunne geschiedenis nog samenvatten in die hunner aanvoerders. Als zoodanig treden op den voorgrond:

Wangsanaja, Hoofd der Baliërs te Oedoegoedoeg D. 15 Sept. 1678; § 468
hem wordt goede behandeling beloofd als hij zich onderwerpt, R. 24 Jan. 1681; hij komt te Batavia D. 24 Febr. 1681; R. 7 Maart 1681 blijkt dat de

(1) Heel anders wordt de zaak voorgesteld bij Meister o. l. en bij De Jonge VIII p. XX e. v.

zijnen rijstvelden bebouwen bij Oedoegoedoeg, en R. 15 Juli 1681 dat zij die aan de bevolking ontnomen hadden; hij wordt weer vijandig R. 3 Juni 1681; velen zijner Baliërs komen tot ons over; aan allen, die zulks alsnog binnen drie maanden doen, wordt pardon aangeboden R. 23 Sept 1681; hij is met 150 man in het Bandoengsche (in Batoelajang; volgens D. 29 Nov. te Tjiminjak) gevestigd, legt daar rijstvelden aan en doet niemand leed D. 4 Nov. 1681; hij wil geen pardon aannemen, als daaraan de voorwaarde verbonden is om te Batavia te moeten wonen, wel als hij in de bovenlanden mag blijven D. 29 Nov. 1681; hij zal uit Cheribon worden aangetast R. 9 Jan. 1682; hij is met al de zijnen in handen van Luitenant Benjamin van der Meer te Cheribon gevallen D. 9 April 1682; de heele troep, 180 personen, waaronder vrouwen en kinderen, is naar Batavia overgebracht en zal bij onze Baliërs worden geplaatst onder toezicht van den Landdrost en de Balische officieren R. 19 Juni 1682. In 1687 duikt echter weer een Balisch bendehoofd van dezen naam op, misschien dezelfde persoon, zie § 533 en 539.

§ 469 Een ander Hoofd was Tjakrajoeda, over wien zie B. 11, 5, 4 en 11, 9, 4. Deze wordt het eerst vermeld D. 23 Oct. 1678 als woonachtig te Tjisero; hij huwde eene dochter van Wira Angonangon D. 7 Dec. 1678; hielp de Bantammers bij de verovering van Soemedang D. 21 Dec. 1678; vraagt daarna onze hulp tegen de Bantammers D. 3 Febr. 1680; wordt door hen aangevallen en trekt terug naar Galonggang D. 4 Maart 1680; verbindt zich daarna weer met den Bantamschen Tjili Widara D. 15 Aug. 1680; en gaat ten slotte naar Tirtajasa D. 18 Juli 1681; hij staat in het Tanggeransche tegenover ons, doch erlangt een pardonbrief D. 5 Juni 1682; hij sneuvelt datzelfde jaar „op Tangeran" D. 1 Febr. 1684. Of hij dus dezelfde is die zich in 1685 bij Soerapati te Kartasoera bevond en door Tack moest worden gedood (De Jonge VIII, 196), blijft de vraag.

Een derde Balisch Hoofd is Sarantaka; deze komt D. 24 Juni 1681 met een aantal volgelingen uit het Krawangsche naar Batavia „om sich alhier metterwoon te vestigen"; zij worden in een der Balische kampongs geplaatst; steeds komen nieuwe Baliërs zich bij hem voegen, waarom aan allen, van wat natie ook, vrij of onvrij, die naar de stad afkomen, pardon aangeboden wordt, R. 23 Sept. 1681.

§ 470 Een vierde bekende Baliër is Boeleleng. Hij wordt D. 28 Aug. 1680 vermeld als „den bekenden rover Boelillingh", die eenige negorijen in de bovenlanden bemachtigd heeft en tegen wien Vaandrig Benjamin van der Meer uit Cheribon wordt uitgezonden; deze verslaat hem D. 10 Sept. 1680; D. 1 Jan. 1681 staat in de instructie voor Van Dijck, dat hij hem opnieuw moet laten aanvallen; D. 23 Jan. 1681 verneemt men dat hij te Bantam is; D. 7 Jan. 1683 wordt bericht dat hij het Hoofd der Baliërs aan Bantamsche zijde te Tirtajasa was, en zich thans aan Tack heeft onderworpen (dit was mogelijk, omdat bij R. 17 Juli 1682 was besloten, Saint Martin te machtigen

om eene „universelle en gandsch ongelimiteerde acte van pardon" te verleenen aan alle Baliërs, Makassaren enz. die van Sultan Ageng zouden afvallen); hij draagt hier voor 't eerst den naam „Keaij Daman" en komt vervolgens dikwijls voor onder de benaming Demang Singawilodra; den 9 Jan. komen nu eenige honderden Baliërs, door Tack uit Tirtajasa opgezonden, te Batavia, en worden onder de bestaande Balische compagnieën verdeeld; vier van hunne Hoofden, waaronder Boeleleng, trekken, met den titel van Luitenant (die hun, blijkens D. 18 Jan. 1683 onmiddellijk na hun overkomen tot onze zijde was verleend), onder Van Happel op ter vervolging van Joesoef; aan de verdere Baliërs die overkomen zal eene acte van pardon worden verleend D. 19 Jan. 1683; spoedig echter wordt over Boeleleng's rooverijen geklaagd D. 16 Febr.; maar hij kent het land goed en is een raadsman van Kapitein Ruijs D. 28 Febr. 1683. Over zijne verdere lotgevallen zie beneden § 536 en I, 264 e. v.

Soerapati. Over hem zie de personalia van Govert Cnoll, I, 197 e. v. § 471
R. 1 Febr. 1684 wordt Boeleleng zijn „lantsman" genoemd. Van Deventer heeft (in zijne Gesch. der Nederl. op Java II, 6 noot) de gissing geopperd dat hij een Makassaar zou zijn geweest, maar zijn naam weerspreekt dit; echter zegt de Babad Tanah Djawi hetzelfde, Verh. B. G. LI, 4e st. p. 49, die er bijvoegt dat hij eerst te Benteng Alangalang (§ 90) huisde. Wordt D. 28 Nov. 1678 vermeld onder de Balische Hoofden in de buurt van Oedoegoedoeg; D. 5 April 1679 als een der Hoofden te Tjisero; B. 16, 9 vermeldt een „macker van Soeropattij", die te Tjisero woonde vóórdat Soerapati zich aan de Comp. onderwierp; ibid. § 11 en 12: tijdens Winkler's bezoek was Tjisero verlaten, maar zat dat district (Nambo) vol saamgeloopen volk (evenals ook Tjikalong ibid. § 17); D. 5 April 1679 zegt dat de Baliërs te Tjisero Babakan overvallen en geplunderd hebben; D. 3 Febr. 1680 heet 't dat hij gedood is, maar D. 19 Febr. 1683 is hij weer te Tjisero; D. 9 April 1683 schrijft Ruijs op de vervolging van Joesoef, uit Tjikalong, dat een aantal Baliërs zich heeft overgegeven, die goed behandeld zijn, „ten principaele omdat eenen Soura Pattij met nogh een grooter getal van sulcke gauwdieven mede in korten stinden af te komen, *alswanneer men deselve alle op de een of de ander middel soude trachten van kant te helpen*"; (vergelijk daarmee den brief dd. 31 Maart 1683 van Ruijs e. a. bij De Jonge VIII, 165 en, wat de moraliteit van dergelijke maatregelen betreft, de plannen van Jan van Riebeeck § 2531); kort daarna geeft hij zich over, D. 5 Mei, en wordt vervolgens als Luitenant der Baliërs vermeld onder de troepen die Joesoef nazetten D. 28 Sept. 1683.

Hoe zeer men licht voetvolk noodig had, blijkt D. 11 Febr. 1683, § 472
waar Van Happel, na de eerste mislukte vervolging van Joesoef, zich bereid verklaart er weer op uit te gaan „dogh sonder Nederlanders, die aldaar geen dienst connen doen"; een eigenaardig bewijs van dit laatste vindt men

bij Mac Leod u. s. pag. 504, waar een aantal Europ. soldaten zich, op de vervolging van Joesoef, naar het schijnt zonder ziek te zijn, laten dragen; ibid. p. 621 ziet men dat een aantal anderen bij dien tocht te paard waren gezet, en het is niet onwaarschijnlijk dat dit, zoo er gelegenheid toe bestond, bij voorkeur gedaan werd; zie E. 8, 1.

De houding der Regeer. tegenover Soerapati is kenschetsend. Op den dag waarop het bericht van zijn verraad ontvangen wordt, besluit zij „Boelillingh, sijnde een lantsman van voorn. verrader Soura Pattij, te gebruijcken om denselven onder belofte van pardon tot ons te trecken 't sij alleen ofte met sijn volck"; maar nauwelijks heeft Pangeran Poerbaja zich overgegeven, of bij R. 8 Febr. 1684 wordt, aangezien „wij daardoor ontlast sijn van de becommeringh dat hij hem soude conjungeren met den Balisen Lieutenant Soura Pattij", eenparig besloten, geen pardon aan te bieden maar aan Kapitein Ruijs te Cheribon te schrijven dat hij „als uijt sijn eijgen motijff" wel *hoop* op pardon mag geven, wanneer de Baliërs „eenige der meest schuldigste" uitleveren. Dezelfde verraderij dus als later van Cnoll tegen Soenan Mas. Ook tegenover degenen die zich overgegeven hebben handelt de Reg. niet behoorlijk; door bij R. 24 Maart te bepalen dat de weggeloopen slaven, die op belofte van pardon zich overgegeven hebben, ten voorbeelde van hunne vroegere lotgenooten genoodzaakt zullen worden, hun koopprijs te voldoen aan hunne vroegere meesters (hetgeen natuurlijk vrijwel gelijkstond met nieuwe slavernij), terwijl met de fugatieven „op welcke de reeds verleende pardonnen niet en specteren en die na desen weder sullen becomen werden, nae oude gewoonte en exigentie van saacken onder applicatie van exemplaire straffen sal werden gehandelt". Die menschen hadden dus alle reden om een pardon te wantrouwen, en het is verklaarbaar dat de bende van Soerapati aarzelde, zich over te geven (R 12 Mei), waarop zij voor vijanden der Comp. werden verklaard, een prijs op het hoofd van hun aanvoerder werd gesteld, en alles
§ 473 gereedgemaakt tot een veldtocht. Men bleef echter dralen. Veth (Java II, 83) schrijft dit toe aan de vrees voor een aanval der Engelschen op Batavia, wegens hunne uitzetting uit Bantam. Reeds bij R. 5 Maart 1684 werd, op een bericht uit Nederl. dat eene Engelsche expeditie naar Java werd uitgerust, besloten, de schepen op de reede in staat van verdediging te brengen. Het is een feit, dat in het laatst van Mei (zie R. 29 Mei en de 29 en 30 Mei gedateerde stukken P. III, 133, die op deze zaak doelen) eene paniek te Batavia ontstond door het bericht der nadering eener Engelsche vloot; een smaldeel werd slagvaardig gemaakt en noodmaatregelen genomen; „gants Batavia was in beweging en op de been" schrijft Nic. de Graaff, die destijds aldaar was (pag. 144); den 22 Juni was echter de vrees reeds zoodanig geweken, dat het grootste deel der scheepsmacht teruggeroepen werd. Soerapati was te Galonggang (te Sindangkasih, zooals de babad zegt, T. B. G. XVII, 331), en versterkte zich daar voortdurend met weggeloopen slaven en verstrooide

troepjes uit de schaar van Joesoef (R. 9 Aug.), zoodat het reeds noodig werd geacht, 400 Europeanen met de noodige Inl. te velde te brengen. Eerst D. 7 Sept. vertrekt Couper per schip naar Cheribon met 475 Nederl. en 300 inl. militairen (Afg. patr. miss. 30 Nov. 1684) (1). Met hem gingen de Kapiteins Willem de Ruijter, Van Happel en Wanderpoel (R. 16 Aug.), van welke de laatste na afloop der expeditie tegen Soerapati met het gros der inl. troepen naar Batavia zou terugkeeren (R. 29 Aug.), terwijl Couper zou doorgaan naar Kartasoera (R. 9 Aug.) „ende al het geboefte, daar en omtrent Japara woelende, terneder maken", en ook (R. 16 Aug.) „de saken met den Sousouhounang vereffenen". Eerst den 18 Sept. 1684 kwam Couper te Cheri- § 474
bon (D. 1 Oct.), terwijl een zijner schepen pas den 23cn arriveerde; vanhier zond hij aan al de Regenten van het Oosten der Preanger orders om volk naar Cheribon te zenden (uit D. 21 Mei ziet men dat Soemedang en Bandoeng reeds toen hulp hadden gezonden naar Talaga, terwijl D. 1 Oct. zegt dat zij „tot Boenar posthouden"; misschien is te lezen: *Boeran*, d. i. Tjiboeran ten Z. van Talaga aan den weg naar Pandjaloe; eene andere afdeeling Preangervolk schijnt te Imbanagara te hebben gelegen, beide tot dekking der wegen naar Cheribon). *C.* zegt, dat Couper den 24cn van Cheribon opmarcheerde; hij had toen al 40 zieke Europ. en moest daarom den troep van Bintang meenemen, „gemerckt naar den ordinairen sleur wel bevroeden konden dat wij dagelijcx in de marsch niet als te veel (*d. i. maar al te veel*) verswacken souden, gelijck wij door den swaaren regen, die 28 dagen sonder ophouden geduert en de bergen als (*d. i. zoowel als*) wegen seer diep en moeijelijck gemaackt heeft, tot hartenleet al te wis ontwaart hebben". Blijkens de bij zijn rapport behoorende kaart (zie § 2481) trok hij van Cheribon bezuiden Talaga om over Sindangbarang en Pagarageng (zie § 176 noot) naar Radjapola. Soerapati valt den 3 October even bezuiden Radjapola, zooals de kaart van 1692 aanduidt (2), Couper aan met ongeveer 500 Baliërs en 300 Javanen; de regen houdt plotseling op, zoodat de Hollanders hun schietgeweer (lontroeren, zie E. 7, 1 e. v.) kunnen gebruiken en de vijand 50 à 60 dooden krijgt, die echter weggesleept worden; de weer opkomende regen en de duisternis verhinderen de vervolging; deze wordt den volgenden dag begonnen, doch de rivier „Mananga", die volgens Couper's kaart een eindje noordwest van Galonggang werd gepasseerd, begon te bandjiren, waardoor hij van zijne bagage werd afgesneden en de vervolging gedurende twee dagen moest staken. Den 6 Oct. § 475
verschijnt Couper te „Goeloengoeng alias Sindanghcassij, daar Sourapattij huijs

(1) Uit Nederl. ontving ik de copie van Couper's rapport van zijn tocht, dd. 2 Dec. 1684, waaruit ik hierbeneden het een en ander zal citeeren onder de letter *C.*

(2) Couper heeft echter tweemaal gevochten; waar het andere gevecht plaats had, is mij niet bekend. Mogelijk zijn hiervan, gesteld dat het in de buurt van Tjiboeran plaats had, de oude falconetten, veldslangen en (Makassaarsche?) maliënkolders afkomstig, die te Talaga bewaard heeten te worden (Veth, Java III, 1e dr. p. 229 enz.).

gehouden hadt"; hij zendt Van Happel met 160 man ter vervolging naar Madoera, die 50 man van den vijand doodt en een aantal vrouwen en kinderen gevangen neemt; de rest vlucht naar Banjoemas en Bagelen. Bij Couper's legertje vermeerdert het aantal zieken echter dagelijks met een drietal, terwijl „wij quaalijck in 't doorsnuffelen van de bosschen en bergen een van de vijandt konden attrappeeren, hebbende het de onse aan kost nogh dranck niet gemancqueert, want de rijs en koebeesten sijn ons door de gouverneurs van Prajangan en Galo soo rijckelijck en vrijwillich toegebracht, dat wij speck en broots genoegh hebben moeten mede teruggedragen"; arak had men ook genoeg, maar de slechte wegen maakten dat, toen hij 20 Oct. met in de 80 zieken van Galonggang opbrak (na reeds 66 zieken vooruit te hebben gezonden), er in twee dagen nog een 50-tal bijkwamen, hetgeen te meer te betreuren was, omdat allen zich braaf hadden gekweten, in tegenstelling tot de lamlendige Preanger hulptroepen, die alleen voor koelidiensten te gebruiken waren. De Regent van Soemedang wist Demang Galonggang „met een soet lijntje" in handen te krijgen (die thans eene dubieuse rol had gespeeld, maar tevoren Ruijs goed had geholpen bij de vervolging van Joesoef, geheel anders dan vele andere Hoofden der Z. O. Preanger, Ind. Gids 1901 p. 621). Van Galonggang schijnt Couper volgens zijne kaart over Imbanagara en Kwali naar Cheribon teruggetrokken te zijn, terwijl Van Happel van Imbanagara den vijand vervolgde tot Madoera en vanhier over Dajeuhloehoer de Tjidjolang passeerde, haar nogmaals overstak in de buurt van Soebang en zoo
§ 476 te Cheribon terugkwam. Couper kwam den 26 Nov. te Batavia terug. Den 31 Oct. had de Regeer. besloten hem terug te roepen, doch het aan hem overgelaten of hij ergens in de bovenlanden op een geschikt punt Zacharias Bintang met zijne Amboneezen dan wel Van Happel zou posteeren; dit schijnt echter geen gevolg te hebben genomen; de Amboneezen werden op hun verzoek, „en te meer omdat se veel overlast aan de ingeseetene plegen", door Couper vooruitgezonden naar Batavia. D. 5 Maart 1685 lezen wij dat Soerapati met Baliërs en Makassaren uit de bende van Namroed zich in Bagelen ophoudt.

Het verdient ten slotte opmerking, dat de babad T. B. G. XVII, 332 zegt dat Demang Galonggang, die zich Depati Pantjawinata noemde (zie ook B. 12, 1, 3), Soerapati hielp omdat hij „aan den Soenan onderworpen wilde blijven", en dat D. 28 Oct. 1684 staat dat Martanaja, de door den Soesoehoenan benoemde landvoogd over de streken bewesten Cheribon, „Zourapattij voor een onderdaen van den Sous. verclaart en met den titul van Soura d'imgala vereert hadde", terwijl men R. 28 Nov. 1684 leest dat Martajoeda, die zich volgens D. 2 Sept. 1684 bij Soerapati had aangesloten en een Hoofd in het Galoehsche was, „verscheijde lieden tot revolte tegens de Chirrebonse Princen verweckt had op den naam van des Sousouhoenangs afgesondene te sijn". Het schijnt dus dat Soerapati en de zijnen optraden als kampioenen van Mataram, wellicht ingevolge van intrigues met den ellendigen Soesoehoenan.

Dat er zeer veel menschen tijdens de in dit hoofdstuk beschreven on- § 477
lusten uit de Preanger waren weggevoerd, bleek ons reeds uit D. 26 Oct. 1678 (hierboven § 399). Kenschetsend is eene latere uiting van Rangga Gempol, D. 27 Oct. 1702, dat hij de Comp. altijd heeft gehoorzaamd „wanneer het land Soemadangh met lang gras en lang riet beset was". D. 1 Febr. 1680 bericht de Commandant van Tandjoengpoera dat de Bantammers uit het Tjiandjoersche 2 à 3.000 menschen hebben weggevoerd. D. 4 Maart 1680 meldt Caeff dat eene bende Tanggeranners te Bantam is gekomen met een buit van 2.583 vrouwen en kinderen uit onze bovenlanden benevens veel vee. Denkelijk slaan deze twee berichten op dezelfde expeditie. D. 10 April. 1680 schrijft Jochem Michielsz dat uit „het district van Indermaijoe reets over de 7.000 man" naar Bantam zijn gevoerd. Men vergelijke ook B. 12, 3 over het verlies van menschenlevens in het Soemedangsche, en het berichtje D. 1680 p. 103, dat van de geroofde menschenmassa 196 personen, mannen zoowel als vrouwen (die vermoedelijk niet meekonden op den terugmarsch naar Bantam), door de Bantamsche stroopers zijn doodgeschoten. De anderen werden te Bantam en Tirtajasa „als slaven verkogt" D. 1680 p. 149. Ook Nederl. officieren schijnen in de Preanger wel aan menschenroof te hebben gedaan. D. 5 April 1686 leest men dat Van der Meer dorpshoofden dwong om opium van hem tegen vee in te ruilen; een Hoofd, dat het opium niet betalen kon, moest daarvoor een „Javaansen jongen" geven. Toen Ruijs van zijne expeditie tegen Joesoef terugkwam, werd hij beschuldigd een groot aantal menschen als slaven te hebben weggevoerd; dit leidde tot een proces, waarbij de quaestieuse slaven hem ten slotte werden toegewezen; uit de mededeelingen in de Resol. krijgt men echter geen gunstigen indruk van die zaak; zie R. 21 Maart, 4 en 29 April, 12 Dec. 1684; 16 Oct. 1685; echter schijnt het hier geen Preangervolk te hebben gegolden maar Makassaren e.d., vooral vrouwen en kinderen, hetgeen dan in overeenstemming was met de instructie, hierboven § 455.

Ik noteer ten slotte dat in den Bantamschen oorlog nogmaals door zeeroovers de hoofdplaatsen Pamanoekan en Tjiasem werden verbrand (D. 21 Aug. en 22 Sept. 1682).

HOOFDSTUK IV.

§ 478 De op blz. 59* geciteerde woorden van Joan van Hoorn komen voor in Afg. patr. miss. 30 Nov. 1707 bij De Jonge VIII, 140.

Het contract, den 17 April 1684 te Bantam geteekend en 28 April te Batavia geratificeerd, staat gedrukt bij De Jonge VII, 394 e. v. Voor ons is van belang eerstens art. 2, waarbij wordt verboden dat Bantammers zich begeven naar het gebied van Batavia tenzij ter hoofdstad, en wederkeerig dat Comp^{s}. onderdanen zich op Bantamsch territoir vertoonen; met voorschrijving van pasdwang. Voorts art. 3, luidende in het origineel aldus:

„Ende opdat men sekerlijk weten magh, hoe verre de limiten van een ijders heerschappij en territoire zig komen uijt te strecken, soo is als van outs verstaan ende geconvenieert, dat deselve sullen worden onderscheijden door de rivier van Ontongh Java off anders Tangerang, van de zeekant aff tot in en over het gebergte, te verstaen van d' eene zee tot d' andre, te weten tot soo verre de rivier loopt met al zijn bogten en cromheden en dan voorts op de regte streek van Zuijden en Noorden tot in de Zuijder Zee toe, met dien verstande nogtans, dat de geheele rivier van Ontong Java off Tangerang met de gront en boesem, die se nu heeft off namaels soude mogen maken, zal verblijven aan de Nederlantse Oostindische Compagnie, dewelke ook in vollen eijgendom sal hebben en blijven besitten 600 roeden lants aen de Westsijde van deselve rivier, te rekenen van onse jegenwoordige vesting Babakan aff tot aen de mont ofte den uijtgang derselve in zee, ende sal het bovendien d' E. Compagnie ook vrijstaan, aan de gemelte westzijde der Tangerangse rivier, zoo verre deselve van de genoemde onse vesting nae boven en te landtwaart in loopt ende voorts tot aen en in de Zuijder Zee, te maken en op te werpen soodanige paggers ofte vastigheden, als tot wering van alle geboefte, die haer daer souden komen terneder te setten, zal bevonden worden nut en dienstig te zijn, sullende desniettemin de Bantamse ingesetenen deselve rivier zoo tot de visserije als ten behouve van hunnen landbouw mogen gebruijken als voor desen, dog evenwel met dien verstande, dat degene, die deselve uijtter zee

willen komen frequenteren, daertoe sullen moeten hebben eene passe van d' E. Compagnie".

Bij art. 7 ziet de Sultan af van alle aanspraken op Cheribon „ende verklaert, § 479
hetselve prinsdom en Princen ten allen tijden te zullen aensien als goede vrunden en bontgenoten, onder des Compagnies bescherming zorterende, die derhalven in dit verbont van vrede en vruntschap oock werden gecomprehendeert".

Ten opzichte van de grensregeling mag worden opgemerkt, dat D. 13 Juli 1683 verklaard was dat de Comp. „geen voet lants" voor zich begeerde van „de Tangeransche landtstreecke, schoon het door den Coning in den beginne van den oorlog selffs tot Pontang toe aan de E. Comp. geschonken was geworden". Daarentegen moest de afstand der genoemde 600 roeden voor den Sultan zeer pijnlijk zijn, als geheel strijdend met de Bantamsche opvatting van grondeigendom; zoo had hij (D. 22 April 1684) groot bezwaar tegen het afstaan in eigendom van een stuk grond om een fort te bouwen, daar dit „strijdigh was tegens de aloude Bantamse gewoonte, gelijk de Koningen zijne voorouders nooijt voor desen aan ijmandt, wie het ook mogte wesen, jaa selfs niet aan hunne naaste magen en bloedverwanten, eenige de minste gront in eijgendom verleent hadden". Nog eene eeuw later wees De Rovere van Breugel (Bijdr. 1856 p. 167) in verband met deze zelfde zaak er op, hoe „jaloers op de possessie van haar grond" de Vorsten van Bantam steeds zijn geweest. De Comp. schijnt, naar mij voorkomt, destijds vooral op § 480
het bezit van die strook te hebben gestaan, om het aanleggen van versterkingen aan de overzij der rivier te kunnen verhinderen en dus den waterweg naar het fort open te houden. Bij de overeenkomst van 15 Febr 1686 (De Jonge VIII, 207), waarbij werd afgesproken, dat geen der contractanten zou toelaten dat onderdanen van den ander zich op zijn gebied vestigden en allen zouden worden teruggezonden, die na de ratificatie van het contract van 1684 waren „overgeloopen", terwijl de Sultan tegen het verhuizen onzer onderdanen de wacht zou doen houden tegenover onze vesting (vergel. § 486), werd stilzwijgend aangenomen dat de rechten der Comp. op die streek niet daadwerkelijk werden uitgeoefend. Nu en dan deed echter de Comp. haar recht op die 600 roeden gelden; zie § 2252 e. v. Daartegenover staat, dat de boedelbeschrijving van Van Moock (Reguleth, Dec. 1688) een stuk land met oesterbanken vermeldt, „bewesten de rivier van Tangerang aff tot de hoecke van het Menscheneters eijland (1) toe", hem door Sultan Abdoel Kahar met medeweten van den G.-G. geschonken. In B. 23, 31 e. v. hebben wij gezien, welk eene uitlegging in den tijd van Van Riebeeck door de Regeer. aan het contract van 1684 werd gegeven. — Volgens Van Riebeeck (B. 23, 66), Bollmann (B. 29, 24) en Van Imhoff (B. 31, 34) was de Tjibareno de grens van het Bantamsch territoir naar het Zuiden, zoodat die dus nog heden zoo is als vanouds.

(1) D. i. Tandjoeng Kaït, bewesten de Tjisadane.

§ 481 *Tanggeran.* De Bantamsche negorij wordt reeds vermeld bij De Barros (o.l. IV, 33) onder het jaar 1522. Wanneer men dus R. 1 Juni 1660 leest, dat de Sultan „een groote negorij" bewesten Ontong Java maakt voor 5 à 6.000 man, waarom Muller wordt uitgezonden om de rivier op te varen tot die negorij, dan moet men eerder denken aan een prematuur bericht omtrent Tirtajasa (zie § 377). Als Hoofden te Tanggeran worden D. 20 Dec. 1668 genoemd „Radin Sina Patij en Keeij Daman"; over dezen Senapati zie B. 8, 8, 5. Hij werd opgevolgd door Radèn Aria Wangsadiredja, zijn zoon (D. 17 Febr. 1682, waar Senapati, de bij Soemedang gesneuvelde Regent, „Keeij Dipattij Ingalaga" wordt genoemd); deze werd door S. Ageng „wegens eenige superstitieuse waarseggerijen dat hij indertijt het geheele Bantamse rijck soude doen beven", afgezet, en vervangen door eenen Pangeran Depati; hij ging daarop met de Compagnie intrigeeren, doch sneuvelde bij Kademangan, D. 12 en 29 Maart, 27 April, R. 14 Juni, 4 Dec. 1682; R. 7 Juni 1682 draagt hij
§ 482 den titel Pangeran. Nu noemt Caeff D. 4 Maart 1680 onder de Bant. Hoofden »Keeij Depattij Soera Dielaha (1), Hooft van Tangerangh en daarbij gelegen velden", wiens broeder was „Tommagon Jeuda Mangala" (misschien: Tanoemanggala, zie B. 15, 25, 4). Ik denk dat deze persoon, ten rechte Soetadilaga, een broeder was van Wangsadiredja en zijn mederegent of wel Patih. Althans D. 2 Juli 1682 vertoonen zich bij den G.-G. „Keeij Maas Soeta di Laga, broederszoon van Aria Wangsa di Radja" (en denkelijk zoon van eerstgenoemden Soetadilaga) en Radèn Soebraja, zusterszoon van denzelfde (D. 2 Juni 1682 heet Soetadilaga echter eveneens „zusterszoon" van Wangsadiredja). Soebraja was volgens D. 24 Nov. 1682 en 8 Jan. 1686 zoon van Radèn Aria Singamanggala, welke laatste in 1686 „op Bandoengan" was of woonde; R. 12 Juni 1682 komt die vader tot ons als lid van een Bantamsch gezantschap. Toen Tanggeran genomen werd, stelden Soetadilaga en Soebraja zich „onder 's Comps. bescherminge" (D. 10 Juni 1682); hun werd toegestaan, met een gevolg van 143 koppen beoosten de rivier zich dicht bij onzen pagger neer te slaan (D. 2 Juli 1682). Volgens een rapport D. 9 Aug. 1682 bestond deze troep uit 130 weerbare mannen. Den 24 Nov. 1682 werden zij beiden vereerd met een pajoeng en „5 ellen goude moirha tot een rok" benevens „een eernaam", en wel „uijt name van haren wettig regeerenden Coning van Bantam ende de Comp."; namelijk Soebraja met den naam Radèn Aria Singa-
§ 483 manggala en de ander met dien van Kiai Aria Soetadilaga. Eerstgenoemde zette zich, volgens een later bericht, in „het district Sampora" neer, dus wat hooger aan de Tjisadane. De nieuw gebouwde negorij bij den pagger Babakan („onder 't bereijk van ons canon", R. 14 Juni 1682) droeg den naam Kampongbaroe, D. 21 Dec. 1682; 27 Febr. en 14 April 1683; volgens laatstgenoemde aanduiding waren aldaar behalve de twee genoemde nog twee andere

(1) Dat de titel Kiai Aria *Soera*dilaga (zie B. 15, 29, 4) nog in 1764 te Bantam bestond, blijkt bij De Jonge XI, 11; 50; 60; ibid. p. 377 heet hij *Soeria*dilaga.

Hoofden, Entji Bilang en Agoes Soetadiprana, welke laatste echter D. 24 Sept. 1686 als Hoofd in de Tanggeransche bovenlanden voorkomt. D. 17 Aug. 1682 gaat de landmeter derwaarts „om de Tangeranse Javanen aan dees zijde der reviere sooveel lant toe te meten als tot haar onderhout en bebouwinge nodigh geoordeelt werd". Dit was overeenkomstig R. 7 Juli 1682, om aan de 3 overgekomen Bantamsche Hoofden (1) „aldaar ontrent onse post een ruijm stuk lants te doen aanwijsen en afsteken". In April 1683 (D. u. s.) heette de bevolking van Kampongbaroe reeds uit 747 koppen te bestaan. Dit zal wel te verstaan zijn van de geheele populatie aan onze zijde der rivier, die van Bantamschen kant velerlei aanwas ontving van menschen die bang waren voor Sultan Hadji, D. 31 Mei 1682; 5 Mei 1683. Althans D. 14 Jan. 1686 zegt Soetadilaga dat hijzelf in 1682 met maar 30 man benevens hunne vrouwen en kinderen is overgekomen, en Soebraja met 20, en dat dit getal bijna niet vermeerderd is, terwijl het reisrapport van Holsteijn D. 24 Sept. 1686 meedeelt: „even boven de voorschreven vestinge (*Babakan*) legt 't negorijtje van Keij Aria Soeta Dilaga; aldaer staan 10 huijsjes"; en dat van Coops (ibid.): „Tsikokol . . . . nederwaarts nabij dese (*kampong*) aan de postzijde staan 2 huijsjes . . . ; weijnig nederwaarts aan de oostzijde 8 huijsjes genaamt Tsibattor, woont Pangeran Soura Dilaga; nabij dese aan d°. zijd staan 5 huijsjes, ook genaemt Tsibattor, woont Radin Ardir Arija Singa mala (*sic*); dan nog wat nederwaerts comt men nevens de pagger, alhier genaamt Babackan, dog even boven d°. pagger is 't negorijtie van Kiaij Aria Soeta dilaga, staan 10 huijsjes genaamt Campon Baro". Eene mededeeling omtrent het Tanggeransche in 1690 vindt men B. 15, 29.

De pagger, door de onzen tijdens den oorlog aan de overzij der rivier § 484
gebouwd, was D. 3 Juni 1683 reeds afgebroken; daarentegen werd bij R. 28 Maart 1685 besloten, een nieuw vijfhoekig fortje aan de rivier te bouwen op de plaats waar de Mookervaart er in zou uitmonden. Den Aria van Tanggeran hooren wij omstreeks 1790 beweren, dat ten tijde van Van Riebeeck „op Tangerang slegts een wagthuis van bamboesen" was en dat zijn voorvader zich toen verdienstelijk maakte door er steenen werken te bouwen. Dit is gedeeltelijk juist, zie § 764; die voorvader werd bij R. 8 Juli 1712 beloond wegens zijne hulp bij het bouwen van een steenen fort aldaar. Met overdrijving verklaart dat Hoofd van 1790 echter tevens, dat de Comp. „na het eindigen van dien oorlog (*tegen Sultan Ageng*) aan den Aria Soetadilaga het regentschap Tangerang gaf, hetwelk hij van de Bantammers had veroverd". Merkwaardig is echter, dat hij zegt dat de eerste Regent zich niet enkel bij de Comp. aansloot „om niet onder de heerschappij van Sultan Hadji te vervallen", maar ook „omdat hij zich door zijnen Vorst gepostponeerd zag".

(1) Er waren echter vijf overgekomen, blijkens D. 2 Juli 1682, namelijk: Soetadilaga, Soebraja, Nitipraja, Wirangga en nog een wiens naam niet genoemd wordt.

§ 485 *Mookervaart.* Volgens een koopbrief van 9 April 1674 folio 257 kochten Van Moock en Pieter Alvis op dien datum een stuk land van de buitengracht der stad tot aan de Angkee, naar het Z. grenzend aan een land van Speelman, die vele financieele operaties samen met Van Moock heeft verricht. Volgens R. 30 Oct. 1682 begon deze laatste al tijdens Maetsuijker zijne gracht bewesten de Angkee te graven, hetgeen na diens dood verboden werd. P. III, 28, 6 bewijst, dat de Regeering in 1679 van plan was, zelve „in der tijd een doorsnijding uijt de rivier van Anké te maken tot in de rivier van Ontong Java", welk plan met den spoedig hierna gevolgden dood van den Dijkgraaf, in wiens instructie zulks voorkomt, waarschijnlijk opgegeven is. Althans aan Van Moock wordt bij evenvermelde Resol. toegestaan, dit werk weer op te vatten. De voorwaarden waarop, staan P. III, 104. In de Afg. patr. miss. van 11 Dec. 1685 (De Jonge VIII, 11) heet het dat de vaart bijna af is; R. 6 Oct. 1687 dat deze is doorgestoken; maar R. 10 Dec. 1688 dat zij nog niet klaar is, en R. 7 Maart 1692 dat het eene „goede somme gelds" zal kosten om haar bevaarbaar te maken. Cornelis de Bruin (Reizen p. 393) noemde haar in 1706 „geheel onbruikbaar". Er is later altijd erg met die vaart gesukkeld, zie o. a. B. 31, 3.

§ 486 Reeds in het contract met Bantam van 1659 was eene bepaling opgenomen (De Jonge VI, 86, 10) die het verkeer over land verbood, om daardoor „alle moorderijen ende stroperijen" op elkanders gebied te voorkomen; wie zich over de grens waagde, was vogelvrij; de Tjisadane mocht door onderhoorigen van beide contractanten worden bevaren met een pas van elks gouvernement. Wij zien § 444 dat niet alleen de Compagnie dit systeem voorstond, doch Bantam niet minder. Over het desbetreffende artikel 2 van het contract van 1684 zie § 478. De regeling met Bantam, vastgesteld bij R. 23 Jan. 1686 en te Bantam bekrachtigd 15 Febr. (De Jonge VIII, 207), bepaalde dat men van de oostzijde de Tjisadane alleen bij onze vesting mocht passeeren, en wel met een biljet van den Commandant, dat moest worden vertoond aan den Bantamschen gezaghebber aan den overkant, die dan weder een permissiebiljet verleende om verder landwaarts in te gaan; dezelfde regeling gold mutatis mutandis bij passeering der rivier van de westzijde; tevens werd het vervoeren van slaven naar Bantam streng verboden zonder schriftelijk consent; zie verder § 2252 e. v.

Omtrent de bepaling in het Mataramsche contract van Oct. 1677 betreffende de publicatie daarvan zie hierboven § 381 en 382.

Bereidwilligheid van den Soesoehoenan. In zijn verzoekschrift van 29 Oct. 1677 zegt hij: „Wat aengaet het zenden van mijne gecommitteerde naer Caerawan en Pamanoecan, dat laet ick mijne Stedehouders Adepattij Martapoera en Adepattij Mandaraka aenbevoolen, met ordre deselve gereet te houden tegen dat se de Compe. off mijn vader den Admirael (*Speelman*) zal begeeren off laten eijsschen om derwaerts mede te gaen"; zoo ook

D. 10 Nov. 1677. D. 9 Dec. 1677 schrijft Speelman dat de Soes. heeft beloofd „zijne gecommitteerdens tot publicatie der gedane afstant van de landen van Carwan tot Pamanoekan op ons begeren altoos gereet (*te*) houden"; zie ook een verzoekschrift van den Soesoehoenan, gedateerd 29 Maart 1678 te Samarang, D. 20 Juni 1684.

Dat de Comp. de Preangerlanden in pand kreeg, toen de Soesoehoenan § 487
de hulp, tegen Troenodjojo verleend, niet met geld kon vergoeden, leest men in de babad van Holle, T. B. G. XVII, 331, waar p. 335 volgt: „de Preanger werd *afgestaan* aan de kompagnie als loon voor het naar Ceijlon zenden van Soenan Emas", hetgeen op het contract van 1705 doelt; hetzelfde zegt de babad, bedoeld in T. N. I. 1870, II, 269. Het is mogelijk, dat de Regeer. inderdaad tegenover de Preanger-Regenten hare bemoeiingen met de landen beoosten Pamanoekan door eene beweerde verpanding heeft vergoelijkt (men vergelijke hoe Van Goens a°. 1675, bij Valentijn V, 1, Ceijlon p. 215, de landen, welke wij aan Radja Singa hadden behooren over te geven, beschouwt als „bij hypotheecq aan de E. Maatschappij verbonden"), maar in hare Resolutiën of brieven vindt men die voorstelling nergens; alleen wordt R. 19 Oct. 1685 bij de behandeling der instructie, aan Tack voor zijne ambassade naar Kartasoera te verstrekken, bepaald dat men bereid is een deel van des Soesoehoenans schuld kwijt te schelden, als daarmee kan worden bereikt „de concessie van de landen beoosten Pamanoucan tot aan de rivier van Indermaijoe", terwijl in R. 6 Sept. 1694 het aandringen op den afstand der landen bewesten Indramajoe in onmiddellijk verband wordt gebracht met eene becijfering, hoeveel de Soesoeh. wel aan de Comp. schuldig is. Verpanding van land en volk, zelfs door ondergeschikte Hoofden, was in de Preanger niets ongewoons; zie bijvb. § 352.

Voorzichtige houding der Compagnie. D. 5 Juni 1679 krijgt Wirasaba, § 488
na zijn aanval op Tandjoengpoera, pardon op voorwaarde dat hij zich voortaan gedraagt „als een opreghte onderdaen van den Sousouhounangh"; D. 8 Juni 1680 vernemen wij dat Aria Natamanggala en Ngabehi Tjoetjoek van Manabaja zich te Cherib. onder „de bescherminge" der Comp. hebben geplaatst. Elders echter wordt geregeld gesproken van onderhoorigheid aan den Soes. en de Compagnie samen; zoo R. 16 Mei 1679 (Tjiasem); D. 16 Juni 1679 (Pamanoekan); R. 5 Juni 1679 (Krawang); R. 21 Nov. 1679 (idem); D. 1 Jan. 1681 in Van Dijck's instructie: de Regenten der noordkust aan te sporen om „bij voorvallende ongelegentheden als gebuurige onderdanen van den Sousouhounang en de Compagnie malcanderen getrouwelijck bij te staen"; de Preangerhoofden doen daarop te Cheribon D. 1 April 1681 den eed aan den Soes. en de Comp.; D. 5 Jan. 1682 een schrijven namens de Regeering aan den Regent van Bandoeng met dezen aanhef: „Aan den Daman Timbangantingh, die onder den Sousouhounangh Aman Courat en de Comp. Hooft en gesachhebber is over de negorije en 't landt van Bandongh"; hij ontvangt den last om „sigh alleen

na des Comps. bevelen en onsen Resident tot Sirrebon (*te*) reguleren, en die den Daman Timbanantang, als er iets van des Sousouhounangs wegen te seggen is, dat oock wel sal laten weten", terwijl „den Gouverneur Generael al ordre hebben (*sic*) gegeven wat hij (*die Resident*) aan den Daman Timbangantang alsmede aan den Angabeij Tsioetsiock en andere Hoofden der bovenlanden soude recommanderen". Zoo komt het dan, dat wederkeerig de Regenten bijwijlen verklaren te staan onder den Soes. *en* de Comp., en daar zij de verhouding tusschen die twee opperheeren moeielijk konden begrijpen, was het verklaarbaar dat zij G.-G. en Raden als zaakwaarnemers of pandhouders
§ 489 beschouwden. D. 14 Juni 1680 verklaren onze Krawangsche Hoofden aan zekere afgezanten des Soesoehoenans, dat zij staan onder dezen *en* de Comp.; kort daarop, D. 26 Juli 1680, schrijft Panatajoeda aan den G.-G. dat deze maar moet beslissen of hij onder den Soes. zal staan dan wel onder de Comp ; hem is het 't zelfde! D. 23 Dec. 1681 schrijft de Regent van Bandoeng „dat hij uijt zijn gouvernement buijten kennisse van de Comp. en den Sousouhounang sich niet begeven dorste"; D. 30 Mei 1680, toen de Soes. den Regent van Soemedang had opgeroepen, wilde deze niet verschijnen zonder „licentie" van de Comp. Evenzoo vraagt Panatajoeda D. 5 Mei 1682 verlof om naar den Soes. te gaan, hetgeen D. 8 Mei geweigerd wordt. Het gebeurt echter ook, dat de Hoofden, zelfs die bewesten de rivier van Pamanoekan, den Soes. als hun heer blijken te beschouwen. D. 7 Mei 1680 schrijft Wangsatanoe, Regent van Pamanoekan: „Ik sal den Sousouhounangh mijnen heer getrouw blijven"; D. 18 Nov. 1682 wordt bericht, dat een ondergeschikt Krawangsch Hoofd naar den Soes. gegaan is om over Panatajoeda te klagen; evenzoo reist D. 12 Dec. 1684 een Krawangsch Hoofd zonder verlof naar den Soesoehoenan. Zelfs gebeurt het dat aan de Regeering uitdrukkingen ontvallen, die zouden doen denken dat zij nog aanspraken des Soesoehoenans erkende op de wettig gecedeerde landen. R. 8 Nov. 1678 spreekt zij van „ons abzolute besluijt omme de landen en stranden des Sousouhounanghs tusschen de rivieren van Carwangh en Indermaijoe na vermogen te beschermen"; in de instructie voor Van Dijck, Januari 1678 (De Jonge VII, 319 noot), gewaagt zij van „het gebiet
§ 490 des Sousouhounanghs over of beoosten de rivier van Crawangh". De Mataramsche Vorst erkent nu en dan eenig gezag van de Compagnie. D. 13 Oct. 1682 vindt men een brief, waarbij hij den Regent van Krawang oproept, met de bijvoeging „maar komt niet eerder alvorens hetselve den Capteijn Moor bekent gemaakt hebt". Gewoonlijk echter doet hij alsof er geen afstand van land heeft plaatsgehad. D. 27 Juli 1678 roept hij, met andere Preanger-Regenten, ook dien van Bandoeng en den Krawangschen Wirasaba naar Japara; D. 30 Mei 1680 roept hij den Regent van Soemedang op; zoo ook D. 4 Mei 1681; D. 16 Maart 1683 komt bericht van Cheribon dat daar vier afgezondenen van den Soes. zijn verschenen „om de opperhoofden daaromher en de Preangers ten hoof te ontbieden". De houding der Compagnie daartegenover

is nu eens correct; zoo D. 1 Jan. 1681, waar de Regeer. spreekt van „des Soesoehoenans onderdanen op Indramajoe"; R. 5 Mei 1682, waar de Krawangsche Hoofden heeten „wettige Comps. subjecten en onderdanen" en hun verboden wordt aan eene oproeping des Soesoehoenans gehoor te geven; R. 27 Nov. 1680, waar zij gelast dat de Krawangsche Hoofden uitsluitend den Postcommandant zullen gehoorzamen; R. 21 Mei 1681, waar Panatajoeda bevolen wordt, zijn best te doen om Krawang tot gehoorzaamheid aan de Compagnie te brengen. Zij keurt goed dat Van Dijck een Hoofd van Bandoeng en een van Timbanganten benoemt en „op approbatie van den Sousouhounang" een van Galonggang (ofschoon dit laatste eene aanmatiging was, alleen te verontschuldigen door de tijdsomstandigheden), De Jonge VII, 381. Elders echter § 491
toont zij dezelfde minachting voor de bepalingen van het contract van 1677 als haar medecontractant. R. 14 Juni 1680 besluit zij, op een bericht van Tandjoengpoera dat afgezondenen des Soesoehoenans in Krawang „omtrent de inwoonderen eenige authoriteijt schenen te willen gebruijken", hun te laten aanzeggen „dat zij haer met de landen van Carwangh self tot Pamanoekan, Intchiassem en Indermaijoe toe niet en hebben te bemoeijen, maer de bestieringe en besorginge derselver aan ons bevolen te laten"; en in diezelfde bewoordingen wordt de brief geconcipieerd, D. 15 Juni. Eene aanmatiging is ook de volmacht aan Van Dijck om op approbatie des Soesoehoenans in Indramajoe den zoon des ouden Regents tot diens opvolger aan te stellen D. 1 Jan. 1681; deze opvolger beantwoordde dit, door het volgend jaar, D. 27 Febr. 1682, den nieuwbenoemden G.-G. Speelman een brief van begroeting te zenden, doch daarop naar het hof des Soesoehoenan's te reizen om de bevestiging zijner aanstelling te verzoeken, D. 9 April 1682; bij zijn terugkeer geeft hij den G.-G. kennis dat hij na zijns vaders dood „door last van den Zousouhounang in zijn vaders plaetse gesuccedeert is", D. 7 Juni 1682. R. 4 Juli 1682 besluit de Regeer. aan den Resident te Cheribon te schrijven dat „het gedoente omtrent de bovengelegen plaatsen van Soecapoera en Bandong mogte wel van 's Comps. wegen werden en blijven gereguleert", in tegenstelling tot Gabang, waar zij het Mataramsche gezag erkende. D. 6 Mei 1683 schrijft de Resident te Cheribon aan de § 492
Regenten van Soemedang, P. moentjang, Soekapoera, Bandoeng, Kawasen en Imbanagara: „Oock soo sal 't niet noodigh wesen, dat de bovenlantse Regenten op de afgesondene ordre van den Radin Wiera Troena, door den Sousouhounang tot grootgouverneur over de Westerse landen gesteld, haar derwaerts bij Sijn E. ten hove begeven, maar 't sal beter en Haar Eds. Ho. Agtb. veel aangenamer sijn, te hooren dat sij thuijs gebleven sijn". Zelfs ziet men D. 23 Sept. 1683 dat deze Resident te Indramajoe „ontrent het houtcappen etc. de behoorlijcke ordre gestelt heeft", en er dus optreedt als ware die streek geannexeerd, terwijl hij D. 18 Jan. 1683 den Regent van Imbanagara naar Cheribon oproept, die daaraan gehoor geeft.

D. 15 Mei 1684 wordt geïnsereerd een brief aan de Residenten (er

waren toen twee) te Cheribon, waarbij de Soesoehoenan hun kennis geeft van de benoeming van een nieuwen landvoogd over de landen bewesten Cheribon in plaats van Martajoeda, die door onze Residenten is benoemd (1) en
§ 493 *onder* den nieuwen landvoogd moet staan. De nieuwe landvoogd, schreef de Soenan, zou gebieden over „alle (*van?*) beoosten Donan tot Djorock Liggie (*zie B. 16, 10, 6*) ende voorts westwaert heene". Deze brief droeg het zegel van den Soes. Kort daarna, D. 30 Mei 1684, verscheen Martanaja te Cheribon „met een origineele ordre, uijt naam des Sousouhounangs door zijne grootmantrijs onderteeckent" (de Radèn Wiratroena, die volgens D. 14 Aug. 1684 hem had uitgezonden, was, zooals wij daareven zagen, „grootgouverneur over de Westerse landen", en volgens Valentijn IV, 1, 140 zwager des Soesoehoenans), als zijnde „door den Sousouhounang gestelt als hooft over de landen bewesten Baggaleen en Loerentenga, zijnde den Donan, Imbanagara, Galo, Cawassing, Goelongang, Soecapoera, Samadangh en die geheele landstreecke", zooals door onze Resid. te Cheribon wordt gemeld. Dit was dus denkelijk eene volkomen wettige aanstelling van een Opperregent over al de landen beoosten de rivier van Pamanoekan, doch alleen wat de zuiderdistricten betreft, terwijl dan, naar oude gewoonte, de noorderdistricten onder een apart Hoofd, den nieuwbenoemden Regent van Indramajoe, zouden staan, die zelf D. 7 Juni 1682 zegt, dat hij door den Soenan is gesteld over „de plaatse Indermaijoe van het geberchte recht deur tot aan de zee". De nieuwe landvoogd zou zich met een groot gevolg van vrouwen gaan vestigen in Parakanmoentjang; het was eene geheel overbodige beleefdheid, dat de Soes. aan beide landvoogden had „gerecommandeert, bij alle voorvallende gelegentheijt de ordre van onzen Resident tot Cheribon te agtervolgen". Martanaja begeeft zich nu naar Galoeh (D. 14 Aug., 19 Sept., 28 Oct. 1684), maar wordt door Couper naar Cheribon opgebracht (D. 3 Nov. 1684).

§ 494 *Zending van Couper.* Over de opinie van Couper had de Regeering reeds D. 17 April 1684 inlichting gekregen. Aldaar staat namelijk geïnsereerd eene „Remonstrantie nopens de saacken van de Cie. op Java's Oostcust" (2) van zijne hand, waarin o. a. gezegd wordt: „Gemerckt den Sousouhounang, van de landpalen Pamanoekan oostwaart tot Indramaijoe 't besit behoudende, 't vorstendom Chirbon als in een fuijk zoude kunnen besluijten, dient er eerst

(1) Deze Martajoeda was volgens D. 4 Dec. 1677, 7 Sept. 1684 (zie B. 6, 19, 1) een onderdaan van den Regent van Soemedang, en was volgens laatstgenoemd bericht door Ruijs, die meer ongerechtigheden heeft gepleegd, tot Toemenggoeng benoemd met den naam Mangkoenagara (R. 28 Nov. 1684) en tot Hoofd over Bodjonglopang in Galoeh, waar hij, naar 't schijnt (D. 21 Juni 1684), de Regenten van Imbanagara en Kawasen afzette, hetgeen misschien de aanleiding was waarom de Soesoehoenan hem als gouverneur der westerlanden beschouwde; over zijne rol tijdens de woelingen van Soerapati in de bovenlanden zie hierboven § 476 i. f.; daar echter de bewijzen onvoldoende waren, besloot de Reg. bij R. 28 Nov. 1684 hem zonder vorm van proces naar de Kaap te zenden.

(2) Omtrent dezen term vergelijke men B. 7 2, 1.

behoorlijcke opdragt van d'een en d'ander lantpalen gedaan te werden, alleer Uwer Ed^{t}. tot het bestier van die landaart ten principale kome, omme de oude ingesetenen met een sagte maniere van regeeringe allengskens aan de hant te trecken, andersints staande bij 't contract (*zie § 382*) op hun vrije voeten, behoudens(1) hun geloof en wetten, te vertrecken onder 't gebiet van den Sousouhounangh of wel te blijven woonen; waarop als een saak van gewigte Uwer Ed^{s}. hun welwijser oordeel believen te laten gaen, want dat lant sonder volcq te besitten zoude om de consequentie, het weglopen van slaven etc., inconvenibel wesen". De bedoeling hiervan schijnt te zijn, dat de Soes. moet worden genoopt tot afstand en overdracht der landen tusschen Cheribon en Pamanoekan, omdat anders Cheribon geheel binnen Mataramsch gebied zou liggen en dus de bevolking van Cheribon zoowel als van het aan de Comp. afgestane gebied al te licht een bevel van den Soes. zou kunnen opvolgen om hare woonplaatsen naar zijn land over te brengen, hetgeen volgens 't contract van 1677 moeielijk zou kunnen worden verhinderd. Couper schijnt begrepen te hebben, dat die bevolking een wenk van den Soesoehoenan (die immers, waar zij ook gevestigd was, haar heer bleef) gereedelijk zou gehoorzamen, en dat men, om eene verhuizing te voorkomen, den afstand van de aangrenzende streken eveneens moest trachten te bewerken.

Tenzelfden dage vindt men in het Dagregister eene „Korte notitie" § 495 omtrent de zaken van Java's Oostkust, van Joan van Hoorn en Couper gezamenlijk, waarin o. a. wordt aangedrongen op eene „nadere overgave" door den Soesoehoenan van de landen tusschen de rivieren van Krawang en Pamanoekan, „zoodanich gereguleert en verdeelt, als men bij nader overlegh tot voorcominge aller verdere dispuijten na desen over des Sousouhounangs als (*d. i. en*) de Cheribonse en Comp^{s}. limiten zal nodig agten", hetgeen schijnt te duiden op eene opruiming der Cheribonsche enclaves Tjiandjoer enz. Uit de Afg. patr. miss. van 16 Aug. 1684 bespeurt men verder dat zoowel wegens kwesties over particuliere landen als naar aanleiding van het willekeurig optreden van Ruijs in de Preanger en „andere verschillen der Jav. Hoofden" eene commissie was benoemd, bestaande uit Van Hoorn, Hartsinck en Couper. De benoeming van Couper, bij R. 16 Aug. 1684, tot chef der expeditie tegen Soerapati, had plaats na een twist in Rade van Indië, welke misschien kan hebben samengehangen met een verschil van meening omtrent de thans te nemen maatregelen in de bovenlanden. Nergens echter in de Resol. krijgt Couper eene instructie daaromtrent. Alleen wordt 31 Oct., nadat zijne expeditie reeds was afgeloopen en hij te Cheribon was teruggekeerd, aan hem de last gegeven om „voor sijn vertreck van Goulongon aldaar en alomme in die bovenlanden soodanige ordres aan de Javaanse Hoofden (*te stellen*), als nodigh

(1) D. i.: met behoud van. Zoo D. 1665 p. 106: *„behoudens* haere gagie"; D. 1641 2 p. 122: iets wordt vervoerd *„behoudens* zijn deucht", d. i. met behoud van zijne goede qualiteit.

sal sijn om het weder t' samenrotten deser rebellen voor te komen en haar te destrueren"; hij moet terugkeeren naar Batavia „nadat hij de nodige ordres ook op Chirrebon gestelt sal hebben". Dit is het eenige wat zou kunnen worden uitgelegd als eene officieele lastgeving om de Preangerzaken eens voor al te regelen. Men schijnt die zaak niet als van veel gewicht te hebben beschouwd, zoodat ook over zijne verordeningen heel niet naar Nederland
§ 496 werd geschreven. Alleen leest men in de Afg. patr. miss. 30 Nov. 1684 dat Couper vertrokken is naar de bovenlanden „met ordre ook om de landsaaken alomme na vermogen ten goeden te bestellen, zoodanigh het in der besten voegen soude konnen geschieden, volgens seecker concept notitie over die dingen en Comps. belangen derwaertsover, t' onser ordre door den Extraords. Raad Joan van Hoorn en geciteerde E. Couper van het geheele territoir tesamengestelt en hem ter speculatie en narigt medegegeven, als oock aan den E. Cops op Japara gecommuniceert, om na' hun bekome speculatien daerop nader bij ons op beraden en ijets positive vastgestelt te werden". Het bedoelde geschrift van Joan van Hoorn en Couper (geheel ten onrechte stelt Kern o. l. pag. 25 dit voor als het gevolg eener zending van die twee mannen naar de Preanger) staat geïnsereerd D. 7 Sept. 1684. Het schijnt mij wel waard hier in hoofdzaak te worden overgenomen. Het is gedateerd 6 Sept., dus één dag vóór Couper's vertrek. Intusschen blijkt uit dat stuk zelf, dat het veel vroeger is opgesteld, toen Couper nog niet tot chef der expeditie was aangewezen en voordat Wiradedaha in zijn regentschap was hersteld (zie § 500 noot), zoodat het wellicht hetzelfde stuk is, waarvan D. 17 April het extract geeft. Het begint aldus:

§ 497 „Ingevolge van Uw Wel Ed. ordre bij ons nagesien ende geresumeert wesende eenige requesten ende versoeken van verscheijde Javaanse Hoofden als anders, zoo zullen daarop onder Uw Eds. welbehagen noteren, hoe bij examinatie dier geschriften, alvoorens in 't meerendeel derselve ten regten te connen disponeren, wel zoude vereijschen een nader openinge en vaststellinge, hoedanigh Uw Ede. voor 't meeste intrest van de Compe. de omleggende landen beoosten Batavia en beoosten de rivier Craoangh zullen gelieven te considereeren en voor het toecoomende aan te sien ende te houden, opdat men sigh zoo van onse als der Javanen zijde daarna zoude mogen reguleren, meenende, onder Uw Eds. wijser oordeel, aan de eene zijde dat de Compe. met veel omslagh van limiten (1) niet dan veel ombragie (2) kan hebben, en in 't rijk van Jaccatra tusschen de

(1) Dit schijnt hier te beduiden: grondgebied, evenals P. II, 165: „De *limiten* van Batavia sijn van oudts verstaen te strecken aen de oostsijde tot aen de paelen van 't coninckrijck van Cerrabon" enz.

(2) D. i. moeite. Vergel. D. 1674 p. 165: het Salidasche mijnwerk is eene zaak „van groote moeijte ende *umbrage*"; D. 1680 p. 404: „de revolten in Tarnaten als andere *umbragiën* van de Compe. hier alomme".

rivieren van Tangeran en Carwang nog landen genoegh besitten om te connen bebouwen, hoewel alle niet even bequaam.

Maar aan de andere zijde wederom geconsidereert, hoe zedert den jare 1677 en 1678 met de troubelen zoo van 't Mataramse rijk als de roverijen der Bantammers en Kidollesen de Compe. genootsaakt is geweest, tot beschermingе van de eerste en tot dempinge van de laatste, des Sousouhounangs en 's Comps. geslage vijanden en aggresseurs, doorgaans (*d. i. voortdurend*) en successive verscheijde uijtsettingen en expeditien zoo te water als te lande te laten geschieden, en daardoor ook, niet sonder veel lasten, zorge en verlies van volcq, eijndelinge tot nog het zoo verre heeft gebragt, dat Gode lof alle de vijanden en rebellen hierrontsomme gedempt en t'ondergebragt zijn geworden, mitsgaders, om daertoe te geraken, door de magteloosheijt en 't generaal onvermogen des Sousouhounangs de Compe. met desselfs volcomen wille, ordre en authorisatie (*zie hierboven § 403*) wel genootsaekt en ten hoogsten geporteert is geworden, om selfs door zijn gantsche rijk als uijt zijnen name en van sijnentwege de principale zaacken te ordonneren en de bestellinge der landen te besorgen, dogh wel insonderheijt aan dees zijde van 't rijk van Chirrebon, 't welk in den jare 1679 door den Capitain Jochum Michielse van Indermaijoe op 't versoek der Princen in en onder Comps. beschermingе mede is aangenomen, en naderhant bij apart ampel gemaakt contract met geseijde drie Princen in den jare 1681 door den E. Jacob van Dijk zalr. nader bevestigt, zoo schijnt het al vrij eenigermaten van consideratie te zijn, hoedanigh men de zamenmengelinge (*van*) des Sousouhounangs landen met het district en gebiet van Chirrebon en voorts van Dermaijoe na herwaarts, ook tot en in 't Craoangse district, met de meeste gerustheijt zoude konnen distingueeren en tot wedersijts genoegen en beste overeenbrengen".

Zij stellen daarom voor:

Ten eerste: „Dat de Compe. den afstant en overgevinge ofte opdragt § 498
van de landen van Carwangh af tot de rivier van Pamanoekan toe, van den Sousouhounangh ao. 1677 ons geschoncken dogh tot nog niet opgedragen ofte aangenomen, nu met den eersten laat voortgaen in behoorlijcke forme, en zulx nader van die Maijt. bevestigen en opentlijck vercondigen, mitsgaders dat zulx zal werden genomen, zoodanigh die rivier van Pamanoekan met zijn bogten en kromheden is lopende en voorts van de oorspronk derselve regt zuijder tot aan de Zuijderzee, *latende voorts de landen beoosten Pamanoekan en bewesten de rivier van Indramaijoe voor den Sousouhounang in eijgen beschermingе blijven* (1), niettemin om de houtkapperije als anders meer *onder Comps. oogh en toesigt,*

(1) De cursiveeringen zijn van mij.

en voort alles beoosten de rivier Indramaijoe tot aan de westoever der rivier van Gabang voor het district en vrij gebied der Chirrebonse drie Princen, als konnende niet dienstig of oirbaar agten dat men, na hun in een apart contract met de Compe. te hebben aangenomen, nu weder zeijnsbaar onder 't Mattaramse rijk zoude stellen, behalven dat zij daartoe ook naa apparentie en uijtwijsen der schriftueren gantsch beswaarlijck dan door hooge noot te brengen zouden wesen, maar genoegh sufficieren dat zij, gelijck de intentie en concepten al hebben gelegen, den Sousouhounang als haaren oudsten broeder erkennen en respecteren, mitsgaders ook in sijn besit en rijk alsints helpende hand bieden.

§ 499 Dogh dewijle dese bovenstaande schickinge en stellinge van de rivier Pamanoekan tot Indramaijoe en van daar wijders voorts het resort van Chirrebon tot de rivier van Gabangh als gesegt, zoude strecken tot wedersijds meeste ruste en minste moeijelijkheijt over den een den anderens territoiren, landen en dorpen, die nu zoo van de kant van Chirrebon als van den Sousouhounang doorgaans door 't lant, selfs tot aan Carwang toe, seer dooreen verspreijt leggen, soo zoude men zulx den Sousouhounangh dan hebben voor te dragen, (*en bij*) overeencominge zoo ontrent zijne als de Chirrebonse en Craoangse onderdanen het door Compe. toedoen allenskens effen dienen te schicken, mitsgaders *het district van Indramaijoe*, 't gunt in sig selfs eijgentlijck voor den Sousouhounang weijnigh vermogen van volcq uijtmaakt, uijt insigte van den afvoer van 't hout langs die rivier als anders *voor de Compe. aan te houden*, tot voorcominge van alle dispuijten, die tusschen de Compe., de Princen van Chirrebon ende den Sousouhounang naderhant daaruijt veeltijts soude connen ontstaen; en dit nu zoo gestelt zijnde, zou men ontrent de regeeringen der negorijen, plaatsen en landen aan dees zijde Pamanoekan, als nu dan voor Compe. eijgen territoiren aangesien werdende, egter niet beter konnen doen dan deselve door een ceviel en discreet (*zie § 518 noot*) minister (*Compe. dienaar*), in persoon daar alomme doortreckende, wederom te laten herstellen ijder in zijn oude staat en wesen, na examinatie en bevindinge

§ 500 van zaaken, alhoewel gemeent wert dat daartoe van hier ijmand genoegh zoude connen geïnstrueert werden, nademaal het oogenschijnelijk (1) blijkt, dat de optogt en procedueren van den Capitain Ruijs tegen Pangeran Pourbaija en Cheegh Joseph den voorleden jare 1683 de bovenlanden daar alomme vrijwat in confusie gebragt hebben, want om wat reden ofte uijt wat character te dier tijt zommige oude Regenten in eenige plaatsen op zobere pretexten afgeset en gerooft, en weer andere geringe lieden tot Hoofden aangestelt en verheven zijn gewerden, is niet wel te raden uijt wat goets te wesen voortgekomen, en zoude daarom onse

(1) D. i.: in het oog vallend, duidelijk. P. V, 263: „merkelijk en *oogenschijnlijk*".

bedunckens den ouden Tommagon Wiera Dadaha (1) van Succapoura, door hem Ruijs gevangen herwaarts gesonden en door UEd^{s}. onlangs gerelaxeert, vermits wij na examinatie een onschult in hem schijnen te bemercken, metten eersten per een Comp^{s}. bodem wel weder na Chirrebon connen gaan, om in zijn voorige plaats van Succapoera en over Goelongan (2) herstelt te werden, 't gunt door p(*rovisionee*)l Capit^{n}. Jan Maurits (*van Happel*), indien Uw Ed^{s}. het zoo mogten goetvinden, nevens de verdere beschikkinge der landen bequamelijck zoude connen geschieden". Daarentegen moeten de door Ruijs aangestelde Demang Galonggang en Toemenggoeng Martajoeda worden afgezet (3).

„En wat nu belangt het geven van actens aan de Hoofden der Ja- § 501
vaanse dorpen onder Comp^{s}. jurisdictie, dat meenen wij, zoo 't van UEd^{s}. goetvinden mogte zijn, niet quaat te sullen wesen dat uijt UEd^{s}. name door dengeene, die door UEd. tot de visite der landen gecommitteert mogte werden, na een voor te schrijven formilier en op UEd^{s}. nader approbatie alomme aan de Regenten, van Carwangh af tot Pamanoekan en in de bovenlanden toe, zoodanige open kenteekens gegeven wierden, wanneer (*d. i. alswanneer*) men ook altoos te beter kennis van haar en haar toestant en gedoente zouw connen doen nemen".

Verder volgen nog eenige voorgestelde regelingen in Krawang, die wij hier kunnen voorbijgaan. Opmerkelijk is echter het slot:

„Den Tommagon Natta Jouda heeft ook bij monde ons te kennen gegeven en versogt, dat bij eenige voorvallen en diensten voor de Comp^{e}. de Hoofden der negorijen in de Carwangse bovenlanden, van Bandong, Zuccapoera, Samadangh etc. en haar onderhoorige plaatsen mede nevens

(1) Wiradedaha was volgens D. 18 Nov. 1683 door Ruijs naar Batavia gezonden; werd in het kasteel gezet en kwam na Speelman's dood te voorschijn onder de zoogenaamde „politieke gevangenen", die men toen in het kasteel ontdekte, R. 19 Jan. 1684 en D. 14 Febr. 1684; hij zuiverde zich echter van het tegen hem ingebrachte, en D. 20 Mei 1684 leest men dat hij hersteld zal worden, hetgeen dan ook is geschied.

(2) Een eigenaardige flater, want Galonggang behoorde niet onder Soekapoera maar onder P. moentjang.

(3) Wij zagen § 431 dat Demang Galonggang was opgevat; hij is later dus weer naar zijn land teruggekeerd. D. 6 Mei 1683 vindt men klachten van hem over afpersingen, in zijn land gepleegd door sergeant Couwenhoven. Ruijs lag volgens D. 30 Juni en 14 Juli 1683 een tijd in Galonggang gekampeerd tegenover Joesoef. D. 4 Febr. 1684 leest men dat Demang Galonggang, „Tommagon van Soekapoera", bij den overval van Kuffeler door Soerapati tegenwoordig was en weigerde de onzen te helpen; D. 21 Febr. 1684 dat Soerapati zijn buit met hem heeft gedeeld en in zijne hoofdnegorij gevestigd is; dit laatste ook D. 9 Aug. 1684. Couper bracht hem na zijne expeditie tegen Soerapati naar Cheribon, D. 3 Nov. 1684; zijne onderdanen zeiden (leest men aldaar) dat hij „de landen van Soucapoera en 't gouvernement van Tanoebaija except 't district Parack Moetsjangh g'usurpeert hadde"; Couper brengt hem nu geboeid naar Batavia en de Regeer. besluit, daar er geen voldoende bewijzen tegen hem zijn, bij R. 28 Nov. 1684 hem zonder proces naar de Kaap te zenden met Martajoeda (over wien zie boven § 492 noot), terwijl R. 15 Dec. 1684 bepaalt, dat beider „gout, silver en verdere goederen" te hunnen behoeve te gelde zullen worden gemaakt.

zijn volcq haare partijen mogten dragen, daerin door dengeenen, die derwaarts opgesonden werd, de nodige ordre naa billigheijt mede wel zouw connen gestelt werden, alsoo die van Samadang etc. tot de houthackerije van Indermaijoe en Sirrebon haar volcq mede schijnen te emploijeren tot gerief van de Compe." Ik onderstel, dat in den laatsten regel vóór „emploijeren" is uitgevallen „behooren te", hetgeen na het voorgaande „te" licht gebeuren kon.

§ 502 Bij de zending van Couper en zijne verrichtingen in de Preanger dient er ook nog op te worden gewezen, dat G.-G. en Raden bij een schrijven van 27 Aug. 1684 den Soesoehoenan kennis gaven van zijne te verwachten komst om de Cheribonsche aangelegenheden met hem te behandelen, terwijl daarbij van eene voorgenomen ordening der Preangerzaken niet gerept wordt, een bewijs, hoe weinig men van plan was de Mataramsche belangen hierbij in aanmerking te nemen. Eindelijk — de door Couper genomen maatregelen en de uitgereikte reglementen zijn nooit het onderwerp van eene opzettelijke behandeling in Rade geworden, althans voor zoover men uit de resolutieboeken kan nagaan. Het door hem ingediende rapport over zijne expeditie zegt eenvoudig: „Hierbenevens gelieven Uw Eds. te beoogen (1) ses stucx actens, aan de gouverneurs van Pranjangan en Galo provisioneel tot reglement verleent, beijde in de Duijtsche en Javaansche thaale geschreven en na onse beste kennisse in conformité van Uwer Edhs. (*en*) Hoogachtbaarhedens beveelen opgestelt . . . . . , item een do., die aan de afgesondene loera's van Tommangongh Panatta Jouda tot Crawangh voor 20 huijsgesinnen in 't district van Bodjong Lopang is toegevoegt, sonder dat de Tommongongh buijten Uw Eds. kennisse eenich volck van sijn gouvernement daarheen uijtsetten magh". Wáár Couper deze acten opstelde en aan de Regenten overhandigde, blijkt uit zijn rapport niet; volgens de babads werden zij te Cheribon ver-

§ 503 leend in eene met de Regenten gehouden vergadering. In Deel VIII van De Jonge zijn al de door hem vastgestelde reglementen te vinden. Op p. 172 noot oppert De Jonge de onderstelling dat Couper's regelingen te Batavia geapprobeerd zijn; het bewijs is echter vrij zwak. Deugdelijker bewijs is, dat de Regeering reeds in 1685 (zie § 517) en later in brieven aan de Preanger-Regenten hun meermalen voorschreef, zich aan het door Couper vastgestelde te houden. Zelfs wordt D. 4 Nov. 1701 op een verzoek van den Regent van Tjiandjoer (die feitelijk niets met deze regeling te maken had), dat een broeder van hem, die „sig onder de Coning van Sirrebon begeven heeft, wederom bij hem mag comen wonen", aldus beschikt: „Indien hij na 't jaar 1686 (*blijkbaar eene schrijffout voor: 1684*) bij Wira Tanoe gewoont heeft, soo en vermag (*lees: vermogt*) hij volgens Comps. ordre, ten tijde van d'Hr. Generaal

(1) In het Oud-Holl. beduidt dit: bezien, inzage nemen van. Zoo D. 1637 p. 223: eene scheepslading, die „gelost, *beoocht* ende welgeconditioneert bevonden" is.

Camphuijs aan de Priangers en Sirrebonders gegeven, niet na Sirrebon te gaan wonen". Zelfs nog bij R. 2 Juni 1713 wordt den Resident te Cheribon gelast „om alle questien van ouder tijden als het begin des jaars 1685 (*sic*), wanneer de Priangers na de agterhaling van Sjeech Joseph en de vlugt van Sourapattij, haren ellendigen staat, soo door de verlating des Sousouhounangs als de beroving der Bantammers in opmerking nemende, de Comp. aangekleeft en de eerste schriftelijke ordres uijt onsen name van den Commandeur Jacobus Coeper aangenomen hebben, van de hand aff te wijsen en de besitters in hare vredige possessie te laten continueren en ook te mainteneren, tot soolange wij daarover op de bescheijden en documenten van eijgendom ofte sodanig ander regt als de eijsschers en praetendanten sullen komen voor te brengen, anders disponeren". Zoo zegt ook Resid. Gobius in zijne memorie dd. 22 Juni 1717, dat de Regent van Soemedang, de eenige die zich durft verzetten tegen de pogingen van Pangeran Aria Cheribon en zijn verwant Sultan Anom om door zendelingen het Soemedangsche te doen doorzocken naar personen die Cheribonners heeten te zijn (welke dan weggehaald worden), zich beroept op Couper's regelingen. Ook uit de vrij uitvoerige vermelding in de babad van Walbechm (T. B. G. VI, 255 e. v.), die van Holle (T. B. G. XVII, 332 e. v.) en die van Hageman (T. B. G. XIX, 226) blijkt, welk eene belangrijke rol Couper in de geschiedenis der Preanger heeft gespeeld. Een geval dat in 1700 eene regeling van Couper wordt vernietigd met beroep op eene oudere regeling van Jochem Michielsz, geeft B. 17, 23.

Wij laten thans hieronder de reglementen volgen, zooals die D. 2 Dec. § 504
1684 (cf. De Jonge u. s.) te vinden zijn. Niet alle zijn volledig overgenomen, omdat de herhaling van de in al die stukken terugkeerende perioden het overzicht slechts zou bemoeielijken.

I. Reglement voor den Regent van Soemedang.

„Jacobus Couper, Commandeur en Veltoverste ter N. O. custe van Java, en den Raat, door expresse commissie van d'Ed. Heer Joannes Camphuijs, Gouverneur Generael, en d'Ed. Heeren Raden van Nederlants India g'authoriseert en geordonneert omme in de bovenlanden van Praijangan en Galo de gerequireerde ordres te stellen ten meesten dienste van de Generale Oostindische Comp^e. en gerustheijt der ingesetenen, zoo ist, dat wij in forma voorsz. desen brief uijt den naam en van wegen hooghgedagte Haer Ed^s. tot *reglement* (1) verleenen aan den Pangerangh Soumiddang, gouverneur over de landen, dorpen en volckeren, die present onder 't Soumiddangs gebiet sorteren, monterende een aantal van 1015 huijsgesinnen, behalven (2) soodanige negorijen en volckeren als hij Pangeran

(1) De cursiveering is overal van mij.

(2) Uit het IIIe reglement ziet men, dat *behalven* beteekent: hieronder niet gerekend; zie B. 9, 11, 1. Het is daarom vreemd, dat de Regent van Soemedang D. 8 Sept. 1685 aan den G.-G. schrijft, dat Couper hem indertijd

pretendeert van outs onder hem gestaen (*te*) hebben en naar zijn eijgen opgeven aangewesen zijn te belopen (1) 185 huijsgesinnen (2), te weten:

onder Tanjongpoura en Locra Wira Djewa in de negorie Bobos (3)	huijsgesinnen	80;
onder d°. op Tzielingtsie (4)	d°.	20;
onder Tziassem getrocken	d°.	25;
op Galo Bagillongh (5)	d°.	40;
op Tsiepinangh (6)	d°.	20;
t' samen uijtmakende huijsgesinnen		185,

dewelcke met de ingesetenen van dien vooralsnogh tot nader (*onder*)soek en bevel van de Hooge Regeeringe zoodanigh zullen dienen te continueeren, gemerkt zommige derselve effectijf bewesten de rivier Crawangh en binnen de limiten van Batavia leggen (7).

§ 505 Buitendien (8) zal gedagte Pangerangh Soumiddangh voorsz. 1015 huijsgesinnen, present onder zijn gebiet staande, met de landen en dorpen, door haar beseten, allenthalve *naar hun oude preveligien, wetten en costuijmen* regeren en bestieren, *sonder eenige volckeren, dorpen ofte gehugten* van andere gouvernementen directelijk ofte indirectelijk *onder sigh te*

„geordonneerd heeft, dat ik wederom gelijk bevorens mijn voorige bewind en plaatsen zoude waarnemen en bekleeden, als Capaesian, Tsiasan, Goeroedoek en ook Wiera d'jeuwa en Satoekawaijana tot Sjapinang"; hij vraagt tevens of die schikking gehandhaafd blijft, waarop hem D. 20 Sept. gelast wordt, op de orders van Tack te wachten. Onder de in dit schrijven genoemde namen komen Wiradjiwa en Tjipinang in het reglement voor; het betreft denkelijk dezelfde tjatjah's. Soekawajana is later een tjoetak van Soemedang, zie § 196.

(1) Er staat: *beloven*.

(2) De „huijsgesinnen" zijn het voornaamste waarop de Regent aanspraak maakt, de negorijen zijn bijzaak. Bedoeld worden waarschijnlijk verhuisde tjatjah's, op welke èn hun oude Regent èn het Hoofd op wiens land zij zich nedergezet hebben rechten beweert te hebben.

(3) Wat benoorden Pamanoekan.

(4) Soemedang schijnt inderdaad eenig gezag te Tjileungsir te hebben gehad. D. 11 Mei 1674 zendt de Regent van Soemedang een brief naar Batavia door drie personen, waaronder „Marta Prana van Salangsi", terwijl D. 25 Aug. 1682 vermeld wordt: „Keeij Maas Marta Prana, gebiedende 't benedenste deel van Chilintsij", waarover zie B. 9, 9, 8. Volgens D. 27 Aug. 1682 had Martaprana echter „geen volck" onder zich. Hij zal wel dezelfde persoon zijn, over wien de Regent van Soemedang D. 13 Juni 1679 schrijft: „Ick hebbe Marta Praija tot Tselingsi gestelt". Eigenaardig hiermee in verband staat wellicht het genoteerde § 84 i. f.

(5) Aldus zoowel in D. als bij De Jonge. Welke plaats bedoeld wordt, weet ik niet.

(6) Dit kan Tjipinang bij Tandjoeng Oost wezen, het eerste Kampongbaroe (zie § 228 en 231).

(7) Hier blijkt de neiging om het eigenlijke Bataviasche district, het Koninkrijk Jacatra, te bevolken en aan de twisten over verhuisde tjatjah's een eind te maken, door deze toe te wijzen aan dengene, op wiens land zij waren gezeten. Het is niet mogelijk, dat deze 185 huisgezinnen die zijn, welke werden toegewezen aan den Rangga van Limbangan. Al de bovengenoemde drie babads verhalen echter dat dit Hoofd van Couper 200 huisgezinnen kreeg, en reeds D. 15 Febr. 1697 leest men dat Mas Martasinga van Limbangan beweert, door Couper onafhankelijk van Soemedang gemaakt te zijn; zijne 200 gezinnen zijn dan die, welke reeds in Limbangan woonden. Telt men echter bij Soemedang's 1015 gezinnen de bovengenoemde 185 op, dan krijgt men 1200, d. i evenveel als het oude getal van Soemed. plus de 200 van Limbangan (zie § 343).

(8) D. i.: deze uitgezonderd.

trecken, op pene van zoodanige *straff* of boete, als bij overtredinge deser ordres *tot nader last van Haer Hoogh Eds.* zal bevonden werden te behooren, gelijk alle andere gouvrs. reciproce aanbevolen werden, egeene uijtgesondert, werdende gem. Pangeran bij desen expres *gelast*, omme van niemand eenige ordres te ontfangen als diegene, dewelcke door Haar Hoogh Eds. of uijt hoochgem. Haer Eds. ordres door de opperhoofden (1) tot Cheribon, d'E. Marten Sampson, ofte den vendrigh tot Tanjongpoura gegeven werden, besorgende vooral, dat de *ordres* van d'E. Sampson tot opbrengen van de nodige *houtkappers* voor d'E. Compe. promptelijk voldaen en naargecomen werden, voor zooveel den lantbouw en 't inoegsten van het gezaij eenigsints lijden kan, mits dat d'E. Compe. de ordinaire prijs, daartoe gestelt, aan de leveranciers zal betalen, en zal Pangeran Soumiddangh insgelijx *alle verdere ordres*, die d'E. Samson hem ten dienste van de E. Compe. mogt comen te geven, getrouwelijk naarcomen en besorgen dat deselve naargecomen werden, voornamentlijk in het delogieren van alle Balijers als (2) Maccassaren, die self(*s*) niet mogen toegelaten werden om in zijn gebiet te passeren en repasseren, maar ter contrarie gevat en gebonden opgebragt, of, zoo se haar te weer stellen, met de wapenen te keer gegaan en onder de voet gestooten werden, alsoo die factieuse en niet min moordadige menschen door haare tsamenrottingen d'E. Compe. en de ingesetenen veel schade ende oncosten aangejaagt hebben.

(Onder stont:) Aldus gegeven in de stad Chirrebon binnen d'vestingh de Bescherminge den 15en Nov. ao. 1684.

(Wat get.) JACOBUS COUPER.

II. Reglement voor den Regent van Bandoeng. § 506

(De aanhef is dezelfde als in No. I. Het reglement geldt:) „Daman Timbanguantin, gouverneur van de landen, dorpen en volckeren, van outs onder Timbangantin sorterende ende continuerende, berijckende ongevaer 1125 huijsgesinnen t'samen met den douson Tsiesalack (3), die naar examinatie op de gedane klagten bevonden wert regtmatigh onder zijn gebiet te gehoren, en daarom gelast is aan Tommagon Wiera Dadaha sonder verder dispuijt dan van Soucapoera af te laten snijden en Timbangantin te doen gewerden, zullende welgem. Daman Timbangantin voorsz. gouvernement Timbangantin met de landen en volckeren, daaronder sorterende, naar hunne oude wetten" . . . . . (enz., bijna woordelijk gelijk aan No. I, alleen met dit verschil, dat hij met

(1) Bij R. 12 Mei 1682 was Marten Samson tot Resid. te Cheribon benoemd; zijn secunde was de Boekhouder Rodenroof. Samen worden zij in brieven wel „de Residenten" genoemd. Over de beteekenis van dit woord zie E. 5, 2.

2) D. i.: zoowel als, zie B. 20, 28, 2.

(3) Aldus bij De Jonge VIII, 168; in het Dagr. staat: *Tsielalack*. Welk dorp bedoeld kan worden, is mij onbekend. Later kwam het toch weer aan Soekapoera, overeenkomstig eene oudere regeling van Jochem Michielsz, B. 17, 23, 3; over *doesoen* zie aldaar.

strenge *straf* wordt bedreigd, als hij de Baliërs of Makassaren helpt. De dagteekening is als bij N°. I).

§ 507 III. Reglement voor den Regent van Soekapoera.

(De aanhef is dezelfde als in N°. I. Het reglement geldt:) „Tommagon Wiera Dadaha, gouverneur van de landen, dorpen en volckeren, van outs onder Souccapoera sorteerende en nogh zoodanigh continuerende, bereijckende ongevaar 1125 huijsgesinnen, behalven den douson Tsiesalak, die bij examinatie naar gedane clagten bevonden wert regtmatigh onder Daman Timbangantin zijn gebiet te sorteren, die den Tommagon Wiera Dadaha sonder verder dispuijt wert gelast wederom aan Damang Timbangantin te restitueren, gelijck Tommagon Tauabaija (1) aan zijn kant gelast is, aan gem. Tommagon Wiera Dadaha te doen restitueren zoodanige 12 familien als door Kandruan Selatsano (2) aangehouden werden, mitsgaders nogh 45 familien, die hun op Coudan Wissie (3) onder voorsz. Tanoubayas gebiet haar onthouden; zullende welgem. Tommagon Wiera Dadaha voorsz. gouvernement Souccapoera, waarinne d' E. Comp. hem nu 2 verscheijde malen naar gedane seclutie wederom herstelt en bevestigt heeft (4), met de landen en volckeren daaronder sorteerende naar hunne oude wetten, costuijmen en preveligien onder 't gezagh van *d' E. Comp. en de Sousouhounang* regeren en bestieren" (enz, verder als N°. I, doch daarna volgt:) . . . . . „en bijaldien hiernamaals bevonden wert, dat Tommagon Wiera Dadaha ofte ijemant van zijn ingesetenen eenige Balijers, Macassaren, Amboinesen ofte andere vreemde natien (5), alleen onder de E. Comp. gehoorende, quam op ofte schuijl te houden, zoo zal Tommagon en die des E. Comps. beveelens hierinne overtreden, *ten rigoureusten gestraft* werden sonder aansien van persoonen" (enz., verder als N° I, ook de dagteekening)

§ 508 IV. Reglement voor den Regent van Parakanmoentjang.

(De aanhef is als in N°. I; de Regent heet:) „Tommagon Tanoubaija, gouverneur van de landen, dorpen en volckeren, zoo (6) van outs onder Goulongoun en Parakaminoedsiang zorteeren" . . . . . (Het aantal huisgezinnen is 1076) „behalven 12 huijsgesinnen, die door eenen Kondruan Selatsiauw aangehouden werden, en dan ook nogh 45 familien, die hun tot Bandangh Wissa (*sic*) ophouden" (welke hij „sonder dispuijt" aan Wiradedaha moet „restitueren"; verder wordt, evenals in N°. III, gezegd dat hij zijn land zal besturen „onder 't gesagh van d' E. Comp. en den Sousouhounangh", terwijl eveneens behalve de Baliërs en Makassaren ook de Amboneezen en andere vreemdelingen worden genoemd; overigens heeft dit stuk weer de gewone redactie en dagteekening).

(1) Lees: *Tanoebaja*.

(2) Bij De Jonge: *Selatjauw*. Dit is een der districten van Parakanmoentjang, § 190.

(3) Kandangwesi, zie § 190.

(4) Namelijk na zijne verdrijving door Demang Galonggang en na zijne gevangenneming door Ruijs, zie hierboven § 430 en 500 noot.

(5) Over dit woord zie B. 16, 20, 2.

(6) In het Oud-Hollandsch kan *zoo* dienst doen als betrekkelijk voornaamwoord, bijvb. D. 1628 p. 386: „de Nederlanderen *soo* bij hem waeren geweest"; 1636 p. 43: „de schulden *soo* noch hadden uijtstaen"; ib. pag. 160: „60 matroosen *soo* op het schip Thoolen vaeren".

V. Reglement voor den Regent van Imbanagara.

(De aanhef en verdere redactie is volgens het model, N°. I. De Regent heet:) „Keeij Imbanagara, gouv^r. van de landen Imbanagara"; het aantal zijner huisgezinnen is 708; hij zal het land besturen „onder 't gesagh van d'E. Comp. en den Sousouhounang"; evenals in N°. III worden ook Amboneezen en andere vreemdelingen uit zijn regentschap geweerd.

VI. Reglement voor den Regent van Kawasen. § 509

(De aanhef en verdere redactie is als het model. De Regent heet:) „Kiaij Soutananga, gouv^r. van de landen en dorpen en volckeren van Cawasseen"; het aantal zijner huisgezinnen is 605; hij zal het land besturen onder het gezag van de Compagnie en den Soesoehoenan; evenals in N°. III wordt de toelating ook van Amboneezen en andere vreemdelingen verboden.

VII. Reglement voor de Hoofden van Bodjonglopang.

(Dezen heeten:) „de loeras Tsiandra Marta en Pradja Pattij (1), die over 20 familien en 10 dorpen, onder Bodjong Lopangh zorterende, zullen hebben te gebieden, sonder eenige andere volckeren of dorpen directelijck of indirectelijck onder haar te mogen trecken". Er wordt *niet* gesproken van besturen onder het gezag der Compagnie en van den Soesoehoenan, noch van het gehoorzamen der bevelen uit Cheribon en Tandjoengpoera, noch ook van houtkappers. De eenige bevelen die gegeven worden, zijn:

1°. Alleen de Compagnie te gehoorzamen;

2°. Alle Baliërs en Makassaren te vervolgen; zijn zij daartoe niet sterk genoeg, dan moeten zij „bij de vertooninge deses aan de Hoofden van Galo en naast gelegene gouvernement hulpe versoecken, die hun de hant bieden en deselve van kant helpen zullen". Het stuk is gedateerd 16 November 1684 te Cheribon. Omtrent de bedoeling dezer afwijkende acte N°. VII vergelijke men B. 16, 32, 6 en § 128.

Overziet men nu de zeven „reglementen", dan komt men tot deze gevolgtrekkingen:

1°. Dat Van Rees (p. 80) geheel terecht vaststelt: „De bedoelde zeven reglementen waren geenszins evenzoovele verbonden, overeenkomsten of kontrakten, maar eenvoudige bevelen of bestuur-regelingen, van eene souvereine magt uitgegaan". Immers, behalve dat de vroegere geschiedenis, zooals ik die uit de bronnen meedeelde, de mogelijkheid van het aangaan van overeenkomsten of contracten met de Preanger-Regenten uitsluit, spreken de reglementen van *orders*, die de Regenten hebben op te volgen, en op de nietnakoming van welke *straf* zal volgen. Volgens Kern (o. l. pag. 28) worden dan ook in een Bandoengsche babad deze acten van Couper „nieuwe aanstellingsbrieven" genoemd, hetgeen geheel wordt bevestigd door de bewoordingen der

(1) Bij De Jonge: Bradja Patti.

acte van 1704 (§ 702). Zoo zendt D. 13 Maart 1704 de oude Rangga Gempol, die zich gepikeerd gevoelt, aan de Regeering zijne door Couper verleende acte terug. In overeenstemming hiermee zien wij B. 20, 14 de Regeering haar gezag over Soemedang dateeren van de door Couper uitgereikte acte.

2°. Dat de reglementen slechts een tijdelijk karakter droegen; dit blijkt uit de bepaling dat de regeling in stand blijft tot „nader last van Haer HooghEd^{e}". Eene nieuwe regeling, de heele Preanger omvattende, is echter tijdens de Comp. nooit tot stand gekomen.

3°. Dat het bestuur der Regenten over hun volk op den ouden voet gehandhaafd wordt.

4°. Dat verboden wordt, volk van andere Regenten tot zich te trekken, eene groote bron van twisten; daarom wordt ook ieders aantal huisgezinnen vastgesteld. Wij bespeuren echter uit onze Bijlage XVI hoeveel aan de uitvoering haperde.

5°. Dat reeds destijds door de Regenten volk werd geleverd tot het kappen van hout, op voorwaarde evenwel dat de Compagnie de gewone prijzen voor het gekapte betaalde. Van cultures wordt niet gerept; ook niet van het *leveren* van hout, zoodat het schijnt dat er volk naar Cheribon werd gezonden om aldaar te kappen, vergelijk § 616 en 617.

§ 510 6°. Dat groot gewicht wordt gelegd op het verdrijven van vreemde Inlanders. Volgens het contract, in Febr. 1677 met den Soesoehoenan gesloten (De Jonge VII, 81), zou deze „onder sijn gebiet nooijt eenige Maccassaeren, off oock Maleijers, Mooren en wat natien het mochte wesen, die in 't alderminste met de Maccassaren vermengt sijn, met der woon mogen gedogen"; volgens dat van October 1677 (ibid. p. 168) zouden „alle de vreemdelingen, zoo Maccassaren, Maleijers, Baleijers, Chineesen, Mooren etc." in zijn land staan „onder het gebied (*d. i. bevel*) en de discipline van de Comp". De opneming van de clausule, hen betreffende, in de reglementen, had ten doel de veiligheid en rust te herstellen.

7°. Dat de Regenten voortaan *alleen* de bevelen der Compagnie hebben te gehoorzamen, hetzij deze komen van den Resident te Cheribon of van den Commandant te Tandjoengpoera, en wel *alle* bevelen, niet alleen die welke op den houtkap betrekking hebben. In verband met de nog kort tevoren van den Soesoehoenan uitgegane bevelen aan de Regenten (zie § 490), is deze last lijnrecht gericht tegen den invloed van dien Vorst.

8°. Dat echter in Soekapoera, P. moentjang, Imbanagara en Kawasen nog een gezag van den Soesoehoenan, tezamen met de Compagnie, wordt aangenomen, hetgeen in Soemedang en Bandoeng, in welker reglementen alleen van de Compagnie wordt gesproken, niet het geval is. Couper schijnt dus onder de landen bewesten de rivier van Pamanoekan deze twee laatste regentschappen te hebben begrepen. Echter zegt de Regeering in hare Resol. van 1 Maart 1686 dat Soemedang ligt „tusschen de limiten van Chirrebon en de

rivier van Pamanoucan", en dat daaromtrent „nogh niet regt gedecideert is of sij onder 't resort van Jacatra en d'E. Comp. off onder den Sousouhounang gehoren". Het is derhalve mogelijk, dat Couper's verschillende redactie der reglementen enkel aan slordigheid is te wijten, vooral merkbaar in dat van Bodjonglopang, N°. VII, dat eene andere dagteekening draagt; dit is misschien in der haast opgesteld. Dat er geen reglementen van Tjiasem en Pamanoekan zijn, is het gevolg van R. 23 Dec. 1681, waarbij deze regentschappen direct onder Batavia waren geplaatst. Krawang en het Tjiandjoersche behoorden tot de „Jacatrasche jurisdictie".

Zending van Tack. 1° Regeling der Cheribonsche aangelegenheden. De § 511
bepaling van het contract met Cheribon, de verhouding tot Mataram betreffende, zie men hierboven § 435; de instructie voor Van Dijck dienaangaande § 437; het oordeel van Couper en Van Hoorn § 497 e. v.; over de dooreenligging van Cheribon en het land des Soesoehoenans § 70 noot en 114. Dat Couper reeds in 1681 wegens de Cheribonsche zaken naar den Soesoehoenan zou gaan, wordt in Van Dijck's rapport bij De Jonge VII, 365 en 368 gezegd; hij was toen echter nog op Java's Oostkust als Commandeur. Den brief van Camphuijs, waarbij den Soes. in 1684 kennis wordt gegeven van Couper's aanstaande komst wegens de Cher. zaken, vermeldden wij § 502. Reeds in 1681 rapporteerde Van Dijck (De Jonge VII, 365): „De twee jongste Vorsten hebben (onaangesien onse soo menigvuldige aanmaninge en reprochen) niet konnen resolveren haar tot het begroeten van den Sousouhounangh te laten committeeren". Bij R. 12 Mei 1682 wordt bepaald, dat de te Batavia aanwezige gezanten des Soesoehoenans over Cheribon zullen terugkeeren en onderweg „de lang gerequireerde en beloofde gesanten van die 3 Princen gebroeders aan Zijn Majesteijt" zullen meenemen; wat hiervan is gekomen, weet ik niet. D. 17 April 1684 adviseert Couper: „Het soude met de redelijckheijt best over- § 512
eenkomen, dat de Chirbonse Princen in de beloofde emancipatie gemaintineert werden, sonder nogtans den Sousouhounan te onttrecken de eere, die Zijn Maij^{t}. dierwegen competeert, namel. dat een van de twee Prince Regenten hun voor die Maij^{t}. verthoonen en met behoorl. respect haar vrijheijt versoecken", omdat Cheribon in het contract, anno 1677 met Tegalwangi gesloten, heel niet wordt genoemd. D. 7 Sept. 1684 schrijft de Regeer. aan de Cher. Vorsten dat zij zich moeten gereedhouden „om op onse nader ordre met den E. Couper te samen oftewel eenen der 3 Princen gebroeders uijt haarer aller naame in persoon na Cartasoura te begeven om den Sousouhounan als haaren oudsten broeder volgens pligt te begroeten en mede in 't contract tusschen de Comp. en Chirrebon in te laten, opdat den Sousouhounan dan wijders door Comp^{s}. mediatie en voorspraake de Princen gebroeders voortaen mede als vrije Vorsten en bontgenoten van zijn rijk en de Comp. magh erkennen en aannemen". Kort daarop, D. 1 Oct. 1684, schrijft Couper echter uit Cheribon, dat zij zeer weinig neiging vertoonen om hofwaarts te reizen,

„zeggende met den Sousouhounang niet te doen te hebben, en dat se ten dien eijnde een contract met d'E. Comp. gemaakt hadden, onder conditie, dat wij haar en 't rijk van Cheribon voor vrije Vorsten en landen erkennen en tegens alle contramineurs beschermen souden"; de Resident voegt in een afzonderlijk schrijven daaraan toe, dat zij beweren nooit onder Mataram te hebben gestaan, ja zelfs „van grooter geslagt dan den Sousouhounan" te zijn; hij
§ 513 maakt dit met een historisch overzicht (§ 64) duidelijk. Wat later, D. 28 Dec. 1684, verklaren de gezanten des Soenans te Batavia, dat de bedoeling van hun meester met betrekking tot Cheribon eigenlijk is, dat de Vorsten hem behoorlijk respect bewijzen door jaarlijks of om het andere jaar een hunner naar het hof te zenden, „zonder aan eenige verdere lasten subject te wesen", waarop D. 18 Juli 1685 door de Regeer. aan die Prinsen wordt geschreven, dat de jongste hunner thans met Tack naar den Soes. zal moeten gaan om dezen „uijt name van alle de Chirrebonse Prinsen en volckeren voor haren oudsten broeder te erkennen, 't welk onder vrunden en bontgenoten gebruijckelijck is, en geensints strijdig zij tegens de vrijheijt van degene die zoodanigen beleeftheijt aan haren oudsten broeder komen te gebruijcken", een curieus bewijs hoe weinig de Regeer. nog altijd de eigenlijke beteekenis der hofreize begreep. Intusschen is niet de jongste maar de tweede, Sultan Anom, met Tack meegegaan; cf. R. 30 Sept. 1687.

§ 514 2°. *Overdracht der landen bewesten Pamanockan en afstand der landen van Pamanockan tot Cheribon.* Couper's oordeel daaromtrent zie hierboven § 494; het advies van hem en Van Hoorn dienaangaande § 495; 497. Dit laatste stuk is merkwaardig om den trapsgewijzen overgang, dien men daarin aantreft, van de stelling, dat groote uitbreiding van grondgebied voor de Comp. noch dienstig noch noodzakelijk is, tot de conclusie dat men moet trachten den afstand ook van Indramajoe te verwerven. Bij het besluit tot het zenden van een gezantschap naar Kartasoera, R. 8 Mei 1685, wordt over overdracht en afstand van land niet gesproken, wel over de regeling der Cheribonsche zaken. Daarentegen wordt in R. 19 Oct. 1685, die de resultaten der besprekingen samenvat, welke tot het opstellen van Tack's instructie leidden, op dit punt behoorlijk gewicht gelegd. De Regeer. is bereid, een deel van des Soesoehoenans schuld kwijt te schelden, wanneer hij zijne aanspraken op Cheribon opgeeft en het land tusschen Pamanockan en de Tjimanock afstaat, „sijnde de lantpalen van 't Chirrebons district, om met dese goede gebuuren sonder de tusscheninlegging van des Sousouhounangs volckeren te geruster en vrediger te kunnen leven ende een goede ordre tot welstant deser Batavise landen over deselve lantstreke te houden, die men andersints nu eenige jaren bijnae tot een retraite van alle verdrevene vijanden en schelmen seer bequaam bevonden heeft". Dit nieuwe gebied moet dan tevens aan de Comp. overgedragen worden, waartegen het bij eene acte van 15 Jan. 1678 aan haar afgestane Samarang mag worden geruild. Is echter de Soes. ongeneigd tot deze

concessie, „dat dan ten minsten het tot nogh toe naegelaten transport en publicatie van de vorige gedane gifte der landen tusschen de rivier van Craoang en Pamanoecan ten spoedigste besorgt werde". Betreffende beide genoemde punten staat in het schrijven (D. 3 Nov. 1685), waarbij den Soes. de komst van Tack wordt aangekondigd, dat, nu de Comp. een contract met Cher. heeft gesloten, dit laatste niet onder hem kan terugkeeren en dat Tack eene regeling zal voorstellen „waar de landpalen van Uw Maijt. in 't Westen tegens de landen van Zirrebon zullen eijndigen, en waar dan weder naar Indramajoe de Chirrebonse scheijtspalen zullen zijn, mitsgaders ook hoedanig het met die landstreke en voort de landen van Pamanoekan naar Jaccatra voortaan wesen en blijven sal".

3°. *Soerapati.* Over Soerapati's optreden in het belang des Soesoe- § 515
hoenans zie hierboven § 476. R. 1 Juni 1685 wordt gesproken over de wijze waarop men zekere gezanten van den Soes. zal ontvangen, „die volgens becomen tijding van Japara nergens anders om hier gesonden souden sijn, als om pardon voor den moordadigen rebel Sourapattij en sijnen aanhang te versoecken". Bij de Resolutie betreffende Tack's zending, 19 Oct. 1685, wordt besloten dat hij moet trachten dezen voor geld te doen vermoorden, of, zoo dit niet gelukt, hem te overrompelen. De troepen, die men bij R. 31 Juli 1685 had besloten hem mede te geven, zouden dan ook dienen „wel voornamentlijck om daarmede in tijden en wijlen te kunnen verrigten 't gene nodigh moght geoordeelt werden tegens dese en gene rebellen aldaar te doen ondernemen"; vergelijk daarmee zijne secrete instructie bij De Jonge VIII, 195. Echter mocht aan Soerapati pardon worden aangeboden om „vrij en vrank" te Batavia te komen wonen, als hij zich met den landbouw erneren wilde. Hoe zonderling dit alternatief lijken moge, het lag geheel in de lijn van het systeem der Comp., zie § 2511.

Tack werd tot ambassadeur naar Kartasoera benoemd bij R. 9 Mei. § 516
D. 22 Mei 1685 wordt een brief van Cheribon ontvangen, waarin voorkomt: „Den Pangeran van Sammadang was door Radin Aria Sindouradja (1) gestelt tot oppergesaghebber over alle de bovenlantse groten uijt name van d'E. Compe., dog dewijle hij daartoe alleen onbevoegt was, soo had men den voorn. Pangeran geschreven, sigh tot nader ordre van Haar Eds. te reguleeren na de schriftelijcke ordre van den Commandeur Jacobus Couper, hem in November ao. passo. ter hande gestelt". Kort daarop meldt de zoon (zie I, 156) van den Regent van Soemedang, D. 2 Juni 1685: „dat Marta Jaja (*sic; lees: Marta Naja, over wien zie § 493*) van Cartasoura tegenwoordig weer hier is gecomen en regeert en gebied over mij en de Tommagons Tanoebaija, Wieradadaha

(1) Deze was bij eene acte van ulto. Sept. 1684 door den Soesoehoenan benoemd tot Gouverneur over de havens van de O. zijde der rivier van Pamanoekan tot de rivier Toedoenan, over welke zie § 110; cf. ook de Afg. patr. miss. 11 Dec. 1685, bij De Jonge VIII, 3.

en Deman Timbananting. Het insight en de meeninge van zijn gebieden en regeeren is, vooreerst om de schattingen in te samelen, als ook ten anderen om dit land van Samading te verbeteren, maar ik en heb zijn ordre nogh niet gehoorsaamd, omdat ik nog geen nader ordre van UEdt. heb gekregen".

§ 517 Daarop wordt hem 9 Juni geantwoord, dat de bovenlandsche Hoofden met Martanaja niet „te doen hebben"; dat hij geene schatting moet betalen, maar zich regelen „na de ordre van den Commandeur Couper", terwijl D. 29 Juli naar Tandjoengpoera wordt geschreven: „'t Geven van de ordre aan de Javaanse Hoofden in de bovenlanden, om de bevelen van Marta Jaja (*sic*) niet te achtervolgen, wierd voor goed gekeurt". Waarschijnlijk is dit de zaak waaromtrent in de instructie van Tack (De Jonge VIII, 174) wordt gezegd: „De Javaanse Regenten der bovenlanden aan dese zijde van Dermaijoe, die met de Macassaarse en Bantamse stroopers en onse landtogten ten deele aan ons gewend zijn, hebben ons doen vragen, of zij nu weder na de ordres van des Sousouhounangs Regenten hun zouden reguleren, en dewijl, schoon ook al eenige dier landen aan Zijn Hoogheijt verbleven zijn, echter aan die Hoofden geen bevelen zullen gegeven mogen of iets opgelegd worden dan met Comps. voorkennisse en toestemming, zoo hebben wij al direct nae Sammadang en Sirrebon geschreven, dat zij naar geen andere ordres hadden te luijsteren, als in 1684 door den E. Commandeur Couper waren gegeven". Dit geval bewees de noodzakelijkheid der grensregeling; zelfs nog R. 1 Maart 1686 verklaart de Regeer., zooals wij zagen, dat het „nogh niet regt gedecideert is" of „die van Sammadang, liggende tusschen de limiten van Chirrebon en de rivier van Pamanoucan, onder 't resort van Jaccatra en d'E. Compe. off onder den Sousouhounang gehoren". Hoe dringend noodig zij de afdoening der hangende zaken met Mataram achtte, blijkt het best daaruit, dat zij R. 22 Febr. 1686, vier dagen nadat zij den moord van Tack had vernomen, de hervatting van dit gezantschap in beraad nam. De hoofdzaak was echter, zooals uit de instructie blijkt (De Jonge VIII, 188), nog minder de afstand van het land beoosten Pamanoekan dan wel de „scheijdinge en vrije verclaringe van Sirrebon" en „de publicatie onser donatie tot Pamanoekan".

§ 518 Woorden van Van Goens, sprekende van de Javanen: „dit volck, van wiens handen ick dickmaal gevreest heb gedood te werden", in Bijdr. 1856 p. 350. Wat de Nederlanders zich destijds in Bantam, waar toch de bevolking zoo vijandig was, durfden permitteeren, ziet men bij De Jonge VIII, 210. Den verregaand onbeschoften toon, die door de hooge Comps. dienaren kort vóór Tack's dood tegen den Soesoehoenan werd gevoerd, kan men uit Valentijn IV, 1, 126 bespeuren, waar die Vorst gecommandeerd wordt als een onderofficier.

Voorstellen van Tack aangaande de Preanger. Zie zijn schrijven aan de Regeering dd. 19 Dec. 1685 bij De Jonge VIII, 172: „Van de gelegenheid en plaatsen der Priangsche landen, en hoe deselve het zekerste met de

meeste ruste en ordre gedirigeerd en beschermd moeten worden, wij UHEd. na de verrigtingen in de Matharam met beter wetenschap en bescheijdenheijd (1) zullen konnen onderrigten". Uit D. 25 Maart en 5 April 1686 blijkt dat Luitenant Benjamin van der Meer, die bij de troepen van Tack was ingedeeld, de Preangerhoofden naar Cheribon ontbood en hun geld afperste onder bedreiging hen anders te zullen meenemen naar Kartasoera en ondergeschikt te maken aan den Regent van Soemedang. Uit D. 10 Maart 1686 zien wij verder dat Jan Leeman en Van der Meer door Tack naar Indramajoe en Soemedang waren gezonden om te rapporteeren aangaande de daar aanwezige houtbosschen, en dat Tack eene regeling betreffende den houtkap vaststelde, welke door de Regeering werd gehandhaafd. Bovendien zond hij een „stuurman nevens een sergiant etc. tot affpeijlinge van de landen van de rivier van Gabang naar 't gebergte", waarschijnlijk met het oog op de met den Soes. te treffen grensregeling. De Regeer. liet bij schrijven van laatstgenoemden datum die grensbepalings-commissie terugroepen. In de bijlagen van R. 1 Febr. 1763 vond ik het belangrijke rapport dier commissie, bestaande uit den onderstuurman Claes Hendricksz en den sergeant Jan Carstens, waarin lijsten (door mij in dit werk geciteerd als „de dorpenlijst van 1686") voorkomen der dorpen van Gabang, Kawasen, Soekapoera, Bandoeng, Parakanmoentjang, Soemedang en Indramajoe, met opgave der middelen van bestaan van de bevolking en het aantal huisgezinnen. Hieraan moet volgens D. 14 Maart 1686 eene kaart toegevoegd zijn geweest, door dien Claes Hendricksz vervaardigd; zie daarover § 2476.

Volgens het Dagr. kwam het lijk van Tack den 16 April per het jacht § 519
de Goutvis op de reede aan. Den 18[en] wordt het „na de wooninge van Sijn Ed[t]. gebragt, en aldaar in de lange galderije agter op 't water met de kist nedergestelt". Des avonds heeft de begrafenis plaats. De Resolutie van 17 April 1686 staat bij De Jonge VIII, 217 e. v.; zij luidt aldus:

> „Is door d' H[r]. Gouverneur Generaal de vergadering voorgehouden, hoe dat, vermits de massacre van 's Comp[s]. ambassadeur en Commissaris, d' H[r]. François Tack zal[r]., alsnu ons oogmerck om de landen, beoosten de rivier van Pamanoucan tot aan die van Indermaijoe leggende, van den Sousouhounang in eijgendom te verwerven, was komen te vervallen, ende in allen gevalle vooreerst niet soude kunnen hervat werden, totdat de

(1) D. i. oordeel; het begrip hangt samen met dat van het werkw. *onderscheiden*. Vergel. Rumphius H. A. III, 205: „daaraan men geen *bescheijden* (*d. i. onderscheidbaar, duidelijk*) bloeijzel bekennen kan". Zoo D. 1661 p. 501: (iets) „*bescheijdentlijk*" zien. Vandaar de titel: „Voorsienige ende *bescheijdene* Edele Heeren" D. 1663 p. 375; 1673 p. 83. Vergel. D. 1677 p. 91: de Javanen zijn „niet van groote *discretie*" d. i. gezond oordeel (het Engelsche *discernment*); evenzoo D. 1663 p. 470 de titel: „Seer *discreete*" in den aanhef van een brief; D. 1673 p. 274: iets „met *discretie* aennemen", d. i. iets onder voorbehoud gelooven; hierboven § 499 i. f.: „een eeviel en *discreet* minister".

saken van Javas Oostcust sigh weder wat anders lieten aansien; gevende daarop dan verders in deliberatie, hoedanig d'E. Comp. haar bij deese tijtsgelegentheijt diende te gedragen omtrent de landen beoosten Craoan tot aan gem. rivier van Pamanoucan gelegen, die den Sousouhounang aan d'E. Compe. bij acte van 20 October des jaars 1677 in vollen eijgendom geschonken heeft. Waarover met aandagt gedelibereert sijnde, verstaan is, *dese landen, tusschen de rivieren Caroan en Pamanoucan leggende*, uijt kragte der voorsz. donatie en liberale overgifte des Sousouhounangs te houden als 's Compe. eijgene landen, waarover haar alleenlijck 't vrije en hoogste gebied competeert, ende uijt dien hoofde aan alle de subalterne Regenten aldaar te gelasten en *mondeling* (1) aan te laten seggen, dat sij *van nu voortaan* d'E. Compe. voor haren wettigen heer erkennen en
§ 520 alleen gehoorsamen sullen, mitsgaders ijder haare onderhorige volckeren aan d'E. Comp. bij *naamrollen* opgeven, om alsoo die landen van alle geboeften, stropende partijen en verdere invasiën te kunnen suijver houden, waartoe dan door Sijn Edt. sekere acte van publicatie in voorraat geconcipieert en tegenwoordigh in vergadering geresumeert sijnde, goetgevonden is, desselfs teneur te approberen, dogh *de verkondiging en affixie derselve vooreerst nogh wat in state te houden* (2), om vooralsnogh door die beweging geen ontijdige diffidentie in het gemoet van den Sousouhounang te verwecken. Dogh *ten aansien van 's Comps. ouden bodem* binnen 't resort van Jaccatra, met den swaarde van outs geconquesteert sijnde, leggende tusschen gem. rivier van Caroan en de rivier van Tangarang, is verstaan diergelijcke publicatie tot beveijliging derselve en nadere gehoorsaamheijt onser Javaanse en andere ingesetenen *hoe eer hoe liever te laten geschieden*, ingevolge van sekere acte, mede door d'Hr. Gouverneur Generaal geconcipieert en althans nae resumtie voor goed gekeurt sijnde, luijdende beijde als volgt:

§ 521 Joannes Camphuijs, Gouverneur Generaal, en de Raden van India doen aan alle degene die het soude mogen aangaan weten ende bij desen bekent maacken,

Hoe dat den Sousouhounang Aman Courat Sinnepattij Ingalaga voor de aan hem gedane adsistentie door d'E. Compagnie tegens sijne trouloose rebellen en vijanden in den jaare 1677 op den 20 dagh van de maant October, ofte nae de Javaanse reeckeningh in 't jaar Cahoenba (3)

(1) Evenals steeds, is de cursiveering van mij.

(2) Vergelijk D. 1624 p. 104: „'t welcke bij d'onse niet volcomentlijck aengenomen maer ... *in state gehouden* wierdt", d. i. in advies gehouden. Evenzoo ibid. p. 230: „voor den tijt van 10 à 12 dagen *in state gelaten*, om ons ondertusschen naerder daerop te beraden".

(3) Dezelfde fout (door verwarring van *C* met *T*, waarover zie B. 23, 109, 3) ook in de origineele acte, zie de illustratie Deel I p. 38*; te lezen is namelijk: *Tahoen Ba*, het jaar Bedder Jav. tijdrekening.

den 22en dagh van de maant Saban, tot een genereuse erkentenisse ende uijt een vrije onbedwongen wille aan de E. Compagnie voor altoos geschoncken en in vollen eijgendom gegeven heeft *alle de landen, gelegen oostwaart van de Jaccatrase jurisdictie ofte de reviere Craoan tot aan de reviere Pammanoekan*, te weten tusschen beijde die revieren soo verre deselve van de noorder zee af nae en door het gebergte te landwaart oploopen, ende dan voorts van daar se komen te stuijten, ofte eijgentlijck haar verste oorspronck hebben, regt zuijden aan en alsoo dwers over het eijlant Java van d'eene zee tot de andere, daaronder mede gereeckent de wederzijtse aan ofte ontrent gelegene eijlandtjens (1); alle 't welcke blijckt bij de acte van overgifte, daarvan door den Sousouhounang ten voornoemde tijde aan d'E. Compagnie verleent, bij dewelcke sijne gemelte Maijesteijt oock alle sijne gouverneurs, mindere bevelhebbers ende gemeene onderdanen, die gesint mogten wesen haar liever te willen onthouden onder sijne gehoorsaamheijt als onder die van de E. Compagnie, toestaat, haar binnen den tijt van een jaar (2) van daar te mogen onttrecken; dog aangaande degeene, die haar in de gemelte landen tusschen de revieren Pammanoucan en Craoan mogten onthouden en genegen wesen aldaar metter woon te verblijven, deselve stelt Sijne Maijesteijt den Sousouhounang vrij en ontslaat se van alle onderdanigheijt, die se hem tot die tijt toe hadden toegedragen, haar ordonnerende ende bevelende, d'E. Compagnie als haeren wettigen souverainen heere als gehoorsaeme onderdanen te erkennen ende gehoorsamen (3).

En alsoo uijt kragte van de voornoemde acte en ordre van Sijne Maijes- § 522
teijt den Sousouhounang de voornoemde landen en volckeren nu al soo veele jaaren hebben gesorteert onder de gehoorsaamheijt van de E. Compagnie ende gevolgelijck van den Gouverneur Generaal ende de Raden van India, die wegens (*d. i. vanwege*) deselve het opperste gesagh ende gebiet voeren in het Casteel ende de stadt Batavia, soo is het niet alleen betamelijck maar voor het algemeene beste nodigh, dat derselver wetten, ordres ende bevelen door de gemelte inwoonders der landen, gelegen tusschen de revieren Craoan en Pammanoekan, behoorlijck worden geobserveert en naegekomen; ende daarom hebben den Gouverneur Generaal ende de Raden van India goetgevonden, aan alle de gouverneurs, drosten,

(1) Dit laatste is in het contract van afstand niet te vinden, § 381.

(2) Opmerkelijk is het weglaten der bewoordingen van het contract: „*na de publicatie van dien afstand*". De lezer, in casu de Inlander, kreeg aldus den indruk, dat die termijn in 1686 al lang verstreken was, terwijl hij feitelijk nog niet was aangevangen. Vergel. wat hierboven § 382 werd aangeduid.

(3) Deze bepaling omtrent de bevolking der nieuwverworven landen staat in het contract niet alleen niet te lezen, doch is in strijd met den geest daarvan. Men ziet dan ook Couper in § 494 heel anders oordeelen over den inhoud van het contract.

opperhoofden, mindere bevelhebbers ende Prijangers (1), hoe die oock soude mogen wesen genaamt, wel expresselijck te ordonneren, gelijck geschiet bij desen, dat sij haar sullen moeten reguleeren nae de voornoemde ordres, bevelen ende wetten van de E. Compagnie, sonder aan eenige andere tzij Coningen, Vorsten, Princen ofte wie het oock soude mogen wesen, door het opbrengen, senden ofte geven van schatting ende tribuijt ofte oock wel op een andere maniere, eenige onderdanigheijt te bewijsen.

§ 523 Ende alsoo het oock den Gouverneur Generael ende de Raden van India ter kennisse is gekomen, dat tusschen de bovengenoemde gebieders en opperhoofden soo over de regeering der volckeren en het verloopen derselve nae andere plaatsen alsmede over de besittingh der landen veele oneenigheden ende verschillen sijn ende nog dagelijcx komen te ontstaan, soo is, om daarvan eijndelijck eens een eijnde te maacken, goetgevonden te ordonneren, dat deselve gebieders ende opperhoofden, hun in de voornoemde landen onthoudende ofte bevindende, *alle naer Batavia sullen moeten komen*, om aldaar haere questien geëxamineert ende voorts de vereijschte ordre op gestelt te konnen werden, sullende ijder tot dien eijnde gehouden sijn mede te brengen een *naamrolle* van alle de menschen ofte volckeren, die sij onder haar gesagh hebben, alsmede van degene, die zij pretenderen dat daaronder gehouden sijn ofte behooren te staan, niemant uijtgesondert, soo mans, vrouwen als kinderen, slaven en slavinnen, met uijtdruckinge waar se van daan gekomen ende geboren sijn, om alsoo te mogen weten het getal van alle het volck, onder 's Compagnies gebiet in de meergemelte landen woonende, en deselve te konnen agten en aansien als goede ende waare onderdanen; waarentegen alle degene, die *niet* aangegeven ende bekent gemaackt worden ofte haar selven komen bekent te maacken, bijaldien se tot nog toe onder geen opperhooft mogten hebben gestaan, gehouden, aangesien ende oock gestraft sullen worden als landloopers, vagabonden en soodanige die geen ander dan een quaat voornemen konnen hebben, van hoedanigen geboefte hoog nodigh zij dat de voornoemde Compagnieslanden hoe eer hoe liever werden ontlast ende gesuijvert, opdat de goede ingesetenen gerustelijck leven, de landen bebouwen ende in welvaren toenemen mogen".

§ 524 „Joannes Camphuijs, Gouverneur Generaal, ende de Raden van India doen aan alle degene die het soude mogen aangaan weten ende bij desen bekent maken,

Hoe dat het *Coninckrijk van Jaccatra*, gelegen op het eijlant Groot Java, sijn limietscheijdingh ofte paelen ende belendingh heeft ten Noorden

(1) Over de verhollandsching dezer titels zie B. 16, 44, 8, en over „Prijangers" B. 17, 2, 1.

ende ten Zuijden dwers over hetselve eijlant van de eene zee tot de andere, daaronder mede gereeckent de wederzijdse aan ofte omtrent gelegene eijlandtjens, wijders ten Oosten tot aan de revier van Craoan ende ten Westen tot aan de revier van Tangerang ofte Ontong Java, soo verre die beijde revieren van de noorderzee af nae ende door het gebergte te landewaart in oploopen, en dan voorts van daar se komen te stuijten, ofte eijgentlijck haar verste oorspronck hebben, regt zuijden aan tot over het gebergte aan de groote zuijderzee.

En naedien alle (*enz. Het vervolg is mutatis mutandis precies gelijk aan de eerste acte van af de alinea „En alsoo" enz. waarmee onze § 522 begint. Deze tweede acte is in haar geheel afgedrukt bij Van Rees p. 80 e. v.*)

Ik heb dit document (de origineele, door Camphuijs ingediende en door de § 525
Regeer. geapprobeerde afkondigingen zijn nog aanwezig in de toevallig bewaarde bijlagen bij de Resol. van 1686 en zijn hierboven gevolgd) zoo uitvoerig medegedeeld, omdat wellicht daarnaar in dit werk gezocht zal worden; doch het belang daarvan is zeer betrekkelijk. Camphuijs, waarschijnlijk aangevuurd door zijn vriend en medestander Joan van Hoorn, maakt van de verontwaardiging, weder opgewekt door de aankomst van het lijk van diens zwager Tack, gebruik om de afkondiging der jurisdictie van de Compagnie over de landen, haar in 1677 contractueel afgestaan, ter tafel te brengen en daaraan toe te voegen het publiceeren van 's Compagnies jurisdictie over het Jacatrasche, hetgeen nog altijd, sedert Coen's willekeurige grensbepaling, niet had plaatsgegrepen. De Raad van Indië, nog steeds niet ten volle overtuigd van de medeplichtigheid des Soenans aan de vermoording van den gezant der Compagnie, verwerpt de onmiddellijke publicatie der reeds door den G.-G. ten papiere gebrachte acte, welke echter pro memorie in de Resolutie wordt opgenomen. *Mondeling,* zoo beslist het college, zal den betreffenden Regenten worden gelast, alleen de Comp. te erkennen en te gehoorzamen; dit was echter al eerder zelfs bij geschrifte gebeurd, ja door de reglementen van Couper was zelfs voor de landen *beoosten* Pamanoekan het gezag des Soesoehoenans reeds tot eene schaduw geworden. Later, zegt de Regeering, zal de publicatie harer jurisdictie over de gecedeerde landen openlijk plaats hebben. Zij is echter nooit geschied vóór het nieuwe contract van 1705. Van Rees, § 526
die (p. 82) uit het Dagr. meedeelt dat bedoelde publicatie werkelijk heeft plaatsgegrepen, heeft niet opgemerkt dat de Dagregisterhouder zich vergist heeft. Immers D. 15 Mei 1686 (door Van Rees geciteerd) leest men, dat te dien dage gepubliceerd werd het biljet „waarbij alle de Hooffden der landen beoosten de Jaccatrase jurisdictie gelegen tot Pamanoekan toe, herwaarts ontboden wierden, luijdende 't selve als volgt"; daarna volgt dan echter de acte betreffende de Jacatrasche jurisdictie en *niet* die waarvan de Dagregisterhouder

spreekt. Vergelijkt men de verzameling oorspronkelijke plakkaten, dan vindt men het genoemde biljet, geheel in den vorm en gedagteekend 14 Mei 1686, betreffende het Jacatrasche, doch niets aangaande de oostelijke landen; dit biljet is, jammerlijk verminkt, te vinden in P. III, 177, waar de samensteller van het Plakaatboek, in plaats van te spreken van het „Koninkrijk Jacatra", uit pure onkunde gewaagt van „het gebied der Compagnie op Java" en daardoor van de heele zaak eene verkeerde voorstelling geeft. In een brief aan de Preanger-Regenten D. 4 April 1698 leest men dat den 14 Mei 1686 aan „alle de Priangers weder schriftelijk (*is*) gelast, dat zij geen andere bevelen als van den Gouverneur Generaal voortaan soude gehoorsamen". Merkwaardig is voorzeker, dat die brieven niet in het Dagregister te vinden zijn. Mocht men meenen, dat het ontbreken der publicatie noodwendig aan het geapprobeerde stuk zijne verbindende kracht ontnam, dan vergelijke men eens De Jonge VII, 17, waar de Regeer. naar Nederl. meldt dat zeker concept-plakkaat van veel belang „door veelerleij toevallen ende veranderingen tot nogh niet en is gepubliceert, maer egter in de voornaemste poincten gepractiseert en te wercq geleijt". Zoo zal het met de acte van 1686 ook gegaan zijn.

Wat nu den inhoud der twee acten betreft, zoo niet „naamrollen" dan althans „rollen" der Inlanders bestonden al lang te Batavia voor de aldaar en in de Ommelanden woonachtige bevolking (zie § 2232) tot vergemakkelijking van het politietoezicht. In de regentschappen zijn zij nooit opgesteld geworden. Over de oproeping der Hoofden naar Batavia zal ik in § 690 spreken; uit R. 6 Sept. 1686 blijkt, dat ter hoofdplaats verschenen waren en thans zouden vertrekken de Regenten van Soekapoera, P. moentjang (ook Ngabehi Tjoetjoek), Bandoeng, Imbanagara en Kawasen.

§ 527 *Onzekere verhouding der Regeer. tegenover de Regenten.* De Afg. patr. miss. dd. 13 Dec. 1686 (De Jonge VIII, 21) zegt: „Wij hebben staande (*gedurende*) dese dubieusheijt van 't Javaanse werk zoowel aan d'een als d'ander der geseijde Princen (*van Cheribon*) dit jaar nog niet geschreven, en soomede die van Dermaijoe als (*en*) de Priangers off Hoofden der Sirrebonse bovenlanden geen regte ordre konnen geven, tot (*wij*) nader sullen weten hoe wij het met den Sousouhounang eijgentlijk mogen hebben". Wirasaba schrijft D. 24 Dec. 1686 aan de Regeering dat hij maar niet kan begrijpen waar de (door haar benoemde) Regent van Tjiasem „den tijtel van Angbeij Carta Jouda (*hem van harentwege verleend*) van daan gekregen heeft, dewijle onder de Javaance regeringe niemant de tijtels van Damangs, Tommagons of Angabeijs en vermogen te voeren off moeten van den Sousouhounangh daarmede begunstigt wesen". R. 1 Maart 1686 verklaart: „Belangende die van Sammadang . . . . . waarvan nogh niet regt gedecideert is of sij onder 't resort van Jaccatra en d'E. Comp. off onder den Sousouhounang gehoren, welcke luijden in dese gelegentheijt (*stand van zaken*) gaarne weten souden, wie van beijden sij voor haren heer souden erkennen, is best geaght, die saack voorcerst

nogh te laten in die termen, waarin sij tot nu toe gehouden is, te weten dat die van Sammadang wel sullen mogen naekomen de bevelen des Sousouhounangs, maer eghter niet anders als nae voorgaande communicatie (*zie B. 23, 151, 6*) en toestemming van d'E. Comp".

Martanaja. Zie B. 16, 7, 12 i. f. D. 11 Mei 1686 komt een briefje van § 528
Cheribon dat de „geapprehendeerde Marta Naja" naar Batavia wordt gezonden; R. 24 Sept. 1686 zegt dat hij zich „nu al tot drie malen niettegenstaande onse contrarie ordre heeft aangematigt, het oppergebied in de landen van Samadang en daaromtrent, soo hij voorgeeft (*zie over dit woord B. 15, 6, 4*) uijt den name des Sousouhounangs, te exerceren"; dat hij thans verzoekt „van sijne detentie gelargeert te mogen werden"; besloten wordt, hem, bij de onzekerheid der zaken op Java's Oostkust, teneinde verdere moeielijkheden te voorkomen naar Ceilon te zenden.

D. 16 April 1687 komt bovendien een bericht van den Resident te Cheribon dat de Regent van Indramajoe (wij zagen § 492 welke usurpaties daar plaats hadden; D. 15 Mei 1684 had de Soenan geschreven dat hij dezen Regent bevolen heeft de Comp. zoo noodig te helpen; D. 25 Juli 1686 zegt de Regeer. zelve dat hij nog „onder den Sousouhounang sorteert" en dat daarom de Resid. te Cherib. hem geene lasten moet opleggen „tensij met kennisse van hier") naar het hof is opgeroepen „en gelast alle de volcken, die beoosten de revieren van Pamenoekan en bewesten Indermaijoe woonden, mede te brengen"; de Resid heeft dit verboden, doch vraagt verdere orders; daarop antwoordt de Regeer. 3 Mei: „De Priangers of Hoofden der bovelanden hadden se (*de Resid. en Raad*) te insinueren dat, schoon den Sousouhounang haar door Zindouradja had laten ten hove opontbieden, zij egter sonder Haar Eds. voorkennisse ende licentie zig derwaarts niet en zouden vermogen te begeven, wilden zij anders volgens de gerugten bij verschijning tot Cartazoura niet gekritst werden".

Mohammedaansche beweging. Terwijl Sultan Agoeng van Mataram een § 529
voorstander van den godsdienst was geweest en uit Mekka zijn titel had ontvangen, was Tegalwangi van den beginne af een verbitterd vijand der „papen" (Rouffaer in Bijdr. 1902 p. 159); hem werd bij zijn val dan ook verweten dat hij eigenlijk geen Vorst was. Zijn zoon Amangkoerat volgde eerst zijns vaders spoor en deed in het oog zijner onderdanen zoo vreemd, dat zelfs het praatje geloof vond dat hij de ware troonopvolger niet was maar een zoon van Speelman. Gaandeweg schijnt hij het hierin schuilende gevaar te hebben ingezien en Brandes verklaart (T. B. G. XXXVII, 430): „Hoe, wellicht meer dan één der andere susuhunan's, Mangkurat II met al zijne Hollandsche eigenaardigheden de vijand van het steeds meer en meer naderende Europeesche element was, leert ons de babad tanah Djawi". Eene m. i. voldoende verklaring hiervan is te vinden in de onhandige en dikwijls extra plompe wijze waarop hij van Comp's wege (de Comp had destijds nog zoo weinig ondervin-

ding van omgang met Javaansche grooten) in zijne dagen van benauwdheid was bejegend, den schoolmeesterachtigen toon, waarop hij zoo vaak was gekapitteld, dien hij evenmin zetten of vergeten kon als zijn tijdgenoot Karel II van Engeland, met wien hij in karakteraanleg en zelfs in levensloop veel overeenkomst vertoont.

§ 530 *Manicaber.* Over het toenmalige Menangkabau in Midden-Sumatra zie T. B. G. XXXIX, 327 e. v. D. 3 Juli 1677 lezen wij dat Malakka wordt benauwd door de omwonende Maleiers „onder een nieuw opgeworpen Coninecq, afkomstigh van de Manicaberse Vorsten op d'oostkust van Sumatra, die sich vol wonderlijcke heijligheijt en zeldsame mirakulen of toverijen en wiens voorvaderen 't lant van Malacca hadden gepossideert, deed uijtkrijten en nu Radja Ebrahim genaemt wiert". D. 22 Aug. 1677 heet hij „de waerseggende duijveljager"; door een beroep op het godsdienstig fanatisme heeft hij verhinderd dat de vijanden der Comp. op Sumatra's Westkust vrede met haar sluiten. Op Java's Oostkust waren tijdens de troebelen ook Manicaber's, die D. 8 April 1678 naar Siak gaan en zich begeven „onder den Coninecq van Quantam", d. i. den Vorst der Kwantan-districten. In een brief (Verh. B. G. XXXV, 57) zegt de Regeer. dat Radja Ibrahim „een zoon uit den huize van de Keizers van Menangkabau" is, die uit zijn land is geweken en eenige duizenden „zaamgerotte volkeren" van verschillenden landaard om zich heeft verzameld. Hij heet ook wel (De Jonge VIII, 65) Radja Sakti (d. i. begaafd met bovennatuurlijk vermogen) of Jang Toewan Sakti (Verh. B. G. XXXV, 48). Over zijne woelingen op Sumatra zie Ind. Gids 1906 I, 794 e. v.; 1907 p. 632; 798. R. 27 Dec. 1685 wordt uit Bantam gemeld, dat hij heeft getracht de beide Sultans met brieven op te ruien tegen de Christenen; hij was dus blijkbaar niet erg op de hoogte van den politicken toestand aldaar. R. 26 Febr. 1686 wordt vermeld dat te Tegal een brief van den Soes. aan hem is onderschept, waarbij hulp tegen de Comp. wordt gevraagd; hij ligt thans met eene vloot bij Billiton (1). R. 12 Oct. 1686 waarschuwt de Sultan van Bantam de Regeer. dat er een aanval op de fortres te Tanggeran zal

§ 531 geschieden. Zooals uit de Afg. patr. miss. 13 Dec. 1686 blijkt, had er te Bantam den 21 Oct. eene poging plaats om de Nederl. bezetting (het fort Speelwijk was juist klaargekomen) te overvallen en dan Sultan Ageng weder op den troon te brengen; de aanleggers waren „eenige Javaanse groten met haren aanhang van een parthije Machometaense paepengebroed"; S. Ageng, die, althans in den laatsten tijd door zijn zoon met eenig ontzag was behandeld (zie de beschrijving van het feest te Bantam in 1685 bij Nic. de Graaff, Reisen p. 190;

(1) R. 7 Juli 1690 leest men dat er twee brieven waren geschreven, een door den Soes. en een door den Rijksbestierder. De nederige toon van den Soes. tegenover hem blijkt uit de brieven bij Valentijn IV, 1, 143.

over de samenzwering in 1686 aldaar p. 213), wordt nu door Sultan Hadji aan de Comp. toevertrouwd, R. 18 Oct. 1686; hij overleed te Bat. D. 4 Aug. 1692. Waarschijnlijk is de dood van Sultan Hadji in 1687, waarbij aan vergiftiging werd gedacht, een vervolg op evenbedoelde samenzwering geweest. Op hare eigenaardige wijze vat de Regeer. den toestand samen in de Afg. patr. miss. van 13 Dec. 1686, sprekend van „ons eijgen ingesetenen . . . . voornamelijk de Mahometanen, die nu van haar religie meer werk schijnen te maken als voor desen, en 't oog hebben op het opgeworpen hooft der zwervende fielten, Jang de Pertuan"; zij is van oordeel dat „soo algemeene beweginge en voornemen der quaedaerdige Mahometanen zoo ligt nog haest niet wederom zal overwaijen of in stilstand geraken"; zie verder De Jonge VIII p. XXXIX e. v. Zelfs op Soembawa stookte na Tack's dood de „Koning van Bliton of Radja Sacti, anders best met den naam van den Keizer van Maningcabo bekent", de Hoofden in 1686 tegen de Comp. op (Valentijn III, 2, 141). Wellicht is ook in dit verband te brengen wat Marsden (Hist. of Sumatra, London 1783 p. 276 noot) meedeelt over den Manicaber, die zich Jang Dipertoewan Sri Hamet Shah noemde en zich in 1687 vestigde in het Engelsche Benkoelen, maar spoedig vandaar werd verdreven wegens voorgenomen verraad. D. 30 Juni 1687 vernemen wij de terechtstelling te Bat. van „Radja Bongsoe van Priaman, Maleijts priester, over dat een brief aan 's Comps. vijand Jang di Pertuan geschreven en denselven om herwaarts over te komen genodigt heeft, met bijvoeginge dat hij en alle Mahometanen hier woonagtig desselfs bevelen afwagten". Hoogst merkwaardig vind ik een bericht bij Rumphius (Herb. Amb. § 532
V, 178), dat in 1685 in 't Ambonsche gearresteerd werd „een vreemden Moorschen paap, die zich voor een Arabier uitgaf" en „een nieuwe leer en secte opbracht onder de Mooren", waarbij buitengewoon lange rozenkransen noodig waren, „dog zoo schadelijk voor het volk, dat onze Overheid zelfs op 't verzoek der oude Moren die nieuwe leer verbieden moeste, want (*zegt Rumphius met de gewone minachting voor het geestelijk leven van den Inlander*) terwijl deze Papen de mannen dwongen zulke lange bidsnoeren uijt te lezen en ondertusschen haar van hare vrouwtjes te onthouden, zoo misbruijkten deze priesters hare wijven en schoot er ook geen tijd over door dit lange preuvelen om het dagelijkze werk te doen en de kost te winnen". Hiermee staat in verband R. 19 Aug. 1687, vermeldend den in Gouserate thuishoorenden „Moors priester Oussin, eene van de secte der nieuw ingevoerde lange bedestonden, verleden jaar uijt Amboina herwaerts opgesonden", en R. 7 Nov. 1687, sprekend van het op Ambon waargenomen „verflauwen van de secte der nieuwe tassabeke ofte lange bedestonden" (van Arab. *tasbih,* rozenkrans). Verder R. 22 Jan. 1700, vermeldend dat op Ambon in 1683 een plakkaat is uitgevaardigd „tegens de tassabee of nieuwe leere der Mooren". Het is zeer wel mogelijk dat de samenzwering van Jonker in 1689 niets is geweest dan een vervolg van deze overal in den Archipel waar te nemen Mohammedaansche

beweging, van welke Jonker's levensbeschrijver (T. B. G. XXVIII, 331 e. v. en XXX, 1 e. v) niets heeft bespeurd. Volgens de Afg. patr. miss. van 30 Dec. 1689 had de Manicaber dezen Jonker „met een blinden ijver tot de Mahumetaanse religie beset, met de gedagten dat de tijd voorhanden was om hetselve geslagt in deze gewesten van 't gebied der Christenen te ontdoen". Uit R. 26 Jan. 1690 bespeurt men dat Jonker met Aroe Palakka, die zeer ontevreden op de Regeer. was, getracht had connecties aan te knoopen of hem op te ruien; zie ook R. 13 Jan. 1690; mogelijk hangt daarmee weer de komst der Boegineesche hadji's samen, die de Regeer. naar de Kaap verbande, R. 25 Maart, 16 Sept. 1689; merkwaardig is ook, dat weer Bantamsche intrigues met Jonker's conspiratie samenvielen, R. 30 Aug. 1689; zie het verloop dezer zaak R. 26 Oct. 1690. Van vertakkingen van Jonker's aanhang in de Ommelanden blijkt niet. Alleen maakten Aria Wirasaba en zijn broeder Najatroena zich verdacht, omdat zij een troep vluchtelingen uit dien aanhang over de Tjitaroem hadden geholpen; zij werden gearresteerd doch wegens gebrek aan bewijs vrijgelaten, D. 23 Sept. 1689; 8 Oct. 1691.

§ 533 *Kwaad volk te Batavia.* De Afg. patr. miss. dd. 8 Maart 1686 zegt: „Den geweesen Sergeant Majoor Jan Fransen Holsteijn staet gebruijkt te werden als Colonel over alle d'Inlanders, soo binnen als buijten de stadt ende de omleggende landen, om onder dat volk, dewelke hoe langer hoe meer komen te vermeerderen, en daeronder veele die niet veel te betrouwen sijn, wat beter ordre te houden, mitsgaders naauwkeurig te letten wat van haar bedrijff en gedoente sij, ten eijnde de goede uijt de quade mogen werden onderscheijden, en daerdoor voorgekomen het vagabonderen, moorden en steelen, dat nu tsedert eenige tijd al vrij groff en veel in swang heeft gegaen." Bij R. 12 Dec. 1684 was de invoer van slaven, afkomstig van Celebes, verboden, als zijnde „gans ondienstich, schadelijck en dangereus"; het volgend jaar werd de instructie voor de wijkmeesters verscherpt (P. III, 155), omdat „meest alle dese inlandse natien een seer periculeus volk worden g'oordeelt te sijn". Van veel belang voor een begrip van den toestand is het plakkaat in P. III, 237, bevattende bepalingen tegen het vermeerderen van de verschillende inlandsche natiën te Batavia.

De aanval op de „swarte waght buijten de Diestpoort" had volgens Afg. patr. miss. 13 Dec. 1686 (De Jonge VIII, 31) plaats in den nacht van 10 op 11 Juni 1686; de aanvoerder was Tjakradjasa, Luitenant der Baliërs, R. 18 Juni 1686 spreekt van „sekere *vreemde* Balijers", welke „nu eenige dagen veele stroperijen ten platten landen, aan de Grogol leggende, gepleegt" en evengezegde wacht aangevallen hebben; dit wijst op een oproer van niet-Bataviasche Baliërs, waarschijnlijk vroegere volgelingen van Sultan Ageng. Dat het oproer der Baliërs niet direct een gevolg van gebrek was, blijkt uit H 20 Maart 1687: „de padijvelden off gagas der schelmse en gevlughte Balijers en stropers, die aen de Sontar en de rivier Crocot hebben huijsge-

houden en daer geplant". Waarschijnlijk zat Tjakradjasa met de zijnen aan de Krokot, Wangsanaja en zijne volgelingen aan de Sontar.

Omtrent de benoeming in commissie van Joan van Hoorn en Saint § 534
Martin schreef de Regeer. 13 Dec. 1686 naar Nederland: „Om die verscheijde soort van natien te min aanleijdinge te geven om sig met roven en stropen te behelpen, is niet ondienstig geagt, hun elck na proportie met een ruijm stuck land in verscheijde oorden te doen versorgen, daar sij onder toesigt hunner Hoofden voor die geen andere middelen weten (*d. i. voor zooverre hen betreft, die geen ander middel van bestaan hebben*) sig met de hare op cunnen te neer setten en met den landbouw of hunner handen werck buijten nadeel van haar evennaasten de cost op soeken". Hier treedt derhalve, naast het streven om de verschillende natiën van elkaar te scheiden, ook de pauperkwestie op den voorgrond. Te dien opzichte noteer ik, dat eene week vóór Van Hoorn en Saint Martin hunne opdracht kregen, bij R. 18 Juni Heemraden waren gemachtigd, aan Inlanders grond uit te geven ter bebouwing, speciaal aan de Boegineezen bij Angkee, zoodat dus de Commissie van die twee heeren meer bizonder werd ingesteld, omdat men Heemraden tot het beoogde doel minder bekwaam achtte.

Patrouille. R. 12 Jan. 1682 spreekt van „het doen van patroelies door onse eijgen militie, gelijck er in voortijden plag te geschieden". Dit slaat waarschijnlijk op de oorspronkelijke werkzaamheid van den Landdrost (P. II, 168), die echter (vergelijk Chastelein o. l. pag. 226, geciteerd in § 1697) in vergetelheid was geraakt en waarvoor bevolkingspatrouilles in de plaats waren getreden (vergelijk de personalia van Muller I, 239 en het besluit P. III, 14, na diens dood genomen). De G.-G. wilde thans, zegt die Resolutie, eene compagnie Baliërs speciaal aanwijzen om „de advenuen en wegen tusschen Bantam en hier te besetten en te bewaken, tot voorkominge van het weglopen der slaven en tot het beveijligen der landerijen etc". Daarvan is toen niet gekomen. Nu wordt bij R. 23 Juli 1686 besloten, ten einde „alle quaad ge- § 535
boefte en insonderheijt brantstigters ten platten lande te attraperen en te weren, eene continuele patrouille aldaar aan te stellen, ende tot het doen van deselve expresselijck voor vast aan te nemen een getal van 24 à 30 wackere fluxe inlantse soldaten". Hierbij doelen de woorden „*continuele* patrouille" vermoedelijk op eene tegenstelling tot de bevolkingspatrouilles. Men had dus bij de oprichting der vaste patrouille bepaald de Ommelanden op het oog; doch daar ook de Regentschappen later den invloed dezer instelling hebben ondervonden, kan het verder verloop hier niet worden voorbijgegaan.

Bij R. 19 Nov. 1686 wordt de Ambonees Patinggi aangesteld tot „Lieutenant der jongst geworvene continuele buijtenpatrouille"; hem zullen worden toegevoegd een Vendrig en 2 of 3 Sergeants; de compagnie zal worden geformeerd op eene sterkte van 50 man; de gage wordt bepaald conform P. III, 9. De soldij der gemeenen wordt bij R. 18 Febr. 1687 tot 4 Rd^{s}. verhoogd, omdat

tot dien dienst „haar seer weijnige opdoen, om de groote moeijelijckheijt"; op deze laatste plaats wordt gesproken van eene formatie op 60 koppen. Uit R. 28 Jan. 1689 ziet men dat zij bovendien 3/4 Rd. kostgeld genoten. De standplaats dezer patrouille was vermoedelijk Mr. Cornelis (zie I, 244 en B. 14, 10, 4).

§ 536 Eene nieuwe patrouille van 50 Baliërs wordt bij R. 19 Maart 1688 opgericht onder Kapitein Singawilodra, over wien cf. § 470. Hij was bij R. 15 Nov. 1686 van Luitenant tot dien rang bevorderd en „om verscheijde insigten", misschien omdat hij onder het gespuis kameraden had, ingedeeld bij de expeditie naar de Lampongs tegen den zeeroovenden Manicaber; bij R. 31 Jan. 1687 werd besloten hem wegens zijn verdienstelijk gedrag een cadeau te zenden; daarna nam hij deel aan een tocht naar Djambi (een brief van Saint Martin, als legercommandant, aan hem tijdens deze laatste expeditie staat D. 7 Oct. 1687). Zijne nieuwe patrouille zou 50 man sterk zijn en speciaal belast worden met het zoeken naar de schuilhoeken van zwervende Baliërs en ander volk, dat niet langer te Batavia toegelaten werd. Dat ook de troep van Patinggi tot dit doel werd gebezigd, blijkt P. III, 241.

Eene derde patrouille is die, opgericht bij R. 2 Sept. 1689, waarover Matthijs Jansz, die wegens zijne verdiensten in de zaak van Jonker als inlandsch Luitenant wordt geëngageerd, commandant wordt; zij bestaat uit 30 Pampangers.

§ 537 Weer iets anders zijn de Makassaren, die reeds D. 24 Febr. 1687 worden genoemd als in garnizoen liggend te Tanggeran; uit H. 27 Aug. 1700 ziet men dat aan de O. zijde der Tjisadane eene Makassaarsche nederzetting was; volgens H. 2 Sept. 1701 was de Makassaarsche Luitenant Narapati aldaar ontvanger („inzamelaar") van de tienden der padi ten behoeve van Heemraden. R. 6 Jan. 1705 vermeldt „de Maccassaerse patrouillanten van Tangerang", waarvan eenigen op eene expeditie naar de bovenl. gebruikt worden; denkelijk stond de Luitenant ter beschikking van den Postcommandant te Tanggeran en was hij zoowel hoofd der nederzetting als chef der daaruit gevormde patrouille. In 1708 vinden wij hen (§ 764), 28 man sterk, buiten den pagger Tanggeran gelegerd. R. 20 Dec. 1726 vermeldt „'s Comps. Maccassaarse *pagger* van Tangerang"; op de jongste topogr. detailkaart vindt men den naam „Benteng Makassar" aan den rechteroever der Tjisadane, waar zij oostwaarts buigt naar de Mookervaart. R. 27 Dec. 1726 wordt gesproken van „de inlandsche militairen in de Tangeranse pagger", die wel „ter patrouille na de bovenlanden uijtgesonden worden"; vergelijk B. 22, 10; 40 enz.

Over het nut der patrouilles tot beveiliging der Ommel. spreekt Camphuijs in zijn zeer merkwaardig adres aan de Regeer., geïnsereerd in R. 16 Sept. 1689, waar hij de algemeene onveiligheid voor een groot deel wijt aan willekeurige handelingen der landheeren: „De aangestelde inlandse rondgangers (*lees: rondegangers, evenals D. 1679 p. 579*) ofte patroelianten tot beveijliging der landen en wegen (nu veel verder en beter als veele jaren bevorens

ontdeckt en bekent) sijn voor deselve rackadaers (1) of boereplagers wel harde steenen des aanstoots en daar se oock seer vinnig op comen te bijten, besonderlijck op den Balijsen Capitain Singa Wiloddra alias Boelilling" enz.

Expeditie tegen de Baliërs. R. 18 Juni 1686 wordt de Balische Kapi- § 538
tein Tiben met 200 der zijnen ter vervolging der bende uitgezonden, die den aanval op de wacht bij de Diestpoort heeft gedaan. Bij R. 27 Sept. wordt besloten, maatregelen te nemen om Tjakradjasa den weg uit de Bantamsche bovenlanden naar het Oosten af te snijden. D. 25 Nov. 1686 worden al de Preangerhoofden, tot die van Imbanagara en Kawasen toe, per brief aangespoord om de Baliërs van Tjakradjasa te vervolgen, die naar het heet oostwaarts willen marcheeren; D. 15 Jan. 1687 staat hun antwoord, getuigend van volkomen bereidwilligheid. R. 14 Febr. 1687 blijkt, dat eene nieuwe bende Baliërs zich enkele dagen geleden heeft gevormd in de buurt van de Krokot; hiertegen wordt D. 16 Febr. een troep onzer Baliërs uitgezonden. Bij R. 18 Febr. wordt hun versterking nagezonden onder den Kapitein-luitenant Adolf Winkler; zij bestaat uit 2 compagnieën Europeanen, 2 dito Mardijkers, 100 Makassaren, 100 Baliërs; voor dien tijd is dit eene vrij belangrijke macht. R. 24 Febr. wordt zijne route bepaald naar het Zuiden, terwijl uit Tanggeran eene afdeeling langs de rivier opwaarts zal marcheeren, hem tegemoet, en uit Tandjoengpoera een troep naar Tjikalong rukken zal om daar post te vatten (en aldus den weg naar het Oosten af te snijden). Uit D. 26 Febr. blijkt dat laatstgenoemde troep versterkt wordt met 300 man van Panatajoeda. D. 28 Febr. begint Winkler zijn marsch uit Batavia met 482 man; D. 6 Maart is hij te Coedoeagong (Doeriansariboe) geposteerd, terwijl de uit Tanggeran opgerukte afdeeling post zal vatten te Andamoei tegenover den vijand te Pagoetan; bij R. 7 Maart wordt besloten, nog een 100-tal inlandsche militairen Winkler achterna te zenden; D. 8 Maart bericht Winkler dat Pagoetan en Roempin genomen zijn en D. 10 Maart 1687 dat hij bij Tjipinang heeft gevochten (uit B. 22, 41 zien wij dat de vijand zich op den Moenara had gevestigd) en Tjakradjasa is gesneuveld (vergel. B. 23, 28). Nu § 539
wordt bij R. 14 Maart besloten, de 100 man, die ter versterking van Winkler zouden uitrukken, op Wangsanaja los te doen gaan (over dezen zie hierboven § 468), die aan de oostzijde der stad aan het plunderen is getogen, en hun twee comp. Europeanen toe te voegen. Men wil hem overvallen, doch hij

(1) Dagr. 1663 p. 420 leest men dat zeker deel der inl. bevolking van het Negapatnamsche „het daerop aenleggen om arm te schijnen .... opdat sij daerdoor het *rakkadaren* van de adigaers mogen ontgaen". Dit zal denkelijk komen van het Portug. *recadar*, belastingen of schulden invorderen. De Cormandelsche memorie van overgave vanLau rens Pit dd. 25 Juni 1663 spreekt van kooplieden, die „op 't een off 't ander pretext van de regenten *gerakadaert* ofte penningen afgeperst" worden. N. 11 Jan. 1701: „Door Sijn Edt. vertoont sijnde een lijst van 16 verscheijde Inlanders in de bovenlanden, door de patrouillianten agterhaalt als schuldigh aan het *raccadaren* en afneming van hoenders en vrugten van de Javanen beneden de waarde, is verstaan deselve voor 2 maanden in de ketting te klinken".

neemt de vlucht naar het binnenland, waarop 18 Maart het besluit wordt genomen, bedoelde legermacht onder Kapitein Wanderpoel over Tjileungsir door te doen trekken naar Tjikalong, waar, volgens D. 13 Maart, Kuffeler, de Postcommandant te Tandjoengpoera, met eene kleine macht reeds was aangekomen. Wanderpoel vertrekt met de zijnen 21 Maart; schrijft D 9 April uit Nambo dat hij daar een post heeft opgericht; vereenigt zich met Kuffeler D. 11 April, doch krijgt zooveel zieken dat hem D. 16 April wordt toegestaan naar Batavia terug te keeren, evenals Kuffeler naar Tandjoengpoera Deze laatste schreef D. 14 April dat de bevolking „den Baliër Wangsanaija meerder dan de Comp. toegedaen" was. Tegelijkertijd wordt Winkler, die met veel zieken en zonder levensmiddelen in de Tanggeransche bovenlanden had geageerd, bij R. 15 April van daar teruggeroepen. Voordat echter Wanderpoel te Batavia terugkwam, werd Wangsanaja gedood D. 7 Mei; volgens R. 8 Juli 1687 was dit het werk van Aria Natamanggala te Tjiblagoeng; bij R 10 Aug. wordt hem daarvoor eene belooning van 100 Rd^{s}. toegekend.

Onrust in de Cheribonsche bovenlanden. R. 22 Juli 1687 komt een bericht uit Cheribon, dat 40 Baliërs en 276 menschen van Loeringtengah zijn gekomen te Rantja; besloten wordt, 100 Nederl. en 100 inl. soldaten naar Cheribon te zenden; hoofd dezer expeditie wordt bij R 8 Aug. Kapitein Willem de Ruijter. Uit R. 12 Aug. ziet men, dat de bende uit Rantja naar Cheribon is getrokken op verzoek van Sultan Anom, waardoor Sultan Sepoeh in grooten angst is geraakt. Omdat dus Anom zich hierdoor suspect heeft gemaakt, wordt R. 30 Sept. 1687 besloten, als Commissaris naar Cheribon te zenden den Opperkoopman Johan de Hartogh, die hem naar Batavia moet brengen, ook opdat aldus meer licht kome in de gebeurtenissen, die tot den dood van Tack hadden geleid, waarbij Sultan Anom tegenwoordig was geweest.

§ 540 Over den tocht van Scipio zie Bijlage XIV, dien van Winkler Bijlage XV; dien van den sergeant Cornelis Bogaert en den inl. Luitenant Matthijs Jansz naar Goenoengkarang in 1690 zie B. 15, 3. Een andere tocht had ditzelfde jaar plaats door een sergeant De Groot, D. 26 Nov. en 13 Dec. 1690, die met 10.000 zwaluwnestjes terugkwam.

Tocht van Holsteijn c.s. Bij. R. 21 Aug. 1686 wordt besloten, den Kolonel der inlandsche militairen Jan Fransz Holsteijn met Pangeran Aria Poerbaja „een lanttogt tot ontdecking der bovenlanden en den tegenwoordigen staat en bewoonders derselve te laten doen", te beginnen van den mond der Bekasi, deze opwaarts naar het gebergte, dan westwaarts naar de Tjisadane en langs deze rivier naar beneden; zij zullen „boven hare gewone oppassers" nog 24 soldaten meekrijgen. Het verslag van deze expeditie, of liever twee verslagen, een van Holsteijn en een van den stuurman Cornelis Coops, die ook mee was geweest, is te vinden D. 24 Sept. 1686; het betreft uitsluitend de Ommelanden en is daarom en wegens het geringe belang niet in Deel II opgenomen.

Bartel van der Valck, tweede landmeter, werd bij R. 29 Juni 1688 naar § 541
Cheribon gezonden „om daar vooreerst gebruijckt te werden tot ondersoecking en ontdecking van verscheijde wegen, doortogten, streckingen en scheijdingen in de landen van Chirrebon en Indermaijou mitsgaders ook de bovenlanden der Priangers, wijders ook de scheijdingen tusschen Chirrebon, Gaban, Tagal en Lourentenga, en in specie hoedanig het gelegen sij met sekere plaats daaromtrent, waarvan gesegt wert dat men met weijnig volck de passagie van allerleij oosterse vijanden ofte t'samenrottend geboefte van Javas noortoostcant af tot de Zuijdzee toe, soude konnen besluijten, om dan oock van dat alles perfecte kaarten te maken tot ons narigt". D. 14 Nov. 1688 ziet men hem te Tjikalong bezig „die lantstreke op het naeuwkeurigst af te meten". R. 27 Nov. 1688 is hij te Batavia terug en wordt besloten aan vier Cheribonners, die hem hadden vergezeld, eene gratificatie te verleenen „in recompense van de groote moeijelijkheden, die sijlieden in de gemelte lanttogt gesupporteert hebben".

Tocht van Patinggi. Bij R. 3 Mei 1689 was besloten, Kapitein Willem de Ruijter, die te Cheribon lag, vandaar over land met eenige troepen naar Batavia te doen marcheeren, teneinde „te konnen onderstaen (*d. i onderzoecken*), of sig in die bovenlanden weder niet eenig t'samengerot geboefte komt te onthouden". D. 26 Mei 1689 vertrekt nu Patinggi met 33 patrouillanten en den last om over Tjikalong naar Soemedang te marcheeren en aldaar De Ruijter af te wachten, om vervolgens gezamenlijk naar Batavia terug te keeren; hij moet weggeloopen slaven en dergelijk volk opvatten of dooden. D. 7 Juli schrijft hij uit Cheribon dat hij aldaar is aangekomen. Uit Cheribon wordt Patinggi D. 14 Juli 1689 weer uitgezonden om de bovenlanden te doorkruisen; hij wordt bij R. 29 Juli teruggeroepen naar Batavia.

Over Winkler's reis in 1691 zie Bijlage XVI; over die van Lucas Meur en den sergeant Fred. Wilhem Broeckhuijzen naar den berg Parang D. 9 Dec. 1693; dit rapport bespreken wij in § 1454 e. v.

Regeling met Cheribon. Reeds D. 19 Sept. 1681 schrijft Vaandrig Kuf- § 542
feler uit Tandjoengpoera: „dat de Opperhoofden van Cheribonan 't afgesonden Maleijts briefie van den Cap^n. Jochum Michielse in stucken hadden gescheurt, en daarbij geuijttet, met de Comp. en den Sousouhounang niet te doen te hebben, maar dat se haer eijgen meester waren." D. 25 Mei 1684 vindt men eene klacht van een Inlander uit het Noorden van het regentsch. Bandoeng over mishandelingen, hem aangedaan door de Hoofden der onder Cheribon ressorteerende negorijen Amboe (1) en Tjiblagoeng, welke „maer de naem voeren van onder Cheribon te staan, alsoo sij eer vrijheeren als onderdanen schijnen te zijn, die naar Cheribon nogh Batavia geen manschap comen doen". Hierop volgt D. 9 Juni 1684 een schrijven van de Regeer. van dezen inhoud:

(1) Het hier genoemde *Amboe*, Hoofd Kartadjaja, is hetzelfde dat D. 20 Maart 1685 voorkomt: „Op de rivier Chibeth (*Tjibehet*) lagh de negrie Nambo, onder 't Javaans Opperhooft Nebeij Carta Jaija on Cheribon sorteerende"; zoo ook D. 26 Oct. 1687. Vergel. § 284.

§ 543 „Desen brief ter ordre van den Ed. Heer en Gouver^r. Generael Joannes Camphuijs en d'E^de. Heeren Raden van India gaat aan alle de Praijangers of Javaanse Hoofden, dewelcke bewesten Tsitarom tot Tsiemandirij ende voorts tot de Zuijderzee incluijs woonen, dewelcke ter ordre van hooghgedagte Haar Ed^s. en tot genoegen van Sousouhounang Amangkourat onder d'Angabeijs Tirta Jouda en Nierang Jouda tot nader ordre zullen staan en des E. Comp^s. beveelens gehoorsaamen, zonder dat ijemand anders zigh met hun zal mogen bemoeijen, veel min de Chirrebonse mantrijs haar eenige onlusten toebrengen (1), gel(*ijck*) Aria Nata Mangala, Radeen Wangsa Marta, Keaij Loumadjoe, Keaij Wira Tanoe en Angabeij Cartidjaha voor desen gedaan hebben, werdende bij desen verder ter ordre van den Gouver^r. Gener^l. aan Aria Nata Mangala en Angabeij Carti Djaja gelast, dat se [t'] op sigt deses 't geroofde van d'ingesetenen tot Tsiedoehoe promptelijck sullen hebben te restitueren, zonder ijets agter de hand te houden, op pene van Haar Ed^s. ongenade ende de straffe daartoe staande, indien dese last niet gehoorsaamt wort gelijk dat behoort. Verders zullen alle de speloncken, in de landstreecke liggende, daar de vogelnesjens aangeteelt werden, onder Angabeij Tirta Jouda zorteren, die dan ook te besorgen heeft dat gemelte vogelnesjens versamelt en op Batavia gelevert werden, die d'E. Comp. voor een redelijcke prijs aannemen en betalen zal, zonder de gemeente in haaren regt te verkorten. Verders zullen alle de mantrijs bewesten de rivier Crawang tot den oorspronck desselfs op Wanabaija met den eersten haar onderdanigheijt komen bewijzen aan den Gouver^r. Generael en Raden van India tot Batavia, tzij ook wat mantrijs het mogten wesen, al waar 't dat se onder Chirbon zorteerden, indien deselve bewesten Crawang woonen. En zullen die met Angabeij Tirta Jouda en Angabeij Urang Jouda moeten op Batavia komen. Alles op poene van Haar Ed^s. ongenoegen, indien dese bevelen niet gehoorsaamt werden.

Gegeven in 't Casteel tot Batavia desen 4^en Junij 1684.

(*Onder stont 's Comp^s. zegel in rooden lack gedrukt en daaronder:*)

Ter ordonnantie van Haar Ed^s. den Gouv^r. Generael ende de Raden van Nederlants India

(*Was get.*)

ABRAHAM VAN RIEBEEK, Secret^s."

§ 544 Hierbij valt op te merken, dat Tirtajoeda volgens D. 25 Mei 1684 Hoofd van Tjikeang was (denkelijk Tjihea aan de gelijknamige rivier, ten O. waarvan vogelnestklippen zijn, zie § 177); dat Nirangjoeda wel dezelfde zal wezen als Narangjoeda, die D. 21 Maart 1685 voorkomt als Hoofd van Tseha, d. i.

(1) Evenzoo D. 1663 p. 300: iemand „eenige *onlusten toebrengen*", d. i. onaangenaamheden berokkenen; D. 1626 p. 269: „*onlusten* ende swarieheden".

Tjihea, en, volgens eene attestatie 6 Mei 1686 Reguleth, woonachtig is te Tjikalong, hetgeen wel zal doelen op onderhoorigheid aan het Hoofd aldaar, zie § 221. Van dit tweetal nieuwbenoemde Hoofden hoort men later niet meer.

Over de Cheribonsche Hoofden zie hierboven § 209. Van Dijck had al in 1681 (De Jonge VII, 371) de wenschelijkheid betoogd dat met de Cherib. Vorsten eene schikking werd getroffen om de Mataramsche enclaves binnen hun gebied te ruilen tegen de Cheribonsche enclaves binnen des Soesoehoenans landen. De afstand der Cheribonsche enclaves aan de Comp. blijkt uit het bericht van Tack D. 12 Febr. 1686 uit Cheribon, dat aan Kiai Aria Natamanggala, Hoofd van Tjikalong, „door den oudsten Prince aangesegt is, dat sijne negorije ende landen onder d'E. Comp. gehoorden en hij dierhalven sig tot Batavia voor Haar Ed^{s}. moste gaan vernederen"; het vorige jaar, D. 24 Juli 1685, had Sultan Sepoeh geklaagd dat Tjikalong geen „tribuijt" meer betaalde. Wij zien echter § 207 en 209 dat de Cherib. Vorsten zich nu en dan even weinig aan hunne overeenkomsten met de Comp. stoorden als de Soesoehoenan.

Verdere verhouding tegenover den Soesoehoenan. In het bericht van den § 545
Comp^{s}. tolk omtrent den moord van Tack, bij Valentijn IV, 1, 140, wordt vermeld, dat de hierboven § 492 genoemde Wiratroena aan Sultan Anom op den terugtocht van Kartasoera naar Samarang „alle de landen van het Wester Priangang" schonk, doch dat deze de souvereiniteit der Comp. over die landen niet wilde bestrijden. Verdere bemoeiingen van den Soesoehoenan of op zijn naam zijn naar tijdsorde de volgende. D. 13 Oct. 1687 een bericht van Japara, dat hij een „hooft en sabandar" te Indramajoe heeft benoemd. D. 27 Nov. 1687 vindt men den brief van den Kartasoeraschen Rijksbestierder daaromtrent aan den Resident te Cheribon, waarin: „onder welk zabandharschap mede zijn begrepen alle de plaatsen, streckende van de oostcant der revier Pamanoekan tot aan Indermaijoe toe . . . . alsmede dat de verschillen of questien, die in gemelten landstreek over de negotie comen te ontstaan, door meergemelden Demang Singa Pradana zullen worden afgedaan". Welke maatregelen de Regeer. hiertegen nam, blijkt niet; doch aangezien zij, voor zoover mij bekend, geen shahbandar in die landen had, werd door de benoeming van Singapradana de Regent van Indramajoe waarschijnlijk zeer gekortwiekt in zijne inkomsten, zie § 548 en 1508; ik vermoed daarom dat het ambtelijk leven van dezen shahbandar niet zeer lang zal hebben geduurd. Eene nieuwe bemoeiing heeft eerst in het laatst van 1690 plaats. D. 18 Dec. § 546
1690 komt namelijk bericht van Tandjoengpoera, dat de Demang van Djeroeklegi uit Banjoemas in het Z. O. der Preanger is gekomen „om alle de Hoofden der Priangers af te vragen of se het met d'E. Comp. ofte met den Sousouhounang wilden houden, voorgevende door den Sousouhounang daertoe afgesonden te sijn". Deze man komt echter niet verder dan Imbanagara (D. 23 Jan. 1691), tracht een loerah van daar voor den Soesoehoenan te brengen,

doch op de verklaring van den loerah dat hij onder de Comp. staat en niets met den Soes. te maken heeft, aanvaardt hij den terugtocht en ontkomt aldus aan de reeds door de Regeering gedane poging om hem te doen oppakken; zie ook B. 16, 29, 1. Merkwaardig is deze gebeurtenis vooral hierom, dat zij aan G.-G. en Raden voor het eerst de verklaring (binnenskamers) ontlokt (R. 19 Dec. 1690), dat het Kartasoerasche hof zeer wel weet dat wij sedert den oorlog „geen volck of ordres van den Sousouhounang of eenige andere buijten onse voorkennisse genegen zijn geweest te gedogen of aan te nemen, maar wel *om die landen van Cheribon af tot Batavia toe onder d' E. Comp. te behouden*". Verder zou volgens een briefje van een soldaat D. 12 Juni 1693 de Soes aan de Regenten van Soemedang, Soekapoera e. a. boodschappers
§ 547 hebben gezonden; men verneemt hiervan echter later niets. Volgens een bericht van den Regent van Tjiasem D. 17 Juni 1696 zond de Kartasoerasche Rijksbestierder in laatstgenoemd jaar gezanten aan Wirasaba; maar aangezien gezegde Regent Wirasaba's doodvijand was, behoeft men hieraan geen geloof te hechten. Dat eindelijk volgens R. 12 April 1697 een Javaan uit het gevolg van een ambassadeur des Soesoehoenans in de omstreken der stad zich voor een vertegenwoordiger van zijn Vorst uitgaf „om de ingesetenen te misleijden en te doen geloven dat sij niet d'E. Comp. maar sijnen meester hadden te gehoorzamen", schijnt eenvoudig eene poging tot geldafpersing te zijn geweest.

Daarentegen zendt R. 7 Oct. 1689 de Regent van Soekapoera eenigen zijner onderhoorigen naar Batavia op, die heimelijk naar Kartasoera waren geweest en nu door de Regeering voor hun leven naar Ceilon worden verbannen. D. 31 Juli 1691 verklaart de Regent van Soemedang in een schrijven aan de Regeering dat hij zijn land „maer ter leen door UEds. goetheijt besit". D. 27 Juni 1697 zegt dezelfde, dat hij geen accoord wil maken met Sultan Sepoeh omtrent zeker betwist dorp, aangezien toch al zijn land aan de Comp. behoort; dit kan echter een dier ironisch overdrevene verzekeringen wezen, die Rangga Gempol wel meer ten beste gaf. D. 9 Jan. 1693 schrijft de Regent van P. moentjang dat zijn land hem „door d'E. Comp. ter leen gegeven" is; dit laatste was vrijwel juist, want uit D. 1 Juli 1686 ziet men dat, toen Tanoebaja van P. moentjang was overleden, de Resident te Cheribon diens oudsten zoon „bij provisie in desselfs plaats gestelt" had. Volgens den Commandant van Tandjoengpoera D. 21 Febr. 1695 onderhield laatstgenoemde evenwel relaties met Kartasoera, hetgeen, omdat de Regeering er niet op terugkomt, wel als een praatje zal zijn beschouwd.

§ 548 Opmerkelijk is de verhouding tegenover Indramajoe. Nog D. 25 Juli 1686 schrijft de Regeer. aan den Resident te Cheribon dat „den Javaansen gouverneur van Indermaijo" onder den Soesoehoenan ressorteert evenals Gabang; maar bij R. 24 Januari 1690 wordt het verzoek van dezen „gouverneur" Wiralodera toegestaan, om voortaan onder de Comp. te behooren; zoolang

echter als „de saken met den Sousouhounang nog niet afgedaen zijn", zal hij geene acte van aanstelling ontvangen; hij krijgt verder toestemming om handelaren, wier Vorst met de Comp. in bondgenootschap is, toe te laten (dit schijnt er op te wijzen dat de in § 545 vermelde shahbandar afgedaan had) en „soo nu en dan" onder zekere restricties een schip te zenden naar nader aangeduide plaatsen. Ik maak uit dit laatste op, dat zulks tot nog toe hem verboden was bij wijze van zacht overtuigingsmiddel dat hij aan de Comp. meer zou hebben dan aan den Soesoehoenan. De kaart van 1692 zegt in hare legenda omtrent de onder Wiralodera behoorende Indramajoesche landen (zie § 70 noot) dat deze „de naam dragen dat se nog den Sousouhounangs sijn". Dezelfde legenda omschrijft de op deze kaart voorkomende gewesten als: het Jacatrasche, „vorder oostwaart heen alle de Priangerse districten die haar bescherming onder d'E. Comp. soecken", benevens Cheribon. Dat de Regeer. voortaan geen onderscheid maakte tusschen Indramajoe en andere regentschappen, blijkt ten duidelijkste uit den last aan den Regent D. 2 Juni 1699 om jaarlijks evenals andere Regenten indigo te leveren, dit jaar al vast 3 à 4 pikol. D. 21 Jan. 1701 ziet men hem een misdadiger opzenden. Bij een schrijven D. 10 April 1702 verneemt men uit Cheribon, dat de Regent van Indramajoe is overleden en zijn zoon nu naar Batavia zal komen om te solliciteeren naar zijns vaders ambt; bij R. 16 Juni 1702 wordt die zoon benoemd „omme evenals zijn vader van wegens dese Regeringe . . . te regeren en geen andere ordres nog bevelen na te komen, veel min te gehoorsamen, dan degeene die van dese Tafel sullen komen", terwijl hem tegelijk eene „commissie in forma verleent" wordt, welke geïnsereerd staat D. 21 Juni 1702; hierin wordt hij gezegd dat regentschap te besturen „van wegen den G. G. en de Raden van India na hare ordres en de Javaanse wijse"; de bevelen van niemand anders zullen door hem mogen worden opgevolgd. Deze Regent overlijdt spoedig en nu erlangt D. 7 Dec. 1705 zijn broeder dien post; in diens hier geïnsereerde acte staat dat hij is ondergeschikt aan den „Gesaghebber op Cheribon". Steeds heetten deze Regenten Wiralodera; zie bijvb. T. N. I. 1879, II, 183.

Dat het contract van 1705 inderdaad verandering bracht in de verhou- § 549
ding van de Comp. tot de Regenten, zelfs in Krawang, waar de Soesoehoenan reeds sedert 1677 geene rechten meer had, blijkt uit het schrijven van Heijrmans namens de Regeering aan den wat nalatigen Panatajoeda, D. 1 Febr. 1706: „Dewijl den Sousouhoenang Pakoeboewana nu alle de Priangerslanden aen de Compe. in vollen eijgendom heeft gegeven, soo sal men in deselve en op 't land van Carwang Comp. dienst en de bevelen van den Gouvr. Generael beter moeten gehoorsamen". Vandaar dat een babad (Van Rees p. 63) zegt dat Tanoemadja (die in 1706 Regent van Soemedang werd) deze waardigheid erlangde „een jaar nadat de Panumbahan (*zijn vader*) zich onder de Comp. had gesteld". En vandaar dat volgens eene babad (T. B. G. XLI, 289) Bandoeng onder de Comp. kwam tijdens de *tweede* Regent in de nieuwe hoofdplaats

zetelde (de eerste was overleden in 1704). Men zie ook hoeveel klem Jongbloet B. 21, 11 op den afstand door Pakoeboewana legt; evenzoo Gobius § 2387. Wij zien § 78 i. f. dat de Preangerbevolking haar land in 1695 nog wezenlijk als eigendom van den Soes. beschouwde; zij zal den afstand aan de Comp. tot 1705 hebben beschouwd als eene verpanding, zie § 487.

§ 550 Het contract, den 5 October 1705 te Kartasoera gesloten, staat geïnsereerd in D. 16 Oct. 1705 en gedrukt bij De Jonge VIII, 261 e. v. en Van Rees p. 54 e. v. De artikelen, welke voor ons doel van belang geacht worden, zijn:

Art. I. Waarbij de vroegere contracten, namelijk die van 24 Sept. 1646, 25 Febr. en 19 en 20 Oct. 1677 worden bevestigd.

Art. II. „Den Sousouhounang hout voor goed, cedeert en bevestigt bij desen aan d'E. Compe. de jurisdictie en eijgendom der landen bewesten de volgende rivieren en bergen; beginnende van de mond der rivier den Donan, daar se in de Zuijdzee uijtloopt, en voorts langs dito rivier west heenen tot Passorouan daar het binnenmeir begind; wijders dan noordwaarts heenen langs de oost- en noordkant van de. meir tot de mond der rivier Tsiborom en langs de oost- en noordkant van het daaraan volgende ontoegangbare moeras tot Tsisatia omtrent de negorije Madura, en van daar vervolgens Noorden ten Oosten door en over het gebergte van Dailoer tot den berg Soemana off Soebang en voorts bezuijden en beoosten om het geberghte Bonkock, om soo wijders met een noordelijken cours af en uijt te komen op de rivier van Lassarij aan, en eijndelijk langs dito rivier tot aan desselfs mond en uijtwatering in zee aan de noordkant van dit eijland, invoegen ook het district van Gabang daarin komt begrepen te werden; verklarende de Compagnie van die landen te sijn wettig ende souverain Heer, sonder dat daarop oijt of oijt (1) eenige de minste pretensien, 'tsij door Zijn Hoogheijt ofte sijne successeurs van het Mataramse rijk, zullen mogen gemaakt werden, waartoe dien Sousouhounang belooft van sijn volk sal senden om de limitscheijdinge te reguleren".

§ 551 Art. III. „En in gelijker voegen erkent Sijn Hoogheijt de landen, Princen en volkeren van 't coninkrijk Cheribon voor vrije landen, Vorsten en volkeren, daarop hij nogte sijne successeurs niet in het minste te pretenderen hebben, als zijnde door de Compe. in den jare 1680 van de overheerschinge der Kiedollesen en rovers verlost en met toestemminge soo van den jongst overleden Sousouhounang Amancoerat als de drie Princen gebroeders en 't geheele volk van Cheribon onder haar bescherminge aangenomen sijn".

Bij art. 2 beloofde derhalve de Soes. volk te zullen zenden om de limietscheiding nader vast te stellen; hij verbond zich niet, om den afstand der Preanger

(1) Dit is een versterkt *ooit*. Evenzoo D. 1678 p. 142 in.; 1640/1 p. 436: „*oyt ende oyt*"; evenzoo D. 1661 p. 101, 6.

aan Hoofden en bevolking officieel kond te doen. Toch deed hij zulks bij eene acte, waarvan de tekst en vertaling zijn uitgegeven door Holle in T. B. G. XVII, 350 e. v. en, naar het schijnt, een deel der vertaling als vervolg op eerstgenoemd stuk, door Hageman in T. B. G. XIX, 261. De samenhang dier twee stukken is mij niet duidelijk. In het stuk van Holle zegt Soesoehoenan § 552
Pakoeboewana: „Nu heb ik echter dat land gegeven aan de kompagnie, naar het Noorden tot aan de zee van Losari, naar het Zuiden tot aan de monding der Donan". In dat van Hageman: „Nu heb ik echter dit land aan de Comp. afgestaan, om de noord tot Tadjoenan (*?*), om de zuid de monding van de rivier Doenan. En dus zullen de menschen, die op die landen wonen en uit 8000 (*tjatjah's ?*) bestaan, verdeeld als volgt (*die overdracht moeten erkennen ?*)"; daarop volgt dan de verdeeling onder *negen* Hoofden, die elk duizend hebben, en waarvan sommigen (Girilaja van Cheribon, Wira Angonangon van Bandoeng, waarschijnlijk ook anderen) al lang overleden waren, zoodat het mogelijk schijnt dat hier eenvoudig eene veel oudere lijst wordt gecopieerd. Deze zonderlinge opsomming van Regenten vindt men in Holle's stuk eveneens, doch zonder vermelding van het getal onderhoorigen.

De nadere grensbepaling had plaats in 1706. Bij R. 23 April 1706 wordt aan Cnoll te Samarang gelast, om Kapitein Roode, als deze gemist kan worden, met zijn volk naar Cheribon te zenden „ten eijnde nevens den Pangerang Arca Cheribon, als Opsigter over de Priangse landen, nevens den Lieutenant Jan Caspar Lippius tegens ultimo Maij de limietscheijdinge van 's Comp^{s}. ende des Soesoehoenangs landen volgens het jongste contract van 5 Oct des verledenen jaars van Comp^{s}. wegen benevens de gecommitteerdens van gemelte Sijn Hoogheijt Pakoeboewana te volbrengen". Bij R. 21 Mei 1706 wordt bepaald dat wegens verhindering van Roode en Lippius de regeling zal geschieden door Pangeran Aria Cheribon en de Vaandrigs Christoffel Walling en Cornelis Hendriks; hun wordt volmacht gegeven om in punten van weinig belang inschikkelijkheid te gebruiken tegenover de gecommitteerden des Soesoehoenans, zelfs met afwijking van de preciese bewoordingen van het contract; zie ook de personalia van Egbert Jansz, I, 224. D. 26 Juni 1706 leest men een bericht van Cheribon, dat Pangeran Aria met een groot gevolg naar Losari is getogen tot dat doel, en D. 2 Aug. 1706 zendt de Resident een kaartje van de opgemaakte grens, vermoedelijk hetzelfde dat op het Rijksarchief berust (zie Verslag 1869 p. 2). De „acte van limietscheijdinge", gedateerd 12 Juli 1706, waarbij als gecommitteerden des Soesoehoenans genoemd worden „de Tagalse Tommagons Wira Nagara, Raxa Nagara en Kiaij Marta Laija, hoofd tot Brebes" (vergel. de reproductie I, 70*) staat gedrukt bij De Jonge VIII, 284; en luidt aldus (1).

(1) Ik geef hier een nauwkeurig afschrift van het oorspronkelijke stuk, berustend in 's Lands Archief, dat allerlei varianten vertoont bij vergelijking met dat bij De Jonge u. s. en

§ 553 „Is met onderlinge toestemminge conform het contract voorm^t. en d' ordres van de respective principalen geaccordeerd en vastgesteld, dat de limitscheijdinge voorn^t., beginnende van de noordkant met de mond der revier Lassarij, daar se in zee uijtwaterd, langs dese revier opwaarts sal loopen tot daar de revier djangkelok (*Tjitjangkelok*) sigh instord en met d°. tot den berg poetsjang, gelegen aan desselfs oever en tegenover bantar panjang, wijders oostwaarts tot het spruijtje tsidamiang en langs d°. tot desselfs uijtwatering in het reviertje Cawajoedang (1) en langs d°. opwaarts tot daar het spruijtje Tzimandala komt in te vloeijen, en met d°. opklimmend tot desselfs oorsprong uijt de berg Gora, vervolgens langs het hooge en onbeganckelijke gebergte, te weten, de bergen Gora gem^t. Tagal kantja, bankok, kadaka, Soemana, Sawa, Manik, Soebang en bonkok (de tweede van dien naam) ende Z. westwaarts afdalen met het spruijtje Tsidatta (*Tjitatah*) in de revier Tsijolang (*Tjidjolang*) ende langs d°. tot de klip Patanga tanga (2), gelegen aan desselfs oever beoosten en sijnde het begin van 't district Madura. Vervolgens met een Oost- en Zuijdelijke cours van Patanga tanga gem^t. dienende tot limitscheijdinge Wounkal kantja (een klip), Wounkal tougal (d°.), Boukit gagang Ountoung (een hooge heuvel gelegen aan het spruijtje van dien naam katomas (3) (een hooge drioens boom) Lowinoutouk (een klip aan 't spruijtje van dien naam), pataiang (4) (roodagtige steenplaats) den hoogen boom boetat (5) dicht aan 't spruijtje Tzjakkar, tot den berg Tsousouroe, ende van daar afdalende in en langs het onbeganckelijke moeras, genaamd Lacbok, beoosten tot de revier Tsikoejang, en met d°. uijtkomen in de revier Tsibrom, en met d°. Oostspruijt in het binnen meir gen^t. Segaranakan, vervolgens langs d°. strand (6) en canaal (Moteng) (7) tot in de revier den donang ende langs d°. tot desselfs mond en uijtwatering in zee, besuijden dit Eijland.

Aldus gedaan en gepasseerd op de negorij Donang den 12 Julij 1706". (*Volgen de handteekeningen*).

§ 554 In het algemeen kan men dit aldus samenvatten: tot de Tjidjolang volgt de grenslijn die van het tegenwoordige Cheribon met Tegal en Banjoemas; vandaar tot de Tjibeureum is zij niet te volgen; de „revier den donang" is het water, dat onder verschillende benamingen van W. naar O. den vasten wal scheidt van Noesakambangan.

---

het rapport van Pangeran Aria Cheribon ib. pag. 281 e. v.; zie ook Valentijn IV, 1, 151. Met den besten wil is het mij niet gelukt, deze limietlijn op de kaart in bizonderheden aan te wijzen. Wat cursief tusschen haakjes is ingevoegd, is (als altijd) van mij; waar ik „Aria" heb geciteerd, geef ik de lezing in het rapport van Pangeran Aria Cheribon bij De Jonge.

(1) Aria: *Kaboejonton*; misschien: *Kaboejoetan?*
(2) id.: *Selabatanga Tanga.*
(3) id.: *Kadoehomaas.*
(4) id.: *Batahiejang.*
(5) id.: *Kadjang Poetat.*
(6) id.: *Oosterstrand.*
(7) id.: *de rivier Mendeng.*

Wij noteerden B. 16, 33, 6 dat reeds in 1691 de toekomstige limietscheiding zich afteekende; vergel. § 518 en 541. Kern (o.l. pag. 10) noemt dan ook de in 1706 vastgestelde limiet „de natuurlijke grens tusschen Soendaneesch en Javaansch gebied", en betreurt het dat die later is verlegd, waardoor „een groot deel van 't Soendaneesche taalgebied valt in Tjirebon en de Javaansche residenties Banjoemas en Tegal".

Kuiperijen gelijktijdig met den oorlog in O. Java. D. 20 Dec. 1704 gaat een schrijven namens de Regeering aan den Regent van Soemedang met last om zich te Cheribon te gaan verantwoorden wegens het ontvangen van afgezanten van Soenan Mas; daar men naderhand van deze zaak niet meer verneemt, zal deze Regent hun wel weinig gehoor hebben geschonken. R. 14 Juli 1705: Radèn Singasoeta van Imbanagara wordt „over het bestellen van brieven en geschenken van den Cartasoerasen Pangerang Depattij (*Soenan Mas*) aan eenige der Priangershooffden" naar Edam gebannen. D. 13 Jan. 1706 bericht Wiradedaha van Soekapoera dat zendelingen van Soenan Mas bij hem zijn geweest, doch dat hij de voornaamsten heeft gevat en aan den Commandant van Tandjoengpoera opgezonden.

Djampang. Het hierboven in § 543 overgenomen schrijven D. 9 Juni 1684 kan ook Djampang betreffen, aangezien dit district blijkens § 224 zijn aanvang nam bij de monding der Tjimandiri. Er blijkt dan dat Djampang te lijden had gehad van overlast der Hoofden in het Tjiandjoersche. Wanneer het „Tampangkeer" D. 11 Dec. 1694 inderdaad, zooals ik giste (zie § 210), eene verschrijving is voor „Zampang Kalèr", dan behoorde destijds een deel van dat district onder het regentengeslacht van Tjikalong, Tjiblagoeng en Tjiandjoer (1). De eerste duidelijke bemoeiing der Regeering, waarvan ik sporen vond, geschiedde bij het volgende schrijven, D. 29 Juni 1700: § 555

„Dit briefje werd verleent ter ordre van den Heer Gouverneur Generaal Willem van Outhoorn aan Angabeij Naija Mangala (2), hooftman der negorij Jampan, gelegen agter ofte beoosten Tsikalong, om (3) aldaer onder Comps. gehoorsaamheijt op sig selven te mogen wonen met sijn Ombols, genaamt als volgt:

Naija Mangala voormelt met koppen		45
Naija Gattij	„ „	25
Wira Baija	„ „	11
	Transporteere	81

(1) Wij zien echter in § 207 en § 222 dat er onzekerheid blijft bestaan aangaande de rechten van Tjiandjoer op Djampang. Wanneer (§ 213) de Regent van Tjiandjoer in 1705 vraagt dat zijne grens met Tjiblagoeng in het Z. „tot Jimpang" mag zijn, heldert dit de zaak niet op.

(2) Waar deze persoon thuishoort, blijkt niet. In het najaar van 1700 vinden wij hem in Djampang, B. 17, 22. Wanneer bij R. 20 Maart 1705 wordt besloten den Krawangschen Oemboel Najamanggala, die zich te Batavia bevindt, aan te houden wegens een ontvangen bericht dat hij met Prawata heult, dan blijft het onzeker of dit dezelfde persoon is.

(3) Er staat: *en*.

	Per transport	81
Wangsa Tsiandra	met koppen	10
Arsad Jaja	„ „	10
en Wira Nanga, die op de negorij Tsimandirij wat boven Jampang apart sal mogen wonen	„ „	25
Samen		126

koppen onder de negorij Jampang, met last aan alle de bovengemelte Ombols dat sij jaerlijx ider een cattij droge fijne indigo door al hun volk sullen moeten doen bereijden en na Batavia afbrengen om daervoor betaelt te werden, ende soomede soo veel catoene garen als sij konnen maken. Ook sullen alle de vogelnesjes na Batavia moeten werden afgebragt, geaddresseert aan de Heer Gouverneur Generael.

(*Onder stond*:) Batavia int Casteel den 28 Junij 1700. (*En bovenaan in margine 's Comp*ᵉ*. zegel gedrukt in roden lacke*)".

§ 556 Hierbij wordt derhalve het Hoofd Najamanggala onafhankelijk verklaard van den Regent, direct onder de Comp. geplaatst en op eene taxe van 1 kati indigo per hoofd (per tjatjah) gesteld. Uit B. 17, 22 ziet men, hoeveel volk naar Djampang was verloopen en dat dit niet per se door de Regeer. werd begunstigd; D. 10 Sept. 1701 klaagt ook de Regent van Soekapoera over volksverloop daarheen. In laatstgenoemd jaar deed blijkens D. 5 Oct. 1701 de inlandsche Luitenant Matthijs Jansz (hoofd eener patrouille) een tocht „om de inwoners in 't district Jampan en 't gesaaij op te nemen", dus om te zien of de order tot het planten van indigo was uitgevoerd en om in 't ruwe te bepalen hoe groot de leverantie zou zijn; hij vond er 127 huisgezinnen. Kort daarop deed de sergeant W. van der Mast een tocht van Tandjoengpoera naar Djampang, wiens rapport is geïnsereerd D. 8 Nov. 1701. Hij bericht o. a. dat onder het Hoofd Ngabehi Najamanggala zes Oemboels staan; dat echter zekere Mas Angganata, zoon van het vroegere Hoofd Angganastra (welke laatste een broeder was van Najamanggala; hij zal de man wezen, bedoeld in § 206; de aldaar vermelde dorpsnaam Djoera Kasso herinnert aan de Djampangsche Tjikaso), „door de Sulthans of Princen van Sirrebon voor Opperhooft van Jampang gehouden" wordt en dat men er niet veel geeft om den Commandant te Tandjoengpoera. De Regeering had dus, misschien onbewust, de successie

§ 557 veranderd. Nu klaagt D. 4 April 1703 de Regent van Bandoeng, dat niet minder dan 48 huisgezinnen van hem naar Djampang zijn verloopen, waarom D. 23 April 1703 de sergeant Theunis Helderman derwaarts gaat om onderzoek te doen. Deze rapporteert D. 8 Mei uit Tjiblagoeng, dat twee maanden geleden zich in Djampang zekere Radèn Prawata, die zich Radèn Alit laat noemen, heeft opgeworpen en een aanhang heeft gevormd, die zich „Badiackers" (1).

(1) Dit zal wel het Soendasche woord *badjag* zijn, dat zeeroover beduidt. Deze Hollandsche

noemt, welke de rustige bevolking verjaagt. Wie dit Hoofd (ook Prawata Sari genoemd) eigenlijk was, is mij niet bekend; de Regeering noemt hem, met hare gewone miskenning van en verachting voor elk godsdienstig streven der inlandsche bevolking, geregeld een „landlooper" d. i. een rondtrekkend hadji. De Jonge VIII, p. LXXXI beschrijft hem als „een priester, van Giri afkomstig en door dweepzieke geestelijken van die plaats aangehitst en uitgezonden"; uit R. 30 Aug. 1707, waar bericht wordt dat de Hoofden van Tjikalong, Tjiblagoeng en Tjiandjoer een aantal zijner familieleden hebben opgevat, zou men geneigd zijn te concludeeren dat hij in de Preanger thuishoorde. Van Riebeeck spreekt (bij De Jonge VIII, 334) van „het opzetten en ondersteunen van den priester Poerwatta in de Preangerlanden tot 1707" door Soenan Mas. Of de Djampangsche bevolking bepaalde reden tot ontevredenheid had, blijkt niet; alleen leest men in eene notule van G.-G. en Raden dd. 4 Oct. 1701: „Is gesproken 600 pikols swavel aanstaande jaar te laten afhalen, te weten 300 pikols door het volk van Jampan van den Blauwen Berg" d. i. den Gedeh, terwijl Tjikalong, Tjiblagoeng en Tjiandjoer daarvan worden vrijgesteld. Is dit onverstandig besluit inderdaad uitgevoerd (de Resolutiën spreken er niet over), dan kon het eene reden tot groote verbittering hebben gegeven. Uit R. 14 Mei 1703, waar gezegd wordt dat § 558
tegelijk met Prawata, en misschien in „eenige alliantie" met hem, ook in de Bantamsche bovenlanden rebellie was ontstaan, zou men opmaken dat de verplichte cultures en diensten voor de Comp. niet in verband stonden met het oproer. R. 11 Mei 1703 wordt op Helderman's bovenvermeld bericht besloten 50 Eur. en 150 inl. militairen onder Luitenant Pieter Scipio en Vaandrig Jacob Palm naar Djampang te zenden. D. 16 Mei worden de Regenten van Bandoeng, Soemedang enz. gewaarschuwd, geene aanhangers van Prawata in hunne landen toe te laten. D. 21 Mei 1703 vertrekt de expeditie, van welke Palm uit Djampang naar Cheribon zal doorgaan om onderweg geschillen van Hoofden te beslissen. Reeds D. 11 Juni komt bericht dat Radèn Alit is gedood en zijne bende verstrooid, waarop R. 15 Juni wordt besloten, de voornaamste gevangenen naar Batavia te doen opzenden. Twee dagen daarna, D. 17 Juni, wordt aan Scipio geschreven terug te komen; maar hij voorkomt deze missive door een den 21 Juni te Batavia ontvangen schrijven dat hij met zich derwaarts zal brengen de gansche weggevluchte bevolking van Djampang, zegge 1354 personen. Men mag, bij de moeielijkheid van het toenmalig verkeer, veilig aannemen dat dit besluit van Scipio zelf uitging en geen gevolg van R. 15 Juni was; ook had de Regeering hem bezwaarlijk kunnen verbieden zijn voornemen uit te voeren, want reeds D. 2 Juli komt

---

vervorming van dit woord geeft meer waarschijnlijkheid aan de afleiding (van ditzelfde *badjag*), door Prof. Kern aan ons woord *patjakker* toegeschreven (zie Stoett o. l. pag. 466), met verwijzing naar *pitsjaren* van *bitjara*.

hij te Batavia, zoodat hij waarschijnlijk tegelijk met zijn brief op marsch was gegaan; 131 gevangenen, die niet verder konden, had hij te Tjiandjoer gelaten en 830 te Djatinagara (even beoosten Mr. Cornelis), zoodat dus reeds toen
§ 559 een vierhonderd van misère gestorven of wel weggeloopen waren. Het ergste is, dat uit R. 3 Juli blijkt, dat Scipio maar 19 eigenlijke medestanders van Radèn Alit afbracht (die R. 10 Juli verbannen worden), terwijl de anderen, mannen, vrouwen en kinderen, „door gemelte rebellen overweldigt" waren; de Regeer. besluit nu, hen te vestigen „op Bajabang en daaromtrent binnen de limiten van d'E. Comp., gelegen omtrent de rivier Carwang, onder den Javaansen Capitain Soeta Wangsa, ten eijnde zig aldaar te erneren met den landbouw". In deze plaatsing te Bajabang, het voornaamste punt van overgang der Tjitaroem (zie bvb. D. 29 Sept. 1701), en dat onder het gezag van den Kapitein der Ooster- Javanen (zie zijne acte van aanstelling D. 2 April 1694), die even buiten Batavia op Manggadoea woonde (R. 10 Nov. 1741), zal de bedoeling te zoeken zijn om 1° de passage en den daar geheven tol voor de Comp. te verzekeren; 2° de twisten, welke sedert lang tusschen Soekapoera, Bandoeng en Krawang over Bajabang bestonden (§ 181), op deze wijze te beslissen, dat geen van drieën het land kreeg; deze bedoeling wordt uitdrukkelijk vermeld in een schrijven aan Wiradedaha D. 19 Jan. 1704; 3° de Djampangers weer onmiddellijk onder de bevelen der Regeering te brengen. De Regeering kwam inmiddels bij hare R. 13 Juli 1703 de weggevoerde bevolking op nobele wijze te hulp: „Om de herwaarts afgebragte volkeren van Jampang tot Baijabang off aan Chebet (*d. i. de Tjibehet*) in den beginne van haren arbeijt eenigermaten te adsisteren, soo is goetgevonden, aan deselve te doen verstrecken eenigen padij op Tandjongpoura, en van hier weijnige (*over dit woord zie B. 31, 51, 7*) droge visch en zout, benevens Rds. 100 in contant, waarvoor den Capitain der Javanen Soeta Wangsa zig als borg had gepresenteert, nadien g'oordeelt werd, gemelte ingesetenen daardoor in staet sullen werden gestelt van saaijen en maeijen, om wederom te kunnen vinden (*d i. om het uitgeschoten bedrag terug te krijgen*) bij leverantie van granen (*lees : garen*) en indigo, waartoe men haar zal soeken te gewennen". De hier bedoelde te verstrekken padi, 2500 bos, werd volgens D. 13 Juli gratis door Panatajoeda geleverd, zoodat de Regeer. al zeer weinig onkosten en risico op
§ 560 zich nam. De Djampangers gingen nu weer op marsch en kwamen, geslonken tot 582 koppen, te Tjibadak aan (in het Z. O. der residentie Batavia, aan het gelijknamige riviertje, bijrivier van de Tjibehet), waar zij voorloopig werden geplaatst, D. 3 Aug. 1703; hun getal was zoo verminderd, zegt het Dagregister, „alsoo van de 755 (*sic*) koppen, door Luitenant Scipio tot aan Jatijnagara afgebragt, aldaar 14 en onderwegen na boven gaande 11 stux overleden, mitsgaders op Tsilingsij door sieckte en verdere onbequaamheijt om langer te konnen marcheren gelaten waaren een getal van 148 zielen". Kort daarop is de heele troep te Bajabang vereenigd, althans R. 28 Aug. 1703

spreekt van „de nieuwe ingesetenen op Bajaban", aan welke een aantal buffels wordt toegewezen, die door Scipio op zijne fameuse expeditie eveneens waren bemachtigd. D. 1 Mei 1705 gaat een schrijven aan den Commandant te Tandjoengpoera om Panatajoeda vanwege de Regeering te installeeren „tot Hooft over den grooten overvaart Bajabang, en om de volkeren, die van de Priangse Hoofden aldaar mogten huijshouden, hun vertrek aan te seggen"; dit wijst op eene verandering van inzichten, verband houdend met de versperring der wegen aldaar, zie § 2278 e. v.

Of de Djampangers nu te Bajabang zijn gebleven, is mij niet bekend; § 561
uit bovengemelde plaats D. 1 Mei 1705 zou men kunnen besluiten dat ook zij naar hun land zijn teruggekeerd. D. 19 Juni 1705 wordt besloten „de Javaanse vrouwen en kinderen, door den Vaandrager Jan Cretiauw in de maand Januarij voorleeden van Jampan afgebragt", daarheen te laten terugkeeren. Intusschen was een deel der bevolking in het land achtergebleven, over hetwelk bij eene acte, geïnsereerd D. 16 Jan. 1704, Wiranangga (zie hierboven § 555) tot provisioneel Hoofd werd aangesteld, met last om te zorgen voor aanplant van indigo en katoen.

Een paar maanden na den dood des Soesoehoenans besluit de Regeer. § 562
op 22 Jan. 1704 „den inlands Luijtenant der patrouillegangers Matthijs Jansz met 30 à 40 inlandse soldaten te detacheren na Ceribon, om vandaar gebruijkt te werden tot het bekruijssen der Priangerse bovenlanden en om deselve in rust te houden en te beveijligen voor eenigen oproer, die na de Javaanse gewoonte in die domme en onnosele menschen ligt konde gemoveert werden door den tweedragt van het Mattaramse hof tusschen den gesuccedeerden Pangeran Depattij ende sijn oom Pougar's soon, genaamt Radingh Soura Casouma, als in welke ongestadigheijt veeltijts de Javaanse priesters door hare paapse superstitie haar onrust voortsetten, en de Comp. alsoo in de presente vredige possessie en 't gerief uijt de Chirebonse Prianse landen souden konnen turberen"; na gedane „ronde" moet die troep post vatten op eene geschikte plaats, te Pamotan of elders Tot goed begrip diene, dat Poeger's zoon naar het Westen was getrokken en een opstand tegen den nieuwen Soenan had begonnen; de Regeering was hem zeer genegen; volgens bovenstaande Resolutie scheen zij nu vooral te vreezen dat de bevolking der oostelijke Regentschappen partij zou kiezen voor den rechtmatigen troonopvolger. Kort hierna, § 563
D. 27 Febr. 1704, bericht de Resident te Cheribon, dat in Banjoemas gevochten in tusschen den zoon van Poeger en de aanhangers van den nieuwen Soesoehoenan en dat „in de Priangse of Cheribonse bovenlanden" zich eene bende heeft gevormd onder Radèn Prawata, die men dacht dat dood was. Aangezien dit, zegt R. 7 Maart 1704, „een opschuddingh van lelijken nasleep soude konnen maken", vooral omdat Prawata „een Mahumetaansen paap" d. w. z. een hadji is, wordt besloten, troepen te zenden onder Vaandrig Jacob Palm, onder wien Matthijs Jansz zal staan. Volgens een bericht D. 9 Maart

was Prawata's bende al 3.000 man sterk en waren 300 Krawangers als observatiecorps naar Galoeh getrokken. Intusschen moet Prawata spoedig naar het Westen zijn doorgedrongen, want D. 25 Maart leest men reeds dat de bevolking van Galoeh, Imbanagara en Kawasen uit vrees voor hem naar Cheribonsch gebied gevlucht is. Prawata verwoest nu Imbanagara (D. 6 Nov. 1704) en doodt het Hoofd van Bodjongmalang (D. 31 Oct. 1704; deze laatste sneuvelde in een gevecht, R. 5 Dec. 1704; de hier genoemde datums zijn die, waarop de vroeger voorgevallen zaken in onze bronnen vermeld staan), waarop R. 28 Maart 1704 besloten wordt, nog eenige versterking uit te zenden. Palm rukt middelerwijl naar het binnenland, versterkt met 300 Cheribonners, slaat Prawata bij Lengkong (denkelijk in de moerassige streek bezuiden de Rawa Lakbok) en Karanganjer, trekt door naar Toenggilis, en slaat eene schans op te Pamotan dicht aan de monding der Tjitandoewi (D. 8 en 23 April, 8 Juni 1704). Daarop verdwijnt Prawata (D. 30 Juni) om, nadat Palm bij R. 19 Aug. 1704 van Pamotan naar Cheribon was verplaatst als provisioneel Gezaghebber. eenige maanden later (R. 19 Oct.) weder in Djampang te verschijnen, dat spoedig weer in beroering geraakt, zoodat de Regeering besluit derwaarts te zenden den Vaandrig Jacob Jan Cretieau, den Javaanschen tolk J. Appeldoorn, den Javaanschen Kapitein Soetawangsa en eenige militairen. De zeer eigenaardige samenstelling van deze expeditie (ik herinner mij niet, ooit elders van een tolk te hebben vernomen bij eene dergelijke onderneming, en de toevoeging van een der Jav. Kapiteins is van dezelfde strekking) wijst er reeds op, dat zij eene speciaal politieke bedoeling had, hetgeen nog meer uitkomt in den last, aan den leider meegegeven, om „de nodige en vereijste redressen op onse approbatie te doen". Er waren dus fouten begaan, die hersteld moesten
§ 564 worden. Dat het er gistte bleek daaruit, dat noch uit Djampang noch uit Tjikalong, Tjiblagoeng en Tjiandjoer (merkwaardig genoeg worden alleen de Cheribonsche districten genoemd) de Hoofden volgens gewoonte te Batavia waren verschenen om hunne producten te begeleiden (D. 27 Oct. 1704). Ja, Prawata waagde zich zoo dicht bij Batavia, dat de G.-G. D. 30 Dec. 1704 verklaarde, dat het onmogelijk was dat de Javaansche officieren niet zouden weten waar hij zich bevond, en aan den Kapitein der Wester-Javanen, Najagati, den last gaf hem te vatten op poene van anders zelf te zullen worden gestraft. Eenige dagen later komt de G.-G. te weten (R. 6 Jan. 1705) dat Prawata zich ophoudt „bij Paggar bessij, Kadong Alang, Campon Baroe etc.", d. w. z. in de buurt van het tegenwoordige Buitenzorg, waarop eenige militairen worden uitgezonden om hem te vatten en de Hoofden der evengenoemde plaatsen naar Batavia te brengen. D. 24 Jan. 1705 worden zij, namelijk de Luitenants Tanoedjiwa, Wargadita, Nalasinga, respectievelijk Hoofden van Kampongbaroe, Kedoengalang, Pagarbesi, met eenige anderen gevankelijk afgebracht en in arrest gesteld; bij R. 3 Febr. wordt eveneens de arrestatie
§ 565 gelast van Kapitein Najagati. Men was zoo overtuigd van de schuld der

Hoofden in het Kampongbaroesche, dat reeds D. 23 Febr. 1705 de Jav. Luitenant Bagoes Mantoe tot Hoofd van Pagarbesi, en zijn collega Najawangsa tot Hoofd van Kampongbaroe en Kedoengalang werd benoemd. Merkwaardig is, dat tevens, D. 20 Febr. 1705, de Bantamsche Pangeran Joedaningrat met Kiai Mas Pantja (den zoon van Aria Soerawinata, over wien zie B. 15, 16, 6) en diens Oemboels benevens 3 Europ. worden uitgezonden „na de Bataviase bovenlanden, om nauwkeurig te ondersoeken na de presente ontstelde constitutie dier plaatsen en inwoonderen". Volgens R. 27 Maart was deze zending speciaal naar Tjiandjoer, Tjikalong, Tjiblagoeng en Djampang. Hen vergezelde de sergeant Egbert Jansz, „sijnde land- en taalkundigh", die provisioneel Vendrig wordt. Hunne instructie wordt vastgesteld R. 15 April 1705. De opdracht (D. 1 Mei 1705) was, die landen in rust en orde te brengen, wat noch in 1703 aan Scipio, noch in 1704 aan Cretieau was gelukt; de geschillen aldaar in billijkheid te beslissen; onderzoek te doen naar Prawata; het Djampangsche op te nemen, in kaart te brengen, te rapporteeren omtrent het aantal huisgezinnen en de middelen van bestaan, en onvertrouwbare Hoofden te arresteeren. De uitzending juist van Pangeran Joedaningrat in *deze* omstandigheden § 566
wijst op het bestaan van zwarigheden, waarmee men geen weg wist. Het helderst komen die zwarigheden en gevaren uit in R. 15 Mei 1705, waar de anders zoo argwanende Regeering op eene vraag van den Advocaat-fiscaal of hij allen moet doen arresteeren, die door de gevangenen worden beschuldigd Prawata te hebben geholpen, een ontkennend antwoord geeft, met bijvoeging dat hij, tenzij om overwegende redenen, vooral geene Hoofden moet doen opvatten, omdat anders het getal arrestanten zoo groot zou worden dat men er verlegen mee zou raken. Het vonnis, door den Raad van Justitie tegen de verdachte Hoofden gewezen (volgens R. 17 Maart 1705 had Nalasinga aan Prawata huisvesting verleend), werd bij R. 10 Aug. 1705 geapprobeerd Tanoedjiwa werd veroordeeld om te worden gegeeseld, gebrandmerkt en voor 50 jaar in den ketting naar de Kaap te worden gebannen; Wargadita en Nalasinga werden geradbraakt, eenige anderen ondergingen dezelfde of andere straffen. Kort daarop werd bij R. 1 Dec. 1705 het nieuwe Hoofd van Kampongbaroe, Najawangsa, bevorderd tot Kapitein der Javanen om de West; de titularis Najagati, was, ofschoon in zijn huis niets verdachts was gevonden (R. 6 Febr. 1705), op Edam gezet, bleef daar geïnterneerd, R. 18 Sept. 1705, en overleed er. Bagoes Mantoe die, zooals wij zagen, Hoofd van Pagarbesi was geworden, werd bij R. 17 Oct. 1707 tweede Kapitein der Wester-Javanen, onder den naam Tjitrawangsa D. 20 Dec. 1707; ingevolge R. 18 Jan. 1709 erlangde hij eene acte als „Hoofd over 's Comps. land genaamd Pagger Bessij"; nog in S. R. 15 Jan. 1726, toen hij al lang eerste Kapitein was, heet hij „Opsiender van het landschap Pager Bessi"; H. 15 Aug. 1733 meldt zijn recent overlijden.

Om tot de zaken van Djampang en Prawata Sari terug te keeren: § 567

R. 20 Maart 1705 bericht de Command. te Tandjoengpoera dat „besuijden Samadang en agter het gebergte 't Soetje" (d. i. Soetji) eene samenrotting plaats heeft, wellicht onder Prawata; de Vaandrig J. van Walcheren wordt er nu heen gezonden met een paar Europ. en eene bende inl. militairen, met last, verder door te rukken naar Helderman te Pamotan. D. 18 Juni 1705 komt Pangeran Joedaningrat terug met het nieuwe Hoofd van Djampang Angganata, die zich te Batavia eens komt vertoonen; het blijkt derhalve dat (zie boven § 556 i. f.) het noodig was geacht een Hoofd aan te stellen overeenkomstig den wensch van de Cheribonsche Vorsten (1). De geschillen waren door Joedaningrat bijgelegd, tot de cultuur van katoen en indigo was de bevolking aangespoord, maar de kaartenmaker was onderweg overleden, zoodat geene kaart was vervaardigd. Misschien (zie boven § 561) werden thans tevens de te Bajabang geplaatste Djampangers naar hun land teruggebracht. Een paar dagen later, R. 22 Juni 1705, wordt vernomen dat Prawata in Djampang terug is gekeerd, zoodat het noodig is, Joedaningrat opnieuw derwaarts te zenden; het Dagr. toont hoe moeilijk het was, Prawata te vatten, daar hij nu eens hier, dan daar heet te zijn; zelfs vertoonen zich een paar andere „papen", die echter, ofschoon door sommige Hoofden begunstigd, spoedig in handen der Comp. vallen. D. 12 Aug. 1705 komt bericht dat Prawata driemaal de tegen hem uitgezonden benden Preangervolk heeft geslagen, waarschijnlijk in Soekapoera (D. 13 Jan. 1706); ook Joedaningrat had zeer weinig succes (D. 5 Sept.) en
§ 568 kwam D. 12 Sept. te Batavia terug. Ten slotte raakte de Regeer. zoo met de zaak verlegen, dat zij 16 Oct. 1705 besloot, den Gezaghebber te Cheribon aan te schrijven om aan de gezamenlijke Preanger-Regenten mondeling en schriftelijk te gelasten „den oproermaker Pourwata binnen 5 à 6 maanden in handen te krijgen", terwijl in geval van mislukking de voornaamste Hoofden in zijne plaats zouden worden opgepakt en gestraft. Ook bij hare R. 8 Jan. 1706, toen tijding ontvangen was dat Prawata zich beoosten de Tjisadane in de negorij Mantjeuri bevond, verklaarde zij dat niets zou baten, wanneer niet de inlandsche bevolking meewerkte om hem te vatten, zoodat zij thans de zaak aan Aria Soetadilaga van Tanggeran overlaat, en alleen den prijs op Prawata's kop, die gestadig verhoogd was, opnieuw vermeerdert tot 300 Rd^{s}. Een paar maanden later (R. 6 April 1706) zit Prawata in Banjoemas, zoodat noodig geacht wordt, troepen onder Kapitein Roode uit te zenden om van Tegal tegen hem op te rukken. Uit Valentijn IV, 1, 30 (kaart) ziet men dat Kapitein Bintang hem in Banjoemas bevocht en daarna te Kartanagara eene benteng bouwde; Prawata Sari wordt uit Banjoemas verdreven

(1) Blijkens R. 26 Febr. 1706 had Cretieau hem provisioneel benoemd tot „Hooft ofte Capitain op Jampan"; hij werd bij deze Resol. als zoodanig bevestigd; zijne acte staat D. 1 April 1706; daarin wordt hem aanbevolen, te zorgen voor indigo- en garenlevering; onder den naam „Capitain Anga Nata" wordt hij D. 26 Aug. 1709 vermeld als Hoofd van Djampang.

(R. 21 Mei 1706); duikt het volgend jaar weer in Bagelen op (R. 21 Juni 1707), zoodat de Regeer. het noodig acht, troepen naar den Z. O. hoek der Preanger te zenden; maar spoedig daarna komt de tijding dat hij gevangengenomen en te Kartasoera gedood is, R. 12 Juli 1707; volgens Valentijn IV, 1, 193 had dit laatste plaats op 28 Juni 1707. Wat men in de door Holle vertaalde Soendasche babad omtrent Prawata vindt, is zeer onbeduidend (T. B. G. XVII, 334).

§ 569 De hierboven vermelde post te Pamotan (eerst commandeerde daar Vaandrig Jacob Palm, die bij R. 19 Aug. 1704 vervangen werd door sergeant Theunis Helderman) was volgens R. 19 Juni 1705 (zie ook D. 8 Juli 1705) de basis geworden van de expeditie onder Roode tegen den Soesoehoenan; Roode valt alzoo in Banjoemas en Bagelen D. 1 Oct. 1705, en trekt door naar Kartasoera, R. 16 Oct. 1705. Bij R. 6 April 1706 werd de destijds te Pamotan commandeerende Vaandrig Egbert Jansz (Helderman met een deel der bezetting was bij R. 22 Nov. 1705 teruggeroepen) gemachtigd den pagger, die vervallen was (en bovendien volgens R. 19 Dec. 1704 nu en dan onder water liep), te verplaatsen naar Madoera aan de linkerzijde der Tjitandoewi, O. van Bandjar; dit was eene zoo ongezonde plaats, dat de pagger bij R. 17 Sept. 1706 verplaatst werd naar Bodjonglopang. Na den dood van Prawata werd ook de post te Bodjonglopang opgeheven, D. 17 Aug. 1707.

Een gevolg der onlusten was een hongersnood. Reeds D. 20 Dec. 1705 verneemt men dat in de streek van Pamotan menschen van honger zijn gestorven; D. 13 Jan. 1706 bericht Wiradedaha dat 237 personen in Soekapoera verhongerd zijn en de bevolking verloopt; D. 22 Jan. 1706 schrijft de Gezaghebber te Cheribon „dat de schaersheijd van rijst nog dagelijx vermeerderde en den hongersnood in de bovenlanden al groter en groter wierd"; waarop de Regeer. de Preangerbevolking D. 19 Febr. 1706 voor dit jaar van den houtkap vrijstelt en den Regent van Soekapoera D. 1 Maart 1706 tot de rijstcultuur doet aansporen. Hetzelfde rijstgebrek meldt de Commandant van Tandjoengpoera D. 19 Maart 1706; D. 9 Oct. 1706 rapporteert Pangeran Aria Cheribon dat hij geene volkstelling in de Preanger heeft kunnen houden, omdat de populatie ten gevolge van den hongersnood is verloopen; D. 22 Oct. 1706 schrijft Panatajoeda dat hij om dezelfde reden zijne leveranties niet kan volbrengen. Vooral echter hadden, volgens een rapport D. 8 Oct. 1707, Imbanagara en Soemedang geleden. De Regeering spreekt in een brief van 18 Febr. 1707 aan den Resid. van Cher. over „de hongersnood, sterfte en verloop der volkeren door de ravagiën van den paap Porwata etc^a."; in Soekapoera heeten thans maar 880 „huijsgesinnen" te zijn, terwijl volgens de opgave van 1706 er 5.000 waren (zie B. 20, 20, 3 en ibid. 30).

§ 570 Tegelijk met de troebelen van Prawata is de verplaatsing der Mataramsche koperslagers. Het eerst verneemt men daaromtrent D. 7 Juli 1702, waar een schrijven geïnsereerd staat „ter geleijde van Naja Dieuwa, Hooft

der Mattaramse coperslagers op Craoang", gericht aan den Commandant te Tandjoengpoera. Uit den naam „orang sajang" en uit het bericht D. 13 Juli 1703 dat Najadjiwa 5.000 bos padi aan de Comp. schuldig is, valt te gissen dat zij in Krawang niet thuishoorden maar er waren opgenomen en ondersteund. Volgens het reisverhaal van Van der Mast, D. 8 Nov. 1701, woonde Najadjiwa te Ouwerkoenij (Haoerkoening; den naam van dit plaatsje, dat tusschen de Tjisomang en Bajabang lag, vindt men op de topogr. detailkaart N. W. van het Tjikalong beoosten de Tjitaroem), en was zijne grensscheiding met het land van Panatajoeda de Tjisomang, eene bijrivier der Tjitaroem, welke thans grensscheiding is tusschen Krawang en de Preanger-Regentsch. Dit schrijven behelst „dat gemelte coperslagers elk onder sijn Hooft, daar se nu onder sijn bescheijden, souden continueren, dog onder opsigt van gemelte Naja Djuwa als eerste Ombol, om sig in eijgener maniere als de andere Craoangse Javanen, dog sonder de ordres van den Tommangon of eenig ander der Craoangse Hoofden te obediëren, maar eenelijk na 's E. Comp^{s}. bevelen, die aan haar soo van hier als van den in gemelte veldschans commanderend Vaandrager gegeven souden werden, te gedragen, mitsgaders haer cattoene garen, indigo etc. naarstigh te bearbeijden en aan d'E Comp. te leveren".

§ 571 D. 20 Febr. 1705 vindt men een besluit om „de Hoofden der soogenaamde Mataramse coperslagers, van Craoang onlangs alhier afgekomen, aan de Tangeranse rivier een plaats aan te wijzen omtrent 's Comp^{s}. wagt, om hun aldaar neder te setten ende de culture en bereijdinge van de indigo voort te setten", waarop R. 12 Mei 1705 een rapport wordt ingediend omtrent het land, dat aan de oostzijde der Tjisadane voor hen wordt bestemd, anderhalf uur boven 's Comp^{s}. veldschans, waarop thans nog Pangeran Soeria met zijn volk woont, die dus zal moeten verhuizen (1). De vestiging der koperslagers juist hier, is opvallend, aangezien de Regeer. nog slechts kort tevoren bewezen had, geene nieuwe inlandsche nederzettingen aan de oostzijde der Tjisadane te willen dulden; zie § 2252. D. 30 Oct. 1705 leest men dat zij aan de Tjisadane zijn aangekomen; R. 12 Aug. 1707 wordt aan Koesoemadinata, „zoon van den vermoorden hooft der soogenaamde Mataramse ofte Craoangse koperslagers, thans aan de oostzijde der Tangeranse rivier geseten, Naja Djeuwa", de kris en piek zijns vaders verleend „om voortaan desselfs plaats te representeren"; kort hierop worden bij R. 26 Aug. 1707 de koperslagers op hun verzoek verplaatst naar een land tusschen de Tjiliwoeng en de Angkee „wat hoger dan 't land genaamt Pagger Bessij, om aldaar nevens hun padieculture indigo te planten, waartoe deselve a^{o}. 1705 van Craoang herwaarts gelicentieert gewor-

§ 572 den zijn". Men vergelijke verder B. 22, 64; 98; 101; 23, 28; 124; 135—137; 139. Hun Hoofd wordt hier weer Najadjiwa genoemd, zoodat blijkt dat de

(1) Over dezen zie B. 15, 29, 4. Hij schijnt nu verhuisd te wezen naar Tjikeas, waar D. 15 Nov. 1705 een Pangeran Soura vermeld wordt.

zoon den naam zijns vaders als een titelnaam had aangenomen. In deze familie bleef het land Kedoengbadak tot R. 27 Febr. 1778; het werd toen in leen uitgegeven aan een Balischen Kapitein, op voorwaarde, zegt de erfbrief dd. 12 Sept. 1778, dat „de laatste Regent" er met zijne familie op zou blijven wonen. Bij R. 13 Sept. 1808 werd besloten het voor den lande te verkoopen. Riesz zegt in een zijner kleine stukjes, sprekend van de Mataramsche koperslagers: „Die koperslagers, of liever hunne afstammelingen, woonden nog in 1854 ter hoofdplaats Buitenzorg nabij de Pledang (*paledang beduidt: koppersmid*), van waar zij door den Ass.-Res. H. C. Bekking in 1855 verdreven zijn". Ten slotte, tusschen het besluit, om de Krawangsche koperslagers direct onder de Comp. te plaatsen, en de vestiging van andere koperslagers door Soenan Poeger in het Galoehsche (zie zijne betrekkelijke acte in T. B. G. XVII, 350 e. v.), is althans in zoover overeenkomst, dat laatstbedoelde koperslagers onmiddellijk onder den Vorst stonden, evenals waarschijnlijk eerstgenoemden vroeger ook, zoodat de Comp. ook hierin eenvoudig de bestaande toestanden handhaafde.

Nog valt kortelijk de plaatsing der Talagers te noteeren. Reeds D. 19 § 573
Febr. 1700 klaagt Pangeran Satjanata te Talaga dat een groot deel van zijn volk naar de Preangerlanden verloopen is (zoo heet het geslacht der Tjiandjoersche Regenten afkomstig van Tjiboerang in Talaga, Bijdr. 1862 p. 307), waarop D. 4 Maart 1700 wordt geantwoord dat dit volksverloop, o. a. naar Tjiblagoeng, „misschien al eenige jaren geleden" heeft plaats gehad. D. 5 Dec. 1702 vindt men een brief van Pangeran Depati Satjanata te Talaga, verzoekend dat eenig volk van hem, dat naar Tjiblagoeng is verhuisd, bijeen mag worden gebracht „en vervolgens gesamentlijk onder Tsielingsie sorteren, om aldaar aan 's Comps. werk gebruijkt te werden". Hierop volgt D. 22 Mei 1705 een rapport uit Tjiblagoeng, dat dit volkje een „zeer goet slag van menschen was, hun geneerende met het planten van padij en indigo"; hunne Hoofden Anggadiwangsa c. s. komen nu te Batavia, D. 22 Mei en 18 Juni 1705 (te dezer laatste plaatse wordt gesproken van een Radèn Wangsadipa, Hoofd van 18 gezinnen of 106 personen Talagers, die 6 jaar te Tjiblagoeng hebben gewoond), en hun verzoek wordt toegestaan, R. 9 Juni 1705, D. 16 Juni 1705, om zich met hunne 151 huisgezinnen te Tjipamingkis te vestigen. D. 22 Juni 1705 zullen alle Talagers uit Tjikalong en Tjiblagoeng aldaar worden geplaatst; D. 5 Oct. 1705 komt bericht dat zij daar zijn gevestigd, eene negorij bouwen en gaga's aanleggen. Men vergelijke voorts B. 23, 7; 8; 26, 9, 8.

HOOFDSTUK V.

§ 574 Over het fort te Tandjoengpoera, de eerste maatregelen om daaromheen eene bevolking zich te doen neerzetten, het streven om Hoofden en bevolking voor de Comp. te winnen en eerstgenoemden met de Regeering in aanraking te brengen, zie § 388 e. v.; 432. Op dien voet ging de Regeer. in de eerstvolgende jaren voort, zoowel in Krawang als in Pamanoekan en Tjiasem.

Ziehier eenige plaatsen, waar gesproken wordt over houtkap. D. 12 Sept. 1680 wordt aan den Commandant te Tandjoengpoera geschreven, te zorgen voor den uitvoer naar Batavia van padi, hout en bamboe. D. 1 Jan. 1681 staat in de instructie voor Van Dijck, bij zijne reis naar Cheribon: „Dat den Commissaris in sijne herwaerts te rugge comste de reijse langs den oever sal moeten nemen, om de Regenten in alle havens van de nodige ordres te versien, voornamentlijck daerin bestaande, dat se den landbouw, houtkapperij etc ijverlijck betragten" enz. Het verdient opmerking, dat dergelijke orders geenszins strookten met de inzichten van Heeren XVII^en^. Dezen waren geene vrienden van Compagniescultures. Den 20 Juni 1680 schreven zij met betrekking tot Ceilon: „Willen de particulieren toeback planten, wij sullen 't seer geern aensien, als sijnde geen werck de Comp. eenighsints passende, veelmin dat men daerom de slaven sal aenhouden", wier veel te groot getal door het Opperbestuur sterk gegispt was. D. 1 April 1681 rapporteert Van Dijck dat hij aan de Regenten van Soemedang enz. in de oosterregentschappen heeft aanbevolen, zorg te dragen voor de teelt van rijst en peper en het kappen van hout „gelijck oock op Indermaijoe, Pamanoukan en Intsiassem daartoe de gerequireerde ordre gestelt was"; ook de Cheribonsche Sultans waren zeer
§ 575 bereid om hout te leveren. D. 2 Juli 1681 bericht Kapitein van den Eeden uit Krawang: „Van het jatijhout was gheen bijsonder slagh van goet hout vernomen, dogh wiert gerugt dat boven de rivier Chebet wel ijets soude te becomen zijn; . . . . van den nodigen rijs konden de besettelingen daer genoegsaam versorgt werden, wanneer er alles in ruste was en bleef, dogh het groot en kleen vee etc. moste van het geberghte en de bovenlanden afcomen, 't welcq noghtans daaromtrent wel mede eenigermaten soude konnen opgequeekt werden, wanneer 't selve van de inwoonderen behertigt wierde, dat

nu niet geschiede, en de landen daeromher meest alle geheel woest waaren". R. 26 Jan. 1682 wordt o. a. besloten, de Krawangsche Regenten en die van Tjiasem en Pamanoekan aan te sporen tot den landbouw en den houtkap. De correspondentie van de Regeering met den Postcommandant te Tandjoengpoera loopt dan ook voortdurend over het kappen en afzenden van hout en bamboe en het leveren van vee, zonder dat het noodig is, hier al de plaatsen uit het Dagr., waar dergelijke briefjes geïnsereerd staan, aan te halen. Van aanvoer van rijst uit Krawang en de oostelijker strandregentschappen, evenals ook uit Cheribon, is veel minder sprake; eenige plaatsen zijn daareven opgesomd. D. 31 Juli 1680 komen er schepen met padi van Tandjoengpoera; D. 30 Nov. 1680 wordt bericht, dat de Krawangsche Hoofden beloofd hebben, goed voor de paditeelt te zullen zorgen; D. 5 Jan. 1682 wordt ook den Regent van Bandoeng gelast, veel „leeftogt" naar Batavia te brengen, hetgeen volgens een schrijven van dien Regent, D. 23 Dec. 1681, ook vroeger de gewoonte was „naar Crawangh off naar Batavia". D. 4 Febr. 1682 wordt de Regent van Pamanoekan aangeschreven, zich op den landbouw toe te leggen, waarschijnlijk ingevolge R. 26 Jan. 1682 (zie hierboven); een dergelijke last gaat naar Tandjoengpoera D. 8 April 1683. Ook later (om hier de toenmalige bemoeiingen der Regeering met de rijstcultuur maar dadelijk in haar geheel te behandelen) wordt nog wel aandrang uitgeoefend tot de paditeelt, speciaal in Krawang, D. 25 Oct. 1695; 17 Aug. 1696; 7 Aug. 1697; terwijl D. 15 Maart 1696 blijkt dat ook Tjiasem rijst heeft geleverd; doch dit product treedt geheel op den achtergrond in vergelijking met andere, en het is mij niet gebleken dat het toenmaals in belangrijke hoeveelheden uit Krawang, Tjiasem en Pamanoekan werd uitgevoerd.

Dat de Jacatrasche jurisdictie voortaan bleef begrensd tusschen de § 576
Tjisadane en de Tjitaroem (Coen's zonderlinge oostgrens, het Cheribonsche, verviel daarmee), ziet men P. III, 27 sub 3 en 4 in de instructie voor den Dijkgraaf, 10 Maart 1679, wiens werkzaamheden beperkt bleven tot de „jurisdictie van Jaccatra", tusschen die twee rivieren; zie verder in dat deel pag. 229 (a°. 1688); 242 sub 11 (a°. 1688) en speciaal de hierboven § 524 afgedrukte Resolutie van 17 April 1686, waar die grenzen uitdrukkelijk worden vastgesteld. D. 30 Mei 1681 wordt gezegd dat de schans te Tandjoengpoera „eijgentlijck niet op de gront van de oude Jaccatrasche jurisdictie" staat; deze moet dus toenmaals reeds van tusschen de Tjitaroem en Tjibehet (zie § 388) verplaatst zijn geweest naar de overzij der Tjitaroem.

Bij R. 23 Dec. 1681 wordt besloten naar Cheribon te schrijven „dat die van Indermayoe, als daar digte bij gelegen, hun naar de ordres van den Sirrebonsen Resident sullen hebben te richten, maar dat de Javaanse Regenten van Pamanoecan en Intchiassem, als wat verre van daer en nader herwaarts gelegen, hunne adressen directe aan ons of onse gecommitteerdens doorgaans (*zie B. 20, 17, 1*) ofte tot nader ordre sullen hebben te doen, en van ons

te verwagten 't geene deselve aen te bevelen mogt wesen". Onder de hier bedoelde gecommitteerden versta men personen als Van Dijck, die dat jaar in opdracht der Regeer. naar Cherib. was geweest. Zoo ziet men dan D. 23 Sept. 1683 dat de Resident van Cheribon te Indramajoe „ontrent het hout-
§ 577 cappen etc. de behoorlijcke ordre gestelt" heeft. Volgens R. 12 Mei 1682 zou ook het kantoor Tegal onder dezen Resident staan en afgescheiden worden van het kantoor Japara, doch ik vermoed dat dit alleen was om den bij dezelfde Resol. benoemden Cheribonschen Resident Marten Samson te bevoordeelen, en dat diens opvolger niet meer Tegal onder zich zal hebben gehad. Deze Samson werd tegelijk van Onderk. bevorderd tot provisioneel Koopman, maar als regel werd bij R. 11 Dec. 1682, toen Samson in zijn rang van Koopman werd bevestigd, vastgesteld dat de Resident te Cherib. een Onderk. zou zijn, zoodat na Samson's dood bij R. 8 Mei 1685 een Onderk. tot zijn opvolger werd benoemd. Uit de hierboven § 504 e.v. behandelde reglementen van Couper ziet men, dat al de Regenten der oostelijke Preangerlanden de bevelen der Regeer. moesten opvolgen, hetzij hun die door den Vaandrig te Tandjoengpoera of door den Cheribonschen Resident werden overgebracht, en verder alle orders van laatstgenoemde. De scheiding tusschen beider bevoegdheid was dus niet zeer scherp; te voren was, D. 20 Juli 1680, aan den Commandant te Tandjoengpoera geschreven, hun die boven dien post woonden aan te zeggen „dat zij alles aen de bevelhebber op Tanjongpoura mosten voordragen, sonder dat zij sich na Cheribon of elders buijten onse expresse ordre behoeven te begeven", hetgeen misschien vooral doelt op de
§ 578 Cheribonsche enclaves Tjiandjoer enz. Zijne bemoeiing gold destijds (omstreeks 1680) echter vooral Krawang; zoo wordt dan D. 5 Jan. 1682 de Regent Panatajoeda aangeschreven, zijne „bevelen" na te leven. De Hoofden aldaar waren evenwel gewoon, zich zelfs met de nietigste zaken direct tot de Regeer. te richten. Zoo vindt men D. 14 Sept. 1682 een schrijven aan haar van Panatajoeda, vermeldend dat een paar zijner onderhoorige Hoofden een geschil hebben over eene geldkwestie, hetwelk hem ter beslissing is voorgelegd; hij heeft op „de Javaanse wijse" de zaak beslist, doch een der partijen neemt daarmee geen genoegen, zoodat Panatajoeda de kwestie thans aan het oordeel der Regeer. onderwerpt; de G.-G. gelast nu, dat partijen voor hem te Bat. zullen verschijnen; zij doen dit, D. 20 Sept. 1682, en de G.-G. beslist hunne zaak, maar laat kort daarop, D. 10 Oct. 1682, aan Panatajoeda weten: als er weer zulke kwesties ontstaan, „dan sult gij u ginder met den Vendrig, die wij aldaer 't gesagh gegeven hebben, daarover beraden, om te doen wat reght is". Dit schijnt niet afdoend geholpen te hebben, want nog een tiental jaren later, D. 7 April 1693, vinden wij eene aanschrijving aan Panatajoeda dat die Vaandrig de voorzitter in de vergadering van Oemboels behoort te zijn en dat er een einde dient te worden gemaakt aan het onderling gekibbel der Hoofden. Ik wees er hierboven al op, dat de toenmalige correspondentie

van dien officier met de Regeer. bijna alleen over leveringen van hout enz. loopt.

Onkunde der ambtenaren. Zie de instructie D. 30 Mei 1681 voor Mi- § 579
chielsz en Van den Eeden, hierboven § 432 i. f.; de aldaar vermelde toewijzing van landen, door Hartsinck anno 1679 geregeld, was de Regeer. D. 7 Aug. 1697 geheel vergeten; zij had er nooit van gehoord, schreef zij toen (§ 279). D. 8 Febr. 1690 wordt Panatajoeda namens de Regeer. verzocht op te geven welke dorpen onder hem en welke onder Wirasaba staan. Opmerking verdient ook de instructie D. 19 Aug. 1681, door Michielsz opgesteld voor den Postcommandant te Tandjoengpoera, welke bijna niets behelst dan de namen der regentschappen en Regenten „met dewelcke alle den Vaandrigh vruntschap diende te houden en somtijts briefies wisselen om den toestant daeromtrent te ontwaaren"; verder den last om de Hoofden beleefd te behandelen en weggeloopen slaven op te zenden. Men onthoude daarbij, dat deze Vaandrig, Kuffeler, nog pas twee jaar in Indië was Overigens — de correspondentie der toenmalige autoriteiten betreffende aangelegenheden van het binnenland is veel te oppervlakkig om daaruit de diepte hunner onwetendheid te kunnen peilen. De kennis van inl. talen liet bij voortduring veel te wenschen. R. 22 Febr. 1686 wordt een zeer belangrijke brief, door den Soesoehoenan na den moord van Tack geschreven, voor de Regeer. overgezet door een toevallig aanwezig gezant van Bantam, omdat er niemand anders bij de hand is die Javaansch verstaat. R. 30 Maart 1706 blijkt dat de Koning van Siam, met wien de Comp. in het Maleisch correspondeerde, zeer verstoord is geworden over zekere brieven der Regeer., hetgeen deze alleen daardoor kan verklaren, dat haar concept-schrijven geheel verkeerd overgezet moet zijn.

Of de Regeer. er over gedacht heeft om althans de Jacatrasche re- § 580
gentschappen, waar geen invloedrijk regentengeslacht behoefde te worden ontzien, onder rechtstreeksch bestuur te brengen, is niet geheel zeker, maar er zijn enkele aanduidingen, welke tot dat vermoeden kunnen leiden. D. 8 April 1683 wordt naar Tanggeran de last gezonden om eene „beschrijving van alle de sielen in 't Javaanse campon op onsen bodem" in te dienen. Deze „zielsbeschrijvingen" in verband met het uitdeelen van hoofdbriefjes of loodjes waren in de omstreken der stad gewoonte en dienden om kwaad volk, dat geen hoofdbriefje bezat, te kunnen onderscheiden, zie § 2232; daarom komt het mij voor dat deze aanschrijving diende als voorlooper van eene nooit tot stand gekomen politieregeling in het Tanggeransche. Dezelfde zielsbeschrijving wordt bij R. 17 April 1686 verordend voor het heele Jacatrasche (zie hierboven § 523), zelfs van vrouwen, kinderen, slaven en slavinnen, met opgave van plaats van geboorte en herkomst. In verband met dit besluit staat, naar ik vermoed, de Resolutie van 31 Mei 1686, waarbij de Regeer., naar aanleiding der arrestatie van eenige Soemedangers door den Landdrost, beslist dat deze gevangenen niet voor Schepenen maar voor den Raad van Justitie

behooren, „en wijders dit voor een ordinaire maxime te doen observeren, dat alle criminele saken, in die landen voorvallende, als sijnde buijten het oude Jaccatrase resort, nae voorgaande communicatie en ordre van dese Hooge Tafel gecalangeert sullen werden voor den gemelten Raad van Justitie, mits dat egter alle civile quaestien en geschillen rauwelijck ofte ter eerster instantie
§ 581 voor Heeren Schepenen geventileert (*zie E. 20, 26 s. v.*) sullen werden". Zij was derhalve toenmaals geenszins van gedachte, aan de Regenten eenige andere rechtsmacht te laten dan in onbeduidende zaken, een principe dat de Comp. sedert lang toepaste met betrekking tot de Hoofden der inl. bevolking in de Ommelanden, zooals (P. I, 599) in 1619 zelfs aan den Kapitein-Chinees te Batavia was toegestaan, alle „civiele" zaken (over dezen term zie B. 20, 24, 5) onder zijne natie af te doen. Coen maakt in 1621 eene overeenkomst met zekere dorpen op Banda, die daarbij de Staten-Generaal erkennen als Souverein; zij verbinden zich (zie Tiele, Bouwst. I, 286; Bijdr. 1854 p. 403, 7; C. D. p. 163; vergel. aldaar p. 161): „Sullen niet vermogen justitie, 't zij int civil off crimineel, t' exerceeren, maer sullen aen den Gouverneur voorsz. recht versoecken, die ten overstaen van d' Orangcaijs van d°. eijlandt alle voorvallende saecken sal decideren". De Vlamingh richt anno 1656 (Valentijn II, Amb. Zaaken p. 205) op Manipa een landraad op „om alle civile en kleene questiën af te doen, die bestaan zoude uijt den aldaar commandeerenden zergiant en alle die Orangkaijen", zegt Rumphius in zijne manuscript Ambonse Historie; de meer belangrijke overtredingen zouden denkelijk dus moeten worden gebracht voor den Landraad te Ambon. Destijds bestond nog de Hitoesche, uit inl. Hoofden onder voorzitting van den Gouverneur samengestelde Landraad, tot welks opheffing in 1664 werd besloten (Rumphius), onder bepaling dat „voortaan alle questiën van belang aan 't Casteel zouden afgedaan werden, dog van kleene dingen zoude ider Orangkaij in 't bijwesen des Sergt. (*sergeants*), op sijn negrijs reduijt commanderende, in 't bijsonder decerneren, onder d' welke de respective negorijen staan, en d' zaken van meerder belang
§ 582 zouden afgedaan werden in presentie van den Coopman op Hila". Na de verovering van Malakka liet men (Dagr. 1641/2 pag. 137) in Naning aan de inl. Hoofden de rechtspraak (behalve, naar 't schijnt, in halszaken) doch onder Nederl. toezicht. Men vergelijke wat Speelman in Maart 1678 verordende bij de instructie voor zijn opvolger in het bestier der zaken van Java's Noordoostkust (De Jonge VII, 206): „De misdaden, die de Javaanse ingesetenen komen te begaan, zullen door de Javaanse Regenten naar 's lands wijze, al waar 't ook met den dood, mogen gestraft worden, behoudens dat zij daarvan aan de Residenten alvoorens communicatie doen, die daarvan het gewigtigste UEd. zullen moeten bekentmaken, of het ware dat (*d. i. voor 't geval dat*) UEd. noodig vonden daarop ijets te ordonneren, opdat de Javanen daarin niet al te roekeloos komen te procederen, want schoon d' intentie niet en is dat UEd. dezelve qualificeeren zullen om ijemant ter dood te vonnissen, maar alleen

slechts haar met degeenen, die zoo grooten quaat gedaan hebben, naar haar wetten [te] laten gewerden, zoo nogthans mogen UEd. daarinne wel mitigeren en verligten; en wat nu de Chinesen of andere vreemde natie aangaat, die staan ter judicature van 's Comps. ministers". Het verdient wèl de aandacht, dat Speelman midden in den oorlog reeds streefde naar het mitigeeren der inl. rechtspraak.

Om terug te keeren tot de Preanger: het blijkt niet, dat de Resol. van 31 Mei 1686, de rechtspraak over de aldaar bedreven misdaden of ontstane civiele geschillen overwijzend aan de Bataviasche Collegiën van Justitie, ooit gepubliceerd is; ook de correspondentie in het Dagreg. gewaagt er niet van. Het was een nagenoeg doodgeboren ding, dat echter eerst bij R. 21 Maart 1766 is ingetrokken, toen het bij de behandeling der Nieuwe Statuten van Bat. uit de vergetelheid was opgedolven. Met het daarin vervatte principe werd bij R. 21 Dec 1708 (zie § 2381) uitdrukkelijk gebroken. Dat het niet was doorgezet, is denkelijk aan praktische bezwaren te wijten, zooals het gebrek aan tolken, de moeielijkheid om iets in loco te onderzoeken, om de getuigen stadwaarts te doen afkomen, en om uit hunne leugenpraatjes de waarheid op te maken; kenschetsend voor dit laatste is eene bepaling van 1690 (P. III, 269), dat de Collegiën van Justitie bij „saecken die in feijten bestaan" het advies van de Hoofden der Chineesche en andere natiën moesten inwinnen omtrent de geloofwaardigheid der getuigen, een duidelijk bewijs hoe weinig men met die menschen raad wist.

Een bezwaar tegen eene toenmalige meer directe bemoeiing met de § 583
zaken van het binnenland bleek al spoedig ook de weinige vertrouwbaarheid van het personeel, waarmee de Regeer. had te werken. Om te zwijgen van de ongerechtigheden van Kapitein Ruijs (zie § 477 en 500), welke eenigszins te verontschuldigen waren met den oorlogstoestand, bijna al de eerste Residenten te Cheribon werden op oneerlijkheid betrapt. De eerste was Benjamin van der Meer (eigenlijk een militair, doch R. 23 Dec. 1681 noemt hem Resident); deze werd bij R. 12 Mei 1682 wegens wangedrag opgeroepen en maakte zich later, toen hij Tack begeleidde, aan knevelarijen in het Cheribonsche schuldig, die ik in § 518 vermeldde. Zijn opvolger Marten Samson kocht (D. 12 Febr. 1686) evenals zijn Secunde hout voor zichzelf op en betaalde dat te laag, terwijl het in heerendienst werd ingescheept; daarenboven pleegde hij afpersingen (R. 6 Sept. 1686). Na hem kwam Adriaan Willemszoon(1), die bij R. 5 Mei 1688 werd opgeroepen; uit D. 30 Jan. en 5 Febr. 1693 blijkt, dat hij in de gevangenis verdwaalde en, na daar zes jaren te hebben doorgebracht, werd veroordeeld tot eene boete van ongeveer 4.000

(1) Is dit dezelfde dien wij D. 1671 p. 388 ontmoeten als „huijstimmerman"? Deze ligt D. 1672 p. 238 te Japara en kan daar wat Javaansch hebben geleerd, wat hem dan qualificeerde voor Resident.

Rd^{s}. en tot opzending naar Nederl., alles bij wijze van verzachting der lijfstraf, waartoe hij was verwezen; uit R. 18 Maart 1695 ziet men dat hij nog steeds in hechtenis zit, omdat hij zijn achterstand niet kan voldoen; eerst bij R. 23 Jan. 1696 werd hij uit de gijzeling ontslagen om te repatrieeren. Johannes de Hartogh, die bij R. 19 Maart 1688 als Regeeringscommissaris naar Cheribon werd gezonden om de twisten der Sultans bij te leggen, maakte zich tegenover de Preanger-Regenten schuldig aan afpersing van voor hen vrij belangrijke geldsommen, D. 19 Jan., 4 Febr. 1689. Tien jaar later, D. 15 Sept. 1699, wordt besloten den gewezen Cheribonschen Resident Christiaan Krijger wegens zijne bestuursdaden gerechtelijk te doen vervolgen; dat hij schuldig werd bevonden blijkt R. 27 Aug. 1700. Zie verder hierachter § 684. Hoeveel dergelijke menschen zich in het binnenl. veroorloofden, kan men opmaken uit het feit dat Patinggi, een simpele Amboneesche Luitenant, eigenmachtig den Regent van Kawasen dwong om eenige zijner dorpen aan dien van Imbanagara af te staan, D. 9 Nov. 1690. Een fraai geval van toomelooze ruwheid vindt men D. 16 Aug. 1702, waar de Ngabehi van Pagaden bericht dat een Hollander (volgens D. 26 Aug. een soldaat) aldaar een Inlander ontmoette die eene duif droeg, welke hem op zijne vraag werd geweigerd, waarop de Hollander den Inl. met zijne sabel te lijf ging, zoodat hij het hazenpad koos en nu door den vervolger een metgezel van den gevluchte werd gegrepen, gebonden en met brandende lont gepijnigd, totdat de Ngabehi hem loskocht. Men vergelijke B. 9, 11, 6.

§ 584 *Rechtsverhouding van de Comp. tegenover den Inlander.* Men moet de hier en daar verspreide berichten naast elkaar leggen om te dezen aanzien eenig licht te krijgen. In de Bouwstoffen Deel III, uitgeg. door Heeres, vindt men p. 86 in een brief dd. 17 Dec. 1642 van den Raad Extraordinair Johan van Twist (1) aan XVII^{en} de verklaring, dat de inl. bevolking van Malakka „volgens 't recht van den oorlogh ende wegens haere bethoonde obstinaetheeden alle in dienstbaerheijt waeren vervallen" door de verovering dier stad, doch dat men toegevendheid heeft gebruikt. Vermoedelijk is dit geene lukraak gecopperde bewering, maar de toenmaals heerschende opvatting, ontleend aan het Romeinsche oorlogsrecht, zooals dat door Cato Minor bij Sallustius (De Coniur. Catil. 52, 4) wordt geformuleerd: Capta urbe nihil fit reliqui victis, d. i. „Valt eene stad door geweld, dan behouden de overwonnenen niets", dit *niets* in den meest volstrekten zin genomen, met insluiting der persoonlijke

(1) Auteur van het werk: Generale Beschrijvinghe van Indien, afgedrukt o. a. in het tweede deel van Begin ende Voortgangh, naar eene in 1638 te Batavia gedrukte copie. Uit het eerste kapittel, waar Plinius en andere oude schrijvers worden aangehaald, zou men opmaken dat Van Twist iemand was die, om met Busken Huet te spreken, veel tijd „verdaan" had aan de studie der oude talen. Hij werd Raad Extraord. in 1639 en was de eerste Nederlandsche Gouverneur van Malakka. In zijn allereersten brief van daar vindt men een allercurieust latinisme, namelijk *hoe te min* (in den zin van: quominus) D. 1640 1 pag. 198 i. f.

vrijheid. Over den civielrechtelijken eigendom van veroverd land volgens Romeinsch recht zie ook Mr. L. W. C. van den Berg in Bijdr. 1891 p. 3. Hugo de Groot zegt (Inleidinge I, 37) dat de „tilbare goederen der vianden . . . . komen toe wie dezelve bekomt. . . . maer der vianden ontilbare goederen vervallen aen de gemeene zake"; dit mag toegepast zijn tegenover een Europeeschen vijand (1), maar het ligt voor de hand dat, wilde men de ongewone verhouding juridisch construeeren, welke door aanraking met of oorlog tegen den Inlander kon ontstaan (zooals in zake slavernij), des te eerder naar het Romeinsche recht werd gegrepen, dat in Nederland, zegt Fruin (Staatsinstellingen p. 149), „in de 16e eeuw van supplementoir allengs ordinair geworden (*was*), tenzij de beschreven Nederl. rechten een duidelijke exceptie vormden". Een bezoek aan het Amsterdamsche stadhuis is voldoende om te § 585
erkennen hoe die Hollandsche patriciërs zich in het aristocratische gemeenebest Rome hadden ingeleefd. Zoo schrijft Chastelein (achter Faes p. 237) met het oog op de toe te passen bestuursbeginselen: Men „gelieve eens aan te merken de roomsche heerschappije en verscheijde staaten in haar beginselen (*begin*); indien deselve omtrent veele van hare voornaamste conquesten de menschen niet gekoesterd en gelaten hadden bij de wetten en vrijigheeden die sij gewoon waren, 't is niet apparent dat se ooijt soo magtig zouden geworden zijn". Ofschoon Chastelein hier ook naar de Tartaarsche verovering van China verwijst (waarvan men te Bat. dagelijks de „geschoren" Chineezen als bewijsstukken zag), zal vooral bij de meer ontwikkelde leden der toenmalige Regeering het beroep op het oude Rome wel bizonder gepakt hebben. Hoe ver men soms ging in het toepassen van Romeinsche rechtsregels, blijkt o. a. bij Canter Visscher o. l. pag. 318: slaven kunnen „geen getuigenisse der waarheit geven" in het gebied der Comp. Men denke voorts aan het plakkaat van 16 Juli 1624, volgens hetwelk Chineezen wegens schulden konden worden verkocht, wat bij de Statuten van Batavia (P. I, 509) werd uitgebreid op alle onchristenen en in zijne toepassing meer in overeenstemming gebracht met het Romeinsche schuldrecht. Deze Statuten zijn „tsaemgetrocken", zooals de instructie voor G.-G. en Raden van 26 April 1650 zegt, door Mr. Joan Maetsuijker, een jurist van opleiding; juist van beroepsjuristen had men het eerst de toepassing van het Rom. recht op Indische verhoudingen te verwachten Zoo ziet men tijdens het generalaat van een anderen jurist, Mr. Willem van Outhoorn, in eene Resolutie van 16 Febr. 1692 betreffende Ambonsche

(1) De Engelschen pasten het gedeeltelijk toe bij hunne verovering van Java. Ik vond eene copie proclamatie dd. 19 Aug. 1810 van den Eng. Commandant te Banda, waarin deze roemt „de genereusiteijt van het Britsch caracter, welke ten vollen hebben gesecureerd de particuliere eigendommen van de Inwoonders, die bij de circumstantie van het neemen dezer plaats alles aan de neemers had kunnen worden opg'offerd". Men moet Engelschman wezen om naar aanleiding van zoo iets op de „genereusiteijt" van het „caracter" zijner natie te bluffen.

aangelegenheden de verklaring der Regeering „dat, de Comp. dat land met den swaarde geconquesteerd hebbende, de praesente besitters geen eijgendom konnen sustineren (1)".

§ 586 Het beginsel, dat alle eigendom door het recht van verovering overgaat op den veroveraar, vindt men zeer scherp uitgedrukt in de instructie voor Van Vliet als Vice-Gouverneur van Malakka dd. 29 Sept. 1642 (Bouwst. III, 77): „Den eijgendom van alle huijsen, erven, thuijnen en velden, soo binnen de stadt als in desselffs ressort, sult (*gij*) voor de Comp^e. noch al behouden, ten ware UE. om goede consideratien raetsaem vont, eenige derselver te vercopen ofte wegh te schencken, doch ons oordeels achten (*wij*) dit noch al wat te prematuijr, maer sal UE. om de bevolckingh en culture soo veel doenelijck te bevoorderen, eenige huijsen en thuijnen voor 1, 2 à 3 jaren soo wel aen Comp^s. dienaers als vrije luijden *(zie B. 50, 27, 5)* ten geringen prijse wel mogen verpachten off verhuijren ofte om cleijne erkentenisse (2) in leeninge geven, midts dito huijsen ende erven door de besitters t' hunner costen gerepareert en onderhouden mitsgaders de thuijnen en velden geculti veert, beplant en verbetert werden". Past men dit beginsel toe op Java, dan behoorden, volgens de fictie dat het „Koninkrijk Jacatra" zich uitstrekte van zee tot zee en van de Tjisadane tot de Tjitaroem, de aldus begrensde gewesten, als zijnde door Coen met den zwaarde geconquesteerd door de inneming der hoofdstad op 30 Mei 1619, met alle private eigendommen daarbinnen aan de Comp., terwijl de inl. bevolking kon worden beschouwd als

(1) Deze opvatting schijnt aan het inlandsche rechtsbegrip evenmin vreemd, althans in het „Résumé der van de verschillende besturende ambtenaren in het Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden ontvangen antwoorden", Batav. 1875 p. 25 lees ik: „In de onderafdeeling Makassar van de afdeeling Makassar erkent de Inl. dat de souverein de eigenaar is van alle gronden, zoowel bebouwden als onbebouwden, en steunt dat regt op het algemeen volksgeloof en op de verovering"; elders in die streken is door de verovering naar inl. opvatting „het Gouvernement thans de souverein en dus ook de bezitter van alle..... gronden". Bij het stellen der vragen, de antwoorden waarop aldaar geresumeerd worden, schijnt geen onderscheid gemaakt tusschen het begrip van private en publieke rechten.

(2) Een dienst, eene beleefdheid, een geschenk *erkennen* is: beantwoorden met een wederdienst, eene contrabeleefdheid, een tegengeschenk; zie D. 1625 p. 125; 138; 1644 5 p. 105; 320; 1665 p. 148; 189; 1672 p. 358. Eene „eerlijcke *erkentenisse*" D. 1672 p. 45 is: behoorlijk loon. Elders is het synoniem met schenckagie D. 1624 p. 67; speciaal aan een Vorst; zoo bij De Jonge VI, 22 aan den Soenan (wat ibid. 28 „vereering" heet); D. 1636 p. 268: „*erkentenisse* ten hove doen", d. i. eene bezending met geschenken; Heeres, Bouwst. III, 338: „jaerlijxe *erkentenisse*" van de Comp. aan den Ternataanschen landvoogd. Speciaal is het gelijk aan tribuut; CD. p 177: „tol ofte *erkentenisse*"; D. 1632 p. 122: „homagie off *erkentenisse*"; Heeres u. s. pag. 219: zekere Inl. hebben den Vorst van Ternate „in 5 à 6 jaren herwaerts geen *erkentenisse* gedaen nochte hem zijn apitti (*oepeti, zie § 311 noot*) toegebracht"; Valentijn I, 2, 105: Canter Visscher o. l. pag 325: „die bij de Mallabaren zekere landtgoederen bezitten, vinden zig verpligt om jaarlijks den Vorst daarvoor eenige *erkentenisse* te geven, alhoewel dit eerder een vrijwillig geschenk dan een schattinge kan genoemd worden". Ook *erkentelijkheid* vindt men voor: geldelijke vergoeding of belooning, Haafner, Ceilon p. 115; 137; *cortesye* voor: geschenk, zie § 34; *recognitie* voor: tribuut § 697.

slaven. Wanneer Heeren XVII^en^ op de ontvangst van het bericht der verovering van Jacatra naar Indië schreven (De Jonge IV, p. CXXXII) dat „als synde deselve plaetse en het land daeromtrent gelegen geconquesteert ende gewonnen in eene goede, oprechte en wel gefondeerde oorloghe ..... wy 't selve landt met eenen goeden tytel mogen besitten in vollen eygendom, gelyck als de voorgaende Coninck offte yemant anders, die hy tot overhoofft soude mogen hebben erkend, 't selve beseten heeft", dan is hier eene grove verwarring van private en souvereiniteitsrechten. Immers, had de Vorst zijne rechten (rechten naar Europeeschen trant, want het laat zich heel niet denken dat Heeren XVII^en^ de flauwste notie hadden van de rechten van een Indischen „Coninck") aan iemand anders gedelegeerd, zooals XVII^en^ mogelijk achtten, dan had die persoon nooit den „vollen eijgendom" bezeten, waarop zij zelven thans door verovering aanspraak konden maken.

Dit eigendomsrecht (waaromtrent cf. B. 27 pag. 447 noot 1 en § 2142) § 587
gold natuurlijk niet voor de landen buiten het Jacatrasche, welke de Soesoehoenan in 1677 bij contract afstond. Vandaar dat er onderscheid bleef bestaan tusschen de Comp^s^. landen beoosten en die bewesten de Tjitaroem.

Wat de bedoelde bij contract afgestane landen betreft, de Comp. beschouwde deze niet als behoorend tot haar domein, zooals het Jacatrasche, doch als onderworpen aan hare souvereiniteit en door haar in leen uitgegeven aan de Regenten. Deze laatsten waren het, voor zoover wij kunnen nagaan, met deze opvatting eens, die met hunne verhouding tegenover den vroegeren Mataramschen opperheer overeenstemde. Reeds Modjopahit, zegt Veth (Java I, 223) „was een leenrijk, waarvan slechts een klein deel onmiddellijk door den oppervorst werd bestuurd, het overige onder de leiding stond van meer of minder machtige vazallen, die zich soms aan het hof van den Mahârâdja vertoonden, hem veelal een deel der inkomsten, uit hunne staten getrokken, als schatting opbrachten en hem in zijne oorlogen met troepen bijstonden". Volgens Van Goens (Bijdr. IV, 358 e. v.) liet Sultan Agoeng van Mataram de Vorsten, die hij overwon, of althans hunne kinderen in leven, „welcke descendenten eenige de eernamen cregen van hunne vaderlijcke afcomst, mitsgaders de incomsten van hun land sooveel den Koninck hen toeleijde, maer bleeff de regeringe onder des Sousouhounans macht (1)". Zonder dat men nu behoeft aan te nemen, dat de Comp. de juiste verhouding van deze vazallen tot den opperheer kende, zooveel begreep zij er wel van, dat zij de uit Europa medegebrachte ideeën van vazalschap wel kon toepassen. Zelfs nog in R. 19 Mei 1807 verwijst de Regeer. in zake het door den Sultan

(1) Mogelijk dat dit de reden is waarom Van Baak (Eindresumé III, Bijl. N. p. 167) onderstelt dat de Regenten der Preanger afstammelingen waren van oude stamhoofden, en „dat er zooveel of bijna zooveel stammen waren, als er thans regentschappen zijn", eene meening voor welke geene schaduw van bewijs is aan te voeren.

van Bantam, haar leenman, uitgeoefende strandrecht naar „de Hollandsche leenwetten", die dit recht toekennen aan de „hooge of halsheeren van eene
§ 588 vrije of hooge heerlijkheid". Vandaar dat de Regent van Soemedang D. 31 Juli 1691 volgens de vertolking van 's Comps. translateur aan de Regeer. schrijft dat hij zijn land „maer ter leen door UEds. goetheijt besit"; dezelfde bijna woordelijk hetzelfde D. 19 Aug. 1694; D. 9 Jan. 1693 die van P. moentjang dat zijne landen „door d'E. Comp. ter leen aan mij gegeven zijn". Maar scherp formuleeren en rigoureus toepassen deed de Regeer. dit begrip niet. Hoe weinig zij voelde voor scherpe definities, bleek ons reeds in het Cheribonsche contract, § 435 en 436. In 1678 (B. 9, 1) spreekt de Regeer. van „'s Comps. onderdanen en bondtgenoten" in de Ommel. en de Preanger; D. 4 April 1698 worden de Preanger-Regenten in een schrijven van Van Hoorn en Winkler „bondgenooten en vrienden" genoemd, terwijl dezelfden D. 15 Juli 1696 in een dergelijk schrijven „des Comps. getrouwe vrunden en onderdanen" heeten (1). Hare denkwijze omtrent de verhouding der Regenten tegenover de Comp. drukte de Regeer. uit D. 9 Dec. 1701, toen zij den Regent van Pamanoekan bestrafte, die „vassaalschap" aan de Comp. schuldig was, doch, „als ware hij den eijgentlijken vrijheer", door zijn broeder een deel van zijn regentschap had laten besturen. Wat De Jonge VIII p. LXXXIV zegt, dat de Regeer. in 1710 aan de Preanger-Regenten verbood hun land te verpanden, omdat het land der Comp. was, is, zooals dit daar wordt voorgesteld, niet duidelijk. De zaak was, dat de Regent van P. moentjang land had verpand aan een *Cheribonschen* Prins, geen Comps. onderdaan derhalve, en de Regeer. nu D. 1 Nov. 1710 aan dezen laatste schrijft, dat zij zulks niet kan gedoogen, omdat het is „'s Comps. land volgens de overgifte van den Sousouhounang, waarvan den G. G. en de Raden van India nooijt sullen toestaan dat iets het minste aan ijmand anders affgestaen, vermindert ofte vervreemd sal mogen werden". Vergelijk wat Mr. S. J. Fockema Andreae zegt (bij Grotius o. l. II, 41, 23): „De leenman moet het goed onderhouden en mag het zonder toestemming niet verminderen". Overigens blijkt uit bovenvermeld optreden tegen den Regent van Pamanoekan, dat de Regeer. het recht van den Regent om, hoe dan ook, over zijn regentschap te beschikken, niet erkende.

(1) Bij Valentijn II Amb. Zaaken p. 116 en het daarmee overeenstemmend verhaal in Rumphius' Amb. Historie, doet de Nederl. Gouverneur van Ambon in 1637 den eed aan die van Hitoe om hen te zullen beschermen „ende erkennen als vrunden en bondgenoten van den Nederl. Staat"; dezelfde term komt dan ook voor in het contract bij Valentijn p. 114: toch verbinden zij zich o. a. om de Comp. te helpen „in gevalle de Heer Gouverneur die van Hitoe tot eenige werken, ten dienste van de Comp. te maken, ende te panggaijen dede vorderen", en wel zonder betaling, tenzij hunne roeiers langer dan 5 weken op zee gehouden worden. Zoo vindt men bij Valentijn III, 2, 90 een contract van de Comp. met Goram, anno 1637, waarin de Hoofden eerst erkend worden „als onze bondgenooten en getrouwe vrienden", doch vervolgens wordt gezegd dat zij „als eedbrekers en rebellen gestraft" staan te worden, wanneer zij zich niet aan het contract houden.

Er was dus oorspronkelijk een principieel onderscheid tusschen het § 589
Jacatrasche als domeingrond, waarop zelfs door ontginning en langdurig bezit geene rechten konden worden verkregen strijdig met het eigendomsrecht der Compagnie, en de daarbuiten gelegen leenlanden, waar zij alleen souvereiniteitsrechten kon doen gelden.

Hoe deed nu de Comp. met veroverd land? Na de verovering van Banda schrijft Coen 6 Mei 1621 naar Nederl. (Tiele, Bouwstoffen I, 293): „Voor ons vertreck van Banda hebben daer ordre gelaten ende per edit belast, dat alle en een ijder de thiende van alle vruchten, wel te verstaen de waerdije daervan in gelde, aen den Heer betaelen sal". Den 31 Jan. 1622 schrijft hij aan den Gouverneur van Banda (ib. pag. 337): „Maect dat de thienden van alle vruchten, geen wtgesondert, geijnt ende de Comp. goetgedaen worden". Er is echter onderscheid tusschen tienden als opbrengst aan den eigenaar van den bodem (in casu de Comp.) en tienden als opbrengst aan den Souverein, als belasting dus. Zoo maakt Coen 9 Mei 1621 (Tiele, Bouwst. I, 285; C. D. pag. 163; vergel. ibid. pag. 161) eene overeenkomst met die van Poeloe Ron, waarbij zij de Staten-Gen. erkennen als „haere Souveraine", en dan: „Sullen in erkentenisse (*zie § 586 noot*) aen haeren Heere den tienden van alle de vruchten die 't voornoemde eijlandt Pouloron opbrengt betaelen". Het onderscheid tusschen beide categorieën komt duidelijk aan den dag in het voorstel van Artus Gijsels, anno 1622 (Kronyk Hist. Gen. Utrecht 1871 p. 653): op Ambon en Banda zal men den grond der Comp. in perken aan de burgers verkoopen „ende effenwel sal men (*de Comp.*) tot de thiende gerechticht blijven"; dit wil dus zeggen: tot dusver eischt de Comp. de tiende voor het gebruik van haar door verovering verkregen domein, in qualiteit dus van grondeigenaar en krachtens het privaatrecht; verkoopt de Comp. den grond, dan verliest zij hare qualiteit van grondeigenaar doch behoudt die van Souverein, en mag derhalve krachtens publiek recht dezelfde tiende heffen als belasting. Dat zij niet beide tienden tegelijk vorderde, kwam eenvoudig daardoor, dat dit te bezwarend zou wezen. Natuurlijk maakte het voor den tiendplichtige weinig verschil van wat voor aard zijne tiende eigenlijk was, en het onderscheid tusschen beide wordt dan ook veelal over het hoofd gezien. Toen de § 590
notenperken eigendom der perkeniers waren geworden (vergel. Dagr. 1644/5 pag. 29) en de Gouverneur van Banda in 1645 voorstelde (Heeres, Bouwstoffen III, 244) dat de Regeer. hun, wegens hun berooiden toestand, „de gerechtigheijt der thiende (*d. i. welke bestaat in de tiende, zie B. 23, 10, 3*) van de speceriјen 5 à 6 jaren (*soude*) quitteren", achtte zij dit „voor de Compe. te schadelijck, want eens gelargeert zijnde, qualijck wederom in te voeren is". Zij en de perkeniers verloren dus uit het oog dat deze, naar het schijnt in geld voldane, „tiende" niets was dan eene belasting; te verklaren is die dwaling vooral hieruit, dat de perkeniers feitelijk reeds belasting betaalden door den dwang der uitsluitende speceriјenlevering beneden marktprijs. Valentijn

(III, 2, 12 en 13) zegt dat op Banda de tiende voor de Comp. „ontrent $^1/_8$ deel" bedraagt; hij schijnt overigens de tienden te verwarren waar hij zegt: „De E. Maatschappij, als Landheer hier zijnde, plagt in voorige tijden ook van alle andere vrugten der perkeniers de tiende te trekken, behalven dat zij nog de tafel des Landvoogts van vrugten voorzien moesten; maar dat is afgeschaft en de tiende is alleen op de specerijen gebleven".

In Jacatra zouden volgens het plakkaat van 9 Dec. 1620 worden geheven „de thienden van alle de vruchten, die binnen onse jurisdictie van Jacatra in de bosschen alsmede op de platte landen gewassen, gepluct ende hier ingebracht souden mogen worden, geene uijtgesondert"; luidens den aanhef werd dit plakkaat uitgevaardigd „alsoo de vruchten dagelijcx in 't bosch rijpen ende bij groote menichte gehaelt worden, sonder nochtans eenige lasten tot noch toe daerop gestelt sijn ofte iets bij den Heer daervan ghenoten is". Het plakkaat doelt dus niet op producten van uitgegeven gronden, maar op de
§ 591 voortbrengselen van 's Comps. domeingrond, welke haar eigendom zijn. Bij het afsterven der tijdens de verovering bestaande aanplantingen, die door de uitwijking der bevolking verwaarloosd werden, zouden deze tienden natuurlijk teniet gaan, zooals blijkt uit den erfbrief van 8 April 1639, gepubliceerd door J. Faes, Geschiedenis particulier landbezit p. 18. Wilde de Comp. dus voortgaan met een deel der opbrengst te innen, dan diende de landbouw bevorderd door uitgifte van grond in eigendom of leen. Zij begon nu met uitgifte in leen, had daarmede wegens de bezwarende voorwaarden weinig succes, en verliet daarop dit systeem geheel, door bij plakkaat van 1 April 1627 alle reeds uitgegeven leenlanden te verklaren voor allodiale, d. i. in vollen eigendom bezetene, goederen; de „tienden", welke van dat allodium zouden worden geheven, zijn dus dezelfde grondbelasting die wij in 1645 op Banda aantroffen; zie de overwegingen van het plakkaat van 1627 bij De Jonge V, 84 e. v. Met het uitgeven van gronden, uitsluitend in vollen en vrijen eigendom, werd nu eene lange reeks van jaren voortgegaan, zonder dat onderscheid werd gemaakt of de daarmede begunstigden Christenen waren of onchristenen; men beoogde alleen uitbreiding van den landbouw en vermeerdering dientengevolge van de inkomsten der Comp. door het heffen van belasting en van een recht bij overdracht. Faes, die in zijn evengemeld werk p. 13 beweert, dat met het uitgeven van leenen na 1627 werd voortgegaan, heeft ook hier de bronnen niet bestudeerd. Met mogelijke rechten van aanwezige opgezetenen werd bij deze of latere gronduitgiften geen de minste rekening
§ 592 gehouden, zie B. 33, 6, 1. Het eerste geval (voor zoover ik kan nagaan) dat de Comp. wederom landen in leen uitgeeft, is na den oorlog van Speelman tegen Makassar. De acte van 28 Febr. 1670, waarbij Bonthain, door dien oorlog „na alle regten Compagnies eigen geworden", aan Aroe Palakka wordt overgegeven, vindt men T. B. G. XV, 200. Zij geeft te kennen dat goedgevonden is, hem „hetzelve land met de inkomsten van dien voor hem en zijne

wettige descendenten van mannelijken oir te defereren en erfelijk *ter leen* te geven mits deze, om het als een *vrij eigen* (1) te beschouwen en de ingezetenen te regeren als zijn eigen volk en onderdanen, te weten onder het hooger gezag van de meergemelde Compagnie, die de souvereiniteit aan haar blijft behouden". Van tienden of opbrengsten aan de Comp. geen woord; de acte betreft eenvoudig eene delegatie van macht en is dus te onderscheiden van de uitgifte van andere Makassaarsche landen in leen, waarvan paditienden werden geheven. Of deze nieuwe verhoudingen van invloed zijn geweest op de gedragslijn, door de Regeer. in het Jacatrasche gevolgd, laat zich niet uitmaken. Te constateeren is alleen, dat niet lang hierna in het Jacatrasche weder een geval van uitgifte van land in leen voorkomt. Den leenbrief van 9 Sept. 1675 vermeldden wij in § 249; hierbij wordt het recht van vervreemding van het perceel uitdrukkelijk aan den bezitter ontzegd, doch overigens is de leenbrief gelijkluidend met erf- of donatiebrieven; van tienden wordt niet gesproken. Bij R. 19 Sept. 1684 wordt vermeld dat het land, ingevolge R. 15 Aug. 1684 aan Pangeran Sanghiang en de zijnen in bezit gegeven, onderworpen zal zijn aan de betaling van „thienden". Bij acte van 4 Aug. 1685 (afgedrukt B. 22, 53, 1) wordt aan eene groep van 15 Javanen een stuk land in bezit gegeven, waarop zij reeds gaga's hebben aangelegd, „mitsgaders nog soo veel lands daartoe (*bovendien, zie B. 1, 6, 8*) als sij bequaamelijck zullen kunnen schoonmaken ende bebouwen, behoudens dat den vollen eijgendom daarvan aan d'E. Comp^e. verblijve ende met intentie om naderhand gedelibereert te werden wat voor geregtigheijd van thienden of anders daarvan geheft sullen werden". Men had dus nog geen vast systeem aangenomen. Een § 593
verderen stap ziet men de Regeer. doen in eene acte van 5 Mei 1686. Hierbij wordt land afgestaan aan een Javaan Tjitranaja, en wel in bezit „tot soo lange het ons sal goetduncken", onder expresse verklaring der Regeer. dat het „onse meeninge noijt geweest is" om het recht, bij R. 8 Juli 1685 aan Heemraden toegekend, om „onbeheerde en onbeseten" landen tegen taxatie uit te geven in eigendom, „soo verre te extenderen dat ook aan Javanen eenige landen souden in eijgendom uijtgegeven werden". Evenzoo zeggen Heemraden 23 Maart 1686 dat „Haar Ed^s. (*de Regeer.*) intentie en ordre aan ons legt (*over dit woord zie B. 10, 6, 5*) om alle gemene Javanen alleen 't besit en leenbrieven van landen die zij bebouwen te doen hebben". De laatste acte, waarbij land in vollen eigendom aan een Javaan was afgestaan, was van 15 Dec. 1677, dus uit het jaar waarin de bemoeiing der Comp. met de Krawangsche troebelen begon en haar de landen tot de rivier van Pamanoekan werden afgestaan. Sedert dien afstand vestigde zich derhalve de opvatting, dat in het Jacatrasche de Javanen in eene andere verhouding tot de Comp.

(1) De cursiveering is als altijd van mij. Over de hier aan den dag komende begripsverwarring vergelijke men de noot bij § 1964.

stonden dan andere Inlanders. Immers, aan het besluit om geen land meer aan Javanen in eigendom te geven, werd vrijwel de hand gehouden, afgezien van een paar stukjes achterland bij reeds vroeger uitgegeven landen; het grootste daarvan is een perceeltje, bij acte van 10 Febr. 1688 aan denzelfden Tjitranaja afgestaan voor 30 Rd^{s}. Daarentegen krijgt bijvb. de Kapitein der Maleiers bij eene acte van 30 Juni 1696 een groot land in eigendom, evenzoo een Balische Kapitein 25 Nov. 1696, elders ook Chineezen. Maar grondeigendom van Javanen werd voortaan tegengewerkt, zie B. 15, 22, 3. Eene maand na den leenbrief van Tjitranaja wordt verder besloten (R. 18 Juni 1686), om voortaan door Heemr. tiende te doen heffen van de padi „groeijende op 's Comp^{s}. nogh eijgene en onuijtgegevene landen, door verscheijde Javanen en andere ingesetenen gecultiveert en beseten (*d. i. geoccupeerd, B. 16, 40, 5*) werdende". Daar nu volgens het reglement voor Heemraden (P. III, 56, 15) hun werkkring omvatte „het gantsche land, voor sooverre hetzelve onder het gebiet der E. Comp. buijten de stadt is staande ende gelegen", zou in het heele Jacatrasche tusschen de Tjitaroem en Tjisadane behalve het betrekkelijk gering gedeelte, meest in de omstreken der stad, dat weggegeven of verkocht was, tiende worden geheven; uitdrukkelijk wordt er in de Res (in het Plakaatboek is dit besluit verminkt weergegeven) bijgevoegd, dat „d'E. Comp^{e}.
§ 594 alsnogh den regten grontheer van die landen verblijft". Faes citeert dit belangrijk besluit alleen om (p. 136) tot de onjuiste bewering over te gaan dat het „eene doode letter" gebleven is. De „andere ingesetenen", waarvan genoemde Resolutie gewaagt, zijn personen van allerlei landaard, ook Europeanen, die vooral dicht bij de stad land hadden geoccupeerd; dat ook deze laatsten wel degelijk tiende moesten betalen, ziet men H. 20 Aug. 1686, waar een Europ. een stuk grond in bezit erlangt „mits gehouden wesende, in der tijt de thiende gelijck andere aan de Comp^{e}. deswegen te betalen". In de praktijk echter deed men voor hen een oogje toe (het geval van Pieter Erbervelt § 784 is eene frappante uitzondering). De tiende zou dus grootendeels vallen op de Javanen. Daarbij was de bedoeling, dat de Hoofden door prestatie van hunnen dienst buiten de heffing zouden staan. Zoo wordt H. 26 April 1687 beslist, dat zeker Javaan geen tiende meer zal betalen, omdat hij Luitenant zijner natie is geworden; vandaar dat bijvb. van den Regent van Tjileungsir geen tiende werd gevorderd Voor de ver afwonenden kwam ook het lastige transport zeker in aanmerking. Eene uitzondering maakt Kampongbaroe in het Buitenzorgsche. Tanoedjiwa zegt H. 23 Aug. 1704 dat hij „doorgaans" (d. i. doorloopend, voortdurend, zie B. 20, 17, 1) „de behoorlijke tiendens aan d'E. Comp^{e}. voldaan heeft"; de gissing ligt voor de hand dat hij indertijd (d. i. kort na 1686) daarheen was gezonden juist op voorwaarde dat hij tienden zou opbrengen. Zoo werd ook tiende voldaan door den Aria van Tanggeran, wien, zooals wij § 483 zagen, land was „toegemeten", waarbij nog opgemerkt moet worden, dat zoowel Kampongbaroe als Tanggeran den waterweg konden

gebruiken voor hunne transporten. Een scherp omlijnd systeem is van dit § 595
alles niet gemaakt; zoo iets lag niet in den geest der Ind. Regeering en zou bij de uitvoering zijn gestuit op de gewone bezwaren: gebrek aan kennis en aan geschikt personeel, slechten staat der wegen. Wij wijzen er op, dat de bovenbesproken tienden niet als belasting golden maar als grondhuur; de Regeer. schrijft 13 Dec. 1686 naar Nederland: „Bovendien isser van de landen, die de E. Comp. nog toebehooren, uijt de besitters derselve bij forme van een gewone 10e *als de ingelanden (zie § 1602) hier ook trecken,* door Heemraaden desen jare met ons goetvinden geïnt en in Comps. graanmaguasijn gelevert een quantiteijt van 9007 bossen padie". Deze tiende is bvb. van Tjiandjoer nooit gevorderd; integendeel trok de Regent zelf opbrengsten van de padi. Men moet dus aannemen dat hij als vazal in de plaats trad van zijn leenheer, voor zoover de rechten betrof welke deze niet uitdrukkelijk aan zich hield.

Was de Comp. door verovering eigenaar van den grond van Jacatra § 596
en kon zij diensten vorderen voor het gebruik van dien grond, zij was tevens Souverein en kon als zoodanig diensten van hare onderdanen vorderen bij wijze van belasting. Het eerst eischte zij deze laatste in de Molukken. Nauwelijks verovert Steven van der Haghen het kasteel te Ambon op de Portugeezen, 23 Febr. 1605 (Tiele in Bijdr. en Mededeel. Hist. Genootsch. Utr. 1883, VI, 284), of hij stelt aan de daar zijnde inlandsche Christenen, die „vrijheijt van conscientie" vragen, de voorwaarde „dat se alle behulp ende dienst alse voorgaens de Coningen van Portugael gedaen hadden, aen den Gouerneur van het Casteel, die van wegen de H. Staten daer soude gestelt worden, voortaen doen souden", hetwelk zij aannemen. Dit is dus een contract, maar scherp drukt Van der Haghen de verhouding uit ibid. p. 334: „Alle die ingesetenen van Ambona ende van die andere eijlanden van den archipelago sijn altemael ondersaten ende vassalen van die E. M. H. Staten Generael der Vereenichde Provintien, gelijck se te voren geweest hebben van die Coningen van Portugael, ende sijn daerom nu oock gehouden, met den Goeverneur in sijn oorlogen te trecken, hem dienende met haer correcorren, van alles wel versien ende gemant, ende sijn oock gehouden te comen arbeiden aen de fortificatien van die forteresse ende meer andere dingen te doen". De Portugeezen hadden deze diensten in een stelsel gebracht, dat door Van der Haghen aldus wordt beschreven (ibid. p. 124): „Alle die inwoonders van die stadt, stedekens ende dorpen van den geheelen archipelago waren altemael vassalen ende ondersaten van die Coningen van Portugael..... daer die Portugiesen oock veel diensten van hadden, ende waren den Coninck gehouden in allen oorlogen hem te dienen te water ende te lande..... ende sulcx ginck al thoe met goede orden, also dat elck eijlant, stadt ofte dorp wist hoe veele correcorren ende gewapent volcx dat se op te brengen hadden ende van alle nootlicke dingen versien..... ende waren oock meede verbonden ende gehouden om te comen arbeijden aen die fortificatie vant casteel, dat

oock al met orden ende bij buerten (*beurten, zie B. 23, 58, 6*) ommeginck, ende tot elcke maent ofte weke bysondere luyden van verscheyden eylanden, steden ende dorpen, ende wisten also elck synen tyt te rekenen, wanneer dat se aent casteel moesten comen arbeyden, ende so wie in foute bevonden worde, die worde in die boete beslagen". Dit alles bestendigde Van der Haghen.

§ 597 Er zijn dus twee diensten: krijgsdienst en arbeid tot het bouwen van het kasteel; de eerste werd vooral gepresteerd in den vorm van scheppen op de kora-kora's der hongi. Ook later werden deze diensten gehandhaafd; zoo ziet men in het contract, anno 1609 door Houtman met 4 negorijen op Oma gesloten (C. D. p. 59; zie ook p. 60), dat deze zich verplichten op bevel aan het kasteel te Ambon te komen om te arbeiden of op hunne korakora's te scheppen. Hoe zwaar beide werden, blijkt uit Aertus Gijsels' Beschrijuinge van de Molucse Eylanden (Bijdr. 1855, III, 102); de vestingbouw, omdat de eene Gouverneur afbrak wat de ander had gebouwd. Uit de vermelding echter, dat de oorlogsbuit onder de Holl. en Amboneezen verdeeld werd (al kregen deze laatsten daarvan ook weinig), ziet men dat zij eerder als bondgenooten dan als onderworpenen werden beschouwd. Gerard Demmer, die de diensten voor de Comp. „homagiën ende hoffdiensten" noemt (wellicht verstaat hij onder de eerste die der vazallen, onder de andere die van „Comp^{es}. subjecten", d. i. degenen die met het zwaard tot onvoorwaardelijke onderwerping waren gebracht, niet bij verdrag overgegaan), zegt in 1647 (Bijdr. 1897 p. 550; 553) dat de onderdanen zoowel als de bondgenooten der Comp. in het Ambonsche volgens de in 1637 en 1638 vernieuwde contracten verplicht zijn om „onder andere" hoogstens 5 weken per jaar op eigen kosten te pagaaien op de korakora's der hongi (vergel. daarmee hierboven § 588 noot); roept de Comp. hen bij andere gelegenheden op, dan voorziet zij in hun onderhoud, d i. geeft hun een pond rijst per dag; vergel. het contract van 1637 bij Valentijn II Amb.

§ 598 Zaaken p. 110. Zoo noteert Valentijn (II Amb Zaaken p. 210) dat de Regeer. in 1658 gelastte „den Inlander in 't toekomende, gelijk nu reeds geschied was, wanneer zij aan onze werken arbeidden een pond rijst en een stuiver daags te geven"; in 1667 (ibid. p. 223) wordt dit op last der Regeer. verhoogd tot 2 st. en 2 pond rijst.

Beide diensten weken niet te zeer af van Europeesche gewoonten (1) en vertoonden eenige overeenkomst met den schutterdienst en de buitengewone heffingen voor het bouwen van stedelijke fortificatiewerken. Men vindt ze dan ook te Batavia: ook hier was oorspronkelijk ieder vrij ingezetene verplicht tot militairen dienst (zie de Statuten van Bat. P. I, 547) en hulp voor den vestingbouw, en dat dit laatste zwaar woog, ziet men hieruit, dat de

(1) Sedert Karel V verviel de vrijheid van belastingen, welke de leenen vroeger hadden genoten; echter bleef de verplichting voortduren om den leenheer binnen de landpalen in den oorlog te dienen (Bort, Tractaat van het Holl. leenrecht VI, 3, 7 e. v.).

Chineezen den arbeid aan het kasteel afkochten voor een hoofdgeld van anderhalven reaal per maand, terwijl zij niettemin, evenals de burgerij, verplicht bleven tot den arbeid aan de stadswallen, R. 9 Oct. 1620.

§ 599 Wat wij thans onder heerendiensten voor den lande verstaan, is als stelsel het eerst op Ceilon te vinden. Men vergelijke de memorie van overgave van Rijklof van Goens den zoon, dd. 3 Dec. 1679 (Berigten Hist. Genootsch. Utr. 1856, V, 2, 73): uit zekere papieren kan worden nagegaan „wat ider dorp van renten, thienden, hooftgelden etc. moet betalen, waarbij UE. dan ook zal komen te blijken, wien, wat en hoeveel van ieder geslagt (*d. i. kaste*) alle dagen tot den herendienst moeten komen; . . . . . den herendienst bestaat hierin, dat ider man, die daarvan niet bevrijt is (*dit zijn: „de oude, kreupelen en andere gebrekkige luijden*"), alle maanden een dag moet komen dienen, 't zij hier aan het casteel of daar het zoude mogen wezen"; verder (ib. pag. 74) „zijn zij gehouden voor alle 's Comps. eliphanten de kost te halen en te kappen, alle predikanten en gequalificeerdens haar en haar goed te dragen, alle het jagerhout en latten te embarqueren, de olij en 't gelt aan 't fort te brengen ende voorts alles te doen watter voor d'E. Comp. zoude mogen te doen vallen; maar (1) omdat de fortificatie moet vernieuwt en gemaakt worden, daarom zijn zij mede in den herendienst getrokken"; de ouden en gebrekkigen, die vrij van den dienst waren, brachten (ib. pag. 83) eene kleinigheid in natura op als vergoeding. Vermoedelijk was ook dit stelsel op Ceilon door de Comp. overgenomen van de Portugeezen, die het denkelijk, wellicht in eenigszins anderen vorm, als van ouds bestaand hadden aangetroffen, zooals ook de door Valentijn II, 246 beschreven diensten der Amboneezen (het kappen van hout, het schoonmaken der wegen enz. „en verder alle zodanige andere diensten als de Orangkaja ofte Koning goedvind hen te belasten") wel van oudsher zullen dateeren; het in datzelfde verband vermelde uitrooien van specerijbosschen is dan een eigenaardig toevoegsel van de Comp.

§ 600 In het Bataviasche beduidden de onbetaalde diensten voor de Comp., nadat er niet meer aan de versterkingen behoefde te worden gewerkt, zeer weinig. Voor den aanleg en het herstel van wegen, het graven of uitdiepen van vaarten of grachten werden òf slaven gebruikt òf gehuurde arbeiders. Daarbij valt op te merken dat, terwijl andere Inlanders behoorlijk loon ontvingen, de tot dergelijk werk (ook het aanleggen van nieuwe wegen, niet alleen het herstel der bestaande) gebruikte Javanen slechts eene derisoire vergoeding genoten, en dan nog bij wijze van gunst; soms ook ontvingen zij alleen voeding; waarschijnlijk werden zij derhalve tot den arbeid geprest. Overigens kwam die te zelden voor om drukkend te kunnen heeten. Blijkens P. III, 61, 38 werd in 1680 voorgeschreven dat bij bandjir of in andere dringende gevallen door Heemr. „de naast aan de hand zijnde Javanen" konden

(1) Ik gis dat vóór dit woord het een en ander uitgevallen is.

worden geprest, die dan echter „na discretie en goedvinden van den President en Heemr. zullen geloont werden". Het daarbij geldend beginsel vindt men uitgedrukt D. 9 Aug. 1682 in eene toespraak, door eene regeeringscommissie gehouden tot de Javaansche officieren, wier ondergeschikten, opgeroepen tot het doen van diensten in het legertje dat tegen Tanggeran ageerde, klaagden dat zij niet werden afgelost en geen levensonderhoud genoten; zij worden er nu op gewezen „dat sij moesten gedencken hunne gehoudenis aan den dienst van 't lant (1), als die geene impositien oft hoofdgelden betaalden". Hier worden dus de diensten, als gelijkgesteld met het opbrengen van belastingen, beschouwd als van publiekrechtelijk karakter. Wij zagen § 594 dat een Javaan van tiende wordt vrijgesteld omdat hij Luitenant is. H. 4 Sept. 1706 klagen een paar Jav. officieren, bezitters van leenlanden, dat men hen ten onrechte tiendepadi wil doen opbrengen; daarop besluit de Regeer. 5 Nov. 1706 „van de Oost- en Westzijdse Javanen geen thiende te nemen van de padij op voorsz. aan haar vergunde stukken lands vallende, dewijle de meninge deser Regeringe geweest is en nog is, om de vrugten daaraf in 't geheel te laten voor de hofs- of 's Heeren diensten, door deselve gepresteert werdende". Dat de diensten voor de Comp ook later speciaal op de leenlanden lagen, blijkt P. V, 261; VII, 812. Wanneer de Regeer. den Regent van Kampongbaroe R. 3 April 1725 noemt „collecteur en leverancier der geregtigheijd of tiende van den padij en koffijboonen uijt dat district", dan bedoelt zij: „collecteur der paditiende en leverancier der in koffieboonen bestaande gerechtigheid", over welke kortheid van uitdrukking men vergelijke B. 43, 3, 8.

§ 601 Volgens D. 1 April 1681 leverden de Cheribonsche Vorsten krachtens contract 50 man ten dienste van het Nederl fort, wier onderhoud ten laste der Sultans kwam Ook was het fort denkelijk gebouwd in heerendienst, althans D 1 Juli 1686 blijkt, dat „tot het maken van de nieuwe fortres" te Cheribon heerendienst werd gebruikt, ook, naar 't schijnt, van de Preangerbevolking; uit D 25 Juli 1686 ziet men verder dat Tack die diensten te Cher. had geregeld en dat de Regeer het bepaalde getal dienstplichtigen niet wenschte te vermeerderen, maar integendeel gelastte dat „de Javaanse arbeijders" betaald zouden worden, de koeli's met 3, de „ambagts Javanen" met 5 stuivers per dag. Wat Tandjoengpoera betreft, aangezien de Vaandrig D 4 Sept. 1682 schrijft dat hij aan de Hoofden heeft gelast „een groote koestal omtrent de schans voor de Comp te maaken", mag men wel aannemen dat de schans eveneens in heerendienst was gebouwd; er worden trouwens nergens daarvoor gelden uitgetrokken Dat er reeds vroeg geregelde diensten werden verricht, ziet men D. 3 Mei 1684, waar Panatajoeda verzoekt „datter tottet bestellen der brieven over en weder als andere nodige diensten aan de pagger geen meer Javanen van hem voor de Comp. gebruijkt mogten werden

(1) Over den term „landsdiensten" zie § 1626.

als er nodigh zijn". Van welken aard deze Krawangsche diensten waren, blijkt uit de aanschrijving aan Panatajoeda D. 17 Aug. 1696, om zooveel kalk te doen branden als voor „de woning" in den pagger noodig is; verder, om „naer de oude gewoonte" 20 man met de noodige palissaden en bamboe te leveren tot het beschoeien der gracht van het fort, en „vervolgens oock de vlackte en wegen rontsom de pagger op Tanjongpoura schoon te houden en soo mede de groote weg naer Batavia tot aan de revier Sieningsy" (de Tjileungsir, dus de Bekasi). D. 1 Sept. 1696 antwoordt hij dat hij 20 man heeft geleverd „om de weg van Sampoura (*lees: Tanipoura*) na Bacassij schoon te maken". D. 20 Maart 1702 wordt gelast, dat Panatajoeda zal zorgen 1° voor eene nieuwe ompaggering, waarbij hij echter zal worden geholpen door 30 à 35 man der bovenlandsche Krawangers; 2° voor het uitdiepen der gracht. Vooral in Krawang drukten de diensten voor de Comp. zwaar. D. 23 Maart 1705 vraagt Panatajoeda dan ook om verlichting, evenals juist hij ook (zie § 616) om ontheffing van andere diensten verzocht. Uit D. 24 Mei 1700 blijkt dat van de 100 man, welke door Panatajoeda voor baggerwerk naar Bat. werden gezonden, maar 13 van hemzelf waren, zoodat dus reeds toenmaals het streven van dit Hoofd was (zie § 2041), om de onmiddellijk onder hemzelf ressorteerende bevolking te ontlasten, waardoor de ondergeschikte Hoofden des te zwaarder diensten te presteeren hadden Omtrent diensten ten behoeve van het fort te Tanggeran ontbreken opgaven uit deze jaren.

Over de vroege verzanding van den riviermond zie B. 18, 17, 6. Bij § 602
R. 20 Jan. 1696 (dus 3 jaar vóór de aardbeving) werd besloten, de bevaarbaarheid van de monding der Groote Rivier te verbeteren; bij R. 17 Febr. 1696 worden daartoe bestemd 250 kampong-inl. van verschillende natiën onder opzicht van personen van hun eigen landaard; verder 50 Comps. slaven; het oppertoezicht zou berusten bij een Opperstuurman en zij zouden worden gehuisvest in eene op te slane loots (de Ploeserscasie, zie B. 34, 24, 3); van loon wordt niet gesproken. D. 12 Juli 1696 verklaren de Cherib. Vorsten zich bereid om volgens verzoek der Regeer. 50 visschersvaartuigen te zenden om voor het bouwen van het havenhoofd steenen (koraal) te halen. Notule 31 Aug. 1696 noteert dat de Maleiers, die meegewerkt hebben, tot dusver hebben geweigerd het hun toegezegde loon in ontvangst te nemen. D. 7 Sept. 1696 keeren de Cheribonsche steenhalers naar huis terug; aan de Vorsten wordt verzocht, hen tegen April andermaal te zenden. R. 18 Sept. 1696 krijgen de Javanen uit de Ommel. die geholpen hebben een cadeautje, en D. 1 Nov. 1696 wordt aan de Cherib. Sultans een cadeautje gezonden voor de toezending dier prauwen. Bij R. 22 Maart 1697 wordt besloten, het hoofd te bouwen met gehuurde slaven en daarvan de Batav. Inlanders vrij te stellen, „dewelcke de Comp. daardoor een groote verpligtinge meijnen toe te brengen, en nogtans voor een minder arbeijd een gelijk loon als voorzegde huurlingen getrocken hebben". Dat ook de Cheribonners weer kwamen, ziet men § 603

R. 2 Sept. 1697, waar zij naar huis worden gezonden met eenigen leeftocht en geld „tot gebruijk op de reijse en een foitje" (over dit woord zie B. 22, 26, 2); hunne 4 Hoofden krijgen het dubbele daarvan en eenig opium, terwijl de Vorsten eene „erkentenisse" (zie § 586 noot) zullen erlangen; er blijkt tevens, dat dit jaar nog Bataviasche Javanen hadden meegewerkt. D. 6 Maart 1698 zien wij dat de Cherib. steenprauwen van de Comp. „de nodige verstreckinge van contant en rijs" genoten vóór hun vertrek van Cher.; 40 dezer prauwen verschijnen weder D. 28 April 1698 en keeren R. 19 Aug. 1698 naar huis; het werk is thans af; de 136 opvarenden krijgen elk 1 Rd. en 2 gantangs rijst, de 4 Hoofden het dubbel en 1 kati opium. Maar nu heeft in den nacht van 4 op 5 Jan. 1699 de bekende zware aardbeving plaats, die aardstortingen in het gebergte veroorzaakte en daardoor verstopping der Tjiliwoeng; bovendien groeide de reeds bestaande modderbank voor de monding zeer aan. Bij R. 31 Maart 1699 wordt daarom besloten, de Cherib. Vorsten, die wegens het overlijden van Sultan Sepoeh juist te Bat. waren, om 500 man te vragen voor het opruimen dier bank, van welk werk de Batav. Inlanders worden vrijgesteld; eigenaardig is, dat de Regent van Bandoeng D. 21 Febr. 1699 uit eigen beweging zijne hulp had aangeboden. D. 6 April 1699 gaat naar Cherib. een last dat ook Wiratmaka, Nitipraja (over hen zie B. 20, 34 e. v.) en Pangeran Gabang elk 100 man moeten leveren. Uit R. 6 Juli 1700 ziet men, dat deze modderaars ook in de kasteelsgracht hun werk vonden. R. 14 April 1699 blijkt, dat dit volk 1 stuiver per dag genoot plus rijst, evenals de vroegere steenhalers en ook de voor zulk werk gebruikte Batav. Javanen, terwijl daarentegen de Maleiers voor denzelfden arbeid 4 st. ontvingen en volgens R. 14 Maart 1704 voor gehuurde slaven een schelling per dag werd betaald. Ja, luidens R. 24 Oct. 1707 genoten zekere Baliërs voor baggerwerk een schelling plus voeding en brandhout, welke laatste belooning ook bij R. 12 April 1708 voor precies hetzelfde werk wordt bepaald dat de „Modderjavanen" verrichten; kettinggangers daarentegen ontvangen volgens dit laatste besluit voor zulken arbeid 5 schellingen per maand, dus evenveel als de Javanen; bij R. 27 Juli 1700 wordt een aantal Bantammers bij wijze van straf veroordeeld tot arbeid op Onrust op hetzelfde „tractement" als de Cheribonsche modderaars. De arbeid dezer laatsten kan dus geen betaalde arbeid heeten, doch is heerendienst tegen genot eener kleine vergoeding, gelijkstaand met die voor kettingboeven.

§ 604 Uit R. 23 Oct. 1699, waarbij deze modderaars voor het eerst hun afscheid krijgen (met 't begin van den regentijd) bespeurt men dat er ook Preangervolk onder liep; bij hun vertrek kregen zij een „foijtje". Sedert dat aardbevingsjaar verschenen zij geregeld met het begin van den drogen tijd, om met het einde daarvan huiswaarts te keeren. Reeds het eerstvolgend jaar werd bij R. 16 Maart 1700 besloten, behalve volk van Cherib. en Gabang ook 100 man uit Pamanoekan en Tjiasem (volgens D. 22 Maart 1700 leverden deze

elk 50 man) en 140 Krawangers op te roepen (van welke volgens D. 13 April 1700 Panatajoeda 100 en Wirasaba's zoon 40 leverde); bij R. 26 Oct. 1700 kregen zij hun afscheid; zie verder D. 24 Febr., R. 8 Maart, D. 19 Maart, 4 April, 20 en 23 Mei, R. 28 Oct. 1701; R. 7 Maart, D. 18 en 20 Maart, R. 27 Oct. 1702; R. 8 Maart, D. 10 Maart, R. 29 Oct. 1703 (dat jaar schijnt Krawang geene modderaars te hebben geleverd); D. 12 Mei, 22 Juli, R. 13 Oct. 1704 (dit jaar blijkt alleen van Cheribonsche en Tjiasemsche modderaars); D. 20 April 1705 (hier levert Pamanoekan er 86), R. 28 April, 11 Sept. 1705; enz. enz.

Monopolie. Het is niet te onpas, hier de woorden te citeeren van Prof. § 605
Muller (o.l. III, 300): „Iedere stadsregeering (*in het Nederl. van 1650*) zocht zooveel mogelijk haar eigen handel en nijverheid te bevorderen; kon zij hopen, een tak als 't ware binnen de muren te concentreeren, zoodat feitelijk een monopolie ontstond, dan spande zij daartoe alle krachten in".

Volgens De Jonge II, 80 begonnen de Portugeezen, zoodra zij zich in Indië hadden gevestigd, contracten met inl. Vorsten te sluiten, waarbij dezen zich verbonden „om die producten, van welke de Portugeesche handel bovenal meester wilde zijn, met uitsluiting van alle anderen *alleen* aan de Portug. *tegen vaste prijzen* te leveren" (1). Het is mogelijk dat dit stelsel ontstond, toen de Portug. nog geene vaste nederzettingen hadden en niet wisten of zij bij de komst hunner schepen eene lading zouden vinden; zij waren dan uiteraard genoodzaakt, overeenkomsten aan te gaan tot levering van eene bepaalde hoeveelheid producten tegen den termijn der aankomst hunner schepen. Konden zij zulk eene overeenkomst niet sluiten, dan waren zij gedwongen, evenals de eerste Nederl. Oostindievaarders deden (zie Tweede Schipvaerd, in Begin ende Voortgangh p. 26; 28; Valentijn, I, 2, 210), een factor ter plaatse te laten, om tegen de komst der volgende schepen eene lading op te koopen; men gaf echter denkelijk de voorkeur aan een contract van levering, waardoor de onkosten eener factorij werden uitgespaard. Daarna was de overgang gemakkelijk tot een contract van *uitsluitende* levering, waarmee de leverancier evenzeer gebaat was als de afnemer, mits deze steeds voldoende contanten of ruilwaren bezat en een billijken prijs bood. Van de uitsluitende levering tot de uitsluitende levering tegen vasten prijs, was de overgang even gemakkelijk; ook heden zal de handel wel zulke transacties kennen. Eerst wanneer daarna § 606
de koopman tevens soldaat bleek te zijn en met list of geweld een te *lagen* prijs wist vast te stellen en te handhaven, traden de nadeelen der exclusieve contracten aan het licht. Bij gebrek aan bronnen omtrent de geschiedenis der Portugeezen in het Oosten, althans zulke bronnen waarin naast het accidenteele ook het essentieele dier geschiedenis wordt behandeld, blijft dit verband

(1) Volgens Valentijn I, 2, 197 sloot in 1537 de Vorst van Tidore eene overeenkomst met de Portug., waarbij hij zich verbond „alle nagelen alleen aan de bewintsluiden van Koning Johan den Derden tegen denzelven prijs als die van Ternate (*te*) leveren".

natuurlijk eene hypothese; het zou te verwonderen zijn als de overgang van handel tot dwanglevering zóó methodisch had plaatsgehad. Ik wensch er dan ook alleen op te wijzen dat die evolutie in den aard der zaak lag. De contracten, welke de Nederl. sloten, toonen, dat dezen steeds zooveel voordeelen bedongen als zij konden krijgen; eene geleidelijke ontwikkeling van het monopoliesysteem is er zóó weinig in te vinden, dat men soms vragen kan of die inl. potentaten, die zich als 't ware argeloos het mes op de keel lieten zetten, wel begrepen wat de voor hen soms zoo nadeelige contracten beduidden. Bij het allereerste leveringscontract, dat van Sept. 1600 met de Hitoeëezen (C. D. pag. 12), beloven dezen reeds „alle nagelen .... tot zeekeren gestelden prijs" (1) alléén aan de Holl. te leveren. Deze menschen zaten toen in de knel en beloofden alles wat men maar wenschte; maar de Sultan van Ternate zat niet zóó in het nauw, toen hij 26 Mei 1607 (C. D. p. 52) een contract aanging, waarbij hij de uitsluitende levering van nagelen toezei „tot sulcken prijs als de Heeren Staten sullen ordineeren ende met den Koningh accordeeren"; ontbrak deze laatste zinsnede, dan vonden wij reeds hier de dwanglevering compleet. En wat noodzaak was er bijvb. voor den Samorijn, om 3 Jan. 1626 (C. D. p. 206) eene verbintenis aan te gaan tot uitsluitende levering van gegarandeerd goede peper tegen een vastgestelden prijs, met verbod aan zijn
§ 607 eigen onderdanen om eenige peper achter te houden? Vandaar dat latere contracten niet zelden minder voordeelen beloven dan vroegere. Zoo erlangt 23 Mei 1638 de Comp. een contract, dat haar den ganschen buitenlandschen handel van Ceilon verzekert (C. D. p. 312); bij de vernieuwing echter van dit contract op 6 Aug. 1649 (C. D. p 516) wordt het betrekkelijke artikel in veel minder scherpe termen uitgedrukt en de alleenhandel beperkt tot dien in kaneel. Wel ziet men in 1615 den Gouverneur van Ambon zijn best doen (Tiele, Bouwst. I, 190) om een contract van uitsluitende levering, doch zonder vasten prijs, te veranderen in een met vasten prijs, „daermede veele moyten ende querellen, gelijck voor desen gevallen waren, souden wechgenomen werden", maar toen in 1621 zekere dorpen op Banda als overwonnelingen „haer lant mette casteelen ende vruchten" overgaven aan de Comp. (Bijdr. 1854 p. 403) en derhalve, zou men zoo zeggen, rijp waren voor dwanglevering, dwangcultuur, extirpatie etcetera, maakte Coen notabene een contract met hen (C. D. p. 161), waarbij zij weliswaar tot de uitsluitende levering, en van „leverbaer goet", werden verplicht, maar van geen prijs werd gesproken, en dat dus, wat den handel betrof, van denzelfden omvang was als het contract, hetwelk 12 jaar eerder (C. D. p. 74) door den onafhankelijken Vorst van Sambas was aangegaan, toen hij alle Europeesche natiën behalve de Comp. uitsloot en zich

(1) Wij zien Van der Haghen later echter verzekeren (Tiele, Bouwst. I, 215), dat het „spels genoech" had gekost om dit contract aangenomen te krijgen, zonder dat Van der Haghen van een vasten prijs durfde reppen

verbond, zijne diamanten alléén aan haar te leveren. Een contract van uitsluitende levering tegen een lagen prijs werd reeds 6 Jan. 1613 met Makjan gesloten (C. D. p. 109), waarbij voor de nagelen een prijs ad 50 Realen van achten de bahar „ad perpetuitatem" werd afgesproken, terwijl eerst in 1628 op het veel afhankelijker Ambon de vaste prijs van 60 Realen bedongen werd (C. D. p. 220), waarvan echter een Ambonsch contract van 1633 (ib. p. 259) weer geen melding maakt.

Toont dit alles, hoe weinig systematisch het dwangstelsel zich ontwik- § 608
kelde, eene verplichte levering tegen willekeurig vastgestelden prijs schijnt al vóór de komst der Nederl. in Bantam niet onbekend geweest te zijn. Jacob van Neck merkte aldaar in 1599 op (Bijdr. en Mededeel. Hist. Genootsch. Utr. XXI, 265), dat de Rijksbestierder en de Shahbandar „als sie vernemen dat se wel meer int vercoopen (*der peper aan de Holl.*) sullen crijghen alst ghemeen volck waent, haer de peper afcoopen; accordeeren dan mette vreemde coopluijden, die sy, 't gheen bij henlieden daegs te vooren van de arme ghemeente tot minder prijs is ghecoft, doer deselve doen (*lees wellicht: dierder selve dan*) leveren". Kan men dit nog als eene handelsmanoeuvre beschouwen, iets anders is het B. 1, 20, 4 besprokene; vergel. § 299. Zelfs datgene, wat sommige schrijvers als het ijselijkste gevolg van het Compagniesstelsel kenmerken, het verbranden van het surplus specerijen, vindt men al lang te voren bij de Portugeezen; zie het citaat uit Barbosa, anno 1516, bij Rouffaer, Batikkunst, aflevering 3, Bijl. III noot 5; van de Bandasche noten zegt deze: „Er is zooveel voorraad van, dat zij haar verbranden".

Wat de extirpatie aangaat, zij hangt zoo nauw samen met het monopolie dat, zooals ik in Teysmannia (VI, 51; evenzoo ibid. XVI, 2) lees, sommige Zuid-Amerikaansche orchideeën door plantenzoekers expres zijn uitgerooid om zich het alleenbezit te verzekeren van de exemplaren daarvan die zijzelf hadden meegenomen. Voor de Comp. werd extirpatie bijna noodzakelijk, erkent Valentijn (I, 2, 318), nadat zij zich verbonden had tot de aanname tegen vasten prijs van wat haar geleverd werd. Het „eerste spoor", zegt De Jonge III, 387, vindt men reeds in een advies van Jacques l'Hermite van 1612. Uit Artus Gijsels (Kron. Utr. Gen. 1871 p. 503) blijkt, dat in 1622 al bij Bewindhebberen overwogen was om de overtollige nagelboomen „om te houwen". De daartegenover staande gedwongen aanplanting vinden wij op Ambon reeds tijdens den in 1625 opgetreden Gouverneur Jan van Gorkum, die (Valentijn II, 2, 63) gelastte dat alle mannelijke „kasteelsonderdaanen" per jaar 10 nagelboomen zouden aanplanten. Wanneer de Sultan van Ternate zich in 1629 verplicht (C. D. pag. 227) „sorge (*te*) dragen en aen alle onse ondersaten (*te*) beveelen, de nagelen gepluct behoorlijck en de boomen well gehavent (1)

(1) Vergel. Valentijn III, 1, 195: „een wel *gehavende* nagelboom"; Rumphius H. A. I, 1: „boomen die eetbare vrugten dragen en door menschen *gehavend* (*onderhouden*) worden"; ib.

werden, zonder te hengen (*toe te staan*) deselve affgehouwen ende thuijnen in plaetsen van dien . . . . gemaect werden", dan zien wij de vrije volks-
§ 609 cultuur reeds overgaan in eene gereglementeerde dwangteelt. Toen er op Ambon weer gebrek aan nagelen was, vaardigde de Gouverneur in 1662 een plakkaat uit „dat ijder huijsgesin in de regenmousson 20 jonge nagelboomtjes moste aanplanten" op straffe van boete; dit werd, zegt Rumphius (manuscript Ambonse Historie), vier jaar achtereen gedaan, en daarna werd ieder gezin verplicht de aldus geplante 80 boomen voltallig te houden, waarop voortaan door inspecteurs werd toegezien. Dat is dus de dwangcultuur au grand complet. Zelfs eene soort van cultuurprocenten was niet onbekend. Immers toen De Vlamingh in 1650 (Valentijn II Amb. Zaaken p. 162) het geldelijk voordeel wilde afschaffen, dat de Orangkaja's in het Ambonsche van elke baar aan de Comp. geleverde nagelen trokken, als op niets berustend, handhaafde de Regeer. dit „als een vergelding van hunne moeiten en gedane diensten". Het is haast niet denkbaar dat dit in de Molukken bestaande systeem, waaraan G.-G. en Raden de hand deden houden, zonder invloed zou zijn gebleven op de ontwikkeling der zaken in de Preanger, waar trouwens (zie de opmerking B. 17, 40, 1) aan geene belasting in gelde te denken viel. Het monopoliestelsel was te Batavia zoo doorgedrongen in het algemeen bewustzijn, dat men omstreeks 1680 onder de notarieele obligatiën vele vindt, waarbij Inlanders wegens schuld aannemen de producten van hun land uitsluitend aan den schuldeischer te leveren. Bovendien blijkt uit Welvaartrapport V, *b* Bijl. 5, dat nog heden in de Preanger het leenen van zaaipadi veelal geschiedt op voorwaarde o. a. „van verplichten verkoop van de helft der opbrengst tegen lage prijzen aan den uitleener". Dat schijnt dus echt Soendaasch.

Het oudste voorbeeld van verplichte levering (doch vrije cultuur) in het Jacatrasche dateert al van 1629. Toen namelijk den 12 Febr. van dat jaar (P. I, 243) door den Magistraat der stad Bat. de te voren afgeschafte pacht der in de omstreken groeiende sirih en pinang werd hersteld, bepaalde deze dat de teelt dier gewassen aan ieder zou vrijstaan, doch dat men verplicht was het product tegen een vasten prijs te leveren aan den pachter.

§ 610 Waar ik nu van verplichte leveringen aan de Comp. spreek, wordt uitsluitend gedoeld op de levering van handelswaren tegen betaling, niet op onbetaalde contingenten, zooals de landen des Soesoehoenans opbrachten ingevolge het contract van 1705 (De Jonge VIII, 167), en evenmin op het gratis leveren van materialen bijvb. voor vestingbouw, dat reeds in een Ambonsch contract van 1622 voorkomt (C. D. pag. 176; vergelijk aldaar p. 260). Of het op Ceilon bestaande systeem van belasting eenigen invloed kan hebben gehad

II, 104: „snoeien en *havenen*"; D. 1641 p. 265; 272; P. van Hoorn bij Dapper o. l. pag. 225: „dat de paerden wel worden gevoert, *gehavent* en opgepast"; Nieuhof, Brasil p. 203: „van onkruit *gehavent*".

op de ontwikkeling van het in de Preanger ingevoerde stelsel, is moeielijk uit te maken, maar onwaarschijnlijk is het niet; het zou kunnen zijn dat Saint Martin, die lang op Ceilon had gediend en tot wiens liefhebberijen de kennis van inlandsche zaken behoorde, de trait d' union is geweest tusschen dat eiland en Java. De memorie van overgave, welke Rijklof van Goens Junior in 1679 opstelde als aftredend Gouverneur van dat eiland, zegt (Berigten Hist. Gen. Utr. V, 2, 56): „Op Batticalo, Trincoenemale en Cotjaar werden nog geen andere geregtigheden van belang betaalt dan van 't gezaaij en 't vangen der eliphanten; voor (*d.i. in plaats van*) de hooftgelden en andere lasten leveren zij jaarlijx voor een geringen prijs zooveel balken en ligte houtwerken als haar werden opgelegt, mitsgaders enig wasch en honing voor een gering geld"; elders op dat eiland bestonden Comps. tollen, pachten, landrenten, ook diensten; de bevolking daarentegen (ib. p. 57) die in zekere landstreek als militie werd beschouwd, genoot vrijheid van „landen en thuijnen"; er bestonden uitvoerige registers van degenen die tienden, hoofdgelden, landrenten e.d. moesten opbrengen (ib. p. 73), evenals van degenen die verplicht waren „tot den herendienst"; vergelijk aldaar p. 91 en 92 over de jaarlijksche contingenten, bestaande in olifanten, balken en hertevellen, door bepaalde districten op te brengen; voor te betalen hoofdgelden werden aanslagbiljetten uitgereikt aan de belastingschuldigen (ib. p. 109). Wat de kaneel aangaat, in 1650 bestond op Ceilon deze regeling (Valentijn V, 1, 132), dat telken jare tegen den tijd dat de kaneelboomen geschild zouden worden een register werd opgemaakt van de personen die daartoe aangewezen waren, „mitsgaders hoeveel ieder zal hebben te leveren, zijnde, na oude verpligting, twee bharen de man, de eene (*baar*) om niet en de ander om $1^1/_2$ rijksdaalder de bhaar, tenzij om redenen van minder- of wegens overjaarigheid (*dus tenzij, omdat de dienstplichtige buiten de gestelde leeftijdsgrenzen viel*), siekte of andere oorsaaken die tax verminderd wierd"; de lage kasten der bevolking waren aangewezen voor het transport der kaneel; vrijgesteld van kaneelarbeid waren de leden der dorpsbesturen en hunne kinderen en nakomelingen; de eersten genoten zekere „geregtigheden", de anderen betaalden iets voor hunne vrijstelling.

Hoe onmogelijk het geweest zou zijn, in de Preanger een noemens- § 611
waard bedrag in geld te doen opbrengen, is reeds gebleken. Wat de in de Ommel. bestaande tienden aangaat, Chastelein schrijft daarvan in 1705 (l.l. pag. 239) dat de bevolking „ten hoogsten schuw" is van het opbrengen van een deel van den oogst „om de extorsiën en meer andere moeijlijkheeden die daaruijt voortkomen, gelijk haar de ondervinding reets maar al te veel geleerd heeft, behalven dat het ook niet veel soude beschieten, als het daar zoo mee ging als de Javanen jegenwoordig gewent zijn, van dewelke d'E. Comp. in plaats van de thiende (*de tiende*) van de geheele tiende krijgt, daarop wel te pas komt hetgeene d'Heeren XVII^en^ in haare missive, gedateerd

20 Julij 1680, onder de materie van Ceijlon seggen: „Toebak planten off den landbou is een werk, particulier(*en*) maar niet d'E. Comp. passende".

§ 612 Reeds D. 22 Febr. 1678 richt de Regeer. eene aanschrijving aan den Commandant van Tandjoengpoera, om met zachtheid te werk te gaan, ook bij het eischen van rijst voor de bezetting, hetgeen „nae de Javaense wijse over 't geheele lant althoos een gebruijckelijck servituijt zij". Hier volgt men dus met bewustheid een inlandsch gebruik; deze levering werd echter betaald, want D. 19 Aug. 1681 leest men: „Den Tommagon Natta Jouda en Angabeij Wira Saba hadden hun verbonden, alle maanden ten behoeve van de besettelingen een coijang rijs te leveren voor betalinge, wes den Vaandrigh ordre versogt, tot wat prijs dat graen hun soude werden voldaen". In Cheribon moet het anders zijn geweest, doch dit was dan volgens contract; D. 1 Jan. 1681 staat in de instructie voor Van Dijck, dat te Cher. een garnizoen zal blijven als het noodig is en de Sultans het willen onderhouden; bij het toen tot stand gekomen contract (De Jonge VII, 373) verplichten zij zich „te vergoeden d'oncosten die de Comp^ie. tot haer behulp en bijstant komt te doen"; na den dood van Sultan Sepoeh werden bij R. 12 Mei 1699 de bijdragen tot onderhoud van het fort afgeschaft en bij R. 10 Aug. 1699 het aantal voor 't fort te leveren koeli's verminderd.

§ 613 Wij zagen boven (§ 574) dat de Regeer. steeds aandrong op het leveren van hout, ook van rijst en vee, door de Krawangers, daarna ook door de meer oostelijk wonenden. Aangezien deze regentschappen reeds vanouds die producten naar Batavia uitvoerden (§ 45), werd dus na het contract van 1677 geen nieuw systeem ingeleid, maar aan een bestaanden handel meer leven ingeblazen en ook op den arbeid aangedrongen, die de handelswaren moest verschaffen. Oorspronkelijk bepaalt de Regeer. ook de prijzen niet eigenmachtig. D. 13 Juni 1682 schrijft de Commandant te Tandjoengpoera, dat de Krawangsche Hoofden zekeren prijs voor bamboe hebben „geeijst" (over dit woord zie B. 21, 2, 1), waarop bij R. 18 Juni 1682 wordt besloten, dezen officier te gelasten „de Javaanse Hooffden te exhorteren tot de prompte leverantie van het gerequireerde beestiaal en bamboesen", welke zullen worden betaald, „niettegenstaande de Comp. des ongehouden was, indien se hare regeeringe naar de Javaanse mode quame te reguleren". Dit standpunt, waarbij de Regeer. desbewust afwijkt van de inlandsche opvatting van leveringen aan den Souverein, komt echter geenszins uit bij het schrijven, dat ingevolge

§ 614 deze Resolutie naar Krawang afgaat (D. 18 Juni 1682), luidende aldus: „Dat de Javaanse Hoofden, die tot 't versamelen van 't bestiaal en bamboesen onaangesien de gedaane ernstige recommandatie en genoegsame betalinge (*ongeneigd bleven*) in ernstiger termen aangesecht moste werden, dat se uijt craght van Comp^s. heerschappij verplicht waeren, soodanige diensten te presteren (1) als

(1) In de Ommel. vindt men wel gevallen dat de Regeer. door Javanen (niet door andere Inl.) hout laat kappen zonder betaling, dus in heerendienst; zoo R. 26 Aug. 1698; B. H. 10

sij onder de regeeringe der Javaanse Coningen sonder eenig genot mosten doen, wes Haar Ed^s^. ook de prompte voldoeninge van het geeijste vee en bamboesen tegemoet sagen, en soude haar voor 't 1000 van de laastgenoemde nogh 8 Spaanse realen betaalt werden". Volgens D. 13 Juni 1682 was door hen 10 realen geëischt voor bamboe, te leveren „aan onse schans". Deze last hielp echter niet, want D. 30 Oct. 1682 komt bericht: „Wegens den prijs van de bamboesen had den Vaandrigh met deselve (*de Hoofden*) niet konnen accorderen, aangesien sij 't hondert (*hierboven moet dus waarschijnlijk eveneens 100 worden gelezen*) onder 10 rd^s^. (*lees: realen*) niet en wilden geven". Spoedig daarna, D. 11 Jan. 1683, wordt met Panatajoeda tijdens een bezoek § 615 te Batavia een vaste prijs afgesproken voor palissaden, namelijk 5 Rd^s^. per 100; van bamboe leest men niet, doch het zal daarmee wel denzelfden weg zijn gegaan, dat de Comp. de Hoofden noodzaakte *hare* prijzen aan te nemen. Wat het bedrag daarvan aangaat, heden ten dage kost het djatihout 60 à 75 gulden per M^3^. en groote balken nog meer (Cordes o. l. pag. 273). Eenige jaren later, D. 3 Sept. 1688, gaat namens de Regeering een schrijven aan den Regent van Tjiasem, waarbij gevraagd wordt „voor hoeveel gelt hij het hondert stux duigen hier kan leveren, en hoeveel duijsent in een jaar door 't volcq van Intchiassem wel connen gekapt worden". Dit klinkt vrij liberaal, maar was misschien slechts een valstrik om het bedrag van den eisch te kunnen bepalen; immers D. 25 Jan. 1689 zendt de Regeer naar Tjiasem het „costende" van het geleverde houtwerk volgens haar eigen taxatie. Bij het contract van 1681 was bedongen dat Cheribon hout zou leveren tegen bazaarsprijs, wanneer de Comp. het noodig had; doch bij R. 20 Maart 1699 werd een vaste „prijscourant" bepaald, terwijl tevens schijnt te blijken dat zulks al in 1685 door Tack tijdens zijn verblijf te Cheribon was gedaan. Dit werd trouwens noodig door de fraudes der Residenten. Met Panatajoeda van Krawang werd bij R. 27 Aug. 1697, toen te Batavia haast geen brandhout te krijgen was, besloten eene overeenkomst tot het leveren daarvan aan te gaan, waarbij de Regeer. opmerkt, dat de prijs lager was dan gewoonlijk. Wat het artikel rijst betreft, bij R. 14 Mei 1688 wordt den naar Cheribon te vertrekken Regeeringscommissaris Johannes de Hartogh o. a in opdracht gegeven,

Juli 1706. Conform R. 12 Sept. 1717 ontvangen zekere Inl., die bij Tanggeran eene maand lang hout hebben gekapt, per man één Rd., dus ongeveer anderhalven stuiver per dag; de vraag is, of daarbij voeding werd verstrekt, zie § 1632. R. 21 Juni 1730 blijkt van een last van den Gecomm., dat door den Kapitein der oostzijdsche Javanen met 2 à 300 man hout moet worden gekapt op onuitgegeven Comps. landen. Wanneer Chastelein (l. l. pag. 245) zegt, dat de Comp. „de Javanen die dat (*hout*) van 's Comp. land cappen en leeveren daar even-wel voor betaalen moet", dan is dit niet voor alle gevallen bewijsbaar. Dat echter de bevolking en Hoofden in het Jacatrasche tot den aankap in heerendienst niet verplicht meenden te zijn, ziet men B. 23, 153, waar Van Riebeeck met groote voorzichtigheid den Kapitein der O. Javanen en het Hoofd van Tjikarang polst of zij daartoe bereid zijn tegen betaling, een bewijs dat dezen weinig voelden voor het theoretisch verschil dat door de Comp. gemaakt was tusschen „Javanen" en andere inl. natiën binnen het Jacatrasche.

een contract van leverantie tegen vaste prijzen met de Sultans te sluiten. Of hij daarin is geslaagd, weet ik niet; vergelijk § 1218.

§ 616 Naast de *uitsluitende* levering tegen prijzen welke de Regeer. bepaalde, komt zeer spoedig de *gedwongen* levering. Wel vindt men nog 3 Nov. 1690 eene vraag namens de Regeer. aan den Regent van Pamanoekan „of sijn volk genegen sijn, alderhande hout voor d'E. Comp. te kappen, daer sij naer behooren voor sullen betaelt werden", maar reeds D. 18 Oct. 1681 had de Resident te Cheribon bericht: „Voorts had men tot de houtprocure aan ijder gouverneur der bovenlanden bevolen 100 man af te senden", terwijl de Sultans tegelijk melden: „Wij hebben aan alle onse onderdanen op Chirrebon ordre gegeven dat zij peper zouden planten en houtwercken opsoecken". D. 4 Sept. 1682 schrijft de Vaandrig te Tandjoengpoera: „Den Tommagon Natta Jouda en Naija Troena (*over dezen zie § 271 noot*) waaren aan de schans gekomen, versoekende van 't kappen van bamboesen en palissaden geëxcuseert te mogen werden om hare rijsvelden te bebouwen, dewijl sij andersints 't aanstaande jaar niets te eeten zouden hebben"; dit verzoek wordt ingewilligd, D. 17 Sept. Eenige maanden later, D. 16 Maart 1683, wordt van Cheribon geschreven: „Den oudsten Cheribonsen Prins nevens de Samadangse Hoofden had men 2 à 3 maanden van de houtcapperij geëxcuseert om de velden te

§ 617 bouwen en haar padij te verplanten". Bij het advies van Van Hoorn en Couper dd 6 Sept. 1684 (§ 501) wordt er op gewezen, dat Bandoeng, Soekapoera en andere regentschappen eveneens diensten, speciaal gedwongen houtkap, behooren te verrichten, en bij Couper's reglementen (§ 504 e. v.) werd dan ook het kappen van hout tot plicht gesteld tegen „de ordinaire prijs", dus zonder dat de Regenten stem hadden bij het bepalen daarvan. Inderdaad is de houtkap, zooals die in genoemde reglementen wordt aangeduid, niets dan een slecht betaalde dwangdienst. Een positieve last om eene bepaalde hoeveelheid, duizend diverse balken, te leveren, gaat D. 7 Oct. 1686 naar Tjiasem en Pamanoekan. Ook later, zooals bijvb. D. 24 Feb. 1701, 6 Maart 1705 wordt van deze regentschappen jaarlijks zooveel hout geëischt als de Reg. noodig achtte, zonder dat een vast jaarlijksch bedrag werd bepaald. Daarentegen blijkt D. 20 Jan. 1693, waar aan den Regent van Imbanagara wordt geschreven: „Zoo Depattij Imbanagara waarlijk maar 700 coppen nu bezit, zoo zal hij voor geen 1000 man omtrent de Sirrebonse houtkapperije voor de Comp^e. behoeven dienst te doen", dat hier de dienstplichtigen naar verhouding tot hun aantal uitkwamen. Dat de Regent van Soemedang in zijn eigen land hout kapte en afvoerde naar Indramajoe, blijkt D. 31 Aug. 1694. Dat de arbeid ook buiten het regentschap geschiedde, ziet men ook D. 29 Juni 1691, waar volk van Pamanoekan te werk wordt gesteld in Soemedang, omdat in hun eigen land

§ 618 „geen bossen van groot hout meer te vinden zijn". Ook is het haast niet aan te nemen, waar men D. 11 Dec. 1703 leest dat Soekapoera hout levert, dat dit uit dat regentschap zelf kwam. D. 1 Mei 1702 schrijft de Regent van Bandoeng

dat hij zal leveren „jatijhout, dewelke tot Indermaijoe gekapt sullen werden"; zoo ook dezelfde D. 4 April 1703. Of dit doelt op houtkap in Bandoeng, met verdere afwerking te Indramajoe, dan wel op houtkap bij laatstgenoemde plaats, is de vraag. Soms wordt gelast, het gekapte naar Batavia te vervoeren, zooals D. 6 Juli 1695 aan den Regent van Pamanoekan; gewoonlijk laat men echter het hout met schepen der Comp. halen, zooals o.a. D. 9 Mei 1696 van Tjiasem en Pamanoekan.

De Preangerman houdt niet van boscharbeid. De Statistieke Beschrijving der Preanger van 1822 zegt: „De ingezetenen hebben een bepaalden afkeer tegen de boschwerkzaamheden", omdat zij voor zichzelf bij voorkeur bamboe gebruiken. Bovendien is het een zware arbeid. D. 4 Sept. 1682 (zie § 616) belet de houtkap den rijstbouw in Krawang; D. 26 Juni 1682 klagen twee Soekapoerasche Hoofden over den zwaren houtkap; R. 6 Sept. 1686 verzoeken de Regenten van Soekapoera, P. moentjang, Bandoeng, Imbanagara en Kawasen (die tevens klagen over de oneerlijkheid van Resident Marten Samson) „om van het houtkappen verlost en nae hare rijsvelden gelicentieert te werden, off ten minsten, indien haarlieden dit niet volgen konde, dat er dan een vaste ordre op het houtkappen gestelt mogt werden, specialijck hoe veele mannen uijt de duijsent in ijder district daartoe souden moeten arbeijden". Waarschijnlijk is toen door den Commissaris de Hartogh een paar jaar § 619
later eene regeling gemaakt, althans D. 16 Juli 1688 schrijft hij uit Cheribon dat de Regenten daar zullen komen, „met dewelcke den Commissaris 't werck der bovenlanden aanvatten en ten spoedigsten zou tragten af te maaken". Afdoend was deze regeling dan in geen geval, want D. 1 Dec. 1694 klagen de Regenten van Bandoeng en Tjiasem over verloop van volk tengevolge van den houtkap; D. 17 Mei 1696 jammeren de Tjiasemers opnieuw, dat deze arbeid hun geen tijd laat om padi te snijden, dat de Regent extra ten eigen bate laat kappen en al het loon opstrijkt; D. 11 Dec. 1703 blijkt dat er volksverloop in Soekapoera is wegens den houtkap; D. 13 Maart 1704 schrijft de Regent van Soemedang dat zijn volk van 1000 man tot 500 is verminderd door dezelfde oorzaak. Bij R. 9 Febr. 1706 wordt de Preangerbevolking voor een jaar van den houtkap (niet van anderen arbeid) vrijgesteld „om alsoo hun rijsplantagie te beter te konnen herstellen"; deze had zwaar geleden door de onlusten van Prawata en misgewas.

Wijze van ontginning der bosschen. D. 20 Mei 1683 schrijft de Regeer. § 620
naar Cheribon, dat „3 of 4 boswerckers" derwaarts zullen vertrekken om den Inlander het houtkappen te leeren „en zoodanige boomen om te vellen die daartoe bequaam zijn". In de Afg. patr. miss. 3 Jan. 1684 zegt zij hieromtrent, dat „2 of 3 Europese houthackers, in de Hoogduijtse bosschen opgevoet, nevens een bequaam timmerman onder de opsigt van een vigelant stierman" den houtkap in het Cheribonsche besturen, opdat geen noodelooze aankap geschiede. Waarschijnlijk koos men dit personeel onder de soldaten, evenals later de

mijnwerkers voor een deel; de stuurman was noodig om de gewenschte scheepshouten aan te wijzen. Maar er werd veel vernield. D 29 Juni 1691 blijkt dat in Pamanoekan „geen bossen van groot hout meer te vinden zijn"; R. 26 Oct. 1696 wordt besloten, den Commandant te Tandjoengpoera aan te schrijven om den particulieren aankap van brandhout in Krawang te verbieden „ten eijnde alsoo het brandhout, dat in dat district nog werd gevonden, voor d'E. Comp. en haren ommeslag te versekeren"; D. 21 Nov. 1696 wordt nu aan Panatajoeda geschreven, voortaan geen hout te kappen zonder verlof van den G.-G., daar de bosschen te zeer beginnen te dunnen; bij een schrijven van 19 Oct. 1700 wordt herhaald, dat Panatajoeda en zijne Oemboels „geen meer hout daertoe (*tot „araxhouten" ter verkoop aan Batav. ingezetenen*) sullen mogen kappen maer alleen voor d'E. Comp."; D. 29 Sept. 1701 wordt hem weer toegestaan, behalve het brandhout voor de Comp. nog eene zekere hoeveelheid tot eigen voordeel te kappen en te verkoopen aan Bataviasche ingezeten; die met een pas te Tandjoengpoera komen; bij R. 10 Juli 1708 wordt bepaald, dat Bataviasche ingezetenen eveneens een permissiebiljet van den Shahbandar „met voorkennisse van den G. G." noodig hebben om uit Tjiasem en Pamanoekan hout af te halen.

§ 621 Wat de houtsoort betreft, in 1641 bericht Juliaan de Silva dat boven Tandjoengpoera „groote quantiteijt schoon quieti hout . . . . sooveel men in 2 à 3 dagen soude connen doorreijsen, ende daeronder vele schoone groote balcken" te vinden waren (zie B. 1, 25). Hierboven (§ 9) wees ik er reeds op, dat oudtijds djatihout vrij veelvuldig moet zijn geweest, en zelfs dicht bij Batavia gevonden werd. Omtrent Jochem Michielsz' mededeelingen aangaande djatibosschen in Soemedang en Pamanoekan zie B. 10, 11, 5; ib. 20, 5; ib. 22, 3; ib. 33, 2. D. 18 Oct. 1681 wordt bericht uit Cheribon „dat de meeste en beste kiatenboomen tusschen Cheribon en Samadangh stinden". Dit is denkelijk het bosch van Bongas, zie B. 40*a*, 20, 3. Aangaande de meer zuidelijk gelegen bosschen van Dermawangi schrijft de Commissaris de Hartogh D. 16 Juli 1688 uit Cheribon, dat hij „de visite in de houtbossen van Chirbon tot Drommewangij int Sumedangse district en van daar voorts nederwaarts over Sicaro (*Tjikaroe, rechter bijrivier der Tjimanoek*) tot op Indermaijoe" verricht heeft.

§ 622 *Peper.* De Barros zegt van West-Java, dat peper het belangrijkste product is; in 1522 kwam Henrique Leme daar en erlangde vergunning om „bey Bantam" eene vesting aan te leggen, waar per jaar 1000 zak, d.i. 350 centenaar peper aan hem zou worden geleverd (l.l. IV, 36). Uit Rouffaer's mededeeling in Bijdr. 1899 p. 135 omtrent dit den 21 Aug. 1522 met den „toen nog Hindoeschen Sanghyang van Soenda Kalapa gesloten contract", waarvan de origineele tekst nog te Lissabon berust en in 1892 in druk is verschenen, blijkt dat hier van Jacatra wordt gesproken. Echter behoeft die peper daarom nog niet in het Jacatrasche geteeld te zijn; zij zou er even goed bijvb. uit de Lampongs kunnen zijn aangebracht. Van Linschoten (Itinerarium p. 25),

sprekende van het eiland Java, zegt: „Die principaelste Have vant Eylandt is Sunda Calapa; op dese plaets van Sunda valt veel Pepers". Het is mogelijk, dat in deze berichten wat overdrijving schuilt. Frank van der Does in zijn journaal van de eerste reis der Nederlanders naar Indië zegt van Soendakalapa (De Jonge II, 337) uitdrukkelijk: „In deese stadt en geschiet gheen handelinghe van eenighe speceryen" (of bedoelt hij hier alleen de fijne specerijen, kaneel, nagelen, noten en foelie?). Wellicht is de teelt later opgevat althans een ander ooggetuige, Matelieff, verklaart in 1607 (Historische Verhael in Begin ende Voortgangh II, 53) omtrent den Vorst van Jacatra: „Hij en mach (*d.i. kan; vergelijk B. 14, 14, 6*) jaerlijcx niet boven de 300 sacken peper uytleveren, maer plant alle dage meer aen", en in de instructie voor den G.-G. Both van 1609 (P. I, 15) leest men dat deze te Jacatra „altoos in allen gevalle een schip peper 's jaars moet komen koopen".

Wat het monopolie der Comp. aangaat, te Malakka had zij zeer kort § 623
na de verovering dier stad de uitsluitende levering der peper uit de omstreken, en wel tegen een door haar bepaalden prijs, aan zich gereserveerd, D. 1641/2 pag. 178. Bij een besluit van 25 Febr. 1653 (P. II, 181) werd vastgesteld dat alle te Batavia aangevoerde peper aan de Comp. moest worden geleverd (vroeger was de verkoop aan anderen wel geoorloofd, zie P. I, 424); doch een zoo streng monopolie als in de fijne specerijen kon in peper natuurlijk niet worden gehandhaafd; zie bijvb. P. III, 39. Nochtans blijkt P. III, 229; 535 het streven om ook den overzeeschen handel te reserveeren aan de Compagnie. Evenwel ziet men P. II, 419; 505; 540 toch, dat veel te Bat. aangevoerde peper weer door particulieren vandaar werd uitgevoerd, en dat zelfs een uitgaand recht daarvan werd geheven; dit kan toch kwalijk slaan op uitvoer van peper welke men van de Comp. had gekocht, omdat dáárop toch zeker niet veel winst meer was te maken. De Comp. ging echter in het Jacatrasche de teelt tegen. Chastelein komt (l.l. pag. 248) op tegen „de verkeertheijd van het gevoelen dergeene, die swarigheijd gemaakt hebben om onse ingeseetene op Batavia het planten van peeper toe te laeten, dewelke, ik weet niet op wat voor een ordre, daar altoos van gediverteerd geworden zijn, zonder dat het iemand oijt publicq verboden geweest (*is*), zijnde alle maar in dat gevoelen en die waan gehouden dat men het niet doen mogte, daar nogtans d'landen de schoonste geleegentheijd en bequaamheden toe hebben". Uit hetgeen hij laat volgen blijkt, dat de aanleiding hiertoe moet zijn geweest de vrees voor te grooten overvloed, waarmee de Comp., gegeven haar monopolie, allicht zou blijven zitten, en voor clandestienen uitvoer. Opmerkelijk is, § 624
wat hij verder noteert (ib. p. 251): „De bequaamheijd dezer landen tot peeperplanten en dat se daar heel wel groeijen wil, is soo bekend, dat het (*niet*) nodig sal sijn hetselve nader aan te wijsen; die daaraan twijffelt kan het in mijn peepertuijntjes op Depok (*over welke zie B. 22, 17, 3*) gaan sien, dewelke ..... so schoon staat en sterk draagt dat sulx een plaisier is te aanschouwen".

Dat in 1641 nogal peper geteeld werd in de Krawangsche bovenlanden, ziet men uit het verhaal van Juliaan de Silva (B. 1, 19), dat bij het Hoofd Joedakarti 8000 gantang in voorraad lag, „voor desen daerontrent in 't geberchte geplant, die den Mataram voor sijn reeckeninge te vercopen gelast hadde". De berichten omtrent dit artikel blijven overigens schaarsch. Op peperteelt in de Preanger wijst reeds, dat in een oud Soendaasch handschrift peper (pedes) wordt opgenoemd onder de artikelen, welke het landschap Kandangwesi opbracht aan den Vorst van Pakwan (T. B. G. LIII, 174). Verder bijvb. de aanvoer te Batavia D. 10 Maart 1644 van 55 bahar van Indramajoe, en het geschenk, dat D. 28 Mei 1648 de Vorst van Cherib. aan den G.-G. doet van 12 pikol peper. Neemt men het register op het gedrukte Dagr. van bijvb. 1674 ter hand, dan vindt men, dat in dit jaar te Batavia in 't geheel ongeveer 1.800 pikol peper van Cheribon werd aangebracht. Uit Soekapoera komt D. 2 Dec. 1676 (dus nog vóór de bemoeiing der Comp. met de Preanger)
§ 625 een geschenk van 70 gantang peper voor den G.-G. Van Dijck rapporteerde in 1681 (De Jonge VII, 367) dat „veele negorijen onder den Sousouhounang sorterende (*peper*) quamen uijt te leveren, als het district van Galo, Bandon, Timbangantang, Sammadangh", waaruit „buijten (*d. i. ongerekend*) het districkt van Chirrebon bij sorgvuldige insamelingh en aanplantinge jaarlijks wel 3000 picols en meerder te trecken souden zijn, sooals (*de*) opperhoofden van die plaatsen hebben geconfirmeert"; doch het bleek hem niet „werwaarts deselve steedts vervoert was", ofschoon zijne zegslieden moesten erkennen, dat de beste afvoerweg over Cheribon liep, zoodat dit bericht weinig vertrouwen verdient. Bij het in datzelfde jaar met de Sultans gesloten contract bedong de Comp. (zie hierboven § 436) de uitsluitende levering van peper „tegen basaarsprijs". Maar reeds 4 Juli 1682 besluit de Regeering, voor die peper te betalen 10 Sp. realen de bahar van drie pikol, „een halve of quart reael min ofte meer onbegrepen" (1). De Afg. patr. miss. van 11 Dec. 1685 zegt evenwel dat de Cheribonsche peperprijs de helft is verhoogd, om de bevol-
§ 626 king tot de cultuur aan te moedigen. Het rapport van 6 Maart 1686 (zie § 518) noemt de peperteelt als middel van bestaan in verschillende dorpen

(1) De vraag, of dit een billijke prijs was, is natuurlijk zoo gemakkelijk niet te beantwoorden, want prijzen varieeren. De reaal was destijds 3 gulden (zie D. 1676 p. 85: 177; 1678 p. 431 noot), dus de Comp. bood 10 gulden per pikol. In 1678 komt zij bij contract met Palembang overeen, voor aldaar geleverde peper 3 rd. (à 48 stuiver) per pikol te betalen (D. 1678 p. 179). In 1679 (D. 1679 p. 143) biedt zij te Cheribon 15 realen de bahar geleverd te Batavia, half geld, half lijnwaden, hetgeen (zie ibid.) „vrijwat" minder bedraagt dan 12 realen contant, bij levering te Cheribon. D. 1680 p. 519 spreekt de Regeer. van „den Bataviscn prijs à 5 Rds. 't picol", van Palembangsche te Bat. aangebrachte peper. Maar in 1681 was te Cheribon 10½ Sp. de Comp. te duur (De Jonge VII, 366), waarop de peper haar wordt aangeboden tegen 11 Rd. Holl. de bahar. Den 15 Febr. 1686 (De Jonge VIII, 213) kwam de Comp. met den Sultan van Bantam een prijs overeen van 15 realen per bahar, bij levering aldaar; eenige jaren vroeger, D. 23 Febr. 1678, kon men te Bantam voor 16 Sp. geen peper krijgen. R. 30 Sept. 1694 leest men dat te Cherib. voor peper betaald wordt 4½ Sp. of 5 Rd.

van P.moentjang, Soemedang, Kawasen en Soekapoera. Reeds Van Dijck drong bij de Preanger-Regenten en die van Pamanoekan en Tjiasem op de teelt aan, D. 1 April 1681; de Regeer. evenzoo bij de Sultans R. 1 Aug. 1681; D. 18 Oct. 1681, 4 Juli 1682. Het is daarom wat opvallend, dat de reglementen van Couper (§ 504 e. v.) daarover zwijgen. Heeren XVII^en^ begonnen zich ook daarvoor te interesseeren en drongen o. a. bij schrijven van 27 Aug. 1692 „in allen ernst" aan op voortzetting der pepercultuur in Cheribon. Bij R. 30 Aug. 1695 werd voor de „Hoofden der Priangers en Javanen in de Jaccatrase bovenlanden" de prijs verhoogd tot 6 Rd^s^. per pikol „om haar tot het aanplanten van dien corl te animeren"; het transport bleef daarbij natuurlijk te hunnen laste; voor de regentschappen buiten het Jacatrasche werd de prijs bepaald op 4½ Rd^s^. per pikol (D. 15 Febr. 1697). Sedert D. 6 Sept. 1695 (zie hierbeneden § 635) werd van enkele Regenten bij den jaarlijkschen eisch ook peper gevorderd. Cijfers van leveranties geven wij hieronder § 675. Wanneer Mossel in zijne Memorie rakende den staat der O. I. C. dd. 30 Nov. 1753 beweert, dat in Cheribon de teelt „in 't begin deser eeuw om den overvloed van peper verwaarloosd is", welke overvloed „na anno 1680" volgens hem daaruit bleek „dat maar tegen 10 Sp. de 375 ℔ betaald wierd", dan kan dit alleen slaan op overvloed elders, niet in het Cheribonsche of Bataviasche.

Katoen. Over den katoenstruik zie Rumphius H. A. IV, 33 e. v. Of hij § 627
op Java inheemsch is, bleek mij uit de geraadpleegde bronnen niet. C. S. W. van Hogendorp (Beschouwing p. 174), die spreekt van „de katoensoort, welke op Java, Bali, Makassar en Boeton inheemsch is", kan moeielijk als autoriteit gelden. Van Gorkom (o. l. II, 498) zegt voorzichtig: „Men moet aannemen dat het katoen uit Hindostan zijn weg naar den O. I. archipel vond en dat ook de plant zelve spoedig daarop werd ingevoerd en gekweekt". Dat katoen reeds tijdens Padjadjaran in het Bataviasche achterland werd geteeld en zelfs, naar het schijnt, uitgevoerd, kan worden afgeleid uit de bij Kabantenan (zie I, 247 noot) gevonden koperen platen (T. B. G. XVI, 563 en LIII, 164, waar Pleyte eene andere lezing geeft, met behoud evenwel van het woord *kapas*). De oudste vermelding in Nederl. bronnen van de teelt in West-Java vond ik bij Groeneveldt (De Nederl. in China, Bijdr. 1898 p. 13) in eene „Memorie voor die Apotteckers ende Chirurgins, die den jaar 1602 op den vlote naar Oost- Indië varen sullen", alwaar onder de planten enz., voor welker overbrenging naar Nederl. zij moeten zorgen, ook wordt genoemd „eene soorte cattoen die bij Bantam wast". Omtrent Midden-Java wordt in 1615 door Balthazar van Eijndhoven (De Jonge IV, 59) vermeld, dat „by den Mattaram veel cattoene garen valt". Volgens oude berichten bij Van Deventer (Gesch. § 628
der Nederl. op Java, I, 81) trok de katoenteelt in O. Java al vroeg de aandacht en werd in 1612 zelfs te Pasoeroean een afzonderlijk kantoor gevestigd onder Maseijck, om garens op te koopen. Bij plakkaat van 15 April 1648 werd het vervaardigen van nagemaakte Cormandelsche lijnwaden verboden, en

daarmede de inlandsche weefkunst onderdrukt, aangezien, naar het schijnt, de producten hiervan onder evengenoemde rubriek werden gebracht. Eene vrij uitvoerige mededeeling leest men in Afg. patr. miss. 23 Dec. 1664 (De Jonge VI, 101): „De Javaen is hier het planten van cattoen verboden geweest, die se anders tusschen de padie in plegen te saeyen ende om daermet door een en deselve arbeyt een dubbelden oogst te genieten, gelyck in de landen van de Mattaram ende elders geschiet; ende aengesien wy niet connen sien, wat redenen tot soodanigen verbodt geweest connen syn, derwyl *in de nabuerige landen meest overal veel cattoen gewonnen wort,* soo hebben wy daer nu licentie toe vergunt, ende waerop die plantagie nu al by velen by der hant genomen wert, te weten in de padie die op hoge landen geplant wort, de waterackers tot het planten van cattoen onbequaem sijnde" (1). Het rapport van 6 Maart 1686 (zie § 518) vermeldt katoenindustrie onder de middelen van bestaan in P. moentjang, Kawasen, Soekapoera.

§ 629 Dat katoenen garens in de 17e eeuw een monopolie der Comp. waren, is mij niet gebleken; het Tarief van inkomende en uitgaande rechten van 27 Febr. 1671 (P. II, 537) schijnt het tegendeel te bewijzen. Eerst sedert Mossel had zij een monopolie daarin (zie § 1351). De eerste die, voor zoover mij bekend, op het belang der teelt wees, was François Tack, zie hierbeneden § 637; iets later adviseerde Cornelis Chastelein in een geschrift van 30 Nov. 1686 (in copie in 's Lands Archief aanwezig, getiteld „Mijne gedagten ende eensame bedenkingen over de saken van Nederlands India") om „Javanen om cattoen te planten en te weven in de bovenlanden van Jaccatra te senden, gelijk se reets op de oostcust van Java sterk doen, dat de Sousouhounang en andere Javaanse Vorsten op ons begeren niet soude weijgeren", d. w. z. die Vorsten zouden wel planters en wevers willen zenden, als er om werd gevraagd. Daar hij tevens aanraadt „heeredienſten de Inlanderen op te leggen, gelijk in India meest bij alle Vorsten in gebruijk is", zou men in hem misschien, had hij destijds eene meer invloedrijke positie ingenomen (eerst 25 Juli 1705 werd zijne aanstelling tot Raad Extraordinair te Batavia bekend), den schepper van het Compagniesstelsel kunnen zien. De aanleiding tot de dwangcultuur van katoen ligt in R. 24 Nov. 1693, waarbij wordt besloten om katoenen garens voor Nederland op Java's N. O.-Kust te doen inkoopen, omdat Bengalen, Sourate, Ceilon en Malabar lang geen garen genoeg leveren

(1) Over dit laatste zie § 1375. Nieuhof, die in 1670 voor het laatst te Batavia was, schrijft (II, 247): „Een zeker slagh van katoen of boomwol groeit te Batavia, dat uit Bengale gebragt en aldaer voortgeplant is". Dit zal dus de heesterachtige, overblijvende katoensoort zijn, die op Java onder verschillende benamingen (zie Encycl. van N.-I. II, 205) bekend is en niet in bepaalde aanplantingen voorkomt, doch in afzonderlijke exemplaren in de desa's, terwijl de éénjarige plant (kapas djawa) in opzettelijk daartoe aangelegde tuintjes wordt gekweekt. Dr. W. R. Tromp de Haas (Teysmannia XIV, 515) zegt dat *'alle* katoensoorten der tropen overblijvende gewassen zijn „doch in de praktijk worden enkele van de eigenlijk overjarige soorten als eenjarige geëultiveerd".

voor de belangrijke vraag in patria, waar de winsten bizonder groot zijn. Het Javasche garen wordt, zegt de Resol., door kenners even goed genoemd als de soorten uit de West van Indië. Zonder dat nu uit de Resol. iets omtrent voorbereidende maatregelen tot bevordering der cultuur in de Preanger blijkt, leest men plotseling in het Dagr. 'sub 18 Aug. 1694:

„Ook sijn heden na de landen der Priangers, sorterende onder de juris- § 630
dictie van d'E. Comp., afgesonden de Arias Soera Wisanta en Soera Ita nevens nog twee Europese militaire, omme in deselve landen bijeen te samelen en voor de Comp. te doen afbrengen alle het catoene gaarn dat aldaar soude wesen te vinden, en ook nog eenige paarden in te coopen, sooals dat nader is te sien uijt het briefje, aan hun medegegeven, luijdende aldus:

Desen brief wert gesonden door de Ed. Heeren Joan van Hoorn, Directeur Generaal, en Isaac de Saint Martin aan Aria Nata Mangala op Tsjiblagon, Aria Wiera Tanoe tot Tjaanjoer, Demang Timbangantan op Bandong, Tommagon Tanoebaija op Prakanmoentjang, Pang(*eran*) Soemadang, Tommagong Wieradedaha op Soukapoera, Depattij Imbanagara, Soeta Nanga Cawasseen, Rossa Bangsa en Raxa Mangala op Pamotan en Passarocan, dewelke God met een lang leven en voorspoet gelieft te begunstigen.

Voorts soo senden de Ed. Heeren Joan van Hoorn, Directr. Generaal, en Isaac de Saint Martin uijt last van den Gouverneur Generaal Willem van Outhoorn de Arias Soera Wisanta en Soera Ita aan de Priangers om goede cattoene gaarn die fijn en redelijk is op te copen, waarom de Priangse Hoofden *alle hetselve* bijeen sullen moeten doen brengen, en wanneer hetselve bijeen sal sijn gebragt, sullen de Priangers hetselve door goede vertroude personen met een brief, de quantiteijt van ijders gaarn en de prijs derselve (*uijtdruckende*), in comp(*agnie*) van Aria Soera Wisanta *naar Batavia* doen brengen, opdat een ijder naar behooren sal kunnen betaalt werden, en *de gemene man, die het toekomt,* sig mag verheugen en daardoor geanimeert werden, en wanneer wij het gelt voor het garen sullen gesonden hebben, soo sullen de Priangse Hoofden aan degene die het gaarn gelevert hebben hetselve sonder fout behoorl(*ijck*) moeten uijtdelen en betalen, en wanneer sulx niet en geschiet, sal den Gouv. Generaal daarover seer verstoort zijn.

Ook senden wij nevens de bovengen(*oemde*) Arias twee Hollanders § 631
om goede paarden te coopen, waartoe zij gelt van hier medenemen, om deselve volgens prijs naar behoren ginder te betalen, gaande met gem(*elde*) Arias en 2 Hollanders nog 20 Javanen, die alle naar gewoonte wel ontmoet en getracteert (1) sullen moeten werden, en bijaldien gen(*oemde*)

(1) *Ontmoeten* en *tracteeren* zijn synoniem met bejegenen (over welk woord zie B. 9, 4, 2) en behandelen. D. 1663 p. 384: „D'onse werden nu wat moderater *ontmoet*"; 1678 p. 129: „ons volcq minsaem *ontmoeten*"; ib. pag. 505: iemand is „seer civiel *ontmoet*". Over *tracteeren* zie B. 16, 26; 33; 31, 54.

Arias off hunne mackers iets onbehoorlijks mogte komen te doen off de Priangers ijets afpersen, soo sullen de Priangers niet beschroomt behoeven te wesen om haar klagten herwaarts te doen. Daarentegen sullen de Priangers ook met geen leugens of valsche oprapinge den Gouverneur Generaal lastig moeten vallen.

Geschreven int Casteel Batavia op 't eijland Groot Java desen 14 Augo. 1694.

(Onder stont 's Comp. zegel in roden lacke en:)

Afgegaan den 18 do."

§ 632 Over de in dit stuk genoemde Bantamsche Hoofden zie B. 16, 7, 12; 15, 13, 4. Bij bovenstaand schrijven valt verder op te merken 1° de zorg der Regeering dat de betaling aan den kleinen man zal komen, iets waarop elders weinig acht wordt geslagen; 2° dat, evenals de paarden, zoo ook het garen gekocht wordt, en de Regeer. niet zelve den prijs bepaalt (1); 3° dat geene bepaalde hoeveelheid wordt gevraagd. D. 1 Dec. 1694 schrijft echter de Regent van Bandoeng, dat hij „de 20 picols cattoene garen" niet heeft kunnen bijeenkrijgen en nu aan Aria Soerawisanta c. s. 5.000 strengen heeft medegegeven; er was dus wel degelijk een bepaald quantum gevraagd. Van vrije levering blijft dus zeer weinig over, ofschoon D. 31 Aug. 1694 heel lief aan den Regent van Soemedang wordt geschreven, dat Soerawisanta is gezonden „om te vernemen of de Priangse volkeren haar wit cattoene garen alhier aen de Comp. willen leveren". Opmerking verdient voorts, dat de prijs voor het garen niet evenals voor de paarden aan de commissie wordt meegegeven — men wenschte dus dat de zendelingen der Regenten dien te Bat. zouden komen halen, en wel vermoedelijk 1° om aldus het transport van het garen te hunnen laste te brengen; 2° om aanraking met de Regenten te krijgen en te vernemen wat van de cultuur was te verwachten; 3° om aldus een antecedent te scheppen voor jaarlijks terugkeerende leveranties.

Hoe het met deze eerste levering afliep, ziet men uit den brief D. 11 Dec 1694 (geschreven nadat bij R. 3 Dec. was besloten, uit de bovenlanden weder katoenen garen „so veel als er te krijgen sal wesen", te vorderen) van dezen inhoud:

§ 633 Dit briefje komt uijt last van den Heer Gouverneur Generael Willem van Outhoorn tot Batavia door de Heeren Raden Joan van Hoorn en Isaac de St. Martin, tot bekentmaking dat de Ombols (2), hier met Soura Wisanta gekomen, soo veel cattoene gaern hebben gelevert als alhier in

(1) Het wil mij echter lijken dat dit slechts schijn is; één dag na bovenstaanden brief vindt men in het Dagr. een schrijven van den Regent van Soemedang, meldend dat bij hem is geweest dezelfde Aria Soerawisanta om namens „de grooten tot Batavia" (over deze uitdrukking zie B. 50, 24, 2) paarden en runderen te koopen, welke zijn geweigerd omdat men ze wilde betalen, terwijl toch dit „UEds. eijgen vee is"; hij zendt verder 2 paarden en 10 runderen ten geschenke. Dit schrijven geeft den indruk van fijne ironie en legt het vermoeden nabij, dat de geboden prijs veel te gering was geweest, of dat de hooghartige Rangga Gempol niet voor veehandelaar wilde spelen.

(2) Het Hs. leest hier telkens: *Ambols*.

's Comps. packhuijsen is gewogen, en het fijne en grove van malcanderen gesorteert en elk na sijn waerdije getaxeert, en het gelt aen de Ombols van Aria Natta Mangala, Radeen Wangsa Cassoema en Aria Wiera Tanoe betaelt, te weeten voor 4 p(*ico*)ls en 14 cattijs grof gaern tegens 18 Rxds. het picol ofte de 100 cattijs, is samen Rxds. 74 1/8, en waermede den Gouverneur Generael gelast heeft de Ombols weder ten eersten naer huijs te laten vertrecken, en dat *binnen den tijd van 8 maenden 201 picols* cattoene gaeren sullen moeten versamelen en na Batavia senden, na de *monsters*, die de Ombols nu medenemen, en *waervoor, als het goed is, alhier sal betaelt werden*, te weeten:

voor 't grof gaeren	Rxds.	18	het picol van 100 cattijs,
voor 't grove gaern dat wat beter is	„	24	„ „ „ „ „
voor 't fijne gaern naest het grove	„	30	„ „ „ „ „
en voor het heel fijne gaern	„	40 à 45	„ „ „ „ „

ijder na sijn deught en fijnte.

Memorie waer en door wie de besorging van voorm(*elde*) cattoene gaarn geschieden moet, als:

Tot Si Kalong, Si Belagongh, Siaupour en Tampangkeer (1) door Aria Natta Mangala, Radeen Wangsa Cassoema en Aria Wiera Tanoe	pls.	30
Tot Bantongh door Deman Timbangantangh	„	25
Tot Parakan Moetjang door Tommagon Tannoebaija	„	35
Tot Samadangh door Pangerang Samadangh	„	25
(*Tot*) Imbanagara door Depattij Imbanagara	„	20
(*Tot*) Sucapoura door Tommegon Wieradedaha	„	40
(*Tot*) Pamoetane, Passouroan en Boedjong Malang door Rossa Bangsa, Raxa Mangale en Soeta Derpa	„	6
Tot Cawasseen door Angabij Soeta Nanga	„	20
Te samen te leveren	Picols	201".

Hier is derhalve de dwanglevering in volle werking, doch het Buitenzorgsche, § 634
Tanggeran, Krawang, Tjiasem en Pamanoekan zijn niet in de cultuur betrokken. Dit schrijven werd volgens D. 24 Mei 1695 overgebracht door de Oemboels der Regenten; op laatstgenoemden datum vertrekt Aria Soerawisanta weder met den sergeant Jacob Boelaert, 2 soldaten en 25 koeli's naar de bovenlanden om te vernemen of het garen gereed is. Hij brengt weder een brief over, door Van Hoorn en Saint Martin op last van den G.-G. geschreven aan dezelfde Regenten, met aanmaning, omdat „de tijt nadert", te zorgen „dat alle de Priangershoofden 't selve volgens de gegeve ordre ijder met sijn eijgen volk na Batavia medesenden, sonder dat er aan de quantiteijt

(1) Lees waarschijnlijk: *Sianjour en Zampang Kalèr*, d. i. Tjiandjoer en Djampang Noord; vergelijk § 210.

ijets moet komen te manqueren, en waarvoor ijder sijn betalinge, als jongst geschiet is, na de deugt en fijnte van het garen sullen genieten". Tevens wordt een drietal der Regenten gelast, stamppaarlen te leveren, waarover hierbeneden § 669 e. v. Deze afgezondenen keeren D. 26 Aug. 1695 terug met de gelastigden der Regenten en 218 pikol garen, dus 17 pikol meer dan gevraagd was, van welk surplus 5 pikol voor rekening van Soekapoera komt; de rest
§ 635 blijkt niet. Eenige dagen later, D. 6 Sept. 1695, vertrekken de Oemboels weder, met 8 afschriften van een brief, door Van Hoorn en Saint Martin namens de Regeering aan bovengenoemde Regenten gericht, waarbij weder wordt aangedrongen op het vervaardigen van fijn garen, terwijl elk een gewicht van 10 kati ontvangt om hunne waar mee te wegen. Dit laatste doet denken dat het surplus van 17 pikol eenvoudig door verkeerde weging was ontstaan, of liever daardoor dat, speciaal waar het katoen geldt, het inlandsche gewicht naar willekeur veranderd wordt (§ 1128). Hun wordt verder gelast dat zij „tegen het aenstaende jaer 1696 weder sullen doen bijeenversamelen *al hare cattoene garen, wax, cardamom, peper en vogelnesjes en stamppaarlen,* om hier op Batavia af te brengen en haer geld voor te ontfangen, en dat deselve binnen den tijt van 11 maenden sonder versuijm hier op Batavia sullen moeten wesen"; de geëischte hoeveelheden blijken uit het hierbeneden § 675 volgende staatje. Dan volgt: „Ook werden de Priangershoofden bij desen gesamentlijck gelast, ijder tegen aenstaende jaer door hun volk te laten bereijden twee picols droge en suijvere indigo", waarvan een monster hun wordt toegezonden; „en sal den Gouverneur Generael na desen ijmant van kennisse na boven tot de Priangers van Batavia afsenden om haer verdere versoeken en verschillen na billijkheijt te vereffenen". Uit D. 19 Juni 1696 blijkt, dat de Regeering monsters had gevraagd van het te leveren garen, dus op fijnere qualiteit had aangedrongen. Dat ook Krawang garen leverde, vindt men het eerst vermeld D. 16 Sept. 1695, waar derwaarts wordt geschreven, dat Panatajoeda meer zorg moet dragen voor fijne bewerking en sorteering. Uit D. 25 Oct. 1695 ziet men dat het door hem geleverde 20 pikols bedroeg; hem wordt nu gelast, het volgend jaar 60 p. te leveren, die volgens geïnsereerde repartitie moeten worden omgeslagen over de Krawangsche Oemboels. D. 7 Aug. 1697 wordt hem bevolen, het garen te leveren in strengen volgens model.

§ 636 *Indigo.* Over den naam *anyl* en *nila* zie B. 19, 2, 1; over *taroem* en *tom* B. 39, 6, 4; de plant wordt beschreven bij Rumphius H. A. V, 1, pag. 220 e. v.

Van der Pant schrijft (Natuurk. Tijdschr. voor N.-Indië 1855, VIII, 351): „Het is waarschijnlijk, dat op Java indigo-soorten inheemsch zijn. Zoo vindt men alhier vele in het wild groeiende"; aldus ook Van Gorkom (o. l. II, 193). De Rovere van Breugel zegt (Beschrijving van het koningrijk Bantam, opgesteld omstreeks 1785, Bijdr. 1856, p. 344): „Reeds over twee honderd

jaaren wierd er een groote quantiteit van die verff van Anjer geleevert". Dit stemt overeen met de Eerste Schipvaert (Begin ende Voortgangh, Deel I) p. 76: „den Anil die tot Anier in potten gemaeckt word". Wat in mijn Overzicht p. 91* gezegd wordt over den naam *Tjitaroem* schijnt echter min juist; deze riviernaam moet samenhangen niet met *taroem* maar met dien van het oude rijkje *Taroema*, zie Not. B. G. XLVII p. 152 noot.

De instructie voor G.-G. en Raden van 1609 (P. I, 15) vermeldt handel in indigo op Bengalen enz.; die van 1617 (P. I, 48) verbiedt den handel hierin aan particulieren.

Dat indigo wellicht, evenals het garen, vanouds zonder betaling aan den Vorst werd geleverd, schijnt te blijken § 298; 299. Over de teelt als eerste gewas op tegal's, waar het 2 à 3 maal gesneden kan worden, en als tweede gewas (ook op sawah's) waarbij dit eenmaal geschieden kan, zie Van Gorkom o. l. II, 264; 204.

De eerste vermelding der teelt binnen het gebied der Comp. is in de Afg. patr. miss. 22 Dec. 1638 (De Jonge V, 239): „D' indigoteelt loopt desert; den autheur Sijmon Janssen, met Maseijckx (1) weduwe getrouwt, vint sich nu in andere saecken g'occupeert; echter omme dit apparent werck te voorderen, sijn uijt de Guseratse quartieren indigoplanters ende maeckers geeijscht". Wat hiervan verder kwam, blijkt niet. Op Formosa beproefde de Comp. zelve § 637 de cultuur en bereiding van indigo, maar zonder veel succes; zie Dagr. 1641 p. 265; 1644/5 p. 146; 151; 173; evenzoo in Siam, D. 19 April 1637 en D. 1640 p. 85, en op Mauritius, D. 1641 p. 393. De bereiding werd door haar geprobeerd in Sourate, D. 1641/2 p. 191, en wel „in ronde bollen", deels „van groene bladeren" deels „van droge".

Omtrent het ontstaan der Compagniescultuur meldt verder Joan van Hoorn in zijn brief dd. 30 Nov. 1707 aan XVII^en^ (De Jonge VIII, 138): „Wanneer de commissaris François Tack a°. 1685 de . . . . ambassade aan den Sousouhounangh . . . . soude ondernemen, soo heeft deselve in de besoignes daarover alhier met den Generaal van Hoorn (2) veelmalen gesproken van de vrugtbare landstreken tusschen de Mataram of Cartasoera en Cadirij, na desselfs bevindinge in de expeditie a°. 1678 . . . , en speciael van de weelderige *catloen- en indigovelden*, 't welk dan aanleijding gaf over dese twee gewassen wat nader nu en dan te speculeren en te ondersoeken of daaromtrent voor de Comp. eenige nuttigheden indertijd mogten te vinden zijn . . . . En ten reguarde van den indigo bevond men, dat deselve soo op Java als Macassar nat van 't veld in potten met kalck en water wierd geprepareerd en soodanigh

(1) Cornelis van Maseijck was in 1618 bij het afloopen der Comps. loge te Japara in Mataramsche gevangenschap geraakt (Van Dijk, Neêrland's vroegste betrekkingen p. 176 noot); mogelijk had hij toen indigo helpen planten en bereiden. Over hem zie ook I, 234.

(2) Uit I, 4 en 6 blijkt, dat Tack en de beneden vermelde Laurens Pit familieleden van hem waren.

buijten 't eijgen gebruijck naar Bantam, Palembang, de Westkust, Johoor, Banjer en elders vervoerd, daar de Chinese verwers hun hier somwijlen ook al van bedienen. Dit gaf d'Ed. Camphuijs en mij aanleijding, eenige dier natte indigo aan den gouverneur Laurens Pit na Coromandel a°. 1690 en 1691 te senden, die se tot het verwen van blauw lijwaat volgens de overgesonden monsters ook heel goed bevond; maar dat daartoe ook wel 36 en meer ponden
§ 638 natte tegen één pond fijne drogen indigo quam te benodigen. Na dese proef onderstond men, of die natte indigo ook konde duuren om na 't patria ter preuve te zenden, dog bevond dat al dies fijne verw in den tijd van 2 à 3 maanden door de scherpte van de calck daaruijt gebeten was, en niet als eene blauwe calck kwam over te laten, waardoor dan ook verdere speculatien vielen, om van Cormandel en Zouratta eenige menschen, die daar 't indigomaken gesien en bijgewoond hadden, hier ter preuve te gebruijken, gelijk dat onder mijn oogen meer dan eens geschied is; maar met de Zouratse methoode heeft het tot nogh door gebrek van genoegsame kennis niet willen gelukken, doch met *de Cormandelse manier van gekookten indigo* (1), gelijk *alle* de presente Javase gemaekt werd, vond men meer voortganck omtrent de Javanen". Hier wordt het aandeel der XVII in deze industrie verzwegen. Dezen hadden namelijk bij een brief van 27 Aug. 1692 (2) (sub Cormandel) gewezen op de groote voordeelen, welke de indigo thans in Europa afwierp, en den geringen aanvoer uit Cormandel; zij keurden daarbij goed, dat de teelt thans ondernomen was te Datcheron (aan de Godavari) en zou worden begonnen in een dorpje bij Tegenapatnam, hetwelk de Comp. „in eijgendom gekregen" had; zij drukten den wensch uit dat op „eenige andere welgelege en vrugtbare landen en plaetsen" evenzoo indigo zou worden geteeld en schreven: „Men sal alle bedenckelijcke middelen moeten aenwenden om ons op de beste
§ 639 wijse quantiteijt daervan te doen gewerden". Dat indigo te voren te Batavia werd aangevoerd uit de kustplaatsjes bewesten Cheribon, blijkt uit het gedrukte Dagr. bijvb. van 1674 niet. Het begin der onderneming ziet men D. 16 Mei 1694, waar het vertrek naar Cormandel wordt geboekt van den Koopman Willem Witmont (3), om na terugkeer alhier „tot de procure ofte aanplantinge van den indigo gebruijkt te werden". Reeds R. 3 Dec. 1694 meldt dat Witmont met een Assistent Joh. Lanius en twee inlandsche dienaren, die verstand van de indigobereiding hebben, van Cormandel terug is; de teelt zal nu worden ondernomen „onder het ooge en de sorge van den Heere Directeur Generael Joan van Hoorn, op sodanige plaatsen als Sijn Ed. daartoe

(1) Zie B 19, 4, 3.

(2) Witsen kwam pas het volgend jaar in het college van XVII^{en}; dit sluit niet uit, dat hij wel hierop kan hebben ingewerkt, evenals hij veel vroeger, nog als jongmensch, op de bemoeiing der Comp. met Herbert de Jager had geïnfluenceerd.

(3) Blijkens Havart's Op- en Ondergang van Cormandel I, 62 was deze Witmont in 1686 Boekhouder te Tegenapatnam; omtrent de indigocultuur in die streek zie B. 19, 1.

dienstig sal oordelen en konnen uijtvinden, (*teneinde*) een preuve te laten nemen off niet hier op Java en bijsonder in de Bataviase landerijen den indigo, waarvan het bladt ofte de spruijt op veele plaatsen seer welig komt te groeijen, in der tijt soude konnen aangequeekt en na de maniere van Souratte en Cormandel bereijt werden". Kort daarop schrijft de Resident te § 640
Cheribon, D. 11 Febr. 1695, dat de bevolking aldaar „nu nogh weijnig waren ervaren" in de indigobereiding, ofschoon „daeromher en in de bovenlanden grenssende aan 't Mattarams gebiet seer goede bladeren van dat slagh voortgebracht wierden", weshalve hij om een deskundige verzoekt, waarop D. 5 Maart 1695 zekere bereidingsvoorschriften derwaarts afgaan, terwijl D. 26 Juli 1695 een loerah en 4 Inlanders, behoorend onder Aria Soerawinata (over wien zie B. 15, 16, 6), eveneens naar Cheribon worden gezonden om indigo te bereiden, en D. 28 Sept. 1695 tot hetzelfde doel naar Tandjoengpoera de Assistent Zacharias van Rijp „benevens de twee slaven, hun op het bereiden van indigo verstaande". Kort daarna, D. 25 Oct. 1695, wordt aan Panatajoeda gevraagd, hoeveel pikol indigo hij per jaar wel zou kunnen leveren. De voorbereiding was dus nu afgeloopen, hetgeen te meer blijkt uit D. 6 Nov. 1695, waar het vertrek van Van Rijp en de twee slaven naar Cheribon wordt gemeld. Van deze laatste plaats komt reeds D. 3 Jan. 1696 eene hoeveelheid van 35 ℔ indigo, op aanwijzing van Van Rijp bereid; de Resident schrijft tevens, dat de cultuur daar wel goed zal slagen en de bevolking er geheel mede is verzoend. De Regeering antwoordt D. 20 Jan. 1696, dat de qualiteit zeer goed is, en zendt den prijs over, berekend op 3/8 Rd. (of 18 st.) per pond, dus $46^7/_8$ Rd. per pikol.

Hoe gering deze betaling is, blijkt reeds daaruit, dat D. 14 Oct. 1695 § 641
conform R. 11 Oct. 1695 aan den Bantamschen Rijksbestierder 65 Rd^s. per pikol namens de Regeering wordt geboden, wanneer hij indigo wil leveren; deze had, blijkens D. 25 Sept. en 11 Oct. 1695, 75 Rd^s. gevraagd. Intusschen wordt D. 4 Oct. 1698 de prijs der Krawangsche indigo verhoogd van $^1/_2$ tot $^5/_8$ Rd. of 30 st. het kati, dus 24 st. het pond en $62^1/_2$ Rd^s. de pikol. Dit zal een gevolg zijn geweest van R. 30 Sept. 1698, waarbij de prijs tot aanmoediging wordt verhoogd, voor de beste soort tot 5 schellingen of 30 zware stuivers per kati, hetgeen ongeveer overeenkwam met den prijs, dien de Comp. op Cormandel betaalde. Behalve op de bereiding schijnt ook op invoering van andere soorten indigo te zijn gelet; althans D. 11 Oct. 1696 worden 80 ℔ indigozaad naar Krawang gezonden, hoewel Panatajoeda D. 1 Sept. 1696 had geschreven, dat hij al met planten bezig was. Den eersten eisch van twee pikol indigo van elk der Preanger-Regenten, D. 6 Sept. 1695, vermeldde ik § 635. Hierop zenden die van Imbanagara en Parmoentjang D. 19 Juni 1696 een kati elk; de laatste voegt er naief aan toe, dat de door hem geleverde „soo goet niet en is als het monster van UEd^e., alhoewel ick se nogh selver hebbe gemaekt". Intusschen moeten ook anderen destijds hebben geleverd, van wie

het Dagr. zwijgt. Dit blijkt uit D. 15 Juli 1696, waar aangeteekend wordt het vertrek van den Boekhouder Lucas Meur en den sergeant Jan van der Hoeven naar Cheribon (den 28 Juni was de aanstaande komst dezer personen reeds aan den Resident Krijger bericht, om met hem eene tournée te doen „nae en door de Priangerslanden"); zij brengen het volgende schrijven:

§ 642 Uijt last en bevel van den Gouverneur Generael Willem van Outhoorn tot Batavia werd dit briefje ges(*chreven*) door den Direct^r. Joan van Hoorn en d'Heer Joannes Cops

aan Deman Timbanantang tot Bandongh,
aan den Tommagon Tanoebaija tot Parakan Moetjangh,
aan den Pangerangh Samadang Ranga Gompol tot Samadangh,
aan Angabij Soeta Nanga tot Cawasseen,
aan Depattij Imbanagara tot Imbanagara,
aan den Tommagon Wieradedaha tot Succapoera en
aan Rosta Wangsa en alle de verdre door de Comp. gestelde Hoofden over de negorijen Pamotan, Passourouan, Madura, Boedjong Malang en Oetama.

Voorts laten den Directeur Joan van Hoorn en de H^r. Joannes Cops aan alle de Priangershoofden, des Comp^s. getrouwe vrunden en onderdanen, weten, dat haere sourouans (1), behalven alleen die van Bandongh en Pamotan, in dit jaer en jongst in de maend Junij met Area Soera Wisanta hier gekomen sijn met de monsters van het *cattoene gaarn* als (*d. i. zoowel als*) de *wancadoe off zaijwortel* en van *indigo*, sijnde het garen en de wancadoe goed bevonden, en voornamentl. het garen van Samadang en Parakan Moedjangh, en soo ook alleen de indigomonsters van Depattij Imbanagara en Soeta Nanga van Cawasseen, maer alle de andere indigo was ondeugende en niet nae de Cormandelse maer nae d'oude Javaanse wijse met calck gemaeckt en daervan opgegeten.

§ 643 Daerom recommanderen en bevelen wij alle de Priangershoofden en volckeren om het planten en maken van indigo nae de Cormandelse wijse gelijk die van Imbanagara en Cawasseen voort te setten (2), en alle sooveel quantiteijt daervan te maken en aan de Comp. te leveren als sal connen geschieden, gelijck oock dat al het geordonneerde *cattoene garen, cardamom, peper, vogelnesjes, wax en stamppeerlijes* nae onsen brieff van den 6^e Septemb. des voorleden jaers, aan alle de Priangershoofden ges(*chreven*), nu al in gereeth(*eij*)t sal gebragt sijn om na Batavia te connen afvoeren, en waerom den Gouverneur Generael gelast heeft te deser tijt tot dies beter besorgingh nae de Priangerslanden en opperhoofden af te senden den Cheribonsen Resident Christiaan Krijger en den Boeckhouder Lucas Meur nevens den sergeant Jan van der Hoeve, omme

(1) Maleisch: boodschapper.

(2) Over dezen term zie B. 23, 140, 1.

nae den welstant der Priangerslanden te vernemen en het cattoene gaarn en de verdre goederen te helpen afbrengen, en 't welck nu op 't versoeck van Tommagon Wiera Dedaha en Depattij Imbanagara door den Gouverneur Generael is toegestaan aen alle de Priangers *nae Sirrebon* te mogen doen (om de lange weg over land nae Batavia), en wanneer (1) Comps. Resident op Sirrebon een brief aen de Ombols van ijder der Priangershoofden sal verleenen van alle soodanige garens en andere goederen als hij voor d'E. Comps. reeckening daer ontfangen heeft, om *alhier* aan die Ombols *op Batavia* dan gelijck verleden jaer alle nae behooren voor de Priangershoofden en volckeren voldaen te werden.

§ 644 En dewijl er onder de Priangershoofden met malkanderen over haer volck en negorijen nu en dan eenige *verschillen* sijn ontstaen, waertoe nu ruijm drie jaren voorleden den Cap(*iteij*)n Adolph Winckler tot de Priangers is afgesonden geweest (2), en dat den Gouverneur Generael van Tommegon Wiera Dedaha tot Succapoera als (*d. i. en*) Depattij Imbanagara en die van Bandong het verleden jaer al weder verscheijde saecken van sulcken questien daerboven sijn te vooren gecomen, soo heeft den Gouverneur Generael oock altans met eenen belast, volgens schrijven aan de Priangershoofden van den 6e September verleden jaer, dat onse voornoemde nu afgaande gecommitteerdens, den Resident Crijger en Bockhouder Meur nevens den sergeant Jan van der Hoeve, uijt des Generaals name alle de onderlinge differenten der Priangers terdegen en nae waerheijt sullen ondersoecken en in der beste voegen als (*tusschen*) gebueren (3) en broeders tragten te vereffenen en weg te nemen, en waeraen (4) alle de Priangershoofden gelast worden geloof te geven, en oock aen al 't gene haer verder door onse voorseijde gecommitteerdens sal werden gerecommandeert en aanbevolen.

Ges(*chreven*) int Casteel Batavia den 15e Julij 1696".

D. 31 Aug. 1696 leest men dat Krijger c.s. den 24en Aug. te Cheribon terug zijn gekomen. Naar Krawang gaat D. 29 Nov. 1696 de last, om het volgend jaar 15 „of ten minste zeven" pikol indigo te leveren; D. 7 Aug. 1697 die, dat elk gezin per jaar een kati moet leveren. En D. 2 Juni 1699 wordt aan Ngabehi Wiralodera te Indramajoe geschreven „dat het van 't bevel van den Heer Generaal is dat de volkeren van Indermajoe, Pamanoekan en Tsiassem evenals die van Chirrebon en Crawang ook jaerlijcx een parthije droge fijne indigo sullen hebben te planten en te bereijden".

(1) Omtrent het overtollige *en* vóór relativa en omtrent *wanneer* in den zin van: als wanneer, vergelijke men het Register op Deel II benevens de noot bij § 2341.

(2) Zie Bijlage XVI. In plaats van „ruijm drie" is te lezen: vijf.

(3) Er staat: *gebeuren*, dat ik duidelijkheidshalve heb veranderd, ofschoon dit niet noodig was, zie B. 23, 58, 6. Evenals altijd is het cursief tusschen haakjes staande door mij ingelascht.

(4) Er staat: *waer nae*.

§ 645 *Ontstaan van den Gecommitteerde.* Men vergelijke de personalia van Van Hoorn en Saint Martin, I, 3 e. v. Met hetgeen in het Overzicht pag. 94* wordt gezegd over de gelijktijdigheid van de koersverandering in Z. Afrika en in Indië vergelijke men Theal, Chronicles p. 210; 217; 264. Eerst in 1678 vestigden zich aan de Kaap twee Europeanen *buiten* „the Cape peninsula"; Stellenbosch is van 1680; in 1685 spanden XVII^en^ hunne krachten eerst recht in om de Kaap met Nederl. kolonisten te bevolken. Hoogst curieus is ook het meegedeelde in Ind. Gids 1906, II, p. 1442 omtrent de onderneming van Abraham Bouden, Commandeur van Sumatra's Westkust, die in 1694 aldaar eene kolonie van vrijgelaten slaven oprichtte, „Heer Abraham Bouden's land", waarover zijne nakomelingen feodale rechten zouden uitoefenen, op de manier van de Fransche landheeren in Canada. In 1696 hief de Regeer. deze kolonie op, welke punten van overeenkomst vertoont met Chastelein's latere kolonie te Depok.

In eene memorie van Van Hoorn als G.-G., R. 5 Dec. 1707, zegt hij dat Saint Martin en hij beiden „bij Resolutien van den 25^en^ Junij 1686 en 12 Oct. 1688 tot Commissaris over de Inlanderen hier ter plaatse wierden aangestelt". Eerstgenoemde is afgedrukt I, 66*. Bij R. 12 Oct. 1688 wordt een in rondlezing geweest zijnd concept-plakkaat „tegen den invoer en indrang der oosterse schadelijcke natien" aangenomen (P. III, 237), en aangezien Van Hoorn tijdens die rondlezing, R. 8 Oct. 1688, plotseling zonder blijkende reden ontslag als Raadslid vroeg, mag men aannemen dat dit plakkaat hem nauw aan het hart lag. Daarbij wordt o. a. gelast, dat de officieren der inl. natiën het getal en de namen hunner onderhoorigen aan beide Commissarissen zullen opgeven, die ook lijsten zullen ontvangen van alle slaven ten platten lande; doch met het *toezicht* op deze Inlanders en slaven worden zij niet direct belast. Intusschen was dit eene groote uitbreiding van hunne oorspronkelijke opdracht.

§ 646 De prototyp van den Gecommitteerde tot en over de Zaken van den Inlander, voor zoover deze het toezicht op de inl. bevolking uitoefende, is Kapitein Frederik Hendrik Muller geweest; zie diens personalia I, 238 e. v. Ook anderen zijn evenwel voor korter of langer tijd belast geweest met het „opzicht" over een deel der inl. bevolking. Ik laat dit thans echter onbesproken, er alleen op wijzende dat Speelman, reeds vóór hij Gouverneur-Generaal werd, de onmiddellijke „sorge en toesight" over de Baliërs „van outs" bezat, blijkens R. 13 Oct. 1680, en voor hun „hooft" gold. Aan hem was dus vermoedelijk Muller, de „Opsiender" der Baliërs, ondergeschikt, tenzij dit „van outs" overdreven is en alleen de periode na Muller's dood (anno 1678) bedoeld wordt. Evenzoo stonden de Makassaren en Boegineezen te Bat. onder Speelman. Na diens dood worden deze natiën bij R. 25 Febr. 1684, evenals met de andere inl. natiën het geval was, onder den Kolonel der burgerij geplaatst, terwijl de „Javanen" „onder opsight van den G. G. blijven continueren" (1). In 1685

(1) Wij zien I, 238 dat Muller ook „Opsiender van de Javaenen" geweest was.

dacht men er, blijkens R. 15 Maart van dat jaar, over om Tack te belasten met het opzicht over de „vrij velerhande soorten van inlantse natiën" in „dese colonie". Ook *na* de aan Van Hoorn en Saint Martin gegeven opdracht wordt, § 647
bij R. 18 Febr. 1687, naar aanleiding van de woelingen der Baliërs in de omstreken der stad de wenschelijkheid uitgesproken „dat er een vigilant en ervaren man, buijten dese Regering, gecommitteert wierd, om over d'Inlanderen als Maccassaren, Bougijnesen, Maleijers, Javanen etc. het *oog en commando* te houden", derhalve, den in 1678 gestorven Muller te vervangen door een persoon met grootere bevoegdheid dan hij had bezeten. Vervolgens wordt bij R. 25 Febr. 1687 besloten „den Commandeur Jacobus Couper te gebruijcken tot assistentie van de gecommitteerde Heeren Raden Joan van Hoorn en Isaacq de St. Martin om de inlantse hier remorerende volckeren volgens Resolutie van 25 Junij des verleden jaars, in ordre te brengen" (1). Eene regeling der aan Couper te verleenen bevoegdheid is vermoedelijk bedoeld met het plakkaat van 7 Mei 1687, waarbij eenige oudere plakkaten (welke men geresumeerd vindt P. II. 162; 306; 406) werden hernieuwd. Deze oudere plakkaten gaven voorschriften betreffende het toezicht, van overheidswege op de inl. bevolking uitgeoefend; bij de hernieuwing was vermoedelijk de bedoeling, dit toezicht thans te concentreeren in de handen van Couper, doch uit het stuk zelf blijkt niets van dien aard. Couper ging echter in het laatst van dat § 648
jaar naar Europa (zie I, 204) en werd niet vervangen. Alzoo smolten beide oorspronkelijk verschillende werkzaamheden, die der Gecommitteerden en de zijne, ineen. Dit kon te eerder, omdat Saint Martin ook als Raad van Indië Sergeant-Majoor was gebleven, en men het wenschelijk vond, dat op de Inlanders juist door een hoofdofficier toezicht werd gehouden; zoo doet bvb. R. 2 Maart 1700, ofschoon er twee Gecommitteerden waren, alleen Winkler, die tevens Sergeant-Majoor is, de voordracht ter benoeming van inlandsche kamponghoofden. Van Hoorn en Saint Martin krijgen nu in hunne qualiteit van Gecommitteerden behalve hunne bemoeiing met de inlandsche bevolking van stad en Ommel., die hier noodzakelijk onbesproken moet blijven, de meest heterogene opdrachten. Bijvoorbeeld bij R. 26 Juli 1689 die, om na te gaan of de leeftijd van zekere ingevoerde slaven overeenkomstig de gedane opgave is; R. 7 Febr. 1690 om het vertrek van zekere Makassaren naar hun vaderland te regelen; R. 7 Juli 1690 om voor de werving van inl. militairen voor eene expeditie naar Ceilon te zorgen; zaken die in weinig ander onderling verband staan dan dat er Inlanders mee zijn gemoeid. Bovendien zijn Van Hoorn en Saint Martin tijdens Camphuijs dikwijls de tusschenpersonen tusschen de Regeer. en aankomende inlandsche gezanten.

Wat hunne bemoeiing met het binnenland betreft, een bepaald persoon § 649

(1) In hedendaagsch Nederlandsch zou men in dezen volzin het woord „gecommitteerd" omzetten *na* „St. Martin", zie B. 22, 25, 5.

was voor de correspondentie met de Regenten niet aangewezen. De Regenten richtten zich gewoonlijk rechtstreeks tot den G.-G., zelfs met de beuzelachtigste zaken, zoodat D. 9 Mei 1678 aan den Commandant te Tandjoengpoera werd geschreven „dat indien de Javaense Hoofden van Craoan, Chebet etc. in toecomende ijets aen Haer Ed. voor te dragen hebben, 't selve sal dienen te geschieden aen d'E. Sabandaer Ocker Ockerse als voorstander der vreemdelingen", omdat de G.-G. het te druk heeft. Een tijd lang heeft Hartsinck als Kapitein der buitenforten de correspondentie met de Kraw. Hoofden gevoerd (R. 21 Jan., D. 24 Nov., 18 Dec. 1679 en elders), ook omdat hij aldaar bekend was en wellicht niet minder wegens zijne parentage aan den G.-G. van Goens (I, 217). Maar bijvb. R. 23 Dec. 1681 neemt de G.-G. op zich, een brief „naar Sirrebon ten reguarde der bovenlanden daaromher en herwaarts naar Carwangh etc. op het papier te brengen" conform „de gevallen discoursen" in Rade. Men vindt dan ook nogal brieven, aan de Regenten geschreven door den Secretaris van den Raad, op last van den G.-G. (D. 5 Jan. en 10 Oct. 1682; 9 Jan. 1687 enz.), tijdens den G.-G. Joan van Hoorn vele zonder naam van den schrijver, alleen op last van den G.-G. (D. 18 Maart, 6 en 26 Juli, 7 en 26 Aug., 2 Nov., 18 Dec. 1702 enz.). Eene enkele maal worden zij geschreven door den Shahbandar (1) op last van den G.-G. (D. 2 Febr. 1682;
§ 650 5 Sept. 1704). Tijdens Camphuijs werd de correspondentie met de Regenten namens den Landvoogd eerst bijna alleen gevoerd door diens intiemen vriend Jan Parvé, Ontvanger-Generaal en waarnemend Shahbandar (D. 28 Maart, 9 Juni 1685; 12 Juni, 26 Nov., 10 Dec. 1686; 7 Oct. 1687; 3 Sept. 1688; 5 Maart 1689 enz.); eerst omstreeks den tijd van Parvé's vertrek einde 1689 naar Europa kwam zij in handen van Van Hoorn en Saint Martin. Dezen

(1) Vanouds is de Shahbandar de tusschenpersoon tusschen de Regeer. en vreemdelingen. Wat den naam „Kapitein Tima" aangaat, die dikwijls in de oudere Dagreg. voorkomt, reeds D. 7 Oct. 1628 vindt men een brief, door de belegerende Matarammers gericht aan „Capn. Moor, Cappn. Tima". D. 17 Febr. 1637 wordt deze laatste titel door den Pangeran van Bantam gegeven aan Sebalt Wonderaer, destijds Shahbandar; deze zelfde man heette ook te Mataram aldus (D. 14 Juli 1648 en ibid. pag. 121), terwijl hij destijds Ontvanger-Generaal was (D. 8 Febr. 1648). D. 1665 p. 218 schrijft de Vorst van Boeton aan Kapitein Tima; de brief wordt overhandigd aan den Ontvanger-Generaal. D. 1671 p. 475 lezen wij dat de Ontvanger „van overlangh Sabandaer geweest is"; dit verklaart waarom D. 1669 p. 444 wordt vastgesteld dat „ambassadeurs en andere luijden van staet" zich zullen vervoegen bij den Ontvanger, en vreemdelingen van minderen rang bij den Licentmeester, met wiens betrekking echter D. 1671 p. 475 het shahbandarschap werd vereenigd.

De Jonge zegt (V, 140 noot 1) dat K. Tima beduidt: Capitao de timao, d. i. „kapitein van het roer (van den staat of van de zeemagt, overdragtelijk)", hetgeen mij onwaarschijnlijk voorkomt, omdat de Shahbandar noch de Ontvanger-Gen. iets met een roer had te maken, tenzij misschien een pijperoer. Men moet *timao* nemen in zijne oorspronkelijke beteekenis (Lat. *temo*, Fransch *timon*) namelijk (dissel)boom of) balk; bedoeld wordt: Kapitein van den boom, den over het water gelegden balk, die den haveningang sluit en waar de inkomende en uitgaande rechten worden geheven, waarmede beide evengenoemde ambtenaren wèl te maken hadden; zie P. I, 75.

schrijven meest op last van den G.-G. (D. 8 en 17 Febr., 1 Maart, 3 Nov. 1690; 19 Mei 1692; 20 Jan., 7 April 1693; 18 en 31 Aug. 1694 enz.), echter ook wel zonder den lastgever te noemen (D. 21 Maart 1689; 13 April, 10 Juni 1690; 18 Aug. 1691; 13 Sept. 1692 enz.) en soms alsof zij geheel baas zijn. Zoo vindt men in een brief aan den Regent van Soemedang D. 28 Juni 1689: „waarom de heeren Joan van Hoorn en S^{t}. Martin hebben goedgevonden den Pangeran aan te schrijven dat hij" enz. Zeer zelden voegen zij aan hun naam toe dat zij schrijven „als Commissarissen over de zaeken der Inlanderen", zooals D. 24 Aug. 1693 in een brief aan den Commandant te Tandjoengpoera, en 29 Sept. 1693 aan den Regent van Krawang. Tijdens Saint Martin's ziekte schrijft Van Hoorn alleen, namens den G.-G. of zonder dezen te noemen. Op deze zelfde manier gaat na het overlijden van Saint Martin de correspondentie door. Diens opvolger Cops bemoeit er zich niet veel mee, schrijft nu en dan samen met Van Hoorn of met Winkler; meestal schrijft deze laatste, hetzij alleen, hetzij met Van Hoorn, en gewoonlijk met de bijvoeging dat dit geschiedt op last van den Gouverneur-Generaal.

§ 651 Van den Raad van Indië verneemt men in die brieven weinig. Heijrmans schrijft wel op last van G.-G. en Raden (D. 20 Dec. 1704; 6 Jan., 18 Mei, 20 Nov. 1705 enz.), maar gewoonlijk alleen met vermelding van den G.-G. als lastgever. Eigenaardig zijn de brieven R. 24 Jan. en 2 Maart 1708, de eerste aan Pangeran Aria Cheribon, de tweede aan den Regent van Krawang, die door den G.-G. zijn geschreven „op naam van den Sabandar", d. i. den Gecomm. Heijrmans, en in Rade worden besproken. Men bespeurt hier dus, dat Van Hoorn begreep dat hij te hoog stond om direct met deze personen te correspondeeren (waarvan zij misbruik maakten, zie B. 20, 6), maar dat hij toch zijne onmiddellijke inwerking niet uit de hand wilde geven. D. 23 Febr. 1705 vindt men verschillende verzoeken van Hoofden in het Tjiandjoersche, welke door den Gecomm. aan den G.-G. worden voorgedragen en waarop deze in margine zijne beslissing noteert; de medewerking van den Raad blijkt alleen daaruit, dat deze bij Resol. van dien dag in algemeene bewoordingen de niet verder aangeduide beschikkingen goedkeurt. Een register der papieren, welke in Mossel's tijd tot het Commissariaat behoorden, vermeldt bundels „translaat Javaans afgaand en aankomend briefboek", beginnend met 1706, hetgeen zou kunnen aanduiden dat de correspondentie met de Regenten sedert dat jaar in den regel door den Gecomm. ging. Tijdens § 652 Van Riebeeck vindt men (evenals eene enkele maal vóór hem, zooals D. 5 Sept. 1704) herhaaldelijk brieven van den Shahbandar, op last van G.-G. en Raden (D. 8 Maart, 21 Juni, 3 Nov. 1710; 17 Maart, 27 April, 14 Oct. 1711 enz.). Dit was toen de hoogst onbekwame Cornelis Hasselaer, die door den G.-G., zijn bloedverwant (zie R. 15 Oct. 1709; D. 20 Nov. 1713 en B. 22, 39, 3), sterk geprotegeerd werd. Eerst in Juni 1717 legde hij door zijne benoeming tot Raad Extraordinair zijn shahbandarschap neer, doch in de latere

jaren daarvan, na Van Riebeeck's dood, bespeurt men niets meer van zijne correspondentie met de Regenten.

Deze laatsten richten, als gezegd, hunne brieven bij voorkeur aan den G.-G.; minder dikwijls schrijven zij aan G.-G. en Raden; nog minder aan Van Hoorn en Saint Martin (D. 30 Dec. 1688; 4 en 8 Mei 1690; 29 Oct. 1693; 28 Dec. 1694; 26 Aug. 1695; 4 Jan. 1696); ook wel eens aan Van Hoorn alléén (D. 1 Nov. 1689; 14 Juni 1694; 15 Maart, 18 April, 2 Mei, 19 en 25 Juni, 19 Juli 1696; 9 Aug. 1701) en zeer zelden aan andere Gecommitteerden. Hierbij dient echter in aanmerking te worden genomen, dat die brieven steeds schaarscher worden in de Dagr. en omstreeks 1720 nagenoeg geheel verdwenen zijn, hetgeen trouwens weer samenhangt met de aanstelling van Pangeran Aria Cheribon tot Opperregent.

§ 653 Steeds meer voerde de G.-G. met den Gecomm. de correspondentie alléén, buiten de Regeering om en alsof het eene particuliere zaak betrof. Van Hoorn en Saint Martin schrijven in hunne qualiteit van „Commissarissen over de zaken der Inlanderen" ook aan den Commandant te Tandjoengpoera, D. 24 Aug. 1693, en deze schrijft hun terug D. 1 Oct., 29 Oct. 1693; 8 Oct. 1694. Zelfs loopt hunne correspondentie over zaken, de bezetting van het fort betreffende, D. 21 Febr., cf. 22 April 1694. Dat de eerste Gecomm. zelf bevelen geven of verordeningen treffen, blijkt niet vaak. D. 23 Aug. en 13 Dec. 1690 wordt bericht, dat op hun bevel zekere personen naar de vogelnestklippen van Kalapanoenggal zijn gezonden; D. 26 Mei 1689 stellen zij de instructie op voor Patinggi, op zijn tocht naar Soemedang. Men bespeurt niettemin B. 16, 13 dat reeds in 1691 hunne functies in de Preanger zeer wel bekend waren. Dat de Gecomm. geheel afhankelijk waren van den G.-G. bespeurt men R. 21 Dec. 1708, waar de Jacatrasche Regenten den last ontvangen, van hetgeen bij hen voorvalt kennis te geven aan den G.-G. of dengene „die Zijn Edelheijd daertoe zal gelieven te committeeren", waarmee wel niemand anders dan onze ambtenaar kan worden bedoeld. Dat zij verder zeer gebonden waren aan de bevelen van den G.-G., ziet men o.a. R. 17 Maart 1705, bepalende dat de Gecomm. geene bevelen aan de inl. officieren der kampongs mogen geven, zonder „het goedvinden en approbatie van den Heere G. G."; dit was destijds Joan van Hoorn, die zich als Landvoogd bleef bemoeien met allerlei, zelfs zeer nietige zaken, den Inl. betreffende, zie P. III 539; 565; 573; 585. R. 8 Juli 1712 heet het dat Van der Horst „'t opsigt over de

§ 654 Inl. onder d'ordre en 't bevel van den Heere G. G." uitoefent. Met welke beuzelingen de G.-G. werd lastig gevallen, ziet men bijvb. D. 26 April en 30 Oct. 1698, 31 Jan. 1700, waar namens hem aan een Regent wordt geschreven, zekere naar zijn land verhuisde menschen terug te zenden; D. 26 Juli 1702, waar een der Pamanoekansche Regenten expres aan de Regeer. schrijft om een paar zagen. In de Resolutiën bespeurt men zeer weinig van bemoeiing met de Regentschappen, nadat aldaar de rust hersteld en de Mataramsche

invloed gefnuikt was. Hoe weinig de Raad van Indië zich feitelijk met den gang van zaken bemoeide, blijkt o. a. uit het volgende. Nadat Van Outhoorn in Sept. 1691 G.-G. was geworden, vindt men in 1692 geheel geene vermelding in de Resol. van brieven naar Cherib. of aan de Preanger-Regenten; in 1693 alleen op 16 Jan., toen Van Outhoorn's conceptmissives aan sommige Regenten werden goedgekeurd; in 1694 alleen 13 Aug., 26 en 29 Oct., toen (door hem ontworpen) brieven naar Cherib. werden geapprobeerd. Eene enkele maal komen brieven aan de Regenten in Rade ter tafel, R. 16 Jan. 1693; 17 Aug. 1696; 25 Maart 1698 enz. Nog sterker is, dat in de brieven naar patria van 1688 tot 1710 nagenoeg geen woord over de Bataviasche bovenlanden te vinden is, zoodat, wanneer ik niet de Dagr. te mijner beschikking had gehad, het ontstaan der dwangcultures, de werkzaamheid van den Gecommitteerde e. d. een ondoorgrondelijk mysterie zouden zijn gebleven.

Uit het een en ander volgt, dat men zeer weinig prijs stelde op het § 655
bezit dier landen. Ik geloof, dat het ontstaan der cultures speciaal aan Van Hoorn en Saint Martin is te danken. Immers van eene behandeling in Rade van den brief D. 18 Aug. 1694 (hierboven § 630), waarmee het cultuurstelsel wordt ingeleid, bespeurt men niets; eerst R. 30 Aug. 1695 wordt op voorstel van Van Hoorn besloten: „de Hoofden der Priangers en Javanen in de Jaccatrase bovenlanden bij een briefje met hunne afgesondene, die voor eenige dagen met ongeveer 200 picols catoene garen sijn afgekomen en nu weer na huijs staan te keeren, te laten weten dat sij tegen 't aanstaande jaar weder soo veel off wel wat meer catoene garen sullen moeten besorgen en doen herwaarts brengen, nevens ook een tamelijke quantiteijt van de verdere vrugten dier landen, als wax, Javaanse cardamom, stamppeerlen en peper, met belofte dat alle die goederen na de deugt en waarde van deselve aan haar behoorlijk voldaan en voor ider picol peper ses Rds. aan paijement betaalt sal werden, om haar tot het aanplanten van dien corl te animeren en ook te williger te maken, deselve aan de Comp. te leveren". De Regeer. delibereert dus niet over het bedrag der leverantie, maar Van Hoorn concipieert den brief en de Reg. approbeert dien, R. 2 Sept. 1695; dit is het schrijven hierboven § 635. Het volgend jaar besluit de Regeer. bij R. 25 Juni § 656
tot uitzending der commissie en wijst de leden daarvan aan; zij keurt verder bij R. 13 Juli 1696 eenvoudig de weder door Van Hoorn opgestelde instructie voor Krijger c. s en zijne missive aan de Regenten goed (hierboven § 642) en bemoeit zich verder geheel niet met de leverantie, waarvan men in de Resol. dan ook niets meer vernoemt. In 1697 wordt bij R. 4 Febr. weer Van Hoorn's concept-missive, mee te geven aan de terugkeerende afgezondenen der Regenten, goedgekeurd; bij R. 26 Juli wordt tot uitzending der commissie naar de Preanger besloten en bij R. 2 Aug. Van Hoorn's instructie voor die commissie en de door deze mee te nemen brief aan de Regenten geapprobeerd. Verder wordt den 27 Sept. van dat jaar nog over den prijs en de

bereiding van het garen in Rade gesproken. In 1698 wordt bij R. 25 Maart weer Van Hoorn's missive aan de gezamenlijke Regenten geapprobeerd en eene dergelijke aan de Krawangsche Hoofden. Het volgend jaar bemoeit de Regeer. zich niet met de levering, maar bepaalt een vasten prijs voor indigo R. 20 Maart 1699. In 1700 keurt zij goed de instructie voor de commissie, die naar de bovenlanden gaat, R. 13 Aug.; verder hoort men dat jaar niet van de leverantie. In 1701 verneemt men daaromtrent in de Resolutiën geen woord. In 1702 approbeert de Regeer. bij R. 24 Maart een briefje van den G.-G. aan de Krawangsche Hoofden tot aanmoediging der cultures, en daarmee is dan hare bemoeiing weer uit; in 1703 doet zij ook dat niet; in 1704 neemt zij bij R. 12 Dec. een maatregel betreffende de indigocultuur, maar
§ 657 van de leverantie hoort men uit hare Resolutiën niets. Het blijft bij voortduring eene groote zeldzaamheid dat (zooals R. 24 Juni 1707; 4 Maart 1710) brieven aan Regenten in Rade worden behandeld. Teekenend is ook, dat bij een brief D. 23 Oct. 1704 beschikt wordt over de opvolging in Pamanoekan, waartoe eerst bij R. 5 Dec. daaraanvolgende wordt besloten; blijkbaar was de behandeling dezer zaak in Rade een bloote vorm; vergelijk daarmede B. 23, 132, 3. Mij dunkt, dat wij niet verder behoeven te gaan om te doen inzien, welk eene geringe plaats de Regentschappen in de beraadslagingen der toenmalige Regeer. innamen. Wel is het niet onmogelijk, dat in de Notulen der vergaderingen wat meer heeft gestaan omtrent dit onderwerp dan in de Resolutiën (1), maar dan is toch het niet opnemen daarvan in de Resol. een bewijs, dat men deze zaken van zeer gering belang achtte. En opmerkelijk is bvb. dat, wanneer de Regeer. R. 26 Juli 1697 besluit, den eisch van garen van Samarang en Cheribon met 100 pikols te verhoogen, zij het aan de Residenten overlaat, dit bedrag onder elkander om te slaan. De rol van Van Hoorn blijkt uit het meegedeelde genoeg. Zeer eigenaardig is 't, dat het weer Van Hoorn en Saint Martin zijn, die D. 14 Oct. 1695 aan den Bantamschen Rijksbestierder schrijven of hij zijne op 't veld staande indigo wil doen bereiden en leveren voor 65 Rd^{s}., terwijl D. 12 April 1696 de Sultan meldt, gelast te hebben, indigo te bereiden op de door genoemde twee Heeren aangeduide wijze. Als ondergeschikte hadden zij den Boekhouder Lucas Meur, die bij R. 10 Juli 1698 benoemd werd tot Resident te Cheribon; hij wordt

(1) Zoo wordt bij N. 3 Mei 1697 besloten op voorstel van Winkler zekere personen in Tjiasem, die met hun Regent overhoop liggen, „voor een tijt op Tangerangh tot het cappen van bamboesen en palissaden aen den arbeijd te stellen"; N... Juli 1697: „Is gelesen een translaetbriefje van den Pangerangh tot Soemadangh"; N... Oct. 1698: „Is gelesen een rapportje van den Maijoor Winkler wegens de pretentie van Deman Timbanantangh tot Bandongh over eenige uijtgeweke volkeren, die hier geseten sijn, dat verstaan is te ontseggen om haere lange residentie alhier". Maar verder kan ik in de Notulen van 1697 en 1698 ook al niets vinden wat op de Bataviasche bovenlanden doelt en *niet* in de Resol. staat. In die van 1694 en 1696 vond ik niets; in die van 1701 alleen het hierbeneden § 667 bedoelde besluit; in die van 1702 alleen eene bepaling aangaande den te betalen indigoprijs. De andere jaargangen der Notulen uit dezen tijd zijn verdwenen.

daar aangeduid als iemand „dewelke een geruijmen tijt bij de heeren Commissarissen over de saken der Inlanders ten genoegen gebruijkt sijnde, niet alleen taalkundig en daarbenevens gewoon is met den Inlander om te gaan, maar ook reets twee malen van hier tot bevordering van het werk der indigo, den insaam van het catoene gaarn etc. na de Sirrebonse en Prianger bovenlanden gecommitteert en afgesonden is geweest".

De titel der twee Heeren is, zooals daareven bleek: „Commissarissen § 658
over de saken der Inlanders"; elders heeten ze „Commissarissen over de Inlanders" (R. 16 Sept. 1689; 7 Mei 1692), „tot de affaires der inlandse natien gecommitteert" (R. 10 Jan. 1690; 2 Maart 1700), „over de affaires der Inlanderen gecommitteert" (R. 7 Juli 1690), „gecommitteerde Heeren over de saken der Inlanderen" (R. 7 Febr. 1690) of iets dergelijks. Van het ontstaan dezer commissie was een gevolg, dat zij niet alleen, zooals wij zagen, geen nauwkeurig omschreven werkkring had, maar dat ook soms andere personen met een deel harer werkzaamheden werden belast, waarvan men maar zeer terloops iets verneemt. Immers bij R. 30 Sept. 1704, waarbij besloten wordt den Landdrost Michiel Ram (als Regeeringscommissaris op vertrek staande naar Java's Oostkust) tijdelijk te doen vervangen door Verboom, den Secretaris van Schepenen, wordt tevens vastgesteld, dezen als Secretaris door een klerk te doen bijstaan, „opdat den dienst van Secretaris ofte het werk daar annex in effenheijt gehouden werde, en gemelte Verboom niet alleen tot den dienst van Landdrost omtrent de civile en criminele zaken, maar ook *tot sodanige andere, den Inlander aangaande en aan die bedieninge dependeerende,* als waartoe den Heer Gouvern^r. Generael hem soude mogen komen te gebruijken, des te beter vaceren magh". Hieruit blijkt dus dat Ram een deel van het werk eens § 659
Gecomm. moet hebben verricht, maar overigens merkt men daar niets van. Zooals ik reeds zeide, voerde tijdens Van Riebeeck de Shahbandar een deel der correspondentie met de Regenten; ook zijn niet alle oudste Gecomm. met dezelfde bevoegdheid benoemd, zooals bij de bespreking der verschillende personen in Deel I aangetoond wordt. Dat de betrekking nog in 1706 als van voorbijgaanden aard werd beschouwd, blijkt R. 2 Febr. 1706, waarbij aan De Roij en Heijrmans, „die het opsigt over den Inlander *nog* aanbevolen blijft", zekere machtiging wordt verleend. Vermoedelijk was Van Hoorn destijds van plan, de werkzaamheid van deze twee personen, voor zoover Stad en Ommel. betrof, over te dragen op den Landdrost, voor welke laatste zeer lucratieve betrekking hij het oog had op zijn satelliet Govert Cnoll; althans R. 27 Dec. 1707, waarbij Cnoll als zoodanig wordt benoemd, motiveert Van Hoorn zijne voordracht met de noodzakelijkheid om tot dezen post een „taalkundig en vigilant" persoon te benoemen, die met den Inl. weet om te gaan en de weldra van Java terugverwachte inl. militairen, die hunne kampongs weder zullen betrekken, in tucht kan houden. Dit nu was veel meer het werk van de Gecommitteerden, speciaal van den militairen Gecomm., dan van den Landdrost.

§ 660 *Kardamom.* De eerste Europeaan die omstreeks 1323 Java bereikte, de Italiaansche monnik Fra Odorico van Pordenone, noemt onder de voortbrengselen o. a. kardamom (Veth, Java I, 248 noot). Volgens het rapport van 1686 vormde het een handelsartikel in een aantal dorpen van Kawasen. De eerste vermelding als levering is D. 28 Dec. 1694, waar de Resid. te Cheribon schrijft dat hij denkt de van hem gevraagde kardamom wel te kunnen leveren. In 1695 werden het eerst een paar regentschappen hiervoor aangeslagen (§ 635). Dat de Compagnie dit product uit Malabar trok, blijkt o. a. in de Afg. patr. miss. 1 Dec. 1703 sub Malabar. Geteeld werd het aldaar niet, zegt Van Reede (Hortus Malab. XI, 10), maar het schoot na het branden der bosschen uit de asch van allerlei planten en boomen op.

§ 661 *Saijwortel.* Baldaeus zegt (o. l. pag. 160): „De essaye, die ook op de eijlanden van Jafnapatan valt, is een kleijn wortelken, gelijk een rijsken, de beste zoorte een half cubit (1) langh, wort uijt de grent gespit" enz.; het dient om lijnwaad rood te verwen; in de qualiteit kan men licht bedrogen worden. Dezelfde (ibid. p. 171) van zeker eiland bij Jafna: „Hier groeijt zeer goede zaije, waarmede de schilders de kleeden root verwen ende een schoone grondt leggen; het is een kleijn wortelken dat in de aarde groeijt". Valentijn spreekt (V, 1, 45) van „saaij, verwwortels die men op de Kust (*van Cormandel*) tot 't schilderen der chitse gebruijkt". Uit Dagr. 1644/5 pag. 349 bespeuren wij dat, wanneer aan de Kust de prijs der „saeije" rees, die der lijnwaden dit ook deed. In een Cormandelsch stuk van 1738 vond ik de uitdrukking „*gezaaijde* kleeden". Verder vergelijke men Rumphius Herb. Amb. III, 157 aangaande bengkoedoe; hij vermeldt aldaar p. 160 „het kruijdeken saij", dat op de Kust van Cormandel wordt gebruikt om aan de verwen „vastigheid" te geven. Dat de twee echter niet precies hetzelfde zijn, volgt uit het artikel van Greshoff o. l. pag. 165 e. v.; wel behoort de saij tot dezelfde botanische groep (de meekrapgroep); zij schijnt genoemd te worden chay-wortel, Oldenlandia umbellata, L. Men zie voorts Hobson-Jobson s. v. *Choya* en De Bie, Landb. II, 43 over de teelt van mangkoedoe (Soend. tjangkoedoe, Mal. bengkoedoe) en de bereiding; voorts De Clercq sub n°. 2343.

§ 662 Zonder dat een eisch vermeld is, schrijft D. 19 Juni 1696 de Regent van Imbanagara dat hij zendt „'t geen UEd. (*Van Hoorn*) heeft gelieven te vorderen, bestaande in een picol saijwortel, een halve picol sijnde den bast en een halve picol van de wortel" enz., terwijl tenzelfden dage ook die van P. moentjang een pikol zendt, „'t geen ik van andere heb opgekogt". Even daarna, D. 10 Aug. 1696, vindt men het volgende schrijven:

„Ordre op de Javaanse Hooftregenten van Zilingsij wegens de procure van 't zaijwortel en indigo voor d'E. Comp.

De Javaanse Hooftregenten van Zilingsij, Keeij Naija Wangsa en Carta

(1) Zie B. 14, 5, 2.

Nagara, die jegenwoordig hier present sijn, nevens Keeij Maas Soeta Diwangsa werden bij desen uijt last van den Gouverneur Generael bevolen, om voor de Comp. te besorgen en te laten planten, om binnen den tijt van 9 maanden hier op Batavia aff te brengen en waervoor haer de behoorlijcke betalinge sal werden gedaen: twaalff picols wancoedoe ofte tzaijwortel, sodanig als sij nu een parthije hebben medegebragt, dog moeten de wortels alle niet dicker als een vinger sijn en ook niet groen of vogtig, maer wel gedroogt, wanneer sij die hier comen te leveren; item thien picols indigo, te maken na de wijse van Cormandel, gelijck het volk van Aria Soura Winata die maeken, en ten welcken eijnde aan Arca Soura Winata geordonneert is, twee van sijn Javanen die daeraf kennisse hebben, wanneer den tom off indigobladeren op Zilingsij rijp sal sijn, bij Naja Wangsa te senden omme die van Zelingsij het maken der indigo ten regten te onderwijsen, opdat se geen vergeefse arbeijt doen, en dat daerin, als de Javanen van outs gewoon sijn, geen kalck en werde gemenght, maer dat se fijn, suijver en goet mag gemaeckt werden.

(Onder stont:) In 't Casteel Batavia den 10e Augo. ao. 1696.

(Ter zijden stont 's Compe. zegel in roden lacke gedruckt)".

§ 663 D. 25 Juli 1696 worden door den Resident te Cheribon overgezonden „2½ picols winkoudou of zaijwortel, van de soort die de Javanen ordinarij tot de roodververij gebruijken". De Afg. patr. miss. 6 Dec. 1698 vermeldt sub Ceilon „de kleden, die wij tot een preuve van Javaanse saije root hadden doen verwen". Eindelijk vertrekken D. 20 Febr. 1706 naar Cherib. 5 roodverwers en 6 saijwortelgelvers, blijkbaar van Ceilon ontboden, met last om „zaij of wankoedoewortel te delven en vervolgens een preuve van de roodverwerije der cleden op Java te nemen". Wat het resultaat van al die verspreide pogingen is geweest, bleek mij niet. Denkelijk liep het op eene teleurstelling uit, want dit is het laatste wat ik er van heb vernomen; alleen ziet men bij De Jonge IX, 154 dat de Regeer bij hare patr. miss. 30 Nov. 1729 belooft naar patria te zullen zenden „2 à 300 ℔ verse saije wortelen in sooverre die hier te vinden zijn".

§ 664 *Was* wordt in het rapport van 1686 genoemd onder de voortbrengselen van P. moentjang. Junghuhn (Java I, 246) spreekt van was, geleverd door de selemprang, eene kleine bij zonder angel, die in wilden staat leeft; vooral de bevolking van „de bergdorpen van Soekapoera" maakt van het verzamelen dezer was haar werk; zij wordt gebezigd bij het batiken. Zoo lees ik ook in T. N. I. 1838, II, 59 dat was uit „bijennesten" een voornaam product is van Noesakambangan. Overigens wordt ook veel was gewonnen uit eene pisangsoort (Junghuhn ibid. p. 338) en uit de ficus ceriflua, kondang (ibid. p. 439). Koorders (Plantk. Woordenb. sub no. 329) noemt den kondang: ficus spec. B. en spreekt van „de uit het melksap verkregen was, lilin gondang"; uitvoeriger handelt hij daarover in Teysmannia XI, 566 e. v. Over de was van de pisang karet (ook in Dajeuhloehoer) zie Tijdschr. van het Ind. Landb.

Genootsch. IX, 238; zij „geeft aan de bewoners een winstgevend bestaan". Verder het artikel *Plantenwas* in Encycl. van N.-I. (waar Tjilatjap voor pisangwas wordt genoemd), en ibid. het artikel *Wassen*

§ 665 *Zwavel.* D. 1663 p. 410 wordt 300 pikol zwavel (van den Salak?) te Bantam door Engelschen gekocht. R. 13 Mei 1667 vertoont de G.-G. „een monster swavel, soo die hier in 't geberghte is vallende"; besloten wordt, deze in te koopen. D. 11 Mei 1674 zendt de Regent van Soemedang drie personen naar Batavia, welke 25 kati zwavel brengen, om „te ondersoeken of daerin ook eenigen handel soude konnen gedaen werden". D. 10 Aug. 1696 vindt men het volgende schrijven geïnsereerd:

„Ordre op de Javaanse Luijtenants Tano Diewa en Warga Diewa tot den insaam van swavel van 't gebergte alhier.

Aan de Luijtenants Tanoe Diewa en Warga Diewa (1), die met ordre van de Hr. Generael boven aan 't gebergte woonen en eenige maanden verleden gelast sijn, eenige swavel van 't gebergte aff te halen en nae Batavia te brengen en daertoe een weg daer nae toe te maken, gelijk sij dan oock nu eenige van die swavel tot een monster afgebragt hebben, werden bij desen gelast, om met het opkappen en schoonmaken van die weg voort te gaan, en oock om tegen aanstaande jaer off binnen den tijt van 9 maanden een quantiteijt van 200 off ten minsten 100 picols van de beste swavel uijt het gebergte met haer volck af te halen en van haer negorijen met canoas nae Batavia af te brengen, om daervoor alhier betaelt te werden tot een Rxd. het picol, sonder daerinne nalatig te wesen.

(Onder stont:) Batavia in 't Casteel den 10e Augo. 1696.

(Ter zijden stont 's Comps. zegel in roden lacke gedruckt)".

§ 666 Drie jaar later verneemt men weer iets daaromtrent. D. 27 Oct. 1699 wordt namelijk den Command. te Tandjoengpoera gelast te rapporteeren omtrent de plaats, waar de beste zwavelaarde te verkrijgen zou zijn. D. 4 Dec. 1699 schrijft Winkler namens den G.-G. aan Tanoedjiwa, Wargadjiwa en Nalasinga, om 200 pikol van den Salak te leveren, „en hoeven sijlieden niet beschroomt te wesen, de swavel af te halen, alsoo het met voorkennisse en toestaan van den Sultan tot Bantam geschied"; dus dat de Salak toen nog tot Bantam behoorde (volgens tractaat van April 1684, zie hierboven § 478) was door die Hoofden als een excuus aangegrepen om niet aan den last te voldoen; evenzoo schrijft D. 21 Febr. 1701 de Resident te Bantam dat de Sultan permissie heeft gegeven om voor de Comp. zwavel uit den Salak te halen (zie B. 23, 39, 6). D. 2 April 1701 wordt bij den jaarlijkschen eisch 500 pikol van Bandoeng gevorderd. D. 27 Sept. 1701 vindt men geïnsereerd een stuk der „dagelijksche aanteekeningen" van den sergeant Theunis Helderman en den korporaal O. Helmond, die naar den Blauwen Berg zijn geweest om zwavel te halen (zie B. 18, 19); zij hebben den berg beklommen „met ontrent

(1) Het hoofd van Kedoengalang benoorden Buitenzorg, zie B. 18, 7, 3.

de 600 koppen" en den krater bezichtigd; van zwavel verneemt men alleen dat die niet te bereiken was. Toch is deze tocht misschien aanleiding gewor- § 667
den tot het besluit van 4 Oct. 1701 (zie hierboven § 557 i. f.): „Is gesproken 600 pikols swavel aanstaande jaar te laten afhalen, te weten 300 pikols door het volk van Jampan van den Blauwen Berg en 300 dos. van den berg Zalac door de volckeren van Campon Baroe, Tanoe Djiewa en Warga Dita, dog die van Tsikalong, Tsibalagong en Tsianjor daarvan te excuseren en voortaan aan 't maken van indigo en kattoene garen te houden". D. 3 Maart 1702 zendt de Regent van Bandoeng een paar monsters zwavel; D. 1 Mei 1702 bericht hij, onder verontschuldiging dat hij de gevorderde zwavel niet kan leveren, dat hij zijne zwavel moet halen uit den Papandajan en den Patoea. In de Afg. patr. miss. 1 Dec. 1703 sub Banda: „Van de gevorderde Javaanse swavelaarde gaat op UEdle. HoogAgtb. eijsch daarvan thans in twee soorten tot een monster over tweehondert ponden; dog UEdle. HoogAgtb. gelieven te weten, dat wij ons eijgen behoefte daarvan niet souden kunnen bekomen, veel min iets tot ballast voor de retourschepen". Men ziet dus, dat de aandrang uit Nederl. kwam en aldaar exorbitante verwachtingen werden gekoesterd van die levering. R. 21 Juni 1705 wordt besloten, den Gezaghebber te Che- § 668
ribon aan te schrijven om zwavel te zenden „uijt het Bandongsche gebergte"; ook de Regent van Soekapoera moet zijne medewerking verleenen. Men deed datzelfde jaar (R. 29 Dec. 1705) „het swavelgebergte van Bandong" onderzoeken door den Vaandrig Cretieau; zie daarover ook de instructie voor Pangeran Aria Cherib. (B. 20, 19) sub Bandoeng, waar blijkt, dat de Patoea en Papandajan worden bedoeld. Cretieau rapporteert D. 4 Febr. 1706 dat de Papandajan massa's zwavel kan leveren; D. 16 Maart 1706 vertrekt hij weder daarheen en D. 20 Sept. 1706 andermaal, ook naar den Patoea en om den Regent van Bandoeng tot leverantie aan te sporen. D. 28 Sept. 1706 worden de Hoofden van Tjiandjoer, Tjiblagoeng en Tjikalong belast met eene spoedige levering van 400 pikol zwavelaarde, het Hoofd van Djampang met eene van 50 pikol, met bedreiging van ongenade bij non-leverantie. De Regent van Bandoeng zendt D. 17 Nov. 1706 zwavel met verzoek om dit jaar van die levering verschoond te blijven wegens de zware diensten van zijn volk.

Horsfield (T. B. G. VIII, 17) deelt mede, dat uit den Goenoeng Gagak bewesten den Salak „the inhabitants of the adjacent districts bring occasionally small quantities of impure sulphur". Alleen de Papandajan schijnt overvloed van zwavel te hebben, die ook zonder moeite te verzamelen is, maar toch eene hedendaagsche ontginning niet loont (R. Everwijn en Dr. C. L. Vlaanderen, Verslag, in Tijdschr. voor Nijv. en Landb. XIII, 1 e. v.; overigens geeft dit stuk, een officieel rapport van deskundigen, dat ook is afgedrukt in het Jaarboek van het Mijnwezen 1873, I, 105 e. v., niet den indruk van grondig onderzoek). Tot hetzelfde resultaat komen Verbeek en Fennema o. l. II, 1007; vergelijk Ind. Gids 1907 p. 1612 e. v. Waarschijnlijk is de gedwongen

zwavellevering de hardste en gevaarlijkste arbeid geweest, ooit door de Comp. van den Inlander geëischt. Hageman wees daarop reeds (Natuurk. Tijdschr. voor Ned.-Ind. XXXI, 202) zonder veel kennis van de feiten te hebben.

§ 669 *Paarlen.* In T. N. I. 1868, II, 294 vindt men een bericht, ontleend aan de Ephemerides Germanicae, Nürnberg 1685, anno III, p. 417, dat volgens een predikant, die omstreeks 1670 à 1680 te Batavia woonde, destijds paarlen werden gevischt „in de zeeën om Batavia zelve"; die visscherij „werd te Batavia in het groot gedreven" en de parelduikers „vormden eene bijzondere kaste". Deze wonderlijke mededeeling, ook te vinden in Encycl. van Ned.-Indië s. v. *Paarlvisscherij*, berust op eene vergissing. Er is in die Ephemerides namelijk sprake van parelvisscherij aan de kust van Ceilon. De kaart van 1692 vertoont in de Sagara Anakan een „perelbanck" in het midden van den noordhoek. Dit zal „de vlakte" zijn, waar volgens Coops' rapport van 1698 alleen de pareloesters te vinden waren. R. 4 Juli 1682 wordt besloten, den Resident te Cheribon te schrijven, eene proef te nemen met het inkoopen van „perelgruijs", dat aan de zuidkust heet voor te komen. Daarna verneemt men langen tijd niets meer hiervan. Eerst D. 18 Aug. 1691 wordt den Regent van Imbanagara gelast „uijt de zee off het binnenmeir van Pamotan eens te laten visschen 2 ofte 3 mantjes met oesters daer de pereltjes in gevonden werden" en te laten onderzoeken „offer in de grote Zuijdzee agter Pamotan
§ 670 mede soodanige oesters en perelen te vinden sijn". Een paar jaar hoort men er niet meer van, doch R. 10 Jan. 1695 vermeldt „3 sakjens met stamppeerlen, in Maij 1694 uijt de landen der Priangers agter Sirrebon in geschenk ontvangen, houdende in aan netto gewigt 65 realen swaarte". Dit geschenk bracht den gevers geen geluk, want nu wordt D. 24 Mei 1695 (zie § 634) aan Raksamanggala, Rosabangsa en Soetaderpa (de Hoofden van Pamotan, Pasoerocan en Bodjongmalang) bij de aan de gezamenlijke Regenten gerichte missive, gelast te leveren „soo veel cattijs stamppeerlen, al was het tot een picol toe, als haar volk mogten hebben in dit jaar bijeengesamelt, en waervoor sij ook hier sullen betaelt werden tot 11 à 12 Rxd^{s}. het berghcattij van 22 realen swaerte". Hierna worden D. 6 Sept. 1695 (hierboven § 635) de paarlen in de verplichte levering opgenomen tot eene bepaalde hoeveelheid. De belangstelling in dit artikel blijkt ook uit de instructie voor Coops (E. 23, 11). Mag men R. 16 Febr. 1748 gelooven, dan werd in 1699 geleverd 50 en in 1701 veertig pond paarlen.

Betreffende deze stamppaarlen noteer ik dat A. Bogaert (o. l. pag. 392) zegt: „Het paarlgruis, waaraan men in Europe den naam van stamppaarlen geeft, en daar voor artzenijen gebruikt wordt, onderscheit men hier (*op Ceilon*) in nieuw en oud"; het eerste is uit de oesters, het laatste wordt uit het zand aan de kust opgegraven. Baldaeus (o l. pag. 151) zegt dat dit parelgruis „in ons Vaderlandt onder de cardiaca ofte hert-sterkende medicijnen gerekent" wordt.

Vogelnestjes. Vergelijk § 298. D. 9 Juni 1684 (zie hierboven § 543) § 671
gelast de Regeer. de levering van alle vogelnestjes uit de klippen tusschen de Tjitaroem en de Tjimandiri, waarbij vooral de klippen van Tjihea bedoeld schijnen. Den 14 Mei 1686 zendt de Regent van Bandoeng aan den G.-G. o. a. „van mijn negorijs vrugten uijt 't dorp (*lees: district, tjoetak, evenals B. 17, 19: negorijen*) Koriepan 10 cattijs vogelnesjes". Volgens het rapport van 1686 werden er ook in P. moentjang gevonden (bedoeld worden denkelijk die van Kandangwesi, zie § 1504), en dit regentschap benevens de districtjes aan de Tjitandoewi-monding worden dan ook D. 6 Sept. 1695 (§ 635) voor de leverantie hiervan aangeslagen, terwijl D. 29 Juni 1700 (zie § 555) naar Djampang de last afgaat, om alle vogelnestjes naar Batavia te zenden. Op deze laatste plaats wordt van geene betaling gesproken, maar zij sprak toen vanzelf. Over de vogelnestklippen op het tegenwoordige particuliere land Kalapanoenggal verneemt men iets D. 11 Aug. 1690 (waar namens den G-G. derwaarts personen worden gezonden om de klippen in oogenschouw te nemen), D. 23 Aug. 1690 (waar zij met 3.200 stuks terugkeeren), D. 26 Nov. 1690 (waar andermaal een sergeant daarheen gaat, die D. 13 Dec. 1690 met 10.100 stuks terugkomt). Bij eene acte Reguleth 8 Oct. 1693 verpacht het Hoofd van Kalapanoenggal aan een Mardijker zijne „twee plaetsen daer vogelnesten werd affgehaelt, genaamt Calir en Saraij, sijnde beijde op het gebergte Goenong Karang op Tsieintsingh" voor 3 jaar, à $32^1/_2$ Rd. per jaar. Hiervan herkent men de Goeha Si Orai op blad L, 10 der jongste topogr. detailkaart bij den Goenoeng Koeta Parang of Parcang; de naam *Calir* beduidt eenvoudig: noordelijk; wat „Tsieintsingh" moet beduiden, weet ik niet. Omtrent de ligging der klippen elders zie § 1501 e. v.

Wij zagen dat Tjiblagoeng en Tjikalong, Tjiandjoer en de meer ooste- § 672
lijk gelegen regentschappen in Dec. 1694 (§ 633), Tjileungsir in Aug. 1696 (§ 662), Krawang in Sept. 1695 (§ 635) in de verplichte leveringen werden betrokken, afgezien van den houtkap, welke het karakter van gedwongen arbeid draagt ter verkrijging van een ruw product, evenals de zwavellevering van Kampongbaroe sedert Aug. 1696 (§ 665). Tjiasem, Pamanoekan en ook Indramajoe werden D. 2 Juni 1699 aangeschreven „een parthije droge fijne indigo te planten en te bereijden", en eindelijk werd Djampang in Juni 1700 (§ 555) in de garen- en indigolevering aangeslagen, zoodat dus in 1700 de geheele tegenwoordige residentie Preangerregentsch, Krawang en een deel der Bataviasche bovenlanden in het stelsel waren opgenomen; Tanggeran bleef er toenmaals nog buiten.

Hierboven (§ 644 i. f.) brak ik mijne zooveel mogelijk chronologische § 673
uiteenzetting van het ontstaan van het Comp^{s}. stelsel af. Wat de personen betreft, waaruit de commissie naar de Regentsch. werd gevormd, R. 25 Juni 1696 wordt gezegd dat zij (zooals wij reeds zagen) zal bestaan uit den Onderkoopman Christiaan Krijger (Resid. te Cheribon), den Boekhouder Lucas

Meur en den sergeant Jan van der Hoeven „bij gebrek van imand van meerder qualiteijt, die met eenen wat taal- en landkundig sij". Den 5 Aug. 1697 vertrekken de sergeant Jan van der Hoeven en de Assistent Philips van Eijck van Batavia om te vernemen naar de in Febr. opgelegde leveringen; den 18 Sept. komt van Cheribon de tijding van den afloop hunner reis. Verder hoort men niet meer van uitzending dier commissies uit Batavia, denkelijk in verband met de bepaling dat de producten te Cheribon zouden worden geleverd. D. 4 Febr. 1700 wordt de „eisch" naar Cheribon gezonden, om door den Resident ter kennis van de Regenten te worden gebracht; D. 5 April 1701 schrijft deze dat hij den sergeant Joan Caspar Lippius naar het binnenland zal zenden om aan te dringen op de indigo- en garenbereiding, en het volgend jaar, D. 30 Sept. 1702, verneemt men van eene dergelijke zending van denzelfde. Ook valt op te merken, dat Krawang, Tjiasem en Pamanoekan nooit door die commissies zijn bezocht, en Tjiandjoer, Tjikalong en Tjiblagoeng reeds D. 15 Juli 1696 niet meer. Naar eerstgenoemde regentschappen gaat steeds een afzonderlijke producteneisch; ook wel wordt Krawang samen met Tjikalong enz. aangeschreven, zooals D. 4 April 1698, maar D. 1 Maart 1697 wordt aan deze laatsten een afzonderlijke eisch gesteld, voor welks naleving de Vaandrig te Tandjoengpoera zorgde.

§ 674 *Plaats der levering.* Oorspronkelijk werden de producten te Cheribon geleverd, voor zoover de oostelijke regentsch. betrof. R. 6 Sept. 1686 wordt een verzoek van alle oostelijke Regenten behandeld „dat voortaan alle hare geleverde houtwercken niet op Chirrebon of te Indermaijoe maar hier op Batavia betaalt mogten werden"; eene beslissing wordt niet genomen. De garens enz. werden van den aanvang af volgens last naar Batavia gebracht (§ 630), terwijl de waarde aan afgezondenen van de Regenten werd ter hand gesteld. D. 26 Aug. 1695 blijkt echter, dat de Resident te Cheribon paarlen, was enz. voor zich liet opkoopen, waarop D. 6 Sept. 1695 wordt gelast, al die producten alleen naar Batavia te leveren. D. 17 Juni 1696 vraagt echter de Regent van Soekapoera verlof, om zijne peper te Cheribon te leveren, „want dan kan ick daertoe draeghossen gebruijken"; dit wordt D. 22 Juni 1696 toegestaan. Uit D. 28 Juni 1696 blijkt, dat dit ook voor andere Regenten gold en evenzoo voor garen en indigo, doch dat de betaling te Batavia zou geschieden, welke bepaling bij den brief van 15 Juli 1696 (§ 642) op alle Preangerhoofden werd uitgebreid, doch bij dien van 15 Febr. 1697 werd aan Bandoeng, Soemedang en P.moentjang weer toegestaan, alleen de peper te Cheribon te leveren, de rest te Batavia; de betaling bleef echter alleen te Bat. geschieden, op een reçu, voor de ontvangst der producten door den Resid. te Cheribon afgegeven. D. 4 April 1698 wordt echter weer geschreven dat de betaling zal geschieden te Cheribon of wel te Batavia; naar mate de producten hier of ginds zijn geleverd, wat aan de verkiezing der Regenten wordt gelaten. Wat de te Tandjoengpoera geleverde producten betreft, D. 11 Nov. 1697

blijkt, dat deze aldaar werden betaald, doch D. 13 Nov. 1698 ziet men dat dit geen vaste regel was.

Omtrent het *bedrag* der toenmalige leveringen gaf ik hierboven (§ 633; § 675
634; 635) eenige cijfers. Hoe de eischen voldaan werden, blijkt, wanneer men bijvb. dien van D. 6 Sept. 1695 (§ 635) vergelijkt met de opgave D. 15 Febr. 1697 van wat daarop geleverd en betaald werd.

Regentschap	Garen pikols.	Was pikols.	Peper pikols.	Kardamom pikols.	Vogelnestjes pikols.	Paarlen kati	Betaald Rds
Tjiblagoeng en Tjikalong	40	50	—	—	—	—	—
Bandoeng	20 (20)	—	—	—	—	—	418
Parakanmoentjang .	30 (30)	—	(31¼)	—	3 (1)	—	874
Soemedang	25 (35)	—	(95)	—	—	—	1.290
Kawasen	20 (20)	10	50 (94½)	20 (17)	—	10	950
Imbanagara	35 (25)	10	40 (92)	25 (18)	—	10	1.005
Soekapoera	55 (30)	20	100 (518)	—	—	—	3.278
Pasoeroean, Pamotan, Bodjongmalang, Oetama	10 (7)	15	(2)	10 (3¼)	3 (1)	25	210¾
Totaal	195 (167)	55 (0)	190 (832¾)	55 (38¼)	6 (2)	45 (0)	8.025¾

Tusschen haakjes staat achter het bedrag van den eisch dat van het geleverde. Bovendien leverde Kawasen 80 kati indigo; de levering van Tjikalong en Tjiblagoeng is niet opgegeven en daarom ook de eisch niet door mij in het totaal meegeteld.

De volgende eisch (D. 15 Febr. 1697) en daarop gevolgde levering (D. 4 April 1698) is aldus:

Regentschap.	Garen pikols.	Indigo pikols.	Was pikols.	Kardamom pikols.	Vogelnestjes pikols.	Paarlen kati.	Betaald Rds.
Bandoeng	20 (20)	2	10	—	—	—	388
Parakanmoentjang .	35 (31)	3	10	5	2 (88 kati)	—	710½
Soemedang	40 (41)	4	15	5	—	—	840
Kawasen	25 (25)	4(½)	20	25 (15)	—	10	418
Imbanagara	25 (25)	4	25	25 (4¾)	—	10	524¾
Soekapoera	45 (45)	5	10	20	—	—	2.063
Bodjonglopang . . .	10	1	10	10	—	10	(13¾)
Oetama	5 (1¼)	—	—	5 (2)	—	—	28¾
Pamotan	5 (2¾)	—	—	5	2 (½)	10	72½
Pasoeroean	3 (1¼)	—	—	—	—	10	22
Totaal	213 (193)	23(½)	100 (0)	100 (21¾)	4 (ruim 1)	50 (0)	5.081¼

Voor peper was geen eisch gesteld, doch voorgeschreven alles te leveren. Geleverd werd 14½ pikol door P.moentjang, 35 door Kawasen, 12½ door Imbanagara, 239 door Soekapoera. Nog leverde Bodjongmalang ¾ pikol garen, hetwelk in bovenstaande tabel is meegeteld, evenals onder de Soemedangsche levering die van Limbangan à 11 pikols garen. Kawasen leverde gedeeltelijk te Cheribon en ontving daar eene niet aangeduide som.

§ 676 De brief, D. 4 April 1698 naar aanleiding der laatstgemelde leverantie geschreven, en waarbij weer een nieuwe eisch wordt gesteld, staat, uit het origineele Javaansche stuk door Cohen Stuart vertaald (over deze vertaling zie B. 21, 1 e.v.), in T. B. G. XVII, 356 e.v. Onze twee tabellen bevatten dus volledige data; van andere jaren ontbreken deze zoo goed als geheel. Van 1699 verneemt men niets; in 1700 wordt D. 4 Febr. aan de op onze tabellen voorkomende Regenten geschreven, dat de eisch „nog nooit" geheel voldaan is; de Regeer. bepaalt zich er toe, te gelasten om binnen 8 maanden zooveel te leveren als mogelijk is, terwijl alleen van garen een bepaald quantum wordt gevraagd, vrijwel gelijk aan dat op mijne tweede tabel; echter blijkt uit B 17, 25 dat ook van indigo een bepaald quantum moet zijn geëischt. Ook deze eisch werd lang niet voldaan, D. 25 Nov. 1700, waarna D. 2 April 1701 weder een eisch wordt gesteld, waarin ook indigo is opgenomen, totaal 309 pikol garen, 46 pikol indigo benevens van Bandoeng 500 pikol zwavel. Een der grootste „leveranciers" is blijkbaar Soekapoera, dat D. 28 Juni 1700 levert 907 pikol peper, D. 10 Sept. 1701 zelfs 1421, D. 11 Dec. 1703 nog 144 pikol garen en 769 pikol peper, als opbrengst over twee jaar; vergel.

§ 677 B. 20, 20. Omtrent Krawang zie § 635; merkwaardig is de eisch, D. 17 Aug. 1696 gedaan volgens onderstaande tabel:

NAMEN DER HOOFDEN.	Garen pikols.	Indigo pikols.
Panatajoeda	40	15
Soeradikara te Wanajasa	5	2
Demang Raksanagara van Soemedangan . .	3	1
Kartadjaja te Nambo	5	3
Kiai Tjakrawadana e.a. „kleene Hoofden" .	4	2
Aria Wirasaba	8	15
Totaal.	65	38

Deze aanslag berust op eene „rolle" der bevolking, welke „in 't verleden jaer door den Tommagon is opgegeven". Vergelijkt men dezen eisch met dien van de regentschappen op de grootere tabellen, zooals hij een paar jaar later werd gedaan, toen de cultuur verder was gevorderd, dan zou men

concludeeren dat Krawang destijds veel beter bevolkt was dan bijvb. Bandoeng, temeer omdat de Bandoengers in ijver voor het werk der Comp. destijds boven allen uitmuntten (zie B. 20, 19). D. 4 April 1698 is de eisch voor Krawang 76 p. garen, 19 indigo; D. 4 Febr. 1700 is die 60 p. garen, van indigo zooveel doenlijk. Een eisch van Tjikalong en Tjiblagoeng staat op onze eerste tabel; D. 1 Maart 1697 is die 45 p. garen, 45 p. was, 2 p. indigo; D. 4 April 1698 bedraagt hij 45 p. garen, 3 p. indigo en 300 p. zwavel.

Wat de wijze van berekening van het bedrag der eischen aangaat vergelijke men hierboven § 610 i. f.; 617 i. f.; 618 i. f. D. 7 Aug. 1697 wordt naar Krawang geschreven dat elk huisgezin per jaar een kati indigo moet leveren; dezelfde maatstaf wordt D. 29 Juni 1700 (§ 555) voor Djampang bepaald en komt later ook in de instructie voor Pangeran Aria Cheribon voor (B. 20, 17), terwijl het garen „na advenant" wordt gevorderd. Zie ook B. 21, 9 en § 2366.

Eene volledige opgave te erlangen van hetgeen omstreeks het jaar 1700 § 678
door de Preanger geleverd werd, is onmogelijk, ten eerste, omdat de jaarlijksche houtleveringen niet in de eischen zijn vervat, ten tweede omdat de levering en betaling op verschillende plaatsen eene nauwkeurige becijfering uitsluiten. Men kan voorts uit de Resol. wel zien, hoeveel geld elk jaar naar Cheribon werd gezonden, maar daaronder loopt ook de betaling van het personeel en het garnizoen benevens die van de opgekochte rijst. Hoe gering echter de leveringen van stapelproducten bleven vóór de invoering der koffiecultuur, bespeurt men D. 25 Juni 1707, waar Pang. Aria Cheribon aan de Regeer. schrijft: „dat alle de coopmanschappen, in 't verleden jaar aan de Compagnie gelevert, heden door den Resident Cornelis Jongbloed betaald zijn, namelijk

179 picols cattoene garen uijt de Priangse landen voor. . . .	Rd^s.	2.451
15 picols indigo uijt de Priangse landen, Gabang en Cheribon.	„	862½
voor de houtwerken in 't generaal uit de Priangse landen, Gabang en Cheribon	„	4.493½
573 picols en 50 cattijs peper sedert Januarij jongsleden . . .	„	2.580¾
Samen	Rd^s.	10.387¾

Voegt men bij bovenstaand totaal nog de levering der landschappen welke niet onder Pangeran Aria Cheribon ressorteerden, dan zal men bij gissing niet ver boven de 15.000 Rd^s. komen. Daarbij rekene men dan nog de ingekochte rijst. Daar nu alles wat de Resident te Cheribon in 1709 ontving, ook voor rijst en hout, bedroeg *f* 67.603, in 1710 slechts *f* 62.057 (Afg. p. m. 30 Nov. 1709; 29 Nov. 1710), zal de rijstinkoop een 20 à 25.000 gulden hebben bedragen. Onderstelt men, dat gemiddeld een 100% gewonnen werd (op garen en indigo meer, op hout en rijst, die voor eigen gebruik dienden, minder), dan zal men eene winst van, laat ons zeggen, 50 à 60.000 gulden krijgen, te verminderen met de kosten van garnizoen enz., welke in 1710 (D. 7 Dec. 1710) voor Cheribon (dus zonder Tandjoengpoera) bedroegen *f* 16.436, terwijl

op verkoop aldaar *f* 1294 gewonnen werd. Uit R. 14 Maart 1690 blijkt, dat „de Tangerangsche en Tanjongpourase agterstallen" (daaronder natuurlijk op Comp^{s}. manier begrijpende de kosten van den oorlog, van uit deze hoofdkwartieren gevoerd) ongeveer 3 ton bedroegen; uit R. 5 Maart 1692 dat Krawang van Nov. 1677 tot ult^{o}. Aug. 1689 had gekost 147.890 gulden en Tanggeran van Maart 1682 tot denzelfden datum 155.613 gulden.

§ 679 Wat de qualiteit der producten betreft, voor goed garen was men bereid meer te betalen. R. 27 Sept. 1697 zegt: „Door den Heere Directeur Generaal (*Joan van Hoorn*) ingebragt sijnde twee monsters van Javaans cattoene garen, 't welk den Resident Christiaan Krijger tot Sirrebon ter preuve heeft doen maken en spinnen na de vaderlandtse haspel, mitsgaders na besigtiginge goet van deugt en soort geoordeelt is, dog wat hoger in prijs soude lopen als hetgene tot Samarang en in de landen der Priangers ingesamelt werd, alsoo de eijgenaars voor het picol van 125 ℔ 50 Rd^{s}. paijement pretenderen, daar het anders op 30 à 35 Rd^{s}. werd geoordeelt, 't geen eensdeels soude voortkomen uijt de veranderinge van den nieuwen haspel en ten anderen door de begeerte van andere vreemde inlantse negotianten daartoe, soo is op sijn E. vrage goetgevonden en verstaan, den gem. Resident te qualificeren, van 't selve garen voor het vaderland soo veel aan te nemen als hij sal konnen magtig werden, tegens soo veel minder als hij 't selve door industrie (1) beneden de voorsz. prijs sal weten te bedingen". Of dit inlandsch fabrikaat was, blijkt niet; uit de inkleeding van het besluit zou ik opmaken dat de Resident zelf belang bij de zaak had. Intusschen ziet men dat aldus naar verbetering der qualiteit werd gestreefd. D. 4 April 1698 wordt eene streng garen aan de Regenten gezonden, die tot model moet dienen bij het spinnen en haspelen.

§ 680 *Toezicht.* Ter controleering en verbetering der indigocultuur zendt de Resid. van Cheribon D. 2 Mei 1697 een militair, die daarvan verstand heeft, naar de bovenlanden; zoo gaat D. 10 Juni 1697 een „indigomaker" naar Tandjoengpoera; met hetzelfde doel gaat D. 9 Aug. 1698 een soldaat van Tandjoengpoera naar Tjikalong, ook om naar het garen te zien. Bij R. 18 Nov. 1704 (afgedrukt bij Van Rees p. 101) wordt op voordracht van den Vaandrig te Tandjoengpoera besloten: „den gemelten (*Krawangschen Oemboel*) Wierabaija op eijge gedane aanbieding en ten insigte altoos de ijverigste der Crawangse Ombols gethoond heeft te wesen, ter preuve op te dragen den toesigt over de culture van den Indigo in de Crawangse landen, en hem daarinne door gem(*elten*) Vaandrager de behulpsame hand te laten bieden". Dit was de inleiding tot eene regeling, welke bij R. 12 Dec. 1704 werd getroffen. Heijrmans, van Cheribon naar Batavia gekomen om zijne werkzaamheden als Gecomm. te aanvaarden, had bij den G.-G. een „opstel" ingediend,

(1) D. i. ijver. Vergel. D. 1678 p. 347: „alle bedenckelijcke *industrie* gebruijcken".

aantoonend hoe men jaarlijks meer indigo uit de Preanger zou kunnen trekken. Hij stelde daarbij voor, om aan de „Priangse Hooffden" door een „bequaam en taalkundigh Europeaans Comps. dienaar, die in de bovenlanden van Chirebon bekend is", namens de Regeer. te doen voorhouden „omme ijder in desselfs eijgen district (*over dit woord zie B. 20, 13, 8*) sodanigen plaats tot de aanplanting van de annijl te approprieeren, als haar door dien voors(*chreven*) Europeaan aangewesen sal werden daartoe bequaem te wesen, ende ten dien eijnde soo veel van hare Javaanse onderdanen onder een vertrouwd Hoofft te geven, als het getal van dien pro rato sal medebrengen, mits dat den meergem(*elden*) Comps. dienaar daar een gedurige opsigt over sal moeten houden om het werk onder de Javanen, alleen sijnde, niet te doen vertragen; voegende daarbij nogh 3 à 4 soldaten, die in die landerijen en bij de aenmakinge van dat blauw verdeeld souden konnen postvatten, en dat volck bij absentie van den eersten, denwelke bij die occagie alsins (*overal, zie B. 1, 26, 6*) de ronde daaromher moet doen, daartoe animeren soolang als dies aenmakinge duurd, dat is ten meesten genomen van medio Maart off April aff tot November toe, wanneer se de resteerende van de tijd buijten het minste nadeel op haar gemak souden konnen besteden in het cultiveeren harer landerijen, onder conditie nogtans, dat zij het volgende jaar weder op haar tijd sullen hebben te passen, om het werk alsvoren met ijver aan te vangen". Dit voorstel van § 681
Heijrmans, door den G.-G. van Hoorn vier maanden na zijne ambtsaanvaarding ter tafel gebracht, wordt onveranderd aangenomen om door „den Gesaghebber (*d i. den Resident, zie B. 20, 2*) en Raad op Chirebon te laten in 't werk stellen". Dit is dus de oorsprong van de vaste „indigomakers", die een geregeld toezicht houden op de van hooger hand aangewezen indigoplantages. Te voren verneemt men, behalve van den Vaandrig te Tandjoengpoera, alleen van een Assistent te Indramajoe voor den houtkap, D. 4 Mei 1686. Of aan eene Resolutie van 6 Juni 1698, om te Cheribon behalve den Resident een „bequaam en taalkundig sergeant of Adsistent" te plaatsen „om in de bovenlanden heen en weder te reijsen en de Javaanse Hoofden en minderen in het werk gestadig aan te setten en voort te stuwen", toenmaals reeds gevolg was gegeven, schijnt twijfelachtig; men ontdook dit, door Resident Krijger te vervangen door den bekwameren Lucas Meur, R. 10 Juli 1698.

Ijver voor de garen- en indigo-industrie. D 19 Jan. 1696 gaat de deskun- § 682
dige Assistent van Rijp naar Samarang om ook daar de bereiding van indigo te onderwijzen. D. 12 Oct. 1696 wordt vermeld, dat zoowel de katoen- als de indigoteelt te Samarang wordt voortgezet; dit gaf zulke schitterende resultaten, dat R. 30 April 1697 wordt besloten: „Aangesien het cattoene garen op Java in soo ruijmen quantiteijt inkomt, dat daarmede de gehele eijsschen der Heeren Principalen voldaan sullen konnen werden, soo is goetgevonden, de bedienden op de comptoiren om de West (*d.i. Hindostan*) aan te schrijven en te ordonneren, daaraf geen incoop of aanbestedinge meer te doen, tot

nader ordre van dese Taaffel". Kort daarop tracht men de cultuur en de bereiding van indigo op Cormandelsche wijze in Bantam te ontwikkelen, D. 17 Aug. 1697, en dringt men, ondanks de zeer slechte verhouding met den Soesoehoenan, bij dezen op garen- en indigo-industrie aan, D. 17 Mei 1698, terwijl bij R. 26 Nov. 1700 de prijzen voor de garens van Java's N. O.-Kust worden verhoogd, vooral omdat de XVII op vermeerdering van den „insaam" hebben aangedrongen. R. 23 Jan. 1705 wordt door den G.-G. wegens de aanvraag uit Nederl. om meer garen, voorgesteld, aan Soenan Pakoeboewana het monopolie daarin te verzoeken; maar hiervan is bij het contract van dat jaar geen sprake. Indigoteelt werd beproefd op Celebes R. 14 Febr. 1702, op de Zuid-Westereilanden (waarheen bij R. 15 Jan. 1703 bovengenoemde Zacharias Michielsz van Rijp werd gezonden om de bevolking de Cormandelsche bereiding te leeren), en op Java's N. O.-Kust voortgezet R. 22 Jan. 1706; 9 Aug. 1707.

§ 683 De *druk* der leveringen blijkt het best uit de slechte naleving der eischen (§ 675 e v.). Soekapoera vraagt D. 17 Juni 1696 vermindering van garencontingent; D. 19 Juni 1696 blijkt dat P moentjang de gevorderde bengkoedoe zelf van elders moet koopen, evenals met katoen in sommige regentschappen gebeurde, D. 10 Juni 1697. In hare Resolutie van 6 Juni 1698 verklaart de Regeering zelve, dat zonder voortdurenden aandrang „niets te krijgen is". D. 4 April 1698 zegt zij in eene missive, dat het Hoofd van Bodjonglopang, door wien niets is geleverd, zich „strafbaar" heeft gemaakt. Doch steeds beperkt zij zich er toe, op meer producten aan te dringen, zonder vooralsnog iemand te bestraffen, eene onthouding die denkelijk een gevolg was van den onzekeren politieken toestand, want na het definitieve contract van 1705 treedt de Regeer. veel forscher op.

Wat de *betaling* der producten aangaat, zie § 614 en 615 (hout); § 625 i. f. (peper); § 633 (garen); § 640 i. f. en 641 (indigo). Bij R. 20 Maart 1699 werd een prijscourant bepaald voor de te Cheribon te leveren garens, getarifeerd naar de soorten, en een dito voor de diverse houtwerken, doch de bedragen worden niet vermeld. Afgezien van de lage prijzen was ook de grove oneerlijkheid, speciaal der eerste Cheribonsche Residenten (§ 583), een nadeelige
§ 684 factor. D. 13 Maart 1704 zendt de Regent van Soemedang aan de Regeer. het geld terug, dat hij „nu voor de eerste maal" voor gekapt hout heeft ontvangen. Hij wilde dus zijn volk liever onbetaalden heerendienst laten verrichten, dan tegen te geringe prijzen handelswaar leveren; zijne bijvoeging, dat hij vroeger betaling ontving voor het hout „door anderen" gekapt (door ontrouw der Residenten ontvangt hij ook die betaling sedert lang niet meer), schijnt aan te duiden, dat hij wel betaling genoot voor het in de Soemedangsche djatibosschen door Bandoengers enz. voor de Comp. gekapte, dus als eene soort tiende of heffing, die ook in de Ommelanden voorkomt bij houtkap (B. 15, 22, 3). Een voorbeeld dat een Regent wel betaling ontvangt,

doch die niet aan zijne onderhoorigen uitkeert, vindt men D. 17 Mei 1696 vermeld ter zake van de houtlevering uit Tjiasem; bovendien liet de Regent aldaar hout kappen ten eigen bate. Men herinnere zich bij het vernemen van deze klachten der Tjiasemsche bevolking, dat de Regent een Bataviasche Balinees was; in andere regentsch., waar de Regent meer gezag had en niet geklaagd werd, behoeft het niet beter te zijn geweest.

Bezoeken der Regenten. Over de Mataramsche hofreize zie hierboven § 685
§ 311 e. v. De Compagnie was, zooals men weet, in Japan gewoon alle jaren ten hove op te gaan; dit bezoek heet D. 1641 pag. 66: „de jaerlijcxe reverentie en geschencken"; alle vazallen des Keizers namen daaraan deel met een talrijk gevolg (Kämpfer, o. l. pag. 240).

In 1624 sloot de Comp. een contract met die van Ceram Laoet enz. (Heeres, C. D. I, 201), waarin de bepaling: „Dat gemelde Orang Kaja's ofte hare gecommitteerden, hetzij dat zij waaren of geene en hebben om te handelen, jaarlijx ten minste eens in 't laatste van 't wester moesson aan 't Kasteel zullen gehouden wezen te komen omme met gemelde Heer Gouverneur, de Oelisiva's en Oelilima's te pitsjaren (*zie E. 10, 1*), opdat aan wederzijden de klagten van mishandelingen mogen gehoort en naar behooren gecorrigeerd werden". Een dergelijk contract a°. 1631 met die van Tobo (ib. p. 253) bevat de bepaling: „dat zij preciselijk alle jaren zullen gehouden zijn tweemaal, ofte ten minsten eens, met een of meerder vaartuigen aan 't kasteel te verschijnen"; een contract met die van Goram a°. 1650 (Valentijn II, Ambonsche Zaaken p. 167) zegt (art. 7): „Eens 's jaars ten minsten beloven wij onze gecommitteerden naar 't Kasteel Victoria aan de E. Heer Gouverneur, om aan Z. Ed. homagie (1) te doen, te zullen zenden"; een dergelijk contract van 1653 vindt men aldaar p. 191; een van 1656 p. 208. Zoo zegt het Dagr. van 1644/5 p. 84 dat het gewenscht is „dat jaerlijx hier (*te Malakka*) d' omleggende grooten in Malacca homagie quamen doen ende hare nootdruft daer vorderden, als ten tijde van de Portugese dominatie gewoon waren". Men vergelijke het hierbeneden volgende Formosaansche contract § 696.

De eerste bezoeken van Krawangsche Regenten te Bat vermeldde ik § 686
§ 392. D. 8 Mei 1678 lezen wij dat Wiralodera van Indramajoe te Bat. is; D. 11 Maart 1681 komt Panatajoeda aldaar; D. 24 Dec. 1681 en R. 6 Jan. 1682 vernemen wij dat Wirasaba zich daar bevindt; D. 12 Jan. 1682 zendt het Hoofd van Tjileungsir eenige dienaren om den nieuwen G.-G. Speelman te begroeten, hetgeen D. 24 Jan. 1682 ook het Hoofd van Tjikondang doet. Kort daarna, D. 23 Mei 1682, verschijnt de Regent van Tjileungsir persoonlijk tot dat doel, terwijl Panatajoeda en de Regent van Bandoeng eene

(1) Evenzoo hierbeneden § 686 i. f. Eigenlijk is *hommage* wat Grotius (Inleidinge II, 41, 1) „manschap" noemt, d. i. (ib. § 40) „een eed, waerdoor den leenbezitter zich verbind den heer ghetrouw te zijn", en krachtens welken de leenmannen ter heervaart worden opgeroepen. Eene andere beteekenis zie hierboven § 597 med.

schriftelijke gelukwensching zenden, „tot een erkentenisse (1) van mijne onderdanigheijt", voegt laatstgenoemde er bij, D. 17 Dec. 1681. Die van Tjiasem was omstreeks denzelfden tijd, R. 26 Jan. 1682, te Bat.; een aantal kleinere Hoofden uit Krawang verschenen D. 25 Aug. 1682 „omme aen Zijn Edt. de Heere G. G. en de Raaden van India homagie te doen". Bij de optreding van Camphuijs in het begin van 1684 bespeurt men niets van dat alles;
§ 687 evenmin bij die der eerstvolgende Landvoogden. Overigens werden, zooals beneden blijkt, de Regenten nu en dan wegens hangende geschillen opgeroepen. Die van het Jacatrasche kwamen vaker dan de anderen, ja, D. 7 Sept. 1691 verneemt men uit Tandjoengpoera een klagend verzoek van Panatajoeda's onderhoorigen, dat hij, die nu al een jaar te Bat. is, toch zal terugkeeren „ten beste van sijne arme onderdanen, die het niet langer mogelijk ware sooveel op te brengen als den gedachte Tommagon alhier consumeerde". Dat Soetanangga, de Regent van Kawasen, door Panatajoeda op dit pad der ondeugd werd medegesleept, zien wij B. 16, 41, 5. De Jacatrasche Regenten begeleidden wel hunne geleverde producten, zooals D. 17 Dec. 1692 ook die van Tjiasem persoonlijk zijn hout komt brengen. Dit werd later eene vaste gewoonte, zoodat R. 19 Oct. 1704 al spreekt van eene „jaarlijxe gewoonte en oude ordre" dat zij dit zouden doen, welke overtreden was, doordat er dit jaar wegens de onlusten van Prawata „maar eenlijk eenige gemene loera's" met de producten waren afgekomen. Een wat gerekt verblijf van den Regent drukte echter zwaar op de bevolking, zooals ook D. 8 Oct. 1697 blijkt, waar de Krawangsche Oemboels alweer laten verzoeken dat Panatajoeda toch thuiskomt „soo om voor te comen de oncosten, die desselfs verblijf alhier veroorsaekte, en 't welk naderhand op de een of andere wijse van de gemeene man weder gesogt moest werden, als ook omdat het wel vereijschte (*d. i. noodig was, zie B. 10, 18, 5*) de Javanen, die hij tot een goet getal bij hem hadde, aldaer de padie- en cattoenplantagien quamen bearbeijden". De Regenten beoosten de Tjitaroem kwamen zelden te Batavia; hunne leveranties werden derwaarts door Oemboels begeleid (D. 26 Aug. 1695; 15 Febr. 1697; 4 April 1698), doch sedert de levering te Cheribon geschiedde, schijnen de Regenten zelf de producten te hebben overgebracht, althans D. 25 Nov. 1700 bericht de Resident „dat de Priangerhoofden alle behalve den Pangerang van Soemedang, die volgens berigt op wegh was, met hare coopmanschappen tot Sirrebon waren aangekomen". Uit D. 10 Aug. 1701 blijkt evenwel, dat ook de Oemboels konden gaan; Winkler schrijft hier aan den Regent van Bandoeng over een geschil met P. moentjang, te beslissen wanneer beide Regenten of hunne Oemboels de producten te Cher. komen brengen. Deze comparitie heeft iets van den hierbeneden § 697 noot vermelden landdag. Men zie voorts § 2366.

(1) Zie hierboven § 586 noot.

Bestuur der Regentschappen. Over de eerste regelingen zie § 576 i. f. en volg. De aldaar aangeduide onzekerheid der bevoegdheden van den Vaandrig te Tandjoengpoera en den Resid. te Cheribon bleef voortduren. D. 5 Maart 1695 krijgt de Regent van Pamanoekan eene reprimande namens den G.-G., omdat hij had geweigerd, een bevel van den Resident te Cher. na te komen zonder expressen last van den G.-G. Maar even te voren, D. 21 Febr. 1695, ziet men dat niet deze Resident maar wel de Vaandrig te Tandjoengpoera bij de Regeer. klaagt over de gedragingen van den Regent van P. moentjang. Het volgend jaar, D. 20 Jan. 1696, schrijft de Regeer. aan den Resident om de bemoeiingen met zekeren stokebrand in Kawasen, dus geheel in den oosthoek, maar aan den Vaandrig over te laten, „aengesien de wedersijtse ordre, soowel door de Residenten tot Sirrebon als degene die 's Comps. wegen op Tanjongpoura 't gesagh voert, op de Prianger volkeren, veeltijds verbijstering soude connen bijbrengen, behalven dat ook van laatstgem. plaats, als hier naderbij gelegen, veel eerder tijding van 't een off ander dat er in de Priangerlanden comt voor te vallen konde overgekregen en weer de nodige ordre op gegeven werden". Zoo klagen dan ook de Tjiasemers D. 17 Mei 1696 niet te Batavia over hunne zware diensten maar te Tandjoengpoera. Bij het rondschrijven aan de oostelijke Regenten D. 15 Febr. 1697 wordt hun evenwel gelast, geene bevelen op te volgen dan van den G-G.; geven de Residenten of gezaghebbers „van Japara, Cirrebon, Tanjongpoura of andere plaetsen" hun andere bevelen, of doen die hun overlast aan, dan moeten zij den G.-G. dadelijk daarvan in kennis stellen. In verband met de levering der producten te Cheribon (§ 674) moest deze aanschrijving noodwendig verwarring stichten En bijvb. in de acte van aanstelling van den Regent van Pamanoekan D 6 Maart 1705 leest men, dat hij zal moeten opvolgen de orders, „van hier of door den Resident te Cheribon" gegeven. Geschillen tusschen Regenten worden wel te Cher. beslist, zooals D. 10 Aug. 1701 aan de Regenten van Bandoeng en P. moentjang wordt geschreven dat zij hunne twistpunten aan den Resident ter beslissing moeten voorleggen, wanneer zij met hunne producten aldaar komen; eene dergelijke aanschrijving gaat D. 18 Dec. 1702 naar Soemedang; D. 23 Juli 1703 leest men, dat de Preangerhoofden te Cherib. worden verwacht, opdat hunne geschillen kunnen worden beslecht, doch D. 13 Nov. 1703 ziet men dat zij te Bat. zijn gekomen en hunne kwesties aan den G.-G. hebben voorgelegd. Overigens bleef de Resident een zeer weinig gewichtig personage. Toen Krijger als zoodanig benoemd werd, werd hij tegelijk van Boekhouder bevorderd tot Onderkoopman, R. 26 Oct. 1694; Meur bekleedde twee jaar als Boekhouder die betrekking; Heijrmans was Vaandrig en werd bij zijne benoeming tot Resident tevens Onderkoopman. Nog bij R 28 Juni 1707 wordt een sergeant naar Cherib. gezonden om „bij het afwesen van den Resident na de Priangse landen . . . . . nevens den Adsistent Molineus het gezag waar te nemen". Dat de betrekking destijds ook niet bizonder

§ 688

§ 689

voordeelig was, is daaruit op te maken dat Krijger R. 6 Juni 1698 om overplaatsing vraagt.

§ 690 *Behandeling van zaken te Batavia.* D. 9 Juni 1684 worden daartoe de Hoofden tusschen de Tjitaroem en de Tjimandiri opgeroepen (§ 543 i. f.). Conform R. 17 April 1686 (§ 523) verschenen dat jaar (zie § 526 i. f.) de Regenten van Soekapoera, P. moentjang, Bandoeng, Imbanagara en Kawasen, dus allen die van Couper eene acte hadden ontvangen (§ 504 e. v.) behalve de trotsche Rangga Gempol, die nooit te Bat. is geweest. Dat dit bezoek eene groote gebeurtenis was, blijkt daaruit, dat nog vier jaar later hieraan wordt herinnerd, D. 8 Febr. 1690; aldaar wordt tevens een dorpshoofd, dat met den Regent van Tjikalong twist, aangeschreven naar Bat. te komen. D. 23 Jan. 1691 blijkt dat de Regenten van Krawang, Kawasen en Imbanagara wegens een geschil te Bat. zijn; D. 3 Aug. 1696 worden de Regent en de Oemboels van Tjiasem om diezelfde reden opgeroepen en nogmaals D. 3 Dec. 1696. D. 15 Juni 1696 wordt de Vaandrig te Tandjoengpoera aangeschreven „degeene van de Inlanders welcke ijets mogten hebben te versoeken ofte voor te dragen, van de hant en hier na toe te wijsen", ofschoon hem het vorige jaar was gelast (D. 30 Maart 1695), niet met alle kleine kwesties van Inl. bij de Regeer. aan te komen. D. 20 Nov. 1698 worden Bandoeng en P. moentjang aangeschreven, gemachtigden naar Bat. te zenden om een hangend geschil ter afdoening voor te dragen; D. 31 Jan. 1700 gaat een dergelijke last naar Pamanoekan en nogmaals D. 17 Aug 1701, terwijl D. 13 Nov. 1703 blijkt, dat verschillende Regenten te Bat. zijn en hunne geschilpunten in geschrifte aan den G.-G. hebben voorgedragen. Eene uitzondering maakt een schrijven D. 7 Aug. 1702 aan den Regent van Oetama, die D. 1 Aug. 1702 de Regeer. had kennisgegeven van een twist met een buurman; hem wordt gelast, wanneer hij zich verongelijkt acht, zich tot den Resid. te Cherib. te richten, die de zaak aan de Regeer. zal voordragen.

§ 691 Wat de hierbeneden te vermelden commissies aangaat, eene vergelijking met de hongitochten ligt niet ver. Volgens Valentijn (II Ambonsche Zaaken p. 42) dateeren de hongitochten „om ider in zijn pligt en alles voortaan in rust te houden", van Herman van Speult, die in 1618 Gouverneur van Ambon werd. Rumphius daarentegen (Manuscr. Ambonse Historie) zegt dat Fred. Houtman als Gouverneur in 1607 den eersten hongitocht deed en dat deze tocht „van die tijt aff" gewoonte is gebleven, „zoo om alle verschillen op de afgelegene plaatsen af te doen als om den Inl. te gewennen hun (*tot*) togten vaardig en haare corcorren gereed te houden" (in dit laatste opzicht is hij dus te vergelijken met den jaarlijkschen optrek der Batav. schutterij, § 28). Demmer duidt in zijne memorie van 1647 (Bijdr. 1897 p. 554) de hongitochten aan als dienend voor „de generale visite", d. i. de algemeene inspectie, en om „te beslechten alle voorvallende questiën ende verschillen". De beschrijving, hoe op die tochten recht werd gesproken op de plaatsen waar

men landde, namelijk door een raad, waarvan de Nederl. chef der korakora-vloot voorzitter was en de „landraad deses districts en de verdere hoofden der Coracorra-vloot" leden, vindt men bij Valentijn, Beschrijv. van Amb. p. 204 e. v. Op Ternate waren volgens R. 9 Jan. 1696 evenzoo „gecommitteerdens, die jaarlijx hier en daar werden afgesonden ter visite (*zie B. 23, 21, 5*) en decisie van voorvallende geschillen tusschen de Inl. op de afgelege plaatsen en eijlanden"; volgens R. 13 Jan. 1696 waren dit Onderkooplieden zonder vast emplooi.

Over de reis van Winkler einde 1691 zie Bijlage XVI. D. 28 Juni § 692
1696 schrijft de Regeer. aan den Resid. te Cher. dat de eerstdaags vertrekkende commissie niet alleen dient om bij de Hoofden op bevordering der cultures aan te dringen, maar ook „omme te examineren de differenten en geschillen, nu eenigen tijt onder deselve gefluctueert hebbende over de limiten van hun land en 't onttronen van malkanders volckeren etc."; vergel. den brief aan de Regenten hierboven § 644. Bij R. 13 Aug. 1700 wordt goedgekeurd de „instructie voor den luijtenand Olof Christiaansz en den boekhouder Philip van Eijck", waarover zie Bijlage XVII. Uit § 53 e. v. dier Bijlage bespeurt men hoe totaal vruchteloos die zoogenaamd welgeslaagde zending inderdaad was. Hetzelfde ziet men B. 16, 47, 2 aangaande Winkler's tocht. D. 8 Nov. 1701 vinden wij een rapport van den sergeant Warnard van der § 693
Mast betreffende eene reis van Tandjoengpoera naar Djampang, wellicht om te zien of gevolg was gegeven aan de orders van 28 Juni 1700 (zie § 555). Zijne opdracht blijkt vooral het zoeken naar derwaarts verloopen volk. Het rapport is zeer onbeduidend en onduidelijk. Naar diezelfde streek gaan in 1704 Cretieau en Appeldoorn (§ 563 i. f.) en in 1705 Joedaningrat (§ 565). D. 27 Oct. 1702 schrijft de Regent van Soemedang, dat de grenzen van zijn land zijn bepaald door „den Luijtenant Oelof en den Resident Lucas Meur tot Sirrebon, Damang Timbananten tot Bandong en alle de Priangse Hoofden", hetgeen wijst op de vergadering te Cheribon van de Regenten onder praesidium van den Resident (B. 17, 48 e. v.), evenals er ook te Tandjoengpoera werden gehouden van Krawangsche Hoofden (§ 578), waarbij nog op te merken is, dat geschillen te Cher. wel werden beslist door een eed op het heilige graf, zie B. 17, 34, 2. Eene nieuwe zending tot bovengenoemd doel is (D. 21 Mei 1703) die van Vaandrig Jacob Palm, welke officier met Scipio tegen Prawata optrok (§ 558), doch uit Djampang zou doormarcheeren naar Cheribon om onderweg de bestaande geschillen te onderzoeken De tocht D. 1 Mei 1705 van Pangeran Joedaningrat c. s. naar de Jac. regentschappen (zie § 565) heeft gedeeltelijk hetzelfde doel. Over Soerawinata, Soerawisanta en Soeraita zie hierboven § 630, 640; over Pangeran Joedaningrat § 565; uit R. 27 Febr. 1705 ziet men dat deze samen met Heijrmans te Batavia geschillen der Hoofden van Tjiblagoeng, Tjikalong en Tjiandjoer onderzocht en op nadere approbatie der Regeer. besliste. Overigens vergelijke men omtrent hem I, 226 e. v.

De plaatsing van de Djampangers te Bajabang onder den Kapitein der Oester-Javanen vermeldden wij in § 559. De aanstelling van den Javaanschen Luitenant Bagoes Mantoe tot Hoofd over het Buitenzorgsche (§ 565) is daarmee niet te vergelijken, omdat hier ook al te voren een dergelijk officier als Hoofd fungeerde.

§ 694 Omtrent Pangeran Aria Cheribon en de wording van diens buitengewoon gezag vergelijke men de inleiding tot onze Bijlage XX. Deze Bijl. bevat zoowel de acte voor den Pangeran in qualiteit van „Opsigter" alsook diens instructie. Dit laatste stuk houdt hem als eersten plicht voor, de rust te herstellen en een eind te maken aan de geschillen der Regenten; hij zal verder zijn best doen voor de uitbreiding en den geregelden gang der leveranties, daartoe eene statistiek der bevolking trachten op te maken en bij te houden, en bij gewichtige aangelegenheden in loco de noodige orders geven; hij is ondergeschikt aan den Gezaghebber te Cheribon; wat het bestuur aangaat, blijven Couper's regelingen van kracht; voor de levering van indigo wordt een fixum bepaald van 1 kati per „manspersoon"; er moet gezorgd worden dat de kleine man de betaling erlangt voor zijne geleverde producten; de Regenten zullen over hunne onderhoorigen recht doen onder toezicht van Pangeran Aria Cheribon en den Gezaghebber; misdragen zich dezen zelf, dan moet daarvan kennis worden gegeven aan de Regeering; de kuststreek van Indramajoe tot Krawang staat onmiddellijk onder de Regeer., evenals blijkbaar ook al de landen bewesten de Tjitaroem. Daar de verhouding der Regenten tot de Regeer. hierbij niet wordt gepreciseerd, gaan zij voort met zich, wanneer
§ 695 zij dit wenschelijk vinden, rechtstreeks tot haar te richten. Eerst zes jaar later, bij R. 8 April 1712, verklaarde de Regeering: „dat de Hoofden der Priangers . . . . na des Sousouhounangs overgave anno 1706 niet anders nogte verder onder het Opperhooft (*te Cheribon*) en den Pangerang Aria Cheribon gestelt sijn, als om een politijq opsigt uijt onsen name en voor 's Comp^{s}. reekening over haarlieden gedrag en te leveren staande peper, indigo, cattoene garen en swavel te houden, na de ordres, welke wij telkens stonden te geven, sonder haarlieden eenigsints in het effective bestier en regtspleeging over haare landen en onderdanen te verkorten, maar integendeel hetselve als van ouds te laten behouden". De Krawangsche landen en Tjikalong, Tjiblagoeng en Tjiandjoer stonden, gelijk te voren, onder den Commandant te Tandjoengpoera, althans in zoover, dat deze zorg droeg voor de leveranties.

§ 696 *De Regeering en de Hoofden.* Een eigenaardig bewijs, hoe de Comp. zich in hare maximes getrouw was, en eene merkwaardige toelichting bij hare verhouding tegenover de Preanger-Regenten, geeft eene overeenkomst, waarin anno 1645 zeker „Vorst" op Formosa door Caron, als Gouverneur aldaar, wordt genoodzaakt te bewilligen. Zij wordt aldus geresumeerd (zie Dagr. 1644/5 p. 164):

„dat van sijn onderdanen der vijff dorpen (*volgen namen*), over dewelcke

tot Hooft geconfirmeert wird, sou blijven behouden alle 't recht ofte incomsten die tot noch van deselve genoten;

doch dat dat recht bij sijne afflijvicheijt niet en sou vervallen op zijne zoonen, broeders ofte eenige andere bloetvrunden als met kennisse ende believen van de Comp^ie.;

dat hij niet en sou vermogen eenich halsrecht ofte daer lit of leven aen hingh aff te doen, maer gehouden zijn soodanige saecken met kennis van onsen Politijcq (*zoo iets als Resident; de titel is gekozen in tegenstelling tot de predikanten en schoolmeesters, die de ecclesiastieken waren*) naer Taijoean (*de hoofdplaats*) aen den Gouverneur te renvoijeren;

dat alle andere saecken van minder gewichte bij hem ende geseijden Politijcq, in Tapouliangh residerende, met raedt sijner oudtsten ofte bevelhebbers souden mogen affgehandelt worden;

welcke oudtsten in alle sijne dorpen, namentlijcq ijder twee (*denkelijk bedoeld als: in ieder dorp twee, vergelijk B. 1, 7, 1*), door ons met gelijcke macht als op andere plaetsen van Formosa, onder 's Comp^s. gebiedt wesende, souden worden gestelt;

dat de Vorst sijne bovengenoemde onderdanen soodanich sou tracteren dat (*sij*) hem costen verdragen ende niet genootsaect wirden als voordesen sijne regeeringe t' ontwijcken;

off andersints, soo deselve over hem mosten (*voor: mochten, zie B.* § 697
1, 26, 8) clagen ende bij ons als haer beschermers ingevolge wierden aengenomen, alsdan op hun van rechtswegen niet meer sou hebben te pretenderen;

dat de dorpen, voor desen zijne ende nu alrede 's Comp^s. gehoorsaemheijt onderworpen, daeronder souden blijven, sonder dat de Vorst daer eenige actie op behield, veel min deselve derwegen eenigerhande molestе aendoen sou, maer voortaen als vrunden met den anderen leven (*dus een deel van zijn land komt onder direct bestuur der Comp.*);

dat de inwoonders van de vijff genoemde zijne dorpen jaerlijcx als d' andere Formosaenen d' ordinaire recognitie (1) aen de Comp. souden opbrengen (*het ibid. p. 126 bedoelde „teecken der obedientie", bestaande in padi of huiden*), doch dat sijn persoon altoos, ende d' outsten voor soo lange in regeeringe zijn, daervan souden vrij wesen;

dat hij oocq alle jaer met gedachte outsten op den zuijdelijcken lantsdach (2) op Saccam verschijnen sou;

dat hij geene negotierende Chinesen als met ons expres consent in sijn

(1) Hetzelfde wat hierboven § 586 noot *erkentenisse* heette. In den zin van belooning staat *recognitie* D. 1679 p. 29: de Soenan is aan Tack „een eerlijcke *recognitie* schuldigh".

(2) Vergel. het Ambonsch contract van 20 Juni 1638 (C. D. pag. 321): de contracteerende dorpen zullen eens per jaar samenkomen tot een landdag „omme alldaer een ijder te hooren, de differenten bij te leggen ende elck naer vermogen reght te doen".

dorpen sou gedogen, maer integendeel gehouden wesen de contraventeurs van onse ordre in onse handen te leveren om daerover gecorrigeert te worden;

dat hij alle de voorverhaelde conditiën promptelijcq sou naecomen sonder eenige infractie, op verbeurte van het recht, boven, articulo 1, bij ons volcomen toegestaen".

§ 698 Men houde daarbij in het oog, dat de toestanden op Formosa niet dezelfde waren als in de Preanger. De bevolking was hoogst onbeschaafd maar geneigd zich te schikken, en niet door haren godsdienst den Europeaan uiteraard ongenegen. Bovendien maakten op Formosa de talrijke Chineesche kolonisten een ander fiscaal systeem mogelijk, terwijl 's Comps. gebied zich niet tot ver in het binnenland uitstrekte, doch veelal gemakkelijk, vooral over zee (zie ibid p. 127), kon worden bereikt, zoodat de recognitie van padi, waarvoor de Comp. (u. s.) verklaarde liever huiden te willen ontvangen, niet, zooals in de Preanger, onvervoerbaar was. De Formosaansche landdagen (in 1644 waren er drie in verschillende districten) waren in de Preanger even onmogelijk als onnoodig, daar hier de Regenten een uitgebreid gezag bezaten.

Allercurieust is, dat het zegel van S. Anom van Cherib. onder het contract van 1699 binnen een Holl. randschrift het monogram der Comp. vertoont, alsof hij haar ambtenaar was. Mogelijk is het vervaardigen en schenken van dat zegel een Machiavellische kunstgreep der Regeer. geweest. Dat van S. Sepoeh, in 1706 gevoerd door Pang. Aria Cheribon, zie I p. XIII, 9, vertoont mutatis mutandis hetzelfde. Reeds omstreeks 1686 is de toon der brieven van de Cheribonsche Vorsten bizonder nederig. D. 4 April 1698 vindt men twee brieven van zoons van den overleden Sultan Sepoeh en Cheribonsche grooten betreffende de opvolging, een aan den G.-G. en een aan Winkler, met verzoek om den Resident Krijger niet van dit schrijven te laten hooren, daar deze hen anders in het blok zou sluiten en hun boete opleggen. Natuurlijk is dit niets dan eene hatelijkheid aan het adres van dien Resident, maar het toont toch bitter weinig zelfgevoel. D. 23 Aug. 1698 schrijft de nieuwbenoemde en pas naar Cher. vertrokken Resident, dat daags na zijne aankomst Sultan Anom, de Panembahan en de Prinsen hem zijn wezen verwelkomen en dat hij hun toen eene missive der Regeer. heeft overhandigd; die Vorsten brachten hem dus het eerste bezoek. D. 26 Maart 1700 schrijft Sultan Anom, die te Batavia was geweest, dat hij een hem door de Regeer. meegegeven schrijven voor den Resident aan dezen heeft overhandigd; hij was dus gebruikt als brievenbesteller. D. 3 Sept. 1698 zendt de weduwe van Sultan Sepoeh diens kris naar Batavia, ten teeken dat de Comp. het recht heeft den opvolger aan

§ 699 te wijzen. Toch is het onmogelijk, in het contract, a°. 1681 met de Cherib. Vorsten gesloten, iets te vinden dat zou kunnen heeten souvereiniteit of suzereiniteit van de zijde der Comp. Daarentegen leest men D. 5 Juli 1697 dat Sultan Anom eene bijvrouw van zijn overleden zoon, welke gezegd werd

dezen zoon te hebben vergiftigd, heeft doen dooden „nevens haer vader, moeder en verdere vrunden" (d. i. verwanten, B. 16, 41 noot*). In zulke zaken kwam de Comp. vooralsnog niet tusschenbeide. Na den dood van dezen S. Anom verzoekt zijn zoon R. 11 Dec. 1703 om de approbatie der Regeer. op diens testament benevens de „aanstelling" van een opvolger. Hoe willekeurig soms zelfs door ondergeschikte officieren in de Preanger werd gehandeld, wees ik hierboven aan, § 583. Een geval dat Hoofden met kettingstraf worden bedreigd, anno 1701, zie § 731. Een geval dat de bevolking tegen de Hoofden in bescherming wordt genomen B. 17, 15, 2. Ongehoorzaamheid bespeurt men alleen bij den Regent van Pamanoekan, die D. 26 Juni 1700 weigert, zekere naar zijn land verhuisde Tjiasemers op last der Regeer. (D. 31 Jan. 1700) terug te zenden. Deze zelfde Regent wordt bij R. 9 Dec. 1701 uit de helft van zijn regentschap ontzet, omdat hij het bestuur over het kustland „buijten eenige de minste aan ons gedane communicatie" aan zijn broeder „te regeren overgegeven" heeft, welke laatste alle zorg voor de leveranties op zich heeft genomen, zoodat de Regent „in sijne pligt omtrent dese Regeringe gemanqueert" heeft.

Hoe weinig de mindere Hoofden tegenover een Comps. dienaar be- § 700
teekenden, ziet men D. 4 Sept. 1682, waar de Vaandrig te Tandjoengpoera schrijft dat Najatroena, de broeder van Wirasaba, „permissie had versogt om 8 à 10 dagen in 't bos te mogen gaan hartebeesten te schieten, 't welck hem geweijgert was". Dat een Regent geene bevoegdheid heeft om buiten voorkennis der Regeer. districtshoofden („regenten over eenige negorien") te benoemen, wordt reeds D. 8 Febr. 1685 naar Krawang geschreven (het aldaar bijgevoegde „nogh ook geene derselve buijten onse licentie ergens heen te laten vertrecken", slaat blijkbaar op eene reis D. 12 Dec. 1684 van een Krawangschen Oemboel naar het hof des Soesoehoenans, en is geen vast voorschrift geweest). D. 2 Juli 1696 schrijft de Regent van Tjiasem: „Oock en ben ik niet gequalificeert om Ombols te maken of aff te setten; dit moet d'E. Comp. doen". D. 1 Oct. 1693 verzoekt Panatajoeda dat zeker ondergeschikt Hoofd mag worden vervangen; D. 21 Juni 1697 schrijft de Commandant van Tandjoengpoera dat de Oemboels, die onder den thans overleden Wirasaba hebben geressorteerd en voortaan direct onder de Comp. zullen staan (zie § 271 i. f.), gaarne te Batavia willen worden bevestigd om meer aanzien te genieten. D. 6 Maart 1700 brengt een Oemboel uit het Tjiblagoengsche na § 701
het overlijden van een collega „desselfs lampit" (rotanmatje) te Batavia; hij wordt voorloopig belast met het gezag over 't volk des overledenen „totter tijd de gesamentlijcke Siblagonse Hoofden toecomende jaer wederom sullen afcomen, wanneer d'Ed. Heer G. G. nadere ordre daerin stellen sal". D. 24 Febr. 1706 schrijft de Regeering naar Krawang dat de „Hoofdombol" (B. 20, 22, 4) te Parakansapi een bekwaam persoon moet aanwijzen om met goedkeuring van den Commandant te Tandjoengpoera „tot Ombol te werden

aengestelt" in plaats van een ander; die benoeming wordt daarna, D. 23 Maart 1706, door de Regeer. goedgekeurd. D. 19 Maart 1706 „versoekt" Panatajoeda in plaats van twee ongeschikte Oemboels anderen; D. 17 Aug. 1707 draagt hij een Oemboel ter benoeming voor; evenzoo doet de Postcommandant D. 28 Febr. 1710. Men mag echter aannemen dat in de meer afgelegen regentschappen deze benoemingen door de Regenten zelf geschiedden. De benoeming echter der Patih's behield de Regeer. aan Pangeran Aria Cheribon voor, zie B. 20, 22.

Omgekeerd wordt D. 13 Sept. 1692 aan de gezamenlijke Oemboels van Pamanoekan geschreven, dat hunne verkiezing, na den dood des Regents, van diens oudsten zoon „buijten kennisse van den Gouverneur Generaal" ongeoorloofd is; dat die zoon dadelijk naar Batavia moet opkomen om uit handen van de Regeering zijne aanstelling te ontvangen. Deze benoeming heeft daarop plaats bij R. 31 Oct. 1692; hij ontvangt eene acte in het Nederl. en Javaansch, waarin zijn regentschap wordt aangeduid als een „landschap, toebehorende de Generale Nederl. O. I. Compagnie", en zijn bestuur als te geschieden „van wegen den G. G. en Raden van India na hare ordres en de Javaanse wijse". Eene omschrijving van bevoegdheden of verplichtingen bevat die acte niet, evenmin als bijvb. D. 2 April 1694 de acte van den Kapitein der Ooster-Javanen. Eene acte erlangt D. 10 Aug. 1696 ook de Patih van Panatajoeda van de Regeering en D. 21 Jan. 1701 zelfs een Krawangsche Oemboel. Toen de Regent van Bandoeng was overleden, terwijl tevens een paar andere plaatsen te vervullen waren, werd bij R. 5 Dec. 1704 besloten om „voortaan aan de Priangse Hoofden (*d. i. de Regenten, zie B. 20, 13, 8*) tot te meerder ordentelijkheijd en opdat te beter weten mogen, waarna zij hun hebben te rigten", bij hunne benoeming eene acte te verleenen in het
§ 702 Nederl. en Javaansch. De toen verleende acten staan geïnsereerd D. 17 Dec. 1704. Die van den Bandoengschen Regent (ook afgedrukt bij Van Rees p. 88) luidt als volgt:

> „Radeen Anga Radja, oudste zoon van den overleedenen Regent tot Bandong, Kieij Demang Timbanantang, bij acte van den 15 November 1684 door den Commandeur Jacob Couper uijt onse name daertoe aengestelt geweest, althans herwaerts afgekomen en personelijk aen ons versogt hebbende omme in zijn vaders plaetse en gesag over het landschap Bandong en de 1.000 huijsgesinnen daeronder gehoorende te succedeeren, en daerop in agting genomen zijnde de getuijgenisse der Oemboels en Bandongse Hoofden, met hem hier gekomen, zoo is in Raade van India goetgevonden, denselve Radeen Anga Radja bij desen aen te stellen tot Hoofd en Regent van het landschap Bandong ende de volckeren daeronder gehoorende, omme alle deselven als zijn overleden vader van 's Compagnies wege *nae de Javaense wijse* in alle billijkheijt te regeeren, dog geene andere bevelen dan die van den Gouverneur

Generaal en Raaden van India nae te komen, alsoo het landschap Bandong onder de Compagnie alleen behoort.

Diensvolgens worden alle de Bandongse volckeren bij deezen gelast, den voors*(chreven)* Radeen Anga Radja, sullende voortaen voeren den naem van Radeen Demang Timbanantang, als haren Regent en Hoofd van 's Compagnies wege te gehoorsamen, nadien wij sulx tot ruste en het welwesen der Bandongse landen bevinden te behooren.

Gegeven in 't Casteel Batavia den 19e (*sic*) December 1704.

(Onderaan tusschen het Duijts en Javaans stont 's Comps. zegel in rooden lakke gedrukt en daaronder:)

Ter ordonnantie van Haar Ede. den Gouverneur Generaal en Raden van India

(Was geteekent:) ISAAC GARSIN, Secretaris".

§ 703 Eigenaardig is, dat de mindere Hoofden aldus eenigen invloed op de benoeming van den Regent hebben, evenals zij te Pamanoekan in 1692 een Regent kozen (§ 701) en R. 17 Juni 1701 de Oemboels van Tjiasem een opvolger van den overleden Regent voordragen. Misschien hangt dit samen met de voorliefde der Regeering voor transacties met „Rijksstenden", waarover zie I pag. XIII, 8. Een later voorbeeld dat eene voordracht door den Regent gesteund wordt door de Oemboels, vindt men D. 6 Juni 1707, bij de benoeming van den kleinzoon des Regents van Krawang tot Hoofd over Bodjonglopang. Verder R. 19 Juni 1775, waar voor het opengevallen regentsch. Soemedang de Regent van P.moentjang wordt gesteund door „de vier eerste Ombuls van Sumadang" en wel namens henzelven en „alle de Sumadangers". Dit is eene vrij suspecte zaak, en de zoogenaamde ondersteuning door die Hoofden zal wel gebruikt zijn om aan de benoeming zekeren glimp te geven. Tien jaar te voren was in Soemedang hetzelfde gebeurd: bij R. 29 Oct. 1765 was de minderjarige zoon van den overleden Regent gepasseerd voor diens broeder; zie daaromtrent de Personalia, Deel I, 161.

§ 704 Had de Regeer. bedoeld, in de daareven geciteerde acte voor den Regent van Bandoeng eene soort instructie vast te stellen, dan was inderdaad de omschrijving van de plichten des Regents vaag genoeg. Zelfs accordeert het aantal der huisgezinnen niet met dat van Couper's acte § 506. Alleen wordt er duidelijk op gewezen dat het ambt niet erfelijk is, dat bij de benoeming de persoonlijke verdiensten van den sollicitant in aanmerking komen en dat (het contract met Pakoeboewana was nog niet gesloten) de Soesoehoenan geen gezag meer heeft. Evenals deze Bandoenger waren toenmaals ook de zoon van het Hoofd van Bodjongmalang (D. 31 Oct. 1704) en die van een der twee Pamanoekansche Regenten naar Batavia gekomen om te solliciteeren; evenzoo verzoekt D. 9 Juli 1706 de zoon van den overleden Regent van Soemedang verlof om naar Batavia te mogen opkomen om zich voor

de Regeering „te vernederen" (1). D. 26 Aug. 1706 komt de zoon van den Regent van Tjiblagoeng met „sijn vaders crits en piek", welke dan als teeken van het gezag aan de Regeer. worden overhandigd en door haar aan den opvolger verleend. Als eene acte moet men ook beschouwen het in 1695 aan Radèn Aria Wangsakoesoema gericht schrijven (zie § 212), waarvan ik het
§ 705 origineel in B. R. 28 Aug. 1731 aantrof. Van eene instructie voor Regenten leest men alleen D. 19 Aug. 1681, waar Jochem Michielsz aan de Regeering overhandigt „een Maleijtse instructie voor de Javaense Hoofden in of omtrent Tanjongpoura, door hem opgestelt", die wel niet veel om het lijf zal hebben gehad. Veel omvattender waren Couper's „reglementen". Van de cultures echter, destijds nog niet ingevoerd, was daarin geen sprake. Hiervan wordt het eerst gewag gemaakt in de acte voor het nieuwe Hoofd van Djampang D. 1 April 1706 (dus zeer kort na het contract van 1705) en in die voor het Hoofd van Tjiblagoeng D. 31 Aug. 1706, welke laatste de bevoegdheid erlangt „om 't gezag te voeren na de ordres van Gouverneur Generaal en Raden, mitsgaders te besorgen dat de aenplantinge en bereijdinge van de indigo, padij (2) en 't cattoene garen voortgeset en waergenomen werden". Wat de Regeer. toenmaals als de plichten van een Regent beschouwde, blijkt ook uit de instructie voor Pangeran Aria Cheribon: in onderlingen vrede te leven, elkanders onderhoorigen niet aan te houden, oproermakers op te vatten of te dooden, te zorgen voor de teelt van padi, katoen, peper en indigo, de bewerking der gevraagde artikelen en de uitbetaling van het verdiende aan den kleinen man. Eene geheel aparte plaats werd destijds door den Aria van Tanggeran ingenomen. Bij R. 10 Aug. 1687 was besloten, dezen een maandelijksch traktement van vijf rijksd. te verleenen, evenals of hij een officier van kamponginlanders was; ook wordt hij nooit betrokken in verplichte leveringen, misschien omdat zijne onderhoorigen menoempangs waren.

§ 706 *Bestuursbeginselen.* Zie Couper's reglementen § 505 e. v.; 509, 3; de acte voor den Regent van Bandoeng § 702; de instructie voor Pangeran Aria Cheribon, B. 20, 14; ibid. § 18: „na de Javaanse wijse en wetten"; zie ook aldaar § 24.

De Krawangsche visscherijen. Daar de publieke wateren tot het domein van den Heer behoorden (Fruin, Staatsinstellingen p. 36) en aan dezen voordeel afwierpen door de vischvangst, zien wij D. 1 Jan. 1648 dat „de pacht van 't visschen in de reviere van Ancke" door de Comp. wordt afgestaan voor 250 Rd^{s}. en evenzoo die „van 't wilt geschooten vleesch" voor 50 Rd^{s}. per jaar. Ten einde de fraudatie van 's Heeren gerechtigheid tegen te gaan, werd in

(1) Ik geloof niet dat deze term direct op onderhoorigheid duidt. Zoo wordt hij D. 1680 p. 557 gebruikt door den Patih van Sultan Sepoeh te Cheribon, die destijds met G.-G. en Raden feitelijk nog niets te maken had, en toch heet te schrijven dat hij zich voor hen „vernedert".

(1) Met deze verplichting tot padicultuur vergel. de opmerking B. 20, 16, 3.

1658 (P. II, 317) verordend dat alle visch op de verpachte vischmarkt verkocht moest worden. Curieus is, dat de Compagnie reeds in ditzelfde jaar (P. II, 301) het vischrecht in „de reviere van Craoan" verpachtte, alsof dit uitsluitend aan haar behoorde (zie § 38 en 40).

Wat de Krawangsche visscherijen aangaat, D. 22 Juli 1681 lezen wij: „De visscherijen langs de rivier Craoang verklaarde hij Tommagon (*Panatajoeda*) door den Sousouhounang aan zijnen vader erfflijck (1) toegevoegt souden sijn geweest, en versoght daerom nu oock nader Haer Ed. bij die oude gereghtigheijt te mogen werden gemainctineert, onder belofte, onse schans (*te Tandjoengpoera*) van visch te sullen versorgen, en dat de Batavise ingesetenen bovendien oock haer gerieff wel souden konnen erlangen". D. 14 Aug. 1684 schrijft de Postcommandant: „De spruijten en Craoangse visserijen wierden tesamen door den Tommagon Natta Jouda jaarlijx voor 160 Rd^s. aen de Batavise vissers verpagt"; echter is hij bereid, aan Wirasaba een aandeel in die pachtsom te geven naar verhouding van ieders getal onderhoorigen; ook Wirasaba's „voorzaat", lezen wij alhier (zie § 269 noot), kreeg een deel. Meer § 707
opheldering geeft eene notarieele acte (Dispontijn 24 April 1684), waarbij Panatajoeda, Singamanggala en Tambakbaja, „Hoofden van Crawang" (Singamanggala was de Patih en Tambakbaja diens latere opvolger, zie I, 146), alle visscherijen van de Tjitaroem tot de Tjiprage, behalve de rawa Batoedjaja, die zij voor zich houden, voor 5 jaar verpachten aan eenige Chineezen, tegen 120 Rd^s. per jaar. D. 19 Maart 1685 wordt naar Krawang geschreven dat de Regeer. het volgend jaar wegens het getwist van P. Joeda en W. Saba over de pachtsom, deze verpachting aan zich zal trekken. Bij R. 8 Mei 1685 bepaalt zij, deze visscherijen „in 't laatste van dit tegenwoordige jaar door Heeren Heemraden te laten verpagten ten profijte van den Tommagon Natta Juda en sijnen portionaris Wira Saba," maar D. 28 Mei 1685 wordt alleen gezegd dat zij een deel der opbrengst zullen genieten, „soo veel als haar trouwe en goede verdienste aan de Comp^a. zullen medebrengen." Zoo ontvangt Panatajoeda bij R. 24 Febr. 1687 „sijne halve portie uijt de jongst verpagte Craoangse visscherijen". Datzelfde jaar stond de Regeer. gratis voor drie jaar (P. III, 199) de visscherijen aan de Kamarangan, beoosten het fort Bekasi (zie B. 16, 48, 4; 23, 164), die eigenlijk ook tot de Krawangsche hadden behooren te worden gerekend, aan een Chinees af. Bij R. 11 Juni 1689 krijgen P. Joeda en W. Saba 200 Rd^s. uit de vischpacht; R. 25 Nov. 1695 de eerstgenoemde een „smal geschenckje," dat blijkens R. 26 April 1697, waarbij het hem weder wordt toegekend, 200 Rd^s. bedroeg; evenzoo R. 28 Juli 1699; 7 Dec. 1700

(1) Daar de bekleeding van een ambt onder een despotisme als het Mataramsche rechtens nooit erfelijk zijn kan, zal de bedoeling wezen dat die visscherijen eene vaste bate waren van den fungeerenden Regent. Echter kan het woord *erfflijck* ook eene schrijffout zijn voor: *effectivelijck*.

(Najamanggala ditmaal bovendien 50 Rd^{s}.); 3 April 1705; D. 25 Maart 1707; R. 23 April 1708, waar gezegd wordt dat de uitkeering niet alle jaren ge-
§ 708 schiedt. Echter behield de Regent bij voortduring zekere visscherijen voor zichzelf, over welker verpachting, afgescheiden van de verpachting door Heemr., gesproken wordt D. 6 April en 21 Mei 1691; zie daaromtrent § 2014 i. f Wat de opbrengst betreft der verpachting namens de Comp., blijkens R. 24 Dec. 1692 bedroeg deze 1160 Rd^{s}. per jaar, voor een pachttijd van 4 jaar; R 9 Dec 1698 geschiedt de verpachting voor 3 jaar à 600 Rd^{s} per jaar; R. 23 Dec 1701 aan den Oemboel Wirabaja voor 600 Rd^{s}. het eerste jaar, 800 het tweede. Nadat bij R. 6 Nov. 1703 besloten was, de visscherijen publiek te verpachten, komt Wirabaja toch R. 18 Nov. 1704 weder als pachter voor; aan hem werd toen de pacht weer gegund voor 5 jaar à 800 Rd^{s}.; eveneens bij R. 11 Maart 1710 voor dezelfde som voor 3 jaar; R. 29 Dec. 1712 leest men dat die pacht niet langer van zijne gading is en „de visscherijen der rawas van Craoang" weder aan een ander zullen worden verpacht, hetgeen R 31 Jan. 1713 geschiedt voor 970 Rd^{s}. per jaar.

De voordeelen van den Regent van Krawang uit den aankap van brandhout met verplichte levering aan de Comp. schijnen nogal negatief geweest te zijn, althans D. 12 Aug. 1697 verzoekt hij, ter vergoeding ontheven te worden „van het servituit der indigomakerij."

§ 709 *Hoorigheid.* Blok (Geschied. van het Nederl. volk I, 86) schrijft omtrent de hoorigen in den Karolingischen tijd: „Zij waren overal hier te lande, maar vooral bij de Saksen, talrijk. Zij waren, evenals hunne nakomelingen, gebonden aan den grond waarop zij woonden, brachten vaste lasten op of deden bepaalde diensten en konden niet huwen dan met toestemming van hunnen heer, die hen ook (bij de Franken niet) in rechten vertegenwoordigde" enz. Ibid. p. 310: „Een lijfeigene was verbonden, onverbrekelijk verbonden aan den grond waarop hij woonde; hij werd daarmede gekocht en verkocht, geruild en verpand; zijn erfenis kwam geheel of ten deele aan den landheer; hij betaalde jaarlijks een hoofdgeld; hij leverde op den hof van zijn heer een deel van de opbrengst der door hem bebouwde akkers, van zijn vee en zijn gevogelte, van zijn ooft en zijn hout; hij moest de akkers van den heer die deze niet aan hoorigen had uitgegeven — het *saalland*, *seliland* of hoe het heeten mocht — helpen bebouwen; hij kon niet huwen zonder toestemming van den landheer; hij verdedigde diens erf en persoon; de landheer vertegenwoordigde hem in rechten". Op de hoorigen in Gelderland en Overijsel rustte o. a., zegt M^{r}. S. J. Fockema Andreae (Bijdr. tot de Nederl. rechtsgeschiedenis III, 77 e. v.):

1° een hoofdcijns, eens per jaar aan het hof van den heer gebracht, vooral als jaarlijksche erkenning der hoorigheid;

2° grondcijns, dikwijls in natura;

3° de verplichting tot dienstprestatie, soms geheel onbepaald in aard,

omvang en tijd (een stuk uit de 12e eeuw zegt: quorum unusquisque servit per totum annum si opus fuerit), doch veelal nauwkeurig omschreven;

4° de verplichting om toestemming van den heer te vragen tot een huwelijk.

In ons vaderland, zegt Mr. N. G. Pierson (Leerboek der Staathuishoud- § 710
kunde II, 249), was reeds in de 14e eeuw de lijfeigenschap en hofhoorigheid bijna geheel verdwenen en, althans in Holland, de diensten voor den heer afgekocht. Maar in Gelderland en Overijsel, schrijft Fockema Andreae (l. l. III, 20), „was zelfs in de laatste jaren der republiek de lijfeigenschap niet geheel verdwenen; daar woonde eene talrijke landelijke bevolking, onder welke wij hoorigen (1) van allerlei graad aantreffen"; deze toestand duurde (ibid. p. 127) tot de afkondiging der Rechten van den Mensch in 1795. A. de Tocqueville (L'ancien régime et la révolution, p. 57): „Dans presque aucune partie de l'Allemagne, à la fin du dix-huitième siècle, le servage (*lijfeigenschap*) n'était encore complètement aboli, et, dans la plupart, le peuple demeurait positivement attaché à la glèbe, comme au moyen âge. Presque tous les soldats qui composaient les armées de Frédéric II et de Marie-Thérèse ont été de véritables serfs. Dans la plupart des Etats d'Allemagne, en 1788, le paysan ne peut quitter la seigneurie, et s'il la quitte on peut le poursuivre partout où il se trouve et l'y ramener de force. Il y est soumis à la justice dominicale, qui surveille sa vie privée et punit son intempérance et sa paresse. Il ne peut ni s'élever dans sa position, ni changer de profession, ni se marier sans le bon plaisir du maître. Une grande partie de son temps doit être consacrée au service de celui-ci. La corvée seigneuriale existe dans toute sa force, et peut s'étendre, dans certains pays, jusqu'à trois jours par semaine. C'est le paysan qui rebâtit et entretient les bâtiments du seigneur, mène les denrées de celui-ci au marché, le conduit lui-même et est chargé de porter ses messages Plusieurs années de sa jeunesse doivent s'écouler dans la domesticité du manoir. Le serf peut cependant devenir propriétaire foncier, mais sa propriété reste toujours très-imparfaite. Il est obligé de cultiver son champ d'une certaine manière, sous l'oeil du seigneur; il ne peut ni l'aliéner ni l'hypothéquer à sa volonté. Dans certains cas on le force d'en vendre les produits; dans d'autres on l'empêche de les vendre; pour lui, la culture est toujours obligatoire. Sa succession même ne passe pas tout entière à ses enfants; une partie en est d'ordinaire retenue par la seigneurie. Je ne recherche pas ces dispositions dans des lois surannées, je les rencontre jusque dans le code préparé par le grand Frédéric et promulgué par son successeur au moment même où la révolution française vient d'éclater". Er waren wel vrije § 711
boeren in Duitschland, die tevens grondeigendom bezaten, maar dit grondbezit

(1) Dezelfde zegt (l. l. pag. 25): „De namen *hoorige*, *hofhoorige* zijn algemeen en omvatten meestentijds alle klassen van onvrijen".

bleef steeds „un fait exceptionnel" (ibid. p. 62). Eerst in 1833 (ibid. p. 371) is in Duitschland de lijfeigenschap geheel opgeruimd. Ook in Frankrijk was (ibid. p. 462) de lijfeigenschap een aankleef van den persoon, waarheen deze zich ook mocht begeven. Het heet (Taine o. l. pag. 31) dat anderhalf millioen menschen in Frankrijk onvrijen waren van verschillende soort. Voltaire schrijft in een brief van 23 Febr. 1776 over de lijfeigenschap in eene streek van Frankrijk, Chézery, dicht bij het pays de Gex (aan de Zwitsersche grens), waar zijn landgoed Ferney lag: „Tous les habitants sont esclaves de l'abbaye et esclaves de corps et de biens. Si j'achetais une toise de terrain dans la censive (*cijnsland*) de monseigneur l'abbé, je deviendrais serf de monseigneur, et tout mon bien lui appartiendrait sans difficulté, fût-il situé à Pondichéri. Le couvent commence, à ma mort, par mettre le scellé sur tous mes effets, prend pour lui les meilleures vaches et chasse mes parents de la maison" enz.; in dezen rechtstoestand verkeeren in Frankrijk meer dan 50.000 personen. Men moet, na kennisneming van dergelijke feiten, wel instemmen met Tocqueville (o. l. pag. 63): „Quoique l'ancien régime soit encore bien près de nous . . . . . il semble déjà se perdre dans la nuit des temps. La révolution radicale qui nous en sépare a produit l'effet des siècles: elle a obscurci tout ce qu'elle ne détruisait pas". Beoordeelt men echter de houding der Comp. tegenover hare gekleurde onderdanen, dan is het noodig, vooraf in gedachte dit „werk der eeuwen" in Europa weer ongedaan te maken, en niet uit te gaan van principes, welke in het Westen destijds evenmin werden gehuldigd als in de Oost.

§ 712 Mr. I. A. Nederburgh maakte mij opmerkzaam op eene verzameling voorschriften van Makassaarsch recht uit den Comps. tijd (Ind. Weekblad van het Recht no. 1292 p. 59), waarin men o. a. leest (§ 44): „Als een onzer onderhoorigen wegloopt naar een ander (*Hoofd*) en wij hem daar op laten vragen, maar de ander hem niet wil afgeven, hem bij zich houdt en de persoon in kwestie daar sterft, dan moet die ander daarvoor schadevergoeding geven, omdat hij, gesommeerd om den onderhoorige terug te geven, hieraan geen gevolg heeft gegeven". In het compendium van Makassaarsch recht, dat van Comps. wege werd samengesteld, wordt ditzelfde aldus uitgedrukt (Het Regt in N.-I. VIII, 115 art. 73): „Wanneer een onderdaan van een Hoofd weggaat naar een ander Hoofd, en wordt van dezelve opgehouden en komt te sterven, zoo behoudt de regte meester zijn regt op degeene die dien onderdaan hebben opgehouden, mits hij hen alvorens daarover aangesproken en zijn onderdaan wederom geëischt hebbe, en voor den rechter komende wordt hij tot voldoening gecondemneerd, indien hij de waarheid kan bewijzen".

Wat West-Java betreft, de bepaling der Statuten van Van Diemen (P. I, 591): „De ingesetenen is verboden buijten de jurisdictie van Batavia te vertrecken (*anders*) als met (*ons*) speciaal consent", schijnt, als zijnde de hernieuwing eener bepaling van 16 Febr. 1627 (P. I, 214), meer bizonder te

doelen op de Europ. bevolking en de strekking te hebben om de weerbaarheid van Batavia niet te laten verzwakken. Met grondhoorigheid heeft dit niets te maken. Evenmin de bepaling in Muller's instructie van 1 Dec. 1665 (P. II, 406, 4 en 8): „Die, met meeninge van eenige weecken of langer uijt te blijven, nae Carawan of elders voornemen te vertrecken, sullen daertoe van UE. schriftelijcke ordre en verlof versoecken . . . . . De weghloopers sal men tot UE. moeten brengen, om nae oudt gebruijck mede te handelen en volgens becomen last aen degene, die 't behoort, over te geven", d. i. vermoedelijk aan hunne officieren. De hier bedoelde Inlanders deden namelijk krijgsdienst en de Comp. kon en wilde hen niet missen, eensdeels om zich niet te verzwakken, anderdeels om geene vagabondage in haar gebied te hebben. Wij § 713
zien de Comp. in een contract met Palembang (Dagr. 1678 p. 180, 11) de bepaling opnemen van *wederzijdsche* uitlevering van wegloopers. Dit zal ook wel niets met grondhoorigheid te maken hebben, maar te beschouwen zijn als eene reciprocatie om Europeesche deserteurs, die veel kwaad konden doen, in handen te krijgen. Maar in de reglementen van Couper a°. 1684 (§ 504 e. v.) wordt aan de Regenten tot plicht gesteld, geene „volckeren (*d. i. personen, zie B. 31, 22, 3*), dorpen ofte gehugten", behoorende tot andere regentschappen, „onder sigh te trecken". Bij de 23 Jan. 1686 goedgekeurde ampliatie van het contract met Bantam wordt o. a. bepaald, dat noch de Comp. noch de Sultan onderdanen van elkander zullen aanhouden. Sedert komen, vooral in de eerstvolgende jaren, herhaaldelijk gevallen voor dat de Regeer. personen naar Bantam terugzendt, die na den vrede van 1684 naar haar gebied waren verhuisd, eens zelfs, Jan. 1701, eene Bant. vrouw, die te Batavia getrouwd was, het Christelijk geloof aangenomen had en heel weinig liefs van den Sultan had te wachten. Daarentegen worden R. 15 April 1692 van den Sultan een aantal gezinnen teruggevorderd, die naar zijn land waren vertrokken; bij R. 18 Juli 1692 worden de Hoofden dier uitgewekenen verbannen naar Ceilon. Dit lot treft bij R. 1 Sept. 1693 ook een paar Makassaarsche Hoofden, die (zie R. 10 Juli 1693) gepoogd hadden een aantal hunner landgenooten te verlokken om uit het Bataviasche te verhuizen. D. 5 Juli 1686 wordt aan § 714
„alle de Javaanse inwoonders tot Bakassij", die zich aan het gezag van den Luitenant Kartisoeta aldaar hebben onttrokken, gelast, zich weder onder zijne orders te schikken „expresselijk bevelende dat geen Javanen, in wat tuijnen of hoven die mogen verdeelt sijn en de vrugten van dat lant genoten hebben, daarvan sullen verschoont sijn"; hier geldt het speciaal de te Bekasi te verrichten Comps. diensten. D. 13 Juli 1693 wordt den Commandant van Tandjoengpoera bevolen, te zorgen dat personen, die van het eene district naar het andere „overloopen", worden „gerestitueert"; dat dit het leidend beginsel was, blijkt overvloedig uit onze Bijlagen XVI en XVII. Krasser is, dat D. 24 April 1695 naar Tandjoengpoera eenige Krawangers worden opgezonden, die wegens slechte behandeling naar Batavia waren verhuisd; om hun berouw

wordt de „gerechte straf" hun kwijtgescholden; zie daarentegen de noot bij § 657. D. 15 Febr. 1697 wordt bij de missive, door de gezamenlijke Preanger-Oemboels mee naar huis genomen, aan de Regenten opnieuw bevolen, elkander geen volk af te troonen „gelijck dat ten overstaan van den Resident Krijger en Boekhouder Lucas Meur door hun alle onder eede belooft is", namelijk tijdens de rondreis dezer ambtenaren door de Preanger, D. 31 Aug. 1696; vergel. daarmee B. 17, 53 en 54. Bij de instructie voor Pangeran Aria Cheribon wordt dezen gelast (B. 20, 30) te zorgen, dat ieder Regent „zijne verlopene menschen weer komt te erlangen".

§ 715 Eigenaardig is, dat Corn. Chastelein enkele maanden vóór het opstellen dezer instructie er op wees (l. l. pag. 224), dat „om het overkomen van volk (*naar de Bataviasche Ommel.*) meerder te faciliteeren, zo zoude het goet weesen, de Cheribonsche Vorsten en de Preanse en andere nabuurige Javaansche Regenten, die onder de protextie en magt van de E. Comp. staan, scherpelijk te insinueeren dat se alle Javanen, die geneegen zijn zig met haar vrouw en kinderen, vee etc. etc. herwaerds aan ons district te begeeven, zullen moeten laeten gaen en niet moogen ophouden, als strijdig teegen de gepretendeerde Javaanse en natuurlijke vrijheijd, daar se andersints naauw genoeg omtrent en seer geset en glorieus op zijn (1), hebbende de gem(*elle*) Regenten ofte Hoofden der districten en dorpen altijd hetselve belet, de mans maar alleen met haar lijff toelatende te vertrecken, dewelke dan haar hier solange in dienst aan de zuijkersmolens, verder lantwerk of ook wel tot steelen begeeven, totdat se na haar doene wat bij malkanderen gekreegen hebben, daar se terug weederom meede na haar land keeren". Men onthoude dat hier een industrieel aan het woord is; daarom erkent hij zoo rond mogelijk het bestaan van de Soendasche adat (§ 2070), die met zijne belangen harmonieert. Bij R. 21 Oct. 1711 worden een aantal naar Bantam verhuisde en teruggezonden gezinnen gevangen gezet, doch ten slotte R. 26 Jan. 1712 onder het vroeger Bantamsche Hoofd van Djatinagara geplaatst. Vergel. B. 23, 31 e. v.

§ 716 Bij R. 22 Maart 1712 wordt besloten, den Regent van Tjiasem te gelasten, een aantal verhuisde gezinnen terug te zenden naar Krawang. Een middel om aan kwesties over zulk volk een eind te maken, vindt men vermeld in den brief naar Cherib. dd. 9 Mei 1715, waar de Regeer. spreekt van het misbruik dat wordt gemaakt „van onse toelatinge dat geene overgave meer soude mogen werden gepretendeert van luijden (*emigranten*), die ten dien tijde bewesen souden connen werden reets tien off meer jaren in dese of gene districten sig te hebben opgehouden". Dit middel, om pretenties op menschen „die van onheugelijke tijden uijt het een in het ander district sijn

(1) Er staat: *naauw genoeg omtrent geseeten seer glorieus op zijn.* Dit stuk van Chastelein wemelt van zulke grove copieer- en drukfouten, dat het op vele plaatsen onverstaanbaar is zonder ingrijpende tekstverbetering. Ik denk dat de copiist het eerste *en* heeft overgeslagen, en een corrector, om weer een zin te krijgen, het woordje *seer* heeft verplaatst.

overgegaan", te doen ophouden, baatte niet, want nu beweerden Tjiasem en Pamanoekan dat de immigranten binnen hunne grenzen al meer dan 10 jaar waren gevestigd; de „principaalste oorsaak" waarom, volgens den Resid. te Cherib. (brief dd. 19 April 1715), Preangervolk naar die twee landschappen verliep, was, dat zij daar niet werden gehouden „tot het werck van den indigoen cattoenteelt etc.a" en er „bijna niets anders te doen hebben als hetgeen haar lust". Bij R. 16 April 1715 wordt goedgekeurd eene onderlinge overeenkomst van „de gesamentlijcke Priangse Hoofden en Regenten", dat degene die 6 weken achtereen volk van een ander aanhoudt, 50 Rds. zal betalen; de Regeer. behoudt zich bovendien voor, den schuldige eene „correctie" te laten toedienen. Bij schrijven naar Cherib. van 7 Mei 1720 wordt goedgekeurd de boete van 10 Rds. „voor ieder hoofd hetwelke door den eenen Prianger van den anderen word geceduceerd".

De Regeer. zelve staat echter in 1722 aan den Regent van Tjiandjoer § 717
toe (zie § 220), in strijd hiermede te handelen, doch verbiedt tevens (R. 29 Sept. 1722) dat de „Jav. en Preangerhoofden onder de Cherib. en Bataviase limiten" huisgezinnen van elkander „innemen." Bij hare R 25 Oct. 1731 houdt de Regeer. vol dat zekere personen, die uit haar gebied naar Bantam verhuisd zijn, onderdanen der Comp. zijn gebleven, zoodat de Sultan, nu zij naar het Bataviasche zijn teruggekeerd, geen recht op hen kan doen gelden R. 11 Jan. 1732 wordt besloten, een aantal gezinnen, op welke de Sultan wel recht heeft, naar Bantam terug te zenden. Bij R. 8 Sept. 1739 wordt, op een bericht van den Gecommitteerde, dat zooveel volk uit het Bataviasche is verloopen dat sommige Regenten „met haar en haarer onderdanen schade de leverantie der producten hebben gedaan, alleen om haar niet suspect te maaken van nalatigheijd", het verhuizen uit het eene regentsch. naar het andere streng verboden, „zo in de Bataviase Omme- als Prianger Boovenlanden"; de emigranten moeten worden opgevat en naar hun regentsch. teruggezonden op straffe van 10 Rds. boete voor elk verzuim; voor den „overlooper" had de Gecomm. gewenscht dat kettingstraf zou worden bepaald, ja dat ook het Hoofd hetwelk hem opnam daarmee zou worden bedreigd; de Regeer. bepaalde zich er echter toe, voor den emigrant eene lichamelijke kastijding vast te stellen en bij recidive 6 maanden ketting; op wettige wijze echter, decreteerde zij, kon men verhuizen na kennisgeving aan den Regent (die dan natuurlijk de uitvoering van dit sinister voornemen wel wist te beletten, zie § 726 en 2258) en verkregen vergunning van . . . . den G.-G.! Volgens Nederburgh (Consid. p. 120) sloeg dit verbod alleen op de boemi's; uit het plakkaat ter zake is dit echter niet af te leiden; zie beneden, § 720. Faes (Geschied. partic. landbezit p 163) oordeelt dat door dit besluit „de vrije opgezetenen der leenlanden werden herschapen in land- of hofhoorigen, aan den grond verbonden." Van eene herschepping is echter geen sprake, alleen van eene strafbepaling op eene reeds vroeger als misdrijf erkende handeling. Ook in zijn Ontwerp nieuw reglement

§ 718 p. 213 vat Faes het verkeerd op. Dat de bepaling ook voor de Cheribonsche regentschappen gold, blijkt uit een schrijven naar Cher. dd. 21 Nov. 1739. Overigens behoeft men niet direct aan te nemen dat de zware straf dikwijls toegepast zou zijn; men vergelijke de opmerking van Tocqueville (o.l. pag. 285) over de milde uitlegging van harde dwangbepalingen tijdens de laatste helft der 18e eeuw, en wat Alting § 2446 i.f over „bullebakken" zegt

De bepaling van 1739 geeft den sleutel tot Van Imhoff's woorden P. V, 255), dat betreffende de Javanen, woonachtig op het door hem aangevraagde gedeelte van Kampongbaroe, „het uti possidetis allesints sal stand grijpen, niet gedogende het overlopen van het eene district in het andere, maar een iegelijk latende daar hij is, sooals dat volgens dese (*door hem voorgestelde*) verdeeling van selfs komt te vallen". Van Imhoff, die geen jurist was, zag blijkbaar het uti possidetis voor een rechtsterm aan die ook voor roerend eigendom gold, of liever, hij kende dien term alleen als gebruikelijk in het internationaal recht, synoniem met *status quo*, zooals gebruikt bij De Jonge VI, 103 noot en C. D. pag. 66. Zijne bedoeling was, de (gedeeltelijk door hem derwaarts overgebrachte, zie § 1659) opgezetenen te behouden, die op het aangevraagde stuk grond woonden (1) en als wier Hoofd hij zich wenschte beschouwd te zien (zie § 238).

§ 719 Mossel zegt van de Ommel. (Aanm. p 202) in navolging van Chastelein: „De Javanen pretenderen vrij te wezen en te mogen gaan en blijven waar ze willen, wat egter zo niet behoord, ten minste niet wanneer ze geen gebrek aan levensmiddelen hebben". Men mag hieruit wel concludeeren, dat het plakkaat van 1739 in die streek niet erg rigoureus werd nageleefd, hetgeen ook volgt uit de op zijn voorstel bij R. 4 Febr. 1752 bepaalde hernieuwing van dat plakkaat. Doch ook hij brak weer met het principe, door bij R. 1 Oct. 1754 het eene halve eeuw eerder door Chastelein gekoesterde denkbeeld ten uitvoer te doen leggen om, in het belang eener meerdere populeering van het Bataviasche, te verbieden dat in Cheribon en aangrenzende

(1) De verwarde woordenkeus van Van Imhoff's request heeft tot veel geschrijf en gewrijf aanleiding gegeven, maar het is, mijns inziens, onmogelijk eene andere verklaring te vinden. Wat aan de geciteerde woorden voorafgaat, dat hij dit land wil bevolken met „soo veel menschen als men van wijd en zijds bij den anderen halen kan, soo wel Javanen als anderen, en daaronder de eerste *buijten prejuditie van* de thans daar *of elders* reeds wonende menschen, omt(*ren*)d dewelke het uti possidetis" enz., verhoogt de verwarring. Ik denk dat *buijten prejuditie van* (dit woord beduidt eigenlijk: nadeel, zie B 29, 29, 6) hier opgevat moet worden als: ongerekend. Zoo staat P. IV, 23 dat zeker commando „geen *prejuditie* zal moeten toebrengen" aan ander werk, d. i. afgescheiden blijft daarvan; ibid. p. 557 dat een persoon de helft eener premie erlangt „*sonder praejuditie* der wederhelfte", d. i. dus: zonder dat dit betrekking heeft op de andere helft, die aan een ander toevalt. Wat de door mij eveneens gecursiveerde woorden *of elders* betreft, de bedoeling is, te herinneren aan de *algemeen* geldende bepaling van 1739. Overigens is de heele zinsnede *en daar onder* tot: *komt te vallen* blijkbaar ingelascht in het oorspronkelijk concept van dit request. Omtrent dergelijke op slordige wijze ingelaschte perioden, die soms het betrekkelijke document voor een deel onverstaanbaar maken, vergelijke men B. 20, 10.

landen hinderpalen in den weg werden gelegd aan vrouwen en kinderen, die het hoofd van 't gezin derwaarts wenschten te volgen (zie § 338), als zijnde deze belemmering „strijdig met de Javaanse pretense en natuurlijke vrijheid" (woorden van Chastelein, zie § 715). De Statuten van Batavia (P. IX, 412, 8 e. v.) bevestigen zoowel de verbodsbepalingen van 1739 en 1752 als de in 1754 gemaakte uitzondering voor „de Cheribonse en aangrensende landen". Bij R. 1 Febr. 1763 wordt aan Bandoeng toegewezen zeker betwist stuk land „nevens desselfs inwoonderen, in zo verre geen tjatjas volkeren van de eene of andere Regent sullen zijn"; die andere Regenten behielden derhalve hun recht op deze tjatjah's. Een dergelijk besluit van 1775 zie § 167. Bij de instructie voor de Opzieners anno 1778 (B. 38, 3 art. 5) wordt dezen ingeschcrpt te waken tegen het verhuizen van het eene regentschap naar het andere; bij R. 15 Sept. van dat jaar was het verbod hernieuwd wegens „de aanleiding die daartoe door de Regenten en Hoofden zelfs word gegeven, met zodanige overlopers en zwervers gretiglijk onder hun bescherming en gebied te admitteeren en met'er woon aan te houden". N. Engelhard zegt 4 Juli 1795: „ik § 720
heb" het plakkaat van 18 Sept. 1739, dat alleen de boemi's betrof, ook op de menoempang's „applicabel gemaakt" doch de dwangmiddelen niet toegepast, en enkel de wegloopers teruggebracht. Nederburgh, die dit (u. s) napraat, voegt er bij dat dit „wel stiptelijk in observantie mag blijven om het verval van de koffijcultuure in sommige regentschappen voor te komen, en dat zodanige districten, die tot het aanleggen van sauwa's ongeschikt zijn, niet somtijds ten eenemaal van volk werden ontbloot". B. R. 31 Dec. 1789 wordt als een motief om Tjiblagoeng in te lijven bij Tjiandjoer aangevoerd, dat het eerste zeer vruchtbaar is doch schaars bevolkt en dat na de inlijving „het volk van Tjiandjoer zich zekerlijk derwaarts begeven zal"; dit kon dus blijkbaar niet, zoolang Tjiblagoeng een regentschapje op zichzelf vormde. Omgekeerd wordt R. 24 Dec. 1801, als motief om Batoelajang in te lijven bij Bandoeng, ook opgegeven dat het eerste „geen sauwavelden genoeg heeft om zijne opgezetenen te kunnen spijzigen"; pas na de inlijving konden dus die ongespijzigden het tot eene tjoetak gedegradeerde regentschap verwisselen met eene andere Bandoengsche tjoetak. Bij het huurcontract van Tjinengah en Sagaraherang (a°. 1799; zie § 201) verbindt zich Sultan Anom om zijne Hoofden uit die landen te verwijderen doch, als de bevolking verloopt naar zijn gebied, haar te zullen terugzenden; de Opz. van Soemedang had namelijk 17 Dec. 1799 zijne bezorgdheid te kennen gegeven dat de bevolking, nadat die landen onder Soemed. zouden zijn gebracht, naar Cheribon zou verhuizen, wanneer de Hoofden dit deden. Bij het plakkaat van 1 Nov. 1805 (P. XIV, 230, 11) § 721
werd het aanhouden van overloopers nogmaals „scherplijk g'interdiceert" en gelast, hen terug te zenden aan hunne Regenten of Hoofden; de strafbepaling ontbreekt hier echter. Bij R. 23 Mei 1806 werd hieraan toegevoegd een verbod om buiten voorkennis van den Regent aan „vreemde" Inl. huisvesting

te verleenen. Het contract, anno 1806 met de Cherib. Sultans gesloten, bepaalt o. a. (Ind. Archief III, 246): „Geen overloop van volk van het eene district of dessa naar het andere zal mogen plaats vinden dan met wederzijdsch genoegen van beide Sultans en de Hoofden van het district of dessa waarin de menschen woonachtig geweest zijn of zich ter woon begeven en nederzetten"; zelfs voor een tijdelijk verblijf buiten de kampong had de kleine man een pas noodig van zijn Hoofd, waarin o. a. de duur van de hem verleende „permissie" was aangegeven. Men ziet dus hoe volkomen Van den Bosch de plank misslaat, waar hij van de Preanger beweert (Nederl. Bezittingen I, 118): „Den Javaan is nimmer het regt betwist om het distrikt, waarin hij geboren is, te verlaten en zich in een ander, waarin die cultures niet bestonden, of zelfs in der Vorsten landen neêr te zetten". Ik houd dit voor eene opzettelijke onwaarheid van hem (zie § 2629); immers, de bepalingen tegen het verhuizen golden ook voor de Ommelanden, en daar was Van den Bosch zelf landheer geweest, namelijk van Soedimara.

§ 722 *Geslotenheid der Bovenlanden.* Over Couper's orders tot opvatting van doortrekkende vreemde Inl. zie § 505 e. v.; 510 Na Jonker's opstand werden soortgelijke bevelen naar de Preanger gezonden. Bij R. 21 Mei 1690 (P. III, 267 art. 11) werd bepaald: „Geene vreemde aenkomende Chineesen sullen vermogens sijn, haar ten platten lande te begeven buijten offte boven de fortjes van Angiol, Jacatra, Noortwijk, Rijswijk, Vijffhoek off Sevenhoek, op arbitrale correctie"; deze bepaling bedoelde echter niet, den toegang tot de bovenlanden af te sluiten, maar alleen, de Chineesche nieuwelingen te verhinderen zich aan het toezicht van Regeeringswege te onttrekken; als kenmerk der sinkeh's gold (zie ib. art. 3) het dragen van een staart (vergel. § 2242 noot), zoodat degenen die „een kuijfje en een condee" droegen, wel het binnenland in mochten gaan. Dat er echter inderdaad een algemeen verbod bestond, blijkt uit R. 18 Aug. 1693, waarbij vier Chineezen, die zich hebben „verstout" om zich „zonder licentie" te begeven naar het dorp Locloet (bij de vogelnestklippen op Kalapanoenggal) en „daerontrent eenige maenden te vagabonderen," worden veroordeeld tot den ketting, twee zelfs tot verzending naar de Kaap. Men zou hierachter het principieel streven kunnen zoeken om toestanden te voorkomen, zooals die reeds destijds in Cherib. op te merken vielen. D. 2 Juli 1692 approbeert de Regeer. eene acte, waarbij de Pangeran van Gabang zekere dorpen aan een Chin. verpacht en hem het monopolie
§ 723 verleent tot opkoop van alle Gabangsche „coopmanschappen." Betreffende het optreden van zulke Chin. geeft D. 12 Febr. 1693 veel licht, waar Sultan Anom schrijft dat zijn Chineesche Shahbandar niet alleen alle tollen en gerechtigheden van hem had gepacht doch ook het „peperdorp" Kwali; daar de bevolking desondanks voortging hare peper aan den Sultan te leveren, zette de Chinees het Hoofd en andere personen met vrouwen en kinderen gevangen, ja hij zond eenigen daarvan naar Batavia om er voor hem te arbeiden, hetgeen

tot volksverloop en tot verbreking van het contract door den Sultan leidde; toen er vervolgens kwestie ontstond over den eigendom der te voren geleverde peper, maakte de Chin. zich met een troep zijner landslieden hiervan op gewelddadige wijze meester. Men mag gerust aannemen dat dergelijke arroganties van Chin. in Cheribon al vóórdat de Comp. zich met de zaken van dat rijkje inliet, niet ongewoon waren.

Het trekt onze aandacht, dat de Comp. dit dáár liet passeeren, terwijl zij in het Bataviasche zoo scherp tegen vreemde invloeden waakte. Uit B. 9, 22, 5 zien wij dat Bataviasche burgers al vroeg vrij diep het binnenland ingingen, iets wat kwalijk in het belang der inl. bevolking kon worden geacht (1). Vandaar dat D. 7 Juli 1694 aan den Vaandrig te Tandjoengpoera § 724
wordt gelast „voortaan te beletten het swerven der Batavise Mardijkers en andere inlanderen, die, haar te water met passen van hier begevende, sig binnenslands na alle negorijen ofte dorpen verspreijen en de ingesetenen niet anders als alle ongemack, overlast en schade komen aan te doen". Van dezen overlast getuigen, voor zooveel de Ommel. aangaat, de resolutiën van Heemraden op vele plaatsen. Nogmaals gaat D. 17 Aug. 1696 naar Krawang de last, dat geene „Batavise inwoonders" de rivier hooger mogen opvaren dan tot de veldschans „en niet boven in 't land loopen swerven". Hiermee houdt verband een request van 16 personen (waarschijnlijk Mardijkers), „alle inwoonders deser stede", hetwelk nog berust in het vroeger archief van Heemr.: aangezien zij geld hebben voorgeschoten aan Inlanders, „woonagtigh op Tsikias en Tsilintsing", en zij „door interdictie van Uwe Hoog Ed^n^. (*de Regeer.*) van dat niemand sigh na voorschreven plaetsen sal hebben te begeven", gevaar loopen geruïneerd te worden, verzoeken zij dat hun „de togt na gemelte plaetsen als voor desen mag werden geaccordeert"; in margine staat een in Rade van Indië genomen besluit dd. 31 Aug. 1696, waarbij afwijzend wordt beschikt en bepaald „dat sijlieden haer van 't swerven in de bovenlanden, 't welck niet anders dan tot schade en nadeel van 't gemeen komt te strecken, sullen hebben te onthouden"; zoodat dus evenvermeld naar Krawang afgegaan verbod van algemeene strekking geweest schijnt. Bij R. 17 Juli 1705 wordt

(1) R. 27 Febr. 1688 wordt gezegd dat Bandasche burgers de bevolking der omliggende eilanden „onmenschelijck" plagen. Aan de Kaap had men zeer nadeelige gevolgen ondervonden van het verkeer der burgers met de inheemsche bevolking. Over geweldenarijen der Kaapsche vrijlieden zie Valentijn V, 2, Kaap der Goede Hoope p. 89; 94. Kolbe zegt (o. l. I, 459) dat de handel met de bevolking oorspronkelijk vrij was geweest; dat eenige invloedrijke personen, waaronder de Gouverneur Willem Adriaan van der Stel (1699-1706), daarvan gebruik maakten om de Hottentotten te berooven, te plunderen en hen zelfs te vermoorden, waarop de vrije handel verboden werd. Kolbe's voorstelling van de geweldenarijen des Gouverneurs wordt bestreden door H. C. Vos Leibbrandt (Rambles p. 58; 61; 62; 64), uit wiens werk blijkt dat reeds Simon van der Stel den vrijen handel met de Hottentotten verbood om dezen te beschermen; vroeger was die verboden geworden in het belang der Comp. zelve.

Dergelijke met geweldenarijen verbonden handelsoperaties vindt men later van de burgers van Koepang op Timor vermeld (T. B. G. XVIII, 217).

aan een Chin., die het Comp^{s}. land Moewaraberes in het Buitenzorgsche te huur had gevraagd voor houtkap, in stede daarvan toegestaan een accoord te maken met het daarop wonende Hoofd, door wien dan het hout onder toezicht van den Gecomm. aan hem zal worden geleverd. Intusschen waren Chin. suikermolenaars ver buiten de forten gevestigd, en zag men er bijvb. in hetzelfde jaar 1696, waarin de Mardijkers zoo aan banden werden gelegd, geen bezwaar in om den Kapitein-Chinees een groot stuk land te verkoopen, 8 à 9 uur zuidwaarts van de stad.

Over het streven om de Tjisadane tot een slagboom te maken sprak ik in § 486.

§ 725 *Passen.* Dat reeds in 1665 Bataviasche Inlanders eene „schriftelijcke ordre en verlof" noodig hadden om naar „Carawan of elders" te gaan, noteerde ik in § 712. D. 10 April 1683 wordt vermeld dat zeker Nederlander „met een pas van Sijn Ed^{t}." van Bat. over land naar Cherib. is gegaan, evenals D. 27 Nov. 1687 met een pas van den Landdrost. D. 30 April 1683 wordt een pas geïnsereerd, door den Soesoehoenan verleend en met diens zegel bekrachtigd, voor een inl. Hoofd, uit Kartasoera naar Krawang gezonden om aldaar een geneesheer te zoeken. Dat D. 5 Aug. 1689 een last naar Tandjoengpoera gaat om aan de Hoofden te doen weten „dat zij gene Inlanderen, van wat natie het mogte zijn, aldaer door hare districten hetzij nae off van Bat. passagie zouden verlenen, tenzij de zoodanigen, dewelcke passen konden vertoonen", vindt zijne verklaring in de onrust tengevolge van Jonker's samenzwering. Vermoedelijk hangt daarmede ook samen het bericht D. 6 Mei 1690 dat de padisnijders uit Tegal en Banjoemas, wanneer zij na afloop van den oogst uit de Ommel. vertrekken, een pas noodig hebben om niet „als vagebonden in de ketting geklonken" te worden. Bij R. 6 Jan. 1695 worden twee Makassaren van verdere kettingstraf ontslagen, die „over dat hun sonder licentie ofte passe van hier na Bandong in de Jacatrase bovenlanden begeven en aldaar eenigen tijt gevagabondeert hadden", sedert 17 Jan.

§ 726 1692 daartoe waren veroordeeld. Maar ook *naar* Bat. werden passen afgegeven. D. 8 Febr. 1690 wordt aan Panatajoeda, die geklaagd had dat zoovelen zijner onderhoorigen naar het Bataviasche verhuisden, geschreven dat voortaan allen die van Krawang vertrekken, een pas van hem zullen moeten hebben, terwijl dan zij, die zonder pas te Bat. worden aangetroffen, zullen worden gestraft. Zoo vindt men D. 31 Oct. 1692 een door den G.-G. geteekenden pas ten behoeve van een Oemboel uit Pamanoekan voor de reis naar Bat. Wij bespeuren eindelijk ook bemoeiingen van den Gecommitteerde met passen. D. 29 Sept. 1701 wordt op verzoek van Panatajoeda vastgesteld dat geene Bataviasche ingezetenen zonder een pas, af te geven door den Majoor (d. i. Winkler, die toenmaals Gecomm. was) of den Shahbandar in Krawang hout zouden mogen kappen of opkoopen, rotan, was enz. halen of op de jacht gaan. D. 4 Jan. 1705 wordt aan den Command. te Tandjoengp. geschreven

over een door dezen verleenden pas voor zekere Matarammers die naar Bat. gingen, „sonder dat daarbij genoteert was dat sij hun op haar verschijninge aan den Major of ijemant anders moesten aangeven"; dit laatste slaat op het toezicht van den Gecomm., waarover zie § 648. Het afgeven van passen door evenvermelden Command. blijkt ook D. 19 Mei 1713, waar deze naar Bat. opzendt „de maandelijksche lijsten der verleende passen aan Craoangse en andere Javanen"; dat dit passen „te water en te lande" waren, zegt dezelfde D. 4 Mei 1716. Wat De Jonge (VIII p. LXXXIII noot) over de invoering van het passenstelsel noteert, is onjuist.

Slavernij. Dat Usselincx vooral daarom een tegenstander was van § 727
slavernij in de bezittingen der West-Indische Compagnie, omdat slaven geen goeden arbeid presteeren, blijkt bij Busken Huet, Land van Rembrand III, 174; hij zag bovendien in, dat handel met de inl. bevolking beter profijten zou opleveren dan ontginning van mijnen e. d. Nieuhof zegt (I, 215) dat de Nederl. de vrijheid gaven aan de Brazilianen, die tijdens de Portugeesche heerschappij slaven waren geweest, „alzoo voorhene bij d'onzen besloten was, dat gene naturellen van Brasil tot slaven zouden gemaekt of gehouden worden". Uit P. I, 120 bespeurt men dat te Batavia insolvente Chineezen wegens schuld als slaaf konden worden verkocht; D. 1637 p. 119 worden de vrouw en het kind van een Chinees in Djambi, die overleden is met schuld aan de Comp., aldaar te haren behoeve verkocht. Een dergelijk geval (dienstbaarheid in den ketting) te Malakka D. 1644/5 p. 85; 92. De Statuten van Van Diemen (P. I, 509) bepalen dat „een Chinees, Swart ofte ander onchristen persoon" wegens onbetaalbare schuld kan worden verkocht; zoo die schuld zijn koopprijs teboven gaat, moet hij „in den ketting geclooncken ende gehouden worden ter tijt toe hij sijne crediteuren sal hebben voldaen", hetgeen zou doen denken dat de eerstbedoelde slavernij ook door terugbetaling van den koopprijs moest ophouden, omdat de man anders voor eene geringere schuld zwaarder zou boeten dan voor eene hoogere. Uit p. 536 van die Statuten blijkt weer, dat de bepaling speciaal op Chineezen doelde. Zij is in de Statuten van 1766 niet te vinden, maar dat zij nog later wel degelijk werd toegepast, blijkt uit Mom's woorden G. V. 8 Aug. 1797, dat namelijk de te Bat. wonende „verschillende natiën" wegens schuld „volgens het subsisteerend placcaat voor al hun leeven in de ketting geklonken worden kunnen."

Voor de houding der Comp. ter zake tegenover de inboorlingen van § 728
het eiland Java is kenschetsend de belofte, bij R. 17 Jan. 1683 aan de Baliërs gedaan, die Sultan Ageng met de zijnen zullen nazetten, namelijk van „den vrijen buijt van alle de vrouwen en kinderen, die se van de verslage vijanden souden mogen magtigh werden, uijtgesondert Javaanse vrouwen en kinderen, als sijnde naturellen en onderdanen van den Koning van Bantam, die buijten slavernije sullen werden gehouden". Men zou hieruit opmaken, dat de Regeer. het recht van Sultan Hadji op deze zijne hoorigen niet wilde verkorten. Ook

de brief in verband hiermee aan Kapitein Ruijs, die bij R. 23 Jan. 1683 wordt geapprobeerd, zondert van het verklaren „voor goeden buijt" de „Javaense ingeboornen onder 't gebiedt van Bantam" (dus niet andere Javanen) uit, „die aengesien werden voor des Konings onderdanen". Maar R. 24 Aug. 1696, verbiedende pandelingschap speciaal op Java's N. O.-Kust (zie § 730), motiveert dit verbod als zijnde pandelingschap „strijdig tegens de vrijheijt der Javanen, dewelke tot gene slaven mogen werden gemaakt". Dit was tijdens den jurist Van Outhoorn, die wellicht hierin eenig antiek rechtsbeginsel toepaste. Bij R. 22 Mei 1705 wordt op een verzoek van twee inl. officieren om negen Javaansche vrouwen, door hen „in de attacque van Damak veroverd", te mogen behouden, beslist dat „alle Javanen van beijde sexe ten tijde van de heer Speelman vrij van slavernije sijn verklaard en ook doenmaels aen den Sousouhounang overgegeven" (denkelijk eene misvatting van bovenvermeld besluit van 1683), zoodat die vrouwen zullen worden teruggegeven aan den Soesoehoenan „aan wien dan sal staan dezelve aan de twee voorz. officieren te laten behouden".

§ 729 Men hield zich echter niet streng aan dezen regel: in de nalatenschap van Speelman zelven (inventaris Jan. 1684, Dispontijn) vindt men vermeld slaven afkomstig van Japara (denkelijk uit Speelman's expeditie tegen Troenodjojo); bij eene acte Reguleth 23 Nov. 1688 donateert Kapitein Johan Ruijs (die in de Preanger tegen Sheik Joesoef had gevochten) eene slavin „Constantia van Deijloor" d. i. Dajeuhloehoer, dus eene krijgsgevangene Javaansche. Bij R. 30 Oct. 1708 wordt zelfs bepaald dat de vrouwen en kinderen van de „rebellen" die nog in Malang huizen (oorlog tegen Soerapati) de buit zullen zijn van degenen „die ze konnen agterhalen". Sprekende van den veldtocht in Midden-Java van datzelfde jaar, zegt Valentijn (IV, 1, 200): „iedereen behield zijnen buit van slaven enz. dat hij kreeg". Het testament van den Kapitein der Maleiers te Batavia Wandoellah (Reguleth 8 April 1716) bevat beschikkingen omtrent slaven van Samarang, Japara, Kartasoera, Demak en Malang, blijkbaar afkomstig uit dienzelfden oorlog, waaraan gezegde officier blijkens R. 13 Mei 1707 als Luitenant deelnam. Chastelein's testament van 1714 noemt een vrijgelatene „van Sourabaija" (l. l. pag. 222). R. 15 Maart 1715 zegt dat „gebooren Javaenen na de Javasche wetten (*dit is onjuist, zie § 344*) in geen slavernije mogen uijtgevoert werden". Mossel in zijne memorie van 30 Nov. 1753 (De Jonge X, 203), sprekend van Java's N. O.-Kust, noteert dat de bevolking bezit „het voorregt dat geen der haaren tot slaaven mogen gemaakt worden noch corporeel beleend"; evenzoo de pachtvoorwaarden van Dec. 1754 (P. VI, 798, 5) en die van Sept. 1781 (P. X, 542). Wanneer in een brief van 8 Nov. 1799 aan Nic. Engelhard gesproken wordt van slaven in Parakanmoentjang, worden wellicht pandelingen bedoeld. Daarentegen doelen de volgende woorden in Van Waeij's autobiographie blijkbaar op slavernij: „In mijn kindsche jaren (*omstreeks 1800*) bestond alhier te Samarang nog onder de Chin. en Europ. ingezetenen pandelingsslaven van Blambangan of dies

afstammelingen", namelijk tot slaaf gemaakt in den verwoestenden oorlog in Balembangan tijdens Van der Parra. Men zie voorts de zonderlinge mededeeling aangaande Cheribon in § 1854.

Pandelingschap werd bij R. 24 Aug. 1696 verboden, speciaal op Java's § 730
N. O.-Kust, als leidende tot allerlei „ongemacken" en als zijnde „onbillijck en strijdig tegens de vrijheijt der Javanen" (zie hierboven § 728). Bij R. 10 Aug. 1699 wordt andermaal aan de onderdanen der Comp. in Cheribon verboden, geld op deze voorwaarde uit te leenen „ter voorkoming van veele onlusten"; het geschiedde „doorgaens voor een geringe somme gelts, die sij egter selden vermogens werden weder te voldoen"; naar Cher. gaat de order om „alle sodanige reets gemaakte verbintenissen alleen in civile schultkennissen te laten overschrijven." Dat dit verbod van den beginne af verwaarloosd is, bewijst eene schuldbekentenis Bolswart 21 Maart 1698, waarbij eene Joanna Jans, vrije vrouw (d. w. z. Mardijkerin), zich verbindt om in plaats van interest te betalen voor een geleend bedrag van 10 Rd^{s}., bij den schuldeischer te gaan inwonen en hem te gehoorzamen tot aan de afbetaling der schuld. Bij eene obligatie Veenendael 21 Mei 1697 verbinden zich een Javaan en zijne vrouw om „ten huijse van de creditrice (*eene Balineesche*) te sullen blijven woonen en haar dienen tot soo lange sij de voors(*chreven*) schult sullen hebben betaelt, mits genietende van de creditrice cost en kleederen naer behooren". Vermoedelijk zal men in de notarieele minuten tal van dergelijke obligaties kunnen vinden. Zoo leent bij acte Deldijm 26 Jan. 1706 Pieter van Ambon 77$^{1}/_{4}$ Rd. van D^{s}. Valentijn, renteloos, doch op voorwaarde van bij hem te zullen inwonen als dienaar tegen kost en kleeding; aangezien Valentijn slechts enkele dagen te voren uit Europa was teruggekomen (I, 278), bewijst deze acte hoe hij een bediende inhuurde, waaruit men mag afleiden dat dit geene ongewone praktijk was. Lippius, Luitenant te Cheribon, legateert bij testament 24 Sept. 1706 (in copie op de Weeskamer) een tuin „met ap- en dependentien, verpandelingen, huijsraed, vee" enz Sterker is, dat bij R. 6 Juni 1706 eene Jav. vrouw, § 731
welke verklaart „sig door schuld slavinne gemaekt te hebben en sodanig door haar crediteur verkogt te wesen", aan den Chinees te Batavia wordt toegewezen, aan wien zij gezonden was; bij R. 24 Aug. 1706 komt echter de Regeer. op de zaak terug, omdat de betrekkelijke schuldbekentenis was gepasseerd te Rembang, en dus in strijd met bovenvermeld verbod; besloten wordt, die vrouw op vrije voeten te stellen, het verbod te renoveeren en het passeeren van zoodanige instrumenten „op Javas oostcust te interdiceeren". D. 4 Nov. 1701 wordt, naar aanleiding der in § 351 m. bedoelde zaak, door den G.-G. beslist dat „alle de Hoofden die nu hier sijn (*van het Jacatrasche*) en in Comp^{s}. territoir wonen, expres verboden (*wordt*) geen gelt op verpandinge van lichamen te mogen geven of hunne onderhorige daartoe brengen of dwingen, op poene van correctie, self tot de ketting voor een tijt, omdat dit quaat onder Comp^{s}. onderdanen geensints mag gedoogd werden".

Bij R. 12 April 1708 wordt „scherpelijk" verboden dat Krawangsche Oemboels hunne onderhoorigen verpanden en D. 8 Juni 1708 in de acte voor den nieuwen Regent aldaar de last opgenomen om Oemboels, die dit doen, naar Bat. op te zenden. Bij R. 8 Nov. 1715 wordt weder naar aanleiding van Krawangsche toestanden een verbod gericht tegen „corporeele beleeningen of verpandingen tot slavernije of dienstbaerheid voor zeker getal van jaeren op de lichamen der menschen"; wie zich op die wijze verbindt, is niet verplicht, zijne „gecontracteerde dienstbaarheid te agtervolgen"; deze order gaat naar Kra-
§ 732 wang D. 21 Nov. 1715. De memorie van overgave des Gezaghebbers te Bantam dd. 28 Aug. 1734 (Bijdr. 1881 p. 89) verklaart: „Haar HoogEdelheedens verstaan niet, dat de Ooster-Javanen en andere vreemdelingen haar lijf sullen verpanden bij de Bantammers of bij wie het zoude mogen weesen"; op dezelfde wijze spreekt die van 28 Juli 1761 (ibid. p. 121). De Statuten van 1766 handhaven het verbod van 1715 (P. IX, 114, 54; 581, 37); de Gouverneur van Java's N. O.-Kust verbiedt 3 Maart 1794 het houden van pandelingen (P. XI, 653) en vernieuwt 31 Maart 1796 (P. XII, 225) dit verbod, ook met betrekking tot „andere inlandsche natiën" dan Javanen. Het Cheribonsch contract van 1806 verbiedt bij art 6 dat mindere Hoofden voor hunne aanstelling „hunne landerijen, dessas-volk, kinderen ofte naastbestaanden verbinden". Dat dit allemaal niets baatte, blijkt overvloedig in § 348. Zelfs degenen die voor de handhaving der bepalingen moesten waken, spotten er mee. In Heere's boedelbeschrijving (Schoute 9 Dec. 1727) wordt onder diens slaven in de stad vermeld „Aron van Java, zijnde een verpandeling"; Bijl. C. G. Januari 1795 bevatten een stuk, waarin wordt vermeld eene „verpandeling" bij de vrouw van den G.-G. van Riemsdijk. De correspondentie van Nic. Engelhard met de Opzieners der Bovenl. anno 1794 vermeldt een geval van iemand, naar het schijnt op een particulier land in het Z. der Ommel., die met zijne moeder en zuster voor eene nagelaten schuld zijns vaders, groot 50 Rd^s., 33 jaar lang pandeling geweest is en gewerkt heeft, o.a op sawah's, „zonder eenige belooning";
§ 733 hij is voor $^1/_3$ van die 50 Rd^s. aan een ander overgedragen. Een brief van Engelhard aan den Regent van Bandoeng, 24 Maart 1797, vermeldt dat zeker alferes (dus denkelijk iemand uit het Bataviasche, zie B. 50, pag. 689 noot 1) een pandeling uit Bandoeng heeft vervoerd, die thans teruggezonden wordt; tot straf mag die alferes nooit weer naar Bandoeng. Op grond van de bestaande verbodsbepalingen weigert Engelhard in Mei 1797 eene pretentie van den Commandant te Tandjoengpoera op zeker verpand jongetje te erkennen. Een brief van den Commandant te Buitenz. 25 Oct. 1797 spreekt van een geval van pandelingschap volgens onderlinge afspraak voor den duur van 8 jaar ter verrekening eener schuld van 54 Rd^s.; de geldschieter onderhoudt gedurende die 8 jaren het heele gezin van den pandeling.

HOOFDSTUK VI.

Het bestuur van Pangeran Aria Cheribon. Dit is te moeilijker te beoor- § 734
deelen, omdat (zie § 654 i.f.) van 1700 tot 1710 in de brieven naar patria nagenoeg elke vermelding van de Preangerzaken ontbreekt, terwijl de Dagreg. steeds onbeduidender worden en de briefboeken uit het archief zijn verdwenen. Wat het oordeel der tijdgenooten over den Pangeran aangaat, D. 8 Febr. 1708 wordt hem door Heijrmans op last van den G.-G. geschreven, dat deze tevreden is over zijn ijver en hoopt dat die zoo blijven zal. Resident van Tets schrijft in zijne memorie van 8 Nov. 1720: „Den Pangerang Aria Cheribon is van een spaarsaam en een resolut humeur, en die wel de zaaken het meest derigeert, laatende zich veel aan zijn bloedverwanten gelegen, waaraan ook alles spendeert, 't geen na mijn geringe gedagten de oorsaak is dat meest van geld ontblood blijft".

Wat den omvang van zijn gezag betreft, wanneer hij in Afg. patr. miss. 30 Nov. 1719 wordt aangeduid als „gouverneur over de Preangerlanden", dan is daaruit, zie § 1957, niet veel te concludeeren. D. 8 Dec. 1708 noemt de Regeer. hem in een officieel stuk „hoofd van 's Comps. wegen over de Priangse landen"; gezegd wordt dat de Regenten moeten opvolgen de bevelen van „den Resident en Aria Cherib.", welke namens de Regeer. worden verstrekt. In 1712 echter (zie § 695) wordt het toezicht dier twee ambtenaren stiptelijk beperkt tot de zaken der cultures en der algemeene leiding, met strikte reserveering aan de Regenten zelf van het dagelijksch bestuur en de rechtspraak. Over Preangerzaken correspondeert de Pangeran onmiddellijk met G.-G. en Raden (D. 10 April, 11 Mei, 25 Juni 1707; 15 Juli 1709) of met den G.-G. alleen (D. 1 Maart 1709; 22 Juni 1710). Wij bespeuren D. 7 Mei 1723 dat een verzoekschrift van den Regent van Soekapoera aan de Regeer. gaat door de handen van den Resident en den Pangeran. Tijdens Van Hoorn gaat de macht van deze twee zoover, dat zij D. 8 Dec. 1708 onder nadere goedkeuring der Regeer. een Regent aanstellen over Kawasen. Over aanmatigingen van den Pangeran zie § 2387. Zelfs schrijft D. 23 Oct. 1708 de Regent van § 735
Krawang dat de Resident te Cherib. een soldaat met 140 Preangermenschen naar Krawang (*dus ver buiten zijn ambtsgebied*) gezonden heeft om hout te

kappen; hij verzoekt dat dit mag worden verboden. D. 29 April 1715 doen een sergeant en een soldaat aan denzelfden Resident rapport betreffende de mogelijkheid om in de regentsch. Tjiasem en Pamanoekan de dwangcultures in te voeren. Daartegenover staat weer, dat D. 12 Juli 1715 de Gecommitteerde een last van den G.-G. overbrengt aan de Cheribonsche Preanger-Regenten, doch door tusschenkomst van den Resident (1). Laatstbedoelde Regenten richten zich ook wel rechtstreeks tot den G.-G.; zoo komt D. 1 Maart 1702 een zoon van dien van Soekapoera, die met zijn vader twist, te Bat. klagen; D. 26 Aug. 1709 wendt de Regent van Soekapoera zich aan den G.-G. in zake weggeloopen huisgezinnen, D. 4 Oct. 1709 die van Bandoeng over hetzelfde onverkwikkelijke onderwerp. Bij R. 6 Sept. 1709 wordt over die Soekapoerasche en andere dergelijke Preangerzaken beslist op advies, niet van Pangeran Aria Cherib. maar van den Resid., den Commissaris Cnoll (zie diens personalia I, 200) en Heijrmans. D. 22 Sept. 1714 staat de Gecomm. te Batavia „ten sijnen huijse de thans alhier presente Hoofden en Regenten over de Priangse landen" te woord „ten overstaen van den Pang. Arca Cherib. en in 't bijwesen van alle de voorz. Hoofden" en wel „wegens eenige verschillen" (eene soort gecombineerde vergadering dus); er blijkt, dat bij een twist tusschen Soemed. en P.moentjang de door den Resid en den Pangeran in het ongelijk gestelde partij zich niet verkiest te schikken (vergelijk het geringe gezag der latere Cherib. gecombineerde vergadering in § 191); ook hebben beide autoriteiten met behulp van de „Regters der Priangse landen" (zie B. 25, 1) een twist tusschen Imbanagara en Bodjonglopang beslist, maar de Re-
§ 736 gent van het laatstgenoemde heeft zich nu gewend tot den G.-G. Met dezen Regent was de verhouding trouwens onzuiver: wel wordt hem in zijne acte D. 21 Aug. 1710 voorgeschreven, gehoorzaam te zijn aan den Resident, maar van den Pangeran wordt daarbij evenmin gesproken als van cultures. Kon dit nog verklaard worden uit de bizondere positie van Bodjonglopang in verband met de bewaking der wegen (§ 128), in de acte D. 1 Nov. 1710 voor den nieuwen Regent van Soemed. wordt evenmin van cultures gerept en zelfs niet aangeduid wien hij te gehoorzamen heeft. Vermoedelijk was het een en ander niets dan slofheid, want D. 3 Nov. 1710 wordt namens G.-G. en Raden aan den Regent van P.moentjang geschreven dat hij het landschap Taradjoe (zie § 191) weder als het zijne mag besturen „met voorkennis" van den Resid. en Pangeran Aria Cherib.; ook spreken de acten soms wel van cultures, zie § 1970.

Wat nu zijn werkkring betreft, D. 10 April 1707 rapporteert hij aangaande het bedrag der geleverde producten; hij heeft orders gegeven betreffende den indigo-aanplant; een dergelijk rapport dient hij D. 25 Juni 1707

(1) Men moet dergelijke onvormelijkheden echter in het licht van den goeden ouden tijd zien. Welke Regeering zou er tegenwoordig aan denken om een besluit aangaande de koffiecultuur te baseeren op het rapport van een essayeur? Dat doen G.-G. en Raden in § 841.

in. Verder was (B. 20, 17) voorgeschreven dat geregeld „eenige Hollanders en ook dienaars van den Pangeran" op tournee zouden gaan, vooral om tot de leverantie aan te dringen. Wij zien nu D. 20 Aug. 1706 dat hij zelf den 22en met Lippius uit Cherib. een inspectietocht door de Preanger zal ondernemen; D. 29 Aug. blijkt dat de Pangeran 5 dagen later vertrok dan Lippius; D. 30 Sept. komt bericht dat beiden terug zijn; D. 9 Oct. 1706 staat P. Aria Cher.'s rapport van die tournee (zie De Jonge VIII, 281 en § 552), dat grootendeels de limietscheiding betreft, doch ook vermeldt dat hij alle regentsch. heeft bezocht en tot de leverantie aangespoord; „alle de questien van de Priangse volkeren hebbe ik op de beste manier na de Javaense wijse afgemaekt en vereffent". Eigenaardig is weer, dat even te voren (D. 20 Sept. 1706) de Vaandrig Cretieau uit Batavia naar Bandoeng was vertrokken voor de zwavellevering, en dat zeer kort hierna, D. 17 Oct. 1706, bericht van Cherib. komt dat vandaar de Vaandrig Corn. Hendriks naar de Preanger zal gaan om de bevolking op te nemen en „te inquireren of zij de geprojecteerde tax van garen, indigo &a sullen connen besorgen", terwijl D. 17 Nov. 1706 van Cherib. wordt bericht dat een Toemenggoeng met een klein gevolg de Preanger tot hetzelfde doel zal afreizen; blijkens een brief van 18 Febr. 1707 werd in 't najaar van 1706 de „visite in de Priangers" verricht door den sergeant J. B. Engel. Dat was dus des Guten zu viel. In het Jacatrasche wordt dat § 737
jaar, D. 19 Aug. 1706, Kiai Mas Pantja van Djatinagara (over wien zie B. 17, 10, 7) gelast om „met 10 à 12 man van sijn volkeren" de Bat. regentsch. rond te gaan om naar „den toestand der Hoofden en negorijen" en de cultures, ook die van rijst, te informeeren; zijn rapport staat D. 18 Sept. 1706. Wij zien Pangeran Aria D. 25 Juni 1707 het voorstel doen om zelf met den Resid. op tournee te gaan, zooals dan ook geschiedt, D. 5 Sept., 8 Oct. 1707. Het volgend jaar echter wordt dit conform de aanschrijving van 8 Febr. 1708 (zie § 1755) gedaan door een sergeant en een Ngabehi, D. 13 Oct. 1708 (1). Had ik de Cherib. correspondentie met Bat. kunnen raadplegen, dan was wellicht meer ontdekt omtrent dergelijke bemoeiingen van Pangeran Aria Cherib.;

(1) Mededeelingen omtrent dergelijke inspecties door ondergeschikt personeel geeft B. 22, 10 en § 1896. In het Jacatrasche gaat het ongeveer evenzoo. D. 12 Oct. 1707 gaat Luitenant Cretieau naar Pamanoekan om twisten tusschen de twee Regenten uit de wereld te helpen en aldaar en in Tjiasem op levering van hout en rijst aan te dringen, terwijl D. 16 Oct. 1707 de Vaandrig Adr. Westplate en de Assistent (tevens Jav. tolk) J. Appeldoorn naar de Jacatr. regentschappen (Djatinagara tot en met Djampang) vertrekken om „bij de Jav. Hoofden te vernemen na den staat der indigo-plantagie en van het cattoene garen &a, item tegens wat tijd en hoeveel ijder negorije wel staat herwaarts aan te brengen". Uit hun rapport D. 23 Nov. 1707 blijkt dat zij vooral op indigo aandrongen en dat tot hunne taak ook het afdoen van geschillen behoorde. Blijkens Afg. patr. miss. 30 Nov. 1711 waren in Oct. van dit jaar de Luitenant J. Appeldoorn en de Onderk. Jan Zeijts naar de Batav. regentsch. geweest om de cultures op te nemen; een Indigomaker begeleidde hen om de bereiding dier verwstof te wijzen; hun rapportje staat D. 6 Nov. 1711, waar Zeijts heet: Wijs. Van groot belang waren die Jacatrasche leveringen toen niet; hout (Tjiasem en Pamanoekan) was het voornaamste.

het komt mij echter voor dat zij van weinig ingrijpenden aard waren.

§ 738 Van de leveringen in zijn tijd krijgt men eenig denkbeeld door het volgende staatje, waarin de kolommen A de cijfers vertoonen van hetgeen blijkens de memorie van Jongbloet in 1714 was geëischt en door de Regenten beloofd te leveren, terwijl B de cijfers uit Gobius' memorie van 22 Juni 1717 zijn der eischen van dat jaar.

Regentschap.	Garen pikols.		Indigo pikols.		Peper pikols.		Vogelnestjes pikols.		Zwavel pikols.		Was pikols.		Kardamom.		Koffie.	Paarlen kati.
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	B	A
Soemedang. . . .	40	50	8	10	10 à 12	z.m.	—	—	—	—	—	—	—	z.m.	—	—
Parakanmoentjang.	55	60	11	12	25	z.m.	1	z.m.	—	—	—	—	—	z.m.	z.m.	—
Bandoeng.	50	60	1 à 2	12	—	—	¼	—	300	—	—	—	—	z.m.	z.m.	—
Limbangan. . . .	10	20	2	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	z.m.	—	—
Soekapoera. . . .	60	80	12	20	500	z.m.	—	—	200	—	10	z.m.	—	z.m.	z.m.	z.m.
Imbanagara. . . .	40	50	8	10	30	z.m.	1	z.m.	—	—	—	—	—	z.m.	z.m.	5
Kawasen.	35	50	7	10	50	z.m.	—	—	—	—	—	—	—	z.m.	z.m.	5
Bodjonglopang. . .	15	25	3	5	—	—	—	—	—	—	—	z.m.	—	z.m.	z.m.	5
Totaal der Cher. Regentschappen. .	305	395	52 à 53	83	615	—	2¼	—	500	—	10	—	—	—	—	15

Bij Imbanagara behoort hier Pamotan, Manondjaja en Pasoeroean; z. m. beduidt: zooveel mogelijk. Bij de bovenstaande totalen zijn nog te voegen de houtleveringen, waaromtrent geene cijfers worden opgegeven, en de rijst, waarvan in 1714 (brief van Gobius dd. 26 Maart 1715) „ingesamelt" werden 600 lasten.

§ 739 Wat de rechtspraak betreft zie § 2380 e. v.

De betrekkelijke onvruchtbaarheid van des Pangeran's medewerking blijkt uit het bericht D. 26 Oct. 1706, dat Tanoemadja van Soemedang zich met geweld heeft meestergemaakt van een stuk van het ten vorigen jare aan P. moentjang toegewezen land (vermoedelijk Medang, § 184 en 186), eene daad van geweld zooals er niet vele overgeleverd zijn, zie § 2332; en natuurlijk richt Tanoemadja zich over die geschillen weer onmiddellijk tot G.-G. en Raden, D. 16 Dec. 1706. Een ander bewijs, hoe weinig de Regenten doordrongen waren van hunne ondergeschiktheid aan eene souvereine en controleerende macht, levert de verpanding van Taradjoe, die trouwens eene veel oudere kwestie was (§ 191 en 352).

Dat de dwangcultuur beter werd behartigd, zou blijken uit hetgeen de Resid. te Cherib. 11 Juni 1708 aan de Regeer. rapporteert, dat men thans „de Preangers tot leverantie van negotie sterker als voor desen aanprest". Hetzelfde zal wel in het Jacatrasche 't geval zijn geweest; vandaar dat D. 22 Oct. 1706 een nieuw aangestelde Krawangsche Oemboel verzoekt van dien post ontslagen te worden, omdat „het hem niet mogelijk was, met soo weijnig volk dien dienst na behoren te kunnen waernemen" (hetgeen kan samenhangen met den hongersnood destijds, § 569, die in Krawang tot ingespannen rijstbouw dreef, D. 30 Nov. 1706; 19 Febr. 1707). De Regent alhier klaagt

R. 6 April 1714 over de „swaerheijt van den dienst der Craoangse volkeren"; voor een deel zal die wel aan de indigocultuur te wijten zijn geweest, zie § 1896. Een aanslag per huisgezin, waarvan het eerste spoor is te vinden in 1696, zie § 677, bespeuren wij B. 20, 17 en in den brief van Jongbloet, B. 21, 9. Bij R. 29 April 1712 gelast de Regeer. dat de Regent van Soemedang moet leveren „sijn volkomen tax volgens de provisionele instructie voor den Pang. Aria Cheribon van den 21e Maart 1706", ofschoon hij verzekerd heeft dat zijne onderhoorigen door de onlusten van Prawata verminderd zijn. Hoe weinig de cultures bemind waren, blijkt vooral uit de spoedige toeneming der bevolking in Sagarakidoel, waar deze alsnog niet waren ingevoerd, B. 23, 82, 3. Daarom schrijft de Resid. te Cherib. den 11 Juli 1708 dat de Preangermenschen „gestadig dienen nagespeurt, om door een soort van vrees haar aan den arbeid te houden"; dáárom ook schijnt Pangeran Aria Cherib. niet bijster bemind te zijn geweest, althans Tanoemadja verzoekt R 8 April 1707, niet langer onder hem te mogen staan doch onmiddellijk onder de Regeer., hetgeen mogelijk samenhangt met het oude Soemedangsche streven naar het opperregentschap. Echter blijkt B. 16, 30, 4 dat vooral een Raksamanggala, die direct onder de Regeer. ressorteerde, reden meende te hebben tot tevredenheid; en E. 23, 12 bespeuren wij dat reeds in 1698 een Hoofd van Panembong liefst direct onder G.-G. en Raden stond.

D. 20 Nov. 1723 meldt de Resid. van Cherib. het overlijden van Pa- § 740
ngeran Aria Cher. Deze had bij een schrijven, geïnsereerd D. 23 Nov. 1723, aan de Regeer. om de opvolging verzocht voor zijn oudsten zoon, Pangeran Martawidjaja, die universeel erfgenaam zou wezen van zijne nalatenschap, niets uitgezonderd. De Cherib. Sultans vereenigen zich met dit verzoek om de opvolging, D. 10 Dec. 1723, waar blijkt dat de „acte over Parajangan", het zegel en de kris van den overledene aan den Resident zijn overhandigd. Maar Resident van Tets had dezen Martawidjaja in zijne memorie beschreven als „een ootje (*d. i. een nul*) sonder gal, die zijn grootste vermaak in 't luijeren bij vrouwluij schijnt te nemen". De Regeer. besluit nu als volgt (Van Rees p. 96 geeft dit besluit niet zonder fouten):

Resolutie 28 Jan. 1724: „Ter occasie door brieven van den 17e en 18e November mitsgaders 4e December des voorleden jaars uijt Cheribon gebleken ware het afsterven van den Pangirang Aria Ceribon, onder de leden deser vergadering zijnde rondgesonden en gelesen geweest eenige versamelde papieren, ten aantooninge in wat wijse niet alleen die Prince uijt naame van d'E. Compagnie bij sijn leven hadde geageerd als Opsigter ende Regent over de Priangerlanden, navolgens het geresolveerde op den 13e Nov. 1705 en 9e Febr. 1706, alsmede in conformité der commissie en instructie, op 15e Maart des laatstgem. jaars aan hem inhandigd, maar ook hoe den gem. Aria op sijn verscheijden en naderhand ook sijnen soone Marta Widjaja versoek hadden gedaan tot de successie in des vaders nalatenschap en digniteiten, mitsgaders

dat gem. soone uijt dien hoofde soude mogen gebruijken des vaders zegulring, derwegen de bovengemelde brieven van Cheribon geen evengelijken toon slaan en een brief der resteerende Princen ook daartoe niet seer geneijgd schijnd, nadien sodanigen Regent der Priangers boven haar bij uijtstek in aansien word geconsidereerd,

§ 741 soo is te deser zaake in opmerkinge genomen dat den eijgendom en het bestier der meergem. Priangerlanden, in den jaare 1705 bij contract van den Soesoehoenang Paccoe Bowana geobtineerd ofte bedongen, in die tijd nog nieuw en alhier niet al te wel bekend zijnde, uijt dien hoofde ten principalen wierd goedgevonden aan de Residenten (1) bij bovengem. instructie alsulcken inlands Prince toe te vougen om dat nieuwverkregen volk te leijden na haare gewoontens en tot d'E. Compagnie te gewennen; maar nadien sulx nu al omtrent 20 jaaren is verleden en dese luijden al aan de Nederlanders verwend (2) schijnen geworden te zijn in desen tijd, mitsgaders volgens een bericht van den 19e November 1720 (3), wanneer ze benevens de Cheribonse Princen ter begroetinge van den Gouv. Generaal aan de hand waren, al doenmaal versoek hebben gedaan, om haare landvruchten, als peper, cattoene gaerens, indigo en coffijboonen etc. directelijk te mogen herwaard brengen, mitsgaders alhier te zien decideeren hunne onderlinge geschillen, om aldus van de Ceribonse regeering en Pangirang Aria te mogen vrij blijven en ontslagen te werden, hetwelke sonder opschudding bij het leven van dien Prince na alle gedagten niet wel souw hebben konnen toegaan, en dit versoek al

§ 742 echter tot nog toe na sijn sterfdag door haarl. niet en is herhaald, mitsgaders daarbij al verder zijnde geconsidereerd dat mogelijck een schielijke aanstelling van bovengem. Marta Widjaja dan wel een anderen Inlander tot successeur in het regentschap over de Priangerlanden onder de princelijke familie der Cheribonders soude konnen worden aangesien als een soort van erfrecht, hetwelke nogtans noijt de meening van dese Regeering is geweest, nadien gem. schoone landstreecke noijt van deselve heeft gedependeerd en door den Soesoehounang aan d'E. Compagnie gecedeerd is in sodaniger wijse als de Hoofden derselve ten getale van 10 stuks (4) aldaar van alle tijden of (5) op sig zelven hadden bestaan,

soo is dan om alle de voorm. insigten bij desen tijd, ende ten minsten vooralsnog, best geoordeeld, de zaaken der Priangers te laten in dien staat, waerinne dezelve sig tans bevinden, ende den Resident Willem Tersmitten

(1) In 1705, 1706 en 1724 was er maar één Resident te Cherib.; de Resol. spreekt dus in algemeenen zin.

(2) *Verwennen* wordt in den zin van: afwennen, eene gewoonte doen verliezen, gebruikt D. 1644 5 p. 50: zekere handelaars door commercieele middelen „*verwennen*", d. i. noodzaken hun handel op te geven.

(3) Dit is in de Resol., de Notulen en het Dagr. niet te vinden. Het was vlak na de optreding van Tersmitten.

(4) Dit getal schijnt overgenomen uit de instructie voor Pangeran Aria Cheribon, B. 20, 30.

(5) *Of* voor: af, bijvb. D. 1680 p. 29; 78; 81 enz.

te gelasten, na het gebruijk de landsvruchten van dat volk te ontvangen, deselve behoorlijk te betaalen en kleine geschillen onder haar (1) na 's lands wijse af te maken, maar dingen van belang ter decisie van dese tafel in sijne brieven over te brengen, mitsgaders den Pangiran Marta Widjaja alleen te laten genieten den naam, rang en nalaatenschap van sijn gesturven vader, als desselfs eijgendom zijnde, sonder meer, omme dusdanig indertijd te ontwaren, van wat succes dese beschikking sal willen worden en of het nodig soude konnen werden, in het een of het ander eenige andere maatregel te gebruijken".

Of bij dit besluit ook de bedoeling heeft voorgezeten om den Resident § 743
Tersmitten te bevoordeelen (zie § 1734), blijft onbekend. Naar Nederland schreef de Regeer. den 28 Maart 1724 dat „het bestier en opsigt van de Priangerlanden", welke namens de Comp. „bestierd geworden zijn ter assistentie van de Residenten" door Pangeran Aria Cheribon, „vooralsnog" niet aan Martawidjaja is opgedragen, zoodat „het opsigt der Priangerlanden en volkeren met den ontfang haarer landvrugten als indigo, cattoene garens, peper en coffijbonen, vooreerst is gelaten aan de Resident"; omtrent de motieven liet zij zich niet uit.

Grens naar de Bantamsche zijde. Over de regeling van 1684 zie § 478; § 744
dat de Salak Bantamsch was, blijkt B. 23, 39, 6; over den onrechtvaardigen maatregel om de Bant. uit Tjiampea te verdrijven zie B. 23, 31 e. v., speciaal 23, 39.

Dat Van Imhoff reeds in 1744 op de landen aan den westoever der Tjisadane het oog had, blijkt B. 31, 6, 6. Bij S. R. 11 Oct. 1746 verklaart hij te wenschen dat de 600 roeden bewesten de rivier aan het Jacatrasche worden toegevoegd, „ten eijnde dus niet alleen te kunnen beletten de menigvuldige konkelarijen der wederzijdse onderdanen, maar ook van die zijde zig meerder sekerheijd te beloven dan tot alsnog"; de Raad vereenigt zich hiermede. Bij het contract van 6 Febr. 1747 art. 3 wordt de strook van 600 roeden bewesten de Tjisadane afgestaan, namelijk „de landen langs de rivier Tangerang en desselvs wester arm van de zee tot aan desselvs oorspronk", terwijl de Directeur-Gen. Mossel, de plenipotentiaris, rapporteert (De Jonge X, 116) dat afgestaan is „de volle eijgendom van 600 roeden lands bewesten de rivier van Ontong Java of Tangerang tot in en over het gebergte benevens de souvereiniteijt over de inwoonderen dier *vol bewoonde* strooke lands, alleen met voorbehouding (*van*) 's Vorsten heerschappij over de egte Bantammers, meer titulair als inderdaad". Deze laatste woorden slaan op de bepaling dat die personen „Konings onderhorige blijven, dog egter de Compe. in alles althans zullen moeten ten dienste staan, maar niet ten oorlog elders versonden

(1) Het blijft de vraag, wie hier onder „Prianggers" te verstaan zijn, namelijk òf (zooals meest) de Regenten, òf (zooals ook wel) de bevolking; zie B. 17, 2, 1.

Priangan. 29.

werden"; de echte Bantammers zijn de uit eene Bantamsche moeder gesprotenen, ibid. p. 118; 124. De Sultan zou „een persoon senden om die 600
§ 745 roeden breets te zien meeten en scheijdpalen te stellen". In zijne Aanm. (p. 191) zegt Mossel: „Veel volk van 't Jacatrase heeft zich nedergezet aan de overzijde der rivier Sidanij in het Bantamse dog nu Comp. strook land van 600 roeden breed"; ook veel Bantammers hadden zich daar gevestigd ibid. p. 192), „staande alle onder den Aria van den Grinding . . . . werdende 't getal begroot op 1000 huijsgezinnen . . . . leevende aldaar meest naar hun welgevallen, en dat zal hen zoo eensklaps niet te ontwennen zijn . . . . wezende hetzelve strook land zeer boschrijk en wijders bequaam tot padijvelden". R. 9 Juni 1748 wordt eene Commissie naar Bantam gezonden om deze streek formeel over te nemen. Het volgend jaar werd vrijwat Comp^{s}. land aan de oostzij der Tjisadane verkocht; dit is misschien een bewijs dat de veiligheid er thans grooter was, en dat men vroeger daarvoor geen koopers kon vinden; de nu verkochte landen lagen, naar het schijnt, beneden den post. Bij R. 31 Dec. 1750 werd houtkap toegestaan in de pas gecedeerde landen tegen zekere vergoeding, welke bij R. 4 Febr. 1752 werd vastgesteld op 200 Rd^{s}. per suikermolen per jaar. Mossel had daarbij belang, omdat zijne molens juist in de buurt lagen. Bij het contract van 1752 (De Jonge XI, 1) deed de Sultan andermaal afstand van de 600 roeden. Bij R. 29 Aug. 1754 wordt Freijer met den Landmeter gecommitteerd om met eene Bantamsche Commissie de grenspalen te plaatsen op de nieuwe grensscheiding; R. 29 Oct. 1754 rapporteert hij dat deze „houte kentekens" gezet zijn; dit wordt naar Nederl. bericht (De J. X, 235). Vermoedelijk zijn deze grenspalen die, welke de grensaanduiding op Marci's kaart te zien geeft, loopende ongeveer evenwijdig aan de Tjisadane en de Tjikaniki tot aan den G. Nienier (Menir), op welken berg deze laatste wordt voorgesteld als te ontspringen, terwijl dan verder de Tjiedereng (Tjibareno), die aan de andere zijde van dien berg ontspringt, blijkbaar de grens vormt.
§ 746 R. 27 Mei 1768 vernemen wij echter, dat er geschillen zijn over de juiste grensscheiding en dat sommige „particulieren" daarmee hun voordeel doen. Weer wordt besloten, er grenspalen te plaatsen; maar hiermee wordt zoodanig getalmd dat bij R. 16 Juli 1771 een verzoek om zekere bosschen van de Comp. te huren moet worden afgeslagen, omdat er onzekerheid heerscht of zij wel binnen de bewuste strook van 600 roeden vallen, waarvoor de Landmeter verklaart niet te kunnen instaan. R. 27 Febr. 1778 wordt weder eene Commissie benoemd om de grens te trekken, vooral die van „het nog ontbrekende zuidelijkste gedeelte tot aan het gebergte"; de Regeer. wenscht als zoodanig beschouwd te zien de Tjisawi tot aan haar oorsprong, en vandaar recht zuidwaarts tot het Kendenggebergte. Ofschoon nu de Tjisawi lang niet parallel loopt met de Tjisadane en deze regeling aan de Comp. veel meer land zou geven dan haar toekwam, bericht de Commissie R. 14 April 1778 dat zij is tot stand gekomen en in kaart gebracht; naar Nederl. wordt gerapporteerd

(De J. XI, 356) dat aldus „naamwaardige stukken lands boven de voorsz. 600 roeden der Comp. ten deel zijn gevallen". Nic. Engelhard verzekert 4 Juli 1795 dat men bij Tanggeran de 600 roeden had uitgemeten, „maar van hier tot den berg Menaro in een regte lijn door", zoodat „de scheiding door den loop van de rivier in het bovengedeelte wel op 1.500 à 2.000 roeden en meer bewesten (*de Tjisadane*) is komen te vallen". P. Engelhard zegt in 1802 dat de Tjimantjeuri verder zuidelijk de grens vormde. Dit blijkt ook uit de grensomschrijving van perceel 3 (thans genaamd Roempin) der door Daendels verkochte Tanggeransche landen, P. XV, 833. Wat de kuststrook betreft (alwaar veel opium werd binnengesmokkeld uit de Bantamsche kampongs Katapang en Toasija, waartoe de suikermolens Karangserang en Kramat bizondere gelegenheid gaven), R. 14 Aug. 1794 (P. XI, 778) doet zien dat de Sultan hier nog steeds in naam gezag uitoefende over de inheemsche bevolking. Ook § 747
blijkt aldaar, dat de Bataviasche Chineezen landen in het Bantamsche hadden gehuurd, alwaar de Regeering door den Kapitein-Chinees te Batavia maatregelen kon doen toepassen bijvb. tot tegengang van smokkelarij. Bij R 6 Maart 1795 werden deze in het Bantamsche gevestigde Chin. onder de „directie en judicature van Batavia" geplaatst, zonder dat zij daarom, blijkens R. 25 Jan. 1805, veel naar den Gecomm. verkozen te luisteren. Vergeefs werd bij R. 9 Juli 1805 besloten, dezen ambtenaar en den Commandeur te Bantam te gelasten om de bestaande plakkaten aldaar te doen handhaven; uit R. 25 Febr. 1806 blijkt, dat men nog altijd over de groote opiumsluikerij vandaaruit te klagen had. R. 13 Oct. 1807 zien wij dat de Sultan na eene samenkomst met den G.-G. heeft „toegestemd in den afstand bij wijze van verhuuring aan dit Gouvt. van zoodanige landen als thans, in de nabijheid van Tangerang gelegen, jaarlijks door dien Vorst aan Chin. wierden uitgegeven, en zulks voor den tijd van 5 jaaren tegens betaling van Sp. 10.000 des jaars". De aanleiding vormden (R. 22 Sept 1807) rooverijen, in het Bantamsche door gewapende benden tegen de Chin. gepleegd, waartegen J. van den Bosch in Juli met troepen was opgerukt; hem was het wel gelukt het hoofd te dooden, maar de benden waren niet vernietigd, en 't eenige middel om een eind aan de verwarring te maken, was het „tegengaan der tans exteerende knevelarijen". Doch R. 9 Febr. 1808, dus *na* Daendels' komst, werd besloten, van deze huur af te zien, die op te veel tegenstand stuitte bij den Vorst.

Jacatrasche jurisdictie. Zwaardecroon onderscheidt in 1725 (De Jonge § 748
IX, 96) „'s Comps. eijgen Coninkrijk Jaccatra en hare gedonateerde Prianger-landen". Over de grensbepaling van Coen zie § 4; 34 e. v; 381; 576; 2375. Van Riebeeck zegt in een brief naar Cheribon dd. 10 April 1712, dat tot aan het verdrag van Oct. 1677 de Tjitaroem „de oostelijke limietscheijding van 't koningrijk Jaccatra geweest is", en dat dierhalve een deel van Bandoeng daartoe behoorde. Tot zulken nonsens leidt het vasthouden aan de letter met verwaarloozing van de historie.

Dat omtrent de eigenlijke limieten van Jacatra geene absolute zekerheid bestond, leeren ons de Bat. Statuten van 1766; immers P. IX, 65 art. 2 geven zij als oostgrens volgens de oude bepaling van Coen het koninkrijk Cheribon, en P. IX, 577, 20 noemen diezelfde Statuten als oostgrens „de rivier bewesten Crauwang". Bij de bekende publicaties van 1686 (§ 521 en 524) bleef de Tjitaroem erkend als de oostgrens der „Jacatrase jurisdictie" of het „Koninckrijck van Jaccatra"; als westgrens gold de Tjisadane en eene lijn recht zuidwaarts van haren oorsprong tot de Zuidzee; zie ook het contract van 1684 in § 478. Wat later bespeuren wij dat de Tjibareno wordt aangenomen als de westgrens aan de zuidzijde (B. 23, 66. 10). Deze grensaanduidingen der Jac. jurisdictie vindt men ook in de instructie van 10 Maart 1679 (P. III, 27, 4°); de publicatie van 18 Mei 1688 (P. III, 229); die van 21 Oct. 1688 (ib. p. 242, 11°); ook Mossel (Aanm. p. 185) erkent haar (met, wat de Tjisadane aangaat, de door Van Riebeeck voorgestane en gehandhaafde opvatting). Mossel's omschrijving, dat de oostgrens is de Tjitaroem „met Tjieblagon opwaarts en zoo voort over 't gebergte na de Zuijdzee", beduidt blijkbaar, dat hij als oostgrens eerst de Tjitaroem aanneemt, van hare monding tot die der Tjiblagoeng, dan de Tjiblagoeng stroomopwaarts, en vervolgens eene lijn zuidwaarts. De bedoeling hiervan is, Bandoeng en het Soekapoerasche Tjidamar
§ 749 buiten het Jacatrasche te houden. Ook Krawang beoosten de Tjitaroem lag dus daarbuiten, zoodat in de Afg. patr. miss. dd. 11 Febr. 1713 de producten „uijt de Jacatrase bovenl." afgescheiden worden van die van Tandjoengpoera. Daarom handelen ook De Haan's Consideratiën (B. 27, 11) en Mossel's Aanm. van 1751 niet over Krawang beoosten die rivier, de laatste wèl over de onder dit regentschap ressorteerende landen daarbewesten, zooals Nambo. D. 30 Mei 1681 staat dat de veldschans Tandjoengpoera „eijgentlijck niet op de gront van de oude Jaccatrasche jurisdictie" is gebouwd, en R. 21 Maart 1741 wordt de dienst op dien post beschouwd als te geschieden „buiten 's lants". Dat Soemedang er buiten lag (R. 31 Mei 1686), spreekt vanzelf.

In de Statuten van 1766 wordt (P. IX, 200, 1°) het „koningrijk Jaccatra" gelijkgesteld met „de Ommelanden dezer stad". Dezelfde opvatting spreekt uit Marci's kaart, die het voorstelt als ten Zuiden begrensd door den Salak en den Megamendoeng. Niettemin vindt men D. 16 Nov. 1741 een brief „aan de Hoofden of Regenten der Preangerlanden, leggende en gehoorende in en onder 't gebied van 't Coninkrijk Jacatra", waarmee blijken bedoeld te worden: Bandoeng, P. moentjang en Soemedang. Evenzoo worden R. 6 Dec. 1746 (P. V, 428) in eene regeling van het aantal gepermitteerde vuurwapenen in het „koninkrijk Jaccatra" dezelfde drie regentsch. opgenomen. Vergelijk ook § 1827 en 2465 i f. Over 't algemeen zal men zich echter dienen te houden aan de classificatie van Thalman c. s. 29 Jan 1808, dat onder Jacatra behooren de regentschappen Tjiandjoer cum annexis, Buitenzorg en Tanggeran; Grendeng wordt er door hen bijgerekend, doch behoort natuurlijk eigenlijk niet daartoe.

Bataviasche jurisdictie. Vergelijk § 2375. Hoe zonderling met deze § 750
uitdrukking wordt omgesprongen, bewijzen de plakkaten van 1 April 1627 en 11 April 1628, alwaar sprake is van „de landen ende thuijnen soo binnen *als buijten* 't resort deser stede gelegen ende voor desen bij forma van leen uijtgegeven". Hier schijnt met het „resort" eenvoudig de omwalling te zijn bedoeld, ofschoon R. 15 Aug. 1620 gesproken wordt van „het resort ende jurisdictie der stede olim Jaccatra"; *buiten* dit laatstgenoemde „resort", opgevat als het gebied waarbinnen de magistratuur der stad, d. i. Schepenen, gezag uitoefende, kon de Comp. immers onmogelijk land uitgeven. Met meer recht zou men kunnen meenen, dat met de landen „buijten 't resort deser stede" bedoeld werden zulke, welke binnen het ressort van 't Kasteel vielen (deze tegenstelling vindt men in genoemde R. 15 Aug. 1620, P. I, 62); wel is het niet zeer waarschijnlijk, dat de Comp. land zou hebben uitgegeven in de onmiddellijke nabijheid van dit Kasteel, maar onmogelijk is zulks toch niet, aangezien het plakkaat van 11 April 1628 melding maakt van erfbrieven, verleend door den Fiscaal, dus den ambtenaar van het Kasteel. In elk geval ziet men hoe vaag de omschrijving der Bataviasche jurisdictie hier is. Volgens de Statuten van 1642 zijn „de landpaelen" van Batavia dezelfde als die van het koninkrijk Jacatra (P. I, 474); precies zoo spreekt de instructie van 1651 voor den Landdrost (P. II, 165) en een plakkaat van 1658 (P. II, 301), waarin de „jurisdictie van Batavia" gezegd wordt begrensd te zijn door de Tjisadane en Tjitaroem. R. 31 Mei 1757 verklaart de Regeering dat „Tandjoengpoera § 751
met dies environs eijgentlijk niet kan gezegd worden te sorteeren onder de Bataviasche jurisdictie". De Statuten van 1766 maken echter wel degelijk onderscheid tusschen „de jurisdictie van Batavia" en „de limieten van het koningrijk Jaccatra" (P. IX, 200, 1°), zonder dat te begrijpen is, wat dan eigenlijk onder eerstgenoemden term, die van minderen omvang moet zijn dan de andere, bedoeld wordt. In 1739 erlangt de pachter van het kerven der Chinesche tabak het privilege (P. IV, 476) tot het heffen der tiende van „de gekorven tabak, die binnen dese stad of jurisdictie gebruijkt werd"; deze grensomschrijving was echter van zoo weinig praktisch belang, dat de andere tegelijkertijd gemijnde pachten aan heel geene limietbepaling werden gebonden. Zij wordt gehandhaafd in de pachtvoorwaarden van 1797 (P. XII, 643), terwijl andere pachten destijds tot territoir hadden „deeze stad en de voorsteeden", waarmee blijkbaar de evenvermelde „jurisdictie" wordt bedoeld (zie ibid. p. 645). Wanneer niettemin R. 28 Juni 1746 Tjiasem en Pamanoekan gezegd worden te liggen „in het Bataviaasch district", dan moet dit opgevat worden als: binnen het ressort van zekeren te Batavia zetelenden bestuurs ambtenaar, d. i. den Gecommitteerde over den Inl. Echter zegt De Klerk R. 4 Dec. 1777: „Het district van Batavia strekt zig tot aan het gebergte tusschen de revieren van Tangerang en Crauwang uit"; hij verstaat dus daaronder niet eens het heele koninkrijk Jacatra volgens de gewone grensbepaling. In eene tabel,

aan die Resol. toegevoegd, ziet men dat hij onder het Batav. district ook Buitenzorg en Kampongbaroe rekent, maar *niet* Tanggeran, Kalapanoenggal en Kedoengbadak! Keuchenius daarentegen (T. B. G. XXII, 412) rekent in 1806 tot de „Bataviasche jurisdictie" de stad, „en de Ommelanden van het strand tot het hoog gebergte toe". De uitdrukking is derhalve in hooge mate vaag.

§ 752 *Ommelanden.* In R. 22 April 1689 vindt men eene opgave der „wijcken ofte buurten", waarin „de omlanden deser stad" zijn verdeeld; de hierbij behoorende kaarten zijn gecopieerd te vinden H. 16 Juni 1689. Daaruit is op te maken dat als de grenzen werden beschouwd het zeestrand, de Bekasi, het gebergte en de Tjisadane; natuurlijk viel de stad, besloten tusschen den „stadsbuijtenbarm", er buiten. Het land tusschen de Bekasi en de Tjitaroem is niet in deze lijst opgenomen, vermoedelijk omdat het onder Krawang gerekend werd (zie § 281). Echter is opvallend, dat de lijst begint met wijk nummer 2, gelegen tusschen de Bekasi en de Groote Maroenda. Het origineel door Heemraden opgemaakt concept heeft natuurlijk moeten beginnen met een nummer 1, en het ligt voor de hand te gissen, dat dit nummer eene wijk omvatte tusschen de Tjitaroem en de Bekasi. Deze lijst is veranderd bij R. 25 Febr. 1752. Het voornaamste verschil is, dat thans drie nieuwe wijken of buurten gevormd worden, begrensd door de Tjitaroem, de Bekasi, het strand en het gebergte. Bovendien zijn bij de regeling van 1752 in een paar wijken aan de Oost- zoowel als aan de Westzijde der Tjiliwoeng in plaats van „het gebergte" (zooals bij die van 1689) als zuidgrens aangeduid verschillende rivieren (Tjikeas, Tjiliwoeng, Krokot, Tjisadane); of dit met de bepaalde bedoeling is geschied om Buitenzorg daarbuiten te houden, blijft twijfelachtig, want bij sommige andere wijken is „het gebergte" nog steeds als zuidgrens

§ 753 aangeduid, aan beide zijden der Tjiliwoeng. De tegenwoordige hoofdplaats Buitenzorg moest volgens de regeling van 1752 vallen binnen wijk Q, waarvan de grenzen waren: O. de Pasanggrahan, W. de Angkee, Z. de Tjisadane. Bovendien zijn in 1752 ook Tjiampea en Penjaboengan tot de wijken der Ommelanden gebracht. Men kan dus voortaan als officieele grenzen der Ommelanden beschouwen: het strand, het gebergte, de Tjitaroem, de Tjisadane en Tjikaniki (welke laatste in de lijst van 1752 eveneens genoemd wordt). Radermacher (Verh. B. G. III, 2e dr. p. 272, vergeleken met zijn rapport R. 31 Dec. 1778) rekent Buitenzorg en Tanggeran niet tot de Ommelanden maar tot „de Regentschappen", samen met Tjiandjoer, doch niet met verdere door Regenten bestuurde landen. Hooijman (Verh. B. G. I, 2e dr. p. 127) verklaart, onder het begrip Ommelanden te verstaan „alles, hetwelk een uur gaans van het strand en vandaar tot aan den voet van het gebergte is gelegen". Vermoedelijk bedoelt hij, dat de streek binnen de buitenposten er niet toe gerekend kon worden, evenals Nederburgh (Verhandeling over de Vragen, p. 38) spreekt van „het uitgebreid district, hetwelk tusschen de Bataviasche buitenposten en

het gebergte begreepen is, bekend onder den naam van Bataviasche Ommelanden". Maar in de Statuten van 1766 wordt gesproken (P. IX, 200, 1°) van § 754
personen die deserteeren „buijten de limieten van het koningrijk Jaccatra dan wel de Ommelanden dezer stad"; was dit synoniem, dan zouden de Ommel. moeten strekken tot de Zuidzee. Nic. Engelhard zegt 4 Juli 1795 dat de Ommel. besloten zijn tusschen de posten M^r. Cornelis, Tanggeran en de Maroenda. De Consideratiën der Staatscommissie van 1803 verstaan onder Ommel. (bij Mijer, o.l. pag. 185): „die streken, welken tusschen de buitenposten en de Regentsch. gelegen zijn". Daendels zegt (Staat p. 2 noot) dat vóór hem de „Ommelanden besloegen eene lengte van 18 en eene breedte van 12 mijlen, en waren de eenigste landen waarvan de eigendom aan particulieren toebehoorde"; hij rekent dus blijkbaar Tanggeran niet daartoe en vermoedelijk ook Buitenzorg niet, daar bvb. Kampongbaroe in den erfbrief van 13 Nov. 1752 heet te liggen „tusschen de 12 à 17 uuren gaans zuijd", waarmee de door D. bedoelde geographische breedte wordt aangeduid. Ook uit R. 15 Maart 1808 (P. XIV, 644; zie ook p. 721, 2°) schijnt te volgen dat Daendels het Buitenzorgsche niet tot de Ommel. rekende; terwijl R. 3 Maart 1809 spreekt van een Schout, woonachtig „buiten de limiten der Ommelanden in het regentschap Buitenzorg"; tevens wordt alhier door Daendels voorgesteld, het regentschap Tanggeran „te verklaren tot een gedeelte der Bataviasche Ommelanden", waarbij dit laatste woord weliswaar wordt opgevat als aanduiding van een administratief geheel, doch tevens, naar 't schijnt, overeenkomstig het algemeene spraakgebruik.

Wat de fortenlijn aangaat, men spreekt van binnen- en buitenforten. Onder de lijn der buitenforten verstaat men gewoonlijk eene, getrokken van Maroenda naar M^r. Cornelis en Tanggeran; zie P. VI, 104; 113; 302; 308; 739; 751; 766; VII, 717; 753; X, 367, waar de omschrijving nader gespecificeerd wordt. Intusschen is hier wederom eene dergelijke onzekerheid als in andere soortgelijke opgaven; men vergelijke maar eens de lijst der „buitenposten" P. VIII, 833 met die P. XI, 727.

Benedenlanden. Van Imhoff (B. 31, 14) rekent die als te loopen tot § 755
het hooge gebergte. Nic. Engelhard spreekt in een rapport, geïnsereerd R. 25 Maart 1800, van de Benedenlanden als loopende tot paal 36. Buitenzorg bij paal 50 (§ 2303) lag dus vrij ver daarbuiten. Nadat Van Lawick tot Waarnemend Gecomm. over de Bovenlanden was benoemd, blijkt niettemin R. 31 Jan. 1806 dat er „strandvolkeren" onder hem staan; ik vermoed dat dit, zooals elders, doelt op Krawang, Tjiasem en Pamanoekan. Maar R. 8 Aug. 1806 ziet men, dat Buitenzorg behoort onder den Gecomm. over de Benedenlanden; evenzoo R. 16 Sept. 1806; 29 Maart en 8 April 1808. Bij R. 20 Jan. 1807 werd bepaald, dat de Commissie Walbeeck c.s. voorstellen zou doen tot omschrijving van het ambtsgebied van den Gecomm over de Boven- en dien over de Benedenlanden met betrekking tot Buitenzorg en

Tanggeran; daarop stelt zij B. R. 5 Febr. 1807 voor, dat Buitenzorg en Tanggeran behalve wat de koffiecultuur aangaat, onder dien der Benedenlanden zullen worden geplaatst, benevens Krawang tot Kartalaja, een eind beneden Tandjoengpoera, „alwaar hoegenaamd geene coffijthuinen en ook geen andere campongs gevonden worden dan die door Chineesche werklieden, meest smits ten dienste der houtkappers, bewoond worden". Dit is op laatstgenoemden datum goedgekeurd; Tjiasem en Paman. werden dus gerekend (hetgeen trouwens samenhing met hunne inlijving bij Krawang en Soemedang in 1797 en 1798) tot de Bovenlanden. Uit P. XV, 871 ziet men dat Tanggeran onder den Drossaard behoorde, die in plaats van den Gecomm. over de Benedenlanden was gekomen; echter behoorde Buitenzorg onder den Prefect der Regentsch., die de opvolger was geworden van den Gecomm. over de Bovenl., § 2646.

§ 756 *Bovenlanden.* Deze term is wellicht de vaagste van alle. Voorbeelden van de verwarring, waartoe hij kan leiden, vindt men § 1698; 2233; 2420. D. 14 Nov. 1656 leest men van een tocht „naer de Jaccatrase boven-landen, te weten de velden genaemt het Lange-, het Pavillioens- ende het Buffelsvelt" (1). Op dezelfde wijze spreekt R. 9 Sept. 1766 van „de bovenlanden, gerekend 3 à 4 uuren en verder buijten dese stad"; vergelijk de opmerking § 2244 en die over den naam „bovenstad" B. 34, 34, 1. Nic. Engelhard vermeldt als het „eenigste voordeel, dat de Commissaris (*over den Inl.*) uit de Bovenl. heeft", de permissiebriefjes voor de ronggengvertooningen; hij bedoelt dus met Bovenl. de particuliere landerijen, evenals in R. 19 Dec. 1794 van „de bazaars in de Bovenl." wordt gewaagd. Maar in Bijlage XXXVI ziet men onder de Bovenl. gerekend Tjiandjoer cum annexis, het Buitenzorgsche, Kedoengbadak, Kalapanoenggal, Djatinagara, Grendeng en een deel van Tanggeran; De Klerk echter (B. R. 4 Dec. 1777) schrapt van dit lijstje het Buitenzorgsche en Djatinagara, welke hij rekent tot het „Bataviaas district".

§ 757 D. 10 April 1739 en 25 Maart 1740 worden als de Bataviasche Bovenl. genoemd Tjiandjoer cum annexis, Djatinagara, Kalapanoenggal, Tjileungsir en Tjipamingkis. R. 26 Oct. 1802 wordt gesproken van eene kaart der Bovenl., van Weltevreden tot „de Regentschappen", zoodat dus Kampongbaroe er,

(1) Het Langeveld is misschien hetzelfde als de Lange Hoek, § 1086. Omtrent het Buffelsveld zie I, 7 noot. Het Paviljoensveld is het noordelijk deel van het land Weltevreden (waarvan het huis ongeveer stond waar thans het Militair Hospitaal is), zie T. B. G. XLVI, 394 en 420. Op eene oude kaart is de noordgrens van het land der erven van Paviljoen de tegenwoordige Schoolweg en zoo door naar de Sluisbrug. De fortres Noordwijk was gebouwd ter bescherming van het Paviljoensveld, D. 1657 p. 101: 113; 118. R. 9 April 1686 is sprake van de wijk „van Noortwijck zuijdwaart op langs de nieuwe graving (*de vaart langs Pasarbaroe, Schoolweg, Goenoengsari; de vaart langs Goenoengsari heet R. 24 Febr. 1693: Nieuwersloot; over de graving zie I, 6*) door d'Hr. Pavilioens lant tot op de groote heerewegh (*Goenoengsari*)". Het Raadslid Ant. Paviljoen, tijdgenoot van Pieter van Hoorn, was vroeger met zijn vader naar Indië gekomen, Havart o. l. I, 122.

naar 't schijnt, buiten ligt. R. 23 Aug. 1799 is sprake van de onveiligheid in „de Bovenl. of zogenaamde particuliere landerijen"; daarentegen verstaat B. 30, 2 onder den naam „Bovenlanden" het heele Bataviasche, zelfs Soemedang, Bandoeng en Parakanmoentjang, evenals Winkler (B. 16, 4) de tegenwoordige residentie Preanger-Reg. samenvat onder de benaming „de Jaccatrase Bovenlanden en 't land van Galoe". In de correspondentie van Nic. Engelhard heet de Preanger eenvoudig „tanah oedik", dus Bovenlanden, en zoo vinden wij in Deel I p. 92. „de Regentschappen" aangeduid als een deel der „Bovenlanden". Radermacher (Verh. B. G. I, 1e dr. pag. 19) verklaart voor de Jacatrasche Bovenl.: Tjiandjoer, Tanggeran en Grendeng; Keuchenius (T. B. G. XXII, 412) voegt hierbij nog Buitenzorg. Dirk van Hogendorp (Berigt enz. 2e dr. Delft 1800) stelt nu eens (p. 3) de „Batavische Boven- of Ommelanden", die aan particulieren behooren, tegenover „de Priangerlanden", dan weer (p. 7) spreekt hij van „de Bataviasche Boven- of Priangerlanden", alsof dit hetzelfde was. Een rapport van Febr. 1808, dat o. a. speciaal de vraag behandelt, wat eigenlijk de Jacatrasche Bovenl. zijn, rekent als zoodanig de particuliere landen plus Tanggeran en Buitenz.; dat omtrent deze twee onzekerheid bestond, blijkt ook hieruit, dat in een rapport van 18 Febr. 1807 genoteerd was dat in deze beide afdeelingen geklaagd werd over tegenstrijdige orders, ontvangen van den Gecomm. der Beneden- en dien der Bovenl. Elders echter worden weer geheel andere streken tot de Bovenl. geteld. Van Imhoff (B. 31, 27) bedoelt met dezen term blijkbaar uitsluitend de landen bezuiden het gebergte, terwijl R. 20 Sept. 1757 zelfs P. moentjang daaronder wordt geteld en R. 28 Sept. 1808 wordt gesproken van de Opz. in de „Bat. Bovenlanden" in tegenstelling tot die op Oost-Java.

Preanger. Dat de naam *Priangan* ook in oude Mataramsche stukken § 758
voorkomt, blijkt in § 100; men zie voorts de Registers. D. 10 Oct. 1679 vinden wij een brief van den officier te Tandjoengpoera, waarin, dat zich aan Bantam hebben onderworpen „de inwoonders van het landschap Preanger, zijnde wel 6000 sterk en bewonende 23 negorijen, genaamt Bandongh, Jouroujagon (*Tjocroegagoeng*), Limbanjan, Timbanjantangh, Souda Larangh, Chiateij (*Chi-jatij, Tjidjati*), Sammadang, Derramarzia (*Dermaradja*), Pavanangh, Soucawajana, Schipoujongh (*Chipoujough, Tjipeudjeuh*), Rajapolla, Paningbong, Soutje, Succapoura, Paracanmoedjang, Manabaja, Zijongh (*Dihiang, Indihiang; vergelijk Banagara, B. 27, 9, 2*), Panarajangh (?), Parongh, Karangh, Chiaour (*Tjihaoer*) en Pagagadingh (*misschien het Pagedingh der Soekapoerasche dorpenlijst van 1686*)." Nagenoeg al deze namen zijn gemakkelijk thuis te brengen; geen daarvan behoort bewesten het Bandoengsche. Wanneer een Jav. handschrift, vermeld bij P. de Roo (o. l. pag. 45 noot), onder den naam „Prijangan" begrijpt de tegenwoordige residenties Bantam, Batavia, Cheribon, Krawang, Preanger en Tegal, dan valt daarvoor eenvoudig niets te zeggen. Wat de tijdens de Comp. onder Batavia ressorteerende landen aangaat, zijn de

drie regentsch. Bandoeng, Soemed. en P. moentjang de Preangerlanden. Zoo gaat D. 16 Mei 1703 een brief „aan de gesamentlijke Hoofden der Priangerlanden", die echter alleen aan bedoelde drie „oostelijke" Regenten wordt geadresseerd. Wij zien B. 20, 7 dat Pangeran Aria Cheribon hoofd werd over „alle de Priangse landen"; maar R. 8 Juli 1712 wordt gesproken van de aan den Gecomm. ondergeschikte „Priangers en andere agter 't gebergte wonende volkeren", die dus *niet* met den Pangeran te maken hebben. Dit laatste schijnt vrij slof uitgedrukt, aangezien B. 17, 7 onderscheid wordt gemaakt tusschen „Priangers en die van Tsikalong als anders", d w. z. het Tjiandjoersche. In 1729, toen evenbedoelde drie regentsch. nog onder Cherib. ressorteerden, noemde de Regeer. (De Jonge IX, 141) de Bataviasche landen „de Jacatrase boovelanden, die ten deele aan sommige Preangse annex" waren, welke laat-

§ 759 ste onder Cherib. stonden. D. 15 en 16 Nov. 1741 gaan twee eensluidende circulaires af, de eerste aan „de Hoofden en Regenten van de Batav. Boven- en Ommel. mitsgaders de zeestranden", de tweede aan die „der Preangerlanden"; deze laatste is gericht aan de Regenten van Bandoeng, Soem. en P. moentjang, de eerste aan al de andere onder Batavia ressorteerende. Zoo spreekt R. 10 Aug. 1742 (vergel. B. 30, 6) van „de drie Preanger Regenten"; R. 1 Oct. 1754 (P. VI, 735) en B. R 25 Feb. 1755 van „alle de Preanger en daarnaast aan zee gelegene landen" (waardoor dus onderscheid wordt gemaakt tusschen eerstgenoemde en de strandregentsch.), in tegenstelling tot Tjiandjoer. Wanneer Van Imhoff (Consideratiën III, 5, 18) spreekt van groenten, te Bat. aangebracht uit „de Preangerlanden, leggende pas een dag reijzens, of iets meer, van Bat.", dan is dit eene slordigheid van uitdrukking, die alleen berekend kon zijn voor de ooren der Heeren Majores. Wel worden dikwijls Tjiasem en Pamanoekan tot de Preangerlanden geteld, bvb. D. 10 April 1739; 26 Maart 1740. Mossel (bij De Jonge X, 207; 260) rekent ook Krawang daartoe en evenzoo geschiedt in § 1179; Bijlage XXXVI; R. 31 Dec. 1778; bij Radermacher (Verh. B. G. I, 1e dr. p. 20); bij De Klerk (B. R. 4 Dec. 1777); bij Keuchenius (T. B. G. XXII, 412) en in het rapport van Thalman c.s. 29 Jan. 1808. Van Lawick spreekt 12 Sept. 1808 van „de zogenaamde Sulthans Preangerlanden, bestaande in dezulke, welke nu door de Tommongongs van Panjaloe en Talaga worden bestiert en grensende tegens de Cherib. Preanger Regentsch.", wordende bewoond door „Soendaas of bergbewoonders", die niet veel om de Cherib. Sultans geven, maar wel om „hunne Tommongongs"; hij stelt voor, die in te deelen bij de Prefectuur der Cheribonsche Preanger-Reg., maar daarvan is niet gekomen.

§ 760 In tegenstelling met het gewone spraakgebruik verstaat Nederburgh Consid. p. 144 onder de „oostersche Regentschappen" alle beoosten de Tjitaroem.

Wat den naam „Priangan" aangaat, dien ik kortheidshalve, om het citeeren te vergemakkelijken, aan mijn werk heb gegeven, een aantal wonderlijke verklaringen, ook uit oude Holl. berichten, kan men vinden bij

Van Rees. p. 1 e. v.; te noteeren is daaruit alleen de mededeeling in D. 23 Aug. 1690 (zie § 79), waarop nog volgt: „de Bantammers noemen hunne bergvolkeren mede Priangers en ook wel de hoofden derselver Pongawa Goenong." D. 1680 p. 428 is sprake van „de Preangers off dorphoofden" der Krawangsche bovenlanden. Nog eene extra verklaring geeft Coolsma s. v.; zie ook Ind. Gids 1900 p. 1576, waar men leest dat de naam als desanaam beoosten Tjiamis voorkomt.

Eischt men ook hier absoluut eene afleiding, dan stel ik voor die van „prajangan", „een fraai gevormde genie in vrouwelijke gedaante, die de mannen betoovert", zegt Hageman, „eene soort van nimf", fluistert blozend broeder Jansz. Gegeven de overvloed van „geriefelijcke nimfen", zooals onze vaderen zeiden, in dat bergland, zal dit allicht even mooi of even mal-wezen als andere afleidingen.

Tandjoengpoera. Over den bouw van dit fort zie § 388; 415; 576. Dat § 761
de in 1679 besloten vervanging door eene steenen versterking nog langen tijd onuitgevoerd bleef, komt herhaaldelijk aan den dag. Op de kaart van 1692 ligt het fort even beneden de monding der Tjibehet, zoodat dus toenmaals de verplaatsing een feit was geworden; het is een gelijkbeenige driehoek met heele bastions aan de hoeken. In R. 22 Juni 1703 vindt men het rapport eener Commissie, die den „pagger op Tanjongpoura" heeft geïnspecteerd: „voor desen" stond die „tegenover daar de rivier Tsibeet in de grote rivier valt" (hetgeen denkelijk beduidt: tegenover het punt der samenvloeiing), thans op eene plaats waar de „stroom uijt de rievier Tsibeet" den wal doet afkalven en (naar bedoeld schijnt te worden) 60 à 70 roeden beneden de monding dier rivier (hetgeen overeenkomt met evengemelde kaart); besloten wordt, die afkalving door bekribbing tegen te gaan. Van Riebeeck vond in 1710 (B. 23, 8 en 15) „'s Comp^{s}. vestingh en wooningen in een seer slegte gestalte"; hij deed daar nu eene „nieuwe vestingh" bouwen (R. 30 Sept. 1710; D. 7 Sept. 1712), die D. 9 Sept. 1712 „de nieuwe palissade vesting" heet en niet op dezelfde plaats lag als „de oude vervallene" maar hooger; aan haren voet had de Tjitaroem een zeer „hoogen oever", D. 11 Sept. 1712, die echter, evenals bij de oude vesting het geval was geweest, veel van afkalving had te lijden (B. 26, 12). Uit R. 16 Sept. 1712 (geïnsereerd in B. 23, 150) ziet men dat er 16 zesponders lagen en 8 drieponders, de eersten denkelijk op de bastions. Durven, die er in 1722 kwam, zegt evencens dat er 24 stukken lagen. R. 20 Oct 1719 wordt besloten, tegen de „inbreuk" der rivier „langs de vesting" eene „sware houte beschoeijing" te laten maken en aldaar eene krib in de rivier te leggen. Uit den last, die bij schrijven van 22 Sept. 1741 naar Tandjoengp. gaat om de bosschage weg te kappen, die de beschieting van den Tjiasemschen weg kan belemmeren, blijkt dat het fort vlak bij een wegenkruispunt lag. Van Imhoff bericht in 1744 (B. 31, 55) dat er 40 man liggen, en § 762
geeft verschillende mededeelingen omtrent de wijze van aanleg. R. 10 Jan. 1743

vermeldt eene, naar 't schijnt onlangs, „om die vesting gegravene gragt", waarover zie B. 31, 56, 2. Tijdens de Chineesche troebelen was het belang van dit fort blijkbaar meer gevoeld; thans deed zich de behoefte aan eene steenen omwalling bespeuren. Bij R. 14 Juni 1745 werd bepaald, de pas uit Europa aangelande „baarsche" soldaten voor een deel hier te leggen, ter bewaring hunner gezondheid. In hoever dit besluit ten uitvoer is gelegd, blijft onzeker; de brieven naar Tandjoengpoera spreken er niet over; D. 2 Sept. 1745 wordt evenwel vermeld dat er „72 coppen Europeesen" liggen. Bij R. 25 April 1749 wordt de Commandant gemachtigd, „de woning in die fortresse te vernieuwen en van steen te laten opmetselen". Hoe het fort er omstreeks dien tijd uitzag, toont de plattegrond tegenover blz. 504 in Deel II, die genomen is uit B. R. 6 Oct. 1753. In het rapport van Freijer dd. 22 Mei 1755 (T. B. G. XVII, 153) leest men: „Het vestingje Tanjong Poera bevind men met zijn ringmuren ter hoogte van iets meerder dan seven voeten tot op de zuijdelijke vlank en een punt na, in gereedheijd". De kaart van Marci vertoont het fort als een vierkant met 4 scheefhoekige bastions, die elk 2 wallen bestrijken, tegenover de monding der Tjibehet. Eene kaart van het fort anno 1762 is sub n°. 1220 in het Rijksarchief. In een brief aan N. Engelhard dd. 18 Febr. 1798 wordt eene kerk (sic) te Tandjoengpoera vermeld, die vermoedelijk binnen het fort stond, zie B. 31, 55, 1. Bij R. 21 Mei 1756 was de formatie der bezetting bepaald op minstens 36 Europ.; bij het Ordreboek van 31 Mei 1768 (P. VIII, 458) werd die vastgesteld op 1 Kapitein, 2 sergeants, 3 korporaals, 1 Onderchirurgijn, 1 tamboer, 30 Europ. en 6 inl. militairen, totaal 44 koppen. Over den rang des Commandants zie § 1951; eene opgave van wat geregeld van Comps. wege ten dienste van den post en de bezetting werd verstrekt, vindt men P. XI, 173 e. v. Men leest R. 15 Sept. 1789 dat de post wordt gebruikt „tot een depot om de tamboers en pijpers aan te leeren"; uit P. XI, 729 zou men opmaken dat in 1794 ook eenige slaven tot den post
§ 763 behoorden; wellicht waren dit kettinggangers. Bij R. 26 Oct. 1802 werd besloten, de versterking geheel te verbouwen. Een kaartje van eenige jaren later doet eene gracht zien aan de N., O. en Z. zijden, die haar water kreeg uit de Tjitaroem en het fort scheidde van 't vroegere hoornwerk, terwijl in 't midden der wallen aan evengenoemde 3 zijden een rond bolwerk was aangebracht. Uit een paar „korte sterkten" van 1803 en 1804 bespeurt men dat de totale bezetting toenmaals 30 à 35 man bedroeg; er lagen 16 stukken van 6 en 4 van 3 pond. Daendels bepaalde bij besl. van 21 Winterm. 1809 dat het fort op 1 Jan. a. s. ontruimd en op 5 Febr. met den grond gelijkgemaakt zou moeten wezen (zie het betrekkelijke curieuse stuk P. XV, 1068). Dat er voorloopig echter niet van de vernieling kwam, blijkt uit een aanbod dd. 26 Oct. 1811 van de eigenaren van Soemedangan en Tegalwaroe om den grond te koopen, waarop de gebouwen binnen het fort staan, die zij willen gebruiken voor woon- en pakhuizen, om aldaar eene pasar te vestigen. De Landdrost van

Krawang schrijft in een Proc. 12 Juni 1812 geïnsereerd stuk: „In the year 1810 General Daendels ordered that the fort of Tanjong Poera be dismantled and in January 1811 the Landdrost was ordered to sell the fort and buildings, but on account of public affairs this was never put in execution"; uit het verder verband schijnt echter te volgen dat tijdens het schrijven dezer missive het fort al ontmanteld was Bij besl. van dien datum wordt nu goedgekeurd de verkoop aan de eigenaren van Soemedangan en Tegalwaroe van dat fort met een stuk grond „which is formed into a point by the course of the river", begrensd ten W. en Z W. door den grooten weg, om er eene pasar op te richten. Den 22 Juli 1812 schrijft de Accountant aan den Landdr. van Krawang over den verkoop „van de gebouwen om (*lees: in of: en?*) het gedemonteerd fortje Tanjong Poura en de grond waarop de gebouwen staan . . . . Een acte van opdragt agte ik nodeloos". Voor de gebouwen werd betaald 16.000 Rds. papier, voor den grond 800 Rds. papier. Proc. 26 Jan. 1813 vermeldt „the demolished fort Tanjongpoera".

Tanggeran. Over den bouw van dit fort zie § 484. Uit R. 3 April 1705 § 764 ziet men dat de „pagger" niet veel beduidde en de gebouwen daarbinnen met atap waren gedekt, waarvoor thans pannen zouden komen. Bij R. 17 Febr. 1707 wordt besloten, den pagger te vervangen door een muur; R. 18 Mei 1708 rapporteert Zwaardecroon aangaande zijne werkzaamheden in verband met die zaak en ingevolge R. 30 Maart 1708; besloten wordt, met de voltooiing der ommuring door te gaan volgens Z.'s plan, en diens rapport te insereeren in het Dagr. Uit dat rapport zien wij dat de Bantamsche wacht aan de overzij „omtrent een gotelingschoot beneden" de fortres lag; deze laatste grensde vlak aan de rivier en lag „regt tegensover de groote landweg"; de nieuwe steenen fortres zou op dezelfde plaats komen als de nog bestaande houten en voorzien zijn van een „rond bolwerkje aan de westzijde in het midden van de gardijnen", en wel „omtrent 20 voeten van den soom des oevers"; er liggen 30 Europ. onder een Vaandrig en 28 Makassaren, „tans buijten de pagger logierende"; het „backen van steen gaat tamelijk wel, door de sorge van 't Javaanse opperhooft Kieij Aria Soeta Dilaga". R. 3 Mei 1709 leest men dat de Regent nu klaar is met het bakken van steenen voor die omwalling. Valentijn zegt (IV, 1, 11) dat Tanggeran is „een steene pagger, die twee punten na de landzijde en twee zwaluwestaarten na de rivierkant heeft, van een stuk van 8 à 12 ponden en van twee bassen die de rivier bestrijken voorzien"; er liggen 60 Europ. onder een Luitenant of Vaandrig en 30 „zwarten". Deze laatsten zijn ongetwijfeld de Makassaren, vermeld § 537; 1793 i. f.; 1796; het zou kunnen zijn dat de „benteng Makassar" het oudste fortje is geweest, dat immers aan de monding der Mookervaart moet hebben gelegen en ook op de kaart van 1692 vlak aan de monding dier vaart staat, benoorden Kampongbaroe; zoodat dan deze oudste pagger aan de Makassaren werd overgelaten, toen de jongere meer Zuid werd gebouwd.

Vandaar dat H. 16 Febr. 1732 wordt gesproken van eene brug over de Mookervaart „voor de *buijtenpost* van de veldschans Tangerang", welke brug R. 2 Jan. 1722 wordt gezegd te liggen „aan het westeijnde (*dier vaart*), ter plaetse alwaar deselve haar water ontfangd uijt de rivier van Ontong Java";

§ 765 vergelijk § 789. Op de Caarte van 't Koninkrijk Jacatra ligt het fort ongeveer een paal bezuiden den mond der Mookervaart; de noorder- en zuiderwal zijn recht; in de ZO. en NO. hoeken springen scheefhoekige bastions vooruit, die evengenoemde wallen en den oosterwal bestrijken, terwijl de westerwal den vorm heeft van eene naar links omgekantelde W. Deze plattegrond verschilt nogal van dien bij Heydt (o. l. pag. 103), waar de westerwal eene ietwat zonderlinge rococolijn vertoont met het hierboven vermelde „rond bolwerkje", dat slechts enkele meters van den rivierkant af is. Heydt geeft ook (p. 100) een gezicht op het fort met eene beschrijving. Dat het fort, zooals hij zegt, met „gehauenen Steinen" ommuurd was, moet eene aan den witkwast te wijten vergissing zijn; de bezetting bestond volgens hem gewoonlijk uit 30 à 40 man. In het Rijksarchief is verder sub n°. 1209 eene kaart van het fort na de restauratie van 1708, en sub n°. 1218 eene van 1762; beide (door mijn vriend Mr. H. Gallois voor mij nagegaan) komen onderling en ook met Heydt vrijwel overeen, behalve dat de westerwal minder zonderling gebogen is, doch uit een rechten muur bestaat met in het midden een rondeel, dat de rivier bijna raakt. De kaart van Marci plaatst het fort op eenigen afstand van de rivier, maar dat het er zeer dicht aan lag, blijkt ook uit R. 29 Aug. 1757, bepalend dat aan den zuidwesthoek van het fort eene sterke houten krib in de rivier zal worden gelegd, opdat de „nog weijnig overgeblevene grond aan die zijde" tegen afkalving worde beschermd. Een gezicht op het fort geeft ook een der platen-Rach (T. B. G. XLIV, 201), alwaar het vrij groot lijkt.

§ 766 Blijkens Afg. patr. miss. 31 Oct. 1740 (De Jonge IX, 307) hadden de Chineezen tijdens hunne revolte „de Maccassaerse pagger en alles rondom de veldschans in den brand gestoken en vervolgens drie malen op gedachte vastigheijt gestormt", doch met ongunstigen uitslag. Omtrent de diensten van het fort als operatiebasis in den Bant. opstand zie § 791 e. v. D. 21 Mei 1756 leest men een bericht van den Commandant dat een „troup tussen de 25 à 30 struijkroovers" den post heeft aangevallen; zij zijn binnen de poort gedrongen en hebben den wachthoudenden sergeant met twee korporaals en een mindere zwaar gekwetst, doch zijn daarna op de vlucht gedreven; vergel. P. VII, 179, alwaar ook bij Resol. van dien dag wordt bepaald, dat de bezetting nooit uit minder zal bestaan dan 36 Europ. De post diende echter speciaal als depot voor „baarsche" militairen, waartoe hij bij R. 14 Juni 1745 was bestemd; vergel. ook P. V, 416; als zoodanig wordt hij ook in 1753 vermeld (P. VI, 595). Bij het Ordreboek van 1768 werd de formatie van het garnizoen bepaald op 1 Kapitein, 2 sergeants, 3 korporaals, 1 Onderchirurgijn,

1 tamboer, 30 Europ. en 12 inl. minderen, totaal 50 koppen. Over den rang des Commandants zie § 1951. De bezetting was dus grooter dan die van Tandjoengpoera, doch uit P. XI, 90 ziet men dat zij in 1789 vrijwat minder moet zijn geweest en hoogstens 30 man kan hebben geteld. Eene opgave van wat geregeld ten behoeve van het fort en de bezetting door de Comp. werd verstrekt, vindt men P. XI, 177. Blijkens R. 15 Sept. 1789 werden ook hier tamboers en pijpers geoefend. De post was toenmaals zoo zwak, dat Van Riemsdijk in 1794 verklaarde, het niets vreemd te zullen vinden wanneer deze en die op Mr. Cornelis, „al waar het maar om het geweir, wierden afgeloopen". Bij R. 23 Juni 1801 werd besloten, kazernes voor de uhlanen bij het § 767
fort te bouwen; bij R. 19 Jan. 1802 echter, hen op Rijswijk te leggen, omdat zij te Tanggeran deserteerden; bij R. 11 Mei 1802 werd ook een te Tanggeran gelegerd escadron inl. cavalerie vandaar gelicht. Uit hetgeen P. Engelhard bij een schrijven van 14 Nov. 1803 voorstelt, om namelijk „twee veldstukken van twee ponden caliber met de noodige arthilleristen op de veldschans Tangerang te plaatsen tot gebruijk van den Commandant in gevalle van opstand onder de Chineesen en Inl.", behoeft niet te worden afgeleid dat er destijds geen geschut lag; de veldstukken waren van de rijdende artillerie. Bij R. 22 Febr. 1805 werd de bouw gelast van een nieuw fort, 60 roeden meer zuidoostelijk, en wel om de groote uitgaven uit te sparen, die alle jaren voor de beschoeiing werden vereischt. Over dezen bouw wordt verder gehandeld R. 6 Dec. 1805; 21 Maart en 4 Sept. 1806; 2 April 1807, maar de bewoordingen van die besluiten en de daarbij behoorende bijlagen geven geen helderen indruk van de zaak. R. 8 Jan. 1808 lezen wij dat Daendels, pas aangeland, door twee Raden van Indië is verwelkomd geworden op het land van Von Lutzow bij de veldschans Tanggeran, en dat Wiese op verzoek van Daendels „den arbeid van het nieuwe fort op Tangerang heeft doen staken"; zie ook R. 14 Jan. 1808, waar die staking wordt bevestigd. Het moet een vrij belangrijke arbeid zijn geweest, waarvoor 160.000 Rds. (denkelijk papier) was uitgetrokken, met de bedoeling „om bij binnenlandsche onlusten den Inl. te kunnen beteugelen", R. 21 Maart 1806. Vermoedelijk zijn het de fundeeringen van dit onvoltooide werk, die in 1897 werden blootgelegd, Not. B. G. XXXV, 109. Volgens den Ingenieur die dit werk leidde, wist niemand destijds te Tanggeran eenige inlichting te geven of hier een verdedigingswerk had gestaan. Toch toont de jongste topogr. detailkaart een Benteng beoosten den grooten weg bij paal 17; *dit* Benteng kent de bevolking natuurlijk wel degelijk, en dit zal de plaats zijn waar het oude fort stond, hetgeen bevestigd wordt door de aanwezigheid eener kleine begraafplaats, vlak tegenover paal 17, welke begraafplaats denkelijk even buiten den vestingwal lag. De hier aanwezige graven, waaronder dat van een in 1784 overleden kind van „Johan George Feyge, Capitain Militair en Commandant van de Veldschans Tangerang", werden reeds vermeld in de Bianglala IV, 1, 201. Op Heydt's teekening § 768

bespeurt men eene graftombe in een groentetuintje vlak aan den noorderwal, hetgeen in elk geval wijst op graven in de onmiddellijke nabijheid; later heeft men misschien aan den anderen kant van 't fort begraven.

Wat de opgravingen aangaat, de daarvan gemaakte kaart vertoont een stuk muur van baksteen, die aan den bovenkant ongeveer 70 c.M. onder het terrein ligt, van onder dik 2.4 M., van boven 2 M., loopende, ter lengte van 56,5 M., ongeveer evenwijdig aan de rivier en daarvan 240 M. verwijderd en wel onder de spoorwegrails door, van nabij de bijgebouwen der beambtewoning. Blijkens de richting der eveneens blootgelegde zijwallen (stukken van een noorder- en een zuiderbastion) is die muur de oosterwal der vesting; de westerwal moet ongeveer onder den oostmuur van het tegenwoordige postkantoor loopen. De versterking lag beoosten den grooten weg naar Bat. en dekte met haar noordwest-bastion de thans bestaande brug. De door Daendels gelaste staking van dit werk werd niet terstond door de afbraak van het bestaande fort gevolgd; uit P. XV, 471 ziet men dat de veldschans in Jan. 1809 nog bezet was; R. 2 Sprokkelm. 1810 vernemen wij dat de Commandant Von Chambon in Mei j.l. te Tanggeran is gestorven en „geen opvolger heeft gehad". Een rapport van 30 April 1812 zegt dat van de veldschans nog stukken bastion staan en ook de gebouwen daarbinnen; op een verzoek van Ekenholm „dat aan hem bij taxatie mag afgestaan worden het oude fort van Tang." voor afbraak, besluit de Bench of Magistrates 17 Febr. 1813 declinatoir te adviseeren, omdat „het aanhouden van het voorschreve fort als nuttig is te beschouwen", waarop de Regeer. het verzoek afslaat; den 6 Maart 1816 schrijft de Superintendent of Public Buildings and Works: „The fort and barracks at Tangerang are falling into rapid decay, chiefly owing to want of proper care, there being no people to look after them; the doors and windows are carried away by any person who takes the trouble to appropriate them".

§ 769 Het interessantste van dit oude fort is, dat Dirk van Hogendorp er gevangen heeft gezeten. Een brief, door hem 19 April 1798 aan de Regeer. gericht, bevat de klacht dat hij in arrest zit in een „kamertje, een kleijn ingeslooten huisje binnen het Fort"; hij verzoekt op parool ergens anders te worden geplaatst. Dit was vlak na zijne opzending naar Bat.; kort hierna werd hij op de buitenplaats Tjengkareng benoorden de Mookervaart in militair arrest gesteld, waaruit hij ontvluchtte om zijne wisselvallige fortuin verder te beproeven; zie zijne Verzameling van Stukken enz. p. 113. Ik vermoed dat de Regeer., teneinde een schandaalproces te vermijden en hem toch onmogelijk te maken nadat hij, zooals later is gebleken, reeds geruïneerd was, hem opzettelijk de gelegenheid tot ontvluchting aan de hand heeft gedaan. Immers Dirks schoonvader Sirardus Bartlo was (zie overschrijving 20 Juni 1787 f°. 860) eigenaar van het land Kamal, dat aan Tjengkareng grenst; het zou zelfs kunnen wezen dat ook dit laatste aan schoonvader Bartlo behoorde,

althans Proc. 1 Maart 1816 vind ik beide landen in de hand van het oud-raadslid Van Hoesen.

De Kwal. De naam komt van *koewala*, riviermonding. De eerste ver- § 770
melding van een post aan den mond der rivier van Tanggeran is wellicht R. 21 Jan. 1707; bij R. 5 Mei 1713 wordt besloten dien te repareeren. R. 3 Maart 1716 zegt dat deze post evenals die aan de monding der rivier van Antjol dient om sluikerij te weren. R. 20 Oct. 1724 vermeldt posthouders aan „de Qual", die zekere Inl. hebben opgevat; R. 12 Nov. 1728 blijkt dat aldaar een sergeant ligt. Uit de Verzameling van verscheide echte stukken, 2e dr. p. 7 en 49 vernemen wij dat de post den 7 Oct. 1740 door de Chineesche muitelingen werd vermeesterd, waarbij de sergeant en 2 soldaten sneuvelden, terwijl de overigen de vlucht namen; den 26 Oct. werd hij hernomen door den Baas van Onrust, Claas Gijsepijl; het heet daarvan: „'t Is maar een enkelde wagt met bamboesen omhijnt, bezet met 1 Sergeant, 2 Corporaals en 12 Gemeenen, alleen gelegt om 't sluiken te beletten". R. 27 Maart 1741 spreekt van de plaats „aan de overzijde (*der Tjisadane*), daar voorheen de afgelopene post de Qual gelegen heeft". Bij R. 23 Maart 1742 wordt nu besloten, op die plek een steenen toren te bouwen; op Marci's kaart ziet men dan ook weer eene versterking aan den westoever der riviermonding. Volgens de regeling van 31 Mei 1768 (P. VIII, 458) lag er een officier met 29 man. A. Teisseire vermeldt dit fortje terloops in 1792 (Verh. B. G. VI, 97); evenzoo geschiedt R. 23 Sept. 1806; een Commandant aldaar (uit een brief aan Nic. Engelhard dd. 31 Dec. 1797 zien wij dat er toen een Luit. lag, die als „douceur" van hem den verkoop van „abveaan" had erlangd, wat „amfioen" of „afioen" zal beduiden) wordt nog vermeld 10 Mei 1808 (P. XIV, 723). Bij R. 6 Juni 1809 wordt besloten, de gebouwen enz. te verkoopen; de grond werd voor Rds. 3.250 eigendom van een Chin., zie Tijdschr. voor Nijverh. XIV, 222; de acte van verkoop is overgenomen ibid. LI, 417. Hieruit blijkt dat aldaar stond „een land-, post- of blokhuis, commandantswooning ....., een caserne van planken op steenpilaren en rollagen" enz. Deze omschrijving herinnert dus weinig aan redoutes, zooals de Comp. gewoon was die te bouwen, waarvan men talrijke afbeeldingen kan vinden in Valentijn's eerste deelen.

Maroenda, zie B. 23, 164, 6. § 771

Meester Cornelis. Uit B. 2, 1 ziet men dat in 1656 een pagger „omtrent de thuijn van den proponent Mr. Cornelis Senen" werd opgeslagen ter bescherming van de houtkappers. Denkelijk was dit maar tijdelijk, want uit het bericht D. 5 Aug. 1657 van eene expresse zending van den Vendrig P. Theunis, die het vorige jaar in dezen pagger 't bevel voerde, de rivier op om hout te kappen, zou men allicht opmaken dat de „houthackerie" toen al verlaten was. D. 31 Jan. 1674 bespeurt men dat een deel van den troep van Kapitein Jonker op Mr. Cornelis ligt (zie I, 229); daarentegen zou men uit D. 31 Dec. 1672 en 22 Juni 1673 opmaken, dat er toen nog geene inl. of Europ.

soldaten op Mr. Cornelis lagen. Mogelijk is sedert Jonker's plaatsing aldaar voortdurend eene bezetting gebleven; althans uit B. 14, 10, 4 vergeleken met ibid. § 32 schijnt te volgen dat in 1687 de patrouille van Patinggi alhier was gelegerd. Eene kaart in H. 16 Juni 1689 vertoont den post als een vierkant. D. 21 Aug. 1689 wordt (eenige dagen vóór Jonker's val) besloten om „de veertien blanke soldaten, op Mr. Cornelis eijlant in besettingh leggende, van daar te lighten"; niettemin vermeldt D. 23 Aug. 1690 „'s Comps. veltschans off buijtenpost omtrent Meester Cornelis eijlant", en R. 4 Oct. 1691 de „posthouders" aldaar. Uit R. 12 Oct. 1691 ziet men dat de bekende koekbakker-kapitein Jacob Jansz de Roy voor den Raad van Justitie een proces had te voeren „belangende desselfs ongebonden leven en verdere quade conduites gedurende zijn commando over de militie, ontrent Mr. Cornelis eijlandt geposteerd", en dat hij van zeker huisje aldaar een „hoerekot" had gemaakt (eene rouwe uitdrukking, die misschien alleen beduidt dat hij over den puthaak getrouwd was), terwijl men uit het boek van dezen avonturier (Hachelijke Reystogt, Leyden 1706 p. 2) bespeurt dat hij 20 Oct. 1691 met zijn vaartuig de vlucht nam van de Kleine Maroenda, waarmee zijne reisavonturen begonnen;

§ 772 de aanleiding tot die vlucht lag dus in zijn wangedrag te Mr. Cornelis. Op de kaart van 1692 komt Mr. Cornelis voor, niet, naar 't schijnt, als eene regelmatige versterking doch als een ompaggerd vierkant. Een besluit om aldaar een fort te bouwen, is nooit in Rade genomen. R. 11 Sept. 1703 blijkt dat er alleen een bamboedoeri pagger is. In 1706 schrijft Corn. de Bruin (o.l. pag. 367) van Mr. Cornelis: „Ik bevond het gebouw gemaekt van hout, geheel omzet met doornen, naer de wijze van een vierhoekigh schansje, hebbende in elke punt een verheven wachthuisje, dat zijn uitzicht over de vlakte heeft. Hier legt gemeenlijk een Luitenant of Vendrigh met 30 of 40 Europeesche soldaten in bezettingh". Eene omwalling bestond dus toen nog niet, eenvoudig een bamboedoeri pagger. De Afg. patr. miss. 15 Jan. 1711 spreekt van „de veltschans Nieuwendam, andersints bijgenaamt Meester Cornelis, omdat se legt op de benedenste scheijdlinie van het voormaals uijtgegeven land aan seker proponent Cornelis Zeenen" (vergel. I, 241 en B, 8, 4, 4); evenzoo die van 30 Nov. 1711: „Nieuwendam alias Mr. Cornelis"; H. 11 Juni 1729: „de veldwagt Nieuwendam"; zelfs eene Resol. van Schepenen van 16 April 1755 vermeldt nog „de veldschans Nieuwendam, in de wandeling genaamt Meester Cornelis". Wat de omwalling betreft, de Afg. patr. miss. 30 Nov. 1734 vermeldt een dit jaar genomen besluit tot „het ophaalen van een muur rondom de veldwagt Mr. Cornelis".

Een plattegrond hiervan geeft Heydt p. 115; het Nieuwendam van kaart no. 1206 in 's Rijks Archief is Angkee. Op een kaartje van 1764 is Mr. Cornelis een regelmatige achtpuntige ster, gelegen waar thans de gevangenis is. Verdere bizonderheden zouden alhier minder ter plaatse zijn.

§ 773 *Buitenzorg.* Over den bouw van het fortje aldaar zie § 1664. De eerste uitdrukkelijke vermelding vond ik in eene acte van notaris Garrisson

4 Sept. 1761 nº. 8.170, waar het „'t fortres Philippine" heet; er lagen 6 kanonnen en 2 draaibassen, die, naar 't schijnt, tot den inboedel van den G.-G. behoorden (vergel. B. 32, 25, 6). Volgens het Ordreboek van 1768 was de formatie der bezetting: 1 sergeant, 2 korporaals, 18 Europ. minderen, samen 21 koppen. Radermacher zegt in 1776 (T. N. I. 1856, II, 164) dat er „zes stukjes en twee bassen met 16 man in garnizoen liggen"; hiermee komt vrijwel overeen eene opgave van 1789 (P. XI, 90); volgens P. XI, 729 was er in 1794 ook een Chirurgijn. Over den rang van den Commandant zie § 1950. Volgens Teisseire (Verh. B. G. VI, 41) diende het fortje als bescherming tegen „stroopereien". Uit R. 19 Dec. 1797 vernemen wij dat destijds ter bewaking der nieuwgebouwde koffiepakhuizen eene „veel sterker bezetting" te Buitenz. was gelegd. Een brief van P. van Saanen, Chirurgijn aldaar, aan N. Engelhard dd. 17 Febr. 1798 toont dat deze 75 à 80 man bedroeg; daarenboven werden er zieken heengezonden, die gezegde Chirurgijn „als mensch" hielp, want de Regeer. deed niets voor hen. Bij besl. van 5 Nov. 1808 bepaalde Daendels, dat het fort als onnut zou worden verkocht voor afbraak; voor 1.300 Rd^s. papier werd Van Motman eigenaar, op voorwaarde 8 dagen na den verkoop met de afbraak te beginnen, P. XV, 350. Tevens vernemen wij dat het geschut toenmaals niet daarbinnen stond maar daarvóór, dus alleen voor saluutschoten diende. Den 2 Herfstm. 1810 werd een Kapitein benoemd tot Luit.-Kolonel en Commandant van Buitenz., blijkbaar eene heel andere betrekking dan die der vroegere posthouders.

Teekeningen van het fort Philippine, omstreeks 1770 gemaakt en thans § 774
in bezit van het Batav. Genootsch., doen zien dat het zeer klein was, omgeven met eene lage steenen omwalling met uitspringende schilderhuisjes (zooals men dié nog heden kan zien aan het restant stadswal bij den Uitkijk); binnen den wal staat een naar 't schijnt zeshoekig gebouwtje met een kleinen koepel als klokketoren (denkelijk om de heele en halve uren te kunnen slaan); om den muur is een tuintje en ook daarbinnen staan boomen. Bij R. 31 Jan. 1792, gelastend de reparatie van 't fortje, wordt vastgesteld dat de koepel zal worden vervangen door een „effen dak"; voor de bel zal een klokkestoel worden gebouwd, zegt de bijlage. Eene teekening van 1772, voorstellende het heerenhuis te Buitenz, vertoont Philippine vlak vóór die huizinge tusschen de beide vleugels waaruit zij (bij het ontbreken van een hoofdgebouw) bestond; zie T. B. G. XLIV, 201; 210; XLV, 224 over die platen en B. 32, 29 e.v. Echter moet ik bekennen dat ik de verschillende teekeningen kwalijk met elkaar in overeenstemming kan brengen, en dat het 't waarschijnlijkst lijkt dat tusschen het huis en 't fortje een rijweg liep. Op een kaartje van, naar ik gis, ongeveer 1780, staat vóór het huis een achtkantig gebouwtje, omgeven met, naar 't schijnt, twee concentrische achtkante heggen; daarom is eene open ruimte en dáaromheen weer een ronde tuin met een aantal paden of lanen die convergeeren op bedoeld gebouwtje.

§ 775 *Penjaboengan.* Over de in 1712 in de Bovenlanden aangelegde versterkingen zie B. 23, 38 e. v.; 125 e. v. Bij R. 5 Mei 1713 werd nogmaals besloten, den „kleinen pagger op Tsji Aroetang", die anders gerepareerd zou moeten worden, te verplaatsen „op Panjawoengan, gelegen aan de zuijdoost zijde van Tsji Caniki, daar wij mede een besetting hebben", en „weder langs de rivier van Ontong Java en voorts langs Tsji Caniki en Tsji Antang" te doen patrouilleeren „tot over den Goenong Candang". Den verlaten post bewesten de monding der Tjiaroeten ziet men nog op de Caarte van 't Koninkrijk Jacatra. Wat Penjaboengan aangaat, D. 20 Juni 1714 leest men dat de pagger gerepareerd is; R. 19 Mei 1716 dat hij andermaal zal worden hersteld; R. 11 Maart 1727 blijkt dat aldaar een sergeant het bevel heeft. De Afg. patr. miss. dd. 31 Oct. 1740 (De Jonge IX, 307) vermeldt dat tengevolge der Chin. revolte de Commandant te Tanggeran is gemachtigd dezen post in te trekken. Echter wordt R. 15 Jan. 1742 gesproken over leveranties van den Tanggeranschen Regent ook ten behoeve van dezen post, alsof die nog bestaat, en § 793 ziet men dat hij eerst in den Bant. opstand werd ontruimd. Radermacher spreekt in 1777 (T. N. I. 1856, II, 175) van „het landschap Sadan of Pajawongan, drie uren ten Z. W. van Sampia, voor deze een Kompagniespost".

Op de Caarte van 't Kon. Jacatra ziet men den post even boven de monding der Tsienokon, eene rechter bijrivier der Tjikaniki (Tjiseranten?), en op eene van 15 Jan. 1779 den „verlaate post Panjoewoengan", wat benoorden kampong Ambaro (Hambaro op de jongste detailkaart) aan den rechteroever der Tjikaniki.

§ 776 *Tjiampea.* D. 20 Juni 1714 wordt den Command. te Tanggeran gelast, den post Tjiampea te repareeren met 50 man Inlanders van Kampongbaroe en Kedoengbadak; dit laatste is zonderling, daar Tjiampea immers onder het Hoofd van Tanggeran was geplaatst, B. 23. 134. R. 11 April 1724 bespeurt men hoe de eenzaamheid dier bergstreek op de bezetting werkte: op Nieuwjaarsdag, toen allen dronken waren, hadden de soldaten den bevelvoerenden sergeant en een korporaal gevangen gezet en een nieuwen Commandant benoemd, voor welk vergrijp zij thans naar goedvinden van den G.-G. zullen worden bestraft. Dat die post als strafgarnizoen gold, blijkt R. 10 Jan. 1731, waarbij een Boekhouder wordt gedegradeerd tot soldaat „om op 's Comps. buijtenpost Tsji Ampea in die qualiteijt dienst te doen"; eene dergelijke aanwijzing van garnizoensplaats (in den regel eene zeer ongezonde, bijvb. Banda, Bantam, Sumatra's Westkust, Perzië) duidt bij zulk eene degradatie altijd op verzwaring van straf. Een analoog geval geeft R. 11 Maart 1738. Bij bovenvermelden brief van 31 Oct. 1740 wordt de opheffing ook van den post Tjiampea tijdens den Chin. opstand bericht; niettemin wordt hij als bestaand vermeld R. 15 Jan. 1742. Van Imhoff bezocht hem 23 Aug. 1744 en deelt nauwkeurig de ligging mede (B. 31, 9); andermaal vertoefde hij er 21 Aug. 1745

(B. 32, 14), doch den 19 Aug. 1746 werd besloten „de Europeese posthouding tot Chiampia" in te trekken „als in tijd van vreede onnodig en maar aanleijding tot desordres gevende"; de pagger zou echter bewaakt blijven door een paar inl. soldaten „om deselve in staat te houden".

Tijdens de Bant. onlusten werd de post weder bezet door eene com- § 777
pagnie infanterie; over de bestorming daarvan zie § 795. R. 31 Dec. 1750 spreekt van „den posthouder te Tsiampia", die passen verleent aan hen, die in zekere bosschen hout willen kappen. R. 5 Sept. 1752 leest men dat de post geheel vervallen is, en bij R. 8 Dec. 1752 wordt besloten hem te verlaten; zoo noodig zal later een post worden gevestigd „beneden Panjabrange ofte den overhaal, aan dese zijde van de rivier Sidanie", dus volgens P. X, 291 vrijwat lager stroomaf. Het betrekkelijk schrijven aan den Command. te Tanggeran, gelastend de te Tjiampea „bescheijdene militairen" naar Tangg. op te roepen, vindt men D. 8 Dec. 1752. Echter wordt in het plakkaat van 31 Maart 1778 (P. X, 164) weder van Tjiampea als een „buitenpost" gesproken, en op eene kaart van dat jaar is hij nog te zien. Radermacher zegt in 1777 (T. N. I. 1856, II, 175) dat er „een Compagnies prakamontjang ligt", in welke raadselachtige woorden ik eene verschrijving vermoed voor: „een campong Prakamontjang", die op eene kaart van 1779 aan de Tjikaniki wordt aangetroffen, wat boven Penjaboengan. Curieus is een request, dat ik in de papieren van Heemraden vond, van Absalon van Batavia (dus een Mardijker) „oud omtrend vier en tachentigh jaren", die in qualiteit van korporaal „tot den 20 Dec. d'anno passado als Posthouder op d' E. Comps. buijtenpost genaamd Chiampia geniliteert" heeft; uit verdere opgaven blijkt, dat dit ongedateerde stuk moet zijn van 1751 of 1752; toen deze Absalon de eminente waardigheid van korporaal erlangde, was hij een patriarch van 74 jaar. Zoo eenzaam had men 't daar echter niet, of er waren afleidingen; Pleyte (Soendasche Schetsen p. 46) verzekert tenminste dat „het stuk kampoeng", waar de post Tjiampea heeft gestaan, „zich kenmerkt door bizonder blankhuidige bewoners". Mondeling deelde dezelfde spoorzoeker mij mede, daar nog een stuk van den wal te hebben gevonden.

Westergouw. Bij R. 13 Juli 1751 werd de aanbouw bepaald van een § 778
fortje halverwege tusschen Tanggeran en Tjiampea. R. 5 Sept. 1752 verneemt men dat het af is; de naam is „Westergouw" en de plaats is Selabentar, alwaar het vorige jaar (blijkens R. 24 Aug. en 5 Oct. 1751) troepen geposteerd waren geweest, en dat men op de kaart kan vinden dicht aan den rechteroever der Tjisadane, wat benoorden Koeripan. Marci's kaart geeft Westergouw tegenover Katemagongan. Reeds bij R. 5 Aug. 1755 werd deze post, die al in een toestand van verval verkeerde, ingetrokken; de desbetreffende last aan den Commandant van Tanggeran om „de aldaar bescheijden manschappen na zig te neemen", staat D. 1 Oct. 1755. De plaatsnaam „Westergou" komt echter, behalve in de Statuten van 1766 (P. IX, 578, 26), ook nog

in R. 15 Sept. 1778 voor, en Radermacher vermeldt in 1779 (Verh. B. G. I, 2e dr. p. 38) „de overblijfzels van een oud fort, Westergo genaamd, dat men voorbij moet wanneer men naar Sampia gaat."

Bij R. 11 Aug. 1807 werd besloten „tot het laten extrueeren van een blokhuis op Campong Janpan aan de rivier Tjidanie en een tusschen Goenong Pook en die rivier, op den weg naar Buitenz." De aanleiding hiertoe was de aanwezigheid van rooverbenden, die in Mei (D. 23 Mei 1807) het landhuis Tjiampea hadden overvallen en verwoest; genoemde „G. Pook" is de G. Boeboet op Kedoengbadak. Het blijkt echter niet dat dit plan ten uitvoer is gelegd.

Uit den tijd der Cheribonsche onlusten dateert het houten fortje te Karangsamboeng, vermeld in Domis' reisverhaal van 1808 (l.l. pag. 4). Bij besluit van 17 Juni 1811 (P. XVI, 686) werd vastgesteld het op te heffen. Prior (o l. pag. 219) vermeldt het intusschen nog als een „klein en slecht onderhouden fort". In 1822 bestond er nog een fortje vlak daarbij, te Tomo (Lettres de Java p. 34), dat op Raffles' kaart nog niet voorkomt.

§ 779 *Onlusten in Djampang.* Over de troebelen van Prawata zie § 557 e. v. D. 21 Aug. 1710 komt een brief van den Command. te Tandjoengpoera, dat „op Jampan" zich wederom een paap heeft vertoond, die aanhang vindt en beweert „dat sijn meester nog met 1000 andere stond te volgen"; R. 22 Aug. krijgt die Commandant den last, „dat hij het Hooft van Jampan op onse hoogste indignatie sal ordonneren om die schelmen onder de voet te stoten en te verdelgen, tot voorkoming van swaardere gevolgen". R. 27 Jan. 1711 zegt dat „den Javaan Singa Taroena alias Jangala Manick, met eenige van sijne complicen begonnen hebbende in de Batavise benedenlanden eenige figuren van schijnheijligheijt en besweringen te maken, waaruijt een nadren aanhang en ontroering in de bovenlanden, bijsonderlijk in het district van Jampan aan de Zuijdzee te dugten was", is opgepakt en met ettelijke anderen naar de Kaap wordt gezonden. In Augustus van dit jaar plaatste Van Riebeeck de dorpen aan de Zuidzee onder Kampongbaroe (B. 23, 82, 3) en onttrok die dus aan Djampang. R. 2 April 1715 komt bericht van het Hoofd van Djampang dat te Tjikeujeup zich iemand uit het Oosten heeft vertoond met een gevolg van 100 personen; hij noemt zich Radèn Dermakoesoema en tracht het Hoofd voor zich te winnen; gelast wordt dat dit Hoofd met die van Tjiandjoer, Tjiblagoeng, Tjikalong en Tjileungsir den „swerver" zullen vatten of dooden. R. 16 April 1715 verneemt men van een vonnis, door de „Prianger regters" uitgesproken over zekeren paap Tanoepatra en Wirawadana wegens het steunen van „sekeren omgekomen swerver en soogenoemden Pangerang Boeminata"; dit vonnis, eene geldboete, wordt door de Regeer. veranderd in verbanning, die zij eveneens uitspreekt over Soebamanggala en Derpantaka, zoon en schoonzoon van den Regent van Soekapoera, die „gelijcke landlopers en soogenaamde heijligen" hebben begunstigd; men vergelijke over deze

zaak B. 25, 8 e. v. De Regeer. verklaart daarbij dat de Resid. te Cherib. benevens Pangeran Aria Cher. en de Preangerrechters hadden behooren te weten „dat de ordres tot het uijtroeijen van alle vreemde swervers en landlopers, die sigh in de Priangerlanden soecken te onthouden en onder het kleet van schijnheijligheijt haere bedriegerijen te plegen, tot beste en ruste van die landen sonder de minste oogluijking een strickte onderhoudingh en agtervolgingh vereijsschen" (hiermee vergelijke men § 510). Er blijkt tevens, dat er kwaad volk „op Condangh Wessij" is. R. 1 Mei 1715 verneemt men § 780
dat Radèn Dermakoesoema en Toenjang Patty zijn verdreven uit Tjihaoer (hetwelk blijkens den brief naar Cherib. dd. 9 Mei 1715 in Djampang lag); naar Tandjoengpoera gaat de last, hen te vervolgen. R. 25 Juni 1715 zegt, dat men in de bovenlanden niet meer van Toenjang Patty en Abdoel Samat verneemt; de „Javaanse volckeren, die uijt het district van Jacatra, Tanjongpoura en elders uijt de Priangerlanden tegens voorz. roervinken sijn opgetrocken", dienen daarom terug te keeren; maar het Hoofd van Djampang, de „Javaanse capitain" Angganata, die te Bat. is gekomen om rapport te doen, zal in den ketting naar Ceilon worden gezonden „als een deugniet, madathrooker en bedrieger"; hij heeft de rebellen jaren achtereen in zijn land „aangehouden en gequeekt", is daarna met hen overhoop geraakt en is zoo de aanleiding tot de onlusten geworden; Djampang zal voortaan geen eigen Hoofd hebben, maar „bij provisie" onder den Regent van Tjiandjoer worden geplaatst. Deze laatste was blijkens D. 12 Juli eveneens te Bat. aanwezig; bij een aldaar geïnsereerd schrijven aan al de Preanger-Regenten wordt hun van dit besluit tot het terugroepen van hun volk kennisgegeven; ook de Batav. inl. militie zal terugkeeren. De strengheid der Regeer. blijkt ook hieruit, dat zij op eene vraag D. 13 Sept. 1715 van den Resid. te Cherib., of hij de derwaarts opgezonden oproermakers dáár moet straffen, soldaten naar Cherib. zendt, D. 16 Sept., om hen naar Bat. te brengen, alwaar kort te voren, R. 27 Aug., een aantal Djampangers was opgehangen. R. 3 Sept. 1715 verneemt men dat Abdoel Samat te Bandoeng door den Regent is aangetast en gegrepen; gelast wordt, hem en anderen naar Bat. te zenden met hun vaandel „met Arabise en andere caracters, dat bij die guijten tot misleijdinge van den superstitieusen Inl. is gevoert". R. 14 Jan. 1716 wordt het doodvonnis van Abdoel Samat en Toenjang Patty bekrachtigd.

Curieus is, dat R. 25 Nov. 1715 wegens het rondzwerven bij Tanggeran van eene „partije uijtgeweeke Balijse en andere slaven" noodig wordt geacht, dien post met 100 man te versterken en beoosten de Tjisadane te doen patrouilleeren. Deze onrustmakers werden R. 19 Dec. 1715 naar het Zuiden gejaagd, brachten de Sultanstroepen, die ook tegen hen ageerden, in het nauw en maakten de zending van meer manschappen noodig, met verlof om ook de rivier over te steken; R. 3 Jan. 1716 blijkt dat de bende verjaagd is. R. 21 Jan. 1716 wordt een verzoek van den Bantamschen Rijksbestierder § 781

om een „generaal pardon" te verleenen aan het „geboefte" in de „Bantamsche en Jacatrasche bovenlanden", afgewezen. Voor weggeloopen slaven zou die Rijksgroote zeker geen pardon hebben gevraagd. R. 11 Juli 1724 noemt als hoofd van gezegde bende den Baliër Kaloengkoeng. Met deze gebeurtenissen vallen voorts verschillende besluiten samen, waarbij „papen" uit Bat. worden verwijderd; en eindelijk wordt bij S. R. 20 Maart 1716 op klachten van den Sultan van Bantam over intrigues van een paar Pangerans met den te Bat. in gevangenschap levenden Pangeran Poerbaja, besloten, dezen met zijn broeder Sakee te verwijderen, zonder dat eenig bepaald feit te hunnen laste wordt opgenoemd. Kort daarop werden zij naar Ceilon gezonden. Datzelfde najaar werd D. 29 Nov. 1716 de Korporaal-indigomaker te Imbanagara vermoord; R. 11 Mei 1717 zegt dat de Regent van Bodjonglopang de aanlegger hiervan was. Of er onderling verband is tusschen al deze feiten, is mij niet bekend; de mededeelingen in de Resol. en Dagr. zijn zoo oppervlakkig, dat het den schijn heeft alsof de Regeer. zelve niet begreep wat de achtergrond van al deze bewegingen mocht zijn. Misschien *was* er ook geen achtergrond. Nog heden ten dage laat de Soendanees zich soms, als op zijn bijgeloof wordt gewerkt, tot dingen verleiden die machtig veel op oproer lijken; men leze in de Javabode van 12 Juni 1902 hoe een paar weken te voren een jongetje van 13 jaar in het Soemedangsche een aanhang wist te vormen door de sukkels in 't idee te brengen dat hij over bovennatuurlijke macht beschikte.

§ 782 *Samenzwering van Pieter Erbervelt.* Het opstel van Dr. L. W. G. de Roo, De conspiratie van 1721 (T. B. G. XV, 362 e. v.) put dit onderwerp uit (temeer omdat de daartoe gebruikte stukken niet meer in 's Lands Archief te vinden zijn), behoudens de hierbeneden volgende opmerkingen.

Eerstens dat, terwijl er al eenig onrustig wantrouwen in Regeeringskringen heerschte (zie § 2512), den 16 Aug. 1721 een zware brand woedde op de Equipagewerf te Bat. en wel onder zeer verdachte omstandigheden, die het vermoeden wekten dat kwaadwilligen hadden getracht de Comp. door het vernielen van hare scheepsbehoeften, die voor een belangrijk deel alleen uit Europa konden worden aangevuld, vleugellam te slaan. De daders dezer brandstichting zijn nooit ontdekt, R. 19 Aug. 1721; 6 Jan. 1722. Barchewitz (o. l. pag. 568), die dit ongeval uitvoerig beschrijft maar het onjuist dateert, gewaagt van den „gräulichen Schrecken", die de burgerij beving, omdat daarbij aan samenspanning van de „Schwartzen" werd gedacht. Hiermee ging eenige woeling onder de Bantammers gepaard, R. 31 Oct. 1721, en eindelijk werden een paar brandende voetzoekers op een der kruithuizen geworpen, R. 26 Dec. 1721. Het ligt voor de hand dat het Bataviaasch publiek van 1721, zich bewust te leven te midden eener talrijke vijandig gezinde slavenwereld, met graagte de tijding begroette dat inderdaad eene samenzwering was ontdekt; men wilde bloed zien om rust te hebben. De geschiedenis kent genoeg

dergelijke psychologische momenten; men denke bijvb. aan den moord der De Witten.

Gaan wij verder de persoonlijke omstandigheden van Pieter Erbervelt § 783
na, dan blijkt, dat de woning van den G.-G. Zwaardecroon, Leenhof geheeten (Verh. B. G. VI, 67), grensde aan de oostzijde van de begraafplaats rondom de Portugeesche Buitenkerk, die van Erbervelt eveneens (zie mijn boekje over die kerk p. 40); zij waren buren. Valentijn (IV, 1, 210) zegt dat er een tuintje tusschen beider erven was, maar het erf van den G.-G. liep van den Gelderlandschen weg tot den weg van Jacatra. Nu blijkt uit eene overschrijving van 13 Mei 1737, dat dit eigendom door Zwaardecroon was gevormd door het opkoopen van „34 aan en naast den anderen gelegen erven of stukjes land"; hij zal dus een buurman, die het zijne niet wilde verkoopen, met een kwaad oog hebben aangezien en — onze personalia van Blocké (I, 33) bewijzen dat Zwaardecroon voor niets terugdeinsde, waar het de bevrediging zijner kwade driften gold. In dit licht krijgt het vonnis van Erbervelt, waarin o a. gelast wordt zijn huis te raseeren, met verbod om daar ooit weer te bouwen, eene eigenaardige beteekenis.

Voorts was bij besluit van Heemraden dd. 22 Juni 1686 aan den ouden Erbervelt, den vader van Pieter en medelid van dat College, voor 80 Rd^{s}. een land aangetaxeerd, dat ten O. grensde aan de Sontar, ten W. aan een land der wed^{e}. van Fred. Hendr. Muller (zie diens personalia, I, 241); mogelijk was de taxatieprijs niet betaald, althans een erfbrief van 15 Oct. 1695, uitgereikt aan den G.-G. van Outhoorn, omschrijft het dezen overgedragen perceel als grenzend „ten Noorden met de E. Comp. of het besit van d' E. Pieter Erberfelt" (zie dezen erfbrief bij Faes, Gesch. Particul. Landbezit p. 111) en ten O. aan de Sontar; het hier „besit" genoemde land van Erbervelt is dus wellicht hetzelfde dat hij in 1686 zou koopen. Dergelijke langdurige occupatie § 784
nu verschafte naar de toenmalige opvatting een voldoenden rechtstitel om den occupant niet uit zijn grond te zetten; hoogstens werd, zoo de onwettigheid was gebleken, een billijke koopprijs gevorderd. Nu wordt bij R. 29 Nov. 1696 aan het Raadslid J. Cops, tevens President van Heemr., een stuk land gegeven aan de Sontar, waaronder begrepen was „het oude ofte vorige besit van den burger Pieter Erbervelt", d. i. den ouden E., die een paar maanden geleden was gestorven en op wiens nalatenschap dus direct de haaien aanvielen. Of dit hem aldus ontnomen land het heele „besit" was, blijkt mij niet. Het is echter uiterst opvallend, dat H. 3 Nov. 1708 de aandacht er op wordt gevestigd, dat de oude Erbervelt lange jaren het land Pondokbamboe aan de Sontar had bezeten, dat dit na zijn dood elf jaar in het bezit van zijn zoon is gebleven en dat deze, naar zijne papieren gevraagd, te kennen heeft gegeven geen „schriftuur" te kunnen vertoonen, waarop Heemraden 15 Dec. 1708 besluiten, den zoon te noodzaken de tiendepadi, door hem gedurende die elf jaar van dat land genoten, à 300 bos per jaar, aan hun College te

verantwoorden, terwijl tevens „aan den gemelten Erbervelt bij desen het land ontzegd en verboden werd de vrughten of tiende daarvan voortaen meer te genieten". Het bedrag dezer tiende (over welke heffing men § 594 vergelijke) toont genoegzaam aan, dat de ontginning op dat land vrij groot was; ook daarom is het kwalijk geloofbaar dat Heemr. het feit der occupatie, hun nog in 1696 zoo wel bekend, sedert zouden hebben vergeten. Daarbij valt verder op te merken dat de toenmalige G.-G. van Hoorn een tiental jaren eerder, bij erfbrief van 24 Mei 1697, dus kort na den dood van den ouden Erbervelt, een stuk land had gekregen een uur Z. O. van de stad, grenzend aan zijn eigen land en aan land van de erfgenamen van Erbervelt den vader, dat denkelijk één complex uitmaakte met het geoccupeerde; het vermoeden ligt dus nogal voor de hand, dat de uitzetting van Erbervelt den zoon een dier verdachte praktijken is geweest, waardoor Van Hoorn (zie I, 14) in den laatsten
§ 785 tijd vóór zijn vertrek naar patria zijn fortuin vermeerderde. Pieter Erbervelt nu bleek onwillig (H. 23 Febr. 1709) om de geëischte 3.300 bos padi te voldoen, waarop de Regeer., aan welke de zaak was voorgelegd (Van Hoorn zelf dus), den 16 Maart 1709 besluit om Pondokbamboe aan de Comp. te trekken „ende die saek daarbij te laten berusten"; erkend wordt derhalve òf dat Heemr. in hun ijver te ver waren gegaan, òf dat die padi-eisch alleen maar tot intimideering had gediend. De zaak trekt ook hierom de aandacht, omdat zij voorviel onmiddellijk na het optreden van Heere als Secretaris van Heemraden, denzelfden man die later de samenzwering ontdekte. Hoe zonderling met Pondokbamboe is gehandeld, blijkt verder uit de personalia van Singawilodra, I, 264; het bleef een Comp^{s}. land tot 1770, doch vermoedelijk met veel engere grenzen; immers uit den donatiebrief van 19 Oct. 1770 blijkt, dat het destijds samen met Pondokkalapa maar 200 bos tiendepadi opbracht. In het licht van bovenstaande opmerkingen krijgen de op Erbervelt 's samenzwering doelende woorden van Jan de Marre (1) eene zeer bizondere beteekenis (o. l. pag. 182):

„Maar gij, die onbeschaamd de wetten wederstreeft,
En al te bitter met 's Lands ingeboornen leeft,
Hen knevelt en de huid zoekt van het lijf te stroopen,
Om dus uw schatten door hunne armoe op te hoopen,
Gij zelf zijt oorzaak van den opstand van 't gemeen,
Gij baart dit muiten en den val der stad meteen . . . . . .
En zo de Maatschappij haar' zetel om ziet keeren,
Zal de oorzaak schuilen bij baatzuchtige Opperheeren".

Dit is al zoo duidelijk mogelijk aan het adres van de Heeren der Regeering.

(1) Tijdens de „samenzwering" was deze niet te Batavia, want 4 Febr. 1721 maakte hij een testament (Nots. Maurits van Aerden), staande als Onderstuurman op vertrek naar Nederland. Hij kan echter hebben geweten wat er tevoren was omgegaan, en hij kwam na de samenzwering te Bat. terug.

Wij kunnen ons nu verklaren dat Erbervelt den naam had van een § 786
malcontent te zijn. Maar van ontevredenheid tot samenzweren (en zulk idioot samenzweren) is een groote stap. En wat directe reden was daartoe? Geen armoe, want zijne vaste goederen brachten na doode 3.515 Rd^s. op; aan de Sontar had hij o a. een land van 40 bahoe. Geen Mohammedaansch fanatisme (ofschoon het heette dat de samenzwering een fanatiek karakter droeg, dat hij tegen betaling djimat's leverde, dat allen die geen djimat hadden, zouden worden vermoord); immers hij bleef ten sterkste ontkennen ooit tot den Islam te zijn overgegaan en provoceerde eene oculaire inspectie ten bewijze!

Verder het proces. Eerstens: Erbervelt werd onttrokken aan den Raad van Justitie, die in zaken rakende „'s Lands hoogheijt" had recht te doen (zie § 2372) en meer onafhankelijk van de Regeer. was, en overgewezen aan Schepenen. Het proces werd extraordinair gevoerd (zie daarover Fruin, Geschied. der Staatsinst. in Nederl. p. 142). Dit sluit in dat, tenzij bij volledig bewijs, de bekentenis van den beschuldigde vereischt wordt; „is er geen vol half bewijs, dan wordt de beschuldigde ontslagen; is er vol half bewijs, dan moet, tenminste bij misdrijven waarop lijf- of levensstraf staat, de bekentenis verkregen worden door het schèrper examen, de pijnbank; het is aan de prudentie van den rechter overgelaten om uit te maken of er vol half bewijs is". Men begrijpt welk eene wijde deur dit voor willekeur opende. P. Bort (Tractaet van crimineele saecken VII, 51) zegt dan ook dat de „extraordinarise proceduijren dickmaels seer schandelijck werden misbruijckt, extraordinaris werdende geprocedeert in saecken die daertoe in geenen deelen en zijn gedisponeert" door het ontbreken van bewijs; bovendien stond den aangeklaagde geen verdediger ter zijde, de zaak werd niet in het openbaar behandeld en hooger beroep was, wanneer de aangeklaagde bekend had, uitgesloten (D^r. G. W. Kernkamp, inleiding tot Hans Bontemantel I pag. CC). Neemt men verder in aanmerking, dat de tortuur, wanneer de gevangene haar had doorstaan, strenger kon worden voortgezet (Bort VIII, 34), dan volgt wel, dat als de extraordinaire rechters tegen den aangeklaagde vooringenomen waren, de aanklacht nagenoeg gelijkstond met een doodvonnis en het proces alleen diende, zooals Bort zegt, „om 't geene gedaen is inappellabel ofte improvocabel te maecken ende sulckx ijemandt sijn rechtmatige defensie te benemen ende sijn eijgen proceduijren buijten alle recherche te houden". De eenige mogelijkheid tot ontkomen was eene trots alles volgehouden ontkenning.

En thans de verklaringen en bewijzen! De samenzwering wordt ont- § 787
dekt vlak vóór nieuwjaar; op 30 Dec. 1721 komt zij het eerst officieel in Rade ter tafel. Erbervelt nu bekent in torture dat zij zou uitbreken op den dag na nieuwjaar; een ander hoofdschuldige zegt: 14 dagen na nieuwjaar „off wel met 't aanstaande Chineesch nieuwjaer"; een derde: omstreeks Mei. Dit bewijst dus wel dat de bewering, alsof de samenzwering op het laatste oogenblik ontdekt werd, onjuist is; dat zij eigenlijk nog in de lucht hing

(zoo zij inderdaad bestond), en dat de gepijnigden maar een datum noemden om er af te zijn. Op nieuwjaar, verklaart de belhamel Kartadria, zouden de met een djimat voorziene samenzweerders gewapend samenkomen op eene plek die door Erbervelt zou worden aangewezen maar bij de arrestatie, eene week vóór nieuwjaar, nog niet bepaald was! Tusschen Erbervelt's „bekentenissen" was zooveel verschil, dat hij tweemaal moest worden gepijnigd om er samenhang in te brengen; hij „bekende" dus maar wat hem in den mond werd gelegd. Toen Kartadria op de pijnbank werd gelegd, was er geenerlei bewijs tegen hem, niettegenstaande (zie Bort u. s. VIII, 33 en de Bataviasche bepalingen P. I, 162, 4; IV, 358) niet ter tortuur behoorde te worden overgegaan dan wanneer alleen nog de bekentenis aan het bewijsmateriaal ontbrak.

§ 788 Stukken van overtuiging waren er heelemaal niet, behalve de 12 bij Kartadria gevonden djimat's; van de drukke correspondentie, die Erbervelt met verschillende inlandsche Hoofden heette te hebben gevoerd (hij verklaarde dat er nog van die brieven te zijnen huize moesten zijn!), werd geen spoor ontdekt; getuigen ontbraken eveneens; de veroordeeling berustte uitsluitend op de confessies in tortura, en volkomen terecht merkt Crawfurd op (Indian Archipelago II, 424) „much of it may well be discredited". Er kwamen confessies voor den dag, te zot om alleen te loopen en waarvan de Regeering bij hare latere maatregelen dan ook niet de minste notitie heeft genomen. Het heette dat 17.000 man uit Kediri, Soerabaja, Tjiasem, Bandoeng, Djampang, Cheribon, Bantam enz. al onder weg waren! 10.000 man zouden „van Boeleleng (*op Bali!*) en Blambangan over het gebergte en over Mataram" te hulp komen! Van het intens onbeduidende en kijfzieke Cheribonsche vorstenhuis waren 13 Pangeran's in de zaak gewikkeld! Dr. de Roo, die overigens de vele zwakke punten der zaak òf niet opmerkt òf tracht weg te praten, erkent dan ook (p. 374) dat „enkele van die namen uit de lucht gegrepen zijn". Precies, de rechter wilde namen en cijfers hooren (hoe kon er eene samenzwering zijn zonder dat), en Erbervelt dacht: En veux-tu? En voilà!

De eenige mededeeling die doet zien dat aan eene vertakking der „samenzwering" in de Ommel. werd geloofd, is die in R. 24 April 1722, dat personen uit Tjileungsir „en de Jacatrase bovenlanden" als medeplichtigen zijn gevat. Het Hoofd van Tjikeas onderging als zoodanig de doodstraf.

§ 789 *Chineesche opstand.* Met de gebeurtenissen in de benedenlanden behoeven wij ons niet op te houden; wij verwijzen enkel naar E. 2, 2, 1; den aanval op Tanggeran en de Kwal noteerde ik § 766 en 770. Bij schrijven van 11 Oct. 1740 gaat eene order naar Tanggeran om „de posten Chiampia en Patjanongan" (lees: Panjawongan) in te trekken, het garnizoen daarmee te versterken en dan te trachten „de voorpost aan de brug" (zie § 764 i. f.) te heroveren. D. 13 Nov. 1740 wordt naar Cherib. gelast om 3.000 man der Vorsten te doen oprukken „langs den gemeenen landweg", om zich te Tandjoengpoera te verbinden met het „volk" van den Gecomm. en 500 man der

Cherib. Preanger-Reg. Reeds D. 9 Jan. 1741 wordt toegestaan dat het meerendeel der Cherib. hulptroepen terugkeert; de rest werd blijkens D. 8 en R. 9 Mei 1741 gedeeltelijk te Troesan gelegd. Voordat den 4 Juni 1741 eene legermacht, bestaande uit de dragonderlijfwacht, eene comp. grenadiers, drie comp. fuseliers, de burgercavalerie, de comp. zeevolk en ambachtsgezellen, eene comp. inl. Christenen en 14 comp. andere Inlanders tegen de te Bekasi vereenigde Chin. uitrukte over Poelogadoeng, was D. 24 Mei 1741 aan de Sultans gelast, een observatiecorps op hunne grens te leggen. Reeds D. 13 Juni kon worden bericht dat de Chin. van Bekasi waren verjaagd en naar de Preanger getrokken; hunne macht, die eerst op 3.000 man was begroot, was blijkens een schrijven naar Cherib. dd. 16 Juni 1741 maar 400 sterk. Aangezien blijkens D. 17 Juni 1741 de Sultans de wegen bezetten, namelijk dien van Pamanoekan (den noorderweg door Krawang) bij Kandanghaoer, dien van Soemedang bij Sindangkasih (Z. O. van Madjalengka), dien van Pawenang bij Talaga, dien van Imbanagara bij Cabaleen (denkelijk Kawali, zie § 475 i f.), terwijl er volk te Parakanmoentjang was gelegd om den overtocht over de „Tjecaroen" (versta: de Tjitarik) te beletten, kon men het beste verwachten. Bij schrijven van 18 Juni 1741 kreeg dan ook de Gecommitteerde Roos verlof om wegens de vele ziektegevallen onder zijne Europ. troepen naar Batavia terug te trekken met de tegen Bekasi uitgetogen legermacht, onder achterlating van posten inlandsche militairen. De rivierovergang bij Bajabang werd, blijkens een schrijven van 19 Juni, door Preangervolk aan eene bende van 1.300 Chin. afgesneden, maar D. 25 Juni 1741 komt bericht dat de Preangermenschen voor de naderende Chin. zijn teruggeweken. Dezen verschenen weldra in het Cheribonsche, D. 15 Juli 1741, en waren kort daarop in Tegal, D. 30 Juli 1741. Daarmee was de Preanger van hen bevrijd.

D. 1 Sept. 1741 komt voorts bericht dat door benden uit Banjoemas op § 790
bevel van den Soesoehoenan Pamotan is bezet, waarop, blijkens een schrijven dd. 22 Sept. 1741, de sergeant P. Keijser, Opziener van Parakanmoentjang, 21.600 „vaste patronen" toegezonden kreeg; uit de Afg. patr. miss. van 6 Nov. 1741 (De Jonge IX, 392) ziet men, dat de Regent van Banjoemas met Ngabehi Dajeuhloehoer het volk der Cherib. Preanger-Regenten versloeg en doormarcheerde tot Bodjonglopang, doch dat de Cheribonsche vaandrig Zits hen vervolgens driemaal sloeg en élf stukjes kanon buit maakte. Vermoedelijk is dit de zaak, bedoeld in eene babad van Holle (T. B. G. XVII, 335); volgens die babad zonden Soemed., P. moentjang, Bandoeng, Soekapoera en Limbangan manschappen (hetgeen overeenkomt met R. 15 Jan. 1742, waar twee Raden van Indië confereeren met, naar het schijnt, al de Regenten tot keering van de Mataramm'ers uit Banjoemas); het volk des Soesoehoenans, zegt de babad, werd te Oetama geslagen en de Comp. liet eene bezetting aldaar onder een kapitein Ladah (misschien een bijnaam, het Engelsche *peppery*), die echter spoedig werd opgeheven. D. 7 Nov. 1741 vindt men een bericht dat

nog 184 inl. soldaten in Bodjonglopang liggen; D. 25 Jan. 1742 gaat een schrijven aan den sergeant te P. moentjang om inlichtingen aangaande de mogelijkheid om twee bentengs te bouwen, een bij Bajabang „tusschen de rivieren Tsiblagong (*en*) Tsisokkan", en een te Bodjonglopang, en die te bezetten met eene krijgsmacht uit de bevolking. D. 20 Juli 1742 wordt (op verzoek der Galoehsche Regenten, R. 5 Juli 1742) het grootste deel der inl. militairen van B. Lopang naar Samarang gezonden. Verder vind ik aangaande dien post niets; de plaats waar hij werd opgericht of zou worden opgericht blijkt uit § 2284. De troebelen eindigen met R. 28 Juni 1743, waarbij de inl. militairen, geposteerd op de Kwal, langs de Tjisadane en te Tandjoengpoera, worden ontslagen.

§ 791 *Bantamsche opstand.* Het is lastig, een duidelijk overzicht van de bewegingen der Bantammers na hun inval in het Jacatrasche te geven (1), omdat de Secrete Resolutiën van G.-G. en Raden, die de hoofdbron moeten zijn, niet meer in originali aanwezig zijn en slechts de Secrete Notulen dezer gebeurtenissen zijn bewaard, waarin geene inkomende rapporten worden geïnsereerd, zoodat ook die rapporten te Batavia verloren zijn, terwijl de toenmalige Dagregisters over dergelijke dingen het stilzwijgen bewaren. Gelukkig kunnen wij onze bronnen aanvullen met hetgeen P. J. B. C. Robidé van der Aa uit 's Rijks Archief publiceerde in Bijdr. 1881, pag. 6 e. v.

R. 30 Oct. 1750 leest men, dat eene compagnie inl. militairen is geplaatst te Tjiampea (waarover zie § 777) om aan de Bant. den doorgang naar het Jacatrasche te betwisten. S. R. 13 Mei 1751 wordt gezegd dat Kiai Tapa (2) bezig is een breeden weg naar Djasinga aan te leggen; tot dekking der bovenl. zullen troepen worden bijeengehouden onder bevel van Johannes Vertholen, Kapitein-Luit. en Comm. van Tanggeran; deze bericht S. R. 11 Juni 1751, dat de vijand zich verzamelt te Boetong (denkelijk aan de Tjibeuteung, rechter bijrivier der Tjisadane, dus bij Koeripan, waar de weg naar het Buitenzorgsche deze laatste bereikt, zie § 2266); de Regeering voelt zich echter te zwak om hem aan te tasten, en besluit tot het vormen van een observatiecorps te Mr. Cornelis; de Europeesche militairen te Penjaboengan (zie § 775), welke post onverdedigbaar wordt geacht, zullen worden vervangen door Inlanders, omdat dezen zich gemakkelijker kunnen

§ 792 terugtrekken, wanneer zij in het nauw worden gebracht. Een paar dagen later, S. R. 14 Juni 1751, bericht Vertholen dat Kiai Tapa den berg Moenara weder heeft bezet (3) met 800 man, 30 paarden en 6 draaibassen; daar

(1) Wat daarbuiten voorviel, kunnen wij voor ons doel terzijde laten, behalve de aanteekening in Afg. patr. miss. 8 April 1751, bij De Jonge X, 181, dat onlangs „in het Cheribonsche aan de Zuijdzee zig mede een rebel opgedaan heeft, dog van daar gevlugt naar de Jacatrasche bovenlanden", waar hij is gedood en zijn aanhang verstrooid.

(2) Het volksgeloof noemt hem een nazaat der Vorsten van Jacatra (Pleyte o. l. pag. 43).

(3) In Oct. van het vorige jaar had men tevergeefs getracht hem vandaar te verdrijven of daar in te sluiten.

Volgens Robidé van der Aa (l. l. pag. 6 noot) moet de Moenara een der toppen van den Goenoeng Mantjeuri zijn. Veth, Java III, 97 zegt

Vertholen en Aria Soetadilaga het mogelijk achten, hem daar aan te vallen, wordt besloten, den Luit.-Kol. W. H. van Ossenberch tot deze expeditie van Mr. Cornelis te doen uitrukken. Kiai Tapa wacht echter dezen niet af, doch trekt (S. R. 15 Juni) met 1.000 man en 100 paarden de Tjisadane over „bij Parongbotong" (denkelijk vlak boven Koeripan), zoodat nu (zie B. 15, 24) de weg naar Buitenzorg voor hem lag benevens de weg noordwaarts naar Tanggeran en die, welke bij Pesing aan de Mookervaart uitkomt. Groot was de § 793
ontsteltenis te Batavia; men vreesde reeds een aanval op het Buitenhospitaal bij Noordwijk en besloot daarom, alle beschikbare Europ. gewapenden te concentreeren in een kampement op Tanahabang, dus tot dekking der westerwegen; Van Ossenberch, die pas was opgebroken, kreeg bevel „ter decking der Bovenlanden" langs de westzijde der Groote Rivier te marcheeren naar Tjiampea en van daar naar Tanggeran. Kiai Tapa, die aldus in den rug zou worden bedreigd, trekt terug (S. R. 18 Juni 1751), waarom de Regeer. versterking zendt naar Tanggeran. Hij valt daarop, na met wel 6.000 man de Tjisadane tusschen Koeripan en Tanggeran weder te zijn overgestoken, den 20 Juni Van Ossenberch aan bij de negorij Jampang (zie B. 23, 26, 8); deze officier, wiens artillerie van Tanggeran hem tegemoet trok en die, naar 't schijnt, met de dragonders en eene compagnie Baliërs de rondtrekkende beweging had verricht, wordt op eene kleine vlakte, na een gevecht van anderhalf uur, waarbij de Bant. driemaal teruggeworpen waren, totaal geslagen, nadat het kruit en lood was uitgeput (S. R. 22 Juni); hij verloor 16 dragonders, waaronder een Luitenant, en kreeg 4 gewonden; de Baliërs verstrooiden zich, naar 't schijnt. Terwijl nu Van Ossenberch terugviel op Buitenzorg en zijne artillerie op Tanggeran, achtte de Regeering het noodig de buitenforten der westzijde te versterken. Het fortje Penjaboengan was reeds op Van Ossenberch's last ontruimd, zoodat alleen Tjiampea bezet bleef, in vrij gevaarlijke positie, geheel geïsoleerd, vooral toen Van Ossenberch de order ontving (S. R. 24 Juni 1751) om van Buitenzorg verder in de richting van Drechterland (dus stadwaarts) terug te trekken. Hij had intusschen reeds belangrijke versterking ontvangen; viel nu terug tot Tandjoeng en ontruimde, naar het schijnt, het Buitenzorgsche geheel, tenzij hier eenige inl. troepen bleven

dat hij op 't land Koeripan is te vinden, maar dit is eene onjuistheid en staat niet aldus bij Brumund, Verh. B. G. XXXIII, 71 e. v., dien Veth hier volgt. Afgaande op Brumund's beschrijving, vergeleken met wat Verbeek in Verh. B. G. XLVI, 30, 11 zegt, ligt de Moenara op het land Roempin ten Z. van de kampong Roempin, een kleinen paal bewesten de Tjipinang. Verbeek noemt hem Oenara. Op Marci's kaart staat de G. Monora vlak bewesten de nieuwe grens met Bantam (over welke zie § 744) en N. W. van de monding der Tjibodas. Dit komt overeen met de nieuwste detailkaart, die hem plaatst vlak bewesten Lemo of Liwoe, aan de overzij van de Tjipinang. Een paar bizonderheden van den Moenara bij S. Roorda van Eijsinga o. l II, 335; 406; uitvoerig Teisseire in Verh. B. G. VI, 93. Zie vooral ook C. M. Pleyte, Soendasche Schetsen, p. 39 e. v., die hem eene „vierzijdige piramide" noemt; de naam beduidt: minaret, volgens Coolsma Soend. panggoeng.

liggen (S. R. 25 Juni); men bepaalde zich tot verkenningen naar dien kant, en versterkte inmiddels Angkee en de Kwal.

§ 794 Kiai Tapa laat echter, voor zoover blijkt, het Buitenzorgsche onaangetast en marcheert (S. R. 4 Juli) tusschen de Tjisadane en de Angkee noordwaarts. De toestand leek nu zoo hachelijk, dat alle beschikbare troepen, zelfs het volk van de werf en een deel van dat in het Ambachtskwartier, onder den Brigadier (legercommandant) J. C. Convert in het kamp op T. Abang werden geconcentreerd, waarheen ook Van Ossenberch zou terugtrekken; de schutterij zou de stadswachten waarnemen en hare cavalerie naar het Angkeesche patrouilleeren; het hoornvee, dat boven den post Angkee graasde, moest stadwaarts worden gedreven. In het kampement werd aldus (S. R. 5 Juli 1751) eene troepenmacht van bijna 1.400 Europeanen en een duizendtal inl. militairen verzameld, waartegen de benden Bantammers geenerlei kans op verder succes hadden; dezen bepaalden zich tot rondzwerven op de boerenperceelen en bij den suikermolen Tjiledoek en brachten (R. 15 Juli) „d' onweerbare vrouwen der landbouwers, die in hunne handen gevallen sijn, wredelijk om hals". Den 7^{en} Juli trok Convert uit T. Abang op naar Paninggaran (het punt waar uit den weg, die van Pesing zuidwaarts loopt, een zijtak westwaarts gaat) om den bij Tjiledoek liggenden vijand aan te vallen, terwijl, naar 't schijnt, Van Ossenberch dezen in den rug zou grijpen. Inmiddels rukt de Kap.-Luit. J. D. Voltsz van Tanggeran op, behaalt eenig voordeel bij Babakan (S. R. 9 Juli), wordt met zijne macht van 112 Europ. en 272 Inl. door Kiai Tapa met 2.000 man aangetast (S. R. 13 Juli), doch slaat dezen benoorden Tjikokol met groot verlies terug; aan onze zijde sneuvelt een Luit. der Boetonners en de Regent van Tanggeran, waardoor Voltsz werd verhinderd

§ 795 van het behaalde voordeel gebruik te maken. Ondertusschen waren de langverwachte patriasche schepen binnengevallen, zoodat versterking kon worden gezonden. Den 13 Juli (Bijdragen u. s.. pag. 16) wordt Kiai Tapa nu bij Tjiledoek geattaqueerd door Voltsz en Van Ossenberch en totaal geslagen met een verlies van 150 dooden, „meest amokspuwers", 2 veldstukken en 3 draaibassen, waarop hij overhaast terugtrekt (1). Reeds vóór deze overwinning bekend was, had de Regeer. (S. R. 13 Juli) het besluit genomen om, zoodra de vijand over de Tjisadane zou zijn geworpen, troepen naar de hoofdstad Bantam te zenden, terwijl de Luit.-Kol. C. F. A. von Ranzow met ongeveer 2.000 man de grens zou blijven bewaken. Dit geschiedde thans (S. R. 16 Juli), en daar de hoofdmacht der Bantammers, die de hoofdstad ingesloten hield, door het zenden van ondersteuning aan Kiai Tapa verzwakt was, kon zij

(1) Eenige jaren later schreef Van Ossenberch (Kron. Hist. Genootsch. Utr. 1872 p. 75) dat toen de vijanden „4 à 5 uuren nae aen de poorten van Batavia waeren", hij hen versloeg „onder faveur van in eenig tussehen beijde zijnde grof gras de brand doende (*sic*) steeken, een groote omweg maekende, passeerende met twee man tegelijk int front een moeras", waarbij „28 ps. kanon" werden buitgemaakt. Op welk gevecht dit moet slaan, is mij niet duidelijk.

weldra worden geslagen (23 Juli), zoodat thans Voltsz ingevolge S. R. 21 Juli de afdeeling, die bij Kramat aan de monding der Tjisadane op het Bantamsche gebied huishield, van uit Tanggeran aantastte en verdreef (S. R. 24 Juli). Intusschen was Kiai Tapa nog steeds beoosten de Tjisadane gelegerd te Selabentar met, naar het heette, 2.000 man en 2 stukken (S. R. 22 Juli); zelfs deed hij nog een aanval op den post Tjiampea, welke mislukte (Bijdr. p. 20). N. O. van hem lagen de Nederl. troepen te Pondokbenda aan de Angkee en in het Buitenzorgsche (S. R. 25 Juli), die hem in het laatst dezer maand noodzaakten over de Tjisadane terug te trekken, zoodat bij S. R. 29 Juli de te Tjiampea geposteerde inl. troepen konden worden teruggeroepen, om dien post alleen met Europ. bezet te houden.

Den 12 Aug. werd eindelijk besloten, den vijand over de rivier te § 796
vervolgen en hem met twee kolonnes aan te tasten op den Moenara en in Djasinga. Den 14 Aug. bezette de Luit.-Kolonel de Wendt, die den zieken Von Ranzow had vervangen, Toemenggoengan, beklom den 15en den Moenara, die onbezet bleek, en trok hierna, naar 't schijnt, terug naar Selabentar, waarop R. 27 Aug. zelfs wordt besloten, alle militairen uit de Bovenl. terug te roepen. Kort daarop echter kwam Kiai Tapa met het restant der geslagen Bantamsche benden den Moenara weder bezetten; twee aanvallen, daarop door Voltsz gedaan, mislukten (28 Aug. en 10 Sept.), en eerst nadat allerlei versterking, ook van bevriende Bantammers, zich onder bevel van Majoor Roussel had vereenigd, werd de Moenara den 22 Sept. na een hardnekkigen tegenstand genomen. Men liet daar eene sterke bezetting. Mossel had op deze overwinning niet gewacht om een reisje naar het Buitenzorgsche te doen, § 1663. Bij R. 5 Oct. 1751 wordt verder een deel der bezetting van Tanggeran, Selabentar en Tjiampea als voortaan onnoodig teruggeroepen. Kiai Tapa week zuidwaarts en trachtte langs de Zuidzee naar het Oosten te ontkomen, doch werd (Afg. patr. miss. 31 Dec. 1751 bij De Jonge X, 187) „door de inwoonders aan die zijde zoodanig gehavend dat al de hoofden gesneuveld zijn"; hij wierp zich vervolgens in de streek achter den Salak, maar werd ook van hier verdreven door „de daarop uijtgezonden Tjandjoerders", waarop hij naar het Buitenzorgsche toog. Hier werd hij overvallen door „de daar liggende comp. Inlanders" en 40 dragonders, die hem noodzaakten naar Zuid-Bantam te vluchten. Volgens Van der Aa (Bijdr. p. 22) kregen de Regenten van Tjiandjoer en Bandoeng voor hunne trouw aan de Comp. eene aanzienlijke geldelijke belooning en had de overval door de dragonders onder Van Bacherach plaats op den 7 Dec. aan den voet van den Salak te Palasari, dus (zie B 23, 54) aan den weg van Buitenzorg zuidwaarts.

Aldus verschool zich het overschot der vijanden weder in Zuid-Ban- § 797
tam, waaruit zij in Februari 1752 wederom Djasinga aantastten en verschillende plaatsen in kolen legden. Hun verblijf hier duurde echter slechts kort; spoedig trokken zij westwaarts (Bijdr. p. 25) om na eenige weken weder naar

Djasinga terug te keeren (ibid. p. 30), zoodat R. 16 Mei 1752 werd besloten, troepen naar Buitenzorg te zenden; in Juni echter toog Kiai Tapa naar het Westen. Alhier een paar harde klappen ontvangen hebbende, snelde hij in het begin van Aug. 1752 met 4 à 500 man naar het van troepen ontbloote Buitenzorgsche (R. 7 Aug.) en verbrandde op „het landgoed" van dien naam „alles wat maar vuur wilde vatten", zoodat de G.-G. in allerijl de dragonderlijfwacht daarheen moest zenden. Besloten werd, nog 50 Europeesche infanteristen en „eenige" inlandsche militairen derwaarts te doen oprukken, terwijl de cavalerie den vijand zou vervolgen en eenige Bantamsche hulptroepen, versterkt met volk van Tanggeran, op Djasinga en Sadjira zouden postvatten om den terugtocht af te snijden. Den 8 Aug. wordt bericht dat de dragonders den vijand van Buitenzorg naar Gadok hebben vervolgd, waar zij alles verwoest, verbrand en verlaten hebben gevonden; de vijand heet doorgetrokken te zijn naar Tjipanas; de cavalerie is naar Buitenzorg teruggekeerd, doch erlangt thans den last, de oproerlingen na te zetten. Dezen overrompelden echter het hospitaal te Tjipanas, plunderden dit en verbrandden de gebouwen (vergelijk R. 27 Oct. 1752; 6 April 1753). R. 10 Aug. komt tijding dat Kiai Tapa in het Tjiandjoersche is of „om de Zuid", en R. 15 Aug. dat de cavalerie den elfden te Bajabang is aangekomen, waar de vijand een uur tevoren de Tjitaroem was overgestoken, waarna hij, naar het schijnt, de brug of overvaart had vernield. De commandant der dragonders, Kap.-Luit. Bleeker (1), liet nu „met de uijterste diligentie sasacken of bamboese vlotten vervaardigen" en bericht D. 21 Aug. 1752 uit Bandoeng, dat hij met 78 dragonders Kiai Tapa, die op marsch was naar Parakanmoentjang, heeft overvallen „in de negorije Bandong"; op de paseban is hard gevochten; Tapa is verjaagd met achterlating van meer dan 50 dooden; van de onzen zijn maar 2 gekwetst. Hier verloor de vijand allen vroeger behaalden buit en zekere Europeesche gevangenen (Bijdr. p. 34) en verstrooiden zich zijne hoofden; Kiai Tapa trok door de Cheribonsche Preanger (De Jonge X, 193) naar Banjoemas en verdwijnt daarmee uit onze geschiedenis. Bij R. 8 Sept. 1752 wordt de Kapitein der O. Javanen met zijne compagnie, sterk 75 man, uit Tjiandjoer teruggeroepen en R. 11 Sept. de Europ. militairen uit Buitenzorg. R. 2 Juli 1753 komt bericht dat 300 Bantammers in het Tjiandjoersche rondzwerven, waarop

(1) Blijkens B. R. 12 Juni 1750 was Matthijs Warnar Bleeker van Emden (landsman van Van Imhoff) in 1745 in Indië gekomen als sergeant per het Huijs van Foreest; werd 1745 Vaandrig, 1746 Cornet, 1747 Luitenant en bij gezegde Resol. Kapn.-Luit. en Commandant van het corps dragonders. Wordt 7 Sept. 1755 van Kap.-Luitenant bevorderd tot Kapitein met titel en rang van Majoor op 80 gulden. Den 4 Nov. 1758, zijnde Majoor en Ritmeester der dragonderlijfwacht en weduwnaar van Elisabeth Parera, treedt hij in ondertrouw met Johanna Magdalena Gallart van Amsterdam, laatst wede. van Ds. Petrus Marchant. Blijkens hun beider testament (Garrisson 23 Jan. 1759 no. 2854) was deze dame vroeger de vrouw geweest van J. F. Rijnjak, bij wien zij een zoon had. Bleeker's weduwe hertrouwt 28 Nov. 1761 met Hendrik Zurmegede van Kleef.

besloten wordt, daarheen weer troepen te zenden. Verder verneemt men niets van dien aard.

Maroenda-onlusten. R. 13 Oct. 1800 wordt besloten, aan de Hoofden § 798
der bevolking van de Maroenda op hun herhaald verzoek drie achtponders af te staan om zich tegen de telkens in die buurt landende Engelschen te kunnen verdedigen, aangezien de Regeer. verklaart onmachtig te zijn om die landingen te beletten. R. 18 Oct. verneemt men, dat gisteren de Eng. weder zijn geland en zich „zonder dat er eenige defensie gedaan is" meester hebben gemaakt van die drie stukken. P. Engelhard rapporteert R. 19 Oct. dat hij den Wijkmeester der Maroenda en een Luitenant voor zich heeft doen roepen, doch dat zij, vermoedelijk uit vrees, niet zijn verschenen; de Eng. zijn weer verdwenen. Hierna wordt N. Engelhard door den G.-G. met troepen daarheen gezonden. Deze bericht dat de bevolking met de Eng. samenspant, dat niettemin de Hoofden verzocht hebben dat hij derwaarts zou komen, wat „met cordaatheid" zou zijn geschied, als de Eng. schepen niet zoo heftig hadden gevuurd; hij is daarom teruggekeerd en wacht de komst der Hoofden af. Tenzelfden dage meldt hij wijders, dat gezegde Luitenant Taip „met een groot gedeelte van zijn aanhang" zeer vijandig is. Den 20^{en} bericht hij dat behalve „Taip en eenige consorten", de Maroendabewoners zich hebben onderworpen; wie daartoe ongeneigd waren, hebben zich met schuiten onder de bescherming van het Eng. schip begeven; hun aantal is volgens R. 21 Oct. 50 à 60 personen, grootendeels vrouwen, kinderen en slaven, maar had N. Engelhard geweld gebruikt, schrijft hij, dan zou $^3/_4$ der gansche Maroendabevolking zich bij Taip hebben aangesloten; thans is zij met zachte middelen naar Bat. gebracht. Siberg schrijft de beroering toe aan eene „panicque vreese" der Hoofden wegens 't verlies van het hun toevertrouwde geschut; Mom drukt zijn angst uit dat de Eng. met behulp van Taip oproer zullen verwekken. Om dit te verhinderen, wordt R. 22 Oct. besloten, de strandbevolking naar het binnenland of Bat. te doen verhuizen. R. 1 Nov. wordt een aantal met § 799
name genoemde Maroendabewoners „die nog in oproer zijn" tot levenslange kettingstraf veroordeeld, namelijk zoodra zij in handen der Comp. zullen vallen; niet allen zijn zij bij de Eng.; een deel is naar de bovenl. gevlucht. Bij eene brommende publicatie van denzelfden dag (P. XIII, 186), die den lezer aan de samenzwering van Erbervelt doet denken, wordt een prijs van 1.000 ducatons op elk der vier grootste booswichten, levend of dood, gesteld. R. 12 Nov. wordt N. Engelhard gemachtigd, alles wat nog op de Maroenda is, op te vatten; gelast wordt, dat alle vroegere bewoners zich bij hem aanmelden, opdat het „verraad en afval" kan worden onderzocht. R. 23 Dec. wordt, op rapport van N. Engelhard aangaande het verraad en diens advies om de zaak niet voor den rechter te brengen, aangezien er geen bewijzen zijn, besloten 29 gevangenen met vrouwen en kinderen voor hun leven in den ketting naar Banjoewangi te zenden, de slaven naar het Ambachtskwartier; het buitengerecht

(d. w. z. de galg en het rad, waaraan en waarop geëxecuteerden werden geëxposeerd) zal naar de Maroenda worden verplaatst; verboden wordt „dat daar ooit ofte immer weder iemand zal mogen wonen"; bevolen wordt de afbraak der woningen van hen die met de thans verdwenen Engelschen zijn vertrokken; misschien zelfs (de Resol. is niet erg duidelijk) ook van hen die zich naar Bat. hadden laten troonen. Kort daarop wordt een aantal der gevluchten gevat en bij R. 20 Jan. 1801 tot dezelfde straf verwezen als de vorigen, ofschoon de rapporteur P. Engelhard verklaart, dat de aanleiding tot den „afval" niet duidelijk is, en uit de bijlagen blijkt dat een deel van hen, die naar de Eng. waren gevlucht, van dezen waren weggeloopen zoodra zij konden, terwijl de vijand alleen uit vrees op de Maroenda goed was ontvangen. R. 29 Jan. 1801 treft andermaal een aantal opgevatten de bovenvermelde straf. Bij R. 10 Febr. 1801 wordt nu een vertrouwd Inl. tot Hoofd over de Maroenda en de kust oostwaarts daarvan aangesteld, wiens instructie men P. XIII, 251 e. v. kan vinden.

§ 800 Reeds bij R. 23 Febr. 1802 wordt op voorstel van P. Engelhard aan de naar Banjoewangi verbannenen gratie verleend, met uitzondering van de leiders, op voorwaarde van den eed van trouw aan de Comp.; zij zullen wonen in de kampongs, die de Gecomm. hun zal aanwijzen. Nic. Engelhard, als Gouverneur van Java, haalde die bannelingen echter over om in Banjoewangi te blijven (De Jonge XIII, 188) op een stuk land, daartoe aangewezen, en onder genot van verschillende tegemoetkomingen, zoodat sommigen hunner zelfs besloten om hunne gezinnen derwaarts mede te doen overkomen. R. 20 Mei 1806 doet het nieuwe Hoofd der Maroenda 't verzoek, dat de ruim 40 personen, waaronder vrouwen en kinderen, die met de Eng. waren vertrokken en nu te Penang en Malakka zijn, mogen terugkeeren. De beslissing wordt echter uitgesteld „tot na de vreede". Uit de bijl. blijkt, dat die menschen in 1800 naar de stad hadden willen vluchten doch door hunne Hoofden waren genoodzaakt, met hunne prauwen naar de Eng. schepen te varen. Daendels gelastte 11 Winterm. 1809 „het dorp de Groote Maronde weder te herstellen" en de galg aldaar weg te nemen. Raffles gaf in 1814 (Java Gov. Gaz. 5 Febr.) aan de nog overige 10 Banjoewangische ballingen verlof om terug te keeren.

De heele geschiedenis van het Maroenda-oproer geeft den indruk van lafhartigheid en zwakheid bij de Regeer., die daarna door ongemotiveerde ruwheid moesten worden goedgemaakt. Van „verraad en afval" blijkt niets, wel van eene waarschijnlijk zeer rechtmatige vrees voor de gevolgen van het verlies der 3 stukken geschut. Of het een gevolg is geweest van het onoordeelkundig optreden der Regeer. in deze zaak, laat ik daar, maar een feit is dat, toen de Engelschen zich van Batavia hadden meestergemaakt, de bevolking van Moewara Bekasi hun levensmiddelen zond; en toen de Resident van Krawang dit trachtte te verhinderen, namen zij een korporaal met 5 zijner oppassers gevangen en leverden die aan den vijand uit, 20 Aug. 1811; nog

vóór den val van Meester Cornelis werd de Onderschout van Oedjoeng Krawang vermoord.

Merkwaardig is, blijkens een berichtje in de Javabode van 24 Maart 1904, dat „de geheele bevolking van het district Tjabang Boengin" aan den haal ging, toen haar tijdens den Russisch-Japanschen oorlog namens de Regeer. was aangezegd om bij de eventueele landing van een oorlogsschip der belligerenten geene levensmiddelen te verkoopen. Dit doet denken dat daar nog legenden aangaande de Maroenda-zaak in omloop zijn.

Cheribonsche onlusten. R. 26 Febr. 1805 geeft de Resid. van Cherib. § 801
kennis dat eene schare Cheribonners op marsch is getogen naar Batavia, om aan de Regeer. te verzoeken dat de aldaar gedetineerde Radja Kanoman hun Vorst moge worden; den Gecomm. wordt gelast, aan de Regenten te verbieden hun doortocht te verleenen. R. 15 Maart 1805 wordt een schip naar Tjilingtjing gezonden om die bende in te nemen en terug te brengen; R. 7 Mei 1805 bericht de Gecomm. dat alles volgens order is verricht. S. R. 25 Febr. 1806 meldt Van Lawick uit Bandoeng dat op de grenzen van Soemed. en Cherib. eene bende van 1.000 man huist, waarop de G.-G. hem 50 gewapende Oppassers en verdere militairen heeft gezonden. S. R. 4 Maart wordt besloten, meer troepen naar Cher. te zenden en S. R. 7 Maart, meer naar Soemed. S. R. 3 April blijkt, dat Van Lawick over de grens is getrokken; S. R. 18 April verneemt men, dat de aanvoerder der rebellen de Preangerhoofden tot afval van de Comp. heeft aangespoord, doch dat dezen hunne hulp aan Van Lawick hebben aangeboden. S. R. 24 Juni ziet men dat naar Soemed. versterking is gezonden. R. 29 Dec. 1806 worden vermeld de door Van Lawick op „de insurgenten in de campong Panoembahan buitgemaakte goederen". De Commissie Thalman c. s. noteert in haar journaal van 1807 dat de Regenten van Krawang en Soemed. zijn aangewezen „als commandanten over de gezamentlijke oostersche volkeren"; ook Opzieners zullen deze legerbende, waarbij zich eenige troepen van Bat. zullen aansluiten, vergezellen. Zie verder de personalia van Soerianagara I, 164. In Dec. 1811 werd de Regent van Soemedang door de muiters geslagen in de buurt van Karangsamboeng. Men verneemt overigens zeer weinig van den Cherib. opstand, althans van het verloop der zaken binnen de Preanger. Proc. 22 Juli 1812 spreekt Bagoes Rangin van eene nederlaag, door hem vroeger aan de Soemedangers toegebracht bij Bantardjati (aan de Tjimanoek, beneden Karangsamboeng); doch er wordt daar ook gesproken van eene nederlaag die hijzelf aldaar leed.

De woelingen in het Krawangsche, welke tijdens het Eng. bestuur met de Cheribonsche gepaard gingen, laten wij hier terzijde.

Kleine opstootjes. R. 30 Aug. 1729 wordt gerapporteerd dat Dipakoesoe- § 802
ma in Pamanoekan (over wien zie I, 150) eene bende heeft verzameld en aan het plunderen is gegaan, waardoor reeds 9 dorpen verlaten zijn; de Gecomm. verlangt den last om hierin te voorzien; deze bericht echter R. 13 Dec. 1729,

dat het rapport onwaar was. In 1787 heeft men het zoogenaamde opstootje in Tjiasem, waarover zie § 2328. Hoe weinig men voor beroering vreesde, blijkt uit de beschouwing aangaande de Postcommandanten, § 1941. Terecht verklaart Nederburgh C. G. 25 Febr. 1797 dat de Batav. Regentsch. thans „de eerste rang onder de winstgeevende bezittingen der Comp." innemen, „sonder dat de Comp. immer of ooijt eenige moeijelijkheid heeft gehad met de Regenten of den Inl. aldaar, die verdiend genoemd te worden ofte voor haare belangen of finantiën nadeelig is geweest". Niettemin wordt destijds nu en dan uiting gegeven aan vrees voor onlusten (P. XII, 767, 4, a°. 1798 door het Comité in Nederl.; XIII, 265 a°. 1801 door Van Overstraten: in cas van vijandelijk alarm moeten terstond troepen ter handhaving der rust naar de Bovenl.; ib. 713, 5 a°. 1803, versterking van Tanggeran tegen Inl. en Chin.), terwijl de maatregelen om de rijst te Bat. op lagen prijs te houden (zie § 2124) duidelijk wijzen op vrees voor misnoegen; men onderscheide daarbij echter het rapaille van Stad en Ommelanden van den vreedzamen Preangerman. Ook waren de Tanggeransche onlusten van 1800 (waarover zie Nederburgh, Verhand. over de vragen p. 208) niet tegen de Comp. gericht. Bij den overval van Tjiampea door eene bende die met troepen moest worden geattaqueerd (Keuchenius l.l. pag. 405; zie B. 32, 25, 6 en § 778), blijkt evenmin eene politieke beteekenis. De echte oudgastenopvatting van Nic. Engelhard omtrent het gebruik van troepen vindt men bij Van de Graaff, o.l. I, 165 (a°. 1825): „Het is waarlijk niet het ontzag voor de bajonetten dat de inl. natie (*van den Archipel of althans van Java*) in rust en bedwang houdt, maar het is de manier om ze te regeeren en dan bovenal dat zij kunnen rekenen op onze goede trouw; dit alleen doet bij den Inl. alles af". Van die goede trouw zou hij intusschen uit de nadagen der Compagnie niet veel hebben kunnen navertellen.

§ 803 Toen in 1811 de proef op de som was gekomen, schreef de Landdrost van Krawang 9 Sept. 1811 dat aan den westoever van de Tjitaroem groote rooverbenden waren; Proc. 28 Maart 1812 geeft Tency te kennen dat de bevolking der Regentsch. „at the critical time manifested a strong inclination to murder" (1), maar daarmee strijdt volkomen wat hij er op laat volgen: „The retreating soldiers, at that time more like bands of robbers and plunderers than regular troops, were disarmed by the overseers (*de Europ. Opzieners der koffieculture*), notwithstanding they were the only Europeans in those extensive provinces". Terwijl in de Ommel. tal van landhuizen in vlammen opgingen en geen Europ. zijn leven veilig was (2), bleef Janssens overtuigd dat de Regenten, wanneer de Landdrost Veeckens maar op zijn post

(1) Dat klinkt vrij bar. Gelukkig ontdekte ik ook het Hollandsche origineel van dezen brief, waarin alleen staat dat de bevolking „zeer genegen tot rebellie" scheen.

(2) De onrust duurde echter kort. Reeds 17 Sept. 1811 schrijft de provisioneele Landdrost A. M. T. de Salis dat de rust tegen alle verwachting terugkeert.

was gebleven, niet afvallig zouden geworden zijn (Van de Graaff I, 62). Vooral is teekenend dat de Eng. zeeofficier James Prior (o. l. pag. 215 en 223), ofschoon ook hij in 1811 van de wraakzucht der onderdrukte Preangerbevolking weet te vertellen (ik voor mij denk eerder aan uitspattingen van de losbandige inl. troepen na den val van Mr. Cornelis) (1), toch van Swalue, den pakhuismeester te Karangsamboeng, te hooren kreeg dat hij heel geen militaire wacht bij die met koffie volgepropte pakhuizen noodig had; dat zijn prestige beter bescherming was dan eene handvol soldaten.

Met reden wijst E. de Waal er op, dat het Nederl. Bestuur zich tot 1811 staande hield door de trouw der inl. bevolking, en dat deze daarvoor wel iets beters had verdiend dan het Cultuurstelsel.

---

(1) Zie de verklaring van een ooggetuige, Indische Bij I, 649. Zoo schrijft in 1814 de ex-intendant Villeneuve dat zonder hem het paleis te Buitenzorg in 1811 geplunderd en verbrand zou zijn.

HOOFDSTUK VII.

§ 804 *Koffieculluur.* Volgens Dozy (Oosterlingen, s. v.) komt het woord *koffie* van het Arab. *kahwa* of *kahwé*, d. i. wijn. In Hobson-Jobson s. v. wordt het in verband gebracht met *Kaffa*, eene landstreek in Abessinië. In oude Compagniespapieren luidt het woord meestal *cawa* of *cauwa*.

Toen Pieter van den Broecke in 1616 te Mocha kwam, merkte hij „een spetie van swarte boontjens" op, „gelijck boontjens-holwortel, daer swart water van maken en warm indrincken" (zie zijn Korte Historiael p. 67; het woord *indrinken* ook bij Rumphius H. A. II, 42 en 87). Van Mocha werd het product vervoerd naar Suez en vanhier met karavanen naar Cairo (Mr N. P. van den Berg in Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. 1879 p. 491).

De O. I. Compagnie bepaalde zich oorspronkelijk, wat dit artikel aanging, tot den tusschenhandel in de Roode Zee en de Golf van Perzië. Zoo werd Pieter van den Broecke in 1638 weder naar Mocha gezonden om eene partij koffie in te koopen (hetgeen mislukte), en J. S. Wurffbain in 1640; deze laatste bemachtigde eene partij, die te Gamron werd verkocht. D. 1664 p. 311 geeft een overzicht der voordeelen van 's Comps. koffiehandel van 1646—1653. Reeds in 1655 zegt Van Goens (Bijdr. IV, 146) dat het kantoor te Bassora vooral dient voor „de profijten der caeuwa". In Nederland werd de Mocha-koffie het eerst aangevoerd in 1663 en 1664, die in Maart 1666 door de kamer Amsterdam publiek geveild werd (Leupe in Bijdr. 1859 p. 54; echter komt reeds D. 1661 p. 3 van Perzië „Mochase caeuwa" voor Nederland). Bij brief van 24 Juni 1684 eischten XVII^en weer 12 à 15.000 ℔ „cauwa off coffi sooals men die hier en in Engelandt noemt"; sedert 1665 hadden zij er geene ontvangen.

§ 805 Het eerste koffiehuis te Constantinopel was opgericht in 1551; in West-Europa echter duurde het tot 1645 eer er een geopend werd te Venetië; daarop volgde Oxford in 1650, Marseille omstreeks 1659 (aldus Brockhaus; Schotel, Oud-Hollandsch huisgezin 2^e dr. p. 387 geeft andere cijfers). In 1671, toen Baldaeus zijne Beschryvinge van Malabar voltooide, kon hij nog spreken (aldaar p. 13) van „swarte boontjes, cauwa genaamt, dat de Mooren gebruyken met heet water, als de Chinezen de thee", wat echter wel weer gedachtelooze

naschrijverij van oudere stukken kan wezen, waarvan men ibid. p. 17 een fraai voorbeeld vindt. Dat Baldaeus persoonlijk wel het gebruik van koffie kende, schijnt ibid. p. 183 te blijken. In 1691 haalde de koffie op de Compagniesveilingen 13 stuiver per pond, in 1695 zelfs 51. In 1700 werd reeds 356.402 ℔ Mochakoffie in veiling gebracht door de kamers Amsterdam en Zeeland (De Jonge VIII p. CXXXIV). Volgens Schotel (Het maatschappelijk leven onzer vaderen I, 55) was in 1697 het koffiedrinken „bijna algemeen" in Nederl. Reeds in 1701 verscheen te Amsterdam een boekje „Gedebaucheerde en betooverde koffie- en theewereld", gericht tegen het misbruik dier dranken (Betz o. l. pag. 114). Toen Valentijn zijn boek schreef, was het gebruik (V, 1 Choromandel p. 190) „zoo algemeijn in ons land doorgebroken, dat de meijden en naeisters nu smorgens hare coffi moeten hebben, of de draad wil door het oog van de naald niet".

Mr. N. P. van den Berg (u. s. pag. 427) wijst er op, dat volgens Holle § 806
eene in het Soerabajasche gevonden Kawi-oorkonde van A. D. 856 onder de zaken, die als schatting worden opgebracht, ook *widji* (d. i. *bidji*) *kawah*, dus „koffieboonen" vermeldt, terwijl koffie nog heden in het Hoog-Javaansch *kahwa* heet; verder dat Tappen (o.l. pag. 189) omstreeks 1680 bij de Javanen opmerkt: „Ueber die Mahlzeit trincken sie Wasser, Thee und *Bohnensuppe*", terwijl hij elders (p. 96) van een op Cormandel gebruikelijken drank spreekt, dien hij „Bohnen-Koffi-Suppe" noemt; daaruit zou dan volgen, dat koffie op Java van zeer vroege tijden bekend en gebruikt werd. Het bewijs is echter niet erg afdoend. Men kan er eene plaats van Bontius (Hist. Nat. p. 12) naast leggen, die het drinken van thee door de Chineezen vergelijkt met dat van koffie door de Mohammedanen; daar nu Bontius, die in 1632 te Batavia overleed, nooit buiten deze plaats heeft gediend, is het wel mogelijk dat onder de Moh. bevolking alhier, waaronder echter zeer weinig Javanen waren, het gebruik niet ongewoon was. Maar de „Bohnensuppe", die de Jav. volgens Tappen geregeld gebruikten, behoeft volstrekt geen koffie te wezen. Wel wordt koffie vaak met „boonensop" (*sop* is het Oud-Hollandsche woord voor soep, zie B. 23, 117, 2) vergeleken. Zoo zegt een boer in een oud kluchtspel (bij Schotel, Maatsch. leven p. 57) van koffie: „het lijkt wel boonensop"; Rumphius (H. A. VI, 7) heeft 't over zeker aftreksel van kruiden „'t welk men drinkt gelijk coffij of bonesop". Maar Nieuhof noemt in zijne beschrijving van het gezantschap a°. 1656 naar China herhaaldelijk (o.l. pag. 46; 75; 201) de thee „boonenzop", en Dapper (o.l. pag. 221) gewaagt eveneens in China van „een drank, dien d'onzen bonenzop noemen, welk, zoo eenige willen, melk is met Pekingse boter gemengt". En gesteld al dat de Javanen koffie dron- § 807
ken, dan volgt daaruit nog niet dat zij die teelden; Tappen noemt immers hierboven ook thee in één adem hiermee als drank der Javanen, en men zal toch wel niet willen beweren dat er destijds thee op het eiland werd gekweekt. En wat nu die oude Kawi-oorkonde betreft, al spreekt die van koffieboonen

als schatting, dan behoeft dit geen inheemsch product te zijn. Zoo was oudtijds in zekere streken van Zuid-Frankrijk eene heffing in zwang, bestaande in peper (zie Van Houten o. l. en de Pharmacographia van Flückiger en Hanbury, Fransche vertaling, Parijs 1878, II, 335). Wat te denken is van eene (op inlandsche overlevering berustende?) mededeeling van Van Hogendorp (Tafereelen p. 79), dat koffie op Java al tijdens Modjopahit werd verplant, weet ik niet. Intusschen heet het (Teysmannia XI, 28 e. v.) dat er „inheemsche Javaansche koffiesoorten" bestaan.

§ 808 *Liefde voor planten.* Uit D. 1678 p. 731 blijkt, welke massa's Indische planten destijds naar Nederland werden verzonden, en ook van plaatsen in Indië naar andere; soms waren die „tuijnen" aan boord alleen „tot particulier gebruijck van de opperhooffden". Over de verdiensten van Van Reede tot Drakenstein cf. Lauts, II, 160; vooral echter het opstel van Prof. Veth in de Gids, 1887, IVe deel. Bij Van Reede's van 1678 tot 1703 verschenen Hortus Malabaricus werden aanteekeningen gemaakt door Caspar Commelin, een beschermeling van Witsen; diens oom, Johan Commelin, Raad der stad Amsterdam, een uitstekend botanicus en aanlegger van den hortus aldaar, is met hem de schrijver van het werk: Horti Medici Amstelodamensis rariorum ..... plantarum descriptio etc., Amsterd. 1697—1701. In zijne voorrede roemt Commelin de verdiensten van burgemeester Joan Huijdecoper van Maarseveen, Bewindhebber der O.-I. C., voor de plantenkunde, als liefhebber en verzamelaar. Burgemeester Witsen was de schrijver van een Codex van de Japansche planten (1). Omtrent Camphuijs zegt Valentijn (IV, 1, 322) dat in diens tuin in de zuidervoorstad „allerlei zeldzame gewasschen" groeiden, waaronder „theeboomkens uit China" (2). Diens tijdgenoot Simon van der Stel was „an enthusiastic tree planter" (Theal, Chronicles p. 268).

(1) Bij hetgeen ik elders verzamelde aangaande Witsen's bevordering der wetenschap, voeg ik hier nog eene Notule van G.-G. en Raden dd. 15 Sept. 1702:

„De Ethiopische brieven, door de heer Witzen aan de heer Directeur Generaal (*Van Hoorn*) voor de heer Jodocus Ludolf tot Francfort alhier overgesonden, sijn verstaan na Souratta te senden, om door den pl. Coopman Schotsen, wanneer de negotie in Mocha voortgank neemt, achtervolgens het daarbenevens overgekomen memoritie na Ethiopien voortbestelt te werden; anders een vertrouwt Armeniër of Benjaan, welcke dien weg uijt wil, deselve mede te geven". Deze Ludolf had te Frankfort in 1681 uitgegeven eene „Historia Aethiopica, sive descriptio regni Habessinorum"; over hem handelt C. Juncker, Commentarius de vita, scriptisque ac meritis J. Ludolfi, Lipsiae et Francofurti 1710, in welk werk eene lijst moet voorkomen van Hottentotsche woorden, samengesteld door Ludolf, die in Zuid-Afrika was geweest, en brieven, aan Ludolf door Witsen geschreven (Catal. Fred. Muller, Géographie, Voyages 1910, nos. 1981 en 2210).

Aangaande Cleijer vond ik nog de volgende Notule van 5 Nov. 1694:

„Op 't versoek van Dr. Ands. Klijer, om met een van dese gereetleggende scheepen aen sijn gemachtigdens voor de Keurvorst van Brandenburgh eenige rariteijten van geweeren, lackwercken en Chinese boecken te mogen senden in recompense van 2 leggers off stuckvaeten met Rinse wijn, die hij Klijer van den voorsz. Keurvorst met de jongste scheepen ontfangen heeft", wordt besloten dit toe te staan tegen betaling van vracht.

(2) Iemand die wat meer van de groote wereld had gezien dan pater Valentijn, de Abbé de Choisy, zegt van dezen tuin (o. l. pag. 129):

Zwaardecroon was van 1684—1691 secretaris van Van Reede tot Dra- § 809
kenstein, tijdens deze als Commissaris-Generaal in Voor-Indië werkzaam was (Valentijn IV, 1, 349). Bij R. 4 Nov. 1695 werd hij naar Malabar verplaatst; bij R. 13 April 1696 werd hij Commissaris over dat gewest. Dat de Compagnie op de kust van Malabar koffie inkocht, blijkt o. a. R. 13 Mei 1693, waarbij, naar aanleiding van een in 1692 aldaar (naar het schijnt voor 't eerst) gedanen inkoop, besloten wordt, bericht vandaar te vragen „wat staat op den jaerlijxen incoop tot Mallabaer te maken zij". R. 2 April 1694 wordt goedgevonden, geen koffie in Perzië in te koopen doch 15% goedkooper op Malabar. Bij R. 7 Aug. 1696 besluit de Regeer., naar aanleiding van een schrijven van het Opperbestuur dd. 27 Aug. 1694, waarbij gelast was, een tocht naar Mocha te doen o. a. om „nevens de Engelsen te participeren in den handel in de cauwa", die expeditie van uit Sourate te ondernemen.

Omtrent den eersten aanplant te Bat. spreekt de brief van Joan van Hoorn dd. 30 Nov. 1707, bij De Jonge VIII, 139, waaruit blijkt dat in 1696 de Commandeur van Malabar, Adriaan van Ommen (1), aan hem „eenige plantjes van coffijboonen van Cananoor" had gezonden, „dewelke door de watervloed en de aardbevinge a°. 1699 (*waarover zie B. 22, 5*) alhier meest verdronken zijnde, zoo hadde d'Ed. Hendrick Zwaerdecroon in desselfs commissie a°. 1698 (2) op gemelte Mallabaar mij op nieuw mede eenige coffijboompjes bestelt, waerop zedert tot curieusheijt in mijn thuijn de speculatie gevallen en dies groeijsaamheijt ervaren zijnde, heb ik van die vrugten meer liefhebbers medegedeeld en die ook naderhand nog van Mallabaar zijn gesuppleerd, soodat die voortplantinge nu veel menschen alhier ter hand genomen hebben, dog vooralsnogh, sooveel mij bewust is, niet dan tot ijders liefhebberij". Erg duidelijk is dit relaas niet, en van Witsen geen woord. Vol- § 810
gens een opstel van Bodel Nijenhuis in Nijhoff's Bijdragen (X, 255 e. v.) zou Witsen, blijkens diens eigen brieven, in 1703 of 1705 moeite voor de koffiecultuur hebben gedaan; zou hij uit Arabië stekken naar Nederl. hebben doen komen, die aldaar hebben aangekweekt en naar Java hebben verzonden.

„Il est peu de chose. Ils font grand cas d'un colifichet (*een dingsigheidje*) qui pisse quand la pompe a joué".

(1) Deze was bij R. 23 Juni 1693 van Sourate naar Malabar verplaatst. In verband met het bovenstaande lijkt het niet waarschijnlijk dat hij zelf op Malabar de koffieteelt had ingevoerd.

(2) Bij R. 28 Mei 1698 werd Zwaardecroon naar Batavia verplaatst; hij arriveerde aldaar D. 24 Oct. 1698.

Leupe, die dezen zelfden brief afdrukt in Bijdr. 1859 p. 56, leest: 1699. Zwaardecroon zelf zegt in zijn R. 22 Jan. 1726 geïnsereerd request, dat hij „Mochasche coffijboompjes van Mallabaer na Java ten tijde dat hij te dier kuste in a°. 1697 en 1698 was Commissaris, gepractiseerd en in treijn heeft gebragt gehad om in 's Comps. tuin te worden voortgeplant". Wat voor tuin dit is, weet ik niet; het kan kwalijk die bij de Chinesche begraafplaats wezen, die D. 1659 p. 1; 1661 p. 1 wordt verhuurd voor 13 en 11 realen per maand, waarover zie § 2146. Misschien is het de R. 13 Febr. 1693 vermelde „Comps. thuijn aan d'oostzijde van het Casteel even over de gragt leggende", die indertijd van R. van Goens was overgenomen, zie D. 1679 p. 10 en 17.

Er worden echter in dat opstel te veel onjuistheden gevonden om er verder bij stil te staan. Witsen zelf zegt in een brief van 17 Sept. 1713 (Berigten Histor. Genootsch. Utr. 1862, p. 7; ook bij Gebhard o. l. II, 367; minder correct in Navorscher 1854, Bijbl. p. XXXIV): „Ik hebbe voor vele jaeren den Hr. Generael van Hoorn geport om de coffij te doen cultiveren; hij heeft dan op mijn aenrading over Suratte een plantje uit Arabia bekomen, tot Batavia geplant en dat opwassende daervan aen mij het eerst een tekening gesonden en namaels enige reets geteelde koffi, een hantvol of ses, en weder daerna enige klijne plantjes of jonge boompjes; twe waeren levendig; ik dede die planten in de Hortus Medicus alhier planten; een is heden een boom geworden als een kerseboom in hoogte en sij staende in een glase huijs geeft vrugt . . . . het sijn wel agt of tien jaeren dat ik over dese saek heb geivert". Deze laatste woorden doelen vermoedelijk op een grooteren aanplant, waarop Witsen dus omstreeks 1704 zou hebben aangedrongen; Van Hoorn
§ 811 nu trad als G.-G. op in Augustus van dat jaar. Elders zegt Witsen (Gebhard II, 401): „Ik ben ook de oorsaek, door aenmoediging, dat de verstorvene Generael van Hoorn die heeft gequeekt. Men heeft nu van hier een afsetsel van die boom aen den Coningh van Vranckrijck gezonden". In een brief van 28 Juli 1716 (ibid. p. 461) klaagt hij dat Burgemeesteren wèl een proefje kregen van de koffie van dien boom in den Hortus, maar dat hij, de gever, het toezien had; „Sic vos non vobis etc., dog ik hoore dat er so veel kracht in dese javaensche koffiboonen niet is als in die van Mocha".

Om terug te keeren naar Batavia: Cornelis de Bruin, die er in 1706 was (zie zijne Reizen p. 359), teekende er eene, naar het schijnt op Chastelein's land Weltevreden groeiende, koffieplant uit; hij zegt er bij (p. 373): „Deze boonen zijn voor eenige jaren uit Arabie hier gebragt en voortgeteelt. Dogh in den aenvangh des jaers 1697 (*sic*), toen Batavia zoo deerlijk geschud wierd door aerdbeving, zijn vele ongemeene planten, door liefhebbers in hunne lusthoven aengequeeckt, verloren of vergaen. Zoo dat de tegenwoordige Generael mij zeide, niet te weten (*beter zou zijn: geweten te hebben, namelijk na die door overstrooming gevolgde aardbeving*) dat er eenige meer in zijnen hof had. Maer andere kenners kregen eenige opkomende spruitsels in het oogh en bevonden dat het planten dezer boonen waren. Hierop viel men weder aen het bezorgen en aenqueken derzelve, zoo dat er nu ook reedts een groote meenigte is aengefokt". Abraham Bogaert, die den 6 Dec. 1705 voor het laatst van Batavia vertrok (zie zijn werk p. 465), zegt (ibid. p. 462) dat „de zorge of liever de gewinzucht van eenige op Batavia" gemaakt heeft dat de koffieboom „thans in Javaansche aarde weelig tiert en eenen rijkdom
§ 812 van vruchten geeft". Of hij dit zelf heeft opgemerkt, blijft onbeslist. De plattegrond van het land Struiswijk (over welk land zie I, 13) dd. 8 Oct. 1707 vertoont een „coffij-boomgaerd", ongeveer vierkant, groot 22 bij 38 roeden, gelegen dicht aan de Groote Rivier, tusschen deze en den Grooten Zuiderweg.

Hieruit zullen misschien de paar zakjes „Bataviase coffij in mijn thuijn gegroeijt" zijn voortgekomen, die Van Hoorn in 1707 te zamen met bovenvermelden brief naar Nederland zond. Zoo nam Valentijn (V, 1 Choromandel p. 189) datzelfde jaar zes koffieboompjes van Batavia mee naar Ambon, waarheen de Gouverneur A. van der Stel er in 1706 al had gebracht. Zelfs zou Van Hoorn volgens het door hem 25 Nov. 1706 aan Witsen toegezonden „Berigt over de Coffij- of Cauwaboompjes" (gedrukt in Tindal en Swart's Verh. en Berigten betrekkelijk het Zeewezen en de Zeevaartk., 1849 p. 767) koffieboomen in zijn tuin hebben gehad waarvan „de grootste *vier* rijnlandsche roede (*dus 15 Meter*) hoog *benevens* omtrent 3 à 4 duijm dik in zijn diameter" was; in eene copie van dit „Berigt", mij uit 's Gravenhage toegezonden, lees ik intusschen: „*een* rijnl. roede hoog, *beneden*" enz. Aan dit Berigt voegde Van Hoorn eenige plantjes toe, welke, dan wel eenige in 1710 verzonden plantjes, de stamvaders der koffie in Suriname en andere streken van Z. Amerika zijn geworden (Semler, Trop. Agrik. II, 256; Van Gorkom o.l. I, 2e dr. p. 235; zie ook Leupe in Bijdr. 1864 p. 228 e.v.: eerst in 1716 hoort men van enkele vruchtdragende koffieboompjes in Suriname; p. 253 acht hij het wel waarschijnlijk dat de eerste koffiezaden aldaar uit den Amsterdamschen Hortus Medicus kwamen).

§ 813 Toen Van Hoorn zijn brief van 30 Nov. 1707 schreef, had hij, omdat XVIIen „bethoonen, dies voortqueeckinge in Comps. eijgen colonien haer aengenaem te sullen wezen, soo tot Sirrebon als alhier diverse inlandse Hoofden daartoe geanimeerd en van plantjes voorzien". De belangstelling van XVIIen was gebleken uit hun brief van 17 Febr. 1707 (Bijdr. 1859 p. 55), nadat zij in 1706 eenige koffieboonen van Java hadden ontvangen (de „een hantvol of ses" denkelijk, waarvan Witsen hierboven sprak) en goed bevonden, „ja selfs soo goed als die van Mocha herwaarts komen"; tevens hadden zij daarbij gemeld dat „bijaldien men dese althans sooseer en vogue zijnde vrughten in onse eijgen landen en colonien konde aanqueecken en met succes voor(*t*)zetten, (*zij*) niet souden nalaten, de auteurs daarvan, of diegeene die tot het voorschrevene aanleijding gegeven en het haere dieswegen gecontribueert hebben, (*hunne*) benevolentie en gunste te doen gevoelen". Daar hadden zij trouwens alle reden toe, want de koffie deed toenmaals 38 stuiver per pond (De Jonge VIII p. CXXXVI).

§ 814 De eerste maal dat Java-koffie in de Resolutiën der Regeer. wordt genoemd, is 21 Aug. 1708, toen besloten werd, een stuk land van 4 morgen (bijna 5 bahoe) „agter de wagt ofte buijtenpost Mr. Cornelis" te koopen, tot „uijtsigt" voor dien post „en om er met eenen coffijboomen op te planten". Dit land behoorde destijds aan den zoon van Fred. Hendr. Muller (zie diens personalia, I, 241) en werd getaxeerd op 35 Rds. Bij de keuze van dit perceel liet men zich misschien leiden door de ligging van Struiswijk. D. 2 Maart 1709 schrijft de Command. te Tandjoengpoera „dat het met de cacauw- en coffijplantagiën aldaar na wensch ging". H. 14 Juni 1710 wordt vermeld eene

kaart „van 't fortresje op Ankee, de koffijthuijn en 't Boegineese campong daer annex benoorden de Baggeragtsgragt". Ook in Cheribon was men reeds doende, want in een stuk van 9 Maart 1708 wordt vermeld „dat den E. Jongbloet 's E. Comp. thuijn tot Chirebon met ruijm 2.000 st. coffijboompjes of plantjes verciert" heeft. Den 30 Nov. 1709 schrijft de Regeer. naar Nederl. (sub *Cheribon*): „Omtrent de voortsetting (*zie de beteekenis van dit woord B. 23, 140, 1*) van de coffijplantagie schijnen de Princen voor een goed begin ook al redelijk ijverig en genegen te zijn, invoegen wij hopen dezelve aldaar in der tijd mede van goed succes zal wesen"; onder *Batavia* wordt gesproken van „de coffijaanplanting, welke zo hier ende daar na dese eerste beginselen met redelijken ijver werd behertigt, omdat wij niet nalaten dat werk overal aan te pressen ende zo nu en dan te doen bezigtigen"; van ontvangst van koffie uit het Bat. of Cheribonsche wordt hier echter evenmin gesproken als in den brief van 29 Nov. 1710. Van Riebeeck vond in 1709 vlak bij de hoofdplaats Tjiandjoer een ompaggerden koffietuin (B. 22, 84); in Sept. 1710 te Tjileungsir een koffietuin van 5.000 planten „heel accuraat en sonder gras, de boomtjes al moij hoog"; te Tjipamingkis een van 500 planten; te Tjibadak een van 200 stuks, welke beide laatste vrij slecht stonden (B. 23, 7—9).

§ 815 De eerste levering van koffie vernoemt men R. 14 April 1711 en wel van den Regent van Tjiandjoer ten bedrage van 102 pond, waarop de Regeer. besluit, den prijs te bepalen op 8 zware of 10 lichte stuivers per pond, dus 50 gulden per pikol, een fraai bedrag, in aanmerking genomen dat volgens D. 14 Sept. 1682 het dagloon in de Bovenl. een „dubbelde stuijver" bedroeg (vergelijk B. 50, 15, 2), zoodat dus een arbeider rond kon komen met de levering van 90 pond koffie per jaar. Zelfs waren XVII^en^ in 1711 bereid, 15 stuiver per pond aan den planter te betalen (De J. VIII pag. CXXXVI). Van Tandjoengpoera komt D. 27 Sept. 1711 voor het eerst 94 pond; de andere aanplantingen leert men kennen uit de Afg. patr. miss. 30 Nov. 1711, welke de overzending naar Nederland meldt van 894 pond koffie, waarvan 354 pond van „de buijtenfortjes Jacatra, den Overtoom (*denkelijk de Buitenwacht, zie B. 22, 22, 4*) en Nieuwendam alias Mr. Cornelis", en 540 pond van Tandjoengpoera en „de Jacatrase bovenlanden", namelijk Kedoengbadak, Tjiandjoer, Tjiblagoeng, Tjikalong, Tjibadak, Tjipamingkis en Tjileungsir. Volgens Leupe (Bijdr. 1859, p. 57) werd deze partij in Nederl. verkocht à 23²/₃ st. R. 29 April 1712 wordt op een rapport der bedienden te Cherib., dat zij over 4 maanden 5 à 6 pikol kunnen leveren „van de boontjes, welke over drie jaren door de Cheribonders op onse ordre aangeplant waren", de prijs van 8 st. ook voor leveringen van daar vastgesteld, mits gepulpt en gedroogd. D. 2 Juni 1712 komt van Tandjoengpoera weer 375 ℔; den 16 September deelt de G.-G. echter in Rade als zijne bevinding mede, dat de aanplant aldaar, groot 1.200 stuks, veel van de droogte heeft geleden; er waren omstreeks 100 gestorven „welke Sijn Edelheijt gerecommandeert had weder met nieuwe te

remplaceren, en nader onderrigting gegeven ontrent het plucken en droogen derselve". Dat jaar ging blijkens D. 26 Dec. 1712 onder de „Bataviase ver- § 816
sameling" 2.380 pond Javakoffie per retourvloot naar Europa; blijkens Afg. patr. miss. 11 Febr. 1713 kwam hiervan 82 pond uit de plantage „agter 't fortje Ankee", 57 uit die bij Rijswijk, 146 van Jacatra, 1.120 van Mr. Cornelis, 243 van Tjileungsir, 107 van Tjiandjoer, 250 van Kedoengbadak en 375 van Tandjoengpoera, terwijl al de Cherib. landen te zamen 375 pond leverden.

Gedurende 1713 hoort men overigens niet van de cultuur. In Nov. van dat jaar overlijdt Van Riebeeck en volgt Van Swoll op. Dat deze niet bizonder met zijn voorganger was ingenomen, blijkt uit Valentijn; zie vooral diens uitlating III, 2, 97 dat Van Swoll zulk een goed vriend was van Abrah. Douglas, den Directeur-Generaal tijdens Van Riebeeck's bestuur, met welken Douglas onze Van Riebeeck schrikkelijk overhoop lag; bedenkt men daarbij, zooals dezelfde schrijver zegt IV, 1, 347, dat Van Swoll „door bestel van zeker Heer", die alleen Van Riebeeck kan zijn, was gepasseerd voor Directeur-Generaal, en dat hij dus eigenlijk een vijand van Douglas moest wezen, dan ziet men hoe bitter Van Swoll's haat tegen den G.-G. was; dit verklaart dan ook weer, waarom Van Swoll in Rade steeds zoo heftig optreedt tegen Van Riebeeck's verwant C. Hasselaer (zie B. 22, 39, 3), die bij R. 28 Juni 1718 onbekwaam verklaard werd om zijne „beschrijving" behoorlijk te verrichten. Tevens blijkt dat Van Swoll een verklaard vijand was geweest van Van Hoorn en diens vriend Zwaardecroon (zie I, 12 en Valentijn IV, 1, 147; 334; 348). Het is niet onmogelijk dat hij het heele nieuwe systeem, waarvan § 817
genoemde mannen voorstanders waren, hetwelk uitbreiding van gezag op Java en winsten uit op eigen bodem geteelde producten beoogde, afkeurde en gaarne zou zijn teruggekeerd tot den toestand tijdens Maetsuijker. Het is althans zeer opvallend eensdeels dat, zooals Valentijn III, 2, 71 boekstaaft, Van Swoll van opinie was „dat de E. Maatschappij reeds land te veel had", anderdeels dat terstond na zijn optreden de koffiecultuur ten doode gedoemd schijnt. De XVII eischten voor 1714 een millioen pond koffie. Nu brengt Van Swoll 23 Febr. 1714 de vraag in behandeling, of men niet den prijs van 8 st. zal verhoogen, „aangesien het met den oegst van die boonen eerder scheen te veragteren als voorwaert te gaen, immers desen jaere 237½ ℔ minder aen de Comp. gelevert was als het jaer bevoren". Die prijsverhooging wordt echter eenparig afgekeurd, „aangesien daerdoor niet souden konnen werden weggenomen de inconveniënten, die de coffijplanten off boomtjes in dit climaet onderworpen sijn en de luijden boven de moeijten daeraan vast sijnde van dies culture doet (*lees: doen*) affsien, en eerder een deure soude werden geopent om den Mochasen coffij particulier herwaerd te brengen en met voordeel voor Javaese te debiteren". Deze redeneering, dat men aan de Comp. Mocha voor Java zou kunnen slijten, lijkt wat erg gezocht en eenvoudig pour le besoin de la cause erbij gehaald. Enkele maanden later, R. 12 Oct. 1714, leest men:

„Door den G. G. in omvrage gelegt sijnde, of men de t' eenemaal vervalle coffijtuijntjes aan de buijtenforten Jacatra, Rijswijk en Ankee (door het uijtgaen en versterven van alle de boomtjens) wederom herstellen en op nieuw beplanten dan wel daarvan afsien soude om de kleene apparentie dat men daaraff oijt eenige naamwaardige vrugt sal konnen trecken *off dat het met de culture van die boomen op het eijlandt Java veel sal opnemen*, dewijl men bevind dat die vrugt vereijscht een ander climaat en die boompjens niet bestand sijn tegens soo langduurige en swaere droogte en groote hette als men hier in het oostersaijsoen doorgaans subject is *en desen jaere bij uijtnementheijt* sedert April tot September gehad heeft, soo is eenparigh verstaan, maar aff te sien van het nader aanplanten der gemelte vrugt op de voorsz.
§ 818 plaatsen". Uit het mislukken van dien nietigen aanplant in een buitengewoon droog jaar te concludeeren tot de ongeschiktheid van het „eijlandt Java", is zeker een stout stuk. De Notulen van deze vergadering der Regeering zeggen eenvoudig: „Op het ingekomen berigt over de Javaanse coffijbonen van 2 daartoe gestelde gecommitteerdens is verstaan, voortaan af te sien van de culture dier vrugt onder 's Comps. buijtenforten te deser plaetse". De Resolutie is dus in Van Swoll's geest opgesteld; het is zonderling dat men daarin niets van de bevinding dier twee gecommitteerden verneemt. Men onthoude daarbij, dat koffie in lage streken niet per se teniet behoeft te gaan, maar zelfs vlak aan zee wel eens goede resultaten kan geven, zooals in Banjoewangi (Dr. W. Burck in Tijdschr. B. B. XII, 315; 333; vergelijk beneden § 846 i. f.).

Eene maand later (Afg. patr. miss. 26 Nov. 1714) schrijft de G.-G., die in de brieven naar patria steeds het „ressort Batavia" behandelde, naar aanleiding van het totaal uitsterven der tuintjes bij Jacatra, Noordwijk, den Vijfhoek en Angkee, dat de Regeering „heeft moeten ervaren en bevinden dat Java het regte climaet niet is voor die vrugt, die in de droogte en hitte begeerd te hebben schaduw van andere bomen, *die haer niet altijd kan werden gegeven*, en buijtendien maer voor seer weijnige jaren alhier eenige naemwaerdige vrugten afleverd en daerna niet dan groene bladen en hier en daer een enckelde vrugt bevat, invoegen men niet is getreden tot een besluijt, strijdigh met Uw Ed. Ho. Agtb. intentie (*namelijk bij R. 12 Oct. 1714*), dan op genoegsaeme ondervindinge en het voorbeeld van verscheijde ingesetenen, die in den beginne wat ijverigh aen die plantagie gegaen sijnde, een kloeck getal van 1.000 en meer van die boompjens aengeplant, maer daernae deselve weder uijtgeroeijt en van het werck afgesien hebben, sijnde in den tijd van 4 jaren uijt alle de gemelde in het district van Batavia voor de E. Comp. aengeleijde coffijthuijntjes niet meer ingekomen als 3.031 ℔, met meer als ses malen soo veel arbeijds en kosten als deselve waerdigh sijn geweest. Met de aanplantinge in de landen van Craoang, Cheribon en op Java's Oostcust neemt het ook niet veel op, gelijk blijckt uijt de geringe quantiteijt van 1.187 ℔, die desen jare in het geheel maar is ingekomen".

Dit schrijven is ook dáárom merkwaardig, dat daaruit blijkt hoe de § 819
cultuur niet in heerendienst geschiedde, maar, ook bij de fortjes, in betaalden arbeid. Op dezen brief en dit verloop der koffieteelt slaat zeker wat Witsen den 28 Juli 1716 aan zijn vriend Cuper schreef (bij Gebhard o. l. II, 461): „Die jegenwoordig het oppergesag hebben in Batavia, sijn geen liefhebbers van de botanie of aenplantingen van gewassen, so als de Hr. van Hoorn was, et regis ad exemplum etc. (*namelijk: totus componitur orbis, d. i. de gansche wereld richt zich naar den baas*). Hierom begint men nu te schrijven dat veel boomen aldaer uijt sijn gegaen en dor geworden", waarbij op te merken valt dat Witsen de koffieteelt, waarvan hij de vader is, blijkbaar wat al te zeer als eene botanische liefhebberij beschouwde en niet geheel inzag, welk eene uitbreiding die kon krijgen. Dit verklaart weer, waarom Van Swoll haar zonder veel gemoedsbezwaar verwaarloosde. In de volgende jaren verneemt men zeer weinig van de cultuur. Heeren Zeventienen antwoordden op Van Swoll's treurmare (brief van 9 Juli 1715) dat zij „nogh soo heel ligt niet afstappen konden" van de cultuur, dus ook zij liepen daarvoor niet erg warm. Men beschouwde blijkbaar de zaak als mislukt. Niettemin werd bij den eisch van retouren voor 1716 door XVII^en^ toegestaan om zoo noodig den prijs nog te verhoogen (zie R. 22 Jan. 1726). Valentijn, die in 1713 repatrieerde, schrijft (V, 1 Choromandel 190): „Gelijk de Hollanders een preuve genomen hebben om deze boomen (*nam. koffie*) op Batavia te planten, alzoo hebben de Engelzen dat ook op Madraspatam, maar met al zoo weinig en nog minder geluk, gedaan". Echter blijkt D. 25 Mei 1715; 18 Nov. 1716; 1 Juni 1720 dat de § 820
Regent van Pekalongan haar zeer ter harte nam en in laatstgenoemd jaar reeds 40.000 boompjes had. Cheribon leverde daarentegen in 1715 maar 937 ℔ (Afg. patr. miss. 28 Nov. 1715). Bij het fort Tandjoengpoera waren in 1716 twee tuinen, van 3.400 en 2.200 boompjes, met pisang als schaduwplant en bemesting als hulpmiddel (B. 26, 6); ook bij Tanggeran was men begonnen te planten, zoodat de Vaandrig aldaar D. 21 Mei 1717 zelfs 1.140 ℔ koffie zond. Eigenaardig is, dat men in 1717 de cultuur op Ambon ging beproeven, en na mislukking bij R. 16 Dec. 1717 tot prijsverhooging aldaar besloot, die men voor Jacatra verworpen had; de diepere zin der koffieteelt aldaar was (Aank. patr. miss. 21 Juli 1725) de „nootsakelijkheijt om van de nagelen niet al te veel overkropt te worden". Ook in het Samarangsche was reeds in 1709 de cultuur beproefd (De Jonge VIII pag. CXXXVI), doch spoedig teniet gegaan (ib. pag. CXXXVIII). In Cheribon ging zij steeds vooruit.

Van Swoll overlijdt intusschen in Nov. 1718 en wordt opgevolgd door Zwaardecroon, op een tijd, toen XVII^en^ zóó overtuigd waren dat op Java van de teelt niet zou komen, dat zij in hun brief van 27 Juli 1719 op de herhaalde klachten der Ind. Regeer. over de onverschilligheid der inlandsche bevolking voor de koffiecultuur ten antwoord gaven, dat die „consideratien maar dienen te verstrecken tot een spoor om de voortplanting met meerder

* Priangan. 32.

empressement op Amboina, Ceijlon en andere landen, daar het mogelijk beter met den aard der Inlanders sal convenieeren, te doen voortgank hebben"; en niet onder het hoofd *Batavia* gaven zij in deze missive uitvoerige cultuurvoorschriften, maar onder *Ceijlon*, er tevens op wijzende dat de koffieteelt voor de Comp. „van ongemeen groot voordeel soude wesen" en, naar hun oordeel, „genoegsaam geen moeijte off arbeijt vereijscht" (zie het extract uit dien brief in § 954).

§ 821 De productie gaat nu snel vooruit. Blijkens Afg. patr. miss. 30 Nov. 1720 ging dat jaar reeds 116.587 ℔ Java-koffie naar Europa; zij werd (zie M^r. N. P. van den Berg u. s. pag. 450) verkocht voor $20^{7}/_{10}$ stuiver. Omtrent de moeite, aan die uitbreiding der cultuur verbonden, zegt de schrijver van de „Droom" (2^e dr. pag. 116): „Al hunne (*der Javanen*) inkomst bestaat meest in rijst of eenig ander Javaans gewas, waarvan zij de kunst om het aan te queeken wisten, welke nauwlijks genoeg zijnde om zig met vrouw en kinderen te voeden, men wel denken kan hoeveel moeite er aan vast was om die menschen te perzuadeeren, een gedeelte van dat land met koffijboonen te beplanten, eensdeels dewijl niet alleen de cultuure, maar zelfs de boompjes hun onbekent waaren, ten anderen, dat ook die boompjes in de eerste 5 à 6 jaaren geen voordeel afwerpen en egter het land gezuivert moest worden, opdat het onkruid de jonge boompjes niet verstikte, en wijl zij tusschen dezelve geen rijst konde zaijen (*zie echter § 974*), zo konden zij ook in al die jaaren geen duit voordeel van dat land trekken". Na den oogst van het volgende jaar schreef Zwaardecroon (30 Nov. 1721): „Onlangs na het afbetalen der Javanen heeft men geremarqueerd gehad hun besonder vergenoeging in die penningen, alsoo sij sagen daerdoor in staat te wesen om rijst tot mondkost en meer andere dingen daervoor te konnen inkoopen met veel meer gemak dan se bevoorens waren gewoon geweest, nadien hun alles alleen uijt de rijstculture, die wat swaer valt, moeste toekomen", zoodat de G.-G. zich al eenigermate voor de rijstcultuur bezorgd maakte. Zijn deze woorden waarheid, dan was de koffieteelt destijds op het punt eene volkscultuur te worden; zij zijn hoogst merkwaardig als logenstraffing van de bewering dat de Inlander in elk geval aan rijstbouw de voorkeur geeft.

§ 822 De aftredende Resident van Cheribon schrijft in zijne memorie van 8 Nov. 1720 aangaande de koffiecultuur, dat deze is „tsedert mijn aanwesen merkelijk vermeerdert, dat van jaer tot jaer sterk sal toenemen, voornamentlijk nu de bergvolkeren sien dat de schade, die se op de cattoen en indigo leijden bij een onseker gewas, door de koffijboonen vergoed (*wordt*) en alsoo een begeerte krijgen om ijder sijn plantagie te vermeerderen met magt". Op dezelfde wijze spreekt ook de Droom (u. s. pag 117): „Eindelijk kreegen de boomen derzelver wasdom, en den Inlander eene goede inzameling. Op dien tijd moest gij de vreugde van die menschen gezien hebben: zij waaren als uitgelaaten, principaal als zij met het geld, voor hunne boonen gemaakt, wederom thuis

kwamen en zig vermaakten met zingen en springen" (1). Intusschen vertelt deze „Droom" ter verheerlijking van Zwaardecroon dingen, die den toets der kritiek niet kunnen doorstaan, zooals (p. 117) dat de eerste koffie is geplant op Zwaardecroon's Kadoewang, terwijl toch dit land eerst bij R. 3 Febr. 1711 aan Z. is afgestaan. Jan de Marre (Batavia, p. 58) galmt:

„Onsterflijk blijve uw roem, o groenende waranden,
Prianger bergen, die dit schoon gewas ons teelt!
Europe lacht U aan, wanneer ge uw schatten deelt.
De bouwman juicht, daar hij zijn arbeid ziet verzoeten,
Wanneer hij Cheribon gaat met dien buit begroeten".

Jan de Marre's verzen slaan, ofschoon eerst in 1740 gedrukt, steeds op oudere § 823
toestanden en vooral op het Batavia van Zwaardecroon; in 1728 kwam hij 't laatst in Indië. De uitlating van Maetsuijker (Overzicht p. 121*) komt voor in een brief van G.-G. en Raden dd. 5 Oct. 1667 (De J. VI, 108): de landbouwers der Ommel. beleven geen voordeeligen tijd „doch 't sijn meest Javanen die geen grote proffijten gewent en sijn".

Rijkdom van den Regent van Tjandjoer. Uit R. 12 Jan. 1728 blijkt dat hij bij zijn dood in 1726 bij de Comp. 35.000 Rd^{s}. op interest had staan. Over zijne eigendommen bij Jacatra en elders zie § 1082 e. v.; 2009; 1077. Martawangsa, Hoofd van Kampongbaroe, had blijkens R. 16 April 1728 bij de Comp. 32.000 Rd^{s}. op interest staan; over de door hem gekochte landen en gebouwen zie § 2010 en 1077. Over de gunst, waarin Aria Wiratanoe moet hebben gestaan, zie § 219 e. v.

D. 6 Mei 1722 staat een verzoekschrift van de destijds onder Cheribon ressorteerende Regenten van Bandoeng enz., waarin: „concernerende de coffijplantinge zullen wij gesamentlijk na vermogen behertigen, en hebben bereeds onder ons gebied een ider in 't zijne een redelijk begin gemaakt". In Krawang schijnt de cultuur destijds òf zeer onbeduidend te zijn geweest òf geheel te niet gegaan, want S. R. 15 Jan. 1726 (Bijlage XXVII) maakt van dit regentsch. evenmin melding als van Tjiasem en Pamanoekan; zie echter B. 27, 4, 2 en § 749. R. 30 Maart 1723 dient Heere op last van den G.-G. een rapport § 824
in betreffende den clandestienen koffieaanvoer te Bat. en uitvoer vandaar; den 2 April wordt een biljet hiertegen geapprobeerd, afgedrukt P. IV, 159 (plakkaat 15 April 1723); het heet daarin dat de Inlander op de koffiecultuur „door den geringen arbeijd, daaraan vast zijnde, ende 's Comp^{s}. genereuse

(1) Bij deze wonderlijke mededeeling omtrent de opgetogenheid van den ingetogen Soendanees moet men in aanmerking nemen, dat deze „Droom" naar alle waarschijnlijkheid geschreven is door Nic. van Berendregt (in 't begin van 1743 overleden als Raad Ord.), die secretaris was geweest van Zwaardecroon's vriend Durven (R. 2 Jan. 1731), en wiens broeder Cornelis getrouwd was met Zwaardecroon's dochter; de relatie tusschen deze twee Van Berendregt's blijkt, in verband met andere omstandigheden, uit het in 1743 bij de Weeskamer ingeschreven testament van het Raadslid.

betalinge, niet alleen is verleckerd geworden maer ook nagevolgt door Chineese zuijkermolenaers en andere landbouwers, tuijniers en liefhebbers", die echter tersluik hun product aan exporteurs verkoopen, welke daarop voorschotten geven; daar de Comp. aldus wordt onderkropen, verbiedt thans de Regeer. „het vercoopen en coopen van eenige Javaense coffijboonen in eenige naemwaerdige quantiteijt" en het geven van voorschotten daarop, op straffe van confiscatie van product en penningen, en bij herhaling arbitraire correctie; de Regeer. verklaart echter alle koffie te zullen accepteeren, onverschillig door wien geleverd, mits niet minder dan een pikol, en staat toe dat ieder voor eigen comsumptie zooveel „uijt eijgen acker" neemt als hij noodig heeft. Eenige dagen later, R. 9 April 1723, rapporteert Heere dat door Chineezen en anderen in de Ommelanden reeds 119.000 koffieboomen zijn geplant. Uit B. 27, 6 e. v. ziet men, dat uit de Jacatrasche landen in 1723 ongeveer een millioen pond koffie door verschillende Hoofden werd geleverd (De Jonge IX pag. XVII geeft een wat lager cijfer), afgezien van de levering door particulieren; tevens dat (aangezien de koffieboom in zijn vierde jaar een ruimeren oogst geeft) de groote aanplant moet dateeren van 1719, Zwaardecroon's eerste

§ 825 bestuursjaar. Na ontvangst van dezen oogst liet de Regeer. den Gecomm. rapport uitbrengen omtrent de taxatie van de in 1724 te verwachten hoeveelheid, en deed hem de te Batavia aanwezige Jacatrasche Hoofden polsen „wat soorten van kleeden ofte andere koopmanschappen ende hoeveel van deselve (*zij*) souden begeeren aen te nemen in stede van contante betalinge". Dit laatste was niet zoo vreemd als het lijkt, want D. 10 Aug. 1701 ziet men dat de Regent van Bandoeng zelf verzocht had, voor zijne producten gedeeltelijk in laken te worden betaald, terwijl op Ceilon reeds in 1721 de koffie „van eigen gronden gewonnen", d. i. van particulieren, voor de helft in goederen, die „van 's Comps. landerijen" voor de helft geheel niet betaald werd. Volgens het opstel in Bijdr. 1859 p. 63 zou in Nederl. terzelfder tijd, bij brief van 21 Juli 1723, door XVII^en^ de wensch zijn uitgedrukt dat „de Javanen meer lijwaten in betaling wilden ontvangen en de prijs der koffij verminderen"; hier is echter 't jaartal foutief gedrukt voor: 1725 (1).

§ 826 Heere rapporteert nu, dat er 1.041.160 vruchtdragende koffieboomen zijn en 1.100.640 jonge boomen, terwijl de oogst wordt getaxeerd op 11.420 pikol. Daarop besluit de Regeer. bij R. 7 Dec. 1723, dit rapport naar

(1) Overigens was het volstrekt niet ongewoon dat de Comp. in plaats van in geld hare verplichtingen nakwam in goederen. Een voorbeeld reeds anno 1616 dat behalve Inlanders ook Nederl. soldaten tegen hun zin aldus werden betaald, geeft Tiele, Bouwstoffen I, 137; ib. II, 22 (de soldaat „moet daerop altijt de helft verliesen", zegt de Gouverneur van Ambon 1624). Coen had in zijn Advys aan zijn opvolger De Carpentier (Kronyk Hist. Genootsch. Utr. 1853 p. 70) aanbevolen, de dienaren der Comp. te betalen met „soo veel cleeden als doenlijck is". Hoeveel ontevredenheid de betaling der nagelen, in strijd met de bestaande contracten, „met rijs ende cleeden, oock ten deele met gelt" anno 1627 in het Ambonsche verwekte, blijkt bij Tiele u. s. II, 114; vergelijk voorts § 1888.

Nederland te zenden en de gewilde lijnwaden van Cormandel te ontbieden „om door de winst op deselve den betaalsprijs der coffijboonen te doen minderen"; uit de Afg. patr. miss. van 19 Jan. 1724 bespeurt men verder, dat in beginsel reeds was besloten, dit jaar de koffie voor $^1/_4$ in die lijnwaden te betalen. Zoo begon dus Zwaardecroon, zoodra zijne maatregelen tot bevordering der cultuur vrucht droegen, naar middelen om te zien om de voordeelen te vermeerderen ten koste van den producent. Dit is te opmerkelijker, omdat blijkens R. 11 Juli 1724 te Mocha per pond volle 17 stuiver werd betaald en uit Nederland twee scheepsladingen vandaar waren geëischt. Aan verbetering der Javakoffie, die minder goed was dan de Mocha (ofschoon de prijzen in Nederl. elkaar niet altijd zeer veel ontliepen: in 1723 haalde de Mocha $21^1/_2$ en de Java $20^3/_4$ st.; in 1720 had de Java zelfs $^1/_4$ st. meer gehaald dan de Mocha, Bijdr. 1859 p. 71), werd niet gedacht. Bantam leverde R. 15 Aug. 1724 drie pikol, die aangenomen werden om concurrentie te weren; de Regeer. zag de teelt aldaar echter met zeer leede oogen evenals in de landen des Soesoehoenan's (De Jonge IX, 87). De oogst van Jacatra over 1724 § 827
werd den 23 Juni op 2 Millioen pond getaxeerd; steeds kwam meer binnen en 29 Aug. was er al meer dan de geprojecteerde scheepsruimte toeliet (een bewijs ook, dat men destijds nog geen belegen koffie exporteerde). Blijkens B. 27, 6 e. v. bedroeg de oogst tusschen de 15 en 16.000 pikol. Reeds 28 Maart van dat jaar had de Regeer. om orders uit Nederl. verzocht „tot hoeverre men sal mogen gaan met het voortsetten van (*de culture van*) dese vrugten, om naderhand met de Javanen buijten twist te blijven, wanneer men niet alles soude willen aannemen hetgene sij quamen te leveren". Een eigenaardig bewijs, hoe ruchtbaar de moeielijkheden waren, door den onverwachten overvloed van koffie veroorzaakt, levert een toevallig gedateerde brief van den predikant J. Canter Visscher (o.l. pag. 467), geschreven te Batavia den 9 Sept. 1724, waarin: „Ook is op Cheribon tegenwoordig een aanmerkelijke inzamelinge van koffijboonen; de Resident leverde van 't jaar 120.000 pond en meende aanstaande jaar de helft meer in te zamelen, waaruit ik geloof dat de E. Kompagny haast overkropt zal raken met deze vrucht. Zij hadden een overslag behoren te maken, hoeveel ze omtrent jaarlijks van noden had, en daarna de plantinge dan geregeleert, overwegende hoeveel koffijboonen op een stuk landts kunnen groeien, daar zulk en zulk een hoeveelheit van nely (*padi*) groeit, en daarnaar den prijs vaststellen. Wat zal 'er nu gebeuren indien de levering stuit en de prijs minder wort? Dit zal zeker misnoegen onder de Inlanders baaren, en die zullen hun best doen om de boonen te vervoeren naar plaatzen alwaar Engelschen zijn, waartoe op Java genoeg gelegentheit is". Een veertien dagen na dit van den echten Compagniesgeest doortrokken epistel komt de Regeer. (26 Sept.) op haar bovenvermeld schrijven van Maart terug en spreekt andermaal hare vrees uit „om door een weijgeringe van de acceptatie harer boonen met die natie (*hare inl. onderdanen*)

in moeijelijckheeden of rupture te geraken, soo als buijten twijfel te verwagten zoude wesen, nadat men nu al veele jaren is besig geweest, dat trage volck tot die plantage over te brengen ende te gewennen, want bij al te grooten aanwasch te treden tot extirpatie, sulks zoude almede na onse gedagten sonder merkelijcke beroertens niet wesen te volbrengen".

§ 828 In deze onzekerheid betreffende de lijdzaamheid van den Soendanees, werd bij R. 12 Dec. 1724 op voorstel van den G.-G. bij meerderheid van stemmen besloten, $^1/_4$ van den koffieprijs te voldoen in lijnwaden met 100 % winst, „onaangesien deselve op 's Compagnies venditien tot soo hoogen prijs niet verkogt werden en ook daarvan geen afspraak (*denkelijk: met de koffieproducenten*) bij Resolutie bekend staat", eene toevoeging (men bedenke dat de G.-G. de eindredactie der Resolutiën had), welke doet vermoeden dat het gevallen besluit een middelweg was, eene concessie aan de minderheid, die iets scherpers, bijvb. non-acceptatie, verlangde. Wat de opinie van Heeren XVII^en^ aangaande den toestand was, blijkt uit hun schrijven van 21 Juli 1725 in antwoord op de brieven der Regeer. van 1724: „Wij moeten seggen dat wij niet verstaan en nooijt verstaan sullen, dat al de koffij van Java alleen soude gefourneert worden, want wij oordeelen van een gevaarlijk gevolg te zijn dat men de Javanen door de leverantie van deese vrugt soo veel geld en magt soude bijsetten, dat zij in 't korte souden beginnen formidabel te worden voor de Comp^e^ . . . . . Uijt het jongste rendement der verkogte goederen sullen UE. gesien hebben, dat de prijs der Javaanse boonen in 't Vaderland niet seer hoog is, en daarom sal men de Javanen op alderhande manieren moeten tragten te imbueren, dat het haar interest niet en is, den prijs op 10 stuijvers te houden, want dat de Comp^e^. alsdan niet in staat soude weesen van al haar vrugten te konnen aanneemen, om de sobere winsten; maar indien zij wat meerder lijwaten voor betaling souden willen ontfangen en *met den verkoopsprijs reedelijker wijse de hand ligten*, soude de Comp. wel willen instaan om voor de tijd van ses agtereenvolgende jaaren, te reekenen van den ontfangh deeses, vier millioenen ponden Javaanse boonen aan te neemen", zoodat dus de aanplant naar dezen eisch moet worden geregeld, „konnende alsdan gesien worden, hoeveel de Javanen van de tot nog toe daarvoor betaalde prijs *sullen willen laten vallen* en van wat succes de aanplanting op Ceijlon en andere Indische plaatsen sal komen te zijn, om daarnaar in tijden en wijlen mesures te konnen neemen, want soo de Javanen, niettegenstaande de koffij van tijd tot tijd soo sterk vermeenigvuldigt, op haar stuk willen blijven staan, moet men sig met alle kragt toeleggen om *de koffij in andere landen aan te queeken en haar alsoo tot reeden te brengen*".

§ 829 Merkwaardig is deze brief nog minder om de volslagen onbekendheid met den aard des Inlanders die daaruit spreekt, dan wel om den eigenaardigen blik op de verhouding van de Comp. tegenover hare onderdanen, die geheel beschouwd worden als leveranciers, welke men, als zij te hooge prijzen

vorderen, „tot rede brengt" door bij hunne concurrenten ter markt te gaan. Eene dergelijke opvatting vindt men ook in het extract, door het Haagsch Besoigne gemaakt van den brief der Ind. Regeer., waarbij de gedeeltelijke betaling in lijnwaden was bericht; men leest daar (De Jonge IX, 85) dat de koffieleveranciers niet meer dan een kwart der betaling hadden „willen" ontvangen in lijnwaden „en de resterende drie quart van die prijs in contant begeerd". Verder bespeurt men in bovengeciteerden brief geen schijn of schaduw van het begrip eener dwangcultuur, ofschoon de indigo- en katoenteelt al sedert lang slechts door voortdurende bevelen van hoogerhand in het leven konden worden gehouden. Het is zeer wel mogelijk dat XVII^en^ van dit laatste onbewust waren; immers, in de brieven van G.-G. en Raden werd gewoonlijk òf niet òf nagenoeg niet over de bovenlanden gesproken, en in de volumineuse Dagregisters of de Bataviasche briefboeken zal men in Nederl. wel niet veel, althans niet stelselmatig, gestudeerd hebben. Overigens moet men bij bovengeciteerd schrijven van XVII^en^ zich tevens herinneren, dat zij de koffiecultuur voor verbazend gemakkelijk hielden en meenden dat per boom 1 à 5 ℔ bereide koffie werd opgebracht (zie § 954), terwijl zij van het transport geen idee konden hebben. Uit dit verband van zaken blijkt dus, dat de § 830
voorstelling in de „Droom" (u. s. pag. 118 e. v.), alsof de prijsverlaging alleen geschiedde om Zwaardecroon te plagen, geheel onjuist is. In het najaar van 1725 was, blijkens R. 13 Juli 1725, te Batavia nog alleen een ongelimiteerde koffieëisch voor Nederl. bekend. In 1724 had men Javakoffie naar Perzië gezonden, welke van 1 gulden 6 tot 1 gulden 14 stuivers het pond gehaald had (T. N. I. 1844, II, 92), terwijl R. 25 Juli 1727 wordt vermeld dat op de kantoren om de West de Javakoffie 12 zware st. het pond doet. Het vertier schijnt echter niet belangrijk te zijn geweest, want R. 10 Jan. 1727 werd besloten, 10.000 pond ter preuve naar Cormandel te zenden, en evenveel werd dit jaar verzonden naar de Kust van Malabar. In elk geval, met den afzet stond het nog lang niet wanhopig en men ging, blijkens R. 4 Sept. 1727; 18 Juli 1729, ook later voort met koffie te exporteeren naar Perzië en Bengalen. Zelfs werd bij R. 24 Aug. 1725 nog besloten, een schip naar Mocha te zenden (waar de prijs reeds boven de 19 st. per pond was), vooral om de koffie aan concurrenten te ontfutselen. Ook na de beneden te vermelden prijsverlaging bleef de Comp. koffie uit Mocha halen, en wel volgens order van XVII^en^ bij brief van 28 Aug. 1727, zie R. 27 Aug. 1728. De Afg. patr. miss. 31 Maart 1728 bewijst, dat de Comp. met hare inkoopen aldaar ook beoogde, den prijs te Mocha op te jagen ten nadeele der handelsconcurrenten; zie verder § 853.

De in begin Juli 1725 opgetreden Gouverneur-Generaal Mattheus de § 831
Haan begon echter reeds bij R. 21 Aug. 1725 te knoeien, door aan de Residenten te Cheribon te gelasten „met de betaaling der koffijboonen te supersedeeren, totdat men alhier de prijs derselve na de vaderlandse ordre zal

hebben beraamd en gemodereerd, wijl de Heeren Meesters volgens het genoteerde bij den formeelen vaderlandsen eijsch voor 1726 begeeren, dat deselve na maate van den aanwasch dier vrugten, die jaarlijks nog sterk toeneemd, zal werden verminderd". Bij R. 30 Oct. 1725 ging men op dezen weg voort, door den prijs der te Cheribon wel geleverde maar alsnog voor een gedeelte niet betaalde koffie te verlagen tot de helft, 4 zware stuivers per pond. Dit was echter, aangezien de onbetaalde Cheribonsche leverantie niet zeer groot was, van minder belang; misschien gold het als een soort proefballon, hoever men tegenover den Inl. wel zou kunnen gaan. De G.-G. had intusschen herhaaldelijk in Rade over prijsverlaging ook der Jac. koffie gesproken en 30 Nov. 1725 naar patria geschreven dat deze in overweging, doch voorloopig uitgesteld was. Hij diende nu 15 Jan. 1726, nog vóór de ontvangst van bovengemelden patriaschen brief van 21 Juli 1725 (die eerst D. 22 April 1726 aankwam), eene schriftuur in, welke als Bijlage XXVII is opgenomen in ons Tweede Deel. Deze wordt bij *Secrete* Resol. behandeld, ofschoon, tenzij waar het persoonlijke kwesties tusschen Raadsleden betrof, eene geheime behandeling van zaken destijds hoogst zelden voorkwam; waaruit dus volgt, dat men de prijsverlaging niet recht aandurfde. Overigens spreekt dat geschrift voor zichzelf en is het voldoende er naar te verwijzen. Op de door den G.-G. aangevoerde gronden wordt nu eenparig besloten:

§ 832 1°. „Dat voor de coffijbonen, in het voorleden najaer *van Comp*ᵉ. *eijge landen* door de Javanen geleverd en *bereeds na Nederland versonden*, ditmael sal werden betaald 9 Rdˢ. of 27 Gl. ligt geld voor het picol van 125 ℔, en aan de ingelanden rondsom Batavia Rdˢ. 10 off 30 ligte Glˢ., ten eijnde de E. Compᵉ. aldus van haare landen een billijke *geregtigheijt* te doen genieten *in stede van de thiende*". Deze prijs zal geheel in contant worden voldaan.

2°. Dat van die betaling om de door den G.-G. aangevoerde redenen en op de door hem voorgestelde voorwaarden de helft zal worden ingehouden. (Eerst bij R. 5 April 1729 is besloten tot uitbetaling van het kapitaal „der Javaanse koffijleveranciers, ter somma van Rdˢ. 245.200 met den verloopen intrest". Het bedrag, dat zij volgens S. R. 15 Jan. 1726 te vorderen hadden, was Rdˢ. 227.604; sedert waren al vrij belangrijke sommen uitbetaald (R. 13 Jan. en 16 April 1728), zoodat het waarschijnlijk is dat na S. R. 15 Jan. 1726 nog meer koffie van den oogst van 1725 is geleverd).

3°. Dat voortaan aan „Javanen" 5 Rdˢ. en aan „Bataviase ingelanden" (zie § 1602 noot) 6 Rdˢ. per pikol zal worden betaald.

§ 833 4°. Dat het plakkaat van 15 April 1723 (zie § 824) zal worden vernieuwd, met verscherping van de strafbepaling tot eene boete van viermaal de waarde der gesmokkelde koffie, te betalen zoowel door den kooper als den verkooper, en verbeurte der koffie. (Deze alinea is 5 Maart 1726 in den vorm van een biljet afzonderlijk geapprobeerd, P. IV, 187; den 11 Juni 1727 is bij een biljet koffie in kleine hoeveelheden voor het publiek verkrijgbaar

gesteld bij den Kleinen Winkel, met verbod om daarmee handel te drijven, P. IV, 198. In 1729 bepalen XVII[en] (Bijdr. 1859 pag. 68): „Om de Javaansche koffij alleen te krijgen in 's Comp[s]. magt, behoorde die buiten 's Comp[s]. district niet aangeplant te worden, (*en daarbinnen niet*) als in circa 4 Millioen ponden voor 't Vaderland, en daarenboven zooveel in Indiën kan gedebiteerd worden. Particulieren zullen dezelve na het Vaderland nog na de comptoiren in Indiën mogen verzenden").

5°. Dat de vroegere bepalingen tegen het bezit van schietgeweer door „den Inlander, geen Christenen zijnde" (P. I, 82, een plakkaat van 30 April 1627, en P. II, 545; vergelijk B. 27, 14, 3) zullen worden hernieuwd, met verplichte aangifte binnen 2 maanden van al het schietgeweer in hun bezit, c q. afgifte aan het Kasteel. (Deze alinea is in den vorm van een biljet den 5 Maart 1726 andermaal geapprobeerd, P. IV, 189; daarbij laat de Regeer. het voorkomen alsof de heerschende onveiligheid tot die publicatie aanleiding gaf).

6°. „Dat de voormelde Javaense Hoofden, die hun over dese vermindering der koffijprijs als andersints niet ongemackelijk toonen, ijder met een matig geschenkje sullen werden vereerd". (Uit R. 15 Maart 1726 blijkt dat die cadeaux tezamen 910 Rd[s]. bedroegen).

Hierbij noteer ik, dat sub 1° de winst op de koffie van den Inl. wordt § 834
voorgesteld als grondpacht voor het gebruik van domeinland. In hoeverre tijdens Zwaardecroon dwang was gebruikt om de cultuur uit te breiden, is niet na te gaan, doch zwaar kan die dwang niet geweest zijn, want geen der Hoofden was voor een contingent aangeslagen. Het waarschijnlijkst is, dat zij op de voordeelen der cultuur waren attent gemaakt en hunne onderhoorigen daartoe aanspoorden, welke aansporing na de prijsverlaging uitbleef. Van een aanslag leest men eerst R. 1 Maart 1729, waar een bevel van den Resid. te Cherib. wordt vermeld, dat elk huisgezin in de onder hem ressorteerende Preangerlanden 10 koffieboompjes moet bijplanten. Uit een schrijven D. 15 Mei 1730 van den Regent van P. moentjang, waarbij hij als levering van zijn land opnoemt 60 p. garen, 14 p. indigo, 1.600 p. koffie, zou men opmaken dat althans in Cher. niet alleen voor de twee eerstgenoemde artikelen maar ook voor koffie reeds eene bepaalde taxe bestond. Uit de bewoordingen van dat schrijven blijkt zulks wel niet, doch wij zien § 1354 en 1306 dat dit garencontingent en een iets lager indigocontingent reeds eerder voor dat regentsch. waren gefixeerd.

Wat de wijsheid der prijsverlaging van 1726 betreft: op Ambon had § 835
men al van het midden der 17[e] eeuw af ondervonden, dat maatregelen tot beperking eener te bloeiende cultuur onvermijdelijk gevolgd werden door maatregelen tot opbeuring derzelfde cultuur, zie M[r]. O. van Rees, Geschied. der Staathuishoudk. in Nederl., Utrecht 1868, II, 236. Valentijn, met al zijne bekrompenheid, noemt toch (II Amb. Zaaken, p. 162) een besluit van De Vlamingh a°. 1650 om niet meer nagelen aan te nemen dan de Comp. noodig

had, „verre beneden zijn verstand en in zich zelven ook zeer onrechtveerdig", omdat de Comp. „den Inlander aan de eene zijde verbood, de nagelen aan imand anders dan aan haar te geven, en aan de andere zijde zich dan ook met reden verbonden had, om alle dezelve tegen een gezette prijs aan te nemen", daar er destijds nog contracten op Ambon bestonden. Opmerkelijk is daarbij, dat Rumphius, wiens Ambonse Historie door Valentijn werd nageschreven, hier weliswaar de uitlatingen der inl. bevolking omtrent de beperking der aanname van de nagelen nog wat ironischer stileert dan Valentijn, doch dat de beoordeeling der kwestie van dezen laatste zelf is. Betreffende de woordbreuk, door Mattheus de Haan c. s. gepleegd, vergelijke men de gevallen, vermeld in Tavernier's hoofdstuk (o. l. III, 190) dat getiteld is: „Hoe onbeschroomt de Hollanders zijn in hun woort in 't gemaakt verdrach niet te houden", en hetgeen hij p. 192 zegt: „In d'oude tijden sprak men niet dan van d' oprechtigheit en getrouheit der Hollanders, maar dit moet degenen aangaan die niet in d' Indiën geweest hebben, want in de tijt van meer dan veertig jaren, die ik in mijn reizen van Asia heb besteed, heb ik altijt aangemerkt dat zij om het minste eige belang altijt twijffelzinnigheden en omweegen vaerdig hebben om hun woort weer in te halen en hun belofte niet na te komen". Vergelijk § 471; 2531. Eindelijk is op de 6e bepaling van vorenstaande Resolutie van 15 Jan. 1726 zeer toepasselijk Valentijn's gezegde, dat hij niet begrijpen kan hoe De Vlamingh zoo iets „aan Inlanders voorstellen ging, die hun belang en welwezen immers zoo wel als hij begrepen. Zij, die niet zot waren, zeiden dat het hun zeer vreemd voorquam dat wij net konden weten hoeveel nagelen de wereld kon vertieren". Niettemin — nog in een brief van 25 Aug. 1740 schreven XVIIen waarlijk weer voor, om „de inlandsche Hoofden en leveranciers (*le*) doen begrijpen, hoeseer het streckt tot haar eijgen voordeel en besparing van veele onkosten, dit gewas (*koffie*) niet te laten aangroeijen boven de consumptie, opdat 't altijd mag blijven op een reedelijke prijs". Behalve de nagelcultuur kon men echter ook aan de suikerteelt bespeuren, hoe verderfelijk de wisseling in prijsbepaling en te accepteeren maximum werkte; Zwaardecroon en Van Swoll hadden daarop R. 10 Oct. 1710 nadrukkelijk gewezen.

§ 836 Met de beschouwingen op pag. 125* vergelijke men Coen's aansporing tot uitbreiding van het bedrijfskapitaal der Compagnie (De Jonge IV, 131; 219) en zijne verwijzing naar den handel op China (ibid. p. 275; 276). Herhaaldelijk vindt men klachten van ondernemende Chineezen, dat 's Comps. geldmiddelen niet toereikten tot den handel, zooals zij dien begrepen; zie bijvb. Van Dijk, Neerlands vroegste betrekkingen p. 233 noot 3 en Groeneveldt in Bijdr. 1898 p. 58 e. v. Toen wij in 1623 den handel, ja den alleenhandel, op China trachtten te bekomen, werd ons (ibid. p. 406) „recht plomp wt (*toegevoegd*), soo der 4 joncken nae Batavia gesonden worden, de macht niet en hebben om deselve te betaelen". Zie ook Van Imhoff en Mossel bij De Jonge X, 133 en 200.

Ik ben het, zooals op blz. 266* wordt genoteerd, niet eens met De Jonge (ib. p. 127), dat Van Imhoff zijne denkbeelden aan Coen zou hebben ontleend; in zake kapitaaluitbreiding lagen zij geheel voor de hand. In 1644 hadden XVII^en^ positief verklaard (M^r^. O. van Rees o. l. II, 208), liever met geleend geld te werken, dat kon worden terugbetaald, dan hun kapitaal te vergrooten, en sedert 1736 (Klerk de Reus o. l. pag. 186) werkte de Comp. zelfs grootendeels met geleend geld. Dit leenen had echter natuurlijk zijne grenzen, en Saalfeld zegt (o. l. II, 184) dat vóór den Eng. oorlog van 1780 deze anticipatiepenningen nooit meer hebben bedragen dan 18 Millioen. In 1790 bedroegen zij 36 Millioen (Klerk de Reus o. l. pag. 184; 186). Was er echter te Batavia veel kapitaal en wat intelligentie en vrijheid geweest, dan had die stad ongetwijfeld den handel der Chineezen tot zich getrokken evenals vroeger Manila en later Singapore. Zie voorts Van den Bosch (Nederl. Bezittingen I, 85): „De hoeveelheid der voortbrengselen, die Indië ons heeft opgeleverd, is geenszins bepaald geworden door den aard of de hoegrootheid der hulpmiddelen om dezelve voort te brengen, maar alleen door den graad van het mogelijk debiet". De woorden van Veth (Java II, 245) „het ongelukkig stelsel der Comp. om telkens de productie te regelen naar den vermeenden stand der markt" putten m. i. de zaak niet uit; daarbij is te voegen, dat de eisch van producten per se niet hoog mocht zijn, omdat het kapitaal beperkt was en men geen nieuw veld van afzet geliefde te zoeken. En bovendien, men wenschte, niet ten onrechte, onafhankelijk te wezen van één enkel artikel. Zoo stond ook Van den Bosch (zie Mijer, Baud p. 440) de „verscheidenheid van cultures voor", om de lagere prijzen der op de markt minder gewilde artikelen goed te maken met de hoogere prijzen der meer gewilde.

Zwaardecroon dient na zijne aftreding R. 22 Jan. 1726 een request in, § 837
klagende over de „omtrent 5 à 6 maanden na de leverantie" geschiede prijsverlaging; hij heeft zelf 21 pikol koffie geleverd „tot onderhoud sijner slaven op Caddoewan of Leenhofs Weergade", en wil liever „geen enkelen duijt" ontvangen dan den nieuwen prijs; hij wijst op zijne verdiensten omtrent de cultuur en de eertijds (zie § 813 i. f.) door XVII^en^ toegezegde belooning. De Regeer. besluit nu om „sonder consequentie omtrend andere leveranciers" voor Zwaardecroon's reeds geleverde koffie den ouden prijs te voldoen. Volgens de „Droom" (u. s.) verwekte deze beslissing ten voordeele van Zwaardecroon, welke een valstrik was, gespannen door den G.-G. en andere vijanden van hem, bij XVII^en^ groote verontwaardiging, omdat daaruit heette te blijken dat hij ten eigen bate een veel te hoogen prijs voor de koffie had vastgesteld; immers, de tevredenheid der inl. planters met eene veel lagere belooning toonde Z.'s winstbejag. Doch reeds R. 12 Maart 1726 leest men dat „verscheijden Javaansche landbouwers" ten gevolge der prijsverlaging hunne aanplantingen verwaarloozen. Besloten wordt, aan de Hoofden, die nog steeds te Bat. zijn, bij hun afscheid „ten scherpsten, op peene van de ketting", te doen

verbieden, koffieboomen uit te roeien, „als grondvast sijnde op 's Comps. landen, die sij uijt enkele gunst tot wederopseggens toe besitten en het vrugtgebruik genieten". In het Kampongbaroesche verliep tengevolge der prijsverlaging de daarheen uit Cheribon en de landen des Soesoehoenan's verhuisde bevolking en liet de aangelegde tuinen aan verwildering over (rapport Stier
§ 838 T. N. I. 1875, I, 9). Den 21 Oct. 1726 moest de Regeer. al naar Nederl. schrijven dat de koffie „zeer laat en schoorvoetende afgebragt" was, doch dat zij „de noodige middelen (*zou*) doen aanwenden tot een meerderen aanteelt". D. 27 Oct. 1726 schrijft de Resid. te Cheribon, dat de Inlanders wegens de prijsverlaging vele „plantages hebben laten verwilderen", waarop de Regeer. hem D. 1 Nov. 1726 op een „ampel raisonnement" onthaalt, dat de koffieteelt voor de bevolking veel voordeeliger is dan die van suiker en rijst, „onder recommandatie van dat luije volk daartoe aan te setten", en 27 Oct. 1727 schrijft de Regeer. naar Nederl. dat een der bezwaren tegen de zijdecultuur is, dat „de Javaanen en andere, onaangesien de verminderde prijs der koffijboonen", die teelt „voor haar nog soo voordeelig" vinden, dat zij niet licht tot de moeielijker zijde-industrie te bewegen zullen zijn. De moord van den Regent van Tjiandjoer was R. 23 Juli 1726 te Batavia bekend. Hierbij valt op te merken 1° dat hij de grootste koffieleverancier was; 2° dat hij de eenige Regent der Preanger is, die ooit door zijn eigen onderdanen is gedood; 3° dat die moord geschiedde een paar maanden na de beruchte prijsverlaging. Wel zegt de inl. overlevering (Bijdr. 1862, p. 307) dat hij werd vermoord uit minnenijd, maar ook dat hij 75 jaar oud werd. Evenals dit laatste (zie zijne personalia I, 170) positief onjuist is, zoo zal die minnenijd wel zijn uitgedacht bij wijze van plausibele verklaring. En dat die overlevering ook in andere bizonderheden onnauwkeurig is en de Regent niet door één enkel persoon werd gedood, schijnt te volgen uit R. 14 Febr. 1727, waarbij twee mannen en vier vrouwen naar Banda worden verbannen wegens suspicie van schuldig aan dien moord te zijn, terwijl ook R. 23 Juli 1726 verklaart, dat hij „onlangs door eenige misnoegde onder sijn volk aldaar op een moorddadige wijse van het leven beroofd is". Ik wijs tevens op B. R. 25 Aug. 1724, waar Heere rapporteert dat de andere groote koffieplanter, Martawangsa van Kampongbaroe, die bij voorkeur te Batavia schijnt te hebben gewoond, weinig geneigdheid vertoont „om van zijn eijgen landt, omtrent de fortresse Noordwijk gelegen, naar Kampong Baroe te reijsen ende zijn volk wat te pressen tot den verderen aanbreng van koffijboonen" en dat wel, omdat er al tweemaal op hem geloerd is, wanneer hij naar boven ging; hij schrijft dit aan twee Hoofden toe „als d'eenigste die eenig ongenoegen op hem hadden gelaaden".

§ 839 In de Afg. patr. miss. 31 Maart 1728 becijfert de Regeer. dat door de verlaging van den koffieprijs reeds alles samen *f* 4.262.083 te Bat. en Cherib. is uitgespaard. In Nederland was de schriftuur van Mattheus de Haan, waarmee denkelijk onze Bijlage XXVII bedoeld wordt, „wezenlijk en wel

geraisonneerd" gevonden, maar toch werd de prijsverlaging met blijkbare bezorgdheid vernomen en gewezen op de wenschelijkheid van maatregelen „dat het arbeidsvolk door de Javaansche Hoofden beter beloond wierd, om van den arbeid niet te verloopen" (Bijdr. 1859 p. 64). In hun brief van 15 Maart 1728, waarbij op het ondernemen der cultuur van thee werd aangedrongen (§ 1428), schreven XVII^en „dat door den opulenten aanbreng van Java, schoon die coffij minder van deugd word geagt als die van Mocha, egter meest alle de Europeanen van den handel op Mocha sijn afgesoet" d. i. gaandeweg afkeerig gemaakt (1). Maar in Afg. patr. miss. 18 Juli 1729 (Mattheus de Haan was begin Juni opgevolgd door Durven) wordt erkend dat het vorig jaar 672.250 ℔ heeft ontbroken aan den vaderlandschen eisch van 4 Mill. pond koffie, en de vrees uitgedrukt dat het tekort dit jaar nog grooter zal zijn, als gevolg van „den presenten geringen prijs, waarmede de leveranciers onmogelijk kunnen bestaan". R. 24 Jan. 1730 erkent zelfs dat de daling der koffieleverantie „eenelijk en alleen" een gevolg is van de prijsverlaging, zoodat men op voorstel van Durven bij meerderheid van stemmen besluit, den prijs der op 's Compagnie's landen in Jacatra geteelde koffie te verhoogen tot 6 en van die der particulieren tot 7 Rd^s.; bij R. 21 Juli 1730 werd eene prijsverhooging tot 5½ Rd^s. voor de Cherib. landen goedgekeurd, welke bij R. 15 Dec. 1730 ook voor de leveringen der Cherib. Sultans werd bepaald. Wat smokkelhandel aangaat, een plakkaat van 26 Sept. 1729 zegt dat „de coffijboonen allerwegen uijt een vuijle sucht tot onbetamelijk gewin clandestine sijn vervoerd". Bij R. 12 Mei 1730 worden Bandoeng, P.moentjang en Soemedang onder Bat. en den Gecommitteerde geplaatst, speciaal om daardoor het mijnwerk beter te doen voortgaan; omtrent den prijs der door deze regentsch. te leveren koffie wordt geene bepaling gemaakt, zoodat stilzwijgend werd aangenomen, dat zij den Batav. prijs van 6 Rd^s. zouden ontvangen, die voortaan steeds door Bandoeng is genoten en die bij R. 26 Aug. 1735 (zie § 843) ook is bepaald voor de koffie der particulieren.

§ 840 Ondanks evengenoemde verhooging van 1730, die door XVII^en werd goedgekeurd, kwam den 14 Aug. 1731 weder een verzoek van den Regent van Tjiandjoer, dien van Kampongbaroe en dien van Djatinagara in behandeling, die gaarne 3 st. per ℔, dus 7 Rd^s. 39 st. per pikol zouden ontvangen, verklarende dat zonder dezen toeslag de cultuur te niet zou gaan. Uit de Bijl. bij die Resol. blijkt, dat zij reeds „harder middelen" hadden moeten toepassen om de bevolking in de koffietuinen aan den arbeid te houden. Hun

(1) Met dezen term vergelijke men R. 11 Maart 1681: iemand eenen handel „tragten smackeloos te maaken". Zie voorts D. 1672 p. 53: „dat haer die negotie in toecomende *afsoeten* sal"; 1676 p. 95: „te hoopen wesende de lage marckt en de seer slechte prijsen der doecken de cooplieden die vaert mochte doen *afsoeten* en mesnagieren"; evenzoo D. 1676 p. 273; 1677 p. 11; iets anders D. 1664 p. 529: „ook sal 't haer al vrijwat *afsoeten*, dat" enz.; intransitief D. 1664 p. 312: „soodat haer die negotie seer *afsoeten* sal".

request wordt om advies in handen gesteld van de Raden J. E. van der Schuer en H. van Baerle, „sig ten dien eijnde van den Gec. tot en over de saken der Inl. bedienende". Het vrij uitvoerig rapport dezer heeren is geïnsereerd R. 13 Nov. 1731 en afgedrukt bij De Jonge IX, 158: Genoemde Hoofden klaagden, dat gansche aanplantingen vervallen waren en het volk niet tot den arbeid te bewegen was; dat het transport vele onkosten gaf, doordat de koffie „door ongebaande wegen en gebergtens hoog uijt het land" moest komen; de Javaansche hoofdofficieren en verschillende particuliere koffieplanters, over de zaak gehoord zijnde, verklaarden zich met de requestranten homogeen, en een hunner erkende het verval der cultuur volmondig, zoodat rapporteurs concludeeren tot eene prijsverhooging tot 8 en 9 Rd^s., onderschei-

§ 841 denlijk voor koffie van Comp^s. en van particulieren grond. Geheel anders oordeelde de essayeur Bollmann in een rapport, terzelfde Resol. geïnsereerd (zie B. 29, 28 e. v.), die, hoewel den grooten achteruitgang der cultuur niet ontkennend, dezen weet aan de afpersingen der Hoofden, welke tot volksverloop leidden, en aan hunne verduistering der door de Comp. betaalde koffiegelden; op zichzelve was, volgens hem, de teelt niet gehaat, immers men verklaarde zich bereid de pikol voor $1^1/_4$ à 2 Rd^s. te leveren, mits die prijs inderdaad in handen der planters kwam; Bollmann verbaasde zich dan ook ten hoogste, dat sommige Regenten een hoogeren koffieprijs durfden vragen, en zag nog erger verval der teelt tegemoet, als die geaccordeerd werd; de goede toestand, waardoor volgens hem Kampongbaroe uitmuntte, kon ook elders bereikt worden door plaatsing van Europeesche Opzieners. De Regeer. verwerpt nu de verzochte prijsverhooging met instemming der rapporteurs zelven! Als argument daartoe gold vooral de ruime levering der laatstverloopen maanden. — Bij R. 8 Febr. 1732 werd Krawang wegens de staking der mijnontginning weder bij de dwangcultures, ook die van koffie, ingedeeld. — In Mei 1733 verklaarde de Regeer., naar aanleiding der ontluikende koffiecultuur in de landen des Soesoehoenan's (waarover zie § 889), dat de Batav- en Cheribonsche aanplantingen toereikend waren voor de consumptie van „genoegsaam geheel Europa", en in de vergadering van 27 Dec. 1734 wees de G.-G. van Cloon op de noodzakelijkheid tot beperking der cultuur tot den vaderlandschen eisch van 4 Millioen pond, omdat er anders te Batavia geene pakhuisruimte zou zijn en in Nederland geen afzet, aangezien men reeds nu, na voldoening van den patriaschen eisch, nog ruim 7 Millioen pond in voorraad had en er nog dagelijks meer binnenkwam, hetgeen niet te verklaren was uit eene „ongemeene vrugtbaarheid der boomen", dus eene tijdelijke oorzaak, maar blijkbaar uit een te overvloedigen aanplant, wellicht verband houdend met het in § 997 vermelde schrijven van XVII^{en}.

§ 842 De Raden Extraord. Patras en Coyett worden thans in commissie gesteld om onderzoek te doen en te rapporteeren; in plaats van eerstgenoemde, die in Maart 1735 als G.-G. optrad, wordt bij R. 7 Juni 1735 Van Imhoff

aangewezen. Het rapport dezer Commissie is opgenomen in R. 26 Aug. 1735 (gedrukt bij De Jonge IX, 253 e.v.): Alle Hoofden der Boven- en Preangerlanden waren naar Batavia opgeroepen en naar hunne meening gevraagd; wat Van Cloon had vooropgesteld, was nog beneden de waarheid: er was 4.000.000 ℔ naar Nederl. verzonden, en echter lag er te Bat. en Cheribon nog ruim 8.7 Mill. pond in voorraad; op zichzelf was dit niet kwaad, omdat het de voorkeur verdiende, alleen goed belegen boonen te verzenden, doch de enorme productie van Java overtrof de consumptie in geheel Europa, waarbij bovendien rekening te houden viel met de opbrengst van de West-Indiën, Mauritius en Bourbon; de Hoofden, aan wie dit alles was duidelijk gemaakt, hadden zelf voorgesteld de overtollige boomen uit te roeien en verderen aanplant te staken; de Commissie had hun echter verklaard, dat de oogst van *dit* jaar nog volledig zou mogen worden afgeleverd; het verdiende nu aanbeveling, de oudste boomen te extirpeeren en aldus den bestaanden aanplant tot de helft te verminderen; in Cheribon, waar sedert 1731 de leverantie vrij constant op 2.1 Millioen pond was gebleven, was uitroeiing niet direct noodig; om echter geene reden tot misnoegen te geven, zou ook daar $^1/_8$ kunnen worden geëxtirpeerd; men zou aldus een oogst erlangen overeenkomstig den patriaschen eisch, en in 10 à 12 jaren nog eens „een jaartje te voren raken", hetgeen wenschelijk was, omdat de koffie van het liggen toch niet bederf; de door § 843
de uitroeiing openkomende velden zouden voor de gewenschte uitbreiding der pepercultuur (zie § 1384) kunnen worden gebezigd, tot welke de bevolking te eerder geneigd zou worden gevonden, nu zij niet langer een aandrang tot meerdere koffieaanplanting zou te vreezen hebben; in Cheribon, waar de uitbreiding der peperteelt moeielijker te controleeren zou zijn, konden de openvallende velden tot sawah's worden gemaakt; eindelijk verdiende het aanbeveling, één enkelen koffieprijs te bepalen, omdat de particuliere leveranciers bij gemakkelijker transport (in prauwen) weinig aanspraak op hoogere betaling konden doen gelden; de uniforme prijs zou ook verhinderen dat „burgers, Mardijkers, Chineesen en andere inlandse coloniers" de goedkoopere koffie der Bovenlanden opkochten om die als eigen gewas aan de Comp. te leveren, en zou ook zonder extirpatie voldoende zijn om deze particuliere cultuur tot geringere afmetingen te brengen; van de hardheid, die er in zou liggen om deze laatste cultuur na de vroegere aanmoediging te besnoeien, kon tegenover de inlandsche bevolking geen sprake zijn, daar deze geen grond in eigendom bezat doch op „'s Comps. landen" was gezeten (waarin vermoedelijk bedoeld werd opgesloten te liggen dat de koffieboomen niet aan de bevolking behoorden maar aan de Comp., welke ze dus naar welgevallen kon vernielen). Met dit betoog der Commissie nam de Regeer. volkomen genoegen; alles wat was voorgesteld werd onveranderd aangenomen.

Heeren XVIIen, in hunne missive van 17 Sept. 1737 dit besluit aan- § 844
roerend, schrijven dat het hun aangenaam geweest is, te vernemen dat de

extirpatie zou geschieden „met genoegen van de inlandse Hoofden"; immers, aan de uitroeiing „sou ons nogh soo heel veel niet geleegen sijn geweest", als niet rijst en vooral peper in de plaats der verminderde koffie kwamen. Deze woorden vinden hunne verklaring in een vroeger schrijven van XVII^en^ van hetzelfde jaar, 22 Maart 1737, waarbij de koffie-eisch, die sedert jaren 4 Millioen ℔ was geweest, op 6 Millioen werd gebracht, „welke quantiteijt wij jaarlijks wel sullen van noode hebben om onse competiteuren niet toe te geven", d. w. z. om aan de vraag te kunnen voldoen. Toch was de veilingsprijs in Nederl. dat jaar volgens Leupe (Bijdr. 1859, pag. 60) maar $6^3/_4$ stuiver het pond. Er is dus misschien overdrijving geweest in de vrees der Ind. Regeer. voor te groote oogsten, ofschoon men een jaar na evengenoemd besluit, R. 11 Sept. 1736, verneemt, dat er thans een voorraad van 9,8 Mill. pond in de pakhuizen ligt, en men uit Heydt (o. l. pag. 41) bespeurt, dat in 1737 van den Ceilonschen koffieoogst niet eens 50.000 pond door de Comp. werd aangenomen, ofschoon hij veel hooger liep. R. 30 Oct. 1738 leest men, dat ten gevolge van het uitblijven der remises uit Europa de kas zoodanig is geledigd, dat de Regeer. reeds 4,8 Mill. gulden heeft moeten leenen, en haar crediet nu is uitgeput.

§ 845 Bij S. R. 28 Nov. 1738 wordt daarom de mogelijkheid overwogen om, evenals in 1726 alleen met de koffie was geschied, alle Bataviasche producten slechts gedeeltelijk in contanten te betalen, en wel half in geld, half in obligatiën. Daarbij werd opgemerkt, dat „de coffijculture ook niet meer van die aangelegenheijt is als wel voor desen, maar integendeel selvs van sodanigen aanschouw dat men, so om de geringe en niet noemenswaardige winst, welke deselve jongst in Nederland heeft afgeworpen en al verder na allen schijn door de groten aanvoer van andere coffijbonen staat af te werpen, als om de ongemeene grote quantiteijt welke daarvan jaarlijx gelevert werd en al vrij grote sommen in geld komt te bedragen", gevoegelijk tot nieuwe maatregelen kon overgaan. Het belang van Hoofden en bevolking kwam blijkbaar heel niet meer in aanmerking. Besloten werd „de leveranciers der coffijbonen evenals in anno 1726 eenelijk voor de helft in geld, en voor de rest in obligatiën tegens den gewonen intrest van $4^1/_2$% 's jaars te betalen, en den Heere G. G. te versoeken, desselfs gedagten te willen laten gaan om dese culture, of eijgentlijk dies bronnen, so veel mogelijk tot op een sekeren tax te diminueeren en bepalen (*vermoedelijk was dus de extirpatie nog niet overal ten uitvoer gelegd; zie beneden*), nademaal bij dese Regering voor sorgelijk werd aangesien den ruijmen driejarigen voorraed, à 6.000.000 ℔ 's jaars gerekent, bij de pakhuijsen alhier na gissing te vinden, buijten nog hetgeene tot Cheribon legt, voornamentlijk bij vermindering van den eijsch uijt Neder-

§ 846 land, die na alle apparentie staat te volgen". Intusschen wees de Dir.-Gen. J. P. Schaghen op het gevaar dat men liep, om door dezen maatregel den Inlander te „degouteeren" van de koffieteelt. De G.-G. Valckenier deelt verder

in de vergadering van 5 Dec. 1738 mede, dat dit jaar is geleverd ruim 4 Mill. pond, terwijl er een restant is van $13^1/_4$ Mill.; bovendien wordt de Cheribonsche oogst nog verwacht. In verband met het geldgebrek en de lage prijzen in patria wordt thans besloten „alomme hier ter steede sowel als in de Jaccatrase Boven- en Preangerlanden met die van Cheribon" de koffie voor de helft te doen extirpeeren en de leveranciers te waarschuwen, dat aanstaande jaar slechts de helft zal worden geaccepteerd van hetgeen dit jaar wordt aangenomen, terwijl „bij aanhouding van het geldgebrek" de betaling zou plaats hebben op de bovenvermelde wijze; overigens zou de Inlander worden geanimeerd tot de pepercultuur.

Het verband tusschen de belangen der particulieren en deze Resolutie is niet duidelijk, speciaal niet de vraag of de extirpatie ook hen trof. Ofschoon immers tegenover hen de redeneering niet opging (zie § 843 i. f.) dat de Comp. als eigenares van den grond ook rechten op de boomen had, moet eene extirpatie der particuliere koffie wenschelijk zijn geacht, omdat de leveringen der particulieren een vrij belangrijk deel van den heelen oogst uitmaakten. Immers, terwijl zij in 1724 ongeveer 1 % daarvan bedroegen, waren zij in 1725 ongeveer $6^1/_2$ %, in 1726: $18^1/_2$ %, in 1727: 14 %, in 1728: 16 %, in 1729: ruim $13^1/_2$ %, in 1730: 20 %, in 1734: $17^1/_2$ %, in 1738 (zie B. 30, 1) 29 %, van welk laatste bedrag verreweg het grootste deel door Chineezen was geleverd. Uit Heydt (o. l. pag. 41) blijkt duidelijk, dat destijds nog veel koffie vlak bij de stad Batavia werd geteeld; hij spreekt namelijk van koffietuinen, die „bey denen Häusern sind, welches dann allda sehr gemein . . . . sie werden mit gantzen Gärten oder Ländern angebauet". Men onthoude echter in zake de particuliere leveringen de onthullingen § 847 van Arnout Luijmes (1) in zijne „Praktijk van 's Comps. dieven" (De Jonge

(1) Omtrent hem het volgende. Bij R. 9 Mei 1738 werd hij, zijnde Jong-Assistent, bevorderd tot Ordinair klerk op 30 gulden met Onderkoopmans-emolumenten. Als zoodanig deed hij dienst bij den Directeur-Generaal en werd bij R. 15 Dec. 1741 bevorderd tot Onderkoopman op 40 gulden. Uit R. 3 Maart 1744 bespeuren wij dat hij, nog als zoodanig werkzaam ten kantore van den Directeur-Generaal, door den Raad van Justitie is gedeporteerd van ambt, qualiteit en gage, inhabiel verklaard om verder Comps. betrekkingen te bekleeden en veroordeeld tot opzending naar Nederland. Uit R. 7 April 1744 vernemen wij dat de misdaad bestond in opiumsmokkelarij en verderen verboden handel. Bij R. 27 Nov. 1744 wordt zijn vonnis bij meerderheid van stemmen bevestigd. Hij repatrieerde begin 1745 per de Batavier voor Enkhuizen met zijne vrouw Elisabeth Josephine Nemegheer en hun zoontje Joan Louis, in de kajuit. Genoemd zoontje was 15 Sept. 1743 gedoopt.

Vermoedelijk was Luijmes' promotie zoowel als zijne veroordeeling een gevolg van zijn huwelijk. Zijne vrouw was namelijk de dochter van Laurens Michiel Nemegheer, griffier te Sluis, en Johanna Wilhelmina Helvetius (testam. Dobbelaar 2 Aug. 1742 no. 32201), en deze J. W. Helvetius was eene oomzegster van Mr. Willem Vincent Helvetius, den zwager van Valckenier. Van Imhoff maakte daarom denkelijk Luijmes tot een slachtoffer van zijn haat.

Deze laatste overleed, blijkens eene aanteekening in zijn werk, in Juli 1779 te Wisch in Gelderland. De oorspronkelijke eigenaar van zijn manuscript, de Bewindhebber S. Radermacher, noemt het „gemodereerd en vrij onsijdig". De extracten, welke Overste H. D. H. Bosboom voor mij vervaardigde, bevestigen dit oordeel volkomen.

X pag. LXXXII). Deze zegt namelijk (met het oog derhalve op toestanden ongeveer van 1740): „Als de Comp. koffij kocht, betaalde zij 6 Rd^{s}. voor de 125 ℔ aan de vaste leveranciers; leverancier was alleen hij, die minstens 1.000 à 5.000 ℔ aanbood (*dit was vermoedelijk eene verdraaiing van de publicatie van 1723, hierboven § 824*); nu wisten echter stille opkoopers zich in te dringen bij den Inl., bij wien zij kleine partijen kochten tegen 3 à 4 Rd. het picol; wanneer deze opkoopers de vereischte hoeveelheid om als leverancier zich aan te melden, bijeen hadden gegaard, bewerkten zij dat zij als zoodanig werden erkend door de bedienden, met den inkoop belast; de vastgestelde 6 Rd^{s}. werden hun dan uitbetaald, maar de als leverancier erkende èn de daarbij betrokken ambtenaar deelden de winst, gelegen in het verschil tusschen 4 en 6 Rd^{s}. per 125 ℔; aldus werd èn de Comp. èn de Inl. als producent benadeeld". Deze laatste zinsnede lijkt mij onjuist; van zijne Hoofden kreeg de Inl. denkelijk nog minder; zie B. 29, 28, 2.

§ 848 Ook uit de bepaling in bovenbesproken Resol. van 5 Dec. 1738, dat in obligaties zou worden betaald, mag men concludeeren dat dit uitsluitend aan de Hoofden geschiedde, tenzij men aanneemt, wat heel wel mogelijk is, dat een tusschenpersoon, bijvoorb. de Gecommitteerde Jubbels, de obligaties met zeker disconto overnam; doch ook dan moet elke obligatie vermoedelijk eene eenigszins naamwaardige leverantie vertegenwoordigd hebben, op de door Luijmes vermelde manier. In Cheribon was dit anders; immers reeds R. 13 Maart 1739 verneemt men dat, nu derwaarts de order was overgebracht om de producten half in obligaties te voldoen, tot antwoord was ontvangen dat zulks onmogelijk was, „nadien de gesamentlijke Princen niet de leveranciers alleen waren", maar door den planter ook tallooze kleine partijtjes werden ingeleverd. Aangezien de Sultans en de Regenten der Cherib. Preangerlanden tevens op intrekking van het besluit tot extirpatie aandrongen, hetwelk noodlottig voor de koffieplanters zou zijn „als daarvan moetende leven", ging de Regeering bij genoemde Resol. tot die intrekking over, te eerder, omdat de al te ijverige Resident gelast had alle koffie uit te rooien en ook de verdere producten half in papier wilde betalen; zij besloot, slechts de helft van den vorigen oogst aan te nemen, doch deze contant te betalen en overigens geleidelijk den aanplant tot de helft terug te brengen. Eene week later, R. 20 Maart 1739, kwam een verzoek, „voor en van wegen de Hoofden der Jaccatrase (*lees: Bataviasche*) Preangerlanden gedaan", in behandeling, om ditzelfde voorrecht te genieten. Men merkte echter op, dat de extirpatie „in genen deele door haar gelijk wel door die van de Jaccatrase Bovenlanden nagekomen" was, en toonde uit de cijfers aan, dat de groote vermindering der koffielevering sedert 1734 niet aan de geringere productie der Preangerlanden te danken
§ 849 was, maar wel aan die van het Jacatrasche. Het extirpatiebesluit bleef hier gehandhaafd; echter werd van verdere betaling in obligatiën afgezien, welke derhalve alleen heeft plaatsgegrepen voor den oogst van 1738 en dat nog

maar gedeeltelijk, want reeds bij R. 30 Juni 1739 wordt besloten, de uitgegeven obligatiën, ten bedrage van Rd^{s}. 14.350 (dus maar voor 4.782 pikol) af te lossen, daar de stand der kas dit thans gedoogt.

Om nu te controleeren of aan de extirpatie de hand werd gehouden, zond de Regeer. in 1739 verschillende Commissies uit, elk bestaande uit twee personen, en wel eene naar de drie oostelijke of Preanger-Regentsch., eene naar de Jacatrasche Bovenl., en eene naar Tjiasem en Pamanoekan. Uit de instructies, geïnsereerd D. 10 April 1739, bespeurt men, dat in al die landen de gedwongen koffiecultuur heette te bestaan, en dat de Commissies tevens moesten aandringen op aanplanting van peper enz. Hunne rapporten (opgenomen in D. 1 Juli en 25 Aug. 1739) toonen, dat de extirpatie niet zeer krachtig was doorgezet; in Tjikalong had zij heel niet plaatsgegrepen; in Tjiasem bestond de cultuur niet. De rapporten werden bij R. 22 Sept. en 8 Oct. 1739 behandeld, doch tot nieuwe maatregelen leidden zij niet. Het § 850
volgende jaar werden deze Commissies opnieuw uitgezonden (D. 19, 25, 26 Maart; 28 Mei; 21 en 28 Juni 1740; R. 8 Juli 1740); het blijkt, dat zij hier en daar tot extirpatie last gaven, doch overigens vooral werk maakten van den peperaanplant. Verdere uitzendingen dezer Commissies zijn door de ontstane onlusten belet. Wat de gevolgen der extirpatie betreft, men merke op, dat in het jaar 1739 buitengewone maatregelen moesten worden genomen tegen het verhuizen der bevolking (zie § 717), en het ligt voor de hand aan te nemen dat de meerdere of mindere strengheid der Hoofden bij de handhaving der dwangmaatregelen daartoe leidde. Men had in 1739 te Batavia bijna 14 Mill. pond koffie in voorraad, doch door de bepaalde aanneming van niet meer dan de helft van het vorige jaar zou de ontvangst beperkt zijn tot 21.740 pikol, terwijl de eisch uit patria 48.000 pikol was, zoodat de G.-G. de vrees uitdrukte dat eerlang gebrek aan koffie zou ontstaan. Nog zonderlinger contrast met de beweerde overproductie vormde het feit, dat in 1739, wegens zoogenaamd gebrek aan scheepsruimte, de patriasche koffie-eisch lang niet voldaan werd; dit excuus werd door XVII^{en} echter onvoorwaardelijk verworpen en de door het uitblijven der koffie berokkende winstderving, begroot op ruim *f* 336.000 (berekend naar een verkoopprijs van $10^{1}/_{2}$ stuiver, waarvan $2^{1}/_{4}$ st. aan onkosten in Nederland afging), verhaald op Valckenier en den Directeur-Generaal (1).

Wegens het te wachten staande gebrek aan koffie stelde de G.-G. § 851
2 Oct. 1739 voor, alles aan te nemen wat nog bij de leveranciers mocht aanwezig zijn, waardoor tevens clandestiene uitvoer zou worden voorkomen. Bij meerderheid van stemmen werd dit voorstel echter verworpen, op grond dat

(1) Leupe u. s., die er bijvoegt, dat nog „eenige andere personen" aansprakelijk werden gesteld, van welke ik echter in de Resol. niets lees. De zaak is besproken R. 18 Juli 1740, waar de te vergoeden schade op ruim 385.000 gulden wordt geraamd; uit De Jonge IX, 295 ziet men, dat ten slotte Valckenier *f* 168.493 moest betalen en de Directeur-Generaal *f* 216,656.

de eisch exceptioneel hoog en de kas slecht voorzien was; de extirpatie werd nogmaals gehandhaafd. Reeds in het besluit van 8 Sept. 1739 tegen het volksverloop is sprake van het „contingent", dat de Hoofden opbrengen, doch eene regeling van bepaalde quota's producten kan eerst van R. 4 Jan. 1740 het gevolg zijn geweest. Valckenier kwam namelijk terug op het besluit van 2 Oct. 1739 en drong nogmaals aan op acceptatie der 1.552 pikol, die nog onder de leveranciers berustten. De Raad gaf thans toe, doch besloot tevens, voor 1740 en volgende jaren een maximum van 4 Millioen pond te bepalen, waarvan 12.000 pikol door Cheribon en 20.000 door de Bataviasche landen zou mogen worden geleverd. Aan dit besluit dankt de regeling, welke uit B. 30, 6 e. v. blijkt, haar oorsprong; volgens Nederburgh (Consid. p. 221) is deze van 8 Jan. 1740, volgens R. 28 Sept. 1742 van 5 Jan.; de Resol. ge-

§ 852 ven echter omtrent den datum geen verder licht. D. 9 Jan. 1740 vindt men een brief van de Cher. Sultans, met verzoek om al hunne koffie te mogen leveren; de Resid. wil die niet aannemen; zij hebben peper geplant en koffie uitgeroeid, doch verzoeken met dit laatste te mogen ophouden tot de peper vrucht draagt. Ook de gezamenlijke Cherib. Preanger-Regenten verzoeken in een aldaar opgenomen schrijven, al hunne koffie te mogen leveren. Bij missive van 12 Jan. wordt nu de Resid. aangeschreven, alle koffie van dezen oogst aan te nemen, doch vervolgens niet meer dan 12.000 pikol. Men moet daarbij onthouden dat die Resident, Justus van Biesum, een familielid van Valckenier was, en tevens dat, zooals uit § 1842 blijkt, reeds destijds door den Resident met de betaling werd geknoeid.

§ 853 *Intrekking van het kantoor te Mocha.* De Aank. patr. miss. 21 Juli 1725 zegt: „Ook moeten wij seggen dat wij niet verstaan en nooijt verstaan hebben, dat al de koffij van Java alleen soude gefourneert worden", uit vrees dat de bevolking dan te rijk zou worden; daar de koffie echter te Mocha zoo duur is (er schijnt aldaar door de Comp.ie ambtenaren bij in- en verkoop geweldig geknoeid te zijn), wordt gelast het kantoor aldaar op te breken, en R. 14 Sept. 1725 wordt hiertoe conform een reeds ontvangen vroegeren last dan ook besloten; de zaak bleef echter, denkelijk omdat er particuliere belangen mee gemoeid waren, slepende. Bij R. 1 Aug. 1727 wordt andermaal op positief bevel van XVII^en^ tot de opbraak besloten, maar ook thans bleef het kantoor bestaan; wij zagen hierboven (§ 830 i.f.) reeds, dat het Opperbestuur den inkoop der koffie te Mocha nog steeds niet wilde prijsgeven. Zelfs werd bij R. 28 Juli 1735 de te Mocha te betalen koffieprijs verhoogd tot 12 lichte stuivers het pond. Ten derden male werd bij R. 13 Sept. 1737 besloten tot de opbraak, ten vierden male bij R. 29 Juli 1738 en ten vijfden male bij R. 18 Sept. 1739; eerst R. 8 Dec. 1739 spreekt van „het opgebrokene Mochase comptoir". De XVII bepaalden 3 April 1742: „Den handel in Mocha blijft continueren met een schip jaarlijx te zenden zonder omslag van een comptoir of factorie in de stad" (De Jonge X, 12). Bij R. 6 Aug. 1745

wordt besloten tot een inkoop aldaar, omdat de koffie er 10 st. per pond doet; bij S. R. 16 Aug. 1746, eene order te zenden naar Sourate tot het opkoopen „van alle de Mochasche coffij" die à 12 st. te krijgen zal zijn, ter verzending naar Nederl., waar deze soort thans hoog genoteerd staat; bij R. 21 Juli 1747 besluit de Regeer. tot de zending van een schip naar Mocha doch vooral ter verkoop van aldaar gewilde goederen. Opgaven van de te Mocha ingekochte hoeveelheden koffie vindt men bij Mr. N. P. van den Berg in Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. XXIV p. 494 noot; nog in 1787 had in Nederl. eene veiling plaats van 30.000 ℔ Mocha-koffie; in 1747 had die bedragen 580.412 ℔. In 1741 deed de Mocha in Nederl. maar $7^1/_{10}$ stuiver (Van den Berg u.s. pag. 451).

West-Indië. G. K. van Hogendorp (Memorie p. 72) schrijft aangaande § 854
den tijd van Van Imhoff: „(*Destijds*) was de algemeene sleet van koffij in Europa en in de andere werelddeelen veel geringer, en de aanplanting in de West-Indiën werd toen met een verdubbelden ijver voortgezet. De vrije handel op de West-Indiën, die op de uitsluitende octroijen gevolgd was (1), de eigendom van land, aldaar ingevoerd, en de gemaklijke bewerking van den grond door middel van de Negerslaaven, overwonnen alle de moeilijkheeden van dat gevaarlijk klimaat, en eene menigte van rijke scheepslaadingen daagden jaarlijks van daar op, en drukten de prijzen, onder anderen van de koffij, op eene onverwagte wijze. De sterke aanvoer van de West-Indische koffij hadt mede dit gevolg, dat dezelve zig meer alomme verspreidde en dat de smaak in het algemeen daarop viel. Van dien tijd af heeft de Compagnie de Javasche koffij met veel omzigtigheid aangeplant en aangevoerd". Zooals wij gezien hebben, is dit laatste onjuist; reeds vóór 1730 waren XVII^en^ van hun koffie-aanvoer geschrokken.

Bij R. 16 Sept. 1740 wordt besloten, boven het maximum van 20.000 § 855
pikol ook de 8.700 pikol te accepteeren, die volgens opgave van den Gecomm. nog in de Bovenl. aanwezig zijn, en bij R. 9 Dec. 1740, ook alle verder aanwezige koffie aan te nemen; blijkens R. 10 Aug. 1742 (zie B. 30, 5 e. v.) werd in het geheel ruim 40.000 pikol ontvangen. Wijst dit reeds op eene neiging om de planters tegemoet te komen, toen XVII^en^ bij schrijven van 25 Aug. 1740 op extirpatie en op verkoop der koffie in Indië aandrongen en, naar het schijnt, den inkoopsprijs alweer wilden verminderen, verklaarde de Ind. Regeer. bij R. 15 Sept. 1741 dat eene prijsvermindering „gants niet raadzaam" was met het oog op de heerschende onlusten, ook omdat de koffie „albereeds afgebragt en gelevert werd"; er was dan oproer te vreezen, heette het. Dat de oogst hierna enorm is gedaald (zie B. 30, 6 e. v.), was zeker vooral

(1) De vaart op Berbice was in 1732 opengesteld; volgens Mr. N. P. van den Berg u. s. pag. 472 dateert de teelt aldaar echter eerst van 1752; die in Suriname werd omstreeks 1730 van belang.

een gevolg van den Chin. opstand, die veel volksverloop veroorzaakte (zie B. 31, 29); aangaande Tjileungsir blijkt dit uit een rapport van Freijer dd. 21 Nov. 1755, die zegt dat de vorige Regent, in die onlusten vermoord, „weleer voor een der voornaemste coffijleverantiers heeft kunnen passeeren, dog is door het distrueren der bomen en 't verlopen der volckeren. ten eenemael in 't onderspit geraekt" (over deze groote leveranties van Tjileungsir zie B. 27, 7). Echter toont B. R. 10 Aug. 1742, waarin Stoesak het verzoek overbrengt van de Regenten van Bandoeng, Soemedang en P. moentjang om te mogen weten „hoe veele picols coffijboonen een ider van hun dit jaar aan d'E. Comp. zal mogen leveren, opdat zijlieden haar in het afbrengen daarontrent kunnen gedragen", dat in die regentsch. meer werd geproduceerd dan het contingent. De Regeer. besluit daarop, zich aan de regeling van 1740 te houden, evenals ook bij R. 28 Sept. 1742 wordt afgeslagen het verzoek van den landheer van Seringsing om zijne koffie te mogen leveren; tevens echter wordt bij laatstgenoemde Resol. besloten, het volgend jaar eene nieuwe verdeeling vast te stellen.

§ 856 Deze nieuwe verdeeling schijnt evenwel niet tot stand te zijn gekomen; de Resol. der eerstvolgende tijden spreken zelfs heel niet over de koffiecultuur. Van Imhoff zegt alleen in zijne Consideratiën (IIIe Hoofdpoinct, 5[e] Hoofdst. § 26) van de koffie, dat de Comp. er mede „geaccableerd" wordt en dat dus de Europeesche boeren niet dit product zullen moeten telen maar wel peper. P. de Haan Psz. (Schetsen p. 140) wijst er met betrekking tot die Consideratiën op, dat „het de verwondering moet opwekken, dat er geene belangstelling in voorkomt, om uit den vruchtbaren grond van Java rijkdommen te trekken, en dat het niet in overweging gebragt wordt om in dat middel het herstel van de zaken der Comp. te stellen". Inderdaad, het blijkt duidelijk, dat Van Imhoff toenmaals hoegenaamd geen oog had voor de groote baten, die Java zou kunnen afwerpen, en ook geenszins naar uitbreiding van den invloed der Comp. aldaar streefde, doch men moet tegelijk, wat de Preanger aangaat, opmerken dat de hulpbronnen van dat gewest, zooals zij toenmaals waren, ons veel te weinig bekend zijn om een oordeel te vellen aangaande de mogelijkheid om er destijds de dwangcultures uit te breiden; in het bizonder zijn de opgaven aangaande het cijfer der bevolking bijster vaag. Ook Mossel blijkt (zie zijne beschouwingen bij De Jonge X, 215) niet het minste begrip te hebben gehad van wat er uit de Preanger te halen zou kunnen zijn. Het hoogste ons bekende productiecijfer van koffie der drie oostelijke regentsch. (Band., Soem. en P. moentj.) vóór Van Imhoff was 6.955 pikol; het bezwaarlijke transport maakte eene uitbreiding hier ongetwijfeld problematisch. Echter moet erkend, dat in 1725 door Tjiandjoer ruim 12.000 en door Kampongbaroe ruim 7.000 p[s]. was geleverd, welk cijfer in de daaropvolgende 60 jaren niet weder bereikt is, een gevolg van de verkeerde orders der Regeer., die daarin de bevelen uit Nederl. nakwam.

Van Imhoff constateerde in 1744 (B. 31, 28) de klachten der Tjian- § 857
djoersche Hoofden dat zij slechts 4.000 p^{s}. mochten leveren en hunne verzekering dat zij vroeger wel 16.000 hadden opgebracht. Hij stelde hun eene vermeerderde aanneming in het vooruitzicht, wanneer tegelijk meer peper werd geleverd, doch wees tevens op de mogelijkheid eener prijsverlaging. Men ziet hieruit eveneens, dat de voor 1741 bepaalde Tjiandjoersche quota (B. 30, 6) de volgende jaren ongeveer onveranderd bleef; echter werd het maximum lang niet bereikt, zoodat in de lagere landen, die tevoren eene vrij aanzienlijke hoeveelheid leverden, de cultuur haast geheel verdwenen moet zijn. De Gecomm. van den Velde schrijft B. R. 19 Dec. 1749 omtrent Kampongbaroe dat „het presente Hoofd geen eenen koffijboon, nog indigo, nog cattoene garen levert", hetgeen hij wijt aan het wanbeheer van den Regent en niet, zooals billijker was geweest, aan de creatie van het landgoed Buitenzorg, waarmee vermoedelijk enorme heerendiensten ten behoeve der inrichting van den G.-G. gepaard zullen zijn gegaan, zie § 238. De drie oostelijke regentsch. begonnen zich spoedig te herstellen van de gevolgen der woelingen en leverden in 1749 meer dan ooit tevoren. Men hield echter vast aan het maximum; zoo zegt Van Imhoff in de Afg. patr. miss. 31 Dec. 1746 (De Jonge X, 69): „moetende nu in het aanstaande jaar nog eene specifique limitatie gemaakt worden omtrent de coffijleverantie uijt de bovenlanden, die nog niet veel beschiet, hoewel zij reeds aan 't accresseren is . . . . . ten eijnde de groote leverantiers mogen weten, wat zij staat maken kunnen bij de Comp. te mogen leveren". In het licht dezer laatste woorden beschouwd, was de limitatie dus een middel om de noodzakelijkheid van extirpatie, mogelijk van prijsverlaging, te voorkomen. Zeker is, dat geen dezer laatste maatregelen naderhand weder algemeen is toegepast.

De regeling der maxima, waarop Van Imhoff doelde, had plaats bij § 858
R. 21 Febr. 1747: het totaal werd nu 20.000 pikol voor de landen der Comp. en 4.000 voor die van zekere particulieren, met nog 3 à 4.000 p. voor andere particuliere landen nabij de stad en 12.000 voor Cheribon. Van den Velde, die deze regeling had ontworpen, verklaarde dat dit bedrag „binnen weijnige jaren" zou kunnen worden voldaan, waaruit in verband met de cijfers der actueele leveringen (zie den Staat hierachter) blijkt, dat het niet langer als een voorrecht werd beschouwd, alle koffie aan de Comp. te leveren, doch dat deze laatste er op moest aandringen dat het maximum werd bereikt. Uit de bewoordingen der Resol. bespeurt men verder, dat de patriasche eisch sedert 1735 onveranderd 6 Mill. pond was gebleven; dat de restanten in de pakhuizen zeer geslonken waren en het reeds de vraag was, of de eisch geregeld zou kunnen worden voldaan, ofschoon sedert Van Imhoff's optreden de cultuur weder was aangemoedigd. Men wenschte dus nu eene jaarlijksche levering van 36.000 pikols tegenover een eisch van 48.000 en verwachtte, dat „een product, hetwelke so gemackelijk valt als dit", vanzelf boven de bepaalde

limitatie zou stijgen; dit is echter eerst in 1766 geschied. Van den Velde verklaarde nog B. R. 21 Febr. 1747, dat de bevolking door de vroegere uitroeiing „gediscourageert" en de tuinen verwaarloosd waren, doch de Regeer. vond het blijkbaar niet kwaad, dat „de g'eijschte ses millioen ponden niet altijd so precies sullen kunnen voldaan werden".

Overigens valt bij deze regeling op, ten eerste, dat de oostelijke regentsch. veel hooger waren aangeslagen dan te voren, evenals ook het Kampongbaroesche, terwijl Tjiandjoer op dezelfde quota was gelaten en van de Benedenlanden minder verwacht werd dan vroeger; ten tweede, dat de particuliere cultuur nog steeds voordeelig was voor den landheer. Immers in het tegenovergestelde geval zou noch de weduwe van den G.-G. Thedens noch Mossel noch de Gecommitteerde zijn aangeslagen, tenzij, wat zeer wel mogelijk is (zie § 864 i. f), een gedeelte der productie van Buitenzorg op hun naam werd geleverd. Vooral echter waren de voordeelen groot bij clandestienen verkoop van dit product, „hetwelke aan de Compe. gereserveert is", aan vreemdelingen, waarom Van den Velde B. R. 3 Oct. 1747 voorstelde, dat „al diegeene, die coffijplantagiën op haar landerijen hebben, insonderheit Europeesen of inlandse Christenen item Chineesen, die haer daaromtrent wel 't meeste suspect maken", het bedrag van hun oogst schriftelijk aan den Gecomm. zouden dienen op te geven, opdat deze zou kunnen controleeren of dit in overeenstemming was met de capaciteit hunner landen; dat verder de afvoer door den inlandschen planter zou geschieden met kostelooze passen van den Gecomm., die, zoo noodig, ter voorkoming van verkoop aan particulieren, het transport door een Oppasser zou kunnen doen begeleiden; dat voorts de transporten niet op particuliere landen zouden mogen overnachten „of halte houden", maar „op 's Heeren wegen, dog niet in of binnen de
§ 859 campongs". Al deze maatregelen keurde de Regeer. bij R. 3 Oct. 1747 goed, zonder in acht te nemen welk een groote last daardoor op den kleinen man werd gelegd, die gehouden was vóór den afvoer een pas van den Gecomm. „te komen afhalen". Intusschen mag men aannemen dat boven Buitenzorg de hand niet aan deze bepaling werd gehouden. De Regeer. erkende destijds (zie S. R. 14 Maart 1747 bij De Jonge X, 127) dat Java boven andere koffieproduceerende landen, zooals Mocha en de West, dit groote voordeel had, dat het velerlei andere producten uitvoerde, en dus de koffie als „onderlaag", min of meer als ballast (1), naar Europa kon verschepen, terwijl elders, bij gebrek aan andere producten, geheele schepen met koffie moesten worden bevracht, hetgeen de transportkosten zeer deed rijzen. Daartegenover stond de kans op overproductie, want „het is zeker, dat er meer coffij reeds groeijt als er geconsumeert worden kan in de bewoonde wereld"; de „probabele consumptie" schatte zij op 8 Mill. pond (dus ongeveer $^1/_3$ van de tegenwoordige in Nederland).

(1) Men vergelijke wat B. 23, 159, 1 over suiker als ballast is gezegd.

Wat betreft de onderlinge verhouding der verschillende cultures om- § 860
streeks 1750, in R. 31 Dec. 1750 vindt men Mossel's „Aanmerkingen over de Zuijkermolens" geïnsereerd, waaruit blijkt dat de suikercultuur, die voor 400.000 Rd^{s}. product per jaar afwierp, „verre overtreft al wat hier culture genaamt werden kan, want de arak rendeerd grosso modo 90.000, de coffij 60.000 en de peper 10.000 Rd^{s}." Hierbij is echter overdrijving, want de Bataviasche koffieoogst over 1750 bedroeg inkoops bijna 80.000 Rd^{s}. en het volgende jaar ruim 143.000 Rd^{s}. De voordeelen, welke de Comp. van de suiker trok, schatte Mossel op 425.000 Rd^{s}. per jaar. Hartingh belooft in zijn jaarverslag, geïnsereerd in R. 31 Dec. 1751, allen ijver te zullen aanwenden vooral voor de bevordering der cultuur van peper, indigo en garen „als de drie voornaamste articuls". In het nieuwe contract, met de Cherib. Vorsten gesloten en bij diezelfde Resol. geïnsereerd, verplichten dezen zich tot de levering van zekere hoeveelheden koffie en peper per jaar, onder beding dat de koffie, welke zonder een evenredig quantum peper wordt geleverd, 1 Rd. beneden den vastgestelden prijs zal worden betaald.

Mossel stelde bij zijne Aanmerk. van 1 Dec. 1751 voor, om de contingen- § 861
tenbepaling, tot dusver „ten deelen bepaalt en ten deelen niet", uit te breiden en wel voor de artikelen koffie, peper, indigo en garen, geleverd door de Jacatrasche landen; het opmerkelijke is, dat hierbij een aantal particuliere leveringen vervallen of verminderd worden. Reeds had de Regeer. bij R. 10 Juni 1751, in verband met den „patriaschen eisch voor A^{o}. 1752 ten opzigte van de Javase coffij, namentlijk dat wel minder, maar niet meer dan vier millioenen ponden (*dus 32.000 pikols*) mogten gezonden werden, en dat het niet nodig was op dies culture aan te dringen", eene peperregeling voor Cheribon bepaald, hierboven § 860 vermeld, welke in evengenoemd contract nader werd vastgelegd; thans werd Mossel's contingentenregeling bij R. 4 Febr. 1752 onveranderd goedgekeurd (zie den Staat hierachter), met bepaling, dat al dadelijk „al de coffij, die de Regenten konnen leveren, tegens de gestelde prijsen zal aangenomen werden", doch dat de volle eisch van 15.000 pikol (voor het Jacatrasche) eerst in Dec. 1758 behoefde te worden voldaan, terwijl echter voor de koffie van nu af $^{1}/_{2}$ en van 1758 af 1 Rd. per pikol minder zou worden voldaan, wanneer niet zeker opklimmend percentage peper tegelijk werd geleverd of, van 1758 af, de volle pepereisch niet binnenkwam. Dit bewijst eensdeels, dat de peperteelt nog minder populair was dan die van koffie, anderdeels, dat de Comp. destijds meer om de eerste dan om de tweede gaf. Eene vernieuwing der verbodsbepaling van 1739 tegen het verhuizen der bevolking zou dezen maatregel kracht bijzetten. Misschien was het gedeeltelijk aan den peperdwang te wijten, dat de koffieproductie, die eenige jaren rijzende was geweest, onmiddellijk tot op de helft daalde; echter droegen de Bantamsche troebelen ongetwijfeld het hunne daartoe bij. Toch wijt Freijer in een rapport van 21 Nov. 1755 het verval der cultuur nog

steeds aan de ontmoediging, veroorzaakt door de vroegere extirpatie, waartegen hij baat trachtte te vinden bij eene prompte betaling van het geleverde. Of deze voorstelling geheel juist was, laat ik daar; zij kan eene inschikkelijkheid zijn geweest jegens Mossel's blijkbare voorliefde voor de pepercultuur.

§ 862 Bij R. 1 Oct. 1754 werd de contingentenregeling op Mossel's voorstel uitgebreid tot de oostelijke regentsch. benevens Krawang, Tjiasem en Pamanoekan, welke, behalve Krawang, alle eene ietwat lagere koffietaxe kregen dan in 1747, tezamen 8.000 pikols, zoodat de totale eisch voor al de Bataviasche landen nu 23.000 pikols was; de verplichte bijlevering van peper werd ook hier ingevoerd, met bepaling dat alle koffie zou worden aangenomen „om den Inlander, die men in vroegere dagen niet dan met moeite tot dese culture gepersuadeert heeft, daarvan door eene diminutie in de quantiteit niet balorig ofte afkerig te maken en de Compe. niet weder gebrek te doen hebben, 't geen buijten des noodwendig dit schadelijk gevolg na zig soude slepen dat se, geen weg wetende met de meerdere door hun ingesamelde dan bij de Compe. g'accepteert werdende coffij, waarvan den uijtvoer bij placaat van den 15en April 1723 is g'interdiceert geworden, eenen verkeerden uijtweg daarmeede soeken dan wel derselver culture negligeeren souden, om niet te spreken hoe het niet alleen zeer moeijelijk is, den Inlander van het cultiveeren van dit of dat product, wanneer 't eens tot succes gekomen is en hij de aangename vrugten van zijnen arbeid jaarlijks geniet, te diverteeren, en ten anderen, dat het belang van de Compe. vereischt, dat derselver pakhuijsen eens van een goeden voorraad van dat product voorsien raken, om in staat te zijn eene aansienlijke quantiteit overjarige boonen te kunnen versenden". Hier werd dus voor 't eerst, al trad ook het belang der Comp. sterk op den voorgrond, dat van de bevolking ten minste niet geheel over het hoofd gezien.

§ 863 Bij R. 21 Mei 1756 verviel de gedwongen bijlevering van peper naar aanleiding van eene door Freijer overgebrachte klacht der Regenten dat „de weijnige winsten, die ze vooralsnog op de coffij hadden gehad", te loor gingen door de indigo-, katoen- en pepercultuur, als „onvermijdelijke lastposten zijnde"; de Regeering erkende, dat de koffie „het eenigste articul is, waarbij den armen Inlander nog al zijn reekening vind". Bij R. 20 Sept. 1757 werden de contingenten van Tjiandjoer en P. moentjang wegens den „florissanten staat" dier landen verhoogd, tezamen met 2.500 pikols. Dat nu in de eerstvolgende jaren de productiecijfers der Batav. Regentsch. niet hooger stegen, ondanks dat vermoedelijk omstreeks dezen tijd Opzieners in de voornaamste regentsch. waren geplaatst (§ 1900), is te verklaren eensdeels uit de omstandigheid dat Bandoeng en P. moentjang van 1758—1765 onder Cheribon stonden, anderdeels uit de epidemie, welke van 1757 tot 1759 de Preanger teisterde (§ 2214); in 1763 daalde de koffieoogst zelfs tot 5.458 pikol, vermoedelijk als gevolg van den tijdens die epidemie verwaarloosden aanplant. R. 12 Juli 1762 wordt erkend, dat de patriasche eisch van 4 Mill. pond of meer niet

voldaan kan worden. Het volgend jaar, toen de eisch weder 4 Mill. pond was, verklaarde de Regeer. R. 15 Aug. 1763 maar $3^1/_2$ Mill. pond te kunnen zenden. Bij R. 24 Maart 1761 was intusschen het Comp^s. monopolie verscherpt: naar aanleiding van koffie-invoer uit Siam verklaarde de Regeer. dat al meermalen door de Comp. koffie, van „vreemde plaatsen" te Batavia aangebracht, was geaccepteerd; dat hierdoor „'s Comp^s. privative handel daarin" werd bedreigd, „om niet te spreken, wat een weg daardoor geopend zoude kunnen werden om de coffij, in 's Comp^s. landen gegroeijt, uijt te voeren en deselve indiervoegen weder vrij in te voeren". Uit deze laatste woorden volgt, dat die vreemde koffie hooger betaald werd dan de in dwangcultuur geteelde. De strafbepalingen, bij plakkaat van 15 April 1723 en S. R. 15 Jan. 1726 (zie § 824 en 833) tegen den smokkelhandel in koffie vastgesteld, worden nu uitgebreid tot den invoer van dat artikel.

Eene vrij uitvoerige beschouwing van den stand der cultuur, door Van Tets opgesteld, vindt men in R. 4 Febr. 1763. De herhaalde klachten der Regenten over de „ongeproportioneerde bepaling der leverantie van producten" volgens de regelingen van 1752 en 1754, vooral tijdens en na de epidemie, en in het bizonder over de onmogelijkheid om de quota's indigo en garen te voldoen, hadden den G.-G. „na gedaan ondersoek bij kundige lieden" er toe gebracht, aan Van Tets op te dragen, omtrent de cultures rapport uit te brengen „na een nauwkeurig ondersoek bij de oudste en kundigste Inlanders". Dit rapport wordt nu in gezegde Resol. geïnsereerd. Daaruit blijkt, dat de landen beneden Buitenzorg bijna niets meer leverden. De Kapitein der O. Javanen had alleen in de eerste jaren na de contingentenbepaling van 1752 iets kunnen opbrengen, toen hij nog koffie in de bosschen kon planten, welke sedert gekapt waren; Djatinagara en Tjitrap waren te dun bevolkt; andere landen waren alleen gebruikt om den overvloed van Buitenzorgsche koffie „bekent te stellen" zonder zelve te produceeren, en nu Buitenzorg zoodanig verachterd was dat het nauwelijks zijne eigen quota kon leveren, moest de zoogenaamde leverantie dezer Benedenlanden. vervallen. Van Tets stelt dus voor, verschillende landen en vroegere regentschappen vrij te kennen van koffielevering, daaronder Mossel's vroeger Dregterland en Van den Velde's Tandjoeng Oost, andere in taxe te verminderen, zooals Tanggeran, dat sedert 6 jaar niet meer dan 30 pikols had geleverd bij eene quota van 400, Tjiasem en Pamanoekan, die voor de teelt niet deugden, Krawang, dat zwaar gedrukt werd door de verplichte houtlevering en „op verre na" zijn contingent niet kon opbrengen; weder andere echter wenschte hij hooger aan te slaan, en wel in de eerste plaats Tjiandjoer, dat zeer groot, dichtbevolkt en vruchtbaar was en gedurende de jaren 1756 tot 1762 achtereenvolgens, bij een contingent van 6.000 p^s., had opgebracht 6.755, 7.489, 7.894, 7.060, 4.945, 4.443 en 5,736 p^s.; de vermindering der laatste jaren was dan een gevolg der epidemie; het aantal koffieboomen was in dit regentsch.

§ 864

§ 865

1.827.000 en stellende dat de helft daarvan vrucht droeg, zou dit reeds eene levering van 9.000 ps. geven. Bovendien kon de aanslag van Buitenzorg worden verhoogd, waartegen die van Kampongbaroe verlaagd moest worden, daar het beter geschikt was voor paditeelt. Dit laatste klinkt eenigszins vreemd en doet het vermoeden rijzen dat Van der Parra op naam van Buitenzorg de koffie van Kampongbaroe, aan hem voor lageren prijs of gratis geleverd, aan de Comp. wilde leveren, hetzelfde spelletje dat vermoedelijk door Mossel en Van den Velde was gespeeld (1). Eindelijk zou Bandoeng, dat 800.000 koffieboomen telde, worden verhoogd en Tjipamingkis eene kleine leverantie te zijnen laste krijgen. Het totaal zou worden 17.150 pikols, welke naar gissing over 3 jaar compleet zouden kunnen worden geleverd. Ook voor de verdere producten stelde Van Tets eene nieuwe contingentenregeling voor, benevens eene strafbepaling tegen minlevering van koffie en peper, zooals die reeds ten opzichte van indigo en garen bestond; „na bevinding van saken" kon de straf nog altijd worden kwijtgescholden.

§ 866 Onveranderd werden Van Tets' voorstellen aangenomen en eene „boete" van 12 Rds. bepaald per pikol te weinig geleverde koffie; bovendien werd, „geconsidereert zijnde dat de Compe. door de complete voldoening der voormelde leverantie van producten in geenen deele overkropt zal raken, maar veeleer, ten minsten in de eerste jaren, gebrek hebben, en dat de goede versekering aan de gesamentlijke Hoofden der Bataviasche Regentschappen, ter acceptatie van al hetgeene zij boven haar contingent ter schale brengen, deselve sal animeeren tot de bevordering der culture", tevens om smokkelhandel te voorkomen, aan „alle en een iegelijk" toegestaan, al hunne koffie aan de Comp. te leveren, en het scherpe verbod tegen in- en uitvoer hernieuwd. Wat de bovenvermelde boete op minlevering aangaat, deze is nooit gevorderd maar bij de behandeling van het jaarrapport geregeld kwijtgescholden, ook de enkele keeren dat voor andere artikelen de overeenkomstige boete inderdaad werd opgelegd (§ 1310 en 1396 i. f.).

§ 867 De cultuur stond destijds, of kort daarna, niet zeer gunstig, althans de Commissie Tisson en Weiss (over hare uitzending zie § 1397) rapporteerde R. 15 April 1766 „dat op de goede order of hartelijke onderhouding door de Regenten en hare onderhorigen ten nutte der producten niet alleen weijnig te roemen, maar het zelfs te beklagen was dat een gedeelte der voormaals wel aangelegde en schoone tuijnen genoegsaam geruïneerd waren", doch dat

(1) Dit vermoeden wint kracht, wanneer men uit B. R. 30 Dec. 1766 ziet dat dit jaar, waarin Buitenzorg zijn contingent met 1.053 pikols overtrof, Kampongbaroe 549 pikols beneden het zijne bleef, dat toch al zoo laag was gesteld, en in het geheel maar 251 ps. leverde. Echter leverde in 1768 het eerste slechts 331 pikols boven zijne quota, terwijl het laatste zijne volle taxe opbracht, B. R. 30 Dec. 1768. In 1770 leverden beide 200 ps. boven het contingent, R. 31 Dec. 1770; in 1780 Buitenzorg 400 daarboven, Kampongbaroe 500 daarbeneden, B. R. 29 Dec. 1780. De zaak blijft dus twijfelachtig.

op last van Van Tets in de laatste drie jaar ruim 4½ Millioen boomen waren bijgeplant; de groote fout was „de agtelooshijd en zelfs luijhijd van den Inlander". Uit de statistieke opgaven, aan het verslag dezer Commissie toegevoegd, zou moeten blijken dat van de ongeveer 9 Millioen koffieboomen in verschillende stadiën van groei, er in Tjiandjoer bijna 5 Millioen stonden, in Buitenzorg met K. Baroe 1½ Millioen, in Bandoeng ongeveer evenveel, terwijl ongeveer een Millioen verspreid was over de andere regentsch. (Soemedang en P. moentjang waren niet opgenomen) benevens Tjipamingkis en Tjimapar.

Voortaan verviel dus de gedwongen koffiecultuur in de *landen beneden* § 868
Buitenzorg, behalve dat Djatinagara met Tjimapar een contingent van 100 en Tjipamingkis een van 60 pikol behield, terwijl een tiental jaren vroeger de twee kleine landjes Tandjoeng Oost en Dregterland samen even hoog waren aangeslagen als Krawang, Tjiasem en Pamanoekan samen. Uit de jaarverslagen blijkt, dat de Benedenlanden sedert 1760 inderdaad zeer weinig hadden geleverd. B. R. 31 Dec. 1761 toont dat dit alleen geschied is door Tjitrap (29 p^s.), Dregterland (13) en Tjipamingkis (50 pikols). B. R. 31 Dec. 1762 zegt: in dit jaar is alleen geleverd door Djatinagara 104, Dregterland 5, Tjipamingkis 60 pikols; B. R. 31 Dec. 1763: in dit jaar alleen door Tjipamingkis 60 pikols. Na de nieuwe regeling leverden in 1764 (B. R. 31 Dec. 1764) Djatinagara 102, Tjipamingkis 88 p^s.; in 1766 dezelfden (B. R. 30 Dec. 1766) 150 en 262 en Tjitrap 48 p^s.; in 1768 deze drie respectievelijk 237, 437 en 38 p^s. (B. R. 30 Dec. 1768); in 1770 (R. 31 Dec. 1770) 130, 100 en 37 p^s.; in 1780 alleen Djatinagara 222 p^s. (B. R. 29 Dec. 1780); in 1781: 260; in 1782: 179 pikols (B. R. 17 Jan. 1783); in 1783: 76 pikols (R. 3 Febr. 1784); in 1790 (B. R. 31 Dec. 1790) 90 pikols. Eenige andere cijfers geeft de hierachter volgende Staat, volgens welken de laatste mij bekende levering van Djatinagara en Tjimapar geschiedde in 1795. Hooijman spreekt in 1781 § 869
(Verh. B. G. III, 2^e dr. p. 334) van zijne „koffij- en indigoplantagiën"; hij was eigenaar van Pondokgedeh boven M^r. Cornelis. Een gewezen ambtgenoot van hem, de rustende predikant J. A. Wasmuht, had blijkens R. 4 Mei 1784 een te voren woest land bij Tanggeran ontgonnen o. a. voor koffieteelt. R. 4 Juli 1783 wordt gesproken van „aanplantingen, zoo Comp^s. wegen als door particulieren", welke bewoordingen nog al veel dunk geven van deze laatste; vermoedelijk is daarmee Buitenzorg bedoeld, evenals in R. 27 Aug. 1784, waar koffie wordt vermeld „uit de Regentsch. en uit de particuliere landen".

Rolff zegt R. 20 Sept. 1785: „dat men wegens de leverantie van de particuliere landen onmogelijk iets seekers konde opgeven, dewijl de 5 à 600 picols, die er ordinair 's jaars van geleverd worden, meest alle uit de Preangerlanden komen, van waar ze de gemeene man gemakshalven bij kleine partijtjes op de nabijgelegene particuliere landen te koop brengd, en dat, dewijl het aanleggen en onderhouden der coffijplantagiën te veel moeijte veroorsaakt

en ook te veel kosten vereischt, om met eenig goed vooruitsigt door particulieren ondernomen te worden" (1), de voorkeur wordt gegeven aan de rijstcultuur, ook omdat die landen „veel minder bevolkt" zijn. In 1789 werd koffie geteeld op Simplicitas (B. 40, 4). A. Teisseire schrijft in 1792 (Verh. B. G. VI, 4) dat koffie alleen geplant wordt op Buitenzorg en in de Regentsch.; „alle de proeven, die men van dezelve meer stadwaarts en in de Benedenlanden genomen heeft, zijn buiten vordering gebleeven, en veel van die verlaaten geworden wegens den zwaaren loon, die aan de arbeiders hier beneden meer dan boven in het gebergte moet betaald worden." Dit slaat denkelijk
§ 870 vooral op de proeven van zijn zwager op Simplicitas. Niettemin verzekert de Waterfiscaal R. 7 Jan. 1791 dat „sommige eigenaars van landerijen, niettegenstaande het daarteegen leggende verbod, de *door hun* gecultiveerd wordende coffij aan particulieren verkopen" in stede van aan de Comp.; daarom wordt hun gelast, die door hen geteelde koffie aan de Comp. te leveren. R. 26 Nov. 1799 blijkt, dat er koffie geteeld werd op Papisangan benoorden Bekasi. Wiese zegt in zijne „Consideratiën over de werkjes van Dirk van Hogendorp" dd. 17 Aug. 1802 (De Jonge XIII, 96) dat, al kan de Comp. aan de landheeren in haar eigen belang geene vrije beschikking over hunne producten toestaan, eene prijsverhooging hun zou kunnen worden geaccordeerd, o. a. voor koffie, „indien er middelen te vinden waaren (*om*) den landeigenaren te beletten, producten, die niet op hunnen grond voortgeteeld zijn, als zodanig te verkopen".

Nochtans was de particuliere teelt nog niet dood, want W. C. van Braam schrijft in zijn rapport van 1807 (T. N. I. 1863, II, 96): „De eigenaren van partikuliere gronden welke koffij bouwen leveren dit produkt liever bij kleine hoeveelheden op de bazaars of aan partikulieren, dewijl zij er dan een hoogeren prijs voor bekomen dan bij het Gouvernement, hetwelk in den regel slechts 6 Rd^{s}. per pikol betaalt. Het is wel waar, dat het Gouvernement soms tot 9 Rd^{s}. per pikol heeft besteed, maar dat was geen vaste prijs, en het Gouvernement wilde dien prijs ook niet tot zoodanig bedrag bepalen, om te voorkomen dat men de koffij uit de Regentsch. als partikuliere koffij aan de markt bragt". De laatste volzin is hoogst merkwaardig; hier kan onmogelijk gedoeld worden op den tijd vóór 1735, toen particulieren meer dan 6 Rd^{s}. genoten, zoodat dus blijkt dat de Regeer. wel koffie, destijds een bij uitstek belangrijk artikel, deed opkoopen tegen verhoogde prijzen, iets waarvan in de Resol. nergens een spoor te vinden is en dat men elders alleen vermeld vindt bij J. van den Bosch (Brief, inhoudende eenige onpartijdige aanmerkingen enz., 's Gravenh. 1815, Bijl. B. pag. 28), alwaar 30 pikols koffie,

(1) Curieus is, dat deze heele passage woord voor woord overeenstemt met Van Riemsdijk's rapport van 12 Oct. 1784 (§ 880); denkelijk copieerden zij beiden een rapport van den Commandant te Buitenzorg.

door diverse landheeren geleverd, voor 270 Rd^{s}. contant paraisseeren onder de in 1805/6 aan vreemdelingen verkochte producten. Dat Van Braam op zeer § 871
recente gebeurtenissen zinspeelt, blijkt vooral hieruit, dat de Regeer. bij R. 18 Juni 1807 inderdaad aan de Commissie Thalman c. s. om advies verzocht betreffende de mogelijkheid om sluikhandel te voorkomen, wanneer zij mocht goedvinden om de particuliere landeigenaren door prijsverhooging tot den aanplant van koffie te animeeren. Het oordeel der Commissie (B. R. 21 Juli 1807) luidde dat, aangezien alle landen, welke hiervoor in aanmerking zouden komen, aan de regentsch. Tjiandjoer, Buitenzorg of Tanggeran grensden, clandestien transport van koffie naar die landen niet te voorkomen zou zijn; waarop de Regeer. van die beraamde prijsverhooging afziet. Uit een bundel brieven van den Schout te Tjibinong anno 1809 blijkt, dat destijds op het land Depok nog 200 koffieboomen stonden. N. Engelhard schrijft in 1816 (Overzigt p. 262) dat, sedert de verplichte cultuur in de Ommelanden is ingetrokken, het daarmee „geheel verloopen is; op het land Simplicitas en in de environs zijn nog eenige plantagiën". Elout zegt 13 Mei 1828 (bij Steijn Parvé, Koloniaal monopoliestelsel, p. 258): „In het jaar 1816 bestond in de Bataviasche Ommelanden geene koffijculture, want de tuinen, vroeger als een gevolg der verpligte teelt aangelegd (*dit is natuurlijk nonsens*), waren langzamerhand weder te niet gegaan. In dit jaar echter werden alomme nieuwe aanplantingen gedaan door de eigenaars der particuliere landerijen" en wel, omdat zij meenden dat het product niet langer aan het Gouvernement behoefde te worden geleverd. Deze verplichte levering (zonder de verplichting tot cultuur, want indien deze op een land rustte, samen met verplichte levering, bleef zij bestaan) werd afgeschaft bij art. 111 van het Reg.-Regl. van 1830. Dit betrof speciaal de tijdens Raffles verkochte landen. De verplichte cultuur, op zekere particuliere landen rustend die vroeger het landgoed Buitenzorg hadden gevormd, met levering aan het Gouv., werd afgeschaft bij Staatsbl. 1855 No. 75, volgens Riesz (De Cultures p. 10) „omdat de koffiegronden aldaar waren uitgeput". C. S. W. van Hogendorp (Beschouwing enz. p. 396 noot) spreekt van „de aanzienlijke kosten, door den eigenaar van de landen Tjitrap, Tjilingsie enz. in 1819 en volgende jaren" aan de koffiecultuur besteed, als bewijs dat koffietuinen benoorden den Salak en den Gedeh „veel moeite en onderhoud kosten, dienende meer tot vermaak dan tot winstgevende speculatie der grondbezitters". Hoe heel anders J. F. D. Engelhard (Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. XXVII, 106), dat koffie in de Ommel. „in elke kamponghaag of op elk dessa-erf te zien is". Riesz daarentegen houdt vol dat buiten de kampongs (waar eene zekere natuurlijke bemesting de teelt bevordert) „de gronden in den regel veel te schraal voor koffie zijn".

Bij R. 28 Mei 1765 werden Soemedang en Pamoentjang, die bij R. 12 § 872
Mei 1758 met Cheribon waren vereenigd, weder onder Batavia geplaatst (zie § 1060). Niettemin was het totaal der productie dat jaar treurig, doch vervolgens

viel eene aanmerkelijke stijging waar te nemen, als gevolg, zegt het jaarverslag B. R. 30 Dec. 1766, van grooteren aanplant in 1762 en 1763. Onder de redenen, welke Mossel in 1758 voor de vereeniging der genoemde regentsch. met de Cheribonsche had opgegeven, behoorde, dat de koffie te Cheribon met $5^1/_2$ Rd. werd betaald, te Batavia met 6 Rd^s.; nu deze regentsch. weder onder den Gec. ressorteerden, werd hun weder 6 Rd^s. betaald. De prijs te Cheribon werd bij R. 27 Juni 1766 nog met een Rd. verlaagd, en wel ingevolge eene secrete aanschrijving uit Nederland aan den G.-G. dd. 21 Oct. 1765, waarbij blijkbaar verondersteld werd dat deze prijsvermindering niet ten nadeele van den Inl. zou komen, doch eene besnoeiing der ongeoorloofde voordeelen van anderen (denkelijk den Resident) zou wezen; die prijs was dus nu $4^1/_2$ Rd. Toen XVII^{en} hun misnoegen betuigden over de vereeniging der genoemde twee regentsch. met de Bataviasche, omdat daardoor financieel nadeel aan de Comp. werd toegebracht, verklaarde de Regeering o. a. dat het „onmogelijk, ten minsten zeer bezwaarlijk zoude uit te voeren wezen, om de opgemelde Regenten met uitzondering van de andere onder Batavia gehoorende minder te betalen", terwijl de onkosten te Cheribon het verschil in prijs feitelijk minder deden zijn dan het leek; bovendien heette het (R. 18 Juli 1768) dat er thans meer draagossen als slachtvee te Batavia kwamen.

§ 873 Heeren XVII^{en} kwamen echter op de zaak terug, waarop de Regeer. R. 19 Juli 1771 verzekerde, dat sedert de vereeniging de koffieteelt in bedoelde twee regentsch. was toegenomen, wat toegeschreven werd aan den grooteren ijver, nu de afvoer naar de plaats van levering zooveel gemakkelijker was geworden; wel werd de koffie, door Soem. en P.moentjang geleverd, thans $1^1/_2$ Rd. duurder betaald dan indien zij onder Cher. waren gebleven, maar dit kon niet worden voorzien toen de annexatie plaats had. Men verlaagde thans pro forma den prijs voor beide regentsch. tot $4^1/_2$ Rd., doch verhoogde dien reeds vijf weken later, bij R. 27 Aug. 1771, weder tot $5^1/_2$, op de klachten der Regenten en zelfs der dorpshoofden „dat de prijsvermindering der koffi van 6 tot $4^1/_2$ Rd^s. eene groote verflaauwing onder het volk in het aanqueeken van die vrugt zoude teweeg brengen en de leverancie daardoor verminderen, met verzoek deshalven van medelijden met hunne onderhoorigen te hebben". Onder de motieven voor de verhooging, welke de G.-G. met het oog op de misnoegdheid van XVII^{en} aanvoerde, behoorde „dat, zo men de koffi-cultuur aan den gang wil houden om jaarlijks 5 of 6.000.000 ℔ naar Nederland te kunnen afzenden, men dan tot geene zoodanige prijsvermindering van dat articul behoorde te treeden, welke in staat zoude zijn, niet alleen den volkeren van de gemelde regentsch. de lust tot die culture te beneemen, maar ook den ijver van die der andere regentsch., onder Batavia ressorteerende, merkelijk te doen verslappen, nademaal zij veelligt zouden kunnen denken, dat hun hetzelfde lot eerlang te beurt kon vallen".

Om de huichelachtigheid dezer beweringen te doorzien denke men § 874
maar terloops aan de enorme toeneming van de schulden der Regenten terzelfder tijd; dat dáárdoor de regentsch. en de cultuur zouden verachteren, kwam nooit in aanmerking. Ook is de becijfering, die tot motiveering der prijsverhooging strekte, P. VIII, 698 e.v., een boerenbedrog; expres om de contrôle moeielijker te maken worden daarbij de bedragen aan Indisch geld omgezet in Nederlandsch geld. Vermoedelijk werd met deze onzuivere zaak niets beoogd dan eene bevoordeeling van de Gecommitteerden van Tets en Smith. De Regeer. voerde ten slotte als doel der prijsverhooging aan: „om door het houden van de koffi-culture in die alleraangenaamste omstandigheden, waarin dezelve tans door de neerstigheid der Regenten respective, onder 's Hemels zegen gebragt is, aan de Comp. te blijven procureeren de importante voordeelen, die zij op dat product geniet en die men op de verzending van 6.000.000 ℔ reekenen kan ruim 22 tonnen gouds te bedragen", dus ongeveer $19^1/_{10}$ Rd. per pikol. Een paar Raadsleden hadden liever Soemed. en P. moentjang in betaling geheel met de andere regentsch. gelijkgesteld, hetgeen eerst 20 jaar later is geschied. Heeren XVII^en^ namen intusschen met de prijsverhooging ook na dit vertoog geen genoegen, zoodat bij R. 8 Aug. 1774 andermaal dezelfde argumenten door de Regeer. werden aangevoerd en bij het vorige besluit gepersisteerd. Nogal curieus is, dat op de verzekering van XVII^en^ dat niet kon worden nagegaan of de plaatsing van Soemedang en P. moentjang onder Batavia gunstig op de koffieproductie dezer landen had gewerkt, door de Regeer. thans wordt toegegeven dat zij dit ook niet kan nagaan, omdat in de Cheribonsche opgaven der koffieoogsten de verschillende regentsch. niet afzonderlijk worden vermeld.

Bij R. 21 Sept. 1773 werd overeenkomstig den last van XVII^en^ (bij hun schrijven van 14 Oct. 1772) besloten, aan de koffiecultuur meer uitbreiding te geven. Welke redenen daartoe leidden, is niet duidelijk; evenmin, welke gevolgen deze maatregel had. Vermoedelijk was het motief de hooge koffieprijs in Europa; R. 8 Aug. 1774 leest men althans dat tegenwoordig aldaar ruim 400 % op de koffie wordt gewonnen. Toen XVII^en^ bij missive van 30 Oct. 1776 waarlijk al weder aandrongen op prijsverlaging in bovengenoemde twee regentsch., verklaarde de Dir.-Gen. de Klerk R. 8 Sept. 1777, dat hij reeds bezig was aan de samenstelling van zijne consideratiën omtrent de Boven- en Preangerlanden, en 4 Dec. 1777 bracht hij deze, na inmiddels als G.-G. te zijn opgetreden, in de vergadering ter tafel.

Betreffende de koffiecultuur leest men daarin, dat zij „onseker is en § 875
blijft, want den grooten aanvoer kan in Europa stuiten en het is een product dat thans overal gecultiveerd werd, ja selfs, zo sommige willen, tot in 't Zuiden van Vrankrijk en in Italiën met een redelijk succes"; aangezien men den prijs in de twee bedoelde regentsch. „niet gevoegelijk lager kan stellen", geeft De Klerk in overweging, dien van al de andere Batav. Regentsch. tot hetzelfde

bedrag te reduceeren, om aldus tot een uniformen prijs te geraken. Dit voorstel wordt echter verworpen (in P. X, 115 is dit besluit verkeerd weergegeven); het advies der Raden, welke tegen De Klerk's voorstel waren, wordt op diens verzoek geïnsereerd en berust op een streven om den zwaar gedrukten Inlander tegemoet te komen. Aangezien De Klerk's schoonzoon Radermacher onder de tegenstemmers behoorde, mag men aannemen dat het voorstel niet veel anders was dan de uitdrukking van een wensch om Heeren XVII^en^ zooveel mogelijk te bevredigen zonder feitelijk iets toe te geven, eene doorstoken kaart derhalve. Intusschen had De Klerk tevens voor het eerst eene regeling ontworpen voor de verdeeling van den koffieprijs onder den Gecomm, den Regent, den Inl. en de onkostenrekening. Omtrent de tegelijk behandelde zaak der schulden zie § 1279; het pikolgeld van den Gecomm. § 1842; de overwichten § 1119; 1130; de ongepermitteerde inkomsten van den Gecomm. § 1839 e. v.; de benoeming der Commissie Craan en Radermacher § 1828; de bepaling van een traktement voor de Opzieners § 1913; de opmaking der statistiek § 2233.

§ 876 Bij R. 30 Dec. 1777 werd voor het eerst vastgesteld, hoeveel de kleine man per pikol behoorde te ontvangen. Het heette R. 31 Dec. 1778 dat de gansche aanplant bestond uit ruim 17 Millioen koffieboomen, waarvan ruim $9^1/_2$ Millioen in Tjiandjoer. Bij R. 14 Sept. 1780 werd de eisch van retouren voor patria behandeld en besloten, per eerste bezending 3, per tweede 1 Mill. pond te verschepen; men behield dan echter nog een grooten voorraad in de pakhuizen, die niet kon worden verzonden door gebrek aan welbemande schepen, waarom bepaald werd, dienaangaande orders uit Nederl. af te wachten, „nadien hier geene andere dan violente middelen van extirpatie of weigering van acceptatie, die beide in den tegenwoordigen tijd even gevaarlijk en nadeelig zouden weesen, te emploieeren zouden zijn". Dit „gevaarlijk" slaat op den zwakken toestand van het garnizoen en is te beschouwen als eene aansporing aan patria om meer manschappen uit te zenden. Niet lang daarna, begin Juni 1781, kwam in Indië de tijding van den oorlog met Engeland (P. X, 495). Den 13 Juli 1781 werd nu de overvloed van koffie weder ter sprake gebracht; men oordeelde dat men „desniettemin de parthijen, welke aangeboden worden, om den Inlander niet moedeloos te maaken en zorge te draagen dat er geen morshandel met dit product worde gedreeven, niet kan afwijzen", waarom besloten werd met de acceptatie door te gaan doch den Gecomm. en den Resid. te Cheribon te gelasten „den Inlander tot de culture van dat product in genen deele te animeeren of vooreerst eenige aanplantingen toe te staan". Zoo verlegen zat men nog destijds met een oogstje, dat in de laatste 5 jaar voor het Bataviasche gemiddeld niet veel meer had bedragen dan 27.000 pikol! In 1781 bedroeg het ruim 31.000 pikol, doch tot nadere maatregelen leidde ook deze overvloed niet; ook bij R. 6 Aug. 1782 werd besloten, met de acceptatie op den vorigen voet door te gaan tot het einde van het jaar.

Nadat nu de oogst van '82, ongeveer 25.000 pikol, was binnengeko- § 877
men, werd den 31 Dec. de toestand in overweging genomen, bepaaldelijk de vraag, of het nijpend gebrek aan contanten wel verdere acceptatie en betaling toeliet. Men nam weder in aanmerking „de inconvenienten die daaruijt (*uit non-acceptatie*) voor het vervolg zouden resulteeren en de gevaarlijke gevolgen, die onder den Inlander in de Bovenl. te dugten zijn"; men overwoog tevens dat de oorlog een zwaren slag aan de Comp. had gegeven, waardoor in de eerstkomende jaren evenmin op belangrijke remises uit patria viel te rekenen als op voldoende scheepsruimte voor meer dan 40 à 48.000 pikol, terwijl thans een voorraad van ruim 144.000 pikol in de pakhuizen lag; „dat egter door het enkelt afwijsen van dat product het capitaale poinct niet verevent kan worden . . . . . wijl, ingevalle de Compagnie geen koffijboonen meer mogt accepteeren, *'t welk zelfs niet als door de hoogste nood geregtvaardigt zoude konnen worden, de billijkheid alsdan zoude vorderen, aan een ieder een vrijen handel en uijtvoer toe te staan*, maar dit middel te nadenkelijk en nadeelig voor de Comp. is om daartoe permissie te verleenen, ongereekent dat het ook slegts een gering en temporeel soulaas (1) zoude te weege brengen; dat het dwangmiddel der extirpatie, daar men de menschen tot de culture heeft geanimeert, met *geen minder onregt als gewelt*, door het ontrukken aan vrije ingezeetenen van *hunne eigendommen*, uitgevoerd konnende worden, buiten des in de presente tijd geheel ongeraden ja gevaarlijk zoude zijn, terwijl men van de gemeene Javaanen, die tot de culture worden gebruikt, niet als rovers en moordenaars zoude sien te voorschijn komen, te meer doordien, de leverantie stilstaande, de circulatie van contanten in de Bovenl. genoegsaam ten eenemaal gestremt zal worden"; men herinnerde er tevens aan dat op non-acceptatie en gedeeltelijke betaling eene verwaarloozing der cultuur zou volgen, die moeielijk te herstellen en te erger zou zijn, omdat de koffie in Nederl „fraije advansen" afwierp, terwijl de cultuur in de West door den oorlog achteruit was gegaan en dus in de eerste jaren een grooter debiet van Java-koffie waarschijnlijk was Men besloot derhalve, het § 878
gebrek aan pakhuisruimte te verhelpen door de koffie in de Bovenl. opgeschuurd te laten, tenzij de Gecomm zich met de berging wilde belasten; voorts in het gebrek aan contanten te voorzien door aan de Regenten slechts $2^1/_4$ of $2^1/_2$ Rd. per pikol uit te betalen „om den gemeenen man zijn dagloon te kunnen verstrekken". Men verwachtte van dezen maatregel een achteruitgang der cultuur; daar echter de voorraad zeer groot en de scheepsruimte der Comp. zeer beperkt was, zou aan XVII^en^ worden verzocht, de koffie met ingehuurde schepen te doen afhalen of wel aan particuliere reeders te verkoopen.

(1) Over dit woord zie B 34, 33, 5. Vergelijk D. 1640/1 pag. 299: „tot *soulaes* van de fastidien der dagelijxse rechtspleginge", d. i. tot vergoeding of belooning der moeite. Evenzoo D. 1624 p. 89 i. f.; 1634 p. 301.

Deze Resolutie is wèl merkwaardig. Men ziet dat de kleuren schel genoeg zijn aangebracht en zou zich kunnen afvragen of niet eene onuitgedrukte bedoeling deze was, den Gecomm., die voor de berging der afgebrachte koffie zou zorgen, een voordeel te verschaffen; dit is echter weinig aannemelijk, daar de toenmalige Gecomm. van Riemsdijk integendeel later klaagde (R. 26 Nov. 1799) dat de G.-G. Alting hem als Gecomm. steeds onaangenaamheden had berokkend. Wil men iets achter de Resol. zoeken, dan kan dit m. i. meer bizonder worden gevonden in het oogmerk om aan XVII[en] zeer duidelijk de noodzakelijkheid onder het oog te brengen der „voorziening met volk, geld en scheepen", waarmede de Resolutie sloot. In elk geval rest ons als de misschien ietwat opgeschroefde uitdrukking van het gevoelen der Regeer. de merkwaardige uitlating welke ik cursiveerde, waarin de verhouding der Comp. tegenover hare inl. onderdanen en zelfs het allerheiligste, haar monopolie, aan de rechtvaardigheid en billijkheid worden getoetst en ronduit gebroken met de vroegere opvatting, die tegenover haar belang geene andere belangen erkende. Daarbij verdient het opmerking, dat de genomen maatregelen door XVII[en] zeer werden toegejuicht; in § 423 van hun brief dd. 18 Nov. 1784 zeggen zij: „Gaarne erkennen wij, in uwe raadpleegingen over dit zo moeijelijk als gewigtig onderwerp blijken van een wel beredeneerd overleg te hebben aangetroffen"; aan de bewoordingen der Resol. schijnen zij dus geen den minsten aanstoot te hebben genomen.

§ 879 Bij R. 4 Juli 1783 werd besloten, naar Nederl. te schrijven „dat de aanplantingen, zoo Comp[s]. wegen als door particulieren, genoeg waaren g'extendeert om bij matige gewassen te konnen stellen, voor de besendinge naar Nederl. geen gebrek aan koffij te sullen hebben"; dat daarom en wegens gebrek aan geld en pakhuisruimte „een verdere onbepaalde uitbreiding der coffijculture" is belet, opdat later niet tot extirpatie zou moeten worden getreden. Uit onzen betrekkelijken Staat hierachter ziet men dat de oogst van 1782 tot 1788 tot gemiddeld ruim 22.000 pikol per jaar daalde; denkelijk had men tot Rolff's optreden in 1784 het bijplanten der koffie conform R. 13 Juli 1781 (hierboven § 876) gestaakt. Het geldgebrek bleef voortduren. R. 7 Oct. 1783 werd de noodzakelijkheid overwogen om evenals het vorige jaar uitredding te zoeken bij „gedeeltelijke betaling en acceptatie, hoe zeeker het gevolg daarvan ook zal zijn, dat bij langer aanhouding deezer schikking de culture verwaarloost zal worden". Hiertoe kwam het echter niet; den 3 Febr. 1784 werd het besluit tot opschuring in de Bovenl. en gedeeltelijke betaling ingetrokken naar aanleiding der behandeling van Van Riemsdijk's jaarverslag, en uit R. 30 Jan. 1784 zou men opmaken dat voor den oogst van 1783 de volle prijs is uitbetaald. R. 27 Aug. 1784 leest men dat door de „gebrekkige en getardeerde betaling" tijdens den oorlog (begin Mei was de tijding van den vrede van Versailles in Indië aangekomen, nadat reeds half Juli 1783 het bericht der vredespraeliminairen vernomen was) „de gemeene

man tot groot nadeel van de Regenten en ingezetenen zig den arbeid heeft onttrokken"; dat echter de oogst groot genoeg zal zijn, wanneer de „gewoone en tijdige betaalingen" weer kunnen plaats hebben; den Gecomm. wordt nu gelast, door de Opzieners gegevens te doen verzamelen aangaande den stand der cultuur, om na overweging daarvan te kunnen besluiten omtrent de wenschelijkheid van hare uitbreiding.

Van Riemsdijk rapporteert nu 12 Oct. 1784 (het stuk zit in de Bijlagen § 880
der Afg. patr. miss. van einde 1789) in zeer vage bewoordingen dat alles wèl is, maar dat „den Inlander na zijnen luijen aart het planten van padij verre boven dat van de coffij prefereerd", en meer dergelijke fraaiigheden. Blijkens R. 20 Aug. 1789 was de Regeer. met dit precies twee bladzijden lange verslag niet bijster ingenomen; het werd „als geheel onbestaanbaar en onvoldoende bevonden zijnde, niet in deze vergadering ingediend"; daarop treedt hij ingevolge R. 17 Dec. 1784 af en wordt Rolff tot Gecomm. benoemd. Deze legt nu de opgaven der Opzieners over, welke bij R. 20 Sept. 1785 worden behandeld. Daaruit blijkt dat het aantal koffieboomen werd geschat op ongeveer 9 Millioen, waarvan $5^1/_2$ M. in Tjiandjoer, 1 M. in Buitenzorg, bijna 600.000 in P.moentjang, 500.000 in Bandoeng, evenveel in Krawang, 400 000 in Tanggeran en Grendeng, 300.000 in Soem., 200.000 in Batoelajang enz. enz. Hoe waardeloos echter deze cijfers zijn, toont de vergelijking met die van Craan en Radermacher einde 1778 (hierboven § 876), toen Tjiandjoer alléén meer koffieboomen heette te hebben dan thans, 6 jaar later, alle regentsch. tezamen; het is moeielijk aan te nemen dat de cultuur in dien korten tijd zóó verachterd zou zijn. De getaxeerde oogst vertoonde verder een groot verschil met de cijfers der boomen, zoodat, terwijl in de drie oostelijke regentsch. op ongeveer 1 ℔ per boom werd gerekend, de opbrengst in Tjiandjoer maar 0.23 ℔ zou bedragen, in Krawang weinig meer dan $^1/_{10}$ ℔ enz. Als het voornaamste bezwaar, waarmee de cultuur te kampen had, noemde Rolff het gebrek aan handen en aan draagbeesten. Hij stelt nu voor dat de Regeer. zal gelasten, ten eerste „dat ieder huisgezin, 't zij Manoempangers of Boemis, in de Jacatrasche Preanger en Bovenl. gezeeten, zal gehouden zijn zo spoedig mogelijk te planten, aan te kweeken en te onderhouden 200 p^{s}. (*pees, stuks*) jonge coffijboompjes" als bijplant bij de reeds bestaande en bij voortduring te onderhouden tuinen, met verplichte inboeting der afstervende boomen, „nademaal het meer dan waarschijnlijk zij dat dezelve, als zij hierin hunne verpligting nakomen, van alle verdere aanplanting gedurende hun leeftijd zullen bevrijd zijn"; dat de Regeer. verder zekere door hem ontworpen voorschriften zal goedkeuren betreffende de keuze en de bewerking der gronden, tuinaanleg, plantwijze, overplanting, tusschenplanting van schaduwboomen en schoonhouden der tuinen, en dat deze voorschriften van Regeeringswege in het Nederl. en Jav. zullen worden gepubliceerd, met eene strafbepaling bij overtreding hetzij door de bevolking, de Regenten of de Opzieners.

§ 881 Op deze voorstellen besluit de Regeer. den Gecomm. een onderzoek op te dragen naar de reden van de slechte opbrengst der tuinen in sommige regentsch.; verder, aan Regenten en Opz. voor te schrijven, een „swarte en mollige" grond uit te kiezen voor nieuwe aanplantingen, een extract uit de ontworpen cultuurvoorschriften te doen vertalen in het Jav., en deze vertalingen aan de Regenten, copieën der voorschriften aan de Opz. te doen geworden, met last om dienaangaande van advies te dienen. Een bevel tot vermeerdering van den aanplant werd dus niet dadelijk gegeven, evenmin een last om de menoempangs in de cultuurdiensten te doen deelen, doch een blik in onzen Staat van geleverde koffie doet zien, dat met het jaar 1789 de koffieoogst plotseling tot meer dan tweemaal de grootste hoogte steeg, die hij sedert 1781 had bereikt, en dat deze groote oogst sedert constant bleef, ja binnen enkele jaren nog aanmerkelijk rees; er hebben dus in 1785 groote aanplantingen plaatsgevonden; vergelijk ook R. 14 Dec. 1788 (hierbeneden § 884). Nederburgh zegt (Consider. p. 120): „Eerst sedert het jaar 1785, wanneer de coffijculture met ernst wierd voortgezet en het getal der Boemies ontoereikende geoordeelt om de meerdere leverantiën, welke men verlangde, te fourneeren, is de verpligting tot het aanplanten van koffij ook op de Noempangers gelegd; elk huisgezin, sonder onderscheid of het Boemies dan wel Noempangers zij, is zeedert dien tijd op een bepaald getal boomen aangeslagen", waarbij het onzeker blijft, of hiermede bedoeld wordt dat tevens reeds toen elk dier gezinnen een bepaald getal boomen te onderhouden kreeg, evenals bij de instructie van 1789 dit getal op 1.000 wordt bepaald; waarschijnlijk is dit, zie beneden, toen nog niet geschied Nic. Engelhard schreef later (B. R. 5 April 1792): „Door een onvermoeide uitbreiding der coffijcultuur van Rolff, waartoe in 1784 geen het minste voortuitzigt was, is bewerkt, dat de uitkomst daarvan en van de daaruit geproflueerde inkomsten der Regenten alle verwagting heeft te boven gegaan".

§ 882 Dat in 1785 de cultuur slecht stond, bewijst het jaarverslag in R. 30 Dec. 1785: de oogst was nog geen 18.000 pikols, bijna 4.000 p°. beneden het contingent, welk gering bedrag aanleiding gaf tot eene order van de Regeer. om de Regenten van Tjiandjoer en Buitenzorg en de Opzieners aldaar zich deswege te doen verantwoorden. Wat Krawang aanging, de Opziener verontschuldigde de slechte opbrengst met de schraalheid der bevolking en de verspreide ligging der tuinen, die bovendien in het natte seizoen te lijden hadden van overstroomingen der Tjitaroem; in Tjiandjoer heette het dat bij de bovenvermelde opgave der koffieboomen vele oude en onvruchtbare waren meegerekend geworden. Van Bandoeng zegt Rolff: „Dit is het heerlijkste land, welk men in de geheele uitgestrektheid van de Preanger- en Bovenlanden, van hier tot Cheribon toe, komt te ontmoeten", en de tuinen werden er prachtig onderhouden. Hij verklaart verder, dat de Regenten zijne plannen zeer aannemelijk vinden en berekent dat, wanneer elk gezin 200 boomen

bijplant, de vermeerdering der opbrengst „over de 5 en de naast daaraanvolgende jaren" zal bedragen 46.580 pikols, terwijl de bestaande tuinen bij behoorlijk onderhoud evenveel zullen geven als nu. Deze redencering maakt het duidelijk, dat Rolff toenmaals eenvoudig bijplanting beoogde, geen fixum per gezin. De vermeerderde opbrengst welke hij berekende, werd inderdaad in 1792 reeds overtroffen, ofschoon Rolff zoo voorzichtig was geweest om aan zijne calculatie toe te voegen dat door de geringe vruchtbaarheid van sommige streken de raming vermoedelijk te hoog zou blijken. De Regeer. was zoo ingenomen met zijne denkbeelden, dat zij bij R. 30 Dec. 1785 gelastte, zijne cultuurvoorschriften „aan de respective Regenten ter observatie voor te schrijven".

Rolff is daarop naar boven gegaan (zie Bijlage XL*a*), en rapporteert R. § 883
5 Sept. 1786 dat de nieuwe aanplanting is geschied, doch dat de stand der cultuur behalve in Bandoeng slecht is; op zijn voorstel wordt nu door de Regeer. last gegeven tot schoonhouden der koffietuinen en beperking van de tusschenplanting van allerlei geboomte. Volgens Rolff's jaarverslag dd. 31 Dec. 1786 waren in het afgeloopen jaar bijgeplant ruim 5.6 Millioen koffieboomen, waardoor het totaal van ongeveer 8.8 Millioen was geklommen tot ruim 14.4; het meest was geplant in Tjiandjoer en P. moentjang; dan volgde met eene zeer groote tusschenruimte Buitenz., dan Bandoeng, daarna Soem., Batoel. enz.; naar verhouding der reeds aanwezige boomen was het meest geplant in P. moentjang, dan in Bandoeng, Soem., Batoel., Buitenz. enz.; terwijl in de drie eerstgenoemde regentsch. de bijplanting aanmerkelijk den bestaanden aanplant overtrof, bedroeg zij in Tjiandjoer nog geen vierde der te voren aanwezige boomen, in Krawang ongeveer een zevende enz. Omstreeks denzelfden tijd is ook (doch, zie boven § 820 en 880, niet voor het eerst) in het regentschap Tanggeran koffie geplant; althans zulks wordt wat later door den Regent gezegd geschied te zijn „onder het landcommissariaat van den E. Rolff", en wel omdat diens voorganger Van Riemsdijk de bevolking liever te werk stelde op zijn eigen land Tjiampea. Het jaar 1787 levert voor de geschiedenis der koffiecultuur niets van belang op. Bij R. 9 Oct. 1788 wordt op een rapport van Rolff, dat bij hem klachten zijn ingekomen dat de Regenten de nieuwe bepalingen niet naleven, terwijl hijzelf te ziek is om inspectie te doen, eene Commissie van drie personen, den Heemraad Paul Bergman, den Onderkoopman Joh. Helm en den burger Jan Hendrik Duurveld aangewezen om den stand der cultuur na te gaan. Deze Commissie leverde spoedig een rapport in, besproken (niet geïnsereerd) bij R. 27 Jan. 1789: zij had nagenoeg alle regentsch. bezocht, wel klachten vernomen „over de knevelarijen en swaare lasten, die door eenige der Regenten zouden zijn ingevoerd, inzonderheid door die van Tjanjour, Tjiblagong en Tjicalong", doch die klachten „niet bewaarheid bevonden"; over het algemeen was voldaan aan de order tot uitbreiding van den aanplant. Intusschen was het belang der teelt ten

overvloede gebleken uit een bij R. 17 Oct. 1788 behandeld schrijven van XVII^en^, waarin, „dat de Javasche koffij niet te veel aangekweekt nog aangebragt kan worden".

§ 884 In verband met eene klacht van den Opziener van Wanajasa, dat de oude tuinen steeds achteruitgingen, werd nu bij R. 14 Dec. 1788 als een gevolg dier patriasche missive gelast, „de gezamentlijke Regenten aan te schrijven om door ieder huisgezin, zo van Bomies als Manoempangers, ten eersten *op nieuw* te doen aanplanten 200 pees jonge koffijboomen en bij die aanplanting al het nodige te doen observeeren". Dit „nodige" werd nu samengevat in de bij R. 26 Mei 1789 geapprobeerde instructie voor de koffiecultuur (Bijlage XL), waarbij in de eerste plaats wordt voorgeschreven dat elk gezin, boemis of menoempangs, zijn aanplant aanvulle tot een bedrag van 1.000 boompjes, welk getal door „dezulke welke nog geen coffijplantagiën hebben of als de hunne konnen aanwijzen", volledig aangeplant dient te worden; deze duizend moeten voortaan door bijplanting van uitgaande steeds gecompleteerd en onderhouden worden, met vergunning om naar verkiezing meer aan te planten; de cultuurvoorschriften worden uitgebreid en beter gepreciseerd (zie § 1000 enz.), orders worden gegeven in het belang eener billijke behandeling van den planter wat betreft het wegen en de betaling der koffie, het eischen van opbrengsten en persoonlijke diensten door de Hoofden en het toezicht op de naleving dezer instructie, door de Opzieners uit te oefenen. In Juni deed Rolff een tocht naar de Regentsch. Hij bracht een rapport uit, te vinden in B. R. 4 Aug. 1789, dat den vooruitgang der cultuur aantoonde. Den a. s. oogst taxeerde hij op 36.000 pikols (inderdaad heeft die ruim 50.000 p^s^. bedragen); over 5 jaar zou die ruim 45.000 p^s^. zijn, „eerder meer dan minder" (feitelijk is hij ruim 67.000 p^s^. geworden); de instructie, schrijft hij, was overal door hem gepubliceerd; klachten waren niet vernomen; Krawang, Tjiasem, Pamanoekan en Tanggeran verklaarde hij niet geschikt voor de koffiecultuur wegens den aard van den bodem en de jaarlijksche overstroomingen; toch besloot de Regeer., de Regenten ook van deze districten tot de teelt te animeeren. Djampang beloofde volgens Rolff veel, doch „nu zij (*de bevolking*) niet vrijwillig koffij planten, zijn zij naar de opgave van den Regent van Tjanjoer daartoe niet met dwang aan te zetten", uit vrees voor verhuizing, waartoe zij ook zonder dat zeer geneigd waren, waarom de Regeer. oordeelde dat die weinig stabiele opgezetenen „in het vriendelijke tot de koffijculture geanimeerd moeten worden", ten minste op de beste gronden.

§ 885 De vermeerdering der cultuur geschiedde op uitdrukkelijk verlangen van XVII^en^, die bij hun brief van 4 Dec. 1788 hunne groote verbazing hadden uitgedrukt, dat de Regeer. in 1785 verzekerd had, maatregelen te hebben getroffen waarvan men het beste kon verwachten, doch daarna had geklaagd dat de slechte staat der tuinen alleen eene geringe levering toeliet. Het Opperbestuur begreep blijkbaar niet dat de boompjes tijd van groeien noodig

hadden en drong op haastigen spoed aan, omdat de koffie „als een der allergeschiktste middelen aangemerkt moet worden om eene zo zeer vervallene Maatschappije, als is de onze, weeder te kunnen schraagen". Over deze onverstandige woorden maakte zich de Indische Regeering zoo boos, dat zij in hare R. 20 Aug. 1789 verklaarde, zich niets te verwijten te hebben en te hopen, verder „verschoond te blijven van zulke nadeelige en nadenkelijke aanmerkingen". Misschien was het eene kleine wraakneming, dat zij bij R. 1 Sept. d. a. v. besloot, aan XVII[en] voor te stellen om de koffie van Soemedang en P. moentjang, welke nog altijd met $^1/_2$ Rd. per pikol minder betaald werd dan die der andere regentsch., eveneens op 6 Rd[s]. te brengen, hetgeen bij missive van 11 Mei 1790 is goedgekeurd (R. 31 Mei 1791). Bij S. R. 21 Sept. 1789 kwam de Regeer. nogmaals op den aandrang uit Nederl. terug. H. H. XVII[en] wenschten uitbreiding tot eene levering van 10 Mill. pond, dus 80.000 p[s].; de Regeer. achtte deze niet onmogelijk, „bijzonder indien de Bovenlanden wat meer bevolkt kunnen werden" en het transport verbeterd; zij gistte dat de oogst der Batav. Regentsch. weldra 6 Mill. pond zou bedragen, die van Cheribon minstens $1^1/_2$ Mill. en die van Java's N. O.-Kust „eerlang een halve zo niet een Millioen pond" d. i. 8.000 pikols; Ambon en Ceilon leverden bijna geene koffie. Feitelijk is reeds in 1793, dat trouwens een § 886
bizonder goed koffiejaar was, door de Bat. Regentsch. alleen bijna 11 Mill. pond geleverd. Om, naar het heette, de koffiecultuur te bevorderen, werden bij R. 13 Oct. 1789 Tjiandjoer en Tjiblagoeng vrijgesteld van indigo- en garenlevering, „indien zij zich plechtig willen verbinden om, in stede van gemelde producten, jaarlijks 4 à 5.000 pikols koffijboonen meerder te leeveren boven de 30.000 p[s], die men stelt dat binnen kort van Tjianjour en Buitenzorg geleeverd zullen kunnen worden"; dit surplus zou dan moeten komen uit Tjidamar, hetwelk, blijkens een brief van den Regent van Tjiandjoer in de bijlagen dezer Resol., „van oude tijden aff tot nu toe niet anders geleverd (*heeft*) als catoene gaaren en indigo"; in 1793 zou volgens eene overeenkomst met de Regenten geleverd worden: door Tjiandjoer 22.000 p[s]., door Tjidamar 5.000, door Tjiblagoeng 1.000, door Buitenzorg 8.000 p[s]. Feitelijk is reeds in 1792 een vierde meer geleverd. Over den waren zin dezer overeenkomst vergelijke men § 222 en § 1317.

Rolff overleed vóór 't einde van 1789, dus zonder den eersten grooten § 887
oogst te hebben bijgewoond, die een gevolg van zijne maatregelen was. Guitard zwaait hem in zijn jaarverslag B. R. 31 Dec. 1789 allen lof toe. De Regeer. gelastte bij de Resol. van dien datum, hare tevredenheid te betuigen aan de Regenten van Tjiandjoer en Buitenzorg en de Opzieners, en verhoogde den Regent van P. moentjang, die meer dan het dubbele van den oogst van 1788 had geleverd, in rang. — In Djampang werden nu volgens rapport van Guitard B. R. 15 Oct. 1790 koffietuinen aangelegd, ofschoon de bodem ongeschikt was, en wel op den voet van 250 boomen per gezin; in het

Buitenzorgsche was de cultuur bepaald populair geworden, vermoedelijk ook in verband met het gemakkelijker transport, want in Tjiandjoer was zij het niet: bij R. 12 Aug. 1791 werden twee Radèns uit dit regentsch., die volgens Guitard de cultuur verwaarloosden, tot een jaar verbanning op Edam veroordeeld. Echter bleef Tjiandjoer het beste koffieland; daarna Bandoeng, dat het in 1791 tot 12000 p^{s}. bracht; in Krawang werd weinig geleverd, ofschoon Guitard B. R. 15 Oct. 1790 had gerapporteerd dat de gronden in Wanajasa voor de cultuur bij uitstek geschikt waren, vooral die aan den Goenoeng Parang, waarom de Regent bij R. 30 Dec. 1791 eene officieele berisping ontving, terwijl bij R. 6 Maart 1792 twee Krawangsche Tjoetakshoofden, die de hun verstrekte koffiegelden ten eigen bate hadden aangewend, voor een jaar op Edam werden geplaatst. Intusschen klaagde ook N. Engelhard R. 27 Nov. 1792 zeer over de verwaarloozing der cultuur in Krawang; hij verwachtte dat dit regentsch., als de Regent slechts meewerkte, binnen 5 jaar 4.000 p^{s}. kon opbrengen. Het heeft echter ook na de inlijving van Tjiasem nooit veel meer dan 2.000 geleverd, waartoe de omstandigheid meewerkte, dat geen koffie aangeplant werd in het direct aan den Regent zelven onderhoorige district,
§ 888 dat het best bevolkt was, zie § 2041. In 1792 werden 900.000 boompjes „verre in het gebergte" van Krawang aangeplant op last van Engelhard, R. 27 Nov. 1792. Tjiasem had volgens zijn rapport fraaie tuinen; Pamanoekan stond „allermiserabelst"; in Djampang ging alles naar wensch, ofschoon de grond er schraal was; in Tanggeran waren de tuinen te veel verspreid en bij gebrek aan een Opziener was de verwaarloozing niet te controleeren. Den totalen oogst over 1792 berekende Engelhard vrijwel in overeenstemming met de feitelijke levering; echter schatte hij dien van Tjiandjoer en Buitenzorg ongeveer 7.000 p^{s}. lager dan hij in werkelijkheid bedroeg, een nieuw bewijs hoe de cultuur in die streken bijna steeds de verwachting te boven ging. Einde 1793 hoopte Engelhard zelfs, binnen 3 jaar de levering van Tjiandjoer op 60.000 p^{s}. te kunnen brengen. Omtrent Bandoeng rapporteert hij R. 17 Dec. 1793, dat het lang niet zoo veel belooft als Soemedang en P. moentjang, omdat het veel dunner bevolkt en veel minder vruchtbaar is. Hij gelastte uitbreiding der cultuur in Bandoeng; hoe onjuist echter zijne opmerking was, blijkt uit onzen Staat. Ook zijn ongunstig oordeel omtrent Buitenzorg strijdt geheel met Guitard's verzekering, maar Engelhard schijnt zich meer bepaald geërgerd te hebben aan het gebrek aan regelmaat in de aanplantingen aldaar, waarin hij op zijne wijze verbetering trachtte te brengen, teneinde „de leverantie min of meer op eene bepaalde quantiteit te houden", een bewijs dat de kentering al weer was gekomen, ofschoon Engelhard naar aanleiding van de in zake kardamom bevolen maatregelen (§ 1448) bij hetzelfde rapport in krachtige termen opkwam tegen beperking van cultures die men eerst had aangemoedigd. — De oogst van 1793 overtrof alle vroegere en is eerst in 1807 weder geëvenaard.

Koffieteelt op Java's N. O.-Kust. Over de eerste teelt in Pekalongan § 889
zie § 820; zoo leest men nog R. 9 Dec. 1732 dat door den Regent van Pekalongan 6.000 pond koffie „naer jaerlijkse gewoonte in geschenk herwaerts gesonden" is, waaronder veel onbruikbare. Bij R. 24 Jan. 1730 werd bepaald dat op Java's N. O.-Kust de prijs, die blijkens R. 29 Juli 1729 maar $4^1/_2$ Rd^s. bedroeg en te voren maar 4 had bedragen (De Jonge IX, 140), desgewenscht zou worden verhoogd tot 5 Rd^s. per pikol. In het algemeen echter achtte men destijds (De Jonge u. s.) eene uitbreiding der teelt aldaar weinig gewenscht, omdat „op dit wijd uijtgestrekte eijland" de smokkelarij niet zou kunnen worden tegengegaan, een bewijs weer van den kwaden invloed, dien de specerijencultuur der kleine eilandjes in de Molukken uitoefende op de denkwijze aangaande een zoo groot bedrijf als de teelt van koffie kon worden. In de instructie dd. 31 Mei 1733, meegegeven aan Coyett, die als Commissaris naar Kartasoera zou gaan (De Jonge IX, 223 noot), leest men dan ook „dat 's Comp^s. eijgen landen in 't Koningrijck van Jaccatra en Cheribon met de Preangerlanden ten vollen in staat zijn om alles (*alle koffie*) te fourneeren wat genoegsaam geheel Europa slijten kan", waarom de cultuur in de landen van den Soesoehoenan moet worden tegengegaan. Toen deze Vorst voorstelde, aan zijne Regenten ten minste eenige boomen tot eigen gebruik te laten behouden, verklaarde de Regeer. bij R. 28 Aug. 1733 dat Coyett moest streven naar eene volledige extirpatie, na welke zij bereid zou zijn 100 pikol per jaar gratis te leveren voor consumptie. Bij het contract van 8 Nov. 1733 (De Jonge § 890
IX, 237, 5) verbond de Soes. zich derhalve „alomme in sijn rijk te zullen ordonneren eene totale uijtroeijing der coffijplantagiën en teffens te interdiceeren, dezelve nergens te mogen aanplanten"; alleen zouden de Regenten „binnen hunne erven off omtrek van de woningen" wat koffie voor eigen gebruik mogen kweeken. Eenige uitbreiding moet intusschen langzamerhand hebben plaatsgehad; in de pachtvoorwaarden van 's Comp^s. shahbandarijen en domeinen te dier kuste werd daarom den 21 Sept. 1778 (P. X, 317) voor het eerst een uitdrukkelijk verbod opgenomen tegen „allen handel in koffijbonen en zelfs het aanplanten of cultiveren van dat product"; in die van 18 Sept. 1781 (ib. pag. 545) werd dit herhaald. De Afg. patr. miss. van 30 Dec. 1788 (De Jonge XII, 160) deelt mede dat de Gouverneur heeft verklaard „dat de koffij, die in der Vorsten landen groeide, maar even zooveel bedroeg als Java tot zijn eigen consumtie noodig had". Dat men, afgaande op Tappen (hierboven § 806), de koffie voor een volksdrank, reeds toen, van den Javaan zou mogen houden, wordt door het bovenstaande weinig aannemelijk.

De eerste mij bekende vermelding van uitvoer van koffie uit de havens van Java's N. O.-Kust is in R. 4 Mei 1787, namelijk eene mededeeling dat de Sultan van Djokja er heeft geëxporteerd naar Bandjarmasin; de Regeer. besluit nu, een monster hiervan naar Nederl. te zenden om te vernemen of die koffie in Europa verkoopbaar is. Nadat XVII^{en} hadden geantwoord dat alle

Java-koffie welkom zou zijn, bepaalt de Regeer. 17 Oct. 1788 dat aan den Gouverneur de vraag zal worden gesteld, hoeveel hij „buiten de gewoone consumtie" kan leveren en of de aanplant aldaar kan worden uitgebreid „al waar het tot 20.000 pikols 's jaars". Volgens Nic. Engelhard (Overzigt p. 86) werd bij secrete missive van 23 Oct. 1788 „de hoeveelheid koffij, die op Java's Noord-Oostkust mogt worden aangeplant, bepaald op 20.000 picols 's jaars
§ 891 tegen den prijs van 4½ Rd. de picol van 135 ponden". In R. 17 Maart 1789 leest men, dat een monster koffie van daar even goed is bevonden als de Jacatrasche, en R. 16 Aug. 1790 dat er thans ruim 1 663.000 boomen in den grond staan en onlangs 25.000 ℔ koffie van daar te Bat is aangevoerd, een bedrag, nog ver verwijderd van het „een halve zo niet een Millioen pond", waarop de Regeer. bij S. R. 21 Sept. 1789 verklaard had „eerlang" te rekenen. In 1791 werd (De Jonge XII, 233) bij eene opneming der tuinen bevonden dat het aantal boomen bijna 2 Millioen bedroeg; de verdere aanplant werd toen gestaakt in afwachting van nadere orders uit patria. Hoe gering de opbrengst nog was, blijkt P. XII, 500: in 1792 en 1793 werd tezamen nog voor geen 1.200 Rd^s. aan koffie van daar te Batavia aangevoerd. Toen, R. 21 Sept. 1792, de Resident van Tegal koffie naar Bat. zond, werd de Gouverneur nog bij een schrijven van 23 Oct. 1792 (Nic. Engelhard u. s. zegt abusievelijk: *1793*) gemachtigd „om de cultuure van dat product op Java tot den inzaam van 40.000 picols in steede van de bepaalde 20.000 picols te extendeeren". Geheel in strijd hiermee was het besluit, op nader last uit Nederl. den 19 Juli 1793 genomen, om namelijk den Gouverneur aan te schrijven „vooreerst met de verdere aanplanting van koffijboomen te supercedeeren". Zeker was dit weinig naar den zin der Ind. Regeering, die 31 Jan. 1794 (De Jonge XII, 318) naar Nederl. schreef dat de bevolking van Java's N. O.-Kust „na genoegzaam met geweld en eene ongelooflijke moeite" tot de koffiecultuur te zijn aangezet, voor goed een afkeer daarvan zou krijgen door het thans uitgevaardigde bevel tot staking. Dirk van Hogendorp voerde intusschen te Japara de cultuur in, R. 27 Oct. 1795. Daar er bovendien ruim geplant was, kwam in de eerstvolgende jaren (zie de tabel bij De Jonge XII, 420) meer koffie op Java's N. O.-Kust binnen dan te voren; de geheele productie van 1791 tot 1796 beliep echter maar 10.130 pikol van 125 pond, waarvan ruim 8.000 bij de forten Salatiga en Bojolali was geteeld, vermoedelijk onder toezicht der postcommandanten. Van 1795 tot 1802 werd (ibid. XIII, 114) te Batavia ontvangen ongeveer 23.000 pikol van Java, 98.000 van Cheribon en 497.000 uit het Bataviasche.

§ 892 *Bantam.* Bij het in 1752 met Bantam gesloten contract werd de verbodsbepaling tegen het drijven van handel in koffie (§ 824) ook voor dit rijk verbindend verklaard (Bijdr. 1881 p. 27; De Jonge XI, 2, 9). De eerste vermelding der cultuur aldaar is eene mededeeling in R. 6 Nov. 1789 dat „de Bantamsche bedienden bij hunne secreete brief van den 4 deezer tot een

monster hebben overgezonden een zak ongepelde Bantamsche koffij". R. 10 Maart 1791 leest men dat de pepertuinen aldaar met koffieboomen zullen worden ompaggerd, maar bij R. 3 Maart 1794 werd besloten, de Bant. bedienden aan te schrijven om „die cultuure alleen voor zoverre te conniveeren als voor den Koning en zijne familie nodig is"; blijkens C. G. 8 Febr. 1794 had namelijk de Sultan op vergunning aangedrongen om de teelt te doen beoefenen.

Over *Ceilon* en *Ambon* zie § 885 i. f. R. 10 Juni 1751 verklaart de Regeer. zich ongeneigd om de cultuur op Ambon verder aan te moedigen; bij C. G. 5 Febr. 1794 wordt die ingetrokken, maar in 1796 zegt een Engelschman aangaande Ambon (Bijdr. 1903 p. 329): „Coffee is found here in great perfection".

Omtrent den stand der wereldcultuur van koffie in het hier besproken tijdvak vergelijke men Mr. N. P. van den Berg's doorwrocht artikel in het Tijdschr. voor Nijverh. en Landbouw XXIV pag. 427 e. v., waar men ziet dat St. Domingo in 1789 uitvoerde 68 Millioen pond, Suriname omstreeks denzelfden tijd ongeveer 15 Millioen, Engelsch Guyana ongeveer 3 Mill., Jamaica $1^1/_2$; in Brazilië bestond de cultuur nog niet, in Venezuela had zij weinig te beduiden. Van Polanen zegt (De Jonge XIII, 370) dat St. Domingo tot den tijd van den opstand per jaar 72 Mill. pond leverde, Jamaica 1 Mill., de verdere Engelsche eilanden $2^1/_2$ Mill., de Spaansche Bezittingen 1 Mill., de Fransche Antillen $3^1/_2$, dus samen 80. De Amsterdamsche handel verzette omstreeks 1780 per jaar 28 à 30 Mill. pond (waarvan ongeveer $^2/_3$ uit Nederlandsch West-Indië, tot hetwelk toenmaals, vóór den Eng. oorlog, Berbice en Demerara nog behoorden), ongerekend de 4 à 6 Mill. pond van Java (Van den Berg u. s. pag. 495). De schrijver van het Onderzoek der gronden van het stelsel van den Heer Dirk van Hogendorp (Amsterd. 1802 pag. 75) zegt: „Geduurende een tijdvak van 25 jaaren, te weeten van 1769 tot 1793, zijn er, de jaaren dooreen gerekend, bij de O. I. Comp. verkogt jaarlijks 5.080.000 ℔, en hebben dezelve, de prijzen meede dooreen gereekend, gerendeerd $10^5/_6$ stuiver per ℔". In het hierbeneden § 893 geciteerde „Bericht" wordt als een gewone verkoopprijs in Nederl. aangenomen 10 st. per pond.

De opstand op St. Domingo brak uit in Aug. 1791 en werd te midden § 893
van gruwelijke verwoestingen algemeen in 1793. In die jaren valt het schrijven der Ind. Regeer. van 24 Oct. 1791, waarbij om orders werd verzocht betreffende de aan de koffiecultuur te geven uitbreiding, en het antwoord daarop van XVII^en^ dd. 10 Juni 1793: „dat, daar deese cultuure in Indiën reeds tot een zeer aanzienlijke hoogte is geëxtendeerd, het niet nodig schijnt te zijn, vooralsnog de cultuure van dat product verder te extendeeren, te meer, daar wij in de tegenwoordige omstandigheden niet in de geleegendheid zouden zijn, te voldoen aan de voorwaarde van uitzending van extra-contanten, schepen en zeevarenden, waaraan die uitbreiding is geaccrocheerd". Bij S. R. 16 Jan. 1794 besluit nu de Regeer. den Gecomm. aan te schrijven om geene

nieuwe tuinen aan te leggen doch de bestaande te onderhouden; niettemin blijkt uit het bij R. 9 Febr. 1795 behandelde jaarverslag van Nic. Engelhard, dat in den loop van '94 de aanplant met ruim $2^1/_2$ Millioen boomen was toegenomen. In plaats dat nu de Regeer. hare ontevredenheid uit over deze verwaarloozing van haar bevel, bepaalt zij zich tot de herhaling van haar last om niet met aanplanten door te gaan, ja zij eindigt met „alle gemaakte schikkingen ter bevordering der culture in 't generaal te approbeeren". Wat men in Indië over den toestand dacht, blijkt uit een brief, dien Dirk van Hogendorp den 11 Jan. 1795 van Java aan Gijsbert Karel schreef (Sillem o.l. pag. 56): „Je me flatte que comme les Iles françaises en Amérique sont ruinées, on ne mettra plus d'entraves à cette culture (*van koffie*) dans ce pays. Car tant que (1) nous enverrions d'ici, cela ne peut jamais faire aucun tort à nos colonies des Indes Occidentales, d'autant plus que le café de ce pays est infiniment supérieur et presque égal à celui du Levant". Commissarissen-Gen. bepalen dan ook 21 Maart 1795 dat de bestaande aanplantingen „voor zo verre nodig, gesuppleert" moeten worden, en dit ondanks de groote pakhuisvoorraden. Immers volgens het Bericht der Vergad. van XVII (Middelburg 1795, Bijl. 13) was er op 31 Aug. 1794 vóór de afzending der retourvloot te Bat. in voorraad 24 Mill. pond, waarvan na de verscheping van het retour berekend werd nog bijna 17 Mill. pond in de pakhuizen te zullen overblijven. Bovendien, de oogst van '94, ofschoon haast een vierde lager dan van het vorige jaar, bedroeg bijna $8^1/_2$ Mill. pond, zoodat dus de voorraad eer vermeerderd was dan afgenomen, ja, Commissarissen-Gen. verzekerden in hun rapport van 4 Juli 1795 aan het Opperbestuur (De Jonge XII, 342) dat „na afloop van een paar jaren" het Bataviasche zou opleveren 102.400 pikol, Cheribon 26.400 en Java 20.000 „terwijl die cultuur, indien zulks begeerd werd, zeer spoedig op Java nog tot meer extensie te brengen zou zijn".

§ 894 Bewees dit alles, dat men in Indië een breeder blik op de zaken had dan waarop XVII^en^ konden bogen, de productenverkoop getuigde van praktischen zin. Reeds in den vorigen oorlog met Engeland, 1781 tot 1783, was men tegen den wensch der Majores te Bat. daartoe overgegaan, tot een totaal rendement van ruim een Millioen Rd^s^.; onder de toenmaals verkochte producten was echter slechts een onbeduidend bedrag aan koffie geweest (De Jonge XII, 39; 74). Sedert hadden XVII^en^ zelf den handel van vreemden op de Oost aangemoedigd, door in 1791 te besluiten (P. XI, 335) om af te zien van allen handel in Europeesche artikelen en dezen geheel aan particulieren

(1) Is dit wel Fransch? Men zegt wel: tous, tant que nous sommes, maar ook dit? Generaal Marbot beweert in zijne Mémoires (III, Chap. VII) dat onze Dirk „parlant très mal notre langue", een groot aandeel had aan de mislukking van Napoleons tocht naar Moskou, en schijnt te bedoelen dat de Franschen hem eigenlijk niet konden verstaan. Dàt is echter grove overdrijving, want van jongs af had onze Dirk het zuiverste Haagsch-Fransch gesproken, en men heeft niet eens het recht om te beweren dat „French of Paris was to him unknowe".

over te laten; daar nu Nederlanders blijkbaar ongeneigd waren om de particuliere vaart op de Oost te beginnen, waar immers geene retourlading te vinden was, maakten Denen en Amerikanen zich van dezen handel meester. Men begrijpt dat dezen te Bat. hun best deden om een retour te bemachtigen. Nu komen den 21 Nov. 1795 Commissarissen.-Gen. tot de belangrijke verklaring, „dat, hoezeer in andere tijden de verkoop van Indische artikelen ter vervoer naar Europa niet anders dan schadelijk en pernicieus voor den handel der Nederl. Maatschappij kan worden geconsidereerd, egter de omstandigheeden, waarin men zig thans komt te bevinden, daaromtrend wel verpligten tot middelen van zelfsbehoud over te gaan (welke men liever wenschte te kunnen menageeren), daar niet dan de allerverderfelijkste gevolgen, ja de totale val en ruïne van de Maatschappij in Indië, te dugten zijn uit het reets daar zijnde groot geldgebrek te deeser hoofdplaatse en de geringe hoop die er is, daarmeede binnen kort uit Europa te zullen worden voorzien". Natuurlijk wekte dit in Nederland groote verontwaardiging; het Comité schreef in 1797 (Van Deventer, Geschied. der Nederl. op Java, II, 328): „Wij verlangen dat alle verkoop der Indische produkten in Indië worde gestaakt", maar men heeft zich daaraan niet gestoord. Over het verloop van den productenverkoop toenmaals en later te Bat. zie Mr. N. P. van den Berg's voortreffelijk artikel „Scheepvaart en Handel" in de Encycl. van Ned.-Indië p. 533 e. v. Het bericht, den 26 Nov. 1795 te Bat. binnengekomen, dat de oorlog met Engeland was uitgebroken, dreef de Regeer. noodzakelijk voort op den nieuwen weg.

Den 31 Mei 1796 werd Engelhard's jaarrapport over '95 behandeld § 895
en weder besloten, de teelt niet uit te breiden maar alleen de uitgegane boomen te vervangen. In zonderlinge tegenspraak daarmee schrijft Opziener Voogd te Tjiandjoer aan Engelhard 13 April 1796, dat hij zal trachten diens orders tot het aanplanten van een Millioen boomen uit te voeren. Bij R. 16 Sept. 1796 werd eene door den Gecomm. ontworpen regeling zoo niet goedgekeurd, dan toch feitelijk in praktijk gebracht, strekkende om „de Comp. buiten verwaarlosing van de coffijculture te soulageeren in de uitgave van de contanten, die tot de voldoening van dat product worden vereischt", en wel door het aan de Regenten verstrekte bedrag aan contanten zooveel mogelijk te besnoeien; wij handelen daarover elders, § 1212. De oogst van dit jaar vertoonde weder een achteruitgang bij dien van 1795, en bovendien was de qualiteit zoo slecht, dat deze koffie letterlijk aan de vreemde handelaren moest worden opgedrongen door de bepaling (R. 6 Mei 1800), dat wanneer niet een deel van hun inkoop uit het gewas van dit jaar werd genomen, de betere koffie hun geweigerd zou worden; vergelijk § 1033. Den 23 Nov. 1796 dient Nederburgh zijne Consideratiën bij Comm.-Gen. in. Op een voorstel van hem, in deze Consid. (p 234) opgenomen, wordt bij C. G. 25 Febr. 1797 bepaald, het gewicht der pikol koffie, in 's Comps. pakhuizen geleverd door den Regent van Tjiandjoer en andere Regenten die hunne schulden hadden afbetaald, te

verhoogen tot 160 ℔, waarbij (Consid. p. 246) gerekend werd op eene leve-
§ 896 rantie van 90.000 ps., terwijl de jongste nog geen 66.000 had bedragen. Wijst dit reeds op een wensch om weer tot grootere oogsten te geraken, het besluit van Comm.-Gen. spreekt bovendien van „eene leverantie van 100.800 jegenswoordige picols van 125 ponden, waarop de inzaam kan, en zo ras doenlijk moet worden gebracht". Bij R. 17 Maart 1797 gelast de Regeer. den Gecomm. derhalve, alle krachten in te spannen om de opbrengst tot dit bedrag op te voeren. Of aan dien last is voldaan, mag wel de vraag heeten; was er destijds overvloedig bijgeplant, dan had in 1802 en volgende jaren het productiecijfer niet zoo merkbaar kunnen dalen; evenwel, het geringe voordeel dat de Regenten in die jaren bij de cultuur hadden, zal wel tot de ongunstige uitkomst hebben medegewerkt. Om de Opzieners te animeeren werden bij C. G. 4 Jan. 1797 hunne inkomsten gedeeltelijk afhankelijk gemaakt van de koffieproductie hunner onderscheiden afdeelingen. In Djampang werd bij C. G. 19 Aug. 1797 bepaald de teelt niet uit te breiden, doch eerder die der indigo te bevorderen (§ 1318), omdat de bodem weinig geschikt voor koffie en het transport buitengemeen bezwaarlijk was; Tjiasem en Pamanoekan werden zelfs geheel vrijgesteld. Hierbeneden § 906 zal echter blijken dat deze vrijstelling niet is gehandhaafd. Over de opschuring van den buitengewoon grooten koffieoogst van 1797 spreken wij in § 1108. Destijds was de suiker bij de vreemde handelaren meer gewild dan de koffie, zoodat bij C. G. 25 Nov. 1797 „ten einde voor te komen dat somtijds niet al te veel suiker tegelijk en afzonderlijk werde afgehaald", wordt vastgesteld dat per 2 ℔ suiker 5 ℔ koffie of peper moest worden genomen; men beoogde dan ook uitbreiding der suikercultuur op Java's N.O.-Kust (P. XII, 699). Deze gewildheid van „dat zoet" duurde echter heel kort; reeds bij R. 27 April 1798 zag men zich verplicht den verkoopprijs ongeveer 12% te verlagen en G. V. 12 Oct. 1798 wordt erkend dat het „een articul is, waarvan thans door de vreemdelingen weinig navraag is", zoodat men den prijs al weer verlaagt en besluit „de vreemdelingen te animeeren om zooveel mogelijk suiker bij de coffij te accepteeren". Dit laatste artikel was bij R. 19 Juli 1796 gesteld op 14 Rds. contant de pikol; de prijs wordt nu met een Rd. verhoogd.

§ 897 Met dezen productenverkoop kon Indië ruimschoots in de behoeften van zijn bestuur voorzien, ook door het wegvallen van onkosten voor weinig productieve overzeesche nederzettingen, die in handen van den vijand vielen. Uit R. 31 Jan. 1797 ziet men dat de Comp. in het boekjaar 1793/4 ruim $1^1/_2$ Millioen gulden in Indië tevoren raakte; uit R. 23 Juli 1799 dat de winst in 1796/7 ruim 1 Mill. bedroeg; uit De Jonge XII, 451 dat zij in 1797/8 ruim 3 Millioen beliep. De teelt van koffie nam echter niet toe: bij R. 20 Nov. 1798 wordt, naar aanleiding van het door P. Engelhard ingediende verslag omtrent zijne reis door een deel der Regentsch., besloten, aan Wegener op te dragen te onderzoeken „waarom zommige regentsch. en inzonderheid ook

Tjanjour en Praccamoentjang in de leverantie van koffij eer af- dan toenemen". Bij het jaarrapport van Nic. Engelhard (in R. 15 Maart 1799) wordt de achteruitgang in die twee regentsch. en Batoel. erkend doch de verwachting uitgedrukt, dat binnen 4 à 5 jaar het bepaalde bedrag der totaallevering (100.800 pikol van 125 ℔) zou worden bereikt, onder verzekering dat nergens verwaarloozing der cultuur te constateeren valt; in Tjiandjoer was zooveel bijgeplant, dat de tuinen niet meer konden worden onderhouden, waarom gelast werd, dit jaar de aanplanting aldaar te staken. Den 23 April 1799 werd de prijs der Comp^{s}. koffie, te leveren „vrij aan boord, zo aan de ingezetenen alhier als aan de hier met scheepen van neutraale natien ten handel komende vreemdelingen en aan de Chineesche jonken", bepaald op „elf effectieve Spaansche matten het picol"; de Sp. mat stond destijds (R. 4 Jan. 1799) op 64 st., dus dit was 14$^{2}/_{3}$ Rd.; toegestaan werd, $^{1}/_{3}$ der betaling te doen in Comp^{s}. papiergeld. Bij R 27 Sept. 1799 werd de prijs van den oogst van 1797, waarop de vreemde § 898
handelaren bizonder gesteld waren, met een Sp. mat verhoogd, en bij R. 24 Oct. 1799 vastgesteld dat hun niet meer dan de helft hunner inkoopen zou worden gegund in koffie; de andere helft moest bestaan in peper of suiker, tegen de aanneming van welk laatste artikel door hen bezwaar was gemaakt; voor 1800 rekende men op een oogst van 80.000 p^{s}. Bataviasche, 16.000 Cheribonsche en 4.000 Javasche koffie. Het eerste cijfer bleek later veel te hoog en het laatste zal dat ook wel geweest zijn; omtrent Cheribon blijkt uit een brief van Nic. Engelhard dat onder den in 1797 afgetreden Resident Umbgrove de oogst tot ruim 23.000 p^{s}. steeg, om onder diens opvolger Walbeeck (1797-1800) te dalen tot beneden 16.000. In Gabang bestond, blijkens P. XIV, 21, geene koffiecultuur vóór 1804. Wat Java betreft, het krijgt den schijn alsof de cultuur aldaar meer vooruitging dan men wel voor het Opperbestuur wilde weten. Immers naar patria werd 3 Oct. 1799 (De Jonge XII, 558) geschreven dat, aangezien er dit jaar meer koffieboomen waren aangetroffen dan het vorige, dit surplus geëxtirpeerd was; en toch hoopte men een paar weken later (zie boven) op een betrekkelijk ruimen oogst. Het duurde nog tot 21 Sept. 1802 dat de Regeer. den Gouverneur te Samarang openlijk machtigde om de koffieteelt uit te breiden en wel tot een bedrag van 40.000 p^{s}. per jaar; doch het volgend jaar bleek, R. 8 Sept. 1803, dat hierop in geenendeele zou kunnen worden gerekend. Curieus is, dat men toen sprak van den langen duur („14 jaaren", vergel. § 889) der teelt te dier kuste en „de van tijd tot tijd ingekomene favorabele rapporten", alsof er nooit sprake was geweest van extirpatie. De Gouverneur, Nic. Engelhard, had de overtuiging dat de cultuur niet veel beloofde en verwachtte niet dat het bepaalde bedrag in de eerste vijf jaar zou worden bereikt, maar de Regeer. droeg hem „met nadruk" de zorg voor de cultuur op. Volgens Van Braam leverde Java's N. O.-Kust in 1805: 4.169 pikol, in 1806: 5.879. Zelfs dat nietig bedrag moet nog meegevallen zijn, want in zijne memorie van 15 April 1805 zegt Nic. Engelhard:

„Ik zie geen kans van gansch Java (*zijn gouvernement*) 4.000 picols ter schaale te brengen".

§ 899 Aangaande Bantam werd bij R. 12 Dec. 1800, nadat uit een schrijven van den Commandeur aldaar was gebleken „dat de koffij, waarvan sedert eenige jaren met toestemming dezer Regeering eene matige aanplanting, eenlijk om te dienen tot consumtie voor het Bantamsche rijk, is toegestaan, zoo weeldrig is toegenomen, dat men begonnen heeft daarvan inzamelingen te doen van eene naamwaardige hoeveelheid; dat den Koning die koffij had doen verzamelen en voor zijn onderdaanen liet bewaren, ten einde dezelven daarmede geen ongepermitteerden handel zouden kunnen drijven", besloten, den Sultan toe te staan, die verzamelde koffie aan de Comp. te leveren, doch hem te verzoeken verdere aanplanting tegen te gaan, als nadeelig voor de pepercultuur. Eerst bij R. 22 April 1808 is een prijs bepaald voor Bantamsche koffie, alsof dit een gewoon product van het land was.

Op den 29 April 1800 werd het aan de vreemde handelaren toegestane quantum koffie tot ult°. Dec. a. s. verhoogd tot $^2/_3$ hunner retourlading, om met primo Januari, weder te dalen tot $^1/_2$. Bij R. 5 Mei 1801 werd op een rapport van den Directeur-Gen. „dat de vreemdelingen een zodanige afkeer betonen van de suiker, die zij verplicht zijn te neemen, dat zij hebben te kennen gegeeven die overboord te willen werpen en zich dat verlies getroosten, wanneer zij tegens betaling eene gelijke hoeveelheid koffij konden erlangen", waaruit dus bleek „dat de koffij het eenige articul is, waarom vreemdelingen uit America en Europa hier ten handel komen", aangezien peper, het andere artikel, in geene genoegzame hoeveelheid voorhanden was, de bepaling der verplichte quota's peper en suiker ten opzichte van elkander gewijzigd, doch die der koffie op de helft der retourlading gehandhaafd, „wijl
§ 900 er geen koffij meer dan de helft kan worden afgeleeverd". R. 13 Oct. 1801 bepaalde, „in aanmerking genomen zijnde, dat het niet ontkend kan worden dat de suiker in Europa niet gewild is" en de gedwongen inkoop daarvan „ook eene zo nadeelige impressie op de Americaanen schijnt gemaakt te hebben, dat sedert eenigen tijd minder schepen van die natie hier ten handel zijn geweest dan wel bevorens" (1), ofschoon „van de Comp. niet kan gevergd worden de koffij, waarop thans zulke enorme winsten te behalen zijn, alléén te verdebiteeren en met de andere producten, voornamentlijk met de suiker, waarvan hare pakhuizen opgepropt zijn, te blijven zitten", dat het koffiequantum zou worden verhoogd tot $^2/_3$, op voorwaarde dat de prijs van hetgeen boven de helft der lading werd geleverd, 2 Sp. matten zou worden

(1) Wat later, R. 30 Oct. 1801, leest men dat Amerikaansche scheepskapiteins werkelijk de hun opgedrongen suiker overboord hebben gezet om ruimte voor koffie te krijgen. Over den invloed, dien de hooge prijzen van toen op de latere ontwerpen van Van den Bosch hebben gehad, zie Mijer, Baud p. 322.

verhoogd en dus op 13 Sp. (d. i. $17^1/_3$ Rd.) komen „uit consideratie van het aanmerkelijk vertier van dat product en de daarop behaald wordende winsten".

Bij R. 21 Oct. 1803 werd deze verhoogde prijs vastgesteld voor alle Jacatrasche koffie; voor de Cheribonsche werd hij bepaald op 14 Sp.; het koffiequantum werd weder verlaagd tot $^1/_2$ der lading. Bij R. 14 Dec. 1803 werd voorloopig als regel aangenomen, dat de betaling uitsluitend in contanten zou zijn. Den 1 Maart 1804 vond men goed, op een bericht dat de Java-koffie in Nederl. ruim 52 Rd^s. Indisch geld per pikol had gehaald, den verkoopprijs der Jacatrasche te verhoogen tot 15 Sp. (d. i. 20 Rd^s.) en het toegestane koffiequantum te brengen op $^3/_4$, omdat ook de suiker in prijs was gerezen; de opslag van 2 Sp. werd volgens R. 20 Maart 1804 betaald in papier met het gebruikelijke agio. Den 17 Mei 1804 is het koffiequantum § 901
verlaagd tot $^1/_2$; R. 25 April 1806 verklaart de Regeer. af te zien van den eisch dat de vreemde handelaren zekere hoeveelheden peper en suiker zouden aannemen, omdat dit „de commercieele operatiën buiten noodzaak belemmert"; bij R. 1 Aug. 1806 wordt het quantum koffie bepaald op $^1/_3$, omdat de handelaren niet veel contanten doch provisiën e. d. hadden aangebracht en hun dus moest worden toegestaan in papier te betalen, evenals ook reeds bij R. 8 Juni 1804 was geschied met het doel om het papiergeld in Comp^s. kas te doen terugvloeien en het agio te doen dalen. Dat het papier daarbij werd aangenomen à pari, volgt uit hetgeen ik in § 1207 noteer en uit de bepaling in laatstgenoemde Resol., dat de koffieprijs zal worden berekend naar verhouding tot dien van peper, welke laatste prijs klaarblijkelijk (zie § 1405) in papier à pari werd uitgedrukt. De prijs, die 2 April 1805 tot 18 Sp. of 24 Rd^s. zilver was geklommen en R. 17 Jan. 1806 nog op dezelfde hoogte stond, handhaafde zich in Febr. (P. XIV, 375) en Juli 1807 (B. R. 21 Juli 1807, zie § 1341). R. 20 Oct. 1807 zegt dat „vermits de ondervinding heeft geleerd dat de koffij op den tegenwoordigen voet van 18 en 20 Sp^s. de pikol door de Amerikanen gretig word geaccepteerd, men bij deze inrichting voor het aanstaande jaar zal blijven continueeren, voor zo verre de inzaam van het volgende jaar zulks zal toelaten"; het quantum koffie, te leveren „voor aangevoerde contante speciën", wordt bepaald op $^1/_2$ der lading, waarboven men nog een surplus van $^1/_4$ zou kunnen ontvangen tegen 20 Sp. per pikol; voerde men geene contanten aan maar goederen, dan werden de voorwaarden nog bezwarender; overigens was betaling in papier geoorloofd tegen den door de Regeer. bepaalden koers. De Resol. zegt dat „de spoedige sleet der koffij een embarras had veroorzaakt, namelijk dat na het beladen der thans zich hier bevindende schepen geen koffij meer uit het gewas van dit jaar voor den verkoop zoude overblijven"; reeds moesten die schepen „somtijds drie, vier en meer maanden na hunne ladingen wachten" (en dat op de toen zoo beruchte reede van Batavia, waar de bemanningen stierven als muizen!). Daarentegen gaven blijkens R. 2 Juli 1808 peper en suiker in Europa „volgens

koopmansrekening groot verlies". Daendels stond 22 Maart 1808 toe, dat per jaar aan de ingezetenen voor $^1/_2$ Millioen Rd^s. zilver zou worden afgestaan aan producten, waarvan de helft koffie, betaalbaar in papier met het loopende agio, eensdeels om het papier te doen rijzen, en anderdeels blijkbaar ook omdat de vreemde handelaren zoo gretig niet meer waren, hetgeen vooral zichtbaar is in den R. 30 Aug. 1808 vermelden verkoopprijs van 15 Rd^s. 30 st., dus nog geen 12 Sp. Bij R. 19 Sept. 1809 werd de prijs officieel van 18 Sp. teruggebracht op 15 (d. i. 20 Rd^s.); in Bijlage XLVI wordt voor het jaar 1810 een verkoopprijs van 15 Sp. gerekend.

§ 902 Hierboven § 897 noteerden wij het een en ander omtrent de financieele uitkomsten. Uit een R. 17 Sept. 1802 geïnsereerd stuk van Siberg's hand blijkt, dat van 1 Sept. 1795 tot ult°. Aug. 1802 een bestaand deficit van 24 Millioen gulden was aangevuld, grootendeels door de winsten op in Indië verkochte producten, waarvan die op de koffie 12 Mill. bedroegen, anderdeels door uitgifte van papier; als gemiddelden koffieprijs neemt hij daarbij aan 15 Rd^s. Volgens een rapport der Commissie Thalman c. s. werd in 1804 in Indië op de koffie gewonnen *f* 2.700.000. Blijkens een ander archiefstuk bedroegen de lasten te Batavia over het boekjaar 1805/6 eene som van *f* 3.630.352, de inkomsten *f* 5.476.009, waarvan de winst op de koffie beliep *f* 2.944.155; het batig saldo werd verzwolgen door de oorlogsuitgaven en die voor de Buitenbezittingen. Wat de verhouding aangaat tusschen de Bataviasche en andere koffie, volgens Van Lennep (Brief p. 53) werd in 1801 in het geheel te Bat. aangebracht 79.942 p^s., in 1802: 69.636 p^s., dus respectievelijk 16.955 en 23.493 p^s. van elders. Later is door de Cherib. onlusten de verhouding voor de Bataviasche koffie nog veel gunstiger geworden. Terecht vraagt Van Polanen in 1806 (De Jonge XIII, 267): „Vanwaar dan uit den verkoop van coffij kunnen de kosten van het Gouvernement worden goedgemaakt?" De Regeer. zelve zegt in dat jaar (ib. pag. 275): „dat deze culture ten allen tijde (*sic, nogal overdreven*) geweest is, doch thans met recht mag genoemd worden de hartsader van 's Comp^s. bestaan alhier".

§ 903 Wat betreft den verkoop van koffie in Europa, om uit Indië te worden afgehaald, reeds in 1798, toen het Opperbestuur een belangrijk deel der te Bat. aanwezige producten aan een handelshuis te Kopenhagen had verkocht, dat ook tien scheepsladingen wegsleepte, had de Ind. Regeer. gewaarschuwd tegen deze handelwijze, die haar in de grootste moeielijkheden brengen en het crediet van het papiergeld vernietigen zou; zie den brief bij De Jonge XII, 447. Na den vrede van Amiens verkocht „het Staatsbewind van de Bataafsche Republiek buiten bemoeijenis van den Raad der Aziatische Bezittingen en Etablissementen" (S. R. 14 Sept. 1802) 15 Millioen pond koffie, waarvan slechts $^1/_3$ te Bat. zou worden betaald; men zie het contract met J. J. Voûte en Zoonen, vermeld P. XIII, 520; 522; zelfs de inkomende rechten der door hunne schepen te Bat. ingevoerde goederen waren in Nederl.

verrekend. Omtrent den noodlottigen invloed, dien deze transactie uitgeoefend heeft op het crediet van het Indische papiergeld, doordat thans aan de Regeer. de contanten der koffie grootendeels ontvielen, zie § 1206. De gevolgen zouden nog heilloozer zijn geweest, als de Regeer. niet de tijding dat sommige retourschepen door den vijand waren genomen, had aangegrepen als aanleiding om te weigeren, verder de uitgezonden schepen te bevrachten; zij loste zelfs verscheidene die reeds hunne lading hadden gekregen (De Jonge XIII, 260). De verkoop werkte niettemin verscheidene jaren na: R. 18 Juni 1807 leest men dat in 1806 de Jacatrasche koffie heeft gerendeerd 1.882.988 Rd^{s}. zilver, waarvan ongeveer 1.3 Mill. Rd^{s}. in de kas te Bat. is gevloeid, terwijl de rest is gebruikt „ter voldoening aan de vaderlandsche transactiën".

§ 904 G. K. van Hogendorp (Memorie enz. p. 75) zegt, na er op te hebben gewezen hoe de opstand op San Domingo den koffieaanvoer deed dalen: „De oorlog met Engelland, die ons van de gemeenschap met onze Oost-Indische bezittingen afsnijdt, heeft egter dit goede gevolg voor de Java-koffij inzonderheid gehad, dat dezelve door onzijdige schepen van Bat. afgehaald en door de geheele wereld verspreid is geworden"; te voren gold zij als inferieur. Natuurlijk profiteerden ook andere landen van den ommekeer, in het bizonder wat de uitbreiding der cultuur aangaat. Uit Van Polanen's opgave van 1809 (De Jonge XIII, 370) ziet men, dat op Jamaica de teelt meer dan vertienvoudigde, evenzoo in de Spaansche Bezittingen, in mindere mate op de Fransche en Engelsche Antillen. Daarentegen werden in het Bataviasche de oogsten van 1792 en 1793 (toen de opstand begon) eerst (afgezien van den buitengewonen oogst van 1797) in 1806 en 1807 weer bereikt; de voorstelling bij de Jonge XIII pag. LVI lijdt aan onnauwkeurigheid.

§ 905 Wij keeren thans terug tot het relaas der Preangerkoffiecultuur. Bij de behandeling in Rade van N. Engelhard's jaarverslag over 1799 den 3 Juni 1800 werd den Gecommitteerde gelast, aan de Regenten en Opzieners het „rechtmatig ongenoegen" der Regeer. te kennen te geven wegens den lagen koffieoogst, welke, ook al was er misgewas, vooral geweten werd aan slordigheid bij den pluk, de inzameling en aflevering; in Tjiandjoer en Buitenzorg in het bizonder was de achteruitgang zeer merkbaar, daar de opbrengst „wel 24.000 pikols minder" was dan in het voordeelige jaar 1797; hier zocht de Regeer. de schuld bij de „slechte directie en verwaarloozing dezer culture" vooral door den Regent van Tjiandjoer, die met haren toorn werd bedreigd wanneer hij niet zijn best deed om „door een ijverig en actief gedrag uit te wisschen het gepasseerde"; aangezien sedert 1793 geen „generaale opneem" der Regentsch. had plaatsgegrepen, werden tevens de Commandant te Tandjoengpoera, Maijer, en de gewezen Opziener Keijer (1) in commissie gesteld om

(1) De heer R. A. Kern vatte in een schrijven aan mij na lezing der brieven, door dezen Keijer als Opziener geschreven aan Nic. Engelhard (Rijksarchief), zijn oordeel over hem aldus samen: „Verregaand lui en volstrekt onbekwaam, van de straat opgeraapt". Een

die opname te verrichten. Bij hunne instructie wordt o. a. voorgeschreven, te zorgen dat het verplicht maximum van 1.000 boomen per gezin wordt bereikt, doch niet meer in eens te doen bijplanten dan 250 per gezin; oude tuinen te doen vervangen; na te gaan waarom in de laatste twee jaar zoo weinig koffie is geleverd en daarbij vooral te letten op de wijze van „inzameling"; te onderzoeken of de kleine man is betaald; order te stellen op de vermeerdering
§ 906 der productie. Bij R. 27 Dec. 1800 wordt het rapport dezer Commissie (dat in het Landsarchief niet meer aanwezig is) behandeld. Daaruit blijkt, dat in Pamanoekan en Pagaden de oude tuinen waren uitgeroeid (1), waarom als eene algemeen geldende bepaling wordt vastgesteld dat geene tuinen mogen worden uitgeroeid voordat de onvruchtbaarheid der boomen gebleken is, noch ook zonder speciale vergunning van den Gecomm., gebaseerd op een gedaan onderzoek, terwijl dan bij het jaarrapport die uitroeiing moet worden genoteerd; de bestuurder van Pamanoekan ontving, ook omdat de instructie voor de koffiecultuur niet was nageleefd, eene berisping evenals de Regent van Soemedang, aan wien gelast werd „zorg te dragen, dat hij ten allerspoedigsten de bepaalde quantiteit koffij voor zijne districten (*dit moet op Pamanoekan slaan, want Soemedang zelf leverde veel meer dan zijn contingent bedroeg volgens de regeling van 1763*) leevert, op poene van nadere dispositie". Niet beter stonden de zaken in P.moentjang, waar de Regent, indien hij „niet voldeed aan zijne aanneeming om de bepaalde quantiteit koffij voor zijn regentschap in 1802 prompt te zullen leveren, voor de niet-nakoming daarvan verantwoordelijk" verklaard werd; Batoelajang gaf betere verwachtingen, ofschoon de twee laatste oogsten gering waren geweest; Tjiandjoer leed nog onder de vroegere verwaarloozing, hoewel de aanplant was uitgebreid; de pluk had niet met de vereischte zorg plaatsgehad; aan den Regent werd de „ontstichting deezer Regeering betuigd over de verregaande verwaarloosing der koffijcultuure in zijn regentschap" en de bedreiging met straf herhaald.

§ 907 P. Engelhard was opgetreden in Augustus 1800. Omtrent de gedachten, die de fungeerende G.-G. van Overstraten aangaande N. Engelhard had, zie T. B. G. XLIII, 206; de verhouding van dezen laatste tegenover zijn neef blijkt uit Deel I, 90. Bij R. 20 Maart 1801 werd den Gecomm. gelast, dit jaar persoonlijk de Regentsch. op te nemen. Het jaarrapport over 1800, behandeld bij R. 14 April 1801, vertoonde eene belangrijke vermeerdering der koffielevering, maar gaf geene aanleiding tot bizondere opmerkingen, ofschoon P. Engelhard

dergelijk individu en een officier vormden dus de Commissie van rapporteurs omtrent „de hartsader van 's Comps. bestaan alhier" (§ 902 i. f.).

(1) De teelt moet sedert C. G. 19 Aug. 1797, zie § 896, zijn voortgezet. Uit het jaarrapport van N. Engelhard dd. 2 April 1800 ziet men dat op ult. Dec. 1799 het aantal boomen in Pamanoekan werd geschat op ongeveer 57.000, dat in Pagaden op ongeveer 70.000. P. Engelhard zegt R. 25 Aug. 1803 dat „Pamanoekan, Pagadeen, Tjiassam en Tjicombaij wegens de dorre ongeschikte gronden alle te zaamen geen noemenswaardige quantiteit van 400 à 500 picols coffij opleveren".

weer over verwaarloozing der cultuur, vooral in Tjiandjoer, klaagde. Deze volbrengt nu de opneming en levert een rapport in, behandeld bij R. 24 Dec. 1801. Hieruit blijkt, dat de hierboven vermelde Commissie niet alle tuinen had geïnspecteerd maar alleen den aanplant der drie jongste jaren; dat terwijl volgens rapport van den Opziener van Tjiandjoer in 1799 in dit regentschap ongeveer $8^1/_2$ Millioen boomen moesten geweest zijn, er thans slechts ruim 5 M. aanwezig waren gebleken; dat de Regent van Batoelajang een deugniet was, die afgezet behoorde te worden (hetgeen geschiedde); dat in het geheel slechts ruim 23 Millioen boomen, „de oude stompen en pas aangeplante daaronder begreepen", in wezen waren, d. w. z. ongeveer 3 Mill. (waarvan bijna $1^1/_2$ Mill. in P.moentjang) minder dan naar verhouding tot het aantal dienstplichtige gezinnen aanwezig moesten zijn, waaruit volgde „het onaangenaam vooruitzicht van een schraale inzaam in de eerste jaren, uithoofde van een algemeen verval door verwaarlozing der plantagiën en de slegte observantie der hieromtrend gegeeven orders", welke zoover ging, dat de Regeer. kon zeggen dat „er een onvergeeflijk slordige handelwijze is ontdekt", gepaard aan „verregaande knevelarijen der Regenten en heerendiensten, die de Opzienders van het volk gevordert hebben", zoodat „men zich ten hoogsten beklagen moet over het algemeen verval, waarin de staat der onderscheiden cultures bevonden is, en het met de koffijculture op het allerdeplorabelst is gesteld". Nic. Engelhard was, naar het thans heette, vroeger door „valsche rapporten" der Opzieners geheel misleid. Daar intusschen de bestraffing der schuldige Opzieners uitbleef, zou § 908
men geneigd zijn de harde bewoordingen der Resol. te beschouwen als speciaal tegen N. Engelhard gericht, waarbij echter tevens in het oog dient te worden gehouden, dat Van Overstraten (1) eigenaardige inzichten omtrent de cultures had, een bepaald tegenstander was der groote tuinen zooals die in de Preanger (zie § 1005) en eene vrijere cultuurwijze voorstond. Voorts werd de Regent van P.moentjang daarbij met ontslag bedreigd, wanneer hij niet beter de cultuur behartigde; verschillende door P. Engelhard voorgestelde maatregelen tot verbetering van het transport, de keuze der gronden en de plantwijze, werden goedgekeurd. Evenzoo werd eene nieuwe contingentenregeling, door hem ontworpen, geapprobeerd „ten einde den inzaam te brengen op de door de H. Ed. H. H. Comm. Gen. bepaalde 100.000 pikols 's jaars", waarbij Tjiandjoer en Buitenzorg samen op 56.000 p^s. werden aangeslagen, d. i. meer dan de som der oogsten van de twee jongste jaren, de andere regentsch. naar proportie; P. Engelhard verklaarde daarbij „dat dit niet alleen voor ieder regentschap niet te bezwarend zoude zijn, maar ook buiten onverhoopte ongelukken den inzaam langs dien weg binnen weinig jaren op deze bepaling

(1) Van Overstraten was overleden 22 Aug. 1801, een paar weken na afloop van Pieter E.'s reis, en ik vermoed dat hij de steller is van de niet meer aanwezige concept-Resol. van 24 Dec. 1801; ik kan haast niet aannemen dat N. Engelhard's zwager Siberg die zou hebben opgesteld.

konde gebragt worden"; intusschen was dan noodig dat ieder gezin per jaar 300 boomen bijplantte. Ook dit werd goedgevonden, evenals zijne „bedreiging van en uitgeoeffende straffe aan onverschillige, onwillige en kwaadwillige Hoofden, tegengang der knevelarijen van de Regenten en van opgelegd wordende zware diensten aan de Inlanders door de Opzienders". Eindelijk werd den Gecomm., teneinde beter toezicht te kunnen oefenen, een Adjunct toegevoegd, Van Lawick van Pabst.

§ 909 Het is nogal eigenaardig, dat bij de vaststelling van diens traktement (R. 28 Dec. 1801) niet alleen (ondanks den deplorabelen staat der cultuur) gerekend werd op een oogst van 60.000 p^s., maar ook de verwachting werd uitgedrukt „dat de leverantie van koffij weldra zodanig accresseeren zal, dat na verloop van 2 of 3 jaaren in de bepaling van hetgeen hij per pikol geniet eene verandering zal dienen gemaakt te worden", terwijl feitelijk gedurende eenige jaren niet eens het genoemde cijfer bereikt is. Intusschen ging eene prentah kras aan de Regenten, om het vastgestelde contingent koffie te leveren (B. 50, 53, 4). Bij R. 16 April 1802 wordt P. Engelhard's jaarverslag behandeld; de Regent van P.moentjang wordt thans ontslagen, evenals bij R. 23 Febr. 1802 met den Opziener aldaar was geschied (met last tot opzending naar Nederland); hetzelfde lot trof 's Regents broeder, Tjoetakshoofd van Madjalaja, en den Regent van Batoelajang; in Tjiandjoer werd een tweede Opziener geplaatst. R. 16 April 1802 leest men dat zekere hoeveelheid koffie, die aan de Comp. geleverd had moeten worden, „hier en daar in de campongs gevonden was, alwaar de opgezetenen, moedeloos door de geringe betaling, dezelve zonder ommezien hadden laten liggen". R. 27 Juli 1802 wordt een adres van Van Riemsdijk geïnsereerd, waarin o.a. gezegd wordt: „Sedert de laatste jaren, in welke de coffijplantagiën zoo zeer zijn toegenomen, zijn omtrent geene boeijangers uit de Jaccatrasche Regentsch. kunnen of mogen afkomen, alzoo aldaar ten hoogsten benodigd waren . . . . In verscheiden regentsch. zijn boeijangers, welke van Java en Cheribon na de suikermolens afkwamen, in de passagie derwaarts geanimeerd of meerendeels teruggehouden, ten eijnde ten arbeid in de coffijthuijnen gesteld te worden, omdat, tot de vergrooting derzelve van tijd tot tijd meerder volks vereijscht zijnde, het
§ 910 daaromstreeks liggende campongsvolk verre na niet toereikende was". Hij stelt daarom, in het belang der suikercultuur, waarbij hij zeer geïnteresseerd was, voor, het verplichte aantal koffieboomen, door ieder gezin te onderhouden, van 1.000 te brengen op 500 (hetgeen verworpen wordt), en wijst verder op de slechte qualiteit van vele boonen, te verklaren uit de geringe zorg bij den pluk, die weder een gevolg was van het gebrek aan handen. P. Engelhard taxeerde bij het rapport zijner in 1802 gehouden inspectiereis, geïnsereerd in R. 1 Oct. 1802, den te verwachten oogst op ongeveer 58.000 p^s. (inderdaad is die ver daarbeneden gebleven), waarvan Tjiandjoer en Buitenzorg samen 33.000 p^s. zouden leveren (zij brachten feitelijk ongeveer $^1/_3$ minder op);

de taxatie der overige regentsch. kwam vrij nauwkeurig overeen met de werkelijke opbrengst van dat jaar, hetgeen alweer bewijst dat in de twee eerste regentsch. de boog te sterk gespannen werd, dat veel werd geplant, doch niet naar verhouding geoogst. De Regeer. drong weer aan op uitbreiding der cultuur tot de gehoopte 100.000 pikols, keurde goed dat de Gecomm. in een paar P.moentjangsche districten de teelt van koffie had ingetrokken ten bate van die der indigo (zie § 1322) en dat hij daarentegen aan den voet van den Galoenggoeng tuinen had aangelegd.

Het jaarrapport over 1802, behandeld bij R. 1 April 1803, leidde tot § 911
eene ontevredenheidsbetuiging over de geringe koffielevering en eene herhaalde aanmaning om die tot het vereischte bedrag op te drijven; den Regent van Soemedang werd toegestaan om de pikol te leveren niet à 160 maar à 146 ℔, totdat de schulden van zijn regentsch. zouden zijn afgelost; evenzoo geschiedde met dien van Buitenzorg, voor onbepaalden tijd; op Van Riemsdijk's herhaalde verklaring dat de taxe van 1.000 boomen per gezin „tot nadeel van de cultuur" strekte werd geen acht geslagen. Bij R. 25 Aug. 1803 werden Pagaden, Tjiasem en Tjikoempai in het belang van den houtkap vrijgesteld van „de verdere extensie" der koffieteelt; Siberg had P. Engelhard's voorstel, om haar aldaar in het belang van den houtkap geheel in te trekken, gewijzigd tot een advies „om dezelve daarvan tot zoo verre te ontslaan, als die culture voor hun bezwaarlijk zoude mogen zijn uit een vrije wil aan te houden". Men vindt hierna geene melding meer gemaakt van de cultuur in deze streken, en aangezien R. 23 Jan. 1807 spreekt van „de districten (*in de Bataviasche Regentsch.*), die aan de stranden geleegen zijn en waar de bewoners geen koffijplantagiën te onderhouden hebben", is het niet onwaarschijnlijk dat de dwangcultuur aldaar in 1803 geheel is opgegeven. Zij moet daar dan later hersteld zijn, want Daendels hief haar nogmaals (dus ten derden male) op, zie § 2585. Eene beschouwing omtrent den stand der cultuur werd R. 9 Sept. 1803 door P. Engelhard gegeven. Hij wijt den geringen oogst vooral aan de slechte naleving der instructie, voornamelijk merkbaar in de te geringe plantwijdte; verklaart niet te kunnen zeggen wanneer de gewenschte 100.000 pikols zullen kunnen worden geleverd; verzekert, dat in 1800 en 1801 zijn aangeplant 8 Mill. boomen en in 1802 nog 4 Mill., waarvan over 5 jaar samen 6 Mill. pond koffie te verwachten is. Mogelijk zijn deze opgaven zeer overdreven; hierbeneden volgen heel andere cijfers.

Het jaarrapport over 1803 gaf tot geene opmerkingen aanleiding, R. § 912
13 Maart 1804; evenmin dat over 1804, R. 8 Febr. 1805. Daarentegen was van veel belang P. Engelhard's zeer uitvoerig verslag dd. 31 Dec. 1804 betreffende de opneming, door hem dit jaar in de Regentsch. verricht, behandeld bij R. 15 Febr. 1805. Daaruit bleek, dat in Tjiandjoer de koffie thans zeer goed stond; vooral aan de hellingen van den Gedeh werd veel koffie ingezameld; in Krawang was de teelt verwaarloosd evenals in Buitenzorg;

van Dramaga getuigt hij dat dit „tot de grootste leverantie in 1793 slegts 15 picols bijgedragen heeft en thans niet meer als 3 picols 's jaars leeverd"; hier, in Baloeboer en een deel van Kampongbaroe had hij er op aangedrongen, de tuinen naar het gebergte te verplaatsen; in de tjoetaks Pondokgedeh, Tjiawi en Tjitjoeroeg stond de cultuur veel beter; in Tanggeran en Grendeng deugde de bodem niet voor de koffiecultuur; in het vereenigde Soemedang en P. moentjang had de Regent veel verbetering aangebracht, vooral doordat hij voor de nieuwe aanplantingen de berghellingen had gekozen; het Hoofd van P. moentjang, van wiens medewerking veel zou afhangen doch die om verschillende redenen aanleiding tot klachten gaf, ontving eene ernstige berisping van de Regeer.; in Bandoeng liet de cultuur nogal te wenschen over, doch ook hier waren hooger in het gebergte aanplantingen tot stand gekomen; overigens had Engelhard allerlei regelingen ontworpen of ingevoerd, welke hierachter onder verschillende hoofden besproken worden, en die alle door de Regeer. werden goedgekeurd; hij verzocht echter qualificatie tot afschrijving van ongeveer 11 Millioen boomen, aangezien „zedert eenige jaren herwaards" geene afschrijving had plaatsgegrepen en tallooze boomen afgestorven waren of geen vrucht droegen door de geringe zorg, bij de aanplanting aangewend; echter drukte hij de verwachting uit dat de opbrengst „in dit lopende jaar 1805 buiten ontevoorziene gebeurtenissen zal beginnen te accresseeren"; als een der middelen tot bevordering der teelt prees hij aan „in koele vrugtbaare streeken" geen schaduwboomen meer te gebruiken. G.-G. en Raden stemden ook hiermee in „doch met te kennen gave aan den Gecomm. van het vertrouwen dezer Regeering, dat de voorgegeeven nutteloosheid van de dadab-
§ 913 boom in koele vruchtbaare streeken op proefondervinding berust". Van de pepercultuur werd in het belang der koffieteelt thans afgezien, het aantal Opzieners aanmerkelijk uitgebreid en hunne inkomsten geheel afhankelijk gemaakt van de koffieproductie hunner respectieve afdeelingen. Aan zijn rapport had de Gecomm. een tabellarisch overzicht der verrichte aanplantingen toegevoegd. Hoe het mogelijk is, dat de aanplantingen van 1805/6 in dit 31 Dec. 1804 gedateerde stuk voorkomen, is niet helder; ik vermoed dat dit in originali aanwezige rapport later door hem is bijgewerkt ten dienste van Daendels. Het is de moeite waard, de cijfers daarvan te vergelijken met die in Daendels' Staat, Bijl. I. Organ. St. Koffijcult. No. 11 over de jaren 1802 e. v., welke getrokken zijn uit een rapport van den Inspecteur-Generaal der Koffijcultuur von Winckelmann, dd. 16 Bloeim. 1811. De cijfers zijn aldus:

Jaar.	Engelhard.	Von Winckelmann.
1800	3.189.100	niet vermeld.
1801	3.822.700	niet vermeld.
1802	4.129.700	1.185.556
1803	5.898.500	2.758.970
1804	6.999.900	2.712.237
1805	1.280.900	408.300
Totaal	25.320.800	

Von Winckelmann specificeert daarbij dezelfde regentsch. als Engelhard, doch rekent Tanggeran en de drie Tuiniers niet mede. Volgens Engelhard zouden in de zes jaren, waarvan hij de cijfers vermeldt, in de verschillende regentsch. zijn aangeplant de volgende hoeveelheden:

Tjiandjoer . . .	6.159.500
Buitenzorg . . .	2.361.100
Krawang . . .	1.260.600
Adiarsa	199.600
Bandoeng . . .	6.419.000
Parak. Moentj. .	3.844.400
Soemedang . . .	3.888.400
Tanggeran . . .	1.078.200
de Tuiniers . .	110.100
Totaal . . .	25.320.900

In 1805/6 zou volgens diezelfde opgave alleen in Krawang en Soemedang zijn § 914
bijgeplant; volgens Von Winckelmann ook eene onbeduidende hoeveelheid in Bandoeng en P. moentjang. Wat Tjiandjoer aangaat schrijft P. Engelhard 12 Nov. 1805: „In de laaste twee jaaren is het getal koffijtuinen soo seer vermeerderd, dat de gemeene man wel een weijnig adem scheppen mag"; de aanplant staat aldaar volgens hem ook 't best; in geen regentsch. wordt zooveel voor de teelt gedaan; in Buitenzorg is aan den Gedeh zooveel geplant „dat de koffijleverantie binnen seer korte jaaren de bepaalde 9.000 picols surpasseeren sal". Ziet men onzen Staat van geleverde koffie, dan blijkt dat de groote vermeerdering van den oogst in 1806 en vooral in 1807 alleen mogelijk is gemaakt door P. Engelhard's groote aanplantingen in 1801 en volgende jaren. Zijn zwakke punt is de financieele administratie, en hierop zal Van Polanen voornamelijk doelen als hij zegt, sprekende van Wiese (Brieven p. 81): „Het is eene bewezene daadzaak, dat men het aan éénen maatregel, onder zijn bestuur genomen, te danken heeft dat de koffijcultuur in de volgende jaren van zijn bestuur en gedurende dat van den Gouverneur-Generaal Daendels tot op 120.000 pikols is geklommen. En deze mesure is geene andere geweest dan de suspensie van den Commissaris over de Bovenlanden (*op 27 Dec. 1805*), de benoeming van den Heer Lawick van Pabst tot de provisioneele waarneming van dat ambt, en van eene Commissie tot examinatie der Bovenlanden . . . . Daaraan, en daaraan alleen, heeft men de vermeerdering in de koffijcultuur te danken". Dat ook in Cheribon de teelt in 1804 aanmerkelijk werd uitgebreid „in weerwil van de door de Vorsten aangewende, doch door Zijn Edele (*den Resident*) gelukkig afgeweerde pogingen om die aanplanting tegen te gaan", blijkt P. XIV, 20, maar de weldra ontstane onlusten hebben dit streven vruchteloos gemaakt. Bij het plakkaat van 1 Nov. 1805 werd de § 915
volledige voldoening van den reeds door Comm.-Gener. ontworpen eisch van 101.000 p^{s}. (en wel à 160 ℔) verplicht gesteld „over zeven jaaren, van anno

1802 af gereekend, binnen welken tijd zij (*de Regenten*) het zonder onvoorziene ongelukken wel op dien voet zullen kunnen brengen". Wiese zegt in zijn advies, geïnsereerd in R. 27 Aug. 1805 (waarbij de Commissie Walbeeck c. s. ter inspectie der Bovenl. wordt ingesteld): „De Hoge Regering is zo dikmalen teleurgesteld in hare verwagting van eene grotere inzaam van coffij, dat het bedenkelijk is geworden of alle mogelijke middelen tot de vermeerdering van de coffijcultuur met ijver en tevens oordeelkundig zijn in het werk gesteld, dan of in den aart van het land of dien der ingezetenen of wel in de inrichtingen waaronder zij leeven en de manier waarop zij worden bestuurd een radicaal beletsel plaats heeft, door welke de pogingen, ter voorschr einde in het werk gesteld, (*niet*) met een gelukkiger uitslag zijn gevolgd geworden", terwijl toch „de eerste belangens dezer Colonie, mogelijk zelf het behoud daarvan, ten grooten deele afhangt van eene vermeerdering van producten".

De Commissie inspecteert nu in Oct. en Nov. 1805 de tuinen in Buitenzorg en Tjiandjoer (R. 22 Nov. 1805), doch dient geen rapport in. R. 10 Dec. 1805 wordt eene schriftuur van P. Engelhard geïnsereerd, waarin hij o. a. den geringen oogst van dit jaar, die beneden zijne taxatie bleef, verontschuldigt met de bewering dat de Hoofden tevoren „uit vrees" hunne taxatie te hoog hadden gesteld. Hij voegt er aan toe dat de „oude boomen, die in het voorleden jaar 1804 buitengemeen voordeelig gedragen hebben, door de veele vrugten van 't voorige jaar als 't waare uitgeput sijn", woorden die weder bewijzen dat, aangezien de oogst van 1804 eer klein dan groot was te noemen, die „oude boomen", de tuinen uitmakende die vóór P. Engelhard bestonden, niet zeer talrijk waren, en dat dus tijdens zijn voorganger N. Engelhard
§ 916 weinig voor aanplanting was gedaan. Verder zegt hij dat „men omtrent de aanplantingen van 1801/2 en 1802/3, de eenigste die van de nieuwe koffijtuinen, waarmeede de Jaccatrase en Preangerlanden thans zoo cierlijk pronken, reeds eene genoegsaame ouderdom hebben om de leverantie bij te setten (1), (*zich*) zoo vergist heeft, dat met jonge koffijboomen doorgaans het geval is, doordien dat se 't gansche jaar door vol vrugten zijn, die weegens de groote bolster vroeger schijnen te zullen rijp worden als men naderhand bevind". Walbeeck daarentegen vindt het in een eveneens geïnsereerd stuk onbegrijpelijk, hoe de Gecomm., die „de ronde" gedaan heeft, zich zoo heeft kunnen vergissen; „op de opgave, die de Javanen doen, kan volstrekt geen berekening gemaakt worden; zij volgen woordelijk 't geen haar in den mond gegeven wordt". Wiese zegt R. 27 Dec. 1805 dat reeds thans uit het dagregister der inspectiereis van Walbeeck c. s. is gebleken „dat hoezeer aan Uw Hoog-Edelheden jaarlijks een volumineus rapport van den staat der Bovenlanden is

(1) Verg. D. 1678 p. 707: de Regeer. is, na de groote troepenzending naar Java, „niet vermogens ijets meer *bij te setten*". Evenzoo D. 1628 p. 349 i. f.; 1644/5 p. 294.

overgegeven door den tegenswoordige Gecomm. en zijn vervanger (*lees denkelijk: voorganger, Wiese's vijand Nic. Engelhard*), het nu uit de bevindingen van de Commissie buiten eenigen twijfel consteert, dat die rapporten wel verre zijn van in te houden eenen volkomen duidelijken en waren staat der Regent (*sic*) en Regentschappen, en nog minder van de ware oorzaaken der verminderden inzaam van coffij; dat, hoezeer het den tegenswoordige Gecomm. aan geenen ijver tot het aanplanten van coffijboomen heeft ontbroken, dien ijver veelal niet oordeelkundig is bestuurd geworden, zo min als zijne werkzaamheden gegrond zijn geweest op locale kennis (*een vreemd verwijt, want P. Engelhard had veel meer in de Bovenl. gereisd dan een zijner ambtsvoorgangers*) en den inligtenden raad van lieden, welke de presumptie voor zich hadden, in dat vak door langjarige ondervinding meerdere kennis te bezitten; dat het mij ook gebleken is, dat wel verre het belang van den Javaan of dat der Regenten door de tegenswoordige inrigting zoude verbonden zijn aan de vermeerdering der coffijcultuur, eene accurate en duidelijke berekening de bevinding aan den dag legt, dat het belang der Regenten hen moet aanzetten om, zoveel mogelijk is, de koffijcultuur tegen te gaan, zo als ook de wijze, waarop de leverantie en aanvoer der coffij in sommige districten geschied, zo hoog ontmoedigend voor den gemeenen Javaan is, dat het niet te verwonderen is dat niet dan eenen wreeden en onmenschelijken dwang noodig (*lees: in staat*) is, om die ongelukkigen tot de hun opgelegde harde taak te houden".

P. Engelhard wordt nu, ook om de Commissie daardoor de handen § 917
vrijer te geven, bij evengenoemde Resol. geschorst. Van IJsseldijk releveert echter nog eens „de moeijte die beijden (*E. en Van Lawick*) zich gegeven hebben om de plantagiën uit te breiden". Bij R. 24 Jan. 1806 wordt de jaarlijksche bijplanting der 1.000 koffieboomen, welke ten laste van elk gezin kwamen, bepaald op 125, met bevel tot jaarlijksche afschrijving van „een evenredig getal oude boomen, ten einde de recolte hierdoor op een vaster en geregelder voet zal kunnen worden gebracht en gehouden, alzo dit getal in 8 jaren de bepaalde hoeveelheid van 1.000 boomen zal komen uit te maken, daar de coffijboom vooral in de laage landen zelden langer vruchtbaar blijft (*zie hierover § 988*), en om op die wijse dus altoos 750 vruchtgeevende boomen voor ieder huisgezin te hebben en op een geregelden inzaam te kunnen reekenen"; verder werden maatregelen goedgekeurd ter verbetering van het transport, speciaal de oprichting van kleine pakhuizen in het regentsch. Tjiandjoer, zoodat de planter zijn product niet meer geheel naar Buitenzorg behoefde te vervoeren; het aantal Opzieners werd beperkt, hunne inkomsten verminderd en daardoor de Regenten bevoordeeld, evenals ook door eene aangebrachte wijziging in de betaling der „onkosten" op de leverantie; ten slotte erlangde de Commissie eene tevredenheidsbetuiging voor het reeds gepresteerde. R. 11 Maart 1806 herhaalt Wiese naar aanleiding van het rapport § 918

der Commissie Walbeeck c. s. betreffende de afrekeningen van P. Engelhard met de Regenten (waarover zie § 1189): „Het belang van de meerderheid der Regenten moest hen aanzetten, de coffijcultuur niet alleen te verwaarloozen, maar zelfs zoveel doenlijk tegen te werken, dewijl door die aan te moedigen hunne schulden vermeerderden. Waar deze Regeering er nu eindelijk niet tusschenbeide gekomen, zouden de schulden der Regenten van Tjanjoer, Buitenzorg, Crawang, Praccamoentjang en Tangerang, al waar het door geen andere oorzaken dan door hunne koffijleverantiën, weldra tot eene verbazende hoogte zijn gestegen en zulx wel in dezelfde evenredigheid als die leverantiën zouden zijn toegenomen. De veelvuldige volumineuze rapporten van de Gecomm. tot en over de Zaken der Inlanders, in steede van licht over hunne administratie en den staat der Boveni. te verspreiden, hebben tot heden dit alles met zulk eene duisterheid omgeven, dat daar alleen aan toe te schrijven is, dat het oppertoezicht over hunne directie van wegen deze Regeering geheel infructueus en illusoir is geweest". Omtrent de inzichten der Regeer. omstreeks dezen tijd betreffende de koffiecultuur geeft ook de instructie voor Van Lawick (Bijlage XLIII) nog al licht; maar wat de werkzaamheid der Commissie ter opneming der Regentsch. betreft, staat men verbaasd over R. 24 Oct. 1806, waarbij op voorstel van Van Riemsdijk besloten wordt, door haar „te laaten opgeven, of uit de volbragte inspectie van de regentsch. Buitenzorg en Tjandjoer mitsgaders Tangerang en Grinding (*deze twee laatste waren in 1806 bezocht*) niet kan worden beoordeeld de gesteldheid der Bovenlanden in het generaal, zoo met betrekking tot de cultures als den staat der Regenten, en of mitsdien van dit gedeelte der volbragte opneem niet zoude kunnen worden gediend van rapport, zonder daartoe af te wachten de inspectie der Oostersche Regentschappen".

§ 919 De Commissie antwoordde natuurlijk, R. 11 Nov. 1806, dat zulk een rapport „niet dan zeer gebrekkig en onvolledig zoude wezen om daaruit den staat der Regentsch. in het algemeen te beoordeelen en de noodige inrichtingen te maken tot redres". Aangaande den staat der cultuur zegt Van Lawick B. R. 30 Sept. 1806, dat in Tanggeran, Krawang en het grootste deel van Soemedang de grond niet voor koffie deugt; wilde men naamwaardige oogsten aldaar maken, dan diende de aanplant zeer te worden uitgebreid, aangezien de tijd van vruchtbaarheid der boomen hier niet lang duurde; in de oostelijke Regentsch. was in geen twee jaren bijgeplant en er was zooveel volk verloopen, dat de overigen moeite hadden om de tuinen te onderhouden. Bij R. 30 Sept. 1806 erlangt hij nu machtiging om boven de bepaalde 125 boomen te doen aanplanten „zoveel meerder als zonder den Inlander te drukken denzelven kan worden opgelegd, uithoofde door dit middel alleen de koffijrecoltes op den duur kunnen versekert worden, en, den Inlander daaraan gewend geraakt zijnde, het voor denzelven minder tot last strekt als bij het afnemen der leverantiën door het verouderen en sterven der bomen tot nieuwe

aanplantingen op eens verpligt te moeten worden". Blijkens R. 22 Mei 1807 had de Commissie veel bezwaar tegen deze vermeerdering, doch zij was ult°. Jan. van dat jaar reeds verricht. Echter klaagt ook de Commissie R. 15 Mei § 920
1807 op grond der rapporten van Regenten en Opzieners over het verval der teelt in die regentsch., en Van Motman constateert in zijn rapport van 15 Juni 1809 hetzelfde, daarbij opmerkende, dat in P. moentjang en Soemedang weinig goede gronden zijn, terwijl in laatstgenoemd regentsch. de beste gronden ver van de bewoonde streken liggen; Krawang is ook volgens hem te dun bevolkt en deugt niet voor de cultuur, evenmin als Tanggeran. Bij R. 27 Nov. 1807 wordt de Commissie op haar verzoek van hare werkzaamheden ontheven, omdat zij thans de Regentsch. heeft geïnspecteerd en bezig is aan het opmaken van haar rapport; tot eene behandeling van dat rapport is het wegens Daendels' verschijning niet gekomen. Den 12 Nov. 1808 schreef Daendels aan den Minister van Koloniën (De Jonge XIII, 315): „De vlijt, welke gedurende de laatste jaren tot uitbreiding der koffijculture is aangewend in de Regentschappen, schijnt die cultuur thans tot haar hoogste punt te hebben gebracht, zoodat er geen nieuwe aanplantingen kunnen geschieden". In onderstaande tabel geven kolom 1 en 2 de cijfers der bijplantingen volgens het hierboven geciteerde rapport van Von Winckelmann, en kolom 3 die der aanwezig zijnde koffieboomen volgens het rapport van Van Motman dd. 15 Juni 1809. Veel waarde hebben de cijfers natuurlijk niet, maar zij geven eenig denkbeeld van de onderlinge verhouding der Regentsch. ten opzichte van de koffiecultuur.

Regentschap.	Bijgeplant 1806/7.	Bijgeplant 1807/8.	Aanwezig Juni 1809.
Buitenzorg.	336.370	274.100	2.458.495
Tjiandjoer	1.444.106	821.603	7.484.141
Bandoeng	1.357.525	811.540	7.295.370
Par. Moentjang	560.700	479.860	3.833.160
Soemedang	362.760	189.300	2.999.370
Krawang	359.398	145.915	1.954.235
Tanggeran.	—	—	2.117.200
Totaal	4.420.859	2.722.318	28.141.971

Hoe beschouwde de Compagnie de dwangcultuur? Over het historisch § 921
verloop der houtlevering en der dwangcultuur van peper, katoen, indigo enz. zie § 389; 574 e. v.; 613 e. v.; 622 e. v.; 627 e. v.; 636 e. v.; 660 e. v. Daaruit blijkt duidelijk genoeg, dat de Comp. oorspronkelijk de levering beschouwde als eene handelstransactie; vergel. vooral § 678. Eene eigenaardige

opvatting van den aard der cultures blijkt uit een stuk in de Bijl. der Resol. van Heemraden 24 Sept. 1706. Hier verklaren 6 Javanen der Ommel., waaronder 5 Luitenants, dat de Regeer. 8 jaar geleden aan de gezamenlijke Westzijdsche Javanen „tot haer onderhoud" heeft vergund een stuk „wilt en woest land" aan de Angkee, op voorwaarde dat zij het zullen schoonmaken en met rijst beplanten en dat dan de opbrengst, na aftrek van het benoodigde voor eigen behoefte, moet worden verkocht aan de Comp.; tiende is daarvan tot dusver niet geheven, en zij beschouwen het als eene aanmatiging van Heemraden dat dezen thans tiende willen heffen. De Regeer. deelt deze opvatting en verklaart R. 5 Nov. 1706 dat zij geen tiende verschuldigd zijn. De verkoop van hun product aan de Comp., vermoedelijk beneden marktprijs, trad dus in de plaats van de grondpacht; en doordat de requestranten in bedoeld stuk spreken van „de geëerde ordre" der Regeer. om dat land te ontginnen, wordt de overeenkomst met den gedwongen aanleg van koffietuinen nog frappanter. Het onderscheid is 1°. theoretisch, dat bij deze rijstplanting in het Jacatrasche de dwangverkoop treedt in de plaats van grondpacht, niet in plaats van belasting, zooals met de cultures buiten Jacatra het geval was (men vergelijke het genoteerde § 609 omtrent contracten van particulieren onderling); 2°. praktisch, dat de rijstplanter alleen het surplus verkoopt en altijd zeker is van zijne voeding; zoolang echter de koffiebetaling zoo ruim was als vóór 1726, viel dit onderscheid wezenlijk weg; 3°. dat deze Wester-Javanen ook diensten voor de Comp. presteerden, speciaal krijgsdienst, zoodat de Regeer. bij evenvermelde Resol. zelfs verklaart dat ter vergoeding dier diensten de padiopbrengst „in 't geheel" (dus *ook* het tot dusverre opgekochte excedent of surplus) voor deze Javanen blijft. Daar nu in het binnenland van geregeld gepresteerde heerendiensten voor de Comp. geen kwestie was, kon hier de dwangverkoop zonder bezwaar worden gehandhaafd.

§ 922 Dat de koffiecultuur oorspronkelijk geschiedde in betaalden arbeid, bleek in § 819; dit doet echter niet veel ter zake, daar het toenmaals niet dan eene proef gold, te verrichten met behulp der rondom de stad wonende inl. bevolking, die men destijds ongaarne zonder betaling voor de Comp. gebruikte. Van meer belang is het genoteerde § 837 i. f. omtrent den vrijen arbeid in het Buitenzorgsche vóór de prijsverlaging van 1726. Uit het vermelde in § 683 zien wij dat reeds in 1698 de leveranties soms werden beschouwd als een dienst of belasting ten bate van den Souverein, zoodat degene die daarin nalatig bleek, „strafbaar" was. Als regel echter zag men daarin eene handelstransactie. Dit volgt:

1°. Uit de benaming *leveranciers*. Deze sluit theoretisch de vrijheid tot non-leverantie in. Zelfs op Ambon wilde men in 1647, toen er een zoo groote nageloogst was dat de kas niet tot de betaling toereikte en besloten werd, deze half in goederen te laten geschieden, eerst dan daartoe treden „so het met haaren wil konde geschieden", zegt Rumphius (Manuscr. Amb. Historie);

ook hier werd van „leverantiers" gesproken. Over het recht van den Inl. om in zake het bedrag en de wijze der koffiebetaling gehoord te worden vergel. § 825; 827; 828 (waar XVII[en] van den aan den Inl. te bieden „verkoopsprijs" spreken, waarop deze iets zal „willen laten vallen"); 829. Een erg afdoend argument is het gebruik van den term „leveranciers" echter niet. Zoo vindt men P. V, 418 gesproken van de „leveranciers" der Comp[s]. tiendepadi in de Batav. Ommel., die toch als grondpacht is op te vatten. Bij den gedwongen houtkap vindt men den term „leveranciers" in Couper's reglementen § 505; van koffie o. a. B. 30, 6; 31, 36; P. V, 485; VII, 605; R. 31 Dec. 1761 spreekt in dit verband zelfs van „de leveranciers of Regenten"; P. X, 113 „leveranciers en Regenten"; soms heet de kleine man „leverancier", zooals bij Nic. de Graaff o. l. pag. 208 de Ambonsche nagelplanters; vergelijk Van Imhoff in Bijdr. 1853 p. 421. P. VIII, 136 wordt de leverancier, als de eigenlijke producent, geplaatst tegenover den Regent, evenzoo P. XIV, 772 in zake dwanglevering van kapas, en door Nederburgh in § 1045. Omstreeks 1800 is deze term lang niet meer zoo frequent in verband met dwangcultuur als eene eeuw vroeger; zoo is het ook met het woord „koopmanschappen", vergelijk het Register op Deel II.

2°. Uit het bestaan van een Comp[s]. koffiemonopolie. Immers was de § 923
dwangcultuur beschouwd als eene belasting in arbeid (zie E. de Waal, Aanteek. II, 360: „Niet het produkt wordt als belasting gevorderd, maar de verplichte persoonlijke diensten"; natuurlijk, immers men vordert geene vaste quota product van den belastingschuldige maar bepaalt eene prestatie in arbeid), dan had het geen zin, te verbieden dezen arbeid te presteeren ook ten eigen gerieve.

Wij zullen een oogenblik bij het monopolie stilstaan. Over de vaststelling daarvan zie § 824; 833 (uit P. IV, 487, 6 bespeurt men niettemin dat in 1739 wel degelijk koffie aan de waag kwam, dus verhandeld werd; misschien was deze geïmporteerd); § 858 i. f.; 863 i. f.; 866. In 1764 en 1767 wordt „de in- en uitvoer van coffi" verboden (P. VII, 755 en VIII, 263; 266); de Statuten van 1766 resumeeren de bepalingen (P. IX, 162, 30) en verbieden volstrekt allen handel in koffie; voor dagelijksch gerief kon men zich voorzien bij 's Comp[s]. Kleinen Winkel. In 1770 was al weer een verbod noodig (P. VIII, 612); in 1778 (P. X, 301) werd de uitvoer verboden; in 1781 alle handel (ib. pag. 561; 568). Bij R. 7 Mei 1790 (P. XI, 225) wordt de uitvoer van koffie, die op vrij aanzienlijke schaal plaats had en naar alle waarschijnlijkheid vooral door de pakhuisadministrateurs werd gedreven (zie § 1124), wederom verboden en, naar het schijnt, ook de binnenlandsche handel in koffie, doch uit de bewoordingen van dit besluit voelt men al dat het ondanks de barre strafbepaling niet zoo slim gemeend was. Bij R. 7 Jan. 1791 wordt nader aan particuliere koffieplanters, speciaal landheeren, het verbod ingescherpt om hunne koffie aan iemand anders te verkoopen dan de Comp., op straffe van

verbeurdverklaring en eene boete van 20 st. per pond (hoe dit verbod eerst in 1830 werd opgeheven, blijkt in § 871). Voor eigen gebruik mocht ieder, ook de Inl, uit eigen tuin steeds zooveel koffie nemen als hij noodig had, zie P. IV, 161; vandaar dat P. XIV, 129 in het tarief van levensmiddelen voor Europeanen, reizende in de Regentsch., ook de prijs van een kop koffie wordt opgenomen. In het jaarverslag van Nic. Engelhard dd. 2 April 1800 leest men dat de Opziener van Tjiandjoer de consumptie per inl. huisgezin taxeert op $^1/_2$ pikol per jaar.

§ 924 Aangaande smokkelarij in koffie (morshandel, B. 27, 14, 2) bezitten wij weinig gegevens. Een door Heere daarover op last van Zwaardecroon ingediend rapport (R. 30 Maart 1723) had tot het eerste monopolieplakkaat geleid. In R. 7 Mei 1726, 20 Mei en 11 Juli 1727 vindt men iets omtrent eene aanhaling en het oppakken van een paar sluikers in het Tjiloewarsche en Tjiandjoer. De Afg. patr. miss. dd. 31 Jan. 1727 had al gemeld dat de Cherib. en Preangerlanden voortaan tot tegengang der sluikerij zouden worden „bekruijst" door een korporaal met twee soldaten; naar de meening der Regeer. was de sluikerij een gevolg van de knoeierij der inl. Hoofden met de betaling. In 1729 wordt gejammerd (P. IV, 232) dat „coffijboonen allerwegen uijt een vuijle sucht tot onbetamelijk gewin clandestine sijn vervoerd"; de onmogelijke maatregelen, in 1747 uitgedacht tot tegengang van verduistering gedurende het vervoer uit de Bovenl. (P. V, 485), bewijzen dat men met een kwaad van grooten omvang meende te kampen te hebben. Bij R. 2 Sept. 1806 besluit de Regeer. zich tot de Commissie over de Bovenl. te wenden om voorlichting betreffende de vraag, hoe de koffiesluikerij kan worden tegengegaan, die vooral was toegenomen in Buitenz. en Tanggeran.

§ 925 De ergste koffiesluikerij had plaats in Krawang, denkelijk om den gemakkelijken uitvoer te water. B. R. 15 Oct. 1790 zegt Guitard dat een deel der koffie door den Patih wordt opgekocht „als van Sagareran (*dat destijds nog onder Cherib. behoorde, § 201*), de zo genoemde smokkelcoffij van Tjicauw en van eenige particuliere landerijen"; tevens werd hier koffie uit andere regentsch. geruild tegen garen (zie § 1363). H. 4 Juli 1795 wordt de vrees uitgedrukt dat, zoo aan Van Riemsdijk wordt toegestaan suikermolens aan de Tjitaroem op te richten, de zich daar dan vestigende Chin. de koffie zullen opkoopen. De Commissie Thalman c. s. zegt in haar rapport dd. 29 Jan. 1808 dat er beter contrôle moest worden uitgeoefend op de van Tjikao verscheepte koffie, die anders licht aan de schepen op de reede van Bat. werd afgeleverd; en ook dat de Chin., die zich onder allerlei voorwendsels te Tjikao ophielden, gaarne koffie smokkelden, waartoe zij groote hoeveelheden kopergeld invoerden. Van Lawick schrijft in zijne Aanmerkingen op dit rapport: „Ter voorkooming der morshandel in coffij, hetwelk voorheen zo algemeen plaats vond, heeft niet de Commissie maar wel ik zelfs bepaalt dat voor ieder picol zoude worden betaalt de uitkoopsprijsen, door het Gouvernement

aan de vreemdelingen vastgestelt". Ik vermoed dat dit doelt op eene belooning voor de aanhaling van smokkelkoffie, doch moet bekennen dat ik de doelmatigheid daarvan betwijfel.

In Tanggeran was de aanwezigheid van Chin., die contant betaalden, van grooten invloed op de sluikerij; in 1806 werd daarom bepaald (§ 1022) dat de koffie onrijp, nog in den groenen bast, bij de gantang moest worden ingeleverd bij de dorps- en Tjoetakshoofden, in verband waarmee ik verwijs naar Tijdschr. B. B. IV, 309, alwaar wordt aangeraden de koffie aan het Gouv. te doen leveren in de roode schil, teneinde vervreemding tijdens de bereiding te voorkomen. Ook in het Buitenzorgsche kochten Chin. gaarne koffie op om die te verkwanselen aan de particuliere landheeren, die van de Comp. beter betaling voor de koffie kregen dan de kleine man (rapport Thalman c. s.). Nic. Engelhard wees er in bovenvermeld jaarrapport op, dat de groote afstand naar de pakhuizen vanzelf tot verkwanselen van koffie leidde, speciaal in die streken welke gedwongen waren tot een noodeloos lang transport; daarom ging uit de oostelijke regentsch. veel koffie clandestien naar Cherib., welks pakhuis te Karangsamboeng veel dichterbij was dan Tjikao. Vandaar dat de Cherib. indigomakers er een bedrijf in konden vinden om koffie uit de Batav. Regentsch. op te koopen (T. N. I. 1879, II, 195); de Resident begunstigde dit, omdat hijzelf weer zijn pikolgeld van die koffie trok. Over den door Opzieners gedreven smokkelhandel in koffie zie § 1923; over dien van doortrekkende Europeanen § 1600.

Wat den monopoliegeest (waarover zie B. 27, 12, 1) aangaat, verband § 926
houdend met het streven van den koopman om koopman te blijven en zich zoo weinig mogelijk met bestuurszaken in te laten, zou eene studie van de suikercultuur in het Jacatrasche (die van Mr. N. P. van den Berg in de Economist van 1892, II, 495; 612, ook in zijn bundel Uit de dagen der Comp., Haarlem 1904, p. 305 e. v., doet aan dit omvangrijk onderwerp geen voldoend recht) veel licht kunnen geven. Van den beginne was deze cultuur geheel vrij, doch onder stilzwijgende gehoudenis om het product aan de Comp. te leveren tegen een prijs, dien de Regeer. willekeurig bepaalde; had de Comp. de suiker niet noodig (volgens R. 20 Juni 1710 was vóór 1684 de productie niet eens voldoende voor het verbruik van Bat. zelf, zoodat destijds heel niet werd gedacht aan vrijen uitvoer), dan werd verkoop aan anderen toegelaten. De onzekerheid echter, hoeveel de eisch der Comp. zou bedragen, maakte aan particulieren een geregelden suikerhandel onmogelijk, zoodat de suikerboer vaak met zijn surplus verlegen zat en dikwijls den ganschen oogst maar liefst aan de Comp. leverde, ja, jammerde als zij niet alles verkoos te accepteeren. De drang tot prijsverlaging kwam uit Nederl., terwijl de Indische Regeer., die de gevolgen van nabij zag en vaak persoonlijk bij de suikercultuur geïnteresseerd was, eene niet te onbillijke prijsbepaling voorstond. Voortdurend werd echter ingegrepen in de vrijheid der industrieelen, o. a.

werd het aantal molens willekeurig vastgesteld, nu en dan de uitvoer verboden enz. Fraai is bijvb. de uitlating van den G.-G. in R. 20 Juni en 10 Oct. 1710, dat de Comp. eenige jaren geleden, toen hare vraag de productie verre te boven ging, de suiker door soldaten liet afbrengen om te verhinderen dat
§ 927 de vrije handel haar zou bemachtigen. Nog in 1769 verlangden XVII[en] (De Jonge XI, 97) dat de suikerindustrie in het Jacatrasche zou worden beperkt tot de behoefte der Comp.; was er overvloed, dan zou, naar men meende, de verkoopprijs te veel dalen. Eigenaardig coïncideert met dit egoïsme het streven der Regeer. om Batavia te bevoordeelen ten koste van het overige Java. Zoo wordt 11 April 1749 besloten het op Java's N.O.-Kust aanwezige aantal van 21 molens te laten „vervallen en uijtsterven" tot op 12; zoo stelt R. 25 Nov. 1766 het Raadslid Jan Schreuder, anders een verstandig oud heertje, voor om den suikeraanplant op Java's N.O.-Kust en in Cherib. te verbieden, teneinde voor de Bataviasche suiker eene betere markt te vinden. Zoo wordt P. X, 301 de eenige arakfabriek te Samarang vernietigd om Bat. te bevoordeelen. Dat R. 20 Maart 1787 het merkwaardig besluit wordt genomen om den Gouverneur van Java's N.O.-Kust te machtigen tot het aangaan van een contract voor de jaarlijksche levering aan de Comp. van „Javasche kleedjes", terwijl eene eeuw vroeger het monopolie van lijnwadeninvoer op Java een der grootste voordeelen was, die de Comp. voor haar steunen van Amangkoerat erlangde (De Jonge VII, 168), welke concessie men bij het contract met Tegalwangi niet had durven vorderen (ib. 79 e. v.), bewijst alleen dat 's Comp[s]. lijnwaadhandel geheel verloopen was (1). Het eerste geval waar ik uitvoer „ter preuve" van een partijtje suiker van Java's N.O.-Kust naar Nederl. heb gevonden, is, naar ik meen, R. 15 Oct. 1784, en dat geschiedde nog alleen omdat de cultuur in de Ommel. door de uitputting der geschikt gelegen velden, de vermindering van het brandhout en andere
§ 928 oorzaken sterk achteruitgegaan was. In Cherib. waren blijkens R. 12 Sept. 1785 slechts drie molens, waaronder één van den Resident; men mag haast wel aannemen dat ook de twee andere met diens geld werden gedreven en daaraan alleen hun voortbestaan dankten. Eerst na het optreden van Commissarissen-Gen. kwam verandering; zoo blijkt P. XII, 700 dat er anno 1797 op Java's N. O.-Kust al 27 molens waren, dat aldaar groote ijver voor de

(1) Kende men in de 18e eeuw den term „strijd om het bestaan" niet, het individueel en collectief egoïsme openbaarde zich soms veel heftiger dan heden zonder dat het aanstoot gaf. Een aardig voorbeeld vond ik ergens in de Nederl. Jaarboeken, waar uitbundige lof wordt toegezwaaid aan zeker chirurgijn, om het feit dat hij, notabene *na zijn dood*, het geheim had geopenbaard van eene door hem verbeterde verlostang, waarmee hij jaren lang gelukkige operaties had verricht zonder het instrument ooit te willen laten zien. Blijkbaar had men het geheel in den haak gevonden als hij dit geheim mee in het graf had genomen of het aan een ander had verkocht. Wie 't niet betalen kon, moest dan maar kramen zonder zijne tang. Van moreele verplichting tegenover de gemeenschap was blijkbaar geen kwestie.

uitbreiding dier industrie bestond, dat de Regeer. echter daartegen was uit bezorgdheid dat hare rijstcontingenten daaronder zouden lijden. Naderhand verslapte de ijver weer: R. 8 Juni 1804 schrijft Engelhard vandaar dat „er weinig verwagting is om die culture tot eenige extensie van belang te brengen". Omstreeks 1800 had in het Jacatrasche de suikercultuur het aanschijn gekregen van een gouvernementsbedrijf ten gevolge van de voorschotten, door de Comp. verstrekt om haar gaande te houden, die contrôle en leiding van Regeeringswege meebrachten; vergel. de instructie P. XIII, 575 en R. 8 Mei 1804, waarbij de gewezen Drost Andries Hartsinck, thans Eerste Gecommitteerde over de Suikercultuur, 100.000 Rd^{s}. ter leen erlangt om zeker landgoed te koopen en de daarop zijnde 3 molens weder in werking te brengen, met vrijstelling van interestbetaling gedurende de twee eerste jaren.

Opmerkelijk zijn de uitlatingen, die in het laatst der 18^{e} eeuw het § 929
verslappen van den ouden monopoliegeest verraden. R. 19 Juli 1771 wordt erkend dat de „Bataviasche colonie een openen weg behoort te hebben om zig van haare overtollige producten te ontdoen", dat wil dus zeggen: de handel van buitenlanders mag niet afgesneden worden. In 1775 besluit de Regeer. (P. VIII, 961) de Javasche ministers aan te schrijven, geene belemmering te leggen in den weg van den handel in gepermitteerde artikelen, waardoor „die vrijheid, die den geest des koophandels uitmaakt", zou worden vernietigd. In 1781 merkt de Regeer. op (P. X, 471) dat het zou strijden „tegen het regt der volken" om jonken, die de Straat van Malakka passeeren op weg naar plaatsen welker Vorst een monopoliecontract met de Comp. heeft, te doen opbrengen, aangezien een dergelijk contract wel bindend is voor de contracteerende partijen, maar niet voor derden. Deze verklaring hield weliswaar verband met den ellendigen toestand der Comp^{s}. marine, die het aanwenden van dwang onmogelijk maakte, maar was vierkant in strijd met den monopoliegeest van de 17^{e} eeuw, toen de Comp. steeds trachtte den handel van derden met geweld naar hare monopoliecontracten te dwingen. Bovendien werd erkend (ib. p. 474) „dat het favoriseeren van de vrijheid in de negotie en het opheffen van restrictiën, bepalingen (*d. i. beperkingen*) en dwangmiddelen den handel hoe langs hoe meer in bloei doet toenemen". Den 23 April 1799 wordt „uit hoofde van de noodzakelijkheid" besloten, den uitvoer van koffie ook aan „de ingezetenen alhier" te veroorloven, nadat al eerder (zie § 894) zeer tegen den zin van het Opperbestuur tot den verkoop van dit artikel in Indië was besloten. Kort hierop verklaren Commiss.- Gen. (P. XII, 1029) „dat omtrend allen particulieren handel als een grondregel mag worden aangenomen, dat dezelve zich door geen dwangmiddelen laat verplaatsen en zulke middelen integendeel doorgaans zijn van schadelijke gevolgen"; dat daarom vreemde handelaren naar Bat. moeten worden gelokt, ook om zich hier metterwoon te vestigen. Vervolgens (P. XII, 1045) wordt bepaald dat alleen die monopolie-artikelen mogen worden uitgevoerd „welke bij de Comp. zelve

uit hare pakhuizen ingekogt zullen zijn en waarvan het bedragen in haar kas voldaan zal weezen". Bij het een en ander kan wel het bevoordeelen van bepaalde personen die, zooals Van Riemsdijk, eigen schepen bezaten, in de bedoeling hebben gelegen, en vooral ook het tegengaan van sluikerij; immers, de verplichte levering van alle geteelde koffie aan de Comp. bleef voortbestaan, evenals ook de Staatscommissie haar handhaafde, zie § 2559; vergelijk § 2561.

§ 930 Thans terugkeerende tot de wijze waarop de Comp. de dwangcultuur beschouwde als een onderdeel eener handelstransactie, herinneren wij aan B. 27, 11, alwaar de G.-G. aangeeft dat de heele oogst aan den planter behoort, doch dat de Comp. recht heeft op de tiende daarvan, als geteeld op haar geconquesteerd Jacatraasch domein, dus omdat zij is, niet de Souverein, maar grondeigenaar evenals particulieren (zie ib. § 14); instede van die tiendeopbrengst behooren de planters zich eene prijsvermindering op den ganschen oogst te getroosten. De levering is dus eene zuivere handelstransactie, waarbij de verkooper iets op den prijs laat vallen ter vergoeding eener pretensie, welke de kooper op hem heeft. Wanneer de G.-G. tegelijk aan de particuliere landheeren een hoogeren prijs wil betalen voor hunne koffie, naar het heet omdat zij meer kosten van productie hebben (B. 27, 13), dan ligt hier dezelfde opvatting der cultuur ten grond, en hier met te meer reden, omdat de landeigenaren niet tot de teelt maar alleen tot levering verplicht waren. De Regeer. verklaart daarop in hare S. R. 15 Jan. 1726 (§ 832) 's Compagnies voordeel uit de koffie der Jacatr. bevolking te beschouwen als „een billijke geregtigheijt in stede van de tiende", dus van privaatrechtelijken aard. Overal echter waar bij de koffielevering van dwang blijkt, hetzij tot extirpatie, hetzij tot aanneming van een lageren prijs, zijn natuurlijk souvereiniteits-

§ 931 rechten aan het woord. Wanneer R. 26 Aug. 1735 Coyett en Van Imhoff zeggen, dat het hard zou zijn, particuliere landeigenaren tot extirpatie te noodzaken, maar niet hard, den Inlander (ook buiten het Jacatrasche) daartoe te dwingen, omdat deze „'s Comps. landen" slechts „bezit" (d. i. daarop gezeten is, zie B. 16, 40, 5), dan verwarren zij de zaak; want kon de Comp. als Souverein den Inl. noodzaken om het door hem geplante ook op een bodem, waarop zij alleen souvereiniteitsrechten bezat, uit te roeien, dan kon zij even goed den particulieren landheer als Souverein dwingen om hetzelfde te doen op het veralieneerde Comps. domein, waarop zij eveneens hare souvereiniteitsrechten had behouden. Eene halve eeuw later ziet men de Regeering verklaren (§ 877) dat de dwang tot extirpatie „onregt" is, omdat de koffieboomen „eigendom" der bevolking zijn; evenzoo is in Rolff's instructie van 1789 (B. 40, 19—22) herhaaldelijk sprake van de cultuurplichtigen als „eigenaars" zoowel van de koffietuinen als van het product (1); ook hier schijnt dus de

(1) De oudere opvatting dienaangaande bleek § 843 i. f. In 1864 werd door het Hooggerechtshof vastgesteld (Bosch l. l. pag. 147) dat de Inl. eigenaar is der op hooger last geplante

levering beschouwd als handel. Wanneer echter (P. V, 440) tijdens Van Imhoff gezegd wordt dat op Java's N.O.-Kust in plaats van hoofdgelden „de producten harer landen sonder betalinge" aan de Comp. worden opgebracht, dan is dit eene zuivere belastingopbrengst, zooals de Comp. er ook eene in de Preanger had kunnen vestigen. Sedert de cultuur in de Preanger met dwang ging (§ 838), verdween het karakter eener handelstransactie grootendeels; het bleef echter bewaard in zooverre het risico der levering ten nadeele van den producent was (zie § 1109 en 1155). Daarentegen bleef de inkoop der § 932
koffie van particuliere landen een handel, en in zóóver alleen de uitoefening van een souvereiniteitsrecht, dat het monopolie ook hier gold; sommige landen zijn weliswaar op een contingent gesteld (zie den betrekkelijken Staat), doch die koffielevering werd, zooals de Regeer. zich in 1748 uitdrukte (P. V, 261) „nog eenigsinds voor een beneficie gereekend"; niemand dacht er dan ook aan, een landheer lastig te vallen die niet zijn gansche contingent opbracht. Zoo zegt ook Mossel (Aanm. p. 187) dat in het Jacatrasche alle leveranties behalve die van garen „eer voor previligiën als bezwaarnissen te agten zullen zijn", wanneer de destijds aangemoedigde pepercultuur zoo ver is gevorderd als die van koffie; elders verklaren de Regenten (P. VII, 178) dat zij alleen op de koffie verdienen. Vandaar de klacht der Tjiandjoersche Hoofden aan Van Imhoff (B. 31, 28) dat niet al hunne koffie door de Comp. werd geaccepteerd; vandaar ook dat het niet zulk eene harde voorwaarde was als het leek, toen in den erfbrief dd. 7 Sept. 1751, aan Mossel voor het land Buitenz. verleend, de bepaling werd opgenomen dat „de landvrugten van (*zie B. 23, 10, 3*) coffij en peper" enz. aan de Comp. moesten worden geleverd tegen den bepaalden prijs. Ook R. 21 Mei 1756 zegt de Regeer. dat de koffie is „het eenigste articul waarbij den armen Inl. nog al zijn reekening vind". In de overschrijvingsacten van Buitenz. wordt de verplichting om de koffie aan de Comp. te leveren nooit vermeld, mogelijk omdat zij, gegeven het monopolie, vanzelf sprak.

Dat het denkbeeld alsof de koffielevering nog steeds eene handels- § 933
transactie was, ook bij Nederburgh bestond, blijkt uit diens Consider. p. 227, alwaar hij beweert dat de bemoeiing der Comp. met de Preanger zich moet bepalen tot het „op- en toeverzigt" over de Regenten, „zig vergenoegende met het genot der handelsvoordeelen". De Memorie van een Ongenoemde (achter D. van Hogendorp, Stukken raakende enz. p. 342), welke Ongenoemde, naar ik uit de bijlagen der Memorie opmaak, een Bewindhebber was (zijn stuk werd door de commissie uit de Staten van Holland „een zeer fraai en wel uitgewerkt vertoog" genoemd, ibid. p. 14) beweert: „In die landen daar de

koffieboomen, en dat het misdrijf noch overtreding is wanneer hij die omhakt. Het Hof erkende daarbij, dat de grond eigendom is van den Staat; het brak dus met den rechtsregel van Hugo de Groot, B. 15, 23, 5.

Comp. als Heer van den Lande gezeeten is, zijn de Inlandsche Vorsten tribut trekkende van de Maatschappij; met die Inlandsche Vorsten heeft men exclusive contracten aangegaan; voor dat exclusief recht om met hun alleen te handelen betaald men hun een jaarlijks tribut en men heeft van onze zijde teffens aangenomen (*dus: zich verplicht*), alle hunne producten tot bepaalde prijzen te zullen ontvangen". Welk een onzin dit is, toonde Van Hogendorp al aan; de schrijver (die wellicht het woord *leenheer* verkeerd heeft opgevat, waarover zie § 2466 noot) schijnt een zekere notie van de eerst door Daendels afgeschafte strandgelden, betaald aan den Soenan, te combineeren met hetgeen hij zich uit Valentijn herinnerde omtrent de jaarlijksche som, sedert 1652 aan den Sultan van Ternate uitbetaald als vergoeding voor het uitroeien der nagelbosschen, en omtrent de oudste monopoliecontracten in de Molukken.

§ 934 Maar ook in Indië bleef men nog weifelen in de beoordeeling der dwangcultuur, zooals blijkt uit de bewoordingen in 1802 van Wiese (bij De Jonge XIII, 57) of liever van diens souffleur Van Lennep (zie § 2144): „De artikelen van uitvoer zijn het dus eigenlijk die kunnen worden beschouwd aan een monopolie onderhevig te zijn (*in tegenstelling tot den invoerhandel*), indien men kan zeggen dat de Compagnie daarin alhier eenen handel drijft en de contingenten van onderscheidene producten, die zij tot bepaalde prijzen van de Vorsten en Regenten ontvangt, niet eerder als eene leenschatting moeten worden aangezien, welke tot gerief en voordeel der wederzijdsche contrahenten op die wijze in natura geheeven wordt" (waartegen al dadelijk in te brengen is, dat er in de Preanger van geen contrahenten sprake kon wezen, vergel. § 1969); verderop heet dit „eene leenschatting, welke den leenmannen de verpligting oplegt, een zeeker quantum landsvoortbrengselen aan den Opperheer te leeveren". Maar ibid. p. 60 zegt hij: „De bij contingenten ingevoerde leevering van differente landsproducten tegen zeer modique prijzen, door de onderscheidene Regenten, kan en moet als een landtax worden beschouwd" (dus als eene opbrengst aan de Comp. als eigenaar van den grond en krachtens privaat recht, niet als leenheer en krachtens publiek recht; tenzij hier, wat wel mogelijk is, *landtax* wordt gebruikt op dezelfde wijze als bij L. Z. Veeckens, zie beneden, die de opbrengst voor den Regent aldus noemt); daarop echter neemt Wiese weer een draai en verklaart (ib. pag. 88): „Alle Regentschappen moeten, bij wijze van contingent, eene zeekere hoeveelheid catoene garens aan de Maatschappij leeveren; men dient dit als een zoort schatting aan te merken, welke in natura in steede van in geld geheeven wordt". Vermoedelijk hangt deze beschouwingswijze samen met de door D. van Hogendorp vooropgestelde leer dat de Comp. op Java eigenaar van den grond was (zie § 2143).

§ 935 Daendels daarentegen zag (zie § 2567) in de leveringen en contingenten eene belasting in arbeid en stelde die volkomen gelijk met heerendiensten (zie P. XV, 632, 17), zoodat degenen die koffie plantten konden worden

vrijgesteld van andere diensten voor den Staat (ib. 705), welke gevorderd werden in stede van eene belasting in geld of natura. Deze opvatting schijnt al voor te komen in Van IJsseldijk's memorie van 10 Oct. 1802: „De heerendiensten, die op Java in gebruijk zijn en waartoe men reekent dat den gemeenen man verpligt is, bepaalen zig tot dezulken die van hem en zijn perzoon, en andere die bij wijze van schattingen van hem gevordert worden, hetzij in landsproducten dan wel in gelde". De pogingen (§ 1321 e. v.) om de indigo- en garenlevering te vervangen door eene opbrengst in geld, berustten op dezelfde redeneering. Zegers Veeckens daarentegen zegt in zijn rapport B. R. 19 Louwm. 1810 betreffende de Krawangsche landen bewesten de Tjitaroem (dus binnen Jacatra): „De verplichtingen van de Inlanders opzigtelijk de Regent hebben bestaan in het bewerken van koffijtuinen, de opbreng van padij en het presteeren van hunne diensten. In het noordelijkste gedeelte geen koffijtuinen zijnde, hebben de ingezeetenen zig hier meer op de padijteeld toegelegd, welke in de zuidelijke kampongs heeft moeten agterstaan voor het bewerken der koffijtuinen". Deze practicus stelt derhalve den cultuurarbeid gelijk met diensten voor den Regent en de levering van het product op eene lijn met tjoeke-opbrengst. Hoe de indigo- en garenlevering door de bevolking steeds werd beschouwd als heerendienst, blijkt § 1335. Bauer keert terug tot de opvatting eener handelstransactie en beweert Proc. 26 Febr. 1813 dat de koffie, zoolang daarvoor nog geene betaling is voldaan, het eigendom der Preangerbevolking is, zoodat zij die, als de betaling uitblijft, kan terugvorderen. Muntinghe verklaart dat deze redeneering „not without foundation" is; men had haar destijds trouwens noodig, omdat de lage koffieprijzen de vraag deden rijzen of men de koffie der bevolking wel zou accepteeren, waartoe de Regeering Proc. 28 Maart 1812 had verklaard zich niet moreel verplicht te achten; zij zag daarin dus liefst eene handelstransactie. Eene Commissie Bauer c. s. zegt 21 Sept. 1812: de koffie „wordt als het ware van de Regenten en van de Javanen gekocht, en kan nimmer het Gouvernement toebehoren zoolang deeze koopprijs niet voldaan zij". Er waren er echter ook, zooals uit de Proc. blijkt (zie ook 22 Jan. 1813), die beweerden dat het Gouv. als eigenaar van den bodem ook eigenaar was van het product en daarom de koffie niet behoefde te betalen; dezen beschouwden dus de cultuurdiensten als onbetaalden heerendienst. Pierson's bewering dat de hervormingen van Raffles vooral bestonden in de vervanging van handelstransacties door belastingheffing, wordt bestreden door Clive Day (o. l. pag. 181): „There were true taxes under the old system, both direct and indirect. The Company's rice-contingent was as much deserving of the name of tax as Raffles's land-rent, which could be paid in the same staple of consumption"; de koffiecultuur echter houdt Day voor „thoroughgoing commercialism".

Van den Bosch, die in 1816 de dwangcultuur gelijkstelde met de pacht, § 936
welke een grondeigenaar kan vorderen van den opgezetene zijner goederen

(zie § 2139), dus als de uitoefening van een privaatrecht, gaf tevens de volgende beschouwing (Nederl. Bezittingen I, 39): door de Comp. werd gehandhaafd „de schatting in arbeid of handenwerk in plaats der in Europa meer gewone geldbelastingen . . . . . Men hield de heerendiensten, waaraan deze volken gewoon waren, aan de hand, ter aankweking van voortbrengselen", welke voortbrengselen echter door de Comp. hooger werden betaald dan „de prijs, welken de landzaten daarvoor van hunne eigen Vorsten pleegden te ontvangen" (over dit laatste, dat eene vergissing is, zie § 298); de cultuur geschiedde, zooals hij erkent (ib. I, 69), met „heerendienst of dwangarbeid"; zij was (ib. p. 70) „als belasting beschouwd, in zich zelven even billijk als elke andere die in geld wordt betaald", en kon (ib. 225) „niet gevorderd worden in die districten waar de Inlander reeds zijne belasting in rijst betaalde".

§ 937 In zijn Brief (pag. 3 en 4) beschouwt Van den Bosch de cultuurdiensten eveneens als belasting en de betaling van het product als „een penning tot aanmoediging". Evenzoo noemt Elout (Bijdragen enz. p. 39) de gedwongen koffiecultuur der Comp. eene belasting. Maar later gaat men weer over stag: D. F. van Alphen in zijne redevoering van 1826 (p. 232) is van oordeel dat de levering van producten eene in natura opgebrachte „huur" is; evenzoo bepalen de Regeer.-Reglem. van 1830 en 1836 in art. 76 en 64 (zie § 2579) dat in de Preanger de „aan den Lande verschuldigde landhuur" zal worden voldaan „door middel eener verpligte teelt en levering van koffie en niet anders". Van den Bosch verklaart in zijn Verslag (Bijdr. 1864 p. 348; zie ook Zakelijke Extracten bij Van Swieten, o. l. pag. 55) dat de Preanger-koffiecultuur vervangt de heffing in natura van den oogst, die, naar hij beweert, „volgens de aloude instellingen" bedroeg $^1/_5$, daaronder begrepen, naar het schijnt (hij is zeer onduidelijk, en Van Rees vat zijne woorden anders op, zie § 2631 e. v.), het $^1/_{10}$ voor den Regent, hetwelk bleef voortbestaan (van de djakat spreekt hij niet), zoodat de vrijstelling, waarvoor de koffiecultuur in de plaats trad, $^1/_{10}$ bedroeg; die cultuur was overeenkomstig de adat „volgens welke namelijk de Souverein het regt bezit de belasting te vorderen in natura en wel in zoodanig product als voor den handel geschikt was"; de Inl. Vorsten echter, heet het hier, betaalden daarvoor niets, zoodat de Comp. veel liberaler handelde. Cornets de Groot (Over het beheer enz. p. 12 en 13) heeft deze bewering als een evangelie overgenomen. Heden ten dage beschouwt men de dwangcultuur in den regel als eene belasting in arbeid, gelijkstaand met heerendienst. Van Rees, die er op wijst dat de Preangerman vóór de reorganisatie wel degelijk belasting betaalde, namelijk tjoeke en djadat, wil de winstderving, die hij lijdt (d. i. 't verschil tusschen wat hij en wat het Gouv. voor de koffie ontvangt), beschouwd zien als eene belasting in geld. „De zoogenaamde koffieprijs", zegt E. de Waal u. s., „is slechts een bepaald loon voor degenen die den oogst bezorgen" en wordt uitgekeerd aan „den aanbrenger"; vandaar dat de naam „inkooppakhuizen zeer onjuist is"; ook

de bevolking deelt deze opvatting der koffiecultuur, zie I, 296 en het journaal van Thalman c. s. 23 Nov. 1807: „heeredienſten . . . want als zodanig word door hun het aanplanten der coffij beſchouwd".

In dit licht gezien, vindt de aanleg van koffietuinen op last van hoo- § 938
gerhand eene parallel in den sawahaanleg in heerendienst op last van den Sultan van Bantam (Eindrés. II Bantam § 3 e. v.); de aldus aangelegde sawahs golden voor domeingrond en de aanleggers brachten daarvan vervolgens huur op aan den Souverein, grootendeels in natura (1); bovendien presteerden zij nog heerendiensten. Evenzoo zegt Kinder de Camarecq (T. B. G. X, 281) dat de apanage-sawahs in de Oost-Preanger „altijd op last der Regenten daargesteld zijn, ter belooning voor aan den lande bewezen diensten"; het kwam daar (evenals met de koffietuinen) voor, dat die velden zeer ver, „soms 50 palen" van de desa gelegen waren, die met den aanleg was belast en vervolgens panoekang's (2) leverde tot de bewerking daarvan. Eigenaardig klopt met deze opvatting van den eigendom der op last aangelegde sawahs eene mededeeling bij Valentijn (II Amb. Zaaken p. 206), dat toen in 1656 de Comp. nagelboomen liet aanplanten, de Inl., die dit nooit op last had gedaan, van meening was „dat dese aanplantinge niet hare maar 's Comps. ijgen zoude sijn". Het verschil met de Preanger was hier, dat de bevolking al nagelboomen had bezeten vóór de komst der Nederl. Wanneer de Regeer. in 1817 (Ind. Staatsbl. No. 55) de koffietuinen buiten de Preanger aan de bevolking in huur aanbood, steunde zij op dezelfde opvatting.

Wat het belang der Preanger-koffiecultuur aangaat, men neme bijvb. § 939
de Afg. patr. miss. van 16 Dec. 1735, waarin het volgende bedrag wordt genoemd van de koopmanschappen, van 1 Maart tot 1 Dec. van dat jaar door Cheribon aan de Comp. geleverd: 2.087.500 ℔ koffie, 315 last rijst, 2.500 ℔ kurkuma, 7.750 ℔ indigo, 24.625 ℔ garen, 18.625 ℔ zwavelaarde, $4^1/_2$ ℔ stamppaarlen en eene massa houtwerken. Men bespeurt dus, dat de koffiecultuur verreweg het meeste geld onder de bevolking bracht. Een blik op het overeenkomstige staatje van 1707, toen er nog geen koffie werd geplant (§ 678), toont de vermeerdering, niettegenstaande inmiddels drie groote regentsch. aan Cherib. waren onttrokken (zie § 1550). Vandaar dat in 1739 kon worden beweerd (§ 848) dat de kleine man in Cherib. van de koffie moest leven (vergel. hierboven § 932 i. f.), en dat D. 9 Jan. 1740 de gezamenlijke Cherib. Preanger-Regenten tegen de beperking der acceptatie hunner

(2) Bijl. Handel. St.-Gen. 1870 p. 2942: „De bevolking beschouwt de koffijaanplantingen als toebehoorende aan het Gouvt., doch dat zij het regt bezit, als aanlegster der tuinen, de vruchten te mogen oogsten; tevens verpligt is die tegen den vastgestelden prijs in gouvernements-pakhuizen te moeten leveren". Mogelijk was dan in hun oog het prijsverschil hetzelfde als de „huur", betaald van de op last aangelegde sawahs.

(1) Volgens Coolsma is *panoekang* een „persoon of personen, toegevoegd aan of afgezonderd voor een beambte". Mogelijk is het woord hier dus gebruikt omdat de bedoelde velden aan een bepaald persoon waren toegewezen. Zie over deze klasse § 2070.

koffie opkomen met de verklaring dat „het kleine ofte gemeene volk niets en heeft om van te leven".

Dit is natuurlijk zeer overdreven, want koffiecultuur kan niet bestaan waar geene voedingsmiddelen zijn, zie § 2131; evenzoo een schrijver in de Oosterling (I, 406): „De zekerheid van genoegzaam voedsel alleen houdt den inl. (*der Preanger*) van verhuizen terug; ontbreekt deze zekerheid, zoo is het ook met de koffijkulture gedaan; het is dáárom dat de Regenten, ver van hunne ingezetenen door overdrevene vorderingen te knevelen, niet zelden de ontvangst van de hun toekomende tienden verzaken en steeds gereed zijn om uit andere streken aankomende huisgezinnen met padi te ondersteunen". Doch in de 18e eeuw gold in veel sterkere mate dan thans de verklaring van Brooshooft (Ethische koers p. 49) op het voetspoor van Fokkens, dat „de koffiecultuur voor een groot deel der landbouwers is het middel om aan contanten te komen". De Eerste en Tweede Gezworen Landmeter zeggen H. 29 April 1789 dat uit de regentsch. Tjiandjoer enz. „buijten de koffij, wat indigo en katoene gaarens, niets dat haast noemenswaardig is" komt. Omtrent de onbeduidendheid van den uitvoer zie § 2309; en ook die uitvoer hing nog af van de koffietransporten. Nederburgh verklaart (Consid. p. 221) „dat de culture van het koffijprodukt genoegzaam de cenige bron van welvaart is van deese Regentschappen".

§ 940 Wat aangaat het belang der koffiecultuur voor het inwendig Comps. beheer der Preanger, citeer ik wat de heer R. A. Kern mij schreef, nadat hij op het Rijksarchief de correspondentie van Nic. Engelhard a°. 1797 met de Preanger Opzieners had doorgewerkt, die compleet bewaard is en een duidelijker beeld geeft dan die van andere jaren (1): „Sterker dan ooit blijkt weer, hoe alles bekeken werd van een koffiestandpunt. Als E. adviezen vraagt over het plan tot oprichting van pasar's, is het voor- of nadeel, dat deze aan de koffiecultuur zullen toebrengen, van doorslaand gewicht op het advies. De uitvoer van vee naar de benedenlanden is nadeelig voor het koffietransport en wordt dus tegengegaan. De groote onveiligheid, die overal heerscht, acht men bedenkelijk, omdat de lieden die koffie hebben afgebracht van hun geld worden beroofd, wat schade doet aan hun ijver. Indigo moet worden geplant in streken die geen koffie leveren, om volksverloop daarheen te beletten". Het kraste was wel het verbod van 1739 aan de bevolking om buiten het regentsch. te verhuizen, wijl de dwangcultures daaronder zouden lijden, zie § 850; daartegenover stond de wensch der Regenten om in stede van over boemi's het gezag te hebben over menoempang's, omdat dezen geene Comps.

(1) De heer K. beziet hier echter de zaken m. i. te veel van een modern standpunt. Men moet zich, alvorens te oordeelen over de opvattingen van 1797, rekenschap hebben gegeven van de volslagen onverschilligheid, die in nog oudere tijden bij de Compagniesmenschen werd aangetroffen voor alles wat Engelhard wèl interesseerde — omdat de koffie er mee gemoeid was.

diensten verrichtten. Een goed gevolg van het streven om de cultuur uit te breiden was de vermindering der transportdiensten (§ 1597).

Zeker was het de neiging der Comp. om in zake koffie alleen den § 941
Regent te kennen en met de bevolking ook qua koffieproducent niet te maken te hebben; men denke bijvb. aan het in 1751 aangenomen tarief der peperlevering in verband met die der koffie (§ 1390); vooral herinnere men zich Nederburgh's uitlating, hierboven § 933. Nic. Engelhard erkent de inwerking der dwangcultuur op het inwendig leven der Preanger, waar hij in zijn rapport van 4 Juli 1795 (overgenomen in Nederburgh's Consid. p. 228) verzekert dat weliswaar, wanneer de koffiecultuur werd ingetrokken, de Regenten hunne inkomsten zouden verliezen, maar „in den overvloed, waarin zij tans leeven, hebben zij in lange niet dat genoegen, hetgeen zij na hunne vorige eenvoudige leevenswijse en minderen voorspoed smaakten; met het accressement van de cultures hebben zij veefokken, hunne vermakelijkheden van visschen, van jagen etc. moeten abandonneeren", en hun willekeurig gezag is beperkt geworden, doordat de Comp. de Patih's en Tjoetakshoofden met eene acte heeft voorzien. Wiese's overwegingen (§ 915) toonen evenzeer hoe men het verband voelde tusschen de koffielevering en het inwendig bestuur der Preanger.

De zorg, welke de Regeer. nu en dan voor de bevolking bleek te § 942
dragen in verband met de cultures, steekt soms zonderling af bij hare vroegere onverschilligheid. Zoo de ontbieding van ezels (§ 2180) om het transport te vergemakkelijken, dat haar eigenlijk niets aanging. Daarentegen ziet men P. VII, 262 dat Tjiasem en Pamanoekan a°. 1758 zelf voor het transport hunner producten hadden te zorgen, welke eene halve eeuw vroeger geregeld van daar met Comp^{s}. vaartuigen werden afgehaald, evenals later nog steeds van Cheribon. Lezenswaard is de overweging (P. VIII, 683), die er toe leidt om voor zekere Cherib. Preanger-Regenten de leverantie te verlichten, namelijk dat het beter is, „intijds eene billijke afslag te geeven dan gevaar te loopen dat ingezeetenen en Hoofden tegelijk worden geruïneerd en, als een gevolg daarvan, de Maatschappij op het laatst uit die districten niets krijge". De nood der bevolking was dus het accidenteele, het nadeel der Comp. het essentieele. Daartegenover staat het eenige jaren later genomen besluit (§ 875) om den koffieprijs niet te verlagen, aangezien de Inl. al zwaar genoeg wordt gedrukt. Sedert 1777 vindt men bepalingen hoeveel de kleine man voor de koffie moet genieten (§ 1142). Zelfs verzet zich in 1789 de Regeer. tegen de willekeurige verlaging, door XVII^{en} in den eisch van kardamom gebracht (§ 1446), doch spoedig daarna verlaagt zij zelve niet den eisch maar den prijs (§ 1448). Nic. Engelhard liet zich in 1793 ongezouten woorden ontvallen (§ 1112) naar aanleiding dezer zaak; Nederburgh was het met hem in principe eens (ibid), doch had er aan den anderen kant geen bezwaar tegen (zie § 1364) om de Regenten te misleiden omtrent de werkelijk goede qualiteit, dus de

handelswaarde, hunner producten of de wenschelijkheid eener prijsverlaging (§ 1120 noot). Met zeldzame uitzonderingen dreef het egoïsme der Comp. zoozeer boven, dat aan de belangen der bevolking niet gedacht werd. Een fraai bloempje uit de gaarde van het Comps. stelsel biedt ons het advies van zeker Boekhouder in het Demaksche (Bijdr. 1854 p. 14) betreffende de rijstcultuur: weliswaar, erkent hij, is het planten van djarak op sawahs zeer goed voor den bodem „doch indien de Javaan algemeen djarak plantte en daardoor meer winst behaalde, zou hij te lui worden om rijst te planten; dit is ook het geval met de kapas, te meer omdat het planten van djarak en kapas minder moeite geeft dan het planten van rijst". Dus omdat de Comp. rijst noodig had, mocht de bevolking geen product telen dat haar meer voordeel en min-

§ 943 der moeite gaf. Dit in a°. 1804. Het was dus maar goed dat tot in Daendels' tijd de handelaren als 't ware om de koffie vochten (P. XIV, 521); was de prijs gedaald, dan was ook toen de kans op non-acceptatie en eindelijk extirpatie opengebleven. Dirk van Hogendorp zegt in eene memorie (bij Cornets de Groot, Over het beheer p. 34) dat de onverschilligheid der Comp. voor de gevolgen, welke haar handelssysteem voor de bevolking kon hebben, had moeten worden afgelegd „toen zij zelve meesteres of Souvereine werd". Van die veranderde qualiteit was zij zich echter weinig bewust, doordat zij (en dit lag wel in den geest des tijds) zooveel mogelijk alleen met de Regenten rekende. Muntinghe schrijft dan ook (T. N. I. 1850, II, 320) dat het vanzelf sprak dat de Comp., zich handelswinsten ten doel stellende en de bevolking als vreemden beschouwend, zich niets aantrok van de wijze waarop de haar geleverde koopmanschappen werden verkregen. Men mag echter vragen: trok bijvb. in Frankrijk de Regeer. zich er iets van aan, op welke wijze de verpachte belastingen binnenkwamen? Men kent de ontmoeting van Rousseau (Confessions IV) met den boer, die uit vrees voor den belastingpachter zich doodarm hield, zijn brood en wijn in schuilplaatsen verstopte.

§ 944 Reeds Usselincx (bij Mr. O. van Rees, o. l. II, 118) had begrepen „dat handeldrijven en regeren niet samen kunnen gaan en dat koloniën nimmer tot bloei kunnen komen, wanneer zij aan de willekeur van baatzuchtige handelscompagniën zijn prijsgegeven". Evenzoo zei Pieter van Hoorn (bij De Jonge VI p. 133): „dat de Coloniën eerder en beter door voorname ende genereuse maghten (*een Koning, een Keizer*) werden bevordert ende bestiert als door cooplieden, alzoo die presente voordeelen te veel najagen en betrachten"; hij doelt op de tegenstelling tot de kolonisatie van Portugal en Spanje, die van den Vorst was uitgegaan. Chastelein neemt deze woorden van hem over (Memorie, l. l. pag. 222), spreekt echter van „genereuse magten ofte een (*de tekst heeft: in*) staat", en duidt door die bijvoeging niet onverstaanbaar aan, dat een direct en bestendig ingrijpen van de Staten-Generaal hem zeer wenschelijk voorkomt. Muntinghe (bij Van Deventer, Landel. Stelsel I, 282) maakt dan ook onderscheid tusschen het „stelsel van handel" der

Comp. en een „stelsel van belasting". Pierson (Kolon. Politiek p. 105) verklaart: „Het stelsel van handel en het stelsel van belasting staan lijnrecht tegen elkander over" (1); dit ligt voor de hand, want terwijl de welvaart der bevolking het doelwit is van den Staat, streeft de handelsman naar eigen voordeel. Wordt de handelsman zelf Souverein en ontvangt hij, zooals de Comp., zijne vroegere handelswinsten thans als eene belasting, dan begaat hij de fout, de opbrengst dier belasting, waarmee het gansche mechanisme in gang moet worden gehouden, te doen afhangen van den stand der wereldmarkt, ja zelfs van zulke onzekere factoren als weersgesteldheid en regenval, factoren die hij te voren gedeeltelijk kon neutraliseeren door mercantiele middelen.

De vraag is thans: is het failliet der Compagnie dan veroorzaakt door- § 945
dat zij hare hoedanigheid van handelaar gedeeltelijk prijsgaf en Souverein werd?

Er waren zeker streken, waar zij beter had gedaan, uitsluitend handelaar te blijven. Zoo erkent Stavorinus (Reis Bengalen I, 280) dat het veel voordeeliger zou zijn geweest, wanneer de Comp. in Bengalen en Cormandel eenvoudig factorijen had aangehouden, omdat dáár ook andere naties haren handel dreven en niet, zooals op Java, op Ceilon en in de Molukken, alwaar de Comp. als Souverein was gezeten, konden worden buitengesloten. Volgens hem derhalve was souvereiniteit alleen nuttig als aanvulling en ruggesteun van het monopolie (2). De waarheid is, dat de Comp. van den beginne af heeft moeten vechten voor haren handel en het niet altijd in de hand heeft gehad of zij Souverein wilde worden of niet; de omstandigheden noodzaakten haar er dikwijls toe, en het was daarom nogal onnoozel om met Hartingh te zuchten: ach, had de Comp. koopman gebleven! Mossel beschouwde evenals Hartingh (De Jonge X, 215; 371) handelswinsten ook op Java als het doel der Comp. en beweerde dat de Souverein verteerde wat de koopman won.

Nu is het wel zoo, dat reeds Saalfeld (o. l. II, 169) er op gewezen § 946
heeft dat tot aan 1696 de Indische dienst baten opleverde en sedert dat jaar niets dan een toenemend deficit (3), zoodat dus merkwaardigerwijs de tekorten dateeren van het begin der cultures in de Preanger; maar wij weten immers dat die cultures geene onkosten meebrachten, niets dan baten. Dit is dus louter toeval. Beschouwen wij Mossel's tijd, dan bespeuren wij dat de bestuursonkosten zoo groot niet waren, doch dat de Comp. groote kapitalen had

(1) Op p. 4 e. v. van dat werk blijkt echter dat Pierson's kennis van het stelsel der Comp. niet groot is.

(2) Op dezelfde wijze beweert Clive Day (o. l. pag. 73) dat de concurrentie van vreemde natiën (dus de Engelschen) de Comp. tot uitbreiding van „political influence in Java" bracht, om aldus goedkoop aan waren te komen, die zij niet met profijt kon koopen „in the open market". Alsof hare bemoeiing met de Javasche successieoorlogen ten doel had het monopolie uit te breiden!

(3) Joan van Hoorn als Dir.-Gen. zegt evenwel R. 9 Dec. 1695 dat van 1684 tot 1694 in Indië bijna acht millioen verloren is, terwijl de vorige tienjaarsche periodes winst opleverden. Dit sluit natuurlijk niet in, dat de verliezen precies met 1684 begonnen.

verspild in de oorlogen om de orde op het eiland te herstellen en veel geld had vastgelegd in onproductieve defensiewerken. Klerk de Reus wees er bovendien op (o. l. pag. 189; 198) dat de baten, welke de Comp. uit Java trok, voor het belangrijkste deel bestonden in producten, welke op de veilingen in Nederl. werden van de hand gedaan en daarom in de boeken der Comp. paraisseerden niet als Indische maar als Nederlandsche baten (conform het § 1127 door mij besproken systeem); „geen wonder", zegt hij daarom (p. 198) „dat het saldo der boekhouding steeds ongunstiger werd naarmate 't grondbezit zich uitbreidde" (maar wel een wonder, voeg ik er bij, dat Klerk de Reus desondanks de bewering van Mossel overneemt (p. 193) dat de Souverein den koopman den rug inreed). Al had men echter de winst op de producten gebracht op de Indische balans, dan zou dat weer als handelswinst zijn geweest, niet als aan den Souverein opgebrachte belasting. Wij zagen echter (§ 897; 902) welke saldo's zelfs in oorlogstijd op Java werden gewonnen, zoodra de ver-
§ 947 koop der producten daar ter plaatse geschiedde. Zeer terecht wees dan ook D. F. van Alphen in zijne a°. 1826 te Leiden gedrukte redevoering (p. 93) er op, dat hetgeen de koopman verloor, in verhoogde mate door den heer van Java werd gewonnen; hij beweert echter (ibid. p. 39): „Koophandelswinsten waren de eenige die te verkrijgen waren, die de onkosten van het bestuur konden goedmaken", althans „in de eerste eeuw van ons bezit". Ook M. L. van Deventer (De Jonge XI p. XLIX en Geschied. der Nederl. op Java II, 193) verwerpt Mossel's bewering; te meer verwondering baart het daarom, dat deze met instemming wordt ontwikkeld door Heeres in Encycl. van N.-I. I, 373 (vergelijk denzelfde in T. N. I. 1902 p. 229), waar koffiecultuur e. d. blijkbaar voor zuivere handelsondernemingen worden gehouden, welker profijten „voor een goed deel werden opgeslokt door de kosten, door den Souverein gemaakt". Wanneer, zooals Heeres zegt, „de twee-eenheid van koopman en Souverein, in de Comp. belichaamd", de „gevaarlijkste van hare ziekten is gebleken", dan is over het hoofd gezien dat die twee-eenheid tijdens Van den Bosch het kwijnende vaderland op de been heeft geholpen. De Staten van Holland oordeelden bij de behandeling der vraag of de Comp. zou worden opgeheven, dat de wezenlijke oorzaak van haren val lag in de concurrentie van andere natiën (D. C. Steyn Parvé, Het Kolon. Monopoliestelsel getoetst, 's Gravenhage 1850 p. 19), dus niet in de opslokking der winsten door den Souverein, maar eerder in het niet geheel prijsgeven der qualiteit van koopman, die Mossel liefst bij uitsluiting had behouden gezien. Erkend mag worden dat, terwijl in patria nog altijd de opvatting heerschte dat de Comp. op Java was om te handelen, hare dienaren aldaar het handelen verleerden naarmate
§ 948 zij een beteren kijk kregen op zaken van bestuur. Zoo schrijft ook Saalfeld, die zeer goede bronnen had (o. l. II, 184), den achteruitgang der Indische financiën in de drie eerste kwartalen der 18e eeuw toe aan den nadeeligen tusschenhandel in Indië, die de vermeerderde territoriale inkomsten absorbeerde,

en Steijn Parvé verzekert (o. l. pag. 67): „Ook het bestuur van Britsch-Indië zien wij aanvankelijk toenemende in voorspoed, zoolang het uitsluitend koopman blijft. Nauwelijks treedt het op als souverein (*wat het voor eigen veiligheid genoodzaakt was te doen*) of de last der schulden neemt toe en klimt eindelijk in 1829 tot ruim 47 millioenen ponden sterling, eene schuld die volgens de verklaring der kundigste mannen het onmiddellijk gevolg is der handelsspeculatiën, daar de politieke inkomsten altijd de lasten hebben overtroffen". Dit laatste zal vooral gebleken zijn, sedert het Charter der Eng. O.-I. C. van 1813 eene afzonderlijke boeking voorschreef van den Souverein en den Koopman.

Theoretisch is het Cultuurstelsel natuurlijk uit den booze. Beschouwd als een systeem van belasting zondigt het tegen elken eisch dien Adam Smith (Wealth of Nations, Book V, Chapt. II) aan belastingen stelt, dat zij zijn, 1° naar verhouding van ieders middelen (waarnaar de Comp. nooit gevraagd heeft; de druk was zeer ongelijk, afhankelijk van den aard van den bodem, den afstand tot de tuinen, de moeite van het transport enz.); 2° vast (bij de koffiecultuur was de opbrengst en daardoor de moeite van pluk en transport zoo afwisselend mogelijk); 3° gemakkelijk voor den belastingplichtige wat tijd en wijze der heffing aangaat (de koffiearbeid viel dikwijls samen met dien op de rijstvelden); 4° zoo weinig mogelijk hooger dan het netto rendement voor de Staatskas (hiertegen zondigde de cultuur eveneens, als men den arbeid, dien een pikol koffie had gekost eer het te Batavia was, vergeleek met het voordeel dat de Comp. er van trok). Zoo wordt dan ook in het rapport van Febr. 1866 (Bijl. der Handel. van de Staten-Gen. 1870/1 p. 2777) gezegd dat het Preangerstelsel financieel voor het Gouv. nadeelig is wegens de geringe baten der koffiecultuur. Maar dat was in 1866. Ook zijn er bezwaren tegen § 949
dwangcultures in het algemeen, bijvb. dat zij verstompend werken, waarvan men eene curieuse bevestiging al vindt in Rumphius' manuscr. Ambonse Historie: in Matelieff's tijd, zegt hij, was „Amboina veel overvloediger van vrugtboomen en mondkost dan nu, zijnde sulke schaarsheijd veroorsaakt door de luijigheid der Inlanders, dewelke niets nieuws willen aanplanten". Dan dat bij arbeid onder dwang slordig wordt gewerkt en minwaardig product wordt geleverd, zoodat men bij mededinging op de wereldmarkt zijn heil moet zoeken in lage prijzen, ergo de productiekosten nog lager trachten te brengen. Voorts dat de drijvende bestuursmacht in plaats van aan de spits der bevolking vijandig tegenover haar komt te staan; dat alle aanmoediging harerzijds wordt aangezien als eene geniepige poging om nog meer uit de bevolking te halen; dat allerlei willekeur vrij spel heeft; dat onkunde en verkeerde ijver tot noodeloozen arbeid leiden; dat alleen dwang de cultuur in het leven kan houden en de haat tegen dien dwang haar terstond doet te niet gaan zoodra zij wordt vrijgelaten. Dit alles erkennende, moeten wij de keerzijde niet vergeten.

§ 950 En wel eerst, dat de belasting in arbeid noodzakelijk voortvloeide uit het primitieve stadium van ontwikkeling der Preangerbevolking. Wanneer nog heden ten dage een onbevooroordeeld man als Brooshooft (Ethische koers p. 39) ons attent maakt op „het onbetwistbaar feit, dat de Javaan veel gemakkelijker hetzelfde geldswaardig bedrag in arbeid opbrengt dan in geld"; dat „ieder Javaan handen om te werken heeft, geld bijna geeneen"; dat „de heerendienstoproeping in de dessa geen noemenswaardige moeite geeft, (*terwijl*) de landrenteheffing een ware klopjacht is", dan blijkt wel dat in de 18e eeuw, toen alles ontbrak wat thans geld onder de bevolking brengt, aan geene geldelijke belasting in de Preanger viel te denken. Spreekt men van de oneevenredigheid van den arbeid tot de overwinst, dan mag opgemerkt worden dat dit neerkomt op een verlies van tijd, en dat het meer dan twijfelachtig is of de bevolking haren ledigen tijd zou hebben besteed tot eigen lotsverbetering in plaats van tot lanterfanten. Zeker werkte de dwangcultuur niet opheffend; maar verstompend kon zij toch moeielijk werken op eene zoo stompe populatie, die gagabouw prefereerde boven sawahaanleg. Werd er slordig gewerkt, bodem en klimaat vergoedden veel en ten slotte veroverde de Javakoffie eene eervolle plaats op de wereldmarkt. Zeker kwam de Comp. niet aan de spits der bevolking te staan. Dat had zij echter ook nooit gewenscht; haar was het genoeg de Hoofden te leiden; willekeur trachtte zij zelfs tegen te gaan. Wat Clive Day (o. l. pag. 353) van de Javanen zegt: „The culture system educated them as producers, not as consumers", zal, meen ik, omgekeerd moeten worden; want terwijl de opvoedende kracht van dwangarbeid problematisch is, blijft het een feit dat die arbeid geld onder de bevolking bracht. Wanneer Muntinghe (bij Pierson o. l. pag. 27) verzekert dat door het stelsel van contingenten de bevolking „ongeschikt wordt tot het dragen van eenige regelmatige belasting", dan kan men daartegen inbrengen dat zonder het loon der dwangcultuur de Preanger nooit voor belasting rijp geworden zou zijn.

§ 951 Was de koffiecultuur een zware last, hare stabiliteit maakte dat de inl. huishouding zich daarnaar regelde. Een schrijver in Tijdschr. B. B. II, 261 erkent die stabiliteit van voorschriften als „eene bron van verlichting"; „hoe langer een belasting op denzelfden voet geheven is" (aldus Pierson l. l. pag. 224) „hoe meer de maatschappij zich aan haar gewend en naar haar geschikt heeft, hoe minder onbillijk zij dus werkt, indien zij bij hare invoering onbillijk is geweest". De sterke esprit de suite, waardoor de ambtenaren der Comp. boven de hedendaagsche uitmuntten, werkte in deze richting gunstig. Weliswaar wordt in de patriasche eischen en orders die esprit de suite soms jammerlijk gemist: reeds in 1707 wijst Joan van Hoorn (bij De Jonge VIII, 139) Heeren XVIIen in verband met de begonnen indigocultuur op de noodzakelijkheid van vastheid van orders dienaangaande „want andersins door de verandering veeler menschen en sinnen sal 't welhaest weder vervallen en in 't riet

geraken", en (ib. pag. 140) wat de koffiecultuur aangaat „zal het al mede als den indigo door de medewerking van Uw HEd. kragtdadige hand en successive bestendige ordres en de eendragtige goede wille deser Regeringe moeten gekoesterd worden, soo er iets goeds van sal te verwagten wesen, of wel in korten almede geheel verdwijnen en te niet geraken". Maar eene dergelijke wispelturigheid, gevolg van den albeheerschenden handelsgeest, lag in de zeden des tijds. Muller zegt (Gouden eeuw III, 307) van onze stedelijke besturen: „Niet handelende volgens vaste beginselen (*in zake bevordering der plaatselijke industrie*) maar alleen onder den indruk van 't geen hun voor 't oogenblik noodzaaklijk scheen, vervielen zij tot de meest tegenstrijdige handelingen"; en zoo schrijft Artus Gijsels in 1622 (Kron. Utr. Gen. 1871 p. 503): „De Bewinthebbers schamen haer niet te seggen: 't en mach geen quaet al en gaet het in de nagelplaetsen niet voor de wint ende al hadde men daer voor eenige jaeren oorloch, want wij hebben voor ettelicke jaeren naegelen genouch in ons packhuijs"; in ditzelfde zog vaart de Indische Regeer., waar zij bij R. 13 Nov. 1731 eene prijsverhooging verwerpt, omdat in de laatste *maanden* genoeg koffie binnenkomt. Maar in Indië stond men te dicht bij de § 952 zaken om niet het nut van stabiele orders te voelen; zoo wordt bij R. 19 Juli 1793 besloten, aan XVII^en^ te verzoeken „geen geduurige veranderingen in de indigo te maaken", waardoor de Inl. afkeerig wordt van die cultuur. Wijst Van Soest (o. l. I, 57) op de ontmoedigende werking van een contingentenstelsel, omdat de Javaan oordeelt dat, hoe meer hij werkt, hoe hooger het contingent zal worden opgedreven, dan kan men daartegen inbrengen dat deze vrees voor opdrijving bij elke belasting zal bestaan, wanneer aan de bevolking het bestuur zoo vreemd en zoo verdacht is. En was het voor den gepresteerden arbeid betaalde loon te gering, een kundig schrijver in Tijdschr. B B. V, 45 verklaart dat bij geringe productie eene prijsverhooging voor den kleinen man zonder beteekenis is, terwijl zij bij een grooten oogst wel baten afwerpt buiten verhouding tot den arbeid (1). Afkeuring verdient echter het gebruik om eene ontluikende cultuur aan te moedigen door hooge prijzen, die dan verlaagd worden zoodra zij op dreef is. De § 641 genoteerde Resol. van 1698 betreffende de indigo zegt dat de bedoelde prijsverhooging zal duren „alleen tot soo lange het gemelte werk op Java eens te regten aan de gang sal wesen geraakt, om alsdan de prijs weder soo verre te verminderen als men sal oordelen nodig (*versta: mogelijk*) te wezen". Precies zoo schrijft in 1781 D^s^. Hooijman (Verh. B. G. III, 2^e^ dr. p. 319) dat de inkoopsprijs van 's Comp^s^. indigo wel verhoogd kan worden, „kunnende deze bepaling een

(1) Nogal gezocht is het argument van Van Lawick en Van de Graaff 5 Dec. 1818, dat de kleine man door prijsverhooging slechts nieuwe „behoeftens zal leeren kennen" en dat zij „nieuw voedzel zal verschaffen aan de hebzugt hunner Regenten en Hoofden". Die „behoeftens" behoorden immers juist aangemoedigd te worden, en als men die „hebzugt" niet wist te beperken, wat deed men dan in de Preanger?

weinig verminderd worden, zoodra de planters eene aanmerkelijke hoeveelheid beginnen te leveren".

§ 953 Keurt men het af dat de Regeer. niet tijdig de bakens verzette toen zij Souverein was geworden en dat, zooals D. van Hogendorp het uitdrukt (bij Cornets de Groot I. l.) „de handelsgeest, die de beweeggrond van alle handelingen was, de gehechtheid aan oude gewoonten, de vooroordeelen, de onkunde en eindelijk de bijzondere belangen samenwerkten om den ouden slender steeds te doen volgen", terecht wijst Van Soest (I, 86) op het gebrek aan initiatief in het moederland (1), op den conservatieven geest der aldaar heerschende aristocratie, die, zooals steeds, met hare talrijke onbeduidendheden die allen wat te zeggen hadden, het vooruitstrevende talent tot onmacht doemde.

De groote fout, om de inkomsten van Java te doen afhangen van den verkoop van een handelsartikel, trad tijdens Daendels aan het licht, toen dit artikel geene koopers vond, terwijl het bestuur pas was ingericht op de basis der batige saldo's van de laatste jaren. Echter kan men niet geheel meegaan met D. C. Steyn Parvé (Het koloniaal monopoliestelsel getoetst aan geschiedenis en staathuishoudk., 's Gravenh. 1850 p. 18 e. v.), waar hij uiteenzet dat monopolie-maatschappijen „of speculerende regeringen" niet, zooals een gewoon koopman, hare operatiën kunnen inkrimpen wanneer die min voordeelig blijken; „eenmaal zich de levering van het handelsartikel hebbende voorbehouden, zijn zij verpligt, hetzelve tot den eens vastgestelden prijs aan te nemen, onverschillig of zij daarop voordeel behalen, en kunnen zij daarvan moeijelijk het eene jaar afstand doen om hetzelve het andere jaar weder aan te houden; verminderen zij den inkoopsprijs, dan verminderen zij den rijkdom der voortbrengers en dus ook de belastingen die zij op dien rijkdom hadden gegrond". De hier bedoelde verplichting tot acceptatie erkende de Comp. niet, evenmin Raffles; zij bepaalde den prijs naar willekeur, de patriasche eisch regelde den omvang der operatiën, en „belastingen", welker opbrengst kon verminderen, bestonden er niet. Zeker zou een particulier koopman vlugger en ijveriger hebben gewerkt dan de ambtenaren der Comp., maar aan particuliere ondernemingen viel hier in de 18e eeuw niet te denken, ook al had het octrooi der Comp. het particulier kapitaal niet uit Indië geweerd.

(1) Volgens den schrijver van de „Blik" (zie § 2631 noot) p. 23 „gaf de Indische Regering bij hare brieven van 6 Dec. 1698, 1 Dec. 1703, 1 Febr. 1704 en 31 Jan. 1705 aan de Vergadering van XVII reeds herhaaldelijk hare bekommering te kennen en stelde voor, om alleen als Heer haar gezag te vestigen en te blijven behouden, ten einde door middel der welvaart harer ingezetenen merkelijke vermeerdering van inkomsten te genieten en mitsdien den geheelen handel aan particulieren af te staan". Het heeft mij een paar dagen gekost om genoemde brieven geheel door te lezen en te constateeren dat daarin niets van zoo verre strekking staat; omtrent Joan van Hoorn's vrijzinnige denkbeelden zie men zijne personalia, I, 5. Of er particuliere brieven der Heeren van de Regeering van genoemde datums bestaan, is mij niet bekend; maar ik kan niet gelooven dat destijds iemand in Indië op het idee zou zijn gekomen om te trachten zonder handel en „alleen als Heer" de Comp. te doen floreeren.

HOOFDSTUK VIII.

Instructies voor de koffiecultuur. De oudste is die, welke door Heeren § 951
Zeventienen in hun brief van 27 Juli 1719 sub *Ceilon* (zie § 820) wordt gegeven (Witsen was toen al overleden): „De laage en vogtige gronden (*op Ceilon*) . . . . hebben ons doen denken om de coffij-culture, dat een gewas is hetwelk *genoegsaam geen moeijte off arbeijt vereijscht* en de Comp., indien men zig daarop met iver wilde toeleggen, in de jegenwoordige gesteltenisse van zaken van ongemeen groot voordeel zoude wesen, als die van hare eijge gronden en domeijnen konde gewonnen worden, weshalven wij bij deeze gelegenthijt almede niet hebben konnen af zijn, UE. tot speculatie kortelijk te berigten, hetgeen ons deswegen is voorgekomen Dat namentlijk deeze boom een schaduagtige plaats off vogtige grond bemint, en eens wel gezet zijnde zijn voortgang maakt *zonder dat men daarna behoeft om te zien*; immers behoeft nog en mag men deselve niet snoeijen, als hebbende geen andere havening van noden dan alleen, dat so wanneer de boom groot word en somtijts door al te sterk dragen eenige van zijn takjes, die altijt dun en lang zijn, komt te verliesen, men deselve alsdan maar affbreekt, om plaats voor nieuwe te maken, die van de stam in 't korte wederom uijtschieten, zijnde *aan de insameling der vrugten mede geen moeijte* vast, want om goede, rijpe en swaare coffij te hebben behoeft men de vrugt niet van de boom te plucken maar alleen maar wagten tot ze van zelfs affvalt, alswanneer ze met een ligt houte harkje, dat so digt van tanden is dat er de vrugt niet door kan, word bij malkanderen verzamelt en onder dack gelegt op een drooge plaats, totdat men gelegenthijt heeft om se van de bast te separeeren, alswanneer men se wederom maar op een drooge plaats onder 't dak behoeft te bergen, zonder dat er iets verder off anders toe vereijscht wordt. De saaden planten haar selven genoegsaam voort, als maar niet al te seer droog en hart van bast geworden zijn, soals dat aan de coffijzaaden, die voormaals van Mocha ontboden zijn, wel ondervonden is, en men rekent dat *ieder boom op het derde jaar ten minsten één, en op het tiende jaar 5 ℔ schoongemaakte coffij* door malkanderen kan uijtleveren". De cursiveeringen in dit merkwaardig voorschrift zijn van mij.

De eenige eigenlijk gezegde instructie, namens de Ind. Regeer. uitgevaardigd, is die van 26 Mei 1789, Bijlage XL, waarnaar ik verder verwijs.

§ 955 *Hoogte.* Van Gorkom (o.l. I, 280) zegt: „Men treft den koffieboom van af de stranden tot op eene hoogte van meer dan 1700 M. boven de zee aan. Zeer oude en nog vruchtbare boomen ziet men op de erven te Batavia, en te Depok kwamen boomen voor, waarvan men den meer dan 40-jarigen ouderdom bewijzen kon en die nog zeer ruim produceerden". Op dezelfde wijze spreekt Holle (Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. 1862 p. 287) en D. Ples (ibid. 1879, p. 196). Van Soest (o.l. I, 60) daarentegen: „Op lage heete vlakten ontaardt de koffijboom; zij komt spoediger tot rijpheid, levert zeer overvloedig op, doch de boon is groot, sponsachtig en laffer van smaak"; in denzelfden zin spreekt Semler (Die tropische Agrikultur, Wismar 1886, II, 280). Uit mijne geschiedenis der Compagniescultuur blijkt, hoe men langzamerhand de hoogere landen opzocht; tevens echter, dat nog zeer lang koffie werd geleverd door de Ommelanden benoorden het gebergte. In zijn rapport van 31 Dec. 1804 zegt P. Engelhard, sprekende van Bandoeng, dat „op veele laage landen veelal omdat de gronden niet genoeg worden bearbeijd, de coffijboom gemeenlijk geen hooger als een vier- à vijfjaarige ouderdom bereikt". Behalve datgene wat hierbeneden § 999 wordt geciteerd omtrent het aanleggen van tuinen bij de hoofdplaatsen en in de omgeving der kampongs, blijkt uit R. 30 Dec. 1785 dat in Krawang de ligging der tuinen zoo laag was, dat vele in den regenmoeson door de Tjitaroem werden overstroomd; hetzelfde nadeel van overstroomingen wordt R. 4 Aug. 1789 vermeld als ook bestaande in Tjiasem, Pamanoekan en Tanggeran. Uit R. 27 Nov. 1792 bespeurt men, dat thans in Krawang geplant is „verre in het gebergte".

§ 956 Radermacher noteert a°. 1777 (T. N. I. 1856, II, 167) dat in het laatste jaar koffietuinen zijn aangelegd aan de noordhelling van den Gedeh tot aan Artjadomas. R. 3 Sept. 1801 spreekt van de „koffietuinen te Pondok Gede", waarmee misschien degene bedoeld worden die N. Engelhard had laten aanleggen tusschen Pondokgedeh en Tjisaroewa (§ 1001 i. f.; zie ook B. 40*a*, 7). Aan P. Engelhard's journaal van zijne inspectie in 1802 is o. a. toegevoegd eene lijst van koffietuinen in Kampongbaroe, waaruit blijkt dat aan de noordhelling van den Salak hier en daar koffie werd geteeld, en verder overal aan de noordhelling van den Gedeh. Omtrent aanplanting aan de zuidhelling van den Gedeh verneemt men, behalve de tuinen van Tjipanas, het eerst uit R. 27 Dec. 1800, vermeldend dat de Opziener van Tjiandjoer „aan de Blauwe Berg eenige aanplanting heeft laten doen". R. 9 Sept. 1803 bevat een rapport van P. Engelhard, waarin omtrent Tjiandjoer wordt gezegd dat op den Gedeh „de grootste quantiteit coffij groeit"; en evenzoo spreekt hij in zijn verslag dd. 31 Dec. 1804. Domis beschrijft in het voorjaar van 1809 (Aanteek. III, 38) de weelderige koffietuinen hoog aan de Z. O. helling van den Gedeh. Op zijne inspectiereis van 1802 gelast P. Engelhard dat de kampong

Tjisondari en twee andere aan den voet van den Patoea hoogerop aan dien berg tuinen zullen aanleggen (die nog in 1837 bestonden, Junghuhn, Reisen p. 180); te Parakanmoentjang beveelt hij, in het vervolg de tuinen nader aan den Mandalawangi te brengen; aan de bevolking van Singaparna en Tjilolohan gelast hij, aangezien er bij uitstek goede grond is gevonden aan de helling van den Galoenggoeng, „in het aanstaande saisoen alle gesamentlijk een capitaale plantagie aan deeze berg aan te leggen en die jaarlijks te vergrooten"; uit bijgeloof (ook Junghuhn ibid. p. 215 spreekt daarover) was de berghelling tot dusver onbebouwd gelaten. Volgens het rapport der Commissie Thalman c. s. slaagde deze laatste tuin uitstekend; zij roemt ook de tuinen aan de zuidhelling van den Gedeh. Daarentegen mislukte volkomen de met § 957
zeer veel arbeid tot stand gebrachte aanplanting aan de zuidhelling van den Tangkoebanprahoe, de zoogenaamde tuin Tjirate (lees: Tjirateun, een van de zuidhelling des bergs neerstroomend riviertje; Horsfield beklom dezen berg in 1804 van uit het dorp „Chiratton", Verh. B. G. VIII, 19). In P. Engelhard's rapport van 31 Dec 1804 wordt ook gesproken van de door hem gelaste aanplanting in P. moentjang „aan den berg Manting (*d. i. te Monteng, aan de N. W. helling van den berg Tjisoerian, die bewesten den Goentoer ligt*), welke langzaam opwaards gaat en bevonden is uit zodanige mollige vruchtbaare thuinaarde te bestaan, als bij mogelijkheid verlangd kan worden", en eene andere „hooger op den berg Malabar", terwijl Van Lawick in B. R 21 Juli 1807 P. Engelhard's groote aanplantingen aan den Tangkoebanprahoe vermeldt. In Soemedang vermeldt het journaal van Thalman c. s. een bergtuin aan den G. Simpaj (Z. O. van de hoofdplaats) en een anderen, uit eigen beweging door den Regent aangelegd bij Pawenang. De Commissie blijkt overal eene felle tegenstandster dezer bergtuinen, niet omdat zij tegen de cultuur in bergstreken gekant is, maar omdat die tuinen te bezwarend zijn voor de bevolking. Domis vermeldt in het voorjaar van 1808 (Aanteekeningen III, 3) fraaie tuinen aan den Tampomas; maar (ibid. 38) van Tjoeroegagoeng in het Bandoengsche naar de hoofdnegorij reizende, zegt hij: „Wij reden over de groote Bandongsche vlakte en eenen geruimen tijd langs de rivier Tjidarum, waar de meeste koffijtuinen liggen"; zelfs op het schiereiland Penandjoeng aan de Zuidzee vond hij een koffietuin (ib. 43).

De wetenschap, dat in het gebergte beter koffie gedijt dan in de vlak- § 958
te, bleef nog lang onzeker. In de „Lettres de Java ou journal d'un voyage en cette île en 1822" door een anonymus, die Van der Capellen begeleidde (1), leest men (p. 21) van de inspectie te Tjiandjoer: „Tout le lendemain de notre arrivée fut employé par le Gouverneur Général à l' inspection des jardins de caffé. Son Exc. . . . . témoigna particulièrement sa satisfaction

(1) Ik denk dat het de Comte J. de Bocarmé was, destijds „Inspecteur der koffijculture in het regentschap Bandong".

des *essais* qui d'après son autorisation avaient été faits pour *l'introduction* de la culture du caffier sur le penchant des montagnes . . . . car il avait été reconnu que par suite de l'accroissement de cette culture les plaines du district de Tjanjor n' offraient plus de terrain propre à cet effet"; dus bij gebrek aan vlakken grond probeerde men het op de helling. Het Algemeen Verslag over de Preanger anno 1826 bericht dat bepalingen zijn gemaakt „waarbij de lage landen verlaten en de berglanden en bergen beplant worden" met koffie. Verder gaat C. S. W. van Hogendorp (Beschouwing enz. p. 229): „De landen op eene zachte helling aan *den voet* en *zelfs* tot op een derde van de hoogte der bergketen, welke Java in zijne gansche lengte doorloopt, schijnen het meest voor de aanplanting van koffij geschikt te zijn. De landen in de vlakte zijn dit veel minder" (daar groeit wel koffie, maar zij sterft spoedig, de kleine tuintjes, zelfs te Batavia, waaraan veel zorg kan worden besteed, kunnen niet als bewijs voor de rentabiliteit der teelt in de vlakte dienen; vergelijk hierboven § 871 i. f.). Over tuintjes te Batavia „die jaarlijks koffie opleveren, sommige tot drie pikols" spreekt Mr. J. H. Graaf van den Bosch (Een viertal verhandelingen, 's Gravenh. 1850, p. 58).

§ 959 *Gronden.* Dat men bij voorkeur in het bosch plantte, blijkt uit Van Tets' advies in R. 4 Febr. 1763, waar gezegd wordt dat de Kapitein der O. Javanen geen koffie meer kan leveren, omdat de bosschen gekapt zijn waarin zij werd geplant, en dat Kampongbaroe beter voor padi- dan voor koffiecultuur deugt, omdat er weinig bosch is. Intusschen wijst een deskundige in Tijdschr. B. B. XIII, 267 er op, dat de instructie van 1789 geene planting op boschgronden bedoelt, zooals blijkt uit eene vergelijking van art. 1, 3, 10 en 11. In een brief van Van Lawick 30 April 1804 leest men: „De opgezetenen van de Sumadangsche districten Dermaradja, Pawanang en meer andere, waar de coffijboomen door de schraalheijd van de grond slegt zijn, hebben dit jaar geëmployeerd moeten worden om de boschcoffij van het district Soetalarang in te zamelen". Hij stelt voor, dit systeem uit te breiden. In zijn rapport van 9 Febr. 1809 over Cheribon beschrijft hij de koffiebosschen, bij het Soekapoerasche Tjisaroepang ontstaan uit de uitwerpselen van den loewak. „Oude zware boomen vind men in deze bosschen, dan, naardien de coffij te digt op elkanderen staat en te veel schaduw heeft, moet het daar in 2 à 3 maanden niet regenen, zullen deeze boomen goede vruchten dragen". Als een voordeel van boschtuinen wordt in een rapport van den G.-G. 1835 (T. N. I. 1866, I, 167) aangeduid, dat de bevolking niet hunkert naar 't oogenblik waarop die tuinen zullen worden afgeschreven, aangezien zij er toch geen padi kan planten, zooals in andere afgeschreven koffietuinen. Intusschen, onder boschkoffie verstaat men heden ten dage geene in de bosschen geplante koffie maar de onregelmatig geplante, die binnen korten tijd als 't ware koffiebosschen vormt (althans, zoo zegt Bosch; een administrateur verklaart op p. 1460 der Bijl. Handel. Staten-Gen. 1870: „van boschkoffij heb ik nooit gehoord").

De project-instructie R. 20 Sept. 1785 dringt er op aan dat „vooral § 960
geene schuinte in het afloopen der bergen" worde uitgekozen; zoo ook de instr. van 1789 art. 3, welke „zwarte met zand gemengde aarde" als den besten bouwgrond aanbeveelt; art. 2 verbiedt een uitgestorven tuin te vervangen door een nieuwen aanplant, omdat één geslacht koffieboomen den bodem uitput. Tijdens Nic. Engelhard werd er geplant op „magere, schraale en onvrugtbaare gronden", R. 24 Dec. 1801, hetgeen de teelt deed vervallen. Pieter E. deed blijkens zijn bij R. 15 Febr. 1805 behandeld rapport „alle magere gronden dit jaar zoveel mogelijk abandonneeren, behalven in de regentsch. Sumadang, Crauwang, Tangerang en Adiarsa, wijl aldaar genoegzaam geen andere te vinden zijn", terwijl hij „eene premie van Rd^{s}. 25 zilvergeld (*had*) uitgeloovd aan een ieder die aanwijzing deed van vruchtbare gronden voor de koffijculture". In een rapport van Van Lawick aan P. Engelhard van Juli 1804 lezen wij, dat men „in het regentschap Crawang op een zooveel mogelijk zachte wijze den gemeenen man moet trachten over te halen, om geen coffijtuinen in tipars of padijvelden aan te leggen", aangezien men vroeger „volgens verklaring van den Regent de coffijplantjes tusschen geen padij of jagong planten" mocht, daar bij het snijden der padi de koffie schade leed. Deze plantwijze ging dus uit van eene verkeerde opvatting van het bij art. 16 der instructie bedoelde tusschenplanten van „padij tipar of gaga". Van Lawick oordeelt in 1809: „De geschiktste grond voor de coffij is de zwarte met zand vermengde aarde; dan, daar men deze weinig aantreft, kan men van de donkere rode kleijgrond gebruik maken"; te vermijden is moerasgrond, helroode zandgrond en „witte salpeterachtige kleij". Te steile hellingen raadt hij af.

Ontginning en aanleg. Volgens De Wilde (o. l. pag 63) zocht men in § 961
Mei de gronden voor nieuwe aanplantingen uit. Uitvoerig omtrent de ontginning is Raffles (Hist. of Java, 2nd Ed. I, 139): Eerst wordt het terrein gerasceerd en afgebrand; „as soon as the ground is thus cleared, it is levelled by three or four ploughings at short intervals and laid out (*in vakken verdeeld*) to receive the plants"; daarna wordt de tuin omheind met djarak „intermixed with either the dadap or the silk cotton tree" d. i. den kapokboom; in lage streken is om de heining weer eene sloot tot waterafvoer (ook, zegt De Wilde, om rhinocerossen uit den tuin te houden, o. l. pag. 66). Over het ploegen „in de goede mousson . . . . 3 à 4 malen zo diep als mogelijk" spreekt ook R. 20 Sept. 1785; zie de instructie art. 5. Hoe D^{r}. W. Burck (l. l. pag. 366) kan zeggen dat in Rolff's instructie „behoorlijke voorschriften worden gegeven omtrent het maken van terrassen (palintangs) ter voorkoming van afspoeling van de waardevolle bovenlagen van den cultuurbodem", begrijp ik niet. Een schrijver in Tijdschr. B. B. XIII, 266 e. v. zegt dat palintang is „klein hout, takken, onkruid, steenen enz. in rijen dwars op de helling gelegd om het afspoelen van de bouwkruin tegen te gaan"; deze palintangs worden in art. 15 der instructie bedoeld; nu is het waar, zegt die auteur, dat hieruit

mettertijd „min of meer volmaakte terrassen" kunnen ontstaan, maar daarom
§ 962 zijn palintangs nog geen terrassen. Men zie B. 40, 18, 2. Von Wollzogen bemerkte in 1790 bij zijne reis van Samarang naar Solo „Gruppen von Kaffeesträuchern die auf Terrassen ruhen" (zie zijne Briefe p. 382); ik vermoed dat deze terrassen oude sawahs waren. Het ploegen geschiedde natuurlijk met buffels; zie daarover § 2159. Ook Holle (Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. 1862, p. 287) raadt ploegen en eggen aan, doch alleen op vlakken grond, waar geen zwaar bosch heeft gestaan. Heijting was tegen het herhaald omwerken van den grond bij den aanleg en het onderhoud van tuinen, wanneer namelijk de bodem een goede losse boschgrond was (Tijdschr. B. B. XIII, 396). Van de ompaggering spreekt R. 20 Sept. 1785; zij dient tegen de vernielingen door buffels; art. 4 der instr. raadt kadongdong hiertoe aan, en „tot stijving" om de 8 voet een dadapboom. Dat ompaggering algemeen gebruikelijk was, toont het dagregister eener inspectiereis in 1802, waar zij voortdurend vermeld wordt. Betreffende den aanleg der tuinen noteert Raffles (u s.): „The plantations are generally laid out in squares". Uit de in de jaarrapporten der Gecommitteerden geregeld aangeheven klachten over verlies van product door den zwaren wind, valt af te leiden dat windbrekers onbekend waren, behalve inzoover de dadap als zoodanig diende; ook bij De Wilde o. l. pag. 65 is daarvan even weinig sprake als van terrasseering. Den aanleg van paden door den tuin ziet men bij De Wilde p. 67. Een bewaarde plattegrond van een koffietuin, denkelijk uit Daendels' tijd, vertoont van buiten af 1° eene open ruimte, die schoon gehouden moet worden; 2° eene greppel van $2^1/_2$ voet breed, 2 diep; 3° een pagger van djarakboomen; binnen den pagger een rondgaand pad en kruispaden; tusschen elke 4 koffieboomen een dadap; aan het eind (tegenover den ingang) den „merkpaal van den thuijn"; zie daarover § 1021.

§ 963 *Kweeken van bibit.* Hoe in den allereersten tijd hiermee gehandeld werd, blijkt uit den brief van Joan van Hoorn dd. 25 Nov. 1706 aan Witsen (in Tindal en Swart, Verh. en Berigten betrekkelijk het Zeewezen en de Zeevaartkunde 1849, p. 767): „Degeene die men soekt voort te planten laat men voor 't beste soo lang staan, totdat se afvallen, en soo deselve eenige dagen onder de boom blijven leggen, schieten se van zelve uijt en komen, soodanig geplant wordende, gemackelijk voort, gelijk op die weijse de meeste in mijn thuijn heb laten planten". Of met de plantwijze der koffie in verband staat wat Leupe in de Bijdr. (1859 pag. 63) citeert uit eene Resol. van XVII^{en} van 7 Oct. 1720, dat „het koffijgewas op Java door de nieuwe inventie van het inleggen van takken zeer krachtig is toegenomen", weet ik niet; men zou haast denken dat er eene verwarring is met de pepercultuur, bij welke de rank, na eene zekere lengte te hebben bereikt, weder in den grond wordt geleid (§ 1411). Raffles (u. s.) spreekt van overplanting „from the seed place or nursery"; de beste plantjes, zegt hij, geeft de opslag uit afgevallen vruchten, doch men legt ook kweekbedden aan uit vruchten die men aan den

boom heeft laten verschrompelen; men zaait deze uit (dus in „kiembedden", waarvan Van Gorkom p. 297 spreekt) en brengt ze, nadat zij twee blaadjes hebben gekregen, over naar het kweekbed, waar zij 18 maanden onder eene overdekking blijven groeien. Aldus ook Crawfurd (De Ind. Archipel I, 174). R. 20 Sept. 1785 kent blijkbaar geen kweekbedden. De instructie van 1789 § 964 schrijft overplanting van opslag „twee jaaren of meer oud" voor (art. 7). Alleen van historisch belang is een geschrift van den Franschman Gaudin (1) dd. Batavia 20 Oct. 1805, waarvan eene vertaling in 's Lands Archief berust. Hierin wordt de teelt beschreven zooals die op St. Domingo, Martinique, Isle de France (d.i. Mauritius) en Bourbon werd gedreven. Voor zoover ik het beoordeelen kan, worden door hem uitstekende wenken gegeven, althans grootendeels in overeenstemming met de thans gebruikte handleidingen enz. Gaudin nu zegt dat „de wilde of bastardplant, waarvan men zich hier bedient en die zonder eenige aanqueeking opgroeit, veel minder deugdzaam is dan de coffijplant welke door aanqueeking opgewassen is". Men moet, zegt hij, zorg dragen voor goede zaadkoffie, welke, van de schil ontdaan, in water moet zinken; zij moet goed gedroogd worden; het kweekbed moet minder goede aarde hebben dan de tuin, daar de plant anders het overplanten niet ongestraft verdraagt. De instructie van 1807 voor de Opzieners (Bijl. XLIV art. 11; 14; 16) kent, naar mij voorkomt, geene kweekbedden maar alleen overplanting van opslag, twee jaar oud en met twee takjes; die van 1827 gelast het aanleggen van kweekbedden wanneer er gebrek aan opslag is, en verklaart deze wijze van kweeking uit zaad in elk geval te prefereeren. Olivier (Land- en Zeetogten I, 436 noot) beschrijft als eene nieuwigheid, dat men niet meer opslag gebruikt doch plantjes die „elke afzonderlijk in een daartoe vervaardigden korf" onder een afdak zijn grootgebracht. De Wilde (u.s. pag. 70) spreekt van kweekbedden „langs de heiningen" en „onder de luwte van de heining of andere boomen"; „jonge twee- à driejarige planten zijn het geschiktste"

(1) Over dezen G. Gaudin Dutail, gewezen suikerfabrikant op San Domingo, die in het laatst van 1803 van Mauritius te Batavia kwam, zie T. B. G. XXXVII, 11 e. v. Hij maakte zich vooral voor de suikerindustrie verdienstelijk door de mogelijkheid aan te toonen om daarbij het uitgeperste riet als brandstof te gebruiken. Ik vond een request van hem uit Manila dd. 31 Oct. 1807, waarin, dat hij in 1803 te Bat. is gekomen, na op San Domingo ongelukkig te zijn geworden; hij is wegens zijne langjarige ondervinding in cultuurzaken belast geworden met de herstelling der suikerindustrie, „de l'amélioration et restauration des cultures du caffier" enz.; is naar Mauritius gezonden voor inkoop van machinerieën enz. en in Aug. 1806 van daar met zijn gezin vertrokken; hij heeft van de Ind. Regeer. ternauwernood zijne gemaakte onkosten teruggekregen en vraagt thans aan Daendels (van wiens aanstaande komst hij dus vernomen had) ondersteuning voor zijne 4 kinderen. Een stuk van 22 April 1812 bewijst dat Gaudin toen in Bengalen zat, na bijna 3 jaar van zijn gezin gescheiden te zijn geweest, dat te Soerabaja leefde; hij wenschte thans naar Europa te gaan. Een stuk van 28 Juli 1812 noteert dat Madame Gaudin Dutail met een zoontje van 9 jaar zeer armoedig van naaiwerk leeft te Soerabaja; haar man verlangt dat zij bij hem in Bengalen komt, waarop de Ind. Regeer. haar bij een schrijven van 4 Aug. passage aanbiedt naar Batavia en Bengalen. In 1814 woonde Gaudin te Chandernagore (Java Gov. Gaz. 26 Maart 1814).

plantmateriaal. Gewoonlijk, zegt hij, werden geene kweekbedden aangelegd, maar nam men opslag uit oude tuinen.

§ 965 *Overplanten.* R. 20 Sept. 1785: de planten „van 2 jaar oud, eenige maanden meerder of minder", moeten zoo mogelijk op één dag naar den tuin worden overgebracht en geplant, „en ingevalle ze van eene verre afleggende plaats moeten worden gehaald, is het allernoodsakelijkst dat ze gedurende derzelver transport voor de hitte der zon gedekt en voordat men ze verplant eenige uren in het water gelegd en ververscht worden". In de instructie van 1789 art. 7 leest men in plaats van dit laatste, dat zij moeten worden overgeplant met de aardkluit, althans wanneer zij van een goeden in een slechteren grond overgaan; zie verder art. 8 (tijd van overplanting; afstand 8 × 8 voet met een dadapboom om de 4 koffieboomen); art. 9 (plantgaten; zie de noot aldaar) en art. 10 (de dadap); behalve dat art. 10 ontbreekt, stemt R. 20 Sept. 1785 hiermee overeen. Omtrent den tijd van het planten zegt Nic. Engelhard in zijn rapport van 2 April 1800, dat gewoonlijk geplant wordt van Nov. of Dec. tot Jan., Febr. of Maart, terwijl hij in de instructie voor Mayer en Keyer dd. 15 Juli 1800 de maanden November, December en Januari „den besten planttijt" noemt. De instructie van 1807 (art. 12) schrijft voor, te planten in Dec. of vóór medio Januari, opdat de plantjes tegen den drogen moeson gehard zullen zijn (Van Gorkom o.l. pag. 295: „Men moet plantklaar zijn tegen het invallen van den natten moesson"). Zij gelast (art. 14) het uitgraven met de aardkluit en het overplanten in gaten; evenzoo Van Lawick in 1809, die aanraadt, de aarde der weder gevulde plantgaten niet aan te stampen. Verder gelast gezegde instructie (art. 14) eene inboeting in Dec. van het volgende jaar en wel met grootere planten dan men voor een eersten aanplant gebruikt. De instructie van 1827 schrijft gaten voor van 18 duim middellijn en geeft nauwkeurige voorschriften voor overplanting en inboeting. H. J. Smid (o.l. pag. 24) zegt van het overplanten van opslag: „Men zoeke alleen (*plantjes*) uit die frisch en gaaf, van één tot anderhalven voet lang en van acht tot tien bladen voorzien zijn, zonder dat de plantjes reeds takken hebben gemaakt, daar de laatste te oud zijn".

§ 966 *De plantwijdte* van 8 voet was eene reden tot groote ontevredenheid bij de bevolking, zegt een Opziener omstreeks 1800; er bestond steeds eene neiging om dichter te planten (hetgeen arbeid bespaarde zoowel bij den aanleg als het onderhoud der tuinen). R. 27 Dec. 1800 zegt dat in Pamanoekan en Pagaden „op twee in steede van zes (*sic*) voeten in het vierkant" was geplant. Uit het R. 24 Dec. 1801 behandelde rapport van P. Engelhard blijkt dat „in alle de regentschappen, uitgezondert op Tangerang, maar 4 en 5 en op Crauwang in de laatste twee jaren zelvs maar twee voeten wijd van malkanderen geplant" is. Dit klinkt heel anders dan Guitard's rapport B. R. 15 Oct. 1790, die aangaande Tjiandjoer bericht dat men daar, naar gelang de grond goed of schraal was, van de instructie was afgeweken, en dat men op de

beste gronden wel op afstanden van 10 à 12 voet plantte. P. Engelhard klaagt dan ook dat door de enge planting „de bomen dun en schraal zijn opgeschoten en op sommige plaatzen de 100 boomen geen pond goede koffij uitleveren, alsmede de meeste vrugten niet rijp kunnen worden en groen aan de bomen blijven hangen", terwijl „de inzaam door de digtheid der bosschen onmogelijk word gemaakt". Bij R. 15 Maart 1804 keurde de Regeer. goed, dat de Resid. te Cheribon had verordend „de jonge koffijboompjes op geen minderen afstand van elkander dan 6 voeten in het vierkant te planten, gelijk mede om de boompjes in de nieuwe tuinen in rechte leinen op zeven voeten zo in lengte als breedte te planten"; bij R. 15 Febr. 1805 verklaarde zij „te berusten" in P. Engelhard's „order om alle nieuwe aanplantingen te doen in geregelde reijen, op vette gronden op een afstand van 10 voeten in het vierkant en op schrale gronden op een distantie van 6 tot 8 voeten"; op 10 × 10 voet had hij aan de helling van den Gedeh en den Malabar geplant. Ook in de instructie voor den Adjunct-Gec. (Bijl. XLIII) art. 4 wordt betreffende plantwijdte eenige vrijheid gelaten. Het cultuurvoorschrift van § 967
1807 (art. 13) bepaalt 8 à 10 voet in het vierkant als plantwijdte op „vette gronden" en 6 à 8 op magere; dat van 1827 op de eerste 10 bij 10 voet, op de tweede 8 bij 8, met nog 2 à 3 voet extra wanneer de boomen getopt worden. Gaudin (u. s.) had voorgesteld, in goede aarde op 8 × 8, in middelmatige op 5 × 4 voet te planten, en wel in de ruit (*en échiquier*, staat er bij geschreven) met eene rij dadapboomen tusschen elke twee rijen koffie; hij raadt aan, de plantgaten een of twee maanden vóór de overplanting te maken, vooral om de insecten te verdrijven, en wel 15 à 18 duim diep, terwijl zij kort voordat de planten er in komen tot op 6 à 8 duim worden aangevuld. Het is vreemd, dat dit „planten in het verband" (1), waardoor eene plaatsing der boomen dichter bijeen wordt mogelijk gemaakt (Tijdschr. voor Nijv. en Landb. XI, 185), destijds zoo weinig de aandacht heeft getrokken. Van Motman stelde 15 Juni 1809 voor, te planten „op 8 voeten lengte en 4 voeten diepte", waardoor de boomen „elkander meer beschaduwen" en de grond wat vochtiger blijft; wanneer vervolgens de boomen zoover waren gevorderd dat de takken elkander bereikten, dan moest, naar zijn plan, telkens de tweede rij worden weggenomen, zoodat de plantwijdte der resteerende dan 8 bij 8 voet werd; de geëlimineerde boomen hadden dan gediend om het onkruid door hunne schaduw uit den tuin te houden, hadden 2 of 3 jaar vrucht gegeven en konden nog gebruikt worden tot vervanging van gestorven boomen.

(1) Deze uitdrukking komt reeds bij De Wilde p. 68 voor en zelfs, van den wijnbouw aan de Kaap, reeds bij Stavorinus ao. 1774 (Reis Samarang I, 50 noot), tegenover het planten „in rijen". Heden ten dage noemt men dit (Teysmannia XI, 71) „planten in driehoeksverband", tegenover het planten „in rechthoekig verband" d. i. zoo, dat de boomen van twee opeenvolgende rijen rechthoeken vormen.

§ 968 Juist andersom werd de plantwijdte van 8 bij 4 voet, te verkrijgen door tusschenplanting van eene rij boomen tusschen de op 8 voet geplante, bij een besluit van 13 Louwmaand 1810 voorgeschreven op plaatsen waar gebrek aan goede gronden was; zij was „in het regentschap Tjie-andjoer door de ondervinding bewezen" te voldoen. Dit laatste was denkelijk aan Van Lawick te danken, die volgens B. R. 21 Juli 1807 deze tusschenplanting had gelast om materiaal voor inboeten van gestorven boompjes te hebben, en met de bedoeling om later die tusschenrij te verwijderen. Raffles (u. s.) spreekt van plantkuilen (1) „from a foot and a half to two feet deep", en eene plantwijdte van 6 voet in een matig goeden bodem; Crawfurd (u. s.) vermeldt eene plantwijdte „van zes tot agt voeten, naarmate van de meerdere of mindere vrugtbaarheid van den grond"; evenzoo De Wilde p. 68. Dat het planten in kuilen ook toenmaals niet iedereen bevredigde, bewijst R. 20 Nov. 1798, waarbij den Gecommitteerde gelast wordt te onderzoeken of deze plantwijze „aan de intentie voldoet". Hoe slordig in de Cherib. Regentschappen gewerkt werd, leert Van Lawick (u. s.): „Men heeft de boomen te digt op elkander geplant; men heeft nooit de gronden in het begin goed bereid (*over dit woord zie B. 5, 34, 4*) gehad, en is daardoor genoodzaakt geweest om bij aanhoudendheid in die tuinen te moeten patjollen en schoon te maken, tot merkelijk bezwaar van den gemeenen man, eenlijk om een fraaij gezigt langs den weg te hebben; men heeft de jonge plantjes nooit behoorlijk verplant of ter regter tijd met den aanleg van een plantagie begonnen, maar de jonge plantjes wierden uit de grond gerukt, waardoor alle de worteltjes afgebrooken wierden, en deze wierden dan vervolgens in de maanden April en Meij, wanneer de zware regens niet meer vallen, in de grond gestooken, zonder dat daarvoor eerst behoorlijke gaaten waren gemaakt om dezelve in te stellen. Hierbij quam nu nog, dat men meest te oude plantjes nam, zodat veele uitstierven, die daarna weder moesten verwisseld worden; hierdoor bequam men in een en dezelfde plantagie boomen van een verschillende ouderdom, en tegens dat de eene boom had afgedragen begon de andere eerst vrugten te geven, wanneer men de oudste wegkapte en op die uitgemergelde grond weder jonge boomen plantte".

§ 969 *Schaduwboomen* waren al te Mocha bekend; zie het werkje: A voyage to Arabia the Happy . . . . perform'd by the French for the first time A. D. 1708, 1709, 1710 . . . . . also an Account of the Coffee-Tree and its Fruit, London 1726, p. 220: „These trees are planted under other larger ones, that they say are a kind of poplars, which shelter them from the scorching heat

(1) Ik spreek hier van kuilen volgens de definitie van een schrijver in Tijdschr. B. B. XIV, 188, die zegt dat plant*gaten* juist diep genoeg zijn om de jonge koffieplant met haar gansche wortelsysteem te bevatten, terwijl plant*kuilen* in den regel 1½ voet (dus 18 duim) diepte hebben en 2 à 3 voet middellijn.

of the sun . . . . . these poplars stretch out their branches to a prodigious length, which are so disposed in an exact circle as to cover everything underneath". Doch (p. 222) dit geschiedt alleen op zonnige plekken. Vergelijk Valentijn V, 1, Choromandel p. 189; 190. Reeds R. 12 Oct. 1714 spreekt van „schaduwe van andere boomen, die de coffijplant nodig heeft". In de memorie van Vuijstman van 1716 (B. 26, 6) raadt hij aan: „de pisangboomen, die daertusschen met reijen geplant staan, noijt weg te nemen, alschoon de coffijboomen groot sijn en vrugten geven, wijl door desselfs schaduwe en vogtigheijt de coffijboomen in 't leven blijven". Thunberg zegt in 1777 (o. l. IV, 177) dat op Java (naar het schijnt op Java's N.O.-Kust) dadap wordt geplant „entre chaque arbuste à café". Dat men intusschen na de invoering der koffiecultuur langen tijd zoo weinig van eigenlijke schaduwboomen hoort, zal wel te verklaren zijn eensdeels uit het hierboven vermelde gebruik van planten in het bosch, anderdeels uit het hierbeneden te beschrijven tusschenplanten. In de con- § 970
cept-instructie R. 20 Sept. 1785 wordt voorgeschreven, tusschen elke vier koffieboomen een dadap te planten en te verbieden „de aanplanting of aankweeking van alle andere vrugt- of andere soort van bomen in de coffijtuinen". Bij R. 5 Sept. 1786 wordt gelast, den „soersak (*d. i. den nangka*), pompelmoes, goejavis (*d. i. djamboe bidji*) en meer andere zoorten van boomen hunne bladeren en fijne takken te ontneemen, ten einde deselve daardoor min schadelijk voor de coffijboomen te doen zijn, en voorts om in de nieuw aangelegde coffijplantagien geen van deeze of zoortgelijke voor de coffij schadelijke boomen aan te kweeken". Rolff klaagt echter in zijn rapport, op 30 Dec. 1786 behandeld, dat deze maatregel „niet volkomen toereijkende is om de koffijboomen, die door een te groot lommer rects in vrugtbaarheijt gekrenkt zijn", weer tot behoorlijken bloei te brengen. Zie ook de instructie van 1789 art. 8; 10; 11; daarbij blijft eene tusschenplanting van pisang toegestaan, mits het opschieten van te veel jonge spruiten wordt geweerd. In een H. 26 Sept. 1789 geïnsereerd rapport van twee Heemraden leest men dat de vruchtboomen, die tusschen koffie geplant staan, eene te onregelmatige schaduw werpen, terwijl de Inlander om de vruchten te plukken vaak de hem in den weg staande koffieboomen opoffert. Intusschen staat R. 15 Oct. 1790 het tusschenplanten van vruchtboomen op het land Buitenzorg toe. De eerste die dadap afkeurde was P. Engelhard. In 1802 had deze blijkbaar nog geene vaste overtuiging, want zijn reisjournaal van dat jaar toont, dat hij dadap in een tuin bij Bandoeng deed aanplanten. In 1805 echter achtte hij hem „in koele streken schadelijk", omdat hij de zon belet tot de plant door te dringen, terwijl de Inlander dezen boom haatte, omdat hij volgens de instructie al een jaar vóór de koffie moest worden geplant (in art. 10 dier instructie wordt echter alleen gezegd, dat dit „eerder" dient te geschieden, evenals ook de instructie voor Van Lawick gelast, Bijl. XLIII art. 4).

Een ander bezwaar van den Inlander blijkt uit eene aanteekening in § 971

Engelhard's journaal van 1802, dat in het Tanggeransche de bevolking niet volgens de instructie den dadap telkens tusschen vier koffieboomen had geplant maar „in derselver reijen geschaard", omdat er anders geene ruimte overbleef om den voor de tusschenplanting van meer profitabele gewassen bestemden grond met den ploeg te bewerken. Heden ten dage is P. Engelhard's opvatting meer algemeen geworden. Het Tijdschr. B. B. XIII, 430 zegt: „De dichtheid van beschaduwing moet natuurlijk ook in de nieuw aan te leggen tuinen verband houden met de hoogteligging der tuinen boven den zeespiegel, in dier voege dat in de boven de 3.000 à 4.000′ gelegen tuinen slechts een uiterst matige beschaduwing mag worden toegepast". Semler o. l. I, 302 vindt in de koelte eene beschaduwing per se nadeelig. Zie ook Van Gorkom o. l. pag. 307; 308 en Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. LXXVI, 45 e. v.; 231 e. v. Op P. Engelhard's voorstel wordt R. 15 Febr. 1805 bepaald „in de regentschappen die koele en vruchtbaare gronden hebben, voortaan de dadabboom finaal te excuseeren (*af te schaffen*), als van geen het minste nut zijnde en voor den gemeenen man een lastigen arbeid geevende, vermits naar het gegeeven voorschrift bij de instructie nopens de coffijculture de dadab een jaar vroeger als de coffijboomen moet worden geplant, en de Inlander zich onwillig schikt naar eenen arbeid waarmede geen dadelijk genot verbonden is, doch met te kennen gave aan den Gecommitteerde van het vertrouwen der Regeering, dat de voorgegeeven nutteloosheid van de dadabboom in koele,
§ 972 vruchtbaare streeken op proefondervinding rust". P. Engelhard maakte een zeer ruim gebruik van deze Resolutie, en liet (volgens het journaal der Commissie Thalman c. s.) overal den dadap ook in laaggelegen tuinen kappen; zelfs deed hij Hoofden in het blok zetten, die in dit vernielingswerk niet ijverig genoeg waren. Volgens die Commissie en Van Lawick (B. R. 21 Juli 1807) bedierf hij daardoor talrijke tuinen geheel. Van Lawick's oordeel leest men in zijn rapport van 9 Febr. 1809: „Op schraale gronden is de dadapboom daartoe (*tot schaduwboom*) niet toereikende; de pisangboom komt dan zeer te pas en is hoog noodzakelijk, geplant wordende, evenals de dadap, den een om den anderen, mits dat men agt geeft dat, wanneer de dadap genoegzaam opgeschoten is, men de pisang wegkapt, want daar te weinig schaduw de coffijboom slegt doet opschieten en van geen duur doet zijn, zo moet de pisangboom op de schraalste gronden daarin voorzien, dog wanneer dezelve te weelderig groeit, krijgt men wel fraaije coffijboomen, maar dezelve geven weinig vrugten, doordien de pisangboom belet het doordringen der zon op de onderste takken. Het is ook evenzo gelegen met de dadapboom, wanneer dezelve te weelderig opschiet, en men moet dus de takken snoeijen zonder de boom weg te kappen of af te schillen; in het eerste geval krijgt de coffijboom met eens te veel zon, het onkruid schiet op, zodat men dan in de vrugtdragende tuinen nog moet patjollen, tot merkelijk nadeel van de coffijboom, en in het laatste geval komt hier nog bij, dat de dadapboom uitstervende de menschen

op het lijf valt en de coffijboom ruïneert". Hij wil „op ieder vier coffijboomen een dadap en daar de gronden schraal zijn ook een pisangboom". Ook Van § 973
Motman in zijn rapport van 15 Juni 1809 staat één dadap om de 4 koffieboomen voor; men moet daartoe gebruiken „jonge takken van 5 à 8 voet". De instructie van 1807 (art. 10) gelast aanplant van dadap ter lengte van $2^1/_2$ à 3 voet, van boven schuins afgesneden. De Wilde (p. 69) wil, dat de stekken $1^1/_2$ à 2 duim dik en 4 voet lang zijn, en geeft voorschriften voor het planten daarvan. Crawfurd (u. s.) zegt dat men in West-Indië geen schaduwboomen gebruikt en dat hij niet weet welk nut zij eigenlijk hebben. Volgens Raffles (u. s. pag. 139) stond tusschen elk paar boomen een dadap, op goede gronden echter minder; (ibid. p. 141): „in high lands many of the most flourishing gardens are to be observed with very few dadaps". De Wilde (p. 68) zegt dat op schrale gronden de dadap tusschen elke twee rijen koffie wordt geplant, op vette gronden om de twee rijen koffie eene rij dadap, terwijl bij 't opschieten der koffie de dadap regelmatig uitgedund wordt. In een opstel in De Oosterling (1835, I p. 99 e. v.), geschreven omstreeks 1826, leest men nog (p. 411): „Op plaatsen waar de dadap niet voorkomt, hetwelk in al te vochtige gronden dikwijls het geval is, bedient men zich van den pisang; echter moet deze gedurig gadegeslagen worden, ten einde hij niet door al te sterke vermenigvuldiging aan den koffijboom de noodige sappen onttrekke". Ook De Wilde (p. 74) noemt pisang, doch eerder bij wijze van nuttige tusschenplanting. De instructie van 1827 staat ook djarak toe als schaduwboom, doch gelast dien om te kappen zoodra de dadap hoog genoeg is (art. 16 en 22); evenzoo Holle (l. l. pag. 300).

Tusschenplanting. Vergelijk wat hierboven over vruchtboomen in kof- § 974
fietuinen werd gezegd. Reeds D. 6 Nov. 1711 rapporteeren Appeldoorn en Wijs aangaande hun tocht naar de Zuidzee: „De coffijthuijnen sijn op alle groote en kleijne negorijen gevisiteert en wel bevonden; hebbe de groote boomen, soo van pompelmoesen als andere, die door het belommeren de coffijboomen schaden doen, uijt laten kappen". Aangezien de koffiecultuur destijds pas ingevoerd was, zal men, geloof ik, moeten aannemen dat hier sprake is van kampongkoffie, geplant op de erven der bevolking onder reeds aanwezige vruchtboomen. De instructie staat bij art. 16 eene tweemaal te verrichten tusschenplanting van padi toe, met als tweede gewas djagoeng enz., zelfs kapas en indigo, teneinde „het schoonhouden der thuinen gemakkelijk te maken en met het aanleggen een ten eersten te verwagten genot te verbinden"; na die twee oogsten mag nog slechts een keer keladi en talas worden geplant. Bij R. 20 Nov. 1798 werd conform een voorstel van P. Engelhard besloten „om in alle koffijtuinen waar de dadapboomen twee en meer jaaren oud zijn, bij dezelven te laten planten peperranken". In zijn rapport van 31 Dec. 1804 vermeldt dezelfde dat uit het Tjiandjoersche een aantal gezinnen verhuisd is, omdat een Opziener „het planten van padij, tallas en andere

aardvruchten in de een- en tweejarige coffijplantagiën had belet". Hij zelf had „300 cranjangs aardappelen van Tjiepannas laaten uitdeelen om in de
§ 975 jonge coffijtuijnen te planten". De bedoeling was, den Inlander tegemoet te komen in zijn tegenzin tegen het schoonhouden der tuinen en om „het nuttige met het aangenaame te verbinden". Bij R. 15 Febr. 1805 drong de Regeer. er echter op aan, dat „na het maaijen van de padij het stroo daarvan direct weggebragt en de thuinen omgespit" zouden worden De instructie van 1807 (Bijl. XLIV art. 13) verbiedt de tusschenplanting „als voor niets goed zijnde". Van Lawick zegt in zijn rapport van 9 Febr. 1809: „Men kan het planten van tabak en catjang soeoet (*lees: soeoek*) in de jonge tuinen toestaan, mits de catjang maar in het eerste jaar, dog de tabak in de eerste twee jaren, en dat de catjang geplant worde op $2^1/_2$ voet en de tabak op $1^1/_2$ voet distantie van de coffijboom; dit doet het onkruid verdwijnen en schaad hoegenaamd niet aan de coffijboom. Padij, jagong, wiedjing (1) en de oplopende catjang zijn in de plantagie nadelig". Maar Van Motman zegt in 1809: „Veldgewassen gelijk tallas, obie, jagong, catjang, capas, indigo en alle planten, die de jonge coffijboomtjes in hunne eerste groei kunnen beschaduwen en de grond vogtig houden, zijn heilzaam en nuttig tot zo lange de dadapboom een genoegzaam lommer aan de coffijplant geven kan, wanneer deze aard-
§ 976 gewassen niet meer nodig maar zelfs nadeelig zijn". Over tabak als tusschenplanting zie § 1423. Een besluit van 13 Louwm. 1810 gelast de uitroeiing van „alle zoodanige peperranken, welke geen voordeel meer aan den Lande afwerpen en tot nadeel der koffijculture strekken". De concept-instructie van 1821 staat in jonge tuinen eene tusschenplanting toe van tabak, katjang „en andere groentens" maar niet van padi, djagoeng en „oploopende katjang". De Wilde (u. s. pag. 73) is een voorstander der tusschenplanting van tabak op goeden grond; verder van aardappelen, kool, talas, padi, sommige katjangsoorten (mits geen katjang areuj; dit is eene klimplant, die eetbare boontjes geeft) en op lage, roode, zonnige landen djarak; ook peper vindt hij niet kwaad, doch (ibid. p. 77) alles alleen in het eerste en tweede jaar, „wordende met het derde jaar de koffijplantjes reeds te groot, en geeft de dadap nu te veel schaduw om met voordeel tusschenplantingen te kunnen ondernemen". De instructie van 1827 staat tusschenplanting toe van tabak, oebi, katjang, samangka en groenten, verbiedt haar voor padi, djagoeng en oploopende katjang, doch prijst haar voor geen gewas aan. In onzen tijd is men weer van het nut der tusschenplanting van veldgewassen overtuigd geworden als voordeelig voor koffie, op schralen grond geteeld, en als een middel om den planter eene goede verdienste te bezorgen zoolang de koffie nog niet draagt;

(1) Widjen, Sesamum indicum, Teysmannia X, 76; XIV, 384; van de zaden wordt vooral olie bereid; zie ook Rumphius, Herb. Amb. V, 1, p. 204 e. v.; Greshoff, Schetsen van nuttige Indische planten p. 21 e. v.; De Bie, Landbouw I, 117.

zie Ind. Gids 1890, II, 1958; Tijdschr. B. B. IV, 223 (waar de meerdere geneigdheid der bevolking tot de cultuur wordt toegeschreven ook aan de gegeven vergunning tot tusschenplanting van z. g. tweede gewassen); ib. V, 58. Semler keurt haar af (o. l. I, 323) Merkwaardig is, dat zelfs de tusschenplanting van indigo haar verdediger vindt in een schrijver in het Archief voor den Landb. der Bergstreken II, 120, omdat daardoor het onkruid wordt onderdrukt en de bodem bemest; „de ammoniakgassen, die de indigoplant in zich heeft, verdrijven alle plagen, tot sprinkhanen toe, desinfecteeren alle koffietuinen en ontlasten hen van ziekteverschijnselen" (mogelijk den koffieboer ook van zijn geld). Tabak groeit heden ten dage in de Preanger „'t best tusschen jonge koffie" (Welvaartrapport V*a* p. 157).

Schoonhouden. De concept-instr. R. 20 Sept. 1785 verlangt dat „het § 977
heele jaar door" met de patjoel zal worden gewerkt „en niet met behulp van een klewang of gorret" (1), waardoor het onkruid des te weliger zou opschieten. Rolff klaagt in zijn jaarrapport van 31 Dec. 1786 „dat de grond in de meeste plantagiën zodanig overhoopt en aangevuld legt met de afgevallene bladeren, zoo van de vrugtdragende coffie- als dadapbomen, dat er geene mogelijkheid overblijft om de tot rijpheijd gekomen en afgevallene coffijboonen weder alle te kunnen doen opzamelen, waardoor de grootste menigte derzelver onder de bladeren blijft leggen en weder uijtschieten". De instructie van 1789 art. 12 beperkt het schoonhouden tot viermaal per jaar en na twee koffieoogsten tot driemaal, en wel met de patjoel (art. 13; zie verder art. 14 en 15). Intusschen schrijft Nic. Engelhard 9 Aug. 1793 uit Krawang, dat de Opziener aldaar den „Chineeschen ploeg" heeft ingevoerd, welke door één buffel wordt getrokken, aangezien de bevolking te arm was om twee buffels te koopen en daarom de koffietuinen schoonhield met patjoel en parang „hetwelk zeer slechte en schraale plantagies geeft"; deze afkeurende woorden slaan waarschijnlijk op het werken volgens de instructie. In R. 24 Dec. 1801 wordt vermeld dat „volgens het aangehaalde door den Gecomm. (*P.*) Engelhard veele thuijnen niet weelig kunnen groeien uithoofde van de daarin gevonden wordende alang-alang en ander onkruid en die thuijnen door gebrek aan buffels niet zijn kunnen worden schoongemaakt", waarom door Van Overstraten machtiging was verleend tot den aanmaak van 19.500 „ijzeren patjols tot het schoon en zuiver houden der thuijnen", van welke er 6.000 voor Tjiandjoer, 5.000 voor Bandoeng bestemd waren.

P. Engelhard noteert in zijn reisjournaal van 1802, dat in het Tanggo- § 978
ransche de koffietuinen ten behoeve der tusschenplanting van veldgewassen

(1) D. i. de *kored*. Rigg beschrijft haar als „an iron instrument, being a small blade with a shaft hole (*steelopening*) set at an angle to the blade"; het dient tot wieden. Evenzoo spreekt Dr. W. Burck in Tijdschr. B. B. XII, 369 op afkeurende wijze van „het schoffelen van den bovenground met den parang, zeer ten nadeele van den bouwkruin, die bij regens verloren ging, en van de boomen, wier wortels onophoudelijk werden vernield".

met den ploeg werden omgewerkt, „waaromtrend ik den Inlander onderrigte dat de ploeg wel onontbeerlijk is om de gronden, tot den aanleg van een coffijthuin bestemd, daartoe vooraff wel te bereiden, dog dat sij, de dadap en daarna de coffijboomtjes geplant hebbende, alleen van de patjol moeten gebruik maaken" om het onkruid te verwijderen en den grond vooral bij droogte los te maken. Elders wijst hij er de bevolking op dat het vele patjoelen op hellenden grond niet goed is, daar de regens alsdan de koffieboomwortels bloot spoelen; wel is het goed „op effen harde gronden, daar de regen dan doordringen kan". Van Lawick zegt in zijn bovengenoemd rapport: „Men moet het willekeurig schoonmaken der coffijtuinen compleet beletten; dit dient niet te geschieden als op last van den Opziender. In tuinen, welke op vlakke gronden zijn aangelegd, kan men tot in het tweede jaar met de patjol werken, en met die in het gebergte liggen moet men handelen evenals de Javaan met zijn tipar doet, welke hij dikwijls schoonmaakt, maar eenlijk met de coreek (*kored*), om reden de wortels, die de padij geschoten heeft, zouden komen bloot te leggen wanneer hij de grond omspitte. Jonge plantagies dienen in de maanden Meij, Augustus, November en Februarij te worden schoongemaakt, wanneer men in Februarij meteens de uitgestorvene plantjes verwisselt. Vrugtdragende tuinen dienen niet meer dan tweemaal in het jaar schoongemaakt te worden, en wel voor de eerste maal tegens dat de vrugten beginnen rijp te worden, wanneer men zorgen moet om dezelve zo schoon te maken dat men de op de grond afvallende vrugten kan zien leggen, en dus de bladeren en onkruid (ofschoon het laatste in welaangelegde tuinen weinig zijn zal) buiten de tuin werpen, en voor de tweede maal nadat de vrugten ingezameld zijn, wanneer men de nog op den grond leggende boonen uit de bladeren zoekt en voorts die bladeren tusschen de coffijboomen inlegt, hetgeen bevon-

§ 979 den is voor dezelve goed te wezen". De instructie van 1827 gelast drie maal per jaar de tuinen schoon te maken en zulks verder naar gelang der gebleken behoefte te doen; zij geeft veel nauwkeuriger voorschriften dienaangaande dan de oudere instructies. Overigens zegt H. J. Smid (o.l. pag. 41): „Men mag als regel stellen dat hooggelegen tuinen de helft minder behoeven bewerkt te worden dan laaggelegene". Door anderen wordt het schoonmaken in den drogen tijd per se afgekeurd. Als curiositeit op dit gebied noteer ik nog dat in een D. 21 Juni 1740 geïnsereerd rapport van eene Commissie, ter inspectie naar Tjiasem gezonden, welke vele velden met alang-alang bedekt gevonden had, vermeld wordt: „soo hebbe ik eerste ondergeteekende salvo meliorij (*d. i. onder correctie*) haar onderrigt, dat zij een machine van hout zouden maeken en met buffels over de geseijde alang alangs doen heenrollen".

Bemesting wordt alleen aangeraden in de memorie van Vuijstman, B. 26, 6; de betrekkelijke tuinen waren echter zeer klein.

§ 980 *Toppen en snoeien.* A. Hamilton o.l. I. 38: „The whole province of Betlefackee (*gebied van Mocha*) is planted with coffee trees which are never

suffered to grow above 4 or 5 yards high". Valentijn V, 1, 189 van zijne koffieboomen op Ambon: „Ik heb de meeste boomen, opdat zij wat dikker stam krijgen zouden, wat kort gehouden, latende die niet hooger dan een groote arbornijn (*denkelijk: arbre nain, dwergboom*) pas vijf à zes voet hoog groejen, en dan zijn zij op zijn allerbest, zeer vrugtbaar en ontrent een mans arm dik"; men moet „gedurig snoejen.. en dan zal hij zeer weeldrig vrugten dragen". In een rapport van Rolff, B. R. 4 Aug. 1789, verklaart deze zich tegen een geopperd voorstel om de koffie niet hooger te laten groeien dan zes voet, zooals in West-Indië heet te geschieden, „alzo hij in een der grootste Tjanjoursche koffijthuinen heeft bevonden, dat de koffijboomen, die thans 8 à 12 jaaren oud en 18 à 24 voeten hoog zijn, van beneden tot den top, zo verre de takjes oud genoeg zijn om vruchten te dragen, vol bloezems en vruchten waaren". In de instructie wordt over dit onderwerp niet gesproken. Ook Guitard verklaart zich B. R. 15 Oct. 1790 tegen het toppen; dit is op Mauritius opgegeven, zegt hij, „wijl die getopte boomen niet alleen minder vrugten droegen, maar de qualiteit der coffij daardoor ook veel minder is bevonden geworden"; op zijn advies besluit de Regeer. bij evengenoemde Resol. om, „dewijl men op Tjanjour een proef genomen heeft met de koffijboomen te toppen, en dezelven veel minder vruchten hebben afgegeven dan de ongetopte, van het toppen af te zien". Gaudin ried in 1805 aan, drie of vier jaar na de planting den boom te toppen tot op 5 voet en alle jaren te snoeien. Van Lawick in zijn rapport van 9 Febr. 1809 komt er op terug § 981
naar aanleiding van de moeielijkheid van het plukken bij ongetopte boomen, en oordeelt het „van het hoogste nut dat men, zodra de jonge boomen twee jaren oud zijn, dezelve in den regenmousson van boven de koppen afslaat, en van onderen tot op 1½ voet van de grond de jonge lootjes wegsnoeit, en hiermede jaarlijks continueert, naar mate dat de boom opschiet. Men bekoomt daardoor het voordeel, dat de boom niet hooger zal groeien dan zes voet en dus geene ladders meer benodigt hebben; dat de takken in stede van een handbreed, op veel korter distantie van elkander aan de stam zullen uitgroeijen en dezelve zig ver zullen uitspreijen en de vrugten vele en digter op elkander groeijen zullen. Het is niet gegrosseert wanneer men stelt, dat de boom alsdan eens zoveel vrugten zal geven dan wanneer dezelve willekeurig opschiet, want de sappen, welke nu in de hoogte getrokken worden, vereenigen zig dan in het midden van de stam en geven aan de takken een volkomen wasdom, daar dezelve nu kort en ver van elkander opgroeijende, de boom, wanneer dezelve eenige jaren oud is, gemeenlijk twee à drie jaren moet rusten voordat dezelve weder vrugten draagt, want men heeft bij de laatste inzaam de jonge lootjes afgestroopt, die dus eerst weder moeten zijn aangegroeid, wil de boom vrugten geven. Het patjollen in de tuin valt daardoor voor het grootste gedeelte weg, wijl, de takken zig verder uitbreidende, er in het derde jaar al geen onkruid in de tuinen meer opgroeien kan;

vrouwen en kinderen zijn dan in staat zelfs te plukken . . . . . Dat de coffijboom beter opgroeit wanneer men dezelve de kop afslaat, heeft de ondervinding bewezen". Intusschen is van dit advies niet veel notitie genomen, want Raffles (u. s. pag. 141) zegt: „The tree is never cut or pruned and is universally allowed to grow in all its native luxuriance". De instructie van 1827 schrijft (art. 13) het toppen niet voor, maar staat het toe mits met goedkeuring van den Directeur der Middelen en Domeinen. Van Gorkom (o. l. pag. 314): „De vraag of men zijn koffieboomen toppen en snoeien moet, wordt niet door alle belanghebbenden eenstemmig beantwoord".

§ 982 *Op stomp kappen.* Een brief van de Regeer. dd. 14 Juni 1730 naar Cheribon vermeldt, dat aan de Hoofden van Talaga en Galoeh is vergund, hunne nieuwe (*sic*) koffieboomen een voet boven den grond af te kappen ter bevordering van de groeikracht. P. Engelhard noteert in zijn reisjournaal van 1802 dat in den Timbangantenschen tuin Tjiledoek, met zeer goeden grond, als proef „in 't voorleeden jaar van de oude boomen eenige afgekapt (*zijn*) gelijk in de West-Indiën geschied, dewelke genoegsaam alle reeds weederom twee en drie voeten hoog uitgegroeijd waaren". Over dit op stomp kappen, „dikwijls een heilzaam middel om zijn aanplant te behouden", zie Teysmannia IX, 439.

Plukken. Rolff in zijn rapport, geïnsereerd in R. 30 Dec. 1785, wijst er op, dat de Inlander de vruchten niet plukt maar een heelen tak, rijp en onrijp, vruchten, bloesems en bladeren afstroopt. De Regeer. gelast bij evengenoemde Resol. dat de vruchten een voor een geplukt zullen worden; vergelijk art. 17 der instructie van 1789. Volgens een rapport R. 30 Dec. 1791 had de pluk „altoos in de maanden van Februari en Maart" plaats; intusschen zegt Van Lawick in eene memorie van 2 Juli 1805 dat de maand Mei „in het midden van den pluktijd" valt, doch dat hierbij verschil bestond, aangezien in koelere streken eerst in Mei en Juni met den pluk werd begonnen.

§ 983 Van Motman verzekert in een rapport van 15 Juni 1809 dat in de lage landen in Mei en Juni geplukt wordt, terwijl de napluk daar in Juli geschiedt en in het gebergte de pluktijd nog later valt. Dit komt vrij wel overeen met art. 16 der instructie van 1807 (Bijl. XLIV), maar verschilt ten eenenmale van wat H. J. Smid (o. l. pag. 56) verklaart, dat in laaggelegen tuinen „het midden van den pluk valt in Januari en Februari, terwijl men kan rekenen dat de napluk en het oprapen der afgevallen koffie tegen of in Mei is afgeloopen", hoewel in hooggelegen tuinen „de oogst niet eerder begint dan in Febr.; de groote pluk valt in 't laatst van April tot Juni in, en men moet somtijds den laatsten pluk en het oprapen volhouden tot in October". Volgens het rapport van den Hoofdinspecteur der koffiecultuur C. J. Bosch (Begrooting van N.-I. voor 1871, laatste bijlage tot de Handel. der Staten-Gen. p. 6) loopt in de Preanger de oogst het gansche jaar door en moet men 14 à 17 maal plukken „om een boom van zijne vruchten behoorlijk te ontdoen", en dan

blijven er nog op den grond liggen die weer uitloopen. Vandaar, en omdat de werkdag in het gebergte vaak door regen wordt afgebroken, dat er zoo slecht geplukt wordt en enorm veel koffie verloren gaat. Vrouwen plukken volgens hem minder ruw dan mannen. Overigens zal men bij het nalezen van dat voor de geschiedenis der cultuur sedert het herstel van het Nederl. gezag zeer belangrijke rapport bespeuren, hoe de historie zich herhaalt en hoe in Indië, waar men van den dag in den dag leeft zonder zich van het verledene rekenschap te geven, telkens dingen als splinternieuw worden aanbevolen die vroeger beproefd, ongeschikt bevonden, verworpen en vergeten zijn. De verkeerde plukwijze, waarover Rolff in 1785 klaagde, bleef voortduren. Nic. Engelhard zegt in zijn rapport van 2 April 1800: „Doorgaans plukt men § 984
de rijpe met de onrijpe vruchten" door de takken af te stroopen, en wel „omdes te spoediger de coffij te kunnen afleeveren en te minder te transporteeren te hebben"; bij R. 27 Dec. 1800 wordt aan Opzieners en Regenten opnieuw gelast, hiertegen te waken. Evenzoo bij de instructie van 1807 (Bijl. XLIV art. 15). Van Lawick zegt in zijn rapport van 9 Febr. 1809 omtrent de Cheribonsche Preanger-Regentsch.: „De coffijboom (*niet*) gesnoeid wordende en dus hoog opschietende, heeft men geen gebruik van ladders gemaakt maar gewagt met het plukken der vrugten totdat dezelve overrijp waren, wanneer men de vrugten begon af te schudden; dan, naardien aan een en dezelve boom de vrugten niet alle tegelijk rijp worden en vele dus niet door het schudden afvielen, trok men de toppen der boomen omlaag en stroopte vervolgens niet alleen rijpe en onrijpe vrugten maar ook bladeren en takken van de boom; hierdoor heeft men veroorzaakt dat de jonge takjes na een eerste schudding of plukking meest afgebroken zijn, de toppen der boomen geheel gebogen, en dezelve eenig werk heeft om weer in staat te geraken vrugten te geven, in welke tijt de jonge takjes weder moeten aangroeijen". Hij voegt daarbij: „Men moet de vrugten plukken wanneer dezelve donkergeel of rood zijn; plukt men die vroeger, word de vrugt bij het drogen zwart". Raffles (u. s. pag. 141): „In the Sunda districts the gathering usually commences in June or July, and it is not till April that the whole crop is delivered into store". Er zijn, gaat hij voort, gewoonlijk drie oogsten, waarvan de tweede de rijkste is; het plukken wordt meestal door vrouwen en kinderen verricht met behulp van ladders. Dit laatste was overeenkomstig de instructie van 1807 (z. b.); ook die van 1827 schrijft het gebruik van ladders bij het plukken voor, tenzij de boom getopt is. Overigens vergelijke men Van Gorkom (o. l. I, 324): „Gewoonlijk bloeit de koffieboom driemaal 's jaars, waardoor men den z. g. vóór-, den grooten en den napluk, die elkander spoedig opvolgen, verkrijgt. In hooggelegen tuinen rijpen de vruchten echter zeer ongelijk", en hierdoor gaat veel koffie verloren, omdat zij niet tijdig geplukt wordt en afvalt. Hoe slordig men altijd bleef werken, toont Van Soest (Geschied. van het Kultuurstelsel III, 141): „Het verlies van koffie door slechten pluk en

beschadiging der boomen wordt nog tegenwoordig op de helft der productie geschat".

§ 985 *Productie.* Het door XVII^en^ in 1719 getaxeerde productiecijfer per boom (zie § 954 i. f.) is zelden bereikt, ofschoon het niet *onmogelijk* hoog was (Van Gorkom o. l. pag. 325: „Te Tjogreg in het Buitenzorgsche en te Parakan Salak in de Preanger onderhield men indertijd boomen, waarvan 10—20 pond droge boonen getrokken werden"). Radermacher vermeldt in 1777 (T. N. I. 1856, II, 167) boomen bij Pondokgedeh, die gemiddeld een kati opbrachten (waarbij, evenals bij andere opgaven, nog de vraag blijft of hier koffie in de schil dan wel bereide koffie bedoeld wordt; echter zal men, daar de koffie eerst na de droging werd gewogen, vermoedelijk aan droge koffie moeten denken). R. 20 Sept. 1785 vermeldt dat volgens de Opzieners een krachtige boom per jaar $1^1/_4$ pond kan leveren, dus een kati. Raffles overdrijft dus wanneer hij schrijft (u. s. pag. 141): „The general average produce of a coffeetree is not estimated at much more than a kati". Proceed. 14 Mei 1816 berekent Macquoid, de Resident der Preanger-Regentsch., de productie der Gouvernementstuinen per boom op „half a pound (*bedoeld wordt* $^1/_2$ *Ned. pond*) of dry coffee", welke taxatie hij „moderate" noemt. Rothenbuhler verklaart (Verh. B. G. XLI, 54) dat „in de Bat. Bovenl. en overal elders waar

§ 986 de grond goed is" gerekend wordt op $^1/_8$ pond per boom. Volgens Van Deventer (Bijdr. tot de kennis van het Landelijk Stelsel I, 275) werd bij het besluit van Comm.-Gen. 7 Nov. 1817 N°. 17, houdende bepalingen omtrent de verhuring van koffietuinen, o. a. vastgesteld: „De tuinen zullen worden gerekend te zijn van de eerste soort, wanneer zij opbrengen ruim $^3/_1$ kati; van de tweede soort, als zij opbrengen $^1/_2$ kati, en van de derde soort als zij opbrengen ruim $^1/_4$ kati per boom, zoodat de opbrengst aan het Gouvernement zal zijn: van de honderd boomen 1^e^ soort 40, 2^e^ soort 20, 3^e^ soort 9 kati's". (Deze cijfers krijgt men door de bepaling, in dat besluit vervat, dat de tuinen aan het Gouv. zullen opbrengen $^1/_2$, $^2/_5$ of $^1/_3$ der productie, naar gelang zij zijn van de 1^e^, 2^e^ of 3^e^ soort). Heden ten dage is (Brooshooft, De ethische koers p. 58) de opbrengst der Gouv. tuinen $^1/_6$ kati per boom, „terwijl op partikuliere ondernemingen $^1/_2$ kati een lage schatting is". De opbrengst per cultuurdienstplichtig gezin is natuurlijk zeer verschillend; zoo in 1888 (Tijdschr. B. B. V, 35) in Krawang pikol 0,07; in Bantam 0,18; Tegal 2,65; Pasoeroean 8,9; in de Preanger gemiddeld 75 kati (ib. pag. 69) per 827 boomen. Intusschen waren er reeds in den tijd der Comp. tuinen die ver beneden het gemiddelde bleven. Volgens het rapport, geïnsereerd in R. 20 Sept. 1785, brachten in Krawang 482.000 boomen 400 pikol op, dus nog geen tiende kati per boom; in Tjiandjoer 5.480.194 boomen 10.000 pikol, dus ongeveer $^1/_5$ kati per boom; in Bandoeng 481.800 boomen 3.500 pikol, dus ongeveer $^7/_{10}$ kati; in Tanggeran 382.000 boomen 70 pikol, dus $^1/_{50}$ kati, enz., waarbij op te merken valt dat de cijfers der aanplantingen geenerlei vertrouwen verdienen, en

waarschijnlijk veel te hoog zijn. P. Engelhard schatte in 1803 de gemiddelde § 987
productie op een half pond (zie § 911 i.f); het journaal van Thalman c.s. vermeldt echter heel andere cijfers: in het Bandoengsche een tuin van 40.400 boomen, die in 1806 opleverde 40 bergsche pikols, dus per boom gemiddeld $^1/_4$ ℔, een van 12.000 die 16, een van 36.200 die 40, een van 11.000 die 8 pikol leverde, dus ongeveer $^2/_{11}$ ℔ per boom, een van 52.800 boomen die 219 bergsche pikol opbracht, dus ruim 1 ℔ per boom, zelfs een van 38.900 boomen die 386 pikol gaf, of ongeveer $2^1/_2$ ℔ per boom. Volgens Junghuhn (Java I, 411) gaf Bandoeng in 1842 een pikol per 176 boomen.

Voor de stelling dat op een goed oogstjaar twee minder goede volgen (Van Gorkom o.l. I, 268), of dat om het derde jaar een achteruitgang in productie waarneembaar is (Oosterling I, 413), zal men uit onzen betrekkelijken Staat niet veel bewijsmateriaal kunnen putten. Er waren trouwens te veel invloeden werkzaam, bestaande in de afwisselende eischen, orders, tegenorders enz, om het cijfer der productie alleen afhankelijk te doen zijn van weersgesteldheid en regenval, waaraan Dr. W. Burck bedoelde schommelingen toeschrijft (Tijdschr. B.B. XII, 322). Wel wordt in de jaarverslagen der Gecommitteerden zeer dikwijls op veel regen of wind gewezen tot verklaring van geringe oogsten, doch men kan die oppervlakkige en weinig vertrouwbare mededeelingen kwalijk gebruiken bijvb. tot bevestiging van den regel dat op een nat jaar veelal een kleine koffieoogst volgt (Teysmannia VII, 7).

Levensduur. R. 20 Sept. 1785 leest men in Rolff's rapport „dat ge- § 988
noegsaam beweesen is dat eene plantagie dus (*d. i. op de goede wijze*) aangelegd, ruim 50 jaaren en langer kan stand houden en er tot op deesen tijd nog coffijboomen gevonden worden, die na de overlevering nog afstammen of herkomstig zijn van de eerste aanplanting die de Comp. heeft laten doen". Uit een besluit van 27 Dec. 1800: „Den Opziender en Regent van Pamanoekan en Pagadeen te gelasten, om de vijf jaaren de koffijboomen te verwisselen", kan men nagaan hoe kortstondig dáár de plantages duurden. De instructie voor Van Lawick (Bijl. XLIII art. 5) zegt dat „vooral in de laage landen" de boomen zelden langer dan 7 à 8 jaar duren; vergelijk § 917, waar niet de levensduur maar de tijd van productie op dit cijfer wordt gesteld. Zie ook § 1021 en T. N. I. 1863, I, 142.

Bereiding (1). Valentijn (V, 1, 189) zegt dat de vrucht eerst geplukt wordt wanneer zij aan den boom „bruin swart en droog" is geworden; dan wordt zij in de zon „nog meer" gedroogd; volgens hem zou de vrucht aldus worden verzonden, zonder van den bast ontdaan te zijn. Maar D. 6 Nov. 1711

(1) Bij de hieronder verzamelde bizonderheden uit oude stukken is het soms voor een leek moeielijk uit te maken welk gedeelte van het bereidingsproces wordt bedoeld. De koffieboon toch is besloten in drie omhulsels: de roode schil, de hoornschil en het zilvervlies. Nu wordt echter tusschen het verwijderen van de roode schil en dat van de hoornschil veelal geen onderscheid gemaakt; aangezien ook de zoo uitvoerige instructie van 1827 zulks niet doet,

lezen wij dat de Commissie die het Tjiandjoersche bezoekt aan de bevolking aldaar voorschrijft dat „eer de coffijboonen werden gelevert, dat deselve de
§ 989 bast moet af sijn en van degen gedroogt". Bij R. 29 April 1712 wordt besloten de in Cheribon geplante koffie tegen den bepaalden prijs aan te nemen „mits dat deselve na een genoegsame droging in de son van de swarte buijtenbast en witte binnenschil na behooren gesuijvert en dan verders in de wind gedroogt sij, om sonder vreese van verbroeijing ofte beschimmeling vervoert te kunnen worden". Deze bereiding komt overeen met die in Arabië (zie bovengenoemd werkje A voyage to Arabia enz. p. 223: in plaats van te plukken, schudt men den boom; de vrucht wordt in de zon gedroogd, gebolsterd met „large heavy stones and spars of wood, they roll over them", en daarna weer in de zon gedroogd „because it is still green"). Arabië voert meest koffie in de schil uit (Mr. N. P. van den Berg in Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. 1879 p. 458). Indië verzond zijne koffie eerst in de hoornschil; zie de Aank. patr. miss. 17 Febr. 1707 (Bijdr. 1859, p. 55): „Het schijnt ons toe dat voorsz. Javaense cauwa niet sterk genoegh is gedrooght, buijten dat het buijtenste basje of huijsje daar de boon insit, daar nogh om is gelaten". Suriname deed dit een twintig jaar later nog wel, zie Leupe in Bijdr. 1864 p. 248, en R. 14 Sept. 1722 wordt de last naar Mocha geformuleerd, om naar patria te zenden „een baaltje coffijboonen in haar laatste witte basje", dus als proef. Van Gorkom raadt aan (o. l. pag. 331), de gedroogde koffie „in de schil te verzenden"; er zijn thans in Nederland koffiepellerijen, die het product in de
§ 990 hoornschil ontvangen (ibid. p. 334). Op de droging viel soms aan te merken; de Afg. patr. miss. 18 Juni 1729 (De Jonge IX, 143) vermeldt dat in patria koffieboonen zijn aangebracht, die „al te vroeg of groen sijn geëmballeerd". Het volledigst is de beschrijving bij Heydt, die tijdens Valckenier te Batavia was (Schauplatz p. 41): de koffieboonen „werden von denen Bäumen gebrochen und in grose Körbe geschüttet, wo sie so lange stehen bleiben bisz sie über einander anfangen heisz zu werden und das Fleisch daran zu verfaulen (1), welches gemeiniglich in 3 oder 4 Tagen geschiehet: alsdann werden sie mit

---

moet ik wel onderstellen dat dit één en dezelfde bewerking is. Vergelijk ook Holle's handleiding (Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. VIII, 304 e. v.), die spreekt van 1° gisting op hoopen gedurende 24 uur, waardoor 't zilvervlies losraakt; 2° droging gedurende 1½ à 2 maanden; 3° het stampen in koekoesan's van buffelhuid; 4° het wannen; 5° het sorteeren. Bosch zegt (l. l. pag. 11) dat de boonen „door stampen van die (*roode*) schil, vervolgens van het hoornvlies ontdaan en eindelijk door wannen gezuiverd" worden. Uitvoerig zijn ook de mededeelingen p. 1467 en elders in de Bijl. der Handel. 1870 I. De bewerking in Menado (volgens Graafland, De Minahassa, I, 184; zie ook Koffiegids 1899 p. 159) is aldus: 1° een nacht laten liggen om wat week te worden; 2° zachte stamping in het rijstblok; 3° afwasschen; 4° drogen; 5° verwijderen der hoornschil door stampen.

Uit Brockhaus (Konv. Lexikon 14e Auflage, Supplem. p. 637) blijkt dat de 3 hulzen worden verwijderd (bij droge bereiding) door één werktuig, hetwelk de boonen echter meer dan eens moeten passeeren.

(1) Evenals Prof. S. Bleekrode, De koffijbereiding, Rotterdam 1861, p. 11 zegt dat op Ceilon de koffie 12 à 36 uren, al naar de weers-

Wasser so lange abgewaschen bisz die blossen Kerne (*in de hoornschil*) darliegen, welche man in der Sonnen auf Matten leget, ausbreitet und trucknet bisz sie recht dürre sind; darauf diese zusammen in Tröge oder sonsten ausgehöhlte Plöcke (*blokken*) geschüttet und mit einem Stampfer gestossen, wie man allhier (*nam. in Duitschland*) den Hirschen (*lees: Hirsen, gierst*) zu tractiren pfleget. Wann die Sclaven (*hij spreekt van Batavia en omgeving*) dieselbe nun also gestossen haben, so gehen die äussere (*sic*) Schalen entzwey und davon herunter, welche nicht allzu starck oder dicke sind. Die rechten Bohnen, derer in jeder Schalen zwey sind, fallen alsdann heraus, welche, in einem breiten expresse darzu gemachten Korb ausgeschwungen (*dus: gewand*), von aller Unreinigkeit (*het zilvervlies?*) gesäubert und zum fernern Gebrauch verwahret werden" (1). Heydt's Duitsch heeft, zooals men ziet, nogal geleden onder de aanraking met Nederlanders.

De instructie van 1789 spreekt in art. 18 alleen van het drogen, en § 991
wel door vuur, niet door de zon. P. Engelhard zegt daaromtrent in zijn rapport van 31 Dec. 1804 dat genoemd voorschrift „allezints nuttig" is, maar dat „de huizen te compendieus (*eng*) zijn om de ingezamelde boonen derwijze te bevatten, dat iedere parthij luchtig kan worden uitgestort", zoodat „de halv droog geworden boonen met de pas geplukte wierden vermengd" en er broeiing ontstond. Guitard schrijft B. R. 15 Oct. 1790: „De wijze van de coffij te drogen en te ontbolsteren is op Isle de France nog weinig verder dan hier gevordert; de droging geschied alhier op bamboese roosters met vuur daaronder gestookt, en daar nog in de zon, terwijl de ontbolstering evenals hier door houte stampers en vijsels geschied". Het volgend jaar vermeldde het jaarverslag R. 30 Dec. 1791: „Het volk van Tjandjoer, dat iets meerder industrie schijnt te hebben dan dat van andere regentschappen, bedient zich thans van een soort van houte handmolens om de gedroogde koffij uit de bolster te maalen; nadat de boonen tweemaal deeze molen gepasseerd hebben, zijn zij zuijver van de schil", elders worden zij door jongens en meisjes gestampt. Bij R. 20 Nov. 1798 worden geapprobeerd „de aan de Regenten § 992
en Europeesche Opzienders gegeven orders om de koffijboonen niet in rijstblokken te ontbolsteren, maar in kuilen, gegraaven in drooge en zandachtige aarde"; bij R. 24 Dec. 1801 wordt deze order herhaald; Nic. Engelhard had

gesteldheid, in hoopen gelegd wordt, opdat door gisting het plantenslijm zal loslaten, waarna men „er coelies gedurende een half uur op laat dansen bij een gedurigen stroom van helder water"; hierdoor blijft de koffie zuiver in de hoornschil over; dus eene soortgelijke bewerking als met het inkuilen werd beproefd, doch mislukte, Tijdschr. voor Land- en Tuinbouw en Boschkultuur II, 63.

(1) Nagenoeg dezelfde bereidingswijze vind ik in het Archief voor den Landb. der bergstreken in Ned.-Indië IV, 309 aangeprezen als eene nabootsing der natte of West-Ind. methode, in toepassing te brengen door de kleine Europeesche boertjes die men wilde creëeren; de broeiing dient om het slijm te verwijderen, de begieting met water, tegelijk met boenen, om de roode schil los te krijgen; van het stampen om de hoornschil te verwijderen wordt niet gesproken.

2 April 1800 gerapporteerd dat in het rijstblok veel boonen stukgestampt werden. Droging „op expresse drooghuizen, die daartoe gemaakt moeten worden", namelijk door den inlandschen producent, vermeldt R. 27 Dec. 1800. In R. 15 Febr. 1805 worden die droogschuren beschreven als „van bamboezen". Van Motman schrijft in 1809 dat het drogen geschiedt „òf in de open lucht òf in daartoe gemaakte schuuren, waaronder een gematigd vuur gehouden wordt, òf ook wel op de zolders der huizen". In de instructie voor de administrateurs der Westzijdsche pakhuizen van 5 Juli 1803 (P. XIII, 648) leest men dat dezen „verplicht zijn (*de koffie*) eens om te schoppen en alsdan zo lange laten leggen, tot zij een zekere warmte verkrijgd, die.... het vlies, waarmede de boon omkleed is, losmaakt"; de koffie werd dus aan de Comp. geleverd in het zilvervlies en deze gaf er de voorkeur aan, haar zonder zilvervlies in den handel te brengen, omdat bij de droge bewerking het zilvervlies verkleurt en de koffie dus minder aangenaam op het oog wordt (Van Gorkom o.l. I, p. 328). Uit Bijl. XLIII art. 10 ziet men dat de droogschuren der bevolking voor een heelen tuin moeten hebben gediend; vergel. § 1022. Van Lawick in zijn rapport van 9 Febr. 1809 staat eene droging voor door ieder planter afzonderlijk (1) en niet in expres gebouwde droogschuren; o. a. omdat de bevolking, bij gebrek aan lust om het benoodigde brandhout te kappen, alsdan de koffie in de zon droogt, hetgeen „de vrugt bederft", haar wit en licht maakt; „overal in de huisen vind men boven de haard, waarop zij hunne rijst kooken, groote roosters", die daartoe kunnen dienen, want „coffij moet langsaam en door de rook gedroogd worden, dan worden de boonen blauw"; de droogschuren waren bij de tuinen, teneinde het transport van de vruchten in de schil naar de afgelegene woningen te vermijden; „men moet de coffij na gedroogd te zijn, alle stampen in leeren zakken, dewelke in den grond gezet steeds meegevend zijn (*Van Motman 1809: in kuilen, die „met een dierenvel van binnen bekleed zijn"*) en daardoor de boonen niet aan stukken gestampt worden, en om dit laatste nog verder te voorkomen, of dat dezelve plat worden, moet coffij kurkdroog zijn, en voordat men begint te stampen een oogenblik in de zon gezet worden, wanneer de schil spoedig afsplijt". Vergelijk de instructie van 1807 (Bijl. XLIV art. 17 en 18).

§ 993 Raffles (u. s. pag. 142) is uitvoerig: „Attached to every principal village near which are coffee plantations of any extent, there is a drying-house, to which the newly gathered coffee is brought; it is there placed on hurdles (2),

(1) Men zou daartegen kunnen zeggen, dat het vervoer der pas geplukte boonen naar huis lastig is door de zwaarte; daarvóór pleit echter dat het drogen der koffie beter gaat in kleine partijtjes dan in groote hoeveelheden.

(2) Parapara's, zie B. 40, 22, 1. De instructie van 1821: op stellingen, voorzien van een rand en met bamboematten belegd; de daken worden „bij goed weder" geopend om de koffie „aan de zon te kunnen blootstellen", doch „op het heetste van den dag" toegemaakt.

about four feet from the floor, under which a slow wood fire is kept up during the night"; overdag blijft het dak dicht „as the heat of the sun is considered prejudicial"; de koffie wordt gebolsterd zooals boven gezegd; „a mill of simple construction is sometimes used but is not found to answer so well. The coffee being then separated from the husk is put into bags or baskets and kept on raised platforms till the season of delivery". De Wilde (u. s. pag. 79) noemt de droogschuren prapratak's, bij Coolsma: paratag (1). Na de droging hierin komt volgens De Wilde (Woordenboek p. 234) de droging op de „zolders" der woningen, in den rook. Omtrent het openen en sluiten van 't schuif- § 994
dak verklaart hij (evenals Holle l. l.) precies het tegengestelde van Raffles, overigens komt hij vrij wel met dezen overeen; in plaats van een leeren zak noemt hij een kuil, waarin een zak van buffelhuid; op p. 81 vermeldt hij ook het sorteeren der bereide boonen van de Gouvernements-oogsten, iets waarvan vóór hem geen sprake is, behalve bij Van Lawick (B. 44, 9, 2); dezelfde strekking heeft het besluit P. XVI, 454, om slechte koffie niet te accepteeren doch te vernietigen. De instructie van 1827 (art. 36) zegt dat de bolstering „niet mag geschieden in houten vijzels, lessoong of loempang genaamd, ook niet door middel van handmolens . . . maar in buffel- en andere huiden, door wrijving verzacht, welke in den vorm van een zak of trechter in eene diepte van 2 à 3 voet in den grond, rondom in verbrijzelde aarde, moeten worden geplaatst, ten einde de koffijboon niet te verbrijzelen". Holle noemt (Tijdschr. voor Nijv. en Landb. VIII, 287) deze „kegelvormige manden van buffelhuid of van gevlochten bamboe" met den naam *koekoesan*, die volgens Coolsma eene wierooktest aanduidt. Zie verder C. S. W. van Hogendorp, Beschouwing enz. p. 234; De Oosterling 1835, I, 413; J. I. van Sevenhoven in T. N. I. 1838, I, 221; Van Gorkom o. l. pag. 325. In Tijdschr. voor Nijverh. LXI, 64 vind ik de oude droogwijze der Comp. ten bate van koffieplantende lezers uiteengezet als een middel om prima fancy-koffie te bereiden. Over de mislukking der pogingen in den bloeitijd van het Cultuurstelsel om de West-Indische (natte) bereiding in te voeren vergelijke men Van Soest (u. s. III, 147). Dat de G.-G. Rochussen deze invoerde, zooals T. N. I. 1871, I, 263 noot 5 staat, is onjuist, want Van Sevenhoven u. s. spreekt er al over als „in eenige residentiën" gebruikelijk.

Qualiteit. Vergelijk wat Witsen al in 1716 schreef (§ 811). W. L. de § 995
Sturler (l. l.) zegt dat „de boonen bij drooging in het klevige en honigachtige

(1) Later zijn *pratag's* de etablissementen, waar de bevolking in de ver van hare woningen gelegen tuinen (zie § 1020) jaarlijks tijdelijk werd geherbergd, met daarbij behoorende schuren enz. (Bijl. Handel. u. s. pag. 2763). Resident Macquoid spreekt Proc. 28 Sept. 1815 in een koffierapport van „*pandagans* or small drying houses in the interior". De juiste benaming is: *panagan* (Rigg: „a building raised on posts a little off the ground, usually made of bambu and provided with a moveable atap roof so as to expose the contents at pleasure to the sun and in case of rain to be able to speedily cover it up..... Such panagans, only on a large scale, are used for drying coffee in the pulp").

moes der hulsels aan eene schadelijke broeijing en gisting onderhevig zijn, waarvan wansmaak het onmisbare (*sic*) gevolg is", terwijl men dan bij de ontbolstering de boon allicht beschadigt; ook wordt de kleur leelijk. De Afg. patr. miss. 8 Dec. 1728 (De Jonge IX, 137) zegt dat de Mochakoffie in Oost-Azië „allerwege meer dan de Javase in aestime" is. Mr. N. P. van den Berg (Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. XXIV, 451) noteert dat de Ceilon-koffie in 1721 te Amsterdam verkocht werd voor 27 st., Mocha voor $25^{7}/_{10}$, Java voor $20^{7}/_{10}$ st. Salmon (o.l. II, 205) deelt mede dat de Java-koffie „zo goed niet als die van Moccha gehouden" wordt. In hunne missive van 10 Sept. 1738 (sub *Persia*) zeggen XVII^en^ aangaande Java-koffie, welke in Perzië van de hand was gezet en waarover klachten waren ingekomen: „dat niemand ter wereld zoo fijn van tong is, die onderscheid kan proeven tusschen goede en welgedroogde Java en Mocha koffij, ten minste dat dit bij Bewindhebberen, die daarvan een- en andermaal de proef hadden genomen, het geval niet was, waarom het niet te gelooven is dat een partij lompe Turken en Persianen zooveel fijnder van tong zouden wezen om dit onderscheid te proeven, terwijl, wanneer de eene soort goed en de andere soort duf is, men geen Turk of Persiaan (*zij bedoelen vast: geen Bewindhebber*) behoeft te zijn
§ 996 om het onderscheid te proeven". Voltaire schrijft 8 Dec. 1772 aan Frederik den Grooten: „Je suis fidèle à mon café, que j'use depuis soixante et dix ans". Deze oude proever nu spreekt in zijn Candide (Chapitre XXX) van „du café de Moka, qui n'était point mêlé avec le mauvais café de Batavia et des îles" (*d. i. uit de West*). De Candide is van 1759, Voltaire's geboortejaar is 1694; ik wil er af zijn of hij al op zijn achtste jaar aan 't koffiedrinken toog. Dirk van Hogendorp (Berigt pag. 65): „De coffij van Java is zoo goed als die van Mocha, ofschoon zulks niet algemeen erkend wordt"; als de qualiteit inferieur is, ligt dit volgens hem aan de slordige bereiding; ibid. pag. 68: de West-Indische koffie is „slegter" dan die van Java; vergelijk zijne uitlating § 893. G. K. van Hogendorp (Memorie p 75): „Naar maate de koffij duurder wierdt (*ten gevolge van de oorlogen van Frankrijk met Engeland*) zag men veel minder op de soorten en de Javasche werdt ook in zulke landen gedronken, waar dezelve voor deezen onbekend en onbemind was". De anonymus die het Onderzoek der gronden van het stelsel van den Heer Dirk van Hogendorp (Amsterdam, 1802) schreef, zegt (p. 75): „(*De Java-koffie*) is niet algemeen gezogt en er worden zelfs verscheiden Landstreeken gevonden, daar dezelve maar in het geheel niet in gebruik is, en waar ze alleen zoude kunnen worden geïntroduceerd door zeer laage prijzen waarvoor men ze zou moeten afgeeven". De Minister schrijft in 1809 (De Roo I, 237) dat de Javakoffie „vooral in Duitschland het meest begeerd wordt".

§ 997 Dat Bataviasche koffie minder goed was dan Cheribonsche, blijkt R. 21 Oct. 1803, waarbij de verkoopprijs der eerste op 13, der tweede op 14 realen per pikol wordt bepaald; R. 10 April 1804 wordt een zelfde prijs voor beide

soorten vastgesteld. De Wilde p. 82 noemt het „geheel verbeelding" dat Preangerkoffie niet zoo goed is als Cheribonsche. Nog in 1868 was de prijs der Mocha „wel een derde hooger dan de gewone Java koffie" (H. J. Smid o. l. pag. 103; deze nam eene proef met het aanplanten der Mochasoort, maar kreeg een product dat van de Java-koffie nagenoeg niet te onderscheiden was).

Legkoffie. Dat in 1724 nog geen belegen koffie werd uitgevoerd, bleek in § 827 en 832. Zoo leest men R. 10 Oct. 1727 dat er weer genoeg koffie is binnengekomen voor eene scheepslading en dat die daarom zal worden verzonden; in 1728 kon door XVII^en^ worden voorgeschreven „zorg te dragen dat niet al te groen werd geëmballeert" (Bijdr. 1859 p 66). In 1731 (De Jonge IX, 162) gaf het Opperbestuur in overweging, om de teelt zoover uit te breiden dat „om het derde off vierde jaar" het volle bedrag van den eisch (4 Millioen pond) over zou zijn, die dan als legkoffie, welke veel beter was dan onbelegene, opgezonden kon worden. Hiermee trof de overvloed van koffie in 1734 (zie § 841) toevallig samen. De Commissie Van Imhoff-Coyett erkent R. 26 Aug. 1735 dat het zijn nut heeft dat de koffie te Batavia een tijd in de pakhuizen blijft liggen, omdat belegen koffie beter van smaak en minder aan bederf onderhevig is dan nieuwe. Het reglement van 17 Oct. § 998
1746 vermeldt de indroging der koffie „geduurende den tijd van twee of meer jaren dat dezelve onafgescheept leggen blijft" in de Batav. pakhuizen. R. 1 Oct. 1754 zegt „dat het belang van de Comp. vereischt dat derselver pakhuijsen eens van een goeden voorraad van dat product voorsien raken, om in staat te zijn een aansienlijke quantiteit overjarige boonen te kunnen versenden". Het reglement van 28 Aug. 1755 gebruikt dezelfde woorden als dat van 1746. R. 21 Juli 1766 vermeldt dat verboden is „het brengen van frisse eijgenjaarige koffij in retour, welke volgens der Heeren Majores ondervinding niet blanker van couleur voorkomt dan de overjaarige", welke laatste het in qualiteit wint. Bij R. 14 Aug. 1787 werd op eene aanschrijving uit Nederland weder besloten, alleen overjarige koffie naar patria te verzenden. R. 6 Mei 1800 blijkt dat men nog bezig was den oogst van 1796 te slijten aan de vreemde handelaren. B. R. 23 Mei 1806 vindt men een bericht van de Opperkooplieden des Kasteels en Van Lawick, dat het onnoodig is, de koffie vóór het verschepen lang in de pakhuizen te laten liggen om het gevaar van broeiing tegen te gaan; het is voldoende, haar in de Bovenl. goed te drogen. Bij de gewildheid van het artikel zag men dus toenmaals minder op het laten beliggen, ja, in § 901 blijkt, dat de groote sleet der koffie dit onmogelijk maakte. Een stuk van 1831 zegt dat de belegen koffie der O. I. C. „bruine Java" heette; dat echter het voordeel van den hoogeren prijs denkelijk meer dan opgewogen werd door de kosten van berging en omwerking.

Werkwijze. Keus der gronden. P. Engelhard schrijft in het journaal § 999
zijner inspectiereis van 1802, dat hij ten N. O. van Bandoeng bezoekt den tuin Moedjiet, bestaande uit 150.000 „heel oude dog egter nog vrugtdragende

boomen, restant van meerdere, ten tijde dat de Bataviase Bovenlanden nog een niet noemenswaardige quantiteit coffij leverden en overzulks ieder regentschap slegts met een enkelde thuin bij de hoofdnegorij volstaan konde, door alle de opgeseetenen van het regentschap te saamen aangelegd, en waarom de vrugten daarvan, die in 't voorleeden jaar nog wel een quantiteit van 500 picols bedraagen hebben, door apart volk uit de hoofdnegorij ingesaameld worden". Ook Rolff vermeldt R. 30 Dec. 1785 dat in Bandoeng de voornaamste aanplanting dicht bij de hoofdplaats is. Denkelijk is deze tuin dezelfde die in het jaarrapport van Guitard B. R. 31 Dec. 1790 wordt genoemd „de groote coffijtuin in het regentschap Bandong, die voorleeden jaar 500 picols coffijboonen heeft afgeworpen", wat voor een grooten oogst gold; dit jaar leverde die tuin „nog geene honderd picols". Evenzoo noteert P. Engelhard dat bij de hoofdplaatsen Soemedang en P. moentjang nog een groote tuin is, eertijds aangelegd „door alle de opgeseetenen te samen". Zoo wordt R. 21 Nov. 1755 een koffietuin van 40 morgen, dus 48 bahoe, vermeld in Tanggeran; voor dit kleine regentsch. is dit zeker een groote tuin; hij maakte deel uit van het land Babakan, wat boven de fortres. Dicht bij de hoofdplaats Tjiandjoer, waar reeds Van Riebeeck een koffietuin vermeldt (B. 22, 84), was blijkens het rapport van Tisson en Weiss B. R. 15 April 1766 de groote tuin Rantjabale (deze valt binnen de tegenwoordige hoofdplaats) van omstreeks 40.000 volwassen boomen en 15.000 halfwassen en jonge. Vergelijk wat § 1896
§ 1000 staat over indigo en B. 31, 26 omtrent peper. Daarentegen wordt R. 2 Oct. 1764 aan de Commissie, die ter inspectie naar de Bovenlanden vertrekt, o. a. in mandatis gegeven, zich te doen aanwijzen „hoeveel coffij- en peperthuijnen alomme zowel rondsom de binnenlandse campongs als omstreeks de hoofdnegorijen gelegen zijn"; bij haar terugkeer rapporteert zij R. 15 April 1766, dat het hoogst bezwaarlijk was dezen last uit te voeren, daar er wel 2.000 kampongs zijn, en bij ieder „differente tuijntjes en vakjes waar coffij en peper geplant, en van verschillende gesteldheijd zijn".

Wil men het rapport van Craan en Radermacher (R. 31 Dec. 1778) gelooven, dan zouden er destijds 11.320.020 boomen zijn geweest in 8.170 tuinen, hetgeen 1.385 boomen per „tuin" geeft; vermoedelijk zijn die cijfers een der vele slordigheden van die Commissie. Toch wordt ook R. 30 Dec. 1785 door Rolff gewezen op de groote moeielijkheid, om door de Opzieners al de tuinen te doen inspecteeren, daar deze overal verspreid liggen. Niettemin bevatten de plantvoorschriften van Rolff, opgenomen in R. 20 Sept. 1785, de bepaling „dat het een ieder vrij sal staan, de coffijtuinen aan te leggen daar het hem goed dunkt, om dus voor te komen en finaal af te snijden alle voorwendselen van dwang of andere nietige uitvlugten ter verschoning hunner leugen (*lees: luiheid, zooals in de bijlage staat*)". In de instructie van 1789 (Bijl. XL art. 1) wordt gelast dat elk plante „zo digt bij zijne wooning mogelijk, bij zo verre de grond daar goed en vrugtbaar zal weezen, en anders

op de naast bijgeleegene plaats, waar goede en vrugtbaare aarde word gevonden", terwijl het duizendtal, dat voortaan ten laste van ieder gezin zal komen, moet worden geplant „des doenlijk bij malkander, waaromtrent men zig echter zal moeten schikken na het terrein"; wanneer (ibid. art. 2) van deze duizend een aantal afsterven, moeten de plaatsvervangers worden geplant „in nieuwe thuinen", omdat de bodem maar ééne generatie koffieboomen op dezelfde plek kan voeden. Zoo wordt R. 22 Jan. 1790 op eene klacht van Heemr. § 1001
dat de Regent van Tanggeran geene behoorlijke zorg draagt voor de onder zijn beheer staande landen, besloten hem aan te zeggen dat zijne ondergeschikten koffie moeten planten bij hunne woningen. Maar R. 30 Dec. 1791 zegt N. Engelhard dat jaarlijks „de gemeene man met vrouw en kinderen uit de campongs naar het gebergte verhuist en aldaar 2 à 3 maanden in de coffijplantagiën hun verblijf houden om de vrugten in te zaamelen en te drogen". R. 27 Nov. 1792 spreekt dezelfde van een nieuwaangelegden tuin in Soemedang van 200.000 boomen, omgeven met een „suffisante pagger", en R. 17 Dec. 1793 schrijft hij als bevinding eener inspectie, dat in Buitenzorg „elk huishouding zijn getal boomen plant op een plek gronds na zijn goedvinden", evenals ook Guitard B. R. 15 Oct. 1790 gerapporteerd had dat aldaar de koffie stond „bij de huizen en in de vrugttuinen".

N. Engelhard keurde dit sterk af, omdat daardoor „de meeste plantagiën aldaar irregulier zijn", terwijl in andere regentsch. „alle de plantages regulier zijn aangebragt, en doordien veele huishoudingen in den aanleg van plantagies bijeengetrokken worden, de meeste thuinen met 100.000 en 200.000 boomen, ja zelfs meer, beplant zijn. Ondertusschen is het allernoodzaakelijkst dat, om de leverantie van coffij min of meer op eene bepaalde quantiteit te houden, ook in de aanplanting eene regelmatiger order plaats vindt; derhalven heb ik aan den Aria (*van Buitenzorg*) gelast, om in de aanstaande de volkeren van een campong, zoals alomme in de Bovenlanden geschied, bijeen te nemen en deze op een apart afgemeeten en afgestoken terreijn, dat vervolgens met een pagger van cadondong of jarrak omtrokken moet worden, de aanplanting te (*laten*) doen van de boomen, die de gemeene man dat jaar voornemens is te planten, teneinde op Buitenzorg door den tijd ook reguliere plantages te krijgen"; om een begin te maken heeft hij „langs de weg van Pondok Gede na Tjiceroa, alwaar de grond extra vrugtbaar schijnt, verscheiden stukken grond in mijn bijzijn laten afsteeken voor coffijthuinen, om nog dit jaar bewerkt en beplant te worden door de campongsvolkeren die deze gansche streek bewonen"; hij denkt dat dit in den smaak zal vallen en navolging vinden. Het vorige jaar had hij blijkens R. 27 Nov. 1792 in Tang- § 1002
geran dezelfde ondervinding opgedaan, dat de tuinen er te veel verspreid lagen en de door de Regeer. verleende vergunning om koffie te planten waar de Inl. zelf verkoos, moest worden beperkt, want behalve dat de inspectie bemoeielijkt werd, gingen deze tuinen te niet wanneer de planter mocht

overlijden. In de door hem opgestelde en door Van Overstraten herziene instructie voor de Commissie Maijer en Keijer, dd. 15 Juli 1800, vindt men den last, om bij het aanleggen van nieuwe tuinen de voorkeur te geven aan gronden dicht bij de kampongs „en vooral de thuinen niet te ver vaneen te verspreiden". Dit is blijkbaar een middelweg. Bij wijze van uitzondering stond Nic. Engelhard blijkens zijn rapport in R. 17 Dec. 1793 in het voor de cultuur weinig geschikte Djampang „op hun versoek en met toestemming van den Regent (*toe*), om hunne plantagiën in de vrugtbaarste leedige plaatsen op de scheiding van het Tjanjoersche en de Jampang te mogen aanleggen, ten einde de Jampangers in hunne prijselijke ijver niet tegen te gaan". Maar 11 Mei 1799 schrijft de Opziener van Tjiandjoer hem dat volk uit Djampang West is gebruikt bij den koffiepluk in Baloeboer. Wellicht waren dit tjatjah-diensten, zie § 2061.

P. Engelhard noteert in bovengenoemd journaal, dat de keuze van goede gronden het voornaamste is voor het welslagen eener aanplanting; daarom moet deze „voortaan niet meer aan het goeddunken van de gemeene man overgelaaten worden". In N. Engelhard's jaarverslag dd. 2 April 1800 vindt men dat, om de koffie bij het Tjiandjoersche Gekbron te plukken, volk is gekomen uit de hoofdnegorij, hetgeen doet vermoeden dat, misschien door de uitbreiding der rijstcultuur (zie § 2115), in de buurt der hoofdplaats geene tuinen meer waren. P. Engelhard schrijft betreffende Bandoeng in zijn rapport van 31 Dec. 1804: „De gronden digt (*bij*) en in den omtrek van de campongs, die eertijds tot de coffijcultuure geëmploijeert zijn, zijn zo daardoor als het continueele beplanten met padij en catjang en aardvrugten uitgemergeld en
§ 1003 dus voor de coffijcultuure ten eenemaal onbruijkbaar geworden". Van Lawick noteert B. R. 30 Sept. 1806 dat „het grootste gedeelte van het district Campong Baroe, dat van Darmaga en Baloeboer hunne jonge plantagiën 20 tot 30 (*toenmalige*) paalen van hunne wooningen hebben". Dit was een gevolg van R. 15 Febr. 1805, waarbij was goedgekeurd dat door P. Engelhard „de ingezetenen van de onvruchtbare districten Dermaga, Bloeboer en een gedeelte van Campong Baroe, sorteerende onder het regentsch. Buitenzorg, zijn geanimeerd om hunne koffijthuinen te verplaatsen aan den voet van den berg Kaporang" (denkelijk het kalkgebergte Tjibodas). In Juli 1804 schrijft Van Lawick aan P. Engelhard dat de Regent van Krawang van plan is, een stuk grond te huren van den eigenaar van het particuliere land Tjipamingkis om er koffie te planten, daar zijn regentsch. geene geschikte gronden heeft. Van eene streek in de Regentsch. zegt hij in zijne memorie van 2 Juli 1805, dat de bevolking er is verloopen, omdat men haar koffie wilde doen planten op een afstand van meer dan een halven dag gaans van hare woonplaats, en dat nog wel terwijl er goede grond binnen dat district was, ofschoon de Gecomm. dit niet wist. De instructie voor Van Lawick (Bijl. XLIII art. 4) schrijft voor, de gronden uit te zoeken „zoveel mogelijk digt bij de campongs".

Die van 1807 (Bijl. XLIV art. 9) zwijgt daarover en legt alle gewicht op de noodzakelijkheid van terrein voor latere bijplanting. Eene limitatie van den afstand, waarop de tuinen van de kampongs mochten liggen, werd het eerst in 1827 gemaakt (T. N. I. 1875, I, 441). Van Lawick schrijft in zijne Aan- § 1004
merk. van 24 Maart 1808 dat de daling der productie van Tjiandjoer na 1793 het gevolg is geweest van de werkwijze van twee Opzieners, die langs de wegen plantten zonder zich te bekommeren of de grond goed of slecht was. In P. Engelhard's genoemd journaal leest men dat de tuinen van het Soemedangsche Tjonggeang zijn vernield door de buffels, die rijst van Java naar Pamanoekan hebben vervoerd; die tuinen lagen dus aan den weg. In zijn rapport van 9 Febr. 1809 omtrent de Cheribonsche Preanger-Regentsch. spreekt Van Lawick van „het aanleggen van lange smalle tuinen langs de groote weegen over bergen, daalen, klippen en schraale grond", vooral in Galoeh, ver van de woningen. Een geval dat de Gecomm. gelast dat de bevolking een deel harer padivelden met koffie zal beplanten en nieuwe padivelden (denkelijk tipars) aanleggen, vinden wij in het Buitenzorgsche anno 1731 (T. N. I. 1875, I, 9). Pieter Engelhard's reisjournaal van 1802 vermeldt een paar dergelijke gevallen met sawahs.

Werkwijze. Uit een rapport van N. Engelhard, geïnsereerd in R. 17 § 1005
Dec. 1793, blijkt dat de repartitie der indigo-leverantie het werk van den Regent was. Zoo zal het dus met de koffie ook wel geweest zijn. Omtrent het Buitenzorgsche zegt Guitard B. R. 15 Oct. 1790: „Velen planten vrij wat meer dan 1.000 pees bomen aan" en dat het, daar zij vele vruchtboomen in hunne tuinen hebben, moeielijk aangaat hen volgens de bepalingen te noodzaken deze vruchtboomen te verwijderen; de Regeer. vereenigt zich bij genoemde Res. met deze opvatting. R. 23 Juni 1769 leest men eene toevallige vermelding dat een mandoer met 24 ondergeschikten uit het Djokjasche naar het Buitenzorgsche is gegaan om een koffietuin te „cultiveeren"; daarna hebben zij elders padi gesneden. Dat doortrekkende boedjangs wel in koffietuinen aan het werk werden gesteld, vermeldde ik in § 909. Van Lawick schrijft 8 Juli 1809 dat dit vroeger niets ongewoons was.

Cornets de Groot (Over het beheer onzer Koloniën, p. 19) deelt mede, op grond eener niet nader aangeduide memorie van 1805 betreffende de cultures op het eiland Java (vermoedelijk van Van IJsseldijk), dat Van Overstraten als Gouverneur van Java's N. O.-Kust een stelsel voorstond, waarbij den Inl. niets gekort zou worden van den koffieprijs en dan ook geen toezicht op de cultuur zou worden gehouden, zoodat hij dan „niet behoeft te gaan werken in den algemeenen tuin, die dikwijls, evenals in de Regentschappen, ver van zijne woning verwijderd is, maar, de aanplanting gedaan hebbende daar hem zulks het gemakkelijkst viel, elk in den omtrek zijner woning nu ook met des te meer gemak zijne koffijboompjes kan gadeslaan en de vruchten daarvan inzamelen". Toen Van Overstraten in 1797 van Samarang naar Batavia

reisde, keurde hij in de Preanger „met eene soort van gemelijkheid de overheerlijke koffijdreven af en gaf met ijver aan zijne handelwijze op Java's Oostkust, als gemakkelijker en voordeeliger voor den gemeenen Javaan, de voorkeur. Hij kon zijn gevoelen hieromtrent ook niet verbergen toen hij te Batavia kwam, en gaf onbewimpeld zijn voornemen te kennen om geene nieuwe plantagiën in de Preanger-Regentsch. aan te leggen, maar langzamerhand de zaken aldaar geheel te brengen op den voet zooals die waren in zijn gouvernement". De steller dezer memorie keurt deze zienswijze geheel af en wijst er op dat de gevolgen daarvan ophielden met den dood van Van Overstraten in 1801.

§ 1006 Intusschen kan de vrijere cultuur ook tijdens zijn bewind niet veel te beduiden hebben gehad; wij zagen hierboven dat bij vermindering der oogsten geregeld op grootere productie werd aangedrongen, en deze kon men toch niet bereiken zonder toezicht en aansporing. Ook de hierboven vermelde instructie van 1800, door Van Overstraten herzien, is erg tam in dit opzicht. Dat de hierboven vermelde groote tuinen in massalen arbeid waren aangelegd, spreekt van zelf. Uitdrukkelijk vermeld vindt men dit verder aangaande P. Engelhard's „bergtuinen", waarover in § 956 e. v. gesproken is. In zijn journaal, afgesloten onder 18 Aug. 1802, noteert hij dat 140 gezinnen te werk gesteld zijn aan den nieuwen tuin aan den Patoea, die allen „maar 2 en 3 uuren van hier woonagtig sijn". De tuin aan den Galoenggoeng werd gelijktijdig aangelegd door het volk van Singaparna en Tjilolohan (over welks ligging zie § 2196) „die hier alle nabij woonen en door de menigte padijvelden geen plaats voor coffijtuinen meer over hebben". Aan den Malabar deed hij in 1804 (rapport 31 Dec. 1804) een tuin van 200.000 boomen aanleggen „hooger op", door het volk uit het Z. O. deel van Baloeboer Bandoeng, zegge 616 „planters". Omtrent een anderen tuin, die in het journaal der Commissie Thalman c. s. de tuin van den „berg Tjieratti" heet (d. i. die aan de zuidhelling van den Tangkoebanprahoe), verneemt men, dat zelfs van 60 à 70 toenmalige palen ver de bevolking hierheen werd gebracht; „de arme menschen wierden om desertie te voorkomen als beesten bijeengedreeven (*en*) ingeslooten, en
§ 1007 al dien tijd van hunne vrouwen en kinderen geschijden". Van de aanplanting aldaar kwam volgens dezelfde zegslieden niets terecht, omdat de grond verschilde van dien aan den Gedeh, waar de bergtuinen goede resultaten hadden gegeven; in 1807 stonden er nog maar 20.000 boomen. De Regent verstrekte aan de planters een karbouw en 1.800 gantang rijst; verder werden hun (misschien door den Gecomm, vergel. § 1036 en § 1804) nog 600 tjaëng padi en 30 karbouwen verschaft. Aan een anderen tuin, welken genoemde Commissie dien aan den berg „Tjitamwinie" noemt, werkten „1.000 huijsgesinnen" gedurende 6 maanden zonder ophouden, tengevolge waarvan de rijstvelden onbewerkt bleven en in 1805 een hongersnood ontstond, gepaard met volksverloop en vermindering der koffieopbrengst. Die aan den Mandalawangi

werd door 650 man in negen maanden „niet alleen geduurende de goede mousson maar ook in het reegensaisoen" aangelegd in 1804 en 1805; het groote bezwaar was daarbij de verre afstand van de kampongs; vele personen werden er ziek en stierven, daar zij „aan een vreemd en ongewoon luchtgestel dag en nagt blootgesteld en verstooken zijn geweest van het nodige voedzel" (elders echter heet het dat zij „voor het grootste gedeelte ten koste van den Regent zijn onderhouden"); op het voor 300.000 boomen bestemde terrein werden maar 112.000 geplant, waarvan in 1807 geen 30.000 meer over waren; de tuin vormde toen eene „wildernis"; en dit alles, zegt de Commissie, was overbodig, omdat de grond aan den voet van den berg beter was dan hooger op. Een andere tuin van 150.000 boomen, in de tjoetak Ban- § 1008
djaran, was door 1.000 man aangelegd, aan wie door den Regent 29 karbouwen en 5.850 gantang rijst werden verstrekt; reeds in 1807 was niets van dezen tuin over. Meer beloofde de tuin bij Pawenang, aangelegd door den Regent van Soemedang, omdat, zegt de Commissie in haar onder 23 Nov. 1807 afgesloten journaal, „alhier inrichtingen plaats vinden, die wij nog in geen een regentschap aangetroffen hebben, hierin bestaande, dat uit elke campong, door dewelke deeze bergtuijnen aangelegd zijn en onderhouden moeten worden, hetwelk weegens de verre afgelegendheid allermoeijelijkst voor hun zoude vallen, een man met deszelfs vrouw en kinderen op de berg ter woon geplaatst is en van de overige campongsvolkeren met al 't nodige voorzien en onderhouden word, van alle diensten bevrijd, maar daarenteegen onder de verplichting gebracht om de met zoveel moeite en arbeijd aangelegde tuijnen te onderhouden". Massale aanleg blijkt ook uit Van Lawick's instructie (Bijl. XLIII art. 4). De instructie van 1807 (Bijl. XLIV art. 9; 19; 20) schrijft voor het aanleggen van groote tuinen „die voor successive aanplantingen toereijkend zijn"; in die tuinen moest elk planter een hem bepaald aangewezen aantal boomen planten en verder onderhouden; de methode om de bereiding ook massaal te laten geschieden, wordt hier blijkbaar als ouderwetsch en alleen nog voor oudere tuinen geldend, verworpen; waarom zij voor boschtuinen gehandhaafd blijft, is niet duidelijk; men zou zeggen dat het vervoer der koffie in de schil, die ongeveer vijfmaal zoo zwaar is als de bereide (zie Tijdschr. B. B. V, 315), over zoo groote distanties als de boschtuinen van de kampongs verwijderd waren, te bezwaarlijk moest zijn.

Welke moeielijkheden in de praktijk de gemeenschappelijke tuinen § 1009
kunnen opleveren, vooral wanneer de goede gronden beginnen te ontbreken, blijkt uit hetgeen W. L. de Sturler schrijft in het Tijdschr. uitgeg. door de Nederl. Maatsch. ter bevordering van Nijverh. Deel XXIII, stuk 4: „Thans wordt aan ieder (*koffie*-) planter jaarlijks een nieuw stukje grond in 10 en somwijlen meer tuinen ter bewerking aangewezen. Niet alleen is hij verpligt die plekken te ontginnen en met zeker aantal boomen te beplanten, maar die ook in goeden staat te onderhouden en de vruchten daarvan in te zamelen

en te bereiden"; soms liggen die tuinen „onderling zeer ver uit elkander". Men neme daarbij nog in aanmerking dat in den Compagniestijd de tuinen een vrij ongelijkmatigen wasdom moeten hebben gehad, ten gevolge van het ontbreken van kweekbedden.

§ 1010 Dat de vrouwen en kinderen bij den pluk werden gebruikt, wordt hier en daar vermeld, zooals in het citaat in § 1001; Van Motman zegt in 1809 van den pluktijd: „mannen, vrouwen en kinderen, ieder heeft het dan even druk". In de Memorie van Van Lawick (2 Juli 1805) vindt men de bewering van P. Engelhard, dat de pluk door vrouwen geschiedt, tegengesproken, met de verzekering dat op koudere plaatsen de pluk later aanvangt dan op de heetere en de vrouwen dan bezig zijn met het drogen en bolsteren van het reeds geplukte, om dit spoediger te kunnen verzenden. Doch W. N. Servatius, eigenaar van Kampongbaroe, schrijft 18 Jan. 1816 dat in den pluktijd „grijsaards, vrouwen en kinderen" aldaar naar de tuinen „gedreeven" worden; deze lagen ver af; de mandoers noemden dit opdrijven „giring" d. i. eene klopjacht houden. In een brief van Van Lawick aan zijn chef dd. 17 Oct. 1804 leest men dat hij ergens „de boejangers, vrouwen en kinderen alle aan het schoonmaaken der tuinen" gezet heeft (1). Zijne latere zienswijze blijkt uit zijn rapport van 9 Febr. 1809, waarin o. a. wordt voorgesteld: „de menschen zo digt mogelijk bij hunne woningen te doen planten. Waar men keuze van goede gronden heeft en het volk digt in den omtrek woont, kan men groote tuinen aanleggen, mits dat dezelve, zoodra die aangelegd zijn, campongsgewijze verdeeld worden, alzo de Bergbewoonders niets gaarne voor elkanderen doen en wel hunne eigen plantagies willen onderhouden en de vrugten daarvan insamelen, maar, al is het ook dat zij de vrugten, die zij in eens anders tuin konden plukken, voor zig zelfs zouden kunnen behouden, willen zij hiertoe egter niet gedwongen worden. Daar men enkelde kleine goede stukken grond heeft, is het egter altijd beter om daarop eene kleine plantagie aan te leggen dan dat men, om een groote tuin aan te leggen, het volk van hunne woningen aftrekt". Dat ook de droging omstreeks 1800 niet steeds door elk gezin afzonderlijk geschiedde maar ook in gezamenlijke droogschuren, blijkt in § 992. Van Soest (u. s. III, 139) wijst op de nadeelen van massalen arbeid; immers „wat gaf het of de een zijn best deed, als de anderen toch de armen lieten hangen?" Nog heden geschiedt overigens, ook wanneer ieder een bepaald getal koffieboomen te planten en te onderhouden heeft, de ontginning en wegenaanleg gezamenlijk (Tijdschr. B. B. I, 209).

§ 1011 *Troeps.* Misschien is dit woord naar de Preanger overgebracht uit de Molukken; reeds in 1677 vind ik daar (Bijdr. 1867 p. 300) „*tropwerkers*"; volgens Van Hoëvell s. v. wordt op Ambon nog heden gesproken van *orang trop*,

(1) Van Rees zegt in 1867 dat de vrouwen wel moeten werken als mannen; dit wordt aangeduid met den term: de sarong tusschen de beenen doorgehaald, bij wijze van tjawat.

kerdja trop, heerendiensten. In het rapport der Commissie Thalman c. s. dd. 29 Jan. 1808 leest men: „De Heer Engelhard (*namelijk Pieter E., die in dit rapport steeds zoo genoemd wordt*) heeft eene inrigting geïntroduceerd noopens het verdeelen der tjatjas of huijsgezinnen van de digst bij elkander geleegene campongs in troups onder een mandadoor of minder hoofd, aan dewelke het bearbeijden en beplanten van een zeeker stuk land word aangeweezen en die dan ook gezamentlijk in egaale portiën deelen in de vrugten die hetzelve oplevert"; de Commissie keurt deze inrichting af, omdat zij den luiaard bevoordeelt en nadeelig is voor den ijverige; bovendien is zij hinderlijk aan het bewerken der sawahs, omdat hieraan niet kan worden begonnen alvorens de koffie van den heelen troep is ingeoogst. Zij stelde daarom voor, het onderhoud der massaal aangeplante boomen individueel te maken, zonder, naar 't schijnt, de bezwaren te zien waaraan ook dit onderhevig is. De aanleiding tot de troepsgewijze indeeling immers was geweest Engelhard's bevinding in 1804 dat bij het werken volgens de „oude order" overal in de tuinen plekken alang-alang etc. werden gevonden, tengevolge van ziekte, overlijden of verhuizing van cultuurdienstplichtigen. Bij R. 15 Febr. 1805 keurde de Regeer. op zijn voorstel goed, „dat de tjatjas of huisgezinnen van de digst bij elkanderen gelegen campongs in troepen zijn verdeeld en aan de huisgezinnen van elke troep de bewerking is opgeleijd van de koffijboomen, die anders door ieder huisgezin afzonderlijk zouden moeten worden onderhouden".

Deze regeling werd, naar het schijnt, het eerst ingevoerd in Bandoeng § 1012
(waar, volgens eene statistieke opgave van 1804, elke tjoetak één troep telde, behalve Timbanganten, dat er twee had, en Tjihaoer Wètan, dat geene dergelijke organisatie kende) en in Buitenzorg, waar volgens dezelfde bron 5 troeps per tjoetak waren, behalve dat Pondokgedeh er 3 bezat en Baloeboer 4. De Statist. Beschr. van 1822 zegt, dat de indeeling alleen dáár bestaat, waar koffie wordt geplant, en dat de troeps „veranderen volgens de afschrijving en aanplanting der tuinen"; de Hoofden der troeps hebben uitsluitend met de koffiecultuur te maken. In een rapport van 4 Oct. 1805 van den Opziener van P. moentjang wordt gesproken van eene verdeeling van geld onder „de troepshoofden, patingies (*zie B. 50, 10, 4*) en loeras". Uit P. Engelhard's rapport van 31 Dec. 1804 zou men opmaken dat zij in Buitenzorg den naam mandoer droegen; eene opgave van 1812 vermeldt in Buitenzorg „32 volksmandoors" tegenover 69 „kampongsmandoors". Later vindt men overal in de Regentsch. koffiemandoers, ondergeschikt aan den patinggi, het troepshoofd, en alleen zich bemoeiend met de cultuur. De Statist. Beschrijving van Buitenzorg dd. 20 Febr. 1822 gebruikt nog den naam mandoer voor troepshoofd en zegt: „Ten einde de verpligte werkzaamheden in de koffijtuinen niet te drukkend worden voor de ingezetenen, zijn de koffijplanters van ieder tjoetak verdeeld in troepen, welke zich *afwisselend* naar de tuinen begeven"; hetzelfde schrijft omtrent Buitenzorg ook P. P. Roorda van Eijsinga in zijn

Handboek, 3e boek, 2e deel p. 393, en een schrijver in T. N. I. 1853, II, 181, die beiden, naar 't schijnt, geput hebben uit gezegde Statist. Beschrijv. Van deze afwisseling bespeur ik in de oudere stukken niets; het kan echter wel zijn dat zij in het Buitenzorgsche, met zijn groot aantal troeps, al tijdens P. Engelhard bestond.

§ 1013 *Planttaak.* Voor het eerst werd, volgens eene vermelding in R. 1 Maart 1729, tot aanplanting van een bepaald getal boomen last gegeven door den Resid. te Cheribon, en wel wegens den slechten stand der tuinen, tot een bedrag van 10 boompjes per gezin. Uit een bericht van Sept. 1780 (zie § 2075) zou men voorts moeten opmaken dat toen niet lang geleden eene aanplanting en onderhoud van 400 boomen per dienstplichtig man was voorgeschreven. Bij R. 30 Dec. 1785 wordt Rolff's voorstel om door ieder gezin, zoowel boemi's als menoempangs, „zo spoedig mogelijk" 200 boompjes te doen bijplanten, goedgekeurd, met last tot onderhoud en suppleering der reeds bestaande tuinen. Bij R. 14 Dec. 1788 wordt bepaald, deze bijplanting van 200 boomen te herhalen; bij de instructie van 26 Mei 1789 wordt voorgeschreven dat elk gezin, hetzij boemi's of menoempangs, zooveel zal bijplanten dat het totaal 1.000 stuks wordt, en degene die nog geene „plantagiën hebben of als de hunne konnen aanwijzen" het geheele getal van 1.000 stuks, hetwelk verder voltallig moet worden gehouden. Dit getal van 1.000 schijnt vastgesteld te zijn in verband met de door Rolff verkregen inlichtingen omtrent de draagkracht der bevolking; zie B. 40, 5 i. f. In Djampang, waar de grond niet voor de cultuur deugde, liet N. Engelhard volgens zijn rapport in R. 17 Dec. 1793 „aan elk de vrijheid om zo veel boomen aan te planten als hij met eenige mogelijkheid zal kunnen onderhouden". Uit een brief van Opziener Gradehand aan Nic. Engelhard dd. 31 Dec. 1793 blijkt dat het aantal der aangeplante boomen per gezin zeer verschilde en bovendien onafhankelijk was

§ 1014 van de voor de Comp. te verrichten werkzaamheden. In de instructie voor Maijer en Keijer van 15 Juli 1800 werd o. a. voorgeschreven, na te gaan of het maximum van 1.000 boomen per gezin wel bereikt was, en zoo niet, daarin door bijplanting te voorzien, doch deze laatste niet hooger op te drijven dan 250 boomen per gezin in eens. Eene vaste jaarlijksche aanplanting werd eerst bij R. 24 Dec. 1801 goedgekeurd, en wel van 300 boomen per gezin, waartoe door P. Engelhard reeds order was gegeven „zowel in steede van de plaatselijke minderheid als om bestendig van vrugtdragende bomen voorzien te wezen". Of dit voorschrift werd nageleefd, is twijfelachtig; zoo ziet men denzelfden Gecomm. op zijne inspectiereis in 1802 in het Tanggeransche hier en daar order geven tot bijplanting van 200 boomen per gezin, en het is niet waarschijnlijk dat deze aanplant nog boven den jaarlijkschen bijplant zou zijn geschied, ja, bij R. 24 Jan. 1806 wordt als „ampliatie der subsisteerende order dat ieder huisgezin verplicht zal weezen 1.000 koffijboomen te onderhouden" eene jaarlijksche bijplanting van 125 gelast (zie hierboven § 917 en 919 en

vergelijk Bijl. XLIII art. 6), alsof het voorschrift van 24 Dec. 1801 geheel in vergetelheid was geraakt. Van Lawick bracht R. 30 Sept. 1806 het verzoek van den Regent van Tjiandjoer over, om dit jaar van deze bijplanting verschoond te blijven en dan het volgende jaar tweemaal zooveel te planten, waardoor de bevolking thans gelegenheid zou hebben om nieuwe sawahs aan te leggen, doch hem wordt gelast het gegeven bevel na te komen, ja zelfs zooveel meer aan te planten als mogelijk is, terwijl de G.-G. als eigenaar van Buitenzorg op zich neemt „de nodige voorzieningen te zullen daarstellen, dat uit de opgemelde aanplanting geen volksverloop of andere nadeelige gevolgen komen te resulteeren". Aan enkele districten van Buitenzorg was bij R § 1015
15 Febr. 1805 eene verplaatsing hunner tuinen gelast onder bepaling dat, zoodra het verplichte cijfer van 1.000 boomen per gezin was bereikt, zij „ten minsten 5 jaaren van alle verdere aanplanting bevrijd" zouden zijn. Uit R. 22 Mei 1807 ziet men dat Van Lawick „op sommige plaatsen" een grooteren aanplant dan van 125 boomen per gezin wenschelijk achtte, en ook de Commissie Thalman c. s. geeft op hare inspectiereis in 1807 het voorschrift dat dit getal mag overschreden worden met „zoveel meerder als aan de gemeene man zonder hem te drukken en niet af te houden van zijne overige huijzelijke bezigheeden kan worden opgelegt"; in haar rapport van 29 Jan. 1808 schrijft zij dat het onderhoud van 1.000 boomen en de jaarlijksche aanplanting van 125 „niet drukkend" is, en in de door haar opgestelde instructie van 1807 (Bijl. XLIV art. 8) bepaalt zij de jaarlijksche planttaak op een minimum van 125 boomen.

Hierboven (§ 897) zagen wij dat in 1799 de bijplantingen in Tjiandjoer zoo groot waren, dat de tuinen niet meer konden worden onderhouden; reeds in Aug. 1780, dus lang vóór de groote uitbreiding der cultuur, klaagde de bevolking van dit regentsch. „dat ze meerder coffijthuijnen had als dat sij onderhouden konde", maar de Opziener, die dit rapporteert, voegt er aan toe dat hij het niet gelooft. Nic. Engelhard heeft het in zijn jaarverslag van 2 April 1800 erg druk over de geschiede groote aanplantingen, doch van schoonhouden der tuinen, plukken en bereiden vernoemt men heel weinig. Het journaal van Thalman c. s. vermeldt, dat Van Lawick in 1806 in Batoelajang 300 boomen per gezin deed aanplanten. Over de groote bergtuinen sprak ik hierboven. Van Soest (o. l. II, 234) verklaart, dat „om een koffieaanplant op dezelfde hoogte te houden, ieder jaar een tiende gedeelte van dien aanplant moet worden verwisseld". Dit hangt echter af van den levensduur dien de koffie bereikt. „Men verdeele daarom het bijplanten over zooveel jaren als de koffijboom oud kan worden, dat is, met voordeel kan worden onderhouden" zegt Holle (Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. VIII, 306). Volgens Dr. W. Burck (Tijdschr. B. B. XII, 327 en 367) was de jaarlijksche planttaak vóór 1829 per gezin 75 boomen; zij werd toen verhoogd tot 150 „tot zoolang de tuinen in goeden staat waren" en is in 1887 gedaald tot gemiddeld 45.

De Controleur Kern noemt een aanplant van 50 boomen per gezin en per jaar „schitterend".

§ 1016 Tegen te groote aanplantingen in eens is al dadelijk in te brengen (Tijdschr. B. B. V, 60) dat de boomen eerst na ettelijke jaren voordeel afwerpen, zoodat dus de planter door anderen arbeid in zijn onderhoud moet voorzien. Verder maakt de overdreven aanplant het onderhoud haast onmogelijk, zooals Van Soest (u. s. III, 139) omtrent den bloeitijd van het Cultuurstelsel zegt: „Hoofden en planters bepaalden dan ook in den regel hunne zorg tot het zuiveren van die gedeelten der aanplantingen, welke op de inspectielijn der Europesche ambtenaren gelegen waren". Van Lawick in zijn rapport van 9 Febr. 1809 stelt voor: „hoegenaamd geen vaste bepaling te maken wegens eene jaarlijksche aanplanting, maar dezelve steeds te laten geschieden naar mate van de gesteldheid der oudste tuinen en hiervoor dengene, wien zulks incumbeert, aansprekelijk te houden". In zijne Aanmerkingen van 24 Maart 1808 merkt hij op dat „hieromtrent na mijn idee geen vaste bepaaling gemaakt kan worden. Men moet het volgende in aanmerking neemen: of de Javaan veel of weinig sauwavelden heeft; of hij goede gronden bij zijn wooning of slegte heeft; of hij ver van zijn wooning moet planten; of het district goed of slegt voor de koffijcultuure is; of het met veele of weinig heerendiensten is geplaagd; of het transport der coffij moeielijk of gemakkelijk is; of er veele of weinig draagbeesten zijn. De aanplanting moet dus compleet aan den Commissaris worden overgelaten, van wie men geene frivoole excusen kan accepteeren, om reeden hij voor de cultuure aanspraakelijk is". Ongeveer op dezelfde wijze spreekt Van Motman in zijn rapport van 15 Juni 1809.

§ 1017 *Onderhoud.* Dat in 1802 een voorstel werd verworpen om het getal van 1.000 boomen per gezin terug te brengen tot 500, noteerde ik in § 910. Reeds in 1805 werd aan P. Engelhard de vraag gesteld, hoe het kwam dat in Tjiblagoeng volgens opgave 252 gezinnen te onderhouden hadden 125.000 oude en 301.900 jonge boomen, d. i. gemiddeld 1.694 per gezin; hij antwoordt daarop, dat het bevolkingscijfer te laag is gesteld. In haar journaal van 1807 noteert de Commissie Thalman c. s. dat er in Batoelajang eene plaats is, waar 4.965 boomen per gezin komen, met onderhoud, pluk en transport, zoodat de menschen geen tijd hebben om de sawahs te bewerken; te Tjibodas in het district Rongga komen 2.243 boomen per gezin; op eene andere plaats zijn van 36 gezinnen door verloop nog maar 7 over, met te hunnen laste 146.150 boomen, zegge 20.879 per gezin, elders 7.666, weer ergens anders 75.000 boomen voor 9 gezinnen, welke het vorige jaar nog 50 hadden bedragen. Dit zijn enkele grepen; de gevallen waarin volgens dat journaal het aantal boomen verre het wettelijk bedrag overschreed, waren talrijk. Wat Guitard in 1790 omtrent Buitenzorg rapporteerde (§ 1005) is geen direct bewijs voor den geringen druk der cultuur, omdat aldaar het transport buitengewoon gemakkelijk

was. R. 27 Juli 1802 zegt Van Riemsdijk dat het onderhoud van 1 000 boomen „te veel is, zelfs voor een ieverig en sterk mensch"; hij herhaalde R. 1 April 1803 dat dit zware onderhoud „tot nadeel van de cultuur is strekkende". Van Lennep (o.l. pag. 52) schrijft: „Toen ieder regentschap niet meer was § 1018
opgelegd dan het onderhouden van twee à driehonderd coffijboompjes (*per gezin*), bragt het enkele regentschap Tjiandjoer tusschen de 40 en 45.000 picols aan (*denkelijk eene onjuistheid; dit zou dan moeten geweest zijn in 1793, toen de bepaling der 1.000 boomen reeds bestond*). Door de verpligting tot op duizend boompjes voor ieder huisgezin te bepaalen, zoals Commissarissen-Generaal hebben goedgevonden, is de coffij-inzaam in steede van toe te neemen allengs verminderd, derwijze dat alle Regentschappen te zamen genomen voorleeden jaar (*1802*) luttel meer dan bevoorens Tjiandjoer alléén hebben opgeleeverd. Het volk vlugt, verloopt en wijkt uit eene landstreek waar het zo buitensporig gedrukt word". Van Lawick (Aanmerk. 24 Maart 1808): „Geheel verloop en opstand" zou het gevolg zijn van een streng vasthouden aan de bepaling, „alzo ieder huisgezin onmoogelijk 1.000 coffijboomen kan onderhouden". Uit zijn mond is deze uitlating te opmerkelijker, omdat hem persoonlijk als Adjunct-Gecomm. was gelast geworden (Bijl. XLIII art. 6) te zorgen dat het aantal boomen van „ieder huijsgezin, 't zij Boemis of Manoempangers" steeds door bijplanting op 1.000 werd gehouden.

Dezelfde zegt in zijn rapport van 9 Febr. 1809: „Ieder huisgezin rekenende op vijf à zes koppen, zo is het onmogelijk dat hetzelve op de vette gronden duizend vrugtdragende boomen kan onderhouden, plukken en de vrugten afvoeren; hiertoe worden vereischt op zijn minst 8 koppen, te meer, zo lange men den coffijboom in zijne wasdom niet beteugelt door dezelve bij tijds te snoeijen, opdat kinderen mede kunnen plukken, en dat het transport der producten niet gemakkelijker gemaakt wordt . . . . . De bewoonders van de schraale en die der vette gronden, de digtst bij en de verst afgelegene van de afscheepsplaatsen (*d. i. de plaatsen van waar de koffie langs den waterweg verder kan worden getransporteerd*) te belasten met den onderhoud van een eguaal getal coffijboomen, gelijk thans plaats vind, is niet evenreedig. Ik ben dus van gevoelen, om de opgezetenen van de vette gronden op te leggen het onderhoud en beheer van 600, die van de schraale gronden 800 vrugtdragende boomen op ieder huisgezin (*denkelijk de schrale gronden zooveel meer, omdat aldaar dichter bijeen werd geplant, zoodat de aanleg minder tijd nam, terwijl de geringere productie een gemakkelijker pluk en transport meebracht*), zodat de eerste dan nog altijd te onderhouden hebben 800 en de laatste 1.000 boomen, want ik stelle dat men altijd 200 jonge boomen moet hebben, die invallen wanneer de oude hebben afgedragen of, gelijk de dagelijksche ondervinding leert, twee jaren rusten eer dezelve weder vrugten geven". Hij heeft het hier over de Cheribonsche Preanger-Regentsch., waar § 1019
vermoedelijk eene andere regeling bestond dan in de Bataviasche; in deze

laatste werd (zie § 917) bij een getal van 1.000 boomen slechts op „750 vruchtgevende" gerekend. Anderen oordeelen het onderhoud van duizend vruchtdragende boomen per gezin niet absoluut onmogelijk, maar laten dan het transport buiten rekening. Een schrijver in Tijdschr. voor B. B. VI, 4 zegt: „Eén gezin kan maar van hoogstens 1.000 vruchtdragende boomen naar behooren de vruchten plukken". Mr. A. E. Croockewit (Gids 1866 p. 317) schrijft zelfs: „Gesteld dat een *hocdjang* 1.000 boomen kan onderhouden, wat niet te veel is". . . . . Nog in 1861 was dit het reglementaire getal per tjatjah in de Preanger (T. N. I. 1861, II, 4); volgens Dr. W. Burck echter (Tijdschr. B. B. XII, 328) was het verplichte aantal omstreeks 1855 slechts 750 boomen, later 500; in 1888 varieerde het tusschen de gemiddelde cijfers 241 (Bantam) en 1.917 (Pasoeroean) per gezin; over geheel Java was destijds het gemiddelde 800, ofschoon dit laatste cijfer niet nauwkeurig kan worden geacht (Tijdschr. B. B. V, 34). In de Preanger was dat jaar het middelcijfer 827 boomen (ibid. p. 69). De vraag blijft, bij de vergelijking van den toestand tijdens de Comp. en later, in hoever de bepaling dat de gezinnen der menoempangs evenveel moesten onderhouden als de boemis, ten uitvoer is kunnen worden gelegd. Van den Bosch zegt, dat „onder het vroeger bestuur" elke tjatjah duizend boomen onderhield (Bijl. A achter P. van Swieten, Eenige bedenkingen enz. 's Gravenh. 1850; en Bijdr. 1864, pag. 348) en daar hij de tjatjah op 22 personen rekent, valt die arbeid dan erg mee. Wij zien echter in § 2630 hoe hij met de cijfers goochelde. Dat het onderhoud van koffietuinen voor de bevolking veel bezwarender is dan de aanleg, omdat zij door willekeurig en noodeloos oproepen tot dien arbeid nooit zeker is van haar tijd, verklaart K. W. van Gorkom (Tijdschr. voor Nijverh. XV, 200).

§ 1020 *Pluk.* Betreffende den pluk noteerde ik iets § 982 e. v. en § 1001, hetgeen vrijwel overeenkomt met wat Van Gorkom (Tijdschr. voor Nijverh. XV, 202) mededeelt, dat deze, vooral in de hooger gelegen tuinen, door het ongelijke rijpen der vruchten soms „maanden lang" duurt, waarom er dan „geregelde kampongs" in of bij de tuinen worden opgeslagen, waarin geheele gezinnen vertoeven, welke, om intusschen aan den kost te komen, vaak de koffie verkoopen of wel tegen rijst enz. verruilen; verg. § 993 noot. Zoo beschrijft Junghuhn in 1837 (Reisen p. 205) een dorp aan den Papandajan, dat slechts periodiek, namelijk tijdens den pluk der nabijgelegen Gouvernements-koffietuinen, bewoond wordt; sawahs kunnen op die hoogte niet aangelegd worden. Van Lawick zegt in 1809: „Een man kan op zijn hoogst per dag niet meer plukken dan een zodanige quantiteit die gedroogd, gestampt en schoongemaakt zijnde pas twee catjes aflevert"; voor het plukken van een bergsch pikol van 250 ℔ zou hij dus zonder hulp ruim drie maanden hebben moeten werken. Deze cijfers verschillen zeer van die van Dr. W. Burck in Tijdschr. B. B. XV, 37, waar we lezen dat een pikol koffie 11 à 14 dagen plukken vereischt, en 2 à 3 dagen vervoeren. Een misbruik in zake den pluk was,

dat de Hoofden en de aristocratie, de menak's, door hun eigen volk zooveel mogelijk lieten plukken en bereiden uit den gemeenschappelijken tuin en dit ten eigen bate inleverden. Dit misbruik is zoo echt inlandsch, dat het wel ouder zal zijn dan 1854, toen het werd gesignaleerd (Bijl. Handel. St.-Gen. 1870/1 p. 2923); wegens het bij 't plukken vaak voorkomende gebrek aan handen was het echter niet zoo erg als 't lijkt; als Hoofden die zich zoo iets veroorloofden worden (ib. p. 2926) genoemd „petingies, loerah's en mandoor's", dus vooral zij die speciaal met de cultuur waren belast.

Afschrijving. Omtrent den levensduur der koffieboomen zie § 988. In § 1021
§ 906 bleek, dat in 1800 was gelast, geene tuinen uit te roeien zonder eene speciale vergunning van den Gecomm., berustend op een gedaan onderzoek, terwijl van elke afschrijving in diens jaarverslag opgave moest worden gedaan. Deze order werd denkelijk zeer slecht nageleefd, want toen in 1805 door de Commissie Walbeeck c. s. aan P. Engelhard de vraag werd gesteld, waarom hij in zijn jaarrapport van 31 Dec. 1804 verlof tot afschrijving van ongeveer 11 Mill. boomen had verzocht, was zijn antwoord, dat dergelijke afschrijvingen te voren geschiedden „eigendunkelijk, buijten bemoeijenisse der Hooge regeering" en dat een groot aantal der boomen waarover zijn verzoek liep reeds waren omgekapt. De Regeer. keurde bij R. 15 Febr. 1805 goed dat er „ten einde tegens het willekeurig omkappen van koffijboomen te voorzien, niet alleen nauwkeurige lijsten zijn geformeerd van het aantal boomen in ieder regentsch., maar bovendien in alle loewoeks (*Coolsma s. v.: plaats, plek, stuk, deel, troep*) merkpaalen (*zie § 962 i. f.*) zijn geplaatst, elk gedistingueerd door een onderscheiden nommer, waardoor het kwaad spoedig te ontdekken en men niet ligt kan worden misleid". N. Engelhard spreekt in zijn jaarrapport dd. 2 April 1800 van oude tuinen „die reeds door latere aanplantingen verwisseld zijn en waarvan de bomen niet meer onder 't getal der aanwezige coffijbomen worden gerekend, maar alleen aangehouden worden om bij misgewas de vrugten uit deselve in te oogsten en daarmede de leverantie te suppleeren". In T. N. I 1875, I, 441 wordt er op gewezen, dat de afschrijving van slechte tuinen soms werkt als eene aanmoediging voor de bevolking om de cultuur te verwaarloozen, in de hoop er door afschrijving harer tuinen van ontslagen te raken.

Bereiding. Uit een brief van Van Lawick dd. 19 Oct. 1805 aan Wiese § 1022
blijkt, dat hij in 't begin van 1803 door zijn chef naar de oostelijke regentschappen was gezonden o. a. met last, om aldaar droogschuren te doen maken, evenals er reeds in Tjiandjoer bestonden. Op deze opdracht slaat een brief, in 1805 door den Regent van P. moentjang aan P. Engelhard geschreven, dat Van Lawick in 1803 „aan alle Boepatties bevel gegeeven heeft om beddingen te formeeren, ten eijnde de coffij daarop uit te sprijden en te kunnen droogen, begeerende dat alle ingezetenen de coffij gezamentlijk inzamelen, daarop neerleggen en door elkanderen mengen zouden, zonder dat

hun vergund werd dat ieder zijn coffij van den anderen afzonderde, bereekenende de betaling daarvoor volgens zodanig getal menschen als een geheele coffijthuin beplant hadden, welke alsdan ieder eeven veel geld ontvingen", waardoor de vlijtige planters werden afgeschrikt van verdere inspanning. Uit B. R. 21 Oct. 1806 ziet men dat in Tanggeran de koffie door de bevolking wel à 1 stuiver de gantang ongebolsterd ingeleverd werd bij het dorps- of Tjoetakshoofd, door wien de bereiding en het transport werden overgenomen tegen genot van het resteerende der 4 Rd^{s}. per bergsche pikol, waarop de planter recht had; dit had 't voordeel, dat de Inl. niet „maanden lang" naar de betaling behoefde te wachten, en voorkwam smokkelhandel, omdat de Chineezen uit vrees voor ontdekking geene onbereide koffie durfden koopen. Bij evengenoemde Resol. stelt de Regeer. deze schikking tot regel voor dat regentsch., doch verandert de betaling. Elders is de bereiding de zaak van den planter zelf geweest. Volgens D^{r}. W. Burck in Tijdschr. B. B. XV, 38 kost de bereiding 3 dagen per pikol.

§ 1023 *Toezicht.* Omtrent de inspecties der cultures door verschillende van Batavia uitgezonden personen zie § 630 e. v.; 736 e. v.; 841; 1386; 1387; 1397; die door den Gecomm. § 1754 e. v.; die der Opzieners § 1903 e. v.; die der Regenten § 1904; 1971 e. v. Dat de Opziener op zijne tournee's door den Regent werd begeleid, blijkt uit een brief van den Opz. van Soemedang in 1799: „Daar de Heeren Regenten altoos de schuld op de Tweedens (*de Patihs*) leggen als het met de afscheep niet voort wil, en zig verexcuseeren van weegens de rondes zelden te huis te konnen zijn, zoo hebbe ik aangenomen alle rondens alleen te doen". Zie verder § 1595 i. f. Omtrent den Regent van Soemedang schrijft de Commissie Thalman c. s. dat deze niet alleen eene nieuwe regeling van werkzaamheden invoerde (zie § 1008), maar zelf de terreinen voor nieuwe aanplantingen uitzocht en bij den aanleg tegenwoordig was, totdat het grootste deel der aanplanting was voltooid; de Opz. erkende zelf, dat op deze wijze veel beter werd gewerkt dan onder zijne eigene leiding. De instructie, door deze Commissie opgesteld (Bijl. XLIV art. 28), schrijft voor dat elk Regent „eene generaale inspectie door het regentschap" moet doen in October, de Patih in April. Wat men onder inspectie verstond, blijkt uit de instructie, in 1800 opgesteld voor de Commissie Maijer-Keijer door Nic. Engelhard, gecorrigeerd en aangevuld door Van Overstraten (cf. § 905 en 1757 i. f.). Hun werd o. a. gelast, niet alle koffietuinen te inspecteeren maar de belangrijkste, deze echter nauwkeurig na te gaan en daarnaar de wijze te beoordeelen waarop aan de cultuurbevelen was voldaan; verder, maatregelen te treffen dat het eventueel verzuimde werd ingehaald.

§ 1024 Dat het uiterst moeielijk was, de verspreide tuinen na te gaan, werd in 1785 door Rolff erkend (§ 1000); dit was een der redenen waarom N. Engelhard het aanleggen van groote tuinen voorstond (§ 1001). Het terrein legde bovendien dikwijls groote moeielijkheden in den weg; zoo noteert de

Commissie Tisson-Weiss in haar journaal (1766), dat zij ergens in het Tjiandjoersche een dag werkeloos moet blijven, „aangezien de toegangen tot de van hier op te neemene tuijnen nog niet gemaakt waren". Guitard rapporteerde B. R. 15 Oct. 1790 dat de Regent van Krawang een weg expres had verlegd om zijne tuinen aan het oog van den Opziener en Gecomm. te onttrekken, want, zooals N. Engelhard 1 Aug. 1792 schrijft, de vroegere Gecommitteerden „hebben kunnen volstaan met de aangelegde thuijnen langs de gemeene weg op te neemen". Engelhard daarentegen verzekerde, zelfs op zeer moeielijke plaatsen de tuinen te hebben geïnspecteerd; elders spreekt hij van den grooten indruk, dien zijn nauwgezet onderzoek der Krawangsche tuinen op de Regenten heeft gemaakt, en de moeite en ontberingen, die hij zich daarbij heeft getroost. De journalen van P. Engelhard's reis in 1802 en der Commissie Thalman c. s. in 1807 toonen, dat zij inderdaad geene moeite ontzagen om de tuinen, voor zoover niet geheel onbereikbaar, te bezoeken. Daarbij liet eerstgenoemde, ter verifieering of de door hem gegeven bevelen werkelijk uitgevoerd werden, dikwijls een Oppasser achter, hetzij om den pluk gade te slaan of den bevolen aanleg van een tuin enz. Omtrent de rol van surveillanten en spionnen, door den Gecomm. aan de Oppassers opgedragen, zie § 1801. R. 24 Dec. 1801 blijkt, volgens een rapport van P. Engelhard, „dat den geweezen Opzichter van Tjanjoer Voogd zich volgens eigen confessie in den volsten zin heeft schuldig gemaakt aan abusive rapporten en opgaven van het getal koffijboomen in dat regentschap aan den vorigen Gecomm., alzo hij volmondig beleden heeft dat de nu gedane opneem daarvan de zuivere waarheid behelst en dat hij door zijne zwakke lichaamsconstitutie alle plantagiën niet na gehoudenisse persoonlijk had kunnen bezoeken, maar de gedagte rapporten volgens opgave van de Tjoetakshoofden en de papieren van zijn voorzaat Smit (*afgetreden in 1797*) had ingesteld". Hoe het met de § 1025
inspecties soms ging, blijkt uit een schrijven van Opziener Louis 5 April 1799 aan Nic. Engelhard, waarin hij, die nu een paar jaar Opziener geweest is, met veel ophef zijne ontdekking meedeelt dat de koffie aan de randen der tuinen veel beter staat dan daarbinnen. Van de groote Preanger-vischpartijen, waarbij het schubbig watervolk door middel van toeba wordt bedwelmd, zegt een schrijver in Teysmannia XII, 343 dat zij vóór de reorganisatie van 1871 vooral plaats hadden ter gelegenheid der dienstreizen van „de Bopati's en Tjoetakshoofden, maar ook andere mindere Hoofden, als ngabeui's, koemetir's, patinggi's, bij wijze van afwisseling en om hen gunstig te stemmen".

Blijkens het jaarverslag van N. Engelhard in R. 30 Dec. 1791 had hij onlangs in P. moentjang „gecommitteerdens over de plantagiën en inzaam der coffij gesteld, zoals dit op Tjanjour (*de Opz. van Tjiandjoer spreekt 8 Maart 1794 van de „oute usantie" aldaar dat er gecommitteerden zijn*) en Bandoeng plaats heeft". In zijn volgend verslag, R. 27 Nov. 1792, zegt hij, van Krawang sprekende: „De vijf gecommitteerdens, door mijn voorzaat Guitard in

1790 aangesteld, zijn door verloop van tijd in die posten niet meer erkend. Ik heb hen, wijl hunne verrigtingen noodsakelijk zijn, door 't gansche jaar de plantagiën op te neemen, te zorgen dat dezelve schoongehouden worden, de aanplantingen die geschieden te dirigeeren, aan te wijsen waar oude tuijnen zijn die verwisseld dienen te worden, te zorgen dat die door nieuwe aanplantingen worden geaugmenteerd, en inzonderheit om te adsisteeren bij den inzaam van producten . . . . . eene acte van aanstelling gegeven. Deese coffijgecommitteerden, schoon onder den Regent Adipatti staande, zijn inzonderheid gegeven tot adsistentie van den Europeeschen Opziender om zijn ordres na te komen, als zijnde de eenige Hoofden waarop dezelve eenig vertrouwen stellen kan, en hun in zijne absentie te emploijeeren; zij hebben een inkomen jaarlijks van 20 Rd^{s}. nevens een paard en twee tjaings padij, dat den Regent Adipattij moet fourneeren, schoon dit inkomen nog nimmer aan hen is gevalideerd", waardoor de betrekking in vergetelheid was geraakt.

§ 1026 Volgens Nederburgh (Consid. p. 241) genoten de 5 gecommitteerden in Tjiandjoer, „die over elk district in 't regentschap verdeeld zijn en dagelijks de plantagiën dienen op te nemen", samen $^1/_2$ stuiver per pikol koffie. Blijkens P. Engelhard's rapport van 1802 waren zij de helpers van den Patih; in elk der 5 tjoetaks van Buitenzorg waren er twee, behalve in Baloeboer, dat er één had; zij stonden hier onder het Tjoetakshoofd en heetten Koemter (bij Coolsma: *Koemetir*) Uit zijn verslag van 31 Dec. 1804 ziet men dat zij in Tjiandjoer onregelmatig verdeeld waren; niet elke tjoetak had een gecommitteerde; in Krawang worden zij hier niet vermeld; in Bandoeng had elke tjoetak er één of twee, behalve Tjihaoer Wètan; in Soemedang was in elke tjoetak één, twee of meerdere, evenals ook in P. moentjang; in Buitenzorg één per tjoetak; in Tanggeran worden zij niet genoemd. Dat zij ook in het Cheribonsche in 1805 bestonden, blijkt P. XIV, 166, 23. Uit het journaal van Thalman c.s. ziet men, dat bijvb. in Soemedang de gecommitteerden elk een aantal, bvb. drie, troeps onder zich hadden met een bepaald getal loerahs, huisgezinnen en draagbeesten. In het besluit van 17 Lentem. 1810 wordt gesproken van „de twee gecommitteerdens over de plantagiën in ieder district" (d. i. in elke tjoetak), alsof in de heele Regentsch. deze indeeling gold.

§ 1027 Dat van 15 Zomerm. 1810 gelast, dat in elk regentschap over het gansche eiland, alwaar Gouvernements-koffiecultuur bestond, een Eerste Gecommitteerde over de koffiecultuur zal worden aangewezen, die in elk „district" een gecommitteerde onder zich heeft en ook zelf een district waarneemt; het schrijft voor, „de Eerste Gecommitteerden zooveel mogelijk uit de naastbestaanden der Regenten" te kiezen; de Eerste Gecommitteerde moest een koffiebock houden (zie de voorschriften daaromtrent P. XVI, 226) onder toezicht van den Regent en den Landdrost en eens per drie maanden de ronde der tuinen doen ter verifieering der bij hem ingekomen rapporten; de gecommitteerden moesten, wanneer zij de ronde deden of te midden der voornaamste werkzaamheden

waren, eens per 14 dagen schriftelijk rapport uitbrengen aan den Opziener en den Eersten Gecommitteerde, uit welke rapporten de Opz. een veertiendaagsch rapport samenstelde voor den Landdrost, de Eerste Gecomm. voor den Regent, waarbij beiden tevens omtrent hunne eigen werkzaamheden verslag uitbrachten (zie de voorschriften voor de samenstelling dier rapporten ibid. art. 9); de werkzaamheden der gecommitteerden betroffen de gansche cultuur, het transport daaronder begrepen. Een besluit van 26 Hooim. 1810 bepaalt, dat „ieder" Eerste Gecommitteerde rang zal hebben naast den Patih van het regentsch., elke gecomm. denzelfden rang als het Districtshoofd zijner afdeeling; de Eerste Gecomm. zal 150 Sp. matten per jaar genieten (*P. XVI, 269 staat verkeerdelijk: 180*) in den vorm van rijstvelden, de gecomm. 100. In Van Rees' tijd stonden de Hoofdgecommitteerden over de koffiecultuur boven de Districtshoofden en konden aan dezen bevelen geven; er waren in de Preanger 12; de gecommitteerden over de koffiecultuur bestonden niet meer.

Op welke wijze binnen het regentschap de koffiediensten werden om- § 1028
geslagen, wordt nergens gezegd. Wanneer Van den Bosch (Zakelijke extracten, bij Van Swieten, Eenige bedenkingen p. 61) zegt dat volgens de adat „iedere dessa verpligt is, een aantal manschappen te leveren tot het aanleggen van de tuinen", dan is dit zoo vaag mogelijk. Nog Kinder de Camarecq (T. B. G. X, 286) zegt, dat de Europ. ambtenaren alleen bepalen hoeveel koffie elk jaar moet worden aangeplant, doch zich niet bemoeien met de dorpsgewijze repartitie, terwijl in den gemeenschappelijken tuin van verschillende kampongs niet ieder gezin zijne taak heeft, maar ieder die dienstplichtig is moet meewerken aan het perceel zijner kampong.

Druk der koffiecultuur. Op het bezwaarlijke eener cultuur, welke niet reeds het eerste jaar vruchten voor den planter afwerpt, wijst reeds de „Droom" (zie § 821). Heijting schrijft (Ind. Gids 1890, II, 1959): „Vier jaren lang heeft de planter van zijn koffie niet het minste inkomen gehad, dus van andere inkomsten moeten leven. Die andere inkomsten vindt hij in zijn bouwvelden voor inlandsche gewassen; dàt is het hoofdbedrijf van den cultuurplichtige, de koffieteelt is slechts zijn nevenbedrijf". Dit laatste denkbeeld wordt reeds ontwikkeld in een rapport eener Commissie H. 26 Sept. 1789, waar, in verband met hare verzekering dat het Tanggeransche goede gronden voor kardamom en koffie bezit, verklaard wordt dat „de prijs, die den planter, dat is den gemeenen man, er voor krijgt, op verre na niet g'evenredigd is aan de arbeid en sorge, die hij voor deselve heeft. Waarom die tak van 's E. Comp^s. koophandel voor den eerste tot den laatste derzelve een lastpost is, dog die se met goedwilligheid draagen in die oorden, waar zij het waater ten hunnen dienste hebben om hunne padijvelden er meede te besproeijen, en daar die waarborg eener goede uijtkomst voor hunnen padijteeldt ontbreekt, zal men den gemeenen Javaan ook niet gemakkelijk onder lasten brengen of houden

kunnen". Dat de Regeer. tegen het opdrijven der cultuur bezwaar had gehad wegens de dunheid der bevolking, bleek § 885 i. f.; hoe alles te werk gesteld werd ziet men in § 909 i. f.; de ontneming van sawahs noteerden wij § 1004 i. f.

§ 1029 Hoeveel dagen de cultuurarbeid per jaar kostte, kan ik uit eene vergelijking met moderne opgaven niet berekenen. In de Bijl. der Handelingen 1870/1 p. 2772 geeft de Resident der Preanger het volgende op (a°. 1864): een gezin heeft voor het planten van 1.000 boomen noodig 400 dagen, voor onderhoud, pluk en bereiding 180 dagen; echter worden gemiddeld slechts 125 dagen per gezin besteed; hierbij komt evenwel nog het gaan naar en van de tuinen (en in den Comps. tijd het transport); ib. p. 2939 zegt dezelfde dat „één huisgezin gemiddeld in een jaar 118 à 133 dagen arbeid aan de koffijcultuur moet besteden". J. van den Bosch schrijft in 1818 (Nederl. Bezitt. I, 121): „Is de koffij-kultuur eenmaal ergens ingevoerd, dan is een arbeid van zes weken of twee maanden in het jaar voor ieder huisgezin toereikende, zoo tot de inzameling als ter instandhouding der tuinen, die eene jaarlijksche vernieuwing of inboeting van 100 boomen vorderen. Gevolgelijk is de last, hieruit voortvloeijende, geenszins bovenmatig, inzonderheid wanneer, gelijk de vastgestelde inrigting medebrengt, de Javaan van allen verderen arbeid en

§ 1030 belasting is vrijgesteld". In zijne „Zakelijke extracten" van 1834 (bij Van Swieten o. l. pag. 54; cf. het verslag in Bijdr. 1864 p. 348) berekent hij den tijd per tjatjah om „jaarlijks 1.000 koffijboomen te planten (*lees: voltallig te houden*), schoon te houden en de vruchten daarvan te plukken, te droogen *en af te leveren*" op 60 dagen. In 1818 doelt hij op de toestanden vóór Daendels; daar hij zijne tjatjah op 22 koppen rekent (§ 2241), kan deze becijfering zeker niet worden toegepast op den ouderen tijd, en ook al ware zij juist voor ééne plaats, dan zou zij niet deugen voor andere. „Mijns inziens", zegt een schrijver in Tijdschr. B. B. V, 36, „is niemand, hoe lang ook bij de gouvernements-koffiecultuur werkzaam geweest, in staat op te geven hoeveel arbeidsdagen cultuurdienst aan elk deel der koffiecultuur gemiddeld besteed wordt", zoodat dan al die gemiddelden op onzekere gegevens berusten. Omtrent Tjiasem en Pamanoekan leest men R. 25 Aug. 1803 dat de bevolking, omdat de grond niet voor de koffiecultuur deugt, „onophoudelijk arbeiden moet, zonder iets noemenswaardigs te profiteeren". Hoe de werkzaamheden toenamen wanneer een deel der bevolking, bijvb. die van Baloeboer, van de cultuurdiensten

§ 1031 werd vrijgesteld, bleek § 887 i. f. Van Motman constateert in zijn rapport van 15 Juni 1809 dat Krawang en Tanggeran zeer weinig voor de cultuur beloven; toch acht hij het noodig dat men aldaar „den inwooner even zwaar belaste als op zulke plaatsen waar goede gronden zijn", en wel omdat anders eene „verbazende" verhuizing daarheen zou plaats hebben. Dit teekent den druk der cultuur geheel. De Commissie Thalman schreef evenzoo in haar journaal (1807) dat in Djampang de teelt „eenelijk aangehouden word om voor te komen het verloop van volk uit andere, tot die cultuure meer geschikte, districten".

In een ongedateerd stuk van omstreeks 1755 leest men, dat in Krawang gevonden worden „eenige koffijbomen, geen noemenswaardig, dog krijgen de koffij van elders, als van Javaanen die se aan haar verkoopen". Eenigszins komt hiermee overeen dat onder de klachten, in 1797 ingebracht tegen den Regent van Tjiasem, ook deze is: hij stelde voor elke kampong eene quota koffie vast, en wat daaraan ontbrak moest in geld worden gesuppleerd, een Rd. voor de 10 kati. P. Engelhard noteert a°. 1802 in zijn journaal, dat in het district Galonggang bijna geen koffie is, en vermoedelijk de op naam dier streek geleverde van elders is opgekocht of liever ingeruild tegen de rijst, waaraan men overvloed had. Van Lawick en Van de Graaff wijzen er in hun verslag van 5 Dec. 1818 op, dat er districten zijn waar de dwangcultuur niet bestaat, dat de verhouding van het aantal koffieboomen tot dat der tjatjahs zeer verschillend is en dat de varieerende vruchtbaarheid, ligging enz. der tuinen den druk zeer ongelijk maken. De Wilde (o.l. pag. 182): „Indien het § 1032
getal van koffijboomen in ieder regentschap op al de werkbare Javanen van de mindere klasse gelijk verdeeld ware, zoude het voor de tjatja's, of die huisgezinnen welke uitsluitend met de koffijteelt belast zijn, minder drukkend wezen; dan, zulks is het geval niet. Ieder Regent, ieder voornaam Hoofd en ieder lid hunner familie hebben zoo vele huisgezinnen die hunne rijstvelden bewerken, hen als luije ledigloopers moeten volgen en alles achterna dragen, als: de kris, houwer, siriehdoos enz, en een aantal jagers, welke de Regenten er op na houden. De bijwijven van Regenten en Hoofden, alle hebben menschen onder zich die zij als slaven behandelen en welke van de koffijcultuur bevrijd zijn"; vergelijk wat § 2177 door denzelfde wordt meegedeeld omtrent vrijstellingen als vergoeding voor de oppassing der fokkerijen en stoeterijen der Regenten. Men zie voorts § 2625 e. v. De Inspecteur der Landelijke Inkomsten schrijft 25 Maart 1818 (dus gelijktijdig met Van den Bosch, § 1029) aangaande de Preanger: „Den ongelukkigen koffij-inlander schiet door de bestaande slegte inrigtingen zelfs geen tijd over om zijne rijkstakker te bewerken". De Wilde (o.l. pag. 181): „De koffijcultuur, welke voor de ingezetenen dezer Regentsch voordeelig zou kunnen wezen. . . . . is zulks bij de bestaande inrichtingen geenszins, maar veelmeer een drukkende en slaafsche arbeid, waarvoor hun zeer weinig betaald wordt". Daarentegen noteeren Knops en Van Lawick in een rapport van 29 Juni 1812: „Bevoorens de koffijcultuure in die (*Preanger*) Regentschappen was ingevoerd, bearbeidde. . . . . (*de kleine man*) zijn land met den ploeg, van den areekboom (*pinang; misschien wordt de arèn bedoeld*) vervaardigd, sneed zijn hout met bamboezen messen, had geene schotels of borden in zijn huis, vervulde met pisang-bladeren dit gemis en kookte zijne rijst in bamboesen"; thans heeft hij een ijzeren „ploegschoen", eene bijl, grof Chineesch aardewerk en een koperen dangdang.

Geringe bemindheid der cultuur. Over de cultuur tijdens Zwaardecroon § 1033
zie § 821 i.f. Dat in het Buitenzorgsche omstreeks 1790 kans bestond dat de

koffie eene ware volkscultuur zou worden, bleek in § 1005. Omtrent de gevolgen van Rolff's maatregelen vergelijk § 2208. N. Engelhard zegt 4 Juli 1795 dat de koffietuinen meer arbeid vereischen „dan iemand, die dezelve niet van nabij en het geheele jaar door gezien heeft, zig kan imagineren", en in een particulieren brief van 26 Nov. 1796: „De schoonste redeneerkunde houd op van kragt te zijn, als ik eene gansche maatschappije teegen den zin der leeden in die maatschappije tot een arbeid wil verpligten waarvan zij geen vrugt genieten, zoals de Inlanders in de Bovenlanden dit jaar ondervonden hebben, die hun coffij niet ten halven somwijlen hebben kunnen inschuuren weegens gebrek aan berging, en andere, die hunne buuren daarmeede hebben zien sukkelen, de moeite niet eens gedaan hebben om dezelve in te zamelen", daar de Regeer. met de acceptatie geene haast maakte. In zijn jaarverslag dd. 2 April 1800 schrijft dezelfde: „Het is bekend dat de Javaanen, eenige weinigen uitgesondert, met weerzin coffij planten en dat zij bij continuatie tot de bearbeiding van dezelve als met geweld moeten worden gedreeven"; dit punt was „in 't breede" besproken bij een rapport van hem dd. 31 Dec. 1794 (waarschijnlijk dat, waarvan melding wordt gemaakt in R. 20 Jan. 1795,
§ 1034 doch hetwelk niet is kunnen worden teruggevonden). In de ongedrukte brochure, door Nic. Engelhard in Dec. 1804 tegen D. van Lennep's „Brief" geschreven (zie T. B. G. XLIII pag. 211), zegt hij: „Welke voorregten men ook zoude willen hegten om particulieren te animeeren zich op de aanplanting en uitbreiding van die cultuure toe te leggen, zo zal daarmeede nimmer het oogmerk worden bereikt, (*zoo*) omdat dit product in de benedenlanden niet slaagt, als uithoofde de gemeene man in het algemeen een weerzin heeft teegens dies aanplant en behandeling en daartoe volstrekt niet te brengen zijn als door dwangmiddelen, hetzij met dezelve eenige dagen in het blok te secureeren of, dit niet helpende, op een gevoelige wijze te corrigeeren, en die alleen den Souverein mag uitoeffenen en nimmer aan particulieren kan noch mag worden afgestaan, omdat die dwangmiddelen, hoe hard die ook voor iemand uit Europa mogten schijnen, door den Souverain uitgeoeffend den gemeenen man geensints drukkend vallen, als overeenkomende met derzelver aard, godsdienst, zeeden en gewoontens, doch die voor hun ondragelijk zouden vallen, indien aan het individueele een gelijke macht over vrije menschen afgestaan wierd". Hij heeft het hier over Java's N.O.-Kust, waar de cultuur destijds nog weinig bekend was, doch zijne woorden zullen grootendeels wel toepasselijk zijn op de Preanger. In zijn Overzigt (p. 262) verklaart hij den ondergang der particuliere koffieteelt der Ommelanden, sedert de dwangcultuur aldaar werd ingetrokken, hieruit, dat „de koffij altoos voor den gemeenen man
§ 1035 drukkend en hij uit eigene beweging daartoe niet te brengen is". De Commissie Thalman c. s. zegt dat „de gemeene man op het hooren van de naam van bergtuijnen schrikt" (zie daarover § 957 e. v.); in Bandoeng was men zoo geplaagd geworden met den aanleg van den tuin Tjirateun, dat de Hoofden

aanboden, in 1807 de koffie gratis te leveren en extrabijplantingen tot stand te brengen, wanneer die tuin maar buiten onderhoud werd gesteld. Van Lawick schrijft 23 Dec. 1808 dat zoodra de bevolking van het Soekapoerasche Tjidamar vernomen heeft dat in haar district koffie zal worden geplant, zij „direct verhuisd" is, zonder zelfs een begin van ontginning te maken. Dezelfde vermeldt in 1809 dat in de Cherib. Preanger-Regentsch. een deel der bevolking gewoon was te verhuizen naar een ander regentsch. (waar zij dan als menoempangs vrij van cultuurdiensten waren), wanneer de tijd van planten begon, om terug te keeren zoodra die afgeloopen was. De Resident van Krawang rapporteert 28 Sept. 1811, dat vele ingezetenen verhuisd zijn naar de particuliere landen bewesten de Tjitaroem, om van de koffiecultuur vrij te zijn. Overigens spreken de cijfers der koffieproductie luid genoeg, waarbij echter de meerdere of mindere tegenzin in de cultuur slechts als één van vele factoren mag worden beschouwd. Eigenaardig is bijvb. dat Tjiasem en Pamanoekan, die altijd ongeschikt voor de cultuur van koffie heetten zoolang het regentschappen waren, door Elout (Bijdr. tot de kennis enz. pag. 170) in 1828 om hunne „bijzondere geschiktheid" daarvoor worden aangehaald. Daarentegen is (Nic. Engelhard, Overzigt p. 175) „de cultuur van koffij in de Crauwangsche en Tangerangsche landen met den verkoop (*dier landen aan particulieren*) vervallen", een bewijs dat zij er alleen door dwang zoolang het leven had gerekt.

Tegemoetkoming van de planters. Van Lawick schrijft in Mei 1812, § 1036 sprekende van de oudere tijden der koffiecultuur: „Ter dier tijd bemoeide zig het Gouvernement niet eerder met de geleeverde coffij, dan nadat dezelve op Batavia in haare eigen pakhuijzen was aangebracht". In een brief van denzelfde van 29 Nov. 1804 aan P. Engelhard over den aanleg van zekere koffietuinen staat: „Voor eeten laat ik zorgen. Ik heb van Tjicauw eenige coyangs zout naar de onderscheiden districten der drie (*oostelijke*) regentsch. doen komen; carbouwen worden er geslacht en rijst manqueert er niet". Hierop slaat misschien wat door de Regeering den 15 Febr. 1805 wordt geapprobeerd (P. XIV, 121, 16), dat Engelhard den afvoer van padi naar Tjikao had verboden en aan de Regenten had gelast padischuren op te richten om hunne padi zonder winst aan de bevolking te verkoopen, „met last om steeds te zorgen dat een genoegzame voorraad aan handen is tot levensonderhoud der koffijplanters". De Opziener van P. moentjang schrijft 4 Oct. 1805, dat hij voor de Inl., die op last koffiegronden aanleggen aan den Mandalawangi, padi heeft laten stampen „om een ieder man voor 15 dagen rijst meede te geeven en na verloop van 15 dagen deeze menschen te laaten door 50 andere manschappen vervangen en tefens met rijst zooals de eerste 50 man te laaten voorsien en meede te geeven"; hij had 1.000 Rd^s. ontvangen om padi te koopen wegens den hongersnood, waaronder de bevolking had te lijden (zie § 2130). P. Engelhard had, volgens zijn rapport van 31 Dec. 1804, met

betrekking tot den aanleg van bergtuinen in het Buitenzorgsche „beloofd dat ik geduurende hunne arbeid in die swaare bosschagiën de benoodigde levensmiddelen van rijst, sout, droge vis alsmeede nu en dan een buffel selfs bekostigen sal". Voor de koffieplanters aan den Gedeh, die met „geduurig gebrek aan voedsel" te kampen hadden, kocht hij de „overvloedige padi" van het Buitenzorgsche Baloeboer op, om die door de planters tegen inkoopsprijs te doen overnemen. Hoe de bevolking soms zichzelf hielp, blijkt uit hetgeen de Opziener van Tjiandjoer 21 Juli 1797 aan N. Engelhard schrijft, dat in een gedeelte van Djampang, waar de aard van het terrein en de afgelegenheid der bruikbare gronden de koffieteelt bij uitstek moeilijk maakten, de bevolking hare verplichting tot onderhoud en bijplanting van 500 boomen afkocht door 2 Rd^{s}. per jaar en per hoofd te betalen aan volk te Kadoepandak, dat dan dezen arbeid overnam.

§ 1037 De eerste poging om de mindere Hoofden belang bij de cultuur te doen hebben, is de bepaling bij art. 3 van de instructie voor de Tjiandjoersche Hoofden, door Van Imhoff in 1744 opgemaakt (B. 31, 52), dat de Oemboels 8 en de Mandoers (de dorpshoofden) 4 st. per pikol peper en koffie zullen ontvangen. Daaromtrent vergelijke men verder § 1175. De Statist. Beschrijv. der Preanger van 1822 zegt: „Het is bekend dat bij het vertrek der Engelschen van Java een ontzaggelijk verlies het Gouvernement bedreigde in de reeds gegevene order om alle (*koffie*-) plantsoenen in deze Residentie te vernietigen, en dat het behoud derzelve alleen te danken is aan de toenmalige Regenten". Curieus is, dat in een opstel in de Oosterling I, 408 (misschien van De Wilde), hetwelk grootendeels ontleend is aan deze Statist. Beschrijv., deze volzin woordelijk wordt overgenomen, doch in plaats van „de toenmalige Regenten" gelezen wordt „den toenmaligen Resident Mac Quoid". En aldus staat deze volzin ook in de bewaard gebleven beantwoording der statistieke vraagpunten, vastgesteld bij Gouv. besl. 27 Juli 1820 no. 1. Tenzij er tusschen 1816 en 1822 belangrijke mutaties onder de Regenten hebben plaatsgegrepen, zou „toenmalige" zeker beter passen voor den afgetreden Resident. Daar komt bij dat Van Lawick en Van de Graaff in hun rapport van 5 Dec. 1818 zich aldus uitdrukken: „Het moet eenlijk worden toegeschreven aan de ijver, met welke de Britsche Resident en Superintendent Macquoid de geheele uitroeiing der koffijboomen heeft tegengegaan", dat er in 1817 een goede oogst was. Of dit laatste op dezelfde order slaat als het eerste, en niet veeleer op den haat van de bevolking tegen de cultuur, blijft onuitgemaakt.

§ 1038 *Dwangmaatregelen.* J. van den Bosch (Nederl. Bezittingen p. 119) zegt van de koffiecultuur: „De arbeid geschiedt geheel onder het toezigt hunner eigen Hoofden. Gestrenge of dwangmiddelen worden volstrekt niet gebezigd; deze zouden ook niets anders uitwerken dan een spoedig verloop van volk. Alleen de taak in ieder saizoen is bepaald. De noodzakelijkheid van die te hebben afgedaan eer de rijstteelt begint, is de eenige en ook toereikende

aansporing tot den arbeid. . . . . Deze gematigde handelwijze is tot den jare 1808 altijd gevolgd". Men moet echter deze liefelijke voorstelling niet enkel cum grano salis opvatten, maar een flinken schep zout bij dien laffen kost doen. Reeds D. 1 Febr. 1706 schrijft de Regeer. naar Tandjoengpoera dat de „Javaanse Hoofden" die zich niet beijveren voor de cultures (destijds nog alleen indigo, garen en peper) „moeten gedimoveert en na Batavia opgesonden en andere in haer plaetse gestelt werden"; den 24ea dierzelfde maand schrijft zij daarheen dat zekere „luije Ombol" voor een tijdje op Onrust is gezet om voor den kost te werken. B. R. 14 Aug. 1731 verklaren de Regenten van Tjiandjoer, Kampongbaroe en Djatinagara met Tjitrap dat de bevolking na de prijsvermindering van 1726 geen lust meer heeft om in de koffietuinen te werken, en zij nu „gekomen sijn tot harder middelen om den gemenen man tot 't betragten van desselvs pligt met ernst aan te setten". Dit was overeenkomstig den last der Regeering (§ 838) en zal, hoe weinig men er ook van verneemt, wel regel zijn gebleven. Zoo wordt in 1747 de Regent van Tjiblagoeng gestraft wegens „ieverloosheijt", zie I, 177. Vergelijk de dreigementen van den Gecomm. tegen de Regenten § 1820; in Aug. 1787 schrijft Rolff aan den Opziener te P.moentjang dat, als de schuld der geringe koffielevering bij de mindere Hoofden ligt, „de Regent mij de zodanige zal afzenden, ten einde ten exempel van anderen naar de Caap of Ceijlon te worden getransporteert"; in Aug. 1788 dat hij den Patih van P.moentjang naar Batavia zal doen opzenden, „zodra hij weder den luijaart speelt". Een geval van verbanning in 1791 zie § 887. Ook Nic. Engelhard spreekt immers (§ 1112) van „dreige- § 1039
ment en continuele strafoeffeningen" als middel van overtuiging; dat die dreigementen geen holle woorden waren, blijkt uit het lot van den in 1802 afgezetten Regent van P.moentjang (zie I, 154); vergelijk ook het citaat uit Engelhard's brochure (§ 1034). In de verhalen van den Regent van Tjiandjoer (Bijdr. 1862 p. 293) leest men omtrent Wiranagara, den oudsten zoon van den in 1776 opgetreden Regent: „Toen deze gecommitteerd was over de koffij-cultuur, beging hij veel wreedheden door menschen te mishandelen. Wanneer er een Mandoer of een Petinggi een fout beging in zijn ambt, bijvb. een koffijtuin was vuil, dan liet hij dien Mandoer of dien Petinggi in een dadapboom klimmen en op een tak zitten als op een paard; dan liet hij dien tak afkappen; de man stortte neer en brak soms een arm of een been (1). Dat deed hij wel eens aan drie personen tegelijk en bediende zich daartoe van drie afzonderlijke boomen. Deed hij dat niet, dan liet hij zoo'n Mandoer of zoo'n Petinggi aan handen en voeten vastbinden en in de zon liggen, liet vervolgens jeukende mieren in de oogen, ooren, neus en over het geheele ligchaam kruipen, waardoor hij zwaar gemarteld werd en wel tot bloedens

(1) Deze straf schijnt meer toegepast te zijn; ik vond een voorbeeld daarvan Proc. 10 Aug. 1815, waar een Eng. officier, Resident van Probolinggo en Bezoeki, zich daarmee vermaakt

toe; daarbij kwamen dan nog de kwellingen van de brandende zon. Soms liet hij zulk een hoofd met de rotan straffen totdat hij half dood was". Het kan echter zeer wel zijn, dat de Regent die dit meedeelt de zaken zoo zwart mogelijk heeft geschilderd ten nadeele van den stamhouder der oude Regen-
§ 1040 tenfamilie, die in 1813 van het bestuur werd uitgesloten. Van Lennep (Brief p. 50): „Onder de zagte middelen, welke men te baat neemd om hen, zo men het noemd, aan te sporen (*tot de koffieteelt*), gehoord ook, dat men hen in 't blok sluit". De Wilde (p. 183) schrijft de mishandelingen, die de mindere Hoofden en de kleine man wegens de koffiecultuur te verduren hebben, toe aan de vrees der hoogere Hoofden voor den Regent. Hij geeft verder deze beschrijving (p. 184), die hij echter alleen wil doen gelden voor streken waar de Opziener geen hart voor het volk heeft: „Honderde van mannen, vrouwen en kinderen worden naar de verst afgelegene koffij-plantaadjes gedreven en aldaar dagen en nachten achtereen gehouden om koffijtuinen aan te leggen, schoon te maken of vruchten in te zamelen, alwaar die menschen in nare, van gras en tienen opgeslagene hutten, van koude bijna verkleumd, des nachts onder elkander moeten verblijven om des morgens vroeg den arbeid weder te hervatten. Op dergelijke verzamelplaatsen vindt men dan doorgaans één of meer houten blokken, met gaten daarin, geplaatst, waarin bij het minste verzuim de mindere Hoofden of gemeenen met de voeten bekneld, eenige uren, een geheelen dag of langer gevangen en tot straf gehouden worden". En dit is nu eene beschrijving uit een tijd van milde regeeringsbeginselen!
§ 1041 Nic. Engelhard vermeldt in zijn rapport R. 30 Dec. 1791 hoe hij, in het Soemedangsche de tuinen verwaarloosd vindende, „verscheijde kleijne Hoofden en campongs-mandoors voor 2 à 3 dagen in het blok" heeft doen zetten. Bij R. 3 Juni 1800 wordt op voorstel van denzelfde besloten, zeker Krawangsch Oemboel om die reden te ontslaan en „anderen ten afschrik voor een jaar in de ketting geklonken te Tanjongpoera te plaatsen om aan de publieke werken aldaar te arbeiden"; bij R. 15 Febr. 1805 wordt een Soemedangsch Patinggi wegens „verwaarloosing der cultures en gepleegde knevelarijen" tot rotanstraf en 5 jaar dwangarbeid veroordeeld. In hetzelfde jaar schrijft Van Lawick dat de Regent van Krawang tien „loerahs en mandadoors der koffietuinen" heeft laten afranselen wegens luiheid. De Opziener van Soemedang zegt omstreeks denzelfden tijd dat de Gecomm. „brief op brief schrijft aan den Opziener en de Regenten met de ijslijkste dreijgementen zoo de leverantiën niet worden vermeerderd". Wiese's woorden „wreeden en onmenschelijken dwang" citeerde ik § 916 i. f.; het zijn echter eerder woorden van Van Polanen (zie § 2144 noot en 1831). Nederburgh's gezegde (Consid. p 228), dat men nooit behoeft „bedugt te zijn voor eene te groote leverantie, wanneer men die niet begeerd", komt op hetzelfde neer: alleen dwang dreef de bevolking.
§ 1042 Omtrent de middelen, welke de Engelschen te Benkoelen gebruikten om door de bevolking de contracten tot levering van peper tegen zeer lage

prijzen te doen nakomen, zie P. de Haan, Holl. vertaling van Crawfurd's Indische Archipel III p. LIV e. v.; daaronder behoorde het verbranden van dorpen en vernielen van den op het veld staanden oogst; men nam daartoe zijne toevlucht, omdat men geene kans zag om de bevolking met de wapenen ten onder te brengen. Men vergelijke ook de stichtelijke bizonderheden omtrent de gedwongen papavercultuur van Bengalen in de brochure van een ongenoemde, gericht tegen Steijn Parvé's Koloniaal Monopoliestelsel, Gouda 1850 p. 24. Maar, zegt Day p. 338, daarvoor was het Britsche Gouvernement niet aansprakelijk en daarvan zijne inkomsten weinig afhankelijk.

Welke harde middelen in de 17e eeuw ook tegen Europ. beambten, wier ijver te wenschen liet, gebruikt werden, leert ons Aegidius Daalmans, die in 1689 te Batavia kwam (Kronyk Hist. Genootsch. Utr. 1868 p. 658), aangaande de in het kasteel wonende Assistenten: „wanneer sij niet ter degen oppasten ofte niet wel en net schreven, dan kregen sij met den kolf (*waarover zie § 1701 noot*) wat lustig voor haar gat, en andere, die wat te leuij waren in 't schrijven en traag om daar aan te gaan, die wierden met een ketting aan haar been en aan de tafel vastgemaakt en moesten daar alsoo sitten schrijven van des morgens tot des avonds". Zelfs nog op 22 Wijnmaand 1810 bepaalt de Rekenkamer dat haar personeel bij herhaald gebleken luiheid met eene „gevoelige militaire correctie" zal worden opgefrischt, denkelijk spitsroeden. Overigens waren niet alle ambtenaren geneigd om voor blankofficier te spelen. In 1720 wordt omtrent den Regent van Tjiamis geschreven dat hij arm is ten gevolge van zijne royaliteit tegenover zijne familieleden „waaraan, gelijk ook aan zijne onderdanen, alles spendeert en haer soo maer gelt geeft en een gedurige vrolijkheid houd en alsoo met die ijdelheden zijn taxt van waren bij malkanderen krijgt".

Wat eindelijk het Cultuurstelsel aangaat, E. de Waal, Aanteek. II, 135 wijst er op, dat Java zich in de revolutieoorlogen onafhankelijk van het moederland niet alleen staande hield maar zelfs remises zond; dat dit te danken was aan „de trouw van den inboorling aan de Nederlandsche vlag", en dat wel „niettegenstaande zooveel, wat in die tijden van oorlog, gelijkheid en broederschap (*daarvan echter had men in Indië niet willen weten*) tot verbreking van kluisters aanzette"; dat Java voor die trouw wel wat beters had verdiend dan het Cultuurstelsel.

HOOFDSTUK IX.

§ 1043 *Vervoer der koffie naar de hoofdnegorij.* B. 21, 12 gaat in 1708 uit Cheribon de kennisgeving naar alle daaronder ressorteerende regentsch. dat de sergeant, die dezen last overbrengt, „alle de handelswaren moet bijeenbrengen. . . . . Uit de groote negorijen moeten de artikelen worden afgevoerd naar Tjerebon. Maar die afvoer mag niet geschieden zonder zorg en zonder geleide". De sergeant schijnt dus het afbrengen naar de hoofdnegorijen te moeten bespoedigen door pressie op de Regenten. De Afg. patr. miss. 8 Dec. 1728 (De Jonge IX, 137) spreekt van „de ordre, die den Gouv. Gen. in de maand September 1727 tot groot genoegen der coffijplanters heeft gesteld, dat namelijk de eijgenaars die vrugten selfs uijt de bovenl. sullen mogen afbrengen, in 's Comps. pakhuijs leveren en de betalinge daarvoor ten eersten konnen genieten, sonder eenige verdere bemoeijenisse van hare respective Hoofden, dan dat deselve tot den afbreng een briefken, met hare zegels bevestigd, zullen moeten verleenen, tot blijk wie de ware eijgenaars zijn en wat quantiteijt sij afvoeren, mitsgaders daarvan aanteekening houden tot confrontatie tegens 't geene geleverd werd, om dus alle morserijen (*verkoop aan anderen onderweg*) en vervreemdingen, sooveel doenlijk sij, te beletten, sonder dat ook de eijgenaars aan hare Hoofden iets meerder dan twee schellingen voor elk briefje behoeven te betalen, hoe groot de quantiteijt ook mag wezen". Hieruit volgt 1°. dat te voren de afvoer geschiedde door den Regent, die dus eerst alle producten naar de hoofdnegorij deed brengen en ook, naar het schijnt, de betaling ontving (zie § 1146); 2°. dat voortaan de producten eerst moesten worden gebracht naar de „Hoofden", dus òf het Tjoetakshoofd òf den Regent (eerder dezen laatste, aangezien er van een „zegel" wordt gesproken) om een pas van 12 st. te halen en de hoeveelheid koffie te laten registreeren; 3°. dat de afvoer van de districts- of regentschapshoofdplaats voortaan de zaak zou zijn van den producent, die dan ook de betaling bij levering aan het pakhuis zou ontvangen. Uit de bewoordingen van geciteerden brief zou men opmaken dat het gewicht der afgevoerde partijen niet alleen werd genoteerd op het geleibiljet maar ook in een boek, en dat de betaling eerst volgde na confrontatie van dit boek met de pakhuisregisters, iets

waardoor het heele nut van·den maatregel moest te loor gaan, want geen Inl. zou dáárop kunnen of willen wachten. Het halen van het geleibiljet op zichzelf was destijds zoo bezwarend niet, want de tuinen lagen toen nog vlak bij de hoofdnegorijen (§ 999).

Wanneer wij Bollmann echter vier jaar later (B. 29, 28) hooren ver- § 1044
zekeren dat de Tjiandjoersche bevolking bijna niets voor hare koffie kreeg, dan is het duidelijk dat de bepaling van 1727 haar doel miste. Radermacher noteert in 1777 (T. N. I. 1856, II, 174) dat de koffie van Buitenz. wordt geleverd ten huize van den Regent en aldaar van bergsche pikols wordt omgewogen in Comp^{s}. pikols. Spoedig daarna geschiedde dit, en voortaan steeds, door den Postcommandant, ook wat de Tjiandjoersche koffie betrof, zie § 1050; 1131 i. f.; 1180. B. R. 9 Juni 1786 leest men: „Een inwoonder van Tjanjoer, voorneemens zijnde de ingezamelde coffij naar Buijtenzorg af te brengen, weegt evengedagte product met een soort van unster en haalt dan een briefje bij schrijvers, door den Adepatij van Tjanjoer daartoe gestelt, waarinne de quantiteijt der coffij, die afgebragt staat te worden, uijtdrukkelijk vermelt staat"; aangezien voor dit briefje 15 stuiver betaald wordt (bij plakkaat van 23 Mei 1735 was de schelling gebracht op 7½ stuiver), „hetzij de quantiteit van de af te brengene coffij groot of klein is", neemt men veelal bovendien koffie van anderen mee op hetzelfde briefje. Nederburgh (Consid. p. 135) zegt in 1796: „De Regenten van Bandong, Praccamoentjang, Batoelaijang en Sumadang ontfangen de koffij meest in de hoofdnegorijen, nadien hunne onderdanen voor het grootste gedeelte onvermogend zijn tot het aanschaffen der draagbeesten, die tot het transporteeren der koffij moeten dienen . . . . . Ook kunnen de Regenten zig niet zo verre en so lang van huis begeeven als nodig zoude zijn om alle de leverantiën op eene bepaalde plaats te ontfangen, daar deselve niet tegelijkertijd maar in onderscheide keeren geschieden". Dit laatste schijnt te beduiden dat men niet in elk regentschap eene verzamelplaats of pakhuis kon oprichten, gunstiger gelegen dan de hoofdnegorij, omdat dit pakhuis dan onder onmiddellijk toezicht van den Regent zou moeten staan, wat niet gaan zou; eene zeer zwakke apologie voor het ongetwijfeld bezwaarlijke vervoer eerst naar de hoofdnegorij. Elders (p. 145) zegt dezelfde dat de kleine man de koffie levert „aan zijn Hoofd"; onzeker is of hiermee het dorpshoofd wordt bedoeld (zooals hierbeneden § 1047 i. f. door De Wilde aangaande het Tjiandjoersche wordt gezegd) dan wel het Tjoetakshoofd, zooals wij P. XIV, 162, 9 en 163, 14 zien dat in Cheribon werd geleverd aan de Tjoetakshoofden, die dan de koffie wogen en een geleibiljet meegaven voor verder vervoer.

De kleine man levert dus (om den draad weer op te vatten) volgens § 1045
Nederburgh „aan zijn Hoofd, wordende deese koffij vervolgens door de leverantiers zelve of door het Hoofd, na aftrek van zeker vragtloon, naar het pakhuis van den Regent gebragt, hetzij in de hoofdnegorij of in dat, waaruit

de afscheep direct naar Batavia geschiedt". Dus er zijn drie gevallen: men brengt de koffie bij het Hoofd om een geleibiljet te halen en gaat dan òf daarmee door naar de hoofdnegorij, òf naar het afscheeppakhuis, òf ook, men geeft de koffie aan het Hoofd over tot verder transport, tegen zekere korting op de betaling, evenals ook, bij levering in de hoofdnegorij, vrachtloon wordt gekort voor het verder vervoer naar het afscheeppakhuis. Uit C. G. 25 Febr. 1797 (P. XII, 384) ziet men, evenals Nederburgh zei, dat de koffie der drie oostelijke regentsch. nog steeds werd geleverd en gewogen in de hoofdnegorijen; P. XIV, 122, 19 wordt nog in 1805 gesproken van leveringen aan den Regent van Bandoeng in bergsche pikols. Van Lawick schrijft in 1806 aan de Regeer. dat hij heeft afgeschaft „de knevelarijen, die gepleegd worden door de schrijvers van de hoofdnegorijen en districten, met het verleenen van briefjes en passen aan den gemeenen man, wanneer hij zijn coffij naar het pakhuis wil afbrengen".

Aan zichzelf overgelaten, schijnt de kleine man de koffie wel per pikolan te hebben vervoerd. Dit ligt misschien opgesloten in de verzekering van den Opz. te Tjiandjoer 27 Nov. 1798, dat alleen wanneer de veestapel aldaar „grootelijks vermeerderde", aan uitbreiding der cultuur zou kunnen worden gedacht. Nederburgh (Verhandeling over de Vragen p. 236) bericht dit dragen door menschen alleen omtrent Pamanoekan, Pagaden en Adiarsa (vergel. hierbeneden § 1053), maar uit het rapport der Commissie Thalman c. s. dd. 29 Jan. 1808 blijkt hetzelfde betreffende Krawang, Tanggeran, Buitenz. en ook Tjiandjoer. Van Lawick schrijft in zijne memorie van 2 Juli 1805 dat de Regent van P.moentjang hem had verklaard „dat het met voorkennis van den Commissaris was dat de coffij in steede van met draagbeesten door het volk zelfs naar het pakhuis gedragen wierd"; uit het district Galonggang waren 1200 menschen „g'employeerd geworden om coffij te dragen" en men „had die menschen eenen zo zwaren last gegeeven, dat zij er onder bezweken", ofschoon aldaar „de meeste en grootste draagbeesten vallen" (d. i. voorkomen). Elders zegt hij dat de Regent aan de bevolking hare buffels ontnam; dat deze daarom haar vee verborgen hield en dus zelve de koffie moest dragen, waaronder velen bezweken. R. 24 Jan. 1806 wordt genoteerd dat „een man niet meerder dan een quart bergsche pikol of 55½ pond in eens kan afdragen" en Raffles schrijft (Hist. of Java 1830, I, 142) dat de koffie na de bereiding bewaard blijft „till the season of delivery, when it is carried down to the store-house, sometimes by men"; ib. pag. 144: „two men are required to carry a hundred-weight of coffee on their shoulders". Ook De Wilde (o. l. pag. 185) bericht dat de koffie „door mannen en jongelingen ook wel gedragen wordt". In het rapport van 1864 (Bijl. Handel. St.-G. 1870/1 pag. 2925) wordt gezegd dat de Preangerman de koffie liever draagt dan „overmatigen arbeid van den veestapel te vorderen". Nog heden worden in Banjoemas wel transportkarren door menschen getrokken (Welvaartonderzoek III*a* pag. 19)

en nog heden transporteert de Preangerman gaarne per pikolan, als hij daarmee kosten uitspaart (ib. IV*a* p. 121; 123).

Tjoetakspakhuizen. Den 22 Febr. 1799 schrijft de Opz. van Tjiandjoer § 1046
aan Nic. Engelhard dat te Padabeunghar (aan de Tjimandiri, Z. W. van Soekaboemi) een pakhuis staat, waar de bergsche pikol wordt ingekocht tegen 2 Rd^{s}.; vanhier wordt de koffie met pedati's van den Regent, die 3 pikol (dit zullen dus bergsche pikols zijn) laden (waarvoor derhalve per pedati 6 Rd^{s}. zijn gekort), naar Buitenz. vervoerd; in 15 of 16 dagen kunnen de pedati's heen en terug. P. Engelhard vermeldt in zijn journaal dd. 18 Aug. 1802 dat Soeria-nagara, de Regent van Soemed. en P. moentjang, in alle tjoetaks kleine pakhuizen heeft gebouwd, waar de koffie bij kleine partijen wordt ingeleverd „om vervolgens door hun gesamentlijk (*dus niet door den Regent*) na Pamanoekan getransporteert te worden" (dus zonder per se de hoofdnegorij aan te doen). Bij R. 24 Jan. 1806 wordt bepaald dat in de Tjiandjoersche tjoetaks Tjiheulang en Soekaradja benevens ter hoofdnegorij Tjiandjoer kleine pakhuizen zullen worden gebouwd, „waarin de gezamelde en welgedroogde coffij tegens directe betaling, echter met decortatie van billijke vrachtgelden, zal kunnen worden afgeleverd". R. 30 Sept. 1806 verklaart de Regeer. dat zij hiermede heeft beoogd „voor te komen het maken van monopolie en het opkoopen van koffij van de gemeene man door de Regenten en Tjoetakshoofden", dus feitelijk omdat, zooals aan bovenvermeld pakhuis te Padabeunghar, voor het transport veel te veel in rekening werd gebracht. Dit transport werd zóó bezwarend gevonden, dat de Opz. van Tjiandjoer 27 Nov. 1798 aan den Gecomm. had bericht dat de koffie soms al vóór den pluk aan opkoopers werd verkocht, „want wanneer een ieder zijn eigen coffij naar Buitenz. moeste brengen . . . . . zoude er voor vast de helfde verlooren gaan", d. w. z. weggesmeten worden om er af te zijn. De verzekering van Van Lawick B. R. § 1047
30 Sept. 1806 dat de bevolking tot dusver in de opgerichte kleine pakhuizen niets heeft geleverd maar liever de koffie naar Buitenz. brengt, lijkt dan ook apocrief. Uit art. 21 e. v. van de instructie voor de Opzieners (Bijl. XLIV art. 24) ziet men o. a. dat deze pakhuizen geen grooter capaciteit moesten hebben dan voor 150 pikol. Ook in de Tjiandjoersche tjoetak Tjitjoeroeg werd in 1807 zulk een pakhuis gezet. De Commissie Thalman c. s. breidde dit systeem uit. Haar journaal vermeldt de op haren last „opgerigte kleine pakhuijzen in de hoofdnegorijen" (waarmee vermoedelijk tjoetakshoofdplaatsen worden bedoeld); door de oprichting hiervan „in de verre afgelegene tjoetaks", verzekert zij in haar rapport dd. 29 Jan. 1808, was bewerkt dat ook de kleine hoeveelheden koffie werden afgebracht, hetgeen de leverantie een derde had doen stijgen. Van Motman vermeldt in zijn rapport van 15 Juni 1809 als een algemeen gevolgd gebruik, dat wie geene draagbeesten bezit, zijne koffie in de kleine pakhuizen levert aan het Tjoetakshoofd tegen verminderde betaling. Van Lawick stelt 9 Febr. 1809 aan Daendels voor, ditzelfde stelsel in Cheribon in

te voeren; „de Hoofden der districten stellen dan van hunnentwege iemand aan die pakhuizen". De Wilde schrijft (o. l. pag. 227): „Men heeft meermalen gezegd dat dergelijke kleine pakhuizen schadelijk waren en de menschen daar door hunne Hoofden in de betaling der geleverde vruchten gekneveld en te kort gedaan werden, dan, waarvoor zijn de Europeaansche beambten, zoo die daarvoor niet kunnen zorgen? Ik heb mij (*op het land Soekaboemi*) altijd bij de kleine pakhuizen wèl bevonden (1), wijl de oude lieden, weduwen en kinderen, die een klein partijtje koffie hadden, dezelve dáár konden aanbrengen en zelve de betaling ontvingen, terwijl anders die koffie door de Mandoors (*dorpshoofden*) verzameld en naar de groote pakhuizen werd afgevoerd en deze de betaling wel eens terughielden. Om dus met de koffij niet belast te zijn, want de pluk moesten gemelde menschen toch doen, wierpen zij dezelve liever in de bosschen weg".

§ 1048 *Vervoer naar het afscheeppakhuis.* Wat den term „afscheep"-pakhuis betreft, deze sluit niet noodzakelijk in dat de koffie aldaar in vaartuigen wordt geladen; zoo spreekt Van Lawick R. 5 Aug. 1806 van koffie, die geleverd wordt in de hoofdnegorijen en vandaar „naar Tjicauw wordt afgescheept"; evenzoo Nederburgh, Consid. p. 129.

Daar Radermacher in 1777 (T. N. I. 1856, II, 172) bewesten Tjimahi (W. van het tegenwoordige Soekaboemi) „meer dan twee honderd buffels, die koffij afbragten", ontmoette, ziet men dat in Tjiandjoer de groote karavanen, vermoedelijk ter hoofdnegorij bijeengebracht, niet ongewoon waren. B. R. 3 Nov. 1786 leest men: „De Tjianjoersche coffij word naar Buitenz. gebragt door opkoopers, die te Tjianjoer alleen laten aanteekenen de coffij die zij daar koopen, en niet die zij langs den weg vergaderen"; dit sluit dus in dat de opkooper niet de Regent was. Echter ziet men P. XII, 347 en 349 (anno 1793) dat aan het pakhuis te Buitenz. zelfs quantiteiten beneden $^1/_4$ pikol werden aangenomen en per pond betaald. Omtrent de oostelijke regentsch. zegt Nederburgh (Consid. pag. 135) dat de Regenten tot het transport „in hunne negorijen eene meenigte van draagbeesten houden, die zij alleen daartoe aanfokken, waarmeede zij de koffij voor hunne rekening transporteeren naar de afscheepsplaatsen op de Gintong en Tjicauw", tegen betaling; intusschen blijkt uit zijne woorden (hierboven § 1045) dat ook de producent zelf

§ 1049 wel naar het afscheeppakhuis transporteerde. Zoo noteert de Commissie Thalman in haar journaal dd. 23 Nov. 1807, dat de kleine pakhuizen dienen ten gerieve van hen „dewelke door gebrek aan draagbeesten niet in staat zijn, hunne coffij naar het groote pakhuijs op Tjicauw te leveren", en dat zekere korting op de koffiebetaling zal worden te goed gedaan „aan de vermogende, met draagbeesten voorziene Javaanen, dewelke verkiezen de ingekogte

(1) Dit komt weinig overeen met wat L. Steitz 8 Juni 1821 schrijft, dat op Soekaboemi geen kleine koffiepakhuizen zijn.

coffij naar Tjiecaauw te vervoeren"; in P. moentjang neemt zij maatregelen „om de gemeene man tot het leveren zijner coffij naar Tjiecauw aan te moedigen en des mogelijk de weg af te snijden aan de opkooper van de coffij". In haar rapport zegt zij dat de Regent van Bandoeng door haar is aangespoord om zijne talrijke draagbeesten voor het koffietransport te gebruiken, zoodat de kleine man dan kan volstaan met het transport naar de hoofdplaats; zij oordeelt volkomen terecht „dat de Regenten die de coffij niet transporteeren, geen aanspraak kunnen of mogen maken" op een deel der vrachtgelden, dat hun in de oostelijke regentsch. abusievelijk was uitbetaald. Van Lawick is met het vervoer door de Regenten weinig ingenomen, want, zegt hij in Maart 1808, daarbij wordt den kleinen man minstens een Rd. per pikol gekort, terwijl hij dan later toch de reis naar Tjikao moet doen om zout te koopen.

De hierbeneden volgende klachten over het transport betreffen natuurlijk dat door den planter zelven.

§ 1050 *De afscheeppakhuizen.* Over het pakhuis te Buitenz., behoorend tot de regentswoning, zie hierboven § 1044. Uit § 1118 is misschien af te leiden dat reeds in 1778 de koffie te Buitenz. niet meer door den Regent werd ontvangen maar door den Commandant, die haar deed omwegen in Bataviasche pikols met overwichten voor spillage enz. In 1786 was het (zie § 1939) buiten twijfel de Commandant die de koffie ontving. Nederburgh (Consid. p. 214) zegt dat er te Buitenz. drie pakhuizen waren.

Het pakhuis der Bandoengers te Tjikao vermeldt reeds Van Imhoff (B. 31, 46). Guitard zegt B. R. 15 Oct. 1790 dat het Bandoengsche pakhuis aan de zuidzijde der Tjikao was, het Krawangsche aan de noordzij; vergel. B. 50, 41, 1.

Het pakhuis te Gintoeng wordt het eerst met name genoemd bij Nederburgh (Consid. p. 131; vergelijk echter hierbeneden § 1059). Uit een brief van Opziener Hoffmann dd. 5 Nov. 1797 blijkt, dat aldaar 50 man van P. moentjang waren en 40 van Soemed. R. 24 Dec. 1801 spreekt van de „pakhuizen" aldaar, denkelijk van beide regentsch. afzonderlijk; een daarvan werd volgens R. 27 Aug. 1802 naar Pamanoekan verplaatst, alwaar vervolgens nog een paar bijgebouwd werden. B. H. 20 Juli 1803 leest men: „Op Gintong staat nog een groot hegt cajatehoute pakhuis met sirappen gedekt, waarin voortijds de coffij van het regentschap Sumadang opgeschuurt geweest is". Verder wordt een pakhuis in het Krawangsche Babakan vermeld bij Nederburgh (Consid. p. 132).

Het pakhuis te Karangsamboeng werd gebouwd ingevolge R. 20 Oct. 1803; blijkens R. 5 Maart 1809 waren daar „Bataviasche pakhuizen" en „Cheribonsche pakhuizen", met afzonderlijke pakhuismeesters. Een pakhuis te Tanggeran wordt vermeld in het jaarrapport van P. Engelhard dd. 31 Dec. 1804. Over den pakhuisbouw te Lengkong zie hierbeneden § 1088. Van Motman zegt 15 Juni 1809 dat P. Engelhard deze pakhuizen eerst hooger aan de Tjisadane

had geplaatst, te Roempin, doch dat zij overgebracht waren naar Lengkong, omdat de sterke stroom hoogerop den terugkeer der prauwen belette.

§ 1051 *Draagdieren.* Wanneer de Regent van Soekapoera in 1696 (zie § 674) vergunning verzoekt om zijne waren niet meer naar Bat. te mogen leveren maar naar Cherib, aangezien hij dan „draeghossen" daartoe gebruiken kan, zou men wel moeten concludeeren dat de wegen naar eerstgenoemde stad, waarmee weinig verkeer was, zoo slecht waren, dat alleen per pikolan het transport geschieden kon (evenzoo nog in 1812 wel uit Bandoeng, zie B. 50, 49 sub 9); aan vervoer per kar valt toch heel niet te denken; vergel. echter § 1059. Wij noteeren in § 2180 dat in 1746 door de Regeer. ezels werden ontboden „om den afbreng der producten te faciliteren". B. R. 12 Mei 1758 zegt de Regent van P.moentjang dat hij zijne producten naar Cherib. vervoert „met coebeesten en buffels". Toen in 1772 de geweldige Papandajan-uitbarsting plaats had, werd het als een geluk beschouwd dat „meest alle de mannen" uit de verwoeste kampongs juist met het koffietransport naar Cheribon afwezig waren, zoodat behalve vrouwen en kinderen slechts „weinige oude of ziekelijke mannen" omkwamen (T. N. I. 1879, II, 175); dit wijst op een transport vooral per pikolan. Rolff zegt B. R. 4 Aug. 1789 dat de bevolking voor koffietransport „in de gebergten geen ander middel heeft dan de buffels, die met geen grotere vragt dan van $^1/_2$ (*bergsche*) picol de steile en nauwe weegen konnen passeeren, invoegen er tot het overwegbrengen van coffij op
§ 1052 die wijze veele buffels nodig zijn". Uit de tabel in § 2181 blijkt, dat nog in Nederburgh's tijd de buffels verreweg het meerendeel der transportdieren vormden. Bij R. 27 Juli 1802 werd met het oog op het gebrek aan buffels in de Ommel. bepaald, den Gecomm. te gelasten „zijn uitterste devoir aan te wenden dat in de regentsch. meer emplooi gemaakt word van paarden en ossen tot draagbeesten". In Tjiandjoer, zegt de Commissie Thalman c. s., worden veel merries gebruikt, die evenveel dragen als een buffel en vlugger over den weg gaan. Nog heden worden voor pikolpaarden (djaran momotan; zoo noemt het journaal van Thalman c. s. de draagbeesten in 't algemeen „momots"; zie ook B. 50, 49 sub 9) vooral merries gebruikt (Encycl. van N.-I. s. v. *paard* p. 154). Wij noteeren voorts (§ 2162; 2163) dat in Galoch wel bantengs voor het koffietransport werden gebezigd.

Wat de lasten aangaat, Nederburgh (Consid. p. 135) zegt dat „een draagbeest of buffel" vervoert „niet veel meer als 100 ponden tegelijk, buiten de rijst, die de voerder op de togt tot zijn onderhoud nodig heeft". Van Lawick schrijft in zijne memorie van 2 Juli 1805: „Twee man brengen over den weg 5 draagbeesten en deeze moeten laaden twee (*bergsche*) picols"; de Commissie Thalman c. s. in haar journaal: „Ieder karbouw kan maar een half (*bergsche*) picol ofte 125 ℔ dragen"; en in haar rapport: meer dan 125 ℔ „kan met een buffel en ook met geen merriepaard in eens vervoerd worden, vermits den reijziger tot de te doene lange reijze zich toevens ook van

leevensmiddelen voorzien en die meedevoeren moet". Radermacher vergist zich dus als hij zegt (T. N. I. 1856, II, 172): „Ieder buffel draagt een bovenlandsch pikol in vier kranjangs of popatol, wegende ieder 59 pond bruto". Wat deze manden betreft zie B. 44, 9, 3. Van Motman schrijft in Juni 1809 dat ieder beest er 4 heeft en 100 à 125 ℔ vervoert; bij elk beest is een geleider (dit laatste is wellicht min juist).

Buffelkarren. Buffelkarren voor het vervoer naar de afscheeppakhui- § 1053
zen komen eerst laat voor. Wel spreekt Van Imhoff (B. 31, 26) van karren tusschen Tjiandjoer en Buitenz., maar Radermacher ontmoette in 1777 (zie § 1048) tusschen die twee plaatsen geene karren maar „buffels". B. R. 4 Aug. 1789 zegt dat „de Tjianjoerse, Tjicalongse, Tjiblagongse, Buitenzorgse en Dermagasche coffij over en door het gebergte op buffels naar Buitenzorg gebragt" wordt. Nederburgh (Consid., noot onder de statist. gegevens aan het slot) verzekert dat alleen Tjiandjoer en Buitenz. karren gebruikten, de andere regentsch. niet, „weegens de moeijelijkheid van het gebergte", terwijl Tjiasem, Pamanoekan, Adiarsa en Tanggeran „ook geen buffels of ossen gebruiken: de inzaam van die plaatsen is niet groot en alles word gedragen door de leveranciers" (zie hierboven § 1045). Intusschen zegt B. R. 11 Mei 1790 dat men te Tjikao een stuk grond noodig heeft, o. a. om er 500 karren te kunnen plaatsen, en R. 30 Dec. 1791 rapporteert Nic. Engelhard dat de Regent van Bandoeng zijne koffie afvoert met 700 karren, die hij heeft laten maken. Van Motman schrijft 15 Juni 1809 dat de koffieafvoer meest met draagbeesten geschiedt, daar de wegen niet overal voor karren bruikbaar zijn; de „westelijke en laage landen van Bandong" gebruiken karren, die 500 pond laden (vergelijk hierover § 2119 m.) maar wel eens zoo lang onderweg zijn; bij elke kar zijn twee geleiders. Nederburgh geeft in 't geheel 500 karren op als aanwezig in Tjiandjoer en 450 in Buitenz. De Commissie Thalman zegt in 1808 dat er zijn: in Tjiandjoer 168; Buitenz. 186; Bandoeng en Batoelajang 338; Soemed. met Pamanoekan 8; Tanggeran 88, samen 788. Van Motman geeft anno 1809 in dezelfde volgorde deze cijfers: 77; 409; 349; 10; 103 en nog 10 in Krawang, samen 958; volgens eene opgave van 11 Mei 1812 zouden destijds in het heele regentschap Tjiandjoer maar 64 buffelkarren aanwezig zijn geweest, hetgeen dan verklaard zal moeten worden uit het groot verlies door de vijandelijkheden in 1811; zie ook § 2796. De Statist. Beschrijv. van 1822 deelt mee, dat toen- § 1054
maals de karren voor koffietransport meer gewoon begonnen te worden, hetgeen, door 't minder aantal geleiders, besparing gaf van menschenarbeid. Nog in 1864 zegt de Resid. der Preanger (Bijl. Handel. St.-Gen. 1870/1 pag. 2948) dat de pedativoerder om de buffels te sparen hoogstens 5 paal (d. i. nog geen anderhalf uur loopen) per dag aflegt; dat het vervoer nog grootendeels geschiedt met de ouderwetsche pedati, waaraan heel geen ijzer is dan soms om de wielen een ijzeren band; dat die pedati's zeer

zwaar zijn en maar 5 pikol laden, terwijl karren met ijzeren assen en wagenwielen er 10 kunnen laden.

Men vindt de pedati's afgebeeld op de platen van Rach, voorstellende het fort Philippine, Meester Cornelis en Pasar Senen; de omwanding van den bak is daarop wel van bamboevlechtwerk. Het eigenaardige der pedati's zijn de twee wielen; deze draaien niet om de as, maar zitten daaraan vast, zoodat de as meedraait; het zijn verder schijven „van meer dan vijf voet diameter" (De Wilde o. l. pag. 50), vervaardigd uit de wortelribben van zekere hoogstammige boomen; natuurlijk splijten er licht stukken af, zoodat zij dan hoekig worden. De Soend. naam voor deze soort „scherpe wielen" (1) is kikiping. Heydt (Schauplatz p. 117) schrijft daarvan: „Diese werden nun auch nicht allzu fleissig geschmieret, dasz es also ein jämmerliches Knartzen verursachet. Wann nun dergleichen Karren etliche mit einander gehen, so glaubet man, absonderlich so sie noch etwas von einem entfernet sind, es komme eine Music von allerley Instrumenten, weilen der Laut in allerley Thon sich hören lässet"; dit geknars heet een middel om tijgers te verschrikken. W. A. van Rees (Herinneringen, Rotterdam z. j. I, 312) spreekt er van als „wanklankige, zenuwverscheurende tonen . . . . . een muziek die den Javaan genotvol in de ooren klinkt". Volgens Raffles u. s. liepen er twee buffels voor. „Geen wegen zijn teegens die lompe vragttuigen bestand", zegt P. Engelhard H. 20 Aug. 1801. Zij zijn nog heden in gebruik op de kleiwegen der particuliere landen in de residentie Batavia (Welvaartonderzoek IV*a*, 16 noot).

§ 1055 *De karavanen.* Vergel. § 687. Dat de Regenten de transporten begeleidden, was oorspronkelijk geen voorschrift; zie den brief van Aug. 1694 in § 630 („goede vertroude personen" zullen het garen afbrengen); dien van Dec. 1694 in § 633 (de Oemboels hebben de waren begeleid); D. 26 Aug. 1695 (§ 634); den brief van 15 Juli 1696 in § 642 (de soerochans der Regenten hebben de waren gebracht) enz Daarentegen ziet men B. 17, 48 dat de Regenten, zelfs de Pangeran van Soemedang, met hunne „coopmanschappen" anno 1700 naar Cheribon tijgen R. 19 Oct. 1704 spreekt van de „jaarlijxe gewoonte en oude ordre" dat de Hoofden naar Bat. komen met de producten; dit jaar zijn „eenelijk eenige gemene loeras" verschenen. R. 1 Nov. 1707 krijgen de Hoofden der Batav. Regentsch., die eene „mooije quantiteijt" indigo „hebben afgebragt", een cadeautje; dit moeten wel de Regenten zijn, want niet het transport wordt aldus beloond, maar wel de leverantie. D. 23 Nov. 1707 leest men, dat de zendelingen der Comp. in de Regentsch geene geschillen hebben kunnen beslissen, omdat de Hoofden, die de producten persoonlijk begeleidden, naar Bat. waren. De brief van Jongbloet van 1708 (B. 21, 12)

(1) Aldus P. P. Roorda van Eijsinga o. l. II, 394; om ze niet al te zwaar te maken, kunnen de schijven namelijk niet dik zijn. Raffles (Hist. of Java 1817, I, 197) noemt de dikte 1 à 2 inch. Vandaar dat de lichtere soort met werkelijke raderen wel heet: karren „met breede wielen".

zegt dat de afvoer naar Cheribon „niet mag geschieden zonder zorg en zonder geleide"; dit laatste spreekt van zelf, tenzij bedoeld wordt dat de Regenten persoonlijk moeten meegaan; vergelijk de opmerking aldaar § 10 noot 7. D. 6 Febr. 1708 schrijft Jongbloet dat de Regenten met hunne waren te Cherib. zijn gekomen; D. 4 Mei 1712 wordt de behandeling eener rechtskwestie te Cherib. op verzoek „der Priangse Regenten" uitgesteld „totdat den insaem van de padie gedaen en sij weder met haer coopmanschappen voor d' Comp. tot Sirrebon sullen afgekomen wesen". In 1714 verschenen echter de Regenten niet tegelijk met hunne producten te Cherib. (§ 1997). D. 26 § 1056
Dec. 1716 leest men: „Omtrent vijff uuren in de namiddag quamen bij den Heere Gouv. Gen. thien à twaelf Hoofden van diverse negorijen, gelegen in de bovenl. van dit Jacatras district (*vermoedelijk grootere en kleinere Regenten*), dewelke in de voorleden en dese maand hare ingesamelde indigo, cattoene garen, coffijbonen en vogelnesjes successivelijk hebben afgebragt en aan de Comp. gelevert, vergeselschapt zijnde van den Ondercoopman en Javaans translateur Barent Blocké (*de Gecomm. Wilstee was even te voren overleden*), en hebben deselve hun afscheijd van Sijn Edelheijd verkregen om na huijs weder te keeren, naedat hun op diverse saecken het vereijschte was aangesegt en geordonneert". Deze plaats toont bovendien dat de nieuwjaarsbezoeken der Regenten toenmaals nog geen vast gebruik waren, anders had men hen nog een paar dagen aangehouden. De memorie van overgave van den Resid. te Cherib. dd. 8 Nov. 1720 zegt: „De Preangerhoofden komen eens 's jaars af om betaling van hun geleverde garens, indigo, hout etc^a. te ontvangen, dat gemeenlijk in de maant Februarij is". Vermoedelijk is met het toenemen der koffieoogsten, waardoor het gezamenlijk transport (dat tevoren alleen goederen van betrekkelijk gering volumen betrof) met veel meer omslag gepaard moet zijn gegaan, en ook ingevolge de bepaling van 1727, waardoor het transport gedeeltelijk van de Regenten werd overgebracht op de producenten (hierboven § 1043), een eind gekomen aan de begeleiding der producten door eerstgenoemden. In den brief D. 12 Nov. 1741, waarbij de oostelijke Regenten zich excuseeren dat zij „tegen 't nieuwe jaar" niet te Bat. zullen komen, wordt van het productentransport geene melding gemaakt, dus het bezoek hing daarvan denkelijk niet meer direct af. R. 8 Dec. 1795 § 1057
spreekt van „den gewoonen tijd waarop de Regenten na jaarlijksche usantie uit de Jacatrasche en Preangerlanden *ontboden* worden"; het transport wachtte natuurlijk niet op eene ontbieding. Uit een brief van den Opz. te Bandoeng dd. 7 Juli 1807 ziet men dat deze er destijds het transport regelde; vergel. Bijl. XXXVIII art. 4 met Bijl. XLIV art. 26. Uit het journaal van Thalman c.s. bespeurt men dat de Opzieners aan de Hoofden de levering van een aantal karbouwen voor het transport oplegden; vermoedelijk werd het voor den getaxeerden koffieoogst benoodigde aantal draagbuffels omgeslagen naar het in ieder afdeeling aanwezige aantal; hiertoe dienden dan de statistieken

bij het jaarverslag. Naast deze gerequireerde transportdieren waren er, zooals wij zagen, andere van de producenten, die zelf hun product afvoerden (zoo spreekt Freijer in een rapport van 21 Nov. 1755 van prompte betaling bij de leverantie zelfs van kleine partijen koffie, door hem en zijne naaste voorgangers ingevoerd), en van de Hoofden, die dit deden tegen eene korting op de koffiebetaling.

Wanneer Radermacher in 1777 een transport van „meer dan 200 buffels" uit Tjiandjoer ontmoette, dan bewijst dit dat de heele koffieoogst van dat regentsch. niet in ééns werd afgebracht. B. R. 11 Mei 1790 vermeldt dat te Tjikao „vijfmaal in een jaar" tweeduizend buffels aankomen; dit is dus de Bandoengsche en Batoelajangsche levering, waartoe, blijkens hetzelfde bericht, ook 500 karren werden gebruikt, zoodat dus 1.000 buffels als draagbeesten dienden. Van Lawick zegt in zijne memorie van 2 Juli 1805, dat men zich bij de bereiding der koffie haast om „het eerste transport" spoedig weg te krijgen; dit kan niet slaan op individueel transport. De Opz. van Bandoeng requireerde in Juli 1807 uit het district Kopo 800 en uit Tjisondari 400 draagbeesten, die alle tegelijk voor den koffieafvoer present moesten zijn. Raffles (Hist. of Java 1830, I, 142) zegt dat de koffie wordt vervoerd „generally on
§ 1058 the backs of buffaloes and mares in strings of 1.500 or 2.000 at a time". Van Lawick en H. J. van de Graaff schrijven in hun rapport van 5 Dec. 1818: „Er bestaat in sommige der Preanger Regentsch. eene inrigting, welke het transport der koffij nog drukkender maakt als hetzelve bereeds uit den aard is. Men voert de koffij af uit een regentsch. bij groote transporten; een of twee malen in de maand verzamelen de draagbeesten, waaruit zoo een transport word geformeerd, en nadat nu, naar mate het transport groot is, het getal draagbeesten alle bij elkanderen is, gaat men op reis. Het laat zich zeer wel voorstellen dat, daar het transport moeilijk en niet voordeelig is, de eigenaars van de draagbeesten niet dan schoorvoetende bij elkanderen komen; vandaar dat den eenen op den anderen op die verzamelplaats moet wachten en dikwijls wel een halve maand daar moet blijven leggen. De ondervinding leert ons, in het regentschap Tjanjour, dat de afvoer bij kleine transporten of ieder kampong of Hoofd met zijn volk op zich zelve, verre de voorkeur verdiend; daar voert ieder individu zijn koffij af zonder dat hij op een ander wacht, en daar is de leverancie afgeloopen, wanneer die uit andere regentsch. nog zeer ver ten achteren is". A. W. Kinder de Camarecq schrijft (T. B. G. X, 289) vermoedelijk naar ter plaatse vernomen tradities: „De bevolking was, evenals nu met de pedati's, bijzonder gesteld op den opschik dier dieren (*transportbuffels*). Men zag ze met kleine klokken of belletjes omhangen en de hoorns niet zelden met zilver versierd, bij duizenden de koffij aanbrengen te Karang Sambong en Tjikao". Eene beschrijving van een transport met karren a°. 1844 vindt men bij Junghuhn (Java II, 573), die het ontmoette in 't Soemedangsche op weg naar Karangsamboeng: „het had al het uiterlijk van de achterhoede eens

legers, en stellig was hier ook de helft der menschelijke bevolking die in staat is om te arbeiden en de geheele buffelbevolking op de been".

Weg der oostelijke regentschappen. Al vroeg voerde Bandoeng blijkens § 1059
B. 20, 19 en een brief van den Resid. te Cherib. dd. 19 Juli 1708 zijne zwavel af naar Tandjoengpoera, waartoe door Pangeran Aria Cheribon vergunning was verleend (D. 9 Oct. 1706). Uit de Afg. patr. miss. 11 Febr. 1713 zien wij dat dit ook wel met andere producten van Bandoeng gebeurde. R. 12 Mei 1730 wordt door de Regenten van Band., Soemed. en P. moentjang vergunning verzocht om hunne waren niet langer naar Cherib. af te voeren doch naar Batavia; laatstgenoemde Regent schrijft o. a. (D. 15 Mei 1730) dat het hem onmogelijk zou zijn, over den landweg de producten naar Bat. af te brengen, en verzoekt daarom schepen om die over Tjikao te kunnen afvoeren. De Regeer. bepaalt nu dat zij, in stede van hunne producten „met draagbeesten" (1) te Cherib. te brengen, deze „zelvs en door eijge vaartuijgen herwaerts" zullen transporteeren en wel „langs de rivieren van Tsikako (2) en Pamanoekan". Van Imhoff bericht in 1744 (B. 31, 46) dat de Bandoengers te Tjikao „een campong gestigt" en een pakhuis gebouwd hebben, vanwaar het transport te water naar Krawang ging ondanks eene stroomversnelling onderweg; P. moentjang had eene „rustplaats" (vermoedelijk met een pakhuis) te Gintoeng (ongeveer halverwege tusschen Tjikao en Tandjoengpoera, aan de Tjitaroem), terwijl de Soemedangers als vanouds (zie B. 10, 11, 2 en § 395) de rivier van Pamanoekan gebruikten; daar deze rivier blijkens het rapport van Van Motman dd. 15 Juni 1809 bevaarbaar is beneden Pagaden, hadden zij vermoedelijk daar ter plaatse hun pakhuis. Hartingh, die 20 Juli 1752 omtrent Bandoeng en P. moentjang hetzelfde bericht als Van Imhoff, zwijgt van Soemed. Mossel zegt R. 12 Mei 1758 dat Soemed. en P. moentjang „jaren lang haare producten per draagbeesten hebben doen brengen na Tjikauw (*mogelijk bedoelt hij Gintoeng*), vanwaar die met vaartuijgen de rivier af en

(1) Dit „met draagbeesten" is vermoedelijk eene niet geheel juiste uitdrukking. Immers de plaats Karangsamboeng bestond destijds al (§ 202), en men moet toch wel aannemen dat vanhier de zooveel gemakkelijker waterweg werd gevolgd. Daarop doelt ook een besluit van 13 Nov. 1733 (P. IV, 348), sprekende van zekere heffing ten bate der Cherib. Sultans voor het bezorgen van vaartuigen voor productenafvoer uit de Preanger.

(2) In den brief dd. 15 Mei 1730, waarin de Regeer. dit besluit meedeelt aan de Cheribonsche Residenten, staat „langs de rivieren Tsidajoe en Pamanoekan"; ongetwijfeld wordt echter, in verband met het verzoek van den Regent, onder eerstgenoemde de Tjikao bedoeld. Misschien is *Tsikako* eenvoudig eene verschrijving voor: Tjikaok, zooals men bij Junghuhn (Java IV, 380) gespeld vindt, misschien ook wordt de naam verward met Sicacol op de kust van Cormandel (zie B. 23, 65, 2). Dat de Regent niet de rivier Tjikao bedoelde (die onbevaarbaar is) maar de inscheepplaats Tjikao, had de Regeer. niet bespeurd. Getuigt het een en ander van geene groote kunde, erger is, dat Mossel in zijn voorstel, R. 12 Mei 1758, om Soemed. en P. moentjang weder te plaatsen onder Cherib., het doet voorkomen alsof het vervoer over Tjikao een uitweg was geweest om te voorzien in eene onpraktische regeling van 1730 betreffende het transport langs de *Tjikako* en de rivier van Pamanoekan (zie P. VII, 263); die *Tjikako* mondde volgens hem „omtrent halvweg Cheribon en Batavia" in zee!

over zee na Batavia gevoerd wierden, hoewel Sumadang nu onlangs, als te ver van Tanjongpoera (*versta: van het Krawangsche*) afgelegen, weder geprobeert heeft de afvoer met draagbeesten na Pankalang Gintong (*hier vergist Zijn HoogEdelheid zich weer in de geographie*) en zoo langs de rivier Pamanoekan" (*aan welke geen Pangkalan Gintoeng is te vinden*). Ondanks de verschillende hier begane blunders blijkt dan toch, dat het laatste gedeelte van het transport naar Bat. ging te water.

§ 1060 Wanneer dus Van der Parra R. 28 Mei 1765 zijn voorstel om Soem. en P. moentjang, die in 1758 door Mossel onder Cherib. waren gesteld, weder onder Bat. te plaatsen, motiveert met het gerief dat de hoofdstad vroeger trok uit „de draagossen, die (*destijds*) de producten van Sum. en Parakam. herwaards afbragten en hier verkogt wierden", dan lijkt dit wel wat gezocht. Toen later XVII[en] er op hadden gewezen, hoe nadeelig het financieel was dat die twee regentsch. in 1765 weer onder Bat. waren gesteld, waar de koffie duurder werd betaald dan te Cherib. (§ 872), werd R. 18 Juli 1768 wederom betoogd dat „sedert het weleer geleden gebrek aan rundvee merkelijk ten goeden is veranderd". De Afg. patr. miss. 21 Oct. 1768 drukt dit aldus uit, dat het gebrek aan „rundvee" is opgeheven „door het groot aantal draagossen, die, de producten uit die districten afbrengende, hier neevens andere runderen verkogt worden". De opheldering geeft Bijl. XLIV art. 26, waar in 1807 wordt gezegd dat „bij het laatste transport der producten (*uit de hoofdnegorijen*) op de plaatsen waar de pakhuijzen staan wel" de draagbeesten worden verkocht; vergel. § 2151. Heeren XVII[en] brachten tegen dit argument in, dat ondanks dien vermeerderden aanvoer van slachtvee de vleeschprijzen te Bat. waren gestegen; zij wisten daarbij niet eens dat ter bevordering van den aanvoer van vee uit Soem. en P. moentjang eene bestaande heffing was afgeschaft, zie § 2154. Als een gevolg van de in Nederl. gerezen bezwaren werd bij R. 19 Juli 1771 bepaald, dat Soemed. en P. moentjang naar verkiezing hunne producten zouden leveren te Cherib. of te Bat.; de Regenten verzochten echter dat het te Bat. mocht zijn, en dat werd toegestaan, R. 27 Aug. 1771. Volgens Radermacher (T. N. I. 1856, II, 179) scheepten alle drie oostelijke regentsch. en ook Batoelajang hunne koffie af te Tjikao. Maar B. R. 4 Aug. 1789 zegt Rolff: „Nadat de coffij van de regentsch. Batoelajang, Band., Sum., Praccam. en Wanniassa de gebergtens gepasseerd heeft, wordt dezelve verder op Tjicauw, Gintong, Adiarsa en Krawang of Babakan in

§ 1061 vaartuigen geladen". R. 15 Oct. 1790 zegt dat die van Band, P. moentjang en Soem. over Tjikao en Gintoeng gaat. R. 17 Dec. 1793 rapporteert N. Engelhard dat hij is gegaan „naar de Gintong aan de Tjitarum, om de coffijpakhuizen van de Regenten van Samadang en Praccam. op te nemen"; vanwege beide Regenten zijn er „Hoofden" geplaatst, die de aangebrachte koffie verschepen langs de Tjitaroem. Evenzoo spreekt Nederburgh (Consid. p. 131), die tevens bericht dat „de producten uit de regentsch. Band. en Batoel. door

den gemeenen man in het pakhuis op Tjicauw afgeleverd worden" (ib. pag. 130). Den 22 Mei 1798 werd bepaald, dat de koffie uit de drie oostelijke regentsch. zou worden opgeschuurd (zie § 1108) te Babakan, evenals ook die van Batoel. en Adiarsa, en niet terstond naar Bat. zou worden afgevoerd; dit was een tijdelijke maatregel, doch ook later bleef de koffie wel eens in de regentsch. opgeschuurd, wanneer de Troesan tusschen de Tjitaroem en de Bekasi onbevaarbaar was (rapport der Commissie Thalman c. s.). R. 15 Maart 1799 komt in behandeling een verzoek van de Regenten van Soemed. en P. moentjang om voortaan hunne producten te mogen leveren over Indramajoe „doch buiten eenige bemoeijenis van den Cheribonsen Resident of den Europeeschen Opzichter te Indramajoe", hetgeen (zie R. 26 April 1799) zou insluiten „het verplaatsen der koffijlombongs van de Ginting naar Karang Sambon". Dit verzoek werd om advies in handen gesteld van Nic. Engelhard; hij voldeed echter niet aan deze opdracht (R. 26 April 1799), doch wees in zijn jaarverslag dd. 2 April 1800 op de bezwaren der tot dusver gevolgde transportwijze, daarbij evenwel te kennen gevende, dat bedoelde twee Regenten hun verzoek hadden ingetrokken, uit vrees voor het risico van het vervoer over zee, van Indramajoe; toch zou, meende E., de leverantie „wel een vierde" grooter worden, wanneer een pakhuis werd gezet te Karangsamboeng, „een route, voor sommige transporten 30 à 40 dagen korter"; dan diende echter de Comp. zich te belasten met het transport te water „en de ongelden en risico daarvan op zich neemen en daarentegen de prijs, die zij voor de coffij, welke uit deze twee regentsch. geleeverd wordt, betaalt, verminderen" (iets waartegen, zooals wij zagen, de Regenten veel bezwaar hadden). Bij R. 3 Juni 1800 vorderde de Regeer. nader advies van hem, doch dit bleef weer uit.

Eerst bij R. 24 Dec. 1801 wordt een voorstel van P. Engelhard geap- § 1062
probeerd „om, ter faciliteering van het moeielijk transport der producten van Soem. en P. moentjang, de koffij uit die regentsch., in steede van in de pakhuizen op Gintong, voortaan op Pamanoekan te laten opslaan" in de kort te voren aldaar wegens de blokkade gebouwde rijstpakhuizen; vanhier zou het vervoer geschieden in gehuurde vaartuigen „dog buiten bemoeijenis van de Comp"., geheel door den Gecomm., „die evenzo wel, zo niet beter, als de Comp., kleine vaartuigen kan fourneeren, vertrouwde opzichters aldaar plaatzen en alles menageus dirigeeren"; de Gecomm. werd dus transportondernemer. Wat de pakhuizen aangaat, Van Lawick zegt in zijne memorie van 2 Juli 1805 dat die van Gintoeng naar Pamanoekan waren verplaatst. Doch R. 20 Oct. 1803 verklaart de Gecomm. „dat de afvoer van coffij van Pamanoekan met kleine vaartuigen uithoofde van de menigte zeerovers ondoenlijk is, en met scheepen uithoofde van de gevaarlijke ankerplaats niet wel geschieden kan", waarom wordt besloten, het volgend jaar de koffie van Soemed. en P. moentjang af te voeren over Indramajoe en daartoe voor rekening dier

twee thans gecombineerde regentsch. een pakhuis te bouwen te Karangsamboeng. De Gecomm. vertrok nu volgens R. 27 April 1804 naar Cheribon om met den Resident Rose schikkingen dienaangaande te treffen; Rose opperde echter het bezwaar (R. 18 Mei 1804), dat de Cherib. koffie lager werd betaald dan de Bataviasche, zoodat de bevolking haar liever aan het Bataviasche pakhuis te Karangsamboeng zou inleveren; naar aanleiding hiervan
§ 1063 wordt nu de prijs der Cherib. koffie verhoogd! Het zou kunnen zijn dat deze verhooging, waardoor S. H. Rose, neef van Nic. Engelhard (den zwager van den G.-G.), werd bevoordeeld, de kern dezer heele transportregeling was; immers, wanneer te voren als bezwaar tegen Pamanoekan de zeerooverij was ingebracht, dan gold dit voor Indramajoe nog meer. Blijkens rapport van P. Engelhard dd. 31 Dec. 1804 werd de nieuwe regeling dit jaar nog niet in werking gebracht; hij zet deze overigens uitvoerig uiteen en de Regeer. keurt haar goed bij R. 15 Febr. 1805, daarbij tevens bepalend dat zij ook zal gelden voor het Bandoengsche district Timbanganten. Welke financieele nadeelen zij meebracht, blijkt uit eene zeer ingewikkelde rekening in B. R. 10 Maart 1807, die ik onbesproken heb gelaten, omdat feitelijk alleen in 1805 de levering op dezen voet is geschied; afgezien hiervan voert Van Lawick in zijne Aanmerk. van Maart 1808 tegen de route Karangsamboeng nog dit aan, dat men zich te dier plaatse „niet eens van zout en alle verdere benodigdheden voorzien kan"; zie daaromtrent § 2309. De koffie werd aldaar ontvangen door een Europ. pakhuismeester, die haar weder overdroeg aan een terzelfder plaatse (doch denkelijk aan den anderen rivieroever; vergel. § 202 i. f. en Veth, Java, 1e dr. III, 236) gevestigden agent van den Cheribonschen Resident, die het transport voor risico der Regenten naar Indramajoe bezorgde, waar de koffie weder in een pakhuis werd opgeslagen om vervolgens met schepen der Comp. te worden afgehaald, welke dus, wat vroeger niet het geval was, een deel van het gevaar en de moeite van het transport op zich nam. Reeds bij R. 5 Aug. 1806 werd wegens de onlusten in Cherib. bepaald, dat de oostelijke regentsch. dit jaar zouden afvoeren over Tjikao; de kleine man zou de koffie leveren in de hoofdnegorij, alwaar een pakhuis zou worden gezet. Wel werd bij R. 5 Febr. 1807 besloten, het transport weer te doen plaats hebben over Karangsamboeng, maar na lezing van een rapport der Commissie Thalman c. s. over de onkosten, het gebrek aan schepen en het gevaar voor Engelsche kruisers werd bij R. 10 Maart 1807 weder aan Tjikao de voorkeur gegeven.

§ 1064 Bandoeng was inmiddels steeds voortgegaan met den afvoer over Tjikao. B. H. 20 Juli 1803 zegt P. Engelhard dat wegens de droogte der Troesan „de Bandongse en Crauwangse coffijvlootjes" thans over zee moeten; R. 25 Juni 1805 ontvangt de Gecomm. eene uitbetaling voor prauwloon van Bandoengsche koffie van Tjikao naar Bat.; Timbanganten leverde, zooals wij zagen en B. R. 10 Maart 1807 bewijst, één keer over Karangsamboeng.

Krawang en Wanajasa leverden volgens Nederburgh (Consid. p. 132) hunne koffie „in het pakhuis op Babakan in de hoofdnegorij", Adiarsa „in de hoofdnegorij eeven boven Crauwang"; vandaar ging het vervoer op dezelfde wijze als dat der oostelijke regentschappen.

Tjiasem en Pamanoekan konden volgens R. 12 Mei 1758 hunne producten naar verkiezing leveren te Indramajoe of te Bat.; van levering op eerstgenoemde plaats blijkt echter nergens. Volgens Nederburgh (u. s.) werd de koffie uit de hoofdnegorij „met groote vaartuigen over zee" gebracht; „voor 25 à 30 jaren wierden de produkten uit deese regentsch. met 's Comp^{s}. vaartuigen afgehaald en naar Bat. vervoerd", vermoedelijk een overblijfsel uit den tijd toen de Comp. nagenoeg alleen houtwerken vanhier betrok (§ 618), voor welker vervoer de inl. prauwen niet groot genoeg waren.

Weg van de Tjitaroem naar Batavia. Wij bespreken dezen perceelsgewijze. § 1065
a. Van de Tjitaroem naar de Bekasi. Omtrent den toestand in 1691 zie B. 16, 48. Het „spruijtje Troesang" (de naam, die „doorgang" beduidt, zou aan eene doorgraving kunnen doen denken) wordt vermeld R. 18 Nov. 1704, waarbij aan den Krawangschen Oemboel Wirabaja wordt toegestaan „boven" dit spruitje en Batoedjaja sawahs en indigovelden aan te leggen en eenige moerassen schoon te maken tot „visscherijen". D. 5 Juli 1706 gaat een last aan den Commandant te Tandjoengpoera om Wirabaja te herinneren aan zijne belofte om te zullen opruimen de spruiten en landen „tusschen de Baccasijsen en Craoangse rivier" en er indigo en rijst te planten. Hij groef nu eene vaart uit de Tjitaroem in de Bekasi, wellicht met medewerking van Heemraden; althans in hun archief wordt in een stuk van vóór 1735 melding gemaakt van twee „projecten om de rivier Craoang in de rivier Cammarangan te brengen". Wirabaja vroeg nu R. 6 Maart 1708 aan de Regeer. verlof om ter vergoeding van onkosten tol te heffen van de zijne doorgraving gebruikende vaartuigen; eene beslissing hierop werd uitgesteld, doch hij erlangde een leenbrief van het land aldaar, om er visscherijen en sawahs aan te leggen. Van Riebeeck kwam van zijne noodlottige reis in 1713 (B. 23, 163) terug door „de troussang off doorgestoken vaert van den Craoangsen Tommagon Wirabaija", van waaruit hij in het riviertje Kamarangan kwam en zoo aan de monding der Bekasi. Even boven het begin der Troesan lag aan de Tjitaroem het dorp Telokboejoeng, eene soort stapelplaats voor de af te voeren waren (B. 26, 8). Van § 1066
Imhoff kende de doorgraving niet, want hij spreekt (B. 31, 63) van „het inconvenient dat men uijt de Crawangse rivier niet komen kan in die van Bacassij", hetwelk hij wenschte te verhelpen door het graven eener groote vaart. Is de Troesan toen weer schoongemaakt? Op de Caarte van 't Koninkrijk Jacatra ziet men althans de Calij Troesan bij Talaga uit de Tjitaroem westwaarts loopen, en Marci's kaart toont bij Telokboejoeng eene verbinding tusschen de Tjitaroem en een der vertakkingen van de Bekasi. Rolff spreekt B. R. 4 Aug. 1789 over afvoer van koffie „tot aan de rivier Troessan en wijders door deeze

in de rivier Baccassie"; hij voegt er bij dat de mond der Troesan „bij herhaling moet worden uitgegraven door volk, hetwelk door alle Regenten, die hunne producten langs dien weg moeten afbrengen, wordt gelevert, zijnde dit voor dezelven een zwaare en teffens kostbare last"; hem wordt nu opgedragen te onderzoeken wat daaraan te doen is. Uit een der stukken blijkt, dat de Troesan oorspronkelijk te ondiep was gegraven, zoodat zij in den drogen tijd en in 't algemeen bij laag water niet te gebruiken was. Met hulp van Heemr. schijnt zij nu een tijdje schoongehouden, maar H. 25 Maart 1793 heet het alweer dat zij verzand is en de koffieprauwen haar alleen in den regentijd doorkunnen; bovendien heeft zij 't nadeel van zeer bochtig te zijn. Bij R. 30 April 1793 wordt nu besloten haar te verbeteren en recht te doen leggen op kosten der vijf regentschappen die haar voor het koffietransport gebruiken, namelijk Krawang en de drie oostelijke regentsch. met Batoelajang, welke ook jaarlijks 200 Rd^{s}. aan Heemr. zullen betalen voor het schoonhouden; uit H. 30 Oct.
§ 1067 1793 bespeurt men dat de verbetering 573 Rd^{s}. kostte. In een brief van 9 Aug. 1793 vermeldt Nic. Engelhard het transport van Soemed. en P. moentjang langs dezen weg. R. 11 Dec. 1798 lezen wij dat de koffie van uit de Moewara Bekasi over zee gaat, dus toen was de Troesan in gebruik. Maar Tency rapporteert B. H. 25 Aug. 1801 dat de Troesan bijna droog ligt en stelt voor eene nieuwe te graven; P. Engelhard spreekt B. H. 20 Juli 1803 van „de tegenwoordige droogte in de Troessan" en R. 29 Juli 1803 van afvoer door de Moewara Gembong, de natuurlijke uitwatering der Tjitaroem. De Commissie Thalman c. s. schrijft in haar rapport van 29 Jan. 1808, dat het aan de koffieprauwen niet vrijstond, van de Troesan gebruik te maken, ondanks dat deze in 1793 op kosten der Regenten was verbeterd; zij werden namelijk, om den Commandant van Tandjoengpoera te bevoordeelen, genoodzaakt de Troesan voorbij te loopen en door de Moewara Gembong in zee te gaan (zie § 1074); de Troesan verkeerde „nog in goede order", maar werd alleen gebruikt voor de in het Krawangsche gekapte „groote Jassemsche balken"; de Commissie stelt voor, dat aan de Regenten zal worden vergund den weg te volgen dien zij het geschiktst achten. Van Lawick daarentegen wijst in zijne Aanmerk. bij evengezegd rapport op den veeltijds drogen toestand van de Troesan en op de groote onkosten, benoodigd om haar bevaarbaar te houden. Dat zij nog bevaren werd, blijkt uit de Aanteek. van Domis, 1808 (pag. 1): „Te Droesan (*drukfout voor Droesan; den naam hoorde Domis denkelijk van Kroh, den Duitschen Opziener*) heeft de Crawangsche rivier een arm, die den naam van Bakassie aanneemt". En 3 Aug. 1811 schrijft Offers uit Krawang, dat in dezen tijd van het jaar alleen zeer kleine vlotten de Troesan doorkunnen. Ja, nog op eene kaart van na 1820 staat als legenda dat in den oostmoeson de koffieprauwen de Moewara Blatjan uitloopen naar de Maroenda en dan door de Vinkevaart enz. binnendoor gaan „tot voor de pakhuizen te Bat.", maar dat zij in den westmoeson de Troesan doorgaan.

b. Van de Bekasi naar de Maroenda. Plannen om eene doorgraving van § 1068
de Bekasi naar meer westelijke rivieren tot stand te brengen, trokken al vroeg de aandacht. De instructie voor den Dijkgraaf van 10 Maart 1679 schrijft dezen voor (P. III, 28, 5; ook D. 1679 pag. 182) „alle devoir" te doen „om na de kunst aff te zien, hoedanig men de rivier van Bacassij zal konnen lijden ende door een vaart brengen in de rivier Cikeas (*?*) en van daar weder in de Sontar, dat een groot gerieff aan de stad en gemeente sal geven om abondant bamboesen, brandhout, boom- en landvrugten binnendoor te krijgen", dus ter vermijding van het vooral bij de harde winden van den westmoeson zoo lastige traject over zee. R. 29 Jan. 1686 wordt een request behandeld van Kapitein Herman Dirksz. Wanderpoel c. s. om „ten nutte van den lantbouw" eene doorgraving uit de Tjikeas en Tjileungsir naar de Sontar „omtrent Poelo Gadong" te mogen maken (dit ligt benoorden Djatinagara aan den weg naar Bekasi). Nadat Wanderpoel kort hierop naar Java was overgeplaatst, doet R. 8 Nov. 1686 Kapitein Johan Ruijs hetzelfde verzoek; eene beslissing wordt echter niet genomen, omdat, naar het van elders schijnt, Camphuijs zelf van ontginningsplannen in die streek zwanger ging; hij liet zich althans het volgend jaar het bewuste land Poelogadoeng toewijzen, ofschoon het in 1675 reeds aan een Inlander was toegekend (erfbrieven van 23 Maart 1675 en 31 Mei 1687). Van de doorgraving kwam echter niet. Eene notarieele acte (Re- § 1069
guleth 27 Juni 1695) vermeldt een plan van Hannibal van Kemuij (1), die landerijen bezat aan de rivier de Groote Maroenda en de Bekasi, en drie andere Chineezen, huurders van zijne landen, om te „laeten opgraven een revier, beginnende van de revier van d' groote Maronde tot aan de revier Baccassie", waartoe zij vergunning willen vragen van Heemraden; bij Notule van . . Nov. 1696 wordt aan dit College door de Regeer. gelast daaromtrent te rapporteeren, maar het College verklaart H. 1 Dec. 1696 dat dit niet mogelijk is „bij dees tijd, zoo om de gevalle regen en de quade gesteltheijt der wegen als de verstoptheijt van de rivier Baccassien". Verder verneemt men daaromtrent niets. Intusschen spreekt H. 18 Sept. 1706 van „de nieuwe doorvaart van de rivier Bacassij in de rivier de Maronde", alsof die pas klaar was gekomen, hetgeen dan in verband zou kunnen staan met de bovenvermelde doorgraving Tjitaroem—Bekasi van Wirabaja. Bij R. 21 Dec. 1708 wordt aan de Chin suikermolenaars aan weerszijden der Bekasi toegestaan „te mogen opruijmen, schoonmaken ende verwijden sekere doorsnijding, streckende van gemelte rivier tot die van de grote Maronde"; dit is eene „binnenvaart".

(1) Een Christen-Chinees, den 5 Jan. 1673 gedoopt; Kemuij of Quemoij is een eiland beoosten Amoij. De naam Hannibal is denkelijk de verdietsching van 's mans werkelijken naam Han zus of zoo; vergelijk over hem H. 20 Oct. 1696. Deze gekerstende Mongool zal wel de stamvader zijn van het illustre Bataviasche geslacht Hanibals, dat men in de officieele bescheiden van eeuw tot eeuw kan volgen. Zijn testament is te vinden bij notaris Deldijm 14 Maart 1707.

Bij R. 24 April 1744 wordt een plan van Heemr. geapprobeerd tot het maken eener doorgraving uit de Bekasi naar de stad, zoodat dus de vroegere (waarvan verder niets bespeurd wordt dan wat boven is gezegd) onbruikbaar was. Den 23 Jan. 1745 besluiten Heemr. in verband met de voltooide doorgraving uit de Groote Maroenda westwaarts (waarover beneden), om aan de Regeer. machtiging te vragen tot het doen uitvoeren van eene andere uit de Groote Maroenda „door de Rauwa Bogor tot in de Soengingh Atap", dus oostwaarts; bij R. 2 Febr. 1745 wordt die machtiging verleend, doch bij R. 11 Mei 1745 laat de Regeer. dit plan los, om daarvoor Vinck's voorstel tot het graven der naar hem genoemde vaart, dus westwaarts, aan
§ 1070 te nemen. Er bestond dus geene bruikbare doorvaart oostwaarts. Rolff zegt dan ook B. R. 4 Aug. 1789 dat de koffieprauwen uit de Bekasi „in zee loopen om dus in de rivier Tjilintjing of de Vinkevaart te komen"; evenzoo N. Engelhard R. 11 Dec. 1798. In R. 10 Sept. 1800 wordt het plan eener doorgraving uit de Bekasi weer opgevat, vooral in verband met de blokkade door de Engelschen, en wel om daardoor den aanvoer van rijst uit Cheribon langs binnenwateren te verzekeren (vergel. II, E. 23, 24). R. 15 Sept. 1800 wordt dit plan nader besproken en R. 28 Juli 1801 bericht de landmeter Tency dat deze „doorgraving uit de rivier Baccassy, Cratan en Maronde in de Vinkevaart" voltooid is; R. 31 Dec. 1801 bevestigt zulks. H. 25 Aug. 1801 wordt zij aangeduid als loopende „bij de monding van de rivier Baccassie in de nieuw gegraaven Sambielangan"; H. 29 Oct. 1801 doet zien dat zij liep „uit de rivier Bacassie in de Sambilangan, Cratan, de Maroenda". P. Engelhard zegt in een rapport, geïnsereerd H. 20 Juli 1803, dat „vóór de jongste Engelsche oorlog, toen de Sambilangan en Kratan nog niet vaarbaar gemaakt waaren, en nu weederom" de koffieprauwen van de Moewara Bekasi „over zee na Tjilintjing vaaren moeten", dus reeds destijds was de doorgraving al weer onbruikbaar. Later verneemt men er niet meer van. Bij R. 28 Juli 1811 erlangt Van Riemsdijk als eigenaar van het „landgoed Bacassie" verlof om tot veiliger afvoer van zijne suiker naar Bat. een kanaal van 250 roeden te graven uit de Bekasi „naar de rivier Bandongang bij de kampong Babakan"; de uitvoering van dit plan is denkelijk door de spoedige overgave der kolonie onnoodig geworden.

Dat Du Bus een kanaal „tusschen de rivieren de Sonthar en de Tji Taroem", van Tandjoengpoera over Bekasi, deed projecteeren, lezen wij in de Levensschets van G. de Serière (Tijdschr. voor Staathuishoudk. en Statist. VII, 72); zie ook zijn geschrift: Mijne loopbaan in Indië, p. 16 en Jav. Courant 24 Nov. 1829; het doel was daarbij zoowel de vergemakkelijking van den productenafvoer als de uitbreiding der rijstcultuur, in overeenstemming derhalve met Van Imhoff's plan.

§ 1071 *c. Maroenda — Antjol.* Bij R. 10 April 1744 wordt besloten tot het maken eener doorgraving, die blijkens H. 16 Mei 1744 zou loopen „van de

rivier de Maronde in de rivier de Troussangh of de Kleijne Maronde" (1); R. 5 Mei 1744 wordt het daartoe door Heemr. ontworpen plan goedgekeurd; H. 30 Oct. 1744 vernemen wij dat zij klaar is (2). Het doel der doorgraving wordt in Van Imhoff's reisbeschrijving van 1744 (B. 31, 63) aangeduid: is zij gereed, dan behoeven de koffietransporten niet meer „boven de Pottebackershoek off Tanjong Priok met hare swakke vaartuijgen en vlotten te steeken"; een blik op de kaart toont, dat als deze nieuwe doorgraving, de Kleine Maroenda en de Troesan bevaarbaar waren, men van de Groote Maroenda tot Antjol binnendoor kon gaan. Vandaar dat H. 3 April 1745 eene poging wordt gedaan om de rivier Troesan te doen uitdiepen op kosten der grondbezitters aan weerszijden; dezen hadden echter velerlei bezwaren, H. 17 April 1745, zoodat de nieuwe doorgraving feitelijk nutteloos bleef.

Bij R. 11 Mei 1745 werd nu aan den Oud-Landdrost Vinck toegestaan, § 1072 op eigen kosten eene doorgraving „door de Rauwa Lagua" te maken; R. 18 Aug. 1746 vernemt men dat zij klaar is evenals ook het „trekpad" langs de noordzij daarvan. Eene kaart van omstreeks 1780 toont Van Imhoff's „doorsnijding" tusschen de Groote en de Kleine Maroenda en duidt aan dat de Vinkevaart benoorden de „Rivier Troessang" uit laatstgenoemde ontspringt; beide, de Vinkevaart en de Troesan, loopen uit in de Bamboese Rivier, die lager de Zoute Rivier Antjol heet H. 30 Sept. 1780 wordt besloten, den landheer van Tjilingtjing te doen aanzeggen „omme de Vinkevaart ter lengte van het land niet alleen, maar ook de mond van de revier in zee vaarbaar te maken, ten einde de Compagnies koffijpraauwen, die van boven komen, zelfs bij laag water aldaar kunnen passeeren". H. 29 Dec. 1798 verneemt men dat het vervoer der koffie langs de Vinkevaart bijna onmogelijk is. Volgens Van Lawick liepen de groote koffieprauwen uit de Tjitaroem (Moewara Gembong) over zee naar de Tjiliwoeng; de kleinere echter „loopen bereeds op Tjilintjing binnen en koomen door de Vinkevaart en Ansjol tot Batavia". Ook Proc. 3 Maart 1815 wordt vermeld dat de koffie die van Tjikao komt door de Vinkevaart gaat.

(1) In de benaming dezer rivier heerscht nogal onduidelijkheid. Den 28 Dec. 1688 verklaart eene Commissie uit Heemr., zekere grenskwestie niet te kunnen uitmaken, omdat niemand haar de Kleine Maroenda „behoorlijck" heeft kunnen aanwijzen. Eene kaart, geïnsereerd H. 16 Juni 1689, toont de Kleine Maroenda als even W. van de monding der Groote Maroenda in zee loopend; hoogerop heet zij de rivier Toegoe, waarin zich blijkens de kaart van 1692 de Tjakoeng en Oude Sontar ontlasten; de rivier Troesan komt zeer dicht bij de monding der Kleine Maroenda uit deze te voorschijn, loopt naar het W. min of meer parallel aan het strand en heeft hare uitwatering in de „Zoute Rivier van Ansjol". Er was dus al eene oude verbinding aanwezig.

(2) De auteur der reisbeschrijving van 1745 (B. 32, 25) zegt dat deze doorgraving loopt „van de revier Maronda in de Songolandak tot de revier Tsilingsing of Trousang"; hij schijnt zich echter in de namen te vergissen, want in een erfbrief van 27 Juli 1690 wordt een land aangeduid als begrensd: ten W. door Padjongkoran, ten N. door de rivier Tjilingtjing, ten Z. door de rivier Troesan. Een erfbrief van 20 Aug. 1731 spreekt van „de rivier Cammerangan of Troessang" alhier, dus dezelfde dubbele benaming als bij de andere Troesan, hierboven § 1065.

§ 1073 *d. Antjol—Batavia.* Over het graven der Antjolsche vaart zie hierboven § 18. Dat zij door de koffieprauwen werd gevolgd, leest men B. R. 4 Aug. 1789. Bij R. 28 Juli 1801 wordt aangedrongen op het uitdiepen dezer vaart en der (nog in 1820 bestaande) Verburgsgracht; uit de bewoordingen schijnt te volgen dat de koffieprauwen ook door laatstgenoemde gracht gingen, in welke, zooals Teisseire zegt (Verh. B. G. VI, 12), de gegraven Sontar uitliep. Zoo konden de kleine prauwen dan aan den weg van Jacatra komen. R. 12 Juni 1787 spreekt van „prauwen met koffij beladen", welke aankomen bij de pakhuizen der Regenten bij bedoelden weg; aangezien hieronder een pakhuis van dien van P. moentjang wordt vermeld, is het aannemelijk dat de koffie van dit regentsch., en dan ook denkelijk die van de andere oostelijke, per prauw vervoerd werd tot aan het pakhuis.

§ 1074 *Wijze van vervoer van de Tjitaroem naar Batavia.* Dat dit geschiedde met gehuurde prauwen, volgt uit Nic. Engelhard's vermelding anno 1791 van zeker djoeragan, „eijgenaar van een parthij coffijprauwen op Tjicau", en uit Nederburgh's opmerking (Consid. p. 240), dat het „na de presente voet van betaling zeer bezwaarlijk is om de nodige praauwen te bekomen". R. 3 Juni 1800 spreekt van „diversche juragans", die zich erneren met het vervoer van producten van Tjikao, naar het schijnt voor eigen rekening. Bij R. 29 Juli 1803 wordt bepaald, voortaan de Bandoengsche koffie te Tandjoengpoera te doen overschepen in „groote houtchiampangs"; dit zijn die, welke de Commandant tot zijn houthandel gebruikte (zie § 1067; 1955). De Commissie Thalman c. s. wraakte in 1808 deze regeling, omdat de betaling dezer prauwen volgens haar veel te hoog was „en gantsch niet evenredig met de distantie, en vermits den Command. geene genoegzaame prauwen aan handen heeft, moesten de Tjiecauwsche prauwen op Moara Gembong blijven liggen, totdat de chiampangs van den Command. van Batavia geretourneerd waren, hetwelk zomwijlen 8 à 10 daagen duurde". Dit vervoer met groote prauwen kon niet langs de binnenwateren gaan; de Command. gebruikte daarvoor de heerendienstplichtigen ter beschikking van het fort. Over het koffietransport door den koffiebetaalmeester te Tjikao (die eerst van 1805 dateert) zie § 2609 e. v. De kleine prauwen gingen vermoedelijk bij vele tegelijk; vergel. hetgeen hierboven § 1064 werd geciteerd omtrent de „Bandongse en Crauwangse coffijvlootjes"; R. 10 Sept 1789 vermeldt 49 prauwen met producten, die wegens de ondiepte der Antjolsche vaart gelost zijn.

§ 1075 Over de moeielijkheid van het transport over zee „met hare swakke vaartuijgen en vlotten" spreekt Van Imhoff (B. 31, 63); dit „vlotten" zal wel vooral doelen op houttransporten; echter zien wij in § 45 dat met vlotten ook vee van Krawang werd aangebracht. Nederburgh schrijft (Consid. p. 134): „Het transport der koffij langs de Tjitarum is moeijelijk en gevaarlijk, en er gaat geen jaar voorbij of er slaan prauwen op die rivier om, en daar de koffijprauwen een gedeelte van de weg over zee moeten afleggen en zeer

laag op het water liggen, zijn ze zeer blootgesteld aan de storting van de zee, waardoor de koffij terstond bedorven word, waarom dan ook de Administrateurs zodanige door zeewater geïnfecteerde koffij met reede weijgeren voor de Comp. te accepteeren". Voorts was er het gevaar voor zeeroovers, waarover zie § 2333 e. v. Bij het transport langs de binnenwateren had men het tijdverlies. H. 25 Maart 1793 vermeldt dat tengevolge van verzanding de koffieprauwen „zomtijds wel een maand lang boven den mond der Troessang hebben moeten blijven leggen ter afwagtinge van genoegsaam hoog water"; B. H. 25 Aug. 1801 wordt gerapporteerd betreffende de Troesan „aan welkers monding bij de campongs van die naam 10 gelaaden vaartuigen laagen, waarvan het volk betuijgde reeds 2 maanden daar geleegen te hebben om naar hoog waater te wagten". Van Lawick merkt 24 Maart 1808 op, dat door de droogte der Troesan de prauwen soms maanden lang worden opgehouden, en dan moeten zij „somtijds weeken sukkelen in de Antjolsche vaart"; dit was een zijner argumenten tegen de bewering van Thalman c. s. (zie § 1955), dat men eene overscheping der koffie aan Moewara Gembong had uitgedacht om den Command. van Tandjoengpoera te bevoordeelen. Ook de Vinkevaart verzandde soms; H. 30 Sept. 1780 leest men dat daardoor de prauwen „8 dagen lang worden opgehouden". R. 28 Juli 1801 zegt dat „de vaartuigen met 's Compagnies producten zomtijds maanden lang moeten doorbrengen (*in de Antjolsche vaart*) door gebrek aan water". Van Lawick schrijft 5 Dec. 1818: „De Antjolsche vaart is meestal zoo ondiep, dat de koffijprauwen dagen achter den anderen daarin moeten toebrengen alvorens te kunnen vorderen, en dikwijls zijn de voerders genoodzaakt om kleine prauwtjes voor hunne rekening te huren om daarmede de koffij in 's Lands pakhuizen te Bat. over te brengen". De terugreis was even moeielijk; vergelijk B. 31, 62 (4 à 5 dagen van den mond der Tjitaroem tot Tandjoengpoera). Uit de verkoopvoorwaarden der Krawangsche landen (P. XVI, 31 en 33) ziet men dat deze opreis niet ging zonder de hulp der bevolking, denkelijk om de prauwen tegen den stroom op te trekken

Transport van Tjiandjoer en Buitenzorg langs de Tjiliwoeng. D. 10 Aug. 1696 gaat een last aan Tanoedjiwa en Wargadjiwa om hunne zwavel „van haer negorijen met canoas naer Batavia af te brengen"; vergel. B. 15, 15. Omtrent den toestand der Groote Rivier na de aardbeving van 1699 zie B. 18, 17, 6. In Van Riebeeck's tijd kon men wat beneden Buitenzorg nog met schuitjes de rivier afvaren, B. 22, 36. R. 3 April 1725 zegt Martawangsa dat hij geen bamboe voor vlotten heeft en daarom per buffelkar zijne producten stadwaarts zal brengen. H. 3 Juli 1725 wordt vermeld dat „door sekeren dam, tot behoud van water in het Moolenvliet in de Groote Rivier gelegd (*dit zal die bij Noordwijk zijn*), den afvoer van den coffij werd geïncommodeerd". B. R. 25 Aug. 1724 spreekt van Demang Martawangsa's „eijgen landt omtrent de fortresse Noordwijk", waar hij woont; R. 3 April 1725 § 1076

(vergelijk H. 10 Febr. en 10 Maart 1725) verzoekt hij, op eigen kosten eene brug te mogen leggen „over de gegraave zogenaamde groote rivier (*de zoogenaamde Nieuwersloot, zie § 756 noot*), ter oorzake hij aan de noordzijde en op het westeijnde van dezelve expresselijk tot het opschuuren van (*de tiendepadi*) had ingekogt een drijhoekig stukje land, gelegen zijnde digt aan de veldschans Noordwijk". Dit wordt toegestaan. Bedoeld stukje land lag dus dicht bij de tegenwoordige Sluisbrug; de brug van Martawangsa was over de gracht langs Pasarbaroe en den Schoolweg; verder blijkt R. 14 Juni 1725 dat Mattheus de Haan, wiens schoonzoon eigenaar was van Weltevreden, dat aan de Nieuwersloot grensde, erg boos was over genoemde door Zwaardecroon verleende vergunning. Ik onderstel dat Martawangsa een stuk land had gekocht, waar hij de producten kon ontschepen die de rivier waren afgekomen, en dat de eigenaar van Weltevreden er belang bij had dat de producten niet werden ontscheept aan de overzij der Nieuwersloot.

§ 1077 R. 13 Jan. 1728 verklaart Aria Wiratanoe van Tjiandjoer, een stuk land te willen inkoopen „gelegen in het benedenresort van Jacatra, soo tot voortsetting van de coffijculture als om daarvan te maken een vergader- of samelplaats, ten fine de gemelde vrugten vandaar te water af te brengen met meerder gemak en minder kosten" (mogelijk ook voor het geval dat de Regeer. draalde met het accepteeren der koffie, zie § 1842). Dit land is Seringsing, even beneden Lentengagoeng: door Chastelein was dit vermaakt aan zijn zoon, wiens weduwe was hertrouwd met De Witte van Schooten, welke laatste bij dezelfde Resol. verlof erlangde om Seringsing te verkoopen; ik vond de overschrijving op Aria Wiratanoe dd. 15 Jan. 1728. Uit de bewoordingen van geciteerde Resol. blijkt, dat de Tjiandjoersche producten tot aan dit land den landweg volgden. Kort hierna, R. 16 April 1728, wordt gesproken van den aankoop door Martawangsa van een stuk land voor 7.600 Rd^{s}. even boven M^{r}. Cornelis, om vandaar zijne koffie te water te vervoeren; maar H. 21 Mei 1729 klaagt hij dat tusschen M^{r}. Cornelis „en het gebergte" verstoppingen in de Tjiliwoeng zijn, vooral bij de pangkalan's, die den afvoer van koffie en tiendepadi belemmeren; deze producten kwamen blijkens R. 24 Aug. 1731 met vlotten tot het Molenvliet, dat wil vermoedelijk zeggen: tot Martawangsa's landje bij Noordwijk. Wat de bevaarbaarheid der Groote Rivier aangaat, H. 1 Aug 1739 wordt in een rapport eener Commissie uit Heemr. vermeld, dat zij vertrokken zijn van Kampongbaroe (in 't Buitenzorgsche) „op bamboese vlotten nederwaart", en uit het P. V, 491 afgedrukt reglement voor ziekentransporten naar en van Tjipanas blijkt, dat het nog in 1747 zeer gewoon was, op een „gittik (*vlot*) van 15 (of 25) bamboesen van Buijtensorg na herwaerts af te komen"; daarop waren behalve de reiziger „twee stuurlieden", denkelijk met stokken.

§ 1078 Dat de oosterslokan vooral werd bestemd om producten daarlangs af te voeren, blijkt § 2105; vergelijk Mossel, Aanmerk. p. 193 en vooral 194,

alwaar, sprekende van Kampongbaroe, gezegd wordt dat tot het transport der producten en „van hetgene de Zuijdzee-volkeren inzamelen, de door Campon Baroe gegrave slockan zeer gerieflijk zal wezen, alzoo door die weg in een etmaal de stad konnen bereijken met bamboese vlotten of gekapte canoos, daar (*d. i. terwijl zij*) door de Groote Rivier twee etmalen onderweg zijn (*denkelijk ten gevolge van de vele kronkelingen*), en vrij langer als het met buffelskarren moet afkomen, dat egter bij gebrek van vlotten of onvaarbaarheid der Grote Rivier in de drooge tijd ook geschied". R. 1 Oct. 1754 zegt dat, ofschoon deze slokan ook dient tot bevloeiing van padivelden, „in allen gevalle de vrije afvaart (*daarlangs*) van uijt het gebergte voor alles gaan moet". H. 28 Febr. 1787 leest men dat de groenten van Buitenz. op vlotten langs de Slokan worden afgevoerd; maar waar R. 12 Juni 1787 wordt gesproken van „prauwen met koffij beladen", die bij de pakhuizen der Regenten van Tjiandjoer, Buitenz. en P.moentjang dicht bij Jacatra aankomen, zal wel gedacht moeten worden aan vervoer langs de gegraven Sontar. H. 30 Nov. 1803 wordt vermeld dat de Slokan vroeger werd gebruikt tot afvoer van producten uit Buitenz., maar dat zij thans onbevaarbaar is. R. 9 Aug. 1805 wordt „het opnieuw vaarbaar maken" van die leiding onbepaald uitgesteld. Den 20 Maart 1808 schrijft Daendels echter aan den Minister (De Jonge XIII, § 1079
312), dat hij al is begonnen met de verbetering en hoopt „na ommekomst van weinige maanden (*te*) kunnen melden dat de grootste helft der geleverde koffij uit de Jaccatrasche en Preanger landen regtstreeks langs de Slokkan naar Batavia afzakt". R. 14 Sprokkelm. 1810 verneemt men dat de Luit.-Kolonel van der Poel met het bouwen van sluizen in de Slokan is belast en daartoe te Tjiloewar woont. In zijn Staat (p. 36) zegt Daendels: „Het werk van de Slokkan is begonnen, doch was bij mijn vertrek uit gebrek aan werklieden en materialen niet voleindigd"; en (ibid. noot): „Een verval hebbende van 600 voeten, was dezelve niet bevaarbaar, vermits de noodige verlaten niet waren aangelegd". Dit klinkt nogal aannemelijk. Wanneer Nic. Engelhard (Overzigt p. 112), sprekende van Buitenz. zooals het onmiddellijk vóór Daendels was, gewaagt van de velerlei gewassen, die „met geheele vlotten de groote rivier afzakten naar Weltevreeden", dan slaat dit misschien alleen op het benedenste deel van het traject. Wat Daendels' poging aangaat om de Slokan bevaarbaar te maken, volgens denzelfden auteur (ib. pag. 131) waren er 32 sluizen noodig gebleken; Van der Poel en Tency hadden slechts „bij de Tje Louarsche quartierpalen van Buijtenzorg" eene sluis en een overtoom gebouwd, en toen was de poging opgegeven; of die sluis Tency kan hebben geholpen bij den aanleg van zijn grooten vijver (zie zijne personalia I, 114), kan ik niet zeggen. Olivier (Land- en Zeetogten I, 236) vermeldt dat zij in 1818 werd afgebroken.

Over de bevaarbaarheid der Tjiliwoeng heden zie § 2306 noot.

Eigendommen bij Rijswijk. H. 3 Juli 1725 ziet men dat aan Martawangsa § 1080
is toegestaan „sijne afkomende coffijbonen etc. uijt Campong Baroe dit jaar te

mogen opslaan op seker stukje 's Comp^{s}. land even boven de veldschans van Rijswijk". Het fort Rijswijk (zie § 19 en B. 22, 28, 1) was reeds bij R. 5 Maart 1697 opgeheven, maar werd eerst in 1729 afgebroken; dit stukje land lag dus aan de Krokot bezuiden Gang Chaulan. Dat Martawangsa hier groote eigendommen bezat, blijkt uit eene overschrijving van 6 Febr. 1731, waarbij hij voor 18.000 Rd^{s}. (destijds een buitengewoon hoogen prijs) verkoopt „seker stuck lands uijt meerder partije, bebouwt met een groot steenen woonhuijs, een planken huijs en een lombong mitsgaders diverse andere opstallen ende gelegen aan de westzijde van de rivier Crocot" in het 6^{e} en 7^{e} deel van blok O, d. i. bezuiden de Bacherachtsgracht, bewesten de Krokot enz. Bij R. 24 Aug. van ditzelfde jaar erlangde hij ten gebruike een strookje Compagniesland aan die rivier „even boven de buijtenwagt (*Djaga Monjet*) van het gedemolieerde fort Rijswijk" (dus denkelijk wat zuidelijker dan het vorige), teneinde aldaar de producten op te slaan, die hij tot in het Molenvliet bracht op vlotten, welke daarna werden losgemaakt en overgebracht in de Krokot; bij laag water duurde deze overbrenging eenige dagen en hij had dus eene bergplaats noodig. Dat Martawangsa hier eene woning had, blijkt uit zijn testament (Wichhelhuijsen 28 April 1734 n°. 7.985), waarin hij wordt aangeduid als „woonende even boven de fortresse Rijswijk"; dit is vermoedelijk het landje met een steenen woon- en wagenhuis, dat 22 Sept. 1733 op zijn naam werd overgeschreven, ter waarde van 2.000 Rd^{s}. Bij eene overschrijving van 30 Jan. 1736 erlangt hij voor 1.400 Rd^{s}. een stuk land „even boven de buijtenwagt Rijswijk"; bij eene van 11 Sept. 1736 wordt hij voor 3.000 Rd^{s}. eigenaar van een terzelfder plaatse gelegen stuk grond met opstallen. Dat hij deze landen tot zijn dood behield, blijkt H. 18 Dec. 1751 uit de vermelding van een stuk grond „ten westen van de rivier Crocot", dat uit zijn boedel is
§ 1081 gekocht. R. 4 Juli 1752 stelt Mossel voor om het bovenvermelde stukje grond, hier aangeduid als „zeker stukje land, gelegen b'oosten de (*nieuwe*) post Rijswijk en naar gissing breed 30 à 35 roeden, zo door de Regenten van Tjileboet als die van Campong Baro en andere gebruijkt werdende, doch de Comp. in eigendom toebehorende, benevens nog een ander stukje 's Comp^{s}. land, agter of bewesten de gemelde post gelegen, te projecteeren tot een algemeen gebruijk der bovenlandsche Regenten, tot het opslaan hunner afgebragte producten, mits zij aldaer geene steene gebouwen zullen mogen opregten", het een en ander om „te praevenieeren d'afkomst der buffelskarren en draagossen tot zo na aan de stad, als nu eenige jaren herwaarts tegens de goede ordre is ingeslopen". Van dit voorstel (hetwelk schijnt te bewijzen dat het vervoer met vlotten toen grootendeels had opgehouden) schijnt niet te zijn gekomen; men bespeurt althans nergens dat bijvb. Tjiandjoer zijne producten aan de Krokot opsloeg. Uit een schrijven van Hartingh aan Mossel dd. 31 Jan. 1753 ziet men dat Kampongbaroe, Buitenz., Tjileboet e. a. destijds hunne producten „om de West" afbrachten over

„Pagjambon bewesten de rivier op de hoogte of dwarsweg van Mattraman noordelijk afloopende tot aan de hoek over voorm. post Rijswijk". Dit schijnt dus te wijzen op vervoer langs de westzijde der rivier. Intusschen is vermoedelijk Buitenz. na de afzetting van den tweeden Martawangsa in 1749, toen Tjiandjoerders aldaar Regenten werden, zijne producten vooral gaan opschuren bij Jacatra, evenals Tjiandjoer deed; uit eene overschrijving 28 Oct. 1763 f°. 98 blijkt althans, dat 12 Aug. 1750 door den Regent van Buitenz. een stuk land met opstallen werd gekocht aan de noordzij van den weg van Jacatra, hetwelk een zijner opvolgers in 1785 verkocht, mogelijk omdat destijds de producten samen met die van Tjiandjoer werden opgeslagen; men bespeurt althans geenerlei verschil meer tusschen het transport van Buitenz. en dat van Tjiandjoer. Wanneer R. 12 Juni 1787 gesproken wordt van „de koffijpakhuizen der Regenten van Tjandjoer, Buitenz. en Praccamoentjang" bij Jacatra, dan sluit dit niet noodzakelijk in dat Buitenzorg andere had dan Tjiandjoer.

Eigendommen bij Jacatra. Over de oude „Javaense koeijmarkt" zie § 2146. § 1082
Blijkens eene copie-overschrijving kocht Aria Wiratanoe op 2 Dec. 1722 een stuk tuinland aan de N. O. zijde van den Jacatraschen weg. H. 16 Jan. 1723 vraagt hij „om soo tot zijn verblijf bij occagie als meerder veijligheijd en secuurder berging der coffijboonen, die hij jaarlijx van de bovenlanden op zijn land, gelegen een weijnig beneden de beestemarkt en aan de Jacatrase weg uijtkoomende, komt af te brengen, mitsgaders tot bequame stalling der buffels en draagossen, die met gesegde coffijboonen tellekens afkoomen en wel 7 à 800 in getal zijn etc., de possessij en eijgendom te mogen hebben van sekere gemeene dog thans vervallene en buijten gebruijk leggende heerenweg, digt tegens of naast aan zijn thuijnland leggende, en belendende van de Jacatrase weg tot tegens de weg van de Sontar"; hij belooft alsdan dien weg op eigen kosten te herstellen, te onderhouden en van bruggen te voorzien. Bij R. 26 Jan. 1723 wordt hem dit toegestaan, onder vermelding dat langs dezen weg „sooveel beknopter passage" voor zijne producten zou zijn (die dus van achteren, langs den Sontarschen weg, in zijne gebouwen kwamen). Eene overschrijving van Oct. 1724 bewijst, dat hij aan de noordzij van den Jacatraschen weg voor 500 Rd^{s}. nog een stuk grond kocht, dat echter niet „beneden" maar aan de oostzij van de oude beestenmarkt lag (overschrijving 7 Oct. 1763 f°. 77). Zijn opvolger woonde denkelijk nu en dan aldaar; diens testament (Schoute 22 Sept. 1736 n°. 5.469½) vermeldt hem als „thans zig bevindende in sijn thuijn, gelegen aan de heereweg van Jacatra". Deze koopt 19 Oct. 1736 nog een stuk land „tusschen de Jaccatrase en Sontharse weg" voor 400 Rd^{s}., een ander voor 300 Rd^{s}. en een erf met pedakken in het 25e deel van blok L voor 100 Rd^{s}. Bij R. 5 Mei 1747 wordt ter § 1083
logeering van inlandsche gezanten besloten tot den aankoop van een stuk land met een huis daarop boven den post Jacatra aan de oostzijde der Groote

Rivier, het 22e deel van blok L, „ook aldaar genoegsame ruijmte zijnde tot het opregten van een campong voor d'afkomende Javanen met coffij en andere 's lands producten"; daar nu het 22e deel van L den weg van Jacatra tot noordgrens had, zou die kampong dus bezuiden dezen weg hebben gelegen en meer oostelijk dan de Tjiandjoersche vestiging; het blijft de vraag of dit besluit wel is uitgevoerd. De tuin van den Regent van Tjiandjoer benoorden dien weg wordt vermeld H. 9 Juli 1746; 27 Oct. 1753. Hartingh zegt 31 Jan. 1753: „De Tjanjoersche volkeren hebben bereets hunne pakhuijsen en verdere benoodigde opstallen niet sonder groote kosten eertijts aangelegd binnen de zogenaamde Campong Goenong, dat een groote uijtgestrekte plaats is en den Regent van 't voormelde district is toebehorende"; hunne transportbeesten „trecken altoos boven de post Jacatra over Pisang Batoe van agteren in hun camp". Daar nu de kampong Pisangbatoe lag in den scherpen hoek tusschen den Grooten Zuiderweg en de gegraven Sontar, blijkt het duidelijk dat de Kamp. Goenoeng benoorden den weg van Jacatra lag en wel, naar ik op grond van het bovenstaande onderstel, bewesten den weg die de „oude beestemarkt" heette; daar P. XVI, 443 wordt gesproken van „de rivier tot aan de brug van Campong Goenong", moet dit terrein front hebben gemaakt naar den weg van Jacatra, en dus naar de rivierbocht welke dien weg bijna raakt; bedoelde „brug" was dan over de sloot aan de noordzij van den weg. Wij zagen al dat de Regent van Tjiandjoer ook aan de oostzij van de „oude beestemarkt" eigendommen had liggen. Op moderne kaarten van Bat. staat de naam Kampong Goenoeng bezuiden den weg van Jacatra, ongeveer waar vroeger de gebouwen van het Commissariaat lagen. Dat de Regent eene woning had wat voorbij het Moorsche hospitaal (komende van Goenoengsari (1)), leest men R. 9 Febr. 1753; H. 29 Juni 1757 („alwaar de Depattij van Tjanjoer woond"; precies zoo H. 9 Aug. 1760; 3 Juni 1761). H. 10 Mei 1766 vermeldt eene brug „gelegen in de weg van Campong Goenong of de zogenaamde oude buffelmarkt op de Sonthaar". Er stonden in die kampong twee koffiepakhuizen (Nederburgh, Consid. p. 214) en wel „van hout op steenen pilaaren" (rapport P. Engelhard 31 Dec. 1804); als chef fungeerde een Kandoeroewan (rapport N. Engelhard 2 April 1800), die onder zich een belangrijk aantal koeli's van Buitenzorg en Tjiandjoer had (schrijven van P. Engelhard 22 Oct. 1802). Uit die pakhuizen werd de koffie „met prauwen of vaartuigen naar 's Compagnies pakhuizen in de stad overgebragt" (B. R. 4 Aug. 1789; R. 16 Sept. 1796; Nederburgh, Consid. p. 130). De pakhuizen werden in 1802 verplaatst naar Lengkong (rapport P. Engelhard 31 Dec. 1804; R. 5 Oct. 1804); de Regent van Tjiandjoer bezat nu nog „een woonhuis met de daartoe gehorende gebouwen, staande en gelegen aan de

(1) Dit Moorsche hospitaal lag binnen den scherpen hoek, gevormd door het verlengde van den weg van Jacatra (d. i. den weg over Tjampakapoetih) en den Zuiderweg.

oostkant van de weg van Jaccatra" (d. i. aan den noordkant, H. 21 Nov. 1804), die hij gaarne verkoopen wilde, R. 5 Oct. 1804; dit geschiedde, en de kooper brak ze af, H. 20 Febr. 1805. Desverkiezend kan men de ligging der verschillende perceelen in bizonderheden napluizen uit diverse overschrijvingen 7 Oct. 1763 folio 73 e. v.

Transport van Meester Cornelis naar de stad (1). R. 26 Jan. 1723 § 1084
verzoekt de Regent van Tjiandjoer om het gebruik „van seekere 's Heeren weg, dewelke voormaals door twee bruggen is geconnecteerd geweest aan de weg langs de Sontar en die van Jacatra, dog die uijt mesusage in eenige jaren niet vernieuwdt zijnde, altans door hem werden aangeboden de novo te laten optimmeren benevens een bruggetje aan deze zijde van die weg, opdat over en door behulp van die bruggens sijne draagbeesten en onderhebbende Javanen met de afkomende coffijboonen, cattoene garens, indigo etc. sooveel beknopter passage soude konnen vinden tot en op seecker stuckje land, ten dien eijnde expresselijk door hem aan de zuijdkant van meergem. weg (*langs de Sontar denkelijk*) ingekogt". De bepaling „zuijdkant" toont, in verband met hetgeen hierboven stond, dat de bedoelde weg moet zijn bewesten de „oude beestemarkt". Had de Regent dien verbindingsweg noodig, dan volgden zijne producten denkelijk den weg langs de gegraven Sontar. Spoedig hierna kwam daarin verandering. Immers R. 5 Maart 1726 wordt gewezen op den slechten toestand „der Zuijderweg langs de gegraven groote rivier (*Goenoengsari*) door een continueel gebruijk der buffelskarren" van de koffietransporten; besloten wordt „ten dienste van de coffijleveranciers de weg van de veldschans Nieuwendam, thans bekend onder den naam van Mr. Cornelis, in voorige tijden daartoe geëmployeerd sijnde, te laaten verbreden tot 6 roeden, waarlangs deselve oostwaard op, en vervolgens door het Noorden na het Westen, sullen kunnen komen tot beneden het fort Jaccatra, soo wel per as als door de rivier Sontar". Men sloeg dus op de hoogte van Mr. Cornelis den § 1085
weg in, die op oude kaarten te zien is als loopende ongeveer recht oostwaarts naar den heerenweg, die uit het zuiden over Pangkalandjati parallel aan de Sontar naar Poelogadoeng liep en dan de gegraven Sontar volgde (dezen heerenweg noteerde ik B. 22, 52, 3; 23, 141, 4; 31, 64, 4); dus, met andere woorden, men volgde, van Mr. Cornelis komende, den tegenwoordigen weg naar Bekasi eerst oost-, dan noordwaarts, om hem te verlaten waar hij wederom oostwaarts gaat, op welk punt men dien langs de gegraven Sontar nam, en spaarde door dezen omweg den weg door het land Weltevreden, dat behoorde aan den schoonzoon van den G.-G. de Haan. Nauwelijks is De Haan dood, of er wordt R. 7 Juni 1729 „na de ooster en wester bovenlanden" bericht gezonden aan de koffieleveranciers „om hoe eer hoe liever met die

(1) Voor dit onderdeel kan men met vrucht de kaart raadplegen achter E. Selberg's Reise nach Java, Oldenburg 1846.

vrugten af te komen, en sig commoditeijtshalven ook weder te mogen bedienen van den naasten en bequaamsten weg (*d. i. over Weltevreden*), die haarlieden in den voorleden jaare om redenen verboden werd te gebruijken". H. 18 Aug. 1736 wordt weer geklaagd, dat op den Zuiderweg en dien van Jacatra het verkeer met rijtuigen belemmerd wordt door de productentransporten; besloten wordt, „zekere vervallene weg" van den weg van Jacatra naar den Sontarschen weg daarvoor te doen herstellen. Uit H. 10 Nov. 1736 ziet men dat voor dit transport zal worden in orde gebracht „den nieuwgemaekten buffelsweg, lopende van de Chineese graven na het land van Tsjampaccapoetij" (1), die ook bedoeld wordt R. 4 Juli 1752 (P. VI, 240), waarbij bepaald werd, dat de karren en draagbeesten niet dichter de stad zouden mogen naderen dan tot zekere brug aan dien weg.

§ 1086 Naar aanleiding van een schrijven van Hartingh aan Mossel dd. 31 Juli 1753, waarin gewezen werd op de reeds vroeger door Tjiandjoer gemaakte onkosten voor pakhuisbouw (zie § 1082), werd R. 9 Febr. 1753 bepaald, dat dit regentschap den Zuiderweg zou mogen blijven gebruiken. In genoemd schrijven leest men: „De oostelijke Regenten, als die van Tjelengsie, Jatinagara, Tjitrap etc. brengen hunne producten zo met karren als prauwen de Zontaar af, welke karren egter niet verder als op 't pleijn over de brug van Pisang Batoe komen, alwaar sij 't selve in prauwen tjunias afscheepende aen 't pakhuijs besorgen". Welke regentsch. destijds den weg van Mr. Cornelis oostwaarts volgden, is niet duidelijk. Uit R. 14 Febr. 1769 ziet men, dat „d'afkomende karren, draagbeesten en voetgangers, van de Preangerlanden af tot benedenwaarts toe", eene brug over de Sontar gebruikten, „genoegzaam boven de post Mr. Cornelis", dus gedeeltelijk den weg naar Bekasi volgden. Omtrent den weg „loopende na Tjampakka Poetie of zogenaamde langen hoek" zegt H. 28 Nov. 1778 dat deze „schoon tot een karreweg voor de bovenlanders geprojecteerd, egter niet verder dan tot een groote 150 à 200 roeden gemaakt is geworden, omdat dezelve aldaar te niet loopt en zig in de sawas verliest". H. 26 Maart 1791 erlangt de eigenaar van Tjampakapoetih verlof, dezen weg te repareeren; deze is daarop vermoedelijk door een deel der koffietransporten in gebruik genomen, daar H. 7 Nov. 1792, waar geklaagd wordt over vernieling van den weg langs de Sontar door buffelkarren,

§ 1087 alleen van karren van landheeren wordt gesproken. Uit R. 17 Jan. 1800 blijkt, dat Tjiandjoer en Buitenzorg een weg „tot in de Campong Goenong" gebruiken, die thans door Heemr. wordt hersteld; uit B. H. 8 Aug. 1801, dat dit de weg over Tjampakapoetih is, die echter zóó spoedig weer bedorven was, dat N. Engelhard aan de karrevoerders had veroorloofd „wederom

(1) Op de kaart van Reimer (zie over hem B. 23, 85, 3) heet „Tsjampakka Poetieh" de weg Z. O. in het verlengde van den weg van Jacatra, ongeveer evenwijdig aan den weg langs de gegraven Sontar.

de weg langs Goenoeng Saharie gelijk voorheen te berijden"; de Regeer. bepaalt echter R. 15 Sept. 1801, dat die over Tjampakapoetih gebruikt moet worden. Maar reeds het volgend jaar is het transport beoosten de Tjiliwoeng gestaakt. R. 29 Aug. 1809 beschrijft den „ouden karreweg" als „lopende langs de landen met name Selemba, Quitang, Tjampakka Poetie, agter Goenong Saharie tot agter het gebouw La Vertueuse" (de vrijmetselaarsloge aan den weg van Jacatra, R. 15 Sept. 1801; volgens Van Doren, Reis II, 164, stond die loge „eenige honderden schreden verder" dan het punt waar de weg naar de Prinsenlaan afslaat). Uit den weg over Tjampakapoetih liep een weg naar pasar Weltevreden, H. 27 Nov. 1805, en R. 17 Jan. 1800 beschrijft den ten laste van Tjiandjoer en Buitenzorg vallenden weg als „lopende langs de bazaar van Weltevreden door Tjampakka Poeti agter Goenoeng Saharie om". Reeds op de kaart van Reimer is deze weg niet meer compleet aangegeven, daar de verbindingsweg tusschen Pasar Senen en „Tsjampakka Poetieh" niet doorloopt. Vermoedelijk was deze route aldus: men kwam den weg van Kramat af, recht door Pasar Senen, sloeg dan oostwaarts Gang Tanahnjonja door (denkelijk is dit de hierboven in 1778 vermelde weg) en kwam vervolgens N. O. op den weg Tjampakapoetih, waaruit men dan weer op den Sontarschen weg kon komen, om den weg van Jacatra te sparen.

Transport over Lengkong. P. Engelhard bracht R. 22 Oct. 1802 tegen § 1088
het vervoer der koffie rechtstreeks van Buitenzorg naar Batavia de volgende bezwaren in: 1° de schaarschheid van buffels; 2° het tijdverlies; 3° het verlies aan buffels onderweg; 4° de ongezondheid der gebouwen in Kamp. Goenoeng. Hij stelde daarom voor, het vervoer van Buitenzorg af te doen geschieden in N. N. W. richting, over Kedoengbadak naar Lengkong, „geleegen 3 uuren gaans boven de veldschans Tangerang", met buffelkarren, en van daar per prauw de Tjisadane af, en daarna door de Mookervaart stadwaarts. Dit wordt aangenomen. Vermoedelijk wordt niet bedoeld de R. 15 Sept. 1778 aangeduide weg over Tjiampea en Westergouw. Op de Caarte van het Koninkrijk Jacatra is een vrijwel rechte weg bijgeteekend, die daar oorspronkelijk niet op voorkwam, van Lengkong naar Kedoengbadak. Raadpleegt men de kaart, dan zou men oordeelen dat het nieuwe traject over Lengkong langer was dan het oude; wanneer P. Engelhard zegt (u. s.) dat het eerste maar 3 dagen was, het tweede 7 à 8, dan is dit laatste cijfer dat van de heen- en terugreis (zie § 2119). De Commissie Thalman c. s. noteert in haar rapport van 29 Jan. 1808 dat in 1807 de koffie niet langs de Tjisadane kon worden afgebracht wegens den lagen waterstand; dat het zich liet aanzien dat zulks vaker het geval zou zijn; dat de weg van Buitenzorg naar Lengkong net zoo lang was als die naar Tanahabang en dat men de prauwloonen dan nog extra had te betalen. Het eerste bezwaar blijkt uit H. 23 April 1806, waar bericht wordt dat P. Engelhard den dam heeft laten wegnemen, die in het Buitenzorgsche

het water uit de Tjisadane in de Tjiliwoeng stuwt, omdat eerstgenoemde anders niet hoog genoeg is voor de koffieprauwen. Bij R. 15 Febr. 1805 werd aan den Regent van Tjiandjoer een stuk grond van 400 bij ongeveer 1000 roeden „in gebruik" gegeven, „toereijkende tot het plaatsen van pakhuizen, het weiden van buffels en het maken van bamboezen wooningen en verdere noodwendige omslagen"; de pakhuizen van Kampong Goenoeng waren reeds daarheen overgebracht (zie § 1083). Dit was (P. XV, 835 en 967) het land Babakan beoosten de Tjisadane bij Lengkong; bij den verkoop der Tanggeransche landen bleef het gereserveerd tot ditzelfde doel, ja, het schijnt als eigendom van genoemden Regent te zijn beschouwd (zie de koopbrieven der Tang. landen in Tijdschr. voor Nijverh. 1896, p. 60 en 74). Raffles echter liet het verkoopen (advertentie Java Gov. Gazette 2 Sept. 1815). Overigens zou ik uit Van Motman's rapport van 15 Juni 1809 concludeeren, dat men bij het transport van Lengkong ook wel de Tjisadane tot in zee afvoer en niet de Mookervaart doorging; hij maakt namelijk onderscheid tusschen een vervoer van Lengkong de rivier af en een „over Tanggerang".

Valt dit transport dus in het Westen der Ommelanden, ook de oude weg door het Z. O. der residentie Batavia (zie § 2268) schijnt niet geheel ongebruikt gelaten door het productentransport. Immers eene kaart, gedateerd 10 April 1779, van het onder Tjikalong behoorende land Tjimapag (§ 227) vertoont aan den westoever der Tjibehet een „pakhuijs van Tjieblagon". Men vergelijke daarmee Van Imhoff's uitlating B. 31, 26 over het productentransport uit het Tjiandjoersche „over Tsilingsing" d. i. Tjileungsir.

§ 1089 *Compagniespakhuizen te Batavia.* Het reglement van 17 Oct. 1746 (P. V, 397) schrijft voor dat „de coffij uijt de Jaccatrase bovenlanden" wordt opgeslagen in de pakhuizen aan de Westzijde (welke eigenlijk voor de specerijen dienden, P. VIII, 195) en die aan en bezijden de Waterpoort (binnen het Kasteel), terwijl (ibid. p. 400) in de pakhuizen op Onrust en de Kuiper de Cheribonsche koffie werd geborgen. Het reglement van 28 Aug. 1755 (P. VII, 127; 130) zegt precies hetzelfde. B. R. 4 Aug. 1789 spreekt van overbrenging der Tjiandjoersche en Buitenzorgsche koffie „naar 's Comp^{s}. pakhuizen in de stad". P. XII, 499; 501; 505; 508 geeft geen licht betreffende de vraag of de Batav. koffie ook elders werd geborgen; echter duidt P. XI, 754 weder aan dat op Onrust en de Kuiper alleen Javasche en Cheribonsche koffie werd bewaard. R. 10 Sprokkelm. 1811 wordt gezegd dat alle koffie, welke van Buitenz. komt, belandt in „de pakhuizen binnen het Kasteel".

Bij R. 21 Nov. 1793 werd de oprichting van loemboengs gelast, waarin nog 24.000 pikol Batav. koffie zou worden geborgen; dit was naar aanleiding van den buitengewonen oogst; deze loemboengs stonden blijkbaar onder de Admin. der pakhuizen aan de Westzijde en de Waterpoort, die den bouw bekostigden (§ 1808); zoo was 't denkelijk ook met de in 1796 extra gebouwde loemboengs (§ 1804).

Vervoer van Buitenzorg naar Batavia. Reeds H. 10 Febr. 1725 spreekt § 1090
Martawangsa van zijne „afkomende buffelskarren med coffijboonen etc.", terwijl (zie § 1084) Tjiandjoer nog draagbeesten gebruikte. R. 5 Maart 1726 wordt gesproken over den slechten staat van den door hem gevolgden weg, ten gevolge van „een continueel gebruijk der buffelskarren", die producten afvoeren. R. 4 Juli 1752 spreekt van de „karren en draagbeesten", die te Batavia aankomen met producten; eveneens R. 9 Febr. 1753. Hartingh schrijft 31 Jan. 1753, dat Tjiandjoer meestal draagossen gebruikt maar de kleine Regenten (Tjileungsir, Tjitrap, Djatinagara) karren. Zelfs H. 24 Dec 1768 en R. 14 Febr. 1769 wordt nog gesproken van de naar Batavia afkomende draagbeesten. Rolff maakt B. R. 4 Aug. 1789 onderscheid tusschen het vervoer per draagbeest naar en per kar van Buitenzorg. Dit is misschien zoo op te vatten, dat als men iets van Bat. daarheen zond, de talrijke beesten van Tjiandjoer het eerst bij de hand waren; vervoerde men iets daarvandaan, dan gebruikte men de daar aanwezige middelen. In Nederburgh's tijd (Consider. p. 130) werd geregeld per as vervoerd naar Buitenzorg; volgens zijne statistiek bezat Tjiandjoer 500, Buitenzorg 450 karren. R. 23 Juli 1799 zegt dat tot het productentransport „de karren met honderden tegelijk afkomen". Uit Nederburgh's Consider. p. 130 blijkt, dat voor dit transport vracht werd berekend, welke (ibid. p. 240) werd „betaald aan elke kar of voerman, die geneegen is koffij af te brengen, en was het niet dat de Regent van Buitenzorg van zig zelfs en het landvolk aldaar, waarover hij disponeeren kan, tegen behoorlijke betaling een aanzienlijk getal karren konde besorgen, zoude het met den afvoer der produkten zeer gebrekkig toegaan. De meeste benedenlandsche karren zijn te laag van wielen om de moeijelijke wegen van Buitenzorg naar Batavia te passeeren; ook zijn de buffels te zwak om zulk eene quantiteijt koffij te vervoeren dat er eenig voordeel op zit; de vragten met ordinaire produkten van Buitenzorg zijn Rd^{s}. $2^{1}/_{2}$ (*per pedati*); wil de voerman op de vervoer van koffij iets winnen, moet hij 10 pikols vervoeren (*d. w. z. de buffels doodwerken*), en daarvan is de vragt 2 Rd$_{s}$. 44 st. Hetgeen in deesen nog tot eenige aanmoediging strekt, is, dat de Regent op de vragtlonen van de koffij *eenige maanden* vooraf geld vooruitschiet, sonder welk vooruitschot, ofschoon hetzelve nu en dan wel met eenige verliezen gepaard gaat, de afvoer der koffij nog meer dan thans aan inconvenienten zoude onderhevig zijn". De Command. van Buitenz. schrijft 4 Aug. 1799 aan N. Engelhard, dat er vroeger meer karren waren dan nu, omdat de voerlieden toen met nieuwjaar een voorschot kregen om buffels en karren te koopen. R. 16 April 1802 wordt genoteerd dat door het goederenvervoer ten behoe- § 1091
ve van het voorgenomen plan om bij aanval door de Engelschen naar de bovenlanden terug te trekken, „de wegen en bruggen overal genoegzaam onbruikbaar zijn gemaakt", terwijl „de meeste karrevoerders wegens het nadeel, dat die menschen door sterfte van hunne buffels en het breeken der

karren daarbij hebben geleden, die kostwinning finaal hebben geabandonneerd". Men was in 1801 (R. 17 Juli) al genoodzaakt geweest, pedati's van de particuliere landen te requireeren; thans werd bij R. 25 Juni 1802 de Gecomm. hiertoe opnieuw gemachtigd. Deze stand van zaken gaf vermoedelijk den doorslag tot het besluit om voortaan over Lengkong te vervoeren (§ 1088). Ook tot dit laatste transport werden bij R. 29 Juli 1806 karren en buffels van particuliere landen opgeëischt en wel, volgens R. 1 Aug. 1806, in de eerste plaats van die boven Tjimanggis, doch zoo noodig ook van die daarbeneden tegen extrabetaling. Van Lawick als Adjunct-Gec. vond een uitweg, door voor Comp^{s}. rekening een aantal buffels en karren aan te koopen en die aan de vroegere geruïneerde karrevoerders tegen kostprijs over te doen, terwijl het bedrag werd ingehouden op het vrachtloon; de Regeer. keurde dit goed bij R. 2 Sept. 1806. In het rapport van 5 Dec. 1818 beschrijft Van Lawick den gang van zaken tijdens hij Adjunct-Gec. was aldus: „Het Gouvernement in die tijden gaf verlof om aan bekende personen een zeker voorschot in geld te doen; dit waren de zoogenaamde karren-mandadoors; ieder zoodanig man zorgde alsdan voor een bepaald getal karren. Deze menschen vonden daaruit hun bestaan, en het geld, dat men hun in voorschot had gegeven om zich karren en buffels aan te schaffen, werd door hun bij termijnen verevend door de te goed makende vrachtloonen. Onder het bestuur van de G. G. Daendels is het met de zaken van deze menschen veelal verloopen (*natuurlijk ten gevolge van de zware transporten voor militaire doeleinden*), en hunne karren en buffels bestaan niet meer.

§ 1092 Het vervoer van Lengkong stroomafwaarts geschiedde blijkens B. R. 2 Sept. 1806 door den Aria van Tanggeran als „aannemer der afbreng van de coffij"; B. R. 10 Maart 1807 wordt van hem gesproken als „eigenaar" der prauwen; hij verzoekt om, wanneer het vrachtloon niet overeenkomstig zijn verlangen geregeld wordt, „van de verdere leverantie der coffij van Linkong naar Batavia ontslagen te worden". Dat ook de Command. te Tanggeran bij dit transport belang had, leest men in het rapport der Commissie Thalman c. s.

Wat het verlies van buffels onderweg betreft, worden de aanduidingen van Nederburgh (§ 1090) bevestigd door P. Engelhard in een schrijven van 22 Oct. 1802: „De weg is inzonderheid deezerzijds het landgoed Tanjong veeltijds zoo slegt, dat de buffels onder haar last beswijken en dood leggen blijven"; daarbij komt „de stervte (weegens het ongewoon lugtgestel) van 20 à 25 battoors van het getal die de Regenten van Tjianjoer en Buijtenzorg jaarlijks in de pakhuizen op Jacatra nodig hebben". Dit is geene phrase. Van Lawick zegt in het rapport van 5 Dec. 1818 dat Buitenzorgsche karrevoerders, die koffie naar Batavia zullen transporteeren, deze voorwaarde stellen, dat zij dan de koffie niet verder behoeven te brengen dan Tanahabang, vooral „wijl de ondervinding hun heeft geleerd dat zij, die in een gezond klimaat als Buitenzorg en dies omstreken woonachtig zijn, meestal ziek worden,

wanneer zij in de stad Batavia moeten overnachten . . . . Voorheen werd de koffij, die van Buitenzorg werd afgevoerd, om diezelfde redenen niet direct naar 's Lands pakhuizen door de karren getransporteerd maar op Jacatra in prauwen gescheept". De ongezondheid van Batavia (waarover zie § 1884) § 1093
was zóó, dat het in R. 3 Juli 1801 geïnsereerde rapport spreekt van „de door een meenigte van voorbeelden bevestigde bewijzen, dat (*door*) de stadslugt de gewoone landbewooners, die tot het geven van getuigenisse zijn afgekomen, zulks met de dood hebben moeten bekoopen". Opziener Voogd schrijft 3 Sept. 1796 aan N. Engelhard dat hijzelf in '93 bij zijne reis naar Batavia twee kinders verloren heeft (die hij denkelijk had meegenomen om te laten doopen). Zoo algemeen berucht was Batavia in dit opzicht, dat de Resident van Bangkalan op Madoera 13 Maart 1806 schrijft, dat de Inl. aldaar „zig zelfs als reeds verlooren komt te reekenen, wanneer hij naar derwaarts gezonden wordt" (Bijdr. 1854, p. 115). In dit verband laat zich ook eene uitlating van Van IJsseldijk anno 1799 verklaren (De Jonge XII, 504), dat de in den Oosthoek woonachtige Madoereezen zeker naar hun land zullen terugkeeren „als de omstandigheeden der tijden wat mogten veranderen (*d. i. als er vrede komt*) en men minder eijlanders voor Batavia noodig zal hebben". De Gouverneur van Java zegt (ibid. p. 559 noot) naar aanleiding der werving van soldaten aldaar, „dat het bij den gemeenen Inlander als hetzelfde word aangemerkt, of naar Batavia of naar hun dood te gaan".

Reeds R. 20 Aug. 1723 rapporteert Heere „hoe door particuliere pos- § 1094
sesseurs van landerijen in den weg g'extorqueerd en door impositiën beswaard worden de menschen, draagbeesten en buffelskarren, waermede de coffij en de thiende der padij uijt de bovenlanden worden afgebragt na dese hoofdplaats". Het plakkaat van 27 Dec. 1742 spreekt van „het vorderen en afnemen van sekere sogenaemde geregtigheden der afgebragt werdende coffij en andere waren uijt de bovenlanden met praauwen, bamboese vlotten of voetgangers, op dese en gene landerijen, waer die goederen komen te passeren, en principael tusschen dese stad en Campong Baroe". Dit wordt verboden. Intusschen vermeldt H. 24 Dec. 1768 dat „op sommige particuliere landen voor d'overhelping der karren en goederen" (denkelijk over een water of een zeer slechten weg) tol wordt betaald, waarbij vooral de koffietransporten schijnen te worden bedoeld. Naar dit voorbeeld wordt bij R. 14 Febr. 1769 bepaald, op de brug over de Sontar, die door „d'afkomende karren, draagbeesten en voetgangers, van de Preangerlanden af tot benedenwaarts toe", gebruikt wordt, een slagboom te plaatsen en tol te heffen, 8 duiten per buffel, paard of koebeest, 12 per kar met geleider. Bij R. 14 Dec. 1792 wordt machtiging verleend om 2 stuivers per kar tol te heffen „even beneeden het landgoed Poeloe Gadoeng", aan het boveneinde van de gegraven Sontar. In hoever de productentransporten destijds dien weg gebruikten, blijkt niet duidelijk, evenmin welk nadeel zij ondervonden van de plagerijen der pasarhouders

die, blijkens een bericht aan Heemr. van April 1795, tol hieven van karren die op marktdag passeerden; zij zetten alsdan wachten uit, die alle „in den omtrek" passeerende karren aanhielden en dwongen „den weg over de Bazaar
§ 1095 te passeeren" om $^1/_4$ Rd. te betalen. Te voren schijnt het nog erger gegaan te zijn, althans in Juni 1794 klaagt de poetia van pasar Buitenzorg over de gevolgen van Engelhard's verbod om anders tol te heffen dan op pasardagen, „alsoo dan geen een transport voorbij passeerd". Wanneer R. 18 Maart 1800 gesproken wordt van een tol van een stuiver per beest „komende uit het gebergte", geheven op het particuliere land Nanggewer (tusschen de Tjiliwoeng en de Tjikeas), en $2^1/_2$ stuiver „wanneer zij op hetzelve vernachten", dan zal ook aan de koffietransporten moeten worden gedacht. Uit R. 10 Juni 1800 ziet men, dat op andere landen eveneens dergelijke tollen werden geheven; Nic. Engelhard merkt daarbij op „dat op de meeste landen, daar de voorschreven heffing geschied, niet wordt geobserveerd het algemeen gebruik om de eigenaars van diergelijke transporten te beschermen teegens de aanvallen van rooverbenden en dat, bijaldien ze daarvan overvallen en van eenige van hun vee beroofd zijn, uit dit fonds vergoeding erlangen; ondertusschen was het wel te wenschen dat de Landheeren hunne opgezetenen konden verpligten om alle soortgelijke transporten te laten vergezellen van de eene limiet tot de andere van hunne landen, en dezelve beschermden tegen alle rooverij, en in cas van dieverij of vermissing de eigenaar daarvoor vergoeding erlangde uit het gemelde fonds". Uit Proc. 19 Aug. 1814 blijkt, dat de Regent van Buitenzorg, behalve een brugtol, ook hief „a small sum, paid by each person bringing coffee to the storehouses, upon every buffaloe or horse, to enable the Regent to enclose a piece of ground for their reception, and to place people to guard them during the night, for which payment the Regent holds himself responsible to the owners for all cattle that may be stolen". Denkelijk was deze heffing veel ouder dan deze enkele vermeldingen daarvan.

§ 1096 Wat de Ommel. aangaat, H. 3 Aug. 1807 zegt eene Commissie uit Heemr. betreffende particuliere eigenaars van bruggen: „Er zijn zoo veele die al seedert lange tijden eenige thol hebben geheeven en daar egter nooijt niemand heeft over geklaagt". Zoo had Van IJsseldijk bij Kampongmalajoe eene brug, waar voor eene beladen pedati niet minder dan 6 stuiver tol werd geheven, voor eene ledige 4, voor een paard 2, voor een pikoelan 2 duiten, voor een ledig persoon 1 duit. Dit was blijkbaar de nog heden aldaar over de Tjiliwoeng liggende brug (immers de eigenaar zegt dat de reparatie voor geen 5.000 Rd^s. kan worden verricht), welke de koffietransporten niet passeerden; maar de opgave geeft een maatstaf voor dergelijke heffingen. De bij R. 25 Sept. 1807 aan de eigenaren van zekere particuliere landen toegestane tolheffing kan voor 't koffietransport van geen belang zijn geweest, omdat dit toenmaals over Lengkong ging. Echter komt het mij voor, dat de bepalingen op de tolheffing aan de Mookervaart (P. VIII, 819) insluiten dat

ook de koffietransporten de aldaar geheven hooge tollen moesten opbrengen; evenzoo moeten de koffieprauwen, die de Antjolsche vaart volgden, onderworpen zijn geweest aan de bij R. 9 Dec. 1803 aldaar ingestelde tolheffing. Bepaalde mededeelingen omtrent aanvallen van boosdoeners op koffietransporten van Buitenz. zijn mij niet bekend. — Dat koffiepedati's op de terugreis veel gebruikt werden om kosteloos goederen naar Buitenz. te vervoeren, volgt daaruit, dat bij R. 15 Sept. 1778 bepaald wordt, „voortaan door een ieder, hij zij wie hij zij", zeker gering vrachtloon te doen betalen wanneer „de kar ledig zoude moeten vertrekken". De G.-G. zal zich wel niet strikt aan die bepaling hebben gehouden. Bij eene regeling van 26 Maart 1799 werden koffiepedati's, doch tegen betaling, bestemd tot vervoer van zieke militairen naar Buitenzorg.

Tijdverlies. Volgens Van Imhoff (B. 31, 26) hadden de draagbeesten § 1097
en karren van de hoofdplaats Tjiandjoer tot Buitenzorg bezuiden den Gedeh om (een afstand van 58 paal) acht dagen noodig; zij deden dus per dag zooveel als een goed voetganger in twee uur aflegt. Van het Tjiandjoersche district Goenoengparang, dat al zeer gunstig in dit opzicht was gelegen, deelt ook Radermacher (u. s.) mee, dat men er 8 dagen doet over den weg naar Buitenzorg. R. 24 Jan. 1806 zegt evenwel dat in Tjiandjoer „zommige 18 en meerder daagen nodig hebben" voor die reis. Nederburgh (Consider. p. 134) spreekt met betrekking tot de oostelijke regentsch. van „derzelve verre afgelegenheid en de moeijelijkheid van het transport over een zwaar en uitgestrekt gebergte, dat zomwijlen wel twee maanden en langer duurt"; elders (p. 135): „Er zijn in de Regentschappen zelve transporten die tot 40 dagen tot de reijse nodig hebben". Hier en elders blijkt het niet, of de terugreis daaronder wordt begrepen. Hierboven werd reeds genoteerd (§ 1061) wat Nic. Engelhard in 1800 omtrent het transport over Karangsamboeng zeide. De Opziener van Soemedang schrijft 12 Maart 1800 dat „de ingezetenen 30, 40, 50 en meer dagreizen naar Gintong hebben", zoodat zij „met hunne draagbeesten doorgaans maar eene reize naar Gintong in 't jaar doen kunnen"; naar Karangsamboeng zou het maar „7, 8 en 10 dagen" zijn. In het Bandoengsche waren de afstanden naar Tjikao, zegt Engelhard, 15, 30 en 50 dagen; in Batoelajang 18, 20, 30; in P. moentjang naar Gintoeng 35, 36, 55, 56 en 60 dagen. Uit een brief van hem dd. 31 Dec. 1791 ziet men dat er 40 § 1098
à 50 dagen werd gedaan over de „slegte bergachtige wegen uit het gebergte tot Tjicau en Gintong". Van Lawick schrijft in 1818 dat uit de tjoetakspakhuizen (zie § 1046) „een maand" gedaan werd over de heen- en terugreis naar Karangsamboeng en Tjikao. De Commissie Thalman c. s. noteert in haar journaal dd. 23 Nov. 1807 dat de enkele reis in P. moentjang naar Tjikao 25, naar Karangsamboeng 12 dagen was; zij bezoekt eene kampong, die 30 dagen over eerstgenoemd traject deed en 3 over het laatste; zij schrijft dat „de gemeene man op eenige plaatsen uit de Galongong en ook uijt verscheijdene

hier omstreeks gelegene zuijder tjoetaks 50 à 60 daagen tot het doen eener reijze met een draagbeest naar Tjicauw noodig heeft" en naar Karangsamboeng maar 3, 5 of 6 dagen zou behoeven. In haar rapport zegt de Commissie, dat in Parakanmoentjang „eenige verder afgelegene en aan de Galongong grenzende districten 55 à 60 dagen toebrengen tot het doen eener heen- en terugreijze naar en van Tjikao, terwijl zij naar en van Carang Sambong maar toebrengen 15 à 20 dagen"; in Soemedang heeft de bevolking 55 à 60 dagen noodig „om hunne coffij naar Tjicauw te brengen", terwijl zij in 5 à 6 dagen „de rijze naar Carang Sambong afleggen" kan. Men vergelijke de uitlating van den Regent van Bandoeng in 1812, B. 50, 49, 1. Van de Cheribonsche bovenlanden schrijft Van Lawick in 1809 (hetgeen ook van de Bataviasche kan gezegd worden): „Stellende dat op goede gronden ieder coffijboom slegts $^1/_2$ pond coffij oplevert, zo heeft ieder huisgezin 500 pond coffij, en wanneer men dan berekent op ieder huisgezin één draagbeest of op de 2 huisgezinnen 3, zo kan een man tegelijk afbrengen 150 ℔, met hetwelk hij bijna een maand (*dit is blijkbaar te verstaan van de enkele reis*) onderweg is, en heeft dus eenlijk tot het afbrengen van zijn coffij 4 à 5 maanden nodig, zonder dat hij intusschen eens rust heeft of voor zijn huisgezin zorgen kan". Echter is hierbij het bedrag koffie per gezin te hoog berekend. Wat de Regent van Bandoeng in 1812 zegt (B. 50, 49), dat bij een grooten oogst het transport 6 à 7 maanden duurt, dit is niet de duur per gezin. Over het oponthoud bij het transport te water zie § 1075.

§ 1099 *Tijd der levering.* In den brief van 11 Dec. 1694 (§ 633) wordt levering binnen 8 maanden gelast; in dien van 6 Sept. 1695 (§ 635) binnen 11 maanden; D. 4 Febr. 1700 binnen 8 maanden; D. 2 April 1701 binnen 7 maanden. De instructie voor Pangeran Aria Cheribon (B. 20, 17) bepaalt geen vasten tijd; de missive van Jongbloet (B. 21, 12) zegt dat de geheele levering naar Cheribon moet zijn afgeloopen „vóór het Europeesch nieuwjaar"; in Sept. ging echter eene levering vooraf, ter verscheping met de eerste bezending naar patria. D. 4 Mei 1712 (zie § 1055) blijkt dat het transport begint na den padioogst. Uit de koffietabel van Van Baerle en Van der Schuer (bij De Jonge IX, 160) ziet men dat de leveringen, waarover hun rapport loopt, hadden plaatsgegrepen: in 1724 van 26 Juni - 9 Nov.; 1725 van 26 Juli—14 Dec.; 1726 van 22 Juli—25 Jan.; 1727 van 10 April—ult°. Febr.; 1728 van 5 Juli—ult°. Febr.; 1729 van 27 Juli—ult°. Dec.; 1730 van 26 April—ult°. Febr. De eenige maand dus, waarin gedurende die zeven jaar niets was geleverd, was Maart. Dit bewijst dat het voorschrift van 14 Maart 1724, dat het Jacatrasche zijne levering moest binnenbrengen in Juli en Aug., niet werd nagekomen (vergel. de uiteenloopende opgaven omtrent den tijd van den koffiepluk in § 982 e. v.). R. 15 Sept. 1741 leest men dat de koffie thans „albe-

§ 1100 reeds afgebragt en gelevert werd". R. 12 Mei 1758 vermeldt dat „tegen December" de koffie van P. moentjang en Soemed. over zee wordt verzonden.

Een brief van Rolff dd. 14 Aug. 1787 zegt dat „reeds een aanvang is gemaakt met den aanbreng van koffij". R. 30 Jan. 1784 blijkt het, dat de levering nog niet is afgeloopen. De jaarverslagen van den Gecomm. worden (zie onzen Staat van geleverde koffie) gewoonlijk geïnsereerd in de Resol. van 31 Dec.; later, te beginnen met het verslag over 1792, worden zij opgenomen in de Resol. van een der eerste maanden van 't volgende jaar. Toch zegt Nic. Engelhard R. 17 Dec. 1793, algemeen te hebben gelast de producten in 's Comps. pakhuis te brengen vóór ultº. Dec., daar anders de wegen onbruikbaar zijn. Uit zijn grootboek over 1795 en dat over 1797 blijkt, dat de koffiebetaling te Buitenz. begint in Augustus, denkelijk tegelijk met de ontvangst. R. 15 Sept. 1801 zegt dat „volgens ordre" de koffie van Tjiandjoer en Buitenz. steeds vóór nieuwjaar te Bat. moet zijn; volgens eene rekening over 1802 was dit jaar door het spoediger vervoer over Lengkong de leverantie dier twee regentsch. al in October afgeloopen. In een stuk van Dec. 1805 leest men, dat de koffie te Buitenz. in Juni en Juli begint binnen te komen; in het journaal van Thalman c. s. dat in Tjiandjoer meestal in Octob. „niet alleen alle coffij ingezamelt en vervoert maar ook de padij gesneeden en in de schuuren geborgen is". Wat de oostelijke regentsch. aangaat, R. 1 Juni 1802 zegt: „De meeste koffie van Bandong, Batoe Lajang en Krawang wordt eerst in de westmoesson afgevoerd"; Van Lawick 2 Juli 1805, dat de verzending der koffie naar de afscheepplaats vroeger half Juni, zelfs begin Aug. aanving en vóór ultº. Dec. eindigde; thans eindigt zij eerst eind Januari; dezelfde 24 Maart 1808, dat vroeger de koffie in Februari te Bat. was, thans later. Bij R. 24 Jan. 1806 werd bepaald, den afvoer naar de afscheepplaats „eerst in de maand Julij een begin te laten neemen, als zijnde de meeste pluktijd alsdan voorbij, waardoor den gemeenen man tijd tot eenen behoorlijken inzaam en droging wordt gegeeven". Van Lawick's instructie (Bijl. XLIII art. 7) schrijft voor, met het transport zooveel mogelijk te wachten tot de pluk grootendeels is afgeloopen, omdat het „veels te drukkende" is, wanneer gelijktijdig geplukt, gedroogd en getransporteerd worden moet en dan veel koffie „verlooren raakt" d. i. weggegooid wordt.

Druk van het transport. Reeds in 1726 (B. 27, 12) verklaarden de § 1101
Regenten, en nog wel de Jacatrasche Regenten, dat de onkosten van het transport 3 Rds. per pikol van 125 pond bedroegen. Ook de Commissie Van Baerle en Van der Schuer vermeldt R. 13 Nov. 1731 „de zwaere onkosten, die de supplianten (*de Regent van Tjiandjoer e. a.*) moeten dragen met het transport derzelven op karren dan wel lastbeesten". R. 30 Nov. 1734 klagen de Regenten dat vele buffels, waarmee producten naar Cherib. worden vervoerd, gestolen worden. R. 16 Aug. 1746 spreekt van het bezwaar dat de bewoners van het binnenland „haar eenlijk moeten behelpen met koe- en buffelbeesten, dat eensdeels kostbaar en anderdeels met veel inconvenienten verselt is door de hoogtens en ongebaande wegen, over dewelke die dieren

met geene last van eenige naam geraken kunnen sonder sig sodanig te forceeren, dat welhaast stijff en onbequaam worden". Het woord *kosthaar* in dit citaat vindt, zoo het niet doelt op het onderhoud van den geleider gedurende de lange reis, misschien zijne verklaring in hetgeen Kinder de Camarecq (u. s. pag. 286) meedeelt (ofschoon dit op veel lateren tijd slaat), dat een tjatjah, die geen buffel bezat, verplicht was er een te huren voor het koffietransport; vergelijk wat Van Lawick in § 2151 opmerkt. Tot toelichting strekt ook wat de Opziener van Soemedang in Maart 1800 schrijft, dat „een buitengewoon sterk beest" maar twee reizen per jaar naar Gintoeng kan doen, „en dan voor het geheele jaar zoo te zeggen onbruikbaar is". R. 17 Dec. 1793 adviseert Nic. Engelhard om de koffiecultuur in Soemedang, ofschoon zij daar veel doet verwachten, niet uit te breiden, omdat er gebrek aan draagbeesten is en het transport zeer bezwaarlijk gaat; evenzoo zegt Nederburgh (Consid. p. 145) „dat de leverantiën der oostersche Regentsch. niet altijd den juisten staat van den jaarlijkschen inzaam vertonen, dewijl zij zig moeten regelen naar de gelegenheid die er is tot het transport, so over het gebergte
§ 1102 als langs de Tjitarum". Omtrent de moeielijkheid der wegen citeerden wij hierboven § 1097 het voornaamste en verwijzen verder naar de afzonderlijke behandeling van dit onderwerp in § 2288 e. v. De Resident van Cheribon spreekt in 1756 van „het verlies van menschen en vee met het over land en zee brengen der producten", hetwelk Soem. en P. moentjang lijden bij het vervoer naar Batavia. Daendels zegt (Staat p. 36) dat „de moeijelijkheid van het transport (*hem*) de eerste aanleiding gaf om aan de verbetering der wegen en het bevaarbaar maken der Slokkan te denken"; Raffles (u. s pag. 144) dat vóór Daendels' tijd de koffie „in some cases had been transported over sixty miles of an almost impassable country"; de Commissie Thalman c. s. in haar journaal, dat vele buffels onderweg verloren raken of verminkt worden, „een nadeel, dat hem (*den Inlander*) het leveren van eenige picols coffij niet vergoeden kan, vermits hij het daarvoor ontvangene geld op reijze verteeren moet". Daendels noteert verder (u. s. pag. 52) dat vóór den aanleg van den grooten weg „jaarlijks veele honderde draagbeesten door gebrek aan behoorlijke wegen omkwamen". Omtrent het Cheribonsche Soekapoera schrijft Van Lawick in 1809 dat „bij de leverantie van 1808 eenlijk uit twee districten van Soucapoura omtrent 400 draagbeesten door de moeilijkheid van de weg, slegt voedzel en vermenging met anderen (*zijn*) komen te creveeren en gestolen worden". Hij stelde zelfs voor, de koffie van Galoch (die tot dusver direct naar Cherib. ging), Soekapoera en Limbangan (welke twee regentsch. over Karangsamboeng afvoerden) te transporteeren via Bandjar aan de Tjitandoewi of over Pataroeman (iets lager aan die rivier, alwaar, volgens Domis o. l. pag. 46, de steenen in het water ophouden), en wel omdat de thans gevolgde wegen „voor een groot gedeelte onbeschrijflijk bergagtig en uit klippen en diepe modder bestaan, daar de draagbeesten in blijven steken en dus

de coffij op één dag zeer dikwijls moet afgeladen worden om er door te komen, en daarbij is een groot gebrek aan voeder, voornamelijk uit oorzaak dat er zo vele draagbeesten een en dezelfde weg moeten passeeren, zo dat den een na den ander moet wagten om de door den eersten verlaten halteplaats te kunnen innemen, en daardoor kan de vermenging der draagbeesten niet worden voorkomen, en hierdoor ontstaan tusschen de eigenaars vele disputen".

Dit laatste bezwaar vindt men ook genoteerd in het journaal der Com- § 1103
missie Thalman c. s.: „het gebrek aan voedzel voor zo veel duijzenden van draagbeesten, die thans op Tjiecauw aankoomen"; zij vermeldt eene kampong in Soemedang, die in 1806 „met 30 huisgezinnen en 40 draagbeesten naar Tjiecauw geleevert heeft 62 bergsche picols coffij in verscheijdene reijzen" en voor elke heen- en terugreis 34 à 35 dagen noodig had; eene andere, die met 600 draagbeesten 276 pikol vervoerde en heen en terug 38 à 40 dagen behoefde; velen, die 2 à 3 bergsche pikol te leveren hadden en maar 1 of 2 draagbeesten bezaten, moesten den ganschen ploegtijd der sawahs besteden aan het transport. Van Lawick wijst er in 1805 op, dat als het transport te vroeg begint, er geen tijd overschiet om de droge velden af te branden. Dat somtijds het transport samenviel met het plukken en bereiden, bleek in § 1099 e. v.; in dat geval kon de bevolking alleen dan het werk af, wanneer zij de koffie weggooide. De Staatscommissie, d. w. z. Nederburgh, erkent in 1803 (Mijer, Verzameling p. 188) dat „de Javaan meermalen al het voordeel op de koffij, welke hij gewonnen heeft, laat vaaren, liever dan de moeite te doen om dezelve af te brengen naar Buitenzorg"; dit slaat dus op het transport der beide in dit opzicht het gunstigst gestelde regentschappen Buitenz. en Tjiandjoer. De Wilde ondervond hetzelfde op Soekaboemi (§ 1047). R. 24 Jan. 1806 zegt de Regeer. dat „de ijverloose Javaan" de koffie „veel liever in de rivier werpt of in de thuinen zelfs begraaft, dan die naar Buitenz. af te dragen"; zij erkent daarbij echter, dat hij „voor dien zwaaren arbeid niet meerder dan een rijksdaalder ontvangt en dierhalven, koeliewerk doende, veel meerder zoude kunnen verdienen", waarbij niet eens in aanmerking komt dat de „ijverloose Javaan" zelfs dien rijksdaalder niet geheel in handen kreeg. Van § 1104
Lawick noteert 9 Febr. 1809, sprekende van de Cherib. Preangerlanden: „Het is nauw geloofbaar, hoe groot de quantiteit coffij is, die door den gemeenen man zelf wordt verconsumeerd (*zegge: weggegooid*) om daardoor verschoond te blijven van dezelve af te voeren . . . . Den afvoer der coffij heeft altijd door dwang moeten geschieden, want den gemeene man, in het gewigt en de betaling bedrogen wordende, daarbij weinig vrugten van zijn arbeid hebbende, heeft nooit getracht om de door hem verzamelde vrugten naar de afscheepsplaatsen te voeren". Crawfurd zegt in een rapport over Cheribon dd. 31 Dec. 1813, dat bij berekening is gebleken „that the actual cost of bringing the coffee to market does not fall short of 15 Sp. Dollˢ. a pecul". Het is dus niet te verwonderen dat er daar sluikhandel was. In Jan. 1815 lees ik

van een Chin. waronghouder ergens in 't Cheribonsche die koffie, tot zelfs eene handvol toe, inruilt tegen tabak, gambir e.d. Dat de bevolking hare buffels wel wegdeed om van het transport af te zijn, blijkt § 2152. Degenen die dan buffels overhielden werden tot extra-transporten gedwongen, „ja zelven tot den afvoer menschen en buffels uit ver afgelegene districten geprest". In 1818 wordt er op gewezen dat er bij de stad geene gelegenheid is voor buffelweide; dat er veel ongelukken voorkomen „doordien het gewoel van menschen en rijtuigen de buffels bevreesd maakt", en vooral dat het er zoo ongezond is. De Wilde (o. l. pag. 185) merkt op, dat de druk van het transport zeer verschillend is naar mate van den af te leggen weg, en de betaling dezelfde; het „moet door dwang geregeld worden". In later tijd drukte het transport soms zoo, dat de bevolking koffie weggaf met geld toe, aan ieder die ze wilde transporteeren (T. N. I. 1875, I, 441), en dat Van Gorkom kon schrijven (Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. in Ned-Indië, XV, 198): „Het grootste geluk is voor de zoogenaamde eigenaren (*van koffietuinen*) of deelgeregtigden, dat vreemden de rijpe vruchten voor hen weghalen", wat speciaal op de Preanger doelt.

§ 1105 *Vexatiën.* Wij vermelden in de eerste plaats de hierboven § 1043 en 1044 genoemde geleibriefjes van twee schellingen per planter; zij worden nergens in de Resoluties genoemd, doch daar zij eens werden ingevoerd, zijn zij waarschijnlijk door de Regenten voortdurend in gebruik gehouden. Vergelijk nog het genoteerde in § 858 i. f. P. Engelhard schrijft in zijn rapport van 31 Dec. 1804 dat „de Inlanders, welke aldaar (*te Tjikao*) aankwamen met de door hun afgevoerde coffij, nog als voorheen belast bleeven met het opbrengen van bergzuijker, rottings etc., niettegenstaande dit meede door mij was afgeschaft, terwijl zij zomtijds wel zes dagen wierden opgehouden, eer hunne coffij gewogen wierd, en intusschen door het Hoofd in requisitie wierden gesteld tot het verrichten van allerlei arbeid". De Gecomm. laat nu een paar Hoofden, die aan deze misbruiken schuldig zijn, afstraffen, doch dit baatte weinig, daar in 1807 de Commissie Thalman c. s. in haar journaal eveneens spreekt van het „oud gebruik" dat de „karren en draagbeesten" der transporten te Tjikao „een paar dagen aangehouden worden ter verrigting van particuliere diensten". Zij schaft dit af, maar het zal wel voortgeduurd hebben. Dat te Tjikao een stuiver per buffel werd geheven, vermeld ik § 1512; het verbod hiertegen hielp niet, althans in zijne Aanmerk. van 24 Maart 1808 zegt Van Lawick nog, dat de Regent van Bandoeng tegen het vervoer der koffie over Karangsamboeng is, omdat hij „dan niet in de gelegenheid is om zijn volk te knevelen door hun in de vragtlonen te beknibbelen en tol te heffen van de buffels die op Tjicauw de koffij aanbrengen". In 1812 ontkent de Regent 't bestaan van zulke heffingen, B. 50, 46.

§ 1106 In een stuk van 1805 verklaart de Regent van Soemedang als een nadeel van het vervoer over Gintoeng, dat 40 man van hem „bij ieder afvoer

naar Batavia" noodig waren „om de vaartuigen voort te zetten"; die menschen liepen dan weg, of wel zij stierven „op de revier", denkelijk de Antjolsche vaart of de Tjiliwoeng. Over knevelarijen te Buitenzorg spreekt R. 7 Maart 1786: de Commandant ontneemt aan de transportgeleiders hunne buffels tegen te lage prijzen en noodzaakt hen om „particuliere diensten te verrichten". Rolff zegt B. R. 9 Juni 1786 dat die knevelarij „van ouds gebruikelijk" was en dat ook de Regent en zelfs de schrijvers het volk aan 't werk zetten. Het blijkt niet, dat de Regeer. hieraan een eind maakte Den 28 Mei 1799 schrijft de Opziener van Soemedang, dat in de districten Sagaraherang en Tjinengah „omdat de passage naar Batavia daar voorbij is, jaarlijks eene menigte menschen uit mijn regentschap van de ingezeetenen dier plaatsen afgezet en vermoord worden". Nic. Engelhard zegt R. 6 Sept. 1799, dat reeds Rolff en Guitard over die onveiligheid hebben geklaagd. Den 18 Maart 1799 meldt dezelfde Opziener „hoe ijslijk men zeedert verleden jaar in het Crauwangse rooft, steelt en moord; zij schijnen Sekalerang en Tjieninge niets te willen nageeven. Gepasseert jaar zijn alleen Praccamoentjangers, die producten afgebragt, 6 transporten aangevallen, waarbij twee personen doodgeschoten en 3 doodlijk met golloks gekwetst, teffens 40 buffels ontroofd". Uit § 1107
eene lijst, door denzelfde overgezonden, blijkt dat bij de thans afgeloopen leverantie uit P.moentjang 5 personen zijn vermoord, 108 buffels, 2 koebeesten, 5 paarden gestolen, uit Soemedang 2 vermoord, 192 buffels, 14 koebeesten en 17 paarden geroofd. In April 1799 schrijft N. Engelhard aan Walbeeck, dat de Hoofden in Tjinengah en Sagaraherang medeplichtig zijn, „jazelvs zoude het niet moeielijk zijn te bewijzen, dat menschen die hunne geroofde buffels of paarden aldaar ontdekt en van de Hoofden teruggevraagd hebben, absent zijn geraakt en tseedert niets meer van dezulke is vernomen. . . . .; transporten van 100 coppen en meer worden onverhoeds in de bosschen en gedurende de tijt dat zij halt houden van een gelijke magt, alle gewapend, aangevallen en voor 't grootste gedeelte van hun buffelvee en coffij beroofd". Men onthoude daarbij, dat deze briefjes toevallig in de particuliere correspondentie van Nic. Engelhard zijn bewaard, en dat het zeer wel mogelijk is dat dergelijke dingen vaker gebeurden. Nadat echter Sagaraherang en Tjinengah onder Soemedangsch bestuur waren gekomen (§ 201) en gebleken waren buitengewoon veel buffels te bezitten, opperde in 1799 N. Engelhard in een brief aan den Regent de onderstelling, dat mogelijk de kleine man uit afkeer van de verre reis naar het pakhuis te Gintoeng wel zelf zijne transportbuffels aldaar verkocht had en dan was gaan klagen, beroofd geworden te zijn. Van Lawick schrijft 15 April 1809, dat vroeger tot ongeveer 1800 „wanneer van de draagbeesten, welks 's Lands producten transporteerden, er des nachts of bij ontijde geduurende dezelve in het veld lagen, wierden gestoolen, de daar digstbij zijnde campong de waarde daarvan moeste vergoeden"; zie verder § 2404 i. f. Hij doelt hier zoowel op de Cherib. als de Batav. Regentsch.

Eindelijk—in de brieven van begin 1799, waarmee de Regenten aan Nic. Engelhard hunnen terugkeer op hunne standplaats berichten (na de reis naar Batavia), spreken verscheidenén hunner over de vele personen die gestorven zijn, blijkbaar tengevolge van hun verblijf in de hoofdstad.

§ 1108 *Opschuren.* Bij R. 31 Dec. 1782 werd besloten, wegens momentaan gebrek aan pakhuisruimte te Batavia, de koffie voorloopig „in de bovenlanden opgeschuurt te laten", tenzij met den Gecomm. eene schikking voor de berging der afgevoerde koffie kon worden getroffen, waartoe deze zich bereid had verklaard, wanneer de betaling gedeeltelijk in contant geschiedde; uit de verdere bewoordingen van dit besluit (P. X, 647) schijnt te blijken dat elke Regent zijne levering thans in een pakhuis opsloeg; bij R. 3 Febr. 1784 werd deze maatregel ingetrokken.

Bij R. 6 Oct. 1797 wordt, in verband met een besluit om bij een aanval der Engelschen naar de binnenlanden terug te trekken, den Gecomm. gelast „geene producten verder voor de leverantie van dit jaar uit de bovenlanden te laten afbrengen, maar dezelve bij provisie aldaar te laten opslaan"; den 13^{en} wordt echter bepaald, nog eene maand met den afvoer naar Bat. voort te gaan (bijna de helft van den oogst was reeds afgevoerd), en den Gecomm. voor te schrijven, inmiddels „de nodige opstallen" tot berging van het restant „op de Javaansche wijze en door volk van de Regenten te laten extrueeren" te Tjikao en Gintoeng. Blijkens R. 9 Jan. 1798 bedroeg dit restant 21.133 pikol van 160 en 146 ℔. Bij R. 20 April 1798 wordt deze maatregel voor de komende leverantie bestendigd en 22 Mei 1798 bepaald dat de opschuring zal geschieden te Buitenzorg voor de koffie uit dat regentsch. en Tjiandjoer, en te Babakan voor die uit de oostelijke regentsch. en Adiarsa, terwijl Tjiasem en Pamanoekan hunne geringe hoeveelheid naar Bat. zouden afvoeren; op eerstgenoemde twee plaatsen zouden in het geheel 10 „pakhuizen of lombongs" worden gebouwd en gesteld onder toezicht der Postcommandanten te Buitenzorg en Tandjoengpoera; de beschrijving dier loemboengs leze men P. XII, 803; zij waren van bamboe en gedekt met atap. Bij R. 3 Juli 1798 werd van den bouw te laatstgenoemder plaatse afgezien, doch het aantal te bouwen loemboengs te Buitenzorg gebracht op zes. Er werden echter slechts twee gebouwd, R. 13 Nov. en 7 Dec. 1798. Wanneer verlof gegeven is om deze opgeschuurde koffie af te brengen, is mij onbekend. Toen den 15 Maart 1799 Nic. Engelhard's jaarrapport werd behandeld, vond men daarin genoteerd dat er nog 22.555 pikols in de Bovenl. lagen, waarvoor de Regenten reeds betaling hadden ontvangen; uit R. 3 Juni 1800 (P. XIII, 116, 19° en 20°) ziet men, dat eene belangrijke hoeveelheid te zoek raakte, over de twee oogsten meer dan 3.000 pikol.

HOOFDSTUK X.

Systeem der onkostenrekening. Over het systeem van 's Comp^{s}. handel § 1109
zie hierbeneden § 1127.

De Comp. betaalde eenvoudig de aan haar geleverde koffie, zooveel Rd^{s}. per pikol, evenals een handelaar een hem geleverd artikel, zonder zich te bekommeren om onkosten, risico etc, door den leverancier gedragen.

Alle onkosten waren ten laste van den producent. Zoo ziet men dat in 1734 en 1744 de Regenten de stekken betalen, benoodigd voor de uitbreiding der pepercultuur (§ 1383 en B. 31, 54), in 1743 de Cherib. Sultans en Regenten de betere gewichten, die hun worden verstrekt (§ 1136), en dat de Regenten van Tjiandjoer en Buitenzorg 20.000 Rd^{s}. betaalden voor pakhuizen te Buitenzorg en te Batavia, voor gebouwde rustplaatsen onderweg en geleverde Comp^{s}. schalen en gewichten (Nederburgh, Consid. p. 214), bovendien 150 Rd^{s}. per jaar voor gereedschappen. Deze posten had Nederburgh in zijn rapport eigenlijk op de koffierekening dier regentsch. moeten plaatsen, waarop reeds staan: de betaling der koffie van den kleinen man en de Tuiniers, de pikolgelden van den Gecomm., de Opzieners, de Hoofden en het mindere personeel, de salarissen van Tuiniers en Opzieners, renten, zakken- en vrachtgelden, koeliloonen, onkosten voor het Batav. kantoorpersoneel, onderhoud van den weg, landhuur van Buitenzorg. In Cheribon vielen weliswaar sommige onkosten ten laste der Comp., doch dit waren alleen zulke, die voortvloeiden uit het transport van het pakhuis ter hoofdplaats naar Batavia, tenminste de in R. 18 Juli 1768 vermelde „stroozakken enz." waren hiervoor benoodigd, zooals blijkt uit Afg. patr. miss. 21 Oct. 1768. Zelfs was er eene neiging om onkosten in het algemeen steeds meer ten laste der Regenten te brengen, zooals blijkt in zake het transport van hout van Pamanoekan (§ 618 en 1556), de betaling van den Gecomm. (§ 1835) en van de Opzieners (§ 1917).

Dit was niet alleen met de koffie- maar ook met andere cultures het § 1110
geval. R. 22 Mei 1778 wordt bepaald dat de persoon, belast met het toezicht op de aanplanting en bereiding der indigo (zie § 1314), een „matig douceur" aan het einde van 't jaar zal ontvangen ten laste der Regenten;

P. XII, 564 bewijst dat ook de inlandsche deskundigen voor de indigocultuur op kosten der Regenten werden ontboden van Java evenals (ibid. p. 566) het betere indigozaad. De opvatting dienaangaande blijkt duidelijk R. 17 Maart 1789, waar Rolff, met het oog op de te verwachten stijging van het agio, verlof vraagt om al dadelijk papiergeld tegen contanten te mogen inruilen, ofschoon hij die niet terstond noodig heeft voor de betaling der producten; immers, zegt hij, het is beter dat de Regenten (op wier rekening die ingewisselde sommen zouden worden gezet) eene maand rente te veel betalen dan dat de Comp. hooger agio moet vergoeden; de Regeering is het hiermee blijkbaar eens en verleent de gevraagde vergunning. Fraai is ook, dat de 1.700 Rd^{s}., bij R. 17 Sept. 1802 aan den Tuinier te Pondokgedeh toegekend voor de opneming der koffietuinen in Tjiandjoer en het doen eener reis naar de Wijnkoopsbaai in verband met de oprichting van rijstpakhuizen aldaar, blijkens 's mans boedelpapieren geheel ten laste van Tjiandjoer werden gebracht.

Het eerste geval, dat de Comp. vrijwillig zekere onkosten voor hare rekening neemt, was waarschijnlijk het in 1798 voorgevallene met de pakhuizen te Buitenzorg (§ 1615); zie ook § 1804; voorts R. 22 Oct. 1802, waarbij de bijdrage voor den weg naar Kampong Goenoeng werd ingetrokken, zie § 1174. Wanneer in 1805 (P. XIV, 136) wordt gezegd dat de Opzieners door de nieuwe regeling (zie § 1919), die hun uitsluitend een pikolgeld toelegde, „buiten bezwaar van de Regenten worden gesalarieerd", dan noteere men dat geene verhooging der koffiebetaling hiermee gepaard ging, en dat dus het pikolgeld moest worden gekort op hetgeen de Regenten voor hunne koffie ontvingen. De eersten die er op aandrongen dat het transport ten laste der Comp. zou loopen, waren in 1806 Van IJsseldijk en Van Hoesen (§ 1164). De Commissie Thalman c. s. drong in haar rapport van 29 Jan. 1808, waarbij zij o. a. voorstelde aan de Regenten eene vaste wedde toe te leggen, er tevens op aan, dat dan alle onkosten op de leverantie ten laste en alle overwichten ten bate van den lande zouden zijn. Van Lawick verklaart 24 Jan. 1808: „Alle onkosten dienden voor rekening van het Gouvernement te loopen; daardoor coupeert men den weg voor alle vexatie en knevelarijen".

§ 1111 Wat risico aangaat, reeds van oudsher was door de omstandigheid, dat de producten werden betaald te Cherib. en te Bat., het transport-risico tot aan die havens ten laste van den producent geweest; wij zien § 1546 i. f. dat van af Cheribon het risico ten laste der Comp. liep. De door XVII^{en} toegejuichte maatregel om de koffie in 1783 in de Bovenl. opgeschuurd te laten (§ 1108), wordt door hen omschreven (brief behandeld in R. 16 Sept. 1785) als strekkende „om de coffij, die alstoen verder geleeverd soude worden, voor reekening te laaten van de inlandsche Regenten", aan welke alleen eene kleine som per pikol werd betaald „ten einde de gemeene man zijn dagloon

te kunnen verstrekken"; bedierf dus de koffie door de opschuring, dan ontvingen de Regenten geene betaling. Intusschen is het waarschijnlijk, dat toenmaals dit risico ten laste van den Gecomm. is gekomen (§ 1804), die overigens wel kans kon zien om het toch door de Regenten te doen dragen. Toen echter bij R. 13 Oct. 1797 andermaal tot opschuring werd besloten, nam de Comp. het risico van brand en bederf op zich. Toen een paar jaar later kwestie was van transport over Karangsamboeng, was een bezwaar der Regenten, dat zij dan het risico van het transport over zee, van af Indramajoe, te dragen zouden hebben (§ 1061). Dit was denkelijk eene onjuiste onderstelling, doch het bewijst hoe gewoon de Regenten waren om alle kosten en lasten der leverantie te dragen. Toen daarna toch over Karangsamboeng werd getransporteerd, kreeg de Resident van Cheribon, ten wiens voordeele, naar het schijnt, deze transportregeling was getroffen, 8 % spillage vergoed „voor de opschuring der coffij in de pakhuijzen op Indramajoe en voor risico bij den afvoer langs de rivier Tjimanoek" (B. R. 10 Maart 1807), hetgeen iets heel ongewoons was; over de leverantie van 1805 bedroeg dit ruim 1.028 pikol koffie ten nadeele der oostelijke Preanger-Regenten; het vervoer over zee liep hierbij echter, evenals bij alle Cheribonsche leveringen, op risico der Comp. Bij het vervoer over Tjikao bleef volgens het rapport der Commissie Thalman c s. steeds alle spillage en risico ten laste der Regenten.

§ 1112 Als een uitvloeisel van de gedachte dat de Comp. bij de koffielevering de kooper was van een handelsartikel, zijn te beschouwen eerstens de willekeurige prijsverlagingen of geringere eischen van producten, die voor het oogenblik op de Europeesche markt laag genoteerd stonden. Nic. Engelhard's oordeel over de in 1793 verordende beperking der kardamomcultuur (§ 1446) luidt: „Ik kan niet voorbij, aan te halen dat alle diergelijke schikkingen tot het verminderen van cultures van de aan de Comp. gereserveerde producten, waartoe de Inl. niet dan met dreigement en continueele strafoeffeningen heeft konnen gebragt worden", ontevredenheid wekken en eene latere uitbreiding der cultuur, als de marktprijzen gerezen zijn, onmogelijk maken. Nederburgh neemt (Consid. p. 143) deze woorden nagenoeg letterlijk over. Maar de maatregelen om het nadeel, geleden door de schaarschte van contante penningen, zooveel mogelijk ten laste der Regenten te brengen, springen voort uit het souvereiniteitsbeginsel; uit die schaarschte immers werd (C. G. 28 April 1796) het verlangen geboren om de Comp. te „soulageeren in de contante uitbetalingen voor de producten". Toen Nederburgh in dat jaar (§ 1232) voorstelde om de vooruitverstrekkingen voor rekening van de Comp. te doen geschieden, wees hij ook op het risico, dat daarbij zou worden geloopen en waarmee tevoren alleen de Gecomm. had te maken gehad.

§ 1113 Een eigenaardig voorbeeld, hoe men er op uit was om allerlei uitgaven, die de Comp. had behooren te dragen, te brengen ten laste der Regenten, is dit: Den 19 Febr. 1768 (P. VIII, 343) wordt bepaald, ter bevordering van de

gezondheid van het Bataviasche garnizoen, jaarlijks 130 pikol koffie tegen inkoopsprijs, te betalen uit de krijgskas, te verstrekken uit 's Comps. pakhuizen; den 31 Aug. 1773 wordt deze maatregel uitgebreid ten bate van het volk der schepen, ter reede en aan Onrust liggende; Van der Parra belooft „de jaarlijksche voldoening daarvan op zig te neemen". Verder hoort men hiervan niet, totdat het rapport van Thalman c. s. in 1808 noteert, dat de Regent van Tjiandjoer 200 pikol koffie per jaar gratis en vrachtvrij moet leveren ten behoeve van het garnizoen, hoewel de Administrateur der pakhuizen aan de Waterpoort met het meeste gaat strijken; dit heet hier eene beschikking van Comm.-Gen., maar aangezien mij in de besluiten van deze heeren noch elders iets hieromtrent is gebleken, geloof ik eerder dat het niets dan een misbruik was, ontstaan uit den evenvermelden koffie-inkoop. Daar echter Van Lawick, die beter in de oostelijke regentsch. bekend was, beweert dat de Regent van Bandoeng deze 200 pikols leverde (terwijl toch Thalman c. s. op hunne rondreis het bovenstaande hadden vernomen van den Regent van Tjiandjoer), ligt het vermoeden nabij dat *beide* Regenten deze gratislevering mochten verrichten. Ik houd het er zelfs voor dat nog een derde Regent (bijvb. die van Soemedang) meegecontribueerd zal hebben, en dat wij hier de verklaring vinden der 600 pikol koffie uit Van Riemsdijk's rekening (B. 37, 6). Mogelijk had Van der Parra (1) zijn aandeel inderdaad zelf betaald en schoof zijn opvolger die gansche levering op de Regenten.

Dat overigens nog heden de inlandsche planter een groot deel van het risico draagt, wordt genoteerd door Brooshooft (Ethische koers p. 52), aangezien hij wordt betaald niet voor de geplante en verzorgde, maar voor de geleverde koffie.

§ 1114 *Gedeeltelijke betaling.* Als zoodanig kan men alleen beschouwen de maatregelen, in 1725 en 1726 genomen met betrekking tot de reeds geleverde koffie (§ 831). De in 1782 verordende noodmaatregel (§ 878) om $2^1/_4$ of $2^1/_2$ Rd. per pikol „vooreerst" en „op hand" te betalen „om den gemeenen man zijn dagloon te kunnen verstrekken", ging gepaard met opschuring in de bovenl., zoodat de transportkosten althans door den producent niet behoefden te worden gedragen. Hij werd genomen op 31 Dec., dus vermoedelijk tusschen den oogst en de afbetaling der geoogste koffie; op dat deel van den oogst, hetwelk reeds naar Bat. was afgebracht, werd dezelfde betalingregeling niet toegepast, zooals R. 6 Aug. 1782 blijkt, en het besluit tot gedeeltelijke betaling schijnt alleen voor een deel van den oogst van 1782 te hebben gegolden, niet voor dien van 1783.

---

(1) Van der Parra heeft werkelijk hart gehad voor de bevordering der gezondheid van de militairen enz., zooals hieruit blijkt, dat hij bij een zijner testamenten zijn gansche vermogen in zeker geval (dat helaas niet is ingetreden) van vooroverlijden zijner naastbestaanden bestemde tot de oprichting van een hospitaal op Weltevreden. Maar dat was na doode!

Betaling in goederen. De handelsgeest, die vooral in de 17e eeuw zoo vaardig was over iedereen die naar de Oost ging (vergelijk § 1811 e. v.), dreef er natuurlijk toe, ook naar handelswinsten te trachten bij de verrekening der geleverde producten. Zoo geeft Chastelein (Memorie p. 250) bij zijn nadrukkelijk aandringen op uitbreiding der pepercultuur in het Jacatrasche, tevens aan „dat wij deselve met payement en somwijlen met deese en geene goederen off provisiën in trocqueering (voor zoverre men de meergemelte peeperculture met Europeanen ondernam) soude kunnen betaalen, welke penningen in de colonie blijvende, deselve daardoor merkelijk gestijft en de negotie allenthalven dan toeneemen soude". Hierboven (§ 825 noot) werd aangetoond dat betaling van Comps. dienaren in goederen niet ongewoon was, eene enkele maal door een Regent werd verzocht en ook op Ceilon voorkwam. Het eenige geval, dat koffie gedeeltelijk in goederen wordt voldaan, is in 1724 (ibid.) en wel voor 1/4 in lijnwaden met 100% winst. Het mag eenige verwondering wekken, dat de Regeer. niet veel vaker tot deze wijze van betaling der producten is overgegaan. In zooverre verdient zij zeker een woord van lof. Dat de Gecomm. op eigen gezag goederen in stede van contanten gaf, blijkt nergens; de door hem met de Regenten gedreven handel (§ 1809) kon echter natuurlijk allicht tot betaling hunner koffie in goederen leiden, waarbij in de boeken alleen de verrekening in contanten paraisseerde. Hoe § 1115
het in Bantam omstreeks 1785 ging, leert ons De Rovere van Breugel (Bijdr. 1856, p. 342) omtrent de peper: „De winst, die er de grooten of eijgentlijke leverantiers meede doen, is, dat zij den gemeenen planter met kleedjes, amphioen, zout, aardewerken etc. betaalen en alles zoo duur aanrekenen dat hun de bahra (*drie pikol*) qualijk op 4 Spaans te staan komt, die zij dan aan den Koning voor 7 à 8 gelijke Spaans leveren". Zoo onderstelde het Comité tot den O. I. Handel en Bezittingen in 1797 dat de Gecomm. de koffie „geheel of ten deele" met goederen voldeed; in de voor Wegener opgestelde instructie (P. XII, 768) schrijft dit Comité dezen Gecomm. voor, er tegen te waken „dat op de leverantiën der goederen, aan hun (*de koffieplanters*) gedaan wordende in betaaling voor de door hun geleverde producten aan de Comp., boven den lopenden prijs derzelve gewoekerd of in stede daarvan eenig equivalent worde afgeperst". Uit deze bewoordingen zou men echter vooral opmaken, dat het de Regenten en Opzieners waren die in goederen betaalden, en zulks was inderdaad 't geval. R. 15 Oct. 1790 leest men, dat volgens rapport van Guitard in Krawang door den Regent aan de Tjoetakshoofden de producten „in stede van met geld, voor meer dan drie vierde gedeeltens met goederen, als amphioen, kleedjes, gambier en meer andere betaald worden, die zij, mindere Hoofden, dan wel verplicht zijn tegens nog veel hoogere prijzen den gemeenen man op te dringen"; hem wordt nu gelast dit te verbieden en tegen te gaan, „tenzij gemelde Hoofden tot de aanneeming daarvan vrijwillig genegen zijn". Dit verbod beduidde natuurlijk

weinig, daar de Krawangsche Tjoetakshoofden gewoonlijk familie van den Regent waren en hem niet aandurfden. Het fraaiste is, dat Guitard zelf aan den Krawangschen Opziener Smit het koffiegeld gedeeltelijk in den vorm van opium toezond, zooals, zegt Nic. Engelhard 13 Dec. 1791, uit Guitard's eigen brieven is gebleken. Nederburgh schrijft (Consid. p. 146), na te hebben verzekerd dat Nic. Engelhard de Regenten steeds in contanten betaalde: „Niet zo stellig zoude ik kunnen verzekeren dat de Regenten alle steeds omtrent dit stuk even scrupuleus zijn geweest; er zijn bij sommigen wel eens misbruijken ingeslopen, sodat zij hunne onderdaanen in stede van contante betaaling voor een gedeelte met negotiewharen hebben afbetaald, en ofschoon zulks zoveel nadeel niet doet als men zig mogelijk wel zoude verbeelden, vermits de Regenten zig ordinair van goederen voorzien die de middelstand hunner ingezetenen het meest nodig heeft . . . . . , so zouden de Regenten so wel als de mindere Hoofden, die sodanige goederen van de Regenten op betaling aannemen, nogthans daarvan groot misbruik kunnen maken". Dit was dus weder een vorm van privaten handel des Regents, waarover zie § 2028 e. v. De Opziener Hoffmann in P. moentjang en Soemed. zond, zegt P. Engelhard in 1802, aan de Regenten elk eene kist opium; dezen betaalden daarin de Hoofden voor hunne koffie, hetzij de laatsten 't artikel konden gebruiken of niet.

§ 1116 *Gewicht der pikol, door de ambtenaren der Comp. ontvangen.* Uit R. 24 Dec. 1694 ziet men dat „bij de gemeente een groote ongelijkheijt in de reecquening der picols" bestond; de Comps. pikol wordt thans vastgesteld op 122 pond; dit was echter geene nieuwigheid, want reeds R. 20 Oct. 1638 bespeurt men dat zij hare peper bij dit gewicht kocht. Doch R. 9 Sept. 1695 wordt het pikolgewicht gebracht op 125 ℔

Omtrent overwichten in de Molukken zie § 1843. Het naast aan de wettige of halfwettige verhooging van het pikolgewicht komt eene reeds anno 1620 op Ambon vermelde gewoonte (Tiele, Bouwstoffen I, 265), om de barot nagelen, waarvan er 50 op de bahar gingen, in te wegen voor de Comp. niet à 11 maar à $12^1/_2$ pond, en wel omdat de dorpen, die dit zwaardere gewicht zouden leveren, „onderdanen waren ende altijts aen de Portugiesen soodanigen gewichte hadde moeten leveren", terwijl degenen die zich met ons verbonden hadden, de bahar ad 550 pond leverden. Uit Grothe (VI, 238) blijkt, dat de Christen Amboneezen de bahar leverden à 600 ℔, de Mohammedanen à 550, anno 1633. Toen De Vlamingh in 1648 als Gouverneur van Ambon eene dergelijke praktijk wilde beginnen, verbood de Regeering zulks; zie het zeer karakteristieke schrijven bij Heeres, Bouwstoffen III, 410 e. v.; vergelijk aldaar p. 362 en 451 en ook Bor o. l. pag. 12; denkelijk is dit schrijven opgesteld door De Vlamingh's voorganger op Ambon, den braven Gerard Demmer, die toen Raad van Indië was en zeker de „beschrijving" van dat gewest voerde.

Een duidelijk bewijs, dat bij de koffielevering oorspronkelijk hoege- § 1117
naamd niet met overwichten werd gerekend, geeft R. 7 Dec. 1723, waar door den Gecomm. de te verwachten koffieoogst naar het aantal boomen wordt berekend op „1.427.500 ℔ of 11.420 pikols". Ook elders blijkt dat, mochten ook soms de Regenten zwaardere pikols ontvangen, de Comp. alleen rekende op pikols van 125 ℔ (S. R. 15 Jan. 1726; De Jonge IX, 161 berekening over de jaren 1724—1730; R. 14 Aug. 1731; 4 Jan. 1740). En een curieus bewijs, dat oudtijds ook de Regenten geene andere pikols kenden dan die der Comp., schijnt te volgen uit B. R. 14 Aug. 1731, waar de grootste koffieleveranciers, de Regenten van Tjiandjoer, K. Baroe en Djatinagara zeggen dat de „draagbeesten", d. i. de buffels, maar een pikol ieder kunnen dragen, terwijl eene halve eeuw later (§ 1052) diezelfde dieren slechts een halve bergsche pikol transporteeren. Ook Arnout Luijmes (zie § 1842) schijnt in Van Imhoff's tijd alleen pikols van 125 pond te kennen; had het geknoei met overwichten reeds toen bestaan, dan had hij daarop zeker wel gewezen. D. 27 Oct. 1726 verzoekt de Resid. te Cherib. om „van het geordonneerde uijtslag van 10 ℔ op de baal van 250 ℔ gelibereerd te mogen werden, dewijl zulx niet anders als met veel moeijte soude in te voeren wesen"; overwichten kwamen dus aldaar toen weinig voor. Eerst bij het reglement van 17 Oct. 1746 werd bepaald (P. V, 397) dat de Administrateurs der pakhuizen aan de Westzijde en de Waterpoort een „gepermitteerd overwigt volgens de tegenwoordige usantie" zouden genieten van de koffie uit „de Jaccatrase bovenlanden", door de pikol te ontvangen à 140 ℔ en af te schepen à 126 ℔. Dat hierbij alle koffie uit de Batav. Regentsch. wordt bedoeld, schijnt te volgen uit de vermelding der pakhuizen op Onrust (ibid. p. 400) waar alleen Cheribonsche koffie werd geborgen. Van de „usantie" om dit enorme overwicht ten bate der Admin. te heffen, wordt nergens eerder gesproken. Het heette te dienen tot goedmaking van indroging, bederf en spillage; die redenen golden blijkbaar op Onrust niet, want daar ontvingen de Adm. de pikol à 128 ℔. Nog R. 13 Mei 1783 vermeldt de 2 ℔ per pikol voor indroging, ten bate van laatstgenoemden; daarbij kwam nog 1 ℔ ten bate der scheepsoverheden, die de koffie van Onrust naar patria brachten. Mossel (Aanm. p. 187) zegt in 1751: de koffie (*van Jacatra*) wordt betaald „per picol van 125 ℔ of met 't overwigt van 9 voor 134 ℔"; evenzoo ibid. p. 205; en R. 4 Febr. 1763 berekent Van Tets, dat 900.000 boomen in Tjiandjoer, die elk 1 ℔ koffie geven, 6.700 pikols opbrengen; ook hij rekent dus met pikols van 134 ℔, waarbij hij vermoedelijk aanneemt dat de Adm. hunne overwichten in even groote pikols aan de Comp. verkoopen; dit overwicht van 9 ℔ wordt ook R. 4 Dec. 1777 door De Klerk vermeld. Het kan dus § 1118
wezen dat van de 14 pond er 9 voor de Comp. kwamen ter vergoeding der ware indroging en spillage, waarover zie § 1124. Wanneer Radermacher in 1777 schrijft (T. N. I. 1856, II, 164) dat de Gecomm. de pikol Buitenzorgsche

koffie ontvangt (er staat niet wáár) à 146 ℔ en aflevert „in 's kompagnies pakhuis" (denkelijk te Batavia) à 141 ℔ (of wel, zooals R. 4 Dec. 1777 zegt, à 142 ℔), dan lijkt dit op eene gewichtsverhooging ter goedmaking van spillage onderweg, van Buitenzorg, waar de Regent (spoedig hierna de Postcommandant, zie § 1050) de koffie ontving en omwoog in Comp^{s}. pikols met overwicht, naar Batavia. Omtrent het bedrag der spillage, berekend voor 't vervoer tusschen Buitenzorg en Batavia, verschillen de opgaven weer. B. R. 31 Dec. 1778 en R. 30 Dec. 1785 zeggen, evenals Nederburgh, dat Tjiandjoer levert à 148 ℔; de Commandant te Buitenz. verklaart echter B. R. 3 Nov. 1786 dat de pikol à 150 ℔ van Buitenzorg wordt verzonden. Later, toen de Buitenzorgsche pikol op 146 ℔ was gebracht (zie § 1121), heet het dat de koffie zonder eenig overwicht van daar naar Lengkong werd vervoerd, B. R. 10 Dec. 1805; R. 12 Maart 1805. Van Tjiandjoer zegt Walbeeck in zijn rapport van 20 Sept. 1807, dat het de pikol òf tegen 160 ℔ in de pakhuizen te Batavia levert òf à 161 ℔ in die te Buitenzorg; en Thalman c. s. zeggen dat het te Lengkong levert à 161 ℔. Vergelijk verder de handhaving der overwichtenbepaling P. VII, 127; dat de Administrateurs van 140 op 141 of 142 ℔ waren gekomen, is misschien geweest om de reëele indroging der koffie goed te maken; zie het tarief voor indroging P. VI, 260.

§ 1119 Dat er in 1751 in Cheribon een aanmerkelijk verschil in pikols bestond, blijkt bij De Jonge X, 191, waar sprake is van 5 Rd^{s}, door de Comp. betaald per „groot picol", geleverd door de Sultans. Wat peper betreft, R. 4 Febr. 1763 zegt Van Tets dat de Administrateurs deze uit de Bovenl. ontvangen in pikols van 130 ℔, dus met 5 ℔ overwicht voor spillage en indroging. P. XII, 500 blijkt anno 1792 de Jacatrasche peper te worden geleverd te Batavia à 140 ℔, kurkuma à 146 ℔; ook op indigo was een overwicht (ibid. p. 506), alles ten bate der Administrateurs. De pikol peper werd in 1797 vastgesteld op 135 ℔ (ib. p. 567). Over peper zie nog § 1132 i. f. en over kurkuma § 1440 i. f. Bij R. 3 Aug. 1787 werd aan de Admin. der Westzijdsche pakhuizen dezelfde afschrijving toegelegd, die hunne collega's op Onrust en de Kuiper volgens het reglement van 1755 genoten, d. i. dus (P. VII, 130) 2 % bij het leegraken der pakhuizen maar niets voor afscheep, spillage of indroging.

In het met zaakkennis geschreven Noodig Bericht uit Van der Parra's tijd worden onder de voordeelen van het Commissariaat geene overwichten vermeld. Stavorinus, die omtrent de leveranties van zijn tijd officieele stukken e. d. had ingezien, zegt anno 1777 (Reis Samarang II, 244): de Inl. levert de pikol à 160 ℔ „welk overwigt gedeeltelijk voor den Commissaris van den Inlander en gedeeltelijk vóor de Administrateurs een emolument is". Radermacher rekent omstreeks denzelfden tijd 10 ℔ voor Van Riemsdijk (zie B. 37, 6). R. 4 Dec. 1777, waarbij aan particulieren wordt toegestaan, hunne koffie direct in 's Comp^{s}. pakhuizen te leveren buiten bemoeienis van den Gecomm.,

kan moeielijk eene andere bedoeling hebben dan het vermijden van dit overwicht; ditzelfde werd R. 30 Dec. 1777 aan de Regenten gelast. De pikol bleef voortaan geleverd à 146 ℔; Radermacher had gewild à 142 ℔ (B. 37, 9). Echter leest men R. 21 Nov. 1793, dat de Adm. der pakhuizen aan de Westzijde en de Waterpoort de pikol koffie à 148 ℔ ontvangen „ofschoon de meeste regentsch. die tegens 150 ℔ leveren"; daarvan ging 4 ℔ voor indroging af, de rest was voordeel. De Commandant van Buitenz. spreekt in Aug. 1793 van Bataviasche pikols à 148 ℔ en Nederburgh (Consid. p. 221) van door de Comp. ontvangen pikols koffie van „146 tot 150 ℔" (ofschoon natuurlijk P. XII, 499 door de Administrateurs bij de opgave hunner inkomsten alleen van pikols van 146 ℔ wordt gesproken). Hij zegt (p. 133): „Al de koffij sonder § 1120
onderscheid word bij de Comp. ontfangen tot 146 ℔ het picol; het meerdere gewigt van de picols bij den afscheep (*d. i. de verzending naar Batavia*) dient tot goedmaking der spillagie, die op het transport valt, en van het verschil dat daaromtrent plaats heeft van 147, 148 en 150 ponden is geen andere reeden te geeven dan dat de koffij van sommige regentsch. aan minder spillagie onderhevig is om de nabijheid en meerdere gemakkelijkheid van het transport en het gebruik van goenijzakken, daar andere stroozakken employeeren". Het gewicht van 150 ℔ per pikol vermeldt Nederburgh bij Bandoeng (ib. p. 130), Batoclajang (ib. p. 131), P.moentjang, Soemed., Adiarsa, Pamanoekan en Tjiasem (ib. p. 131 en 132); daarentegen werd de koffie van Buitenz. (dus die van dit regentschap en Tjiandjoer) volgens hem vervoerd in pikols van 148 ℔ (ib. p. 129), waarbij niet wordt aangeduid in welk gewicht zij aldaar werd ontvangen (N. Engelhard zegt 4 Juli 1795 dat te Buitenz. gewogen werd in pikols van 150 ℔ en deze koffie daarna in Kampong Goenoeng nagewogen in pikols van 147 of 148 pond); Krawang en Wanajasa leverden à 147 ℔ (ib. p. 132, en wel sedert 1777, wegens de armoede van den Regent, ib. p. 133), Tanggeran à 148 ℔. Nederburgh stelt nu voor (ibid. p. 234 en 246), de aan de Comp. te leveren pikol te brengen op 160 ℔, dus te verhoogen met 14 ℔, ditmaal niet ten bate der Adm. maar ten voordeele der Comp. (1). Bij C. G. 25 Febr. 1797 wordt nu bepaald, dat de Regenten, die hunne schulden hebben afbetaald, de pikol zullen leveren à 160 ℔ en dat deze vermeerdering ten bate der Comp. zal wezen, doordat de Adm. de pikol zullen verantwoorden à 140 ℔. In de eerste plaats werd de voornaamste koffieleverancier, de § 1121

(1) De histoire intime van dit voorstel is nogal leerzaam. Nederburgh had N. Engelhard gevraagd of men niet aan de Regenten een ambtgeld zou kunnen opleggen. E. was daartegen, bewerende dat dit tot oproer zou leiden en dat het ambtgeld toch op de bevolking zou worden verhaald ten nadeele der koffiecultuur; wel kon het pikolgewicht worden verhoogd tot 160 pond, maar dit zou dan moeten gaan onder den „schijn" alsof de Administrateurs der pakhuizen hadden geklaagd over de spillage; men zou dus aan de Regenten moeten diets maken dat die vermeerdering zou wezen niet ten bate der Comp. maar van de Administrateurs; daarom moesten „de gemoederen daartoe gepreparreerd worden bij de aflevering van coffij in dit jaar (*1795*), door klagten van de Administrateurs over de tekortkoming".

Regent van Tjiandjoer, door dit besluit getroffen; Nic. Engelhard had de koelbloedigheid dezen Regent bij schrijven van 26 Maart 1797 bovendien voor te stellen om aan de bevolking uit eigen middelen $^1/_2$ ducaton per pikol extra te betalen. Deze nieuwe pikolregeling zou ook op de andere Regenten worden toegepast, naarmate zij hun schuldenlast kwijtraakten; vermoedelijk is zulks echter terstond in de meeste regentsch. geschied. Met recht wordt in het besluit gesproken van „de onaangenaame sensatie, welke deeze zaak altijd min of meer bij de Regenten zal veroorzaaken", en wordt C. G. 17 Febr. 1798 gezinspeeld op de vermindering der inkomsten van de Regenten ten gevolge dezer gewichtsverandering. Wanneer Nic. Engelhard 22 Juli 1797 verklaart dat de inkomsten der Regenten ongeveer 60.000 Rd^s. zullen verminderen door veranderingen, thans in de wijze der koffielevering aangebracht, doelt hij vermoedelijk op deze pikolwijziging. Deze regeling is voorts blijven bestaan tot op Daendels. Maar wanneer R. 6 Febr. 1807 gesproken wordt van de 5 ℔ per pikol, die de Administrateurs der pakhuizen aan de Westzijde en de Waterpoort „voor spillagie genieten", dan blijkt wel dat te hunnen aanzien geene verandering bestond. Daarvan ging 1 ℔ af voor de scheepsofficieren, die de koffie uit de pakhuizen ontvingen; zie P. XII, 501; 499; XIV, 375. Verreweg het grootste aantal pikols werd thans à 160 ℔ ontvangen; zoo R. 9 Jan. 1798 van den oogst over 1797 (groot 75.551 p^s.) een bedrag van 66.687 p^s., tegen 8.864 p^s. à 146 ℔. Uit Nic. Engelhard's jaarverslag dd. 2 April 1800 bespeurt men dat deze lichtere pikols werden geleverd door Soemedang, Krawang, Adiarsa, Tjiasem, Pamanoekan en de drie Tuiniers, tevens echter, dat deze laatsten in het pakhuis te Buitenz. leverden à 161$^1/_2$ ℔ per pikol „dus per pikol 12 ℔ overwigt", misschien voor den Commandant. Bij R. 1 April 1803 werden Buitenzorg en P.moentjang mede onder de bevoorrechte regentsch. opgenomen; zij paraisseeren nog in het rapport van 29 Jan. 1808 met het lichtere pikolgewicht. Een verzoek van Tjiandjoer om eveneens à 146 ℔ te mogen leveren, werd R. 15 Febr. 1805 afgeslagen. Vermoedelijk heeft bij de bepaling, welke regentsch. à 160, welke à 146 zouden leveren, nog al willekeur geheerscht. R. 20 Nov. 1798 wordt bijvb. goedgekeurd dat de Gecomm. ditmaal Tjiasem à 146 ℔ heeft laten leveren; dit schijnt zonder verdere bekrachtiging usance voor dit regentsch. te zijn geworden. Het plakk. van 1 Nov. 1805 (P. XIV, 225) rekent met eene pikol van 160 ℔ voor alle regentsch.; die berekening is derhalve niet praktisch toegepast. Daarenboven zal wel steeds de „ruijme doorslag" in zwang zijn gebleven, waarvan R. 11 Dec. 1798 door Nic. Engelhard wordt gesproken in zake de door Bandoeng, Batoelajang en P.moentjang geleverde koffie. Zonderling is, dat R. 7 Jan. 1791 spreekt van pikols van 140 ℔, geleverd door particulieren: voor hen was dus de bepaling van 1746 (zie § 1117) gehandhaafd; vergelijk § 2599. De Tuiniers werden volgens Nederburgh (Consid. p. 129) betaald bij pikols van 148 ℔; B. R. 10 Dec. 1805 noemt het gewicht 146 ℔. Weber, de Tuinier te Tjipanas, schrijft

5 Dec. 1797 aan N. Engelhard dat hij vroeger leverde à 149½ ℔ per pikol, en thans à 161½ ℔.

Emballage. R. 11 April 1724 wordt genoteerd eene patriasche order, § 1122
dat de Bataviasche koffie in balen van 250 ℔ moet worden verzonden, evenals de Mocha; in 1726 moet dezelfde order zijn gegeven omtrent de Cheribonsche koffie, met bepaling dat zij „onder den naam van Javasche koffij op de factuur" moest worden gebracht, Bijdr. 1859 p. 65. R. 14 Juli 1730 vindt men eene nieuwe patriasche order, dat de koffie niet in stroomatten moet worden verzonden of in slechte goenizakken, maar in balen „van een beter stoffe", volgens monster; besloten wordt, haar te verzenden in balen van 2 pikol met 10 ℔ overwicht en zakken te ontbieden uit Bengalen, waar „expresse goenijs" daartoe zullen worden vervaardigd. De in § 1124 vermelde reglementen van 1746 en 1755 vermelden afscheep in balen van 250 + 2 ℔, het opstel van 1786 in Verh. B. G. IV, 2e dr. p. 340 zegt echter weder dat het netto gewicht 250 ℔ is.

Overwichten der Administrateurs. Het hooge bedrag hiervan bleek § 1123
reeds in § 1117 door de vergelijking met dat der Adm. op Onrust; van de op dat eiland ontvangen Cheribonsche koffie kwamen de voordeelen uit de overwichten in den zak van den Resident, den voornaamsten favoriet van den G.-G. Dit blijkt allerduidelijkst R. 10 Maart 1807, waar gesproken wordt over het verschil in de transportregeling over Tjikao en over Karangsamboeng; ging de koffie der oostelijke Preanger-Regentsch. over eerstgenoemde plaats, dan ontvingen de Adm. de pikol à 146 ℔; ging zij over Karangsamboeng, d. i. door handen van den Resident van Cheribon, dan ontvingen zij de pikol à 130 ℔ en bleven aldus „verstoken van hun middel van bestaan" (P. XIV, 409, waar deze Resol. gedrukt staat, moet de komma achter „Karang Sambong" vervallen). Zeer terecht schrijven XVIIen den 21 Oct. 1765 aan Van der Parra: „Indien aan de Comp. maar voor een gedeelte ten goede kwam hetgeen de coffij minder indroogt als de daarvoor goed gedaan werdende overwigt bedraagt, zoude het een en ander noch al een soet voordeel aan de Maatschappij toebrengen". Het bleef echter bij die platonische verzuchting, want de Adm. moesten toch ook leven. Dat het bovendien niet ongehoord was dat bij de pakhuizen „ongeijkte of afgekeurde gewigten" werden gebruikt, ziet men P. VII, 251, alwaar zulks anno 1758 wordt verboden; vijf jaar vroeger ontdekte men valsche gewichten in gebruike bij de pakhuizen aan de Waterpoort, P. VI, 616. Wat de ware indroging betreft, volgens § 1124
Semler u. s. I, 274 verliest koffie in 't eerste jaar 8% aan gewicht, in het tweede 5%, in het derde 2%; deze cijfers komen overeen met, en zijn wellicht getrokken uit die van Crawfurd, De Indische Archipel, II, 248, die zegt dat dit de cijfers der Javakoffie zijn; de bovenvermelde „ruijme doorslag" zal misschien hebben gediend om die indroging vergoed te krijgen. Maar het algemeene voorschrift van 11 Aug. 1809 (P. XV, 830) dat pakhuisadministrateurs

rekenschap schuldig zijn van de overwichten, ontdekt op in de pakhuizen opgeslagen artikelen, en bij onvoldoende verklaring van de herkomst dier overwichten gerechtelijk vervolgd zullen worden, wijst op een algemeen gebruik om, behalve de door de wet toegestane overwichten, nog extra-overwichten te scheppen door „ruime inweging" of andere knoeierijen. Wanneer Semler's opgave der feitelijke indroging juist is, dan zal er nog extra moeten zijn geknoeid om de overwichten ten voordeele der Adm. niet te doen dalen; volgens Daendels' reglement (P. XV, 933) behoefde echter slechts 1 à 2 ℔ per pikol van 125 ℔ voor feitelijke indroging ten laste van den Lande te worden gebracht.

Volgens het reglement van 17 Oct. 1746 (P. V, 396) en dat van 1755 (P. VII, 126) moesten de Adm. de door hen als overwichten gekorte koffie aan de Comp. leveren, die het monopolie in dat artikel had, en wel tegen den hoogsten door haar betaalden prijs. Zij leverden deze koffie aan de Comp. in pikols van 125 ℔, welk gewicht bij C. G. 25 Febr. 1797 op 140 ℔ werd gebracht, doch C. G. 13 Jan. 1798 weer teruggebracht tot 125 ℔. Bij wijze van buitengewonen maatregel werd R. 22 Nov. 1805 een extra hooge prijs vastgesteld voor overwichten, aan de Comp. geleverd door scheepsofficieren; dit slaat natuurlijk speciaal op de Cheribonsche koffie, die over zee ging. Wanneer echter R. 7 Mei 1790 spreekt van „aansienlijke parthijen coffij", die ondanks het monopolie door particulieren werden uitgevoerd, en tevens aan de Adm. wordt gelast, hunne overwichten „sonder agterhoudentheid" aan de Comp. te leveren, dan weet men hoe laat het is. Het fraaiste was, dat die smokkelarij met 's Comps. eigen retourschepen geschiedde (P. XI, 227); Daendels (bij Dr. de Roo I, 54) zegt dan ook dat de Adm. knoeiden met de scheepsofficieren en personen „in Holland zelve". Dat het kwaad diep geworteld was, blijkt uit de renovatie en ampliatie der betreffende voor-
§ 1125 schriften P. XI, 470. Uit P. XII, 499 en 505, waar eerst vermeld wordt dat de Adm. 20 ℔ overwicht per pikol Jac. koffie genieten (te verminderen met de feitelijke indroging), en daarna dat zij 9 ℔ per pikol als overwicht aan de Comp. verkoopen, zou men opmaken dat hiermee een middelweg was gevonden, die een deel der overwichten ter particuliere beschikking van de Adm. liet. Later (P. XI, 753) rekende men er op dat een van de Adm. geëischte eed hen van smokkelhandel in koffie zou terughouden (zie ib. pag. 754, waar ronduit wordt erkend dat te voren de overwichten „particulier verkogt" werden). Dat de voorschriften niet werden opgevolgd, volgt echter niet uit R. 2 Febr. 1798, waar gesproken wordt van een handel in koffie, door Nic. Engelhard gedreven met eene firma te Kopenhagen; verboden wordt die handel volstrekt niet; hij is verklaarbaar uit het genoteerde in § 897 i. f., alwaar blijkt dat de Comp. sedert einde 1795 ook hare koffie verkocht aan Batav. handelaars, zoodat minder juist is hetgeen ik omtrent dit geval schreef T. B. G. XLIII, 203. Nic. Engelhard fungeerde destijds, hoewel Gecommitteerde, min

of meer als pakhuisadministrateur, doordat de koffie in de Bovenl. opgeschuurd was gebleven, zie § 1108.

Dat de overwichten der koffie de voornaamste inkomsten vormden van de Adm. der pakhuizen aan de W.-zijde en de Waterpoort, leest men P. XII, 501. R. 29 Oct. 1793 zegt het Raadslid Wiegerman dat in 't afgeloopen jaar de twee in eerstgenoemde pakhuizen elk ruim 15.000 Rd^{s}. hebben genoten; Sibergs taxatie dier inkomsten blijkt § 1731. Bij het tarief van 't ambtgeld, 1793 (P. XII, 588; 589), werden de Adm. der Westzijdsche pakhuizen en van die aan de Waterpoort aangeslagen voor een bedrag van 2.000 Rd^{s}., zoodat zij onmiddellijk op den Gecomm. en den Shahbandar volgden, welke de twee eerste plaatsen op die lijst innamen. De berekening hunner inkomsten volgens de regeling van Comm.-Gen. vindt men P. XII, 501 e. v.; 505 e. v. Cijfert men echter de opgaven P. XIII, 542 betreffende den koffieoogst over 1801 na, dan blijkt, dat bijna $^1/_8$ daarvan ten profijte der pakhuisadministrateurs te Batavia kwam. In de opgaven der van 1797 tot 1803 door de Comp. ont- § 1126
vangen koffie (De Jonge XIII, 234 e. v.) wordt uitsluitend gerekend met pikols van 125 en 140 pond; de totaalcijfers daarvan stemmen overeen met de elders te vinden totalen der leveringen in pikols van 146 en 160 pond; zoodat dus, naar 't schijnt, de 20 pond overwicht per pikol niet in Comp^{s}. pakhuizen waren ontvangen, terwijl Daendels (bij De Jonge XIII, 311) het voorstelt alsof de Administrateurs tot op zijn tijd de overwichten zijn blijven trekken, bestaande in het heele verschil tusschen 160 (of 146) en 125 pond; vergelijk B. 45, 14. Misschien slaat ook hierop Van Polanen's uitlating (Brieven p. 18) dat Nederburgh's hervormingen „na zijn vertrek niet langer in acht zijn genomen", zie § 1234 i. f. Hoe er geknoeid kon worden, zonder dat ooit de schuldige zou kunnen worden opgespoord, blijkt uit eene aanteekening in het rapport van de Commissie Thalman c. s. 29 Jan. 1808, dat namelijk de Admin. der Westzijdsche pakhuizen en van de Waterpoort alle koffie, onverschillig uit welk regentschap, boekten als „Jacatrasche koffie"; werkten zij in samenspanning met een klerk van het Commissariaat, dan kon er veel koffie ontvreemd worden, „wijl een à twee duijzend picols coffij meer of minder bij eene aanzienlijke recolte geene reflexie verwekken". En dat in een tijd toen de pikol te Batavia 50 à 60 gulden deed! Intusschen verzekert Van Lawick in zijne Aanmerkingen op dit rapport: „De coffij loopt in de administratiën ieder onder zijn hoofddeel of eigenlijk ieder regentsch. apart". Het is raadselachtig hoe zoo iets dubieus kon wezen. Vergelijk § 874.

Wat knoeierijen bij de ontvangst der koffie in Cheribon aangaat zie T. N. I. 1879, II, 201 e. v. De Resident ontving pikols van 160 en 200 ℔, verantwoordde die à 132 ℔; daarbij kwam nog knoeierij met het gewicht (ruime inweging) en „mistelling der zakken"; zelfs dit laatste was dus usance geworden; bovendien ontving hij van de Comp. per kleine pikol $1^1/_2$ Rd. meer dan hij per groote pikol aan de leveranciers betaalde; hij trok dus, èn

op dezelfde wijze als de Gecomm. èn op die der Adm., alles samen ruim 63.000 Rds.; en zelfs deze cijfers waren nog slechts de officieele, die ver beneden de reëele bleven (ib. p. 204).

§ 1127 Ten bewijze van het belang der overwichten berekent W. C. van Braam (T. N. I. 1863, II, 96) in aansluiting bij Thalman c. s. (in eene rekeking van 18 Jan. 1807) dat in 1806 de opbrengst daarvan ten voordeele der Comp. meer bedroeg, dan de inkoopsprijs der totale koffielevering haar had gekost. Wanneer men die berekening nacijfert (zij komt ook voor in Bauer's jaarrekening bij Van den Bosch, Brief, Bijl. p. 28, waar echter storende drukfouten staan), blijkt zij inderdaad te kloppen, het agio op zilver in aanmerking genomen. De zaak is verklaarbaar door den enormen prijs, dien de koffie destijds te Batavia haalde (§ 901), door de hooge overwichten en door de gedeeltelijke betaling der koffie in papier (1).

De aanleiding tot deze berekening ligt hierin, dat de Compagnie er van ouds naar streefde, op elk afzonderlijk kantoor hare uitgaven zoodanig in te richten, dat zij door locale baten, vooral handelswinsten, geheel werden gedekt, zoodat de uitvoerartikelen dan geheel niets kostten. Zoo wordt D. 1644/5 p. 317 betreurd dat de inkomsten van Ceilon zoo gering zijn „dat den canneel noch vooreerst den last der oncosten sal moeten onderstutten". Pieter van Hoorn schrijft in 1675 (De Jonge VI, 142) dat op Ceilon „de middelen resteren uijtgevonden te worden om de lasten te kunnen supporteren of te overwinnen en de caneel vrij over te houden". Coen raadt in 1623 aan zijn opvolger De Carpentier (Kronyk Hist. Gen. Utrecht 1853 p. 81), er naar te streven „dat (*wij*) alle de nagelen, nooten, foelij, zooveel peper ende cleeden als wij van nooden hebben, moogen becomen zonder een reael daarvoor uijt te geven". Op 't eerste gezicht moet dit een zonderlingen indruk maken; de bedoeling is echter, dat de retouren moeten worden gevonden uit de baten van den Indischen handel, en niet met geld uit Holland; het hoofddoel der Indische Regeering was „des Comps. sware dragende lasten te boven te comen ende eenmael uijt d'overwinsten de retouren te fourneren", zooals zij het anno 1645 uitdrukt (Heeres, Bouwstoffen III, 255). De kantoren hadden afzonderlijke rekeningen met eene winstzijde (van aldaar verkochte artikelen) en eene verlieszijde (van aldaar gemaakte uitgaven). Kwamen er onlusten, dan rees, door de onkosten voor militairen, het bedrag der verliezen. Zoo is

(1) De rekening der Commissie Thalman dd. 18 Jan. 1807 geeft de volgende cijfers.

De koffie van 1806 kostte in papier Rds. 816.062; daarentegen kwam Rds. 851.166 binnen uit de volgende posten: winst op zakken voor emballage; ambtgeld van den Gecomm. en de Pakhuisadministrateurs; betaling van den Regent van Tanggeran voor grondhuur enz.; equivalent voor indigo- en garenlevering; voordeelen op de overwichten der Comp. en der Administrateurs. Wat de indigo en het garen en de opbrengsten van Tanggeran op deze rekening te maken hebben, is alleen duidelijk als de Commissie de baten uit de Regentsch. in 't algemeen wil opsommen. Het bestuur kostte dus geen stuiver, maar leverde nog eene bate op, afgezien van den verkoop van de koffie.

D. 17 Nov. 1706 de in het afgeloopen boekjaar te Cheribon gemaakte winst maar *f* 1.920, de lasten *f* 67.331, daarentegen D. 28 Nov. 1708 respectievelijk *f* 12.933 en *f* 20.970. Het groote verschil zal toe te schrijven wezen aan de onlusten van Prawata Sari. De Cherib. producten paraisseeren *niet* op deze rekeningen, omdat zij naar Nederland worden verzonden en aldaar verkocht. Men begrijpt hoe misleidend eene dergelijke boekhouding was, volgens welke Cheribon een jaarlijksch verlies opleverde.

Een laatste truc was, dat, terwijl R. 21 Nov. 1793 nog wordt vermeld dat de pikol koffie wordt verscheept à 126 ℔ (waarvan dan 1 ℔ voor indroging enz. ten voordeele der scheepsoverheden), door Daendels R. 15 Maart 1808 gezegd wordt dat zij „met pikols van niet meer dan 123 ℔" aan de vreemde handelaren wordt verkocht.

Overwichten der Opzieners. Alleen C. G. 4 Jan. 1797 (P. XII, 344; 345) § 1128
wordt melding gemaakt van overwichten ten bate der Opz. in Tjiandjoer, ontstaan door ruime inweging en blijkende „bij het ledig raken van het pakhuis op Buitenzorg"; de Eerste Opziener taxeerde zijne voordeelen hieruit op 500 Rd^{s}. per jaar (ib. p. 343).

Onzekerheid der inlandsche gewichten. B. R. 9 Juni 1786 vindt men eene lijst der in Tjiandjoer in gebruik zijnde pikolgewichten; daaronder zijn de meeste van 80, andere van 65, 60 en 100 kati, terwijl het katigewicht dorpsgewijze verschilt en varieert tusschen $2^{3}/_{4}$ en $5^{1}/_{2}$ ℔; de plaatsen, die bijvb. overeenstemmen in het pikolgewicht à 80 kati, verschillen in katigewicht 1 ℔ en minder, dus in pikolgewicht 80 ℔ en minder. In het rapport van Van Lawick en Van de Graaff dd. 5 Dec. 1818 leest men, dat de Preangerman „in waarheid weinig bekend is met het wezendlijke gewigt dat door hem moet geleverd worden . . . . . Veelal zijn die menschen onkundig, wat bedoeld wordt door het pond; onder hun wegen zij de koffij met stukken klipsteenen; onverschillig hoeveel gewigt men ook aan de Gouvernementspakhuizen zoude willen op schaal zetten, zoude de afleveraar der koffij zich niet bezwaard gevoelen, zoo lange de evenaar in het midden blijft en niet in zijn nadeel overslaat". Heden nog evenzoo. F. G. van Bloemen Waanders schrijft in Ind. Gids 1890, I, 127: „De Javaan kent geen gewicht; 't geen hij daarvan weet, katti of pond, heeft hij van de Chin. of van ons geleerd. Dikwerf beschouwt hij evenwel katti en pond als synoniemen". Een pikol katjang is in het Bandoengsche geen vast gewicht maar wat één man kan dragen, zegt De Bie in Tijdschr. B. B. I, 269.

De eenige uitlating in oudere Comp^{s}. papieren, waaruit blijkt dat de § 1129
Regeer. met het verschil der bovenl. pikols bekend was, is D. 24 Mei 1695, waar gesproken wordt van den prijs der stamppaarlen per „berghcattij van 22 realen swaerte". Het spreekt echter haast vanzelf, dat zich dit verschil bij elke levering van producten had moeten openbaren, tenzij de bevolking eenvoudig alles zonder wegen aan den Regent bracht en deze de geleverde

producten in Compagnies pikolgewichten afwoog; hij immers had met den hem gestelden eisch rekening te houden. R. 15 Dec. 1730 leest men inderdaad, dat aan de Regenten gewichten zijn afgegeven. Maar 't lag zoo voor de hand dat door de bevolking zelve de producten werden gewogen (immers, hoe kon zonder dat eene repartitie van den eisch geschieden?), dat al vroeg de verschillen tusschen wat men „bergsche pikols" geliefde te noemen en het juiste pikolgewicht eene bron van voordeel moeten zijn geworden. Nu vraagt Nic. Engelhard 15 Dec. 1797 of Van Riemsdijk soms nog meent dat het een Gecomm. „geenzints ongepermitteerd zij . . . met het gewigt van de coffij en het verschil van het bovenlandsche picol en dat, waarna de afleevering alhier in 's Comp^{s}. pakhuizen geschied, na welgevallen te konnen handelen?" Neen, gaat hij voort, iets dergelijks kan tegenwoordig niet meer gebeuren. Legt men deze uitlating naast eene van Nederburgh (Consid. p. 234), dat de Regent van Tjiandjoer en anderen „hunne redding uit de bijna hopeloose situatie, waarin zij zig a°. 1777 bevonden, grotendeels te danken hebben aan de bepaling, door de Hooge Regeering gemaakt, dat de overwigten der produkten ten hunnen faveure zouden blijven", en naast eene van het Raadslid Neun (R. 4 Oct. 1796), dat in 1777 aan den Gecomm. „g'interdiceerd wierd sig met de overwigten te bemoeijen", dan volgt daaruit, dat vóór dien tijd het enorme verschil tusschen bergsche en Comp^{s}. pikols door den Gecomm. werd geapproprieerd. Wanneer Dirk van Hogendorp (Nadere uitlegging, p. 46) spreekt van „de overwigten, die de Inlander verpligt word te moeten geven" aan den Gecommitteerde, als eene der voornaamste bronnen van diens inkomsten, dan moet ik verklaren niet te weten waarop dit slaat, tenzij Van Hogendorp den vroegeren toestand beschrijft. Nergens behalve op de hierbeneden § 1135 i. f. geciteerde plaats heb ik aanduidingen gevonden dat dit nog na 1777 praktijk geweest zou zijn voor bedragen die merkelijk op de inkomsten van den Gecomm. influenceerden, het in § 1131 genoteerde daargelaten. Het bedoelde besluit is R. 4 Dec. 1777, bepalend „aan de Regenten te communiceeren, dat de overwigten der producten ten hunnen faveure blijven" (eene zeer omzichtige wijze van uitdrukking, waaruit men niet anders zou opmaken dan dat die overwichten ook tevoren te hunnen bate vielen) en dat „zij de coffij, zonder de revue van den Gecomm. te passeeren volgens usantie direct in Comp^{s}. pakhuijsen moeten leveren" (in welke laatste zinsnede de woorden „volgens usantie" op de revue van den Gecomm. moeten slaan, ofschoon blijkbaar de zinsnede zoodanig is geschikt, dat men in Nederland hieruit wat anders moest lezen), evenals ook aan particulieren wordt toegestaan de koffie te leveren buiten bemoeienis van dezen ambtenaar. Bij R. 30 Dec. 1777 wordt de zaak meer gespecificeerd: de Regenten zullen „hunne onkosten en bijsondere uitgave uit de overwigten kunnen vinden, ontvangende zij gemeenlijk 200 ℔ voor een pikel, dat volgens oud gebruik bij voormeld besluit (*van 4 Dec.*) ook aan hen gelaaten is". De mededeelingen omtrent het gewicht der door de Regenten

§ 1130

ontvangen pikols beginnen derhalve eerst met 1777; bij de hierbeneden volgende samentrekking daarvan mag men wijders in 't oog houden wat Nederburgh (Consid p. 209) van den Regent van Krawang schrijft, die extra-overwichten genoot „uit eene ruime inweeging"; men kan onderstellen dat die ook elders in gebruik waren, zoodat ik geenszins zou willen beweren dat de Regenten zich aan de hierbeneden aangeduide pikolgewichten gebonden zouden hebben geacht. De groote afwijking tusschen de opgaven daaromtrent toont dan ook reeds voldoende, dat het cijfer feitelijk niet vaststond, hetgeen uit C. G. 25 Febr. 1797 eveneens schijnt te blijken; daar toch wordt het gewicht der oostelijke regentsch. gebracht op 260 ℔ per pikol, terwijl niettemin de latere opgaven omtrent Soem. en P. moentjang alleen een pikol van 250 ℔ kennen. Opmerking verdienen ook de afwijkingen tusschen de opgaven van Neun en van Nederburgh. Dirk van Hogendorp (Berigt van den tegenw. toestand der Bat. Bezitt. p. 65), die zich er over verontwaardigt dat de Inl. in de Bat. en Cherib. Regentsch. „ruim 180 pond in stede van 125 voor een picol geeven" moet, blijft derhalve verre beneden de waarheid; overigens vergist hij zich, waar hij nog destijds behalve den Resid. te Cher. ook den Gecomm. voorstelt als uit deze overwichten enorme voordeelen trekkend.

Tjiandjoer. Radermacher zegt in 1777 (T. N. I. 1856, II, 172) dat de § 1131
pikol is 205 ℔; dit is echter blijkbaar eene drukfout voor: 208; De Klerk, R. 4 Dec. 1777, zegt 218 ℔ (misschien eene schrijffout voor: 208). Bij R. 31 Dec. 1778 wordt het pikolgewicht van Tjiandjoer, Buitenzorg, Tjikalong en Tjiblagoeng op 222 ℔ gebracht, zoodat 2 dergelijke pikols gelijk zijn aan 3 Comps. pikols à 148 ℔. Dit gewicht wordt voorts vermeld B. R. 3 Nov. 1786; R. 4 Oct. 1796; Nederburgh Consid. p. 129; R. 15 Febr. 1805; 24 Jan. 1806; journaal Thalman c. s. 23 Nov. 1807; R. 15 Maart 1808. Curieus is een bericht van den Regent van Tjiandjoer a°. 1805, waarbij deze het den Gecomm. P. Engelhard tot groote eer aanrekent dat hij in 1803 „het gewigt van ieder bergse pikol van 228 ℔ tot op 222 ℔ verminderd heeft". Hieruit volgt, dat de Gecomm. te voren 6 ℔ per bergsche pikol als overwicht nam of wel den pakhuismeester (Commandant te Buitenzorg) had toegewezen. Inderdaad wordt in een brief van dien Commandant dd. 20 Aug. 1793 gesproken van pikols van 228 ℔. Krasser is wat Rolff B. R. 9 Juni 1786 noteert omtrent de Tjiandjoersche levering: „De gemeene Javaan, ondervonden hebbende dat het Buijtensorgse gewicht zwaarder wierd, heeft zig daarna goedwillig geschikt, en wel zodanig, dat zij tans reets in verschillende onder Tjianjoer zorteerende districten van 240 tot 300 ℔ respective voor de picol hebben gewoogen". Uit beide plaatsen volgt tevens, dat alhier de Regent geene bemoeiing meer had met het afwegen; zie § 1044.

Tjikalong en Tjiblagoeng stemmen met Tjiandjoer overeen. § 1132

Buitenzorg. Radermacher a°. 1776 (T. N. I. 1856, II, 164) zegt: 187 ℔; R. 4 Dec. 1777 vermeldt 190 ℔; bij R. 31 Dec. 1778 gebracht op 222 ℔;

dit gewicht wordt ook later vermeld (R. 4 Oct. 1796; Nederburgh, Consid. p. 129; B. R. 10 Dec. 1805; R. 15 Maart 1808).

Krawang. Craan en Radermacher spreken R. 27 Febr. 1778 van pikols van 125 ℔, waarin hier de koffie wordt betaald aan den kleinen man. R. 31 Dec. 1778 bepaalt, dat de Inl. alhier en in Wanajasa en Adiarsa moet worden betaald in „Compagnies pikols", ergo in pikols à 146 ℔. Nederburgh (Consid. p. 132) zegt, dat Kraw. en Wanajasa à 150 ℔ ontvangen, evenzoo Nic. Engelhard, C. G. 6 Aug. 1796, Neun echter (ongeveer gelijktijdig, R. 4 Oct. 1796) dat het Kraw. en Adiarsaasch gewicht 155 ℔ is, en het rapport Thalman c. s. 29 Jan. 1808, dat het Kraw. pikolgewicht gelijk is aan het Tjiandjoersche, dus 222 ℔! ja, in haar journaal, 23 Nov. 1807, schrijft deze Commissie dat het 250 ℔ bedraagt, welk laatste cijfer, doch alleen voor peper, ook in evengenoemd rapport voorkomt.

§ 1133 *Adiarsa* had volgens Nederburgh (Consid. p. 132) en Nic. Engelhard (C. G. 6 Aug. 1796) een gewicht van 160 ℔, volgens eene rekening over 1798 een van 150.

Tanggeran. Nederburgh (Consid. p. 133) zegt: 226 ℔; B. R. 21 Oct. 1806, Walbeeck 20 Sept. 1807 en R. 15 Maart 1808 zeggen: 222 ℔. Neun maakt R. 4 Oct. 1796 de fout, den prijs der afscheeppikol te verbinden aan een pikolgewicht van 180 ℔, dat de ontvangstpikol moet voorstellen.

Tjiasem en Pamanoekan. R. 31 Dec. 1778 schrijft voor, dat de Inl. hier moet worden betaald in „Comp^{s}. pikols", dus à 146 ℔; Nic. Engelhard (C. G. 6 Aug. 1796), Nederburgh (u. s. pag. 132) en Neun (u. s.) vermelden evenwel in 1796 pikols van 180 ℔.

§ 1134 *Bandoeng.* B. R. 9 Juni 1786 bevat de copie van een stuk, vermoedelijk van 1779, waarin: „600 bovenlandse picols van Bandong maaken hier 1.000 Comp^{s}. picols"; hetzelfde zegt B. R. 31 Dec. 1778. Rekent men hier de Comp^{s}. pikol à 146 ℔, dan zou dit 243 ℔ per regentspikol worden; rekent men de eerste op 150 ℔, dan wordt de laatste 250 ℔ Neun zegt R. 4 Oct. 1796 dat volgens het „jaarlijxe generaale verslag" de pikol 248 ℔ is, doch dat volgens den Gecomm. Bandoeng pikols levert à 270 ℔; dit laatste cijfer vindt men ook in Nederburgh's Consid. p. 130 en 135. Bij C. G. 25 Febr. 1797 wordt het bepaald op 260 ℔; dit gewicht wordt vermeld in P. Engelhard's rapport van 31 Dec. 1804. Bij R. 15 Febr. 1805 wordt het verminderd tot 250 ℔, welk laatste gewicht wordt vermeld R. 5 Aug. 1806; rapport Thalman c. s. 29 Jan. 1808; R. 15 Maart 1808.

Batoelajang. R. 31 Dec. 1778 zegt dat 600 pikols van B. Lajang gelijkstaan met 1.000 Comp^{s}. pikols; dit is echter blijkbaar foutief, daar de origineele bijlage spreekt van 680 pikols, evenals ook B. R. 9 Juni 1786. Neemt men de Comp^{s}. pikol hier à 146 ℔, dan wordt die van B. Laj. ongeveer 215 ℔; is de eerste 150 ℔, dan is de tweede ongeveer 220 ℔. Volgens Neun R. 4 Oct. 1796 geeft het „jaarlijxe generaale verslag" 248 ℔, doch de opgave van den Gecomm.

225 ℔, welk laatste cijfer men ook C. G. 6 Aug. 1796 en in Nederburgh's Consid. p. 131 en 135 vindt. Bij C. G. 25 Febr. 1797 wordt het bepaald op 260 ℔.

Soemedang. R. 31 Dec. 1778 behelst dezelfde fout aangaande Soem. als § 1135
aangaande B. Lajang; de bijl. en B. R. 9 Juni 1786 verklaren dat 680 Soemedangsche pikols gelijkstaan met 1.000 Comps. pikols; het gewicht der eerste is dus 215 à 220 ℔. Nic. Engelhard (C. G. 6 Aug. 1796), Nederburgh (Consid. p. 132 en 135), en Neun (R. 4 Oct. 1796) verklaren echter dat het gewicht 250 ℔ is. Bij C. G. 25 Febr. 1797 wordt het vastgesteld op 260 ℔; later wordt echter uitsluitend gesproken van eene Soemedangsche pikol à 250 ℔; zoo in P. Engelhard's rapport 31 Dec. 1804; R. 5 Aug. 1806; rapport Thalman c. s. 29 Jan. 1808; R. 15 Maart 1808.

Parakanmoentjang. R. 31 Dec. 1778 geeft weer dezelfde fout als ten opzichte van B. Lajang en Soemed.; bedoeld wordt een gewicht van 215 à 220 ℔. Nic. Engelhard (C. G. 6 Aug. 1796), Nederburgh (u. s. pag. 131 en 135) en Neun (R. 4 Oct. 1796) vermelden eene pikol van 226 ℔; bij C. G. 25 Febr. 1797 wordt het gewicht bepaald op 260 ℔, maar latere opgaven (zie sub Soemed.) spreken alle van 250 ℔.

Op de particuliere landen Tjimapar en Soekaradja zou volgens Neun (R. 4 Oct. 1796) de pikol zijn ontvangen à 180 ℔; is dit juist, dan zou er dus een surplus van 40 'pond zijn geweest (zie § 1121 i. f.), dat niet anders kan worden verklaard dan als een overwicht voor den Gecomm.

Zorg voor de zuiverheid van het gewicht. Dat reeds oudtijds de Am- § 1136
bonsche Hoofden klaagden, bij hunne nagelleveringen door de ambtenaren der Comp. in het gewicht te worden bedrogen, ziet men bij Valentijn II, Amb. Zaaken p. 108. D. 1644 p. 98 heet het dat dit de eerste reden tot rebellie is geweest.

Zorg voor zuiverheid van gewicht bij leveringen der Preanger-Regenten in 1695 bleek hierboven § 635. Ook zagen wij reeds in § 1129 dat R. 15 Dec. 1730 vermeldt dat aan de Preanger-Regenten gewichten zijn afgegeven. Hoe er kon worden geknoeid, blijkt D. 31 Dec. 1742, waar, nadat de G.-G. Valckenier was vertrokken en diens bloedverwant, de Resident Justus van Biesum, onlangs te Cherib. was overleden, terwijl Van Imhoff's benoeming tot G.-G. reeds bekend was, de Sultans moed gevoelen tot klagen dat hunne onderhoorigen „bijkans geruïneert worden", doordat sedert een paar jaar bij de leverantics „seer sware gewigten en grote maten" worden gebruikt; „met het meeten versoeken wij seer instantig dat de rijst, die buijten de maat valt ofte verstort, dat die weder versamelt mag worden en gemeeten. . . . en dat alle het hout, dat sijne lengte of dikte volgens 's Comps. eijsch niet mogte hebben, aan ons mag wedergegeven werden". Daarop vertrekt D. 23 Jan. 1743 een Commissaris derwaarts om die klachten te onderzoeken; hij neemt o. a. „eenige geijkte gewigten en maten" mede, die aan de Sultans en Regenten tegen betaling ter hand zullen worden gesteld. Wat later schrijven

(D. 1 April 1743) de Sultans hieromtrent „dat 10 van deselve 15 Cheribonse quamen uijt te maken". Trouwens, zelfs ijking gaf geen voldoenden waarborg, want R. 12 Dec. 1724 leest men dat geijkte maten dikwijls onderling en van den slaper verschillen. Daarenboven werd het langzamerhand gebruik om speciale maten en gewichten te gebruiken waar het Comps. goederen betrof. Tot den „Heemradenbos" padi, die in 1746 (P. V, 418) op 20 pond werd gesteld, is een tegenhanger de gantang waarmee, blijkens een brief naar Cheribon dd. 20 Jan. 1731, de Comp. aldaar rijst inkocht, die 25 kati, dus $31^1/_4$ pond bevatte (over het gewone gewicht zie B. 50, 15, 3), en de Comps. gantang waarmee te Makassar de tiende der rijst werd gemeten, die bijna 4 pond zwaarder was dan de aldaar onder de bevolking gebruikelijke (Verh. B. G. IV, 2e dr. p. 345). Evenzoo was de kojang rijst, zooals de Comp. die op Java ontving, 300 pond zwaarder dan die welke zij te Batavia verscheepte (ib. p. 343). Te Batavia kende men een Comps. toembak, waarmede het hout, aan haar geleverd, werd gemeten, die zoo groot was, dat van 2 zoodanige vadems er 5 konden worden gemaakt zooals men die afleverde (ib. p. 357). Kon men bij rijstmeting en -transport spreken van spillage e.d., bij houthandel kon daaraan moeielijk gedacht worden, zoodat die Comps. toembak
§ 1137 vermoedelijk eenvoudig knoeierij is. Vergelijk ook hierboven § 1123. In het werkje: Aanmerkingen op het Antwoord van den Heer Dirk van Hogendorp (p. 54) kan men lezen: „Dit is zeeker, dat niet zelden de overheden der schepen over eene kwade behandeling, bij de inlaading der goederen in Indië, geklaagd hebben, en waarvoor zommige zodanig waren bevreesd, dat er kapitains der ingehuurde schepen zijn geweest welke uit het vaderland gewichten, met Comps. cachet verzegeld, hebben medegenomen om met deselve de goederen, welke zij in Indië zouden inlaaden, te kunnen ontvangen, om voor te komen dat zij in het gewicht niet mogten bedroogen worden". Siberg verklaart C. G. 17 Jan. 1798 ronduit, dat vroeger ten bate der Administrateurs van Onrust „doorgaans" 10% „en meerder" werd achtergehouden op de peper, die volgens factuur met de retourschepen werd verzonden; thans, zegt hij, zijn de voordeelen uit deze knoeierij veel geringer, omdat er zooveel minder peper wordt aangevoerd. Knoeierij met koffiegewicht zou dus niets ongehoords geweest zijn; er wordt echter (de overwichten daargelaten) alleen in 1786 rechtstreeks melding van gemaakt, en wel in het volgende verband.

De bij uitstek geringe koffielevering van Tjiandjoer en Buitenzorg had een bevel uitgelokt (R. 30 Dec. 1785) om de oorzaken daarvan na te gaan; onder die oorzaken wordt nu vermeld (R. 7 Maart 1786) „het zwaar gewigt, dat men op Buitenzorg bij het wegen van de aldaar aangebragt wordende coffij gebruikt", waardoor, naar 't schijnt, de Postcommandant bij het omwegen der bergsche in Comps. pikols gelegenheid kreeg om eene partij koffie achter te houden. Rolff onderzoekt de zaak nauwkeuriger en bericht nu (B. R. 9 Juni 1786), dat te Buitenzorg gewoonlijk steenen worden gebezigd

om de koffie te wegen, zoodat de pikol aldaar zelfs 300 pond bedragen kon; de knoeierij was, ofschoon de Tjiandjoersche koffie vóór de verzending naar Buitenzorg in de hoofdnegorij zuiver werd gewogen, niet te ontdekken, omdat tusschen die twee plaatsen veel koffie bij het transport werd gevoegd, welker producenten op die wijze de kosten van het geleidebriefje (§ 1043) ontdoken. De Regeering verklaart dan ook, geene kans te zien om de door den Commandant begane fraude te taxeeren, en veroordeelt hem in eene boete van 1.000 Rd^{s}.; van afzetting is geen sprake; hij krijgt echter een half jaar later op verzoek zijn ontslag, R. 3 Nov. 1786; vergelijk B. 40*a*, 3, 6. Dit was eene zaak die misschien beter onder de bevatting van XVII^{en} viel dan het gedoe met de overwichten; bovendien betrof het iemand van lagen rang; zij schreven dan ook (Aank. patr. miss. 4 Dec. 1788) dat zij „ten uitersten geïndigneert" waren over de betoonde zachtheid, en dat de schuldige had moeten worden opgezonden; zij gelasten thans zijne overplaatsing, maar krijgen R. 20 Aug. 1789 ten antwoord dat hij uit den dienst ontslagen en overleden is. Tot een verbod echter om te Buitenzorg met steenen te wegen, § 1138
schijnt men geene noodzaak te hebben gezien. Nederburgh noteert als eene bizonderheid (Consid. p. 132) dat in Krawang „de koffij word in- en uitgewogen met 's Comp^{s}. gewigt"; „de Regent van Bandong ontvangt de koffij van den gemeenen man met zijn eigen gewigt" (ib. p. 130); Nic. Engelhard's aanschrijving 29 Mei 1795 aan den Opziener te Bandoeng om te Tjikao 's Comp^{s}. gewicht te gebruiken, ook al had de Regent daar geen zin in, zal den Inlander weinig hebben gebaat. Elders zegt Nederburgh (p. 134): „Het verdient opmerking, dat in de meeste regentsch. de koffij bij de leverantie word ingewogen met balans en schalen van de Compagnie dog met het steene gewigt van den Regent, dat aan 's Comp^{s}. gewigt is gelijk gemaakt; de ordres van de Hoge Regeering brengen wel meede om 's Comp^{s}. gewigt ook daartoe te moeten gebruiken (*dat is de vraag; nergens heb ik die ordres aangetroffen*), dog het schijnt dat men tot nog toe niet heeft kunnen overwinnen het bijsonder attachement van de Regenten aan hun eigen gewigt, dat in alle de regentsch. door het gantsche land gebruikt word en het publiek vertrouwen heeft. Ook vinde ik voor mij daarin so veel zwarigheid niet, mits de Opzienders zorgvuldig letten dat het steene gewigt nu en dan in het pakhuis ten bijweesen van den gemeenen man teegens het metalen gewigt van de Comp. geconfronteerd word, want opzettelijke bedriegerijen kunnen even zo goed met 's Comp^{s}. als met der Regenten gewigt worden gepleegd, waarvan de voorbeelden niet ver te zoeken zouden zijn". Men ziet hier Nederburgh in zijne volle kracht, waar het geldt, bestaande misbruiken te vergoelijken; want wat was eenvoudiger dan hier verbetering aan te brengen? De Comp^{s}. gewichten waren, naar zijne woorden te oordeelen, wel aanwezig, maar werden alleen gebruikt voor het wegen der afscheeppikols, terwijl de inbrengpikols door den Regent met eigen steenen gewicht werden gewogen. Hij kon

dus het te zijnen bate vallend overwicht net zoo groot maken als hij verkoos.

§ 1139 C. G. 25 Febr. 1797, waarbij het pikolgewicht der oostelijke regentsch. wordt gebracht op eenparigen voet, wordt tevens „ernstig aanbevolen om de koffij te doen in- en uijtweegen met de Hollandsche schaal, en zulks zowel in de hoofdnegorijen als op de afleveringsplaatsen Tjicauw en de Gintong". Aangezien hier alleen van eene schaal en niet van gewichten wordt gesproken, klinkt dit als spot. Eerst 23 Mei 1806 wordt op voorstel van Van Lawick besloten om verschillende gewichten te doen afgeven voor de koffieweging. Blijkens een brief van den Resid. te Cherib. dd. 17 Jan. 1808 werd destijds in dat gewest de koffie nog uitsluitend met „steene gewigten" ingewogen. Overigens wordt nog 5 Dec. 1818 in het rapport van Van Lawick en Van de Graaff betreffende de Preanger gezegd: „Vooralsnog ontbreken goede geëikte gewigten en schalen aan de pakhuizen en in de districten".

Prijzen, door de Comp. per pikol betaald. Bij R. 14 April 1711 was de prijs bepaald op 8 zware of 10 lichte stuivers per pond, hetgeen per pikol van 125 ℔ wordt $20^5/_6$ Rd^s.; dezelfde prijs wordt R. 29 April 1712 voor Cheribon vastgesteld. Over het gescharrel met den koffieprijs in 1724 en volgende jaren vergelijke men § 828 e. v.; het resultaat was, dat bij S. R. 15 Jan. 1726 de prijs voor koffie, gewonnen op Comp^s. landen, werd gesteld op 5 Rd^s. en die van particuliere landen op 6 Rd^s. per pikol van 125 ℔. Bij R. 24 Jan. 1730 worden deze beide prijzen 1 Rd. verhoogd, doch bij R. 26 Aug. 1735 de prijs der particuliere koffie weder 1 Rd. verlaagd. Sedert dezen datum is de koffieprijs der Bat. Regentsch. steeds 6 Rd^s. gebleven, behalve tijdelijk die voor Soemedang en P. moentjang; een voorstel van De Klerk R. 4 Dec. 1777 om conform den aandrang van XVII^{en} den prijs voor alle regentsch. te brengen op $5^1/_2$ Rd^s., werd verworpen; van dezelfde uitwerking echter als eene prijsverlaging waren de gedeeltelijke betaling in minwaardig papier en de verhooging van het pikolgewicht.

§ 1140 De wijzigingen in den Cheribonschen koffieprijs zijn mij wellicht niet alle bekend en doen ook tot ons onderwerp niet veel af; het volgende is het voornaamste. Bij R. 21 Juli 1730 werd conform R. 24 Jan. 1730 de prijs voor de Cherib. Regentsch. bepaald op $5^1/_2$ Rd^s.; bij R. 15 Dec. 1730 verhoogd tot 6 Rd^s., doch bij R. 10 Jan. 1736 weder gebracht op $5^1/_2$. Dit bleef 30 jaar lang de prijs, tot die bij R. 27 Juni 1766 werd verlaagd tot $4^1/_2$ Rd^s.; hierop bleef hij staan, tot hij bij R. 18 Mei 1804 werd gebracht op $4^3/_4$ Rd^s. Bij R. 31 Mei 1791 was eene verhooging met $^1/_4$ Rd. goedgekeurd voor elk pikol, geleverd boven zeker fixum. Wat Dirk van Hogendorp (Berigt p. 65) omtrent de koffiebetaling beweert, is onjuist, voor zoover het de Batav. Regentsch. betrof.

Soemedang en P. moentjang stonden, zooals elders blijkt, van R. 12 Mei 1758 tot R. 28 Mei 1765 onder Cherib. Toen zij weder onder Bat. kwamen, erlangden zij den Bataviaschen koffieprijs van 6 Rd^s.; op herhaalde

remonstranties van XVII^en^ tegen de nieuwe administratieve indeeling dezer twee regentsch. (zie § 872 e. v.; 1060) werd eerst bij R. 19 Juli 1771 besloten, dat zij tegen den Cherib. prijs van 4½ Rd^s^. te Cherib. of te Bat. hunne koffie konden leveren; bij R. 27 Aug. 1771 werd echter de prijs bepaald op 5½ Rd^s^. per pikol, geleverd te Bat. Het is de moeite waard, het curieuse stuk P. VIII, 697 na te lezen en vooral na te cijferen, waarmee deze prijsverhooging door Van der Parra werd gemotiveerd. Bij R. 1 Sept. 1789 werd besloten, aan XVII^en^ voor te stellen om dezen prijs te brengen op 6 Rd^s^.; bij missive van 11 Mei 1790 volgde de goedkeuring, die R. 31 Mei 1791 door de Ind. Regeer. werd aangeteekend.

Betaling van den kleinen man. Dat niet de gansche betaling der koffie § 1141
in handen van den planter kwam, was wel te verwachten. Van de Ambonsche nagelleveringen zegt Valentijn al (III, 1, 197): „Door de E. Maatschappij (*wordt*) voor ijder pond ontrent een schelling betaald, dog de Inlander geniet niet meer als vier stuivers, alzoo het verdere aan de Koningen, Grooten en Dorpsboden gaat".

De eerste vermelding (afgezien van B. 29, 31), dat de kleine man een bepaald gedeelte van den aan den Regent uitbetaalden koffieprijs ontving, is, voor zoover ik weet, in de boedelbeschrijving van Demang Martawangsa door notaris Levier 28 April 1750 n°. 740: „Nog ontfangen van d'E. Comp. aan coffijgelt omtrend 8.000 Rd^s^., dewelke weeder door den ondergeteekende na aftrek der ordinaire salaris (*denkelijk een pikolgeld van den Regent*) gerestitueert sijn aan verscheijde Javaenen, die de coffij aan den overleeden geleevert hebben". Iets duidelijker is Mossel's uitlating R. 12 Mei 1758, dat „de ongelden op de vervoer van coffij van Pamanoekan na Batavia bedragen Rd^s^. 192 de 100 picols, alzoo die inkoops 208 Rd^s^. kosten". Van de 6 Rd^s^. per pikol van 125 lb. vielen dus 2 Rd^s^. af (voor den Regent); met de resteerende 4 Rd^s^. kocht de Regent koffie op en betaalde hij het transport tot aan Batavia; voor de koffie betaalde hij gemiddeld $2^{8}/_{100}$ Rd^s^. per pikol, voor 't overzeesch transport $1^{92}/_{100}$ Rd.; van verdere onkosten wordt hier niet gesproken. Bedoelde Regent verklaart zelf (in de bijl. bij gezegde Resol.) „dat de 100 picols coffij soo met de inkoopsprijs als alle andere onkosten, om deselve van hier tot in 's Comp^s^. pakhuijsen te Bat. te brengen, komt te kosten Rd^s^. 400". Uit B. 37, 4 bespeurt men dat de Regent van Tjiandjoer over het jaar 1776 ontving 6 Rd^s^. per Comp^s^. pikol; het blijft daarbij de vraag, hoeveel de kleine man geacht werd daarvan te ontvangen. Uit eene schriftuur van De Klerk R. 4 Dec. 1777 en de daaruit spruitende discussie moet men opmaken dat de Inl. algemeen ondersteld werd 4 Rd^s^. per pikol te genieten, terwijl vracht, emballage en pikolgelden uit de 2 Rd^s^. van den Regent werden gevonden. Het zonderlinge is, dat daarbij heel geen onderscheid wordt gemaakt tusschen de zware bergsche en de lichte Comp^s^. pikols. R. 30 Dec. 1777 wordt besloten, van de 6 Rd^s^. per Comp^s^. pikol, welke alle § 1142

Regenten behalve die van Soemed. en P. moentjang genoten, en van de $5^1/_2$ Rd^s. welke beide laatsten ontvingen, 2 Rd^s. in te houden ter voldoening van interest op de schulden der Regenten en het pikolgeld van den Gecomm.; „ter betaling van den gemeenen man" zou 4 Rd^s. per bergsche pikol in de eerste groep regentschappen worden afgezonderd, $3^1/_2$ Rd. in de twee laatste regentsch. Er bleef dan, door het groote verschil in zwaarte der beide soorten pikols (waardoor van de beschikbare 4 Rd^s. per *lichte* pikol slechts een gedeelte werd uitbetaald, namelijk evenzooveel per *zware* pikol) nog een restant in geld, dat dus kon dienen voor goedmaking van onkosten van transport e. d. De instructie van 10 Jan. 1778 (Bijl. XXXVIII art. 4) scheert alle regentsch. over één kam en zegt dat per pikol van 146 ℔ wordt betaald 4 Rd^s. Craan en Radermacher rapporteeren echter R. 27 Febr. 1778 dat de betaling aan den kleinen man in de verschillende regentsch. nogal uiteenloopt; zij stellen voor, die bestaande en uiteenloopende regeling te approbeeren, hetgeen bij R. 31 Dec. 1778 is geschied.

Voortaan ontving de kleine man het navolgende.

In Tjiandjoer, Buitenzorg en Tjiblagoeng 4 Rd^s per 222 ℔. Dezelfde prijs wordt vermeld in een brief van den Command. te Buitenz. dd. 20 Aug. 1793, en daar deze pikol voor $1^1/_2$ Comp^s. pikol gold, werd dus voor deze laatste betaald 2 Rd^s. 32 st.; dezelfde opgaven vindt men C. G. 6 Aug. 1796; R. 16 Sept. 1796; 4 Oct. 1796; Nederburgh, Consid. p. 130; rapport Walbeeck 20 Sept. 1807. Zij komen echter niet overeen met de opgave van Neun (§ 1213), dat de kleine man in Tjiandjoer en Buitenz. anno 1797 ontving $3^1/_4$ Rd. contant; evenmin met eene opgave van Nic. Engelhard, dat de kleine man in Tjiandjoer en Buitenz. voor den oogst over 1799 had genoten 68.694 Rd^s. in contanten, hetgeen (zie den Staat der koffieleveringen) ongeveer 3 Rd^s. 8 st. per kleine pikol zou worden.

§ 1143 *Krawang, Adiarsa, Tjiasem en Pamanoekan* ontvingen volgens R. 27 Febr. 1778 per pikol van 125 ℔, daaronder begrepen zakkengeld en transport, 3 Rd^s.; deze prijs „voor een Comp^s. picul" wordt vastgesteld R. 31 Dec. 1778 voor al die regentsch.; C. G. 6 Aug. 1796 zegt Nic. Engelhard echter, dat de prijs van Krawang, Tjiasem en Pamanoekan is $2^1/_2$ Rd., van Adiarsa $2^1/_3$, terwijl de gewichten der afscheeppikols hier zeer verschillen; R. 16 Sept. 1796 vermeldt hij ook den prijs van Adiarsa als $2^1/_2$ Rd. zonder de onkosten, terwijl Tjiasem en Paman. met de onkosten 3 Rd^s. ontvangen. Neun noemt R. 4 Oct. 1796 voor Krawang en Adiarsa 2 Rd^s. 20 st., voor Tjiasem en Pam. $2^1/_2$ Rd^s. per ontvangstpikol; Nederburgh (Consid. p. 132) voor alle 4 regentsch. zonder onkosten $2^1/_2$ Rd^s. per afscheeppikol.

Tanggeran. R. 16 Sept. 1796 vermeldt 2 Rd^s. 31 st.; Nederburgh (p. 133) per ontvangstpikol 4 Rd^s., per afscheeppikol 2 Rd^s. 30 st.; deze laatst prijs komt ook voor bij Neun, R. 4 Oct. 1796, doch als die van de ontvangstpikol.

Bandoeng. R. 27 Febr. 1778 vermeldt 3 Rd^{s}. per ontvangstpikol zonder onkosten; deze prijs wordt bepaald bij R. 31 Dec. 1778; per afscheeppikol (R. 16 Sept. 1796) Rd^{s}. 2 en 16 st. Neun spreekt R. 4 Oct. 1796 van $3^{3}/_{4}$ Rd. per ontvangstpikol; Nederburgh (Consid. p. 130) van 4 Rd^{s}. per ontvangstpikol, 2 Rd^{s}. $10^{2}/_{3}$ st. per pikol, geleverd in 's Comp^{s}. pakhuizen; de 4 Rd^{s}. per ontvangstpikol worden uitdrukkelijk vastgesteld C. G. 25 Febr. 1797 en ook genoemd R. 5 Aug. 1806 en in het rapport van Thalman c. s. dd. 29 Jan 1808.

Batoelajang. Volgens R. 27 Febr. 1778 per ontvangstpikol 3 Rd^{s}. 4 st.; deze prijs wordt bepaald bij R. 31 Dec. 1778; Nic. Engelhard noemt dien echter (C. G. 6 Aug. 1796) Rd^{s}. $3^{1}/_{2}$, en deze prijs, of $2^{1}/_{3}$ Rd. per afscheeppikol, komt ook voor bij Nederburgh (Consid. p. 131) en R. 16 Sept. 1796, maar Neun spreekt R. 4 Oct. 1796 van $3^{3}/_{4}$ Rd. per afscheeppikol. Batoelajang zal wel mede begrepen zijn onder C. G. 25 Febr. 1797, waarbij 4 Rd^{s}. voor alle „oostersche regentsch." wordt bepaald.

Soemedang. R. 27 Febr. 1778 zegt dat de ontvangstpikol wordt betaald § 1144
met 3 Rd^{s}. 4 st.; evenzoo R. 31 Dec. 1778. Nic. Engelhard echter spreekt C. G. 6 Aug. 1796 van 4 Rd^{s}.; R. 16 Sept. 1796 zegt: per afscheeppikol 2 Rd^{s}. 20 st.; deze twee prijzen vindt men ook bij Nederburgh (Consid. p. 132) en de 4 Rd^{s}. per ontvangstpikol ook bij Neun (R. 4 Oct. 1796) en C. G. 25 Febr. 1797; R. 5 Aug. 1806; rapport van P. Engelhard dd. 31 Dec. 1804 en dat van Thalman c. s. 29 Jan. 1808.

Parakanmoentjang. De prijs, aan den gemeenen man betaald per ontvangstpikol, wordt alhier steeds opgegeven als gelijk aan dien van Soemedang; R. 16 Sept. 1796 geeft echter per afscheeppikol 2 Rd^{s}. 32 st.; Nederburgh (Consid. p. 131) noemt dien 2 Rd^{s}. $31^{1}/_{2}$ st.

Omtrent de korting, in Bandoeng, Batoelaj., Soem. en P. moentjang door de Regenten ingehouden voor het vervoer van de hoofdnegorij naar de afscheepplaats, zie § 1172.

Komt de betaling voor de producten in handen van den kleinen man? § 1145
Chastelein (Memorie p. 224) van afschaffing der bestaande „zogenaamde heerediensten" sprekende, zegt dat levering van Compagnies benoodigdheden tegen betaling wenschelijk zou zijn „also (1) de gemeene arme lieden, die den arbeijd moeten doen, dan daar ook het haare van kreegen, 't welk tot nog toe niet geschied is als voor een kleen gedeelte dat geen naam mag hebben, werdende alle de rest door de Hoofden in de zak gestooken". Dit slaat, zooals uitdrukkelijk wordt gezegd, op de onder de Bataviasche kamponghoofden ressorteerende bevolking der Ommel.; in de Regentsch. was zulks vermoedelijk in nog meerdere mate het geval. Dat de Regenten al het voor de koffie ontvangen geld in hun zak staken, wordt als eene van zelf sprekende praemisse aangenomen in de redeneering van Mattheus de Haan S. R. 15 Jan. 1726

(1) Bij Faes en in T. B. G. III, 66 vermoedelijk verkeerd gedrukt: *Als.*

(B. 27, 6, 1); vergelijk § 1219. Daarentegen onderstelt de in de „Droom" beschreven uitgelaten vreugde der koffieplanters over hunne genoten betaling (§ 822) en Zwaardecroon's schrijven naar Nederl. (§ 821), dat in zijn tijd de betaling aan den producent kwam; echter is hierbij de overdrijving tastbaar, want de Comp. gaf in elk geval niet aan den planter het geld in handen maar aan de Hoofden, die de koffietransporten naar Batavia hadden begeleid (§ 1056). De groote kapitalen der Regenten van Tjiandjoer en K. Baroe (§ 823) zijn een voldoend bewijs, dat zij een belangrijk aandeel der koffiebetaling trokken. Mocht de vermoording van eerstgenoemde (§ 838) een gevolg zijn geweest van de prijsverlaging van 1726, dan volgt daaruit nog niet noodzakelijk, dat de bevolking vroeger veel voordeel bij de koffie had gehad, maar alleen dat thans de dwangmaatregelen scherper waren geworden, misschien omdat hij nu meer koffie moest leveren om evenveel te winnen als

§ 1146 vóór de prijsverlaging. Den 31 Jan. 1727 schrijft de Regeer. naar Nederl. dat in de Cherib. en Preangerlanden is ondervonden „dat den gemeene man te wijnig of wel in 't geheel voor haare vrugten niet wierden beloont door de Tommegons en Princen bij den afbreng van haare waren op de passebaan, en oversulx door een overmaat van armoede gedrongen wierden, haar m(*eeste*)rs de vrugten te onttrecken door een clandestine vervoer en vervreemding aan andere opkoopers". Daarom was in Cherib. toegestaan, dat de kleine man zonder tusschenkomst der Hoofden ter hoofdplaats leverde, hetgeen ditzelfde jaar ook in de Batav. Regentsch. werd toegepast (§ 1043), waarbij als eene nieuwigheid wordt genoteerd dat de planters voortaan de betaling persoonlijk in ontvangst konden nemen. Het spreekt echter van zelf, dat de Hoofden wel kans zagen om dit te verhinderen; Bollmann zegt dan ook in 1731 (B. 29, 28) dat de planters in Tjiandjoer „een zeer gering geld" voor hunne koffie van de Hoofden ontvangen en „tegenwoordig daarvoor bijna niet met al" krijgen, zoodat zij bereid waren hem ver beneden 's Comp^{s}. prijs koffie te verkoopen, mits zelf de betaling ontvangende; Martawangsa van K. Baroe daarentegen betaalde „zijne onderhorige wel". Ook uit de wijze van betaling der koffie, anno 1738, met obligaties (§ 845), schijnt te volgen dat er toenmaals te Bat. geen sprake meer was van uitbetaling aan den kleinen man. Wanneer Van Imhoff in 1744 (B. 31, 28) de klachten der Hoofden vermeldt over de beperkte acceptatie hunner koffie, bewijst zulks, dat zij daarbij voordeel hadden, en daar zij geen wettelijk pikolgeld *genoten*, onthielden zij derhalve den kleinen man althans een deel der betaling. Mossel schrijft aangaande het Jacatrasche a°. 1751 (Aanm. p. 190) dat de planters „voor de coffij en peper maar matig beloont werden", blijkbaar door toedoen hunner Hoofden.

§ 1147 Uit de tijden van Van der Parra is mij eerstens bekend de mededeeling in het misschien door Hartingh geschreven „Noodig bericht" enz. (p. 191), dat het eigenlijk onnoodig is dat de Comp. meer dan 3 *Rd*. per pikol betaalt, „gemerkt dat de inwoonderen op Java voor huijsgebruijk aan degene die

clandestine hebben aangeplant niet meer dan een oude ducaton of 3 gulden 18 stuivers betalen". Dit zal moeten slaan op aanplant buiten voorkennis der Hoofden en toont dat de planter bij dien lagen prijs meer voordeel had, dan wanneer hij het product aan de Hoofden leverde. Verder leest men in de brochure „Nederlandsch India in haare tegenwoordigen toestand beschouwd" p. 33: „De Commissaris betaald met 20.000 Rijksdaalders de Inlanders voor waaren, daar de Compagnie 250.000 Rijksd. voor word in rekening gebragt". Haafner neemt dit over in zijne Lotgevallen p. 198, alsof het zijne eigen meening was. Op zulke cijfers is natuurlijk geen staat te maken; zij geven echter den algemeenen indruk weer, dien het publiek van de productenbetaling had. Op den tijd vóór Rolff, toen de menoempangs nog geene koffiediensten verrichtten, slaat de mededeeling in de Statist. Beschrijv. van 1822, dat de boemi's destijds koffie en andere producten „voor niet leveren" moesten. Trouwens uit B. 37, 8 blijkt voldoende, dat de Regenten niet in staat waren om hunne onderhoorigen te betalen, wanneer de Gecomm. hen onbarmhartig plunderde. S. R. 21 Sept. 1789 betuigt de Regeer., naar aanleiding van klachten van XVII^{en} over de geringe vorderingen der koffiecultuur, „op het plechtigste, dat de Inl. met alle billijkheid behandeld en aan hem prompt betaald wordt hetgeen hem toekomt". Dit strijdt nogal met de gelijktijdige verklaring H. 26 Sept. 1789 (zie § 1028), dat de betaling van den kleinen man „op verre na niet g'evenreedigd is aan de arbeid en sorge, die hij voor deselve heeft". Smit verklaarde dat hij in 1790 als Opziener van Krawang er op wees, dat § 1148
de kleine man aldaar „tot dien tijd voor de aldaar groeijende en geleverd wordende peper, kruithout en catoene garens nimmer eenige betaling had genooten". De koffie werd hem dus, naar 't schijnt, wel betaald. Nic. Engelhard erkent C. G. 6 Aug. 1796 dat er gemompeld wordt dat „de coffij aan de gemeene man niet te vollen wierd uitbetaald", doch verklaart zulks voor gemakkelijk te weerleggen praatjes.

Nederburgh schrijft (Consid. p. 122): „Ik meen te mogen vaststellen dat, wanneer de knevelarijen van de Regenten en mindere Hoofden op den duur worden tegengegaan, alle onderdrukking geweerd word en de Inl. betaling erlangt voor de producten, die hij aan den Regent aflevert, de bevolking der Preangerlanden meer zal toe- dan afnemen". Fraaie veronderstellingen zeker, die heel anders klinken dan wat hij elders (ib. p. 145) schrijft: „Ik heb geene de minste aanleijding gevonden om te veronderstellen dat het (*koffiegeld*) niet tot den gemeenen man zoude gekomen zijn. . . . . Men mag ook niet twijfelen of de fraudes, die omtrent de afbetaling aan den gemeenen man zouden kunnen gepleegd worden, zouden zig terstond ontdekken door de allernadeeligste gevolgen, welke zulks niet zoude kunnen missen te hebben op de leverantie van het koffijprodukt. . . . . Bijaldien er eene aanzienlijke vermindering op de leverantie plaats vind, sonder dat zulks door een buitengewoon slegt gewas is veroorzaakt, kan men zeeker stellen dat het aan de

betaling heeft gemanqueerd". Nog opgewekter klinkt Nederburgh's latere verzekering (Verh. over de Vragen, p. 200): „De Javaan bereidt dan blijmoedig zijne produkten tegens eene betaaling, naar de gesteldheid des lands volkomen voldoende, en waarmeede hij dierhalven vergenoegd is". Deze opvatting was een gevolg van zijn reisje naar de Preanger, maar, zegt Van Lennep (o. l. pag. 77) „op togtjes zo vrolijk en vermaaklijk als dit er een was, zameld men zelden veele kundigheeden, al is ons de taal des lands niet vreemd en al bevinden wij ons niet in betrekkingen geplaatst, waar alles wat ons omringd zoekt en belang heeft ons te misleiden". Het is waar, dat Nederburgh elders erkent (Consid. p. 228) dat „de betaling waarlijk zeer sober is, jaa dikwijls
§ 1149 niet toereikende om de transportkosten goed te maken". Over het optimisme van Daendels en Van den Bosch zie § 2626 e. v. N. Engelhard (S. R. 27 Nov. 1798) zegt dat de Inl. zijne koffie wegwerpt, als er „de minste stremming in de afbetaling plaats vind"; dat er dus koffie binnenkwam, vond hij een bewijs dat de kleine man prompt werd betaald. In hoeverre de Inl. er aan was gewend geraakt, om de koffiecultuur als onbetaalden heerendienst te beschouwen, laat zich niet uitmaken. R. 16 April 1802 wordt erkend dat de bevolking „hier en daar moedeloos door de geringe betaling" was en de koffie niet afvoerde. G. K. van Hogendorp schrijft in 1804 (Memorie over den tegenw. staat enz. p. 126): „Alle de koffijboonen, die de Javaan plukt, moet hij afleveren tegen een geringen prijs, of, gelijk algemeen erkend wordt, voor niet". Keuchenius zegt in 1806 (T. B. G. XXII, 470) dat de betaling der koffie niet alleen gering is „maar nog zelfs finesses ondergaat door op dezelve kortingen te rafineren, hetgeen nog het beste is dat men er van zeggen kan, want het is gebeurt dat het geheele montant van het jaarlijks contingent in de zak gestoken is". Raffles schrijft (Hist. of Java, 2nd ed. I, 144): „It is difficult to say what was the recompense received by the cultivator previous to the year 1808". Hij zal deze inlichtingen wel van Bauer hebben gehad, die er alles van kon weten. De feiten, uit de bronnen op te diepen, zijn in dit opzicht niet vele. R. 9 Sept. 1803 blijkt dat de Krawangsche Oemboels een deel van het hun ter vooruitverstrekking aan den kleinen man door den Regent toegezonden koffieloon in den zak hebben gestoken. Dat Daendels verklaart, dat in Buitenzorg vóór hem de Inl. geene betaling ontving „noch voor werkzaamheden noch voor leverantiën" noteer ik elders (§ 2202); echter schijnt hier niet bepaald op de gedwongen cultures te worden gedoeld, ook omdat hij B. 45, 3; 6; 8 de zorg roemt, waarmee sedert de tweede aanstelling van P. Engelhard als Gecomm. voor de richtige betaling aan den kleinen man
§ 1150 was gewaakt. Een stuk vermoedelijk uit zijn tijd zegt evenwel: „De ondervinding heeft te meermalen geleerd, dat de Regenten in vroegere tijden het geld, dat hun op de aanstaande leverantie der koffij wierd vooruitverstrekt, aan de gemeene man onthielden om hunne particuliere schulden daarmede te betaalen", waarom bij R. 15 Febr. 1805 die vooruitverstrekking was afgeschaft

(P. XIV, 122, 21). Karakteristiek is de bepaling in de instructie voor de Cherib. Opzieners 1805, waarbij hun gelast wordt „te letten dat het bij den gemeenen man aan de pakhuizen ontvangen geld hem niet wederom bij zijne terugkomst door zijne Hoofden afhandig worde gemaakt" (P. XIV, 162, 11). Een Cheribonsch stuk van 1812, behelzende eene opsomming van vroeger aldaar gebruikelijke knocierijen, zegt: „De coffijboone zijn zeer zelden en dan noch meest op een zeer ongelijke wijze, doch doorgaans teegens trocatie met zout, ijzer, gember (*gambir*), amfioen en andere articulen (*wij zien § 1813 dat de Resid. het monopolie daarin had*) aan de gemeene afbetaald, zodanig dat men rekene kon dezelve in het geheel niet meer als twee en een half à drie ropije zilvergeld (*à 30 st.*) voor de picol van 260 ponde erlangde en ook nu en dan wel eens voor vijff picols niet meer in geldswaarde als drie Spaansche matten en agt dubbeltjes zilvergeld", dat wordt dus 6 pond koffie voor een stuiver, alle onkosten inbegrepen. Nog krasser is, wat Daendels den 29 April 1809 aan den Prefect der Cherib. Preanger-Regentsch. schrijft, die er op had gewezen dat de Regenten het vorige jaar niets uit de koffie hadden geprofiteerd: dat dit weinig ter zake doet, o. a. omdat hij (de G.-G.) de vroegere baten dier Cherib. Regenten „zeer wel kan nagaan uit de beursen der voormalige Residenten, in dewelke het bekend is dat genoegzaam al het geld voor de koffij alleen gestort en voor dit product niets betaald wierd". Dus vroeger kregen de Regenten niets en het maakte niet veel uit dat zij thans ook niets kregen. Uit het rapport der Nederlandsche Commissarissen voor de overname van Benkoelen, anno 1825, geciteerd Bijdr. 1903 p. 291, bespeurt men dat de binnenlandsche bevolking aldaar voor hare in gedwongen cultuur geteelde peper van de agenten der Engelsche O. I. C. vaak heel geene betaling erlangde, dikwijls ook in veel te dure lijnwaden den geringen prijs uitbetaald kreeg.

Zorg voor de betaling van den kleinen man. In het Ambonsche werd § 1151 geregeld eene Commissie uitgezonden om bij de ontvangst en betaling der nagelen tegenwoordig te zijn, bedrog te weren en het woekeren van „Europianen, Chineezen of Mardheijkers", die voorschotten op den oogst gaven, tegen te gaan; de instructie voor zulk eene Commissie, anno 1691, vindt men bij Valentijn (III, 1, 198); verboden wordt o. a. dat van de betaling „een eenige stuiver tot voldoeninge van hare agterstallige schulden afgetrokken of ingehouden worde", maar, vraagt Valentijn (p. 200), wat baten zulke bepalingen als de Commissie met de ambtenaren heult? vergelijk Deel I bl. 274 noot 3.

Reeds in de instructie voor Pangeran Aria Cheribon (B. 20, 17; vergel. § 630) werd hem op 't hart gedrukt te zorgen dat „de gemeene lieden en haare Oemboels ider waarlijk het geld voor haar arbeijt en te leeveren goederen komen te genieten en 't zelve niet alleen bij de Hoofden word opgestooken". In § 1043 zagen wij, dat Mattheus de Haan een maatregel nam om de betaling rechtstreeks en spoedig aan den producent te doen

geschieden; maar toen Bollmann in 1731 rapporteerde dat de planters in Tjiandjoer bijna niets voor hunne koffie kregen (B. 29, 28), nam de Regeer. daarvan geenerlei notitie. Over latere maatregelen om door Opzieners eenig toezicht op de richtige betaling te doen uitoefenen zie § 1182 en 1903; zij waren blijkbaar zeer onvoldoende.

§ 1152 Bij de instructie voor de koffiecultuur van 1789 (Bijl. XL art. 19) wordt de zorg, dat de kleine man niet in het gewicht wordt benadeeld en richtige betaling erlangt, opgedragen aan de Regenten, mindere Hoofden en Opzieners; dit is veel te vaag. De maatregel van 1782 (§ 1114) toont belangstelling in den planter. Nic. Engelhard dringt er in zijne brieven aan de Opzieners meermalen krachtig op aan, dat dezen zullen zorgen dat de kleine man het zijne bekomt; daartoe zendt hij, wanneer hij den Regent niet vertrouwt (zooals dien van P. moentjang), de sleutels der aan dezen gezonden kist met geld aan den Opz, met last om bij de uitbetaling tegenwoordig te zijn. Nederburgh, die erkende dat de betaling dikwijls niet toereikte om de transportkosten te dekken (§ 1148 i f.), nam geenerlei afdoenden maatregel om daarin verbetering te brengen. Echter komt het wel voor dat Hoofden worden gestraft wegens benadeeling van den kleinen man bij de koffiebetaling, zooals bij R. 6 Maart 1792 twee Krawangsche Tjoetakshoofden om die reden een jaar op Edam worden gezet; ook onder de elders als bestraft vermelde knevelarijen (§ 1826) zullen wel vergrijpen van dezen aard zijn geweest. Lofwaardig is bijvb. dat C. G. 4 Jan. 1797 de prijs der aan den Command. te Buitenz. bij kleine partijen van minder dan $^1/_4$ bergsche pikol geleverde koffie van 3 duiten het pond wordt gebracht op 24 duiten de 7 pond, maar erg afdoend was het niet; de oprichting van kleine pakhuizen, die ook ten doel had, te voorkomen dat de Regenten tegen lage prijzen de koffie opkochten (§ 1046), was nuttiger. De Commissie Maijer en Keijer kreeg bij hare instructie van 15 Juli 1800 o. a. den last, vooral nauwkeurig na te gaan of de producten aan den kleinen man waren betaald en, zoo dit niet was geschied, te onderzoeken wie daarvan de schuld droeg; een dergelijk voorschrift vindt men in de instructie voor den Adjunct-Gecomm. Van Lawick (Bijl. XLIII art. 8) en in de instructie van 1807 (Bijl. XLIV art. 22 en 23).

§ 1153 *Voordeelen der Regenten.* Op Ambon was al in 1647 gebruik (Bijdr. 1897 p. 594), een reaal per bahar nagelen te korten „ten proffijte van d'Orangcaijs van den landraedt", doch niet om hen daardoor tot zorg voor de cultuur te animeeren, maar bij wijze van bezoldiging „voor hare comparitiën ende besoinges". Valentijn (II, 1, 246) vertelt dat de bevolking van Ambon aan hare dorpshoofden onder den naam *hasil* per pond nagelen een stuiver (lees: een halven stuiver) gaf, d. i. per bahar van 550 pond 6 Rd^s. van de 56, welke de Comp. betaalde; die 6 Rd^s. werden „weder op een bijsondere wijse onder die grooten verdeelt".

Dat Mossel per pikol koffie, opgebracht door het landgoed Buitenz.,

2 Rd. genoot, blijkt uit zijn huurcontract Levier, 14 Maart 1754 no. 10.642; dit was een netto voordeel, daar de huurder de koffie „vrij en onbelast" in de pakhuizen te Bat. leverde à 4 Rds. de pikol. Andere landheeren genoten, volgens Mossel's Aanmerk. (p. 205), maar één Rd. per pikol, en De Klerk noemt dit R. 4 Dec. 1777 den regel. Hierboven bleek (§ 1141) dat de Regenten volgens Mossel 2 Rds. per Comps. pikol voor zich hielden; vergel. § 1219 i. f. en 1220. Bij knoeierijen als van Van Riemsdijk kan dit aandeel niet groot zijn geweest; zie B. 37, 7. De eerste vermelding van het pikolgeld der Regenten in de Resolutiën, vindt men eerst 4 Dec. 1777, waar De Klerk beweert dat alle Regenten 1 Rd. 6 st. netto per bergsche pikol trekken, hetgeen in den algemeenen zin waarin De Klerk spreekt zeker onjuist is. Het verschil tusschen deze opgave en die van Mossel bewijst, hoe onzeker dit alles was; zoo beweert De Klerk dat de kleine man 4 Rds. netto geniet, terwijl Mossel daar het transport van aftrekt.

De Klerk stelt nu 4 Dec. 1777 voor, het aandeel van den Regent te § 1154
verminderen tot 1 Rd.; dit wordt verworpen en daarna eene regeling getroffen, waarbij wel het aandeel van den kleinen man wordt vastgesteld evenals het bedrag der vrachtloonen e. d. (P. X, 349; zie § 1141 i. f.), doch niet gedefinieerd hoeveel de Regent zal genieten, zoodat voor den Gecomm. de gelegenheid open bleef om diens aandeel steeds te doen verminderen. De zuivere baten der diverse Regenten per pikol worden door Nederburgh (Consid. p. 229) aldus opgegeven: Pamanoekan 2 Rds. 15 st.; Bandoeng 2 Rds. 8 st.; Soemedang 2 Rds. 4 st.; Batoelajang en Adiarsa beide 2 Rds.; Tjiasem 1 Rd. 41 st.; P. moentjang, Krawang, Tjiandjoer en Buitenz alle 1 Rd. 36 st.; Tanggeran 1 Rd. 21 st. Waarop deze berekening steunt, is mij niet bekend; cijfert men die na, welke Nederburgh elders (ibid. p. 196) van de Tjiandjoersche en Buitenzorgsche kofficlevering over 1794 geeft, dan vindt men dat de Regenten per pikol van 148 pond maar 1 Rd. 25 st genoten, en zelfs dit was nog te hoog, want verschillende onkosten (voor Hoofden, gereedschappen, weg- en pakhuisonderhoud, extra-douceurs voor de Opzieners), die eveneens op de koffierekening hadden moeten paraisseeren, vermeldt hij niet in dat verband maar onder de gewone uitgaven der Regenten (p. 213 e. v.); bovendien lijdt de opgave over 1794 aan het gebrek, dat daarbij heel geene rekening is gehouden met het verlies, dat de Regenten moesten lijden, doordien hunne koffie voor een gedeelte in minderwaardig papier werd betaald. Toch verzekerde later de Commissie Thalman c. s. dat haar bij nacijfering was gebleken, dat nog in 1798 door de verschillende Regenten na aftrek van alle onkosten en renten op de koffie het volgende was gewonnen: door die van Tjiandjoer en Buitenzorg Rds. 39.307; Bandoeng 21.844; P. moentjang 12.875; Soemed. 8.363; Krawang 3.584; Batoelajang 2.624; Tanggeran 1.901; Pamanoekan 529; die van Adiarsa had wat verloren, omdat zijne overwichten te gering waren. Of deze opgave te vertrouwen is, blijft de vraag: het is mogelijk dat daarbij § 1155

de wensch heeft voorgezeten om den toestand vóór het optreden van Pieter Engelhard zoo fraai mogelijk af te schilderen, terwijl bovendien, zooals ik in § 1190 vermeld, aan de Commissie de gegevens ontbraken om de rekeningen van het bedoelde jaar na te gaan. In haar rapport van Jan. 1808 becijfert dezelfde Commissie dat, als de Regenten een vast traktement kregen, bijvb. die van Tjiandjoer 15.000 Rd^s. zilver en 10.000 Rd^s. papier, en daarbij alle onkosten der koffielevering voor rekening van den Lande liepen, doch alle overwichten ten bate van den Lande kwamen, dit alleen voor het regentschap Tjiandjoer bij een oogst van 42.000 pikols van 160 ℔ aan het Gouvernement 30.691 Rd^s. extra-voordeel zou verschaffen, waaruit men zou moeten opmaken dat genoemde Regent bij de bestaande regeling bijna 56.000 Rd^s. behoorde te winnen op zulk een oogst, zilver en papier door elkander gerekend. Hoe dit zij, de voordeelen, die volgens de Commissie in 1798 zoo groot waren, veranderden reeds in 1799 enorm, want toen Nic. Engelhard 3 April 1800 gelden aanvroeg, motiveerde hij het hooge bedrag daarvan hiermede, dat de voordeelen der Regenten van Tjiandjoer en Buitenz. op de afgeloopen leverantie hadden bedragen „eene niet noemenswaardige som van Rd^s. 8 067, veroorzaakt door het aanzienlijk bedragen hunner lasten, die voor 't grootste gedeelte deselve zijn, off de leverantie van producten veel of weinig beloopen, en de winsten van beijde deze Regenten voornamelijk afvloeijen van de coffij die zij meerder als 20.000 picols in de massa komen te leeveren; dezelve redenen zijn er ook dat de (*nadeelige*) saldo's der afreekeningen van de andere Regenten mede zoo aanzienlijk zijn, als hebbende zich alle in de leverantie van coffij misgist"; dit laatste doelt op voorschotten, hun verstrekt, die nu terugbetaald moesten worden; men zie voorts Engelhard's specificatie
§ 1156 in Bijl. XLI. Van Lennep wist (o. l. pag. 76) in 1803, doordat hij „uit de cassa-reekening van den Commissaris eene naauwkeurige aanteekening (*had*) erlangd, hoedaanig voorleeden jaar de Regenten van Tjiandjoer en Buitenzorg bij derzelver respectieve coffijleverantiën gestaan hebben", dat eerstgenoemde in 1802 had verloren 861 Rd^s., laatstgenoemde 1.115 Rd^s. aan papier, en hij onderstelde dat het in de andere regentsch. wel niet beter zou zijn. Volgens de Commissie Thalman c. s. was bij de afrekening over 1804 de Regent van Bandoeng de eenige die iets op de koffie won; die van Soemedang verloor 39 st. per pikol, die van Buitenz. 36, van Tanggeran 30, van Krawang 22, van Tjiandjoer $2^1/_2$; zij merkte op, dat de leverantie was vermeerderd en men dus zou verwachten dat de positie der Regenten zou verbeteren, „te meer daar zij van de door de E. Comp. betaald wordende gelden voor de geleverde producten weijnig of niets in handen krijgen". Dit laatste verklaart ook, hoe de cultuur desondanks kon voortgaan: de verliezen waren op papier en deden eenvoudig de schulden der Regenten enorm toenemen, zoodat er eindelijk niets overschoot dan die schulden kwijt te schelden. Over 1806 (toen Pieter Engelhard was afgetreden en er maatregelen waren genomen in het belang

der Regenten, zie § 1244 i. f. en § 1245), rapporteerde de Commissie, „hebben de meeste Regenten nadeel gehad op de coffijleverantie en op iedere picol 9, 13 en ook wel meerder stuivers verloren", ondanks dat zij toen niet langer in zilver betaalden wat zij in koper en papier hadden te voldoen. Omtrent den verdienstelijken Regent van Soemedang schrijft de Commissie in haar reisjournaal: „Zeedert veele jaaren heeft hij geen enkelde duijt in handen gekreegen van de coffijgelden" tengevolge van zijne schulden; omtrent dien van Tjiandjoer dat hij, om maar aan eenig geld te komen, opium, bij den Gecomm. op schuld ingeslagen, aan den kleinen man verkocht en dezen het bedrag kortte op de koffiegelden; dat hij het indigo- en garenequivalent niet in 's Comp^{s}. kas stortte maar op zijne schuldenlijst liet schrijven; dat hij verder de bevolking buffels afdwong, die hij dan verkocht. Wil men Walbeeck c. s. (rapport 20 Sept. 1807) gelooven, dan verloor de Regent van Tanggeran per pikol niet minder dan 2 Rd^{s}. 33 st., zoodat hij, die vroeger „in bonis" was, in 1807 „doodarm" moest heeten; na de door de Commissie voorgestelde maatregelen steeg de levering hier echter terstond van 328 pikol tot 1 113 en won de Regent 1.238 Rd^{s}. papier. Door de Commissie naar deze zaken ondervraagd, antwoordde Pieter Engelhard, niet geweten te hebben dat de Regenten van Tjiandjoer en Buitenzorg verlies op de koffie leden.

Over de voordeelen, die de Regenten trokken van de koffie der Tuiniers, zie § 1684. Omtrent de pikolgelden der mindere Hoofden zie § 1175.

Pikolgeld van den Gecommitteerde. Hierover vergelijke men § 1842. § 1157

Pikolgeld van den Adjunct-Gecomm. Zie de personalia van Van Lawick, I, 105, en § 1792.

Pikolgeld der Opzieners en Commandanten. Wat betreft het pikolgeld. dat toenmaals alleen van de te Buitenz. geleverde koffie werd gekort, uit een brief van Nic. Engelhard dd. 26 Jan. 1793 aan Alting blijkt, dat dit in 1786 ten bate van den Commandant te Buitenz. was bepaald op 6 st.; hij dringt er nu op aan dat de Opz. van Tjiandjoer een deel daarvan zal genieten, Hierop is de G.-G. eerst na de aftreding van Commandant Stamkart ingegaan; eene mededeeling van diens opvolger dd. 20 Aug. 1793 vermeldt, dat hij zelf 3 st. trekt per Batav. pikol, de beide Opz. van Tjiandjoer elk $1^{1}/_{2}$ st.; dit laatste bedrag blijkt ook uit N. Engelhard's grootboek over 1795 en Nederburgh's Consid p. 196 en 240; het pikolgeld van den Commandant à 3 st. komt ook voor in de jaarrekening over 1799. Dat in eene origineele rekening van den Comm. te Buitenz. over 1796 het pikolgeld der Tjiandjoersche Opz. niet voorkomt, is daaruit te verklaren, dat niet de Comm. het uitbetaalde maar de Gecomm. het inhield van de betaling der Regenten. Men vergelijke voorts § 1915 i. f., 1917 e. v., alwaar ook de pakhuismeesters worden vermeld, § 1919. Bij R. 12 Maart 1805 erlangde de pakhuismeester, die thans te Lengkong werd geplaatst, 1½ st. zilver per kleine pikol koffie, aldaar verscheept. Bij R. 28 Juni 1805 wordt genoteerd dat de Opziener te Karangsamboeng,

die de koffie ontvangt uit Soemed., P.moentjang en een deel van Bandoeng, 30 gulden p. m. geniet benevens een niet nader aangeduid pikolgeld.

Over de traktementen der Tuiniers zie § 1683 e. v.

§ 1158 *Klerkengelden e. d.* Uit B. 36, 17 e. v. en B 37, 6 bespeurt men dat reeds in 1776 door verschillende Regenten werd betaald: aan den Schrijver van den Gecomm. (diens assistent, zie § 1791) 1 535 Rd^{s}. per jaar; aan den Javaanschen schrijver 190 Rd^{s}. en aan den „inlandschen" (vermoedelijk halfbloed) schrijver 450 Rd^{s}.; het grootste deel dezer onkosten viel ten laste van Tjiandjoer en de oostelijke regentsch. R. 30 Dec. 1777 rapporteeren Craan en Radermacher dat dit jaar is betaald 900 Rd^{s}. aan den Schrijver (blijkbaar den assistent), namelijk 300 door Buitenz. en Tjiandjoer samen, 150 door Krawang en elk der drie oostel. regentsch., verder door dezelfde regentsch. 450 voor den Jav., evenveel voor den Maleischen schrijver, nogmaals zooveel voor den Notaris en andermaal 450 Rd^{s}. voor ordonnantiegeld, van al welke onkosten dus de kleinere regentsch., naar het schijnt, ten nadeele der grootere werden ontheven. Het volgend jaar werd blijkens R. 31 Dec. 1778 Krawang van die bijdragen vrijgesteld ten nadeele van Batoelajang. Bij R. 29 Dec. 1780 wordt naar aanleiding van een rapport van Radermacher besloten, „voortaan in te trekken het salaris der schrijvers, waarvoor jongst is opgebragt een somma van Rd^{s}. 2.000, en den Gecomm. te gelasten om die comptoirsongelden voor zijn eigen reekening te neemen en de Regenten eenlijk te bezwaaren, ieder voor zo verre hem aangaat en hij participeerd, in 't ordonnantiegeld en 't geen aan den Notaris voor gepasseerde actens betaald moet worden". Het is mogelijk dat de Gecomm. sedert aan zijn personeel salaris betaalde, zie § 1792. Niettemin vindt men in 1795 in N. Engelhard's grootboek verschillende sommen, betaald door de Regenten „voor 't comptoir van den Gecomm. volgens jaarlijks gebruik"; zoo betaalde de Regent van Tjian-

§ 1159 djoer 500 Rd^{s}., die van Krawang 200 enz. In Nederburgh's Considerati̇n wordt er geene melding van gemaakt, maar wel (p. 198) van de ordonnantiegelden der Generale Directie, die van den Eersten Opperkoopman en het $^{1}/_{2}$ % voor den Kassier, waarover zie P. VII, 122, 3, uit welke bepaling van 1755 volgt, dat de ordonnantiegelden der Generale Directie en die van den Eersten Opperk. niet apart behoorden te worden berekend, doch een deel uitmaakten van het $^{1}/_{2}$ % van den Groot-Kassier, welke laatste zich dus ten koste der Regenten heeft weten te ontlasten; dat dit tot 1798 duurde, blijkt P. XII, 796. Over 1794 bedroegen deze posten voor Tjiandjoer en Buitenz. samen respectievelijk 210 Rd^{s}., 120 en 1.444 Rd^{s}, terwijl volgens Rolff's jaarverslag over 1786 door deze regentschappen behalve het $^{1}/_{2}$ % aan den Kassier en 200 Rd^{s}. aan ordonnantiegelden, totaal 466 Rd^{s}., niets van dien aard betaald was, ook geene kantooronkosten. Weliswaar gaf Nic. Engelhard op, in 1792 en 1793 de salarissen van klerken en schrijvers te hebben voldaan, alsof die steeds en geheel te zijnen laste vielen (P. XII, 778; 782),

en klaagde hij in Dec. 1797 aan Nederburgh dat zijne uitgaven o. a. waren vermeerderd doordat vroeger zijne „bediendens èn van de Comp. èn van de Regenten betaald wierden", evenals of deze laatsten thans niets meer contribueerden, maar in eene opgave der inkomsten en uitgaven van den Regent van Tjiandjoer en den Aria van Buitenz. over 1799 (Bijl. XLI) ziet men hem kalm een post neerschrijven van 450 Rd^s. voor den Suppoost van den Direct.-Gen. en de Opperkooplieden (eigenaardig is dat in 1795, P. XII, 81, het aandeel, dat de Opperkooplieden van het Kasteel hadden genoten uit het $^1/_2$ % van den Grootkassier, was afgeschaft) benevens 800 Rd^s. voor de klerken van het Commissariaat, zoodat deze laatste post zelfs vrijwat toegenomen was; daarenboven een post van 647 Rd^s. voor het $^1/_2$ % van den Grootkassier. Bij de afrekening over 1801 (P. XIII, 455) krijgen de Regenten dit $^1/_2$ % op § 1160
hun debet. Aan de Commissie Thalman c. s. bleek later bij nacijfering der rekeningen van Pieter Engelhard, dat van 1800—1805 door dezen van de koffiegelden was ingehouden: voor de klerken van het Commissariaat 14.140 Rd^s. en voor den Eersten Suppoost der Generale Directie en de klerken der Opperkooplieden 6.781 Rd^s., en dat de Gecomm. een gedeelte van dat geld niet eens aan dat personeel had uitbetaald maar in zijn zak gestoken. Ook het rapport van Thalman c. s. van 1808 noteert, dat de Gecomm. onder zijne vaste uitgaven 1.936 Rd^s. had opgegeven „voor de clercquen van het Commissariaat, waarvoor de respective Regenten Rd^s. 2.400 jaarlijks fourneeren". Ook B. R. 17 Jan. 1806 leest men, dat dit bedrag jaarlijks door hen werd voldaan en wel volgens een (apocrief) besluit van Comm.-Gen. Bij R. 23 Jan. 1807 wordt aan Van Lawick gelast, in 's Comp^s. kas over te brengen Rd^s. 6.000 papier „of zo veel door de bovenlandsche Regenten ten faveure van de klerken van het Commissariaat jaarlijks wordt gefourneerd". Tot het laatste toe was dus de bepaling van het door de Regenten hiervoor te betalen bedrag aan de willekeur van den Gecomm. overgelaten.

Emballage. Uit het besluit van 25 Louwm. 1811 (P. XVI, 546), waar- § 1161
bij wegens gebrek aan stroozakken aan verschillende Residenten last wordt gegeven tot aanplanting van den gabang-boom, schijnt te blijken dat die zakken uit de bladeren (1) daarvan werden vervaardigd, en, wanneer die ontbraken, uit „de bladen van de bamboe-boeloe".

Reeds in Van Imhoff's tijd werd door Arnout Luijmes (bij De Jonge X p. LXXXII) beweerd, dat met de stroozakken voor de koffie erg werd geknoeid: de ambtenaar die ze inkocht betaalde er 6$^1/_2$ Rd^s. per 1.000 voor

(1) Vergel. § 2192. Volgens Rumphius (Herb. Amb. I, 54) werden stroozakken en „stroozeilen" gemaakt van de bladeren van den wilden lontar, ook op Java; de gabang schijnt eene soort van denzelfden boom (ib. pag. 55) en uit de vezels daarvan krijgt men het zakkengoed, karoeng (Encycl. van N.-I. IV, 477). Raffles noemt deze (History, 1817, I, 166) „much inferior to the gunny-bags of India"; zie daarover Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. LXXVI, 147 e. v.

en bracht „volgens tarief" daarvoor 15 Rd^{s}. in rekening. Of dit doelt op zakken voor het transport naar Nederl. is mij niet bekend. Reinier de Klerk neemt R. 4 Dec. 1777 aan, dat de zakken per bergsche pikol 4 st. kosten ten laste van den Regent; in een brief van Nic. Engelhard dd. 26 Jan. 1793 wordt deze prijs vermeld, naar het schijnt per afscheeppikol, verzonden uit Buitenz., doch een brief van den Commandant aldaar van Aug. 1793 zegt dat de prijs aldaar 6 st. is per afscheeppikol. Nederburgh (Consid. p. 130; 131; 132; 133) noemt den prijs van 6 st. per afscheeppikol ten laste van den Regent in Buitenz., Bandoeng, Soemed., P.moentjang, Krawang, Wanajasa, Adiarsa en Tanggeran (eene zonderlinge uniformiteit, bij zijne verklaring ib. p. 133 dat sommige Regenten goeni- andere stroozakken gebruiken); van Tjiasem en Pamanoekan weet hij dien prijs niet. Dezelfde prijs van 6 st. „per Bataviasche pikol" wordt als tot dusver bestaande vermeld R. 15 Maart 1808.

§ 1162 Het is vreemd dat Nic. Engelhard R. 16 Sept. 1796 bij zijne opgave van onkosten op de koffie der verschillende regentsch. heel niet van zakkengeld spreekt, behalve, naar 't schijnt (§ 1169), wat Tanggeran betreft. Hij duidt aldus aan dat het zakkengeld door de Comp. niet in contant behoefde te worden betaald, maar uit Nederburgh's Consideratiën bespeurt men dat dit toch wèl moet zijn geschied. Dat er veel winst op zat, blijkt uit dezelfde Consid. p. 234: de zakken voor Tjiandjoer en Buitenz. werden geleverd door den Commandant, voor de overige regentsch. door den Regent; gewoonlijk waren er geen goenizakken genoeg en behielp men zich met stroozakken; de voordeelen voor den Command. sproten vooral daaruit, dat dezelfde zakken meer dan eens konden worden gebruikt. Den prijs van de goenizakken berekent Nederburgh hier op $7^1/_2$ st. per stuk, terwijl N. Engelhard zegt dat zij den Commandant 10 à 12 st. kosten en dat hij voor elke pikol 2 stuks noodig heeft, terwijl hij maar 6 st. in rekening brengt. Toen C. G. 4 Jan. 1797 de inkomsten van den Commandant werden geregeld (waarbij diens voordeelen uit het zakkengeld worden opgegeven als 6.965 Rd^{s}. in 1793), werd bepaald dat de Comp. voortaan zelve zich met de levering der te Buitenz. benoodigde zakken zou belasten. C. G. 25 Febr. 1797 werd conform een in Nederburgh's Consideratiën geopperd denkbeeld vastgesteld, dat alle goenizakken voortaan aan de Regenten zouden worden geleverd tegen 6 st. „per pikol"; men rekende in het eerste jaar hoogstens „40.000 pees kleine goenijzakken" noodig te zullen hebben en de volgende jaren hoogstens 20.000

§ 1163 „tot suppletie van de versleetene en vermiste". Daaruit, dat hierbij gerekend werd met een oogst van 90.000 pikols (Nederburgh u. s. pag. 245), kan men wel opmaken hoe groote winsten te voren door den Command. met de zakkenlevering moeten zijn behaald Door Nederburgh werd het voordeel voor de Comp. na ommekomst van het eerste, min voordeelige, jaar getaxeerd op Rd^{s}. 12.500. Feitelijk bedroeg het in 1805/6 maar 7.609 gulden (Van den Bosch, Brief, Bijl. p. 20). Bij R. 14 April 1801 erlangden de Regenten over

de leverantie van 1800 eene ontheffing van de helft van den in rekening gebrachten prijs van 6 st. per pikol voor zakkengeld, „uithoofde door gebrek aan goenijzakken geene genoegzame verstrekking daarvan is geschied"; er zouden hun stroozakken verstrekt worden tegen „den daarvoor bepaalden prijs". Het is heel wel mogelijk dat de Gecomm. andere jaren goenizakken in rekening bracht en stroozakken, vervaardigd door de bevolking, gebruikte.

In 1803 gaf men (P. XIII, 649) voor opschuring in de pakhuizen te Batavia de voorkeur aan „een dubbelde strozak, vermits de goenij door den dikken dampkring die ons omringd vogt tot zich trekt en aan de boon mededeeld".

Over den afscheep naar Europa vergel. § 1122.

Transportkosten. Dat deze ten laste van den „leverancier" waren, sprak § 1164
naar koopmansopvatting vanzelf; de Bataviasche koffie, zegt de Afg. patr. miss 21 Oct. 1768, wordt geleverd „vrij in de pakhuisen en tot op de schaal". De Commissie Thalman c. s. schrijft nog in haar rapport van Jan. 1808, dat van de koffiecultuur „het Land hoegenaamd geen risico te vreezen, maar eenelijk voordeelen te wagten heeft, als wordende de coffij niet eerder betaald dan nadat in 's Lands pakhuijzen geleevert is". Toch verklaarden R. 24 Jan. 1806 bij de bespreking der korting op de koffiebetaling, wanneer het product in de kleine pakhuizen in het Tjiandjoersche werd ingeleverd (§ 1046), twee Raadsleden, Van IJsseldijk en Van Hoesen, dat zij „er tegen zijn om de opgezetenen met vrachtpenningen te bezwaren, oordeelende dat het bedragen der koffij zonder eenige korting moet worden uitbetaald". Dat dit denkbeeld veld won, blijkt uit het besluit van 5 Aug. 1806 (zie beneden § 1173) en R. 30 Sept. 1806, waarbij „uit aanschouw van de hooge prijs, waarvoor de coffij thans aan vreemdelingen werd verkogt", de verhooging van het vrachtloon, 3 st. per pikol, bij het vervoer over Lengkong, welke vier weken te voren ten laste der Regenten was gebracht, voor rekening der Comp. wordt genomen (§ 1169). Hoe het echter streed met de oudere opvatting, ziet men bijvb. § 1165
R. 24 Dec. 1801, waarbij de onkosten, veroorzaakt door het opslaan der koffie van Soemed. en P.moentjang te Pamanoekan (§ 1062), waartoe kleine vaartuigjes noodig waren en eenig personeel, ten laste dier regentsch. worden gebracht; de Comp. gaf toen eenige prauwen aan de Regenten, doch dezen kregen daarvoor bijna 5.000 Rd^{s}. op hunne rekening, R. 16 April 1802, benevens Rd^{s}. 8.858 voor draagbeesten, welke van Java en Cherib. voor het transport waren ontboden. Toen bij R. 27 Juli 1802 de Gecomm. werd gemachtigd om meer draagbeesten te ontbieden, geschiedde dit wederom onder bepaling dat die voor rekening der Regenten kwamen. Toen bedoelde twee regentsch. hunne koffie over Karangsamboeng zouden afvoeren, werd tot den bouw van een daartoe benoodigd pakhuis te hunnen koste besloten, R. 20 Oct. 1803. Omtrent het pakhuis van Gintoeng, dat naar Pamanoekan werd verplaatst, deelt Van Lawick in 1805 mee dat het bij aanbesteding was

gebouwd en de kosten op de Regenten verhaald. Het was dan ook eene groote concessie, dat bij R. 5 Aug. 1806 eene verhooging van den koffieprijs werd toegestaan o. a. om de onkosten voor den bouw van zekere pakhuizen in de Regentsch. niet te zwaar te doen drukken. Omtrent een paar andere pakhuizen, bij welker bouw de Regenten althans eenige verlichting genoten, zie § 1615.

§ 1166 Wat het bedrag der transportkosten betreft, S. R. 15 Jan. 1726 verklaren de Jacatrasche Hoofden (degene hunner die het verst van Batavia woont is de Regent van Tjiandjoer), dat deze per pikol van 125 ℔ beloopen 3 Rd^{s}. Is dit juist, dan kostte het vervoer van Soemedang naar Bat. meer dan de heele koffiebetaling bedroeg, van welke betaling de producent nog maar een deel, misschien zeer weinig, in handen kreeg. Ik kan niet nalaten hier uit Van Soest (o. l. III, 143) eene passage over te nemen ter kenschetsing van den toestand tijdens het Cultuurstelsel, dus eene volle eeuw later: „Bij den druk, dien de koffiecultuur de Preanger berglanders veroorzaakte, en de bespottelijke betaling, die zij voor hun product erlangden, hadden zij nog den last van het vervoer der koffie van de binnenlandsche pakhuizen naar de strandpakhuizen aan de Wijnkoopsbaai (*zie daarover E. 23, 39*). Dat vervoer had plaats langs een ellendigen weg, 60 tot 70 palen ver, waarop menige buffel bezweek. Het gouvernement stond daarvoor eene kleine tegemoetkoming toe, maar zelfs op die kleinigheid werden de karrevoerders bedrogen. Aan de Wijnkoopsbaai werden zij betaald, niet in geld maar in rijst, de pikol tegen *f* 4.— berekend, die zij in hunne woonplaatsen voor een daalder of twee gulden konden koopen. Teneinde hunne afgetobde buffels niet met eene zware terugvracht te belasten, waren de karrevoerders verpligt weder de ontvangen rijst voor een spotprijs te verkoopen, zoodat zij nog geld bij het transportloon moesten leggen om de gouvernementskoffie te kunnen vervoeren".

§ 1167 Wat het transport feitelijk kostte, is moeielijk te zeggen; toch zijn daarvoor eenige gegevens. Het reglement van 3 Oct. 1747 voor het vervoer van zieken naar Tjipanas (P. V, 491) noemt als billijke vergoeding, door hen, die op eigen kosten daarheen reisden, te voldoen, $^{5}/_{8}$ Rd. voor het gebruik eener buffelkar van de eene halteplaats tot de andere; dit wordt $1^{7}/_{8}$ Rd. naar Buitenz., $3^{3}/_{4}$ Rd. naar Tjipanas en ruim 4 Rd^{s}. naar Tjiandjoer over den Poentjak; de koffie echter volgde niet dezen korteren weg, die trouwens voor pedati's niet bruikbaar zou zijn geweest, maar den langeren bezuiden den Gedeh. Neemt men nu aan dat deze karren 500 pond vervoerden, evenals die welke in 1809 in Bandoeng gebruikt werden (§ 1053), dan wordt dit voor een pikol van 140 pond 25 stuivers van Buitenz. naar Batavia. Het reglement van 15 Sept. 1778 (P. X, 290) noemt als eene „billijke belooning van den Inlander" in particulieren dienst een tarief van $2^{1}/_{2}$ Rd. per buffelkar voor het traject Buitenz.-Batavia, plus $1^{1}/_{4}$ Rd. voor de terugreis, samen dus $3^{3}/_{4}$ Rd.,

d. i. juist tweemaal zooveel als ik hierboven berekende voor de reis zonder retourvracht. Men neme daarbij in aanmerking, dat van de talrijke koffiekarren, die van Buitenz. kwamen, ongetwijfeld verreweg de meeste geene retourvracht vonden. Wij zagen in § 1090 dat volgens Nederburgh een karrevoerder 10 pikol op de pedati zou moeten laden om iets op dit traject te winnen bij het vervoer der Comp^{s}.-koffie Vergelijk § 2119. Daendels bepaalde (P. XV, 863) eene betaling van $2^{1}/_{2}$ Rd. koper voor een span buffels met of zonder pedati van Buitenz. naar Batavia; 3 Rd^{s}. van Pondokgedeh, beide enkele reis, plus 1 Rd. voor elken dag rusten. Commissarissen-Generaal stellen 28 Maart 1817 (Batav. Cour. 19 April 1817) het tarief per enkele reis Batavia—Buitenz. voor eene pedati met 2 buffels, voor gouvernements-transport gerequireerd van de particuliere landen, op 4 gulden.

Dit tot beoordeeling van de navolgende tarieven der Comp. § 1168

Tjiandjoer en Buitenzorg. De Klerk stelde R. 4 Dec. 1777 een naar het schijnt uniform tarief voor van 14 st. per bergsche pikol (hetwelk, volgens zijne mededeeling, tot dusver betaald werd door de Regenten van Buitenz. en Tjiandjoer aan hun volk), benevens 4 st. voor zakkengeld. B. R. 27 Febr. 1778 wordt door Craan en Radermacher voorgesteld, per Comp^{s}. pikol voor het transport van Tjiandjoer, Buitenz. en Tjiblagoeng te vergoeden 18 st., het zakkengeld daaronder begrepen; bij R. 31 Dec. 1778 wordt dit goedgekeurd. In eene opgave van Aug. 1793 vindt men echter het zakkengeld apart berekend à 6 st. en het karreloon per Batav. pikol op 14 st.; dit laatste cijfer komt ook voor in R. 16 Sept. 1796 en bij Nederburgh (Consid. p. 130 en 240), maar in de opgave van Nic. Engelhard betreffende de onkosten van de Regenten van Tjiandjoer en Buitenz. over de levering van 1799 (Bijl. XLI) ziet men hem 17 st. contant per Comp^{s}. pikol berekenen, plus 6 st. papier voor zakkengeld. In 1798 moet eene verhooging hebben plaatsgevonden van het karregeld voor koffietransport van Buitenz. naar Bat., welke bij R. 11 Aug. 1801 wordt gehandhaafd, onder toekenning van 10 Sp. matten voor elken buffel die daarbij komt te crevecren; dit moet slaan op het transport met gerequireerde buffels van de particuliere landen. Bij R. 25 Juni 1802 wordt het karloon verhoogd tot 24 st. koper per pikol voor de te Buitenz. opgeschuurde koffie, die door bizondere omstandigheden bezwaarlijk afgebracht kon worden. Toen bij R. 22 Oct. 1802 bepaald werd, de koffie uit het Buitenzorgsche pakhuis voortaan te transporteeren over Lengkong, gaf de Gecomm. te kennen dat „hierdoor het vragtloon van karren en prauwen te zamen op 4 stuivers per pikol hoger te staan komen zoude" (aldus het origineele stuk; het getal 21 in P. XIII, 530 moet eene vergissing zijn). Den 1 Aug. 1806 § 1169 werd vastgesteld, dat voor de karren van particuliere landen 30 st. koper per kar extra zou worden betaald, wanneer zij op last der Regeer. voor het vervoer van Buitenz. naar Lengkong werden gebezigd; bij R. 2 Sept. 1806 wordt het karloon Buitenz. — Lengkong 1 st. verhoogd en het prauwloon

Lengkong — Batavia van 8 op 10 st. gebracht, doch alleen voor dit jaar (dit aan den Regent van Tanggeran toegestane verhoogde prauwloon is verlengd bij R. 1 Maart 1807); aan de Commissie Walbeeck c. s. wordt gelast „een tarief voor te dragen, waarna op gronden der billijkheid de vrachtloonen in den aanstaande zullen kunnen worden geregeld". Dat dit tarief ooit is opgemaakt, bleek mij niet, wel dat die Commissie niet bijster verrukt was over evenbedoelde verhooging en R. 30 Sept. 1806 verzekerde dat de Regent van Tjiandjoer 10 en die van Buitenz. 9 st. per pikol verloor „aan meerdere lasten en ongelden op de coffij als hun door de Comp. daarvoor gevalideerd wordt" (waaruit dus blijkt dat de vrije karrevoerders, waarover in § 1091 wordt gesproken, door den Regent werden betaald), ingevolge van welke opmerking, zooals boven (§ 1164 i. f.) aangeduid, deze verhooging van vrachtloon wordt gebracht ten laste der Comp. Bij R. 17 April 1807 is zij bestendigd. R. 2 Sprokkelm. 1810 wordt echter vermeld dat tot dusver voor het vervoer van Lengkong naar Bat. is betaald 8 st. per pikol van 160 ℔ en voor dat van Buitenz. over Lengkong 24 st.

Tanggeran. Nic. Engelhard stelt R. 16 Sept. 1796 voor het transportgeld Tanggeran – Batavia 9 st. per pikol voor; Nederburgh (Consid. p. 133) geeft 3 st. op, doch 6 st. zakkengeld, welk laatste dus denkelijk onder eerstbedoelde opgave is begrepen. De prijs van 3 st. per pikol verschilt niet te veel van dien ad 1 Rd. per kojan, $1^3/_4$ Rd. per 2 kojans, in vrijen arbeid (P. IX, 498, 63).

§ 1170 *Krawang.* Het is wat vreemd dat de transportkosten van dit regentsch., van Adiarsa, Wanajasa, Tjiasem en Pamanoekan R. 27 Febr. 1778 niet worden gespecificeerd, doch begrepen in den prijs. Nic. Engelhard noemt R. 16 Sept. 1796 de onkosten van Krawang en Adiarsa dezelfde als die van Soemed., d. w. z. 18 st. per pikol, voor prauwloon van Gintoeng naar Batavia; hetzelfde cijfer noemt Nederburgh (p. 132). Wanneer men nagaat dat het hoogste prauwloon, in de Batav. Statuten van 1766 (P. IX, 499) toegestaan aan vrije prauwvoerders, is 1 Rd. 30 st. (dus 78 st.) per kojan van de negorij Krawang naar Bat., met bepaling dat in den natten moeson „de helfte meer aan vragtloon" mocht worden gevraagd (ibid. 501, 22), dan blijkt, dat het voor de koffie op dit traject berekende vrachtgeld buiten alle verwachting hoog was; men moet echter in aanmerking nemen dat veel tijd kon worden zoekgebracht met het gedwongen stilliggen in ondiepe doorvaarten, waarvoor de Statuten 15 st. per dag en per prauw berekenden. Daendels bepaalde (P. XV, 864) voor prauwloon van Tandjoengpoera naar Batavia $4^1/_2$ Rd^s. voor 1 kojan, $5^1/_2$ voor 2 kojans, $6^1/_2$ voor 3 kojans, en van Tjikao respectievelijk 10, 12 en 14, terwijl voor elken dag stilliggen $^1/_4$ Rd. zou worden vergoed. Er moet hierbij echter maar een slag zijn geslagen naar de prijzen, want wat later (P. XV, 958) bepaalt hij een tjoenia-prijs van $3^1/_{16}$, $4^7/_{32}$ en ongeveer $5^1/_2$ Rd^s. per 1, 2 en 3 kojan van Krawang naar Bat., terwijl hij

deze prijzen eerst had vastgesteld op 7, 8 en 9 Rd^{s}., voor Gouvernementstransporten nog wel. De kojan koffieboonen woog volgens zijne bepaling (P. XIV, 975) 2500 pond.

Tjiasem en Pamanoekan. Dit transportgeld wordt R. 16 Sept. 1796 § 1171 onder den koffieprijs begrepen. Nederburgh zegt (p. 133) dat het transport „door den Regent bekostigd wordt, en waaromtrent het mij niet mogelijk geweest is eene naauwkeurige berekening te erlangen".

Bandoeng en Batoelajang. Bij R. 31 Dec. 1778 wordt het transport- en zakkengeld vastgesteld op 26 st. per Comp^{s}. pikol; bij R. 16 Sept. 1796 wordt het transport Tjikao—Bat. vastgesteld op 24 st.; Nederburgh (pag. 131) noemt ditzelfde bedrag, doch onderscheidt daarvan het zakkengeld à 6 st. De Commissie Thalman zegt in haar rapport van 29 Jan. 1808, dat $14^{1}{}_{2}$ stuiver zilver betaald wordt voor het transport van Tjikao naar Moewara Gembong en $9^{1}/_{2}$ st. voor het verdere transport naar Bat. met prauwen van den Commandant te Tandjoengpoera; dit laatste was, zegt zij, naar verhouding veel te veel. Dezelfde prijs van 24 st. totaal wordt vermeld, als tot dusver per pikol van 160 ℔ betaald, R. 2 Sprokkelm. 1810; daarbij wordt de winst, die de transportaannemer, zegge de pakhuismeester te Tjikao, trok, berekend op ongeveer $2^{1}/_{2}$ st. per pikol.

Soemedang en Parakanmoentjang worden in zake transportkosten steeds gelijkgesteld. Wil men den Regent van P. moentjang gelooven (B. R. 12 Mei 1758), dan gaf de levering zijner koffie naar Cheribon in plaats van naar Batavia hem eene besparing van $^{3}/_{4}$ Rd. per pikol. De verhouding tusschen de transportkosten en de koffiebetaling blijkt R. 13 Jan. 1807, waarbij voor het vervoer eener partij koffie van Cherib. naar Bat., naar het schijnt in vrijen arbeid, wordt bepaald per bergsche pikol: van Karangsamboeng over land naar Tjikao 2 Rd^{s}. 40 st., van Tjikao naar Bat. 37 st., dus samen ruim $3^{1}/_{2}$ Rd^{s}., en bovendien eene vergoeding van 10 Rd^{s}. per draagbeest dat onderweg creveert of onbruikbaar wordt. Bij R. 31 Dec. 1778 werd voor Soemed. en P. moentjang 20 st. bepaald per Comp. pikol, zakkengeld daaronder begrepen. Nic. Engelhard spreekt R. 16 Sept. 1796 alleen van „vragtloonen van de prauwen voor 't transport van de Gintong na Bat.", en noemt die 18 st. per Comp. pikol; evenzoo Nederburgh (u. s. pag. 131).

Bij het vervoer over Indramajoe werd volgens P. Engelhard's rapport van 31 Dec. 1804 voor prauwloon van Karangsamboeng de rivier af gerekend 15 st. per bergsche pikol.

Transportkosten van de hoofdnegorijen naar de afscheepplaats. Neder- § 1172 burgh (Consid. p. 135) zegt, dat de Regenten van Bandoeng, Batoelaj., Soemed. en P. moentjang gewoon zijn, hunne koffie in de hoofdnegorij te ontvangen en dan het vervoer naar Tjikao en Gintoeng met eigen draagbeesten te verrichten, „dog waarvoor zij den gemeenen man vragtloonen in reekening brengen", en wel per bergsche pikol van Bandoeng en Batoelaj. naar Tjikao

respectievelijk 1 Rd. 36 st. en 1 Rd. 20 st., van Soemed. en P.moentjang naar Gintoeng 1 Rd. 12 st. In vergelijking met de prijzen, voor het verdere vervoer berekend, is dit zeker nogal veel; Nederburgh zegt dan ook: „In den eersten opslag zoude men mogen denken dat deese inrigting als zeer bezwarend voor den gemeenen Inl. verbetering nodig had, dog bij naauwkeurige informatie ben ik onderricht geworden dat zulks niet wel anders weezen kan en dat men zelfs de koffijleverantie in die regentsch. aan een merkelijk verval zoude exponeeren, wanneer men daarin verandering zoude willen maken". Met dezen dooddoener moest men dus maar tevreden zijn. In 1802 bestond dit gebruik althans in Soemed. en P.moentjang nog, en het zou kunnen wezen dat hieruit het idee van den Regent van Soemed. is gesproten om, toen in 1801 gelast werd de koffie uit deze regentsch. over Pamanoekan te transporteeren (§ 1062), kleine pakhuizen in de tjoetaks op te richten, vanwaar hij dan tegen betaling zorgde voor het verdere vervoer naar Pamanoekan; zie § 1046. Bij R. 24 Jan. 1806, waarbij de oprichting van kleine pakhuizen te Tjiandjoer, Tjiheulang en Soekaradja werd gelast, werd voorgeschreven, den kleinen man „een billijk vrachtgeld, geëvenreedigt naar de distantie van het pakhuis te Buitenzorg", te korten. Hoeveel die korting bedroeg, is mij niet bekend.

§ 1173 Bij R. 5 Aug. 1806 wordt op voorstel van Van Lawick besloten, den kleinen man in Bandoeng, Soem. en P.moentjang 1 Rd. te korten per bergsche pikol, geleverd in de hoofdnegorij, om daaruit het vervoer naar Tjikao goed te maken, waarheen thans de koffie dezer regentsch. ging. De Regenten zouden door deze regeling dus schade lijden, de kleine man, in vergelijking met den toestand dien Nederburgh beschreef, voordeel hebben; Van Lawick meende dat deze laatste in elk geval 3 Rd^{s}. per bergsche pikol moest ontvangen. Om de Regenten te helpen, stelt hij nu voor, den koffieprijs voor die drie regentsch. voor dit jaar te verhoogen met 22 st., ook als tegemoetkoming in de kosten van pakhuisbouw enz. Dit wordt aangenomen en bij R. 17 April 1807 bestendigd. Uit het journaal der Commissie Thalman c. s. blijkt, dat de 4 Rd^{s}. waren zilver, de 22 st. opslag koper; verder dat degenen die veraf woonden, zooals in Galonggang, toch geen 3 Rd^{s}. genoten maar slechts 2 Rd^{s}. 29 st.; en het rapport dier Commissie dd. 29 Jan. 1808 verzekert, dat het transport van de hoofdnegorij naar de afscheepplaats niet meer geschiedde door de Regenten, maar door den kleinen man zelf; dat Pieter Engelhard niettemin van de 22 st. opslag 6 st. aan de Regenten uitbetaalde, de rest aan den kleinen man, en dat de Commissie het noodig had geacht, dien heelen opslag aan laatstgenoemde uit te keeren. Men zou hieruit allicht kunnen concludeeren dat ook vroeger door de bevolking zelve, ofschoon de Regent een deel harer betaling inhield voor transportkosten, de koffie van de hoofdnegorij naar de afscheepplaatsen werd vervoerd.

§ 1174 *Onderhoud van wegen en bruggen.* Bij R. 26 Jan. 1723 wordt het aanbod van den Regent van Tjiandjoer aangenomen om twee bruggen bij de

stad, die hij voor zijn transport noodig heeft (zie § 1082), te laten repareeren, en bij R. 3 April 1725 een verzoek van den Regent van Kamp. Baroe ingewilligd om eene brug te mogen leggen op eene plaats bezuiden de stad, die hem gelegen komt (zie § 1076); het onderhoud van zeker stuk weg zal komen ten laste van hem en „alle zijne nabuuren" (nam. aan dien weg), hetgeen 't gewone gebruik was. Bij R. 9 Febr. 1753 wordt de Regent van Tjiandjoer belast met het onderhoud van een stuk weg „van de Chineese graven tot aan desselfs woning", waarvan zijne karren gebruik maken. H. 24 Dec. 1768 wordt deze weg met een anderen dicht daarbij gerepareerd op kosten van denzelfden Regent. In Rolff's rekening met Tjiandjoer en Buitenz. over 1786 ziet men een post van 725 Rd^{s}. te hunnen laste „aan den alhier woonagtig Aria Co(?) mede(?) met het repareren der bruggen, coffijpakhuijsen en woningen van de Regenten etc." In Nederburgh's Consid. p. 198 en in de jaarrekening over 1799 paraisseert het onderhoud dezer wegen en der bruggen daaraan voor 600 Rd^{s}. ten laste van Buitenzorg en Tjiandjoer; vermoedelijk was deze post al van vrij wat ouderen datum, en te noteeren valt dat de Gecomm., als hij wilde, den weg best kon laten repareeren door het kampongvolk waarover hij beschikte. Bij R. 17 Jan. 1800 wordt op voorstel van de Raden Wiese en Engelhard, die in een gezamenlijk rapport er op hadden gewezen dat die beide Regenten „het gebruik hebben van de weg van Buitenz. tot na de Campong Goenong", bepaald dat zij jaarlijks aan Heemraden 1.200 Rd^{s} zullen betalen voor het onderhoud van den weg over Tjampakapoetih, die in evenbedoeld rapport wordt aangeduid als „de weg tot in de Campong Goenong, die thans voor reekening van de Regenten word gemaakt"; de verandering betrof dus alleen eene verhooging van de bestaande contributie van de Regenten. Voor wegen in de Ommel. zijn zij nooit (het mag wonder heeten) belast, en bij R. 22 Oct. 1802 is ook de bijdrage voor bovengenoemden weg afgeschaft.

Bij Nederburgh (Consid. p. 213) komt nog een jaarlijksche post van 400 Rd^{s}. voor ten laste van Tjiandjoer „tot onderhoud der weegen voor het transport van de koffij en onderhoud van de groote brug tusschen Pondok Gede en Tjiceroea, die gewoonlijk om de 3 à 4 jaren vernieuwd word, zo zij niet binnen die tijd wegspoelt"; dit slaat denkelijk op den afvoer der koffie van de Tuiniers.

Eindelijk — wij zagen hierboven (§ 1066) dat in 1793 de Troesan werd verbeterd op kosten der regentsch. die hunne koffie langs dien weg vervoerden; zoo werden ook R. 2 Maart 1802 de onkosten eener uitdieping van de Antjolsche vaart verdeeld over: de Comp. ($^1/_2$), Bandoeng ($^1/_4$), Batoelajang en Krawang (samen $^1/_4$).

Hoofdengelden. Valentijn (III, 1, 197) zegt dat de Comp. in het Amboosche per bahar nagelen 56 Rd^{s}. betaalt, waarvan 50 of 51 voor den kleinen man, terwijl de rest volgens vaste regels wordt verdeeld tusschen de § 1175

Hoofden en den dorpsbode „en dit noemd men hhatsil- of inkomst-gelden, zijnde eigentlijk de rechten, hen van de nagelen toekomende".

Over Van Imhoff's verordening zie § 1037. De Commandant van Buitenz. geeft in 1793 onder de lasten der koffie op: „Voor de Hoofden der tjoetaks zo op Tjianjoer als Buitenz., van ider Bataviase pikol 4 st." Ook Nederburgh kent eene regeling (Consid. p. 241), volgens welke de Tjoetakshoofden 4 st. per pikol genoten, en eene jongere regeling, die hun 8 st. toekende, waaruit dan de mindere geëmployeerden bij de cultuur vaste aandeelen trokken. Elders (ibid. p. 130) geeft hij per Bat. pikol 8 stuiver op als „douceur van de Hoofden van de tjoetaks" in Tjiandjoer en Buitenz., terwijl volgens hem in de andere regentsch. deze 8 st. ook dienen voor de betaling van „coffijgecommitteerdens, schrijvers en mindere dienaaren, zo meede de coelies" in de afscheeppakhuizen (ib. pag. 131); evenzoo doet Nic. Engelhard R. 16 Sept. 1796, die 6 st. opgeeft voor Tjoetakshoofden en schrijvers te Buitenz., 8 st. voor Tjoetakshoofden, wegers en koeli's te Tjikao en Gintoeng. In Krawang, Adiarsa en Wanajasa komen volgens Nederburgh deze posten niet voor, maar in Tanggeran genieten, zegt hij, de Tjoetakshoofden 12 st. per pikol (ib. pag. 133). Opmerkelijk is vooral, dat in een origineel rapport van den Command. van Buitenz. over ditzelfde jaar 1796 heel geen sprake is van pikolgelden der Hoofden ten bezware van de koffiereekening. Dit kan alleen daaruit worden verklaard, dat niet hij die uitbetaalde, maar de

§ 1176 Gecomm. het bedrag aan de Regenten kortte. Nederburgh geeft verder omtrent Tjiandjoer de volgende beschouwing (ib. pag. 240): „Voor de Hoofden van de tjoetaks is weleer maar 4 st. per pikol opgebragt, dog deze berekening is gemaakt is een tijd dat de leverantie van Tjianjoer en Buitenz. maar 12 à 13.000 pikols bedroeg. Het accrescement daarvan tot ruim 50.000 pikols (*dit cijfer was alleen in 1793 bereikt*) heeft intusschen het aanstellen van meerder Hoofden niet alleen noodzakelijk gemaakt (*over de instelling van koffiegecommitteerden zie § 1025, waar men bespeurt dat zij in Tjiandjoer al vóór 1791 bestonden*), maar ook, dat de uitdeelingen aan haar ruimer moeten geschieden dan voorheen. Dienvolgens hebben de Regenten al seederd een geruimen tijd eene uitkeering gedaan van $^1/_6$ in steede van $^1/_{12}$ Rxd. per pikol, so als 't in Comp^s. pakhuis geleverd word, of wel $^1/_4$ Rxd. per bergsche pikol, dat $1^1/_2$ Bataviasche pikol uitmaakt, hetwelk op de volgende wijze verdeeld word: voor de Hoofden van elk district per bergsche picol (*ook Van Lawick zegt dat „de inlandsche opzienders" werden betaald per bergsche pikol*) st^s. 5; voor de tjamat of tweede opziender 1; voor de panloekoes (*lees: panglakoe's; zie B. 50, 26, 3*) of zendelingen 2; voor den schrijver 1½; voor de Mandadoors van de campongs 2, samen st. 11½. De resteerende ½ st. word verdeeld onder de vijf gecommitteerdens. De andere Regenten brengen ook 8 st^s. per pikol op voor de Tjoetakshoofden enz., dog die worden weder op eene gantsch andere wijze verdeeld, naarmate de verschillende constitutie der

landschappen zulks medebrengt, en in waarheid, deze lieden hebben dat gering genot wel noodig, wanneer men in agt neemt met welke oplettendheid zij de plantagiën moeten gadeslaan en welke moeijte zij moeten aanwenden om den Javaan bij zijnen arbeid te houden, sodat aan eene vermindering hiervan niet kan worden gedacht". In Nic. Engelhard's jaarrekening dd. 2 April 1800 komt $^1/_4$ Rd. dus 12 st. per bergsche pikol voor als betaald aan de Tjoetakshoofden; zoo ook R. 14 April 1801. Niettemin bevond Pieter En- § 1177
gelhard in 1802 dat in Soemed en P. moentjang geen der Tjoetakshoofden ooit eenig pikolgeld had genoten, ofschoon, zooals hij R. 23 Febr. 1802 verklaart, de Regent van P. moentjang aan de bevolking 12 st. per pikol kortte „voor het loon van de mandadoors, gelijk hij het noemt", d. i. van de dorpshoofden; de Opziener ontkende echter het bestaan dezer korting. Pieter E. gelastte nu dat de Tjoetakshoofden in de bedoelde regentsch. voortaan dat pikolgeld zouden genieten. In 1804 verordende hij (§ 1770) dat het Tjoetakshoofd de volle 12 st. per bergsche pikol zou genieten, „waarvan hij voorheen maar vijf stuivers had", waartegen hem de zorg voor het onderhoud der pasanggrahans werd opgedragen buiten bezwaar van den kleinen man. Het mindere personeel zou dus niets krijgen; hunne belooning bestond vermoedelijk, volgens zijne opvatting, in een aandeel in de padiopbrengst.

Pakhuisonkosten. Nederburgh (Consid. p. 213) noemt onder de lasten van den Regent van Tjiandjoer een post van 500 Rd^s. per jaar voor onderhoud der pakhuizen te Buitenz. en Kampong Goenoeng. De Commissie Thalman c. s. noteert in haar journaal 23 Nov. 1807 dat Van Lawick van de betaling van den kleinen man in 1806 per bergsche pikol 6 st. had ingehouden tot onderhoud der pakhuizen te Tjikao, „die de Regenten verpligt zijn evenals op Tjiandjour en Buijtenzorg te onderhouden met hun eijgen volk ofte voor hunne kosten".

Pakhuispersoneel. Volgens opgave van den Command. te Buitenz. werd § 1178
voor koeligeld $^1/_2$ st. per Comp^s. pikol in rekening gebracht te Buitenz. en $1^1/_2$ st. voor koeli- en prauwgeld te Batavia, benevens op beide plaatsen 100 Rd^s. per maand voor „plunjegeld" (zie B. 37, 6, 4) ten gerieve der „Hoofden, mandoors en schrijvers" bij de pakhuizen; dit laatste werd „apart in rekening gebracht". Nic. Engelhard vermeldt (R. 16 Sept. 1796) 2 st. voor koeli- en prauwgeld en 6 st. voor „de Hoofden van de tjoetaks en schrijvers in de beijde coffijpakhuisen", hetgeen, als de Tjoetakshoofden 4 st. kregen, er 2 overliet voor het verdere personeel. Nederburgh (Consid. p. 130) rekent al deze onkosten samen op 4 st. per Comp^s. pikol; elders echter (ibid. p. 196) rekent hij dezelfde 4 st. uitsluitend voor loon der mandoers en schrijvers bij de pakhuizen te Buitenz. en in Kampong Goenoeng (hetgeen dan vrijwat meer bedraagt dán het „plunjegeld"), en geeft hij overigens de $^1/_2 + 1^1/_2$ st. op evenals de Commandant. Maar in Nic. Engelhard's opgave over 1799 vindt men alleen een post van 600 Rd^s. voor „het onderhoud van de Hoofden en

het werkvolk in 't coffijpakhuis op Campong Goenong" en 300 Rd^{s}. als „doeceur van de schrijver van de Commandant"; het kan zijn dat het koeligeld te Buitenz. begrepen is in de transportkosten, die hij hier hooger opgeeft dan elders geschiedt. In R. 2 Sprokkelm. 1810 wordt terloops vermeld dat de koeli's, die de Regenten van Tjiandjoer en Buitenz. aan de pakhuizen hielden, 1 duit per zak kregen.

De overige Regenten schijnen deze gelden niet te hebben betaald, althans in B. R. 10 Maart 1807 vind ik voor alle onkosten op het vervoer der koffie over Tjikao alleen een halven Rd. transportgeld vermeld. Echter spreekt Nic. Engelhard R. 16 Sept. 1796 van 8 st. voor Tjoetakshoofden, „weegers en koelies" bij de pakhuizen te Tjikao; gaat hier echter 8 st. voor de Hoofden af, dan resteert er nihil.

§ 1179 *Wijze van betaling.* Omtrent de oudere wijze van betaling der producten vergelijke men § 674. Sedert 1698 werden zij derhalve te Cherib. of te Bat. betaald, naarmate zij ginds of hier waren geleverd. Zoo ziet men R. 28 Mei 1765 dat Soemed. en P. moentjang, zoolang zij onder Cherib. ressorteerden en hunne producten aldaar leverden, ook aldaar de betaling ontvingen. In ouderen tijd moet ook te Tandjoengpoera een deel der producten zijn betaald; zoo wordt R. 17 Maart 1719 aan den Vaandrig aldaar een briefje gezonden „ten geleijde van gecommitteerdens tot het afbetalen der Prianger wharen"; daar echter P. moentjang en Bandoeng, die hunne koffie later over Tandjoengpoera afvoerden, toenmaals onder Cheribon stonden, moeten met „Prianger wharen" bedoeld worden die van Krawang; zie § 759.

Dat de Gecommitteerde de koffie betaalde, en wel aan „de leveranciers van die cauwa", vind ik het eerst vermeld in een brief naar Tandjoengpoera dd. 11 Febr. 1730. Vermoedelijk echter geschiedde dit vanouds, daar hij meest als tusschenpersoon fungeerde bij bemoeiingen met de Regenten. Hetzelfde ligt opgesloten in hetgeen tijdens Van Imhoff door Arnout Luijmes werd geschreven, dat de koffie wordt geleverd „ten overstaan van gemelten Commissaris of eigentlijk van zijne bedienders", waarmede hij het personeel te Batavia bedoelt.

Bij R. 4 Dec. 1777, waarbij Craan en Radermacher in commissie werden gesteld, werd tevens bepaald dat de producten aan de Regenten direct uit de kas der Comp. zouden worden voldaan „zonder dat den Gecomm. 't minste daarmeede te doen zal mogen hebben". Doch reeds bij R. 30 Dec. 1777 werd bepaald dat de Gecomm. wederom de betaling zou ontvangen uit de Groote Kas. R. 3 Jan. 1806 ziet men dat Walbeeck, als provisioneel belast met de waarneming van het Commissariaat, eenig geld ontvangt voor de betaling van producten; enkele dagen later werd hij van die waarneming ontheven, en nu geschiedde verder gedurende dat jaar de betaling aan de twee Gecomm. Van Lawick en Wardenaar. Alleen in 1807 vindt men een paar gevallen (R. 17 April; 5 Mei; 4 Juni) dat de Commissie Thalman c. s.

eenige gelden ontvangt voor de betaling der producten; zie daarover § 1833. Behoudens deze onbeduidende afwijkingen is derhalve de Gecomm. steeds belast geweest met de koffiebetaling.

Dat, gelijk daareven bleek, in 1719 eene Commissie namens de Regeer. te Tandjoengpoera de aldaar geleverde producten betaalde, zal samenhangen met het gebruik, dateerend uit de eerste tijden van 's Comps. vestiging in Krawang (dus toen er nog geen Gecomm. over den Inl. bestond), dat de Posthouder aldaar direct met de Regeer. correspondeerde (§ 1940 i. f.); gaandeweg zal ook de betaling van Krawang door de handen van den Gecomm. zijn gegaan. § 1180

Dat niet de bevolking maar de Regenten als leveranciers werden beschouwd, bleek § 922. In 1765 spreekt Van der Parra dan ook van de groote sommen, die zij te Bat. verkwisten, § 2005 i. f. In B. 37, 4, 3 ziet men hoe de bevolking in 1776 voor hare betaling afhing van den Regent. Radermacher deelt in 1777 mee (T. N. I. 1856, II, 174), dat de omweging der bovenlandsche pikols in Comps. pikols te Buitenz. geschiedde ten huize van den Regent en dat (ib. p. 167) de Tuiniers hunne koffie aan den Regent leverden tegen betaling. De instructie van 1778 (Bijl. XXXVIII art. 4) bepaalt dat het wegen de taak der Regenten blijft, dat de 4 Rds. per kleine pikol hun zullen worden toegezonden door den Gecomm. en dat (ibid. art. 2) de betaling zal geschieden terstond na de levering door de bevolking. De instructie van 1789 (Bijl. XL art. 19) bepaalt eveneens de betaling aan de bevolking „direct na de leverantie van hunne coffij". Het kan zijn dat van R. 30 Dec. 1777 (waarop de instructie van 1778 gebaseerd is) de gewoonte dateert om de te Buitenz. geleverde koffie, d. i. die van dit regentsch. en van Tjiandjoer, ook aldaar te doen betalen en wel door den Postcommandant § 1044; deze levering en betaling werd aldus onttrokken aan elk toezicht van Regeeringswege. Dat echter reeds vóór gezegden datum de rekeningen van beide regentschappen werden geamalgameerd, blijkt B. 37, 3, 3. R. 28 Maart 1786 verklaart de Command. te Buitenz. dat de betaling der producten zijn werk is; eerder wordt hierover niet gerept. Deze Command. vraagt derhalve gelden aan, die hem dan worden toegezonden (R. 17 Sept 1789, alwaar blijkt dat die gelden ook bestemd zijn voor de Tjiandjoersche koffie; 15 Juli 1791; 7 Juli, 18 Aug. 1797; 19 Juni 1798; 27 Aug., 1 Oct. 1799; 12 Aug. 1800; 26 Juli 1805; 8 Aug., 16 Sept. 1806). Hij rekende, zooals Nederburgh noteert (Consid. p. 129), niet met de Hoofden, maar betaalde de koffie direct aan den kleinen man, doch hij richtte zijne aanvragen niet, zooals men uit de vermelding van al die Resoluties zou kunnen opmaken, tot de Regeering, maar tot den Gecomm. De twee Regenten van Buitenz en van Tjiandjoer hebben daarbij eene gezamenlijke rekening, waarop ook de koffie der Tuiniers voorkomt. Uit Nederburgh's Consideratiën (p. 196) kan men intusschen opmaken dat, alhoewel in jaarverslagen e. d. Tjiandjoer en Buitenz. steeds als één § 1181

worden genoemd, aan het pakhuis de herkomst der verschillende partijen koffie wel bekend was.

Bij R. 30 Dec. 1777 (P. X, 127) wordt voorgeschreven dat de Gecomm. „na het vertrek der Regenten" de betaling zal erlangen van de reeds te Batavia geleverde koffie, hun daarvan de 4 Rd^{s}. per Comp^{s}. pikol zal toezenden en de rest zal inhouden als pikolgeld voor hemzelf en tot schulddelging. R. 31 Dec. 1778 zeggen Craan en Radermacher echter, na vastgesteld te hebben wat voortaan door den kleinen man per pikol zal worden genoten: „De betaling aan den gemeenen man op dezen voet blijvende, kunnen de Regenten het noodige geld van den Gecomm. tot afbetaling der coffij eijsschen" en voorschotten voor zichzelf vragen. Het systeem van het vorige jaar had dus reeds afgedaan. Zoo spreekt Guitard B. R. 15 Oct. 1790 van geld, dat hij den Regent van Krawang „tot vooruitverstrekking" op de koffie toezendt en dat deze weder aan de Tjoetakshoofden behoort ter hand te stellen, die den kleinen man betalen; later komt herhaaldelijk deze toezending van gelden ter sprake. De term voor dit door de Opzieners en den Command. te Buitenzorg aangevraagde geld is „modalgeld" (volgens Klinkert is *modal* in het Tamil: bedrijfskapitaal; Coolsma schijnt het als Soendaasch te beschouwen).

§ 1182 R. 30 Dec. 1777 wordt voorgeschreven (zie § 1903) dat de Opzieners 1°. van elke verzending van producten den Gecomm. kennis moeten geven; 2°. bij de betaling aan den kleinen man present moeten zijn, quitanties moeten vragen van het uitbetaalde, maandelijks rapporteeren welke betalingen zijn gedaan en einde Dec. den eed afleggen op de richtige behandeling dezer zaken; alsdan zullen deze opgaven worden geconfronteerd tegen de maandelijksche rapporten, welke de Gecomm. insgelijks zal indienen, vermoedelijk bij de Commissie Craan-Radermacher, die dan de aanvragen om geld uit 's Comp^{s}. kas voor gezien teekende. Dit gaf dus eenige contrôle op de uitbetaling aan den kleinen man. De betrekkelijke bepalingen werden in de instructie voor de Opzieners (Bijl. XXXVIII art. 1 e. v.) opgenomen, en deze instructie bleef verscheiden jaren van kracht. Niettemin zou men kunnen onderstellen, dat bij bovenvermelde R. 31 Dec. 1778, welke de „voorige gewoonte" der betaling door den Gecomm. herstelde, ook een eind kwam aan de contrôle, door de Opzieners uitgeoefend; ook is het voorschrift van 1789 (Bijl. XL art. 19) wat erg vaag; van die contrôle blijkt evenwel in een brief van Nic. Engelhard dd. 13 Dec. 1791, vermeldend dat in Krawang, ofschoon de afbetaling moet geschieden door den Regent ten overstaan van den Opz., deze laatste zich veroorlooft persoonlijk en alleen haar te verrichten. Of destijds in verder afgelegene regentsch. de betere regeling nog voortduurde, blijkt niet; men mag zelfs vermoeden dat zij ook in Krawang niet werd gehandhaafd, althans R. 6 Maart 1792 spreekt van Krawangsche Tjoetakshoofden, die het hun door den Regent verstrekte koffiegeld hebben verduisterd, hetgeen intusschen

wel op het modalgeld doelen kan. Nederburgh, die (Consid. p 144) vermeldt § 1183
dat in de oostelijke regentsch. de Regenten in tegenwoordigheid van den Opziener de hun toegezonden voorschotten verdeelen onder de Tjoetakshoofden (die dan, blijkens de correspondentie van N. Engelhard, „aannemen" een zeker quantum koffie te leveren), dringt er (ibid. p. 243) op aan, dat in die oostelijke regentsch. de Opzieners evenals te Buitenz. tegenwoordig zullen zijn bij de ontvangst door de Regenten van de hun toegezonden koffiegelden, en wel „omdat de distributie van dit geld in het regentschap door de Hoofden van elk district insgelijks ten bijwesen van den Opziener dient te geschieden" (zij wisten dus, naar het schijnt, niet hoeveel de Regent ontving); de Opz. moest tevens controleeren dat de Regent het geld „niet somtijds in negotie of tot andere eijndens" aanwendde. Dat Opzieners inderdaad toezicht oefenden, blijkt uit de door den Opz. van Bandoeng in 1799 overgezonden lijsten van Hoofden die producten hebben geleverd, welke in zijne tegenwoordigheid zijn betaald, met vermelding der hoeveelheid producten en van het betaalde bedrag; of de kleine man in tegenwoordigheid van den Opz. werd betaald, blijkt daarbij niet; eerder zou men er uit opmaken dat alles werd afgehandeld tusschen den Opz. en de Hoofden, en aangezien, zooals beneden blijkt (§ 1231 i. f.), de Gecomm. er eene eer in stelde om zich niet met de betaling aan den kleinen man te bemoeien, werd, zooals Neun R 4 Oct. 1796 terecht aanmerkt, „aan de Europeese opsigters de deur g'opend" tot „willekeurige knevelarijen". Wel leest men in de instructie voor Maijer en Keijer dd. 15 Juli 1800 „dat de Regent zowel als de Opziender aansprakelijk is voor de prompte uitdeeling van het coffijgeld" (precies zoo in die voor Van Lawick, Bijl. XLIII art. 8), doch de rol van den Opz. was daarbij denkelijk vrij onbeduidend. Duidelijk blijkt dit laatste uit R. 15 Febr. 1805, waarbij wordt goedgekeurd § 1184
dat Pieter Engelhard wegens knevelarijen, gepleegd door Krawangsche Tjoetakshoofden, heeft verordend dat „voortaan onder het onmiddelijk op- en toezicht van den Adipattij van Crawang en den Commandant van Tanjongpoura, die tegelijk Opziender is over de Crawangsche koffijplantagiën, de afbetaling van de koffij aan de gemeene man zal geschieden in de hoofdnegorij, direct bij de leverantie van dat product"; de „mindere Hoofden" worden uitgesloten van elke beheering van gelden, op de koffie vooruitverstrekt, en den Gecomm. wordt gelast „deze wijze van afbetaling algemeen te maken en in alle de regentsch. te introduceeren". Wat dit laatste beduidt, is niet geheel helder, in verband met de hierbeneden vermelde en bij dezelfde Resolutie vastgestelde betaling der koffie te Karangsamboeng, Tjikao enz. Vermoedelijk is de tegenstrijdigheid niets dan eene slofheid van den G.-G. Siberg, naar wiens marginale dispositieven op Pieter Engelhard's rapport de R. 15 Febr. 1805 wel zal zijn opgesteld. Overigens noteer ik dat de betaling der koffie direct bij de inlevering nog heden als een desideratum wordt beschouwd; zie Brooshooft, Ethische koers p. 52.

Naar het schijnt had de betaling steeds plaats in de hoofdnegorij, alwaar de Tjoetakshoofden in den regel woonachtig waren. Uit P. XIV, 339 zou men opmaken dat bij R. 30 Sept. 1806 de heele betaling der koffie van de Regenten werd overgedragen op de Opz.; dit is echter onjuist: er wordt alleen gelast dat de koffie, welke aan de drie kleine pakhuizen te Tjiandjoer, Tjiheulang en Soekaradja wordt ingeleverd (tot welker oprichting in Jan. van dat jaar was besloten, § 1046), door de Opz. wordt betaald, waartoe hun hoogstens 1.000 Rd^s. per pakhuis zal worden ter hand gesteld; zie ook Bijl. XLIII art. 9. Het principe der aanneming ook van zeer kleine partijen was in 1797 ten opzichte van de peper vastgesteld (§ 1402), terwijl men § 1022 bespeurt dat in Tanggeran de koffie zelfs bij de gantang kon worden ingeleverd. Er was in dat regentsch. geen klein pakhuis; daarom worden bij R. 21 Oct. 1806 de „mandadoors", d. i. dorpshoofden, en de Tjoetakshoofden belast met den opkoop in kleine partijen, en afgeschaft wordt de betaling door den Regent, waartegen, zooals Van Lawick verklaart, dit groote bezwaar bestond, dat „de Inlander maanden lang naar de betaling wagten moet, totdat de nodige verdelingen tusschen de gezamentlijke coffijleveranciers zijn gemaakt". Dit zal te voren overal zoo zijn geweest, zooals volgt uit bovenvermelden last om de koffie te betalen „direct bij de leverantie".

§ 1185 Verder was bij bovenvermelde R. 15 Febr. 1805 besloten, een afzonderlijk Opz. te plaatsen te Karangsamboeng om de koffie van Soemedang, P. moentjang en het Bandoengsche Timbanganten in ontvangst te nemen en af te leveren aan den aldaar tevens te plaatsen Opziener van den Cheribonschen Resident; eerstgenoemde wordt nu belast met de betaling der door hem ontvangen koffie, en te Tjikao wordt evenzoo een apart Opziener tot betaling der aldaar geleverde koffie gelegd, zoodat het te Buitenz. geldende systeem nu ook op deze beide plaatsen wordt ingevoerd, waarbij „het doen van vooruitverstrekkingen" vervalt; eindelijk werden de Commandanten van Tanggeran en Tandjoengpoera belast met de ontvangst en betaling der Tanggeransche en Krawangsche koffie, en werd te Lengkong een persoon geplaatst tot datzelfde doel, die echter met betaling wel niet veel zal hebben te maken gehad, wel met de ontvangst en doorzending der koffie van Tjiandjoer en Buitenz., zooals R. 12 Maart 1805 wordt te kennen gegeven. Hiermee verviel dus alle bemoeiing der Regenten met de uitbetaling; wij zagen echter dat in Tanggeran sommige Hoofden met de betaling van bij kleine partijtjes geleverde koffie belast werden, en uit R. 23 Mei 1806 vergeleken met 29 Juli 1806 maak ik op dat ook in Krawang nog wel eenig koffiegeld door handen van den Regent ging.

§ 1186 *Contrôle op de jaarrekening.* Over de eeden, speciaal den jaarlijkschen eed van trouwe behandeling, zie § 1731 noot 1.

Uit B. 37, 9, 4 bespeurt men dat reeds in 1764 was voorgesteld om de contrôle te doen geschieden door eene Regeeringscommissie. Wij zien § 1280

dat de Commissie Craan-Radermacher bij R. 4 Dec. 1777 de contrôle kreeg op de financieele administratie der koffielevering. Uit § 1285 valt af te leiden dat na de opheffing dier Commissie de G.-G. Alting persoonlijk zekere contrôle uitoefende. Zij zal echter niet veel hebben beduid en is waarschijnlijk geheel verdwenen sedert, ingevolge de bepaling van 31 Dec. 1784 (kort na de optreding van diens neef Rolff), „voortaan door den Gecomm. bij de leverantie van coffij aan de Regenten de betaling (*zou worden gedaan*) na voorige gewoonte". Hoe weinig dergelijke contrôle beteekende, ziet men aan de nogal belangrijke jaarrekening van Heemraden, welke geregeld werd gecontroleerd door eene Commissie uit den Raad van Justitie, die echter niets te zien kreeg dan een korten staat van inkomsten en uitgaven, zoodat de contrôle eene bloote formaliteit werd, op eenigszins plechtige wijze afgespeeld en misschien door een dinertje gevolgd. Trouwens, reeds in het midden der 17e eeuw merkte Tavernier (o. l. III, 199) op dat de contrôle op het beheer van het Bataviasche hospitaal, welks Binnenregent schatten verdiende door knoeierij met de verstrekkingen aan de zieken, eens per jaar geschiedde door eene Commissie ad hoc, eveneens uit den Raad van Justitie, doch steeds after dinner; de Binnenregent zorgde er dan voor dat de heeren het goed hadden en in eene stemming kwamen om alles te teekenen wat hun werd voorgelegd.

Ook in Amsterdam was de contrôle op de financiën, althans wat de § 1187
kennisneming door de belanghebbende belastingplichtigen betrof, al evenzeer eene formaliteit geworden (Bontemantel I, 112); men vergelijke verder de O.- en W.-Indische Post nº. 31 p. 344 over de komedie der oproeping van Participanten tot het verkiezen van gecommitteerden ter verifieering der rekeningen van de O.-I. Comp. in Nederland, welke gecommitteerden dan al lang te voren door Bewindhebberen waren benoemd en nooit rapport uitbrachten; zie ook Klerk de Reus o. l. pag. 183 over het schijnvertoon der financieele contrôle van de Staten-Generaal op de Compagnie.

Uit S. R. 27 Nov. 1798 blijkt, dat de Gecomm. de door de Regenten afgegeven quitanties van ontvangen koffiegelden bij den Directeur-Generaal indiende, zoodat de R. 4 Dec. 1777 ingestelde doorloopende contrôle op de verstrekking van koffiegelden, eerst uitgeoefend door eene Commissie, later door den G.-G., toenmaals niet meer bestond. Het eerst vind ik die quitanties vermeld R. 5 April 1796; daarna komen zij herhaaldelijk voor (R. 31 Mei 1796; 24 en 28 Febr. 1797; 4 Mei en 26 Juni 1798; 4 April 1800; 17 Maart 1801; 2 April 1802; 1 Febr., 20 April, 4 Oct. 1803; 3 Febr. 1804; 29 Juli, 7 Oct. 1806); zij gaven natuurlijk geene zekerheid dat de Gecomm. niet een deel der koffiegelden had ingehouden ter verrekening bijvb. van geleverde handelsartikelen. Van dezelfde twijfelachtige waarde waren daarom ook de quitanties der Opzieners en Pakhuismeesters (die insgelijks handelsrelaties onderhielden), vermeld R. 26 Juli, 25 Oct., 13 Dec. 1805; 29 Juli 1806.

Hoe in oudere tijden de jaarrekening werd opgemaakt, is mij niet

bekend; vermoedelijk was zij niets anders dan het jaarverslag, door den Gecomm. gewoonlijk einde December ingediend en veelal een model van onbeduidendheid, weinig anders vermeldend dan het aantal pikols geleverde producten. Men vergelijke de rekening, waarmee de Regent van Tjiandjoer zich in 1776 moest vergenoegen B. 37, 5 e. v.).

§ 1188 Sedert het optreden van Craan en Radermacher werden die rapporten wat zakelijker; de cijfers der financieele administratie nemen daarin echter niet veel plaats in. Het eerste met uitvoerige rekeningen gestaafde jaarrapport is dat van Nic. Engelhard dd. 2 April 1800, dus over het dienstjaar 1799. Waarom juist dit zooveel omvangrijker was dan zijne vroegere rapporten, is niet te zien, tenzij hij eene promotie wilde rechtvaardigen; immers dat de jaarrekening werd gecontroleerd door eene Commissie ad hoc, was niet dit jaar voor het eerst het geval (bij R. 28 Maart 1800 werden de Negotieboekhouder en de Eerste Suppoost der Generale Directie daartoe in commissie gesteld): reeds het jaarverslag B. R. 31 Dec. 1789 (het eerste van Guitard) wordt „voor de afreekening" geteekend door eene Commissie, en Nederburgh (Consid. p. 144) zegt dat deze Commissie geregeld werd benoemd en gewoonlijk bestond uit „den Groot-Kassier, den Suppoost van het Comptoir der Generale Directie of den Negotieboekhouder dan wel den Groot-Winkelier". Nergens blijkt dat die Commissie ooit eenige aanmerking heeft gemaakt.

Over de waarde van het (in originali bewaard gebleven) jaarverslag van Nic. Engelhard over 1799 kan men oordeelen naar het extract in P. XIII, 110 e. v. Bij R. 3 Juni 1800 wordt nu voorgeschreven, omdat Engelhard's „manier van rekenen duidelijk en klaar is, dezelve tot een permanent voorbeeld te laaten dienen"; den Visitateur-Generaal der Indische negotieboeken (den ambtenaar die onder de Comp. eenigermate de rol der hedendaagsche Rekenkamer vervulde) werd gelast, „de rekeningen, die voortaan door den Commissaris over den Inl. bij het gewoon jaarlijks rapport zullen worden overgelegd, te examineeren en te confronteeren, alsmede toe te zien of dezelve op den voet als deze zijn ingericht, en van zijne bevinding telkens aan deze Regeering te dienen van bericht". Sedert 1800 vindt men de Commissie bij de afrekening vrij geregeld vermeld, het eerst R. 13 Maart 1801; reeds R. 11 Dec. 1801 echter wordt op voorstel van den Gecomm. Pieter Engelhard, teneinde aan de Regenten onkosten te besparen, bepaald dat „zodanige Regenten als hij nodig oordeelen zal" niet bij de te Batavia te houden afrekening tegenwoordig zullen behoeven te zijn; deze zou geschieden ten overstaan der Commissie, waarna de rekeningen der afwezige Regenten hun
§ 1189 ter teekening zouden worden toegezonden. Aldus verloren de Regenten alle kans op reclame bij de Commissie, en daar niemand met hen mocht correspondeeren, waren zij geheel overgeleverd aan den Gecomm. De afrekening over 1802 werd bij R. 25 Jan. 1803 op dezelfde wijs geregeld; hier blijkt ook dat geeneen Regent het vorige jaar was opgeroepen. Op dezelfde manier

zou ook de rekening over 1803 worden behandeld (R. 22 Nov. 1803), doch bij R. 24 Jan. 1804 werd deze verandering gemaakt, dat de Regenten van Krawang, Adiarsa en Tanggeran toch werden opgeroepen, terwijl de afrekening met de andere Regenten zou geschieden te Tjiandjoer. Dit alles op voorstel van den Gecomm. Het kan zijn dat de bezorgdheid voor de sommen, die hij reeds van de Regenten had te vorderen, hem inderdaad noopte, hun onkosten te besparen; even waarschijnlijk is echter, dat hij aanrakingen van de Regenten met Bataviasche ambtenaren wilde voorkomen. Ook over 1804 had volgens R. 4 Jan. 1805 de afrekening ten overstaan van den Negotieboekhouder en den Eersten Suppoost plaats te Tjiandjoer, die met Krawang en Tanggeran weer te Batavia. Na den val van Pieter Engelhard verklaart de G.-G. Wiese R. 27 Dec. 1805, dat in het verslag der Commissie Walbeeck c. s. „redenen gevonden worden om in twijfel te trekken of de jaarlijksche opneem der rekening van de Regenten wel met de vereischte aandagt aan de zijde van de daartoe benoemde Commissiën is geschied, en of de Gecommitteerden tot en over de zaaken van den Inlander indertijd aan die Commissiën eene volkomene inzage en een onbewimpelde opening van den staat en oorzaken der schulden van de Regenten hebben voorgedragen". De Regenten bevonden zich destijds te Batavia, daarheen opgeroepen om door den G.-G. te worden gehoord omtrent de punten van aanklacht tegen Van Lawick en Pieter Engelhard (zie diens personalia, I, 91 e. v.); de afrekening over 1805 werd geconfronteerd door de Commissie Walbeeck c. s., en reeds daaruit bleek voldoende dat de jaarrapporten onbetrouwbaar waren (§ 918) en de afrekeningen „duister of chimerisch" (§ 1245), waarom aan die Commissie bij R. 11 Maart 1806 wordt opgedragen, „de pretense jaarlijksche afrekeningen" sedert 1797 na te gaan. Dit geschiedt. Het resultaat was, wat de oudere re- § 1190
keningen betrof, vermoedelijk daarom nogal gunstig, omdat de Commissie door het ontbreken der noodige bescheiden niet in staat kan zijn geweest alles behoorlijk na te gaan. Sedert echter de jaarrekening over 1799 tot model was genomen, was de contrôle gemakkelijker geworden, en de Commissie ontdekte dan ook weldra dat zelfs de nacijfering door den Visitateur-Generaal niets te beduiden had gehad; dat bijvb. geene aanmerking was gemaakt op Pieter Engelhard's geknoei met de zilver- en papierrekening en het agio. Hoe onbeduidend de rapporten van den Visitateur-Generaal waren geweest, ziet men bijvb. B. R. 6 Sept. 1804: in de rekening over 1803 worden eenige fouten van een paar rijksdaalders aangewezen, maar heel geen aanstoot genomen aan de zonderlinge rente- en agiobecijfering. Het napluizen der rekeningen door den Visitateur-Generaal diende dus alleen om den Gecomm. te dekken; toen Pieter E.'s oneerlijke praktijken waren aangetoond, verschool hij zich dan ook achter de accoordbevindingen, door deze financieele autoriteit aan zijne rekeningen verleend. Terecht noemde later Daendels (bij De Jonge XIII, 350) den Visitateur-Gen. „eenen ondergeschikten ambtenaar, die alle

zijne bevindingen moest brengen onder het oog der Hooge Regeering en in alle pointen van derzelver decisie afhing", en die niet durfde opkomen tegen de leden der Regeering, welke „de hoofden waren van de onderscheidene administratiën (*zooals de Directeur-Generaal*), collegiën (*dit slaat op het presidium van de rechterlijke Collegiën, Weesmeesteren, Heemraden e. d.*) of buitencomptoiren (*bedoeld worden de beschrijvingen der buitenkantoren door de Raden, die elk in zijn ressort alles te zeggen hadden, zie I, 9*), waarvan het hem incumbeerde de abuisen aan te toonen". Zooveel te minder, mag men er bijvoegen, durfde de Visitateur den Gecommitteerde aan, die gedekt werd
§ 1191 door den G.-G. Terwijl wij elders de door Pieter Engelhard gepleegde knoeierijen bespreken, merken wij hier alleen op, dat daarop nooit, vóór de Commissie tot opneming der Bovenl. optrad, aanmerkingen van eenige beteekenis waren gemaakt van de zijde der controleerende ambtenaren. Daarna volgden een paar goedgemeende verordeningen: R. 21 Nov. 1806 bepaalt dat de Gecomm. „met het in gereedheid brengen der afreekeningen met de bovenlandsche Regenten" klaar moet zijn twee weken na afloop der koffielevering „ten einde de Regenten niet nodig hebben vóór dien tijd af te komen"; bij R. 29 Dec. 1806 wordt besloten hen tegen 10 Jan. 1807 op te roepen Dat de afrekening over 1807 te Batavia is geschied, volgt uit het genoteerde in § 2621. Op te merken valt nog, dat bij R. 9 Dec. 1806 het model eener rekening werd goedgekeurd, ontworpen ingevolge R. 11 Maart 1806 door de Commissie Walbeeck c. s.; tevens werd thans voorgeschreven welke bijlagen de rekening behoorden te begeleiden; over het geheel verschilden deze niet van die der vroegere rekeningen, zoodat, bij ontstentenis eener onafhankelijke Rekenkamer, de contrôle weinig verbeterde; de bepaling dat op de rekening geene posten mochten paraisseeren die geene „directe betrekking hebben tot of in een wezenlijk verband staan met de leverantie van producten", beduidde weinig, daar bijvb. een of andere hommage gemakkelijk kon worden ondergebracht op eene tweede rekening, welke door den Gecommitteerde kon worden gehouden van dergelijke meer intieme zaken. Dat dit laatste werkelijk het geval was, blijkt in § 2672.

§ 1192 *Muntsoort.* Wij willen dienaangaande natuurlijk alleen zooveel noteeren als wij tot ons onderwerp van noode achten. Over de eerste tijden zie men § 391. R. 30 Aug. 1695 lezen wij dat de Jacatrasche peper wordt betaald tegen „ses Rd^{s}. aan payement" d. i. klein zilvergeld; R. 5 Febr. 1697 dat payement in het Cheribonsche „en meest over geheel Java kennelijk en in gebruik is" en de Comp. goedkooper uitkomt dan Spaansche matten, waarin de Cherib. Vorsten liever betaald wenschten te worden. Wij zagen in § 1114 dat ook Chastelein het in 1705 een voordeel achtte, dat de Comp. hare Jacatrasche producten in payement zou kunnen voldoen; vergel. B. 27, 4. Deze muntsoort werd daarna zoo gewild, dat de Cheribonsche Vorsten D. 24 Oct. 1730 vragen „dat den rijs als eertijts betaalt mag werden met payement" en

niet met ducatons. B. R. 14 Aug. 1731 verzoeken de Regenten van Tjiandjoer, Kampongbaroe en Djatinagara „een agste off tiende part van 't (*koffie*) geld te laten betalen in nieuw payement" bij wijze van gunst. Een brief naar Cheribon dd. 6 Maart 1737 toont dat derwaarts gaan 38.000 Rd^s. in ducatons, 10.000 in payement, 2.000 in duiten. Nederburgh schrijft in 1796 dat Nic. Engelhard de Regenten steeds betaalde „in zuivere contante specie, namentlijk dukatons, Spaansche realen, payement en duijten". Wat rijksdaalders aangaat, Radermacher zegt (Verh. B. G. I, 64): „De munten zijn de rijksdaalders en stuivers; bij deezen worden de rekeningen opgemaakt, doch de munt er van niet gebruikt; dus moeten zij slechts aangezien worden als een rekenpenning". Stuivers waren vroeger echter wel in omloop geweest. Wanneer men bijvb. R. 9 Nov. 1804; 15 Dec. 1807 leest, dat behalve eene zekere som rijksdaalders ook een bedrag „aan Spaanse matten" wordt bestemd voor de betaling der koffie, is dit niet aldus op te vatten dat eerstgenoemde som inderdaad in rijksd. werd verstrekt. Eene enkele maal worden producten be- § 1193
taald in goud; zoo R. 21 Juni 1700 de Krawangsche in gouden ducaten; R. 24 April 1708 gaan wegens gebrek aan payement gouden ducaten naar Cheribon; R. 1 Mei 1789 vraagt de Comp. op assignatie 100.000 Rd^s. ter betaling van koffie en wel voor $^2/_3$ in Nederlandsche gouden ducaten, ducatons of Sp. matten en voor $^1/_3$ in andere in Indië gangbare zilveren speciën. R. 24 Juli 1789 wordt den Gecomm. voor productenbetaling 24.000 Rd^s. in goud gegeven. Men moet overigens aannemen dat in den regel betaald zal zijn in Spaansche matten (veelal eenvoudig „Spaans" genoemd) en ducatons met toevoeging van zilveren ropijen (zie § 1199) en kleiner zilvergeld, alles verrekend in rijksdaalders en stuivers.

Omtrent het gescharrel met de waardebepaling der zilveren speciën zie Mr J. P. P. van Zuijlen van Nijevelt in Bijdr. tot de kennis der Nederl. en vreemde Koloniën, 1847, p. 361 e. v.; Netscher en Van der Chijs o. l. pag. 18 e. v.; vooral M^r. N. P. van den Berg's artikel *Muntwezen* in de Encycl. van N.-I. Voor het tijdperk waarmede wij hier te doen hebben geldt Valentijn's aanteekening (IV, 1, 356) dat de rijksdaalder te Bat. is 48 zware of 60 lichte stuivers en op rekening van verdiende soldijen 64 lichte stuivers. Bij de koffierekening geldt hij 48 st., d. i. 2 gulden 8 st.; dat de Gecomm. de Regenten zou hebben bedrogen met het verschil tusschen zware en lichte munt, blijkt niet. De Spaansche mat, dollar of piaster (in oudere tijden rekende § 1194
men bij realen, die in de tweede helft der 18^e eeuw daarmede worden gelijkgesteld; zie het artikel *Spaansche mat* van M^r. N. P. van den Berg in de Encycl. van N.-I.) leende zich echter zeer tot knoeierij, omdat hij een aan fluctuatie onderhevigen koers had, vooral afhankelijk van het vertrek der Chineesche jonken, die altijd groote partijen van deze munt meenamen. Eigenlijk gold de mat 60 st.; in den handel echter, bij grootere hoeveelheden, deed hij 64, welk laatste cijfer echter aan sterke koersverandering onderhevig was (Hofhout o. l.

pag. 75; Radermacher u.s.; P. VII, 792). Terwijl op laatstvermelde plaats anno 1764 wordt gezegd: „Nooit wordt de 100 p^{s}. op minder dan 130 rijksdaalders gerekend", ziet men elders (P. V, 207; 344) de 100 officieel gelijkgesteld met 125 rijksd.; vergel. echter P. X, 802. In 1786 (Verh. B. G. IV, 2^{e} dr. p. 311) wordt ervan gezegd: „op Bat. gangbaar voor Rd^{s}. $1^{1}/_{4}$ het pees, doch in meenigte worden de 100 ingewisseld voor $133^{1}/_{3}$ tot 138 Rijksd nadat de cours is". Waar van koffiebetaling sprake is, geldt hij 64 st. (B. R. 23 Mei 1806; journaal Thalman c s. 23 Nov. 1807). De ducaton was in verschillende soorten in omloop, ongekartelde à 78 st., gekartelde à 80 st. „hoewel niet zwaarder dan de eerste"; meestal is er sprake van eerstgenoemde soort, gerekend à 13 schellingen (Canter Visscher o.l. pag. 108; Hofhout p. 108 enz.). Over andere zilveren munten behoeven wij niet te spreken; er waren allerlei soorten, veelal vervalscht en gesnoeid, in omloop en de waardebepaling van de zijde der Regeer. maakte de verwarring nu en dan nog grooter.

Als kleingeld, benoodigd voor de betaling der koffie, worden R. 12 April 1787 vermeld „schellingen, dubbeltjes en duiten, als onder den Inlander het geriefelijkste en ook meest gewild zijnde". In 1786 (Verh. B. G. IV, 2^{e} dr. p. 308) lezen wij dat nieuwe dubbeltjes 10 duiten in Indië doen, oude „van hetzelve gehalte en gewigt doch gemeenlijk besnoeit" maar 8; de schellingen nieuwe 30, oude 24 (ib. p. 317). Over dubbeltjes zie B. 50, 46, 4 en over stuivers B. 50, 15, 2. De stuiver wordt, waar van koffie sprake is, op 4 duiten gerekend. Reeds in een brief naar Tandjoengpoera dd. 15 Maart 1738 wordt vermeld dat op den rijksdaalder 192 duiten gaan, dus op den stuiver 4; zie voorts De Jonge X, 209; XI, 131; P. VII, 797; XII, 349; vergelijk P. IV, 201. De duit is 4 penningen (P. VII, 793; B. 34, 24, 4); deze penningen zijn denkelijk de pitjes, vermeld P. V, 112 en 132 als van Comp^{s}. wege vervaardigd. In Verh. B. G. IV, 2^{e} dr. p. 380 leest men dat vroeger (vóór 1786) 4 looden pitjes op een duit gingen, maar nu niet meer gangbaar zijn; dit was eene heel andere munt, dan de veel goedkoopere Cherib. pitjes; de „reaal pitjes" gold in Cher. anno 1795 (zie T. N. I. 1879, II, 203) 35 stuiver; nog in 1813 werd aldaar de aanmaak van pitjes verpacht. Elders (De Jonge XI, 481) worden, naar het schijnt, penningen van 2 op den duit vermeld, denkelijk de Japansche koperen pitjes; althans J. G. Worms, die in 1710 te Bat. kwam, zegt (o.l. pag. 88) dat van de Jap. koperen pitjes met vierkant gat er daar 10 in den stuiver gaan. Uit de Afg. patr. miss. 31 Dec. 1751, welke het op Java in omloop brengen van halve duiten noteert (zie B. 34, 24, 4), blijkt tevens dat de Comp. te Samarang voortging met het munten van „metale pitjes" uit defect geschut.

§ 1195 *Duiten en bonken.* Omtrent het gescharrel met de koperen munt zie M^{r}. N. P. van den Berg's artikel *Muntwezen* in Encycl. van N.-I.; wij kunnen dit hier overigens terzijde laten, omdat eerst met de invoering der bonken de koffiebetaling daarin betrokken wordt.

In 1688, zegt Mossel (P. VII, 55), toen de Japansche koperen pitjes wegbleven, ontbood de Regeer. duiten uit Nederland „om die voor een oortje uit te geven"; zie daarover R. 20 Jan. 1688; het bedrag zou maar 2 à 3.000 Rd^{s}. zijn. Nadat bij R. 13 Juni 1724 de Nederl. duiten gangbaar waren verklaard, werden zij reeds bij R. 21 Dec. 1725 weder buiten omloop gesteld, omdat particulieren deze munt gingen invoeren om het daartegen ingewisselde zilver met groote winst te exporteeren. Bij R. 18 Oct. 1727 kwam de Regeer. op dit laatste besluit terug. De duiten waren in 1726 voor 't eerst voor de Comp. op de Hollandsche munt geslagen (T. B. G L, 42), maar in den beginne waren zij weinig gewild. D. 20 April 1731 schrijft de chef van het mijnwerk te Soekawajana, dat zij daar even bezwaarlijk in omloop zijn te brengen als de ducatons. Bij R. 16 Aug. 1731 wordt het bescheiden sommetje van 25 Rd^{s}. in duiten naar Cheribon gezonden, met last die aldaar in omloop te brengen. Bij R. 13 Nov. 1733 wordt besloten tot de invoering der duiten in de Cherib. Preangerlanden ondanks den tegenstand der Sultans, die tot dusver de voordeelen genoten uit den aanmaak van pitjes; het geschiedt op verzoek der betrokken Regenten. R. 4 Aug. 1733 leest men dat de Sultan van Bantam heeft aangenomen de duiten in zijn rijk gangbaar te maken en R. 16 Maart 1734 dat ook de Cherib. Sultans die hebben gangbaar gemaakt. Een brief naar Cheribon dd. 16 Sept. 1735 dient ter begeleiding van 40.000 Rd^{s}. in ducatons en 10.000 in duiten, „welke copere munt speciaal gezonden werd om daarmede de Prianger Hoofden, die, na hare saken alhier te hebben verrigt (*d. i. bij de optreding van Patras zich zijn komen vertoonen*) naar haar land sijn gereverteert, navolgens haar gedaan versoek voor een gedeelte te betalen de door haar geleverde coffijbonen en deselve voorts te voldoen met grof geld". De Afg. patr. miss. dd. 16 Dec. 1735 zegt dat in het afgeloopen jaar ter betaling van producten naar Cheribon zijn verzonden Rd^{s}. 115.000 in ducatons, 23.000 in Nederl. payement en 12.000 in duiten. Eerst sedert omstreeks 1760 begonnen de duiten op Java meer in trek te komen (De Jonge XI, 39 en 131; Berigten Hist. Genootsch. Utr. V, 2, 202), zoodanig dat R. 4 Nov. 1763 een nijpend gebrek aan die muntsoort constateert. In 1764 en ook later werden duiten ook in Indië gemunt. Bij R. 3 Jan. 1769 (P. VIII, 563) wordt de invoer van koperen kèpèng's in het gansche Comp^{s}. gebied op het eiland Java verboden ter bevordering van de in omloop brenging der Comp^{s}. duiten; de verschillende soorten kèpèng's vermeldt De Jonge XI, 152. Volgens Dirk van Hogendorp (Stukken rakende Oost-Indië, p. 278) werden van 1771 tot 1780 per jaar gemiddeld bijna $10^{1}/_{2}$ Millioen stuks duiten naar Indië gezonden, hetgeen voor de Comp. een aanmerkelijk voordeel opleverde. In de Cheribonsche Preangerlanden hadden anno 1787 (De Jonge XII, 126) de pitjes geheel de plaats geruimd voor de duiten; in de Sultanslanden en Gabang waren zij echter nog steeds in omloop.

§ 1196 De Engelsche oorlog deed den duitenaanvoer uit Nederl. ophouden (P. X, 658); men dacht er reeds R. 6 Febr. 1783 over (P. X, 650; 652) om het Japansch koper „bij enkelde staven" (1) als kleingeld in omloop te brengen, maar eerst bij R. 29 April 1796 wordt wegens ondervonden technische moeielijkheden om van die kopersoort duiten te vervaardigen in verhouding tot de bestaande behoefte, besloten „de staaven van het gemeld koper tot stukken van 1, 2, 3 en 4 lood te kappen en op die stukken een stempel te slaan". Bij plakkaat van 26 Mei 1796 werden die stukken tot gangbare munt verklaard en wel die van $1^1/_2$ lood (eene vinding van Siberg, zie J. P. Moquette in T. B. G. LI, 227) ter waarde van 4 Holl. duiten of een zwaren stuiver, die van 3 lood voor 8 duiten of een zwaar dubbeltje; als kleinere pasmunt werd tegelijk een tinnen duit in omloop gebracht ter waarde van een Holl. duit, die echter reeds het volgend jaar werd ingetrokken. Op deze intrekking slaat, hetgeen de Commandant van Buitenz. 24 Mei 1797 aan Nic. Engelhard schreef, dat hij niet gelooft dat er voor 2.000 Rd^s. aan tinnen duiten in de Bovenl. circuleeren; hij ontvangt daarop 1.500 Rd^s. koperen munt ter inwisseling van de echte tinnen duiten (want er waren ook veel valsche). In 1799 stokte de bonkenaanmaak eene poos en werden metalen stuivers aangemunt (Moquette l. l. pag. 240). Bij R. 28 Jan. 1803 werd het gewicht der bonken (2 en 1 stuiver) gereduceerd tot $2^1/_2$ en $1^1/_4$ lood. Bij R. 15 Febr. 1803 werden naast de koperen stuiver- en tweestuiversstukken, die eene hooge innerlijke waarde hadden, ook 8-stuiversstukken in omloop gebracht, van $8 \times 1^1/_4$ lood, dus van 10 lood; bij R. 17 Jan. 1804 ook stukken van $^1/_2$ st. of 2 duiten, zwaar niet $^5/_8$ maar $^1/_2$ lood; deze laatste werden bij R. 14 Mei 1805 aan de circulatie onttrokken, omdat zij te veel werden nagemaakt. Nadat weder ettelijke malen stukken tot de bovenvermelde waarden waren geslagen, werd bij R. 13 Maart 1809 eene nieuwe munting verordend van lichtere bonken à 1 stuiver, en bij R. 21 Sept. 1809 eene van 2-stuivers bonken van $1^1/_2$ lood, en besloten de vroeger vervaardigde bonken uit te geven tot het dubbele of ongeveer het dubbele der in 1796 bepaalde
§ 1197 waarde; men zie de verschillende bepalingen P. XV, 882. Hierdoor werd wel verholpen dat de oudere bonken eene aanmerkelijk grooter innerlijke waarde hadden dan de jongere, en werd dus zekere eenparigheid nagestreefd, doch het kopergeld kreeg aldus eene fictieve waarde, die natuurlijk de nadeeligste gevolgen moest hebben voor het dagelijksch verkeer. Er werd zooveel vervalscht, dat volgens den heer J. P. Moquette nog heden ten dage veel meer valsche dan echte bonken uit deze jaren worden aangetroffen, en

(1) Kämpfer zegt (o. l. pag. 78) dat deze staven „ontrent anderhalve span lang en eene vinger dik" zijn; ibid. p. 263: „ontrent een span lang en nabij een duim dik". Volgens Langhansz (o. l. pag. 527) zouden zij er uitzien als „unser Siegellack oder also lang und dicke sein".

daaronder exemplaren van geen zesde part van het goede gewicht. Proc. 17 Sept. 1813 zegt de Regeer. dat onder het vroegere bestuur duiten in omloop waren gebracht „very far beyond their intrinsic value (*over de lichte duiten van Daendels zie Moquette p. 281*), and they are naturally liable to become depreciated"; de bonken „were established as legal tender or enforced as current coin of the Colony, but the public convenience brought them into general use and their weight being nearly equal in value to the rate at which they passed, they were preferred to the copper doits of the late Government", totdat Daendels de bonken doorkapte en de snoeiers vrij spel kregen. Mr W. C. Mees (Het muntwezen van Nederl. Indië, p. 20) merkt op dat, aangezien bij de bonkenfabricatie de „bij kopermunt zoo hoogst aanzienlijke kosten van vervaardiging bijna geheel wegvielen, het zich begrijpen laat dat het Indisch Bestuur van dit ellendige ruilmiddel, niettegenstaande de depretiatie, nog groote hoeveelheden met voordeel in omloop kon brengen". G. F. Meylan schrijft in 1825 (bij Van de Graaff, o. l. II, 252) dat Daendels in zijne maatregelen „door de Chinezen trouw bijgestaan geworden is, die nog eens en tweemaal de reeds vervalschte bonken hebben gesmaldeeld, door welke zij tot op bijna een achtste van derzelver oorspronkelijke waarde zijn verminderd geworden". Ook waren de bonken al lang vóór de doorkapping nagemaakt met minwichtige stukken (P. XIV, 172 e.v.).

Wat den vorm dezer muntstukken betreft vergelijke men de afbeel- § 1198
dingen bij Netscher en Van der Chijs, De munten van Ned.-Indië, plaat IV, VI, VII, IX, en vooral de photo's bij Moquette, T. B. G. LI, 324 e. v. De officieele benaming is „Japansche kopermunt", zooals P. XII, 262. Dit kan aanleiding geven tot verwarring, aangezien hieronder ook kunnen worden verstaan de in 1784 en 1788 op Java's N. O.-Kust in omloop gebrachte Japansche koperen pitjes (P. X, 698; XI, 6); dit zijn (zie Valentijn IV, 1, 356) de bekende Japansche koperstukken met een vierkant gat; bij R. 10 Juni 1800 en andermaal bij R. 23 Jan. 1807 werden zij ook te Batavia in omloop gebracht; ook werd met eene Chineesche kongsi (P. XIV, 431) een contract gemaakt voor de levering van Chineesche pitjes.

Volgens Rigg is de Soendasche benaming der bonken: „wang balok"; dit laatste woord houdt hij voor het Hollandsche *balk*, wat wel waarschijnlijk is. Daaruit volgt dan echter dat de Hollandsche benaming eigenlijk *balken* moet geweest zijn; en wanneer men nu ziet dat Pfyffer von Neueck, die het gewoonlijk, wanneer hij over het binnenland spreekt, over de Preanger heeft, den term „bonkas of bengols" gebruikt (o. l. pag. 50), dan zou men haast denken dat de naam „bonk" niet het Hollandsche woord is (in het Plakaatb. komt 't woord *bonk* in de officieele stukken niet voor; de heer Moquette zegt mij, het eerst in 1818 te hebben aangetroffen), maar eerder de verbastering van 't Maleische *boengkah*, dat volgens Klinkert beduidt: „een groot stuk of brok, blok, bijvb. van hout". R. 20 Juni 1801 vindt men de benaming „stuivers batoes";

Nagel (Jav. Tafereelen p. 19) noemt ze „batoe's". Het woord „benggol" beduidt volgens Coolsma thans het $2^1/_2$ cent-stuk. Omstreeks 1813 verstaat men onder betaling „in koper" die in bonken, in tegenstelling tot betaling „in duiten".

§ 1199 *Nadeelen der slechte kopermunt.* In Demak verklaren in 1804 verschillende personen (Bijdr. 1854, II, 11 e. v.), dat de bonken de prijzen van alle behoeften doen stijgen, omdat „de verkoopers, om geen duiten te moeten teruggeven, voor niet minder dan de waarde van een stuiverstuk willen verkoopen"; velen willen ze heel niet aannemen, anderen alleen tegen ongeveer de halve nominale waarde. Zoo schrijft Siberg 13 Mei 1807 dat de waarde der bonken „altoos wel zoude stand houden", als daarnaast maar eene kleine koperen munt bestond, zoodat men niet zou zijn genoodzaakt „een stuiver uit te geeven waar anders een enkelde duit genoegzaam was". Uit R. 23 Mei 1806 blijkt dat „Japansch kopergeld" werd afgegeven tot betaling van geleverde koffie, maar Van Lawick verklaart B. R. 30 Sept. 1806 dat „geen koper in de Bovenl. verder gangbaar is als Buitenz. en op zijn hoogst Tjianjour", zoodat hij elders de koffie moet betalen in zilver; naar aanleiding hiervan besluit de Regeer., met de betaling in zilver door te gaan „in de regentsch. alwaar geen kopergeld gangbaar is". Doch R. 17 Maart 1807 drukt zij den wensch uit dat, aangezien „de difficulteiten, welke in de oostersche regentsch. van Batavia en in het Cheribonsche door den Inl. alsnog worden gemaakt om het Japans kopergeld te accepteeren, veele moeijelijkheden baaren, naardien geene duiten of andere kleine munt aanhanden zijn om den Inl. voor zijne koffijvruchten in betaling te geven, en dus, meest Spaansche matten en ropijen in ontvangst moetende worden genomen, daaruit een groot ongerief voor de schamele opgezetenen en een verduuring der levensmiddelen moet ontstaan", waaronder de koffieteelt zou lijden, de Commissie Thalman c. s. en de Resid. van Cherib. zich zullen beijveren de bonken in omloop te brengen. Uit de correspondentie dier Commissie blijkt, dat zoowel Japansche pitjes ter waarde van een halven duit als bonken naar alle regentsch. werden verzonden, maar tot een vrij gering bedrag; de meeste betaling bleef in zilver geschieden. R. 8 Mei 1807 schrijft de Regeer. de duurte der rijst op Java toe aan de duitenschaarschte en de ongewildheid der bonken „in de binnen- of bovenlanden"; ook het zilver was al schaarsch geworden. De Preanger-Regenten verklaarden zich natuurlijk, R. 15 Mei 1807, bereid om de bonken in omloop te brengen. De Commissie Thalman c. s. meldt ergens terloops dat de Regenten het hun door den Gecomm. geleverde amphioen in de Bovenl. tegen kopergeld van de hand zetten; zij ontkent in haar rapport van 29 Jan. 1808 Van Lawick's bewering „dat het Japansche koopergeld in de oostersche regentsch. door geenen Javaan geaccepteerd word", en verzekert dat het zelfs zonder verlies rouleert, omdat de Inl. het koper altijd kan gebruiken voor het

§ 1200 maken van ketels e. d. Van Lawick houdt echter in zijne repliek van 24 Maart 1808 zijne bewering staande: het gebruik van kopergeld, waartegen de

Regenten in 1807 tevergeefs hadden geremonstreerd (dit klinkt dus heel anders dan hunne „unanieme" bereidwilligheid, waarvan R. 15 Mei 1807 gewaagt), stremde allen handel met Cheribon en Java, waar het zoo goed als ongangbaar was wegens het lastige transport; verleden jaar, zegt hij, werd alle koffie te Tjikao met koper betaald; om daarvoor eene bestemming te vinden, kocht de Inl. er zout voor bij den Opziener aldaar, en ruilde dan dit zout in de bovenl. met verlies tegen zilver (dat zout echter ook wel als ruilmiddel diende, blijkt in § 1517 e. v.). Denkelijk zal deze voorstelling veel dichter bij de waarheid staan dan de verzekeringen der Commissie. Daendels zegt (P. XV, 375) dat op het zooveel dichter bij Batavia gelegen Djasinga „de grove kopere munt geheel ongangbaar is", ofschoon zij te Buitenz. werd aangenomen; elders (P. XIV, 708) erkent hij dat „onze tegenwoordige kopere stukken met geene mogelijkheid in circulatie kunnen worden gebracht" te Cheribon, zoodat aldaar de „zogenaamde pitjes gretig in betaling worden aangenomen". De Japansche koperen pitjes gaven echter zelfs te Batavia weinig hulp: eene Resol. van Schepenen 21 Bloeim. 1810 verklaart de groote rijzing der koeliloonen daaruit, dat de koeli's „bij gebrek aan kleijne munt eerst om de maand of nog langer" worden betaald.

Agio bij wisseling van pasmunt en koper. In 1725 deed het zilver 100 % § 1201
opgeld op koperen duiten (P. IV, 186). In een brief naar Cheribon dd. 20 Mei 1733 verklaart de Regeer. het verzoek van den Resident om de helft van zijn geldeisch ad 50.000 Rd^{s}. te mogen ontvangen in payement, voor „onbeschaamt"; zij geeft duidelijk te kennen dat zij hem de inwisseling niet toevertrouwt. Wij zien P. IV, 537 dat het gebrek aan payement haar in 1742 noodzaakte, bij inwisseling tegen grof geld 10 % toe te geven. In Van Imhoff's tijd daarentegen was er zulk een overvloed van zilveren pasmunt, dat deze beneden de nominale waarde daalde (P. V, 482; 637) en de Regeer. er bij wisseling aanmerkelijk op verloor. R. 27 Juni 1757 blijkt, dat zilver bij wisseling tegen koper 10 à 12 % opgeld doet; tevergeefs trachtte de Regeer. hierin verandering te brengen (P. VII, 237); het volgend jaar (ib. p. 256) deed het „grof geld" bij wisseling tegen duiten 12 à 15 % opgeld, zoodat de Regeer. besloot, het crediet der duiten op te beuren door eene inwisseling daarvan tot een bedrag van 20.000 Rd^{s}. tegen grof geld en payement bij 's Comp^{s}. kas toe te staan met 10 % verlies. In 1779 schrijft Hooijman (Verh. B. G. I, 2e dr. p. 152) dat de suikermolenaars $2^{1}/_{2}$ % voordeel hebben op het kleingeld, waarin hun werkvolk wordt betaald. Dit was vermoedelijk nog beneden de waarheid, want Andries Teisseire zegt in 1785 (Verh. B. G. V, 165) dat voor 15 jaar „'t in menigte roulleerend kleingeld, zoo dubbeltjes als duiten, een winst van 7 tot 12 procento verschafte" aan diezelfde molenaars; met den oorlog veranderde dit, zoodat zij R. 10 Aug. 1784 klagen „dat de schaarsheid van het klijngeld hun niet alleen het voordeel doet verliesen, 't welk zij altoos op de inwisseling der groote speciën hebben gehad,

maar zelfs hun noodzaakt geld toe te geven om aan klijne munt te geraaken". R. 21 Febr. 1786 spreken zij van „'t verlies op 't creditpapier bij verwisseling voor contanten en deeze weder tot payement en duiten, en waarvoor het opgeld reeds tot 12 en 20 percento gerezen is"; daar toenmaals (zie hierbeneden § 1205) op het papier een percent of 8 werd verloren, gaf dus de wisseling van kopstukken tegen pasmunt 4 à 12 % verlies; R. 20 Maart 1787 leest men dat dit laatste 8% bedraagt. Daarna vindt men eenige jaren niet meer van die klachten, totdat R. 3 Sept. 1802 zegt dat de bonken in zoo groote hoeveelheid geëxporteerd worden, dat zij 23 à 24 % boven het papier zijn gerezen, hetgeen „strekkende is tot merkelijke prejudicie (*nadeel*) van de gemeente, doordien behalve deeze munt geen geld roulleerd, geschikt tot den inkoop van alle daagelijksche benoodigtheeden". Hoe de verhouding van koper tot zilver toen was (de zilveren pasmunt was bijna verdwenen, Moquette p. 258 noot), is moeielijk te zeggen, daar juist omstreeks dezen datum het papier
§ 1202 zijne enorme daling onderging. Ook R. 28 Jan. 1803 spreekt van „het spoedig uit de wandeling raaken van het gemunt Japans kooper, waardoor de agio op dat metaal aanmerkelijk is gesteegen, hetgeen zeer tot bezwaar van de schaamele gemeente is strekkende", reden waarom de Regeer. verandering bracht in de waarde der bonken. R. 2 Dec. 1806 leest men weer dat „de agio op het kopergeld tegens inwisseling van hetzelve voor creditbrieven aanmerkelijk is gerezen"; de Regeer. kwam toen het publiek tegemoet door kleine bedragen papier aan te nemen tegen koper met 5 % verlies, hetgeen, daar men op papier tegen zilver officieel 65 % liet vallen, zou doen denken dat de bonken 60 % beneden zilver stonden. Binnen enkele dagen daalde echter het koper in verhouding tot het papier zoodanig, dat de maatregel bij R. 12 Dec. 1806 werd ingetrokken; hij moet door zeer buitengewone omstandigheden in het leven zijn geroepen, want Nic. Engelhard zegt (Overzigt p. 12 noot *d*): „Het kopergeld kon men in 1807 en 1808 rekenen pari met het zilver. Somtijds was er een verschil, bij de verwisseling van koper- tegen zilvergeld, van 12 à 15 percent". Of dit echter wel juist is? Wij zien immers dat Pieter Engelhard groote winsten maakte door betalingen in koper te boeken als geschied in zilver. Bauer zegt betreffende de rekening van 1805/6 (bij Van den Bosch, Brief, Bijl. p. 23) dat het kopergeld „de waarde van het zilvergeld niet heeft"; dat „het staafkoper zeer gewild is" voor den verkoop aan vreemdelingen en ingezetenen, doch dat bonken tegen zilver een lagen prijs doen, omdat de uitvoer is verboden. In 1807 ziet men (P. XIV, 425, vergeleken met ibid. 359 en 534), dat het koper gelijkstaat met papier, dus bijna de helft beneden zilver. Ondanks dit alles zegt Macquoid Proc. 4 Aug. 1812: „The present rate of hire was fixed at a time when the wang batoo (or copper lumps) was nearly at par with silver", hetgeen slaat op de regeling van het koffietransport van 2 Sprokkelm. 1810 (P. XVI, 59), toen het koper evenwel ver beneden zilver stond, dank zij de pogingen van

Daendels om het papier op denzelfden koers als het koper te houden. In Elout's Bijdr. tot de geschied. van het kolon. beheer (p. 49) leest men: „In het jaar 1811 was er overgroot gebrek aan koperen munt; door de moeijelijkheid om het te bekomen en het onvermijdelijke nut hechteden de Inlanders daaraan eene vrij grootere waarde dan aan het zilver zelve". Dit klinkt zonderling, tenzij het slaat op de duiten, die op goeden koers waren gebleven, zie § 2616 noot.

Papiergeld. Men vergelijke wederom het artikel *Muntwezen* van Mr. N. P. § 1203
van den Berg in de Encycl. van N.-I. Het eerst werd eene papieren noodmunt uitgegeven in 1661 (ibid. p. 596). De uitgifte van rentegevend papier ingevolge R. 23 Juli 1748 (P. V, 559) noemt deze auteur (p. 603) „iets geheel nieuws". Echter was, nadat de Regeer. reeds zeer dikwijls (sedert 1697 zegt Saalfeld o. l. II, 182, maar het komt al eerder voor) geld op obligatie had opgenomen (zie bijvb. den aanhef der Consideratiën van M. de Haan, B. 27, 2 i.f.), en in 1738 besloten had, de koffie half in geld, half in rentende obligaties te betalen (zie § 845 e. v., alwaar blijkt dat toenmaals nog geen 5.000 pikol in papier is betaald), den 22 Juli 1740 (P. IV, 509) eene obligatieleening uitgegeven, welker schuldbrieven, rentende $4^1/_2$ %, verhandelbaar werden verklaard; dit was, meen ik, het eerste geval van dien aard, maar eigenlijk papiergeld waren deze obligaties niet, o. a. omdat zij, naar het schijnt, niet elk eene bepaalde en gelijke zilverwaarde vertegenwoordigden, maar het zeer uiteenloopend bedrag van ieders inschrijving, mits minstens 1.000 Rds. groot (hetzelfde was het geval met de actiën der O. I. Compagnie, Klerk de Reus o. l pag. 176). Bij de leening van 1748 ging het evenzoo. De sedert 1752 uitgegeven bankbrieven der Bank van Leening (P. VI, 224 e. v.) waren, naar ik geloof, de eerste specimina van Indisch bankpapier; zij waren op naam, doch overdraagbaar bij endossement, en werden allengs als gewoon ruilmiddel zeer gewild, vooral ook omdat er (P. VI, 311) werden uitgegeven „van 5 Rds. en daarbeneden"; zie daarover Mr. N. P. van den Berg, De Bataviasche Bank-Courant en Bank van Leening, Amsterd. 1870 pag. 70 e. v.

De eerste uitgifte van Indisch Compagnies-papiergeld geschiedde, zooals Proc. 31 Aug. 1814 wordt opgemerkt, ingevolge R. 2 Dec. 1782 (P. X, 632), en werd veroorzaakt door den sedert den oorlog met Engeland ontstanen geldnood; de kleinste dezer papieren, die „even en in dier voegen als bankbrieven ter dezer hoofdplaatse en onder dies ressort roulleeren" zouden, waren van 25 Rds.; bepaald werd „voortaan de afbetaalingen uijt Compagnieskassen, uitgezondert die aan de Palembangers voor geleeverde producten en behalven de kostgelden, emolumenten, maandgelden, huishuuren, coelij- en arbeidsloonen, te laaten doen de eene helft in contanten en de wederhelft aan credietbrieven"; ook voor betalingen onder particulieren moesten zij worden aangenomen tot de helft van het bedrag der betaling; het eerste jaar droegen zij geene rente, daarna 6 %. Reeds bij R. 6 Febr. 1783 (P. X, 651)

werd tot uitgifte van nieuw papier besloten, waarvan de kleinste stukken 5 Rds. bedroegen, en werd bepaald dat kostgelden en huishuren zoo mogelijk geheel, koeliloonen voor de helft in papier zouden worden voldaan. Bij R. 28 Nov. 1783 werden de salarissen op denzelfden voet van betaling gebracht als de kostgelden. Bij R. 23 Sept. 1783 werd besloten, het rentegevende papier in te trekken en nieuw papier uit te geven „om als contanten te roulleeren", zoodat niemand meer gehouden zou zijn, bij eene betaling minstens de helft te voldoen in contante speciën. Bij R. 24 Febr. 1784 (P. X, 705) werd ook de uitgifte van credietpapier van 2, 3 en 4 Rds. gelast; papier van 1 Rd. vind ik het eerst vermeld R. 18 Dec. 1787 (P. X, 984), zonder dat uit het Plakaatb. blijkt wanneer dit was uitgegeven. Blijkens een stuk van Keuchenius dd. 25 Febr. 1808 was dit kleine papier nog in Daendels' tijd in omloop, en deze gaf er nog meer uit, De Roo I, 364.

§ 1204 Behalve de gewone oorzaken van daling der waarde van papiergeld moet te Bat. daartoe de kunstelooze wijze hebben meegewerkt, waarop het was vervaardigd, welke als het ware uitnoodigde tot namaak, zoodat telkens en telkens maatregelen door de Regeer. daartegen werden genomen (P. X, 681; 720; 724; 738; 777; 809; 812; 814; 850; 984 enz.); de dupes waren vooral, zooals ter laatstgenoemde plaats staat, „dezulken der ingezetenen die ter nauwer nood of in het geheel niet konden leezen".

R. 4 Dec. 1783 zegt dat het papiergeld „niet van een algemeen gebruijk is, omdat het niet, evenals aan de Caap, kan dienen ter afbetaling van militairen, zeevarende, Inlanders en andere behoeftige lieden". Men onthoude hierbij, dat het kleinste papier toen nog niet bestond; onder die „Inlanders" moet men militairen verstaan. De inlandsche bevolking wilde van geen papier weten. Reeds 31 Dec. 1783 schreef de Regeer. naar Nederl. (De Jonge XII, 46) dat „de invoering van papieren geld te Bantam ten eenenmale ondoenlijk is, aangezien men in eene volstrekte onmogelijkheid zou verseren, daarvoor iets het minste tot zijn nooddruft te bemagtigen". R. 18 Juli 1785 verklaart Rolff dat het papier in de Regentsch. „volstrekt niet" kan worden uitgegeven, en R. 10 Aug. 1784 de gezamenlijke suikermolenaars dat „het creditpapier in de Bovenl. (*waarmee de Ommel. worden bedoeld*) ongangbaar is". Twintig jaar later schrijft Van Lawick, 18 Aug. 1806, dat boven den 50^{en} paal „geen kopergeld nog creditpapieren gangbaar zijn"; in de Ommel. hadden dus, naar 't schijnt, bonken en papier hun weg gevonden; of hij met zijn „50^{en} paal" wil aanduiden dat te Buitenz., dat bij dien toenmaligen paal lag (§ 2303), de koffie in papier kon worden betaald, kan ik niet beslissen. „In de Bovenl. wist men van geen papier", verklaarden de Regenten aan de Commissie Thalman c. s, toen deze P. Engelhard's rekeningen ging napluizen. R. 17 Maart 1808 verneemt men dat te Cherib. het papier „in den handel niet gangbaar is". Daendels schrijft 26 Oct. 1810 (De Jonge XIII, 511) dat „de credietbrieven zelfs in de Ommelanden, tot aan de Regentschappen toe, zonder eenige tegenstreving overal worden

aangenomen". Wat hij onder Ommel. verstond, blijkt in § 754; het regentschap Buitenz. bestond in 1810 nog, zoodat dus schijnt te worden erkend dat bij het pakhuis aldaar niet in papier werd betaald. Een besluit van 14 Bloeim. 1811 vermeldt dat „in 't Landdrostambt Krawang geen papieren geld verhandeld wordt en daarvoor ook geen zilvergeld in verwisseling te bekomen is dan met enorm verlies". De Resident der Preanger Macquoid schrijft 29 Nov. 1812 over: „the interior of the country, where paper-money will not pass", en in de Statistieke Beschrijv. der Preanger van 1822 leest men dat het op de hoofdplaatsen, ofschoon ongaarne, wordt aangenomen, doch dat in het binnenland velen het niet eens kennen.

Agioverlies op het papiergeld. Reeds R. 8 April 1784, dus ruim een § 1205
jaar na de invoering van het papiergeld, vindt de Regeer. het wenschelijk dat het crediet daarvan „opgebeurt" wordt. Daar was reden toe, want er waren „hoegenaamd geene contanten meer in 's Comp. cas". R. 1 Juli 1785 heet het agioverlies minstens 6 %; B. R. 18 Juli 1785: 7 à 8 %; R. 28 Nov. 1786: 6 à 7; R. 12 Dec. 1786: minstens 7; R. 20 Maart 1787: 8; R. 12 April 1787: 8 à 10, doch, als men de gelegenheden gebruikt die zich aanbieden, $6^1/_2$ à 7 %; R. 15 April 1788: minstens 10 %; R. 6 Mei 1788: 9 à 10; R. 27 Mei 1788: 15; R. 10 Juni 1788: minstens 16 à 17; R. 17 Maart 1789: het is nu 17 à 18 % en zal bij het vertrek der Chineesche jonken (die altijd veel zilver meenamen) nog stijgen; R. 1 Mei 1789 heet het minstens 20 %; R. 17 Sept. 1789: het was onlangs 15 à 16 % en is nu 18 à 22; B. R. 31 Dec. 1790: 20 %. Den 6 Sept. 1791 verordent de Regeer. dat het agioverlies op papier bij wisseling tegen zilver halfjaarlijks door haarzelve zal worden vastgesteld en dat dit tot Maart 1792 zal bedragen 18 %; den 5 April 1792 wordt het voor 't volgend halfjaar vastgesteld op 15 %; daarna schijnt men met de officieele noteering weer te zijn opgehouden, maar R. 23 Aug. 1796 en C. G. 25 Febr. 1797 leest men dat het officieele agio nog 15 % bedraagt (bij uitbetalingen uit 's Comp^s. kas), ofschoon het onder particulieren reeds 25 % is. Dat de Comp. niettemin nog wel papier aannam à pari, blijkt daaruit dat zij thans, wanneer vreemdelingen hunne gekochte producten half in papier betaalden, den totalen prijs van die producten met $7^1/_2$ % verhoogde, teneinde aldus te worden gevrijwaard tegen het agioverlies bij de wederuitgifte van het door productenverkoop verkregen papier (P. XII, 389). R. 30 Jan. 1798 bepaalt dat, wanneer de Comp. de binnenkomende suiker in papier betaalt, zij het particuliere agio zal rekenen; R. 4 Jan. 1799 heet het 13 à 14 %. Daarna blijft het agio, officieel althans, een tijd op 15 % (zie P. XIII, 71; 75; 128; 151; 283; 420; 461). Den 26 April 1800 stond de Regeer. nog toe dat alle betalingen in 's Comp^s. kas geschiedden in papier met 15 % agio (P. XIII, 80). Zij kon het papier dus niet à pari aannemen, doch hield het agioverschil betrekkelijk laag door middel, zooals G. V. 11 Jan. 1798 wordt gezegd, van den verkoop der producten aan vreemdelingen, welke de

§ 1206 contanten aanbrachten. De fouten, die zij had begaan, noemt Nic. Engelhard op in een brief aan Siberg dd. 11 April 1807: nog geen jaar na de eerste emissie van papiergeld benadeelde zij het crediet daarvan door de bepaling bij biljet van 1 Dec. 1783 (P. X, 694), dat zij voor wissels op Nederl. alleen contanten zou aannemen; wel kwam zij tijdelijk van deze opvatting terug, doch om vervolgens daarbij te volharden; daar „ieder even greetig tot het doen van remisses was", ontdeed men zich van het papier; de hierdoor veroorzaakte daling verergerde, toen bij biljet van 16 Sept. 1793 (P. XI, 560) de per wissel overgemaakte ducaton betaalbaar werd gesteld met 72 st., zoo hij was gestort in contant, en met 67, ja weldra met 61, indien gestort in papier; tot einde 1801 steeg het agio op zilver, zegt hij, nooit hooger dan tot 20 of 25 %, behalve wanneer de Chineesche jonken in Juni en Juli op hun vertrek stonden.

De groote verandering ten nadeele van het papier werd veroorzaakt door den verkoop van Ind. producten aan de firma J. J. Voûte en Zoonen te Amsterdam (§ 903), welke in begin Sept. 1802 in Indië bekend schijnt te zijn geworden. Bij het contract dienaangaande was o. a. bepaald, dat de Indische Regeer. gedurende zekeren tijd heel geene koffie zou mogen verkoopen; hierdoor werd de verzilvering van het bij 's Comps. kas aangeboden papier natuurlijk in gevaar gebracht. Terwijl in Mei 1802 nog 15 % agio kon worden gerekend, leest men R. 10 Sept. 1802 dat het 40 à 45 % bedraagt. Tengevolge van deze stijging trok nu de Regeer. de gunstige bepaling van 26 April 1800 in bij R. 17 Sept. 1802, toen een schip van Voûte te Batavia was aangekomen om koffie te laden; eene bepaling van het contract met die firma luidde, dat $^1/_3$ der betaling zou geschieden te Batavia „en dat die betaaling uit 't provenu der door de koopers uit te zenden goederen zal mogen geschieden de helft in speciën en de wederhelft in papier tegens den cours zoals dat papier ten tijde dezer betaaling door deeze Regeering word uitgegeeven". Daendels verklaarde later (R. 22 Maart 1808, ook te vinden in zijn Staat, Bijl. I, n° 24 der Organ. Stukken), dat velen uit vrees dat tengevolge van dezen productenverkoop het papier geheel waardeloos zou worden, hunne contanten verborgen, „welke vreze zoo algemeen en zoo ver gedreven wierd, dat daaraan alleen de enorme stijging der vastigheden in de laatste jaren is toe te schrijven"; aan den Minister schreef hij 20 Maart 1808 (De Jonge XIII, 308) dat „de ruïneuse operatie na den vrede van Amiens eene der eerste en voornaamste oorzaken van het vervallen crediet der papieren munt geweest

§ 1207 is". Het agio op zilver steeg nu vrij regelmatig: R. 14 Oct. 1802 heet het dat bijna geene contanten zijn te krijgen tegen 50 % opgeld; 26 Oct. is het 38 %; R. 20 Dec. 1803 berekent de Regeer. 40 % bij verkoop aan de Fransche bondgenooten; R. 21 Febr. 1804 is het 45 %; R. 16 Oct. 1804: 50; R. 8 Maart 1805: 55 à 60. Uit P. XIV, 267 en 483 blijkt, dat het door de Regeer. maandelijks vastgestelde agio, berekend bij betalingen van verschuldigde

pachtsommen, van Jan.—Juni 1806 bedroeg 55 %; de laatste helft van dat jaar 65 %. Daarna liet men de pachten voldoen zonder agio. Ook komt het voor dat de aan vreemdelingen verkochte producten door dezen worden betaald in papier zonder berekening van agio, zie § 901; het betrekkelijke besluit staat P. XIV, 49; men bespeurt daarbij dat niet in ronde cijfers wordt gezegd hoeveel men voor de koffie vraagt, doch de peperprijs wordt aangegeven, welke tot maatstaf van den koffieprijs moet dienen. Het is niet onmogelijk dat dergelijke dingen tot dekmantel van knoeierijen en haut lieu strekten. Een der brochures tegen Van Bouterwek (zie I, 69 i.f.) zegt dat de Groot-Kassier J. H. Holle door Nederburgh werd aangewezen tot Raad Extraord. wegens „het secreteeren der uitgave van contanten voor credietpapieren"; dat wil dus bijvb. zeggen: zekere betalingen moesten uit 's Comp^{s}. kas geschieden in papier; de ordonnantie van betaling noemde dezelfde som in zilver; Holle wist dat dit niet bedoeld was en betaalde toch in zilver; degeen die de ordonnantie afgaf (de Directeur-Generaal, Siberg dus) streek het verschil op en deed tot dank Holle door Nederburgh promoveeren. Op dergelijke transacties zat enorme winst: de Spaansche matten deden in 1806 tot 90 à 95 % opgeld en in April 1807 zelfs 108 à 110. Ten laatste, R. 6 Maart 1807, bepaalde de Regeer. zich er toe, bij hare ontvangsten en uitgaven het agio onder particulieren te volgen met 5 % verschil. Aan het einde van elke maand werd daarom haar officieel agio voor de volgende maand vastgesteld. Eerst leek het door de enorme stijging van het agio ondoenlijk, dit besluit stipt te handhaven (P. XIV, 428), maar spoedig moest men toegeven en einde Mei 1807 rees het officieele agio op zilver tot 100 % (P. XIV, 445), om in Aug. te dalen tot 90. Volgens Nahuijs (Beschouwingen p. 119) was in 1807 de papieren rijksd. 20 stuiver waard, in 1811 nauwelijks 15.

Wat de schaarschte van zilver aangaat, al vóór den oorlog met En- § 1208
geland wordt (R. 3 Maart 1780) gesproken van „de groote verlegenheid aan gangbaare muntspeciën", waarmee vooral zilveren ropijen worden bedoeld. R. 1 Mei 1789 verklaart de Gecomm., geene mogelijkheid te zien om 30.000 Rd^{s}. papier gewisseld te krijgen, hoewel hij personen heeft uitgezonden „om zilvergeld op te speuren". Bij R. 27 Aug. 1800 wordt verordend dat „aan iederen dienaar en burger, die zulks begeeren, dagelijks voor 2 Rd^{s}. papieren geld contanten" zal worden gewisseld, met het agio van 15 %; voor Inlanders wordt tot dat doel 1.000, voor Chineezen 500 Rd^{s}. per dag beschikbaar gesteld. Dit was een noodmaatregel als gevolg der blokkade; 13 Nov. 1800 werd hij ingetrokken. Het beste denkbeeld van de schaarschte der edele metalen geeft de reeks van verbodsbepalingen tegen den uitvoer daarvan, o. a. P. X, 620; 700; XI, 53; XII, 93; 124; 243; XIII, 267; XIV, 6; 77; 313; XV, 740.

Betaling der koffie in papier. Wij zagen (§ 1203) dat volgens R. 2 Dec. 1782 de betaling der koffie (ofschoon aldaar niet met name van dit

belangrijke artikel wordt gesproken) voortaan kon geschieden half in geld, half in papier, en dat volgens R. 23 Sept. 1783 zelfs alle koffie met papier kon worden betaald. Toch schijnt men voortgegaan te zijn met haar te voldoen in contanten; anders zou bijvb. de deliberatie R. 7 Oct. 1783 over de moeielijkheden, verbonden aan de koffiebetaling, even weinig zin hebben als de redeneering R. 18 Juli 1785 (P. X, 793), volgens welke de Regenten worden betaald in contanten, die de Gecomm. zich door wisseling van papier heeft verschaft, waarbij het agioverlies niet ten laste der Regenten wordt gebracht, maar ten laste der Comp. Voor de Regenten bleef dus alles bij het oude, daargelaten het geval dat de Gecomm. hen buiten weten van de Regeer. in papier betaalde, waarvan niets blijkt.

§ 1209 Een geheel anderen toestand ontwaart men in 1796. Uit de berekening der aan de Regenten voor te schieten gelden, te vinden achter Nederburgh's Consideratiën van Nov. van dat jaar, bespeurt men dat de betaling geschiedt „volgens usantie" voor $^1/_3$ in papier, voor $^2/_3$ in contant, waarbij speciaal de enorme sommen, welke aan de Regenten bij hun nieuwejaarsbezoek werden verstrekt „tot inkoop van benodigheden enz.", in papier worden voldaan. Evenzoo verzekert Nic. Engelhard R. 16 Sept. 1796 dat hij „volgens de gewone verstrekking" voor een oogst van 70.000 pikols zal noodig hebben 280.000 Rd^s. contant en 140.000 papier.

De vraag is, wanneer deze voor de Regenten zoo nadeelige verandering heeft plaatsgegrepen, welke nooit bij eene Resolutie uitdrukkelijk is vastgesteld, alhoewel de Commissie Thalman c. s in haar rapport van 29 Jan. 1808 beweert dat zij door Comm.-Generaal werd verordend.

Wanneer Rolff geld noodig had, kreeg hij gewoonlijk van de Regeer. òf contanten òf de vergunning om de benoodigde contanten tot het laagste agio bij particulieren in te wisselen; dat agio, veelal in cijfers uitgedrukt, neemt de Comp. dan voor hare rekening. Aldus geschiedt van R. 18 Juli 1785 tot R. 17 Sept. 1789. Naar aanleiding van eene opmerking uit patria wordt N. 14 Aug. 1787 verklaard „dat de Comp. geen vooruitverstrekking doet als alleen dat een geringe som aan payement en duiten, die in de Colonie na vereijsch niet te bekomen zijn, tot gerief van den landman aan den Gecomm. verstrekt is, maar dat de gemelde Gecomm. gequalificeerd is geworden gelden te negotieeren, en wijl die negotiatie niet konde geschieden in contant zonder betaling van 6 à 8 procento opgeld (*dit zal zijn: opgeld bij wisseling van grof geld tegen payement*) en bij verwisseling van brieven van credit niet dan met een gelijk verlies van 6 en 8 procento, de Comp. dus verpligt was, zulks voor haar reekening te nemen". In 1788 erlangt Rolff op die wijze (zie § 1227) sommen, welke voldoende schijnen om de heele koffielevering te dekken; er was dus, naar het schijnt, nog geen sprake van om $^1/_3$ der koffie in papier zonder agiovergoeding te voldoen.

In 1789 was (zie den Staat hierachter) de koffielevering ruim tweemaal zoo

groot als het vorige jaar; die groote oogsten bleven vervolgens aanhouden. Telt men nu alle sommen bij elkaar, die den Gecommitteerde ter betaling van voorschotten en ook nadat de oogst is binnengekomen worden toegekend (R. 17 Maart, 1 en 8 Mei, 24 Juli, 17 Sept., 13 Oct., 3 en 17 Nov. 1789; 2 Febr. 1790), dan komt men tot ongeveer 170.000 Rd^{s}. contant, wellicht meer, wanneer namelijk eene of andere dergelijke geldaanwijzing niet in de Res. is opgenomen. Daar de oogst ruim 50.000 pikol bedroeg en dus 300.000 Rd^{s}. vereischt zal zijn, kom ik tot de gevolgtrekking dat thans voor het eerst, d. w. z. zoodra Rolff's maatregelen tot opdrijving der koffiecultuur vrucht droegen, het $^{1}/_{3}$ zal zijn betaald in papier. Op eene andere wijze herhaalde zich dus wat in Zwaardecroon's tijd was voorgevallen (§ 825 e. v.). Bij R. 17 Nov. § 1210
1789 voldoet de Regeer. aan den boedel van Rolff ruim 8.000 Rd^{s}. agiovergoeding op sommen, door hem voor de koffiebetaling ingewisseld, en bij R. 26 Jan. 1790 aan diens opvolger Guitard ongeveer 7.000 Rd^{s}. voor „de door hem voorgeschoten agio" op koffiegelden; de Comp. droeg dus toenmaals het verlies nog op de ongeveer 100.000 Rd^{s}. papier, berekend à ongeveer 15% (zie § 1205). Heeft Guitard hierna geld noodig, dan vraagt en erlangt hij permissie om bij 's Comp^{s}. kas contanten in te wisselen tegen papier; van agio is daarbij nooit sprake (R. 2 Febr., 26 Maart, 28 Mei, 7 en 17 Sept., 20 en 31 Dec 1790). B. R. 31 Dec. 1790 zegt Guitard dat door hem voor den koffieoogst van ruim 58.000 pikols is betaald contant Rd^{s}. 233.526, papier Rd^{s}. 118.461. Op dezelfde wijze als Guitard kwam ook diens opvolger Nic. Engelhard aan contanten (R. 13 April, 13 Juli, 18 Sept., 9 Nov. 1792 enz.).

Nu valt kort voor Guitard's optreding eene bespreking (R. 23 Juni 1789) van een schrijven van XVII^{en}, waarin dezen verklaren met genoegen te hebben gezien dat de inkoopsprijs der koffie niet meer met het agio is bezwaard en dat zij hopen dat dit „heele bezwaar" weldra zal ophouden. Dit was een misverstand van XVII^{en}, want het agio liep nog steeds ten nadeele der koffierekening, ofschoon het elders was geboekt; immers in hun brief van 13 Nov. 1787 hadden G.-G. en Raden geschreven: „De coffij is met geen interestpenningen beswaard (*zooals XVII^{en} uit een vroeger schrijven hadden opgemaakt*) maar met dat opgeld en verlies (*namelijk het agioverlies*); dit beswaar houd op zoodra de Comp. en de colonie van genoegsaame contanten voorzien is; het beswaar (*dit beduidt dus: opgeld*) bedraagt maar $17^{1}/_{4}$ en $20^{1}/_{8}$ st^{s}. per picol (*dus 6 à 7%, hetgeen overeenkomt met het genoteerde § 1205*), dan, dewijl Uwe WelEd. Hoog Agtb. zulks niet schijnen goed te keuren, sullen wij daarvan in 't vervolg afzien en dat opgeld off verlies op een andere reekening laten verevenen". Het was dus toen beschouwd als eene kwestie van boeking. Thans op 23 Juni 1789 drukt de Regeer. haren „vuurigen" wensch uit, dat eerlang het heele agioverlies mag vervallen. Gaan wij nu het § 1211
dienstjaar 1793 na, dan blijkt dat Nic. Engelhard ontvangt: 23 April 80.000 Rd^{s}.; 14 Mei 35.000; 10 Sept. 103.000; 18 Oct. 50.000; 13 Dec. 34.000 en

nog 25.000, samen dus 327.000 Rd^s., deels in contanten deels tegen wisseling van papier in contanten, dus: deels bij wijze van vooruitverstrekking van Comp^s. wege op den aanstaanden oogst, deels bij wijze van vooruitverstrekking door den Gecomm. persoonlijk, die zijn papier daartoe bij de Comp. tegen contant inruilde. Nu verklaart deze Gecomm., nadat de heele oogst is binnengebracht en verrekend, R. 17 Jan. 1794 dat hij heeft betaald Rd^s. 173.370 papier en 351.173 contant; dat hij verder van de Comp. in contanten heeft ontvangen Rd^s. 327.510 en dus aan contanten Rd^s. 23.663 heeft voorgeschoten. Wij zien dus 1° dat, zooals boven gezegd, ongeveer $^1/_3$ in papier was betaald, $^2/_3$ in contant; 2° dat de papierbetaling eene aangelegenheid is van den Gecomm.

Op te merken valt verder, dat de koffieproducent in dit opzicht niet met billijkheid over onredelijke behandeling te klagen had. Immers, zooals boven bleek, de Regeer. had al veel eerder een deel der koffie in papier kunnen betalen; volgens publicatie van 24 Sept. 1795 zouden ook traktementen van ambtenaren gedeeltelijk (voor $^3/_4$) worden betaald in papier, gedeeltelijk (voor $^1/_4$) in contant. Eene uitzondering werd 28 April 1796 gemaakt voor militairen, zeevarenden en ambachtslieden; slechts zeer enkele traktementen werden verhoogd als vergoeding voor het verlies op 't papiergeld. Bij R. 6 Febr. 1804 werd bepaald, dat zij voor $^1/_5$ zouden worden voldaan in contante penningen of wel, dat voor dit $^1/_5$ het agioverlies zou worden vergoed, doch berekend tegen slechts 15 %. Ook later werd bij voortduring alleen dat geringe deel der traktementen voldaan in contant of met agiovergoeding, zie P. XIV, 211; 338; 358; 405; 445; voor zeeofficieren vindt men uitzonderingen ib. p. 405; 544; evenzoo voor koeli's, die destijds haast niet te krijgen waren, ib. p. 405. De zoogenaamde Heemradenpadi, d. i. de tienden der Ommelanden, waarvoor de Regeer. zekere tegemoetkoming gaf, werd geheel in papier betaald. Dat het met de betaling van hout evenzoo ging, blijkt § 1559. Daarentegen werd de aan de Comp. geleverde suiker betaald voor de eene helft in papier zonder vergoeding van agio, voor de andere helft in papier met die vergoeding; dit dateerde al van 6 Mei 1788 (P. XI, 15; zie ibid. p 21). In suikerzaken namelijk zaten de Edele Heeren veelal zelf als geldschieters.

§ 1212 Des te meer valt het dus op, dat de Comp. tot in 1796 de agiovergoeding op de contanten voor de koffiebetaling te haren laste nam. R. 16 Sept. 1796 wordt Engelhard's advies behandeld omtrent de vraag, den 28 April door Comm.-Gen. gesteld, „of en hoeverre bekwame middelen zouden kunnen worden in het werk gesteld om de Comp. buiten verwaarlosing van de coffijcultuure te soulageeren in de uitgave van de contanten, die tot de voldoening van dat product worden vereischt". Dit advies bevat eene tabel, waarbij voor elk regentsch. afzonderlijk wordt vastgesteld, hoeveel contant per pikol zal moeten worden voldaan en welke posten daarvoor in aanmerking komen. De

bedoeling daarbij is, dat de voordeelen welke de Regenten, de Gecomm. en de Opzieners van de koffie trekken, in papier zullen worden betaald, terwijl de producent, de Tjoetakshoofden, het pakhuispersoneel benevens de vrachtloonen in contant voldaan zullen worden. Daar deze verschillende posten in de onderscheiden regentsch. zeer uiteenliepen, zou ook het per pikol in de eene of de andere muntsoort te voldoen bedrag zeer varieeren; zoo zou in Tjiandjoer per pikol 3 Rd. 6 st. in contant worden betaald, in Bandoeng en Batoelajang, Tjiasem en Pamanoekan 3 Rd., in P.moentjang 3 Rd 10 st., in Soemed. 2 Rd. 46 st., in Krawang en Adiarsa 3 Rd. 2 st., in Tanggeran 3 Rd. 4 st. In het geheel zou voor den oogst van dit jaar op dien voet noodig zijn 216.335 Rds. contant, 203.665 Rds. papier, terwijl op den vorigen voet tweemaal zooveel contanten als papier noodig waren geweest; dit jaar zou de nieuwe regeling eene besparing geven van 63.665 Rds. contant, die door papier vervangen zouden worden; de Regenten zouden daarbij het agioverlies lijden, door Engelhard voor dit jaar begroot op 9 à 10.000 Rds. Het wekt verbazing dat de bewoordingen der op dit advies gevallen Resolutie (waarbij het bezwaar, om de Regenten op deze wijze voor den nood der tijden aansprakelijk te maken, met klem wordt uiteengezet) zoo duister zijn, dat met geene zekerheid op te maken is of het voorstel werd aangenomen. Even zonderling is, dat Nederburgh in zijne omstreeks denzelfden tijd geschreven Consideratiën (gedateerd 23 Nov. 1796) met geen woord melding maakt van het agioverlies der Regenten, ofschoon daartoe bij de uiteenzetting van de verschillende op de koffie vallende onkosten en van de baten der Regenten uit dat product (Consid. p. 196 e.v.; 229) alle aanleiding was. Dit laatste is alleen hieruit te verklaren, dat Nederburgh's Consideratiën (zie I, 83) berusten op Engelhard's nota van bijna anderhalf jaar vroeger. Wij moeten dus, om het genomen besluit te leeren kennen, weder de daarna gevolgde praktijk raadplegen.

Uit een advies van het Raadslid C.M. Neun (R. 20 Febr. 1798) blijkt, § 1213
dat voor den koffieoogst van Tjiandjoer en Buitenz. over 1797, ten bedrage van 42.808 pikol, is betaald contant Rds. 139.128 en papier 117.724, dus per pikol contant Rds. 3 1/4, papier Rds. 2 3/4; in contant is betaald de producent, in papier de Regent, die daaruit voldoet „de 24 st. per picol voor den Gecomm., de verloopene intressen, coffijzakken, Tjoetakshoofden, schrijvers en meer andere ongelden". Dit komt dus nagenoeg overeen met Engelhard's voorstel van R. 16 Sept. 1796. In diens jaarverslag dd. 2 April 1800 bespeurt men dat voor de koffie (evenals in Neun's rekening) wordt betaald 3 1/4 Rd. contant, 2 3/4 papier; die der Tuiniers echter wordt voldaan met 4 5/6 Rd. contant, 1 1/6 papier. Als gezegd is deze regeling nooit bij een besluit der Regeering gesanctionneerd. Pieter Engelhard zegt R. 23 Febr. 1802 eenvoudig dat „volgens de jongste bepaalingen van Commissarissen Generaal" de bevolking 3 1/4 Rds. zilver per bergsche pikol ontvangt.

Deze methode van betaling duurde tot R. 8 Maart 1805, toen vastgesteld werd om „zo lang de agio niet aanmerkelijk zal zijn gedaald, de Regenten in plaats van Rd^{s}. 2 $^{3}/_{4}$ eenlijk in betaling te geeven Rd^{s}. 2 papiere geld en de overige Rd^{s}. 4 in zilvergeld te laten voldoen". De Regeer. verklaart daarbij: „Het verlies, dat de Regenten zouden hebben geleden wegens de betaling van 2 $^{3}/_{4}$ Rd. in credit papier, is voor hun niet zo bezwarend als men wel tracht te doen voorkomen, gemerkt dat dit papieren geld meestal aan de Comp. word terugbetaald, zo voor verloopene renten, het ambtgeld van den Commissaris, zakkengeld en wesmeer". De Gecomm. had namelijk, zooals uit de bijlage bij dit besluit blijkt, verzocht dat de volle uitbetaling zou geschieden in contanten, totdat de schulden der Regenten, die steeds stijgende waren (zie § 1300), met producten zouden zijn verevend. Wat overigens de opmerking der Regeer. aangaat, wij zien § 1341 dat zij het equivalent voor de indigo- en garenlevering ontving in papier.

Verder werd 24 Jan. 1806 besloten om „de onkosten die op de koffij vallen en de betaaling van de dienaaren, zowel aan het Commissariaat als anderzints alhier verbonden, in steede van in zilvergeld, zoals tot nu toe heeft plaats gevonden, te laten geschieden in de Bovenl. in kopergeld en in de Benedenl. in papieren van credit"; de Commissie Thalman c. s. zegt evenwel in haar rapport van 29 Jan. 1808, dat ondanks dit besluit de gewone onkosten in de drie oostelijke regentschappen nog steeds alleen in zilver werden berekend. Eene betaling van koffie geheel in papier vind ik alleen vermeld R. 6 Febr. 1807 (P. XIV, 375); dit betreft echter de overwichten der pakhuisadministrateurs.

§ 1214 Volgens Daendels (Staat p. 35) bestond het voordeel der Regenten op de koffie 1° in het verschil in gewicht van ontvangst- en afscheeppikol; 2° in hun aandeel in de koffiebetaling, waaruit echter de onkosten voor transport enz. moesten worden gedekt; uitvoeriger zet hij dit uiteen R. 15 Maart 1808 (B. 45, 4 e. v.). Over het pikolgewicht spraken wij § 1129 e. v.; wij zien, dat sedert 1797 de meeste Regenten groot nadeel leden door de willekeurige verhooging van het gewicht der afscheeppikol. Overigens is het veel eenvoudiger, te zeggen dat de voordeelen der Regenten bestonden in het verschil van betaling alléén. Zij genoten namelijk per afscheeppikol, als gezegd, 4 Rd^{s}. zilver en 2 papier, betaalden uit het zilver den kleinen man (per bergsche pikol) en zekere onkosten, uit het papier zekere andere onkosten, en behielden de rest voor zich. Wat Nic. Engelhard (Overzigt p. 208) zegt betreffende den financieelen toestand van Indië bij Daendels' komst: „Hetgeen dienen moest om met de Regenten af te rekenen voor de leverantie van het voorgaande jaar werd slechts met $^{1}/_{5}$ gedeelte in zilver en voor $^{4}/_{5}$ gedeelten met papier en agio vereffend", kan niet juist zijn, o. a. omdat hierbij het $^{1}/_{3}$ papier, dat zonder agiovergoeding werd uitbetaald, gelijk wordt gesteld met de voor zilver in de plaats tredende betaling in papier plus agiovergoeding.

Betaling in minder- of meerwaardige muntsoort. Dat suikermolenaars voordeel konden hebben bij wisselen van grof geld en payement, zagen wij § 1201. Ook op de verrekening in grove speciën alleen kon veel voordeel vallen. Mr. W. C. Mees (o. l. pag. 17) toont aan dat na 1767 eene schuld van 100 realen courant met 75 piasters werd betaald, als men uitging van de taxatie in Indisch geld, maar met 73 als men haar terugbracht tot Nederlandsch geld; dat 100 ducatons in het eerste geval 266 ropijen, in het tweede geval 275 ropijen vertegenwoordigden. Men probeere Van der Parra's becijfering P. VIII, 698 na te rekenen, wil men een idee krijgen van de verwarring, die uit dergelijke finesses kon voortkomen.

Dat ook anderen dan de suikermolenaars met het wisselen hun voordeel betrachtten, spreekt vanzelf. R. 24 Sept. 1802 verzoekt de Commandant van Buitenz., geen koper te ontvangen voor afbetaling van producten, daar hij, evenals zijne voorgangers, uit „het verwisselen van zilvergeld" eenig voordeel trekt.

Bij de nacijfering van Pieter Engelhard's jaarrekening over 1800 bleek § 1215
aan de Commissie Thalman c. s. dat, terwijl op de voorschotten, door de Comp. aan de Regenten verstrekt, $^3/_4$% rente in papier werd berekend, de voorschotten, welke de Gecomm. hun uit eigen middelen gaf, diezelfde rente droegen in zilver, ofschoon, volgens een vroeger besluit (§ 1232), de vooruitverstrekkingen alleen door de Comp. zouden worden gedaan. Geleidelijk ging Pieter Engelhard op dezen weg voort, door op rekening der Regenten posten in zilver te boeken, die te voren in papier waren berekend. Uit vergelijking met Nic. Engelhard's opgaven over 1799 blijken deze posten behalve de renten te hebben bestaan in: het pikolgeld van den Gecomm. (het is vreemd dat bij de bepaling van diens inkomen C. G. 17 Febr. 1798; P. XII, 775 e. v. heel geen onderscheid was gemaakt tusschen betalingen in papier en in zilver); het zakkengeld; een gedeelte der betaling van den Opz. te Tjiandjoer; het douceur voor 't kantoorpersoneel van het Commissariaat; de Generale Directie en de Opperkooplieden; de bijslag bij de padilevering aan Heemraden (zie B. 41, 1, 3); de reparatiekosten van den weg naar Kampong Goenoeng. In 1804 was P. Engelhard zoover, dat hij al deze uitgaven berekende in zilver, de renten voor de Comp. waarschijnlijk uitgezonderd. Bovendien bracht hij aan de Comp. „steeds" zilvergeld in rekening voor de prauwloonen van Lengkong stroomaf, ondanks dat het prauwvolk nooit wat anders ontving dan koper. De bepaling van R. 24 Jan. 1806, dat „de onkosten die op de koffie vallen", waaronder vermoedelijk vrachtloonen zijn te verstaan, in de Bovenl. zouden worden berekend in koper, in de Benedenl. in papier (d. w. z. in die muntsoort aan de Regenten op de jaarrekening zouden worden gekort), wierp volgens Van Lawick (B. R. 2 Sept. 1806) voor de Regenten van Tjiandjoer en Buitenz. reeds dadelijk „eene aanzienlijke winst" af, zoodat zij wel „50% in vergelijk van het jaar 1805 op de vragtloonen profiteerden".

De vermindering der achterstallen van de Regenten na het optreden der Commissie Thalman c. s. werd door haar daaraan toegeschreven, dat „in het laatste jaar niet alleen het grootste gedeelte der transport- en andere ongelden, die op de coffij vallen en door de Regenten betaald moeten worden, maar ook het inkoomen van den Commissaris en het ambtgeld alsmeede het kostende der aan hun verstrekte amphioen in kooper en in papier van credit, bij vorige afrekeningen egter in zilvere munt is berekend". Pieter Engelhard, door de Commissie aangaande dergelijke praktijken ondervraagd, antwoordde eenvoudig dat hij zonder „de winst op 't zilvergeld" heel geen inkomen zou hebben gehad. Onder zijne inkomsten over het jaar 1805 noemt hij op Rd^{s}. 15.913 uit de „60 % agio op het zilver".

§ 1216 *Agiogeknoei.* Over het verschil tusschen het reëel en het officieel agio zie hierboven § 1205 e. v. Het sterkste voorbeeld is misschien R. 28 April 1807, waar blijkt dat het eerste is 100 à 105 %, het laatste 80 %. Een voorbeeld van het gescharrel der betalingen met en zonder agiovergoeding geeft R. 23 Sept. 1806: vrachtpenningen van schepen, door de Comp. gehuurd, worden voldaan in papier zonder agiovergoeding; victualiën voor die schepen in papier met agiovergoeding; tafelgelden der scheepsofficieren half in zilver half in papier met agiovergoeding. Dirk van Hogendorp schrijft anno 1799 in zijn Bericht (p. 126): „De arme mindere dienaaren (*te Batavia*), die van hunne gages moesten leven, wierden in papieren geld betaald, en op alle markten en hoeken van straaten zaten Chineezen om het tegen 20 en 25 ten honderd, ja zelfs tegen nog meer verlies, in te wisselen. Men kende de principaalen van deeze Chineezen, voor wien zij dit werk verrichtten, en somtijds, wanneer dezelve twist kreegen, hadden zij de stoutheid, openlijk met de bescherming van deeze hunne principaalen hunne partij te dreigen". Evenzoo spreekt Daendels (bij De Roo I, 53) over dit geknoei van hooggeplaatste ambtenaren; hij duidt Siberg aan als den hoofdschuldige (ibid. p. 62).

Bij R. 20 Maart 1801 verstrekt de Regeer. aan den Regent van Tjiandjoer 8.000 Rd^{s}. papier met 25 % agio, ofschoon, zooals in § 1205 bleek, het officieele agio nog altijd 15 % was. H. 11 Juni 1803 wordt besloten, het voordeel af te schaffen, dat de Secret. van Heemraden trok door „het inwisselen van contante voor de maandelijkse afbetaaling zo van coelierollen als anderzints, waaruit zijn predecesseuren een middel van bestaan van circumcirca 15 à 1600 Rd^{s}. 's jaars hebben gevonden"; uit de bespreking, hierbij in dit College gevoerd, blijkt dat deze „stille winst" mogelijk werd gemaakt, doordat die Secret. de Comp. een te hoog agio in rekening bracht; verder, dat dit heel geen geheim was. Een dergelijk voordeel werpt de Regeer. zelve bij R. 8 Maart 1805 Pieter Engelhard in den schoot, door hem toe te staan eene som van bijna 100.000 Rd^{s}. papier bij 's Comp^{s}. kas te wisselen met 15 à 20 % minder agioverlies dan hem door particulieren zou zijn gerekend.

§ 1217 Een voorbeeld van knoeierij met agiorekening geeft R. 5 April 1799, waar

het Raadslid Mom opkomt tegen de poging van sommige collega's om de rekeningen van den gevluchten Gecomm. Wegener, den gehaten patriot, te diens nadeel te vervalschen (zie T. B. G. XLI, 156); hij merkt aldaar op, dat bij Nic. Engelhard's rekeningen over de periode van Wegener's ambtsbekleeding het agio op het door dezen aan de Regenten verkochte opium te hoog is berekend, namelijk als 20%; dat ditzelfde geldt voor alle aan de Regenten verstrekte voorschotten; dat agioberekening op opium „heel niet te pas" komt, naar het schijnt omdat de Gecomm. dit artikel van de Comp. niet in zilver had gekocht maar in papier; dat daarentegen op de sommen, welke de Regenten te goed stonden, geen agio was berekend, waaruit men dus moet opmaken dat, als zij contanten te goed hadden, een nominaal gelijkwaardig bedrag in papier in rekening was gebracht. Een ver verschiet van gepleegde of te plegen schurkerijen opent zich dus! Overigens is omtrent die van Nic. Engelhard op dit gebied niets naders bekend, en ook die van Pieter E. zouden niet aan den dag zijn gekomen, wanneer hij niet te kwader ure twist had gekregen met Van Lawick. Over 1802 berekende Pieter E. zijne 12 st. per pikol koffie, die hij te voren steeds in papier zonder agio had genoten (zie § 1215), met 25% agio ten nadeele der Regenten; om de fraude te bedekken zette hij al de gelden, welke volgens usantie in zilver werden berekend, ditmaal in papier met agiovergoeding op de jaarrekening en verborg daaronder dezen, thans met onwettig agio bezwaarden post. Over 1803 rekende hij agio, en wel 50%, van het volle bedrag der 24 st. per pikol dat hem toekwam, en waarvan 12 st. zonder agio afging aan ambtgeld; over 1804 berekende hij zijn pikolgeld eenvoudig in zilver. Daarenboven berekende hij steeds een, zooals we zagen, ongeoorloofd agio op het aan de Regenten geleverd opium, zoodat, volgens de Commissie Thalman c. s., van 1800 tot 1805 een totaal van 137.143 Rds. aan onwettig berekend agio door hem was opgestoken.

Voorschotten op de koffielevering. Omtrent de gewoonte om aan Inl. § 1218
voorschot te geven op aanstaande leverantie van producten vergelijke men het verzamelde § 1251 e. v.

Eigenaardig is, wat Jongbloet in 1714 meedeelt omtrent de wijze waarop de Comp. de rijst betaalde, die haar te Cheribon uit de Sultanslanden werd geleverd. Zoodra de Resid. vernam dat de Regeering rijst zou „eischen", gaf hij 2 of 3.000 Rds. voorschot aan de mantri's dier Vorsten en sprak met hen den prijs af (overeenkomstig den stand der markt, zegt hij), waarvoor de gantang zou worden geleverd; die prijs werd dan aan alle dorpshoofden bekendgemaakt, opdat dezen of de kleine man niet door de mantri's zouden kunnen worden bedrogen; wie deze kennisgeving deed (de mantri's zelfs soms?) wordt niet vermeld. Gaf men, zegt hij, het voorschot aan den kleinen man zelf, dan draalde deze met de levering of leverde heel niet en verkocht zijne rijst aan een ander; betaalde men hem daarentegen eerst bij de levering,

dan werd hij op weg naar het pakhuis opgewacht door Chineezen, die hem de rijst tegen iets hoogeren prijs afkochten. Veelal maakte de Resident tot den rijstinkoop gebruik van den Kapitein-Chinees, maar bij een ruimen oogst kwam het product als vanzelf binnen. Er blijkt dus wel dat de levering niet vrijwillig was en dat er weinig naar omgezien werd of de kleine man wel betaling ontving. Vermoedelijk bleven de voorschotten in de handen der Hoofden, terwijl de Kapitein-Chinees gecenseerd werd de rest van den prijs uit te betalen; dat deze dit gratis deed, valt moeielijk aan te nemen, en zelfs of de Resident alle uitgaven verantwoordde, blijft onopgehelderd.

§ 1219 Wij zagen in § 632 dat oorspronkelijk de Preangerproducten werden betaald bij de aflevering; evenzoo spreekt Jongbloet's brief B. 21, 12. Doch ook wel komt eene latere betaling voor, want Pangeran Aria Cheribon schrijft D. 25 Juni 1707 dat de verleden jaar geleverde producten thans betaald zijn; de leverantie van 1706 heet D. 10 April 1707 nagenoeg geheel afgeloopen, zoodat blijkbaar de betaling eerst volgde nadat het laatste pond was binnengekomen. Den oogst van 1725 zagen wij in § 832 eveneens zeer laat betalen. Reeds R. 30 Maart 1723 vermeldt en verbiedt „het verstrecken van contanten op leverantie van coffijboonen aan de bovenlandsche Javanen", namelijk door opkoopers. Dat dit kon gebeuren ondanks den hoogen prijs, dien de Comp. toenmaals nog betaalde, schijnt wel te bewijzen dat de bevolking daarvan niet veel kreeg, of, in het beste geval, dat eene geringere betaling direct haar aangenamer was dan eene ruimere later. R 23 Juli 1726 wordt onder de redenen, waarom men den zoon van den vermoorden Regent van Tjiandjoer het beheer over diens nalatenschap dient te geven, ook aangevoerd dat hij geld noodig heeft „ten afbreng der coffijboonen"; dus, hij zelf gaf voorschot voor het transport, niet de Comp. Freijer zegt evenwel in een rapport dd. 21 Nov. 1755, dat hij en zijne voorgangers tot aanmoediging der koffiecultuur eene prompte betaling verstrekten, zelfs bij de levering van kleine partijen, „'t gunt dan met 't opmaken der ordonnantie en de voldoening derselver uijt 's Comp. cassa met de leverantiers ofte dies geconstitueerdens wederom wierde vereffent en geliquideerd", hetgeen zeer gunstig had gewerkt. Zij verleenden dus betaling alvorens geld van de Comp. te hebben ontvangen, misschien een uitvloeisel van het besprokene in § 1043. Van hier tot het vooruitverstrekken van geld op een nog niet geleverd product, zooals wij zagen dat in Tjiandjoer reeds lang door den Regent werd gedaan, was de stap slechts klein, en dat die stap op de particuliere landen toenmaals reeds was genomen, blijkt uit Mossel's Aanmerk. p. 205, die zegt dat van de 6 Rd^{s}. per pikol „den landheer één geniet en de rest voor den landman blijft of voor diegeene die daarop gelt geschoten hebben en daarvan zoveel voordeel genieten, dat men het woekeren zoude moeten noemen, zo de risico het niet wat regtvaardigde, dog moet de vrugt desniettegenstaande door den landman

§ 1220 zelve aan de Comp., die daarin exclusif handelt, gelevert worden". Uit B. 37, 7

bespeurt men dat Van Riemsdijk op een oogst van ongeveer 16.500 pikol voorschotten had gegeven tot 35 000 Rd^s., dus ruim 2 Rd^s. per pikol. Vermoedelijk was dit bedrag geen toeval, maar werd 2 Rd^s. per pikol (beschouwd als het aandeel van den Regent in de betaling, zie § 1153) voorgeschoten op den getaxeerden koffieoogst; dat het bedrag der voorschotten van deze taxatie afhing, ligt in den aard der zaak en wordt bevestigd door Rolff's opgave in R. 24 Juli 1789, dat hij dit jaar zoo en zooveel geld noodig zal hebben voor zoo en zooveel pikol koffie, die de Regenten beloofd hebben te leveren. Verder blijkt uit evenvermelde Bijl., dat op de voorschotten rente werd berekend ad 1 % per maand en wel van af 1 Jan., dus ingaande verscheidene maanden vóór de vooruitverstrekking plaats had, eene renteberekening die onder particulieren ook wel voorkwam, zie § 1265. De Klerk zegt R. 4 Dec. 1777: „Den Gecomm. heeft men oogluikende het vooruitverstrekken van gelden op het gewas wel gepermitteerd, dog geensints tegens so eene drukkende interest". Bij dezelfde Resol. overgaande tot de benoeming der Commissie Craan — Radermacher, geeft de Regeer. haar o. a. in opdracht na te gaan „wat vooruitverstrekkingen door de Regenten uit Comp^s. cassa worden verzogt ter betaling van de producten aan den gemeenen man". Uit R. 30 Dec. 1777 blijkt, dat dit laatste jaar de gezamenlijke schulden der Regenten zijn vermeerderd met een bedrag aan verstrekte contanten groot Rd^s. 127.682, waarvan 66.540 voor Tjiandjoer en Buitenzorg komen; natuurlijk gaan de door de Comp. betaalde koffiegelden hier in mindering af. Opmerkelijk is de groote toeneming dezer voorschotten, zelfs sedert 1776 (B. 37, 4, 2); het werd inderdaad tijd dat de Regeer. tusschenbeide trad. Overigens verdient, bij hetgeen verder zal volgen, de mededeeling van Brooshooft (Ethische koers p. 53) onze aandacht, dat ook heden de koffieplantende Javaan op aanstaande levering geld opneemt, hetwelk hij „bij den dag noodig heeft . . . . . Hierdoor is zelfs de rijke productie in het allergunstigste koffiegewest Pasoeroean voor den Inl. eer een vloek dan een zegen geworden, daar hij er door leerde, op zijne rijke koffietuinen groote voorschotten op te nemen, tijdelijk in overdadige weelde leefde en ten slotte door oploopende schuld zich en zijn gezin te gronde richtte". Precies de geschiedenis der 18^e-eeuwsche Preanger-Regenten!

Bij R. 30 Dec. 1777 wordt nu voorgeschreven dat de Gecomm. „na § 1221
het vertrek der Regenten" de betaling zal erlangen voor de reeds geleverde koffie, hun daarvan het aandeel van den kleinen man zal toezenden en de rest zal inhouden tot schulddelging en als hem competeerend pikolgeld. Daarmee wordt dus, naar het schijnt, gebroken met het voorschottenstelsel; doch reeds R. 31 Dec. 1778 zeggen Craan en Radermacher, na vastgesteld te hebben wat voortaan officieel door den kleinen man per pikol zal worden genoten: „De betaling aan den gemeenen man op dezen voet blijvende, kunnen de Regenten het noodige geld van den Gecomm. tot afbetaling der coffij

eijsschen, en wanneer zij eenig geld in hunne huijshouding nodig hebben, hetzelve op aparte obligatiën van den gemelde Gecomm. verzoeken". Dit wijst duidelijk op vooruitbetaling, want het woord „eischen" (vergel. B. 21, 2, 1) wordt in de Compagniestaal geregeld gebezigd in verband met toekomstige behoeften.

§ 1222 R. 28 Jan. 1785 wordt Rolff gemachtigd aan de Regenten per maand niet meer $^1/_2$ maar $^3/_4$ % in rekening te brengen „wegens gelden, die door hem aan de Regenten zullen worden geschoten", en wel speciaal „tot den inkoop van producten", althans zoo worden die leeningen voorgesteld; hem wordt voorgeschreven te zorgen dat „het jaarlijks verschot op de producten niet hooger worde genoomen dan de calculatie wegens de te doene leverantie toelaat". Vager kon het al niet. Zoo verklaart Rolff R. 18 Juli 1785 „dat door de gesamentlijke bovenlandsche Regenten na ouder gewoonte bij vooruitbetaling op het coffijgewas van dit loopend jaar is gevraagd" 73.000 Rd^s. aan contanten (d. i. dus, berekend naar den vorigen oogst, ongeveer 3 Rd^s. per pikol); dat, nu men met die vooruitverstrekking wat achterlijk is, de landman padi gaat planten, niet naar de koffie omziet en die zelfs niet plukt. R. 23 Aug. 1785 beweert hij, dat degenen die nog koffie hebben, haar niet willen leveren vóór de betaling er is, zoodat de koffie gevaar loopt te bederven. Zelve verklaart de Regeer. R. 1 Juli 1785, dat zonder voorschotten „de culture zo van de coffij als andere producten volstrekt niet aan den gang te houden is", en R. 6 Oct. 1788 dat vooruitverstrekking absoluut noodig is, omdat de Regenten geen contante penningen genoeg bezitten om den kleinen man te betalen. Vergelijk wat Nederburgh § 1090 zegt van het voorschieten der kosten van transport uit het afscheeppakhuis. Uit R. 23 Febr. 1802 (vergelijk § 1923) bespeurt men dat het ook voorkwam dat Opzieners uit eigen middelen aan de bevolking voorschotten gaven, zooals in dit geval op den oogst van het volgende jaar, en dat zij daarmee een zoet winstje wisten te maken; de tusschenpersoon was de Regent, die een Radèn met een schrijver rondzond om te vragen wie geld noodig had.

§ 1223 Omtrent de verrekening van de voor geleverde koffie uitbetaalde gelden tusschen den Gecomm., die de uitbetaling deed, de Comp. en de Regenten blijkt in de Resol. geen woord, alvorens R. 30 Jan. 1784 (dus tegen het einde der levering van 1783) een verzoek van den Gecomm. van Riemsdijk wordt ingewilligd om hem „voor het bedraagen der door hem tot hier toe aan de Comp geleverde bovenlandsche producten en die welke binnen korten nog geleverd sullen worden, te samen tot Rd^s. 120.000, een assignatie op de Heeren Meesters te verleenen, groot Rd^s. 90.000"; de andere 30.000 Rd^s. had hij in contanten gevraagd. Duidelijk blijkt aldus, dat de verrekening met de Regenten eene geheel persoonlijke zaak van den Gecomm. was; toen Van Riemsdijk bovengenoemde som aanvroeg, had hij, zooals beneden zal blijken, reeds maanden geleden de koffie betaald. Op welke wijze zulks geschiedde,

ging de Regeer. niet aan; deze betaalde slechts, wanneer zij den heelen oogst in hare pakhuizen te Batavia had, den bepaalden prijs per pikol aan den Gecommitteerde.

Een groot half jaar na bovenvermelde Resol. wordt voor de eerste § 1224
maal een voorschot verstrekt van Comp^{s}. wege. R. 17 Sept. 1784 wordt namelijk aan Van Riemsdijk 20.000 Rd^{s}. contant voorgeschoten en evenveel aan assignatiën op Nederland d. i. wissels. Dit was natuurlijk lang niet voldoende voor den geheelen oogst. R. 1 Juli 1785 wordt, op grond dat het wegens het „plaats hebbend extreem gebrek aan contante speciën" voor den Gecomm. onmogelijk is om de vooruitverstrekking te doen, aan Rolff daartoe 10.000 Rd^{s}. contant, daaronder ook duiten, verstrekt. Van rente wordt hierbij evenmin als bij latere vooruitverstrekkingen uit Comp^{s}. kas gesproken. Rolff zegt kort daarop, R. 18 Juli 1785, dat de Regenten voorschotten hebben gevraagd ten bedrage van 73.000 Rd^{s}. contant; hij ziet geene kans om die te zenden; de Regeer. verklaart, niet in staat te wezen meer contante penningen voor te schieten dan de evenvermelde 10.000 Rd^{s}., en staat hem thans toe 30 à 40.000 Rd^{s}. te negotieeren tegen papier met 6% agio; zij besluit „de coffij (*d. i. hare koffierekening met Europa, zie § 1209*) met dit opgeld te beswaaren, als een geringheid van maar 17 1/4 stuivers op het picol bedraagende, om bij leverantie door de Comp. boven de bepaalde inkoopsprijs te worden betaald", d. w. z. zij laat den Gecomm. de vooruitverstrekking, doch neemt het op die penningen vallend agio te haren laste. Bij deze wijze van doen, welke in plaats van vooruitverstrekking trad, had de Comp. althans eenige vergoeding omdat, volgens Rolff tenminste, het particuliere agio 7 à 8 % bedroeg. Het klinkt in de Resol. zeer zonderling, wanneer men leest dat den Gecomm. eene vergoeding voor agioverlies wordt toegestaan, ettelijke percenten beneden het feitelijke agio; de Regeer. moet dus zeer wel hebben begrepen dat hij deze percenten, welke te zijnen laste kwamen, goedmaakte door de interesten die deze voorschotten opbrachten, niet aan de Comp. maar aan hemzelf.

R. 23 Aug. 1785 erlangt Rolff vergunning om nog 10.000 Rd^{s}. te § 1225
wisselen bij particulieren, met 6% agio ten laste der Comp. Voortaan gaan deze twee systemen van betaling naast elkaar. Het komt ook wel voor, zooals men uit R. 18 Nov. 1788 moet opmaken, dat de Gecomm. papier in 's Comp^{s}. kas stort en de nominale waarde daarvan in contant terugerlangt; duidelijk is het niet steeds of, wanneer de Regeer. hem contanten toekent, zij dit als voorschot van harentwege bedoelt dan wel in ruil tegen papier. R. 9 Mei 1786 bericht Rolff dat de Regenten 76.000 Rd^{s}. hebben gevraagd; hij erlangt nu voor een deel van dit bedrag contanten uit 's Comp^{s}. kas, voor het andere deel vergunning tot het negotieeren van contanten tegen papier, met agio ten laste der Comp. Een voorbeeld van zulk eene aanvrage R. 12 April 1787, ten bedrage van 76.000 Rd^{s}., waarop de Regeering 7.000 Rd^{s}. in contanten toestaat

met de vergunning om de rest te negotieeren „teegens de minst te bedingen agio", vindt men P. X, 920. Men merkt daar op, dat ook ingegaan wordt op Rolff's voorstel om hem te machtigen „om de voorschreeven somma in contanten te negotieeren, ten einde in het laatst van het jaar almeede in contanten aan hem uit Comp^{s}. kas gerestitueerd te worden". Op deze wijze zou ten bate van Rolff komen 't verschil tusschen den interest, dien hij van de Regenten trok, en dien hij aan zijne geldschieters betaalde; maar aangezien deze handelwijze wel steeds gebruikelijk moet zijn geweest, ziet men niet in waarom Rolff thans permissie daartoe verzoekt, tenzij hij eene verklaring
§ 1226 wilde uitlokken omtrent de legaliteit van deze wijze van interestrekening. In Mei 1788 schrijft Rolff aan een Opziener in een brief, dien hij later aan de Regeer. overlegde en dien deze in copie naar patria zond: „Tot nog toe heb ik maar de helft van het geld, dat voor de Preangerlanden tot den inkoop van coffij gevraagd is, bij malkander konnen krijgen, en de hemel weet waar ik het overige vandaan zal halen, wijl het contante geld hier van dag tot dag schaarscher wordt, ja men genoegzaam geen contanten meer te zien krijgt. Daar het egter zeer schadelijk voor de coffijcultuur zou wesen als de Regenden zulks ter oore kwam, houde ik hunne zendelingen met goede woorden op, en UE. moet aldus de Regenten mede gaande houden (*vergel. § 1257 noot*) met goede woorden en beloften". R. 30 Dec. 1788 bespeurt men dat Rolff verzocht heeft om, als de Regenten geld noodig hadden, dit à $^{1}/_{2}$ % per maand van de Comp. te mogen ontvangen; dit verzoek wordt echter afgewezen, omdat het de Comp. niet gelegen komt; toch wordt wederom toegestaan dat hij zelf $^{3}/_{4}$ % interest op die voorschotten berekent.

Waarom de Comp. niet, zoo noodig tegen dezen verhoogden rentevoet, die voorschotten zelve verstrekte, vraagt men zich tevergeefs af; men vindt zich geneigd aan te nemen, dat de leden der Regeer. kapitalen bezaten waarvoor zij plaatsing zochten, en die steeds gemakkelijk en secuur aan den Gecomm. konden worden geleend. Hierop wijst ook R. 18 Dec. 1787, waar men ziet dat Rolff van bovenbedoelde 69.000 Rd^{s}. maar 14.000 Rd^{s}. had ingewisseld tegen papier. De bedragen, waarover in deze Resol. wordt gesproken, zijn natuurlijk lang niet voldoende om de gansche koffielevering
§ 1227 te dekken, waartoe een 120.000 Rd^{s}. noodig was. Zij nemen in 1788 echter verbazend toe: R. 15 April wordt hem 85.000 Rd^{s}. toegestaan; R. 10 Juni nog 37.000 Rd^{s}., samen dus ruim 120.000 Rd^{s}., zoodat vermoedelijk nagenoeg de heele levering door deze gelden gedekt kon worden. Ter vergoeding van agioverlies wordt hem R. 18 Nov. 1788 Rd^{s}. 10.490 toegekend. De betaling der zeer groote koffielevering van 1789 had (zie § 1209) vermoedelijk voor de eerste maal voor $^{1}/_{3}$ in papier plaats. Daarbij doet zich het geval voor dat den 2 Febr. 1790, d. i. na de jaarrekening, de Regenten nog gelden te vorderen hadden en den Gecomm. een crediet moest worden geopend om die te voldoen. Andere jaren is hiervan geen sprake, en wordt bij het

nieuwejaarsbezoek der Regenten de betaling der koffie blijkbaar afgedaan, waarna dan de Gecomm. voorschotten kan geven op den komenden oogst. Terwijl, zooals wij boven zagen, Rolff grootendeels zijne contanten kreeg door inwisseling van papier bij particulieren, worden later meestal contanten tegen papier verstrekt uit de kas der Comp. Dit voorkwam geknoei door berekening van te hoog agio te haren laste. Eene enkele maal komt 't nog voor dat den Gecomm. in plaats van contanten een zeker agio wordt toegekend (R. 20 Oct., 2 Nov. 1795; 23 Aug. 1796). Hierbeneden § 1232 ziet men dat de Gecomm. telkens eene ordonnantie van betaling erlangde wanneer er koffie binnenkwam.

Dit alles betreft dus in den regel voorschotten welke de Gecomm. § 1228
verleent, niet de Comp.; eene uitzondering maakt bijvb. R. 5 April 1796, waarbij den Gecomm. 40.000 Rd^{s}. wordt afgegeven „onder suffisante cautie" (vergelijk § 1789); dit is blijkbaar een Comp^{s}. voorschot, doch overigens is het, zooals wij zeiden, niet altijd zeker of, bij de afgave van contanten, papier daartegen van den Gecomm. wordt ontvangen of niet. In het begin van 1797 kwam, zooals beneden blijkt, eene verandering in de wijze van verstrekking van voorschotten.

Omtrent het oudere voorschottensysteem leest men in Nederburgh's Consideratiën pag. 144: „De Regenten van de oostersche regentschappen als Bandong, Batoelaijang, Praccamoentjang, Sumadang, Crauwang, Waniassa, Adiarsa, Tjassem, Pamanoekan en Pagadeen ontfangen vooruit van den Gecomm. in de maand Januarij, als zij naar het regentschap vertrekken, een derde of de helft van het geld, dat zij voor de afbetaaling van het product voor dat jaar denken benodigd te zullen zijn". Vergelijkt men met deze woorden de tabel of berekening der voorschotten achter deze Consid., dan blijkt dat deze vooruitverstrekking voor een groot deel geschiedt in papier. Zij betreft dan ook niet de betaling van den kleinen man, doch het aandeel van de Regenten; de bedragen in papier varieeren (bij een getaxeerden oogst van 90.000 pikols) tusschen 150 Rd^{s}. (Adiarsa) en 50.000 (Tjiandjoer en Buitenzorg, die in Januari geen of bijna geen contanten kregen). Echter wordt ook later in het jaar wel papier verstrekt, niet alles in Januari. Twee dingen trekken daarbij de attentie; 1° dat op al het vooruitverstrekte papier (niet op het contant) 11$^{1}/_{2}$ maand interest à $^{3}/_{4}$% wordt berekend, ofschoon, als gezegd, niet alles medio Jan. wordt voorgeschoten; 2° dat in Nic. Engelhard's grootboeken uit deze jaren, ofschoon de vooruitverstrekte gelden geregeld worden genoteerd, nergens van papiergeld sprake is.

Zoo schiet hij op verschillende datums in Jan. 1793 bijna 90.000 Rd^{s}. § 1229
aan verschillende Regenten voor, waarvan 40.000 Rd^{s}. aan dien van Tjiandjoer; maar ofschoon bij sommige dezer uitbetalingen vermeld wordt dat zij „in contante penningen" geschieden, geeft juist dit aanleiding te onderstellen dat de andere in papier zijn, hoewel, als gezegd, niemand uit het grootboek

zou opmaken dat er papieren geld, en wel ver beneden de nominale waarde, in omloop was. Men kan niet anders dan concludeeren dat papier en contant in de boeken van den Gecomm. door elkander werden gerekend en al 't agio te zijnen bate was; er bestonden dan andere boeken, waarbij 't papier als papier voorkwam, zoodat (zie § 1211) aan het einde van 't jaar kon worden geconstateerd hoeveel van deze munt voor koffie was betaald. Een bewijs, dat het bewaarde grootboek niet het ware is (vergelijk § 1878), vindt men ook bij de verrekening op 31 Dec., waar bijvb. de afbetaling van het door Bandoeng verschuldigde wordt geboekt als „per diverse regentschappen", d. i. uit de massa der in 't geheel aangebrachte koffie. In 1794 bedragen de voorschotten in Januari ruim 104.000 Rd^{s}., waarvan 40.000 aan Tjiandjoer, blijkbaar papier, want, zooals men hieronder ziet, de contante betaling voor te Buitenzorg geleverde koffie begon eerst maanden later. Te noteeren is ook, dat de Regent van Buitenzorg geene rekening heeft; zijne schulden, uitgaven, ontvangsten waren met die van Tjiandjoer gecombineerd; zie § 1180 i. f. Na in Januari aldus gelden te hebben erlangd en vertrokken te zijn, „maken zij" (de Regenten), gaat Nederburgh voort „over alle districten een generalen overslag hoeveel koffij elk district naarmate van het getal en de gesteldheid der boomen leveren kan, en zenden alsdan tegen de maand April hunne zendelingen naar Batavia, om het overige gedeelte van het geld, tot de afbetaaling nodig, af te halen. Schieten zij daarmede niet rond, gelijk gebeurt wanneer de inzaam de bevorens gemaakte ruwe calculatie overtreft, (*dan*) doen de Regenten een naderen eisch, tot welkers afhaal zij andermaal zendelingen afzenden, en gebeurt het inteegendeel dat zij te veel ontvangen hebben, sodat zij met hunne leverantie tekortschieten, (*dan*) word zulks met het uiteinde van de leverantie gevonden bij het doen van afreekening".

§ 1230 Wat de levering van Tjiandjoer en Buitenz. aangaat zegt Nederburgh nog (o. l. pag. 147) dat „tegen de maand Junij een aanvang gemaakt word met de afzending van contante speciën aan den Commandant van Buitenzorg tot afbetaling der koffij die aldaar geleverd word, doorgaans tot eene som van 25 à 30.000 Rijxd^{s}., waarmeede vervolgens naar mate der benodigdheid gecontinueerd word tot het einde der leverantie; het geheele montant, daartoe in den tegenwoordigen staat der culture benodigd, bedraagt jaarlijks ruim een montant van Rijxd^{s}. 200.000 (*uit vergelijking met den desbetreffenden Staat hierachter blijkt, dat de heele koffiebetaling à 6 Rd^{s}. per pikol minus de onkosten aldus geschiedde en niet aan 't einde van het jaar*). . . . . Eijndelijk doet de Gec. ook nog jaarlijks een uitschot ten behoeven van de Regenten van 15 à 20.000 Rd^{s}. in contanten, welke gedurende de 6 laatste maanden van het jaar bij kleine sommen worden uitbetaald voor ongelden van het transport der produkten" (namelijk van af het afscheeppakhuis). Met Nederburgh's vermelding van den afhaal der tweede betaling in April, klopt zijne bovenvermelde tabel, waar zij op ult^{o}. April genoteerd staat, zoodat op deze

gelden 8 maanden rente komen. Volgens die tabel wordt aan den Commandant te Buitenzorg geld gezonden in 4 termijnen, ult°. Mei, Juli, Sept., Oct., waarop derhalve 7, 5, 3 en 2 maanden rente komen. Deze termijnen waren echter zoo § 1231
vast niet; in het grootboek van 1793 wordt koffiegeld naar Buitenzorg gezonden op 24 Juni, 17 en 23 Juli, 31 Aug., 13 Sept.; in eene rekening over 1796 op ult°. Juli, Aug., Sept., Oct. Omtrent de oostelijke Regenten vervolgt Nederburgh: „Die Regenten, dit geld in hunne regentschappen ontvangen hebbende, ontbieden de Hoofden uit alle de districten bij zig, aan welke zij vervolgens de uitdeeling daarvan doen ten overstaan van den Europeeschen Opziender, een ieder naarmate van de opgave, die hij heeft gedaan van de koffij die hij aanneemt te leveren; deeze Hoofden deelen het aan den gemeenen man elk in zijn district uit, en elke gemeene Javaan levert vervolgens in de oogsttijd aan zijn Hoofd de quantiteit koffij, waarvoor hij het geld ontvangen heeft". Natuurlijk moet dit alles niet te letterlijk worden opgevat; het was onmogelijk, de geldaanvragen en voorschotten in overeenstemming te brengen met den komenden oogst, maar viel de oogst mee, dan kon men de koffie, waarvoor geene voorschotten waren verleend, eenvoudig als extra-overwichten beschouwen. Toezicht van de zijde des Gecomm. bestond daarop niet; integendeel, Nic. Engelhard verklaart C. G. 6 Aug. 1796 „zig nimmer nog met de uitbetaling aan de gemeene man nog met het verschil tusschen de Bataviasche en bovenlandsche picol te hebben ingelaten"; hij beschouwt dit als een bewijs dat hij een eerlijk man is, die niet met overwichten en wanbetaling knoeit.

Nederburgh zegt voorts (Consid. p. 242): „De Comp. zoude op eene § 1232
leverantie van 90.000 pikols van 140 ℔ nog een kapitaal van ruim 21.000 Rd^{s}. kunnen profiteeren, wanneer zij de gewone vooruitverstrekkingen deed directelijk uit haare kassa tot den interest van $^{3}/_{4}$ p^{r}. c^{t}. 's maands, welke thans door den Gecomm. wordt genoten. Zij zoude zig zeekerlijk daarvoor belasten met de risico der vooruitgeschoten penningen, dog deselve is niet noemenswaard, vermits de produkten, die de Regenten successive in het pakhuis brengen, daarvoor tot eene genoegsaame securiteit dienen .... Deeze gelden moeten (*dan*) door den Gecomm. bij een schriftelijk adres, met aantooning waartoe deselve moeten dienen en aan wien de uitbetaling daarvan zal geschieden, van de Hoge Regering verzogt en, uit kas ontfangen zijnde, aan de Regenten ofte hunne zendelingen worden afgegeven ten overstaan van de expresse gecommitteerden, die de gewoone jaarlijksche afrekening bijwonen; indien zulks geschied aan de zendelingen, moeten de gelden aan de Regenten en Opzienders der Regentsch. worden geconsigneerd, door welke eerstgemelde vervolgens de verbandschriften aan den Commissaris kunnen afgezonden worden, aan de kant door de Opzieners geteekend, om voorts in de Groote Geldkamer te worden gedeponeerd. Present zijnde kunnen de Regenten die verbandschriften dadelijk passeeren .... Na deese inrigtingen kan het verleenen telkens van kasordonnantiën aan den Gecomm. voor de successivelijk geleverde

koffij worden geëxcuseerd, kunnende de leverantie van de koffij in de administratiën geschieden op schriftelijke qualificatiën van de Opperkooplieden des Kasteels en bij het aflopen van het jaar eene generale ordonnantie van
§ 1233 het geleverde gedurende het geheele jaar worden verleend". In verband met deze beschouwingen maakt het een zonderlingen indruk dat Nic. Engelhard C. G. 6 Aug. 1796 verzekert dat er zooveel „gevaar en moeijten" verbonden zijn aan de door hemzelven verleende voorschotten van penningen aan de Regenten, dat hij „wel wenschte van het voorschieten van deeze capitaalen te konnen worden ontheeven en dat het Heeren Commiss. Gen. behaagen mogte, het coffijgeld etc. aan de Regenten teegens de gewoone intrest uit 's Comp^{s}. cassa op credit te laten verstrekken, als wanneer hij de (*door hem*) genegotieerde gelden aan zijne crediteuren zoude konnen afleggen en zijn eigen middelen en credit op een ander wijze besteeden, die hem evenveel voordeel zou aanbrengen". Vermoedelijk was dit eenvoudig faire bonne mine à mauvais jeu; feitelijk had hijzelf ook het initiatief tot de verandering genomen, door 4 Juli 1795 aan Nederburgh te schrijven: „Of de Comp. nu na mijn voorstel de vooruitverstrekking uit cas doed voor haar reekening en teegens de genieting van den interest van $^{3}/_{4}$ % zo als de Regenten betalen, of dat sulx door de Commissaris op de presente voet geschied, is in specie hetzelve (*sic*), vermits deeze contanten teegens de verwisseling voor papier aan de Commissaris tog uit 's Comp^{s}. cassa worden afgegeven". Het was dus „hetzelve" of de Comp. de rente van haar kapitaal trok dan wel de Gecommitteerde. De verklaring van Engelhard's meegaandheid in deze aangelegenheid ligt in de renteverlaging der voorschotten op last van het Opperbestuur (zie § 1293). Op Nederburgh's voorstel wordt C. G. 25 Febr. 1797 (P. XII, 385) besloten dat „de gewoone vooruitverstrekkingen" voortaan door de Comp. zullen geschieden, maar dat de vooruitverstrekking van „de gelden, welke behalven de voorschreeven vooruitverstrekkingen jaarlijks nog moeten worden uitgegeeven aan ongelden voor het transport van de producten", en wel „in kleine sommen geduurende de ses laatste maanden van het jaar", de zaak van den Gecomm. blijft. Nederburgh, die ook dit had voorgesteld, taxeerde het bedrag dezer tweede soort voorschotten op 15 à 20.000 Rd$_{s}$. per jaar. Aangezien eenige maanden later, Sept. 1797, de schulden der Regenten aan den Gecomm. door de Comp. werden overgenomen (§ 1298), dacht men dat de Gecomm. voortaan geenerlei, of nietsbeduidende, geldelijke transacties meer met de Regenten zou hebben. Maar — reeds in Mei 1797 had Nic. Engelhard aan den Opziener te Tjiandjoer geschreven dat, nu hem verboden is geld aan de Regenten te leenen, hij het wel aan den Opz. wil leenen tegen $^{1}/_{2}$ %, die het dan tegen $^{3}/_{4}$ % zou kunnen leenen aan den Regent; en uit een brief van dien Opziener dd. 16 April 1798 ziet men dat hij niets was dan een strooman van den Gecomm., die met leenen doorging, omdat het „met veele omslag verknogt" was als de Regent van de Comp. leende.

Renteberekening. Over de hooge rente, oudtijds aan de Regenten in § 1234
rekening gebracht, zie § 1261. Interessant voor de wijze waarop de Gecomm. de interesten, door de Regenten te voldoen, berekende, is Nic. Engelhard's uitvoerig jaarverslag dd. 2 April 1800. Niet alleen op den achterstand van het vorige jaar kwam weer 12 maanden rente, maar op alle uitgaven, voor rekening der Regenten gedaan of geboekt, werd onmiddellijk interest à $^3/_4$ % per maand berekend: op de voorschotten voor onkosten gedurende hun verblijf te Batavia; op opium, aan hen geleverd; op de betaling der huur van de rijtuigen, waarmee de Opzieners in Januari geurden; zelfs op het bedrag waarvoor de Regenten ten bate der Marineschool in Nederl. hadden geteekend. Het spreekt van zelf dat, al kregen de Regenten die sommen op hunne rekening, zij niet terstond door den Gecomm. aan den schuldeischer werden voldaan, zoodat de rente over dergelijke posten een extra-voordeeltje voor dien ambtenaar was. Uit het grootboek van Nic. Engelhard over 1795 ziet men dat de Regent van Tjiandjoer, behalve de rente van zijne schuld aan de Comp., nog als interest „op onderscheiden capitalen" Rd^s. 10.088 te betalen had, de andere Regenten naar verhouding. Ik geloof daarom dat, aangezien de koffieoogst van 1794 slechts weinig grooter was dan die van 1795, de som van Rd^s. 4.597, door Nederburgh (Consid. p. 196) opgegeven voor „interesten op voorschotten", door dien Regent over eerstgenoemd jaar betaald, veel te laag is, in verband met het streven van den Comm.-Gen. om de inkomsten van dien Regent hooger te doen schijnen dan zij waren. Omtrent de verwaarloozing van Nederburgh's regelingen zegt Van Polanen (o. l. pag. 18): „De instructiën en reglementen voor verscheidene voorname takken van het algemeen bestuur, door hem uitgewerkt, dragen kenmerken van zijnen ijver en van zijne bekwaamheid. De nuttige uitwerking daarvan is niet ondervonden, doordien dezelve na zijn vertrek niet langer in acht zijn genomen, gelijk onder anderen gebleken is ten aanzien der besluiten voor den Commissaris tot de Bovenlanden".

Sedert 1797 werd, zooals wij in § 1233 zagen, de voorschottenrekening § 1235
een voordeel der Comp. De renteberekening, die toen werd toegepast, blijkt duidelijk uit Nic. Engelhard's bovenvermeld jaarverslag, welks behandeling in Rade men P. XIII, 110 e. v. vindt. De Gecomm. zendt, bijvb. op 1 Febr., 10.000 Rd^s. naar Buitenzorg (over de eigenaardige omstandigheid dat te Buitenzorg de Commandant, niet de Regent, de betaling verrichtte, had Nederburgh's regeling niet gesproken); deze som begint onmiddellijk rente te dragen à $^3/_4$ % per maand, zoodat dus op ult^o. Dec. hierop eene rente valt van $75 \times 11 = 825$ Rd^s. Maar in den loop van het jaar blijkt, dat dit voorschot veel te hoog was; de Command. te Buitenzorg zendt dus bijvb. op 1 Juli terug 4.000 Rd^s. Niettemin blijft dan de totale som, ook die 4.000 Rd^s. waarvan de Regent hoegenaamd geen nut heeft gehad, te zijnen last rente afwerpen, zoodat hij aan 't eind van het jaar schuldig blijft Rd^s. 6.000 plus

de rente over 10.000 dus 6.825 Rds., terwijl het surplus van 4.000 Rds. alsdan zonder eenige rente door den Gecomm. aan de Comp. wordt gerestitueerd. Wanneer men nu nagaat dat dit jaar Rds. 95.000 zilver te veel naar Buitenzorg werd gezonden, dan blijkt, dat die heele surplus-zending fictief was. Eene dergelijke misrekening immers was ongehoord, en bovendien, alles werd immers niet op eens gezonden maar in termijnen; hoe kon dus de Command. eene nieuwe geldzending verzoeken, terwijl hij nog ruim genoeg in kas had uit de vorige? Daar nu de Gecomm. een groot deel dezer sommen al vooruit van de Comp. had ontvangen (zie § 1239), een veel te goed man van zaken was om die bedragen renteloos te laten liggen, en bovendien groote eigen affaires dreef, ligt het voor de hand, aan te nemen dat hij bijvb. een kapitaal van 50.000 Rds. te veel van de Comp vroeg, dit ten eigen bate rente deed dragen (dit laatste wordt door Van Lawick in zijne memorie van 2 Juli 1805 ronduit aan Pieter Engelhard verweten, maar deze ontkende later ten sterkste, ooit „een enkele penning" van gelden, op naam der Regenten geïnd, te hebben uitgezet of te hebben kunnen uitzetten) en het bovendien, boekte op naam der Regenten, waardoor het andermaal rente afwierp en wel 9 % per jaar.

§ 1236 Terecht vraagt dan ook de Commissie Thalman c. s. aan Pieter Engelhard, waarom steeds meer geld naar Buitenzorg is gezonden dan noodig was en men „dus de Regenten interessen heeft doen betaalen van gelden die zij niet noodig en van dewelke zij ook hoegenaamd geen genot gehad hebben". Hij blijft het antwoord daarop schuldig, maar had kunnen zeggen dat de Regeer. zulks zeer wel wist, en dat zelfs het jaarverslag van Nic. Engelhard, waaruit die knoeierij bleek, aan de volgende Gecomm. tot voorbeeld was gesteld. Evenmin antwoordt hij op de vraag, waarom hij al in Febr. geld naar Buitenzorg zendt, terwijl de levering eerst begint in Juni en Juli, zoodat „die gelden dus 3 à 4 maanden stil leggen en de Regenten betaalen moeten". Dit zal slaan op transportgelden. Vermoedelijk was iets dergelijks eene oude praktijk, zie § 1219; ik herinner er maar aan, dat R. 4 Dec. 1777 spreekt van „interest op nooit geleende coffijgelden" en dat Nederburgh (Consid. p. 148) gewaagt van „grove misbruijken in vorige tijden" met berekening van rente, naar 't schijnt over eene langere periode dan te pas kwam. Een paar maanden vóór de aftreding van zijn patroon Siberg bracht Pieter Engelhard B. R. 8 Maart 1805 deze zaak onder de aandacht der Regeering; in 5 jaar, van 1800—1804, had de Regent van Tjiandjoer Rds. 45.212 op zijne rekening gekregen voor renten op vooruitverstrekte koffiegelden; hij stelt voor, de interestberekening op zulke vooruitverstrekkingen te doen ophouden, omdat conform R. 15 Febr. 1805 (P. XIV, 118, 2°) de kleine man eerst bij de levering ter hoofdnegorij zou worden betaald, § 1184. Siberg erkent dat er thans, nu de betaling geschiedt „zonder dat den Regent als het ware eenige de minste dispositie heeft over de gelden, tot den inkoop van de koffij

geëmploijeerd wordende.... in het betalen van interest een hardigheid ligt opgesloten". Deze rentebetaling wordt dus afgeschaft, § 1244.

Het totaal der schade, door de Regenten gedurende de administratie van Pieter Engelhard geleden, wordt door de Commissie Thalman c. s. berekend op Rd^{s}. 45.846 zilver, 1.415 koper, 211.918 papier. Rekent men op het papier 50 % agioverlies, dan wordt dit samen ongeveer *f* 370.000.

Het is ietwat zonderling, en een bewijs hoeveel zaken destijds onders- § 1237
hands of althans informeel werden afgedaan, dat reeds eene week vóór het besluit van Comm.-Gen. dd. 25 Febr. 1797, dat de voorschotten voortaan van 's Comp^{s}. wege zouden worden verstrekt, bij R 17 Febr. 1797 naar aanleiding van de gebleken „intentie" dier heeren 20.500 Rd^{s}. aan contanten uit 's Comp^{s}. kas worden verstrekt, doch Rd^{s}. 74 750 aan papier door den Gecomm. Opmerkelijk is, bij deze vooruitverstrekking in het begin van 't jaar, de verhouding waarin contanten en papier onder de verschillende Regenten worden verdeeld.

Regentschap.	R. 17 Febr. 1797.		R. 12 Febr. 1799.		R. 4 April 1800.		R. 17 Maart 1801.	
	Contant	Papier	Contant	Papier	Contant	Papier	Contant	Papier
Tjiandjoer en Buitenzorg.	—	50.000	2.500	67.500	—	85.000	30.000	55.000
Krawang.	1.500	4.000	2.500	6.000	300	6.000	3.000	7.000
Adiarsa	—	150	—	150	300	150	150	150
Bandoeng	6.000	6.000	10.000	8.000	24.000	8.000	12.000	10.000
Batoelajang	3.000	4.000	4.000	5.000	10.000	4.000	10.000	4.000
Parakanmoentjang. . . .	6.000	6.000	6.000	8.000	10.000	6.000	20.000	7.000
Soemedang.	4.000	4.000	5.000	6.500	8.000	5.500	15.000	6.500
Pamanoekan	—	300	—	—		—	—	—
Tjiasem	-	300	—	—	—	—	—	—
Tanggeran	—	—	—	—	—	—	1.000	—
Totaal	20.500	74.750	30.000	101.150	52.600	114.650	91.150	89.650

Er blijkt dus, dat het papier voor verreweg het grootste gedeelte aan Tjiandjoer en Buitenzorg kwam. Bandoeng werd bij de afgifte van contanten boven alle regentsch. bevoordeeld; Krawang daarentegen volgde op Tjiandjoer en Buitenzorg in ongunstige papierverhouding. Mom verklaart R. 5 April 1799 dat deze voorschotten „louter en alleen" voor onkosten tijdens het verblijf der Regenten te Batavia dienden; het particulier belang van den Gecomm. moet derhalve eenige jaren lang hebben meegebracht, aan zekere Regenten alsdan veel papier, aan anderen meer contanten te verschaffen. Met den staat der schulden kan de verdeeling niet onmiddellijk samenhangen, want Soemedang, dat altijd zeer zware schulden had, waarop bijna niets werd afgelost, geniet in dit opzicht op dezelfde wijze voordeel als Bandoeng, dat financieel zeer gunstig stond (§ 1297). Het kan wezen dat de vele contanten van 1801 bestemd waren voor eene hommage, geschenk, omkoopprijs of wat ook ten profijte van den in Aug. 1800 opgetreden Gecommitteerde.

Eene tweede opmerking is deze. Neemt men den oogst van 1799,

waartoe Tjiandjoer en Buitenzorg 21.566 pikols leverden, dan zou, à 6 Rd^{s}. per pikol, waarvan $2^{3}/_{4}$ in papier (zie § 1212 e. v.), een bedrag aan papier groot Rd^{s}. 59.305 voldoende geweest zijn als vooruitverstrekking; er werd daarentegen van die muntsoort 67.500 Rd^{s}. zoogenaamd vooruitverstrekt, dus boven de behoefte voor den ganschen oogst, ongeacht later een groot deel moest worden teruggerekend, omdat bijvb. het pikol- en ambtgeld van den Gecomm. gedecorteerd werden van die $2^{3}/_{4}$ Rd^{s}., en dus niet aan de Regenten uitbetaald werden maar ingehouden.

§ 1238 De eerste maal dat men bespeurt dat de Gecomm. meer geld op a. s. levering van koffie had ontvangen, dan in verhouding tot den oogst noodig was, betreft den dienst van 1796, want R. 17 Maart 1797 betaalt de Gecomm. aan de Comp. terug Rd^{s}. 70.000 „die hij voor genotene contanten ten agteren is, voor zo verre deze post niet reeds is verevend." Hij had dus in den loop van 1796 enorme sommen contanten in handen gehad en stort deze nu eenvoudig zonder rente terug. Het was eene knoeierij van hetzelfde genre dat vroeger bij de Groote Kas in praktijk was geweest en daar tot het tekort van een Millioen had geleid; zie § 1808. Wanneer men weet dat Nic. Engelhard groote particuliere zaken dreef (T. B. G. XLIII, 202), krijgt deze zaak een nog zonderlinger aanzien; ditzelfde jaar kocht hij landerijen en suikermolens, en ik vermoed dat de koffierekening de kapitalen daartoe moest voorschieten.

Over 1797, nadat de voorschotten voor Comp^{s}. rekening geschiedden, is de afrekening nog vreemder. Op verschillende datums (R. 17 en 24 Febr., 5 Mei, 7 Juli, 18 Aug., 12 Sept., 20 Oct., 10 en 28 Nov., 19 Dec. 1797) erlangt de Gecomm. als Comp^{s}. voorschot op koffie te zamen 263.500 Rd^{s}. contant, 84.750 Rd^{s}. papier, totaal dus 348.250 Rd^{s}. Daarbij zijn de bewoordingen van R. 17 Febr. 1797 (zie P. XII, 382 bovenaan; evenzoo in de Notulen), waarbij eene uitbetaling „door den Gecommitteerde uit de gelden die hij in papieren van credit in 's Comp^{s}. kas moet restitueeren" wordt gelast, zoodanig gekozen, dat het wezenlijk verloop dezer betaling raadselachtig blijft. Bij de behandeling der jaarrekening (R. 9 Jan. 1798) wordt op een verzoek van N. Engelhard „om door afgave van de nodige contanten uit 's Compagnies kas in staat gesteld te worden tot het doen van afrekening" met de Regenten over de in 1797 geleverde 75.552 pikol, besloten „aan denzelven uit 's Compagnies kas te laten voldoen Rd^{s}. 453.320 aan papieren van credit", doch door hem te doen terugbetalen „aan papieren van credit een montant van Rd^{s}. 348.250, successive aan hem tot het doen van vooruitverstrekking voorgeschoten, waaronder Rd^{s}. 263.500 aan contanten". De redactie van dit besluit in de Notulen is eenigszins anders, doch even onbegrijpelijk. In ieder geval, men maakt aan het einde van het jaar de rekening op zonder dat iets blijkt van interesten op voorschotten, welke aan de Comp. komen; ja, uit het verband van zaken zou men geneigd zijn te concludeeren dat die interesten niet berekend werden, en dat daarentegen de Comp. den koffieoogst na afloop der

levering verrekende in papier zonder vergoeding van agioverlies, zoodat dit agio dus òf ten laste van den Gecomm. òf ten laste der Regenten kwam. Het § 1239
jaar 1798 vertoont weinig opvallends, misschien omdat Wegener gedurende een gedeelte hiervan als Gecomm. fungeerde, en men wist met hoeveel wantrouwen het Opperbestuur tegen de Indische Regeering was bezield. De interesten op de voorschotten worden R. 15 Maart 1799 in 's Comp^{s}. kas gestort en de Gecomm. betaalt terug Rd^{s}. 39.275, die te veel waren aangevraagd. Over 1799 worden de interesten op de voorschotten bij R. 3 Juni 1800 volgens de bepalingen in 's Comp^{s}. kas gestort; het is opvallend, dat de afrekening zoo laat geschiedt, en nog meer, dat de Gecomm. wederom ruim 78.000 Rd^{s}. contant, die te veel waren aangevraagd, in 's Comp^{s}. kas terugstort zonder rente; hij had dit groote bedrag vermoedelijk ongeveer een jaar lang in handen gehad en het ongetwijfeld behoorlijk interest doen dragen te zijnen bate. Daarentegen erlangt hij terug Rd^{s}. 10.796 papier, die te min waren aangevraagd. De Regeer. bepaalt zich tot eene zachtzinnige vermaning om toch vooral niet onnoodige voorschotten aan te vragen.

In 1801 stond de Regent van Bandoeng Rd^{s}. 11.387 te voren, maar volgens de Commissie Thalman c.s. verdween daarna die heele som op onnaspeurbare wijze uit de rekening. In Aug. 1800 wordt Pieter Engelhard voor de tweede maal Gecomm.; in Aug. 1801 wordt Siberg Gouverneur-Generaal. Reeds bleek ons in § 1237, dat met P. Engelhard's optreden eene groote verandering gepaard gaat in de verhouding der bedragen contanten en papier, welke aan de Regenten tegelijk met de afrekening over het afgeloopen oogstjaar worden vooruitverstrekt. Dit verschil vertoont zich vooral ten opzichte van Tjiandjoer en Buitenzorg, die thans veel meer contanten erlangen. Bij den oogst van 1802 is zulks veel geprononceerder: vooruitverstrekt wordt R. 2 Maart 1802 Rd^{s}. 119.159 contant, 62.300 papier, waarvan aan genoemde twee regentschappen 67.000 contant, 21.000 papier. Het volgend jaar is R. 1 Febr. 1803 de eerste vooruitverstrekking aldus verdeeld:

Regentschap.	Zilver.	Koper.	Papier.
Tjiandjoer	61.713	18.650	6.212
Buitenzorg	19.253	5.409	—
Krawang.	4.374	—	3.514
Adiarsa	720	—	796
Bandoeng (met Batoelajang).	31.973	—	—
Soemedang (met Parakanmoentjang)	42.723	—	14.146
Tanggeran	—	—	1.412
Totaal. . .	160.756	24.059	26.080

Deze sommen worden bestemd „ter verevening van de agterstallen der rekeningen met de bovenlandsche Regenten om op de aanstaande leverantie van producten afgegeven te worden".

§ 1240 Dit woord „agterstal" wordt hier voor 't eerst, geloof ik, gebruikt; echter blijkt R. 9 Sept. 1803 dat ook de in R. 2 Maart 1802 bedoelde gelden zijn verstrekt „ter verevening van de agterstallen der rekening van de gezamentlijke Regenten". Het woord dient om de zaak te bemantelen. De „achterstallen" zijn namelijk schulden van de Regenten aan den Gecomm., ontstaan ten deele uit de berekening van voorschotten voor transport e. d., ook handelstransacties (zooals later door de Commissie Walbeeck c. s. werd geconstateerd) en minder avoueerbare praktijken, deels uit te veel verstrekte gelden voor te leveren koffie. Aangezien de Regeer. bij de jaarlijksche verrekening deze achterstallen aan den Gecomm. vergoedt, moet men wel aannemen dat deze laatste groote geldsommen te veel verstrekte aan de Regenten op a. s. levering van koffie, zooals Nic. Engelhard dan ook 3 April 1800 verklaart, dat de achterstallen van Tjiandjoer en Buitenzorg over 1799 ontstaan waren door mistaxatie van den verwachten oogst, die inderdaad weinig meer dan de helft van dien van 1797 was. Zij hadden dus die te veel genoten gelden opgemaakt, of deze waren althans te hunnen name geboekt als vooruitverstrekt. Door de betaling van deze achterstallen uit 's Comp^{s}. kas geraakte dus de Gecomm. met de Regenten weder op effen voet, maar had de Comp. groote sommen van hen te vorderen, die zij dan binnenkreeg in den vorm van koffie, zoodat de betaling der achterstallen gelijk kwam met een voorschot op den a. s. oogst, met dit onderscheid, dat de Regenten dat voorschot niet in handen kregen en dat, wilden zij eenig werkelijk voorschot ontvangen, nog andere gelden moesten worden verstrekt door de Comp. of wel door den Gecomm. De achterstallen over 1800 bedroegen volgens Thalman c. s. Rd^{s}. 102 763. Wij zagen in § 1237 dat de Regeering op 17 Maart 1801 verstrekte Rd^{s}. 91.150 contant, 89.650 papier, dus veel meer dan het achterstal; ergo kregen de Regenten toenmaals nog een belangrijk voorschot in handen. Over 1801 bedroeg het achterstal of, zooals R. 16 April 1802 zegt, „het successive ontvangene van den Gecomm. in vooruitverstrekking op de leverantie van coffij" Rd^{s}. 165.292; verstrekt werd 2 Maart 1802 Rd^{s}. 119.159 contant, 62.300 papier, dus bijna deze heele verstrekking ging aan

§ 1241 het achterstal weg. Daarenboven werd bij het jaarverslag het achterstal opgeteld bij de oude schuld van de Regenten aan de Comp., zoodat deze schuld, die sedert jaren verminderd was doch dit jaar toenam, bovendien met een enorm bedrag nieuwe schuld werd vermeerderd en steeg van 119.841 tot 301.483 Rd^{s}. (het vorige jaar was weliswaar de nieuwe schuld, het achterstal, reeds aanwezig, doch was bij de jaarrekening P. XIII, 277, 14° alleen de oude Comp^{s}. schuld genoteerd). De groote verwarring dateert dus van het eerste jaar dat de Gecomm. Pieter Engelhard met den in Aug. 1801 opgetreden

G.-G. Siberg samenwerkte (1). Om die verwarring complect te maken, blijkt R. 16 April 1802 dat de Gecomm. in 1801 uit 's Comps. kas te veel ontvangen heeft en thans zal terugstorten Rds. 99.098 contant, waartegen hij terugkrijgt Rds. 54.840 „die hij minder ontvangen dan uitgegeven heeft". Ik moet nederig erkennen, den ganschen samenhang van al dit gescharrel niet te kunnen doorzien, doch vermoed dat de zaak wel opgehelderd zou wezen, wanneer de Commissie Thalman c. s. later, bij de nacijfering der vroegere rekeningen van Pieter Engelhard, ronduit had kunnen zeggen hoe alles in zijn werk was gegaan. Zij durfde echter, naar 't schijnt, Siberg niet aan, lichtte dus niet alles naar behooren toe, en verklaarde, naar aanleiding van de ontdekking der bedragen, door Pieter E. in 1801 „meer uit Comps. kas ontvangen voor rekening der Regenten dan hunne schulden aan de Comp. en de achterstallen bedragen hebben", dat het voor haar „een onoplosbaar raadsel blijft hoe het hiermeede geleegen is". Het citaat in mijn tekst bl. 202* is uit Boileau, Satire XII. Hoe dit systeem op de koffielevering werkte, ziet men uit eene klacht van den Opziener van Soemedang in datzelfde jaar, dat hij namelijk voor het geld, hetwelk de Regent na aftrek van achterstallen had ontvangen, niet zooveel koffie kon leveren als er van den aanstaanden oogst werd verwacht. Over 't jaar 1802 worden cijfers van achterstallen genoemd, welke volkomen kloppen met de hierboven (§ 1239) vermelde cijfers uit R. 1 Febr. 1803. Toen was dus van vooruitverstrekking op grooten voet geen sprake meer; wilde men, om de zaken gaande te houden, de volstrekt noodige voorschotten afgeven, dan gingen deze buiten de verevening van het achterstal om. Zoo ziet men dan inderdaad dat nog altijd andere voorschotten worden verstrekt (R. 20 en 27 April, 1 Juni, 20 Juli, 10 Aug., 7 Sept, 5 Oct., 23 Nov., 7 Dec. 1802), welke, tezamen met het achterstal, bedragen Rds. 239.550 contant en 62.300 papier. Daar nu R. 1 April 1803 blijkt dat in 1802 de Gecomm. meer ontvangen dan verstrekt heeft Rds. 121.654 zilver en Rds. 25.000 koper, die hij thans moet terugbetalen, maar dat hij te min ontvangen heeft Rds. 65.960 papier, ziet men, dat in 't geheel Rds. 221.156 door zijne handen hadden moeten gaan, hetgeen voor een oogst van 46.143 pikols zeker onvoldoende was. Het verschil kan ik niet verklaren; er blijkt echter dat hij nagenoeg evenveel papier ontving als bij een oogst van 46.143 pikol noodig was om 2 $^3/_4$ Rds. papier per pikol te betalen, maar vrij wat contanten te weinig.

(1) De Secretaris der H. Regeering Moorrees schrijft in April en Juli 1802 over Siberg aan N. Engelhard dat „den ouden heer voor geene de minste reflexiën (*opmerkingen van anderen*) vatbaar" is; dat die hem „op een ongehoorde wijze driftig" doen uitvallen: hij is „oud en verzwakt van ziels- en lichaamsvermogens en gehegt aan bijzondere begrippen". Engelhard antwoordt 15 Dec. 1802: „Siberg is altijd een lompert en heersugtig mensch geweest". Den 7 Juli 1802 zegt de andere Secretaris F. van Braam dat „het eigenbelang bij Zijn Hoog Edelheid boven alles prevaleert". Niettemin had Siberg een zwak voor Keuchenius, omdat die zoo bijbelvast was; zie B. 14, 23, 3.

§ 1242 Over het jaar 1803 ontving de Gecomm. blijkens R. 13 Maart 1804 te veel Rds. 161.504 zilver, 38.060 koper en te weinig Rds. 91.329 papier; het eerste wordt nu door hem teruggestort, het tweede in ontvangst genomen. Aan 't einde van dit jaar kwam, blijkens de becijfering van Thalman c. s., 't geval voor, dat de Regenten ondanks hunne schulden en achterstallen eene som van 75.986 Rds. *te voren* stonden bij den Gecomm. Elders ziet men, dat over 't jaar 1802 dit te goed Rds. 13.355 had bedragen, hetgeen nog als eene misrekening zou kunnen worden opgevat, welk excuus echter geenszins kan gelden voor eene vermeerdering van dit zoogenaamd batig saldo met ruim 60.000 Rds. in één jaar. Het is alleen verklaarbaar door nietbetaling van verschuldigde koffiegelden. Wanneer men de verschillende verstrekkingen en terugstortingen over dat dienstjaar narekent, dan bevindt men dat met de Comp. de behoorlijke koffieprijs was verrekend door den Gecomm.; de koffie was dus geleverd; de Gecomm. hield echter een deel der betaling achter. Het bedrag van 75.986 Rds., dat de Regenten bij de rekening over 1803 te voren stonden, droeg, zooals de Commissie Thalman c. s. opmerkte, geene rente te hunnen bate; evenmin delgde de Gecomm. daarmede de pretenties die hij op hen had, en waarvoor zij natuurlijk wèl interest betaalden.

§ 1243 Het jaar 1804 begon met de verevening van achterstallen groot Rds. 228.476 zilver, 48.034 koper, 6.970 papier; uit de becijfering van Thalman c. s. blijkt dat deze bedragen kloppen met de schulden aan den Gecomm., zoodat er hiervan tot vooruitverstrekking niets overbleef. Merkwaardig is dat P. Engelhard bij zijn verzoek B. R. 3 Febr. 1804 tot verevening der achterstallen zich beroept op het „besluit van Comm. Gen. de dato . . . .", waarbij hij zekerheidshalve den datum van dit zoo wonderlijk geïnterpreteerde besluit openlaat. Op verschillende datums in 1804 werden verder voorschotten aan den Gecomm. afgegeven, en ten slotte moest hij R. 8 Febr. 1805 terugstorten 225.339 Rds. zilver, 53.034 koper; hij ontving daarentegen wegens te min ontvangen koffiegeld Rds. 148.306 papier. Op een oogst van slechts 56.053 pikols zijn deze cijfers inderdaad bespottelijk hoog; het excuus dat te veel geld was gevraagd omdat niet zuiver kon worden berekend hoe groot de komende oogst zou wezen, valt hierbij geheel weg, ofschoon erkend moet worden dat, aangezien sedert jaren geene afschrijving van onvruchtbare koffieboomen was geschied, de taxatie van den oogst hoogst bezwaarlijk was (zie P. XIV, 123, 23⁰). Het geknoei was zoo flagrant, dat door Pieter Engelhard R. 22 Febr. 1805 eene toelichting van deze enorme overvraging wordt gegeven, waaruit echter geen het minste licht daarop valt; en aangezien de Regeer. geen woord bij die toelichting voegt, blijft de zaak even duister als te voren. De Regenten staan ten slotte Rds. 97.225 bij den Gecomm. te voren; zij hebben dan ook volgens Thalman c. s. „meerder aan de gemeene man voor ongelden en andere lastposten betaald dan van de E. Comp. daarvoor ontvangen", d. w. z. ondanks de aanvraag van veel geld had de Gecomm.

het noodige niet aan de Regenten gezonden maar te hunnen faveure renteloos geboekt en het te zijnen bate op andere wijze rente doen dragen, of wel, zooals wij in § 1215 hebben gezien, hij betaalde hen in papier, terwijl zij zelven weder in contanten moesten betalen, waartoe het papier niet toereikte. De Commissie zegt dan ook: „Er is geen waarschijnlijkheid dat de schulden der Regenten ooit verminderen zullen, al ontvangt de Heer Engelhard veel meer gelden voor hunne rekening".

§ 1244 Het jaar 1805 vangt aan met de toewijzing aan Pieter Engelhard van het reusachtig bedrag van Rd^s. 300.165 zilver, 50.921 koper, 37.985 papier bij R. 11 Jan., ter verevening van achterstallen. Hiervan stond Rd^s. 118.671 zilver en 40.589 koper ten laste van Tjiandjoer, Rd^s. 29.846 zilver en 9.622 koper ten laste van Buitenzorg, samen dus bijna 200.000 Rd^s., zoodat ruim 33.000 pikol koffie noodig zou zijn geweest om weder op schoon papier te geraken, wanneer men namelijk de gansche opbrengst der leverantie zonder met het agio rekening te houden enkel tot delging van het achterstal gebruikte, ongerekend de noodige voorschotten, zelfs voor prauw- en koeliloonen e.d.; feitelijk bedroeg de oogst dier twee regentsch. slechts ruim 22.000 pikols. Nog treuriger stond Krawang, met een achterstal van ruim 23.000 Rd^s. en een oogst van nog geen 1.000 pikol. Bandoeng echter, met een achterstal van ruim 56.000 Rd^s., gaf ruim 18.000 pikol. Dit jaar wordt verder op verschillende datums vooruitverstrekt 153 600 Rd^s., d.i. ongeveer 3 Rd^s. per pikol. Bij R. 15 Febr. 1805 (P. XIV, 122, 21°) wordt (zie § 1184) voorgeschreven de betaling der koffie, geleverd door Soemedang, P.moentjang en Bandoeng, hetzij te Karangsamboeng hetzij te Tjikao, te doen geschieden buiten de Hoofden om, door Europ. ambtenaren „met afschaffing voor altoos van het doen van vooruitverstrekkingen". Het voorstel hiertoe was van Pieter Engelhard uitgegaan. Bij R. 8 Maart 1805 worden „de respective bovenlandsche Regenten vooreerst van de betaling van interest op de gelden, welke op de leverantie van de koffij worden voorgeschoten", ontheven. Tevens worden bij die R. 8 Maart 1805 de renten der achterstallen van 9% verlaagd tot $4^1/_2$ en de $2^3/_4$ Rd^s. papier per pikol verminderd tot 2 Rd^s. Siberg was zoo leep, het initiatief tot deze belangrijke verbeteringen van den financieelen staat der Regenten te doen uitgaan van Pieter Engelhard zelf. Zij geschiedden echter alle op kosten der Compagnie.

§ 1245 In Juni 1805 treedt Siberg af, Pieter Engelhard valt weldra in ongenade en de Commissie tot opneming der Regentsch. wordt benoemd, zie I, 92 en § 1831. Al dadelijk schijnt dit het gunstige gevolg te hebben gehad, dat er in de bewaarde afrekening over 1805 geen sprake meer is van te veel verstrekte gelden, die later door den Gecomm. worden teruggestort, en dat de sommen, welke de Regenten te voren stonden, hoewel zij niet terstond schijnen te zijn verevend, althans veel verminderden. De G.-G. Wiese zegt R. 11 Maart 1806 bij de behandeling der jaarrekening, welke ditmaal plaats had

ten overstaan der Commissie tot opneming der Regentsch., dat de vroegere afrekeningen met de Regenten weliswaar „na de order of usantie" geschied zijn (waarmee hij misschien bedoelt dat daarbij geene uitdrukkelijke order is overtreden), doch „niettemin duister of chimerisch" moeten heeten, waardoor „alle wettelijkheid en deugdelijkheid van de saldo's, welke daarbij ten laste der Regenten zijn gebracht, geheel vervalt"; dat het einde van 't lied zal wezen dat het desperate schulden worden; dat op geheel waardelooze opgaven „jaarlijks importante sommen aan den Gecomm. uit 's Comp^{s}. kassa worden verstrekt, quasi om daarmeede de schulden der Regenten te liquideeren", die integendeel steeds toenemen; „de sluijer der geheimzinnigheid, waarmede deze zaak tot heden voor het oog dezer Vergadering is bedekt gebleven, moet geheel worden opgeligt; de afreekeningen moeten niet langer pro forma gehouden worden" maar zoo, dat elk lid van den Raad die kan volgen en kan nagaan of het aan den Gecomm. verstrekte „waarlijk nodig is en gebruikt wordt om de Regenten tot de leverantiën in staat te stellen of, nadat die zijn gedaan, tot de betaling der producten te doen dienen". Hij stelt daarom voor, aan de Commissie over de Bovenl. op te dragen „eene examinatie van de pretense jaarlijksche afrekeningen sints de op de Consideratiën van den Heer Comm. Gen. Nederburgh genomene besluiten en dispositiën nopens de Jaccatrasche en Preanger Regentsch., bij welke examinatie zal moeten worden onderzocht of de sommen, met welke hunne reekeningen zijn belast geworden, spruiten uit hunne directe betrekkingen met de Comp. en ontstaan zijn door de kosten en belastingen, aan hunne leverantiën verknocht, in zooverre de laatste door de besluiten dezer Regeer. zijn gewettigd"; dat verder de Commissie voorstellen zal doen, hoedanig die schulden kunnen worden verevend en hoe de afrekening behoort te geschieden. Conform deze voorstellen wordt besloten. Ik noteerde echter reeds, dat men later op dit scherpe besluit wat teruggekomen schijnt, want de geheimzinnigheid der afrekeningen van Pieter E. werd door de Commissie niet volkomen opgeklaard en het onderzoek der rekeningen van het tweede Commissariaat van Nicolaus E., dat ook tot de bevoegdheid der Commissie behoorde, had weinig om 't lijf.

§ 1246 Bij R. 14 Jan. 1806 was intusschen nogmaals ter verevening der achterstallen van de Regenten een kapitaal van Rd^{s}. 324.995 zilver, 38.753 papier toegestaan; overigens wordt in den loop van dit jaar, voor zoover ik heb kunnen nacijferen, weder ongeveer $3^{1}/_{2}$ Rd. per pikol voorgeschoten; de wijze van verrekening der koffiegelden volgt dus nog, ofschoon met eenige verbeteringen, het oude spoor. Evenzoo zal in 1807 zijn gedaan, met dit verschil echter, dat in de Resol. van dit laatste jaar nergens gelden worden toegestaan tot verevening van de achterstallen der Regenten. Alleen ontvangt Van Lawick bij R. 9 Jan. 1807 Rd^{s}. 42.024 zilver, „welke hij bij de jongst afgeslooten en onder belance gebragte rekeningen met de bovenlandsche Regenten

credit loopt", d. w. z. eene partij onlangs geleverde koffie wordt thans voldaan. Uit 't een en ander blijkt, dat bij de behandeling der rekening over 1806 de achterstallen nog eene rekening hadden, onderscheiden van de oudere schulden, en denkelijk nog met de koffierekening samenliepen. Voorgeschoten werd ook in 1807 weder ongeveer $3^1/_2$ Rd. per pikol, bijna alleen contante munt. Men vergelijke voorts wat Van Lawick B. R. 17 Juli 1807 rapporteert omtrent den staat der Regentenschulden op ultimo Mei 1807; wellicht dat een mijner lezers het duister dezer zaken beter kan penetreeren dan mij is gelukt.

Op 1 Januari 1807 bedroegen namelijk de schulden van

Regentschap.	Zilver.	Koper.	Papier.
Tjiandjoer	120 705	21.952	29.653
Buitenzorg	38.820	3 478	—
Tanggeran	1.784	—	2.422
Krawang.	30.260	—	18.771
Bandoeng	65.611	—	—
Soemedang en P. moentjang.	77.526	1.341	60.791
Totaal. . .	334.706	26.771	111.637

Onder de Tjiandjoersche schuld behoort 24.000 Rd^s. papier aan rijksschuld (zie § 1299) op grond van R. 30 Dec. 1777 (§ 1281); hoe 't komt dat deze schuld *in papier* is omgezet, weet ik niet; verder 15.000 Rd^s. zilver op grond van R 20 Maart 1801 (toen aan dit regentschap dit bedrag was geleend à $^1/_2$ % ter verhooging der schuld); de rest der Tjiandjoersche schulden is achterstand. Van Lawick maakt hierbij deze aanteekening: „De rijksschulden worden bij de jaarlijks afreekening de Regent weeder ten voordeelen gebragt (*tot afsluiting der balans*) en daarentegen word dezelve voor de renten zo op die schuld als op de agterstallen belast met $^3/_8$ percent 's maands, gelijk hij almeede worden (*sic*) belast voor $^1/_2$ percent rente 's maands op het kostende van de genoten amphioen ten behoeve van den Landen; ditzelfde word bij de reekening van alle Regenten welke rijksschulden en agterstallen hebben alsmeede amphioen hebben genooten, geobserveert". Het papierbedrag van Krawang is de som der rijksschulden van dit regentschap en Adiarsa; het zilverbedrag vormen de „agterstallen uit de leverantie". Daarentegen stond dit regentschap te voren 7.621 Rd^s. koper, en Bandoeng 42.261 Rd^s. papier. § 1247

Van Soemedang en P. moentjang is het zilverbedrag de achterstand; het koper achterstand plus 52 Rd^{s}. rijksschulden; het papier uitsluitend rijksschulden. Eigenaardig is voorts dat men hier, waar 't weer op een vergrooten der schulden gaat, Buitenzorg weder van Tjiandjoer ziet gescheiden, evenals in Van Riemsdijk's tijd allerlei kleine Hoofden eene aparte schuldrekening hadden gemaakt, om door een grooter Regent te worden opgeslokt zoodra die schulden hunne draagkracht te boven gingen (zie § 246). Verder komen volgens Van Lawick's rapport bij de bovenvermelde bedragen diverse sommen, namelijk: als vooruitverstrekking op het gewas conform R. 9 en 13 Jan. Rd^{s}. 60.500 papier en 8.000 zilver (ook „ter voldoening van de geleeverde amphioen"); 16 Jan. aan diverse regentsch. nog 15.000 papier; R. 23 Febr. aan Tanggeran 500 zilver; 13 Maart aan idem 1.000 zilver en aan Krawang 3.000 zilver; 4 April aan Tjiandjoer 2.000 zilver; 8 Mei conform R. 5 Mei aan diverse 65.000 Rd^{s}. zilver en 1.500 koper. Bovendien is betaald voor den Regent van Buitenzorg conform R. 6 Jan. wegens schulden zijner opgezetenen aan Chineezen (zie § 2540 e. v.) Rd^{s}. 8.672 koper en 4 April nog 5.465 koper; conform R. 27 en 30 Jan. voor den Regent van Soemedang voor huur van Tjinengah en Sagaraherang over 1806 (zie § 201) Rd^{s}. 666 zilver; den 7 Febr. voor den Regent van Buitenzorg ter verevening der schulden van de opgezetenen aan den Tuinier te Pondokgedeh nog 2.500 Rd^{s}. koper, die op de rijksschulden worden gezet evenals het geld voor bovenbedoelde Chineezen; op ult^{o}. Mei een restant betaling voor de Buitenzorgsche karrevoerders,
§ 1248 groot Rd^{s}. 2.500 koper. Verder worden verschillende regentschappen bezwaard met 58 Rd^{s}. zilver, 7.403 koper, 22.801 papier, waardoor met eenige kleinigheden het totaal der schuldrekening op ult^{o}. Mei is geklommen tot Rd^{s}. zilver 410.934, koper 69.368, papier 209.944, waartegenover een tegoed van de vorige jaarrekening staat, groot Rd^{s}. koper 7.621, papier 43.337. Nu moet men onthouden dat het grootste deel der koffiebetaling toen nog op de rekening moest komen, omdat de geldzendingen pas na Mei begonnen (zie § 1228 e. v.); dat dus de vermindering, die de hierboven uitgedrukte enorme schuldenmassa aan het einde van 't jaar zou ondergaan door de boeking der ingekomen koffie, niet al te groot zou wezen, en, naar ik gis, niet veel hooger kon klimmen dan het papierbedrag der schuldrekening, zoodat dan al het contant, vermeerderd met rente, op de volgende rekening zou moeten worden overgenomen. De toestand was dus even erg als in Van Riemsdijk's slechtsten tijd (§ 1281).

De Commissie Thalman c. s. geeft voor tekort op ult^{o}. Dec. 1806 deze cijfers: Rd^{s}. zilver 319.708, koper 26.772, papier 68.867, waartegenover staat hetzelfde tegoed als hierboven. Het verschil in de cijfers zit hierin, dat de Commissie de Tjiandjoersche rijksschuld en de 15.000 Rd^{s}. zilver van Tjiandjoer niet meerekent; evenmin de Krawangsche rijksschuld. Op ultimo December 1807 was volgens die Commissie de toestand aldus:

Regentschap.	Ten achteren.			Te voren.	
	Zilver.	Koper.	Papier.	Koper.	Papier.
Tjiandjoer.	94.483	60.632	—	—	15.569
Buitenzorg	34.810	10.898	—	—	10.704
Tanggeran	1.989	—	2.892	—	—
Krawang.	31.872	—	9.425	6.824	—
Bandoeng	78.153	4.369	—	—	50.604
Soemed. en P. moentjang	93.716	8.249	62.641	—	—
Totaal . . .	335.023	84.148	74.958	6.824	76.877

Waarbij nog moesten worden opgeteld de bovenvermelde rijksschulden. Ergo was men dit jaar wederom ten achter geraakt Rd^s. zilver 15.315, koper 58.173, doch te voren 27.449 papier; dit papier kan tegen het zilver ongeveer worden gerescontreerd, zoodat, trots de gunstige bepalingen van 1805, trots den ongehoord grooten oogst van ruim 100.000 pikol, de verachtering zeker een 70.000 gulden zilver bedroeg.

Daendels had geen goed inzicht in de zaak, want R. 15 Maart 1808 § 1249
spreekt hij (B. 45, 6 en 7) van „de bepaling, die er van Gouvernementswege gemaakt was, dat dezelve (*de schulden*) alle ten laste van den Lande moesten worden overgenomen", waardoor aan de Regenten „een uitweg gelaten (*was*), langs welke zij altijd tegens het gebrek van het lopende jaar een redmiddel gewoon waren te vinden. . . . De inrigting was op zichzelve vicieus, omdat door de bepaalde overnaam van der Regenten schulden 's Lands kas als het waare ter discretie gelaten wierd van dien ambtenaar die, tot en over de zaken van den Inl. gecommitteerd, ook de eenige persoon was, met wien dezelve contracteeren". Op dezelfde wijze spreekt De Salis (Korte aantooning p. 13; dit werkje is te Bat. gedrukt „met approbatie" van Daendels en daarin zijn stukken gebruikt, welke Daendels den compilator had verschaft, zooals p. 19 de bij De Jonge XIII, 387 te vinden missive aan den Minister van Koloniën), die er nog bijvoegt, dat de Gecomm. „door eigen belangzucht vervoerd, ruimschoots in de gelegenheid was, daarvan te abuseren". Deze erroneuse voorstelling van zaken (immers, ofschoon gaandeweg de schulden aan den Gecomm. voor rekening van de Comp. waren genomen, zijn toch de achterstallen nooit principieel te haren laste gebracht, maar elk jaar bij de jaarrekening overgedragen) doet vermoeden dat men Daendels kort na zijne komst iets op de mouw had weten te spelden om hem te eerder te brengen tot eene kwijtschelding van oude schulden, waarmede dan een onderzoek naar de vermeerdering daarvan van zelf verviel. Zeer waarschijnlijk heeft Siberg, dien Daendels in de eerste maanden van zijn bestuur veel raadpleegde (zie § 2569), hem ten opzichte van de schulden der Regenten misleid. Zelf schijnt

Daendels later de onjuistheid zijner opvatting te hebben ingezien, want in zijn Staat (Bijl. I, Prepar. Mes. No. 31) geeft hij weliswaar zijn bovenvermeld advies grootendeels in dezelfde bewoordingen weder, doch laat de meeste uitdrukkingen weg, die doelen op een voorschrift, dat aan den Gecomm. toestond alle jaren de schulden der Regenten op de Comp. te schuiven.

§ 1250 Overigens neme men bij het heele voorgaande relaas in aanmerking, dat ook in Nederland vóór de revolutie van 1795 de financieele administratie zeer veel geheimzinnigs bevatte. Zoo hebben alle pogingen gefaald om te ontdekken waar de millioenen vandaan gekomen zijn, die het Amsterdamsche Stadhuis gekost heeft (Bontemantel I, 112 noot); ditzelfde kunstje, valsche boeking om de onkosten van een bouwwerk te verbergen, vinden wij omstreeks denzelfden tijd in Indië, D. 1641/2 p. 61.

Op de geschiedenis dezer schulden is toepasselijk, wat Raffles Proc. 7 Maart 1812 aangaande de administratie der bosschen verklaart: „It is in this instance as well as in others, that complicated accounts and statements too often served (*onder het Nederl. bestuur*) to cover abuses and irregularities which a plain simple statement would expose at once". In zijne History (2e dr. I, 144) zegt hij van de koffiebetaling vóór Daendels: „The complicated system of accounts, which then prevailed, seemed only calculated to blind the Government and to allow the European Commissary to derive an income of from eighty to one hundred thousand dollars (25.000 l. per annum) at the expence of the authorities by whom he was employed and the natives whom he oppressed". Wij merken daarbij op, dat de complicaties van die rekeningen eerst begonnen zijn, sedert de Regeer. zich in 1777 met de koffiebetaling ging bemoeien; de rekening over 1776 (B. 37, 5 e. v.) is nog de eenvoud zelf, ofschoon niet de eenvoud die het kenmerk is van het ware.

HOOFDSTUK XI.

Het geven van voorschotten. Reeds Warwijck verkocht in 1599 aan § 1251
den Sultan van Ternate wapenen op aanstaande levering van nagelen, te voldoen in het volgende jaar (De Jonge II, 378). De Bandaneezen hadden in 1600 al 1.000 bahar noten schuld (ib. p. 467). Matelieff in zijn Discours (1607, in Begin ende Voortgangh II, 72) spreekt van „de disordre van de groote schulden, daer haer de Bandanesen in steken ende die sy naemaels niet en konnen betalen", namelijk aan de Nederlanders. In een contract, anno 1628 met verschillende Ambonsche Hoofden gesloten (Valentijn II, 2, 77), vindt men eene bepaling hoe gehandeld moet worden wanneer schulden „op 't gewas ofte na eenige tijd en maanden te betalen", niet worden voldaan. Valentijn schrijft (ibid. p. 102) dat Kakiali in 1634 voor ruim 70 bahar nagelen bij de Comp. ten achter stond, andere Hitoesche Hoofden voor andere bedragen. Gerard Demmer deelt in zijne memorie van overgave dd. 3 Sept. 1647 (Bijdr. 1897 p. 570) mee, dat „in vorige tijden" de onder den Ambonschen Gouverneur ressorteerende hoofden van kantoren of gezaghebbers gewoon waren, gelden van de Comp. of van henzelven tegen hoogen interest op het a. s. nagelgewas voor te schieten; wie niet betaalde, werd in de boeien gezet; de nagellevering ging daardoor achteruit, omdat de waarde door den producent al lang vóór den oogst was genoten; deze gaf er daarom de voorkeur aan, de Comp. niet te voldoen maar de nagelen ter sluiks aan anderen te leveren (vergel. § 1218); de Compagniesdienaren „accepteerden dan noch 't geene betaelt wierde voor haer eijgen voldoeninge ende gingen 't gene (*de Amb.*) schuldigh bleven voor schulden aen de Compagnie te boeck stellen, waerdoor soo veele quade ende desperate schulden, in de boecken naderhandt bevonden, almede ten deele voortgecomen sijn". Over den invloed, dien dergelijke § 1252
praktijken hadden op de gezindheid der bevolking tegen de Comp., de verbittering en de oorlogen, daaruit ontstaan, spreekt Demmer bij Heeres, Bouwstoffen III, 210. Op Hitoe had de Comp. in 1647, zegt Rumphius (MS. Ambonse Historie), „groote schulden uijtstaan"; om die binnen te krijgen werd er gekort op de betaling der nagelen, waarbij „sommige ontrouwe Comps. dienaren" hun eigen profijt wisten te betrachten. Ook later waren zulke

praktijken aldaar in zwang; zie Bor o. l. pag. 12. Valentijn (II, Beschrijv. v. Amb. p. 89) zegt dat het Opperhoofd van Honimoa groote voordeelen genoot „vooral van 't geld tegen swaren interest op 't nagelgewas (hoewel dat verboden is) te geven". Dezelfde (II, 1, 288) van den Ambonschen Gouverneur: „Wat hij met geld of goederen op de nagelen tegen 100 ten 100 en nog dierder uijt te zetten door bestel der Buijten-Opperhoofden (*d. i. de posthouders*) wint, is niet wel te zeggen, maar maakt zekerlijk een groote post uijt"; de plaatselijke Commandant te Ambon deed op dezelfde wijze (ib. p. 300); vergelijk ook aldaar I, 2, 337, waar dit geschiedt door bemiddeling van een aanzienlijk Inl., die dan borg blijft voor de terugbetaling, en III, 1, 197: „dikwijls (*is*) al een jaar van te vooren tegen hooge renten" geld door den Ambonees op het nagelgewas opgenomen. Over precies dezelfde praktijken die Demmer beschreef, handelt R. 20 Febr. 1688. Van Hoorn zegt R. 16 Juli 1709: „Het was wenschelijk dat den ingekankerden woeker en hoge uijtsetting van gelden op de nageloegsten der inlanders door Comp^{s}. eijgen dienaren en ingesetenen eenmael wat konde gemortificeert werden", eene platonische verzuchting, die aanstonds doet bespeuren dat hij dit niet mogelijk acht.

§ 1253 In Voor-Indië werden van oudsher door de Comp. voorschotten gegeven op a. s. levering. Zoo leest men D. 14 Maart 1637 aangaande haren indigohandel in Bengalen: „Omtrent de 15.000 ropias waeren onder de bouluijden uijtgeset om in indigo à prijs marcktganck (*d. i. tegen marktprijs*) te voldoen, off, soo ons die niet aen en staet, de penninghe met behoorlijcke intrest te restitueeren, soodat de Comp^{ie}. bij 't uijtdoen (1) deser penninghen geen schade maer voordeel staet te genieten". D. 1664 p. 383 heet het dat in Palembang zonder voorschotten „niet wel handelen is". Wat particuliere leeningen aangaat, ook hierin volgde men het voorbeeld der Portugeezen. Na de verovering van Malakka verzoeken de Hoofden van Naning (Dagr. 1641/2 p. 158) „dat wegens schulden, voor en ten tijde van Malaccas belegh gemaeckt, (*zij*) van de Portugiesen niet gemaent mochten werden, alsoo hunlieden dagelijcx seer lastich vielen; dat (*hetgeen*) hun niet alleen (*door de Nederl. autoriteiten*) toegestaen, maer bij edict gestatueert is, gemelte inwoonders van Naningh d'oude schulden aen de Portugiesen (die hun lastich maenden) niet souden betalen, gelijck mede alle Portugiesen derrewaerts te reijsen sonder consent des Tommagons verboden was". Uit de copie van eene verklaring dd. 13 Nov. 1665, door D^{s}. Philippus Baldaeus te Jafnapatnam op Ceilon aan zijne superieuren overhandigd, blijkt dat deze zielenherder „veel gelt in 't lant onder 't volck verspreijt" bezat en daarom niet zoo spoedig kon repatrieeren als men wenschte. Trouwens, het handelen (ook door predikanten, zie § 1812)

(1) Zoo D. 1632 p. 59: „dat die Engelsche haere cleeden op leverantije van peper tot eenen cijvilen prijs *uijtdoen*"; 1637 p. 43: „de penninghen, bij d'onse op leveringhe van rijs aen d'inwoonderen *uijtgedaen*".

leidde daartoe vanzelf, en wanneer Baldaeus (in zijn Malabar p. 163 e. v.) zeer te onpas eene groote kennis blijkt te hebben van edele gesteenten, dan houd ik het er voor dat hij daarvan heel goed partij verstond te trekken. Op Sumatra vind ik een mooi geval bij Eschels-Kroon (o. l. 2e uitg. Haarlem 1789 p. XXVI), die als Resident te Ajerbangis in Van der Parra's tijd veel geld had te vorderen van den Toewankoe, en dezen daarom bracht tot het heffen van tol en veergeld en eene grondbelasting, hetgeen hem in staat stelde de schulden te voldoen en geld over te houden.

Voorschotten en woeker op Java. Over voorschotten heden ten dage in § 1254
de Vorstenlanden zie Rouffaer in Encycl. van N.-I. IV, 630; over woeker in de Preanger van Inlanders onderling, met 2 à 300 percent rente, zie Welvaartrapport V*a*, 267 en ibid. Preangereconomie p. 95, zoo ook de missive der Soekaboemische Landbouwvereeniging in Tijdschr. voor Landb. en Nijverh. XXXV, 496: „Wie ook maar een paar kwartjes bezit, zal er daarvan een aan een kameraad leenen, tegen beding bijvb. na één maand een gulden terug te ontvangen". Coolsma verzekert (o. l. pag. 62): „Geld wordt (*onder Soendaneezen*) niet geleend dan tegen ontzaggelijk hoogen interest". Hetzelfde leest men in het Orgaan (1895 p. 185), waar, naar ik geloof, broeder Coolsma eveneens aan het woord is. Men zie ook R. A. Kern in Ind. Gids 1904, I, 663 over de hooge rente, die de Preangerman van zijn bedrijfskapitaal maakt en van anderen vraagt. Wanneer Nic. Engelhard in een rapport van 1794 aangaande de Ommelanden beweert: „Bij de Javaanen is het betalen van interest onbekend", dan wordt dit in zoover weersproken door Mossel (Aanm. p. 190, geciteerd in § 350), dat in plaats van deze rente pandelingschap treedt. Bij verpanding van landen trad eveneens de opbrengst in de plaats van de rente (B. 50, 37, 3).

Reeds D. 1663 p. 154 zegt de Resident te Japara met het oog op den houtkap „dat het onmogelijck is de waerdije van 10 realen in coopmanschappen aen te besteden sonder geld te avanceeren, alsoo deese naekte Javanen niets in de werelt en hebben omme daermede te beginnen; jae de Javanen selfs die de wardije van een real aen hout uijt het bosch willen hebben, moeten geld op de hand geven, zijnde (*de kappers*) altijt bevreest om aen 't cortste eijnde te blijven"; zie ook D. 1665 p. 245; ibid. p. 148 omtrent voorschot op levering van suiker aldaar. D. 5 Juni 1678 worden door onze „Residenten" te Tegal voorschotten verleend op a. s. levering van rijst. D. 1679 p. 115 is sprake van een Inl. in het binnenland, die door zijn schuldeischer, een Europ. burger te Batavia, vervolgd wordt. D. 1680 p. 177 vermeldt de Soenan het gebruik der Comp. om op Java voorschotten te geven op aanstaande levering als iets heel gewoons. In § 724 vinden we anno 1696 Bataviasche Mardijkers, die geld leenen aan menschen in Krawang. Canter Visscher schrijft in 1724 (o. l. pag. 455) dat te Samarang de „Kompagnys Dienaars van 't hoogste bewind" voorschotten tegen 12 of 18 % geven op het rijstgewas,

wat „veele in korten tijdt rijk maakt"; zij beschouwen dit als „geen woeker, eensdeels omdat dit geldt onder Heidenen of Mahomethanen wort uitgezet, anderdeels omdat die menschen hun vrijwillig zulk een somme aanbieden". Mogelijk praatte Speelman het op die wijze ook goed dat hij (zie R. 14 Juni 1694) aan twee Kapiteins der Baliërs te Bat. 1.000 Rd^{s}. leende en hen 19 jaar lang zoo zwaren interest liet betalen, dat zij al het hunne moesten verkoopen en toch nog achterstallig bleven. Maar het gebruik had zulke nadeelen, dat de Soesochoenan eindelijk (R. 18 Mei 1731) verzocht dat aan den Resident te Tegal mocht worden verboden „het verstrecken van penningen op het rijsgewas"; de Regeer. echter wilde deze „oude practijcq" toen liever gehandhaafd zien, omdat zonder die aan den kleinen man verstrekte voorschotten de rijst door de Regenten zou worden opgekocht. Bij R. 30 Nov. 1747 wordt zelfs aan de Residenten op Java's N. O.-Kust gelast, rijst door officieele, met eene acte voorziene agenten in de desa's te doen opkoopen en daartoe het middel te gebruiken van „vooruijtverstreckinge op het gewasch onder genot van een sortablen intrest"; vergelijk daarmee R. 3 Sept. 1754, waarbij dit voorschot wordt bepaald op $^1/_3$ van de geheele beta-
§ 1255 ling. Van de enormiteit van den woeker aldaar geven sommige stukken uit het proces van Elso Sterrenberg (1) een denkbeeld. Deze deelt namelijk mede, dat hij als Commandeur van Java's N. O.-Kust na een heftig standje, dat Van Imhoff hem gaf, zijn ontslag niet kon vragen, omdat hij (net als Baldaeus) zooveel geld had uitstaan dat hij eerst inpalmen moest, „wel een tonne gouds meer als ik besitte"; hij werkte dus ook met geleend kapitaal; en elders: „Ik worde beschuldigd van knevelarijen en dwingelandijen, en ik verbrodde daarentegen hier mijn geld met een geruineerde colonie te herstellen, hebbende met mijn compaignons altijd een miljoen guldens laten rouilleeren (*hij bedoelt: rouleeren*) onder de Chineesen, die daardoor op de been gekomen zijn . . . . . ; ik ben tot de negotie zelfs door Zijn Hoog Edelheijd g'animeerd". Curieuse opvatting eener bestuurstaak. Zoo schrijft in 't laatst der 18^{e} eeuw ook een Indisch predikant (bij Hofstede, O. I. Kerkzaken II, 132): „Ik zet veel liever de Rijksdaalders op stal (*dan ze te verkwisten*), om ze bij occasie eens te laten uitrijden en dan met profijt te doen wederkeeren". R. 11 Maart 1803 leest men dat de Regenten van Demak „bezwaard zijn met zo veel schulden aan de ingezeetenen te Samarang, dat zij zig om eenlijk de intressen daarvan op te brengen genoodzaakt zagen het geld der door hun verhuurd wordende negorijen eenige jaren vooruit op te nemen". De Rovere van Breugel spreekt in zijne anno 1786 geschreven Bedenkingen over den Staat van Bantam

(1) Ik noteer hier de volgende aanteekening in de begrafenisrol van het Buitenkerkhof 14 Aug. 1756: „Elzo Sterrenberg van Oostvriesland, burger alhier, uijt desselvs thuijn en wooning staande op d'weg van Zontaar". Ook deze gunsteling van Van Imhoff was dus een landsman van hem.

(Bijdr. 1856 p. 118) van „de immense schulden, die thans tot laste van het Bantamsche rijk loopen". Zelfs in Nederland was men van dergelijke zaken in 't algemeen wel op de hoogte, want Heeren XVII^en^ schrijven 8 Oct 1774 (dus vóórdat in de Resol. der Ind. Regeer. het minste woord was gerept over de Preangerschulden) met betrekking tot gelden, door den Resident van Cheribon en een Indigomaker op het koffiegewas voorgeschoten aan den Regent van Soekapoera, dat „het overbekend is, dat degenen, welke hunne penningen in dier voegen aan de Inlandsche Hoofden verstrekken, daarbij rijkelijk hunne rekening vinden". Over de schulden van de Regenten der Cheribonsche Preangerlanden, welke sedert R. 10 Dec. 1789 wettelijk van den eenen Resident op den anderen overgingen, zie P. XIII, 195; XIV, 577. Zij beliepen echter in 1808 gezamenlijk slechts 29.500 Rd^s.^, een sedert een jaar of 20 nagenoeg constant bedrag. De Resident van Solo schrijft 17 Aug. 1814 over „the notorious usury carried on here, at the head of which I reckon M^r.^ De Clercq; if anyone passed the back part of his house at the earliest dawn of day, they found it crowded with the suites of Pangerans and Toomoogoons, whose masters were in the house, either borrowing or pledging". Evenzoo Van Sevenhoven bij zijn bezoek aan Solo in 1812: „De Europeanen of liever de Christenen die hier wonen, erneren zich met handwerken, den handel, en de meeste met het voorschieten van geld tegen zwaare rente en op allerlij voordeelige en zeer woekeragtige conditien aan grootere en mindere Javanen, welke daarvoor hun goud, zilver, pusaka's of de inkomsten van hunne dessa's ter pand geven". Evenzoo P. Engelhard 2 Aug. 1811 over de Europ. te Djokja en De Salis 30 Oct. 1813 over die te Samarang, die daarbij gewaagt van een „allerongemesureerste" intrest bij leenen op onderpand, „waarbij alsdan nog meestal bedongen wordt dat wanneer de overeengekomen tijd der restitutie van het geld en intresten daar is, de in pand gegeven goederen zullen geheel of gedeeltelijk vervallen verklaard zijn"; met dit woekeren vinden „veele behoeftige en ongelukkige Europezen" den kost. Volgens een stuk van 1814 was 1 % per maand daar de regel, en 2 % „and more" niet ongewoon.

Opvattingen aangaande voorschotten en schulden. In 1657 zond de Re- § 1256
geer. den last naar Ambon (Valentijn II, Amb. Zaaken p. 209) om „bij dit goed nagelgewasch, om den Inlander te beter onder bedwang te krijgen, van ider honderd Rijxdaalders 25 ditos, onder voorgeven dat hare cas nu wat zober voorzien was, in te houden, en dat bij de volgende gewasschen zoo lang te vervolgen tot zij een geheel gewasch aan den Inlander zouden ten agteren zijn, 't geen Haar Edelheden meinden dat hen, uit vreeze van zooveel geld te verliezen, van allen opstand wel zou doen afzien". Hetzelfde beginsel lag ten grondslag aan de aloude Comp^s.^ bepaling (P. I, 345, 133) dat de Comp^s.^ dienaren, die in burgervrijdom overgingen, twee jaar lang zes maanden gage bij de Comp. moesten laten staan, om uitbetaald te worden als

zij „goede teijckenen van haer getrouwicheijt" gegeven hadden, waarbij later (P. II, 263, 36) nog de bepaling kwam dat niemand in Indië meer dan 6 maanden gage per jaar uitbetaald zou krijgen; ongetwijfeld school ook hieronder, ofschoon XVII[en] er een anderen draai aan gaven, dezelfde bedoeling: men wilde vat op hen houden. Iets dergelijks was ook bij de Engelsche O. I. C het geval; nog tijdens de Eng. overheersching van Java was het de vaste gewoonte, om de salarissen bijvb. van Januari eerst te betalen in Maart, zoodat de dienaren altijd eene maand te goed hadden. In een brief van een scheepskaptein van toen wordt gezegd dat hij ditzelfde doet om drossen te voorkomen. Dit eigenaardig beginsel vindt men ook in De Haan's betoog (B. 27, 14), waarmee de Regeer. zich vereenigde. In contracten met onafhankelijke Vorsten kwam het geval natuurlijk zelden voor, dat dezen geld van de Comp hadden te vorderen en men hen daarmee aan den leiband hield (1). Het omgekeerde was regel: de Comp. had veelal van hen geld te vorderen en hield hen in toom met die schuldbekentenis. Zoo erkent de Soesoehoenan in 1677 eene dergelijke pretentie (De Jonge VII, 82, 13; 165); zoo in 1667 de Vorst van Gowa (Valentijn III, 2, 163 art. 29); zoo erkent in 1684 de Sultan van Bantam een zeer groot bedrag aan de Comp. schuldig te zijn, dat zij hem echter kwijtscheldt zoolang hij de contractueele verplichtingen nauwgezet na-
§ 1257 leeft (De Jonge VII, 401; 403). Het beginsel van een dergelijk contract drukte de Regeer. 7 Maart 1734 in een brief aan XVII[en] uit (De Jonge IX, 222), waarin zij er zich tegen verklaarde dat de Soenan zijne schuld geheel zou aflossen; liever wilde zij eene afbetaling bij termijnen „omdat men door dat middel den Vorst nog 22 jaren kan gaande houden" d. w. z. dat men zoolang invloed op hem zal kunnen uitoefenen (2). Deze beide principes: ik betaal iemand niet en bind hem door hoop; ik maan iemand niet en bind hem door vrees, spelen soms in elkaar over, zie § 1980; zij konden, gepaard aan de werkelijke of geveinsde beduchting dat Hoofden en bevolking te rijk zouden worden en daardoor „uitspatten", alleen opkomen bij eenigszins gedemoraliseerde kooplui. Dat die beginselen geenszins voor alle personen en in alle omstandigheden gelden konden, ligt in de rede en blijkt bijvb. uit de geschiedenis onzer vestiging in Brazilië, waar de Portug. industrieelen den opstand tegen de Westindische Comp. begonnen „uit desperatie en vertwijfeling" wegens de groote pretenties, welke de Comp. op hen had (Nieuhof o. l. pag. 54). Van anderen aard was de rekening ten bedrage van ruim 7 Millioen

(1) Een voorbeeld geeft het contract van 20 Juni 1638 (Heeres, Corp. Dipl. I, 324), waarbij aan den Sultan van Ternate eene toelage van 4.000 Realen per jaar wordt verzekerd, als *alle* nagelen aan de Comp. worden geleverd.

(2) Vergelijk § 1226 en D. 1661 p. 37: zekeren Radja „tegen de Spaenjaerden *gaende maken*"; 1678 p. 197 i. f.: door zekere omstandigheid wordt „Pangeran Kiedol *gaende gemaect*" om Sultan Ageng zekeren raad te geven; 1679 p. 405: de Engelschen hebben „de wantrouwige Javanen tot dese incivile handelinge *gaende gemaekt*".

gulden, welke de Comp. na de verovering van Ceilon aan Radja Singa anno 1658 presenteerde (Van Dijk, Neêrland's vroegste betrekkingen p. 114 noot); deze diende niet om hem klein te houden, maar als tegenhanger tot zijn eisch dat de Comp. volgens contract hare veroveringen aan hem zou overgeven.

Schulden der Preanger-Regenten. Reeds D. 15 Sept. 1659 vraagt de § 1258
Krawangsche Wirasaba geld van de Regeer. te leen; evenzoo D. 16 Sept. 1659 Singaprabangsa; D. 5 Juli 1666 de Regent van Tjiasem; D. 9 April 1674 de Regent van Soekapoera; D. 3 Aug. 1696 vraagt Panatajoeda 1.000 Rds. te leen van den Direct.-Gen. De Resident van Cherib. schrijft in een rapport van Sept. 1720 dat Pangeran Aria Cheribon, ofschoon spaarzaam, „doorgaans mijn debiteur is" tengevolge van toegefelijkheid voor de leden zijner familie.

Den 30 Oct. 1796, dus nadat hij reeds ongeveer 3 jaar in Indië was geweest, schrijft Nederburgh aan Alting: „De oorsprong van de schulden der Regenten, de oorzaaken van derzelver important accrescement en wat daaromtrend verder is voorgevallen, is inzonderheid eene materie daar ik nog niet zeer bekend meede ben"; den 1 November vervolgt hij, in antwoord op een bericht van Alting dienaangaande, dat „het te bejammeren is, dat veele papieren relatief de bediening van de Gecommitteerde over den Inlander, de schulden der Regenten enz. te loor zijn geraakt", maar dat hij toch erkentelijk is „voor de nader mij daaromtrend gegeven elucidatiën en gesuppediteerde documenten (*daaronder wellicht onze Bijlage XXXVI*), waaruit reeds genoeg is op te maken, op wat voet men daarmeede in vorige tijden gemorst heeft". Volgens het journaal der Commissie Thalman c. s. dd. 23 Nov. 1807 verklaarde de Regent van Tjiandjoer „zonder zijn toedoen en zonder te weten hoe en op wat manier" in schulden te zijn geraakt. Wiese zegt R. 27 Dec. 1805 dat „de waare oorzaak hunner toenemende schulden sints zo vele jaren in een voorbedachte duisterheid bedolven is". In een schrijven aan Nederburgh dd. 15 Dec. 1797 zegt Nic. Engelhard, dat „altoos bij de Hooge Regering verwondering is ontstaan, uit wat source dezelve waren gesproten; ..... of de Regenten de waarde der gemaakte schulden genoten hebben", wil hij niet beoordeelen.

Bij R. 21 Mei 1690 (P. III, 269, 17) wordt het voor Chineezen gel- § 1259
dende voorschrift „dat (*zij*) hare obligatien ofte schultkennissen door Secretaris ofte Notaris sullen doen maken, ofte dat op deselve geen regt gedaan sal werden", uitgebreid op „alle Inlanderen, soo Mahometanen als Heijdenen". Deze bepaling is ook in de Batav. Statuten opgenomen (P. IX, 128; 414) en heeft de Compagnie lang overleefd (zie Encycl. van Ned.-Indië s. v. *Overeenkomsten* p. 141; de Raad van Justitie te Samarang zegt evenwel 31 Dec. 1814 dat zij „niet meer in observantie" is, „waardoor genoegzaam alle handelingen onder den Inlanders thans bij onderhandsche geschriften geschied"). Bij R. 2 Febr. 1706 wordt „goetgevonden, de Notarissen te deser stede te ordonneren,

voortaan geene obligatiën ten laste van eenige Javanen der Bataviase beneden- nogte bovenlanden te passeren, dan na voorgaande kennisse van den Sergeant Maijoor ofte den Sabandaar Jacob Heijrmans, die het opsigt over den Inlander nog aanbevolen blijft (*d. w. z. de beide Gecommitteerden*), om aldus, soo veel doenlijk sij, te weeren veele frauden en onordentelijkheden, die men veeltijts bevind daaromtrent werden gepleegd". Deze bepaling is hernieuwd bij R. 24 Aug. 1762 en opgenomen in de Batav. Statuten (P. IX, 112, 43); dat zij werd nageleefd, bleek mij uit verschillende obligatiën, gepasseerd voor Notaris Reguleth in 1714, waarbij briefjes van den Gecomm. Van der Horst zijn gevoegd, aanduidende dat de schuld met zijne „kennisse" wordt aangegaan; een karakteristiek geval daarbij is eene obligatie van 7 Juni 1714, waaraan ook een dergelijk briefje is toegevoegd, terwijl de obligatie
§ 1260 luidt ten faveure van denzelfden Van der Horst. De handhaving van 't voorschrift blijkt verder uit briefjes van Hartingh en van Freijer, te vinden in acten Levier 4 Nov. 1751; 15 Nov. 1753; 28 Dec. 1754, waarbij dezen verklaren dat zeker Inl. met hunne voorkennis geld zal opnemen; evenzoo een van Smith, acte Blomhert 25 Sept. 1772 n°. 14.086; zelfs verklaart nog Van Blijdenbergh bij twee briefjes dat de sommen, door de nieuwbenoemde Regenten van Soem. en P. moentjang aan zijn Schrijver bij obligatie verschuldigd, met zijne „toestemminge" zijn geleend, Blomhert 21 Juni 1775, n°. 20.276/7. Men vindt echter meer schuldbekentenissen waarbij eene dergelijke verklaring ontbreekt, hetgeen echter heel wel eene bloote inattentie van den Notaris kan wezen. In een register van papieren, behoorend tot het archief van Freijer, vond ik diverse bundels „schuldkennisse der Javaanen" opgenoemd, beginnend met a°. 1710; dit zijn waarschijnlijk lijsten der door Javanen geteekende schuldbekentenissen, niet ten behoeve van den Gecomm. maar met diens voorweten aangegaan; de mogelijkheid dat de Gecomm. zelf geringe bedragen uitleende en daarvan geene acten liet opmaken, doch eenvoudig registers hield, omdat hij zijne schuldenaren toch ex officio geheel in zijne macht had, is echter natuurlijk niet uitgesloten; vergelijk § 1825.

§ 1261 Bij R. 30 Aug. 1697 was de hoogste wettige interest bepaald op $^3/_4$ % per maand; hernieuwd was deze bepaling bij R. 8 Nov. 1715, toen gebleken was dat de Commandant te Tandjoengpoera geld uitleende tegen 30 % 's jaars; zij is opgenomen in de Statuten van Batavia (P. IX, 399, 13); een besluit van 10 Sprokkelm. 1810 vermeldt nog dat „volgens de wetten dezer kolonie niet vergunt is, eene hoogere interest te nemen als uiterlijk van negen ten honderd 's jaars"; evenzoo Proc. 11 Nov. 1814. R. 17 Dec. 1784 zegt intusschen dat de Gecomm. „twaalf en negen % 's jaars" van de Regenten trok (zie B. 36, 1; 37, 7, 2), en Nic. Engelhard verklaart 4 Nov. 1794 betreffende de tijden vóór hem, waarmee hij speciaal die van Van Riemsdijk's ambtsbekleeding bedoelt: „De intrest op de capitaalen, die de Regenten agterstallig waren, en degeene die aan hen op 't gewas waren

opgeschooten, wierden berekend tegen 12 % 's jaars; voor het jaar 1772 is het 15 % geweest, schoon de gelden in die jaaren allerwegen tegen $^3/_8$ % (*per maand*) genegotieerd konden worden; stelt men daarvoor egter $^1/_2$ % dan heeft het surplus van de intrest na gissing nog 30 à 35.000 Rd^s. bedragen". In het „Noodig Bericht" uit Van der Parra's tijd wordt vermeld dat de Regenten 2 % per maand betaalden. Uit een papier van Walbeeck, anno 1800, bleek mij dat aan de Cherib. Preanger-Reg. 1 % p. m. werd berekend. Eene § 1262
Resolutie van 11 Maart 1701 vermeldt bovendien, dat het volgens de wet ongeoorloofd was, interest op interest te eischen; in casu doelt dit op gelden van een particulier, berustend bij de Weeskamer. Uit P. III, 313 en 314 ziet men intusschen dat in 1692 zelfs de Compagnie samengestelden interest betaalde van de haar geleende kapitalen, en uit R. 28 Dec. 1695 dat dit althans in enkele gevallen regel bleef. Zoo hadden de Advocaat der Comp. Pieter van Dam en Burgemeester Witsen jaren lang gelden tegen interest op interest te Batavia bij de boeken te hunnen bate uitstaan.

De eerste vermelding in de Resol. (ik heb jaargang voor jaargang § 1263
met zorg nagelezen) van „geld dat de Gecommitteerde in de bovenlanden onder den Inlander heeft uitstaan", is R. 4 Dec. 1777; het totaal bedrag op 31 Dec. 1776, namelijk Rd^s. 465.865, wordt vermeld in het rapport van Craan en Radermacher, R. 30 Dec. 1777.

Uit de boedelbeschrijving van Heere (notaris Schoute, 9 Dec. 1727 e. v.) blijkt, dat deze Gecomm. ruim 9.000 Rd^s. aan diverse personen, meest Chineezen en Mardijkers, had uitgeleend; ook een paar Javanen waren zijne debiteuren, maar geen der Regenten. Destijds waren een paar van dezen vrij vermogend, zie § 823; dat echter enkelen hunner het minta pindjam nog niet waren verleerd, toont een schrijven uit Soekawajana dd. 17 Jan. 1732, vermeldend dat de laatste „Resident" aldaar, Wijnberg, geld had geleend aan de Regenten van Bandoeng en Tjiblagoeng evenals ook aan een Bandoengsch Hoofd. Wanneer men R. 18 Mei 1742 de Regeering een verzoek ziet weigeren, door tusschenkomst van den Gecomm. Stoesak tot haar gericht door het Hoofd van Tjileungsir „benevens de verdere Hoofden ofte Ombols" van dat landje, om geld van haar te leenen, dan blijkt al dat zij toenmaals nog niet aan den Gecomm. gebonden waren; was dit wel het geval geweest, dan had Stoesak vermoedelijk dat stuk eenvoudig achtergehouden. Overigens merk ik op dat de notarieele acten van 1730 tot 1750 door mij niet systematisch zijn nagegaan.

De oudste mij bekend geworden schuldbekentenissen van Regenten § 1264
zijn: eene van den Regent van Soemedang van 5 Febr. 1746 (Van der Voort n°. 3.076) groot 1.500 Rd^s., en eene van den Regent van Pagaden groot 100 Rd^s. dd. 31 Jan. 1746 (ib. n°. 3.034), terwijl twee leden der Bandoengsche regentenfamilie 17 Jan. 1746 (ib. n°. 2.967) eene obligatie groot 2 000 Rd^s. teekenen; al deze schulden zijn aangegaan bij den Gecomm van den Velde tegen 3/4 % p. m.

Hoe het tijdens Hartingh hiermee stond, is mij niet bekend. Wij zagen echter in § 1219 dat toenmaals het verleenen van voorschotten door den Gecomm. op aanstaande levering van koffie vermoedelijk reeds was begonnen. Uit Hartingh's bewaard reisjournaal van 1752 verneemt men dan ook dat hij te Tjikalong den Regent „eenig geld" voorschiet. Uit den inventaris der nalatenschap van Freijer (Levier 24 Febr. 1757, n°. 18.771) blijkt, dat „van diverse inlandsche Hoofden in de bovenlanden te pretendeeren (*was*) eene somma van 22.000 Rijxd^{s}." Misschien waren de Regenten tevoren meer schuldig geweest, want met Freijer's opvolger De Prill hadden de executeuren tijdens het opmaken dezer boedelbeschrijving reeds afgerekend; het was dus mogelijk,
§ 1265 dat De Prill een deel der vorderingen had overgenomen. Om de waarheid te ontdekken, heb ik den zeer tijdroovenden arbeid niet geschuwd (voor een nijver burgerman of een eerlievend ambtenaar zou ik mij geneeren te bekennen hoeveel uren dit obscure gesnuffel in „afgedane stukken" mij vroeger heeft beziggehouden) om *alle* bewaarde notarieele papieren uit den tijd van Mossel, van Januari 1750 tot einde 1762, na te zien. Het resultaat is dit:

Toen Freijer Gecommitteerde werd, leende hij (Levier 18 Maart 1754, n°. 10.661) van Hartingh 12.000 Rd^{s}. tegen $^{3}/_{4}$ % p. m., notabene rentende van af 1 Jan. l.l.! Hij was waarschijnlijk iemand zonder fortuin en had dit geld noodig òf om zich in te richten òf om pretenties op de Regenten over te nemen; dit laatste is het waarschijnlijkst, want reeds 25 November van dat jaar betaalde hij Hartingh af, dus denkelijk na het binnenkomen van den koffieoogst, zie § 1100. Eene andere schuld van 9.000 Rd^{s}. voor het koopen van een huis, aan zekeren P. J. Bangeman (Levier 10 Sept. 1754, n° 12.086), betaalde Freijer eerst 23 Maart 1757 af. Het is mogelijk, en dit geldt eveneens voor de volgende Gecomm, dat Freijer ook geld opnam bij de Bank, welke, ofschoon hare instructie zulks verbood, gewoon was geld op eenvoudige obligatie zonder onderpand uit te leenen (M^{r}. N. P. van den Berg, De Batav. Bank-Cour. enz. p. 117 noot). Dit maakt dus de zekerheid, dat de notarieele
§ 1266 acten de zaak *geheel* zouden ophelderen, illusoir. Betaalde Freijer aan Hartingh $^{3}/_{4}$ % dan betaalden de Regenten vermoedelijk meer. Er bestaat echter niet ééne obligatie van een Regent ten faveure van Freijer; weliswaar zijn de notarieele minuten van Freijer's tijd niet geheel compleet, maar had de gewoonte van het passeeren der notarieele regenten-obligaties toen reeds bestaan, dan had ik daar sporen van moeten ontdekken. De zaken gingen dus grootendeels of geheel bij onderhandsch geschrift. Daarentegen leent de Toemenggoeng van Kampongbaroe (Levier 10 Juni 1754, n°. 11.335) 3.000 Rd^{s}. à $^{3}/_{4}$ % van Mossel, en het Hoofd van Buitenzorg (Levier 29 Juni 1756, n°. 17.295) 5.500 Rd^{s}. van diens schoonzoon Von Hohendorff; uit eene acte Levier 14 Maart 1754, n°. 10.642 blijkt, dat Mossel eene pretentie van 4.000 Rd^{s}. op drie Buitenzorgsche Oemboels had, welke hij overdeed aan den Toemenggoeng, terwijl hij bij diezelfde acte zich verbindt, dezen Regent „op zijn

verzoek matiglijk met penningen ter leen tegens den interest van $^3/_4$ % 's maands (*te*) assisteeren". Dat Mossel in geldzaken weinig scrupules kende, § 1267
blijkt uit twee acten Levier 18 Juli 1752, n°. 6.770 en 6.771. Bij de eerste (reeds vermeld in § 252 noot) huurt hij van den Regent van Tanggeran zekere landen voor 100 Rd^s. per jaar; bij de tweede verhuurt hij diezelfde landen aan een Chinees voor 1.000 Rd^s. p. j., terwijl deze bovendien de huur aan den Regent zal betalen; daarentegen heeft de Chinees het gebruik van een suikermolen, die op Mossel's kosten daar gezet wordt, doch met alle toebehooren slechts 3.000 Rd^s. kost; voor het gebruik van dien molen (die misschien weer door het Ambachtskwartier werd gebouwd) en het profijt van het door den G.-G. aan den Regent afgedwongen huurcontract betaaalt dus de Chinees 1.000 Rd^s. per jaar ten profijte van . . . Mossel's speelkindje Arnolda Schulp. Mossel's erfgenamen hadden o. a. van zekeren Chinees 87.708 Rd^s. te vorderen (Garrisson 4 Mei 1762, n°. 9.683). Ook blijkt uit tal van acten dat deze G.-G. groote sommen op bodemerij uitleende; maar dat hij gelden van Preanger-Regenten had te vorderen, blijkt nergens; bij de reddering zijner nalatenschap zouden anders ongetwijfeld deze pretenties wel op den een of ander zijn overgedragen, en, ik herhaal het, tusschen zijn dood (op 15 Mei 1761) en 31 Dec. 1762 heeft eene dergelijke overdracht niet plaatsgehad.

Toen De Prill tot Gecomm. werd benoemd, leende hij (Levier 11 Oct. § 1268
1756, n°. 17.969) van Mossel 9.000 Rd^s., die hij eerst na diens dood afbetaalde; daarenboven van Mossel's schoonzoon Von Hohendorff 10.000 Rd^s. (Levier 11 Oct. 1756, n°. 17.970 en 9 Nov. 1756, n°. 18.202), die hij 2 Febr. 1758 teruggaf. Toen de Regenten het eerst te Batavia kwamen, ging De Prill weer aan het leenen tot een gezamenlijk bedrag van 34.000 Rd^s. (Gousset 27 Dec. 1756, n°. 17.655; 5 Jan. 1757 n°. 17.718; Levier 28 Dec. 1756, n°. 18.443; 4 Jan. 1757 n°. 18.458); hij nam in 1758 Rd^s. 21.000 hypotheek op zijne gekochte eigendommen bij Jacatra (Garrisson 13 Febr. 1758, n°. 1.150). Dit alles bewijst dus 1° dat De Prill geen man van fortuin was en dat daarom het geld tot overneming der pretenties op de Regenten niet uit zijn eigen zak kon komen; 2° dat die pretenties nog niet buitensporig hoog liepen. Bij acten Zallé 3 Jan. 1758, n°. 937 en 938 verleenen alle Regenten behalve die van Tanggeran aan De Prill generale procuratie; bij eene acte Garrisson 12 Jan. 1759, n°. 2.783 verleent die van Krawang hem volmacht om, wanneer hij producten afgezonden heeft, deze te ontvangen, aan de Compagnie te leveren en de betaling daarvoor te incasseeren; dit zal ook wel de bedoeling der evengenoemde generale procuratiën zijn geweest. Een paar maal vindt men § 1269
schuldbekentenissen van Regenten aan hem (Garrisson 17 Oct. 1757, n°. 555 het Hoofd van Djatinagara 4.000 Rd^s. à $^3/_4$ %, afbetaald 19 Dec. 1758; idem 2 Aug. 1758 n°. 2.005 de Regent van Buitenzorg 10.000 Rd^s. à $^3/_4$ %, afbetaald 29 Dec. 1759; Zallé 29 Dec. 1760, n°. 7.050 dezelfde 15.000 Rd^s. à $^3/_4$ %; n°. 7.051 de Regent van Tjikalong 4.000 Rd^s. à $^3/_4$ %). Dat er

gewoonlijk onderhandsche, dus feitelijk (zie § 1259) onwettige schuldbekentenissen werden opgemaakt, blijkt reeds uit het bovenstaande en ten overvloede uit de acte Zallé 22 Juni 1761, n°. 8.102, waar De Prill eene onderhandsche obligatie overdraagt aan zijn opvolger. Bij verschillende acten, op laatstgenoemden datum gepasseerd voor notaris Zallé, verklaren aan Van Tets schuldig te zijn:

de	Regent	van	Pamanoekan	1.628	Rd^s.
„	„	„	Pagaden	1.545	„
„	„	„	Krawang	5.512	„
„	„	„	Tanggeran	361	„
„	„	„	Bandoeng	11.820	„
„	„	„	Kampongbaroe	13.994½	„
„	„	„	Tjiblagoeng	1.250	„
„	„	„	Tjikalong (tevens Patih van Tjiandjoer)	6.827	„
			dezelfde te zamen met den oudsten zoon van den Regent van Tjiandjoer	7.948	„

Zoodat de gezamenlijke schulden bedroegen 50.885½ Rd^s., rentend ¾ % p. m.

§ 1270 Daarbij valt op te merken, dat de Regent van Tjiandjoer zeer kort daarna overleed en Van Tets wegens diens ziekte zijne schulden al vast op naam van den oudsten zoon en den Patih schijnt te hebben doen stellen. Soemedang en P. moentjang stonden destijds onder den Resid. van Cheribon. Bij eene acte van denzelfden datum (Zallé 22 Juni 1761, n°. 8.103) verleenen al de opgenoemde debiteuren aan Van Tets procuratie om de betaling der door hen geleverde producten in ontvangst te nemen. Bij eene acte Zallé 29 Juni 1761, n°. 8.143 leent ook het Hoofd van Grendeng 371 Rd^s. van Van Tets; bij eene Zallé 6 Jan. 1762, n°. 9.849 de Regent van Tjiasem 1.000 Rd^s.; bij eene Zallé 13 Jan. 1762, n°. 9.908 de Rangga van Batoelajang 800 Rd^s. Met deze laatste acte staan dus alle bovenlandsche Hoofden behalve de kleine Krawangsche hoofdjes als debiteuren tegenover den Gecomm. Dat Van Tets geen vermogen bezat, schijnt te volgen uit hetgeen ik in zijne personalia (I, 60) heb saamgebracht, misschien ook uit eene acte Zallé 6 Juli 1761, n°. 8.227, waarbij hij 20.000 Rd^s. tegen ⅜ % van De Prill leende; hij had dus ⅜ % per maand, of 4½ per jaar, voordeel op het leenen van andermans kapitaal aan de Regenten.

§ 1271 De schulden accresceeren nu zeer spoedig. Het kan wezen dat dit is bevorderd door aan eenige kleinere Regenten meerdere zelfstandigheid te geven ten opzichte van de grootere, bij wier land het hunne behoorde (zie § 167, 216, 247, 253, 287), terwijl daarentegen Kampongbaroe, dat reeds eene behoorlijke schuld had, steeds meer aan het financieel krachtiger Tjiandjoer werd gekoppeld. Bij eene acte Zallé 6 Jan. 1762, n°. 9.843 blijkt de

schuld van Tjiandjoer en Tjikalong reeds 20.000 Rd^s.; Bandoeng is 13 Jan. 1762 (Zallé n°. 9.906) 12.500 Rd^s. schuldig en leent 9 dagen later nog 12.000 (Zallé n°. 9.972). Om geld te hebben, leent Van Tets 15 Febr. 1762 uit de krijgskas (!) 68.000 Rd^s. tegen $^1/_4$ % (Zallé n°. 10.132), hetgeen bewijst welke zaken er omgingen en hoeveel winst de Gecomm. had. De lage rentevoet dezer laatste leening is des te opmerkelijker, omdat in dien tijd, althans in het najaar van 1764, de grootste geldnood te Batavia heerschte, doordat de kapitalisten uit vrees voor politieke verwikkelingen alles waarop zij de hand konden leggen naar Europa hadden overgemaakt (Bijdr. 1885, p. 148). Reeds in het laatst van Mossel's bestuur was bovendien door particulieren zeer veel geld naar patria verzonden, ingevolge bevelen uit Nederl. betreffende den burgerhandel (Batavia in deszelfs enz. I, 134). Volgens De Klerk (zie R. 4 Dec. 1777) bedroegen de gezamenlijke schulden „in 1763 bij het overnemen van den Commissaris van Tets" Rd^s. 140.000; ik denk dat hier gelezen moet worden: in 1768.

Dat het geknoei de aandacht was beginnen te trekken, blijkt uit het § 1272
advies der vijf Raden van Indië, waaronder Hartingh, dd. 18 Oct. 1764, geciteerd B. 37, 9, 4. Dat geld aan Van Tets werd betaald voor benoeming van Regenten maak ik op 1° uit de plotselinge vermeerdering der Tjiandjoersche schuld na het optreden van den nieuwen Regent in Aug. 1761, zie boven; 2° uit de acte Zallé 4 Aug. 1761, n°. 8.466, waarbij een „aanstaend Ingebeij van Pamanoekan" behalve de schuld van zijn overleden voorganger ook eene onderhandsche obligatie groot 250 Rd^s. heet over te nemen; dit ronde bedrag is zeker betaald voor de opvolging. Leerzaam is ook het request B. R. 29 Oct. 1765 van Soeralaja, broeder van den overleden Regent van Soemedang, welk regentschap bij R. 28 Mei 1765 onder het ressort van den Gecomm. was geplaatst; deze sollicitant zegt o. a.: „Raakende de schulden van den (*onlangs*) overleedene Depattij en die van de andere Sumadangse volkeren, indien Haar HoogEdelheedens mijn versoek gelieven toe te stemmen, dan zal ik daar volkomentlijk voor instaan". Dus de Resident van Cheribon had van diverse personen in Soemedang (*volkeren*, zie B. 31, 22, 3) geld te vorderen, en met voorbijgaan van den onmondigen zoon des overledenen benoemt nu de Regeer. een ander tot Regent, op wien alle verspreide schulden geconcentreerd worden. Uit eene acte Zallé 16 Nov. 1765, n°. 18.996 blijkt, dat § 1273
de Soemedangsche Regent toen nog 5.000 Rd^s. schuldig was aan den vroegeren Cher. Resident Hasselaer; hij machtigt Van Tets, per jaar 1.000 of 1.500 Rd^s. aan dezen crediteur af te betalen en daartoe (acte n°. 18.997) de gelden voor zijne te leveren producten van de Comp. in ontvangst te nemen. De Klerk u. s. zegt dat de gezamenlijke schulden bij het aftreden van Van Tets op „speciale ordre van den Heer Gouverneur Generaal van der Parra in anno 1769 aan den Gecommitteerde Smith werden overgegeven tot 80.000 Rd^s.", hetgeen waarschijnlijk bedoelt dat het overschot door Van Tets werd

overgedragen aan anderen, die zich niet zelf door middel van verleende procuraties uit de koffiegelden konden betalen. Zoo vond ik eene schuldbekentenis (Blomhert 30 Dec. 1768, nº. 5.165) van twee Europeesche particulieren aan Van Tets, groot 70.000 Rds.; misschien was deze obligatie het gevolg van eene overdracht van regentenschulden. Het is mij helaas niet mogen gelukken, in de notarieele acten van Dec. 1768 en Januari 1769 (toen de overdracht van het Commissariaat moet hebben plaatsgehad; zie I, 60 i. f. omtrent het zilveren schenkbord) de wijze te ontdekken waarop de pretenties op de Regenten verdeeld zijn tusschen den Gecomm. en andere personen.

§ 1274 Krawang had destijds (Blomhert 8 Jan. 1769, nº. 5.182) reeds 16.000 Rds. geavoueerde schuld aan den Gecomm. Uit eene gansche serie acten Blomhert 3, 4 en 8 Jan. 1770 zou men opmaken dat toenmaals de schulden nog vrij gering waren; eerder nog, dat de gedeeltelijke overdracht aan personen buiten het Commissariaat inderdaad plaats had gegrepen en nog voortduurde; het hoogste daar vermelde bedrag is 18.000 Rds. Bandoengsche schuld. De meeste dezer acten zijn quitanties van Regenten aan Smith voor de richtige uitbetaling van hunne productengelden; verder diverse obligatiën tot geringe bedragen.

Van Helsdingen, zeer waarschijnlijk iemand zonder eenig fortuin (zie I, 65), leende bij zijn optreden als Gecomm. groote sommen van particulieren; ik vond obligaties van hem ten bedrage van 112.000 Rds. (Blomhert 4 Jan. 1774, nos. 17.249; 17.251; 25 Jan. 1774 nos. 17.470; 17471) bijna alles à ¼ % p. m. Bij eene gansche reeks acten van 4 Jan. 1774 (Blomhert) gaven de Regenten hem quitantie voor ontvangst der productengelden en verklaarden zij zich voor diverse bedragen zijne debiteuren. Doordat hij tijdens zijne ambtsbekleeding overleed en zijne erfgenamen in Nederland waren, moest de verhouding zijner debiteuren notarieel geregeld worden. Dit geeft ons den eersten blik op den heelen warwinkel.

§ 1275 Bij acte Blomhert 6 Jan. 1775 nº. 19.456 transporteeren D. J. Smith en C. F. Severin als Van Helsdingen's executeuren aan Van der Parra de vorderingen tot een gezamenlijk bedrag van 358.907 Rds. 19 stuivers met rente sedert 1 Jan. l.l. Bij eene tweede acte nº. 19.457, draagt Van der Parra deze pretenties weder over: aan neef Smith voor 50.000 Rds., aan Severin voor 50.000 Rds., aan P. G. van der Voort (schoonzoon van den Dir.-Gen. van Riemsdijk) 58.907 Rds. 19 st., en aan den nieuwen Gecomm. van Blijdenbergh 150.000 Rds., zoodat hij dus zelf 50.000 Rds. behield. Dit was dus vermoedelijk eene dergelijke transactie als bij Van Tets' aftreding. Wie de schuldenaren zijn, wordt niet gespecificeerd, dus de pretenties zijn op de Regenten en bloc. Bij eene derde acte nº. 19.458 verklaren deze laatsten ieder voor zijn part met deze overdracht genoegen te nemen; in deze acte worden de diverse bedragen opgenoemd; zij blijken te beloopen voor:

Tjiandjoer en Tjikalong (1)	126.627	Rd^{s}.	43 st.
Krawang	68.700	„	— „
Soemedang.	55.290	„	13 „
Parakanmoentjang	24.051	„	23 „
Bandoeng	43.028	„	12 „
Batoelajang.	4.908	„	24 „
Tjiblagoeng.	6.363	„	38 „
Kedoengbadak	1.324	„	32 „
Dramaga.	2.751	„	20 „
Wanajasa	2.121	„	8 „
Djatinagara.	1.298	„	24 „
Tanggeran	5.840	„	10 „
Tjiampea.	842	„	— „
Grendeng	4.467	„	— „
Tjiasem	3.000	„	— „
Pamanoekan en Pagaden. .	8.292	„	12 „
Totaal.	358.907	Rd^{s}.	19 st.

§ 1276 Hoe de schulden influeerden op den gang van zaken in de Regentsch. blijkt het duidelijkst uit de acte Blomhert 15 Juni 1775, n°. 20.234 (dus uit het laatste jaar van Van der Parra's bestuur). Hierbij erkennen Patrakoesoema en Martanagara, onderscheidenlijk Toemenggoeng en Demang van P.moentjang, dat de voor eenige dagen overleden Adipati Tanoebaja, Regent van Soemedang en vader van den eersten comparant, op 1 Jan. l.l. (deze datum is een weinig geanticipeerd, zie § 1275, en dat wel met het oog op de rentebetaling van af 1 Jan.) schuldig was aan Van der Parra „en de verdere heeren geïntresseerdens in de schulden der Regenten der Batav. Bovenl." 55.290 Rd^{s}., en de eerste comparant 24.051 Rd^{s}., samen 79.341 Rd^{s}., blijkens acte van 6 Jan. l.l.; verder was Tanoebaja aan Van Blijdenbergh schuldig 6.000 Rd^{s}. en de eerste comparant 3.000 Rd^{s}., volgens acte van 8 Jan. l.l.; alles samen dus 88.341 Rd^{s}. plus rente. „En verklaarden alsnu de comp^{ten}., indien zij bij de Edele Hooge Regeering deezer landen goedgunstig mogten worden aangestelt, te weeten den eerste comparant in steede van zijn overleedene vader tot Depatij van Sumadang en den tweede in plaetse van den eerste comparant tot Tommagong van Pracamoentjang, in zodanige gevalle de gantsche hiervooren genoemde schuld van 88.341 Rd^{s}. en 36 st^{s}. voor hun eigen reekening te neemen en als hun eigengemaekte schuld *ter eerster aenmaninge* te zullen opbrengen en betalen met alle de daerop zoo reeds verloopene als nog te verlopen renten tot de volle afbetalinge toe, zig daartoe zoo te zamen als ider in solidum onder renunciatie van het beneficie de duobus vel pluribus reis debendi (*zie hierover B. 37, 3, 3*), de effecte van dien hun door mij Not^{s}.

(1) Kampongbaroe wordt hieronder meegerekend, zie § 246.

wel g'elucideert, ten kragtigsten verbindende. Belovende en verbindende de compten. voorts, in gevalle voormelt d'helft van het hiervooren gem. capitaal met alle de tot die tijd verlopene renten met ult°. December dezes loopende jaers 1775 aen den HoogEdele Heer en verdere respective Heeren crediteuren te zullen opbrengen en betalen, en ten dien einde nog dezen jaere 8.000 picols koffijboonen te zullen afbrengen en leveren, en hetgunt alsdan in voldoening van het halve capitaal en alle de verloopene renten nog bevonden zal worden te kort te schieten, te zullen voldoen met 's lands producten en bij gebreke van dien in contante penningen"; voorts machtigen zij de crediteuren om de hun vanwege de Compagnie te betalen penningen in ontvangst te nemen in mindering der schuld. Vier dagen later volgde hunne benoeming
§ 1277 tot bovengemelde ambten. Eigenaardig hangt met deze transactie samen, dat C. F. Winter (T. N. I. 1843, I, 730) onder de Solosche gebruiken vermeldt, dat een inl. ambtenaar die vele schulden nalaat „die eene spoedige afbetaling vorderen", alleen dàn door zijn zoon wordt opgevolgd, wanneer deze voor de betaling instaat; zoo niet, dan gaat het ambt over op een bloedverwant, die de schulden wil overnemen, anders op een outsider die daartoe bereid is. Ik denk dat dit geen Jav. gebruik zal zijn maar een restant van vroegere Compagniespraktijken.

Blijdenbergh leende zelf (Blomhert 7 Jan. 1775, n°. 19.461) 80.000 Rds. à 1/4 %, misschien nog meer, en verkreeg den 8 Jan. 1775 van alle Regenten procuratie om hunne productengelden te ontvangen en speciaal, om daarmede te handelen overeenkomstig bovengenoemde acte van 6 Jan. Bij de overdracht der schulden aan Van Riemsdijk, een jaar later, waren de schulden weer zeer gerezen; de acten zijn van Blomhert 11 Jan. 1776; de Regenten verleenen aan Van Blijdenbergh acquit en décharge voor de „te hunnen meesten voordeele uitgevoerde administratie" en teekenen nieuwe obligaties ten behoeve van Van Riemsdijk. De schuld van Krawang is thans 78.000 Rds., van Soemedang 65.254, van P. moentjang 56.875 (dus ruim 30.000 Rds. meer dan een jaar te voren, waarschijnlijk in verband met de benoeming van den Regent tot Regent van Soemedang), van Bandoeng 51.625 enz. Alleen de schuld van Tjiandjoer en Tjikalong is sterk gedaald, tot 88.450 Rds.; ik vermoed dat dit samenhangt met den terugkoop van Buitenzorg door Van der Parra, zie § 245. Naar gewoonte verleenden al de Regenten aan Van Riemsdijk procuratie, en wel om alle penningen van de Comp. te incasseeren,
§ 1278 „in mindering van het debet af te schrijven en te laten valideeren". Uit eene tweede serie acten, Blomhert 15 Jan. 1776, ziet men dat de Regenten, onmiddellijk na hunne schulden aldus te hebben erkend, opnieuw geld van Van Riemsdijk leenden, waarbij die van P. moentjang met een bedrag van 8.600 Rds. de kroon spant. Voor zijne affaires had Van Riemsdijk zooveel geld noodig, dat hij (Blomhert 17 en 18 Jan. 1776) van diverse personen 205.000 Rds. leende à 1/4 % (hij misleidde dus De Klerk, die R. 4 Dec. 1777 verzekert

dat de Gecomm. $^3/_8$ % moet betalen voor de kapitalen die hij heeft opgenomen); aangezien de Regenten slechts ruim 32.000 Rd^s. bij hem opnamen, had hij dit enorme bedrag waarschijnlijk noodig om de schulden geheel over te nemen van de vroegere participanten; althans de 60.000 Rd^s., die hij van Van der Voort leende, zullen vrij zeker de overname van diens aandeel bedoelen. Op den volgenden gang van zaken is vermoedelijk Radermacher's invloed van veel belang geweest. Hoe diens opinie was met betrekking tot de behandeling der Regenten destijds, blijkt uit B. 37, 2; ook Bijlage XXXVI toont, dat hij zich voor de zaken interesseerde en met leedwezen zag dat de Inl. niet betaald werd voor zijne koffie en de Regenten „desperaet" naar huis gingen, als hun de rekening was voorgelegd.

De G.-G. De Klerk (benoemd 4 Oct. 1777) dient al spoedig eene § 1279
schriftuur in, geïnsereerd in R. 4 Dec. 1777; hierin zegt hij o. a.: „Den Gecommitteerde over de zaken van den Inl. heeft men oogluikende het vooruitverstrekken van gelden op het gewas wel gepermitteerd, dog geensints tegens so eene drukkende intrest van een percento 's maands" (in bovenvermelde notarieele acten is nergens sprake van hooger intrest dan $^3/_4$ %; niettemin blijkt uit B. 36 en 37, 7 ten duidelijkste, dat de Gecomm. wel degelijk 12 % per jaar maakte; vergelijk § 1261); „tans, zo ik mij niet bedrieg, (*zijn die schulden*) al tot Rd^s. 450.000 aangegroeid, volgens algemeene opgave, terwijl de seekerheid in deesen niet ligt te bekoomen en meest diend afgeleid te werden uit de afbetaalde intressen, wijl dese al vrij na zijn gegist op ruim 50.000 Rijxd^s. 's jaars, dat nimmer door de Regenten kan werden opgebracht, en dus vermeerderen hunne schulden dagelijx, in soo verre dat zij den gemeene man haare producten niet zo 't behoord kunnen betaalen, en dus gevaar loopen om in weinig jaaren de kostbaare bovenlanden genoegsaam ledig off ontvolkt te sien, indien men niet ten spoedigsten daarin voorsiet". En verder: „Men diend wel aan de eene kant in consideratie te nemen den ongelukkigen staat van de Inlander, dog ook aan de andere zijde vooral (*sic*) zorg te dragen, dat den Gecomm. tot de zaaken van den Inl. niet ligtveerdig werd benadeeld; ten (*dien*) einde diende men den meergeciteerden Gecomm. 9 % 's jaars toe te leggen van 't geld dat hij uitstaande heeft, en een halve Rd. van ijder picol coffij (*en*) peeper (*dat*) geleeverd werd, welke(*r*) reekening jaarlijx ten overstaan van twee heeren leeden dezer vergadering en de resp^{le} leveranciers [en] geslooten werdende, een groote gerustheid zoude uitleveren, en de Hooge Regeering eindelijk eens gediend van een waar en omstandig berigt van 't getal der inwoonders, wat producten zij moeten leveren, wat zij geleeverd hebben, wat zij met het begin en einde van 't jaar den Commissaris schuldig blijven, wat middelen er mogelijk zijn tot verbeetering der culture en wat vooruitverstrekkingen door de Regenten uit Comp^s. cassa werd versogt, ter betaling van de producten aan den gemeene man, item wat z' aan intressen en aflegging van capitaal aan den Commissaris kunnen

betaalen;..... in (*welken*) gevalle de Commissaris zig met de finantiën der Regenten op arbitrale correctie niet soude kunnen bemoeijen,..... en dit alles tot tijd en wijle het uitstaande capitaal in de bovenlanden weder op den ouden voet van 80 à 100.000 Rds. was gebragt". Dit laatste slaat op het genoteerde in § 1273.

§ 1280 Dit voorstel wordt tot Resol. verheven (P. X, 112) doch in zijne bewoordingen verscherpt. Verboden wordt den Gecomm. o. a. „intrest op nooit geleende coffijgelden" aan te nemen; de betaling der koffiegelden zal geheel buiten dezen ambtenaar om geschieden; twee Raden van Indië zullen de ordonnantiën van uitbetaling voor gezien teekenen „ten einde een gedeelte der penningen.... konnen worden ingehouden tot betaling der interessen en vermindering der schulden"; Radermacher en Craan worden in commissie benoemd om rapport uit te brengen volgens het voorstel van De Klerk, doch tevens om toezicht te houden „op het rigtig betalen van den Inlander"; zij moeten alle „verbandschriften, die door de inlandsche Regenten ten behoeven van den Gecomm. na den dag van heden worden gepasseerd", onderzoeken en teekenen; daarbij „om de Regenten des te spoediger op een effen voet te brengen, van de gelden, die de Gec. in de bovenlanden heeft uitstaan, 100.000 Rds. voor de Comp. overnemen en daarvoor obligatiën op de beste landen accepteeren, om door de Comp. den interest van 9 % genoten en de schulden uit de leverantie van producten langsamer wijze geliquideerd te worden"; hun streven moet zijn, om de schulden tot het door De Klerk genoemde bedrag te verminderen; bepaald wordt: „dat den aankomende Gecommitteerde tot en over de zaken van den Inlander in der tijd gehouden en verpligt zal zijn, van den afgaanden over te nemen alle zodanige schulden, als door welmelde Heeren Commissarissen onder ultimo December deezes jaars worden bepaald, nadat Hun Edelens *de deugdelijkheid daarvan zullen hebben onderzogt* en ten genoegen zal zijn gebleeken".

§ 1281 Het rapport van Craan en Radermacher is geïnsereerd in R. 30 Dec. 1777; betreffende de schulden vindt men daar de volgende opgaven:

Regentschap.	Schuld in Jan. 1776 Rds	Schuld op 31 Dec. 1776 Rds.	Schuld op 31 Dec. 1777 Rds.	Voor de Comp. over te nemen Rds.	Blijft voor den Gecomm. Rds.
Buitenzorg samen met Tjiandjoer	124.000	125.524	123.568	40.000	83.568
Krawang	79.000	89.844	92.405	12 000	80.405
Soemedang	69.859	74.505	85.288	15.000	70.288
Parakanmoentjang. .	65.475	60.933	67.514	12.000	55.514
Bandoeng.	58.325	55.929	54.907	12 000	42.907
Batoelajang	13.400	14.173	16.425	5.000	11.425
Transporteere. . .	410.059	420.908	440.107	96.000	344.107

REGENTSCHAP.	Schuld in Jan. 1776 Rds.	Schuld op 31 Dec. 1776 Rds.	Schuld op 31 Dec. 1777 Rds.	Voor de Comp. over te nemen Rds.	Blijft voor den Gecomm. Rds.
Per transport .	410.059	420.908	440.107	96.000	344.107
Tjiblagoeng	8.000	7.740	7.978	2.000	5.978
Kedoengbadak . . .	1.364	1.413	1.390	—	1.390
Dramaga	3.086	3.543	3.826	—	3.826
Wanajasa	2.310	2.524	2.576	—	2.576
Djatinagara	500	—	—	—	—
Tanggeran.	6.176	6.140	6.189	2.000	4.189
Tjiampea	764	685	571	—	571
Grendeng	5.000	5.563	6.024	—	6.024
Tjiasem.	2.800	2.215	1.329	—	1.329
Pamanoekan	8.693	9.375	9.846	—	9.846
Adiarsa.	4.600	5.334	6.950	—	6.950
Kalapanoenggal. . .	400	425	463	—	463
Totaal Rds. . .	453.752	465.865	487.249	100.000	387.249

Merkwaardig is, dat de 24 st. per pikol koffie, den 4en Dec. aan den Gec. toegekend, al dadelijk bij de schulden zijn opgeteld, tot een totaal bedrag van Rds. 13.437. Verder blijkt, dat in Tanggeran de opbrengst der koffie minder bedroeg dan de rente der schuld; in Krawang was de eerste dat jaar slechts Rds. 8.810, de tweede Rds. 8.175; in Soemedang bedroeg de rente Rds. 7.533, de koffieopbrengst Rds. 11.209, en aangezien van den koffieprijs het pikolgeld voor den Gec. afging, bleef er dus niet veel over om tot aflossing van schuld te dienen. Bij R. 30 Dec. 1777 wordt echter overeenkomstig het voorstel der Commissie besloten, de 100.000 Rds. schuld op den aangeduiden voet van Van Riemsdijk over te nemen. Veertien jaar later (R. 28 Nov. 1791) verklaarde de Regeer. dat Craan en Radermacher aangaande de „deugdelijkheid" der schulden niets hadden gezegd; dat er wel door de Regenten was geklaagd en dat de oorsprong der schulden aan gegronde verdenking onderhevig was, maar dat „deze Regeering steeds gemeenageerd heeft, daarnaar een direct onderzoek te laten doen, zoo omdat de Regenten steeds scrupuleus zijn geweest daarmeede openlijk voor den dag te koomen, als de moeijte en inconvenienten die daarmeede verzeld zouden gaan". Ook Nic. Engelhard zegt B. R. 5 April 1792 dat „de wettigheid of den oorspronk van de pretentiën geen onderzoek of ten minsten geene reflexie schijnt vereischt te hebben", toen Van Riemsdijk later zijne pretenties aan zijn opvolger overdeed. § 1282

Van groot belang is de bepaling van 4 Dec. 1777 dat de overwichten § 1283

der koffie voortaan voor de Regenten zouden komen; zie § 1130. Bij R. 30 Dec. 1777 wordt nu bepaald, dat per pikol koffie twee Rd^{s}. zullen worden ingehouden; uit de bewoordingen van dit besluit (P. X, 127) zou men opmaken, dat het koffiegeld bleef gaan door de handen van den Gecomm.; de betaling werd althans den Regenten toegezonden, terwijl den 4 Dec. was vastgesteld dat zij die dadelijk uit 's Comp^{s}. kas zouden ontvangen. R. 31 Dec. 1778 toont eveneens, dat de Gec. den interest invorderde van de schulden. Bovendien wordt bij R. 27 Febr. 1778, notabene op voorstel der Commissie, toegestaan dat de Gec. aan de Regenten geld leent „op aparte obligatien", en wel steeds met voorkennis van de Commissie en renteloos, hetgeen natuurlijk een wassen neus mocht heeten, omdat Van Riemsdijk de man niet was om geld zonder rente uit te leenen en ook slechts in de obligatie het bedrag van het werkelijk geleende pro rato der rente behoefde te verhoogen. Gemotiveerd wordt dit besluit geheel niet.

§ 1284 De resultaten van het eerste jaar der administratie van de Commissie blijken R. 31 Dec. 1778: het totaal der schulden is gedaald tot 462.463 Rd^{s}., is dus verminderd met 24.786 Rd^{s}.; daar echter de regentschapjes Tjiampea, Kedoengbadak en Kalapanoenggal vervreemd zijn (het eerste aan Van Riemsdijk zelf, die daarmede eene buitengewoon goede affaire deed, zie I, 71) en hiermede hunne schulden vervielen, bedroeg de feitelijke aflossing Rd^{s}. 22.362. Van de 100.000 Rd^{s}., door de Comp overgenomen, was geen stuiver afgelost. Het meest was afbetaald door P. moentjang, Soemedang en Buitenzorg met Tjiandjoer; daarentegen waren de kleine regentschapjes Pamanoekan, Adiarsa, Dramaga, Grendeng nog dieper in schulden gekomen. Om nu de beoogde vermindering der schulden te bereiken, wordt besloten „de interessen op de onder de Regenten uitstaande capitalen te reduceeren van negen tot ses procento 's jaars"; Van Riemsdijk moet, wat zijne vorderingen betreft, hier maar genoegen mee nemen! Het volgend jaar (zie R. 31 Dec. 1779) wordt evenmin iets afbetaald van de 100.000 Rd^{s}. der Comp.; het totaal daalt tot 444.799 Rd^{s}., en vermindert dus met 17.664 Rd^{s}., waarvan ruim 13.000 Rd^{s}. door Buitenzorg en Tjiandjoer, de rest grootendeels door Bandoeng wordt betaald; daarentegen komt Adiarsa nog meer te kwaad en stijgt de schuld van Soe-

§ 1285 medang ruim 4.000 Rd^{s}. Aan het einde van 1780 (zie R. 29 Dec. 1780; de specificatie der schulden op dien datum staat bij De Jonge, XI p. 500 en 501) was het totaal Rd^{s}. 424.223, dus de vermindering bedroeg 20.576 Rd^{s}., alweer uitsluitend van de schulden aan Van Riemsdijk, aan wien thans wordt gelast, hierin de Comp. „voortaan pro rato van de geheele somma te laaten participeeren", terwijl hem verboden wordt „in het vervolg aan de inlandsche Regenten geld te leenen zonder voorkennis en speciaale toestemming van den Heer Gouverneur Generaal". Men onthoude dat zijn schoonvader Craan in October overleden was, dat Radermacher zijn ontslag had verzocht als Commissaris en dat diens schoonvader De Klerk in September was begraven.

Men krijgt dus den indruk dat de Commissie hem eerder had gedekt dan gecontroleerd. In het jaar 1781 dalen de schulden (zie R. 5 Febr. 1782) tot 377.110 Rd^{s}. dus 47.113 Rd^{s}. (ongeveer $^{3}/_{4}$ van al het afgeloste in de drie voorgaande jaren), waarvan 11.000 Rd^{s}. aan Compagnies-vorderingen; de koffieoogst was dat jaar ruim 4.000 pikol hooger dan het vorige. In 1782 (zie R. 17 Jan. 1783) wordt het montant Rd^{s}. 340.922, dus Rd^{s}. 36.188 minder (waarvan 7.000 Rd^{s}. voor de Comp.); in 1783 (zie R. 3 Febr. 1784) wordt het totaal Rd^{s}. 310.145 dus Rd^{s}. 30.777 minder, waarvan 5.000 Rd^{s}. voor de Comp.; einde 1784 was het montant (zie R. 31 Dec. 1784) Rd^{s}. 278.079, dus verminderd met Rd^{s}. 32.066, waarvan 7.000 Rd^{s}. waren afgelost op de vorderingen der Compagnie. De specificatie der schulden, vergeleken met die bij de benoe- § 1286
ming der Commissie Craan-Radermacher, was toen aldus:

REGENTSCHAP.	Schulden op 31 Dec. 1777 Rd^{s}.	Waarvan voor de Comp Rd^{s}.	Schulden op 31 Dec. 1784 Rd^{s}.	Waarvan voor de Comp Rd^{s}
Buitenzorg samen met Tjiandjoer	123.568	40.000	24.222	24.000
Krawang	92.405	12.000	74.074	10.000
Soemedang	85.288	15.000	84.659	14.000
Parakanmoentjang. .	67.514	12.000	33.847	7.000
Bandoeng	54.907	12.000	16.836	7.000
Batoelajang	16.425	5.000	10.050	4.000
Tjiblagoeng	7.978	2.000	4.782	2.000
Dramaga	3.826	—	2.522	—
Wanajasa	2.576	—	2.363	—
Tanggeran	6.189	2.000	5.172	2.000
Grendeng	6.024	—		
Tjiasem.	1.329	—	318	—
Pamanoekan	9.846	—	10.793	—
Adiarsa.	6.950	—	8.441	—
De sedert opgehevene.	2.924	—	—	—
Totaal Rd^{s}. . . .	487.249	100.000	278.079	70.000

Terwijl dus bvb. de schulden van Buitenzorg en Tjiandjoer al voor $^{4}/_{5}$ gedelgd zijn, ziet men eene vermeerdering in Adiarsa en Pamanoekan, en blijft de zeer zware schuldenlast van Soemedang nagenoeg onveranderd. Nic. Engelhard wijst er B. R. 5 April 1792 op, dat Soemedang in 1783 aan rente en aflossing betaalde Rd^{s}. 5.694, in 1779 en 1780 slechts Rd^{s}. 604 en 1.656, ofschoon in beide laatste jaren meer producten door S. waren geleverd dan in 1783.

Bij R. 17 Dec. 1784 (in haar geheel met het voorstel van Alting § 1287

afgedrukt P. X, 745) werd Van Riemsdijk ontslagen en Rolff in zijne plaats benoemd. Radermacher was in Nov. 1783 gerepatrieerd en 24 Dec. vermoord, zoodat de Regeer. thans onbewimpeld hare opinie kan zeggen, temeer omdat de benoeming van notaris Rolff, neef van Alting, tot Gecomm. moet worden gemotiveerd en zijne belangen behartigd. Gesproken wordt nu van „het verval der bovenlanden"; Craan en Radermacher hebben de „deugdelijkheid" der schulden nooit onderzocht; evenmin is zij door Van Riemsdijk aangetoond; wel heeft de Commissie eene specificatie der schulden ingediend, waarnaar de Regeer. niet had gevraagd; mocht zij echter bedoeld hebben, bij die specificatie alleen de „deugdelijk" gebleken schulden te vermelden, dan is thans duidelijk „dat Hun Edelens in dit stuk mislijd zijn geworden dan wel zelve gedwaalt hebben, nadien het er so verre van af is, dat alle de toenmalige schulden so deugdelijk zijn geweest, als dese Regeering gewilt heeft dat se souden zijn om den vervanger met eenig regt of billijkheid tot den overneem te verpligten, dat men integendeel sommige derselven als genoegsaam desperaat (1) mag aanmerken"; als „ondeugdelijk" moeten gelden de schulden van Krawang (dat slechts zeer weinig aflost; om dit te bewijzen scharrelt de Regeer. met de cijfers), Wanajasa, Adiarsa, Pamanoekan, Soemedang, Tjiblagoeng, Dramaga; men kan den te benoemen Gecomm. niet noodzaken om zich te ruïneeren door de overname dezer lastposten; er wordt op gewezen dat het bezwaar heeft, de desperate schulden van den eenen Gecomm. op den anderen te doen overdragen, omdat dan bij overlijden tijdens de ambtsbekleeding de erfgenamen van den Gecomm. zouden worden benadeeld en het zelfs onwaarschijnlijk is, dat een vertrouwbaar persoon op deze voorwaarde het ambt zou willen aanvaarden; dat het billijk zou zijn, al de desperate schulden aan Van Riemsdijk te laten, met last aan zijn opvolger om voor de invordering der rente en aflossing te zorgen; dat men (inconsequent genoeg) „niet kan stellen dat op die schulden eigentlijk verliesen sullen vallen, omdat deselve veeleer konnen aangemerkt worden als een hypotheecq of een altoosduurende lijfrente, waarop regulier de interessen betaald zijn en zullen worden"; unaniem wordt dus besloten, dat Rolff de „deugdelijke" schulden zal overnemen, terwijl „ingevalle over de deugdelijkheid der schulden geene minnelijke overeenkomst te vinden mogte zijn, deese Regeering alsdan de decisie daarvan aan zig reserveert"; de ondeugdelijke blijven voor Van Riemsdijk, doch de Gecomm. zal moeten zorgen voor diens belangen bij de jaarlijksche verrekening.

§ 1288 Deze Resol. bleef evenwel onuitgevoerd. Uit eene schriftuur van Van Riemsdijk, geïnsereerd in R. 24 Febr. 1789, blijkt dat Rolff geen zin had in de overname der schulden. Interessant is een tot dit onderwerp betrekkelijk

(1) Alting vat dus „deugdelijk" op als het tegendeel van „kwade" schulden, dus als aflosbaar; uit het verband der Res. van 4 Dec. 1777 moet men veeleer opmaken dat daarmee de wettige oorsprong der schulden was bedoeld; vergel. § 1245: „wettelijkheid en deugdelijkheid".

kladprojectcontract van Alting's hand: Rolff zou zorgen dat de Regenten per jaar 40.000 Rds. minstens aflosten; hij zou de schulden administreeren en daarvoor $^1/_4$ % per maand genieten evenals ook van de „contanten die in 't vervolg uijtgeschoten sullen werden na de ware benodigtheijd"; de administratiekosten zouden „strekken in mindering der schulden"; voorts zou Rolff beloven „om van de inkomsten, die de dienst opbrengt, 's jaars so veel af te leggen als men in staat is en na billijkheid gevergt kan werden"; de Regenten zouden voor elkaar borg blijven. Denkelijk vond Rolff deze condities niet voordeelig genoeg. Ook werd, zooals uit Van Riemsdijk's schriftuur blijkt, § 1289 voorgesteld om van de schulden „actiën te formeeren van 1.000 Rds. ieder, om te renten tegen $^3/_4$ % ter maand, waarvan de interesten jaarlijks en tevens zooveel in mindering der hoofdsommen afgelegd zouden moeten worden als doenlijk was", terwijl deze „obligatiën bij inteekening verkocht" zouden worden; de Regenten waren bereid „om zich ter bevordering van het gemelde plan de een voor den anderen onderling te interponeeren tot borgen voor de reguliere jaarlijksche voldoening der interesten"; hiervan werden zelfs notarieele acten opgemaakt, die ik ontdekte in de protocollen van notaris Matthaeus, 29 Jan. 1785 nº. 167 tot 170. Uit deze acten blijkt, dat de Regenten werden verdeeld in drie groepen, terwijl die van Tanggeran afzonderlijk bleef. De eerste groep, met een totaal van 105.600 Rds. schuld, bestond uit Tjiandjoer, Buitenzorg, Tjiblagoeng, Dramaga en Krawang; de tweede uit Soemedang en Parakanmoentjang met een totaal van 118.506; de derde uit Bandoeng, Batoelajang, Adiarsa, Wanajasa, Pamanoekan en Tjiasem, totaal 48.801; de verschillende bedragen der onderscheidene regentsch. komen overeen met die van § 1286 sub 31 Dec. 1784; elke groep verbindt zich, jaarlijks zooveel af § 1290 te betalen als de inkomsten der producten zullen veroorloven, met $^3/_4$ % rente per maand, „onder speciaal verband en als een legaal hypoteecq van alle veld- (*en*) boomgewassen en inkomsten van zijne (*sic*) landerijen, dezelve daarvoor afzonderlijk verbindende en hypoteecqueerende, en voorts generalijk hunne overige bezittingen, niets gereserveerd of uitgezondert". Het curieuse is, dat deze hypotheek-bepaling oorspronkelijk niet in de acten heeft gestaan, maar door den notaris, vermoedelijk op aanwijzing van zijn gewezen collega Rolff, er aan is toegevoegd. Ieder lid van eene groep verbindt zich voorts, als „één of meerder" der andere leden niet tot interestbetaling in staat is, „het volle bedragen der voorsz. intressen op het generaal capitaal" (namelijk op de som der schulden van de geheele groep) te zullen voldoen. Aldus was bijvb. de zeer hooge pretentie op Krawang prachtig gedekt door Tjiandjoer en Buitenzorg; die van Soemedang door Parakanmoentjang, van Adiarsa enz. door Bandoeng. Er is geen klaarder bewijs denkbaar, hoe totaal de Regenten in de macht van den Gecomm. waren, dan dat hij hen er toe kon brengen om zulke acten van zelfmoord te teekenen. Tevens merken wij op, dat de inkomsten der Regenten bij wanbetaling geheel in handen der schuldeischers

kwamen, zonder dat eenige rekening werd gehouden met de politieke noodzakelijkheid om hen tegenover hunne ondergeschikten behoorlijk hun stand te doen ophouden. Intusschen blijkt uit de vermelde schriftuur van Van Riemsdijk „dat zich geene liefhebbers genoeg hadden opgedaan tot de voorzegde inteekening", waardoor het plan verviel. Uit R. 30 Dec. 1788 ziet men nog, dat dit „plan" van Rolff uitging en dat de obligaties jaarlijks zouden worden uitgeloot. Ik denk dat het publiek de soliditeit van die hypotheek niet vertrouwde, in aanmerking genomen dat de Comp. toch ook rechten op de „veld- en boomgewassen", zegge de koffie der Regentschappen (want de rijst was onverkoopbaar wegens de transportkosten), kon doen gelden.

§ 1291 Bij de jaarrekening R. 31 Dec. 1784 laat men, als gezegd, het besluit van 17 Dec. onuitgevoerd; terloops bepaalt de Regeer. echter: „voortaan door den Gecomm. bij de leverantie van coffij aan de Regenten de betaling te laten doen na vorige gewoonte", zoodat Rolff weer de gansche administratie der koffiegelden in handen krijgt. Bij eenige acten van 22 Jan. 1785 (Matthaeus, n°. 123—129) verleenen dan ook de Regenten aan Rolff procuratie om hunne productengelden van de Comp. te innen en „daarvan jaarlijks rekening aan den comparant te doen". Bij R. 28 Jan. 1785 werd hij gemachtigd om aan de Regenten gelden op de koffie voor te schieten, niet meer tegen $^1/_2$% (volgens R. 31 Dec. 1778) maar tegen $^3/_4$% p. m., met bepaling „dat deze in den aanstaande te verschietene gelden bij preferentie betaalbaar zijn boven die reeds onder de voornoemde Inl. uitstaande zijn", mits zorg gedragen werd dat deze voorschotten overeenkomstig den getaxeerden koffieoogst waren. Voor deze verhooging van rentevoet viel inderdaad iets te zeggen; door den oorlog met Engeland was het geld te Batavia schaarsch geworden, zoodat bij R. 2 Dec. 1782 tot het uitgeven van credietpapier was besloten; sedert bleef geldschaarschte eene chronische kwaal. Intusschen zegt Andries Teisseire (Verh. Bat. Gen. V, 94) dat in 1785 de „ordinaire presente cours" van interesten $^1/_2$% per maand was en nog C. G. 6 Aug. 1796 verklaart Nic. Engelhard dat de gelden, die een Gecomm. opneemt, $^1/_2$% interest doen,

§ 1292 en die welke hij uitleent aan de Regenten $^3/_4$%. Echter werd de schulddelging aldus enorm bemoeielijkt, want de telken jare nieuw gemaakte schulden waren preferent verklaard, zoodat tot aflossing der oude niet veel geld disponibel bleef. Bij R. 30 Dec. 1788 werd andermaal aan Rolff toegestaan, $^3/_4$% rente te rekenen van de gelden, die hij aan de Regenten voorschoot, omdat het „de Comp. niet zou convenieeren" zelve die sommen voor te schieten. Toen XVII[en] in hunne missive van 20 Dec. 1787 op de onbillijkheid wezen, dat niet voldaan was aan R. 17 Dec. 1784, antwoordde de Regeer. (R. 6 Oct. 1788) dat Van Riemsdijk nooit daarover had geklaagd; dat de geoorloofde rente ten voordeele van Rolff was verhoogd, „om hem ten minsten eenig voordeel voor zijne moeite en voorschieting te bezorgen". Heeren Zeventienen keurden dit toen goed bij hunne brieven van 3 Dec. 1789 en 11 Dec. 1790.

Bij R. 29 Juli 1785 was bovendien een verzoek van Rolff ingewilligd, om de pretentie van 24.000 Rd^{s}., welke de Comp. nog op Tjiandjoer en Buitenzorg had, van haar te mogen overnemen, en wel met eene rente van $^{3}/_{4}$%, zoodat de rentevoet nu weder even willekeurig te zijnen bate verhoogd werd, als zij vroeger ten nadeele van Van Riemsdijk was verlaagd; tevens werd bepaald, dat deze pretentie niet zou worden afgelost en door Rolff's eventueelen opvolger zou worden overgenomen. Het klinkt als klare spotternij, dat Rolff durfde zeggen dat deze regeling laatstgenoemde Regenten „in staat soude stellen om meerder coffijtuinen aan te leggen". Heeren XVII^{en} verklaarden (u. s.) dat door dit besluit „de billijke vrijheid van den Inlander om zijn schulden naar goedvinden af te lossen" werd aangerand, en gelastten om bedoelde Regenten voor het meer gevorderde $^{1}/_{4}$% p. m. schadeloos te stellen; de Regeering antwoordde, dat hare bedoeling was geweest, om „altoos een soort van verband op de koffijplantagiën te houden", en eerst na herhaalden aandrang uit Nederland werd bij R. 28 April 1795, toen Rolff al vijf en een half jaar dood was, besloten, dit $^{1}/_{4}$% van zijne erfgenamen te eischen „ten behoeve van het gestigt der pennisten", denkelijk omdat het Opperbestuur geene inzage in de financiën van dat gesticht had, zoodat de terugeisching van dat surplus een maatregel op het papier kon blijven. R. 30 Dec. 1788 was echter reeds besloten om die pretentie van Rolff terug te nemen, aangezien deze verklaarde, zich met niet minder dan $^{3}/_{4}$% p. m. te kunnen vergenoegen.

Gedurende het commissariaat van Rolff was de stand der schulden aan § 1293
het eind van elk jaar aldus:

Datum.	Totaal Rd^{s}.	Waarvan voor de Comp.	Voor Rolff.	Voor Van Riemsdijk.
R. 30 Dec. 1785	261.706	40.500	24.000	197.206
R. 31 Dec. 1786	253.467	34.000	33.200	186.267
R 29 Dec. 1787	242.793	31.500	32.545	178.748
R. 30 Dec. 1788	232.473	29.000	29.301	174.172
R. 31 Dec. 1789	203.110	48.000	nihil	155.110

Eene specificatie der schulden op 31 Dec. 1786 staat bij De Jonge XII, 80. Merkwaardig is, dat de Tjiandjoersche schuld weer aanmerkelijk vermeerderde en dat, zoodra Guitard in Oct. 1789 was opgetreden, het totale bedrag der schulden nagenoeg evenveel verminderde als in de drie voorgaande jaren tezamen. Toen Rolff overleed, had hij, daar de Tjiandjoersche pretentie op de Comp. was overgegaan, slechts 5.301 Rd^{s}. te vorderen, welke nog vóór 31 Dec. 1789 werden afgelegd; daarentegen had hij (R. 31 Dec. 1789) aan voorschotten Rd^{s}. 62.132 van de Regenten te eischen. Guitard nam deze

pretenties over en kreeg van de Regeer. verlof om daarop evenals zijn voorganger $^3/_4$ % p. m. te berekenen, hetgeen later weer door XVII^{en} werd verboden, bij hun schrijven van 2 Jan. 1794, gelastend dat de Gecomm. niet meer dan $^1/_2$ % van de pretenties op de Regenten zou trekken, met machtiging echter aan dezen ambtenaar om zich, zoo hij daartegen bezwaar had, tot Commissarissen-Generaal te richten. Dat hij zulks toen niet deed, hing denkelijk samen met de nieuw uitgedachte wijze van renteberekening, die in § 1238 blijkt; vergel. § 1233.

Aan het einde van Guitard's eerste jaar was de stand der schulden aldus (B. R. 31 Dec. 1790; ook bij De Jonge XII, 195 e. v.):

REGENTSCHAP.	Totaal Rd^s.	Waarvan voor de Comp. Rd^s.	Voor Van Riemsdijk Rd$_s$.
Tjiandjoer en Buitenzorg.	24.000	24.000	—
Krawang	48.659	4.000	44.659
Soemedang	83.077	14.000	69.077
Parakanmoentjang. . .	1.524	—	1.524
Tanggeran.	3.596	2.000	1.596
Pamanoekan	10.722	—	10.722
Adiarsa.	9.671	—	9.671
Totaal Rd^s. . .	181.249	44.000	137.249

§ 1294 Verdwenen waren dus de schulden van Tjiblagoeng, Wanajasa en Dramaga, welke regentsch. waren opgeheven, en van Bandoeng, Batoelajang en Tjiasem, welke een batig saldo uit de koffie vertoonden; die van P. moentjang waren nagenoeg afgelost; Tjiandjoer had blijkens de afrekening meer geld voor koffie te vorderen dan de schuld bedroeg, maar uit z. g. politiek liet men de schuld voortduren (1). Daarentegen stond Soemedang nog bijna evenzoo als op 31 Dec. 1777, Pamanoekan en Adiarsa zelfs slechter. Deze drie regentschappen verachterden eveneens het volgend jaar, aan het eind waarvan (R. 30 Dec. 1791) het totaal Rd^s. 173.214 bedroeg, waarvan 43.000 Rd^s. voor de Comp. en 130.214 Rd^s. voor Van Riemsdijk. Guitard was toen reeds overleden en bij R. 4 Oct. 1791 Nic. Engelhard in zijne plaats benoemd. Volgens last van XVII^{en}, bij missive van 11 Dec. 1790, zou deze de schulden „welke in den jare 1777 als deugdelijk zijn opgegeven" moeten overnemen, doch hij had natuurlijk weinig lust in de noodlijdende pretenties, terwijl Van Riemsdijk

(1) Iets dergelijks was vroeger met Dramaga gebeurd. In R. 31 Dec. 1778 is de schuld van dit landschap aan den Gecomm. 4.030 Rds.; daarop wordt het hieronder behoorende Sadeng H. 27 Maart 1779 voor 8.100 Rd^s verkocht aan den Gecomm. van Riemsdijk; niettemin blijkt R. 31 Dec. 1779 Dramaga wederom eene schuld te hebben aan denzelfde, groot Rd^s. 1.314.

de andere gaarne wilde behouden. Nu besluit de Regeer. bij R. 5 April 1792 om de schulden van Van Riemsdijk over te nemen „en te laten voldoen in papiere geld" (waarschijnlijk zonder vergoeding van agioverlies, dat destijds officieel 15 % was); het volle bedrag wordt dus aan Nic. Engelhard uitbetaald; de Regeering verklaart dat deze „verplicht" is, de genoemde schulden in zeven jaarlijksche termijnen, waarvan de eerste zal vervallen ult°. Maart 1793, af te leggen; dat van de $^1/_2$ % rente $^3/_8$ zal komen ten voordeele van het regentschap dat deze rente betaalt, en $^1/_8$ ten bate van de noodlijdende schulden van Soemedang, Adiarsa en Pamanoekan, die dus profiteerden van de serieuse afbetalingen der andere regentsch. (bij R. 17 Dec. 1793 wordt dit $^1/_8$ % over de rekening van het afgeloopen jaar geheel ten voordeele van Adiarsa gebracht), terwijl de Comp. $^1/_8$ % minder genoot dan Van Riemsdijk (bij de jaarlijksche rekening van Nic. Engelhard wordt althans voortdurend $^3/_8$ % gerekend over de heele schuld, van Van Riemsdijk overgenomen) (1). De jaarlijksche aflossing van het zevende dezer schuld, bedragende 18.602 Rd^s., wordt bij de jaarrekening steeds door Nic. Engelhard aan de Comp. voldaan; de schulden verminderden echter lang niet naar rato van deze aflossing. Zij bedroegen: § 1295 § 1296

Datum.	Totaal Rd^s.	Waarvan voor de Comp. Rd^s.	Voor den Gecommitteerde Feitelijk Rd^s.	Voor den Gecommitteerde Nominaal (met aflossing) Rd^s.
Bij de overname. .	173.214	43.000	130.214	—
R. 26 Jan. 1793. .	163.038	41.237	121.801	111.612
R. 11 Maart 1794 .	152 806	39.000	113.806	93.010
ult°. Dec. 1794 . .	niet vermeld		105.725	74.408
ult°. Dec. 1795. . .	139.000	38.000	101.000	55.806
ult°. Dec. 1796 . .	132.639	38.000	94.639	37.204

Beide laatstgenoemde opgaven staan vermeld in R. 17 Maart 1797. Nic. Engelhard betaalde daarbij aan de Comp. steeds de rente à $^3/_8$ % p. m over het nominaal bedrag, dat na de aflossing van het $^1/_7$ nog overbleef, en trok daarentegen van de Regenten interest over de bedragen die zij hem inderdaad schuldig bleven, evenals ook over de telken jare op diverse tijden voorgeschoten koffiegelden, terwijl van de nog resteerende Compagniesschulden (restanten der in 1777 overgenomen 100 000 Rd^s., die $^1/_2$ % per maand deden) nagenoeg niets afbetaald werd. Uit N. Engelhard's grootboek over 1795 blijkt,

(1) Curieus is, dat in Engelhard's grootboek van 1793 eene schuld aan Alting voorkomt, groot Rd^s. 98.071, en eene aan Siberg groot Rd^s. 31.800, rentend $^1/_2$ % p. m. Van deze schulden wordt tot na E.'s aftreding blijkens de grootboeken geen stuiver afgelost. Het totaal van beide is nagenoeg gelijk aan dat der door E. van Van Riemsdijk overgenomen schulden.

dat hij op ult°. Dec. 1794 had te vorderen: van Krawang, Soemedang, Adiarsa, Pamanoekan en Pagaden samen Rd^{s}. 105.725 aan restant overgenomen schuld; van Tjiandjoer Rd^{s}. 1.224; van Bandoeng, Batoelajang en P. moentjang samen Rd^{s}. 45.000 aan onderhandsche obligaties en van Tanggeran 3.477 aan eene notarieele obligatie, samen dus Rd^{s}. 155.426, waarvan aan overgenomen schuld 105.725. Dat de particuliere schulden der Regenten aan hem soms weder zeer stegen, ziet men in het boek over 1797, waarin op 1
§ 1297 Jan. de Regent van Tjiandjoer voor 39.941 Rd^{s}. staat geboekt. Als een voorbeeld, hoe thans elk jaar de afrekening plaats had, diene die uit B. R. 11 Maart 1794, loopende over het jaar 1793, dat een buitengewoon grooten koffieoogst had geleverd.

Regentschap.	I. Schulden op 31 Dec. 1792 Rds.	II. Voorschotten op levering van producten Rds.	III. Interest. Rds.	IV. ½ Rd. per pikol koffie Rds.	V. Totaal Rds.	VI. Voor producten betaald Rds.	VII. Restant schuld 31 Dec. 1793 Rds.	VIII. Dus verminderd Rds.	IX. Dus vermeerderd Rds.	X. Aandeel der Comp. Rds.	XI. Aandeel van den Gec. Rds.	XII. Te voren staand bedrag Rds.
Tjiandjoer en Buitenzorg	24.000	283.003	11.577	27.928	346.508	336.462	10.046	—	—	24.000	—	13.954
Krawang	37.232	8.564	2.682	655	49.133	16.232	32.901	4.331	—	1.000	31.901	—
Soemedang. . . .	80.092	20.729	4.962	2.652	108.415	32.312	76.103	3.969	—	14.000	62.123	—
Parakanmoentjang.	—	44.395	2.635	4.422	51.453	53.913	—	—	—	—	—	2.460
Bandoeng	—	65.696	3.430	5.314	74.440	75.846	—	—	—	—	—	1.406
Batoelajang. . . .	—	17.695	968	1.751	20.414	21.023	—	—	—	—	—	609
Tanggeran en Grendeng. . . .	1.237	1.353	74	208	2.872	2.872	—	1.237	—	—	—	—
Tjiasem	—	1.302	68	199	1.569	2.388	—	—	—	—	—	819
Pamanoekan . . .	10.839	1.990	586	253	13.668	3.042	10.626	213	—	—	10.626	—
Adiarsa	9.639	523	467	83	10.712	1.556	9.156	483	—	—	9.156	—
Totaal Rds. . .	163.039	445.250	27.449	43.465	679.184	545.646	138.832	10.233	—	39.000	113.806	19.248

Het totaal van kolom VII moest natuurlijk de som zijn van de totalen der kolommen X en XI; aangezien men de Tjiandjoersche schuld echter op 24.000 Rd^{s}. hield, moet men in kolom VII in plaats van 10.046 lezen 24.000 om het totaal te krijgen. Bovendien zijn er een paar cijferfouten in de rekening, zooals nagenoeg in alle rekeningen der Comp. uit de laatste decenniën van haar bestaan. Men bespeurt verder dat de noodlijdende pretenties nog
§ 1298 altijd zeer weinig aflossing hadden genoten. Den 30 Sept. 1797 besluiten Commissarissen-Generaal, de nog resteerende schuld van 94.639 Rd^{s}. van Nic. Engelhard voor de Comp. over te nemen, zoodat thans alle kwade schulden op haar werden geladen; dit heette te gebeuren op verzoek van den Gecomm., die beweerde dat hij op de rentebetaling verloor (C. G. 6 Aug. 1796), doch men zou eerder mogen onderstellen dat dit besluit geprovoceerd was door het Raadslid Neun, die herhaaldelijk op eene betere regeling had aangedrongen (R. 4 Oct. 1796). Als voornaamste motief voor de overname der schulden werd door Commissarissen-Generaal aangevoerd „dat daardoor alle financieele

onderhandelingen tusschen den Gecomm. en de Regenten, waaruit in vorige tijden zulke merkelijke misbruiken zijn ontstaan, voor altijd ten eenemalen zullen weesen afgesneeden", eene bewering, die door de volgende gebeurtenissen volkomen is gelogenstraft. De rente van deze, van Van Riemsdijk afkomstige schulden, welke C. G. 9 Sept. 1797 op $^1/_2$ % was verhoogd (Nic. Engelhard zegt in dat besluit dat hij thans maar $^3/_8$ percent mag rekenen op het geheele bedrag der door hem geavoueerde schulden, maar uit zijne boeken is niet na te gaan waar het andere $^1/_8$ bleef; de overgenomen schulden doen A°. 1793 daarin $^1/_2$ %), wordt nu weer verlaagd tot $^3/_8$. Blijkens R. 20 Oct. 1797 was dit bedrag aldus verdeeld: Soemedang Rd^s. 55.788; Krawang 20.024; Pamanoekan 10.185; Adiarsa 8.639; deze twee laatste regentsch. droegen dus nog zwaarder schulden dan twintig jaar geleden (zoodat Nederburgh wel gelijk had met te verklaren dat zij, zonder intrekking bij een financieel sterker regentschap, nooit uit hunne schulden zouden geraken, zie § 2026), terwijl Soemedang in al dien tijd 14.500 Rd^s. had afbetaald van de schulden die aan Van Riemsdijk waren gelaten, en 1.000 Rd^s. van die, welke 31 Dec. 1777 op de Comp. waren overgegaan, welke laatste bij voortduring $^1/_2$ % rente deden. Van de aflossing geeft het volgend lijstje een overzicht: § 1299

Bedrag volgens	C. G.	30	Sept.	1797	Rd^s.	132.639.
„	op	ult°.	Dec.	1797	„	128.116.
„	„	„	„	1798	„	123.133.
„	„	„	„	1799	„	121.483.

De repartitie van laatstgenoemd bedrag blijkt uit P. XIII, 111. Bij R. 9 April 1799 wordt besloten „voortaan de rekeningen van de respective Regenten eenelijk met den naam van hun regentschap bij de Bataviasche negotieboeken bekend te stellen"; dus het waren nu geene schulden meer van den Regent, maar van het regentschap, waarom zij bij de afrekeningen dikwijls „rijksschulden" worden genoemd. Hiermee moet in verband staan dat R. 16 April 1802 de „rijkscieraaden" van P. moentjang, die „volgens oud gebruik zonder betaling overgaan op (*den*) successeur" in de waardigheid van Regent, worden verklaard te zijn verbonden voor de schulden van het regentschap (een fraai onderpand, zie § 2026 i. f.). Daendels merkte later op (P. XV, 741) dat „cieraden van het regentschap" niet konden worden beleend voor schuld, maar hij dacht daarbij vermoedelijk niet aan „schulden van het regentschap", want als de schulden aan de waardigheid inherent waren, konden de aan diezelfde waardigheid inherente poesaka's daarvoor toch zeker wel beleend worden. Van Lawick doet in 1804 aan P. Engelhard het naieve voorstel: „Geen Hoofd zal verplicht zijn, de schulden te betalen van den afgezetten of wijlen zijne overledene predecesseurs", maar deze onthoudt zich van eene beschikking hierop, natuurlijk. Een voorbeeld hoe met die schulden geleefd werd, biedt R. 31 Jan. § 1300 1806 (P. XIV, 271), waar diverse schuldjes van een verkwistend Regent aan verschillende personen (ten gevolge zoowel van leening als van inkoopen) „ten

lasten van het regentschap" worden gebracht. Naast de rijks- of obligatoire schulden vinden wij tijdens het tweede commissariaat van Pieter Engelhard (herbenoemd R. 22 Aug. 1800) eene andere categorie van schulden aan den Gecommitteerde, ten gevolge van knoeierijen bij de betaling der koffie; over het ontstaan daarvan is gesproken in § 1239 e. v.; wij zagen hierboven (§ 1296) dat dergelijke schulden reeds van 1793 dateerden. De montanten dezer schulden worden in de bronnen niet overal precies gelijk aangeduid; het verloop van de zaak blijkt echter voldoende uit onderstaande tabel:

Datum.	Rijksschulden.	Aan den Gecomm.	Totaal.
Na de afrekening over 1800	119.841	102.763	—
„ „ „ „ 1801	136.191	165.292	301.483
„ „ „ „ 1802	126.441	200.744	327.185
„ „ „ „ 1803	134.841	207.394	342.235
„ „ „ „ 1804	134.841	261.847	396.688
„ „ „ „ 1805	134.841	363.748	498.589 (458.247)
„ „ „ „ 1806	57.722	364.390	422.112
„ „ „ „ 1807	57.771	490.719	548.490 (545.274)

§ 1301 Van de rijksschulden werd weinig of niets meer afgelost. Om die van Soemedang te verminderen, werd dit regentschap bij R. 16 April 1802 met P. moentjang vereenigd, doch dit had niet het gewenschte gevolg. De vermeerdering van het totaal der rijksschulden in 1801 was het gevolg van de verstrekking van geld aan de Regenten tot den inkoop van patjoels en het aanmaken van koffieprauwen (R. 20 Maart 1801; 7 Sept. 1802). Deze leening was à $^1/_2$% per maand; R. 8 Maart 1805 vermeldt echter, dat de rijksschulden 4 $^1/_2$ % per jaar doen, dus $^3/_8$ % per maand. Over 1805 vindt men ook eene opgave, welke als totaal der schulden opgeeft Rd^s. 458.247. De groote daling der rijksschulden bij de rekening over 1806 komt daarvan, dat de vroegere schuld van Soemedang hier onder de schulden aan den Gecomm. wordt vermeld, die daardoor dus evenveel te hoog worden opgegeven. Volgens eene andere opgave was het totaal over het jaar 1807 Rd^s. 545.274.

Bij R. 9 Jan. 1807 nam de Comp. de schulden over van twee suikermolenaars aan particulieren; de grootste crediteuren waren Nic. Engelhard en Van Riemsdijk; bij R. 15 Maart 1808 werd op een uitvoerig gemotiveerd voorstel van Daendels tegelijk met allerlei andere aangelegenheden der Preanger (zie Bijlage XLV) ook het schuldensysteem geregeld, en verordend dat „aan de Regenten hunne schulden aan den Lande zullen zijn geremitteerd", met bepaling dat voortaan de Regenten „het vermogen niet zullen bezitten" om verder schulden bij Europeanen of Chineezen te maken.

HOOFDSTUK XII.

Indigo. De oudere geschiedenis dezer dwangcultuur werd medegedeeld § 1302
in § 636 e. v. en 675 e. v. Zooals in § 677 i. f. werd aangeduid, was het bedrag van den aanslag bij de instructie voor Pangeran Aria Cheribon dd. 22 Maart 1706 „vooreerst" bepaald op „zoveel cattijs indigo in 't jaar als het getal der mansperzoonen van ijders district uijtmaakt". Destijds was de Comp. zeer gesteld op flinke leveringen van dit product, zie § 682. D. 23 April 1707 wordt aan P. Aria Cheribon geschreven, dat de Regeer. van zijn „toesigt" over de Preanger vooral de bevordering der indigocultuur verwacht. Bij R. 3 Jan. 1708, waarbij de zending van Govert Cnoll naar Kartasoera wordt behandeld, verleent de Regeer. aan dezen o. a. volmacht om te verzoeken dat de betaling van het Comps. garnizoen aldaar zal geschieden in indigo, katoen en peper, vooral het eerste; ook, dat de hoofdgelden, te Pati, Koedoes en elders betaald door de Inlanders die „tot dies culture en bereijdinge worden gebruikt", eveneens in indigo zullen worden voldaan. Uit R. 23 Maart 1708 ziet men dat er eene Compagniescultuur van dit artikel was ingevoerd in haar gebied bij Makassar; uit R. 11 Nov. 1712 blijkt, dat Ambon indigo heeft geleverd (zie I, 282); bij R. 21 Dec. 1716 wordt besloten, de teelt aldaar en op Boeroe voort te zetten; zij slaagde echter zeer slecht, R. 16 Dec. 1717, 27 Dec. 1718; toch werd tot voortzetting besloten; ook aan de Kaap was, volgens R. 27 Aug. 1720, geene hoop op succes.

In het Jacatrasche werd, voor zoover mij bekend, de eerste Tangge- § 1303
ransche indigo ontvangen in 1708, en wel 101 pond, R. 1 Juni 1708. Een paar vermeldingen van indigokweekerijen vindt men bij Van Riebeeck (B. 22, 40; 23, 8; 14; 147; 154 - 156); zie omtrent de teelt in 1716 B. 26, 3 e. v. Blijkens het rapport van Durven van 1722 lagen toenmaals „omtrent vier uuren gaans" beneden den post Tandjoengpoera indigovelden. Eenige cijfers van het bedrag der leveringen der verschillende regentsch. geven Afg. patr miss. 11 Febr. 1713 (totaal van hetgeen „per de eerste en volgende schepen van dit retour" naar Nederl. is verzonden, dus leverantie over 1712) en R. 5 Dec. 1713 (opgave van hetgeen is binnengekomen). De bedragen zijn:

LEVERANCIERS.	Aº. 1712 ponden.	Aº. 1713 ponden.
De onder Djatinagara behoorende Bantammers, woonachtig op Tjitrap en Tjikeas (de streek O. en N. O. van Buitenzorg).	406 1/2	—
Tjiandjoer.	660	496
Tjiblagoeng	717 1/2	345
Tjikalong	73 3/4	67
Tjipamingkis.	70	67
Djampang.	173 3/4	211
Krawang	1.910	—
Tjileungsir.	—	361
Totaal.	4.011 1/2	1.547

Bij de opgave over 1713 ontbreekt de levering van Krawang, die waarschijnlijk nog niet binnengekomen was. Volgens de Afg. patr. miss. van 29 Nov. 1710 werd in dit jaar ontvangen 2.874 pond, waarbij nog wel Bandoeng (ook Krawang) wordt medegerekend; ook hier was de levering misschien nog niet afgeloopen. In 1711 (Afg. patr. miss. 30 Nov. 1711) kwam 1.665 3/4 pond van Tandjoengpoera, 1.557 3/4 uit de „bergnegorijen". Bandoeng, zegt Resident Jongbloet in 1714, is weinig voor deze cultuur geschikt en om die reden daarvan
§ 1304 zoo goed als vrijgesteld, mits zwavel leverend. Ook de bedragen van Cheribon en de daaronder ressorteerende Preanger-Reg. beduidden weinig: in 1708 (Afg. patr. miss. 25 Nov. 1708 bij de Jonge VIII, 152) 5.250 pond; in 1709 (Afg. p. m. 30 Nov.) 7.375; in 1710 (Afg. p. m. 29 Nov.) 5.750; in 1712 (Afg. p. m. 11 Febr. 1713) 9.187; in 1715 (Afg. p. m. 28 Nov. 1715) 7.542 pond. Ook hier noteer ik, dat eind November de levering nog niet was afgeloopen.

Wat de qualiteit betreft, R. 11 Nov. 1710 toont dat de Comp. vier soorten onderscheidde, waarvoor zij respectievelijk 30, 24, 18 en 12 stuiver per kati betaalde (vergelijk hierboven § 640 i. f. en 641); van de 276 kati, onlangs van Tjileungsir ontvangen, behoorden tot deze vier soorten onderscheidenlijk 8, 29, 115 en 124 kati; van de 145 kati van Djampang: nihil, 69, 54, 22. Blijkens Afg. patr. miss. 30 Nov. 1711 had de Regeer. aan de inspectiecommissie, die in October naar de Bovenl. was vertrokken, een „indigomaker" toegevoegd „om de Javanen ontrent de betere preparatie van die blaauwe verwe wat nader onderrigting te geven, die ook aldaar eenige bolletjes gemaakt en afgebragt heeft, welke redelijk goed geoordeeld zijn". Dat Heeren XVII^en het in 't algemeen met dit laatste eens waren, blijkt uit Aank. patr. miss. 5 Nov. 1711, waar van de Jacatr. indigo wordt gezegd dat de „qualiteijt vrij goet is,

konde het met de quantiteijt maar wat verder gebraght werden". In Krawang waren er „vaste Europese indigomaeckers uijt de militairen, die op de tomvelden woonen"; zij werden echter bij R. 27 April 1714 ingetrokken, daar „de Javaenen in dat werck genoeg bedreven sijn". Uit B. 26, 3 ziet men, dat in 1716 twee Europ., vermoedelijk behoorende tot het garnizoen van Tandjoengpoera, tweemaal per week de indigovelden inspecteerden, welke naar 't schijnt vlak bij den post lagen. Een zekere Nering moet luidens R. 25 Nov. 1732 een twintigtal jaren in de Batav. bovenlanden bij de indigofabricatie gebruikt zijn. Een brief naar Tandjoengpoera dd. 9 Mei 1733 vermeldt dat de soldaat § 1305
Jan Baptista Advoekat derwaarts wordt gezonden om bij Nering de „nodige onderrigting" te erlangen; een tweede schrijven van 9 Nov. 1734 roept dezen soldaat vandaar „om elders als indigomaker g'emploijeert te werden". In de memorie van den Cheribonschen Resident van Soesdijck dd. 29 Sept. 1739 ontmoeten wij hem weder als korporaal te Limbangan, dus toen had hij eene plaats in het keurcorps op 14 gulden per maand (brief naar Cherib. 28 Nov. 1736). Omtrent de qualiteit van het product staat in de Aank. patr. miss. van 18 Maart 1737, dat de Bataviasche indigo nog in 1727 en 1728 zoo slecht was, dat zij „met groot verlies" verkocht werd, doch dat zij thans eene winst van 82 % heeft opgeleverd. Reeds Chastelein schreef in 1705 (bij Faes p. 256): „d' Indigo . . . . . tot een harde consistentie te maken . . . . daar en sijn de natien (*de onder Batavia ressorteerende bevolking*) niet als door dwang ofte teegen haar geneegentheijd toe te brengen, omdat de bladeren hier zo veel verw niet uijt en geeven en daar ook grooter moeijten voor luije menschen aan vast is, en soude daarom d'E. Comp. van de(r) Javanen eijgen sinnelijkheijd niet een pond krijgen, indien sij daaromtrent door de ijver en 't ontsag (*prestige*) van Zijn Edt. de Heer Generaal van Hoorn niet gestadig aangepord en bewoogen wierden". Hoe weinig de cultuur met natte bereiding gehaat was, ziet men uit de memorie van den aftredenden Gezaghebber te Bantam J. V. Stein van Gollenesse, dd. 28 Aug. 1734 (Bijdr. 1881, p. 85): „In de Bantamse Bovenlanden om de west word thans sterk indigo aangekweckt, hoewel de Inlanders geen kennisse genoeg hebben om voortzegde verwstoffe te drogen en tot een koek te maken, maar deselve nat in grote potten aanbrengen en aan de Chineesen verkopen".

Uit D. 29 April 1715 bespeurt men, dat in Tjiasem en Pamanoekan § 1306
destijds (ondanks de aanschrijving van 1699, zie § 644) nog geene indigocultuur bestond. Wij vernamen in § 716 dat de Resident van Cher. aan deze omstandigheid het verloop van Preangervolk derwaarts toeschreef, er bijvoegend dat daar in vrije cultuur wel degelijk katoen werd verbouwd; ook uit D. 10 April en 1 Juli 1739, 26 Maart en 21 Juni 1740, handelend over de uitzending eener inspectiecommissie naar deze twee regentsch., valt dezelfde afwezigheid der cultuur op te maken. Bij R. 5 Nov. 1723 werd Krawang, dat den druk der mijnontginning grootendeels te dragen had, van

indigo- en garenlevering ontheven; het contingent, waarvoor Krawang aangeslagen was geweest (20 pikol blijkens D. 12 Nov. 1723), werd, boven hunne vroegere taxe, overgedragen op Tjiandjoer, Djampang, Tjikalong, Tjileungsir en Tjipamingkis. Hier blijkt dus (zie § 677) dat het Krawangsche contingent sedert 1696, toen het 38 pikol bedroeg, belangrijk was verminderd; en uit de cijfers in § 1303 bespeurt men dat ook het verminderde contingent niet in zijn geheel binnenkwam. Na de staking van het mijnwerk werden bij R. 8 Febr. 1732 de cultures, o. a. van indigo, weder ingevoerd, zonder dat daarom de in lasten verhoogde regentsch. Tjiandjoer enz. op hunne vorige taxe werden teruggebracht. Tijdens de Comp^{s}. zijdeteelt werd Krawang weer vrijgesteld (zie § 1485). Toen D. 6 Mei 1722 de onder Cheribon ressorteerende Preanger-Regenten gezamenlijk om de opheffing van den verplichten houtkap vroegen (zie § 1548), beloofden zij „te tragten als voorheen te contribueeren", Soemedang en P. moentjang elk 12 pikol indigo, Bandoeng 12, Soekapoera 20, Limbangan 4, Imbanagara 10, Tjiamis 8, Bodjonglopang 4, hetgeen bij R. 16 Juni 1722 werd aangenomen. Uit D. 15 Mei 1730 ziet men dat P. moentjang op 14 pikol was aangeslagen. Bij R. 18 Juli 1730 werd de taxe van Bandoeng van 12 pikol verlaagd tot 8. Zeer vreemd is eene R. 25 Maart 1749, waarbij ter wille van eene gehoopte grootere garenlevering de indigocultuur in Cheribon werd opgeheven; waarschijnlijk is zij weldra hersteld, en was deze opheffing een dier maatregelen welke, in verband met de eischen uit Nederland, de spoedige levering van een ander momenteel bizonder gewild product beoogden.

§ 1307 Wat het Jacatrasche aangaat, Mossel constateerde in 1751 (Aanm. p. 188) dat alle indigo in 1750/1 geleverd was alléén door Tjiandjoer, zegge 2.550 pond. Hij ontwerpt nu eene regeling (ibid. p. 188; zie den betrekkelijken Staat hierachter), waarbij ook de overige Jacatr. regentsch. worden aangeslagen, zoodat het totaal 30 pikol zou zijn. Dit wordt bij R. 4 Febr. 1752 geapprobeerd; de volle eisch behoefde eerst einde 1758 te worden voldaan; van dan af zou echter voor elke te weinig geleverde pikol 20 Rd^{s}. worden gevorderd „zonder haar egter, mits (1) die betaling, vrij te laten van hetgeene bevonden werden te kunnen leveren". Bij R. 1 Oct. 1754 werd als een uitvloeisel van Mossel's nieuwe Aanmerkingen (De Jonge X, 260 e. v.) eene contingentenlijst ook voor de andere regentsch. vastgesteld (zie den Staat hierachter), waarbij ook, naar het schijnt voor 't eerst, Tjiasem en de twee Pamanoekans voor eene indigolevering, elk van 2 pikol, werden aangeslagen (bij R. 30 Juni 1761 is dit verminderd tot 1 pikol elk; op de lijst in R. 4 Febr. 1763 paraisseeren zij echter weder voor 2 p. ieder); het totaal was

(1) Vergel. C. D. pag. 459: eene overeenkomst dat men „*mits* betaling van arbeijtsloon" zeker werk zal verrichten. Gewoonlijk wordt hiervoor gezegd: *mits conditie dat*; zoo D. 1640 1 p. 390; 1645 p. 294; 1664 p. 81; 1680 p. 214.

75 pikol, dus voor al de onder Batavia behoorende landen 105 pikol; de bovenvermelde boete op minlevering werd thans op al deze regentsch. uitgebreid „zonder egter haar daarvoor vrij te laten wegens hetgeene zij bevonden werden minder te leveren"; al wat boven den eisch zou worden geleverd, beloofde de Comp. te zullen aannemen. De prijzen voor de verschillende, reeds vroeger (Mossel, Aanm. p. 187) tot drie gereduceerde sorteeringen zouden zijn 30, 24 en 18 stuiver het pond. Vergelijkt men dit met de vroegere prijzen per kati (§ 1304), dan blijkt dat eertijds evenveel was betaald voor 1e soort, als thans voor 2e; de prijsverhooging der beste sorteering was $15^1/_2$ Rds. per pikol, der slechtste 21 Rds. Deze prijsbepaling is tot Nederburgh § 1308
blijven gelden, zooals uit diens Consid. p. 136 blijkt; waar P. VII, 509 sprake is van prijsverhooging op Java, wordt bedoeld: op Java's N. O.-Kust. Wat de boete betreft, omtrent de levering over 1758 is bij R. 30 Dec. 1758 alleen sprake van eene vergoeding voor te weinig geleverde padi; toen R. 31 Dec. 1759 het leverantierapport over het afgeloopen jaar behandeld werd, werden de achterstallige Regenten van het betalen der boete vrijgesteld op grond van de zware epidemie, welke (zie § 2214 e. v.) in dit en de voorafgaande jaren de Regentsch. had ontvolkt. Het volgend jaar, R. 31 Dec. 1760, ging het evenzoo, en voortaan alle jaren. R. 3 Juli 1767 wordt erkend „dat de penaliteiten, tegen de mindere leverantie gesteld, nimmer tot de dadelijke uijtvoering zijn gebragt". Bij R. 20 Sept. 1757 werden Kampongbaroe, Tjikalong en de kleine regentschappen der Ommelanden, welke in de regeling van 1752 (zie den Staat hierachter) waren aangeslagen, samen voor 7 pikol, hiervan ontheven wegens hunne geringe bevolking, doch — tegen vergoeding van 100 Rds. per jaar en per pikol; daarentegen werd Tjiandjoer van 20 pikol gebracht op 35 en P. moentjang van 25 op 35. De hier bedoelde heffing in geld verliest hare vreemdsoortigheid min of meer, wanneer men in aanmerking neemt dat een paar dezer kleinere regentsch. al particuliere landen waren geworden; het is mij nergens gebleken dat die heffing ooit geïnd is, en in de acte van overschrijving van Tjitrap, 6 Juli 1761 folio 1076, wordt zij niet, zooals volgens R. 24 Febr. 1756 had moeten geschieden, vermeld. Opmerkelijk is ook, dat in de Afg. patr. miss. van 31 Dec. 1757 (De Jonge § 1309
X, 318), waar de opheffing dezer leveranties wordt bericht, van het equivalent in geld heel geen gewag wordt gemaakt. Het was blijkbaar niet serieus bedoeld. Dat de indigocontingenten echter nooit geheel voldaan werden, erkent R. 4 Febr. 1763 volmondig; zij verklaart dit zelfs uit den aard van het lastige en onvoordeelige werk en „den tragen aard van den Inlander", doch bepaalt uitdrukkelijk dat alles blijft zooals het is. De boete wordt echter ook nu geregeld kwijtgescholden bij de behandeling van het jaarrapport, R. 31 Dec. 1764, 27 Dec. 1765. Daarentegen komt bij R. 3 Juli 1767, nadat de Gecomm. den 9 Jan. een adres had gepresenteerd namens de gezamenlijke Regenten, alweder om vrijstelling der boete verzoekend (de Regeer. had

30 Dec. 1766 besloten, thans de boete voor minlevering van indigo en garen niet geheel, maar slechts voor de helft kwijt te schelden), aan welk verzoek ouder gewoonte werd voldaan (evenals ook in volgende jaren de boete geregeld werd kwijtgescholden), eene nieuwe regeling tot stand volgens een ontwerp van den Gecomm. van Tets.

Deze had becijferd wat in de laatste 14 jaren door elk regentsch. was geleverd (het zou, in verband met het vigeerend stelsel, rationeeler zijn geweest wanneer Van Tets alleen de leveringen in aanmerking had genomen van af den tijd dat het door Mossel bepaalde volle contingent door elk regentschap had behooren te worden opgebracht), en had als gemiddelde gevonden: door Tjiandjoer 15 pikol, door Bandoeng 10, Krawang $1^1/_2$ (verkeerdelijk staat P. VIII, 273 hiervoor: 1), Tjiblagoeng $^1/_2$, Tjiasem, Pamanoekan, Pagaden elk $^1/_4$, P. moentjang 16, Soemedang 7 (in Tanggeran bestond de cultuur niet). Op grond daarvan stelt hij voor, het contingent dier regentsch. te bepalen op ditzelfde bedrag (met dit verschil dat Krawang op 2, en P. moentjang op 15 p. zal worden aangeslagen), dus tezamen op $50^1/_4$ pikol. De Regeer. keurt deze regeling als praktisch uitvoerbaar goed (1), met handhaving der boetebepaling, die thans „zonder afwijking ter executie gelegt worden" zal „ten waare op het overtuigenste blijken mogte, dat door misgewassen *als andersints* haare mogelijkste attentie en vigilantie te leur waare
§ 1310 gesteld". Inderdaad rapporteert Van Tets R. 31 Dec. 1767, toen de levering 27 pikol te weinig bleek, dat hij de boete aan de Regenten heeft opgelegd; het volgend jaar, toen de levering weer even gering was, werd bij R. 30 Dec. 1768 de boete weder kwijtgescholden, maar R. 30 Dec. 1769, toen de eisch bijna geheel voldaan was, werd de halve boete gevorderd; daarna is zij geregeld bij de behandeling van het jaarverslag des Gecomm. aan de nalatige Regenten kwijtgescholden. Dat deze mildheid echter den Inl. geene verlichting bracht, maar de boete door den Gecomm. te zijnen bate werd geheven, zullen wij in § 1865 zien. Nic. Engelhard zegt dat aldus geknoeid werd „ten minsten tot den tijd van wijlen den overledene Gecomm. Rolff" (die zijn neef was). Dat er ooit, volgens de bepalingen, van een achterstalligen Regent de volledige voldoening van den eisch is gevorderd, is mij niet gebleken.

§ 1311 Betreffende de indigo der Chineezen (vergelijk § 637 e. v.) het volgende. Mossel (Aanm. p. 206) zegt in 1751: „De benedenlanden geven ook indigo, dog de Chineesen laten dezelve niet droogen, maar werd nat tot de blauwververijen gebruijkt of zoodanig na China vervoerd, kostende 3 à 4 Rd^s.

(1) De drie regentschappen Tjiasem, Pamanoekan en Pagaden moeten echter niet heel lang hierna van hun contingent à $^1/_4$ pikol ontheven zijn, daar R. 29 Dec. 1780 en elders blijkt dat de totale eisch maar 49 pikol is, en genoemd drietal B. R. 10 Jan. 1783 niet onder degenen wordt genoemd, die tot de levering verplicht zijn. Echter noemt Nederburgh (Consid. p. 137) deze drie regentsch. wel als leveranciers, doch Krawang niet. Denkelijk vergist hij zich.

't picol". Bij R. 24 April 1759 wordt besloten, eene partij door hen vervaardigde indigo voor de Comp. aan te nemen, ofschoon zij in qualiteit minder is dan de drie sorteeringen welke naar Nederl. gingen, en dit wel op grond „dat het in geenen deele raadsaam zoude zijn, die verwstoffe, waarvan de culture alsnog in de wieg legd, maar die ongetwijfeld opnemen, dat is, door den tijd verbeteren zal, van de hand te wijzen"; voor deze vierde soort zou voortaan 12 st. het pond worden betaald. Reeds R. 30 Dec. 1760 maakte echter de Direct.-Gener. bezwaar om verder de enorme quantiteiten van deze gemeene soort te ontvangen; er was dit jaar 170.000 pond geleverd „nadien de Chineesen hier rondsom Batavia zig extraordinair en ongemeen sterk op desselfs aanmaking begonden toe te leggen"; thans wordt de prijs tot 9 st. verlaagd, hetgeen niet verhinderde dat binnen twee maanden nog 68.396 pond geleverd werd, zoodat de Direct.-Gen. R. 24 Febr. 1761 andermaal bezwaren opperde; diens raad om „met desselfs acceptatie te supercedeeren tot men kwam te ontwaren, wat aftrek of winst deese soort in Nederl. mogt hebben of afwerpen", werd niet gevolgd, doch de prijs weder verlaagd, thans tot 6 st. Op § 1312
klachten uit Nederl. over de erbarmelijke qualiteit dezer vierde soort werd bij R. 13 April 1761 besloten, die niet langer aan te nemen; ofschoon XVII^en^ bij hun brief van 9 Oct. 1760 schreven dat de „zo genaamde Bataviasche indigo of 4^e^ zoort wel in quantiteijt maar geensints in qualiteijt hadde voldaan, also deselve so miserabel slegt en wancouleurig was bevonden" dat zij vreesden genoodzaakt te zullen zijn „deselve in het geheel af te schrijven", werd toch conform R. 17 Aug. 1761 nog het beste uit de massa van 254.263 ℔, waarmee men geen raad wist, naar patria gezonden. Het volgend jaar (R. 12 Juli 1762) zat men nog met ruim 130.000 ℔ opgescheept, terwijl XVII^en^ bij een nader schrijven van 5 Oct. 1761 gezinspeeld hadden op hun wensch, om het ellendige goedje maar weer naar Indië terug te zenden. De rest werd, blijkens R. 23 Juli 1767, te Batavia verkocht met niet minder dan 94½ % verlies; het bocht zal dus zijn gegaan tot een prijs van 41 à 61 stuiver per pikol. Niettemin zegt Hooijman in 1781 (Verh. B. G. III, 2e dr. p. 297) dat de Chineezen zich in de Ommel. „zoo nabij de stad als in de bovenlanden zeer sterk toeleggen op het aankweken van den Indigoplant", en wel (p. 320) „nabij de stad of langs de stroomende rivieren, die met de stad gemeenschap hebben".

Uit Nederland werd intusschen herhaaldelijk (R. 21 Juli 1766; 31 Juli § 1313
1772) op verbetering der qualiteit van de indigo aangedrongen. Dit slaat echter niet zoozeer op Batavia als wel op Cheribon en Java's N. O.-Kust, waar de levering van meer belang was. In Bantam had men voor de cultuur moeite gedaan, maar de bevolking was „tot de nieuwe manier, te weeten om dezelve droog in stukjes te leeveren, niet dan met grooten teegensin kunnen gepersuadeerd worden", zoodat men er van had moeten afzien (De Rovere van Breugel in Bijdr. 1856 p. 344). Ter bevordering van de indigo- en andere cultures was R. 1 Oct. 1754 besloten, „in ieder groot district (*regentschap*

der Bataviasche bovenlanden) door een Europees opsigter daarop een behoorlijke reflectie te laten slaan", doch deskundig toezicht was dit niet. Den 19 Juli 1768 werd de aanneming der derde soort gestaakt. Volgens Nederburgh (Consid. p. 136) werden in 't vervolg de 3e en 4e soort „als uitschot aan de Comp. om niet geleverd", d. w. z. wanneer zij in de geleverde partijen werden aangetroffen, volgde er geene betaling, ofschoon volgens R. 6 Dec. 1768 dit uitschot aan de Regenten moest worden teruggegeven (1). Bij R. 19 Oct. 1770 werd besloten, aan den Regent van Soemedang zekere partij geleverde doch afgekeurde indigo terug te zenden „om er deugdzaame indigo voor te bezorgen", natuurlijk door inkoop; doch veel vaker komt het voor, dat de Regeer. den maatregel neemt om dergelijke afgekeurde waar niet te betalen hetzij met, hetzij zonder den last aan den Regent tot vervanging door deugdelijke indigo; zoo R. 11 Jan. en 4 Oct. 1771; 5 Jan. 1773; 4 en 28 Oct. 1774;
§ 1314 21 Oct. 1777; 13 Aug. 1782; 16 Jan. 1787; 3 Febr. 1789. Zonderling is, dat bij R. 5 Febr. 1782 besloten wordt, eene partij aan te nemen, welke blijkens R. 11 Jan. 1782 door den technicus, den „indigosorteerder" Rasmus Olsen, was afgekeurd. Er bestond destijds groot gebrek aan behoorlijk onderlegd personeel. R. 31 Juli 1772 blijkt dat er te Bat. maar één persoon is (2) die verstand heeft van indigo, waarom de Regeer. de uitzending van een deskundige vraagt. Op Java's N. O.-Kust begon intusschen de cultuur op te luiken, waarmee wel zal samenhangen het thans (1778) uitgevaardigde verbod van uitvoer P. X, 301 *d*; 307, 1; 561 *c* (waar ook de Jacatrasche en Cheribonsche indigo daarin worden begrepen); 568 *c*.

Craan en Radermacher stelden in 1778 een rapport over de cultuur en eene „korte instructie" op, die door evenvermelden indigosorteerder Rasmus Olsen in de Bovenl. zou worden ingevoerd (zie Bijlage XXXIX); tevens zou hij een toeziend oog houden op den aanplant. Blijkens R. 31 Dec. 1778 was hij verplicht „zig ten minsten vier maalen in het jaar naar de indigo voortbrengende regentsch. te begeven en steeds een bijzondere attentie te vestigen zo tot melioratie van dat product en om den inzaam daarvan te vermeerderen, als den Inlander zelfs bequaam te maaken tot het cultiveeren en bereiden van goede deugtzame indigo"; besloten werd nu ook, om van Japara te ontbieden „een goede parthij eerste zoort indigozaat of tom dallem", aangezien volgens Craan en Radermacher de beste soort zaad nooit was gebruikt. Wat den toenmaligen staat der cultuur betreft, volgens het jaarverslag R. 31 Dec. 1778 waren er behalve 604 tuinen in het Tjiandjoersche (het

(1) Waterloo zegt in een stuk van 11 Maart 1812 dat in Cherib. vroeger met dit afkeuren veel bedrog werd gepleegd; soms werd ⅓ à ½ der levering afgekeurd; de Resident hield dat afgekeurde dan voor zich en vorderde dan bovendien van den leverancier 1 ducaton per kati of anders betere indigo; die betere moest de man dan koopen en die werd dan ook wel weer afgekeurd.

(2) Denkelijk dezelfde Rasmus Olsen van Wedel in Sleeswijk, sergeant en indigosorteerder; deze man trouwt 17 Juni 1770.

cijfer is te verklaren uit hetgeen in § 1315 volgt omtrent Djampang) nog in de Preanger 38 indigotuinen, waarvan 14 in P. moentjang, 12 in Soem., 10 in Bandoeng en 2 in Batoelajang. Het Bat. Genootsch. loofde in 1779 (Verh. B. G. I, 2e dr. p. 8 e. v.) een prijs uit voor dengene die indigo zou telen. Hooijman gaf aan deze oproeping gehoor (Verh. B. G. III, 2e dr. p. 334), maar hoever hij het bracht, blijkt niet; aangezien hij echter verklaart (ibid. p. 302): „Het voordeel kan de moeite tot nog toe niet opwegen", omdat men er geld op toelegde, zal die proef wel vooral te beschouwen zijn als een liefhebberijtje. De gedwongen cultuur ging niet veel beter: in hun jaarrapport, geïnsereerd § 1315 in R. 31 Dec. 1779, merken Craan en Radermacher op, dat althans op bergachtig terrein niet veel van indigoteelt zal terechtkomen. Men kon dus ook van Djampang niet veel verwachten, alwaar in 1778 de cultuur vooral zou worden bevorderd (Bijl. XXXVIII art. 6) en waar volgens Olsen in 1780 op 560 gaga's indigo werd geteeld tusschen de padi. Reeds bij R. 29 Dec. 1780 werd bepaald dat Olsen geen diensten in de Bovenl. meer zou presteeren. Of op hem slaat wat Hooijman in het anno 1781 verschenen 3e deel der Verh. B. G. (2e dr. p. 316) zegt, dat de indigocultuur kwalijk slaagt o. a. omdat „diegenen welke met het toezigt over de aanplanting en bereiding zijn belast, zulks houden voor een pligt, die met hunne bijzondere belangens weinig gemeenschap heeft", dan wel, of dit een Seitenhieb is op zijn persoonlijken vijand, den fungeerenden Gecomm. van Riemsdijk, is mij niet bekend. R. 19 Sept. 1785 ziet men XVIIen weer klagen over de slechte qualiteit van het product.

Bij S. R. 21 Sept. 1789 wordt het geheime schrijven der Heeren § 1316 Majores dd. 15 Dec. 1788 behandeld, waarbij ten sterkste was aangedrongen op vermeerderde levering van koffie. Als een geschikt middel daartoe beschouwt de Regeer. de ontheffing van Tjiandjoer van de indigo- en garenleverantie; zij overweegt daarbij dat dit regentsch. in de laatste tien jaar gemiddeld 217 pond indigo eerste en 822 pond tweede soort heeft geleverd, en dat ondanks dit gering bedrag de cultuur een zware druk is; in plaats daarvan zijn de Regenten van Tjiandjoer en Buitenz. bereid, 4 à 5.000 pikol koffie extra te leveren, boven de 30.000 waarop hunne levering weldra zal zijn gebracht. Op approbatie van het Opperbestuur wordt daarom tot die afschaffing besloten en tot het maken van „eene conventie" dienaangaande met de betrokken Regenten. Degeen die als tusschenpersoon moest fungeeren, was natuurlijk de Gecomm. Rolff, die echter juist in deze dagen overleed, zoodat Guitard de onderhandeling leidde en ten einde bracht, en bij R. 13 Oct. 1789 formeel tot de intrekking der indigo- en katoencultuur in Tjiandjoer, Tjiblagoeng en Buitenz. werd besloten; Heeren XVIIen keurden deze schikking (zie R. 31 Mei 1791) goed (1). Het rapport der Commissie Thalman c. s.

(1) Vermoedelijk vond de zaak in Nederl. ook daarom weinig tegenkanting, omdat juist destijds de teelt van indigo in Bengalen, waar zij al lang was beoefend (men zie de gedrukte Dagr. en bijvb. § 1253), tot grooten bloei werd gebracht, nu Engeland zijne Amerikaansche

van 29 Jan. 1808 zegt voorts, dat bij R. 13 Oct. 1789 werd afgeschaft de „ouang pattjak (*wang padjeg*) à 36 st. voor ieder Manoempanger" (vergelijk B. 40*a*, 4, 5), eene mededeeling die moet samenhangen met evenvermelde intrekking van cultures, daar op gezegden datum geen ander be-
§ 1317 sluit is genomen dat hiermee in verband zou kunnen worden gebracht. Het geheim dezer operatie zit in hetgeen C. G. 11 Maart 1797 door Van Overstraten wordt medegedeeld, dat de Regent van Tjiandjoer hem onlangs (op zijne doorreis van Samarang naar Bat.) had te kennen gegeven dat hij voor deze ontheffing betaald had aan Rolff 14.000 Rds. en aan den Commandant te Buitenzorg 2.000 (1); bovendien was de bevolking er hoegenaamd niet mede gebaat, daar „de uithoofde van (*de indigolevering*) geheeve belasting op de huijshouders was blijven voortduuren" (d. w. z. de evenvermelde wang padjeg). Uit de correspondentie van Nic. Engelhard blijkt, dat Van Overstraten op nieuwjaar 1797 persoonlijk den Regent van Tjiandjoer het heffen van het familiegeld ad 24 st. per gezin verbood. Het eenige wat dus de bevolking van den quasi-liberalen maatregel van 1789 bespeurde, was, zooals in § 886 is gebleken, dat Tjidamar, hetwelk vroeger geene koffie plantte, thans eene levering van 5.000 pikol te zijnen laste kreeg. Zelfs is 't niet onwaarschijnlijk (zie § 222), dat Tjidamar expres hierom aan Soekapoera was onttrokken. Overigens was, zooals Nederburgh (Consid. p. 141) aantoont, zelfs de toegezegde vermeerderde koffielevering niets dan een wassen neus, daar zij, ofschoon eerst over vier jaar moetende beginnen (R. 13 Oct. 1789), reeds het volgend jaar intrad en dus, tijdens genoemde „conventie" werd gemaakt, met voldoende zekerheid verwacht kon worden; vóór de vier jaar om waren, leverden Tjiandjoer en Buitenzorg boven die 5.000 nog bijna 10.000 pikol koffie. Het grappige van de zaak was, dat toen de Regent van Bandoeng eenige weken na de vrijstelling zijns nabuurs, uit vrees dat zijne onderhoorigen thans naar Tjiandjoer zouden verloopen, hetzelfde verzoek deed om vrijstelling van indigo- en garenlevering, mits meer koffie opbrengend, zulks bij R. 31 Dec. 1789 werd afgeslagen; Guitard had B. R. 31 Dec. 1789 er tegen geadviseerd, op grond dat dan andere Regenten hetzelfde zouden vragen en aldus de indigocultuur te niet zou gaan, die weliswaar een last

---

koloniën had verloren, die te voren dit product hadden geleverd (Indische Mercuur 1909 no. 25). Hooijman noteert het „begin" dezer opluiking in 1781 (Verh. B. G. III, 2e dr. p. 318). Het Indisch Magazijn (2e twaalftal, no. 11 en 12 pag. 139) schrijft overeenkomstig een bericht van 1830: „Voor nog slechts 45 jaren bestond er in het geheel geen Engelsche indigoteelt op Bengalen en thans wordt bijna het 4/5 van het verbruik van Europa, Azië en Amerika van deze Bengaalsche indigo door hen voorzien". Volgens F. D. J. van der Pant (Natuurk. Tijdschr. voor Ned.-I. 1855, p 348) werd „in 1783 de aandacht van het Eng. Gouvernement op deze verfstof gevestigd en eene ongekende uitbreiding in zijne overzeesche bezittingen aan deze cultuur gegeven".

(1) N. Engelhard spreekt over dezelfde zaak in zijn rapport aan Nederburgh 4 Juli 1795; dat die Commandant geld had gekregen (hij zegt 3.000 Rds.) vertelt hij wel, maar van neef Rolff zwijgt hij als het graf.

was, doch een last welke opgewogen werd door de voordeelen op de koffie en bovendien als een geschikt preservatief kon worden beschouwd tegen de kans dat „de Regenten in der tijd te machtig en voor de Maatschappij geducht zouden worden". Aan het belang der bevolking werd door geen der partijen gedacht.

Eene poging om de indigocultuur en -bereiding op groote schaal en § 1318
fabriekmatig in te voeren, dateert uit het eerste jaar van Van Overstraten's generalaat, nadat, blijkens een brief van Nic. Engelhard dd. 26 Maart 1797 aan den Opz. van Tjiandjoer, de aan dat regentsch. verleende vrijstelling van indigocultuur was ingetrokken. Door een adres van Nic. Engelhard (dat verloren is doch waarschijnlijk, zooals gewoonte was, geheel in de Resol. is weergegeven; zie P. XII, 563), vermoedelijk geïnspireerd door genoemden Landvoogd, die pas afgetreden was als Gouverneur van Java's Noordoostkust (in zijne correspondentie Sept. 1797 met Van Chambon zegt Engelhard echter dat door hemzelven de bezwaren breed waren uitgemeten), kwamen Commissarissen-Generaal den 19 Aug. 1797 tot de overtuiging, dat de mislukte pogingen uit de dagen van Craan en Radermacher niet bewezen, dat in de Batav. Regentsch. geen goede indigo zou kunnen worden bereid; dat het vermoedelijk aan de werkwijze, het toezicht en de zaakkennis had gehaperd, „waartegen de op Java ingevoerde en aan de beste verwagting beantwoordende instructie van den 31^{en} Aug. 1795 genoegzaame behoedmiddelen aan de hand geeft" (1); daarom wordt besloten „eene proeve te nemen om indigofabrieken aan te leggen volgens de voorschreeven instructie", en wel in Kandangwesi, in Djampang nila („welke naam genoegzaam aantoond, hoezeer die plaats tot de indigo-culture geschikt moet zijn") (2) en een stuk land van Batoelajang, grenzend aan Tjidamar, en wel omdat aldaar „de gronden zwart en mollig zijn, daar de campongs, ofschoon niet rijk bevolkt, nogthans na bij den anderen leggen en doorsneeden worden van eene menigte rivieren van zuiver water, aan welkers boorden de vereischt wordende putten zeer gemakkelijk te graaven zijn"; de Gecomm. zal dus moeten zorgen „om het nodige volk tot de voorschreeven fabrieken bijeen te doen verzamelen"; de opstallen moeten nog dit jaar worden gebouwd en 't volgende jaar moet de fabricatie beginnen; het bij deze indigofabrieken ingedeelde volk zal vrij zijn van alle diensten, zoowel voor de Comp. als de „landsdiensten en servituten", en van tjoeke, „mits dan ook die werklieden geene andere belooning zullen kunnen vorderen dan het genot van eenige rijstvelden"; echter zal naar Bantam § 1319

(1) Dit zal de instructie zijn van F. J. Rothenbuhler, door hem vermeld in Bijdr. 1854, p. 64; den 12 Juni 1797 schrijft Opziener Hoffmann aan Engelhard, dat hij de instructie voor de indigocultuur heeft ontvangen, maar geene kans ziet om haar ten gerieve der Regenten te vertalen.

(2) Die naam bewijst niets en is misschien slechts een gevolg van eene regeling der cultuurdiensten, welke van den Regent afhing. Over de onderverdeeling der tjoetak Djampang zie § 224 i. f.

en Cheribon de last worden gezonden om te verhinderen dat de bevolking der aangeduide streken daarheen verhuist, hetgeen evenwel vooral zal kunnen worden voorkomen door het maken van „goede schikkingen omtrent de Inl. die in de fabrieken zullen werken"; ook in Tjiasem en het Pamanoekansche zal de cultuur worden beproefd, en wel omdat de koffieteelt er niet slaagt; als instructeurs zullen van Java's N.O.-Kust een aantal deskundige Inl. worden ontboden, twee voor elk der betrokken regentsch., terwijl weder uit elk van deze regentsch. twee Inl. naar Tegal en Pekalongan zullen worden gezonden om de cultuur en bereiding te leeren; de technische leiding van het geheel zal worden toevertrouwd aan Piek, gewezen boschganger van Pekalongan, „om niet alleen zodanige plaatsen in de voornoemde districten uit te zoeken en op te geeven, die tot de culture der thom en de bereiding der indigo de meeste geschiktheid hebben, maar om ook aanwijsing te doen van de wijze, waarop de benodigde opstallen dienen te worden gemaakt en tevens informatie te geeven van de schikkingen, die gemaakt zouden kunnen worden omtrend die Inlanders, die tot de indigo worden geëmploijeerd"; aan de Regenten en Opzieners zullen afschriften worden uitgereikt in het Javaansch en Nederlandsch van de bovenvermelde op Java's N.O.-Kust ingevoerde (mij verder onbekende) instructie, met last om zich stipt daaraan te houden; voorloopig zal jaarlijks van Java „goed zaad van de thom randoe of dalm" worden ontboden; alle onkosten, traktementen van het Europ. en inl. personeel enz. komen ten laste der Regenten. Eigenaardig is, dat de Regeering geenerlei begrip schijnt te hebben gehad van het verschil, dat tengevolge van het niet bestaan van communaal grondbezit in de Preanger bij de toepassing dezer voorschriften zou moeten worden in acht genomen. Volgens opgave van den Gecomm. zou Kandangwesi voorloopig 3 à 4 pikol kunnen leveren, Djampang 5 à 6, het Batoelajangsche 5, Tjiasem $1^1/_2$ en het Pamanoekansche 2; al die streken echter zouden mettertijd meer opbrengen, o. a. eerstgenoemde 9 à 10 pikol. Bandoeng en Soemedang worden tevens „als in 't geheel niet geschikt tot de indigoculture", daarvan vrijgesteld (hetgeen niet lang heeft geduurd, want R. 10 Oct. 1802 blijkt dat Bandoeng nog steeds onvrijwillig indigo levert; evenzoo R. 13 Juli 1804 Soemedang).

§ 1320 De uitvoering van dit plan ging den slakkengang. Uit R. 20 Febr. 1798 ziet men dat Piek nog niet van Java was gekomen; eerst R. 16 Maart 1799 dient hij een rapport in nopens de vraag of bovengenoemde streken, waar de cultuur onder zijn toezicht zou worden gedreven, wel „geschikt zijn tot het aanleggen van indigofabrieken"; hij had 't vorige jaar (waarin volgens het project de nieuwe regeling in uitvoering zou gebracht zijn) de bedoelde landen eens opgenomen. Uit R. 24 Dec. 1801 bespeurt men, dat hij in hoofdzaak had gerapporteerd „dat er weinige gronden geschikt gevonden worden; dat de ongelden en omslag, daartoe vereischt wordende, en het weinige voordeel dat de Inlander daarvan trekken kan, hem, als zeer traag en luij

van aard zijnde, dat werk met afschrik doet beschouwen, en men dus geen verzekering van goed succes verwagten kan, voordat men in staat zal zijn voor ieder fabriek afzonderlijk een Europeeschen opzichter te fourneeren, behalven dat dan nog een deskundig indigomaker het generaal opzigt behoort te hebben"; bovendien benadeelt de cultuur die der koffie. Het rapport wordt aan Nic. Engelhard gegeven om daarop van advies te dienen, doch deze werd verhinderd zulks te doen, R. 26 April 1799. Het eenige wat men omtrent de fabrieken verder verneemt, is, dat bij R. 28 Aug. 1801 zeker Europeaan, die in Pekalongan „geruimen tijd in de indigomakerijen als leerling dienst gedaan heeft", bestemd wordt om te worden gebruikt „bij de fabrieken in de Jaccatrasche Bovenl.", waarom den Gecomm. wordt gelast „voor zijn onderhoud te zorgen en hem met een behoorlijke instructie te voorzien en tot dat einde naar derwaards te zenden". Gerapporteerd omtrent den voortgang der onderneming is er nooit. Van Overstraten was trouwens blijkens R. 11 Aug. 1801 tot de overtuiging gekomen dat de cultuur een „drukkende last" was, en de daardoor ontstaande nadeelen veel grooter dan de voordeelen.

§ 1321. Omtrent de wenschelijkheid der voortzetting van de cultuur rijst gaandeweg twijfel. De Commissie Maijer-Keijer rapporteert R. 27 Dec. 1800 dat P. moentjang, Soemed. en Batoelaj. ongeschikt zijn voor indigo- en kapasteelt; de Regeer. verklaart dit echter voor praatjes van Inlanders en besluit „daarop geen reflexie te slaan, dewijl nauwlijks een district op dit eiland gevonden word, waar de kappas en tom niet voortwillen, indien daarvoor de nodige zorg gedragen word". R. 14 April 1801 verklaart zij zelfs dat „het bewezen is dat er in de Jaccatrasche en Preanger bovenl. evenzowel als in het Cheribonsche gronden gevonden worden, die geschikt zijn tot den teelt der tom en de aanmaaking der indigo". R. 11 Aug. 1801 somt Siberg echter alle bezwaren op, die voor den Inl. met de indigocultuur gepaard gaan, verklaart haar voor „pernicieus" en zegt dat hij tegen de uitbreiding daarvan is; ook Van Overstraten (zie boven) erkent de nadeelen ten volle. Ofschoon dus aan den Gecomm. was gelast „voldoende ordres te stellen op de uitbreiding van de indigocultuur", bleef deze hierin nalatig, zich dekkend met het ongunstig rapport van Piek (zie boven) en vermoedelijk gesteund door den in Aug. 1801 opgetreden G.-G. Siberg. De Regeer. doet daar, R. 24 Dec. 1801, het zwijgen toe en ziet van de uitbreiding af. Bij zijn in R. 1 Oct. 1802 geïnsereerd rapport komt P. Engelhard weder voor de bevolking van Bandoeng en Batoel. op, wier gronden tot de teelt ongeschikt zijn, terwijl, naar hij herinnert, Tjiandjoer, waar wèl over goede gronden beschikt kan worden, van de cultuur is ontheven. Hij stelt daarom voor, den inkoopsprijs van den volledigen eisch van indigo en garen (35 en 113 pikol), monteerende ongeveer 15.000 Rd^s., om te slaan „in gelijke portien" over alle tjatjah's van alle regentsch. en het bedrag te korten op het uit te betalen koffiegeld, hetgeen 25 stuiver per tjatjah zou worden. De bedoeling was dus deze: tevoren werd de bevolking onvoldoende

betaald voor de indigo; zij moest bijpassen, hetzij in natura of in geld (voor inkoop van het door haar te leveren product); voortaan zou zij blijven bijpassen zonder iets te leveren; de aldus bijeengebrachte 15.000 Rds. zouden dan gedeeltelijk „in vooruitverstrekking op het gewas" worden gegeven aan de bevolking van die streken, welke nog indigo en kapas produceerden (namelijk Kandangwesi, Selatjaoe, Taradjoe, Kadoengora, Djampang, Soemed., Krawang), en voor het overschot zou indigo en garen worden opgekocht in het
§ 1322 Cheribonsche. Dat hij de cultuur nog niet geheel hopeloos achtte, blijkt daaruit, dat hij in Selatjaoe en Kadoengora de koffiecultuur had opgeheven en in stede daarvan aan ieder gezin de levering van 2 kati indigo en 4 kati garen boven het contingent opgelegd; uit R. 16 April 1799 ziet men dat de indigo van P. moentjang voor de beste doorging (vroeger was de Krawangsche als zoodanig beschouwd, zie Mossel, Aanm. dd. 20 Aug. 1754 bij De Jonge X, 263). Geheel wanhopig klonk echter alras zijn toon (in het rapport, geïnsereerd R. 25 Aug. 1803) voor zoover de overige regentsch. betrof; hij wees bovendien op den zwaren arbeid, dien de zoo belangrijke koffiecultuur vorderde, de geldelijke en daarom zeer drukkende opofferingen, die de bevolking zich voor de leverantie moest getroosten (waarover beneden), en hij eindigde met de woorden: „Stond het aan de keuse van de gemeene man, dezelve zoude de contingenten (*van indigo en garen of kapas*) liever met geld afkoopen, al was het de uitkopersprijs in Holland, hetgeen de ondergeteekende namens de Regenten de vrijheid gebruikt Uw HoogEdelheden bij deesen eerbiedig voor te dragen".

Zoo wordt nu bij evengenoemde Resol. besloten, beide cultures in de Batav. Regentsch. in te trekken en in plaats van „de verschuldigde 35 pikols indigo door de in- en opgezeetenen te laten fourneeren Rds. 7.000 of Rds. 200 per pikol", die door den Gecomm. over de regentsch. zullen worden omgeslagen; voor vrijwillig geleverde indigo eerste soort zal diezelfde som door de Comp. worden betaald, voor mindere soorten naar proportie (op deze vrijwillige levering was echter te minder kans, omdat het product niet onmiddellijk bij de aflevering, doch eerst bij de generale afrekening aan 't
§ 1323 einde van het jaar werd betaald, R. 15 Febr. 1805). Wat den prijs aangaat, de 200 Rds. per pikol zullen wel papier zijn geweest, d. i. dus ongeveer 77 st. papier per pond, terwijl (zie P. XIV, 15) wanneer de Comp. hare indigo te Bat. verkocht à 120 tot 132 st. contant, dit voor een lagen prijs gold (omtrent den vroeger betaalden prijs zie § 1307 i. f.; het agio was in 1803 een percent of 40, zie § 1207). Volgens P. Engelhard's rapport dd. 31 Dec. 1804 werd deze regeling „in alle de regentschappen aan de in- en opgezetenen bekendgemaakt en eenparig met blijdschap en erkentelijk vernomen". Dat nu in 1804 het bovenvermelde bedrag op de koffiebetaling werd ingehouden of door de bevolking betaald, blijkt nergens; de feitelijke invoering der belasting zal dus dit jaar hangende zijn gebleven. Nader werd bepaald, bij

R. 9 April 1805, dat Tjiandjoer en Buitenz., die in 1789 (§ 1316) van de levering waren ontheven, evenals ook Tanggeran, dat niet in de contingenten aangeslagen was geweest, van den omslag der 7.000 Rd^{s}. over de regentsch. uitgesloten bleven; toen echter de Gecomm. zijne beduchting had geuit, dat deze bevoorrechting en de daardoor noodzakelijk geworden nieuwe omslag in de andere regentsch. „commotiën" ten gevolge zou hebben, werd deze vrijstelling van de geldelijke bijdrage bij R. 14 Mei 1805 alleen voor Buitenz. gehandhaafd, voor Tjiandjoer en Tangg. ingetrokken. Bij het plakkaat van 1 Nov. 1805 werd ten slotte de regeling aldus omschreven dat „ingevolge het gearresteerde bij deeze Regeer. op den 25^{en} Aug. 1803 komen te cesseeren de contingenten indigo en catoene gaarens, doch de opgezeetenen uit de regentschappen Tjiandjoer, Crauwang, Bandong, Sumadang, Praccamoentjang en Tangerang (1) *zoowel manoempangers als boemis* 's jaarlijks tot een equivalent aan de Comp. zullen moeten opbrengen een ropij of dertig stuivers zilvergeld ieder tjatja ofte huisgezin, om door hunne Regenten geheeven en aan den Gecomm. tot en over de zaaken van den Inl. verantwoord te worden". In hoeverre deze bepaling samenhangt met het andere voorschrift van dit- § 1324
zelfde plakkaat, dat afgeschaft wordt „de contributie, die door de Regenten van de Manoempangers geheven wierd onder de benaming van oewang padjak tot 36 stuivers ieder man 's jaars", is niet recht duidelijk, tenzij bedoeld wordt dat de padjeg, die tevoren ten bate der Regenten kwam, voortaan als equivalent voor indigo en garen aan de Comp. zal komen. Deze opheffing der cultuur (bij R. 15 Oct. 1805 werd besloten aan het Opperbestuur voor te stellen, ook op Java's N. O.-Kust de verplichte indigoteelt in te krimpen) kwam overeen met de toenmaals in patria heerschende zienswijze. Immers de Staatscommissie van 1803 stond haar voor (Mijer o. l. pag. 193); in art. 19 der door haar opgestelde instructie voor den G.-G. (ib. pag. 276) werd hem gelast, vooreerst de indigoleveringen te laten voortbestaan, doch van advies te dienen aangaande de middelen om die „langzamerhand te doen ophouden" en desnoods provisioneele schikkingen in dien geest in te voeren „onder beding van een behoorlijk aequivalent der voordeelen, daardoor actueel van wegens den Staat wordende genoten"; art. 40 der instructie voor Comm.-Gen. van 1806 machtigt hen „op zoodanige plaatsen, alwaar zulks tot ene drukkende last voor den Inl. verstrekt", die levering langzamerhand te vervangen door een equivalent.

Wat aangaat de geschiedenis der indigocultuur na de opheffing der § 1325
dwanglevering: den 10 Mei 1808 verleent Daendels aan den burger Louis Petel (blijkens bewaarde nummers van het Vendunieuws was hij tokohouder; zijne vrouw had hem landerijen aangebracht) vergunning tot het ondernemen

(1) Tjiasem en Pamanoekan, die hier niet genoemd worden, waren ingelijfd geworden bij Krawang en Soemedang.

der cultuur in de nabijheid van Bat., alwaar hij de hierboven (§ 1311) vermelde gemeene Chineesche soort door andere behandeling wilde verbeteren; verboden wordt echter het bereiden der Gouvernements-sorteering, die monopolie bleef. Nic. Engelhard schrijft in 1816 (Overzigt p. 289) dat indigo „nimmer een poinct van speculatie zal worden voor particulieren. Zulks ondervindt, helaas! de Heer Petel, die eene fabriek door gisting, zonder koking, heeft aangelegd; hetgeen met zoo vele tegenheden verzeld gaat dat de man er bijna onder bezwijkt". Dit was de onderneming op het Tanggeransche land Bergzicht, die teniet ging (Van de Graaff o.l. I, 168; C. S. W. van Hogendorp. Beschouwing p. 41 zegt dat bij Petel's vertrek die fabriek in werking bleef onder leiding van zijn vroeger personeel). Proc. 17 Nov. 1815 vraagt Petel ook grond voor indigocultuur aan in de vroegere Bantamsche landen; hem wordt de afstand daarvan geweigerd, doch toegestaan het aangevraagde land schoon te maken, hetgeen hij Proc. 1 Dec. 1815 aanneemt. Den afloop meldt Van den Bosch (Verslag over de grondslagen en eerste uitkomsten van het kultuurstelsel in Indië, Bijdr. 1864 p. 376): Petel had „de nieuwe bereidingswijze ingevoerd", doch door eene daling der prijzen waren „de in dien tijd hier te lande opgerigte en aanvankelijk zoo veel belovende fabrieken allen te gronde gegaan en de ijverige en kundige heer Petel, die zooveel had toegebragt om dezelve tot stand te brengen, heeft ook daardoor zijn aanzienlijk fortuin verloren en zijnen algeheelen ondergang berokkend". Een Engelsch deskundige verklaarde aan J. Crawfurd (zie diens History, I, 460) dat de door Petel vervaardigde indigo de fraaiste was die hij ooit had gezien. Van wien de fabriek op het land Koeripan in het Buitenzorgsche was, die ongeveer in 1815 mislukte (P. P. Roorda van Eysinga o.l. II, 387), weet ik niet. Omtrent die op Tjiledoek vindt men bizonderheden bij P. de Haan, Schetsen p. 214. Nic. Engelhard probeerde de teelt op Pondokgedeh zonder succes. Bij C. S. W. van Hogendorp (o.l. pag. 240) leest men dat in 1829 eene indigofabriek bestond op Struiswijk of er geopend zou worden, evenals op Djasinga, Tjiledoek, Tjisaroewa en enkele andere plaatsen in de Ommel. Maar reeds in 1830 noemde Van den Bosch de cultuur in de Ommel. (met vrije arbeiders uit Cheribon) „zeer précair" (Mijer, Baud p. 344).

§ 1326 De schrijver van de „Blik" zegt (p. 142): „Onder het Britsche tusschenbestuur heeft men kundige indigo-planters en fabrijkanten uit Bengalen ontboden". Mij is daarvan niets gebleken; wel dat in 1813 door Von Winckelmann de cultuur in Pekalongan werd begonnen op land, dat hij voor 25 jaar van het Gouv. huurde. Het volgend jaar (Proc. 14 Oct. 1814) bespeurt men dat daar eene Gouvernements-onderneming is, beheerd door R. Scott Douglas; bij een contract van 25 Jan. 1815 (geïnsereerd Proc. 2 Febr. 1816) werden zijne verplichtingen geregeld; bij besluit van laatstgenoemden datum werd die fabriek aan hem overgedaan; uit Proc. 13 Mei 1815 vernemen wij dat hij zaad uit Bengalen had gekregen; in April 1816 verzond hij zijne eerste indigo; in

Mei 1817 schrijft Van Lawick dat Douglas tegenwoordig in Pekal. zooveel tom kan krijgen als hij maar wenscht: hij huurt de velden en den arbeid der bevolking tegen betaling harer landrente. Later ondernam ook Petel de indigocultuur in Pekalongan met Gouv. hulp (Van de Graaff o. l. I, 168).

Omtrent de Preanger zegt de Statist. Beschrijv. van 1822: „Indigo wordt zeer weinig aangekweekt en slechts ingeval de Inl. zijn eigengemaakt linnen denkt te verwen". In Krawang werd in 1825 niet meer dan 22 pikol natte indigo vervaardigd en heel geen droge (Nederl. Hermes 1828 p. 13). Van Soest (Gesch. van het Kultuurstelsel, I, 135) zegt: „In 1827 was de indigo-kultuur schier uitsluitend beperkt tot het zoogenaamde natte produkt. Er waren nog slechts drie indigo-fabriekjes in de omstreken van Batavia en 2 in Pakalongan". De productie der residentie Batavia bedroeg in 1826 (Ned. § 1327
Hermes u. s.) 12.000 pond voor de Europ. markt en 1500 pikol natte indigo; reeds destijds daalde de prijs van laatstgenoemde soort zeer door den invoer van Europeesche gedrukte katoentjes; Bengaalsche indigo werd toenmaals (ibid. p. 7) geteeld op bovenvermeld land Bergzicht aan de Tjisadane; het etablissement aldaar ontving zijne grondstof echter voor een deel van Toemenggoeng Soetadilaga (wat zeer eigenaardig is; wellicht liet deze vroegere Regent van Tanggeran nog steeds planten in heerendienst). Omstreeks dezen tijd (1828 en 1829) begonnen bovendien in de Preanger „eenige nijvere landlieden zich met het planten van tarum kembang (stek-indigo) en het maken van indigo in te laten" (Van Soest II, 69). Volgens Van der Wijck (o. l. pag. 160) begon de Preangerbevolking zich de voordeelen der cultuur destijds zoo bewust te worden, dat zij uit eigen beweging zich daarop toelegde; in 1829 was de opbrengst ruim 46.000 pond, dank zij het stelsel van kleine fabriekjes. Op de rijpende plannen van Van den Bosch had dit veel invloed; zie ook S. van Deventer o. l. II, 148. Opvallend is, hoe weinig aandacht daarbij werd geschonken aan de vraag of de bodem wel voor die cultuur deugde. Thans is, zegt J. F. D. Engelhard (Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. XXVII, 76) de cultuur in de Batav. Ommelanden geheel verlaten; volgens Riesz wordt indigo „in westelijk Java zoo goed als niet voortgebracht". Van Gorkom echter (II, 194 noot) verzekert dat „eenige particuliere landerijen in West-Java" indigo produceeren; cf. ibid. p. 265 (negen landen in het Tanggeransche) en Supplement p. 184 (in 1888 produceerden 6 partic. landen in het Tanggeransche 149.110 KG.).

Druk der indigocultuur. Wat den aard der bezwaren betreft, welke § 1328
onafscheidelijk aan indigoteelt en -bereiding verbonden zijn, verwijs ik naar hetgeen hierbeneden uit technische mededeelingen is samengelezen. Dat de bereiding ook nogal onkosten meebrengt, volgt uit het verzoek van Panatajooda en Aria Natamanggala D. 14 April 1714 om koper van de Comp. te mogen overnemen teneinde „daarvan te maaken kookpotten om indigo daarin te prepareeren". Vandaar dat de Regeer. R. 4 Febr. 1763 zegt dat de eisch

van indigo en garen nooit is voldaan o. a. tengevolge van „de sware ongelden die op de aanmaking kwamen te loopen". In de Nederl. Hermes 1828 p. 7 e. v. wordt herinnerd: „den aankoop der groote kuipen laat veeltijds zijn (*des Inlanders*) vermogen niet toe".

Omtrent het aantal gezinnen dat indigo plantte (volgens sommige oude orders, zie § 677 i. f., had *elk* gezin een kati per jaar moeten leveren, hetgeen natuurlijk niet vol te houden was) verneemt men alleen iets uit het rapport van Heere dd. 17 Juli 1723 aangaande Krawang, waar „in het maken der indigo ongevaar 400 man laboreerden", terwijl het aantal „huijsgesinnen" (lees: tjatjah's) maar 1.000 bedroeg. De Gecomm. zoowel als de Regeer. erkenden weldra dat de teelt voor de bevolking nadeelig was. R. 30 Maart 1736 spreken Coyett en Van Imhoff in hun rapport over de zijdecultuur terloops van de geringe bemindheid der teelt en bereiding van indigo en garen; die cultures zijn dorpsgewijze omgeslagen; de luiaard maakt er zich af en betaalt
§ 1329 den meer nijvere iets om zijn aandeel te verrichten. B R. 21 Febr. 1747 rapporteert de Gecomm. dat de garen- en indigolevering „zware lastposten voor den Inl. zijn". Mossel, die (Aanm. p. 187) *alle* leveringen der Jacatrasche Regentsch. „buijten 't garen, eer voor previligiën als bezwaarnissen" verklaarde te houden, vergat bij vergissing de indigo, daar hij erkent (ibid. p. 190) dat de bevolking van hare Hoofden voor garen en indigo „weijnig of niets" ontvangt, en elders (De Jonge X, 210) zegt dat in het Bataviasche garen en indigo worden geleverd „bij wijze van servituut". R. 21 Mei 1756 erkent de Regeer. wederom dat de levering van garen en indigo een „zwaare lastpost" voor den Inl. is; R. 9 Juli 1761 gelast zij den Gecomm. „schriftelijk op te geeven de reedenen waardoor de culture van dit product tot een groot beswaar van den Inl. strekt", ter inlichting van XVII^en^, die daarom hadden gevraagd; hij voldoet hieraan bij een bericht, dat R. 17 Aug. 1761 geresumeerd wordt en de bezwaren opsomt, welke de cultuur uit haren aard meebrengt, terwijl de fabricatie in het klein onevenredige onkosten veroorzaakt. R. 4 Febr. 1763 wordt weer gezegd dat de Inl. de „aanplanting en insameling der indigo als onaangename lastposten aanmerkt". R. 31 Juli 1772 verklaart de Regeer. dat de Inl. „niets meer wenscht, als van het drukkende jok deezer leverancie aan de Comp. ontslagen te raaken". R. 19 Sept. 1785 verzekert
§ 1330 zij alweer dat de cultuur een „ongemeen zwaare lastpost" is. R. 30 Dec. 1791 besluit zij, aan XVII^en^ het verzoek van den Resident te Cheribon voor te dragen om verlichting der indigo- en garenlevering, aangezien de bevolking, wanneer het gewas, zooals dikwijls, mislukt, „uijt vreese voor ongenoegen" de vlucht neemt. B. R. 27 Nov. 1792 verklaart N. Engelhard dat dit jaar in sommige streken „de plantagies tot drie malen toe zijn verwisseld", doch dat alle pogingen om een goed gewas te krijgen mislukt zijn. R. 17 Dec. 1793 rapporteert hij dat op vele plaatsen tweemaal is moeten worden geplant. Dergelijke ongevallen herhaalden zich telkens. In zijn jaarverslag dd. 2 April 1800

bericht hij dat volgens den Opziener van Tjiandjoer „de vrees voor het indigoplanten" zoo groot is, dat uit een gedeelte van Djampang „enkeld op het zien van de toebereidselen" tot het planten 42 man de vlucht hebben genomen. R. 11 Aug. 1801 noemt Siberg, zooals hierboven § 1321 werd gezegd, de cultuur „pernicieus" en somt hij alle moeielijkheden daarvan op; Van Overstraten geeft die toe. Wiese zegt in zijne „Consideratien over de werkjes van D. van Hogendorp" dd. 17 Aug. 1802 (De Jonge XIII, 75): „Het cultiveeren en toebereiden deezer verwstoffe is eene ware kwelling voor den Inl. en het voordeel, dat de Maatschappij daardoor aangebragt word, luttel, ja. . . . . de aanmaking van dit artikel is veelligt in deszelfs finale resultaten nadeelig".

Betaling der indigo. Zooals boven (§ 1304 en 1307) bleek, was de prijs § 1331
der eerste soort in 1710 dertig stuiver per kati en in 1751 evenveel per pond, die der andere soorten (met hetzelfde gewichtsverschil) 24 en 18 st. Onmogelijk is het niet, dat deze prijsverhooging den Inl. niet ten goede is gekomen, dat hij altijd per kati is betaald en dat de Gecomm. het verschil opstreek. De laatstgenoemde prijs is nooit verhoogd geworden voor de in gedwongen arbeid bereide indigo, ofschoon G.-G. en Raden in hunne missive van 12 Oct. 1735 naar patria schreven dat de betaling van indigo en garen zoo gering was „dat de luijden daar geen droog brood van konden hebben" en tot eene verhooging een paar malen uit Nederl. vrijheid is verleend; toen dit in 1774 weder was geschied, verklaarde de Regeer. bij R. 27 Sept. 1774 dat prijsverhooging onnoodig was, daar het aan den ijver der bevolking niet haperde. Toch erkent zij R. 31 Juli 1772 dat „de tweede soort (*indigo*) . . . . en zelfs veel minder soorten bij particulieren meer waardig zijn dan de Comp. voor de eerste soort betaalt". Hooijman zegt in 1781 (Verh. B. G. III, 2edr. p. 319) dat al verhoogde de Comp. den prijs tot 80 st. per pond, zij nog „ruim 50 %" winst zou maken. R. 19 Sept. 1785 blijkt dat de Jacatrasche indigo te Amsterdam werd verkocht „van 71 tot 155 stuivers 't pond." R. 11 Aug. 1801 zegt Siberg zelfs: „Bij een vrije aanplanting kan een pond indigo fijne eerste soort (*door den Inl.*) voor geen thien Rds. worden geleeverd". De Opziener van Tjiandjoer schrijft 21 Juli 1797 aan Nic. Engelhard, dat voor het bereiden van 1 pikol indigo noodig is het beplanten van 6 djoeng sawah, elk van 25 petaks, waarvan elke djoeng, beplant met padi, zou opleveren $12^1/_2$ bovenlandsche tjaëng, dus samen 75. De tjaëng gerekend à 2 Sp. matten (zie § 2137), zou dus alleen de grondstof voor 1 pikol indigo komen te staan op 200 Rds. Toen de dwangcultuur werd opgeheven, bood de Comp. voor in vrijen arbeid bereide indigo 200 Rds. per pikol eerste soort.

Reeds D. 10 Juni 1697 vindt men vermeld dat sommige districten, die § 1332
geen eigen indigo hebben, haar van elders moeten inkoopen om aan de Comp. te leveren (zooals, zie § 662, ook met den saijwortel reeds het geval was). De Resident van Cherib. schrijft in zijn rapport van 7 Sept. 1720 over de

„ongehoorde belooning, die den een aan den anderen (*betaalt*), in cas zij eenig misgewas van cattoen of indigo hebben (*om aan de Comp. te leveren*), want dan koopt den een van den ander het driemaal duurder dan het door de Comp^ie^. betaalt werd, jae men souw mogen seggen thienmael duurder, want garen daar acht Rd^s^. voor 't picol bij de Comp^ie^. (*voor*) gegeven werd (*koopen zij*) tegen 80 Spaanse rijcxd^s^. en de indigo, die tegens 1 à $1^1/_8$ Rd^s^. Spaans gekogt of getrocqueert (*wordt*), moet veelmalen nog op Cheribon vermaakt werden, en alsoo krijgen se pas 5 dubbelde stuijvers voor 't kattij wederom. Hierbij weten de Bataviase bovenlanden, Crawang, Tsiassem en Pamanoekang (1) haer voordeel wel te vinden, die door diergelijcke trocqueringe niet alleen de Preangers haer geld maer ook haer vee en onderdanen tot sig loc-
§ 1333 ken". D. 1 Juli 1739 rapporteert de Commissie, die de cultures in het Jacatrasche heeft geïnspecteerd, dat Djatinagara, Tjipamingkis en Tjileungsir hunne indigo van elders moeten inkoopen om die aan de Comp. te kunnen leveren; misschien is dit de reden waarom, blijkens hetzelfde rapport, in het kleine regentschapje Tjipamingkis 20 verlaten kampongs werden aangetroffen tegen 27 bewoonde. Eene tweede Commissie rapporteert evenzoo D. 28 Mei 1740 omtrent den inkoop elders. R. 3 Juli 1767 wordt erkend „dat de gevallen niet zeldzaam zijn dat de eene (*Regent*) van den anderen tegen vrij hogere prijzen inkoop gedaan heeft (*van indigo en garen*) als de Comp^e^. er voor betaald". B. R. 31 Dec. 1790 verklaart Guitard in zijn jaarrapport: „Door ruiling als anderzins word den Regent daarvan meester, en in hunne landen zelvs word zeer weinig aangekweekt, maar meerendeels word zulks door hen in het Cheribonsche en Tagalsche district opgekogt". R. 14 April 1801 leest men dat de Gecomm. in zijn jaarverslag heeft bericht „dat de Regenten omtrent de minderheid van $1^{102}/_{125}$ pikols indigo (*namelijk vergeleken met het vorige jaar*) hadden betuigd dat zij niet meer hadden kunnen bekomen van de Cherib. landen, alwaar zij dezelve meestendeels moesten opkoopen tegen
§ 1334 een ducaton het katje", dus voor ongeveer 63 st. het pond. Hetzelfde zegt Nederburgh (Consid. p. 139): de inkoop geschiedde in het Cheribonsche „alwaar ze in de districten langs 't zuijder- en noorderstrand voordeelig groeit"; de prijs van 1 ducaton was zoo hoog, omdat zij „uit de tweede en derde hand" moest worden gekocht. Eigenaardig is ook dat, terwijl Bandoeng nog steeds indigo leverde (§ 1319 i. f.), de Hoofden van dat regentsch. B. R. 1 Oct. 1802 verklaren „dat men in oude tijden wel eens in dit regentsch. een proef genoomen heeft om indigo te maaken", maar dat de plant er niet groeien wilde. Ook P. Engelhard noteert in zijn journaal van 1802 dat Band. en Batoelaj. altijd hunne indigo en garen uit Tjidamar hadden betrokken; vergel.

(1) Mogelijk is hier van Paman. sprake, omdat aldaar wat handelsverkeer was; misschien evenzoo te Tjiasem. In Krawang werd, althans later (zie § 1363), nogal katoen gewonnen, en wij zagen hierboven (§ 1322) dat de Krawangsche indigo destijds een goeden naam had.

B. 50, 53. Eindelijk zegt dezelfde in zijn R. 25 Aug. 1803 geïnsereerd rapport, dat de *heele* leverantie door afgezondenen der Regenten onderhands wordt aangekocht tegen evengenoemden prijs, „en dan is het nog van de allerslegtste soort".

Mossel wist reeds (§ 1329) dat de kleine man in het Jacatrasche „weijnig § 1335
of niets" voor zijne indigo en garen ontving „op pretext dat 't voor de Comp. is", dus als geleverd in onbetaalden heerendienst. Mogelijk wortelt deze opvatting daarin dat, terwijl koffie oorspronkelijk eene soort vrije cultuur was, de indigo- en garenleveringen aan de Comp. van den beginne af dwangculturen zijn geweest, wellicht zelfs van ouder datum dan het gezag der Comp. (zie § 298 en 299), en dan ook later eenvoudig als eene voortzetting werden beschouwd van het Mataramsche systeem van belasting. Eene enkele maal verneemt men uit den mond der Europ. ambtenaren eene uitlating in die richting. Zoo R. 11 Maart 1794, alwaar het heet dat de Regenten „om de bevordering der indigo en cattoene garens, die *als servituiten en heerendiensten* moeten worden aangemerkt, zich niet zeer bekommeren". B. R. 9 Juni 1786 vindt men een schrijven van den Opz. te Tjiandjoer: „Aangaande de indigo, daarvoor krijgen de Javaanen van haere Hoofden niets betaald, hetwelk d'oorzaak is dat er zoo weijnig en soo slegte indigo geleverd wordt". Uitvoeriger is Nederburgh (Consid. p. 138): „De Regenten laten beide deeze § 1336
artikelen (*garen en indigo*) door hunne onderdaanen voor niet leveren, met deeze uitzondering alleen, dat de Regent van Crauwang aan den gemeenen man betaalt Rd^{s}. 4: 8 (*dus 4 Rd^{s}. 8 st.*) en die van Tjassem en Pamanoekan Rd^{s}. $4^{1}/_{2}$ voor elk pikol garens en indigo van 125 ponden, so dat hetgeen de Comp. daarvoor betaalt bij de twee laatstgemelde grootendeels en bij de overige Regenten in 't geheel word geprofiteerd". De voordeelen, die de Regenten op deze wijze genoten, waren echter, bij de geringe levering en de slechte betaling der Comp., van weinig belang. Zij bedroegen in 1794 voor den Regent van Bandoeng Rd^{s}. 624, van P. moentjang 1.158, van Batoel. 88, van Soemed. 723, Krawang cum annexis 42, Tjiasem en Pamanoek. 31. Ook P. Engelhard zegt R. 25 Aug. 1803: „Hetgeen de Comp. voor deze beide articulen betaalt, wordt bij de Regenten in 't geheel geprofiteerd"; in 1802 zegt de Opz. van Bandoeng dat de boemi's aldaar en in Batoel. van oudsher 2 Rd^{s}. zilver aan den Regent betalen tot het inkoopen van garen en indigo in het Cheribonsche; vergel. § 1365.

Over de wijze van levering door de bevolking aan den Regent schrijft § 1337
Nederburgh (Consid. p 139): „Na mate van de bevolking van elk regentschap is op ieder inwoonder van 't land gelegd de verpligting, de Boemies om $1^{1}/_{2}$ of 1 catje garen en 1 of $^{3}/_{4}$ catje indigo en de Noempangers om $^{1}/_{2}$ catje garen en $^{1}/_{2}$ of $^{1}/_{4}$ catje indigo tot het contingent van den Regent op te brengen (1); de gemeene man heeft de vrijheid om dit in natura te leveren,

(1) In den algemeenen zin waarin N. hier spreekt (vergelijk immers § 1338: „vaste dessaas zijn hiermeede belast"; zie ook § 1328 i. f.) kan dit onmogelijk juist zijn, omdat het bedrag

dan, vermits de culture in de meeste regentschappen zeer moeijelijk valt mitsgaders jaarlijks aan misgewassen onderhevig is, so praefereeren de meeste, daarvoor aan den Regent op te brengen: de Boemies voor 1 catje indigo Rd^{s}. 2 en voor het catje garen Rd. 1, wordende vervolgens, hetgeen nog aan de leverantie ontbreekt, naar proportie over de Noempangers verdeeld en opgebragt (2)". P. Engelhard, die dit woordelijk aldus herhaalt (R. 25 Aug. 1803), voegt er bij dat de Regenten zich wisten te doen betalen door het inhouden van koffiegeld. Ook de Regent van Bandoeng verklaart in 1812 (B. 50, 52) dat in den tijd toen die beide leveringen bestonden, de boemi's opbrachten 1 kati garen en $^1/_2$ kati indigo, de menoempangs $^1/_2$ en $^1/_4$ kati,
§ 1338 en dat daarvoor niets betaald werd (naar hij zegt, door de Comp.). Omtrent de Cheribonsche leveringen van indigo en garen citeer ik nog wat Van Lawick den 26 Maart 1808 zegt: dat deze artikelen zoowel in de Sultanslanden als in Gabang, Indramajoe en de Preanger gratis worden geleverd; „vaste dessaas zijn hiermeede belast, daar (*d. i. terwijl integendeel, zie B. 23, 137, 4*) sommige hoegenaamt die last niet behoeven te dragen; de boemie levert in de meeste districten eens zo veel en in de andere districten weder $^1/_3$ meer dan een manoempanger; het is om het even of de dessaas, welke dit moeten opbrengen, deeze articulen voortqueeken kunnen, of dat de grond zulks niet toelaat, zij moeten egter leveren. De last, die deeze beide articulen voor dengeene is (*sic*) die dezelve niet voortqueekt, is drukkender als men zig kan verbeelden; (*de*) zodanige moet bij een ander voor een catje indigo betaalen op zijn minst een ducaton en voor de catoene garens naar eevenredigheid van de qualiteit", zoodat daartoe zelfs Palembangsche kapas wordt gekocht. Om een begrip te krijgen van den druk eener dergelijke betaling, vergelijke men de opgaven omtrent den prijs der padi in § 2137.

§ 1339 Zooals in § 1316 werd vermeld, erlangden Tjiandjoer en Tjiblagoeng in 1789 vrijstelling van indigo- en garenlevering; niettemin bleef aldaar (Nederburgh, Consid. p. 141) „de gemeene man onder de verpligting om in geld datgene te contribueeren, hetwelk zij bevorens in die leverantiën participeerden, namentlijk $^1/_2$ Rd. per huishouding", hetgeen den Regent 3 à 4.000 Rd^{s}. per jaar opbracht en „voor den gemeenen Javaan een drukkende last" was. Dit werd wel verboden (N. Engelhard schreef reeds 28 Mei 1795 aan den Opz. aldaar dat hij nooit had geweten dat de Regent een hoofdgeld hief, dat dit „ten hoogsten strafbaar" is en moet worden belet', doch Frijkenius verklaart C. G. 25 Febr. 1797 dat „de belasting per huijshouding op Tjanjour niet alleen

der gedwongen levering (zie den Staat hierachter) verre beneden het aantal aldus te verkrijgen kati's product blijft, vooral wanneer men N. 's eigen bevolkingscijfers als grondslag neemt; vergel. § 2075 en 2076.

(1) Deze voorstelling, dat de menoempangs *behalve* eene vaste taxe per hoofd nog een varieerend bedrag leverden, teneinde het tekort der levering aan te vullen, is blijkbaar foutief, want er *kon* bij de bestaande contingentcijfers geen kwestie zijn van een tekort, wanneer voor het opgebrachte geld producten gekocht werden.

altoos blijft voortduren, maar dat er meerdere regentschappen ook nog niet van ontheven zijn". Aangezien in andere regentsch. toenmaals van geene opheffing der twee genoemde leveringen sprake kon wezen, moet men dus concludeeren dat aldaar evenzeer een hoofdgeld bestond als in Tjiandjoer, waarbij het echter de vraag blijft of Frijkenius niet de betaling tot inkoop van indigo en garen verwart met een eigenlijk hoofdgeld. B. R. 14 Juni 1805 vindt men een copiebrief van den Opz. Louis aan den Gecomm. (dd. 21 Jan. 1805, dus lang vóór het plakkaat van 1 Nov. 1805 dat het equivalent van 1 ropij vaststelde), waarin sprake is van het „ropijegeld, volgens de oude (*hij bedoelt: de voorlaatste*) zielsbeschrijving van het modalgeld (*zie § 1181 i. f.*) afgehouden" ten bedrage van een ropij per „huisgezin of tjatja," waarvan er in Timbanganten 2.137 zijn; het blijkt te zijn eene heffing ad 30 st. voor indigo en garen, welke dus, naar 't schijnt, op eigen autoriteit door den Gecomm. was ingevoerd en eerst daarna door de Regeer. werd geapprobeerd. Louis vermeldt dat er veel volksverloop uit ontstaan is, dat hier en daar meer is geheven dan een ropij, en dat bij vergissing deze heffing is gevorderd van „ieder huishouding, hetzij tjatja, oude lieden, weduws, jongst aangekoomen en jongst getrouwt."

Het verloop dezer belasting was aldus. Uit R. 30 Sept. 1806 blijkt dat § 1340
het bedrag over 1805 door de Regenten was achtergehouden (1); Van Lawick wordt nu gemachtigd tot het doen der heffing over dit loopende jaar. Reeds B. R. 5 Febr. 1807 verklaart de Commissie Walbeeck c. s. dat, terwijl in vorige jaren het bedrag van 't equivalent „steeds op rekening gesteld en met de coffijgelden verrekend is", het in 1806 is binnengekomen ten bedrage van 12.201 Rd^s. papier; op het totaal ad 18.300 Rd^s. papier (35 p. indigo à 200 Rd^s. is 7.000 en 113 p. garen à 100 is 11.300) was dus ongeveer $^1/_3$ tekort; de vrees voor verder volksverloop had de Regenten belet door te tasten. Bij R. 21 Juli 1807 wordt een voorstel derzelfde Commissie tot afschaffing van het equivalent behandeld. Zij verklaart dat, waar de kleine man vroeger 24 st. per „huishouding" betaalde en thans 30 wordt gevraagd, aan de Hoofden gelegenheid tot knevelarij wordt gegeven, daar dezen „ook betalen laten voor de overleden en geëmigreerde lieden" (dus dat zij het bedrag volgens de zielsbeschrijving omslaan, zonder rekening te houden met de sedert die zielsbeschrijving voorgevallen mutaties); dit geeft aanleiding tot volksverloop (waardoor dan het equivalent natuurlijk nog zwaarder ging drukken op de achtergeblevenen), hetgeen reeds den Regent van Tjiandjoer heeft doen besluiten om het equivalent uit eigen middelen aan de Comp. te voldoen; „de heffing", § 1341
gaat de Commissie voort, „staat thans binnen kort te geschieden en de Commissie is niet zonder reden bedugt dat daardoor wederom honderde van

(1) Bauer noemt echter (bij Van den Bosch, Brief, Bijl. p. 25) onder de baten der Comp. anno 1805/6 Rd^s. 16.597 papier voor het equivalent.

huisgezinnen zullen verloopen, die door het vroegere verloop van volk thans dubbelde heffing moeten betaalen, waartoe zij niet in staat zijn. Uw Hoog-Edelhedens gelieve slegts in consideratie te neemen, dat door het emigreeren van 300 huisgezinnen verlooren raaken 900 picols coffij, dewelke aan het land inkoops kosten 3.600 Rd^{s}. zilver munt en Rd^{s}. 1.800 papier, en waarvoor uitkoops (*te Bat. van Denen en Amerikanen*) ontvangen worden 21.600 Rd^{s}. zilver munt, die bereids surpasseeren het gemis van 18.000 Rd^{s}. papier". Dit rekenexempel sloeg in: de Regeer. besloot, de heffing van het equivalent „voor dit jaar te excuseeren"; tot afschaffing durfde zij niet overgaan zonder voorafgaande beschikking van den Minister; deze maatregel volgde echter, als een der eerste van Daendels, bij R. 15 Maart 1808; den 29 Mei 1808 hief hij de gedwongen cultuur op Java's Noordoostkust op.

§ 1342 Eenige jaren later herleefde het equivalent in een anderen vorm. Proc. 4 Nov. 1812 wordt, in verband met de opheffing der pasarpacht in de Preanger en van het monopolie der Regenten in zout en suiker, besloten tot de invoering van een familiegeld van 24 st. Den 8 Febr. 1813 rapporteert Macquoid dat deze heffing bijna binnen is; hij vraagt en erlangt verlof om „such part of it as may appear necessary" te besteden voor de koffiebetaling. Den 25 Mei 1813 stelt hij aan de Regeer. voor om het bedrag te brengen op 36 st. ter goedmaking van de betaling, die voortaan voor alle transportdiensten zal worden verleend en als equivalent voor de opheffing der paardenposterij. Ook dit keurt de Regeer. goed, onder bepaling dat de eerste heffing zal geschieden in Febr. 1814. Den 3 Mei 1815 stelt Macquoid echter voor, deze verhooging van 12 st. weer af te schaffen, nu de koffieteelt weer met kracht is ter hand genomen; alweer keurt Raffles dit goed; doch iets later, 20 Mei 1815, schrijft hij dat de Regenten zich vrijwillig hebben bereid verklaard „to a general contribution" ten behoeve der vaccine, waarover zie § 2225 e. v.

Ik vergeleek hierboven deze heffingen met het equivalent, en wel omdat Van Motman in zijn Verslag van 25 Oct. 1816 zegt: „het oewang somahan of familjegeld, hetwelk te vooren aan de Regenten zelve wierd betaald, was in den jare 1808 afgeschaft", en Van Lawick en Van de Graaff in hun rapport van 5 Dec. 1818 dat het familiegeld door het Eng. bestuur is „hernieuwd; hetzelve heeft voor oude tijden in de Regentschappen bestaan, maar is ingetrokken toen het Gouv. met ernst de koffijkulture daar begon uit te breiden".

§ 1343 *Cultuur en bereiding.* De door Rumphius (Herb. Amb. V, 1, 220 e.v.) beschreven indigo is die welke uit zaad wordt gewonnen. In den Compagniestijd werd (vergel. B. 19, 3; 26, 4; 39, 4) de indigo steeds gezaaid, taroem kajoe, tjantik (volgens De Bie, Inl. Landb. II, 37, Jav. tom djanti, tom widji, Soend. taroem siki); zie André o.l. pag. 4. Uit B. R. 31 Dec. 1790 verneemt men, dat aan de Regenten monsters zaad van Guatemala en Caracas waren uitgedeeld.

Volgens F. D. J. van der Pant (Natuurk. Tijdschr. voor N.-I. VIII, 351) heeft Petel (zie hierboven § 1325) „in 1808 de zaden van de Indigofera tinctoria van Isle de France naar Java overgebragt en na dien tijd de heer Douglas van Manilla die van de Indigofera anil. Beide soorten zijn op Java uitmuntend geslaagd". De stekindigo, taroem kembang (1), is dus van lateren tijd. Het rapport, in 1830 door Teisseire uitgebracht over den staat der indigocultuur in de Preanger (S. van Deventer, o.l. II, 150), spreekt uitsluitend van stek-indigo, taroem kembang. Mijer (Baud p. 436) verzekert: „Om de bezwaren te verligten, verbonden aan het bezigen van zaad-indigo, werd (*omstreeks 1835*) die cultuur, waar dat gewenscht of raadzaam geacht werd, uit stekken voortgeplant door het algemeen bezigen van den heester, door de Javanen *tarum kembang* genaamd", en in Teysmannia X, 190 lees ik dat vóór 1863 maar „één indigosoort algemeen geplant werd, namelijk de stek-indigo, taroem kembang; deze indigosoort geeft geen rijp zaad" (dit laatste ook bij De Bie). Heden ten dage schijnt zaaien weer de regel.

Omtrent de cultuurwijze der Comp. zijn de berichten vrij schaarsch; § 1344
men vergelijke echter Bijlage XIX; naar de aldaar vermelde voorschriften werd de dwangcultuur vermoedelijk geregeld. In B. 26, 4 schrijft de Command. van Tandjoengpoera a°. 1716 aan zijn opvolger voor: „Als er twee agtereenvolgende jaren op een velt geplant is, soo moet UE. . . . . een ander bequaem stuck land opsoeken . . . . . ; om het nieuw land tot het planten bequaem te maken, moet niet langer als tot Februarij gewagt werden, en met planten in 't laast van de maend Maert of ten alderlangsten April", anders zou de droogte den aanplant doen mislukken. De voorschriften van 1778 vindt men in B. 39, 6 e. v.; die van 1795 (zie § 1318) zijn mij niet bekend. Olsen rapporteert in 1780, dat in Djampang de indigo „doorgaans gemeenlijk in de gagas onder de padi met een redelijk goed succes" wordt geplant; hij liet daar eenige tuinen uitsluitend met indigo beplanten. Uit de instructie van 1778 (B. 39, 4) blijkt o.a. dat de eerste soort indigo destijds nog nooit in de Regentsch. geplant was. De in P. XIV, 160 e. v. opgenomen instructie voor de indigomakers in Cherib. dd. 5 April 1805 geeft geenerlei voorschriften omtrent cultuur of bereiding. De instructie voor de koffiecultuur van 1789 (Bijlage XL art. 16) raadt aan, indigo te planten in de tusschenruimten der koffietuinen. Raffles zegt (Hist. of Java, 1830, I, 147): „An inferior variety,

(1) In het Archief voor den Landbouw der Bergstreken II, 349 noot lees ik dat taroem kembang geen zaad geeft en de eenige is die gestekt kan worden; de andere op Java geteelde soorten „geven wel zaad, maar laten zich niet stekken of althans gebeurt het hoogst zelden dat een stek aanslaat". Door stekken, zegt Van der Pant u. s. pag. 349, wordt de plant minder gevoelig voor droogte en natheid; vergel. Temminck, Coup d'oeil, I, 252. In T. N. I. 1859, II, 65 lees ik echter dat stek- en zaadindigo feitelijk hetzelfde is; dat de stekindigo vruchtbaar zaad schiet; dat de zaadindigo ook door stekken kan worden verkregen, en dat het stekken de voorkeur verdient als eene bescherming tegen wisselvalligheden en misgewas.

called tom menir, having smaller seeds and being of quicker growth, is usually planted as a second crop in sawahs". Dit zal vooral op Java's Noord-
§ 1345 oostkust slaan, minder op de Soendalanden. Radèn Mas Adipati Ario Tjondronegoro (Aanteek. op Veth's Java I in Bijbl. n° 9 van het Tijdschr. Aardr. Genootsch. p. 13) zegt dat in Japara „tamelijk veel indigo als tweede gewas geplant wordt"; evenzoo De Bie (Inl. Landb. II, 38) wat betreft op sawah's geteelde indigo, die „een grooter beschot" heet op te leveren dan de op tegalans geplante. Men zie verder Hooijman in Verh. B. G. III, 2e dr. p. 297 e. v. (o. a. zegt hij p. 307: „Men kan niet meer dan tweemaal op denzelfden grond met eene goede verwachting de Indigo zaaijen . . . . . Het is veel nuttiger, de plaats voor het gewas te verwisselen, dan die door eene sterke bemesting te willen dwingen . . . . . Het is schadelijk te vroeg, en nog schadelijker, het gewas te laat te snijden"). Wat de onzekerheid der cultuur aangaat, wij zien (B. 39, 3) dat in 1777 in twee regentsch. „tot driemaal toe" de oogst door regens werd vernield; zoo wordt reeds in 1728 vermeld (De Jonge IX, 132) dat de Cheribonsche indigovelden „tot driemaal toe hebben moeten verplant worden". Van Soest noteert (o. l. III, 111 noot 4) o. a. dat de grond uit zijn aard zeer goed zijn moet en met de meeste zorg moet worden bewerkt; dat herhaalde besproeiing en gestadige wieding noodig is. Semler (o. l. II, 573) wijst op de onzekerheid der cultuur. Van Gorkom zegt (o. l. II, 195): „De indigo wordt in Bengalen een der meest wisselvallige cultures genoemd" o. a. om het nadeel dat insekten daaraan doen; tijdens het Cultuurstelsel bleek dat in de Preanger „in de hooglanden het klimaat niet geschikt is voor deze cultuur" (ib. p. 206; André u. s. pag. 7 verzekert dat de plant tot op eene hoogte van 1500 voet kan worden verbouwd en Van der Pant u. s. pag. 349 dat zij eene vrij koele temperatuur „zonder schade verdragen" kan); de cultuur is „zeer afhankelijk van de wisselvallige weêrsgesteldheid" (ib. p. 210; André zegt p. 260: „Een enkele hevige regenbui na eenig langdurig droog weder kan dikwijls de opbrengst omstreeks 50 % doen verminderen"); het is (p. 234) een „even lastig als gewichtig vraagstuk" om den juisten tijd der
§ 1346 snijding te bepalen. Bij Van Gorkom II, 256 vindt men de beschrijving der verwoestingen, die door den worm kunnen worden aangericht, doch gewoonlijk niet vóór den derden oogst; „in weinige dagen neemt een schijnbaar goed uitziend indigoveld, dat door den worm is aangetast, een geheel ander voorkomen aan . . . . . ; dezelfde plant die zoo veelbelovend prijkte, heeft een bezemachtig voorkomen gekregen"; nog meer schade doet een kever, ibid. p. 257; André p. 102 zegt dat eene groene rups in een paar dagen geheele bahoes kan vernielen. Van der Pant (Tijdschr. voor Nijv. II, 107 e. v.) heeft aangetoond dat indigo aan den bodem de bestanddeelen ontneemt die „het leven der rijstcultuur uitmaken", zoodat hij wordt uitgeput, wanneer na het snijden der padi op hetzelfde veld indigo wordt geplant. Dit laatste wordt door André (p. 203; 213 e. v.) ten sterkste ontkend, doch alleen (p. 217) voor

het geval dat, zooals vroeger regel was, de afval der indigofabricatie niet als mest aan den bodem wordt teruggegeven. C. J. van Lookeren Campagne (Encycl. van N.-I. i. v. *Indigo*, II, 82 noot) verzekert zelfs dat „na indigo betere rijstoogsten worden verkregen dan b. v. na suikerriet . . . . . geheel in overeenstemming met wat de wetenschap leert". Ook anderen verklaren dat indigo den bodem niet bederft voor rijstcultuur, zie Welvaartrapport V*a* p. 201.

Omtrent de bereidingswijze vergelijke men Bijlagen XIX en XXXIX. § 1347
Dat men in den beginne beide wijzen van bereiding, die van Cormandel en die van Sourate, beproefde, blijkt R. 30 Sept. 1698, waar men verneemt dat geen van beide tot dusver gelukt is. Dat reeds in 1700 de indigo werd bereid door koking, zien wij B. 17, 25; over die koking zie verder B. 19, 4, 3; 23, 14; 155; en § 638. In R. 25 Nov. 1732 leest men dat op Java's N. O.-Kust indigo „naer een particuliere instructie ingevolge de vaderlandse ordre koud geprepareerd" is; de keurmeester Nering echter keurt de daarvan overgezonden monsters geheel af, zoodat besloten wordt „tot nadere ordre weder bij de oude methode te continueeren". Nering's rapport zegt dat zonder koken de bereiding ondoenlijk is, „wijl men de ware kragt en verwe van dien heester niet kan haelen met deselve alleen te doen rotten, slaan ofte kernen en na het aftappen van het water in de wint te drogen, wordende deselve door de kalk, die bij sodanigen behandeling daertoe noodwendig moet gebruijkt werden, zoo hart als een steen, gelijk zulx bij zeven proeven, jongst op het ontfangene monster uijt Nederl. na geciteerde instructie op Java's Oostcust vervaardigd, is gebleeken; . . . . . integendeel werd door het kooken den annijl van alle onsuijverheijd gereijnigd, geeft meerder quantiteijt en sagter indigo en, buijten de toevallen van weer en wind, desen heester onderhavig, van perfecte qualiteijt". Van de bereiding der natte indigo geeft § 1348
Van Gorkom (o. l. II, 205) de volgende beschrijving: „De inlandsche fabrikant legt zijn bladen eenvoudig in water te weeken, kookt daarna en voegt bij de vlocistof ongebluschte kalk benevens een afkooksel van een varen (pakoe saba), dat dienen moet om de kleurstof te binden. Na voldoende koking wordt het bovenstaande water afgegoten en houdt men een breiachtige massa over". Van karnen is hier dus geen sprake; evenmin bij Van Soest I, 57. De Chineesche bereiding (reeds beschreven bij Rumphius H. A. V, 222; ook in Ned. Hermes 1828, n°. 8 p. 7) bestaat in het vervaardigen van een aftreksel, dat na toevoeging van kalk gekarnd wordt. Dat het natte product wel uit Indië werd uitgevoerd, bleek ons in § 637; 638; 1311; noch de op inl. noch de op Chin. wijze bereide indigo kon echter naar Europa worden verscheept. De Stat. Beschrijv. der Preanger van 1822 zegt: „De indigoplant wordt in een vat met water gelegd en blijft daarin tot zij in verrotting overgaat. Alsdan ontdoet men dit water van de grove deelen der plant en vermengt de stoffen welke gezakt zijn met stijfsel en droogt deze zelfstandigheid in de zon".

§ 1349 Hierboven § 1304 zagen wij dat in 1711 de indigo tot bolletjes werd bewerkt, dus evenals te Sourate (§ 637). Canter Visscher (Mallab. Brieven p. 467) zegt dat de Javasche indigo „tot een dikke pap gemaakt wordt, voorts gevormt bij wijze van schelp-hoornen". Bij R. 10 Juni 1760 werd bepaald dat de Bataviasche indigo niet meer in „zo genaamde kurken" maar in „koekjes" moest worden vervaardigd, welke bepaling bij R. 22 Sept. 1761 werd ingetrokken op grond dat „het namaken deser monsters nog veel kostbaarder quam te staan (*aan de bevolking*), omdat tot het maken der koekjes de indigo veel langer gekookt moest werden en dus daarvan meer verkookt en noodwendig vrij minder uijtgeleverd wierde". Op last van het Opperbestuur werd bij R. 14 Juli 1793 aan de bevolking bevolen, voortaan de indigo te vervaardigen in hetzelfde formaat als op St. Domingo; de Gecomm. bracht echter weldra bezwaren hiertegen in, zoodat er denkelijk niet van is gekomen. In de Indische Bij (1843, I, 599) leest men dat „Java in vroegere tijden de van oudsher om hare voortreffelijkheid vermaarde torentjes-indigo plagt op te leveren". Hooijman beweert omstreeks 1780 (u. s. pag. 318) dat de indigo der Jacatrasche Bovenl. „reeds beroemd is door geheel Europa", zoodat door „eene meerdere kundigheid in de bereiding het voortbrengsel van ons eiland die van Guatemala weldra evenaren zal". Van Overstraten verklaart echter in zijne naar aanleiding van Nederburgh's Consideratiën opgestelde Observatiën, dat de indigo, welke voor levering aan de Comp. door de Preanger-Regenten werd opgekocht in het Cheribonsche, de gemeenste qualiteit was van eene toch al slecht bereide soort.

§ 1350 Uit R. 19 Aug. 1797 ziet men dat ook volgens de instructie van 31 Aug. 1795 de indigo werd gekookt. Daendels (Staat p. 113) zegt dat in zijn tijd „de bereiding door gisting zonder koking nog weinig ingevoerd" was. Deze nieuwe methode werd (zie § 1325) door Petel gevolgd (1) en moet al spoedig de andere geheel hebben verdrongen, daar C. S. W. van Hogendorp omstreeks 1830 (o. l. pag. 238) de kook-methode voorstelt als eene „nieuwigheid", die „in de laatste tijden" op Java beproefd is; als eene soort curiositeit deelt hij mee dat er „meer dan veertig jaren geleden te Soekapoera eene inl. tomfabriek bestond, waar de indigo niet door gisting maar koking in koperen pannen werd bereid". Beschrijvingen der nieuwere bereidingswijzen vindt men o. a. in het Natuurk. Tijdschr. voor N.-I. VIII, 360 e. v.; T. N. I. 1859, II, 65 e. v. en 1860, II, 12 e. v.; voorts bij Van Soest o. l. III, 111 noot 4, die er op wijst dat de bereiding valt „juist in den tijd waarop de Inl. ook zijne sawas voor de rijstkultuur moet beploegen en beplanten, want in den regenmoesson staan de indigoplanten het rijkst in het blad"; volgens B. 26, 4; 39, 9 werd in Maart, op zijn laatst in April, geplant. Men zie ook Semler

(1) Bij Mijer (Baud p. 436) lees ik dat Petel in 1835 eene verbeterde werkwijze voorstond, waarbij langer gefermenteerd zou worden.

o. l. II, 580, die o. a. de aandacht er op vestigt dat, al is de fabricatie volgens de beschrijvingen nogal eenvoudig, het toch zeer moeielijk is in de praktijk juist datgene op te merken waar het op aankomt; verder Van Gorkom u. s. pag. 236 e. v.; André o. l. pag. 239 e. v. (men lette o. a. op diens wonderlijke middelen, p. 273 en 284, om te constateeren of de gisting en het kloppen, waarvan de goede hoedanigheid van het product grootendeels afhangt, kan worden gestaakt).

Garen. Omtrent het begin der garenleveringen vergelijke men § 629 e. v. en § 674 e. v. § 1351

Wat het monopolie in dit artikel betreft (zie § 629; 680 i. f.) het volgende. Terwijl in 1751 de uitvoer van katoenen garen op Java's N. O.-Kust nog openstond tegen betaling van zeker recht (P. VI, 97; 124), werd in 1754 (P. VI, 672) „alle handel in cattoene garen alleen aan de Compe. gereserveert"; men ziet echter P. VI, 799, 7 dat er toch nog uitgaande rechten van garen werden geheven „alhoewel den principalen handel in hetzelve voortaan alleen voor de Compe. gereserveert blijft en niemand gepermitteerd zal wesen, zig van dat articul tot negotie te bedienen"; zie verder P. VII, 358, 3; 450, 7, alwaar anno 1760 de uitvoer wordt toegestaan, wanneer de Comp. haar contingent van Java's N. O.-Kust binnengekregen heeft; ibid. VIII, 173 wordt anno 1766 zoowel gekleurd als wit garen in Cheribon en Java aan het monopolie onderworpen, ofschoon het gekleurde tot dusver nooit vandaar was geëischt; IX, 162, 31; VIII, 263 *h*; 267 *c*; 449; 612 *h*; 959; X, 301 *d* (waarmee vergelijk aldaar p. 307); 317; 545; 561 *c*; 568 *c*. In het Bataviasche kon van monopolie niet wel sprake zijn in verband met de uiterst geringe quantiteit, welke nog, zooals beneden zal blijken, grootendeels bestond uit hetgeen van elders was ingevoerd. Wanneer Hooijman (Verh. B. G. II, 2e dr. p. 253) in 1780 zegt: „De Maatschappij houdt den uitsluitenden handel in de beste soorten van katoene garens op dit eiland aan zich", dan doelt dit geenszins op den binnenlandschen handel, die vrij was gebleven; vergelijk de bewoordingen van het besluit van 1 Juli 1809, waarbij de „vrije handel" in dit artikel „als bevorens" wordt opengesteld.

Hoe in 1708 de Comp. op garenleveringen gesteld was, bleek in § 1302. Uit R. 3 Jan. 1708 zien wij, dat uit Cheribon en de Preanger vooral de mindere soorten garen kwamen, de betere van Java's N. O.-Kust. In dit jaar kwam uit eerstgenoemde gewesten 35.125 pond binnen (Afg. patr. miss. 25 Nov. 1708 bij De J. VIII, 152); uit de Jacatrasche landen (daaronder Krawang) en Bandoeng in 1710 slechts 3.375 pond (Afg. p. m. 29 Nov. 1710, ibid. p. 157). In 1711 leverden de Jac. gewesten 7.310 pond, waarvan 4.990 uit Krawang en 2.310 uit de kleine regentsch. en Tjiandjoer (Afg. p. m. 30 Nov. 1711); met de „eerste en volgende schepen" werd einde 1712 en begin 1713 naar Nederl. verzonden (Afg. p. m. 11 Febr. 1713) „na aftrek van hetgene uijt het grofste garen voor India nodig was", 6.250 pond van Samarang, § 1352

1.876 van Soerabaja, 2.881 uit de landen des Soesoehoenans, als geschenk ontvangen, 30.375 uit Cherib. en de Preanger (bovendien was 3.990 pond, enkele dagen vóór het sluiten van den brief uit Bandoeng ontvangen, nog niet gesorteerd), 5.500 uit Krawang, 464 uit Tjiandjoer, 803 uit Tjiblagoeng, 296 uit Tjikalong, 336 uit Djampang, 116 uit Tjipamingkis, dus uit de Jac. landen samen 7.515 pond, welk bedrag dus niet den ganschen oogst over 1712 aanduidt. In 1715 (Afg. p. m. 28 Nov. 1715) leverden Cherib. en de Preanger 32.250 pond.

§ 1353 Uit deze opgaven blijkt, dat het besluit van 12 April 1708, waarbij een verzoek van den Regent van Krawang was ingewilligd om van de garenlevering te worden verschoond (op grond, D. 11 April 1708, dat het spinnen voor de vrouwen zeer tijdroovend is en zij daaraan ook niet gewoon zijn), in geen geval lang gegolden heeft; waarschijnlijk is het niet in werking getreden, daar de opheffing der levering niet vermeld wordt in de acte, aan den Regent verleend D. 8 Juni 1708 ingevolge van genoemde R. 12 April 1708. In welke mate de Regent door den Commandant te Tandjoengpoera voortdurend werd aangespoord tot het vervaardigen der fijnere soorten, ziet men uit de memorie van 1716 (B. 26, 5). Bij R. 5 Nov. 1723 werd Krawang van de garenlevering vrijgesteld (§ 1306); het contingent van 60 pikol werd (zie D. 12 Nov. 1723) boven de gewone taxe aan Tjiandjoer, Djampang, Tjikalong, Tjileungsir en Tjipamingkis opgelegd; de repartitie daarvan werd aan de Hoofden zelven overgelaten. Uit de vermelding van het cijfer van dit contingent (hetzelfde als dat in 1700, zie § 677) bespeurt men, in verband met bovenstaande specificatie, dat het lang niet volledig binnenkwam.

§ 1354 Bij R. 8 Febr. 1732 werd, na de staking van het mijnwerk, aan Krawang zijne vroegere taxe garen weder opgelegd, zonder dat tevens de aanslag van evengezegde regentschappen werd verlaagd. In Tjiasem en Pamanoekan bestond, ten minste tot 1740, de verplichte teelt evenmin als die van indigo (§ 1306). De onder Cheribon geplaatste Preanger-Regentschappen verzochten D. 6 Mei 1722 om, tegen vrijstelling van houtkap, te leveren „als voorheen" de volgende contingenten: Soemedang en P. moentjang elk 60 pikol, Bandoeng 60, Soekapoera 80, Limbangan 20, Imbanagara 50, Tjiamis 40, Bodjonglopang 20. Bij R. 18 Juli 1730 wordt de taxe van Bandoeng van 60 p. verlaagd tot 40. Het contingent van P. moentjang bedroeg blijkens D. 15 Mei 1730 zestig pikol; die van alle Cher. Preangerlanden na 1722 dus samen 390 p. of 48.750 pond. Derhalve was sedert 1697 (§ 675) de aanslag zeer gestegen, doch vermoedelijk werden de contingenten (zeker is het niet, omdat niet blijkt welke tijd met het zooeven geciteerde „voorheen" wordt bedoeld) lang niet in hun

§ 1355 geheel opgebracht. Bij R. 3 Dec. 1743 wordt ter bevordering van de levering uit de bovenlanden de prijs der eerste soort per pikol verhoogd tot 40 Rd^{s}. „voor de bovenlanders" en tot 45 „voor het van buijten aangebrachte" (waarmee vermoedelijk Cheribonsch garen wordt bedoeld), die der tweede

soort tot 30 en 35 Rd^{s}. (met hetzelfde onderscheid), die der derde of „dispens-soort" (1) bleef bepaald op 6 Rd^{s}. het pikol van 125 pond. Vergelijkt men deze prijzen met die van 1694 (§ 633), dan ziet men dat de fijnste soort geheel niet meer in aanmerking kwam en de prijs der slechtste, sorteering, welke vermoedelijk het grootste deel van de contingenten uitmaakte, tot $^{1}/_{8}$ van het oorspronkelijk bedrag was gedaald. De prijsbepaling van 15 Aug. 1747 on- § 1356
derscheidt vijf verschillende soorten en stelt daarvoor de prijzen vast van 45, 35, 24, 18 en 12 Rd^{s}. het pikol; dezelfde prijzen vermeldt Mossel (Aanm. p. 187 en bij De Jonge X, 261), behalve dat die der slechtste soort bij hem 10 Rd^{s}. is; zij worden overeenkomstig Mossel's opgave ook vermeld in R. 1 Oct. 1754. Voor de van Java's N. O.-Kust binnenkomende garens werd toenmaals iets minder betaald; evenzoo voor de Cheribonsche (P. VI, 730). De prijzen rezen dus in korten tijd aanmerkelijk, vermoedelijk in verband met de aanvraag uit Nederland, die zoo groot was, dat bij R. 25 Maart 1749 de levering van indigo in het Cheribonsche werd vervangen door eene vermeerderde garenleverantie. De Res. 21 Mei 1761 (P. VII, 475) vermeldt als prijzen per pond ongeveer 18 $^{3}/_{4}$, 14 $^{1}/_{2}$, 10 en 7 $^{3}/_{5}$ stuiver, hetgeen schijnt te wijzen op pikolprijzen van 48, 38, 28 en 20 Rd^{s}. voor de uit de Bataviasche Regentsch. geleverde garens, die het duurst betaald werden (de dispens-soort wordt hier niet genoemd, omdat de Resol. over export naar Europa handelt; de prijzen der garens van Java's N.O.-Kust ziet men P. VII, 35); deze prijzen worden thans met 2 st. per pond verhoogd, omdat in Nederl. gemiddeld 237 $^{0}/_{0}$ op de Indische garens werd gewonnen en in de beste sorteeringen de patriasche eischen nooit geheel konden worden voldaan. Niettemin noemt § 1357
R. 28 Maart 1769 de prijzen der drie beste soorten Jacatrasche garens weder Rd^{s}. 45, 35 en 24, en ook Nederburgh (Consid. p. 137) noemt in 1796 dezelfde prijzen als Mossel in 1751, terwijl De Klerk zegt R. 4 Dec. 1777: „Cattoene garen word na de soort 10 tot 15 Rd^{s}. het picol betaald", hetgeen doelt op de Jacatrasche prijzen.

In Mossel's tijd kwam (Aanm. p. 188) al het garen, door de Jacatrasche landen opgebracht, uit het regentschap Tjiandjoer; Krawang leverde echter ook nog garen, in 1766 zelfs meer dan het voor dit regentsch. bepaalde contingent, R. 3 Juli 1767. Bij R. 4 Febr. 1752 werd voor eerstgenoemde landen op Mossel's voorstel eene contingentenregeling vastgesteld (zie den betrekkelijken Staat hierachter), volgens welke ook de kleine regentsch. garens moesten opbrengen, evenals ook Tanggeran, in welk laatste de levering te voren, naar het schijnt, niet bestond. Mossel had het bedrag dezer

(1) De soort die niet naar Europa ging, maar voor plaatselijk gebruik te Bat. werd aangehouden, zie De Jonge XI, 330. Stavorinus (Reis naar Samarang II, 243) zegt: „dispens suiker" is de slechtste soort „omdat hij meest in 't provisie magazijn van de Comp. word geleverd om op de schepen gebruikt te worden". Over het woord *dispens* zie E. 20, 11.

contingenten garen „op een maatige quantiteit gestelt, omdat de landen van Jaccatra geen abundantie van katoen geven, werdende alleen tussen de padij gezaaijt, meest in 't Crawangse en Tangerangse, en dus buijte eijge behoef niet veel overblijvende" (Aanm. p. 189). De volle eisch zou eerst in Dec. 1758 moeten worden voldaan, en alsdan 10 Rd^{s}. boete worden gevorderd voor elk pikol dat daaraan zou ontbreken, natuurlijk onder voorbehoud dat ook na de betaling der boete het aan den eisch ontbrekende zou moeten worden aangevuld (Mossel u. s.). Dat de boete nooit is gevorderd, zagen wij in § 1308.

§ 1358 Bij R. 1 Oct. 1754 werd (cf. § 1307) ook voor de verdere thans onder Batavia ressorteerende regentsch. eene dergelijke regeling getroffen, welke ook Tjiasem en Pamanoekan omvatte (naar het schijnt voor 't eerst), met verdere bepaling dat alles wat boven den eisch werd geleverd, eveneens zou worden aangenomen. Bij R. 20 Sept. 1757 werden de leveringen der kleine regentschappen (Kedoengbadak, Djatinagara c. a., Tjileungsir) en die van Kampongbaroe en Tjikalong, alles tezamen 13 pikol, overgedragen op Tjiandjoer en P. moentjang, die in het vervolg elk 65 pikol zouden opbrengen; tevoren brachten deze respectievelijk 40 en 50 p. op; in plaats van elk pikol garen zouden eerstbedoelde regentsch. voortaan 50 Rd^{s}. per jaar betalen. Omtrent deze heffing geldt wat in § 1308 i. f. werd gezegd. Uit Nederland kwamen intusschen aansporingen om de cultuur uit te breiden (R. 21 Sept. 1759); dat de Regeer. hiertoe niet veel kans zag, blijkt uit de vermelding R. 15 Aug. 1760 dat zij den Gecomm. eene baal Soeratsch katoen had doen ter hand stellen „om onder den Inlander verdeelt te worden, ter preuve of er gaarn van gesponnen soude konnen werden". De contingenten werden (zij erkent het R. 4 Febr. 1763) nooit geheel voldaan en konden niet voldaan worden.

§ 1359 Echter werd eerst bij R. 3 Juli 1767 daarin verandering gebracht (zie § 1309) overeenkomstig de gemiddelde leveringen der laatste 14 jaren; de contingenten zouden voortaan bedragen: voor Tjiandjoer, Bandoeng en P. moentjang 35 pikol ieder, voor Soemedang 25, Krawang 15, Tjiasem, Pamanoekan, Pagaden en Tjiblagoeng elk 1 pikol, alle tezamen dus 149; Tanggeran werd vrijgesteld „wijl daar geen gaaren nog indigo valt"; aangaande de andere regentsch. verklaarde de Regeer. dat de nieuwe contingenten „het uitterste" bedroegen, dat „daarvan te krijgen" zou zijn; de boetebepaling bleef in wezen, doch werd hoogst zelden ten uitvoer gelegd. De monopoliebepalingen (hierboven § 1351) wijzen er op, dat de Comp. veel voordeel in den garenhandel zag. Nederburgh zegt dan ook (zie beneden § 1364) dat in 1793 en 1794 de Jacatrasche derde soort in Nederland ongeveer 135 Rd^{s}. Indisch geld het pikol, de vierde soort 127 Rd^{s}. deed, hetgeen bij inkoopsprijzen van 24 en 18 Rd^{s}. zeker eene fraaie winst opleverde.

§ 1360 De qualiteit was een twintigtal jaren vroeger vrij slecht; R. 31 Juli 1772 zegt althans dat zoowel het Javasche als het Jacatrasche garen in de laatste tien jaren zeer in deugd verminderd is. In 1778 beoogde men, de

cultuur speciaal in Djampang te bevorderen (Bijlage XXXVIII art. 6). Bij R. 14 April 1778 wordt, op eene aanbieding van den Gouverneur van Java's N. O.-Kust, besloten, aldaar 1.000 pikol kapas te doen inkoopen om tegen den kostprijs ($3^1/_2$ Rd. blijkens P. X, 349) aan die Bataviasche Regenten te worden uitgedeeld, welke hun contingent niet plegen op te brengen op het steeds herhaalde voorwendsel dat de katoenoogst mislukt is. Veel succes had dit niet (1), want ook dat jaar werd de eisch van garen niet voldaan; bij R. 31 Dec. 1778 werd tot eene herhaling van deze proef besloten, welke niet veel beter slaagde; het jaar daarna werd de volle eisch voldaan, doch of dit met eene voortzetting dier proefnemingen samenhangt, blijkt niet. In 1780 besloot de Regeer., nadat dit jaar 500 in plaats van 1.000 pikol van Java was gekomen, dezen inkoop van kapas aldaar te staken (De Jonge XI, 470). De cijfers der § 1361
leveringen in de eerstvolgende jaren zijn niet ongunstig, soms zelfs gunstig, zooals in 1781 en 1787 (zie den Staat hierachter). Bij R. 8 Mei 1778 had de Regeer. ook besloten, kapaspitten van Cormandel te ontbieden ter aanplanting zoowel op Java als in de Preanger, vooral echter in Grendeng; uit R. 10 Dec. 1778 bespeurt men dat dit besluit ten uitvoer is gelegd, en in het jaarverslag R. 31 Dec. 1778 leest men dat die pitten onder de Regenten zullen worden uitgedeeld, welke intusschen weder 1.000 pikol Javasche kapas tegen inkoopsprijs verzoeken; er werd destijds katoen geteeld vooral in het Tjiandjoersche, ook wat in Bandoeng, Soemedang, P. moentjang en Batoelajang. Het succes der pittenuitdeeling is mij niet bekend; het zal wel niet groot zijn geweest, daar R. 31 Dec. 1779 Craan en Radermacher, anders voorstanders van dergelijke proeven, in hun jaarrapport verklaren dat in de Regentsch. zeer weinig van de katoenteelt te verwachten is, omdat het gewas niet tegen de zware regens kan; zij weiden bovendien uit over de moeielijkheid der bewerking en de schrale belooning.

Omtrent de teelt van Cormandelsche kapas op Java's N. O.-Kust ver- § 1362
gelijke men De Jonge XI, 469. Hierboven, § 1316, zagen wij dat Tjiandjoer en Buitenzorg (vereenigd met Tjiblagoeng) in 1789 van de verplichte garenlevering werden ontheven. Omstreeks denzelfden tijd werden proeven genomen met de verzending van ruw katoen naar Nederland. De schrijver van het Onderzoek der gronden van het stelsel van den Heer Dirk van Hogendorp zegt daaromtrent (p. 78): „De prijzen van het West Indisch katoen zijn in gewoone tijden van 30 tot 40 st. het pond. Die van de Smirnasche tot 20 st.

(1) Hoe men in de Bataviasche Ommelanden deze wijze van garenlevering in verband trachtte te brengen met pogingen tot uitbreiding van het Christendom onder den Inlander, blijkt uit het zeer merkwaardige besluit van 30 Oct. 1778 (P. X, 328), waarbij nog te noteeren valt, dat de President van Curatoren en Scholarchen, die het voorstel daartoe deden, Radermacher was, en dat het Batav. Genootsch. een prijs uitloofde voor het telen van kapas (Verh. B. G. I, 2e dr. 8 e. v.). Op Tandjoeng West werd toenmaals inderdaad katoen geplant en gesponnen (Von Wurmb, 13e brief).

Het Oost Indisch katoen wordt gelijk gesteld met het tweede en derde soort van de Levant, zijnde kort en veelal onzuiver, en de prijs daarvan is ook over het generaal 20 à 25 p. Cent onder die van de Levant, zo als zulks bij de O. I. C. ondervonden is; hebbende het katoen, in 1790 tot een proef aangebragt, maar $8^1/_4$ en 9 stuivers per ℔ mogen gelden". De bewoordingen dezer mededeeling bewijzen, dat de proeven zich niet bepaalden tot het jaar 1790; uit R. 25 Aug. 1803, waarbij o. a. wordt besloten „van de leverantie van cappas (*uit de Preanger*) finaal af te zien" (afgescheiden van de opheffing der garenleveringen), zou men opmaken dat het ruwe product nog jaren later aan de Comp. geleverd werd; vergelijk echter hetgeen hier-
§ 1363 beneden volgt. Wat betreft de qualiteit, in het Antwoord van Dirk van Hogendorp op het Onderzoek p. 30 wordt tegen het geciteerde oordeel van den ongenoemden bestrijder ingebracht, dat het Javasche katoen „zo goed als eenige catoen in de waereld" moet zijn, aangezien het zich tot zulke goede garens laat verwerken. In Krawang groeide volgens Guitard (B. R. 15 Oct. 1790) de kapas „meest in het wild"; intusschen kwam, blijkens zijn in R. 31 Dec. 1790 geïnsereerd jaarrapport, het garen nog 't meest uit dat regentschap, „van waar hetzelve ook meest door de nabuurige regentschappen word afgehaald en met geld betaald, dog meerendeels tegen coffij geruild", omdat, wilde men het inkoopen tegen klinkende munt, de bemiddeling van den Regent noodig zou zijn, die dan te veel zou eischen. „Den Regent van Crawang zou echter met gemak vier Rd^s. voor ieder picol capas aan den Inlander kunnen geven en de bewerking daarvan voor zijne reekening moeten neemen, waardoor dezelve wat meerder zoude geanimeerd worden tot de aanplanting en inzaam van dat product", zegt Guitard, „dog niet tot een fijnder en beeter zoort van spinsel, wijl zulks niet schijnt te kunnen ingevoerd worden, aangezien de vrouwen van der jeugd af aan gewoon zijn grof garen te spinnen en het van haar niet te verlangen zoude zijn, van deeze haar reeds eigen geworden behandeling af te stappen, daar dog de Regenten of diegeene, die middelen genoeg bezitten om een fijn kleedje of stuk lijnwaat voor hun zelve te laten weeven, het garen van elders daartoe opkoopen". Overeenkomstig dit voorstel wordt bij evengenoemde Resol. betrekkelijk de Krawangsche garenindustrie besloten.

§ 1364 Dat uit Nederland herhaalde aandrang tot verbetering der qualiteit van de Indische garens werd geoefend, blijkt o. a. R. 14 Juni 1792, waar ook de „defecten in het haspelen der draden en het egaliseeren der strengen" worden vermeld. Nic. Engelhard rapporteerde echter alras, R. 27 Nov. 1792, dat de Regenten verklaarden geene kans te zien om de fijnere soorten te vervaardigen. Nederburgh (Consid. p. 137) erkent, dat prima qualiteit Jacatraasch garen (de curieuse namen, welke door de bevolking aan de verschillende sorteeringen werden gegeven, vindt men B. 50, 52) „niet word gesorteerd, waaruit men egter niet moet opmaken dat zulks niet even goed als op Japara

zoude kunnen geschieden. Volgens de prijscouranten van den verkoop bij de kamer Hoorn van den 2^{en} Dec. 1793 en van den 5^{en} Meij 1794 bij de kamer Amsterdam, is het catoene garen Jacatrasch L^{ra}. C verkogt tot 51$^{3}/_{4}$ à 52 st^{rs}. het pond en L^{ra}. D tot 49 st^{s}. het pond, en bij diezelfde prijscourant van 1793 is 't catoene garen Japarasch verkogt L^{ra}. AA tot 57$^{1}/_{2}$ st^{rs}. het pond en L^{ra}. A tot 52 st^{rs}., waaruit dierhalve blijkt, dat er van de Jacatrasche catoene garens so wel eene sorteering van L^{ra}. A als op Japara zoude kunnen gemaakt worden, wat de deugdzaamheid en fijnheid aangaat; dan, vermits zulks misschien aanleijding zoude kunnen geven tot instantiën van de Regenten tot verhoging van prijs, agte ik het 't best, zulks op de presenten voet te laten". Het was dus zijns inziens verkieselijk, de Regenten omtrent de inderdaad goede qualiteit hunner slecht betaalde garens te misleiden.

De specificatie der garenlevering over 1794 was aldus (ibid. p. 138): § 1365
Bandoeng 23 pikol, P. moentjang 35 (dus het volledige contingent), Batoelajang 2, Soemedang 30 (dus meer dan het contingent), Krawang ruim 5,. Tjiasem en Pamanoekan samen 5. Nederburgh voegt daaraan toe (p. 140): „Het catoene garen wordt meest door de mindere Hoofden van de districten in elk regentschap gecultiveerd en aan den Regent geleverd voor hunne onderhorigen, aan welken zij de prijs in reekening brengen en van het geld, dat zij voor de leverantie van koffij ontvangen, afhouden; dog als de quantiteit niet toereikende is, kopen zij het ontbrekende op in de Cheribonsche districten". Van eene door de bevolking gedreven cultuur was dus, ofschoon de cijfers der leveranties in verband met den eisch vrij hoog bleven, nagenoeg geen sprake; zelfs verklaren B. R. 1 Oct. 1802 de Hoofden van Bandoeng en Batoelajang „dat men soo ver hun geheugen strekte hier nooit catoene garens heeft geplant", en dat de Regent dit product in het Cheribonsche opkoopt en de kleine man hem daarvoor 2 Rd^{s}. per jaar betaalt; vergelijk daarmede B. 50, 52 e. v.; § 1332 e. v.; 1336. Dat „eene aanzienelijke hoeveelheid capas" uit de Cheribonsche Preangerlanden naar de Bataviasche kwam, verklaart ook N. Engelhard (Overzigt, p. 100); uit een stuk van Van Lawick's hand, dd. 23 Dec. 1808, blijkt dat uit het Soekapoerasche district Tjidamar ruwe kapas „zoo als dezelve uit de bast geplukt word" tegen den prijs van 4 Rd^{s}. 42 st. het pikol naar laatstgemelde regentsch. werd uitgevoerd.

Dit was dus na de intrekking der dwangcultuur; deze had hetzelfde § 1366
verloop, dat hierboven § 1321 e. v. geschetst werd met betrekking tot de indigoteelt. Daarbij valt te noteeren dat P. Engelhard nog in zijn R. 25 Aug. 1803 geïnsereerd rapport verklaart, verzekerd te zijn dat „binnen korte jaren" voldoende kapas in de streken, waar die groeien wil, zal zijn geplant om evenveel op te brengen als thans door al de regentschappen tezamen wordt geleverd. Ondanks de wisselvalligheid der cultuur waren volgens hem, als G.-G. en Raden „de gemeene man van de drukkende contingenten indigo en catoene garens gelieven te ontheffen," verscheiden Regenten bereid „goede deugdzaame capas

jaarlijks aan de Comp. te leveren", en wel die van Krawang 40 pikol, de Aria van Adiarsa 10, de Regent van Soemedang 40 en die van P. moentjang 50,
§ 1367 dus samen 140 pikol, tegen 8 st. het kati, dus bijna 17 Rd^{s}. het pikol. Siberg teekende hierbij echter aan, dat deze quantiteit te gering en de prijs te hoog zou zijn voor den handel op China, waarom van dit voorstel niets kwam en bij laatstgenoemde Resol. de garenlevering eenvoudig werd vervangen door het opbrengen van een equivalent van 100 Rd^{s}. per pikol; hetzelfde bedrag zou door de Comp. worden uitbetaald „voor de pikol katoene garens eerste soort, en voor de mindere soorten na evenredigheid", bij vrijwillige levering (1).
§ 1368 Ondanks de voor den leverancier hinderlijke regeling der betaling van het product (zie § 1322 i.f.) kwam in 1806 uit Krawang, Soemedang en P. moentjang nog ruim 5 pikol binnen (R. 10 Maart 1807); uit de bijlagen schijnt te volgen dat de prijs van het te innen equivalent werd afgetrokken, zoodat de Regenten voor hun garen geen contanten ontvingen en dus geen belang meer bij de cultuur hadden. Men hoort dan ook niet meer van leveringen. Omtrent de geschiedenis van het equivalent vergelijke men § 1340. De Commissie Thalman c. s. noteert in haar rapport van 29 Jan. 1808 dat de Regent van Krawang behalve het equivalent van 30 st. per gezin, zich door elken boemi één, en door elken menoempang $^1/_2$ kati garen deed leveren; ook in 1812 hoort men nog van kapasteelt in de tjoetak Tjinoesa (B. 50, 40), die vroeger aan Krawang had behoord. Omtrent de periode Daendels zie § 2634. Wanneer Van Polanen (Brieven p. 115) uitweidt over Daendels' afschaffing der gedwongen garenleveringen en vervanging „door eene gedwongene leverantie van capas", dan bedoelt hij het besluit van 29 Mei 1808, dat echter alleen op Java's N.O.-Kust betrekking heeft; ook P. XIV, 772 wordt deze beperking niet aangeduid, wel echter in de Bijlagen bij Daendels' Staat, Organ. St. Java's N.O.-Kust no. 18.
§ 1369 Betreffende de katoenteelt in de Preanger na de afschaffing der gedwongen garenleveringen deelt Van Motman in zijn rapport van 15 Juni 1809 mede, dat deze weinig te beduiden heeft en nog het meest voorkomt in Tjiandjoer en Djampang, waar de bodem „niet zeer geschikt" is voor de rijstcultuur; kapas wordt van hier naar de andere regentsch. uitgevoerd tegen rijst, zwarte suiker enz; ook het zuiden van P. moentjang levert kapas. Raffles (Hist. of Java, 2e dr. I, 148) zegt: „In the Sunda districts the principal supply is received from the east and west Jampang". De Wilde (o. l. pag. 95):

(1) De prijzen der mindere soorten, de eenige die praktisch in aanmerking kwamen, blijken R. 21 Juni 1804, waar gezegd wordt dat thans door de Comp. in Cheribon wordt betaald 100, 73, 56, 44 en 19 Rd^{s}. het pikol; de prijsverhooging was dus niet zoo groot als zij wel lijkt. Bij verkoop aan vreemde handelaren kon de Regeer. blijkens R. 1 Maart 1804 bedingen 50 tot 40 stuiver het pond, dus 130 à 105 Rd^{s}. per pikol. Den 23 Maart 1804 werd die prijs 25 % verhoogd, te betalen half in contant, half in papier, hetgeen dus (zie § 1206 e. v.) vermoedelijk geen feitelijke prijsverhooging is geweest.

„Vele districten, en wel voornamelijk die om de Zuid of langs het Zuider zeestrand gelegen, zijn zeer geschikt voor de kapas of het katoen. Aldaar wordt veel en goede kapas, van eene ordinaire Javaansche soort, geteeld; dan, het is bewezen, dat de betere soorten katoen, bij de Inlanders onder den naam van Kapas morie (1) bekend, gelijk die van Mauritius, Bourbon, Bengalen enz., welke eerder voor de Europesche markten geschikt zijn, aldaar ook welig tieren zouden". Dezelfde noemt p. 145 kapas en padi de „hoofd- § 1370
producten" van het land Soekaboemi (2), evenals W. F. Hoogeveen in 1858 (T. B. G. VII, 523) omtrent het district Djampang Tengah verklaart: „De katoenteelt, welke daar onder gunstige omstandigheden op vrij uitgebreide schaal plaats vindt, is voor de bevolking dier streek de voornaamste bron van welvaart". Omstreeks 1850 (Dr. W. R. Tromp de Haas in Teysmannia, XIV p 548; dit opstel behandelt uitvoerig de geschiedenis der katoenteelt in N.-I. sedert 1833) schrijft de Resident der Preanger-Reg. dat in Djampang wordt geteeld inheemsch katoen (kapas temen, d. i. echte kapas, Coolsma) en k. Palembang; k. moeri „slechts hier en daar op de erven"; uit 2 pikol ongezuiverd katoen maakt de Inl. hoogstens $^1/_2$ pikol gezuiverd; het ongezuiverde doet in loco minstens 10 duiten per kati; het gezuiverde is dus ter plaatse „nagenoeg even duur als in Nederland". Koorders (Bijdr. 1869 p. 385) zegt dat in zijn tijd „kapas hier en daar, hoewel op zeer kleine schaal, hoogstens drie pikol één man", verbouwd werd. Heden ten dage komt kapasteelt niet veel in de Preanger voor (Coolsma p. 12 en 115); zelfs waar de vrouwen nog sarongs weven, gebruiken zij geïmporteerd garen (Teysmannia III, 5).

Druk der verplichte levering. De klachten over den druk der indigo- § 1371
cultuur (§ 1328 e. v.) omvatten veelal tevens de garenleveringen. Craan en Radermacher wijzen in hun rapport R. 31 Dec. 1779 er op, dat de levering van garen vooral daarom zoo zwaar drukt, omdat „agt (3), soo niet negen picols capas (welke, na mate dat ze zuiver is, maar één picol garen geeft) na de lage Javase prijs van $31^1/_2$ Rds. 28 dan wel $31^1/_2$ Rds. kosten en dat 10 Javaanen 5 maanden (*sic*) nodig hebben om deselve te suiveren en te spinnen, daar (= *terwijl*) de Compe. slegts 18 Rds. betaald voor de 4e soort

(1) Crawfurd, History I, 440 spreekt van „a superior variety" van katoen op Java, „introduced of late years, as may be discovered from the words *Mori* or Moorish, *Holanda* Dutch, and *Angres* or English applied to it". Junghuhn (Java I, 229) vermeldt de teelt van „kapas mori, gossypium micranthum, Cav."; Rigg zegt dat dit is „moorish cotton, the best sort of cotton for weaving"; Coolsma vertaalt *mori* met: fijn; Jansz met: Europeesch wit lijnwaad; in de Encycl. van N.-I. s. v. *katoen* wordt het onderscheiden van de eveneens beesterachtige kapas kosta, d. i. de van de kust van Cormandel ingevoerde. Eekhout (West-Java p. 10) noemt „kapas moorie" den overjarigen katoenheester, in tegenstelling tot de eenjarige kapas badak of tembaga, welke laatste de bevolking ten eigen nutte aanplant.

(2) De administrateur van dat land schrijft echter 1 Aug. 1821 dat het per jaar slechts 25 pikol kapas oplevert, en dit nog wel voor eigen gebruik der bevolking.

(3) Evenzoo Umbgrove in T. N. I. 1879, II, 177: in Limbangan komt van 8 kati kapas maar één kati garen.

of Litt[a]. D, waarin de jaarlijksche leverantie voor ruim $^2/_3$ participeerd (*d. i.*
§ 1372 *tot welke soort $^2/_3$ der leverantie behoort*)". Overweegt men, dat hier gedoeld wordt op den in § 1360 vermelden maatregel, genomen om den last der bevolking te verlichten, dan blijkt hoe zwaar de levering drukte, wanneer de kapas niet tegen kostprijs van de Comp. overgenomen doch op eigen bodem geteeld werd of van elders werd ingekocht, zooals D. 28 Mei 1740 omtrent Djatinagara, Tjileungsir en Tjipamingkis wordt gemeld, D. 28 Juni 1740 omtrent de drie oostelijke regentschappen. P. Engelhard zegt R. 25 Aug. 1803: „Catoene garens spinnen het campongsvolk meest zelf van capas, die degeene, wier land tot die culture ongeschikt is, in de andere Bataviase of Cheribonsche Regentsch. met de pitten er in voor 2 à $2^1/_2$ stuivers 't catje inkopen (2), 't welk, schoongemaakt zooals de capas behoort te zijn eer men ze spinnen kan, $^9/_{10}$ verliest en dus een catje zuiver wel op 20 à 25 stuivers (*het*
§ 1373 *pikol derhalve op $41^2/_3$ à $52^1/_2$ Rd[s].*) te staan komt". Van Lawick verklaart in een rapport van 23 Dec. 1808: „De herhaalde proeven, die ik omtrent het zuiveren van de capas van dies pitten heb genomen, overtuigen mij, dat de capas $^2/_3$ verliest aan pitten". Hij verzekert dat in Soekapoera de bevolking liever hare kapas ongezuiverd gratis zou willen leveren dan gezuiverd tegen betaling „om reeden zijlieden dit ongewoon zijn . . . . . , zo uithoofde van gebrek aan het daartoe benodigde gereedschap als wijl zij steeds ambulant zijn". Hetzelfde zal zeker ook gegolden hebben voor verschillende streken der Bataviasche Regentsch. Van Lawick schrijft 20 Juni 1809 aan Daendels, dat de bevolking der Cherib. Preanger er naar „haakt" om de kapaslevering te zien vervangen door eene belasting van 2 Rd[s]. per huisgezin. Van Polanen (u. s.) verklaart dat de arbeid, vereischt tot het vervaardigen van één pikol gezuiverde kapas, zoo groot is, dat de door Daendels daarvoor vastgestelde prijs van $3^2/_3$ Rd[s]. kon worden gelijkgesteld met nietbetaling. De Prefect van Cherib. schrijft 30 Nov. 1808 dat de bevolking aldaar onder elkaar minstens 16 Rd[s]. per pikol vraagt.

Hierboven (§ 1335) werd aangetoond, dat de kleine man voor zijn geleverd garen van zijne Hoofden veelal evenmin betaling genoot als voor indigo. Reeds in 1700 vinden wij daarvan een voorbeeld (B. 17, 15). Volgens het rapport van Coyett en Van Imhoff, geïnsereerd in R. 26 Aug. 1735, beschouwden de Regenten de garenlevering aan de Comp. als eene „contributie" (2), daar de prijs lang niet voldoende was. Omtrent Krawang bericht

(1) Dus $4^1/_6$ à $.5^5/_{24}$ Rd[s]. het pikol. Wellicht is dit overdreven: de Statistieke Beschrijv. van 1822 noemt als den gewonen prijs der ongezuiverde kapas 6,20 gulden per pikol.

(2) Bij de vaagheid der officieele terminologie van destijds is niet met zekerheid te zeggen of hiermede eene *onbetaalde* levering wordt bedoeld; waarschijnlijk is dat wel het geval. D. 1625 p. 182 vordert de Mataram van zijne onderdanen „een *contributie* van gelt". D. 1628 p. 352 heet het Chineesche hoofdgeld te Batavia „*contribuijtie*". D. 1634 p. 295 brengt Makassar den Vorst van Boeton „onder *contrijbutie* off vassalage". Aan het hoofd der dorpenlijst van 1686 wordt de jaarlijksche geldopbrengst der Regentschappen met dit woord aangeduid. B. 29,

Guitard B. R. 15 Oct. 1790 nog in het bizonder, dat het aldaar „eene van oudsher ingeslopene costume" is, dat de bevolking voor haar garen „van den Regent geene betaling erlangt", waarop de Regeer. hem „qualificeert die costume af te schaffen", hetgeen, zooals wij in § 1368 zagen, niets hielp.

Katoenteelt en bereiding. Rumphius (Herb. Amb. IV, 34) zegt aangaan- § 1374
de den katoenheester: „Op Java en Balij, als de struik eens gedragen heeft, snijt men de bovenste takken af, hoopt wat nieuwe aarde rontom de wortel, zo schiet hij in 't tweede jaar stelen en draagt nog eens vrugten". Dat katoen al zeer vroeg op tipars tusschen de padi werd geplant, bleek in § 628. Mossel zegt in § 1357 dat het in 't Jacatrasche „alleen tusschen de padij gezaaijt" werd. Hooijman (Verh. B. G. II, 2e. dr. p. 252) vermeldt dat de „Kapas Goenong of Java . . . . . teffens gezaaid wordt met de padie en kort na het snijden derzelve ingezamelt, wanneer ze, uit gebrek van verder toezigt, verdort. Hiervan spint men het garen, hetwelk aan de Ed. Maatschappij geleverd wordt". Wanneer Mossel's aanduiding nauwkeurig is, dan volgt daaruit dat in zijn tijd de kapas costa (wij zagen in § 628 noot dat reeds omstreeks 1670 vreemde soorten waren ingevoerd) niet meer verplant werd, althans niet in het Jacatrasche, daar deze soort volgens Hooijman „te schaduwrijk is om tusschen de padie te kunnen staan en een veld alleen begeert", hetgeen de reden was waarom ze ook omstreeks 1780 „alhier weinig" gevonden werd. De in- § 1375
structie voor de koffiecultuur van 1789 (Bijlage XL art. 16) staat tusschenplanting van kapas in koffietuinen toe. Pieter Engelhard's journaal van zijne inspectiereis in 1802 geeft een bericht omtrent kapasteelt in het Soekapoerasche: „Dit product wordt door de Inlanders geplant op de tipars, gagas en sauwas (1), dog op de laaste niet als bij gebrek aan de andere, alwaar sij tegelijk met de padij vier à vijf pitten van de capas in de grond steeken (2); de padij gesneeden zijnde, wordt de capas vervolgens successive ingeoogst; de eerste rijpe knoppen hebben gemeenlijk de fijnste wol, bij de Inlanders *capas polokkan* (*waarschijnlijk van paloek, volgens Coolsma: beste, schoonste; maloek: uitkiezen*) genaamd; van deese weeven sij fijne kleedjes voor de Regenten en verdere aanzienelijke persoonen; de tweede, derde en vierde oogst heet *capas boeloe kellek* (*woordelijk: kapas als okselhaar*), waarvan de catoengaarens, die aan d'E. Comp. in voldoening van het verpligte contingent geleeverd worden". Raffles (Hist. of Java 1830, I, 148) noemt als de beste § 1376

30 zijn „*contributiën*" de opbrengsten, naar het schijnt in geld, van de Tjiandjoersche bevolking aan de Hoofden; B. 31, 52 de poepoendoetans; ib. 33, 11 de door de Europ. boeren aan de Comp. betaalde pacht. In § 1592 wordt met dit woord de tienden-opbrengst aan de Comp in de Ommel. aangeduid; elders (§ 305; 338; 1324; 2026; 2058; 2095) opbrengsten aan de Hoofden. Nergens worden derhalve de cultuuropbrengsten daaronder verstaan.

(1) Zie § 628. Van Gorkom (o. l. II, 506) acht tipars geschikter dan sawahs.

(2) Ook Teysmann (zie beneden) vermeldt deze plantwijze als voorkomend in de Preanger en Banjoemas en als nadeelig voor de teelt van katoen, waarvoor het einde van den regentijd de beste planttijd is.

gronden „the declivities of the hills in which the mountain rice is raised", doch voegt er aan toe dat de kapas djawa „is generally planted on the sawahs after the reaping of the rice crop, and yields the cotton in less than three months". De Statist. Beschrijv. der Preanger van 1822 verzekert, dat de beste grond is eene „zandige zwarte plantenaarde, voornamelijk laag zeestrand, gelijk in Japara, Joana, Samarang, Tegal en Pekalongan voorkomt" (1); de teelt vereischt veel zorg; „aan zeestrand plant de Inl. de kapas gewoonlijk in de sawahvelden", namelijk als tweede gewas, nadat de padi is gesneden en daarna de velden gedroogd; in het binnenland is echter de sawahbodem te vochtig; „met einde September of begin October worden de korrels $1^1/_2$ à 2 voeten van elkander in de aarde gelegd (2); de plantjes moeten ter bescherming voor hevige winden aan stokjes vastgebonden en de tuin gedurig van alle onkruid gezuiverd worden . . . . .; is de moesson al te regenachtig, zoo verrot de wortel (3); valt er niet genoeg regen dan droogt de plant uit";

§ 1377 er is veel vaker misgewas (4) dan een goed jaar. Men vergelijke verder C. S. W. van Hogendorp (Beschouwing p. 223 e. v.) en vooral Teysmann in het Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. in N.-Indië, 1862, p. 322 e. v., die o. a. meedeelt dat kapas djawa per bahoe hoogstens 10 pikol (5) ongezuiverd katoen van goede qualiteit kan opleveren. Uit Van Gorkom (o. l. II, 502) noteer ik: „De katoenteelt is in hooge mate afhankelijk van de weersgesteldheid, en deze is op Java vrij onzeker"; elders (Supplement p. 229): „De wisselvalligheid van den oogst maakt de katoenteelt weinig aanlokkelijk". Op die onzekerheid wijst vooral ook de Directeur van 's Lands Plantentuin (rapport, Bat. 1904) evenals op de nadeelen van insecten en op de kans dat de beste soorten weinig winst opleveren, gegeven de mogelijkheid eener minimale opbrengst. Tromp de Haas schrijft (u. s. pag. 547): „De kardinale hinderpalen voor de invoering en uitbreiding dezer cultuur waren: *a.* de grondgesteldheid; *b.* het klimaat".

§ 1378 Wat de soorten betreft, Hooijman (u. s. pag. 251) noemt als de beste

(1) Evenals Teysmann „de heetste klimaten en lage landen" voor kapas djawa de beste acht. Daarentegen Tromp de Haas l. l. pag. 520: Katoen „wordt met meer of minder succes op bijna alle soorten van grond verbouwd". Van Setten l. l. pag. 21: „Een bergklimaat . . . . . is voor de teelt van katoen per se ongeschikt"; de beste gronden zijn „humusrijke kleigronden".

(2) Het rapport van den Resident der Preanger 1859 bij Tromp de Haas u. s pag. 551 zegt dat kapas „wordt als 2e gewas verbouwd, gelijktijdig met de padi gaga of tipar, doch niet als 2e gewas op sawahs . . . . .; er wordt in alle jaargetijden geplant, doch zelden op het meest gunstige tijdstip, te weten April — Mei . . . . .; wordt de katoen tegelijk met de padi uitgezaaid, dan . . . . . wordt het katoenzaad onder de padi vermengd". Eekhout (West-Java p. 51) verzekert dat voor de overjarige katoenplant (speciaal uit het Egyptische zaad dat hij gebruikte) een afstand van 6 op 6 Rijnl. voeten de beste is.

(3) Tromp de Haas p. 518: „heftige regenbuien zijn voor de katoen verderfelijk".

(4) De Resident der Preanger schrijft in 1859 veel misgewas toe aan het zaaien in den regentijd. Van Setten (l. l. pag. 20) houdt echter vol: „Het allerbeste klimaat voor katoen is: voldoende, zelfs tamelijk veel regen in den zaaitijd" enz.

(5) De Resident der Preanger in 1859: de gemiddelde opbrengst is 4 pikol per bahoe.

de kapas Hollanda (1) en kapas costa (d. i. van *de* kust, zie B. 24, 6, 7), die vermoedelijk beide door de Comp. zijn ingevoerd, doch welker aanplanting onder den Inl. nooit heeft opgenomen, omdat (Teysmann u. s. pag. 345) de cultuur hem slecht bekend is en de heester niet zoo spoedig vrucht draagt als de kapas djawa (2). Het besluit van 10 Mei 1809 (P. XV, 702) gewaagt van de mislukking der vroeger herhaaldelijk beproefde cultuur van „Bombaijsche en Bengaalsche kappas" op Java's N. O.-Kust. Du Bus had in 1827 veel vertrouwen in de teelt van het Bourbonkatoen (zie zijn rapport bij Steyn Parvé, Het koloniaal monopoliestelsel nader toegelicht p. 98); de proeven met deze en andere soorten mislukten echter (ofschoon „de plant zeer weelderig groeide") tengevolge van „den hardnekkigen oorlog, dien een inheemsch insect aan de vrucht verklaarde" (Van Soest II, 241).

§ 1379 Omtrent de bewerking herinner ik aan de woorden van C. S. W. van Hogendorp (u. s. pag. 225) dat van de „Javaansche kapas de korrels in het katoen verstrooid en als vastgelijmd zijn", terwijl „de zuivering alleen met de handen verrigt wordt". Waarschijnlijk wordt hier, evenals in het algemeen in zijn boek, speciaal gedoeld op de Preanger omstreeks 1820, want daarmee was hij nog 't best bekend. Thunberg (o. l. II, 388) vermeldt omstreeks 1780 dat de zuivering der kapas in de Ommel. geschiedde door haar te leggen „sur une toile fortement tendue", waarop zij met stokken wordt geslagen „jusqu' à ce que la séparation soit bien faite (3)." Hooijman (l. l. pag. 253) geeft eene beschrijving van het spinnen in de Ommel. „Dit werk gaat zoo elendig traag voort, dat men met alle vlijt in een geheele maand naauwlijks een pond, maar middelmatig fijn, vervaardigen kan". Het molentje, dat voor § 1380 de verwijdering der pitten gebruikt wordt (bestaande uit twee houten cylindertjes, die in tegengestelde richting om hunne as draaien en waartusschen het katoen wordt gebracht), vindt men beschreven en afgebeeld in Tijdschr. voor Nijverh. XI, 205; 280, waar F. G. van Delden eene uitvoerige beschrijving der gansche bewerking geeft; met dit werktuig krijgt men $3^1/_2$ kati hoogstens (4) per dag. Over de verwerking tot garen zie ook De Bie, Landbouw der inl. bevolking II, 49; deze noemt het molentje *panghinesan* Soend. (Rigg en Coolsma: *hindesan*); op de bewerking hiermee volgt het uitpluizen en spinnen. Winter (Bijdr. 1902 p. 50) vermeldt de bewerking in de Vorstenlanden.

---

(1) Volgens Van Setten (o. l. pag. 8) zou de „kapas Blanda", die in Demak voorkomt, afkomstig zijn „van de in 1856 ingevoerde New-Orleans katoen".

(2) Tromp de Haas schrijft p. 520 dat de cultuur van katoen „als meerjarige plant" is „weinig loonend, aangezien de tweede en volgende oogsten zoowel kwalitatief als kwantitatief achteruitgaan".

(3) Dit zal wel niet juist, althans niet volledig zijn; het slaan behoort *na* het zuiveren te komen, zooals men bij Olivier, Land- en Zeetogten I, 224 beschreven vindt.

(4) Teysmann u. s. pag. 342: „niet veel meer dan een pond daags"; zoo ook Crawfurd; Raffles Hist. of Java 1817, I, 167: een half kati; evenzoo Olivier. Voor verschillende katoensoorten is de capaciteit van dit molentje verschillend.

§ 1381 *Pepercultuur.* Wat het monopolie aangaat zie § 623 en P. V, 330, 6; 485; VI, 493 (anno 1753: alle uitvoer uit Batavia is verboden, tenzij gekocht van de Comp.); VIII, 263 *a*; 266 *a*; 611 *a*; IX, 156, 11 e. v.; X, 317; 545; 561 *a*; 568 *a*. Men zou zeggen dat de binnenlandsche handel op het eiland door deze bepalingen niet werd verboden; Van Imhoff nam echter in 1747 (P. V, 485) maatregelen om te zorgen dat de Jacatrasche peper bij het afbrengen niet zou vallen „in verkeerde handen".

Over de pepercultuur vóór 1706 zie § 622 e. v. Volgens de Afg. patr. miss. dd. 25 Nov. 1708 (De Jonge VIII, 152) was dat jaar uit „Chirebon en de Priangse landen" o. a 1.341 pikol peper gekomen; in 1709 en 1710 bedroeg dit respectievelijk 1.002 en 461 (Afg. p. m. 30 Nov. 1709; 29 Nov. 1710); in 1715 daalde dit cijfer reeds tot 290 pikol (Afg. p. m. 28 Nov. 1715). Volgens Jongbloet's memorie van 1714 kwam de Soemedangsche peper van Dermawangi, de P. moentjangsche uit Galonggang, en had Soekapoera tijdens Resident Meur (1698—1701) „bij de 3.000 pikols" per jaar geleverd; men had hier later de tuinen verwaarloosd, waardoor sedert 1706 zelden meer dan 6 à 700 pikol was geleverd; in „Mandala en andere van hare doekoes (*doekoch, Coolsma: gehucht*) langs de zuijtstranden, die meest alle van bequaem lant tot den peperteelt voorzien zijn", kon de aanplant uitgebreid worden; die van Imbanagara kwam van Pasirpandjang, de Kawasensche van Warin-
§ 1382 gie d. i. Tjaringin. Uit R. 18 Sept. 1716 blijkt, dat de Resid. van Cherib. had geschreven, dat er aldaar en in de Preanger wel peper te „bemachtigen" zou zijn, wanneer de aanplant maar met zorg geschiedde; waarop de Regeer. antwoordt, dat zij wel eene jaarlijksche levering wenscht te ontvangen, doch dat de prijs „niet merkelijk gaan mag boven de 3 Rd^{s}. 't picol"; vergelijk dienaangaande § 625; 626; 655. In 1707, toen te Cheribon 13 gulden 12 st. per pikol werd betaald, was zij reeds de goedkoopste van alle peper welke de Comp. ontving; op Malabar betaalde men niet minder dan 21 gld. 15 st. per pikol, waarbij dan nog de transportkosten naar Batavia kwamen (De Jonge VIII, 141). De lage prijs van 1716 schijnt de teelt zoozeer te hebben gedrukt, dat zij nagenoeg teniet ging; men verneemt althans geruimen tijd niet meer daarvan. Een tiental jaren later was peper vrij schaarsch geworden, ook in de Lampongs en het Palembangsche, zoodat bij R. 5 Nov. 1726 besloten werd, weder relaties met Bandjarmasin aan te knoopen; kort hierna, D. 23 April 1728, bespeurt men uit een schrijven van den Resid. te Cherib. dat in de Preanger o. a. een aanplant was geschied van „13.770 stux staarten 17.390 swarte peper".

§ 1383 Bij het contract van 8 Nov. 1733 met den Soesoehoenan (De Jonge IX, 237 art. 5) werd o. a. bepaald dat diens onderdanen zouden worden geanimeerd tot de pepercultuur, terwijl dan de Comp. het product zou aannemen tegen 5 Rd^{s}. per pikol; en daar XVII^{en} bleven aandringen op grootere peperleveringen, werd bij R. 17 Dec. 1734 besloten, aan de Regenten 1.300 Rd^{s}.

voor te schieten tot inkoop van 1.240.000 stekken en verdere onkosten. Dit zoowel als de uitdrukking in R. 14 Dec. 1734, dat men veel van den Gecomm. F. de Roy verwacht „in de ondernomene peperculture", bewijst dat die eigenlijk niet meer bestond. Het rapport van Coyett en Van Imhoff, geïnsereerd in R. 26 Aug. 1735 en overgenomen bij De Jonge VIII, 253 e. v. (zie § 842 e. v.), omvat behalve de koffie- ook de peperteelt. In Europa, heet § 1384
het daarin, is peper thans zeer gewild, terwijl Palembang en Bantam niet meer zooveel leveren als vroeger. Door de voorgenomen uitroeiing van de helft der koffieboomen zullen vele tuinen openkomen voor peperaanplant, waarmee in de onder Batavia ressorteerende Preangerlanden zal worden aangevangen, aangezien men aldaar „om de nabijheijd" zekerder is van eene „getrouwe leverantie der producten" dan in de Cherib. Regentsch., en de Inlander geen afkeer van de cultuur heeft, zoodat alleen „gedurig toezigt" noodig is; wel heet het dat door de zorg van den G.-G. van Cloon, die in Maart overleden was, bovenvermelde 1.240.000 stekken geplant zijn, maar rapporteurs vinden die opgave „seer vitieus en erroneus" en oordeelen dat door de onkunde der planters veel bedorven is; zij stellen voor, den prijs der te leveren peper „voor altijd" vast te stellen op 5 Rds. per pikol en gedurende 5 jaren eene premie van 100 Rds. uit te keeren voor elke 100 pikol, geleverd door eenige negorij in de Jac. en Preangerbovenlanden. Deze voorstellen worden onveranderd goedgekeurd; dat het betrekkelijke besluit „solemneel en kragtig" ter kennis van de Regenten werd gebracht, welke (blijkens evengenoemde Resol.) destijds te Bat. aanwezig waren, deelt Van Imhoff mede (B. 31, 53).

Heeren XVIIcn bleven bij hun brief van 12 Sept. 1736 aandringen § 1385
op de cultuur, doch dat hieraan dadelijk gevolg werd gegeven, blijkt niet. Toch vernemt men R. 10 Oct. 1738 dat door den burger Carel Sleem (denkelijk een zoon van Simoa Rodrigo, wde. van Samuel J. Sleem, welke bij erfbrief dd. 15 Febr. 1697 een stuk land kreeg in de buurt van Tandjoeng West) 335 pond peper is geleverd, hetwelk, ofschoon de qualiteit niet extra is, tegen den bepaalden prijs wordt aangenomen. Kort daarna, R. 13 Maart 1739, wordt eene premie van 100 Rds. uitgeloofd voor dengene, die de eerste 100 pikols van eigen land levert. R. 5 Dec. 1738 wordt andermaal, in verband met de koffie-extirpatie, tot de bevordering der pepercultuur besloten. R. 9 Dec. 1738 leest men, dat de Regent van Kampongbaroe veel lust heeft om de teelt aan te vangen, mits hem genoeg stekken worden verschaft, waarom het besluit wordt genomen, die uit Bantam en van de nieuwe vestiging te Toelangbawang in de Lampongs te ontbieden.

D. 10 April 1739 blijkt het vertrek van drie verschillende Commissies, § 1386
eene naar Bandoeng, P. moentjang en Soemedang, eene naar de Jac. Bovenlanden en Regentsch., eene naar Pamanoekan en Tjiasem (van Krawang, Kampongbaroe en Tanggeran wordt niet gesproken) om de cultures te inspecteeren. Hunne rapporten zijn geïnsereerd D. 1 Juli en 25 Aug. 1739.

Daaruit blijkt, dat aan het Hoofd van Kalapanoenggal pas onlangs door den Gecomm. gelast was, peper te planten; dat „in de florissante districten Tsjandjour en Jampang tot verwondering de peperboomen in een considerable quantiteijt seer weeldrig groeijende (*waren bevonden*), waeronder een aensienelijk getal seer fraaij met vrugten behangen". Uit de zeer uitvoerige, aan die rapporten toegevoegde, dorpsgewijs opgemaakte tabellen moet blijken dat in Tjiandjoer 130.625 peperplanten waren, in Djampang 73.651, Tjiblagoeng 4.546, Tjikalong 814, Tjipamingkis 306, Kalapanoenggal 2.787, Tjileungsir 11.095, Djatinagara 8.695; in Tjiasem, waar verkeerd geplant was en de peper slecht stond, 4.283, in Pamanoekan 6.138, in Bandoeng 74.248, in
§ 1387 P. moentjang 92.119 en in Soemedang 44.156. De Regeering, deze rapporten bij R. 22 Sept. 1739 resumeerende, verklaart het slagen der cultuur voor „redelijk goed" en bevindt bij optelling dat er aan peperplanten thans 20.487 vruchtdragende, 114.664 „halfwassen" en 324.109 „jonge spruijtjes" in den grond staan. Den 26 Febr. 1740 besluit zij andermaal tot uitzending van drie dergelijke Commissies, elke bestaande uit twee Europeanen, welke o. a. een afschrift zullen medekrijgen van de rapporten van het vorige jaar. Deze gecommitteerden vertrekken D. 19, 25 en 26 Maart 1740 en keeren terug D. 28 Mei, 21 en 28 Juni, waar hunne rapporten geïnsereerd staan. Wat de Jacatrasche landen betreft, berichten zij dat er thans 116.719 planten minder zijn dan het vorige jaar; in Tjiandjoer stonden er nog 61.155, waarvan op de hoofdplaats 19.758; in Djampang 34.428, zoodat in dit regentschap al meer dan de helft verdwenen was; een paar kleine regentschappen vertoonden echter vooruitgang; in Tjiasem zijn 4.815, in Pamanoekan 18.589, in P. moentjang 107.316, in Bandoeng 88.787, in Soemedang 80.243; vooral dit laatste regentschap was derhalve zeer vooruitgegaan. De Regeer., bij R. 8 Juli 1740 resumeerende dat er thans 26.718 vruchtdragende, 166.518 middelsoort en 222.314 jonge peperplanten in de Batav. Regentsch. aanwezig zijn, besluit tevens om genoemde rapporten niet te doen beëedigen, hetgeen zeer verstandig mag heeten.

§ 1388 Nu breken de Chineesche onlusten uit, waardoor men eenige jaren niet meer van de cultuur verneemt; intusschen ziet men bij De Jonge X, 55 dat èn van Malabar èn van Palembang èn van Bantam (de voornaamste leveranciers) destijds veel minder peper kwam dan vroeger, terwijl de prijzen in Europa stijgende waren. De kwijning der cultuur was een der redenen waar-
§ 1389 om Van Imhoff in Aug. 1744 naar de Bovenl. ging (zie § 1657). Hij bevond dat in Tjiandjoer de peper „weeldrig genoeg groeide om er iets goeds van te verwagten"; om de cultuur te bevorderen beloofde hij (B. 31, 28) dat, naar mate meer peper geleverd werd, ook de koffielevering zou mogen toenemen, waarop de Regent zeer gesteld was; hij gaf eindelijk, daar heel Tjiandjoer maar 20 pikols leverde en in sommige districten nog gansch geen peper geproduceerd werd, op straffe van ontslag order, dat ieder Oemboel per jaar

1.000 en ieder „Mandoor" (denkelijk: dorpshoofd) 500 stekken zou aanplanten. Blijkens onze tabellen der geleverde producten ging de pepercultuur tijdens Van Imhoff nog al vooruit, waarmee ook de scherpe bepalingen zullen samenhangen, welke op het smokkelen van in het Jacatrasche geteelde peper werden vastgesteld, samen met die op de koffiesmokkelarij, P. V, 485. Hieraan was het plakkaat van 21 Maart 1746 (P. V, 327 e. v.) voorafgegaan, dat den handel in peper tot strenger monopolie maakte; dit laatste is gehandhaafd bij de Statuten van Batavia P. IX, 156, 11 e. v. In Van Imhoff's laatste bestuursjaar bedroeg de levering echter nog niet meer dan 810 pikol.

In verband met het stellige bevel van XVII^en^ om niet meer dan 4 § 1390
Millioen pond koffie naar Nederl. te zenden, werd, toen Mossel was opgetreden, bij R. 10 Juni 1751 bepaald, dat in 1752 uit de Regentschappen geene koffie zou worden geaccepteerd, wanneer niet bij elke 100 pikol 5 pikol peper was gevoegd, welk percentage in 1754 tot 10 p. zou worden verhoogd en daarna geleidelijk zou worden vermeerderd. Uit Mossel's Aanm. (p. 187) ziet men, dat destijds 6 Rd^s^. per pikol werd betaald, doch tevens (p. 205) dat peper op particuliere landen nagenoeg niet geteeld werd „zoowel omdat (*zij*) in de benedenlanden niet aard, als dat daar niet vrij zoude konnen blijven voor sluijkhandelaars", eene misschien wat gezochte motiveering, omdat volgens Chastelein peper zeer wel in de Ommelanden groeien wilde (zie § 624), en de sluikhandel der particuliere landen anders (bijvb. waar het koffie gold) weinig in aanmerking werd genomen. Eerder mag men onderstellen òf dat, evenals in Chastelein's tijd, de Comp. particuliere peperteelt nog steeds met leede oogen zag, òf dat 6 Rd^s^. per pikol te weinig was. Mossel was echter § 1391
zeer doordrongen van het belang dier cultuur: in zijne „Bedenkingen over den staat der Comp." dd. 28 Nov. 1752 schreef hij: „Batavias verbeetering is gereedst en best te vinden in de aanplanting van peper, en in weinig jaren kan men op $^1/_2$ Millioen ponden (*dus 4.000 pikol*) staat maken, zo er de hand niet van afgetrokken werd en de ruste duursaam blijft". Bij R. 4 Febr. 1752 werd zijne bij de Aanmerk. (p. 190) voorgestelde regeling der contingenten van de Jacatrasche gewesten aangenomen, en aldus het totaal bedrag der door die landen te leveren peper vastgesteld op 2.500 pikol, waarvan 1.600 voor het regentschap Tjiandjoer kwam; de volle contingenten zouden echter eerst over 7 jaar geëischt worden, terwijl in Dec. 1752 bij 100 pikol koffie 5 pikol peper zou worden gevorderd, in 1755 tien, in 1756 vijftien, in 1757 twintig en in Dec. 1758 het volle contingent van 2.500 p., d. i. ruim 40% van het koffiecontingent der betrekkelijke regentsch.; wie minder dan het percentage leverde, zou 1 Rd. per pikol koffie minder ontvangen. Van de particuliere landen werd geen peper geëischt, zelfs niet van Buitenzorg, ofschoon Kampongbaroe wel was aangeslagen. Hartingh rapporteerde 20 Juli 1752 dat § 1392
in Tjiandjoer de peper slecht stond; toch rekende hij, de levering van dat regentsch. te kunnen brengen op 5.000 pikol; op eene andere plaats van dat

rapport taxeert hij echter de mogelijke levering van al de Preanger-Regentsch. op ditzelfde bedrag. De oogst van dat jaar viel echter al dadelijk tegen, hetgeen aan misgewas werd geweten, zoodat de Regeer. de „leveranciers" bij R. 31 Dec. 1752 vrijstelde van de korting op de koffiebetaling, welke tot ijver voor de pepercultuur moest leiden. Ook later verneemt men niets van die korting. In 1753 klom de leverantie tot 1.187 pikol, zoodat Hartingh in zijn jaarverslag dd. 31 Dec. 1753 schreef: „Aan 't goed succes van de peperculture behoeft men geensins meer te twijfelen"; hij had alle jaren de oude planten „met een ruijm dubbelt getal jonge plantjes laten suppleeren", welke vooral in Tjiandjoer en de oostelijke regentsch. veel deden verwachten. Wat dergelijke verwachtingen aangaat, P. Engelhard zei eene halve eeuw later, in zijn jaarverslag van 31 Dec. 1804: „De peeperrank groeit in het oostelijk gedeelte van Tjieandjoer zeer welig op, doch geevt echter weinig vruchten".

§ 1393 Bij R. 1 Oct. 1754 werd, naar aanleiding van Mossel's vervolg op zijne Aanmerkingen (afgedrukt bij De Jonge X, 260 e. v.), eene contingentenregeling vastgesteld, die ook de nog niet aangeslagen regentschappen omvatte, welke laatsten thans tezamen eene jaarlijksche levering van 3.250 p. peper te hunnen laste kregen, daaronder Bandoeng en P. moentjang elk 1.080 pikol. De prijs bleef 6 Rd^{s}. en de percentsgewijze levering bij de koffie werd op de thans aangeslagen regentsch. uitgebreid, maar de bepaling dat bij nietvoldoening van het percentage peper minder voor de koffie zou worden betaald, liet men vallen om de koffiecultuur niet te benadeelen; het klinkt vrij zonderling, dat de Resolutie verklaart dat alle peper die *boven* het contingent zal worden geleverd, eveneens zal worden aangenomen. Overigens valt op te merken dat ook uit Cheribon vrij veel peper geëischt werd, 4.250 pikol per jaar.

§ 1394 De peperteelt was feitelijk reeds destijds onmogelijk gebleken, althans Freijer verklaart zich in een schrijven dd. 31 Dec 1754 tegen verdere uitbreiding daarvan, als onnoodig, ondoelmatig en bezwarend voor den Inlander. Volgens zijn rapport van dien datum bedroeg het aantal peperplanten toen 1.406.375, waarvan o. a. in Tjiandjoer 463.076, in P. moentjang 296.709, in Soemedang 204.947, in Bandoeng 168.523. In zijn rapport van 22 Mei 1755 zegt Freijer, dat de peper in Tjiandjoer slecht staat. De leverantie bleef zeer gering, ofschoon het aantal planten vermeerderd heette te zijn tot 1.516.515. Wanneer men nu bijvb. onthoudt dat in Marsden's tijd de gedwongen cultuur in Benkoelen ongeveer 200 kilo leverde per 1.000 ranken (Van Houten o. l. pag. 72), dan zou men dus van deze tuinen een 300.000 kilo of bijna

§ 1395 5.000 pikol peper hebben moeten verwachten. Bij R. 21 Mei 1756 werd, naar aanleiding van een ongunstig rapport van Freijer, besloten de percentsgewijze levering van peper bij de koffie in te trekken, als te drukkend voor laatstgenoemde cultuur, en den peperprijs van 6 Rd^{s}. te verhoogen tot 7 (Freijer had eene verhooging tot 6½ Rd. voorgesteld), „naardien dezelve dan nog

minder te staan komt als die van Bantam, Palembang en Banjermassing, vooral wanneer men reekent de kosten van dies afhaal etc". Het bleef echter sukkelen. Nadat uit Nederland eene aanschrijving was gekomen „om van de peperculture in de Jaccatrase landen af te zien, derwijl die dog niet schijnt op te nemen", besloot de Regeer. den 21 Sept. 1759 alle bijplanting te doen staken, doch de teelt door te zetten daar waar zij het best geslaagd was.

Mossel overleed in Mei 1761; zijn opvolger Van der Parra bracht § 1396
4 Febr. 1763 eene nieuwe regeling ter tafel, berustend op voorstellen van Van Tets, waaromtrent zie § 864 e. v. De Bovenlanden hadden destijds zwaar geleden onder de heerschende epidemie; bovendien verklaarde Van der Parra dat de geringe peperleveringen daaruit voortsproten „dat de ondervinding klaar geleert hadde, dat zo min in de Bataviasche en Preanger bovenlanden als in de landen van Cheribon en bijna over geheel Java (het Bantamsche uijtgesondert) de grond tot dies culture niet alleen onvoordeelig, maar zelfs geheel onbekwaam scheen te sijn", waarom de Inlander „dies aanplanting in allen opsigte verdrietig en schadelijk rekende". Om deze reden worden nu Kampongbaroe, Kedoengbadak, Tjileboet, Tjileungsir en Tjitrap van de verplichte levering ontheven, waarbij ik opmerk dat de Inlander hierbij minder gebaat werd dan de eigenaars van die landen, welke alle, behalve Kedoengbadak, in de laatste jaren door de Comp. waren verkocht. Verder werd het totaal der pepercontingenten verlaagd tot 1.000 pikol, waarvan het hoogste, 250 p., ten laste van Tjiandjoer kwam; voor elk pikol dat boven het contingent werd geleverd, zou een Rd. worden betaald boven den gewonen prijs van 7 Rd^s., doch voor elk te weinig geleverd pikol peper zou 15 Rd^s. boete worden gevorderd. Aangezien eensdeels het thans bepaalde totaal-contingent nooit is opgebracht, anderdeels evengenoemde boete nooit is gevorderd, tenzij wellicht ten bate van den Gecomm., was het praktische resultaat dezer regeling uitsluitend de ontheffing van bovengenoemde particuliere landen.

Bij R. 2 Oct. 1764 werd besloten tot uitzending eener inspectie-com- § 1397
missie, bestaande uit den Assistent Tisson, den sergeant Weiss en twee inlandsche Kapiteins, welke Commissie behalve omtrent de koffie- ook aangaande de peperculture zou rapporteeren, en daartoe de aanplantingen „zo na doenlijk rank voor rank natellen", de overtollige uitroeien, de uitgestorvene vervangen enz. Haar rapport (volgens het Dagr. vertrok zij reeds 30 Sept. 1764; eerst 14 Febr. 1766 kwam zij terug) in B. R. 15 April 1766 bevat uitvoerige staten van plantende dorpen, waaruit moet blijken dat het totaal der geïnspecteerde tuinen 159.551 peperplanten bevatte, in verschillende stadia van ontwikkeling, waarvan het regentsch. Tjiandjoer 54.991 bezat, Bandoeng 39.520; P. moentjang en Soemedang komen in deze staten natuurlijk niet voor, omdat deze regentschappen tijdens de uitzending der Commissie nog onder Cheribon behoorden. Volgens het rapport waren sedert 3 jaar ongeveer 100.000 § 1398
peperplanten bijgeplant, doch leed alle cultuur onder de onverschilligheid van

Hoofden en bevolking. Gevolgen had intusschen de zending dezer Commissie te minder, omdat peper toenmaals weer zoo weinig handelswaarde bezat, dat kort hierna in Soekapoera en Limbangan eene extirpatie werd gelast (P. VIII, 181), en bij R. 30 Dec. 1766 de Compagniescultuur van peper in de onder Batavia ressorteerende landen (niet „op Java", zooals P. zegt) werd ingetrokken, aangezien „d'ondervinding maar al te zeer leerd, dat deeze bovenlanden zoo min als die van Cheribon en Java's Oostkust niet geschikt zijn tot de culture van dien korl"; de Regeer. verklaarde zich echter bereid om alle peper, die in vrije cultuur werd geleverd, aan te nemen tegen 7 Rd^{s}. per pikol. Uit de nabetrachting P. XIII, 404 blijkt, dat dit besluit vooral een gevolg was van de omstandigheid, dat in 1766 „de inzaam op Bantam, Palembang, Banjermassing en de Westkust zo aanmerkelijk was, dat men met den peper overkropt en dus omtrend de leverantie onverschillig was".

§ 1399 In zijn jaarverslag B. R. 30 Dec. 1768 zegt Van Tets dat „van den peepercorl nog maar eenige weijnige thuijntjes bij zommige districten zijn overgebleeven"; de levering hield (zie den Staat hierachter) niet geheel op, maar bleef onbeduidend. In 1770 kwam blijkens het jaarrapport van ult^{o}. Dec. nog de meeste peper uit Krawang; Tjiandjoer leverde niets. Eerst Reinier de Klerk wees in zijn rapport R. 4 Dec. 1777 er op, dat de pepercultuur „met meer ernst diende doorgezet", waartoe men den prijs „tot 8 Rd^{s}. zoude kunnen verhoogen en die kulture zo veel mogelijk aanmoedigen, omdat de coffij onseker is en blijft", doordat dit product in vele landen der aarde wordt geteeld en de wereldmarkt dus overvoerd kan raken. Aldus wordt besloten, en aan de Commissarissen Craan en Radermacher wordt op het hart gedrukt, te trachten de productie in eenig verband tot die van koffie te brengen. Van directen aandrang verneemt men R. 27 Febr. 1778, waarbij besloten wordt om de officieren der Javanen tot de peperteelt te animeeren, die dus in de

§ 1400 Ommelanden zou worden beproefd. De instructie van 1778 (Bijlage XXXVIII art. 6) gelast speciaal de aanplanting in Krawang, Tjiasem en Pamanoekan. Uit R. 31 Dec. 1778 ziet men dat, wat de Regentsch. betrof, alleen in Soemedang, P. moentjang en Wanajasa peper was geplant. Overigens — het pas opgerichte Batav. Genootsch. loofde een prijs uit (zie Verh. B. G. I, Inleid.) en de exdominé J. A. Wasmuht, eigenaar van een land in het Tanggeransche, verdiende er eene zilveren medaille aan. Het monopolie der Comp. werd, voor zoover dit bestond, bij R. 21 Sept. 1778 verscherpt (P. X, 317; zie ook ib. 545; 561); de binnenlandsche handel bleef echter vrij. In 1793 verneemt men (R. 5 Maart) dat Andries Teisseire van plan is „een groote peperplantagie" aan te leggen; hem wordt nu 9 Rd^{s}. zilver per pikol toegezegd. In een stuk van 1798 noemt hij inderdaad peper onder de producten zijner landen, maar Nic. Engelhard rapporteert R. 17 Dec. 1793, dat in het Tanggeransche (waar Teisseire's landen lagen) de cultuur evenals elders ondanks alle aangewende moeite steeds is mislukt; in zijn jaarverslag (B. R. 11 Maart 1794) zegt

dezelfde dat „de moeite, die het wel bearbeiden van de grond, voor deeze plant geschikt, en de oppassing en het onderhoud, die hetzelve na het planten vereischt, den Inlander, die het al zoo dikmalen met de peper geprobeerd heeft en telkens ziet mislukken, ten eenenmale schijnt afgeschrikt te hebben." Den 12 Maart 1795 gelast hij aan den Opziener van P. moentjang en Soemed. eene proef te nemen met een pepertuin; 30 Mei '95 ook aan de Regenten van Bandoeng en Batoelajang. De nietige hoeveelheid, die nog geleverd § 1401
werd, kwam uit Krawang en Tanggeran. De Regeer. constateerde intusschen bij R. 1 Sept. 1796 dat uitbreiding der cultuur zeer gewenscht zou zijn, omdat de prijzen in Europa zeer stabiel waren en de productie in Indië zeer was verminderd; op Java's N. O.-Kust beoogde zij destijds de opdrijving der pepercultuur tot eene jaarlijksche levering van 4 Millioen pond (P. XII, 289), maar Nederburgh zegt in zijne Consid. van 23 Nov. 1796 (p. 136): „Geene pogingen zijn toereikende geweest om die culture te bevorderen, en dezelve schijnt in de Regentschappen volstrekt niet te willen opnemen. De tegenwoordige Gecomm. heeft binnen kort wederom een proef genomen met den aanleg van vier tuinen, inhoudende omtrent 450.000 boomen, en om dit werk des te meer te animeeren de Inlanders die er in werken verschoond van het koffijplanten en alle verdere landsdiensten."

Niettemin werd in het voorjaar van 1797 in 't Tjiandjoersche weer pe- § 1402
per aangeplant. Op een rapport van Engelhard besluiten Commissarissen-Generaal 19 Aug. 1797, dat de dwangcultuur in Bandoeng en Soemedang, tegen vrijstelling van indigoteelt, zal worden hersteld, evenals ook in Krawang en, tegen vrijstelling van koffiecultuur, in Tjiasem en Pamanoekan; de Gecomm. zou voor deze regentsch. een aanslag van te planten peperranken opmaken in verhouding tot het bevolkingscijfer; alle planters zouden vijf jaar van „alle landsdiensten en servituten" vrij zijn en elke, ook de geringste hoeveelheid, aan den Regent kunnen leveren tegen 8 duiten het kati of 5 Rd^s. zilver het pikol van 140 pond, waarbij expres gewaakt zou worden tegen knoeierij met het gewicht; de Regent zou het pikol van 135 pond voor 7 Rd^s. zilver in de pakhuizen te Batavia leveren. Naar Compagniesopvatting waren deze bepalingen ongetwijfeld mild. Zij werden echter aanmerkelijk ge- § 1403
wijzigd door R. 20 Nov. 1798, waarbij op voorstel van Pieter Engelhard en naar aanleiding van de herhaaldelijk van de Regeer. uitgegane orders tot uitbreiding der cultuur, werd besloten om „in alle koffijtuinen, waar de dadapboomen twee en meer jaaren oud zijn, bij dezelve te laten planten peperranken" en wel 100 per huisgezin, met eene jaarlijksche bijplanting van 25 per gezin. Hoe het met de uitvoering van dezen last is gegaan, blijkt hierbeneden; den 27 Dec. 1800 wordt evenwel nog speciaal aangedrongen op uitbreiding der cultuur in Batoelajang en wordt den Gecomm. bevolen om, „vermits de meeste bovenlanders geen kennis van de pepercultuure hebben", copieën te verstrekken van „de van Java ontvangen instructie omtrend die

cultuure". Echter blijkt 15 Febr. 1805, dat dit besluit nooit ten uitvoer is gelegd.

§ 1404 De teelt beduidde trouwens niets, en Pieter Engelhard schreef weldra in zijn bij R. 24 Dec. 1801 behandeld rapport: „dat het met de peperteelt niet beter dan met de indigo is bevonden, invoegen daarvan ten minsten vooreerst niets bijzonders kan worden verwagt, terwijl tevens van agteren maar al te zeer consteerd, dat de weleer (*door Nic. Engelhard*) gedane favorabele toezegging op eene opulente leverantie geen andere gronden heeft dan die, welke gezogt moeten worden bij de in dezen almeede gedane valsche rapporten door de respective Opzienders". Hij voegt daaraan toe dat geene verbetering te verwachten is, daar „de aart der grond tot deze culture niet alleen onvoordeelig, maar zelvs geheel onbekwaam schijnt te weezen". De Regeering trekt deze laatste verklaring echter in twijfel, schrijft „de mislukking van deze culture aan den luijen en vadzigen aart van den Javaan in de Jaccatrasche bovenlanden en niet aan de gronden zelvs" toe, doch eindigt, na eene curieuse redeneering, die men P. XIII, 404 kan nalezen, met te gelasten de in „de pepertuinen" werkzame dienstplichtigen ten arbeid te stellen

§ 1405 in de koffieaanplantingen, wier bevordering thans van meer belang is. Eene latere Resolutie, die van 15 Febr. 1805, beweert zelfs dat het besluit van 20 Nov. 1798, den gedwongen aanplant regelende, onuitgevoerd was gebleven. Intusschen haalde de peper destijds bij verkoop aan vreemdelingen te Batavia fraaie prijzen. R. 12 Oct. 1798 bepaalt dien prijs op 19 Rd^s.; R. 23 April 1799 op 13 Spaansch (of 17 $^1/_8$ Rd^s.); R. 21 Oct. 1803 op 15 Sp. (of 20 Rd^s.) per pikol van 125 pond; R. 8 Juni 1804 op 22 $^1/_2$ Sp. in papier, dus blijkbaar werd hierbij het papier à pari geaccepteerd, hoewel het agio destijds ongeveer 50 % was (§ 1206). Uit het dagregister der inspectiereis van P. Engelhard (4 Mei — 18 Aug. 1802) ziet men dat destijds in het Tanggeransche nog peperaanplantingen bestonden en dat hij de uitbreiding daarvan gelastte, doch bij R. 15 Febr. 1805 wordt op zijn voorstel besloten „de culture van de peeper in de Bataviasche bovenlanden geheel te excuzeeren en daarvan

§ 1406 finaal af te zien", daar de koffiecultuur er in elk geval onder zou lijden. Op dit besluit wordt een eigenaardig licht geworpen door De Wilde (o. l. pag. 77), die zegt: „Voor meer dan 24 jaren geleden werd deze plant (*peper*) vrij algemeen in de koffijplantaadjes in de Preanger Regentschappen voortgeteeld; dan, door een verkeerd opgevat begrip en voordat de planters als het ware nog voor hunne moeite beloond waren, kwam een bevel, waarbij het verder aanplanten niet alleen verboden werd, maar alle de aanwezige planten moesten worden uitgeroeid. Dit gaf onder de Preanger-Regentschaps volkeren een groot mistrouwen, wanneer naderhand het een of ander zoude ondernomen worden". Dit „verkeerde begrip" kon echter niet bij den Gecomm. schuilen, zoodat ik denk dat hier een of ander Opziener moet worden bedoeld, waar-

§ 1407 uit dan volgt dat de extirpatie slechts gedeeltelijk plaatsvond. Nog steeds

kwam er wat peper binnen, zelfs van particuliere landen (in 1805 van deze laatsten 82 pikol), waarvoor 9 Rd^{s}. per p. werd betaald (eene mededeeling, die nergens anders te vinden is dan bij J. van den Bosch, Brief, Bijl. B), en bij R. 7 Maart 1806 werd waarlijk weer besloten (misschien in verband met de denkwijze in Nederland omtrent die cultuur, zie § 2553) om van de Bantamsche bedienden eene handleiding voor de pepercultuur te verzoeken, „ten einde te dienen tot een voorschrift in geval men weder tot de culture van de peper mocht besluiten". Daarvan is echter niet gekomen, en men hoort verder niets van pepercultuur dan dat de Commissie Thalman c. s. 29 Jan. 1808 in haar rapport schrijft, dat in Krawang meer peper wordt geteeld dan elders; de Regent ontvangt er per pikol 8 Rd^{s}. zilver, de kleine man 4 Rd^{s}. voor de 250 pond; overigens is die Commissie het met P. Engelhard eens, dat het Jacatrasche voor de pepercultuur ongeschikt is. Het in R. 13 § 1408
Louwm. 1810 geïnsereerde besluit van Daendels tot uitroeiing van alle niet-vruchtdragende peperplanten, betreft speciaal Rembang. De Statist. Beschrijv. van 1822 zegt, dat peper hier en daar in de Preanger „echter slechts uit liefhebberij" gekweekt wordt; De Wilde, die op Soekaboemi de teelt wilde beginnen, kon nergens in de Preanger stekken vinden en moest deze ontbieden uit Bantam, Tanggeran en de Ommelanden. Tijdens Du Bus kwam de gedwongen cultuur weder in de mode (Van Soest, o.l. I, 135). Volgens Welvaartrapport V *b* bijl. 15 waren er in 1904 in Bandoeng 67.000 peperplanten; in Z. Soekaboemi werden zij meest geplant „in koffietuinen tegen schaduwboomen"; in Soekapoera waren er 19.000.

Druk der pepercultuur. Chastelein zegt in zijne Memorie van 30 Juni § 1409
1705 (p. 251): „Daar vereijsschen (*zie B. 10, 18, 5*) geen kosten nog heele bosschen brandhout toe, gelijk tot de suijkerteeld; daar is niet anders als den enkelen arbeijd toe van nooden, en als se vrugten draagt, zo kunnen oude luijden en kinderen hetzelve beheeren, hetwelke gemeenelijk is, twee of drie maanden nadat ze haar padij gesneeden en geschuurt hebben, welk nodig Oostindisch brood dan ook gantsch geen veragtering leijt". In archiefpapieren wordt nergens eene bewering aangetroffen, alsof de peperteelt bepaald drukkend zou zijn geweest. Ook krijgt men uit de betrekkelijke literatuur (eene m. i. zeer verdienstelijke monographie is die van P. J. van Houten; vergel. het oordeel daarover van J. H. Kievits in Teysmannia II, 262; doch ibid. XI, 65 wordt Van Houten weer afgebroken) niet den indruk alsof de teelt in eenig opzicht bizonder bezwaarlijk zou wezen. Aan eene bepaalde hoogte, § 1410
mits blijvende beneden 1.500 voet, is volgens Kievits (l.l. pag. 269) de plant niet gebonden. Een groot bezwaar tegen de invoering der teelt op plaatsen waar zij niet bekend is, zal de omstandigheid zijn, dat de peper eerst in het 3^{e} of 4^{e} jaar draagt, en het zou kunnen wezen dat hieraan de pressie moet worden toegeschreven, welke Mossel moest aanwenden om de cultuur te bevorderen. Uit R. 2 Oct. 1764 en vooral R. 15 April 1766 ziet men dat de

peper (evenals koffie) geplant werd „in differente tuijntjes en vakjes" vlak bij de kampongs, waarschijnlijk meestal in de koffietuinen, zooals B. R. 15 Oct. 1790 omtrent Tjiandjoer wordt verzekerd, evenals nog heden (Van Houten p. 56) in de Lampongs wel koffie in pepertuinen wordt geplant. Mogelijk is het verkeerd geweest, dat men de teelt juist in de bergstreken het meest wilde doen beoefenen, daar de plant eerder lage landen verkiest (ib. pag. 26); zij is dan ook in Tanggeran het langst gekweekt.

§ 1411 Omtrent de plantwijze geeft Chastelein (l.l.) mededeelingen, te uitvoerig om hier over te nemen; zie verder Van Houten. In zijn rapport van 9 Febr. 1809 zegt Van Lawick: „De peperrank moet langs de dadap- of rando- (*d. i. kapok-*) boom worden opgeleid tot op de hoogte van 6 voet, wanneer (*d. i. alswanneer*) men die weder nederwaarts aanlegt; dit is ook de reden dat men in een pepertuin de dadapboomen alle tegens elkander in doet groeijen, boogsgewijze", hetgeen natuurlijk niet kan worden gedaan met de in koffietuinen geplaatste dadaps.

Eene instructie voor de pepercultuur in de Preanger is door mij niet aangetroffen. Wel zagen wij hierboven (§ 1403 i. f.) dat eene van Java's N.O.-Kust ontvangene moest worden ingevoerd; dit zal wel die zijn, welke door Van Overstraten was opgesteld en volgens R. 29 Juli 1794 naar Nederland werd gezonden. Eene copie daarvan vond ik in 's Lands Archief, maar aangezien P. Engelhard B. R. 7 Maart 1806, waarschijnlijk in antwoord op eene desbetreffende vraag, verklaart: „De instructie voor de peperculture is mij onbekend", blijft het meer dan twijfelachtig of zij ooit in de Preanger is toegepast; ik heb daarom gemeend haar terzij te kunnen laten. Du Bus stelde er eene vast bij Staatsbl. 1829 n°. 56.

Eigenaardig is, dat de Resident van Cheribon J. Donker van der Hoff in zijne memorie van overgave dd. 31 Mei 1730 de daar bestaande Comp^{s}. cultuur qualificeert als teelt van „staartpeper", waarover zie Encycl. van N.-I. s. v. *koemoekoes*.

§ 1412 *Klapperteelt.* De Eerste Schipvaert (Begin ende Voortgangh p. 56) zegt dat te Jacatra zeer veel klappers groeien „waerom de plaetse voortijds oock Sunda Calappa ghenoemt is gheweest"; evenzoo Frank van der Does (bij De Jonge II, 337) dat die stad „certyts Sonda Calappa is genoempt geweest, om datter in soe groote menichte de cocos met geheele joncken vandaen vervoert worden"; vergel. B. 15, 17, 2. Rigg beweert echter: „*Kalapa* is: secret, hidden, out of sight".

Door verwaarloozing en vooral tengevolge van de belegeringen van Batavia ontstond er zulk een gebrek, dat D. 6 Nov. 1632 zelfs een Comp^{s}. schip werd uitgezonden om „een ladinghe oude clappusplanten" van de Kokos-Eil. ten Z. van Java te halen; de Regeer. zorgde voor de aanplanting zoowel binnen als buiten de stad en verpachtte nog in 1677 de aldus gekweekte klapperboomen. Eerst D. 31 Dec. 1678 ziet zij daarvan af, omdat de pachtsom

in 't afgeloopen jaar maar 5 Rd^{s}. per maand is geweest. De Afg. patr. missive van 31 Jan. 1705 zegt, dat aanplanting van Regeeringswege „door het wijt uijtbreijden der plantagiën alomme buijten de stadt, selfs tot in de bovenlanden, niet weder nodig geagt" wordt. Van Imhoff constateert in zijn § 1413
reisverhaal van 1744 (B. 31, 13) dat het Hoofd van Kampongbaroe ingevolge een onlangs uitgevaardigd bevel aan elk gezin gelast heeft 300 klapperboomen aan te planten (1). R. 1 Oct. 1745 wordt aan de eigenaren of huurders van landen waarop suikermolens staan, gelast, gedurende de 3 eerstvolgende jaren telkens 1.000 klapperboomen ieder aan te planten; aan Heemr. werd de zorg voor de naleving van deze order opgedragen, welke bij R. 8 Maart 1746, nadat de suikermolenaars zeer natuurlijke bezwaren hadden geopperd (zij konden aan hun land wel voordeeliger bestemming geven), gewijzigd werd tot een aan Heemr. ter naleving aanbevolen voorschrift om „de aanplantinge van cocusbomen in 't generaal in dese Ommel. te bevorderen", en wel vooral in en om de kampongs. Uit de prijslijst P. V, 490 ziet men, dat in 1747 eene § 1414
betaling van 2 stuivers voor „vier groene clappussen" in het Buitenzorgsche als billijk werd beschouwd; wat betreft den tevens vermelden prijs van 6 st. voor „een bottel lampolij", hieronder zal katjangolie te verstaan zijn, want Hooijman schrijft in 1780 (Verh. B. G. II, 2^{e} dr. p. 105) van de Ommel.: „De calappa-olij die men alhier vervaardigt wordt alleen gebruikt in de spijzen". In een stuk van 1815 vond ik „lampolie" onderscheiden van klapperolie. Er was in het Jacatrasche geene overproductie. Mossel zegt er van (Aanm. p. 206): „Olij levert 't land zoo weijnig uijt, dat ze in 't land duurder is als in de stadt, die daarvan ter zee uijt de Oost voorsien werd; de meeste komt nog van cadjang tanna, zodat het een wenschelijke zaake zoude wezen, indien men groote quantitijt calappusboomen, die de beste olij geven en buijten des tot tocak voor bak- en branderijen, item azijn, zeer noodig zijn, konde aangeplant krijgen bij de campongs, daar ze alleen konnen opneemen, omdat veel oppassens en bewakens vereijssen". Daarop wordt bij R. 7 Febr. 1752 de bevordering van den aanplant andermaal aan Heemr. aanbevolen, die H. 4 Maart 1752 verklaren, hiertoe reeds „vruchtelooze moeijte" te hebben

(1) Dit is derhalve eene aanplanting in 't groot evenals de hierbeneden vermelde. Uit een lezenswaardig opstel van H. C. H. de Bie (Tijdschr. B. B. XI, 317) noteer ik het volgende: „In de residentie Preanger Regentsch. bestaat een zeer eigenaardig gebruik, dat op het volgende neerkomt. Iedere landbouwer die een huwelijk wil aangaan, moet een of twee ontkiemde klappernoten bij zich hebben, welke hij na vertoon aan den geestelijke en na voltrekking van het huwelijk weder naar huis neemt en op zijn erf uitplant ..... Men zegt dat het gebruik van oude dagteekening is en uit den Compagniestijd dateert". Wigman merkt op (Teysmannia XI, 115) dat het evenvermelde gebruik „vroeger in de Preanger en, ben ik wel ingelicht, ook elders bestond"; daarentegen lees ik in Welvaartrapport V*a* p. 160 dat dit gebruik op het heele eiland Java „vrij algemeen voorkomt". Het zou kunnen wezen dat dit een inheemsche adat is; althans ik lees R. 12 Nov. 1697 dat het op Ambon onder de bevolking „een weth is dat alle de mans alse trouwen gehouden sijn 10 à 15 nagelboomen, na de grote van ijders ommeslag (*d. i. vermogen*), op haar land te planten".

aangewend; zij gelasten hun medelid, den Gecomm, vooral bij de kampong-hoofden hierop aan te dringen. Wat destijds daarvan kwam, is mij niet bekend; de aan Heemr. gegeven last werd echter opgenomen in de Batav. Statuten (P. IX, 251, 60).

§ 1415 Aan de economische beteekenis van den boom werd de Regeer. herinnerd in 1778, toen van Java's N. O.-Kust werd geschreven (R. 2 Febr. 1778) dat „de Regenten het aanqueken en cultiveeren van jonge clappusbomen aangemerkt hadden voor een bequaam expedient om hunne onderhorigen een vaste woonplaats te doen houden" (vergelijk hiermee T. N. I. 1855, II, 317: „Zoolang in een Javaansch dorp geene klapperboomen zijn, kan men niet zeggen dat dit een gevestigd dorp is"), waarop o. a. aan den Gecomm. wordt gelast, „de Inlanders in de Jaccatrasche nevens de onder deeze hoofdplaats ressorteerende Preanger- dog inzonderheid de bezitters der leenlanden en in het generaal alomme, daar het van dienst kan zijn, tot den clappusteelt te animeren". De particuliere landen werden dus, evenals te voren, daarbuiten gelaten. Den 27 Febr. 1778 wordt op voorstel van Craan en Radermacher (als Commissarissen) vastgesteld, dat „ider campong daar het terrein groot genoeg is" (blijkens de Bijlagen worden bedoeld de kampongs ressorteerende onder de twee Jav. Kapiteins, hierboven „leenlanden" genoemd) elk jaar 100 klapper-
§ 1416 boomen moet aanplanten. Het jaarverslag R. 31 Dec. 1779 verklaart, dat er op de leenlanden reeds 5.043 stuks zijn aangeplant. Van Riemsdijk zegt R. 8 Mei 1781 zelfs dat „in de regentschappen, campongs en op 's Comps. landerijen" reeds 55.151 in den grond zijn gezet. Echter bespeurt men uit H. 10 Sept. 1785 dat „het de grootste moeite kost, de Javaanen tot het vermeenigvuldigen van klappers en andere onontbeerlijke vrugtboomen aan te drijven" (1). Rolff zegt in zijn jaarverslag van 31 Dec. 1786 (vergelijk B. 40*a*, 25): „De Regenten erkennen wel volkomen, dat hun die ordre (*van Febr. 1778*) door den toenmaligen Gecomm. in effecte is gegeven, dat zij ook werkelijk daarvan aanplantingen hebben gedaan en zulks ook nader herhaald is op de aansporingen, die de ondergeteekende bij zijn jongst aanwesen in de Bovenl. in dezen jare noodig geoordeelt heeft dezen aangaande te moeten herhaalen, dog seggen tevens dat de weijnige in de Bovenl. gevonden wordende clappus zoo zeer bij den ingezetenen en landman gewild zijn, dat men zelfs de grootste moeijte heeft om dezelve voor het stelen te kunnen bewaren, voordat se tot een behoorlijke rijpheid zijn gekomen, en dat degene die aan de

(1) Ik herinner er aan, dat ook Junghuhn (Reizen I, 18 noot) spreekt van „de overgeërfde gewoonte der Javanen om geene kokospalmen te planten, want slechts ongaarne gaan zij tot nieuwigheden over. Stinkende katjangolie wordt derhalve op het plateau van Bandong overal gebezigd in plaats van de voortreffelijke kokosboter". Ook De Bie (l.l. pag. 318): „Heden ten dage kan men zelfs zeggen dat de klapperteelt (*in de Preanger*) slechts hier en daar bestaat en wel alleen op plaatsen met een druk verkeer en die vaak door de Hoofden worden bezocht" (welke Hoofden vermoedelijk geene stinkende surrogaten lusten).

bomen volkomen rijp of oud werden, hoogst benodigd zijn tot spijse en om olij voor de spijse daaruit te perssen; zoodat men zelve geen clappus overhoud om dezelve verder te kunnen aanplanten"; zij vragen daarom geld om te Batavia klappers te koopen „als wanneer zij zig verbinden, op alle plaatsen waar dezelve maar eenigsins willen groeijen, daarvan naar de ordre ten eerste aanplanting te zullen laten doen". Wat hier wordt gezegd over den § 1417
overlast door 't stelen der klappers zal wel waar zijn; een andere hinderpaal tegen de cultuur wordt door N. Engelhard 25 April 1797 vermeld in een schrijven aan den Regent van Tjiandjoer, de „belasting" namelijk, welke de „Hoofden van de campongs" heffen van de vruchtdragende boomen. Nu en dan was er zelfs te Batavia gebrek aan brandolie, zoodat bij R. 27 Juni 1786 de uitvoer van „alle zoorten van olij, die tot het branden van licht kunnen gebruikt worden", verboden wordt; den 11 Maart 1788 werd dit verbod ingetrokken wegens meerdere productie van katjangolie in de Ommel. en aanvoer van klapperolie van Java; den 22 Oct. 1790 hernieuwd; andermaal den 16 Dec. 1793. Dat de klapperteelt in de Regentsch. werd bevorderd, blijkt uit R. 31 Dec. 1786, waarbij de Gecomm. wordt gemachtigd tot den aankoop van klappers om ter aanplanting uit te deelen. Vergelijkt men de hierachter verzamelde cijfers met hetgeen Andries Teisseire (Verh. B. G. VI, 53) zegt, dan zou men tot de conclusie komen dat omstreeks 1790 op het kleine landje Tandjoeng West meer klappers groeiden dan in al de onder Batavia ressorteerende Regentsch. samen. Klinkt dit op zichzelf vreemd, nog wonderlijker wordt het door de groote schaarschte aan klapperolie, die blijkbaar geen invloed op de ambitie der Preangerbevolking kon uitoefenen.

Uit het reglement dd. 4 Jan. 1797 van de verstrekkingen, door de § 1418
Regenten aan de Opzieners elke maand te leveren (zie § 1917), zou men haast opmaken dat alleen in Tjiandjoer klapperolie te krijgen was; Van Motman trouwens schrijft 15 Juni 1809 dat men geen behoorlijk gebruik weet te maken van den kokospalm: „met daarvan het water te drinken worden deese vrugten meest door den Inlander verbruikt". In 1796 was de schaarschte aan olie te Bat. zoo groot, dat bij R. 7 Juni van dat jaar besloten werd eene partij van Java aangevoerde klapperolie bij beperkte hoeveelheden aan minvermogende ingezetenen te verkoopen, evenals of Batavia eene belegerde en uitgehongerde stad was; de aandrang van koopers was van dien aard, dat kort daarop het quantum verhoogd moest worden. In de Regentsch. hield de Regeer. een oog in het zeil door nu en dan, zooals bij R. 14 April 1801, den Gecomm. te gelasten „de respective Regenten behulpzaam te zijn in het opkopen van oude (*zie B. 9, 22, 6*) klappus *alhier* ter aanplanting in hunne districten" e. d.; in de jaarrapporten werden statistieken der bestaande klapperboomen opgenomen, waaruit achterstaande cijfers zijn getrokken. Uit § 1419
een in copie bewaarden brief van den Regent van P. moentjang aan P. Engelhard, anno 1805, ziet men dat deze wel degelijk op last klappers plantte,

maar uit Daendels' woorden (De Jonge XIII, 504) dat „in de bovenlanden de zoo nuttige klapperboom niet wil aarden en de olij daar altoos schaars en somwijlen tot ongehoorde prijzen is stijgende", mag men opmaken dat er niet veel van terecht kwam. In Juni 1815 betaalde De Wilde belasting voor slechts 2.014 „vruchtdragende clapperboomen" op het heele land Soekaboemi. Nog in 1820 zegt P. P. Roorda van Eijsinga (o. l. III, 43) dat ter hoofdplaats Tjiandjoer „weinig kokosboomen" worden aangetroffen. In 1805 vond de Regeer. eene betaling van 24 stuivers (later verminderd tot 18) billijk voor eene flesch klapperolie in de Preanger, eene van 16 st. (later 6 st.) voor eene flesch „lampolij" (P. XIV, 129; 229). De Statistieke Beschr. der Preanger van 1822 zegt dat de flesch klapperolie 8 à 10 stuivers kost; De Bie p. 405 dat die olie heden in de Preanger 15 à 30 cent per flesch doet, en elders (Tijdschr. B. B. I, 281) dat nog heden in het Bandoengsche alle spijzen door den Inl. niet met de duurdere klapper- maar met katjangolie worden bereid, welke echter als brandstof door de nog veel goedkoopere petroleum is verdrongen; de prijs der katjangolie in de Preanger is een cent of 20 de flesch.

§ 1420 Ik zal hieronder eenige cijfers laten volgen, ontleend aan officieele opgaven, niet omdat ik er de minste waarde aan hecht, maar juist om te laten zien hoe weinig vertrouwen zij verdienen. Schrijffouten zijn hier niet aanwezig; de totalen toch zijn aan de oorspronkelijke stukken ontleend behalve dat van D. en zijn alle juist. Men ziet derhalve dat niemand eigenlijk de moeite nam om den vooruitgang of achteruitgang der teelt te controleeren.

REGENTSCHAP.	A. 1786	B. 1786	C. 1789	D. 1790	E. 1794	F. 1795	G. 1800	H. 1808	K. 1809
Tjiandjoer	21.003	1.266	46.259	30.295	43.095	43.199	79.920	19.498	24.125
Tjikalong	1.346	—	—	—	—	—	—	—	—
Tjiblagoeng	1.641	—	—	—	—	—	—	—	—
Buitenzorg	2.439	3.197	10.403	10.803	10.403	10.403	10.608	14.514	7.520
Tanggeran en Grendeng	1.000	600	4.000	5.000	2.038	1.838	9.400	7.724	6.241
Bandoeng	1.678	1.213	17.993	17.993	1.671	6.014	16.371	6.576	5.486
Batoclajang	449	490	1.967	1.967	420	1.275	5.242		
Parakanmoentjang	6.000	2.414	11.900	17.643	30.160	15.278	onbekend	18.014	20.539
Soemedang	3.227	1.630	6.600	13.417	13.417	6.248	3.130	24.287	23.968
Krawang	950	700	2.050	3.000	1.325	4.900	720	4.034	4.228
Wanajasa	200	400	1.000	500	80	—	—		
Adiarsa	600	390	1.500	2.010	600	600	800		
Tjiasem	300	500	2.850	3.170	800	600	500		
Pamanoekan	1.500	600	2.650	2.950	1.000	857	1.839	—	—
Totaal	42.333	13.400	109.172	108.748	105.009	91.212	128.530	94.647	92.107

Opgaven A. en B. zijn ontleend aan het jaarverslag 31 Dec. 1786; A. zijn de vruchtdragende boomen, B. de in dit jaar bijgeplante. C. is uit het jaarverslag 31 Dec. 1789. D. uit dat van 31 Dec. 1790. E. uit B. R. 11 Maart 1794. F. is de opgave uit Nederburgh's Consideratiën i. f., volgens opname van 1795. G. is die uit het jaarverslag 2 April 1800. H. is uit een verslag

der Commissie Thalman c. s. dd. 28 Jan. 1808; hier is Pamanoekan onder Soemedang gerekend evenals in K., welke laatste opgave is ontleend aan het rapport van Van Motman dd. 15 Juni 1809. De opgave van Raffles (Hist. of Java II, 2e dr. p. 273) heb ik terzijde gelaten; volgens deze zouden op het heele particuliere land Oedjoengbroeng maar 44 klapperboomen hebben gestaan.

Cederboomen. Bij R. 9 Sept. 1794 wordt bepaald dat het uit Paliacate § 1421
op de kust van Cormandel toegezonden „zaad" van den West-Indischen basterdcederboom door den Gecomm. (evenals ook op Java's N. O.-Kust en in Cheribon) zal worden uitgedeeld ter aanplanting, met eene „korte beschrijving". Uit Greshoff o. l. pag. 127 maak ik op dat dit „de op Java inheemsche soerenboom, bastaardceder of sigarenkistenhout" of een dergelijke boom uit Midden- en Zuid-Amerika (ib. 128) moet wezen; vergelijk over soerèn den Excurs XII, 2. Blijkens R. 13 Febr. 1795 werd het zaad uitgezaaid „aan de Tjitarum" en wel (R. 31 Mei 1796) dicht bij Tandjoengpoera. Bij R. 20 Febr. 1798 wordt nogmaals op de aanplanting aangedrongen en bij R. 15 Febr. 1799 gelast „het aanplanten van cederboomen meer en meer te extendeeren, vooral op zulke plaatsen, waar de afvoer daarvan in der tijd het gemakkelijkst wezen zal"; bij R. 14 Juni 1805 wordt, wegens gebrek aan brandhout op Ambon, besloten derwaarts te zenden „pitten van de in de Bataviasche Bovenlanden gevonden wordende cederboomen". Verder verneemt men daarvan niet. Walbeeck zegt in zijne memorie van overgave dd. 31 Dec. 1800 dat in het Cheribonsche houtbosch Bongas (zie B. 40*a*, 20) „de bastaardt cederboomen zich zeer vermeerderd hebben, doch dewijl deze boom geen genoegzaame wortelen krijgt om zijn topzwaarte te kunnen dragen, valt hij licht bij zwaare winden omver".

Tabak. Tabakteelt in de omstreken der stad wordt reeds in D. 7 April § 1422
1637 vermeld, waar „den alhier wassende" tabak, d. i. eene heffing daarvan, wordt verpacht; omtrent 1656 vergelijk P. II, 230. Nieuhof (o. l. pag. 266) zegt: „Op Batavia slaen de Sinesen en Javanen den bouw van tabak gae, die daer groot gelt mee winnen". Reeds vroeg, bijvb. D. 31 Maart 1657 en in 1673 en 1674, blijkt uit de Dagr. dat „Javaense taback" of „tabacq Java" te Batavia werd aangevoerd uit Krawang; ook uit Tjiasem en Cheribon, D. 30 Nov. 1677, en uit Tanggeran D. 31 Dec. 1677, van welke laatste plaats in Mei 1678 werden ingevoerd „144 korven groene tabacq" en nog „10 picols groene tabacq (1)". R. 11 Oct. 1695 zegt: „'t Versoeck van de pagter van de waag om daaronder ook te mogen betrecken den taback, die in de Batavise landerijen gewonnen en uijt deselve afgebragt en in en omtrent dese plaatse geconsumeert wert, is verstaan van de hand te wijsen als een

(1) Resident Yule schrijft echter Proc. 12 Maart 1813 dat de Bantamsche tabak voor ongezond geldt en weinig gerookt wordt.

nieuwigheijt tot beswaringe van de vrugten onser eijgene landen en strijdig tegens het goede oogmerk om de cultuur van des elvena vermogen te
§ 1423 bevorderen". Mossel vermeldt terloops (Aanm. p. 196): „Ook groeijt er tabak in 't Tjanjoerse", waarvan een deel te Batavia werd gesleten. B. R. 4 Aug. 1789 noemt Rolff onder de middelen van bestaan der bevolking van Krawang, Tjiasem en Pamanoekan de tabakteelt. Nederburgh (Consider. p. 126) zegt dat in eigengeteelde tabak uit de Bovenlanden „eene vrij uitgebreide handel na de beneedenlanden en Batavia gedreeven" wordt. R. 28 Nov. 1800 vermeldt „Bogorsche tabak", die verstrekt wordt aan hospitaal-reconvalescenten, en Nic. Engelhard (Overzigt p 112) voegt daarbij: „De tabak, die op Buitenzorg gefabriceerd werd, was op Batavia tot gebruik bij de pinang algemeen getrokken". De Commissie Thalman c. s. rapporteert 29 Jan. 1808 dat tabak „tusschen de boompjes in nieuw aangelegde koffietuinen geplant" wordt (zie B. 40, 19) en „ten sterkste" als schaduwplant verdient te worden aanbevolen; het product der „Batav. bovenlanden", waarin handel wordt gedreven, is volgens haar beter dan tabak van elders. Van Motman beveelt 15 Juni 1809 de tabakplant aan als „zeer goed voor het jonge coffijplantje in het eerste en tweede jaar"; later wordt zij schadelijk; volgens hem komt dit gewas „meest overal goed voort", maar werd weinig aan de teelt gedaan.

§ 1424 Ook De Wilde was een voorstander van de tusschenplanting van tabak in koffietuinen (zie de instructie achter zijn Woordenboek p. 228), maar voor niet langer dan twee jaar. Uit het besluit van Daendels 20 Zomerm. 1810, de levering bevelende van zekere aantallen Chineesche huisgezinnen uit verschillende streken van het eiland, ten einde de door hem beoogde Chineesche kampongs in de Preanger te bevolken, blijkt, dat hij hiertoe speciaal „tabaksplanters en kervers" verlangde, vermoedelijk om van de Preanger door de tabakcultuur een even welvarend land te maken als Kedoe daardoor was geworden (Raffles, Hist. of Java 1830, I, 149; de Kedoe-tabak was reeds tijdens Van Imhoff van belang, zie De Jonge X, 65; Bijdr. 1853 p. 426). Volgens De Wilde (o.l. pag. 100) was de Preangertabak minder dan die uit Kedoe; zij diende bijna alleen voor locale consumptie, vooral van den minderen man. „De tabak wordt op eene zeer eenvoudige wijze in de Regentsch. behandeld. De bladen, welke niet eens gesorteerd worden, worden op eene riembagan of houten bank, waarop de kerver gezeten is, met een peesoh randjang (*lees: pisau radjang, kerfmes*) zeer fijn gesneden en vervolgens op
§ 1425 sassaks gedroogd en in pakjes van een katje gepakt". De Wilde verbeterde de cultuur op Soekaboemi en fabriceerde daar sigaren, zie I, 297; 298; den 7 Maart 1821 schrijft de administrateur dat de Virginiatabak op dat land niet wil slagen en men ook moeite heeft met het drogen. De Statist. Beschrijv. van 1822 deelt mede, dat deze sigarenfabricatie onder den Inlander opgang maakte en navolging vond. Het Algem. Verslag over de residentie Preanger-Regentsch. van 1826 vermeldt dat de Tjiandjoersche sigaren worden uitgevoerd

tegen 2 gulden (sic) de duizend, misschien eene schrijffout. Wat de benedenlanden aangaat, in de Java Government Gazette vindt men herhaaldelijk advertenties van sigaren, gefabriceerd in het Tanggeransche op Salapadjang (zie dat blad 2 Jan. 1813; 16 Dec. 1815). Olivier (Land- en Zeetogten I, 209) vermeldt anno 1817 tabakcultuur en sigarenfabricatie op Kampongmalajoe; het product werd door den landheer De Serière „met ruime winst" verkocht à *f* 20 de 1.000. Men vergelijke verder over de tabakcultuur en -bewerking De Bie, Inl. Landbouw, II, 23 e. v.

Van bevordering der tabakcultuur van Regeeringswege verneem ik alleen R. 8 Juli 1803, bepalend dat eene poging zal worden gedaan om de teelt op Java uit te breiden; men zal onder het zeevolk en de militairen naar personen zoeken die „de behandeling van dien aankweek en berijding van tabak kundig zijn", en den Agent der Bataafsche Republiek te Philadelphia schrijven om eenige bekwame personen te engageeren en monsters van planten met eene beschrijving enz. over te zenden. Wat hiervan is gekomen, weet ik niet.

Cacao. Volgens Van Gorkom (o. l. II, 3) werd „in het begin der 17e § 1426
eeuw de cacaoplant door de Spanjaarden naar Menado overgebracht". Cornelis de Bruin (o. l. pag. 373) vermeldt, dat tijdens zijn verblijf, ao. 1706, te Batavia eenige cacao werd aangekweekt. De Commandant te Tandjoengpoera schrijft D. 2 Maart 1709 „dat het met de cacauw en coffij plantagiën aldaar na wensch ging"; evenzoo D. 11 Sept. 1709, doch de memorie van overgave van den Commandant, D. 4 Mei 1716 (Bijlage XXVI), spreekt niet van cacao, zoodat deze waarschijnlijk uitgestorven was. Uit R. 14 Dec. 1719 blijkt iets van Compagniescultuur op Ambon. Men hoort daarna langen tijd niet meer van dit gewas, totdat het Bat. Genootsch. in het Eerste Deel zijner Verhand. (Inleid.) melding maakt van eene zilveren medaille, uitgereikt aan David du Fau de la Longue wegens een welgeslaagden cacao-aanplant. Blijkens Verh. B. G. VI, 75 was deze persoon eigenaar van de landen Kadoewang en Salapadjang aan de Tjisadane; eene kaart van 11 Oct. 1778 toont dat hij een land bezat een eind bezuiden de Mookervaart, niet aan die vaart grenzend. In het Ve Deel zijner Verhandelingen (1790, p. 18) schreef het Genootschap § 1427
eene prijsvraag over deze cultuur uit; ditzelfde jaar verzamelde de Tweede Administrateur van den Medic. Winkel, Schouwman, 6 pond cacaoboonen van enkele boomen „die gints en derwaards of in thuinen dan wel op zommige landen worden gevonden, afkomstig uit de Manilles, van waar ze naar deese hoofdplaats voor eenige jaaren zijn overgebragt"; hij bracht een rapportje uit van zijn onderzoek dier boonen (B. R. 5 Febr. 1790), hetwelk door de Regeer. naar Nederland werd gezonden met twee monsters boonen, waaraan het verzoek werd toegevoegd „dat de Heeren Meesters gelieven te bepalen, hoeveel men daarvoor alhier sal konnen besteeden" (R. 5 Febr. 1790). Wat van deze bezending kwam, is mij niet bekend. In zijne memorie van 10 Oct. 1802

zegt Van IJsseldijk aangaande de cacaoteelt in de Bat. Bovenl.: „tegenwoordig legt men er zig veel op toe tot het gebruik onder de gemeente". Bij R. 15 Juli 1803 wordt den Gecomm. gelast, monsters van „de in de bovenlanden groeiende cacao" en eene opgave van den prijs in gereedheid te brengen ter verzending naar Nederland; doch hij antwoordt R. 27 Sept. 1803 dat in het Jacatrasche geen cacao groeit. Eerst omstreeks 1825 schijnt de cultuur weer ter hand te zijn genomen, speciaal op Kedoengbadak in het Buitenzorgsche (C. S. W. van Hogendorp. Beschouwing enz. p. 240).

Van de cacaocultuur op Banda en Ambon in 1796 wordt gesproken in Bijdr. 1908 p. 309 en 329.

§ 1428 *Thee.* Dat Valentijn in 1686 „jonge theeboomkens uit China" in Camphuijs' tuin in de zuidervoorstad zag, vernamen wij reeds (§ 808); vermoedelijk behoorden zij tot die, welke door Andreas Cleijer uit Japan waren overgebracht (zie zijn brief pag. 4 van den 4^{en} jaargang, 2^{a}. Decuria der Ephemerides Germanicae, mij geleend door den heer Van Dorssen). Bij eene aanschrijving van 15 Maart 1728 gelastten XVII^{en}, teneinde de Compagnie van Ostende te benadeelen, die betere thee in Europa importeerde dan de hunne, dat op Java, Ceilon en aan de Kaap proeven zouden worden genomen met de teelt van Chineesche thee, waarvan zij zich „onnoemelijke voordeelen" beloofden, ook al deugde de thee niet, „dewijl nu de mode in Europa is, al te koopen wat maar thee genoemt kan worden". Den 8 Dec. 1728 (De Jonge IX, 138) antwoordt de Ind. Regeer. dat het succes zal moeten worden afgewacht „van de geordonneerde aanplantinge van thee, waertoe men alle uijtdenkelijke middelen sal in 't werk stellen, hoewel de apparentie tot dese culture niet seer favorabel schijnt, alsoo verscheijden liefhebbers bereeds hebben ondervonden dat de theeboom in dese landen niet wil groeijen; egter sal dit ons niet weerhouden van een nader preuve te doen nemen, onder belofte van een premie aan den leverancier van het eerste pond thee die alhier sal wesen gewonnen". In de Resolutiën van dien tijd is echter nergens van die premie of die cultuur sprake.

§ 1429 *Katjang* werd van ouds (zie bijvb. de Victualie-ordre van 11 Mei 1689, P. III, 251) als spijs verstrekt speciaal aan 's Comp^{s}. scheepsvolk (vergel. § 1658 noot); er werd olie van vervaardigd (zie den term *olieboon* § 1645) en de uitgeperste koeken dienden tot bemesting van de suikerrietvelden in de Ommel. Tusschen de verschillende soorten katjang wordt daarbij in de bronnen geen onderscheid gemaakt. Rumphius (H. A. V, 375) zegt echter dat de katjang tjina bij de Europ. in Indië de voorkeur had en dat deze boontjes vroeger te Batavia zelfs (in plaats van „Sineeze boontjes") genoemd werden „van der Lijns boontjes, dewijl de Heer Generaal Cornelis van der Lijn een zonderlijke liefhebber daar van was en veel op zijn tafel daarvan liet opschaffen".

§ 1430 Bij R. 14 Maart 1724 wordt bepaald dat Kampongbaroe, Kedoengbadak,

Tanggeran, Djatinagara, Tjileungsir en Krawang in Juli of Aug. katjangboonen moeten leveren tegen 25 Rd^{s}. het last, opdat de Comp. aldus vrij worde van de onzekere leveranties van Makassar, Timor en Tegal. Mossel (Aanm. p. 206) spreekt van „Cadjang tanna, die weelderig omtrent de rivier Passangrahan groeijt". Volgens Hooijman (Verh. B. G. II, 2^{e} dr. p. 96) was het in 1780 hoogstens 25 jaar geleden dat de teelt van katjang tanah „in onze bovenlanden in een algemeen gebruik gekomen is"; in de Ommelanden werd zij vooral door Chineezen beoefend in verband met varkensfokkerij; in Hooijman's tijd waren er 48 oliemolens in de Ommel. met eene gemiddelde productie van 20.000 kan elk. Nu en dan was er echter zoo groot gebrek aan olie, dat de uitvoer werd verboden (zie § 1417); andere keeren werd het noodig geacht een maximumprijs voor katjangolie te bepalen, zooals bij R. 17 en 31 Oct. 1786; 23 Febr. 1787; 1 Febr. 1791. Blijkens R. 30 Mei 1796; 6 Maart en 24 Nov. 1807 leverde de Regent van Tanggeran katjangolie tegen betaling aan de Comp., naar het schijnt volgens een contract of wel, blijkens Nederburgh's Consideratiën (p. 217), bij wijze van verplichte levering tegen bepaalde prijzen; soms won hij daarop, dan weer leed hij verliezen, die hem van de levering afkeerig maakten, zoodat R. 30 Mei 1796 den Gecomm. wordt gelast te onderzoeken of hij „zich schuldig maakt" aan te geringe levering. De teelt had reeds in 1804 op vele plaatsen in dit regentschap den bodem uitgemergeld (rapport 31 Dec. 1804). Blijkens Van Motman's rapport § 1431
van 15 Juni 1809 bestonden alleen in Tanggeran eigenlijke katjangtuinen en een oliemolen; in de Preanger werd het gewas alleen voor eigen gebruik geteeld en oliemolens bestonden daar niet (evenmin, zegt Van Lawick, in de Cheribonsche Preanger-Regentsch.); de boonen werden er tusschen twee planken geperst. Ondertusschen geeft hij tevens op dat Buitenzorg 62 katjangvelden bezat. Daendels legde katjangaanplantingen aan op Sindangbarang bij Buitenzorg; volgens Nic. Engelhard (Overzigt, p. 176 e. v.) kwam daarvan weinig terecht.

Over katjang kadele vindt men het een en ander in het Tijdschr. voor Land- en Tuinb. en Boschkultuur V, 347 e. v. en 592; of dit dezelfde is die Rumphius (H. A. V, 427) beschrijft onder den naam katjang tanah en katjang djepon (deze werd in zijn tijd „redelijk veel op Batavia gecultiveerd"), kan ik niet beoordeelen. Over katjangolieslagerijen in het Bandoengsche een opstel van De Bie in Tijdschr. B. B. I, 263 e. v.; men zie verder het Tijdschr. van het Ind. Landb. Genootsch. VI, 328 e. v. over katjang tanah, en De Bie, Inl. Landbouw I, 125 e. v.

Mosterdzaad. Dit gewas is niet hetzelfde als het „Mostaert-zaedt" waar- § 1432
van in Begin ende Voortgangh (Eerste Schipvaert p. 92) gezegd wordt dat het „seer overvloedigh ende goeden koop in Sunda" is. Rumphius (Herb. Amb. V, 1, 73) beschrijft den „wilden mostert-struijk", Maleisch tali sasawi, een „kruijpenden struijk", waarvan de naar mosterd riekende bladeren worden

gebruikt als medicijn en (ibid. p. 282) ook de zaden worden gegeten. Filet o. l. s. v. *sasawi*, zegt: „Op Java en elders wordt de witte mostaard veelvuldig als groente in tuinen gekweekt"; vergel. ook de Encycl. van N.-I. s. v. *sesawi*. In een brief van Nic. Engelhard dd. 9 Aug. 1793 ziet men evenwel dat het op last aangeplante Souratsche mosterdzaad uitdrukkelijk wordt onderscheiden van deze sasawi.

Uit R. 30 Dec. 1791 blijkt dat door den Gecomm. op sommige plaatsen eene proef is genomen met het uitzaaien van mosterdzaad; R. 27 Nov. 1792 heet het dat de aanplant gunstig staat, doch R. 17 Dec. 1793 rapporteert de Gecomm. dat die overal is mislukt en alleen de tuinier te Tjipanas eenig product heeft kunnen afleveren.

§ 1433 *Sassafras*. Wat in onze bescheiden eigenlijk onder „sassafras" moet worden verstaan, kan aan twijfel onderhevig zijn. Het is een reukbast of eene houtsoort. Het eerste is de masoi (waarover zie Encycl. van N.-I. s. v.; Filet o. l. s. v. *massooi* en Teysmannia 1908 p. 502). Een stuk uit het begin der 17e eeuw (De Jonge III, 163) beschrijft masoi als „een bast van een boom, en is gecrult ofte gerolt als den canneel, maer is dicker en grover van gedaente en is sterck van roock; de Mallayen en Javanen coopen 't veel en gebruijcken 't voor medecijn"; het diende hun (zie Bijdr. 1875 p. 10 noot) „soo wel om in te nemen als sigh daermede het heele lyff om te besmeeren" tegen „de berberry, lammicheden, pyn in de leden, huyvricheden enz". Rumphius, Herb. Amb. I, 187, onderscheidt tusschen koelit lawan en masoi; over het eerste zie ibid. II, 65, het tweede II, 62; ibid. p. 67 maakt hij eene vergelijking tusschen de koelit lawan en den West-Ind. sassafras, waarvoor men de k. lawan „bij onze doctoren en chyrurgyns op Batavia 't zedert het jaar 1676 in de Medicijne heeft beginnen te gebruiken", ofschoon er volgens hem tusschen die beide veel verschil bestaat; in Holland wilde men de k. lawan niet en die van Java is niet veel waard, zegt hij p. 68; zie verder daarover Valentini o. l. pag. 172. Valentijn III, 1, 210 verklaart dat „de olie, die uit zijn bast en bladeren getrokken werd, de naaste in gedaante, reuk en kracht aan de nagel-olie is"; zie ook aldaar p. 209 over de *mesoewi*.

§ 1434 Uit R. 22 Juli 1734 vernemen wij dat destijds sassafras werd aangeplant op Ambon en dat uit de „schorse van dien boom" of „uijt de coelit lawang" olie werd gestookt, die „met de nagelolije in deugd gelijkstandig is"; verder dat de boom „bijna overal hieromher en insonderheijt op de Westcust" groeit.

R. 13 Sept. 1746 wordt op eene mededeeling van Van Imhoff dat bij Tjipanas „sassafras en een zoort van roodhout" zijn gevonden, die kunnen dienen „tot stuagie in de retourscheepen", besloten dit aan te nemen tegen 1 ducaton per pikol. Eerst 50 jaar later komt de benaming weder in de Resolutiën voor: bij R. 4 Dec. 1794 wordt op een rapport dat sassafrashout uit de Bovenl. zeer goed van qualiteit is bevonden, de Gecomm. gemachtigd om

5 à 6 pikol te accepteeren tegen 5 Rd^{s}. per pikol; een monster zal naar Europa worden gezonden en het zal voortaan niet meer van Ambon worden ontboden. Bij R. 15 Juli 1803 wordt den Gecomm. gelast, monsters hiervan met prijsopgave aan te bieden ter verzending naar Nederl.; hij levert R. 27 Sept. 1803 die monsters en rapporteert dat de prijs zal bedragen 6 Rd^{s}. per 125 ℔. Verder hoort men er niet van.

Uit De Wilde (o. l. pag. 51) noteer ik het voorkomen in de Preanger van „kie pedas, het bekende sassafras", een zwaren boom met hout „zeer fraai voor tafels, kassen enz". Dit is dus het sassafrashout, waarvan den 27 Mei 1799 de Opziener te Tjiandjoer aan Nic. Engelhard schrijft dat hij hem eene partij zal zenden, geschikt voor „cabinetwerk". De Clercq zegt o l. sub n°. 764 van ki pedes: „het hout is zeer deugdzaam en heeft een aangenamen geur; men maakt er prauwen en zaagt er planken van".

Kurkuma.. De naam *kurkuma* komt volgens Dozy (Oosterlingen, s. v.) § 1435 van een Arab. woord, dat weer van het Gr. *krokos* komt. In Compagniespapieren, zooals R. 10 Oct. 1704, leest men wel eens: „curcuma ofte borrij-borrij" (boreh), ook wel *bobori* (Rumphius, Herb. Amb. I, 156). Over de plant zie ibid. V, 162 e. v.; over het handelsartikel en de geringe waarde der Javakurkuma zie Semler o. l. II, 545. Canter Visscher (l.l. pag. 26) omschrijft het als „inlandsche saffraan". Volgens Dirk van Hogendorp (Berigt enz. p. 100) groeit het „door gantsch Java in de bosschen in 't wilde".

De Comp. was gewoon (zie bijvb. Afg. patr. miss. 1 Dec. 1703) dit product uit Malabar te betrekken. In de Afg. patr. miss. van 15 Jan. 1719 leest men, als antwoord op eene lastgeving uit Nederland om naar „de crocus of saffraan, die op dit eiland zoude groeijen", onderzoek te laten doen, dat er niet veel hoop op succes is, tenzij de Majores mochten bedoelen „inlandsche saffraan off borreborrij, anders ook genaamd curcuma, die Uw Ed. Ho. Agtb. van Mallabaar word toegeschikt en op desen eijlande al soo weeldrig en opulent gevonden werd als ten voorm(*elden*) custe; maar om die te droogen en tot den overvoer bequaam te maken hebben de Javanen de regte kennisse niet". Twee jaar later (Afg. patr. miss. 30 Nov. 1721) oppert de Regeer. be- § 1436 zwaren tegen een aanplant op Java, wegens den luien aard van den Inl. en de minder goede qualiteit van het product, en nog drie jaar daarna schrijft zij (30 Nov. 1724) dat de begonnen cultuur slecht gaat „om der Javanen traagheijd, die niet veel sin hebben in het afkoken en opdroogen van die wortelkens". Stier gaf in 1730 op zijne reis naar de Zuidzee (T. N. I. 1875, I, 10) overal last, om kurkuma aan te planten; in de lagere streken verklaarde de bevolking de teelt echter voor ondoenlijk. Bij R. 20 Juli 1731 wordt de prijs der kurkuma „ten desen eijlande vallende en alhier ingekogt werdende, bijaldien in deugd de Mallabaerse egualiseeren kan", van 4 Rd^{s}. per pikol verhoogd tot 4 $^{1}/_{2}$ Rd^{s}., hetgeen zeker matig was, daar men tevens verneemt dat de Malabaarsche in rekening werd gebracht à 5 $^{1}/_{2}$ of zelfs 5 $^{5}/_{8}$ Rd.

Bij R. 16 Maart 1734 wordt besloten, te Cheribon ten sterkste op de cultuur te doen aandringen en den prijs aldaar op 4 1/2 Rd. te stellen. R. 19 Oct. 1734 ziet men, dat uit de Bataviasche Preangerlanden 51 pikol is geleverd; thans wordt de prijs tot 5 Rd^{s}. verhoogd; kort te voren (R. 5 Oct. 1734) had de G.-G. van Cloon verklaard dat de cultuur thans zoo bizonder gunstig stond, dat over twee of drie jaar de vaderlandsche eisch „uijt eijgen acker" zou kunnen worden voldaan, zonder aanvoer uit Malabar; uit R. 26 Aug. 1735 blijkt, dat het vorige jaar in het geheel 22.482 pond Javasche kurkuma naar Nederl. was verscheept, op een eisch van 40.000 pond.

§ 1437 Bij hun brief van 12 Sept. 1736 bleven XVII^{en} op voortzetting der cultuur aandringen, en hieraan werd zoo goed gevolg gegeven, dat R. 4 Aug. 1739 kon worden geconstateerd dat de voorraad op dit eiland gewonnen kurkuma 111.825 pond bedroeg, dus aanmerkelijk meer dan de patriasche eisch van 80.000 pond. Blijkens de D. 10 April 1739 aan eene naar de Regentsch. te vertrekken inspectiecommissie (zie § 1386) meegegeven instructie, beoogde de Regeer. vooral den aanplant in Bandoeng, P. moentjang en Soemedang; maar in het laatst van dit jaar bleek, dat na voldoening van den patriaschen eisch nog 149.325 pond kurkuma in de pakhuizen bleef, waarmee men dus verlegen zat, omdat XVII^{en} ten strengste hadden gelast, niet boven eenigen eisch te gaan. Bij R. 8 Dec. 1739 wordt nu besloten, hoegenaamd geene kurkuma meer aan te nemen; verworpen wordt het advies van den Directeur-Generaal J. P. Schaghen om alles „voor ditmaal" aan te nemen en te verzenden „om redenen den Inlander met zo veel ijver en ernst voorheen tot die culture is aangezet", terwijl de Javasche kurkuma bij de voorjaarsverkooping van 1738 in Zeeland 41 1/16 % winst had afgeworpen en de Mala-

§ 1438 baarsche slechts 34 11/16 %. Daarna verliest men deze teelt geruimen tijd uit het oog; Mossel's Aanm. (p. 187 en 188) doen zien, dat in 1751 per pikol 6 Rd^{s}. werd betaald en van de Jacatr. landen alleen Tjiandjoer eenige kurkuma, 12 pikol, leverde. Bij R. 17 Aug. 1761 werd de prijs verlaagd tot 5 Rd^{s}. wegens den geringen afzet in Nederland, en bij R. 6 Oct. 1761 de heele eisch voor de onder Batavia ressorteerende landen beperkt tot 50.000 pond. Uit B. R. 30 Dec. 1766 ziet men dat van de dit jaar geleverde 400 pikols er 300 uit Bandoeng, 100 uit P. moentjang kwamen; R. 31 Dec. 1789 komt de gansche levering van dit jaar uit eerstgenoemd regentsch. Het artikel kwam vooral uit Bandoeng, zegt ook Radermacher in 1777 (T. N. I. 1856, II, 166) en Guitard in B. R. 31 Dec. 1790. Een eisch van 40 à 50.000 pond uit de Bat. landen vindt men R. 11 Juni 1784 vermeld; omgeslagen over verschillende

§ 1439 regentsch. werd deze niet. Uit R. 17 Oct. 1788 bespeurt men, dat XVII^{en} eene ongelimiteerde hoeveelheid hadden geëischt; de Gecomm. Rolff rapporteerde daarop (B. R. 31 Oct. 1788), dat de kurkuma in het wild groeide (van cultuur was dus geen sprake meer) en men zooveel zou kunnen krijgen als men verlangde, wanneer intijds order werd gegeven; „dat die wortelen egter

gegraven, gezuiverd, gekookt, gedroogd en, bij 30 ℔ in zakken gedaan" (zie § 1052), getransporteerd moesten worden met karbouwen „ten minste geduurende veertien dagen over het gebergte na Tjikauw" en vandaar langs den waterweg, waarom aan prijsverlaging niet te denken viel. In 1790 werd er maar 400 pikol gevraagd, doch blijkens het jaarrapport R. 31 Dec. 1790 werd er 600 geleverd. In 1792 werd door XVII^en^ daarentegen heel geen eisch van Javasche kurkuma gedaan; men had daarvan te Batavia nog 30.000 ℔ liggen, en besloot R. 14 Juni 1792 om deze toch maar te verzenden; een jaar later was de stand der markt weder veranderd en besloot de Regeering bij R. 26 Juli 1793 den Gecomm. te gelasten om „zoo mogelijk de gewoone quantiteit van 80 tot 100.000 ℔ curcuma door de respective Regenten te laten leeveren". Deze ambtenaar rapporteert R. 17 Dec. 1793 dat in twee jaar slechts 150 pikol was geaccepteerd, zoodat „de menschen, die de moeite hebben genomen dat product aan te kweeken en bevorens aan de Comp. te leveren, zich ontdaan hebben van de ingredienten (1), die vereischt worden om die vrugt te kooken en te bereiden"; het vorige jaar had de Comp. de leveranciers met 100 pikol laten zitten, doch ook nu verklaarde de Regeer. dat zij geen vasten jaarlijkschen eisch zou kunnen doen.

Uit het anonyme werkje: Onderzoek der gronden van het stelsel van § 1440
den Heer Dirk van Hogendorp p. 83 blijkt niettemin, dat van 1785—1794 de laagste prijs der kurkuma op de veilingen der Comp. *f* 21 de 100 ℔, dus *f* 26.25 per pikol was, de gemiddelde prijs ongeveer *f* $35^1/_2$ per pikol, zoodat het gescharrel van XVII^en^ niet een gevolg is geweest van te lage marktprijzen maar van hunne onmacht om het debiet uit te breiden. Commissarissen-Generaal qualificeerden bij hun besluit van 21 Maart 1795 de Regeering om „de bevorens bepaalde quantiteit van 80 à 100.000 pond 's jaars weder jaarlijks door de Regenten te laaten leveren", met toevoeging evenwel, dat deze qualificatie zou ophouden, wanneer de „omstandigheden" veranderden. Dit is het laatste wat men omtrent pogingen verneemt, om de leverantie te bevorderen. Uit den hierachter volgenden Staat zal men bespeuren dat zij nog ettelijke jaren, doch met tusschenpoozen, want niet altijd werd het artikel aangenomen, plaatshad. Van cultuur kon geen kwestie zijn; Nederburgh zegt in zijne Consideratiën (p. 143): „De curcuma een wortel zijnde die in de wildernissen ingezameld wordt, so bepaalt zich dan ook de jaarlijksche leverantie na de begeerde hoeveelheid; de grootste partij is 800 pikols, die door den Regent van Bandong word ingesameld; de Compagnie betaalt Rd^s^. 5 voor elke picol van 150 ponden, hetwelk, bezwaard met de afscheepsongelden enz.,

(1) Met dit gebruik van het woord *ingredient* vergel. P. XII, 676: „de benodigde provisien en andere *ingredienten*" voor de suikermolens, d. i. benoodigdheden. Mijer, Baud p. 405: „Het consignatiestelsel, een belangrijk *ingredient* van het koloniaal systhema", d. i. onderdeel.

aan den Regent op circa R^{s}. 3 te staan komt". Denkelijk bleef het overwicht
§ 1441 per pikol in handen van de Administrateurs der pakhuizen. De prijs, waarvoor in 1804 de Javasche kurkuma door de Comp. aan vreemde handelaren werd verkocht, was 12 Rd^{s}. per pikol (P. XIV, 15). Of naderhand de kurkuma zich weer verheven heeft tot eene opzettelijk gedreven cultuur, is mij niet bekend. De Wilde zegt in 1830 (o.l. pag. 103): „Op vele plaatsen vindt men geheele velden met kurkuma"; de Statist. Beschrijv. van 1822 noemt haar evenwel onder de gewassen, welke hier en daar „echter slechts uit liefhebberij" worden geteeld.

In een brief naar Cherib. dd. 20 Mei 1733 geeft de Regeer. dit voorschrift: „Geene al te jonge wilde klaauwtjes (*zie B. 22, 47, 3*), die men uijt de wildernisse soekt, sullen daartoe mogen gebruijkt of met alle hare veeselen gedroogt, maar de jonge wilde plantjes alvorens op een goedt vet en wel omgeploegde stuk land herplant, en die tot haar volle rijpheid gekomen wezende evenals de gember, wanneer de klaauwen mals en groot geworden zijn, uijt de aarde genomen, vervolgens van alle veselen of worteltjes, die daaraan hangen, moeten gesuijvert en alsdan met of in 't water afgespoelt, mitsgaders daarna in siedent heet water gedaan werden om daarin even een walmtje op te kooken, wanneer ten eersten uijt het water moeten genomen en in de son of bij gebrek van dien, gelijk omtrent de coffijbonen gepractiseert wert, op bamboese parraparas (*zie B. 40,22,1*) over het vuur gedroogt werden, tot dat deselve beendroog zijn"; verder „mogen de heele swaare klaauwen, om dezelve des te beter te kunnen droog krijgen, wel eens doorgesneden werden, mits dat zulx komt te geschieden alvorens dezelve een walmtje werden opgekookt".

§ 1442 *Kardamom.* Eenige oudere berichten zijn bijeengebracht in § 660. Een monopolie heeft de Indische Regeer. hiervan eerst gemaakt in 1759, door bij haar besoigne van 30 Maart te bepalen dat naar Java en Cheribon zou worden gelast, „alles wat daarvan voorkomt tot nader ordre" tegen 12 Rd^{s}. de pikol aan de Comp. te doen leveren; het monopolie wordt op Java's N. O.-Kust gehandhaafd bij de pachtvoorwaarden van 1775 (P. VIII, 959; zie X, 301 sub *d*; 307, 1). In 1781 wordt (P. X, 561 en 568 sub *c*) ook de Jacatrasche kardamom onder de verboden handelsartikelen gerangschikt; in de Statuten van 1766 is daarvan nog geen sprake.

Dat in het begin der 18^{e} eeuw nu en dan eenige kardamom uit de Preanger werd geleverd, blijkt o. a. uit de Afg. patr. miss. van 25 Nov. 1708 (De Jonge VIII, 152), waar onder de producten van „Chirebon en de Priangse landen" van dat jaar 2.937 1/2 pond kardamom wordt opgenoemd. D. 30 Juli 1715 blijkt, dat door de Regeer. 6.000 pond uit Cheribon is gecischt (voor Perzië, brief naar Cherib. 9 Mei 1715) en dat de Resid. thans naar de Preanger last heeft gezonden tot aanplanting van dit product; uit de Afg. patr. miss. van 28 Nov. 1715 ziet men, dat slechts 1.950 ℔ werd geleverd. D. 23 April 1728 schrijft de Resid. dat in de Cherib. Preangerlanden „71.560

cardamomboomtjes" op last zijn aangeplant. Bij R. 9 Jan. 1733 werd de prijs § 1443
over heel Java verhoogd tot 8 Rds. per pikol; men leest hier dat, terwijl te Cheribon en Tegal $6\frac{1}{8}$ à $6\frac{3}{4}$ Rd. per pikol werd betaald, de Comp. op Malabar $54\frac{1}{2}$ Rd. betaalde, en dat het rendement dier soorten in Nederland niet veel uiteenliep; in 1731 had de Malabaarsche te Amsterdam 33 à 34 stuiver het pond gehaald, de Javasche „tot 30 stuijvers"; daarenboven ging de levering op Malabar niet altijd even gemakkelijk. Ondanks deze prijsverhooging (waarbij, zegt de Resol., in Nederl. nog 650 % werd gewonnen) vlotte de levering niet, zoodat bij R. 16 Maart 1734 nog eens besloten werd, den Resid. van Cherib. hiertoe aan te sporen. Daarna verliest men de kardamom weer een tijdlang uit het oog; uit de Mallabaarsche Brieven van Canter Visscher (p. 28) ziet men, dat de Comp. per jaar 20 à 30.000 pond kardamom op de kust van Malabar kocht.

Bij het besoigne over Malabar van 14 Aug. 1752 werd besloten, daar- § 1444
heen den last te doen afgaan om eene „tamelijke parthij cardamomplantjes" naar Batavia te zenden, misschien om die in het Buitenzorgsche door de boeren te laten kweeken; men vond er in 1755 te Gadok (§ 1669). R. 30 Maart 1759 blijkt dat XVII^en^ bij hunne eischen voor 1758 en 1759 „eene onbepaalde quantiteijd van dat product hebben gelieven te requireren", en dat van Java in 1758 slechts $562\frac{1}{2}$ pond was verzonden, waarvoor 5 Rds. 12 st. per pikol was betaald; om nu „de Inlanders te animeeren, de cardamom in de bosschen en wildernissen met considerable moeijte te gaan zoeken", wordt de prijs verhoogd tot 12 Rds. en bepaald, dat alles wat geleverd wordt zal worden geaccepteerd. Van cultuur was dus toenmaals geen sprake meer, alleen van inzamelen. Uit R. 26 Mei 1769 blijkt, dat dit artikel in Europa zeer getrokken bleef en ook van Java's N. O.-Kust werd verkregen; bij R. 16 Aug. 1774 werd de uitvoer aldaar verboden en de inkoopsprijs verhoogd tot 30 gulden de 100 pond, welke prijs bij R. 2 Febr. 1778 nogmaals werd verhoogd tot 50 gulden, terwijl den Gecomm. op het hart werd gedrukt om de Regenten op de voordeelen dezer cultuur te wijzen en hen daartoe aan te sporen, evenals de Regeer. bij R. 27 Febr. 1778 besloot den Aria van Grendeng daartoe aan te zetten, omdat zij oordeelde dat de teelt aldaar zou slagen wegens de vruchtbaarheid van het land. Bij R. 22 Sept. 1778 wordt tot de ontbieding van kardamomplantjes uit Malabar besloten, ten einde daarmede in de Jac. bovenlanden eene proef te nemen. Volgens het rapport van Craan § 1445
en Radermacher, R. 31 Dec. 1778, werd al dadelijk „de cardamom in de meeste Regentsch. aangeplant" en wel speciaal op Dramaga; van hier wilde men (Bijlage XXXVIII art. 6) de cultuur overbrengen naar Bandoeng en Batoelajang; slechts 1 van de 20 aanwezige kardamomtuinen was in Bandoeng te vinden, terwijl van de overige er 11 in Soemed. en 7 in P. moentjang waren en 1 in Batoelajang. De Malabaarsche plantjes kwamen aan, en werden den Gecomm. ter uitdeeling gegeven (R. 18 Sept. 1780), doch zij hadden

onderweg zooveel geleden dat er maar drie konden worden uitgeplant, waarvan in het laatst van 1780 nog maar één in leven was (R. 29 Dec. 1780), uit welke omstandigheid de Regeer. concludeerde dat „de culture van de Mallabaarsche cardamom in de Jaccatrasche bovenlanden zo min is gelukt als op Java en Cheribon". In Cheribon werd dit artikel nog steeds in de bosschen verzameld (T. N. I. 1879, II, 199), maar in Nederl. wisselde de aanvraag buitengewoon.

§ 1446 Nadat bij missive van 14 Dec. 1786 door XVII^en^ om toezending van 5 à 6.000 pond Javasche kardamom was verzocht en bij R. 14 Aug. 1787 besloten was, op Java en in Cheribon den Inl. „tot de culture te animeeren", en den Gecomm. inlichting te verzoeken of in de Regentsch. dit product niet voor 25 Rd^s^. de 100 pond te bekomen zou zijn, waarna bij R. 17 Oct. 1788 tot grootere levering was aangespoord, bedroeg in het volgend jaar de patriasche eisch maar 3.000 pond, zoodat de Regeer. zich verplicht zag te verklaren (R. 23 Juni 1789) dat zij zich niet door dezen geringen eisch kon laten binden, omdat kort te voren de Inlander „tot de bevordering dier culture" was geanimeerd en geen weg met dit product zou weten, daar het een monopolie van de Comp. was, waarom aan XVII^en^ qualificatie zou worden gevraagd tot „onbepaalde insaam" of aangedrongen op het stellen van een vasten en hoogen eisch. Men moet daarbij in aanmerking nemen, dat kardamom eerst in het 3^e^ of 4^e^ jaar, in hooggelegen streken eerst in of na het 5^e^ jaar, een oogst geeft (De Bie, Inl. landbouw II, 20). Rolff was van plan (B. R. 4 Aug. 1789) de cultuurvoorschriften te volgen, welke hij vermeld had gevonden bij

§ 1447 Canter Visscher (o. l. pag. 27 e. v.). Ook later, R. 31 Jan. 1792, besloot de Regeer. zich niet aan den kardamomeisch te houden, maar alles te zenden wat in voorraad was. Guitard rapporteert R. 15 Oct. 1790 dat kardamom alleen op Dramaga schijnt te willen tieren; blijkens B. R. 31 Dec. 1790 kwam zij ook in P. moentjang en Soemedang voor; er was dat jaar 22 pikol geleverd (het vorige nog geen 2), doch bijna alleen uit het Buitenzorgsche; dat de qualiteit niet bizonder goed was, kwam daarvandaan „dat den Inl alle vrugten, rijpe en onrijpe, tegelijk plukt en onrijpe vrugten nimmer goede cardamom kunnen opleveren, wijl de pitjes, die nog geene volkomen substantie erlangd hebben, in de bolster vergaan of vermolmen". Uit R. 30 Dec. 1791 ziet men, dat aan de Regenten 25 Rd^s^. was beloofd voor de 100 pond door hen geplante kardamom, doch dat dit bedrag slechts per pikol was uitbetaald, aan welke praktijk thans een eind werd gemaakt. Volgens Nic. Engelhard's rapport, geïnsereerd in R. 27 Nov. 1792, was op verschillende plaatsen in de Regentsch. kardamom uitgezaaid en beloofde deze veel, maar ook thans (R. 26 Jan. 1793) bleek het Malabaarsche gewas ongeschikt voor proe-

§ 1448 ven in de Preanger. Naar Europa kon men (R. 4 Nov. 1794) slechts bij wijze van proef eenige in de Bovenl. gekweekte Malabaarsche en Ceilonsche kardamom in flesschen verzenden. De bezwaren der teelt werden vermeerderd

door de onbekendheid van den Gecomm. met de cultuurwijze, waarom bij R. 13 Febr. 1795 werd besloten, naar Ceilon en Malabar te gelasten „om volledig op te geeven hoedanig met het inzaamelen en droogen der cardamom moet gehandeld worden". Of hieraan gevolg werd gegeven, is mij niet bekend.

Daarentegen stond op vele plaatsen, vooral te Pondokgedeh, het inheemsche gewas zeer goed, hetwelk in „smaak en deugd" voor dat van Malabar niet onderdeed. „Men heeft eerst gedagt", zegt Nic. Engelhard R. 17 Dec. 1793, „dat deese plant te weelig groeide; dan, hoe grooter de heesters waren, wat meer vrugten de plant opleeverde". Een uitvoerige brief van P. Jansen te Pondokgedeh dd. ult°. Aug. 1794 over de teelt aldaar is in de correspondentie van N. Engelhard op het Rijksarchief. Men zou nu denken dat de Regeer. de cultuur bleef doorzetten; integendeel, na de daareven aangehaalde woorden in E.'s rapport te hebben gelezen, verlaagde zij den prijs van 25 Rd^{s}. de 100 pond tot 16 Rd^{s}. per pikol, in verband met den geringen patriaschen eisch van 6.000 pond (het is mij niet geheel duidelijk of deze prijsverlaging ook terugwerkende kracht had en toegepast werd op de levering van het afgeloopen jaar), en zij wees bij R. 11 Maart 1794 een verzoek der Regenten om zich aan den vroegeren prijs te houden, van de hand, ofschoon de Gecomm. er nadruk op had gelegd, dat de cultuur den aanleg van bizondere tuinen en veel zorg vereischte. Nederburgh zegt (Consider. p. § 1449
143) terecht aangaande deze prijsverlaging, dat „het geheele profijt, daardoor geëffectueerd, nog geen 600 Rd^{s}. over de geheele leverantie sal bedragen" en dat de indruk op de bevolking zeer ongunstig moet zijn. Dat bleek ook spoedig; toen bij R. 17 Maart 1797 tot uitbreiding der cultuur werd besloten, erkende de Regeering „den weerzin, welke den Inlander tegens de culture van de kardamom heeft". In Soemedang, waar twee tuinen van 5.000 en 10.000 planten werden aangelegd (R. 20 Nov. 1798), vielen 25 planten ten laste van „elke huishouding", doch een groot jaar later (R. 3 Juni 1800) waren deze tuinen al uitgestorven, naar het heette omdat de plantjes bij te groote warmte in den grond waren gezet. Men begon echter eene nieuwe aanplanting; P. Engelhard vermeldt in 1802 een tuin bij Soedalarang, in de buurt van Limbangan. De cultuurwijze der Malabaarsche kardamom, waarmee men nog altijd proeven nam, was echter evenals vroeger onbekend, zoodat bij R. 15 Maart 1799 aan den Gecomm. Nic. Engelhard, die, zooals wij zagen, in Nov. 1794 niets van de cultuur afwist (en toen aan de Regeer. om inlichtingen had gevraagd, welke hem naar de Ceilonsche en Malabaarsche brieven had verwezen), gelast werd te onderzoeken „hoedanig de inzameling en droging der Malabaarsche kardamom dienen te geschieden".

Men plantte het uitheemsche gewas „op Tangerang en de Grinding, § 1450
mitsgaders Buitenzorg, Pondok Gede en Tjiceroa", zegt R. 16 April 1799, dus vooral in de tuinen van den G.-G. (zooals hem dan ook door den Commandant van Buitenzorg bij eene afrekening over 1796 een post van Rd^{s}. 58

in rekening werd gebracht als uitbetaald voor 455 ℔ kardamom), maar ook daar rendeerde het niet, omdat het werkvolk de vruchten stal en als medicijn aan Chineezen verkocht. In 1800 was de totale kardamomlevering gedaald tot 2 pikol (vóór de prijsverlaging was zij tot 42 p. gestegen), waarom bij R. 14 April 1801 de prijs der inheemsche verhoogd werd tot 10 stuiver het pond, en die der alhier geteelde Malabaarsche (vroeger had een prijsverschil niet bestaan) tot 40 stuiver (een zonderlinge maatregel, daar het product blijkens R. 12 Oct. 1804 in Nederland maar 8 st. per pond kon halen), en in forsche bewoordingen op uitbreiding der cultuur werd aangedrongen. Blijkens het R. 1 Oct. 1802 geïnsereerde rapport van P. Engelhard gelastte deze thans den aanplant van 90.000 stuks, verdeeld over verschillende regentsch.; naar gewoonte droeg Tjiandjoer het zwaarste deel, 40.000 stuks; in Bandoeng moesten er 15.000 worden aangeplant, in Batoelajang 5 000. Op zijne tournee in dit jaar ontwierp hij eene instructie voor de kardamomteelt (Bijlage XLII),
§ 1451 waarnaar wij voor de cultuurvoorschriften verwijzen. Tot belooning kreeg hij eene vingerwijzing om voorzichtig te zijn en zijn ijver niet zoo ver te drijven dat eene extirpatie zou moeten geschieden. Op eene vraag, hoeveel product die 90.000 planten zouden opleveren, antwoordde hij (R. 25 Aug. 1803), dit niet te weten „dewijl de cardamomplant zijn vrugten eeven boven de grond draagt en zo door verrotting als de ratten en andere ongedierte veel verliest, waarom ook tot dies inzaam eene bijzondere oplettendheid vereischt word". De cultuur mislukte dan ook, zelfs die der zwaar betaalde Malabaarsche, welke blijkens R. 12 Oct. 1804 ook op Tjipanas en Pondokgedeh bijna geheel teniet ging, ofschoon op deze laatste plaats, naar Nic. Engelhard's getuigenis (R. 30 Dec. 1805), de aanplanting, welke in 1791 was aangelegd, nog in 1800 „van een verrukkende aanschouw" was geweest. Dit is het laatste wat men van teelt op hooger last verneemt; het rapport der Commissie Thalman c s. van 29 Jan. 1808 zegt dat kardamom nog wel hier en daar aangekweekt, maar niet meer aan de Comp. geleverd wordt wegens de geringe handelswaarde; evenzoo spreekt de Statist. Beschr. van 1822. Ik noteer nog uit evenvermeld rapport deze woorden: „De cardamom groeit in het wild en wordt door een diertje, bokkol genaamd, voortgeplant". Dit is (zie Encycl. van N.-I. s. v) eene eekhoornsoort, Soend. boeoet; zie daarover Horsfield, Zoological Researches, Hoofdstuk: Sciurus Insignis.

Bizonderheden omtrent dit gewas vindt men bij Rumphius, Herb. Amb. V, 1, 152 e. v. en Semler, o.l. II, 364 e. v. Omtrent de teelt op Java zie Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. XLII, 306.

HOOFDSTUK XIII.

Mijnbouw. Frankrijk was nog in Caesar's tijd een goudrijk land, en § 1452
zelfs omstreeks 500 na Christus werd er munt geslagen uit inheemsch goud (Friedländer, o. l. III, 11). Ook in Engeland werd nog in den Romeinschen tijd goud en zilver gevonden.

Wat den goudrijkdom van Java, waarover oude berichten spreken, betreft, vergelijke men Prof. Kern in Bijdr. 1885 p. 130 en 137, die hier eene vroeger door hem geuite meening, dat met het Yawadwîpa der Ramayana bedoeld wordt het „goud- en zilvereiland, rijk aan goudmijnen", staaft met eene inscriptie, waarin Java geheeten wordt „rijk aan goudmijnen". „Tegenover het getuigenis onzer inscriptie moet elke redelijke twijfel (*aan Java's vroegeren goudrijkdom*) verdwijnen", zegt die geleerde. Groeneveldt (Notes p. 13 en 16) deelt Chineesche berichten uit den tijd tusschen 600 en 1300 n. C. mede, waarin goud onder de voortbrengselen van het eiland wordt genoemd, doch wijst (p. 19) op de weinige vertrouwbaarheid van dergelijke opgaven. De Barros (l.l. IV, 36) zegt van Soenda, dat alhier eenig goud wordt gevonden, dat echter maar 7 karaat is. D. 14 Maart 1637 leest men, dat door de Comp. in Perzië is verkocht o. a. Sumatraasch goud en „Javaens gout", waarvan het laatste aanmerkelijk minder fijn was dan het eerste; dit zegt intusschen niet veel, daar „Javaens" goud even goed (zie B. 1, 10, 2) bijvb. van Bandjarmasin komen kon. Een positief bewijs, dat er goud op Java werd gevonden, is het § 1453
rapport van Albert van Petten (B. 23, 103), die in Juli 1711 goud zag wasschen in de Donan, terwijl Sterrenberg in 1744 (De Jonge X, 45) nog gouddelverij in het Djokjasche vermeldt, welke in vroegere tijden „veel goud" had opgeleverd. Vergelijk echter omtrent dit laatste wat Rijklof van Goens (Bijdr. 1856 p. 355) over het goud meedeelt, dat in Midden-Java „uijt overoude graven in tamelijcke quantiteijt opgegraven" wordt; „de Javaenen weten geen reedenen te geven dat er ergens (*in het gebied van den Soesoehoenan*) goud valt dan in dese gemelde graven, daer het van veel menschen gesocht en gevonden werd, bestaende meest in armringen, vingerringen ende ander sieraed . . . . Dese opgedolven graven hebbe ick persoonlijck diverse maelen gesien ende dat zij nog met soecken besich waren". Evenzoo Raffles 1817, II, 56:

„The village of Kali Beber, situated at the foot of the mountain (*Diëng*), is said from time immemorial to have paid its annual rent, amounting to upwards of a thousand dollars, in gold, procured by melting down the relics of antiquity discovered in the vicinity; but for some years past no more golden images being found, the rents are paid in the coin of the country". Men vergelijke voorts Verbeek en Fennema, door wie (o. l. II, 996 e. v.) „op geologische gronden met volkomen zekerheid" wordt verklaard „dat Java nooit rijk aan goud is geweest". Het is jammer dat bovenvermelde positieve verzekering van Prof. Kern aldaar wordt geïgnoreerd.

§ 1454 D. 28 Sept. 1686 staat een bericht van kapitein Ruijs, dat hij „in sijne landtogt ter agterhaling van den priester Cheeg Josepph (*zie § 455 e. v.*) aan de gestalte, strecking en schielijke steijlte van eenige der bergen bevonden heeft sekere tekenen van mineralen". Hoe Ruijs, die een Hagenaar was, daarvan verstand kon hebben, blijft een raadsel. Deze bergen lagen „onder 't district van den Sousouhounang bezijden 't Javase gebergte ontrent 4 dagen te lande van Tegal zuijtoostwaart heen" (lees: *zuidwestwaarts*, daar Ruijs op die vervolging niet oostwaarts van Tegal kon komen). Over deze ontdekking van „een gout- en zilvermeijn" werd zelfs naar Nederland geschreven, waarop Heeren XVII[en] bij brief van 16 Nov. 1687 om nadere inlichtingen vroegen; zij heette te liggen „buijten Batavia off in onse jurisdictie aldaer".

D. 9 Dec. 1693 vindt men een rapport van den Boekhouder Lucas Meur en den sergeant F. W. Broeckhuijzen betreffende eene reis naar Tjikalong „ende den berg Parang, om te ervaren off aldaar volgens het voorgeven der Inlanders eenige mineralen van gout, silver ofte andere te vinden zouden zijn". Zij vertrokken 14 Nov. en kwamen den 24[en] van uit Tjigaloempit (aan de Tjitaroem, op de grens van Krawang) te Tjiakar „dight onder den berg Goenong Parang" (op de topogr. kaart niet te vinden; misschien *Tjikakak*,

§ 1455 bezuiden den Parang, gespeld *Tjicacac*, waarvan dan *Tjieacar*). Den 25[en] zijn zij „digt onder ged(*achten*) berg Parang b' oosten gemarcheert aan een spruijtje Tjiparang gen(*aam*)t (*op het kaartje van Fokkens loopt dit riviertje in N. O. richting van den Parang af*), alwaar veel mercuris off vlos bevonden, dog geen de minste mineraal en ook geen bequaeme plaats om te kunnen graven, doordien de grond te los is en door de menigte des waters, dat van bovengen. berg na beneden valt, waardoor verscheijde spruijtjes ontstaan zijn, die alle hun water in de rivier Tjitarom lossen. Gen(*oem*)de berg is heel van (*sic*) stijl (*en*) hoog van alle kanten en kaal, zonder dat er eenig bos off ruijgte op groeijt, zoodat het niet mogelijk is om daarop te kunnen comen. (*Den*) 26[en] 's morgens van Tjiakor opgebroken zijnde, zijn wij na den berg Goenoeng Loemboe (*Lemboe, benoorden den Parang*) gen(*aam*)t gegaen, daar niet anders hebben cunnen sien of vernemen als aan d' eerstgen(*oemde*) berg Parang", zoodat zij naar de Tjitaroem marcheerden en die afzakten naar Tandjoengpoera. Den 26 Aug. 1694 vermeldt het Dagr. dat een briefje gaat

naar Vaandrig Zas te Tandjoengpoera, ten geleide van eenig volk „om voorts van daar naar boven aan de Carwangse revier en 't gebergte Goenang (*zoowel*) als daar omher eens na[der] te gaan die aarde, die jongst aldaar door den Boekhouder Lucas Meur en sergeant Broekhuijsen was besigtigt". Het resultaat dezer zending leest men D. 15 Sept. 1694: „Van Tanjongpoura is heden weer terugge gecomen den Chinees Tanhoko, medebrengende een geleijdbrieffje van den Vaandrager Anthonij Zas, nevens ook eenige monsters erts ofte mineraalsteen van het gebergte genaamt Goenong Parang, die den ged(*achte*) Tanhoko, contrarie de vorige gedagten en hetgene andere daarvan hadden opgegeven, hadde bevonden van geenen inhout, en alsoo van gans geene waarde ofte nuttigheijt voor d' E. Compe. te wesen". Hiermede eindigt deze eerste periode.

Over de nu volgende mijnontginning in Krawang handelt eene op de- § 1456
gelijke archiefstudie en plaatselijk onderzoek berustende brochure van F. Fokkens, Goud- en zilvermijnen op Java, Batavia 1886. Het eenige wat ik daarop zou willen aanmerken is, enkele topographische onzekerheden daargelaten, dat de auteur de gepleegde zwendelarij niet heeft doorzien en zelfs aan eene mogelijke hervatting van het werk dacht. Zijne brochure heeft ettelijke jaren geleden, in het heetst van de toenmalige mijnbouwkoorts, een ondernemenden kwibus er toe gebracht om een paar oude gangen van het Compagnieswerk leeg te pompen en een onderzoek in te stellen waar toch wel het fameuse „Raad Westpalm's werk" te vinden moest zijn. Ik geloof niet, dat hij 't heeft ontdekt; evenmin dat die mijnen een milliardair van hem gemaakt hebben.

R. 11 Aug. 1722 vertoont de G.-G. Zwaardecroon in Rade eenig erts, § 1457
gegraven „een dag reisens bezuijden of agter Tanjongpoura, bij seekeren berg, bekend onder de naam van Goenong Boegis". Besloten wordt, dat de Raad Extraord. Diderik Durven (1) „als kundig in het behandelen van mineralen" rapport zal uitbrengen; het erts is gebracht door Inlanders, wier „makkers" op het terrein zijn gebleven. Deze personen waren vermoedelijk door Zwaardecroon op onderzoek gezonden; althans de beneden vermelde instructie spreekt van „de Chinese snuffelaars en Inlanders, die al eens vooraff tot recognosseering zijn vooruijt gesonden geweest". R. 14 Aug. 1722 vermeldt dat Durven zonder succes het erts heeft onderzocht en nu op eigen

(1) Dat Durven en Westpalm, de beide Raadsleden wier naam aan het mijnwerk verbonden is, tot Zwaardecroon in eene bizondere betrekking stonden, blijkt D. 16 Aug. 1728 uit de beschrijving van Z.'s begrafenis, waar zij onmiddellijk achter de familieleden en vóór den G.-G. het lijk volgen, waarschijnlijk als uitvoerders zijner beschikkingen omtrent zijne begrafenis, waartoe hij hen op zijn sterfbed had aangewezen, R. 12 Aug. 1728. Dat daarentegen Durven met Z.'s opvolger De Haan op geen goeden voet stond, volgt daaruit, dat bij R. 27 Febr. 1728, ofschoon Durven zich candidaat had gesteld, een ander Raadslid wordt benoemd tot doen pengevallen post van President van Heemraden. Het begeven van dergelijke baantjes, waaruit de Raden van Indië een deel hunner inkomsten plachten te trekken, stond geheel aan den G.-G.

verzoek naar de vindplaats zal gaan met den Essayeur Hoos, de twee Landmeters en verder personeel, een sergeant, 24 Eur. soldaten en eenige bergwerkers, die uit „de militie" zullen worden gezocht. Van deze reis is een rapport, vergezeld van Durven's instructie, in 's Rijks Archief; ik ontving daarvan copie. Het rapport is, na de lezing der Dagregisters, van niet veel belang voor zoover de mijnzaken betreft. Het merkwaardigst is de vermelding eener ontdekking, door den bergwerker Richter, denzelfde die de oudere gangen aan de westzijde van den Parang vond, van zeker toegestopt gat, dat niemand zou hebben kunnen vinden en ook hij niet „tenzij desselfs wichelroede hem hadde aangetoont dat de gang derwaards quam te lopen". Over dit instrument zie B. 29, 13, 5.

§ 1458 Durven vertrekt D. 20 Aug. 1722 naar den Goenoeng Boegis, waarin „silver dan wel andere specie" moet zijn, en bericht reeds D. 21 Aug. uit Bekasi dat zijne Chineesche gidsen zijn weggeloopen. Den 3 Sept. schrijft hij uit Tjisaroewa „gelegen aan de voet van den berg Parran of soo genaamden Goenong Boegis" (en wel aan de oostzijde, aan den weg die denkelijk door Meur in 1693 was gevolgd), dat een kwartier van dit dorp de plaats is „alwaar de Chineesen hadden gegraven", en wel aan den voet van genoemden berg „in een diepe valleije" (waarschijnlijk de mijngang bij het gehucht Tjikandang, ten Z. O. van den Parang, waar Fokkens (u s. pag. 33) geene sporen der werking van kruit bespeuren kon, zoodat hij onderstelt dat de aldaar aangetroffen tunnel „door het houweel is tot stand gekomen"); op de verzekering van de meegebrachte mijnwerkers dat „in Duijdsland boven de goud- en silvermijnen" zekere alhier aanwezige aardsoort wordt gevonden, liet Durven hier een vierkant gat graven „8 voeten wijd", vermoedelijk het begin van den door Fokkens beschreven „tunnel", welke volgt op eene veel nauwere opening en doorgang; dit wordt bevestigd door kaart nº. 1169 in het Rijksarchief (1), alwaar „Generaal Durven's werk" te Tsie Candang voor-

§ 1459 komt, aan de Z. O. zijde van den Parang. Bij R. 4 Sept. wordt besloten, Durven terug te roepen onder achterlating van den sergeant met 12 man, de mijnwerkers en den Essayeur. Den volgenden dag werd een brief van hem ontvangen, meldende de ontdekking van oudere mijngangen aan de westzijde van den Parang (dus degene welke bij Fokkens p. 34 worden beschreven, maar niet op zijn kaartje voorkomen), waar gevonden werd eene „blaauwe kleij vermengd met roode airen", hetgeen als een bewijs werd beschouwd dat de goud- en zilveraderen niet diep lagen. Den 14^en^ Sept. kwam Durven terug. Uit zijn journaal schijnt te blijken dat hij de Chineezen, die tot dusverre aan het mijnwerk waren bezig geweest, meenam naar Batavia „met intentie om (*hen*) nooit weer herwaarts (*naar Krawang*) te laten gaan". Reeds den 15^en^ kwam een schrijven van den Regent van Krawang met verzoek dat „terwijl

(1) Van deze kaart ontving ik eene photographische reproductie.

den heere Gouverneur Generael en de heeren Raden van India den berg Parang laaten bewerken, alle de negorijen langs dese limietscheijdinge, dat is Tsiasem, Sagara Eerang, Bandong, Tsiandjoer en Tsikalong, daartoe mede volck mogen contribueeren". Bij R. 10 Nov. 1722 werd tot staking van het werk besloten wegens de ingevallen regens, en bij R. 18 Dec. 1722, dat Durven de bergwerkers onder eede zou hooren, opdat een vertrouwbaar rapport aan Heeren XVII^en^ zou kunnen worden gezonden. Hunne zeer onbeduidende verklaringen zijn bewaard B. R. 22 Dec. 1722.

De arbeid werd hervat krachtens R. 20 April 1723 onder het oog van § 1460
Durven, en wel zou het volk dichter bij de Tjitaroem worden gehuisvest, zoodat dus de westelijke gangen het doel waren. Ditmaal zouden de dagelijksche diensten (water en hout halen enz.) behalve door Krawangers ook door volk uit Bandoeng en andere streken worden verricht. De diensten der Krawangsche bevolking ten behoeve van de mijnontginning bleven niettemin zoo zwaar (Durven had, blijkens zijn rapport van 15 Sept. 1722, al dadelijk „30 Carowangse Javanen onder eenen Ombol" bij den mijnarbeid ingedeeld en den Commandant te Tandjoengpoera gelast al den benoodigden leeftocht te bezorgen), dat zij na hernieuwde klachten bij R. 5 Nov. 1723 ontheven werd van indigo- en garenlevering, op voorwaarde dat voortaan de gansche last van eerstgenoemde diensten op Krawang alleen zou drukken; het contingent indigo en garen werd bij een schrijven D. 12 Nov. 1723 op Tjikalong, Tjiblagoeng, Tjiandjoer, Tjileungsir en Tjipamingkis gelegd. Durven vertrok D. 20 Juni 1723 met Heere naar den Parang en bleef daar tot in Augustus. Hij vestigde het kamp der mijnwerkers te Soekawajana (1), ongeveer 3 paal bewesten den Parang aan de Tjitaroem. Durven kwam terug met ertsen, § 1461
welke eerst, R. 20 Aug. 1723, „goud of zilver", daarna, R. 27 Aug. 1723, „goud en zilver" heetten te bevatten. R. 2 Nov. 1723 werd besloten dat de

(1) Op het Rijksarchief bevinden zich onder de nummers 1170 en 1171 een plattegrond met situatieteekening en een opstand van den pagger te Soekawajana; ik ontving daarvan photographische reproducties.

Blijkens de teekening lag „de pagger van Soecawayana" in den driehoek, gevormd door de Tjitaroem en de „spruijt Tsiekouw", op eene hoogte, welke naar beide, zich aan den voet vereenigende en dan noordwaarts stroomende, rivieren afloopt. Niet minder verbazing wekt de vergelijking van den plattegrond en den opstand der gebouwen. Niet alleen dat op den eerste de gebouwen van O. naar W. loopen, dus niet van N. naar Z., zooals in den opstand, doch de gebouwen zijn ook niet dezelfde. Op den plattegrond namelijk vinden wij naast elkaar de woningen van den Resident, Opperchirurgijn, Assistent, smid, en de kerk; de Essayeur woont buiten dit complex. In den opstand zijn de gebouwen (welke uitzien, zooals het opschrift zegt, naar de Tjitaroem „en na desselfs omliggende vlakte"): de woning van den Essayeur, den Boekhouder, het Opperhoofd, den „Markscheijder of Ingenieur", en den Vaandrig. Het Opperhoofd woont dus in het midden van deze rij, welke volgens eene aangebrachte schaal ongeveer 250 (denkelijk voeten) lang is; zijn huis is grooter dan de andere; alle zijn geheel op zijn Hollandsch gebouwd, gelijkvloers, met een gemeenschappelijk dak. De Opperhoofdswoning draagt een spits fronton met het monogram der Comp. en het jaartal 1730. De plattegrond vertoont bovendien nog een ziekenhuis, een soldatenverblijf en een „slavenquartier"; de mijnwerkers werden dus vermoedelijk, zoo het Europeanen

„bergmeester" Nicolaas Mettenius (1) naar het terrein zou gaan. Volgens R. 5 Nov. 1723 bleven dat jaar de posthouders aan den Parang den natten moeson bij het werk; Mettenius bracht een rapport uit, R. 26 Nov. 1723, waarin onder bedekte termen blijkbaar bedoeld werd dat hij het heele werk afkeurde. De Regeer. vroeg echter geene nadere verklaring en besloot met het werk door te gaan, terwijl zij aan Mettenius verlof weigerde om te repatrieeren, misschien uit vrees voor onthullingen.

§ 1462 Eene maand later, D. 27 Dec. 1723, zonden acht bergwerkers „bescheijden in de nieuwe pagger de spruijt Soccawaijana", waaronder een uit Deventer en een uit Basel, die zeker geen groote deskundigen waren, „ter requisitie" der Regeering eene verklaring onder aanbieding van eede naar Batavia, dat zekere gevonden mineralen, waarvan monsters medegingen, „zoowel in Duijdsland als andere gewesten, alwaar zijlieden g'arbeijd hebben, voor vaste en waare teeckens gehouden werd dat daaromtrent goud off silver te vinden is"; dat „zij vast onderstellen en vertrouwen, indien dieper in den voorgemelde berg inkomen, een gang dan wel stockwijs ertzaders te zullen ontmoeten; egter verklaarden zijlieden niet in staat te wesen om te konnen verseeckeren hoeveel jaaren zijlieden daarmede zouden doorbrengen"; zij komen op tegen de bewering van Mettenius dat zij „hopeloos en lusteloos" zijn, verklarende dat zij in den bovensten „stol" (horizontale gang) $27^1/_2$ voet in de lengte en 21 in de diepte zijn gevorderd, in den benedensten 14 en 6; zij verzoeken, den benedensten te mogen verlaten en alleen den bovensten te bewerken, „mitsgaders daarmee dag en nagt te mogen continueeren" tegen verhoogd rantsoen; zij eindigen met eene mededeeling, welke hetzij de goede trouw, hetzij de vakkennis van Mettenius in een ongunstig daglicht stelt. Deze attestatie (volledig afgedrukt bij Fokkens p. 16 e. v.), welke uit een technisch oogpunt geen waarde heeft en daarom door mij niet als bijlage is opgenomen, verrast iemand, die aan den gebrekkigen stijl dier dagen gewend is, door hare duidelijke uiteenzetting. Ofschoon zij door een Boekhouder heet opgemaakt, was wellicht het concept van Durven zelf. Voorts maakt men uit die verklaring op,

§ 1463 dat toenmaals 30 man aan 't werk waren. Bij R. 28 Dec. werd nu goedgekeurd dat de onderste stol zou worden verlaten; men ziet daar ook, dat toenmaals nominaal nacht en dag werd gearbeid. Uit R. 1 Febr. 1724 bespeurt

---

waren, bij de militairen ondergebracht en overigens bij de slaven. Wanneer Leupe, die de kaartenverzameling heeft aangelegd waarin deze nummers voorkomen, de moeite had genomen te noteeren uit welke Indische stukken zij gelicht zijn, dan stonden wij vermoedelijk niet, als thans voor een raadsel.

(1) Wat voor persoon dit was, bleek eenige jaren later. R. 28 Juli 1729, waarbij tot staking van het mijnwerk te Salida op Sumatra's Westkust wordt besloten, zegt dat hij „de vorige goede impressie (*van Salida*) met allerhande finessen en bedriegelijke konstgreepen schijnt te hebben gesecondeert, expresselijk om bij die gelegentheijd sijn eijgen belang te konnen pousseeren". Het is echter zeer wel mogelijk, dat hier de schuld der Regeering op de schouders van iemand geladen wordt, die zich bij het Opperbestuur niet kon verdedigen. Een mijningenieur, die de stukken betreffende Salida in 's Rijks Archief had doorgewerkt, verzekerde mij dat Mettenius een knap man was.

men dat ook Mettenius, na ontvangst van nieuwe monsters, hoop kreeg en kort daarop, R. 15 Febr. 1724, werd door hem en Durven inderdaad goud en zilver in een monster ontdekt; misschien werd eerstgenoemde ter belooning bevorderd tot „Luitenant der bergwerkers", zooals hij R. 9 Mei 1724 heet. Hij had echter geen commando over de bij de mijn geplaatste militairen, die onder een Vaandrig stonden, hetgeen eene scheeve verhouding gaf, welke Mettenius er toe bracht, te weigeren naar den Parang te gaan, R. 2 Juni 1724. Hij werd nu naar Salida gezonden, R. 6 Juni 1724, zoodat waarschijnlijk geen deskundig toezicht meer bestond; Hendrik Andrewes, geboren te Moskou, die bij R. 22 Aug. 1724 tot „Resident" te Soekawajana werd aangewezen, was er te voren „administrateur of dispencier". Intusschen werd het aantal mijnwerkers vermeerderd, R. 18 Juli 1724, en men was vol verwachting dat de ertsader zich weldra zou vertoonen, R. 4 Aug. 1724. Durven ging in Augustus weer naar het terrein en keerde D. 21 Sept. 1724 terug. Hij rapporteerde R. 22 Sept. dat ook „aan de spruijten van Soccowajana en de rivier Tsitaroem" werd gearbeid; de gang aan den Parang was reeds 100 voet gevorderd.

Een jaar lang hoort men niet meer van de zaak. D. 14 Sept. 1725 § 1464
ging Durven, thans (bij missive van 16 Oct. 1724) tot Raad Ordinair gepromoveerd, weder op inspectiereis, maar de regens deden hem te Tandjoengpoera terugkeeren, D. 21 Sept. 1725, met de tijding dat de Regent van Krawang klaagde over zijn collega te Bandoeng, die geene levensmiddelen naar Soekawanaja zond, waaruit dus blijkt dat die te laag of geheel niet werden betaald; over de leveringen voor het mijnwerk zie voorts § 1571. Daarbij dient opgemerkt, dat de benoodigdheden voor het mijnwerk niet geheel tot Soekawajana de Tjitaroem konden worden opgevoerd, maar gedeeltelijk over land moesten door de zeer woeste streek N. O. van Soekawajana (B. 31, 46). Uit D. 14 Nov. 1725 ziet men dat het werk aan de Tjitaroem reeds destijds hopeloos werd geacht, „ondertusschen dat men in een spruijt, bij den Inlanderen genoemt Tsiedoelang en omtrent het midden van den berg Passier Angin (*ruim 3 paal beoosten den Parang*) afvlietende, ontdekt hadde drie gangen boven den anderen, in een spatie van ongevaer 20 à 25 roeden van malkanderen, haer cours Noorden hebbende", waarvan men weer heel wat verwachting had, zoodat hier met 12 man eene nieuwe ontginning werd ondernomen.

Deze drie oudere gangen beschrijft Fokkens p. 35 e. v.; op zijn kaartje § 1465
vertoonen zij zich aan de oostzijde van den Goenoeng Angin, beoosten welken berg de Tjilalawi noordwaarts naar de Tjitaroem stroomt. Het is hoogst karakteristiek, dat men drie jaar in die buurt had gewerkt zonder dat een Inlander verklapt had dat er nog meer gangen bestonden; mogelijk echter had Durven die gangen in reserve gehouden tegen den tijd dat de verwachtingen van den Parang teleurgesteld zouden worden. Een jaar later, D. 3 Oct. 1726, had men aan den Pasirangin al een stol van 95 voet gegraven en

een tweeden van 67 voet; het gelukte aan een Essayeur om in de gezonden monsters van dezen berg en den Parang sporen van zilver te ontdekken, R. 11 Oct. 1726. Een jaar daarna, R. 30 Sept. en 28 Nov. 1727, 23 Jan. 1728, was hij niet zoo gelukkig, want van het goud, zilver, lood en koper, dat volgens de mijnwerkers in verschillende nieuwe monsters aanwezig moest zijn, kon hij niets bespeuren. In het laatst van 1728 (R. 8 Oct. 1728) kon echter een van de toenmaals werkende twee Essayeurs weer eenig zilver aantoonen.

§ 1466 Den 1 Juni 1729 overlijdt de G.-G. de Haan, die geen voorstander van het mijnwerk was geweest (De Jonge IX, 143), en wordt Durven tot diens opvolger gekozen. Reeds den 10^{en} Juni worden, op grond van eene aanschrijving uit Nederland dd. 12 Oct. 1728, gelastend om twee leden van den Raad „ende dat wel principalijk desulcke die daartoe de meeste lust en genegentheijd betonen", in commissie te benoemen over de bergwerken in Krawang en op Sumatra's Westkust, Durven en de Raad Extraord. Michiel Westpalm op hunne aanbieding daartoe aangewezen; deze Commissie zou direct met het Opperbestuur correspondeeren, maar de brieven zouden in Rade van Indië worden gelezen. Vier dagen later wordt Stier tot Gecommitteerde over den Inlander benoemd „ten eijnde met eenen ook g' emploijeerd te werden tot hulp en assistentie in het mijnwerk aan den berg Parran, als volkomen kennisse daarvan hebbende", waarschijnlijk in verband met zijne kennis van chemie (zie zijne personalia I, 37). Den 17^{en} kreeg Andrewes, de „Resident" te Soekawajana, zijn ontslag wegens onbekwaamheid; als zijn opvolger werd bij R. 22 Juli 1729 de „bergschrijver" Johan Wijnberg aangewezen (over dezen windbuil vergelijke men B. 29, 9, 2). Bij R. 28 Juli 1729 werd overgegaan tot staking van het werk te Salida, met bepaling dat het personeel en materieel zouden worden gebruikt in Krawang. Westpalm vertrok D. 30 Juli 1729 met Stier naar Krawang en keerde D. 20 Aug. 1729 terug. Uit zijn rapport R. 26 Aug. 1729 blijkt, dat er destijds 66 man werkten, waarvan niet minder dan 29 ziek waren en op toestemming tot repatriëering aandrongen (welke werd verleend); de overigen werden thans in gage verhoogd tot 20 gulden p. m. voor een verband van drie jaar. Deze voor toenmaals zeer gunstige condities moeten worden beschouwd als een bewijs dat de dienst voor zeer zwaar of ongezond werd gehouden.

§ 1467 De Krawangsche Hoofden brachten R. 21 Sept. 1729 klachten in dat hun volk verliep, zoodat het onmogelijk was, nog langer 200 man voor de mijnen te leveren. Dit naar verhouding tot de bevolking enorm hooge getal zal zeker meerendeels niet gediend hebben voor transporten en huiselijken arbeid, maar ongetwijfeld werkte de meerderheid daarvan in de mijnen, hetgeen bevestigd wordt door de bij evengenoemde Resol. aan gezegde Hoofden verleende machtiging, om buffeldieven tot mijnarbeid te veroordeelen. Uit D. 27 Oct. 1730 ziet men evenwel, dat de bij de mijnontginning ingedeelde Inlanders ook veel werk deden ten bate van den „Resident"; uit D. 28 Nov. 1730

dat hij buffels eischte en uit D. 29 Dec. 1730 dat hij met dwang inlandsche vrouwmenschen trachtte te benaderen. Hoe zwaar Krawang onder de mijnontginning leed, toont R. 5 Jan. 1730, waar vermeld wordt dat aldaar „zedert eenigen tijd de beginselen van hongersnood" zich hadden vertoond, doordat de rijstaanplánt was verwaarloosd; dit regentschap bleef daarom voortaan alleen belast met het transport van goederen naar en van de mijnen, terwijl Soemedang, Bandoeng, P.moentjang, Tjiandjoer, Tjiblagoeng, Tjikalong, Tjipamingkis, Tjiasem, Pamanoekan en Pagaden van elke honderd gezinnen voortaan zes man zouden leveren voor anderen arbeid „aan de bergen Parrang, Passirangin en Sisittij" (dit laatste zal wel *Tjiseuti* zijn, op Fokkens' kaartje vlak bewesten den G. Angin). In Oct. 1730 werd naar Nederl. geschreven om „Madagascerce slaven, daar de Javanen, die tot den arbeijd genoegzaam moeten worden gedwongen, daarvan een aversie hebben en ook niet te bewegen zijn om bij nagt in de werken onder de aerde te gaan"; dat er ook reeds slaven werkzaam waren, maak ik op uit een brief, 19 April 1730 door de Regeer. naar Soekawajana geschreven, en uit den bovenvermelden plattegrond, die een „slavenquartier" binnen den pagger vertoont. Men had toenmaals § 1468
weer „seer groote verwagting". Te rechter tijd bracht thans de Essayeur J. A. Bollmann, die in 1729 uit Nederland was gekomen, een bizonder gunstig rapport uit, R. 7 Febr. 1730, waaruit bleek dat een der mijnen, genoemd het „Raad Westpalm's werk" (1), enorme voordeelen beloofde; 50 ponden erts hadden opgeleverd „7 stuijvers swaarte ofte $^{7}/_{48}$ reaal aan fijn goud, 22 stuijvers swaarte ofte $^{11}/_{24}$ reaal fijn silver en 1 $^{1}/_{4}$ pond loot", ter gezamenlijke waarde van zeven gulden 17 stuiver. Een tweede rapport van hem, R. 17 Febr. 1730, voorspelde eveneens groote winsten. Tot belooning werd bij R. 24 Maart 1730 de gelukkige vinder tot Onderkoopman bevorderd en vrijgesteld van verdere reizen naar den Parang. Dat was misschien maar goed, want uit onze Bijlage XXIX ziet men dat Bollmann er zeer zonderlinge theorieën op nahield omtrent het aardvuur, den invloed der zon op het aangroeien van het edele metaal, het opstijgen en coaguleeren daarvan e. d. Overigens houd ik Bollmann voor eene „grundehrliche Haut", die zich door een paar loepe oudgasten liet verlakken met valsche monsters. Men denke aan de gelijktijdige historie met Schepperus (§ 2495).

De indeeling van de regentschappen Bandoeng enz. bij het mijnwerk § 1469
maakte thans eene nadere regeling noodig, omdat drie daarvan onder Cheribon ressorteerden en de Resident aldaar D. 8 April 1730 schreef, dat het onmogelijk was dat deze samen 180 man voor de mijnen zouden leveren. In overeenstemming hiermee begonnen de Regenten van Bandoeng, Soemedang en P.moentjang tijdens een verblijf te Batavia, waarheen zij denkelijk

(1) Uit de oude kaart op het Rijksarchief valt af te leiden dat de 3 mijnen, twee O. en een W. van den Pasirangin, en alle aan een uit het N. komend riviertje, dat de Tjiseuti zijn moet, samen het Raad Westpalm's werk vormden.

expres waren opgeroepen, klaagtonen aan te heffen over de zware diensten die zij te Cheribon moesten presteeren. Hunne requesten zijn te vinden in D. 15 Mei 1730. Het was destijds reeds iets zeer ongewoons, dat Regenten zich onmiddellijk tot de Regeering richtten, zie § 1814, en dat zij dit *gelijktijdig* deden kon te minder in den gewonen loop van zaken voorkomen, omdat zij steeds gewoon waren met elkaar te twisten. Denkelijk was dus deze gezamenlijke actie hun geïnspireerd. Bij R. 12 Mei 1730 wordt nu besloten „die volkeren, als het naaste aan dese plaatse in het koninkrijk Jaccatra gelegen zijnde, te stellen onder Batavia", d.w.z. onder den Gecomm. Stier, den grooten voorstander van het Krawangsche mijnwerk. Deze maatregel viel samen met het aftreden van den Cheribonschen Resident Donker van der Hoff. Volgens eene in R. 12 Mei 1758 geïnsereerde schriftuur van Mossel was Stier de man „die aanleiding gegeven had tot de mijnwerken in de berg Parrang . . . . en die de zaken daarheen wiste te dirigeeren, dat de provintien Bandong, Prackamontjang en Sumadang 't Cheribons bestier onttrokken en onder zijn bestier gesteld wierden, om dus 't werkvolk tot die gewaande mijn uijt die districten te vinden." Ook een bewaard gebleven geschrift van den Cheribonschen Resident van Suchtelen uit het jaar 1751 zegt dat die landen „door toedoen van den baatsugtigen Landcommissaris Stier met geweld onder Batavia gebragt en bedurven zijn". Volgens eene door J. Hageman J. C. zn. bewerkte „Bandongsche inlandsche historie" (Natuurk. Tijdschr. voor N.-I. XXXI, 196) zouden ook veel meer oostelijk gelegen regentschappen hebben gecontribueerd voor het mijnwerk. „Om voor het onderhoud, eten en verblijf van die Europeanen (*de mijnwerkers*) te zorgen, werden de hoofdlieden van Soemedang, Parakan Moentjang, Soekapoera, Indihiang, ook van Bandong Raden Patih Singa Negara (1), opgeroepen en aangewezen. Dat onderhoud was zeer bezwarend, want die Europeanen hadden zeer veel noodig, en om volk voor dien arbeid te leveren was nog moeielijker. Alleen het volk van uit Krawang kon voor dien arbeid voldoen, maar aan hen moesten door den Dalm Bandong (regent) gronden aangewezen worden voor het aanleggen van droge rijstvelden ten einde in hun onderhoud te kunnen voorzien, en dit werd hun toegestaan aan den zuidoever der rivier van Tjikao" (2).

§ 1470 D. 2 Aug. 1730 vertrok Westpalm andermaal naar Krawang, vergezeld van Stier, den Landmeter en een tweetal hoofdambtenaren, Patras en Schaghen; hij kwam D. 22 Aug. 1730 terug, doch Stier reisde met den Landmeter, den Essayeur Bollmann, die weer ter been was, een provisioneelen Essayeur en vijf bergwerkers zuidwestwaarts door. Te Tjiandjoer zond hij de

(1) Misschien eene verwarring met Singanagara, den oudsten zoon van den toenmaligen Regent van Krawang, of wel met den Bandoengschen Singamanggala.

(2) Deze „Bandongsche inlandsche historie" stelt de zaak van Tjikao natuurlijk in een Bandoengsch daglicht voor; zie § 179; 180.

Essayeurs en bergwerkers naar den Gedeh en reisde zelf naar de Wijnkoopsbaai, steeds naar mineralen zoekend; voor de Tjitarik, die te hoog stond om te passeeren, maakte hij halt, doch liet een Inlander deze rivier overzwemmen om van den overkant een brok erts te halen, dat veel goud en zilver, „gedegen en massief" beloofde; immers zijn valkenoog had op dien afstand „twee considerabele hoofdgangen ofte minerale aderen" ontdekt, en hij verwachtte „zeer considerabele schatten en rijkdommen" van zijne scherpzinnigheid. Te Kampongbaroe voegde zijn gezelschap zich weer bij hem; in den krater van den Gedeh afgedaald, waren de heeren tot de wetenschap gekomen dat deze berg vóór zijne instorting uit „niets anders dan een gang van gouderts had bestaan", een optimisme dat herinnert aan de analyse, door Bollmann kort te voren verricht van ertsen uit het Tjiblagoengsche, waarin hij per centenaar voor 16 gulden en 10 stuiver aan zilver had ontdekt. Daarna bezocht men den Batoetoelis (zie B. 23, 118, 1), en kwam 7 Sept. 1730 te Batavia terug. Het rapport van deze reis, dat niet in het Bataviasche archief is, vindt men in extract in R. 12 Sept. 1730 en volledíger, in modern Hollandsch en ietwat bekort uitgegeven door Leupe, in T. N. I. 1875, I, pag. 1 e. v. Uit den brief, den 17 Oct. 1730 door Durven en Westpalm aan XVII^en^ geschreven, besproken in de Ind. Mercuur van 29 Jan. 1887, ziet men dat de steenen, aan de Tjimandiri gevonden, per centenaar heetten te bevatten $3^1/_2$ lood goud en $8^1/_2$ lood zilver; er werd tevens op gewezen dat, wanneer geene slaven werden gezonden en dus de Tjiandjoersche bevolking aan het mijnwerk gezet werd, de koffieteelt aldaar achteruit zou gaan tengevolge van volksverloop. De § 1471
rapporten van Bollmann over de Krawangsche ertsen varieerden in het jaar 1731 nog al. B. R. 9 Maart 1731 vindt men een rapport van hem, waarin o. a. dat het erts van den Parang per 100 ℔ heeft gerendeerd „$6^3/_4$ loot zilver met iets goudt"; dat uit het Raad Westpalm 's werk de 100 ℔ aan lood 10 ℔ en aan zilver 2 lood, enz. R. 10 April 1731 was zijn oordeel bevredigend, zoodat besloten werd, eene partij van 800 pond erts naar Nederland te zenden „als reeds de onkosten en vragt wel waerd zijnde"; andere rapporten van hem vindt men R. 23 April; 19 Juni; 12 Oct. 1731; uit Krawang komt nog D. 31 Maart 1731 bericht, dat de ertsen veel goeds voorspellen. Stier overleed echter 8 Mei 1731. Een half jaar later, R. 30 Oct. 1731, vernemen wij dat de XVII bij een schrijven van 9 April 1731 sterk hebben aangedrongen op mijnontginning, speciaal op wederopvatting van het Salidasche mijnwerk; Durven stelt daarom voor, op andere plaatsen te staken; te Soekawajana heeft men zich, zegt hij, „krommelachtig en bekommerlijk" moeten behelpen door gebrek aan werkvolk; het „grootste gedeelte der bergwerkers" bestaat aldaar uit Europeanen, die men elders zal noodig hebben; bovendien „heeft men nu dog al negen jaren vrugteloos t' soek gebragt sonder eenige naamwaerdige progressen te doen"; eenparig besluit daarom de Regeering te Soekawajana te staken, het personeel naar Sumatra over te

brengen en het gedrag van den „Resident" Wijnberg, die van knevelarij wordt beschuldigd, aan een onderzoek te onderwerpen. Het een en ander was conform het advies van Bollmann, die (zie B. 29, 6 e. v.) thans alleen lood van den Parang verwachtte, oordeelde dat de „E. Comp maar onnodige kosten doet", en constateerde dat de leiders van het mijnwerk geen verstand van zaken hadden, en dat de bergwerkers te veel het heertje waren om het houweel te hanteeren en het werk door slaven lieten doen, ondanks de hooge gage die zij trokken, of liever ten gevolge daarvan. Bollmann is vervolgens naar Soekawajana gezonden om den boel op te breken en bewijsmateriaal te verzamelen tegen Wijnberg, die vrij ruim schijnt te hebben geleefd, althans koebeesten, paarden en zilveren lepels bezat (schrijven dd. 17 Jan. 1732). Den 4 Febr. 1732 kwam Bollmann, na die taak verricht te hebben, te Bat. terug.

§ 1472 Uit R. 17 Oct. 1738 blijkt, dat op de onderneming in het geheel verloren was *f* 158.284. De mijngangen geraakten ras in verval. Een rapportje van 4 Sept. 1755, opgemaakt door een der boeren in Nambo (§ 1655), zegt dat reeds ingestort zijn de gangen te Sisoepan (Tjiseuseupan, aan de O.-zij van den Pasirangin), Boejong Grong en Kipari; die te Tjissowad aan den voet van den Parang is vol water; die van Kissarwa is nog open. Met deze laatste is ongetwijfeld Tjisaroewa (aan de O.-zij van den Parang) bedoeld. Het inlandsche verhaal (bij Hageman u. s.), dat een aantal Europ. in een der mijngangen werd bedolven, wordt door niets bevestigd. Pfyffer von Neueck (o. l. pag. 48) schrijft: „Voor eenige jaren werden op last van den gouverneur Du Bus de Ghisignies eenige natuurkundigen naar de plaatsen (*in Krawang*) gezonden, waar de goudgroeven gelegen zijn, ten einde ze te onderzoeken. Het verslag, hetwelk zij van hunne zending uitbragten, stemde overeen met hetgeen men bevorens had vernomen, namelijk dat de kosten verreweg den opbreng zouden overschrijden en dat eene zoodanige onderneming aan den landbouw en de plantaadjen een onmetelijk nadeel zoude toebrengen". Het in 1824 door Blume ondernomen bezoek aan den Parang is beschreven bij Nagel, Schetsen p. 22; het door Pfyffer von Neueck bedoelde onderzoek is dat van Macklot in 't voorjaar van 1827 (Susanna o l. pag. 235 en 259).

Het resultaat der mijnontginning voor Krawang blijkt uit R. 1 Oct. 1754, waar gezegd wordt dat dit regentschap „door geen ander middel (*dan toeloop van volk derwaarts*) uijt sijne ruïne, bijgekomen door den dwang der Crawangers in anno 1722, 1723 en 1724 aan de gewaande goud- of zilvermijnen in den berg Paran, kan gered worden".

Omtrent den mineraalrijkdom van den Parang verklaren R. Everwijn en Dr. C. L. Vlaanderen (Tijdschr. voor Nijv. en Landb. XIII, 26): „De geologische en mineralogische gesteldheid van de aanwezige gesteenten maakt het voorkomen van rijke ertsen zeer onwaarschijnlijk". Verbeek en Fennema (o. l. II, 996) verzekeren: „Het gehalte der schiefers aan pyriet is reeds

onbeduidend en dus de hoeveelheid goud uit een technisch oogpunt gerust gelijk nul te stellen", immers (ibid. I, 465): „deze pyriet bezit een uiterst gering goudgehalte".

§ 1473 Jan de Marre zingt in zijn Batavia p. 236, de Tjitaroem aansprekende:

„Nu honderden kanoos, met zo veel volks beslagen,
Langs uwe boorden door veel moeite en lijfsgevaar
Heenstuiven naar een oord zo akelig als naar,
Om een gewaanden schat, gesmeed in 't brein dier dwazen,
Die door een vreemde drift *op ijdle glorie aazen*,
Te delven uit het diepst van 's aardrijks ingewand".

Het zou kunnen zijn dat dit *ijdle glorie* op Stier slaat, die tijdens De Marre's verblijf in Indië nog geen Gecomm. was, maar door zijn huwelijk eene onafhankelijke positie innam. Omtrent den speculatiegeest gaat dan De Marre aldus voort:

„Terwijl Euroop, door al die ijdle hoop gepaaid,
De winst dier rijke mijn met volle monden kraait,
Des koopmans brein verdwaast *door snood gesmeede listen*
En helpt vast d' Actiebeurs des Amstelaars aan 't gisten."

Uit Wagenaar's Vaderlandsche Historie blijkt echter niet van windhandel in actiën omstreeks 1725. Alleen zie ik uit eene aanteekening van Prof. S. Vissering (Gids 1856, p. 683), dat in 1733 de windhandel in bloemen in Nederl. het hoofd weer opstak. Het opmerkelijkst is De Marre's uitlating over den mijnarbeid als:

„beuzelingen,
Gesmeed om Gouverneurs in hoogen stand te dringen",

hetgeen (zoo het niet op Durven slaat) misschien meer speciaal op Makassar doelt; dat aldaar toenmaals grovelijk met valsche monsters ertsen geknoeid is, blijkt uit Aank. patr. miss. 12 Sept. 1736. Hoogst opvallend is, dat XVII[en] bij hun schrijven van 18 Aug. 1729 onder het hoofd *Sumatra's Westkust* deze periode inlaschten: „Wij zullen niet verwagten, dat ons meerder erts tot monster off in vaeten zal worden toegezonden, die in Indiën alvorens niet is geëssayeert en beproeft of se de pijne waard is om verzonden te worden, gelijk wij van tijd tot tijd een meenigte van proeven en vaaten hebben bekomen, die bij essaij bevonden zijn geen meer goud off zilver in te houden dan gemeene steen of duijnsant".

§ 1474 *Latere ontginningen.* Radermacher zegt in de beschrijving der reis, door hem in Nov. 1777 naar de Preanger gedaan (T. N. I. 1856, II, 168), sprekend van zijn tocht in het Buitenzorgsche van Tjisaroewa aan de noordhelling van den Gedeh bij den tegenwoordigen paal 54 naar den Poentjak: „In het voorbijgaan zagen wij bij het opgaan de mijn, die in 1744 omtrent 120 voeten diep geopend is in de hoop van er goud te vinden, doch vruchteloos". Vermoedelijk is deze mededeeling (zij keert terug in Radermacher en

W. van Hogendorp's Korte Schets, Verh. B. G. I, 2e dr. p. 15, met de toevoeging dat aldaar „een goudader ontdekt" is „doch niet rijk genoeg om voordeel te behaalen") eene onjuistheid: men kon in 1744 moeielijk een *zoo* groot werk uitvoeren, zonder dat daarvan iets uit de Resolutiën der Regeer. zou blijken. Misschien is Radermacher's opmerking ontleend aan de notitie in Van Imhoff's reisbeschrijving (B. 31, 20), dat het water te Tjipanas „verscheide blijken van ijzermijnen vertoonde". Het eenige wat men in dien tijd omtrent mijnontginning bemerkt, is R. 28 Juni 1746, waarbij besloten wordt, bij aanplakbiljetten personen op te roepen, genegen om mijnen op Java te ontginnen (vergelijk P. V, 339 en het in 1743 gesloten contract, De Jonge IX, 446, 23, waarbij de Soesoehoenan zich verbindt aan de Comp. de ontginning van wellicht te ontdekken mijnen in zijne landen toe te staan en mogelijk te zullen maken). Het blijkt niet, dat iemand zich aanmeldde. Thunberg, die met Radermacher bevriend was, bezocht in 1777 met diens vriend Von Wurmb „la caverne la plus fameuse, située auprès du Méhémédon", gelegen een eind bergwaarts op, wanneer men „sur le sommet" van den weg van Tjipanas naar Pondokgedeh is gekomen; met mijnontginning brengt hij die niet in verband (o. l. IV, 193). Waarschijnlijk heeft Radermacher's mededeeling aanleiding gegeven tot een bericht, door Van Motman meegedeeld in zijn rapport dd. 15 Juni 1809, dat eertijds in den Megamendoeng naar goud is gegraven, doch de exploratie wegens te groote onkosten gestaakt is; van den Parang zwijgt hij. Curieus is dat G. B. Schwarz, die tijdens Patras (1735—1737) te Batavia kwam, spreekt (zie zijne Reise p. 54) van den „blauen Berg oder den Berg Badtang . . . . welche Berg (*sic; versta: Berge*) sehr goldreich seyn sollen; es wird auch von den Chinesern und Javanen viel gefunden. Die Zeit da ich auf Batavia kam wurden viel unserer Soldaten dahin gesandt um allda Gold zu graben. Sie funden aber nicht so viel dasz sie die Unkosten bezahlen konnten und muszten nach zwey Jahr wieder nach Batavia, und meynten viele, dasz niemand dabey gewesen der den Verstand von der Sache gehabt als die Heyden". Wellicht is dit bericht van een overigens zeer onnauwkeurig schrijver eene reminiscens aan de Parang-graverij; zijn berg „*Badtang*" herinnert echter nog het meest aan Padang, en doelt dan misschien op Salida, alwaar in die jaren op last uit Nederland (brief van 3 Sept. 1735) voorgoed gestaakt werd.

Gaat men heden ten dage van den Poentjak naar paal 58, dan vindt men een 350 Meter van den Poentjak aan de linkerzij een verwaarloosd voetpad, dat in 4 minuten naar eene 12 Meter lange uitgraving leidt; een paar andere, moeielijk te bereiken, zijn dichter bij paal 58. Mogelijk is een hiervan de „onderzoekingsgalerij Kiarapajoeng", waarvan Verbeek en Fennema spreken (o. l. I, 477).

§ 1475 *Zijdeteelt.* In een Chineesch bericht uit den tijd tusschen 960 en 1279 A. D. (bij Groeneveldt, Notes pag. 16) leest men omtrent Java: „The people

are also engaged in rearing silkworms and making silk; they weave a thin silk and a yellow silk". Groeneveldt teekent daarbij op p. 19 aan, dat in dergelijke Chineesche berichten gewoonlijk alle handelswaren, die in een land worden aangetroffen, voor producten daarvan worden uitgegeven, dat echter „the special mentioning of silkworms being reared by the Javanese, deserves our attention."

D. 1663 p. 140 beproeft de Comp. de zijdeteelt op Ceilon; zie verder ib. p. 330 en D. 1664 p. 138 en 206. Verder verneemt men daaromtrent niets. Zwaardecroon trad af 7 Aug. 1725; in de Res. van dien datum is geïnsereerd een geschrift van zijne hand, waarin een overzicht van zijn bestuur wordt gegeven en o. a. gezegd, dat hij „eijndelijk" door een Chinees levende zijderupsen uit Kambodja heeft bekomen, na dikwijls beproefd te hebben deze uit Bengalen en in het geheim uit China te bemachtigen; dat ook is bewezen, dat de stekken van den in die beide landen voorkomenden moerbezieboom te Batavia „zeer weelderig" groeien willen. Den 4 Sept. 1725 schreef Z. aan XVII^en^ (De Jonge IX, 98) dat hij hoopte dat de Comp. uit de zijdeteelt „geen minder nut" zou trekken dan uit de koffiecultuur; hij zendt eenige te Batavia gewonnen zijde en „eenige tonnekens der wilde zijdewormen (1), overvloedelijk te vinden in 's Comp^s^. bosschen van Jacatra"; aan „verscheijden liefhebbers" zijn door hem rupsen uitgedeeld; „de stecken der moerbeijen can men hier soo wijd en breed doen voortteelen als men wil, oversulks alleen uijt Bengalen of China maar eenige inlandse leeraars van noden zullen wesen om de menschen alhier tot den teelt, haspel en sorteering van de zijde te instrueren en te gewennen". Hierbij noteer ik dat Teysmann in een zeer lezenswaar- § 1476
dig artikel over zijdeteelt (Tijdschr. voor Nijverh. en Landb. 1862, VIII, 309; minder interessant is het opstel van F. ter Meer in dat tijdschr. XII, 1 e. v.) zegt: „De tamme zijdeworm voedt zich met de bladeren van de Morus indica (bebesaran Soend., besaran Jav.); dezen boom vindt men veelal in paggers, en heeft de eigenschap, zich gemakkelijk van stekken te laten voorttelen", terwijl ook Epicarpus orientalis (kiseroet Soend.) kan worden gebruikt. Of de „soort van moerbeieboomen, bekend onder den naem van ploet," die volgens een plakkaat van 6 Sept. 1729 zoo bizonder goed in Jacatra willen tieren, een dezer soorten is, weet ik niet; het zou kunnen zijn dat dit *ploet* eene verschrijving is voor „*toet*- of moerbezyenboomkens", vermeld in een stuk van 1664 (Valentijn V, 1, Ceylon p. 195) en ook D. 1661 p. 76; 394; 1663 p. 166; 428; welk *toet* volgens Klinkert Arabisch is. De bebesaran is beschreven door Rumphius, Herb. Amb., Vervolg p. 8; hij zegt: „De Sineezen alhier woonagtig

(1) Uit de Aank. patr. miss. van 18 Aug. 1729 blijkt dat met deze „wilde zijde" door Z. bedoeld werd het Maleische (of Soendasche?) oeroeng, hetwelk echter eerder een synoniem van „tonnekens" schijnt te wezen. Of dit hetzelfde is als waarover een artikel in het Tijdschr. voor Land- en Tuinb. en Boschkultuur II, 392 handelt, durf ik niet zeggen; over wilde zijde op Java zie ook Ind. Gids 1903, II, 1101.

(*op Ambon*) zeggen dat het dezelfde boom zij waarmede de zijdewormen gevoed werden"; vergelijk verder daarover Tijdschr. van het Ind. Landb. Genootsch. IX, 205 e. v.: het is een „heester, soms tot een boompje van 10 à 12 R. voeten opgroeiende," met kleine zure vruchten. Filet s. v. verzekert dat hij „om de bladeren veel aangeplant wordt voor de zijdekultuur"; zie ook De Clercq sub no. 2346.

§ 1477 Op dit schrijven van Zwaardecroon volgt een brief der XVII aan de Ind. Regeer. dd. 20 Juli 1726, waarin de gezonden zijde, ofschoon nog maar vluchtig onderzocht, gezegd wordt „van eene zeer goede aard en deugd" te zijn, en de cultuur wordt aanbevolen. De Regeer. was echter ver van enthousiast en opperde bij missive van 27 Oct. 1727 bezwaren, vooral dit, dat de inlandsche bevolking, ondanks de prijsverlaging der koffie in 1726, laatstgenoemde cultuur „voor haar nog soo voordeelig" vindt, dat zij niet licht zal overgaan tot „den arbeijd, kosten en ommeslag" der zijdeteelt; ook zal de zijde te duur worden en zullen andere cultures onder de nieuwe lijden. In Nederland dacht men anders. Reeds bij miss. van 31 Oct. 1727 werd Zwaardecroon voor zijn ijver bedankt, en daarna bij die van 15 Maart 1728 hem geschreven dat zijne zijde (hij had deze „zoo gesponnen als geweefd" overgezonden) door kenners was verklaard „van die zeldzame deugd en hoedanigheid, dat diergelijke tot nog toe niet is gezien of bekent geweest", terwijl verzocht wordt „dat UWelEd. de goedheid zal hebben van de hand daaraan te blijven houden en die dispositie omtrent het een en ander helpen maken, dat die eigen soorten van wormen, waarvan de voorschreven zijde gewonnen is, en het voedsel daartoe behoorende, in genoegzame quantiteit worde voortgeteeld en onder de macht van de Compagnie overgebragt". Tegelijkertijd werd naar Indië zekere P. Jansen overgezonden „die kundig is in het afhaspelen en al datgeen wat verder tot die cultuur en fabriek behoort", met eene instructie voor de zijdecultuur, in ons Tweede Deel opgenomen als Bijlage XXVIII. De saillante punten daarvan zijn: het streven om de cultuur uitsluitend onder de Comp. te brengen (dus de door Zwaardecroon uitgedeelde rupsen terug te krijgen); de aandrang tot voortzetting der teelt; de peuterige inrichting der geprojecteerde haspelarij; het uitsluitend gebruik van kinderarbeid.

§ 1478 Zwaardecroon overleed 12 Aug. 1728. De voor hem bestemde beker, thans onder nº. 710 in het Kon. Kabinet van het Mauritshuis berustend, is beschreven in Navorscher V, 91 en 92. Hij is van verguld zilver; binnen het deksel staat een opschrift, dat aldaar blijkbaar verkeerd is afgeschreven en luiden moet:

Viro Nobilissimo D. Henrico Swaerdecroon.
Munere cum functus vario septemque per annos
Praesidis eoae partis honore fuit
Et cauvam et bombycem ad Javae transtulit arva,
Illud pro meritis vas datur egregiis.

d. i. *Aan Zijn HoogEdelheid Hendrik Zwaardecroon. Nadat hij verschillende ambten en gedurende zeven jaar dat van G.-G. over O.-I. had bekleed en de koffie en de zijderups naar Java had overgebracht, is wegens zijne buitengewone verdiensten hem deze beker geschonken.* Het is potjeslatijn en mijne vertaling is daarom wat vrij. Volgens eene mededeeling in Navorscher VIII, 202 schijnt men dit pronkstuk, dat door Z.'s onverwacht overlijden in handen van XVII^en^ bleef, later te hebben willen aanbieden aan Van Imhoff. Tegelijk met bovenstaand schrijven aan Z. ging eene missive aan de Regeer, waarbij o. a. gezegd werd dat men hoopte dat buiten den thans gezonden Jansen er nog wel „andere kundige menschen" zouden aanwezig zijn. Bij miss. van 17 Aug. 1728 werd voorts geschreven dat Z. al weder twee monsters Jacatrasche zijde had gezonden, welke „ongemeen fraai zijn bevonden, zoodat diergelijke zijde hier te lande nooit gezien is; en nademaal wij oordeelen dat deze cultuur, als kunnende bij andere natien niet ligt nagevolgt worden (*al weer die gedachte aan monopolie*), voor de Compagnie van de uiterste aangelegenheid is, zouden wij gansch ongaarne zien, dat die door jalouzie of onderlinge dissensiën zoude verloren gaan"; de XVII drongen daarom aan, dat een eind gemaakt werd aan het gekibbel der Ind. Regeering met den Oud- G.-G. Zwaardecroon, en dat men dezen zou helpen in alles wat hij „tot meerdere uitbreiding van de zijdeculture mogt komen te requireren", terwijl, „zoo zulx tot herstelling van de vriendschap en eenigheid, die althans zoo hoog noodig is, iets konde contribueren", het hun „aangenaam zal wezen, te verstaan dat zulks door een vriendelijke maaltijd ten koste van de Compagnie eens mogte geëffectueerd zijn". Nogmaals werd bij miss. van 12 Oct. 1728 uitgeweid over § 1479
nieuwe monsters zijde van Zwaardecroon (uit R. 30 Aug. 1729 valt op te maken dat deze zijde door Stier was geleverd), welke „bij uitnemendheid schoon" heetten; het eene monster „zou mogelijk nog de helfte fijnder dienen en kunnen gemaakt worden, omdat de draad in zich zelve eene sterkte heeft, die alle zijde overtreft, volgens de nadere bevinding die wij daarvan bekomen hebben" (is namelijk de draad sterk genoeg, dan kan met minder worden volstaan om een bruikbaar artikel te erlangen); er waren ook monsters geverwde zijde gezonden, die „zeer schoon" leken, doch nader onderzocht behoorden te worden; „dit werk word bij een iegelijk aangezien als zeer voordeelig, zoowel voor de Comp. als voor de vaderlandsche fabricken", zoodat al weder werd aangedrongen op deze industrie en de erkentelijkheid van het Opperbestuur werd toegezegd aan hen die daartoe zouden meewerken.

Den 1 Juni 1729 overleed de G.-G. de Haan. Deze had de zijdecultuur zoozeer tegengehouden, dat (R. 7 Sept. 1729) na zijn dood in zijn kantoor nog zijde, door Bengaleezen, die op de Equipagewerf dienden, gesponnen, werd aangetroffen, welke hij niet naar Nederl. had opgezonden. Durven werd bij meerderheid van stemmen door de Ind. Regeer. tot De Haan's opvolger

benoemd. Over hun beider verhouding zie § 1457 noot. Bij R. 10 Juni 1729 (de eerste maal dat een besluit in Rade omtrent de zijdecultuur wordt genomen na R. 7 Aug. 1725) worden bovengenoemde missives van 17 Aug. en 12 Oct. 1728 behandeld en eene premie van 500 Rd^{s}. uitgeloofd voor „degeene die de eerste duijsent ponden galetten (*zie B. 28, 3, 5*), in de Jacatrase landen geteeld, aan de Comp^{e}. of aan den opsigter, die over dat werk in der tijd zal werden benoemd, zullen te koop presenteren" (de deskundige Jansen was dus al van het tooneel verdwenen en Durven zette zich over het voorschrift van XVII^{en} heen, om de cultuur geheel aan de Comp. te brengen; hoe later de premie werd uitbetaald aan de weduwe van Stier, ziet men in diens personalia I, 39); dit besluit zou in „diverse talen" gepubliceerd worden.

§ 1480 Den 28 Juni dient de Tweede Opperkoopman van het Kasteel, Jacob de la Fontaine, een rapport in omtrent de zijdeteelt in Italië, dat in 's Lands Archief niet meer voorhanden is; den 8 Juli wordt, overeenkomstig de instructie van XVII^{en}, besloten als werkplaats eene loods, lang 200, breed 30, hoog 18 voet, te bouwen „op de Waterplaats of tegenover den Molenvlietsen dijk" (dus vlak buiten de Zuidervoorstad). Den 18 Juli schrijft de Regeer. dan ook naar Nederl. (zie De Jonge IX, 143 e. v.) dat zij de zijdecultuur zal ter harte nemen; het bezwaar, dat deze nadeelig zou zijn voor de koffie- en rijstteelt „is maar alleen geweest de stelling van den overleden G. G. Mattheus de Haan, die om redenen ons onbekend altoos ten opsigte van de zijdeteeld en soo ook ten belange der mijnwerken heeft gehad een contrarie opinie", en het vervalt geheel doordat „onse intentie geensins is, om daartoe Javanen, maar wel Christen ingesetenen, waarvan er alhier een considerabele menigte werd gevonden, te emploijeren". Met deze Christenen worden ongetwijfeld de leegloopende Mardijkers bedoeld. Dezen aan 't werk te zetten was overeenkomstig de bedoeling van Zwaardecroon, die 16 Jan. 1728 aan XVII^{en} had geschreven (De Jonge IX, 116) dat er vele leegloopers te Bat. waren, die gaarne met zijdeindustrie wat zouden willen verdienen; bij een vroeger schrijven van 23 Nov. 1727 (zie Aank. patr. miss. 18 Aug. 1729) had Z. speciaal de aandacht gevestigd op „de Chinesen en Macassaren, zoo mannen als vrouwen", vermoedelijk omdat er van die twee natiën vele individuen nabij zijne buitenplaats

§ 1481 Kadoewang aan de Mookervaart woonden. Op zulke wijze, schreef de Regeer. u. s., zou de Comp. waarschijnlijk hare zijde „voor een vrij minderen prijs als de Bengaalse en Chinese" kunnen bemachtigen. Geen veertien dagen daarna, R. 30 Aug. 1729, rapporteert genoemde De la Fontaine aangaande eenige te Batavia gesponnen zijde in weinig bemoedigende termen: twee partijtjes galetten, elk van 5 pond, hebben opgeleverd 't eerste $4^{3}/_{8}$ % zijde, het tweede $7^{3}/_{16}$ %, terwijl in Italië 9, 10, ja 11 % wordt verkregen; dit ongunstige resultaat wordt door hem geweten aan het gebrek aan werktuigen en deskundig personeel; wat den prijs betreft, behoort volgens hem negen stuiver per pond galetten te worden betaald, waardoor eene even groote winst zou

kunnen behaald worden als in Italië wordt gemaakt. In diezelfde vergadering stelt nu Durven voor, om, ter bevordering der zijdecultuur, aan liefhebbers land bij taxatie uit te geven, op voorwaarde dat „een groot gedeelte" daarvan moet worden bestemd tot dit doel, en dat de aldaar te winnen zijde tegen bepaalde prijzen aan de Comp. moet worden geleverd; om een goed voorbeeld te geven, vraagt hij zelf twee stukken benoorden de Mookervaart aan, welke hem met eenparige stemmen worden toegekend. Het valt buiten mijn tegenwoordig bestek, uit te weiden over de knoeierij, welke achter deze Resolutie (van eene publicatie daarvan is mij niet gebleken) verscholen lag; het zij voldoende, aan te teekenen dat bij R. 13 Sept. 1729 een dergelijk verzoek van den Raad Extraord. van Baerle en een van het Geassumeerd Lid Wouter Hendriks (Durven's factotum, zie I, 38) eveneens werden geaccordeerd, bij R. 14 Oct. 1729 een dito van den Raad Ord. Blom, bij R. 11 Nov. 1729 nogmaals een van Wouter Hendriks, en bij R. 13 Dec. 1729 een van den Raad Extraord. van der Schuer, terwijl al deze landuitgiften bij missive van 14 Sept. 1731 door het Opperbestuur zijn geannuleerd, een maatregel die alleen zijn weerga heeft gevonden in eene beschikking aangaande Djasinga in Daendels' tijd.

Intusschen schijnt Durven inderdaad zijdecultuur te hebben gedreven: § 1482
bij eene attestatie Wichhelhuijsen, 10 Sept. 1732 nº. 426, verklaart Joost Tuelfolz, mandoer op het bewuste land Benteng Alangalang, dat hij aldaar 500.000 moerbeziestekken heeft geplant, terwijl voor nog 1.500.000 stekken land „geprepareerd" is; hij heeft sedert anderhalf jaar dagelijks 10 manden moerbeziebladeren naar de stad gezonden.— Een dag nadat dit land aan Durven was toegewezen, werd bij R. 31 Aug. 1729 tot „opsigter over de zijdehaspel en wat daaraan dependeerd" op 24 gulden p. m. benoemd Klaas Wiese, doodgraver van het Portugeesche Buitenkerkhof, „die van dat werk ten huijse van zalr. den Heere Oud-G.G. Henric Zwaardecroon heeft verkregen de vereijste kennisse en ervarentheijt" (waarschijnlijk doordat Z.'s woning Leenhof vlak achter dat kerkhof lag); tevens werd de prijs der galetten bepaald op 6 stuiver en die der afgehaspelde zijde ter dikte van vijf draden op 2 Rds. per pond; Wiese zou aan de liefhebbers eitjes of rupsen verschaffen, doch op vrij zware straf werd verboden, de gekweekte galetten aan andere personen dan de haspelaars en de afgewerkte zijde aan anderen dan de Compagnie te leveren.

Het betrekkelijke plakkaat werd goedgekeurd bij R. 6 Sept. 1729 en § 1483
staat in P. IV, 230; daarin worden bovenvermelde R. 10 Juni en 31 Aug. 1729 samengevat; beloofd wordt, dat de prijs van 6 zware st. niet „als die der coffijboonen, sal gediminueert of vermindert, maar veeleer in der tijd en bij een goed succes staat te werden geaugmenteerd"; de cocons moeten niet in geringer hoeveelheid dan ½ pond en ongeschonden worden geleverd, waartoe de rups moet worden gedood in heet water. Bij R. 18 Oct. 1729

wordt besloten, in plaats van den bouw eener loods, die op „ten alderminsten" (sic) 10.031 Rd^{s}. getaxeerd wordt, van den burger J. H. Postel aan te koopen het huis met tuin „Kent den Tijd", aan de westzijde van den Molenvlietschen dijk, tegenover de plaats waar de loods zou komen. Dit kostte 5.000 Rd^{s}.; er is later (zie R. 31 Juli 1738) een stuk aangebouwd voor 2.800 Rd^{s}. Een fraaien plattegrond van Kent den Tijd geeft B. R. 5 Dec. 1738. Den 8 Dec. 1729 werd bepaald dat een stuk onbewoond Comp^{s}. land aan den Sontarschen weg met moerbezieboomen zou worden beplant, waartoe aan „eenige Inlanders" verlof zou worden gegeven om zich daar te vestigen; Stier zou hun de plaats voor het planten aanwijzen, en ter belooning zouden zij het overige, „bestaande in padyland", kunnen bebouwen; aan Heemraden zou worden gelast, deze boomen „langs 's Heeren weegen in meenigte" te doen aanplanten, en evenzoo aan de Chineezen op „haare begraafplaatsen en de daartusschen lopende wegen", in plaats van de „doorne heggen, die eertijds daaromtrent gestaan hebben". Uit H. 21 Jan. 1730 blijkt, dat Heemr. dezen last overbrachten aan de „ingelanden", d. i. degenen die aan de wegen woonden (zie § 1602 noot), terwijl in een plakkaat van 17 April 1730 (P. IV, 258), verbiedende het weiden van beesten langs de openbare wegen, wordt gesproken van moerbezieboomen, die „alomme op 's Heeren publijcque wegen sijn of nogh staen aengeplant te werden". Uit R. 19 Sept. 1730 ziet men dat
§ 1484 van de beplanting der Chin. begraafplaats niet veel kwam. Uit Nederland waren intusschen twee „zijdereeders", Veenendaal en De Witt, uitgezonden op het destijds zeer hooge salaris van *f* 125 p. m. en *f* 200 kostgeld per jaar (zie R. 26 Jan. 1730); in het huis Kent den Tijd werden de eveneens uitgezonden „molens" opgericht (R. 21 Febr. 1730), daarheen eene waterleiding aangelegd (R. 15 Mei 1730), en wel aan de zuidzijde van dien tuin (R. 15 Aug. 1732; men kan die leiding nog heden gemakkelijk aan de westzijde van het Molenvliet vinden, bij Glodok, vlak boven den overtoom in het Molenvliet; vergel. § 1489); aan de „fabriqueurs" werd eene partij Chineesche zijde te bewerken gegeven bij wijze van proef. Bij R. 24 Maart 1730 werd besloten, kinderen van arme ingezetenen in dienst te nemen, aangezien men „niet meer mag twijffelen" aan het succes der zijde-industrie en men „bijna geen arbeijtsvolk genoeg heeft om de galetten af te haspelen". Bij Notule van 14 April 1730 werd bepaald „den inkoop van 10 jonge meijsjes à 35 Rd^{s}. ijder ten dienste van de zijdehaspelarije". Bij R. 8 Mei 1730 werd, na eene uiteenzetting van Durven, dat „op Ceilon en speciaal in het district van Galle gevonden wierden zeer veele mixtiese meijsjes", waarmee de ouders uit armoede verlegen waren, besloten dat men zou trachten deze kinderen, doch beneden de 10 jaar, „door eene gewillige en ongedwonge overgaaf" van de ouders te krijgen, om gedurende tien jaar zijde te haspelen „voor de kost, kleederen en pienanggeldt" (dus voor een echt slavenloon). De intieme beteekenis dezer Resolutie blijkt uit de personalia van Stier, I, 38; over Durven's

liederlijkheden zie men ook de Chineesche geschiedenis van Batavia, T. N. I. III, 2, 46 (1).

Ondanks den last van XVII[en] om uit den Raad van Indië Commis- § 1485
sarissen over de zijdecultuur te benoemen, werd bij R. 15 Mei 1730 deze zaak geheel aan Durven's leiding overgelaten. Curieus is, dat in de acte dd. 20 April 1730 voor het nieuwe Hoofd van Tjiblagoeng ook de verplichting tot zijdecultuur werd opgenomen. Tegelijk gaat D. 14 Juni 1730 de last aan den Command. van Tandjoengpoera om moerbezieboomen aan te planten en inlandsche kinderen te werk te stellen aan het afhaspelen van zijde „bijaldien te krijgen sijn", tegen kost, kleeding en pinanggeld; den 8 Febr. 1731 deelt de Command. de aanplanting van 30.000 moerbezieboomen mee en

(1) De geschiedenis der woning van Durven aan de westzijde van den Molenvlietschen dijk, welke grensde aan het huis van Stier en aan de zijdereederij, is niet zonder belang.

Durven kocht dit huis bij acte van 7 Maart 1714 f°. 297 van Cornelis Andreas Cleijer, den zoon van Doctor Cleyer, aan wien ik een opstel wijdde in T. B. G. XLVI; over diens tuin aan het Molenvliet zie aldaar p. 451 en 458. De acte van 1714 verwijst naar eene vroegere van 24 Oct. 1703 f°. 143, die niet meer aanwezig is. Uit de acte waarbij Durven bij zijne repatrieering dit eigendom voor 16.000 Rds. overdeed aan Van Cloon (waaronder 6.000 Rds. voor meubilair), gedateerd 9 Oct. 1732 f°. 80, blijkt dat het in 1714 door hem gekochte perceel door voortdurende aankoopingen van grond, geregistreerd bij 27 achtereenvolgende inschrijvingen, was uitgebreid tot eene belangrijke bezitting, die in het W. over een slootje (in latere acten „de spruit Klenting" genoemd) grensde aan den weg langs den Chin. tempel, in het Z. aan het erf van Stier; zij bevatte o. a. een „fontainhuijs", waaromtrent zie § 1491.

Eerst 2 jaar na den dood van Van Cloon's weduwe werd dit eigendom weder verkocht, bij acte van 27 Maart 1748 f°. 543. Toen het in 1764 (acte van 18 Oct. f°. 109) voor 20.000 Rds. overging op Ds. Mohr, werd het beschreven als o. a. bevattende „speelfontijnen en een waterkonst" benevens een vischvijver. De weduwe van dezen geleerden predikant verkocht het den 4 Sept. 1782 f°. 29 aan Willem van Hogendorp. In deze acte wordt het beschreven als omvattend „twee stucken thuijnland, waarvan 't eerste bebouwd met twee groote steene woonhuijse" enz., verder o. a. „een biljaartzaal, item een groote steene gebouwd waarop een opservatorium"; dan een „wildbaan" en „fontijnen en waaterkonst beneffens verscheijde vaasen, loode en porceleine beelden, volière, klok met dies stoel" enz. De koopprijs was slechts 13.950 Rds., waaruit wellicht valt af te leiden dat de gebouwen in verwaarloosden toestand verkeerden; het observatorium o. a., dat een prachtig werk was (zie T. B. G XLIV, 158 met de illustratie en ibid. XLVI, 404), was zoo bouwvallig, dat de Regeer., zooals evengenoemde acte vermeldt, bij R. 18 Juni 1782 verlof had gegeven het af te breken.

Willem van Hogendorp bleef slechts kort eigenaar, en deed zijne bezitting den 20 Oct. 1784 bij acte f° 154 over aan onzen vriend W. V. H. van Riemsdijk. Toen bij R. van 1 Aug. 1788 was besloten tot de oprichting van een Pennistengesticht, stelde deze daartoe (zie P. XI, 34) beschikbaar „het hem toebehoorend stuk thuinland met de daarop staande gebouwen, geleegen aan het begin van den Molenvlietzendijk buiten deze stad", en wel „met de daarop staande tooren en gebouwen"; de eigendom bleef weliswaar aan Van Riemsdijk, doch de Comp. heeft denkelijk de oude zijdereederij benoorden dit erf daarmee verbonden, anders had de Regeer. in 1790 geen hypotheek kunnen nemen op het Pennistengesticht (P. XI, 222, 3). De tot het gesticht behoorende toren, vermoedelijk het oude observatorium van Mohr, wordt ook vermeld S. R. 14 Mei 1805. Blijkens eene kaart van Aug. 1797 stond het gesticht aan de westzij van het Molenvliet, vlak bezuiden den overtoom van de Waterplaats en benoorden een huis van Van Riemsdijk, dat het andere deel der vroegere bezitting van Durven zal hebben uitgemaakt. Een besluit van Daendels dd. 26 April 1809 bepaalde den aankoop van het Pennistengesticht met nog een huis aan de westzij van het Molenvliet, samen voor 35.000 Rds. papier. Deze verkoop betrof niet alles wat Van Riemsdijk hier bezat; eerst na zijn dood

zendt hij eenige zijde; er was dus reeds eerder een begin gemaakt. Bij schrijven van 11 Maart 1732 wordt de Commandant gemachtigd om het aantal Jav. jongens in de haspelarij te vermeerderen tot 50. Het was intusschen spoedig gebleken (R. 4 Aug. 1730) dat de Inlander niet voor de nieuwe industrie te winnen was; de Raad verwierp echter een voorstel van Durven om den prijs te verhoogen. Men had nog zooveel fiducie, dat bij R. 12 Dec. 1730 verboden werd op Timor zijde te telen, aangezien de Comp. daar niet „volkomen meester" was en dus haar monopolie kon worden benadeeld. Uit de beschrijving van de reis, door Stier in Augustus 1730 naar het Z. W. der Preanger ondernomen (T. N. I. 1875, I, p. 1 e. v.), blijkt, dat ook in de bovenlanden, vooral in het Tjiandjoersche, moerbezieboomen waren aangeplant, doch dat men er veel moeite had met het afhaspelen, zoodat Stier order gaf
§ 1486 om de cocons onafgehaspeld naar Batavia te zenden. Hoe averechts de zaak was aangepakt, toont de Afg patr. miss. van 12 Oct. 1731 (De Jonge IX, 180): er waren te Bat. zooveel zijderupsen „dat men duijsenden moet laten sterven of weggooijen door gebrek aan voedsel", omdat „den Inlander tot het aanplanten der moerbesieboomen en het cultiveren der wurmen niet te brengen is". De XVII hadden bij hunne missives van 28 Oct. 1729, 25 Oct. 1730 en 9 April 1731 voortdurend op de zijdecultuur aangedrongen. Uitvoerig handelt hunne missive van 22 Nov. 1731 daarover:

„Alle de tot nog toe gesondene monsters en sorteeringen keuren wij volkomen af, in verwachting, dat wij geene meer zullen ontvangen of eenige meerder gemaakt zullen worden als alleen de laatstgezondene Javasche organsijn, die wij in het vervolg gecarteerd (*dit zal denkelijk beduiden: van een kaartje, briefje of etiquet voorzien*) zullen verwachten, en genaamd moeten worden als: de fijnste van 4 galetten gehaspeld met L^{a}. A, van 5 draden: B, van 6: C, van 7: D, van 8: E, van 9: F, van 10: G, en als er van ieder soort van dat alloij en reedsel als het laatste monster eenige voorraad is,

---

werd het restant den 5 Nov. 1818 en 21 April 1819 op twee zijner zoons overgedragen. De acte van overschrijving van het Pennistengesticht is van 24 Mei 1809 fo. 503; ook deze acte vermeldt nog een „groote steene gebouwd waarop een opsevatorium". Dit bleef echter slechts kort Gouvernementseigendom; immers een stuk van 23 Febr. 1812 vermeldt dat verkocht zal worden „the tower and the barracks and other military buildings standing at the lower part of the road along the Molenvliet river"; er wordt bij gezegd dat deze „tower" niet aan den weg staat doch meer naar achter (waaruit dus volgt dat dit niet de toren van Rijswijk is, zie B. 22, 28, 1 i. f.). In de Notulen der Bench of Magistrates dd. 19 Mei 1812 heet het dat aan Von Lutzow voor 4.000 Rds. papier is verkocht „de eetzaal in het gewezen gesticht der pennisten"; deze lag buiten den toren, want eerst den 24 Juni 1812 werden door het Vendukantoor voor rekening van het Gouvern. verkocht „the former writers offices and tower" voor 37.269 Rds. papier.

Op n°. 38 der platen-Rach, vroeger uitgemaakt hebbende de verzameling Boursse Wils, ziet men de bovenvermelde fonteinen tusschen het observatorium en den weg, temidden van een ruim perk; links, dus bezuiden het laatste, staat aan den weg een zeer ouderwetsch huis van twee lage verdiepingen, dat òf het huis van Durven zal zijn geweest òf misschien (wanneer Durven 's huis reeds was afgebroken) dat van Stier.

verwachten wij die, zonder UE. door eenige andere sorteeringen, monsters etc. te laten ophouden, want de andere zijn niet alleen van geen gebruik gevonden, maar zelfs zeer schadelijk . . . . . Voornamentlijk moeten UE. volgens onse wil en oogmerk de teelderij van de wurmen onder des Comps. directie alleen brengen, alzoo een kind wel 100.000 wurmen kan oppassen . . . . § 1487
en daarom het placcaat, alhier ontvangen, om het pond gehaspelde zijde tot 2 Rds. te voldoen en de galetten tot 6 st, niet bestaan kan en vernietigd behoorde te worden, omdat daar eene premie beloofd wordt, en gezegd: die maar wil kan eijren of wurmen bij de directeuren van het werkhuis krijgen (1) . . . . . (*hetgeen verkeerd is, want*) bijvoorbeeld als door 1.000 huishoudings eens ieder een pond gehaspelde zijde geleverd is . . . . . zal zekerlijk ieder dezelve afzonderlijk behandeld hebben, als onder (*lees: ontrent*) die arbeid in onkunde staande, en de vraag zijn, of het niet behoorde onder een societeit van menschen gebracht te worden die allen onder een meester leeren . . . . , (*zoodat*) men verbieden moest, dat iemand zijde mag teelen tot nader ordre; men eische alle wurmen en eijren, elders gegeven, weder op, men verbiede, geen gereedschap tot het werk behorende te mogen namaken, men biede aan, zoo particulieren lust hebben om zelfs of hunne kinderen of slaven het werk in de grond te willen leeren, dat men hun, volleerd zijnde, werk zal bezorgen in hunne huizen . . . . . , wanneer men de prijs, die zij voor een pond zijde hebben zullen, van hier reguleren zal . . . . . ; daarenboven verder te verbieden dat geen particulieren eenige nonfilade door wurmen teelen en geteeld zijnde haspelen mag, om daarvan zijde kousen of stoffen of iets anders rouw of geverwd te mogen maken en daarmede te mogen negocieeren in of buiten het land, en dat op een zware poenaliteit, daartoe te stellen, alzoo het maken van kousen, stoffen en het verwen van de zijde aldaar in vorige tijden van hier al is afgeschreven en geheel en al buiten ons oogmerk is van ooit of ooit eenige fabrieken van zijden kousen of stoffen te maken, want daardoor zouden wij onze arme werklieden alhier niet alleen benadeelen, maar aan alle kanten klagten krijgen (en met reden) dat men hier de fabriek benadeelen en die zocht te ruïneren, zoodat UE. . . . (*'s doel*) vooral en alleenig moet blijven . . . . om de Javasche zijde tot organsijn te laten reden".

Dat de in deze missive uitgedrukte vrees geene hersenschim was, blijkt § 1488
R. 21 Nov. 1732, waarbij, op grond van een nieuw schrijven uit Nederland dd. 4 Maart 1732, meedeelende dat door de uit Indië gezonden bewerkte zijde eene „opschudding" is verwekt en klachten door fabrikanten enz. zijn aangeheven, besloten wordt, de nog voorhanden restanten naar Sumatra en Makassar te zenden, om de Comp. „er van te ontlasten zonder schade". Wij noteeren daarbij, dat bescherming der patriasche industrie tegen die in de

(1) Dit plakkaat is echter nooit ingetrokken. De premie was bij R. 22 Juni 1731 toegewezen aan de weduwe van Stier, of liever, in plaats daarvan kreeg zij het groote land Pagarbesi, R. 21 Aug. 1731.

Priangan.

57.

koloniën geheel in den geest des tijds lag. De Fransche Compagnie des Indes voerde omstreeks denzelfden tijd zijden stoffen, in de koloniën vervaardigd, binnen het moederland in, totdat anno 1720 „un arrêt du Conseil interdisait à la Compagnie de vendre ces étoffes en France, autrement que pour les faire ensuite passer à l'étranger" (Chailley-Bert, Les Compagnies de colonisation p. 121). In Nederland waren reeds vóór 1700 stemmen opgegaan en maatregelen genomen om de vaderlandsche zijde-industrie te beschermen tegen den invoer van gemaakte zijden stoffen uit Indië; zie Muller, Onze gouden eeuw III, 165. Over den grooten bloei der zijde-industrie in Nederland destijds zie ook Blok, Geschiedenis V, 457. En wat het beginsel betreft: ook in de Generaliteitslanden werd de industrie stelselmatig onderdrukt ten bate van die der Vereenigde Provinciën; zie Fruin, Staatsinstellingen p. 190.

§ 1489 R. 7 Jan. 1732 zegt dat de zijdecultuur nog niet zoo gaat, dat de arbeiders „in de haspelarije kunnen werden gaande gehouden"; om die niet te doen stilstaan, zal er Chineesche zijde „tot organsijn" (1) bewerkt worden. R. 4 Maart 1732 deelt mede dat de Commandant te Tandjoengpoera hoop geeft op welslagen der cultuur aldaar; hem wordt toegestaan, meer werkvolk in dienst te nemen. Uit R. 21 Aug. 1731 ziet men dat door Stier bij zijn overlijden reeds 1.300 pond cocons waren geleverd, terwijl aldaar ook vermeld wordt eene premie van 1.000 Rd^{s}. op het eerste pikol zijde, door één persoon afgeleverd, welke premie nooit is uitgekeerd.

Durven trad af 28 Mei 1732; reeds bij R. 23 Juni 1732 wordt bepaald, dat de zijdecultuur onder speciaal toezicht van Van Cloon zou staan. Van nu af schijnt meer geregeld door den Gecomm. de hand gehouden te zijn aan het aanplanten van moerbezieboomen op ledige gronden der Comp., waartoe bij R. 15 Aug. 1732 de inkomsten werden bestemd der weder aan haar vervallen landen, welke aan Durven c. s. waren uitgegeven; deze werden thans verhuurd en brachten in 6 maanden Rd^{s}. 3.071 op (zie R. 24 Maart 1733). Bij R. 18 Nov. 1732 wordt tot eene uitbreiding der gebouwen aan het Molenvliet besloten; de bijlage dier Resol. geeft twee kaarten. Daaruit blijkt dat vlak boven (bezuiden) den overtoom in het Molenvliet eene doorgraving onder den heerenweg doorging, die een groot waterrad in beweging bracht, hetwelk zuidwaarts aan 't „Fontijnhuijs" grensde (waarvan het vermoedelijk de beweegkracht was) en noordwaarts aan de „Nieuw te make Sijdespinderij", terwijl de „tegenwoordige sijdespinderij" iets meer N. was dan de nieuwe (en dus heel geen nut van de waterleiding had). Crul diende herhaaldelijk onkostenrekeningen voor de zijdecultuur in, welke in Rade werden goedgekeurd, R. 23 Jan., 6 Febr., 17 Maart, 10 April 1733; bij deze laatste Resol. werd den

(1) Volgens Van Dale s. v. is *organsijnzijde*: „kettingzijde, getwijnde of getweernde zijde, dienende tot schering der meeste zijden stoffen". De afleiding van het Fransche *organsin* is onbekend.

G.-G. de beschikking over deze uitgaven toegekend, waarvan eens per jaar in Rade rekening en verantwoording zou worden gedaan. Den 4 Aug. 1733 werden nog twee landen, waaronder Matraman, die tevoren aan Chineezen waren verhuurd, voor de teelt aangewezen, den 8 Sept. 1733 zelfs besloten om de koffietuinen te Tandjoengpoera te doen plaats maken voor een aanplant van moerbezieboomen; er waren daar, zooals uit een brief van 16 Jan. 1733 blijkt, destijds 75 Inl. aan den arbeid voor de zijdecultuur, onder een Eur. mandoer. Uit R. 6 April 1734 blijkt, dat ook te M^r. Cornelis een „moer- § 1490
bezietuin" was. Bij R. 7 Mei 1734 werd besloten, het eilandje Bijgelegen (1) „leggende even buijten deser steede poorte Diest bewesten de punt Hollandia" en vlak bij het hospitaal, voor de zijdereederij aan te koopen. Intusschen klaagde Van Cloon bij Afg. patr. miss. 31 Oct. 1733 zeer over de „ijverloosheid" van de twee gezonden zijdereeders, waardoor ondanks „al zijn wurmen en arbeid" maar een gedeelte der gehaspelde zijde „in organsijn geconverteerd" was. Blijkens R. 3 Dec. 1734 ging dit laatste jaar met de tweede bezending 260 pond zijde naar Europa; hoedanig de qualiteit was, wordt niet vermeld, maar uit Aank. patr. miss. 12 Maart 1735 ziet men dat Veenendaal naar Nederland had geschreven, dat *dagelijks* 70 tot 90 pond cocons werden ingezameld, zoodat XVII^en groote verwachtingen koesterden en op veel ijver bleven aandringen, ofschoon hun anders lang niet helder was hoe de zaak marcheerde en speciaal groote onzekerheid heerschte betreffende de onkosten; hunne opmerkingen bij laatstgenoemd schrijven betreffen alleen de wijze van bewerking en kunnen hier terzij gelaten worden.

Van Cloon overleed 10 Maart 1735; een half jaar later stelt Patras in de vergadering van 26 Sept. voor, om, aangezien het klimaat en de bodem niet geschikt schijnen voor deze cultuur, terwijl de Inlander daarvan een afkeer heeft, eene commissie van onderzoek te benoemen. De Raad gaat hier echter niet op in en stelt eene beslissing uit, ook omdat Van Cloon zich zoo bizonder veel moeite voor de cultuur had gegeven. Den 28 Oct. komt de G.-G. echter op zijn voorstel terug; nu stemt men toe, maar wijst ieder lid eene benoeming in die commissie van de hand, zoodat er gestemd moet worden en Van Imhoff en Coyett worden aangewezen. Deze twee heeren § 1491
(men onthoude dat Van Imhoff een vriend was van Patras en, zooals hem later door Valckenier werd verweten, veel invloed op diens benoeming had gehad, en dat Coyett zeer kort na Patras' optreden benoemd werd tot Kolonel der Burgerij en Presid. van Heemr., een bewijs dat hij in diens gunst stond) dienden een zeer uitvoerig rapport in, dat geïnsereerd staat in R. 30 Maart 1736, van dezen inhoud:

(1) Van dit eilandje maakt ook Heydt (o. l. pag. 17) melding; in zijn tijd was hier een ziekenhuis, maar vroeger was er „eene Seiden-Spinnerey, worinnen täglich bis 80 schwartze Frauenleute Seiden von denen Würmern welche in Batavia fortgepflantzet worden, gespunnen". Blijkens eene kaart in 's Lands Archief lag het tusschen Hollandia en de stadsbuitengracht.

Zij beginnen met te verklaren dat, aangezien de Gouverneurs-Generaal persoonlijk de cultuur hebben geleid, zij niet anders „dan bij wege van vertellinge en discoers" daaromtrent iets hebben vernomen, ofschoon Coyett, tijdens hij Gecommitteerde over den Inlander was, „wel eenigsints gebruijkt is in de doenmalige geringe beginselen" tijdens De Haan. De haspelarij heeft in het geheel gekost *f* 103.285, waarvan *f* 79.885 tot het aanleggen van eene waterleiding uit het Molenvliet, waarbij eene fraude van *f* 15.749 was gepleegd tengevolge van te veel opgegeven materialen (1); bij R. 15 Aug. 1732 was Durven, kort voordat hij na zijn ontslag repatrieerde, veroordeeld tot terugbetaling van bovenbedoelde som, op grond dat hij met het gansche toezicht was belast geweest. Toen Van Cloon zijn ambt aanvaardde, was de haspelarij nog niet in werking. Deze droeg vooral veel zorg voor de aanplanting der moerbezieboomen, waarover opzichters werden aangesteld (denkelijk bij notulair besluit, want de Resol. zwijgen daarvan), terwijl de twee zijdereeders, van welke thans een overleden
§ 1492 is, de haspelarij bestuurden; de financieele administratie kwam onder den Boekhouder van den Paardenstal, die bovendien het opzicht kreeg op het voor 7.000 Rd^s. aangekocht eilandje tegenover de punt Hollandia, waar het werkvolk werd gelogeerd. Naar Europa is verscheept in het najaar van 1731: 34 $^1/_2$ ℔ organsijn; in het najaar van 1732 en het voorjaar van 1733: 72$^1/_2$ ℔; in het najaar van 1733: 104 ℔; in 1734: 260 ℔ en in 1735: 300 ℔. Tandjoengpoera leverde in de jaren 1731 tot 1735 achtereenvolgens 7$^3/_4$, 33$^1/_4$, 70, 78$^3/_4$ en 109$^1/_2$ ℔. In September 1735 waren bij de zijdecultuur ingedeeld 268 „alom verspreide" Javanen benevens 200 zoowel oude als jonge slaven; eerstgenoemden onderhouden de aanplantingen en brengen de bladeren af; bovendien is er nog personeel te Tandjoengpoera. De Inlander heeft van de teelt een grooten afkeer. De zijderups is hier kleiner dan elders; de moerbezieboom wordt in den drogen tijd kaal, zoodat er dan geen voedsel is, terwijl in den natten moeson de zijde te „vast" wordt; de geplante boomen worden bovendien „naar verloop van eenige jaaren veel magerder en klijnder van blad"; men moet gedurig de boomen snoeien „om jonge loten en sagte bladeren te krijgen"; de rups lust de bladeren niet bizonder en laat alle nerven onaangeroerd; de cocons zijn dun, vooral in den natten tijd, wanneer er 8.000 in een pond gaan, tegen 11 à 1200 in den drogen tijd; de coconproductie is derhalve veel te gering, zoodat de haspelarij elk oogenblik stil moet staan;
§ 1493 40 à 45 pond cocons geven een pond zijde (2); door de fijnheid van den

(1) Het is niet onmogelijk dat de heele bouw van Durven's „fontainhuijs" op Comps. kosten was geschied. Men vindt in 's Rijks Archief te 's Gravenhage sub no. 1237, 1238, 1239 de projecten der verschillende gebouwen en der waterleiding van de zijdehaspelarij aan 't Molenvliet; daarop is echter, naar mij geschreven werd, niet aangeduid dat de woningen van Stier en Durven vlak daarbij lagen.

(2) In haar streven om de resultaten der cultuur zoo ongunstig mogelijk voor te stellen, gaat de Commissie hier denkelijk veel te ver. Thornton (zie beneden) zegt in zijn request, geïnsereerd in R. 17 Oct. 1738, dat van de beste galetten 16 pond een pond zijde geven (aldus ook Teysmann u. s. pag. 320), van de slechtste

draad breekt deze bij het haspelen voortdurend af en moet dan weer aangeknoopt worden. De Commissie betwijfelt of Java wel geschikt is voor eene profitabele zijdeteelt. Daarbij komen andere bezwaren: de kweekplaatsen der rupsen dienen dicht bij de plantages der boomen te zijn; toch zijn die plantages, reeds nu de cultuur nog in haar begin is, zoo verspreid, dat er drie opzichters noodig zijn; sommige liggen 5 uur van de stad; met de rupsenkweekerijen zijn daarvoor nog wel 150 man noodig boven het tegenwoordig aantal, en op het personeel kan men weinig vertrouwen, zoodat de zaak de krachten der Comp. te boven gaat; particulieren zouden goedkooper werken. Ondanks het uitdrukkelijk verbod van XVII[en] gelooft de Commissie dat er zelfs „dwingelandij" is gebruikt om werkvolk te krijgen. Om een pond afgehaspelde zijde te leveren, moeten gemiddeld 50.000 rupsen van het eitje af tot de inspinning worden opgekweekt en daarna de cocons worden afgehaspeld, waartoe een handig werkman, arbeidend, zooals in de haspelarij, van 's morgens half zeven tot 's avonds negen, 18 dagen noodig heeft (dit zal wel zeer overdreven zijn; volgens Van Soest, o. l. I, 136, konden de dwangarbeiders aan Du Bus' etablissement in Krawang, 10 uur per dag werkend, ruim een half pond per man en per dag afspinnen). De betaling van 2 Rd[s]. is dus § 1494
veel te gering in vergelijking met den loonstandaard te Batavia, waar 6 zware stuivers het laagste dagloon is; zij behoorde te worden verhoogd tot drie, waartegen dan die der cocons per pond kon worden verlaagd van 6 stuiver op anderhalf. De conclusie der Commissie luidt, dat de Comp. voorloopig met den arbeid moet doorgaan, omdat het publiek dien nog niet verstaat, doch moet trachten, de teelt „overal in het land te verspreijden", d. i. tot eene volkscultuur in de Ommelanden te maken. De grond dicht bij de stad is te duur dan dat particulieren er met voordeel moerbezieboom-aanplantingen zullen kunnen aanleggen; zelfs sirihteelt begint eerst een uur boven de stad. De Commissie becijfert dat, wanneer de onkosten zooveel mogelijk besnoeid worden, zij ongerekend de reparatie der gebouwen per jaar zullen bedragen *f* 12.392; betaalt de Comp. 3 Rd[s]. per pond zijde en is de opbrengst 1.000 pond, welke 900 pond organsijn opleveren, die aan het Vaderland voor 4 Rd[s]. per pond in rekening wordt gebracht, dan geeft dit een winstje; het hangt dan van het Opperbestuur af, te beslissen of er „op de verzending naar Nederland nog een raisonnabele winst overschiet"; overigens wordt erkend, dat 3 Rd[s]. wel wat weinig is. Er blijkt verder uit dit rapport, dat in Nederland bezwaar bestond tegen de vrije zijdeteelt met verplichte levering aan de Comp., omdat daarbij groote smokkelhandel te verwachten was. De Commissie bestrijdt deze opvatting en wil alleen voor de Comp. de

30 en meer, en deze cijfers zijn nog zoo hoog mogelijk, daar het in Thornton's belang was om het geringe voordeel dat de cultuur afwierp in het licht te stellen. Volgens Teysmann gaan 800 volle cocons op een kati.

zijdereederij houden, waarbij dan „op sware straffe" moet worden verboden „het maken van eenige gereedschappen, tot de zijderheederije gehorende", d. i. om de afgehaspelde zijde te verwerken tot organsijn of zijden stoffen.

§ 1495 De Regeering nam na de indiening van dit rapport geen ander besluit, dan om het in copie naar Nederland te zenden. Bij R. 11 Sept. 1736 werd conform eene aanschrijving uit Nederl. den eenigen overgebleven zijdereeder toegestaan te repatrieeren, nadat hij vooraf „den nieuw aangekomen zijdereeder" onderricht zou hebben gegeven in zijn vak. Den 18 Oct. 1736 werd een rapport van Crul ter tafel gebracht, waaruit bleek dat de moerbezieboomaanplant alleen op Menteng d. i. Matraman goed stond; deze was de jongste en er waren niet minder dan 38 man in vrijen arbeid tegen 14 schellingen per maand en den kost werkzaam; de door Durven aangelegde plantage op Benteng Alangalang en de andere, welke meest vlak onder de wallen der stad (1) of der buitenforten stonden, verkeerden in slechten toestand; daar werd gewerkt in heerendienst, waartoe Crul door de inlandsche officieren volk deed „pressen", maar de arbeid was zoo gehaat, dat het volk van het werk wegliep en dan uit vrees voor straf de vlucht nam met achterlating van gezinnen en bezittingen. Vooral was dit het geval in den aanplant te Tjipinang beoosten M^r. Cornelis, waar 50 man van Djatinagara moesten werken, en dat nog wel ondanks de aan dit district ter vergoeding toegekende vrijstelling van de garenlevering. Er was gedurende het boekjaar 1735/6 geleverd 10.175 pond cocons, waarop de totale onkosten bedroegen *f* 19.589. Berekent men de hieruit te winnen zijde naar den maatstaf van het rapport van R. 30 Maart 1736, dan zou dit geven omstreeks 250 pond zijde.

§ 1496 Ook naar aanleiding van Crul's rapport werd geen besluit genomen; toen de G.-G. kort daarna op den achteruitgang der leverantie wees, diende Crul andermaal een rapport in, waarin dit weder werd geweten aan het volksverloop, dat in Djatinagara steeds toenam, bij heele huisgezinnen; zijn verzoek om dwangmiddelen te mogen gebruiken, werd echter bij R. 14 Dec. 1736 afgeslagen: hij mocht alleen „ernstige en dreijgende termen" tegen de onwilligen bezigen. Gedurende het heele jaar 1737 verneemt men niets van de zijdeteelt. In zijne missive van 17 Sept. 1737 schreef het Opperbestuur: „Wat aangaat de zijdecultuur hebben wij na rijp overleg, dewijl, na alles getenteerd te hebben, de ondervinding heeft geleerd daar voor de Comp. doch niets goeds van te wachten is, geresolveerd UE. te qualificeeren om dat werk op de beste wijs te staken en over te laten (hoewel UE. meenen dat zulks almede van weinig succes zal wezen) aan particulieren, zoo bijgeval zich nog eenige liefhebbers daartoe mogten opdoen". Dit schrijven wordt behandeld

(1) Heydt (o. l. pag. 96): „Der südliche Barm von der Stadt, d. i. von der Nieu-Port an bisz in das Bastion Gelderland, ist mit vielen Maulbeer-Stauden bepflantzet", die thans (omstreeks 1740) verwaarloosd zijn.

bij R. 31 Juli 1738 tegelijk met een rapport van den Gecomm. Jubbels omtrent het tot de cultuur aangewezen personeel, de gronden en de gebouwen, waaruit het volgende blijkt. Het personeel bestond uit: een Onderk. als boekhouder, tevens opziener over de reederij op het eilandje Bijgelegen en boekhouder van den Paardenstal; een Boekhouder als opziener der plantages en rupsenkweekerij op Matraman; een sergeant als opziener te Tjipinang; een korporaal als opziener op Benteng Alangalang (het vroegere land van Durven); een mandoer bij het afhaspelen op Bijgelegen; en een „winkelknecht bij de molens" in de zijdereederij Kent den Tijd; de nieuw uitgekomen zijdereeder Van Bennekum was al overleden. Als werkvolk dienden 38 Inl. van Java's Oostkust als vrije arbeiders op Menteng, 18 man op Benteng Alangalang, evenveel op Tjipinang, 41 bij de aanplantingen aan de stadswallen en bij de buitenforten en 120 slaven (mannen en vrouwen) op genoemde plantages en in de reederijen.

Bij evengenoemde Resol. wordt besloten, het werk met ult°. Augustus § 1497
te staken en den ommeslag ondershands te verkoopen of te verhuren. Bij R. 5 Aug. werd bepaald om ook de zijdercederij te Tandjoengpoera alsdan te sluiten en op Bijgelegen zieken te logeeren; liefhebbers voor de zijdecultuur zouden voortaan vrijelijk zich daarop kunnen toeleggen en hun product aan de Comp. leveren. Uit R. 15 Aug. 1738 bespeurt men dat te Tandjoengpoera 40 „Javaanse jongelingen" d. i. inlandsche jongens werkten, tegen 40 pond rijst per maand en vijf stuiver per week (een brief derwaarts van eenige jaren vroeger, 17 April 1734, zegt dat zij maar „een dubbelde stuijver alle Zaturdagen" kregen) om te haspelen en 25 mans tot verzorging der tuinen. Bij een schrijven naar die veldschans dd. 15 Sept. 1738 wordt gelast, thans de cultures, speciaal van indigo en peper, weer te hervatten, waarvan de bevolking ter wille der zijdeteelt was vrijgesteld.

Over de vrije zijdecultuur handelt R. 5 Sept. 1738. De burger en Wees- § 1498
meester Augustinus Thornton (over wien zie B. 8, 5, 6; 30, 2, 2) had Menteng (dit is niet het later door Baljee gekochte Oedjoeng Menteng doch blijkens B. R. 18 Oct. 1736 hetzelfde land als Matraman) en Tjipinang met de daarop zijnde benoodigdheden voor de zijdecultuur te koop gevraagd met de bedoeling om het werk voort te zetten onder leiding van den vroegeren opziener van de Compagnie. De Regeer. stelt nu de conditie, dat deze landen uitsluitend tot genoemd doel zouden worden gebruikt, zoodat bij overdracht de verplichte zijdecultuur als een servituut daarop zou blijven rusten en de Comp. de landen bij verwaarloozing der cultuur tegen den koopprijs zou kunnen terugnemen, terwijl het gansche product tegen een door haar zelve te bepalen prijs aan haar moest worden geleverd. Gunstiger indruk geeft R. 3 Oct. 1738, waarbij wordt besloten om den prijs van 4 Rd^{s}. per pond, waartegen de zijde Nederland werd aangerekend, ook te betalen voor die, welke Thornton of anderen zouden leveren, ofschoon dan in Nederl. maar 50 % winst zou worden gemaakt,

gesteld dat de Indische zijde denzelfden prijs in Europa haalde als de Turijnsche. Het spreekt echter vanzelf dat Thornton deze voorwaarden verwierp, evenals een paar andere gegadigden, waarop bij R. 17 Oct. 1738 bepaald werd, Menteng te verhuren en Tjipinang te gebruiken „tot een weijplaats van de koebeesten of het vee voor de tafel van den Heer Gouverneur Generaal". Dit laatste verklaart, waarom zulke onmogelijke condities waren gesteld, hetgeen wel te betreuren is, want de requesten van Thornton geven den indruk dat hij een serieus man was, die wist wat hij wilde; zij steken zeer gunstig af bij de leuterachtige onwaarachtigheid der Resoluties van dien tijd.

§ 1499 Daarmee is de zijdecultuur in het Jacatrasche uit Blijkens R. 13 Juli 1756 was er op verloren *f* 92.723. Van Imhoff wijst op de zijde-industrie in zijne Consideratiën IIIe Hoofdpoinct, Ve Hoofdstuk, § 26. Hiermee zal samenhangen dat in het contract met den Soesoehoenan dd. 11 Nov. 1743 art. 19 (De Jonge IX, 444) werd overeengekomen: „Dat in de landen van den Soesoehoenang zal worden getenteert de voortteelinge der zijdewormen en dat Z. H. zijn onderdanen zal houden tot de aanplanting van genoegsame moerbeziestekken tot voedsel van dezelve", waarop eene bepaling van te betalen prijzen volgt. In het Dagregister, door Elso Sterrenberg a^o^. 1744 gehouden van eene Kartasoerasche hofreis, staat (De Jonge X, 47) dat in des Soesoehoenans landen „alomme een begin" is gemaakt met het aanplanten van moerbezieboomen, maar zijderupsen zijn er niet. Uit Bengalen werden „22 sig des verstaande Moren" naar Samarang gezonden (Afg. patr. miss. 31 Dec. 1745, bij De Jonge X, 54). In 1750 kwam van daar 6 pond zijde, in 1751 15½ pond (ibid. p. 186), maar de industrie schijnt toen weer te zijn te niet geloopen. De Bengaleezen vertrokken in 1753 (De Jonge X, 323). In 1754 werd weer werkvolk en zijderupsen uit Bengalen ontboden, waarvan bij R. 31 Jan. 1755 de helft naar Cheribon, de andere helft naar Tegal gezonden werd; het volgend jaar werd de cultuur in Tegal weer opgegeven (R. 27 April 1756), waarna de Resident als particulier haar voortzette en 6¼ pond ruwe zijde naar Batavia zond (R. 26 Aug. 1757). Ook die van Cheribon zond dat jaar een monster, R. 6 Dec. 1757, en nog twee jaar later was men op beide plaatsen werkzaam, R. 23 Oct. 1759. Naar Nederl. werden in Oct. 1759 monsters zijde van Tegal gezonden „naar de Bengaalse methode behandeld" en van Cheribon, naar de Chineesche bereidingswijze (De Jonge X, 324). De bewerking voldeed echter in Nederl. niet zeer; men wenschte daar alleen eerste soort te ontvangen, R. 10 Juni 1760. Bij R. 15 Aug. 1763 werd te Cheribon en te Tegal de „hopeloose" cultuur opgeheven. Het Batav. Genootsch. loofde in 1779 (Verh. B. G. I, 2^e^ dr. pag. 8 e. v.) een prijs uit voor het planten van zeker aantal moerbezieboomen en het winnen van eenige zijde, doch weerklank

§ 1500 vond die oproeping niet. De Wilde hervatte volgens zijn zeggen de cultuur in 1821 op Soekaboemi (zie zijn werkje p. 73; 233); later werd zij eene Gouvernementscultuur en mislukte volkomen (Van Soest, o. l. I, 136; II, 239;

III, 163; T. N. I. 1863, I, 11 enz.; vergelijk Ind. Mercuur 1900 nº 28). Holle deed er te Waspada moeite voor en had er veel verwachting van (Van Gorkom, o. l. II, 541). Sedert eenige jaren wordt zij weder, naar het schijnt met eenig succes, door een Chinees in het Tanggeransche beoefend (zie Batav. Nieuwsblad 12 Mei 1900, ook in het Archief voor den landbouw der bergstreken in Ned.-Ind. II, 523; IV, 23 en in de Indische Mercuur van 1900, nº 26; vergelijk voorts Javabode 19 Febr. 1904; Ind. Gids 1904, I, 788; Tijdschr. Nijverh. en Landb. LXVIII, 79 e. v.), die, wat de Compagnie niet deed, begon met goede stekken van moerbezieboomen te ontbieden. Niettemin heeft juist de voeding der zijderupsen hem moeite gegeven; zie vooral ook Ind. Gids 1906 p. 950; 1907 p. 423 e. v.; 1908 p. 681. De Ass.-Resident van Tanggeran schreef mij onder datum 27 Mei 1911 dat „de aan Lie Kim Liong toebehoorende zijdefabriek te Pangkalan nog bestaat, doch dat de verkregen baten gering zijn".

STATEN EN TABELLEN.

I

Chronologisch Overzicht

der gegevens betreffende de oudere geschiedenis van West-Java.

(N. B. De *vaststaande* jaartallen zijn *cursief* gedrukt; de andere jaartallen zijn bij benadering bepaald).

Jaartal.	Het feit bestaat in:	Vergelijk:
1500	Vestiging van Soesoehoenan Goenoeng-djati te Cheribon.	§ 56.
1522	Soendakalapa is nog heidensch . . .	§ 622.
1530 (?)	Galoeh onderworpen aan den Islam .	§ 75; 104; 274.
1548.	Cheribon is nog een open vlek. . .	§ 57.
1550	Geboorte van den lateren Panembahan Ratoe van Cheribon	§ 57.
1570	Opvolging van den lateren Panembahan Ratoe in Cheribon; dit is nog onafhankelijk.	§ 57; 58.
1575	Pakoean Padjadjaran door de Bantammers ingenomen	§ 57; 75.
1590	Verbond van Cheribon met Mataram; Senopati bouwt den muur van Cheribon.	§ 65; 68.
1595	Onderwerping van Galoeh aan Mataram.	§ 94; 274.
1596	Cheribon is eene ommuurde stad . .	§ 65.
1600	Blocitijd van Geusan Oeloen. . . .	§ 76; 83; 197.
	Omstreeks dezen tijd is Panembahan Girilaja geboren	§ 53 i. f.; 56.
1613	Opvolging in Mataram van den lateren Sultan Agoeng	§ 35; 58; 97 noot.
1615	Geleidelijke vestiging van den Mataramschen invloed in Cheribon; dit staat de landen bewesten de Tjimanoek af.	§ 61; 68.
	Verovering van Wirosobo en gedeeltelijke overbrenging der bevolking naar Banjoemas onder een zoon van den overwonnen Regent.	§ 75; 268.

Jaartal.	Het feit bestaat in:	Vergelijk:
1619	Cheribon is een vazal van Mataram .	§ 57 i. f.; 58; 59.
1620	Ongeveer in dit jaar werd Soenan Tegalwangi geboren	§ 61.
1622	De latere Panembahan Ratoe van Cheribon is wel 80 jaar oud.	§ 57.
	Bantammers in Krawang	§ 105; 275 noot.
1624	Val van Sampang op Madoera. De Vorst van Mataram neemt den titel Soesoehoenan aan	§ 6; 77.
1624/5	De bevolking van Soemedang naar Mataram gevoerd	§ 76.
1625	Cheribon is onderworpen aan Mataram.	§ 59.
	Val van Soerabaja.	§ 268.
1628	Oekoer en Soemedang nemen deel aan het beleg van Batavia.	§ 86.
1630	De afgevallen Oekoereezen worden tevergeefs aangetast op den Loemboeng.	§ 79; 87; 94.
1631/2	Cheribon valt Soemedang en Oekoer aan	§ 59; 88.
1631/3	Vluchtelingen van Oekoer en Soemedang vestigen zich aan de Tjisadane.	§ 88; 91.
	En aan de Tjitaroem.	§ 84; 105; 106; 109; 288.
1632	Onderwerping van Oekoer.	§ 87; 91; 97.
1633	Bantam versterkt zich in Krawang .	§ 6; 105 i. f.; 106; 275 noot.
1636	Bantammers vestigen zich in Tjikalong.	§ 60; 210.
	Bezoek van den Vorst van Cheribon aan het hof van Mataram; hij erlangt den titel Panembahan . . .	§ 59; 60.
1638	De Vorst van Bantam erlangt den Sultanstitel.	§ 97.
1640	De Vorst van Mataram wil Malakka helpen	§ 106.
1640/1	Mataramsche kolonisatie in Krawang.	§ 101 i f.; 106; 277.
15 Jan. 1641	Val van Malakka	§ 101.
1641	Mataram bevolkt Oekoer en Soemedang weder	§ 101; 102; 193.

Jaartal.	Het feit bestaat in:	Vergelijk:
1641	De Vorst van Mataram erlangt den Sultanstitel.	§ 97; 98; 135; 274.
1641	Verdeeling van Galoeh in: Bodjonglopang (Kertaboemi), Oetama, Imbanagara en Kawasen	§ 96 i. f.; 104; 122; 124; 133—135; 139; 149; 274.
	Benoeming der Regenten van Bandoeng, Parakanmoentjang en Soekapoera.	§ 7; 96; 97; 99—101; 104; 152; 261 noot.
	Kolonisatie van Tjiasem.	§ 261 noot.
1644	Pamotan onder Ajah geplaatst . . .	§ 122; 133; 134.
1645/6	Dood van Sultan Agoeng van Mataram.	§ 61 i. f.
1646	Contract van de Comp. met den Soenan.	§ 35; 66; 103; 312 i. f.
1648	De Soenan bouwt een nieuw paleis .	§ 308.
1650	Overlijden van Panembahan Ratoe Mataram onderwerpt Cheribon geheel. Afscheiding der 2800 gezinnen.	§ 56; 61; 62; 64; 65 noot; 66; 69.
1652	Overeenkomst der Comp. met den Soenan betreffende de Tjitaroem .	§ 38.
1652	Opheffing van het regentschap Oetama en inlijving bij Bodjonglopang . .	§ 123—125; 135.
1653	De landen tusschen de Tjimanoek en de Tjitaroem tot één gouvernement gemaakt.	§ 111.
1653	Regentenlijst van Soenan Poeger . .	§ 73; 96; 124; 135; 143; 296; 334 i. f.; 551 i. f.; 552.
1653/4	Groote vestiging van Mataramsche Javanen in Krawang.	§ 39 i. f.; 68; 108.
1654	Singaprabangsa vestigt zich in Krawang.	§ 96; 110; 111; 124; 125.
	Order aangaande de sajangs. . . .	§ 39 i. f.; 126; 363.
	Intrekking van Bodjonglopang bij Imbanagara en Kawasen.	§ 124—126.

Jaartal.	Het feit bestaat in:	Vergelijk:
1655	Veranderingen betreffende de Mataramsche shahbandarijen der Noordkust	§ 111; 295; 296.
1655	Nambo door den Soenan geschonken aan Girilaja	§ 39; 68; 284.
	Volkstelling van Poespawangsa. . .	§ 103; 104; 119; 143; 152; 197; 334 i.f.
1656	Afzetting van Pangeran Selarong en Toemenggoeng Singaranoe. . . .	§ 261 noot; 296.
1656	Piagem der komst van Singaprabangsa en Wirasaba in Krawang	§ 97; 109; 111; 125; 268 noot; 274.
1657	Opontbieding van „alle Javanen" uit Krawang	§ 111.
1661	Toemenggoeng Pati gedood	§ 63; 111.
1662	Dood van Girilaja.	§ 63; 64.
1674	Stichting van Kampongbaroe aan de Tjipinang	§ 229; 231.
1677/8	Stichting van Tjiandjoer.	§ 200; 205.
1680	Ajah verliest Pamotan	§ 122; 133.
1687-1690	Vestiging van Tanoedjiwa in het hoogere Kampongbaroe	§ 232.
1684	Herstel van het regentschap Bodjonglopang, ondergeschikt aan Krawang.	§ 128.

II

STAAT DER CONTINGENTEN.

STAAT DER CONTINGENTEN VAN DE ONDER

(Omtrent de vroegere jaarlijksche eischen vergelijke men § 555, 630, 633—635, omtrent de in 1740 getroffen regeling zie

A.	B.	C.			D.
NAMEN.	Padiregeling bij R. 8 Nov. 1746.	Regeling bestaande in 1746.			Koffieregeling bij R. 21 Febr. 1747.
	Bossen van 20 ℔	Koffie pikols	Indigo pikols	Garen pikols	Koffie pikols
De twee Kapiteins der Javanen	4.000	—	—	—	400
Twee Luitenants » »	3.000	—	—	—	—
Twee Vaandrigs » »	2.400	—	—	—	—
De sergeanten » »	1.200	—	—	—	—
Kouwboenko	—	—	—	—	50
Entji Taib	—	—	—	—	100
Niai Intan	—	—	—	—	250
J. Simong	—	—	—	—	100
C. Moll	—	—	—	—	200
J. van 't Hoff	—	—	—	—	200
De Europeesche boeren	—	—	—	—	1.200
Diverse landen	—	—	—	—	—
Djatinagara met Tjimapar en Tjitrap	1.400	—	—	—	800
Kedoengbadak	1.500	—	—	—	200
Tjileboet	1.500	—	—	—	100
Dregterland	—	—	—	—	500
Pondokpoetjoeng	—	—	—	—	500
Tandjoeng Oost	—	—	—	—	500
Noesakambangan	—	—	—	—	400
Kalapanoenggal	—	—	—	—	150
Tjipamingkis	—	—	—	—	100
Tjileungsir	—	—	—	—	150
Tjisero	—	—	—	—	—
Kampongbaroe	9.000	3.000	—	—	2.000
Buitenzorg	12.000	—	—	—	3.000
Tanggeran	(18.000)	—	—	—	100
Krawang	—	—	—	—	300
Adiarsa	—	—	—	—	—
Tjiandjoer	—	4.000	20	40	4 000
Tjiblagoeng	—	500	5	10	150
Tjikalong	—	200	1½	3	150
Pamanoekan	—	—	—	—	300
Pagaden	—	13	—	—	300
Tjiasem	—	—	—	—	300
Bandoeng	—	1.000	8	40	2.800
Batoelajang	—	—	—	—	—
Soemedang	—	600	8	40	2.000
Parakanmoentjang	—	1.300	12	60	2.800
Totaal	36.000	10.613	54½	193	24.000

BATAVIA RESSORTEERENDE LANDEN EN REGENTSCHAPPEN.

642—644, 662, 665, 669—671, 675, 677, 738, 834, 1302, 1306, 1307, 1353, 1354, 1356; § 851, 852, 855, 856 en Bijlage 30, 5 e. v.).

E.				F.				G.					H.
Particeele regeling bij R. 4 Febr. 1752.				Particeele regeling bij R 1 Oct. 1754.				Algemeene regeling bij R. 4 Febr. 1763.					Koffieregeling bij R. 24 Dec. 1801.
Koffie pikols	Indigo pikols	Garen pikols	Peper pikols	Koffie pikols	Indigo pikols	Garen pikols	Peper pikols	Padi bossen	Koffie pikols	Indigo pikols	Garen pikols	Peper pikols	Koffie pikols
200	—	—	—	—	—	—	—	8.000	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1.200	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
900	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1.000	2*	4*	250	—	—	—	—	1.000	100	—	—	25	—
								560	—	—	—	—	—
100	½*	1*	40	—	—	—	—	1.500	—	—	—	—	—
150	—	—	50	—	—	—	—	1.000	—	—	—	—	—
500	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
500	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
500	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
400	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
(450)													
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	60	—	—	—	—
200	1*	2*	50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
50	—	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1.300	2½*	5*	250	—	—	—	—	4.000	800	—	—	—	9.000
3.000	—	—	—	—	—	—	—	6.000	4.000	—	—	50	
400	1	2	100	—	—	—	—	—	150	1	3	25	2.000
—	—	—	—	400	4	8	150	—	200	4	8	150	3.000
										(2)	(15)		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	200
4.000	20	40	1.600	—	—	—	—	—	7.500	35	65	250	47.000
(6.000)	(35)	(65)								(15)	(35)		
400	2	4	100	—	—	—	—	—	200	2	4	25	—
										(½)	(1)		
200	1*	2*	50	—	—	—	—	—	250	—	—	25	—
(250)			(60)										
—	—	—	—	200	2	4	100	—	130	2	4	100	—
										(¼)	(1)		
—	—	—	—	200	2	4	100	—	130	2	4	100	—
										(¼)	(1)		
—	—	—	—	200	2	4	100	—	130	2	4	100	—
										(¼)	(1)		
—	—	—	—	2.700	25	50	1.080	—	3.500	25	50	150	18.000
										(10)	(35)		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4.000
—	—	—	—	1.600	15	30	640	—	(1.600)	(15)	(30)	(640)	8.000
										(7)	(25)		
—	—	—	—	2.700	25	50	1.080	—	(2.700)	(25)	(50)	(1.080)	10.000
				(3.200)	(35)	(65)				(15)	(35)		
15.000	30	60	2.500	8.000	75	150	3.250	22.060	17.150	73	142	1.000	101.200

AANMERKINGEN.

Kolom A. en B. Ofschoon de padiheffingen in de Benedenlanden niet tot ons onderwerp behooren, heb ik in dezen staat de contingentencijfers van 1746 opgenomen, teneinde een compleet overzicht te kunnen geven van de op Kampongbaroe, Buitenzorg en Tanggeran drukkende lasten, uitgezonderd altijd de levering van ruwe producten, vogelnestjes, zwavel, hout enz.

De twee Kapiteins der Javanen leverden elk de helft van hun contingent; evenzoo twee Luitenants en twee Vendrigs; de sergeants echter gezamenlijk. De volgende personen zijn mij niet allen bekend. J. Simong werd bij R. 4 Febr. 1744 op verzoek wegens 40-jarigen dienst ontslagen als Koopman en Maleisch translateur. In R. 12 Nov. 1756 wordt als zijne gescheidene echtgenoote vermeld Anna Bieswanger, eigenaresse van het land Pondokgedeh achter Meester Cornelis. Blijkens andere gegevens behoorde aan Simong het land Binkelenberg in het Tanggeransche. Over Christoffel Moll zie B. 30, 2, 1; over Jan van 't Hoff ibid. 9, 4; deze laatste erlangde bij R. 6 Juli 1745 het land Matraman in eigendom (voor 3.000 Rd^{s}., erfbrief dd. 6 April 1746). Omtrent Dregterland zie I, 50, en omtrent Tjisero § 226.

Wat de padilevering betreft (in Heemradenbossen, waarover zie § 1136) eerst in 1749 zou „de volle quantiteijt" van deze contingenten worden geëischt, terwijl voor de tjaëng van 200 bos 20 Rd^{s}. zou worden voldaan. Toen Heemraden in hunne vergadering van 23 Sept. 1747 besloten hadden zich tot de Regeering te richten met het verzoek om evenals vroeger bij wijze van salaris elk 700 Heemradenbossen te mogen genieten, de President 1.400, de Secretaris 400, werd dit bij extract-notule van 26 Sept. 1747 toegestaan, met bepaling dat het bij R. 8 Nov. 1746 vastgestelde contingent padi zou worden verhoogd met dit voor het College bestemde bedrag, zonder dat echter werd aangegeven, wie dit surplus zouden hebben te leveren. Dit is derhalve weder een van die willekeurigheden en onregelmatigheden, waarop men telkens stuit. Over de padilevering van Buitenzorg zie § 238, over die van Kampongbaroe § 241.

Het door mij tusschen haakjes ingevoegde cijfer der levering van Tanggeran ten behoeve der militairen aldaar, wordt alleen vermeld bij Mossel, Aanmerk. p. 189 (alwaar verkeerdelijk 1.800 gedrukt staat); vergelijk daaromtrent § 1575 e. v. Uit § 841 zien wij dat Krawang, dat wegens de diensten voor het mijnwerk in 1723 van de contingentenlevering was vrijgesteld (§ 1306 en 1460), in 1732 weder bij de dwangcultures werd ingedeeld; doch uit § 1497 i. f, dat ook de zijdecultuur aan dit regentschap eene vrijstelling van contingenten bezorgde, die op hare beurt in 1738 verviel. Over Djatinagara zie § 1495 i. f.

Kolom C. Deze vermoedelijk niet volledige opgave van 1746 werd in een archiefstuk aangetroffen.

Uit R. 14 Maart 1724 blijkt, dat destijds de „Jacatrase bovenlanders" een contingent van 221 pikol indigo en 441 pikol garen droegen, waarbij thans nog de quota van Krawang werd gevoegd, van 20 en 60 pikol; het totaal werd verdeeld over „7 hoofdnegorijen en 2.200 huisgezinnen", doch op welke wijze, blijkt niet.

Wij zien uit Van Imhoff's opgave anno 1744 (B. 31, 28) dat Tjiandjoer 4.000 pikol koffie leverde, hetgeen met de opgave van 1746 overeenstemt, evenals ongeveer eveneens de opgave B. 30, 6 over het jaar 1741/2, welke in andere opzichten veel verschil vertoont; vergelijk § 857. De aanslag van Bandoeng was bij R. 18 Juli 1730 van 12 pikol indigo en 60 pikol garen gebracht op 8 en 40 pikol, zooals ook deze opgave van 1746 vertoont.

Bij het totaal dezer contingenten moeten, volgens ons archiefstuk, nog de volgende houtwerken worden gevoegd ten laste van Bandoeng, Soemedang en Parakanmoentjang tezamen: 3.000 wisscherstokken, 2.000 riemhouten, 2.500 (bos?) bindrotan en 2.500 (bos?) „bast tot houtvlotten van Indramaijoe".

Kolom D. Over de regeling der koffiecontingenten bij R. 21 Febr. 1747 vergelijke men § 858. Behalve de 24.000 pikols van ons totaal, werd gerekend op „3 à 4.000 picols daarenboven voor allerleije andere leverantiers van particuliere landerijen". Bij R. 10 Juni 1751 werd de levering van zeker percentage peper aan die der koffie gekoppeld (§ 1390).

Kolom E. Over de regeling van 4 Febr. 1752 zie § 861, 1307, 1357, 1391; de peperlevering werd weder aan die der koffie gekoppeld. De volledige contingenten zouden eerst in Dec. 1758 worden geëischt.

De in mijn Staat met een * voorziene cijfers duiden de contingenten aan welke bij R. 20 Sept. 1757 werden ingetrokken (§ 1308 en 1358), waarmee gepaard gingen de verhoogingen van Tjiandjoer en Parakanmoentjang (dit laatste in Kolom F.), welke door de tusschen haakjes geplaatste cijfers worden aangewezen. Het tusschen haakjes geplaatste bedrag van Noesakambangan komt voor in Van Tets' rapport B. R. 4 Febr. 1763; evenzoo de bij Tjikalong tusschen haakjes gezette cijfers, welke misschien verhoogd zijn door de toevoeging der contingenten van Tjisero, die ingetrokken schijnen te zijn. De bedragen der garencontingenten van Kampongbaroe en Tanggeran, 5 en 2 pikols, nam ik over uit Mossel's origineele Aanmerkingen, welke bij R. 4 Febr. 1752 werden geapprobeerd; onjuist schijnen derhalve de cijfers 4 en 3, welke voorkomen bij Faes p. 188, R. 4 Febr. 1752, 20 Sept. 1757, B. R. 4 Febr. 1763.

Kolom F. Over de uitbreiding, bij R. 1 October 1754 gegeven aan de contingentenregeling van 1752, zie § 862, 1307, 1358, 1393. De volledige pepereisch zou eerst worden gevorderd in December 1758. Echter werd reeds in 1756 (zie § 863 en 1395) de percentsgewijze levering der peper bij de koffie afgeschaft.

Over de in mijn Staat bij Parakanmoentjang toegevoegde cijfers zie onder Kolom E.

Kolom G. Over de regeling bij R. 4 Febr. 1763 vergelijk § 865, 866, 868, 1309, 1358 i. f., 1396.

Wat de padilevering aangaat, het alhier achter de namen der Kapiteins geplaatste cijfer omvat de levering van al de Javanen tezamen. Bij R. 27 Febr. 1778 (zie P. X, 141) werd eene nieuwe regeling der padicontingenten getroffen, tot een totaal van 21.010 bossen, waarvan voor Heemraden 18 500, voor de Comp. slechts 2.510. Buitenzorg en Kampongbaroe bleven daarbij op een gezamenlijk contingent van 10.000 bossen. Uit B. 41, 1, 3 bespeuren wij dat deze 50 tjaëngs in 1799 niet in natura werden geleverd, doch in stede daarvan 20 Rds. papier per tjaëng, dus totaal 1.000 Rds. Van Polanen schrijft niettemin (o. l. pag. 242) dat de Buitenzorgsche levering, die door Daendels werd afgeschaft, 75 tjaëng bedroeg.

Wat de verdere leveringen aangaat, Soemedang en Parakanmoentjang, die sedert 1758 onder Cheribon ressorteerden, kwamen in 1765 weder onder Batavia (§ 872). Blijkens B. R. 31 Dec. 1766 behielden zij toen hunne vorige contingenten, en wel Parakanmoentjang die van vóór de verhooging bij R. 20 Sept. 1757 (zie boven onder Kolom E.).

Wat de koffielevering betreft, wij zagen in § 886 dat Tjiandjoer en Tjiblagoeng zich in 1789 „plechtig verbonden" om jaarlijks 4 à 5.000 pikol meer te leveren dan de 30.000 p., die men eerlang verwachtte (dus veel meer dan het bepaalde contingent). Uit 1797 dateert de bepaling (zie § 895), waarbij het gewicht der aan de Compagnie geleverde pikol koffie voor de meeste regentschappen op 160 ℔ werd gebracht, en de aandrang om de leverantie op te voeren tot 100.800 pikol van 125 ℔; volgens eene uitlating in de instructie voor Maijer en Keijer dd. 15 Juli 1800 (§ 905) zou hiermede wellicht eene nieuwe regeling der koffiecontingenten gepaard zijn gegaan, omtrent welke mij echter niets is gebleken.

Wij zien in § 896 dat Tjiasem en Pamanoekan in 1797 van de koffielevering werden vrijgesteld, doch (§ 906) dat die vrijstelling later niet is gehandhaafd.

Betreffende indigo en garen zegt R. 4 Febr. 1763, dat het totale contingent gehandhaafd wordt op het tegenwoordig bedrag van 73 en 142 pikol, zoodat dus sedert 1752 de levering van Tanggeran was verhoogd, terwijl daarentegen de leveringen van Soemedang en Parakanmoentjang waren weggevallen toen deze regentschappen in 1758 onder Cheribon kwamen.

Uit § 1309 en 1359 blijkt, dat bij R. 3 Juli 1767 eene nieuwe regeling der indigo- en garencontingenten tot stand kwam, tot een totaal van $50\frac{1}{4}$ en 149 pikol; de cijfers dezer verschillende contingenten hebben wij tusschen haakjes bijgevoegd. De Tanggeransche levering verdween, en niet lang hierna eveneens (zie § 1309 noot) ook de indigolevering van Pamanoekan, Pagaden

en Tjiasem. In § 886 en 1316 vernamen wij hoe in 1789 Tjiandjoer en Tjiblagoeng werden vrijgesteld van de indigo- en garenlevering en in § 1318 dat deze vrijstelling van Tjiandjoer in 1797 werd ingetrokken; vergelijk echter § 1323. Uit laatstgenoemd jaar dateert ook (§ 1318) de nieuwe poging tot bevordering der indigocultuur, welke eene nieuwe contingentenregeling (§ 1319 i. f.) ten gevolge had, doch op niets uitliep.

Zooals wij in § 1321—1323 en 1367 vermeldden, werd de gedwongen levering van indigo en garen opgeheven bij R. 25 Aug. 1803.

Hetzelfde was reeds bij R. 30 Dec. 1766 geschied met de pepercultuur (§ 1398), die echter in 1797 werd hersteld (§ 1402), doch in 1801 en 1805 (§ 1404 en 1405) opnieuw ingetrokken.

Kolom H. Over de nieuwe regeling der koffiecontingenten conform R. 24 Dec. 1801 zie § 908.

Daarbij valt op te merken, dat in het plakkaat van 1 Nov. 1805 het bedrag van Adiarsa niet wordt vermeld, zoodat het totaal aldaar is 101.000 pikols. Voorts dat bij Krawang in 1797 Tjiasem was ingetrokken, bij Tjiandjoer in 1788 Tjikalong en in 1789 Tjiblagoeng, bij Soemedang in 1798 Pamanoekan. In 1802 werd voorts Batoelajang ingelijfd bij Bandoeng, in 1804 Adiarsa bij Krawang.

In 1802 werd (zie § 910 i. f.) de koffiecultuur ingetrokken in een paar districten van Parakanmoentjang, in 1803 in Pagaden, Tjiasem en Tjikoempai.

Wat aangaat het pikolgewicht van 146 en 160 ℔ vergelijke men § 911, 915, 1120 i. f, 1121, 1126.

III

STAAT DER PRODUCTEN, GEDURENDE DE JAREN 1721—1810 GELEVERD DOOR DE ONDER BATAVIA RESSORTEERENDE LANDEN EN REGENTSCHAPPEN.

N. B. De padileveringen zijn hier niet vermeld; omtrent de contingenten daarvan zie Staat II. De hierbeneden ontbrekende cijfers zijn niet aangetroffen. De bedragen zijn in pikols, met weglating der onderdeelen dan wel aanvulling daarvan tot geheele pikols. Te onthouden is, dat Bandoeng, Soemedang en Parakanmoentjang tot 1730 onder Cheribon ressorteerden, de twee laatstgenoemde eveneens van Mei 1758 tot Mei 1765.

Omtrent de leveringen der eerste jaren van het Compagniesstelsel vergelijke men § 633, 634 i. f., 635 i. f., 640 i. f., 641, 675, 676, 678, 738, 1303, 1304, 1306, 1352, 1381, 1382, 1442.

JAAR.	Koffie.	Indigo.	Garen.	Peper.	Kurkuma.	Kardamom.	BRON.	AANMERKINGEN.
1721	1.515	—	—	—	—	—	S. R. 15 Jan. 1726	De part. landen zijn niet meegerekend.
1722	3.882	—	—	—	—	—	id.	id. id.
1723	8.818	—	—	—	—	—	id.	id. id.
1724	15.465	—	—	—	—	—	De Jonge IX, 161	Hiervan 152 p^{s}. „door de ingesetene uijt hun eijgen landerijen".
1725	26.968	—	—	—	—	—	id.	Hiervan 1.739 p^{s}. alsvoren.
1726	26.198	—	—	—	—	—	id.	„ 4.919 p^{s}. „
1727	16.791	—	—	—	—	—	id.	„ 2.331 p^{s}. „
1728	15.748	—	—	—	—	—	id.	„ 2.526 p^{s}. „
1729	15.770	—	—	—	—	—	id.	„ 2.137 p^{s}. „
1730	13.026	—	—	—	—	—	id.	„ 2.575 p^{s}. „ Bandoeng, Soem. en P. moentjang zijn meegerekend voor 1.321 p^{s}.
1731	—	—	—	—	—	—		
1732	—	—	—	—	—			
1733	—	—	—	—	—	—		
1734	45.096	—	—	—	—	—	R. 26 Aug. 1735	Hiervan 7.864 p^{s}. van de „eijgen landen" der „ingesetenen". Blijkens R. 20 Maart 1739 uit „de Preanger landen" 6.389 p^{s}.
1735	20.848	—	—	—	—	—	R. 20 Maart 1739	Hiervan 5.116 p^{s}. van „de Priangerlanden".
1736	29.827	—	—	—	—	—	id.	„ 6.955 p^{s}. alsvoren.

III. Staat der geleverde producten.

Jaar.	Koffie.	Indigo.	Garen.	Peper.	Kurkuma.	Kardamom.	Bron.	Aanmerkingen.
1737	28.698	—	—	—	—	—	R. 20 Maart 1739	Hiervan 6.519 ps. id. De part. landen zijn in deze 3 jaar denkelijk niet meegeteld.
1738	43.480	—	—	—	—	—	R. 2 Oct. 1739	Zie B. 30, 2 e. v.
1739	23.292	—	—	—	—	—	R. 4 Jan. 1740	Misschien is dit niet de geheele levering.
1740	40.925	—	—	—	—	—	R. 10 Aug. 1742	Vergelijk B. 30, 6 e. v.
1741	21.086	—	—	—	—	—	id.	id.
1742	—	—	—	—	—	—		
1743	—	—	—	30	—	—	B. R. 21 Febr. 1747	
1744	4.224	—	—	143	—	—	id.	
1745	6.539	20	105	351	—	—	id.	Andere opgave: koffie 7.193 ps. Bij De J. XI, 68 zijn de jaren verward.
1746	10.195	36	140	405	—	—	id.	Andere opgave: koffie 9.417 ps.
1747	8.413	39	140	365	80	—	Archiefstuk	De totale levering was nog niet binnen. Andere opgave: koffie 9.472 ps.
1748	12.799	—	—	—	—	—	id.	
1749	15.330	74	213	810	—	—	id.	Andere opgave: koffie 13.263 ps.
1750	13.225	69	183	541	145	—	R. 31 Dec. 1751	Andere opgave: koffie 15.339 ps. Misschien verwarring der jaren.
1751	23.942	77	191	888	343	—	R. 31 Dec. 1752	Zie hierbeneden noot A.
1752	11.738	30	137	277	112	—	R. 31 Dec. 1753	„ „ „ B.
1753	18.063	58	177	1.187	82	—	R. 31 Dec. 1754	And. opg.: koffie 17.696 ps., peper 1.183.
1754	15.870	53	185	478	422	—	id.	„ „ „ 15.587 „ „ 474, garen 181.
1755	14.068	42	185	226	272	—	R. 31 Dec. 1755	„ „ „ 14.064 „ garen 182.
1756	20.015	72	176	478	125	—	R. 31 Dec. 1757	„ „ „ 19.905.
1757	20.922	76	187	773	579	—	id.	„ „ indigo 78 ps., kurkuma 598.
1758	16.023	30	78	283	477	—	R. 30 Dec. 1758	
1759	14.468	26	72	246	134	—	B.R. 31 Dec. 1761	
1760	11.191	25	89	470	133	—	id.	
1761	9.022	18	76	233	140	—	id.	
1762	11.228	25	76	211	—	—	B.R. 31 Dec. 1762	
1763	5.458	14	75	358	—	—	B.R. 31 Dec. 1763	
1764	15.000	28	46	453	—	—	B.R. 31 Dec. 1764	
1765	7.361	24	10	123	—	—	R. 27 Dec. 1765	
1766	28.207	22	87	115	400	—	B.R. 30 Dec. 1766	
1767	26.987	22	143	101	—	—	R. 31 Dec. 1767	Andere opgave: koffie 28.987.
1768	35.724	23	133	130	—	—	B.R. 30 Dec. 1768	
1769	33.017	43	126	137	423	—	R. 30 Dec. 1769	
1770	28.484	58	136	38	360	—	R. 31 Dec. 1770	
1771	24.374	48	140	77	300	—	R. 31 Dec. 1771	
1772	15.258	9	96	35	483	—	R. 31 Dec. 1772	
1773	25.479	17	111	18	400	—	R. 28 Dec. 1773	
1774	22.301	23	87	86	515	—	R. 30 Dec. 1774	
1775	16.375	6	67	—	397	—	R. 29 Dec. 1775	

III. Staat der geleverde producten.

Jaar.	Koffie.	Indigo.	Garen.	Peper.	Kurkuma.	Kardamom.	Bron.	Aanmerkingen.
1776	30.275	32	92	19	586	—	R. 31 Dec. 1776	
1777	24.935	15	92	24	570	—	R. 30 Dec. 1777	
1778	22.444	10	123	23	200	—	R. 31 Dec. 1778	
1779	26.923	25	123	48	—	—	R. 31 Dec. 1779	
1780	32.409	31	149	25	—	—	R. 29 Dec. 1780	
1781	31.110	29	159	20	—	—	R. 5 Febr. 1782	
1782	24.816	37	134	16	—	—	R. 17 Jan. 1783	
1783	20.170	32	135	7	—	—	R. 3 Febr. 1784	
1784	25.375	38	116	8	—	—	R. 31 Dec. 1784	
1785	17.796	31	128	8	600	—	R 30 Dec. 1785	Het kurkumacijfer is uit het jaarverslag over 1786.
1786	20.196	45	141	18	800	—	R. 31 Dec. 1786	
1787	23.501	43	151	14	—	—	R. 29 Dec. 1787	Andere opgave: koffie 23.301 p^s.
1788	24.586	34	142	13	800	—	R. 30 Dec. 1788	„ „ „ 24.580 p^s.
1789	50.779	21	123	27	800	2	R. 31 Dec. 1789	„ „ „ 50.770 p^s.
1790	58.317	27	101	19	600	22	R. 31 Dec. 1790	
1791	49.562	28	89	11	—	42	R. 30 Dec. 1791	
1792	72.983	27	94	24	—	40	R. 26 Jan. 1793	
1793	86.686	21	99	6	100	32	R. 11 Maart 1794	
1794	67.875	25	100	7	400	—	R. 13 Febr. 1795	Andere opgave: koffie 67.793 p^s.; de verdere cijfers zijn uit De J. XII, 329.
1795	65.866	26	96	1	620	16	R. 31 Mei 1796	Het koffiecijfer is uit R. 4 Oct. 1796. Andere opgaven: 65.787 en 65.813 p^s.
1796	57.769	25	90	23	950	3	R. 17 Maart 1797	
1797	81.986	27	97	20	—	2	R. 20 Febr. 1798	Zie noot C.
1798	56.178	17	93	38	400	3	R. 15 Maart 1799	Andere opgave: koffie 56.158 p^s.
1799	44.062	29	96	16	500	5	R. 3 Juni 1800	
1800	62.764	27	97	14	400	2	R. 14 April 1801	Andere opgave: koffie 57.861 p^s.
1801	62.987	23	—	16	—	1	R. 16 April 1802	
1802	46.143	24	82	10	—	2	R. 1 April 1803	Andere opg.: koffie 45.142 p^s. Zie noot D.
1803	43.919	—	—	4	500	1	R. 13 Maart 1804	
1804	56.053	—	—	157	—	2	R. 8 Febr. 1805	And. opg.: koffie 55.852 p^s. „ „ E.
1805	53.046	—	—	38	361	2	Archiefstuk	„ „ „ 53.247 „ „ „ F.
1806	78.874	—	—	86	—	—	id.	„ „ „ 78.448 „ en 80.000 p^s. Zie noot G.
1807	104.000	—	—	—	—	—	De J. XIII, 296	Zie noot H.
1808	112.028	—	—	—	—	—		„ „ I.
1809	100.366	—	—	—	—	—		„ „ I en K.
1810	99.428	—	—	—	—	—		„ „ I en L.

NOTEN.

A. Voor het jaar 1751 vindt men nog de volgende opgaven: B. R. 31 Dec. 1761: koffie 19.088 p^{s}., indigo 66, garen 170, peper 773, kurkuma 222. Deze zelfde cijfers eveneens in B. R. 30 Dec. 1768, behalve dat de indigolevering hier 77 p^{s}. heet. Een derde stuk noemt het bedrag der koffie 20.270 p^{s}.; weer een ander geeft: garen 188 p^{s}., kurkuma 221, het overige als in onzen Staat.

B. Onze cijfers voor het jaar 1752 komen ook elders aldus voor. Doch één opgave vermeldt als koffiebedrag 15.380 p^{s}.; eene andere voor peper: 273 p^{s}., en een brief van Hartingh voor kurkuma 82, wat eene verwarring schijnt met het volgende jaar, waar dit product bij hem abusief voor 112 p^{s}. genoteerd staat.

C. Het koffiebedrag van 1797 is uitgedrukt in pikols van 146 ℔; er waren 66.687 pikols van 160 ℔ en 8.904 van 146 ℔, of samen (van verschillend gewicht) 75.591.

D. Ons koffiecijfer over 1802 komt aldus ook voor bij Campagne, o. l. pag. 124, doch als productiecijfer der koffie van „het eiland Java". Evenzoo geeft Campagne over de eerstvolgende jaren cijfers welke, met ditzelfde verschil, vrijwel met die van onzen Staat overeenkomen.

E. De afwijking in de opgave over 1804 komt waarschijnlijk weer door het verschillend pikolgewicht; van de 55.852 p^{s}. zijn er 41.712 van 160 ℔ en 14.140 van 146; rekent men de opgave van onzen Staat in pikols van 160 ℔, dan komt dit vrij wel overeen.

F. De opgave van het koffiecijfer over 1805 als 53.046 pikols, namelijk 37.641 van 160 en 15.405 van 146 ℔, komt ook voor in een papier der Commissie Thalman c. s.

G. Het koffiecijfer over 1806 is in pikols van 125 ℔; zie Bauer's rekening in Van den Bosch, Brief, Bijl. p. 28.

H. Het koffiecijfer over 1807 geeft het bedrag van den oogst in pikols van 125 ℔, afgesloten onder ult^{o}. December van dat jaar. Campagne geeft ditzelfde cijfer, doch N. Engelhard (Overzigt p. 12 noot *c*) geeft: 101.892 pikols van 125 ℔; uit p. 323 en 325 van dat werk bespeurt men dat hij de opbrengst bedoelt, niet van het eiland Java doch van de Bataviasche Regentschappen. Eene andere opgave luidt: 83 766 p^{s}. en R. 21 Maart 1809 zegt: 83.998 pikols van 160 en 146 ℔.

I. De koffiecijfers over 1808—1810, in pikols van 125 ℔, zijn ontleend aan Von Winckelmann's rapport van 16 Bloeimaand 1811; *zij omvatten echter ook de opbrengsten der geïncorporeerde regentschappen Limbangan, Sockapoera en Galoch*; zij stemmen overeen met de opgave bij Daendels, Staat, Bijlagen I,

Organ. Stukken, Koffijcultuur, n°. 11C. Nic. Engelhard (u. s. pag. 325) noemt evenals Campagne voor 1808 het cijfer 123.532 p^{s}. Eene opgave van Bauer, anno 1822, geeft 118.015 pikols van 125 ℔, waarvan 9.615 voor Buitenzorg, de rest voor de Preanger plus Krawang; eene van de Rekenkamer dd. 15 April 1822 geeft 99.796 pikols van 125 ℔, waarvan voor Buitenzorg 9.767. Telt men de partieele bedragen van onzen Staat IV samen, dan krijgt men 92.205 pikols.

K. Nic. Engelhard en Campagne geven voor 1809 een koffiecijfer van 117.832 pikols, Bauer 108.989, waarvan 9.998 voor Buitenzorg, de Rekenkamer u. s. slechts 62.611, waarvan 9.998 voor Buitenzorg; de optelling der partieele cijfers van onzen Staat IV geeft 85.598 pikols.

L. Met het hier gegeven koffiecijfer van Von Winckelmann en Daendels komt ook het officieele cijfer in onze Bijlage XLVI overeen. Nic. Engelhard zegt: 120.963 p^{s}., welk cijfer ook voorkomt in R. 17 Juni 1811; Campagne: 120.328; Bauer: 101.797, waarvan voor Buitenzorg 8.613; de Rekenkamer u. s.: 100.813, waarvan voor Buitenzorg 8.613. De optelling der partieele bedragen van onzen Staat IV geeft 98 695 pikols.

IV

DISTRIBUTIESTAAT DER GELEVERDE KOFFIE.

DISTRIBUTIESTAAT (IN PIKOLS) VAN HET KOFFIEPRODUCT, TUSSCHEN DE JAREN 1721 EN 1810 GELEVERD DOOR DE ONDER BATAVIA RESSORTEERENDE LANDEN EN REGENTSCHAPPEN.

(N. B. Betreffende de jaren 1738, 1740 en 1741 vergelijke men Bijlage XXX in ons Tweede Deel).

NAAM	1721	1722	1723	1724	1725	1745	1746	1747	1748	1749	1750	1751	1752	1753	1754	1755	1766
Kapt. der O. Javanen	4	17	107	347	539	—	—	—	—	—	—	27	166	77	—	—	—
Kapt. der W. Javanen	6	41	130	73	286	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Djatinagara	68	258	679	1.000	1.877	219	744	834	455	331	1.170	1.678	1.065	1.211	684	203	198
Kedoengbadak	14	48	124	80	111	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Tjileboet	—	—	—	—	—	—	—	273	230	—	119	210	183	42	50	13	—
Dregterland	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40	—	—	—	—	—	—
Noesakambangan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	144	—	—	—	—	—	—
Tjipamingkis	9	17	35	85	119	—	—	—	—	—	—	13	193	105	31	57	262
Tjileungsir	350	426	734	892	1.082	—	—	468	192	97	—	—	274	80	148	—	—
Tjibadak	2	3	5	33	48	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kamp. Baroe en Buitenzorg	488	1.718	3.522	4.553	7.038	1.328	1.566	428	2.820	2.612	3.604	4.929	1.748	604	2.516	2.836	5.304
Tjiandjoer	479	1.005	2.560	7.170	12.202	3.825	4.511	3.402	4.746	4.000	4.000	5.109	3.779	5.882	5.115	3.650	10.180
Tjiblagoeng	46	209	583	552	927	27	24	58	200	200	211	209	213	147	187	85	168
Tjikalong	35	118	257	392	578	132	30	92	99	—	70	121	406	382	—	124	254
Tanggeran	14	22	82	136	317	—	—	—	—	—	22	—	49	102	—	17	90
Krawang	—	—	—	—	—	—	44	22	86	47	88	245	496	325	211	156	250
Pamanoekan	—	—	—	—	—	—	—	3	53	101	106	366	195	541	134	298	366
Tjiasem	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	222	52	16	31	114
Bandoeng	tot 1730 onder Cheribon.					810	812	1.462	1.268	2.100	2.938	2.747	2.484	2.699	2.198	2.278	4.660
Soemedang						81	664	989	1.124	1.402	794	1.288	1.529	1.824	1.465	1.327	2.061
Parakanmoentjang						771	1.022	1.441	1.526	2.373	2.217	3.355	2.544	3.700	2.832	2.989	4.296

NAAM	1773	1777	1778	1785	1786	1791	1792	1793	1794	1795	1799	1800	1801	1802	1803	1804	1805	1806	1807	1808	1809	1810
Kapt. der O. Javanen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kapt. der W. Javanen	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Djatinagara	541	254	414	69	78	60	100	137	84	55	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kedoengbadak	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Tjileboet	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Dregterland	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Noesakambangan	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Tjipamingkis	502	278	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Tjileungsir	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Tjibadak	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kamp. Baroe en Buitenzorg	2.805	1.480	3.836	1.132	1.399														7.877	9.500	9.507	10.019
Tjiandjoer	11.706	12.968	6.200	5.920	6.711	26.454	45.220	55.724	38.150	34.799	21.566	32.582	37.496	22.035	21.298	30.704	22.436	37.769	35.330	38.262	35.341	41.850
Tjiblagoeng	363	182	440	227	256	Sedert 1789 onder Tjiandjoer.																
Tjikalong	500	100	—	325	235	Sedert 1788 onder Tjiandjoer.																
Tanggeran	139	62	192	46	70	223	265	410	551	395	915	1.200	1.306	1.550	1.098	1.110	328	1.113	1.086	—	—	—
Krawang	176	362	431	559	585	1.159	1.462	1.440	1.857	1.728	1.642	1.931	1.760	1.685	1.523	1.038	922	1.010	2.107	—	—	—
Pamanoekan	363	260	334	269	312	418	501	507	511	466	Sedert 1793 onder Soemedang.											
Tjiasem	195	180	180	196	167	301	352	398	376	252	Sedert 1797 onder Krawang.											
Bandoeng	2.942	3.515	4.971	4.029	4.411	12.000	12.500	14.000	13.980	14.318	12.020	13.572	14.125	13.000	13.000	14.000	18.218	22.872	21.788	25.699	22.671	25.625
Soemedang	1.670	2.007	1.959	2.015	2.772	3.418	4.414	5.270	5.300	5.538	3.448	4.878	4.184	3.695	4.000	4.400	6.794	16.108	15.578	10.079	10.230	11.515
Parakanmoentjang	3.567	3.286	3.487	3.009	3.200	5.529	8.169	8.800	7.064	8.315	4.470	3.696	4.116	3.177	3.000	4.000	4.347			8.665	7.849	9.686

AANMERKINGEN.

Het landschapje Tjibadak is hetzelfde dat in onzen Staat II en V paraisseert onder den naam Tjisero.

Onze cijfers over de jaren 1721—1725 zijn getrokken uit onze Bijlage XXVII.

Die over 1745—1754 zijn overgenomen uit een staat, behoord hebbend tot het archief van den Gecommitteerde over den Inlander. Enkele totalen der optellingen van deze cijfers zijn opgenomen in onzen Staat III; zooals aldaar blijkt, geven deze een nogal noemenswaard verschil met de opgaven uit andere bronnen, en ook van de hierboven staande distributiecijfers over de jaren 1747, 1749, 1751—1753 wijken sommige nogal af van die, welke in een ander stuk worden aangetroffen, terwijl andere weder daarmee overeenstemmen. De cijfers voor de levering van den Kapitein der Ooster-Javanen zijn uit eene andere bron overgenomen dan de rest. Mossel (Aanmerk. p. 188) geeft de specificatie van het Jacatrasche over 1750; hieruit nam ik de cijfers voor Dregterland en Noesakambangan over. De cijfers over 1753, welke Mossel bij De Jonge X, 261 geeft, komen vrij nauwkeurig overeen met de hierboven afgedrukte.

De cijfers over 1766 zijn getrokken uit De Jonge XI, 66. In de Bijlagen bij de Resolutiën van deze jaren zijn meer dergelijke specificatiën te vinden, doch die over 1766 leek mij ter kenschetsing voldoende; de levering van Tjitrap heb ik alhier opgeteld bij die van Djatinagarà en Tjimapar, waarmee het te voren een geheel uitmaakte.

De cijfers over 1773 zijn uit De Jonge XI, 251, die over 1778 uit De Jonge XI, 371, die van 1785 en 1786 uit De Jonge XII, 80.

De cijfers over 1791—1795 zijn getrokken uit eene berekening in R. 4 Oct. 1796; zij geven de bedragen in pikols van 146 ℔. De cijfers over 1795, welke bij Nederburgh (Consider. i.f.) en De Jonge (XII, 390) worden gevonden, stemmen hiermede overeen; zij geven Batoelajang en Adiarsa echter afzonderlijk, welker cijfers in onzen Staat zijn begrepen in die van Bandoeng en Krawang. Bij De Jonge staat hier abusievelijk als cijfer der Krawangsche levering 1.509 p^{s}. in plaats van 1.590. In 1793 leverde Tjiandjoer 45 837 p^{s}., dus Buitenzorg 9.887; in 1794 (zie Nederburgh u.s. pag. 196) Tjiandjoer 32.548, Buitenzorg 3.843, de Tuiniers 1.758.

De cijfers over de jaren 1799—1806 zijn geput uit een staat van 1807 of 1808. Een papier der Commissie Thalman c.s. geeft als de levering van Tjiandjoer, Buitenzorg en de Tuiniers in 1804 respectievelijk 26.602, 3.036 en 1.066, in 1805 evenzoo: 19.905, 3.134 en 207. In een stuk van 1808 komt eene opgave voor over de levering van 1806, waarin Tjiandjoer paraisseert met 31.044 p^{s}.,

Buitenzorg met 6.510, dus samen 37.554, Soemedang met 8.678, Parakanmoentjang met 7.221, dus samen 15.899; de overige cijfers zijn conform onzen Staat.

De opgave over 1807 is in pikols van 160 en 146 ℔. Het rapport van Thalman c.s. dd. 29 Jan. 1808 noteert, dat Tjiandjoer in 1807 leverde 35.500 pikols van 160 ℔.

De cijfers over 1808, 1809 en 1810, in pikols van 128 ℔, zijn overgenomen uit de officieele opgave op blz. 226 van den bundel gedrukte stukken in zake de beschuldigingen van Gillespie tegen Raffles. Over de Buitenzorgsche koffieleveringen in deze jaren vergelijke men ook de noten I, K en L bij onzen Staat III.

DISTRIBUTIESTAAT (IN PIKOLS) VAN DE PRODUCTEN INDIGO, GAREN EN PEPER, IN VERSCHILLENDE JAREN VAN 1747—1802 GELEVERD DOOR DE ONDER BATAVIA RESSORTEEREN-DE LANDEN EN REGENTSCHAPPEN.

(N. B. In dezen Staat beduidt I: Indigo, II: Garen, III: Peper).

JAAR.	Djatinagara.			Kedoengbadak.			Tjileboet.			Tjipamingkis.			Tjileungsir.			Tjisero.			Buitenzorg.			Tanggeran.			Krawang.			Tjiandjoer.			Tjiblagoeng.			Tjikalong.			Pamanoekan.			Tjiasem.			Bandoeng.			Soemedang.			P. moentjang.		
	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III
1747	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	—	3	50	29	2	8	4	—	—	—	—	63	—	—	15	—	7	68	34	5	62	22	6	87	50
1749	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	1	—	—	3	—	—	16	22	17	154	40	2	10	4	—	54	—	—	113	—	—	—	—	19	166	50	12	136	38	18	147	59
1751	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	17	—	—	6	—	1	26	19	22	88	39	—	—	—	—	27	—	—	148	—	—	87	—	21	267	45	11	78	36	21	137	49
1753	—	25	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	11	—	—	26	—	2	36	20	—	218	—	—	13	—	—	90	—	1	172	2	—	78	3	15	277	44	4	60	24	18	167	44
1754	1	21	1	—	—	—	—	2	—	—	1	—	—	19	—	—	4	—	1	14	—	—	14	—	3	34	18	12	151	34	—	5	1	—	—	—	—	76	—	—	50	2	17	41	44	8	28	35	13	7	45
1755	1	15	2	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	4	1	—	2	—	2	4	13	10	17	34	—	4	1	—	20	1	—	30	—	—	20	2	12	30	45	5	13	30	10	63	50
1766	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	—	—	25	11	5	3	11	—	—	—	—	—	—	—	31	2	—	13	—	1	35	12	2	—	11	13	—	39
1773	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	11	4	—	32	—	—	1	—	—	—	—	11	2	—	5	—	6	—	19	4	—	11	3	—	35
1777	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	9	6	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	—	1	—	24	4	—	24	3	—	34
1778	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	2	7	5	—	27	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	20	—	—	—	29	1	—	25	4	—	34
1785	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	9	—	29	—	—	1	—	—	—	—	—	2	—	—	—	5	—	24	6	—	30	11	—	34
1786	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	23	—	41	—	—	1	—	—	—	—	—	2	—	—	—	4	—	24	6	—	30	11	—	35
1795	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	6	—	25	6	—	30	14	—	34
1802	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	14	11	—	46	10	—	18

AANMERKINGEN.

Van 1753 zijn de indigo- en garencijfers mij slechts gedeeltelijk bekend, en wel alleen die van de regentschappen, genoemd in Mossel's Aanmerkingen bij De Jonge X, 261.

De cijfers over 1766 zijn overgenomen uit De Jonge XI, 67; over 1773 uit De Jonge XI, 251; over 1778 uit De Jonge XI, 371; over 1785 en 1786 uit De Jonge XII, 80; over 1795 uit Nederburgh's Consideratiën i. f., overeenkomend met De Jonge XII, 390; van deze laatste opgave zijn in onzen Staat de cijfers van Bandoeng en Batoelajang samengetrokken.

In 1802 werd bovendien nog 10 pikol peper geleverd, doch door wie blijkt niet.

REGISTER.

(Namen van schrijvers zijn alleen opgenomen waar fouten worden aangewezen).

A.

aandoen 379.
aankomen 1280.
aanpressen 814.
aardappel 248 i. f., 974 i. f., 976.
aardbeving *603*, 809, 811.
aardvruchten 192, 1002 i. f.; zie: *oebi*.
Abdoel Bagoes (Wan) 410.
Abdoel Kadir 410.
Abdoel Kahar (Sultan), zie: *Sultan Hadji*.
Abdoel Mohammed Maulana Matarani (Soeltan) 97.
Abdoel Samat 780.
Abidin 393.
achter *87*.
achterstal, zie: *koffiebetaling*.
acte, zie: *Couper's reglementen*;
id. (van overschrijving) 932 i. f.;
id. (van Pakoeboewana), zie: *piagem*;
id. (voor Hoofd) 282, 1025; zie: *Regent*.
actie 697.
adat 25, 306, 320, 325, 548 i. f., 1413; zie: *wet*.
Adiarsa *267 e. v.*, *271*, 290, 913, 960, 1045, 1053, 1060 i. f., 1061, 1064, 1108, 1132, 1133, 1143, 1154, 1170, 1175, 1189, 1212, 1228, 1247, 1281, 1284, 1286, 1287, 1289, 1294, 1295, 1297, 1298, 1366.
Adikoesoema 167, 173.
Adiningkoesoema 62.
Adiwidjaja 159.
adje 462.
adjeg 130, 296.
Adjunct-Gecommitteerde 908 i. f., 1152, 1157.
Administrateur der pakhuizen, zie: *Pakhuisadministrateur*.
adoptie 344.
Advocaat (J. B.) 1305.
Aethiopië 808.
af (ik kan niet af zijn) 954.
afgaan 1280.
afkondiging *526*.
afpersing 441, 500, 518, 537, *583*, 611, 631, 1467 1471.
Afrika 808.
afscheep 1120.
afscheeppakhuis 1045, *1048 e. v.*, 1059, 1061, 1062, 1064, 1100 i. f.
afscheepplaats 1018.
afwatering 10.
afzoeten *839*.
agama 317, 318.
agio 391, 900 i. f., 901, 1110, 1201 e. v., 1205 e. v. 1210 e. v., 1214 e. v., 1224, 1225, 1227, 1229.
Ajah 104, *122*, 124, 133, 134, 274, 293.
Ajerbangis 1253.
Ajoenan 227.
al *61*.
alangalang 977, 979, 1011.
albereids 270.
Album Studiosorum 52.
Alit (Radèn A.) 557—559.
alleszins 680.
allodium 591.
Alon (Mas A.) 399.
Alphen (Jhr. D. F. van) 937, 947.
alreede 88, 89.
als (= en) 391, 505, 644.
alteratie 5, 24, *368*.
althans (= thans) 427, 644, 702, 744, 1084.
Alting (Mr. W. A.) 878, 1186, 1287, 1288, 1295.
Alvis (P.) 485.
Amangkoerat (Soenan) 92, 315, 336, 375, 378, 383, 393 i. f., 396 i. f., 404, 427 e. v., 430, 434—437, 476, 521, *529* e. v., 543, 551, 562; zie: *Soesoehoenan*.
Ambachtskwartier 448, 794, 799.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Amboe, zie: *Nambo.*
Ambon 366, 367, 379, 532, 585, 589, 596, 599 i. f., 606—609, 691, 812, 820, 835, 885, 892, 922, 949, 980, 1011, 1116, 1136, 1141, 1151, 1153, 1175, 1251, 1252, 1256, 1302, 1413, 1421, 1426, 1427, 1434.
Ambonees 461, 476, 507—509, 535.
ambtenaar (onkunde) *579*, (oneerlijkheid) *583.*
ambtgeld 1120, 1125, 1127, 1213, 1215, 1217, 1237 i.f.
Amerika 1316.
Amerikaan 894, 899, 900, 901.
Amfioen-Societeit 242.
Amiens (vrede van) 903, 1206 i. f.
Ammanus (J.) 17.
Ammanusgracht 17, 18.
amokspuwer 795.
Amsterdam 585, 805, 808, 812 i. f., 892, 1187, 1250, 1364.
Andamoei 538.
Andawadak 192.
ander (den een den a. = elkander) 114;
id. (overtollig) 679.
Andrewes (H.) 1463, 1466.
Anggadipa 152, 155.
Anggadiredja 438, 439, 702.
Anggadiwangsa 282, 573.
Anggajoeda 163, 165, 418.
Anggakarsa 206.
Anggalaksana 209, 351.
Anggamanggala 439.
Angganastra 206, 556.
Angganata 556, 567, 780.
Anggapradja 140.
Anggapraja 399 i. f.
Anggawangsa 112.
Angin (Goenoeng A.) 1465; zie: *Pasirangin.*
Angkee (fort) 20, 444, 449, 534, 772 i. f., 793 i. f., 814, 816—818;
id. (rivier) 8, 13, 14, 16, 31, 32, *37*, 236, *249*, *250*, 252, 410, 411, 414, 444, 449, 485, 571, 706, 753, 794, 795, 921.
Angoen (Ratoe A.) 245.
Angonnagara 141.
Anjer 636.
anticipatiepenning 836.
Antillen 892, 904.
Antjol (fort) 19, 722, 770, 1071.
Antjolsche vaart 18, 1072—1075, 1096, 1106, 1174 i. f.
anyl 636, 680, 1347.
apanage 54, 286, 294, 938.
Appeldoorn (J.) 563, 693, 737, 974.
approbatie (op a.) 490 i. f.
Arabië 810, 811.
Arabier 54, 462
arak 475, 860, 927.
arakshout 620.
Arassadjaja 206; zie: *Arsadjaja.*
arbornijn 980.
archief *427*, 983 i. f., 994.
Ardisoeta 438, 439.
areek 1032; zie: *pinang.*
arèn 1032.
arènsuiker, zie: *suiker.*
Aria Soemedang 411.
Arif Mohammed 171.
Armenault (R. H.) 53, 55.
Arrewijne (J. van) 315.
Arsadjaja 214, 555.
Artjadomas 244, 245, 956.
Arwa 159.
Asma 462.
assignatie 1223, 1224.
Assistent 1042.
Astadjiwa 261.
Astamanggala 104, 176, 183.
Astradipa 179, 206.
Astrajoeda 277, 347.
Astramanggala 81.
Astrawadana 109.
atap 764.
atjar 122.
Atjeh 1.
Atmagati 261.
August Pitjaar 253.

B.

Baai Valsch 464.
Baak (Van) 587.
baal 1117, 1122.
baarsch 762, 766.
babad 49, 50, 75, 95, 122, 126, 139, 150, 183, 200, 204, 275, 342, 417, 439, 440, 838;
id. (b. Banten) 57, 62;
id. (b. Tjerbon) 56.
Babakan (Bodjonglopang) 127;
id. (Krawang) 267, 269, 274, 290, 292, 471, 1050, 1060 i. f., 1061, 1064, 1108;
id. (Tanggeran) 251, 256, 457, 458, 478, 483, 794, 999, 1088.
Babakandjati (Krawang) 291;
id. (Tjiasem) 279.
babon 338.
Bacherach (D. van) 796.
Bacherachtsgracht 17, 18, 20, 814.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Backom 279.
Badamoeta 279.
badjag 557.
Badoej 333, 353 e. v.
Badraraksa 261.
Baerle (H. van) 840, 1481.
Bagelen 293, 295, 336 i. f., 475, 476, 493, 568, 569.
Bagendit, zie: *Rawa Bagendit.*
Bagersi, zie: *Pagarbesi.*
Bagillongh 504.
Baginda 140.
Bagoes Mantoe 565, 566, 693 i. f.
Bagoes Rangin 801.
bahar 625, 1116.
bahoe 299 i. f.
Baja 181.
Bajabang 156, 180, *181 e. v.*, 225, 339, *559*—561, 567, 570, 693, 695, 789, 790, 797.
id. (B. Mandé) 218.
bajoer 9.
bajongan, zie: *bojongan.*
Bakeloeng 363.
Baldaeus (Ds. Ph.) 1253.
balekambang 233.
Balembangan 7, 293, 729 i. f.
Bali 328, 344, 345.
Baliër 31, 230, 379, 399, 400, 411, 418, 419, 432, 433, 441, 445, 449, 451, 455, 456, 461, *467 e. v.*, 470, 474, 476, 505—507, 509, 510, 533, 534, 536—539, 603, 646, 647, 728, 781, 793;
id. (Kapitein der B.) 572, 593, 1254.
Baljée (J. M.) 1498.
balk 617, *1198*; zie ook: *palissade*
ballast 859.
Baloeboer (Bandoeng) 177, 182, 1006;
id. (Buitenzorg) 248, 912, 1003, 1012, 1026, 1036;
id. (Krawang) 290;
id. (Limbangan) 161, 162;
id. (Parakanmoentjang) 173, 185—187;
id. (Soekapoera) 156;
id. (Soemedang) 194, 196;
id. (Tjiamis) 121;
id. (Tjiandjoer) 213 i. f., 225, 1002.
balok (wang b.) 1198.
bamboe 14, 18, 21, 38, 360, 364, 389, 574, 575, 601, 613—616, 618, 1068;
id. (b. boeloeh) 1161.
Bamboese Rivier 1072.
Banagara 140; zie: *Imbanagara.*
Banamon 291.
Banda 132, *366*, 581, 589—591, 607, 608, 723, 776, 838, 1251, 1427.
Bandala 276.
bandelier 457.
Bandjar 127, 138, 148, 461, 569, 1102.
Bandjaran 163, 182, 1008.
Bandjarmasin 367, 890, 1382, 1395, 1398.
bandjir 600.
Bandoeng 71, 81, 92, 94, 95, 156, 163—169, 172—*176 e. v.*, 182—184, 200, 215, 220—222, 226, 287, 291, 298, 303, 309, 340, 341, *343*, 364, 396, 438, 460, 468, 474, 491, 492, 501, *506*, 510, 518, 559, 575, 617—619, 625, 630, 632, 633, 642, 666—668, 671, 674—677, 720, 736, 738, 748, 749, 757—759, 780, 823, *839*, 855—857, *862*, 863, 865, 867, 880, 882, 883, 887, 888, 912—914, 920, 955, 977 i. f., 1002, 1012, 1025, 1026, 1035, 1044, 1045, 1049—1051, 1053, 1057, 1059—1061, 1063, 1064, 1066 i. f., 1097, 1100, 1113, 1134, 1138, 1143, 1156, 1171—1174, 1179, 1212, 1228, 1237, 1239, 1244, 1246—1248, 1263, 1264, 1269 e. v., 1303, 1306, 1309, 1314, 1319, 1321, 1323, 1334, 1336, 1337, 1352, 1354, 1359, 1361, 1365, 1386, 1387, 1393, 1394, 1397, 1400, 1402, 1408, 1437, 1438, 1440, 1445, 1450, 1459, 1460, 1464, 1467, *1469*;
Bandoeng (hoofdplaats) 170, *183*, 438, 549, 797, 999;
id. (Regent van B.) 95, 101, 102, 171, 328, 431, 603, 686, 690, 701, 702, 796, 1105; zie: *Demang Timbanganten, Wira Angonangon enz.*
Bandoengan (Krawang) 1070;
id. (Tanggeran) 482.
Bangbajang 173.
Bangeman (P. J.) 1265.
Bangkeloeng, zie: *Bakeloeng.*
Bangkong 223.
Bangli 328.
Banjoemas 127, 261, 267, 268, 293, 343, 412 i. f., 457, 460, 461, 475, 546, 554, 563, 568, 569, 725, 790, 797, 1045 i. f.
Banjoewangi 799, 800, 818.
Bank-Courant en Bank van Leening 242, 1203, 1265.
bankbrief 1203.
Bantam 2 e. v., 7, 53, 54, 62, 70, 71, 75, 204, 205, 210, 211, 255, 256, 321 i. f., 326, 327, 338, 344—346, 354, 379, 383, 531, 532, 558, 608, 625, 641, 682, 713, 717, 728, 732, 776, 781, 782, 826, 892, 899, 1019, 1115, 1195, 1204, 1255, 1305, 1313, 1319, 1325, 1364, 1385, 1388, 1395, 1396, 1398, 1408;

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Bantam (de Compagnie en B.) zie: *Compagnie*;
id. (godsdienst) *393*;
id. (grens) *37*, 87, 99, 178, 222 i.f., 223, *744 e. v.*;
id. (handel) *392*;
id. (Vorsten van B.) 43, 72, 338 i. f., 938; zie: *Sultan Ageng*, *Sultan Hadji*.
Bantammer 13 e. v., 16, 18, 21, 27, 36, 39, 45, 60, 78, 84, 105, 106, 229, 230, 235, 243, 249, 250, 260, 262, 267, 275, 395, 396, 398—401, 408, 410, 411, 414, 420, 425, 517, *744*, 1303; zie: *opstand*.
Bantamsche Bril 401, 411, 433.
Bantardjati (Buitenzorg) 232;
id. (Cheribon) 202, 801;
id. (Tjiasem) 261, 264.
banteng 1052.
Baoeraksa 6, 87, 89.
Bapa Dalem, zie: *Dalem*.
Baranangsijang 186.
Barangcassy 21.
Baros 163.
barot 1116.
Bartlo (S.) 769.
bas 764.
Bassora 804.
Batavia 955, 958 i. f.;
id. (beleg) 86 e. v., 105, *368*, 1412;
id. (bevoordeeling van B. ten koste van anderen) 926;
id. (garnizoen) 394;
id. (ligging) 10;
id. (omwalling) 27;
id. (ongezondheid) 10, 1088, 1092, *1093*, 1106, 1107 i. f.;
zie verder: *Bijgelegen*, *Bingamsgracht*, *binnenfort*, *Binnenhospitaal*, *bovenstad*, *Buffelsveld*, *buitenfort*, *Buitenhospitaal*, *Buitenkerk*, *Buitenwacht*, *Chineesche begraafplaats*, *Diestpoort*, *Drosserspad*, *Goenoengsari*, *Jacatra*, *Kasteel*, *Kampong Goenoeng*, *koemarkt*, *Langeveld*, *Mardijker*, *Molenvliet*, *Nieuwersloot*, *Nieuwpoort*, *Noordwijk*, *Pasarbaroe*, *pauperisme*, *Paviljoensveld*, *Pennistengesticht*, *Rijswijk*, *Schoolweg*, *Sluisbrug*, *Soendakalapa*, *stadsbuitenbarm*, *Tanahabang*, *Tanahnjonja*, *vrijmetselaarsloge*, *Waterplaats*, *Weltevreden*.
Batavier 19.
Batenburg 19.
batik 664.
batoe 1198.
Batoedjadjar 177.
Batoedjaja 283, 707, 1065.
Batoelajang 6, 71, 79, 81, 84, 92, 94, 95, 163, *164 e. v.*, 172, 173, 177, 182 i. f., 184, 221, 287, 339, 468, 720, 883, 897, 906, 907, 1015, 1017, 1044, 1053, 1057, 1060, 1061, 1066 i. f., 1097, 1100, 1134, 1143, 1154, 1158, 1171, 1172, 1174 i. f., 1212, 1228, 1270 e. v., 1314, 1318, 1319, 1321, 1334, 1336, 1361, 1365, 1400 i. f., 1403, 1445, 1450;
id. (negorij) 165, 169, 170;
id. (Regent van B.) 85, 166, 378, 909.
batoer 1092.
Batoesirap 186, 196, 259.
Batoetoelis 75, 1470.
Batoewangi 81, 156.
Bauer (J. J. A. G.) 935, 1149.
Beber 147, 148.
bebesaran 1476.
Bedil (Goenoeng B.) 183.
bedog 360.
beestenmarkt, zie: *koemarkt*.
beginsel (= begin) 585.
begraafplaats 62 i. f., 170 i. f., 171, 257 i. f., 767; zie: *Buitenkerkhof*;
id. (Chineesche b.) 809, 1085, 1174, 1483.
begrafenis 1457.
behalve 447 i. f., *604*.
behoudens *494*.
Bekasi (rivier) 9, 21, 31, 32, 34, 36, 111, 281—283, 339, 414, 540, 601, 752, 1065 e. v.;
id. (fort) 21, 707;
id. (negorij) 353, 390—392, 714, 789, 870, 1070, 1085, 1086, 1458; zie: *Barangcassy*.
Beke (Mr. W. van der B., Resident van Cheribon) *passim*.
bekel 363.
beker 1478.
Bekking (H. C.) 572.
bekruisen 562.
bel 774.
belasting 30, 64, 609—611, 931, 935 e. v.; zie: *heffing*.
bemachtigen 1382.
bembem *83*.
Benedenlanden *755*.
beneficium de duobus vel pluribus reis debendi 1276.
Bengalees 1479.
Bengalen 467, 629, 636, 830, 945, 1042, 1122, 1253, *1316*, 1326, 1327, 1345, 1369, 1378, 1475, 1481, 1499.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

benggol 1198.
bengkoedoe 642, 661, 662, 683.
Bengkok 290.
Bengkong 15.
Benkoelen 531, 1042, 1150 i. f., 1394.
Bennekum (Van) 1496.
benoodigd 436.
benoodigen (intransitief) 637 i. f.
Bentar 333.
benteng 790.
Benteng (Krawang) 290;
id. (Tanggeran) 767.
Benteng Alangalang 90, 471, 1482, 1495, 1496.
Benteng Makassar 537, 764.
beoogen 123, *502*.
Berbice 854, 892.
bereiden 968, 978.
Berendregt (C. van) 822;
id. (N. van) 822.
Berg (Mr. L. W. C. van den) 98;
id. (Mr. N. P. van den) 806.
Bergh (U.) 447.
bergkati 670, 1129.
Bergman (P.) 883.
bergmeester 1461.
bergnegorij 1303.
bergschrijver 1466.
bergsuiker 1105.
bergtuin, zie: *koffiecultuur*.
bergvolkeren 822.
Bergzicht 1325, 1327.
beriberi 1433.
Bervelt (J.) 419, 432.
Besar 297.
besaran, zie: *bebesaran*.
bescheiden (adjectief) *518*;
id. (verl. deelw.) 282, 304, 570, 1462.
beschermheer 435—437.
Beschorming (fort) *426*, 434, 505, 601.
beschrijving 818, 1116 i. f., 1190.
Beser (Goenoeng B.) 221.
beslaan 1473.
bestellen 809.
beursmanoeuvre 1473.
bevaren 276.
beveiling 413 i. f., 449.
bevolking (eigendom van Vorst) 503;
id. (geheugen voor vroegere gebeurtenissen) 800;
id. (opgehoopt rondom hoofdnegorij) 251 i. f.;
id. (tot straf weggevoerd) 101, 125, 268;
id. (toezicht op de b.) 646 e. v.;
bevolking (trouw aan de Comp.) 802, 803;
id. (verhuizing, zwerfzucht) 3, 8, 13, 21, 233, *338*, e. v., *358 e. v.*, 364, 480, 494, 503, 504, 884, 1373; zie: *volksverloop*;
id. (vermeerderende behoeften) 1032 i. f.; zie voorts: *bevolkingscijfer*, *boemi*, *boeniaga*, *Compagnie*, *hoorigheid*, *Inlander*, *menoempang*.
bevolkingscijfer 74, 88, 102, 103, 118, 119, 128—130, 134, 135, 147, 149 i. f., 154, 157, 161, 165, 171, 179, 183, 185, 186, 188, 193, 195, 198, 200, 201 i. f., 204, 206, 214, 215 i. f., 216 i. f., 223, 224, 226 i. f., 227 i f.. 258, 267, 271, 274, 276, 284, 287, 291 i. f., 303, *341 e. v.*, 504 e. v., 518 i. f., 552, 555, 556, 558, 569 i. f., 617, 677, 758, 865, 869, 880, 882, 885, 888, 1308; zie: *volkstelling*.
bevolkingsregister 330; zie: *rol*.
bevrijden 74.
bezetteling 575, 612.
bezitten *42*, 381, 931.
bezitter 503, 505.
bezwaarnis 302.
Bidaratjina 228.
Biesum (J. van) 852, 1136.
bij (= behalve) 330;
id. (= door) 281, 396;
id. (van tijd) 108, 284.
Bijgelegen 1490, 1496, 1497.
bijkomen 1472.
bijzetten *916*.
Bilang (Eutji B.) 483.
biljartzaal 1484.
Billiton 530, 531.
Bima 464.
Bingam 16, 17.
Bingamsgracht 18.
binnenfort *754*.
Binnenhospitaal 1490.
binnenmeer, zie: *Sagara Anakan*.
binnenzee 121; zie: *Sagara Anakan*.
Bintang (Z.) 461, 474, 476, 568.
Biseï (Kraëng) 373, 393, *401*, 416, 425, 435, 462.
blatjan *122*, 297; zie: *trasi*.
blauw 680.
Blauwe Berg 230, 666, 667; zie: *Gedeh*.
Bleeker (M. W.) *797*.
Blijdenbergh (J. W. van) 1260, 1275—1277.
Blik op het bestuur enz. 953.
Blitar 293.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Blocké (B.) 1056.
bloedvriend 696.
blok 698, 972, 1034, 1040.
blokhuis 778.
blokkade 395, 397, 415, 1062, 1070, 1208.
Blom (W.) 1481.
Blomhert (Notaris) *passim.*
Blora 297.
Blume (Dr. C. L.) 1472.
bobori, zie: *boreh.*
Bobos 504.
Bocarmé (J. de) 958.
Bodjong (Bodjonglopang) 130;
id. (Krawang) 290, 291.
Bodjongasih 183.
Bodjongdoewa 206.
Bodjongeureun 99, 156.
Bodjonggaloeh 129.
Bodjonglarang 450.
Bodjonglopang 118, 119, *122 e. v.*, 133, 135—138, 142, 145, 274, 304, 339, *342*, 492, 502, *509*, 569, 675, 683, 738, 790, 1306, 1354;
id. (negorij) *127*, 138;
id. (Regent van B.) 703, 736, 781.
Bodjonglowa 259, 290.
Bodjongmalang 128, 129, 134, 142, *148*, *149*, 563, 633, 642, 670, 675;
id. (Hoofd. van B.) 704.
Bodjongsari 257.
Boeboel (Seh B.) 464.
Boeboet (Goenoeng B.) 778.
boedjang 347, *909*, 1005, 1010; zie: *perdjaka.*
Boegis 394, 399, 414, 445, 456, 463, 534, 646, 647, 814;
id. (Goenoeng B.) 1457, 1458.
boekhouding, zie: *Compagnie.*
Boekittoenggoel 177, 184.
Boelaert (J.) 634.
Boeleleng, zie: *Singawilodra.*
boemi 201 i.f., 305, 306, 717, 720, 880, 881, 884, 940, 1013, 1019, 1147, 1323, 1336 i.f. — 1338, 1368.
Boeminata 779.
Boenar 474.
Boender 286.
boengkah 1198.
boeniaga 306.
Boenikasih 177.
Boepati 1022.
boer (Europeesche b.) 239, 251 i.f., 286, 794, 856, 1444, 1472.
Boerangrang 183.
Boeroe 1302.
boete 129, 131, 316, 323, 326, *345*, 505, 596 i.f., 698, 779, 923, 1357, 1359, 1396.
Boetonner 794.
boevenkolonie 230.
Bogaert (A.) 811;
id. (C.) 540.
Bogor *231.*
Bojolali 891.
bojongan 335.
bokkol 1451.
Bolang 196.
Bollmann (J. A.) 841, 1044, 1468, 1470, 1471.
Bolswart (Notaris) *passim.*
Bombay 1378.
bondgenoot 512, 513, 588, 597.
bondgenootschap 435, 437.
Bongas 440, 621, 1421.
Bongbang 89.
Bongkok 550.
Bongsoe (Radja B.) 531.
bonk 1195 e. v., 1201 i.f., 1202; zie: *kopermunt.*
Bonthain 592.
Bontius (Dr. J.) 12, 13, 806.
Booij (H.) 407.
boom 649.
boonensoep 806.
boreh 1435.
borrij-borrij, zie: *boreh.*
Bosboom (Overste H. D. H.) 847.
bosch 9, *11*, 30, 107, *355*, 357, 360, 390, 444, 446 449, 617 i.f., 620, 745, 746, 864, 959.
Bosch (J. van den) 721, 747, 836, 900, 936, 937 1019, 1029, 1030, 1032, 1038, 1149.
boschkoffie 959.
boschproducten 726.
boschtuin 1008 i.f.
boschwerker 620.
bosset 80.
Bouden (A.) 645.
Bourbon 842, 964, 1369, 1378.
Bovenlanden 501, 504, 517, 626, 717, *756 e.v.*
bovenstad 756.
Braam (W. C. van) 870.
Bradjantaka 81, 222.
Bradjapati 118, 128 — 130, 136, 509.
Brambang 142.
Brandenburg (Keurvorst van B.) 808.
Brandes (Dr. J.) 99.
brandhout 17, 38, 615, 620, 708 i.f., 927 i.f., 1068, 1136, 1421.
brandstichter 535.
Brantas-delta 268.
Brazilië 47, 727, 892, 1257.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Brebes 552 i.f.
breedte 74, 754
brievenposterij, zie: *posterij*.
Brigadier 794.
Broecke (P. van den) 804.
Broeckhuijzen (F. W) 357 541, 1454, 1455.
broeder *72*;
id. (als titel) 44, 428;
id. (oudste b., als titel) 498 i.f., 512, 513.
bronnenstudie, zie: *geschiedenis*.
Brooke (J.) 26.
brug 162, 181 i.f., 182, 450 i.f., 1095, 1096, 1174.
Bruin (C. de) 811.
buffel 45, 76, 358, 360, 364, 977, 1048, *1051 e. v.*, 1057, 1058, 1088, 1090, 1092, 1101, 1104 — 1107, 1168, 1439.
buffeldief 1467.
buffeldiefstal 319, 414, *1095*, 1101.
buffelkar, zie: *pedati*.
Buffelsveld 11, 756.
buffelweg 1085.
buitenbeentje 252.
buitendien 505.
buitenfort *19 e v.*, 753 i.f., *754*, 771, 776, 777, 1495, 1496; zie: *fort*;
id. (Kapitein der b.) 649.
buitengerecht 799.
Buitenhospitaal 793.
Buitenkerk (Portugeesche B.) 783.
Buitenkerkhof 1255, 1182.
Buitenpatih 316.
buitenpost 761; zie verder: *buitenfort*.
Buitenwacht 14, 19, 228, 815, 1080.
Buitenzorg 246 i.f., *248*, 305, 564, 718, 751—757, 773, 795—797, 864, 865, 867, 869, 871, 880, 882, 883, 886—888, 905, 908, 910—915, 918, 920, 924, i.f., 925, 1001, 1005, 1012, 1014, 1015, 1017, 1018, 1026, 1036, 1044, 1046—1048, 1050, 1053, 1079, 1081, 1092, 1097, 1100, 1103, 1108—1110, 1118, 1120, 1131, 1132, 1142, 1153, 1155, 1156, 1158 e. v., 1162, 1168, 1175, 1177, 1178, 1180, 1185, 1199, 1204, 1213, 1228, *1229*, 1230, 1237, 1239, 1244, 1246—1248, 126 , 1269, *1277*, 1316, 1317, 1323, 1362, 1391 i.f., 1423, 1431, 1414, 1450; zie verder: *Kampongbaroe*;
id. (als particulier land) 220 i.f., 223, *237 e. v.*, 857, 858, 932;
id. (fort), zie: *Philippine*;
id. (paleis) 774;
id. (Postcommandant) 1044, 1045, 1050, 1106, 1108, 1118, 1121, 1131, 1137, 1152, 1157, 1162, 1163, 1180, 1181, 1214 i.f., 1215, 1230, 1235, 1236, 1317.
bullebak 718.
Burck (Dr. W.) 961.
Buren (reduit) 19.
burger 723, 726, 1256.
burgercavalerie 789, 794.
burgerij 28, 1271.
Bus de Gisignies (L. P. J. Burggraaf Du) 1070, 1378, 1408, 1411, 1472, 1493.
Busken Huet (Cd.) 462.
buurt 282, 752.

C.

c (verwisseld met *s*) 268
C (id. met *T*) 521.
cacao 814, *1426 e.v.*
Caeff (W.) 365, *421*—423, 442.
Camphuijs (J.) 19, 79, 228, 413, 504, 511, 521, 524, 525, 537, 543, 637, 650, 686 i.f, 808, 1068, 1428.
Canada 645.
Cananoor 809.
canoa, zie: *kano*.
Canter Visscher (Ds. J.) 827.
Capacsian 504.
Capellen (G. A. G. Ph. Baron van der) 958.
Caracas 1343.
Caron (F.) 17, 18, 696.
Carstens (J.) 518.
carteeren 1486.
cas réaux 320.
cautie 1228.
cauwa 804.
cawa, zie: *cauwa*.
cederboom *1421*.
Ceilon 154, 371, 372, 375 i.f., 403, 463 487, 528, 547, 599, 607, 610, 629, 663, 669, 682, 713 i.f., 780, 781, 820, 825, 828, 844, 885, 945, 954, 990, 995, 1038, 1114, 1127, 1253, 1257, 1428, 1448, 1475, 1484; zie ook: *Radja Singa*.
Chambon (F. van) 768, 1318.
Chastelein (C.) 360, 623, 624, *629*, 645, 715, 719, 729, 811, 944, 1077, 1114, 1145, 1305.
Chebet, zie: *Tjibehet*.
chee *393*.
Cheribon 45, 53—71, 88 e.v., 91, 111, 293, 296, 298, 312, i.f., 320, 334, 335, 346, 348—350, 372 i.f., 375, *376*, 383, 386, *404*, *405*, 407, 420, 422, 424, *425 e.v.*, 441, 455, 459—463, 468, 470, 473—475,

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

479, 494, 495, 497, 498, 501—503, *511 e.v.*, 517, 518, 539, 541, *551*, 554, 562, 575, 602—604, 615, 616, 619, 621, 624—626, 640, 641, 674, 678—681, 687 i.f., 719, 720, 723, 730, 732, 789, 813—816, 818, 820, 822, 823, 827, 831, 837—839, 842, 843, 848, 851, 852, 861, 872, 885, 898, 909, 914, 927, 928, 939, 997, 1013, 1026, 1043, 1044 i.f., 1047, 1055, 1059, 1060, 1062, 1089, 1098, 1109, 1111, 1117, 1119, 1122, 1136, 1139, 1140, 1146, 1165, 1179, 1194, 1195, 1200, 1204, 1255, 1270, 1304, 1306, 1313, 1319, 1330, 1332—1334, 1336 i.f., 1338, 1351, 1352, 1356, 1365, 1367, 1381, 1382, 1393 i.f., 1396—1398, 1422, 1436, 1442, 1443, 1445, 1446, 1499;
id. (doorelkaarligging), zie: *enclave*;
id. (fort), zie: *Bescherming*;
id. (geschiedenis) *53 e.v.*, 68;
id. (gezag over de Preanger) 68, 69, 71, 83, 204 e. v., 284, 285, 287, 742;
id. (grens en omvang) 69—71, 73, 74, 78, 99, 117, *542*, *543*;
id. (muur) 437;
id. (verhouding tot Soemedang) *200 e.v.*;
id. (Resident van C.) 128—131, 143, 488, 492, 493, *505*, 510, 547, *576*, *577*, 583, 643, 684, *688 e. v.*, 693—695, 734 e. v., 742, 872, 925 i.f., 928, 1061, 1063, 1117, 1122, 1126, 1130 i. f., 1150, 1255, 1272, 1273, 1313, *1469*;
id. (Vorsten van C.) *53 e.v.*, 191, 338, 376, 404, 434, 437 i.f., 511 e. v., 556, 567, 583, 698, 699, 788; zie verder: *Pangeran Aria Cheribon enz.*, *Sultan Anom*, *Sultan Sepoeh*; voorts: *contract*, *Katjerbonan*, *opstand*.
China *836*, 1367, 1475, 1481.
Chinees 5, 9, 14—17, 23, 24, 27, 180 i f., 251, 258, 307, 347 i.f., 349, 392, 448, 510, 582, 593, 598 i.f., 637, 697, 698, 707, *722 e. v.*, 727, 747, 755, 806, 824, 843, 846, 858. 897, 925, 1022, 1069, 1104, 1151, 1194, 1197 i.f., 1205, 1206, 1216, 1218, 1247, 1255, 1259, 1263, 1267, 1311 e. v., 1422, 1424, 1430, 1455, 1457—1459, 1475, 1480, 1483, 1499, *1500*;
id (geschoren C.) 585;
id. (Kapitein der C.) 447, 581; zie voorts: *opstand*.
Chirbonnan, zie: *Katjerbonan*.
Christen 591, 727, 789, 833, 858, 1116, 1255, 1480.
Christendom 366, 1360.
Christiaansz (O.) 200, 692.
chronologie 48 e. v., 52, 66 i.f., 86, 98, 100, 109, 117, 150, 275.
civiel (civiele rechtspraak) 581.
Cleijer (Dr. A.) 808, 1428, 1484:
id. (C. A.) 1484.
Clercq (De) 1255.
Cloon (D. van) 1384, 1436, 1484, 1489 e. v., 1491.
Cnoll (G.) 131, 165, 191, 472, 552, 659, 735, 1302.
cocos 1412.
cocosboom 1413.
codificatie 712.
Coen (J. P.) 4 e. v., 16, 42. 43, 443, 525, 825, 836.
Cohen Stuart (A. B.) 676.
collecteur 600.
Colombo 403.
Commelin (C.) 808.
Commissariaat 1083.
Commissaris 1016, 1045, 1147, 1156, 1179, 1213, 1215, 1232—1234; zie verder: *Gecommitteerde over den Inlander*.
Commissarissen over de Bovenlanden 875, 914 e. v., 1245, 1279 e. v., *1285*, 1287, 1315; zie verder: *Craan*, *Radermacher*, *Thalman c. s.*, *Walbeeck c. s.*
Commissaris over de Inlanders 645; zie: *Gecommitteerde over den Inlander*.
Commissaris over de zaken der Inlanders 650, 653; zie verder: *Gecommitteerde over den Inlander*.
Commissaris over de Noorderstranden 110, 111, 294.
Commissie tot inspectie der Bovenlanden, zie: *inspectiecommissie*.
communicatie 527 i.f.
Compagnie (geringe aanraking met binnenland) 45, 47;
id. (houding tegenover Bantam) 365, 367, *368*, *373*, 378, *394*, *405—410*, 433, 442 e. v., 478, 480;
id. (houding tegenover den Soenan) 58, 365, *369 e. v.*, *486 e. v.*, 517;
id. (treedt op als gemachtigde van Vorsten) *403*;
id. (wordt in de Preanger erkend) 136, 430, 487, 549;
id. (bestuursbeginselen) *29*, 405, 696 e. v., *706*, *1256 e. v.*;
id. (stelt zekere Hoofden en negorijen direct onder zich) 128, 129, 134, 144, 149, 271 i. f., 272, 282, 287, 556, 559, 570, 572, 576, 694, 695, 739;

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Compagnie (prestige) *42 e. v.*, 403, 802 i.f., 803;
id. (handelaar en Souverein) *943 e. v.*;
id. (benoemt Regenten) 491;
id. (verleent titels) 277, 392, 417, *418*, 482;
id. (inconsequentie) 606 e. v.;
id. (onbeschoftheid) 518;
id. (ruwheid) 15, 29, 112 i.f., 421, 558, 583;
id. (onhandigheid) 529 i.f.;
id. (balanspolitiek) *368*, *369*, 401;
id. (rechtsverhouding tegenover den Inlander) *584 e. v.*;
id. (minachting voor den Inlander) 532, 557;
id. (handelsgeest) *44*; 1114;
id. (handelssysteem) 1127;
id. (monopolie), zie: *monopolie*;
id. (bedrijfskapitaal) 836;
id. (actiën) 1203;
id. (geldgebrek) 844;
id. (boekhouding) 946, 1127, 1250;
id. (slofheid) 1126, 1297 i.f.;
id. (financieele contrôle) 1187;
id. (beginsel in zake cultures) 836; zie: *diensten*, *dwangcultuur*, *monopolie*, *productenlevering*; vergelijk verder: *ambtenaar*, *grens*, *heffing*, *Inlander*, *Opperbestuur*, *Regeering*;
id. (West-Indische C.) 727;
id. (C. van Ostende) 1428.
compendium (van Islamsch recht) 324;
id. (van Makassaarsch recht) 712.
conquesteeren 381, 520.
contingent 610, 851, 866, 934, 1149, 1322, 1323, 1337, 1366, 1375 i.f.; zie: *rijstcontingent*, *taxe*, en voorts onder: *koffiecultuur*.
contract (Ambon) 588, 596, 597, 1251;
id. (Bantam, 1659) 7, 37, 40, 424, 486;
id. (id. 1684) 478 e. v., 486, 713, 1256;
id. (id. 1686) 486;
id. (id. 1747) 744;
id. (id. 1752) 745, 892;
id. (Cheribon 1681) 403 i.f., *426 e.v.*, *431*, *434 e.v.*, 497, 498, 511 e. v., 588, 601, 612, 615, 625;
id. (id. 1751) 860, 861;
id. (id. 1799) 201;
id. (id. 1806) 201, 721, 732;
id. (Gowa) 1256;
id. (met inl. Vorsten) 605 e.v., 1256;
id. (Mataram 1614) 35;
contract (Mataram 1646) 35, 370 i.f., 371;
id. (id. 1652) *38 e.v.*, 380—382;
id. (id. Febr. 1677) 370, 371, *380*, 381, 487, 510, 512;
id. (id. Oct. 1677) *381*, *382*, 486, 491, 494, 497, 498, 510, 519, 521, 524, 587, 927, 1256;
id. (id. 1705) 487, 526, *549 e.v.*, 682, 683, 704, 741;
id. (id. 1733) 890, 1383;
id. (id. 1743) 1474, 1499;
id. (Molukken) 685;
id. (Palembang) 713;
id. (Ternate) 1256.
contributie 305, 338, 1324, *1373*.
conventikel 23, 24.
Convert (J. C.) 794.
Coops (C.) 483, 540.
Cops (J.) 496, 642, 650, 784.
corie 372.
Cormandel 467, 637—639, 641—643, 661, 662, 826, 830, 945, 1059, 1347, 1361, 1362, 1369, 1421.
correctie 716, 731.
correspondentie 58.
cortesye *34*, 586.
Couper (J.) 197, 198, 344, 365, 369, 371, 378, 380, 401, 409, 412 i.f., 415 i.f., 417, 420, 430, 437, 439, 461, 473 e.v., 493 i.f., *494 e.v.*, 500, 511, 512, 514, 647, 648.
Couper's reglementen 103, 128, 129, 133, 140, 143, 147, 171, 179, 195 i.f., 335, 342 e.v., *502 e.v.*, 516, 517, 525, 577, 617, 626, 690, 694, 702, 704—706, 713, 722.
Couwenhoven 459, 500.
Coyett (F. J.) 842, 889, 931, 997 i.f., 1328, 1383, 1491.
Craan (J. J.) 875, 1000, 1158, 1168, 1179, 1182, 1186, 1188, 1220, 1221, 1263, 1280 e.v., 1285, 1287, 1314, 1361, 1399, 1415.
Cretieau (J. J.) 561, 563, 565, 668, 693, 736, 737.
crocus 1435.
Crul (N.) 1489, 1495, 1496.
cultuurprocenten, zie: *pikolgeld*.
Cultuurstelsel 928 i.f., *948 e.v.*, 1042 i.f.; zie: *J. van den Bosch*.
Cuperus (G.) 819.

D.

Daalmans (Aeg.) 1042.
daar (tegenstellend) 981, 1078.
daaraf (= daarvan) 682, 817.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

daaromtrent (van plaats) 559, 579.
dadap 912 i.f., 961, 962, 965, 967, 969—973, 975—978, 1411.
dadelijk 1308.
Daendels (H. W.) 183 i.f., 192, 248 i.f., 252, 254 i.f., 344, 355, 443, 746, 747 i.f., 763, 767, 768, 773, 800, 901, 911, 913, 914, 920, 933, 935, 943, 953, 964, 1079, 1091 i.f., 1102, 1149, 1150, 1167, 1170, 1196, 1197, 1202 i.f., 1203 i.f., 1249, 1301, 1325, 1341, 1368, 1373, 1424, 1431, 1481 i.f.
dagang 129.
dagloon, zie: *loonstandaard.*
Dagregister des Casteels Batavia 6, 47, 654, 791.
Dajeuh 150.
Dajeuh kolot 183.
Dajeuhloehoer (Banjoemas) 4, 117, 127, 338, *461*, 475, 550, 664, 790;
id. (Soemedang) 203.
dalem 203, 215.
Dalem (Bapa D.) 234.
Dam (P. van) 1262.
Damang 81.
dangdang 1032 i.f.
Dari 126.
Datar 207 i.f., 226.
Datcheron 638.
Day (C.) 945, 950.
Deen 376, 894.
Deldijm (Notaris) *passim.*
Demak 53, 293, 295, 1255.
Demang 132.
Demerara 892.
Demmer (G.) 1116.
dempen 497.
Denambo, zie: *Nambo.*
Depati Oekoer 49, 85, 89, 91—96, 100, 113, 163, 164, 194, 378, 387.
Depati Topati, zie: *Pangeran.*
Depok (Galonggang) 189;
id. (Krawang) 291;
id. (Ommelanden) 360, 624, 645, 871, 955;
id. (Parakanmoentjang) 186, 193.
deporteeren 123.
Derma 284.
Dermakoesoema 779, 780.
Dermaradja 160, 196, 758, 959.
Dermawangi 196, 201, 364, 621, 1381.
Derpadita 195.
Derpajasa 212.
Derpajoeda 206.
Derpanaja 157.
Derpantaka 153, 154, 779.
desa 202.
designeeren 314.
deugdelijkheid 1245, 1280, 1282, *1287.*
Deventer (M. L. van) 39, 394, 442, 947.
devoir 391.
diamantslijper 373.
Didilohoor 461.
Diëng 1453.
diensten (voor de Compagnie) 238, 501, 549, 558, 573, 588, *596 e.v.*, *602 e.v.*, 610, 614, 714, 921, *935 e.v.*;
id. (voor productentransport) 1066, 1075 i.f., 1106;
id. (voor zijdecultuur) 1495, 1496;
id. (voor ambtenaren) 1467;
id. (voor de forten) 251, 388, 434, 596—601, 776, 1074;
id. (voor den Gecomm.) 256 i.f.;
id. (voor mijnarbeid) 1459, 1460, 1467, 1469, 1470;
id. (voor Opzieners) 907, 908;
id. (voor pakhuisbouw) 1108;
id. (voor posterij) 273;
id. (transportdiensten) 309, 599, 940 i.f., 1342;
id. (voor de wegen) 30, 191 i.f., 236, 309, 600, 1041;
id. (voor den Vorst) 301, *307 e.v.*;
id. (voor den Regent) 177, 179, 191 i.f., 247 i.f., 251, 288, 935, 1032, 1327;
id. (voor de Hoofden) 282, 884, 1032;
id. (voor particuliere landheeren) 251;
id. (repartitie) 617, 618 i.f., 680, 887, 1467;
id. (regeling) 334;
id. (druk) 601, 668, 688 i.f., 1469;
id. (tegemoetkoming daarbij) 569, 597 i.f., 598, 600, 603, 1007, 1008, 1036, 1066;
id. (vrijstelling daarvan) 99, 102, 194, 261, 282, 288, 309, 599, 610 i.f., 619 i.f., 1032, 1318 i.f.;
id. (afkoop van d.) 1036 i.f., 1328 i.f.; zie voorts: *heerendienst, hofdienst, hoorigheid, houtkap, krijgsdienst, landsdiensten, Modderjavaan, schutterij, servituut.*
diep 474.
Diestpoort 533, 538, 1490.
Dihiang, zie: *Indihiang.*
Dijck (J. van) 70, 404, 406, 407, 410 i.f., 431—434, 438, 441, 470, 488—491, 497, 511, 544, 574, 576, 612.
Dijkgraaf 485, 576, 1068.
Dilhoor 461.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Dingdinghari 227.
Dipakoesoema 802.
Dipala 276.
Dipanangga 145.
Dipawangsa 157.
Dirapraja 396 i.f.
Directeur der Middelen en Domeinen 981 i.f.
Directeur-Generaal 1187.
dirgama, zie: *drigama.*
Dirksland 10.
discreet 499.
discretie *519*, 600.
dispenssoort 1355.
Dispontijn (Notaris) *passim.*
district 70, 71, 108, 114, 118, 119, 129, 183, 186, 188, 190, 261, 279, 280, 313, 337, 378 i f., 379, 680, 715, 751, 780, 818, 833, 1056, 1083, 1302, 1333 i.f., 1418, 1469; zie voorts: *tjoetak*;
id. (groot d. = regentschap) 1313.
Districtshoofd, zie: *Tjoetakshoofd.*
Ditjondre (Aria D.) 225.
dj (verwisseld met *z*) 82
Djabangsa 157.
Djadjawaj 127, 290.
Djagabaja 141.
Djagadipa 399.
Djagarasmi 133.
Djagasatroe (plaatsnaam) 81, 277—279, 417;
id. (Toemenggoeng D) 399.
djagoeng 960, 974—976.
Djahijang 191.
Djaja Anggadiredja 154.
Djajadiwangsa 205 i.f.
Djajalangkara 318, 323.
Djajamanggala 155.
Djajanagara 139.
Djajangpati 120, 121, 146; zie: *Djangpati.*
Djajaperkasa 386.
Djajasoepatra 396.
djakat 937.
Djaksa 313, 314, 316, 317, 321, 323, 325, 345, 735 i.f.
Djambi 54, 536.
djamboe bidji 970.
Djamboedipa 235.
Djampang 78, 181, 204, 208, 210, 213, *214*, 222—*224*, 225, 339, 358, 459, 460, *555 e.v.*, 563—565, 567, 667, 668, 671, 672, 677 i.f., 693, 705, *779 e.v.*, 884, 887, 888, 896, 1002, 1013 i.f., 1031, 1036, 1303, 1304, 1306, 1314, 1315, 1318, 1319, 1321, 1330, 1344, 1352, 1353, 1360, 1369, 1370, 1386, 1387;
Djampang (Tanggeran) 257, 778, 793;
id. (D. Kalèr) 633;
id. (D. Kopi) 224 i f ;
id. (D. Nila) 224 i.f.;
id. (D. Wètan) 222.
Djanggala 121, 147.
Djanggala Manik 779.
djanggol 308.
Djangkorang 173.
Djanglapa 255.
Djangpati 136, 144, 145; zie: *Djajangpati.*
djarak 961, 962, 973 i.f., 976, 1001.
Djasinga 455, 791, 796, 797, 1200, 1325, 1481 i.f.
djati *9*, 364, 432, 575, 615, 618, *621.*
Djatinagara 558 i.f., 560, 715 i.f., 737, 756, 757, 840, 864, 868, 1038, 1269, 1275, 1281, 1303, 1333, 1358, 1372, 1386, 1430, 1495, 1496;
id. (Regent van D.) 1086, 1090, 1192.
Djatiroke 186.
Djawaj 290.
Djawigoena 154.
Djengkol 263, 265 i.f.
djero *290.*
Djero tengah 290.
Djeroeklegi 493, 546.
Djimakir 98, 100.
djimat 786—788.
Djimawal 98, 100.
Djiwakara, zie: *Jawikara.*
djoegoegoe *400.*
djoeng 299 i.f., 1331.
Djoerangkaso 206
Djoewana 111, 295.
Djokjakarta 295, 1005, 1255;
id. (Sultan van D.) 890.
Dobbelaar (Notaris) *passim.*
dobbelen 54, 349.
doekoeh 1381.
doerian 553.
Doerian 271.
Doeriansariboe 249 i.f., 257, 538.
doesoen 506.
Doetawatjana 206.
dollar 1194.
domein 294, 295, 297, 298, 589 e. v., 706, 832, 834, 837, 843, 930.
dominie 6.
Donan 142, *460*, 493, 550, 552—554, 1453.
doodkist 152
doodstraf 313, 314, 316—319, 326, 582.
doodwaardig *319.*
door (van een gevolgden weg) 214 i.f., 390, 1084 i.f.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

doorbreken 805 i.f.
doorgraving, zie: *kanaalgraving, Troesan.*
doorslag (ruime d.) 1121 i f., 1124.
dorpenlijst (van 1686) 341 e. v., 518;
id. (van 1739 en 1740) 163, 165, 1386
dorpshoofd 1176, 1177, 1184; zie: *Loerah, mandadoor, mandoor.*
Dorssen (J. M. H. van) 1428.
douceur 770, 1110.
Douglas (A.) 816
Douglas (R. Scott) 1326, 1343.
draagbeest 880, 1044, 1045, 1047—1049, *1051 e. v.*, 1053, 1057—1059, 1083, 1085, 1086, 1090, 1094, 1097 e. v., 1102, 1103, 1105, 1117, 1165, 1171, 1172; zie: *banteng, buffel, draagos, merriepaard, paard.*
draagos 674, 872 i.f., 1060, 1081, 1082, 1090.
dragen (zich d.) 398.
dragonderlijfwacht 789, 793, 796, 797.
Dramaga 234 i.f., 244, 246, *247*, 248, 254, 912, 1003, 1053, 1275, 1281, 1284, 1286, 1287, 1289, 1294, 1445, 1447.
Dregterland 793, 865, 868.
drek 19.
drigama 318.
droogschuur 992, 993, 1010 i.f., 1022.
Droom 822, 830.
Drossaard 755.
Drosserspad 228.
dubbeltje 1194, 1196, 1201.
ducaat 1193.
ducaton 1192—1195.
duig 615.
duikproef 318.
duit 1192, 1194 e.v., 1201, 1202 i.f., 1209.
Duitschland 996 i.f, 1458, 1462.
duiveljager 530.
Dupon 31.
Durven (D.) 822, 839, 1303, *1457 e. v.*, 1473, 1479 e. v., 1491, 1495, 1496.
Duurveld (J. H.) 883.
dwangcultuur 509 i.f., 553, *574*, 611 i.f., 705, 830;
id. (ontstaan) *608 e. v.*, 655 e. v.;
id. (aard) *921 e. v.*;
id. (aandrang tot d.) 692 e. v., 694, 739;
id. (repartitie) 555, 556, 739, 1402;
id. (toezicht) *680*; zie: *inspectiecommissie, inspectiereis*;
id. (druk der d.) 680 i.f., *683*, 739;
id. (haat daartegen) 716;
id. (is een privilege) 1229;
zie voorts: *extirpatie, garen, indigo, kardamom, katoen, koffiecultuur, kurkuma, peper, tuinbouw*, en verder: *productenbetaling* enz.
dwanglevering 606, 616 e. v., 694, 738; zie: *levering.*
dwangverkoop 921.

E.

Edam (eiland) 554, 566, 887, 1152.
eed 693, 1125, 1182, 1186.
Eeden (H. van den) 278, 389—391, 415, 417, 432, 433.
een (uitgelaten) 90, 373.
eerlijk 403.
Eerste Klerk 47.
Eerste Rivier 464.
eeuw *303.*
Eeuwijck (T. van) 388—390, 408.
Egberts (H.) 411, 447, 448.
egeen 505.
eggen 962.
egoïsme 927.
eigenaar 165, 166, 306.
Eijck (Ph. van) 673, 692.
Eijgel (A.) 453. 460, 461.
Eijndhoven (B. van) 627.
eilandje 524.
eisch 626, 1229 i.f.
eischen 1221 i.f.
Ekenholm (J.) 768.
elders 409, 449.
Elout (Mr. C. Th.) 937.
emballage, zie: *baal, goenizak, stroozak.*
emolument 1203.
Empang 233.
-en (uitgang van bijwoorden) 18.
en (overtollig vóór een relatief) 488, 628, 643, 644, 809.
en dat 381.
enclave 114, 115, 118, 156, 161, 174—181, 184, 186, 190, 201, 203, 213, 226, 233, 279, 280, 362, 495, 499, 514, 544.
Encyclopaedie van N.-I. 669.
Engel (J. B.) 736 i.f.
Engeland 1452; zie verder: *Engelschen.*
Engelhard (Nic.) 75, 305, 720, 798, 799, 802 i.f., 887, 888, 893, 895—898, 904, 907, 908, 915 i.f., 916, 940, 942, 956, 960, 1001, 1002, 1013 i.f., 1015, 1024, 1025, 1033, 1034, 1041, 1061, 1063, 1095, 1112, 1115,

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

1120, 1121, 1125, 1138, 1152, 1158 e. v., 1174, 1188, 1210—1212, 1214, 1217, 1228 i.f., 1229, *1233*—1236, 1238, 1245 i.f., 1294 e. v., 1301, 1318, 1320, 1325, 1404.
Engelhard (Pieter) 168, 170, 182, 189, 196, 225, 798—800, 897, 907 e. v., 956 e. v., 960, 966, 970—972, 974, 978, 1006, 1011, 1014, 1024, 1036, 1062, 1088, 1105, 1131, 1149 i.f., 1155, 1156, 1160, 1173, 1184, 1188—1191, 1202, 1204, 1215—1217, 1235, 1236, 1239, 1241 e. v., 1300, 1321, 1403, 1450 i.f.
Engelschen 4, 44, 97, 98, 376, *392*, 404, 442, 473, 584, 798 e. v., 809, 819, 827, 876, 877, 894, 904, 948, 1037, 1039, 1042, 1063 i.f., 1091, 1108, 1150 i.f., 1196, 1201, 1203, 1208, 1291, 1316; zie ook: *blokkade*.
enkel 10.
epidemie 863, 865, 1308, 1396.
Equipagewerf 782, 794, 1479.
equivalent 166, 222, 935, 1115, 1127, 1156, 1213, 1308, 1309, 1321—1324, 1339 e. v., 1367, 1368.
Erasmus (D.) 428.
Erbervelt (P.) 219, 594, *782 e.v.*, 799.
erfbock 17.
erfbrief 31, 231, 239—241, 243, 247 i.f., 591, 592, 932, 1068 i.f.
erfrecht 22, 317, 318, 322, 327 i.f., *344*, 709 e.v.; zie: *successio ab intestato*.
erkennen *586*.
erkentelijkheid *586*.
erkentenis 381, 521, *586*, 589, 603, 686.
esprit de suite 951.
essaye, zie: *saijwortel*.
Essayeur 1457, 1458, 1460.
eu (verwisseld met *uu*) 644.
Europeaan 348, 349, 630, 680, 1151, 1255; zie: *burger, Hollander, Nederlander*.
excuseeron 616 i.f., 667, 971, 1341.
exploit 6.
extirpatie 599 i.f., 608, 827 i.f., 1398, 1406, 1451; zie voorts onder: *koffiecultuur*.
ezel 12, 942, 1051.

F.

factor 605.
Faes (J.) 591, 594, 717 i.f.
familie 507—509; zie: *huisgezin*.
familiegeld 1342; zie: *padjeg*.
Fau de la Longue (D. du) 1426.
felicitatiegezantschap 2, 433.
Ferment (J.) 229.
Feyge (J. G.) 767.
fideicommis 242.
Fiscaal 750.
Fluit 20.
Fokkens (F.) 1456, 1458.
Fontaine (J. de la) 1480, 1481.
fonteinhuis 1484, 1489, 1491.
fooi 603, 604.
Formosa 23, 637, 796.
fort 31; zie verder: *Angkee, Antjol, Bantamsche Bril, Batenburg, Bekasi, benteng, Benteng Makassar, Bescherming, buitenfort, buitenpost, Buitenwacht, Buren, diensten, Fluit, Hollandia, Jacatra, Kwal, Maroenda, Meester Cornelis, Middelpunt, Nieuwendam, Noordwijk, pagger. Pamotan, Penjaboengan, Philippine, Rijswijk, Selabentar, Tandjoenggoera, Tanggeran, Tjiampea, Tjiaroeten, Vijfhoek, Westergouw, Zevenhoek, Zoutelande*.
Frankrijk 811, 875, 1452, 1488.
Franschen 394, 442.
Freijer (D. W.) 745, 861, 863, 1219, 1260, 1264—1266, 1394.
Frijkenius (S. H.) 1339.
fuik 491.

G.

gaande houden 1226.
gaande maken *1257*.
gabang 1161.
Gabang 56, 72—74, 114, 117, 130, 133, 143, 146, 231, 296, 299, 303, 310, 334 i.f., 341, 356, 363, 364, 491 i.f., 518, 541, 548, 550, 678, 722, 898, 1195 i.f., 1338;
id. (Pangeran G.) *72*;
id. (Regent van G.) 126 i.f., 603, 604; zie: *Soetadjaja*;
id. (rivier van G.) 498, 499.
Gadjah Palembang 165, 170.
Gadok 223, 797, 1444.
gaga 233 i.f., 248, 329, 338, *353 e.v.*, 364, 533 i.f., 573 i.f., 592, 960 i.f., 1103, 1315, 1344, 1375, 1376, 1469 i.f.
Gagaga Pramala 400.
Gagak 668.
Galanggang 177.
galarang 393.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Gale 1484.
galerij 454, 519.
Galesoeng (Kraĕng) 401.
galet 1479, 1486.
galgeveld 28.
Gallart (J. M.) 797.
Gallois (Mr. H. C.) 765.
Galo Bagillongh 504.
Galoch 70, 74, 75, 80, 82, 94, 95, 104, *117 e. v.*, 126, 129, 134, 135, 140, 141, 143, 146, 149, 155, 176, 261, 274—276, 293, 297, 298, 303, 342, 363, 431, 459, 475, 493, 502, 504, 509, 563, 572, 625, 757, 982, 1004, 1052, 1102.
Galoenggoeng (berg) 161, 177, 178, 910 i.f., 956, 1006;
id. (landschap) 187, 188.
Galonggang 81, 118, 155, 184, *187 e. v.*, 189, 441, 456, 460, 462, 469, 473—475, 490, 493, 495, 500, 508, 1031, 1045, 1098, 1173, 1381;
id. (Demang of Depati G.) 188, *430 e. v.*, 438, 440, 475, 476, *500*.
gambir 248 i.f., 1150.
Gambir 286.
Gamron 804.
Gandasoli 163, 290, 291.
ganeça 170.
Gang Chaulan 1080.
gantang 1136.
Garebeg Mòeloed, zie: *Moeloed.*
Garebeg Poewasa, zie: *Poewasa.*
garen 198, 210, 212 i.f., 222, 297, *298*, 299, 304, 305, 440, 555, 559, 570 i.f., 627 i.f.—629, *630 e. v.*, 642, 643, 655, 667, 672, 673, 675—679, 682, 683, 705, 738, 834, 857, 860, *861*, *863*—865, 886, 925, 932, 939, 1038, 1084, 1148, 1306, 1309, 1316, 1328—*1334 e. v.*, 1351 e. v., 1355, 1356, 1359 i.f., 1360, 1362—1364, 1366, 1367, *1371 e. v.*, 1460, 1495.
Garoeda 141.
Garoeng 265.
Garoet 160, 174, 175, 195.
Garrisson (Notaris) *passim.*
Garsin (I.) 702.
gasthuis 10.
Gaudin Dutail (G.) *964*, 967, 980 i.f.
Gebang 187.
gebied 111, 112, 378—380, 426, 428 i.f., 432, 505, 510, 522, 523, 532.
geburig 488.
Gecommitteerde over den Inlander 213, 534;
id. (ontstaan) *645 e. v.*;
Gecommitteerde over den Inlander (titel) 658; zie: *Commissaris enz.*, *Landcommissaris*;
id. (ambtsgebied) 747, 839, 1140, 1469;
id. (gezag) 735;
id. (veldoverste) 789, 801;
id. (Heemraad) 1414;
id. (transportondernemer) 1062, 1108, 1111;
id. (jaarrapport) 860, 866 i.f., 868, 872, 879, 882, 887, 893, 895, 897, 905, 909, 911, 912, *916*, *918*, 962, 977, 987 i.f., 999, 1015, 1021, 1025, 1033, 1057, 1061, *1100*, 1159, 1174, 1176 i.f., 1181, 1186, *1187 e. v.*, 1234—1236, 1309, 1310, 1322 i.f., 1333, 1361, 1363, 1392, 1399, 1400, 1416, 1418, 1420;
id. (reizen) 166, 173, 220, 897, 905, 907, 910, 912, 916, 1024, 1264, 1405, 1416, 1450;
id. (kantoor en personeel) 167, 244, 1109, *1158*—1160, 1215, 1260, 1268; zie: *Adjunct-Gecommitteerde*, *oppasser*, *Opziener*, *schrijver*;
id. (archief) 651, 1258;
id. (werkzaamheden) 1021, 1489, 1491;
id. (beheert Buitenzorg) 239, 246;
id. (bemoeiing met koffiebetaling) *1179 e. v.*, 1220 e. v., 1231, 1279, 1280, 1283, 1285, 1291;
id. (verhouding tot G.-G.) 653;
id. (houding tegenover Regenten en Hoofden) 1038, 1041, 1249; zie: *Regent*;
id. (procuratiehouder der Regenten) 244, 1268, 1270, 1273, 1274 i.f., 1277, 1291;
id. (verleent passen) 726, 858, 859;
id. (eigenmachtigheid) 910 i.f., 912, 1036, 1339;
id. (onkunde) 283, 579, 1339;
id. (zorg voor den kleinen man) 1036, 1259, 1321;
id. (pikolgeld) 875, 1109, 1142, 1157, 1181, 1212, 1213, 1215, 1217, 1221 1237 i.f., 1279, 1282;
id. (ambtgeld), zie: *ambtgeld*;
id. (inkomsten) 756, 1109, 1250;
id. (knoeierij) 167, 168, 1310; zie: *koffiebetaling*;
id. (handel) 1114;
id. (leent geld uit) *1260 e. v.*

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Gecommitteerde over de Benedenlanden *755*, 757;
id. over de Bovenlanden *755*, 757.
gecommitteerde over de koffiecultuur, zie: koffie-gecommitteerde.
Gedeh 221, 224, 465, 557, 912, 914, 956, 966 i.f., 1007, 1036, 1167, *1470*, *1474*; zie: *Blauwe Berg.*
gedoente 278.
Gedongkole 278.
Gedongwringin 267.
gedurig *330*, 377 i.f.
geestelijkheid, zie: *paap*, *Penghoeloe*, *priesterraad.*
Gekbron 1002.
geld (Indisch g.) 1214;
id. (Nederlandsch g.) 391, 432, 1214;
zie verder: *agio*, *bonk*, *dollar*, *dubbeltje*, *ducaat*, *ducaton*, *duit*, *geldnood*, *kèpèng*, *kopermunt*, *oortje*, *papiergeld*, *payement*, *penning*, *pitje*, *reaal*, *rijksdaalder*, *ropij*, *schelling*, *Spaansche mat*, *stuiver*, *zilvergeld.*
Gelderland (bastion) 1495.
geldnood 894, 1271, 1291.
gelegenheid 8, 19, 107, 527.
gember 298, 1441.
gemeen 329, 351, 521, 630.
gemeente 302, 373, 448, 543, 608, 1068, 1201 i.f.
gemoeten 8.
Gempalon 138.
Gempol 279.
Generaal 10, 15, 28, 43, 239, 395, 396, 503, 637, 644, 665, 810, 811, 1305, 1429.
Generaal Durven's werk 1458.
Generale Directie 1158—1160; zie: *Suppoost.*
genitief (omschreven) 108, 507.
Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (Bataviaasch) 1314, 1360, 1400, 1426, 1427, 1499.
Gentong 196.
gerechtigheid 5, 590, 600 i.f.; zie: *jurisdictie.*
Gero Denga 290.
geschiedenis (bronnen der g.) 48 e. v., 324, 454; zie: *archief*, *babad*, *chronologie* en de tabel no. I.
geschiktheid 114.
geschut 65.
geslacht 599.
getuige 22, 582 i.f.
Geusan Oeloen 76, 83, 84.
gewicht *635*, 1109, 1123 i.f., 1128, *1136 e. v.*; zie: *bahar*, *bergkali*, *pikol*, *overwicht.*
gezaghebber 488, 548 i.f., 563, 568, 681.
gezant 648 i.f., 649, 1083.
gezantschap 35, 44, 58, 66; zie: *felicitatiegezantschap.*
gierigheid *340.*
Gijsepijl (C.) 770.
Gintoeng 271, 290, 1048, 1050, 1059—1062, 1097 e. v., 1101, 1106—1108, 1139, 1165, 1170—1172, 1175.
Giri 557.
Girilaja (grafplaats) *62*;
id. (Panembahan G.) 39, 53, 62—64, 68, 96, 112, 124, 284, 363, 376, 552.
giring 1010.
Glisson, zie: *Galesoeng.*
Glodok 1484.
Gobang 257.
Gobius (J. F.) 54, 303, 313 e. v., 347.
Gockinga (G. K., Resident van Cheribon) *passim.*
Godong (Radèn G.) 376.
godsdienst 22—24; zie: *Christen*, *Christendom*, *Islam.*
goegoegoe, zie: *djoegoegoe.*
goejava 970.
goela djawa, zie: *suiker* (*inlandsche*).
goenizak 1120, 1122, 1161 e. v.
Goenoengdjati (Soesoehoenan G.) 53 e. v., 56, 57, 83, 171.
Goenoengkarang 540, 671.
Goenoengmanik 187.
Goenoengparang 223, 1097.
Goenoengsari 228, 756, 1083, 1084, 1087.
Goens (R. van) 31, 38, 106, 107, 228, 371, 375 i.f., 380, 382, 409, 410, 518, 649, 809.
Goens de Jonge (R. van) 599, 610.
Goentoer 173, 957.
goerda 438.
Goeroedoek 504.
Golf van Perzië 804.
golok 1106 i.f.
Gomati 353.
gondang 664.
Gondrong 256.
gonting 276.
gordijn 764.
Gordijn (J.) 166.
Gorkum (J. van) 608.
Gorowong 186.
goud *1452 e.v.*
goudgeld 1193.
goudgraverij 1453.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

goudwasscherij 1453.
Gouserate 532, 636.
Gousset (Notaris) *passim*.
gouvernement 70, 188, 489, 502, 505 e. v., 509.
gouverneur 70, 73, 111, 171, 259, 276, 387, 398, 399, 411, 431, 446, 475, 502, 504—506, 521, 522, 548, 616, 734;
id. (groot-g.) 112, 492, 493.
Gouverneur-Generaal (instructie) 15;
id. (titel) *44*; zie: *Generaal*;
id. (ambtsaanvaarding) 686;
id. (bemoeiingen) 213, 239, 620, 646, 649 e. v., 653 e. v., 717, 725, 726, 818, 828, 1489, 1491;
id. (verhouding tegenover de Regenten) 688, 689, 1056; zie: *Regent*.
Gouw Tengkwa 444, 447, 449.
Gowa 393, 463, 464, 1256;
id. (Radja G.) 462.
Graaff (Mr. H. J. van de) 1031.
graf 62, *84*, 183, 192, 269, 274, 276, 286, 438 i. f., 464, 693, 1453; zie: *begraafplaats*.
grassnijder 312.
Grendeng 251, *255*, *258*, 745, 749, 756, 757, 880, 912, 918, 1270 e. v., 1275, 1281, 1286, 1361, 1450.
grens (der Comp. met Bantam) 36, *37*, *478 e. v.*, 525, *666*, *744 e. v.*, *748*;
id. (der Comp. met Mataram) 36, *38 e. v.*, 144 i. f., 518, 525, 541, *550 i. f. e. v*, 736, *748*;
id. (van regentschappen) *114 e. v.*, 213, 220, 328; zie: *enclave*.
grenspaal 115.
grijsaard 1010.
Grissee 301.
Grobogan 297.
Grogol 20, 533.
grond (rechten op den g.) 359, 360, 479, 480, 837, 843, 877, 1319; zie: *apanage*;
id. (de g. is aanhangsel van den persoon) 328 e. v.; zie verder onder: *land en de samenstellingen van dat woord*.
grondgebied, zie: *overdracht*.
grondvast 837.
Groote Geldkamer 1232.
Groote Kas 1179, 1238.
grooten (= de Regeering) 632.
Groot (De) 540.
grootboek 1228 i. f., 1229, 1231.
groot-gouverneur, zie: *gouverneur*.
Groot-Java 524, 631.
Grootkassier 1158—1160, 1188.
groot-mantri 493.
grootvader (titel) 44.
Grootwinkelier 1188.
grosseeren 981.
Guatemala 1343, 1349.
Guitard (H. I.) 887, 966, 980, 1025, 1115, 1188, 1210, 1293, 1316, 1333.
gulzigheid 340.
Guyana 892.

H.

haakjes (plaatsing daarvan) 33.
Haan (M. de) 831 e. v., 839, 1076, 1085, 1151, 1256, 1457, 1466, 1479, 1480, 1491.
haard 992.
Hadje Carrang 462.
hadji 24, 409, 462, 532; zie: *adje*, *paap*.
Hadmagati 261.
Haeck 19.
Hageman J. Czoon (J.) 50 e. v., 66, 182, 275, 439, 668 i.f.
Haghen (S. van der) 596.
hak oeladam 360.
hak oellah 360.
Halfweg 447.
halsrecht 696.
Hambaro 775.
Hamboeloe 148.
handel 45, 46, 179, 205, 248 i.f., 359, 723, 939 i.f., 1253; zie: *veehandel*.
handelaar 129; zie: *monopolie*, *morshandel*, *pasar*, *sluikhandel*, *vreemdeling*.
handelen (= behandelen) 391.
handelsrecht 318.
handgranaat 450, 452.
handmolen 991, 993, 994.
hanenvechten 54.
Hanibals 1069.
Hannibal van Kemulj 1069.
Haoerkoening 570.
Haoersejah 195.
Hapit 311.
Happel (J. M. van) 449, 451, 455—463, 466, 470, 472, 473, 475, 476, 500.
Hardja Winangon 156 i.f.
Hari Raja 400.
Haroeman 160, 173.
Harten (Opziener E. von) *passim*.
Harthoorn 67.
Hartingh (N.) 252, 860, 945, 1147, 1260, 1264—1266, 1272, 1392.
Hartogh (J. de) 539, 583, 615 i.f., 619.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Hartsinck (A.) 928;
id. (W.) *108*, 230, 262, 277—279, 281, 283, 284, 389, 390, 400, 401, 408, 410, 412, 413 i.f., 416, 432, 445—454, 495, 649.
hasil 1153, 1175.
Hasselaer (C.) 652, 816;
id. (P. C.) 55, 64, 1273.
havenen *608*.
havenhoofd 602.
havening 954.
Hazeu (Dr. G. A. J.) 97, 321.
Heemraden 235, 243, 256, 448, 537, 593, 707, 708, 970, 1001, 1028, 1065, 1066, 1069, 1174, 1186, 1483;
id. (Secretaris van H.) 1216.
heemradenbos 1136.
heemradenpadi 1211 i.f., 1215; zie: *tiendepadi*.
Heere (R.) 219, 220, 732, 785, 824, 924, 1263, 1460.
Heeren Meesters 26, 1223.
heerendienst 299, 350, 599, 610, 629, 907, 935, 1145, 1335; zie: *diensten*.
heerenweg 10, 236, 1082, 1084.
Heeres (Mr. J. E.) 947.
heffing *297 e. v.*, 331, 359 i.f., 1105, 1336 e. v., 1339 i.f., 1358, 1365 i.f., 1373, 1417, 1422; zie: *belasting*, *djakat*, *equivalent*, *familiegeld*, *hoofdgeld*, *impositie*, *landrente*, *landtax*, *leenschatting*, *oepeti*, *padjeg*, *patjoempleng*, *poepoendoetan*, *recognitie*, *ropijegeld*, *schatting*, *tiende*, *tiendepadi*, *tjoeke*, *tol*, *tribuut*.
Heiden 1254.
Heijrmans (J.) 651, 659, 680, 681, 689, 693, 1259.
heilige 153.
Helderman (T. G.) 557, 558, 567, 569, 666.
Helm (J.) 883.
Helmond (O.) 666.
Helsdingen (A. van) 1274.
Helvetius (J. W.) 847;
id. (Mr. W. V.) 847.
hemelstreek (dubbel aangegeven) 478.
Hendricksz (C.) 518.
Hendriks (C.) 552, 736;
id. (W.) 1481.
hengen 608 i.f.
Herang 200.
Herberts (G.) 17.
Hermite (J. l') 608.
hertebeest 700.
herwaarts 125, 912.
hieromtrent (bijwoord van plaats) 74, 133.
hindesan 1380.
Hitoe 606, 1251, 1252.
hoema, zie: *gaga*.
Hoesen (Mr. W. van) 769, 1110, 1164.
Hoeven (J. van der) 641, 643, 644, 673.
hofdienst 64, 303, 310, 597, 600.
Hoff (J. Donker van der) 1411, 1469.
Hoffmann (Opziener G. H.) 1115, 1318.
hofreize 59—62, 64, 275, 297, 298, 309, *311 e.v.*, 489—492, 511—513, 528, 685, 700, 1499.
Hogendorp (D. van) *769*, 891, 893, 933, 934, 1130, 1140;
id. (W. van) 1484.
Hohendorff (J. A. Baron von) 1266, 1268.
Hollander 379, 631; zie: *Nederlander*.
Hollandia (bolwerk) 1490;
id. (reduit) 19.
Holle (J. H.) 1207;
id. (K. F.) 52, 100, 356, 806, 988, 1500.
Holsteijn (J. F.) 369, 483, 533, 540.
hommage 2, 59, 311, 597, *685*, 686 i.f.; zie: *manschap*.
hongersnood 569, 739, 1007, 1036.
hongitocht 691.
Honimoa 1252.
Hoofd (benoeming) 212, 700, 701, 732;
id. (werkzaamheden) 1152, 1244, 1353;
id. (direct onder Comp. geplaatst), zie: *Compagnie*;
id. (verhouding tot den Regent) 280 e. v., 1040;
id. (verhouding tot de bevolking) 1032, 1039;
id. (knevelarij enz.) 747 i.f., 1020, 1107, 1145 e. v., 1148—1150, 1373;
id. (schulden) 351;
id. (bezoeken Batavia) 543, 685, 701;
id. (bedreigd en bestraft) 543, 699, 716, 731, 837, 908, 912, 972, 1038, 1040, 1041, 1105, 1152, 1389;
id. (twisten) 578;
id. (behandeling door de Comp.) 579, 699, 700, 1257;
id. (tiendenbetaling) 594, 595;
id. (dienstreizen) 1025;
id. (pikolgeld), zie: *pikolgeld*; vergelijk voorts: *diensten*, *Loerah*, *mandadoor*, *mandoor*, *mantri*, *mantri agoeng*, *ngabehi*, *Oemboel*, *Patih*, *Patinggi*, *Tjoetakshoofd*.
hoofdbriefje 580.
hoofdgeld 64, 297, *300 e. v.*, 310, 598 i.f.—600, 610, 931, 1302, 1339.
Hoofdingeland 240.
hoofdkampong 166, 167.
hoofdman 555.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

hoofdnegorij 138, 200, 251 i.f., 999, 1000, 1043—1048, 1063 i.f, 1064, 1137, 1139, 1146, 1172, 1173, 1184, 1236.
Hoofdoemboel 701; zie: *Oemboel.*
Hoofdregent 80, 132, 272, 662.
hooge landen 291 i f, 628.
hoogte *224.*
Hooijman (Ds. J.) 869, 1314.
hoorigheid 328 e. v., *709 e. v.*
Hoorn (stad) 1364.
Hoorn (J. van) 279, 372 i.f, 495, 496, 514, 525, 534, 630, 633—635, 637, 639, 642, *645 e. v.*, 655, 659, 681, 784, 785, 808, 810—813, 816, 819, 951, 953, 1305;
id. (P. van) 47, 944.
hoornschil 988—990.
hoornwerk 763.
Hoos (J.) 1457.
Horsfield (Th.) 957.
Horst (H. van der) 347, 653 i.f., 1259.
hortus 808, 810, 812 i.f.
hospitaal 12, 797, *1113*, 1186, 1423; zie verder: *Binnenhospitaal, Buitenhospitaal, soldaat*;
id. (Moorsch h.) 1083.
Hostajewa 261.
Hottentot 723.
Houmes (Notaris) *passim.*
houtbosch 518.
houthandel 45, 365, 1074, 1211 i.f.
houtkap 9, 17, 21, 38, 39, 45, 76, 107, 110, 302, 349, 389, 436, 492, 498, 499, 501, 505, 509 i.f., 518, 569, *574*—576, 601, *613 e.v.*, *618*, *620*, 672, 678, 681, 683, 684, 708 i.f., 724, 726, 737, 738, 745, 755, 777, 865, 911, 1064 i.f., 1067, 1136, 1306, 1354; zie: *bosch, brandhout, djati.*
houtkapperij 11, 771.
Houtman (C.) 25;
id. (F.) 597, 691.
houtvlot 18; zie: *vlot.*
houwer 1032.
Huijdecoper van Maarseveen (J.) 808.
huisbouw 358.
huisgezin 341, *504* e.v., 508, 573, 609, 1018, 1323, 1339, 1340; zie: *familie, tjatjah.*
huishuur 1203.
Hullu (Dr. J. de) 296.
hulppakhuis, zie: *tjoetakspakhuis.*
Hurdt (A.) 451, 452.
huur, zie: *land.*
huwelijk 68, 70, 179, 301, 303, 332, 344, 1413; zie: *staat.*
huwelijksfeest 207.
huwelijksrecht 317, 318, 322.
huwelijksregister 52.
hypotheek 487, 1287, 1200, 1292.

I.

- i (Arabisch suffix) 97.
Iadikoesoema 146.
Ibrahim (Radja I.) 630.
iever 954.
ieverig 1017 i.f.
ieverloosheid 1038.
ijking 1136.
IJsseldijk (W. H. van) 935, 1005, 1096, 1110, 1164.
ijzer 1150.
Imbanagara 94, 96, 118—121, 123—126, 128—131, 133, 134, 136, *139 e.v.*, 143 i.f.—145, 149, 176, 197, 304, 339, *342*, 352, 474, 475, 492, 493, *508*, 510, 546, 554, 563, 569, 583, 617, 618, 641, 662, 669, 675, 738, 781, 789, 1306, 1381 i.f., 1354;
id. (Regent van I.) 120, 122, *139 e.v.*, 431, 459, 526, 538, 630, 633, 642—644, 690.
Imbawangsa 379, 400.
Imhoff (G. W. Baron van) 137, 180, 237—240, 248, 718, 744, 776, 797, 836, 842, 847, 856—858, 931, 997 i.f., 1037, 1136, 1175, 1255, 1328, 1381, 1383, 1388, 1389, 1478, 1491, 1499.
Imogiri 62.
impositie 302, 600, 1094.
in (= betreffende) 505.
inbreken 318.
Indapella 276.
indertijd 217 i.f., 481, 485, 639 i.f., 742, 814, 1280, 1317 i.f., 1421, 1479, 1483.
Indiaan (substantief) 25, 28, 368 i.f.;
id. (plaatsnaam), zie: *Indihiang.*
indigo 179, 220, 222, 224 i.f., 299, 305, 347, 440, 548, 555, 556, 559, 561, 567, 570 i.f., 571, 573, 635, *636 e.v.*, 644, 662, 667, 672, 673, 675—678, 680—682, 694, 705, 708 i.f., 716, 736—739, 834, 857, 860, *861*, *863*—865, 869, 896, 910 i.f., 939, 951, 952, 974—976, 1005, 1038, 1065, 1084, 1110, 1119, 1253, *1302 e.v.*, 1356, 1404, 1460, 1497;
id. (instructie) 1314, 1318;
id (bereiding) *637*, *638*, 1304, 1305, 1311 e.v., 1313, 1318 e.v., 1325, *1343 e.v.*;
id. (prijs) 640 i.f., 641, 1304, 1307, 1308, 1321, 1323, 1331 e. v.;

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

indigo (qualiteit) *1304*, 1305, 1313, 1315 i.f.;
id. (contingentenregeling) 1307, 1308;
id. (ontheffing) 222, 886, 1316, 1318, 1322—1324, 1402;
id. (repartitie) 1302, 1328, 1337;
id. (boete bij minlevering) 1307—1310;
id. (druk der cultuur) 1309, 1316, 1317, 1320, 1322, *1328 e. v.*;
id. (betaling aan den kleinen man) 822, 1322 i.f., 1329, *1335—1338*;
id. (opgekocht voor de Comps. levering) 1332 e. v.; zie voorts: *anyl*, *monopolie*, *nila*, *taroem*, *tom.*
indigomaker 131, *680*, *681*, 737, 781, 925, 1255, 1304, 1320, 1344.
indigosorteerder 1314.
Indihiang 147, 188, *194*, *758*, 1469.
Indradjaja 81.
Indragiri 410.
Indramajoe 8, 45, 67, *69—71*, 73, 79, 81, 105, 111, *112*—114, 259, 303, 307, 333, 341, 356, 364, 378 i.f., 384, 395 i.f., 397, 400, 401, 409, 411, 412, 415, 416, 418—420, 425, 433, 441, 477, 490—492, 494, 497—499, 501, 514, 517, 518, 527, 528, 541, 545, *548*, 574, *576*, 617, 618, 621, 624, 644, 672, 674, 681, 694, 1061—1064, 1111, 1171 i.f., 1338;
id. (Regent van I.) 311, 493, 686; zie: *Wiralodera*;
id. (rivier van I.), zie: *Tjimanoek.*
Indrasoeta 152, 154.
Indratroena 153, 154.
indrinken *804.*
industrie 359, *361 e. v.*; zie: *batik*, *weefindustrie*;
id. (= ijver) 679.
-ing = -iging, zie: *beveiling.*
Ingeland 429, 595, 832, 1483.
Ingenieur 1460.
ingezetene 211, 504, 1022, 1032, 1097, 1322, 1323; zie: *opgezetene.*
Inlander (onbetrouwbaarheid) 1;
id. (luiheid) 360, 364, 838, 867, 880, 949, 1010, 1103, 1305, 1309, 1320, 1404, 1436;
id. (onverschilligheid) 354, 355;
id. (domheid) 562, 835, 956 i.f.;
id. (bijgeloof) 781;
id. (spilzucht) 1220 i.f.;
id. (conservatisme) 1416;
id. (beleefdheid) 428; zie voorts: *bevolking*, *Compagnie*, *Javaan.*
inlandsch 1158.
inspectiecommissie 691 e. v., 849, 850, 883, 905—907, 1304, 1306, 1386, 1387, 1397, 1437; zie: *Commissarissen over de Bovenlanden.*
inspectiereis 641, 680, 681, 714, 736, 737, 1015, 1314; zie: *Gecommitteerde over den Inl.*, *Opziener*, *ronde*, *visite.*
insteeren 215.
Intchiassem, zie: *Tjiasem.*
interest, zie: *renteberekening.*
Islam 22 e. v., 75, 83, 104, 153, 269, 274, 315—318, 320, 322, 325, 354, *366*, 374, 463, 530—532, 786, 1254; zie: *hadji*, *koran*, *Mekka*, *moskee*, *paap*, *Poewasa*, *priester*, *priesterraad*, *rozenkrans.*
Isle de France, zie: *Mauritius.*
Italië 875, 1480, 1481.

J.

's jaarlijks 303, 1323.
jaarrapport, zie: *Gecommitteerde over den Inlander.*
jaarrekening, zie: *jaarrapport.*
Jacatra (inlandsche stad) 1 e.v., 10, 443, 622, 1412;
id. (inlandsch rijkje) 3, 53, 54, 104, 204;
id. (Vorst van J.) 2, 3, 791;
id. (de stad Batavia) 13, 86;
id. (het gebied der stad Batavia) 4 e.v., 34 e.v., 36 e.v., 69, 87, 99, 107, 250, 255, 281—283, 380—382, 384, 406, 408, 424, 478—480, 497, 504, 510, 517, 520, 521, 524—526, 559, 586, 589, 725 i.f., *748 e.v.*, *750 e.v.*, 780, 815, 1077, 1469; zie: *Ommelanden*;
id. (fort) 19, 722, 815—818, 823, 1078, 1081—1084;
id. (weg van J.) 783, 1073, 1082—1085, 1087, 1268.
Jacatraan 8, 13.
jachtrecht 706.
jachtveld 276, 297.
jachtvermaak 37, 700, 726, 941, 1032; zie: *wild*, *wildbaan*, *wildschut.*
Jafnapatnam 661, 1253.
Jager (H. de) 638.
jagerhout 599.
Jaka (Bagoes J.) 229.
Jakoef Meester 439.
Jamaica 892, 904.
Jangdipertoewan 531.
Jansen (P., Tuinier) 1448.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Jansen (P., zijdereeder) 1477, 1478.
Janssen (S.) 636.
Jansz (Egbert) 552, 565, 569;
id. (Evert) 395;
id. (M.) 536, 540, 556, 562, 563.
Japan 76, 685, 808, 1428.
Japara 293, 295, 365, 369, 370, 375, 380, 381, 384, 473, 496, 577, 636, 891, 1254, 1314, 1364;
id. (Regent van J.) 111.
Jassemsche balken 1067.
Java's N. O.-Kust 682, 728, 730 — 732, 818, 885, *889 e.v.*, 896, 898, 909, 926, 1005, 1165, 1254, 1313, 1314, 1318, 1319, 1324, 1341 i.f., 1347, 1351, 1352, 1356, 1360 — 1362, 1364, 1368, 1378, 1398, 1401, 1442, 1444 — 1446.
Java's Oostkust 47, 494, 495.
Javaan 13 e.v., *26 e.v.*, 89, 111, *368*, 445, 474, *592 — 594*, *600*, 646, 647, *728 e.v.*, 1259, 1335 i.f., 1339; zie verder: *Inlander, Javen, Oosterjavaan, Westerjavaan*;
id. (Kapitein der J.) 181, 215, 234, 249 i.f., 257, 282, 286, 559, 563, 564, 566, 693 i.f., 701, 780, 797, 864, 959, 1415;
id. (officieren der J.) 1399 i.f.
Javaansche Zee 381.
Javen 26.
Jawikara 247, 253.
Jawitano 247.
Jawitomo 254.
Joedabangsa 108, 109.
Joedakarti (Krawang) 106, 624;
id. (Soekapoera) 81.
Joedamanggala 482.
Joedamardawa (Galonggang) 81, 187 i. f.;
id. (Sagaraherang) 200.
Joedanagara 222.
Joedaningrat (Pangeran J.) 565—567, 693.
Joedawangsa 81.
Joesoef (Sheik J.) 229, *393*, 445, 455 e. v., 470—473, 475, 477, 500, 503, 729, 1454.
Jongbloet (C., Resident van Cheribon) 678, 814.
Jonge (Mr. J. K. J. de) 403 i.f., 442, 836.
jonk (Chineesche j.) 1194, 1205, 1206.
Jonker (Kapitein J.) 271, 400, 401, 414, *532*, 536, 722, 725, 771.
Jubbels (A.) 252, 1496.
jurisdictie (= gebied) 3, 14 i.f., 78, 112, 202, 550, 630; zie: *gerechtigheid*;
id. (Bataviasche j.) 37, 39, 380, 381, 383, 712, *750 e. v.*;
id. (Jacatrasche j.) 5 i.f., 381, 382, *576*, 580, *748 e. v.*; zie: *Jacatra*;
jurisdictie (= rechtspraak) 313.
Juro Tengo 290.
justitie (administratieve j.), zie: *rechtspraak, verbanning.*

K.

ka-, zie ook: *ke-*.
Kaap de Goede Hoop 128, 247, 463, 492, 500, 532, 566, *645*, 722, 723, 779, 1036, 1204, 1302, 1428.
kaart 19, 70, 74, 107, 114, 115. 117, 122, 163, 169, 172, 174, 180, 187, 202, *224*, *251*, 389, *390*, 474, 518 i.f., 541, 552 i.f, 565, 567, 745, 749, 752.
Kabandoengan 248.
Kabantenan 307 i.f., 627.
Kademangan (Tanggeran) 91, 449, 452—454 481;
id. (Tjiblagoeng) 226.
Kadipaten 256.
Kadoengora 81, 156, 184, 190, 191, 1321, 1322
Kadoepandak 222, 224, 1036 i.f.
Kadoepoegoer 194.
Kadoewang 822, 837, 1427, 1480 i.f.
kadongdong 962, 1001.
kajoe pelet 298.
Kakiali 1251.
Kakoelonan 256, 257, 449.
Kalapadoewa 109, 231, 233.
Kalapanoenggal 79, 653, 671, 722, 751, 756, 757, 1281, 1284, 1386.
Kaledong 173, 174.
kales 451.
Kalff (S.) 51.
Kaliastana 225.
Kalibeber 1453.
Kaliboewaja Hilir 273.
Kalipoetjang 123, 127, 129, 133, 135, 138, 341.
Kalitandjoeng 74.
kaliwon *316*.
kalk 601, 637, 638, 642 i.f., 662, 1347, 1348.
Kaloengkoeng 781.
Kaloerahan 257.
Kamal 769.
Kamarangan 707, 1065, 1071.
Kambodja 1475.
kamiri 364.
Kampong Bali 90.
Kampong Goenoeng 1083, 1087, 1088, 1110, 1120, 1174, 1177, 1178, 1215.
Kampong Boegis 289.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Kampongbaroe (achter Mr. Cornelis) *228 e. v.*, 247 i.f.;
id. (Buitenzorg) 5, 215, 216, 220, 221, *228 e. v.*, 250, 357, 564—566, 594, 634, 667, 672, 718, 749, 751, 754, 757, 776, 779, 837, 838, 840, 841, 856—858, *865*, 867, 912, 956, 959, 1003, 1010, 1038, 1078, 1080, 1081, 1094, 1174, 1192, 1266, 1269 e. v., 1308, 1358, 1383, 1386, 1391 i.f., 1396, 1412, 1430;
id. (id. als particulier land) 241 e. v.;
id. (Regent van K.) 218, 600, 1076—1078, 1080 e. v.; zie: *Tanoedjiwa enz.*;
id. (Tanggeran) 257, 457, 483, 764.
kampongkoffie 871 i.f., 974.
Kampongmalajoe 1096, 1425.
kanaalgraving *18*, 233, 377, 1068 e. v.; zie: *Mookervaart, ringsloot, Troesan, Vinkevaart.*
Kanan (Radèn K.) 245.
kandaga *80.*
Kandanghaoer 67, 70, 259, 789.
Kandangwesi 81, 156, 178, 184, 190, 191, 459, 460, 507, 508, 624, 671, 779 i.f., 1318, 1319, 1321.
Kandoeroewan 81, 190, 508, 1083; zie: *Ajah.*
kaneel 610, 1433.
Kangdjeng 109, 111.
kano 665, 1076, 1078, 1473.
Kanoman (Radja K.) 801.
kanon 773.
Kaoempandak, zie: *Kawoengpandak.*
kapala Prajangan 80, 83.
kapas 627;
id. (k. badak) 1369;
id. (k. blanda) 1378;
id. (k. boeloe kelek) 1375;
id. (k. djawa) *628*, 1374, 1376—1378;
id. (k. goenoeng) 1374;
id. (k kosta) 1369, 1374, 1378;
id. (k. mori) *1369*, 1370;
id. (k. Palembang) 1370;
id. (k. paloekan) 1375;
id. (k. tembaga) 1369;
id. (k. temen) 1370; zie voorts: *katoen.*
Kapitein 567;
id. (inlandsche K.) 1397; zie: *Javaan, Maleier.*
Kapitein Admiraal 384;
id. (K. Karang) 163.
Kapitein (K. Moor) 490;
id. (K. Tima) *649.*
Kapoeknahoen 186.
Kapoeran 1003.
kapokboom 961, 1411.
kar, zie: *pedati.*
Karang (berg) 251, 253; zie voorts: *Goenoengkarang*;
id. (tjoetak) 156, 462, 758;
id. (Kiai Rangga K.) 81.
Karangalang 279.
Karanganjer 278, 563.
Karangbolong 142.
Karanggelam 271.
Karanglenang 190.
Karangsamboeng 79, *202*, 778, 801, 803, 925, 1050, 1058, 1059, 1061—1064, 1097 e.v., 1102, 1105, 1111, 1123, 1157, 1165, 1171, 1184, 1185, 1244.
Karangserang 746.
Karangtengah (Parakanmoentjang) 173;
id. (Tjiandjoer) 207, 459;
id. (Tjiasem) 263.
karavaan 1048, *1055 e.v.*
karbouw, zie: *buffel.*
kardamom 364, 635, 643, 655, *660*, 675, 738, 888, 942, 1028, 1112, *1442 e.v.*
Karikil 186, 201.
karja 299 i.f.
karoeng 1161.
karrenmandadoor 1091.
karrenweg 1086.
karrevoerder 1090—1092, 1247 i.f.
Kartabaja 278.
Kartadinata 141.
Kartadjaga 127, 138.
Kartadjaja (Hoofd van Nambo) 206, 209, 280, 284, 285, 542, 543, 677;
id. (plaatsnaam) 278.
Kartadria 787.
Kartajasa 277—279, 292, 417.
Kartajoeda 418, 441, 527.
Kartalaja 755.
Kartalemahabang 278.
Kartamanggala 282.
Kartanagara (plaatsnaam) 568;
id. (Regent van Tjileungsir) 662.
Kartasaba 265, 418.
Kartasoera 469, 473, 487, 512, 516, 528, 545, 547, 550, 568, 569, 637, 889, 1302.
Kartidjaja, zie: *Kartadjaja.*
Kartisoeta 714.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Kasoemadangan, zie: *Soemedangan.*
kasoemba 364.
Kasteel (van Batavia) 750
Katapang 746.
Katholiek 23.
katjakatja 215.
katjang 227, 975, 976, 1002 i.f., *1429 e.v.*;
id. (k. areuj) 976;
id. (k. djepon) 1431;
id. (k. kadele) 1431;
id. (k. soeoek) 975;
id. (k. tanah) 1414, 1429—1431;
id. (k. tjina) 1429.
katjangolie 1414, 1416, 1417, 1419, 1430, 1431.
Katjerbonan 205 e. v., 209, 287, 457, 542—544, 564, 577 i.f.
katoen 364, 561, 567, *627 e.v.*, 637, 683, 716, 822, 974, 975, 1302, 1306, 1321—1323, 1362, *1374 e.v.*; zie: *garen, kapas.*
katoentjes (Europeesche k.) 1327.
Kawasen 73, 95, 96, 118, 119, 121, 123—126, 128—131, 133, 134, 136, 140, 142, *143 e.v.*, 149, 303, 339, 341, *342*, 364, 460, 492, 493, *509*, 510, 518, 563, 583, 618, 626, 628 i.f., 630, 633, 642, 660, 675, 688, 734, 738, 1381 i.f.;
id. (Regent van K.) 139, *143 e.v.*, 431, 459, 526, 538, 690; zie: *Soetanangga.*
Kawoenganten 263, 265.
Kawoengpandak 236.
ke-, zie ook: *ka-.*
Kediri 293, 637.
kedjeroan (orang k.) 333.
Kedoe 295, 1424.
Kedoengalang 232, 564, 565, 665.
Kedoengbadak *236*, 237, 250—252, *572*, 751, 756, 776, 778, 815, 816, 1088, 1275, 1281, 1284, 1358, 1396, 1427 i.f., 1430.
Keijer (J. G.) 905, 1002, 1014, 1023, 1152, 1183, 1321.
Keijser (P.) 790.
keladi 974.
Kembangkoening 113.
Kemuij 1069.
Kendang (Goenoeng K.) 222 i.f., 251.
Kendeng (Goenoeng K.) 156, 214, 221, 746.
Kent den Tijd 1483, 1484, 1496.
kèpèng 1195.
kerk 762, 1460.
Kern (R. A.) 224, 267, 356, 496, 905, 940.
Kertaboemi (landschap) 118, 119, 124—126, 127, 129, 130, 143, 274;
Kertaboemi (negorij) 127;
id. (Adipati K.) 96, 130, 274, 275.
kettingstraf 23, 727, 837, 1041, 1042.
Keuchenius (W. M.) 1241.
Ki (titel) 97.
ki pedes 1434.
Kiarabaoek 173.
Kiaragoōng 173.
Kiarapajoeng 1474.
Kidang (Radèn K.) 253.
Kidoel (Aria K.) 152, 154;
id. (Pangeran K.) 399, 402, 422, 455, 461.
Kidoelees 409, 420, 425, 427, 435, 497, 551.
Kieft (W.) 295.
kiembed 963.
kikiping 1054.
kinderarbeid 981, 984, 991 i.f., 1001, 1010, 1040, 1477 i.f., 1484, 1485.
kiseroet 1476.
klapperolie 331, 1416—1419.
klapperteelt *1412 e.v.*
klauw 1441.
kleed 373.
kleederdracht 393.
Klenteng 1484.
Klerk (R. de) 874 i.f., 875, 1139, 1154, 1168, 1278, 1279, 1285, 1399.
Klerk de Reus (G. C.) 946.
klewang 977.
klokketoren 774.
knevelarij, zie: *Gecommitteerde over den Inlander, Hoofd, koffiebetaling, Regent.*
Kock (H.) 458.
koebeest 45, 76, 82, 364, 475, 1051, 1101, 1107; zie: *koemarkt, koestal.*
koekje 1349.
koekoesan 988, 992, 994.
koeli 1175, 1211 i.f.
koeliloon 1109, 1178, 1200 i.f., 1203, 1216 i.f.
koelit lawan 1433, 1434.
Koelon (Pangeran K.) 410, 455, 457.
koemarkt (Javaansche k.) 1082—1084.
koemetir 1025, 1026.
koemoekoes 1411.
koemter, zie: *koemetir.*
Koepang 723.
Koepanoenggal 195.
Koeripan (Bandoeng) 81, 84, 95, 176, 177, 671;
id. (Tanggeran) 257, 778, 791—793, 1325.
Koesambirata 261.
Koesoema (Radja K.) 191.
Koesoemadinata (Imbanagara) 140, 141;

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Koesoemadinata (Hoofd der sajangs) 571; zie voorts: *Pangeran Depati Rangga Gempol K.*
Koesoemanagara 153, 154.
koestal 10, 13, 15, 90.
Koeta Maja 203.
Koeta Parang (Goenoeng K.) 671.
Koetaramanawa 326.
koffie *804.*
koffiebetaalmeester 1074, 1185.
koffiebetaling (prijs) 813 i.f., 815, 819, 826, *831 e. v.*, 837—841, 843—845, 850 i.f., 855, 857, *870 e. v.*, 875, 885, 889, 952, 1062 i.f., 1112, *1139*, 1483;
id. (gedeeltelijke betaling) 825, 832, 845, 877—879, *1114*;
id. (betaling in goederen) 825, 828, 1114, 1150;
id. (betaling in obligaties) 848, 849, 1146, 1203;
id. (muntsoort) *1192 e. v.*, *1214 e. v.*; zie: *papiergeld*;
id. (pikolgewicht), zie: *pikol*;
id. (overwicht) 875, 1050, 1110 i.f., *1116 e. v.*, *1125 e. v*, 1127 i.f., 1128 e. v., 1135 i.f., 1213 i.f., 1231, *1283*;
id. (pikolgelden), zie: *pikolgeld*;
id. (aandeel van den kleinen man; zorg voor hem) 821, 822, 841, 848, 861 i.f., 863, 875—878, 884, 905 i.f., 1022, *1036 e. v.*, 1043, 1057, *1141 e. v.*, *1145 e. v.*, 1151 e. v., 1153 i.f., 1154, 1221, 1228, 1279;
id. (onkostenrekening) 875, 917, 1061 i.f., 1062, *1109 e. v.*;
id. (transportkosten) 1045—1049, 1066 i.f., 1067, *1090*, 1091, 1096, 1101, 1109, 1141, 1143, 1144 i.f., 1154, *1164 e. v.*, 1172, 1212, 1215, 1230, 1233, 1236, 1240; zie: *prauwloon*;
id. (onderhoud van wegen en bruggen) *1174 e. v.*;
id. (pakhuisonkosten) 1177, 1178; zie: *koeliloon*;
id. (emballage) 1109, 1127, 1141, 1143, *1161 e. v.*, 1168, 1169, 1171, 1213, 1215; zie: *stroozak*;
id. (spillage) 1111, 1117 e. v.;
id. (indroging) 1117 e v., 1124, 1127 i f.;
id. (risico) 1061 i.f.—1063, 1164;
id. (wijze van betaling) 848, 1025 i.f., *1179 e. v.*, 1244;
koffiebetaling (tijd der betaling) 831, 832, 861 i.f., 1022, 1057, 1100, 1219;
id. (jaarrekening) 918, *1187 e. v.*, 1215, 1217, 1227, 1229 i.f., 1232, 1238, *1245*, 1247, 1340;
id. (voorschotten) 1090 i.f., 1091 i.f., 1112 i.f., 1150, 1155 i.f., 1181, 1185, 1209, 1211, 1215, *1218 e. v.*, 1237 e. v., 1244, 1279, 1288, 1291, 1293; zie: *renteberekening*, *voorschot*;
id. (achterstal) 1215, 1239 i.f. e. v.;
id. (knoeierij) 841, 852, 887, 924, 1123;
id. (contrôle) 1182, 1186 e. v., 1232, 1280; vergelijk voorts: *geld*, *Gecommitteerde over den Inlander*, *modalgeld*, *ordonnantiegeld*, *pikolgeld*, *productenbetaling.*
koffiecultuur (geschiedenis der k.) 738, *804 e. v.*;
id. (belang der k.) *939 e. v.*;
id. (dwangcultuur) 818, 819, *868*, 871, 929 i.f., 1032, 1316, 1317, 1320, 1322, 1401 i.f., 1402; vergelijk: *productenlevering*;
id. (monopolie), zie: *monopolie*;
id. (teelt op particuliere landen), zie: *particuliere landen*;
id. (id. in de landen des Soenans) 826 i.f., 841, 889; zie *Pekalongan*;
id. (id. in Bantam) 826 i.f., 892;
id. (beperkte aanneming en levering) 827, 828, 841 e. v., 844—846, 848, 850—852, 855, 876, 877, 879, 888, 1112;
id. (quota's en contingenten) 222, 246, 834, 851, 855—858, 861—865, 908, 932;
id. (opkoopers) 847, 858, 1046 i.f., 1048, 1049, 1219;
id. (sluikhandel) 817, 824, 827, 833, 839, 843, 858, 862, 863, 866, 869—871, 889, *924 e. v.*, 929 i.f., 1022, 1104, 1124, 1146, 1147;
id. (extirpatie) 842, 844, 846, 848—852, 855, 857 i.f., 858, 861, 876, *877*, 879, 898, 931, 1384, 1385;
id. (aanslag per gezin) 608, 609, 834, 880 i.f.—884, 887, 905, 908, 910, 911, 917, 919, 1005, *1013 e. v.*, 1028;
id. (dwangmiddelen) 219 i.f., 834, 838, 840, 860 i.f., 861, 865, *866*, 887, 1033, 1034, *1038 e. v.*;
id. (druk der k.) 909, 916 i.f., 1006 e. v., *1028 e. v.*, 1040;

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

koffiecultuur (haat tegen de k.) *1033 e.v.*;
id. (verband der k. met de schulden der Regenten) 1276, 1278 e.v.;
id. (de k. gekoppeld aan de pepercultuur) 1389—1391, 1393, 1395;
id. (eigendom der boomen en van het product) 843, 877, 931, 1043;
id. (instructie voor de k.) 820 i.f., 884, 906, 911, *954*, 966;
id. (keus der gronden) 818, 864, 881, 882, 884, 938, *955 e.v.*, *959 e.v.*, 968, *999 e.v.*, 1001 i.f., *1004 e.v.*, 1008 i.f., 1024; zie: *boschkoffie*, *kampongkoffie*;
id (bergtuinen) 910 i.f., 912, *956 e.v.*, 1006 e.v., 1035, 1036;
id. (tuinaanleg) 814 i.f., 888, 908, 911, 956, *961 e.v.*, 999, 1001;
id. (plantwijze) *963 e.v.*;
id. (tusschenplanting) 821, 960, 969 e.v., *974 e.v.*, 1403, 1406, 1408 i.f., 1410, 1423, 1424;
id. (schaduwboomen) 818, 820, 912 i.f., *969 e.v.*, 1403;
id. (onderhoud der tuinen) *977 e.v.*, *1017 e.v.*;
id. (bemesting) 820, 979 i.f.;
id. (toppen en snoeien) 907, 967, *980 e.v.*, 1018;
id. (k. heet gemakkelijk) 820 i.f., 824, 829 i.f., 858;
id. (toezicht) 755, 1000—1002, 1005, 1006, 1016, *1023 e.v.*, 1110; zie: *inspectiecommissie*, *inspectiereis*, *koffiegecommitteerde*;
id. (afschrijving) 906, 912, 917, 959, *1021*;
id. (levensduur) 818, 917, 919, 955, *988*, 999;
id. (productie per boom) 865, 880, 911 i.f., 966, *985 e.v.*, 1098;
id. (pluk) 910, *981 e.v.*, 1001, *1020*, 1100 i.f.; zie: *kinderarbeid*;
id. (bereiding) 815, 925, *988 e.v.*, *1022*; zie: *droogschuur*;
id. (qualiteit) 811, 813, 839, 893, 895, 904, 910, *995 e.v.*; zie: *Mocha*;
id. (legkoffie) 827, 842, 862 i.f., *997*, *998*;
id. (wereldproductie) 892, 1399;
id. (productie van het eiland Java) 891 i.f., 893 i.f.;
id. (consumptie) 805, 806, 854, 859, 889, 923 i.f.;
koffiecultuur (handelsstelsel) 828, 829, 1164 e.v., 1243;
id. (verkoop in Indië) 894 e.v., 902, 903, 915;
id. (verkoopprijs) 821, 860, 874, 892, 896—898, 900—902.
koffiegecommitteerde *1025 e.v.*, 1039, 1175, 1176;
koffiepakhuis, zie: *pakhuis*.
koffieprauw 1301.
koffietransport (naar hoofdnegorij) *1043 e.v.*; zie: *hoofdnegorij*;
id. (naar afscheeppakhuis), zie: *afscheeppakhuis*;
id. (afvoerweg der oostelijke regentschappen) 873, *1059 e.v.*;
id. (geleibrief) 858 i.f., 1043, 1044, 1105, 1137;
id. (bezwaren) 840, 843, 858 i.f., 859, 925, 942, 1075;
id. (tijdverlies) 1061 i.f., 1075, *1097 e.v.*;
id. (risico) 931 i.f., 1063, *1111*;
id. (rustplaats) 1109;
id. (tijd der levering) 1056, *1099 e.v.*, 1265;
id. (opschuring) 878, 879, 896, 1061, 1108, 1111, 1114;
id. (druk van het k.) 1045, 1046 i.f., 1051, *1101 e.v.*, *1105 e.v.*;
id. (dwangmaatregelen) 1104; zie verder: *baal*, *buffel*, *draagbeest*, *draagos*, *Gintoeng*, *Karangsamboeng*, *karavaan*, *karrenmandadoor*, *karrevoerder*, *Lengkong*, *momot*, *papatol*, *pedati*, *pikolan*, *Tjikao*, *tjoetakspakhuis*.
koffievlootje 1064, 1074.
kojan 1136, 1170 i.f.
Kokol 189.
Kokos-Eilanden 1412.
kolf 1042.
Kolonel (der burgerij) 656;
id. (der Inlanders) 533.
kolonier 843.
kolonisatie 34, 36, 39, 46, 96, 101, 106, 111, 121, 124—126, 164, 177, 191, 193, 215, 220, 237 i.f., 248, 261, 262, 267, 274 e.v., 355, 356.
Kompa 223.
kondang 664.
kondé 722.
Koningsplein 11.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Konkes 142.
kool 976.
koopmanschap 678, 687 i.f., 722 i.f., 825, *922 i. f.*, 1055.
Kopenhagen 903, 1125.
koper 1328, 1465.
kopergeld 925; zie verder: *geld.*
kopermunt (Japansche k.) 1194 i.f. — 1196, 1198 —1200, 1202, 1204.
koperslager 39, 99, 236, 339, 361 e.v., *570 e.v.*
Kopo 165, 169, 170, 182, 1057.
koppengeld *15*, 31.
koraalsteen 602.
korakora 596, 597, 691.
Koran 317, 319.
kored 360, *977*, 978.
korporaal 397.
kortheid van uitdrukking 391, 600 i.f.
kostelijk *45.*
kostgeld 1203.
Kramat (Bantam) 746;
id. (Batavia) 1087;
id. (Tanggeran) 795.
krandjang 1052 i.f.
Krapjak (Bandoeng) 183;
id. (Mataram) 293, 295.
Kratan 1070.
Kratjak 160, 174, 175, 178, 188.
kraton 233, 308.
Krawang 7, 18, 31, 32, 39, 40, 45, 63, 66—68, 70, 71, 74, 82, 84, 96, 101, *105 e.v.*, 111, 113, 114, 124—126, 179 e.v., 183, 193, 209 i.f., 215, 220, 221, 262—264, 266, *274 e.v.*, *280 e.v.*, 293, 304, 330, 334, 339, *343*, 346, 352, 372, 378, 384, *386 e.v.*, 395, 398, 401, 406, 408, 412, 413, 416, 417, 431, 433, 467, 469, 486, 488—490, 497—499, 510, 549, 559, 560, 570, 571, 574, 575, 578, 604, 612, 613, 620, 624, 634, 635, 640, 641, 644, 649, 672, 673, 677, 694, 695, 726, 731, 735, 739, 749, *752*, 755, 759, 818, 823, 841, *862*, 865, 868, 880, 882—884, 887, 888, 912—914, 919, 920, 925, 935, 955 i.f., 960, 966, 1003, 1024—1026, 1031, 1035, 1045, 1050, 1053, 1064, 1066, 1067, 1100, 1106 i.f., 1132, 1138, 1143, 1148, 1149, 1152, 1158, 1170, 1174 i.f., 1175, 1185, 1189, 1204, 1212, 1228, 1237, 1244, 1246—1248, 1268 e.v., 1303, 1304, 1306, 1309, 1321—1323, 1326, 1328, 1332, 1336, 1352—1354, 1357, 1359, 1363, 1365, 1366, 1368, 1373, 1386, 1399—1402, 1407, 1422, 1423, 1430, 1459, 1460; zie ook: *Bajabang, Bodjonglopang, mijnbouw, Pamotan, Tjikao*;
Krawang (hoek van K.) 9;
id. (rivier van K.) *105*; zie: *Tjitaroem*;
id. (Regent van K.) *122 e.v.*, *127*, 139, 620, 686, 687, 690, 703, 706 e.v., 801, 1024, 1115; zie: *Panatajoeda, Singaprabangsa enz.*;
id. (negorij) 273, 275, *292*, 1060 i.f., 1064.
kreuk 29.
Krian 268.
krib 761, 765.
Krijger (C.) 583, 641, 643, 644, 672, 679, 681, 689, 698, 714.
krijgsdienst 30, 330 e.v., 431, 459, 474, 475, 538, 563, 567 i.f., 597, 598, 600, 610, 712, 744, 789 e.v., 796, 797, 801, 921.
krijgsgevangenschap 346.
krijgskas 1113, 1271.
kris 326, 465, 466, 528, 571, 698 i.f., 704 i.f., 740, 1032.
krissen (straf), zie: *kris.*
Kroh (J. G.) 1067.
Krokot 16, 17, 533, 538, 752, 1080, 1081.
kroongoed 111, 122, 133.
Kruger 131.
kruidnagel 820, 835, 1116, 1141, 1151, 1153, 1175 1251, 1256, 1413.
kruithout 1148.
Kuffeler (W.) 439, 465, 466, 500, 539, 579.
Kuiper (eiland) 1089, 1119.
kurk 1349.
kurkuma 939, 1119, *1435 e.v.*
Kwal *770*, 789, 790 i.f., 793 i.f.
Kwali 461, 475, 723, 789.
Kwantan-districten 530.
Kwitang 1087.

L.

Ladah (Kapitein L.) 790.
ladder 984.
Lakbok (rawa L.) 553, 563.
Lamadjan 163.
lampit 701; zie: *mattenvlechten.*
lampolie 1414, 1417, 1419.
Lampongs 346, 465, 536, 622, 1382, 1385, 1410.
land (verhuurd) 167, 173, 201, 251, 252, 290, 304, 306, 747, 937, 1326, 1489;
id. (verpand) 191, *487*, *488*, 588, 1254; zie: *hypotheek*;
id. (waarde van l.) 39, 201, 240, 241, 814, 1206, 1494;

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

land (particulier l.), zie: *particuliere landen*; vergelijk voorts: *grond.*
landbouw *15 e.v.*, 156, 165, *248*, 278, 454, 574, 575, 591; zie: *rijstbouw, tuinbouw.*
Landcommissaris 1469; zie: *Gecommitteerde over den Inlander.*
landdag 697, 698.
Landdrost 468, 534, 580, 658, 659, 725.
landkaart, zie: *kaart.*
landlooper 153, 523, 557, 779.
landmaat 300; zie: *bahoe, djoeng, karja.*
Landmeter 220, 483, 745, 746, 1457, 1470.
landontdekking 8, 31 e.v., 46, 90, *389*, *390*, 408, 413 i.f., 449, 517, 540, 541.
landraad 324, 581, 691, 1153.
landrente 355, 610, 935 i.f., 950, 1326.
landschap 701, 702, 1176.
landsdiensten 600, 1318 i.f., 1401 i.f, 1402.
landsvruchten 742, 743, 932.
landtax 934.
landtocht, zie: *landontdekking.*
landuitgifte *17*, 31, 237 e.v., 249, 251, 286, 483, 534, 571, *591 e.v.*, 718, 724 i.f., 750, 783 e.v., 1068 i f., 1385, 1481, 1489; zie: *erfbrief, landverkoop, leenbrief, leenland, occupatie.*
landverkoop 211, 217, 218, 226, 227, 252, 254, 259, 282, 283, 289, 745, 746, 770 i.f., 871, 1088; zie: *landuitgifte.*
landvoogd (over de Preanger), zie: *opperlandvoogdij, Opperregent.*
landweg 45.
Lange Hoek 756, 1086.
Langeveld *756.*
Lanius (J.) 639.
lante *80.*
Lantsheer (J., Resident van Cheribon) *passim.*
Latip (Radèn L.) 260.
Lawangtadji 455—457.
Lawas Djaya 171.
Lawick van Pabst (P. H. van) 801, 908 i.f., 914, 917, 918, 925, 965, 968, 972, 975, 978, 981, 992, 998, 1010, 1015, 1016, 1018, 1022, 1031 i.f., 1036, 1045, 1047, 1091, 1110 i.f., 1139, 1173, 1189, 1217, 1299 i.f., 1373.
Lazarushuis 411.
Lebakboeloes 449.
Leeman (J.) 518.
leenbrief 231, 249, 592 e.v., 1065.
leenheer 933; zie: *vazal.*
Leenhof 783, 1482.
Leenhofs Weergade 837.
leenland 130, 149, 286, 547, 587, 589, 591 e.v., *600*, 921, 1088, 1415, 1416.
leenplicht 2; zie: *hommage.*
leenrecht 587 e.v., 598.
leenschatting 934.
legkoffie, zie: *koffiecultuur.*
Leles 172.
Lemboe 1455.
Leme (H.) 622.
Lemo 792.
Lengkong (aan de Bekasi) 339;
id. (Bodjonglopang) 74, 127, 563;
id. (Parakanmoentjang) 190;
id. (Tanggeran) 251—253, 257, 451, 1050, 1083, *1088*, 1091, 1092, 1096, 1100, 1118, 1157, 1164, 1168 i.f., 1169, 1185, 1215.
Lennep (D. van) 934, 1034.
Lentengagoeng 1077.
lesoeng 994.
Lettres de Java 958.
Leupe (P. A.) 809, 963, 1460.
Leuweungdatar 223.
Leuwidoelang 177.
Leuwileungsir 127.
Leuwimalang 246.
Leuwipakoe 130.
Leuwitjarik 269.
Levant 1362.
leverancier 505, 600 i.f., 832, 835 i.f., 837, 839, 845, *847*, 848, 855, 857, *922*, 1045, 1053, 1084, 1115, 1180, 1392.
levering (voor doortrekkende troepen) 475;
id. (voor de forten) 181, 612, 775;
id. (voor reizende ambtenaren) 631;
id. (voor het mijnwerk) 1460, 1464, 1469;
id. (voor de Hoofden) 884;
id. (van bouwmaterialen) 610;
id. (van pedati's voor koffietransport) 1090, 1091;
id. (vervangen door betaling) 1358, 1365 i.f., 1373; vergelijk voorts: *dwangelevering.*
Levier (Notaris) *passim.*
Licentmeester 649.
lichaam 27.
lidwoord (onbepaald l.), zie: *een.*
Lie Kim Liong 1500.
liggen 107, 110, 870.
lijfeigenschap, zie: *hoorigheid.*
lijfstraf 313, 314, 316—321, 326, 1042.
lijfwacht 416; zie: *dragonderlijfwacht.*
Lijn (C. van der) 23, 1429.
lijnwaad 392 i.f., 628, 825, 826, 828, 1114, 1115.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

lijnwaadhandel 927.
Limbangan 86, 151 i.f., *157 e.v.*, 174, 175, 195, 196, *197 e.v.*, *343*, 504, 675 i.f., 738, 758, 790, 1102, 1305, 1306, 1354, 1398, 1449;
id. (Regent van L.) 141, *157 e.v.*, 197—199;
id. (negorij) *162*;
id. (in Banjoemas) 461.
limiet 497.
limietboek *115*, 169, 173, 174.
limietscheiding, zie: *grens*.
Linggaratoe 174.
Lintingmaoe 147.
Lintoeng 163.
Lippius (J. C.) 552, 673, 730, 736.
Liwoe 792.
Locloet 722.
Loemadjoe 210, 284, 357, 543.
loemboeng 1089, 1108.
Loemboeng *79*, 87, 89, 94, 164.
loempang 994.
Loendjoek 173.
Loenemans (H. C.) 31.
Loerah 209, 312, 502, 509, 546, 1012, 1020, 1026, 1041, 1055; zie: *dorpshoofd.*.
Loeringtengah 71, 493, 539, 541.
loewak 959.
loewoek 1021.
lontar 1161.
lood 1465.
loodje 580.
loonstandaard 228, 601, 603, 815, 869, 1494, 1495, 1497.
Losari 70, 412, 550, 552, 553.
Louis XIV, 56.
Louis (P.) 1025, 1339.
Ludolf (J.) 808.
Luijmes (A.) *847*, 848, 1117.
Lutzow (B. F. W. Baron von) 767, 1484.

M.

m (verwisseld met *w*) 185.
Maagdelijn (H.) 19.
Maandag 398.
maandgeld 1203.
Maarling 19.
Maaslandsluis 19.
Mac Leod (N.) 445.
Macklot (H. C.) 1472.
Macquoid (Th., Resident der Preanger) 1037, 1342.
Madioen 293.
Madjalaja 187, 218, 227, 909.
Madjenang 117.
Madoera (in Galoeh) 117, 121, *127*, 131, 138, 461, 475, 550, 553, 569, 642;
id. (eiland) 75—77, 293, 301, 311, 369, 370, 1093.
Madraspatnam 819.
Madura (Krawang) 291.
Maetsuijker (J.) 12, 24, 228, 395, 409, 444 i.f., 485, 585, 823.
Maijer (F.) 905, 1002, 1014, 1023, 1152, 1183, 1321.
Majang 186.
Makassaar 369, 371, *373*, 376, 393, 399, 401, 403, 414, 416, 429, 431, 435, 445, 446, 451, 455, 456, 461, 463, 470, 471, 474, 476, 477, 505—507, 509, 510, 517, *537*, 538, 646, 647, 713 i.f., 725 i.f., 764, 1480.
Makassar 43, 54, 310, 366, 367, 373. 409, 425, 463, 464, 585, 592, 637, 1136, 1302, 1430, 1473.
Makjan 607.
Malabar (berg) 92, 163, 169, 957, 966 i.f., 1006;
id. (Kust van M.) 467, 629, 660, 809, 830, 1382, 1388, 1435—1437, 1443, 1444, 1447—1451.
Malaka 173.
Malakka 101, 106, 367, 394, 530, 582, 584, 586 623, 685, 800, 1253.
Malangbong 150, 151, 161, 197.
Maleher 174, *178*, 188.
Maleier 28, 367 i.f, 451, 456, 510, 530, 531, 602, 603, 647;
id. (Kapitein der M.) 31, 230, 410, 593, 729.
Malimping 225.
Manabaja 81, 184 – 188, 488, 758; zie: *Wanabaja*.
Mananga 194, 195, 474.
mandadoor 253, 1176, 1177, 1184; zie: *dorpshoofd*.
Mandala 81, 99, 154, 156, 462, 1381.
Mandalawangi 173, 956, 1007, 1036.
Mandalika 104.
Mandaraka 486.
mandoor 1012, 1020 i.f., 1037, 1039, 1041, 1047 i.f., 1178, 1389; zie: *dorpshoofd*.
Manga Joeda 163.
Manggadoea 559.
Manggis (Kapitein M.) 31.
Mangkoenagara 492.
Manglad 223.
Mangoendjaja 147.
Mangoenjoeda 81.
Mangoenredja 151, 191.
Manicaber 530 e.v., 536.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Manila 836, 1343, 1427.
Manipa 581.
Manondjaja (Noesakambangan) 133, 142, 297, 738;
id. (Soekapoera) 127, 156, 187, 188.
manschap 542, 686.
Manting, zie: *Monteng.*
Mantjanagara 308, 311.
Mantjeuri (berg) 792;
id. (negorij) 568.
mantri *80*, 83, 99, 206, 207, 316, 543.
mantri agoeng 80, 83, 99, 112, *312.*
Maratjang 290.
Marchant (Ds. P.) 797.
Marci (O. F. N.) 166, 173.
Mardijker 17, 28, 32, 249, *331*, 338, 388, 389, 467, 538, 671, 724, 843, 1151, 1263, 1480.
mardika 309, 363.
Marineschool 1234.
markscheijder 1460.
markt (stand der m.) 836; zie voorts: *pasar.*
Maroejoeng 81, 163.
Maroenda (rivier) 31, 39, 105, 410, 414, *798 e. v.*, 1067 e. v.;
id. (Groote M.) 752;
id. (Kleine M.) 414, 771, 1071, 1072;
id. (fort) 21, 415, 754, 771.
Marre (J. de) 785, 822, 823, 1473.
Martadipa 376.
Martajoeda 476, 492, 500.
Martakara 234, 247.
Martalaja 552 i. f.
Martanagara 1276.
Martanaja 140, 303, 476, 493, 516, 517, *528.*
Martanata 63, 111, 295.
Martapoera 486.
Martapraja 504.
Martaprana 504.
Martasinga 157, 198, 504.
Martawadana 81.
Martawana 81.
Martawangsa (Dramaga) 244 i. f., *247*, 254;
id. (Kampongbaroe) 234, 247, 248, 823, 838, 1076, 1080, 1081, 1141, 1146;
id. (Kapitein Besar) 247;
id. (Tjileungsir) 206.
Martawidjaja 740 e v.
Martinique 964.
Mas Poeger 92, 93, 163, 205 i.f., 206.
Maseijck (C. van) 628, *636.*
masoi 1433.
Mast (W. van der) 78, 556, 570, 693.
mat, zie: *lampit, lante.*
mat (Spaansche m.) 305, 897, 1192—1194, 1199, 1207; zie: *reaal, Spaans.*
Matara (Daĕng M.) 416.
Mataram (land en Vorst) 4, 6, 7, 13, 16, *34 e. v.*, 57—59, 62, 64—68, 70, 73, 75 e. v., 77, 293, 336, 550 i. f.; vergelijk: *kolonisatie*;
id. (provincie) 313;
id. (stad) 59 i.f., 637;
id. (Toemenggoeng M.) 295.
Matraman 1081, 1489, 1495, 1496, 1498.
mattenvlechten 364.
Matthaeus (Notaris) *passim.*
Mauritius 637, 842, 964, 980, 991, 1343, 1369.
medaille 1400, 1426.
Medang 176, 177, 184, 186, 193, 203, 362, 739;
id. (M. Sasigar) 95.
mederegentschap 54.
Meer (B. van der) 347, 425, 441, 468, 470, 477, 518, 583.
Meester Cornelis 9, 11, 31, 228, 414, 535 i.f., 754, *771*, 1077, 1084—1086, 1490;
id. (fort) 766, 791 e. v., 814—816;
id. (kampement) 803.
Megamendoeng 228, 241, 243, 749, 1474.
Megatsari 81.
meisje 1484.
Meister (G.) 395.
Mekka 24, 97, 98, 374, 392, 393, 410.
Mekkaganger, zie: *hadji.*
Melandang 196.
memorie van overgave 137.
Menado 988, 1426.
menak 1020.
Menangkabau 530 e. v.
Mendez Pinto 57.
Menir 745.
menoempang 201 i.f., 210 i.f., 220, 237 i.f., 285, 305, 306, 705, 720, 880, 881, 884, 940, 1013, 1019, 1035, 1147, 1310, 1323, 1324, 1337, 1338, 1368; zie: *boeniaga, nieuwgevestigde.*
menschenroof 346, 414, 477.
Menscheter 480.
Menteng 1495, 1496, 1498.
mercuris 1455.
merkpaal 1021.
merriepaard 1057 i.f.
mest 820, 1345, 1346, 1429.
Mettenius (N.) *1461*—1463.
Meur (L.) 200, 357, 541, 641, 643, 644, 657, 673, 681, 689, 693, 714, 1454, 1455, 1458.
Michiels (A.) 283.
Michielsz (J.) 80, 203, 278, 395, 397 i f., 401, 415 i.f.,

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

420, 425, 426, *431 e. v.*, 435, 440, 441, 497, 503 i.f., 506, 542, 579, 621, 705.
Middelpunt 27.
mier 1039.
mignon 111.
mijnontginning 220, 337 i.f., 839, 841, 1306, 1354, *1452 e.v.*, 1480.
milik 360.
militeeren 777.
minister 499, 582.
mits 446, *1307*.
Mixties 348.
Mocha 804, 805, 808, 809, 811, 813, 817, 826, 830, 839, *853*, 859, 954, 969, 980, 989, 995—997, 1122.
modalgeld 1181 i.f., 1339.
Modderjavaan 603 e.v.
Modjoageng 267, 268.
Modjokerto 267.
Modjopahit 4, 307, 333, 336, 587, 807.
moeder, zie: *staat*.
Moedjit 999.
Moehara 150, 151.
Moelahian 113.
Moeloed 60, 297, 301, *311*, 338.
Moenara 538, *792*, 796.
Moendjoel 290.
Moentjang 455.
moeras 10.
moerbezieboom 1475 e.v.
Moerdjaja 351.
moeten (= mogen) 697.
Moewara 81.
Moewara Bekasi 800.
Moewara Blatjan 1067.
Moewara Gembong 1067, 1072, 1074, 1075, 1171.
Moewaraberes 230, 389 i.f., 456, 724.
mogen 10.
Mohammedaan, zie: *Islam, Moor*.
Mohr (Ds. J. M.) 1484.
moirha 482.
molen, zie: *handmolen, oliemolen, suikermolen*.
Molenvliet 18, 1076, 1077, 1080, 1480, 1483, 1484, 1489, 1491.
Molineus 689.
Möller (Notaris) *passim*.
Molukken 945.
Mom (A. C.) 708, 1217.
momot 1052.
monopolie 367, 369, 384, 436, *605 e. v.*, 628, 629, 636, 682, 722 i.f., 824, 833, 858, 863, *877, 878*, 890—892, *923 e. v.*, 932—934, 1046, 1124, 1311, 1314 i.f., 1325, 1351, 1381, 1389, 1400, 1442, 1446, 1477—1479, 1482 i.f., 1485—1487, 1494.
monster 633, 635, 1461, 1463, 1465, 1468, 1470, 1471, 1477 e. v.
Monteng 957.
Moock (V. van) 249, 250, 414, 480, 485.
Mookervaart 249, 250, 252, 444, 448, 484, *485*, 537, 764, 765, 769, 792 i.f., 1088, 1096, 1427, 1480 i.f., 1481.
Moor 22—24, 26, 27, 230, 366, 393 i.f., 510, 532, 1499.
Moquette (J. P.) 1196—1198.
Morango 31.
moreeren 38.
mori, zie: *kapas mori*.
Moronges 31.
morsen 1258.
morserij 346, 1043.
morshandel 876, 924, 925.
moskee 400.
Mossel (J.) 232, 239 e. v., *252*, 719, 744, 745, 796, 856, 858, 860—862, 865, 932, 945 e. v., *1059*, 1060, 1153, 1265—*1267*, 1357, 1390, 1391, 1393, 1396, 1410.
mosterdzaad 1432.
Motman (G. W. C. van) 773, 920, 967, 973, 975, 1016 i.f.
Mulder (J.) 425.
Muller (F. H.) *32*, *33*, 229—231, 284, 386, 387, 389, 408, 412, 416, 417, 481, 646, 647, 712, 783, 814.
munt, zie: *geld*.
Muntinghe (Mr. H. W.) 935, 944, 950.
muskaatnoot, zie: *notemuskaat*.
muurbouw 57, 65, 68.

N.

naamrol, zie: *rol*.
naast (= volgend op) 111.
Nagara 81, 156.
nagaragoeng 334.
Nagaratengah 142.
nagel, zie: *kruidnagel*.
Nagrak 190.
Najabangsa 278.
Najadjiwa 570—572.
Najagati 555, 564, 566.
Najamanggala (Djampang) *555*, 556;
id. (Krawang) 272, 280, 707.
Najatroena 271, 532, 616, 700.
Najawangsa (Kampongbaroe) 234, 565, 566;
id. (Krawang) 280, 281;

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Najawangsa (Limbangan) 157;
id. (Tjileungsir) 662.
Naladjaja 430.
Nalajoeda 439.
Nalasinga 234, 564, 566, 666.
Nalasoeta 81.
Nalawiangga 284.
Nambo (Bodjonglopang) 127, 284;
id. (Krawang) 39, 68, 205—207, 209, 211, 245, 280, *283 e. v.*, 289, 290, 471, 539, 542, 677, 749, 1472.
Namroed 412 i.f., 430, 431, 441, 460, 476.
Nangganan 363.
Nanggewer 242—245, 248, 1095.
Nanggrang 225.
nangka 970.
Nangkapait 195.
Naning 582, 1253.
Napabaja 396.
Narangjoeda 206, 543, 544.
Narapati 537.
Naroktok, zie: *Paroengnaroktok.*
Nata Irnawa 294.
Natajoeda, zie: *Panatajoeda.*
Natamanggala (Krawang) 372 i.f., 386, 387, 1328;
id. (Tjiblagoeng) 195, 204, 206 e. v., 539, 543, 544, 630, 633.
Natanagara (Kampongbaroe) 217, 244, 246;
id. (Tjiamis) 146.
natie 507.
naturel 727, 728.
Nederburgh (Mr. I. A.) 712;
id. (Mr. S. C.) 895, 933, 942, 1126, 1138, 1148, 1152, 1207, 1212, 1234, 1245, 1364.
Nederlander 389; zie: *Compagnie, Europeaan, Hollander.*
Nederlandsch-Indië 504, 543.
negorij 671.
negotie 739.
Negotieboekhouder 1188, 1189.
negotieeren 1261.
neli 827.
Nemegheer (E. J.) 847;
id. (L.M.) 847.
Nering 1304 i.f., 1305, 1347.
net 70.
Neun (C. M.) 1213, 1298.
nevens 552.
ngabehi 266, 1025.
Ngastanagara 140, 143.
Ngoemplak 267.
niet als te 474.
niet anders als 724.
Nieuwendam 20, 772, 815, 1084.
Nieuwersloot 756, 1076.
nieuwgevestigde 129, 339; zie: *boeniaga, menoempang.*
nieuwjaar 246, 440, 776, 1099, 1100, 1317.
Nieuwpoort 1495.
Nijmegen 351.
Nijvenheim (C. J. van Neukirchen genaamd N.) 137.
nila 636.
nimf 760.
Nirangjoeda, zie: *Narangjoeda.*
Nitipraja (Tanggeran) 483;
id. (Cheribon) 603.
njalindoeng 309.
njamboengan 297.
noempanger, zie: *menoempang.*
Noengnang 165.
Noesakambangan (eiland) 119, 121, 133, 142, 147, 304, 460, 554, 664;
id. (in de Ommelanden) 233.
nommer 331.
nonfilade 1487.
Noorderzee 524.
Noordwijk 9, 20, 228, 229, 722, 756, 793, 818, 838, 1076, 1077.
Notaris 1158, 1259.
notemuskaat 1251.
notulen 239, 657, 818.

O.

obligatie 845, 1203, 1221 i.f., 1259.
observatorium 1484.
occupatie (van land) 781.
Ockerse (O.) 649.
oebaja ning nagara 325.
oebi 975, 976; zie: *aardvruchten.*
Oedjoeng Krawang 800.
Oedjoeng Menteng (bij Bekasi) 283;
id. (Matraman) 1498.
Oedjoengbroeng 177, 182, 183, 1420 i.f.
Oedjong Gala 129.
Oedoegoedoeg 267, 269, 275—277, 279, *379*, 390, 400, 468, 471.
oegst 505, 817.
Oekoer 8, 59, 71, 79, 81, 83, 86—92, 94, 95, 97, 99, 101, 102, 105, 143, *163*—165, 170, 171, 176, 183, 184, 187, 191, 200, 298, 335; zie: *Depati Oekoer*;
id. (O. Aranon) 287;
id. (O. Krawang) 82;

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Oekoer (O. Sasanga) 287.
Oemboel 80, 82, 108, 212, 260, 266, 272, 280, 555, 556, 565, 570, 633—635, 643, 687 i.f., 700—703, 1037, 1055, 1263, 1266, 1389;
id. (Eerste O.) 703; zie: *Hoofdoemboel*
oemboelschap 170.
oemboel-vergadering 578.
Oendang Oendang Mataram *320.*
oepeti 301, *311*, 586.
oeroeng 1475.
Oesin 532.
oesterbank 480.
Oetama 118—121, 123, *124*, 125, 129, 130, 132 i.f., *135 e.v*, *342*, 642, 675, 790;
id. (Regent van O.) 120, *135 e.v.*, 141, 690 i.f.;
id. (negorij) 127, 135.
olie 364; zie: *katjangolie, klapperolie, lampolie.*
olieboon 1429.
oliemolen 1430, 1431.
olifant 599.
Olsen (R.) 225, 1314, 1315, 1344.
om of 123.
ombrage 497.
Ommelanden 8, 12, 13, 282, 283, 749, 751 i.f., *752 e.v.*, 757; zie: *bosch, kolonisatie, land (waarde van l.), landbouw, landontdekking, landuitgifte, landverkoop, particuliere landen, wijk.*
Ommen (A. van) 809.
omtrent 60, 88, 407, 418, 420, 483, 491, 492, 571, 601.
onchristen, zie: *Christen.*
onderdaan 347, 612, 680, 687, 695, 696, 1042, 1115, 1332 i.f., 1336.
onderlaag 859.
onderregent 253.
Onderschout 800.
onderstaan 541, 638.
ongelegenheid 112, 488.
ongelijk 424 i.f.
onlangs 6.
onlust 543.
Onrust 4, 415, 603, 1038, 1089, 1113, 1117, 1119, 1122, 1137;
id. (Baas van O.) 770.
ontdekken 32.
onthouden (zich o.) 382, 507, 521, 523, 779.
ontmoeten 14, *631.*
Ontong Java 31, 481;
id. (rivier van O.), zie: *Tjisadane.*
Ontvanger-Generaal *650.*
ontzag 429 i.f., 1305.
onveiligheid *13*, *14*, *30 e.v.*, 194 i.f., 201, 222, *533 e.v.*, 537, 540, 745, 747, 766, 778, 802 e.v., 833, 940, 1095, 1106, 1107; zie: *menschenroof, patrouille, zeeroover.*
oogenschijnlijk *500.*
ooit of ooit *550.*
oom (titel) 92, 378, 396, 398.
oorlogsbuit 597.
oorlogsprauw 31, 88, 89.
oorlogsrecht *584 e.v.*
oortje 1195.
oostelijke regentschappen 758, 760.
Oosterjavaan 248, 732.
oostkust, zie: *Java's Oostkust.*
op (= aan eene rivier) 277.
opgeld, zie: *agio.*
opgezetene 355, 909, 959, 999, 1018, 1095, 1164, 1199, 1322, 1323; zie: *ingezetene*;
id. (rechten van o.) 591 i.f.
opgraving 767, 768.
opium 345, 347, 349, *393*, 407 i.f., 477, 603, 746, 770, 780, 1115, 1150, 1156, 1199 i.f., 1215 i.f., 1217, 1234, 1247.
opkooper, zie: *koffiecultuur.*
opnemen 1311.
oppasser 110, 111, 540, 800, 801, 858, 1024.
Opperbestuur (onkunde) 586, 828, 829, 835 i.f., 933, 954;
id. (onverstand) 885, 893;
id. (wordt verlichter) 878 i.f.;
id. (egoïsme) 903, 942, 951;
id. (veranderlijkheid van inzichten) 951, 952;
id. (sleurgeest) 953;
id. (slapheid) 1123, 1255;
id. (fijne neus) 995.
opperhoofd 505, 542, 625, 1460.
Opperkoopman des Kasteels 998, 1159, 1160, 1215, 1232 i.f.
opperlandvoogdij 41, 79 e.v., 85, 94 e.v., 100, 109, 492.
Opperregent 277, 392, 416, 493, 516, 739 i.f.
opraping 631.
oprechten 212.
opschieten 1261.
opschrift 353, 1478.
opstand (der Baliërs) 533 e.v.;
id. (Bantamsche o.) 766, 775, 777, *791 e.v.*, 861;
id. (Cheribonsche o.) 778, 801, 902, 914 i.f., 1063;

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

opstand (Chineesche o.) 248, 762, 766, 770, 775, 776, *789 e. v.*, 855, 1388;
id. (Djampangsche o.) 779 e. v.; zie: *Prawata Sari*;
id. (van Jonker) 532;
id. (Soendasche o.) 87 e. v., 378.
optrek 28, 691.
opzicht 198, 214, 216, 250, 289, 403, 570, 646, 653 i.f., 659, 695, 743.
Opzichter 552, 694, 740, 1061.
Opziener 566 i.f., 646;
id. (hun ontstaan) 680, 841, 863, 1313;
id. (formatie) 287, 888, 909, 913, 917, 1061, 1185;
id. (hun werk) 884, 1025, 1027, 1057, 1150—1152, 1157, 1181 e. v., 1187, 1231, 1232;
id. (verhouding tot den Regent) 1023; 1234;
id. (tournee) 190, 224, 1023 e. v;
id. (als veldoverste) 801;
id. (prestige) 803;
id. (verhouding tot den Gecomm.) 1233 i.f.;
id. (ontslag) 909;
id. (inkomsten) 875 i.f., 896, 913, 917, 1109, 1110, 1128, 1157, 1212, 1215, 1418;
id. (bekwaamheid) 905, 1318;
id. (onbetrouwbaarheid) 907 i.f., 1404;
id. (geknoei) 925 i.f., 1115, 1222 i.f.;
id. (zorg voor de bevolking) 977, 1036; zie ook: *indigomaker, pakhuismeester.*
Orangkaja 89, 398, 581, 599 i.f., 609.
orchidee 608.
ordonnantie 1219, 1227 i.f., 1232.
ordonnantiegeld 1158, 1159.
organsijn 1486, 1487 i.f., *1489*, 1490, 1494.
ornament, zie: *kandaga, kris, lampit, lante, pajoeng, piek, zegel.*
Ossenberch (W. H. van) 792—795.
oudheden 461, 474.
oudste 157.
Outhoorn (Mr. W. van) 212, 406, 555, 585, 630, 633, 642, 654, 728, 783.
over (van tijd = vóór) 107.
overdracht (van grondgebied) 381, 382, 514 e. v., 517 i.f., 551, 552.
overkrijgen 688.
overlooper 424, 713; zie voorts: *volksverloop.*
Overstraten (P. G. van) 907, 908, 977 i.f., 1002, 1005, 1006, 1317, 1318, 1320, 1321, 1411.
overtoom 815, 1079.
overvaart, zie: *rivierovergang, veer.*
overwicht 1440 i.f.; zie voorts: *koffiebetaling.*

P.

paap 24, 62, 97, 314, 315, 317, 318, 374, 393, 531, 532, 562, 563, 567, 781; zie: *priester, tempelpaap.*
paard 82, 309, 364, 472, 630—632, 1052, 1107; zie: *draagbeest, merriepaard.*
paardenstal 12, 1492, 1496.
Pabajoeran 30.
Paboentelan 92.
pacht 12, 40, 609, 610, 751; zie: *jachtrecht, land, verpachting, vischpacht.*
pachtvoorwaarde 890, 1442.
Padabeunghar 1046.
Padaherang 123, 133, 147, 297, 460, 461.
Padakati 225.
padioogst, zie: *rijstoogst.*
padischuur, zie: *rijstpakhuis.*
padisnijder 725.
paditiende, zie: *tiendepadi.*
Padjadjaran 4, 7, 53, 54, 172, 234, 298, 627; zie: *Pakoean*;
id. (Pangeran P.), zie: *Pangeran.*
Padjambon 1081.
Padjang 75, 104, 295.
padjeg 296, 311, 1316, 1317, 1324; zie: *familiegeld.*
Padjongkoran 1071.
padoe 320, 321.
Pagaden 193, 200, *259*, *260*, 287, 412, 419, 429, 758, 906, 911, 966, 988, 1045, 1228, 1264, 1269 e. v., 1309, 1359, 1467;
id. (negorij) 1059.
Pagadingan 117.
Pagadoengan (Krawang) 290;
id. (Tjiandjoer) 223.
Pagalaran 284.
Pagarageng 176, 196, 474.
Pagarbesi 234, 564—566, 571, 1487.
Pagergoenoeng (Adipati P.) 274.
pagger 117, 478, 961, 962, 964, 1001.
Pagoetan 6, 250, 457, 458, 538.
pajoeng 482; zie: *quitasol*;
id. (p. bawat) 80.
Pakantjilan 233.
pakhuis (der Comp. te Bat.) 1043, 1083, 1089, 1108;
id. (der Regenten te Bat.) 1067 i.f., 1073, 1078, 1081 i.f., 1082 e. v., 1086, 1092;
id. (aan de Tjibehet) 1088; zie verder: *afscheeppakhuis, Buitenzorg, Gintoeng, Karangsamboeng, Kuiper, Lengkong, loemboeng, Onrust, Tjikao, tjoetakspakhuis, Waterpoort, Westzijde.*

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Pakhuisadministrateur 923, 1089, 1113, *1117 e v.*, *1125 e. v.*, 1213 i.f., 1440 i.f.
pakhuisbouw 1109, *1165*, 1173; zie: *diensten.*
pakhuismeester 803, 1063, 1157, 1171, 1185, 1187, 1200, 1244.
pakhuispersoneel 1212.
pakoe hadji 93;
id. (p. saba) 1347.
Pakoean 75, 93, 187, 298, 333, 355, 624;
id. (Ratoe P.) 2;
id. (P. Padjadjaran) 57; zie: *Padjadjaran.*
Pakoeboewana (Soenan P.) 549, 551, 552; zie: *contract, piagem.*
Pakoengwati 62.
Palakka (Aroe P.) 394, 401, 463, 532, 592.
Palasari 177, 223, 796.
Paleda 138.
paledang 572.
Paledang 361, 572.
Palembang 301, 344, 367, 625, 1203, 1253, 1338 i.f., 1382, 1384, 1388, 1395, 1398.
Paliacate 1421.
palintang 961.
palissade 601, 615, 616; zie: *balk.*
Palm (J.) 558, 563, 569, 693.
paloepoeh 233.
Pamalang 293, 302.
Pamali (Kali P.) 4.
Pamanoekan 45, 67, 70, 71, 80, 82, 111, 112, 114, 193, 196, *259 e.v.*, 265, 266, 287, 339, 364, 379, 395—399, 412, 415, 486—488, 491, 494, *510*, 574—*576*, 604, 617, 618, 620, 621, 626, 634, 644, 672, 673, 701, 702, 716, 726, 735, 737, 751, 755, 759, 789, 802, 823, 849, *862*, 865, 868, 884, 888, 896, 906, 942, 955, 966, 988, 1004, 1030, 1035, 1045, 1053, 1064, 1108, 1109, 1133, 1141, 1143, 1165, 1170—1172, 1212, 1228, 1269 e.v., 1306, 1307, 1309, 1319, 1332, 1336, 1354, 1358, 1359, 1365, 1386, 1387, 1400, 1402, 1423, 1467;
id. (negorij) *260*, 477, 1046, 1050, 1062, 1063;
id. (Regent van P.) 431, 588, 688, 690, 699; zie: *Wangsatanoe*;
id. (rivier van P.) 128, 184, 186, 259, 264, 380—383, 493, 495, 498, 499, 510, 516, 517, 519, 521, 528, 545, *1059.*
Pameungpeuk 161.
Pamidjahan 177.
Pamoelihan 143.
Pamojanan 225.
Pamokolan 177.
Pamotan 4, 74, 119, 122, 123, 128, 129, *133 e v.*, 142, 147, 274, 297, 460, 562, 563, 567, 569, 630, 633, 642, 669, 670, 675, 738, 790.
Pampanger 536.
panagan 993.
Panamoen 127, 138, 291.
Panaragan 758.
Panareban 138.
Panaroelan 263.
Panatajoeda (Regent van Krawang) 130, 144, 277, 387, 388, 392, 416, 417, 432, 459, 489, 490, 501, 502, 538, 549, 706, 707, 1258, 1328.
panatoes 328.
pand, zie: *verpanding.*
pandagan, zie: *panagan.*
pandelingschap *348 e. v.*, 728, 729, *730 e. v.*, 1254.
pandhuis 1255.
Pandjaloe 74, 176, 461, 474, 759.
Pandjang (Poeloe P.) 420.
Pandjoenan 269.
Pandocken 277.
paneket 328.
Panembahan (titel) 437;
id. (Mataram) 135;
id. (P. Cheribon) 55, 56, 71;
id. (P. Ratoe) 53 e. v., 56—63, 65, 66, 68, 72, 78, 97, 102, 437.
Panembong 81, 174, 191, 739 i.f., 758.
panewoe 328.
Pangasahan 223.
Pangeran Aria Cheribon 131, 144, 145, 202, 340, 439, 503, 552, 652, 678, *694 e. v.*, 698, 701, 705, 706, 714 i.f., *734 e. v.*, 1059, 1151, 1258;
id. (P. Crappia) 78, 97; zie: *Pangeran Sedakrapjak*;
id. (P. Depati Cheribon) 53, 55;
id. (P. Depati Rangga Gempol Koesoemadinata) 84, 85;
id. (P. Depati Topati) 70, 80, 376, 421, 425;
id. (P. Ingalaga) 6, 77;
id. (P. Padjadjaran) 2, 53;
id. (P. Pasarean) 53—55, 84;
id. (P. Rasmi) 62;
id. (P. Ratoe), zie: *Panembahan Ratoe*;

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Pangeran Ratoe (Bantam) 79, 94;
id. (P. Sawarga) 53, 54;
id. (P. Sebakingkin) 53, 55, 57;
id. (P. Sedakrapjak) 58, 60, 65, 197, 268;
id. (P. Soemedang) 80, 385; zie voorts: *Rangga Gempol.*
Pangerango 224, 243.
panghinesan 1380.
Pangierang 228, 229.
pangkalan 1077.
Pangkalan 196, 1500.
Pangkalandjati 1085.
panglakoe 1176.
panglawe 328.
Pangoekirang 229.
Pangoepoekan 290.
Paniis 190.
Paninggaran 163, 794.
Panjaweran 173.
Panjer 142.
Panjindangan 177, 196.
Panjiritan 129.
Pankirang 229.
pannenbakkerij 14.
Panoekan (Adipati P.) 94, 118.
panoekang *938.*
Panoelibjan, zie: *Pamoelihan.*
Panoembahan 801.
Pantja (Mas P.) 565, 737.
Pantjawinata 430, 476.
pantoen 353.
Paoek 778.
Papandajan 174, 175, 179, 183, 667, 668, 1020, 1051.
Papandak 161.
papatol 1052 i.f.
papaverteelt 1042.
papiergeld 895, 897 i.f., 900 i.f.—903, 1110, 1139 i.f., 1154 e. v., 1190 e. v., 1201 e. v., 1208 e. v., 1224—1229, 1237 e. v., 1241, 1291, 1340, 1341, 1367, 1405; zie: *agio.*
Papisangan 870.
paradata, zie: *pradata.*
Parajangan 740.
Parakanmoentjang 71, 81, 94, 95, 156, 164—167, 169, 172, 173, 177, 183, *184 e. v.*, 193, 201, 203, 215, 220, 221, 303, 339—341, *343*, 351, 352, 364, 396, 492, 493, 500, *508*, 510, 518, 618, 626, 628 i.f., 630, 633, 641, 642, 662, 664, 671, 674, 675, 690, 738, 739, 749, 757—759, 790, 834, *839*, 855—857, *862*, 863, 867, *872 e. v.*, 880, 883, 885, 888, 897, 906, 907, 910, 912—914, 920, 956, 957, 1012, 1025, 1026, 1036, 1044, 1045, 1049, 1050, 1059—1062, 1066 i.f., 1067, 1073, 1078, 1081 i.f., 1097 i.f., 1098, 1100, 1102, 1106 i.f., 1107, 1135, 1139, 1140, 1142, 1165, 1171—1173, 1177, 1179, 1185, 1212, 1228, 1244, 1246—1248, 1260, 1270 e. v., 1301, 1306, 1308, 1309, 1314, 1321—1323, 1336, 1354, 1358, 1359, 1361, 1365, 1366, 1368, 1369, 1381, 1386, 1387, 1393, 1394, 1397, 1400, 1419, 1437, 1438, 1445, 1447, 1467, *1469*;
id. (Regent van P.) 101, 102, 154 i.f., 171, 328, 352, 430, 588, 703, 887, 1152; zie: *Tanoebaja*;
id. (negorij) 162, *192*, 789, 999.
Parakansalak 985.
Parakansapi *267 e. v.*, 289, 290; zie: *Adiarsa*;
id. (negorij) 263, 270, 279, 413, 701.
Parakanteroes 271, 273.
Parakantiga 81.
Paramoetjang 271.
parang 360, 977.
Parang 290, 541, 887, 1454 e. v., 1472.
parapara 993, 1441.
paratag *993 i.f.*
parel 141, 634, 635, 643, 655, *669 e. v.*, 675, 738, 939.
parelbank 122, 138, 145.
Parera (E) 797.
Parigi 449, 451, 462.
Parijang 88, 256, 455.
Paroeng 81, 156, 758.
Paroengangsana 232, 233 i.f.
Paroengbanteng 235.
Paroengkoedjang 333.
Paroengnaroktok 267, 274, 279.
Paroengpadoedan 261.
Parra (P. A. van der) 242 e. v., 248, 865, 874, 1060, *1113*, 1123, 1140, 1147, 1214 i.f., 1253, 1273, 1275—1277, 1396.
particulier 15, 1487.
particuliere landen 233, 241, 258 i.f., 289, 495, 537, 824, 825, 832 i.f., 839, 840 i.f., 843, 846, 847, 858, 861, *864*, 865, *868 e. v.*, 923, 925, 930—932, 1034, 1035,

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

1091, *1094 e.v.*, 1121 i.f., 1135 i.f., 1139, 1153, 1167 i.f.—1169, 1219 i.f., 1308, 1327, 1390, 1391 i.f., 1396, 1407, 1408, 1415, 1498; zie: *Buitenzorg, diensten, opgezetene, servituut.*
partij 8, 13, 89, 90, 403.
Parvé (J.) 442, 650.
pas (= doorgang) 230 i.f.; zie: *passage*;
id. (= geleibrief) 407, 409, 410, 420, 421, 436, 478, 486, 620, 712, *721 e.v.*, 777, 858, 859, 1015; zie: *Gecommitteerde over den Inlander, koffietransport.*
Pasagrahan 190.
Pasajangan 362.
pasanggrahan 192, 1177.
Pasanggrahan (negorij) 175;
id. (rivier) 753, 1430.
pasar 12, 244—246, 257, 763, 870, 940, *1094, 1095*, 1342; zie: *Senèn.*
Pasarbaroe 756, 1076.
Pasarean, zie: *Pangeran Pasarean.*
Pasawahan 203, 261, 399.
paseban 93, 203, 233, 316, 399, 1146.
Paserangan 190.
Pasilian 377.
Pasirangin 1464 e.v., 1467, 1472.
Pasirmanggis 221.
Pasirmoentjang 271.
Pasirpandjang 121, 142, 1381 i.f.
Pasisir 259.
pasmunt, zie: *payement.*
pasoembang 297.
Pasoeroean (Galoeh) 122, 123, 129, 133, 134, 142, 274, 297, 550, 630, 633, 642, 670, 675, 738, 1019, 1220 i.f.;
id. (O.-Java) 293, 628.
passage 6, 32, 117, 127, 128, 255, 390, 455—457, 459, 460, 541, 559; zie: *rivierovergang, pas.*
passeerbaan, zie: *paseban.*
Pataroeman 1102.
Pati 60, 293, 294;
id. (Toemenggoeng P.) 63, 111, 294, 295.
Patih 153, 182, 185, 701, 941 i.f., 1023, 1026, 1027; zie: *Buitenpatih, Tweede.*
Patimoean 387.
Patinggi (eigennaam) 149, 535, 536, 541, 583, 653, 771;
id. (titel) 186, 1012, 1020, 1025, 1039, 1041.
patjakker *557.*
Patjenongan (Gang P.) 228.
patjoel 353, 359, 968, 972, 977, 978, 1301.
patjoempleng 298.
Patoea 165, 169, 183, 222, 667, 668, 956, 1006.
Patoegoeran 230.
Patoendjang 269, 290.
Patrakoemambang 127.
Parakoesoema 1276.
Patras (A.) 842, 1195, 1470, 1490.
patroon 790.
patroontasch 457.
patrouille *534 e.v.*, 537, 541, 556, 562, 771; zie: *politie.*
pauperisme 534, 1480.
Paviljoen (A.) 756.
Paviljoensveld 12, *756.*
Pawenang 194, 364, 758, 957, 959, 1008.
payement 655, 679, 1114, 1192, 1193, 1195, 1201, 1209.
pecceeren 136.
pedanda 322.
pedati 180, 1046, 1051, *1053 e.v.*, 1057, 1058, 1076, 1078, 1081, 1084—1086, 1088, *1090*, 1091 1094, 1096 i.f., 1097 e.v., 1105, 1167 e.v.
Pekalongan 293, 298, 331, 820, 889, 1319, 1320, 1326;
id. (in P. moentjang) 186.
Peking 42.
Pelaboehan Ratoe 4.
Penandjoeng 957 i.f.
Penang 800.
Penghoeloe 322, 323.
Penjaboengan (fort) 455 i.f., *775*, 789, 791, 793;
id. (land) 247, *253 e.v.*, 455 i.f., 753.
Penjabrangan 777.
penning 1194.
pennistengesticht 1292, *1484.*
Pepakem Tjerbon *320*, 323 e.v., 325.
peper 45, 227, 299, 364, 436, 574, 616. *622 e.v.*, 625, 626, 635, 643, 655, 674—676, 678, 683, 705, 723, 738, 807, 843, 844, 849, 850, 852, 856, 857, *860—863*, 865, 892, 896, 898, 899, 901, 913, 932, 963, 974, 976, 1000, 1037, 1038, 1109, 1114, 1115, 1119, 1132 i.f., 1137, 1146 i.f., 1148, 1184, 1207, 1279, 1302, *1381 e.v.*, 1389, 1390, 1393, 1395, 1397—1399, 1400, 1402, 1403 i.f., 1405, 1407, 1409 e.v., 1411, 1497.
perdjaka 304, 725, 837; zie: *boedjang.*
perkenier 589, 590.
Persiaan 995.
Perzië 776, 804, 809, 830, 995, 1442.
Peser 225.
Pesing 792 i.f., 794.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

petak 1331.
Petel (L.) 1325, 1343, 1350.
petroleum 1419 i.f.
Petten (A. van) 1453.
peulvrucht 192.
Philadelphia 1425.
Philippine *773*, *774*.
piagem 73, 86, 96—98, 100, 102, 108 e.v., 124, 126, 194, 328, 363, 551, 572.
piaster, zie: *mat.*
Pidja (Agoes P.) 253.
piek 571, 704 i.f.
Piek 1319—1321.
Pierson (Mr. N. G.) 935, 944.
pijnbank 786.
pijper 762, 766.
pikol *633*, 891 i.f., 895, 911, 915, 1044, *1045*, 1059, 1051 i.f., 1052, *1116 e.v.*, *1129 e.v.*, 1139 i.f., 1141 i.f., 1176, 1180, 1214, 1231 i.f., 1402.
pikolan *1045*, 1051, 1053.
pikolgeld 241, 609, 909, 1037, 1109, 1110, 1141, 1142, 1146 i.f., 1153 e.v., 1156 i.f., 1157, *1175 e.v.*, 1212, 1220; zie ook: *Gecommitteerde over den Inlander.*
pinang 609, 1032 i.f.; zie: *areek.*
pisang 364, 664, 820, 969, 970, 972, 973.
Pisangbatoe 1083, 1086.
pisau radjang 1424.
Pit (L.) 637.
pitje 1194, 1195, 1198—1200.
Pitjoengpoegoer 223.
plaat (koperen p.) 52, 108.
plaisante plaats 423.
plantage 838, 1412.
plantgat 965, 967, 968.
plantkuil 968.
Pledang, zie: *Paledang.*
plein 1086.
Pleyte (C. M.) 777 i.f.
ploeg 353, 358, 359, 961, 962, 971, 977, 978, 1032.
Ploesercasie 602.
ploet 1476.
plunjegeld 1178.
Poeger (Mas P.), zie: *Mas*;
id. (Pangeran P.) 402, 430, 441, 562, 563;
id. (Soenan P.), zie: *contract*, *Pakoeboewana*, *piagem.*
poegoer 231.
Poehoen 333.
Poel (P. van der) 1079.
Poelau 233.
Poelogadoeng 789, 1068, 1085, 1094.
Poenggawa Goenoeng 760.
Poentjak 221, 1474.
Poentjaklarang 169, 221.
poepoendoetan 207, 297.
Poerba 108, 280.
Poerbaja (landnaam) 293;
id. (Pangeran Aria P.) 2, 245, 422, 455, 456, 458—460, 462, 463, 465, 466, 472, 500, 540, 781.
poesaka 1255.
Poespahijang 191.
Poespanagara 131, 132.
Poespawangsa 41, 103, 104, 119, 143, 152, 204, 334, 335, 343.
poetia 1095.
Poetrapinggan 123, 133.
Poetri 160.
Poewasa 59, 297, 311; zie: *Hari Raja.*
Polanen (Mr. R. G. van) 194, *1041.*
Poleman (C.) 371.
politie 22, 580; zie: *patrouille.*
Politiek 696.
Pols (F.) 401, 445.
pompelmoes 970, 974.
Pondajang 156 i.f., *178*, *179.*
Pondokbamboe 784, 785.
Pondokbenda 795.
Pondokdjagoeng 251, 256.
Pondokgedeh (achter Mr. Cornelis) 869;
id. (Buitenzorg) 244, 245, 248, 912, 956, 985, 1001, 1012, 1167 i.f., 1174, 1247, 1325, 1448, 1450, 1451, 1474.
Pondokkalapa 785.
Pondokkatjang 449.
Pondokpetir 257.
Pondokpoetjoeng 449.
Pondokranggon 247 i.f.
Pondoktjatjar 449.
Pontang 286, 377, 479.
Pontjol 271.
poort 215.
Portugal 944.
Portugees 367, *371*, *372*, 596 e.v., 599, 605 e.v., 622, 685 i.f., 727, 1116, 1253, 1257.
Postel (J. H.) 1483.
posterij 601, 1342.
posthouder 770, 771, 777.
posthouding 776.
Pottebakkershoek 1071.
prada 345.
pradata *320*, *321.*
pradjaka, zie: *perdjaka.*
praejudicie *718.*

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

prahoe sasak 182.
Prajamanggala 439.
prajangan 760.
Prajangan 475, 502, 504; zie: *Parajangan.*
Prajangers (Regenten) 543.
Prajasoeta 209, 214.
Pralaja 229.
Pranadipraja 206.
Pranajoeda 81.
prapratak 993 i.f.
pratag, zie: *paratag.*
prauw 1086, 1088, 1092, 1094, 1165, 1171.
prauwloon 1064, 1074, 1088, 1092, 1168 i.f.—1170, 1178, 1215.
Prawata Sari 131, 149, 555, *557 e.v.*, 619 i.f., 687, 693, 739, 1127.
Preanger 80, 419, *758, 759*;
id. (onder Mataram) 66, 67, *75 e.v.*, 99, 101, 102, 293; zie: *opstand*;
id. (indeeling) *116 e.v.*; zie: *enclave*;
id. (belang der P. voor de Compagnie) 802.
Preangers (bevolking) 215;
id. (dorpshoofden) 760;
id. (Regenten) 317, 347, 1332 i.f.; zie: *Priangers.*
predikant 599, 1255.
premie 960, 1384, 1385, 1428; zie: *koppengeld.*
present 505.
presenteeren (intransitief) 382.
pressen 838.
prestige, zie: *Compagnie.*
Priangan 100, 101, 758, 760; zie: *Prajangan.*
Priangang 545.
Prianger 1179.
Priangers (de bevolking) 80, 503, 541, 546, 626, 655, 760;
id. (de Regenten) 82, 526—528, 630, 631, 635, 643, 644, 695, 716 i.f., 742.
Prianger bovenlanden 657, 717.
Prianger Hoofden (= Regenten) 687, 1195.
Prianger volkeren 688.
Priangerlanden 688, 740, 743, 757, 779, 780.
Priangerse bovenlanden 562.
Priangerse districten 548.
Priangershoofden (Regenten) 554, 634, 635, 642—644.
Priangerslanden 281, 549, 641, 643.
Priangse bovenlanden 563.
Priangse Hoofden (Regenten) 181, 560, 630, 680, 693, 701 i.f.
Priangse landen 518, 552, 678, 689, 734, 735, 1381, 1442.
Priangse Regenten 1055.
Priangse volkeren 632, 736.
Prianse landen 562.
priester 136; zie: *paap, Penghoeloe.*
priesterraad 322 e. v.
Prijangan 86.
Prijangers (de bevolking) 522.
prijscourant 615, 683.
Prill (J. de) 283, 1264, 1268, 1270.
Prinseneiland 93.
Prinsenlaan 1087.
Probolinggo 293.
procuratie, zie: *Gecommitteerde over den Inlander, volmacht.*
procure 639, 662.
productenbetaling 625, 630, 632, 643, 674, 678, 683, 684, 694, 705, 1447; zie verder: *koffiebetaling.*
productenlevering 216, 238, 241, 608 e.v., 644, 662, 674, *675 e.v.*, 677, 683, 736 e.v.; zie verder: *koffiecultuur.*
productentransport 632—635, 643, 687, 689, 741, 1064 i.f.; zie verder: *koffietransport.*
productenverkoop, zie onder: *koffiecultuur.*
protectie (der Nederl nijverheid) 1487, 1488.
provincie 132.
Purmerend (eiland) 411.

Q.

quantiteit 638 i.f., 643.
quitantie 1232.
quitasol 80, 374, 376, 411; zie: *pajoeng.*

R.

Raad der Aziatische Bezittingen en Etablissementen 903.
Raad van Indië, zie: *Regeering.*
Raad van Justitie *580*, 786, 1186.
Raad Westpalm's werk 1456, 1468, 1471.
Rach (J.) 1054.
Radermacher (Mr. J. C. M.) 875, 1000, 1158, 1168, 1179, 1182, 1186, 1188, 1220, 1221, 1263, 1278, 1280 e.v., 1285, 1287, 1314, 1360, 1361, 1399, 1415, 1474;
id. (S.) 847.
Radja Singa 294, 301, 372, 403, 487, 1257.
Radjadesa 135, 461.
radjakarja 307 i.f.
Radjamandala 177, *178*, 182.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Radjapola 161 i.f., 176, 188, 195, 196, 474, 758.
radjasinga 159.
Raffles (Th. S.) 75, 800, 935, 953, 994.
Ragadijem 195.
rakkadaar *537*.
Raksamanggala 134, 630, 633, 670, 739 i.f.
Raksanagara (Krawang) 280, 288, 677;
id. (Tegal) 552 i f.
Ram (M.) 658.
Ranadimanggala 72.
randjoe 452.
Ranga Manggala 226.
Rangga Batoelajang 166;
id. (R. Gedeh) 83, 85, 96, 97, 109, 111, 385;
id. (R. Gempol) 47, 79, 80, 83, 84, 92, 96, 97, 193, 198, 202, 203, *378*, 379, *384*—387, *395—400*, 404, 412, 419, 431, 439—441, 459, 475, 477, 489, 490, 509, 516, 518, 546 i.f., 547, 554, 588, 630, *632*, 633, 642, 684. 690, 693;
id. (R. Limbangan) 157, 158.
Ranggamajang 440.
Rangka Soemedang 51.
Rantja 74, 341, 441, 539.
Rantjabale 999.
Rantjagaboes 156 i.f., 195, 297.
Rantjakalong 186.
Ranzow (C. F. A. von) 795, 796.
Rasmi (Pangeran R.) 62.
Ratamanggala, zie: *Natamanggala.*
Ratoe 62.
Ratoe Bagoes 282 i.f.
Ratoe Mataram 60.
rauwelijk 580 i.f.
Rawa Bagendit 175;
id. (R. Bogor) 1069;
id. (R. Lagoa) 1072.
reaal 391, *625*, 1194; zie: *mat*;
id. (r. pitjes) 1194.
recht (Islamsch r.) 324;
id. (Javaansch r.) 320, 325;
id. (Makassaarsch r.) 712;
id. (Romeinsch r.) 584, 728.
rechter (Preangse r.) 131.
rechtsdag 398.
rechtspraak 22, 241, 548, *580 e.v.*, 739, 742, 786, 1093;
id. (administratieve r.) 191, 247, 500, 537, 657, 776, 779—781, 799, 838, 887, 1152; zie: *verbanning*;
id. (Mataramsche r.) *313 e.v.*, 345 e.v.; zie voorts: *blok, boete, buitengerecht, correctie, djaksa, doodstraf, duikproef, erfrecht, Fiscaal, getuige, halsrecht, handelsrecht, kettingstraf, kris, landraad, lijfstraf, padoe, prada, pradata, Raad van Justitie, Regent, Schepenen, schuldrecht, strandrecht.*
recognitie 586, *697*, 698.
reduit 14.
reede *61*, 107.
Reede tot Drakenstein (H. A. van) 371, 372, 375 i.f., 808, 809.
Rees (O. van) 41, 526, 937.
Regeering (onverstand) 76, 588, 592, 735, 736, 835, 856, 915, 918;
id. (onkunde) 145, 180, 222, 278, 279, 385, 397, 432, 489, 500, 513 i.f., 579, 781, 1059, 1258, 1279, 1319;
id. (belangstelling in en zorg voor de inl. bevolking) 25, *29*, 219, 391, 432, 612, 699, 862 i.f., 873—875, 877, 878, 884, 919, 941 e. v., 957, *1036 e. v.*, *1151 e. v.*, 1259, 1317 i.f., 1418, 1430, 1493; zie: *vreemdeling*;
id. (schrielheid) 559;
id. (beuzelachtige bemoeiingen) 578, 651 e. v., 654 e. v.;
id. (wantrouwen) *25*, 782, 828;
id. (zwakheid) 718, 720, 800, 1124, 1125, 1137, 1310;
id. (erkent hare fouten) 862;
id. (lichtzinnigheid) 912 i.f., 971 i.f., 1407, 1448, 1449, 1451;
id. (minder kortzichtig dan Opperbestuur) 893, 894, 926, 1446, 1447;
id. (wordt vrijzinniger) 929, 931, 1164 e. v., 1168, 1169, 1173, 1174;
id. (onbetrouwbaarheid) 463, 471, 472, 825, 835, 1130, 1217, 1292, 1364;
id. (Oostindisch doof) 1140;
id. (willekeur) 1284, 1292, 1295; zie: *administratieve rechtspraak*;
id. (Secretaris der Hooge R.) 649; vergelijk voorts: *Compagnie.*
regeeringsreglement 23, 25, 28.
Regent 153, 194, 205, 282, 418, 700, 740, 742, 1086;
id. (als Mataramsch ambtenaar) 97, *101 e.v.*, 157, 294;
id. (benoeming) 83, 101, 132, 392, 491, 548, *701—703*, 734 i.f., 1260, *1272*, 1276, 1277;
id. (opvolging) 140, 141, 146, 153 e. v., 158, 159, 253, 260, 547, 548, 571, 740;
id. (voogdij) 140, 141, 154, 155, 158, 159, 185, 260, 431;

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Regent (acte) 125 i.f., 129—131, 132, 137, 141, 145, 149 i.f., 165, 191, *212*, 214 i.f., 272, 282, 285, 289, 328, 342, 343, 501, *509*, 548, 561, 566 i.f., 567, 689, 701, *702*, 704—706, 731, 736, 740, 1485; zie: *Couper's reglementen*;
id. (titel) 132, 247, 254, 887;
id. (instructie) 388, 509, 704, 705;
id. (bedreigd en gestraft) 131, 134, 272, 287, 505—507, 509, 568, 699, 905—908, 1038;
id. (ontslag) 144, 146, 260, 266, 907, 909, 1039;
id. (verhouding tegenover den Gecomm.) 195, 221, 649 e. v., 652, 1189, 1282, 1290; zie: *Gecommitteerde over den Inlander*;
id. (verhouding tegenover de Regeering) *44*, 430 i.f., *509*, 594, 595, 632, 649 e. v., 652, 694 i.f., 695, 735, 739, 796, 801, 802, 933, 1120, *1271*, 1290, 1292, 1317;
id. (bezoek te Batavia) 134, 144, 145 i.f., 149 i.f., 153, 212 i.f., 270, 392, 440, 518, 523, 526, 548, 564, 567, 573, *685 e. v.*, 690, 701, 702, 704, 735, 741, 842, 1055 e. v., 1191, 1195, 1209, 1221, 1227, 1228, 1268;
id. (verblijf te Batavia) 838, 1080, 1082, 1083, 1107 i.f., 1234, 1237, 1384 i.f.;
id. (werkzaamheden) 290, 1005, 1023, 1025, 1027, 1032, 1043 e. v., 1048, 1049, 1152, 1180 e. v., 1323;
id. (rechtspraak) 191, 548, *581*, 693—695, 734, 779, 1055 i.f., 1467;
id. (knevelarij en geknoei) 350, 739, 883 i.f., 907, 908, 1031, 1045, 1105, 1115, 1138, 1150, 1156, 1177, 1342, 1368;
id. (schulden) 120, 167, 168, 193, 216, 217, 220 i.f., 247 i.f., 253 i.f. —255, 272, 287, 874, 875, 895, 911, 918, 1120 i.f., 1121, 1142, 1156, 1189, 1213, 1220, 1233 i.f., 1241 e. v., 1301; zie: *renteberekening*, *rijksschuld*, *schulden*;
id. (onderling getwist) 134, 142, 144, 149, 156, 165, 166, 171, 172, 174, 176, 177, 179 e. v., 181 e v., 184, 191, 195 i.f., 196, 202, 217, 219, 220, 235, 262, 263, 265, 279, 314, 340, 503, 509, 523, 558, 559, 565, 567, 635, 644, 687, 689 e. v., 694, 735—737, 739, 741;
id. (onderlinge wedijver) 273;
id. (gezag) 191, 340, 695, 734, *941*; zie: *eigenaar*;
id. (verhouding tegenover de Hoofden) 179 i.f., 216;
id. (verhouding tegenover de bevolking) 328 e. v., *338 e. v.*, *347*, *351*, 838, 887, 1007, 1008;
Regent (inkomsten) 201, 215, 327, 705 i.f., 875, 1037, 1110 i.f., 1115, 1120, 1129 e. v., 1145, 1150, *1153 e. v.*, 1156, 1180, 1212—*1214*, 1319, 1383; zie: *pikolgeld*;
id. (woning) 233, 1050;
id. (gevolg) 330, 687;
id. (ornamenten) 1299; zie: *ornament*; vergelijk voorts: *Boepati*, *diensten*, *Hoofdregent*, *kapala Prajangan*, *mederegentschap*, *onderregent*, *Prajangers*, *Priangers* enz.
regentschap 289 i.f.
Reguleth (Notaris) *passim*.
reiziger (Europeesche r.) 923, 925 i.f.; zie: *vreemdeling*.
Rekenkamer 1188.
rekkelijk 406.
Rembang 293, 365, 392, 1408.
Rempakbitoeng 127, 135.
rendez-vous 1.
renteberekening 1215, 1220, 1222, 1225, 1226, 1228 i.f., 1232—*1234 e. v.*, 1244 i.f., 1247, 1255, *1261*, 1262, *1265*, 1266, 1269 e. v., 1279, 1280, 1284, 1291—1293, 1295, 1296, 1298, 1301; zie: *woeker*.
resideeren 157, 366, 391, 446, 696.
Resident 365, 1263, 1460, 1463, 1466, 1471.
Resolutie (Secrete R.) 831.
ressort *750*.
resumtie 520.
rhinoceros 12, 258, 961
Richter 1457.
Riebeeck (A. van) 179, 182, 214, 250, 347, 480, 543, 652, 814—816, 1065.
Riemsdijk (J. van) 732, 1275;
id. (W. V. H. van) 254—256, 258, 878—880, 883, 909, 911, 918, 925, 929, 1070, 1113, 1119, 1129, 1220, 1223, 1224, 1247, 1248, 1261, 1277 e. v., 1301, 1315, 1484.
Rijksarchief 224, 940.
rijksdaalder 832, 1192—1194.
rijksschuld 1247, 1248, 1299—1301; zie: *Regent*.
rijkssieraad 1299.
rijksstenden 64, 703.
Rijnjak (J. F.) 797.
Rijp (Z. van) 640, 682.
rijstaanvoer 45, *365*, 369, 371, 436, 615 i.f.
rijstblok 988, 990—992, 994.
rijstbouw 17, 30, 187, 189, 191 i.f., 192, *353 e. v.*, 358 e. v., 364, 377, 569, 575, 616, 618, 619, 680 i.f., 705, 737, 739, 821, 838, 844, 869, 928, 939, 960, 974—976, 1002,

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

1004 i.f., 1006, 1007, 1011, 1014, 1017, 1028, 1031, 1032, 1070 i.f., 1078, 1099, 1103, 1315, 1346, 1350, 1357, 1370, 1375, 1376, 1409, 1467, 1480; zie: *gaga*, *sawah*, *tiendepadi*, *tipar*.
rijstcontingent 238, 246, 1136.
rijsthandel 389.
rijstinkoop 678, 738 i.f., 1218, 1254.
rijstoogst 277, 311, 1055 i.f., 1100; zie: *padisnijder*.
rijstpakhuis 106, 109, 299, 1004, 1062, 1110.
rijstprijs 802.
rijstrantsoen 1497.
rijstuitvoer 574, 575, 613.
Rijswijk 19, 415, 722, 767, 816, 817, 1080, 1081, 1484.
rijtuig 1085, 1234.
rimbagan 1424.
ringsloot 415.
rivier 6, 10, 105, 524;
id. (bevaarbaarheid) 665.
rivierovergang 181, 182; zie: *passage*.
Rochussen (J. J.) 994 i.f.
Rodenroof 505.
Roedjakgedong 81.
Roempin 257, 538, 746, 792, 1050 i.f.
rok (heilige r.) 374.
rol (der bevolking) 526; zie: *bevolkingsregister*, *zielsbeschrijving*.
Rolff (L.) 222, 880 e. v., 887, 980, 1013, 1038, 1110, 1186, 1209, 1210, 1222, 1224 e. v., 1287 e. v., 1310, 1316, 1317.
Ron (Poeloe R.) 589.
ronde 562, 680, 1023; zie: *inspectiereis*.
Rongga 79, 170, 1017.
ronggeng 260, 756.
Ronkel (Dr. Ph. S. van) 403.
Roo (Dr. L. W. G. de) 788.
Roo de la Faille (P. de) 177, 178, 287.
Roode (J. C.) 552, 568, 569.
Roode Zee 804.
Roorda van Eijsinga (P. P.) 66.
Roos (A.) 789.
rooven 500.
rooverij, zie: *onveiligheid*.
ropij 1193, 1199, 1208.
ropijgeld 1339.
Rosabangsa 134, 630, 633, 642, 670.
Rose (Mr. S. H., Resident van Cheribon) 1062, 1063.
rotan 456, 1034, 1039 i.f., 1041.
Rothenbuhler (F. J.) 1318.
Rotterdam (eiland) 411.
Rouffaer (G. P.) 62, 98, 313, 321, 322, 328.
Rousseau (J. J.) 943.
Roussel (J. B.) 796.
Roy (F. de) 1383;
id. (J. J. de) 771;
id. (M. de) 659.
rozenkrans 532.
ruchten 404, 575.
Ruijs (J.) 128, 414, 445, 451, 457—460, 462, 465, 466, 470—472, 475, 477, 492, 495, 500, 583, 728, 729, 1068, 1454.
Ruijter (W. de) 473, 539, 541.
Rumphius (G. E.) 835.
Rumphius-gedenkboek 51.
rund 1060; zie: *draagos*, *koebeest*.

S.

s (verwisseld met *c*) 268.
saaij, zie: *saijwortel*.
saalland 709.
Saanen (P. van) 773.
Saāpan 183.
Sabdakarja 104, 119.
Sadang 161, 273.
Sadeng 247, 253—256, 258, 775;
id. (S. Djamboe) 254 i.f.
Sadjira 455, 797.
saffraan 1435.
Sagara Anakan 117, 122, 144, 145, 550, 553, 669; zie: *binnenzee*.
Sagaraherang 68, 95, 176, 177, 196, *200 e. v.*, 207 i.f., 259, 265, 304, 720, 925, 1106, 1107, 1247, 1459.
Sagarakidoel 214—*216*, 220, *223*—225, 236, 336, 739, 779, 1078.
saijwortel 642, *661 e. v.*
Saint Martin (I. de) 442, 470, 534, 536, 610, 630, 633—635, *645 e. v.*, 655.
sajang, zie: *koperslager*.
Sajang 362.
Sajangpanengah 261.
Sakam 697.
Sakee (Radèn S.) 466, 781.
Sakti (Radja S.) 530, 531.
Salak 216, 221—223, 237, 240, 243, 251, 457, 665, *666*—668, 744, 749, 796, 956.
Salakdatar 93.
Salapadjang 1425, 1426.
Salatiga 891.
Salawe 148, 149.
Salemba 1087.
Salida 1461, 1463, 1466, 1471, 1474.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

salut 388.
samangka 976.
Samarang 293, 295, 298, 301, 302, 348, 514, 679, 682, 820, 1254, 1255.
Sambas 607.
Sambilangan 1070.
Samorijn 606.
Sampang 76, 77.
Sampora 257, 483.
Samson (M.) 505, 577, 583, 618.
Sangegeng wètan 151.
Sanggaboewana 286.
Sanghiang (Goenoeng S.) 160;
id. (Pangeran S.) 592.
Sanghiangpanengah 261.
Sangkoewatang 81, 151; zie: *Saoengwatang.*
Santagoena 104.
Santja 196, 259.
Santjanapoera 266.
santri 463.
saoeng 151.
Saoenggata, zie: *Saoengwatang.*
Saoengloehoer 461.
Saoengwatang 94, 95, 150, 151; zie: *Sangkoewatang.*
Sapoeangin 138.
Sara (Oedjang S.) 194.
Sarajagati 261.
Sarantaka 469.
sasak 797, 1424.
Sasak 271.
Sasamanja 70.
Sasamatta 70.
sasawi 1432.
sassafras *1433 e. v.*
Satjadiprana 411.
Satjanata 304, 573.
Satjapati 81, 154.
Satjapraja 206.
sauvegarde 88.
sawah 175 i f., 248, 329, 333, 340, *353 e. v.*, 364, 628, 720, 843, *938*, 1004 i.f., 1014, 1065, 1086, 1103, 1344 i.f., 1345, 1375, 1376;
id. (s. nagara) 333.
Sawal 147, 177, 187, 188.
Sawarga (Pangeran S.) 53, 54.
schaal 1109.
schaduwboom, zie: *koffiecultuur.*
Schaghen (J. P.) 846, 1437, 1470.
schatting 123, 135, 207, 303, 516, 517, 522, 544, 624, 636, 806, 807, 934—936, 1453; zie: *heffing.*
scheepsbouw 392.
scheepsoverheden 1117, 1121, 1124, 1127 i.f., 1137.
scheepsvolk 1113.
schelling 1044, 1194.
schenkage 298, 392, 833 i.f.
schenkbord 1273 i.f.
schepen (patriasche s.) 453, 795.
Schepenen 243, *580*, 786, 1259.
schietgeweer 749, 833.
schilderhuisje 774.
Schoolweg 756, 1076.
Schoute (Notaris) *passim.*
Schouwman (F.) 1427.
Schreuder (J.) 926.
schrijffout 100.
schrijver 1045, 1175, 1176, 1178, 1213.
schrobbig 409.
Schuer (J. E. van der) 840, 1481.
schulden 514, 1151, *1251 e. v.*, *1256 e. v.*; zie: *Regent, rijksschuld, woeker.*
schuldbekentenis, zie: *obligatie.*
schuldbrief 1203.
schuldrecht *344*, 585, 727, 730 e. v.
Schulp (A.) *252*, 1267.
schutterij *28*, 598, 691, 794; zie: *burgercavalerie.*
Scipio (P.) 231, 232, 457, 540, 558, 560, 565, 693.
seba 62.
Sebakingkin (Pangeran S.) 53, 55, 57.
Sedakarti 195.
Sedakeling 195.
Sedakrapjak (Pangeran S.) 58, 60, 65, 197, 268; zie: *Pangeran Crappia.*
Selabentar 778, 795, 796.
Sèlagadoeng 156 i.f., 184 i.f., 190, 191.
Selaganggeng 288.
Selagedang 190, 191.
Selagombong 178.
Selahaoer 264, 280, 289.
Selarong 69, 78, 102, 261, 293;
id. (Pangeran S.) 295.
Selatjaoe (Bandoeng) 177;
id. (Parakanmoentjang) 81, 156, 184, 190, 191, 507, 508, 1321, 1322.
selemprang 664.
Selincij, zie: *Tjileungsir.*
Selkagadong, zie: *Selagadoeng.*
Senapati 396, 481; zie voorts: *Senopati.*
Senen (Cornelis) 771, 772.
Senèn (Pasar S.) 1087.
senènan 398.
Senopati (Mataram) 60, 65—67, 97, 437;
id. (S. Balek) 67; zie voorts: *Senapati.*
sensatiebericht 46.
Serang 291.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Serat Banten 57.
sergeant 735—737, 1043.
Sergeant-Majoor 1259.
Serière (G. de) 1070, 1425.
Seringsing 357, 855, 1077.
Serpong 257.
Servatius (W. N.) 1010.
servituut 64, 299, 305, 612, 708 i.f., 932, 1308, 1318 i.f., 1329, 1335, 1402, 1498.
seton 398.
Seuseupan 279.
Severin (C. F.) 1275.
sewaka *311*.
shahbandar 110, 111, 268, 294, 376, 386, 545, 548, 620, *649* e. v., 659, 726, 1125; zie: *tol*.
shahbandarij 296, 298, 890; zie: *tol*.
Si Orai (Goeha S.) 671.
Siak 530.
Siam 42, 637, 863;
id. (Koning van S.) 579.
Siberg (J.) 798, 908, 1063, 1184, 1196, 1207, 1216, 1236, 1239, *1241*, 1244 i.f., 1245, 1249, 1295, 1321.
Sicacol 1059.
sigaar 1425.
Siksa-kandang-kareçian 356.
silem 318.
Siliwangi (Praboe S.) 333.
Silva (J. de) 101, 106, 467, 621, 624.
Silvernagel (J.) 8, 17, 18.
Simpai 160, 957.
Simpil 161.
Simplicitas 869, 871.
Sindang 70.
Sindangala 142.
Sindangbarang (Buitenzorg) 248, 1431;
id. (Cheribon) 474.
Sindangdjaja 147.
Sindanghajoe 138.
Sindangkasih (Cheribon) 789;
id. (Galonggang) 81, 102, 184, 187, 430, 473, 475;
id. (Imbanagara) 142.
Sindanglaja (Soemedang) 186, 196.
Sindangpalaj 195.
Sindoeredja *516*, 528.
Singaderpa 278, 283.
Singagati 134.
Singajoeda 234.
Singamanggala (Bandoeng) 1469;
id. (Bantam) 396;
id. (Kampongbaroe) 229;
id. (Krawang) 707;
Singamanggala (Soemedang) 82;
id. (Tanggeran) 482, 483.
Singanagara (Imbanagara) 139, 140;
id. (Krawang) 417, 1469.
Singanaja 133.
Singaparna 178, 188, 189, 956, 1006.
Singapati 81.
Singapore 836.
Singaprabangsa 96, 108, 109, 124—126, 130, 267, 268, 270, *274 e. v.*, 296, 311, 343, 372, 386, 387, 392, 416, 417, 706, 1258.
Singapradàna 545.
Singarana 261.
Singaranoe 261, 262.
Singasoeta 554.
Singatroena 779.
Singawilodra 470—472, 536, 537, 785.
Singkoep 161.
sinkeh 722.
Sint Domingo 892, 893, 904, 964, 1349.
Siqua 447.
sirap 1050.
sirih 609, 1423, 1494.
sirihdoos 1032.
siti inggil 300.
slaaf 16, 301, 331, 338, 523, 533, 574, 602 e. v., 762 i.f., 1032, 1460, 1470, 1471;
id. (vrijgelaten s.) 645;
id. (weggeloopen s.) 32, 230, *379*, 395, 494, 534, 541, 579, 781, 1467.
Slamaaier 464.
slavenhandel 467.
slavenroof 486.
slavernij *344 e. v.*, 348—350, 455, 477, *584*, *585*, *727 e. v.*; zie: *prada*.
Sleem (C.) 1385.
slijpsteen 298.
slokan (Groote s.) 1078, 1079, 1102.
sluikhandel 746, 747, 770; zie verder onder: *koffiecultuur*, *morserij*, *morshandel*.
sluis 250, 255.
Sluisbrug 756, 1076.
Smirna 1362.
Smit (G. F.) 1024 i.f., 1115, 1148.
Smith (D. J.) 874, 1260, 1273—1275.
Soebakarti 458.
Soebamanggala 153, 154, 779.
Soebang (berg) 550;
id. (negorij) 475.
Soebraja 482, 483.
soedagar 95.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Soedakar (Ngabehi S.) 95.
Soedalarang 194—196, 758, 959, 1449.
Soedimara 271, 721 i.f.
Soekaboemi 218, 360, 1046—1048, 1103, 1370, 1408, 1419, 1425, 1500.
Soekahati 233.
Soekakerta (Krawang) 278;
id. (Soekapoera) 81, 97, 99, 102, *150*—152, 156, 296.
Soekapoera 33, 45, 47, 70, 81, 94, 95, 118, 121, *150 e. v.*, 169, 174, 175, 178, 179, 181, 188, 190, 191, 195 i.f., 222, 303, 338, 339, 341, *343*, 364, 396, 398, 459, 460, 462, 491—493, 501, 506, 507, 510, 518, 559, 567 i.f., 569, 617—619, 624 i.f., 626, 628 i.f., 630, 633, 634, 642, 664, 668, 674—676, 683, 738, 758, 959, 1035, 1051, 1102, 1255, 1258, 1306, 1317, 1354, 1365, 1373, 1375, 1381, 1398, 1408 i.f., 1469;
id (negorij) 156 i.f., 188, 430;
id. (Regent van S.) 99—101, *152 e. v.*, 296, 311, 328; zie: *Wiradedaha.*
Soekaradja (Ommelanden) 1135 i f.;
id. (Soekapoera) 150;
id. (Tjiandjoer) 223, 1046, 1172 i.f, 1184.
Soekarame 173.
Soekasari 263.
Soekawajana (Krawang) 289, 1195, 1263, *1460 e. v.*, 1466, 1471;
id. (Soemedang) 196, 504, 758.
Soelambitan 196 i.f.
Soemamarta 157.
Soemana 550.
Soembawa 531.
Soemedang 41, 45, 47, 70, 71, 76—80, 82, 83, 86—89, 91, 94, 95, 101—103, 105, 118, 151 i f., 157, 160, 161, 163, 171, 175—177, 184 i.f., 186, *193 e. v.*, 198, 228, 231, 259, 303, 339, 341, *343*, 364, 372 i.f., 385, 401, 405, 406, 411, 412, 419, 429, 431, 440, 469, 474, 477, 492, 493, 501, *504*, 510, 517, 518, 527, 528, 541, 569, 616, 617, 619, 621, 625, 626, 642, 674, 675, 720 i.f., 738, 739, 749, 755, 757—759, 801, *839*, 855—857, *862*, 867, *872 e. v.*, 880, 883, 885, 888, 906, 911, 912—914, 919, 920, 960, 1001, 1004, 1023, 1026, 1044, 1050, 1059—1062, 1066 i.f., 1067, 1097, 1098, 1100—1103, 1106, 1107, 1113, 1135, 1139, 1140, 1142, 1165, 1170—1173, 1177, 1179, 1185, 1212, 1228, 1237 i.f., 1241, 1244, 1246—1248, 1260, 1264, 1270 e. v., 1301, 1306, 1309, 1313, 1314, 1319, 1321, 1323, 1336, 1354, 1359, 1361, 1365, 1366, 1368, 1381, 1386, 1387, 1394, 1397, 1400, 1402, 1437, 1445, 1447, 1449, 1467, *1469*;
Soemedang (negorij) *203*, 399, 440, 999;
id. (bij de Wijnkoopsbaai) 93;
id. (Regent van S.) 75, 155 i.f., 260, 703, 704; zie: *Pangeran Depati*, *Pangeran Soemedang*, *Rangga Gempol*;
id. (S. Larang) 51, 93.
Soemedangan 84, *106*, 109, *288*, 290, 347 i.f., 677, 763.
Soenan Gorda 438.
Soenan Mas 487, 554, 557, 562 e.v., 569.
Soenda 759 i f., 1432.
Soendakalapa 622, 1412.
Soendanees 52.
Soendawenang 195.
Soengei Atap 1069;
id. (S. Landak) 1071;
id. (S. Tiga), zie: *Tjantiga.*
Soeniawenang (Soemedang) 194—196;
id. (Tjiandjoer) 223.
Soerabaja 75, 268, 293, 294, 298, 301, 337, 369, 371, 374, 376.
Soeradikara 205 i.f., 206, 280, 287 e. v., 677.
Soeradilaga 482, 483.
Soeradimanggala 476.
Soeradiwangsa 84.
Soeraga 54.
Soeraita 630, 693.
Soerakarta 1255, 1277.
Soerakoesoema 562.
Soeralaja 1272.
Soerambi 322.
Soerapati 461, 465, 466, 469, *471 e. v.*, 492, 495, 500, 503, *515*, 729.
Soerapradja 141, 158.
Soerasowan 7, 428, 457.
Soerawinata 565, 640, 662, 693.
Soerawisanta 630, 632—634, 642, 693.
soerèn 1421.
Soerengrana 262, 267, 268.
Soeria (Pangeran S.) 410, 571.
Soerialaga 155.
Soerianagara (Oetama) 137;
id. (Soemedang) 159, 801, 957, 1008, 1023, 1046, 1156, 1172.
Soerianata 295.
Soeriangalam 320.
soerochan 642, 1055.
Soeroepan 147, 227.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Soesdijck (S. J. van) 1305.
Soesoehoenan (titel) 6, 77, *98*; zie: *Soesoehoenan Ingalaga*;
id. (persoon) 128, 186, 418, *486 e. v.*, 510, 545 e. v., 624, 682, 704, 725, 790, 826 i.f.; zie: *Amangkoerat, Goenoengdjati, Pakoeboewana, Poeger, Soenan Mas, Tegalwangi.*
Soesoehoenan Ingalaga 60, 430.
Soetabaja 81.
Soetaderpa 148, 149, 633, 670.
Soetadilaga 457, *482*—484, 568, 764, 792, 794, 1327.
Soetadiprana 483.
Soetadiwangsa 84, 662.
Soetadjaja 56, 73, 126 i.f., 143, 146, 363.
Soetamanggala 123, 126, 135.
Soetanagara 143.
Soetanangga 73, 123, 126, 133 i.f., 140, 143—145, 509, 630, 633, 642, 687.
Soetapatra 130, 135, 136.
Soetapoera 143.
Soetaprana 188.
Soetawangsa (Kawasen) 143;
id. (Limbangan) 157;
id. (Kapitein der Javanen) 286, 559, 563.
Soetji 81, 156, 174, 567, 758.
Sogol 290.
soldaat 401 i.f., 408 i.f., 451, 456, 457, 472, 474, 475, 620, 648, 659, 680, 762, 766, 773, 776, 777, 789, 791 i.f., 825, 1093 i.f., 1096 i.f., 1113, 1304, 1305; zie: *tamboer.*
solidariteit 1107.
Somahita 81, 187.
Songata, Songatten, zie: *Saoengwatang.*
Sontar 9, 18, 247 i.f., 533, 783, 784, 1068, 1070, 1071, 1073, 1078, 1082—1087, 1094, 1483.
soorzak 970.
sortabel 73, *214*, 1254 i.f.
sorteeren 108, 123, 125, 157, 190, 207, 261, 278, 432, 504, 630;
id. (van koffie) 994.
soulaas *877.*
Sourate 24, 98, 392, 409, 410, 629, 637—639, 808—810, 853, 1347, 1349, 1358, 1432.
Spaans 305, 1193; zie: *mat.*
Spanjaard 23, *372*, 1426.
Spanje 944.
specerij 608, 889, 1089; zie: *kruidnagel, notemuskaat.*
Speelman (C.) 19, 29, 44, 221 i.f., 228, 287, 369—371, 373—376, 380, *382*, *383*, 394, *403*, 404, *409*, 415, 427, 428, 433, *442 e. v.*, 485, 491, 500, 529, 582, 592, 646, 686, 729, 1254.
Speelwijk 531.
spelling 454; zie: *-en* benevens de afzonderlijke letters *e* enz.
Speult (H. van) 691.
spillage, zie: *koffiebetaling.*
spion 320.
spitsroede 1042.
spruit 276, 278.
staande 527.
staart 722.
staartpeper 1382, 1411.
staat (de man volgt den s. der vrouw) *157*, 179, 338;
id. (het kind volgt den s. der moeder) 338, 744 i.f.;
id. (in state houden) *520.*
Staatsbewind 903.
stadsbuitenbarm 752.
stal, zie: *koestal.*
Stamkart (F.) 1157.
stamlijst 150.
stampparel, zie: *parel.*
stand 371.
Staten-Generaal 581, 589, 596, 606, 944.
statistiek 225, 341, 346, 520, 523, 694, 875 i.f., 880, 913, 1017, 1057, 1279, 1404, 1418 i.f., 1420; zie: *bevolkingscijfer, bevolkingsregister, rol, volkstelling, zielsbeschrijving.*
Statuten van Batavia 582.
steenbakken 764.
steenbakkerij 15.
steenprauw 602, 603.
Steijn (P.) 242.
Steijn Parvé (D. C.) 953.
Stein van Gollenesse (J. V.) 1305.
Steinmetz (H. E.) 166.
Steitz (L.) 333, 360.
stek-indigo 1343.
Stel (A. van der) 812;
id. (S. van der) 723, 808;
id. (W. A. van der) 723.
Stellenbosch 463, 645.
Sterrenberg (E.) *1255*, 1499.
Stier (D. A.) 235, 1436, 1466 e. v., 1473, 1479, 1484, 1485, 1487, 1489, 1491.
stijl, zie: *kortheid van uitdrukking.*
stind 375.
stoel 44.
Stoesak (Z.) 1263.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

stoeterij 1032.
stol 1462.
storting 1075.
Straat van Malakka 929.
Straat Soenda 421.
strafgarnizoen 776.
strand (vrouwelijk) 123, 414.
strandcommissaris, zie: *Commissaris over de noorderstranden.*
strandgeld 933.
strandheer 43, 111, 295, 302.
strandrecht 587 i.f.
stroozak 1109, 1120, 1122, 1161 e. v.
stroozeil 1161.
Struijs (A.) 39;
id. (J.) 388.
Struiswijk 812, 814, 1325.
stuiver 1192, 1194, 1196.
stuwdam 1088.
submissie 392.
successio ab intestato 25.
Suchtelen (H. J. van) 118, 137, 1469.
suiker 436, 859, 896, 898—901, 1205;
id. (inlandsche s.) 248 i.f., 364, 1342; zie: *bergsuiker.*
suikercultuur 9, 14, 16, 357, 835 i.f., 838, *860*, 909, 910, *926 e. v.*, 964, 1211 i.f., 1301, 1429.
suikermolen 252, 347, 444, 447, 715, 724, 745, 925, 1069, 1201. 1204, 1214, 1267, 1413.
Sultan (titel) 60, *97*, 98, 376, 393 i.f., 410, 437;
id. (S. Abdoel Kahar), zie: *Sultan Hadji*;
id. (S. Ageng, Bantam) 97, *373 e. v.*, 392, 393, 400, 402, 404 i.f. — 407, 410, 423, 442, 451, 454, 455, 457, 481, 530, 531, 533, 728;
id. (S. Agoeng, Mataram) 35, 43, 61, 68, *97*, *98*, 100, 103, 122—124, 274, 315, 317, 320, 340, 529, 587;
id. (S. Anom, Cheribon) 64, 71, 200, 201, 206, 209, 304, 351, 352, 376, 425, 503, 513, 539, 545, 698, 699, 720, 723;
id. (S. Hadji, Bantam) 392, 393, 400, 407, 410, *422 e. v.*, 428, 429, 442, 445, 455, 457, 480, 483, 484, 530, 531;
id. (S. Sepoeh, Cheribon) 64, 73, 202, 206, 207, 209, 213, 284 i.f., 304, 376, 404, 425, 426, 434, 437, 539, 544, 547, 603, 612, 616, 698.
Sumatra 530.
Sumatra's Westkust 645, 776, 1398, 1434, 1461.
suppediteeren 424 i.f.
Suppoost der Generale Directie (Eerste) 1159, 1160, 1188, 1189, 1215.
Suriname 812, 854, 892, 989.
Sursewan 279.
Swalue (C.) 803.
Sweers (S.) 12.
Swoll (C. van) 153, 212, 816 e. v., 835 i.f.
synecdoche 99.
syphilis 159.

T.

T (verwisseld met *C*) 521.
taal (Chineesche) 52, 808;
id. (Duitsche) 502, 702 i.f.;
id. (Fransche) 893;
id. (Hottentotsche) 808;
id. (Javaansche) 71, 121, 262, 267, 502, 579, 702 i.f.;
id. (Latijnsche) 584;
id. (Maleische) 24, 462, 542, 579, 705;
id. (Sanskriet) 52;
id. (Soendasche) 117, 554.
taalkunde *24*, 657, 659, 673, 680, 681; zie: *vertaling.*
taalstudie 391.
tabak 45, 248 i.f., 574, 611 i.f., 975, 976, *1422 e. v.*
Tachard (Père T.) 442.
Tack (F.) 427, 441, 448 i.f., 469, 470, 487, 504, *511 e. v.*, 525, 531, 539, 544, 545, 579, 583, 601, 615, 629, 637, 646 i.f.
tadia (Sheik Joesoef t.) 461, 464 i.f.
Tadjoenan 552.
Taip 798.
Tajoean 696.
Talaga (Cheribon) 54, 202, 204, 206, 207, 282, 304, 461, 474, *573*, 759, 789, 982;
id. (Krawang) 1066.
Talagabodas 160.
Talagawarna 221, 241.
talas 974—976.
Talbeck (W.) 400.
Tambakbaja 275, 278, 431, 707.
Tambela (Dalem T.) 152, 154.
Tambelan 271.
tamboer 762, 766.
Tambora (Vorst van T.) 463.
Tampak Cerang 289.
Tampangkeer 210, 633.
Tampomas 957.
tanah oedik 757.
Tanahabang 793, 794, 1088, 1092.
Tanahbaroe (Buitenzorg) 245;
id. (Krawang) 286.
Tanahnjonja (Gang T.) 1087.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Tanara 4, 5, 8, 377, 454.
Tanda 81.
Tandjaknangsi 169.
Tandjoeng (Oekoer) 163;
id. (T. Kait) 480;
id. (T. Oost) 231, 233, 865, 868, 1092;
id. (T. West) 793, 1360, 1385, 1417.
Tandjoengboeroeng 283.
Tandjoengpoera 45, 108, 109, 261, 262, 267, 268, 270, 274, 277, 441, 504, 674, 815, 816, 1059, 1070, 1170, 1179, 1180, 1421, 1426, 1497;
id. (fort) 181, 292, *388*, 389, 391, 395, 397, 412, 413, 415, 419, 432, 465, 466, 488, 538, *576*, 601, 678, 749, 751, *761 e.v.*, 790 i.f., 820, 1041, 1303—1305, 1455, 1457;
id. (Postcommandant) 179 i.f., 272, 490, *505*, *510*, 539, 554, 570, 574, 575, *577*—579, 612, 614, 653, 673 i.f., 680, *688 e.v.*, 690, 693, 695 i.f., 701, 714, 724, 726, 814, 905, 1067, 1074, 1075, 1108, 1171, 1180, 1184, 1185, 1261, 1353, 1426, 1485, 1489, 1492.
Tandjoengpriok 414, 425, 1071.
Tandjoengsari 186, 192.
Tanggeran 37, 247, *249 e.v.*, 410, 414, *444 e.v.*, 469, 634, 672, 749, 751, 753—757, 776, 781, 865, 869, 880, 883, 884, 888, 912, 913, 918—920, 924 i.f., 925, 955, 960, 966, 978, 999, 1001, 1002, 1014, 1022, 1026, 1028, 1031, 1035, 1045, 1053, 1133, 1143, 1169, 1175, 1184, 1189, 1212, 1246—1248, 1267 e.v., 1303, 1309, 1323, 1325, 1327, 1357, 1359, 1386, 1400, 1401, 1405, 1408, 1422, 1425, 1430, 1431, 1450, 1500;
id. (negorij) 37, 47, 446 e.v., 451, 455, 477, *481 e.v.*, 600, 1050;
id. (Regent van T.) 594, *705 i.f.*, 1092, 1127, 1169;
id. (fort) 255, 257, *481 e.v.*, *484*, 530 i.f., 537, 538, 571, 601 i.f., 678, 754, *764 e.v.*, 789, 791 e.v., 802, 1088;
id. (Postcommandant) 537, 580, 776, 820, 1092, 1185.
Tanggoelangin 110.
Tangkil (Buitenzorg) 235;
id. (Krawang) 201;
id. (Tjiandjoer) 223.
Tangkoebanprahoe 183, 957, 1006.
tangkolo 298.
Tangoeloen 173.
Tanhoko 1455.
Tanoebaja 81, 165—167, 431, 456, 459, 507, 508, 516, 526, 547, 630, 633, 642, 1276.
Tanoedjiwa *228 e.v.*, 233—235, 247, 564, 566, 594, 665—667, 1076.
Tanoemadja 549, 739.
Tanoemanggala 482.
Tanoepatra 314, 779.
Tapa (Kiai T.) 791 e.v.
Tapoeliang 696.
Taradjoe 81, 150, 151, 156, 190, 191, 195, 739, 1321; zie: *Taradjoe Toeroendatar*;
id. (T. Taman) 191;
id. (T. Toeroendatar) 81, 184, 306, 352; zie: *Taradjoe.*
Tarikolot 265;
id. (T. Kalèr) 192.
taroem 636;
id. (t. kajoe) 1343;
id. (t. kembang) 1327, *1343*;
id. (t. siki) 1343.
Taroema *636.*
tasbih 532.
Tasikmalaja 156, 188, 189.
tassabeke, zie: *tasbih.*
Tawang 189.
taxe 739.
tegal 360.
Tegal 270, 293, 375, 378, 404, 541, 552 i.f., 554, 568, 577, 725, 891, 1254, 1319, 1333, 1430, 1443, 1499.
Tegalkalong 203.
Tegalwangi (plaatsnaam) 69, 108;
id. (Soenan T.) 43, 60—62, 64, 66, 69, 97, 103, 108, 123, 124, 135, 165, 295, 296, 301, 302, 315, 363, 374, 380, 428, 529; zie: *Soesoehoenan.*
Tegalwaroe 285, 763.
Tegenapatnam 638.
tegenzeggen 384 i.f.
Teisseire (A.) 1400;
id. (G. E.) 1343.
Teloekagoeng 203, 399.
Telokboejoeng 1065 i.f., 1066.
Telokboenoet 277, 278.
Tembangwindoe 130.
Tembonggoenoeng 127, 138.
tempel (Chineesche t.) 1484; zie: *moskee.*
tempelpaap 463.
Tempoeran 273.
Tency (P.) 1079.
Tendjolaja 227.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Tendjonagara 163.
Tengkwa, zie: *Gouw Tengkwa.*
Ternate 403, 605, 606, 608, 691, 933, 1251.
terras 961, 962.
Tersmitten (W., Resident van Cheribon) 742, 743.
Tets (A. van, Resident van Cheribon) *passim*;
id. (A. A. van) 166, 167, 173, 864, 867, 874, 1269 e. v., 1309, 1396, 1399.
Thalman c. s. (Commissie) 1015, 1024, 1110 i.f., 1179, 1215, 1241.
Thedens (J.) 858, 873.
thee 806—808, 839, *1428.*
Theunis (P.) 31, 771.
Thornton (A.) 1498.
Tiben 538.
Tidore 605.
Ticle (P. A.) 123.
tiende 12, 30, 299, 303, 357, *589 e. v.*, 599, *600*, 610, *611*, 684, 751, 832, 921, 930; zie: *tjoeke.*
tiendepadi 248, 537, 784, 922, 1076, 1077, 1094, 1136, 1211 i.f., 1308; zie: *Heemradenpadi.*
tijger 12, 258, 1054.
Tiloe 169.
Tima (Kraëng T.) 393.
Timbanganten 71, 113, 163, 167, 168, *171 e. v.*, 183, 341, 438, 506, 625, 758, 982, 1012, 1063, 1064, 1185, 1339;
id. (Demang T.) 81, 165, 171, 183, *438*—440, 459, 488—490, 506, 507, 516, 526, 630, 633, 642, 693, 702.
Timor 723, 1430, 1485.
tinggang 8, 447.
tipar 354, 355, 360, 960, 978, 1004 i.f., 1374—1376.
Tirtajasa 377, 400, 407, 423, 448 i.f., 451, 453, 469, 470, 477, 481.
Tirtajoeda 543, 544.
Tirtanagara *271.*
Tisson (B. F.) 170, 867, *1397.*
titel 44, 60, 80, 85, 97, 132, 139, 185, 194, 215, 277, 312, 316, 392, 417, *418*, 482, 522, 527; zie: *broeder, Generaal, grootvader, Kapitein, Kapitein Admiraal, Kapitein Moor, Kapitein Tima, Ki, oom, Panembahan, Regent, Soesoehoenan, Sultan, vader.*
titelnaam 73, 137, 139, 145 i.f., 149 i.f., 158, 187, 222, 288, 548 i.f., 572.
Titsingh (I.) 42.
Tjabangboengin 95, 289, 800.
Tjadasngampar 259.
Tjakoeng 1071.
Tjakradilaga 411.
Tjakradjasa 533, 538.
Tjakrajoeda (Baliër) 400, *469*;
id. (Tjiasem) 418.
Tjakrawadana 209, 289, 677.
tjamat 1176.
Tjampakapoetih 1083, 1085—1087, 1174.
Tjandradjaja 78.
Tjandramarta 128, 130, 509.
Tjandrapatra 439.
Tjandrasinga 351.
Tjandrasoeta 135, 136.
Tjandrawangsa 438.
Tjandrawatjana 129, 130.
Tjandrawisoeta 234.
Tjangkoewang 171, 172;
id. (Depati T.) 171.
Tjangkora 177.
Tjantiga 249, 411, 449.
tjantik 1343.
Tjaringin (Kawasen) 147, 1381 i.f.;
id. (Krawang) 269.
Tjarita Parahijangan 75.
Tjaro 189.
tjatjah 102, 103, 109, 129, 130, 133—136, 154, 157, 161, *166*, *167*, 172 i.f., 197, 200, 303, 314, *329 e. v.*, 339, 341 e. v., 343, 382, 419 i.f., 552, 556, 719, 1002, 1011, 1019, 1030—1032, 1321, 1323, 1328, 1339;
id. (t. karja) 331;
id. (t. somah) 331; zie voorts: *familie, huisgezin.*
tjatjahgeld, zie: *hoofdgeld.*
tjawat 1010.
Tjengkareng 90, 769.
Tjerimai 462.
Tji-akar 1454, 1455.
— amis 119, 120, 126, 127, 135, 142, *143 e. v.*, 1306, 1354;
id. (Regent van T.) 120, 141, 1042.
— ampea 236, 250 i.f., *253 e. v.*, 744, 753, 778, 802, 883, 1088, 1275, 1281, 1284;
id. (fort) 250 i.f, 775 i.f., *776 e. v.*, 789, 791, 793—796.
— ampel 271, 273.
— andjoer 5, 68, 84, 95, 104, 169, 181 i.f., 182, 200, *204 e. v.*, 226, 236, *246*, 288, 335, 336, 339, *343*, 357, 358, 457, 459, 477, 495, 503, 510, 555, 564, 565, 630, 633, 667, 668, 672, 673, 720, 749, 753, 756—759, 779, *780*, 797, 815, 816, 840, 856 i.f.—858, 863, 865, 867, 876, 880, 882, 883, 886—888, 895, 897, 905—910,

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

912, 913, 915, 917, 918, 920, 956, 958, 966, 977 i.f., 991, 1004, 1014, 1015, 1018, 1022, 1024—1026, 1036—1038, 1044—1046, 1048, 1053, 1057, 1058, 1081, 1088, 1090, 1092, 1097, 1100, 1103, 1108—1110, 1113, 1118, 1121, 1131, 1142, 1151, 1155, 1156, 1158 e. v., 1162, 1167, 1168, 1174—1177, 1180, 1185, 1192, 1199, 1212, 1213, 1215, 1219, 1228—1230, 1233, 1234, 1236, 1237, 1239, 1244, 1246—1248, 1258, 1269 e. v., 1303, 1306—1309, 1314, 1316—1318, 1321, 1323, 1335 i.f., 1339, 1340, 1352, 1353, 1357—1359, 1361, 1362, 1369, 1386, 1387, 1389, 1391, 1392, 1394, 1396, 1397, 1399, 1402, 1418, 1423, 1425, 1438, 1450, 1459, 1460, 1467, 1485;

Tji-andjoer (negorij) 215, *225*, 814, 999, 1172, 1184, 1189, 1419;

id. (Regent van T.) 234 i.f., 244—246, 557, 573, 693, 695, 717, 796, 823, *838*, 1077, 1078, 1081 e. v., 1145, 1174; zie: *Wiratanoe*.

— anten 254, 456, 775.

— antjang 121.

— aroeten 254, 775.

— asem 45, 67, 80, 82, 108, 111—113, 200, 208, *261 e. v.*, 267, 269, 270, 277, 279, 287, 289—291, 343, 379, 395, 398, 400, 413, 415, 418, 441, 488, 491, 504, *510*, 574—*576*, 604, 615, 617—620, 626, 634, 644, 672, 673, 684, 688, 690, 703, 716, 735, 737, 751, 755, 759, 802, 823, 849, *862*, 865, 868, 884, 887, 888, 896, 906, 911, 942, 955, 1030, 1031, 1035, 1053, 1064, 1108, 1133, 1143, 1170, 1171, 1212, 1228, 1258, 1270 e. v., 1306, 1307, 1309, 1319, 1332, 1336, 1354, 1358, 1359, 1365, 1386, 1387, 1400, 1402, 1422, 1423, 1459, 1467;

id. (negorij) *265*, 411, 432, 477;

id. (Regent van T.) 260, 431, 547, 684, 686;

id. (rivier) 259, 262, 264, 265.

— awi (Buitenzorg) 248, 912;

id. (Soemedang) 161 i.f., 176, 195, 196.

— awitali 177.

— badak (Ommelanden) *226*, 286, 560, 814, 815;

id. (Parakanmoentjang) 189.

— bajawak 279.

— bangban 89.

— baregbeg 223.

— bareno 222 i.f., 223, 480, 745, 748.

— baroesa 280, 283.

— batoer 483.

Tji-behet 106, 109, 206, 270, 277, 279, 281, 283—286, 288, 290, 387, 388, 390—392, 398, 416, 417, 542, 559, 560, 575, 576, 649, 761, 762, 1088.

— beling 265.

— benda 173.

— beureum 161, 194, 225, 235, 550, 553, 554.

— beusi 177, 183.

— beuteung 250, 791.

— bijoek 173.

— binong 239.

— bitoeng 196.

— blagoeng *204 e.v.*, *216*, 221, 222, 224, *226*, 357, 542, 564, 565, 573, 630, 633, 667, 668, 672, 673, 675, 677, 720, 748, 779, 815, 883 i.f., 886, 1017, 1053, 1131, 1132, 1142, 1168, 1263, 1269 e. v., 1294, 1303, 1309, 1316, 1339, 1352, 1353, 1359, 1362, 1386, 1460, 1467, 1470;

id. (Regent van T.) 693, 695, 704, 705, 1485.

— bodas 147, 160, 175, 177, 185, 192, 792, 1003, 1017.

— bodo 163.

— boeboer 247 i. f.

— boedoeg 173, 174.

— boelakan 195.

— boelan 174.

— boeloeh 123, 127, 133, 135, 138.

— boengboelan (Galoeh) 148;

id. (Tanggeran) 254, 256.

— boeni 222.

— boeran 474, 573.

— bogo 186, 290.

— dadap (Parakanmoentjang) 190;

id. (Tjiandjoer) 236;

id. (Tjikalong) 211.

— dago 196.

— dajoe 1059.

— damar 81, 84, 156, 169, 178, 183, 190, 220, *222*, 748, 886, 1035, 1317, 1318, 1334, *1365*.

— dangijang 177.

— dengdjing 148.

— djambe 196, 206, 214, 288.

— djantoeng 31, 231, 233.

— djati 758.

— djengkol 279.

— djerock 165.

— djoehoeng 92, 386, 543.

— djoelang 118.

— djoerej 127, 206.

— djolang 74, 117, 121, 138, 186, 475, 553, 554.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Tjidoelang 147, 1464.
— doerian 455.
— gadoeng 108, 223, 264, 265.
— gagade 162.
— galoempit 289, 1454.
— gangseng 201.
— gelam 281.
— gentis 207, 284, 387.
— goegoer 462.
— goendi 264.
— goeni 279.
— goenoeng 190.
— goenoenggoeroe 223.
— gorowong 177.
— hanjir 195.
— haoer 780;
id. (T. Mananggel) 81, 95, 171, 172, 176, 184, 758;
id. (T. Wètan) 117, 118, *176*—178, 1012, 1026;
id. (Tjihaoerbeuti) 102, *176*, *177*, 203.
— harashas 225.
— hea 165, 169, 170, 177, 178, 205, 206, *221*, 396, 544, 671.
— herang 186, 200.
— heulang 223, 1046, 1172, 1184.
— hideung 225, 236, 237, 240, 250.
— hikeu 202.
— hoeni 261, 263, 264.
— hondje 138.
— howeh 278, 286.
— indjoek 290.
— kadoe 165.
— kadongdong 190.
— kaëngan 179.
— kakak 1454.
— kako 1059.
— kalang 187.
— kalapa 177.
— kalong (Ockoer) 163;
id. (Tjiandjoer) 60, *204 e. v.*, *217*, 221, 222, 226, *227*, 279, 285, 287, 304, 457—459, 465, 466, 471, *538*, *539*, 541, 544, 555, 564, 565, 633, 667, 668, 672, 673, 675, 677, 779, 815, 849, 883 i.f., 1053, 1088, 1131, 1132, 1264, 1269 e. v., 1303, 1306, 1308, 1352, 1353, 1358, 1386, 1454, 1459, 1460, 1467;
id. (Regent van T.) 244, 245, 693, 695.
— kamal 259, 265, 364.
— kamboej 169.
— kandang (Bandoeng) 177;
id. (Krawang) 186, 1458.
Tjikandi 4, 5, 377.
— kandoeng 184, 203.
— kaniki 250, 254, 255, 257, 455, 456, 458, 745, 753, 775, 777.
— kao (negorij) *179 e. v.*, 279, 287—290, 339, 925, 1036, 1048—1050, 1053, 1057—1061, 1063, 1064, 1072 i. f., 1074, 1097 e. v., 1103, 1105, 1108, 1111 i.f., 1123, 1138, 1139, 1170—1173, 1175, 1177, 1178, 1184, 1185, 1200, 1244, 1439, 1460, 1469 i.f.;
id. (rivier) 288, 291.
— kapoendoeng 183.
— karang 278, 279, 281—283.
— karoe 621.
— karoengkang 175.
— kartanagara 227.
— kaso (Kawasen) 147;
id. (Tjiandjoer) 224, 556.
— keas 235, 341, 571, 724, 752, 788 i.f., 1068, 1303.
— kembang 180.
— kembar 223.
— kemboelan (Bandoeng) 173;
— id. (Galoeh) 121, 123.
— keroeh 86, 177, 186.
— keujeup 779.
— kidang 123, 133, 160, 176, 196.
— koebang 196.
— koedjang 177.
— koempaj 265, 279, 290, 291, 906, 911.
— koendoel 207 i.f., 466.
— koepa (Bodjonglopang) 130;
id. (Krawang) 288;
id. (Tjiandjoer) 223.
— koerai 174, 179, 191.
— kokol 256, 449, 483, 794.
— kombor 147.
— kondang 221 i.f., 225, 458, 459, 686.
— koneng 121, 223.
— korondjo 138.
— kramas 186.
— ladja 138.
— lakoe 206, 209, 214, 221.
— lalawi 180, 1465.
— lamaja 70, 108, 109, 261—265, 273, 276, 279, 280, 283, 288.
— landak 290.
— langkap 247 i.f., 290.
— langla 190.
— laoeteureun 156.
— latjap 117, 460.
— leboet 1396;
id. (Regent van T.) 1081.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Tji-ledoek (Bandoeng) 175, 982;
id. (Ommelanden) 794, 795, 1325.
—leuleuj 180, 223.
—leuleus 195.
—leungsir (Buitenzorg) 457;
id. (Ommelanden) 34, 84, 92, 111, 207, 230, 279, 281, 390 i.f., 395, 398, 400, 406, *408*, 458, 466, *504*, 539, 560, 573, 662, 672, 724, 757, 779, 788 i.f., 814—816, 855, 871 i.f., 1088, 1303, 1304, 1306, 1333, 1353, 1358, 1372, 1386, 1396, 1430, 1460;
id. (Regent van T.) 594, 686, 855, 1086, 1090, 1263;
id. (rivier) 1068.
—lilin 79, 165.
—lilitan 9.
—limoesnoenggal 163.
—lingtjing 801, 1069, 1070, 1072.
—liwoeng 235, 236, 240, 241, 243, *602 e. v.*, 752, 1072, *1076*—1079.
—loeloek 192.
—loematjang 189.
—loemping 203.
—loetoeng 202.
—loewar 235, 242, 245, 1079.
—lolohan 189, 95*c*, 1006.
—longgran 190.
—longkrang 138.
—losari 67, 74.
—loseh 188, 194, 195.
—madja 223.
—mahi 177, 223, 1048.
—mandala 462.
—mandiri 223, 224, 226, 458, 543, 555, 671, 1470.
—manggis 1091.
—mangke 190.
—manoek 67, 68, 70, 79, 88, 89, 105, 160, 162, 172, 174, 175, 178, 195, 202, 291, 487, 489, 498, 519, 1111.
—mantjeuri 455, 458, 746.
—mapag 205, 207 i.f., 227, 283, 1088.
—mapar 227, 235, 245, 867, 868, 1135 i.f.
—maragas 148, 174.
—mawate 188.
—menteng 163.
—merang 177.
—minjak 165, 468.
—moeloe 188.
—moentjang 173.
—moentoer 121.
—namboe 202.
—nangka 257.
Tji-nangsi 147, 149.
—nengah 68, 196, *201*, 265, 304, 720, 1106, 1107, 1247.
—noesa 290, 1368.
—oedjoeng 220, 222.
—oeleng 222.
—oepi 186.
—omas (Buitenzorg) 248;
id. (Krawang) 206, 285, 286.
—padalarang 178.
—pamingkis 35, 109, 226, 227, 277, 278, *280 e.v.*, 285, 289, 290, 392, 573, 757, 814, 815, 865, 867, 868, 1003, 1303, 1306, 1333, 1352, 1353, 1372, 1386, 1460, 1467.
—pamoetih 188.
—panas (Soemedang) 176;
id. (Tjiandjoer) 221, 797, 956, 974 i.f., 1077 i.f., 1121 i.f., 1167, 1432, 1434, 1451, 1474.
—pandajang 179.
—pandjar 201.
—pangasahan 223.
—pantjong 190, 222.
—papandajan 179.
—paraj 163, 177.
—parang 1455.
—pari 142.
—patat 177.
—pedes 160, 161, 196.
—pelang 202, 458.
—peles 79, 196, 203, 364.
—pende 142.
—pete 256.
—petir 196.
—peudjeuh 163, 174, 175, 182, 758.
—peundeuj 160.
—pinaha 81, 99, 153.
—pinang (boven Mr. Cornelis) 228, 229, 231, 247 i.f., 504;
id. (Oost van Mr. Cornelis) 1495, 1496, 1498;
id. (Oekoer) 163;
id. (Tanggeran) 538, 792.
—pitjoeng (Galoeh) 148;
id. (Soemedang) 160, 161 i.f., 175, 194, 195.
—poentang 223.
—poetri 225.
—pondok 256.
—prage *276*, 307, 387, 411, 416, 707.
—rampes 148.
—randjang 186.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Tji-rata 206.
—rateun 957, 1006, 1035.
—rende 74, 117, 127.
—renjom 225.
—reundeu 264.
—reunghas 458.
—rondo 264.
—saät 162, 196, 223, 289.
—sadane 6, 8, 31, 32, 36, 37, 40, 46, 88, 91, 233, 237, 240, 249, 250, 252, 255, 377, 380 i.f., 381, 383, 410, 414, 444 e.v., 449—451, 454, 455, 457, 478, 480, 483, 485, 486, 497, 520, 524, 540, 571, 576, 724 i.f., 744 e.v., 752, 753, 770, 775, 777, 778, 790 e.v., *1050*, *1088*.
—salak (Ommelanden) 243—245;
id. (Soekapoera) 81, 156 i.f., 179, 506, 507;
id. (Tjiandjoer) 459.
—sangkoej 169.
—saroeni 189.
—saroepang 959.
—saroewa (Buitenzorg) 235, 244, 245, 248 i.f., 956, 1001, 1174, 1325, 1450, 1474;
id. (Kawasen) 147;
id. (Krawang) 1458, 1472;
id. (Tanggeran) 456;
id. (Tjiandjoer) 225.
—sawi 746.
—seranten 775.
—sero (Galoch) 149;
id. (Ommelanden) *226*, 388 i.f., 390, 469, 471.
—seuseupan 1472.
—seuti 1467.
—sewoe 259.
—sitoe 196.
—soeba 273.
—soerian 957.
—soeroepan 173.
—sokan 169, 181 i.f., 206, 221, 458, 790.
—solok 89, 93.
—somang 170, 180, 288, 289, 291, 570.
—sondari 169, 170, 956, 1057.
—talahab 190.
—tamiang 177.
—tamwini 1007.
—tandoewi 80, 117, 127, 138, 147, 148, 155, 176, 177, 187, 188, 195, 196, 460, 563, 569, 1102.
—tarik (Bandoeng) 183, 192, 789;
id. (Tjiandjoer) 458, 1470.
—taroem 4, 6, 8, 31, 32, *38 e.v.*, 105—112, 169, 170, 177, 180—183, 213, 215, 220, 221, 226, 269, 271, 273, 279, 282, 283, 287—291, 380—383, 388, 390 i.f., 415, 489, 495, 497, 504, 520, 521, 524, 543, 559, 576, *636*, 671, 706, 707, 748 e.v., 752, 753, 761, 797, 882, 925, 1059, 1061, 1065—1067, 1070, *1075*, 1455, 1460, 1463—1465.
Tji-tatah 553.
—tepoes 196.
—tjabang 285.
—tjadas 165.
—tjalengka 192.
—tjangkang 165.
—tjangkelok 553.
—tjangor 279, 286, 288.
—tjantoe 206.
—tjareuh 223.
—tjatih 223.
—tjere 259.
—tjoeroeg (Buitenzorg) 248, 912;
id. (Parakanmoentjang) 191;
id. (Tjiandjoer) 223, 1047.
—tjohag 458.
—tomo 196.
—trap 864, 868, 871, 1038, 1303, 1308, 1396;
id. (Regent van T.) 1086, 1090.
—waar 189.
—wadoeri 173.
—walen 174.
—woelan 151, 175, 178, 187—190, 195.
—woeni 290; zie voorts: *Tjihoeni*.
tjilaga 318.
Tjili Widara, zie: *Widara*.
Tjitranaja 593.
Tjitrawangsa 566.
Tjoekang 195.
Tjoekangkawoeng 191.
Tjoekangngantjad 190.
tjoeke 109, 306, 935, 937, 939, 1177, 1318 i.f.; zie: *tiende*.
tjoenia 1086, 1170.
Tjoepoe 160.
Tjoepoenagara, zie: *rivier van Pamanoekan*.
Tjoeroeg 273.
Tjoeroegagoeng 81, 170, 178, 758, 957.
tjoetak *116*, 138, 156, 161, 170, 182, 184 i.f., 185, 189, 194, 196, 223—225, 248, 257, 259, 265, 273, 290, 1012.
Tjoetakshoofd 164, 166, 185, 195, 233, 305, 700, 701, 941 i.f., 1024 i.f., 1026, 1027, 1044 i.f., 1046, 1047, 1115, 1175—1178, 1181—1184, 1212, 1213, 1231, 1365.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

tjoetakspakhuis 917, *1046 e.v.*, 1049, 1098, 1152 i.f., 1164, 1172, 1184.
Tjoetjoek (Ngabehi T.) 81, *184—186*, 431, 488, 526.
Tjogreg 985.
Tjondronegoro 1345.
Tjonggeang 196, 1004.
Tjontor 147.
Toasija 746.
toeba 1025.
Toeban 293.
toebrengen 289, 365, 380, 475, 1075, 1098.
Toedoenan 110, 516.
Toegoe 5, 1071.
toegoer *110*.
Toelangbawang 1385 i.f.
toembak 1136.
Toemenggoeng Anom 154.
Toemenggoengan 778, 796.
Toenggakdjati 279, 386, 387.
Toenggilis 123, 133, 147, 460, 563.
Toenjang Patty 780.
toet 1476.
toewak 1414.
toezicht 498, 1302.
tojagama 318.
tol 107 i.f., 110, 182, *307*, 559, 610, 1065, *1094 e.v.*, 1105 i.f.; zie ook: *shahbandar*, *shahbandarij*.
tolpoort 307.
tom 636, 662, 1319, 1321;
id. (t. dalem) 1319;
id. (t. djanti) 1343;
id. (t. menir) 1344 i.f.;
id. (t. randoe) 1319;
id. (t. widji) 1343; zie: *indigo*.
Tomo 778.
tomveld 1304.
tonger *110*, 111.
Topographisch Bureau 176.
toren, zie: *observatorium*.
torentjes-indigo 1349.
tournee, zie: *inspectiereis*.
tournooispel *398*.
touw 456.
tracteeren *631*, 696 i.f.
traktement 327, 331, 1211, 1216; zie: *douceur*.
translateur 268, 579, 582.
transport, zie: *diensten*, *koffietransport*, *productentransport*.
Trasana 79.
trasi 298; zie: *blatjan*.
traverse 221.
trekpad 1072.
Trembel 290.
tribuut 301, 304, 306, 331, 933.
Troenodjojo 302, 367 i.f., 370, 371, *374*—376, 384, 386, 402—404, 424, 436, 487, 729.
troep *1011 e.v.*, 1026; zie: *loewoek*, *trop*.
troepshoofd 1012.
Troesan (Cheribon) 789;
id. (Krawang) 283, 1061, 1064, *1065 e.v.*, 1074 i.f., 1075;
id. (Ommelanden) 1071, 1072.
Trogong 81, 175, 341.
trop 329; zie: *troep*.
Trowel 196.
Tsienokon 775.
Tuelfolz (J.) 1482.
tuin 808;
id. (t. der Compagnie) 8, 809, 814.
tuinbouw 808, 819.
Tuinier 913, 1109, 1110, 1121, 1156 i.f., 1157 i.f., 1174 i.f., 1180, 1181, 1213, 1247.
Turk 995.
twaalf 293, 296.
Tweede 248, 411, 1023.
Twist (J. van) *584*.

U.

uè (= eu) 596.
uhlaan 767.
uitdoen *1253*.
uitgaan 817, 819.
uitgang 478.
uitkijk 774.
uitleveren 227, 625, 954 i.f., 1414.
uitzetten 502.
uitzetting 497.
Umbgrove (J. L., Resident van Cheribon) 134 i.f., 898.
unster 1044.
Usselincx (W.) 727, 944.
uti possidetis *718*.

V.

vaandel 374.
vaccine 1342.
vader (titel) 379, 384, 427 i.f., 486.
Valck (B. van der) 128, 249, 541.
Valckenburch 229.
Valckenier (A.) 846, 850—852, 1136.
Valentijn (F.) 29, 462, 463, 730, 812, 835, 980.
vallen 1045.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Van der Lijn's boontjes 1429.
varken 1430.
vazal 435, 587, 588, 596, 597.
Veeckens (L. Zegers) 803, 935.
veehandel 32, *45*, 76, 575, 613, 614, 632, 872 i.f., 940, *1060*; zie: *koemarkt.*
Veenendaal 1484, 1490.
Veenendael (Notaris) *passim.*
veer 777.
veeteelt 16, 258, 941, 1032, 1045, 1088, 1101, 1102, 1104; zie: *buffel*, *draagbeest*, *draagos*, *koebeest.*
veiligheid, zie: *onveiligheid.*
Velde (P. van den) 166, 252, 857, 858, 865, 1264.
veldwacht 772.
Venezuela 892.
ventileeren 580 i.f.
verbaasd *25.*
verband *967*
verbandschrift 1232.
verbanning 23, 122, 153, 247, 492, 500, 528, 532, 547, 554, 559, 566, 713 i.f., 722, 779, 780, 838, 1038 i.f.
verbeteren 516, 586.
verbetering 1391.
verbeurdverklaring 23, 345.
Verburgsgracht 1073.
verdestrueeren 122, 399.
verdwijning 228, 229, 462.
vereischen 329.
vergadering (gecombineerde v. te Cheribon) 191.
verhuizing, zie: *volksverloop.*
verkeer (belemmering van het v.) 478, 480, 486; zie: *onveiligheid*, *vreemdeling*, *weg.*
verlaat 1079.
verlostang 927.
vermanen 26.
vernederen (zich) 544, *704.*
vernemen 575.
veroveren 91, 301.
verovering, zie: *oorlogsrecht.*
verpachting 298, 307, 722, 723, 1412, 1422; zie: *pacht.*
verpanding 1254; zie: *land*, *pandelingschap.*
verplichten *371.*
Versailles (vrede van V.) 879.
verschil 181, 495.
verspreken 380.
Versteghen (W.) 16.
verstooten 128, 143.
vertaling (onjuiste v.) 217.
Vertholen (J.) 791 e. v.
vertrouwen 303.
Vertueuse (La) 1087.
vervolgens 81.
verwekken 476.
verwennen *741.*
Veth (Prof. P. J.) 5, 50, 53, 65, 66, 68, 117, 150, 197, 268, 792, 836.
vier (het getal v.) *261.*
Vijfhoek 20, 722, 818.
vijver 233.
Villeneuve (L. J.) 803.
Vinck (J.) 1069, 1072.
Vinkevaart 1067, 1070—1072, 1075.
vischmarkt 706.
vischpacht 706.
vischpartij 1025.
vischrecht 38, 40.
vischvangst 183 i.f., 941.
visscherij (Krawangsche v.) 269, *706 e. v.*, 1065.
Visitateur-Generaal 1188, *1190.*
visite 298, 414, 501, 621, 691, 736 i.f.
Vlamingh van Outshoorn (A. de) 29, 581, 609, 835, 1116.
vlos 1455.
vlot 45, 1067 i.f., 1071, 1075—1081, 1094.
vluchten 27.
vogelberg, zie: *zwaluwklip.*
vogelnestje, zie: *zwaluwnestje.*
volgen 618 i.f.
volkeren (= personen) *316*, 329, 351, 702, 713.
volkstelling 103, 104, 119, 143, 152, 197, 204, 330, 334, 556, 565 i.f., 569; zie: *statistiek.*
volksverloop 203 i.f., 382, 556, 557, 569, 573, 619, 657, 692, 693, 712 e. v., 726, 735, 745, 837, 841, 850, 855, 861, 919, 940, 974, 1003, 1007, 1014 i.f., 1017, 1031, 1035, 1306, 1317, 1319, 1330, 1333, 1339—1341, 1415, 1472, 1495, 1496.
volmacht *403*, 497; zie ook: *procuratie.*
Voltaire 996.
Voltsz (J. D.) 794—796.
Voogd (J. C.) 895, 1024, 1093.
voorgeven 546.
voormuur 256.
vóórnaam 441.
voorschot 302, 724, 824, 928, 1151, *1251 e. v.*, *1256 e. v.*, 1321, 1383; zie overigens onder: *koffiebetaling.*
voorspraak 512.
voorstad 751.
voorstander der vreemdelingen 649.
Voort (P. G. van der) 1275, 1278;
id. (Notaris van der V.) *passim.*

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

voortzetten 391, 643.
voorval 373 i.f.
voorzaat *269*, 706 i.f., 1024 i.f., 1025.
voorzetsel (uitgelaten) 696 i.f.
vorderen 9.
Vorst (aangeduid met volksnaam) 408.
Vorstenlanden 336.
Voûte en Zoonen (J. J.) 903, 1206.
vreemdeling 313, 314, 505, 507, *510*, 582, *722 e. v.*, 779, 894 e. v., 929, 1207; zie: *landlooper*, *reiziger*.
vriend 699.
vriendschap 435—437.
vrijen 5.
vrijheer 542, 588.
vrijheid (Javaansche v.) 715, 719, 728, 730.
vrijmetselaarsloge 1087.
vrouw 14, 399, 400, 463, 468, 475, 493, 981, 983, 984, 1001, 1010, 1040; zie: *staat*;
id. (vrije v.) 730.
vrucht 784.
vruchtboom 1416.
vruchtgebruik 837.
Vuijstman (H.) 969, 979 i.f
vulkaanuitbarsting 1051.

W.

w (verwisseld met *m*) 185.
waag 923, 1422.
waaraf (= waarvan) 81.
waarentegen 523.
Wajang 174.
Walahir 147.
Walbeeck (P.) 898, 915, 1179;
id. (Commissie W. c. s.) 1189 e. v.
Walcheren (J. van) 567.
Walling (C.) 552.
Waloeran 161.
Wanabaja 543; zie: *Manabaja*.
Wanajasa 182, 201, 280, *287*—291, 677, 884, 887, 1060, 1064, 1132, 1170, 1175, 1228, 1275, 1281, 1286, 1287, 1289, 1294, 1400;
id. (Regent van W.), zie: *Soeradikara*.
Wanajoeda 109.
Wanakarta 161.
Wanantaka 81.
Wanaradja 161.
wancadoe, wancoedoe, zie: *bengkoedoe*.
Wanda 97—100, 102, 296, 339.
Wanderpoel (H. D.) 448, 473, 539, 1068.
Wandoellah 729.
wang batoe 1202.
wang somahan, zie: *familiegeld*.
Wangkeloeng, zie: *Bakeloeng*.
Wangoen 286.
Wangsadipa (Java's N. O.-Kust) 374, *380*, 382, 403;
id. (Tjiblagoeng) 573.
Wangsadiredja (Limbangan) 158;
id. (Tanggeran) 481, 482.
Wangsadita 157, 158, 197, 198.
Wangsaita 112, 378 i.f.
Wangsajoeda 108.
Wangsakoesoema (Indihiang) 194;
id. (Limbangan) 159;
id. (Tjiasem) 264;
id. (Tjikalong) 206 e. v., 633, 704.
Wangsamanggala (Bodjongmalang) 129, 149;
id. (Tjiamis) 145.
Wangsamarta 205 i.f, 206, 247, 543.
Wangsanaja (Balië) 468, 533, 539;
id. (Katjerbonan) 206.
Wangsanangga 386.
Wangsanata 92.
Wangsaniti 92.
Wangsaradja 295.
Wangsaraga 125.
Wangsaredja 158, 159.
Wangsatanoe (Ommelanden) 233;
id. (Pamanoekan) 379, 489.
Wangsatjandra 555.
Wangsatroena 109.
wanneer (= alswanneer) 643, 680, 968 i.f, 1487.
wapendrager 302, 330.
Wargadita 234, 564, 566, 667.
Wargadjiwa 665, 666, 1076.
Wargajoeda 278, 391.
Warganala 131, 132, 136.
Wargaren (Notaris) *passim*.
waringin 93, 192.
Waringinpitoe 108, 109, 267, *268*, 269, 271, 274, 276, *379*.
Waringintoedjoeh, zie: *Waringinpitoe*.
waroeng 1104.
Waroengpeuteuj 192.
Warwijck (W. van) 1251.
was (stofnaam) 364, 635, 643, 655, *664*, 675, 677, 738.
Wasmuht (J. A.) 869, 1400.
Waspada 1500.
Watas 5, 230.
waterakker 628.
waterkunst 1484
waterleiding 248, 353, 357, 359, 360, 1484, 1489, 1491; zie: *slokan*.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Waterplaats 1480, 1484.
Waterpoort 1089, 1113, 1117 e. v.
Wedana 82, 94, 97, 99, *100*, 102, 108, 109, 118, 274, 296.
weder 318.
wederom 74, 133, 237.
wedoeng 212.
weduwe 1339 i.f.
weduwnaar 303, 332.
weefindustrie 350, 628, 629, 927, 1363, 1370, 1375.
Weeskamer 239 i.f., 240, 242, 1262.
weg *128*, 183 i.f., 272, 287;
id. (aanleg van wegen) 432, 444, 448, 451;
id. (loop der wegen) 31, 32, 79, 117, 127, 149, 183 i.f., 192, 200, 205, 216, 230, 232, 289, 455, 456, 461, 474, 789, 792, 1088 i.f., 1097, 1106; zie: *landweg*, *passage*, *Zuiderweg*;
id. (onderhoud der w.) 236, 281, 283, 390, 599—601, 1084, 1109, 1174, 1215; vergelijk: *diensten*;
id. (staat der wegen) 30, 33, 79, 82, 368, 475, 674, *1051*, 1053, 1069, 1090—1092, 1097 e. v., 1100—1102; zie: *karrenweg*.
Wegener (Mr. C. H. C.) 897, 1115, 1217, 1239.
wegens 14, 110, 426 i.f., 446, 522.
weger 1175, 1178.
weinig 483, 559.
Weiss (J. E.) 867, *1397*.
welnemen 213.
Weltevreden *756*, 757, 811, 1085, 1113.
Wendt (G. B. de) 796.
Werganata, zie: *Warganala*.
West van Indië 682.
Westergouw *778*, 1088.
Westerjavaan 921.
West-Indië 842, *854*, 859, 877, 892, 973, 980, 982, 996, 1362.
Westpalm (M.) *1457*, 1466, 1470.
Westplate (A.) 737.
Westzijde 1117 e. v.
wet (de w. verzetten) 63;
id. (Javaansche w.) 325, 505 e. v., 582, 706; zie: *adat*.
Wètanger, zie: *Oosterjavaan*.
wichelroede 1457.
Wichhelhuijsen (Notaris) *passim*.
Widara (Tjili W.) 399, 400, *411*, *412*, 429, 469.
widjen *975*.
wiel 1054.
Wiese (A. H.) 767, 914, 916, 918, 934, *1041*, 1174;
id. (K.) 1482.
wijk 282, 752.
wijkmeester 24, 533, 798.
Wijnberg (J.) 1263, 1466, 1471.
Wijnkoopsbaai 69, 93, 1110, 1166, 1470.
Wijnkoopsbergen (bocht van W.) 251.
Wijs (J.), zie: *Zeijts*.
wild 12; zie: *jachtvermaak*.
wildbaan 1484.
Wilde (A. de) 973, 976, 1032, 1037, 1047, 1408, 1425, 1500.
wildschut 12, 15.
Willemszoon (A.) 583.
Winckelmann (C. von) 913, 920, 1326.
windbreker 962.
windoejaar 48.
Winkel (Kleine W.) 833, 923.
Winkler (A.) 134, 149, 232, 285, 351, 459, 460, 538—541, 644, 648, 650, 692, 698.
Wira 110, 111.
Wira Adeg Daha 152.
Wira Adikdiha 152.
Wira Angonangon 113, 171, 396, 400, 411, 429, 438, 439, 469, 552.
Wirabaja (Bodjonglopang) 126;
id. (Djampang) 555;
id. (Krawang) 122, 124, 125, 130, 179, 274, 280, 347, 387, 417, 680, 708, 1065, 1069;
id. (Timbanganten) 171.
Wirabangsa 274, 387, 417.
Wiradedaha 47, 81, 99—103, 150 e. v., 152 e. v., 155, 396, 398, 400, 430, 431, 459, 496, *500*, 506, 507, 516, 526, 546 i.f., 547, 554, 630, 633, 642—644, 690, 779.
Wiradidjaja 171.
Wiradikoesoema 146 i.f.
Wiradjaja 110, 111, 376.
Wiradjiwa 288, 504.
Wirahoetama 145, 146.
Wirakoesoema 81.
Wiralodera 70, 73, 112, 378 i.f., 431, 548, 644.
Wiramanggala 86.
Wiramantri 137.
Wiranaga 284.
Wiranagara (Bodjonglopang) 130, 131;
id. (Parakanmoentjang) 185;
id. (Tegal) 552 i.f.;
id. (Tjiamis) 145;
id. (Tjiandjoer) 1039.
Wiranangga (Bodjonglopang) 126;
id. (Djampang) 555, 561;
id. (Imbanagara) 139, 363;
id. (Kawasen) 143.
Wirangga 483.
Wirantaka 113.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.

Wirantanoe 81.
Wirapati 81.
Wiraperbangsa 125, 274.
Wirapradja 141.
Wiraprana 205 i.f.
Wirasaba (landschap) 75, 262, 267, 268;
id. (Kiai Aria W.) 44, 108, 109, *262*, 263, *268 e. v.*, 274 e. v., 296, 343, 372 i.f., 387, 397, 400 i.f., 412, 413, 418, 419, 488, 490, 527, 532, 547, 579, 677, 686, 700, 706 i.f., 707, 1258.
Wirasantaka 113
Wirasatja 112.
Wirasoeta (Bandoeng) 81;
id. (Gabang) 72;
id. (Krawang) 277, 278, 392, 398 i.f., 416.
Wirasoeta Oepas (Pangeran W.) 56.
Wiratanoe 204 e. v., 351, 543, 630, 633.
Wiratanoebaja (Parakanmoentjang) 171, 192;
id. (Soekapoera) 155.
Wiratanoeredja 155.
Wiratmaka 603.
Wiratroena (Bandoeng) 439;
id. (Mataram) 492, 493, 545.
Wirawadana 143, 314, 779.
Wirawangsa 81, 99, 150, 152.
Wirosobo, zie: *Wirasaba.*
Wisanala 232.
Witmont (W.) 639.
Witsen (Mr. N.) *638*, 808—812, 819, 1262.
Witt (De) 1484.
Witte van Schooten (J. F. de) 1077.
woeker 350, 1151, 1219 i.f., 1247 i.f., *1251 e. v.*
Wollzogen (Baron von) 962.
Wonderaer (S.) 649.
Wringinsapta 268.
Wurffbain (J. S.) 804.
Wurmb (F. Baron von) 1474.

Z.

z (verwisseld met *dj*) 82.
zaadpadi 609.
zaailand 203 i.f., 357.
zaaiveld 329.
zaije, zie: *saijwortel.*
zakkengeld, zie: *koffiebetaling* (*emballage*).
Zallé (Notaris) *passim.*
Zandvliet 463, 464.
Zas (A.) 1455.
Zaterdag 398.
Zeeland 805.
zeemacht 929.
zeeroover 79, 112, 216, 420, 433, 477 i.f., 557, 1062, 1063, 1075.
zeevolk 1429.
zegel 43, 186, 442, 698, 740, 1043.
Zeijts (J.) 737, 974.
Zevenhoek 20, 415, 722.
ziekenverpleging, zie: *hospitaal, soldaat.*
ziekte, zie: *epidemie.*
ziel 88.
zielsbeschrijving 580, 677, 736, 1339; zie: *statistiek.*
zijdecultuur 838, 1306, *1475 e. v.*
zijdereeder 1484, 1490, 1491 i.f., 1495.
zijderups 1475 e. v.
zilver 1452, 1454 e. v.
zilvergeld 1201 e. v.
zilvervlies 988, 992.
Zits 790.
zolder 992, 993 i.f.
zoo *508.*
zout 45, 364, 1036, 1049 i.f., 1063, 1115, 1150, 1200, 1342.
Zoutelande 19.
Zuiderweg (Groote Z.) 228, 231, 1083—1086.
Zuidwester-Eilanden 682.
Zuidzee 251, 380, 381, 396, 408, 424, 459, 478, 498, 524, 541, 543, 550, 669, 748; zie: *Sagarakidoel.*
zulks 380.
Zurmegede (H.) 797.
Zwaardecroon (H.) 219, 220, 764, 783, 809, 816, 820 e. v., 835 i.f., 837, 924, 1076, 1145, 1210, 1457, 1475 e. v., 1482.
zwaluwklip 165, 221, 722.
zwaluwnestje 177, 190, 298, 364, 540, 543, 544, 555, 635, 643, *671*, 675, 738.
zwaluwstaart 764.
zwart (substantief) 28, 727, 764.
zwavel 45, 165, 351, 357, 557, *605 e. v.*, 672, 676, 677, 736, 738, 939, 1076, 1303 i.f.
zwerver 779.

N. B. De cijfers verwijzen naar de paragrafen.